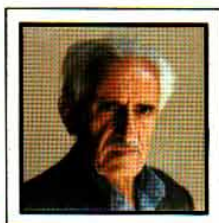

Ancient History of Iranian Turks

VOL.1: From Earliest Times To Alexander, Dr. M. T. Zehtabi (Kirtshchi)

مکی کریمش آل یاسق

پروفیسور دوقتور محمدتقی زهتابی
۱۳۷۷ - یئنجی ایلین دی آیین بیرینده
دونیایا گۆز یومدو ...
اؤ داھی اینسانین نیگیللی اؤلومو
بوتون ایران تورکلرینی کدره بورودو.

ایران تورکلرینین اسکی تاریخی

بیرینجی جلد: ان قدیم دؤوردن اسکندرہ قدر

پروفیسور دوقتور محمدتقی زهتابی (کیریشچی)

ايران توركلرينين اسكى تارىخى

بىرىنچى جىلد: ان قديم دؤوردن اسكندره قىلغى

پروفېسسور دوقتور محمدئەلى زىھتابى (كىرەشچى)

ایران تورکلرینین اسکی تاریخی

بیرینجی جلد: ان قدیم دؤوردن اسکندرہ قدر

پروفیسور دوکتور محمدتقی زهتابی (کیریشچی)

تبریز-۱۳۷۸

• بۇ كىتابىن ئىككىنچى چاپىنا ياردىم گۇستەرلەردىن تشكر اولونور. •

ايران توركلر يىتتىن اسكى تارىخى

پروفىسور دكتور محمدئىلى زەھتابى، كەرىشچە

ويرواستار

ناھىد شىرىزادە

طرح چىلد و صفحه آرايى

مقصود ابراهيمزادە - محمد پوروموسى

حروف ئىنگار

لارىيا ولى - حسن روسى

□ □ □

چىلىپ اول • تابستان ۷۷

چىلىپ دوم • بهار ۷۸

ناشر • نشر اختر

لېتوگرافى • تروسىم

چىلىپ • جمالى

صحافى • پاپىروس

تەمىنلەد • ۳۰۰۰ نەسخە

امور فىنى و نظارت نشر

كارگاه سېنىز، تېرېز: صىغۇق پىشى ۲۴۵۶ - ۵۱۳۳۵ ☎ ۵۳۱۵۳۶ - ۴۱

تمامى حقوق اين اثر متعلق به مؤلف است.

ISBN: 964-6756-04-2 شابىك: ۴-۲-۰۶۷۵۶-۹۶۴

ایچینده کیلر

۱. کیتاب باره ده بیر نچه سؤز ۱
۴. موننشیکیو تورکلر حاققیندا ۴
۵. ویل دورانت ۵
۵. تاریخ علمی ۵
۱۴. جنوبی آذربایجاندا تاریخ علمینه بیر باخیش ۱۴
۲۱. گبریش ۲۱
۲۶. تاریخ قاناقلاری ۲۶
۳۱. دیل، ائل، شخص و یئر آدلاری ۳۱
- الف - میلی دیل ۳۱
- ب - ائل و شخص آدلاری ۳۲
- ج - یئر و جغرافی آدلاری ۳۳
- قدیم آذربایجان تاریخینه لازیم گیریش
- منطقه میزده ایلك انسانلار، جمعیتلر، میللر، دؤنلر و مدنیتلر ۳۴
- ۱۰ - سومئرلر ۳۸
۳۹. سومئرلرین اصلی و منشایی ۳۹
۴۱. سومئرلرین دینی تصوُرو ۴۱
۴۲. سومئرلر بشریتین ایلك بوكسک مدنیت یارادانلاری ۴۲
۴۴. سومئرلر بشریتین ایلك قانون قویانلاری ۴۴
۴۶. سومئرلرین خطی ۴۶
۴۷. سومئرلر بشر حیاتى و مدنیتینه نلر گتیرمیشلر؟ ۴۷
- ۲۰ - اککلدر و سامیلر ۴۸
۴۹. یئنه ده سومئر دؤولتی ۴۹
۴۹. سومئرلرین ایقراضی ۴۹
۵۰. بابیلین پارلاماسی ۵۰
۵۱. ایکینجی سولاله ۵۱
۵۱. اوچونجو سولاله - کاسسیلر ۵۱
۵۱. دۆردونجو سولاله ۵۱
۵۱. بئشینجی سولاله ۵۱
- ۳۰ - ایلاملار ۵۲
۵۶. آشور بانیپال دؤورو ۵۶
۵۷. ایلام حکومتین سونو ۵۷
۵۹. ایلام شاهلیق سولاله لری ۵۹
- ۱ - آوان شاهلیقی سولاله سی ۶۱
- ۲ - آواتین ایکینجی شاهلار سولاله سی ۶۱
۶۴. ایلامین "سیماش" شاهلاری ۶۴
۶۶. سوککال ماخ شاهلار سولاله سی ۶۶
۶۷. حمورابینین شاهلیقی ۶۷
۶۹. سوککال ماخ سولاله سی شاهلاری ۶۹
۶۹. اورتا دؤور ایلام شاهلاری سولاله سی ۶۹
۷۰. ایلامین یئنی دؤور شاهلار سولاله سی شاهلاری ۷۰
۷۳. یئنی دؤور ایلام شاهلاری ۷۳
۷۴. مدنیت و هنر ۷۴
۷۵. ایلام خلقی یاشادی ۷۵
- ۴۰ - "هیت" لر ۸۰
۸۳. هیت توپلومونون اجتماعی قورولوشو ۸۳
۸۵. سیاسی قورولوش ۸۵
۸۶. هیت حکومتی ذیره ده ۸۶
۸۷. هیت مدنیتی ۸۷
- ۵۰ - کاسسیلر ۸۹
۹۱. کاسسیلرین دیلی ۹۱
۹۲. کاسسیلرین مدنیتی ۹۲
۹۳. کاسسیلر یاشادی ۹۳
- ۶۰ - هورریلر [میتاننیلر] ۹۴
۹۶. هورریلرین دیلی ۹۶
۹۷. هورریلرین مدنیت و هنری ۹۷
- ۷۰ - اورارتولار ۹۹
۱۰۲. اورارتولارین شاهلاری ۱۰۲
۱۰۴. اورارتو حکومتینین آرادیان گتتمه سی ۱۰۴
۱۰۵. مدنیت، شهر تیکمک و ثروت ۱۰۵
۱۰۷. اورارتولارین دینی آنلایشیلاری ۱۰۷
۱۰۸. اورارتولارین دیلی ۱۰۸
۱۰۸. اورارتولارین خطی ۱۰۸
۱۰۸. اورارتولار و آذربایجان ۱۰۸
۱۱۱. آراتات ۱۱۱
۱۱۱. سرده ری ۱۱۱
- ۸۰ - آسوری ایمپراتورلوقو ۱۱۸
۱۱۹. آسوری تاریخی اوچ دؤوره به بؤلونور، قدیم دؤور ۱۱۹
۱۱۹. اورتا دؤور ۱۱۹
۱۲۰. سون دؤور ۱۲۰
۱۲۱. بشریت واحد دیلی لیگه دوغرو گئدیرمی؟ ۱۲۱
۱۲۶. آسیانی خلقلرین دیلی [Asianik] ۱۲۶
- ۱ - لکسیک و اساس لغت خزینه سی ۱۳۱

- ۲- سومر دېليين خريزىمىبە چاغداش تورى و آذرى ۱۳۴
- ۱- سومر - تورک - آذرى سۆزلىرىنىن مۇقايسە جەدۋىلى ۱۳۶
- ۱۱- صرف [مورفولوژى] و اشتقاق باخىمىندان ۱۳۸
- ۱- ايسملىرىن حاللانمىسى ۱۳۸
- ۲- فعلى صيغە [ايسم - فاعىل] "آن - ان" ۱۳۹
- ۳- فعلىرىن تەصرىفى ۱۳۹
- ۴- فعلى ايسم دوزلدن "م" ۱۴۰
- ۵- اوندان ايتىرىمىيە قدر مۇزىك سايلار ۱۴۰
- ۶- سىرا سايلارىنىن علامىتى ۱۴۰
- ۷- سايلارىن قورولوشى ۱۴۱
- ۱۱۱- بىر نحوى عنصرىون مۇقايسەسى ۱۴۲
- ۱۱۱- يىتكون ۱۴۴
- ● آذربايجان تورپاقلارىندا ايلىك ايتىسان ايزلىرى ۱۴۶
- ان اسكى داش دۇورو ۱۴۸
- يىشى داش دۇورو ۱۵۰
- ايلىك اجتماعى قورولوش ۱۵۱
- مىسىن كىشى ۱۵۱
- مفرغ - تونج دۇورو ۱۵۲
- دەمىر آلتىر ۱۵۳
- ۱- قوبۇستان يازىلارى ۱۵۴
- ۲- ھەمدان اطرافىندا تاپلان اثرلر ۱۵۶
- ماقىل تارىخ دۇورۇندە آذربايجان اراضىسىندە حيات و مەدەنىيەت قالغىنى اولان مەركىزلر ۱۶۱
- ۱- ھىصارىتە ۱۶۲
- ۲- گىيان تە ۱۶۲
- ۳- سىلىك تە ۱۶۳
- ۴- گۆزى تە ۱۶۳
- ۵- يانېق تە ۱۶۶
- شىمالى آذربايجانين تارىخى تەلرى شامو تە ۱۶۷
- ۱- كور - آراس ۱۶۸
- ۲- بىرىنچى كول تە ۱۶۸
- ۳- ايتىنچى كول تە ۱۶۹
- ● ھند - آوروپايى خەلقلىرىن مۇنەققەمىزە گەلمەسىندىن اۆل (۱) ۱۷۰
- غەربى آذربايجاندا ايلىك ھۆكۈمەت و مەدەنىيەت ۱۷۰
- غەربى آذربايجانين طەبىئىيەت و طەبىئىي ئىروتى ۱۷۱
- ارەتەنىن يىر آلتى - مەدەن و داش ئىروتى ۱۷۷
- ھوررېلر - غەربى آذربايجانين بىواسكى مەدەنىيىتى يارادانلار ۱۸۱
- اېنسۇ كوش سىرئانانين ھۆكۈمرانلىقى ۱۸۲
- ھوررېلر - مەنەققەمىزە گەلمەسىندىن اۆل (۲) ۱۹۲
- آراتتا - اورارتو - آارات ۱۹۶
- ● ھند - آوروپايى خەلقلىرىن مۇنەققەمىزە گەلمەسىندىن اۆل (۲) ۲۱۱
- آذربايجان تورپاقلارىندا ايلىك ايتىسانلار و خەلقلىرى ۲۲۰
- قوتى - لوللويىلر تارىخى صەحنەسىندە ۲۲۲
- لوللويىلر ۲۲۶
- لوللويىلر دىنى ۲۲۹
- قوتىلر ۲۳۰
- قوتىلر اكلدە ھۆكۈمەت ۲۴۵
- بو دۇورە لوللويى - قوتىلر دىلى و مەدەنىيىتى ۲۵۲
- قوتى - لوللويىلر م.ق. ايتىنچى مەن ايتىلەدە ۲۵۲
- قوتى مەلەكەسى "ناوار" خانىمىن ھۆكۈمەت ۲۷۳
- كىچىك امپىرىيىلر بىرلەشمەسى ماننا ھۆكۈمىتى ۲۷۳
- (م.ق. ۱۰-۸-۹-نەچى يوزايتىلەدە) ۲۷۹
- آسورلر دىن داۋاملى ھۇجۇملار ۲۸۰
- ايتىنچى توكوتى نىنورتانين ئاثيرىيە يوروشى ۲۸۱
- ايتىنچى آشورناسىراپالين ئاثيرىيە ھۇجۇمى ۲۸۱
- نورادادىن مەقاۋمىتى ۲۸۴
- نىك ديارا و دىنىزە دۇيوشى ۲۸۵
- ناماردا عصيان ۲۸۸
- اورارتولار دىن ايلىك ھۇجۇملار و ماننا شامى شارسى ۲۸۹
- پىرىشائى دۇيوشى ۲۹۰
- البرزون جەنۇب باماجارىندا دۇيوش مەركىزى ماددا دۇيوشى ۲۹۳
- شىمىر ايتىنچى ماننا - ماد تورپاقلارىدا آردىجىل ھۇجۇمى ۲۹۴
- اورارتولار دىن ماننايا آردىجىل ھۇجۇملار ۲۹۸
- ايرازونون آسورلرلە ائتھادى ۳۰۰
- ايرازو كەلمەسىنە داير ۳۰۲
- ماننا ھۆكۈمەتىنىن قورولوشى، اقتصادى و سىياسى ۳۱۲
- ماد بىرلىگى و دۇولتيتىن يارانما شرايطى ۳۱۳
- آسورلر دىن ايتىنچى دۇور ھۇجۇملار ۳۱۷
- تېقلىق پىلەسىرىن ۱۱ ھۇجۇمى ۳۲۱
- ۱۱ سارقونون ھۇجۇملار و ماننا ھۆكۈمىتى ۳۲۳
- بىرىنچى روسانين مەداخلىسى ۳۲۴
- ايرازونون آسورلر دىن ياردىم ايتىمەسى ۳۲۴
- شاھلار دىن عصيانى ۳۲۶
- اوللوسونونون سەلتەنتى و سارقونون ھۇجۇمى ۳۲۶
- سورگونلر و اعداملار ۳۲۶
- سارقونون ايتىكى اوزلو سىياسىتى ۳۲۶

- ۳۲۷ ۰ خار - خار عصیانی
 ۳۲۷ ۰ یشنی هجوم، عصیان شهنشاهی و یهودی سورگونلار
 ۳۲۸ ۰ ایکینچی سارقونون هجومو
 ۳۲۹ ۰ یشنی هجوم و دیوکون سورگون اولماسی
 ۳۲۹ ۰ ائللی پی و خار - خار عصیانی
 ۳۳۲ ۰ ایکینچی سارقونون یوروشو
 ۳۳۴ ۰ سارقون - اوللوسونو دانیشیقلاری
 ۳۳۶ ۰ ایکینچی سارقونلا بیرینچی روسانین گوروشو
 ۳۳۸ ۰ تارماکیس ویران ائدیلیر
 ۳۴۰ ۰ ایککی خطله حرکت
 ۳۴۷ ۰ ایکینچی سارقونون، مرکزی مادا هجومو کارالادا قیام
 ۳۴۸ ۰ ائللی پی ده اختلاف
 ۳۴۹ ۰ ایکینچی سارقونون ماننا - ماد علیه هجومو
 ۳۵۰ ۰ ایکینچی سارقونون ماد - ماننا اراضیه سون هجومو
 ۳۵۰ ۰ II یاریسیندا آسوری حکومتمنین ماننا - ماددا سیاستی
 ۳۵۷ ۰ ایلام - بابل - ائللی پی اتحادی
 ۳۵۸ ۰ م.ق. ۸-۱۰-نجی عصرلرده ماننا - ماد مدنیتی
 ۳۶۰ ۰ اجتماعی و دولت قورولوشو
 ۳۶۲ ۰ ماننالیلارین دلی، ادبیاتی، خطی، موسیقی و هنری
 ۳۶۴ ۰ ادبیات
 ۳۷۱ ۰ میشو داغی
 ۳۷۱ ۰ تاریخی شخصیت و افسانه قیلقمیش
 ۳۷۲ ۰ تاریخ و "قیلقمیش" افسانهسی
 ۳۷۳ ۰ خزر دیزی
 ۳۷۴ ۰ باشقا بیر فاکت
 ۳۷۶ ۰ م.ق. ۸-۱۰-نجی یوز ایللکlerde ماننالاردا دینی تصور
 ۳۷۷ ۰ م.ق. ۸-۱۰-نجی یوز ایللکlerde کند نصرقانی، صنعت و هنر
 ۳۷۹ ۰ ماننا تاریخی و مدنیتی نین منبعلری
 ۳۷۹ ۰ زنوه خزینهسی
 ۳۸۵ ۰ حسنلی تپهسی
 ۳۹۱ ۰ معجید تپه
 ۳۹۳ ۰ نه اوچون ماننا خلقی و مدنیتی یاردهده سوسورلار؟
 ۴۰۴ ۰ دئو کیمدیر؟
 ۴۱۱ ۰ مارلیک تپه
 ۴۱۳ ۰ ۱- قیزیل قابالار
 ۴۱۷ ۰ شاهین شکیللی کاسا
 ۴۱۸ ۰ حیات افسانهسی پیالهسی
 ۴۲۰ ۰ ابلاهلر ناخیشلی کاسا
 ۴۲۰ ۰ ۲- گوموش قابالار
 ۴۳۴ ۰ مارلیک تپه مدنیتی و اونون اؤزلیکلری
 ۴۴۶ ۰ ماننا - ماد خلقلری استقلال و بیرلیک دوغرو
 ۴۵۴ ۰ بیر علمی خطا، ماد خلقی و ماد ایمپراتورلوغو
 ۴۶۰ ۰ ایشغوزلار (ایسکیتلر) - ساکالار بیرینچی نظریه
 ۴۷۱ ۰ ایکینچی نظریه ایشغوزلار (ایسکیتلر و یا ساکالار) کیمدیر؟
 ۴۸۰ ۰ ایشغوزلار و شمالی آذربایجان
 ۴۸۲ ۰ آذربایجانین اسکی دلی
 ۴۸۷ ۰ مادلارین کؤکو
 ۴۸۸ ۰ ماد سؤز و اثر و خلق آدی کیمی
 ۴۹۲ ۰ نیه اشک ناز = اشکوز = اشکوزا؟
 ۴۹۵ ۰ ماد اصطلاحی و ماد ائللی
 ۴۹۶ ۰ آریایستلر و ماد ائللی
 ۵۰۹ ۰ میللی حسلر و میللی توقوشمالار
 ۵۲۳ ۰ خصوصی آدلارین کؤکو
 ۵۲۳ ۰ ماد
 ۵۲۸ ۰ ماد ائللرینین آدلاری
 ۵۲۸ ۰ بوس - بوسای
 ۵۲۹ ۰ پارتاکشن
 ۵۲۹ ۰ آریزانت = آریسانت
 ۵۳۰ ۰ بودی
 ۵۳۰ ۰ موغ
 ۵۳۰ ۰ ستروخات
 ۵۳۱ ۰ ماد اصطلاحینین یارانماسی
 ۵۳۳ ۰ انسان و باشچی آدلاری
 ۵۳۴ ۰ ساک - ساکا
 ۵۳۵ ۰ هارپاک
 ۵۳۵ ۰ قئومات - قاوماتا [Gaumata]
 ۵۳۶ ۰ کییاکسار و آستیاک
 ۵۳۷ ۰ آخسیری
 ۵۳۸ ۰ ماد حکومتمنین یارانماسی مرکزی ماد ائللرینین قیامی،
 ۵۴۶ ۰ م.ق. ۱۰-یئددینجی یوز ایللیکین اوللرینده ماننادا وضعیت
 ۵۴۷ ۰ ایشغوزلارین یرلشدیگی یرلر
 ۵۴۸ ۰ مستقل ماد حکومتمنین یارانماسی
 ۵۵۱ ۰ م.ق. ۶۷۳ - نجو ایل قیامندان سونرا منطقهده دوروم
 ۵۵۳ ۰ ماننادا دوروم
 ۵۵۵ ۰ خیشتریتی نین ایشلری و اولومو

- ایشغوز دۆولتى [ایشغوزلارین اصلی] ۵۶۵
- آسوریلره قارشى ایشغوز - ماننا - ماد اتحادى ۵۶۷
- ایشغوز دۆولتینین سونو ۵۷۶
- کییاکسار ۵۸۵
- ماد حکومتى منطقەنین اساس قوۋەسى ۵۸۶
- مادلارین آسورى ایمپراتورلۇغونا قارشى دۆیوشلرى ۵۸۸
- نینوا - بابیلین وضعیتی ۵۸۹
- ماد - بابیل اتفافی ۵۹۱
- منطقە خلقلرىنە آزادلىق کیرن ماد اوردولارى حرکتە کلیر ۵۹۴
- نینوانین سقوطو و آسورى ایمپراتورلۇغونون سونو ۵۹۶
- آمستیاک ۶۱۲
- "هارباگە - هارباگ" کیم ایدی؟ ۶۱۹
- "کوروش" کیم ایدی؟ ۶۲۰
- کوروشون سونو ۶۳۲
- مرکزى ماد و ماننا هخامنیشلر دۆورو ۶۴۲
- بردییه (قتومانا) نین قیامى ۶۴۳
- قنومات - بردیا - ضحاک ۶۵۷
- "فرورتیش" Fravartish نین قیامى ۶۶۵
- فرورتیش (فرهاد) آذربایجان داستانلاریندا ۶۷۱
- "جیتران تخمه" نین قیامى ۶۷۶
- نه اوچون بر قیاملار مغلوب اولدو؟ ۶۷۸
- ماد ایمپراتورلۇغونون اجتماعی - میلیى ترکیبى و ماد ۶۸۲
- حکومتنین سیاسى دۆولت قورولوشو و وسعتى ۶۸۲
- ماد ایمپراتورلۇغونون گئنیش لیگی ۶۸۸
- بۇیوک ماد دۆولتینین مدنیتی ۶۹۳
- ۱ - عمومى مدنیت ۷۰۱
- ۲ - دیل و یازى ۷۱۰
- مرکزى ماد خلقلرینین دیلى بارەدە ۷۱۰
- "تورک" سۆزونون کۆکو، معناسى و تاریخی ۷۱۷
- تورک خلقي و دیلى اصطلاحى نجه و نه زامان باراندی؟ ۷۱۸
- بون تورکلر ۷۱۹
- "هایلان توروقلار" (خایلان توروقلار) ۷۲۰
- تورکوتلر ۷۲۰
- ۳ - خط - الیقا و یازى ۷۲۰
- ۴ - ماد ادبیاتی ۷۲۹
- ۵ - ماد دۆولتینین میلیى سیاستى ۷۳۲
- ۶ - دین ۷۳۶
- زردوشت و زردوشتیزمین وطنى ۷۳۹
- زردوشتون دوغولدوغو بشر ۷۴۱
- زردوشتون اورتا آسیادا دوغولماسى ○ فیکرى ۷۴۲
- موغلار ۷۴۳
- زردوشت و اوئستا ۷۴۹
- قاتلار ۷۵۳
- اوئستادا قهرمانلار ۷۵۵
- زردوشت هارادا و نه زامان دوغولموشدور؟ ۷۶۰
- قاتلارین ایلکین دیلى ۷۶۵
- نوروز بایرامى و اونونلا علاقه دار مراسم لر ۷۷۰
- - آتیل - باتیل "مراسمى ۷۷۶
- - جیدیر ۷۷۶
- - آخیر چرشنبه و یئددى لهوین ۷۷۷
- - گۆى و زیهرک ۷۷۷
- - بایرام گونونون رسملری ۷۷۸
- "بوز قوردا" مناسبت ۷۸۰
- اوزرنیکه اینام ۷۸۱
- ۷ - علم و هنر ۷۸۲
- سو ساعاتى ۷۸۷
- طب و بیطارلیق علمی ۷۹۰
- ۸ - صنعت ۸۰۱
- ۹ - ماننا - ماد توپلوموندا اجتماعی قورولوش ۸۰۳
- ۱۰ - انکباتان ۸۰۷
- واحد صنعت و هنر آتمسفرى ۸۱۴
- دینی آنلایشلار ۸۱۵
- دیل - خط ۸۱۶
- صنایع ۸۱۷
- هنر و اینجه صنعت ۸۲۵
- معمارلیق ۸۲۷
- هیکل تراشلیق ۸۲۹
- موسیقی ۸۳۶
- قوشا حیوان شکیللری ۸۴۰
- تاریخی ماثریالالاردان ۸۶۱
- اوچونجو سلمنسرین داش فازمالاریندان ۸۶۱
- ایکینجی سارقونون لؤوحه سیندن ماننایا عاید قسمت ۸۶۱
- آشور بانپالین، ماننا ایله علاقه دار یازىسى ۸۶۲
- بیرینجی آرقیشتینین ایللیگیندن ۸۶۵
- منبعلر ۸۶۷
- اعلام ۸۷۲

❏ كىتاب بارەدە بىر نەچچە سۆز

حرمتلى اوخوجولار! الينىزدە اولان "ايران توركلرينين اسكى تاريخى" (ايسلاما قدر) كىتابى، اساس اعتبارى ايله وطنيمىز ايرانين ميلاددان ۴۵۰۰ ايل قاباقدان اسكندرين هجومونا قدركى دؤورونون تاريخىنى احاطه ائدير. ايندىيە قدر وطنيمىزىن بو دؤورو تاريخىنىن بىر چوخ مسئله لرىندن، بوتون دونيا تاريخ چيلرينين عكسینه اولارق، بعضى متعصب تاريخ چيلر يا اصلاً دانىشماميش، يادا حقيقتلرى تام عكسینه گؤسترميش و وطنيمىزىن تاريخىنى هخامنشيرله باشلانان گؤسترميشلر.

حالبوكى، بوگون تاريخ علمى قطعى اولارق گؤستەريركى، هند - آوروپا دىللى پارسلارين اون قبيله سى ايلك دفعه ميلاددان ۹۰۰ ايل اول شرق طرفيندن ايران فلاتينا گلميش و ايلام

۲ □ ایران توركلرينين اسكى تاريخى "آيسلاما قدر"

شاهزاده لرینین حاکمیتی آلتیندا اولموش چاغداش فارس و کرمان ایالتلرینده، ایلام حکومتینین اجازه سیله، یورد سالیب، یاشامیشلار. اونلاردان تقریباً ۳۵۰۰ ایل اولدن تورکلر ایران اراضیلرینده مدنیتلر و حکومتلر یاراتمیشلار.

بو کیتابدا ایران توركلرينين اسكى تاريخى ايکى دؤورده آراشدیریلیر:

۱ - هند - آوروپا دیللی ائللرین میلاددان ۹۰۰ ایل اول ایرانا گلمه سینه قدرکی تقریباً ۳۵۰۰ ایلیک تاریخ.

۲ - میلاددان ۹۰۰ ایل اولدن اسکندرین هجومونا قدرکی دؤورده وطنیمیزین التصاقی دیللی خلقلرینین تاریخی، حیاتی و مدنیتی.

۱ - پارس قبیله لرینین گلمه سینه قدر بو گونکو عراق و ایرانین بوتون غربی، مرکزی و خزرین جنوبو، شمالی و جنوبی آذربایجاندا، تاریخین گؤستریدگینه اساساً، بشریتین ایلک مترقی و پارلاق مدنیتی یارانمیشدیر. بو مدنیتی یارادانلار عراقدا سومرلر، ایرانین غربی، مرکزی، بوتون آذربایجان و خزرین جنوبوندا آراتالار، ایلاملار، کاسسیلر، هورریلر، قوتیلر، لولوبیلر، گیلزنانلار، امردلر، کاسپیلر، ماننلار، اورارتولار اولموشلار. اسکی تاریخ متخصصلری قدیم تاریخلر و علمی قازیتیلاردان الده ائدیلیمیش فاکت و سندلره اساساً گؤستریرلرکی، بوتون بو خلقلر و ائللر التصاقی دیللی اولموش، اؤزلریده اورتا آسیادان، اساساً خزرین شمالی، دریند و "داریال" کئچیدی ایله، آذربایجان، زاقروس داغلاری، چاغداش ترکیه نین شرقی اراضیلریندن کئچیب، بعضی ائل و اوبالاری بو یئرلرده قالیب یئرلی التصاقی دیللی اهلاییه قاریشمیش و اساس کوتله لری عراق، خوزستان و لرستان یئرلرینده یورد سالیب، بشریتین ایلک مدنیتی نی یاراتمیشلار. بو التصاقی دیللی ائللرین بو یئرلرده قوردوقلاری مدنیتلر، تقریباً مین ایل سونرا چاغداش عربستانین غرب و جنوبغرب یئرلرینده یاشامیش سامی ائللرینی ده جلب ائتمیشدیر. سامیلر تاریخ بویو عراق اراضیلریندن شرق طرفلرینه ایره لیله یه بیلیمه میشلر.

دئمک بو گونکو عراق، ایرانین غربی، مرکزی، زاقروس داغلاری و بوتون آذربایجان میلاددان ۴۵۰۰ ایل اولدن دیللی مختلف لهجه لرده التصاقی اولموش (بو گونکو تورک دیلینین باباسی) قبیله لر، ائللر و خلقلرین وطنی اولموش و تقریباً مین ایل سونرا سامیلرده بو مدنیت قوشولوب، بیرگه یاخین شرق مدنیتینی یاراتمیشلار. یعنی میلاددان ۹۰۰ ایل اول، پارسلارین گلمه سینه قدر، یاخین شرقده التصاقی دیللی و سامی ائللری یاشامیش، یارانمیش مدنیت اونلارین محصولو اولموش و هند - آوروپایی خلقلردن بو یئرلرده اولمامیشلار.

کیتابدا پارسلارین گلمه سینه قدرکی دؤورده یاخین شرقده یاشاییب مدنیت قورموش التصاقی دیللی و سامی دیللی خلقلردن ییغجام معلومات و ثریلیر و التصاقی دیللرین قیرامتری بو گونکو تورک دیلرینه مقایسه ائدیلیر. اما چاغداش ایرانین غربی، مرکزی و آذربایجان تورپاقلاریندا یاشامیش اینسانلاردان، مدنیت قورموش آراتتا = ارته لر، لولوبیلر، قوتیلر، کاسسیلر، هورریلر،

ماننلاردان خصوصی فصیللرده بحث اولونور، مدنیتلری آراشدیریلیر و خصوصیله سامی خلقلریندن اولموش آسوریلرین جنوبی آذربایجان دؤولتی و خلقلری علیهنه تقریباً ۷۰۰ ایل مدّتیله اولموش هجوملاری و خلقیمیزین مقاومتیندن، آسوری منعلری اساسیندا، گئیش دانیشیلیر. ۲- میلاددان ۹۰۰ ایل اوّل "پاسارقاد" قبیله سینین رهبرلیگی آلتیندا اولموش اون پارس قبیله سی شرقدن ایران فلاتینا گلیمیشدیر. اونلاردان اوتوراق حیات کئچیرن اوچو، او جمله دن "پاسارقاد" قبیله سی فارس ایالتی و اویری یئددی قبیله کرماندا یئرلشمیشدیر. بو اون هند - آوروپا دیللی ائل، فردوسی نین شاهنامه ده گؤسترده گی کیمی، ایران فلاتینا گلدیگده، تام ابتدای حیات کئچیرمیش و ساکین اولدوقلاری ایران یئرلرینده یوکسک مدّیته مالک اولموش یئرلی التصاقی دیللی خلقلرین: ایلاملار، کاسسیلر، ائلی پی لرین نئچه عصر رهبرلیگی آلتیندا یاشایارق، اونلاردان مدّیت، قاباقجیل حیات و یاشاییش، ایفبا، یازی و سایره اویرنمیشلر. پارسلارین ایرانا گلمه سیندن تا میلاددان قاباق ۵۵۰ ایله قدر، یعنی هخامنیشلرین ایش باشینا گلمه سینه قدر، ماننا حکومتی دوام ائدی، آسوریلرین مقابلینده مقاومت گؤستمیشدیر. میلاددان قاباق ۶۷۳ - نجو ایله ده ماد قیامی ایله ماد ایمپراتورلوغو یارانمیش و ماننا حکومتی اونا قووشموشدور.

کیتابین بو بؤلومونده اوغوزلارین - ساکالارین آذربایجانا ایلک دفعه گلمه سی، حکومت قورماسی و ماد شاه ی بؤیوک کییاکسارین آسوری میلیتاریزمینه سون قویاراق یاخین شرق خلقلرینی آسوری ظلموندن خلاص ائدی، اونلارین ترقّی و اینکیشاف یوللارینی هامارلاماسی لازیمینجه آچیقلائیب شرح ائدیله.

کیتابین سونراکی بؤلومو ماد شاه ی آستییاک زامانیندا، ماد اوردولاری باشچیس ی هاراپاکین خیانتی نتیجه سینده ماد ایمپراتورلوغونون سقوطو و هخامنیش سولاله سینین ایش باشینا گلمه سی و کوروشون تومروس خانیملا دؤیوشوب اولمه سی آچیقلائیله.

کیتابین سونراکی نؤوبتی فصلی ماد قهرمانلارینین هخامنیشلرین میللی ظلمونه قارش ی قانلی قیاملارینا حصر اولموشدور و داها سونرا اسکندرین ایرانا هجومو و اونون علّت و سببلری آچیقلانمیشدیر.

کیتابین سون بؤلومونده ماننا - ماد مدّیتی، دیلی، فولکلورو، ادبیاتی، زردوشت دینی، ایستا کیتابی، نوروز بایرامی، اونون کؤکلری و مراسیملری، هابئله میلاددان دؤرد مین ایل اولدن اسکندر زامانینا قدر، حتّی هخامنیشلر دؤورونده بئله، بو گونکو ایرانین تقریباً هر یئرینده و مختلف دیللی میللتلری داخیلینده ایلام دیلینین عمومی، رسمی دؤولت دیلی اولماسی، کوتله لر داخیلینده ایشلنمه سی و ایلام مدّیتینین واحد هنر و مدّیت آتموسفئرنین مرکزینده دایانماسی ایضاح اولونور.

بورادا ایران تورکلرینین اسکی تاریخینین بیرینجی قسمتی باشا چاتیر و ایکینجی بؤلومو اسکندرین ایسلاما قدر" کی دؤور سونرا آیریجا باسیلاجاقدیر. □ □ □

مونتسكيو توركلر حاققىندا

مونتسكيو بىر سىرايۇيوك فرانسىيالىق عالمىي و متفكرلىرى، او جملەدن ولتئر [م. ۱۶۹۴ - ۱۷۷۸]، ژان ژاك روسو [م. ۱۷۱۲ - ۱۸۸۷] كىمى، بۇيوك فرانسىيالىق انقلابىيىن نظرى اساسلارنى قويانلاردان بىرىدۇر. مونتسكيو [م. ۱۶۸۹ - ۱۷۵۵] فرانسىيىن "بورديو - Bordeaux" شەرىندە دوغولموش و بىرىنچە دەرىن اجتماعى مضمونلو اثر، او جملەدن "ايرانلىيىن مکتوبلارى - Lettres Persanes" نى ۱۷۲۱ - نجى ایلدە، "قانۇنلارین روحو - L'esprit des lois" نو ۱۷۴۸ - نجى ایلدە قلمە آلاراق، دونيا شەرتى قازانمىش و فرانسىيىلىك اكادېمىيىسىن عضوگۇنە سئچىلمىشىدۇر. مونتسكيو اۆز اثرلىرى و خصوصىيە "قانۇنلارین روحو" آدلى دەرىن اجتماعى مضمونلو اثرى ایلە مىلادى ۱۷۸۹ - نجى ایل بۇيوك فرانسىيالىق انقلابىيىن اساسلارنى قويان بۇيوك متفكرلردن بىرى سايىلىر.

مونتسكيو "ايرانلىيىن مکتوبلارى" اثرىندە، اثرىن بىر قەهرمانى اولان "ناآرقوم" ون دىلىندىن "اۆزبىك"ە يازدىغى مکتوبدا تورك مىللەتلىرى و خەلقلىرى بارەدە بىلە يازمىشىدۇر:

"عزيز دوستوم اۆزبىك! دونيانىن ھىچ بىر خەلقى فاتحلىك شەرتى و عظمتى ایلە تاتارلارلا يارىشا بىلمىز. بو خەلق كايىناتىن اصىل حەكمرايدۇر. بوتون باشقا خەلقلەر سانكى اونلار قوللوق ائتمىك اوچون يارانمىشلار. بو خەلق عىنى زاماندا ھىم ايمپىراتورلوقلار يارادىر، ھمدە اونلار داغىدۇر. تارىخىن بوتون دۇورلرىندە دونيانى اۆز قدرتلىرى ایلە سارسىتمىش، ھىمىشە خەلقلرىن غنىمى اولموشلار. تاتارلار ايكى دفعە چىنى فتح ائتمىش و ھلەدە اطاعتدە ساخلايىرلار. اونلار بۇيوك مغوللارین سونسوز تورپاقلاریندا ايندىدە حەكمرانلىق ائدىرلر.

ايرانىن حەكمدارلارى اونلاردۇر. كوروش و كىستاسپىن تەختىندە اوتوران اونلاردۇر. اونلار مسكوفانى دىزە چۆكدورۇبلر.

اونلار تورك آدلانىپ آوروپادا، آسیادا و آفرىقادا نەنگ فاتحلىكلر ائدىپ دونيانىن اوچ قىطعەسىندە آغالىق ائدىرلر.

اگر ھلە قەدىم زامانلاردا نظر سالىق، گۇرەرىك كى، روم ايمپىراتورلۇغونو دارماداغىن ائىنلردە اونلارین نىسلىلردۇر. چىنگىز خانىن فتوحاتى ایلە مقایسەدە اسکندرىن غلبەلىرى نە دىر كى ... بو ظفرلى خەلقىن يالنىز تارىخ چىلرى چاتىشمايىپ كى، اونلارین عقلە سىغماز غلبەلىرىن شەرتىنى ياسىنلار. نە قدر اۆلمز عمللر ابدىلىك دفن اولونوب!!

تاتارلار تارىخلىرىنى بىلمەدىگىمىز نە قدر دۇولتلىرىن اساسىنى قويۇبلار. بو دۇيوشچو خەلق اۆز گۇندەلىك شەرتى ایلە مشغول اولوب، ابدى مغلوب ائىدىلمىزلىگىنە اينانىپ، كىچىمىش غلبەلىرىن ابدى لشدیرىلمەسى قاغىسىنا قطعاً قالمامىشىدۇر.»^۱

□ □ □

ویل دورانت

"یازیلی تاریخ الده اولان زامانلار ایندییه قدر آزی آلتی مین ایل کئچیر. بو مدّتین یاریسیندا، بیزه معلوم اولدوغو قدر، یاخین شرق بشری ایشلر و مسئلهلرین مرکزی اولموشدور. مبهم "یاخین شرق" اصطلاحیندان منظور و موز آسیانین بوتون جنوب - غرب حیصّه‌لری دیر کی، روسیه و قارا دیزین جنوبوندا، هندستان و افغانستان گون باتانیندا یئرله شیر. چوخلو گؤز یومالارلا بو آدا مصری ده داخل بیلیریک؛ اونا گؤره کی، بو اولکه چوخ اوزاق زامانلاردان شرقله باغلی اولموش و بیرلیکده شرقین مرکب و دولاشیق مدنیتی یاراتمیشلار. سرحدلرینی دقیق معین لشدیرمک ممکن اولمایان و اورادا مختلف اینسانلار و مدنیتلر اولموش بو اراضیده اکیچی لیک، تجارت، حیوانلاری اهلی لشدیرمک و آرابا قاییرماق، پول چالماق و سند یازماق، پشه‌لر و صنعتلر، قانون و ترجیلیک و حکمرانلیق، ریاضیات و طب، ایشلمه‌دن استفاده ائتمک و کاناللاری آرتیماق، هندسه، نجوم، تقویم، ساعات و منطقه البروج، ایفبا، یازماق، کاغذ، مرکب، کیتاب، کیتابخانا، مدرسه، ادبیات، موسیقی، داش یونماق و معمارلیق، شیرلی ساخسی، زینت و سایطی، تک آلاهلیق، زینت و جواهرات، نرد و شطرنج، گلیردن و ثرگی، لله‌دن استفاده، چاخیر ایچمک و چوخلو باشقا شئیلر، ایلمک دفعه اولاراق یارانیب اینکیشاف ائتمیشدیر و بیزیم آوروپا و آمریکا مدنیتیمیز، عصرلر اوزونو، "کثرت" آداسی، یونان و روم یولوايله همین یاخین شرق مدنیتیندن آلینمیشدیر. آریالارین اؤزلری مدنیت یارادیب قوران اولمیشلار؛ بلکه اونو بایلدن و مصردن بیرووز آلمیشلار، یونانلیلاردا مدنیت سارایی یارادان سایلمیرلار، اونا گؤره کی، اونلارین باشقالاریندان آلبقلاری، اؤزلریندن یادگار قویدوقلاریندان قات - قات آرتیقدير. حقیقته یونان بیر وارث دیر کی، حربی غنیمتلر و تجارتله شرقدن اورایا گلیمیش اوچ مین ایللیک علم و هنر ذخیره‌لرینی، ناحق اولاراق یییه‌لنمیشدیر. یاخین شرقه عاید تاریخی مطلبلری اوخوماق و اونا خدمت ائتدیکده، حقیقته آوروپا و آمریکا مدنیتی نین اصیل یارادانلارینا بورجوموزو ادا ائتمیش اولوروق.^۱

آذربایجان دیاری دا همین یاخین شرق تورپاقلارینین شمال حیصّه‌سینین مرکزینده، اؤزوده شمال - جنوب و شرق - غرب یوللارینین گؤرؤشدوگو یئر و طبیعتجه ملایم و ثروتلی بیر اولکه دیر.

تاریخ علمی

وطنیمیز ایراندا تاریخ علمی، بوتون دنیا اولکه‌لری و خلقلرینین تاریخ علمینین عکسینه، اولدوقجا آغیر، فاجعه‌لی و چوخ حاللاردا حقیقتدن اوزاق بیر یول کئچمیشدیر. ایران

* ۱ - ویل دورانت. تاریخ تمدن. مشرق زمین گاهواره تمدن. تهران ۱۳۶۵. ص ۱۴۱.

تاریخ چیلیگینده بو آجیناجاقلی وضعیت هخامنیشلرله و خصوصیه ساسانی سولاله سینین بانیسی اردشیر بابکانلا باشلانمیشدیر.

اردشیر بابکان ایراندا حاکمیتی اؤز نسلی و فارس خلقینین اختیاریندا ساخلاماق و تورک خلقلریندن اولموش حاکمیت سولاله لرینی همیشه لیک تاریخدن سیلیب اونوتدورماق خویاسیله اؤزونه قدرکی بوتون تاریخی اثرلری آرادان آپاریب، باش موغ "تسر"ین واسطه سیله فارس خلقینین میلی افسانه لرینی ایرانین او زامانا قدرکی حقیقی تاریخینین یثینه قویدو. اردشیردن سونرا بوتون ساسانی شاهلاری و زردوشت موغلاری اردشیر و "تسر"ین گؤستردیکلری یولو دوام ائتدیره رک، قدیم ایران تاریخینی، حتی ساسانیلرین یارانما تاریخینی بئله خرافاتی و معناسیز ناغیلار شکلینه سالدیلار. بو ایشلر بوتون واقع بین ایسلام تاریخ چیلرینی ده آلدادی و اونلارین قدیم ایران تاریخینین واقعیتی گؤرمکلرینه مانع اولدو. بوتون بو ایشلردن هدف زحمتکش اینسانلار و محروم ایران میللتلرینی همیشه لیک زنجیره ده ساخلاماق اولموشدور.

بو گونکو ایران اراضیسی مختلف میللتلرین وطنی اولدوغو کیمی، ان قدیم ایران دا مختلف میللتلرین یوردو و وطنی اولموشدور. بونا گؤره ده قدیم ایران تاریخینین آرادان آپاریلیب، تحریف اولونماسی همین بوگونکو ایران میللتلرینین کئچمیشی و تاریخینین اؤرتولو، قارانیلیق و مبهم قالماسی دئمکدیر. اردشیرین بو ایشی نه تکجه بوگونکو ایران میللتلرینین قدیم تاریخینی محو ائدیپ آرادان آپارمیش، بلکه اونلارین حقیقی تاریخی، واقعی کؤک و منشاءلرینین سندلرینی محو ائده رک، اونلارین هامیسینین کؤکونو آریا نژادینا، فارسلا باغلامیشدیر. ساده سؤزله دئسک، اردشیرین یاراتدیغی اویدورما تاریخه گؤره گویا ایراندا، ان قدیم دؤورلردن، تورک ائللری و اونلارین حاکمیتلری اولمامیش و یالنیز فارس میللتی، خلقی اولموش و حاکمیت ائتمیشدیر. بیر صورتده کی، شمال - جنوب و شرق - غرب یوللاری اوزه رینده یئرله شن ایران تاریخ بویو همیشه مختلف ائللر و خلقلرین اورادان کئچمه سینه، بیر حیصه سینین اورادا یورد سالیب قالماسینا، او جمله دن شرقدن اولموش یوزلرجه تورک آخینلاری، شمالدان اولموش آریا ائللرینین آخینلاری و نهایت جنوب غریدن اولموش سامی ائللرینین باسقینلاری و آخینلارینا معروض قالمیشدیر. اولدوقجا طبیعی بیر حال دیر کی، بو آخینلار و باسقینلارین قالیقلاری مختلف خلقلر و میللتلر شکلینده بو تورپاقدان کؤک سالیب قالمالی، بو یئرلرین اساس میللتلرینه چئوریلمله لی و چئشیدلی مدنیتلر یاراتمالی ایدیلر. واقعی تاریخین گؤستردیگینه اساساً، تاریخ بویو بئله اولموش و اونون نتیجه سی اولاراق، بوگونکو ایران هاما ان اوچ قوروق خلقلردن: تورک، آریایی و سامی خلقلردن عبارت اولان میللتلردن تشکیل تاپماقدادیر.

ایران و ایران خلقلرینین ان قدیم تاریخینی ساسانی شاهلاری و زردوشت موغلاری آرادان آپاردیلارسا، او تاریخ روم و یونان تاریخ چیلری اثرلرینده ثبت اولونوب قالدی. آوروپا خلقلری، اورتا عصرلردن باشلا یاراق، روم و سایره ایمپراتورلوقلارین زنجیرلرینی قیریب، میلی استقلالده

اښديکجه، اؤز کښچمیش تاریخلرینی اوزه چیخاردیرلار. خصوصیه ۱۸ - نجی عصرین سون روبعوندن ۱۹ - نجو عصرین سون روبعونه قدر دوام ائتمیش گرگین میلی آزادلیق مبارزهلری و دؤیوشلری نتیجه سینده، تقریباً بوتون آوروپا میللتلری، کښچمیش ایمپراتورلوقلارین نقشهلرینی پوزاراق، میلی تاریخ و دیل خصوصیتلری اساسیندا، میلی دؤولتلرینی یاراتدیلار. بو مبارزه لر گښدیشینده و غلبه سیندن سونرا آوروپا میللتلرینین هر بیر، قدیم روم و یونان تاریخلریندن اؤز کښچمیشلرینی اؤیرندیلر و بو اؤیرنمه جریانیندا ایران و یاخین شرقینده قدیم تاریخینه راست گلرک، اونو قیده آلیب ایشیقلااندیردیلار و بو باره ده جیلدرله خصوصی اثرلر یاراتدیلار.

ایران و یاخین شرق منطقه سی اؤلکه لری و خلقلرینین بو کښچمیش تاریخی نین اؤز خلقلرینین الینه چاتماسی دا اردشیر بابکان زامانی کیمی خصوصی بیر ماجرا یله راستلاشدی، آنجاق بو دفعه اونون شکلی دییشدی. بو تازا اویونون جریانی بئله اولموشدور:

ایسلامدان اؤل اولدوغو کیمی، ایسلامدان سونرا دا ایراندا حکمرانلیق ائتمیش سولاله لرین اکثری تورکلردن اولموشدور. واقعی ایسلام نظریه سی اولان قرآن مجیدین میلی و نژادی اوستونلوگه یول وئرمه مه سی، بوتون میللتلری برابر حقوقلو بیلمه سی، حاکم دایره لرین تورک اولماسیله ال - اله وئره رک، اردشیر زامانیندان یارانمیش میلی اوستونلوک و شووونیزم فیکیرلری و ضد سامی و ضد تورک نظریه سی و دویغولارینین اونودولماسینا سبب اولدو. بو دؤورلرده میلی مدنیتلرین چیچکلنمه مه سی و بیر نؤوع اؤللر اولدوغو کیمی قالماسینین اساس سببی، ساسانیلر دؤورو اولدوغو کیمی، شووونیست حاکم دایره لر و دؤولت دئییل، میللتلرین میلی شعورونون گئری قالماسی، اینکیشاف ائتمه مه سی، میلی شعورون هله اویانما وقتی نین چاتمماسی نتیجه سینده ایدی، هله بوایشه لازیم اولان اجتماعی شرایط ایران خلقلری داخلینده یارانما میشدی. تورک تاریخ چیلری ده، مونتنسکیونون دئدیگی کیمی، اؤز خلقلرینین تاریخی قیده آلمامیشدیلار.

آوروپا تاریخ چیلرینین یاخین شرق خلقلری تاریخی باره ده یازدیقلارینین بو منطقه خلقلرینه چاتماسی میلادی ایگیرمینجی عصرین اؤللرینه تصادف ائدیر. ائله همین زامانلاردا ایران و یاخین شرق خلقلرینین میلی شعورو اویانیر، یوکسه لیر و میلی آزادلیق مبارزه لری، انقلابلاری و دؤیوشلری باشلانیر. ترکیه ده تنظیمات، ایراندا مشروطه انقلابی بونلارین نمونه سیدیر.

میلادی ۱۹ - نجو عصرین اؤللری، حتی اونداندا قاباق، آوروپا ایمپریالیستلری اولان اینگیلیس، فیرانسا، تزار روسلاری و... ایران و یاخین شرق منطقه سینده جدی نفوذ ائتمیش، بو دیارین اقتصادی و سیاسی دامارلارینی اؤز اللرینه کښچیرتمیش و بو یئرلرین میلی ثروتلرینی، ایلک نؤوبه ده نفتینی، تالایب آپاریردیلار.

بو سببه گؤره ده ایگیرمینجی عصرین اؤللرینده ایران و یاخین شرق خلقلرینین میلی حقوق اوچون آیاغا قالخمالاری آوروپا ایمپریالیستلرینین سونسوز مفتله گلیرلرینی جدی خطره سالیردی. بو ایش ایمپریالیستلری جدی صورتده دوشونمه گه وادار ائتدی. او زامانلاردا چوخ اؤللر آوروپا

شرق شوناسلاری قدیم و تازا ایران تاریخی و خلقلرینین کڅمیشی و بوتون خصوصیتلرینی دقتله اویرنمیشدیلر. آوروپا ایمپریالیستلری بو معلوماتلاردان اؤز خئییرلرینه استفاده ائتدیلر.

آوروپا ایمپریالیستلری اؤز میلی تاریخلریندن میلی حقوقا مالک اولماق نتیجه سینده طبیعی میلی استعدادلارین چیچکلنمه سینین ثمره لری و نتیجه لرینی چوخ یاخشی بیلیردیلر. اونلار اؤز حیاتلاریندا گؤروردولر کی، میلی محرومیت زنجیرلرینی قیرماق سایه سینده آوروپا خلقلرینین آزاد اولان استعدادلاری نه معجزه لر ائتمیش و نتیجه سون یوز، یوز اللی ایل عرضینده بشریتین ۶۰۰۰ ایلده الده ائدیگی علمی نایلیتلردن قات - قات چوخ موفقیتلر و افتخارلار قازانمیشدیر.

اؤز حیاتلاریندا گؤردوکلری بو حقیقت لرین یاخین شرق خلقلرینده ده، انقلابلار سایه سینده، عمل اولاجاغینی یقین ائدن ایمپریالیستلر بو ایشین اساس باشلانقیج نقطه سی اولان میلی حقوق مسئله سینین اؤلر اولدوغو کیمی ساخلاما ق قرارینا گلدیلر. اونلار بو فیکیرلرینی حیاتا تطبیق ائتمک اوچون اردشیر بابکان زامانی یارانمیش میلی اوستونلوق، لایق، استعدادلی و آغا میللت نظریه سیندن استفاده ائتدیلر، اونو نوکرلری اولان ایران حاکمه هیأتی، قازاق رضاخانلارین اساس سیاسی نظری مسئله سی قرار وئردیلر و آریا نژادی، رضاشاه کبیر، شاهنشاه آریامهر، کوروش کبیر، داریوش بزرگ، ایراندا اولدن آریایی نژادلار اولموشلار، تورکلر سون عصرلده ایرانا سوخولموشلار،... کیمی شووونیستی فیکیرلری گئیش صورتده یایماغا باشلادیلار و بو تبلیغاتلارین آلتیندا ایرانین غیر - فارس میللتلرینین هامی سینین، اولدوقجا کیچیک مذهبی آزیققلاردان باشقا، هر جور میلی حقوقلاردان، حتی آنا دیل لرینی اویرنمکدن بئله محروم ائتدیلر، اونلار اوشاقلیقدا فارسجا اویرنمک مجبوریتینده اولدولار؛ بو میللتلرین مدنی - ادبی اثرلری مختلف شکیلده آرادان آپاریلدی، یاندریلیب محو اولدو، مدنی تاریخی آبیده لری، بنالاری... اؤلچولموش نقشه و پیلان اساسیندا آرادان آپاریلدی ...

ائله بو و قتلر همین پهلوی رژیمین تربیت ائدیگی تاریخ چیلر، آوروپا عالیم لرینین قدیم ایران و ایران خلقلرینین تاریخی باره ده یازدیقلاری اثرلری ایرانلیلارلا تقدیم ائدرکن، نتیجه اعتبارله بابکان اردشیرین ایشینی خاطرلاردان بیر ایش گؤردولر.

بو اوزدن ایراق تاریخ چیلر، بیر سیرا قدیم اؤز سلفلری کیمی، تاریخی حقیقتلری اربابلاری و آغلارینین ایسته گی، خیری، شووونیستی نظریه نین طلبی اساسیندا غیر - حقیقی، ترسینه و غرض آلود شکیلده، ایران میللتلرینین زیانینا یازماغا باشلادیلار. اونلار عموم ایرانلیلار و خصوصیه بو میللتلرین تاریخ بویو یاراتدیقلاری قهرمانلاری، پارلاق سیمالاری، ایگیت شخصیتلری، خلق حرکتلرینین عاغللی رهبرلرینی پیسلیه ییب، لکه له مه گه، اونلارا تهمت وورماغا باشلادیلار. ایران و بوتون ایران میللتلرینین ان قدیم دؤورلریندن باشلاریاق چاغداش تاریخلرینه قدر، بئله میلی قهرمانلار، بؤیوک اینسانلار چوخ دور، لاکین متأسفانه همین غرض آلود تاریخ چیلرین دامغالارله دامغالاناراق، خلقلین نظریندن دوشموش، اونودولموش و یا اونودولماقدادیرلار.

ایمپریالیستلرین گؤستریدگی یول ایله گئدن و اونلارین خدمتچیسى، اویونجاغى اولان پهلوی هیأت حاکمه سینین خیرینه قلم چالان بو تاریخچیلر، أوروبا عالیملری طرفیندن ایشیقلا ندیر یلمیش قدیم ایران و ایران خلقلری تاریخینین بوتون مثبت جهتلرینی فارس خلقینین آدینا یازیر، او دؤورلرده ایراندا مختلف میللتلرین اولدوغونو اینکار ائدیر، اونلارین تاریخینی پرده له ییر و بونولادا اونلارین میلی شعورونون اویانماسینا لازیم اولان ان اؤنملی بیر عاملین یارانماغینا مانع اولورلار. بو تاریخچیلر، هله آریالارین منطقه میزه گلمه سیندن اؤل چاغداش غربی آذربایجاندا "آراتتا" مدنیتی، بوگونکو خوزستاندا یارانمیش "ایلام"، لرستاندا یارانمیش "کاسسی"، همدان اطرافیندا یارانمیش قوتی و لوللوی مدنیتینی، آذربایجاندا میدانا گلیمیش "ماننا" حکومتلرینین کؤکو و هانسی خلقلر طرفیندن یارانماسینی پرده له ییر و آد آپارمادان، اؤرتولو اونلاریدا آریالارین بابالاری کیمی قلمه وئیرلر. بو تاریخچیلر مادلاری تامامیله آریا نژاد گؤستریر و حتی اکثر أوروبا تاریخچیلرینین فیکرینه ضد اولراق، آچیق یازیرلار کی، اشکانیلر "پهله" (پهلوی)، یعنی آریا نژادیدیلر.

سون ۶۰ - ۷۰ ایل مَدّینده قدیم ایران تاریخی باره ده یازیلیمیش اونلارچا تاریخ کیتابلارینین هامیسینین مضمونو تقریباً عینی و بیرى - بیرینه اوخشاردیر.

محض بونا گؤره ده هله قدیم ایرانین و خصوصیله چاغداش ایران میللتلرینین قدیم تاریخلری یا اصلاً یازیلما میش و یا غلط و تحریف اولونموش و حقیقی تاریخدن اوزاقدیر. پهلوی رژیمى و دونیا ایمپریالیزمینین خیرینه اولان بوالنیش تاریخچیلیک ایراندا اصیل تاریخ علمینین اینکیشافینا اساس سد و مانع اولموش و اولماقدادیر.

یالنیش و غرضله دولو اولان بو تاریخچیلیک نه تکجه ایراندا اصیل تاریخچیلیگه مانع اولموش، نه تکجه مختلف ایران میللتلرینین تاریخینی پرده له میشدیر، حتی بو تاریخچیلیک و پهلوی دؤورو ایران حاکمه هیأتینین غلط و غرض آلود تاریخی تبلیغات و معلوماتلاری بعضی أوروبا تاریخچیلرینین بیر سیرا مسئله لرده یالنیش و غیر - واقعی دوشونمه لرینه و یازمالارینا سبب اولموشدور. اؤرنک اولراق کئچمیش شوروی عالیملرینین چاغداش ایران میللتلری، اونلارین سایى باره ده کی سهو نظرلرینی گؤستر مکله کفایتله نیریک.

سون زامانلارین تحقیقاتی گؤستریر کی، ایران جمعیتینین یاریدان چوخونو آذری تورکلری تشکیل ائدیر. تورک دلیله مخالف اولان محمدرضا شعار شمسى ۱۳۲۶ - نجى ایلده یازدیغى "بحثی درباره زبان آذری" آذلى اثرینین ۳۹ - نجو صحیفه سینده یازمیشدیر: «بوگون ایرانین تقریباً ۲۲ میلیون جمعیتینین حتمی اولراق یاریدان چوخونو تورک دلیلى ایرانلیلار تشکیل ائدیرلر».

همین معلومات گؤستریر کی، ایرانین جمعیتی ۵۰ میلیون اولسا، اونون یالنیز ۱۳ - ۱۲ میلیونو فارس خلقی تشکیل ائدیر. رسمی دؤولتی معلوماتا گؤره ارمنی، آسوری و یهودی لر، مذهبی اقلیت آدلاناراق، سایجا اولدوقجا آزلیق تشکیل ائدن اقلیتلر دیرلر و کوردلر، عربلر، بلوچلار، گیلکلر و تورکمنلر، بو اولدوقجا کیچیک میلی اقلیتلرله مقایسه ائدیلمز درجه ده چوخدورلار و

نسبتاً بۇيوك ميللى اقليتلرديرلر.

لاकिन ايرانين بو حقيقى ميللى تركييينه باخمىياراق، يىئددى مشهور كئچميش سووت تاريخچىسى طرفيندن قلمه آلىنميش "تاريخ ايران از زمان باستان تا امروز" (ايران تاريخى قديم زامانندان بوگونه قدر) اثرينين مؤلفلر طرفيندن يازيلميش مقدمه سينده اوخويوروق:

"ايران اهالىسى، يعنى ايران وطنداشلارى عموميتله ۱۹۷۶ - نجى ايلين سونوندا ۳۳/۶ ميليون حدودوندا اولموشدور. بو جمعيتين ياريدان آزي فارس، يا فارس دىللى ديرلر. فارس دىلى بوتون ايران وطنداشلارينين رسمى و دؤولتى دىلى كيمى تعيين ائدىلميشدير. ايران اهالىسينين ياريدان چوخو فارس اولمايان باشقا دىللرده دانىشirlار. بونلارين بعضيسينين دىلى كردلر، لرلار، بختيارلر، بلوچلار، مازندرانلار، گيلانلار معمولى فارس دىليندن فرقليدير. بونلار ميللى اقليتلر، قوملار و عشيرهلر باغلديرلار. بعضيلرينين ايسه دىللرى فارس كۆكوندن دئييل و باشقا ميللتلرين دىلينده دانىشirlار. توركى، حتى ارمنى، عيبرى و آسورى دىللرى او دىللر سىراسيندايركى، ايرانلى اقليتلر او دىللرده دانىشirlار. ميللى اقليتلردن ايران آذربايجانى خلقى توركجه دانىشirlار. تورك دىللى ان بۇيوك اقليتى تشكيل ائديرلر و سايجا، فارسلاردان سونرا، ايكينجى يىرده ديرلر.^۱

دئمك كئچميش شوروى عاليملرينين نظرينجه ۱۹۷۶ - نجى ايل ۱۷ ميليون حدودوندا اولموش ايران آذريلرى اون - اون بىش مين نفرليك يهودى، آسورى و ۹۶ مين نفرليك ايران ارمنيلريله عىنى اقليت سىراسيندا يىرلهشir، اؤزلرى ده فارسلاردان آز و سايجا ايكينجى ميللت سايليرلار. شهبه سىز بو يالنىش جھتلر كئچميش سووت عاليملرينين پهلويلر حاكميتى دؤورو وئريلميش يالنىش و عداوتلى معلوماتلار اينانمالاريندان ميدانا گلميشدير.

همين مقدمه ده بئله بير جمله اوخويوروق: «... دونيادا بيرينجى يارانميش حكومته، يعنى هخامنش دؤولتینه حصر ائدىلميشدير». بوجملهنى بىز يا چاپ و يا چؤيره نين خطاسى حساب ائديريك، اونا گؤره كى، كيتابين متنى بونون عكسينه دير، همده دونيادا، او جمله دن ياخين شرقده هخامنشيلردن هله دؤورد مين، اوچ مين بىش يوز و اوچ مين ايل قاباقدان گوجلو حكومتلر و مدنيتلر يارانميشدير. بو مدنيتلر سومثر، ايلام، كاسسى، هيت، اورارتو، ماننا و ماد اولموشدور.

يىرى گلميشكن بونودا قيد ائتمك لازيمديركى، كئچميش شوروى تاريخچيلرى، اوكتوبر انقلابيندان برى اورادا حكم سورموش ماركسيزمين تاثيرينده قديم و تازا ايران تاريخى بارده بعضى يالنىش فيكييرلده ايرهلى سورموشلر. بوفيكيرلردن بىرى آدينى چكديگيمىز كيتابين ايگيرمينجى صحيفه سينده ايرهلى سورولموش بو نظريه ديركى، گويا هخامنشيلردن باشلاياراق ساسانيلرين اوللرينه قدر ايراندا قولدارلىق اجتماعى سيستىمى حكم سورموشدور. بو بارده كيتابين

※

۱ - تاريخ ايران از زمان باستان تا امروز (ايران تاريخى قديم زامانندان بوگونه قدر). آلتى سووت مؤلفى. چئويرن: كيخسرو كشاورزى. پويش نشرياتى. تهران ۱۳۵۹. ص ۱۹.

لازمی یشرینده بحث اثندیگیمیزی نظره آلاراق، بورادا بو بارهده یونونلا کفایت له نیریکی کی، ایراندا هئچ بیر دؤورده، قدیم رومدا اولدوغو کیمی، قولدارلیق سیستمی اوچون اقتصادی - جغرافیایی شرایط اولمامیشدیر.

همین کیتابین ایگیرمینجی صحیفه سینده گؤسته ریلیر کی، مشروطه انقلابی ۱۹۰۵ - نجی ایل انقلابی تأثیرینده و اونون آردینجا آفاق توتوب باش وئرمیشدیر. قید ائتمک لازیمدیر کی، ۱۹۰۵ - نجی ایل روسیا انقلابی مشروطه انقلابینا جوزبی تأثیر ائتمیشدیر سده، اونون اساس عامیلی اولمامیشدیر. مشروطه انقلابینین اساس عامیلی، علّتی، کؤکو ایران و خصوصیه آذربایجان خلقینین اینکیشاف و ترقّی ائتمه سی و میللی شعورونون یوکسلمه سی نتیجه سینده، تاریخن، توپلومون لا بود و لازم محصولو کیمی بیر حرکت اولموشدور. ۱۹۰۵ - نجی ایل روسیا انقلابی سرعتله بوغولدوسادا، مشروطه انقلابی اوزون زمان دوام ائتدی و موفقه اولدو. مشروطه حرکتینه تأثیر گؤسته رن انقلاب ۱۹۰۵ - نجی ایل روسیا بورژوا انقلابیندان قات - قات آرتیق، مشروطه انقلابیندان قابق، ۱۹ - نجو عصرین ایکینجی یاریسیندا باش وئرمیش عثمانلی ایمپراتورلوغونداکی "تنظیمات" انقلابی حرکتی اولموشدور. بودا اولدوقجا طبعی و عادی بیر حالدیر، چونکی یاخین شرقین بیر حیصّه سی اولموش عثمانلی ایمپراتورلوغوندا اجتماعی وضعیّت و انتباه یاخین شرقین اویری اؤلکه لری و میللتلریله، روسیا، روس خلقی و اونون ۱۹۰۵ - نجی ایل انقلابیندان داها چوخ مصر، ایران و خصوصیه عینی دیللی آذربایجانلا علاقه دار اولموشدور، تاریخی فاکتارلاردا بونو آچیق و آیدین گؤسته ریر. بو فاکتارلار بونلاردیر:

۱ - مشروطه انقلابینین اهمّیتی فیکیر و ایدئولوژی مرکز لریندن بیری مصر، بیری ده ایستانبول اولموشدور، روسیا یوخ. دوغرو دور کی، اؤز اثر لریله مشروطه انقلابی فیکرینین یئتیشمه سینده بؤیوک تأثیر ائتمیش میرزا فتحعلی آخوندزاده و عبدالرحیم طالیبوف قفقازدا یاشایاراق روس مدنّیتیندن داها چوخ قیدالانمیشلار، لاکین همین شخصلر و مشروطه نین باشقا ایدئولوژی قهرمانلاری ایستانبول و مصر ایله ده سیخ علاقه ده اولموشلار. ابراهیم بگین سیاحتنامه سی، مشروطه دؤورو ایستانبولدا تشکیل تاپمیش "انجمن سعادت" ادلی انجمن و اورادا ایرانلیلار طرفیندن یایلمیش "اختر" ادلی قزئت مشروطه انقلابینین فیکیر جهتنن ایستانبولدان داها چوخ، روسیادان آرتیق قیدالاندیغینی گؤسته رن عامیللردیر، همده اونا گؤره کی، بوکیمی حادثه لرین هئچ بیرینه بنزر حال روسیه و اونون هئچ بیر شهرینده اولمامیشدیر.

۲ - مشروطه انقلابینا عملی یاردیم اوچون بیر سیرا قهرمانلار قفقازدان - آذربایجان و گرجستاندان گلیمیشلر سه عثمانلی تورکلریندن ده گلنلر آز اولمامیشدیر.

۳ - مشروطه نین مغلوبیّت و گئری چکیلمه لری دؤورونده ایستانبول مشروطه فعاللارینین سیغیناجاغی شهر، فعالیتلرینه دوام ائدیكلری یئر اولموشدور، لاکین مسکو و پترواددا بو حاللار گؤرونمه میشدیر.

۴ - مشروطه انقلابی ایللری دؤورو اساساً باکیدا یارانمیش مترقی مطبوعات ایستانبول ایله روسیادان آز ایلگیلی اولمامیشلار. "موللا نصرالدین" ژورنالینین هدفی اساساً شرق اولموشدور، آذربایجان اولموشدور و باکی شهری بولشویکلر طرفیندن توتولدوقدا، اونون مدیری میرزه جلیل تبریزه گلیمشیدیر.

دئمک کئچمیش سووئت تاریخچیلری بیر طرفدن ایرانین شووونیست تاریخچیلرینین تأثیری، دیگر طرفدن ایسه سوسیالیزم، کومونیزم و روس شووونیزمی تأثیری آلتیندا ایران میللتلری و نتیجهده اونلارین تاریخی بارهده سهو ائتمیشلر. لاکین بو ایکی عامیلدن علاوه کئچمیش سووئت تاریخینده روس شووونیزمی فیکیرلری ده سووئت تاریخچیلرینین یالینیش دوشونمه لرینه تأثیر گؤستریمشیدیر. بو مسئله اوزهرینده بیر آز دایانماق لازیمدیر. تاریخدن معلومدور کی، روس خلقی تاریخ صحنه سینه چیخمادان اول و تاریخ صحنه سینه قدم قویدوقدان سونرا اوزون عصرلر شرقدن و جنوبدان تورکلرله قونشو اولاراق اونلارلا مدنی، اقتصادی، سیاسی و... جهتنن علاقه ده اولموشدور، حتّی روسلار تورک دؤولتی اولموش "قیزیل اوردو" حکومتینه تابع اولموش و روس "بایارلاری" بوتورکلرین وئردیکلری "یارلیق" لاری داشماغا افتخار ائتمیشلر. اوزون عصرلر دوام ائتمیش بو علاقه لرده شبهه سیز مدنیتجه گئری اولموش روسلار مختلف جهتلردن تورک ائللریندن استفاده ائتمیشلر، لاکین بونا باخمییاراق هله اوکتوبر انقلابیندان قاباق روس تاریخچیلرینین چوخو، تورکلرله علاقه دار قدیم روس تاریخینی تحقیق ائتدیکده شووونیزمه قاپیلاراق حقیقتلری، چوخ حاللاردا عکسینه گؤستمیشلر. روس تاریخچیلرینین تورکلره و تورک تاریخینه اولان بو غیر - علمی مناسبتی و اونلاری وحشی، کؤچری، بیابانگرد و سایره گؤستمه سی، ایستر - ایسته مز اونلارین تاریخلرینین دوزگون اؤیره نیلمه سینه، حتّی اؤیره نیلمه ییب اونودولماسینا سبب اولوردو. بو منفی مناسبت، طبیعی اولاراق، روسیا تورکلری و ایرانین یاریدان چوخ اهاالیسینی تشکیل ائدن تورکلرین، او جمله دن آذری تورکلرینین ده تاریخینی اؤیرنمه گه مانع اولور و اونون قاباغینی آلیردی. نئجه کی ایندی ایران تاریخچیلرینین شووونیستی فیکیرلری و قدیم ایران و تورک تاریخینی تحریف ائتمه لرینین اوستو تدریجله آچیلیر و حقیقتلر آشکار اولماغا باشلاپیر، ائله جهده سون ۲۵ - ۲۰ ایل سوره سینده کومونیزم دیکتاتورلوغو و ایستالینیزم ضعیفله دیکجه، نفوذونو الدن وئردیکجه، مختلف کئچمیش سووئت تاریخچیلری بو ساحه ده گؤرکملی جسارتلی آدیملار آتیر و شووونیزم اسیری اولموش اسکی سووئت تاریخچیلرینی افشا و تنقید ائدیرلر. بو عالیمردن بیرى گؤرکملی قازاخ عالیمی "اولجاس سلیمان" دیر. اولجاس کئچمیش سووئت دؤورو یازیب یاراتمیش شووونیست و میللتچی تاریخچیلری افشا و تنقید ائده رک یازمیشدیر:

«آسیانین گنج آیدینلارینین خاراكتر طرفلریندن بیرسی کلاسیک تاریخی تامامیله اینکار ائتمه لریدیر. شرقده، غریبه ده تاریخه اولان شبهه، "پول والثری - Paul Valery" نین دئدیگی کیمی، سون یوز ایله ده تاریخ علمینین اؤزونو بوسبوتون رذیل ائتمه سینه باغلیدیر. او، اوزون مدّتی

سیاستین کۆله‌سی، شووونیزم و میللیت‌چی لیگین قایناغی اولموشدور. حتّی تاریخ وورغونو اولان "مارک بلوش - Marc Bloch" تاریخ‌چیلردن سۆز آچارکن اعتراف ائتمه‌گه مجبور اولموشدور: «اودا دوغرو دور کی، یازیمیزنین آرخاسینا کئچه‌رکن اۆز بئینینی چاغداشلیق میکروبلاریندان قوروماغی باجارمایان شخصده بو میکروبلار حتّی "ایلیدا" یا خود "رامایانا" یا یازیمیش شرحده اۆزونو گۆستهره بیلر».

«تاریخ چاغداش دنیا گۆروشونون فورمالاشماسینا فعال شکیلده قاتیلیر. ایمپئریالیزمین و مستملکه‌چیلیگین اوشاقلیغینی ائله‌ین عالیم‌لر اۆز گئیش یاییلان اثرلرله خلقلره عیرقی و میلی فیکیرلر مجموعه‌سی آشیلایر».^۱

کئچمیش سووتلر بیرلیگینده تاریخ ساحه‌سینده حاکم اولموش بئله شووونیزستی، همده کومونیزستی آتموسفئر نتیجه‌سینده اورادا یاشایان تورک خلقلرینین هئچ بیرینین تاریخی، ائله‌جده آذربایجانین اسکی و ان قدیم تاریخی اۆیره‌نیلمه‌دی و حتّی بو باره‌ده سۆز آچانلار سیبیرده جان وئردیلر.

بونودا قید ائتمک گره‌کیر کی، تاریخی فاکت‌لار کور - کورانه و گۆزو باغلی یاناشماقدا تاریخن تحریف اولونماسینا سبب اول بیلر.

بو دئدیکلریمیزدن بئله بیر عمومی نتیجه‌ده ائدیلیر کی، تاریخ بویو ائله بیر میللت اولما‌میش، یوخدور و اولادا بیلمز کی، اونون تاریخی باشقا و خصوصیه قونشو خلقلرین تاریخنندن آیری و تجرید اولونموش اولسون. تمیز، پاک و خالص میلی بیر دیری دیل اول بیلمه‌دیگی کیمی، هئچ بیر خلقلین تاریخی‌ده آیری، قونشولاریندان کنار و منزوی اول بیلمز، باشقا سۆزله دئسک، هر بیر میللتین، خلقلین و ائللین تاریخی بوتون خلقلر و میللتلر، آزی قونشو میللتلرله بیرگه و اورتاق تاریخدیر. «تاریخی یالانچی وطن‌پرورلیکله آراشیرماق یالنیز و یالنیز جاهل‌لیگی اثبات ائده بیلر. مدنیتین طبیعی علاقه‌لرینی پوزماق، اونا حیات وئرن کایناتدان محروم ائتمکله بیز اونو چورومه‌گه، اۆلومه محکوم ائتمیش اولوروق. نتیجه‌ده نفرتلی کئچمیشین اسارتی دوام ائدیر، اورکلری بولاندیریر، شعورلاری زهرله‌بیر. تاریخ‌چیلر اۆز کئچمیش آتالارینین جاهل‌لیگی، صمیمیتی و عاجزلیگی فاکت‌لارینی اونلار باغیشلاماق، تسلیم ائتمک ایسته‌مه‌بیلر. قارداشا یوخاریدان آشاغی باخماق ایسته‌گی، هوسی حدودسوزدور. حقیقی مناسبت بونا امکان وئرمزسه، مطلقاً تاریخه ال آتار، اونون یاردیمی ایله بو مناسبتی ده‌ییشدیرمه‌گه چالیشارلار».^۲

دئمک تاریخ علمی هر جور شووونیزم، تعصّب و کور - کورانه‌لیکدن کنار اولاراق، واقع‌بین، حقیقتی گۆروب عکس ائتدیرن، بوتون میللتلر و خلقلره برابر گۆزله باخان اولمالیدیر. تاریخچی

* ۱ - اولجاس سلیمان. "آزی‌یا". ایستانبول ۱۹۹۲. ص ۱۷۸.

۲ - اولجاس سلیمان. بئته اورادا ص ۱۸۱.

بیلمه‌لیدیر کی، هئچ بیرمیللتین تاریخی منزوی و تجرید اولونموش دئیل و اولادا بیلمز. عالیم بیلمه‌لیدیر کی، «تاریخ اینسانلیغین گئیش و چوخ جهتلی تجربه‌سی و عصرلر داخلینده‌کی اینسانلارین گۆروشدور. حیات اوچون‌ده، بیلک اوچون‌ده بو گۆروشدور قارداشلیق گۆروشدور اولماسی سون درجه فایدالی اولاردی.»^۱

سعادتلی و خوشبخت گله‌جک دوزگون اؤیره‌نیلیمیش کئچمیش و بوگونون اوزه‌رینده قورولور، اونلاری اؤیرنمەن سعادتلی گله‌جک قورولماز، «گله‌جگی دوشونمەن ایسه، او هئچ بیر زامان گلمز.»^۲

جنوبی آذربایجاندا تاریخ علمینه بیر باخیش

هله یازیلی تاریخ دؤوروندن اۆل، بوگونکو آذربایجاندا و عمومیتله یاخین شرقین مختلف خلقلری یاشایان منطقه‌لرینده اینسانلار و خلقلر یاشایب مدنیتلر قورموشلار. بوگونکو ایرانین ترکیب حیصه‌لری اولان آذربایجان و فارس‌نشین منطقه‌لرینین تاریخ بو یو گاه هره‌سینین اؤزونه خاص مستقل تاریخی اولموش، گاه‌ایسه هر ایکسی واحد بیر حکومتین ترکیب حیصه‌لری اولموشلار. ماد دؤورو بو حکومتین مرکزی و رهبرلیگی ماد خلقلرینین النده، هخامنیشلر دؤورو فارس خلقلرینین، اشکانیلر دؤورو، اصیللری اورتا آسیادان گلمیش تورک اصیللی پارتلار النده، اسکندر و عرب استیلاسی زامانی باشقا خلقلرین، ایرانلی اولمایان بیگانه‌لرین النده اولموشدور. بو دؤورلرده آذریلر و فارس‌لار گاه واحد، گاه‌ایسه مستقل تاریخ یازاتمیشلار.

ایسلاما قدرکی آذری و فارس تاریخی ایسلام تاریخ چیلرینه تقریباً اؤرتولو اولموشدور. دیگر طرفدن بو دؤورلرده میللی حیسلرین چیچکلنمه‌سی نتیجه‌سینده، منطقه‌میزین مختلف خلقلری اصیل قدیم تاریخلرینی بیلیمک، اونو آراییب آختارماق و ایشیق‌لاندرماغا لازیمی علاقه و هوس گۆسترتمیشلر.

۱۸ - نجی عصرین سونلاریندان ۱۹ - نجو عصرین سونلارینا قدر آوروپادا دوام ائتمیش تقریباً یوز ایللیک میللی آزادلیق مبارزه‌لری نتیجه‌سینده آوروپا خلقلرینده میللی حیسلر اوپاندی و اونلاردا اؤز میللی تاریخلرینه علاقه و هوس آرتدی. آوروپا خلقلری اؤز قدیم تاریخلرینی قدیم یونان، روم، آسوری و سایر قایناق‌لاریندان اؤیرندیکده، قدیم شرق، او جمله‌دن تورک، آذربایجان، فارس، عرب، ... تاریخلریله علاقه‌دار چوخلو تاریخی حقیقتلر و واقعیتلر تصادف ائدیپ قیده آلدیلار. بئله‌لیکله‌ده قدیم شرق، یاخین شرق، او جمله‌دن قدیم آذربایجان و ایران تاریخی، اولدوغو کیمی، اؤیرنمه‌گه زمینه یاراندی. لاکین تأسفلر اولسون کی، قاجار استبدادی بو ایشین ایراندا قباغینی

۱ - اولجاس سلیمان. بئنه اورادا ص ۱۸۲.

۲ - اولجاس سلیمان. بئنه اورادا ص ۱۸۲.

آلیب، اونون ایران خلقلری داخلینده یاییلماسینا مانع اولدو.

مشروطه انقلابیین تاریخی وظیفه‌سی ۱۹ - نجو عصرده آوروپا میلی آزادلیق حرکتلری، ائله‌جه‌ده ۱۹ - نجو عصرین آتمیشینجی ایللرینده‌کی ژاپن میلی حرکتیین نتیجه‌لرینی ایراندا حیاتا کئچیرتمک‌ایدی. آوروپا انقلابلاری کیمی، مشروطه انقلابی دا ایران میللتلرینه میلی حق و آزادلیق وئرمکله اونلارین طبیعی استعدادلارینا چیچکلنمک امکانی یاراتماقلا، اونلاری ترقی‌جاده‌سینه سالیب مترقی چاغداش بشریت کاروانینا دوغرو یؤنلتمه‌لی‌ایدی. مشروطه انقلابی تبریز و آذربایجانین قهرمانلیغی، ستارخان و باقرخانین ایگیت‌لیک و رشادت، مرکز غیبی‌نین مودروکلوقو و علی‌مسیونون عاقیلانه رهبرلیگی سایه‌سینده غلبه‌چالیدی، لاکین نتیجه و ثمر وئرمک ایسته‌دیگی زامان حرکتدن قالدی، دیاندی و اینتلیجئنٹ سرویس طرفیندن بوغولدو.

۱۹ - نجو عصر آوروپا و ژاپن میلی آزادلیق حرکتلرینین نتیجه‌سینی عمل‌ده، اؤز حیاتلاریندا گؤرموش، میلی حقوقا مالک اولماق نتیجه‌سینده اؤز میللتلرینین ایلدیریم سرعتیه آیلیب ایره‌لیله‌مه‌سینی، پارلاماسینی، ترقی‌جاده‌سینه دوشوب هر جور خارجی استثمار و آغالایغا سون قویماسینی، علمده گؤیلره یوکسلمه‌سینی اؤز گؤزلریله مشاهده ائدن، اؤز میلی و شخصی حیاتلاریندا عملی صورتده لمس ائدیب گؤرن آوروپالیلار، ایلک نؤبه‌ده اینگیلیستان سرمایا صاحبیلری، ایمپریالیستلر تهرانین اتابک پارکیندا، مشروطه‌نین سلاحلی قوه‌سی اولموش "مجاهدلی" خلع سلاح ائتمکله، مشروطه انقلابینی ایشده و عملی شکیلده بوغدولار و سؤزده، اوزدن ایراق، مشروطه حکومتی قوردولار و رضاخان کیمی ساوادیسیز، قاراسوران قازاق و اینگیلیس نؤکری اولان بیر قولدورو ایش باشینا گتیره‌رک، مشروطه شعارای ایله، مشروطه انقلابیین ثمره‌لریندن، تام عکس جهته‌ده، اینگیلیس و آوروپا ایمپریالیستلرینین خیری جهته‌ده، استفاده ائتمه‌گه باشلادیلار. داهای دوغروسو، مشروطه انقلابیین ایران میللتلرینه میلی حقوق وئرمه‌لی اولماسی هدفینین تامامیله عکسینه و ضدینه اولاراق، فارس شووونیزمی سیاستینی ایران حکومتلری و رضاخانین اساس سیاسی آناخطی ائتدیلر، بیر صورتده‌کی، او زامانا قدر ایران حکومتلرینین داخلی سیاستینده فارس شووونیزمی دؤولتین رسمی سیاستی اولمازدی. پهلوی سولاله‌سی ایش باشینا گلندن فارس شووونیزمی علم و حیاتین بوتون ساحه‌لرینده رسماً ایشه دوشوب، تطبیق اولدو و حاکم مؤوقع توتدو. بو زاماندا فارس‌لاردان باشقا ایران میللتلرینین هامیسی‌نین دیل و ادبیاتی دؤولت طرفیندن قاداغان اولدو، سیخیشدیریلیب فشار آلتینا قویولدو، محدودلاشدی، چیچکلنمه‌سی دیاندیریلدی. حالبوکی، او زامانا قدر میلی دیل و ادبیاتلار دؤولتلر طرفیندن حمایه اولونماسایدی‌دا، اونلارین ضدینه سیاست یورودولمزدی.

مختلف علم ساحه‌لرینده اولدوغو کیمی، تاریخ ساحه‌سینده‌ده فارس شووونیزمی طرفدارای اولان عالیم‌لر میدانا گلدی. بو ایران عالیم‌لری آوروپا عالیم‌لرینین قدیم شرق تاریخی باره‌ده‌کی فیکیرلری و یازیلارینی فارس شووونیزمی نقطه‌نظریندن آراشدیریب یازماغا و کیتابلار تألیف

ائتمه گه باشلادیلار. بو تاریخ کیتابلارینین بیرینجی و ان اهمیتلی سی حسن پیرنیا (مشیرالدوله) نین اوچ جیلدلیک "ایران باستان" اثریدیر. بو اثرده، أوروبا تاریخچیلرینین عکسینه و فارس شووونیزمینین ایسته گینه اساساً، هئج بیر سند و دلیل اولمادان، بئله بیر ادعا ایرهلی سورولموشدور کی، بو گونکو ایرانین هر یثری و او یثرلرین خلقلری قدیم دؤورلده آریایی نژاد اولموشلار، او جمله دن بو گونکو آذیرلر، قشقاییلر، همدانیلار، تورکمئلر یاشایان اراضیین ساکیلری تورک دیللی دئییل، هند - أوروبا دیللی اولموشلار. بو دیلیسز ادعا گؤره بو گونکو تورک دیللی آذربایجان اهاالیسی، گویا، قدیم زامان و اصلینده آریایی نژاد، کؤک اعتباریله فارس و عمومیتله هند - أوروبا دیللی اولموشلار و سونرالار تورکلر، شوقدن آخارق، بو یثرلرده یورد سالمیش و بو یثرلرین فارس اهاالیسینی تورکلشدیرمیشلر.

بو قورو - بوش ادعا یا اساساً، فارس شووونیزست تاریخچیلرین فیکرینجه گرک آذربایجان، کردستان، بلوچیستان، تورکمنیستان و قشقاییلرین میللی دیللی آرادان گتسین و اونلارین یثرینی فارس دیلی توتسون. بیر صورتده کی، بو تاریخچیلرین بو سندسز ادعالاری دوز فرض ائدیلسه ده، بو میللتلرین بوگونکو دیلرینین آرادان گتتمه گه محکوم اولماسینا دلیل اولایلمز.

حسن پیرنیادان سونرا بیر سیرا تاریخچیلر قدیم ایران، ائله جه ده آذربایجانین قدیم تاریخی باره ده اثرلر یازمیش و یازیرلار. بوتون بو اثرلرده، بیر قایدا اولارق، دلیل سیز و مدرکسز مادلار و پارتلار (اشکانیلر) آری نژاد گؤسته ریلیر و قدیم آذربایجان اهاالیسینین فارس و یا اونا یاخین دیللی اولدوقلاری ادعا اولونور.

سروان کاویانپور "تاریخ عمومی آذربایجان" اثرینده، سیداسماعیل وکیللی "آذربایجان پیش از تاریخ و پس از آن" اثرینده، پروفوسور مهرین "تاریخ ارمنستان" اثرینده، آرتور کریستن سن "ایران در زمان ساسانیان" اثرینده، دوقتور پرویز نائل خانلری "تاریخ زبان فارسی" و باشقا اثرلرینده، فرانسالی عالیم قیرشمن "ایران از آغاز تا اسلام" اثرینده، دوقتور محمد جواد مشکور "پارتیها یا پهلویان قدیم" اثرینده مادلار و پارتلارین آری نژاد اولماسینی قطعی و دلیل احتیاجی اولمایان بیر حقیقت کیمی گؤسته ریلر. حالبوکی، واقعیت بونون تامامیله عکسینه اولموشدور. چونکی تاریخین گؤستریدیگینه گؤره، التصاقی دیللی و اورتا آسیادان گلمه ائللر، خلقلر و طایفالار اوچ مین ایل آریالاردان قبااق منطقه میز، او جمله دن آذربایجاندا اساس خلقلر، یاشایانلار اولموش و آریالارین گلمه سینه قدر اؤزلری مختلف دؤولتلر قوروب حاکمیت ائتمیشلر. بو التصاقی دیللی خلقلر، (آریلر) ایران فلاتینا گلدیکدن سونرادا، مختلف دؤورلده اورتا آسیادان گلن تازا تورک آخینلاری ایله گوجلنمیش و تاریخ بویو همیشه آریلرله بیرلیکده ایرانین معین یثرلرینده اولموش و آریلرله، او جمله دن فارسلا، کوردلر، بلوچلار، گیلکلر و... ایله بیرلیکده قارداش کیمی یاشامیشلار. سید اسماعیل وکیللی "آذربایجان پیش از تاریخ و پس از آن" اثرینین ۵۲ - نجی صحیفه سینده "انتشار آریانها در نجد ایران" بؤلومونده "اویستا" کیتابیندان ۱۶ اؤلکه نین آدینی گؤسته ریر کی،

آریانلار ایرانا گلنده او یئرلرده یورد سالیب قالمیشلار. بو یئرلر بو گونکو خراسان، فارس، مرو، افغانستان و هندوستانین شمالی قسمتلیدیрки، آذربایجاندا چوخ اوزاق منطقهلردن عبارتدیرلر و آذربایجانا و یا اورایا یاخین بیر یئرین بئله آدی اونلارین داخلینده یوخدور.

لاکین بو واقعیتہ باخمایاراق، سید اسماعیل وکیلی اثرینین ۴۷ - نجی صحیفه سینده بئله یازیر: «آریالارین ان اؤنملی قوملاری مادلار (میدیالار)، پارسلار و پارتلاردان عبارت ایدیلر. بو اوچ قوم تاریخی دؤورلرده بؤیوک دؤولتلر قورموشلار»^۱. وکیلی و باشقا چاغداش ایران تاریخچیلرینین اساسلاندیققلاری اساس منبعلردن بیرى ر. قیرشمنین اثریدیر. فرانسالی تاریخچی ر. قیرشمن، فارسجا یا ترجمه اولونموش اثرینده، بو تاریخچیلرین تامامیله عکسینه اولان فیکیر یوروتموشدور. دوغرو دورکی، ر. قیرشمن اثرینین ایکینجی فصلینده «رود ایرانین» باشلیغی آلتیندا آریالارین م. ق. بیرینجی مین ایلیگیگین اوللرینده ایران فلاتینا آخماسی جریانینی قسماً مبالغه لی، تله سیک و اونون اوسلوبونا اویمایان شکیلده بئله یازیر:

«گلن دؤرد قیرن مذبته اونلار (آریالار م.) یئرلی و اصلی قومو آزادان آپاریب، اؤزلرینه اؤزل مدنیتی برقرار ائتدیلر»^۲. لاکین بلافاصله سونراکی صحیفه ده ر. قیرشمن یازیر: «هله لیک غیر - ممکن دورکی، بوگئیشلنمه و یایلمانی (آریالارین ایراندا یایلماسی م.) تاریخینی یازیا گتیرمک، اونا گؤره کی، قاینقلار و منبعلر اولدوقجا آز و داغینقدیر»^۳.

«ر. قیرشمن» ین بو سؤزلری بوتون ایران، او جمله دن آذربایجاندا عایدیر. گؤروندوگو کیمی ر. قیرشمن دن استفاده ائتمیش چاغداش ایران تاریخچیلری اونون بورایا قدرکی فیکیرلرینی اساس گؤتوروب اونا اساسلانمیش و سونراکی فیکیرلرینی، صرفه لرینه اولمادیغی اوچون، آتمیشلار.

«ر. قیرشمن» اؤز اثرینین سونراکی، «ماد بیرلیگینین یارانماسی» بؤلومونون اولینده منطقه میزه تازا گلمیش آریانلارین آذربایجانداکی یئرلرینی هم اورمو گؤلونون غربی، (پارسوا، پارسوالارین یئرلی بورا اولمامیشدیر. سونرا گؤره جه ییک)، همده، اونون فیکرینجه آریایی مادلارین یئرینی اورمو گؤلونون جنوب شرقیسی و همدانا یاخین منطقه لر قید ائدیر و بئله لیکله یا ۱۵۰۰ - ۲۰۰۰ ایل آریالارین ایرانا گلمه سیندن اول آذربایجان و همدان اراضی سینده مؤوجود اولموش و حاکمیت قورموش قوتتی، لولوبی و ماننالیلار اصلاً اولمامیش و یا آریالارین گلدیگیندن سونرا ایلک دؤرد عصر بویوندا آریانلارین داخلینده ارییب آرادان گئتمیشلر. لاکین «ر. قیرشمن» اثرینین سونراکی صحیفه سینده «مانتا» لارین وارلیغی و منطقه ده اهمیتلی قوه یه مالک اولمالاری و آریالارین مقابلینده مقاومت گؤسته رب، اونلاری اؤز یئرلریندن قوماسینی قید ائدیر. ر. قیرشمن اورمو گؤلونون

* ۱ - وکیلی. جلد ۱. ص ۴۷.

۲ - ر. قیرشمن. ص ۶۹.

۳ - ر. قیرشمن. ص ۷۰.

اطرافی منطقه سیندن دانیشاراق یازیر: «بو ناحیه داخلینده، اورمو گؤلونون جنوبوندا "ماننا" اولکەسی واریدی کی، تازا کردستانین بؤیوک حیصه‌سینه شامل ایدی و اورا بیر اولکە ایدی کی، ساکینلری آسیانی (اورتا آسیادان گلیمیش و دیللی التصاقی اولموش او زامانکی منطقه میزین خلقلرینه وئریلمیش آد. سونرا گۆره‌جه‌یک) ایدیلر و آریالارین یایلماسینین قباغینی آلماق اوچون کفایت قدر گوجلوایدیلر.^۱ دئمک آریالار، اویستادادا اولدوغو کیمی، همدان و آذربایجانین اطراف یئرلرینی توتموش قوتی، لوللوی و ماننا تورپاقلارینا گۆز تیکهرک، شاید اورایا هجوم ائتمیشلر، لاکین بو خلقلرین گوجلومقاومتی مقابلینده همدان و آذربایجان تورپاقلارینی ترک ائدیپ جنوبا دوغرو گئتمیشلر. ر. قیرشمن بو باره‌ده یازیر: «بئله نظره گلیر کی، پارسالارین ایرانین شمال غربینده قالماسی اوزون سورمه‌میشدیر. اونلارین اورادان کۆچمه‌سی یا آسوریلرین عملیاتینین نتیجه‌سی و یا اوراتولارین و یادا باشقا قبیله‌لرین فشاری نتیجه‌سینده عمله گلمیشدیر.^۲ ر. قیرشمنین فیکیرینین قیساسی اوندان عبارتدیر کی، آریالار آذربایجانا یا گلمه‌میش و یا گلدیکلری تقدیرده، گوجلوم ماننالیلار، قوتی - لوللوی لرین مقاومتی نتیجه‌سینده اورانی ترک ائدیپ جنوبا گئتمک مجبوریتینده اولموشلار.

یثری گلیمیشکن ر. قیرشمنین "شکیل ۲۱" ده کی نقشه‌سی باره‌ده نئجه سۆز دئمک لازیمدیر. قیرشمن اۆز نقشه‌سینده "قوتیلرین" یئرینی بوگونکو کردستان و اربیله یاخین، و لوللوییلرین یئرلرینی ایسه کردستانین جنوبو و لرستانین شمالی گۆستمیشدیر. بئله‌لیکله‌ده ماننا حکومتینین اساسلانیدیغی خلقلر و اونلارین یاشادیقلاری یئرلر قارانیقدا قالمیش و نئجه دئیرلر ماننا حکومتی هاوادان آسیلی قالمیشدیر. بو یئرلر نقشه‌ده بوشدور. ماننا حکومتی خلقسیز یارانما بیلیمزدی و آریالارین مقابلینده دابانیب اونلاری قووماقدان عاجز اولاردی. قیرشمنین سهوی اوراسیندا اولموشدور کی، قوتی و لوللوییلرین مرکزینی اورمو گؤلونون جنوبو و جنوب غربینی گۆستمیشدیر. حقیقته‌ایسه، یئرینده گۆره‌جه‌گیمیز کیمی، قوتی - لوللوییلرین اصیل یئرلری اورمو گؤلونون جنوبو، جنوب شرقی، همدان طرفلری و اورمو گؤلونون آزجا جنوب غربی، یعنی بو گونکو کردستانین بیرقسمتی اولموشدور.

هر بیر شووونستی و قاتی ناسیونالیستی فیکیر بیر میللتین اوستون توتولاراق شیشیریلمه‌سی و باشقا بیر میللت و یا میللتلرین اونودولوب ازیلمه‌سی و میللی حقوقلاردان محروم ائدیلمه‌سی دئمکدیر. یوخاریدا گۆستردیگیمیز شووونست تاریخ‌چیلرده‌ده وضعیّت بئله‌دیر. اونلار فارس میللتینی اساس گۆتوروب شیشیردیر و قالان بوگونکو ایران میللتلرینی، فارسالارین خیرینه اولاراق، هر جور میللی حقوقدان، حتّی وارلیقدان و تاریخدن محروم ائدیرلر. بو تاریخ‌چیلر تاریخ

*

۱- ر. قیرشمن. ص ۸۹

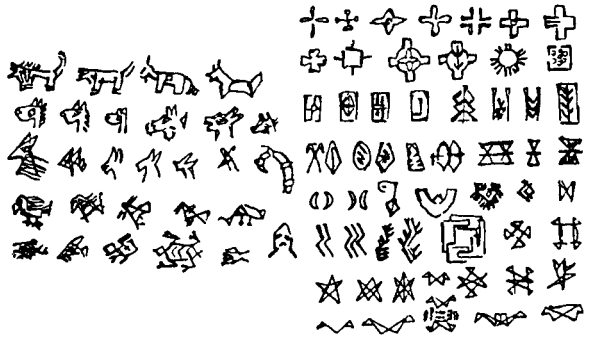
۲- ر. قیرشمن. ص ۸۹

بو یو فارس‌لاری، عموماً آریالاری گؤرور، اونلاری اوستون توتوب اؤیره‌نیر و قالان میللتلری و بیرینجی نۆبه‌ده تورک میللتینی گؤرمور و گؤرمکده ایسته‌میرلر. حالبوکی، میلاددان ۱۰۰۰ ایل اۆلدن اورتا آسیا و منطقه‌میز یاخین شرقده، او جمله‌دن ایراندا اوچ دسته میللتلر: تورکلر، سامیلر و آریالار اولموش، هر بیرسی خصوصی تاریخه مالک اولاراق مدنیت قورموش و بوتون تاریخی حادثه‌لرده فعال اشتراک ائتمیشلر. بو اوچ میللتدن بیرینی گؤرمه‌دن، اونو گؤرمه‌مزیلگه و وراراق، منطقه‌میزین تاریخی حادثه‌لرینی آراشدیرماق اولماز. بو میللتلرین بیرینی گؤرمه‌دن منطقه‌میز و اونون میللت‌لرینین تاریخی تحقیق ائتمک بیر طرفلی، سهو و شووونیزمین طلب ائدیگی نتیجه‌دن باشقا هئچ نه وئرمز. منطقه‌میزین تاریخی بو اوچ دسته میللت ال - اله وئره‌رک یاراتمیشلار، اونو اؤیرنمکده بو اوچ دسته میللتی مطلق اولدقلاری کیمی، تاریخی حادثه‌لرده اشتراک ائتدیکلری و فعالیت گؤستردیکلری قدر، ایستر مثبت، ایسترسه منفی شکیلده اؤیرنمک و عکس ائتدیرمک ضروریدیر. بونسوز منطقه‌میزین و اونون میللتلرینین واقعی و دوزگون تاریخی میدانا چیخارتماق ممکن دئییلدیر. معین سیاسته لازیم اولان تاریخ اویدورماق دئییل، تاریخی حادثه‌لری، اولدوغو کیمی اؤیرنمک و آچیب گؤستمک لازیمدیر. لاکین تأسفله اولسون کی، یوخاریدا آدلارینی چکدیگیمیز تاریخ‌چیلر و اونلار کیمیلر اؤز یازیلاریندا بیر طرفلی حرکت ائتمیش، تورکلری گؤرمه‌میش، بوتون تاریخی حادثه‌لری آریالارین آدیله باغلامیشلار. بونلارین یازیلاریندا سانکی تورک ادلی بیر میللت و یا میللتلر اورتا آسیادا و منطقه‌میزده هئچ بیر زامان اولمامیشدیر. بو تاریخ‌چیلر بوگونکو تورکلرین باشقا آدلا آدلانمیش اولو بابالارینی دا آریایی نژاد قلمه وئیرلر. بو تاریخ‌چیلر، پیرنیا کیمی، قدیم دؤورلرده تورکلرین وجودنا اعتراف ائتمک مجبوریتینده اولدوقدا، اونلاری جئیحون - سیحون چایلاری و آرال گؤلونون شرقینده، اولدوقجا اوزاق یئرلرده گؤسته‌ریر و بوندان غریبه، بوگونکو اورتا آسیادا، خزرین شرقی، شمالی، غربی و اورالین شرقی و قارادنیزین شمالیندا، ایران و آذربایجاندا اونلارین اولمالارینی قطعی شکیلده رد ائدیپ دانیرلار. بوتون قدیم یونان و روم تاریخ‌چیلرینی یازدیغینا گؤره ساکالار (ایشغوزلار) تورکلرین اولو بابالاری اولموش و اورتا آسیا و جئیحون - سیحون چایلاریندا توتوموش اورال داغلارینا قدر و خزرین شرقی، شمالی و غربینده یاشامیشلار. لاکین بوتون بونلار باخمییاراق سید اسماعیل وکیلی اؤز اثرینده بئله یازمیشدیر:

ساکالار دؤیوشکن خلق ایدیلر و چوخ حاللاردا گرجستان، آران و آذربایجان تورپاقلارینا هجوم ائتدردیلر ... ساکالارین دیلیندن قالمیش کلمه‌لر "ساکا" و "آسی" دیلرینی تانیماق اوچون اؤرنکدیر کی، هر ایکی دسته ایرانلی دیللی ساییلیرلار.^۱

اولاً ساکالاردان قالان بوتون ائل و شخص آدلاری تورک سؤزلریدیر و بیز بو باردهده یئرینده

گشنيش دانيشاجاييق. ايکينجىسى
"ساكالار"لا (توركلرين اولوبالالارى)
"آسى"لرى (بوگونكو آستينلرين اولو
بالالارى) بير يثره بيغماق چوخ
قيريه دير، چونكى اكثر تاريخچى و
ديلچى عالميلرين فيكرينه گۆره
بيرينجيلر تورك، ايکينجيلرايسه
آريايى نژاد اولموشلار.

[ش - ۱] ايلام خطينين ايلک دؤورو،
هيروقليف دؤورو نمونه سى

آقاي وکيلينين سؤزونون قيساسى
اوندان عبارتدير کى، "ساکا"لار آريا

نژايدندان اولموش و ديللرى ايرانى، يعنى هند - آوروپايى ديللردن اولموشدور. بو فيکير تورکلى
کئچميش تاريخ صحيفه سيندن سيلمکدن باشقا بير شى دئييلدير. بيز يثرينده ساكالار بارده اطرافلى
شکيلده دانيشاجاييق. طبعيدير کى، بئله دونيا گۆروشو و شووونيستى باخيشلا يازيلميش آذربايجان
تاريخلى نئجه اولاجاقدير.

بو وضعيتى مشاهده ائدن آذربايجان آيدينلارى سوسوب باخا بيلمزديلر. ايلک دفعه اولارق،
شمسى ۱۳۲۴ - نجو ايلده آذربايجان خلقينين ائل سئور ايگيت اوغلو فريدون ابراهيمى، ايراندا
آذربايجانين قديم تاريخى بارده ده رلى اثر يازدى. بو اثرين يازيلماسيندان اللى ايله ياخين کئچير.
بو مئدنه تاريخ علمى اينکيشاف ائتميش، منطقه ميزده عمله گلमيش علمى قازيتى ايشلىرى چوخلو
تاريخى حقيقتلردن ابهام پرده سيني گۆتوروب، منطقه ميزين تاريخينده بؤيوک کشفياتا ناييل
اولموشدور. خصوصيله قديم آذربايجان تاريخى بارده چوخلو قارائلىق جهتلر ايشيقلانميش، مبهم
و قارائلىق دؤورلر قسماً آيدينلاشميشدير. بوتون بو دئديکلريميزى نظره آلاق قديم آذربايجان
تاريخينى يئنيدن يازماق، مرحوم فريدون ابراهيمين يازديقلاريني گشنيشلنديرمک،
تکميل لشديرمک، قارائلىق يئرلرينى آچيب ايشيقلانديرماق و عيني زاماندا بير سيرا گۆستردىگيميز
تاريخى اثرلره و اونلارين مؤلفلرينه جواب وئرمک لازيمدير. گۆروندوگو کيمى بو ضرورت
گله جکده يئنه ده تکرار اولاجاقدير، چونكى تاريخ علمى بير يثرده دايانيب قالمايشدير. قديم
آذربايجان تاريخينى معين فاصله لرده تکرار يازيب چاپ ائتمک ضرور يلىگى اوگونه قدر اؤز
قدرتينده قالا جاقدير کى، آذربايجان تورپاقلاريندا گشنيش، ده رين و هر طرفلى علمى قازيتى
ايشلىرى آپاريلسين و آذربايجان تاريخينى اولدوغو کيمى، باش وئردىگى کيمى، هر جور تعصب دن
اوزاق ايشيقلانديريب عكس ائتسين. سووت بيرلىگى داغيليب، شمالى آذربايجان مستقل
اولدوقدان سونرا، اورادا اولان علمى دايره لر و مرکز لر و بؤيوک تاريخ متخصصلىرى آذربايجانين
اصيل تاريخينى ايشيقلانديرماق يولوندا بؤيوک آدديلار ائتميش و آتماقدادير. □ □ □

گیریش

یوردوموز آذربایجان دنیانین ان گۆزل، ثروتلی و زنگین قدیم اۆلکه‌لریندن بیریدیر. بو خصوصیتلر ان قدیم دؤورلردن بورادا مدنیتین یارانماسینا امکان وئرمیشدیر. خلیمیزین ایگیت و عالیم اوغلو فریدون ابراهیمی "آذربایجانین قدیم تاریخیندن" ادلی اثرینده بو باره‌ده بئله یازیر: «آذربایجان اراضی سینین طبیعتجه گۆزل و عینی زاماندا حیات اوچون موافق اولماسی، بورادا یاشایشین چوخ قدیمدن باشلانماسینا سبب اولموش و بیزیم اجدادیمیزین دقتینی جلب ائتمیشدیر. آذربایجان طبیعی و جغرافی موقعینه گۆره یشکوره‌سینین ان گۆزل و زنگین حیصه‌لریندن بیرینی تشکیل ائدیر، اراضیسینین مختلف‌لیگی اقلیم شرایطینین مختلف اولماسینا سبب اولموشدور.

بورادا اکین‌چیلیک و باغدارلیق اوچون گئیش دوزلر اولدوغو کیمی، حیواندارلیق اوچون‌ده گۆزل چمنلر، گۆزل زه‌میلر، مرکبات و سایره مئیوه‌لر اوچون سوپتروپیک (رطوبتلی، یاغیشلی، معتدل هاوالی دنیز قیراغی) اقلیم شرایطی واردیر. آذربایجان چوخ قدیم زامانلاردان بۇ‌یوک، پارلاق بیر مدنیت اوجاغی کیمی تانینمیشدیر. آغ ساجلی قوجامان داغلاری، یاشیل مئشه‌لری، سرین بولاق‌لاری، سارماشیق کیمی اۆلکه‌نین هر طرفینی دولاشان چایلاری زنگین بیر طبیعت یاراتمیشدیر.

داغلاریندا ده‌میر، مس، آلومینیوم، گوموش، قیزیل بسله‌یب ساخلایان آذربایجان یانار داغلار و "قارا قیزیل" آدلانان نفت وطنیدیر. بورادا مختلف نؤوعلو حیوانلار، چوخ نادیر تاپیلان قوشلار مؤوجوددور، مئشه‌لرینده و چۆللرینده گۆزل قوشلاری، دنیز و چایلاریندا مختلف جینسلی بالیقلاری، چمنلرینده شفا وئرن گۆزل چیچکلری اینسانی واله ائدیر. بونا گۆره‌ده آذربایجانلی مصر کیمی قدیم و طبیعتجه گۆزل اۆلکه‌لرله مقایسه ائتدیکده، شبهه یوخدورکی، هئچ سهوا ائتمیریک. اودلار اۆلکه‌سی آدلانان بو گۆزل آذربایجان تورپاقلاریندا بابالاریمیز چوخ قدیم زامانلاردان بری یاشاماقدادیرلار. بو عزیز تورپاق حاققیندا اونودولماز تاریخی خاطره‌لر وار.

آذربایجان اراضی سینین عینی زاماندا جنوب اۆلکه‌لرله شمال اۆلکه‌لری آراسیندا آپاریلان اقتصادی، سیاسی مناسبتلر مرکزی اولماق اعتباریله، چوخ اهمیتی اولموشدور. بو موقعیت اۆلکه‌نین مختلف و گۆزل طبیعی شرایطیله، آذربایجان خلیقینین تاریخی داهادا زنگین‌لشدیرمیش و مدنیت یارادان خلقلر آراسیندا بیزیم میللتیمیز اوچون چوخ عالی بیر مقام ایجاد ائتمیشدیر.^۱ طبیعتجه زنگین و اقلیم جهتدن دنیانین معتدل منطقه‌سینده یشله‌شيب مناسب آب و هاوایا مالک اولان آذربایجان تورپاقلاری طبیعی شکیلده بوتون قونشولاریندان فرق‌لنمیش و اؤزونه خاص، هئچ یشره باغلی اولمایان مستقل بیر اۆلکه اولموشدور. آذربایجان قفقاز و زاقیروس

داغلاری واسطه سیله شمال دان و غربدن، داغلیق اولدوغو جهندن ایران فلاتیندان آیریلیر و شرقدن خزرله محدودلاشیر.

آذربایجان خلقی قدیم تاریخی دؤورلردن بو زامانا قدر گورجی، ارمنی، گیلک، تات، تالیش، لزگی، کورد و فارس خلقلرله قونشو اولموش، اونلارلا برابر تاریخی مرحله لری آرخادا بوراخمیش، اونلارلا بیرلیکده آغیر زامانلار و شاد دؤورانلار کئچیرمیشدیر. آذربایجان خلقی تاریخی بویو بعضی قونشولاریندان یاراماز ایشلر، حرکتلر و تحقیرآمیز عمللر مشاهده ائدیپ سوسموشدورسادا، اونلارین اوزون مدّتی حاکمیتی آلتیندا یاشامیشدیرسادا، اؤز میلّیتی ایتیرمه میش، دیلینی الدن و ئرمه میش، او میلّت لره اوپوشوب، اونلارین داخلینده اریمه میشدیر. سونرا گۆره جه گیمیز کیمی، تاریخ بویو و حتی تاریخدن قاباقکی دؤورلردن همیشه اورتا آسیادان گلن ائللر، خلقلر و قبیله لر مختلف سمترلردن گلیب، آذربایجاندا یورد سالیب قالمیشلار. آذربایجانین آب و هاواسی و اقتصادی وضعیتی خوصویتی نتیجه سینده بو مختلف خلقلردن زحمتکش بیر خلق میدانا گلیمیشدیر کی، همیشه چالیشما و چارپیشمادا اولموشدور. رقیبشمن آذربایجان خلقینین بو خصوصیتی قیسا حالدا بئله تصویر ائتمیشدیر: «نؤدلارین قاریشماسی، سرت، لاکین عینی حالدا ساغلام آب و هاوا، بو منطقه نین حاصلخیز تورپاغیله گوجلر و زحمتکش بیر سوی بشجرمیشدیر کی، او قدیم ایرانین بو ایالتینین گئیش لئمه سینه و اونون خوشبخت اولماسینا بؤیوک یاردیم ائتمیشدیر.»^۱

منطقه میزین یازیلی تاریخی اولاندان آذربایجان هئچ بیر اؤلکه و میلّتین حیصّه سی و پارچاسی اولمامیش و هر جهندن اؤزونه مخصوص اؤلکه و میلّت اولموشدور. هجوم لار، خیانتلر، باسقین و تالانلار، اوردو کئشلیکلر ... نتیجه سینده آذربایجان معین دؤورلر اؤزگه دؤولتلر و میلّت لره تابع اولموشدور، لاکین منلیگینی ایتیرمه میش و اؤزلوگونو قوروموشدور. تاریخ بویو روملار، عربلر، روسلار، و ... آذربایجان اودماق و بیرمیلّت کیمی اونو یوخ ائتمک ایسته میشلر، لاکین زامان کئچمیش و اونلارین اؤزلری روسوی اولموش و آذربایجانا کؤچموشلری و یا کؤچورموشلری بو میلّت داخلینده ارییب، آسیمیه اولاراق آرادان گئتمیشدیر. آذربایجانلی ایلک گوندن التصاقی دیللی و تورک سویوندان اولموشدور. تاریخ بویو مختلف دؤورلرده فشار، تضیق، عربلشدیرمه، فارسلاشدیرما، سورگون و یورودولموش تحقیرآمیز سیاستلره رغماً، او، نه اینکی آذربایجان تورپاقلاریندا اؤز میلّی واریغینی محکم قوروپوب ساخلامیش، حتی ایرانین چوخلو یئرلرینده کؤک سالیب و بوگون بو اؤلکه ده اکثریت یاراتمیشدیر. اصیل تورکلردن اولان مختلف ائللر زامان - زامان گلیب آذربایجان و ایرانین مختلف یئرلرینده یئرلشمیش، قدیمدن بورادا اولموش تورک سویلارله قاینایب قارشمیش، بیرله شیب چوخالمیش و بوگون ایران جمعیتی نین یاریدان چوخونو

تشکیل ائتمکده دیر. بوگون ایران تورکلرینین اساس قسمتی آذربایجان و اراضی جهتدن اورایا یاپیشیق زنجان، قزوین، همدان، اسدآباد، سونقور، ساوه، اراک، زرنده، قیدار، شهرکرد ... ایالت و ولایتلرینده یاشاماقدادیرلار.

بوندان علاوه، آذری تورکلری ایرانین هر طرفینده داغینیق شکیلده یاشاماقدادیرلار. مثلاً خراسان ایالتینین چوخ یئرلری، او جمله دن مشهد شهری، دره گز، بجنورد، اسفراین، شیروان، سر ولایت، نیشابور و سایره یئرلرینده ایکی میلیوندان آرتیق آذری تورکو یاشاماقدادیر. تهران اهالیسینین شکسیز یاریدان چوخو، کرج بؤللوگو، جنوب و شرقده یئرله شن کندلرینین بیر مقداری تورکدورلر. اصفهان شهرینین جنوبوندا سمیروم و فریدن بؤللوگوندن باشلا یاراق تا خلیج فارس ساحیللرینه قدر قشقای ائلی یایلاق و قیشلاق حالیندا یاشاماقدادیر. قشقای ائللین بیر قسمی قمشه، سمیروم، شیراز، ... کیمی شهرلده اوتوراق حالدا یاشاماقدادیرلار. چوخو تخته قاپی اولموش خمسه ائللین اکثری تورکدور. کرمان شهرینین غربی داراب، ۷۵ کیلومتر جنوبوندا یئرله شن "سیرجانان" منطقه سینده تخته قاپی اولموش خمسه ائللی یاشاییر. خمین شهرینین غرب طرفینده یئرله شن کندلرین اساس حیصه سینا آذری تورکلری تشکیل ائدیرلر. آذری تورکلری گیلاندا رشت و انزلی شهرلرینده، مازندرانین شهرلرینده، تورکمن صحرا و گرگان شهرلرینده یاشاماقدادیرلار. خوزستان ایلاملارین وطنی و مدنیت قوردوقلاری دیار اولموشدور. ایلاملارین قالیقلاری بو گونه قدر خوزستاندا یاشاییرلار. ایلاملارین باش کندی اولموش "شوش" شهرینین خرابالاريله عراق سرحدلری آراسیندا یئرله شن بیر سیرا کندلرده یاشایان و آذربجه نین بیر لهجه سینده دانیشانلار ایلاملار نسلیندن قالمادیرلار و اؤزلرینی اشکانی آدلاندیریرلار.

سرلشگر رزم آرانین باش وزیر اولدوغو زامانلار یازیلیمیش "فرهنگ جغرافیایی ایران" (ایرانین جغرافی سؤزلوگو) کیتابیندا ایرانین بوتون آبادلیقلارینین دیلیده قید اولونموشدور. بو کیتابدان گؤرونورکی، ایران جمعیتینین یاریسیندان آزینی تشکیل ائدن آذری تورکلری ایرانین اکثر یئرلرینده مختلف ایران میللتلريله بیرلیکده حیات سورمکده دیرلر. داها سونرالار، یعنی ۴۰، ۵۰ - نجی ایللرین تقریبی آمارینا گؤره بوگون ایران جمعیتین یاریسیندان مطلق چوخونو آذری تورکلری تشکیل ائدیرلر.

بوگونکو ایراندا عمومیتله تورکلر و خصوصیه آذری تورکلرینین واقعیته داها یاخین سایلاری و یاشادیقلاری منطقه لر و یئرلی نظرده جانلاندیرماق و اونلارین باره سینده معین دقیق معلومات الده ائتمک اوچون شمسی ۱۳۲۶ - نجی ایلین آبان آییندا یازیلیمیش تبریزی محمدرضا شعارین "آذربایجانین دیلی باره ده بیر بحث" (بحثی درباره زبان آذربایجان) کیتابیندان معین بؤلومو عینی ایله نقل ائدک. تبریزی تورک اولان محمدرضا شعارین تورکلر و تورک دلیله مخالف اولدوغو اوچون، اونون بو یازیلاری، شبهه سیز، ایران تورکلرینین سای و یئرلی باره ده حقیقته اویغون ایلمک معلوماتلاردان بیریدیر. بونا گؤرده اونلارین بورادا عینی ایله نقل اولونماسینی مقصده اویغون

بىلدىك. محمدرضا شاعرين اشاره ائتيديگىمىز كىتابىنين "فارس ادبياتىندا تورك سۆزلىرى" بۆلۈمۈ بىلە باشلانير:

«گنىش اوركلە، بىلمەزلىگە وورمادان و عنادگۇسترمەدن قبول ائتمك لازىمدىركى، اسلامدان بوگونه قدر اولموش بوتون شاهلىق سولالەلرينين: طاهريلر، صفاريلر، سامانيلر، غزنويلر، غوريلر، قاراختايلر، دئىلەمبلر، (آل بويه و آل زيار، خوارزمشاهيلر، چنگيزيلر، هولاكوييلر، تيموريلر، فارس اتابكلرى، آذربايجان اتابكلرى، قاراقويونلۇلار، آغ قويونلۇلار و كرمان اتابكلرى ياددان چيخمىشىدىرم)، صفويلر، افشاريلر، زنديهلر، قاجارلار و پهلويلرين هاميسيندا، يالينز اوچ، دۇرد سولالەسىندن باشقا، هاميسى تورك دىللى اولموشلار. بو سولالەلر فارس مدنيتىنى نين ترقيسى، شعر و ادبيات بازارىنين رونقلىمەسى، يازيچىلار و عاليملرين تشويقى، اسكى و بو عصرده معمول اولان علملرين جانلاندىرماسى اوچون هر جور سعى گۇسترمەلرينە باخميياراق، دىللرينين تورك اولدوغونا گۇرە، ايستر - ايستمەز چوخلو مقداردا تورك كلمەلرى فارس ادبياتىنا گىرمىشىدىر. بونداندا علاوه، دىل باخميپندان بعضى ايران اياتلرلى لهجهسىنين دەيشمەسى و حتى اراده ائتمەدن خلق كوتلەلرينين دىلنن دەيشمەسىنە سبب اولموش و يا اونو تصديق ائتمىشلر.

بوگون ايرانين ۲۲ مليون تقريبي جمعيتىنين يارىسيندان چوخونو، قطعى صورتده، تورك دىللى ايرانلىلار تشكىل ائديرلر.

اسلامدان سونرا ايلك يوز ايللىكلردن، ييزيم بوتون اجتماعى و مدنى ساحەلريمىزدە تورك عنصر و نون تأثيرى او قدرديركى، بوگون اۆلكەنين بوتون يئرلريندە، يوخارىدا اشاره ائتيديگىمىز كىمى، دقتە لايق عدەنين توركچە دانىشماسىندان علاوه، فارس دىللى اهلينين دانىشيقلارى، رسمى و مذهبى يازىلاريندا اساساً مغولجا، جاغاتايجا، عثمانليجا و سايره تورك كلمەلر گۇرونوب ائشىدىلير و حتى اورايا قدركى، تهران و شيراز لهجهلريندە ائله تورك كلمەلرى ائشىدىرىككى، آذربايجاندا او كلمەلرى تانيمايىرلار.

بونا گۇرەدە تورك دىلنن ايرانلىلار دىلنە تأثيرى، يوخارىدا دئديگىمىز كىمى، آذربايجانا مخصوص دئىل، بلكە اۆلكەنين تقريباً بوتون و يا اكثر بوجاقلارينا نفوذ ائتميش و حتى اسكى اؤنملى كىتابلاردا، خصوصيله يئددىنجى عصردن برى ايرانلى عاليملر طرفيندن يازىلميش "درە نادرى"، "تاريخ معجم"، "عالم آراى عباسى"، "وصاف" آديله تانينمىش "تزجيه الامصار و تزجيه الاعصار" كىتابى، "روضۃ الصفا"، "ناسخ التواريخ"، و يوزە ياخين باشقا علمى، ادبى و تاريخى كىتابلاردا ائله خالص و چتين توركى كلمەلر واردىركى، بوگون باخانلاردا تعجب و عبرت يازادير.»^۱

داها سونرا مؤلف فارس متنلريندە ايشلنمىش بو اسكى و تمىز تورك كلمەلريندن بير سيرا

نمونہ لہ وئرمیش و عینی زاماندا یوخاریدا گؤستردیگیمیز سؤزلرینه آشاغیداکی اتک یازینی علاوه ائتمیشدیر:

«ایرانین تقریباً ان آباد و ان چوخ جمعیتلی ایالتلری اولان شرقی و غربی آذربایجاندا علاوه، ائله جده «دشت گورگاندا» یئرلهشن «گوموش تپه»، «گنبد قابوس»، «امچلی»، «حاجیلر»، «رامیان» شهرستانلاری و بؤلوکلریندن باشقا، چوخ جمعیتلی بشش «خمسه»، «زنجان»، «بهر»، «خرم دره»، «تاروم» شهرلرینین بوتون اهالیسیندن علاوه، آشاغیدا آدلاری گؤسته ریلن یئرلرینده اهالیسینین عادی دانیشیغی، تأسفله، تورکجه دیر:

«اراکین» بیر قسمتی و اورایا تابع اولان «سرابند» و «بزچلو» کیمی بؤلوکلر؛ «خمین» شهرینه تابع اولان «کمره» نین بعضی کندلری؛ گیلان و مازندرانین «بہشهر»، «چالوس»، «شاهی»، «بندر پهلوی» و «آستارا» کیمی شهرلرین چوخو؛ مشهد شهرینین بیر قسمتی؛ خراسانین «بجنورد»، «دره گز» و سایره شهرستانلاری و اونلارا تابع اولان یئرلر؛ همدانین بیر قسمتی و اونون اوچ قصبه دن باشقا: «مرادبک، مریانه، پیازکارلار حیصاری» بوتون اطراف؛ اصفهانین حومه سی؛ یزدین اطراف؛ فارسین قشقاییلر یاشایان شهرلری و بؤلوکلری؛ تهرانا تابع اولان «شهریار»، «غار»، «کرج» و «لواسانات» کیمی یئرلرین چوخو؛ همدانلا قزوین آراسینداکی بوتون کندستانلار و بؤلوکلر؛ قزوینین اطرافیندا اولان بوتون بؤلوکلر؛ قوم حومه سی؛ قوما قدر اولان «ساوه»، «زرند»، «کھک»، «ولایتلری»، «کلخوران»، «فراهان»^۱.

واقعته یاخین بو تقریبی معلومات تورکلرین ایراندکی سایبی و یاشادیقلاری یئرلر، شهرلر، منطقه، بؤلوک و کندلری تقریباً نظردہ جانلاندیریر. الده اولان بو کیمی حقیقتلره اساساً قطعی دئمک اولار کی، فارسلا و آذری تورکلری او قدر بیر - بیرینه قاریشیب بیرلشمیشدیرلر کی، اونلاری اراضی جهتدن بیر - بیریندن آیرماق ممکن دئییلدیر.

ان قدیم دؤورلردن ایراند فارس و آذری تورکلریندن علاوه کوردلر، بلوچلار، عربلر، تورکمنلر، گیلکلر، لرلاردا یاشامیش و یاشاییرلار. ایران ایلک گوندن چوخ میللتلی بیر اؤلکه اولموش و بوگونده چوخ میللتلی بیر اؤلکه دیر. لاکین تاریخ بویو مؤوجود اولموش و بوگونده اینکار ائدیلمز بیر واقعیت اولان بو چوخ میللتلی لیک پهلویلر دؤورو، اینگیلیستان امپریالیزمینین رهبرلیگی و دیکته سی ایلہ اینکار ائدیلمه گه باشلادی و بیرعده تئورسیینلر فارسلاردان باشقا قالان ایران میللتلری و اونلارین دیلینی بیگانه، گلمه، کئچیجی، موقت و آرادان گئتمه لی قلمه وئرمه گه باشلادیلار. سید احمد کسروی - تبریزین «حکماوار» قصبه سینده بیر تورک روحانی اوغلو اولان کسروی یه گؤره، مغوللارین هجومونا قدر آذربایجانلیلارین دیلی فارس کؤکلر «آذری» دیلی ایدی و اوندان سونرا تورکلشمیشدیر و بونا گؤره ده آرادان گئتمه لیدیر.

داھا سونرا اونون شاگيردلىرى داھاذا ايرهلى گئدرک، يازدىلار كى، ۱۷ - نجى عصره قدر آذربايجانين اكثر اهالىسى فارس ايدى و اوندان سونرا تورک دىلى يايىلمىشىدىر. بو نظريه لره اساساً ايران هيأت حاكمه سى فارس اولمايان ميللت لرى آنا دىللرينده يازيب اوخوماقدان محروم ائتميش، اونلارين زنگين مىللى مدنىتى و ادبياتىنى ازيب محو ائتميش و اونلارى زورلا فارس دىلينده اوخويوب يازماغا، حتى فارسجا دانىشماغا مجبور ائتمىشىدىر. پهلويلر زامانى آذربايجانين ابتدائى مکتبلرينده كيچىك ياشلى آذرى اوشاقلارى آنادىللرينده - آذرىجه دانىشىدىقدان نقدى جریمه اولونوردولار.

بو سياست، يعنى يالنىز فارسجا اوخويوب يازماق ايسلامى حكومت دؤورونده ايرهلى سورولوب، اساسى قانونون ۱۵ - نجى ماده سينده حل اولدو. بوماده قرآن - مجيدىن آچىق و آيدىن آيه لرى نين ايسلام ميللت لرينين دىلى و مىللى حقوqlاريني تأييد و اونون ايسلامى حكومتلر طرفيندن قورونماسىنى تۈوصيه ائدىر. ايندى گۆرك آذربايجان تاريخى بو خلقين مىللى وارلىغى، دىلى و وطنى باره ده نه گۆستهرير. □ □ □

تاريخ قايناقلارى

هر بير تاريخى حادثه نى اؤيرنمك اوچون آشاغىداكى قايناقلاردان استفاده اولونار:

- ۱ - حادثه نين چاغداشى اولموش اينسانلارين يازدىقلارى و كتيبه لرى.
- ۲ - يثر آلتى و يثر اوستوندن تاپيلان تاريخى اثرلر و سندلر.
- ۳ - تاريخى حادثه لر ن چاغداشى اولمايان عاليم و يا تاريخچيلرين آپاردىقلارى تدقيقاتلار و يازيب ياراتدىقلارى اثرلر. دىل، اثل، شخص و يثر آدلارى.
- ۱ - يوردوموز آذربايجانين ايسلاما قدركى تقريباً دؤرد مين ايللىك تاريخىنى يازماق اوچون، يوخارىدا اشاره ائتىدىگيميز منبعلرين ان اؤنملى سى يثر آلتى و يثر اوستوندن تصادف و يا علمى قازىنتى لار واسطه سيله تاپيلمىش او قديم اثرلر، يازيلار، كتيبه لر و تاريخى اثرلر اولابىلر كى، بلاواسطه آذربايجان تورپاقلاريندان تاپيلمىش اولسون. بو قايناقلاردان مقصد معين تاريخى حادثه و يا حادثه لر ن باش وئردىگى زامان يازيلمىش او تاريخى كىتاب، ادبى، بديعى اثرلر و يا كتيبه لر ن اولماسيدىر كى، او حادثه لر و يا او دؤورون دىلى باره ده مستقيم شكىلده معلومات وئرسين و يا او حادثه لر زامانى تيكيلىمىش او بنالار، يارانمىش او هنرى اثرلر، معيشت واسطه لرى اولموش او قاب - قاجاق و مختلف شئيلردىر كى، حادثه دؤورو اينسانلار نين مدنىتى، ياشايش طرزى، هنرى، بىلىك و علم سوييه سى، دنيا گۆروشو، ايشى، ايش وسايطى و سايره سى باره ده فاكتيك معلوماتلار وئرسين.

بو نؤوع قايناقلار هر بير تاريخى حادثه، ائله جه ده قديم آذربايجان تاريخىنى اؤيرنمك اوچون بيرىنجى قطعى، سؤز سوز اساس سنددير و باشقا قايناقلارين هئچ بيرى سى اونو رد ائتمه گه قادر

دئییلدیر. لاکین بؤیوک تأسفله دئمه‌لی ییک کی، ایسلامدان اولکی قدیم تاریخیمیزی اویرنمک اوچون اساس اولان بو قایناق‌دان هله‌لیک چوخ آز الده واردیر، چونکی یا او دؤورده یازیلیمیش تاریخی و بدیعی اثرلر اولمامیش و یا الده یوخدور، یاد او دؤورلرین امیرلری، حاکم دایره‌لری و شاهلاری طرفیندن قازیلیمیش کتیه و یازیلار الده ائدیلمه‌میشدیر. تأسفله قید اولونمالیدیر کی، قدیم آذربایجان تاریخی ایشیق‌لاندیرماغا بؤیوک کؤمک ائده بیلن نه قدیم بنالار قالیر، نه هنری اثرلر، نه معیشت آلتلری اولان قاب - قاجاق، تولید وسیله‌سی و باشقا بوکیمی شئیلر مؤوجوددور، چونکی بونلارین اساس منبعی یئر آلتیدیر کی، اونون‌دا الده ائدیلمه‌سی دهرین علمی قازینتیلار واسطه‌سیله ممکن دور و تأسفله بو گونه قدر عمومیتله جنوبی آذربایجان و خصوصیه ماننا - ماد دؤولتی اراضیسینده رسمی و یا غیر - رسمی اساسلی دهرین علمی قازینتی ایشلری و آرختولوژی تدقیقات آپاریلمامیشدیر. نه ماننا حکومتینین یئرلری اولموش اورمو گؤلونون شمالی، جنوب و قسماً غربی تورپاقلاری آراشدیریلیمیش، نه هشتری، مییانا و زنجان - قزوین تورپاقلاریندا قولانیمیش اثرلر و اونلارین یئرلری بللنمیش، نه ماد دؤولتینین مرکزی اولموش همدانداکی بؤیوک دؤولتی قصرلر، سارایلار، بنالار... اوزه چیخیمیش، نه همدان شهرینین یئددی مختلف رنگده، بیرى - بیریندن اوجا اولموش یئددی قالا دیوارینین یئرلری بللنمیش، نه ده اورادا اولموش زردوشتیزمین ایلک آتشکده‌سی، طنطنه‌لی و زنگین معبدلریندن بیرى - "آناهیتا" آتشکده‌سینین یئری معلوم اولموشدور. گؤستریدیگیمیز بو تورپاقلارین و عمومیتله بوتون آذربایجانین هر بیر پارچاسی قدیم زنگین تاریخیمیزین بیر اثرینی اؤز قوینوندا ساخلاماقدادیر. مشهور فیرانسا تاریخچیسی ر. قیرشمن یازی کی، «بو گونه قدر ایرانین باشا - باش یئرلری باستانشوناسلیق تحقیقاتی باخیمیندان بکر و ال دیلمه‌میش قالمیشدیر»^۱

اسکندرین شرقه دوغرو هجوموایله علاقه‌دار یارانان آتروپاتئن حکومتینین، سلوکیلر، اشکانیلر و ساسانیلر دؤورو باش کندی اولموش "فراداسب = پرسپه" و یا "شیز = گنزاک" (بوگونکو تخت سلیمان) شهرى قدیم آذربایجان تاریخینین تقریباً ایکى مین بئش یوز ایللیک تاریخی اؤز قوینوندا ساخلاماقدادیر. ان قدیم دؤورانلاردان بو شهرده اولموش زردوشت دینین بؤیوک اساس، زنگین و قیرییه شئیلرله بزمنیمیش "آذرگشنسب" معبدیندن تقریباً بیر آد قالمیشدیر. بیر صورتده کی، بو و بو کیمی قدیم تاریخیمیزله سیخ باغلی یئرلریمیز علمی دایره‌لرین نظارتی و رهبرلیگی آلتیندا علمی شکیلده قازیلمالی، اورالاردا دهرین آرختولوژی ایشلری آپاریلمالی و تاریخیمیز آیدینلاشمالیدیر. "تخت سلیمان"دا تقریباً اوتوز ایل اول آوروپالیلار طرفیندن آپاریلیمیش علمی قازینتی ایشلری ناقص قالمیش و الده ائدیلمن نتیجه‌لری ده بیزه بللی دئییلدیر.

۲ - قدیم آذربایجان تاریخی اویرنمک اوچون ایکینجی اؤنملی قایناق او دؤورلرده آذربایجانلا

قونشو اولوب اونونلا سياسى، اقتصادى، حربى و سايره علاقهلر مالک اولموش دۇولتlerin تورپاقلاريندا آپاريلميش علمى قازىنتى ايشلرى نتيجهسينده الده انديلميش کتیهلر، يازىلى سند و مدرکلر، دۇولت آرشيوى، شاهلار طرفيندن، اونلارين گۇردوکلرى اؤز ايشلرى بارهده يازديريقلارى داش و يا ساخسى لۇوحهلر و يا کيتابلاردير.

بو سند و مدرکلرده بير سيرا حاللاردا مبالغهلر و کيچيلتمهلر اولسادا، اونلار سندی يازديران شخص و يا شاهين، دۇولتين خيرينه اولسادا، اونلاردان ماننا و ماد حکومتلريله ايلگىلى چوخلو تاريخى حقيقتلرى اؤيرنمک اولور. بو مدرکلردن مثلاً محاربهلرين تاريخى، يثرى، آذربايجان باشچيلارى و رهبرلرينين آدلارى، بعضى قالالار و شهرلرين آدى، موقعيتى و سايرهسينى، او دۇورکى آذربايجان اوردولارينين وضعيتى، قورولوشو، ساحلارى، قهرمانليقلارى، محاربهلرين نتيجهلرى و سايرهسينى اؤيرنمک اولور.

بو تاريخى سند و مدرکلر آذربايجانين قونشولارى اولموش حکومتلر و دۇولتlerin تاريخينه حصر اولدوغو اوچون، آذربايجان حاقينداكى معلوماتلار يثرى گلmişکن، او دۇولتلرله رابطهده و ايلگىلى اولدوقدا يازيا و قيدہ آکينميشدير، بوناگۇرهده بو سندلردن او زامانكى آذربايجانين داخلې وضعيتى، اجتماعى قورولوشو، ائتيک خصوصيتلرى، دۇولت ترکيبى، خلقين مدنيتى، اقتصادى، علمى، هنرى، صنعتى و سايرهسى بارهده، بعضى حاللار استثنا اولماقلا، اهميتلى و اساسلى معلومات الده ائتمک اولمور.

بو جهتدن قديم سومثر، اککد، بابيل، ايلام، مصر، آسور، اورارتو، هخامنيش، ساسانى ... حکومتلرينين يثرلرينده، هابئله سوريه، فلسطين و سايره يثرلرده عمله گلmiş قازىنتى ايشلرى و آرخئولوژى تحقيقاتلار و او دۇولتلردن قالان تاريخى اثرلر دقتہ لايقدير. بو گونه قدر قديم آذربايجان تاريخينى يازانلارين اساس قايناقلاريندان بيرى همين کتیهلر، سند و مدرکلر و کيتابلار اولموشدور. بيزده بونلاردان، اساس منبع کيمى، فايدالانميشيق. بو مدرکلرين اصلينين آنا ديليميزه کامل شکيله ترجمه اولونماسى و اونلارين اؤز تاريخ چيلريميزين اختياريندا قويولماسى ميللى وظيفهلردن بيريدير.

۳ - قديم تاريخيميزى اؤيرنمک اوچون اوچونجو منبع قديم يونان، روم، آسورى، ارمنى و سايره تاريخ چيلرينين اؤزلىريندن اولکى حادثهلر بارهده آپارديقلارى تحقيقات و يازديقلارى اثرلدير. مثلاً هئودوتون ماد شاهلارى، هخامنيش شاهلارى و ... بارهده وئرديگى معلوماتلار. بو اثرلر ايستر هئودوت، ايسترسه باشقا اونون کيمى قديم تاريخ چيلرين اثرلرى بعضاً افسانهلرله قارشميش اولسادا، بعضيلرينده غرض، شيشيرتمک و يا اکسيلتمک اولسادا، يئنهده اهميتلى و اساسلى منبعلردن بيريدير. لاکين قيد اولونمايديرکى، بو مؤلفلرين هاميسينين يازديقلارى عىنى درجهده دوزگون و قابل اعتماد دئييلدير. بو جهتدن قديم آذربايجان تاريخى اثرلريندن چوخ آزي بيزه گليب چاتميشدير. ماد دۇورو، هخامنيشلر و اشکانيلر دۇورلرى اثرلرى ساسانى شاهلارى

طرفیندن بیلە - بیلە و یا اھمال کارلیق سایه سینده آرادان گئتمیشدیر.
بو قدیم تاریخچیلرین اثرلرینی تام شکیلده اسیللریندن آنا دیلیمیزه چئویریپ،
تاریخچیلریمیزین اختیاریندا قویماق واجب میلی وظیفه لردن دیر.
میلاددان قاباق | و || عصرلردن ایسلام قدرکی یوز ایللیکلر باره ده، شمال و قسماً جنوبی
آذربایجان تاریخی حاقدان آذربایجان مؤلفلریندن "موسا کالانکایتوکللو" و سایره نین، هابئله ارمنی و
گورجو منبع لری دفته لایق دیر. بوتون اثرلرین بوگونکو آذری دیلینه چئوریلیپ، چاپ اولماسی
تأخیره سالینماز وظیفه لریمیزدندیر.

۴ - میلی تاریخیمیزی اؤیرنمک اوچون تازا و ان اؤنملی قایناقلاردان بیریده آوروپا، کئچمیش
شوروی، آمریکا و سایره نین تاریخچی عالیم لرینین علمی اثرلر و قازینتی لار نتیجه سینده الده
ائدیلمیش سندلره اساساً یازیب، یاراتدیقلاری تاریخی اثرلریدیر. میلادی اون دوققوزونجو عصر دن
باشلا یاراق فرانس، آلمان، اینگیلیس، روس و آمریکا علمی هیأتلری یاخین شرقین مختلف
یئرلرینده، قدیم مدنیت مرکز لرینده علمی قازینتی ایشلرینه باشلاییب زنگین تاریخی معلومات الده
ائده رک، قدیم شرق خلقلری، او جمله دن آذربایجان خلقی تاریخیندن چوخلو قارائلیق جهتلری
ایشیقلا ندیر دیلار، بو خلقلرین تاریخلرینین اساس و دوزگون ایسکیلتینی قورما غا زمینه یاراتدی لار.
دوغرودور کی، بو معلوماتلار دادا هله دومانلی، مبهم و قارائلیق جهتلر و مسئله لر آزدییلدیر، لاکین
بو گونه قدر الده ائدیلمیش معلوماتلار اساسیندا آیدینلاشان جهتلرده هئچ بیر شک و شبهه یثری
یوخدور و شبهه سیز قارائلیق و مبهم جهتلرده گله جکده خلقلین اؤز عالیم لری واسطه سیله
آپاریلجا ق علمی قازینتی و آرختولورژی تحقیقات ایشلریله تامامیله آیدینلاشا جاق و تاپیلان اثرلر
اؤز میلی موزه لریمیزده ساخلانیلا جاقدیر.

تأسفله قید ائتمک لازیم دیر کی، قدیم تاریخیمیز ساحه سینده، شمالی آذربایجانین بیر نئچه
تاریخچی عالیمینی چیخماق شرطیله، رحیم ریسنیا کیمی متخصص تاریخچی عالیمیمیز چوخ
آزدیر. گنج تاریخچیلریمیزی بو ساحه یه یؤنلتمک ضروری و لازیم دیر. بونولا برابر یوخاریدا
گؤستر دیگیمیز فیرانسیز، آلمان، دانمارک، کئچمیش سووئتلر بیرلیگی، آمریکا، اینگیلیس و عمومیتله
آوروپا تاریخچیلرینین قدیم شرق تاریخی باره ده یازیب یاراتدیقلاری اثرلری اسیللریندن آنا
دیلیمیزه چئویریپ گنج نسلیمیزین اختیاریندا قویماق تأخیره سالینماز میلی وظیفه لردن دیر. آوروپا
تاریخچیلری یاخین شرقده قازینتی ایشلری نتیجه سینده الده ائدی کلری تاریخی مدرک و سندلری
اؤز میلی موزه لرینده ساخلا ییرلار. بو اثرلری دقیق اؤیرنمک و شکیللرینی چاپ ائدیپ تاریخی
اثرلر کیمی یایماق لازیم دیر.

۵ - ایسلام دؤورو تاریخچیلرینین یازدیقلاری تاریخی اثرلرده قدیم آذربایجان تاریخینی
اؤیرنمک ایشیده معین درجه ده فایدالیدیر.

بو اثرلرین اساس منبعی اولان ساسانی سولاله سی تاریخی و ساسانی دؤورو اثرلرینین ایسلام

دوورو عربجه يه ترجمه سی اولموشدور. نظره آلاق کی، ساسانی شاهلاری اشکانیلرله دشمن و مخالف ایدیلر و نتیجه ده قدیم تاریخی اثرلری آرادان آپاریب، اونو ایسته دیکلری کیمی تحریف اولونموش، یالنیش و افسانه وی شکیلده یازمیشلار، بو اثرلرین مضمونو حقیقتدن، اساس اعتبارله، اوزاقدیر. بونا گۆرده بو اثرلردن یوخاریدا اشاره ائتدیگیمیز ۱ - ۲ - ۳ - ۴ نؤمره لی قایناقلارلا ایلگیلی و اونلارلا اویغون و موافق گلدیکده استفاده اولونمالیدیر. قید ائتمک لازیمدیر کی، اسلام دوورو تاریخی لیرین بعضیسی ساسانی دوورو قایناقلارله کفایتلنمیه رک، قدیم یونان، هند، آسوری و سایر قایناقلاردان دا یارارلانمیشلار. شبهه سیز کی، بو کیمی تاریخچیلرین اثرلری بیرنجیلردن فرقله نیر و داها چوخ حقیقته یاخین دیر و بونا گۆرده فایدالی و استفاده اولونمالیدیر. قدیم آذربایجان تاریخی قایناقلارله ایلگیلی بو مسئله نی بیر داها قید ائدک کی، اصیل تاریخی منبعلریمیز هله ده وطنیمیزین تورپاقلاری آلتیندا قالماقدادیر. آرا - سیرا بو اثرلرین بعضیسی تصادوفی قازینتیلار نتیجه سینده الله ائدیلدیکده، مرموز اللر واسطه سیله آوروپا و آمریکا موزه لرینه آپاریلیر و شاید باشقالارینین تاریخی اثرلری کیمی گۆسته ریلیر. نظره آلاق کی، بو اثرلرین هر بیرى قدیم تاریخیمیزین معین قارائلیق یئرلرینی ایشیقلا ندیرا بیلر، اونلارین بنالی کئشیگینده دیانماق هر بیر وطن پرور آذربایجانلینین بورجودور.

۶ - آذربایجان و عمومیتله ایران تورکلری عموم تورک دنیاسینین بیر حیصه سی، اونون شرقی بؤلومونو غربی حیصه سینه باغلایان بیر اؤلکه دیر. بو گون تقریباً بوتون تورک دنیاسی و میللتلری مرکزلرینده و تورکولوژی اوجاقلاریندا عموم تورک تاریخی باره ده هم دهرین علمی قازینتی ایشلری آپاریلیر، همده اونلاردان الله ائدیلیمیش سندلر اساسیندا دقته لایق دهرین تاریخی علمی اثرلر قلمه آلینیر. بو تدقیقاتی اثرلر شبهه سیز بو و یا دیگر درجه ده آذربایجانین قدیم تاریخیه ایلگیلی دیر و معین درجه ده اونون قارائلیق یئرلرینه ایشیق ساچیر، اونا گۆره کی، بو آختاریشلار و اثرلرین هر بیرى معین بیر تورک خلقی و میللتینین تاریخینه عاید دیر و شبهه سیز عموم تورک دنیاسینین دوورلرینده معین درجه ده ایشیقلا نماسینا و هئچ اولمازسا، کانکرئت مسئله لرینین آیدینلا شماسینا کؤمک ائدیر. بونا گۆرده مختلف تورک میللتلری عالیملرینین تحقیقاتی اثرلری، آرختولوژی ایشلری، میللی تاریخیمیزی اویرنمک اوچون ان اهمیتلی قایناقلاردان بیرى کیمی، جدی ایزلنمه لی، اثرلری، الله اولونان معلوماتلاری، بوتون تورکولوژی منبعلرینین اثرلرله بیرلیکده، آنا دلیمیمیزه چئوریلمه لیدیر.

تاریخی قایناقلاریمیزلا ایلگیلی بونو آرتیرماق گره کیر کی، ایستر آوروپا و آمریکا، ایستره یئرلی عالیملر طرفیندن یاخین شرقین مختلف یئرلرینده آپاریلیمیش علمی قازینتی ایشلری آوروپا و آمریکا عالیملری طرفیندن اولدوقجا دهرین، اطرافلی، واقع بینانه و بیطرفانه علمی شکیلده آچیقلا نمیش و بو باره ده قیمتلی اثرلر یارانمیشدیر، لاکین کئچمیش رژیم دوورونده شووونیزم و آریایزم واسطه سیله بو اثرلرین ترجمه سینین قاباغی آلینمیش و حتی یئرلی عالیملر طرفیندن

آپاریلیمیش علمی قازیتتی ایشلرینین نتیجه‌لری اولجه آوروپادا و آوروپا دیلرینده باسیلمیشدیر. (مثلاً مارلیک تپه قازیتتیلاری) بو اثرلرده آذربایجان تاریخی باره‌ده دهرین و قیمتلی معلوماتلار واردیر. سون زامانلار بو اثرلر، بعضاً آریایی لشدیریلهرک، فارسجایا چئوریلیب، آراشدیریلیب چاپ اولور. بیز غربی آذربایجانین م.ق. ۳ و ۴ - نجو مین ایللیگه عاید "اره‌تته" مدنیتی‌نی بو ترجمه و آراشدیرمالاردان الده ائتدیک. بیزجه بو اثرلرین اورژینالدان آنادیلیمیزه چئوریلمه‌سی لازیم و ضروریدیر.

□ □ □

□ دیل، ائل، شخص و یئر آدلاری

آذربایجان خلقینین میلی تاریخینی اویرنمکده ان اهمیتلی، لازیم، بکر، دهرین، مباحثه‌سیز و قطعی منبع و سندلردن بیریده میلی دیل، ائل، شخص و یئر آدلاری دیر.

□ الف - میلی دیل: هر بیر ابتدایی اینسانلار توپلومو فورمالاشماغا باشلادیغی زامانلاردان اولدوقجا ساده و ابتدایی شکیلده اولسادا، معین بیر انسیت واسطه‌سی اولان دیله مالک اولموشدور. بو دیل ابتدایی اینسانلار توپلومونون اقتصادی، جغرافیایی، مدنی و سیاسی وضعیتی ايله علاقه‌دار تدریجله یارانمیش و زامان کئچیب، اقتصادی، سیاسی و مدنی دوروم اینکیشاف ائتدیکجه، اینکیشاف ائدیب تکمیل لشمیش، ده‌ییشمیش، ابتدایی اینسان توپلومو مین ایللر سوره‌سینده یاواش - یاواش ائل، قبیله، طایفا، ائل بیرلشمه‌سی، خلق و نهایت بللی بیر میللت شکلینه دوشدوکجه، دیلده کامل و پیشکین حالاً دوشموش، کلمه‌لری قسماً عوض اولموش و قایدالاری فورمالاشمیشدیر.

دئمک تاریخ بویو میللتین، انیش - یوققوشلار جریانیندا، زامان - زامان فورمالاشدیغی پروسسده دیلده همیشه اونونلا برابر، اونون انسیت واسطه‌سی کیمی، اوندان آیریلماز بیر واقعیت کیمی، اولموش، اونون اقتصادی، سیاسی، مدنی و شعورونون اینکیشافیه چیگین - چیگینه اینکیشاف ائتمیش، ساده‌دن مرگبه دوغرو، توپلومون بوتون احتیاجلارینی اؤده‌مه‌یه دوغرو گئتمیشدیر. بوتون بو تاریخی جریانلاردا دیلینده سس قورولوشو قسماً ده‌ییشمیش، لئکسیک واحدلری قسماً آرخائیک‌له‌شیب سیرادان چیخمیش و بؤیوک حیصه‌سی، سس ترکیبی باخیمیندان، قسماً عوض اولموش و قیراماتیک قایدالاری کامل‌له‌شیب، بولورلاشمیشدیر.

بوتون بو حقیقتلر او دئمکدیر کی، بیر میللتین دیلینی اونون تاریخیندن آیرلماق اولماز. میللتین تاریخی اونون دیلیله ایلگیلندیرمه‌دن اویرنمک لازیمی حقیقی نتیجه‌لری وئرمز. بیر تورپاق، اؤلکه و دیارین تاریخی، باشیندان گلیب کئچهنی دیلسیز اویرنمک اولار، لاکین بیر خلقین، بیر میللتین دقیق تاریخی، اونون میلی دیلی ايله علاقه‌لندیرمه‌دن اویرنمک اولماز، بئله بیر تشبث، ایستر - ایسته‌مز، اؤلکه و تورپاغین تاریخی اویرنمک اولار.

تاریخی حادثه‌لری اونلاری یاراتمیش اسکی طایفا و ائللرین دیلیله ایلگیلی آراشدیردیقد،

قطعی شکیله دئییه بیلرک کی، فلان دؤورلرده، فلان تورپاقلاردا یاشاییب یاراتمیش خلق، ائل و طایفا هانسی میللتدن اولموشدور، فلان مدنی اثر و یا مدنیت هانسی میللته عایدیر.

تاریخیمیزی میللی دیل ایله علاقه سیز آراشدیرماق سبب اولموشدور کی، بعضی متعصب تاریخچیلر ان قدیم دؤورلرده بوگونکو ایران اراضیسینده باش وئرمیش حادثه لرین یارادانلارینی "آریا نژاد" گؤستهریب، اونلاری "ایرانه وئجه" یه "ایران وئج" ه باغلا سینلار و ساکالاری، مادلاری و حتی کاسسیلری و شاید قوتتی و لوللوییلری ایران - آوروپا دیللی قلمه وئرسینلر، حالبوکی، بوخلقلردن قالان لؤوحه لر و اثرلردن کیچیک دیل نشانه لرینی آیدینلاشدیردقد، تاریخی حقیقلری تحریف ائدنلرین قاباغی آلینار و اصل تاریخى واقعیتلر اوزه چیخار.

دیل، تاریخی حقیقلری دوزگون و تحریف سیز آچیب گؤسترمه یین ان دوزگون و رئال وسیله و گوزگولریندن بیریدیر. دیل و اوندان قالان لئکسیک و قیراماتیک واقعیتلر نه تکجه تاریخی حادثه نین هانسی میللت و اثتیک کؤکه عاید اولدوغونو قطعی شکیله گؤستهریر، بلکه تاریخی حادثه نى یارادان ائل و خلقلین اینکیشاف سوییه سی، مدنییتی، اقتصادى قورولوشو، دؤولت، حکومت، اوردو قورولوشو و سایرہ سینی قسماً گؤستهره بیلر. دیل ماتریال لاری عینی کؤکلو میللت لرین یاراتدیغی آبیده و مدنیتلری ده بیرى - بیریندن آییرماق اوچون ان دقیق وسیله لریند بیریدیر.

دئمک هر بیر میللتین تاریخینین اونون دیلی ایله ایلگیلی شکیله اؤیره نیلمه سینین لازیم اولدوغو کی، میللی تاریخیمیزی ده میللی دیلیمیز - آذری تورکجه سیله باغلی شکیله، اونون تاریخی اینکیشافی و ده ییشمه سیله علاقه دار اولاراق اؤیرنمک ضروریدیر. بو ایشده کتیه لر، لؤوحه لر، عمومیتله یازیلاری اوخوماق، شخص و یئر آدلارینی دقیق شکیله آچیب، معنالارینی گؤستریمک اولدوقجا اهمیتی و دقته لایق دیر. دیلین تاریخینی اؤیرنمک خلقلین تاریخینی اؤیرنمکله سیخ باغلی دیر. تعصب اولمازسا، تاریخی، دیل ایله علاقه دار، ان دوزگون و واقعی شکیله، اولدوغو کی، اؤیرنمک اولار.

□ ب - ائل و شخص آدلاری: اولدوقجا طبیعی و عادى بیر حال دیر کی، بیر ائللین آدى، او ائللین باشچیلاری، رهبرلری، دینی رهبرلری، دؤولت و حکومت بؤیوک لرینین آدلاری، عمومیتله، هامان ائللین، قبیله و طایفانین دانیشدیغی دیلدن آلینار. بو حال بعضاً پوزولسادا، اساساً اؤز حالیندا قالار. مثلاً ایسلامی قبول ائندیکدن سونرا تورک و فارس ائللری و خلقلرینده شخص آدلاری داها چوخ عرب کلمه لریندن اولموشدورسادا، ساده فارس و تورک کولهلری داخلینده اصل فارس و تورک آدلاری آز اولمامیش و بو خلقلرده میللی حیسلر گوجلندیکجه، اصل تورک و فارس کلمه لری اساس یئر تومتوش و توتماقدادیر.

قدیم تورک ائللرینده ائل و شخص آدلاری اساساً اونلارین اؤز التصاقی - تورکی دیللریندن تۆرهمه کلمه لر اولموشدور. بونا گۆرده قدیم ائل، طایفا و شخص آدلارینی آچیب، معنالارینی

گؤستردیکده، او ائللرین کۆک و ائتنیک خصوصیتلری ده میدانا چیخار. مثلاً "ایشغوز = ایچ اوغوز"، "ساکا = ساق = زیرک - اوخ" کلمه لرینین اصل معناسی بللندیکده، او ائللرین هانسی کۆکه عاید اولدوغو درحال آنلاشیلیر. ایشغوز شاهى "مادیا" ایله "لیدی" ده دؤیوشموش "کیمثرلر" ین باشچیسی اولموشدور، اونون آدی "توختامیش" اولموشدور. بو آد کیمثرلرین اساساً تورک کۆکلو اولدوغونو آیدین گؤستهریر.^۱

دئمک، قدیم تاریخلردن زمانه میزه گلیب چاتمیش شخص، ائل و طایفا آدلارینین معنالارینی آچماق، او ائللرین دیل لرینی مشخص لشدیرمک، نتیجه اعتباری ایله ایسه، اونلارین ائتنیک کۆک و میللیت لرینی معین لشدیرمکده بؤیوک رول اویناییر. محض بوسبیدن قدیم ائل و شخص آدلاری تاریخی حقیقتلری دوزگون آچماق و تاریخی تحریف ائتمه یین قاباغینی آلماق اوچون اؤنملی منبعلردن و وسیله لردن بیرى سایلیر.

بونودا قید ائتمک لازیمدیر کی، تاریخی ائل و شخص آدلاری چوخ نادیر حاللاردا معین سیاسى هدفلر اوچوندان قسماً تحریف اولسادا، اساساً ثابت و ده ییشمز قالار.

□ ج - یئر و جغرافی آدلاری: ائل، طایفا و خلقلر یاشادیقلاری محیط، یئر، اۆلکه و منطقه نین داغ، دره، چای، گۆل، مئشه و سایره سینى، ائله جه ده قوروب یاراتدیقلاری کند، قالا، شهرلرینی اؤز دیل لرینین کلمه لريله آدلاندیرمیش و آدلاندیریرلار.

دئمک، شفاهی شکیلده آغیزدان - آغیزا زمانه میزه گلیب چاتمیش، ائله جه ده تاریخی اثرلردن معلوم اولان اسکی یئر و جغرافی آدلاری او دؤورلرین دیلیندن یادگار قالمیش ان محکم سند و مدرکلردیر.

ماراقلی بوراسیدیر کی، اردشیر بابکان دؤوروندن باشلا یاراق، ساسانی شاهلاری اسکی تاریخی مدرکلری محو ائتمکله، او زمانین دیلی باره ده کی بیلک لری ده آرادان آپاردیلار، لاکین یئر، کند و عمومیتله جغرافی آدلاریندا او دیلین قورونوب ساخلانیلماسینی فیکیر ائده بیلمه دیکلریندن، بو آدلاری ده ییشمه یه اقدام ائتمه دیلر. آنجاق سون زامانلار پهلویلر دؤوروندن شووونیزم بو یئر، کند، چای و عمومیتله جغرافی آدلاریندا، ان اسکی دیلین عنصرلرینین ساخلانیلماسینی گؤردوکده، اونلاری سرعت و عینادلا ده ییشمه یه، فارسلاشدیرماغا، ایلکین و اصلی شکیل لریندن، شفاهی خلق دیلینده تلفظ اولونوب دئییلدیگی شکیل لریندن چیخارتماغا چالیشیرلار.

شمالی و جنوبی آذربایجان، همدان، قزوین، زنجان، سونقور، اسد آباد، اراک، زرنند طرفلرینین دئمک اولار بوتون کند، داغ، چای، دره و سایره قدیم جغرافی آدلاری میلاددان ۲، ۳، ۴ مین ایل قاباقکی دیلیمیزین قالیقلا ری دیر. اونلاری خلقلین دئییلدیگی کیمی دقتله قیده آلیب ساخلاما ق، اونلارین اوزه رینده ایشله ییب، آچیقلاماق ان اؤنملی و واجب میللی وظیفه لری میزدن بیریدیر.

قدیم آذربایجان تاریخینە لازیم گیریش

منطقه میزده ایلک اینسانلار، جمعیتلر، میللتلر، دؤولتلر و مدنیتلر
آذربایجان تورپاقلاری، ایستر شمالی، ایستره جنوبی، یاخین و اورتا شرق منطقه سینین
آیریلماز بیر حیصه سیدیر، بونا گۆرده آذربایجان تاریخی، لاپ ایلک گوندن، ماقبل تاریخ و تاریخی
دؤورلردن، همیشه یاخین شرق منطقه سی و اونون خلقلری تاریخی ایله باغلی اولموش و بوگونده
باغلیدیر. بو اولدوقجا طبیعی و قانونا اویغون دور.

آیری جور تصوّر ائتمکده غلطدیر. اونا گۆره کی، قدیم دؤورلر، بوگونکو ایلگی و رابطه
وسيله سینین اولمماسی اوجوندان، اساساً قونشو و بیرى - بیرینه یاخین اولان، عین منطقه ده

منطقه‌میزده ایلک اینسانلار، جمعیتلر، میللتلر، دؤولتلر و مدنیتلر □ ۳۵

یئرله‌شن خلقلر بیرى - بیرله مختلف سیاسى، اقتصادى و مدنى علاقه‌ده اولموش، بونا‌گۆرده بیرى - بیرینه تأثیر گۆستریمیش، بیرى یازیلی تاریخ صحنه‌سینه قدم قویدوقدا باشقالارینین‌دا تاریخ صحنه‌سینه چیخماسینا سبب اولموشدور. عینى منطقه خلقلرى و تاریخلى بیرى - بیرینه باغلى اولموشدور.

بو عینى حقیقتى نظره‌آلاراق، آذربایجانین و آذرى خلقلرین ماقبل تاریخ و ان قدیم و قدیم تاریخینى دوزگون و دقیق اؤیرنمک ایشینی منطقه‌میزین ماقبل تاریخ و ان قدیم تاریخینى قیسا بیر صورتده اؤیرنمکله باشلاماق ضروریدیر. بو وسیله‌ایله‌دیرکى، بو گونه قدر اساساً قارائلیق و ابهام پرده‌سى آلتیندا قالمیش ان قدیم آذرى تاریخى، بو تورپاقلاردا یاشامیش ایلک اینسانلار، جمعیتلر، میللتلر، دؤولتلر و مدنیتلری، امکان دایره‌سینده و تاریخین بوگونه قدرکى نایلیتلری اساسیندا ایشیق‌لاندیرماق ممکن‌دور.

آذربایجانین قدیم تاریخى، منطقه‌میزین قدیم تاریخى کیمی ایکی اساس حیصه‌دن عبارت اولایلر:

۱ - ماقبل تاریخ دؤور.

۲ - ان قدیم و قدیم تاریخى دؤور.

بیز بو اثرده آذربایجان تاریخین ماقبل تاریخ دؤوروندن آز دانیساجاییق، چونکى بو ایش شمالی آذربایجان میقیاسیندا، شمالی آذربایجان تاریخ‌چیلری طرفیندن، معین درجه‌ده ایشیق‌لاندیریلیمیش و شبهه‌سینده، یعنی قازیتیلار اساسیندا، ایشیق‌لاندیریلماق‌دیر.

ایران آذربایجانیندا ایسه دئمک اولار بو ساحه‌ده هئچ بیر ایش گؤرولمه‌میشدیر، چونکى بورادا هئچ بیر علمی قازیتى ایشی آپاریلما‌میش و بو فیکیرده اولان‌دا اولما‌میشدیر. بونسوزدا تاریخیمیزین بو دؤورو باره‌ده گئنیس دانیشماق و فیکیر یوروتماق اولماز. لاکین تصادوفاً تاپیلیمیش نادر سندلر باره‌ده قیسا دانیساجاییق.

بئله‌لیکله بو اثرده بیزیم هدفیمیز آذربایجان و آذرى میللتینین ان قدیم و قدیم تاریخى دؤورونو، امکان دایره‌سینده، ایشیق‌لاندیرماق‌دان عبارت‌دیر. بو ایش اوچون بیز منطقه‌میز و اونون یازیلی تاریخه مالک اولموش و بوگون تاریخ علمینه بللی اولان قدیم خلقلرین تاریخینى قیسا شکیلده نظردن کئچیره‌جک، منطقه‌میزده اولموش ایلک اینسانلار، جمعیتلر، میللتلر و مدنیتلردن دانیساجاق و بوخلقلر و مدنیتلرله علاقه‌دار اولموش ان قدیم و قدیم آذربایجان تاریخینى آیدینلاشدیرماغا چالیشاجاییق.

ایلک دفعه اولاراق منطقه‌میزده و یا اونون معین یئرلرینده کیملر یاشامیشلار؟ بو سورغودان هدف دینی کیتابلاردا گۆسته‌ریلن آدم - حوا، هابئله نوح توفانى زامانلاری منطقه‌میزده کیملرین یاشاماسی دئییلدیر. بو سورغودان هدف معرفه‌الارضی دؤورلرده، علم دیلیله دئسک، ایلک اینسانلار میدانلار گلن زامانلار منطقه‌میزده هانسی و نئجه اینسانلارین یاشاماسی‌دا دئییلدیر.

بوسورغودان مقصد اوندان عبارتدير كى، منطقه ميزين تاريخينده ايزى و اثرى قالميش ايلك اينسانلار كيملر اولموشلار؟ هارادان گلميشلر؟ نتيجه مدنيت قورموشلار؟ نه ديلده دانىشميشلار؟ منطقه ميز و اونون اطرافى خلقلرينه نه تاثير ائتميشلر؟ آذربايجانلا نه ايلگىلىرى و رابطه لرى اولموش و اورايا نتيجه تاثير ائتميشلر؟

ياخين و اورتا شرقين ان قديم تاريخينى آراشديران آوروپالى تاريخچى عاليملرين بعضيلرينين فيكرينجه آريالار منطقه ميزه گلমে دن نتيجه مين ايل اول فارس كورفزينين شمالى و شمال غربينده كى ساحيللرده قارا دريلى اينسانلار ياشاميشلار، آريالار بو قارا درى ليلرى تدرىجله آرادان آپاريب، اونلارين يثرينى توتموشلار.

سون عصرلرين علمى قازىنتى ايشلىرى و تله قىقاتلار بو نظريه نين اساس سيز اولدوغونو گوسترميشدير، چونكى ده رين آراشديرمالار ثابت ائتميشدير كى، آريالار ميلاددان ۹۰۰ ايل قاباقدان باشلا يارق ياخين شرق منطقه سينه گلميشلر و ميلاددان ۴ و ۳/۵ مين ايل قاباق بوگونكو عراق، خوزستان و فارس كورفزينين شمال و شمال غرب ساحيللرينده سومر و ايلام خلقلى ياشاميش و يوكسك مدنيت قورموشلار.

آريالار منطقه ميزه، او جمله دن ايرانين بير سيرا يثلىرى، او جمله دن فارس ايالتى و فارس كورفزي ساحيللرينه گلديكده او منطقه لرده سامى خلقلىرى، ايلاملار و سومرلر ياشاميشلار. نه سومر - ايلام، نه ده فارس لارين تاريخينده قيد اولونماميشدير كى، اونلار بو منطقه يه گلديكده بورادا قارا درى ليلر ياشاميشلار.

بو دؤورلرده سامى خلقلرينين منطقه ميزده اولماسينا شبيه يوخدور. بعضى چاغداش آمريكا تاريخچيلرينين فيكرينجه ساميلرين اولو بابالارى، قفقاز يولوايله منطقه ميزه گلميشلر.^۱ بو فيكرده دليل سيز و هله ليك بير نظريه دير. لاكين بوراسيندا شبيه يوخدور كى، ان قديم دؤورلرده، ميلاددان ۵ - ۴ مين ايل اول سامى خلقلرينين اولو بابالارى بوگونكو يمن، حضرموت، فلسطين، غزه ده، عموميتله آرايق دنيزينين جنوب غرب و هند اوقيانوسونون عربستان ساحيللرينده ياشاميش و قسماً عربستان چؤللرينين جنوب، غرب و قسماً شمال كنارلاريندا، كؤچرى عشي ره لر حاليندا، حيات كئچيرتميشلر. عربستانين سوسوز و ايستى چؤللرى بين النهرينين نعمتلى يثلىرىنى سامى خلقلرينين ياشايدىقلارى يثلىردن آيىردىغى اوچون بو دؤورلرده سامى خلقلىرى، چوخ احتمال كى، بوگونكو عراق و خوزستان يثلىرينه يول تاپايلمه ميش، يمن و فلسطين طرفلرينده محدود قالميشلار. لاكين سونرالار بين النهرين و خوزستاندا سومرلر و ايلاملار واسطه سيله قورولان يوكسك مدنيت و ثروتلى شهرلر سامى خلقلرينين دقتىنى اورايا جلب ائتميش و اونلار عربستان چؤللرينى آرخادا بوراخارق بين النهرينه گليب اورادا يثلىشميش و تدرىجله سومرلرين يثرىنى توتاراق او يثلىرين

»

اساس ساکینلری اولموشلار.

بئله‌لیکله یازیلی تاریخین گؤسترديگینه اساساً، منطقه‌میزه ایلك دفعه قدم قويموش، اورادا ایلك دفعه یاشاییب جمعیت، میللت، دؤولت و مدنیت یاراتمیش اینسانلار کیملر اولموشلار؟ آیا بو اینسانلار آریایی اولموشلار؟

نادیر تاریخ متخصصلرینین فیکرینجه آریالار میلاددان ۱۴۰۰ ایل اولدن باشلا یاراق یاخین و اورتا شرقه، او جمله‌دن ایران فلاتینا آخماغا باشلامیش و میلاددان ۶۰۰ ایل اوله قدر، یعنی سگگیز یوز ایل بو آخین دوام ائتمیشدیر. ^۱بوفیکیر پیرنیا یا مخصوصدور و آوروپا عالیملری اونو تصدیق ائتمیرلر.

قدیم تاریخ متخصصلرینین دئتمک اولار بعضیلرینین فیکرینه گؤره آریالار بیرینجی دفعه میلاددان ۲۰۰۰ ایل اول منطقه‌میز و او جمله‌دن ایران فلاتینا گلمیشلر، لاکین یئرلی اهالی داخلینده ارییب آرادان گتمیشلر. آریالار ایکینجی دفعه میلاددان ۹۰۰ ایل قاباق، اولدوقجا گوجلر آخینلار شکلینده، منطقه‌میزه، ائله‌جه‌ده ایران فلاتینا آخماغا باشلامیش و بودفعه یئرلی اهالییه غلبه چالیب، ایران و منطقه‌نین بعضی حیاتا مناسب یئرلرینی توتوموشلار.

دئتمک میلاددان دوققوز عصر اول منطقه‌میزده، ائله‌جه‌ده بوگونکو ایران و آذربایجاندا آری نژادیندان و یا هند - آوروپا دیللی اینسانلاردان و خلقلردن دانیشماق معنا سیزدیر، چونکی آریالار میلاددان ۹۰۰ ایل قاباقدان باشلا یاراق منطقه‌میز، او جمله‌دن ایران فلاتینا گلمه‌گه باشلامیشلار. بئله ایسه آریالارین گلمه‌سیندن قاباق منطقه‌میزده ایلك اول هانسی اینسانلار یاشامیش، جمعیتلر، خلقلر، میللتلر و دؤولتلر یاراداراق مدنیت قوروموشلار؟ یازیلی تاریخدن معلومدور کی، منطقه‌میزه ایلك دفعه قدم باسیب مدنیت، حکومت و دؤولت یارادان خلقلر سومرلر، ایلاملار، اککلر، کاسسیلر، هوررلر، مصر فرعونلاری، یهودیلر، فینیقیلر، هیتلر، قوتیلر، لولوبیلر و ماننلار اولموشلار و آنجاق بوندان سونرا و اونلارین تأثیرینده بیر سیرا خلقلر و اونلارین مدنیتلری میدانا گلمیشدیر.

سون زامانلار تاریخ و دیل عالیملری ده‌رین آراشدیرمالار نتیجه‌سینده بو عمومی نتیجه‌یه گلمیشلر کی، یوخاریدا آدلارینی چکدیگیمیز م.ق. II - III - IV مین ایلیکلرده یاخین شرق و مصرده یاشامیش خلقلر ائتنیک، دیل و کؤک باخیمیندان ایکی قوروه‌دان عبارت اولموشلار:

- ۱ - التصاقی دیللی‌لر: سومرلر، ایلاملار، هیتلر، کاسسیلر، قوتیلر، لولوبیلر، اورارتولار، ماننلار
- ۲ - سامی دیللی‌لر: مصر فرعونلاری، یهودیلر، فینیقیلر، آسوریلر، اککلر، کلدانیلر....

ایندی بو خلقلردن قدیم آذربایجان تاریخیه ایلگیلی اولموشلارین قیسا تاریخی، قوردوقلاری مدنیت و آذربایجانلا علاقه‌لرینی گؤسترک. □ □ □

۱- سومئۇرلار

سومئۇرلار بوگونكو عراقين (بين النهرين: دجله و فرات چايلارى آراسينداكى يئرلر) جنوب و خليج فارسين شىمالىغىر يئرلىرىندە او جملەدن بابىلدە يورد سالاراق ياشايىب يوكسك كىفئىتىلى مدنيت ياراتمىشلار. سومئر خلقىنين نه زامان بو تورپاقلاراكلمەسى دىقق صورتدە معلوم دئىلىدىر، لاكين قديم تارىخ متخصصلىرى گۇستەرىرلىكى، سومئرلار مىلاددان ۴۵۰۰ ايل قاباق گۇستەرىلن يئرلردە بشرىتين ايلك پارلاق مدنيتىنى ياراتمىش، "اور - UR"، "اوروك - URUK"، "اثرىخ"، "نپپور - NIPPUR"، "كىش - KISCH"، "له كش"، "لرسا"... كىمى بۇيوك مدنيت مركزلىرى اولموش شىرلر تىكىمىشلر. دئمك سومئرلرلىن آزى ۵۰۰ ايل اوندان اۆل، يعنى مىلاددان ۵۰۰۰ ايل اولدن عراق تورپاقلارىندا اولماسى لازىمدىر. يعنى تخمىناً دئمك اولار كى، سومئرلر ۴۵۰۰ - ۵۰۰۰ ايل مىلاددان قاباق بين النهرينه گلمىشلر.

سومئرلر هامان عراق تورپاقلارىندان ميدانا گلمىش و يا باشقا يئرلردن اورايا كۆچموشلر؟ بوگون دئمك اولار بوتون قديم تارىخ اوزمانلارى بو فىكىردە دىرلىكى، سومئرلر توركلرلىن اصىل آنا يوردو اولان اورتا آسپادان عراقا گلمىشلر. سومئرلرلىن اورتا آسپادان عراقا گلرلىن حركت خطلىرى و يوللارى بارەدە يئەدە قديم تارىخ عالملىرى گۇستەرىرلىكى، اونلار خزرىن شىمالىندان، درىند و يا دارىيال كئچىدى يولوايله، آذربايجاندىن كئچەرك، عراقا گئدىب اورادا حكومت و مدنيت قورموشلار. مشهور حقوق متخصصى "على پاشا صالح" اۆزونون "حقوق تارىخى" ادلى اثرىندە سومئرلرلىن اصلى، كئچىدىكلىرى يول و ياراتدىقلارى قانونلار بارەدە بئله يازمىشىدىر:

«آلتى مىن ايله ياخين بوندان اۆل، حاصلخيز تورپاقلار آختاران سومئر ادلى بىر قوم قفقاز و ايرانين شىمالىغىر يوليله (بوگونكو شىمالى و جنوبى آذربايجان. م.) بين النهرينين (بوگونكو عراق) جنوب قىسمىلرلىنە گلب عراقين جنوب يئرلىرىنى اۆزلىرىنە وطن ائتىدىلر. اونلار اۆللر سومئر و سونرالار "بابىل" اديله معروف اولدولار. سومئرلر مىخى خطيله، پالچىق لؤوحەلرلىن اوزەرىندە، مىنلرجه قانون و اۆز سرگذشتلىرىنى "سومئر" دىلىندە يازدىلار. بو لؤوحەلر دونيانين بۇيوك موزەلرلىندە ساخلاىلماقدادىر. لؤوحەلر، اوستوانالار و باشقا سىندلرلىن يوزدە دوخسانى ادارى، اقتصادى، حقوقى ايشلرە، محكمەلرلىن حكملرلىنە، نىكاح، معامله و وصييتلرلىن قبالةلرلىنە، قبضلرە، آلاهلارلىن، يئرلىرىن و شىخصلرلىن آدلارلىنا مربوط دور.»^۱

تكجه تارىخ چىلر دئىيل، حتى بعضى دىلچى عالملىردە سومئرلرلىن اورتا آسپادان گلمەسىنى تصدىق ائدىرلىر. مثلاً سومئرلرلىن منشأى و ان قديم يازى و مدنيتە مالك اولماسى بارەدە دوكتور پروىز ناتل خانلىرى بئله يازمىشىدىر:

«سومئر دیلی بشرین ان قدیم یازیلیمیش دیلیدیر. سومئر آدلانان قوم، ان قدیم زامانلاردان دجله و فرات چایلارینین چاتارقاسیندا (مصعب)، یعنی قدیم بابیل ایله فارس کؤرفزی آراسیندا یئرلشمیشدی. بو خلق، سوی جهتیندن، قونشو میللتلرین هئچ بیرینه اوخشامازدی. غربی آسیانین بوتون مدنیتلریندن اسکی راق اولان بونلارین تمدن و مدنیتی، شاید هامان مسکنلرینده یارانمیش و چیچکلنمیشدیر. لاکین بعضی قوینه لردن ده گومان ائتمک اولور کی، اونلار ایلک اول شرقدن و یا شمال شرقدن او یئرله گلمیشلر.»^۱

سومئرلرین اورتا آسیادان گلمه لری باره ده علی پاشا صالح اثرینین باشقا یئرینده بئله یازیر:

«مرکزی آسیانین اصیل ساکینلری تورک اولموشلار. بشریتین بو بشیگیگندن یارانیب مهاجرت ائتمیش و ایلکین مدنیتلر و خصوصیه "سومئر لر" و "هیت لر"ین مدنیتینی یاراتمیش طایفالار تورک نژادیندان اولموشلار و بشرین دانیشدیغی بیرینجی دیل تورک دیلی اولموش و بوگونکو دیل لرین بیر چوخ کلمه لرینین کؤکو تورکودور

اسکی تاریخ متخصصلرینین بو ادعا یا گتیردیکلری دلیل بوگونکو آنا دولو ساکینلرینین بدن شکلیدیر کی، دؤرد مین ایل مدّتینده دگیشمه میشدیر. اون دؤرد عصر مقدونیه، روم و بیزانس ایمپراتورلوقلاری یونان مدنیتی و عادت - عنعنه لرینی آنادولو خلّقی داخلینده یایدیلار، لاکین میلادی اون بیرینجی عصرین سونلاریندا، تورک دیللی طایفالار اورالین شرقی و آلتای ناحیه لریندن هجوم ائدیب (منظور اوغوزلارین آخینیدیر. م.) کیچیک آسیانین ساکینلرینی بیرداها تورک، تاتار، سلجوق و عثمانلی یولو و رسملریله گئتمه گه مجبور ائتدیلر.

تورک دیلی گؤسته ریر کی، تورکلر قدیم چینین غرب سرحدلریندن مازندران (خزر) دنیزینه قدرکی یئرلرده، اورال - آلتای و یا توران دیلیله دانیشمیش قوملارلا قوهوم و یاخین اولموشلار.»^۲

□ □ □

سومئرلرین اصلی و منشایی

یوخاریدا اشاره ائدیگیمیز کیمی، سومئرلر، هابئله، سونرا گؤره جه گیمیز کیمی، ایلاملار میلاددان تقریباً دؤرد مین ایل اول، بیر - بیرین آردینجا، قفقاز یولیه، آذربایجاندا کئچهرک، بوگونکو عراق و خوزستان تورپاقلارینا گلیب یئرلشمیش و او دؤوره قدر میثلی - برابری گؤرونمه میش بشریتین بیرینجی پارلاق مدنیتینی قورموشلار. سومئرلر و ایلاملارین اورتا آسیادان، تورکلرین آنا یوردو و مرکزیندن گلمه لرینه داییر تاریخ عالیملرینین اینده تاریخی سند و مدرک واردیرمی؟

*

۱ - تاریخ زبان فارسی، خانلری، ص ۱۷۹.

۲ - حقوق تاریخی، علی پاشا، ص ۵۸۱، ۵۸۰.

علمی قازینتیلار و تحقیقاتلار اساسلار ان قدیم دؤور تاریخچیلرین هامیسی گؤسته ریر کی، تقریباً دؤرد مین ایل میلاددان قاباق سومترلر و اونلاردان سونرا ایلاملار اورتا آسیا و اورالین غربیندن، خزرین شمالی و قفقاز کئچیدلری و آذربایجان دان کئچهرک، بیرینجیلر بوگونکو عراق تورپاقلاریندا و ایکینجیلر - ایلاملار - خوزستان تورپاقلاریندا، لرستان و زاقروس داغلاری و قسماً بوداغلارین ایکی طرفینده یئرلشمیشلر. تاریخچیلرین گؤستریدیگینه اساساً سومتر و ایلاملاردان قالان اثرلرین تایی و عینی مدنیتین یادگاری اولان چوخلو شئیلر هم عراق و خوزستان دان، همده اورتا آسیانین غربی، عشق آباد منطقه سیندن و خراسانین شمالی و اورتا آسیا ایله قوشنو منطقه لریندن تاپیلمیشدیر. علمی قازینتیلارین بو محصوللارینا اساساً عالیملر قطعی شکیلده گؤسته ریرلر کی، سومترلر و ایلاملار اورتا آسیادان بین النهرین و خوزستانا گئتمیشلر. حسن پیرنیا سومترلر و ایلاملارین اصلی و هارادان گلمه سیندن دانیشدیقد، مختلف فیکیرلرله اشاره ائتدیکدن سونرا یازمیشدیر: «... لاکین ایندی داها چوخ بو فیکیرده دیرلر کی، بنی سام آدمالاری (سامیلر. م.) بوریا (بین النهرینه. م.) گلمه دن اول، سومترلر فارس کؤرفه زی ساحیللرینی اشغال ائدیب میشلر (بو دؤور سومتر تاریخی متخصصی "کینگ" ین فیکیری. م.). اککدر و سومترلرین هارادان گلدیکلری مسئله سینه گلدیکده ایسه دئمک لازیمدیر کی، چون عشق آبادین یاخینلیغی (کورنگ تپه. م.)، استرآباد (کورگان آنو. م.) و دره گزده ساخسی شئیلر، داش قاپلار، مس سلاحلار و سایره ائله شئیلر تاپیلمیشدیر کی، اونلارین قاییرما شیوه سی ایلامیدیر و قیزیلدان اولان بیر گولدانین اوستونده سومتری قیافه لری قازیلمیشدیر، بعضیلری گومان ائدیرلر کی، ایلام مدنیتی ایله خزر دیزی آرخاصی مدنیتی (منظور اورتا آسیا. م.) آراسیندا علاقه اولموشدور و شاید سومترلرده شمالدان خلیج فارسین باشینا (بورونونا) و بابل بوزقیرینا (جلگه سینه) گلیمش اولسونلار. هر حالدا آمریکالیلارین، سومتر شهرلریندن بیر اولموش "تیپ پور" داکی قازینتیلاردان و بو میللتین چوخلو شاهلار سولاله سی سیاهی سینین کشفیندن، اوللر معلوم اولموشلاردان علاوه، یقین اولموشدور کی، میلاددان اوچ مین ایل قاباق سومترلرین گئیش و زنگین کئچمیشلری اولموش، بابیلده اونلارین مدنیت مرکزی ایدی.»^۱ عینی سؤزلری علی پاشا صالحده "حقوق تاریخی" اثرینده نقل ائتمیشدیر.^۲

سومترلرین اورتا آسیادان اولمالاری فیکری بوگون اکثر آوروپا عالیملری طرفیندن تصدیق ائدیلمیشدیر. هامیلتون - Hamilton دانشکده سینین "حقوق تاریخی" مؤلفلری آچیق قید ائدیرلر کی، بابیلین ان قدیم ساکینلری اولموش سومترلر غیر - سامی و مغول قومو قوللارینین بیریندن اولموشلار.^۳

۱ - پیرنیا، ج ۱، ص ۱۱۴ - ۱۱۳.

۲ - باخ: حقوق تاریخی، علی پاشا، ص ۹۰.

۳ - باخ: حقوق تاریخی، علی پاشا، ص ۹۶.

قدیم بنی اسرائیل کیتابلارینین روایتینه گؤره بابیل بشریتین ان قدیم یوردو و یاشادییی یئر اولموشدور.

□ سومئرلرین دینی تصوُرو

قدیم تاریخ متخصصلری گؤسته ریرلر کی، سومئرلر بت پرست اولموشلار. دوغروندان او دؤورون بوتون خلقلری کیمی سومئر، ایلام، هورری، کاسسی، اورارتو.... لاردا بت پرست ایدیلر، او دؤور هله تک آلالهلی لیق دینلری میدانا گلمه میشدی. بونونلا بیرلیکده قید ائتمک لازیمدیر کی، سومئرلرین بت پرستلیگی اککد و آسوری بت پرستلیگیندن فرقلمیشدیر. بوندان علاوه سومئرلر، ایلاملار و باشقا آسیانی خلقلرین بت پرستلیگی بیر طرفدن قدیم تورکلرین "شامانیزم"ینی خاطرلادیر، اویری طرفدن ایسه بو بت پرستلیک، سونرالار آذربایجاندا یارانان، زردوشتیزمین روشیملرینی تداعی ائدیر. سانکی بونلار عینی کؤکدن سو ایچمیش و بیرى - بیرینه یاخین خلقلر طرفیندن یارانمیشدیر. بیز بورادا یالنیز سون مسئلهنى قسماً شرح ائده جه ییک.

سومئرلرده شهرلرین هر بیر یسینین اؤزونه خاص تانریسی، آلالهی (ربة النوعو) وارایدی. م.ق. بیرنجی مین ایللیگین اؤللرینده، واحد ماد حکومتی قورولمادان اؤل، ماننا حکومتی دؤورونده، بوگونکو آذربایجان تورپاقلارینین کیچیک شاهلیقلاریندا دینی جهتدن وضعیّت تقریباً بئله ایدی. (قدیم آذربایجان تاریخینده بویارده دانیشاجاییق). آیری - آیری سومئر شهرلرینین مستقل ربة النوعونان علاوه بیرده بوتون سومئرلرین اوچ واحد آلالهی وارایدی:

۱ - آنو - گو یون مسئولو، آغاسی

۲ - بئل - یئر آلالهی

۳ - آآ - دهرین دره بییه سی

بو آلاله لار پاک و نجیب روحلارین آلاله لاری ایدیلرسه، سومئرلرده یامان و خبیث روحلار، عفریت، دئو و جینلرده اینانار و اونلارین شریندن آماندا قالماق اوچون قوربانلیق ائدیب نذیر - نیاز وئره دیلر. باشقا سؤزله دئسک، سومئرلرده زردوشت دینینده اولدوغو کیمی، ایکی خئییر و شر قوه یه، روحا اینانیر و خئییرین غلبه سی و شرین زیانیندان آماندا قالماق اوچون قوربانلیق ائدرمیشلر.

سومئر آلاله لارینین بعضیسی نین آروادی اولار و بیرسیرا ربة النوعلارین آتاسی اولاردی. سومئرلرین نظرینده آلاله لارین اینسان کیمی غضب، شهوت، داش اورک لیلیک، سئوگی، نفرت و سایره صیفتلری اولاردی. زردوشت دینینده اولدوغو کیمی سومئرلرین دین خادیملری ده خلق داخلینده بؤیوک نفوذ مالک اولاردیلار. سومئرلرین نظرینده آلاله لار، شاهلار کیمی، طنطنه، بزک و رفاه حالدا حیات سورردیلر، بونا گؤره ده سومئرلر اؤز عبادت یئرلرینی، معبدلرینی خزانه لر، قیمتلی شئیلر، تاخیل آنبازلاری و مختلف یییینتی و زینت وسایطی ایله دولدوراردیلار. زردوشت دینی

آتشكده لرینده ده بو خصوصیت اولموشدور.

سومئرلر شهر بۇيگونو "پاتئسى" آدلانديرار و اينانارديلار كى، اونلار شهرين ايشلرينى آلاهلارين مئيلينجه اداره ائديرلر. ماد ايمپىراتورلورلورغوندان اول، بوگونكو آذربايجانين كيچيك شاهلارى هم دينى، همده سياسى باشچى و رهبر اولدوقلارى كيمى، سومئرلرین ده "پاتئسىلرى" اوز شهرلرينين هم شاهى، هم دينى رهبرى، هم اوردو مسئولو، همده بوتون ايشلرينى اداره ائدن ايدیلر. گۇروندوگو كيمى، سومئرلرین دينى تصورلرينين چوخوايله زردوشتيزمين روشئملرى آراسيندا داها دوغروسو ماننا دؤورو آذربايجان تورپاقلارينداكى، كيچيك شاهليق و اميرليكلرين دينى تصورلرى و اولكه ادارهسى مسئله لرى آراسيندا معین اوخشارليق و ياخينليق اولموشدور، بئله كى، ساده ليكله اونلارين عینى اوجاقدان نشأت ائنديگىنى ادعا ائتمك اولار. □ □ □

□ سومئرلر بشریتين ايلک يوکسک مدنيت يارادانلارى

ايگيرمينجى عصره قدر تاريخ چيلرين عمومى نظرى بوندان عبارت اولموشدوركى، منطقه ميز و حتى بشریتين ايلک مدنيتى قديم مصر و يوناندا ميدانا گلیمشدير. لاکين ايگيرمينجى عصرين اوللريندن برى آپاريلميش قازينتى ايشلرى و علمى آختاريشلار بو ادعالارين عكسينى ثابت ائتميشدير. آرتيق بوگون تاريخ علمى دليل و مدرکلره، قطعى شکیلده، گؤسته ريركى، نه تکه مصرده ايلک مدنيت ميدانا گلمه ميشدير، بلکه همين بو مصر مدنيتى سومئر مدنيتيندن يارانميش و اونون توره مه سیدير.

مشهور قديم تاريخ متخصصى پروفئسور "وولى - Woolley" كى، پئنسيلوونىيا دانشگاهى و برىتانىا موزه سى طرفيندن "اور" شهرى قازينتيلارى هيأتى نين صدرى گونده ريلميشدى، قازينتى ايشلريندن سونرا يازديغى كىتاب دا سومئرلر حاققیندا قطعى شکیلده ثابت ائتميشديركى، «سومئر خلقى بين النهرين ده ايكى مين ايل مصرليردن اول شهرتين ذيره سينه چاتميش و مصر مدنيتينين داها قديم اولماسى فرضیه سىنى سيندیريب رد ائتميشدير. سومئرلر ميلاددان ۳۵۰۰ ايل قاباق مدنيتين ان يوکسک مرحله لرینى كئچميش و مصر، آسورى، كيچيك آسيا، كئرت و يونانا يول گؤستر ميشلر.»^۱

نه تکه مصر و يونان مدنيتى، حتى سون ايللره قدر تاريخده ايلک قانون وئرجى كيمى تانينان حمورابنين قانونلارى، آشاغيدا گؤره جه گيميز كيمى، سومئر قانونلارينين سئچيلميشى، خلاصه سى و قيساديلميشيندان باشقا بير شئى دئييلدير. دئمك مصر، يونان و اورتا شرقله ايلگىلى اولان بوتون قديم مدنيتلر قديم سومئر - ايلام مدنيتلريندن ميدانا گلیميش و اونلارين توره مه سیدير. بئله ايسه طبيعى بير سورغو دوغولا بيلر. سومئر - ايلام - بابيل مدنيتى نئجه و هانسى يوليله مصره يول

تاپمیشدیر؟

میلاددان تقریباً دۆرد مین ایل اولدن یارانماغا باشلایان سومثر مدنیتی و اونلارین یاراتدیقلاری مدنیت مرکزلی اولان بؤیوک شهرلر تدریججه سامی خلقلرینی عربستان چؤلرلرینین جنوبو، غربی و قسماً شمالیندان اؤزونه جلب ائتدی و تدریججه سومثرلرین یئرلی و شهرلرینده اساس خلقلردن بیرینه چئوریلدیلر، حتی سامیلردن اولان اککدرلر نئچه عصر حاکمیتی اله آلدیلار. دئمک تدریججه سومثرلرله سامیلر آراسیندا مبارزه و دیدیشمه لر باشلانیر و نتیجه ده حاکم اولان سومثرلر سامیلره ظلم ائتمه گه باشلاییلار. بو ظلم ایلاملار طرفیندن ده سامیلره ائدیلمه دی. بو ظلم ایلاملارین سومثرلر و اککدرلر غلبه چالیدیقلاری دؤور اؤزونون ان شدتلی شکلینه چاتدی. تاریخ چیلرین گؤستریدیگینه اساساً، سومثرلر و ایلاملارین آغیر ظلمونه معروض قالان سامیلر بؤیوک دستله لر شکلینده شمالغرب، فلسطین طرفلرینه و عربستان صحرالارینین غربینه مهاجرت ائده رک، اؤزلرینی ظلمون پنجه سیندن خلاص ائتدیلر. بوسامیلر سومثر مدنیتی ده اؤزلرله بیرلیکده گئتدیکلری یئرله آپاردیلار.

بایلدن شمالغربه دوغرو کؤچموش سامیلر، سونرالار، بوگونکو موصل شهرینین یانیندا یئرلشمیش نینوا شهرینی پایتخت ائده رک منطقه میزده ان غدار حربی - نظامی آسوری حکومتی و ایمپراتورلوغونو یاراتدیلار، آسوریلرین یئرلشدیگی منطقه نین جنوبو، آralیق دینزی ساحیللرینده یئرلشنلر سونرالار فینیقیه مدنیتی نی میدانا گتیردیلر، فینیقیلردن جنوبدا، فلسطین تورپاقلارینین معین یئرلرینده یئرلشمیش بایلدن گلن مهاجر سامیلر ایسه اسراییل خلقی و یهودی مدنیتی یاراتدیلار. سومثر - ایلاملارین ظلموندن مهاجرت ائتمیش سامیلرین بیر عده سی ایسه، سینا چؤلونو آرخادا قویوب، حاصللی و نعمتلی نیل ساحیللرینده، یورد سالاراق، سونرالار فرعونلار سولاله لر و مشهور مصر مدنیتی یاراتدیلار.

مصر مدنیتینین یارانماسیندا سومثر مدنیتینین اساس اولدوغو حالدا یونان، کیچیک آسیا، کثرت و سایره یاخین شرق و اورایا قونشو اولموش قدیم مدنیتلرین سومثر - ایلاملاردان الهام آلیب تأثیرلنمه سینده هئچ بیر شبهه یئر قالماز. نه تکجه مصر، حتی بعضی تاریخ چیلرین فیکرنجه یونان و روم مدنیتلری ده سومثر مدنیتیندن توره مه دیر. بو باره ده قدیم تاریخ اوزمانی "لؤپووانت"ین فیکرلری ماراقلیدیر. او یازیر:

«سامی نژادیندان اولان آیری کؤچری بیر قوم میلاددان قاباق، تقریباً ۱۸۰۰ - ۱۷۰۰ - نجی ایللرده بابیلی ترک ائدیپ فلسطین و مصر یوللارینی ایزله دیلر. عبری مدنیتی، یهود تاریخی و او خلقلین قانونلاری تورات واسطه سیله ضبط ائدیلمیشدیر. او تورپاقلارین باشقا طایفالاری کیمی، عبریلرده بت پرست و چؤلرده یاشایان کؤچری ایدیلر. اونلارین رئیسی اولموش ابراهیم خلیل، ایکی عصر حمورابیدن قاباق کلده ده یاشاییردی.

هامان زامانلاردا "اتروسک - Etrusques" و "سیکول - Sicules" آدلی باشقا قوملار غربه دوغرو کؤچدولر. مرکزی ایتالیانین ایلکین ساکینلری "اتروسک"لار اولموشلارکی، شهرلر تیکمیش و "اژه"

دنيىزى ساحىللىرى ساكىنلارنىن (كىچىك اسيا و يونان آراسىندا)، غرب حوزەسى مدنىتى نىن اساسىنى قويۇمۇشلار. "سىكول" لار ايتاليا يارىم آداسىنىن جنوب، هابىلە سىسىل آداسىندا ساكىن اولدولار. عىبىرلىر كىمى سامى نژادىندان اولوب او زامانلار دنيىزچى خلق اولان فىنىقىلر مستقل شىرلردە يىرلىشىدىلر و ساحىل بويو تىجارەتلە مشغول اولوب بىر سىرا كىشلىرى مۇقق اولدولار. او جملەدن ائللە بىر اليقىا ياراتدىلار كى، يونانلىلار اوندان استفاده ائىدىلر. باشقا بىر قوم "كثرت" آداسىندا ميدانا گلدى كى، مىلاددان قاباق ۳۰۰۰ - دن ۱۴۰۰ - ونجو ايله قدر پارلاق تاريخ و داها اسكى تىجارەتە مالك اولمۇشلار.^۱

□ سومئرلر بشرىتتىن ايلك قانون قويانلارى

يىوخارىدا اشاره ائىدىگىمىز كىمى، بوگون قديم دؤور تاريخ چىلرينىن تقريباً هامىسى بوفىكىردەدىرلر كى، بوگونه قدركى معلومات اساساً، سومئرلر بشرىتتىن ايلك قانون قويانلارى اولموش و حمورابىنىن قانونلارى اونلاردان چوخ سونرا و اونلارنى اساسىندا يارانمىشىدىر. على پاشا صالحىن بو بارەدە كى فىكىرلىرى دقتە لايىق دىر. او يازىر:

«حمورابىنىن قانونلار مجموعەسى، سومئرلر وىران اولماسىندان سونرا قديم سومئر قانونلارى و عادت - نىعنىلەرى اوزوندن يازىلمىشىدىر. او قانونلارنىن اكثر مضمونو او قانونلار مجموعەسىندىن اقتباس ائىدىلمىشىدىر كى، "اور" شامى "دونكى - Dunqi" يازمىش ايدى. "نيسابا - Nisaba" و "هانى - Hani" مجموعەلىرىندىن باشقا "ايسىن" سولالەسى شاملارىدا قانون مجموعەسى ياراتمىشلار.»^۲

على پاشا صالح آروپا تحقىقاتچى و تاريخ چىلرينىن دىلىندىن بىللە يازمىشىدىر: «سومئرلىلر بابىلىن ايلك ساكىنلىرى اولمۇشلار كى، ان قديم دؤورلردىن شىر حياتىنا عادت ائتمىش و اوز اولكەلىرىنىن قانونلارنىا بويون اگمىشلر. بو اذعانىن دىلىل و سىندى، او يىرلىرىن اولدوقچا قديم دؤورلىرىنە مربوط اولان او سىندىلر و مدركلردىر كى، قۇل ساتماق و ملك مەاملەلىرىنە عايدىر.»^۳

سومئرلردىن الە گلىمىش قانونلار آيدىن گوستەرىر كى، نە تىكجە او خلىقنى ان قديم تاريخى دؤورلىرىندە، بلكە بوتون دؤورلىرىندە، باشچىلارى طرفىندىن، زامانا مناسب قانونلار مجموعەلىرى تىرتىب ائىدىلمىشىدىر. مثلاً "لاقاش" شىرىنىن شامى "اوروكاجىنا - Urukajina" (مىلاددان تقريباً ۲۶۰۰ ايل قاباق) نىن كىتەبەلىرى، او شامىن قديم عادەتلىرى قورو ماغا چالىشما سىندان، طاماحكار روحنلىر و دؤولت مأمورلارنىن يوخسوللارلا زلمو، تىجاوزو و اونلاردان روشوہت آلماسىنىن قاباغىنى آلماغا چالىشما سىندان حكايت ائىدىر.^۴

※

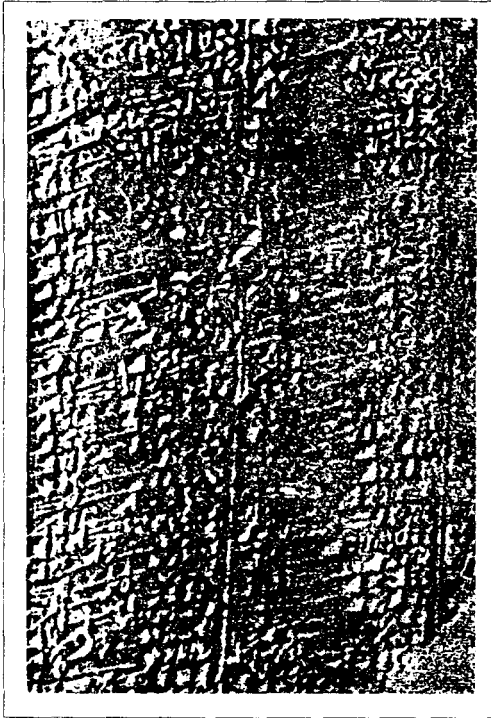
۱ - حقوق تاريخى، على پاشا. ص ۸۴ - ۸۳.

۲ - حقوق تاريخى، على پاشا، ص ۹۲ - ۹۱.

۳ - حقوق تاريخى، على پاشا، ص ۹۲.

۴ - حقوق تاريخى، على پاشا، ص ۹۲.

میلاددان ۲۴۰۰ ایل اوله عاید اولان بیر سند گؤستریر کی، یشنه ده "لاقاش" شهرینده بیر نفرین ثروتی و مالیینی ضبط ائتمه گه حکم صادر ائتمک ایسته یین بیر محکمه تعطیل ائدیلیمیشدیر.^۱
 "اور" شهری شاهلاری اوچونجو سولاله سینین عدلییه تحقیقاتی سندلری (م.ق. تقریباً ۲۲۰۰ - نجوایل) معامله، وارثلیک، هبه و طلاقا عاید اختلافلارا مربوط دور .

[ش - ۲] سومثر قانونلاری مجموعه لریندن
 بشریتین ان قدیم قانونلاریندان بیر نمونه

داها سونرالار یارانمیش "آناایتی شو - Anaïtishu" آدلانان قانونلار مجموعه سی عایيله، اوگتی اوشاقلا آنا - آتانین مناسبتی، بوشانما و قول باره سینده اولان یئددی سومثر قانونونا شامیلدیر. میلاددان ۲۰۰۰ ایل اوله عاید اولان اوچ لؤوحه یه، سومثر دیلینده ۲۵ قانون ماده سی یازیلیمیشدیر کی، اونلاردان آلتی ماده سی خانواده علاقه لری باره ده دیر، اوچ ماده سی حمورابی قانونلاری مجموعه سیله تقریباً برابر دیر و دؤرد ماده سینده کؤله لیکدن دانیشیلیر. قالان ماده لرینده ایسه اوگتی اوشاق باره ده، بویلو قادینلاری اینجیتمه یین جزاسی باره ده، اوکوزلرین اوتلاغا ضرری و باغلارین قورونماسی باره ده، قونشونون وظیفه لری و تهمت باره ده بحث اولور.^۲ آوروپا تاریخ چیلرینین تحقیقاتینا اساساً سومثرلرین بو سندلری، چوخ حاللاردا، عمومیتله، حمورابینین

قانونلاری مجموعه سیله عینی و یا اوخشاردیر، بو ایسه اونو گؤستریر کی، حمورابی قانونلاری حمورابینین اوژ فیکرینین محصولو اولمامیش و حقیقتده سومثر قانونلارینین سچیلیمیشدیر. یوخاریداکی نمونه لر حمورابییه قدرکی سومثر قانونلاریندان آنجاق نمونه دیر. بونلاردان علاوه حمورابی اوژ قانونلارینی ترتیب ائدیگده اؤزوندن اول یارانمیش "اککد" قانونلارینداندا استفاده ائتمیشدیر. بو اککد قانونلاریندان "اثنوننا - Eshnunna" قانونلار مجموعه سینین گؤستریمک اولار

* ۱ - حقوق تاریخی، علی پاشا، ص ۹۳.

۲ - حقوق تاریخی، علی پاشا، ص ۹۳.

كى، حمورابیدن ايكى عصر قاباق اككدله ايلام آراسينداكى بير منطقه نين پايتختى اوچون ترتيب ائدېلىپ، م.ق. ۱۹۳۰ - نجو ايل حدودلاريندا اعتبارا مالک اولوب، ۵۹ بۇلومدن عبارت ايميش. بو قانونلار چوخ جھتلردن حمورابى قانونلارينا اوخشاير و حمورابىنين قانونلار مجموعه سينين دۇردده اوچ حيصه سى همين "ايشنوننا" قانونلار مجموعه نوندا آلينميشدير.

حمورابیدن اول يارانميش قانونلاردان سومثر - اککد شاهی "اورناممو - Ur - Nammu" نون قانونلار مجموعه سينی ده گۇسترمک اولارکی تقريباً م.ق. ۲۰۵۰ - نجی ایلده شاه اولموشدور. گۇردوگوموز کیمی، اساساً سومثر خلقی قانونلاری و قسماً اککد و سومثر - اککد قانونلارینین یارانماسیندان سونرا دیرکی، هامان بین النهرین ده، بابل شهرینده حمورابی اؤز قانونلارینی اؤزوندن اولکی قانونلارین اوزوندن و اونلاری بیر نؤوع قیسالداراق یاراتمیشدیر.

بئله لیکله، سومثرلر بشریتین ایلک قانون قویجو میللتی سایلا بیلرلر. مدیتین مختلف ساحه لرینده اولدوغو کیمی، سومثرلر حقوق ساحه سینده ده، بوتون منطقه خلقلری و قونشولارینا و حتی بوتون دونیا خلقلرینه تاثیر ائتمیشلر. بابل بوگونکو عراقین جنوبو، آralیق دنیزی ایله هندستانین، مصرله اورتا آسیانین، شمال ایله جنوبون آراسیندا یئرله شیر. بو جغرافیایی موقعیت سبب اولموشدورکی، بابل قدیمدن اهمیتلی تجارت مرکز لریندن بیرى اولسون. تجارت و آل - وئر علاقه لری سبب اولموشدورکی، بابل تاجرلری تجارت قانونلاری تنظیم ائتمیش و تجارت اوچون دونیانین مختلف یئرلرینه گئتدیکده بو تجارت قانونلاری و عمومیتله سومثر قانونلارینی اؤزلیله هر یثره سوغات آپارمیشلار. بونا گؤره ده تاریخچیلر سومثرلرین بشر مدیتینه گؤستردیکلری خدمته، خصوصیه حقوق ساحه سینده کی خدمت لرینه بؤیوک اهمیت و قیمت وئیرلر. □ □ □

□ سومثرلرین خطی

□ آوروپا و آمریکا عالیم لری طرفیندن بابل، شوش، اؤر، نیپ پور و سایره سومثر - ایلام شهرلری یئرلرینده آپارلمیش علمی قازینتی ایشلری نتیجه سینده تاپلمیش و آوروپا و آمریکا موزه لرینده ساخلانان ساییز ساخسی و داش لؤوخلر و یازیلی اثرلرین هامیسی میخی خطینده دیر. دوغرودور بو مدیتلرین لاپ ایلکین مرحله لرینده، میخی خطیندن اول، هیروقلیفه بنزه باشقا بیر ایفبادا اولموشدور، لاکین اونون عؤمرو اوزون اولمامیشدیر. بؤیوک تاریخچی عالیم لرین فیکیرینجه میخی خطینی سومثرلر اختراع ائتمیشلر. نچه مین ایل، منطقه مزین اکثر خلقلری میخی ایفبادان استفاده ائتمیشلر، حتی داریوش اؤزونون داش قازما کتیه لرینی اوچ دیلده، او جمله دن ایلام و اککد دیل لرینده میخی ایفبا ایله یازدیرمیشدیر. بورادان میخی ایفبانین منطقه خلقلرینین نچه مین ایللیک مدیتینین ساخلانماسی و اینکیشافیندا اوینادیغی رولو تصوّر ائتمک چتین دئییلدیر. □ □ □

□ سومٹرلر بشر حیاتی و مدنیتینه نه لر گتیرمیشلر؟

یوخاریدا دئدیکلریمیزدن گۆرونور کی، سومٹرلر عموم بشر حیاتی و مدنیتینه بؤیوک خدمتلر ائتمیش و چوخلو شئیلر اونا ارمغان گتیرمیشلر. بو خدمتلردن آشاغیداکیلاری گۆستریمک اولار:

۱ - جامعده قانون قویوب اونون اساسیندا جامعهنی اداره ائتمک.
۲ - شفاهی دانشیق دلیینی یازیب تثبیت ائتمک اوچون ایفبا یاراتماق کی، میخی ایفباایله تظاهر ائتمیشدیر.

۳ - سومٹرلرله باشلانان مختلف علملر و صنایع ساحهلری سونرالار مختلف میللتلر واسطه سیله نسیلدن - نسیله کؤچوب تکمیل له شرک بوگونکو درجه یه چاتمیشدیر. علمی قازیتتی ایشلری ده رین له شیب آراشدیرمالار و تحقیقاتلار آرتیب تکمیل لشدیکجه، آیدین اولور کی، مصرلیلر و یونانیلار قدیم طب و هیأت علملری، هابئله مختلف صنایعین ایلک اساسلاری و علمی نطفه لرینی سومٹرلردن اقتباس ائتمیشلر.^۱

۴ - گنجه - گوندوزو ۲۴ ساعاتا، هر ساعاتی ۶۰ دقیقه و هر دقیقه نی ۶۰ ثانیه یه بؤلیمک سومٹرلرین یادگاریدیر.

۵ - دایره نی ۳۶۰ درجه یه بؤلیمک سومٹرلر دؤوروندن قالان علمی بیر حقیقتدیر.
۶ - بیر سیرا فلزترین، او جمله دن آلومینیومون کشفی بشرین سون یوزاللی، یوز ایل ده کی کشفلریندن حساب اولماقدادیر. بوگون علم دونیاسی بو فیکرده دیر کی، یاخین کئچمیشده عالیملر "قالوانیزه بانیوسو" یولوايله معین ماده لرده آلومینیوم چیخارتمیشلار. بوگون بو فلز بشرین حیاتیندا ان چوخ ساغلام و خطر سیز یارارلانیدیغی مثاللاردان بیریدیر. بوگون علم عالمی بو فلزی الده ائتمه گی اؤزونون اؤنملی چاغداش نایلتلریندن بیرى حساب ائدیر، لاکین «یاشی ایکی مین ایللی کئچمیش اسکی چین مزار لاریندان بیریندن آرختولوق عالیملر آلومینیومدان قاییریلیمیش اشیالار تاپمیشلار. بیز دئییریک کی، بو ممکن دئییلدیر. هر کس پلیر کی، آنجاق قالوانیزلی بانیونون الده ائدیلمه سیندن سونرا آلومینیومو آلماق ممکن اولموشدور.»^۲ ایکی مین ایل اول چین ده آلومینیومون اولماسینی رد ائتمک ایسته ين علم عالمی حیرت داخلینده عاجسیز قبول ائدیر کی، چین دن اوچ مین ایل قاباق سومٹرلرده "قالوانیزه بانیوسو" و آلومینیوم اولموشدور. اولجاس سلیمان بو بارده یوخاریداکی، سؤزلرینین آردینجا یازیر: « و بئله بیر ساغلام قناعته گلدیکدن سونرا قالوانیزه بانیوسونو اسکی سومترده گۆره بیلیریک، یعنی قالوانیزه دن بش مین ایل اولکی دؤورده.»^۳ □ □ □

۱ - باخ: حقوق تاریخی. علی پاشا. ص ۹۱.

۲ - اولجاس سلیمان. آزی یا. استانبول ۱۹۹۲ - ص ۱۷۹.

۳ - یشنه اوردا.

۲-اككدلر و ساميلر

آريانا لارين منطقه ميزه گلمه سيندن چوخ قاباق منطقه ميزده مدنيت و حكومت ياراتميش خلقلردن بيرى ده "اككد" لردير. يوخاريدا اشاره ائتديك كي، عراق و خوزستان تورپاقلاريندا سومثرلر و ايلاملار طرفيندن قورولان يوكسك مدنيت و تيكيلن بويوك شهرلر، عربستان صحرالارين غربي، جنوبو و قسماً شماليندا ياشايان ساميلرين دقتيني جلب ائديب، اونلاري تدريجله بين النهرين ديارينا چكدي. زامان كئچديكجه ساميلر فرات و دجله چايلاري آراسيندا كي تورپاقلارين اساس ايكي خلقيندن بيرى اولدولار. ميلاددان تقريباً ۲۸۰۰ ايل اول ساميلر او درجه ده گوجلنميشديلر كي، سومثر شهرلرينين بعضيسي نين اكثريتي و حاكم ليگي (پاتنسي ليگي) اونلارين لينده ايدى. قيد ائتديگيميز ايلده "مانيشتو" آدلى بير نفر سامى "اككد" ده پاتنسي اولدوقدا اوز مقاميندان استفاده ائدهرك، حاكميتي سومثرلرين يندن چيخاريب سامى "كيش" سولاله سيني ياراتدى. بو سامى سولاله سيني شاهلاري ايلام خلقى و دوولتي عليهينه، هابئله بوگونكو آذربايجان تورپاقلارينا دفعه لرله هجوم ائتديلر (قديم آذربايجان تاريخينده گوره جه بيك). سامى نژاديندان اولان همين بو "اككد" لر ۳۰۰ ايل حاكميت ائتميش و حاكميتلري دوورو اوز ميللتلري و ديللرينين اينكيشافينا بويوك خدمت لرائتميش، سامى ديليني رسمى لشديرميش و سومثر ديليني اهميتدن سالميشلار. اككدلرين اوز مدنيتلرينه گؤسترديكلى خدمتلى تاريخي كيتابلاردا عكس اولونموشدور.

على پاشا صالح "حقوق تاريخي" اثرينده اككدلرين بو دووركو حاكميتلري باره ده يازميشدير: "عراق تورپاقلارينين شاليندا، بوگونكو بغداد حدودلاريندا، سامى نژاديندان اولان "اككد" آدلى آيرى بير خلق ده ياشايدى. تقريباً بئش مين ايل بوندان قاباق "اككد" لر سومثرلره غلبه چالدى و اونلارين شاهي "سارقون" اوز تورپاقلاريني كرمانشاه حدودلاريندان شاما و آرايلىق دنيزى ساحيللرينه قدر گئيشلنديردى. "اككد" لر ين حاكميتي اوچ يوزايل دوام ائتدى، تا سومثرلر يئنه قدرتي اله آليب "لافاش" شهريني اوزلرينه پايتخت ائتديلر و اككدلرين ديلي اولان سامى ديلي يئرینه "سومثر" ديلي رسمى اولدو.^۱

کیش سولاله‌سی شاهلاری ایلاملارلا دؤیوشوب اونلارین شاهینی اسیر ائده‌رک اککده آپاردیلار. ایلاملار اوزون مدّت اککدره باج و ثرمیشلر. "سارقون"نون امريله سومئر دیلینده اولان بوتون قانونلار و یازی‌لار سامی دیلینه چئوریلدی و "اثرئخ" شهری معبدینده ضبط اولوندو. سونرالار آسوری شاه‌ی "آسور بانیپال" بو ترجمه‌لردن نوسخه گؤتوردروب آسورا آپاردی و بئله‌لیکله ده اونلار ساخلانیلدی. دومورگانین کشف ائتدیگی داش قازما لؤوحه‌دن معلومدور کی، اککد شاهلاریندان "نارام - سین - Naram - sin" بوگونکو آذربایجاندا "لوللوی" خلقینین تورپاقلارینا هجوم ائتمیشدیر. داهای سونرالار اککد اولکە‌سینده سامیلرین ایکینجی سولاله‌سی ایش باشینا گل‌میش و "اثرئخ" شهرینی پایتخت ائتمیشدیر. بو سولاله شاهلاری دؤورو قدیم آذربایجانین ایلك خلقلریندن بیر اولموش "قوتی" لر اککدره قارشی هجوم ائدیپ بابیلی آلیر و اورادا حکومت ائدیرلر. (آذربایجان تاریخینده گؤره‌جه‌ییک). □ □ □

□ یئنه‌ده سومئر دؤولتی

"اککد" لر تقریباً اوچ یوز ایل (م.ق. ۲۵۰۰ - ۲۸۰۰) حاکمیت ائتدیلر و نهایت میلاددان قاباق ۲۵۰۰ - نجو ایلده، سومئرلر تازادان جانلانا‌راق بین‌النهرینده اککدری کنارلاییب حاکمیتی اله آلدیلار. کئچمیشلرین عکسینه اولاراق بو دفعه سومئر شاهلاری ایلاملار و "لوللویلر" له اوزون مدّت دؤیوشدولر. بو دؤیوشلرین نتیجه‌سینده ایسه نهایت ایلاملار م.ق. ۲۱۱۵ - نجی ایلده سومئرله قطعی غلبه چالدیلار. بوندان سونرا سومئرلر بیر داهای تاریخ صحنه‌سینه چیخا بیل‌مه‌ییب، سامی خلقلری داخلینده تدریج‌له اریدیلر و بیر سیرا ائللری اورتا آسیایا، سیبیره قایتدیلار. بو حکومتین ایلك پایتختی "لاقاش" و بؤیوک شاه‌ی "قودئا - Gudea" ایدی، لاکین م.ق. ۲۴۵۰ - نجی ایلده پایتخت "اور" شهرینه کؤچورولور و سامی دیلینین یئرینه سومئر دیلی تازادان رسمی‌له‌شیر. بودؤورون قدرتلی شاه‌ی "دونقی - Dunqi" ایدی کی، ایلاملار و لوللویلرین تورپاقلارینا هجوم ائدیپ فتوحات ائتمیشدیر. بیز آذربایجان تاریخینده بو هجوملار باره‌سینده دانیشاجاییق.

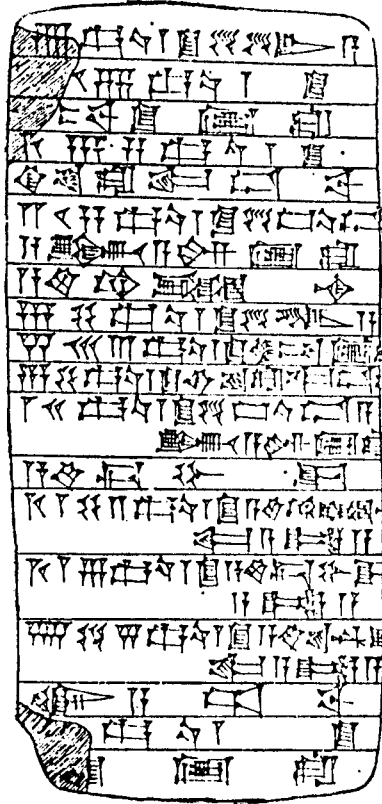
□ سومئرلرین اینقیراضی

حاکمیتلرین سون دؤورلری سومئرلر تابع خلقلره ظلم ائتدیلر. بو ظلم اوردو یوروت‌مک‌له سبب اولدو. بو اوردو کئشلیکلر ایسه ایلاملارین هجوملارینا سبب اولدو و نهایت ایلاملار سومئرلرین بیر شاهینی اسیر ائدیپ شوشا آپاردیلار. م.ق. ۲۲۸۰ - نجی ایلده ایلام شاه‌ی "کودورنان خوندی" سومئرلرین "اور" شهرینی توتوب تالادی، سومئرلرین حاکمیتینه سون قویدو، "نه‌نه" آدلی ربه‌النوعلارینی غنیمت کی‌می ایلاما آپاردی. سومئرلر آلتیمیش ایل ایلامین بیر حیصه‌سی اولدولار. م.ق. ۲۲۳۹ - نجو ایلده یئنه‌ده سومئر سولاله‌سی یارانیر، لاکین بودفعه ایلام شاه‌ی "ریم‌سین" م.ق. ۲۱۱۵ - نجی ایلده سومئرلری نهایی شکیلده آرادان آپاردی. ایلاملار بو اوستونل‌کلری دؤورو چوخ

ظلم ائتدیلر و اونون نتیجه سینده سامیلرین مختلف دسته لری شام طرفینه، غریبه گئتدیلر و سونرالار آسوری، یهودی، فینیقی و مصر دؤولت لری و مدینت لرنی یاراتدیلار. احتمال وثریلیر کی، حضرت ابراهیم بابیلدن فلسطینه همین بودوور، ایلاملارین ظلموایله علاقه دار اولاراق گتتمیشدیر. م.ق. ۲۱۱۵ - نجی ایل مغلوبیتیدن سونرا سومثر ائللرینین بعضیلری اورتا آسیا یا قایدیر، قالانلاری ایسه سامیلر داخلینده اریبیرلر. □ □ □

□ بابیلین پارلاماسی

ایلاملارین بابیلده حاکمیتی آتمش ایل سوردو و سونرا بابیلده سامی شاهلار سولاله سی یاراندى. بو سولالەنین آلتینجی شاهی حمورابی ایدی کی، م.ق. ۲۰۸۰ - ۲۱۲۳ - نجی ایللرده سلطنت اتمیش و مشهور قانونلار مجموعه سینی، قدیم سومثر قانونلاری اساسیندا یاراتمیش و داشدا قازدیرمیشدیر. بو داش تهرانین "موزه باستان" نیندا ساخلانیلماقدادیر. (بو سولاله لر، هابثله حمورابینین سلطنتی ایللری باره ده تاریخ چیلر آراسیندا اختلاف واردیر) '۱ حمورابی م.ق. ۲۰۹ - نجو ایلده ایلام شاهینی "لارسا" شهریندن چیخارتدی. بابیلین بیرنجی سولاله سی باره ده گئیش معلومات یوخدور. بو سولاله زامانی "هیت" لر بابیله هجوم ائتدیلر و سولاله نی آرادان آپاردیلار. بابیلده دؤرد اجتماعی طبقه وارایدی. ۱ - روحانیلر. ۲ - دؤولت قوللوقچولاری. ۳ - عسگرلر. ۴ - تاجرلر و کسه. حمورابینین قانونلاری، سومثر قانونلاریندان

[ش - ۳] سومثر میخی خطیدن نمونه
م.ق. ۱۱۱۱ مین ایلیک

استفاده اولوناراق یازیلیمیش و حیاتین بوتون ساحه لرینی احاطه ائدیردی. حمورابینین قادینلارا وثردیگی حقوق چوخ مترقی ایدی، حتی اونلار بوگون بئله بعضی آوروپا قانونلاریندان مترقی ایدیلر. □ □ □

* ۱ - نظره گلن حمورابینین م.ق. ۱۷۵۰ - ۱۷۹۲ - نجی ایللرده، قوتنی ملکه سی "ناوار" خانیم زامانیندا شاه اولماسی داها دقیقدیر. بو واقعیته آذربایجان تاریخینده گوره جه ییک.

ایکینجی سولاله

بو سولاله م.ق. ۱۷۱۰ - ۲۰۶۸ - نجو ایللرده حکم سورموشدور. بو سولاله "کاسسی لر طرفیندن آرادان آپاریلدی، نتیجه ده حاکمیت یئنه ده آسیانی خلقلرینین الینه دوشدو. □ □ □

اوچونجو سولاله - کاسسیلر

کاسسیلر بوگونکو لرستان داغلاریندا، ایلاملارین شمالیندا یاشایار و آسیانی خلقلردن ساییلاردیلار. کاسسیلرین بابیلده کی سولاله سی م.ق. ۱۱۸۵، ۱۷۱۰ - نجی ایللرده حاکمیت ائتمیشدیر. بو سولاله زامانی "آسوری" حکومتی گوجلنیر و ایکی دفعه میلاددان قاباق ۱۲۷۵ - نجی و میلاددان قاباق ۱۱۰۰ - نجو ایللرده بابیلی استیلا ائدیرلر، لاکین نهایت آسوریلر مغلوب اولورلار. کاسسیلر دؤورونده ایلام شاهی "شوتروک ناخونت" بابیلی توتوب بوتون قیمتلی شئیرلینی، او جمله دن "نارام سین" نین داش قازمالو وحه سینینی ایلاما آپاردی کی، شوش قازینتیلاریندا تاپیلیمیشدیر. بئله لیکله ده بابیلده کی کاسسیلر سولاله سی ده ایلاملار طرفیندن آرادان آپاریلدی. □ □ □

دؤردونجو سولاله

م.ق. ۱۱۸۴ - نجو ایلدن، بابیلین بیر محله سی آدیله آدلانان "پاش" لار سولاله سی یارانیر. بو سولاله نین مشهور شاهی بیرینجی "نبوکودناصیر" یا بخت النصر دیر کی، م.ق. ۱۰۵۳ - ونجو ایله قدر سلطنت ائتمیشدیر. □ □ □

بئشینجی سولاله

"بازی" آدیله مشهور اولموش بو سولاله م.ق. ۱۰۵۲ - نجی ایل حدودلاریندان م.ق. ۷۳۲ - نجی ایل حدودلارینا قدر سلطنت ائتمیشدیر. بو سولاله زامانیندا یئنه ده ایلاملار بابیل شهرینی توتدولار و بیر ایلام شاهینی بورادا تخته چیخارتدیلار. بو سولاله زامانی آذربایجان تورپاقلاریندا یاشایان "قوتی" لر شمالدان بابیله هجوم ائتدیلر. بو زامانلار سامیلردن اولان کلدانیلر ده منطقه ده ظاهر اولاراق سیاست میدانینا گیریر و بابیلی اله کئچیرتمه گه چالیشیرلار. ایلاملار، آسوریلر و کلدانیلر آراسیندا حاکمیت اوچون رقابت گئدیر. بوسبیلره گؤرده بو ایللر دؤیوشلر، قاریشیق لیقار و دیدیشمه لر باش وئرن ایللردیر. نهایت بو چکیشمه لر نتیجه سینده بابیل حکومتی م.ق. ۷۳۲ - نجی ایله آسوریلر طرفیندن بیخیلیر و بابیل آسوری ایمپئراتورلوغونون جزوو اولور. داها سونرالار آسوریلرین بابیلده کی حاکمیتی باشاچاتدیقا، اورادا "بابیل - کلدانی" سولاله سی ایش باشینا گلمیشدیر. □ □ □

۳-ايلاملار

آريالارين منطقه موزه گلمه سيندن نئچه مين ايل اول، سومثرلرله تقريباً موازى و عىنى زاماندا منطقه موزه حكومت، دؤولت و پارلاق مدنيت قورموش؛ منطقه ميزين اوزلريله چاغداش و اوزلريندن سونراكى خلقلرى و مدنيتلرينه جدى تاثير ائتميش ايكىنجى اؤنملى خلق "ايلاملار" اولموشلار. ايلاملار، سومثرلكىمى، بشرىتين ايلكىن مدنيت يارادان خلقلريندن بىرى كىمى تانىنماقدادىرلار.

"ايلام"لار خوزستان جلگهسى، لرستان، زاقروس داغلارى و بو داغلارين ايكى طرفينده ياشايىب مدنيت و دؤولت قورموشلار.^۱ سومثرلرده اولدوغو كىمى، ايلاملارين دا نه زامان بوىثرلره گلمهسى دىقق معلوم دئيىلدىر، لاكين تاريخ چيلرين قىسمى گؤستردىگينه اساساً، ايلاملارين ميلاددان ۳۵۰۰ ايل اول اليقباسى و يازىسى اولموشدور و يئنه ده همين تاريخلردن باشلايلاق، سومثرلر و اككدلرله داواملى شكىلده دؤيوشموشلر. سونرا گؤره جه گىمىز كىمى، ايلاملارين دىلى ده، سومثرلكىمى، التصاقى اولموش و اوزلرى ده، اونلار كىمى، اورتا آسيادان گلميشلر. بو سببلره گؤره تقريبى اولاراق دئىمك اولار كى، ايلاملار آز مەدت سونرا، سومثرلرين ايزيله، اونلارين كئچىدىگى يوللارلا خوزستان، لرستان و زاقروس داغلارينا گلميشلر. على پاشا صالحين "حقوق تاريخى" اثرينده بو باره ده اوخويوروق :

«هامان زاماندا (سومثرلر زامانى. م.) خوزستان و بختيارى داغلارى ياماجلاريندا آيرى بىر قوم دؤولت ياراتدى كى، "ايلام" آدلانىردى و باش كندى "شوش" شهرى ايدى و اهوازدا اونون مهم شهرلريندن سايىلىردى. ايلاملارايله سومثرلر و اككدلر آراسيندا اوزون سورن محاربهلردن سونرا، نهايت واحد سومثر - اككد دؤولتى منقرض اولدو.»^۲

*

۱ - باخ: تاريخ زبان فارسى، خانلىرى، ص ۱۸۲.

۲ - حقوق تاريخى، على پاشا، ص ۸۹.

ایلام خلقینه تاریخده "انزان" و یا "انشان" دا دئیشلر. ایلاملار حاکمیتی الدن وئردیکدن سونرا عصرلر بویو یاشاییب، سومترلرین عکسینه اولاراق، دیللرینی ساخلامیشلار. بودیل مادلار، همخامیشلر، سلوکیلر، اشکانیلر و ساسانیلر دؤوروده یاشامیش و حتی اسلامدان سونرا اؤز حیاتینا ادامه وئرمیش و ایسلام تاریخچیلری و دیل عالیملری طرفیندن "خوزی" آدلانمیشدیر.

عصرلر بویو دؤیوشلردن سونرا ایلام شاهلی "کودور نان خوندی - Kudur - Nan Khundi" م.ق. ۲۲۸۰ - نجی ایلده سومترلر غلبه چالیدی، سومترلرین شاهینی اسیر ائدیپ "اور" شهرینی غارت ائتدی. سومتر شاهلار سولاله سینی آرادان آپاردی و اونلارین "نه نه" آدلانان رب النوعونو غنیمت کیمی ایلاما گتیردی. م.ق. ۲۲۳۹ - ونجو ایلده سومترلر یئنه ده حاکمیتی اله آلاق شاهلار سولاله سینی یاراتدیلا، لاکین بو دفعه ده ایلام شاهلی "ریم سین - Rimsin" م.ق. ۲۱۱۵ - نجی ایلده تازا سومتر سولاله سینی آرادان آپاردی. بوندان سونرا سومترلر بیر داها تاریخ صحنه سینده آیاغا قالخا بیللمه دیلر و تدریجیه سامی خلقلری داخلینده ارییب آرادان گئتدیله و حتی ایلاملارین عکسینه اولاراق دیللری ده آرادان گئتدی. سومترلرین بعضی ائللری اورتا آسیا قایتدیله.

سومترلر تاریخ صحنه سیندن چیخدیقدان سونرا ایلاملار اوزون زامان منطقه نین اساس سیاسی قوه لریندن بیر اولاراق قالمیشدیلا، لاکین نهایت اونلاردا سامی خلقلریله دؤیوشلرده حاکمیتی الدن وئرمیش و یئرلرینی بؤیوک بابیل حکومتی توتموشدورکی، سامیلرین رهبرلیگی آلتیندا ایدی. بوندان سونرا آریالارین ایران فلاتینا آخماسینا قدر، بین النهرین قسملرینده اساساً سامیلر حکم سورموش و غیر - سامی و التصاقی دیللی خلقلرین چوخو تابع حالدا یاشاماغا مجبور اولموشدور. بونا باخمایاراق ایلاملار بیر خلق کیمی آرادان گئتمه مییش و دیللرینی ساخلا یاراق یاشامیشلار. ایلاملارین موقدراتی کؤکلو شکیلده سومترلردن فرقلنمیشدیر چونکی اگر سومترلر حاکمیتی ایتیردیکدن سونرا سامیلر داخلینده ارییب آرادان گئتمیشلر، ایلاملار آرادان گئتمه مییش، دیللرینی ساخلا یاراق یاشامیش و حتی بوگون بئله اونلارین قالیقلا ری و ایزلری قالماقدا دیر. بو سببه گؤره ده بو مسئله نی نسبتاً گئنیش شکیلده ایشیقلا ندیرماغی لازم بیلدیک، بو مقصده چاتماق اوچون ایسه ایلاملارین قیسا تاریخینی "پرنیپیا" نین اثریندن تکرار ائدیریک.

ایگیرمینجی عصرین اؤلرینه قدر ایلاملار حاقیندا معلومات توراتین وئردیگی قیسا معلوماتلا خلاصه اولاردی. لاکین بو عصرین اؤلرینه "دمورگان" طرفیندن شوشدا آپاریلان علمی قازیتیلار ایلاملار باره ده دقیق معلوماتلار وئردی کی، قیساسی بوندان عبارت دیر:

قدیم ایلام دئدیکده خوزستان، لرستان، پوشتکوه و بختیاری داغلارینی احاطه ائدیردی کی، غریدن دجله یه، شرقدن قسماً فارسا، شمالدان بابیل - همدان یولونا، جنوبدان بو شهره قدر خلیج فارس ساحیلرینه محدود اولاردی. ایلامین مشهور شهرلری شوش (پایتخت)، ماداکتو، خایدالو (احتمال بوگونکو خرم آباد یئرلرینده)، اهواز اولموشدور.

ایلاملار اؤزلرینی "انزان سوسونکا" آدلاندیردیله. ایلام سؤزو سامی کلمه سی گومان

ايدىلمىكدهدير. بونا گۆرده فارس و هخامنش لۇوحه لرينده ايلاملار "انشان"، "انزان" يازىلمىشلار. يىرى گلميشكن قيد ائتمك لازىمدير كى، هند - آوروپا خلقلرى، او جملەدن فارسلاين اولو بابالارى ايران فلاتينا گلمەدن قاباق بو گونكو فارس ايلالتيده اولان بير نچە ايلام دىلينده اولان لۇوحه نشان وئير. حيصه سى ايدى. بو واقعتى فارس ايلالتيده اولان بير نچە ايلام دىلينده اولان لۇوحه نشان وئير. فارسلاين اولو بابالارى بو گونكو فارس ايلالتيه گلدىكدن سونرا، ايلاملارين فارس ايلالتي و فارسلاير داخلىنده هله معين درجهده نفوذ، كوك و داياناجاقلارى وارايدى. بونا گۆرده فارسلاير هله حاكميتى اله آلمادان، مادلارا غلبه چالمادان اول، فارس ايلالتيده يىرلى حاكميتلىرى زامانى هخامنش سولاله سىنين باشچىسى، هخامنشين اوچونجو نسللى و III كوروش (بؤيوك) ون IV باباسى I كوروش زامانىدا اوزونو ماد شاهى آدلاندىرمىش "مارتيا" فارس ايلالتيده ياشايدى. بوندان باشقا، ائله همين دؤورلرده ايلام مدنيتى نفوذ و فارس ايلالتي و فارسلاير داخلىنده او قدر گوجلويدي كى، هله يازىيا مالك اولمادىقلارى دؤورده فارسلاير اوز رسمى و دؤولتى دفترخانالارينا ايلام دىليندن استفاده ائيدىرديلر. دئمك ايلاملار فارس ايلالتيده اولدن ياشامىشلار، بونا گۆرده يقين كى، فارسلاير ميلاددان ۹۰۰ ايل قاباق بو ايلالته گلدىكلرى زاماندا ايلام دىليندن دؤولت دىلى كىمى استفاده ائتميش و اساساً ايلاملارا تابع اولموشلار. بونا گۆرده شهبه سىز اوز ميخى اليفالارينا ايلام اليفاسى اساسيندا ياراتميش و دؤولت قورولوشو و حياتين مختلف ساحه لرينده ايلام مدنيتى و دؤولتيندن استفاده ائتميشلر. بوتون بو واقعتلىرى ا.م. دياكونوف بئله گؤسترميشدير:

" فارس اراضيسينده بير نچە ايلام كتيبه سى واردىر. حتى I داريوش زامانىدا ايلاملارين فارسدا معين درجهده داياناجاقلارى وار ايدى و بو مسئله اورادان گورونور كى، اوزونو ايلام شاهى آدلاندىرمىش "مارتيا" پارسدا ياشاميشدير.... ايسخر دفترخاناسيندا ايلام دىلين واريغى پارس مأمورلارينين ساواسبزليغى سببى ايله ايضاح اولونور، نه اينكى تصوّر ائدك كى، ايلام دىلى يىرلى اهالينين دىلى ايدى".^۱

"ديولافووا" و "دمورگان" ين فيكرينجه ايلاملار شمالدان بو يىرلره گلميش و دىللرى النصاقى اولموشدور. ايلاملارين خطى سومرلر كىمى ميخى ايدى، لاكين اوزلرينه خاص اليفالارى وارايدى، يعنى حرفلى سومرلره عىنى دئيلىدى. ايلاملارين رقملىرى ده بابيل و سومر رقملىرىدن فرقليدى. ايلاملاردا بت پرست ايدىلر و مختلف روحلار، شامانلار ايسناناردىلار. ايلاملارين بؤيوك آلاهيئين آدى "شوشيناك" ايدى. ايلاملار آلاهلارين هر بيرىنى بير هيكل شكلينده تجسوم ائدردىلر. هر بير شهرين بير هيكل شكلينده آلاهى اولاردى. ايلاملارين دينى مراسيملىرى بابيل و سومرلرين دينى مراسيملىرىنه ياخين ايدى.

"دمورگان" شوش شهرينى دؤرد قىسمته بؤلوموشدور. ۱ - شوش اركى (اسكندر زامانىدا قدر آباد

و مسكون ایدی). ۲ - هخامنیش شاهلارینین قصری. ۳ - تجارت محله‌سی. ۴ - کرخه چایی کناریندا محله.

”دمورگان“ ایلام تاریخی‌نین ایکی قسمته : ۱ - ماقبل تاریخ، ۲ - تاریخی دؤوره بۆلموشدور. بیرینجی دؤوره عاید ساخسی قبالاری دومورگان مصر مدنیتیه علاقه‌دار ییلمیشدیر، لاکین تاریخی عالیم ”کینگ - King“ ثابت ائتمیشدیر کی، «... بو ساخسی قبالارین مصر ساخسی قبالارینا اوخشارلیغی سطحیدیر. بوساخسی قبالارین قاییرما شیوه‌سی او قبالار و شیلرین قاییرما شیوه‌سینه بنزدیر کی، خزر دنیزینین ماوراسیندا (”گورگان آنو“دا)، استراباددا (”گورنگ تپه“ده) و دره‌گژده تاپیلمیشدیر. بورادان و باشقا جهتلره اساساً گومان ائدی‌لر کی، ایلام مدنیتی چوخ اوزاق یئرلرده یایلمیشدیر و خزر دنیزینین او تایی (ماوراسی) ایله ایلاملار و سومرلرین رابطه‌سی اولموشدور و شاید بو خلقلر شمال طرفلریندن گلیمیشلر.»^۱

ایلاملارین تاریخی اوچ دؤوره بۆلنور:

۱ - سومر و اککد تاریخیله سیخ باغلی اولدوغو دؤور. ان قدیم دؤورلردن م.ق. ۲۲۲۵ - نجی ایله قدر.

۲ - بابیل تاریخیله سیخ باغلی اولدوغو دؤور. م.ق. ۲۲۶۵ - دن م.ق. ۷۴۵ - نجی ایله قدر.

۳ - تازا یارانمیش آسوری دؤولتی ایله سیخ باغلی اولدوغو دؤور. م.ق. ۷۴۵ - نجی ایلدن م.ق. ۶۴۵ - نجی ایله قدر.

۱ - بیرینجی دؤوره ایلام شاهلاری سومرلر و اککدلرله دؤیوشورلر. ایلاملار مدنیتجه سومرلردن آشاغی سویه‌ده دایانیرلار. بو دؤورده کی دؤیوشلرین سونوندا نهایت ایلاملار غلبه چالیب سومر و اککدلری آرادان آپاریلار. ایلاملار بو دؤورده تجارتله تانیش دئییلدیرلر.

ایلاملارین مختلف یئرلرینین طایفالاری و ائللری، او دؤورکو آذربایجاندا اولدوغو کیمی، مستقل سیاسی و اجتماعی حیاتا مالک ایدی، هره‌سینین اؤزونه خاص شاهي امیری و رهبری وازایدی. بو استقلال داغلیق منطقه‌لرین خلقلرینده داها چوخ ایدی، اولنار، دئمک اولار کی، تام مستقل شکیلده حیات سوردیلر. ایلاملار سومرلره و اککدلره ال تاپدیقدان اولدوقجا گوبوت و رحمسیز رفتار ائدریلر.

۲ - ایکینجی دؤوره ایلاملار بابیل شاهلاری و حکومتیه دؤیوشورلر. ایلام شاهي ”شوتروک ناخونتا“ بابیلی فتح ائدیپ قیمتی شیلرینی غارت ائدیپ شوشا آپاردی. بو دؤورون مشهور ایلام شاهي ”شیل خاکین شوشیناک - Šil xak insušinak“ اولموشدور کی، چورخلو بنالار تیکمیش و اولنارین تاریخی‌نین گؤستریمیشدیر. بو شاه ایلام دیلی و ادبیاتینین اینکیشافیندا چوخ ایش گؤرموشدور. ایلاملارلا بابیللرین دؤیوشلری، ایلاملارین حاکمیت لرینین سونونا قدر، یعنی آسوری

ايمپراتورلورغو طرفيندن آرادان آپارييلانا قدر، دوام ائتميشدير.

۳- بودوورون اساس حادثه لرى آسوريلرله دؤيوشلردير. آسورى شاهى "تيگلات پيلسر" زامانينا قدر آسوريلرله ايلاملار آراسيندا، داغلاردا ياشايان خلقلر: هورريلر، لوللويلر ... فاصله ايديلر. تيگلات پيلسر بو خلقلرين بير سيراسيني آسوريلرله تابع ائتيكده، آسوريلر ايلاملارلا قونشو اولوب دؤيوشورلر.

آسوريلرى قدرتلى گؤرن ايلام شاهى بابيل ايله بيرله شيركى، بيرليكه آسوريلرين مقابلينده دايانا بيلسينلر. آسورى شاهى "ايكيجى سارقون" بو بيرلشمه نى ائشيديب ايلاملارلا قارشى هجوم ائدير و بونولادا آسوريلرله ايلاملار آراسينداكى بيرينجى دؤيوش باشلانير. بو دؤيوشده ايلاملار ايجيتجه سينه دؤيوشور و آسوريلرى مغلوب ائديرلر. بو محاربه م.ق. ۷۰۵ - ۷۲۲ - نجى ايللرين بيرينده و "دؤورى لو" آدلى يترده باش وئرميشدير.

ايكيجى سارقون دان سونرا "سيناخريب" آسورى شاهى اولدو. بو زامان ايلام سارايندا نفاق دوشور و خلق تۆكولوب ايلام شاهى "كاللودوش - Kalludush" و محاصره ائديب اۆلدورور. آسورى شاهى فرصتدن استفاده ائديب جنوب طرفيندن - خليج فارس ساحيللريندن ايلاما هجوم ائديب اونلارين اوتوزدورد حربى قالاسيني توتوب خلقى اسير ائدير. ايلاملار "كودور ناخونتى - Kudur Nakhuntli" آدلى شخصى شاه ائديرلر. لاکين بو شاه آسوريلر عليهنه هئچ بير اقدام ائتمير. سرت قيش نتيجه سينده آسوريلر نئينوايا قايتماق مجبور ايتينده قايرلار. خلق م.ق. ۶۹۲ - نجى ايلده "كودور ناخونتى" نى اۆلدوروب "اوم مان مينانو - Umman Minanu" آدلى شخصى شاه سئچيرلر. بو شاه ايلام اوردوسونو گوجلنديردى، بابيل ايله بيرلشدى و نتيجه ده بابيل حكومتى ايلاملارلا كۆمك ائتتى.

ايلاملارلا آسوريلر آراسيندا باش وئرن ايکينجى دؤيوش چوخ دهشتليدى و نتيجه سيز قورتاردى، لاکين دؤيوشده ايلاملارين باشچيلارى اۆلدو.

بو زامان سيناخريبدن سونرا "آسور حيددين - Assurhiddin" آسورى شاهى اولور. "اوم مان مينانو" دؤيوشده اۆلدوگدن سونرا، "ايکينجى خوم بان خالداس" ايلام شاهى اولور. بو شخص آسوريلرى مشغول گۆردوگده، بابيل ايله بيرليگى پوزاراق، م.ق. ۶۷۴ - نجو ايلده اورايا هجوم ائديب غنيمتله شوشا قايتتى. آز مدت سونرا ايلام شاهى اۆلور و قارداشى "اورتاکو" شاه اولوب آسوريلرله بارىشدى. آسوريلر آجليق ايلينده ايلاملارلا كۆمك ائتديلر. عوضينده ايلام حكومتى، كئچميشده غنيمت گتيريلميش "سيب پار" شهرينين ربه النوعونو آسوريلرله قايتاردى. بو زامان منطقه ميزده آسورى ايمپراتورلورغونون يگانه رقيبى ايلاملار ايدلر. □ □ □

□ آشور بانيپال دؤورو

□ م.ق. ۶۶۹ - نجو ايلده "آسور بانيپال" آسورى شاهى اولدو و مصريلرى ازمه گه باشلادى. فرصتدن استفاده ائدن ايلاملار بابيله يوروش ائتديلر. بو زامان ايلام شاهى اورتاکو اۆلدو و قارداشى

”تئومان - Teumman“ شاه اولدو. بو شخص، سلطنت رقیبلرینی آزادان آپارماق مقصدیله، قارداشی اوغلانلارینی اۆلدورمک ایسته‌دی. شاهزادالاردان آلتیمیش نفری مجبوری حالدا آسوری حکومتینه سیغیندی‌لار. آسور بانیپال اونلاری قبول ائتدی. بو حادثه ایلاملار اوچون اولدوقچا شوم ایدی.

تئومان قاچانلاری گئری قایتارماق ایسته‌دی، لاکین آسوری شاه‌ی اونلاری قایتارماقدان امتناع ائتدی و بئله‌لیکله ایکی دؤولت آراسیندا محاربه باشلان‌دی. ایلام شاه‌ی محاربه‌یه حاضیر اولمادیغی اوچون، مذاکره پیشنهادی ایله وقت قازانماق ایسته‌دی، لاکین آسوریلر بو حیله‌نی باشا دوشوب ایلام ائلچیسینی اۆلدوره‌رک محاربه‌یه باشلادی‌لار. دؤیوش زامانی ”تئومان“ اۆلدورولدو و باشی نئینوایا گۆنده‌ریلدی. بو دؤیوش م.ق. ۶۵۹ - نجو ایلده ”توللیز - Tulliz“ آدلی یثرده باش وئرمیشدیر.

ایلاملارین بو مغلوبیتی قاچان شاهزادالاری سؤیندیردی. آسوری شاه‌ی ”اورتاکو“نون بؤیوک اوغلو ”خوم‌بان ایقاش“ی ایلام شاهلیغینا نامزد ائدیپ، باج آلاق نئینوایا دؤندو. آسوریلرین منطقه‌میزده کی یگانه رقیبی مغلوب اولموشدو.

بو زامان بابیل‌ده شاه اولموش آسور بانیپالین قارداشی آسوری شاهینا یاغی اولدو. ایلام شاه‌ی بو حادثه‌ده بیطرف قالدی. لاکین بو زامان آسوری شاه‌ی ایلاملاردان طلب ائتدی کی، ”اثرئخ“ شهرینین، نئچه عصر قاباق غنیمت گئیریلیمیش ربه‌النوعو ”نه‌نه“نی گئری قایتارسینلار. خلق بو ربه‌النوعا عادت ائتدیگی اوچون، ایلام شاه‌ی بو ایشی ائده بیللمزدی. بو زامان بابیل حکومتی ایلام شاهینا کؤمک ائتدی و بو ایش اونلارین بیرلشمه‌سینه سبب اولدو.

آسوریلر ایلاملارین داخلی اختلافلارینی داواملی شکیلده یئلپیکله‌ییردی‌لر. بو تحریکلر نتیجه‌سینده ایلام شاهینین قارداشی ”تام ماریتو - Tammaritu“ ایلام شاهینی اۆلدوروب اؤزو شاه اولدو. آز سونرا ایسه ”ایندا بوغاش - Inda ö Boqasch“ آدلی بیر شخص اونو شاهلیقدان سالیب یئرینی توتدو. تام ماریتو (آسوری حکومتینه سیغیندی).

”ایندا بوغاش“ آسوریلرله علاقه‌نی دوزلتمک ایستیردی کی، اعیانلار طرفیندن اۆلدورولدو و ”خون بان کالداش“ شاه ائدیلدی. ایلام دؤولتی آسوری شاه‌ی الینده بیر او یونجاق اولموشدو. بو زامان آسوری شاه‌ی، اؤز سیاسی هدف‌لری اوچون، ”تام ماریتو“نو ایلام شاه‌ی ائتدی. ”تام ماریتو“ شاه اولماق هامان آسوری‌لر علیه‌نه توطئه دوزلتدی. توطئه حیاتاکئچمه‌دن افشا اولدو. آسوریلر ”تام ماریتو“نو تازادان توتوب دوستاق ائتدی‌لر و ایلامی غارت ائدیپ بؤیوک غنیمتلرله نئینوایا قایتیدی‌لار. □ □ □

□ ایلام حکومتینین سونو

کئچن محاربه‌لردن ناراضی اولان، ایلام حکومتینی آزادان آپارماق اوچون همیشه توطئه‌لر دوزله‌دن آسوری شاه‌ی باهانا آختاریردی کی، ایلامین ایشینی بیتیرسین. بوناگۆرده دوباره ”تام ماریتو“نو ایلاماگۆندردی و ”نه‌نه“ ربه‌النوعونون هئیکلینی گئری قایتارماغی طلب ائتدی. بو تکلیفلرین

قبولو ايلام حكومتينين اولومو حكمونده ايدى. بونا گۆره ده ايلام شاهی دۇيوش قرارينا گلدى. ايلاملار مغلوب اولدولار. آسوريلر شوشو غارت ائتديلر، غنيمتلرله دولو اولان ايلام شاهلارى خزانلارينين بوتون ثروتى و جواهراتى نئينوايا داشيندى. آسوريلر خلقي قيريب قتل عام ائتديلر. حتى ايلام شاهلارينين سوموكلرينى بئله چىخارديب نئينوايا گۆندرديلر. م.ق. ۶۴۵ - نجو ايل.

ايلامين بو فاجعه سى باره ده "خرقيال" يازميشدير: «بو دؤور ايلام و اونون اطرافيندا بوتون جمعيتى، هاميسى اولدورولدى، قيلينجدان كنجيريلدى». ^۱ آسورى شاهی، ۱۶۳۵ - ينجى ايلدن برى ايلاملارين اختياريندا اولان "نه نه" ربه النوعونو اله گتيريب "اثرئخ" شهرينه گۆندردى. بوتون بو سونسوز غارتلردن سونرا آسوريلر، كۆهنه قايدالارينا گۆره، شوش و باشقا ايلام شهرلريندن چوخلو اسيرلر آپارديلار.

ايلامين سون شاهی "خوم بان كالداس" كى، قاچماغا مۇقق اولموشدو، بير مەدت سونرا توتولدو. آسور بانيپال، همين بو ايلام شاهی "خوم بان كالداس" و قاباكي ايلام شاهی "تام ماريو" نوپيرليكه اۆز آراباسينا باغلايلاق، اونلارى مجبور ائتدى كى، اونون سلطنت آراباسيني آسورى معبدى يانينا، ايشتارين يانينا، آسورى آلاله لارينين يانينا قدر چكسينلر. بودؤور ميللتين حيات حاكمه سى و افرادى آراسيندا يارانان نفاقين سونو و نتيجه سى. آسور بانيپالين، ايلاملارا چالديغى غلبه خاطرينه يازديرديغى كتيبه ده اوخويوروق:

[ش - ۴] ايلام شاهی "اون تاسگال" ين آروادى ملكه "ناپير آسو" نون ۱۸۰۰ كيلوقراملىق هنيكلي. م.ق. ۱۵ - نجى عصر. شوش.

«شوشان، ماداكتو و باشقا شهرلرين تورپاغيني آسورا چكديم. بير آى بير گون مەتینه، ايلام اولكه سيني، تامام ائتى و بويونو، سوپوردوم. من بو اولكه نى مال - قارا و قويونون اؤتوب كئچمه سيندن و موسيقي نغمه لر يندن محروم ائتديم و بيرتيجى حيوانلار، ايلانلار، چؤل حيوانلارينا و ماراللاراجازه و ئرديم كى، اورانى توتسونلار» ^۲.

نتيجه: نهايت نفاق، داخلې اختلاف، ديديشمه و محاربه لر نتيجه سينده ايلام خلقي نين نئجه مين

*

۱ - پيرنيا، جلد ۱، ص ۱۳۹.

۲ - پيرنيا، ج ۱، ص ۱۴۰ - ۱۳۹.

ایلیک حاکمیتینه سون قویولدو. ایلاملار منطقه میزین کیفیتلی مدنیتلریندن بیرینی یاراتمیش و سومثرلره بیرلیکده بیر سیرا صنعتلرین اساسینی قویوشلار. ایلاملار بوتون حاکمیتلری بویو، تورکلره خاص ابتدایی دئموکراسینی ساخلامیشلار. سونرالار مادلار و اشکانیلرده گؤره جه گیمیز کیمی، ایلاملار دایا ایلالت و ولایتلر بیر نئوع مستقل اولموشلار، بونا گؤره ده بعضیلری اونا مولوک الطوائفی - دره بگلیک آدی و ئرمیشلر، حالبوکی، بو ابتدایی دئموکراسیله دره بگلیک آراسیندا هئچ بیر ایلگی یوخدور. بو خصوصیت قدیم تورکلرین طبیعی اخلاقلاریندان ساییلاردی. بو میللی و طبیعی آزاد احوال - روحیه نتیجه سینده ایلاملار نئچه مین ایل سومثرلر و سامیلرین مقابلینده دایانیب هردن اونلارا غلبه ده چالمیشلار.

ایلاملار حاکمیتی الدن و ئردیکدن سونرا، تام آدسیز شکیلده، تاریخ چیلرین نظریندن اوزاق یاشامیشلار. ایلام خلقی و مدنیتی لاپ اولدن قوتتی - لوللوبی، ائله جه ده ماننا - ماد مدنیتی و خلقلریله سیخ باغلی و ایلگیلی اولدوغوندان، بونلارین دیل جهتدن اولدوقجا یاخین و تقریباً مشترک اولدوقلاریندان، همیشه واحد مدنی - اقتصادی - سیاسی، هنری آتموسفئرده یاشادیقلاریندان، ایلام تاریخی، شاهلاری و اونلارین قیسا فعالیتلریله تانیش اولماغی لازیم و ضروری حساب ائتدیک.

□ ایلام شاهلیق سولاله لری

□ میلاددان ۹۰۰ ایل اول هند - آوروپایی دیلی پارسلار ایرانا گلیب یئرلشه نه قدر بو گونکو ایرانین تاریخی و مدنیتی اساساً ایلام، ماننا و ماد تاریخی ایله محدودلاشمیشدیر. بو تاریخ و مدنیت بو گونکو ایرانین غرب ایالت و ولایتلرینده فورمالاشیب دوام ائتمیشدیر. بو اراضیین شرق حدودلاری فرضی بیر خط اولموشدور کی، ری - همدان کئچهرک، شمالدان خزر و جنوبدان خلیج فارسا چاتمیشدیر. ایلاملارین نه زامانندان بو گونکو خوزستانا کلمه لری هله دقیق معلوم دئییلر، عالیملر اورتا آسیادان یاخین شرقه اولموش ایلام ائللرینین آخینی میلاددان ۵ - ۴ مین ایل قابق گؤستهریرلر.

ایلام مدنیتی نین ایلک مرحله لریندن و اونون شاهلار سولاله لریندن معلومات آذریر، اونا گؤره کی، علمی قازیتیلار نتیجه سینده اله ائدیله رک "شیکاگو" دانشگاهیندا ساخلانیلان اون مین ایلام دیلینده اولان لؤوحه هله بو گونه قدر اوخونمیشدیر، بونا گؤره ده ایلام دیلی هله تام معنادا اؤیره نیلمه میشدیر، لاکین بو گونه قدر اؤیره نیلن مدرکلر، سؤزلر و فاکتارلار ایلام دیلینین التصاقی اولماسینی قطعی شکیلده معین ائتمیشدیر. ایلام دیلی بو گونکو ایرانین غرب ایالت و ولایتلرینده یاشاییب مدنیت یاراتمیش ایلاملار، کاسسیلر، قوتتیلر، لوللوبیلر، هورریلر، گیلزاندلار و اورارتولارین دیللی ایله عینی بیر کؤکه مالک اولموشدور و بیر سیرا قدیم تاریخ عالیملری بو فیکرده دیرلر کی، ایلام دیلی قوتتی - لوللوبیلر و اونلارین اؤولادلاری ماننا - مادلار داخلینده رسمی دؤولت و

تجارت دىلى اولموشدور. حتى آكادئميک "مار" گۇستەرىرىكى، ماد - ماننلارین دىلى هامان ایلام دىلى اولموشدور. شېهە سىز، بو دىل بېرلىگى "مار" ین دئدیگى كىمى اولسا، لهجه اختلافلاريله بېرلىكده اولموشدور. قدیم ایران مدنیتی اوزریندن ابهام پردهسى گۇتورولوب، ایلام مدنیتی نین هخامنیشلر مدنیتیندن چوخ قدیم، یوکسک و زنگین اولماسى آشکار اولدوقجا، آریاییم نظریهسى ایلاملاردا آریایى دون بیچمه گه باشلامیشدیر. مثلاً یوسف مجیدزاده "ایلامین تاریخ و مدنیتی" کیتابیندا یازیر: «ان منطقى فرض اودۇوركى، ایلاملارین پروتولورلارا عاید دیرلركى، دىللىرى، مادلار دۇورونه وارد اولماقلا، ایرانى ديله چئوریلدى»^۱.

ایلام مدنیتی نین اساس منبعلى شوش قازیتى ایشلریندن الدە ائدیلمیش کتیبەلر، سند و مدرکلر دیركى، گۇستردیگیمیز کىمى، چوخو شیکافو دارالفونونوندا ساخلانیلیر و هله اوخونما میشدیر. ایلاملار خوزستاندا، بوتون قدیم التصاقى دىللىلر کىمى، آیرى - آیرى یئرلرده ائللر، قبیلهلر، طایفالار و سويلار شکیلنده یاشایار و هره سینین، ائل قایدالارى اساسیندا، اؤزونه خاص باشچىسى، بۇیوکلىرى، امیرلرى، شاهلارى و بو شاهلاریندا یئرلى سولاله لرى اولاردى، آنچاق بیزیم بورادا ایلام شاهلار سولاله لریندن مقصیدیمیز بو یئرلى سولاله لر دئیل، عموم ایلام میقیاسیندا یا، انمیش شاهلار سولاله لریدیر.

بو گونه قدر اوخونموش مدرکلره اساساً ایلاملارین سیاسى تاریخی، او جمله دن عموم ایلام شاهلار سولاله لرى آشاغیداکیلاردان عبارتدیر:

ایلام حکومتینین تشکیل تاپماسیندان اول ایلاملار، اورتا آسیادان گلیمیش مختلف ائل، طایفا، قبیله و سويلاردان عبارت ایدلرکى، ائل قایدالاريله اداره اولار و بیری - بیریله علاقه لرى ضعیف و یوخ حکمونده ایدی. بو قبیله و ائللرین بیر نچه سینین بىرلشمه سیله ایلام حکومتینین ایلک تمل داشلارى قوبولور.

"ایلامین تاریخ و مدنیتی" کیتابیندا گۇستەریلنلره اساساً، اککد شاهی "سارقون" [م.ق. ۲۲۷۹ - ۲۳۳۴] حاکمیتی ایللریندن بیر قدر قاباقلار قدر ایلام تاریخیندن دقیق معلومات هله لیک یوخدور. م.ق. ۲۷ - نجى عصر سومر شاهلاریندان "کیش" سولاله سینین یاریم افسانه وى شاهی "اثن مباراقیسی - En - mebaraqisi" ایلاما اوردو چکیر و چوخلو ثروت الدە ائدیر. ایلام فلز، داش و آت مرکزی کىمى ثروت منبعى ایدی. بورانى الدە ساخلاماق و اورادان خاطر جمع اولماق اوچون، سومرلر و اککدلر اورانى نظارت آلتیندا ساخلایاردیلار. همین منبعلره گۇره "اثن مبارا قیسی" نین یئرینده اوتوران "قیلقمیش" ده ایلاما و حتى اورادان شمالا نفوذ ائتمیشدیر. قارشیلیقلى اولاراق، ایلاملاردا بین النهرینین ثروتینه ال تاپماق اوچون جان آتمیشلار. دئمک ایلاملار م.ق. دوردونجو مین ایللیگین اورتالارى و سونلاریندا اؤزلرینه خاص حیات طرزى، مدنیت، حتى دؤولت

□ ۱- آوان [Avan] شاهلیغی سولاله‌سی

ایلاملارین بین‌النهرینه هجوملاری م.ق. ۲۵۵۰ - ۲۶۰۰ - نجی ایللرده سومثرلرین "اور" شاهلیغی ایله ایلام شاهلاری آراسیندا دؤیوشلره سبب اولدو. "اور" شاهی اسیر اولوب، آوان شهرینه آپاریلیر. آوانین بو شاهی احتمال "کوریشاک - Kurišak" ایدی کی، اوچ شاهدان عبارت ایلک ایلام شاهلاری سولاله‌سینی تشکیل ائتدی. آوان شهری احتمال شوشون جنوبشرقینده اولان بوگونکو "شوشتر" شهری ایمیش.^۱

ایلامین بو شاهلار سولاله‌سی ۵۰ ایل، یعنی م.ق. ۲۵۵۰ - نجی ایله قدر دوام ائتدی. بو ایل بین‌النهرنین "کیش" شهر - دؤولتی شاهلاریندان، آدی هله‌لیک معلوم اولمامیش بیر شاهی ایلاملارین "آوان" سولاله‌سینی آرادان آپاردی. مربوط لؤوحه‌ده بو بارده‌ده یازیلیمیشدیر: «آوانی ازدی».

□ □ □

□ ۲- آوانین ایکینجی شاهلار سولاله‌سی

بیرینجی آوان سولاله‌سی آرادان گئده‌ندن سونرا، بیر مدّت شلوقلوق و هرج و مرج حکم سورور و آردینجا آوانین ۱۲ شاهدان عبارت ایکینجی شاهلار سولاله‌سی میدانا گلیر. بو سولاله‌نی قوران "پئلی - Deli" ایدی، آنجاق اوندان آلتی نفر سونرا گلنلری معلوم دئییلدیر، لاکین اککد شاهی "سارقون" [م.ق. ۲۲۷۹ - ۲۳۳۴] تقریباً م.ق. ۲۲۸۸ - نجی ایله ایلاما اوردو چکنده، "پئلی" سولاله‌سینین سگگیزینجی شاهی "لوه ایشن - Luh Isšen" آوان دا شاه اولموشدور. سارقونون وئردیگی معلوماتدان گؤرونور کی، ایلام حکومتی مختلف بؤلوکلر و ایالتلر، شبهه‌سیز اونلارین رهبرلری و باشچیلارینین وحدتی اساسیندا یارانمیش ایدی.

سارقونون کتیبه‌سیندن معلوم اولور کی، او، "واراهشا - Varahša" ایالتینی ده آلمیشدیر. بو ایالت ایلام ایله متحد ایدی و اؤزو مختلف حیصه‌لرین اتحادیندا یارانمیش ایدی.

سارقونون ایکینجی کتیبه‌سینده م.ق. ۲۲۷۹ - نجو ایله باش وئرمیش اوردو کتشلیکدن صحبت گئدیر. بو کتیبه‌ده "واراهشا" دان علاوه "شریهوم - serihum" منطقه‌سیندن ده آد آپاریلیر. سارقونون هر ایکی کتیبه‌سیندن آنلاشیلیر کی، مختلف منطقه‌لر بیرله‌شرک، ایلام حکومتینی یاراتمیشلار و بو بیرلیک ۸۰۰ ایل سونرا برقوز اولموشدور.

سارقونون کتیبه‌لریندن گؤرونور کی، او، "شوش" و "آوان" شهرلرینی آلمیش و اورالاردان خیلی مقداردا غنیمتلر الده ائتمیشدیر. لؤوحه‌دن معلوم دور کی، "لوه ایشن" شاهین آتاسی "هیشئپ راتئپ -

Hisepatep "اولموشدور. بو ايكي شاهين حاكميتلىرى آراسيندا "كيكو - سيوه تىمى - Kikku - Sive - Temli" ادلى شخص ده حاكم اولموشدور كي، احتمال "هيشىپ - راتىپ" ين قارداشى اولموشدور. سارقونون لؤوحه سى "لوه ايشىن" نين اوغلو "هيشىپ - راتىپ" دن ده دانىشير. دىمك، او دوققوزونجو شاه اولور. بىله ليكله آوانين ايكينجى سولاله سىنين آدلارى معلوم اولان شاهلارى بونلاردير :

١- پىلى ٢ ... ٣ ... ٤ ... ٥ ... ٦ - بيرينجى هيشىپ راتىپ ٧ - كيكو - سيوه - تىمى ٨ - لوه - ايشىن ٩ - ايكينجى هيشىپ - راتىپ.

اككد شاهى سارقون اولوب، اوغلو "رېموش - Rimus" [٢٢٧٠ - ٢٢٧٨ م.ق.] شاه اولدوقدا، ايلام شاهى "هيشىپ - راتىپ" و "واراهشا" شاهى "آبال قاماش - Abal - qamas" مّتحدا اولاراق، استقلال لاريني دوباره اله گتيرديلر. آنجاق سونرا "رېموش" اونلارى مغلوب ائديب، شهرلى غارت ائىدى و غنيمتلرين بير قسمتينى آلاهلارين "اىنليل - Enlil" عبادتگاهينا وئردى، او جمله دن ١٥ كيلوقرام قيزيل، ١٨٠٠ كيلوقرام مس، آلتى قادين و كيشى كؤله. بو محاربه ده ١٧ مين نفر اولدو و ٤٠٠٠ نفر اسير دوشدو.

محاربه نين اسيرلى داخلىنده ايلام شاهى "هيشىپ - راتىپ" ين قارداشى "زينوبا - Zinuba" دا وارايدى كي، "رېموش" اونو ايلامين نايب السلطنه سى - تعيينى شاهى ائىدى. بو زامانلار، احتمال، "هيشىپ - راتىپ" ين بؤيوك اوغلو اولموش "اىپير - موپى - Epir - mupi" ايلامين نايب السلطنه سى اولور و اوندان سونرا اونون يئرئينده، احتمال اونون جاوان قارداشى "اىشپوم - Ešpum" نايب السلطنه اولور. همين بو زامانلار "رېموش" ون قارداشى "مانيش توشو - Maništušu" [م.ق. ٢٢٥٥ - ٢٢٦٥] اككد شاهى اولور. مانىشتوشودان سونرا "نارام سين - Naram ö Sin" [م.ق. ٢٢١٨ - ٢٢٥٤] اككد شاهى اولور. بو قدرتلى شاه زامانى ايلاملارين قيامى و يا ايلاملا اككد آراسيندا محاربه دن هله ليك معلومات الدهه يوخدور، لاکين نارام سين له تعيينى آوان شاهى آراسيندا باغلانان قرارداد الدهه دير. بو ايكي طرفلى و آلتى سوتونلو لؤوحه ايلامدان الدهه اولان ان اؤنملى و قديم لؤوحه دير كي، سينميش يئرلى ده واردير.

باغلانان بو قرارداددا نارام سين احتمال آوان شاهى "هيتة - Hita" ايله طرفدير. بو لؤوحه ده بىله بير مازاقلى جمله واردير: «من هيتة چاليشاجام، تا شيطانى اككد اؤلكه سيندن اوزاقدا ساخلايام». ١ دىمك ايلاملا اككدين بو مقاوله سى بؤيوك اهميت مالكايدى. نظره گلن بو زامانلار ايلاملار و كاسسىلردن شمالدا ياشايان قوتتى - لولوبيلر اككدلره قارشى هجوم ائتمه گه باشلامىشديلار. بونا گؤره ده بو تالانچى هجوملاردان اماندا قالماق اوچون "نارام سين" بو مقاوله نى ايلام شاهى "هيتة" ايله باغلامىش و اونو قوتتيلره قارشى قويوموشدور.

یوخاریدا "اککدler - سامیلر" بؤلومونده گؤردوک کی، "نارام سین" بوگونکو آذربایجاندا یاشامیش "لوللوی" خلقلین تورپاقلارینا هجوم اتمیشدیر. دئمک، اککدله ایلامین قراردادی شک سیز قوتتی - لولوییلرین هجومونا قارشى اولموشدور.

بو اؤنملی ایلام لؤوحه‌سی "این - شوشیناک - In šušinak" آلاهی عبادتگاهینین خرابالاریندان تاپیلمیشدیر، دئمک، او، عبادتگاهدا ساخلانیلامیش.

"آوان" شاهى "هیته" زامانیندا "کوتیک - این - شوشیناک - Kutik - in - šušinak" (این شوشیناک خادیمی) ایلامین ان اؤنملی شخصیتلریندن ایدی و شوشون فرماندارى - حاکمی ایدی. اککد منبعلرینده "پوزور - این - شوشیناک" شکلینده اولان بو ایلام شاهى اککد - ایلام دیلرینده لؤوحه‌لر قازدیرمیشدیر، او میللی غرورا مالک ایدی و میللیتینی سئویردی. اککد حکومتی طرفیندن شوشون نایب السلطنه‌سی اولان بو شخص "نارام سین" دن سونرا اککد شاهى اولان "شار - کالی - شاررى - Šar - kali - šarri" [م.ق. ۲۱۹۳ - ۲۲۱۷] زامانیندا بؤیوک، شوش فرماندارى و ایلام اؤلکه‌سی نایب السلطنه‌سی اولراق، اطراف یئرله اوردو یوروتدو و نفوذو گئنیشلندی. دئمک، اککد حاکمیتی زاوالا دوغرو گئتمه‌گه باشلاییر.

کوتیک - این - شوشیناک بین‌النهرین و دیپاله چایینین شمالی حیصه‌لرینه اوردو چکدی. دیپاله چایی آخارقاسینین شمالی قسمتی قوتتی - لولوییلرین یوردو اولموشدور و کوتیک - این شوشیناک اؤز لؤوحه‌سینده قوتیلرین آدینی چکیر. همین بو دؤیوشلر، همین بو دؤورلر قوتتی رهبرلری "ایمتا"، "ایتقه شوش"، "سارلاقاب" و "شولمه" ایله اولور و نهایت "اثلولومش" م.ق. ۲۱۷۹ - نجی ایلهده قطعی غلبه چالیر و قوتیلر باییلده م.ق. ۲۱۰۹ - نجو ایله قدر حاکمیت ائدیرلر. [بو باردهده سونرا دانیشاجاییق].

کوتیک - این - شوشیناک بو کتیه‌سینین سونوندا غرورایله یازیرکی، "سیماش" شاهى اونون حضورونا گلدی و تابع اولماسینی بیلدیردی. سیماش خوزستانین شمالی حیصه‌سی ایدی کی، بو گونکو خرم‌آباد ایمیش. آشاغیدا سیماش سولاله‌سیندن دانیشیلاجاقدیر.

کوتیک - این - شوشیناکین ان قدر تلی زامانی احتمال م.ق. ۲۲۰۷ - نجی ایل اولموشدور کی، "هیته" نین یئرینده "آوان" شاهلیغی تختینه چیخمیشدیر. بو شاه داش قازما لؤوحه‌لرینین بیرینده بئله یازمیشدیر: «این - شوشیناکین اونا نسبت محبتلی نظری وار و دونیانین دؤرد بوجاغینی اونا وئرمیشدیر»^۱.

کوتیک - این - شوشیناک "شوش" شهرینین مقدس ارکینده بؤیوک و عظمتلی بنالار تیکدیردی و این شوشیناک آلاهینا ساییز هدیه‌لر وئردی.

"آوان" شاهلیغی کوتیک - این - شوشیناکدان سونرا، اککد ایمپراتورلوغو ایله بیرلیکده قوتیلرین

۶۴ □ ایران تورکلرینین اسکی تاریخی "اسلاما قدر"

هجومو نتیجه سینده داغیلیب آرادان گئتدی. ایکینجی آوان سولاله سی شاهلاریندان آدلاری معلوم اولانلاری بونلاردیر:

... ۱۰ - زینوب. ۱۱ - ائپیر - موپی. ۱۲ - ایشپوم. ۱۳ - هیته. ۱۴ - کوتیک (پوزور) - این شوشیناک.

بو ۱۴ شخصدن ایکسی نایب السلطنه اولموشدور. □ □ □

ایلامین "سیماش" شاهلاری

"سیماش" خوزستانین شمالیندا، لرستان داغلاریندا یئرله شیردی. بو یثردن یارانان شاهلار سولاله سی ۱۲ فردن عبارت اولموشدور. بو رقم ایلام شاهلاری سیاهی سینده دیر و شاید دقیق اولماسین.

بو شاهلار شوشدا یاشادیقلاری اوچون، اونلاردان الدهه آز مدرک واردیر.

قوتیلرین بابیلده ۹۱ ایلیک حاکمیتی ایللرینده ایلاملار بین النهرینین "لاقاش" شهرینه تابع اولموشلار.^۱ قوتیلر م.ق. ۲۱۰۹ - نجو ایلده بابیل حاکمیتیندن قوولموشلار. دئمک، سیماش شاهلاری سولاله سی حاکمیتی نین ایلک یوزایلی قوتیلرین بابیلده کی حاکمیتی دؤورو اولموشدور، یعنی سیماشلار - ایلاملار بو دؤورده "لاقاش" طریق ایله بابیله، یعنی قوتی شاهلارینا تابع اولموشلار.

سیماش شاهلاری حاکمیتی نین ایکینجی یوز ایلیگینده ایلاملار پارالیرلار. بو زامان سومئرلرین "اور" شهرینین اوچونجو سولاله سی ایلاما حاکم ایدی. بو "اور" سولاله سینین م.ق. ۲۱۱۲ - نجی ایلده "اور - نامو - U_r - Nammu" یاراتمیش ایدی.

بو زامان خوزستانین جنوب بوزقیری سومئرلرین الینده ایدیه، شمال و یوکسک قسمتلی مستقل و آزاد ایدی.

"اور" شهرینین اوچونجو سولاله سینین قدرتلی شاهی "شولقی - Šulqi" [م.ق. ۲۰۴۷ - ۲۰۹۴] ایدی. بو شاه چوخلو فتوحات ائتدی و ایکی قیزی "واراهشا" و "انشان" فرماندارلارینا وئره رک، سیاسی علاقه سینین ایلاملارلا محکم لندیردی. شولقی آزی دوققوز دفعه شوشون شمالی، زاقروس داغلارینین جنوبو، یعنی "لولوبیلرین" اراضیسینه اوردو چکدی.

شولقی م.ق. ۲۰۶۶ - نجی ایلده شوشو آلدی و اوللر آسوریلرین حاکمی اولموش "زاریقوم" آدی شخصی بورایا حاکم ائتدی. بو شخص م.ق. ۲۰۴۳ - نجو ایلده بو وظیفه یه منسوب اولدو و م.ق. ۲۰۳۴ - نجو ایله قدر بو وظیفه ده قالدی. دئمک "شولقی" کاهینلرله دیل تاپاراق ایلامدا صلحو برقرار ائتمیش ایدی. شولقی "شوش" دا این - شوشیناک آلاهی اوچون عبادتگاه تیکدیردی و اورایا

※

چوخلو هدیه لر وئردی. قازینتی ایشلری بو هدیه لری اوزه چیخارمیشدیر، چونکی سونراکی شاهلار بو هدیه لری عبادتگاهلارین بنالارینین بینووره لینه قویموشلار و اورادا قالمیشدیر.

شولقی ۴۸ ایل سلطنت ائتدی و سونرا "آمارسین - Amar - sin" شاه اولدو. [م.ق. ۲۰۳۸ - ۲۰۴۶] اوندان سونرا ایسه "شو - سین - Šu Sin" [م.ق. ۲۰۲۹ - ۲۰۳۷] حکمورانلیق ائتدی. "شوسین" زامانیندا "سیماش" ین بیرینجی شاهی "قیرناممه - Girmamme" ایش باشینا گلیر. "شو - سین" دن سونرا اوغلو "ایبی - سین - Ibbi - sin" اورون اوچونجو سولاله سی شاهی اولور. "ایبی - سین" نین شاهلیغینین اوچونجو ایلینده شوش اونون اطاعتیندن بویون قاپیردیر و م.ق. ۲۰۲۰ - نجی ایلده بین النهرینین جنوبونا هجوم ائتمه گه حاضیرلاشیر و نتیجه ده "شوش"، "آوان" و "آدامدون - Adamdun" شهرلرینی توتور. "ایبی - سین" بویوک اوردوایله ایلاما گلیب او شهرلری گئری آلیر، سیماش شاهی توتولوب، "اور" شهرینه گؤنده ریلدی. بو سیماش شاهینین آدی "ائپی - لوهان - Enpi luhhan" - ایدی.

بش ایل سونرا "ایبی - سین" یشنه ده ایلاما اوردو یوروتدو. بو اوردو کئشلیک اور شهر - دؤلتنین ایلاما سون اوردو یوروتمه سی ایدی. سیماش شاهی ایلام امیرلریله بیرله شیب "اور" ا هجوم ائتدی و اورانی توتوب ویران ائتدی، ایبی - سین اسیر اولدو و سومئر آلاهی "نانا" نین هئیکلی ایله ایلاما آپاریلدی و اورادا سورگونده اؤلدو. "اور" شاهلیغینی آرادان آپاران سیماش شاهی چوخ احتمال "هوتران - تئمتی - Hulran - temli" اولموشدور. غالب هوتران - تئمتی شوش شهرینه گلرک، اؤز هئیکلینی دؤزلدیب "این - شوشیناک" عبادتگاهینا تقدیم ائتدی. بو ایش م.ق. ۲۰۰۵ - نجی ایل حدودوندا ایدی.^۱

سیماشین حاکمیتی اوزون سورمه دی و اور شاهزاده لری دوباره شوشو توتدولار و "هوتران - تئمتی" نین اوغلو "هوپا - سیمتی - Hupa - simli" نایب السلطنه اولدو. اوندان سونرا "کینداتو - Kindattu" [م.ق. ۱۹۷۰ - ۱۹۹۰] سیماشین باشچیسی اولدو، اوندان سونرا ایسه "بیرینجی اینداتو - Indattu" سیماش شاهی اولاراق تخته چیخدی. اونون کامل آدی "اینداتو - این - شوشیناک" ایدی، او م.ق. ۱۹۷۰ - نجی ایلده شاه اولدو. بیرینجی اینداتونون رسمی عنوانی «سیماش و ایلام شاهی» ایدی و دؤرون رسمی اساسیندا اوغلو "تن روهوراتیر" شوش حاکمی ائتدی.

م.ق. ۱۹۴۵ - نجی ایلده "تن روهوراتیر - Tan Ruhuratir" آتاسینین یئرینده شاه اولدو و اونون اوغلو "ایکینجی اینداتو" م.ق. ۱۹۲۵ - نجی ایلده آتاسینین یئرینده شاه اولدو. بو شاه شوشدا چوخلو بنالار تیکدیردی و عبادتگاه اطرافینا حیصار چکدیردی.

سیماش سولاله سینین سون شاهی "اٹپارتی - Epartti" اولموشدور. ایلامین سیماش شاهلار سولاله سی احتمال م.ق. ۱۸۶۰ - نجی ایلده آرادان گتتمیشدیر.

*

سىماش سولالەسىنين اۆنملى شاهلارى بونلاردىر:

- ۱ - قىرناممە. ۲ - ائىنى، اوهان. ۳ - هوتران تىمى. ۴ - ھوپاسىمىتى. ۵ - كىنداتو. ۶ - بىرىنجى اينداتو، اين، شوشىناك. ۷ - تن (دن) روھوراتىر. ۸ - ايكىنجى اينداتو. ۹ - ائپارتى. □ □ □

□ سوککال ماخ شاهلار سولالەسى [۱۵۵۰ - ۱۸۰۰ م.ق.]

ایلام شاهلاریندان بحث ائدرکن گۆستردیک کی، ایلام، یعنی بوگونکو خوزستان، لرستان و فارس ولایتینین غربی تورپاقلاریندا اورتا آسیادان گلمه التصاقی دیللی مختلف ائل، طایفا، سوی و قبیلهلردن عبارت اولموشدورکی، هر بیریسینین اۆزونه خاص، ائل - اوبا سیستمیندن قالان قایدا - قانونلار اساسیندا مستقل حکومت قورولوشو وازایدی. بونلار بیرى - بیریدن آسیلی اولماز و ابتدایی دئموکراسی اساسیندا اۆز داخلی ایشلرینی اداره ائدردیلهر. بو آیری - آیری امیرلیکلر و شاهلیقلار، داخلی استقلاللارینی ساخلاماقلا، خصوصیله خارجی هجوملار قارشىسىندا، ھابئله اقتصادی جھتدن متحد اولراق، بیر چوخ حاللاردا متحد حرکت ائدردیلهر. بو بیرلیک ان قدیم دؤورلردن ایلام ائللری داخلینده اولموشدور. یوسف مجیدزاده بو مسئله ایلە ایلگىلى یازمیشدیر: «ان قدیم دؤورلردن ایلام بیرلیگینین باشیندا یوکسک مقاملى بیر حاکم دایاناردی کی، بیر عدە تابع اولان شاهزاده یه حکومت ائدردی»^۱.

بو ایتیحادییه نین صدرینین آدی مختلف دؤورلرده فرقلندى. م.ق. ايکىنجى مین ایللیگین بیرىنجى یارىسىندا اونون آدی سومئر دیلینده "سوککال ماخ - Sukkal - max" (بۇیوک نماینده) و یا "بۇیوک پشیمبر" ایدی. بو بۇیوگون اولدوغو یئر "شوش" شهرى ایدی. بو ایتیحادییه نین صدرینین معاوینى نایب السلطنه اولاردی کی، "سوگال ایلام و سیماش" (ایلام و سیماش نماینده سی) آدلاناردی، اۆزوده شوشدا دئییل، احتمال "سیماش" شهرینده (احتمال بوگونکو خرم آباد) یاشایاردی. عمومی قایدا اوزره ائتحداییه صدرینین اوغلودا شوش شهرینین حاکمی اولاردی و اوغول ایلە آتا چوخ گۆزل ایشلری اداره ائدردیلهر. قدیم تورک ائللرینده اولدوغو کیمی، هم حاکم دایره لر، همده گئنىش خلق کوتله لری داخلینده عایيله وی ایلگی محکم اولاردی.

دئمک، ایلام حاکمیتی داخلینده وارثلیک آتا - قارداش - اوغول اساسیندا اولاردی. بو عمومی قایدا و حال ایدی و یالنیز اولوم حاللاری بونو پوزاردی.

م.ق. ۱۸۶۰ - نجى ایلده سیماش سولالەسى آرادان گئنددن سونرا، نسلى بللى اولمایان "ائپارتى - Eparli" آدلى شخص حاکمیتی اله آلیر و "سوگال ماخ" لار سولالەسىنى یارادیر. بو ایش م.ق. ۱۸۵۰ - نجى ایلدن آز سونرا اولموشدور. بوتون کتیبه لرده "ائپارتى" شاه آدلانیلر. او. م.ق. ۱۸۳۰ - ونجو ایل

*
۱ - ایلاملارین تاریخ و مدینتی، ص ۲۳.

حدودلاریندا اولموشدور.

اڭپارتی اؤز اوغلو "شیلهههه - Šilaha"نی شوش شاهزادهسی ائتدی و او آتاسیندان سونرا شاه اولدو. شیلههههنین باجیسی دا حکومتده اولدوقجا یوکسک مقامدا مالکایدی و تاریخ بویو ایزی قالمیشدیر، آنجاق آدی هلهلیک بللی دئییلدیر.

شیلههههه م.ق. ۱۸۳۰ - نجو ایلهده تخته چیخیب باجیسی اوغلو "آتا- هوشو - Atta - hušu"نو شوش شاهزادهسی ائتدی. بو شاه شوشدا چوخلو عبادتگاهلار و بنالار تیکدیردی. آتا هوشو تئز اؤلدو، بوناگؤرده شیلههههه م.ق. ۱۸۰۰ - نجو ایلهده اؤلنده، جوان قارداشی "بیرینجی شیروکدوه - Širukduh" شاه اولدو و کیچیک قارداشی "شیموت وارتاش"ی نایب السلطنه ائتدی.

بیرینجی شیروکدوهون ایلامدا سلطنتی بابیلده حمورابینین سلطنتی ایله هم زامان دیر. □ □ □

حمورابینین شاهلیغی [۱۷۵۰ - ۱۷۹۲ م.ق.]

۱۹۵۷ - نجی ایلهده عراق کردستانیندان بیر لؤوحه تاپیلیمیشدیر کی، ۱۹۷۰ - نجی ایلهده همین شیروکدوه طرفیندن قازیلیمیشدیر. لؤوحهده یازیلیر کی، شیروکدوه قوتتیلره قارشى، یعنی همدانلا اورموگؤلؤ آراسینداکی اراضیهه هجوم ائتدی. بو هجوم و نتیجهلری بارهده یئرینده دانیشمیشیق. بو لؤوحه آیدین نشان وئریر کی، بو تاریخلرده ایلام مستقل ایدی.

شیروکدوه "رازاما" منطقهسینه اوردو یورودوب موفقیت سیز شوشا قاییداندان سونرا، احتمال م.ق. ۱۷۷۰ - نجی ایلهده اؤلدو و کیچیک قارداشی "شیموت - وارتاش - Šimut-varlash". شاه اولوب، "سیوئالار- هوپاک - sive - palar - huppak"ی نایب السلطنه ائتدی. شیموت وارتاش احتمال م.ق. ۱۷۶۸ - نجی ایلهده اؤلدو و "سیوئه - پالار - هوپاک" شاه اولدو.

م.ق. ۱۸ - نجی یوز ایللیگین ایلک روبعونده منطقهده وضعیت گرگینلهشیر و بابیل شاهى حمورابی نین مقابلینده ایلام دؤولتی "مارى - Mari" شهرینین شاهى "زیمریلیم - zimrilim" ایله متحد اولور، "اٹشنونا" حکومتی و اؤلکهسی ده، اؤللر اولدوغو کیمی، ایلامین متحدهی اولاراق قالیر. حمورابییه قارشى بو بیرلشمهده، بوگونکو ایران کردستانیندا قوتتی اراضیسی ملکهسی "ناوار - Navar" "خانیمدا اون مین نفرلیک اوردو حاضرلادی. بوندان باشقا دیاله چاینین دجلهیه قووشان اراضیسی، یعنی "مالقیوم - Malqium" منطقه سینین شاهى کی، احتمال قوتتی منطقهسی و یا اونا قونشوایدی، بیرلیگه قاتیلدی، ائلهجهده آسوری اراضی سینین "سوبار - Subar" خلقی ایلاملا متحد اولدو. شبهه سیز بو "سوبار" خلقی مشهور تورک ائلی "سابیر - سوبار - سووار - ساویر...."لردن اولموشلار.

"سیوئالار"دان سونرا قارداشی "بیرینجی کودوزولوش - Kuduzulus" م.ق. ۱۷۴۵ - نجی ایلهده ایلام شاهى اولدو. کودوزولوشدان سونرا یسه، "بیرینجی کوتیر- نهوته - Kutir - Nahhunte" (بؤیوک حاکم) شاه اولدو و اوغلو "تتمتی - آقون - Temli - Agun"نو شوش شاهزادهسی ائتدی.

بیرینجی کوتیر - نهونته،
حمورابیدن سونرا بابیلله هجوم
ائتدی و "نه نه" آلاهینین
هئیکلینی شوشا گتیردی.
آسوری شاھی آشور بانیپال بو
هئیکلی اوروک شهرینه
قایتاردی.

بیرینجی کوتیر نهونته دن
سونرا قارداشی "لیلا ایرتاش -
[Lila - irtas] " شاه اولدو. بو
شخص قارداشینین اوزون
مدتلی شاهلیغی دؤورو
ولیعهد اولدوغو اوچون
قوجاییدی و م.ق. ۱۶۹۸

[ش - ۱۵] ایلام، شوش داش قازمالاریندان، آلاهاردان بیرى.

- نجى ایلده اؤلدو و "تتمتى - آقون" شاه اولدو. بو شاه عمى اوغلو سو" تن - دن - اولى - - Tan - dan -
li "نى نایب السلطنه و باجیسی اوغلو "کوک - ناشور - [Kuk - Nasur] و شوش شاهزادهسى ائتدی.
تتمتى - آقون احتمال م.ق. ۱۶۸۵ - نجى ایلده اؤلدو و تن دن - اولى " شاه اولدو و احتمال قارداشی
اوغلو اولان "تتمتى هلکى - Temti - halki "نى شوش شاهزادهسى ائتدی. بو شخص بیر مدت سونرا
نایب السلطنه اولدو.

م.ق. ۱۶۵۵ - نجى ایلده "تن دن - اولى" اؤلدو و "تتمتى هلکى" شاه اولدو، لاکین او بش ایل
سونرا م.ق. ۱۶۵۰ - نجى ایلده اؤلدو و "ایکینجى کوک ناشور" شاه اولدو. بو شاه نایب السلطنه و
شوش شاهزادهسى تعیین ائتمه دی و اؤزو هر ایشی اداره ائتدی. نهایت او "بیرینجى شیللههه" نى
نایب السلطنه ائتدی، شوش شاهزادهسى ایسه شاهین باجیسی اوغلو "ایکینجى شیروکده" اولدو.
م.ق. ۱۶۳۵ - نجى ایلده "کوک - ناشور" اؤلدو و بیرینجى "کوتیر شیللههه" شاه اولدو، اونون
قارداشی اوغلو "تتمتى - راپتاش - Temti - rapas" ایسه شوش شاهزادهسى اولدو. کوتیر شیللههه
م.ق. ۱۶۲۵ - نجى ایلده اؤلدو و "تتمتى راپتاش" ایلام شاھی اولدو. بو تاریخدن م.ق. ۱۶۵۰ - نجى
ایله قدر "سوککال ماخ" سولالهسى شاهلارینین وضعیتی نسبتاً قارالیدیر و یالینز آدلاری واردیر
کى، لیستده وئرلمیشدیر.

سوکال ماخ سولاله سی شاهلاری، شاه اولدوقلاری ایل ایل

[جدول - ۱]

Eparli	م.ق. ۱۸۵۰	۱ ائپارتی
Šilhaha	م.ق. ۱۸۳۰	۲ شیلهاه
Širakduh	م.ق. ۱۸۰۰	۳ بیرینجی شیروکدوه
Šimut - vartaş	م.ق. ۱۷۷۲	۴ شیموت - وارتاش
Sive - palar - huppak	م.ق. ۱۷۷۰	۵ سیوئپالار - هوپاک
Kuduzulus	م.ق. ۱۷۴۵	۶ کودوزولوش
Kutir - nahunte	م.ق. ۱۷۳۰	۷ کوتیر - نهونت
Lila - ir - tas	م.ق. ۱۷۰۰	۸ لیلایرتاش
Temti - aguri	م.ق. ۱۶۹۸	۹ تنمتی آقون
Ta n - da n - uli	م.ق. ۱۶۸۵	۱۰ تن - دن اولی
Temti - halki	م.ق. ۱۶۵۵	۱۱ تنمتی - هالکی
Kuk - nasur	م.ق. ۱۶۵۰	۱۲ کوک ناشور
Kutir - Šilh - h	م.ق. ۱۶۳۵	۱۳ کوتیر - شیلهاه
Temti - raptas	م.ق. ۱۶۲۵	۱۴ تنمتی راپتاش
Kuduzulus	م.ق. ۱۶۰۵	۱۵ کودوزولوش
Tata	م.ق. ۱۶۰۰	۱۶ تاتا
Atta - merr - halki	م.ق. ۱۵۸۰	۱۷ آتتا - مئرر - هالکی
Kuk - issen	م.ق. ۱۵۷۰	۱۸ پالار ایششن
Kuk - kirvas	م.ق. ۱۵۴۵	۱۹ کوک کیرواش
Kuk - nahunte	م.ق. ۱۵۲۰	۲۰ کوک - نهونت
		۲۱ ایکینجی کوک نهونت

اورتا دؤور ایلام شاهلاری سولاله سی [۱۱۰۰ - ۱۴۵۰ م.ق.]

بو دؤورده ایلام شاهلاری داها چوخ بابیل لیلر - اککدلرله، هابئل آسوریلرله دؤیوشموشلر، بونا گؤره ده اونلارین یالنیز شاهلارینین آدلارینی گؤستر مکله کفایت لنه جه ییک:

[جدول - ۲]

kidinu	م.ق. ۱۴۵۰	۱ کیدینو
tepti - ahar	م.ق. ۱۳۷۵	۲ تئپتی - آهار
hurpatila	م.ق. ۱۳۳۰	۳ هورپاتیل

ike - lgi - halki	م.ق. ۱۲۲۰	۴ ايكن - لى - ھالكى
pahir - lssan	م.ق. ۱۲۱۰	۵ پاھىر ايششان
Attar - kitah	م.ق. ۱۲۰۰	۶ آتتار كىتاه
humban - numena	م.ق. ۱۲۷۵	۷ ھومبان - نومئنا
untas - gal	م.ق. ۱۲۵۰	۸ اونتاش قال
unpatar - gal	م.ق. ۱۲۵۰	۹ اونپاتار قال
kidin - hutran	م.ق. ۱۲۲۵	۱۰ كىدين - ھوتران
Šutruk - nahhunte	م.ق. ۱۱۶۵	۱۱ شوتروك - ناھونتھ
kutir - nahhunte	م.ق. ۱۱۴۰ دە اۆلموش	۱۲ كوتيرناھونتھ
Šilhak - in - Šušinak	م.ق. —	۱۳ شىلھاك - اين - شوشىناك
Hutlulutus - in - Šušinak	-	۱۴ ھوتلوتوش اين شوشىناك

۱۴ - نجو شاه بابيل شاھى "نبو - كدورى - اوصور" [م.ق. ۱۱۰۳ - ۱۱۲۴] زامانىدا ئىدى. ھوتلوتوش - اين - شوشىناك باجاريقلى شاه ئىدى و بابيل شاھى ايله دۆيوشموشدور. دۆيوشده ايلام شاھى مغلوب اولدو و سونرا اۆلدو. بابيل شاھى بۆيوك غنيمتلرله بابيله قايتىدى، حتى "مردوك" آلاھىنين ھىيكلينى شوشون اوزون اسارتىندن خلاص ائتتى. بو تاريخدن اعتباراً اوچ عصر ايلام حكومتىندن تاريخده ھىچ بير خبر يوخدور، معلوم اولان، مختلف ايلام ائللرى نين اتحادى داغىلميش و ھر بير ائل اۆز مستقل يئرلى حكومىتىنە مالک اولموشدور. □ □ □

ايلامىن يئننى دؤور شاهلار سولالهسى شاهلارى [۵۰۰ - ۷۴۳ م.ق.]
م.ق. ۱۱ - ۱۰ - ۹ - نجو يوز ايللىكلرده ايلاملاردان تاريخده آد گۆرونمور. آنجا م.ق. ۸۱۴ - نجو ايلده ايلام اوردوسو بابيل شاھى "ماردوك - بالا سسو - ايقىبى" نين اوردولارى سىراسىندا آسورى شاھى بئشىنجى شامشى آدادايله [م.ق. ۸۱۱ - ۸۲۳] دۆيوشور و مغلوب اولورلار و خوزستانين شمالى حيصهسى اولان زاقروس داغلارينين جنوبى قىسمى آسوريلرين اينه دوشور. بوندان يوز ايل سونرادا ايلامىن دورومو قارائليقدور.

آنجا م.ق. سگگىزىنجى عصرين اورتالاريندان بابيل و آسورى منبعلىرى گۆستهريرلركى، ايلام اميرلىرى و ايلام شاهلىقلاريني غصب ائدنلر آراسىندا ديدىشمەلر وار، يعنى داخلى اختلافلار واحد حكومتين يارانماسينا مانع اولموشدور. شېھەسىز بابيل و آسوريلرده بو اختلافلارى يئلىپىكلەميشلر. م.ق. ۸ - نجى عصرين اورتالاريندان تا يئددىنجى يوز ايللىگىن اورتالارينا قدر ايلام منبعلىرى شوشدا بئش شاهدان، بين النهرين منبعلىرى ايسە ۱۵ شخصدن آد آپاريرلاركى، ايلام شاهلىغى ادعاسىندا ديرلار. بو ضعيفلىگە باخماي اراق، ھمىن يوز ايل سورھسىندە ايلام آسوريلرين ان عىنادجيل

رقیب و دشمنلریندن بیریدى.

بابیل متلرینه اساساً م.ق. ۷۴۳ - نجو ایلدە "Humban - nikaš" [م.ق. ۷۱۷ - ۷۴۳] ایلام شاهى اولور و اوزون مدت شاهلیق ائدير. بابیل مدرکلری گؤسته ریرکی، بو شاه م.ق. ۷۲۰ - نجی ایلدە اؤز اوردولارینی بابیل حکومتی اذعاسیندا اولان "ماردوک - بالادان Marduk Baladan" - ین یاردیمینا گؤنده ریر. بو اوردو ایکینجی سارقونلادؤیوشور و "هومبان - نیکاش" غلبه چالیر و آسوریلر اون ایله قدر ایلام و بابیله یاخینلاشما ییرلار. "بیرینجی هومبان نیکاش" اولندن سونرا "شوتروک ناهوته Šulruk-nahhunte" شاه اولور. [م.ق. ۶۹۹ - ۷۱۶] بو شاه اؤزونو "انشان و شوش شاهى" (ایلام اؤلکه سینی گئنیش لندیرن) آدلاندیریر.

ایکینجی سارقون م.ق. ۷۲۰ - نجی ایلدە مغلوب اولاندان اون ایل سونرا، م.ق. ۷۱۰ - نجو ایلدە ایلاما هجوم ائدی، "شوتروک ناهوته" نى مغلوب ائتدی و ایلام شاهى داغلار قاجدی، لاکین سارقون ایلاما دقت ائتمه دی و بابیلی توتوب، بابیل سلطنتی تختینه اوتوردو. م.ق. ۷۰۸ - نجی ایلدە "اثللی پی" شاهى اؤلندن سونرا، اونون ایکى اوغلو آراسینداکى اختلاف و بیرینین آسوریلره پناه آپارماسى اوچون، ایکینجی سارقونون اوردولاری مرکزی مادین بو جنوب قسملرینه دخالت ائدیپ یوللاری اؤز اختیارلارینا آلدیلار و اونلار سیغیان اثللی پی شاهزاده سینی اثللی پی شاهى ائتدیلر.

بوتون بونلار باخمایارق، ایلام تامامیله سیردان چیخمادی. م.ق. ۷۰۳ - نجو ایلدە بابیل شاهى "ماردوک - آپال - ایدینا Marduk - apal - iddina" تازادان بابیل شاهى اولماق ایسته دیکده، "شوتروک ناهوته" یه هدیه لر گؤنده ره رک، اوندان یاردیم ایسته دی، اودا بابیله اوردو گؤندردی. آسوری شاهى "سناخریب" [م.ق. ۶۸۱ - ۷۰۴] سرعتله اوردو گؤنده ریب ایلام - بابیل اوردولارینی مغلوب ائتدی و بابیله تازا شاهى اؤز حمایه سی آلتیندا تخته چیخارتدی. دئمک ایلام شاهى "شوتروک ناهوته" م.ق. ۷۰۰ - نجو ایلدە شاهلیغینی ایتیردی.

بابیل ایلیکلرینه گؤره "شوتروک ناهوته" نین قاراداشی "هاللو شو - این - شوشیناک" [م.ق. ۶۹۳ - ۶۸۸] اونو سلطنتدن سالیب، اؤزو شاه اولدو. بو زامان سناخریب بابیله اوردو گؤندردی. بو اوردولار بابیلین جنوبوندا مشغول اولارکن "هاللو شو - این - شوشیناک" بابیلین شمالینا هجوم ائدی، "سیپپار - Sippar" شهرینی آلیر. بو زامان بابیل اهالیسی بابیله حاکم اولموش سناخریبین اوغلونو توتوب ایلاما گؤندردیلر. "هاللو شو - این - شوشیناک" اؤز متحدلریندن بیرینی بابیلین شاهى ائتدی [م.ق. ۹۴۶]. بیر ایل سونرا، م.ق. ۶۹۳ - نجو ایلدە "سناخریب" گؤزله نیلمه دن ایلامین شمالینا هجوم ائدی، هر یشی ویران ائتدی. "هاللو شو - این - شوشیناک" شاهلیقدان عزل اولوب، اؤلدورولدو و "کودور ناهوته Kudur - nahhunte" شاه اولدو. تازا شاه، "شوش" نامن اولدوغو اوچون باش کندی "ماداکتو Madaktu" و سونرا "هیدالو Hidalu" شهرینه کؤچورتدو، آنجاق "شوش" ایلامین اساس مدنیت مرکزی اولارق قالدی. م.ق. ۶۹۲ - نجی ایلدە سناخریب ایلامین

شمالینا هجوم ائتدی و ایلام شاهى یا اۆلدو و یا اۆلدورولدو.

ایلامین سونراکی شاهى "هومبان - نیمشنا - Humban-Nimena" [م.ق. ۶۹۸ - ۶۹۲] دیرکی، اونا دایر هئچ بیر ایلام کتیبه سی یوخدور. بو شاه اوردو توپلایارق، بابیلین یاردیمینا گۆندردی و م.ق. ۶۹۱ - نجی ایلده "خاللوله Xalluleh" آدلی یثرده (دجله نین ساحیلینده) باش وئرمیش محاربه ده ایلام سرکرده لری ایلام و بابیل اوردولارینی قوماندانلیق ائدیردیلر. دؤیوشده ایلاملار اوستون گلدی. م.ق. ۶۹۸ - نجو ایلده آسوریلر بابیلی محاصره ائتدیلر و شهر سقوط ائتدی. سناخریب قورخونچ و دهشتلی شکیلده شهردن انتقام آلدی و بابیلی ویران ائتدی، لاکین بو وحشیلیک قیرخ ایل سونرا م.ق. ۶۴۶ - ونجو ایلده آشور بانیپالین شوش شهرینه توتدوغو دیوانلا مقایسه ائدیلمز. هومبان نیمشنا بابیلین سقوطندان سونرا اۆلدو و بیرنجی هومبان هالتاش شاه اولدو [م.ق. ۶۸۱ - ۶۸۸]. بو شاهین بابیل ایله ایلمگیسی صمیمی ایدی. بو شاه خسته اولوب اۆلدوکده "ایکینجی هومبان هالتاش Humban - haltas" شاه اولدو. [۶۷۵ - ۶۸۰ م.ق.]. بو شاهین دا بابیل ایله علاقه سی یاخشى ایدی. آسوری حکومتی داخلینده اولان اختلاف و دیدیشمه لر بو زامان بونلاری راحت بوراخمیشدی. ائله بو زامان آسوری شاهى "سناخریب" اۆلدورولوب "اسرحدون" شاه اولور. م.ق. ۶۷۵ - نجی ایلده "ایکینجی هومبان هالتاش" بابیله هجوم ائتدی و آز مدّت سونرا ساراییندا اۆلدو و اونون قارداشی "اورتاکى Urtaqi" شاه اولدو [م.ق. ۶۶۴ - ۶۷۴]. بو شاهدان هئچ بیر یازی و کتیبه الده یوخدور. بو شاهین آسوریلرله علاقه سی یاخشى ایدی، بئله کی، آسوری شاهى آشور بانیپال [م.ق. ۶۲۷ - ۶۸۸] ایلامدا قحطلیک اولدوقدا، اونلار بوغدا گۆندردی، لاکین آز سونرا بو علاقه لر پوزولدو.

اورتاکى م.ق. ۶۶۵ - نجی ایلده گۆزله نیلمه دن بابیله هجوم ائتدی، آشور بانیپال اوردو گۆنده رب، ایلاملیلاری گئری قایتاردی. آز سونرا اورتاکى اۆلدو و "تئپتی - هومبان - این - شوشیناک Tepti - humban - in" اونون یئرینده شاه اولدو. بو شخص یئرلی شاه "شیلهاک - این - شوشیناک" نین اوغلو ایدی. بو شاه بوتون سلطنت اذعایلارینی اۆلدوردو و اورتاکى نین اوچ اوغلو آسوری حکومتینه پناهنده اولدولار و آشور بانیپال اونلار پناه وئردی. بو شاه اون ایل ساکت حاکمیت ائتدی و عبادتگاهلار تیکدیردی.

آسوریلر م.ق. ۶۵۳ - نجو ایلده ایلاما هجوم ائتدیلر، ایلام شاهى اونلارلا دؤیوشدو و دؤیوشده اۆلدو. آشور بانیپال "اورتاکى" نین آسوریلرله سیغینان اوغلانلارینی ایلامدا حاکم ائتدی. بو اوغلانلار سونرالار آسوریلرله قارشى اولدولار و بیر سیرا چکیشمه لردن سونرا آشور بانیپال م.ق. ۶۴۶ - نجی ایلده شوشو آلیب، اورانی غارت، ویران و یئرله یکسان ائتدی. آشور بانیپالین وحشیجه سینه هجومو نتیجه سینده ایلام حکومتینین مرکزییتی پوزولدو، لاکین ایلام اراضیسی آسوری ایمپراتورلوغونا ضمیمه اولمادی. آسوریلرین بابیله ووردوقلاری بو آغیر ضربه "نبوپله سر" نین [م.ق. ۶۰۵ - ۶۲۵] ایش باشینا گلمه سی ایله جبران اولدو. بابیل شاهى "نبوپله سر" ایلامی حمایت ائتدی، آلاهالارینی قایتاردی. بو زامانلار ایلامین تازا حکومتی شوش شهری اطرافیندا یاراندی.

يئنى دۇور ايلام شاھلارى [۵۰۰ - ۷۴۳ م.ق.]

[جدول - ۳]

۱	بیرینجی ھومبان نیکاش	م.ق. ۷۱۷ - ۷۴۳	Humban - nikas
۲	ایکینجی شوتروک - ناهونتە	م.ق. ۶۹۹ - ۷۱۶	Šuteuk - nahhunte
۳	ھاللو شو - این - شوشیناک	م.ق. ۶۹۳ - ۶۹۸	hallušu - in - Šušinak
۴	کودور ناهونتە	م.ق. ۶۹۲ - ۶۹۳	kudur - nahhunte
۵	ھومبان نئمنا	م.ق. ۶۹۸ - ۶۹۲	Humban - Nimena
۶	بیرینجی ھومبان ھالتاش	م.ق. ۶۸۱ - ۶۸۸	Humban - holtas
۷	ایکینجی ھومبان ھالتاش	م.ق. ۶۷۵ - ۶۸۰	Humban - holtas
۸	اورتاکى	م.ق. ۶۶۴ - ۶۷۴	Urtaki
۹	تئپتى - ھومبان - این - شوشیناک	م.ق. ۶۵۳ - ۶۶۴	tepti - humban - in - Šušinak
۱۰	تامماریتو	م.ق. ۶۴۹ - ۶۵۲	tammarritu
۱۱	ايندابىبى	م.ق. ۶۴۸ - ۶۴۹	Indabibi
۱۲	اوپونجو ھومبان - ھالتاش	م.ق. ۶۴۲ - ۶۴۸	Humban - haltas

بو دۇورده بابىل ايله ماد حكومتى رهبرى "كياكسار" آسوريلر عليهنه مشغولدورلار - ايلام خلقى و حكومتى فرصدن استفاده ائدەرك نسبتاً گئيشله نير و محكمه نير. ماد حكومتيندن سونرا هخامنشيلر تدریجە ايلام اراضيسيني توتورلار، كوروش [م.ق. ۵۲۹ - ۵۵۰] اوزونو "انسان شاهى" يعنى ايلام شاهى دا آدلانديرير.

داریوش [م.ق. ۴۸۶ - ۵۲۲] سلطنتى نين ايلک ايلينده ايلام سلطنتى نى ادعا ائدنلردن ايکى نفرينى ازدي و اوچونجوسونو ازمک اوچون يئنه ده شاهليغينين ايلک ايلينده اوردو گؤندردى. بوندان سونرا ايلام، هخامنشيلرين بير ساتراپليغى اولدو و "هوجا - Hujia" آدلاندى. هخامنش شاهلارى ايلامدا سارايلاز تيكديرديلر و شوش شهرى پارس شاهلارينين بير ايستيراحت يئرى اولدو. بئله ليکله ايلاملارين دؤولت و حكومتى هخامنشيلر واسطه سيله آرادان آپاريلدى، لاکين ايلام خلقى و اونلارين ديلي ياشادى، ايشلندى و هخامنش شاهلارى کتيبەلرينده اوچ ديلدن بيرى اولدو. تخت جمشيددن تاپيلان ايکى آرشبودن، ايلام ديلينده نئچه مين لؤو حه تاپيلميشدير کى، داريوش، خشايارشا و بيرينجى اردشير دؤوروندن دير. بو سندلرين اوخونماسى و حتى هارادا اولماسيندان بو گونه قدر خبر يوخدور.^۱

ايلام حكومتينين آرادان گئتمه سيله او خلقي ن ديلي گئيش خلق کوتله لرى داخلىندن ابدآ آرادان

*

گنتمەدى، قالب یاشارى و ایسلام دؤورو تاریخچیلری طرفیندن "خوزى" دىلى آدلاندى. بو دىل ایندى هم خوزستانین شوش اطرافى و عراقین شوشا یاخین یئرلىرى، او جمله دن "مندلى" شهرینده، همده لرستانین سونقور شهرى و اونون گئنیش اطراف کندستانلاریندا و شاید باشقا یئرلرینده قالیر، خلقلین عادى دىلى و انسیت واسطه سیدیر، اؤزوده چاغداش آذرى تورکجه سینین بیر لهجه سیدیر. شېهه سیز ایلاملاردان قالان لؤوحه لرین اوخونماسیندان سونرا، ایلام دیلینین بوتون صرفى و نحوى خصوصیت لرى گئنیش شکیلده اؤیره نیله جکدیر. بیز سونرا التصاقى دیللر، او جمله دن ایلام دیلینین عمومى قیراماتیک خصوصیت لریندن، الده اولان ماتریاللار اساسیندا، دانیشاجاییق. بورادا یوخاریدا گؤستردیگیمیز ایلام آدلاری اساسیندا یالنیز بیرجه صرفى خصوصیتیه اشاره ائتمکله کفایت له نیریک. ایلام شاهلاری سولاله لرینین گؤستردیگیمیز آدلارینین بیر سیراسینین آخیریندا "تاش" و یا "آش" شکیلچىسى واردیر کی، یئرینده گؤستردیگیمیز کیمى، او زامانلار زاقروس داغلاری اطرافیندا یاşamیش بوتون التصاقى دىللى: هوررى - گیلزان - اورارتو - قوتى - لوللوی - ماننا- ماد و حتى "هیت" خلقي داخلینده، اونلارین دیلینین صرفینده اولموش و بوگونده همین بو یئرلرین چوخوندا یاشایان خلقلرین دیلینده واردیر، او جمله دن آذرى تورکجه سینده "دش" شکیلچىسى شکیلینده "بیرگه لیک" معناسى داشییان بیر شکیلچیدیر، نئجه کی، یولداش، قارداش، سیرداش، صنیفداش، مسلکداش، مهتاش، تیمورتاش و کلمه لرینده گؤروروک. بو شکیلچی تاریخ بویو بوتون تورک سیستملى دیللرده ایشلنمیشدیر و بیز یئرینده بونا اشاره ائتمیشیک.

□ □ □

مدنیت و هنر

شېهه سیز ایلام مدنیتی چاغداش ایرانین ان اسکی و دونیانین بیرینجى مدنیتلریندن اولموش او مدنیتین مرکزینده دایانمیشدیر کی، ان قدیم دؤورلرده بوتون آذربایجان، ایرانین غربى و مرکزى اراضیلرینده یارانمیشدیر. بو مدنیت او دؤورلرده گؤستردیگیمیز ولایت و ایالتلرده موجود اولموش واحد هنر و صنعت آتموسفئرینین مرکزینده دایانان مدنیتلردن اولموشدورسادا، هامان دؤورلرده آذربایجانین غربى منطقه لرینده "اره تته" (آراتتا) دایانمیش علم، تکنیک، مثالوژى، معمارلیق، هنر و اینجه صنعت دن جدی شکیلده تأثیرلنمیشدیر. "اره تته" مدنیتی باره ده یئرینده گئنیش دانیشیلاجاقدیر. ایلاملاردان قالان اثرلر گؤسته ریر کی، اونلارین هنرى اولدوقچا یوکسک سوبیه ده اولموشدور. آسیانى خلقلر، او جمله دن سومرلر، ایلاملار، کاسسیلر، هورریلر و ... یونانلیلار و روملاردان چوخ اؤللر، بشریتین بیرینجى یوکسک کیفیتلى و معنالى مدنیت، اینجه صنعت و هنرىنى یاراتمیشلار. بو هنر سونرالار یونان، روم و منطقه میزین بوتون خلقلرینین مدنیتی و هنرىنه جدی تأثیر گؤستریمشیدیر. نمونه اولاراق ایلاملارین ایکی هنر اثرینی نظردن کئچیرتمک اولار. ایلام ملکه سی "نایر آسور"ون "شوش" قارینتیلاریندان الده ائدیلمیش ناقص هئیکلى، هنر و هئیکل تراشلیق صنعتی جهندن، اوندان چوخ سونرالار یارانمیش روم و یونان صنعت اثرلریندن، زمان فرقىنی نظره آلدیقادا، چوخ یوکسک و

پیشگین دیر. هئیکلده قادیان انداملارینین گؤزللیگی، نسبتی اولدوقجا ماهرانه یونولموشدور بوی و دولغونلوق جهتدن هئیکل ان اوزل تورک قادینلارینی خاطرلادیر. هئیکلین اوزون، چینلی، ناخیشلی، گوللو گئنیش اتکلری، کئچمیش عصرلر و حتی بعضاً ایندیکی قادیان فیستانلارینی نظرده جانلاندیریر. بو پالتار و اونون ناخیشلاری ایلاملارین یوکسک مدنیتیندن حکایت ائدیر. بو اثر ایلام هئیکل تراشلیغیندان کیچیک بیر نمونه دیر. بو اثرلرین اؤزلریندن سونرا گلن یونان و روم هئیکل تراشلیق صنعتینه تأثیری گؤز اوْنوده دیر.

شوش قازنتیلاریندان اونلارچا گؤزل اثرلر الده ائدیلمیشدیر، هامیسی آوروپا موزه لرینده ساخلانیلماقدادیرلار. بو اثرلردن بیر ایلام آلاهملاریندان بیرینی نشان وئرن داش قازمادیر. بو داش قازماداکي آلاه هئیکلی جانلیلیق نقطه - نظریندن دقته لایق دیر. داش قازماداکي ایلام یازیلاری و حیاتین مختلف ساحه لریندن وئریلمیش لؤوحه لرده گؤزلدیر. □ □ □

ایلام خلقی یاشادی

ایلاملار م.ق. ۵۴۵ - نجی ایلهده حاکمیتی الدن وئردیلر، تاریخ و سیاست صحنه سیندن چیخدیلار، لاکین بیر میللت اولاراق آرادان گئتمه دیلر.

ایلام حکومتمین آرادان گئتمه سیندن هله چوخ اوللر، بابیلین ایکینجی سولاله سی دؤورو [م.ق. ۱۷۱۰ - ۲۰۶۸] "هیت" ایمپراتورلوغونون آنادولودا یارانماسی، هابئله اوچونجو بابیل سولاله سی دؤورو [۱۱۸۵ - ۱۷۶۰] کاسسیلرین حاکمیت گلیب هر طرفدن ایلاملاری احاطه ائده رک سیخیشدیرماسی نتیجه سینده ایلاملارین یئرلری محدودلاشیردی. پارسلار بوگونکو فارس ولایتینده، خوزستان دوزنلیکلرینین شمالیندا (بختیاریلرین بوگونکو یئرلرینده) و لرستان داغلاریندا یئرله شه رک ایلاملاری سیخیشدیردیلار. هابئله آریالار زاقروس داغلارینین (بوگونکو آذربایجانلا ترکیه آراسینداکی داغلار) غربینده و آغری داغی اطرافیندا یئرله شیب اورارتولاری و داغلیق منطقه لرده یاشایان آسیایی خلقلری: ایلاملار، هورریلر، کاسسیلری ... سیخیشدیریب اونلاری شرقه طرف، بو گونکو آذربایجان تورپاقلارینا گئتمه گه مجبور ائدیله. بونلاردان علاوه بابیلده حکومت ائدن سامیلرده جنوبغربدن ایلاملاری، گونو - گوندن آرتان فشارا معروض قویدولار. هر طرفدن آرتان بو فشارلار نتیجه سینده، زامان کئچدیکجه ایلاملارین تورپاقلاری محدودلاشیردی. آرلردن ایلاملارا وارد اولان بو فشارلار بیر سیرا طبیعی نتیجه لره سبب اولدو:

۱ - ایلاملارین زاقروس داغلاریندا یاشایان حیصه سی، هابئله اورمو گؤلونون غربینده یاشایان آسیانی هورریلرین بیر قسمی، غربدن گلیمیش آریرلرین (ارمنیلر و کوردلرین بابالاری) فشاری نتیجه سینده، مجبوری حالدا، شرقه دوغرو، زاقروس داغلارینین شرقینه، آذربایجانین غربینه، اورمو گؤلونون غربی، شمالی و جنوبونا طرف گلیب یئرله شیر و تقریباً ۲۵۰۰ - ۲۰۰۰ ایل اوزاماندان اؤل، اؤزلریندن و یاسومثرلردن آیریلیب بوگونکو آذربایجان تورپاقلاریندا یورد سالیب قالمیش و آرتیب

خلقلره چئوریلیمیش و دیللری اونلار یاخین اولموش "قوتی"، "لولوبی" خلقلریله بیر اراضیده یاشاماغا باشلاپیر و اونلار کیمی و بوتون تورک اصللی ائللر کیمی، کیچیک شاهلیقلار و امیرلیکلر شکلینده، بیرى - بیرله قونشو، لاکین مستقل حالدا حیات سورورلر. بو کیچیک شاهلیقلار گله جک "ماننا" حکومتینی تشکیل ائده جک خلقلرین بیر نئچه سینی تشکیل ائدیرلر. آریالار ایران فلاتینا گلدیکلری همین بو زامانلاردا، طبیعی اولاراق بوگونکو آذربایجان - همدان - قزوین جنوبو، غربی و شرقینده یئرلشمیش "قوتی - لولوبی" و اونلار کیمی، آذربایجانین ایلکین آسیایی خلقلریله قونشو اولور و اونلاری فشار آلتینا قویورلار. لاکین، اوللر گۆردوگوموز کیمی، قوتی - لولوبی - ماننا خلقلرینین مقاومتی نتیجه سینده آریلر ماد تورپاقلارینی ترک ائدیپ ایرانین باشقا یئرلرینه گئتمک مجبوریتینده قالیرلار.

۲ - یوخاریدا گۆردوک کی، زامان - زامان ایلاملار قارشی آرتان فشارلار نتیجه سینده نهایت م.ق. ۶۴۵ - نجی ایله اونلار تاریخ صحنه سیندن چیخاریلدیلار. لاکین ایلاملار مدنی جهتن او قدر یوکسک سوییه ده اییدیلر کی، سیاسی جهتن مغلوب اولوب تاریخ صحنه سیندن اوزاقلانسا دیلارسادا، مدنی و دیل جهتن منطقه خلقلری اونلارا محتاج ایدیلر. بونا گۆرده ایلاملار سیاسی جهتن سامیلر و آریالارین مقابلینده مغلوب اولاندان سونرا، ایتگین و محدود حالدا یاشادیقلاری زامانلاردا، دیللری منطقه دۆولت لری و خلقلرینین استفاده ائتدیگی اؤنملی دیللردن بیرى اولاراق قالدی. حتى بو وضعیت داریوش دؤرونه قدر دوام ائتدی. تاریخدن معلوم اولدوغو کیمی، کوروش اؤز کتیبه لرینی پارس، ایلام و اککد دیللرینده یازدیرمیش و اونلاردا اؤزونو "انسان شاه"، یعنی "انسانلارین (ایلاملارین) دا شاهی آدلاندیرمیشدیر.

دوقتور پرویز ناتل خانلری: "معلوم دئییلدیر کی، ایلام دیلی هانسی تاریخدن تامامیله ترک ائدیلب اونودولوموشدور"^۱ دییه، ایلام دیلینین اونودولما تاریخینین بللی اولماماسینی بیلدیریر. گۆروندوگو کیمی، دوقتور خانلری نین منظورو، شبهه سیز ایلام دیلینین رسمیتدن دوشمه سیدیر، یوخسا ایلام دیلی، ایلاملار تاریخ صحنه سیندن چیخاریلماقلا تام آرادان گئتمه میش و آز زاماندا آرادان گئده بيلمزدی. حاکمیتی ایتیردیکدن سونرا نه ایلام خلقی، نه ده ایلام دیلی آرادان گئتمه میش و هر بیرینین اؤزونه خاص و بیرى - بیریندن فرقله نن سرگذشتی اولموشدور.

الف) ادبی ایلام دیلی نئچه مین ایل مدّتینده منطقه میزین بیر دیلی کیمی تکمیل لشمیشدی، بونا گۆرده ایلام خلقی سیاست و حاکمیتدن اوزاقلانسا دیلیریلدیکدان و تاریخ صحنه سیندن کنارلانسا دیلیریلدیکدان سونرا اونون دیلی تازا خلقلر و حکومتلر طرفیندن استفاده ائدیلمزدی. لاکین حاکمیتی تازا اله آلمیش خلقلر حاکمیتده محکم له شیب دیللری تکمیل لشدیکجه، بیر طرفدن سیاسی و دۆولتی احتیاجلارینی اؤز دیللرینده اؤده ییر، او بیرى طرفدن ایسه دۆولت حمایه سیندن

محروم اولان ایلام دیلینی باشا دوشمور و نتیجه ده اونو ترک ائدی لر. ایلاملار سیاستدن قیراقلاندیق دان سونرا اونلارین دیلینین فارس لار طرفیندن استفاده اولونماسی واقعی تینی "ا.م. دیاکونوف" دا تأیید ائده رک یازمیش دیر: "سونراکی تدقیقاتلار گؤستریر کی، ایلام دیلی پارسدا، فارس دیلیندن قابق رایج اولموش دور و هخامنیشلر دؤورونده پارسدا دؤولتی - اداری دیل ایدی."^۱

ب) شبهه سیز عصرلردن بری رسمی، ادبی دؤولت دیلی اولموش ایلام دیلی، ساده ایلام خلقینین دانیشیق دیلیندن فرقلنمیش دیر. ساده دانیشیق خلق دیلیله ادبی یازی دیلی آراسیندا اولان بو فرق زامان کئچدیکجه بیر طرفدن طبیعی حال کیمی آرتیش، او بیر طرفدن ایسه ایلاملار حاکمیتی ایتیردیکدن و ایلام دیلی و یازسی اؤزگه میللتلر و دؤولت لری یازی دیلی اولدوقدان سونرا، ایلام خلقیله علاقه سی کسیدیلگی اوچون، داهادا آرتیش دیر. ایلام خلقی تاریخ صحنه سیندن و سیاست میدانیندن سیلینه رک ایتگین و گمنام شکیلده، باشقا ازیلمیش خلقلر کیمی، یاشاماغا باشلامیش دیر. تاریخ صحنه سیندن سیلینیب ایتگین یاشاماق او دئمک دئییلدیر کی، بو میللت و اونون دیلی آرادان گئتمیش دیر. بو گون دونیانین بؤیوک اولکه لرینده نه قدر، آدی هئچ کیمه بللی اولمایان، میللتلر یاشاییر!!

حاکمیتی ایتیردیکدن سونرا ایلام خلقی آدینی بئله الدن و ئرمیش دیر سه ده، یاشامیش و خصوصیه خوزستان طرفلری و ایلاملارین پایتختی اولموش شوش شهری و اونون اطرافیندا، اؤز دیلینی ده ساخلامیش دیر. حتی بو دیل ایسلام دان سونرا ایلک عصرلره قدر یاشامیش و ایسلام تاریخ چیلری و جغرافی عالیم لری او دیلی "خوزی" آدلاندیرمیشلار. معاصر عالیم لر، قدیم ایسلام عالیم لرینین گؤستر دیگی "خوزی" دیلینی هامان ایلام دیلی بیلیر و یازی لاریندا بئله ده قید ائدی لر. نمونه اوچون دوكتور سید محمد علی سجادییه نی گؤستر مک اولار.^۲

ایسلام دؤورو عالیمی اصطخرینین "مسالك الممالك" اثرینده بو باره ده اوخویوروق: "خوزستان لیلارین فارسی و عربی دیلیندن باشقا آیری بیر دیل لری ده واردیر کی، "خوزی" آدلانیر و او دیل نه عبری، نه سترانی (آسوری) و نه فارسیدیر.^۳ اصطخرینین بو سؤزلری هر شئیدن اؤل، بو بحثین اولینده دئیگی میز سؤزلری تکمیللشدیریر. قابقلار دئمیش دیک کی، آریالار منطقه میزه گلمه دن اؤل منطقه ده بیر سامی دیلی خلقلر و ارایدی، بیرده اونلارین عکسی اولان التصاقی دیلی خلقلر - آسیانی خلقلر (سومترلر، ایلاملار، کاسسیلر، قوتیلر، ...) بؤیوک عالیم اصطخری ایسلام دان نئچه عصر سونرا یازی ر کی، خوزستان لیلارین "خوزی" دیلی نه سامی نه ده آریایی ایدی، یعنی کئچمیشده بو یئرلرده یاشامیش ایلاملارین دیلی کیمی التصاقی و شبهه سیز اونلارین دیلینین قالیغی

* ۱ - ماد تاریخی، ص ۶۲.

۲ - مجله دانستیها، شماره ۱۹۳، اول آبان ۱۳۶۶، ص ۲۲.

۳ - تاریخ زبان فارسی، خانلری، ص ۱۸۳.

اولموشدور. ديگر طرفدن اصطخرينين بو سۆزلىرى گۆستەريركى، ايلاملار و اونلارين ديللرينين قاليغى ايسلامدان نئجه عصر سونرادا وارايميش. هر چندكى، يوخاريدا اشاره ائتديگيميز يثرده خوزيلرين ايسلامدان سونرا قالماسينى آقاى دوقتور پرويز ناتل خانلرى شبيه آلتينا آلميشدير، لاکين واقعيتده ايلام - خوزى دىلى، نه اينكى ايسلامدان سونرا، اونون ايلک عصرلرينده اؤز حياتينا ادامه وئرميش، حتى بو گون بئله بو ديلين قاليغى و او ديلده دانيشانلار هامان خوزستاندا و ايلاملارين پايتختى اولموش "شوش" شهرى اطرافيندا ياشاماقداديرلاركى، آشاغيدا اونا اشاره ائدهجک بيک. ايسلام دؤورونون بير سيرا عاليملىرى اؤز اثرلرينده گۆسترميشلركى، سامى و آرى اولمايان "خوزى" دىلى ساسانيلر زامانيندادا ياشاميش و او دؤورون سايلان ديللريندن بيرى اولموشدور. لاکين بوتون بؤيوک ايسلام عاليملرينين دئديکلرينين خلافينا اولاراق آقاى دوقتور پرويز ناتل خانلرى اثرينين يوخاريدا اشاره ائتديگيميز صحيفه سينده يازميشديركى، "خوزينى... ايرانى لهجه سى بيلمک لازيمدير." شيهه سيز دوقتور خانلرينين "ايرانى لهجه" دن مقصدى آريايى لهجه و يا هند - آوروپايى لهجه دير. دوقتور خانلرى بو بؤيوک علمى فيکرينه هئچ بير سند، دليل و مدرک گۆسترمير، لاکين بيز بوگونکو خوزستانين ميللى ترکيبينده دوقتور خانلرينين فيکرينين عكسينى و کئچميش ايسلام عاليملرينين فيکيرلرينين دوغرولوغونو مشاهده ائديرىک.

بو مسئله نى ايشيقلانديرمادان اؤنجه قيد ائتمک لازيمديركى، بو گون دونيانين ان اؤنملى تارىخ متخصصلرينين دئمک اولار هاميسى ايلاملارين التصاقى دىللى اولماسيندا شبيه ائتميرلر و آرتيق بو مسئله تارىخ علمينده مباحثه سيز و حتمى دير. بيزده يثرينده ايلاملارين دىلى باره ده "آسيانى خلقلرين دىلى" موضوعوندا اطرافلى شكيلده بحث ائتميش و ديلچى ليک باخيميدان علمى دليللر گۆستهرىرک، کجه ايلاملارين دىلى دئييل، سومئر، کاسسى، قوتتى، ... خلقلرينين ده ديللرينين التصاقى اولماسينى ايضاح ائتميشيک. بورادا يالنيز نمونه اولاراق کئچميش سووت عالمى "ام. دياکونوفون" بو باره ده يازديغينى عينى ايله نقل ائديرىک: «... ايلام ديلينده کلمه نى تشکيل ائدن حيصه لرى دوزلتمه گين خصوصى اوصولو هامان الحاقى و يا "آگلوتيناتيو" اوصولودور. يعنى هر بيرينين خصوصى وظيفه ايفا ائدن آيرى - آيرى عنصرلى بيرى - بيرينه ياپيشديرماقدير. بو اصل آلتاي (تورک و مغول)، تونقوس، منچورى، فنلاند، اويغورى، ژاپونى و چوخلو باشقا ديللره مخصوصدور.^۱ بورادا دياکونوفون اويغور ديلينى تورک ديللريندن آيرماسى قوييه دير، چونكى بو ديل ده تورک سيستملى ديللرين بيريدير. بو قونودا آذرى تارىخ چيسى "ى. على ئو" ينده سۆزلرينى بورايا علاوه ائدک. او يازير: "اؤز تپينه گۆره ايلام دىلى هئچ بير فلئکتیویلیک تصريف اساسيندا ده ييشن(عنصر و اولمايان پارلاق - آيدين) افاده اولونان آگلوتيناتيو ديلدير. آدلارين و فعللرين کؤکو (اوزه يى) ده ييشمير. بو علامتینه گۆره ايلام دىلى، قفقاز ديللرينه دئييل، اورال - آلتاي ديللرينه دها

یاخیندیر.^۱ خوزستانین تاریخی نظره آلدیقادا گؤروروک کی، اورادا ایسلاما قدرکی دؤورده ایلام خلقیندن سونرا تاریخ معین آریایی خلقین و ائللین خوزستانا گلیب، اورایا حاکم اولاراق یاشاماسیندا هنج بیر معلومات و ثمریر. حتی اگر ایلاملار، حاکمیتی ایتیردیکدن سونرا، بعضی ائللرینین اورتا آسیا قایتماسینی فرض ائتسکده، آریالارین، فارس ایالتینه حاکم اولدوغو کیمی، خوزستانا حاکم اولماسینی تاریخ گؤستریر. بوتون بونلار باخمییاراق، معلوم دئییلدیر نه اوچون بؤیوک دیلچی عالیم دوکتور پرویز ناتل خانلری خوزی دیلینی مدرکسیز ایرانی لهجه گؤستریمیشدیر. قدیم دؤورلردن خوزستاندا عربلرده اولموشلار. ایسلامین غلبه سی و یایلماسی، بصره نین اونملی مدنی و حربی مرکز اولماسی خوزستاندا اولان عربلرین سایینی آرتیردی. ایگیرمینجی عصرین اوللریندن خوزستاندا نفت یاتاقلارینین کشفی و چیخاریلماسی بوتون ایران میللتلرینین ایش قوه سینین اورایا جلب ائتدی. پهلویلر دؤورو خوزستانی فارسلاشدیرماق فارس حاکملرینین دقت مرکزینده دایانندی. لاکین بوتون بونلارلا برابر، دئمک اولار کی، خوزستانین کنديستان یئرلرینین وضعیتی دگیشمه دی. نفت چیخارمانین قیزغین زامانی اولان محمد رضا شاه سلطنتینین اورتالاریندا، ایلاملارین پایتختی اولموش "شوش" شهرینین یئری ایله عراق سرحدلری آراسیندا بیر سیرا کندلر مؤوجود ایدی کی، اهالیسی آذری دیلینه یاخین خصوصی بیر تورک دیلی لهجه لریندن بیرینده دانیشاردیلار. بو کندلر کیچیک بیر ماحال تشکیل ائلدردیلر. بو تورک دیللی کندلیرین قوجالاری و قاری آنالاری اؤزلرینی "اشکانی" آدلانديرادیلار. بو تورک دیللی کندلردن عراق تورپاقلاریندا واردير. ایستر ایران، ایسترسده عراق تورپاقلاریندا یئرلشن بو تورک کندلرینین هامیسی واحد بیر منطقه ده یئرلشیرلر و حقیقته ده بیر خلقین یادگاریدیلار. عراق تورپاقلاریندا کی بو کندلردن "بدره"، "قازانیه"، "خانقین"، "مندلی" ... کند و قصبه لرینی گؤستریمک اولار. مؤلف "خانقین" و "مندلی" اهالیسیندن اولانلارلا دوست اولموش و اونلارین دیللیله یاخیندان تانیش اولموشدور. اونلارین دیلی آذری تورکوسونه یاخین خصوصی بیر تورک لهجه سیدیر. معلوم دئییلدیر نئچه ایلیک ایران - عراق محاربه سی بو کندلری نه حالا سالمیشدیر. بیزیم فیکریمیزجه بونلار هامان "خوزی" لرین قالیقلا ریندان عبارتدیرلر کی، اؤزلرینین اصلی ایلاملار دؤورانیندان قالمیش و سونرالار مادلار، اشکانیلر، ساسانیلر دؤورلری یئنی - یئنی تورک آخینلاريله گوجلنمیش، شوش شهری رونق لندیکده یئنی تورک طایفالارینی اؤزونه جلب ائتمیش، ایسلامدان سونرا کی یئنی - یئنی تورک آخینلاريله آرتیب گوجلنمیش و بئله لیکده زامانیمیزا گلیب چاتمیشلار. بو قدیمدن قالان تورکلرین دیلی، نفت صنایعيله علاقه دار اولاراق خوزستانا گلن آذری تورکلريله مراوده نتیجه سینده، بو دیله نسبتاً یاخینلاشمیشدیر. گؤروندوگو کیمی، ایراندا تکجه آذربایجان دئییلدیر کی، اورادا، ایلك گونلردن التصاقی دیللی خلقلر یاشامیشلار، بلکه باشقا یئرلرینده ده بو وضعيت اولموشدور.

۴- "ھیت" لر

بوخارىدا گۆردۈك كى، م.ق. اون يىددىنچى عصرىن اورتالارىندا "ھیت" ايمپىراتورلۇغو بۇيۇك بابىل حكومتىنى يىخىب تورپاقلارنى الە كئچىردى. بعضى تارىخچى و حقوق شوناس عالىملر، او جملە دن على پاشا صالح "ھیت" خلقىنى آرى نژاد گۆستەرىرلر.^۱ بىر صورتدە كى، بۇيۇك تارىخچىلرین فېكرىنچە، آريالار ميلاددان ۹۰۰ ايل قاباق شرقدن ايران فلاتىنا و منطقە مىزە آخماغا باشامىشلار. بونا گۆرە حتى پىرنيا "ھیت" خلقىنى آرى نژاد قىد ائتمىر. پىرنيا "ھیت" خلقى بارەدە بئله يازىر: «۱۸۴۰ - نچى ايله قدر "ھیت" لردن معلومات يوخىدى، لاکىن ايندى معلوم اولموشدور كى، اونلار م.ق. ۱۷۰۰ - نچو ايللر حدودوندا كيچىك آسيادا (بوگونكو آنا دولو) قدرتلى دؤولت ياراتمىشلار و بو حكومت مين ايل دوام ائتمىش و نهايت م.ق. يىددىنچى عصرده آسوريلرين طرفىندن منقرض اولموشدور»^۲.

پىرنيا "ھیت" لرین اصلى و ھازادان گىلمەلرى بارەدە ھىچ نہ يازمىر، لاکىن قديم تارىخ متخصصلىر قىطعى شكىلدە گۆستەرىرلر كى، "ھیت" خلقى دە، سومثرلر و ايلاملار كىمى، اورتا آسيادان قفقاز و آذربايجان يولوايله گليب بوگونكو آنادولو تورپاقلارینين ايلک اينسانلارى، حكومت و مدنيت يارادانلارى اولموشلار.

بئله نظره گلىر كى، بوگونكو آنا دولو تورپاقلارینين ايلک اينسانلارى و جمعیتلرى نۇقطة نظرىندىن، ھامىسىنین وضعیتی عینی شكىلدە اولمامىشىدىر. بو يئرلرین شرقى و غربى قىستلىرى بو جھەتدن فرقلى تارىخلره مالک اولموشلار:

۱ - حقوق تارىخى، على پاشا، ص ۸۲.

۲ - پىرنيا، ج ۱، ص ۴۸ - ۴۹.

۱- آنادولو تورپاقلارینین شرق قىسمتلىرى: وان گۇلو اطرافلى، اونون شرقى حىصّهسى، زاقروس داغلارینین غرب ياماجلارى، آغرى داغینین غرب اتکلىرى و قارا دنیز ساحیللرینه قدركى يىرلىرى قديم تارىخ چیلر “وان” و يا “اورارتو” اۆلكهسى آدلاندىرمیشلار. قديم آذربایجان تارىخیندن دانىشارکن اورارتولاردان دانیشا جاییق. میلادی ۱۸۴۰ - نجى ایلدن بو یئرلرده علمى قازىنتى ایشلىرى آپاریلیپ و چوخلو اثرلر الدّه ائدیلمیشدیر کى، بۆیوک حىصّهسى ارمنیستاندا یئرلەشن “اوچ کلیسا” دا (آچمیادزین) ساخلانیلیر. بو تارىخى اثرلر هله کفایت قدر تحقیق اولونوب ایشیقلا ندیر یلمامیشدیر. وان - اورارتو حکومتینین اۆلر میخی - آسورى الیفباسى و سونرالار اۆزلرینه خاص میخی الیفبالارى اولموشدور.

وان - اورارتو خلقى، آریالارین منطقه میزه گلمه سیندن چوخ اۆلر بو تورپاقلاردا اولموش، حکومت و پارلاق مدنیت یاراتمیش، ایلر بویو آسوریلرله دۇیوشموش و ماننا قوتتى - لولوبى تورپاقلارینا هجوملار ائتمیشلر. وان - اورارتو خلقى، بوتون تارىخ چیلرین تصدیقینه گۆره، آسیانى خلقلردن و دیللىرى التصاقى اولموشدور.^۱

تازا تحقیقاتلار گۆسته ریر کى، سومر و یا ایلام آخینلاریندان آریلاراق یورد سالیب اورمو گۇلونون جنوبیغرینده زاقروسون غربى و توروسون شرق اتکلىرىنده یاشامیش، احتمالاً ارتتەلر (آراتتا) اۆلادی اولموش هورریلر م.ق. ۲۴۰۰ - ونجو ایلده دۇرد سمته کۆچموش و اونلاردان بیر عده سی شمالغرب و بیر عده سی شمالا گئدیپ قالمیشلار. بیرینجیلر غربى آنادولودا “هیت” خلقى و دۇولتىنى، ایکینجیلر ایسه شرقى آنادولو و “وان” گۇلونون شمالى و اطرافیندا، زاقروس داغلارینین غربینده اورارتو خلقى، دۇولتى و مدنیتىنى یاراتمیشلار.

سونرالار “هیت” خلقى آسوریلر، آسوریلرله اورارتولار ایسه ماد حکومتى، “کیاکسار” طرفیندن آرادان آپاریلاندان سونرا م.ق. ۵ - ۴ - نجى یوز ایلیکلرده آریالار غربدن “هیت” و “اورارتو” لارین اراضیلرینده ایره لیلە میشلر.

۲ - آنادولو تورپاقلارینین غرب قىسمتلىرى، بوگونکو وان - ارزرومدان توتموش آزالیق دنیزى و بوغازلار اقدركى یئرلرین ایلک اینسانلارى و جمعیتلرینه گلدیکده، تارىخ چیلرین فیکرىنجه، بونلار “هیت” لر اولسوشلار. “هیت” خلقى اورتا آسیادان منطقه میزه اولان اوچونجو ائللر آخینینین محصولدور. بعضى تارىخ چیلره گۆره بو آخینین م.ق. اوچونجو مین ایلیگین سونلاریندا، یعنی ۲۰۵۰ - نجى ایل حدودلاریندا باش وئرمیشدیر.

قديم تارىخ متخصصلىرى گۆسته ریرلرکى، هیت شاهی “مورشیلیش” م.ق. ۱۷۰۰ - نجویلده بابل حکومتیله دۇیوشوب، اونو مغلوب ائتمیش و تورپاقلارینى اۆز ایمپراتورلور غونا قاتمیشدیر. بو حادثه گۆسته ریر کى، “هیت” خلقى م.ق. ۱۷۰۰ - ونجو ایلدن چوخ اۆلر آنا دولویا گلیب

دؤولت ياراتمىشلار. ھەر ھالدا اورتا آسيادان گلن بو يىنى ائل آخىنى كۆك و دىل جھتدن اۆزلىرىنه ياخين اولان وان - اورارتو خلىقنين غربى حصه لىرله قووشوب آرالىق دنيزينه قدركى تورپاقلاردا ايره لى گئدىب يئرله شىر، حكومت و ايمپىراتورلوق يارادىرلار. ھىت ايمپىراتورلوقو م.ق ۱۵ - نجى عصرده "شوبىلو يوماش" آدلى سلطانىن حاكمىتى دؤورونده اۆزونون ان قدرتلى و كامل دؤورونه چاتمىشىدىر. بو سلطانىن رھبرلىگى آلتىندا "ھىت" حكومتى سورىھيله كىچىك آسىا آراسىنداكى بوتون اراضىنى توتوب "مىتانى" ايمپىراتورلوقونو (دجله و فرات چايلارنinin شمالى حوزەسىندە) اۆزلىرىنه تابع ائتىدىلر. سونراكى ھىت سلطانلارى مصرين داخلى اختلافلارنىدان استفاده ائدەرک سورىھ و فلسطىنە گىردىلر. م.ق ۱۴ - نجى عصرين سونلارى و ۱۳ - نجى يوز اىللىگىن اۆللىرىندە "ھىت" حكومتى ايله مصرلىلر آراسىندا شىدتلى دؤيوشلر باش وئردى و نهايت مصر فرعونو "II رامسس" ايله صلح مقاولەسى امضالاندى. بو قرارداددا گۆرە سورىھ نين شىمال تورپاقلارى ھىت دؤولتىنە وئرىلدى. بو زامان "ھىت" دؤولتى ان قدرتلى دؤورونو كىچىرىدىر، لاکىن سونرالار ضعیفله يىر. م.ق. ۱۲۰۰ - نجى ایل حدودلاریندا "ائۇه" دنیزی آدالارینين ساكىنلرى كىچىك آسىا، سورىھ و فلسطىنە هجوم ائدەرک "ھىت" ايمپىراتورلوقونو آرادان آپاردىلار.

"ھىت" مدنيتىندن چوخلو اثرلر الدە ائدىلمىشىدىر، لاکىن، "ھىت يازىلارى" و "ھىت خطى" بوگونه قدر تام دىقق اوخونمايمىشىدىر. م.ق ۱۸۹۰ - نجى ایلدە قديم "ھىت" تورپاقلاریندا علمى قازىتنى ايشلرى آپارماق اوچون "رامسى - Ramsay" آدلى عالیمين رھبرلىگى آلتىندا اوكسفوردان بىر ھىأت گۆندەرىلدى. بو ھىأت چوخلو اثرلر و داش قازما لؤوھلر الدە ائتمىشىدىر كى، بئرىلن موزەسىندە ساخلانماقدادىر. فرانسالى و آلمانلى تارىخ عالیملىرى دە "ھىت" حكومتى اراضىسىندە تحقيقاتلار ائتمىشلر.

"ھىت" ايمپىراتورلوقو اراضىسىندە آپارىلمىش آرخئولوژى تحقيقاتلار اساساً اۆللىر اونون باش كندى "پئتئرىوم" شھرى اولموشدوركى، بوگونكو "بوغازكۆى" اراضىسىندە يئرلشمىشىدىر، سونرالاريسە فرات ساحىللىرىندە يئرلشمىش بىر شھر اولموشدوركى، بوگونكو "قاراقامىش" اراضىسىندە ايدى.

"ھىت" خلقى و مدنيتى بارەدە آپارىلمىش تحقيقاتلار ھلە كامل دئىلىدىر. "بوغازكۆى" دە آپارىلمىش علمى قازىتنى ايشلرى نتيجه سىندە "ھىت" شاھلارنinin بۇيوك آرشيوى يئر آلتىندان چىخارىلمىش و معلوم اولموشدوركى، "ھىت" خلقى اۆل ھىروقليفدن و سونرالار ميخى خطدن استفاده ائتمىشىدىر. چئك عالمى "ھروزنى - Hrozný" ھىت حرفلىرىنى معین ائتمىشىدىر. "ھىت" ايمپىراتورلوقو اراضىسىندەكى قازىنتىلاردان ھىكل لىر، برجستە و قابارق تارىخى ناخىشلار و سايرە قيمتلى تارىخى اثرلر الدە ائدىلمىشىدىر كى، "ھىت" مدنيتىنinin عظمتىندن حكايت ائدىر.

"ھىت" اھالىسىنinin اساس ايشى حيواندارلىق، اكىن چىلىك، باغداریلق و مؤو بئجرمك ايدى. "ھىت" خلقى داخلىندە شاھلار، مقام جھتدن "گونش آلاھىلە" بىر ايدىلر. "ھىت" ايمپىراتورلوقوندا دربارلر

- کاهینلر، دۇيوشچولر، بورج و ئرنلر و تاجرلرین ده رولو بۇيوک ایدی. "هیت" ایمپراتورلوغو مصر و سایرہ منطقه اۆلکه لرله گئیش تجارت علاقہ سینہ مالک ایدی. □ □ □

هیت توپلومونون اجتماعی قورولوشو

هیت توپلومونون اساس حیصہ سینى اشتراکی جمعیتلرین عضولری تشکیل ائدی. اشتراکی جمعیتلرین تورپاقلاری واحد و بۆلۈنمزایدی، آنجاق بعضی حیصہ لر بۇيوک باشلارین عاییلہ لرینین الینده اولاردی. بو سون حیصہ لرین عاییلہ باشچیلاری جمعیتده عمومی مسئول و دؤولت قارشیسینداکی عهده چیلیکلره جواب و ئرن و مسئول اولاریدیلار. بو باشچیلار عینی زاماندا قاضی و حکم ائدن ایدیلر، اونلار عاییلہ عضولری آراسیندا باش و ئرن اختلافلار، قانون سوزلوقلار و عضولرین تۇرتدیکلری جنایتلر بارهده قضاوت ائدی. حکم و ئردیلر. بو خصوصیتلر ائل، اوبا، قبیله و طایفا قورولوشو قایدا - قانونلاری، بیلدیگیمیز کیمی تورک ائللرینین قدیم عادت - عنعنہ لری اساسیندا یارانمیش و حقیقتده اونلارین داوامی ایدی. سونرا گۆره جه گیمیز کیمی، ماننا - ماددار داخلیندهده وضعیت بئله اولموشدور.

بو اشتراکی جمعیتلرده اولموش بۇيوک عاییلہ لر داخلینده تورپاق بیریندن باشقاسینا کۆچوروله بیلدی، لاکین اونون آلینیب - ساتیلماسی، دینی قایدالار گۆره، گناه ایدی و بو ایشی گۆرن کفاره و ئریب، آلاهلار یولوندا قوریان و ئرمه لی ایدی. تورپاق ساتیلاندا قیمتی چوخ اوجوز اولاردی، مثلاً ۰/۳۵ هکتار یئرین قیمتی بیر اۆکوزون قیمتینین اوندایری قدر اولاردی. ساده تورپاقلارین عکسینده اولاراق اوزوملوکلر قدیمدن آلینیب، ساتیلار و قیمتی ده یوخاری اولاردی و قیرخ دفعه عادی تورپاقدان یوکسک ایدی.

اشتراکی جمعیتلرین تورپاق صاحابی اولموش عضولری، جمعیت اوچون معین مقداردا مفتہ ایشله مه گه (بیگاری) مجبورایدیلرکی، اونا "لوززی - Luzzi" دئیدیلر. بو مجانی ایش قالا قاییرماق، عبادتگاه تیکمک، یوللاری تعمیر ائتمک، اوزوم درمک و سایرہ دن عبارت اولاردی. بو مجانی ایش او جمعیتلرده ابتدایی دئموکراسینین تام و کامل شکیلده حکم سورمه سینى گۆستهرن بیر عامیلدیر. آزاد اشتراکی جمعیتلرین بو کیمی تورپاق صاحابی اولان عضولری عسگرلیک خدمتینی یئرینه یئتیرمه گه مجبورایدیلر، عسگرلیکدن امتناع ائده نین تورپاغی مصادره اولار و یئرین تازا بییه سی قاباکی صاحابین گۆرمه دیگی ایشلری یئرینه یئتیرمه لی ایدی. بو اشتراکی جمعیتلرده پشه و صنعت صاحابلاری دا معین مقدار جمعیتده مفتہ ایشله مه لی ایدیلر و بوتون بو مجانی ایشلرین نتیجه و محصولو اشتراکی جمعیتین عمومی ثروتی اولار و تامامیله اجتماعین مالی اولاردی. یعنی جمعیتده جدی، محکم و ده رین بیر ابتدایی دئموکراسی حاکم ایدی، اونو پوزماق اولمازدی. بو وضعیتی مختلف التصاقی دیللی ائلر، خلقلر و میللتلرین، او جمله دن قوتتی - لوللوی، ماننا - ماد، کاسسی، ایلام و سایرہ بوگونکو ایرانین غرب تورپاقلاریندا یاشامیش خلقلرده اوخوموش و یا اوخویاجاییق.

بونا باخمایاراق "هیت" توپلوموندا بۆيۈكلەر، دۆيۈشچۈلەر، روحانىلەر، شاهین خصوصى امرى اساسيندا بعضى شىخصلر بو مفتە ايشدن آزاد اولاردىلار.

هیت توپلومونون باشيندا و رهبرليگينده اعيان - اشرافلار، شاه عاييلهسى، روحانىلەر - كاهينلەر، اوردو قوماندانلارى داياناردى. بو عاييلهلر هم تورپاق صاحابى اولار، هم محاربه غنيمتلىرىندىن پاى آپارار، همده ژايلين و فيليپوفون فيكرينجه "قول - كۆله صاحابى اولاردىلار. حتى بو يازيچىلار يازىرلاركى: "هیت ايمپىراتورلۇغو قولدار بىر دۆولت ايدى، شاه، عبادتگاھلار و حتى عادى شىخصلر چوخلو مقداردا قولا مالكا ايدىلر، بۆيۈك اربابلار بىر بعضى مولكلرىندە يوزدن چوخ قول وارايدى. قوللار بىر چوخو پىشە صاحابى و چوبان ايدىلر."

فيكرىمىزجه ژايلين و آفيلپوفون "هیت ايمپىراتورلۇغو قولدار بىر دۆولت ايدى" فيكرى يالنىشىدىر، اونا گۆره كى، يوخارىدا قيد ائتىدىگىمىز كىمى، هیت توپلومونون اساس حىصّه سىنى اشتراكى جمعيّتلىرىن آزاد عضولى تشكيل ائتمىش، اونلار بىر داخلىندە اولدوقچا محكم ابتدائى دىموكراتىك اوصول حاكم اولموش و اونون قايدا قانونلارى و احكامى دقيق شكىلدە اجرا اولونموشدور. دىمك بو توپلومو "قولدار توپلوم" آدلاندىرماق اولماز و بىلە بىر حكم وئرمك يالنىشىدىر. اھالىسىنىن اساس حىصّه سى آزاد، برابر حقوقا مالك اولان و ابتدائى دىموكراتىك اوصول اساسيندا ياشايان بىر توپلوم قولدارلىق اولايلىمىز. او جمعيّت و توپلوم قولدار جمعيّتى آدلانار كى، قديم رومدا اولدوغو كىمى، توپلومون اقتصادى محورى، اساس اعتبارىلە، قول و كۆلەلر بىر امە گى، ايشى و استثمارىلە تامين اولسون، اورادا آزاد و اۆز امە گى ايلە ياشايانلار يا اولماسىن و يا چوخ آز اولسون و حاكم دايرهلر بىر اساس ثروتى كۆلەلر بىر ايشىندىن تامين اولسون و قوللار ھىچ جور حقوق و آزادلىغا مالك اولماسىنلار و يالنىز امتعه كىمى آلىنىپ، ساتىلىسىنلار، ملك، ثروت، عاييلە و سايره بو كىمى شىلر صاحابى اولماسىنلار. هیت توپلوموندا بو حاللار بىر ھىچ بىرى اولمايشدىر.

هیت دۆولتى قدرتلى اولموش، بىر سىرا يئرلىرى اوردو گوجوايلە آلمىش و نتيجهده، طبعى اولاراق چوخلو حربى اسيرلىرى اولموش و باشچىلار، شاه، دربار آدمالارى، اعيان - اشرافلار، اوردو باشچىلارى، روحانىلەر و عبادتگاھلار بو اسيرلر بىر امە گىندىن اۆز مولكلرى و تورپاقلار بىر فايدالانمىش و حتى اونلار آغىر ايشلر گۆرمەگە مجبور ائتمىشلر، حتى شايد بۆيۈك باشلار بو اسيرلىرى بىرى - بىرىنە باغىشلامىش و يا ساتمىشلار. بوتون بونلار اولموش اولساد، توپلومون قولدار توپلوم اولماسى دىمك دىيىلدىر، بو، ايشە محكوم اسيرلر خلاف ايش گۆروب جنائت ائتىدىكە، اۆلومە و يا عضولرىنىن كسىلمەسىنە محكوم اولسايدىلاردا، آدم كىمى ياشاياردىلار. "قوللار مال - ثروت صاحابى اولايىلر و جريمە اولدوقدا، ھىمىن ماللارىندىن او جريمەنى وئەردىلر. بونلار آزاد افرادىلە ائولنە بىلر و بعضى حاللاردا محكمەدە حاضىر اولايىلر، بىر قول ايلە بىر آزاد

قادرین آیریلماق ایسته‌دیکده آرواد و اری اؤز اوشاقلاری و ماللارینی اؤز آرالاریندا بۆلریدیلر.^۱ آیا یالنیز ایشله‌مه‌گه مجبور اولان بئله اینسانلار کۆله و آزیلقدا اولان بو شخصلرین یاشادیقلاری جمعیته قولدارلیق توپلومو دئمک دوغرو دورمو؟

دئمک ژ.ایلین و آ.فیلیپوف سول فیکیرلر و چوخ احتمال ایستالینیزمین تأثیری آلتیندا قالاراق، غیر - واقعی و غیر - علمی شکیلده، هیت دؤولتینی قولدار بیر دؤولت آدلاندیرمیشلار. هیت توپلوموندا حاکم دایره‌لر، اعیان - اشرافلار، آزاد اینسانلار و ایشله‌مه‌گه مجبور عده‌دن علاوه، باشقا بیر استثمار اولونان صنیف و اجتماعی لای‌دا وارایدی کی، اونلار "هیپار - Hippar" لار دئیریدیلر. چوخ احتمال بو آد هیت حکومتی طرفیندن فتح اولونموش ایالت، ولایت و اۆلکه‌لرین او اهاالیسینه وئرلمیش ایدی کی، اونلاری هیت شاهی و حاکم دایره‌لرینین خیرینه ایشله‌مک اوچون هیت حکومتی اراضیسینه گتیره‌ردیلر. "هیپارلار" ایجباری حالدا عسگرلیک ائدریدیلر. گۆرۈندوگو کیمی، هیپارلار اشتراکی آزاد جمعیته‌لره یاخین و اونلار اوخشارایدیلر.

آغیر ایللر و قحطلیک گۆنلرینده آزاد اولان هیت اینسانلارینین اۆزلری‌ده، یشمک و حیات تأمیناتی مقابلینده باشقاسینین حاکمیتی و آغالیغی آلتینا گیرر و یا اوشاقلارینی پوللولار ساتا بیلریدیلر. بو شرایط تدریج‌له جمعیته صنیفلی توپلوما دوغرو آپاراردی.

دئمک هیت توپلومو اساساً آزاد اینسانلاردان یارانمیش بیر جمعیته‌ایدی و عینی زاماندا اورادا استثمار اولونان صنیفلر و اجتماعی لایلاردا وارایدی.

□ □ □

سیاسی قورولوش

هیت ایمپراتورلوغونون باشیندا "گۆنش" آدلانان "بۆیوک شاه" دایاناردی. بو شاه او زامانلار قوتی - لولوبی و حتّی ماننا - ماد ائللری و قبیله‌لری داخلینده اولدوغو کیمی، شاه - کاهین اولموشدور، یعنی او دینی مراسیم و بایراملاری‌دا رهبرلیک ائدردی، عینی زاماندا بو شاه اوردونون باش قوماندانی، اجراییه قوه‌سینین صدری و باش قاضی‌ایدی. شاه اۆلدوکدن سونرا، آلاهلار سیراسینا کئچردی.

شاهین بو قدرتینه باخمایاراق، اکثر قدیم تورک ائللرینده اولدوغو کیمی، انون قدرتی "پانک - Pank" (جماعت - کوتله معناسیندا) هیأتی، مجلسی واسطه‌سیله محدودلاشاردی. "پانک"ین عضولرینین چوخو دۆیوشچولردن، شاهین اوغلانلاری و قارداشلاریندان عبارت اولاردی. زامان کئچدیکجه "پانک" اۆزونون دئموکراتیک خصوصیتی ایتیره‌رک، اشرافی بیر شورا یا چئوریلیر، لاکین یشنه‌ده "پانک" شاهین ایشلرینه نظارت ائدر، "پانک"ین قراری اولمادان شاه عایيله عضولریندن بیرینی اۆلدوره بیلمزدی، عینی زاماندا شاه "پانک"ین نظرینه یشنی دن باخابیلردی.

*

دئمک هیت حکومتینین سیاسی قورولوشو "پانک" واسطه سیله محدودلاشان شاهلیق سیستمی ایدی کی، زامان کئچدیکجه "پانک" اؤز اهمیتیینی ایتیرمیشدیر.

مصرین عکسینه اولاراق، آنادولونون طبیعی، اقتصادی، سووارما، زراعت و سایره شرایطی ائله ایدی کی، بورادا تام مرکزشمیش بیر حکومت یارانا بیلیمردی، بوناگۆرده هیت حکومتینین بعضی منطقه لری اقتصادی جهتدن مستقل ایدیلر. دئمک هیت دؤولتی مختلف ایالتلره بؤلونر و هر بیرینین یئرلی حاکمی، حکمرانی اولاردی، بو حاکملر، معمولاً، شاهین عایيله سیندن سئچیلر و اولدوقلاری محیطده "شاه" آدلانلاریدیلر.

هیت ایمپراتورلرولوغونون مرز لرینده هیت حکومتی واسطه سیله حمایت اولونان اؤلکه لر واریدی کی، اولنارین علاقہ لری شاهيله باغلانمیش قراردادلارلا معین لشردی. بو قراردادلاردا اولنارین مرکزی حکومت وئره جکلری عسگرلر، محاربه غنیمت لریندن پایالاری، تجارت حق لری، باشقا اؤلکه لرله سیاسی علاقہ لری گۆسته ریلردی. مرکزی شاه طرفیندن حمایت اولونان بو اطراف اراضی حاکملری، هیت حکومتینه تابع اولمایان قونشولارین زیانینا اولاراق، محاربه یه ال آتیب اؤز تورپاقلارینی گئنیشلندیره بیلریدیلر، یعنی سومئرلرده اولدوغو کیمی، شهر - دؤولت ایدیلر.

بؤیوک شاهین قدرتی "آریننا - Arinna" و "نئریک - Nerik" کیمی مقدس شهرلری ده احاطه ائدردی کی، بیر نؤوع مختار ایدیلر.

کند منطقه لرینده اداری و محکمه مسئله لری اشتراکی جمعیتلرین آغ ساققاللار شوراسینین الینده اولاردی. □ □ □

هیت حکومتی زیروده

م. ق ۱۵ - نجی عصرین سونلاریندان هیت حکومتی گوجلنیر و سلاح گوجوایله تورپاقلارینی گئنیشلندیریر. م. ق ۱۵ - نجی یوز ایلیکده آت بئجرن "هورریت - Hurrit" لر بین النهرینین شمالی بوگونکو سوریه اراضیسینین شمالیندا کیچیک دؤولتلر یارادیلر. بو کیچیک دؤولتلرین اراضیسینه "میتاننی - Mitanni" دئییلیردی. میتاننی اراضیسینده یاشایانلار "هورری" لرده دئییلیمیشدیر. هورریلر و یا میتاننی لر او زامان یاخین شرقده اؤنملی قوه اولموش و اراضیلری اورمو گؤلونون جنوبغرینه قدر اوزانمیشدیر و بحث ائتدیگیمیز بو دؤورده قدرتلی دؤولتلری واریدی. بو دؤورده مصر حکومتی ده قدرتلی ایدی و فلسطین و فراتین شمالی اراضیسینه قدر توتوموشدو.

م. ق ۱۵ - نجی یوز ایلیگین سونلاریندان میتاننی و مصر حکومتلری ضعیفله ییر و بو زامانلار آسوریلر استقلال الله ائدی لر. میتاننی نین باش کندی "واشوقاننی - Vasuganni" شهرینده عصیان اولور، شاه اولماق اوچون دیدیشمه گئدیر، مصرده عینی وضعیت قاباغا گلیر و مصر پارچالانیر. بو وضعیتدن استفاده ائدن باجاریقلی و سیاستمدار هیت شاهی "سوپپی لولیوما - Suppiliuma"، سلاح گوجوایله دئییل، سیاست و مذاکره ایله هیت حکومتینین اعتبار و قدرتیینی یوکسلتدی و اونو یاخین

شرقی ان قدرتلی دۆولتی حالینا سالدی.

"سوپی لولیوما" فرات چایینی کئچیب میتانیلرین باش کندی "واشوقانی" شهرینی توتوب ویران ائتدی. میتانی اۆلکه سینی شورش بورودو و شاهی "ماتتی وازا - Maltivaza" کاسسیلرین یانینا قاچدی، لاکین استقبال اولمادیغی اوچون قاییدیب، "سوپی لولیوما" نین یانینا گلدی. هیت شاهی اۆز قیزی هیمین میتانی شاهی "ماتتی وازا" یا وئردی و او یشنه ده میتانی شاهی اولاراق قالدی، آنجاق بو دفعه هیت حکومتینه تابع اولدو، "ماتتی وازا" دا هیت شاهینین یوکسک لیگینی رسمی تانیدی. هیت شاهزاده لری بوگونکو سوریه نین شمالی، یعنی میتانی اراضیسی اولموش "خالپا - Xalpa" و "کارکمیش - Karkmis" اراضیسینی اۆز حاکمیتلری آلتینا آلدیلار. داها سونرا هیت شاهی سوریه و فینیقیه حاکملرینی مصره قارشی تحریک ائتدی و اونلار فرعون قارشی دؤیوشدولر. مصر حکومتی سوریه و فینیقیه ده اولان مستملکه لرینی الدن وئردی و هیت حکومتی اوندان فایدالانندی و سوریه ایله فینیقیه نین کچیک دۆولتلری تدریجیه هیت ایمپراتورلوغو نفوذو آلتینا کئچدیلر.

"سوپی لولیوما" سیاسی یول ایله مصری ده اله کئچیرتمک ایسته ییردی، بو مقصد اوچون هیت شاهزاده لرینین بیرینی دیدیشمیش مصر فرعونلارینین بیرینین دول آروادیه ائولمه گه تشویق ائتدی، تا مصری ده میتانی کیمی سیاستله اله کئچیرتسین، لاکین اوغورلو اولمادی. بئله لیکله هیت حکومتی یاخین شرقده ان قدرتلی حکومت اولدو و اۆزونون ان قدرتلی دؤورونو کئچیرتدی. هیت ایمپراتورلوغونون بو قدرتلی دؤورو اوزون سورمه دی. "سوپی لولیوما" نین اوغلو "ایکینجی مورسیل - Mursil" قارادنیز ساحیللرینده کی، "کاسک" لارلا مبارزه ائتدی و م.ق. ۱۴ - نجو عصرین سونلاریندا هیت حکومتیه مصر فرعونو "ایکینجی رامسس" آراسیندا دؤیوشلر باشلادی و مصر سوریه باره ده کی قدیم اذعالارینی تازالادی. مصرلیلر م.ق. ۱۳۱۲ - نجی ایله ده "کادش - Kades" محاربه سینده مغلوب اولدولار. بو، هیت حکومتین سون غلبه سی ایدی. ایکینجی مورسیلین اوغلو "اوچونجو هاتوسیل - Hattusil" زامانیندا هیت درباریندا دیدیشمه اولور و حکومت ضعیفله ییر. اوچونجو هاتوسیل دفاعی سیاست یورودور، او هم "کاسک" لار، هم مصرلیلر، همده تازا دیرچلن آسوریلرله سیاسی داورانیردی. بو دؤوردن هیت ایمپراتورلوغو جدی شکیده ضعیفله ییر. □ □ □

هیت مدنیتی

هیت حکومتینن ایفباسی اوللر هیروقلیف، سونرالاریسه میخی ایدی. اونلار اۆز التصاقی دیللرینده یازاردیلار. هیت خلقینین چئشیدلی آلاهلاری واریدی، او جمله دن بوتون التصاقی دیلی خلقلرده اولدوغو کیمی، "بؤیوک آنا" آلاهی، توفان و قاسیرغا آلاهی "تئلپی نو - Telepinu" سونونجو آلاه طبیعتین یارادان قوه لرینین آلاهی ایدی. عمومیتله هیت خلقین دینی گؤروشلری طبیعت قوه لرینه تاینماق ایدی، یعنی بیر نوع شامانیزم ایدی. هیت خلقین دینی تصورلری سومرو اککد دینی تصورلری نفوذو آلتیندا اولدوغوندا بعضی بابل آلاهلارینی دا تاپیناردیلار، عوضینده

هيت خلقينين دينى تصوّرلىرى يونان دينى تصوّرلىرىنە تائير ائىتدى. بابىل - اككد دينى تصوّرلىرى تائيرينده توفان آلاهى "تئشوب" - Tesub و دا قبول ائىتديلر كى، بير دؤيوشچو شكلىنده ايدى. هيت خلقى بارده بو دئديكلريمىزدن آشاغيداكى نتيجهلرى چيخارتماق اولار:

۱ - بابىل حكومتى كيمى قدرتلى بير حكومته غلبه چالان "هيت" دؤولتينين اوزون ايللر اوندان اول يارانماسى و "هيت" خلقينين نئجه يوز ايل اوندان قاباق، تقريباً م.ق اوچونجو مين ايلليگين || يارىسى و سونلاريندا غربى آنادولوييا گلهمسى و اورادا مدنيت و حكومت ياراتماغا باشلامالارى علم عالمينه تقريباً قطعى دير.

۲ - سومثرلر و ايلاملاردان سونرا، بو گونه قدر تاريخه معلوم اولدوغو اوزره، "هيت" لر ياخين شرق منطقه سينين شمالغربى - مرمرة و آرايىق دنيزينين شرقى، يعنى غربى آنادولونون ايلك اينسانلارى، دؤولت و مدنيت ياردانلارى اولموشلار. يونانلilar سونرالار آنادولو ساحيللرينده پيادا اولوب ايرهلى له ميشلر.

[ش - ۶] دؤيوشچو شكلىنده اولان بؤيوك "هيت" آلاهى "تئشوب"، "هاتوسا" داروازالارينين بيريندن قابارى بير ناخيش

۳ - يوخاريدا گؤستردىگيمىز كيمى، سومثرلر و ايلاملار تىك، "هيت" لرده تورك دىللى اولموش و بوگونكو آنادولونون شايد ايلك ساكىنلرينى تشكيل ائتميشلر. دئمك آنادولونون بيرينجى ساكىنلرى يونانلilar و يا باشقا هند - آوروپايى دىللى خلقلر اولماميش، بلكه توركلرين اولو بابالارى اولموش و ايلك دؤولت و مدنيتى ده بورادا اونلار ياراتميشلار.

بو حكومت مين ايل دوام ائىتديكن سونرا آسورى حكومتى طرفيندن آزادان آپاريلمىشدير. ميلادى اون بيرينجى يوز ايلليكه اورتا آسىا توركلرينين - اوغوزلارين آخىنى ايتريدىكلرى حاكميتى اونلارا قايتارمىش و اونلارى تورك - تاتار يوليله گئتمه گه وادار ائتمىشدير.

بو سببلره گؤرده على پاشانين نقل ائىتدىكى تورك عاليملرينين فيكريله راضىلاشماق اولار. او يازمىشدير: "ميلاددان ۱۸۰۰ ايل اول بين النهرين و آنادولودا "هيت" ايمپىراتورلوقو قورولدو. بوگونكو توركلرين بؤيوك افتخارلاريندان بيرى اوندان عبارتدير كى، او قوما منسوبدورلار. □□□"

۵- کاسسیلر

کاسسیلرین یاشادیغی منطقه بوگونکو لرستان ولایتی ایدی. بو یئرلر ایلاملارین یاشادیغی یئرلرده آخان چایلارین شمالی حیصّه لری نین دره لری دیر. کاسسیلرین م. ق. II مین ایلیکده یاشامیش شاهلارینین کتیبه لری "اککد" دیلینده اولان آسوری و بابل متنلرینده قالمیش خصوصی آدلاری، دیللریندن الده ائدیلیمیش بیر سیرا کلمه لر گؤستریر کی، بو خلق ایلاملار یاخین اولموش و "ایلام دیلینه یاخین اولان بیر دیلده دانشارمیشلار"^۱ کاسسیلر قدیم ایرانین غرب اراضیسینده یاشامیش التصاقی دیللی خلقلرین بیر کیمی، اراضی جهندن ایلاملارلا قوتتی - لوللو بیلر - سونراکی مادلار آراسیندا فاصله و رابطه اولدوغو کیمی، دیل و مدنیت جهندن ده بو ایکی خلقی بیر - بیرینه باغلامیشدیر. بو مسئله یه اشاره ائدن بؤیوک ماد تاریخی اوزمانی ا.م. دیاکونوف یازمیشدیر:

"قطعی اولاراق مادین دها جنوب منطقه لرله یاخین علاقه سی اولموشدور، خصوصیه اسکی زاماندا کی، گؤروندوگو کیمی، او اولکه نین اها لیسینین "کاسسی" لرو ایلاملارلا قومیت و دیل جهندن یاخینلیغی و ارایدی."^۲

"علاوه ائتمک لازیم دیر کی، کاسسیلر و او بیر دیل داغلیق قبیله لرکی، هر حالدا م. ق. II مین ایلیکده ماد و ایلام سرحدلرینده یاشاییردیلا، احتمال دیل جهندن ایلاملار یاخین ایدیلر."^۳

یاشادیقلاری اراضینین ایلاملارلا قونشولوغو، دیللرینین یاخینلیغی و شاهلارینا عاید کتیبه لرین م. ق. II مین ایلیکده عاید اولماسی گؤستریر کی، بو خلق م. ق. III مین ایلیگین اوللری و اورتالاریندان بو اراضیده یاشامیشلارکی، مین ایل سونرا او مدنیتی قورا بیلیمیشلر. بو تاریخ ایلاملارین منطقه میزه گلمه سی تاریخینه یاخیندیر. بو تاریخی واقعیتلر گؤستریر کی، کاسسیلر ایلاملارین اورتا آسیادان اولموش آخینلاریندان آیریلب لرستاندا قالمیش ائللریندن میدانا گلمیشلر. کاسسیلرین ایلاملاردان آیریلب قالمالاری بیرده اونا گوره دوزگون فیکیر نظره گلیر کی، کاسسیلرین اورتا آسیادان خصوصی بیر آخین اولاراق ایلاملاردان سونرا منطقه میزه گلمه سینی تاریخ گؤستریر.

داغلیق لرستان منطقه سینده یاشامیش کاسسیلر حیواندارلیقلا یاشامیشلار و سونرالار آریایی خلقلرین بو یئرله گلمه سی نتیجه سینده لرستانین جنوب شرقینده یاشامیش بیر سیرا کاسسی طایفالارینین دیللی التصاقی لیکدن آریایی دیلینه چئوریلیمیشدیر. بعضی تاریخ تدقیقاتچیلاری

۱- ماد تاریخی، ص ۱۲۰.

۲- ماد تاریخی، ص ۹۱.

۳- ماد تاریخی، ص ۱۰۰.

گۆستەرلرلرکی، آتین اهللی لشدیرمه سی و حمل - نقل وسیله سی ائتمه سی کاسسیلره عایدیدیر. بونادا اشاره ائتمک ضروریدیرکی، قاباقلار بیر سیرا عالیملر کاسسیلری هند - آوروپا خلقلریندن حساب ائدیردیلر، لاکین داها سونرالارین قازیتیلاری و تحقیقاتی بونون عکسینی گۆستمیشدیر، یعنی ثابت ائتمیشدیرکی، کاسسیلر ایلاملار یاخین و التصاقی دیللی اولموشلار.

تاریخ چیلرین فیکرینجه کاسسیلرین شاهلار سولاله سی "قانداش" آدلی باشچی طرفیندن یارانمیشدیر. بو شخص بابیل شاهلی "حمورابینین" اوغلو "سامسوئیلونی" زامانیدا کاسسیلرین شاهلی اولموشدور. سامسوئیلونی م.ق. ۱۷۵۰ - نجی ایلده شاه اولموشدور، بو بابیل شاهینین سلطنتینین دوققوزونجو ایلینده، م.ق. ۱۷۴۱ - نجی ایلده کاسسیلرله بابیللرلر آراسیندا محاربه اولموشدور. کاسسی شاهلاری سولاله سینین اؤنملی شاهلاری و سلطنت ایللری بونلاردیر:

- ۱ - قانداش. تقریبی شاهلیق ایللری: م.ق. ۱۷۴۱ - نجی ایلدن ۱۷۲۶ - نجی ایله قدر.
- ۲ - یویوک آقوم. تقریبی شاهلیق ایللری: م.ق. ۱۷۲۵ - نجی ایلدن ۱۷۰۴ - نجی ایله قدر.
- ۳ - اکاش تی لاش. تقریبی شاهلیق ایللری: م.ق. ۱۷۰۴ - نجی ایلدن ۱۶۸۳ - نجی ایله قدر.
- ۴ - اوشی. تقریبی شاهلیق ایللری: م.ق. ۱۶۸۲ - نجی ایلدن ۱۶۷۴ - نجی ایله قدر.
- ۵ - آبی راتاش - Abirattas. تقریبی شاهلیق ایللری: م.ق. ۱۷ - نجی عصرین اورتالاری.
- ۶ - اورشی قورماش - Ursigurumas. تقریبی شاهلیق ایللری م.ق. ۱۷ - نجی عصرین سونلاری.
- ۷ - آقوم. لقبی "کاک رئمئی - Kokreme" (قیلینج). اورشی قوروماشین اوغلایدی. تقریبی

شاهلیق

ایللری م.ق. ۱۵۹۵ - نجی ایل هیت دؤولتینین بابیله هجوم ائتدیگی و حامورابی سولاله سینین سقوط ائتدیگی ایل.

"آقوم" دان قالان کتیبه ده او اؤزونو "آلاهین ایشیقلی خلقی"، کاسسیلر، اککدلر، بابیل، پادان - Dadan، آمان و "عاغیسلیز قوتتیلرین" شاهلی آدلاندیریر. آقوم "هیت" شاهینین بابیلدن آپاردیغی بابیل هئیکل لرینی بابیله قایتاردی.

شاید "هیت" حکومتی بابیلی توتوب، تالایب، حمورابی سولاله سینین ضعیفله دندن سونرا، کاسسیلرین شاهلی همین آقوم بابیلی توتوموش و اورادا کاسسیلر سولاله سینین (بابیلین III سولاله سینین) یاراتمیشدیر. کاسسیلرین بابیلده کی بو سولاله سی م.ق. ۱۱۸۵ - نجی ایلده [دیاکونوفون فیکرینجه ایسه تقریباً م.ق. ۱۱۷۱ - نجی ایلده] آرادان گۆتمیشدیر.

قید: پیرناین فیکرینجه کاسسیلر م.ق. ۱۷۶۰ - نجی ایلده بابیلی توتوب حمورابی سولاله سینین آرادان آپارمیش و م.ق. ۱۱۸۵ - نجی ایله قدر [دیاکونوفا گۆره م.ق. ۱۱۷۱ - نجی ایل] اورادا III بابیل سولاله سی - کاسسیلر سولاله سینین تشکیل ائتمیشلر. لاکین ام دیاکونوف بو فیکرده دیرکی، "هیت" دؤولتی م.ق. ۱۵۹۵ - نجی ایلده بابیله غلبه چالیر و او حکومت ضعیفله ییر و بوندان سونرا II آقوم بابیلی توتور و بورادا III بابیل سولاله سینین - کاسسیلر سولاله سینین تشکیل ائدیر. دئمک

دیاکونوفون فیکرینجه بابیلین III سولاله‌سینین بابیلده حاکمیتی م.ق. ۱۱۷۱ - ۱۵۹۵ - نجی ایللر فاصله‌سینده، یعنی ۴۲۴ ایل دوام ائتمیشدیر، حالبوکی، پیرنیانین فیکرینجه بابیلده کاسسیلرین حاکمیتی ۵۷۵ ایل [۱۱۸۵ - ۱۷۶۰] دوام ائتمیشدیر. بو ایکی رقم آراسیندا (۴۲۴ و ۵۷۵) ۱۵۱ ایل فرق واردیر. بو ایکی فیکرین هانسینین دوزگون و حقیقته او یغون اولماسی باره‌ده بیز هله‌لیک قطعی فیکیر دئییه بیللمه‌ریک.

کاسسیلر بابیلده حاکمیتلرینین اوللرینده اوژ و طنلریله علاقه‌لرینی قیرمامیشدی‌لار، بونا‌گوره‌ده میلی واریقلارینی ساخلامیشدی‌لار، لاکین سونرالار بو علاقه ضعیفله‌ییب آرادان گئتدی و اوژلری‌ده گؤستریدیگیمیز تاریخده آرادان گئتدی‌لر. □ □ □

□ کاسسیلرین دیلی

دفعه‌لرله قید ائتمیشیک کی، کاسسیلرده "آسیانی" خلقلردن بیر و دیل‌لری التصاقی اولموشدور. بونا‌گوره‌ده کاسسیلرین دیلی بیر طرفدن جنوب قونشولاری - ایلاملار، دیگر طرفدن ایسه شمال قونشولاری - قوتتی - لوللوییلرین دیلی ایله یاخین‌ایدی، بو ایسه، دفعه‌لرله گؤستریدیگیمیز کیمی، اونلارین کؤک و ائتنیک خصوصیتلریله علاقه‌دار‌ایدی، یعنی کاسسیلر و قوتتی - لوللوییلر سومتر و یا ایلام ائللرینین اورتا آسیادان، آذربایجان و زاقروس داغلارینین ایکی طرفی ایله عراق و خوزستانا کؤچدوکلری زامانلار اونلاردان آیریلیب بو یئرلرده قالان و چوخ احتمال ایلاملاردان قالان ائل و اوبالاردان میدانا گل‌میش‌ایدیلر، بونا‌گوره‌ده دیل‌لری بیر - بیرینه یاخین‌ایدی. ا.م. دیاکونوف بو باره‌ده یازی‌ر:

"ایکی قومی قوروپ (کاسسی و قوتتی) دیل جهتدن معین قدر یاخین اولموشلار کاسسی دیلینه خاص اولان A^{a} (ش - آش) شکیلچیسینی قوتتی دیلینه مخصوص اولموش U^{a} - E^{a} (اوش - ئش) شکیلچیسيله مقایسه ائدین.^۱

کاسسیلرله ایلاملارین دا دیل‌لرینده لئکسیک و صرف جهتدن یاخین لیقلار نظره چارپیر. مثلاً کاسسی دیلینده $\text{a} = (\text{a})$ "ش" شکیلچیسو اوچونجو شخص تک علامتی‌ایمیش، ایلاملاردادا عینی شکیلده‌ایدی. مثلاً $\text{Hutta} + \text{a} =$ ائتدی"، $\text{Tiri} + \text{a} =$ دئدی"، $\text{Talla} + \text{a} =$ یازدی"، $\text{Alpiu} + \text{a} =$ توت چک".^۲

آیا کاسسی دیلینین چاغداشی تورک دیل‌لریله‌ده علاقه‌سی اولموشدورمو؟ کاسسی دیلی نقطه نظرده کاسسی شاهلارینین بیر چوخونون، ائله‌جه‌ده کاسسی آلاهلارینین بعضی‌سینین آدی دقته لایق‌دیر. بو آدلار عمومیتله "آش (داش - تاش - یاش - ماش) هئجاسیله بیتن

۱ - ماد تاریخی، ص ۱۲۵.

۲ - باخ: ماد تاریخی، ص ۱۲۵ و ۴۷۱.

آدلاردیر. کاسسیلرین شاه آدلاریندان: قانداش - کاش تی لیاش - آبی راتاش - نازی ماراتاش - اورشی قوروماش. آلاهلارین آدلاریندان: اوبریاش - بوریاش - ماراتاش.

کاسسی دیلینده "آش" شکیلچیسيله بیتن بو چشیدلی آدلار بیر طرفدن "قوتی" شاهلارینین بعضیسینین آدی، دیگر طرفدن ایسه مختلف قدیم و چاغداش تورک خلقلرینین بعضی آدلارینی خاطرلادیر. یشرینده گۆره جه یک کی، قوتیلرین بابیلده سلطنت ائتمیش شاهلارینین بیر نئچه سینین آدی "وش - آش - ئش" هئجالاريله بیتمیشدیر: اینقه شوش - یارلاقاش - ائلولومئش - اینی ماباگئش. مختلف قدیم و چاغداش تورک خلقلرینین آدلاریندان:

۱ - توختامیش خان (امیرتیمور زمانی "قیزیل اوردو" حکومتینین شاهی)

۲ - تیمورتاش - مهتاش (ایران تورکلرینین آدلاریندان)

۳ - دئنگ تاش (چاغداش قیبریس تورکلرینین رهبری)

معنا جهتینی نظره آلمادان خصوصی آدلاردا اولان بو اوخشارلیق قوتی و کاسسی دیللرینه

تورک دیللرینین یاخین لیغینی گۆستره ن عامیللردن بیریدیر. □ □ □

□ کاسسیلرین مدنیتی

کاسسیلرین یاشامیش اولدوغو بوگونکو لرستان دان چوخلو مفرغدن قایریلمیش وسایط الده ائدیلمیشدیر کی، تأسفله ۱۹۲۰ - ۱۹۳۰ - نجی ایللرده اولموش وحشی جه سینه قازیتتی لاردا آزادان گئتمیش و یا آوروپا یا آپاریلمیشدیر. بو اثرلر م.ق II مین ایللیگین اورتالارینا عایدیدیر. کاسسی مدنیتیندن آت بهری، نوختا، اسلحه، زینت و ساییطی، دینی مراسیمه عاید اولان مختلف شئیرلر الده ائدیلمیشدیر. قدیم کاسسی مدنیتیندن الده ائدیلمیش آرابا و اونا لازیم اولان مختلف وسایط عمومیتله یاخین شرق و خصوصیه سومر و ساییطی ایله عینی نؤوع و شکیل دندیر، بو ایسه اونلارین واحد بیر مدنیه مالک اولدوغونو گۆستریر. لرستان دان الده ائدیلمیش مفرغ و ساییطین بؤیوک حیصه سی مرکب زینت و ساییطی، سئحر - جادو و آلاهلارلا علاقه دار قریبه ناخیشلی وسایطدیر. بو وسایط داغ کئچجیسی، پلنگ، آسلان، اؤکوز، آت، قارتال باشی، آت قولاغی، بالیق قانادی و سایره نین شکیللرله ناخیشلانمیشدیر. بوتون بونلار ایسه کاسسی صنعتکارلارینین اؤز ایشلرینده مهارتی و بو حیوانلاری دقیق تانیماقلارینی گۆستریر.

کاسسیلرین ده مختلف آلاهلاری اولموشدور. او جمله دن "کاشو" آلاهیینی گۆستریمک اولارکی، کاسسیلرین بابالارینین آلاهی ایدی، هابئله "شمالی" آلاهی ذیره لر آلاهی ایدی، "شومو - Šumu" یشرآلتی اود آلاهی ایدی، "ساخ - Sax" گونش آلاهی، "هوتها = HUTHA" و "اوبریاش (بوریاش)" ایلدیریم و یاغیش آلاهی، "قیدار" - Gidar و "ماراتاش - MARATAŞ" محاربه آلاهلاری و ...

*

کاسسیلرله ایلاملار و او دؤورکو اونلارین قونشو خلقلری اولموش قوتتی - لوللوی - ماننلارین آراسیندا مدنیت بیرلیگی همدە "یانزی" کلمه سینده اؤزونو گۆسته ریر. بو کلمه کاسسیلرده شاهلیق لقبی کیمی ایشلنمیشدیر. عینی زاماندا همین کلمه کاسسیلرین قونشوسو و شمال شرقینده اولموش قوتتی - لوللویلر، گله جک ماد اراضیسی اولاجاق "نامار" و "بیت همیان" دا، هابثله ماننا اراضی سینده، اورمو گؤلونون جنوبوندا اولموش "آلابری - Allabri" منطقه سینده، همچین "وان" گؤلونون جنوبوندا یئرلشمیش "خوبوشکی" منطقه سینده "باشچی"، رهبر و شاه معناسیندا ایشلنمیشدیر. بودا کاسسیلرله قوتتی، لوللوی، ماننا و اورارتولارین دیل و مدنی یاخین لیغینا دلالت ائدن بیر دلیل و فاکتدیر.^۱

□ □ □

□ کاسسیلر یاشادی

کاسسیلر حاکمیتی ایتیردیکدن سونرا، سیاست میدانی و تاریخ صحنه سیندن چیخدیلار، لاکین بیر خلق اولاراق، اؤز وطنلرینده یاشادیلار. ایلاملاردان بحث ائدرکن گۆستمیشیک کی، اونلارین حکومتی آسوریلر طرفیندن آرادان آپاریلاندان سونرا، بیر خلق کیمی محو اولمادیلار، یاشادیلار و ایلك ایسلام تاریخ چیلری اونلاری "خوزی" خلقی آدلاندیرمیشلار و بوگونده اونلارین نسیللری ایراندا شوش خارا بالارینین اطرافی و عراقدا "مندلی" یه قدر یاشاییرلار و ایراندا کیلار اؤزلرینی اشکانی آدلاندیریرلار. اونلارین دیللری تورکی و آذری دیلینین بیر لهجه سیدیر.

کاسسیلرده ده وضعیت تقریباً عینی شکیلده اولموشدور. لرستانین جنوب شرقیندن نفوذ ائدن هند - آوروپا دیللی لورلار غلبه چالمیش اولسالاردا، بو ولایتین شمال و شمال شرق حیصه سی، بوگونکو همدان و اسدآبادین غرب طرفینده یئرلشن "سونقور" شهری و اونون گئنیش اطرافی کندلری و شاید هله بیزه معلوم اولمایان آیری منطقه لری اهالیسی کاسسیلرین اؤلادی اولاراق، اؤز دیللرینی ساخلامیش و یاشاماقدادیرلار. بیر سیرا آریاچی ایران تاریخ چیلری ایلام و کاسسیلرین بوتون وارلیغینا قیرمیزی قلم چکه رک، اونلارا "پروتولور" اصطلاحی یارادیب، بوگون خوزستاندا یاشایان ایلاملارین اؤلادی و لرستاندا حیات سورن کاسسیلرین نسلی بؤیوک تورک کوتله سینین گۆرمه مزلیگه ووروب، هامی سینی فارس قلمه وئیریر. حالبوکی، اونلار ایلام و کاسسیلر دؤوروندن و اوندان سونرا تاریخ بویو همیشه تورکجه دانیشیمیش و بوگونده آذری تورکجه سینین بیر لهجه سینده ده دانیشیرلار. سونقوز، اورانین اطرافی و عمومیتله کاسسیلرین اؤلادی اولان بو تورکلر بوگون غرب و شمال غرب طرفیندن کوردلر، جنوب شرق طرفیندن لرلار و فارس لار طرفیندن فشارا معروض قالماقدادیرلار.

□ □ □

* ۱ - باخ: ماد تاریخی، ص ۱۲۵.

۶- ھورريلر [ميتاننيلر]

بو گونه قدر تاريخه معلوم اولدوغو اوزره ھورريلر م.ق. ۴ و ۳ - نجو مين ايلليكلرده غربي آذربايجانين داغليق منطقه لرينده، زاقروس داغلارينين شمالي قسمتلىرى و توروس داغلارينين اونلارا قووشدوغو يئرلرده ياشاييب مدنيت و حكومت قورموشلار. بيز يثرينده ھورريلر آذربايجانلا ايلگىلى جھتلىرى و مسئله لرندن دانىشاجاغىق، بورادا بو خلقين عمومى جھتلىرى و خصوصيله آذربايجانلا علاقه دار اولمايان جھتلىرىدن، قديم ياخين شرق منطقه سى خلقلرينين بىرى كىمى، بحث ائده جھيىك.

سون آختاريشلار گؤستەرىكى، ھوررى خلقي م.ق. دۇردونجو مين ايلليگين ايكنىجى يارىسيندان، آذربايجانين معلوم اولان ان قديم ساكىنلىرى كىمى، جنوبى آذربايجانين غربي داغليق قسمتلىرىندە، يعنى زاقروس داغلارينين شمالي قسمتى و توروس داغلارينين اونلارا قووشدوغو داغليق منطقه لردە، داھا دقيق دئسك، اورمو گؤلونون غربي، جنوب غربى، قوشچوگە دىگى، سالماس، بۇيوك زاب چايينين سرچشمە توتدوغو داغليق منطقه، خوى و اورمو گؤلوايله وان گؤلو آراسينداكى تورپاقلاردا ياشاميشلار. بو اراضيلر م.ق. ايكنىجى مين ايلليگين سونلارى و بيرىنجى مين ايلليگين اوللرينده "نايرى" "آلانمىش و اورانين جنوب قسمتلىرىندە گيلزان خلقي ياشامىشدیر.

تارىخ گؤستەرىكى، ھورريلر بۇيوك حيصه سى م.ق. ۲۴۰۰ - نجو ايللردە، هله معلوم

اولمایان سبیلره گۆره، گۆستر دیگیمیز آذربایجانین غربی داغلیق قسمتلریندن شمال، شمالغرب، جنوبغرب و جنوب قسمتلرینه مهاجرت ائتمیش و مصره قدر یاییلمیشلار.

بیر سیرا عالیملرین فیکیرینجه اورارتو و هیت خلقلری هورریرلرین آنادولو اراضیسینه کۆچمه سیندن سونرا، اونلاردان یارانمیش خلقلر اولموشلار.

م.ق. اوچونجو مین ایلیگین سونلاری و ایکینجی مین ایلیگین اورتالاریندا هورریرلرین وطنی و اؤلکه سی بو گونکو اورمو گؤلونون جنوب و جنوب غرب قسمتی، یعنی دیاله چایی آخارقاسی اراضیسیندن سوریه قدر اوزانان ترکیه - عراق و سوریه - ترکیه سرحدلری ایدی.

هورریرلر آسیانی خلقلردن اولموش، دیللیری ایسه التقاقی و او زامانکی یاخین شرق منطقه سی خلقلرینین اکثرینین دیللرینه یاخین و اونلارلا عینی کۆکدن ایدی. بونا گۆرده هورریرلرین دیلی اونلارین شرقینده یاشامیش قوتتی، لوللوی و داها سونرالار ماننا و مادلارین، اونلارین شمالیندا یاشامیش اورارتولارین دیلینه یاخین و بنزرایدی. بو سببه گۆرده م. دیاکونوف یازمیشدیر:

هورری دیلینین اورارتو دیلی ایله یاخین قوهوملوغو وارایدی.^۱

قدیم دؤرون یاخین شرق خلقلریندن دانیشارکن گۆستمیشیککی، هورریرلرده احتمال سومر و ایلاملارین اورتا آسیادان گلیب، دربند، آذربایجان و زاقروس داغلارینین شرقی و غربیندن کئچرکن، اونلاردان آیریلیب، بو یئرلرده یورد سالیب قالمیش بعضی ائل، طایفا و اوبالاریندان میدانا گلمیشلر، یادا تاریخه هله لیک معلوم اولمایان اورتا آسیادان گلمیش بیر ائل، سوی بیرلشمه سی و آخینین نتیجه سیدیر.

هورریرلر م.ق. اوچونجو مین ایلیکده گۆسته ریلن یئرلرده یاشامیش و بوتون قونشو خلقلری ایله سوي داش اولموشلار. بونا گۆرده ا.م. دیاکونوف یازمیشدیر:

هورری، لوللوی، قوتتی و گۆروندوگو کیمی باشقا قبیله لرین ده ایلاملارلا یاخین لیغی وارایدی.^۲ م.ق. اوچونجو مین ایلیگین اوچونجو روبعوندن - م.ق. ۲۴۰۰ - نجو ایللردن - بیر یازیلی سند الده ائدیلمیشدیر کی، "اککد" ایفباسیندا و هورری دیلینده دیر. بو سند "اورکیش" و "ناوار" (نامار) منطقه سی، یا خود "دیاله" دره سی هورریرلرین وطنی نین شاه ی اولموش "تیشاری" آدلی شخصدن دیر. دئمک، هورریرلر م.ق. اوچونجو مین ایلیکده غربی آذربایجان اراضیسینده یاشامیش و حکومتلری اولموشدور. بو باره ده آذربایجان تاریخینده گئنیش شکیلده دانیشا جاییق.

هورریرلرین حکومتلری و دؤولتلی باره ده هله لیک گئنیش معلومات یوخدور، آنچاق اونلارین م.ق. ۱۴۵۰ - نجی ایلده ده "ساشاتار - Sassatar" آدلی حکمرانلیق ائتمیش شاهلارینین دا آدی بللیدیر.

□ □ □

*

۱ - ماد تاریخی، ص ۹۹.

۲ - ماد تاریخی، ص ۹۹.

هورریرلرین دیلی

هورریرلرین التصاقی دیلی هم دوغو قونشولاری "قوتی - لوللوپیلر"ین، همده شمال و شمالغرب قونشولاری "هیت"لر و اوراتولارین التصاقی دیلینه یاخین ایدی. هورری دیلینین بوگونه قدر بللی اولموش صرف قایدالاری تقریباً بوتون چاغداش تورک دیللیری، او جمله دن آذری دیلی ایله عینی ایدی. بو صرف قایداسی چیخیشلیق حال شکیلچیسى "دان" و یثریک حال شکیلچیسى "دا" دان عبارتدیر کی، هم هورری، همده چاغداش آذری دیلینده عینی شکیلده اولموشدور، آنجاق آذری دیلینده زامان کئچدیکجه بو شکیلچیلر دیلین آهنگ قانونونا اویاراق، قالین و اینجه اولماق اعتباریله ایکی چشیدلی اولموشدو: "دا - ده"، "دان - دن". هورری دیلیندن آرتیق معلومات الله ائدیلدیکجه بو موقایسه لرده گئنیشله نه جکدیر.

تاریخی فاکتارلار گؤسته ریر کی، "میتانی - Milanni" لر م.ق. ۱۵ - نجی یوز ایللیگین اوّلرینده یاخین شرق منطقه سینده هم آت بئجر مکده شهر تلنمیش، همده سیاسی اوستونلوگه مالک اولاراق بین النهرینین شمالی، هابئله سوریه نین شمالی قسمت لرینده، یعنی بوگونکو عراق - ترکیه و ترکیه - سوریه سرحد لرینده مختلف کیچیک دؤولتلر تشکیل ائتمیشلر. بو ائللر اوّللر "هوریت - Hurrit" لر آدلانمیشلار و م.ق. ۱۵ - نجی یوز ایللیکده دجله نین شمالی اراضیسینین غربینده "خالپا - Xalpa" و "آلاله - Alalah" دان توتوموش دجله نین شرقینده "نوزی - Nuzi" یه قدر توپلاناراق "میتانی" آدلانمیشلار.^۱

بو زامان هله تام مستقل اولمامیش آسوریلرده میتانی لرین منطقه ده اوستونلوگونو رسمی تانییر دیلار. بو زامان میتانی شاهلاریندان بیرى امر ائتمیشدیر کی، آسوریلرین باش کندی اولموش "آشور" شهریندن قیزیل و گوموشدن قایریلمیش بیر قاپینی گتیر سینلر، تا او "هابور - Habur" چایی کناریندا یئرلشمیش اوژ باش کندی "واشوقانی - Vasuganni" شهرینده اوژ سارایینی اونونلا بزه سین.^۲

م.ق. ۱۵ - نجی یوز ایللیگین سونلاریندا میتانی حکومتی ضعیفله بیر، باش کند "واشوقانی" ده عصیانلار باش وئیر و شاهلیق اوستونده مبارزه و دؤیوش گئدیر.

بو زامان قدرتلی سیاستچی و باجاریقلی هیت شاهی "سوپپی لولیوما - Suppiluliuma" هیت ایمپراتورلوغونو قوه تلندیریر و بیر سیرا اوّلکه لری توتور، او جمله دن، فرات چایینی کئچهرک میتانی لرین باش کندی "واشوقانی" شهرینی توتوب ویران ائدیر و میتانی شاهی "ماتتی وازا - Mattivaza" اولجه کاسسیلرین داخلینه قاچیر، لاکین اورادا یاخشی قارشیلانمادیغیندان، قایدیب،

※

۱ - باخ: ژابلین و آفیلیپوف. ص ۲۰۹.

۲ - باخ: پنه اورایا.

هیت شاهینا تسلیم اولور. هیت شاهى "سوپى لولیوما" اؤز قیزینى "ماتى وازا" یا وئریر و میتانی لری هیت حکومتی حمایه سی آلتینا آلیر، میتانی شاهى دا هیت شاهینین یوکسک لیک و بویوکلوگونو رسمی تانییر. بو تاریخدن میتانی حکومتی "هیت" حکومتینه تابع اولور.^۱

م.ق. ۱۴ - ۱۳ - ۱۲ - نجی یوز ایلیکلرده ایلاملارین داخلینده هورریلردن ده یاشامیش و حتى حاکمیت دستگاهیندا اولوب شاهلیق مقامینا قدر یوکسلمیشلر. مثلاً "هورپاتیل - Hurpatila" عایله سینى گؤستریمک اولار کی، آد و سس قورولوشو باخمیندان "هورری" کلمه سینه یاخین و اوندان مشتقدیر.^۲ بیلدیگیمیز کیمی م.ق. ایکینجی مین ایلیگین اؤللری و اورتالاریندان اورمو گؤلونون غرب و جنوبغرب قسمتینده یاشامیش هورریلرین یئرینی "گیلزان" لار توتوموشلار، یوخاریدادا گؤردوک کی سوریه اراضیسینده حکومتلری اولموش "هورریلر" مغلوب اولاراق "هیت" حکومتینه تابع اولورلار. بونلاردان نتیجه چیخاردیب دئیمک اولار کی، او زامانلار و یا اوندان سونلار هورریلرین معین ائل و قبیله لری، هله لیک بیزه معلوم اولمایان سبب یا سببلره گؤره، جنوبا، ایلاملارین دیارینا کؤچوب، اورادا یاشامیش، آد و بعضی خصوصیتلرینی ده ساخلامیشلار. □ □ □

هورریلرین مدنیت و هنری

اسکی تاریخ متخصصلری گؤستریرلر کی، هورریلر یوکسک مدنیت مالک اولموش و اونوندا نتیجه سینده م.ق. ایکینجی مین ایلیگین اورتالاری و ایکینجی یاریسیندا او دؤورده اولدوقجا یوکسک و میثلسیز هنر و اینجه صنعت مالک اولموش و یاخین شرقین بوتون خلقلری، خصوصیه التصاقی دیللی و بوگونکو ایرانین غربی و مرکزی ماد و خزرین جنوب و غرب ساحیللری خلقلرین هنرینه جدی شکیلده تاثیر گؤستمیشدیر. بو تاثیر مختلف خلقلرین هنرینده نظره چارپان اوخشارلیق، اوسلوب و موضوع یاخین لیکلاری ایله ثبوت ائدیلیلر. مثلاً پروفئسور "دایسون" یئرینده گؤره جه گیمیز، حسنلنون دونیا شهرتلی قیزیل جامینین یارانماسیندا، هورری مدنیتی نین تاثیرینی گؤستره رک یازمیشدیر:

"...بو پیاله نین هورری قوملارینین عقیده، فیکیر و عادت - عنعنه لری طرزى ایله یاخیندان ایلگىسی اولموشدور و بونا گؤره ده بو پیاله نین قایریلماسی زامانی اوچون داها اسکی تاریخی نظره آلماق لازیمدیر. ایرانین شمالغرب منطقه لریندن بیرى اولان حسنلو پیاله سینین قایریلدیغی بو منطقه ده (اورمو گؤلونون جنوبغربی. م.) هورری قوملاری هنرینین نفوذونو اینکار ائتمه گه خصوصی بیر دلیل یوخدور. بو قوملارین عقیده لری، فیکیرلری، ائله جه ده هنرینین نفوذو اوزون مدت سوره سینده، یعنی م.ق. ایکینجی مین ایلیگین سونلاریندان بیرینجی مین ایلیگین اؤللرینه قدر، بو

۱ - باخ: یثنه اورایا، ص ۲۱۰.

۲ - باخ: ایلاملارین تاریخ و مدنیتی. ص ۱۹.

منطقه نين هنر و اينجه صنعت مکتبلرينده تأثير ائتميش و بونون شاهدلرى و مدركلرى مؤوجوددور.^۱ هورريلرين بو يوكسك كیفیتلى هنر و اينجه صنعتى چوخلو اثرلر اؤزوندن يادگار قويوموشدور. بو اثرلرين ييرى "كركوك" قازيتيلاريندان الده ائديلميش اوستوانه شكلينده اولان مؤهورلرديركى، ناخيش باخيميندان خصوصى سبك و مئتودا مالكدير. هوررى هنر و اينجه صنعتينين يوكسك سوييه لى اولماسى اونون تكجه منطقه نين التصاقى دىللى خلقلىر دئييل، بلكه بوتون ياخين شرق و قفقاز خلقلىرى هنرى و اينجه صنعتينه تأثير و نفوذ ائتمه سينه سبب اولموشدور. عزت الله نگهبان بو باره ده يازميشدير:

بين النهرينين شمالينداكى هوررى توپلومو "خابور" دره سينده چوخلو اثرلر ياراداراق يادگار قويوموشدور. بونلارين ان اهميتلىسى اوستوانه شكلينده مؤهورلرين قايريلماسيديركى، ناخيش باخيميندان خصوصى سبك و اوسلوبا مالكدير و اونلارين چوخلو نواعلارى "كركوك" و "نوزى" قازيتيلاريندا تاپيلميشدير.

نظرة گلن هورريلرين بير دسته سى اؤز اصلى وطنلرينده هنر و صنعت ساحه سينده دقته لايق ترقى و اينكيشافا نايل اولموش و اونو نسبتاً آرام اولان و سونرالار ماننلار، مادلار، اورارتولار و آسوريلرين حاكميت ائتديكلرى جنوبى قفقاز، شمالى بين النهرين، ايرانين شمالى و تركيه نين شرقى منطقه لرينده يايديلار. نؤوبتله بو منطقه ده آغالىق ائتميش بو قوملارين هاميسى، هوررى هنرينين كؤلگه سالدىغى بو تورپاقلاردا هوررى هنرينين نفوذو آلتيندا اولموشلار.^۲

دئمك، هورريلرين هنر و اينجه صنعتى اينكيشاف ائتميش، اينجه، ظريف و گؤزل اولدوغو اوچون اؤز دؤورو اولموش م.ق. ايكنجى مين ايلليگين ايكنجى ياريسيندا، اوندان قاباق و اوندان سونرا م.ق. بيرينجى مين ايلليگين ايلك يوز ايلليكلرينده ياخين شرق منطقه سى، او جمله دن بو گونكو ايرانين ايلك مدنيت مركزى اولموش غربى، مركزى و خزرين جنوب تورپاقلاريندا ياشاميش التصاقى دىللى خلقلرين مدنيتينه جدى تأثير گؤستميشدير. بونوندا اهميتلى سببلريندن بيرى اوندان عبارت اولموشدوركى، هورريلرين ائتينك خصوصيتى و كؤكو بو گونكو ايرانين گؤسترديگيميز اراضيسينده او دؤورلرده ياشاميش خلقلرين كؤكو و ائتينك خصوصيتلى ايله عىنى اولدوغو كيمى، ديل، شفاهى ادبيات، عادت، عنعنه و تاريخلىرى ده بيرى - بيرينه ياخين اولموشدور. نهايت بونودا قيد ائتمك لازيمدركى، هورريلر ايستر حاكميت قورماق، ايستر سه ده هنر، علم و صنعتده بوتون ياخين شرق خلقلىرى، حتى مصره قدر گئديب، اونلارى اؤز تأثيرلىرلى آلتينا آلميش اولسالاردا، اؤز دوغما يوردلارى و تورپاقلاريندان آيرىليب، اصيل توپلوملاريندان اوزاقلاشيب داغيلديقلارى اوچون، نهايت اونلارين چوخو باشقا خلقلر و ائللرين داخيلينده ارييب، آرادان گئتميشلر. □ □ □

*

۱ - مارليكين فلز قبالارى. ص. ۵۰.

۲ - مارليكين فلز قبالارى. ص. ۵۰.

۷- اورارتولار

آریالارین منطقه میزه گلمه سیندن اول یاخین و اورتا شرق منطقه سینده یارانمیش خلق و اونون یاراتدیغی مدنیت و قوردوغو قدرتلی دؤولتلردن بیریده اورارتو خلقی، اونون یاراتدیغی اورارتو مدنیتی و قوردوغو قوده رتلی اورارتو دؤولتی و حکومتی اولموشدور. اورارتولارین بیر خلق کیمی تاریخده فورمالاشیب دؤولت و مدنیت قورمالاری، ایندییه قدر گؤستریدیگیمیز قدیم منطقه خلقلری و دؤولتلیریندن، زامانجا سونرالار تصادف ائتمیشدیر، یعنی م.ق. II مین ایلیگین سونلاری و I مین ایلیگین اوللرینده اولموشدور.

اورارتو خلقی و دؤولتینین یاراندیغی اراضی بوگونکو ترکیه تورپاقلارینین شرق قسمتینین اهمیتلی حیصه سینى - گؤیجه گؤل - وان - ارزروم زاقروس داغلاری آرالارینداکی فرضی بیر خط داخلینده کی اراضینی احاطه ائدیردی. اورارتو حکومتی قارا دنیزله مربوط دئییلدی و جنوب سرحدینی وان گؤلوندن شرقه و غربه اوزانان بیر خط تشکیل ائدیردی. دئمک بو حکومتین اراضیسی آرات بوزقیری و آغری داغینین شرق یاماجلارینی دا ایچینه آلماقدا ایدی. حتّی اورارتو حکومتی، معین قدرتلی دؤولرلینده، بوگونکو ماکی ولایتی، نخجوان تورپاقلارینی و اورموگؤلونون غربینی ده احاطه ائتمیشدیر.

سونرا اشاره ائده جه گیمیز کیمی، اورارتو خلقی ده، بوتون آوروپا تاریخ چیلرینین گؤستریدیگی و تاریخی سندلره اساساً "آسیانی" خلقلرین بیرى و التصاقی دیللی اولموشلار. بو تاریخی واقعیتلره گؤره اورارتولارین دا اولو بابالارینین اورتا آسیادان گلمه سینى سؤیله مک دوغرو اولار. بونا گؤره ده دئمک اولارکی، اورارتولارین اولو بابالاری ایکی دؤوردن بیرینده اورتا آسیادان، قفقاز یوليله گلیمیش و زاقروس داغلارینین غرب تورپاقلاریندا یئرلشمیشلر:

۱ - یا سومثر، ایلام و هیت ائللری آخینلاری کیمی اورتا آسیادان یاخین شرقه دربند - داریال (داریوش) یوليله اولموش آخینلاردان قالان ائللر، اوبالار، دستهلردن میدانا گلیمیش، زامان - زامان آرتیب چوخالیمیش و تازا - تازا گلن آخینلاردان قالانلارلا تقویت اولاراق، مستقل خلق شکلینه دوشموشلر و چوخ احتمال ایلام و یا هیت سوی بیرلشمه لری آخینلاریندان قالانلاردان یارانمیشلار.

۲ - یادا هله تاریخه معلوم اولمایان، اورتا آسیادان قفقاز یوليله گلیمیش بیر آخینین محصولودور. هر حالدا اورارتولار، ماننالار یاخین بیر زاماندا تاریخ صحنه سینده گؤرونمه گه باشلامیشلار، بو زامان ایسه میلاددان قاباق ایکینجی مین ایلیگین ایکینجی یاریسینا تصادف ائدیر. م.ق. II مین ایلیکده اورموگؤلونون غربینده هورریلر اولموش، سونرا اونلاری "گیلزانلار" عوض ائتمیشلر، اورارتولار گیلزانلاری اؤزلینه تابع ائدیملر. تازا فیکیرلره گؤره اورارتولار هورریلرین بیر قولونون

۱۰۰ □ ایران تورکلرینین اسکی تاریخی "ایسلاما قدر"

م.ق. ۲۴۰۰ - نجی ایلده شمالا مهاجرتیندن یارانیب.

اورارتو حکومتی یاراندىغی گوندن اوزونون جنوب و جنوبغرب طرفیندن میلیتاریست آسوری حکومتیله قونشو اولموش و بنالی اونونلا دویوشموشدور. بوناگۆرهده هم آسوری، همده اورارتو شاهلاریندان قالان داش قازما آیتلارینین دۆرد یوزه قدرینده اورارتولارین آدی "اورارتوی بی آنیلی - Biainili" یازیلیمیشدیر. (بو کلمهده "لی" شکیلیچیسى دقته لایقدیر). مقدس کیتابلاردا بو اراضینین آدی "آارات" یازیلیمیشدیر. ارمنیلر بو آدی "آغری" داغینا وئرهک اؤزلیرنی اورارتولارا باغلی و منسوب گۆسترمه گه چالیشیردیلا. هئودوتون اثرلرینده بو حکومتین آدی "آارودی - Alaredi" یازیلیمیشدیر.

م.ق. ۱۳ - نجو یوز ایللیکدن باشلا یارق آسوری منبعلرینده بوگونکو زاقروس داغلارینین غرب تورپاقلاریندا یاشایان "اورارت" قبیله لرینین بیرلشمه سی، هابئله هامان اراضیده "ناییری" ائللرینین متّحد اولماسیندان دانیشیلیمیشدیر. بو عصردن باشلا یارق، بو مختلف ائللرین بیرلشمه سیندن میدانا گلیمیش بیرلشمه لر داخلی عئتلر و خصوصیله خارجی، آسوری فشارلاری نتیجه سینده واحد بیر خلق شکلینده بیرلشیرلر. نهایت همین بیرلشمه لر یالنیز م.ق. ۹ - نجو عصرین ایلک یاریسندا مرکزلشمیش اورارتو دؤولتینین یارانماسیله نتیجه له نیر. بو دؤولتین باش کندی بو گونکو "وان" گۆلو اراضیسینده یئرلشمیش "توشیا" شهری اولموشدور.

یوخاریدا اشاره ائتدیگیمیز کیمی اورارتو حکومتی آغری داغینین شرق اتکلی، یعنی بوگونکو ارمنیستانین "گۆکجه گولو" نه قدر (سئوان) احاطه ائتمیش و حتّی قدرتلی دؤورلرینده، اوزونون شرق قونشوسو اولموش "ماننا" حکومتینین بر سیرا یئرلرینی، او جمله دن بوگونکو سالماس، خوی، ماکى، قاراداغین غرب حیصّه سی، گونئی اراضیسی، قره ضیاءالدین، ائواغلو و سرابی اوردو گوجاویله، موقتی اولارق توتموش و اونلاردان سالماس، گونئی، غربی قاراداغ، ماکى، قره ضیاءالدین و ائواغلو ماحاللارینی بیر عصره قدر اؤز اختیاریندا ساخلامیشدیر.

اورارتولاریندا واقعی تاریخی سون دؤورلره قدر اورتولو و قارانیق ایدی، لاکین سون اون ایللرده بوگونکو ایران آذربایجانى تورپاقلاریندا آپاریلیمیش علمی قازینتی ایشلری چوخلو تاریخی مسئله لری، او جمله دن اورارتو حکومتی تاریخینی نسبتاً ایشیقلاندیرمیشدیر.

بوگونکو قره ضیاءالدینه یاخین، مرند - ماکى یولونون اورتالاریندا یئرلشن "بسطام" منطقه سینده، ۱۹۱۰ - نجو ایلده تهرانداکی بیر آلمان سفیرلیگی ایشچیسی واسطه سیله، بیر داش کتیبه تاپیلیر. بو داش قازما آیت اورارتو شاهى "ایکینجی آرقیشتی" نین اوغلو "ایکینجی روسا" [شاهلیغی ۶۴۵ - ۶۸۵ م.ق.] نین دیرکی، اورادا || روسا "خالدی" عبادتگاهینی (خالدی اورارتولارین بؤیوک آلاهی ایدی) تیکدیرمک مناسبتیله اونو قازدیرمیشدیر.

بو تاپینتی آروپا عالیم لرینین دقّینی آذربایجانین بو منطقه سینده جلب ائدیر. بعضی عالیم لر و هیأتلر، او جمله دن ۱۹۶۹ - دان ۱۹۷۱ - نجی ایلده قدر آلمان علمی هیأتی همین بسطام منطقه سینده

قازیتلی ایشلری آپاریر و تاپیلان داش قازما آیتلاریله برابر دورد حربی قالانین قالیقلاری دا اوزه چیخیر.

تاپیلان بو داش قازما آیتلاریندان بیریده قاراداغدا "ورزیغانین" بشش کیلومتر شرقینده، "سقین دیل" کندینین ایکی کیلومتر لیگینده کی "زاغی" آدلی داغدا تاپیلیمیشدیر کی، "|| آرقیشتی" نین اوغلو "|| ساردوری" [سلطنتی م.ق. ۷۳۳ - ۷۵۰] یه عایدیر. بو کتیبه ده "پولو آدی" دیاری و "لیب لی اونی" شهریندن آد آپاریلیر کی، "|| ساردوری" اورالاری فتح ائتمیشدیر. بو کتیبه "سقین دیل" لؤوچه سی آدیله مشهوردور.

جنوبی آذربایجانین بو قسمتی، یعنی ماکی، قره ضیالددین و قاراداغدا اورارتو دؤورنه عاید اولان آبدیلر چوخدور و هله بؤیوک حیصه سی اوزه چیخاریلما میشدیر. آلمانلی علمی هیأتین تاپدیغی داش یازما آیتلاریندان بیریده "سارابین" رازیلق" بؤلگونده، سارابین ۱۲ کیلومتر شمالیندا یئرله شن "زاغان" داغیندا سال داشا قازیلیمیش لؤوچه دیر. ۱۹۷۱ -نجی ایلده تاپیلیمیش بو لؤوچه "بیرینجی روسا" نین اوغلو "|| آرقیشتی" واسطه سیله قازیلیمیشدیر. شاهلیغی م.ق. ۶۸۵ - ۷۱۳. || آرقیشتی بو لؤوچه نی هامان یئرلرده کی قالانین فتحی مناسبتیه قازدیریمیش و خارابا حالدا قالیمیش قالانی تعمیر ائدیپ، آدینی "آرقیشتی ایردو" (احتمال آرقیشتی اوردو قویموشدور).

اورارتولارین ساراب اطرافیندا "قاراداغ" دره سینده یئرله شن "نشتبان" کندینده ده بیر داش کتیبه سی تاپیلیب اوخونموشدور کی، اورارتو شاهی "|| آرقیشتی" طرفیندن قازدیریلیمیشدیر. بو لؤوچه ده "مونا" چایی و "قیردو"، "قیتوهانی"، "توایشدو" ... اوّلکه لریندن آد آپاریلیمیشدیر. بو لؤوچه نین بیر قسمتی بئله دیر: خالددینین اراده سی و قوه سیله ... من اوّلکه لری فتح ائتدیم ... من "مونا" چایی کنارینا چاتدیم و اورادان قایتدیم. من "قیردو، قیتوهانی، توایشدو اوّلکه لرینی ... فتح ائدیپ اوزومه وئرگی وئرن ائتدیم"

بو یئر آدلارینین هامی سینین "دو- تو" ایله بیتمه سی دقته لایقدیر. متنده کی "اوّلکه لر" سؤزونه گلدیکده ایسه، شبهه سین مبالغه لیدیر. اورارتو شاهی کیچیک ماحاللاری اوّلکه قلمه وئرمکله اوزونو بؤیوتموشدور. بو خصوصیت اورارتو شاهلاریندان، آذربایجان تورپاقلاری ایله علاقه دار، قالان لؤوچه لرین اکثرینده نظره چارپیر. بوندان علاوه اورارتو شاهلارینین بو غلبه و فتحلری اوّتری و موّقتی حال داشیمیش و اوّز یازدیقلاری کیمی، فتح ایشینده لؤوچه یازدیرماقلا کفایتلنمیش و گئری قایتیمیشلار.

اورارتو شاهلاریندان تاپیلان اثرلرین بیر قسمتی ده بوگونکو میاندوآب طرفلریندن تاپیلیمیشدیر. بونلاردان بیر میاندوآبین ۱۹ کیلومتر غربینده یئرله شن "داش تپه" کندینده دیر کی، ماننا حکومتیندن

دانیشارکن اونا اشاره ائتمیشیک. بو کتیبه م.ق. دوققوزونجو عصرین سونلاریندا حکمرانلیق ائتمیش اورارتو شاهلی "مئنوا" یا عایدیر. "مئنوا" نین بو فتوحاتی دا موقتی و اؤتیری اولموشدور. "اوشنه وییه" ایله "رواندوز" آراسیندا یئرله شن داغ گرده سیندن تاپیلیمیش "کله شین" (کوردهجه "آبی" دئمکدیر) آدلی داش سوتونو اورارتو و آشوری دیلرینده یازیلیمیش ایکی دیللی کتیبه دیر. اثر اورمو موزه سینده دیر بو لؤوحه م.ق. ۸۱۰ - ۸۲۵ - نجی ایللرده حکمرانلیق ائتمیش "ایشپوینی - shpuini" آدلی اورارتو شاهینین امریله قازیلیمیشدیر.

عمومیته ایران آذربایجانینین غریبنده ، اورمو گؤلونون غربی و جنوبوندا، ائله جهده بو گؤلون قسماً جنوبشرقیبنده بو گونه قدر اورارتو شاهلارینین سگگیز داش قازما آیتی تاپیلیمیش و اکثری اوخونموشدور. بو لؤوحه لرین چوخو اورارتو شاهلارینین موقتی غلبه لرینین محصولودور. اورارتولارا عاید خاراب اولموش لؤوحه لر و قالالارین قالیققلاری اورمو شهری ایله "اوشنه وییه" نین آراسینداکی یولدادا تاپیلیمیشدیر. بورادا هم او دؤورله عاید آوادانلیق قالیققلاری، همده چوخلو ساخسی قاب و ائو لوازماتی تاپیلیمیشدیر. □ □ □

□ اورارتولارین شاهلاری

۱ - آرمه [Arme]: آرمه م.ق. ۸۸۰ - ۸۴۴ - نجی ایللرده شاه اولوب اورارتو دؤولتی و شاهلار سولاله سیننی اساسلاندیریمیشدیر. آرمه آسوری شاهلی ایکینجی آشور ناسیراپال [م.ق. ۸۵۹ - ۸۸۴] ایله چاغداش ایدی و اونونلا دؤیوشموشدور. آرمه "آرزاسکون" شهرینی اورارتولارین باش کندی ائتدی ایکینجی آشور ناسیراپالدان سونرا اوچونجو سلمنسر [م.ق. ۸۲۴ - ۸۵۹] شاه اولور و آرمنی مغلوب ائدیر. اوچونجو سلمنسر "گیلزان" و سالماس منطقه سینه گلیر.

۲ - بیرینجی ساردوری [تقریباً م.ق. ۸۲۸ - ۸۴۴]: آرمنین اوغلو دئییلدیر. اوچونجو سلمنسر م.ق. ۸۳۱ - نجی ایلده اورارتویا قوشون چکیر و موفق اولمور. بیرنجی ساردوری باش کندی "توشپا" یا کؤچوروب اطرافینا محکم قالا دیواری چکیر.

م.ق. ۸۲۸ - نجی ایلده آسوری سرکرده "تورتان" "موساسیر" و اورادان ماننایا هجوم ائدیر و ماننا شاهلی "اوآلکی - Ualki" داغلاردا گیزلنیر. "تورتان" "گیلزان" ی آلیر.

۳ - ایشپوینی و مئنوا: بیرینجی ساردورینین اوغلو "ایشپوینی" [شاهلیغی م.ق. ۸۱۰ - ۸۲۵] اؤز اوغلو مئنوا - Menua "نی" [م.ق. ۸۱۰ - ۷۸۵] شاهلیقدا اؤزونه شریک ائتدی. مئنوا م.ق. ۸۲۷ - نجی ایلده ماننایا هجوم ائتدی و اورادا قالا تیکدیریب داش لؤوحه قازدیردی. ایشپوینی و اوغلو مئنوا آسوری شاهلی آدادنتراری ایله [م.ق. ۷۸۲ - ۸۱۰] چاغداش ایدیلر. بو ایکی شاه اورارتولارین ان گوجلوشاهلاریندان اولموشلار. "کله شین" داش قازمالؤوحه سی ایشپوینی نین و "داش تپه" ده کی لؤوحه مئنوانیندیر.

۴ - بیرینجی آرقیشتی [م.ق. ۷۵۳ - ۷۸۵]: بیرینجی آرقیشتی مئنوانین اوغلو ایدی. بیرینجی

آرقیشتی چوخ فعال، دؤیوشکن و فاتح ایدی و ایشلرینی "وان" ایبللیگینده داشدا قازدیرمیشدیر. بو اورارتو شاهي آسوری ملکه سی سثمیرامس ایله چاغداش ایدی. دؤردونجو سلمنسر [م.ق. ۷۷۲ - ۷۸۲] بو اورارتو شاهیه دؤیوشموشدور.

۵ - ایکینجی ساردوری [م.ق. ۷۳۳ - ۷۵۳]: ایکینجی ساردوری آرقیشتی نین اوغلو ایدی. بو اورارتو شاهي "اولخو"نون (سالماسین جنوبیغریبنده) "ساردوری خوردا" قالاسینی تیکدیریب دیر. او گؤردوگو ایشلری بوگون "سنتت پول" کیلیساسیندا اولان، بیر اوستوانه یه یازدیرمیشدیر. ایکینجی ساردوری ایله چاغداش اولان آسوری شاهي "تیقلت پیلهر سر" [م.ق. ۷۲۴ - ۷۴۱] اونونلا دؤیوشدو. سقین دیل داش قازماسی بو شاهین دیر.

۶ - بیرینجی روسا [م.ق. ۷۱۳ - ۷۳۵]: ایکینجی ساردوریدن سونرا شاه اولدو، اما نسبیلری بللی دئییلدیر. بو شاه "الاشکرت" ده اؤز آدینا شهر تیکدیریب، چؤللری سووراماق اوچون ال ایله قازیلما گؤل دوزلندی کی، "کشیش گؤل" آدلانیر. بیرینجی روسا قفقازدا "گؤیچه گؤل" (سئون) طرفلرینده فتحات ائتدی، آسوریلردن گؤردوگو مغلوبیتلری جبران ائتدی و قفقازین ۱۹ شاهینی اؤزونه تابع ائتدی. بو اورارتو شاهي زامانیندا ماننا شاهي "آزا" اؤلدورولوب "اولوسونو" ماننا شاهي اولور. بیرینجی روسا اولوسونونو اؤزونه طرف جلب ائدیر. همده "دیوک"، "مثناتی" و "باقداتو" ماننا شاهلارینی اؤز سیاستینه طرف جلب ائدیر.

بیرینجی روسا آسوریلر علییهنه بابیل و "هیت" لر ایله متحد اولور، لاکین "هیت" حکومتی مغلوب اولور و باش کندی "کرکمیش" م.ق. ۷۱۷ - نجی ایلده آسوریلر طرفیندن آلینیر. بو اورارتو شاهي آسوری شاهي ایکینجی سارقونلا چاغداشدیر. بیرینجی روسا || سارقون طرفیندن مغلوب اولوب شهرلری ویران ائدیلدیکدن سونرا، اؤزونو اؤلدورور.

۷ - ایکینجی آرقیشتی [م.ق. ۶۸۵ - ۷۱۳]: بیرینجی روسانین اوغلو و یئرینده او تورانیدیر. بو اورارتو شاهي اکینچیلگی تشویق ائدن، آبادلاشدیران و تیکن ایدی و "آرقیشتی قینی لی" شهرینی تیکدیردی. ایکینجی آرقیشتی اورارتو حکومتینین وضعیتی نی سرعتله یاخشی لاشدیردی.

ایکینجی سارقوندان سونرا "سناخریب" [م.ق. ۶۸۱ - ۷۰۵] شاه اولدو. سناخریب سارقونون ایشلرین دوام ائتدی، لاکین باجارمادی و م.ق. ۶۸۱ - نجی ایلده، سجده ده اولارکن، اوغلو "آدادنین لیل" نین ایله اؤلدورولدو، لاکین قارداشی اسرحدون اونو تعقیب ائتدی. "آدادنین لیل" آراتا قاچدی و اسرحدون شاه اولدو. سارابین "رازلیق" بؤلگونده اولان داش قازما لؤوحه، هابئله قاراداغا "نیشبان" کندینده کی داش قازما کتیبه ایکینجی آرقیشتی نیندیر.

۸ - ایکینجی روسا [م.ق. ۶۴۵ - ۶۸۵]: بو اورارتو شاهي دا کند تصرّفاتی و آبادلیغا فیکیر وئرمیش و "آچمیادزین" ده لؤوحه قازدیرمیشدیر. ایکینجی روسا آسوری شاهي اسرحدونلا چاغداش ایدی، کیملرلردن مزدلو عسگرلر توتاراق م.ق. ۶۷۸ - نجی ایلده آسوریلرله دؤیوشدو. کیملرلر "فریژی" لری آنادولودا مغلوب ائتدیلر. فریژیلر مرمره یولوا ایله اوروپادان گلن

۱۰۴ □ ایران تورکلرینین اسکی تاریخی "اسلاما قدر"

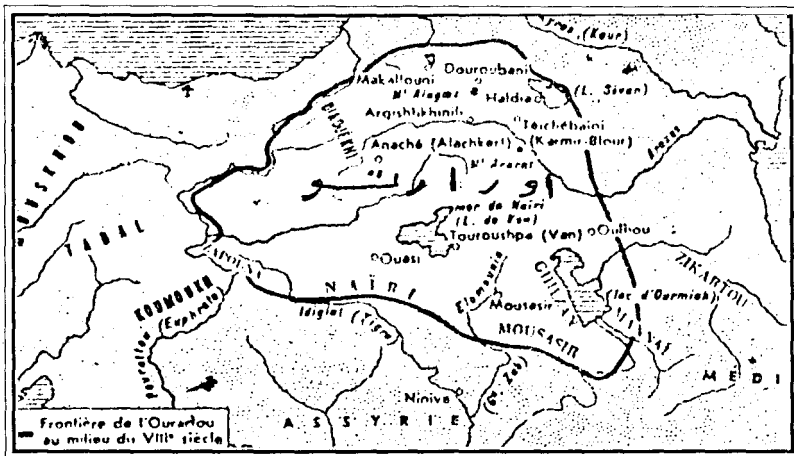
آریاییلردن ایدیلر. کیمثرلره مغلوب اولاندان سونرا فریژیلرین بیر قولو اولان ارمنیلر شرقه دوغرو گلیب اورارتو حکومتی ایلده دؤیوشه باشلاپیرلار. بو زامانلار ساکالار - ایشغوزلاردا شرق و شمال شرقدن اورارتولار علییهنه هجوم ائدیرلر.

بو زامانلار آسوری شاهي "آشور بانیپال" ایدی کی، ماننا شاهي "آخسئری" علییهنه هجوم ائتمیش ایدی [م.ق. ۶۷۸ - ۶۷۵ - نجی ایللر حدودوندا].

۹ - اوچونجو ساردوری [م.ق. ۶۱۰ - ۶۴۶]: ایکینجی روسادان سونرا شاه اولدو و قاباکی سیاستی ایزله دی. م.ق. ۶۴۵ - ۶۴۶ - نجی ایلده تئینوایا نماینده گونده ریب، آسوریلرین ایلاملاردا قطعی غلبه چالماسینی تبریک ائتدی.

۱۰ - اوچونجو روسا [م.ق. ۵۸۵ - ۶۱۰]: اوچونجو روسا "اثریمثنا - Erimena" نین اوغلو ایدی و سون اورارتو شاهي اولموشدور.

بو شاه "تورپاق قالا" دا "خالدی" آلاهاری اوچون عبادتگاه تیکدی. □ □ □

[ش - ۷] اورارتو حکومتینین ان قدرتلی دؤورو تقریبی تورپاقلاری (اشغال ائتدیگی اراضی ایلده)

□ اورارتو حکومتینین آرادان گئتمه سی

اوچونجو روسادان سونرا اورارتولارین آدی تاریخده داها آپاریلمايیر. بعضی عالیمیلرین فیکرینجه اورارتو حکومتی م.ق. ۵۸۵ - نجی ایل ماد - لیدی باریشیغیندان قاباق، بعضیلرینین فیکرینجه ایسه همین ایلده آرادان آپاریلیب و اراضیسی ماد حکومتینه ضمیمه اولموشدور. بو زامانلاردان غربدن گلن هند - آوروپایی خلقلردن اولان ارمنیلر اورارتولاری فشارا قویورلار. بو فشار نتیجه سینده اورارتو ائللرینین معین حیصه لری زاقروس داغلاریندا یئرله شیر، بیرحیصه سی

بوداغلاری آشراق اؤز سویداشارلی اولان ماننا - مادلار دیارینا گلیر، بعضیلری ایسه ارمنیلر داخلینده اریرلر، اورارتو ائللرینین بیر قسمتی هخامنیشلر زامانینا قدر اؤز یئرلرینده یاشاییردیلا. م.ج. مشکور بو بارهده یازیر:

“هجوم ائدن ارمنیلر یئرلی اورارتولاری آرادان آپاریب، اؤزلری اونلارین یئرینده اوتوردولار. او خالقین بیر قسمتی تسلیم اولمایارق داغلارا سیغیندیلا، حتی بعضی یونانلی تاریخچیلرین دئدیگینه گؤره، هخامنیشلر زامانینا قدر ارمنیستانین کیچیک بیر قسمتینده اؤز ضعیف حیاتلارینا دوام ائدیردیلا. م.ق. یئددینجی عصرده بئشینجی یوز ایلیگه قدر ارمنیلر اورارتولاری اؤزلرینده حل ائدهرک ارمنی لشدیردیلا.”^۱

□ □ □

□ مدنیت، شهر تیکمک و ثروت

سونرالار گؤرهجه ییک کی، آسوریلرله اورارتو شاهلاری م.ق. ۹ و ۸ - نجی یوز ایلیکلرده آردیجیل شکیلده بوگونکو جنوبی آذربایجان تورپاقلارینا - ماننا - ماد اراضیسینه تالانچی، داغیدیجی یوروشلر ائتمیشلر. آسوریلر میللتاریست، نظامی دؤولت، اؤزلریده سامی خلقلردن اولموش و بوتون یاخین شرق منطقه سین ۶ - ۷ یوز ایل سوره سینده تالایب چاپمیشلار، لاکین اورارتولار اولالتصافی دیللی، اؤزلریده هورریلرین اوولادی و ماننا خلقلری ایله عینی کؤکل و بیر - بیرینه یاخین ایدیلر. بو سببلره گؤرهده اورارتولارین م.ق. بیرینجی مین ایلیگین ایلک عصرلرینده جنوبی آذربایجان و مرکزی ماد اراضیسینه آردیجیل هجوملاری اساساً و ظاهرده غارت. چال - چات و تالان جهتدن عینی ماهیت داشیییردیسادا، اولدوقجا سفاک، رحمسیز، قان تۆکن، ییخیب اودلایان اولموش آسوریلر عموماً تالایب، چاپیب، گئتمیشلر، لاکین اورارتولار او زامانکی

※

۱ - تاریخ مردم اورارتو، م.ج. مشکور، تهران ۱۳۳۲، ص ۳۴.

۲ - اورارتو مدنیتی ایله ایلیگلی قید ائدک کی، اطلاعات قزئنین ۱۳۷۴ - نجو ایل، یکشنبه تبر آیینین ۲۵ - ی تاریخلی شماره سینین ایکینجی صحیفه سینده م.ق. بیرینجی مین ایلیگه عاید بیر ساخسی هئیکل محمود آبادان کشف اولدو عنوانلی خبردن معلوم اولورکی، بو هئیکل یا ترکیه نین شرقی و یا آذربایجانین غرب یئرلریندن، یعنی زاقروس داغلاری اتکلریندن تاپلمیش و قاجاقچیلار طرفیندن مازندران دا بایبل شهرینه گئیرلمیشدیر. متخصصلرین فیکرینجه اثر م.ق. بیرینجی مین ایلیگین اوّللرینه عایددیر و شبهه سیز ماننا و یا اورارتولارین یادگارلارینداندیر. اثر ساخسیداندیر و بدن اوست یاریسی عسگر گئیمی کیمی ناخیشلانمیشدیر. قزئنین یازدیفینا گؤره هئیکلین قیمتی ۳ میلیون تومندیر، بو ایسه نشان و اثریرکی، اثر یوکسک کیفیتلی هنر و صنعت نمونه سیدیر و اولاد بیلرکی، گؤسته ریلن تاریخدن چوخ اوللره، اؤزوده ماننا و اورارتولارین اوّللری و یا هورری، گیلزان و حتی ارتنه مدنیتیندن قالان اثردیر.

قزئت یازیرکی، اثر قونشو اولکه لردن گئیرلمیشدیر، بو ممکن دور، لاکین زئوه، حسنلی و سایره دن الده ائدلمیش یوزلرجه اثرلره اساساً دئییه ریک کی، بو اثرده آذربایجانین غربی اراضیلرینده، زاقروس داغلارینین شرقی یئرلریندن، نقده دن باشلایب، ماکی یا قدرکی یئرلردن قاجاقچیلار طرفیندن قازینتی نتیجه سینده تاپلمیش و تاریخی اثرلرین قاجاقچیلاری واسطه سیله مازندراندا بایبل شهرینه آپارلمیشدیر.

آذربايجانين اشغال ائتيديكلرى بعضى يئرلرينده، او جمله دن سالماس، گونئي، قاراداغين غربي، ماكي اطرافى و ... اراضيسينده بير عصره قدر قالميش و حكومت ائتميش و بو يئرلرده جدى آبادلىق ايشلرى، شهرلر تيككمك، كانالار قازماق، سدلر باغلاماق، چشمه لر احداث ائتمك، باغلار، اورمانلار ياراتماغا چوخ اهميت و ثرميش و جدى فايدالى ايشلر گورموشلر. بيز آسورى شاهی "|| سارقون" ون جنوبى آذربايجانا هجوموندىن دانيشاركن بو مسئله لره اشاره ائده جه ييك. اورارتولارين بو آبادلىق ايشلرى اورمو گولونون شمالينا، بو گونكو گونئي ماحاليندا (گويا او زامان گونئي "سانقى بوتو" آدلانميشيدير) و مرند طرفلرينده و عموميتله بوگونكو غربى آذربايجاندا اولموشدور. بو فايدالى و اكين چيلگه لازيم ايشلرى اورارتولار نسبتاً يوكسك مدنيت و مثال و سايطه ال تاپماقلا الله ائده بيلميشلر، چونكى اورارتولارين اراضيسينده الله ائديلن وسايط داخلىنده حتى ده مير خيش، زراعت وسايلي و ائو - حيات و سيله لرى چوخدور.

شبهه سيز بو وسايط صنايعين نسبتاً اينكىشافي نتيجه سينده اولموشدوركى، اودا تجاريتين اينكىشافي، اودا يوللارين يارانماسينا سبب اولموشدور.

اكين چيليك، صنعتين ترقيسى، تجارت، يوللارين چكىلمه سى اورارتو مدنيتينين داهادا اينكىشافينا و چوخلو بويوك مدنيت مركزى اولان شهرلرين يارانماسينا سبب اولموشدور. بو ترقي و شهر تيكديرمك ايشى، اورارتولارين اينده اولموش بوگونكو غربى آذربايجان اراضيسينده ده دقته لايق وضعيتنده اولموشدور.

اورارتولارين تيكديديگى ان بويوك شهرلردن بيرى "مصه صير" [موساسير] شهرى اولموشدوركى، بوگونكو اورمو شهرينين غريبنده، چوخ احتمال بوگونكو عراق تورپاقلارينين شمالشرق بوجايندا يئرلشميش و او دؤوروكو آذربايجانلا علاقه دار شهر اولموشدور. بو شهر اورارتولارين باش كندلرلندن سونرا ايكنيجى بويوك مدنيت و دينى مركزلر ايدى و اونلارين "خالدى" آدلانميش آلاهلارينين عبادتگاهى بو شهرده ايدى. "موساسير" شهرينده اولموش تارىخى عمارتلر و عبادتگاهلارين بناسى و قورولوشلارى سونرالار يونان بنالارينين اساس معمارلىق تملى اولموشدور. بئله كى بعضى تارىخ چيلر "موساسير" شهرينده قازيتيلار نتيجه سينده الله ائديلن عبادتگاه و "اورزانا" سارايينين معمارليغىنى سونراكى يونان بنالارى و سارايلارينين معمارليغىنين اساس و تملى گؤسته ريرلر. ايراندا تخت جمشيد و عموميتله هخامنش بنالارى دا جدى شكilde بو بنالردان تاثيرلنميشلر.

"موساسير" شهرينين سارايلارى و عبادتگاهلارى سونسوز ثروت و وار - دؤولتين مركزى اولراق، || سارقونون هجوملارى و اورانى توتوب ويران ائتمه سينه قدر [م.ق. ۷۱۴] آباد و داير اولموشدور. آسورى شاهی || سارقون بو شهرى توتوب تالان ائتمه سينه داير وئردىگى معلوماتلاردان گورونوركى، بير توندان آرتيق قيزيل، بئش توندان زياده گوموش حكومت سارايندان، هامان قدر گوموش و چوخلو مقدار قيزيل "خالدى" آلاھين عبادتگاهيندان، هابئله

شهرین تالاماسیندان بویوک مقدار خالص مس، جواهرات، قیزیل و گوموش شئیلر اله گتیر میشدیر. "موساسیر" شهرینین تالانی بارهده II سارقونون وئردیگی معلوماتلار بو سؤزلرله بیتیر:

"اورزانا" سارایی و "خالدی" آلاهیی، عبادتگاهینین وار - دؤولتی ایله "موساسیر" دن الده ائتدیگیم سایا گلمز ثروتین هامیسینی، سایجا چوخ اولان اوردو عسگرلریمه یوکلەیب، اونلاری مجبور ائتدیم کی، او ماللاری آسور تورپاغینا داشیسینلار.^۱

سارقونون داش یازیلاریندان معلوم اولور کی، او زامان اورارتو شاهیی "I روسا" موساسیر شهرینین توتولوب تالانماسینی ائشیتدیکده اؤزونو اؤلدورموشدور.

بیلدیگیمیز کیمی آریالار همین بو عصرلرده منطقه میزه گلیمیش و جنوب و شرق طرفلرینده ماننا حکومتی و قوتتی - لوللوبیلری فشارا قویاراق مرکزی ماد و اوگونکو آذربایجانا ال تاپماغا چالیشمیشلار، لاکین بیر مدّندن سونرا، اونلارین معین حیصّه سی بوگونکو ایرانین فارس منطقه سینده یثرله شیب و سونرالار اورادا بویوک ایمپراتورلوق قورموش و تخت جمشید کیمی ساریالارین تیکیلیشینده اورارتو بنالارینین معمارلیغیندان استفاده ائتمیشلر. بو تأثیر عمومی مدنیتیت تأثیری دیر. دئمک آریالار اورارتو و او زامانکی آذربایجان مدنیتی و معمارلیغیندان جدّی صورته یارارلانمیش لار، حتّی دئمک اولارکی، اونلارین ایلک معمارلیق آبیده لری قدیم آذربایجانین اسکی معمارلیغی اساسیندا یارانمیشدیر. بو واقعیتّه حتّی چاغداش فارس تاریخ چیلری ده اعتراف ائتمکده دیرلر. قید اولونمالیدیر کی، بعضی تاریخ چیلرین بو ادّعاسی کی، او زامانلار اورموگوّلونون غربینده اولموش "پارسوا" منطقه سینین اهالیسی آریایی اولموش و سونرالار اورادان جنوبا، فارس ایالتینه گئتمیشلر دوغرو فیکیر دئییلدیر، چونکی ا.م. دیاکونوفون دا حقلی اولاراق گوّستریدیگی کیمی، "پارسوا" لارین یثر و آدام آدلاری اصلاً آریایی دئییلدیر.^۲ بوندان علاوه یثرینده ده گوّره جه گیمیز کیمی، "پارسوا" اورموگوّلونون غربینده دئییل، اورادان چوخ جنوبدا، همدانین غربینده اولموشدور.

اوراتولار اؤزلریندن سونراکی اطرافلاریندا یارانمیش مدنیتلره تأثیر گوّستریدیکلری کیمی، اؤزلری ده، هم آسیانی خلقلردن اولدوقلاری، همده قونشو و هم منطقه اولدوقلاری اوچون سومئر، ایلام، هیت و کاسسی مدنیتلریندن، حتّی همیشه سیاسی - مدنی علاقه ده اولدوقلاری آسوری مدنیتیندن جدّی صورته تأثیر آلیب - وئرمه سی، خصوصیه قدیم دؤورلرده، منطقه میزه عادی بیر ایش اولموشدور و بو ایش ایندی ده دوام ائتمکده دیر.

اوراتولارین دینی آنلایشلاری

اوراتولار اورتا آسیادان گلن بوتون خلقلر کیمی مختلف آلاهه لار ایلتایمیشلار. اونلارین ۸۷ - ه قدر آلاهه لارینین آدی معلوم اولموشدور. بو آلاهه لارین ان بویوگو "خالدی" ایدی کی، دؤولت و

* ۱ - باخ: رئیس نیا، ج ۱، ص ۱۸۴.

۲ - باخ: ماد تاریخی، ص ۱۹۴ و ۲۱۰.

محاربة آلهای ايميش. اورارتو شاهلارينين داش قازما آنتيتلارى "خالدی" آدیله باشلاناردی و شاهلار اوندان ياردیم و غلبه دیلرمیشلر. اورارتو آلاهلالارينين عبادتگاهى وارايدى و "خالدی" نين عبادتگاهى "موساسير" شهرينده ايدى. □ □ □

□ اورارتولارين دىلى

اورارتولارين دىلى، اوللر اشاره اتئديگيميز كيمى، التصاقى اولموشدور، نئجه كى، اورارتولارين اوزلرى آساني خلقلردن اولموشلار. تاريخ چيلرين فيكرينجه اورارتولارين دىلى ياشايدىقلارى اراضيده اولموش "هوررى" خلقينين دىيله لئكسيك و قايدا جهندن ياخين ايميش. بو ايكي خلق، عسالىملرين گؤستردىگينه اساساً م.ق. III مين ايلليكه عىنى بير ديلين ايكي لهجه سينده دانىشارميشلار كى، شېهه سيز او زامانكى اورتا آسيا دىلينه، يادا سومثر، ايلام و هيت دىلينه ياخين ايميش. سونرالار زامان كئچديكجه بو ايكي لهجه ايكي مستقل ديله چئوريلميشدير.

استقلاللارنى الدن وئرب، آريالار و آسوريلرين فشارينا معروض قالان اورارتولارين معين حيصه سى حاكم خلق داخلينده تدريجله حل اولموشدورسادا، بير قسمى زاقروس داغلارنى آشاراق، تدريجله شرقه، سويداشارلارين يانينا، مانئاليارلين اولكه سينه گليب اونلار قارشميشلار. بونا گؤره ده دوقتور محمد جواد مشكورون فيكرينجه شايد بو گونكو آذربايجان ديلينده، تحقيقات اولونسا، اورارتو دىلى قالىقلارينا راست گللك اولسون. لاكين بونودا يادا ساخلاماق لازيمديركى، ماننا و اورارتو خلقلرينين ديللىر كوك اعتباريله بير، يعنى التصاقى، اورتا آسيادان گلمه سىنى نظره آلاق، قطعى شكيلده دئمك اولاركى، اورارتولارين بوگونكو آذرى ديلينده قالىقلارى، اولموش و قالميش اولسا، چوخ آز و نادير اولموشدور، چونكى ادبى آذرى ديلينين فورمالاشماسيندا، سونرا گؤره جه گيميز كيمى، بو تاريخدن سونرا اورتا آسيادان گلن ائللرين رولو اهميتلى و اساسى اولموشدور. □ □ □

□ اورارتولارين خطى

اورارتولار اوللر معين هيئروغليفدن استفاده ائتميشلر، لاكين سونرالار م.ق. ۹ - نجو يوزايلليكدن باشلاياراق، بناسى سومثرلرله قويولموش ميخى خطيندن استفاده ائديب، اونو ساده لشديريب، اوز ديللرينين فونتتيك، سس قورولوشونا اويغونلاشديرميش و خصوصى ميخى اليقبا يارايىب، بوتون آبيده لرىنى او اليقبادا ياراتميشلار. اورارتو دىلى و ميخى اليقبادان اولان قديم داش يازما لؤوحه م.ق. دوققوزونجو يوزايلليگين سونلارينا عايددير و اوندان قاباغا عايد كتيبهرلر آسورى ديلينده دير. □ □ □

□ اورارتولار و آذربايجان

بوخاريدا دئيئلردن نتيجه چىخارداراق دئمك اولاركى، م.ق. دوققوزونجو يوز ايلليكه

اورارتو حکومتینین یارانیدیگی زامانلاردان بو حکومت زاقروس داغلارینین شرقی اولان ماننا حکومتی تورپاقلارینا، بو گونکو جنوبی آذربایجان تورپاقلارینا باسقیلار ائدیپ بعضی یئرلرینی معین زامان اؤز حاکمیتی آلتیندا ساخلامیشدیر. بو تجاوزلری بئله خلاصه ائتمک اولار:

اورارتو حکومتی م.ق. دوققوزونجو عصرده میلیتاریست آسوری حکومتیله دؤیوشلرده یارانمیش و هر ایکی حکومتین آرادان گئتمه سینه قدر بو دؤیوشلر دوام ائتمیشدیر.

۱ - اورارتو حکومتی تقریباً م.ق. دوققوزونجو عصرین سونلاری و سگگیزینجی یوزایللیگین اوّللریندن اورموگؤلونون شمالی حیصّه سینی - بو گونکو گونئی ماحالینی توتمودور. بو گونکو گونئی او زامانکی "سانقی بوتو" ایالتی اوستونده ایدی. صوفیاندان سالماسا قدر اوزانان بو ماحال هم داغلیق، همده دوزنلیک بیر منطقه دیر. بو حاصل خیز منطقه ده بو گونه قدر هئچ بیر علمی تدقیقات ایشی آپاریلمامیشدیر. بعضی یئر آدلاریندا گومان ائتمک اولارکی، بو منطقه ده معین تاریخی، او جمله دن اورارتو دؤورو آبیده سی اولمالیدیر. مثال اوچون ماحالین شمالی، داغلیق قسمتینده، شبسترین چایی آخارقاسیندا اولان "سداوستو" و منطقه نین باشا - باشیندا اولان بیر نئچه "کول تپه سی" نی گؤستریمک اولار.

۲ - اورموگؤلونون جنوب غریبنده "کله شین" و شرقینده "داش تپه" ده تاپیلیمیش داش قازما آئیتلاری اورارتو شاه یی "مئثوا" نین آتاسی "ایشپوینی" [شاهلیغی ۸۱۰ - ۸۲۵ م.ق.] یه عایدیر. دئتمک م.ق. دوققوزونجو یوزایللیگین سونلاریندا اورارتو شاه یی اورموگؤلونون جنوب غربی، جنوب و جنوب شرقیه اوردو چکمیش و بو زامانلاردان بو یئرلر اوغروندا آسوریلرله اورارتولار آراسیندا دؤیوش گئتمیشدیر.

داها سونرا "ایشپوینی" نین اوغلو "مئثوا" [شاهلیغی ۷۸۶ - ۸۱۰ م.ق.] ماننالارین همین بو یئرلرینه اوردو چکمیش و میاندوآب یاخیتلاریندا یئرلشن "داش تپه" کندینده داش بیر لؤوحه قازدیرمیشدیرکی، بو گونده قالماقدادیر. بو لؤوحه گویا اورارتولارلا ماننالارین سرحدینده ایمیش.

۳ - ارقیشتی [شاهلیغی ۷۶۰ - ۷۸۶ م.ق.] و II ساردوری [شاهلیغی ۷۳۰ - ۷۶۰ م.ق.] دؤورو اورارتو حکومتی گوجلوییدی، هم آسوریلرله دؤیوشموش، همده دفعه لره ماننا تورپاقلارینا اوردو چکمیش و بورالاردا چوخلو حربی قالالار تیکدیرمیشدیر. یوخاریدا گؤستریدگیمیز قاراداغداکی "سقین دیل" لؤوحه سی II ساردوری طرفیندن قازدیریلیمیشدیر. II ساردوری زامانی آسوریلر غلبه چالیب، باش کند "توشپا" نی محاصره ائتدیلر، لاکین آلابیلمه دیلر، آنجاق بو حادثه اورارتو حکومتینی ضعیفلتدی.

۴ - اروسا [شاهلیغی ۷۱۳ - ۷۳۰ م.ق.] ویرانه لیکلری مرمت ائله دی. بو زامان ماننا حکومتینده شورش اولوب، شاه "آزا" اؤلدورولور و اوغلو "اوللوسونو" بیرینجی روسانین حمایه سیله شاه اولور. روسانین تدبیری ایله ماننا و بیرسیرا اوزامانکی آذربایجان شاهلاری، امیرلری آسوریلر علییه نه نظامی اتفاق باغلا بیرلار. II سارقون بو اتفاق علییه نه اوردو چکیر و م.ق. ۷۱۴ - نجی ایلده اتفاق

باغلایانلاری مغلوب ائدیپ، مانئانی توتور و گوئی یولیه بوگونکو سالماسا و اورادان زاقروس داغلارینی آشیب "موساسیر" شهرینی توتوب ویران ائدهرک تالایی. روسا اؤزونو اؤلدورور. اورارتو حکومتی جدی شکیلده ضعیفله ییر و بوندان سونرا داها آسوریلرله دؤیوشه گیره ییلمیر. بو زامان شمالدان "کیمثر" ائللری اورارتویا هجوم ائدیپ بو دؤولتی تامامیله ضعیفله دیرلر.

۵ - بونا باخمایاراق اورارتو شاهي "II آرقيشتی" [شاهلیغی ۶۸۵ - ۷۱۳ م.ق.] نین یازدیردیغی ساراب یاخینلارینداکی "رازلیق" و "نشتبان" لؤوحه لری، هابئله ایکینجی روسای [شاهلیغی ۶۴۵ - ۶۸۵ م.ق.] ین امریله قره ضیالددینین یاخینلیغینداکی اورارتو لؤوحه سی گؤستریر کی، اورارتو حکومتی، کیمثرلر و آسوریلر طرفیندن تامامیله ضعیفله سه ده، هله ده آذربایجانین معین تورپاقلارینی لینده ساخلا ییر و اورالارا اوردو چکیردی.

۶ - اورارتو حکومتی "II آرقيشتی" دن سونرا یوز ایل داها دوام ائتدی و نهایت آسوری حکومتینین آرادان آپاریلدیغیندان سونرا م.ق. ۵۸۵ - نجی ایل و یا اوندان آزاجیق اؤل آرادان گئتدی. بو زامانلاردان باشلا یاراق بو یئرله تازا گلیمیش بیر سیرا آریایی ائللر - کوردلر و ارمنیلرین اولو بابالاری - تدریجله قوه تله نیر و اساس قوه یه چئوریلمه گه باشلاییرلار. اورارتولارین اؤنملی حیصه سی تدریجله کوردلر و ارمنیلر داخلینده حل اولور، لاکین معین قسمتلی تدریجله زاقروس داغلارینی آشراق، مانئایا گئدیپ اونلارا قاریشیرلار. اورارتو حکومتینین اراضیسی اولموش بوتورپاقلار ارمنیستان آدلانماغا باشلاییر. ارمنیلر بیر نئچه عصر آرتماق و فورمالاشماقدا ایدیلر، تا ایسکی ایلک دفعه اولاراق م.ق. II یوز ایلیکده ارمنی حکومتی یارادیرلار. کورد خلقینه گلدیکده ایسه م.ق. دؤردونجو یوزایلیکده تاریخده اونلارین آدینا راست گلیریک.

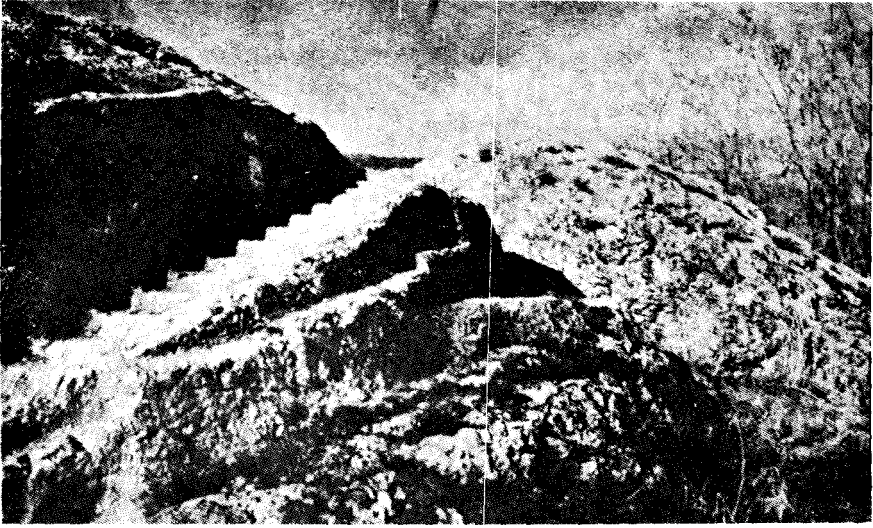
اورارتو حکومتی ارثی شاهلیق سولاله سی واسطه سیله اداره اولوردو، لاکین ولایت و ایالتلرین یئرلی شاهلاری و امیرلری، مرکزه اطاعت ائتمک شرطیله، اؤز حاکمیتلرینه ادامه وئره دیلر. بو یئرلی نسبی استقلال و مختارلیق قدیم اورتا آسیادان گلن خلقلردن قالمیش بیر اجتماعی اداره اوصولوایدی و بیز بو باره ده یئرینده دانشمیش و یئنه ده دانشاجاییق. اورارتولارین مانئایا آردیجیل هجوملاری زامانلاری مانئا هالیسی ایله نئجه داورانمالارینا نمونه اولاراق "II آرقيشتی" نین کتیبه سیندن بیر قسمتی نقل ائدیریک:

آرقيشتی دئییر: ... مانئا اؤلکه سی گلدی (هجوم ائتدی) من دفع ائتدیم، قالانی من فتح ائتدیم، اؤلکه نی من ویران ائتدیم، شهرلری من اودلادیم. ۳۲۷۰ نفر آدمی من اؤلدوردوم، قالانیی اسیر آپاردیم. ۱۷۰ آت، ۶۲ دهه، ۲۴۱۱ اوزون بوینوزلو حیوان و ۶۱۴۰ کیچیک بوینوزلو حیوان غنیمت آپاردیم. آرقيشتی دئییر: "خالدی" آلاهین سایه سینده من بو شجاعتی بیر ایل مدتیپنه گؤستردیم.^۱

□ **آارات:** بوگون ارمنیستان جمهوریتی و ترکیه آراسیندا یئرلشن، قدیم زامانلاردان "ماسیس" و تورکلر طرفیندن "آغری داغی" آدلانمیش اوجا داغ نه اوچون ارمنیلر طرفیندن آارات آدلانیر؟ آریا نژادیندان اولان ارمنیلر بوگون وطنلری اولان اراضیه گلمه دن اول او تورپاقلاردا تورانلی، التصاقی دیللی "اورارتو = اورارتی = اورارزو" خلقی یاشایاردی کی، یوخاریدا گۆردوگو موزکیمی، ارمنیلرین گلمه سیندن اول او یئرلرده قدرتلی دؤولت قورموشدولار. ارمنیلر اوللر بو حکومتی اؤزلرینین ایلک حکومتی حساب ائدر، اونون آدینی آغری داغینا وئره رک ابدیلشدیرمک و اورارتولاری اؤزلرینه باغلاماق ایسته میشلر. لاکین سونرالار اورارتولارین التصاقی دیللی اولدوقلاری علمی جهتدن تام یقین اولاندان سونرا، ارمنیلر اؤزلرینی اورارتولارا باغلاماقدان کئچدیلر، آنجاق آغری داغینی "آارات" آدلاندیرماغا دوام ائدیملر، حالبوکی، آغری (ماسیس) داغینین "آارات" آدلانماسینا هیچ بیر علمی اساس و مأخذ یوخدور. اعتمادالسلطنه اؤزونون "تطبیق لغات جغرافیائی" اثرینده، جغرافی عالیمی "کپیثرت" ین بو باره ده فیکرینی نقل ائده رک یازمیشدیر: "آارات: او، منطقه نین قدیم آدیدر کی، آراس چایی اورادان آخاردی، سونرالار ایران، روس و عثمانی دؤولتلری سرحدینده یئرلشن و تورکلر طرفیندن "آغری داغی" آدلانان "ماسیس داغی" بو آلا آدلاندی. بؤیوک جغرافی اوستادی "کپیثرت" دئییر کی، بو داغین بو آلا آدلانماسی تحقیقات و منبع اساسیندا اولمامیشدیر. هر حالدا تورانلی طایفا اولموش "اورارتی" یا "اورارزو" طایفاسینین بو منطقه ده حاکمیت ائتدیگی اوچون، بو داغا، بو طایفایا منسوب ائدیلمک، آارات دئمیشلر.^۱

□ **سردهری:** اورارتو و آذربایجان "مسئله سیله ایلگیلی بیر واقعیته ده گؤستریمک لازیمدیر، اودا چاغداش آذربایجانین بعضی یئر و شهر آدلارینین هامان اورارتولار زامانی و اونلارین شاهلاری طرفیندن یارانماسینا قیسا اشاره ائتمکدن عبارتدیر.

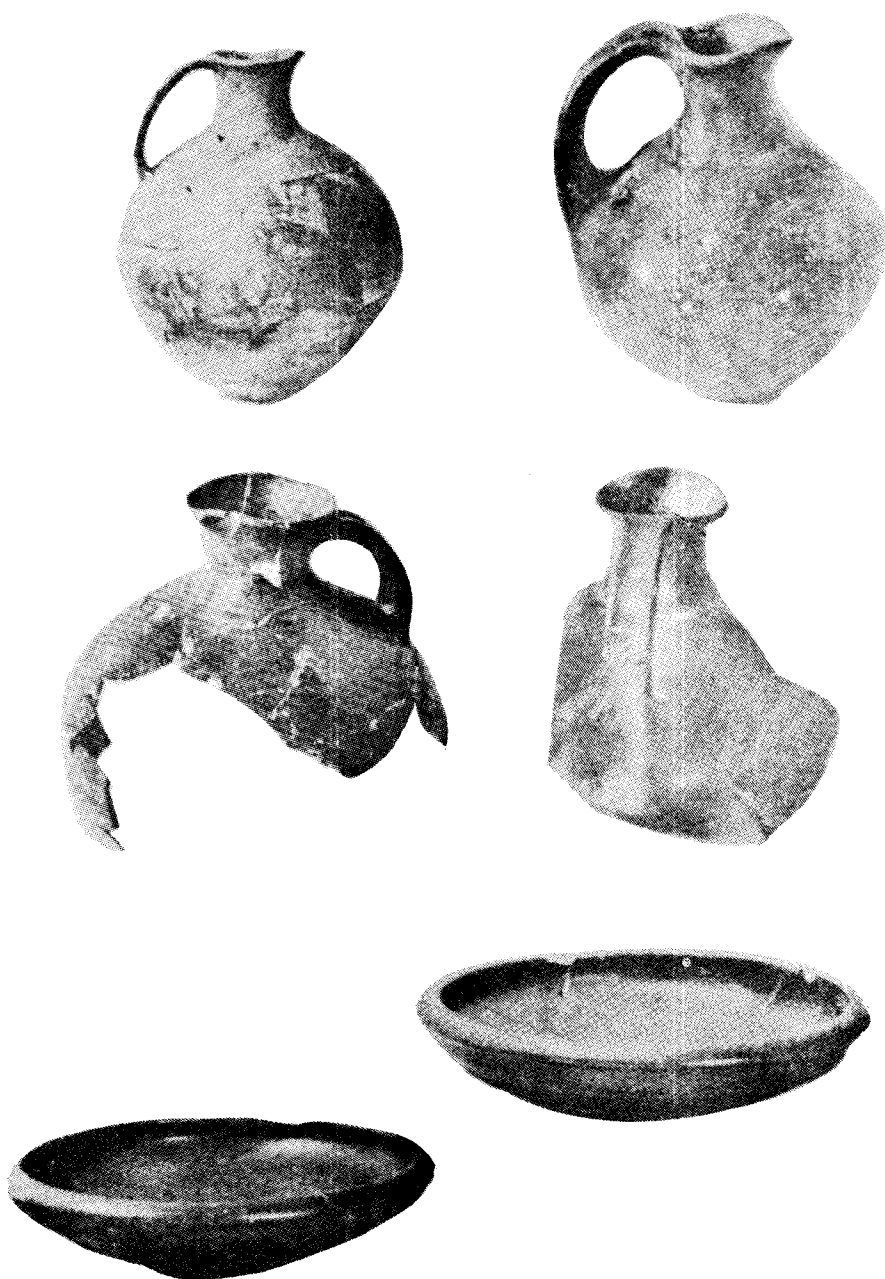
یوخاریدا گۆردوک کی، اورارتو شاهلارینین اوچو "ساردوری - Sardori" آدلانمیش و اونلارین هراوچو، خصوصیه ایکینجی ساردوری [شاهلیغی م.ق. ۷۳۰ - ۷۶۰ یا ۷۳۳ - ۷۵۳] ماننا تورپاقلارینا اوردو چکمیش و بورادا چوخلو حربی قالالار تیکدیرمیشدیر. بو حربی قالالارین بیر، شبهه سیز، بوگونکو سالماسین یاخین لیغیندا یئرلشمیش "اولخو" شهرینین مدافعه قالاسی "ساردوری خوردا - Sardurixurda" اولموشدور. بو اوچ اورارتو شاهی "ساردوری" نین بیر طرفیندن ماننا اراضیسینده تیکیلیمیش حربی قالالاردان بیر ده، فیکریمیزجه، "تامراکیس" (بوگونکو تبریز) کیمی اهمیتلی مرکزی جنوب طرفدن قوروماق اوچون، سهندین غرب اتکلرینده تیکیلیمیش یئنه ده حربی قالا اولموشدور کی، اونو تیکدیرن شاه "ساردوری" نین آدیله آدلانمیش و زامان کئچدیکجه بوگونکو "سردهری" شکلینه دوشموشدور. فارس تاریخ چیلرینین بعضیسی ده بو حقیقه اعتراف ائتمیشدیر.

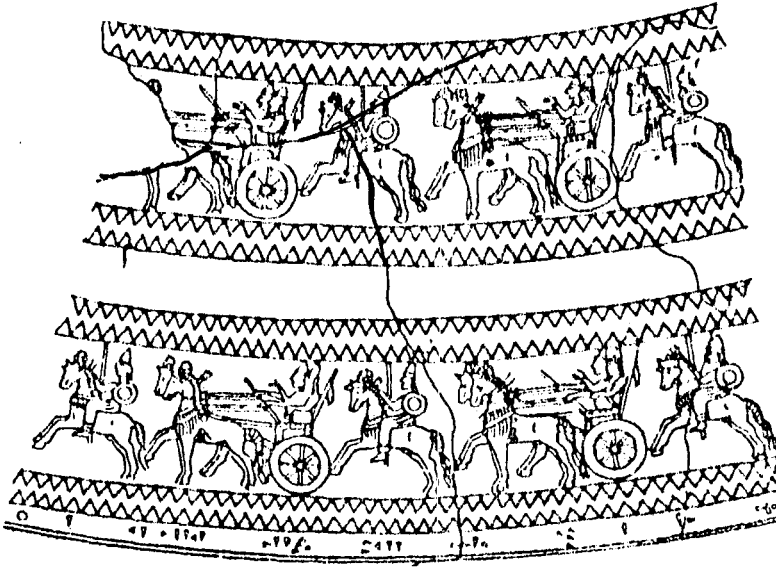
[ش - ۸] ماکی یاخینلیغیندا بیر اورارتو قالاسینین داش پیلله کانی

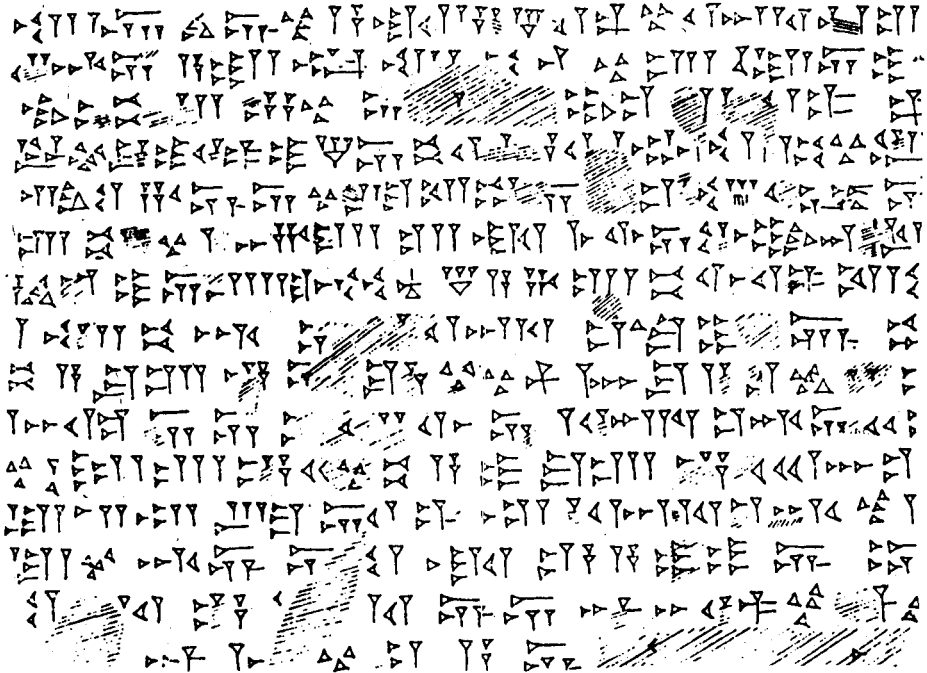
[ش - ۹] بسطامدا اورارتو لۇوحە سینیین متنی

[ش - ۱۰] بسطامدان تاپیلیمیش ساخسی قابلار

ش - ۱۱ | بىرىنجى ارقىشتى نىن بۇركونده نقش اولموش اورارتو دۇيوشچولرى م. ق. ۸ - نجى عصر

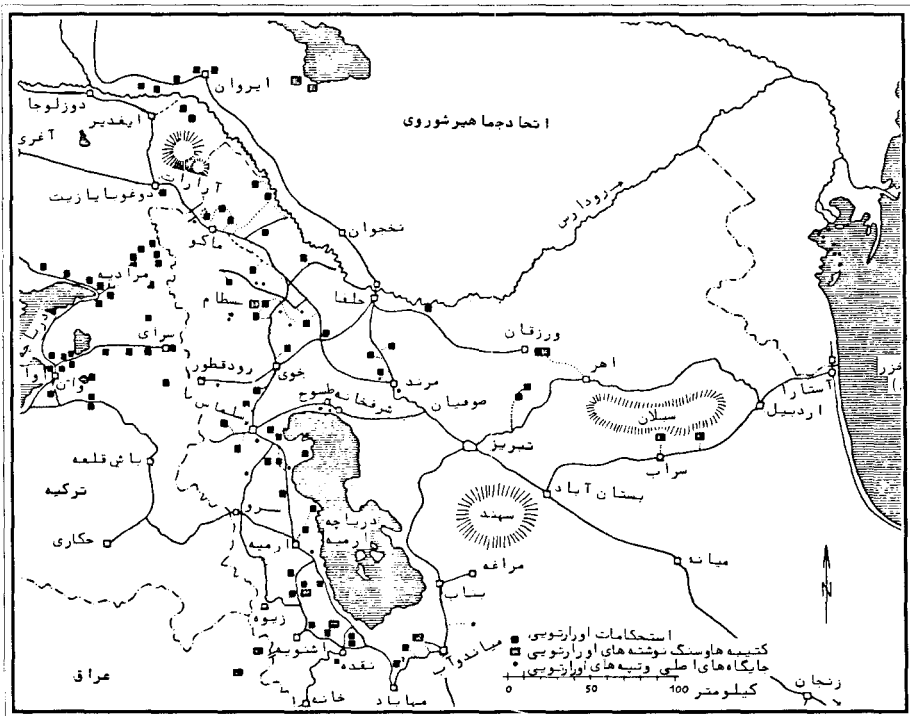
ش - ۱۲ | رازلىق لۇوحەسىنىن مثنى

[illegible][illegible]

ɔ̃ gaŋ [d]i ni uʃ-ɔ-a-bi ma-siŋ-ni [tʰ]e [ɔiʃ ʃɔ] ri-i-e
 ka rɪ-nu mi ʔka (ʔ) -dij-a-ŋ-ni LUGAL_{KUR} pu-lu-a-di-ʔe (ʔ) hi
 [bja bja]-ni KUR_e-ba ni e¹ haŋ-di-ni ku-ru-ni-ni
 maŋ [d]i-i-ka (ʔ)-ni uʃ ʃu-ri-i ku-ru-ni-ni uʃ-ta-bi
 ʔsaŋ du ri ni [tʰa] ɔiʃ ti e hi-e
 ʔsaŋ du-ri si ɔ-a-bi e ha ŋ-bi XXI É. GALMEŠ
 ALV (ʔ) (XIV₂) BRU² [MEŠ] IUD^{ME} ʔs-gu-ʔi [tʰ]RU hi-ib-ti-i-ŋ ni
 [tʰ]U LUGAL-a [tʰ]i-ɔi a-gu-nu-ʔu² (ʔ)-ni gu-nu-ʔs ha ŋ-bi
 ʔsaŋ du ri ni LUGAL DAN [NU] LUGAL al-su-ŋ-i-e
 ʔsaŋ AL_{KUR} KUJ_{KUR} LUGAL_{KUR} bi ʔzi-na ŋ-e a-lu si^{RU} tu-uʃ-pa U^{RU}

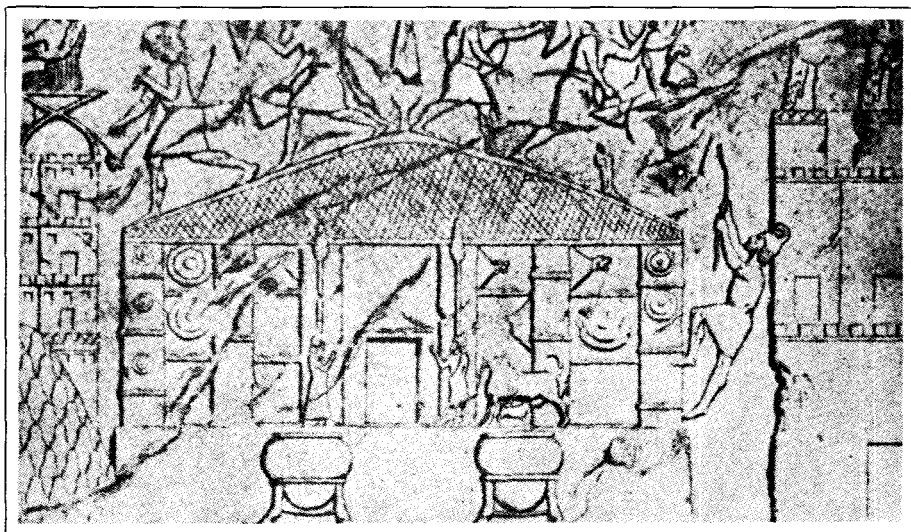
[ش - ۱۴] ماراغانین لئیلان آدلی یئریندن تاپلمیش اسلان کله‌لی ناخیشلی شتی

[ش - ۱۵] جنوبي آذربايجاندا اورارتو قالالاری، شهرلری و اثرلرينين خريطه‌سی

[ش - ۱۶] زنوه دن تاپلمیش قیزل کمر بندین ناخیشلاریندان

[ش - ۱۷] موساسیر شهری و عبادتگاهی (بیر آسوری قاباری ناخیشیندان)

۸- آسورى ايمپىراتورلۇغو

آسورى ايمپىراتورلۇغو مىلادىدان قاباق II مەن ايللىگىن سونلارى و I مەن ايللىگىن ايلك عصرلەندە ياخىن شرق منطقەسىنىن ان غدار حربى - نظامى دۇولتى اولموشدور. آسورى حاكىمىتىنىن سون عصرلىرى آريالارين منطقەمىزە گلەمسى ايللەرىنە تصادف ائتمىشىدىر. بونا گۇرەدە اوندان بورادا، منطقەمىزە ايلك اينسانلار، جمعيتلەر، ميللتلەر، دۇولتلەر و مدنيەتلەر بۇلومۇندە دانىشماق آرتىقىدىر، لاکين نظره آلاقىكى، اونلارين بير خلق كىمى فورمالاشماسى، حكومت قورماسى و حكومتلىرىنىن ايلك عصرلىرى آريالارين منطقەمىزە گلەمسىندەن اۇل باش وئرمىشىدىر. بونا گۇرەدە بو بۇلومۇن سونۇندا، ھەمىن وضعيتتە اولموش اورارتولار كىمى، آسوريلەرىن دە حاكىمىتلىرىنىن خلاصەسىلە تانىش اولماق فايىدالى اولار.

آسوريلەر سامىلردەن اولموش و سومەر - اککەد حاکمىتى دۇورو بابىل شەھرى و اونون اطرافىندا ياشامىشلار. آسوريلەر م.ق. III مەن ايللىگىن سونلارىندا ظلمون چوخلوغۇندەن بابىلى ترک ائدەرك، شمالغەربە گۇدىب، اورادا فرات - دجلە چايلارى آخارقاسىنىن اورتالارىنداكى داغلىق منطقەلەردە، بوگونكو موصل شەھرى طرفلەرىندە يئرلەشىپ "آسورى" ادلى حكومت ياراتدىلار. آسورى ادلى سامىلەرىن تاپىندىغى بير آلاھىن ادلىدى.

آسورى حكومتىنىن باش كندى اۇللەر "آسور" شەھرى، سونرالار "كالاھ" شەھرى و نہایت "نەینوا - nineveh" شەھرى ادلى. بو سون شەھرىن خارابالارى بوگونكو موصلين شمالىندادىر.

آسوريلەر اۇللەر بابىلە تابع ايدىلەر. اونلارين مستقل اولما تارىخى دقيق معلوم دئيىلدەر. ھەر حالدا بو ايش م.ق. ۱۸ - ۱۷ - نجى عصرلەر فاصلەسىندە اولموشدور. آسوريلەر اۇللەر اكينچى بير خلق ايدى، لاکين سونرالار غارت و تالانا عادت ائدەرك، قدرتلى بير حربى - نظامى دۇولت ياراتدىلار. اونلار كىچىك دۇولتلەر مغلوب ائدىب، تالار و اھالىسىنى ايشلەتمەك اوچون نەینوايا آپارادىلار. بونا گۇرەدە

اونلار ئىن دۇولت قورولوشو و قانونلارى، بايىلدىن فرقلى اولاراق، غارت، زور و عدالتسىزلىگە اساسلانيدى. بايىلدە حاكىمىت سىياسى و دىنى رەبىر اولان "پاتىشى" نىن اليندە اولاردى، لاكىن آسوريلردە حاكىمىت آزاد و تالانچى اكيىنچىلرە اساسلاناردى. آسوريلرىن اوردوسو او دۇورون ان قدرتلى، رحمىسىز و قان تۇكن اوردوسوايدى. بو رحمىسىزلىك آسوريلرىن هم دىنى عقيدەلرى، همەدە آزلىقلارىنىن نتيجهسى ايدى. اونلار بو واسطە ايلە دشمنلرى و خلقلرى قورخوتماق اىستردىلر.

آسورى حكومتى تقريباً ۹۰۰ ايل دوام ائتدى. اونلار هر طرفدن تورىاقلارنى گىنىشلىندىردىلر و اوزامانكى آنادولودا مىن ايللىك "هيت" ايمىثراتورلوغونو آرادان آپاردىلار، فىنيقيە، فلسطين و مصرى اۆزلىرىنە تابع ائتدىلر، لوللوبي و قوتتى خلقلرىنى بير مەدت اۆزلىرىنە خراج وئرن حالدا ساخلايدىلار و ايران كويرىنە قدر ايرەلى لەدىلر. آسوريلر فارسلىرى اۆزلىرىنە تابع حالدا ساخلايدىلار، ايلاملارى ايسە ائلە آرادان آپاردىلاركى، بير داها تارىخ صحنەسىندە آياغا قالخا بىلمەدىلر. نەهايت بو حربى مىليتارىست دۇولت ماددار و اونلار ئىن رەبىرى "كياكسار" طرفىندن آرادان آپارىلدى و بير داها آسورى مىللىتى آياغا دوروب دۇولت تشكىل ائدە بىلمەمىشدىر.

آسوريلرىن دىلى سامى و خطى مىخى ايدى. آسوريلر حادثەلرى ساخسىدا يازار بو ساخسى لۇوحەلرى كىتابخانالاردا ساخلايدىلار. بو كىتابخانالار ئىن بعضىسى يئر آلتىندا قالمىش و اىندى چىخارىلاراق قديم تارىخى ايشىقلاندىرىر. پارىسىن "لور" موزەسىندە مىنلرچە بو لۇوحەلردن واردىر. آسورى شامى "آسورىانىپالين" خصوصى كىتابخاناسى اولموشدوركى، "كۆيىنچوك" ادلى يىردە تاپىلمىشدىر. آسوريلر شەرلىرى و كىتەبلىرى اسيرلىرىن گوجايلە ياراداردىلار، بوناگۇرەدە معمەرلىق و داش اوزەرىندە ايشلىمك آسوريلردە چوخ اىنكىشاف ائتمىشدى، داش قازمالارىندا اونلار طبيعت و حيوان ناخىشلارنى اولدوقچا طبيعى چكەردىلر. □ □ □

□ آسورى تارىخى اوچ دۇورەيە بۇلونور

قديم دۇور [م.ق. ۱۵۰۰ - ۹۰۰]

بو دۇورون اۆنملى شامى "تىكلات پىلەسر" دىر. بو دۇوردن باشلاياراق عربستان چۆللىرىندىن ميدانا گلمىش "آرامى" خلقي بابىل و آسورى حكومتلىرىنى فشار آلتىنا قويىموشدو. آرامىلر م.ق. ۱۱۰۰ - نجى ايلدە سورىيە، دمشق، حلب شەرلىرىنى توتاراق دىنىز يولوايلە تجارت ائدردىلر. آرامىلرىن خصوصى خطى وارايدىكى، سونرالار منطقەدە مىخى خطىنىن يىرىنى توتدو. آرامىلرىر مەدت آسورى حكومتىنە حاكم اولدولار.

□ اورتادۇور [م.ق. ۷۴۵ - ۹۰۰]

بو دۇورەدە آسورى دۇولتى اولدوقچا گوجلوايدى و آرامىلرە غلبە چالدى و چوخلو يىرلىرى توتدو. بو دۇورون اهمىتىلى شامى "آسور ناصىرپال" ايدىكى، اولدوقچا غدار، قان تۇكن و

رحيمسيزايدى، اسير اوشاقلارى، قوجالارى و اوغلان - قيزلارى اوددا يانديراردى. بو دؤورده بوگونكو شرقى تركيهده "اورارتو" و يا "وان" حكومتى آسيانى بىر خلق طرفيندن ياراندى و اونلارلا آسوريلر آراسيندا اوزون سورن محاربه لر باشلاندى، بو دؤورون سونلاريندان مختلف خلقلر طرفيندن آسوريلر عليهنه عصيانلار باشلاير.

□ سون دؤور [م.ق. ۶۰۷ - ۷۴۵]

بو دؤورون بؤيوك شاهلارى بونلاردىر: ۱ - دوردونجو تيكلات پيله سر. بو شاه بابيله قوشون چكيپ اورانى آلدى، اورارتو تورپاقلارينين بىر حيصه سىنى آسورى يئرلرینه علاوه ائتدى. ۲ - II سارقون (شاهليغى ۷۰۵ - ۷۲۲). بو شاه زامانىدا قدر آسورى قوشونو آزاد اكينچيلردن ياراناردى، لاكين مالياتدان معاف اولان روحانيلر بو ايشله مخالف ايدىلر. نهايت محاربه اسيرلرينى اكينچيلرين يئرینه قويدولار، روحانيلر يئنهده ناراضى اولدولار. بو ايش شورشه سبب اولدو II سارقون دؤوروندا عسگرلرين چوخو آزاد اكينچيلر عوضينه مزدلو عسگرلر اولدو، بوايسه آسورى اوردوسونون جسارت و روحيه سىنى پوزدو و اونو محو اولماغا دوغرو آپاردى، چونكى محاربه نين آغير وقتلرينده عسگرلر قاچيردىلار. بو دؤورده ايلام - آسورى محاربه لرى باشلاير و آسوريلرين غلبه سيله قورتارىر. II سارقون اورارتو، قوتتى، لوللو بى و داهادا شرق تورپاقلارينا اوردو چكدى. (آذربايجان تاريخينده گؤره جه بيك)

بو دؤورده اورتا آسيا و شمالدان منطقه ميزه گلن نوؤبتى ائللر آخىنى - كيمىرلر و اونلارين آردىنجا "ايشغوزلار" و يا "ساكالارين" آخىنى باشلاير. كيمىرلر و ساكالارين گئنىش هجومو ياخين شرق منطقه سىنه جدى تاثير ائتدى. م.ق. ۶۱۲ - نجى ايلده آسورى حكومتى ماد شاهى "كياكسار" ين واسطه سيله آرادان آپارىلدى. حديدن آرتيق منطقه خلقلرينه ظلم ائتميش سايجا آز اولان آسورى خلقى او تاريخدن بو گونه قدر بىر داه تاريخ صحنه سىنه چيخا بيلمه ميشلر.

آريالارين هله منطقه ميز، ائله جهده ايران فلاتينا گلدىكلرى دؤوردن قاباق م.ق. ۱۰۰۰ - ۴۰۰۰ - نجى ايللرده منطقه ميزده كى ايلك اينسانلار، جمعيتلر، ميللتلر، دؤولت و مدنيتلرين، آذربايجانلا علاقه دار اونلارين عمومى منظره سى، چوخ قيسا و يىغجام حالدا، بوندان عبارت ايدى.

قديم آذربايجان تاريخىنى يازماق اوچون بو مقدمه لازيم و ضرورى ايدى، چونكى پهلويلر دؤورو چوخلو يازيچيلار، تاريخچيلر، عالملر پهلويلر حكومتينين غلط سياستيله حركت ائده رك، تورك دىلىنى آذربايجاندا كلمه، بيگانه و ياد گؤسته ريب، اونون آرادان گئتمه سىنى لازيم گؤستميشلر و يا بو ايشين لزومونو جمعيتين تك دىللى ليگه دوغرو گئتمه سى كيمى اويدورما فيكىرله توجيه ائتمه گه چالشميشلار. (بو باره ده آشاغيدا دانيشاجاييق). بو فيكىرلر نه تكجه بوتون حاكم دايره لرين ايليگى و قانينا ايشله ميشدير، بلكه روشنفيكيرلرين اساس حيصه سى و حتى تأسفله آذربايجانلى تورك روشنفيكيرلرينين فيكىرلرينى بئله زهرله ميشدير. پهلويلر دؤورونده عالى مقاملار چاتميش،

مالک، میلیونر، اعیان، سئنا تور... اولموش بیر سیرا اوزدن ایراق تورک آیدینلاری تورک اولماقلارینی دانیر، اونو عار، لکه و ننگ حساب ائدیر دیلر و بئله دوشونمه ینلر ایره‌لی گئده بیلیمیر دیلر. بوسبیلره گؤره اصیل قدیم آذربایجان تاریخینه باشلامادان اوّل آیدین گؤستریمک لازم ایدی کی، تورکلر ایرانا گلمه یوخ، بو اراضینین، حتّی آریالاردان چوخ اوّل ساکینلری اولموشلار. مختلف تورک خلقلری آذربایجان و حتّی ایرانین بیر سیرا یئرلرینین لاپ ایلک ساکینلری، ییه‌لری، ایلک اینسانلاری، جمعیتلری، میللتلری، دؤولت، حکومت و مدنیت یارادانلاری، یاد ائللره قارشی ایلک دفعه سینه گریب دؤیوشنلری، بو یئرلری اؤزلرینه ایلک دفعه وطن ائدیپ، اونون کئشیکینه دایانانلاری اولموشلار.

تورکلر بوگونکو ایران تورپاقلارینین ایلک میللتلریندن بیر اولموش، لاپ اولدن، آریالار و فارس‌لاردان نئچه مین ایل اوّل آذربایجان و بیر سیرا باشقا بوگونکو ایران ولایتلرینده و یئرلرینده یاشامیش و ایندی ده یاشاییرلار. تورکلر ایرانین اصیل ساکینلریندن دیرلر و بو تورپاقلارا گلمه دئییلدیرلر. نه تکجه ایرانین مختلف ایالت، ولایت و یئرلری، حتّی منطقه‌میزین ده بیر سیرا اوّلکه‌لری، او جمله‌دن و بیرینجی نؤبه‌ده ترکیه‌نین اساس تورپاقلارینین ایلک اینسانلاری، جمعیتلر و میللتلری، ایلک دؤولت و مدنیت یارادانلاری تورکلر اولموشلار. لاپ ایلک دؤورانلاردان منطقه‌میزین اساس و اهمیتلی تاریخ و مدنیت یارادان خلقلر و میللتلریندن بیر تورک خلقلری و میللتلری اولموشلار. اولجه تورک و سامی خلقلری و اونلاردان سونرا هند - آوروپا خلقلری اونلارلا بیرلیکده منطقه‌میزده اولوب قارداشجاسینا یاشامیش، یاشاییر و یاشایاجاقلار. بو میللتلر تاریخ بویو همیشه مدنیت یاراداراق یاشامیشلار، هر هانسی میللت طرفیندن حیاتا کئچیریله بیلن شووونیستی سیاستلره رغماً، بو خلقلر یئنه ده بیرلیکده یاشایاجاق و منطقه‌میزین گله‌جک تاریخینی بیرلیکده یاراداجاقلار.

بشریت واحد دیللی لیگه دوغرو گنڊیرمی؟

بیر سیرا حاکم خلقلر و اونلارین حاکم شووونیست دایره‌لری طرفیندن اویدورولموش بیر اساس سیز و عوام‌فریبانه نظریه‌نی قیساجا اولسادا، آچیقلایب گؤستریمک لازیمدیر.

تکجه بیر میللتین سیاسی و اقتصادی حاکمیتی اولان چوخ میللتلی اوّلکه‌لرده، اؤز دیل‌لرینی او بیری، محکوم میللتلره تحمیل ائدن حاکمه هیأت طرفیندن بئله بیر نظریه یاییلیر کی، گویا تاریخین عمومی اینکشافی و گنڊیشی مختلف میللتلرین بیرلشمه‌سینه، وحدتینه و نتیجه‌ده مختلف دیل‌لر واحد بیر دیل اولماغا دوغرو گنڊیر.

بو نظریه شووونیست و میللتچی حاکمه هیأتلرینین یوروتدوکلری شووونیستی سیاستی توجیه ائتمک، اونو حقلی گؤستریمک، اونا برائت قازاندیرماق، اونو لازیم ایش و سیاست قلمه وئرمک

اوپون اويدورولموش بير قاتى ارتجاعى، جامعه نين ايره ليله مه سى و ترقى سینه دابان - دابانا ضد اولوب، اونو گئرى ساخالان بير نظريه دير. بو ايدئولوژى بوتون مستملكه حكومتلر و بير ميللتين اساس حاكم موقعيتى اولان چوخ ميللتلى اولكه لرین اکثرينده، آز و يا چوخ شكيلده ياييلميش، دستكلنميش و حاكم دايره لر طرفيندن حمايت اولونموشدور. حتى بو نظريه كئچميش سوؤتئر اتقاقيندا استبداد و اؤزباشينالينغين ذيره ده اولدوغو زامانلار ايستالين طرفيندن، ديلچى ليكله علاقه دار اولان اثرينده، بير نظريه كيمى وئريلميش و اساس اعتباريله دؤولت طرفيندن تاييد ائديلميشدى. ايستالين اؤزونون سون، نسبتاً آز حجملى "ديلچيلىك مسئله لرى" آدلى اثرينده اوزامانلار سوؤتئر بيرليگينده ياييلميش و ياشايان ميللتلرین گله جكده واحد بير ميللت، بيردبلى ميللت شكيلينه دوشه جگينى اذعا ائديري. ايستالين بو مسئله نى چوخ اوزاق بير گله جگه عايد اولان بير مسئله گؤسته رسه ده، دؤولت طرفيندن تاييد و تصديق ائديليردى. بو نظريه يه گؤره گويا خلقلر اؤزلى كؤنوللو اولاراق بو ايشى ائده جكلر.

ائله هامان زامانلار سوؤت حكومتى و رهبرلرينين هر فيكرى و حركتيله قاتى دشمن اولان ايران هيئت حاكمه سى ايستالينين گؤستردىگيميز فيكرينى، البته ايستالينين فيكرى اساسيندا دئييل، اينتئليجئن سئرويسين ديكته سيله، وار قوه سيله حياتا تطبيق ائتمه گه چاليشيردى. عموميتله شرق، او جمله دن ياخين و اورتا شرق خلقلرينين گئرى قالماسينين اساس، دفته لايق اهميتلى و حل ائديجى نقطه لريندن بيرى همين ميللى ديللرين ياساقلاماسى اولدوغوندان، بو زنگين منطقه لرین ثروتىنى مفت و يا اوجوز و زحمتسيز تالاييب آپارماق ايسته ين، ايستر آوروپا، ايستر سه ده آمريكا ايمپئرياليست دؤولتلرينين هاميسى، بو منطقه دؤولتلرينين ميللى شووونيستى سياستلرينى دستكله بير و يا ان آزي بو تام غير - اينسانى حركت مقابلينده سوسورلار. آيا دوغرودان تاريخين عمومى آخينى نتيجه سينده نهايت بوگونكو ميللتلر و اونلارین ديللرى، اؤز ايستكلرى ايله، بير و يا بير نئچه ميللته و ديله چئوريله جكديرمى؟ آيا بشرين بو گونه قدر معلوم اولان تارىخى بئله بير حادثه نى، جوزبى شكيلده اولسادا، تاييد ائديرمى؟

بشر تارىخى بويو هئچ بير دؤورده و هئچ بير دياردا بئله بير حادثه گورونمهميشدير كى، بير ميللت، ميللتلر و اونلارین ديللرينين واحد بير ميللت و ديلده بيرلشمه سى خاطرينه و نامينه اؤز ديلى و ميللتيندن ال چكيپ گؤز يومموش اولسون. تاريخ بئله بير حادثه نى گؤسترمير. ميللتلر و ميللى ديللر بو يول ايله نه ياراميش، نه ده آرادان گئتميشدير.

لاकिन بشر تارىخى ميللتلر و ميللى ديللرين يارانما و آرادان گئتمه سى جريانينى، بير دئييل، اونلارچا شاهدله، اؤزونه خاص و تام باشقا بير يول و شكيلده گؤسترميشدير. بو يول و اوصول بوتون بشر تارىخى بويو دوام ائتميش و ائتمكده دير.

بشر تارىخى گؤسته رير كى، دونيانين مختلف يئرلرينده، ضرورى شرايط نتيجه سينده ميدانا گلميش بشر توپولوملارينين هر بيرى اؤزونه خاص بير ديله مالک اولموشلار. بو توپولوملارین بير

سیراسی نطفه ده آرادان گنتمیشدیرسه ده، بعضیلری اوزون عصرلر کئچدیکجه آرتیب چوخالمیش، یاشاییشا مناسب جغرافیایی محیط آردینجا مختلف سمتلره یاییلیب گنتمیش، مین ایللر کئچنجه بیرى - بیرندن آیری دوشهرک، جغرافی شرایط تأثیرینده و علاقه سیزلیک نتیجه سینده ده گیشمیش، دیللی باشقا شکله دوشموش و نتیجه ده ائتنیک منشأ و دیللرین کؤکو عینی اولان مختلف دیللی میللتلره چئوریلیمیشلر. بو گونکو بشرین توپلومو بیر نچه بئله واحد منشأدان یارانمیش، میللت و دیللی عینی کؤکدن اولان اینسان توپلوملاریندان میدانا گلیمیشلر. بو یارانما پروسسی بو گونه قدر معلوم اولدوغونا اساساً، تقریباً ۶ - ۵ مین ایل میلادان قاباق باشلانمیشدیر.

چاغداش دیلچیلیک علمینین میللتلری، دیللرین منشأیی و کؤکونه گؤره، تقسیم بندلیگینده، مرکزی - غربی آسیا، آروپا، آفریقا و آمریکادا یاشایان میللتلری اوچ اساس دسته یه بؤلموشدور:

۱ - هند - آروپایی خلقلر و اونلارین دیللی.

۲ - سامی خلقلر و اونلارین دیللی.

۳ - التصاقی (اورال - آلتای) خلقلری و اونلارین دیللی.

دونیانین بیر سیرا یئرلرینده یاشایان میللتلر هند - آروپا دیللی حساب اولور و اونلارین دیللی واحد بیر کؤکدن میدانا گلیمیشدیر. علم گؤستریر کی، بو خلقلرین ایلک توپلومو بو گونکو ایسکاندینا و طرفلریندن، هاواسی سویوبوب یاشاییشا مناسب اولمادیغیندان، جنوبا آخیمیش، بیر قولو غربه - آروپا، دیگر قولوایسه بو گونکو اورتا آسیا یوليله ایران و هندستانا آخیمیشلار و آخاراق مختلف یئرلرده یئرلشمیش بو واحد توپلومدان زامان - زامان بو گونکو اونلارجا مختلف هند - آروپا دیللی خلقلر میدانا گلیمیشدیر. بو گون بو خلقلرین دیلی تاماميله بیرى - بیرندن فرقلسه ده، اونلارین کؤکلری عینی دیر. بو دسته داخلینده یئنه ده خصوصی قوللار واردیر. مثلاً "ایسلاو" قولونو گؤستریمک اولار کی، روس، اوکراین، بئلوروس، لهستان، چئک و اوسلوواکی، یوگوسلاویانین بیر نچه میللتی نین اؤزلری و دیللی او قولاییددیر. بو خلقلرین دیللی بیرى - بیرینه نسبتاً یاخیندیر. بئله کی بو دیللرین بیرینی ییلن او بیرى دیللدن آز باش تاپا بیلر. بو دستلر داخلینده "ایران" آدلانان قولودا گؤستریمک اولار کی، بو گونکو فارس، کورد، بلوچ، گیلک، پشتو، سیند، پنجاب، تاجیک میللتلری و دیللرینی احاطه ائتمکده دیر.

هند - آروپا خلقلرینین ایلک توپلومونون شاخه لنمه سی اولدوقچا قدیم، ماقبل تاریخ دؤوره عاید دیرسه، "ایسلاو" و "ایران" کیمی دستلرین شاخه لنمه سی نسبتاً یاخین عصرلره عاید بیر حادثه دیر.

چاغداش دیلچیلیکده "سامی" دیللی و خلقلری آدلانان بؤیوک قولون ایلک توپلومو بو گونکو عربستان و یمن طرفلریندن یاراناراق، مختلف جهتلره یاییلمیش و زامان کئچدیکجه بو واحد توپلومدان، دیللرین کؤکلری عینی اولان، بو گونکو عرب، آسوری، کلدانی، یهودی و قدیم حبش خلقلری و میللتلری میدانا گلیمیشدیر.

چاغداش دىلچىلىك علمى يول ايله ثابت ائديب گۇستردىگى اوچونجو دسته دىللر و اونلارين مىللتلرى "اورال - آلتاي" آدلانان "التصافى" دىللى خلقلردىر. بونلار بو گونكو بوتون توركلر، مغول، ماجار، فنلاند، باسك، ... خلقلرى و دىللرينى احاطه ائدير. علم گۇستهرىر كى، بو خلقلرين ايلك توپلومو بو گونكو اورتا آسيادا يارانمىش و زامان كئچىپ آرتدىقجا، بو گونه قدر علم عالمينه معلوم اولدوغونا گۇره، ۶ - ۷ مين ايل بوندان اولدن باشلاياراق، مناسب و نعمتلى تورپاق و آب و هاوا آردىنجا دۇرد طرفه يايىلمىش، رابطه لرى اوزولدوكجه، مستقل مىللتلره چئوريلمىش و اوزلرينه گۇره مختلف دسته لره آيرىلمىش و نهايت بو گونكو تورك خلقلرى، مغوللار، فنلاندلار، ماجارلار، باسكلار، آمريكا قىزىل درىلرى و ... ائللرى و مىللتلرى شكلينه دوشموشلر.

دئمك دونيانين مختلف يئرلرينده ميدانا گلمىش ايلك اينسان توپولملارى زامان كئچدىكجه، مختلف عئتلر و شرايطده آرتىپ يايىلماق نتيجه سينده بو گونكو مختلف دونيا مىللتلرى، مىللى دىللر يله بيرلىكده ميدانا گلمىشلر.

آيا مىللتلر و مىللى دىللرين بو اوزون يارانما پروسسسينده هر هانسى عئت و سببلره گۇره آرادان گئدن و يا بيرى ديگرينده ارييب محو اولان، دىليله برابر اولن مىللتلرده اولموشدورمو؟

عمومى تاريخه سادە بير باخىش آيدىن گۇستهرىر كى، تاريخ بويو، مختلف عامىللر و سببلر اوجوندان، او جمله دن زور، فشار، قيرغىن و دىنى عامىللر نتيجه سينده بعضى مىللتلر باشقا مىللت داخلىنده ارييب، دىليله برابر تاماميله آرادان گئتمىش، بعضى مىللتلرايسه دىنى تاثير نتيجه سينده اوز دىللرينى ده گىشرك، باشقا مىللتلر و دىللر سيستمينه كئچمىشلر. فشار و زور نتيجه سينده حاكم اولموش مىللت داخلىنده ارييب دىليله بيرلىكده آرادان گئدن خلقلره اۇرنك "سومئر" لرى گۇسترمك اولار كى، تدرىجله اكثريت تشكيل ائديب حاكمىتى اله آلان سامى خلقلرى داخلىنده ارييب آرادان گئتمىش و دىللرى اولو دىللر سىراسىنا كئچمىشدير. بعضى عالملر يني فيكرينجه سومئرلرين بعضى ائللرى حاكمىتلرينى ايتىردىكدن سونرا، اورتا آسيايا قايتىمىشلار.

دىنى عامىللر نتيجه سينده ده يىشن دىللر و مىللتلرى ايسه، اۇرنك اولاراق، "بولغار" لار و "خزرلرى" گۇسترمك اولار كى، بيرىنجىسى مسيحي دىنىنى قبول ائديب ايسلاولار داخلىنده بير مدّت، دىندا اولاراق ياشايدىقلاريندان، "ايسلاو" لاشمىش و اصيل تورك دىللرينى آتاراق ايسلاو دىللى اولموشلار. تورك اولان خزرلرايسه، يهودى دىنىنى قبول ائتديكلريندن، بير نئچه عصر داخلىنده دىللرى ده يهودى دىلينه چئوريلمىشدير.

گۇستردىگىمىز مىلليت و دىلجه ده گىشن بو مىللتلردن يئنه ده تاريخده اولموشدور. بوندان علاوه تاريخ بويو سايجا آز اولان، اصيل كوتله لر يندن آيرى دوشهر كى، باشقا بۇيوك مىللت داخلىنده ياشايان و تدرىجله ارييب، حاكم مىللتلر داخلىنده حل اولانلاردا آز اولمامىشدير. لاكين بونلار يني هئچ بيرى، يوخاريدا گۇستردىگىمىز شووونىستى نظريه نين دئدىگى كىمى، كۇنوللو، واحد دىل و مىللتين يارانماسى خاطرينه اولمامىشدير، هئچ بير مىللت اوز ايسته گيله مىللىتى و دىلنن آرادان

گنتمه سینه راضی اولاراق، اؤلومیللر و دیلیر سیراسینا کئچمه میشدیر.

میللت و دیل مسئله سیله علاقه دار بیر مسئله نین قیسا صورتده آچیقلاماسی لازیم دیر، اودا میللی دیلرین بیر - بیرینه، قارشیلیق لی اولاراق، تأثیر ائتمه سی، سؤزلر و حتی بعضاً قایدالار آلیب وئرمه سیدیر.

ایلر و عصرلر بویو قونشو یاشایان، هابئله دینداش و مذهب داش اولان میللتلر بیرگه حیات و مذهب بیرلیگی نتیجه سینده عصرلر بویو بیر - بیریندن سؤزلر آلیب وئر و حتی اوزون عصرلر قونشولوق، بیرگه حیات، واحد اقتصاد نتیجه سینده بعضی دیل قایدالارینی بئله رد و - بدل ائدرلر. بو غایت طبیعی دیر و دیری، جانلی اولان دیلین دیرلیک علامت لریندن بیر سیایلمیش و سایلماقدادیر. مؤوجود بیر میللتین دیلی، او میللتین اراضی جهتدن قونشوسو اولان میللتلرین دیل لریندن سؤزلر آلیب، اونلار سؤزلر وئرمه سه، نه میللتلر یاشایا بیلر، نه ده اونلارین دیل لری. بو، میللتلر و دیل لرین وارلیق عنصرلریندن، دیرلیک علامت لریندن بیر حساب اولموش، اولماقدادیر و گله جکده ده اولماقدادیر. بونا گؤرده بیر میللتین دیلینده قونشو میللت و یا میللتلرین سؤزلریندن اولماسی اولدوقجا طبیعی و عادی بیر حال اولدوغوندان، اوندان هر جور سیاسی استفاده ائتمه گه جان آتماق غرض و شووونیزمدن باشقا بیر شئی دئییلدیر.

فارسلارلا آذرلرین قونشولوغو تاریخی میلاددان ۹ - ۸ عصر قاباقدان باشلانمیشدیر. بوندان علاوه انوشیروان زامانیندا مختلف فارس کوتله لری کؤچورولوب، بوگونکو شمالی و جنوبی آذربایجاندا یئرلشدیریلیمیشلر. بو کیچیک فارس کوتله لری بوگون اساس اعتباریله آذرلر داخلینده اریمیش و یا ارییب حل اولماق عرفه سینده دیر. هم فارسلار، همده بو کیچیک، فارسا یاخین دیللی توپولملارلا قونشولوق و بیرگه حیات نتیجه سینده بیر سیرا اصیل فارس و یا آرادان گنتمیش بو کؤچورولموش کیچیک فارس کوتله لرینین سؤزلری و شاید تعبیر و کیچیک قایدالاری طبیعی اولاراق آذری دیلینه کئچمیش و بوگون خلقین اؤز سؤزلری کیمی ایشله نیر. انابین، خه کو، ... کیمی سؤزلر بونلارداندیر.

بو اولدوقجا طبیعی و عادی حالدان، علمه ضدّ اولان اوصول و شووونیستی تعصّبه استفاده ائتمه گه چالیشان سید احمد کسروی تبریزی و اونون شاگردلری و داوامچیلاری، همین معدود فارس و تات کلمه لرینه اساساً، زورلا ثابت ائتمه گه جان آتیرلارکی، گویا بو سؤزلر قدیم آذربایجان خلقینین دیلی اولموش "آذری" نین قالیقلا ریندان عبارت دیر و تورکلر ۱۴ - نجو عصردن، مغول هجومایله، آذربایجاندا یئرلشندن سونرا، تدریجله یئرلی اهالی تورکلشمیش و بو سؤزلر قالمیشدیر. بو عالیملر انوشیروانین کؤچوروب یئرلشدیردیگی کیچیک فارس توپولملارینی دا قدیم آذرلرین کیچیک قالیقلاری گؤسته ریب، اونلارین دیل لرین قایدا و قانونلارینی اؤیره نیب شرح ائدیر و گویا قدیم آذربایجانلیلارین اصیل دیل لرینی کشف ائتمیش و اونو اؤیره نیرلر.

بو عالیملر فارس دیلینده ایشله نن یوزلرجه تورک - آذری سؤزو، تعبیری و بعضی قایدالارینی

گۆرمور و گۆرمكده ايسته ميرلر. آيا بو سۆزلر و قايدالارا و حتى آذربايجان ديليندن آلايسيب فارسجايا ترجمه اولاراق ايشلەنن اونلارغا آتا - بابا سۆزلرى و افادهلره اساساً، "بوگونكو فارسلا ر ياشايان اراضيدە قديم توركلر ياشاميشدير" دئمك گولونج اولمازمى؟ چاغداش عرب ديسلينده، خصوصيله دانشيق ديللرينده، تورك سۆزلرى آز دئييلدير، چاغداش روس ديلينده تاواريش، كبيتكا و ... كيمى يوزلرجه اصيل تورك كلمه لرى ايشلەنمكده دير كى، عصرلر بويو بو خلقلرين قونشولو غونون نتيجه سى و محصولدور. آيا بو كلمه لره اساسلاناراق "عربلر و روسلارين ياشادىقلارى تورپاقلار قديم توركلرين اولموش و يا عربلر و روسلار قديم زامانلار تورك اولموشلار" دئمك گولونج و حتى احمقانه بير سۆز دئييلديرمى؟ □ □ □

□ آسيانى خلقلرين دىلى [Asianik]

منطقه ميزده تاريخه معلوم اولان ايلك اينسانلار، جمعيتلر، ميللتلر، دؤولتلرو مدنيتلر باره ده بورايا قدركى يازديقلاريميزدا او خلقلردن دانيشديق كى، آذربايجانين قديم تاريخى ايله علاقه دار اولموشلار. آريالارين منطقه ميز، او جمله دن ايران فلاتينا گلمه سي نه قدر منطقه ميزده اولموش بو جمعيتلر، ميللتلر، دؤولتلر و مدنيتلردن علاوه هم بوگونكو آذربايجان و ايران اراضيسينده، همده منطقه ميزين باشقا يئرلرينده باشقا - باشقا خلقلر اولموشلار. بيز آذربايجان و ايران اراضيسينده اولموش خلقلردن سونرا، آذربايجان تاريخيندن دانيشاركن گئنيش بحث ائده جه ييك، منطقه ميزين باشقا يئرلرينده اولموش خلقلره گلديكده ايسه، قديم آذربايجان تاريخيله سيخ ايلگيلى اولمادىقلاريندان، اونلارين باره سينده سۆز آچماغى آرتيق بيلديك. آنجاق گؤسترديگيميز خلقلرين سيما سيندا قديم دؤورده ياخين شرق منطقه سينده ياشاميش بوتون خلقلرى عمومى لشديرمك اولار. يوخاريدا گؤسترديگيميز خلقلر و ميللتلرين اصلى و ديليني اساس گؤتورسك، آيدين گؤره ري كى، اونلارى ايكي يئره بۆلمك اولار :

۱ - اكلدلر (ساميلر) : يهوديلر، آسوريلر، آراميلر، كلدانيلر، فينيقيلر، عربلر، ...

۲ - التصاقى دىللى خلقلر : سومترلر، ايلاملار، هيتلر، كاسسيلر، هوريلر، اورارتولار، سونرا گؤزه جه ييميز قوتيلر، لولوبيلر، مانالار ...

ان قديم و قديم تاريخ متخصصلرى منطقه ميزين يوخاريدا گؤسترديگيميز ايکينجى دسته خلقلرينه "آسيانى" آدى وئرميشلر. بو اصطلاح او معنادا دير كى، بو خلقلر نه سامى، نه ده آريايى (هند - اروپايى) دسته دن اولموش اؤزلر نه خاص خلقلر دسته سى اولموشلار. بو خلقلرين كۆكو اورتا آسيادان، توركلرين يوردوندان اولموشدور. بونا گؤره ده اونلار توركلرين اولو بابالارى و اونلارلا عينى كۆكدن اولموش ائللر، خلقلر و قوملاردان اولموشلار. بو حقيقتى فرانسيز تاريخچى ر. فيرشمين ديليندن ائشيدك.

ر. قیرشمن یازیلی تاریخدن اول یاخین شرق منطقه سینده یاشامیش "مستطیل باشلی" ایکی دسته اینسانلاردان دانیشارکن، قیسا شکیلده، بئله گؤستریمشدیر:

«... ذکر اولونموش واحدلرین (ایران فلاتینین قدیم واحدلری. م) ان قدیم ساکینلرینین اینسان سوموکلری بارده کی، اینسانین طبیعی تاریخی ایله علاقه دار اولان مطالعه لر اولنارین کامل فورمادا همجنس اولان بیر نژاددان اولماسینی گؤستمیر. معلوماتیمیزین اولدوغو قدر، حتّی دئییه بیلیمه ریک کی، بو یئرلرده گؤرونموش مستطیل باشلی اینسانین ایکی مختلف شکلی بیری - بیرینین آردینجا اولموشلار و یا عکسینه هر ایکی شاخه "بحرالرومی (آرالیق دیزی)" آدیله معروف اولموش واحد بیر دسته دندیر. سون دسته (مستطیل باشلیلار م.) تاریخدن اولکی دؤورده، غربی آسیانین باشا - باشیندا، مئدیترانه دن روس تورکوستانی و سیند دره سینه قدر سپه لتمیش ایدی. بو ایکی شکلی، عمومیتله "آسیانی" آدلاندیریلار و او منفی جنبه دن یارانان بیر اصطلاح دیر. یعنی بشرین ائله بیر نژادینی تانیتمه ریک کی، نه سامی دسته سیندنیر، نه ده هند - آوروپایی دسته سیندن. مسئله نی دها آرتیق آچیقلاماق ایسته یین بعضی عالیم لر بو نژادی "قفقازی یا خزری و یا یافئی" آدلاندیرمیشلار. بورادا قفقاز و خزر سؤزلری آیدیندیر. "یافت" کلمه سینه گلدیکده ایسه محمود کاشغری "دیوان لغات الترک" اثرینده، تورکلرین اصلیندن دانیشارکن یازمیشدیر:

«الترک فی الاصل عشرون قبيله یعززون کلهم الی ترک ابن یافت بن نوح النبی صلوات الله علیه...»^۱ (تورکلر اصلینده ایگیرمی قبيله اولموشلار کی، هامیسی نوح پیغمبرین (ص) اوغلو یافئین اوغلو تورکدن توره میشلر). آکادئمیک ن. یا. مار دا بو فیکری تأیید ائدیر.^۲ بو نژاددا اوج دسته بللیدیر:

۱ - "اوراتولار" یا وانلیلار (شرقی ترکیه و ارمنیستانین قدیم ساکینلری. م)، "کاسسیلر" (بوگونکو لرستانین قدیم ساکینلری. م)، "هیت" لر (خیت لر)، "میت" لر.
۲ - "لیک" لر، "کاری" لر، "میس" لر، "آتروسک" لار، "آقریطیش" لر (کثرت آداسینین اصلی ساکینلری. م.)

۳ - "ایبر" لر (گورجولرین بابالاری. م)، "باسک" لار.
بئله نظره گلیر کی، بونلارین هامیسی التصاقی دیلده دانیشاردیلار (اشتقاقی یالیز سون قوشما - پسوند) ایله اولان دیللره التصاقی دئییلر (تورک دیلری کیمی).
بو مسئله بئله بیر فرضیه یه سبب اولموشدور کی، سومئرلرده همین بو نژاد دسته سیندن اولموشلار، لاکین چوخ قدیم زامانلاردا او دسته دن آیریلیمیشلار.^۳

*

۱ - دیوان لغات الترک، آنکارا، ۱۹۴۱، ص ۲۰.

۲ - باخ: اوراتو، پیوتروفسکی، ص ۱۸.

۳ - ر. قیرشمن، ص ۲۹ - ۳۰.

بو التصاقى ديللرين مدنيتينين كۆكوندن دانیشان ر.قيرشمن بئله يازير:

«... بئله نظره گليركى، ذكر اولونموش مدنيت (آسيانى مدنيت. م.) جيحون و سئحونون قونشو منطقه ليريندن، روس توركوستانى بوزقيرلاريندان (جلگه و چؤلرليندن)، يا شايد داها اوزاق ناحيه لردن، آسيانين اوره گيندن گلميش اولسون.^۱

ر.قيرشمنين ده سۆزلريندن گۆرونوركى، آريلرين منطقه ميزه گلمه سيندن اول منطقه ميزين مختلف يئرلرينده ياشايب مدنيت ياراتميش آسيانى خلقلرين هاميسينين اصلى، منشأىي اورتا آسيا و ديللرينين اساسى و كۆكو التصاقى اولموشدور. بئله ايسه بو مختلف آسيانى خلقلر نه زامان منطقه ميزه گلميشلر؟ بير صورتده كى، يوخاريدا بحث ائتديگيميز دؤورده، تاريخين گؤستردىگينه اساساً، اورتا آسيادان اوچ اساس خلق آخيني اولموش و هره سى بللى بير خلخين يارانماسينا تمل اولموشدور. پس او دؤورلرده منطقه ميزده ياشاميش آسيانى "كاسسيلر"، "اورارتولار"، "هوريلر"، "قوتيلر"، "لوللويلر"، "ايبيرلر" هارادان گلميشلر؟

شايد سومثرلر، ايلاملار و هيتلىرى ميدانا گتيره ن آخينلاردان علاوه، قديم دؤورلرده، اورتا آسيادان گلميش باشقا خلق آخينلارى دا اولموشدور كى، هله ليك تاريخه معلوم دئييلدير. لاكين بونسوزدا آدلاريني چكديگيميز خلقلرين گؤستهريلن اوچ آخينيندان عمله گلمه سى تاماميله طبيعيدير، اونا گؤره كى، سومثرلر، ايلاملار و هيتلر شامالى قفقازدان، آذربايجان تورپاقلاريندان كئچميش و شبهه سيز اونلارين معين ائللرى و طايفالارى بوگونكو گرجستان، شامالى و جنوبى آذربايجان، تركيه نين شرقى، آغرى داغى ياماجلارى، زاقروس داغلارى، هابئله لرستان داغلاريندا يورد ساليب قالميش، سونراكى آخينلاردا گوجلنميش و زامان كئچديكجه يوخاريدا آدلاريني چكديگيميز آسيانى خلقلرى ميدانا گتيرميشلر.

بوندان علاوه، يوخاريدا دؤنه - دؤنه گؤستردىگيميز كيمى، ايلاملار خوزستاندان توتموش لرستان و زاقروس داغلارينين شرق و غرب ياماجلاريندا يئرلشميشدير. شبهه سيز مختلف ائلر و قبيله لر بوگئنيش اراضينين مختلف يئرلرينده يورد ساليب قالميشديلار. بونونلا بيرليكه تورك ائلرينده اؤزونه آرخالاييب مستقل ياشاماق بير خصوصيت و طبيعت اولموشدور. عصرلر كئچديكجه، رابطه لرين آزليغى و اولماماسى اوجوندان، واحد بير ائلين مختلف يئرلرده يئرلشن حيصه لرينين هر بيرى خصوصى ديل، مدنيت، ميلليت و دؤولته مالك اولوب، نتيجه ده يوخاريدا آدلارى چكيلن آسيانى خلقلر و ميللتلر ميدانا گلميشدير كى، هاميسينين اصلى و منشأىي واحد و ديللرى عيني كۆكدن اولدوغو حالدا، آيرى - آيرى و بيرى - بيريندن فرقله نن خلقلر و ميللتلر اولموش، آيرى - آيرى مدنيتلر ياراتميش و حتى بعضيلرى اوزون زامانلار بيرى - بيريله دؤيوشموشلر.

حاضیرکی فصلین بوریا قدرکی بؤلوملریندن نتیجه چیخارداراق، قدیم دؤور تاریخی اوزمانلارینین فیکیرلرینه اساساً، قطعی شکیلده دئییه بیلرکی کی، آریالار ایران فلاتینا گلمه‌دن هله ۳۵۰۰ ایل اولدن یاخین و اورتا شرق منطقه‌سینده ایکی دسته خلق یاشاییب حاکمیت و مدنیت قورموشلار. بو ایکی دسته خلق آسیانی خلقلر و سامیلر اولموشلار. بو ایکی دسته خلق تامامیله مختلف کؤکلر دیللر و منشأله مالک اولموشلار. آسیانی خلقلر او جمله‌دن سومترلر، ایلاملار، هیتلر و ... اورتا آسیادان، تورکلرین آنا یوردوندان گلمه و التصاقی دیللی اولموش و اونلارین عکسینه سامیلر عربستان طرفلریندن میدانا گلمه، یثرلی و سامی دیللی اولموشلار. دوقتور پرویز ناتل خانلری‌ده "تاریخ زبان فارسی" ادلی اثرینین بیرینجی جیلدینین ۱۷۹ - نجو صحیفه‌سینده یازیکی، آریالارین ایرانا گلمه‌سیندن اول منطقه خلقلرینین دیللی سومثر، ایلام و سامی اولموشدور.

آریالارین هله منطقه‌میزده اولمادیقلاری یوخاریدا گؤستردیگیمیز دؤور، بوگونکو آذربایجاندا هانسی اینسلانلار، جمعیتلر، خلقلر و میللتلر یاشاییب مدنیت و دؤولت یاراتمیشلار؟ سونرا آذربایجان تاریخیندن دانیشارکن گؤره‌جه‌یک کی، بحث اولونان دؤورلرده بوگونکو آذربایجان تورپاقلارینین اونملی حیصه‌لرینده قوتی و لوللوی آدانیمیش خلقلر یاشامیشلار. بو خلقلر میلاددان ۲۵۰۰ ایل اول سومثر، ایلام و بابیل حکومتلری دؤورو آذری تورپاقلاریندا یاشاییب حکومت قورموش، تاریخ بویو سومثر، ایلام و بابیل حکومتلریله دؤیوشوب اوز وارلیقلارینی قوروپوب ساخلامیش و حتی بعضاً اونلاری مغلوب ائدیپ اونلارا حاکم‌ده اولموشلار. بئله اولدوقدا بوگونکو آذربایجانلیلارین اولو بابالاری اولموش قوتی و لوللوی خلقلرینین دیلی، ماننا حکومتینده ایشله‌نن دیل و یا دیلله هانسی سیستم دیللردن اولموشدور؟

لوللوی و قوتی خلقلری و سونرا یارانمیش "ماننا" حکومتی داخیلینده ایشلنمیش دیل و یا دیلله او دؤورکو منطقه‌میزین خلقلری کیمی، یا تامامیله یا کؤک اعتباریله، یوخاریدا گؤستردیگیمیز ایکی سیستم دیلدن بیرینده و یا هر ایکی‌سی‌ده اولمالی‌ایدی. باشقا جور تصوّر ائتمک ممکن دئییلدیر.

او زامانا قدر و حتی ایسلام و عربلرین غلبه‌سیندن سونرا بوگونه قدر سامی خلقلری غریبه، آفریقانین شمالیندا ایره‌لی گئدیپ او یثرلرده کؤک سالمیشلارسادا، شرق طرفینده بین‌النهریندن ایره‌لی گئده بیلمه‌میشلر. حتی اوزامان و اوندان سونرا بابیللر، اککدرلر و آسوریلر شرق، او جمله‌دن آذربایجان تورپاقلارینا هجوم ائدیپ تالاییلارسادا، ایللر بویو اوردان خراج آلیب اسیر آپارمیشلارسادا، بو یثرلرده کؤک سالیب قالا بیلمه‌میشلر. گؤرونودوگو کیمی، یثرلی اهلینین دایانیشی، آریالارا امکان و ثرمه‌دیگی کیمی، سامیلرده آذربایجان تولاپاقلاریندا کؤک سالماغا امکان و ثرمه‌میشدیر.

دئمک لوللوی و قوتی خلقلری مطلق التصاقی دیللی خلقلردن اولموشلار. نظره آلاراق کی، هیتلرین آخینی نسبتاً سونرا، سومترلر و ایلاملارین آخینلاریندان سونرا باش و ثرمیشدیر، دئمک

لوللوبي و قوتتى خلقلرى، شېهەسىز، يا سومثرى، يا ايلامى دېلىندە، يادا هر بيريسى او دېللىرىن بيرىندە و يا او دېللەر ياخين و اونلارین قارىشىغىندان عمله گلمیش بير دېلدە دانىشارمیشلار. بو شکیللردن بيرى لابوددور. بئله ايسه اونلار نه زامان آذربايجانا گلمیشلر؟

كئچن بحثلرده بو مسئله به اشاره ائديك، بورادا بير داه قید ائدك كى، آذربايجان ديارى شرقه غرب و شمال ايله جنوب يوللارى اوزه رينده يئرله شن بير اۆلكه دير. بونا گۆرده تاريخ بويو منطقه ميزه اولان خلق آخينلارى، ايستر شرقدن غربه ايستر سده شمالدان جنوبا اولان ائل كۆچمه لرى مطلق آذربايجان تورپاقلاريندان كئچميشدير. بحث ائتديگيميز بو دؤرلرده شرقدن اولان بو ائل آخينلارنىن چوخو خزرين شمالى و قفقاز داغلارينين دريند و داريال كئچيدلىرى يوليله، آذربايجانندان كئچهرک جنوبا دوغرو اولموشدور. بو ائللر آذربايجانندان كئچركن بويئرلرين نعمتى اونلارين بعضى طايفا و قوللارينين دقتىنى جلب ائتميش و اونلار بو تورپاقلاردا يورد ساليب قالميشلار.

دئمك، گۆروندوگو كيمى، اولجه سومثر خلقى ميلاددان تقريباً ۴۵۰۰ - ۵۰۰۰ ايل اۆل آسيانين قليبىندن، توركلرين آنا يوردوندان، حاصل خيز و نعمتلى تورپاقلار ايزيله، گۆسترديگيميز يوليله، آذربايجانندان كئچهرک بين النهرين گۆزل و بوش دوزنلىكلرينده يئرلشميشلر. اونلاردان سونرا و اونلارين ايزيله اورتا آسيادان گلن ايلاملار، يئنه ده هامان يوليله آذربايجان تورپاقلاريندان كئچيب خوزستان و اونون شمالى داغليق منطقه لرده يئرلشميش و ايلك زامانلاردان سومثرلر عليه نه دؤيوشمه گه باشلاميشلار.

عيني كۆكلو خلقلرين آيرى - آيرى قىبله لریندن و توركلرين آنا يوردونون مختلف يئرلريندن اولموش سومثرلر و ايلاملار آذربايجان تورپاقلاريندان كئچركن، اونلارين معين ائللرى و دسته لرى آذربايجاندا يورد ساليب قالميش، بيرى قوتتى و ديگرى لوللوبي خلقلرينى ياراتميشلار كى، اورموگولونون جنوبو، شرقى، شمالى و قسماً غربى تورپاقلاريندا و هابئله هشترو، ميانا و زىجان - همدان آلالاريندا قونشو ياشاميش و مستقل اميرليكلر و كيچيك شاهليقلارى اولموشدور.

دئمك بوگونكو آذربايجان تورپاقلاريندا اولموش ايلك اينسانلار، جمعيئرلر و ميللترلر، يعنى لوللويلر و قوتتيلر ... آسيانى خلقلردن و اونلارين ياراتديغى دؤولترلر و مدنيئرلر آسيانى خلقلر مدنييتيندن اولموشدور.

بوتون قديم دؤور تاريخ چيلرينين گۆسترديگينه اساساً، آسيانى خلقلرين، دئمك قوتتى و لوللويلرين ده، دېلى التصاقى ديل اولموشدور. التصاقى و يا ملتصق ديللردن بيرى تورك ديليدير. ايندى گۆرك آسيانى خلقلرين التصاقى دېلى تورك ديلينه ياخين و اونونلا عين كۆكدن اولموشدورمۇ؟ بو ايش اوچون سومثر و قسماً ايلام ديلينين بعضى قايدا و كلمه لرینى بوگونكو تورك سيستملى ديللرله مقايسه ائتمه گه چاليشاجاييق.

۱ - لئكسيك و اساس لغت خزينهسى

چاغداش دىلچىلىك علمى ھەر بىر جانلى، دىرى دىلدە اوچ قىسمت گۆستەرىر. باشقا سۆزلە دىكك چاغداش دىلچىلىك علمى گۆستەرىر كى، ھەر دىرى دىل اوچ تىركىب حىصە يە مالك اولمالىدىر:

۱ - انسيت واسطەسى اولماق اعتبارىلە خاقل، دىلىندىن يارالاناركن، بىر عەدە كىلمەلر ايشىلدە. بو كىلمەلرىن مجموعىنا دىلىن لغت تىركىبى دىيىلر. دىلىن بو حىصەسى حىياتىن اينكىشافى، دەيشمەسى، اقصادى، سىياسى و مدنى جەھىتىنن خالدىن - خالا دوشمەسىلە سرعتلە، ئىچە اون ايل سورەسىندە قىسماً دەيشىر.

۲ - دىلىن لغت تىركىبىنن بۇيوك حىصەسى ياشايشىلا ايلگىلى دەيشىر، اما كىچىك بىر قىسمى، يعنى دىلىن اساس كىلمەلرى تقريباً ثابت قالار، اونلارنى دەيشمەسىنە عصىرلر، بىلكە مىن ايللر لازىمىدىر. دىلىن بو آنا سۆزلرىنە دىلىن اساس لغت خزينەسى دىيىلر.

۳ - حىيات و زامانىن طلبىلە اساس لغت خزينەسى سۆزلرى اساسىندا تازا كىلمەلر يارانىر. بو كىلمەلرىن يارانمىسى، ائىلەجەدە دىلىن لغت تىركىبىنن سۆزلرىنن مىرام افادە ائىتمەك اوچون ايشىلنمەسى معىن تىرتىب، سىرا، شكىل، قايدالار، فونىتىك، صرفى و نحوى اوصوللار، قانونلار و قايدالار اساسىندا اولور، بونسوز دىل مىرام افادە ائىدە بىلىمىز. دىلىن بو قايدا - قانونلارنىن مجموعىنا دىلىن قىراماتىك قورولوشو دىيىلر. دىلىن قىراماتىك قورولوشو اساس لغت خزينەسىندە آز و چوخ گىچ دەيشىر. چاغداش دىلچى عالىملر دونيا خاقلرىنن دىللىرىنى دستەلرە بۇلدوكدە، ھەم دىلىن اساس لغت خزينەسى، ھەمدە اونون قىراماتىك قورولوشونا اساسلانير و بىر دىلىن ھانسى دستە دىللرە عايد اولدوغونو بىلىمەك اوچون دىلىن بو ايكى جەھىتىنى دىل قورولارلىقە مقايىسە ائىدرلر.

بو گون دىلچى عالىملر دونيا دىللىرىنن بۇيوك دستەسىنى، اونلارداكى اشتقاق و قىراماتىك قورولوش باخىمىندان اوچ دستە يە بۇلموشلر:

۱ - ھند - آروپا دىللىرى. ۲ - سامى دىللىر. ۳ - التىصافى دىللىر.

بىز آشاغىدا اليمىزدە اولان نسبتاً محدود ماتىرياللار اساسىندا سومثر دىلىنن اولجە لئكسيك (سۆزلرىن معناسى) و اساس لغت خزينەسىنى، اوندان سونرا ايسە قىراماتىك قورولوشونو بو اوچ دستە دىللرە مقايىسە ائىدەجەيىك. اساس كىلمەلرىن توتوشدورماسىندا بىز اساساً چاغداش تورك دىللىرىلە، كونكرىت شكىلدە آدرى دىلىلە توتوشدوراجاق و چاغداش تورك عالىملرىنن تحقىقاتلارنى دا آروپا عالىملرىنن علمى نىجەلرىنە علاوہ ائىدەرك، سومثر دىلىلە تورك دىللىرىنن عىنى كۆكلو اولدوغونو عىانى شكىلدە گۆستەرهجەيىك. يثرى گلىمشكن بونودا قىد ائىدك كى، ھەر بىر خاقلن تارىخى ايرەلى گىدىب دەيشىدىكجە، اونون دىلى دە ھەر جەھتدىن سس قورولوشو، صرف، نحو و لئكسيك جەھتدىن زامان - زامان دەيشىر. بو، دىلىن قانوندور. بونا گۆرەدە بو گونكو علم دونياسىندا بىر خاقلن تارىخى ايلە اونون دىلىنى قارشىلىقلى ايلگى و علاقەدە اؤيرەنير و اونلارى

بیری - بیریندن تجرید ائدیلمیش و اوزاق شکیلده اؤیرنمە ییرلر. تاریخ و حیاتین واقعییتی بونو طلب ائدیر. بونودا قید ائدک کی، تورک سیستئملی دیللر، التصاقیلیک خصوصیتلرینه گۆره، هم هند - آوروپا دستهسی، همده سامی دیللردن گئچ ده ییشیر و خصوصیلە اونون اساس لغت خزینەسی مین ایللر بویو چوخ آزدە ییشک لیگه اوغراییر. ساسانی دؤورو فارس دیلیله بوگونکو فارس دیلینی بیر طرفدن، دوققوز یوز ایل اولکی دده قورقود دیلیله بوگونکو آذری دیلینی دیگر طرفدن مقایسه ائتدیگده بو واقعییتی آیدین گۆرمک اولار. اولجه سومئر دیلیله چاغداش تورک سیستئملی دیللرین لغوی، لئکسیک یاخینلیغی و باغلیلیغینی معین درجەده گۆسترمک اوچون مشهور آلمان سومئرشوناسی "فریتز هومئل - Fr. Hommel" ین فیکیرلرینه اشاره ائدک.

هله فریتزدن قاباق آوروپالی عالیم "ژ. اوپئر" [۱۹۰۵ - ۱۸۲۵ م.] سومئر دیلیله اورال - آلتای دیللرینین یاخینلیغی فیکرینی ایرهلی سورموشدور. اوندان سونرا آلمانلی عالیم "ف. هومئل" [۱۹۳۶ - ۱۸۵۴ م.] داهادا ایرهلی گئدرک، سومئرلی آلتای خلقلرله عینی بیر خلق بیلیمشیدیر. ف. هومئل علمی تحقیقاتینین چیچکلەنن دؤورونده، اللی یاشلاریندا سومئر دیلینین ۳۵۰ کلمە سینی تورک دیلینین قارشى کلمە لرله، معنا و سس قورولوشو جهتدن، قارشىلاشدیریب آچیقلامیش و ثابت ائتمیشدیرکی، بو ایکی دیل، آرالاریندا اوزون زامان فاصله سینه باخمییاراق، عینی کۆکدن و بیری - بیريله باغلی و ایلگیلی اولموشلار. ف. هومئل اؤز آختاریشلاریندان علمی نتیجه چیخارداراق یازمیشدیر:

«تورک قوملارینین اسکی بابالاریندان بیر قول، میلاددان قاباق تقریباً ۵۰۰۰ - نجی ایللرده، اورتا آسیادا اولموش اؤز وطنلریندن حرکت ائدەرک، یاخین آسیایا گلمیش و سومئرلی یاراتمیشلار. سومئر دیلیندن قالان اثرلر گۆستەریرکی، او عصرلرده تورک دیلی نه جورایمیش»^۱.
آلمان سومئرشوناسی "ف. هومئل" ین فیکری، خصوصیلە دیلچیلیک علمی باخمیندان، اولدوقجا دهرین و دقتە لایق دیر. چونکی سومئر دیلیله بوگونکو تورک دیللری آراسینداکی زامان فاصله سی آلتی مین ایل حدودوندا اولسادا، بو ایکی دیلین اؤزلرینه خاص خصوصیتلری و قانونلاریندا بئله آختاریشلار آپاراراق، یوخاریداکی نتیجه نی چیخارماغا تامامیلە امکان و حق وئیر.

ف. هومئلین سومئر و تورک دیللرینین ۳۵۰ کلمە سینی آراشدیریب مقایسه ائتمە سی عمومی دیلچیلیک علمینین گۆستردیگی واقعیترلرین یالینز بیر جهتیدیر. آشاغیدا گۆره جه ییک کی، ف. هومئلین تحقیقاتی نقصانلی، همده کافی دئییلدیر، لاکین چاغداش تورک دیلیله سومئر دیلی آراسیندا اولان ۵ - ۶ مین ایل فاصله نی نظره آلاراق: «ایکی دیلین یاخینلیغینی ثابت ائتمک اوچون بئله مثاللار اورتایا چکمک کافی نظره گلمیر، چونکی مقایسه نین ایکی قوطبو آراسیندا مؤوجود اولان ۵ -

۶ مین ایلیک فاصله، اونلارین نتیجه وئرن اولماسینی شبهه قبول ائده بیلن ائدیر»^۱ - دئمک بیر علمی واقعیته نظره آلماماقدان ایره‌لی گلمیشدیر. اودا بوندان عبارتدیر کی، التصاقی دیلر، اؤز قورولوشلارینا گؤره، هند - آوروپا و سامی دیلرینه نسبت چوخ آز و گنج ده‌یشیر. بونا گؤره ده ۵ - ۶ مین ایل فاصله‌سینده هند - آوروپا و سامی دیلرینین بؤیوک حیصه‌سی ده‌یشیرسه، التصاقی دیلر اونلارا نسبت آز ده‌یشیر و بونا گؤره ده مقایسه‌سی دوغرو و علمیدیر. دئمک حرمتلی عالیم رحیم رئیس‌نیانین ف. هوملین مقایسه‌سینی غیر - کافی بیلیمه‌سی دوغرو، لاکین اونو شبهه آلتینا آلماسی یالنیشدیر، بو ایسه اونلارین عمومی دیلچیلیک، ائله‌جه‌ده تورک دیلرله آز تانیش اولماسیندان ایره‌لی گلمیشدیر.

تاریخ و دیلچیلیک علملرینین قارشیلیقلی علاقه‌سینی، ائله‌جه‌ده التصاقی دیلرین آز ده‌یشکن لیگینی نظره آلاق، نه تکجه سومردیلی، حتّی یاخین شرقین قدیم التصاقی دیللی خلقلرینین: سومر، ایلام، کاسسی، هیت، اورارتو و قوتتی، لوللویی، ماننا - لارین دیلرینی بو گونکو تورک دیلری، او جمله‌دن آذری دیلله، یوخاریدا گؤستردیگیمیز علمی جهتلردن، مقایسه ائتمک ممکن و لازیم‌دیر. آنجاق بو مقایسه گئنیش و علمی باخیمدان اولمالیدیر. گؤستردیگیمیز بو قدیم التصاقی دیلرله چاغداش تورک دیلرینین مقایسه‌سینی بیز اوچ شکیلده گؤستره‌گه چالیشاجایق:

۱ - قدیم یاخین شرقین التصاقی دیلرله چاغداش تورک دیلرینده اولان آیری - آیری لئکسیک واحدلرین عینی لیگی و یا یاخینلیغی، باشقا سؤزله دئسک، سؤزلرین لئکسیک و فونئیک یاخینلیغی جهتدن مقایسه‌سی.

۲ - سومر دینین اساس لغت خزینه‌سیله چاغداش آذری و تورک دیلرینین اساس لغت خزینه‌سیندن بیر سیرا لئکسیک واحدلری توتوشدورماق. بو مقایسه‌ده اساس اعتبارله "اولجاس سلیمان" و پرفسور دوقتور "عثمان ندیم تونانین" تدقیقاتلاری و اثرلریندن یارارلانمیشیق.

۳ - یاخین شرقین قدیم التصاقی دیلرله چاغداش تورک دیلری، او جمله‌دن آذری تورکجه‌سینین قراماتیک قورولوشونو، هم التصاقیلیک، همده اشتقاق باخیمیندن مقایسه ائتمک.

۱ - قدیم یاخین شرقین التصاقی دیلرله چاغداش تورک دیلرینده اولان آیری - آیری لئکسیک واحدلرین عینی لیگی و یاخینلیغی.

سای قدیم دیلرده	چاغداش تورک دیلرینده
۱ - آنا - ایلام دیلینده. آما - سومرجه	آنا - عموم تورک
۲ - اوش - ماننا و سومرجه‌ده	اوج - عموم تورک
۳ - قایا - ماننا دیلینده	قایا - عموم تورک

*

بەير - سومنرجه	۴
قین - سومنرجه	۵
كۆك - ايلامجا و كاسسيجه	۶
آتا - ايلامجا - آدا - سومنرجه	۷
تير + ي + ش - ايلامجا	۸
هوت + تا + ش - ايلامجا	۹
خان - اننپيلو خان - ايلام شاهى - ايلامجا	۱۰
آغار - سومنرجه	۱۱
آششا - سومنرجه	۱۲
قاش - سومنرجه	۱۳
قيشيق - سومنرجه	۱۴
زيبين - سومنرجه	۱۵
بابا - ماد	۱۶
نا - مه؟ - سومنرجه	۱۷
كئن - سومنرجه	۱۸
باير - عموم تورك	
قین - عموم تورك	
ياشیل، گۆی - آذرى	
آتا - عموم تورك	
دئمك - دئدى، آذرى	
ائتمك - ائتدى - آذرى	
خان - عموم تورك	
آغير - عموم تورك	
آشاغى - آذرى	
قاچ - عموم تورك	
اٹشيك - آذرى	
چييين، ميلچك - آذرى	
بابا - عموم تورك	
بونه؟ - آذرى	
بۇيوك - عموم تورك	

آمریکانین اصیل ساکینلری اولان قیزیل درى لیلرینده دىلى التصاقیدیر. اولار دادا بیر سیرا سۆزلر تورک دیللرله عینی و یا یاخین دیر. مثلاً قیزیل درى لیلردن "سیو" خلقى "آتا" یا "آته" (ate) و آتایا "اینه" ine دئییرلر. مٹکزیک و مرکزى آمریکادا چوخلو "تپه" سۆزو اولان داغلیق منطقه لر واردیر و اولارین "آزتس - Aztes" ائلینده "تپه" سۆزو عینی ایله آذرى دیلینده اولان معنادا ایشلنمکده دیر. اصیل قیزیل درى لى آمریکالیلارین "مایا - Maya" دیلینده "آتماق = آتلاماق بوگونکو آذرى دیلینده اولان معنادادیر.

یوخاریدا گۆسته ریلن سۆزلر کۆکو آذرى جه ده تام بللى اولان کلمه لر دیر.

۲ - سومئر دیلینین اساس لغت خزینه سیله چاغداش تورک و آذرى

دیللرینین اساس لغت خزینه سینین مقایسه سی

یوخاریدا نقل ائتدیگیمیز پارچادا گۆردوک کی، آلمانلى عالیم "ف. هومثل" سومئر و تورک دیلرینین ۳۵۰ کلمه سینى بیرى - بیرله مقایسه ائده رک بو نتیجه یه گلیمشدر کی، بو ایکی دیل، اوزون زامان فاصله سینه باخمایاراق، عینی کۆکدن و بیرى - بیرینه باغلى اولموشلار. حتى ف. هومثل گۆسته ریر کی، سومئر دیلینین نه جورلویو ۵ - ۴ مین ایل قاباق تورک دیلینین نه حالدا و شکیلده اولدوغونو گۆسته ریر.

بىز ف. ھومىلىن مۇقايسە جەدۋىلىگە ھەلە تانىش اولمايمىشىق، لاکىن اولجاس سولتىمانىن او مۇقايسە بارەدە دىئىگىنە اساساً بىلىرىك كى، ف. ھومىلىن تەقريباً ۱۵ - ۱۰ اساس آنا سۆزۈ قارشىلاشدىر اراق بو دىللىرى مۇقايسە ائتمىشىدىر. اولجاسىن سۆزۈنە اساساً دىئەلى يىك كى، ف. ھومىلى بونونلا جىسارتلى بۇيوك علمى بىر آددىم آتسادا، ايلك تشىت اولماق اعتبارىلە قىمتلى و اولدوقچا دىرلى ايش گۆرموش اولسادا، بو اۆنملى ايش اوچون آز و غىر - كافىدىر. ايكى دىلىن ياخين، عىنى منشالى و كۆكلو اولماسىنى ثبوت ائتمك اوچون داھا آرتىق كۆك كىلمەر و اونونلا برابر دىللىرىن قىراماتىك قورولوشلارى مۇقايسە ائدىلمەلىدىر. بوندان علاوه اولجاسىن دىئىگىنە اساساً ف. ھومىلى بو كىلمەلى اول بوتون تورك دىللىرىندىن، اۆزۈدە كۆكلەردە كى عىنىلىك و ياخينلىق دىئىل، كىلمەلىرىن ظاهرى اوخشارلىغىنى گۆتۈرمۈشدور. ف. ھومىلىن اوغورسوزلۇغونون سىبىلىرىنى نەظرە آلاراق، اولجاس دىللىرىن آنا و كۆك سۆزلىرىندىن گۆتۈرۈر، اۆزۈدە حياتىن مەختەلف ساحەلىرىندىن اولان لىكسىك واحىدلىرى آلىپ مۇقايسە ائدىر. بو كىلمەرلەر عومۇمىتەلە اينسان، حيات قىسمتلىرى و تانرىيا عايدىدىر. اولجاس سلىمان بو مۇقايسە ايلە سومىر دىلەلە تورك دىللىرىنن اقربالىغى، ياخينلىغى، عىنى كۆكلۈلۈگونو گۆستەرىر و ف. ھومىلى كىمى او خەلقلىرىن ژىئىتىك ياخينلىغىنا توخونمور. بونودا قىد ائىك كى، اولجاس سلىمان مۇقايسە ائىدىر، ايكى دىلدە بىر سىرا سۆزلىرىن كۆك، يوواسى اولموش اصىل كىلمەلىرى آلىر، تارىخى و دىنى شرايط نەتىجەسىندە مەختەلف دىللىردە يارانمىش عىنى كىلمەلىرى بوخ. مثلاً بوتون مىسلمان مىللەتلىرىندە اولان آلاھ، اىسلام، پىغىمىر و ساىرە بو كىمى كىلمەلىرى گۆتۈرمۈر. اولجاس حەقلى اولاراق گۆستەرىركى، تارىخى و دىنى شرايطدە دىلە داخىل اولموش تازا كىلمەرلە دىلدە خەصوصى بىر لاي و قات يارادىر و اسكى كىلمەلىرىن لايى و قاتىنى ايكىنچى لاي و قاتا آتىر، لاکىن اولنارى مەھمۇد ائتمە بىر و ائدەدە بىلمىز. تورك دىللىرىندىن بو ايكى اسكى و تازا گىلمەرلەر لايىنى "آلاھ" و "تانرى" كىلمەلىرىنن سىماسىندا گۆرمك اولار.

اولجاس سولتىمانىن گۆستردىگىنە اساساً مشهورروس توركولۇقوى. م. دىاكوف دىلەلە تورك دىللىرىنى مۇقايسە ائدەرك بىر جەدۋلدە بو ايكى دىلدن يۈز كىلمەنى مۇقايسە ائتمىشىدىر، اولجاس سلىمان ايسە ف. ھومىلى وى. م. دىاكوفون عەكسىنە اولاراق، تەرتىپ ائتىدىكى جەدۋلدە يالنىز آلتىمىش (۶۰) اورتاق كىلمەنى مۇقايسە ائتمىشىدىر. بو رەقەمى سىچدىكدە اولجاس سلىمان سومىرلىرىن بىرىتە وئردىگى اولدوقچا اۆنملى علمى حەقىقتلىرى نەزدە جانلاندىرماق اىستەمىشىدىر. مەلۇم اولدوغو اوزە، سومىرلىرىن سون ساىى آلتىمىش (ساعات ۶۰ دىقە، دىقە ۶۰ ئانىە) ايدى، داىرەدە ۳۶۰ درجە يە بۆلۈندى. بوناگۆرەدە اولجاس سلىمان ۶۰ كىلمەنى مۇقايسە ائدىر. اولجاس سلىمان اۆز مۇقايسەسىندە عومۇم تورك دىللىرىنى نەزدە تەتمۈشدور، بىز ايسە او سۆزلەردن بوگون آذرى دىلەندە عىنى و يا مەئىن دە بىشىكلىكلە اولان سۆزلىرى، ھابىلە كۆك اعتبارىلە بوگون آذرىلەرە بىللى اولان كىلمەلىرى گۆتۈردۈك.

اسومئر - تورک - آذرى سۆزلرينين مقايسه جدولى

سای	سومئرجه	تورک - آذرىجه
۱	آدا- آتا	آتا
۲	آما- آنا	آنا
۳	تو [Tu] دوغماق	توغماق - دوغماق
	تود [Tu+D] دوغدو	دوغ + دو. دوغولدو
	توم [Tu+M] توخوم وئرمه	دوغ + ما - دوغما - نسيل وئرمه
	دومو [Du+Mu] نسيل - اوشاق	دوغ + ما - نسيل - بالا - تۆرمه
۴	تير - حيات	ديرى - ياشام
	تير - اوغ	تير - اوغ - سلاح
۵	كير - سيليك - باكيه قيز	قيز
۶	سيليك (سيل + يك) - تميز	آرى - تميز (سيلمك فعليندن)
۷	ار - عسگر	قهرمان - دۇيوشچوكيشى عسگر
	ارن [Er+En] عسگر	دۇيوشچو - ايشچى - فيكريميزجه عسگرلر
۸	شوبا - چوپان	چوبان
۹	سيپا (د) - چوپان	چوبان
۱۰	اوروق [Uruq] قالا - شهر - جمعيت	ارك - شهر - قالا - جمعيت
	رو [Ru] قورماق - تيكمك	قورماق - تيكمك
۱۱	سيق - ضربه [Sig]	سوق - سوخ - وورماق
۱۲	قاق [Gaq] كنجيرمك	قالخماق
۱۳	تاق [Taq] تاخماق	تاخماق - بيرلشديرمك
۱۴	سير [Sir] توخونماق	سهرىمك - توخونماق - سهرىمك - تيكمك
۱۵	تيبير - ده مير	ده مير
	تيبيرا [Tibir - a] ده ميرچى - مسگر	ده ميرچى
۱۶	اىد [Ed] گنتمك - چيخماق	اؤتمك - گنتمك
۱۷	قين [Gin] گنتمك	گلمك
	زاق - قين - ياخينلاشماق	زاكين = ياخين + گلمك.
۱۸	قو [Gu] سس	سس - كوى
	قولشه [Gül ö şe] سنوينجه - شن	كولوش - سنوينچ - گولمك
۱۹	قوشتورا [Gustura] دىنلەين	اىشىدين

دېنلەمەك وسىلەسى	قۇنشۇتۇك [Genstluk] قۇلۇق	
دېل	ئىمەك [Em + Ek] دېل	۲۰
ئە [E] يىمەك		
ئىمەك [Em + Ek] يىمە - يىمەك ئالتى		
ئىمۇ [Emu] ئىمەك		
ئىمۇك [Em + Uk] ئىمەك ئالتى		
مۇدروك - بېلىن	بېلىگا - ئاجداد	۲۱
مەن - بىن	مى [Mae = Me] مەن	۲۲
سەن	زى [Ze] سەن	۲۳
ئىشارە غۇزلىگى بۇ، ئو	ئەننى - ئەننى [Ane ö Ene] بۇ - ئو	۲۴
قۇيۇن + قۇرۇق = قۇيۇرۇقلۇقۇيۇن	كۇنكەل [Kun ö Kal] قۇيۇرۇقلۇقۇچ	۲۵
سۇدا ئوزۇن قۇش	ئوزۇق [Uz ö Uq] سۇدا ئوزۇن قۇش	۲۶
قۇش	قەش [qas] قۇش	۲۷
آغاش - آغاش	قەش [Gis] آغاش	۲۸
ئىمەك - ئالچالماق - مۇو ئولماق	ئەگەر [Eger] ئاشاغى	۲۹
قۇرماق قەلەبىندەن - داغ	كۇر [Kur] داغ	۳۰
تۇرپاق - يىر	كەپ [Kip] و مانتاجا - تىر	۳۱
دۇشمەك قەلەبىندە - نەقە	دەش [Des] نەقە	۳۲
ئوچ - ئوش	ئوش [Üö] ئوچ	۳۳
ئون	ئو [U] ئون	۳۴
گەن - حەقىقەت - حەقىقى	كەن [Ken] - گەننىش	۳۵
ئوزۇن	ئوزۇك [Uzuk] ئوزۇن - ئوچا	۳۶
دۇشمەك	تۇش [Tus] دۇشمەك	۳۷
ئود - ئاتش	ئود [Ud] ئود	۳۸
ئودۇن - ياناجاق	ئودۇن [Udum] ياناجاق	۳۹
تەنرى	دېنقىر [Dingir] تەنرى - گۇرى	۴۰
نە مەنە - نە دېر؟	مەن [Man] بۇ نە دېر؟	۴۱
دەبان	تەبان [Taban] دەبان - ئاساس	۴۲
دەمغا - ئىشارە - ئامەت	تەمغا [Tamga] دەمغا - ئىشارە	۴۳
ئۇرۇخە - تەبۇلۇ	تەبۇلا [Tabula] ئۇرۇخە - جەدۇل	۴۴

جدولده گۆستردیگیمیز کلمهلردن آیدین گۆرونور کی، سومئر دیلیله عموم تورک دیللی، ائله جهده آذری دیلینین اساس لغت خزینه لرینی بیرى - بیرله مقایسه ائتمک اولار. بو سۆزلرین سس قورولوشو و معنا یاخینلیغی بیر سیستم تشکیل ائدیر. بودا تصادوفی دئییل، طبیعی و عادى دیر، چونکی هر ایکی دیلین منشأیی بیردیر. مقایسه دن گۆرون بو سس و معنا یاخینلیغی همده گۆستریر کی، بو دیل لر عصر لر بویو سومئر دیلیله علاقه ده اولموش و نتیجه ده کلمه لر هم سس قورولوشو، همده معنا باخیمیندان بیرى - بیرینه نسبتاً یاخین قالمیشدیر. سس قورولوشو، ائله جهده معنا باخیمیندان سومئر دیلیله بوگونکو آذری دیلینین بو یاخین لیغینین اساس بیر سببی ده قوتتى - لوللوی و ماننا لارین سومئرله قونشو اولموش التصاقی دیللی ایلام و کاسسی لرین بلاواسطه قونشولوغو، همده اولارین اورارتو خلقی ایله قونشولوغو، عصر لر بویو علاقه سی، سیاسی، اقتصادی و مدنی جهتدن ایلگىسی اولموشدور.

□ □ □

□ || صرف [مورفولوژی] و اشتقاق باخیمیندان

لئکسیک، آنا کلمه لرین کۆکو، اساسی و منبعی باخیمیندان سومئر دیلیله چاغداش تورک و آذری دیلینین ایلگىسی و یاخینلیغى، بو گونه قدر الدۀ اولان قایناق لار اساسیندا، گۆردوک. لئکسیک و اساس لغت خزینه سی یاخینلیغى، وحدتى ایکی دیلین عینی کۆکلو و یاخین اولماسی اوچون لازیم اولان بیر شرط اولسادا، کافی و یترلی دئییلدیر. بو ایش اوچون صرفی (مورفولوژیک) اساسلاردا ضروریدیر. بیز بورادا سومئر دیلینده التصاقی اولدوغونو ثبوت ائتمه گه و عینی زاماندا او دیل ایله چاغداش آذری دیلی آراسیندا مؤوجود اولان اورتاق صرفی (مورفولوژیک) قانونلاری گۆسترمه گه چالیشاجایق. معلوم اولدوغو اوز التصاقی دیل لرین اساس اؤزللیگی اوندان عبارتدیر کی، بیر آنا کلمه دن یئنی سۆزلرین یارانماسی - اشتقاق و یا بیر کلمه نین ظاهری ده یشمه لرینین هامیسی یالنیز سون قوشمالار - شکیل چیلر واسطه سیله، آخیرا قوشما - التصاق یولیه اولار. سومئر دیلی ده اساساً بئله اولموشدور. نمونه لر:

□ ۱ - ایسم لرین حال لاندماسی بیلدیگیمیز کیمی چاغداش تورک دیللی، او جمله دن آذری دیلینده ایسمین آلتی حالی واردیر. بو حاللاردان اوچونون شکیل چیلری سومئر دیلینده معین لشمیشدیر. اوللاردان بیرینجیسی یۆنلۆک حال شکیلچىسی "را" دیر کی، بو گون آذری دیلینده یالنیز "آ - ه" شکیلینده ایشله نیر، یعنی "ر" عنصر و اختصار اولموشدور، حال بۆکی، بیر سیرا چاغداش تورک دیل لرینده "ق" سسینه چۆر یلمیشدیر. ایکینجی حال یئرلیک حالین "دا - Da" شکیلچىسی و اوچونجوسو چیخیشلیق حالین "دان" شکیلچىسیدیر کی، سومئر دیلینده ده همین بو شکیللرده اولموشدور. م. ق. III و II مین ایلیکلرده اورمو گۆلونون غربینده یاشامیش التصاقی دیللی "هورى" خلقینین دیلینده ده همین یئرلیک و چیخیشلیق حال شکیلچیلرینین "دا - دان" شکیللرینده اولدوغو تاریخ و دیلچیلیک علمینده قطعى لشمیشدیر. هورریرله قونشو اولموش ماننا خلقینین دیلینده ده بئله

اولماسینی گومان ائتمک اولار.

□ ۲ - فعلی صیفت [ایسم - فاعیل] "آن - ان" اولدوقجا زنگین فعل قورولوشونا مالک اولان چاغداش تورک دیللی، او جمله دن آذری دیلی فعللریندن اولدوقجا الوان و چشیدلی یوللارلا مختلف کلمه لر: ایسم، صیفت و سایره دوزله ر. بو ایش اوچون بو دیلله ده اساساً "فعلین کؤکو + شکیلچی = ایسم، صیفت ... " فورمولوندان استفاده اولونور. بو گونه قدر الده اولان ماتریال لار و تحقیقاتلار گؤسته ریر کی، سومئر دیلینده ده عینی هدف اوچون هامان فورمولدان استفاده اولوناردی، آنجاق فعلین کؤکو یئرینه فعلین مصدریندن استفاده اولوناردی: مصدر + شکیلچی = ایسم، ... بو واقعیته آشاغیداکی حاللاردا گؤرمک اولور:

الف (چاغداش تورک دیللی، او جمله دن آذری دیلینده اولدوغو کیمی، سومئر دیلینده ده فعلی صیفت - ایسم فاعیل "آن - ان" شکیلچیسیندن استفاده ایلده دوزله ردی. مثال: ار - بیرنین دالینجا گئتمک. ارن - آردیندان گئدن.

ب (چاغداش آذری دیلینده "ک" حرفیله بیتن مختلف شکیلچیلرله ایسم، صیفت و مصدرلردن مختلف معنالی سؤزلر دوزله ر. سومئر دیلینده ده "ک" ایله بیتن شکیلچیلرله تازا سؤز دوزلمیشدیر. اولجه آذری دیلینده "ک" حرفیله بیتن شکیلچیلرین بعضیسینی گؤسته رک:

I - لیق - لیک - لوق - لوک: آزلیق. پتکلیک. اودونلوق. سؤزلوک.

II - جیق - جیک - جوق - جوک: آناجیق. ائوجیک.

چاغداش آذری دیلینده فعللردن ایسم و صیفت دوزلدن و "ک" ایله قورتاران شکیلچیلر بونلاردیر:

I - یق - یک - وق - وک: قاتیق. بیلک. اوچوق. هؤروک.

II - آجاق - اجک: اولاجاق، حادثه. گله جک، گون.

III - آق - اک: داراق. پیچاق. الک. بلک.

ایندی ده سومئر دیلیندن "ک" شکیلچیسینی واسطه سیله دوزله ن سؤزلردن نمونه لر گؤسته رک:

۱ اورو [U_{pu}] = تیکمک - اوروک [U_{pu}+K] = شهر. قالا. ارک.

۲ اوزو [Y_{uz}U] = اوزمک - اوزوک [Y_{uz}U+K] = سوقوشو.

۳ ائشتو [Estu] = ائشیتیمک - ائشتوک [Gestu+K] = قولاق، ائشیتیمک آلتی

۴ تورو [Turu] = یاشاماق. دوغماق - توروک [Turu+K] و تیریک [Tiri+K] دیری.

۵ یئ [Ye] = یشمک - ائمک [Eme+K] دیل = یشمک آلتی

۶ ائموک [Emu+K] = اممک آلتی.

۷ سیلیک [Sil+lk] = تمیز. آری. پاک.

□ ۳ - فعللرین تصریفی شبهه سیز سومئر دیلینده ده فعللر شخصله گؤره تصریف

اولاردی. ماتریال آز اولسادا، بو گونکو آذری دیلینده اولدوغو کیمی، سومئر دیلینده ده مطلق کئچمیشین اوچونجو شخص تکنین شخص سونلوغونون اساسی "د" حرفی ایدی. مثال:

تو [Tu] = توتماق. دوتماق. دوغماق — تو + د [tu+d] = دوغ + دو

□ ۴ - فعلی ایسم دوزلدن "م" چاغداش آذری دیلینده استثناءسيز اولاراق بوتون فعللردن ایسم دوزلدن "ما - مه" استثناسيز اولدوغونا گۆره قديم دير و سومثر دؤوروندن قالير. بو شکیلچی، گؤروندوگوکیمی، سومثر دیلینده "م" شکیلینده اولموشدور. باشقا سؤزله دئسک سومثر دیلینده "م" حرفینین واسطه سیله فعللردن ایسم دوزلمیشدیر، آنجاق بو شکیلچی سومثر دیلینده فعللرین مصدرلرینه اکلنمیشدیر، حالبوکی، بوگون "ما - مه" شکیلچیسى کؤکلره آرتیریلیر. مثاللار:

۱ - تو [tu] = دوغماق — تو + م [m] + [Tu] = توخوم وئرمه. نسيل وئرمه. تۆرمه.

۲ - تو - دو [Du] = دوغماق — دو + مو [Du + Mu] = اوشاق. نسيل.

□ ۵ - اوندان ایگیرمییه قدر مرکب سایلار بوگون بوتون تورک سیستملى دیللرده اوندان ایگیرمییه قدرکی سایلاردا اول اۇنلوق و اوندان سونرا تکلیک گلر. مثلاً: اون بیر، اون اوچ، اون دوققوز،... لاکین اکثر هند - اروپا و سامی دیللرینده اوندان ایگیرمییه قدرکی سایلاردا مسئله تامامیله بونون عکسینه دیر، یعنی اول تکلیک و اوندان سونرا اۇنلوق گلیر. بو مسئله دیللرین ایلکین یارناما دؤوروايله علاقه داردیر و بونا گۆره ده عینی سیستملى دیللرده واحد بیر شکیلده دیر. نمونه اولاراق هند - اروپا دیللریندن فارس، فرانسا و روس دیللرینی بو باخیمدان نظردن کئچیرک:

فارسجا: یک + ده = یازده. دو + ده = دوازده.

فرانسیزجا: ان + دیز = اونز. دؤ + دیز = دوز.

هند - اروپایی دیللردن:

روسجا: اودین + نا + دئسیت = اودین نادسیت.

دیوه × نا × دئسیت = دیوه نادسیت.

سامی دیللریندن ایسه عرب دیلینی گؤستریمک اولارکی، اوندادا عینی همین وضعیّت حکم سورمکده دیر. سامی دیللرده، عربجه: احد + عشر = احدعشر اثنی + عشر = اثنی عشر ممکن دورکی، التصاقی اولمایان بعضی دیللرده اوندان ایگیرمییه قدر مرکب سایلاردا وضعیّت گؤستریدیگیمیز شکیلده اولماسین، لاکین اونلوقلارین اول گلمه سی حالی بوتون التصاقی دیللرین خصوصیتلریندن دیر.

سومثر دیلینه گلدیکده ایسه دوروم تامامیله التصاقی دیللری، او جمله دن چاغداش آذری دیلینده اولدوغو کیمی ایدی. مثلاً: سومثرجه "بیر"، "آش"، "ایکی" (ایمما)، "اوچ"، "اوش" و "اون" او - u شکیلینده، اون بیر سایی ایسه "او اش"، اون اوچ" سایی "او اوش" و "اون ایکی" سایی "او مین" شکیلینده ایدی. اگر سومثرلرین گؤستریدیگیمیز بو مرکب سایلاریندان "او اوش" سؤزونو گؤتوروب، اونون اورتاسینا بیر "ن" حرفی علاوه ائتسک، همین سایین ساده آذری خلقی دیلینده ایشلندیگی شکیلینی الله ائده جه یک، چونکی شفاهی آذری دیلینده "اوچ" کلمه سی "اوش" شکیلینده دئیلیر.

□ ۶ - سیرا سایلارینین علامتی سومثر دیلینده سیرا سایلارینین علامتی "کم -

کوم" ایدی. مثلاً "اوش کوم" - او چونجو معلومدور کی چاغداش ادبی دیلمیزده سیرا سایلارینین علامتی "ینجی" دیر، لاکین خلق دیلینده "یم ینجی" شکلینده ایشله نیر. شفاهی دیلمیزده ایشله ن بو سون شکیلچی ایکی حیصه دن "یم" و ینجی "دن عبارتدیر کی، اونلارین هر بیر آیریلیقدا مختلف تورک خلقلری و قبیله لری دیلینده سیرا سایی شکیلچیسی کیمی ایشلنمیش و ایشلنمکده دیر. "یم اوم" شکیلچیسی بوگون سیرا سایی علامتی کیمی قاشقاییلرین "دره شوری" اثلینده ایشلنمکده دیر. بوگون تورک دیللریندن اولان "تووا" دیلینده سیرا سایلاری علامتی "کی - کو" دور^۱

دئمک سومئر دیلینین سیرا سایلاری شکیلچیلری ده تورک دیللرینده کی سیرا سایلاری شکیلچیلریله یاخین و اونلارا اوخشار اولموشدور.

□ ۷ - سایلارین قورولوشو سومئر دیلینده سایلار اولوق، ایگرمی لیک و آلتیشلیق اساسیندا قورولموشدو. قاراچای - بالکار تورکجه سینده ده ایگرمی لیک سیستمی حاکم دیر.^۲ ایندی ده چوخ ایشله ن بیر کلمه نین مقدراتینی قدیم ایلام و تورک دیللرینده نظردن کئچیرک.

اؤنجه قید ائتمک گرکیر کی، سومئر، ایلام، هیت، قوتتی، لوللویی، کاسسی، ماننا... خلقرینین التصاقی تورک دیللی اولماسی فیکریندن بئله نتیجه چیخاریلماسین کی، او خلقلرین دیلی بوگونکو تورک دیلینین عینی و یا اونا لاپ یاخین ایدی. او زاماندا ۵ - ۶ مین ایل کئچیر. بو اوزون زاماندا، بوتون دونیا دیللرینده اولان عمومی قانونا گؤره، تورک دیلی ده کؤکلو و اساسلی شکیلده دهیشمیش و اوندان، عینی کؤکلو، مختلف میللی دیلر میدانا گلیمیشدیر کی، بو خلقلر یاکوت، اوغور، قازاق، قیرقیز، باشقیر، چوواش، اوزبک، تاتار، تورکمن، آذری، آنا دولو تورکوسو، قیریم تاتارلاری دیلی، قاراقالپاق، قاقاووز، قاراچای، بالکار، تووا، مغول، ماجار، فنلاند، باسک، ... دان عبارتدیر. بوگون فارس خلقی ۱۴۰۰ ایل بوندان اولکی فارس دیلینی باشا دوشه بیلمز.

بو دیل ده ییشک لیگینه داییر کیچیک تصوّر یاراتماق مقصدی ایله بیر مثال گؤسترک. معلومدور کی، قدیم تورک دیللرینده، او جمله دن آذری دیلینده "بار" گلمک معنا سیندا ایمیش. بو کلمه ایلامی - خوزی دیلینده "باب" شکلینده و گلمک معنا سیندا ایمیش. ۱۲۰۰ ایل بوندان اول قازاق دیلینده همین کلمه "فار" شکلینده دوشموش و هامان گلمک، گئتمک معناسی داشیمیشدیر، نئجه کی ابونصر فارابینین آدیندا گؤروروگ.^۳ همین کلمه بوگون تورکمن دیلینده "بار"، "گئت" معنا سیندا و آذری دیلینده "وار" شکلینده و "چاتماق" معنا سیندا ایشلنمیشدیر. نئجه کی، "اصلی - کرم" ناغیلیندا اوخو یوروق:

ارض - رومون گ - دیگینه واراندا،

□ □ □ اوندا گؤردوم درم - درم قار گلیر.

* ۱ - سیری در زبان ترکی، هئیت، ص ۳۷۴.

۲ - سیری در زبان ترکی، هئیت، ص ۳۶۰.

۳ - باخ: مجله دانستنیا. شماره ۱۹۳. اول آبان ۱۳۶۶. ص ۲۲

||| بىر نحوى عنصرىون مقايىسەسى

يوخارىدا مختلف يىرلاردا گۇستردىك كى، "اوپ" سايىسى ھىم بو گون آذرى خلقى داخلىندە، ھىمدە "ماننا" خلقى داخلىندە "اوش" شىكلىندە ايشلىنىمىش و ايشلىنىر. ماننا ايله علاقەدار بو واقعىتى "اوسكو" شىرىنىن ان قديم آدىندان "اوش قايا" گۇرمك اولور. بو كلمە م.ق. II مین ایللىگىن سون عصرلىرى و I مین ایللىگىن ایلک يوز ایللىكلرىندە ماننا حكومتىنە قارشى ھجوم ائتمىش آسورى شاھلارنىن يازىلارى، قيد و لۇوحەلرىندە گۇرونمكەدەير كى، اورمو گۇلونون جنوبو، شرقى و شىمالىنى دفعەلرلە دۇور وورموشلار. بو حربى سىفرلرىن بىرى م.ق. ۵ - ۷۱۴ - نجى ایلدە "ايكىنجى سارقون" طرفىندە اولموش و او يوروشدە II سارقون اورمو گۇلونون شرقى و سھند داغلارنىن غرب اتكلرىندە يىرلىشىمىش "اوش قايا - Ushaia" قالاسىنى توتموشدور. شايد بو قالا "ماننا" حكومتىلە اورارتو حكومتى آراسىندا سرحدايمىش.

بو تارىخى^۱ معلوماتدا اوش = اوپ سۇزوندىن علاوه "قايا" سۇزودە گۇستەيرىكى، بو گون آذرى دىلىندە "سال داش"، "بۇيوك داش" معناسىندا ايشلىنىن "قايا" كلمەسى مىلاددان ۱۵۰۰ - ۲۰۰۰ ایل اۇنچە او زامان آذربايجان توپاقلارىندا ياشايانلارنى دىلىندە ايشلىنىمكە ايدى. او زامانكى آذرىلر طرفىندە "اوسكو" يە وئىلىمىش "اوش قايا" آدى اورانىن شرقىندە يىرلىشىمىش اوپ بىز ذىروھلى داغلا علاقەدار ايدى. ھامان خصوصىت و ھىمىن آدا گۇرە، سونزالار، ايسلام دۇوروندە "پنج انگشت" دىمىشلر، شايد اورادا اوپ دىيىل بىش ذىروھ اولموشدور.

ماننا دىلىندە اولموش "اوش قايا" سۇزلىرىندە ماننا دىلىلە چاغداش آذرى دىلى آراسىندا سس تركىبى، لىكسىك و صرف قورولوشلارنىدا ياخىنلىق و وحدتىن نمونەسىنى گۇروروك. بىز بو فىكىردە بىك كى گلەجك تاپىتىلار و آراشدىرمالار بو ياخىنلىق و وحدتىن ھر طرفلى و تام اولماسىنى گۇستەره جكدىر.

ماننا دۇورو دىلىندە كىچىك بىر نمونە اولان بو "اوش قايا" سۇزلىرى ماننا دىلىلە چاغداش آذرى دىللىرىنىن سس، لىكسىك و صرف جھتدىن وحدتلىرىنى گۇسترمكدن علاوه، ھمدە بو ايكى دىل آراسىندا نحوى ياخىنلىقى آيدىن نشان وئىر، چونكى بو ايكى كلمە (بىرىنجى ساي، ايكىنجىسى ايسم) بىرلىكدە و ھر ايكىسى آدلىق حالدا چاغداش آذرى دىلىنىن نحويندە، عىنى ھىمىن شىكىلدە بىرىنجى نۇوع تەيىنى سۇز بىرلىشمەسىنىن معىن نۇوعو - سايلا ايسمدن يارانان نۇوعوندىندىر. مثلاً: يىددى قارداش، بىش بارماق، قىرخ آياق، آلتى بو جاق، اون بىر آياق، اوپ بو جاق، ... دىمك چاغداش آذرى دىلىنىن نحويندە مۇوجود اولان بىرىنجى نۇوع تەيىنى سۇز بىرلىشمەسىنىن "ساي + ايسم" نۇوعو ماننا دۇورو آذرىلرىن دىلىندەدە اولموش و ايشلىنىشىدىر.

بوندان داها ماراقلیسی اوندان عبارتدیر کی، عموم تورک دیللی، ائله‌جه‌ده آذری دیلینده همین نحوی علاقه، یعنی بیرینجی نؤوع تعیینی سؤز بیرلشمه‌سی و اونون ان اهمیتی نؤوعو اولان "صیفت + ایسم" ماننلاردان چوخ قباقلار سومرلرین دیلینده اولموش و ایشلنمیشدیر. مثلاً: "کئن - اوق - Ken - uq"، یعنی "گئنیش ائو"، "بؤیوک توپلوم" و یا "سیلیک - کیر - Silik - kir" یعنی "باکیره قیز"¹. دئمک بوگون عموم تورک، او جمله‌دن آذری دیلینده اولان بیر کیچیک نحوی عنصر عینی شکیلده هم سومر، همده ماننا دیلیرنده اولموشدور. بوایه او دئمکدیر کی، نحوی علاقه‌لرینده، صرف قایدالاری کیمی، دیلده اولدوقجا دهرین و قدیم کؤکلی و اردیر و آنا دیلیمیزده گؤره‌جه گیمیز گئنیش نحوی خصوصیتلرین کؤکو آزی م.ق. ۵ - ۶ مین ایلدن اؤنجه‌دن شکله دوشمه‌گه باشلامیشدیر. چاغداش آذری دیلله سومر دیلینین لغت ترکیبی، اساس لغت خزینه‌سی، اشتقاقی، صرفی (مورفولوژیسی) و قسماً نحوی باره‌ده گؤستریدیگیمیز بو مختلف موریدلر آیدین گؤستریر کی، سومر دیلله تورک دیلیرینین گئنیش و دهرین مقایسه‌سی تورکولوژی علمینین تأخیره سالینماز وظیفه‌لریندن بیریدیر.

شاید گله‌جگین اطرافلی، دهرین مقایسه‌لری و آختاریشلاری گؤستریدیگیمیز بو مریدلرین بعضیسینین باشقا شکیلده اولدوغونو گؤستره‌رین، لاکین بو صرفی توتوشدورمالار و یوخاریدا گؤستریدیگیمیز لئکسیک مقایسه‌لری بیرلیکده نظره آلیب بیر آریا قویدوقدا، سومر دیلله عموم تورک دیلیرینین عینی کؤکل و منشألی اولدوغونو قطعی شکیلده سؤیله‌مک اولار. آنجاق بونودا بیر داها قید ائتمک لازیم گلیر کی، ۶ - ۵ مین ایللیک زامان فاصله‌سی او زامانکی سومر دیلینین قایدالاری ایله بوگونکو تورک دیللی، او جمله‌دن آذری تورکجه‌سی قایدالاری آراسیندا بؤیوک فرق، دهرین‌لشمه، دقیق‌لشمه، سراسلاشما، معنا زنگینلیگی میدانا گلیمیشدیر. داها دوغروسو او زامانین عادی بیر صرفی قایداسی، مثلاً "ک" شکیل چیسسی ایله سؤز دوزلتمک بوگون اونلارچا صرفی و سئمانتیک شکله دوشموشدور. یعنی «ک» شکیل چیسسی ایله سومر دیلیندن گؤستریدیگیمیز دوزلتمه سؤزلرده واحد مضمون یوخدور، اونلارین بعضیسی ایسم آلت، بعضیسی یئر آدی و سایره‌دیر و بوندان علاوه هامیسی دا ایسمدیر. حالبوکی، یوخاریدا اشاره ائتیدیگیمیز کیمی، بو گونکو آذری دیلینده "ک" حرفیله بیتن سؤز دوزولدجی شکیلچیلرین بعضیلری یالئیز ایسم، بعضیلری آنجاق صیفت، بعضیلری ایسه هر ایکی نؤوع نیطق حیصه‌سی یارادیر و هر بیر یئرده و حالدا اونلارین معین معنا خصوصیتی واردیر. "ک" شکیلچیسینین بو مختلف معنا خصوصیتلری و ایشلنمه یئرلری ۶ - ۵ مین ایل سوره‌سینده خلقیمیزین دایانامدان دیلیمیز اوزهرینده ایشلمه‌سی، دیلین حیاتلا یاناشی ایره‌لی گئدیب، اینکیشاف ائتمه‌سی، دهرین، دقیق، سراس و تکمیل‌لشمه‌سینین نتیجه‌سیدیر. بو حال دا اولدوقجا طبیعی و عادی بیر حالدیر.

□ □ □

یئون

دئمک دنیا تورکولوقلارینین دایانمادان ایره‌لی گئدن تدقیقاتینین سون زامانلارداکی نایلیتلی آچیق گؤسته‌ریکی، نه تکجه سومئر دیلی التصاقی دیللدن و "یافتش" قوروهندان اولموشدور، بلکه سومئر دیلی چاغداش تورک دیلرینین، او جمله‌دن آذری دیلینین ۶ - ۵ مین ایل اولکی شکلی و یاخود تورک دیللی سومئر دیللی قوروهندون اونلارچا تۆره‌مه‌لریندن دیر.

بورادا دیلچیلیک علمینین بیر اصلینه اشاره ائتمه‌گی لازیم بیلیریک. دیلچیلیک علمی ثابت ائتمیشدیرکی، هر بیر دیری دیلین معین سؤزو، قایداسی و سایره‌سینین جوزیی ده‌یشمه‌سی اوزون عصرلر وقت طلب ائدن مسئله‌دیر. بونا گؤره‌ده هر بیر دیلین معین حیصه‌سی، مثلاً فعل سیستمینین میدانا گلیب یارانماسی اولدوقجا اوزون زامان طلب ائدیر. تدریجی ده‌یشمه‌لرین توپلاناراق بیر سیستم شکلینه دوشمه‌سی هر بیر میللتین افرادینین اوزون عصرلر بویو فیکری ایشیدیر. بو واقعیت دیلچیلیک علمینین ان ساده بیر اصلیدیر. بو واقعیتی نظره آزاراق، عمومیتله تورک دیللی کانکرت شکیلده آذری دیلینین فعل سیستمینین زنگین‌لیگی و اونون یارانما تاریخینه، قیسا و مقایسه‌لی شکیلده، اؤته‌ری نظر سالماق ایستیریک.

عرب دیلینین فعل سیستمی دنیا دیللی داخلینده هم اولدوقجا زنگین، دقیق، چوخ جهتلی همده معنا باخیمیندن گئیش و مرکب‌دیر. عرب دیلینین فعل بؤلومونون بو زنگین‌لیک، گئیش‌لیک و چوخ جهتلی‌لیگی نه مدت عرضینده میدانا گلمیشدیر؟ یازیلی عرب ادبیاتی ایسلامدان ۱۵۰ ایل اؤنجه‌دن یارانماغا باشلامیشدیر. شبهه‌سیز عرب دیلی او زامانا قدر عصرلر بویو عرب خلقی طرفیندن فورمالاشمیشدیر. بو فورمالاشما تاریخی، شبهه‌سیز، عرب خلقینین سامی خلقلریندن آیریلماسی دؤوروندن باشلانمیشدیر، بویسه تقریباً ۲۵۰۰ - ۳۰۰۰ ایل اولره عاید دیر.

چاغداش ادبی فارس دیلینین فعل سیستمی عرب دیلینه نسبت ساده و فرانس دیله تقریباً بیردیر. بو گنج دیلین یازیلی ادبیاتی ۱۲۰۰ ایلدن اؤنجه باشلانمیشدیر. بئله‌لیکله فارس دیلینده فعل سیستمینین یارانما تاریخی، بو ساده‌لیگی ایل، تقریباً ۲۰۰۰ ایل عرضینده ساده فارس خلقی طرفیندن میدانا گلمیش اولمالیدیر. فرانس دیلینین فعل سیستمی ده تقریباً بئله‌دیر. فرانس خلقینین بابالاری "قول - Go" لار تقریباً ۲۰۰۰ ایل قاباق تاریخ صحنه‌سینده گؤرونمه‌گه باشلامیشلار، روم سرکرده‌سی "آنتونیوس" ون آذربایجانا گتیردیگی ۱۱۳ مین نفرلیک اوردونون اون مینی "قول" لاردان ایدیلر.

ایندی‌ده چاغداش آذری دیلینین فعل سیستمی نین تاریخینه باخاق. عمومیتله تورک دیللی ائله‌جه‌ده چاغداش آذری دیلینین فعل سیستمی زنگین‌لیک، دقیق‌لیک، چوخ جهتلی‌لیک، ییغجاملیق، سراسرالیق و چوخ معنالی لیق جهندن، تانیدیغیمیز دیلر داخلینده تاسیس‌دیر. آذری دیلینده اولان ایگیرمیدن چوخ کئچمیش زامان چئشیدی و اونلارین چوخونون هم شهودی، همده غیر - شهودی نوعا مالک اولماسی کیمی زنگین‌لیک، تانیدیغیمیز هئچ بیر دیله گؤرونمور.

عرب و روس دیللری یالنیز بیر چشید، فارس و فرانس دیللری ایسه دؤرد چشید کئچمیش زامانا مالکدیر و اونلاردا غیر - شوهودی آنلامی یوخدور. آذری دیلینده کی بو مختلف کئچمیش زامانلارین بیر چوخونون بیرجه کلمه دن عبارت اولان هر فعلینی عرب، فارس، فرانس، روس و سایره دیللره آنجاق اوزون بیر مرکب جمله شکلینده ترجمه ائتمک ممکن دور. بوندان علاوه آذری دیلی و بیر چوخ تورک دیللرینده فعل سیستمی نین ائله نؤوعو و اونون اؤزونه خاص شکلی (صیغه سی) واردیر کی، اونون عرب دیلی کیمی زنگین فعل قورولوشو اولان دیلده نه آنلامی، نه شکلی و نه صیغه سی واردیر. آذری دیلینین "قاییدیش" نوعو بئله بیر فعلدیر. بونلارلا برابر آذری دیلینده هر بیر فعل اونلارجا، حتی بعضاً ۴۰ - ۵۰ معنادا ایشله نیر.

یوخاریدا گؤستر دیگیمیز کیمی، دیلین هر بیر سؤزونده، قایداسیندا، ائله جه ده فعلینده عمله گلن کیچیک ده ییشیک لیک و خصوصیه فعل سیستمی نین فورمالاشیب چاغداش شکله دوشمه سی اوزون عصرلر وقت طلب ائتمیشدیر، بونا گؤره ده دیلیمیزین اشاره ائتدیگیمیز گئیش فعل سیستمی نین اولدوقجا اوزون بیر دؤورده، نئچه عصر دئیل، نئچه مین ایل سوره سینده، اؤزوده همین آذربایجان تورپاقلاریندا، ساده آذری خلقی طرفیندن زامان - زامان فورلاماشیب یارانماسینی ادعا ائتمک تامامیه طبیعی، علمی و مبالغه دن اوزاق اولاجاقدیر.

سورادان تقریبی اولارق حدس وورماق اولارکی، آذری دیلینین تاریخی، قایدالارینین فورمالاشماسی و بو ایشین باشلانماسی، فعللری، او جمله دن ساده فعللرینین یارانماغا باشلاماسینین تاریخی هانسی زامانلار، هانسی یوزایللیکلره، دؤورلر و مین ایللیکلره گئدیب چاتیر. دیلچی عالیم حسن میرزه یثو چوخ حاقلی اولارق، آذری فعللرینین تدقیقینه حصر ائتدیگی ده یولی "آذربایجان دیلینده فعللر" آدلی اثرینده بو باره ده یازمیشدیر: «آذربایجان خلقینین، اونون دیلینین، ادبیاتینین، مدنیتنین، اینجه صنعتی نین قدیم لیگینه شبهه ایله یاناشانلار، خور باخانلار، اؤزایلکی نی، کؤکونو، قایناغینی، اولوسونو دانانلار قوی گؤزلرینی آجیب بو خلقین دیلینده کی فعللرین تاریخنه، اونون فورمالاشماسی تاریخنه یاخشی باخسینلار. اوندا گؤرلر کی، آذربایجان خلقینین و اونون دیلی نین تاریخی دئیل و یازیلانلاردا قدیم لره گئدیب چیخیر»^۱.

حسن میرزه یثو سؤزلری و فیکرینی پروفئسور دوقتور "عثمان ندیم تونا" نین دئدی کلری تأیید ائدیر. او یازیر: «... سومثرلره تورکلر آراسیندا دیل باخیمیندن تاریخی بیر علاقه اولدوغو بو ۱۶۸ کلمه (کیتابیندا وئردیگی کلمه لر. م.) و لازیم اولان آچیقلامالارلا ثابت اولموشدور. بو گون یاشایان دونیا دیللری آراسیندا ان اسکی یازیلی مدرکلره مالک اولان دیل، تورک دیلیدیر. اونلار (مدرکلر. م.) میخی خطی سومثرجه تابلولاردا کی آلینما کلمه لر دیر»^۲.

□ □ □

*

۱ - حسن میرزه یثو، آذربایجان دیلینده فعل، معاریف نشریاتی، باکی ۱۹۸۶، ص ۱۸۰ - ۱۷.
۲ - عثمان ندیم تونا، سومثر و تورک دیلرینین تاریخی ایلگیسی ایله تورک دیلینین یاشی مسئله سی. آنکارا ۱۹۹۰، ص ۴۹.

آذربايجان تورپاقلاریندا ایلک اینسان ایزلری

آذربايجانین معتدل آب و ھاواسی، تورپاغینین حاصل خیزلیگی، چایلاری، دنیز کناری یئرلری، بیر سیرا منطقه لرینده اورمانلیقلاری گۆستەریر کی، بو دیار بشریتین ایلک اوجاقلاریندان بیرى، بشرین، اینسانین یاراندىغى منطقه و یئرلردن بیرى اولموشدور. باشقا سۆزله دئسک بشر دونیانین مختلف یئرلرینده، معین دؤورده و شرایطده معین میمون نوعوندان میدانا گلیمیشدیر. اینسانین بو یارانماسی دونیانین بیرجه یثری دئییل، طبیعت و اقلیمجه مناسب اولان چئشیدلی یئرلرینده، عینی زاماندا و یا آز زامان فاصله لرله اولموشدور. بو یئرلرین چوخو شهبه سیز حیاتا مناسب اولان معتدل منطقه لرده اولموشدور. بو یئرلرین بیرى ده آذربايجان اراضیسی، داها دقیق دئسک، خزر دنیزینین اطرافى، خزرله آرال گؤل، آمودریا و سیردریا (جئیحون - سئیحون) چایلاری آراسى و او چایلارین دورد بیر طرفى اولموشدور. اقلیم باخیمیندان بو اراضى بیرلیکده واحد خصوصیتته مالکدیر، اؤزوده حیاتا مناسب منطقه دیر.

جئیحون - سئیحون چایلاری منطقه سی بو اراضینین شرقی و خزر اطرافى اونون غربینده یئرله شیر. بو منطقه، دئمک آذربايجان دا، بشرین ایلک دفعه یاراندىغى منطقه لردن بیرى اولموشدور. طبیعی دیر کی، بیر منطقه ده عینی زاماندا یارانان اینسان کوتله لری داخلینده میدانا گلن دیل بیر دیل

اولمالیدیر.

هله دورد آياغي اوستونده يثرين اينسانا بنزر ميمونلار داخلينده، شبهه سيز، بير سيرا سسلر توپلوم عضولرينه بللی اولموشدور، نجه کی، بوگون بوتون حیوانلاردا گوروروک. اینسانلیغا دوغرو اینکیشاف ائدن خصوصی ميمونلاردا بو خصوصیت و اونو یارادان، یعنی سس تئلری اولموشدور. بو نوع ميمونلارین قاباق آياقلارینی تدریجله قالدیریب ایکی دالی آياقلاری اوستونده یثیمه لری نتیجه سینده اونلارین گوروش دایره لری گئیش لیمیش، دورد آياقلا یثیریکن، اوللر قاباق آياقلارلا گرک اولوب آخان قان آزاد اولور و گوروش نتیجه سینده ایشه دوشن بشینه متوجه اولور، اونو ایشله دیر و گوزو واسطه سیله آلینان تأوراتی قاوراییر، درک ائدیر، بیرى - بیریندن فرقلندیریر. اولدن سس تئلرینه مالک اولموش، تازا ایکی آياغي اوستونده گئدن بو ایلک اینسانلار گوروب، درک ائتدیکلرینی افاده ائتمک، بیرى - بیرینه چاتدیرماق ایسته ییرلر. بو زامان طبیعت سسلری اینسانا ایلک یاردیمچی، ایلک اساس نمونه و اورنک اولور. (اوشاغین دیل اویرندگی کیمی) نتیجه ده اولدن اولان نجه سس، مخرجینه، سس تئلری واسطه سیله زامان - زامان تازا سس مخرجلری، تازا سسلر علاوه اولور. اولجه بیر سسلی، تدریجله تک هئجالی کلمه لر، ایسملر، فعللر میدانا گلیر. دیلین ایلک تمل داشلاری قویولور. بو پروسئس نجه یوز مین ایل، بلکه ده میلیون ایل عرضینده یارانیر. بو ایلک کلمه لر تدریجله ایشلنمک و فیکیر افاده ائتمک نتیجه سینده معین قایدالارلا ایشله نیر، دیلین قایدالاری یارانیر، دیل یارانیر.

بو دیل هر بیر ميموندان عمله گلمیش ایلک اینسانلار توپلوموندا بوتون جمعیت عضولرینه معلوم اولموشدور. خزر اطرافی و آرال گؤل اراسیندا یارانمیش ایلک اینسانلار توپلومودا، او جمله دن بوگونکو آذربایجان تورپاقلاریندا یارانمیش اینسان کوتله سینین عمومیتله واحد دیلی اولموشدور. بو منطقه نین مختلف یئرلرینده چئشیدلی توپلوملار یارانمیشدیر ساد، گل - گئت و حیات اوچون کوچلر اونلارین دیلرینی واحد و یا اساس اعتباریله واحد کؤکلو ائتمیشدیر. بوگون بو دیل دیلچیلیک علمینده التصاقی سیستملی دیلره داخل اولموش و اوزون عصرلر کئچدیکجه، خلقلین یایلماسی، بیرى - بیریندن آیریلیب آیری یاشاماسی نتیجه سینده اونلارچا دیله چئوریلیمیش و او جمله دن اوندان بوگونکو تورک دیللی میدانا گلمیشدیر. بو منطقه نین اینسان توپلومو، زامان کئچدیکجه، مختلف ائلر، اوبالار، طایفا، و قبیله لره بؤلونور. بو ائللر و قبیله لر زامان کئچدیکجه آرتماق، اقلیمین قسماً ده ییشمه سی، سولو و سوسوز ایللر و سایره یله علاقه دار یا بو منطقه نین دورد سمتینه یاییلیب گئدیر یادا همین منطقه نین شرقیندن غربینه و یا غربیندن شرقینه گئدیر دیلر بو کوچلر باره ده سونرالار گئیش بحث اولاجاقدیر.

دئدیک کی آذربایجان تورپاقلاریله خزر اطرافی و بالخاش گؤلونه قدر واحد بیر منطقه اولوب و اوردا یارانان خلقلر سونرا التصاقی و خصوصیه تورک دیللی اولموشلار. بو واقعیته مختلف تاریخی منبعلر، او جمله دن چین تاریخیندن آلینان معلومات گؤستریر.

چین تاریخچىدن بىلیریک کی، چین دیواری نین تیکیلیشى ۷-۶ عصر میلاددان قاباق باشلانمیش و اوزون مدت دوام ائتمیشدیر. بو سڭین چین حاکملری طرفیندن چکیلیمه سینین سببی تورک ائللرینین اورتا آسیادان، یعنی چینین شمالغرب طرفیندن اورایا آردیجیل و داواملی هجوملاری اولموشدور. تورک ائللرینین چینه قارشى بو هجوملاری، بودیوارین چکیلیمه سیندن هله چوخ اوللر، شېهه سیز نئچه مین ایل اولدن اولموشدورکی، چین حاکم دایره لرینی، اونلارین قاباغینی آلماق اوچون، بو سدی چکمه گه مجبور ائتمیشدیر. همین بو دؤورلرین بیرینده شمال غربدن چینه قارشى هجوم ائتدیکده، چین ایمپراتورو بیر چینلی ضابطی بؤیوک اوردو ایله اونلارین قاباغینی آلماغا گؤندهریر. ضابط اؤز وظیفه سینی یئرینه یئتیریب، تورکلی قایتاری و قایداندا ایمپراتورا گزارش وئرهکن بئله یازمیشدیر: "... من اونلاری گئری قوودوم، لاکین دونیانین اوباشیندا، ان اوزاق غرب دنیزینین (خزر نظرده توتولورم). آرخاسیندا اونلار یاشایرلار".^۱

بو فاکتین دقیق تاریخی هله لیک بیزه معلوم دئییلدیر، لاکین اونون چین دیوارینین چکیلیمه سیندن قاباق میلاددان مین، مین بشش یوز ایل اول اولماسیندا شېهه یوخدور، بو ایسه نشان وئیریک، ان قدیم زامانلاردان بری، بو گونکو شمالی و جنوبی آذربایجان اراضیسی تورکلرین وطنی و تورک دونیاسی اراضی سینین بیر قسمتی - ان غربی حیصه لریندن اولموشدور. □ □ □

□ ان اسکی داش دؤورو

آذربایجان توپاقلاریندا هله سوروشکیلینده یاشایان و دلی اولمایان ایلک اینسان توپولملاری شمالی و جنوبی آذربایجانین مختلف یئرلرینده اولموش و حیات سورموشلر. آرتیق ایکی آیاغی اوستونده گئدن و شعورجا حیواندان یوکسک اولان بو ایلک اینسانلار وحشی حیوانلار مقابلینده اؤزلرینی قوروماق، طبیعی حادثه لر مقابلینده دایانماق و یتمک لرینی تأمین ائتمک اوچون، طبیعی اولاراق، دیوب، حیس ائدیپ گؤرموشلرکی، دسته جمعی شکیلده یاشامالیدیرلار. باشقا سؤزله دئسک یاشاماق و محو اولماماق اونلاری کوللککتیو حالدا یاشاماغا مجبور ائتمیشدیر. بو، حیات و طبیعتین ایلک اینسانلار اؤیرتدیگی واقعیت و درس اولموشدور. بلی، ایلک اینسانلار وحشی حیوانلار دیدیلیمه مک، آجیندان اولمه مک، قیش سویوغوندا دونوب محو اولماق، اؤزونو قوروماق اوچون دسته جمعی یاشاماق مجبوریتینده اولموشدور. بو مجبوریت او ایلک اینسانلار توپولمونو میدانا گتیرمیشدیرکی، معین شرایطده معین سسلر اونلارین هامیسینا بللی اولسادا، هله کامل دیللی یوخدور.

بو ایلک اینسان توپولملاری وحشی حیوانلار مقابلینده اؤزلرینی قوروماق اوچون داشدان

استفاده ائدیر، اولجه اوندان طبیعی حالدا یارارلانیر، سونرا ایسه اونو یونوب ایتیلدیر، همده گئجه بو حیوانلاردان اماندا قالماق و قیشدا سیغینماق اوچون طبیعی کؤهولره پناه آپاریر و اورالاردا اؤزونه یاشایش یثری دوزلدیر، همین سیغیناجاقلارین اطرافیندا بیتکیلردن یارارلانیر و اونلارین فایدالیلارینی سئچیپ اونلاری یئتیشدیریر.

ایلك اینسان توپلوملارینین بو دؤوروندن جنوبی آذربایجاندا، بو گونه قدر، نه آختاریش آپاریلیب، نه اثرلر الده ائدیلمیشدیر. لاکین شمالی آذربایجاندا معین آراشدیرمالار و ایلك اینسان کؤهوللری کشف اولموش و معین تحقیقاتلار عمله گلیمیشدیر.

آذربایجانین شمالیندا عمله گلیمیش بو آختاریشلار گؤستریر کی، ایلك اینسان توپلوملاری اسکی داش دؤورونده حیات سورموش و ایلك اوللر داییمی یثرلری اولمایارق دوزنلیکلر، نعمتلی چای کنارلاری و چاتارقالاریندا کیچیک دستلر شکلینده یاشامیشلار. بو دؤورده اینسانلار اکینچیلیکله تانیش دئییل و یالنیز بیتکیلرین کؤکلری و طبیعتده اولموش دنلی بیتکیلرین دنلری (ایران آذربایجانین جنوب اراضیسینده ایندی ده وحشی بوغدا کولونا راست گلیمک اولور)، حیوان و بالیق اووویله غیدالاندیردیلا. زامان کئچدیکجه قیش و هاوانین سویوقلوغو، طبیعی اولاراق، اینسانلاری سیغیناجاق تاپماغا مجبور ائدیر. اینسانلار سال داشلارین آلتی، دئشیکلری و کؤهولره پناه آپاریر و اوزون مدت بورالاردا یاشاییر و ایستر - ایسته مز اؤزلریندن معین ایزلر و اثرلر یادگار قویورلار. بوتون آذربایجاندا بو کیمی دالالانماق یثرلری، کؤهوللر و غارلار واردیر. شمالدا قفقاز داغلاری اتکلرینده بو کؤهولره راست گلیری. بو کؤهوللردن داشدان بالتا، چکیش، پیچاق، اوجوبیز اوزون داش (تئیزه) و سایره الده ائدیلمیشدیر کی، ایلك داش دؤورو اینسانلارینین ایش و مدافعه آلتلری اولموشدور.

آرازین شمال ساحیللرینده "هادرورت" بؤلگونده "آزیخ" آدلانان بؤیوک بیر غار تاپیلیب، ایشله نرک تحقیق اولموشدور. بو کؤهولون یثر آلتی اون لاییندا مینلرجه ابتدایی داش آلتلر و بیزه معلوم اولمایان حیوانلارین سوموکلری، قاپان، آیی، مارال و باشقا - باشقا ائله حیوانلارین سوموکلری تاپیلیمیشدیر کی، بوگون اونلارین نسلی آذربایجاندا بوخدور. بو حیوانلارین سوموکلری فوسیللشمیشدیر. او دؤورون اینسانلاری بو حیوانلارین اتیندن غیدالاناردیلار. آذربایجانین چوخ یثرلرینده بو کیمی غارلار واردیر. ۱۹۶۸ - نجی ایله ده، قوروچای ماحالیندا، همین "آزیخ" کؤهولونده گنج بیر قادینین اوچ دیشله آلت چنہ سیندن بیر حیصه سینین فوسیللشمیش سوموگو تاپیلدی کی، عالیملرین فیکرینجه ۲۰۰ تا ۲۵۰ مین ایل بوندان اول یاشامیشدیر. بو اینسان کوتله لرینین اللری اوزون، چنهلری قاپاغا چیخمیش و بدنلری توکله اؤرتولو اولموشدور. بو ماغارادا ایلك گوپوت چاپاچاقلار، مختلف داشلاردان دوزلمیش قازماق، دئشمک اوچون ۵ - ۴ کیلوگرام آغیرلیغیندا آلتلر تاپیلیمیشدیر. اوجو بیز داشلار یونماق اوچون ایتی لشدیریلیمیش داش پارچالاری و سایره لر بو آلتلردندیر.

شمالى آذربايجانين "قازاخ" بۇلۇگونده "دامجىلى"، "داش صلاحلى" و "تاغلار" ماغارالاريندا ايلك اينسانلار ياشاميشلار. بو ابتدائى اينسانلار ابتدائى ائولر، اوخ، ياي، دوزلدر، نقليه وسيله لرى و امك آلتريندن يارارلاناردى. ايلك آذريلر بوتون داش مرحله سيني كئچميش و بو جهتدن بشرين داش دۇورو اينكىشافيندا اۆز خدمتلىرىنى گۇسترميشلر. عيني زاماندا بو حال نشان و ثرير كى، آذريلرين اولو بابالارى نئچه مين ايل دوام ائتميش بو مرحله لرين هاميسيني كئچميشلر. داش دۇورو باشا چاتديقدا اينسان شعورلانير، حيواندان تاماميله آيريلير. بو شعورلانما ۴۰ - ۳۰ مين ايل بوندان اۆله عايد اولموش حادثه دير. آشاغيدا گۆره جه گيميز "قوبوستان" و همدان ياخين ليقلارينداكى داشلاردا اولان ناخيشلار بو دۆوره عايدير. يئنى داش دۇورونده مالدارلىق، اكين چيليك اينكىشاف ائدير، پالتار يارانير، امك آلترى، گيل قاب يارانير، بالتا اختراع اولور و اوندان آغاج و اودوندا استفاده اولونماغا باشلاير.

شمالى آذربايجانين "آويداغ" آدلى بير كۆهولونده اود يانديرماق يئرى - اوجاق واردير. بو اونو گۇستهرير كى، ايلك داش دۇورونده آذربايجاندا ياشاميش ايلك اينسانلار اودو تاپميش و اوندان مختلف هدفلر اوچون يارارلانميشدير. شبهه سيز بو اينسانلار اودو اۆلجه ايلديرىمدان اودلانان تيكان كوللاريندا، يىل ايله آغاجلارين سور تولمه سيندن يارانان آغاجلاردا، ايلديرملا اودلانان طبيعى قازلاردا مشاهده ائديب، اونون ايشيغى، حرارتى و پيشميش پيشرمه سيني گۆرموش و اوزون آختاريشلار نتيجه سينده اونو تاپميش و معين مركزده قورويوب ساخلاميشدير. آذربايجانين اكثر اراضيسينده نفت و قاز معدنلىرى واردير. گۇستردىگيميز همين اسكى داش دۇورونده، چوخ يئرلرده، او جمله دن باكى اطرافيندا طبيعى يئردن چيخان قازلار ايلديريم و يا باشقا بير طبيعى حادثه دن اود توتوب يانميش و يانار حالدا قالميشدير. بو ايسه اينسانلار اوچون اودو تاپماق و اونو ساده قورويوب ساخلاماقدا بۇيوك يارديمچى اولموشدور.

آذربايجانين اودلار ديارى آدلانماسى: آتورپات = اوت + پات (اودو قورويان) هئچه اساس سيز و يئرسيز دئييلدير. سوراخانيدا بو گونه قدر قالان "آتشكده" ده بونا گۆزل شاهددير. آذربايجانين زردوشت دينينين يوردو اولماسى و بو دينده اودون مقدس اولماسىدا محض ايلك اينسانلارين اودو مقدس سايماسى و اونون دايمي يانماسيندان يارانان بير حال اولموشدور. □ □ □

يئنى داش دۇورو

حيات گئديشينده اينسانلار اۆز زحمتلريندن چوخ و تئز نتيجه آلماق اوچون توليد آلترىنى تكميل لشديرير، داشى دئشير، اونو ايتى لشديرير، هامارلاير، اوجو بيز شكله سالير. بو جريان نئچه مين ايل دوام ائتدى و نتيجه ده اسكى داش دۇورو اۆز يئرینی "يئنى داش دۇورو" نه وئردى. بو دۆوره ياخينلاشديقدا اينسانلارين نئچه سس و اشاره دن عبارت اولان ديئلرى مرگب له شير، تكميل له شير و ديل ميدانا گلير و اينسان ايسته ديگىنى راحت بيرى - بيرينه چاتديرير. اينسان قطعى و

تام شکیلده حیواندان آریلیر.

شمالی آذربایجانین گنجه، نخجوان و آستارا طرفلرینده آپاریلیمیش قازیتتی ایشلرینین نتیجه سینده چوخلو تولید وسایطی، داشدان قایریلمیش قبالار کشف اولموشدور. بو دؤورده ساخسی قاب قایریلیر و راحت سینان چاخماق داشیندان پیچاق کیمی ایتی وسیله لر دوزه لیر. شمالی آذربایجانین "خانلار" بؤلگونده چاخماق داشینین یثردن چیخاریلماسی علامتلی و ایزلری قالماقدادیر. □ □ □

ایلیک اجتماعی قورولوش

دسته جمعی حالدا یاشاماغا مجبور اولان و اینسان سورولری شکلینده یاشایان اینسانلار یوز مینلرجه ایل کئچیب بو حالدا حیات سورموش و تدریجیه بیرری - بیرله قوهوم اولان و عینی بیر کؤکدن اولانلار بیر دسته، بیر قوروپ، بیر طایفا و بیر ائل شکلینه دوشهرک بیرگه تولید ائدیب بیرگه ده یاشایردیلار. آذربایجانین مناسب اولان مختلف یثرلرینده بو ابتدایی اجماع حالیندا اولان توپولملار، ائل و طایفالار واریدی و اوللر چوخ حاللاردا بیرری - بیرله علاقه سیز یاشایردیلار و زامان کئچدیکیجه بیرری - بیرینه یاخین ائلر بیرله شرک طایفالار یارانیر، آنجاق یئنه بیرگه ایش و یاشایش دوام ائدیر و هامی برابر حقوقلودور، لاکین اینسان طبیعت قوه لری مقابلینده عاجز و اونلارین اسیری دیر، اونلارین یالنینز یئمه گه و سویوقدان قورونماغا احتیاجی واردیر. اوخ و یایین کشفی شکاری آسانلاشدیردی، ایت، قویون، آت، و سایره وحشی حیوانلار اهلی لشدی، اونلارین اتی، سودو، دریسی، و یونوندان استفاده ائتمک اینسان حیاتیندا بؤیوک ده بییشیکلیک یاراتدی، پالتار، همده ایستی پالتار یاراندى.

شمالی آذربایجانین مختلف یثرلریندن بو دؤور اینسانلارین یاشادیقلاری یثرلردن تاپیلیمیش شئیلر گؤستریر کی، قدیم دؤورلرده او یثرلرده یاشامیش اینسانلار اکینچی لیکله، اؤزوده دئم اکینچیلیگی ایله تانیش اولموش، یاشادیقلاری یثرلرین اطرافى و چای قیراقلاریندا اکین اکمیشلر. هرچور طبیعت قانونلاریندان خبرسیز اولان و اونلارین اسیری اولان ابتدایی اینسانلار ایلدیریم، گؤی گورولداسی، یترین تیتره مەسى و سایره بو کیمی طبیعی حادثه لری مافوق طبیعت قوه ایله باغلا ییر و بونولادا ابتدایی مذهب تصوّر و میدانا گلیر و نتیجه ده بو حادثه لردن قورخان اینسان خیالا ایدوردوغو مافوق طبیعت قوه یه ایلتیجا ائدیر، یالواریر، شفاعت ائدیر، نذیر دئییر، قوربان کسیر و ... □ □ □

میسین کشفی

یثنی داش دؤورون سونلاریندا فلز شئیلر میدانا گلیر. بو مثال شئیلر مس دندیر. او دؤورلرده شمالی آذربایجانین "گده بگ" و "داش کسن" و "قاراباغ" داغلاری اطرافیندا اولان زنگین مس

معدنلر يندن استفاده اولوناردی. نخجوانين ياخين ليغينداكى اسكى خارا بالاردان چئشيدلى مس آلتلر، زينت وسايطى و قيرميزى پالچيقدان قايريلميش قاب - قاجاق تاپيلميشدير. مس يوشاق اولدوغو اوچون تاماميله داشى عوض ائده بيلمهدى. مس - داش دؤور ياراندى. بو دؤور آنا - قادين حاكميتى دؤورودور (ماتئريارخال). بو دؤورده بئل ايله زراعت اينكيشاف ائدير و بو قادينليغين كشفيدير. بو دؤورده چاخماق داشيندان آلتلر كشف اولور، مس و چاخماق داشيندان اوخ اوجو قايريلير، برك شئيلرى ميدانا چيخير، ايلك توپلوم حاليندا ياشايان اينسانلار چيى كرپيچ و مهره دن ائو تيكيكلر. پالچيق و سوموكدن ايلك قادين هئيكلكلرى يارانير، ساخسى قابلار اوستونده فيرچايله ناخيشلار سالىنير. آذربايجان اراضيسينده مس معدنى چوخ اولدوغوندان، مس اريدن كوره لر يارانير و بو جهتدن آذربايجان بيرينجى اؤلكه لردن سايلير، داش و مس دن اوراق، بالتا، چكيج، توپپوز، سوموكدن قاشوولار، مس دن اوخ و نئيزه اوجلارى، تيبه لر، سانجاق و مونجوقلار دوزه لير.

آرخئولوقلار داش - مس دؤوروندن شمالی آذربایجاندا چوخلو یاشایش یئرلری کشف ائتمیشلرکی، چوخو تپه لر اوستونده، بعضیلری ایسه یاماجلاردادیر. بو دؤورلرده بنالار پالچیقدان دیر، ائولرده اوجاق واردیرکی، دیوار دیلیرنده یئرله شیر، اوستلری ده چاتما تاغ کیمیدیر، ائولرین دامیندا توسو چیخماق اوچون باجا اولاردی.

آنا حاكىمىتى دۇورو ايكى مېن ايل حدودوندا سوروب آزادان گىذير و كىشى حاكىمىتى دۇورو گلىر (ياتىارخال). آتا - كىشى حاكىمىتى دۇورو تونج دۇورونده تكميل لەشېر.

مفرغ - تونج دۇورو

تۈنج دۋورو مىس دۋورون عوض ائتدى. بو دۋور م.ق. IV مىن ايلليگين سونوندان م.ق. بيريىنچى مىن ايلليگين سونلارينا قدر دوام ائتميشىدیر. بو دۋورده مىسە قالای قاتاراق اريديرو محکم فلز الدە ائديرلر، بوايسە حياتين بوتون ساحەلريندە توليد و ياشايشا تائير ائدير، اوندادۋنوش يارادير. تونجدان سلاحلار قايريلير، بىزك شىئيرى دوزەلير. آذربايجاندا تونج دۋورو ايکى مىن ايلدن آرتيق دوام ائتميش دیر، اۋزودە اوچ دۋورە بۇلنور:

بیرینجی دۆوردە حیواندارلیق اینکیشاف ائدی، اکینچی لیکدن آیریلیق، اکینچی و مالدار طایفالار یارانیر. بوزامانلار پاتریارخال دۆورو تاملاشیر، اهالی چوخالیر، چای کنارلاریندان علاوه داغ یاماجلاریندادا یاشاییرلار. بو دۆوردە سوتونلار اوزهرینده دایانان ائولر تیکیلیق، صنعت و پئشه تکمیل له شیر، ساخسی قبالار گۆزل و محکم اولور. تونج دۆورونون بو ایلک دۆورونده اکین چیلیک ده جوت و شوخوم میدانا گلیر. م. ق. ایکینجی مین ایللیکده بیرینجی تونج دۆورو یثرینی ایکینجی تونج دۆورونه وئیر.

ایکنجی تونج دۋورونده قبیله لر آراسیندا ضدیتلر آرتیر و خصوصی مالکییت مثیللری گوجلنیر، "بیزیمدیر" له یاناشی "منیمدی" فیکری یارانیر، بو دا ابتدایی اجماع دۋورونو داغیدیر. بو

دؤوردهده اکین چیلکله پشه و صنعتکارلیق آیریلیر. بیرینجی تونج دؤورونده یارانمیش ایکی تکرلی آرابا بو دؤورده تکمیل له شیر، اکین چیلکده سوارما اوصولو تطبیق اولور، اوزومچولوک اینکیشاف ائدیر.

اوجونجو تونج دؤورو م. ق. ایکینجی مین ایللیگین سونوندان باشلانیر. بو دؤورده اینسان بنا تیکمک اوجون داش، سوواق و قامیشدان استفاده ائدیر، مدافعه و عبادت اوجون سال داشدان قالالار و عبادتگاهلار تیکیر، تونج بالتا، قیلینج، خنجر، پیچاق دوزلدیر، ناخیشلی قاپلار قاییریر، اونلاری قوش، حیوان و سایره ناخیشلارلا بزه ییر.

تونج - مفرغ دؤورو مختلف آلباژلار دؤورودور. بو دؤورده چوخلو ایش آلتلری و یاشاییش وسایطی قایریلمیشدیر، لاکین آرختولوی ایشلرینین آپاریلما ماسی اوجوندان جنوبی آذربایجاندا بو دؤورون اوچ مرحله سینه دایر هئچ نه علم عالمینه معلوم دئییلدیر و شبهه سیز یئر آلتیندا قالماقدادیر. لاکین شمالی آذربایجاندا قاراباغین "خوجالی" کندی، "مینگه چئویر"، "نخجوان"، "شامخور"، "داش کسن"، "گده بگ"، "خانلار" و سایره یئرلردن آرختولوقلار پولاد قیلینجلار و خنجرلر، بالتالار و تبریزلر، وولقان شوشه سیندن قایریلمیش داش اوراق دیشلری و چئشیدلی پالچیق قاپلار تاپمیشلار.

مفرغ دؤورونده شمالی آذربایجانین مختلف یئرلرینده اکین چیلک آلتلری کامل له شیر و اینکیشاف ائدیر، مؤو اکیلیر، حیواندارلیق گئنیش له نیر و بونلارلا علاقه دار مختلف ایش نؤوعلری میدانا گلیر.

□ □ □

دهمیر آلتلر □

میلاددان تقریباً مین ایل قاباق دهمیر مفرغین یئرینی توتور، تولید وسیله لری و سلاحلار دهمیردن اولور. شمالی آذربایجانین "اوزون تپه" و "موغان" یندا مفرغ و دهمیر قیلینجلار تاپیلیمیش، قازاق منطقه سی و میل دوزونده ده دهمیر دؤورو شیلری تاپیلیمیشدیر. اکین چیلک وسایطینین دهمیردن قایریلماسی زراعتین اینکیشافینا سبب اولور. محصولون و امک نتیجه سینین آرتماسی تدریجله تولید وسیله لرینین اجتماعی مالکیتدن چیخیب فردلرین الینه دوشمه سینه، هابئله تورپاغین شخصی لشمه سینه سبب اولور. بونون نتیجه سینده ابتدایی اجماع قورولوشو اؤز یئرینی صنفی بیر قورولوشا وئیر. توپلومدا مختلف صنیفلر میدانا گلیر.

یوخاریدا گؤستریدیک کی، اسکی داش دؤورونده اینسان توپلوملاری ثابت بیر یئر و یا منطقه ده یاشادیقلاردی زامانلار بیر سیرا ابتدایی اثرلر اؤزلیریندن یادگار قویموشلار. "تأسفله ایران آذربایجانیندا باستانشناسلیق قازینتیلاری اولمامیشدیر".^۱

[ش - ۱۹] اهر اياتلى، ورزقان بۇلوگو، سونگون منطقه سىندن ماقبل تارىخ دۇورونه،

۱۴ - ۱۲ مېن ايل اۆله عايد، "قوبوستان" كىمى داش قازما ناخيشلارى.

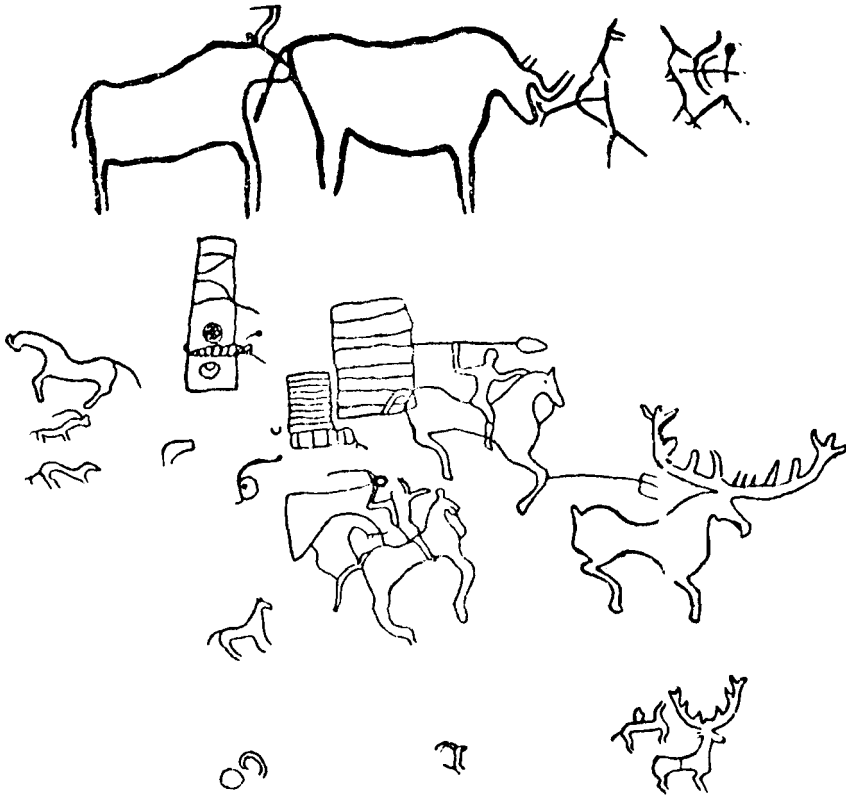
اثرلر ۱۳۷۶ - نجى ايلين يازى - يايىندا حجة الاسلام اهرلى محمد حافظزاده

واسطه سيله كشف اولاراق علم عالمينه تانيتديريلمىشىدير.

دئمك شېهه سىز بو كىمى اثرلردن آذربايجانين ايستر شمالي، ايستر سه جنوبندا مختلف تانينمايش يئرلرده و تورپاقلار آلتيندا آز دئييلدير و گله جك بو خزينه لرى اوزه چيخاردا جاقدير. بونا باخميپا راق بو گونه قدر هم شمالي، همده جنوبى آذربايجاندا علمى يوللار و يا تصادفى حاللارلا بو كىمى ان قديم اثرلرين بعضيسى اوزه چيخمىشىدير. بو اثرلر آشاغيدا كى لاردان عبارتدير:

۱ - قوبوستان يازيلارى

قوبوستان يازيلارى باكينين ۵۰ كيلومتر جنوبوندا، سليانا گئدن يولون كناريندا، خزر ساحيللرينه ياخين بير يئرده دير. دنيزه ياخين گئنيش دوزنلىك اولان بو يئرلر هر طرفى بؤيوك قايالارلا اورتولموشدور. قوبوستانين چوخ يئرلرده يئرلر اوستونده كى قايالاردا، بعضاً ايسه ايكي، اوچ متر يئرلر آلتيندا كى قايالاردا ناخيشلار واردير. بو ناخيشلارلر بعضيلرى نين حرفى، هير و قليفه بنزه يير. يئر آلتيندان چيخان بو ناخيشلى داشلار اولان يئرلردن بعضى شئيلر، امك آلتلىرى، سلاخلار و حيوان سوموكلرى ده تاپيلمىشىدير.

[ش - ۱۸] قوبوستاندان شکیلر

قوبوستان داشلاریندا اولان ناخیشلاردان داغ کئچجیسی، قاییق شکلی و قاییقلارین بورونلاریندا اولان گونش رسمی، هابثله دسته جمعی رقص و یا "یاللی" داها آرتیق دقتی جلب ائدیر. بو قاییقلارین بعضیسینده کورک وورانلار و حتی کوره کلرینده شکیللری واردیر. بوتون بو قاییقلار، کورک و کورک وورانلار خلقین دنیزله علاقه سینی، یعنی ان قدیم دؤورلردن آذربایجاندا دنیزچیلیگین، قاییق و گمی قاییرمانین اینکیشاف ائتمه سینی آجیب گؤسته ریر.

قوبوستانی گزن تاریخچی عالم "تور هئیتدال" بو قاییق و یا گمیلرله سومثر گمی شکیللری آراسیندا علاقه گؤرور و قوبوستان گمیلرینی دونیانین ان قدیم گمیلری بیلیر. بو عالیمین گمیلر آراسینداکی بو اوخشارلیغا اشاره سی یترسیز دئییلدیر. چونکی سومثرلرده میلاددان ۵۰۵۰ - ۵۰۵۰ مین ایل اول اورتا آسیادان قفقاز یولیه گلیب آذربایجاندا کئچرکن، اونلاردان معین ائل، اوبا و دسته لر آذربایجان تورپاقلارینی سئویب بورادا یورد سالیب قالمیشلار. نه معلوم قوبوستانین گمی شکلی قازانلاری هامان سومثر ائلریندن آیریلیب آذربایجاندا قالانلاریندا اولمامیشلار!!!

"تور ھىئىرال"ى مشايعت ائىدن سووئت اتفاقى علملر آكادئىماسى امكداشى "ھ آنوخين" قوبوستان گمىلرېنى سومر دۋورو قايىقلارېلا چاغداش حساب ائدير و يازير: "... اولا بېلسين كى، بئش مين ايل اول عربستان دنيزينين ساحيللرينده يارانان يوكسك مدنيتين قوبوستانلا علاقهسى اولوب".^۱

قوبوستان آيىده سېنين بير گئنىش ميدانيندا يوزلرجه قايلار داخلىنده بير ياستى قايدا واردير كى، اونا "داش قوال" دئيرلر. بو داشا بالاچا بير داشلا ضربه ووردوقدا ميدانين هر طرفينه سس ياييلير. قريبه سى بودور كى، بو داشا خلق داخلىنده قديمدن "داش قوال" دئمشلر و شېهه سىز آذربايجاندا و شايد دونيادا ايلك موسيقى آلتي كيمي ياشاماقدادير. يقين همين داش قوالا چالاراق خلق ياللى اويناميش و همين ياللىنى دا داشلاردا قازميشلار. دئمك اولار كى، ياللى بورادان قونشو خلقره ده يايلىمىشدير.

قوبوستان قايلارى داخلىنده بيرى ده واردير كى، اوندا لاتينجا يازىلمىشدير كى:

"ايمپىراتور دومى سيان دۋورونده
۱۲ - نجى روم لئىئونو بورادان
كئچمىشدير". تاريخى جهتدن قيمتلى
اولان بو داش دۋولت طرفيندن اۋز
طبيعى يئرېنده قورونماقدادير.

قوبوستان ناخيشلارى و تاريخى
اثرلرينين يارانماسى تاريخى باره ده
عالملرين فيكىرلىرى مختلفدير، بير
سيرا عالملر اونلار ين ميلاددان اون
مين ايل قاباق يارانماسى فيكىرينده
دېرلر.^۲ □ □ □

[ش - ۲۰] انسان، حيوان و سايره ناخيشلارى قازىلمىش قوشا

۲ - همدان اطرافيندا تاپيلان اثرلر

اطلاعات غزئتينين ۱۳۶۸/۸/۱۸ تاريخلى نۆمره سېنده "آثار حجارى منقوش مربوط به هزاره سوم پيش از ميلاد در همدان بدست آمد" باشلىقلى قيسا بير معلومات وئرىلمىشدير. گۋستردىگىمىز تاريخده "بوعلى سينا" دارالفونونونون كند تصروفاتى فاكولته سى طلبه لرى

*

۱ - صابير روستم خانلى، غۇموركىتابى، باكى ۱۹۸۸. ص ۱۲۶

۲ - باخ: آذربايجان شوروى. مسكو. ۱۹۸۷ ص ۳۲.

همدانین اطرافیندا مختلف معدن داشلاری و ماده‌لری آختارارکن، داشلار اوزه‌رینده ناخیشلار راست گلمیشلر. بو کیمی اثرلر ایراندا ایلک دفعه الله ائدیلیر. کند تصروفاتی فاکولته‌سینین "تاریخ حوزه‌سی تحقیقاتی" قوروونا عاید اولان بو طلبه‌لر و تحقیقاتچیلارین فیکرینجه بو ناخیشلار میلاددان ایککی، اوچ مین ایل اوله عایدیر، اؤزوده "لولوبی - کاسسی" مدنیتی دؤورونه یاخین زامانا عایدیر.

نظره‌آلاراق کی، همدان شهری بو گونکو ایران اراضیسینده "شوش" دان سونرا ان قدیم شهردیر و "شوش" میلاددان تقریباً دؤردمین ایل اولدن یارانماغا باشلامیش و اوچ مین ایل اول ترقی‌ذیره‌سینه چاتمیشدیر، همدان شهری ده آزی میلاددان ۳/۵ - ۳ مین ایل اولدن یارانماغا باشلامیشدیر. بورادان بئله بیر نتیجه چیخیر کی، همدانین اطرافیندا تاپیلان بو داشداکی ناخیشلار همدانین یارانماغا باشلادیغی ایللردن قاباق و یا ان آزی هامان ایللره عایدیر، یعنی همدان اطرافینداکی بو ناخیشلار میلاددان ایککی و یا اوچ مین ایل اول دئیل ۴ - ۳/۵ مین ایل اوله عاید اولمالیدیر. بو فیکری بیر ده بو حقیقت تأیید ائدیر کی، بو ناخیشلار لولوبی و کاسسی مدنیتلری دؤورو و اساساً لولوبیلرین اؤزلرینین کیلردن دیر، لولوبیلر ایسه میلاددان ۴ - ۳ مین ایل اول بو گونکو آذربایجانین اورمو گؤل اطرافی، هشتری، زنجان، قزوین، شیبلی‌گه‌دیگی، میانا، همدان و اسدآباد اراضیلرینده یاشاییب، سونرالار مدنیت قورموشلار. قوتیلرله بیرلیکده لولوبیلر آذربایجان و همدان اراضیسینین ایلک مدنیت قوران ائلری اولموشلار.

همدان اطرافینداکی داش ناخیشلاریندا "داغ کئچجیسی" ناخیشی اؤنملی دیر. بو ناخیش یوخاریدا گوردوگو موزکیمی، "قوبوستان" ناخیشلاریندا مؤوجوددور. اطلاعات قزئتینده وئریلن بو معلوماتدا حقلی اولاراق گؤسته‌ریلیر کی، بو داغ کئچجیسی ناخیشی "زاقروس" داغلاریندا یاشامیش خلقلرین ناخیشلارینین تکراری، او ایسه "ایلام" مدنیتینه یاخیندیر. روزنامه یازیر: متخصصلرین نظرینی اؤزونه جلب ائدن "داغ کئچجیسی" ناخیشینین داشلارداکی تکراریدیر. بو اونو گؤسته‌ریر کی، "زاقروس" سیرا داغلاریندا ساکین اولموش قوملارین قدیم ایلام مدنیتی ایله خصوصی یاخینلیقلاری اولموشدور.^۱

قزئتین بو فیکری تامامیله دوغردور، چونکی اولاً لولوبیلر زاقروس داغلارینین شرقینده و اورمو گؤلوايله همدان آراسینداکی یئرلرده یاشامیش، اؤزلرینین ده معین قوللاری و شاید هامیسی میلاددان تقریباً ۳/۵ - ۴ مین ایل اول اورتا آسیادان، آذربایجان یولوايله بو گونکو خوزستانا گئتمیش "ایلام" ائلریندن آیریلیب آذربایجان دیاریندا قالمیشلار و بونا گؤرده همدان اطرافیندا تاپیلیمیش ناخیشلار، داغ کئچجیسی ناخیشی ایله "ایلام" مدنیتی آراسیندا اوخشارلیق وار و گرکده بئله اولسون. غزئت داها سونرا گؤسته‌ریر کی، بو ناخیشلاری هامان ائلر - لولوبیلر کؤچن حالدا همدان

اطرافينداكى داشلاردا قازميشلار. غزئتین بو سۆزلريندن بئله چيخير كى، گويا لوللوبيلر همدان اطرافينين مسكونلارى اولماميش و هارادان هارايائيسه كۆچركن، يول اوستو بو ناخيشلارى قازميشلار. غزئتین بو فيكرى ايكي دليله گۆره سهودير:

۱ - اونا گۆره كى، سونالار لوللوبيلردن گئنيش دانيشاركن گۆسته ره جه ييك كى، اونلار قوتتيلرله برابر آذربايجانين اراضيسى، ائله جه ده همدان اطرافى، هشتري و زنجان منطقه لرينين اساس ساكينلري اولموش، بورادا مدنيت قورموش و بابيل حكومتيله ووروشموشلار.

۲ - اونا گۆره غزئتین بو فيكرى سهودير كى، كۆچرى حالدا اولان بير ائلين مناسب داش تاپيب اوندا ناخيش قازماق اوچون وقتى و امكانى اولماز. بو ايش يالئيز او زامان ممكن اولاركى، خلق و ائل آزي نسبتاً اوزون بير مدت منطقه ده ياشاسين و اوراين يئرلى و شرايطينى اۆيره نيپ بيلسين و تانيش اولسون.

همدان اطرافيندا تاپيلان ناخيشلارين اؤنملى جهتلىرىدن بيرى ده اونلاردا اولان گونش نقشيدير كى، اولدو قجا اهميتلىدير. غزئته اوخويوروق: "ديگر دفته لايق مسئله داغلارين و تپه لرين زيروه سينده اولان داشلارداكى گونش شكيليدير و احتمال "شاماش" (شامان)لارا، يا گونشه تاپينان قوملارا مربوط دور".^۱

بو جمله لردن ايكي بؤيوك مسئله آيدن اولور:

۱ - همين گونش شكلى قوبوستان ناخيشلاريندا واردير.

۲ - "شاماش"دان مقصود شهبه سيز "شامان" دير كى، طبيعت قوه لرينه ستايش ائدن قديم دينى تصورايدى، اؤزوده قديم تورك ائللرينين عمومى دينى گؤروشوايدى.

بونودا قيد ائتمك لازيم گلير كى، همدان محيطينده دنيز اولمادىغى اوچون قايق دا اولماميش و نتيجه ده گونشين شكلى داغلارين و تپه لرين زيروه سينده نقش اولموشدور. همدان اطرافيندا تاپيلميش داش ناخيشلاريندان و اونلارين باره ده دئديكلريميزدن بو نتيجه لر الله ائديله بيلر:

۱ - همدان اطرافينداكى داش ناخيشلارى ايله باكى ياخينليغينداكى "قوبوستان" داش ناخيشلارى آراسيندا ياخين ليق و تقريباً عيني ليك واردير و هر ايكىسى واحد بير قوروپ خلقيهن هنرى و ذؤوقونون محصولو و اثردير.

۲ - بو اثرلر عاليملرين بعضى سنيين فيكرينجه ميلاددان اون مين ايل اؤله، بعضيلرينين فيكرينجه ايسه ميلاددان ۳ - ۴ مين ايل اؤله عايددير. بيرجه بيرينجى فيكيير دوغرو نظره گلير و بو اثرلر اورتا آسيادان اولان آخينلاردان اول يارانميشدير.

آذربايجاندا ايلك مدنيتلر، اينسانلار و اونلارين يادگارى باره ده بو دئديكلريميز يالئيز بو گونه قدر الله ائديلن اثرلردير. گله جك آختاريشلار، خصوصيله جنوبى آذربايجاندا آپاريلاجاق قازيتى

ایشلری و تدقیقاتلار بو اثرلرین هم سایینی آرتیراجاق، همده تاپیلان اثرلر بارهده علمی تدقیقاتلار درینله شه جک و یازیلاری اوخوناجاقدیر.

همدان یاخین لیغیندا کی داش ناخیشلاری اساسیندا یوخاریدا دئدی کلریمیز عموماً تله ایران آذربایجان و مرکزی ماد اراضی سینین ماقبل تاریخ دؤوروندن عمومی معلوماتلار ایدی. بونودا قید ائتمک ضروریدیر کی، جنوبی آذربایجان و همدان اراضی سینده علمی قازینتی ایشلری و تدقیقاتین آپاریلما ماسینا باخمی یاراق، نادیر و چوخ آز آرختولوزی ایشلر و تصادفی تاپینتیلار اولموشدور. آزدا اولسا، بو ایشلر اساسیندا جنوبی آذربایجان و مرکزی مادی ماقبل تاریخ دؤورلری بارهده فیکیر سؤیله مک و قیسا معلومات وئرمک اولار.

ایلی بیزه هله لیک معلوم اولماسادا، شبهه سیز سون یاریم عصر داخلینده جنوبی آذربایجان و مرکزی ماد اراضی سینده یئرله شن "حیصار تپه"، "گیان تپه" و "گؤی تپه" ده معین آرختولوزی ایشلر آپاریلیمیش، تحقیقاتلار اولوب، فیکیرلر ایره لی سورولموشدور. ا.م. دیاکوف بو بارهده یازمیشدیر: "داش و مس دؤورو ماد توپلومو بارهده آشاغیدا کی قازینتی ایشلرینین نتیجه لریندن قضاوت ائتمک اولار: دامغانین یاخین لیغیندا "حیصار تپه" ده، نهاوندین یاخین لیغیندا "گیان تپه" ده، کاشانین یاخین لیغیندا "سیلک تپه" ده (شاید بو تپه نین آدی "سیلک" اولسون) و اورمو گؤلونون غرب ساحیللرینده اورمو شهرینه یاخین "گؤی تپه" ده. بوتون بو یئرلر مادی مادی سرحددی منطقه لرینده یئرله شیر. (ا.م. دیاکونوفون بو فیکری قسماً دقیق دئییلدیر، چونکی آدلاری چکیلمیش یئرلردن دامغان مرکزی مادی مادی سرحدلرینده یئرله شیر دیسه، او بیر اوج منطقه مرکزی ماد و ماننا اراضی سینده یئرله شیردی. م.) بیزی داها آرتیق ماراقلاندیران شمالی و مرکزی ماد قسملرینده بو گونه قدر منظم قازینتی ایشلری آپاریلما میشدیر.

یوخاریدا آدلاری چکیلن تپه لرده (باستانشناسلیق باخمیندان) "حیصار تپه"، "گیان"، و خصوصیه "گؤی تپه" ده کی ان اسکی لایلاری م.ق. دؤردونجو مین ایلیگین سونلاری و اوچونجو مین ایلیگین اوللری دؤورونه عاید بیلیمک اولار ... او دؤورده ماد اراضی سی "شیرلی ساخسی مدنیتی" آدانمیش اراضیه داخل ایدی کی، سوریه و فلسطین دن اورتا آسیا و چینه قدر اوزانمیشدی. اجتماعی ایشین ایلک اؤنملی بؤلگوسو علامتلی ایشی چوبانلیق اولان قبیله لرله شوغلو اکین چیلیک اولان قبیله لر آراسیندا یارانمیشدی. داغ یاماقلاریندا سوورماق اوچون بولاقلاردان استفاده اولوردو. ایلک دفعه اولاراق دنلی بیتکیلر اهلی اولموشدور، احتمال آریا، بوغدا و وحشی بوغدا اکیلیردی. بؤیوک بوینوزلو حیوانلار و قویونلارین او دؤورکو قبالار اوزه رینده کی بوللوجا ناخیشلاری حیواندارلیغین خصوصی اهمیتیندن حکایت ائدیر. اکینچیلیک منطقه لرینده دایمی ساکین اولماق یئرلری (کندلر) - هله محکملمنه سه ده، یارانندی. مس دن قایریلمیش بعضی شیلر و سونرالار مس آلتلر یارانندی. بو ترقیلرین مجموعو توخوجولوق و کوزه قاییرماق صنعتینین چوخ ایره لی لمه سینه امکان یاراتدی. (بیر قدر سونرا) اجتماعی ایش بؤلگوسونون ایکینجی دؤورونه، یعنی صنعت و

اکین چیلیگه بؤلونمه سینه کئچمه گه تدریجی شرایط یارانندی. قاب - قاجاغین (احتمال پارچالارین دا) مرکب هندسی بزرکلی بو دؤورون خصوصیتلریندن دیر کی، اونون جریانیندا کوزه قاییران و جولفالار هنرلرینی گؤستریمک و اینجه صنعت ایشلری یاراتماق اوچون زمینه و تمل یارانمیشدی.^۱ بورایا قدر ا.م. دیاکونوفون دئیکلریندن آذربایجان و مرکزی ماد اهاالیسینین ماقبل تاریخ دؤورونده اقتصادی و قسماً اجتماعی وضعیتین ترقی و اینکشاف سویه سینی مشاهدہ اتمک اولور. دیاکونوفون سونراکی یازیلاریندان گؤروروک کی، بو ترقی و اینکشافلار یالنیز بو گونکو آذربایجان و همدان - قوم - قزوین - زنجان - تخت سلیمان آرالاری منطقه لینه مخصوص اولموش و هر جهتدن هم شرق، همدہ غربین چوخ اوزاق منطقه لری مدنیتیندن چوخ فرقلنمیش و خصوصیلہ یاخین و قونشو خلقلر و مدنیتلرله، ائتیک جهتدن بیر اولان آسیانی دیللی خلقلرین مدنیتینه چوخ یاخین ایدی. ا.م. دیاکونوفون سؤزلرینین آردینا دقت ائدک:

"خاطر لاتماق لازیمدیر کی، تحقیقات اولونموش ویرانه لری هر بیرینین مدنیتی و کولتورو آرالاریندا بعضی اوخشارلیقلارلا رغماً، بیر - بیریندن فرقله نیر و هر بیرینین اؤزونه خاص خصوصیتلری واردیر. بودا اولارین تورپاقلارینین بیر - بیریندن اوزاقلیغی، آیریلیغی و اکین چیلکله مشغول اولان او عشیره لر و قبیله لری اقتصادی ایلگیلرینین اولماماسینی نظره آلدیقدا طبیعی گؤرونور.

بونونلا بیرلیکده "گیان" و "حیصار" تپه لرینین ساخسی قابلاری بیر طرفدن سوریه، آسوری و بین النهرین ویرانه لری ساخسی قابلاری و "سامیرا"، "تل خلف" و "عبید" دن کشف اولموش مدنیتلرله، دیگر طرفدن اورتا آسیا مدنیتی ایله و ایلام ساخسی قابلاری ایله اوخشار جهتله مالک دیر. بوتون بو مدنیتلر و کولتورلرین تاریخی م.ق. IV مین ایللیک و III مین ایللگین اوللریدیر. بونلارین هم جنوبی، همدہ شمالی قفقازلادا ایلگی و مناسبتلری اولموشدور. بو علاقه خصوصی ایله شمالی آذربایجان و داغیستان یاشاییشلاریندا نظری جلب ائدیر".^۲

دئمک داش و مس دؤورلرینده بوتون آذربایجان و مرکزی مادین عمومی وضعیت و اینکشاف سویه سی باشقا منطقه خلقلری وضعیت و اینکشافینا یاخین و تقریباً عینی اولموشدور. یثنی داش و یا ثولیت دؤورونده ساخسی قاب قاییرماق خورک پیشیرمه گی راحتلادیر. بئله قبالار تبریزین یاخین لیغیندا کی "یانیق تپه" و اورمو گؤلونون جنوبغربینده یئرلشن "حسنلی" کندینین یاخین لیغیندا "فیروز تپه" ده کشف اولموشدور.

م.ق. III مین ایللیکدن آذربایجان و مرکزی ماد اهاالیسی، یعنی کاسپیلر، ماننلار، قوتیلر و لولوبیلرین دیلی، یئرینده گئیش گؤره جه گیمیز کیمی، التصاقی و بیر - بیرینه یاخین و بوتون

* ۱ - ماد تاریخی، ص ۹۷ - ۹۶.

۲ - ماد تاریخی، ص ۹۷.

ماقبل تاریخ دؤورونده عینی وضعیتده قالمیشدیر. رحیم رئیس‌نیا بو بارهده دوغرو اولاراق یازمیشدیر:

“دئمک اولار کی، م.ق. III مین ایلیکدن م.ق. I مین ایلیگیگین اورتالارینا قدر بو اراضیده یاشامیش اینسانلارین قومی و دیل قورولوشوندا ائله بیر ده‌ییشیک‌لیک و تغیرات اولمامیش و حتی م.ق. I یئددینجی یوز ایلیگیگه قدر ایران آذربایجانی و ایران کردستانینین دیلی اساساً لوللوبی - قوتتی دیلی قالمیشدیر. بو طایفالار او غربی آسیا طایفالاریندان دیرلارکی، دئدیگیمیز کیمی، آسیانی آدلانمیشلار. آسیانیلر نژاد باخیمیندا نه سامی، نه ده هند - آروپا دسته‌سیندن دئییلدیرلر و بعضی عالیم‌لر هند - آروپالیلاردان قاباق غربی آسیا اراضیسینده یاشایان بو نژادی قفقازی، خزری، یافقی، و یا کاسپی آدلاندیرمیشلار”^۱.

حرمتلی عالیمین بو ده‌یرلی فیکرینده بونادا تأکید ائتمک لازیم‌دیر کی، آذربایجان و مرکزی مادین دیلی م.ق. VII یوز ایلیکدن سونرا لوللوبی - قوتتی دیلی - التصاقی دیل اولموش و اوندان سونرا “ایشغوز”لارین بو یئرلره گلمه‌سی بو دیلی محکم‌لندیرمیشدیر. حتی یوگون بئله بو یئرلرین اهالیسینین دیلی هامان دیلین چاغداش شکلی و داوامیدیر.

ایکینجی تأکیدده احتیاج دوپولان مسئله اوندان عبارت‌دیر کی، هند - آروپایی خلقلر منطقه‌میزه گلمه‌دن قاباق و اوندان سونرا آذربایجاندا التصاقی دیللر یاشامیش و تاریخ بویو هئچ بیر زامان هند - آروپالیلار آذربایجان و مرکزی ماد اراضیسینده، آز مقداردا کؤچورولوب معین مدت آذربایجاندا یاشامیش اولسالاردا، بو یئرلرده یاشایان یئرلی اهالینین اکثریتینی هئچ وقت تشکیل ائتمه‌میشلر. □□□

ماقبل تاریخ دؤورونده آذربایجان

اراضیسینده حیات و مدنیت قالیغی اولان مرکزله

آذربایجان اراضیسینده ایلک اینسانلار داغلارین قوینوندان و کؤهوللردن دوزنلیکله گلیب بورالاردا اکین چیلیک و حیواندارلیقلا مشغول اولاراق اوتوراق حیات تشکیل ائتدیکده، یادلارین هجومو مقابلینده اؤزلریندن دفاع ائتمک و سئل کیمی طبیعی حادثه‌لردن اماندا قالماق اوچون، داغلارا یاخین و دوزنلیکله سپه‌لنن تپه‌لرده یورد سالیب یاشامیشلار. بو وضعیت آذربایجان ائللری و چوخو اوتوراق حیات کئچیرن تورک ائللرینده اولموشدور و بوناگؤره‌ده تورک خلقلری داخلینده “تیز” و یا “دیز” سؤزو اولان کند آدلارینا چوخ تصادف اولونور. مثلاً گونئی ماحالیندان “دیزه‌مرجان”، “دیزه‌خللی”، “سرکندیزه”، ... کندلرینی گؤستریمک اولار. “دیزه” سؤزونون معناسی ایسه “یوکسک

یثر"، "اوجایثر"، "تپه" دئمکدیر.^۱

بو تپه‌لر، مدافیه‌سی آسان اولماق اوچون، معمولاً قالا شکلینده، دیوارلی و محکم اولاردی. بوتون آذربایجان اراضیسینده بئله تپه‌لر اولموشدور، خصوصیه اورمو گؤلونون اطرافى، هشتى، همدان - قوم - قزوین - زنجان طرفلری بو جهتدن چوخ زنگیندیر، لاکین تأسفلر اولسون کی، چوخلاری هله تانینمیش و اوزه چىخاریلمامیشدیر.

بو گونه قدر جنوبی آذربایجاندا تانینمیش بو تپه‌لردن "حسنلی تپه‌سی"، "گۆی تپه" و "یانیق تپه" تی گؤستمک اولار. بونلاردان "حسنلی تپه‌سی" باره‌ده سونرا دانیشاجاییق. بو تپه‌لر باره‌ده کی معلوماتی و اونلارا عاید شکیللری "آذربایجان ایران تاریخی گئدیشینده" کیتابیندان آلمیشیق. ایندی بو و بو کیمی باشقا تاریخی تپه‌لری نظردن کئچیرک.

□ حیصارتپه

حیصارتپه، گییان تپه و سیلک تپه مرکزی ماد اراضیسینده، یعنی دامغان، نهاوند و کاشاندا یئرله‌شیر. بو تپه‌لرده قازیتى ایشلری آپارلیب و تدقیقات اولونموشدور. دامغان اراضیسیندن اولان "حیصارتپه" اوچ لایدان عبارتدیر کی، ان آشاغی طبقه‌سی م.ق. IV مین ایللیگه عایددیر و اوندان قیرمیزی تورپاقدان ایله قایریلمیش ساخسی قابلار تاپیلیمیشدیر کی، اوستلرینده قارا رنگله هندسی ناخیشلارین چکیلمه‌سی اونلارین اساس خصوصیتی دیر. بو تپه‌نین یوخاری طبقه‌سیندن ناخیشلی ساخسی قابلار، شیلر، مس و مفرغ آلتلر، ائله‌جده قبیله رییسینین ائوی کشف اولموشدور کی، III مین ایللیگین ایکینجی یاریسینا عایددیر.

□ گییان تپه

نهاوند اراضیسینده اولان "گیان تپه" بش طبقه‌دن قورولموشدور. اونون ان آشاغی طبقه‌سی ۱۹ متر دهرین‌لیکده دیر. بو طبقه م.ق. V مین ایللیگین سونلاری و IV مین ایللیگین اوللرینه عایددیر. IV طبقه‌ایسه م.ق. III مین ایللیگه عایددیر. بو دؤورون ساخسی قابلاری معین داش و مس آلتلرله قایریلمیش و هندسی ناخیشلاری واردیر، سونراکی لایلاردا ایسه ساخسی قابلاردا قوشلار و گونش ناخیشی واردیر، بوندان باشقا همده تونجدان قایریلمیش ایش آلتلری واردیر. ایلک طبقه م.ق. II مین ایللیگین آخیرلاری و I مین ایللیگین اوللرینه عایددیر. بو لایین بعضی دئیلری و آلتلری ده‌میردندیر.

□ سېلىك تېه

شايد بو تېه نين اصیل آدی "سېلىك تېه سی" اولموشدور. کاشان اراضیسینده یئرلشن بو تېه ده بیر اساس بۇیوک تېه، بیرده اونا باغلی ایکی تېه ده آختاریشلار آپاریلیمیشدیر. بورادا آلتی طبقه واردیر. بو تاریخی تېه ده آرختولوژی ایشلری آپاران مشهور فرانسالی تاریخچی ر. قیرشمن اولموشدورکی، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳ و ۱۳۱۶ - نجی ایللرده اونلاری آپارمیش و علمی جهتدن یوکسک اهمیته مالکدیر. قازینتی ایشلری مسئوللاری بو تېه نین طبقه لرینی بئله تقدیم ائتمیشلر: بو تېه م. ق. ۷ مین ایلیکیدن | مین ایلیگه قدر مسکون اولموشدور. طبقه لرینین اؤزللیکلری، آشاغی لایدان باشلا یارق، بئله ایدی:

۱ - ان آشاغی، بیرنجی طبقه یثنی داش دۇوروندن داش - مس دۇورونه کئچید مرحله سینه عایدیر. بو دۇرده الیه قیرمیزی پالچیقدا قایریلمیش ساخسی قابلارین هندسی ناخیشلاری وار، اؤزلری ده داش، مس و سوموک وسیله لرله قایریلمیشلار. بو لایدا چیی کرپیچدن اولان ائولر کشف اولموشدور.

۲ - آشاغیدان ایکینجی طبقه نین ساخسی قابلاری قیرمیزی، کول رنگلی، الوان و کوره ده پیشیمیشدیر. بو لایدان چوخلو داش، مس آلتلر و چیی کرپیچدن قایریلمیش ائولر اوزه چیخیمیشدیر. ۳ - بو طبقه دن اریدیلیمیش میسین قالیه تۆکولمه سیله دوزه لن قابلار، شیرلی، همده حیوان و اینسان شکلی اولان ساخسی قابلار تاپیلیمیشدیر.

۴ - بو طبقه ایلاملارین حمله سیله باشلانیر. بو لایین مدینتی اولکی طبقه لرین مدینتیندن فرقله نیر. ساخسی قاییرماقدا فرق میدانا گلیمیش، قیزیل و مس دن زینت و سایطی دوزلمیش و اوستوانه شکلینده اولان مۇه ورلر کشف اولموشدور.

۵ - دۇردونجو لایدان سونرا تېه م. ق. III مین ایلیکده ترک اولونموش و سونرا یثنی آداملار گلیمیشدیر بو طبقه نین مدینتی بو تازا گلنلره عایدیر.

۶ - بو طبقه دن مفرغ و ده میردن قایریلمیش اسلحه و ایش آلتلری، مفرغ و گوموشدن قایریلمیش مختلف شکلی بزرک و سایطی الدهه ائدیلمیشدیر. ۵ و ۶ - نجی طبقه لرین هر بیرینده قبریستانلیق دا کشف اولموشدور. بو قبریستانلاردا کی مدینت "حسنلی" و "گۆی تېه" مدینتیلرینه اوخشاردیر. بودا طبیعی دیر، چونکی هامیسی عینی بیر خلقین مدینتی دیر.

□ گۆی تېه

گۆی تېه اورمو شهرین آلتی کیلومتر جنوب شرقینده یئرلشنیر. بو تېه ده علمی قازینتی ایشلری آپاریلما دان، اورادان بعضی شئیلر تاپیلیمیشدی. اونلاردان بیرى بیر مفرغ صحیفه دیر کی، اوندا قیلقمیش داستانین اساس قهرمانی نین شکلی واردیر. شکله قیلقمیش ایکی اؤکوزون آیاغیدن

توتوب قالدیرمیشدیر. بو لؤوحه ۱۹۳۴ - نجو ایلده بیر تجارتی حفرياتدا تاپيلمیش و م.ق. VIII یوز ایللیگه عایددير. بو قازینتی ایشلرینده بیر اوستوانه شکلینده مؤهورده تاپيلمیشدیر کی، اؤزو بابیلده قایريلمیش و بابیل آلاهلاری نقشی اوستونده واردیر. اثر ۲۰۰۰ ایل میلاددان قاباغا عایددير.^۱

گؤی تپه ده ۱۹۴۸ - نجی ایلده اینگیلیس عالیم "بورتون براون" واسطه سیله علمی حفريات اولموشدور. بو عالیم اؤز تحقیقاتینین نتیجه لرینی ۱۹۵۱ - نجی ایلده لندنده "۱۹۴۸ - نجی ایلده آذربایجاندا حفريات" آدی آلتیندا باسدیرمیشدیر. عالیم گؤی تپه ده یددی طبقه معین ائتمیشدیر:

۱ - بیرنجی آلت طبقه م.ق. IV مین ایللیگه عایددير. بو لایدا مه ره دیوارلی ائولر، قیرمیزی و کول رنگلی ناخیش سیز ساخسی پارچالاری، اوستونده توند قهوه یی رنگلی ساده هندسی خطلر اولان ساری ساخسی، داشدان قایریلان ایش آلتلری و مس دن قایریلان شیلر واردیر.

۲ - بو طبقه م.ق. III مین ایللیکدن م.ق. I مین ایللیگین اؤلینه قدردير. بورادان ریشه سی (تملی) داشدان اولان پالچیق ائولر، اوزه رینده قارا رنگلی مَرکبله هندسی ناخیشلاری اولان قهوه یی و قیرمیزی ساخسی پارچالاری، کوره ده پشمیش ناخیشلی و ایکی رنگلی ساخسیلار و چوخلو مس آلتلر تاپيلمیشدیر. بو لای و بوندان آشاغی طبقه نین مدنیتی "سیلک تپه سی" نین II و III طبقه لری مدنیتینه اوخشاییر، لاکین ماننا مدنیتینین اساسی اولان بو مدنیت قسماً مرکزی ماد مدنیتیندن فرقله نیر و آنادولو و قفقاز مدنیتلری ايله باغلیدير.

۳ - بو طبقه نین ساخسیلاری کول رنگلی، بعضاً قارا و پارلاقدير. بو لایدان قاباری ناخیشلی ساخسیلاردا تاپيلمیشدیر و آنادولو ساخسیلارینا بنزه ییر.

۴ - بو طبقه دن ناخیش سیز قارا و پارلاق ساخسیلار تاپيلمیشدیر.

۵ - م.ق. II مین ایللیگه عاید اولان بو طبقه نین قبیرلرینده جمجه ملر و ناخیشلی و ناخیش سیز قیرمیزی ساخسیلار تاپيلمیشدیر.

۶ - بو طبقه م.ق. ۱۵۰۰ - ۱۲۰۰ - نجی ایللره عایددير. بورادا ناخیش سیز، لاکین پارلاق قارا و کول رنگلی ساخسیلار تاپيلمیشدیر کی، آنادولونون "هیت" خلقی ساخسیلارینا اوخشاییر.

۷ - بو طبقه دن تاپیلان ساخسی قبالر پارلاق قیرمیزی و کول رنگلی دیر و اونلارین دسته لری حیوان شکلینده دیر. بو حیوان شکللری "حسنلی تپه سی" نین تاپیلان قبالرداکی دسته لر کیمیدیر، هابئله "گیان تپه سی" نین ایلک طبقه سیندن تاپیلان ساخسیلارا بنزه ییر.

گؤی تپه نین اوستونده یونولموش داشلاردا قوچ و پلنگ کیمی حیوانلارین شکلی واردیر و گومان اولونور کی، م.ق. II مین ایللیگین سونلاری و I مین ایللیگین اؤلترینه عایددير. بو یونولموش داشلار آنادولونون "هیت" لردن سونراکی یونولموش داشلاریله مقایسه اولونا بیلر. بو یونولموش داشلارین ان گؤزل هندسی ناخیشلار مالک اولانی، هر آلتی طرفی دقتله یونولموش قارا

مەرمەردەن مستطیل مەكەب شەكلەندە اولانی شەبەستەردە واردیر. شەبەستەردە اولان بو داشلارین بویو ایکی متر، دۇرد بوجاغینین ھەر طرفی ۴۰ - ۵۰ سانتیمەتەردیر. بونلارین بیر اوزون طرفی دقتلە یونولموش و یوخاری طرفیندە سەگگیز یترە بۇلونموش دایرەدە سەگگیز دقیق و گۇزل ھندسی شەکیل واردیر. بو داشلاردان شەبەستەردە ھەم یتر اوستو، ھەمدە یتر آلتیندا چوخدور. چەشمەلەرن قیراقلاری و مەسجەدلەرن قاپیلاری و مەختەلف یترلەرنە دیوارلاردا قالیرلار. بوندان علاوه شەبەستەردە بەضی چەشمەلری، او جەملەدن "دوستاخیان" چەشمەسینین دەرین قویولارینین کورەلیندە چوخلو مەقداردا واردیرکی، او چەشمەلری آریدان کەنەرلەر اولاردان گۇزل مەلومات وئیرلەر.

شەبەستەردە یونما مەرمەر داشلاریندا اولان بو دایرەوی ناخیشلارین بەضیسی یئددی یترە بۇلونور. بونلاردا یوخاریدان اورتا اولان قەسمتدە مەحراب علامتی نەظرە چاریر. دئەمک، او داشلارین بىر سیراسی ایسلام دۇورونە عایدیر، لاکین ھەر حالدا گۇستردیگیمیز اولدوقچاسکی بو محلی ھنر و اینجەصنەت عەنەسەسە ایسلام عەنەلەرنی دە ھوپوب، جوزبی شەکیلدە عوض اولراق، تازا شەکلە دوشموشدور.

گۇی تپە و ھەسنلو قازینتیلاریندان کشف اولموش بالتا و سایرە مئتال وسایط و امک آلتلری آیدین گۇستەریرکی، م.ق. ایکینجی مین ایللەگین سونلاری و بیرینجی مین ایللەگین اوللاریندە بو مەنطقەلەردە، یەنی جەنۇبی آذربايجانین غەربی، اورمو گۇلۇنون غەربی، جەنۇبغەربی، شەمالغەربی و اورالاردان داھاگون باتان طرفلەردە، داھا دقیق دئەمک ایستەسک، م.ق. ایکینجی مین ایللەگە "ناییری " اراضیسی و گیلزان ائللەرنین مەنطقەلەرنە، یەنی م.ق. ۳ - ۴ - نەجی مین ایللەکلەردە سومەرلەر و بین النهرین شەھر - دۇولتلری ھاکیمیتلەرنین لۇوحەلەرنە "ارەتە" و "یا" آراتتا" آدلانمیش اراضیدە فلزە ایشلری، مئتالورژی، بو ساحەدە صنەت و تەکنیک چوخ اینکیشاف ائتمیش ایدی، باشقا سۇزلە دئەسک، بو مەنطقەنە م.ق. ۳ و ۴ - نەجی مین ایللەکلەرنە کی ساکینلەرنین یوکسک صنەت، تەکنیک و مئتالورژی ساحەسیندە مەھارتلری و صنەت عەنەلەری ھلە م.ق. ایکینجی مین ایللەگین اوللاریندن بیرینجی مین ایللەگین اوللارینە قدر بو مەنطقەدە قالماقدا، استفادە اولونماقدا و دوام ائتمەکدە ایدی. باشقا سۇزلە دئەسک، م.ق. ایکینجی مین ایللەگین اوللاریندن بیرینجی مین ایللەگین ایلک عصرلەرنە قدر اورمو گۇلۇنون غەربی مەنطقەلەری ھلە اۇز صنایع و مئتالورژی ساحەلەرنە کی تەخوص، مەھارت و اوستالیقلارینی ساخلاماقدا ایدیلەر.

ائلە بونا گۇرەدە تاریخ عالمی "چارلز بارنی" یازمیشدیر: "گۇی تپەدن کشف اولموش بالتالار و سایرە تونج آلتلەردن مەلوم اولورکی، مئتالورژی صنەتی و قالای عیاری ایلە مەسەدن استفادە م.ق. ایکینجی مین ایللەگین ایلک ایللەلەردن اورمو بۇلۇگوندە مەمول اولموشدور. سوریه، آسوری و زاقروس مەنطقەسینین مئتال اعمالاتلارینین گۇی تپە وسایطی ایلە یاخین لایق و اوخشارلیغی و اونلارین م.ق. ایکینجی مین ایللەگین اوللاریندە بوللۇغو، شاید، ھورریلەرن او مەنطقەلەردە یایلماسی نەتیجەسیندە

اولموشدور، یعنی او خلقین مثالیستلری بیر منطقه دن باشقا منطقه یه مهاجرت ائدیردیلر.^۱

□ یانیق تپه

"یانیق تپه" و یا "قره تپه" تبریزین ۳۱ کیلومتر جنوبغیرینده، "خوسروشا"نین آلتی کیلومتر شمالیندا، "تازاکند" و "قره تپه قیشلاغی" آدلی کندلرین یانیندادیر. تپه ۱۶/۵ متر یثردن اوجا و تقریباً ۸۰ مین متر مربع یثردیر. بورا اورمو گۆلونه یاخین قدیم تپه لردن بیریدیر. ۱۳۳۹ - نجو ایلده اینگیلیس عالیم "چارلز بورنی" بیر هیأتله اورادا بشش هفته مدّتینده قازیتتی ایشلری آپاردی و سونرا ۱۹۶۱ - نجی ایلده اؤز تحقیقاتینی اینگیلیستاندا چاپ ائتدی.^۲

"چارلز بورنی"یه گۆره م.ق. III مین ایلیکده بورادا چشمه لر و آرخلار واریادی، حیاتا مناسب ایدی و اهالیسی اکین چیلیک و حیوان دارلیقلا یاشاییدیلار. بورادا "ال ده بیرمانی"، "داش اوراق" و بیر ائوین آنباریندا سامان قالیغی کشف اولموشدور. قازیتتی آپاریلان یثرین اطرافیندا اهلی حیوانلارین سوموکلری تاپیلمیشدیر. بونلارین دایره وی ائولری اولموش، ساخسی اوزه رینده بزک و ناخیشلار الده ائدیلمیشدیر. گویا بونلار کؤچری لیکدن تازا اوتوراق حیاتا کئچمیشلر.

بورانین قازیتتی ایشلریندن ۲۳ گیرده ائوین تملی و دیوارلاری اوزه چیخیمیشدیر. بو دیوارلا سوواقسیزدیر و ایکی ائودن باشقا هامیسینین آنباری، سگگیسی، تاقچاسی، اوجاغی، آخیری و ... واریادی، یعنی کند ائولری ایملش و هر بیر یسینین قطرو آلتی متردن آرتیق دئییلدی.

بورادا ایکی ائو ایکی متحدالمرکز دایره ایله احاطه اولموش و داخلی دایره نین ایچی ایکی بیر - بیرینه عمود قطر - دیوارلا دؤرد یثره بؤلونموشدور و گۆرونور آذوقه و تاخیل اوچون ایملش. بو دؤرد یثردن بیرینده ال ده بیرمانی تاپیلمیشدیر، دئمک بورا آنبارایملش. دایره وی دیوارلارین ایکی قات اولماسی آذوقه یه نمین چاتماماسی اوچون ایدی. بو آنبارلارین قاپیسی داملاریندان ایدی و گیریب - چیخماق اوچون نردیوان دان استفاده اولورموش. یانیق تپه دن هوهنگ، بالتا، داش تپیه، مس خنجر تپیه سی، پیشمه میش پالچیق دان ایکی مؤهور، دؤرد پالچیق چیراق، کوره لر، بادیه لر، بؤیوک و کیچیک آغزی گئن دسته لی و دسته سیز کوپلر و چوخلو ساخسیلار الده ائدیلمیشدیر. ساخسیلاری عمومیتله ال ایله قایریلمیش، معمولاً قارا رنگلی، پارلاق، مختلف شکیللی، چئشیدلی و فرقلی زینتلری واردی، قبالارین ائشیکگی هندسی ناخیشلارلا مالکدیر، قوش و بوینوزلو حیوان شکیللری ده واردیر. بو ساخسی قبالار، رنگلر، قوش و حیوان ناخیشلاری شرقی آنادولو و قفقازلا باغلیدیر، همده ایرانین بیر سیرا یثرلرینین، شبهه سیز مرکزی ماد اراضیسینین اثرلرینه اوخشاردیر. بورادا بیر حربی قالادا تاپیلمیشدیر کی، سال داشلا قایریلمیش و داشلار معین ماده ایله بیر - بیرینه

۱ - میراث فرهنگی، اوچونجو ایل، بشینجی سای، ۱۳۷۱، ص ۵۳.

۲ - گئنیش معلومات اوچون باخ: رئیس نیا، ج ۱، ص ۱۴۵.

یاپیشمیشلار، بو قالا او بیرى ائولرى احاطه ائتمیشدیر. بورادان "چارلز بورنی" بو فیکره گلیرکی، تپه بیر کند یوخ، بلکه بیر شهرایمیش. حربی قالادا یانقین علامتلى گوستریر کی، شهر خطره معروض قالمیش و دشمن همیشه اونو هدهله میس و ال تاپدیقد، اورانی اودلامیشدیر و بونا گوره "یانیق تپه" آدلانمیشدیر.

بو کیمی تاریخی جهتدن اولدوقجا اؤنملی و آذری خلقالین قدیم تاریخی قوبوندا ساخلایان تپه‌لر آذربایجانین ایستر شمال، ایستره جنوبوندا چوخدور. بورادا بیز بونلاردان ایندییه قدر کشف اولموش یالنیز آز عده‌سی باره‌ده دانیشدیق و "حسنلو تپه‌سی" باره‌ده سونرا دانیشاجاییق. بو کیمی تپه‌لرین کشفی اوچون خلق فولکلورو و آذریلرین آغیز ادبیاتی و محللرده اولان ناغیل، افسانه و روایتلردن استفاده اولونمالیدیر. آذربایجانین مختلف بؤلوکلرینده، او جمله‌دن سالماس و گونئیین شبستر، تسی، صوفیان، سیس، تیل، چهره‌وان قسمتلرینده "کول تپه‌سی" کلمه‌لری، اورمو گؤلونون شرقینده "پروستر" کندیلره اورمو گؤل آراسیندا اولموش حیوان هیکللری روایتلری، او طرفلرده اولان "گووور قیزی" یثری، شبسترده "چترگزی" (چتریک قیزی) افسانه‌سی و سایره بو استفاده اولونمالی فولکلوریک منبعلره اؤرنک و نمونه اولایلر. خلق آراسیندا گزن بو کیمی سؤز و روایتلر تاریخی تپه‌لرین موفقیته تاپیلماسی ایشینده بؤیوک رول اوینایا بیلر.

بیر داها قید ائدک کی، بو کیمی تاریخی تپه‌لر و عمومیتله تاریخی یئرلر آذربایجانین هر یئرینده واردیر، آنجاق اورمو گؤلونون اطرافی، همدان - قوم - قزوین - زنجان - ماراغا آراسیندا کی یئرلر داها زنگین و داها ماراقلیدیر. بو کیمی تاریخی تپه‌لر شمالی آذربایجاندا آذ دئییلدیر. ایندی ده شمالی آذربایجانین تاریخی تپه‌لرینین بعضیینه اشاره ائدیریک.

□ □ □

شمالی آذربایجانین تاریخی تپه‌لری شامو تپه

شمالی آذربایجاندا کشف اولوب ایشلنمیش تپه‌لردن بیرى "شامو تپه" دیر. بو تپه‌نین مدنیّتى شمالی آذربایجان و گرجستانین "کور" چایی قوللاری آراسیندا یاییلمیشدی. بو مدنیّت م.ق. VI دان IV مین ایلیگه عاید دیر. بو منطقه‌نین تپه‌لریندن بونلاری گوستریمک اولار:

تؤیره تپه، قارغالار تپه‌سی، آزاماس تپه‌سی، گۆی تپه، روس تپه و خصوصیه "شامو تپه" کی، بو مدنیّت اونون آدیله آدلانمیشدیر.

بو تون بو تپه‌لرده اولان مدنیّتین بیر نجه طبقه‌سی واردیر کی، قالین لایقلاری مختلفدیر، مثلا قارغالار تپه‌سینده اونون قالین لیغی ۱۰ متردن چوخدور. بو مدنیّتین خصوصیتلری بونلاردیر:

چیی کریپچدن قایریلمیش ائولری گیرده‌دیر، ایش آلتلری داشاندیر، مثلا ده‌ییرمان داشیندان، هوه‌نگ، اوراق، بالتا، کسکین و ایتمیش سوموک تپه‌لر، ایگنه، بایراق، مجسمه، بزک و سایطی،

ساخسی قابلاز. بو مدنیتین سامانلا قاریشمیش معمولی ساخسیلاری ایله قایریلمیش، کول رنگلی، ساده و ناخیش سیز و یا رنگی آز قیرمیزی هندسی ناخیشلارلادیر. بورادان مس شیلر تاپیلیمیش، آرپا و بوغدا قالیقلازی، اکمک آلتلری گۆستهریر کی، "شاموتیه" مدنیتینده خلق کند تصرفتای، حیواندارلیق و بالیق اووایله یاشایاردیلار. بو مدنیت ان قدیم اوتوراق مدنیت حساب اولور. بو تپه دن الده ائدیلمیش اثرلر بو مدنیتین یاخین شرق و خصوصیله جنوبی آذربایجان تپه لرین مدنیتی ایله باغلی اولماسینی گۆستهریر.

□ کور - آراس

کور - آراس مدنیتی بو ایکی چای اطرافیندا یارانان مدنیتدیر، دئمک هم قفقاز، هم شرقی آنادولو، همده جنوبی آذربایجانلا ایلیگلی بیر مدنیتدیر. بو مدنیتین پارلاق دؤورو م.ق. III مین ایلیک، یعنی داش، مس و تونج دؤوروندن قاباقدیر. بو مدنیتین خصوصیتلری بونلاردان عبارتدیر: گیرده ائولرین ریته سی (تملی) داشدان، دیوارلاری ایسه چیی کرپیچ و یا مهره دن اولموشدور، پالچیقدان قایریلمیش اوجاقلاری و ارایدی، قبالاری قارا، کول رنگلی و قیرمیزی ساخسیدان اولموشدور، ایش آلتلری داش، اشیلاری، سلاقلاری، بزک و سایطی تونج، قیزیل و گوموشدن ایدی. الده ائدیلمیش اکین چیلیک آلتلری، تاخیل قالیقلازی، قویون و اوکوز سوموکلری و ساخسی نئهره نشان و ثریر کی، بو مدنیتده اکین چیلیک و حیواندارلیق گئنیش یاییلمیش و تقریباً بو تون آذربایجان مدنیتی ایله عینی ایدی. اکین چیلیک، حیواندارلیق، فلز تولید ائتمک، ایش آلتلری قاییرماق بو مدنیتده ایش قوۋسینین اینکیشافی، خصوصی مالکیتین میدانا گلمه سی و نتیجه ده صینیقلی جمعیتین یارانماسینا سبب اولموشدور.

کور - آراس مدنیتی نین اوۋنملی تپه لریندن نخجوانین سکگیز کیلومترلیگینده اولان "بیرینجی کول تپه" و هامان شهرین ۱۲ کیلومترلیگینده یئرله شن "II کول تپه سی" نی گۆستریمک اولار.

□ بیرینجی کول تپه

م.ق. IV مین ایلیکدن میلادی بیرینجی مین ایلیگه قدر بو تپه ده اینسانلار یاشایردیلار. بو تپه نین ۲۲ متر قالین لیغیندا اولان دؤرد طبقه سینده ده میر دؤورونه قدرکی داش و ده میر عصرلری نشانلرینی ساخلاماقدادیر. بو دؤرد طبقه نین بیرینجی سیندن داش تمللی و مهره دیوارلی گیرده ائولر، داش، مس، ساخسی و سوموکلر اولان ایش و سایطی و شیلر الده ائدیلمیشدیر.

م.ق. III مین ایلیگه عاید اولان ایکینجی طبقه ده تونج آلتلرله واردیر.

م.ق. II مین ایلیگه عاید اوچونجو لایدا تونج آلتلر گئنیشلنمیشدیر. بو مرحله ده خصوصی مالکیتین ایلک مرحله سی نظره چارپیر. دؤردونجو طبقه ده میلادی بیرینجی مین ایلیگین اوّلرینه قدر اینسانلار یاشایردیلار. بو طبقه ده میر اولان ایش آلتلری و سلاقلار راست گلیریک.

□ ایکینجی کول تپه

بو کول تپه م.ق. III مین ایلیکدن میلادی بیرینجی مین ایلیگه قدر مسکون ایدی. بو تپه‌نین خصوصی مدنیته مالک اولان ایلک قاتی ۱۲ متر دهرین لیکده‌دیر و کور - آراس مدنیته‌ینه باغلی‌دیر. II طبقه‌سی م.ق. ۱۹ - ۲۰ - نجو یوز ایلیکلره - اورتا تونج دؤورونه عاید‌دیر. بو طبقه بیر شهر اولموش‌دور و اونون خصوصی قالاسی - مدافعه یثری، و عبادتگاهی و ارایمیش.

III طبقه سون تونج دؤوروايله چاغداش‌دیر. آذربایجاندا شهر حیاتی و ایلک شهرلرین میدانا گلمه‌سی بو عصره - تونج عصرینه عاید‌دیر.

IV قات ایلک ده‌میر دؤوروايله او یغوندور و جمعیتده صینیفلشمه علامتلی نظری جلب ائدیر. بو گؤسته‌ریلنلر شمالی و جنوبی آذربایجانین ماقبل تاریخ مدنیته‌ی، اینجه صنعتی، تاریخی، وحدتی و دهرین وارلیغیندان بیر نمونه‌دیر. بو تاریخ و مدنیته‌ین اصیل سیماسی او زامان لازیمینجه مدنیته دونیاسینا آشکار اولاجاقدیر کی، خلقیمیزین اؤز وطن‌پرور عالیم‌لری و متخصص‌لری اؤز میللی قدرتیمیز سایه‌سینده بوتون تاریخی تپه‌لر و یثر‌لری کشف ائده‌رک، اونلارین گیزل‌تدیگی واقعیت‌لری علم عالمینه تقدیم ائده‌جکلر. بو گیزلین حقیقت‌لرین اوزه چیخماسی بیر سیرا آوروپا و روسیه عالیم‌لرینین، قوبوستان‌دان دانیشارکن گؤردوگو موز کیمی، بو فیکرینی قطعی‌لشدیره‌جک‌دیر کی، قدیم آذربایجان مدنیته‌ی ايله ایلام - سومثر مدنیته‌لری آراسیندا علاقه و یاخین‌لیق اولموش و بو یاخین‌لیق ایلام مدنیته‌یله واحدلیگه قدرایدی. بونا گؤره بعضی عالیم‌لر بئله دوشونورلرکی، سومثر و قدیم بین‌النهرین مدنیته‌ی قدیم آذربایجان‌دان اورایا گئتمیش‌دیر. مثلاً "کریستی ویلسن" آذربایجان اراضیسینده آپاریلیمیش علمی قازینتی ایشلری و اونلارین نتیجه‌لریندن بئله بیر سونوجا گلیمیش‌دیر. "اگر علمی اصول اوزره آذربایجاندا قازینتی ایشلری آپاریلسا، آشاغیداکی مسئله‌لر کشف اولاجاقدیر:

۱ - ایرانین باشقا نقطه‌لریندن کشف اولموش مدنیته‌ین ایلک قاتلاریندان داها قدیم‌راق مدنیته دؤور‌لری.

۲ - ایلکین مدنیته‌ین احتمالی باشلانقیجی و مبدأیی کی، بو نقطه‌نین داغلیق منطقه‌لریندن عراقدا اولان سومثر و آشور بوزقیرینا (جلگه‌سینه) یایلمیش‌دیر.

۳ - قدیم زامانین فلز اوزره‌رینده ایشله‌مه‌سی و داش ایشلری ایشیق‌لانیب آیدین اولاجاق و ائله مدرکلر اله‌گله‌جک‌دیر کی، بو گونه قدر مجهول و قارائلیق قالمیش صنعتین تدریجی تکاملو معین‌لشه‌جک‌دیر.

ھند -

آوروپايى خلقلار منطقه موزه گلمه سيندن اول (۱) غربى آذربايجاندا ايلك حكومت و مدنيت

تارىخ علمىنىڭ اينكىشافى گۆستەرىشى، ھند - آوروپايى دىللى خلقلار منطقه موزه گلمه سيندن ئىچە مەن ايل قاقاق آذربايجان اراضىسىنىڭ غربى داغلىق قىسمىنىڭ يوكسك علم، تىكلىك، مىتالوژى، صنعت، معمارلىق و هنرە مالك بىر خلق و مدنيتىنىڭ ايلك اوجاغى و بشىگى اولموشدور. سونرا گۆرە يىك كى، چاغداش شىمالى و جنوبى آذربايجان و ھمدان تورپاقلارنى قوتتى، لوللويى و اوتى ائللرى و خلقلارنىڭ وطنى و م.ق. اوچونجو مەن ايللىكىدن اونلارنى حكومت قوردوغو و مدنيت ياراتدىغى ديار اولموشدور.

تارىخى آراشديرمالارنى ئىنى موفقىتلىرى گۆستەرىشى، آذربايجاننىڭ اورمو گۆلۈنۈن گون چىخانى و ھمدان قىستلىرىندە ياشايب مدنيت قورموش قوتتى - لوللويلىردن قاقاق و اونلارلا عىنى زاماندا اورمو گۆلۈنۈن غرب قىسمىنىڭ، يەنى بو گونكو نغده و اوندان جنوب قىستلىرى، ھابىلە اورمو شەھرى، قورچىن قالاسى، سوماي، قوشچو گە دىگى، سالماس منطقەلىرى، خوى و اوندان شىمالى قىستلىرى، يەنى قەدىم "اولخو"، "نايىرى" اراضىسى و گىلزانلارنىڭ وطنى، باشقا سوزلە دىسك چاغداش ايران آذربايجاننىڭ غربى قىسمىنىڭ و يا خود زاقروس داغلارنىڭ شىمالى قىسمىنىڭ و بو سىرا داغلارلا "توروس" سىراداغلارنىڭ بىرلىشىدىگى داغلىق منطقەلەر ھەم ائو تىكىمك اوچون لازىم و گرک اولان آغاج، دىرك باخىمىندان اورمانلى، ھەم يىر آلتى معدن جەتەن، ھەمدە ياشايشا لازىم اولان ملايم اقليم، حيواندارلىق، اكىن چىلىك و يىمك مادەلرەننى الدە ائتمك شرايطىنىڭ ال وئرىشلى اولماسى باخىمىندان اولدوقچا مناسب، زىنگىن و گۆزل منطقە اولموشدور. بونا گۆرەدە ھەم بو تورپاقلاردا مەيدان گلمىش ايلك اينسانلار، ھەم سونرالار اورتا آسىيە، شىمالدان، دىرىند يولوايلە گلمىش مختلف ائل و سوي بىرلىشمەلىرى آخىنلارنىڭ ايرىلىپ قالمىش، ھەمدە، شەيد، ھامان اورتا آسىيە، گلمىش و تارىخە مەلۇم اولمايان خصوصى ائل، طايقا و سوي بىرلىشمەلىرى بو تورپاقلاردا اوزون عصرلەر بويى ياشايداراق، يوكسك سويىيەلى مدنيت، اينجە صنعت و خصوصىلە فلزايلە علاقەدار مىتالوژى صنعتى ساحەسىندە، ائلە جەدە معمارلىق، داش يونماق، شەھەر، ساراي، عبادتگە تىكىمك و سايرە ساحەلەردە، بوتون ياخىن شرق منطقەسىندە، شەھەر قازانىش و بو ساحەلەردە اونلارلا يول

گۆسترمیشلر.

ایران آذربایجانین غربی، زاقروس داغلارینین شمالی و توروس داغلارینین گون چيخان قسملتری، یعنی اورمو گۆلونون باتی، جنوبغرب و شمالغرب داغلیق منطقه لرینده یارانمیش بو مدنیت و اونون یارادانی ائل باره ده معلوماتی یالنیز سون زامانلار تاریخ علمیمیزین الدۀ اثندیگی تازا نایلتلردن بیلیریک. ایندی گۆرک بو مدنیت نئجه، نه سوییه ده، هانسی ائل و یا ائللر طرفیندن و هارالاردا میدانا گلیمیش، نه خصوصیتلره مالک اولموش و منطقه خلقلری مدنیتی و عمومیتله بشر مدنیتی نین اینکیشافیندا نه رولو اولموشدور.

□ □ □

□ غربی آذربایجانین طبیعتی و طبیعی ثروتی

بو گونکو اورمو شهری و اورمو گۆلونون غربی، جنوبغربی و شمالغرب قسملتری، یعنی زاقروس داغلارینین شمالی و بو داغلارین توروس داغلاریلا بیرلشدیگی داغلیق منطقه ان قدیم دؤورلردن و بوگون سیخ مئشلر، تیکینتی ایشلرینده تخته، دیرک، آغاج سوتون و سایره شکلینده گرک اولان ماتریاللاری الدۀ ائتمه گه منبع ساییلان اورمانلار و فایدالی سیخ مئشلر باخیمیندان اولدوقجا زنگین اولموشدور.

بو سببدن ده چوخ قدیم دؤورلردن بو ماتریاللار جهتدن یوخسول و اونلارا برک احتیاجی اولموش دجله بویو و دجله و فرات آراسی اراضیلرینده کی حکومتلر، دؤولتلر، سازای و عبادتگاهلار تیکدیرمک ایسته یین شاهلار و دؤولت باشچیلاری بو غربی آذربایجان منطقه سینۀ بنالی توجه ائتمیش و اورانی اؤزلرینه تابع و ال آلتی ائتمه گه جان آتمیشلار.

ایکی چای آراسی شاهلارینین، او جمله دن سومر و سایره شاهلارینین کتیبۀ و منبعلرینده "اره تته" و یا "آراتتا" آدلانمیش غربی آذربایجانین بو اورمانلی منطقه سینۀ الدۀ ساخلاماغا جان آتمالارینا داییر تاریخی فاکتلارا مراجعت ائتمه دن اؤل، بونودا قید ائدک کی، همین "اره تته" منطقه سی یئر آلتی معدنلر، داشلار، مرمر، چشیدلی فلزلر باخیمیندان دا اولدوقجا زنگین و نادیر تایی تاپیلان منطقه اولموشدور.

سومر لؤ و حه لریندن بیر سیرا افسانه لر زمانه میزه گلیب چاتمیش و اوخونوب اؤیره نیلمیشدیر. بونلاردان بیری اوروک شهر - دؤولتینین شاهی "انمرکر" و "اره تته" حاکمی داستانیدیر. بو داستاندا اوخویوروق کی، گونش آلالهی "اوتو" نون اوغلو آدلانان اوروک شهرینین شاهی "انمرکر" و یا "انمرکار" گونش آلاله یین قیزی، گویا اؤز باجیسی "مقدّس اینانا - Innaana" (کلمه ایکی قسمتدن عبارتدیر: ۱ - "این - Inn" ۲ - "آنا - ana") - دان خواهش ائده رک دئییر:

"قوی آراتتا (اره تته) اهالیسی "اوروک" اوچون گوموش و قیزیل حاضر لاسینلار، لاجورد داشی گنیر سینلر، قوی مقدّس "اوروک" شهری اوچون و "انشان" اوچون، سنین یاشادیغین یئر اوچون

قىمىتلى داشلار و خالص لاجورد گنيرسينلر، سنین مسكن ائتديگين يشرده "مقدّس گيپر" قايرسينلار بلكهده ارهته اهاليسى اونون داخلىنى اوستاليقلا قايرسينلار و من اوندا دعا و عبادت ائديم. قوی "ارهته" (آراتا) "اوروک" تسليم اولسون. قوی "ارهته" اهاليسى داشلاری داغلاردان آشاغی گتيريب منيم بۇيوك عبادتگاهيم و عظمتلى مزاريمي بناائتسينلر.^۱ اوروکون گونش آلاهی "اوتو"نون اوغلو "انمرکر"ين ايستکلری بير ائلچى واسطه سيله "ارهته" حاکمينه چاتديريلير.

اوروک شاهينين، گونش آلاهيئين دليله، "ارهته" شاهيندان ايسته ديگى، ساده دليله دئسك، اوندان عبارتديركى، او، "اوروک" شاهينا تسليم اولسون و "ارهته" ده اولان تيکيتتى ماتريال لاريني، ائله جهده داش يونان، معمار و اوستا صنعتکاريني اونون اختياريندا قويسون، تا اونلار اوروک شاهی اوچون سارای، عبادتگاه و سايره تيكسينلر. "ارهته" حاکمی اوروک شاهينين طلبلرينی رد ائدير و چاپار واسطه سيله اونا بئله جواب گؤنده رير:

"من هامان حکمرانام کی، تمیز الله لایقم، بوتون گۆی قانونلارینین آلاهی، "مقدّس اینانا" منی گۆی قانونلاری اۆلکه سی "ارهته" یه گؤندرمیشدیر، تا داغلیق منطقه نین دروازالارینی محکم ائدم. نجه یانی "ارهته" اوروکا تسليم اولسون؟! اونا دئنه: "ارهته" اوروکا تسليم اولمايا جاقدير."^۲ دئمک "ارهته" شاهی اوروکا تسليم اولمور. باشقا بير سومثر لؤوحه سیندن معلوم اولورکی، "ارهته" شاهی اینسو کوش سیرانا اؤز خصوصی چاپارینی اوروک شاهی انمرکرین یانینا گؤنده ریب، اونو دؤیوشه چاغیریر و اوندان طلب ائدیرکی، گونش آلاهيئين باجیسی "اینانا"نی "ارهته" یه گؤندرسین و "ارهته" حکومیتینی رسمیتله تانیسین. اوروک شاهی ارهته شاهينين بو طلبلرینی رد ائنده رک، بیلدیریرکی، اینانا "اورک" دا قالاچاق و گرک "ارهته" اوروکا تابع اولسون. "ارهته" شاهی اینسو کوش سیرانا وزیرلری و آغ ساققاللاری ایله مصلحتله شیر و تابع اولمور. سومثر لؤوحه لرینده "ارهته" ایله ایلگیلی بیر لؤوحه ده واردیر، اودا "لوکال باند" و "هوروم" داغی افسانه سیدیرکی، خلاصه سی بوندان عبارتدیر:

«اوروک شاهی انمرکر» "ارهته" نی تابع ائتمک و اوروک شهرینده "اینانا" عبادتگاهی و شاهلیق سارایینی تیکدیرمه گه لازیم اولان آغاج و داش ماتریال لارینی الله ائتمک اوچون، "لوکال باند" ایله یئددی نفر پهلوانی "ارهته" یه گؤنده ریر، یولدا "هوروم" داغیندا "لوکال باند" خسته لهر و یولداشلاری اونو اوردا بوراخیب، یانینا یتمک قویارق گئدیرلر، قایداندا، ساغالان لوکال باندادا اونلارا قوشو اوب قایدیر.»

*

۱ - میراث فرهنگی. اوچونجو ایل. سای ۵. بهار ۱۳۷۱. ص. ۴۶.

۲ - یئنه اورادا، ص ۴۷.

افسانه و دینی مسئله لرله قاریشیق اولسادا، سومثرلرین بو افسانه یه بنزر اسکی تاریخی حادثه لرینده اوروک و اونون کیمی بین النهرین شهر - دؤولترلرینن احتیاجلاری و بو احتیاجلاری تأمین ائتمک اوچون "اره تته" اراضی سینه صاحب اولماغا چالیشمالاری قطعی و شبیه سیز بیر تاریخی فاکتدیر، چونکی بو شهرلرین لازیمی ماتریال لاری یوخایدی و سارای و عبادتگاه تیکمک اوچون اونلاری الده ائتمه گه مجبورایدیلر. بئله ایسه، بس بو "اره تته" هارادایدی و هانسی طرفده یئرله شیردی؟

مختلف منبعلر و عالیملرین آراشدیرمالاری گؤسته ریر کی، "اره تته" بو گونکو سالماسین غربی زاقروس داغلاری و اورانین غربی بؤیوک زاب چاینین سرچشمه توتدوغو اراضی، اورمو گؤل و اورمو شهرینین غربی اراضیسی "توروس" داغلاریلا زاقروس داغلارینین قووشدوغو یئرلر اولموشدورکی، سونرالار "ناییری" اراضیسی و "گیلزان" ائللری یاشایان یئرلر، یعنی وان - اورمو گؤل لری آراسیندا اولان اراضی ایدی.

"س. ن. کامثر" ین فیکرینجه انمرکرین "اره تته" نی تابع ائتمه گه چالیشماسی ایکینجی سارقونون م. ق. ۷۱۴ - نجوایله "ناییری" نی، هامان "اره تته" اراضی سینی توتماسیندان ۲۰۰۰ ایل قاباق اولموشدور. دئمک، م. ق. ۲۷۱۴ - نجوایلردن، یعنی م. ق. اوچونجو مین ایلیگی اؤلرینده ایکی دجله و فرات چایلاری آراسی شاهلاری، لازیمی تیکینتی ماتریال لاری و قیمتلی فلز الده ائتمک اوچون بو ماتریال لارین اوجاغی و منبعی اولموش "اره تته" اؤلکه سینه، بو گونکو اورمو گؤلونون غربی، شمال غربی و جنوب غربی و سالماسین غربی تورپاقلارینا صاحب اولماغا چالیشمیشلار.

فیکریمیزجه بین النهرین شاهلارینین اره تته نی الده ائتمه گه چالیشمالاری "کامثر" ین گؤستریدیکیندن تقریباً مین ایل داها اؤللر، یعنی م. ق. دؤرد مین ایل اؤللردن باشلانمیشدیر. سومثر حکومتی، اککدر دؤولتی و ایکی چای آراسی باشقا شهر - دؤولترلرینن تیکینتی ماتریال لاری : آغاج، داش و فلزلره اولان احتیاجی سونرالاردا بو حکومتلرین باشچیلارینین اره تته یه ال تاپماق و اورادان ماتریال الده ائتمه گه جان آتمالارینا سبب اولموشدور.

مثلاً ایکی چای آراسی "لافاش" شهر - دؤولتی شاهی اولموش قودئا [م. ق. ۲۲۲۰] "گیرسو" عبادتگاهینن تیکدیرمک اوچون بئله حرکت ائتمیشدیر: "او زامان قودئانین اوزو سیدر داغینین (سیدر آغاج آدیدر. م.) آراسینا ائله بیر یول آچدی کی، اوندان قاباق هئچ بیر اینسان بئله ائتمه میش ایدی. قریبه بالتالارلا سیدر آغاجلارینی بیخدی و سونرا آغاجلارین گؤده لرینی بیر - بیرینه باغلایب، چایا آتدی. باخدیقدا چایلاری سیدر داغلاری ایله دولو سیدرلر و قارا آغاج داغلاری ایله دولو قارا آغاجلا دولو گؤروردون کی، بؤیوک گؤده لی ایلان کیمی بوزقیرا دوغرو اوزوردو." ^۱

دئمك، ايكي چاي آراسى "لاقاش" شهر - دؤولتى شاهی "قودئا" سیدر مئشەلىكلرى اولان "اره-تته" تورپاقلارینا، تیکمیتی مائتریالی اوچون هجوم ائتمیش و لازیمی اولان آغاجلاری کسدریب، تمیزله دیکدن سونرا، اوللاری "لاقاش" آبارماق اوچون، اوجوز داشیت و سیله سی اولان دجله چاییندان استفاده ائتمیش و بواش اوچون آغاجلاری بیرى - بیرینه باغلایارق، سویا بوراخمیش و "لاقاش" شهرینده اوللاری سودان توتمودشور.

بورادان بئله نتیجه چىخارتماق اولارکی، لوکال باندا و دوستلاری، سیدر آغاجی گتیرمک اوچون، اوروکدان - ايكي چاي آراسیندان، دجله چایی کناريله، تانیدیقلاری و اولدن معلوم اولان یوللارلا شمالا دوغرو حرکت ائتمیش و دجله یه قوشان بویوک زاب چایی کنارلاری ایله شرقه طرف دؤنموش و بو چایین قوللارینی ایزله یرک، "اره-تته" نین سیدر مئشەلری، یعنی بو گونکو سالماسین غریبنده یئرله شن سیخ سیدر آغاجی مئشەلرینه چاتمیش و سیدر آغاجلاریندان ایسته دیکلری قدر کسبب سویا بوراخاندان سونرا قاییتیمیشلار.

چاغداش تاریخچی عالیم و سیاحلاردان "دیکسون" همین سیدر مئشەلرینی گزیب گؤرموش و اوللاری بئله تصویر ائتمیشدیر:

«ایران و ترکیه سرحدلرینین سیرا داغلاریندا کمرینده اوخشیان یاشیل مئشەلر، دهرین دره لر و یقارلی ذیره لر آراسیندا گۆزل منظره یارادیر و تپه لرین یاماجلاری و سالداشلارین قارشیسیندا کی کندلر گۆیرچینلرین یووالارینا بنزه ییر.»^۱

قید ائتمک ماراقلیدیر کی، بو گونده سیبیره کسيلمیش اورمان آغاجلارینی صنایع مرکز لرینه داشیماق اوچون وولقا، "تاودا" و سایره منطقه چایلاریندان استفاده اولونور، حتى سیبیره قیش فصلی، چایلارین دوندوغو زامانلار، اورمان آغاجلارینی کسبب، آریدیب، دیغیرلادارق چای کنارلارینا آپاریب، توپلایار و یاز گلنده، چایلارین بوزو آپیلیب آخان زامان اوللاری سویا بوراخار و ایسته دیکلری صنایع مرکزینده سودان توتارلار. سطرلرین مؤلفی حزب توده و آذربایجان دئموکرات فرقه سی رهبرلرینین گۆستهریشیله کومونیستلرین سیبیر زندانلاریندا اولان زمانلار بو ایشلرده چوخ ایشله میشدیر.

ایکی چای آراسی شاهلاریندان "نارام سین [م.ق. ۲۱۹۶ - ۲۲۶۰] بیر حربی یوروشوندن سۆز آچارکن یازمیشدیر:

"من ایلام تورپاقلارینی "پاراختش"، "سوبارتو" یا - سیدر اورمانلارینا قدر فتح ائتدیم."^۲
دۆرد مین ایل قاباق بیر سومر قیزی او منطقه نی، او جمله دن "حکاری" نی اۆز آناسینا بئله تصویر ائتمیشیدیر:

* ۱ - بننه اورادا.

۲ - بننه اورادا.

"سیدر آغاچلاری ایله قورونان اۆلكه، گون اورتا چاغیندا پارلایان اولدوزدور. اورا او سولارین باشلانقیجی دیرکی، چۆلدن ان گۆزل کاناللاری و داغلیق یئرلرده ان گۆزل ماراللاری ایچیردیر".^۱

دجله چایی ایکی چای آراسی خلقلری و دۆولتلیرینین تجارت اوچوندن اؤنملی داشیت واسطه لریندن اولموشدور، حتّی بو خلقلر و حکومتلر کانال قازماقلا هم چای سویوندان اکیئلری سولاماق، همده حمل و نقل و اوجوز داشیت اوچون داها آرتیق استفاده ائتمیشلر. قدیم تاریخ متخصصی "ساموئیل کریمتر" لوکال باندا "داستانینی تجارت باخیمیندن آراشدیراراق یازمیشدیر: "انمرکر و ارهته لؤوحه سینین ۱۴۸ - ۱۴۹ - نجو سطرلرینده "میشمش" (کاهینلر صنفینن آدی ایدی. م.) غرورلا اؤز ایشلری و اّعالاریندن دانیشارکن "اریدو"دا [شهر آدی. م.] بیر کانالی قازماغینی خاطرلادیب دئییرکی: "اوروک اهاالیسی اؤز ثروتلرینی "ارهته" اسکله سینده لنگر سالمیش قایقلار واسطه سیله "اریدو" یا کئچیردیب آپاردیلار".^۲

بو او دئمکدیرکی، او زامانلار ارهته ایله اوروک شهری آراسیندا تجارت کاناللار و چایلار واسطه سیله اولار و یوک قایقلاریندن امتعه داشیماق اوچون استفاده اولاردی.

چایلار، اونلارین سولاری، کاناللاری و سایره سیندن اولان بو قدر استفاده نتیجه سینده، طبیعی اولاراق، مقدّس شئیلر کیمی، او دؤورون دینی دعا لاری و وردلری و سایره سینده عکس اولوب اؤزونه خاص یئر ائتمه لی ایدی.

داها سونرالار، سومر و ایکی چای آراسی شهر - دؤولتلیریندن سونرا، باش کندلری دجله کناریندا یئرلشمیش آسوریلرده شهر، ساری، عبادتگاه، حربی قالالار و سایره تیکدیرمک اوچون "ارهته" نین تیکیتی ماتریال لاری و چئشیدلی فلزلیریندن گئنیش یارارلانمیشلار. آسوری تاریخیندن ایلک دفعه بیرینجی توکولتی نینورتا [م.ق. ۱۲۱۸ - ۱۲۵۵] "ارهته" دن آسوری شهرینه دیرکلر و سونولار آپاراراق ساری تیکدیرمیشدیر.

میلیتاریست و غارتگر آسوری ایمپراتورلوغو بیرینجی توکولتی نینورتا زامانیندن ایکینجی سارقون زامانینا قدر [م.ق. ۷۰۵ - ۷۲۲] بئش یوز ایلدن آرتیق وان، اورمو گؤل و اطراف، ماننا و ماد تورپاقلارینا باسقینلار، هجوملار ائتمیش، ساییسیر - حسابسیز چئشیدلی مادی غنیملر، بنا تیکمک اوچون چوخلو آغاچ، دیرهک، قیزیل، گوموش، مس، تونج قابلار، لاجورد و آپارمیشلار. اونلار اورمو گؤلونون غریبنده یئرلشمیش "ناییری"، "سوبارتو" (شبهه سیز سائر، سوبار سؤزونون یارانمیشدیر) و سالماسین غربی داغلیق و ثروته دولو منطقه لرینی چالیب، چاپیب آپارمیشلار و بوندان علاوه بو یئرلرین هنر و اینجه صنعت اوجاقلاریندا، مکتبلرینده تربیت اولوب یئتیشمیش صنعتکارلار، هنرمندلر، معمارلار، داش و هیئکل یونان اوستالار، فلز متخصصلری و سایره نی اؤز

* ۱ - یئنه اورادا.

۲ - یئنه ده اورادا.

وطنيلىرىدىن زورلايىرىپ، قولو باغلىق اسورى شىهرلىرىنە آپارمىش و اونلار سارايىلار، بناىلار، عبادىتگاھلار، حربى قالالار و سايرە تىكىدىرمىشلر. بو ايشلىرى بوتون اسورى شاھلارى، او جملەدن بششىنچى شامشى آداد، ملکہ سئىرامس، اوچونجو تىقلت پىلەسر و نهايت ايکىنچى سارقون تام و حشى ليکله گۇرموشلر.

ايکىنچى سارقون م.ق. ۷۱۴ - نجو ایلده ماننا اراضيسينه هجوم ائديپ، چاليپ، چاپيب، اوشکايا (اوسکو)، تبريز (تامراکيس)، بوتون گوئى و مرند ماحاللاريني يانديريب، ياخيپ، ويران ائتديکدن، بو گونکو سالماسين غرينده اورارتولارين تىكىدىردىکلرى بۇيوک مدنيت مرکزي اولموش "اولخو" شىهرى و "ساردورى خوردا" قالاسيني تورپاقلا بير ائتديکدن سونرا، بو ثروئلى يئرلردن، خصوصيله تامراکيس و اولخودان الله ائتديگى سايسيز - حسابسيز ثروت، چوخلو آت، مال - قارا و اسيرلر آپاردى. هامان ايل ايکىنچى سارقون بير داها وان گۇلوايله اورمو گۇلو آراسينداكى اراضيه، قديم "اره-تته" يه و اورادا يئرلشمىش اورارتولارين مقدس شىهرى "موساسير"ه هجوم ائدەرک، اورانى تالاييب، غارت ائتدى.

سارقون بو هجوموايله ايلگىلى قيد ائتمىشدىرکى، حربى يوروشو خطى اوزه رينده اولان سيدر - Hasuru اورمانلارى آغاجلاريني کسدىرمىشدىر. "سارقون" اورارتو اۆلکە سینه غلبه چالديقدان سونرا، اورادا مالى نظارتچيلر قويمودورکى، اونلاردان ايکىسى نين هر بيرى ۵۰۰ بۇيوک آغاجى، ديره گى اسوريلره گۇندردىگىندن معلومات وئره رک، مکتوبلاريندا خصوصيله تأکيد ائدىرکى، بۇيوک دىرکلرى چاي يولوايله گۇندرمىشدىر.^۱

دئمک، بو گونکو ايران آذربايجانى نين غربى قسمتلىرى، يعنى زاقروس داغلارى ايله توروس داغلاريني بيرى - بيرينه قووشدوغو داغلىق منطقه لرى، خصوصيله وان و اورمو گۇللرى آراسينداكى اراضى قديم دؤرلردن اورمانلىق و تىكىنتى يه لازيم و گرک اولان قيمتلى و گۇزل چينار، قارا آغاج و سايرە آغاجلارلا اورتولو اولموش و بو سببىدن ده بو اراضى دجله و فرات چايلارى آراسى اراضيسينده تشکيل تاپمىش دؤولترلر، حکومتلر و شىهر دؤولتلىرى باشچىلاريني دقتىنى اؤزونه جلب ائتمىش و اونلار بو اراضيني توتماق، اؤزلىرىنە تابع ائتمکله اورانين طبعى ثروتىنى تالاماغا چالشمىشلار، اونا گؤره کى، فرات ايله دجله چايلارى آراسى منبىت اراضيه مالک، اکين چىلىک و باغدارليغا مناسب و يارارلى اولسادا، اورادا تىكىنتى دردينه ده ين اورمان آغاجلارى و اورمانلار يوخ ايدى. بوندان علاوه هم "اره-تته" منطقه سينين اورمانلارينداكى آغاجلار محکم، دايانا جاقلى، دوز و بول ايدى، هم بو منطقه بابيل و بابيلين شىهر - دؤولتلىرى اراضيلرىنە نسبتاً ياخين، همده تىكىنتى، سارايلار و عبادىتگاھلارين تىكىلمە سینه گرک اولان چوخلو ماتىريال لارين مقصده چاتدىرماسى اوچون دجله چاينيدان استفاده ائتمکله زحمت و مخارج از لازيم اولوردو. □ □ □

اره‌تته^۱ نین یئر آلتی - معدن و داش ثروتی

آذربایجانین او زمانلار مئشه‌ایله اؤرتولو اولموش بو زاقروس و توروس داغلارینین بیرلشدیگی منطقه و قسماً اونون غربی، یعنی وان و اورمو گؤللری آراسینداکی اراضینین همده یئر آلتی اولدوقجا چئشیدلی فلزلر، قیمتلی داش، مرمر و سایره معدنلره اولدوقجا زنگین و دولوایدی. چوخلو متخصص و آوروپا عالیملری بو منطقه‌ده آپاردیقلاری تدقیقاتلاردان سونرا گؤستریشلرکی، بو داغلیق منطقه مختلف فلزلر جهتدن دونیانین ان ثروتلی منطقه‌لریندیر. آوروپا عالیملرینین "اره‌تته" منطقه‌سینین یئر آلتی ثروتینه دقتینی جلب ائدن عامیللردن بیرینجیسی هامان گؤستریدیگیمیز سؤمرا افسانه‌لرینده اولان مئثال و فلزلره ایلگیلی مسئله‌لردیر. پروفئسور "ساموئیل کریمر" بو باره‌ده یازمیشدیر:

"لؤوچه‌لرین متلرینین گؤستریدیگی کیمی، "اره‌تته" نین اقتصادی ثروتی قیزیل، گوموش، مس، چئشیدلی داشلار اولموشدور و اورا فلزایله چالیشانلار، صنعتکارلار، ماهر داش یونانلار، معمارلار و عبادتگاه تیکنلرین مرکزی کیمی تانینمیشدیر. بونا گؤره‌دیر کی، داشسیز و مئتالسیز اراضیده یاشایان و مهارتلی اوستالاری اولمایان اوروک حکمرانلاری همیشه "اره‌تته"یه حاکم اولماق آرزوسوندا ایدیلر."^۱

غربی آذربایجانین معدن و داش ثروتی سون زمانلار تامامیله بللی اولموش و دؤولت اونلاری اویرنمه‌گه باشلامیشدیر، حتّی معلوم اولموشدورکی، اورمو منطقه‌سینده اولدوقجا قیمتلی "تیتان" معدنی واردیر.^۲

چئشیدلی معدنلر و فلزلره زنگین اولموش بو "اره‌تته" منطقه‌سینده یاشامیش خلق، همین طبیعی ثروتله ایلگیلی و اونو چئشیدلی یوللار واسطه‌لرله الده ائتمکده، چوخ قدیم دؤورولردن، م.ق. ۳ و ۴ - نجو مین ایللیکلردن بئله فلزلری طبیعتدن چبخارتماق، اونلارین اوزه‌رینده فیکیرله‌شیب، چالیشماق، اونلاردان چئشیدلی حیات و سایطی، بزک و زینت شیملری دوزلتمک تکنیکاسیندا، بوتون منطقه خلقلرینین هامیسیندان، حتّی سومرلر کیمی اولدوقجا ایره‌لیله‌میش و مدنیّتجه اینکیشاف ائتمیش خلقلردن خیلی قاباق ایدیلر.

مئشه ماتریال لاریندان علاوه بیرده همین چئشیدلی مئثال، داشلار و مترقی تکنیک واسطه‌سیله فلزلردن مختلف وسایط یاراتماق مسئله‌سی ایکی چای آراسی حکمرانلارینین دقتی نین "اره‌تته"یه جلب اولماسینا سبب اولموشدور. پروفئسور "لئو اوپنهایم" بو باره‌ده یازمیشدیر:

۱ - میراث فرهنگی، اوچونجو ایل، بشینجی سای، ۱۳۷۰، ص ۵۱.

۲ - باخ: "احرار" قرئی، سای ۶۲، تاریخ ۱۳۷۳/۳/۳، ص ۲.

"لوقال باندا" قهرمانلىق داستانينا توجه ائتمككە معلوم اولوركى، "ارهتته" اراضيسى (ايرانين غربى) م.ق. اوچونجو مين ايللىكده، تئكتولوژى جهتدن سومئردن داها ايرهلى ايدى، بونا گۆرهده سومئر شاهلارى نه تكجه "ارهتته" نين معدنى ماددهلىرى و توليد ائتديكلرينى داشييب اوروكا آپاريديلار، بلكه ارهتته نين اوستالارى، فلز اوزه رينده چالیشانلارى، داش يونانلارى و حتى اونلارين قالييلارى و مودللرينى ده اوروكا آپاريديلار.^۱

دئمك، بحث ائتديگيميز قديم دؤورلرده بو گونكو ايران آذربايجانى نين غربى قسمتى اولان داغليق منطقه لرى، اوزامانلار سومئر لؤو حله رينده "ارهتته" آدلانميش منطقه لر هم اورمان منابعى، هم الوان فلز معدنلرى، همده تئكتولوژى جهتدن ياخين شرق منطقه سينده بيرينجى يئر توتوموشدور. بونا گۆرهده آقاي فيروز منصورى يازميشدير:

"انمرکز زامانى (میلاددان ۲۴۰۰ ایل قابق) تکجه ايران دئييل، بلكه قونشو اولکه لرده اورمو گؤل و منطقه سيندن باشقا، ائله بير اراضى تاپيلماسى، بو قدر طبيعى منبعلىر و آلاهل و ئرميش نعمتلىرى اولموش اولسون و چئشيدلى آغاجلار و جور به جور داشلار باخيميدان، خصوصيله لاجورد داشى، قيزيل، گوموش، مس، قورشون و سايره قيمتلى فلزلر جهتدن ثروتملى اولدوغوندا، هجوم ائدنلرين طاماح و آج گۆزلولوگو اوخونا هدف اولسون."^۲

تاريخچى عالميم "م. وان لون" ايکينجى سارقونون م.ق. ۷۱۴ - نجو ايلده موساسيره هجوم و اورادان آپارديغى غنيمت و باجلاردا دانىشارکن يازميشدير:

"ايکينجى سارقونون موساسيردن آشورا آپارديغى شئيلر و مس وسايط او دؤورون ان بؤيوک مس رقمينى نشان وئرير. پيئوتروفسكى نين يازديغينا گۆره ۳۶۰۰ تالنت (هر تالنت ۲۶ كيلوقرام) و بئله درک اولونوركى، آدى چکيلن فلز بو منطقه ده بوللوجا اله گلر و خلق اوندان استفاده ائدردي."^۳ بوتون بو ميسلر آذربايجان معدنلريندن استخراج اولوردو.^۴

بئله ليکله "ارهتته" منطقه سى، داها دوغروسو جنوبى آذربايجانين غربى داغليق منطقه لرى چئشيدلى فلزلر ياتاغي باخيميدان، هم حيات و توليد آلتلىرى دؤزلمك، همده بزک و زينت وسايطى توليد ائتمك اوچون لازيم و گرەك اولان اولدوقچا چئشيدلى فلزلر: قيزيل، گوموش، دمير، مس، قالاي، قورشون، لاجورد و سايره جهتدن اوقدر زنگين اولموش و بو فلزلر بو اراضيده او قدر بول و چوخ الده ائديلميش و خلق داخلىنده ياييلميش و تانينميش ايدىكى، هوررى مثالست و فلزكارلارى بو فلزلردن الوان شئيلر دوزلمكده او قدر اوستا، ماهر، عالميم و باجاريقلى ايديلركى، اونلارين شهره تى بوتون منطقه خلقلرى و حكومتلى داخلىنده ياييلميش و اونلارين دقتينى اؤزونه

* ۱ - يئنه اورادا.

۲ - يئنه اورادا.

۳ - ميراث فرهنگى، اوچونجو ايل، بنشينجى ساي، ۱۳۷۱، ص ۵۳.

۴ - باخ: يئنه اورايا.

جلب ائتمیش ایدی و نتیجه‌ده میلیتاریست و غارتگر منطقه شاهلاری آذربایجانین بو ماتریاللاری و اوستالارینی زورلا، غارت، تالان و اسیر ائدی، آپارماقلا اولنلارایه لنمک ایسته میش و بو ایشی داییمی لشدیرمک اوچون او حکومتلر آذربایجان اراضیسینه آردیجیل شکیلده هجوملار ائتمیش و نتیجه‌ده هم بو اؤلکه‌نین سونسوز فلز و اورمان ماتریاللارینی تالاییب آپارمیش، همده هورریلر و عمومیتله بو یئرلرده یاشامیش خلقلرین گوجلو دؤولت یاراتماغینین قاباغینی آلمیشلار.

فلز معدنی و اورمان ماتریالیندان علاوه غربی آذربایجان سارای، عبادتگاه، قصر، حربی قالا، شهر و سایره تیکمک اوچون ان ضروری و لازیم اولان چئشیدلی داش، مرمر و الوان رنگلی داش ماتریالی باخیمیندان اولدوقجا دؤولتلی، زنگین و ثروتمندی. بو منطقه‌نین وولقان نتیجه‌سینده یارانمیش داغلار، یاماجلار، سیلدیریم قایالار و نئچه کیلومتر اوزونلوغوندا اولان سال داشلاری هم چئشیدلی مثاللار جهتن، همده تیکیتمی دردینه دهین مختلف رنگلی محکم داشلار، آغ، قارا، قیرمیزی، الوان مرمر و سرت داشلار باخیمیندان دولو و زنگین دیر.

دجله و فرات چایلاری آراسی تورپاقلاری بئله تیکیتمی ماتریال لاری باخیمیندان تامامیله بوش و کاسیب ایدیسه، بو یئرلرین شاهلاری، حاکم دایره‌لری و اعیان - اشرافلاری، جاه - جلال و طنطنه اسیری اولاراق، تیکدیرمک ایسته‌دیکلری سارایلار، عبادتگاهلار، قصرلر و عظمتلی بنالارین داش، اؤزوده زینتلی و الوان داش ماتریاللارینی یاخین و ال چاتار یئرلردن یالینز آذربایجانین غربینده، دجله چایینین اؤنملی قوللاریندان اولان بؤیوک زاب چایینین باشلانیدیغی، سرچشمه توتدوغو داغلیق، اورمانلیق منطقه‌لرده تاپیر و بورادان اؤز احتیاجلارینی تأمین ائدیردیلر.

تالانچی و غارتگر بین‌النهرین شاهلاری و حاکمه هیأتینین دقتینی محض بو ماتریاللارین بول اولدوغو "اره‌تته" - غربی آذربایجان اراضیسی جلب ائدیردی.

احتمال و ثرمک اولارکی، بو معدن، اورمان و داش ماتریاللارینی الده ائتمک اوچون ایکی چای آراسی حکومتلری طرفیندن غربی آذربایجانا اوزون عصرلر بویو اولموش هجوملار بو یئرلرین اصیل و ایلک ساکنلری اولموش هورریلرین بؤیوک حیصه‌سینین م.ق. ۲۴۰۰ - نجو ایللرده بو اراضیدن کؤچمه‌سینه سبب اولموشدور. سونرا بو بارده‌ده دانیشاجاییق.

دجله و فرات چایلاری آراسی حکومتلرین تیکیتمی ایشلرینین زینت و بزه‌گینه گرهک اولان اؤنملی داشلاردان بیریده لاجورد داشی اولموشدور. ایران دؤولتینین زمین‌شیناسلیق اداره‌سی آذربایجانین مختلف داشلارینی تانیماق اوچون خصوصی خریطه چاپ ائتمیشدیر.

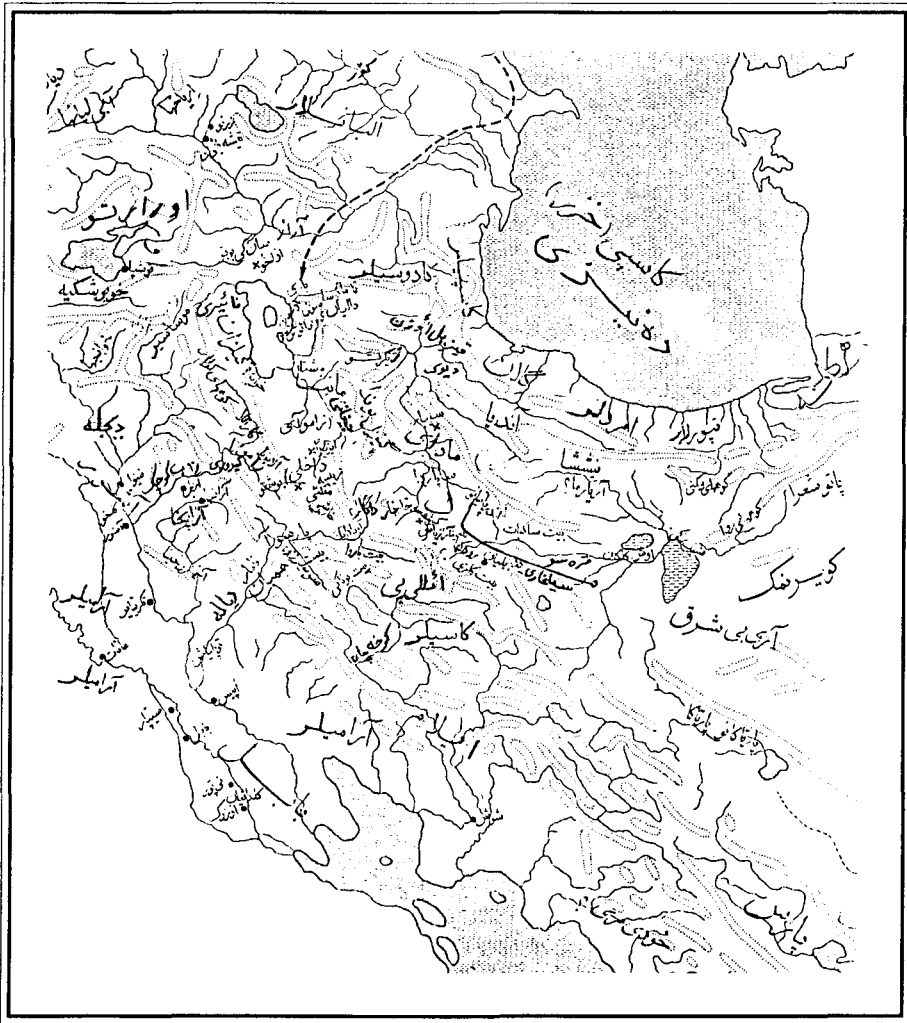
آقای فیروز منصوری غربی آذربایجانین داشلاری باره‌ده یازمیشدیر:

"بین‌النهرین خلقینین احتیاجی اولموش اؤنملی ماده‌لردن بیریده بنا تیکمک و زینت داشلاری، خصوصیه لاجورد داشی اولموشدور.^۱

*

آذربایجانین غربی داغلاری، اورمو گؤلونون غربی، سالماس و قوشچو گه دیگی منطقه سی چوخ اوللردن مختلف داشلار باخیمیندان آوروپا و آمریکا عالیملری و سیاحلارینین نظر دقتینی اؤزونه چکمیشدیر. آمریکالی تبلیغاتچی "ج. پثرکینز" و اینگیلیس عالیم "و. آیتنس وئرت" اؤز سفرنامه لرینده سالماسین "سوما" منطقه سی و "قوشچو" گدیگینین داشلاری و گؤزل سال قایالاریندان یازمیشلار.

سالماسلا اورمو آراسینداکی قوشچو گه دیگی، سوما، "آغریوان" داغلیق منطقه سی یئرلرینی "و.لیفتوس" داها دهرین و اطرافلی گزیب، تحقیق ائتمیش و او منطقه نین چئشیدلی داشلاری باره ده

[ش - ۲۱] یاخین شرقین شرقی قسیمی م.ق. || مین ایلیگین سونلاری

و || مین ایلیگین ایلک یوزایلیک لرینده

اطرافلی، گئیش و طنطنه‌لی شکیلده قلم چالمیشدیر.

آقای فیروز منصوری "میراث فرهنگی مجله‌سینین ۱۳۷۰ - نجی ایل بشینجی سایینداکی مقاله‌سینده لیفتوسون بو منطقه‌ده گؤسترده‌گی مختلف داشلارا اشاره ائده‌رک یازمیشدیر:

"لیفتوسون طنطنه‌لی یازیسی اونون سالماسین "آغریوان" داغلیق یئرلرینین میثلسیز چشیدلی داشلارینین تعجب‌لندیرجی دورومونو گؤرمه‌سیله ایلگیلی اولموشدور او "سومای" منطقه‌سیندن "قورچین" قالاسینا قدر اونلاری آراشدیرمیش و آشاغیداکی داشلار حاقیندا قلم چالمیشدیر: بازالت، منتظم بازالت سوتونلاری، لوسیت بولورلاری، میکاشیستلر، اولدوقجا بؤیوک سوماق و قیرانیت داشلاری، قینایس و سئربانتین، آندزیت، کوارتزیل قوم داشلار، کونقلومئرا، "هورنلند"ین بیر - بیرینه قاریشیق معدنلری، میکا، فئلدسپار و اونلارین تعجب‌لندیرجی ده‌یشیک‌لیکلر و ترکیبلری، کول رنگی سینیتلر، چشیدلی مرمرلر و تراوئرتلر، فئلدسپات، قیرمیزی ژاسپ، اوپال، بلور کوارتز، میکا قرانیت، قابرو و دولومیت داشلاری، نئچه رنگلی پروکسنلی قیرانولیتلر، خصوصیه اون

کیلومتردهن آرتیق گئیشلیکده اولان بازالت و دیوریت داشلاری و سایره وولقاندان یارانانلار".
دئمک، آذربایجان اورمان، چشیدلی مثاللار جهندن زنگین اولدوغو کیمی، مختلف وولقان داشلاری ایلده زنگیندیر، نئچه کی باکی منطقه‌سی تیکیتمی ایشلرینده چوخ ایشله‌ن و اوجوز باشا گلن چؤکونتو (رسوبی) داشلار جهندن اولدوقجا زنگیندیر.

□ □ □

هورریلر - غربی آذربایجانین بو اسکی مدنیتینی یارادانلار

یوخاریدا گؤردوک کی م.ق. ۳ و ۴ - نجو مین ایللیکلرده بو گونکو ایران آذربایجانین غربی داغلیق منطقه‌لری، زاقروس داغلارینین شمالی و توروس داغلارینین اونلارا قووشان منطقه‌سی اولموش "اره‌ته" و یا "آراتتا" اراضیسی هم داش و اورمان ماتریالی، هم یئر آلتی معدن جهندن زنگین اولموش، همده او تورپاقلاردا یاشایان خلق صنعتکار، اوستا، تئکنیک و تئکنولوژی‌ده منطقه‌ده بیرینجی یئر توتموش و اؤزلرینه خاص حکومت، دؤولت، اوردو و تشکیلاتلاری، قانون و اجتماعی اؤزللیکلری اولموشدور و اونلار ایکی جای آراسی دؤولتلر، حکومتلر و اونلارین باشچیلارینین قارشیسندا مقاومت گؤسته‌ره‌رک، اونلارا تابع اولمامیشلار. عجب! بو خلق و یا خلقلر کیم و یا کیملر اولموشلار؟

کئچمیش بؤلوملرین خصوصی حیصه‌سینده "هورریلر" باره‌ده معین قدر دانشمیشیق و اورادان بیلیریک کی، اونلار م.ق. اوچ و ایکینجی مین ایللیکلرده بو گونکو اورمو گؤلونون غربی و جنوبغربی، وان و اورمو گؤللری آراسیندا، یعنی هامان "اره‌ته" و "ناییری" اراضیسینده و اورادان

غرب طرفلرده، بوگونكو تركيه - عراق و تركيه - سوريه سرحدلرى حدودلاريندا ياشاميش، حكومت قورموش و يوكسك هنر و صنعتە مالك اولموشلار.

دئمك، هورريلر م.ق. اوچونجو و شايدە دەردونجو مين ايلليكدن بوگونكو جنوبي آذربايجانين غربى داغليق منطقهلرينده، زاقروس داغلارينين شرقى و قسماً غربيينده، توروس داغلارينين زاقروسا قووشدوغو يثردە ياشاميش و آذربايجانين بىرىنچى خلقلريندن، مدنيت، حكومت و دؤولت ياردانلاريندان اولموشلار.

بو گونه قدر تاريخە معلوم اولان بو ايلك حكومتدركى، ان قديم زامانلاردا آذربايجان اراضييسينده يارانميشدير. بو حكومتين وارليغي، اراضيىسى، حكمرانلار و حاكم دايرهلرى بارەدە هەلىك معلومات وئرن منبع اسكى سومئر داستانلارى و افسانەلريدير. بو داستانلار افسانە كيمى نظره گلەسە و اسكى دينى تصورلرله قارشىق اولسالاردا، اونلاردا اولان "قودئا" كيمى تاريخى شخصيتلر، بين النهرين دە تيكييتى ماتريالى اولان مئشلەر، داش، مرمرلر، لاجورد و مئثال معدنلرينين اولماماسى و بوگونكو غربى آذربايجان و اورمو گؤل، سالماس و اورمو شهرينين غربى اولان زاقروس داغلارينين بو ماترياللارلا زنگين اولماسى فاكلتارى بيزە اساس وئيركى، همين سومئر افسانە و داستانلارينداكى حادثەلرين معين حيصة سيني، دينى و افسانەوى جەتلردن آيىراق، تاريخى فاكلتار كيمى قبول ائديب، اونلارى دوغرو حقيقتلر كيمى گؤتورك. □ □ □

□ ايسنو كوش سيرانانين حكمرانليغي

بو خاريدا گؤستردىك كى، تاريخى فاكلتارلا اساساً هورريلرين چوخو م.ق. ۲۴۰۰ - نجو ايللرده بوگونكو غربى آذربايجان تورپاقلاريندان - آراتتا - ارەتتە دەرد سمتە، خصوصيلە شمال، جنوب و غريبە مهاجرت ائتميشلر. بو كؤچمەنين، شەهەسيز، معين سياسى، اقتصادى و سايرە سبب و علتلىرى اولموشدور، يوخسا هورريلر هر جەتدن حياتا مناسب، هر جەتدن زنگين اولان بو تورپاقلارى ترك ائتمەيدىلر.

بو خاريدا اشاره ائتديگيميز كيمى، فيكرىمىزجە بو مهاجرتين اؤنملى و اساس سببلريندن بىرى بين النهرين شاهلارينين مختلف ماتريال و متخصص اوچون آرديجيل شكيلدە "آراتتا" يا هجوملارى اولموشدور. نظره آلدىقداكى، دجلە و فرات چايلارى آراسيندا، مركزى بابيل حكومتيندن علاوه، سومئرلر زامانى ەمدە بير نچە شهر - دؤولتلىرى: اور، اوروك، كيش، نىپور، لاقاش، لارسا، اريدو، ... اولموش و بونلارين هاميسى اؤز داخلى و خارجى سياستلريندە، مركزى بابيل حكومتينين عمومى سياستينە توخونماق و زيان وورماق شرطيلە، تاماميلە آزادايدىلر و خارجى اؤلكەلر و تورپاقلارلا ايستەديكلرى زامان هجوم ائدەبيلردىلر، قطعى شكيلدە دئە بيليرىك كى، بين النهرين يىن بو تاريخدن ۱۰۰۰ - ۱۲۰۰ ايل قاباقلاردان ماتريال الدە ائتمك اوچون "ارەتتە" اراضيلىنە آرديجيل هجوملار

ائتميشلر و همين هجوملار هورريلرى تنگه گتيريب، اورالاردان كۇچمه گه مجبور ائتميشلر. بو هجوملارين نه زامانلاردان باشلانماسىنى دقيق تعين ائتمك هله ليك چتيدير و شهبه سيز، بين النهرين شاهلارى "اره تته" تيكينتى ماترياللارينا و ثروتلرينه آنا و بيردن دئييل، تدريجله آگاه اولموش و تدريجله ده او يئرله باسقينلار ائتميشلر.

يوخاريدا گۇستردىك كى، تاريخچى عالم "س.ن. كرامتر" ين فيكرينجه اوروك شاهى "انمركر" ين "اره تته" يه گۇندردىگى "لوكال باندا" ايله بيرليكه يئددى نفرليك هيأتى نين مسافرتى آسورى شاهى ايكينجى سارقونون بو منطقه لره م.ق. ۷۱۴ - نجو ايل هجوموندا ۲۰۰۰ ايل قاباق، يعنى $2000 + 714 = 2714$ ايل اول باش وئرميشدير. س.ن. كرامتر" ين سؤزلرينى بير داهى اوخوياق: ".... حقيقتده انمركرين اره تته يه گۇندردىگى هيأتين سفرىنى ايكينجى سارقونون بو منطقه يه اوردو يورتمه سى ايله مقايسه ائديب، برابر بيلمك لازيمدير كى، ۲۰۰۰ ايل انمركردن سونرا باش وئرميشدير.^۱

دئمك، كرامترين فيكرينجه بين النهرين شاهلارينين "اره تته" يه تقريباً ۳۰۰ ايل هجوم و گۇز تيكمه لرinden سونرا، هورريلر اورادان كۇچمه يه مجبور اولموشلار.

اوج يوز ايل، شهبه سيز آز مدت دئييلدير، لاكين فيكرىمىزجه بو مدتتەن هجوملارى بير خلقين آنا يوردوندا اساسلى كۇچمه سینه سبب اولاييلمز، بوندا علاوه "لوكال باندا" و يولداشلارى اولدن معلوم اولان بللى يول ايله معين هدفه گئتميشلر، يعنى بو ايش بو حادثه دن اوللر چوخ تكرار اولموش، "اره تته" تين ماتريال، حكومت، حاكمه هيئتى، اوردو و سايره سى، يئرى، يوللارى و باشقا - باشقا خصوصيتلرى اوزون نسيللر بويو اوروك و سايره بين النهرين شاهلارى و حاكمه هيأتينه معلوم و بللى اولموشدور. بوتون بونلارايسه او دئمكدير كى، دجله و فرات چايلارى آراسيندا اولموش حكومتلر و حاكمه هيأتلىرى چوخ قاباقلاردان تيكينتى ماتريالى، معمار و اوستالاراحتاج اولدوقلاريندان، "اره تته" تى، يولونو، ماترياللارين نؤوعونو، اونلارى مفتة اله گتيرمك يولاريني آراييب، اختايب تاپميشلار. دئمك، ايكي چاي آراسى شاهلارينين "اره تته" يه هجوم و باسقينلارينين م.ق. دوردونجو مين ايلليگين ايكينجى ياريلاريندان باشلانماسىنى نظره آلساق، سهو ائتمه ريک.

گۇروندوگو كيمى، اوروك شاهى "انمركر" ساراي، عبادتگاه و سايره لر تيكيديرمكدن اؤترى اولجه اره تته شاهى "اينسوكوش سيرانا" دان اره تته نين مشه و معدن ماترياللارى، هابئله اوستالار و معمارلاريندان طلب ائتميشدير، لاكين نتيجه آلماديغيندان اره تته نين اوروكا تسليم اولماسىنى ايسته ميشدير. انمركر اونا گۇره اؤز اقداملاريندان نتيجه آلا بيلمه ميشدير كى، اره تته نين حاكمه هيأتى، شاهى، شوراسى، اعيان - اشرافلارى، اوردو و اوردو باشچيلارى اوروك شاهينين زور دئمه لريني

اۆزلىرىنە تحقير يىليب، اونو جدى شكىلدە، و گونش آلاھينين باجيسى مقدس "اينانا" طرفيندن ارەتتەنى مستقل و محکم ساخلاماغا تعيين اولموش شاه گۆستەرەرك، آچىق شكىلدە بىلدىرمىشىدىر كى، "ارەتتە" اوروكا تسليم اولماي جاقىدىر.

ارەتتە شاھى "اينسوكوش سيرانا" اوروك شاھى "انمركر" نى سفارشلىرىنى چاپاردان اثىتتەجك، اونا بىلە جواب گۆندىرمىشىدىر:

"اى چاپارا! كوللۇپ حكمرانى شاھىوا دنگين: من هامان پاك اللره لايىق حكمرانام، بوتون گۆى قانونلارى آلاھى و مقدس اينانا منى گۆى قانونلارى اولكەسى اولان ارەتتە يە گۆندىرمىشىدىر، تا داغلىق منطقەسىنين دروازىلارنى محكم لندىرم. نئجە يانى ارەتتە اوروكا تسليم اولسون!! اونا دە: ارەتتە اوروكا تسليم اولماي جاقىدىر".

دئمك اوروك شاھى انمركدن قاباق ارەتتە نين شاھى، حاكمە ھىأتى، دؤولتى، شېھەسىز اوردوسو و سلاھلى قوھلرى اولموشدوركى، حكمران "اينسوكوش سيرانا" بىلە تئز و قطعى شكىلدە انمركرين تكليفلرىنى رد ائتمىش و ھدەسىندن اصلاً چكىنمەمىش و حتى تعجىلەنەرەك دئمىشىدىر كى، نئجە يانى ارەتتە اوروكا تسليم اولسون!! ارەتتە شاھى اينسوكوش سيرانا اوروك شاھى انمركرە وئردىگى بو سرت و قطعى جوابدان داراضى اولمايمىش و ائلى، خلقى، دؤولتى، حكومت شوراسى، اوردوسو و سركرەلەرىنە آرخالاناراق، انمركرين تكليفىنى اۆزو و خلقى اوچون تحقير حساب ائدىب، تام سياسى حرەكەت ائدەرەك، خصوصى چاپارىنى اوروكا گۆندەرىب، اونون واسطەسىلە اۆزو و حكومتىنين سياسى طلبلىرىنى اوروك حكومتىنە بىلدىرىر. بو جدى سياسى طلبلەر بونلاردان عبارت ايدى:

- ۱ - اينسوكوش سيرانا انمركرى و اوروك حكومتىنى دۆيوشە چاغىرىر.
 - ۲ - انمركر اوروك، انشان (ايلام) و ارەتتە آلاھى اولموش "مقدس اينانا" نى ارەتتە يە گۆندىرسىن.
 - ۳ - اوروك حكومتى و شاھى انمركر "ارەتتە" نين حاكمىتىنى رسمىتە تانىسىن.
- بو تكليفلر يىرىنجىسى گۆستەرىر كى، ارەتتە نين، شېھەسىز، منتظم اوردوسو، سلاھلى قوھلرى و اوردو قوماندانلارى اولموشدوركى، "اينسوكوش سيرانا" اونلارغا آرخالاناراق "اوروك" و دۆيوشە چاغىرمىشىدىر.

بو طلبلر يىرىنجىسى ظاھىرە دىنى و سادە نظره گلىر، لاکىن او زامان اوچون اولدوقچا اؤنملى و اۆلکە نين استقلاللى و گلەجەگى اوچون بۆيۆك سياسى اهمىتە مالک اولان اساسلى بىر طلب ايدى. اوچونجو تكليف ايسە نشان وئىر كى، ارەتتە نين حاکم دایرەلری اۆز استقلاللاری بارەدە چوخدان برى و دەرین دوشونموشدور. اگر او زامانا قدر ارەتتە حكمرانى قسماً اوروكدان آسىلى اولموشدورسادا، اونون شاھى، آغ ساققاللار شوراسى و حاکم دایرەلری بو آسىلى لیغى آرادان

آپارماق و اۆلكه لرېنى تام مستقل بېر اۆلكه ائتمە گە چالېشمېشلار. بو تكلېفلر: ايكي اۆلكه آراسىندا كى
سىياسى ايلگېلرېن اۆلدن اولماسى و بو زامان تامامېلە گرگېن لشمە سېنى گۆستەرىر. بو تكلېفلردن
انمركر برك عصبى اولاراق، اۆزو طرفىندن ارەتتە يە بېر حاكم سئچىب، چاپارلا "اينسو كوش سيرانا" يا
بئله سفارش گۆندەرىر:

۱ - اينانا اوروكدا قالا جاقدير.

۲ - ارەتتە گرگ اوروكون مقابلىندە دېزە چۆكسون.

انمركرېن اولتېماتوملارېنى آلماق هامان "اينسو كوش سيرانا" اۆز وزير و كېللىرى، كاهېنلر و اعيان -
اشرافلارېنى، داھا دوغروسو، بوتون قديم التصاقى دېللى ائللر و خلقلردە اولموش آغ ساققاللار
شوراسىنى چاغىرىب، اونلارلا مصلحت لەشېر. شورا عضولرېنېن بېر عەدەسى اوروكا تسلىم اولماغى
مصلحت گۆرورلر. اينسو كوش سيرانا اونلارېن تكلېفىندن برك ناراحت و عصبانى اولور. شورا
مجلسىندە اولان كاهېنلر شاھايەلە ھەم فېكر اولاراق، اونو اوروك شاھى مقابلىندە مقاومتە و اۆلكەنېن
استقلالېنى قوروماغا جراتلندىرېرلر. "مېشمېش" صېنىفى، يعنى كاهېنلر طبقەسىندن اولان و شايد
اونلارېن شوراداكى بۇيوكو "اورگترنونا" سۆز ايستەيىب، "اينسو كوش سيرانا" نى دستكلەرىك دئير:
" - اوروك چايىندان كئچە جەگم، شەمال دان جەنوبا و دىز ساهىلىندن سىرولى داغلىق منطقە قەدر
بوتون يئرلىرى توتوب، غنىمىتلرلە قايداجاغام".^۱

ايكي اۆلكە آراسىندا بو گرگېن سىياسى وضعىتېن ھاراييا چاتدېغىنى گۆستەرن قديم سومئ
كتىبەسى و يا مدركى ھەلە الېمىزدە يوخدور. بوندان سونرا اوروك شاھى انمركر يىددى نفر، او
جەملەدن "لوقال باندان" نى ارەتتە يە گۆندەرىر و اونلار قايدىرلار، لاکىن يئەدە ايكي اۆلكە و دؤولت
آراسىندا كى سىياسى وضعىتېن نئجە حل اولونماسى قارائلىق قالير. گلە جكەدە كشف اولوناجاق مدركلر
بو ابھامى آيدىنلاشدىراجاقدير. بوراي قەدر سومئ لؤوحەلىرى اساسىندا گۆستردىكلرېمىزدن قطعى
شكىلدە آشاغىدا كىلارى دئە بېلرېك:

۱ - م.ق. دؤردونجو مېن اېللىگېن سون يوزايللىكلرى و اوچونجو مېن اېللىگېن اېللك يوز
اېللىكلرىندن اعتباراً بو گونكو غربى آذربايجانېن داغلىق قىسمى، زاقروس داغلارېنېن شەمالى قىسمى
و بو داغلارلا توروس داغلارېنېن بېرى - بېرىنە قووشدوغو سېخ اورمانلى داغلىق منطقەلردە، يعنى
اورمو گۆلونون غربى، جەنوبى، شەمالى، قوشچوگە دېگى، سالماس و اونون اطرافى و
شەمالى غربى و خوى منطقەلىرى "ارەتتە" و يا "آراتتا" آدلانىمىش و اۆزونە خاص دؤولت، حكومت،
حاکمە ھيأتى، آغ ساققاللار شوراسى، كاهېنلر تشكىلاتى و اوردوسو اردو باشچىلارى اولموشدور.
۲ - م.ق. ۲۸ - نچى عصرېن سونلارېندا بو حكومتېن باشچىسى و رھبىرى "اينسو كوش سيرانا" آدىلى
شەخس اولموش و اۆلكەنى اۆز وزيرلىرى، بۇيوك كاهېنلر، آغ ساققاللارى و اعيان - اشرافلارى

واسطه سیله، شورا و مصلحت لشمه اوصولوایله اداره ائتمیشدیر.

۳ - اره تته دؤولتینین اوردوسو، اوردو باشچیلاری اولموش و اونلار اولکهنی خارجی هجوملار، خصوصیه دجله و فرات چایلاری آراسینداکی دؤولتler و شهر - دؤولتlerینین تجاوزکار و غارتگر سیاستلری قارشیسیندا قوروموشلار.

۴ - اره تته حکومتی باشچیلارینین مستقل داخلی و خارجی سیاستلری اولموش و چاپارلار واسطه سیله خارجی اولکهلرین باشچیلاری ایله سیاسی ایلگی یاراتمیشلار.

۵ - غربی آذربایجانین اره تته اراضیسی تیکییتی اوچون لازیم و ضروری اولان مئشه ماتریال لاری، حیات و سایطی و بزک شنیلری، ساریلاری و عبادتگاهلاری سوسله مک اوچون لازیم اولان الوان رنگلی و محکم داش و مرمر باخیمیندان اولدوقجا زنگین ایدی و بو ماتریاللاردان یوخسول اولان ایکی چای آراسی حکومتلر بو ماتریاللاری الده ائتمک اوچون غربی آذربایجانا ال تاپماق و اورایا حاکم اولماغا چالیشمیشلار.

۶ - غربی آذربایجاندا یاشامیش و بو حکومتی یاراتمیش هورری خلقی علم، تشکیک، مثالوژی، او زامانکی فیزیک، شیمی، فیزیکو - شیمی علملری، معمارلیق، مهندس لیک، بزه مک، سوسله مک، حربی آریالار دوزلدیب، اونلاری جیهازلانديرماق، داش یونماق، حجارلیق و سایره بو کیمی صنعتلرده یاخین شرق منطقه سینده بیرینجی یئر توتوموش و بوناگوره ده ایکی چای آراسی دؤولتleri و حاکم دایره لرینین دقتینی جلب ائتمیش و اونلار بو ماتریاللاری زورلا اره تته دن آپارماغا چالیشمیشلار.

۷ - غربی آذربایجاندا م.ق. دوردونجو مین ایللیگین سونلاری و اوچونجو مین ایللیگین ایلک یوز ایللیکلرینده یارانمیش اره تته حکومتی اوزونون هنر، علم، تشکیک، مثالوژی، معمارلیق، صنعتکارلیق، حجارلیق، حربی آریا قاییرماق و سایره بو کیمی علمی - تشکیکی خصوصیتلرینی بوتون یاخین شرق خلقلری داخلینده، حتی نیل وادیسی - مصرده ده بئله یایمیش و اونلاری اوز تاثیر آلتینا آلاق اونلارا یول گؤستمیشدیر.

۸ - عمومیتله بوگونکو آذربایجان و مرکزی ماد اراضیلرینده حکومت و دؤولت قورماق مسئله سی تاریخه معلوم اولان بیرینجی دفعه م.ق. ۲۸ - نجی عصرده قوتتیلرین ملکه سی "ناوار" خانیم واسطه سیله اورمو گولونون جنوب منطقه لرینده، دیاله چایی اطرافیندا "نامار" منطقه سینده اولموشدور. بوندان علاوه قوتتیلر، یئرینده گؤسته ره جه گیمیز کیمی، م.ق. ۲۲ - نجی یوز ایللیکده بایبلده ۹۱ ایل حاکمیت ائتمیشلر.

ایندی گورک بوتون بو علم، مدنیت، تشکیک، هنر، حکومت، اوردو و سایره لر یاراتمیش غربی آذربایجانین ان قدیم ساکینلری اولموش هورری خلقی "اینسوکوش سیرانا" دان و اونون اوولادلاریندان سونرا نه اولموش و نه کیمی تاریخی حادثه لر باشلاریندان کئچیرتمیشلر. "هوررلر" بؤلومونده گؤستر دیگیمیز کیمی اونلار او زامانکی یاخین شرقین بیر سیرا خلقلری و

خصوصیله چاغداش شمالی و جنوبی آذربایجان، غربی و مرکزی ایرانین او زامانکی بوتون خلقلری کیمی، التصاقی دیللی اولموشلار. بو بارده هامان فصیلده معین قدر مؤوجود فاکتتلاری گؤستمیشیک. بورادا هورریلرین دیلی و اثنتیک کؤکو بارده تاریخی عالیم "ژ.ق. ماسکئن"ین سؤزلرینی و ثریریک. او یازمیشدیر:

"زمیرلیم" زامانیندان (م.ق. ۱۸۰۰ - نجو ایللر) ایکی چای آراسینین شمالغریبنده سوریه و حلب حکمرانلارینین بایبل حکومتیله دوست جاسینا ایلگیلری وارایدی. یالنیز فراتین گون چیاخیندا "هورریلر" آدلانان تازا مهاجرلر نفوذ ائدیپ یاییلدیلار. اونلار بو گون آذربایجان آدلانان داغلیق منطقه لردن اورایا گلیمیش ایدیلر، بو خلقلر نه سامی ایدیلر، نه ده هند - آوروپایی^۱.

دئمک میلاددان اوچ مین ایل اولدن غربی آذربایجانین داغلیق منطقه لرینده یاشامیش و یوکسک هنر و صنعت مالک اولموش "هورری" خلقی، بو منطقه لرین بوتون خلقلری: ایلاملار، کاسسیلر، قوتیلر، لولوبیلر، اوتیلر کیمی التصاقی دیللی اولموشلار. بو او دئمکدیر کی، هورریلر یا ازلدن تورک دونیاسینین خزرین غریبنده یئرلشن قسمتینده میدانا گلیمیش ایلک اینسانلاردان اولموشلار، یا، هورریلر بؤلومونده گؤستردیگیمیز کیمی، سومر یادا ایلام ائللرینین اورتا آسیادان دربند و آذربایجان یولوايله بین النهرین و خوزستان گتیمیش سوی بیرلشمه لری و ائللریندن آیریلاراق، آذربایجانین غربی و زاقروس داغلارینین ایکی یاماجی و اورمو گؤلوايله وان گؤلو آراسیندا یورد سالیب قالمیش ائللردن میدانا گلیمیش، یادا تاریخه معلوم اولمایان اورتا آسیادان آذربایجانا گلیمیش مستقل بیر ائل و طایفا بیرلشمه لری مهاجیرتینین محصولو اولموشلار.

دئمک، هورریلرین نه زامانندان آذربایجانین غربی داغلیق منطقه لرینه گلمه سی و یئرلشمه سینا دقیق تعین ائتمک ممکن اولماسادا، بوراسی آیدین و علم دونیاسینا معلوم دورکی، قوتتی - لولوبیلرین آذربایجانین شمالی و جنوبونون شرقی و مرکزی ماد اراضیلرینده یورد سالاراق، یاشادیقلاری زامانلاردان و اونلارداندا قاباق هورریلر آذربایجانین غربی داغلیق منطقه لرینده، اورمو گؤلو بوگونکو سالماس، خوی، اورمو شهری، نقده طرفلری، زاقروس داغلارینین شمالی یاماجلاری و توروس داغلارینین دوغو قسمت لرینده یورد سالاراق یاشامیشلار.

ائله بونا گؤره دیرکی، "سئون لیوید - Selon Liyod" یازمیشدیر:

"توئج دؤورونون سونلاریندا (م.ق. دؤردونجو مین ایللیگین سونلاری.م.) هورری آدلانان خلق اورمو گؤلو منطقه سی و اورانین قونشولوغوندا میثدانا گلیب، بو منطقه ده حکومت یاراتدیلار.^۲ م.ق. دؤردونجو مین ایللیگین سون یوز ایللیکلریندن م.ق. اوچونجو مین ایللیگین اکینجی یاریسینا قدر، یعنی تقریباً مین ایل سوره سینده هورریلر اورمو گؤلونون غربی، ایران آذربایجانین

* ۱ - میراث فرهنگی، اوچونجو ایل، بشینجی سای، ۱۳۷۰، ص ۵۱.

۲ - یئنه اورادا.

غربى داغلىق منطقەلىرى و وان - اورمو گۈللەرى آراسينداكى تورپاقلاردا او دۋورده مېشلى - بىراىرى اولمايان هنر، صنعت ، تېكنولوژى و خصوصيله فلزلەرى طبعىتدن چىخارديب، اوزه رينده ايشله يرك، مختلف وسايط دوزه لىتمكده او قدر شهرت لنميش و اينكىشاف ائتميشلر كى، سومثر كىمى او دۋورون قاباقچىل حكومتى اونلار ين هنر و صنعتينه محتاج ايدى. بو دۋورده همين تېكنيك و صنايع ساحه سينده هورريلر بوتون منطقه خلقلرى، حتى مصر هنرى و صنعتينه جدى تاثير ائتميش ايدىلر. آقاي فيروز منصورى هورريلرين فلزلردن استفاده سى، مهارت و اوستادليغيندان بحث ائدهرك يازميشدير:

"... او دۋورده (م.ق. اوچونجو مين ايلليگين ايكنىجى يارىسى) هورريلردن باشقا ائله خلقلر و قوملار تانيميرىق كى، بوتون بو مادەلر و منبعلردن يارارلانميش، مثالوقلار، عبادتگاه تىكنلر، داش يونانلار و ماهر اوستالار تربيت ائديب، او زامانلار شهرت لنميش اولسونلار و نه تىكجه اۋز مدنيت و تېكنىكلەرى ايله بين النهرين ين باشا - باشىنى فتح ائتسينلر، بلكه مركزى آنادولونو، سوريه و مصرى ده اۋز مدنيت، اقتصاد و عننه لى تاثيرى آلتينا آلميش اولسونلار.

دئمك ميلاددان قاباق دۋوردونجو مين ايلليگين سون عصرلىرى و اوچونجو مين ايلليگين ايلك يارىسيندا آذربايجان اراضيسينده ياشايبىب حكومت، مدنيت قورموش هورريلر اۋز صنعتلىرى، تېكنيك و مثالوژى ساحه سينده كى اينكىشافلارى، هنر و اينجه صنعت ده دۋورلرینه گۈره مېشلىسيز ترقى و ايره لى گئتمه لى ايله نه تىكجه ياخين شرقى بوتون التصاقى دىللى خلقلرى، او جمله دن دۋورون ان قاباقچىل مدنيتينه مالك اولموش سومثرلر و ايلاملارى، حتى ياخين شرقين بوتون سامى دىللى خلقلرينى، او جمله دن مصرلىلرى ده اۋز تاثيرى آلتينا آلميش، مثالوژى و فلز ايشلرى ساحه سينده، حتى هنر و اينجه صنعت ده اونلار يول گۈسترميشلر. نظره آلاراق كى، سومثرلر تاريخ علمينين گۈستردىگينه اساساً، بشرىتين بيرىنجى يوكسك مدنيت قورانى اولموشلار، هورريلرين بو پارلاق موفقيتلىرى او زامانكى و چاغداش آذرى خلقى اوچون بۈيۈك افتخاردير.

هوررى خلقينين اۋز زامانلاريندا سون درجه ترقى و اينكىشافلارى و بوتون منطقه خلقلرينه يول گۈسترمه لى تېكنيك، صنايع، مثالوژى، اينجه صنعت، معمارلىق، مهارت و اوستاليقلا محدودلاشماميشدير، بلكه اونلار ايلك دفعه اولاراق، آتى تربيه ائديب، مينىك، يابى، يوك آتلارى بئجورمكله و شېهه سيز اونا يهر، نوختا و سايره لازيم اولان شىللىرى دوزلتمكله، ائله جه ده مثال سلاحلارلا و زامانا گۈره ان قاباقچىل، سلاحلى، دۋيوشكن و نمونه وى اوردو ياراتميش و بو جهتدن ده بوتون منطقه خلقلرينه اۋرنك اولاراق، اونلار يول گۈسترميشلر. كوپتھاك دارالفونونون اوستادى "لسوه" هورريلرين آتلا ايلگىلى مسئله لرندن بئله تعريف ائتميشدير:

"اسكى دونيانين، شېهه سيز، بورجلو اولدوغو بير مدنى حادثه و عنصر هوررى آتلارينين وارلىغى اولموشدور كى، اوندان محاربه و صلح زامانيندا استفاده اولوردو. آت ياخين شرق ده هورريلر واسطه سيله شهرت لنىب، هر يثره يايىلدى. هورريلر بو ابتكار واسطه سيله اسكى دونيانين تاريخى و

مدىتىنىڭدا انقلاب ياراتدىلار. آتى تربيە ائتمك ھورريلرین گله جك نسیللره قويدوقلاری ارشلردن بیریدیر. ھورريلرین حربى آرابالاری و دۇيوشن آتلیلاری دۇيوش میدانلارینا عظمت و جلال باغیشلايیر و اعتبار قازانیردی.*

محض بوناگۆره اولموشدورکی، آسوری میلیتاریستلری ھورری، ماننا و ماد تورپاقلارینا ۶ - ۵ یوز ایل مدّتیئندە کی هجوم و تالانلاری زامانی بو خلقلردن آپاردیقلاری غنیمتلر و ایستەدیکلری وئرگی و خراجلار داخلىئندە کوللی مقداردا آت اولموشدور و اونلار بو مینیک و یابی یوک آتلاری ایله آسوری اوردولارینی جیهازلاندیریپ، تکمیل لشدیرمیشلر. بوتون آسوری شاهلاری، او جمله دن بیرینجی تیقلت پیلە سربیرینجی و ایکینجی توکولتی نینورتا، بئشینجی شامشی آداد، سئمیرامس، اوچونجو تیقلت پیلە سر، ایکینجی سارقون، سناخریب و باشقالاری ھورری، ماننا و مادلا ایلگیلی لۇوحەلریندە گۇسترمیشلرکی، غنیمت و خراج آلدیقلاری ان اؤنملی شئیلردن بیرى ماد - ماننا آتلاری اولموشدور. نمونه اولاراق، ایکینجی توکولتی نینورتانین م.ق. ۸۸۵ - نجی ایلدە کی هجومو ایله ایلگیلی لۇوحە سیندە اوخویوروق:

”من ناییری و گیلزان اؤلکەلریندن حدیدندن آرتیق آتلار و حربی آرابالار باج آلدیم و اونلاری آسوری اوردولارینین حربی وسیلە و سوراتی ائتدیم“^۱.

دئمک، ایکینجی توکولتی نینورتا ناییری و گیلزان اھالیسی، یعنی ھورريلرین اؤولادیندان یالنیز آت دئیل، بلکە حربی آرابالاردا باج آلمیشدیر، یعنی گۇستەرلین تاریخدە اوردو گۇلونون غربی قسملریندە یاشامیش ھورريلر و یا ماننالارین بو ائللرینین مجھز حربی آرابا یا مالک اوردولاری اولموشدور، باشقا سؤزلە دئسک، ھورريلر حربی ایشلردە، یوخاریدا گۇستردیگیمز کیمی، اوردونو تشکیکلە، حربی آرابالارلا سلاھلاندیرماقد، آتدان استفادە ائدەرک، اوردونون هجوم زامانلاری سرعتینی آرتیرماقد، ایلک تشبثکار و مبتکر و قاباقدا گئدن اولموش و بو ایش اونلاردان منطقەنین باشقا خلقلری، او جمله دن میلیتاریست آسوری حکومتی و اوردو سونا کئچمیشدیر.

م.ق. دؤدونجو مین ایللیگین سونلاریندان م.ق. اوچونجو مین ایللیگین ایکینجی یاریسینا قدر تقریباً مین ایل سورە سیندە بو گونکو ایران آذربایجانین غربی داغلیق اراضی سیندە، خوی، سالماس، اوردو، نقده و اورالاردان غربە طرف، زاقروس داغلاری و توروس داغلارینین زاقروسا قووشدوغو داغلیق و اورمانلیق یئرلردە یاشاییب، اولدوقجا یوکسک صنعت، تشکیک، مثال استحصالی و ایشلتمە سی، هنر، اینجه صنعت، اوردو، حربی سلاھلار و آرابالار یاراتمیش ھورری ائللری م.ق. اوچونجو مین ایللیگین ایکینجی یاریلاریندان، هله لیک تاریخە معلوم اولمایان سبیلرە گۆرە، جنوبی آذربایجانین غربی داغلیق منطقە سیندن تامامیلە و یا بؤیوک قسمتی اولموش ائل، اوبا و طایفالاری کۆچوب یاخین شرقین مختلف یئرلری، آشاغیدا گۆرە جه گیمیز کیمی، حتی مصرە قدر

يائيليرلار. بو حادثه اورادان تاريخ عاليملرينه قطعى بير مسئله اولموشدوركى، اول بو تاريخدن سونرا هورريليرين آدلارى، ايشلرى و هنرلرينه آنادولودا، سوريده، ايلامدا، فلسطينده، حتى مصرده راست گليريك. ايکينجىسى همين دؤورلردن هورريليرين وطنى اولموش اورموگؤلونون غربى اراضييسينده "گيلزان" خلقى آديلا راستلاشيريقي، هوررى آديلا يوخ. ههليک تاريخه معلوم دئييلدير كى، بو گيلزانلار هامان هورريليرين معين ائل و طايفالاريندان اولموشلاركى، هورريلردن آيريليب، اؤز يئرلرينده قالميش و كؤچمه ميشلر، يا گيلزانلار باشقا ائللر اولموش و هورريليرين مهاجرتيندن سونرا اورايا گلमيش و يا هورريلرى فشارا قويaraq، اونلارى اورموگؤلونون غربيندن - "اره-ته" اراضييسيندن قوموش و اؤزلرى اونلارين يئرلرينى توتموشلار. بو مختلف واريانتلارين هانكى سيني دوزگون و تاريخى واقعيته اويغون اولماسى ههليک تاريخ علمينه معلوم دئييلدير. آنجاق اورموگؤلونون غربينده اولان حسنلى دن الدهه ائديلميش ماترياللار نشان وئيرىكى، م.ق. ايکينجى مين ايلليگين بيرينجى ياريسيندا هورريلر اورادا اولموشلار و بوناگورهده گؤستردىگيميز چئشيدلى واريانتلاردان ايکيسينين احتمالى چوخدور. اونلار بونلاردان عبارتدير:

۱ - يا م.ق. اوچونجو مين ايلليگين ايکينجى ياريسيندا هورريليرين هاميسى "اره-ته" تورپاقلاريندان كؤچوب گئتميش و معين مقدارى اورادا قالميش و گيلزان آدلانميشلار.
۲ - يادا همين اسكى يئرلرينده قالميش هورريلر "هوررى" سوي بيرلشمه سيني "گيلزان" آدلانميش ائللرى و طايفالاريندان اولموشلار و هوررى سوي بيرلشمه سى داخلينده اولدوقدا عموميتله "هوررى" آدلانميشلار، لاکين هورريليرين چوخو كؤچوب گئتيكدن سونرا، اونلار اصيل طايفا و ائل آدلارى ايله "گيلزان" آدلانميشلار.

هورريليرين م.ق. ايکينجى مين ايلليگين بيرينجى ياريسيندا اورموگؤل و هنده ورينده اولماسى و هوررى آدلاريندا، محلى ديل ايله ياناشى، خلق داخلينده ايشلنمه سى بارهده قديم تاريخ متخصصى "موريتس وانلون - Morits Vanlon" بئله يازميشدير:

"حسنلى تپه سيندن الدهه ائديلميش ساخسيلار گؤستهريركى، بو منطقه م.ق. ايکينجى مين ايلليگين بيرينجى ياريسيندا هوررى مدنيتى قلمروونون بير قىسمى اولموشدور. اورموگؤل اراضييسينده، زاقروس منطقه سينده معمول اولان محلى ديل ايله ياناشى هوررى آدلارى دا ايشله نير".
بو منطقه بوگون "هوررى" آدا کندلر واردير.

ايندى گؤرك هوررى ائللرى م.ق. اوچونجو مين ايلليگين ايکينجى ياريسيندا بوگونكو ايران آذربايجانى نين غربى قىمتلريندن كؤچوب، هارالارا گئتميشلر؟

م.ق. اوچونجو مين ايلليگين ايکينجى ياريسيندا باشلايaraq ياخين شرق منطقه لرينين چئشيدلى يئرلرينده هورريليرين صنعت، تشکنيک و هنر نمونه لرى، ائله جهده قايريلميش اثرلردن الدهه

ائديلمه سى اساسيندا، اسكى تاريخ عاليملىرى دئيرلركى، م.ق. ۲۴۰۰ - نجو ايللرده غربى آذربايجانين داغليق منطقه لرلرندن شمال، غرب، جنوب، و جنوبيغريه دوعرو گئنيش و بؤيوك بير مهاجرت اولموشدور. تاريخچى "بورتون بروون - Burton Brown" يازميشدير:

"گۆي تپه" (اورمو ياخينليغيندا.م.) قازيتتيلاريندان الده ائديلميش ماده لر و وسايطين مصرين اورتا دؤوراني وسايطى و شئيلرى ايله اوخشارليغي و ياخينليغي خلقلرين شمالدان جنوبا و دوعودان باتيا كؤچمه سى و اونلارين صنعت، هنر و مدنيتى نين ياييلماسى علامتلىرىنى آشكار ائدير و بو واقعتى بيان ائدير كى، ميلاددان ۲۴۰۰ ايل اول آذربايجانندان او طرفه گئنيش و بؤيوك كؤچمه اولموشدور^۱.

بو عاليمين سؤزلريندن آنلاشيلير كى، اونون فيكرينجه هورريلر م.ق. ۲۴۰۰ - نجى ايللرده اولدوقلارى يئرلر، يعنى غربى آذربايجانين داغلى منطقه لرلرندن هم شمالا و غريه، يعنى آنادولو تورپاقلارينا، هم جنوبا، يعنى كاسسى و ايلام اراضيلرينه، همده غرب و جنوب غريه، يعنى سوريه، فلسطين و مصره گئتميشلر.

كئچميشده هورريلره خاص بؤلومده گؤستميشيك كى، هورريلرين معين قسمتى ايلاملارين وطنى، بوگونكو خوزستان اراضيسينده ياشاميش و حتى بعضى عايله لرى او ديارين شاهليق مقاميندا چاتميش و اؤز ميللى آدلارنى قسماً ساخلاميشلار.

تاريخچى عالم "شارل بورمنى" Šarl Burmey يازميشدير: "هفتوان تپه" ده (تركيه ده.م.) قازيتتيلارين يئددنجى مرحله سى گؤسته رير كى، ميلاددان ۲۳۰۰ ايل قبايق بو ديارين ساكيللى هورريلر اولموشلار^۲.

بيز يئنه ده هورريلره خاص بؤلومده نسبتاً گئنيش شكيلده گؤستميشيك كى، هورريلر م.ق. ايکينجى مين ايلليگين بيرينجى ياريسيندا توروس داغلارى ياماجلاريندا، يعنى بوگونكو تركيه - عراق و تركيه - سوريه سرحدلىر بويو ياشاميش، قدرتلى حكومت و تاريخده "ميتاننى" آدلانميش دؤولت ياراتميش و نهايت هيت ايمپراتورلوعو شاهى "سوپى لوليوما" اونلارين هاماان منطقه ده يئرلشميش "واشوقاننى" آدى باش كندلىرىنى توموش و هورريلرين شاهى "ماتتى وازاننى" و هوررى حكومتينى هيت ايمپراتورلوعونا تابع ائتميشدير.

تركيه نين مختلف يئرلىرى، يعنى هيت و اورارتو حكومتلىر اراضيلرينده، او جمله دن "هفتوان تپه" و "بوغاز كؤي" ده آپاريلميش قازيتتيلاردان الده ائديلميش اثرلره اساسلاناواق، عالimler بو فيكىرده ديرلر كى، م.ق. ايکينجى مين ايلليک سوره سينده عموميتله آنادولو تورپاقلاريندا هيت و اورارتو حكومتلىرىنى تشكيل ائديب قوموش ائل و خلق هاماان هورريلردن اولموشلاركى، م.ق.

۱ - ميراث فرهنگى، اوچونجو ايل، بشينجى ساي، ۱۳۷۱، ص ۵۱.

۲ - يئنه اورادا.

اوجونجو مين ايلليگين سون عصرلرينده آذربايجانين غربي داغليق منطقه سيندن - اره ته (آرات) - اورمو گؤلونون غريبندن، زاقروس داغلارينين شمالي و اونون توروسلا قووشان يئرلرين اراضيلىرىندن آنادولوي كؤچموشلر. تاريخ عاليملرى "ت. روجر - T.Roger" و "س. ژ. اوكاللاقان - S.J.O'callaghan" ين بو باره ده يازدىقلارى دقته لايقدير. اونلار يازميشلار:

"هورريلرين باشلانقيجى، كؤكو، اونلارين ساكين اولدوقلارى منطقه - وان و اورمو گؤللرينين آراسى اولموشدور و اورادا هورريلر مدنيتى نين اساسىنى قويموشلار. م.ق. ۱۷۰۰ - نجو ايلده هورريلر واسطه سيله وان گؤل و زاقروس داغليق منطقه سيندن بؤيوك كؤچمه باش وئردى. اونلار كاسسىلرى بابيله قوودولار و اؤزلرى بين النهرين، آشور، مصر، سوريه و فلسطين ده يايىلدilar و سونرالار آنادولودا "هيت" و "ميتاننى" دؤولتلىرىنى ياراتدىلار. اوراتو دؤولتى بو خلقين مدنيت و هنرين سونونجو وارثى اولموشدور. مصرده هورريلرين "هيكسوس" لارلا توققوشماسى تاماميله مشاهده اولونور، خصوصيله آرابا و آتين وارليغىنين نشانه لرى، حىصار و قالاتيككم، مذهبى "جوعل" داشلارى قايرماق و هورريلرين مصرده كى باشقا هنرى ايشلرى بو زامانا عايددير. □ □ □

هورريلر - صنعتكار، هنرمند و يوكسك مدنيتلى خلق

دفعه لرله قيد ائتميشيككى، چاغداش ايرانين غربى، مركزى، آنادولو و دجله فوات چايلارى آراسيندا ياشاميش خلقلرين چوخو التصاقى دىللى و اكثرى اورتا آسيادان گلمه اولموشلار. بونلاردان سومرلر و ايلاملار يوكسك مدنيت ياراتميشلار سادا، تكنيك، مثالوژى، چشيدلى صنايع، هنر و اينجه صنعت ساحه سينده هورريلره چاتماميش و اونلارلا محتاج اولموش و اونلاردان اؤيرنميشلر. شېهه سىز بو ايشين معين سببلرى اولموشدور، بو سببلرين ان اؤنملى لرinden بيرى ابكى چاى آراسى منطقه سينين اورمان و يئر آلتى مختلف فلزلىرى اولان معدنلردن يوخسول اولماسى اولموشدور. اگر بين النهرين ده ده چشيدلى فلز معدنلىرى و مختلف داشلار اولسايدى، چوخ احتمال سومرلرده، هورريلر كيمى، مثالوژى ايشلرينده اينكىشاف ائدر و گئرى قالمازدىلار.

بو طبيعى وئرگى هورريلرده اولدوغو اوچون، اونلار لاپ ايلك زامانلاردان چشيدلى فلزلره تانيش اولموش، معين يوللارلا اونلارى باشقا طبيعت ماده لرinden آيىراق، خالص شكيلده الده ائتميش و اونلاردان مختلف ايشلر و حيات احتياجلاريندا استفاده ائدهرك، مثالوژى علمينده بوتون منطقه خلقلريندن ايره لى گئديب، اونلارلا يول گؤستميشلر. دئمك، آذربايجان ديارينين اولدوقجا الوان، زنگين و بول فلز معدنلىرى، طبيعى ثروتى هورريلرين تشكىك و مثالوژى ساحه سينده ايره ليله لرلرين اؤنملى عامللرinden بيرى اولموشدور.

بو طبيعت وئرگيسى سبب اولموشدوركى، هورريلر چشيدلى فلزلر الده ائدهرك، صنايعين

مختلف ساحه‌لرینده اینکیشاف ائتسینلر، بو ایشلرده مهارت و اوستالیق قازانسینلار، متخصص اولسونلار و بو تخصصو اؤزلرله گتندیکلری یئرلر و اؤلکه‌لره هدییه آپارسینلار. چئشیدلی فلزلر، او جمله‌دن قیزیل، گوموش، لاجورد و سایره بو کیمی قیمتلی و بؤک دردینه چوخ یارایان فلزلرین آذربایجانین غربی - زاقروس داغلاریندا بول اولماسی اوچون، هورریلر اونلاری دالاپ ایلک چاغلاردان اله ائده‌رک، اونلاردان زینت و سایطی دوزلتمیش و بونولادا منطقه‌نین بوتون حاکمه هیأتلری، اعیان - اشرافلاری، واریلاری، کاهینلر و عبادتگاه باشچیلارینین نظر دقتینی اؤز طرفلرینه جلب ائتمیش و نتیجه‌ده بین‌النهرین و سایره یاخین شرق منطقه‌سی حاکم دایره‌لری و شاهلارینین بو اراضیلره اوردو یوروتمه‌لرینه سبب اولموشدور.

بوتون بو واقعتلر تاریخی عالیم "ماکسوتل هیستوپ - Mouxwell Hystop" و آشاغیداکی سطرلری یازماغا وادار ائتمیشدیر:

" ۱۹۵۷ - نجی ایلده "بوغاز کؤی" ده تاپیلیمیش لؤوچه‌لر آیدین گؤسته‌ریر کی، هورریلر بؤک آلتلری و بنالاری سوسله‌مکده و عبادتگاهلاری تکمیل‌لشدیرمکده ماهرایدیلر. اونلارین ساکین اولدوغو شهرلر قیزیل و گوموش ایلده دولوایدی. تالانچیلار و فاتح شاهلار هورریلردن اونلارا چاتمیش قیمتلی و گؤرکملی غنیمتلری چوخ خاطرلامیشلار. هورریلرین "فینقال" عبادتگاهینا هدییه‌لری سیاهی‌سینده چوخلو مقداردا زینت و سایطی اولموشدور. هورریلر جواهردانالاری ایلده بزه‌مکده، خصوصیه جواهردانالاری و مونجوق قاییرماق و عبادتگاهلاری سوسله‌مکده بیرینجی و اوستاایدیلر. هورری شاهزاده قیزلارینین جاهازلارینی قیزیل و زینت و سایطی تشکیل ائدردی. "نوزی" و سوریه‌نین شمالینداکی ساخسیلارین ناخیشلاری، بؤکلری و اونلارین سبکی قطعی شکیلده گؤسته‌ریر کی، اونلار هورریلرین مبتکرانه ایشلری، زرگریک و جواهرسازلیقلاری ایلده علاقه‌ده اولموش و اونلاردان الهام آلمیشلار".^۱

پروفئسور "لسوه" ایسه اینانیر کی، "آسوریلرین معمارلیق، حجارلیق و هر جور هنر، ذوق و تکنولوژی ایشلری هورریلرین مدنیتی، علم و بیلگیگندن الهام آلمیش و اونا اساسلانمیشدیر".^۲ دئدیک کی، هورریلر دجله و فرات چایلاری آراسی اراضیلرینه ده گتتمیش و اورانین هنری، صنعتی، تیکییتی‌لر، عبادتگاهلار و سازایلارینین بزه‌نمه‌سی، سوسله‌نمه‌سی، اینکیشاف و ایره‌لیله‌مه‌سینده بؤیوک رول اوینامیشلار. هر جهتدن زنگین، نعمتلی، حیاتا مناسب، معتدل آب و هاولی، اورمانلی، معدنلی، سولو آذربایجان اؤلکه‌سینین دوغوب بشجردیگی، تربیت ائدیپ، هنر صاحابی، عالیم، بیلگین ائتدیگی هورریلر اؤز زامانلاریندا هر هارایاکی گتتمیشلرسه، اؤزلرله برابر آذربایجانین علم، هنر، تکنیک، صنعت، اوستالیق و مهارتینی، ترقی و اینکیشافینی دا او اؤلکه‌لره

※

۱ - میراث فرهنگی، اوچونجو ایل، بشینجی سای، ۱۳۷۱، ص ۵۲.

۲ - یننه اورادا.

سوغات آپارمیشلار، ایندى ایسه میلی مدنیت، تاریخ، کیملیک، اۆزلوک و میلی شخصیتلرینه یاد و بیگانه ائدیلمیش آذربایجانلیلار، سونسوز ثروتی اولان و وطنلرینه، نعمت و مال - دؤولت معدنلری و ثروتلری اوستونده فلاکت گونونده آج - بالالاج یاشاییر و بو دیارین اولنارلار باغیشلادیغی یارادیجی قوه، گوج، امک، ایش قدرتی و زحمتلری ایله دونیانین بوتون اولکهلرینه سېله نیب چۆره ک آختاریلار.

دجله و فرات چایلاری آراسی او زامانلار دونیانین و یاخین شرق منطقه سینین ان مترقی و قاباقدا گئدن یثری ایدی، بونا باخمایاراق، هورریلر اورایا گئندیکدن سونرا اورانین ایرهله مەسی و هر جهتدن ترقی سینده بؤیوک رول اوینامیشلار. "ا. او. جئیمس" ین بو جهتدن یازدیقلاری دقته لایق دیر. او یازیر:

"جنوبی بین النهرین ین ایلک ساکینلرینین ساخسی قابلاری گؤسته ریر کی، اولنار ایرانندان (منظور آذربایجان دیر. م.) او منطقه یه گئتمیش و فرات و دجله ساحیللرینه ساکین اولموش، چؤللرین محصولدار ائتمەسی، داش بنالارین تیکلمەسی، عبادتگاهلاری ترتیبه سالیب، بزمەسی و باشقا مدنی ایشلرده چوخلو چالیشمیش و تازا اساسلار قويموشلار".^۱

هورریلر هله مهاجرت ائتمەدن قاباق یاشادیقلاری هامان اره تە - اورمو گؤلونون غربی منطقه لرینه مثالوژی ساحه سینده چوخ ایره لی گئتمیش و حتّی فلزلرین ترکیبی و مختلف عیارلارلا تازا آلیاژلار دوزلتمکده چوخ اینکیشاف ائتمیش ایدیلر.

"بارتون براوون" ون یازدیغینا گؤره "گؤی تپه نین" م. ق. اوچونجو مین ایلیگینین ان قدیم مس و ساییطی و مس سانجاقلارینین ترکیبینده "آرسنیک" ایشلنمیش و قالای عیاری ایله مس اعمالاتلارینین قایریلماسی م. ق. ایکینجی مین ایلیکیدن باشلانمیشدیر".^۲

بو گون بیز بیلیریک کی، یوخاریدا گؤسته ریلن فلزین ترکیبینده "آرسنیک" ین ایشلنمەسی، تونجون مختلف نؤوعلرینی دوزلتمک اوچون قالای و میسین عیارلارینی بیلیمکدن اؤتری قسماً فیزیک، شیمی و فیزیکو - شیمی علملریله، ابتدایی شکیلده اولسادا، تانیشلیق ضروریدیر، بونسوز بو ایشلری گؤرمک اولماز. بونولا بیز اونو دئمک ایستەمه ییریک کی، او زامانلار آذربایجانلیلارین اولو بابالاری اولموش هورریلر چاغداش فیزیک، شیمی و فیزیکو - شیمی علملرینی بوگونکو سوییه ده بیلردیلر، یوخ، بو سؤزلردن منظوروموز بودورکی، اولنار، او زامان باشقا منطقه خلقلریندن چوخ قاباق و مترقی اولاراق، بو علملرین پراکتیک و ابتدایی عملی قایدا - قانونلاری ایله، حتّی ابتدایی شکیلده علمی ایله تانیش ایدیلر و بو قایدا - قانونلاری زامان کئچیدیکجه گنج نسیللرینه اؤیرتمیش، اینکیشاف ائدیرمیش و مختلف منطقه خلقلرینه اؤیرتمیش ایدیلر.

*

۱ - یننه اورادا، ۵۳.

۲ - یننه اورادا.

بوگونکو غربی آذربایجان، یعنی نقده، اورمو، قوشچو گه دیگی، سومای، سالماس، اورالارین شمالی، جنوبی، غربی و شرقی داغلیق منطقه لری مختلف یئر آلتی فلز معدنلری ایله زنگین اولدوغوندان و بو فلز لری بعضیلرینین باشقا ماده لرله آز قاریشیق اولماسی، الده ائدیلمه سینین آسانلیغی نتیجه سینده، بو یئرلرده یاشامیش هورریلر اونلارا تئز آل تاپمیش، استخراج قایدا - قانونلارینی تئز اؤیره نمیش و اونلاردان کوللی مقداردا الده ائده رک، مختلف حیات و یاشاییش و سایطی، قاب - قاجاق، هئیکللر و سایره دوزلتمیش و خلق داخلینده اونلاردان او قدر چوخ و بول اولموشدورکی، دجله فرات چایلاری آراسی شاهلاری و حکمرانلاری، او جمله دن اوروک، لاقاش و سایره بین النهرین شهر - دؤولت لری شاهلاری، ایلاملار و داهای سونرالار آسوری شاهلارینی بو اراضیه اوردو یوردوب، هجوم ائدیپ، بو مثال قاب - قاجاقلار، تونج، مس، قالای، قیزیل، گوموش، لاجورد و سایره حیاتا گرک فلز لری الده ائتمک، تالاییب، خراج و وئرگی کیمی آلیب، آپارماغا سوروکله میشدیر. بو چئشیدلی فلز لری هامیسی همین غربی آذربایجانین سونسوز مثال معدنلریندن استخراج اولراق، الده ائدیلمیش و او معدنلرین بعضیلرینین چیخارتما یئر لری ایندی ده حیس اولونماقدادیر.

و. لیتفوس ایران و عثمانلی سرحدلرینین خریطه سینى جیز ديقدا، بو منطقه ده اولان معدنلر باره ده یازمیشدیر:

"بو قسمتین باشا - باشیندا بوللوجا خیردا فلز - داشلار، خصوصیه ده میر و مس داشلاری واردیر. من خاطر جمعم کی، اگر بو کیچیک داشلار یاخشی استخراج اولسا، چوخلو منفعتی اولاجاقدیر"^۱.

بو منطقه نی گؤرن "ژاک دومورگان" دا یازمیشدیر:

"کلهشین گدیگنین شمالیندا، قادرچای چشمه لری یاخین لیغیندا اسکی مس معدنلریندن استفاده اولونماق یئری گؤرونورکی، بوگون اؤز باشینا بوراخیلیب ترک اولموشدور"^۲.

"ماکسول هیسلوب" غربی آسیا بؤکلری کیتابینین موقدمه سینده همین بو منطقه نین یئر آلتی فلز معدنلری باره ده یازمیشدیر:

"بؤیوک زاب چاینین باشلانديغی منطقه دن، هابئله اورمو گؤلونون، گوموشلو قورشوندان دولو کیچیک پارچا داشلار گؤرون، گریندن علمی آختاریش لازیم و فایدالی اولاجاقدیر. بو ایش آسوریلرین تاریخی مثالوژی و گوموش قاییرماق تکنیکی آراشدیرمادان قاباق، اساس و دقته لایق مسئله لردن بیریدیر"^۳.

✱

۱ - پنه اورادا.

۲ - پنه اورادا.

۳ - پنه اورادا، ص ۷۸.

بئله دير هورريلرين م.ق. ۴ - ۳ و ۲ - نجى مين ايلليكلرده آذربايجانين غربى داغليق يئرلرينده ياشاماسى، دؤولت، حكومت و مدنيت ياراتماسى، علم، تشكىك و متتالوژينين ايلك تمل داشلاريني قوياق، بو علملىرى و هنرلىرى بوتون ياخين شرق خلقلرى و اولكهلىرى داخلىنده يايماسى. □ □ □

□ آراتتا - اورارتو - آارات

□ آراتتا = ارته سوزو هارادان ميدانا گلميش و نه معنادا اولموشدور؟

يوخارىدا اوچ سومر كتيبهي سيندن آيدين گورونوركى، آراتتا = ارته كلمهسى، يئر آدى اولارق، او زامان، چاغداش جنوبى آذربايجانين غربى داغليق منطقهسى، خوى، سالماس، اورمو و نقيده شهرلىرى و اونلارين غربى اراضيسى، يعنى زاقروس داغلاريني ان شمالى حيصهسى و بو داغلارين "توروس"ون ان شرقى قسمتيله قووشدوغو داغليق منطقه سینه وئريلميش آدايدى. دئمك، بو كلمه م.ق. ۳ و ۴ - نجو مين ايلليكلرده سومر ديلينده، اوزوده داغليق منطقه سینه وئريلميش آداندا گوروندو يو كيمي، داغ، هوندورلوك معناسيندا اولموشدور. بو كلمه نين ان قديم التصاقى ديللردن اولموش سومر ديلينده داغ و هوندور يئر معناسيندا اولماسى، سومر كتيبهي و متنلريندن علاوه، همده توركلرين لاپ اولدن يوردو اولموش منطقه لرين داغ آدلاريندا گورونور. مثلاً "آلتاي"، "آلاتاوو"، "آلاتاو"، "آلتاتوو"، "آلاتوتو"، "آلاتاآ"، "آلاداغ"... كلمه لرى تورك اولكهلىرى و ديللرينده اولان داغ آدلاريدير.^۱

بوتون بو آدلاردا "ر" سسى "ل" سسینه چئوريلميشدير كى، عادى فونتيك بير حادثه دير و چاغداش تورك ديللرى، او جمله دن آذرى توركجه سينين دانيشيق ديلينده گئنيش ياييلميش بير سس ده ييشمه سيدير. مثلاً: "گلرلر = گللر، آلارلار = آللار ...

"ديوان لغات الترك" دهده "ارت" داغ بئلى معناسيندا واردير. نتيجه كى "ارمكوكا اشك ارت بلور. (تنبه له ائشيك داغ بئلى اولور) مثلينده گلميشدير.^۲

"ارت" (داغ بئلى) سوزونون ديوان لغات التركده، هئچ بير اشتقاقى اولمادان، اوزوده بير مثله (ساو) دا- آتالار سوزونده وئريلميه سى آيدين گؤسته رير كى، او چوخ قديم زامانلاردان، هله "ر" فونتمى "ل" فونتمينه چئوريلميه ميش زامانلاردان تورك مثلينده قالميش و اوندان توره مه كلمه لر اولماميشدير، آنجا ق "ر" سسى "ل" سسینه چئوريلديكدن سونرا، شبهه سيز، تورك ديللرينده اوندان توره مه كلمه لر اولموشدور. گؤسترديگيميز يوخارىداكى آدلاردا "آراتتا" كلمه سيندن علاوه "تاوو" = تواف = تاوا = تاآ = داغ حيصه لرى ده واردير. فيكريميزجه ان اسكى التصاقى ديللى بعضى ائل و

※

۱ - باخ: ۱۳۷۱/۷/۱۵ تاريخلى "ارک" فونتمينه.

۲ - ديوان لغات الترك، ترجمه چى بشيم آتالاي، جيلد ۱، آنكارا ۱۹۸۵، ص ۴۲.

طایفای داخلینده "داغ"۱ "آراتتا"، بعضی دیگرلرینده ایسه "تاوو = توو = تاوا = تاآ" دئیشلر. حتی بیر سیرا تورک خلقلرینده "تو" داغ دئمکدیر.^۱

زامان کئچدیکجه "تااو = داغ" کلمه سی یاییلیب عمومی لشدیکجه، "آراتتا" کلمه سی ایسه محدودلاشیب سیرادان چیخدیقجا، "تاوو = تاوا ... حیصه سی ده داغ آدلارینین سونونا آرتیریلاراق، گؤستردیگیمیز شکللره دوشموشلر.

سومثرلردن سونرا م.ق. ایکینجی مین ایللیگین اورتالاری و سون یوز ایللیکلرینده آسوری کتیبه لرینده اولان "آراتابا" و "آراته" سؤزلری ده همین "آرتا = ارته" دیر. اورارتو خلقي و دؤولتینین آدی دا، شبهه سیز، همین "آرتا = ارته" کلمه سیندن میدانا گلمیشدیر، چونکی اورارتو دؤولتی "آراتتا" اراضیسی نی ده ایچینه آلمیش و اونلارین باش کندی "توشپا" و مقدس دینی مرکزلی "موساسیر" شهرلی همین "آراتتا" اراضیلرینده یئرلشمیشدیر. داها سونرالار "آغری" داغی ارمینلر طرفیندن همین آراتتا - ارته - اورارتو سؤزو اساسیندا، معین سیاسی هدف اوچون "آارات" آدلانمیشدیر. (بو بارده سونرا یئرینده دانیشاجاییق).

دئمک، میلاددان ۳ - ۴ مین ایل اوّلردن سومثر دیلینده ایشلنمیش "آراتتا = ارته" کلمه سی داغ معنا سیندا و اصیل التصاقی دیللره ایشلنمیش، یعنی ان قدیم تورک کلمه سی اولموش و اورارتو و آارات کلمه لری ده سونرالار اوندان یارانان سؤزلر اولموشدور.

آلتااو = آراتتا کلمه لرله ایلگیلی قید ائتمک لازیمدیر کی، تورک دیللرینده "آل" ترکیب حیصه سی چوخ معنالار داشیمیش، او جمله دن یوکسک لیک، اوجالیق و قدرت بیلدیرمیشدیر. مثلاً "بو کلمه "آلتای" دیلینده "هوندور، اوجا، یوکسک، قدرتی" و تورکمن دیلینده "یوکسک و اوجا" معنا سیندادیر.^۲

بونا اساساً عالیمترین فیکرینجه "آلتای" کلمه سی "اوجا داغ" دئمکدیر. آذربایجاندا "آل" سؤزوندن یوکسک لیک و مقدس لیک معنا سیندا استفاده اولموشدور. نجه کی، شمالی آذربایجانین "تووس" بؤلگونده "آل دهه" آدلی پیر واردیر. میفیک ایناملارلا ایلگیلی اولان "آل آروادی" کلمه سینده کی "آل" حیصه سی ده همین بو معنادیر. جنوبی آذربایجاندا قالین سسلیلر بیر چوخ حاللاردا اینجه ایشلندیگی اوچون، (قارداش = قردش، قارا = قره...) آل کلمه سی ده "ال" شکلینده ایشله نیر، نجه کی، "آل آروادی" کلمه سی جنوبون بیر سیرا لهجه لرینده "ال آروادی" شکلینده دئییلیر.

همین کلمه "ال" شکلینده بوگون بئله گوئنن بیر سیرا یئرلی، او جمله دن شبسترده همین یوکسک، اوجا، بؤیوک معنالاریندا، عادی ایسم کیمی، ایشله نیر. شبسترین چای محله سینده

*

۱ - باخ: میر علی سبیدوو، آذربایجان خلقلینین سوی کؤکونو دوشورکن، باکی ۱۹۸۹، ص ۱۱۱.

۲ - باخ: میر علی سبیدوو، آذربایجان خلقلینین سوی کؤکونو دوشورکن، ص ۷۸.

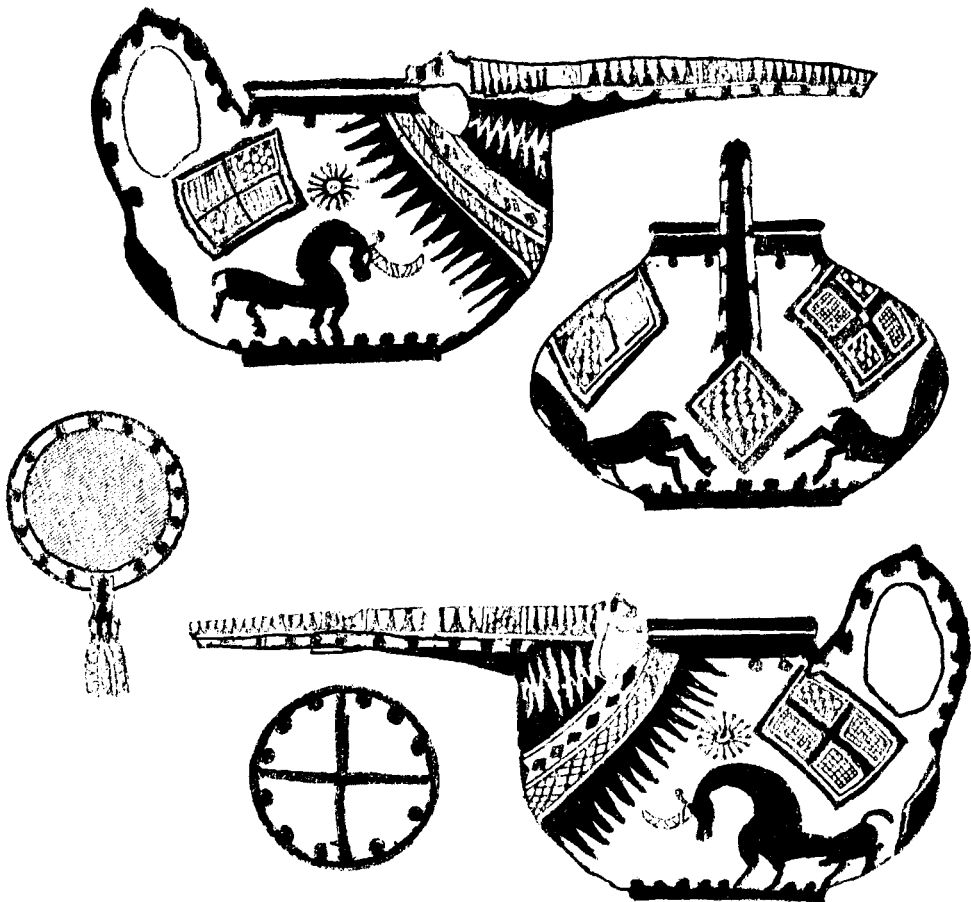
یئرلشمیش ائویمیزین بیر قونشوسو چاروادار "عبدالله" عمی ایدی کی، یاشیدلاریم اولان اوشاقلاری اؤز آتالارینا "ال دده" دئیدیلر. شبسترین "بیروو" محله سینده یاشایان شاطر محمدین آتاسینین آدی "ال بابا" اولموشدور و ایندی [۱۰ - ۳ - ۱۳۷۳] ده او بو آدی اؤز نوه سینه قویموشدور. سونرا گئنیش شکیلده گۆره جه ییک کی، بو اره تته مدنیتی، هنری و صنعتی م.ق. دۆردونجو مین ایلیکدن بوتون یاخین شرق منطقه سی هنری و صنعتی مرکزینده اولموش و اونو رهبرلیک ائتمیشدیر. همین واحد هنر، صنعت و مدنیت آتموسفئری بحثینده گۆره جه ییک کی، م.ق. ۱ - ۲ - ۳ - ۴ - نجی مین ایلیکلرده چاغداش ایرانین بوتون غرب ایالت و ولایتلی (شمالی و جنوبی آذربایجاندا داخل اولماقلا)، ائله جه ده همدان، ساوا، خزرین جنوب و غرب ساحیللری بو مدنیت آتموسفئرینه داخل اولموشدور. دئمک، م.ق. دۆردونجو مین ایلیکدن اره تته واحد هنر، صنعت و مدنیت آتموسفئرینین مرکزینده دایانمیشدیر. حادثه لر گۆسته ریر کی، هامان دؤورلردن اره تته ده اولموش هنر، صنعت، معمارلیق، بنا تیکمک ماتریاللاریندان استفاده اره تته ایله یاناشی، واحد هنر، صنعت و مدنیت آتموسفئرینین آیری یئرلرینده ده اولموشدور، او جمله دن، اره تته ده اولدوغو کیمی، "اهک" دن بنا تیکمک ایشینده استفاده چاغداش قزوین اراضیلرینده ده اولموشدور.

قزوین و کرج منطقه سینین "اسماعیل آباد" بؤلگونون "موشه لان" تپه سیندن کشف اولموش قبیرلر، اثرلر و بنالاردا "اهک" ایشلنمیشدیر. بو قبیرلرین تاریخی م.ق. دۆردونجو مین ایلیگه چاتیر. دئمک هامان دؤورلرده آذربایجانین غربینده یارانمیش "اره تته" مدنیتینین بنا تیکمک اوچون کشف ائدیگی گچ، اهک و سایره تیکینتی ماده لری واحد هنر، صنعت و مدنیت آتموسفئرینین حکم سوردوگو بوتون منطقه لره، او جمله دن مرکزی ماد اراضیلرینده ده یایلمیش ایدی. بونا اساساً آقای دوقتور پرویز ورجاوندین، دوغرو اولاراق یازدیغی کیمی، اهکدن تیکینتی ماده سی کیمی استفاده م.ق. ۱۵۰۰ - نجو ایله و مصرلیلره مربوط دئیل، بلکه م.ق. دۆردونجو مین ایلیگه، اره تته و آذربایجانا عایدیر کی، شبهه سیز اره تته اثرلریندن ائکسوس مدنیتینی یارادارکن، اورایا آپاریلیمیشدیر. د.پ. ورجاوند بو باره ده یازیر:

"بیلیمک لازیمدیر کی، بو قازیتیلاردان قاباق اهگین کشفی و اوندان استفاده تاریخینی شرقشوناسلار میلاددان ۱۵۰۰ ایل اوله و مصرلیلره عاید بیلیردیلر. لاکین اسماعیل آبادین "موشه لان" تپه سینین تاریخدن قاباغا عاید کریچلرینین اورتاسیندا اهک ماده سینین وارلیغی، اونون تاپیلماسی و او ماده دن استفاده نی م.ق. دۆردونجو مین ایلیگه قدر ایره لی آپاریر."^۱

سونرا گۆره جه ییک کی، واحد هنر، صنعت و مدنیت آتموسفئری چاغداش ایرانین بوتون مرکزی و غربی تورپاقلارینی احاطه ائتمکدن علاوه، اورتا آسیادان باشلانان بیر تاریخی واقعیت اولموشدور.

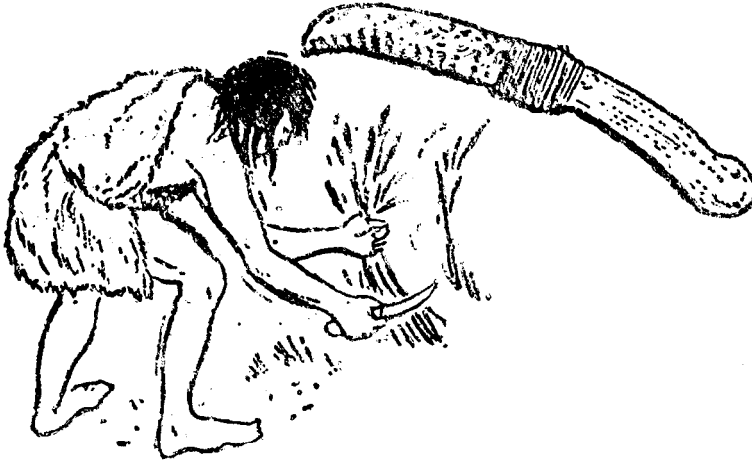
□ □ □

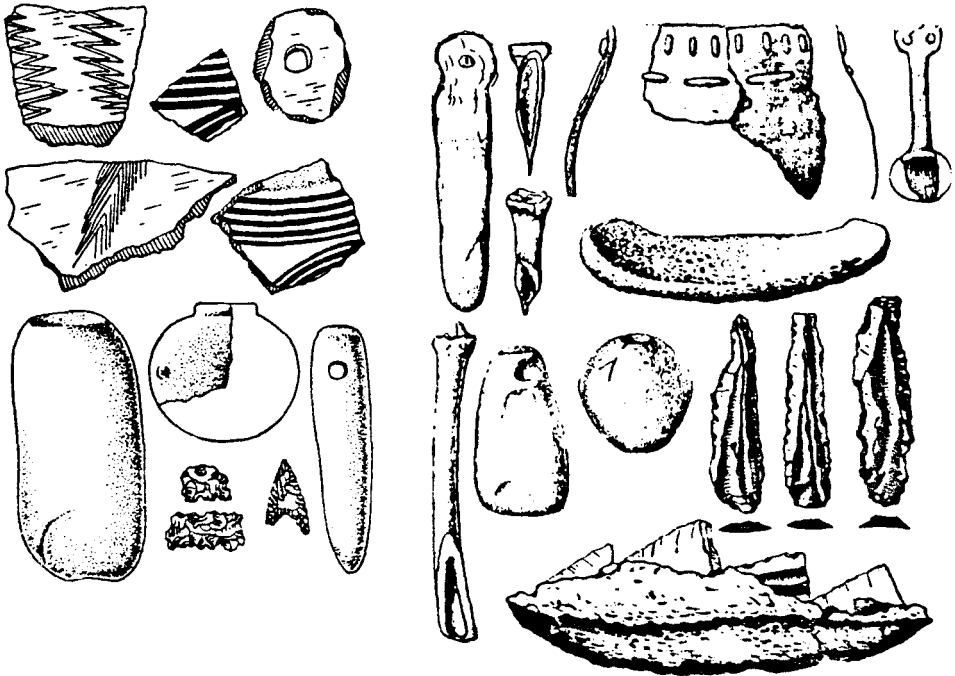
[ش - ۲۲] سيلکدن تاپيلميش ناخيشلى ساخسى قابلار، ماننا دؤورو م.ق. بيرينجي مين ايلليگين اوللري.

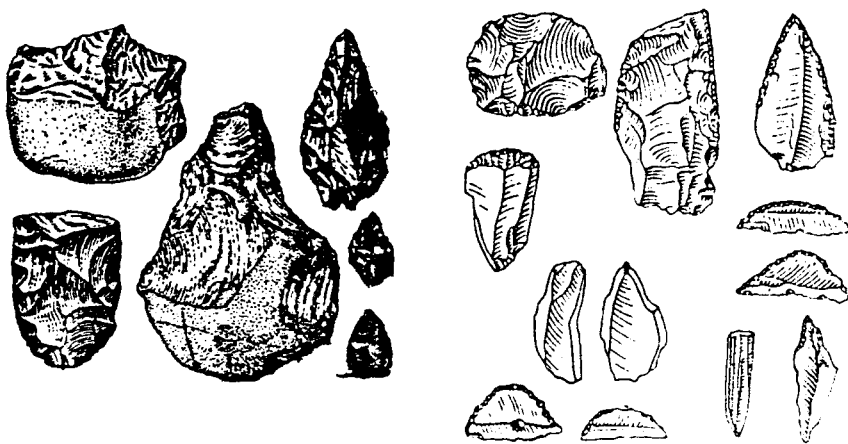
[ش - ۲۳] يئري شوخوم ائتمک.

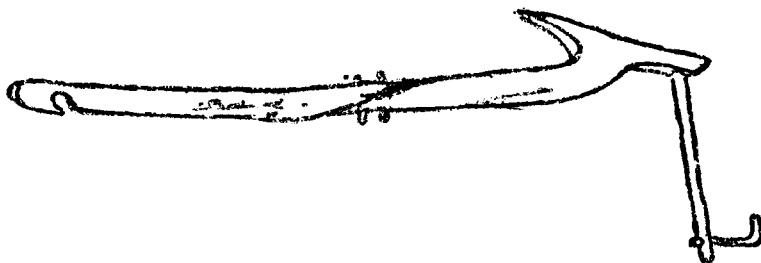
[ش - ۲۴] ابتدایى انسان بيجين بيجير.

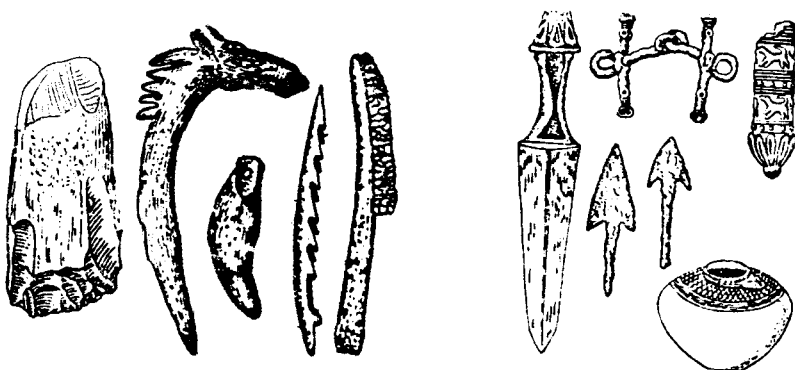
[ش - ۲۵] شمالى آذربايجان، فضولى بۇلگوننده "شومو تپه" و "كول تپه" دن تاپيلميش سوموك، ساخسى و داش شئيلر.

[ش - ۲۶] اسکی و اورتا داش دؤورلرینه عاید آلتلر.

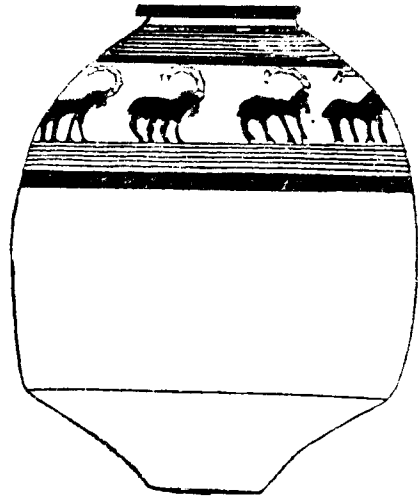
[ش - ۲۷] ابتدایی خیش.

[ش - ۲۸] شمالی آذربایجان‌دان تاپلمیش داش، مفرغ و ده‌میر دؤورونه عاید سیلاحلار و تولید وسیله‌لری.

[ش - ۳۰] گيان تپەسىندىن تاپىلمىش ناخىشلى قاپ
م.ق. ۱۱۰ مىن ايل.

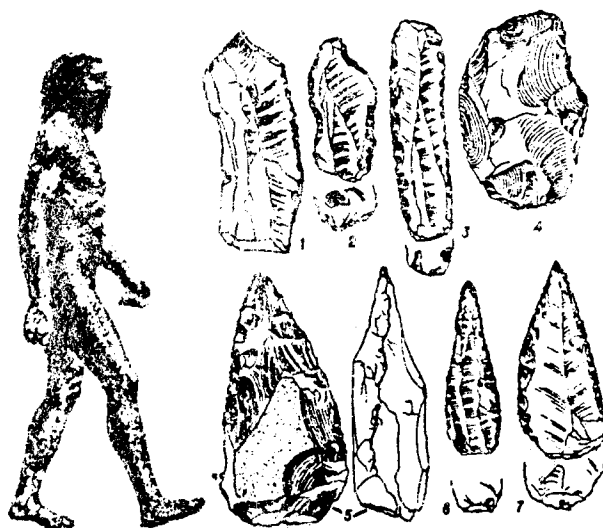
[ش - ۲۹] سيلك تپەسىندىن تاپىلمىش ناخىشلى قاپ
م.ق. ۱۱۱ مىن ايللىك.

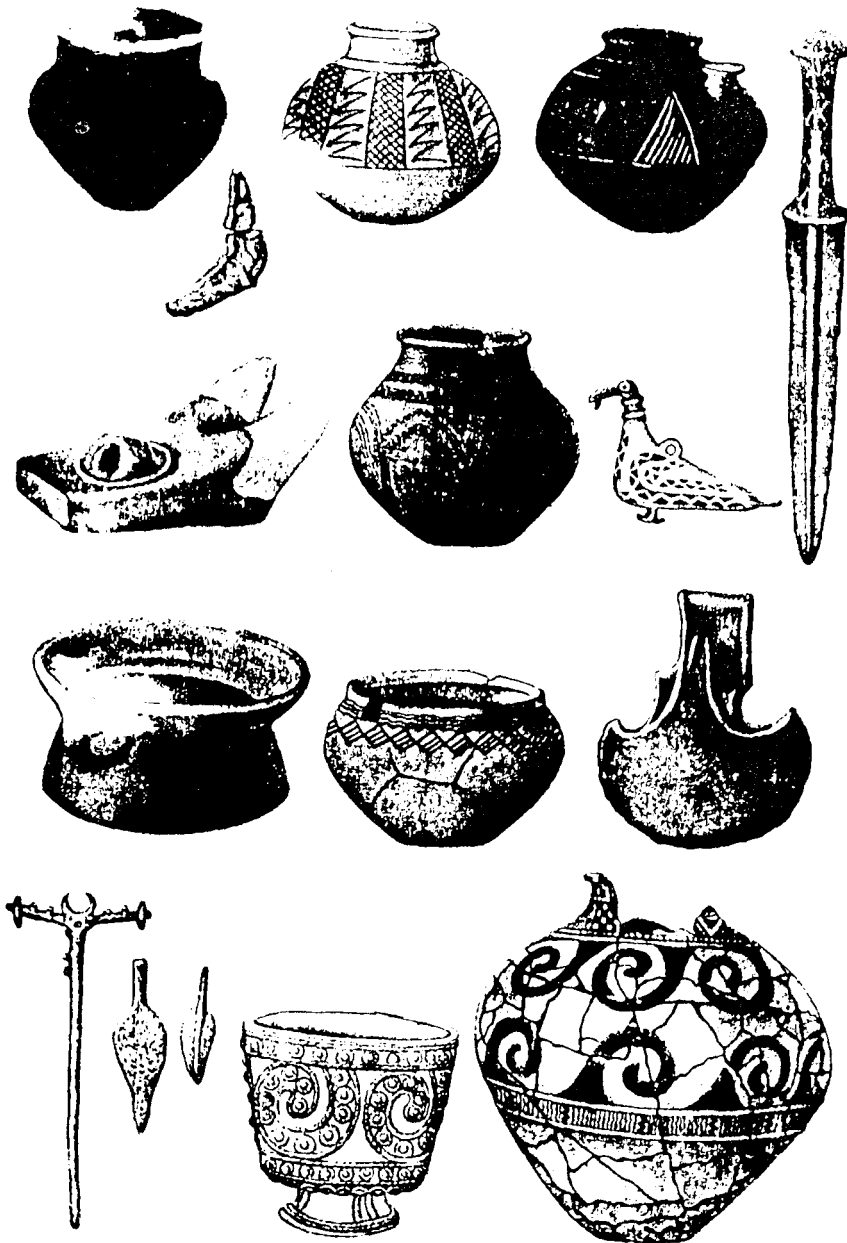
[ش - ۳۱] شىمالى آذربايجاندىن تاپىلمىش يىنى داش و دەمىر دۇورونون اۆللىرىنە عايد شىيلر.

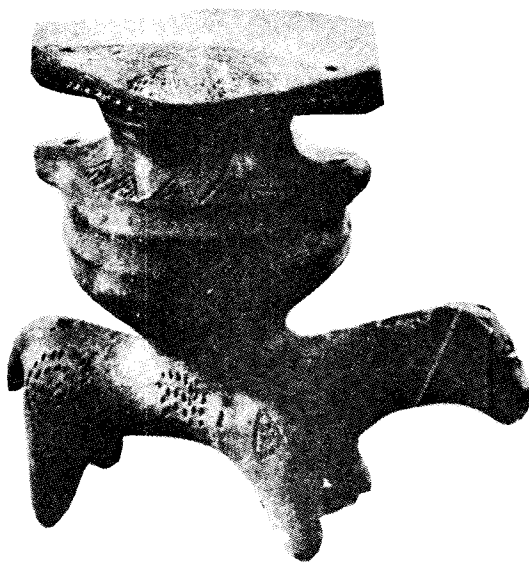
[ش - ۳۲] کور - آراس مدینتی، نخجوان، کول تپه دن تاپیلان شیئر.

[ش - ۳۳] "آزیخ" غاریندن تاپیلیمیش داش آلتلردن.

[ش - ۳۴] جنوبي قافقازدا كشف اولموش آلتلر و مفرغ شئيلردن نمونهلر.

[ش - ۳۵] مینگه چتویردن م. ق. II مین ایللیگه عاید قاب.

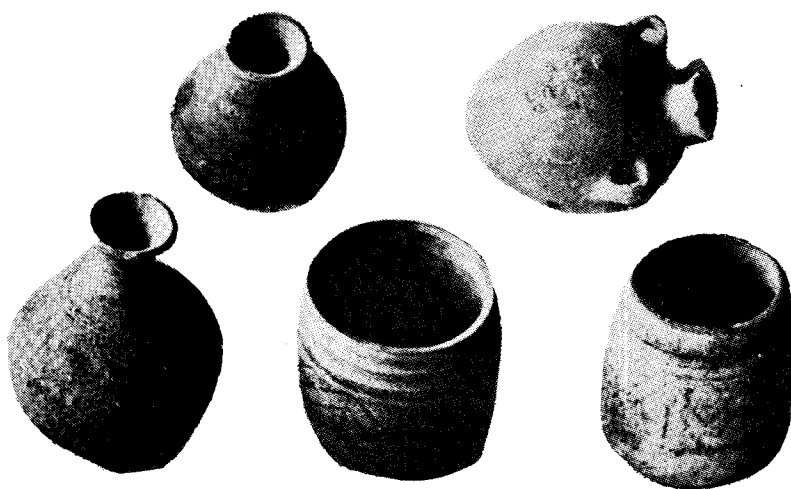
[ش - ۳۶] شمالی آذربایجان "خانلار" بؤلگوندن تاپیلیمیش مفرغ عصرینه عاید ناخیشلی قاب.

[ش - ۳۷] دۇنيا مقياسىندا كەشەپ اولمۇش مفرغ آلتەر و شىلەردن نمونه لر.

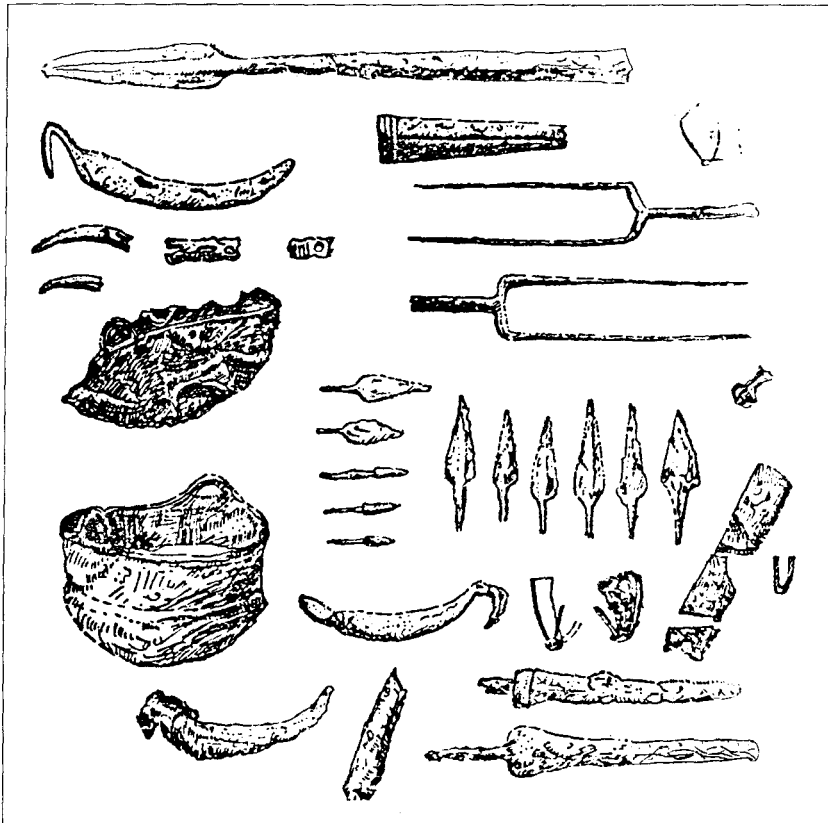
[ش - ۳۸] "مىنگە چنۇيردن" تاپىلمىش مفرغ عصرىنە عايد ناخىشلى قاب.

[ش - ۳۹] ساخسى قابلار، م.ق ۷-۸ نجى عصرلر، اردبىل، باروق بۇلۇگو.

[ش - ۴۰] قیل قمیش ایکی آسلانی یتردن قالدیرمیشدیر، زنوه یاخینلیغیندان تاپیلیمیشدیر.

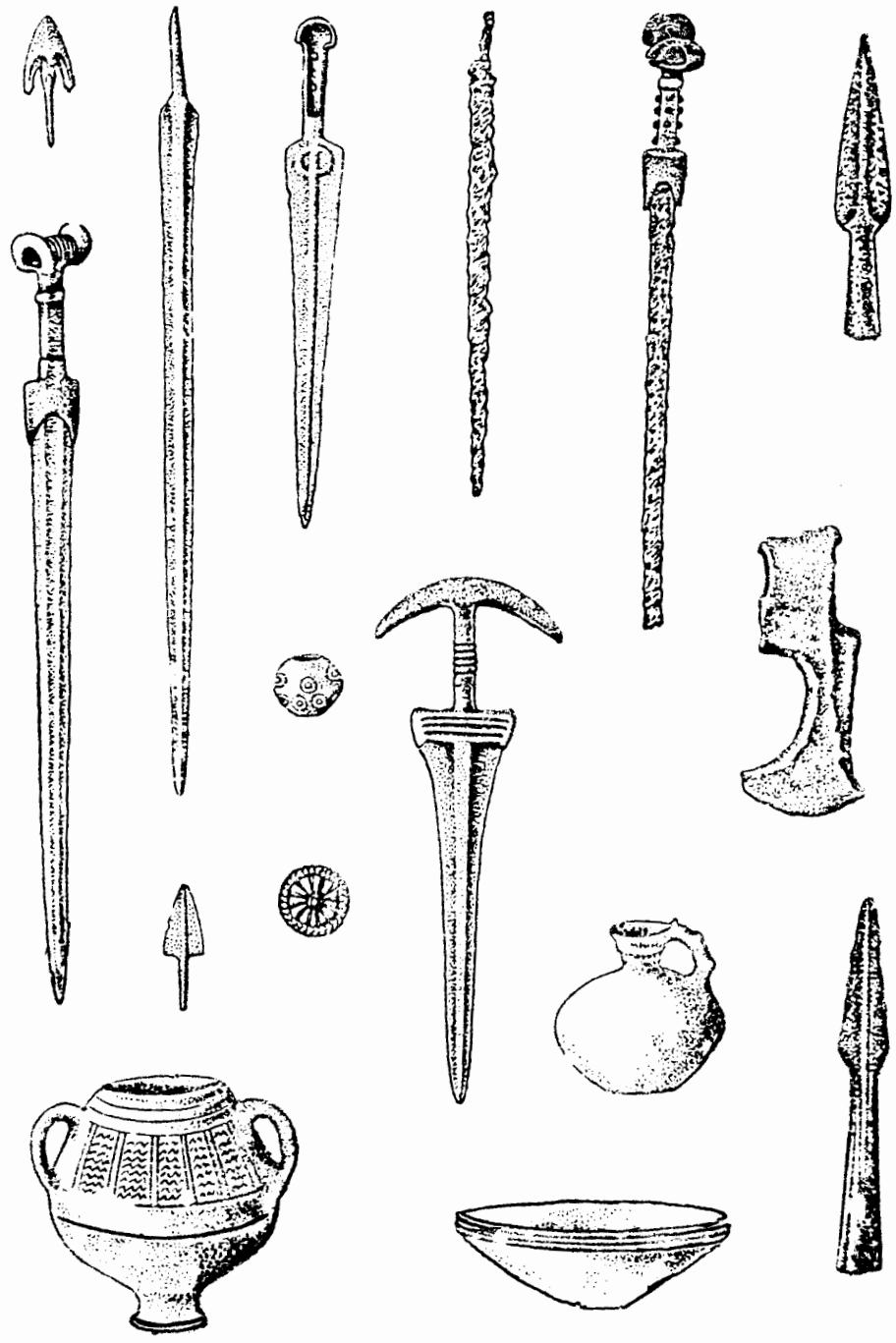
[ش - ۴۱] "سیلک" قبیئرلریندن تاپیلیمیش اسلحه و شیلر.

[ش - ۴۲] قانادلی ایلاهه ایکی پلنگی یتردن قالدیرمیش و ایکسینیده آیاقلاریله ازمکده دیر، لرستان.

[ش - ۴۳] تونج و ده میردورلرینه عاید ساخسی قابلا، م.ق II امین ایلیگین سونلاری، نخبوان مدینتی.

[ش - ۴۴] مغان تالش مدينه عايد شيلير. (م.ق ۷ - ۱۴ نجو عصيرلر).

هند -

آروپایی خلقلرین

منطقه میزه گلمه سیندن اوّل (۲)

آذربایجان تورپاقلاریندا ایلک اینسانلار و خلقلر

بوخاریدا همدان و باکی یاخین لیقلا ریندا کشف اولموش داش ناخیشلاری باره ده دانیشدیق و اونلارین سومثر و ایلاملارلا علاقه لرینه اشاره لر ائتدیک.

تکرار اولسادا، بیر داها گؤسترمه لی بیک کی، میلاددان دؤرد مین ایل قباقدان (شاید داها قباقلاردان) باشلایارق، اورتا آسیادان دربند و داریال (داریول) کئچیدلریله یاخین شرقه ائلل آخینلاری اولموش و بو آخینلار آذربایجان (شمالی و جنوبی)، زاقروس داغلارینین شرقی و غربی اتکلری و عمومیتله ایرانین غرب اراضیسیندن کئچرکن، اونلارین معین ائل، طایفا و قوللاریندان، اساس توپلوملاریندان آریلاراق، بوئرلرین مختلف منطقه لرینده یورد سالاراق قالمیشلار. سومثر، ایلام آخینلاری کیمی تاریخه معلوم اوئللی ائل آخینلاریندان علاوه، چوخ احتمال باشقا آخینلار و خصوصیه کیچیک ائل، قبیله و اوبالاردا همین یول ایله اورتا آسیادان گلیب، همین یاخین شرق منطقه لرینده یورد سالیب قالمیش، سویداشلاری یئرلی اهالییه قاریشاراق، خلقلر شکلینده مدنیت و حاکمیت قورموشلار. همین یاخین شرق منطقه سینین شمالدان مرکزینده یئرلشن آذربایجان (شمالی و جنوبی)، همدان - قوم - قزوین - زنجان - تخت سلیمان آرالاری یئرلریده بو مختلف التصاقی دیللی ائلر، سویلار و قبیله لرین یورد سالاراق قالدیغی یئرلر اولموشدور. بوگلن کؤچه ریلر ائتتیک جهتدن یاخین اولموش یئرلی اهاالی ایله قاریشیب قوتتی، لوللوبی، هورری، ماننا، ماتیشن، کاسسی، اورارتو، ساسپیر، کاسپی، آلبان، مسکوت، ماساؤت، سالک، ایشغوز ... توپلوملاری و کوتله لرینی یاراتمیشلارکی، اونلارین بعضیسی زامان کئچیب آرتدیقجا، یاشادیقلاری اراضیده معین مدنیت و

حاکمیت قورموشلار. بلاواسطه آذربایجان اراضیسی و اورانین جنوب و جنوبشرقینده یئرلشن همدان تورپاقلاریندا م.ق. III مین ایلیکده فورمالاشان و تاریخده تانیمیش ایلک خلقلر "قوتی" و "لولوبی" لر اولموشلار. قوتی و لولوبی خلقلری شمالدان کاسپیلر، ساسپیرلر، شمالغربدن هوررلر و مانالار، جنوب و جنوبغربده کاسپیلر و اونلارین واسطه سیله و بلاواسطه ایلاملارلا علاقه ده اولموش و اونلارین، هابثله سومثر و اککدرلین قوردوغو مدینتله تانیش اولاراق اونلاردان تأثیرلنمیشلر. قوتی - لولوبیلر بوگون ایران تورکلرینین یاشادیغی بیتیشیک اراضیین ان جنوب قسمتینده، همدان - اسداباد، قوم - قزوین - زنجان - ماراغا - تخت سلیمان آراسینداکی اراضیده و آذربایجاندا یاشامیشلار. دئمک، گؤستردیگیمیز بو اراضی نین اهالیسینین بوگون تورک اولماسی اولدوقجا قدیم تاریخه مالکدیر، داها دوغروسو بو یئرلرین ساکینلری تاریخه معلوم ایلک چاغلاردان التصاقی دیللی - اسکی تورک، اولموش، همده قسماً آذربایجان و همدان اراضیسینده ایلک مدینت قورموشلار. بو مدینت هند - آوروپایی خلقلرین منطقه میزه گلمه سیندن تقریباً ۱۵۰۰ - ۲۰۰۰ ایل قاباق اولموشدور. ایرانین بوگونکو سیاسی دورومونو نظره آلاراق، مسئله یه داها دهرین و بیر قدر گئنیش مقیاسدا باخماق لازیم گلیر.

بوگون بیتیشیک اراضیده یاشایان ایران تورکلری آذربایجان و همدان - قوم - قزوین - زنجان - تخت سلیمان آراسینداکی اراضیدن باشقا خراسان، کرمان، فارس، خمین، ایالتلرینین مختلف بؤلوکلرینده ده یاشاماقدادیرلار. بوندان علاوه اؤزلرینی "اشکانی" آدلاندیران و ایسلام تاریخچیلری طرفیندن "خوزی" آدلاندیریلیمیش^۱ تورکلر خوزستانین "شوش" خارابالاری حوالیسینده یاشاییرلار. اگر بوگون ایرانین همدان و تهراندا داخل اولماقلا غرب ایالتلرینی گؤتورسک، گؤره جه ییک کی، بو اراضیده اولان بوگونکو مدینت ایرانین چاغداش مدینتیین اؤزه یی و اساس حیصه سینین تشکیل ائدیر. بو مدینت، یعنی معاصر ایرانین غرب ایالتلرینین مدینتی تکجه بوگون دئییل، ان قدیم دؤورلردن، هله هند - آوروپا دیللی لر ایران فلاتینا گلمه دن چوخ اؤللردن، تاریخاً معلوم اولان میلاددان ۴۰۰۰ ایل اؤلدن - شاید داها قدیمدن - اسکی ایران مدینتی نین نه تکجه اساس و اؤزه یی، بلکه اؤزونو تشکیل ائتمیشدیر. بو مدینت تکجه ایرانین مدینتی نین اساسینی دئییل، بلکه بوتون بشر مدینتی نین ایلک تمل داشلارینی قویان مدینتلردن بیر اولموشدور.

معاصر ایرانین بو غرب اراضیسینین قدیم مدینتی بشریتین ایلک مدینت بشیگی اولموش یاخین شرق منطقه سینین اؤنملی و شرقی قسمتینی تشکیل ائتمیش، اؤزوده آشاغیدان یوخاریا ایلام، کاسسی، لولوبی، قوتی، هورری، ماننا و اورارتو مدینتلرینه شامل اولموشدور. بو مدینتلرین هامیسی بیر منبعدن نشأت ائتمیشدیر، اودا سومثر - ایلام، ایرانلا علاقه دار داها دقیق دئمک ایسته سک، ایلام مدینتی اولموشدور. کاسسی، قوتی، لولوبی، ماننا و داها سونرالار ماد مدینتی

همین ایلام مدنیتین معین حیصه‌لری اولموشدور. بوتون بو مدنیتلری قوران و بوگونکو ایرانان قدیم افتخار، شرف و باشی اوجالیقلار یاراتمیش خلقلرین هامیسینین دلی التصاقی، اورال - آلتای سیستملی دیل اولموشدور. دوقتور ض. صدر بیر مقاله‌سینده یازمیشدیر:

“اؤلکه میزین مدنیتی‌نین تحلیلینده” ایران مدنیتی، یعنی ایلام مدنیتی “دئمک لازیمدیر. ”پیتر آمیه‌نین “ایلام” کیتابیندا یازدیغینا اساساً، ایلام مدنیتی میلاددان یئددی مین ایل اؤلدن، اونون انقراضی، یعنی م.ق. ۶۴۰ - نجی ایله قدر دوام ائتمیش و ساخسی، رنگلی ساخسی، تونج و ده‌میر دؤورلریندن شهر - دؤولت‌لری و باشا - باش دؤولت [م.ق. ۲۲۰۰ - نجی ایله] یاراتماقلا حیات سورموشلر... بو بؤیوک مدنیتین گئدیشی و توخونوشو الده‌دیر. اونون اون مین اوخونمامیش لؤوحه‌سی شیکافو دارالفونونوندا مؤوجوددور ... اگر اونلارین هامیسی اوخونسا، ایلام دیلینین قرامثری کامل شکیلده اله گله جکدیر

تأسفلر اولسون کی، پهلونین افراطی ناسیونالیزم مدنیتی‌نین یایلماسیله، گئتدیگجه بو بؤیوک مدنیت اونودولدو. چونکی ایلاملار نه سامی‌ایدیلر، نه ده آریایی. ویل دورانت (مدنیت تاریخی) ستر پترسی سایکس، کلمان هوار، بطروشفسکی و هانری فیلدین آچیق یازدیقلارینا گؤره اونلارین (ایلاملار. م) دلی فنلاند، تورکی، مجاری و مغول ... دیللری کیمی اورال آلتای دیللری سیراسیندادیر. ایراندا شهر، کند، ائل و سویداشلیق، کند حیاتی و قانون وئریجی لیگین شکلی و سیستمی، قیسا دئسک، بیزیم عنعنوی مدنیتیمیزین کؤکو ایلاما قایدیر. ایلام دیلینین هخامنیش دؤورونون اوچ اساسی دیلیندن بیر اولماسی، هابئله هخامنشیلرین باش کندینین هامان ایلاملارین باش کندی “شوش” شهرینین اولماسینی نظره آلدیقا، قطعی اولور کی، ایلام دلی او دؤورده اداره و دیوان دلی‌ایدی و بو دیل ایسلام تاریخ‌چیلرینین روایتینه گؤره، هجری اوچونجو عصره قدر دیری‌ایدی. (ایندی‌ده بو دیل قسماً دیری‌دیر. م) بو سؤزلرین نتیجه‌سی بوندان عبارت‌دیر کی، بیزیم اؤلکه‌میزده مدنیت یاراتماق ایلاملارین ایله اولموشدور و اونلارین اوچ طایفاسیندان بیری “خوزی” لرایدیلر. خوزستانین آدی، خزر دنیزینین آدی کیمی، آرادان گئتمیش او قومون یادگاریدیر کی، مین ایلیکلرین قارانیلیقلاریندن اونلارین ایشیغی پرپر وورور و حقیقت آختارانلارین اورکلرینی اؤزونه ساری چکیر بو مدنیتله یاناشی قوتیلر، ماننلار، کاسسیتلر، (کاسسیلر م.) و لولوبیلرینده مدنیتی وارایدی ... و اونلارین هامیسی، تاریخ‌چیلرین گؤستردیگینه اساساً، آسیانی دیللی (اورتا آسیایا منسوب) ایدیلر و التصاقی دیل‌لر قورو هونا (اورال - آلتای) عایدیرلر.^۱

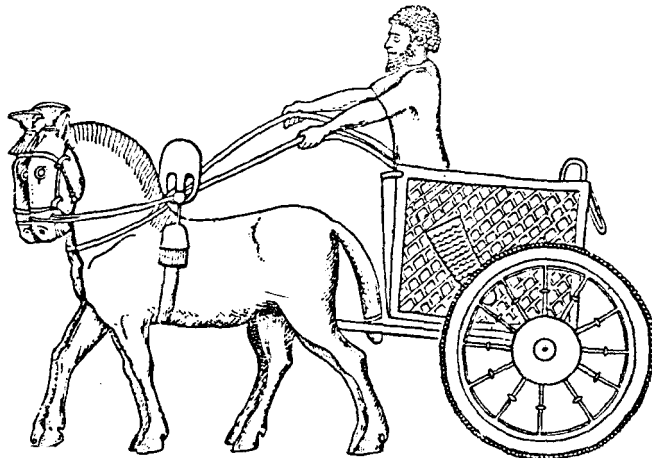
دوقتور ض. صدر بو سؤزلری حزب توده‌نین مرکزی رهبرلریندن و قاجار شاهزاده‌لریندن اولموش ایرج اسکندرنین “مین ایلیکلرین قارانیلیغیندا” کیتابی اساسیندا یازمیشدیر. ض. صدرین سؤزلریندن معلوم اولور کی، ایرج اسکندرنین کیتابینین اساس فیکری “ایران مدنیتی، یعنی ایلام

مدنیتی "اولموشدور. واقعییتی گۆرن، هر جور تعصّبه بیگانه اولان، مستقل دوشونن و شهبهسيز فرانسا و آوروپا منبعلریندن گئنیش استفاده ائتمیش ایرج اسکندرینین بو فیکری دفته لایق و دهرین دوشونمه گه شایاندیر.

بو مسئلهیین اطرافیندا دهرین دوشونوب، او دؤورون حادثه لرینی یاخشی گؤتور - قوی ائتدیکده، گؤروروک کی، پارسلا میلاددان ۹۰۰ ایل قاباق اوچ کندلی - اوتوراق و یئددی کؤچهری ائل شکلینده گلیب فارس ایالتینده یئرلشدیکلری گوندن ایلام دؤولتینه تابع اولموش و اونا باج وئرمیشلر، چونکی او یئرلر ایلاملارین ایدی. حتی پارسلا رین فارس ولایتینده اولدوغو ایملک دؤورلرده ایلام دؤولتینین اورادا یاریم مستقل امیری اولموش و او امیرلردن ایلام دیلینده لؤوحه لرده فارس ایالتینده بو گونه قدر دورماقدادیر. ایلاملار تابع اولدوقلاری زامانلار پارسلا رین امیرلری، کوروشون آتاسی کبوجیه و اونون آتا باباسی حیاتلاری و تاریخلرینده ایملک دفعه اولاراق یازیله تانیش اولموش، ایلام الیفباسینی اؤزلری اوچون الیفبا سئچمیش و اؤلجه ایلام دیلینده، سونرالار ایه اؤز دیللرینده، همین میخی الیفبا د لؤوحه لر قازدیرمیشلار. بو دؤورلرده پارسلا رین اداری دیلی ایلام دیلی اولموشدور، اداری یازیلاردا ایلام دیلی و میخی الیفباسیندا ایدی. بونا گؤره ده بو دؤورده فارس ایالتینده اولموش ایلام امیرلری، ایلاملار کیمی پارسلا ریندا حاکم دایره لری، اداری آداملاری، همده شهبهسيز اقتصادی، سیاسی علاقه ضرورتی و ایلاملارین مدنیت جه یوکسک اولماسینین طلبی اساسیندا گئنیش ساده پارس کوتله لرینین بؤیوک حیصه سی ده آنا دیللرله یاناشی ایلامجادا اؤیره نیب بیلمیشلر. بو حیاتین طلبی ایدی. پارسلا ر ایلاملاردان علاوه

شمال طرفدن

کاسسیلر، قوتتیلر و
 لولوبیلرله ده قونشو
 ایدیلر و شهبهسيز
 اونلارلادا اقتصادی،
 سیاسی علاقه ده
 اولموش و ایلام دیلینه
 یاخین اولموش
 دیللرله معین درجه ده
 تانیش اولموش و بو
 دیللرین عینی کؤکلر و
 اولدوقجا یاخین

[ش - ۴۵] ماد آراباسی «نيسا» آتلاری ايله استخر - پرسپولیس م. ق. ۷ یوزایللیک

اولدوقلارینی عملده و حیاتدا گؤرموشلر.

پارس ائللرینین بو حیاتی مادلارین اولینه قدر دوام ائتمیشدیر. ماد شاهلاری پارس ایالتینی فتح

انده رک پارسلاری اؤز لرینه تابع ائتدیلر، "شوش" عوضینه "اکباتانا" تابع اولاراق، مادلارا وئرگی و باج وئرمه گه باشلادیلار، لاکین اونلارین اداری دیل لری اؤللر اولدوغو کیمی قالدی، اونا گؤره کی، ایلام دیلی ایله ماد دؤولتی دیلی آراسیندا اؤنملی فرق یوخ ایدی و شاید عینی ایدی.

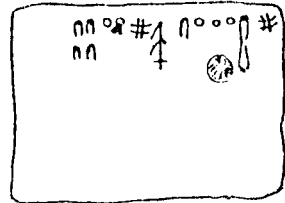
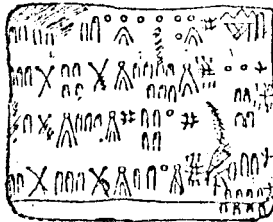
بو گونه قدر ماد شاهلاریندان ماد دیلینده یازیا مالک اولان بیر لؤوحه، کتیبه الده ائدیلمه میشدیر، شاید بو لؤوحه لر آرادان آپاریلیمیش و یا آرادان گئتمیشدیر. بیز ماد ایمپراتورلوغونون دیلیندن دانیشارکن گؤستره جه ییک کی، بیر ایمپراتورلوغون الیفباسیز و یازی سیزلیغی غیر - ممکن دور. شبهه سیز ماد شاهلارینین آزاد اولسا، لؤوحه و کتیبه لری اولموشدور، آنجاق دؤولت دیلی یا ایلام دیلی و یا اونا یاخین قوتتی - لوللوی دیلی اولموشدور. بودا معین درجه ده منطقی نظره گلیر، اونا گؤره کی، ماد حکومتی یاراناندا مرکزی ماد اراضیسینده یاشامیش قوتتی - لوللوی لری اؤولادی مختلف امیرلیکلر شکلینده یاشاییر و دیل لری عینی کؤکلو اولسادا، قسماً فرقله نیردی و بو دیل لر هله، خارجی هجوملار نتیجه سینده ادبی دیل کیمی فورمالاشمامیش و یازیلی شکله دوشمه میشدی، بونون قارشیسیندا ایسه بو محلی دیل لر یاخین، اونلارلا عینی کؤکلو اولان ادبی ایلام دیلی هم اوچ مین ایله یاخین یازی سابقه سینه مالک ایدی، همده همین مدّت، سیاسی جهتدن یاخین شرق منطقه سینین تانینمیش و مشهور ادبی دیل لر دن و خصوصیه کاسسی، قوتتی، لوللوی و ماننا اهالیسی، امیرلری و دؤولتلری اوچون تانیش و رسمی اداری دیل اولموشدور. هر حالدا ماد شاهلاریندان خصوصی ماد دیلینده لؤوحه و یا لؤوحه لر الده ائدیله قدر، ماد خلقی و حکومتینین اداری دیلینین ایلام دئییل، حتی هخامنیشلر دؤوروده، چوخ احتمال، اداری دیل اولموش و بونا گؤره ده داریوشون کتیبه سی همده ایلام دیلینده اولموشدور. حتی هخامنیشلردن سونرادا ایلام دیلی یاخین شرق منطقه سینده اؤز تاثیر و قدرتینی حفظ ائتمیشدیر. بودا طبیعیدیر، چونکی هخامنیشلرین ۲۲۰ ایللیک حاکمیتی، ایلاملارین ۲۸۵۰ ایللیک حاکمیتی، نفوذو، دهرین تأثیری مقابلینده اولدوقجا آز و اهمیتسیزدیر. دوکتور ض. صدر یازیر: "پارسلارین شاهلیغی م.ق. ۵۵۰ - نجی ایلده باشلانیب و م.ق. ۳۳۰ - نجی ایلده مقدونیه لیلر واسطه سیله آرادان آپاریلیمیشدیر. بؤیوک هخامنیش ایمپراتورلوغونون عؤمرو ۲۲۰ ایل اولموشدور کی، سیندن مصره قدر یاییلمیشدی. بو ایمپراتورلوغون عؤمرو، ۲۸۵۰ ایل یاشامیش ایلام حکومتینین عؤمرو ایله مقایسه ده اولدوقجا اهمیتسیزدیر. ایلامین یئددی مین ایللیک مدنیّت هخامنیش مدنیّت ایله مقایسه ائدیله سی دئییلدیر، اونا گؤره کی، تخت - جمشید و شوشدا کی داریوشون اصیل سارایینی یارادان پارس قومونون اینکیشافی پروسئسی اولمامیش، بلکه داریوشون آچیق دئیگینه اساساً، او بو بدیی اثری حاکمیتی آلتیندا اولان مدنیّت لری اوستادلاری واسطه سیله یاراتمیشدیر."^۱

بو دئییکلریمیزدن نتیجه چیخارداراق، بیر داهای قید ائتمه لی ییک کی، هند - اوروپا دیللی

خلقلرین، او جمله دن پارسلا رین ایران فلاتینا گلمه سی و مدنیت قورماسیندان چوخ اوللر ایلاملار ایراندا اوج مین ایله یاخین حاکمیت اتمیش و پارلاق مدنیت قورموشلار و اونلارین سوبداشلاری و قونشولاری اولموش قوتی - لوللوی خلقلری ده مرکزی ماد و آذربایجان اراضیسینده یاشایب، مدنیت یاراتمیشلار. ایلام دیلینین ماد حکومتی دؤوروده اداری و عمومیتله یازی دیلی اولماسی ماد ایمپراتورلو غوندان چوخ قاباقلار، م.ق. III مین ایلیکده مرکزی ماد اراضیسینده یاشامیش قوتی - لوللوی خلقلری داخلینده اولموشدور. بو حقیقتی م.ق. III مین ایلیکیه عاید اولان بیر ساده اقتصادی تجارت سنیدن گؤروروک کی، "سیلک" تپه سیندن تاپیلیمیش، اؤزوده ایلام دیلینده دیر. بو، عادی حیات، یعنی تجارت سندی آیدین گؤستریر کی، م.ق. III مین ایلیکده قوتی - لوللوی خلقی داخلینده، سونراکی ماد اراضیسینده ساده خلق اؤز عادی سندلرینی ایلام دیلینده یازاردیلار.

بحث اولونان بو دؤورده، م.ق. III مین ایلیکده پارسلا رین ایراندا یوخ ایدیلر، تابثله بیر فیکر ایرهلی سورولسون کی، یرلی اهالی پارس ایدی و ایلام دیلی حاکم و زورلا تحمیل اولونان دیل ایمیش. بو دؤورده او زامانکی ایرانین غربی و مرکزی ماد اهالیسی التصاقی دیللی ایدیلر و ساده

قوتی - لوللوی خلقلین
 دیلی یا ایلام دیلینه
 اولدوقجا یاخین و یا
 اونون، جزئی لهجه
 فرقیله، اؤزوایدی.

ایندی آذریلر و

چااغداش ایران
 تورکلرینین اولو
 بابالاریندان اولموش

[ش ۴۶] سیلک تپه سیندن - مرکزی ماد
 تاپیلیمیش بیر ایلامی اقتصادی سند (صورتحساب).
 م.ق. III مین ایلیکین قانونلاری.

قوتی و لوللوی خلقلرینین تاریخی و مدنیتی، یا خود آذربایجان تاریخینین معین اسکی دؤوروايله تانیس اولاق.

پارسلا رین ایران فلاتینا و منطقه میزه گلمه سیندن تقریباً یکی مین ایل قاباقدان سومثر، اککد، ایلام، بابیل، ... تاریخلریندن بو گونکو همدان و آذربایجان تورپاقلاریندا یاشامیش یکی خلقلین آدیله تانیشیق: "قوتی - Gulli" و "لوللوی - Lullubi".

بو ایکی خلق بو گونکو اورمو گؤلونون شمالی، شرقی، جنوبو و قسماً غریبنده - بو گونکو کردستانین بیر حیصه سی - هشتی، میانا، زنجان، همدان، قزوین، قوم آراسینداکی تورپاقلاردا قونشو یاشایاراق، سومثر، اککد، بابیل و کاسسی شاهلارینین هجوملارینا قارشى هم مقاومت ائدر، همده تاریخه قدم قویموش بو خلقلر واسطه سیله تاریخده تانیار، جبری حالدا بعضاً گثری چکیلیب یوردلاری آذربایجان و همدان تورپاقلاریندا بیرلشه رک یاشایار، دشمنلری ضعیفله دیکده ایسه،

اونلاردا هجوم ائدیب یئنی - یئنی یئرلری توتار و حتی بابیله بئله حکومت ائدردیلر. فرانسالی تاریخچی ر. قیرشمینن بو بارهده یازدیقلاری دقته لایقدیر. او یازیر: "م. ق. III مین ایللیگین اوّلرینده (احتمال اونداندا قاباقلار.م) زنگین بین النهرین بوزقیری (جلگه سی) تاریخی دؤوره قدم قویدو و ایکی جای آراسیندا یئرله شن جلگه ساکینلری، اؤز اوّلکهلرینین تاریخی بارهده یازیب قویدوقلاری متنلر واسطه سیله، ایلک ایشیق ساچاقلاری، ایران تاریخینی داها ایکی مین ایل سونرا حدودوندا چولغاییب اؤرتن قارانیلیغا ساچیلدی شوش جلگه سینین شمال ناحیه لری بارهده کی آز معلوماتیمیز، اکثر حاللاردا، یالنیز بابیل قایناقلا ریندان دیر. بوندان علاوه، او یئرلرکی، ذکر اولونموش قایناقلا ر اونلارین باره سینده بحث ائدیر، بیر او قدر ایرانین داخیلینده ایره لی گئتمیر، اونا گؤره کی، اونلار یالنیز او سرحدی ناحیه لردن دانشیورلارکی، اونلارین تپه لرینده معین میللتلر یاشاییردیلا ر و بین النهرین بوزقیریندا یاشایان سومر خلقی و سامی نژاد میللتلر، آردی کسيلمه دن اونلارلا رابطه و علاقه ده ایدیلر. بو قوملا ر جنوبدان شمالا بونلاردان عبارت ایدیلر: ایلاملا ر، کاسسیلر، لوللوییلر، قوتیلر. بو میللتلرین هامیسی بیر نژاد دسته سینه منسوب ایدیلر. اونلارین دیلی بیر - بیرینه، باغلی ایدی و بین النهرین جلگه سینین، آرتیق مدنی شاهلیقلار شکلینه دوشموش آردی کسيلمه فشاری اونلارین هامیسینی مجبور ائدیردی کی، بیر زاماندا، موقتی و اؤتری اولسادا، بیرلشسینلر. بدویلر و یاریم بدویلرله تخته قاپی اولموش اهالینین یؤیوک مبارزه سی دوام ائتدی. ایکی مین یئش یوز ایل سونرا یا قدر، یعنی ایرانلیلارین - پارسلار.م. - گلدیکی زامانا قدر دوروم بئله ایدی تازا بیر سولاله نین سلطنتی دؤورو، بابیل اوّلکه سی گوجلو اولان زامان بین النهرین جلگه سینین داغلی اهالییه قارشى فشاری گوجلنیردی. دیگر طرفدن بابیلین ضعیفله مه سی تپه لرده یاشایان قوملا ر اوچون کوتله وی بیر شئیپور کیمی ایدی، اونلاری آشاغیا چاغیریردی کی، آدینی چکدیگیمیز زنگین بوزقیری تالاسینلار و حتی هردن اورانی، نسبتاً اوزون بیر مدّته، اشغال ائتسینلر."۱

ر. قیرشمینن سؤزلریندن آیدین اولورکی، هند - آوروپا دیللی لرین هله منطقه میزه گلمه سیندن اوّل یاخین و اورتا شرقده یالنیز سامی دیللی و التصاقی دیللی (سومر، ایلام ...) آسیانی خلقلر یاشاییردی. هابئله ر. قیرشمینن دئدیکلریندن معلوم اولور کی، مقدمه دهده گؤستریدیگیمیز کیمی، سومر، ایلام، کاسسیلر، قوتیلر و لوللوییلر عینی نژاددان و شبهه سیز التصاقی دیللی خلقلردن ایدیلر. چونکی ر. قیرشمینن دئدیگی کیمی، بونلارین هامیسینین دیلی بیر - بیرینه یاخین ایدی. التصاقی دیللی خلقلردن سومرلر، اکثر معاصر تاریخچیلرین گؤستریدیگینه اساساً، تقریباً دؤرد مین ایل و شاید داها چوخ میلاددان اوّل اورتا آسیادان، قفقاز یولیه، گله رک، آذربایجان اراضیسیندن کئچیب یوگونکو عراقین جنوبوندا یئرله شیب مدنیت قورموشلار. سومرلردن معلوم اولمایان بیر مدّت سونرا ایلاملا ر هامان اورتا آسیادان، گئنه ده قفقاز و آذربایجان یولیه، سومرلرین ایزیه، منطقه میزه گلیب

خوزستان دوزنلیگی و اونون شمال داغلاری و زاقروس داغلاریندا حاکمیت و شهرتلمیش مدنیت قورموشلار. سومثر و ایلاملار قفقازین دربند کئچیدی ایله منطقه میزه گلمیش و هر حالدا آذربایجاندا کئچمیشلر. اونلار آذربایجان تورپاقلاریندا کئچرکن هر بیریندن معین ائل و طایفالار بورادا یورد سالیب قالمیش، یئرلی اهاالی ایله قاریشیب بیرلشهرک، اوزون عصرلر سوره سینده قوتی و لوللوی خلقلرینی یاراتمیشلار. سونرالار بئله حادثه لر تاریخده دفعه لرله تکرار اولموشدور. تاریخ بویو، تقریباً همیشه، آذربایجان اورتا آسیادان گلن تورک دیللی ائللرین کئچیدی و یورد سالیب قالدیقلاری اؤلکه اولموشدور.

دئمک آذربایجان و همدان اراضی سینده ایلك اینسانلار هم یئرلی، همده اورتا آسیادان گلمیش التصاقی دیللی خلقلر اولموش و بو تورپاقلاردا ایلك مدنیتلر و دؤولتلر اونلارین واسطه سیله میدانا گلمیشدیر.

قوتی و لوللوی خلقلرینین اورتا آسیادان گلمیش ایلام آخینیندان قالماسی احتمالی داها گوجلودور، اونا گؤره کی، سونرا گؤره جه گیمیز کیمی، قوتی، لوللوی و کاسسیلرین دیلی ایلام دیلینه چوخ یاخین اولموش و حتی بوگون، قوتی - لوللویلرین نسلی اولموش مادلارین دیلینی بیر سیرا عالیملر ایلام دیلینه عینی

[ش - ۴۷] قودنانین قارا داشدان اولان مجسمه سی.

بیلیرلر و دلیلده، ضمننا، داریوشون لوحه لرینین اوچ دیلده، او جمله دن ایلام دیلینده اولماسینی گؤسته ریرلر و دئییرلرکی، اؤزونو پارس و مادشاهی گؤسته رن داریوش هامان ایلام دیلی اولموش ماد دیلیندهده لوحه لرینی یازدیرمیشدیر. زامان کئچیب، ایلام، کاسسی و اورارتو لوحه لری اوخونوب اؤیره نیلدی کجه، ایلاملارلا مادلارین دیلینین عئیینی لیگی، ان آزی چوخ یاخین لیغی فیکری گوجلنیر. بو باره ده میللی وحدت، قوم و سوی چوخلوغو. دوقتور ض. صدر اورتا آسیادان گلمیش سومثر و ایلاملارین دیلی، مقدمه ده گؤستر دیگیمیز کیمی، التصاقی و اورال - آلتای سیستملی دیل اولموشدور. ایگورمینجی عصرین اؤللرینده تاریخچی "ف. هوئل" سومثر و تورک

دیللرینی مقایسه ائتدیکده اونلارین هر ایکسینی بیر کؤکدن و آلتای دیللریندن گؤستریمیشدیر.^۱ عینی فیکری اولجاس سولیمانین "آزی یا" اثری، ائله جده عثمان ندیم تونانین "سومر و تورک دیللرینین تاریخی ایلگیسی ايله تورک دیلینین یاشی مسئله سی" کیتابیندا گؤروروک.

بؤیوک تورک عالی می "ابراهیم قفس اوغلو" میلاددان مین بئش یوز ایل اوّلکی تورکلردن دانیشارکن یازمیشدیر: "داها اسکی تاریخلرده تورکلرین ایران یایلاسی اوزه ریندن مئسوپو تانیایا (بو گونکو عراق) ائتمیش اولمالاری محتمل دیر. بونلار ایلک "مدنی" قوم ساییلان "سومر" لردیرلرکی، دیللی سامی و هند - آوروپایی اولماییب، تورکجه نین داخل اولدوغو "بیتیشکن" قوروپا منسوب دور.^۲

سومرلر و ایلاملارین دیلی التصاقی و تورک سیستملی ایدی دئدیگده، بئله تصوّر اولونماسین کی، سومر دیلی بو گونگو تورک دیللی کیمی ایمیش. سومر و ایلاملار دؤرد و شاید بئش و آلتی مین ایل میلاددان اوّل او زامانکی تورک - آلتای توپلوموندان آیریلیب، مین ایللرجه سامی خلقلریله بیر یاشادیقلا ریندان، شبهه سیز دیللی اصیل او زامانکی تورک دیللریندن فرقلنمیشدی. دیگر طرفدن، عمومی دیلچیلیک قانونو اولاراق، بوتون دونیا دیللی کیمی، تورک دیلی ده بو نجه مین ایل سوره سینده کئی مقداردا ده گیشیمیش، اوّلر گؤرودوگوموز کیمی، مختلف میللی دیلر میدانا گلیمیش و او زامانکی تورک دیلی ایندی قالمیر. دئمک قوتی و لوللوی خلقلری مرکزی ماد و آذربایجانین تاریخی معلوم اولان ایلک خلقلری دیر. بو خلقلر شبهه سیز التصاقی دیللی اولموشلار، چونکی او زامان هله هند - آوروپایی خلقلر منطقه میز و ایرانا گلمه میشدیلر، سامیلر ایسه تاریخ بویو عراقدان شرقه طرف کئچه بیلمه میشلر. دئمک قوتی و لوللویلر التصاقی دیللی اولموش و طبیعی اولاراق، اونلارین اوّلا دی مرکزی ماد خلقی ده التصاقی دیللی اولموشلار.

بو بیر مسلّم تاریخی حقیقتدیر، لاکین بونا باخمی یاراق، بعضی آذربایجان تاریخچیلری بو حقیقتی گؤرومور و قوتی - لوللویلرین دیلی باره ده "..." دیل منسوییتی باره ده م.ق. II مین ایللیگین سونو و I مین ایللیگین اوّلرینه دایر قطعی فیکر سؤیله مک چتیندیر^۳ یا زاراق، اونلارین دیل و اصیللرینی ابهام پرده سی آلتینا آیر و بونولادا اونلارین اوّلا دی اولموش "ماد" لارین آریایی، "ایران دیللی" آدان دیر یلماسینا زمینه یارادیر، اوّزلی ده مرکزی ماد لاری ایران دیللی قلمه وئیرلر، لاکین بیلمه ییرلرکی، بو یئرلرین اهالیسی باشندان - بنادان تورک اولدوغو کیمی، بو گونده تورکجه دانیشیرلار.

□ □ □

۱ - سیری در زبان، هئیت، ص ۲۱.

۲ - تورک دونیاسی ال کیتابی، ص ۶۹۴.

۳ - محمود اسماعیل، آذربایجان تاریخی ص ۱۲.

م.ق. ۱۱۱ مەن ایللیکده

قوتتی - لوللویلر تاریخ صحنه سینده

آذربایجان و مرکزی ماد خلقینین اساسینی تشکیل ائتمیش "لوللوی" و "قوتتی" خلقلرینین دقیق حیاتی، مدنییتی و اجتماعی قورولوشو باره ده هله لیک معلومات محدود دور. بو قدیم خلقلر حاقیندا معلوماتیمیز اونلارین اؤز قونشو خلقلریله رابطه لریندن الده ائدیلیر، یعنی قدیم قونشو خلقلر لوللوی و قوتتیلرله ایلگیلرینی اؤز تاریخلرینده قیده آلدیقدا، بو ایکی خلقدن ده معین معلوماتلار وئرمیشلر.

م. دیاکونوف بو باره ده یازیر: "ایندیکی ایران آذربایجانینین او ناحیه لرینده کی، اورموگولونون شرقی و جنوبو تورپاقلاری و اوندان جنوبیاق قزوین - همدان خطینه قدرکی تورپاقلار شامل ایدی، او قبیله لر یورد سالمیشدی کی، آسوری منبع لرینده اوست - اوسته "کوتلار" و "کوتلار و لوللویملر" آدلاندریلیمیشدیر. بو تورپاقلاردا مئهران دیلیندن ده آد آپاریلیمشدر. عینی زاماندا "قیزیل بوندا" داغلارینین (قبیله و چال داغلاری) شمال ناحیه لریده ماننا اولکه سینین جزو وایدی.^۱

قدیم سومئر، اککد و هورری دیل لرینده زمانه میزه گلیب چاتان یازیلار گؤسته ریر کی، تقریباً ۲۵۰۰ - ۲۸۰۰ ایل میلاددان اول زاقروس داغلارینین شرق و غرب اتکلرینده "لوللوی" و "قوتتی" خلقلری یاشامیشلار. "لوللو - Lullu" کلمه سی هورری دیلینده "داغلی" و اوراتو دیلینده "دشمن" دئمک ایدی، "بی" ایسه جمع علامتی ایمیش. بئله لیکله، اگر بو کلمه نین هورری دیلیله ایلگیسی اولموش اولسا، معناسی "داغلیلار" و اگر اوراتو دیلیله علاقه سی اولموش اولسا، "دشمنلر" معناسیندا ایمیش. بو ایکی خلق بوگونکو اورموگولونون شرقی، جنوبو و قسماً غریبنده و هشتی - میانا - همدان - قزوین - زنجان تورپاقلاریندا یاشاردیلار.

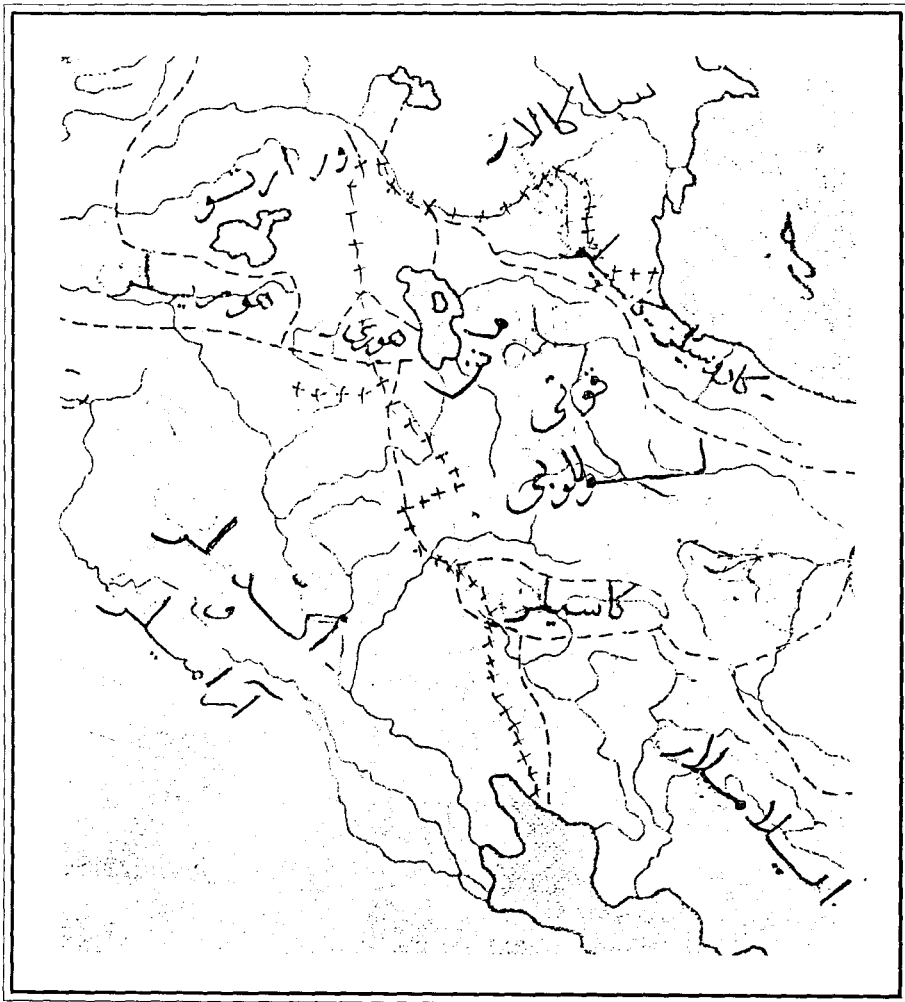
لوللویلر و قوتتیلر دیل و طایفا جهتدن قونشو خلقلریندن قسماً فرقلنمیشلر، لاکین اونلار ماننلار، کاسسیلر و خصوصیه ایلاملارلا چوخ یاخین ایدیلر. م. دیاکونوف یازیر: "لوللویلرین، قومی جهتدن ...، گوجلو احتمالاً گؤره، ایلاملارلا یاخین لیغی واریدی"^۲

سومئرلرین ایلک حاکمیتلری دؤورو اونلارین لوللوی و قوتتیلر قارشى هجوملارینی آز

۱ - ماد تاریخی ص ۲۱۰.

۲ - ماد تاریخی ص ۱۰۱.

گوروروک، لاکین سومثرلرین یئرینی توتان سامی اککدرلر بو ایکی خلقه قارشى آرديجیل هجوم ائتمه گه باشلايرلار. بئله نظره گلیركی، همیشه سامیلرله دؤیوشموش سومثرلرین اوللر لوللوبی - قوتتیلره قارشى هجوم ائتمه مه سینین سببی اونلارلا سويداش و یاخین اولمالاريله علاقه داردير. اکكد حكومتی بو دؤور منطقه نین ان گوجلو و قولدور حكومتی ایدی. بو حكومت قونشو خلقلر و میللتلره اینکیشاف و ترقی ائدیپ گوجلنمک امکائی وئرمز و معین فاصله لرده اونلارلا هجوم ائدیپ، تالار و خلقلرینی اؤزلرینه تابع اولماغا مجبور ائدرديلر. اککدرلرین بو هجوملارینا معروض قالان خلقلردن لوللوبی و قوتتی خلقلری ایدی.

[ش - ۴۸] م.ق. I مین ایلیگین اوللرینده یاخین شرقده میللتلرین تقریبی یئرلشدیگی یئرلر.

لوللوبيلر

لوللوبي خلقىنىڭ ئادىنا قديم منبعلردە ھلە م.ق. III مېن ايلليگين اوللريندن راست گليريك. مثلا ميلاددان ۲۸۰۰ ايل اول سامى خلقلردن اولموش شھر حاكمى "مانىشتو" اوز شھرينين "پاتىسى"سى (حاكمى) اولور و ھمين شھرده حاكمىتى تماميله الہ آلاق سامى "كىش" سولالەسىنى يارادير و سومئر ديلينين يثرينە، حاكم اولدوغو يثردە، اوز سامى ديلينى رسمى ديل ائدير. بو "كىش" سولالەسى ايلاملار و لوللوبيلرە قارشى دفعەلرلە ھجوم ائتميشلر.

لوللوبيلر "ديالە" چايى آخارقاسينين شمالشرق قسملريندن باشلا يارق اورموگولونەقدر و اورادان شرقە دوغرو قزوین و قوم حواليسينه و ھمدانا قدركى اراضيدە ياشاميشلار. اککد منبعلريندە اونلارين آدى "لوللوبيوم"، يا "لوللوبيوم - Lullubum" و آسورى منبعلريندە "لوللوميء - Lullme" يازيلميشدير. يوخاريداگوسترديگيميزكىمى، اکثر قديم تاريخ متخصصلرى قيد انديرلرکى، لوللوبيلر اوز دؤورلريندەكى خلقلردن ايلاملار، قوتتيلر، کاسسىلر و ماننالارلا کؤک و ديل جھتدن اولدوقجا ياخين ايديلر. م.ق. ۲۳ - نچو يوز ايلليکدە اککد شاهی سارقونون نوہسى "نارام سوئن - Naram Suen" قازديرديغى مشهور لوحەسيندە ايلک دفعە اولارق لوللوبيلرە غلبەسیندن دانیشیر و یازیر کى، "داغلى لوللو بوملارى توپلادی".

لوللوبيلرە قارشى اولموش بو ھجوم "نارام سوئنين" ديالە و "کيچيک [ش - ۴۹] آنوبانىنى لؤوحەسیندن بيرينجى اسيرين باشى. م.ق. III مېن ايلليک.

زاب" چایلاری آخارقالاری وایلام تورپاقلاریندا "مارخاشی - Marxaii" تورپاقلارینا اولموش هجومون سونوایدی. یعنی بو یوروش بیر مدّت اوندان قاباق باشلانمیش و شهبه سیز لولوبیلرله ده دؤیوشلر اولموشدور. لولوبیلرین دؤولت، حکومت و اوردولاریندان هله لیک معلومات اولماسادا، همین بو فاکت گؤسته ریر کی، او زامان اونلارین دؤولت، معین تشکیلات و اوردولاری اولموشدور، چونکی بونسوز نارام سوئن کیمله ووروشموشدور؟

نارام سوئن و اونون اوغلو "شارکالی شارری" دن سوئرا اککد حکومتی ضعیفله ییر. بو زامان بؤیوک ایلام حکومتی، "دونیانین دؤرد اؤلکه سینین سلطنتی نی" یاراتماق ایسته ن ایلام شاه یی "پوزور این شوشیناک - Puzur inšušinak" میلاددان ۲۲ عصر قاباق بابیل و مختلف اؤلکه لر، او جمله دن بو گونکو همدان و آذربایجانین جنوب حیصّه سی، یعنی قوتیلر، کاسسیلر، هورریلر و لولوبیلرین یاشادیغی اراضیه اوردو یوردوب، اؤلکه لرینی اشغال ائتدی.

"پوزور این شوشیناک" ین هجومو نتیجه سینده بابیل و اککد حکومتلری جدّی شکیلده ضعیفله دی. بو ضعیفله مەنی مشاهدّه ائدن لولوبی و قوتیلر جانلانا راق جنوب دره لرینه ائیر و او یئرلری توتاراق، اوّز تورپاقلارینا قاتیرلار. طبیعی دیر کی، نارام سوئن و پوزور این شوشیناکین هجوملاری و دؤیوشلری بیر مدّت دوام ائتمیشدیر و بو محاربه لرده لولوبی و قوتیلرین قوه لری و اوردولاری چارپیشاراق، اونلارا قارشى دؤیوشموشلر. دئمک قوتی - لولوبیلرین بو زامانلار معین تشکیلات، حکومت و اوردولاری اولموشدور، یوخسا او شاهلار هانسی قوه ایله دؤیوشموشلر؟ دوغروندان بو دؤوردن قالمیش بیر نّجه داش قازما لؤوحه سی بو واقعیّتی گؤسته ریر. باخترانین

[ش - ۵۰] لولوبی شاه ی آئوبانی نی دن
سرپل - ذاهابدا قاباری داش
قازما لؤوحه سی. م. ق. III امین ایلیک.

"سرپول ذهاب" منطقه سینین یاخین لیغیندا ایککی داش قازما لؤوحه واردیر کی، اونلارین بیرینی "آئوبانی نی - Anubanini" آدلی و او بیرینینی "تارلونی - Tar - Lunni" آدلی لولوبی سلطانلاری قازدیرمیشلار. بو داش لؤوحه لر اککد دیلینده دیر. اونلارین هر بیرینین اؤزونه خاص قیمتی و اهمیتی واردیر. آنجاق آئوبانی نی نین لؤوحه سی داها آرتیق اهمیّته مالک دیر. چونکی او عینی زاماندا هم لولوبیلرین گئیم و پالتاری و سلاحلاری حاقیندا، همده دینی تصوّرلری باره ده معین تصوّرلر یارادیر. آئوبانی نی نین لؤوحه ده کی

گئىمى اونا گۆره مازاقلى و اهميتليديركى، او گئىم، هئرو دوتون يازديغينا گۆره، م.ق. ۱-سین ايلليکدهكى ماننا، غربى ماد و کاسسىلرين پالتارلارى کیمی ایدی. آنوبانىنىن اوزون و دۆرد گوشه ساققالی، قیسا پالتاری، گیرده و باشینا یاپیشمیش بۆرکۆ، کامانی و بالتاسی واردیر. او آیاغینی دشمنین دۆشونه قويوشدور. آنوبانىنین مقابلينده لوللوييلرين دینی تصورونه گۆره ايللاهه "نینی" (ایشتار) و یا "ننه" اوزون، گئن و آیاقلارینا قدر دوشن پالتار گئیدیگی، آرخاسی و ساغ چيگنینده قدرت نشانهسی اولان اوخ و توپوزلار داشیديغی حالدا، ساغ اليندهکی اختيار، قدرت و اجرا حلقه سینی شاها طرف اوزالدير. ايللاهه سول اليندهکی اييه باغاتنمیش سگگیز نفر اسيرين مجازاتینی شاها امر ائدير. اسيرلر تماميله لوت و اللری آرخالاريندان باغلانمیشدير. اککد ديلينده اولان بو لؤوحه نین یثرى، یعنی سرپول ذهاب یاخينليغی لوللوبي

[ش - ۵۱] شیخ خاند (عراق) سال داشدا قازيلمیش لوللوبي شاهی تارلونی نین قاباری شکیلی.
م.ق. ۱۱۱۱مین ایللیک.

حکومتین جنوب سرحدلری ایمیش.

بو لؤوحه و آشاغیدا گؤره جه گیمیز لؤوحه و هئیکللردن گؤرونور کی، لولوبی خلقی م.ق. III مین ایلیگیگین اورتالاریندا ابتدایی حیاتی آرخادا قویاراق تاریخ صحنه سینه قدم قویموشدور. طبیعی دیر کی، بو تاریخی مرحله ده اولان بیر خلق، گؤزل اجتماعی و سیاسی مضمونلو داش قازمالاری اولان بیر خلق، ابتدایی اینسانا خاص داش قازما ناخیشلاری ایله مشغول اولماز. بونا اساساً، اطلاعات روزنامه سینین پنجه شنبه ۱۳۶۸/۸/۱۸ تاریخلی ساییشندا "آثار حجاری منقوش مربوط به هزاره سوم پیش از میلاد در همدان به دست آمد" عنوانیندا وئریلن معلومات اولدوقجا معنالی، دهرین و قیمتلی اولدوغو حالدا، یارانما تاریخی جهندن سهو تانیئتدیر یلمیشدیر. (بو باره ده اولده دانشمیشیق).

لولوبی شاهی آتوبانی نی نین لؤوحه سینده یاز یلمیشدیر: "لولوبی شاهی آتوبانی نی اؤز شکلی و ایشتارین (ننه) شکلینی "پادیر" داغینا قازدیردی".^۱

گؤروندوگو کیمی، "پادیر" داغی لولوبیلرین جنوب غرب سرحدلرینده ایمیش، یادا لولوبی سلطانی بو یئرده دشمنلره غلبه چالیدیغی اوچون بو لؤوحه نی قازدیر میشدیر.

اککد دیلبنده یاز یلمیش آتوبانی نین لؤوحه سینده ایلا ه ننه نین شاه اوزالتدیغی قدرت نشانه سی حلقه دقته لایقدیر. بو فیکرین و اونون سمبولونون لولوبیلرین اؤزلری طرفیندن یارانماسی و یا باشقا خلقلردن آیینماسی باره ده هله لیک معلوماتیمیز یوخدور، لاکین هخامنیش و ساسانی شاهلارین کتیبه لری و داش قازما ناخیشلاریندا بو سمبولدان گئیش شکیلده استفاده اولموشدور، بو ایسه پارس شاهلاری و مدنییتی نین لولوبی مدنییتیندن استفاده ائتمه سینى گؤستره ن بیر فاکتدیر. "تارلونی" لؤوحه سینده ایسه کامان، اوخ و اوخ قابی ایلك نؤوبه ده دقتی چکیر. بو اونو گؤستریر کی، تورک ائللری ایشغوزلار - ایسکیتلردن چوخ - چوخ قاباق، بیر سلاح کیمی، اوخ و کامانلا تانیش اولموش و دشمنلره قارشى اوندان استفاده ائتمیشلر.

هر ایکی لؤوحه ده بالتا، گئیم و پایاغین عینی شکلیده اولماسیندان، پالتارلارین، هئودوتون دئدیگی کیمی، ماننا، غربی ماد و کاسسیلرین گئیمی ایله عینی شکلیده اولدوغوندان علاوه، بیر اورتاق جهت ده هر ایکی باشچینین سول آياقلارینی دشمنلرین دؤشونه قویماسیدیر کی، شبهه سیز خارجیلرین هجوملارینا قارشى لولوبیلرین مقاومت گؤستره رب سینه گرمه سی، دؤیوشمه سی، نتیجه اعتباریله معین تشکیلات، دؤولت و اوردویا مالک اولماریندان نشانه دیر.

تارلونی لؤوحه سینده دقتی جلب ائدن بیر مسئله ده اوندان عبارتدیر کی، دشمن دؤرد قات بیر دیوارین دیینده اوتوروب، تسلیم علامتی اولاراق، الینی قالدیر میشدیر. نظره گلن دؤرد قات دیوار دشمنین قالاسی و حربی مرکزین سمبولودور و تارلونی دشمن قالالارینی فتح ائدیپ، دشمنلری

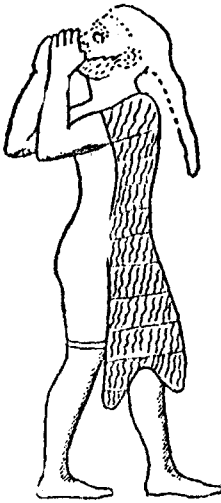
*

تسليم اولماغا وادار ائتمكله قازاندىغى غلبەنن شرفينه بو لۇوحەنى قازديرمىشدير. بو بىر داھا گۇستەرىكى، لوللوپيلر بو زامان دۇولت و اوردويا مالک اولموشلار. ا.م. دياكونوف بو حقيقتى تاييد ائدەرک يازمىشدير:

"لوللوپيلر م.ق. اوچونجو مين ايلليگين ايکينجى ياريسيندا دۇولته مالک اولموش و نتيجهده صينيفلى توپلوملارى وارايدى.^۱

لوللوپيلردن تصوير ائتديگيميز ايکى لۇوحەنن خصوصيتلريندن گۇرونوركى، م.ق. ۱ و ۳ - ينجى مين ايلليکلر فاصله سينده مادالارين اولر بابالارين عادت و عنعنەلىرى تقريباً مادالاردا اولدوغو کیمی ايميش.

لوللوپيلرين دينى

لوللوپيلرين دينى تصوّرلى ده دقّته لايقدير. بو تصوّرلر بىر طرفدن او دۇورانلاردا ياخين شرقده اولموش التصاقى دىللى خلقلرين دينى تصوّر و ايناملارينا باغليدير، او بىرى طرفدن ايسه آلاهلارينين بعضيلرى اورتا آسياداكى داغ و سايره جغرافى آدلارلا ايلگيليدير.

بو واقعيّتلى آتوبانى نين لۇوحە سينده اکكد دىلينده اولان سۇزلردن گۇروروك. آتوبانى نى نين لۇوحە سينده كى يازيلارين تام متنى بئلهدير: "قدرتلى لوللوپى شاھى آتوبانىنى اؤز شكلى و ايشتارين (نه نه) شكلىنى "پادير" (بادير) داغيندا قازيردى. بو ناخيشلارى و لۇوحەنى آرادان آپاران آنو، آنوتوم، بئل، بئليت، رامان، ايشتار، سين و شەمشين قارقيشى و لعنتينه توتولوب، بوخ اولسون".^۲ بو لوللوپى آلاهلارينين بعضيلرى بارهده قيسا معلوماتدير.

[ش - ۵۲] لوللوپيلر.

نارام - سون لۇوحە سيندن
م.ق. III مين ايلليک.

آتوبانى نين، دئمک، لوللوپى خلقلرى، ائللرى و قبيله لرینين ايناندىغى و شايد تاپيندىغى "آنو" او زامانلار بين النهرين خلقلرينين اعتقادينا گۇره "باش گۇي آلاھى" ايدى و ميفولوژيه گۇره بوتون آلاهلار اوندان يارديم آيرميش. "آنو" يا تاپينماق م.ق. اوچونجو مين ايلليگين اوللريندن م.ق. يثددىنجى عصره قدر دوام ائتمىشدير.

"آنو" آدى آلتاين شماليندا يئرلەشن "آنوی - Anoy" سيرا داغلارينين آديله تقريباً عينيدير و

۱ - ماد تاريخى، ص ۱۰۱.

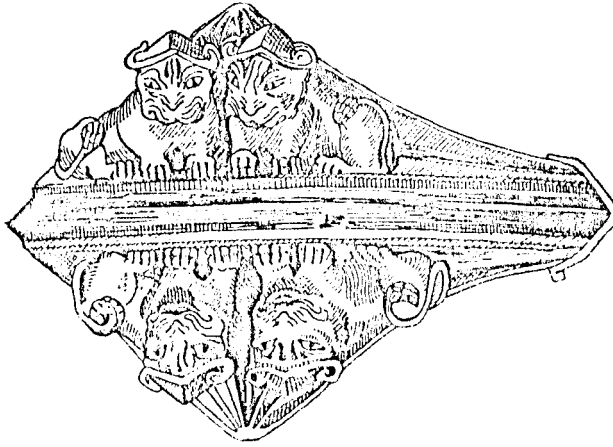
۲ - ماد، هخامنشى، اشکانى، ساسانى، اکبر سرافراز، بهمن فيروزمند، تهران، ۱۳۷۳، ص ۱۵.

چوخ احتمال قدیم یاخین شرقین التصاقی دیللی خلقلری و یا اونلاردان بیری بو آدی، ایلک وطنلری بو داغلارین قوینوندا اولدوغو اوچون، اورادان آلاراق مقدس لشدیرمیشدیر. آنوتوم آلاهیینین آدینین دا همین "آنو" آدیله ایلگیلی اولماسی محتملدیر.

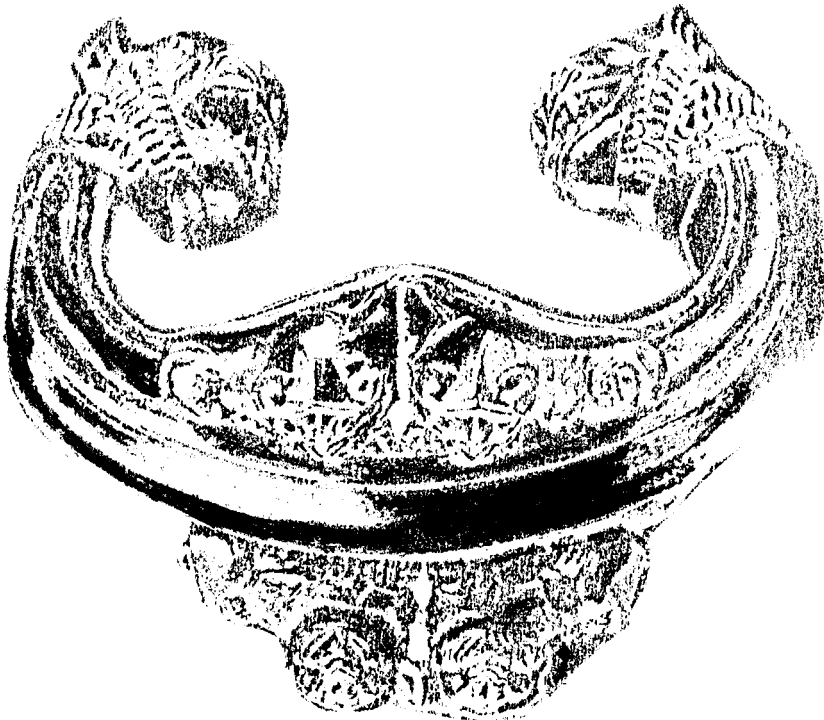
ایشتار و یا "ایناننا" سومثر، ایلام، ارتقه و بیر نثجه باشقا او زامانین التصاقی دیللی خلقلری داخلینده "باش آلاه" ساییلاردی. ایشتارا تاپینماق اولجه بین النهرین ده سومثر، اککد، آسوری و ده یارانمیش و م.ق. ایکینجی مین ایللیکده هورریلر، هیتلر، میتانیلر، و سایره خلقلر آراسیندا یاییلمیش ایدی. ایشتار بو خلقلر داخلینده محصولدارلیق، جسمی محبت، محاربه و جزا ایلاهیةسی حساب اولاردی. گؤروندیو کیمی، بو باش آلاه لولوبی خلقلرینین داخلینده مقدس ساییلیب تاپینمیشدیر.

"بئل" و "شه مش" آلاه‌لاری دا او دؤورلرده یاخین شرق خلقلری طرفیندن مقدس ساییلاراق، تاپینمیشلار. بئله لیکله آیدین گؤرونور کی، لولوبیلرین منشأیی، دلی، فولکلور و سایره سی او زامانکی یاخین شرقین التصاقی دیللی خلقلری ایله عینی و یا چوخ یاخین اولدوغو کیمی، اونلارین دینی اینام و تصوّرلری ده عینی و یا اولدوقجا بیری - بیرینه یاخین اولموشدور.

[ش - ۵۴] قیزیل بیله زیك. ماننا - ماد. زنوه. م.ق. سگگیزینجی عصر.

[ش - ۵۵] زنوه. (ماننا - ماد) اثری قیزیل بیله زیك دن اساس گؤرونوش. نیویورك دامتروپولیتشن موزه سی.

قوتتیلر

میلاددان ۲۵۰۰ ایل قاباق لوللوییلرله عینی زاماندا، اونلارین شمالی و شرقینده قوتتی خلقی یاشامیشدیر. قوتتی خلقی قدرتلی حکومت یاراداراق، یاد ائلللی اشغالچیلار قارشی مقاومت گۆستریش و اونلار غلبهده چالمیشدیر.

م.ق. ایکینجی و اوچونجو مین ایللیکلرین متنلری و کتیبه‌لرینده "کوتی = قوتتی" سۆزو بیر خلقین آدینا دئییلردی کی، لوللوییلرین شرقی، شمالی و قسماً شمالغربینده، یعنی بوگونکو جنوبی آذربایجانین اؤنملی حیصه‌سی و ایران کردستانین شرقی قسمتینده یاشایردی. م.ق. I مین ایللیکدهده اورارتولار و ماننالیلار مادلاری "کوتی" آدلانديريردي.

م.ق. ۲۳ - نجو یوز ایللیکده اکكد شاهي "نارام سوئن" بین‌النهرین، زاقروس و توروس داغلاری و سایره یئرلری فتح ائتدیگی زامان‌دان قوتتیلر تاریخ صحنه‌سینده گۆرونمه‌گه باشلايیرلار.

داها سونرا اکكد روایتلرینه گۆره، اوللر لوللوییلری مغلوب ائدن اکكد شاهي "نارام سوئن" عۆمرون سونلاریندا قوتتیلرله محاربه ائتمیش و دؤیوشده اولموشدور [م.ق. ۲۲۰۱ - ۲۲۰۲]. بو دؤیوشلر زامانی قوتتیلری رهبرلیک ائدن "ائتریدا وازیر - Enridavazir" اولموشدور. بو قوتتی شاهي "نارام سوئن" اولدورولدوکن سونرا "اکكد" لر و "سومئر" لرین تورپاقلارینا هجوم ائتمیشدیر.

دانمارکلی سومئرشوناس "یاکوبسون" ون فیکرینجه ائتریدا وازیر بین‌النهرینه نفوذ ائدیپ، سومئرلرین مقدس شهری "نیپورو" توتوب و اورادا اکكد کاتبیلرینه بیر کتیبه یازدیرمیشدیر. بو دؤورده قوتتیلر رنگلی ساخسی دؤورو - ماتئریارخال دؤورو کئچیردیردیلر، اکكدلر ایسه تونج دؤورونده ایدیلر. بونا گۆرهده، نسبتاً گئری اولان قوتتیلرین قدرتلی حکومته مالک اولان اکكدلره غلبه چالماسی غیر - عادی دئییلدیر، چونکی اکكدلرین اوردوسو سایجا چوخ ایدیه، دؤیوشکن لیک جهتدن، قوتتیلرین آز عده‌لی، آنجاق دؤیوشکن و پشه‌کار عسگر و آغیر سلاحلارلا سلاحلانا عسگرلری کیمی دئییلدیلر.

بونولا بیرلیکده بو غلبهده قوتتیلر سایجا چوخ اولمالی ایدیلر، بو ایسه بئله بیر فیکر یورتمه‌گه امکان و ثریر کی، قوتتی باشچیلاری بو هجوم اوچون اؤنجه‌دن معین فیکر بیرلیگینه مالک اولموش و نه ایسه اتحاد یاراتمیشلار. بوندان باشقا، گۆروندوگو کیمی، اکكد دؤولتی و اولکه‌سی داخلیندهده قوتتیلره یاردیم اولموشدور، بودا حاکم دایره‌لرین ظلمو و خلقالین ناراضی لیغیندن ایره‌لی گلیمیشدیر. بو عصرلرده "اکكد" دؤولتی منطقه‌نین غارتچی و قولدور دؤولتی ایدی، قونشو خلقلره باسقین ائدیپ، اونلارین وار - یوخونو تالایار، الده ائتدیکلری موققیتلری آرادان آپارار و اونلاری زورلا اؤزلرینه تابع ائدردی. بونا گۆرهده قوتتیلرین رهبری ائتریدا وازیرین "نارام سوئن" اولدورولدوکن سونرا، اکكد حکومتین مرکزی اولان بین‌النهرینه، دجله و فرات چاپلاری آراسینداکی اراضیه هجومو منطقه‌نین ضعیف خلقلرینی تالان و آردیجیل هجوملاردان خلاص ائدن بیر خلاصکار، آزادی‌بخش و نۆوع‌پرور حرکت ایدی.

قوتیلرله اککدler آراسیندا گئدن بو دؤیوشلر اوزون ایللر دوام ائدیر. "نارام سوئن" دن سونرا اونون اوغلو "شارکالی شارری - Sarkališarri" [شاهلیغی م.ق. ۲۲۰۱ - ۲۱۷۷] گئنه ده اککد حکومتینی محکملندیرمه گه موفق اولاراق، ۲۴ ایل شاهلیق ائتدی و داواملی شکیلده قوتیلرله دؤیوشدو. شارکالی شارری دؤیوشلرده قوتیلرین رهبری "سارلاقاب - Sarlaqab" ی اسیر ائتدی. شارکالی شارری دن سونرا اککد حکومتی ضعیفله ییر و شاهلاری تئز - تئز عوض اولور، حاکمیت اوستونده مبارزه و دیدیشمه گئدیر. قوتیلرین رهبری "اثلولومئش - Elulumeš" [شاهلیق ایللری م.ق. ۲۱۷۹ - ۲۱۷۳] وضعیتدن استفاده ائدیب اککدlerه قارشى دؤیوشور و غلبه چالیب، اککد حکومتینی اؤزونه تابع ائدیر. قوتیلرین او زامانکی قدرتلی اککد حکومتینی ییخیب اونلارا حاکمیت ائتمه سی ۹۱ ایل دوام ائتمیشدیر. □ □ □

□ قوتیلرین اککده حاکمیتی

قوتی رهبرلرینین بین النهرین ده ۹۱ ایللیک حاکمیتیندن سونرا، بایبلده اولدن حاکمیت ائتمیش سومئر و اککد شاهلاری، هابئله اککده شاه اولموش قوتی باشچیلارینین آدینا خصوصی یالنیز اککده ایش باشینا گلمیش قوتی رهبرلرینین حاکمیت ایللری آز اولموشدور، اؤزلری ده شاه آدلانمیشلار. بو اونو گؤسته ریر کی، ۹۱ ایل قدرتله بین النهرین ده حاکمیت ائتمیش و کامل امن - آمانلیق یاراتمیش قوتیلر ده حاکمیت، او زامانا گؤره، نسبی دئموکراتیک اساسدا، یعنی، سئچکی یولوايله اولموشدورکی، نتیجه ده هم باشچیلارین حاکمیت مدتی آز اولموش، همده اونلار اؤزلرینی شاه آدلاندیرمامیش و یالنیز رهبر اولموشلار. فهرسته کی شاه کلمه سی ایسه، عمومی قایدا اوزره کاتبیلر طرفیندن یازیلیمشیدیر. هامان فهرسته قوتی باشچیلارینین ترتیبله آدلاری و حاکمیت مدتی بئله دیر:

«قوتی قبیله سینین شاهى یوخ ایدی».

- ۱ ایمتا [Imta] شاه اولدو. ۳ ایل
- ۲ اینقه شوش [Ingešauš]. ۶ ایل
- ۳ سارلاقاب [Sarlaqab] ۶ ایل
- ۴ شولمه = یارلاقاش [Yarlaqaš]. ۶ ایل
- ۵ اثلولومئش [Elulumeš]. ۶ ایل
- ۶ اینی ماباقئش [Inimabaqeš]. ۵ ایل
- ۷ اینقه شوش ۶ ایل
- ۸ یارلاقاب ۱۵ ایل
- ۹ ایباته. ۳ ایل
- ۱۰ یارلاقاب ۳ ایل

- ۱۱ کوروم..... ۱ ایل
 ۱۲ ها(خا) بیلکین [Habilkin]..... ۳ ایل
 ۱۳ لائه رابوم..... ۲ ایل
 ۱۴ ایراروم..... ۲ ایل
 ۱۵ ایرانوم..... ۱۱ ایل
 ۱۶ خابلوم..... ۲ ایل
 ۱۷ پوزودور - سوئن..... ۷ ایل
 ۱۸ یارلاقاندا..... ۷ ایل
 ۱۹ سی اوم..... ۷ ایل
 ۲۰ تیریکان [Tirikan] قیرخ گون سلطنت ائتدی. [م.ق. ۲۱۰۹ - نجو ایلده
 اؤلودورولدو] ۲۱ پادشاه (۹۱ ایل) و قیرخ گون سلطنت ائتدی.^۱ سون تاریخدن
 شاهلارین حاکمیت ایللرینی معین ائتمک اولار.

فهرسته کی آدلاردان گۆرونور کی، قدیم سومر - اککد شاهلار سولاله لرینین عکسینه اولاراق،
 بو باشچیلارین آراسیندا هیچ بیر عایله علاقه سی یوخدور و بعضی آدلار آز فاصله ایله تکرار
 اولموشدور. بو وضعیت بیر داها گۆسته ریر کی، قوتتیلرده رهبرلیک سئچکی اساسیندا اولموشدور. بو
 دئموکراتیک وضعیت و روح "قوتتی" حیاتینین آیری ساحه لرینده ده نظره چارپیر. مثلا فرانسا
 تاریخ چیسسی ر- قیرشمنین یازدیغینا گۆره، قوتتیلرده قادینلاردا اوردو باشچیسسی اولاردیلار.^۲ سونرا
 گۆره جه بیک کی، قوتتیلرین بوتون بو میلی - اجتماعی روحیه و خصوصیتلری اورتا آسیا ائللری و
 طایفالاری داخلینده تورکلر داخلینده ان قدیم زامانلاردان اولموش عادت و عنعنه دیر. بو واقعیت بیر
 داها قوتتی و لولوبیلرین کؤک اعتباریله اورتا آسیادان اولمالاری، تورک منطقه سی اهالیسیندن
 اولمالاری، سومر و یا ایلاملاردان قالمالارینا آیدین بیر ثبوتدور.

بعضی آوروپا عالیملری قوتتی شاهلارینین بابیلده آز مدّت سلطنت ائتمه سینین اونلارین داخلی
 و عایله وی وورشلاری نتیجه سینده بیلیرلر، لاکین ا.م. دیاکونوف، حاقلی اولاراق، بو فیکری رد
 ائدیپ یازیر کی، بئله اولسایدی، نتیجه اونلار ۹۱ ایل بابیله حاکمیت ائده بیلردی؟ نتیجه بو مدّته
 بابیلده امن - آمانلیق اولابیلردی؟ نتیجه سومر ولایتلری باشچیلاری اونلارا آغیر وئرگی و مالیاتلار
 وئره بیلردی؟ و نه سببه اونلاری ایشدن سالماق اوچون اؤلکه نین بوتون قوه لری سفربرلیگه آیلندی؟
 دیاکونوف بو عالیملرین فیکرینه قارشلی یازمیشدیر:

*

۱ - ماد تاریخی، ص ۴۶۰ - ۴۵۹.

۲ - ر.قیرشمن، ص ۳۱.

”بئله اولموش اولسا، اونلار نتيجه او زامان اقصادى جهتدن يوكسك ترقى و تكامل درجه سينه چاتميش بير اولكهي، يعنى سومتر - اككد اولكهي سينه ۹۱ ايل مديتنده شاهليق ائتديلر، سونرادا او اولكهنين بوتون قوه لر بئين سفر بليگى و فشارى سايه سينده، بويوك چتين ليكله اونلارى قو ووب چيخارديلار؟“^۱ ا.م. دياكونوف داها سونرا همين فيكرينه دوام ائدهرك يازميشدير:

”بونلاردان علاوه، ”و.ك. شيليكو“ ثابت ائتميشديركى، قوتتيليرين حاكميىتى محكم اولموشدور. سومئر اولكه سينين فرماندهلرى اونلارلا آغير وئرگى گؤندهرديلر و عىنى زاماندا اولكه نين باشا - باشيندا تام ساكيتليك حكم سورموشدور. دئمك قوتتى شاهلار نين شاهليق مڊت نين قيساليغى نين سىبى داخلى ووروشمالار اولماميشدير. بو مسئله نى ده خاطر لاتمالييق كى، بو قيسا شاهليقلار مڊت باخيميندان كامل انتظاما مالكدير، يعنى ايكي نجي دن يئدينجى شاها قدر هر بيرى آلتى ايل شاهليق ائتميشدير (ابنى ماباقشش ”دن باشقا كى، وقتى باشا چاتمادان اولدو). سونرا يارلاقاب گليركى، ۱۵ ايل شاهليق ائتدى و سونرا دوققوزونجودان اون ايكي نجي شاها قدر هر بيرى اوچ ايلدن آرتيق شاهليق ائتمه ديلر؛ ۱۳ - ونجودن ۱۶ - نجى شاها قدر هر بيرى ايكي ايلدن آز و ۱۷ - نجى دن ۱۹ - نجويا قدر هر بيرى يئددى ايل شاهليق ائتديلر (اونلارين بعضىسى استثنا اولماقلا كى، معين اولونموش وقتدن آز شاهليق ائتديلر و شايد معين اولونموش وقتدن اول اولدولر و يا دؤيوشده اولدورولدولر).^۲

۱.م. دياكونوفون بو دقته لايق فيكرلرى ييزيم يوخارىدا اشاره ائتديگيميز فيكرى تاييد ائدير، يعنى بابيلده شاهليق ائتميش قوتتى اميرلرى، عموم التصاقى دىللى خلقلرده اولموش ابتدائى دئموكراسى وضعيت و احوال - روحيه اساسيندا، خلق و يا باشچيلار و بؤيوكلر طرفيندن معين مڊت اوچون سئچيلميشلر. بو حقيقتى بيرده بو شاهلارين آدى جدول نين اولينده كى ”قوتتى قبيله سينين شاهى يوخ ايدى“ جمله سى ثابت ائدير، چونكى قديم التصاقى دىللى اورتا آسيا ائللرينين هئچ بيرينده ”شاه“ اولمازدى، اونلاردا باشچى، آغ ساققال اولاردى كى، ائل آغ ساققاللارى، قبيله باشچيلارى، سوي بيرلشمه سى بؤيوكلرى طرفيندن سئچيلردى.

”يار لاقاب” ین شاهلیغینین ۱۵ ایل اولماسی، نظریمیزجه لیاقتلی اولماسی و یاخشی ایشلمه‌سی نتیجه‌سینده ایکینجی دفعه سئچیمه‌سیله علاقه‌دار مسئله‌دیر. بو واقعیته سونراکی شاهلارین سلطنت مۆدتینین اوچ، ایککی، بیر و یئددی ایل اولماسی‌دا نشان وئریر.

دئمک بایبلده حکمرانلیق ائتمیش قوتتی شاهلاری قوتتی خلقی و باشچیلاری طرفیندن سئچلمیش و سئچنلرین نظریله علاقه دار و یا شلاهلرین لیاقتی و ایشیله ایلگیلی آز و یا چوخ اولموشدور.

همین دئموکراتیک وضعیتی بیرینجی شاهین شاهلیق ایللری ده گؤسته ریر. ا.م. دیاکونوفون

گؤسترديگی کیمی، بیرنجی شاه "ایمتا"نین اوچ ایل سلطنتی اونون شاهلیغا چاتمادان اوچ ایل اول
التي ایل اوچون ائل طرفیندن باشچی سئچیلمه سیله علاقه دار مسئله دیر.

بعضی تاریخچی عالیم لر "یارلاقاب" نین ۱۵ ایل سلطنت ائتمه سینی اونون زورا، دیکتاتورلوقا ال
آتماسیله علاقه دار بیلیر و عینی زاماندا گؤسته ریرلر کی، سونراکی شاهلارین سلطنت مدتینین اوچ و
ایکی ایله ائتمه سی، گئنیش خلق کوتله لری، قبیله، طایفا و سوی بیرلشمه لری فردلرینین اعتراضی و
عکس العملی نتیجه سینده اولموشدور. اگر بو احتمال دوغرو اولموش اولسا، یوخاریدا
گؤسترديگیمیز قوتتیلر داخلینده کی دئموکراسینین داها دهرین، گئنیش خلق داخلینده ده اولماسینی
گؤسته ریر بو ایسه قدیم التصاقی دیلی ائللر داخلینده ابتدایی دئموکراسینین گئنیش خلق کوتله لری
داخلینده ده اولماسینا آیدین دلیلدر.

همین ابتدایی دئموکراسی، جدوله گؤروندوگو کیمی، بعضی شاهلارین، آز مدت سونرا، بیر داها
سئچیلمه سینه سبب اولموشدور. شاهلارین شاهلیق ایلرینده اختلاف و نوسان خلق داخلینده
سئچگی مبارزه سیله علاقه داردا اولایلر.

آیا ۱۵ ایل دیکتاتورلوقا سلطنت ائتمیش "یارلاقاب" دان سونرا شاهلیق ایلرینین ایکی و بیر
ایله ائتمه سی، خلقین، قبیله و ائل قانونلارینین "یارلاقاب" طرفیندن پوزولماسینا قارشی بیر
عکس العملین نتیجه سی دئییلدی می تا، گله جکده بیر داها تکرار اولماسین و خلقین حق
آیقلانیب دئموکراسی - ابتدایی دئموکراسی پوزولماسین !!؟

عمومیتله قوتتیلر حقینده دئدیکلریمیزدن آیدین اولورکی، اولار شبهه سیز میلاددان ۳ - ۲ مین
ایل اولکی یاخین شرق منطقه سینده یاشامیش التصاقی دیلی خلقلردن بیر اولموش و دیل جهتن
ایلام، کاسسی و لوللوی خلقلرینین دیلینه یاخین اولموشدور. آنجاق قوتتیلرین دیلی سس
قورولوشو باخیمیندان مرکب ایمیش، بونا گؤره ده بعضی عالیم لر قوتتی دیلینی، سس مرکب لیگی
جهتن، قدیم هورری و آلبان (شمالی آذربایجان) دیلرینه اوخشار و یاخین حساب ائدیرلر. بئله
بیر فیکرین دوزگون اولماسی او جهتن ممکن دور کی، قدیم دن التصاقی دیلی ائللر لهجه و
دیلرینین سس قورولوشو جهتن هم اولدوقجا چئشیدلی اولموش، همده مختلف ائللری و
قبیله لری مختلف یئرده یورد سالیب یاشامیشلار.

ز.ای. یامپولسکی بو فیکرده دیرکی، قوتتیلر سونرالار "اوتی" Uti، "اوتی" Uiti، "اودی" Udi، "اوتین"
Oten، و "اودین" Udin آدلانمیشلار. اگر بو فیکر دوغرو اولسا، - دوغرو لغو احتمالی دا چوخ دور -
قوتتیلرله آلبانلارین یاخینلیغی قطعیدیر، اونا گؤره کی، آلبانلاردا "اوتی" ائلری ده اولموشدور. بودا
اونو نشان وئریر کی، شمالی و جنوبی آذربایجان لاپ ایلک دؤورانلاردان همیشه اولدوغو کیمی،
م.ق. ۳ - ۲ مین ایلیکلرده ده واحد ائللرین مسکنی اولموشدور و اورتا آسیادان گلنده قوتتیلرین بیر
قسمتی شمال و بیر قسمتی جنوبدا قالمیشدیر. بایله حاکمیت ائتمیش قوتتی شاهلارینین آدلاری و
اونلارین ترکیبی دفته لایقیدیر. معلوم دور کی، بو آدلارین ایلک ۱۲ - ۱۰ نو اصل قوتتی سؤزو،

سونراكيلار ايسه اككدلشميش و يا اككد آدلاريدير. بيرينجى دسته آدلارين بير نئچه سينين اولينده كى "اى" | سسى، خصوصيله بير نئچه سينين "اوش = U", "آش = A", "ااش = E" سسلريله قورتارماسى ماراقلidir.

هر شئيدن قاباق بيرينجى آد اؤنملى دير. "ايمتا" كلمه سى، بيركيشى آدى اولماق اعتباريله، معين زامان، مكان و ائل فرقى نتيجه سينده فونتتيك جهتدن معين درجه ده فرقلىنسه ده، سونرالار هامان هونلارين مشهور شاهی "مته = مته" آدينين اؤزودور.

مته كلمه سى تاريخ بويو مختلف تورك خلقلرى داخلينده كيشى آدى كيمى ايشلنميشدير، بوگون بئله بوكلمه مختلف تورك خلقلرى داخلينده اوجغار كند و يئرلرده ايشلنير، حتى، فيكرمىزجه، بوسؤز نئچه مين ايل ميلاددان قاباق "ماد - مادی - مادى" شكىللىرىده ايشلنميشدير. بوگون بو كلمه آدرى ميللتى داخلينده شفاهى دانيشيق ديلينده چشيدلى شكىللىرىده، بوتون آذربايجان ماحاللاريندا، كندلرينده، هم اينسان آدى، همده مختلف معنالاردا ايشلنمكده دير. مثلاً آشاغيداكى يئرلرده "مته" آدى شخصلر ياشايرلار:

۱ - بوستان آوا بؤلگونون ياخين ليغيندا اولان "قپچاق" كندينده "هيداغا" قيزينين آدى "ماتى" ايدى كى، ۱۳۶۹ - نجو ايله قدر تبريزين "خيابانى" مدرسه سى ياخين ليغيندا ياشاميش و او ايلده اؤلموشدور.

۲ - "اهر" شهرى ايله "بخشايش" آراسيندا يئرله شن "كيروانا" كندينده اورتا ياشلى بير كيشينين آدى "مه ته" دير كى، ايندى ده او كنده ياشاير.

۳ - اهر يولوندا "خوجا" ايله "ورزقان" آراسيندا يئرله شن "سرنده" كندى يولونون اؤللىرىنده "سرنده" ايله قونشو اولان "بشير" آدى كنده "مته" آدى بير كيشى ياشاماقدادير.

۴ - "كه لئير" اطرافيندا نئچه قادينين آدى "ماتان" دير.

۵ - اهر يولوندا "ساراي" كندينده ايكي نفر كيشينين آدى "مه تى" ايدى كى، اونلارين بيرى ۱۳۷۲ - نجى ايلدن نئچه ايل قاباق اؤلموش و اوشاقلارى ايندى تبريزده ياشايرلار. ايكنجى "مه تى" آدى كيشى اورتا ياشلى دير كى، ائل گؤل جاده سينده ساكيندير.

۶ - "بوستان آوا" ايله تبريز آراسيندا، بوستان آوا ياخين "مه ته" آدلانان بير كند واردير، هابئله تبريزين "پوليس راه" اداره سينين دال طرفينده "مه ته" آدى ديگر بير كند واردير.^۱

بو معلوماتلاردان علاوه، بوگون و كئچميشده گونئى ماحالى و اوراتين مركزى شېسترده "ماتان" سؤزو "كوك" معنا سيندا خلق داخلينده چوخ ايشلنير. نئچه ايل قاباق اؤلموش "قدرت الله" آدى شخصين آناسينين آدى "ماتان روبابه" ايدى. گونئى و شېسترده معمولاً "ماتان" كلمه سى قادين آدى

۱ - شمالى آذربايجاندا بئله دير، مثلاً "امير تيمورون وصيتلىرى" كيتابىنى اؤزبكه دن آذربه به چؤبره نين آدى منى عثمان اوغلودور.

کیمی ایشله نیر.

تبریزده "ماتان" کلمه سی ایشلنمیش و ایشله نیر، بونا گۆرده شاعر حاجی رضا صراف بو سۆزو اۆز شعرلرینده "ماتان اوغلان" شکلینده بئله ایشلتمیشدیر:

شیرین سو منه زهردی سن سیز، ماتان اوغلان،

ایچدیرمه بو زهری منه، شکر ساتان اوغلان^۱

خلق دیلینده ایشله نن "مته"، "ماتان" سۆزلرینین معناسی بیر او قدر دقیق معلوم دئییلدیر، بودا گۆسته ریر کی، بوکلمه چوخ - چوخ قدیم زامانلاردان خلق داخلینده ایشلنمیشدیر، آنجاق زامان کئچدیکجه عرب و فارس آدلاری آذری خلقي داخلینده یاییلماقلا، بو کلمه بیر آد اولاراق قالمیشدیر سادا، معناسی اونودولموشدور، نئجه کی، بوتون و یا تقریباً بوتون قدیم یئر، کند و جغرافیایی آدلاریمیز قالمیشدیر سادا، معنالاری معلوم دئییلدیر و بو قدر بیلیریک کی، اونلار قوتتی - لوللوی و ماننا - ماد دؤوروندن قالان اولدوقجا قدیم سۆزلردیر.

یوخاریدا گۆستردیک کی، "ماتان" کلمه سی گونئی ماحالی و شبستر شهرینده "کوک" معناسیندا ایشله نیر، همده اوخشاما، نوازش و تحیب معناسیندادیر، یعنی بو سۆز شفاهی دانیشیق دیلیمیزده هم اسم، همده صفت کیمی قدیم زامانلاردان بری ایشلنمیش و ایشلنمکده دیر، بونا گۆره بو کلمه خلقه و خلق دیلینه باغلی بیر سیرا دیلریمیز طرفیندن، خصوصیه شعرده ایشلنمیشدیر. اونلاردان بیرری تبریزی شاعر حاجی رضا صراف دیر کی، بوسۆزو، یوخاریدا گۆستردیگیمیز کیمی، "ماتان اوغلان" شکلینده ایشلتمیشدیر. ایکنجی شاعر شبسترلی میرزه علی معجزدور کی، "عمه" عنوانلی شعرینده بو کلمه دن بئله استفاده ائتمیشدیر:

بونودا ده موللا یازسین کیشیه، بیتیر کاغذی

کی، حاجی باشین ساغ اولسون، ساتیلیب قیزین جاهازی،

اؤزو اوتانیر، و لاکین گئجه لر اوخور حیجازی

مامیلی ماتانیم عمه، باشیوا دولانیم عمه !!^۲

آذریلرین شفاهی دانیشیق دیلینده ایشله نن "ماتان" سۆزو، گۆروندوگو کیمی، ادیلر طرفیندن ادبیات و شعریمیزده ایشلندیگینه گۆره، آذربایجان دیلی سۆزلوگونه داخل اولموشدور. سۆزلوگو موزده "ماتان" کلمه سی "کوک، آغ، گۆچک" معنالاریندا، اؤزوده یالنیز دانیشیق دیلینده ایشله نن سۆز کیمی وئریلمیشدیر. مثلاً: "ماتان بالا، ماتان قیز".^۳

"مته"، "ماتان" سۆزلرینین چوخ اسکی زامانلاردان تورک دیلرینده اولماسی، حتی اونون تورک

*

۱ - دیوان صراف، ص ۴۸.

۲ - معجز، دیوان، تبریز، ۱۳۲۴، ص ۲۰۹.

۳ - آذربایجان دیلینین ایضاحی لغتی، باکی، ۱۹۸۳، جلد ۳، ص ۲۶۵.

دیللرینین باباسی التصاقی دیللرده اولماسی تاریخ بویو بو سۆزون چشیدلی معنالارا مالک اولماسیندان گۆرونور. بو حقیقت آشاغیداکی فیکرلری ایرهلی سورمه گه امکان وئیر: ۱ - بو کلمه نین ان قدیم التصاقی دیللرده اولماسی، اونلارین "سومثر" دیلینده اولماسی احتمالینی گوجلندیریر. سومثر دیلینین او زامانکی سامی دیللرینه تأثیری و بیر سیرا سۆزلرینین سامی دیللرینه کئچمه سی واقعیتنی نظره آلاق، چاغداش عرب دیلینده اولان "متین" - محکم - کلمه سینین ^۱. سومثر دیلیندن کلمه سینی گومان ائتمک اولار. بو گومان اساساً دئییه بیلهریک کی، "مته" و "ایمتا" کلمه لری قدیم التصاقی دیللرده "محکم، انیلمز" معنالاریندا اولموشدور کی، کیشی آدی اوچون مناسبدیر.

۲ - "دیوان لغات الترک" دن بیلیریک کی، قدیم تورک دیللرینده جنس آنلامی اولموش، علامتی ده "ایم" ایدی. سونرالار جنس آنلامی تورک دیللرینده آرادان گئتدیگی اوچون، بو علامت ده اونودولموش و یالنینز "خانیم" و "بگیم" سۆزلرینده قالیر.

"مته" سۆزونون کیشی آدی و هامان سۆزدن یارانمیش "ماتان" کلمه سینین اساساً بوگون خلق داخلینده قیز - قادین آدی کیمی ایشلنمه سینی نظره آلاق، دئییه بیلهریک کی، چوخ قدیم زامانلاردا تورک و اونون باباسی التصاقی دیللرده "آن - ه ن" شکیلچیسى ده "ایم" شکیلچیسى ایله یاناشی، قادین جینسی علامتی اولدوغو اوچون، کیشی آدی اولموش "مته" (محکم - ایلمز - دایانان) سۆزو قادینی بیلدیره رک، "مته + آن = ماتان" شکلینه دوشموشدور. ماتان سۆزو قیز و قادین آدی اولدوغو اوچون، زامان کئچدیکجه، خلق داخلینده "کوک، آخ، گۆچک" معنالارینی داکسب ائتمیشدیر.

"آن - ه ن" شکیلچى سینین قدیم تورک دیللرینده، "ایم" شکیلچى سی ایله بیرلیکده، اوندان قاباق و یا سونرالار، یادا مختلف ائلر داخلینده عینی زاماندا قادین جینسی علامتی و شکیلچى سی اولماسینی بیر فاکتین وارلیغی احتمال، حدس و گومانان واقیته چئویریر.

بو فاکت اوندان عبارتدیر کی، بوگون آنادولو تورکجه سینین هم دانشیق، همده ادبی دیلینده "بای = بگ" سۆزونون قادین جینسی "بایان = بای + آن" اولور و بایانلار، بایلار شکلینده گئیش ایشله نیر.

دئمک "ماتان" کلمه سینده کی "آن" شکیلچى سی قادین علامتی دیر، همده بو سۆز ائله هامان "مته"، "ایمتا" کلمه سینین قادینلار ایشلندیگی آد و لقبدن عبارتدیر کی، خلق داخلینده نوازش و تحبیب معناسیندا ایشله نیر. بوگون بو کلمه نین هم اؤزونون، همده شکیلچى سینین معناسی بیر کلمه ده قالیرسا، اصیل معناسی دقیق بللی دئییلدیر.

بوتون بو دئدیکلریمیزدن بو عمومی نتیجه نی چیخارتماق اولار کی، "مته = ایمتا" کلمه سی اینسان آدی اولماق اعتباریله میلادان نئچه مین ایل اولدن التصاقی و تورک دیلی خلقلر داخلینده تاریخ بویو ایشلندیگی کیمی، بوگون ده مختلف تورک خلقلری و میللتلری، او جمله دن آذری

میللتین ساده خلقی داخلینده، اونون شفاهی دانیشیق دیلینده آد و لقب کیمی، هم کیشیلر، همده قادینلار اوچون ایشلنمکده دیر.

آذری میللتین ساده دانیشیق دیلینه دقت یتیردیکده، همین "مته" کلمه سیله ایلگیلی اولدوقجا دفته لایق بیر فونئتیکی خصوصیتی ده گووروروک. بو خصوصیت آشاغیداکیندان عبارت دیر.

گوورودوک کی، "ایمتا - مته" کلمه سی تاریخ بویو تورک خلقلری، او جمله دن آذری تورکلری داخلینده "مته، متی، ماتنی، ماتان، شکیللرینده، حتی چوخ قدیم تورک، یعنی التصاقی دیللی خلقلر داخلینده "ماد، مادا، مادای" چتشدیلرینده ایشلنمیشدیر.

آذری خلقلین ان ساده دانیشیق دیلینده بو کلمه "مته - ماتنی - ماتان" کیمی مختلف سس قورولوشانا مالک سؤزلر شکیلینده ان قدیم زمانلاردان بوتون منطقه لر، شهرلر و کندلرده، ان ساده خلق داخلینده، آد و لقب کیمی ایشلنمیش و اونلارین، آد و لقب اولماق اعتباریله، فونئتیکی و سس قورولوشو او اندازه ده بو خلقلین شعور و دیلین سس قورولوشو و سس ترکیبینه داخل اولموشدور کی، خلق عرب و فارس دیللریندن کلمه کیشی و قادین آد و لقبلرینی، یازی و ادبی دیلده دئییل، اؤزونون ان ساده دانیشیق دیلینده، سس قورولوشو جهتن ده ییشیب، دیلین آهنگ قانونونا اوغونلاشدیراراق، یالنیز همین کلمه لرین سس قورولوشونا مالک اولان کلمه لر حالینا سالیق و خلقلین هامیسی، هئج بیر چتین لیک چکمه دن، اونلاری عینی شکیلده باشا دوشور و ایشله دیر. عرب و فارس دیللریندن آلمیش بو آدلارین اؤزلری و خلقیمیزین دیلینده ده ییشلمیش شکیللریندن آشاغیداکی کلمه لری اؤرنک گوستریمک اولار:

فاطمه - فاتی، معصومه - مه سی، ابراهیم - ایبان، ملیحه - ملان، صدیقه - سیدان، فرنگیس - فیران، زهرا - زران = زهن، روقیه - روقی، خدیجه - خجان، زکیه - زکان = زه کی، هاجر - هجان، حبیبه - حبان، ...

بوتون بو دئدیکلریمیزدن نتیجه چیخارداراق، دئییه یلیریک کی، نئچه مین ایل بوندان قاباقدان اولو بابالاریمیز قوتتی - لوللوبی ائللری و بابالاریمیز ماننا - ماد خلقلری داخلینده کیشی و قادین آدی کیمی ایشلنمیش "مته - ماتان" سؤزو، چتشدیلی معنالاردا اولسادا، بوگون ده بوتون آذربایجان شهرلری، ایالت، ولایت، بؤلوک و کندلرینده گئنیش خلق داخلینده ان ساده دانیشیق دیلینده ایشلنمکده دیر.

قوتتیلرین بابیلده حاکمیت ائتمیش شاهلارینین آدلاریندان، "ایمتا" دان سونرا، خصوصیه "ش = S" سسی ایله بیتیمیش کلمه لر اولدوقجا ماراقلیدیر، اونا گووره کی، چاغداش تورک دیللی، او جمله دن آذری تورکجه سینده "یش" ایله بیتیمیش اسم (یاغیش، گولوش، آلیش، وئیش ...)، فعلی باغلامالار، فعلی صفتلر - اسم مفعوللار - (گلمیش، قاچمیش، آلمیش، وئرمیش ...) اولدوقجا گئنیش یاییلمیش بیر صرف خصوصیتی دیر. بو صفتلرین بعضیلری مختلف تورک سیستملی دیلرده جمله داخلینده ایسمه چئوریلیمیش و چئوریلیر. مثلاً شفاهی آذری دیلینده: لعنته گلمیش،

قارقینمیش، ... یا خود اورتا عصرلرده قازان تاتارلاریندا "توختامیش" خان" قیزیل اوردو حکومتینین باشچیسی اولموشدور کی، کوره کن امیر تیمورایله دؤیوشموشدور. قدیم تاتار و باشقا تورک خلقلرینده "میش" شکیلچیسى ايله بیتیمیش کیشی و قادین آدلاری چوخ اولموش و ایندی ده واردير. آیا بوگونکو و کتچمیش تورک دیلرینده "میش" ايله بیتیمیش بو آدلارلا بایبلده حکومت ائتمیش قوتتی شاهلاریندا اولان "ش" ايله بیتیمیش آدلار آراسیندا معین صرفی وحدت و ایلگی تصوّر ائتمک اولمازمی؟ قوتتی دیلیله تورک دیلرینین، خصوصیه قوتتی دیلیله آلبان دیلینین یاخینلیغی و عینی کؤکلو اولماسینی نظره آلدیقدا بو یاخینلیغی قبول ائتمک طبیعی گؤرونور. ا.م. دیاکونوف دا بو فیکری اؤزونه خاص شکیلده تأیید ائده رک گؤستریر کی، بو سون شکیلچی بحث اولونان دؤورلرده زاقروس داغلاری خلقلری داخلینده چوخ یاییلمیش و جغرافی آدلاردا اولموشدور. دیاکونوفون سؤزلرینی اوخویاق:

"... سون شکیلچی (ش = S. م) م. ق. II مین ایللیک و I مین ایللیگین اؤلرینده زاقروس داغلیق اراضیسینده جغرافی آدلاردا، یعنی قوتتیلرین اصل تورپاقلاری و مسکنلرینده معمول ایدی.^۱

"ش" - Es شکیلچیسى نه تکجه زاقروس داغلارینین شرقی و غریبنده یاشامیش خلقلر، او جمله دن قوتتی و لولوییلر داخلینده یئر و جغرافی آدلاریندا اولموشدور، بلکه، بو شکیلچی اونلاردان چوخ قاباقلار سومثر خلقی داخلینده، سومثر دیلینده فعلی صفتلرده ایشلنمیشدیر. مثلاً سومثر سؤزو اولان "لوقالامش - lyqallamas" (قوللوقچو - خدمتکار) کلمه سینی گؤستره بیلیریک. بو کلمه باره ده ا.م. دیاکونوف دا اوخویوروق:

".... "لوقالامش" اصطلاحی سومثر دن مشتقدیر و قوللوقچو - خدمتکار معنا سیندا دیر.^۲

دئمک بو شکیلچی سومثرلردن باشلایاراق، یاخین شرق منطقه سینده یاشامیش بوتون التصاقی دیللی خلقلرین دیلینده، تقریباً عینی معنادا، فعلی صفت و فعلی اسم شکیلچیسى اولموش و بو گونده بیر سیرا تورک دیللی، او جمله دن آذری تورکجه سینده همین وظیفه ده ایشلنمکده دیر. بو اونی گؤستریر کی، بو شکیلچی تورک سیستمی دیلرده اولدوقجا قدیم تاریخ و سابقه یه مالک دیر. بو شکیلچینین قدیم یاخین شرقین التصاقی دیللی خلقلری داخلینده ایشلنمه سینه دایر دیگر اؤنملی دلیل بو گونکو غربی ترکیه، یعنی مرمره دنیزیندن آنکارا حدودلارینا قدر بؤیوک ایمپراتورلوق قورموش التصاقی دیللی "هیت" خلقینین باش کندی "کارکمیش = کرکمیش" سؤزودور. بو سؤزون معناسی هله لیک بیزه معلوم اولماسادا، بو فاکت گؤستریر کی، بو شکیلچی نه تکجه م. ق. بیرینجی مین ایللیگین اؤلرینده زاقروس داغلاری اطرافى خلقلری، یعنی ماد - ماننا - اورارتولار داخلینده، بلکه او زمانکی ترکیه ده، بوغاز منطقه لرینده یاشامیش "هیت" خلقی داخلینده، اؤزوده میلاددان ایکی

۱ - ماد تاریخی، ص ۱۰۷.

۲ - ماد تاریخی، ص ۳۰۴.

مین ایل قاباقدا ایشله نردی. "کرکمیش" شهری م.ق. ۷۱۷ - نجی ایلهده آسوری شاهی ایکینجی سارقون طرفیندن آلینب ویران ائدیله، همده "هیت" حاکمیتینه سون قویولدو. م.ج. مشکور یازمیشدیر: ".... بیرنجی روسا آسیانین غربی قوملاری شاهلاريله او جمله دن "هیت" لرله آسوریلر علیهنه متحد اولدو، لاکین بو اتجاد "هیت" لرین مغلوبیتی و باش کندلری "کرکمیش" ین سارقونون ایله سقوط ائتمه سی ایله [م.ق. ۷۱۷] آرادان گئندی^۱.

ا.م. دیاکونوف الینده اولان قطعی سندلره اساساً "اککد" لرله "قوتتی" لرین مناسبتی، دؤیوشلری، قوتتیلرین بایبلده حاکمیتی و عمومی علاقه لرینی قطعی شکیلده بله تصویر ائتمیشدیر: "قوتتیلرین رهبری اثریدا و وزیر اؤز خلقینی متشکل ائدیکن سونرا، اککدلرین اوزون ایللر بویو دوام ائتمیش اوردو کشلیک و غارتلرینه جواب اولاراق، اؤز خلقینی بو تالاندان خلاص ائتمک هدفیه "اککد" لرله هجوم ائدیپ، اونلارین شاهی "نارام سوئن" له دؤیوشور. میلاددان قاباق ۲۲۰۱ - ۲۲۰۲ - نجی ایلهده باش وئرمیش دؤیوشده "نارام سوئن" اؤلدورولموش و "اثریدا و وزیر" بین النهرین تورپاقلارینین اساس مرکز لرینی الینه کئچیرمیشدیر. بوندان سونرا نارام سوئنین اوغلو "شارکالی شارری" ۲۴ ایل، یعنی میلاددان اول ۲۲۰۱ - ۲۱۷۷ - نجی ایللرده شاه اولموشدور. بو ۲۴ ایل مدّتینده "شارکالی شارری" ایله قوتتی رهبرلری "ایتما"، "اینقه شوش"، "سارلاقاب"، "یارلاقاش" و "اثلولومش" آراسیندا دؤیوش و مبارزه دوام ائتمیشدیر. بو دؤیوشلر زامانی "سارلاقاب" اسیر اولسادا، "اثلولومش" اؤز رهبرلیگینین اوچونجو ایلیندن [۲۱۷۷ - ۲۱۷۳ م.ق.] "اککد" لرله قارشى دؤیوشه باشلاییر و اوندان سونرا ترتیبه "قوتتی" رهبرلری اولموش "اینی ماباقتش"، "اینقه شوش" - ایکینجی اینقه شوش و یا شاید ایکینجی دفعه خلق طرفیندن رهبرلیگه انتخاب اولموش هامان ایکینجی رهبر اینقه شوش - بو مبارزه یه دوام ائدیر و نتیجه ده "قوتتی" لر تام غلبه چالاراق، بوتون بین النهرینه حاکم اولور و ۹۱ ایللیک حاکمیتلرینه دوام ائدیرلر. "قوتتی" رهبرلرینین بو غلبه سینه بیر سببه ده "اککد" اهالیسینین ناراضیلیغی اولموشدور. چونکی سومئر - اککد و خصوصیه اککد سلطانلاری، اوزون ایللر بویو حاکمیت ائدیکلری تورپاقلاردا یاشایان خلقلر و زحمتکشلره ظلم ائتمیش، اونلاری چاپیب تالامیش و دسته جمعی اعداملارا ال آتمیشلار. بونا گؤره ده اککد خلقلری و زحمتکشلری اککد - قوتتی محاربه لری دؤورو قوتتیلره ناجی و خلاصکار گؤزوایله باخاراق اونلاردان حمایت ائتمیش و اونلارا یاردیم گؤستریشلر. بو سببلره گؤره "قوتتی" لرین بو مبارزه سی هم اؤز خلقلری، همده "اککد" و منطقه نین باشقا خلقلری اوچون بیر نوع آزادلیق گئیرن و خلاصکار حرکت ایمیش.^۲

قوتتیلرین میلاددان قاباق اوچونجو مین ایلیلیگین سون یوز ایلیلیکلرینده ۹۱ ایل بایبلده حاکمیت ائتمیش ۲۰ شاهینین بیرینجیسی "ایمتا" نین آدینین تاریخ بویو و بو گونه قدر آذری ائللری داخلینده

*

۱ - احمد جواد مشکور، تاریخ مردم اورارتو، تهران ۱۳۳۲، ص ۲۷.

۲ - ماد تاریخی، ص ۱۰۸.

معین شکیللرده ایشلنمه سی موضوعونا بونودا آرتیرماغی گرکلی حساب ائدیریک کی، بو قوتتی آدلارینین بعضی باشقالاری دا معین فونئتیک ده ییشیک لیکلرله قدیم عصرلرده آذری ائللری و قبیله لری داخلینده، کیشی آدی کیمی، چوخ ایشلنمیش و بونا گۆرده خلیقیمی زین قهرمانلیق داستانلارینا داخل اولموشدور.

بو آدلاردان قوتتی شاهلارینین دۆردونجوسو "شولمه = یارلاقاش - Yarlaqaş" و بشینجیسی "اثلولومئش - Ellulumeş" ی گوستره بیلهریک. قوتتی شاهلاری سیراسیندا بیرى - بیرینین آردینجا گلن بو ایکی آد، یثرینده گۆستردیگیمیز کیمی، آیری - آیری شخصلر اولموشلار، لاکین اونلارین آتا و اوغول اولماسی دا ممکن دور.

میللی قهرمانلیق داستانیمیز "کیتاب دده قورقود" ون "قاضلیق قوجا اوغلی یگنک" ین بویونی بیان ائدر، خانیم هی "بۆلومونده" بایندر خان "یگنک" ه، اۆز آتاسینی ۱۶ ایللیک دوستاقخانادان قورتارماق اوچون، یاردیمچی ایگیتلر وئردیکده، بیرینی بئله معرف لیک ائدر:

"قوشا برجدن اوخی اگلنمه ین" یاغرینچی اوغلو "ایلالمیش" سنینه بئله وارسین" ^۱

بو آدلارین بیرینجیسی "یاغرینچی" نین بیر سیرا سسلری "یارلاقاش" سۆزونون سسلریله عینی اولدوغو کیمی "غ" و "ش" فونئملرینه یاخین سسلردیر. ایکینجی "ایلالمیش" آدینا گلدیکده ایسه، او اکثر فونئملری باخیمیندان "اثلولومئش" کلمه سینین فونئملری ایله عینی دیر و دئمک اولار کی، بونلارین هر ایکیسی عینی آد دیر کی، زامان کئچیب، ایشلنمک نتیجه سینده و زامان - زامان دیلیمیزده آهنگ قانونو شکله دوشوب، فورمالاشدیقجا، "ایلالمیش" شکلینه دوشموشدور. بو آدلار و خصوصیه "اثلولومئش" آدینین دده قورقود داستانینا دوشمه سینین اساس سببی اوندان عبارت اولموشدور کی، بو شخص بابیلده حاکمیتی اله آلماق ایشینده چوخ چالیشمیش، ایگیت لیکلر گۆسترمیش و نتیجه ده آدی خلق دیلینه و یارادیجیلیغینا و نتیجه ده خلق داستانینا دوشموشدور.

بوتون بو دئدیکلریمیزله برابر قوتتی لرین مدیتت سوییه سی و اقتصادی اینکیشافی اککد حکومتی و اونون حاکمیتی آلتیندا اولان خللقره گۆره گۆری ایدی. بونا گۆرده قوتتیلر الده ائدیکلری بو حاکمیتی و حاصلخیز بین النهرین تورپاقلارینی اوزون مدت الده ساخلایا بیلمز دیلر. قوتتیلر یالینز حکومتی اله آلماقلا کفایتلندیلر و خلقی، اوللر اولدوغو کیمی، ظالم سومثر - اککد عامیللری و بۆیوک باشلارینین یینده قویدولار. بوندان داها اؤنملی اوندان عبارت دیر کی، حاکمیتی اله آلمیش قوتتی رهبرلری "اککد" شاهى اولماقلا مادی و معنوی جهتن سلطنت طنطنه سینده غرق اولدولار، تدریجله "اککد لشدیلر"، اوشاقلارینی اککد - سامی آدلاریله آندیردیلار و اونلاری حاکمیتته چاتدیران اصیل "قوتتی" خلقینی اونودوب، اونلارین اۆلکه لرینین آبادلاشماسی و مدیتلرینین دیرچلمه سینه لاقید اولدولار و حتی شاید اونلارلا محکوم خلقلر کیمی رفتار ائتمه گه باشلادیلار،

بین‌النهرین خلقلری و اؤز خلقلری اوچون‌ده، اککد شاهلاریندان داها آغیر وئرگی و مالیاتلار قویدولار. بوتون بو سببلره گۆره قوتتیلرین حاکمیتی یالینز سومئر - اککد بؤیوکلی دئییل، بوتون ساده اهالی اوچون آغیر مادی و روحی بیر یوک اولموشدور. ساده سۆزله دئسک، قوتتی رهبرلی "اککد" شاهلارینین یئرینی توتماقلا مسئله بیتیمیشدی و اولار نه‌اینکی خلقه خدمت ائتمه‌دی، بلکه وضعیتلرینی داهادا آغیرلاشدیردیلار. بئله‌لیکله قوتتی رهبرلی اؤز کۆکلیرینی بالتالاییب آرادان گئتمه‌لرینه شرایط یاراتدیلار.

مدنیت جھتدن سومئر - اککلردن گئری اولان قوتتیلر داخلینده بین‌النهرین شهرلری، کندلری و عمومیتله جمعیتی و اۆلکه‌سینی اداره ائتمک اوچون تجربه‌لی، باجاریقلی، دوشوب - چیخمیش و ایش بیلنلر آزایدی. بو سببدن قوتتی شاهلاری بابیلده حاکمیتی اله آلدیقدان سونرا اۆلکه‌نی اداره ائتمک اوچون بؤیوک وئرگیلر، مالیات و روشولر مقابیلینده شهرلر و یئرلرین اداره‌سینی اککلردن اولان اۆلکی اداره باشچیلارینا تاپشیردیلار، اۆلکی کیمی محلی شاهلار، "شهر - دؤولت"لرین باشچیلاری، شاهلاری "دودو - Dudu" و "شودورول - Šu - Durul" لاری اؤز ایشلرینده قالدیلار. ایللر کئچدیکجه بو اداره بؤیوکلی، "شهر - دؤولتلر" شاهلاری یئرلر و شهرلده نفوذ و قدرتلرینی آرتیردیلار و مختلف یئرلده بیر نۆوع مختلف حاکم سولالهلر میدانا گلدی. مثلاً او زامان سومئر دیاریندا بیرینجی مقاما مالک اولان "لاقاش" شهرینده "اورباو" یا "اوربایی" - Urbau^۱ و یا "اور - بابا" حاکم = پاتئسی - Patesi^۲ اولاندا، شهرده چوخلو عبادتگاهلار تیکدی. بو شخص قوتتیلرین عامیلی، مأمورو اولماقلا برابر، سومئر اۆلکه‌سینین باشقا یئرلرینده نفوذ ائتدی. بو شخص اولدوقجا نفوذلو و وارلی بیر "پاتئسی" شهر بؤیوگو، (شهری قوروپان، شهرین سیاسی و دینی رهبری) ایدی. اورباو "اۆلندن" سونرا اونون کوره‌کنی اولموش "قودئا - Gudea" "لاقاش" شهرینین حاکمی، پاتئسی‌سی اولدو و اوزون مدت بو ایشده قالدی و حتی اۆزونو لاقاشین ائنیسی‌سی، پاتئسی‌سی و اۆلکه‌نین "گۆزل طبیعتلی چوبانی" آدلاندریدی. بو شخص تکجه لاقاش شهری دئییل، "اور" شهرینده بؤیوک بنالار تیکدیردی، ایلامدان فهله‌لر، سوریه‌دن، فارس کۆرفزی ساحیللریندن و ارته‌دن تیکیتتی ماتریاللاری گئیتدیردی. دئمک قودئادا چوخ نفوذلو و ثروتملی حاکم ایدی. قودئادان سونرا "اورباو"نون او بیر کوره‌کنی "نامماخانی - Nammaxani" لاقاش شهرینین حاکمی اولدو. قوتتی شاهلارینین تجربه‌سیزلیک و غلط سیاستلری نتیجه‌سینده سومئر - اککد اراضیسینده یوغونلایب مستقل حاکم و شاهلر چۆریلنلردن بیریده "اوروک" شهر - دؤولتینین شاهلی "اوتوخال - Utuxegal" ایدی‌کی، قوتتیلرین غدار دشمنی ایدی. او، سونرالار قازدیردیغی کتیبه‌لرده قوتتیلری "داغلیق منطقه‌نین چالان ایلانی و آلاهالارین حریمینه تجاوز ائدن" آدلاندریر. او یئنه‌ده یازیر کی، قوتتیلر سومئر سلطنتینی داغلیق منطقه‌یه داشیدیلار و سومئرین باشا - باشینی کینه و دشمنلیکله

*

۱. - بو سۆزون "اور + بای = شهر + به‌بی = شهر + بؤیوگو" اولماسی ممکن‌دور.

دولدوردولار، آروادى اردن و اوشاقلارى والدين دن اوغورلاييب، دشمنلىك، تجاوز و ظلمو اولكهده يايديلار.^۱ بو سۇزلىرىن معناسى اودوركى، قوتتى شاهلارى غلط سياستلريله جمعيئده استثمار ائدلىرله استثمار اولونانلارى بىرى - بىرىنىن جانينا سالدىلار. قوتتىلره قدر، او زامان و اوندان سونرادا اككد سولاله سىنين حاكميئتى محاربه لر، قان توكمه لر، سومئر و اككد شهرلىرلىر عليهنه اوردو يوروتمكلرله دولدوردور. بو محاربه لر ضمناً محلى "شهر - دؤولتلىر" عليهنه ايدى، لاكىن سونرالار عمومى لشدى و نافرمان شهرلىر عليهنه اولدو. بو ظلملر همين بو دؤورلرده بايبل و او بىرى شهرلردن ساميلرى غربه دوغرو كؤچوب گئتمه گه مجبور ائتدى.

بىر طرفدن گونو - گوندن حكومتين ضعيفله مەسى، ايكيىنجى طرفدن خلقين دورومونون آغيرلاشماسى و اوچونجو طرفدن يرلى اميرلىرىن نفوذونون آرتيىب، قدرتلىرىنىن چوخالماسى نتيجه سينده، حكومته قارشى حركت، عصيان و كودتا باشلاندى. عصيانا قالمىش اميرلردن بىرى "اوروك" شهرينين اميرى "اتوخقال - Utxeqal" ايدى. م.ق. ۲۱۰۹ - نجى ايلده اتوخقال قوتتىلرىن سون رهبرى و يالنىز قيرخ گون باشچى اولموش "تيرىكان" لا قارشىلاشدى. باش وئرمىش محاربه ده اتوخقال راحت غلبه چالدى. تيرىكان ميداندا قاجيب "دوبروم" كندينده گىزلىدى، لاكىن خلق اونو توتوب، اتوخقالا تسليم ائتدى و او اونو اعدام ائتدى. بئله ليكله ده قوتتىلرىن ظلموندىن تنگه گلمىش خلق اونلارنىن عليهنه قالمىش و حاكميئتلىرىنه سون قويدو.

"نتيجه ده قوتتىلر بو گونكو ايران آذربايجانى داغلارينا قوولوب، آغير تلفات وئردىلر."^۲ قوتتىلر ۹۱ ايل بايبلده حاكميئت ائتدىلرسه ده، اؤز خلقلىرىنىن حياتى و مدنيتىنى يوكسلىتمه گه فيكر وئرمه دىكلرى اوچون، قوتتى - لوللو بىللىرىن گئنىش خلق كوتله لرىنىن حياتى ياخشىلاشمادى و مدنيتلىرى بىر او قدر يوكسلىمە دى. نتيجه ده، قوتتى شاهلارى بايبلده حاكميئته گلمە دن اؤلر اولدوغو كيمي، يئنه ده، قوتتى شاهلارى بايبلده حكمران اول - اول قوتتى - لوللو بى خلقى سومئر - اككد "شهر دؤولت" باشچىلارنىن يوروش و تالانلارينا معروض قالدىلار. م.ق. III مين ايللىگين سون يوز ايلينده باش وئرمىش بو يوروشلر و اونلارنى نتيجه سينده اولموش غارت، تالان و اسير توتمالار "اور" شهر - دؤولتىنىن اوچونجو شاهلار سولاله سى دؤورونده اولموشدور. "اور" شهر - دؤولتىنىن III شاهلار سولاله سى سلطانلارنىن آدارى و احتمالى حاكميئت ايللىرى آشاغيدا وئريلير. او تارىخلردن گؤرۈندۈگو كيمي، هجوم ائدن "شهر - دؤولت" شاهلارنىن بعضيسى نين حاكميئتى قوتتىلرىن اككدە حكم سوردوكلرى زامانلار اولموشدور.

۱ - ماد تاريخى، ص ۱۰۸.

۲ - ماد تاريخى، ص ۱۱۴.

”اور“ شهر - دؤولتی اوچونجو شاهلار سولاله سینین سلطانلارینین آدی و حاکمیت ایللری:

- ۱ - اورنامو م.ق. ۲۱۲۱ دن ۲۱۰۴ - نجو ایله قدر
- ۲ - شولقی م.ق. ۲۱۰۳ دن ۲۰۵۶ - نجی ایله قدر
- ۳ - بورسوئن م.ق. ۲۰۵۵ دن ۲۰۴۷ - نجی ایله قدر
- ۴ - شوسوئن م.ق. ۲۰۴۶ دان ۲۰۳۸ - نجی ایله قدر
- ۵ - اییی سوئن م.ق. ۲۰۳۷ دن ۲۱۲۶ - نجی ایله قدر

بو شاهلارین بیر نچه سی مال و ثروت، هابثله ایشلمک اوچون اسیرلر الدہ ائتمک اوچون دفعه لرله، معین فاصله لرده بوگونکو عراقین شمالی بؤلوکلی و ایالتلرینه، هورریر، قوتتی - لولوبیلرین اؤلکه لرینه یوروشلر ائتمیشلر. قوتتی - لولوبیلر قارشی اولان بو هجوملارین بو گونه قدر معلوم اولانلاری آشاغیداکیلاردان عبارتدیر:

شولقی اوز شاهلیغینین ۲۶ - نجی ایلینده لولوبیلر قارشی هجوم ائدی، اونلاری غارت ائتمیشدیر. همین شاه سلطنتی نین ۴۵ - نجی و ۴۶ - نجی ایلرینده ایکی دفعه لولوبیلر اؤلکه سینہ هجوم ائتمیشدیر. یئنه شولقی شاهلیغینین ۲۵ و ۳۲ - نجی ایلرینده هورریر قارشی هجوم ائندی.

بو هجوملار زامانی شبهه سیز شولقی قوتتی اراضیسینه ده سوخولوب تالانلار ائتمیشدیر. ”اور“ شاهلارینین بو هجوملاردان هدفلی تالان، غارت و استعمار و آغیر ایشلرده ایشلمک اوچون اسیر، ایسترکیشی، ایسترسه قادین اولموشدور. خصوصیه قوتتی و لولوبیلردن توتولموش اسیرلر بین النهرین ده معروف ایدی. تاریخ عالیم لرین تحقیقاتی گؤستریر کی، بو اسیرلرین، خصوصیه قادین اسیرلری، بویلو و اوشاقلی اسیر قادینلارین یاشاییش وضعیتی اولدوقجا آغیر و دؤزولمز اولموشدور. بو دؤورلرده سومثر و اککد شاهلاری قوتتی و لولوبیلرله اولدوقجا سیرت، غدار و غیر - اینسانی رفتار ائتمیشلر.

گؤستر دیگیمیز بو III ”اور“ شاهلار سولاله سی دؤورونده قوتتی، لولوبی، هورری خلقلری و شبهه سیز ماننا خلقی ده سومثر - اککد شاهلاری و ظالم حاکم دایره لری اوچون مفتہ ایشچی، کؤله مرکزی کیمی اولموشدو. آکادئیک ”ر.و. ایستروو“ سومثر - اککد لر طرفیندن ظلمه معروض قالمیش بو اسیرلر و کؤله لر باره ده تحقیقات ائتمیشدیر.^۱

دئمک قوتتیلر بایبلده حکمران اولان ایللر بئله، اونلارین حاکمیتی آلتیندا اولموش سومثر - اککد امیرلری و شهر - دؤولت لرین شاهلاری، مختلف شهرلرین پاتشیلری، قدرتلی و نفوذلاری ثروت الدہ ائدی کؤله توتماق اوچون آردیجیل شکیلده، ضمناً، قوتتی - لولوبیلرین یاشادیغی اراضی یه ده هجوملار ائتمیشلر.

اوتوخقال سومثر - اككد سلطنتىنى دىرىلتىدى، لاکين گئنىش خلق کوتله لرى اوندان استفاده ائتمەدى. م.ق. ۲۱۰۸ - نجى ایلده اوتوخقال بوغولدو و حاکمیت "اور" شەهرینین حاکمى "اورنامو" نون الینه - اوچونجو اور سولاله سینی یارادانین الینه کئچدی. بو حکومت داها غدار، داها رحمسیز و دیکتاتورایدی.

بو دئدیكلریمیزدن بئله نتیجه الدهه ائدیلمى كى، قوتتیلر ۹۱ ایللیک حاکمیتلری دؤورو سومثر - اکكدلرین استثمارچى حاکم طبقه لریله قایناییب قارىشدیلار، راحت حاکمیت اوچون لازیم اولان مادی و سايطمقابلىنده بوتون خلقى اولكى محلی ظالم حاکملرین، "دؤولت" شاهلارینین اختیاریندا قويدولار، اونلار ایسه هم قوتتى شاهلاری، همده اؤز حیياتلاری، نفوذ و قدرتلرینی، اوردو و دیکتاتورلوقلارینی تأمین ائتمک اوچون خلقلین قانینی سوروب ظلمو سون درجه یه چاتدیردیلار. بو قوتتى شاهلاری اؤز خلقلرینه آز ظلم ائتمەدیلر، اونلار بوتون مظلوم و زحمتکش بین النهرین اهالیسینین نفرت و غضبىنى اؤز خلقلرینه قارشى یؤنلتدیلر و نهایت آغیر ایتگیلرله اؤز وطنلرینه، همدان و آذربایجان داغلارینا گئری چکیلدیلر و شېهه سیز باشچیلار، وارلانمیشلار و تانینمیشلار اؤلدورولدولر. دئمک قوتتى خلقى بابیلده کى ۹۱ ایللیک حاکمیتیندن ائله بیر اؤنملی فایدا الدهه ائده بيلمەدى، او بو ایشله یالنیز اؤزونو تاریخین قارائلیقلاریندان چیخاردیب، تاریخ صحنه سینه گلدی. شاید گله جکده قوتتى - لوللیویلرین وطنی اولموش ماننا و مرکزی ماد تورپاقلاریندا اولاجاق علمی فائزیتیلر و کشف اولوناجاق اثرلر باره ده آپاریلاچاق تدقیقاتلار و علمی آراشدیرمالار نتیجه سینده قوتتیلرین بابیلده کى ۹۱ ایللیک حاکمیتلریندن چوخلو داها دهرین، اطرافلی و گؤزل معلوماتلار الدهه ائدیله جکدیر. لاکین بو گون الدهه اولان معلوماتلاردان چیخیش ائده رک، آنجاق یوخاریداکى فیکرى دئمک اولار. قوتتیلر بابیلده کى ۹۱ ایللیک حاکمیتلری دؤورو بین النهرین زحمتکشلى و شهر - دؤولت لرینین نفرت و غضبىنى ائله تحریک ائتمیش ایدیلرکی، اونلار اؤز وطنلرینه قاییتدیقدان سونرا، بابیل حاکم دایره لری، اونلارین گله جکده تجاوز و هجوملارینین قاباغینی آلماق، اونلاری ازیب، هر جور تشکللرینی پوزوب، اونون یارانماسینا مانع اولماق اوچون، دفعه لره و آردیجیل شکیلده اونلارین تورپاقلارینا هجوم ائتدیلر.

شېهه یوخدورکی، بین النهرین حاکم دایره لرینین بو هجوملاردان هدفلى قوتتى - لوللیویلری ازیب، تشککدن ساخلاماقدان علاوه، همده دؤورون اکثر دؤولت لرینین سیاستى و عادتى اولراق، اونلاری تالاییب چاپماق، غارت ائدیپ، دؤولت و وار - یوخلارینی آپارماق، اونلارا وئرگی و خراج باغلاماق و اونلاری اؤز لرینه تابع ائتمک ده اولموشدور.

قوتتیلرین مغلوب اولراق م.ق. ۲۱۰۹ - نجو ایلده اؤز وطنلرینه قاییتدیغیندان سونرادان باشلا یاراق، بین النهرین حاکم دایره لری و شهر - دؤولت لری باشچیلاری هر نئچه ایلدن بیر قوتتى - لوللیویلرین وطنینه تالانچى هجوملار ائتمیشلر. بو باشچیلاردان بیرى "اور" شهر - دؤولتینین قدرتلى باشچیسی، اورون اوچونجو شاهلار سولاله سى شاهى "شولقى - Sulqi" (شاهلیغى م.ق.

۲۰۵۶-۲۱۰۳) نین آزی دوققوز دفعه زاقروس داغلارینین جنوبو، یعنی لوللوی - قوتتیلرین وطنینه هجومو گؤستمک اولار. بو بارهده "ایلامین تاریخ و مدنیتی" اثرینده اوخووروق:

"... شولقی آزی دوققوز دفعه، زاقروس داغلاریندا یئرلشن "شوش" و "داها شمالی تورپاقلارینا، یعنی لوللویلرین اؤلکهسینه اوردو یوروتدو".^۱ چوخ احتمال باشقا بین النهرین شهر - دؤولتلی باشچیلاری دا بو زامانلار قوتتی - لوللویلرین تورپاقلارینا هجوملار ائتمیشلرکی، هله لیک بیزه معلوم دئییلدیر.

بحث ائتدیگیمیز همین بو دؤورلرده و اوندان سونراکی یوز ایللکیلرده، یعنی ایلاملارین "سوکل ماخ" شاهلار سولاله سی [م.ق. ۱۵۵۰ - ۱۸۰۰] دؤورونده ایلام شاهلاری دا آرا - سیرا قوتتی - لوللوی لرین اراضیسینه هجوملار ائتمیشلر. بو هجوملار بارهده سونرا دانیشاجاییق. □ □ □

□ بو دؤورده لوللوی - قوتتیلرین دیلی و مدنیتی

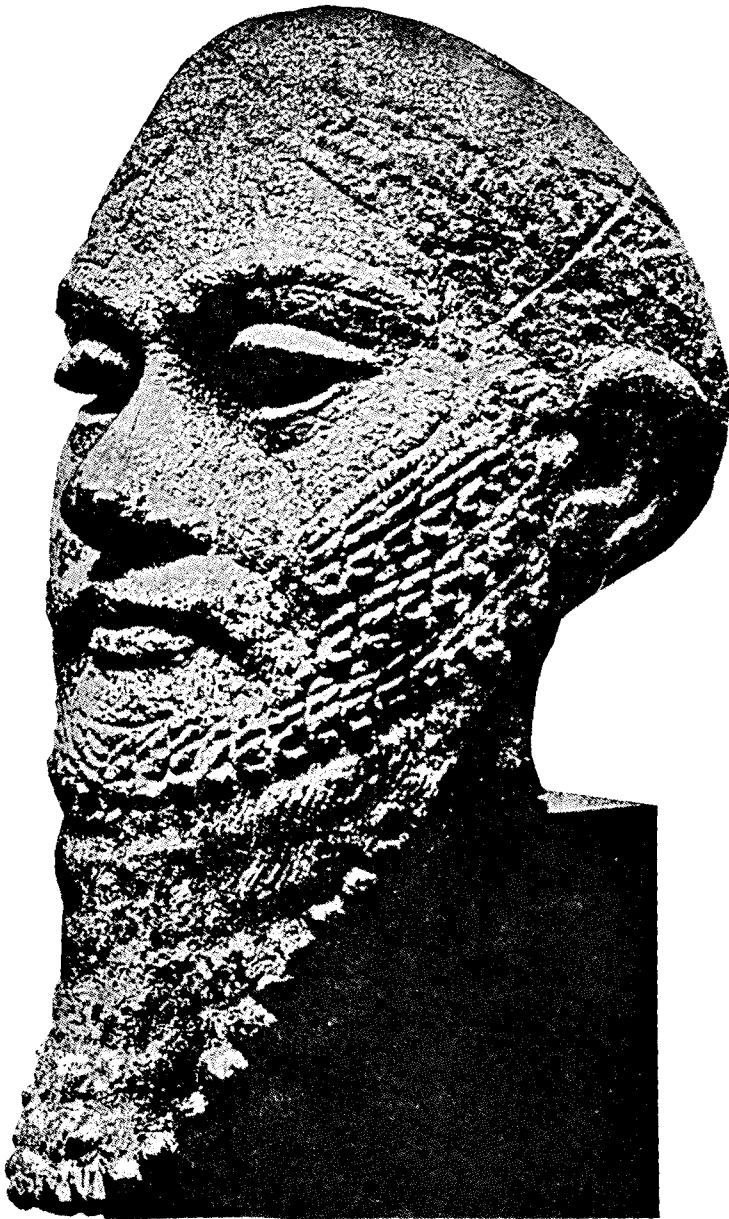
لوللوی و قوتتیلرین دیلیندن دانیشاراق، بیر داها قید ائتمک لازیمدیر کی، او دیل، ا.م. دیاکونوفون دفعه لرله گؤستردیگی کیمی، هند - آوروپایی دیللردن اولمامیش و سومئر و ایلام دیللرینه، داها دقیق دئسک، ایلام و کاسسی دیللرینه یاخین بیر التصاقی دیل اولموشدور، بو دیل قوتتی - لوللویلرین غریبنده یاشایان "هورری" لر و جنوبلاریندا یاشایان "کاسسی" لرین دیلی ایله عینی کؤکل و یاخین ایدی. ا.م. دیاکونوف کاسسیلرله قوتتیلرین دیلینی مقایسه ائده رک یازمیشدیر: "ایکی قومی قوروه (کاسسی و قوتتی) دیل جهتدن معین قدر یاخین اولموشلار".^۲ دئسک، التصاقی اولموش قوتتیلرین دیلی بیر طرفدن اونلارین غریبنده اولان "هورریلر" او بیر طرفدن ایسه جنوبلاریندا اولان "کاسسی" لرین دیلینه یاخین اولموشدور.

قوتتی - لوللویلرین، بو گونکو جنوبی آذربایجانین اؤنملی حیصه سی و زنجان - همدان اراضیسی اهالیسینین دیلی نه تکجه هورری و کاسسیلرین دیلینه یاخین ایدی، بلکه او هم او زامانکی شمالی آذربایجان اهالیسینین دیلی، همده یاخین شرقین او زامانکی بوتون التصاقی دیللی لرینین دیلیله یاخین ایدی. بو واقعیته چوخ احتیاطلا یازان تاریخچی ا.م. دیاکونوف بو جمله لرله افاده ائتمیشدیر:

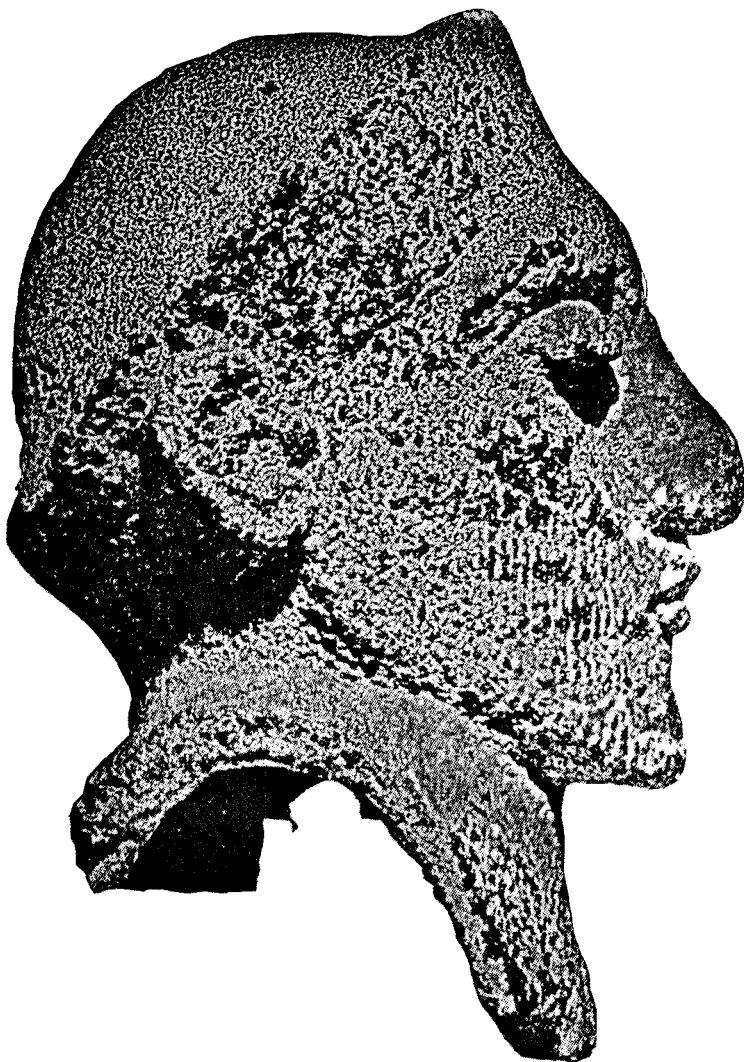
"آسوری و بابیل قایناقلاری بو اؤلکه ده (آذربایجان م.) رایج اولموش نئچه دیلی آدلا ذکر ائدیرلر. بو ترتیبه: قوتتی، لوللوی، مانی (قوتتی یا لوللوی دیللرینین شعبه لری) مئهرانی، کاسپی دیللی. بو دیللرین خصوصیتی و بیر - بیرله و یاخشی تانییمیش باشقا دیللرله قوه مولوق درجه لری هله لیک بیر او قدر آیدین دئییلدیر. لاکین یئرینده دئییه جک بیر سیرا دلیل لرله دئسک

۱ - ایلامین تاریخی و مدنیتی، یوسف مجیدزاده، ص ۹.

۲ - ماد تاریخی، ص ۱۲۵.

[ش - ۵۶] بىر قوتنى شاھى باشىنين ھىكلى. مفرغدن.
ھمداندىن تاپىلمىش. م.ق. III مین ایللىك ايلام صنعتکارلاریندان.

[ش - ۵۷] سلماسدان تاپلمیش مفرغدن باش هئیکلی. (تاریخی بللی دئییلدیر)

اولارکی، آدلارینی چکدیگیمیز دیلرر عمومیتله و یا بعضاً بیر طرفدن اسکی مدنیت منطقه لرینین بیرینین دلیلی ایله، یعنی ایلام دیلیله و او بیر طرفدن "کاسپیلر و آلبانیلارین" و باشقا شمالی آذربایجان (اران) قوملاری و خزر دریاسینین (کاسپی دریاسی) جنوب غربینه قونشو اولان اراضی قوملارینین دیللری ایله قوهوملوقلاری اولموشدور.^۱

یئرینده اشاره ائتدیگیمیز کیمی قوتتیلرین دلیلی التصاقی اولماقلا برابر، اؤزونه خاص آغیر

*

سسلره مالک اولموش و بو خصوصیت بو دىلى باشقا التصاقى دىللردن فرقلنديرميش و بير لهجه شكيلينه سالميشدير. بو ديل خصوصیتی سونراكى بعضى آلبان ائللرينين ده ديلينه، او جمله دن اوتى و گرگرلرين ديلينه اولموشدور.

قوتتيلرين م.ق. III مين ايلليکده کى مدنيتينه گلدیکده ايسه دئمک لازيمدير کى، اونو تمثيل ائدن، تاپيلميش بعضى هئیکل لر، داش اوزه رينده کى تصويرلر و بعضى قازينتيلاردان الله ائديلميش اثرلر اساساً آمريکا و آوروپا موزه لرینده ساخلانيلماقدادير.

قوتتيلرين بين النهرين ده حاکمیتی دؤورو مدنيتلری باره ده بو قدر دئمک لازيمدير کى، اونلارين اثرلری سومر- اککد مدنیتی و هنری دير. مثلاً "قودئا" نين حاکمیتی دؤورو يارانميش "لاقاش" هئیکلى قوتتى هنرى محصولو يوخ، سومر- اککد صنعتی محصولدور. قوتتيلرين بو دؤوره عاید مين ايلليگين اولان هنر و مدنيتلری باره ده م.ق مفرغدن III سونلارينا عاید و همدان دان تصادفاً تاپيلميش، قايريلميش، نظره گلن قوتتى شاهينين باشينين هئیکلدير کى، ا.م. دياکونوفون فيکرينجه، اککد و يا ايلام اوستادلارينين هنرينين محصولو اولوب يا اونلارين سبکينه بلد بير اوستانين اليندن چيخميشدير. نظريميزجه بو اثرلارته اوستادلارينا منسوب دور. بو اثر آمريکائين "برثمثرقالثرى"- موزه سينه گؤرونوشجه بو گون Bremmer Gallery آپاريلميشدير. بو هئیکل يوکسک هنر نمونه سيدير و ظاهرى زاقروس داغلاريندا ياشايانلار، باشينا باغلادىغى پارچا ايسه ايلام باش اؤرتوکلرينه بنزه يير. فرانسالى اينسان شوناس "ا.ت. آمى" بو هئیکلین تيپينى ايندىكى شوشانا حيه سينين اينسانلارينين تيپى ايله مقايسه ائديب، عيىنى بيلير. بونا بنزر تيپ کاسسيلرده ده چوخ ايدى.

بو اثر و سلماسدان تاپيلميش مثال باش هئیکلى، ائله جه ده "آنوبانى نى" و "تارلونى" نين داش قازما لؤوحه لری اساسيندا دئمک اولار کى، قوتتيلر قونشولارى و سويداشلارى اولموش التصاقى دىللى خلقلرين هنر و صنعتی ايله تانيشليق و اونلارلا برابر، واحد هنر و صنعت آتموسفئرينده ياشادىقلارى اوچون اؤزلرينه خاص مستقل بير هنر و اينجه صنعت ياراتميشلار و بو هنر اونلارين حياتى، اجتماعى اينکيشافى سويه سى ايله ابلگىلى اولموشدور. بو هنر سونراکى مانئا- ماد هنرينين تملىنى تشکيل ائتميشدير. بونولا برابر دئمک لازيمدير کى، قوتتى لرین مدنيتى هله ده اساساً آذربايجان و همدان تورپاقلارى آلتيندا قالماقدادير و شبيهه سيز گله جک علمى قازينتيلار و تحقيقاتلار بو باره ده داها گئنيش و دقيق معلوماتلار وئره جکدير.

شکلىنى گؤردوگونوز سلماسدان کشف اولموش اولدوقچا قديم دؤورلره عاید تونجدان اولان کيشى باشى هئیکلى، ائله جه ده همدان دان تاپيلميش قوتتى شاهلاريندان بيرينين باشينين تونجدان اولان هئیکلى، هر ايکيسى چوخ احتمال تۆکمه اوصولوايله قايريلميشدير. ا.م. دياکونوف قوتتى شاهى نين باشى هئیکلىنى م.ق. اوچونجو مين ايلليگين سونلارينا عاید، اؤزوده اونو اککد و ايلام اوستالارينين ايشى گؤسترير و سلماسدان تاپيلان باش هئیکلى باره ده فيکر سؤيله ميه يير.

هر ايکى اثر تونجدان و اريدیلیب قاليبا تۆکمه اوصولوايله يارانميش و چوخ احتمال اوزلرينين

ناخیشلاری سونرادان قازما یولوايله دقیق لشدیريلمیشدیر. اثرلره ساده و ده رین بیر باخیش گؤستریر کی، اونلاردا کیشی سیماسینین بوتون عضولری: گؤز، قاش، قولاق، بورون، دوداق، چنه، ساققال، بویون، حتی بۇرکونون ناخیشلاری میثیلسیز بیر مهارت، صنعت و اوستالیقلا یارادیلیمیش، اؤزوده بو بدن عضولرینین هامیسی طبیعی، دیری، جانلی، صنعی لیک و دورغونلوقدان اوزاق یاردیلیمیشلار، یعنی یوکسک، تجربه لی و قدیم بیر هنر و صنعت محصولودورلار.

هر ایکی هئیکلده عینی اولان بو اؤزلیکلر و هر ایکی اثرین واحد هنر و صنعت آتموسفئیرینه عاید اولدوغونو نظره آلاق، تاریخ علمینین تازا نایلتلرینه اساساً اونلارین باره سینده تامامیله تازا و واقعیتیه اویغون فیکرلر سؤیله مک لازیمدیر.

غربی آذربایجاندا "ارتته" (آراتتا) مدنیتی "فصلینده گوردوک کی، م.ق. ۴ و ۳ - نجمین ایلیلکله ده جنوبی آذربایجانین غربی - زاقروس داغلارینین شمالی و توروس داغلاريله قوروشدوغو سیخ اورمانلی و زنگین معدنلی داغلیق منطقه ده، باشقا سؤزله دئسک، بوگونکو نقده، اورمو، سلماس، قوشچو گه دیگی، خوی داغلیق اراضیسی، هابئله وان گؤلوايله اورمو گؤلر آراسینداکی تورپاقلاردا "هورری" خلقی یاشامیش و دؤرون ان قاباقجیل تکنیک، مثالوژی، علم، هنر، معمارلیق، یوکسک صنعت، اوستالیق و مهارتینه مالک اولموش و بو یوکسک علمی خصوصیتلرده بوتون منطقه خلقلری، حتی سومئرلرده تاثیر ائدیپ یول گؤسترمیشلر. هورریلرین بؤیوک حیصه سی م.ق. ۲۴۰۰ - نجو ایللرده غربی آذربایجاندا مهاجرت ائده رک، یاخین شرق منطقه سی اؤلکه لرینه، حتی مصره قدر گئتمیش و هنر و صنعتلرینی اؤزلی ايله او اؤلکه لره آپارمیشلار.

گؤروندوگو کیمی هورریلرین معین ائللری و طایفالاری اؤلکی یئرلرینده، یعنی چاغداش خوی، سلماس، قوشچو گه دیگی، اورمو، نقده، یعنی اورمو گؤلونون غربی، جنوب غربی، شمال غربی اراضیلرینده یاشامیش و بو تورپاقلاردا گؤی تپه، حسنلو تپه، زقوه، گیان تپه، حیصار تپه، سیلک تپه، یانیق تپه، شامو تپه و سایره هنر خزینه لرینین، ائله جه ده سلماسدان تاپیلیمیش، تاریخی معلوم اولمایان گؤستردیگیمیز تونج باش هئیکلی نین یارانماسینا سبب اولموش، داها دوغروسو بو یئرلرده اؤز هنر و صنعتلرینی یاشاتمیش، اؤز هنر، علم و تکنولوژیلرینی نسیلدن - نسیله کؤچوره رک اینکیشاف ائتدیرمیش، قوتتی - لولوبی خلقلرینین یاشادیغی اراضیلرده یامیش، یعنی سیلک تپه، حیصار تپه، مارلیک تپه، گیان تپه، کلاردشت، مجید تپه و سایره هنر مرکزینین یارانماسینا، بوگونکو ایرانین غربی و مرکزی تورپاقلاریندا واحد هنر و صنعت مکتبی و آتموسفئیرینین یارانماسینا سبب اولموشلار.

غربی آذربایجانین یاراتدیغی اؤز دؤرونون ان یوکسک، مترقی و قاباقجیل تکنولوژی، هنر و صنعتی بوتون یاخین شرق اؤلکه لری و خلقلرینه، او جمله دن اککد و ایلام هنری، صنعتی، تکنولوژیسی، معمارلیغی، علمی، مثالوژیسی و سایره سینیه تاثیر ائدیپ، یول گؤسترمیشدیر.

دئمک اولاً همدانان تاپیلیمیش قوتی شاهینین باشی هئیکلی اککد و ایلام صنعتکارلارینین اثری یوخ، محلین، همدانین، بوگونکو اورموگؤلونون غربی قسمتلی اوستالارینین اثری اولاییلر، چونکی بونلارین اوستا و صنعتکارلاری سومئر، اککد و ایلام خلقلری و اوستالارینا بو جهتدن یول گؤستهرن، علم و تکنیک اؤیره دن اولموشلار.

ایکینجیسی، سلماسدان تاپیلیمیش تونج باش هئیکلی لاپ محلین - سلماس و اورانین غربی داغلیق منطقه لری اوستالارینین اثری، اؤزوده م.ق. ۳ و ۲ - نجی مین ایلیکلرین بیر یادگاریدیر و شبهه سیز اونون تایلاری و بو هنر و صنعتین یوزلرجه باشقا - باشقا اثرلری همین بو منطقه لری تورپاقلاری آلتیندا یاتاراق اؤز اوولادلاری اولان آذری خلقی طرفیندن دهرین علمی قازینتی ایشلرینی گؤزله ییرلر.

آقای فیروز منصوری "ارته" مدنیتی، او جمله دن سلماسدان تاپیلیمیش کیشی باشی هئیکلی باره ده دانیشارکن یازمیشدیر:

"ماد تاریخنین ۱۱۲ - نجی صحیفه سینده باسیلمیش، سلماسدان کشف اولموش اولدوقجا اسکی و تونجدان قایریلمیش باش هئیکلینین شکلی، اورارتو قالاسی "هفتوان تپه" دن کشف اولموش بالتا، میزراق و ده میر اوخلار، هفتوان تپه نین دؤردونجو (م.ق. ۸۰۰ - ۱۲۰۰) اولو قبیبرلریندن الده ائدیلمیش چوخلو سیرغا، گولفه، سانجاق، اوزوک، خالخال، بوخوو، و چوخلو تونج زنجیرلر کیمی بؤک و سایطی ... چارلز بارنی واسطه سیله گئنیش شکلیده آچیقلا نیشدیر. او یازمیشدیر: "هفتوان تپه نین دؤردونجو قازینتیلاریندان الده ائدیلمیش آلتلر و وسیله لر گؤستهریر کی، بو یئرده مس، تونج و باشقا فلزلری بوتادا اریدردیله ر."^۱

بیز هله لیک تاریخچی عالیم "چارلز بارنی" نین یازیلارینی الده ائدیپ اوخویا بیلمه میشیک، آنجاق بورادا اونون نئچه جمله دن عبارت اولان فیکری، یعنی «م.ق. ۸۰۰ - ۱۲۰۰ - نجی ایللرده هفتوان تپه ده مختلف فلزلری بوتادا اریدردیله ر» فیکری بیزی بو تاریخی واقعیتی درک ائتمه گه هیدایت ائدیر کی، م.ق. ایکینجی مین ایلیگین سون یوز ایلیکلرینده "ارته" هنر، علم، تکنیک و مثالوژی مکتبینین بشجرتدیگی هفتوان تپه ده فلز خصوصی گیل قابلاردا اریدیله ر، دئمک، "ارته" ده اوندان احتمال بیر ایکی مین ایل قاباق اریدیله ر، و بو واقعیتی آیدینجاسینا گؤستهرن سلماسدان کشف اولموش تونجدان اولان کیشی باشینین هئیکلیدیر کی، مس ایله قالالین معین نسبتله قاریشیغیندان یارانان آلیاژین - تونجون اریدیله ر، قالیا تئوکولمه سی کیمی خصوصی تکنیک ایله قایریلمیش و سونرا قازما - حکاکلیق تکنیکی ایله بزه نیب، دقیق لشدیریلیب و سیما جهتدن نظره توتولان شخص قیافه سینه سالی نیشدیر. ساده سؤزلره دئسک، فلزی اریدیپ، قالیا تئوکمک تکنیکی م.ق. ایکینجی مین ایلیگین سون عصرلرینده اورارتونون هفتوان تپه مکتبینده

اولموشدورسا، اورارتونون هنر، تشکیک و فلز اوزهرینده ایشله مک مکتبینین یارادانی، اونون آناسی سلماس، قوشچی، حسنلو، زئوه، گۆی تپه مکتبلری اولموشلارکی، اونلاریندا علم، هنر، تشکیک، فلزکارلیق، معمارلیق، مثالوژی، صنعت و اوستالیق باباسی "ارتته" مکتبی، هنری، یعنی غربی آذربایجان اوجاغی، اورمو گۆلونون غربی و سلماس منطقه لری و هنر مکتبلری اولموشدور.

همین بو سلماس، قوشچو گه دیگی منطقه لریندن گۆستردیگیمیز تونج اینسان باشی هئیکلینین تصادفاً تاپیلدیغی کیمی، باشقا تونج حیوان هئیکلری ده تاپیلیمیشدیرکی، بو یئرلرین بئله تاریخی مثال اثرلرله زنگین اولدوغو و علمی قازینتی ایشلرینه جدی محتاج اولدوغونو آیدین گۆستهریر. همین سلماسین قوشچو گه دیگی منطقه سیندن تصادفی حالدا تاپیلیمیش تاریخی اثرلردن بیرى ده بو منطقه نین "انزال" کندیندن، اؤزوده تقریباً یوز ئنچه ایل بوندان قاباق الده ائدیلمیشدیر. اثرلرین الده ائدیلمه سی جریانی و اثرلرین سرگذشتی بئله اولموشدور:

۱۹۰۵ - نجی ایله ده، سلماسین ۱۵ کیلومتر جنوب شرقینده یئرله شن قوشچی گدیگینین "قارپاق" "ماحالینین" "انزال" کندینده فهله لر بنا تملی قازارکن، کیچیک بیر داش ائوه راست گلیرلرکی، اوندان داشدان اولان اوجا پایا اوزهرینده تونجداق قایریمیش ایکی اؤکوز هئیکلی قویلموش ایدی. اؤکوز هئیکللرینین آغیر اولدوغو اوچون، عوام فهله لر ائله گومان ائدییرلرکی، اونلارین داخلینده قیزیل واردیر، بونا گۆره ده گورپونله اونلاری سیندیریرلار. کندین اربابی حادثه دن خبردار اولوب، اؤکوز مجسمه لرینین ساغلام قالیمیش باشلارینی فهله لرده آلیر. سونرا اونلارین بیرى تیفلیسده مجید سلطان آدلی شخصین کولکسیونوندا باش چیخاریر، دیگرى ایسه تبریزده ولیعهد اولان محمدعلی میرزایا هدیه وئرلیر.

بو گون اونلارین بیرینجیسی "لوور" موزه سینده، ایکینجیسی ایسه "هاروارد" دارالفونونونون "هانری فوق" موزه سینده ساخلانیلیر. بونلاردان علاوه "انزال" کندینین اربابی اورادان بیر تونج ایلان، ئنچه گوموش دیبجک و بیر ائتلی تونج کمر بند تاپیرکی، او کمر بندین اوستو قاباری اؤکوز، آسلان، قانادلی اوخ آتان و باشقا ناخیشلارلا بزیمیش اییدی. بو کمر بند ایندی نیویورکون "هانری متروپولیتن" موزه سینده ساخلانیلیر.^۱

هئچ شبهه سیز، بو کیمی اثرلر همین بو سلماس و قوشچی گه دیگی منطقه سینده چوخدور، بونا گۆره ده بو یئرلرین علمی قازینتی ایشلرینه جدی احتیاجی واردیر.

بو دئدیکلریمیزدن بو نتیجه لری چیخاردا بیلهریک کی، یوخاریدا شکلینی وئردیگیمیز سلماسدان تاپیلیمیش کیشی باشی هئیکلی اولاً منطقه نین اؤز اوستالارینین محصولدور، ایکینجیسی بو اثر م.ق. ۳ - نجو مین ایللیگین "ارتته" مکتبی و اونون هنرمندلری و یا اونلارین شاگیردلرینین الیندن چیخمیشدیر.

□ □ □

قوتتى - لوللو بيلر م.ق. ايکينجى مين ايلليکده

بوگونه قدر خارجى منبعلردن الدهه ائديلميش سندرلر و معلوماتلار گۆستهريركى، م.ق. ايکينجى مين ايلليکده يئنه ده بوگونكو آذربايجان و همدان اراضيسينده اساساً لوللو بى - قوتتى ائللرلى و خلقلرى ياشاميشلار. آنجاق بو مين ايلليکده وضعيت، كئچميش مين ايلليگه گۆره، قسماً عوض اولموشدور، بو معنادا عوض اولموشودوركى، م.ق. اوچونجو مين ايلليگين سونلاريندا قوتتيلرين بايبلده ۹۱ ايلليک حاکميتى ارادان آپاريليب، قوتتى باشچيلارينين اؤز وطنلرينه قايتيديغيندان سونرا، بير طرفدن بايبل و بين النهرين حاکم دايهرلرى آرديجيل شكيلده قوتتى - لوللو بيلرين اۆلكه سينه هجوم ائتميش، اونلارين تشگولنه مانع اولموش، اورانى تالاميش، ديگر طرفدن ايسه بايبلده حاکميتى سينايلاق تجربه قازانميش قوتتى - لوللو بى باشچيلارى هم اؤزلىرى مستقل و هئچ بير دؤولته باغلى اولمايان دؤولت و حكومت ياراتماغا جان آتميش، همده بايبل و بين النهرينين چئشيدلى شهر - دؤولتلىرىنى، يعنى سامى خلقلرينين التصاقى دىللى خلقلره قارشى دورمالارنى گۆرموش و اونون مقابيلنده، طبعى اولاراق، اؤز سويداشلاريله ياخينلاشيب، بيرلشمه گى لازيم بيلميشلر. بونوندا نتيجه سينده بو مين ايلليگين ايلک عصرلرينده، ساميلرين آرديجيل هجوملارينا رغماً، قوتتى - لوللو بيلر، كيچيک، لاकिन مستقل، قدرتلى، نفوذلى محلى حكومتلر ياراتماغا مؤفق اولموشلار. بو محلى حكومتلر منطقه ميزين التصاقى دىللى خلقلرينين بايبله قارشى بيرليک و اتحادينا گيرميش اولسالاردا، هله يئرلى، محدود حكومتلر ايدىلر و عموم اۆلكه نى احاطه ائدن حكومتدن اوزاق ايدىلر. م.ق. ايکينجى مين ايلليگين اۆللىرى و اورتالاريندا، ا.م. دياكونوفون فيکرينجه، کاسسىلر قوتتى - لوللو بيلرين اۆلكه سينه هجوم ائتميشلر، حتى کاسسىلر بايبل شاهى حمورابيدن سونرا [م.ق. ۱۷۵۰ - ۱۷۹۲] بايبلين اصيل حاکملرى اولموشلار. اگر کاسسىلر قوتتى - لوللو بى اراضيسينه هجوم ائديب، اوزون زامان اونلارى اؤزلىرىنه باغلى حالدا ساخلاميشلارسا، قوتتى - لوللو بيلرين يئرلى دؤولتلىرىنى يارانماسى و محکملنمه سينه بؤيوک تاثير گۆسترميش و اونلارى التصاقى دىللى خلقلرين بايبله قارشى بيرليگينه جلب ائتميشلر. □ □ □

قوتتى ملکه سى "ناوار" خانيمين حاکميتى

كئچن فصیلده گۆسترميشيکكى، قوتتيلر م.ق. ۲۱۰۹ - نجى ایلده بايبل حاکميتيندن چيخاريليدقان و اؤز وطنلرينه قايتيديقان سونرا، مختلف بايبل شهرلرين حاکملرى و شاهلارى آرديجيل شكيلده قوتتيلرين اۆلكه سينه هجوم ائتميشلركى، هم اونلارين تشگولنون قاباغينى آلسينلار، تا اونلار گله جکده بير داها بايبله هجوم ائتمک فيکرينه دوشمه سينلر، همده اونلارين وار - يوخونو تالاييب آپاراراق، اؤز حكومتلىرى، طنطنه و جاه و جلاللارى و اوردولارينا مادی زمينه ياراتسينلار.

بايبل حاکم دايهرلرينين بو فيکرلى و غدارليقلارينا رغماً، قوتتى و لوللو بى خلقلرى اؤز

وطنلرینده، نه بو دؤور، نه ده اوللر و سونرالار استقلال، حاکمیت و اؤز آیاقلاری اوستونده دورماق فیکریندن ال چکمه میشلر.

سونرالار گؤره جه ییک کی، اوللر آسوری و سونرالار هم آسوری، همده اورارتو شاهلارینین آردیجیل هجوم و غارتلرینه رغماً، بیرى - بیرله متفق و متحد اولماسالاردا، اونلارجا ماننا - ماد شاهلیقلاری و امیرلیکلری بنالی مستقل اولماق، یاد آغالیغینا باش ایمه مک فیکرینده اولموش و بو هدفه چاتماق اوچون دایانمادان چالیشمیشلار. شبهه سیز بو فیکر و فعالیت، قوتتیلرین بابیلده حاکمیتیندن اوللر قسماً اولدوغو کیمی، او حادثه دن سونرادا قوتتی - لوللوبی خلقلری داخلینده اولموش و شبهه سیز گوجلنمیشدیر.

کئچن فصیلده گؤستریمیشیک کی، "اور" شهر - دؤولتی شاهی "شولقی" [م.ق. ۲۰۵۶ - ۲۱۰۳] اؤز شاهلیغی دؤورونده آزی دوققوز دفعه لوللوبیلرین اراضیسینه هجوم ائتمیشیدیر. اگر بو دؤورده قوتتی - لوللوبیلر داخلینده استقلال فیکری، بابیل و بین النهرینه تازا هجوم فیکری، شاهلاری داخلینده بیرى - بیرله بیرلشمک فیکری اولماسایدی، اگر قوتتی - لوللوبیلرین کچیجک شاهلیق و امیرلیکلری بابیله تابع اولسایدیلار، اونلارین آغالیغینا باش اگسه ایدیلر، ایلك هجومدا تعیین اولونموش وئرگی و خواجهی مرتب اؤده سه ایدیلر، شولقینین دوققوز دفعه آردیجیل هجومونا احتیاج اولاردی می؟ م.ق. اوچونجو مین ایللیگین سونلاری و ایکینجی مین ایللیگین ایلك عصرلرینده بین النهرین، ایلام و کاسسی شاهلاری طرفیندن قوتتی - لوللوبیلرین تورپاقلارینا اولموش هجوملاری ایکی قسمته بؤلوب آراشدیرماق لازیمدیر:

۱ - عمومیتله بابیل، بین النهرین و بو اولکهنین شهر - دؤولت لرینین شاهلاری طرفیندن اولان هجوملار. فیکریمیزجه بونلار عمومیتله منفی خارکتر داشیمیشدیر.

بو دؤورلرده بین النهرین اولکه سینده التصاقی دیللی سومرلر چوخدان برى سیاست صحنه سیندن چیخمیش، یا اورتا آسیایا قایتمیش، یادا سامی خلقلری داخلینده حل اولموش و یا حل اولونماقدا ایدیلار. یعنی بوتون بین النهرین شهرلرینده سامی خلقلری، یعنی آرامیلر، کلدانیلر و داها غربده یهودیلر، آسوریلر، فینیقیلر و ... حکم سورمکده ایدیلر.

بین النهرین سامی شاهلاری طرفیندن قوتتی - لوللوبیلرین اراضیسینه بو دؤورلرده اولموش هجوملارین، یوخاریدا گؤستریدگیمیز کیمی، هدفی قوتتی - لوللوبیلری گئری قالمیش، غیر - متشکل، تابع، وئرگی و مالیاتی مرتب وئرن، باشی آشاغی، داغینیق، استقلال و حاکمیت باره ده دوشونمه یین حالدا ساخلاما ق اولموشدور. بونا گؤره ده اونلارین هر بیر هجومو زامانی قوتتی - لوللوبی شاهلاری و امیرلری بیر سیرا حاللاردا موقتى اولاراق، اؤزلرینی تابع گؤستمیش، خراج، مال - قارا، قیزیل، گوموش و سایره بو کیمی هدیهلر هجوم ائدن شاهلارا وئرمکله، اونلارین خطرلرینی سووموش و اونلار گئنددن سونرا، اؤز استقلال و حاکمیتلری اوغرونداکی ایشلرینه دوام ائتمیش، وئرگی و خراج وئرمکدن امتناع ائتمیش، غالب شاهلارین قویدوقلاری نماینده لرین

سۆزۈنە باخمامیش، امکان اولدوقدا اونلاری قووموشلار، بودا او شاهلارین تازا هجوملارینا سبب اولموشدور. یعنی بین النهرین شاهلارینین آردیجیل هجوملارینا رغماً، قوتی - لوللویی خلقلرینین امیرلری و شاه کاهینلری همیشه اولموش و داخلی استقلاللارینی ساخلامیشلار.

۲ - عمومیتله ایلاملار و کاسسیلر طرفیندن، یعنی التصاقی دیللی خلقلر طرفیندن قوتی - لوللویلر اولکەسینه بو دؤورلرده اولموش هجوملار. بو هجوملارین اوللری منفی، غارت و تالان خاراكتیرینه مالک اولسادا، سونرالاری قوتی - لوللویی خلقلرینی عموم التصاقی دیللی خلقلری بابیل و سونرالار آسوریلر علییهنه اتفاقا جلب ائتمک، اونلارلا مدنی، اقتصادی علاقه و وحدت یاراتماق باخیمیندان دقته لایق و خیرلی اولموشدور.

کئچن فصیللرده دؤنه - دؤنه اشاره ائتمیشیککی، ایلاملار و کاسسیلر التصاقی دیللی اولموش، همده اوزون عصرلر دوام ائتمیش یوکسک سوییه لی مدنیتیه مالک اولموشلار، حتی مختلف تاریخ اوزمانلارینین فیکرینجه، او جمله دن آکادئمیک ماراگۆره، قوتی - لوللویی و ماننا- ماد خلقلری و دؤولتلری و حکومتلرینین رسمی دؤولت، اداری و تجارت دیللی ایلام دیلی اولموش و حتی آکادئمیک مارین فیکرینجه ماد دیلی ائله هامان ایلام دیلی اولموشدور. اگر آکادئمیک مارین فیکرینی قسماً مبالغه لی فرض ائتسکده، هر حالدا ایلام، کاسسی، قوتی، لوللویی، ماد و ماننا خلقلرینین دیللرینین هامیسی التصاقی، بیرى - بیرینه یاخین اولموش و اوزون عصرلر تقریباً واحد مدنی و اقتصادی آتموسفئرده یاشامیش، بیرى - بیرینین علمی، سیاسی، اقتصادی و مدنی نایلیتلریندن یارارلانمیشلار.

بو ائتنیک و اقتصادی وحدت، دیل و مدنیت بیرلیگی سبب اولموشدورکی، ایلام و کاسسیلرین قوتی - لوللویی تورپاقلارینا هجوملاری بین النهرین شاهلارینین هجوملاریندان فرقلنسین. بو فرقلنمه بابیل شاهلاری قارشیسیندا ایلام، کاسسی، قوتی، لوللوییلرین، بو هجوملار نتیجه سینده بیرلشمه سی و متحد اولماسیله اؤزونو گۆسته ریر.

ایلاملارین قوتی - لوللوییلر علییهنه اولان هجوملارینین قوتی - لوللوییلری اؤزلری ایله بیرلشدیرمک، بابیله قارشى متحد ائتمک مقصدی داشیماسی باره ده الیمیزده تاریخی سند یو خدور، لاکین بو هجوملاردان سونرا، بابیل هجوملارینین عکسینه اولارق، قوتی - لوللوییلر داخلینده نسبتاً قدرتلی و بابیله قارشى ایلاملارلا متحد اولان قدرتلی و تدبیرلی شاهلارین ایش باشیندا اولماسینی گۆروروک. بو قوتی - لوللویی شاهلاری، چوخ احتمال ایلام هجوملاریندان قاباقدا اولموش و داخلی اختلافلار اوجوندان ایلاملاردان یاردیم ایسته میش و اونلارین قوتی - لوللویی اراضی سینه اوردو یورومه سی نتیجه سینده ایش باشیندا اولان معین شاهلارین مخالفلری آرادان گئتمیش و شاهلار اؤز موقعیتلرینی محکم لندیرمیشلر و یا تازا شاهلار ایش باشینا گلمیشلر.

بو دئدیکلریمیزه ان گۆزل شاهد و دلیل قوتی شاهى ملکه "ناوار - Navar" ین سلطنتی و ایلاملارلا بابیله قارشى متحد اولارق اوردو یورومه سیدیر.

ملکه ناوارین نه زاماندان قوتتی شاه‌ی اولماسی و نه مدّت سلطنت ائتمه‌سی و هانسی اراضیده شاه اولماسی باره‌ده هله‌لیک دقیق معلوما‌تیمیز یوخدور، آنجاق بیلیریک کی، او م.ق. ۱۸ - نجی یوز ایللیگین ایلک روبعونده قوتتی شاه‌ی اولموشدور. احتمال او "نامار" منطقه‌سینده حکم سوروموشدور.

بو زامان ایلامدا "سوکل ماخ - Sukkal - Max [۱۵۵۰ - ۱۸۰۰]" سولاله‌سینین شاه‌ی "شیروکدوخ - Sirukduh" شاه اولموش، اؤزوده بابیل شاه‌ی حمورابی ایل [سلطنتی م.ق. ۱۷۵۰ - ۱۷۹۲] چاغداش و سلطنتینن ایکینجی یاریسیندا، یوسیف مجیدزاده‌نین یازدیغینا گؤره، حمورابییه تابع اولموشدور. "بیرینجی شیروکدوه" قوتتیلرین تورپاقلارینا هجوم ائتمیشدیر، آشاغیدا گؤره‌جه‌گیمیز کیمی، بو هجوم، چوخ احتمال بیرینجی شیروکدوهون حمورابییه تابع اولمادیغی ایللرده، یعنی حمورابیدن قاباقکی سلطنتی ایللرینده باش وئرمیشدیر.

بیرینجی شیروکدوهون قوتتیلر اراضی‌سینه هجومونو میلادی ۱۹۷۵ - نجی ایلده عراق کردستانیندن تاپیلیمیش و م.ق. ۱۷۹۰ - نجی ایل حدودلاریندا ایلام شاه‌ی بیرینجی شیروکدوه طرفیندن قازیلیمیش داش لؤوحه‌دن بیلیریک. لؤوحه‌ده چئشیدلی سیاسی مسئله‌لرله یاناشی، همده قید اولونورکی، "... ایلام شاه‌ی بیرینجی شیروکدوه "تابیتو - Tabitu" آدلی بیر شخصه بیر مکتوب یازیب، سوروشورکی، "نه اوچون "ایتابالخیم - Itabalkim" اؤلکه‌سی اونون یانینا نماینده گؤندرمه‌ییر؟" همین بو لؤوحه‌ده یازیلیرکی، ایلام اوردوسو هجومو حاضرایدی و شیروکدوه اؤلجه اؤز دقتینی قوتتیلرین اؤلکه‌سینه - بو گونکو همدانلا اورمو گؤل اراسینداکی اؤلکه - یؤنلتدی. لؤوحه‌ده بیرده یازیلیمیشدیرکی، شیروکدوه اؤز عسگرلرینین اون ایکی مین نفرینی "نابیلی - Nabili" آدلی شخصین کوماندانلیغی آلتینا وئردی. اکتیبه‌دن نقل ائتدیگیمیز بو جمله‌لرده اوچ مسئله قویولموشدورکی، هر اوچو "شیروکدوهو" و تام مستقل و قدرتلی بیر شاه گؤسته‌ریر:

۱ - نه اوچون "ایتابالخیم" اؤلکه‌سی شیروکدوهون یانینا نماینده گؤندرمه‌ییر؟
۲ - شیروکدوهون اوردولاری هارایا ایسه هجوم ائتمه‌گه حاضر اولدوقلاری حالدا، او قوتتیلرین اؤلکه‌سینه هجومو اوستون توتدو.

۳ - شیروکدوه ۱۲ مین عسگرینی "نابیلی"نین کوماندانلیغی آلتینا وئردی.
م.ق. ۱۷۹۰ - نجی ایلده قازیلیمیش بو لؤوحه‌ده اولان مطلبلر، شبهه‌سیز یا هامان م.ق. ۱۷۹۰ - نجی ایلده، یادا اوندان بیر نئچه ایل قاباق، یعنی م.ق. ۱۷۹۰ - ۱۷۹۳ - نجی ایللرده باش وئرمیشدیر. بو دؤورده ایلام تجاوزکاردیر، لاکین یوسیف مجیدزاده‌نین فیکرینجه حمورابی م.ق. ۱۷۹۲ - نجی ایلده بابیل شاه‌ی اولاندان سونرا "بیرینجی شیروکدوه" اونا تابع اولموشدور. لاکین مجیدزاده‌نین اؤزو گؤسته‌ریرکی، | شیروکدوهون عؤمرونون سون ایللرینده فراتین غربی اورتا

آخارقالارلاردا يئرلشميش "مارى" دن شوشا و شوشدان "مارى" يە نمايندە گئتميش، يعنى ايلام اۆنملى مستقل بىر اۆلكە ايدى. باشقا كتيبه لر گۆستەرىرىكى، ايلاملار "اثنونا - Ešnunna" شاهيله بيرلەشيب "ايدامازار" شهرينى محاصره ائديرلر. "ايدامازار" شهرى حمورابيدن يارديم ايستهير و او اوردو گۆندەرىر. بيرينجى شيركدوه محاصره دن ال چكيپ شوشا قايدير و اۆلور. و اونون وليعهدى "شيموت وارتاش - Šimut - varlaš" م.ق. ۱۷۷۰ - نجى ايلده شاه اولور، يعنى بيرينجى شيروكدوه حمورابى زامانيندا م.ق. ۱۷۷۰ - ۱۷۹۲ = ۲۲ ايل شاه اولموشدور.

بيرينجى شيروكدوهون كيچيك اميرلر و شاهلارى حضورونا چاغيرماسى، باشقا يئرە هجو مونو سونرايا قويوب، قوتيلر عليهنه يوروشو و اوردولاريندان ۱۲ مينينى بير سركرده يە تاپيشيرماسى فاكلتلىرى گۆستەرىرىكى، او قدرتلى، باجارىقلى، بۆيوك اوردويا مالک و چوخدان برى شاهلىق ائدن مستقل ايلام شاهى اولموشدور. دوغرودان دا اگر شيروكدوهون حمورابيدن قاباقتى سلطنت ايللرينى دە آرتيرساق، اونون شاهليغى ۴۴ ايل اولاجاقدير، يعنى او م.ق. ۱۷۷۰ - ۱۸۱۴ - نجى ايلرده ايلام شاهى اولموشدور و يالنيز فورمال جهتدن حمورابييه تابع اولموشدور. بودا قوتتى شاهى ملکه "تاوار" ين تاريخه معلوم اولان فعاليتى دؤورو، يعنى م.ق. ۱۸ - نجى يوز ايلليگين ايلک روبعونده [۱۷۷۵ - ۱۸۰۰] اولموشدور.^۱

بىز بو فيكرده بيىككى، بيرينجى شيروكدوهون قوتتى اۆلكە سينه هجو مونون سببى هله ليک معلوم اولماسادا، او، ملکه "تاوار" ين ايش باشينا گلەسى و اگر اۆلدن شاه اولموشدور سادا، موقعيتى نين محكم لنمه سينه سبب اولموشدور، حتى فيكرىمىزجه اونلار ايشداشلىق مقالەسى دە باغلاميشلار و آشاغيدا بونو آچيقلایا جاييق. دئمک، بيرينجى شيروكدوهون قوتيلر ديارينا هجو مو اساس اعتباريله منفى خاراكتەر داشيمايشدیر.

فيكرىمىزجه م.ق. ايکينجى مين ايلليگين اۆلیندن، يوخاريدا گۆستردیگىمىز كيمى، كاسيسلرين قوتتى - لوللوييلرين ديارينا هجو مو م.ق. ۱۴ - نجو عصره قدر اورايا حاکم اولماسى دا، اگر حاکم اولموشدورسا، بير سيرا جهتلردن منفى خاراكتەر داشيمايشدیر، ا.م. دياكونوف بو ايشى منفى گۆسترسە دە، نظرىمىزجه اۆللر گوبود اولسادا، سونرالار فايدالى اولموش، قوتتى - لوللوييلرين شاهلارى و اميرلرين موقعيتلرينين محكم لنمه سينه يارديم ائتميشدیر، چونكى بونلارين هاميسى ائتنىك و كۆك جهتدن عىنى و واحد مدنى، اقتصادى، سياسى آتموسفئره مالک اولموشلار. ايستر كاسيسلر، ايستره دە بيرينجى شيروكدوهون قوتتى - لوللوييلرين اۆلكە سينه اوردو يورومه سينين مثبت جهتنى هم التصاقى ديلى اولان قوتتى ملکهسى "تاوار" ين محكم لنمهسى، گئنيش نفودا مالک اولماسى و بۆيوك اوردو ياراتماسيندا، همده التصاقى ديلى خلقلرين سامى، اككد، بابيل و حمورابييه قارشى يارانان اتحاد و بيرلشمه سينده گۆروروك.

قدرتلی بابل شاهى حمورابىنين شاه اولماسى ايله ياخين شرفده قدرت موازن تى بابيلين خيرينه ده ييشدى، حمورابى باشقا خلقلر، خصوصيله التصاقى دىللى خلقلره فشار گتيريب، زور دئمه گه باشلادى. حمورابىنين بو قدرتلى چاغلارى م.ق. ۱۸ - نجى يوز ايلليگين ايلك روبعونده ايدى. همين دؤورده ايلام شاهى شيروكده حمورابىنين بو زوراكيليگينا قارشى "مارى - Mari" شهرى حاكمى، "اثنونا - Ešnunna" اؤلكه سينين حكومتى، "مالقيوم - Malgium" بؤلگو (دياله چاينين دجله يه قووشان يئرلى) شاهى و آسورى اؤلكه سينده بوگونكو سوريه ده ياشايان "سوبار" خلقينين شاهى ايله متّحد اولدو. بونلاردان علاوه، بوگونكو ايران كردستانى اراضيسينده قوتتى خلقينين شاهى، ملكه سى بو اتّحادا قوشولاراق، اون مين نفرلىك اوردو حاضرلادى.

حمورابيه قارشى بيرلشميش بو شاهلاردان ايلاملار، قوتتيلر و سوبارلار (سوارلار - سابيرلر - ساويرلر) هئچ شهبه سيز التصاقى دىللى و اتّئيك جهتدن بيرايديلر.

دښمک بیرینجی شیروکدوه اوزو قوتیلر اولکەسینه هجوم ائندنده، هابئله اوندان اوّل و یا سونرا کاسسیلر قوتیلر دیارینا هجوم ائندنده اورادا اوّلدن شاه اولموش و یا اونلارین ایش باشینا گتیردیگی ملکه "ناوار"ی شاهلیقدا تحکیم ائتمیش، اوزلری ایله حمورابییه قارشى بیرلشدیرمیشلرکی، او ملکه اونلارا یاردیم ائدهرک اون مین نفرلیک اوردو دوزلمیشدیر.

ملکه "ناوار" ین حمورابییه قارشی اوردو حاضرلاماسینین دیگر بیر تاریخی دلیلی ده اولموشدور. اودا بوندان عبارتدیر کی، م.ق. ۲۱۰۹ - نجو ایلهده قوتیلر اککلدر، بابیللیلر طرفیندن حاکمیتدن سالینب، چوخلاری اؤلدورولرک، اؤز وطنلرینه قایتیدیلار. بابیل حکومتینین قوتیلره بو دیوان توتماسی، هئچ شبهه سیز قوتتی خلقینین خاطریندن اونودولمامیش و ملکه "ناوار"ی حمورابییه قارشی اون مین نفر قوتتی دؤیوشچوسو حاضرلاماغا تحریک و تشویق ائتمیشدیر. ملکه "ناوار" ین حمورابییه قارشی اوردو حاضرلاماسی و چوخ احتمال گوندرمه سی نی ایلام تاریخی و مدنیتی اثرینده اوخوبوروق :

م.ق. ۱۸ - نجی یوز ایللیگین ایلک روبعونده یاخین شرقین قدرت تعادلو بابیلین خیرینه ده بیشدی. منطقه تازا قدرتین یارانماسی نتیجه سینده، "مارى" (شهر.م.) حاکمی "زیمیری لیم" سیاسی جهتدن خطینی ده بیشدی و حمورابی ایله قارشیشماق اوچون ایلام ایله متحد اولدو، اسکی متحدی کیمی، "اثنونا - Ešnunna" (حکومت.م) دا ایلامین کناریندا قالدی. ایلامین باشقا تازا متحدلریندن بیرى ایران کردستانی داغلاریندا، قوتلی منطقه سینده اولان ملکه "ناوار" ایدی کی، قید اولوندوغونا گؤره اون مین نفر دن عبارت اولان بیر اوردو دوزلندی، دیگرى "مالقیوم - Malgium" (دیالنه نین دیلجه یه قووشدوغو قسمتین جنوبو) شاهى، ائله جه ده آشوردا یاشایان "سوبار" لارین شاهى.

دئمك، م.ق. ۱۸ -نجى يوز ايللىگين اۆللرينده، ايلام و كاسسىليرين قوتىلىره قارشى هجوملارينا رغماً اونلارين حكومتلىرى دوام ائتميش و اۆز سويداشلارى ايلاملار ياردىم ائتمك اوچون اون مين نفرلىك اوردو حاضرلايىپ گۆندرميشلر تاگله جكده دشمنين خطر يندند.ده. آماندا قالسىنلار. بو حادثه عىنى زاماندا قوتتى ملكهسى "ناوار"ين نفوذو، سياسى قدرتى، اۆلكه يه تام حاكم اولماسى و حكومتينين محكم ليگىنى گۆستهرين.

بوتون بونلار فوتى - لوللۇبى خەلقلىرىنى م.ق. ۱۸ - نىجى عصرىن اوللىرىندە ئۆزلىرىنە خەسەس خەكىمەتلىرى، دۆولەت قورولۇشلارى، اوردولارى، شاه و امىرلىرى اولماسىنى آيدىن گۆستەرىر. اومودوموز واركى، گلهجك آراشدىرمالار بو خەكىمەتلىرى، اونلارنىن ايشلىرى و ماھىيەتلىرىنى آچىپ گۆستەرسىن.

قوتى ملکہ سى "ناوار" خانىمىن آدى ايله علاقه دار قید ائتمک لازیم گلیر کی، بو کلمه "دیاله" چایی آخارقاسینین شمال قسمتینده یئرله شن "نامار" منطقه سینین آدینا بنزر و اوخشاردیر. ا.م. دیاکونوف اؤز تاریخی اثرینین تقریباً ۲۵ یئرینده بو سؤزو "نامار"، "ناوار" و "نامرو" شکللیرینده، اؤزوده یالئیز دیاله چایی آخارقاسیندا یئرلشمیش مشهور منطقه آدى کیمی ایشلتمیشدیر. ا.م. دیاکونوف اؤز اثرینده م.ق. ۱۸۰۰ - نجو ایللرده قوتى لرین ملکہ سى اولموش "ناوار" خانیم و اونون حاکمیتی و ایشلری بارده هیچ نه یازمامیشدیر، شاید اونون زامانیندا هله ملکہ "ناوار" حاقیندا معلومات علم عالمینه معلوم اولمامیش ایدی. لاکین آقای یوسف مجیدزاده بو کلمه نی یالئیز قوتى ملکہ سینین آدى کیمی ایشلتمیشدیر. یوسف مجیدزاده نین بحث ائتدیگی دؤور ا.م. دیاکونوفون بحث ائتدیگی دؤور دن تقریباً مین ایل قاباقدیر. یوسف مجیدزاده نین بحث ائتدیگی دؤور و گؤستردیگی منبع لر میلادان ایکى مین ایل قاباغا عایدیر، اؤزلری ده داها دقیق و مستند اولدوغو اوچون، دئمک اولارکی، بو کلمه ایلک اؤل قوتى خلقالین مشهور ملکہ سینین آدى اولموش و چوخ احتمال اونون حاکمیت ائتدیگی اراضی هامان دیاله چایی آخارقاسینین شمالی قسمتلى اولموشدور. ملکہ "ناوار" دان سونرا اونون آدى هامان منطقه نین اوستونده قالمیش و اوزون عصرلر سورہ سینده ملکہ نین آدى و کیملیگی اونودولاراق، ماننلار دؤورونده کلمه منطقه و یئر آدینا چئوریلپ، قالمیشدیر. بو مسئله نین حقیقه تہ اویغون اولدوغونو اورادان گؤروروک کی، اولدوقجا مختلف اسکی تاریخی منبع لری مطالعه ائتمیش. ا.م. دیاکونوف "نامار" و "ناوار" کلمه لرینین هر ایکسینی عینی معنادا ایشله دیر.

دښمک، "ناوار" و "تامار" کلمه لری اصلینده عینی بیر سوؤز اولموش و زامان کښچدیکجه، اینسان آدی اولماسی اونودولراق، خلق داخلینده یالینز یئر آدی کیمی، جزئی فونتییک ده ییشیکلیکه، یعنی "تامار" شکلینده قالمیشدیر.

نظره گلن م.ق. ۱۵۷۰ - نجی ایللر حدودلاریندا یاشاییب، شاهلیق ائتمیش ایلام "سوکل ماخ"لاریندان "اڤارتی - Epartli" سولاله سینین شاهى "سیوئالار - هوپاک Sivepalar - hupak"

(دوردونجو نسیل) و "پالار - ایشان - Palar - issan" (اونونجو نسیل) بوگونکو ایرانین داغلیق شرق منطقه‌سینه، شبه‌سیر مرکزی ماد اراضیسینه هجوم ائدیپ، چوخلو غنیمتله، وار - دؤولت الده ائده‌رک شوشا آپارمیشدیر.^۱

م.ق. ۱۱۴۰ - نجی ایله ایلان شاهلی اولموش قدرتلی "شیلک - این - شوشینک Silhak - in - Sušinak" قوتتیلرین غرب قسمتلی اولموش دیاله چایینین یوخاری قوللاریندا ۳۱ یئری توتدو.^۲ و شبه‌سیر تالایب چوخلو وار - دؤولت آپارمیشدیر.

بو مین ایلیگین اورتالارینا یاخین یوز ایلیکلرده کاسسی حکومتینین غریبنده، کئچمیشده گؤستر دیگمیز کیمی، بایلدن قاچمیش سامی خلقلردن بیر قولو واسطه‌سیله، اولده "کالا" و سونرالار بوگونکو موصل شهری یاخینلارینداکی "ئینوا" شهرینی مرکز ائدن قدرتلی میلیتاریست نظامی آسوری حکومتی یارانیر و تدریجیه گوجلنیر. م.ق. ۱۴ - نجو عصرده آسوری شاهلی "آدادنئاری - Adadnerari" ایله کاسسی شاهلی "نازی ماراتاش - Nazimarattaš" آراسیندا "آراپخو" (بوگونکو کرکوک) منطقه‌سینده باش وئرمیش دؤیوشده کاسسی شاهلی مغلوب اولور و نتیجه‌ده آسوریلرله بابل حکومتی آراسیندا یئنی سرحدلر تعیین اولور. بو سرحدلره گؤره آسوریلر لوللییلرله قونشو اولورلار. لوللییلرله قونشولوق قوتتیلرله ده قونشولوق دئمک ایدی.

دیاکونوفون یازدیغینا گؤره تعیین اولان بو تازا سرحد دجله چایینین شرق ساحیللرینده "آرمان - Arman" داغیندان کئچهرک "اوقار - سالی" منطقه‌سی و لوللییلرله قدر اوزانیردی. - اوقار سالی کلمه‌سینین معناسی، دیاکونوفا گؤره "چؤل و مزرعه و یا خلق اراضیسی ایش - بو یئر "آدم" چایینین دجله چایینا قووشدوغو منطقه‌دیرکی، دیاله چایینین دجله‌یه قووشدوغو یئر یاخیندیر. بو تازا سرحدین یارانماسیله هم دیاله دره‌سی، همده لوللیی خلقی اراضیسی، آسوریلرین هجوم ائتمه‌سی باخیمیندان خطره معرض قالیردی، یعنی آسوری حکومتی ایسته‌دیگی وقت بیر باشا اورالارا قوشون چکه‌بیلردی.

یئری گلمیشکن بونودا قید ائدک کی، کاسسی شاهلی "نازی ماراتاش" آدینین سونوندا اولان "تاش" (آش) شکیلچسی ماننا، ایلان، اورارتو، قوتتی و لوللییلرینده دیلیرینده اولموشدور. مثلا کاسسی دیلینده اولموش همین بو "آش - ش - Aš - š" او زامان قوتتی دیلینده "اوش - ش - Uš - Eš" شکیلینده اولموشدور. بو باره‌ده یئری گلدیکده دانشمیش و گئنه‌ده دانشا جاییق.

بوندان سونرا، قونشولوق نتیجه‌سینده آسوری شاهلاری اوزون عصرلر، آردیجیل شکیلده قوتتی، لوللیی و ماننا خلقلری تورپاقلارینا هجوم ائدیپ، وار - یوخلارینی تالاییر و دؤولت و حکومتمین فورمالاشماسینا مانع اولور.

*

۱ - ایلامین تاریخ و مدنیتی، ص ۱۷.

۲ - ایلامین تاریخ و مدنیتی، ص ۲۵.

دئمک، م.ق. II مین ایللیگین اۆلرینده ۳۰۰ ایله قدر کاسسیلر و اوندان سونرا ۴۰۰ ایلدن آرتیق آسوریلر بو خلقلری ترقی و اینکیشافدان ساخلا ییلار، هجوملار زامانی اللرینه کئچن ثروتله برابر اینسانلاری دا، قول کیمی ایشلتمک اوچون، اسیر ائدیپ آپاریر و هر یئری اودلاییردیلار. یوخاریدا آدینی چکدیگیمیز آسوری شاه ییرینجی آدادنئرا [م.ق. ۱۴ - نجو عصر] اؤز یازیلاریندا گوؤستمیشدیر کی، اونون آتاسی "آریکدنیلو" دا م.ق. ۱۴ - نجو عصرین اۆلرینده قوتیلری مغلوب ائدیپ، اؤزونه تابع ائتمیشدیر. م.ق. ۱۳ - نجو عصرین اۆلرینده نوبتی آسوری شاه ی "سالمانسار - Salmanasar" قوتیلره چالیدیغی غلبه دن دانیشمیشدیر. سلمانساردان سونرا کی آسوری شاه ی "بیرینجی توکولتی نینورتا" م.ق. ۱۳ - نجو عصرین اورتالاریندا اؤزونو چوخلو خلقلرین، او جمله دن قوتیلرین شاه ی آدلاندیرمیشدیر. بیرینجی نینورتا [م.ق. ۱۲۱۸ - ۱۲۵۵] کتیبه سینده یازیر کی، شاهلیغنین ایلک ایلینده ضمنا "قوتیلری تابع ائتدی و اونلار هر ایل وئرگیلرینی آسوری باش کندبنده اونا وئردیلر.

آسوری شاهلارینین بو هجوملاری گۆستهریر کی، م.ق. II مین ایلیلگین اورتالاریندا هله ده قوتی و لوللوی خلقلری تاریخ صحنه سینده اولموش، اؤزلری ده آسوریلرین شرقی، داها دوغروسو بو گونکو ایران آذربایجانینین جنوب، جنوبغرب، اورمو گؤلونون شرقی، زنجان - همدان - قزوین ناحیه لرینده یاشامیشلار. آسوری شاهلارینین بو هجوملاری یالنیز غارت، تالان، ثروت و اسیر الیه ائتمک مقصدیله، اؤزوده اؤته ری اولموشدور، غارتدن سونرا ایسه اونلار بو یئرلرده همیشه لیک قالماق فیکرینده اولمادان گئری قایتمیشلار.

بیرینجی نینورتا سونونجو آسوری شاهى دئییلدیر کی، کتیبه لرینده قوتیلردن آد آپارمیشدیر. او کتیبه سینده اؤزونو "دونیانین شاهى، آسوری شاهى، دونیانین دؤرد اؤلکه سینین شاهى، "کار" شاهى، "دوتیاش" (بایبل و کاسسى) شاهى، سومئر و اککد شاهى، یوخارى و آشاغى دیزشاهى، "شوباریلر" (میتانیلر) شاهى، قوتیلر شاهى و بوتون ناییری اؤلکه سى شاهى آدلاندیریر.^۱

بیرینجی نینورتا لؤوحوه سینده عینی زاماندا یازمیشدیر: "اونون ایله قوتیلر و "اوکومانیلر"، "اولخونی"، "شاریند" و "مئهری" اؤلکه لری تابع اولدو". آسوری شاهلارینین بیر قایدا اولاراق، مبالغه ائتمه سی، فتحلرینی شیشیرمه سی و طرفی آلچالتماسینی نظره آلدیقد، دئمک اولارکی، "اولخونی" - شاید نئچه عصر سونرا اورارتولار طرفیندن بو گونکو سلماس یاخینلیغیندا تیکیلیمیش "اولخو" شهرینین آدیله علاقه داردیر و بو دؤورلرده بو یئرلرده بو آدا مالک خلق یاشایردی، "شاریند" و "مئهری" اؤلکه لری کیچیک منطقه لر و چوخ احتمال قوتیلرین منطقه لریندن اولموشدور.^۲

۱۔ دیاکونوف ص ۴۷۵۔

۲۔ هامان منعه.

یازدیقلاریندان معلوم اولورکی، قوتتی - لولوبیلر، خصوصیه م.ق. III مین ایلیک و II مین ایلیگین سون عصرلرینه قدر، یعنی آسوری میلیتاریست حکومتینین یارانیب، اونلاری غرب طرفدن فشارا قویماسینا قدر، بوگونکو عراقین شمالی، وان گؤلونون جنوبو و جنوبشرقی، یعنی "یوخاری زاب" و "آشاغی زاب" چایلارینین اورتاسی و شرق قسمتلیندهده یاشامیشلار و سونرالار آسوریلرین فشاری نتیجه‌سینده او تورپاقلاردان شرقه دوغرو چکیلرک، مرکزی ماد اراضیسینه کفایتلنمه‌گه مجبور اولموشلار. حتی ا.م. دیاکونوفون گؤستردیگینه اساساً لولوبیلرین غربی سرحدی م.ق. بیرینجی مین ایلیگین اوّلرینه قدر بو اراضیدن باشلانیردی. دیاکونوف یازیر:

"م.ق. اونونجو عصرده آسوری شاه‌ی "آدانثراری" [شاهلیغی م.ق. ۹۱۱ - ۸۹۰] آشاغی زابین او - طرفینده شرقیندن م. - لولوبی اوّلکه‌سینین سرحدی "هابهی Habhi" دن (بو منطقه‌لر داغلیقدیر و او زامانلار بو یئرلرین آدی لولوبی دیلینده "خانجی" ایدی) ^۱ و "زاموادان"، "نامار" اوّلکه‌سینین گه‌دیکلرینه قدرکی یئرلری کئچدی و اوندان قابق دا یوخاری زابین سرچشمه‌سینه طرف گئدیپ، اورموگؤلونون غربی ساحیللرینه یاخین یئرده یئرلشمیش "مهری - Mehri" اوّلکه‌سینه چاتمیشدی. مهری اوّلکه‌سینین اورموگؤلونون جنوبیغرینده یئرلشمه‌سیندن نتیجه چیخارداراق دئییه بیلهریک کی، "اولخو بارده یوخاریدا دئیگیمیز فیکر - دوغرو دور. داها سونراکی آسوری شاهلاری زامانی، II توکولتی نینورت [م.ق. ۸۵۵ - نجی ایلده هجوم ائدیپ] و "II آشورناسیرپال" [م.ق. ۸۸۳ - ۸۸۱ - ۸۸۰ - نجی ایللرده هجوملار ائدیپ] آسوریلرین بو اراضیه هجومو دوام ائتمیشدیر." ^۲

بورادان هم لولوبیلرین غربی سرحدی، همده آسوریلرین آردیجیل هجوملارینی گؤرمک اولور. میلاددان قابق II مین ایلیگین آخیرلاریندا "ایلام" حکومتی ده آسوریلرله دؤیوشور و قوتتیلرین تورپاقلارینا داخل اولور. لاکین ایلامین بو فتوحاتی اوزون سورمور و آسوریلر طرفیندن آرادان آپاریلیر.

م.ق. اون بیرینجی عصر میلیتاریست آسوری حکومتینین قدرتلی دؤورودور. بو دؤورده آسوری شاه‌ی "تیقلت پیلهر" ایلام اوّلکه‌سینی تصرف ائدیر.

منطقه‌نین ان اؤنملی و قدرتلی دؤولتلیریندن بیرى و اوزون تاریخ مدنیته مالک اولموش ایلام دؤولتینی مغلوب ائتمک آسوری شاهلاری و میلیتاریست آسوری حکومتینی داها دا جرأت‌لندیریر و آسوریلر داها آرتیق طنطنه و جاه - جللا قاپیلاراق، بؤیوک سارایلار، عبادتگاهلار، اوردوگاهلار و سایره تیکدیرمه‌گه فیکر و ثریرلر، بونون دا نتیجه‌سینده اونلار بو تیکیتی ایشلری اوچون مادی اساس، مختلف داش، آغاج، زینت و سایطی، مختلف ماتریال، معمار، اوستا، صنعتکار، داش یونان متخصص، هنرمند و سایره‌یه احتیاج حس ائدیرلر. احتیاج، آسوری حاکم دایره‌لرینی بو تیکیتی

*

۱ - ماد تاریخی، ص ۴۸۴.

۲ - ماد تاریخی، ص ۱۵۰.

ماتریاللارینین یثری، مرکزی و منبعینی، اولدن بیلسه ایدیلرده، داها دقیق اؤیره نمه گه سوق ائدیر. اونلار سومثر، بابیل تاریخی، هابثله اوروک، لاقاش و سایره بین النهرینین شهر - دؤولتلی تاریخی و شاهلارینین حیاتیندان اؤیره نیرلرکی، بو تیکینتی ماتریاللاری و اوستالارینین مرکزی و اوجاگی "ارتته" (آراتتا)، یعنی بؤیوک زاب چایینین باشلانغیجی، زاقروس داغلارینین شمالی، توروس داغلاری ایله بیرلشدیگی داغلیق و اورمانلا اؤرتولو منطقه لر، باشقا سؤزله دسک، بوگونکو سلماسین غربی داغلاری، قوشچو گه دیگی، سومای، قورچین، و اورالاردان بیر آز شمالدا او زامانکی "اولخو" شهری و "ساردوری خوردا" قالاسی منطقه لری، داغلاری، مثنه لیکلری و هورری خلقی و یا اونلارین اوولادی و نسیل لری دیر.

بو منطقه لر هم هر جور تیکینتی ماتریالی، چشیدلی فلزلر، اوردو سورساتی، یثینتی شیلری، اینسان قوه سی، هر جور اوستا و متخصصلر جهتدن زنگین ایدی، همده نثینوا و آسوری اراضی سینین شرقینده، قونشولوغوندا آخان کیچیک زاب چایینین شمالیندا آخیب ائله هامان دجله یه تۆکولن بؤیوک زاب چایی ایله قونشویادی و بوندان علاوه، بؤیوک زاب چایی داغلارینین مختلف تیکینتی ماتریاللارینی نثینوای داشیماق دجله چایی واسطه سیله، آسان، تئز و خرج سیزیادی. بونلاردان علاوه آسوری ایمپراتورلوغو زامان کئچدی کجه قوتلنپ، شیشیر، تورپاقلارینی گئیشلندیریب، اورمو گؤل و نهایت خزر دنیزینه ال تاپماغا جان آتیردی.

بوتون بو مسئله لر سبب اولوردو کی، م.ق. ایکینجی مین ایللیگین سون یوز ایلینده آسوری شاهی اولموش بیرینجی تیقلت پيله سر [م.ق. ۱۱۱۴ - ۱۰۷۶] آسوریلرین "آدا" آلاهینا تیکدیرمک ایسته دیگی عبادتگاها گرک اولان چشیدلی و الوان داشلاری اله ائتمک اوچون "نائیری" منطقه سی، یعنی اورمو گؤلونون دوز غربی قسملری، داها دوغروسو هامان "ارتته" (آراتتا) اراضی سینه، داها دقیق دسک، شمالی زاقروس داغلاری ایله توروس داغلارینین بیرلشدیگی داغلیق، اورمانلار، چشیدلی فلز یا تاقلا لاری و الوان و رنگ برنگ داش معدنلری جهتدن سون درجه زنگین و مهارتلی معمارلار، اوستالار، داش یونانلار تکنیک و مثالوژی ساحه سینده بوتون منطقه ده بیرینجی یثرتوتوب شهرتلمیش متخصصلره مالک اولان اراضیه یوروش ائدیپ، موقتی اولسادا، اورانی توتسون. بیرینجی تیقلت پيله سردن چوخ قاباق ایکی جای آراسی شهر - دؤولتلی شاهلاری اولموش انمرکر، قودئا، نارام سینده تیکدیرمک ایسته دیکلری سارایلار و معبدلرین داش، آغاج، قیزیل، گوموش، لاجورد، مس، قورشون کیمی ماتریاللاری و مصارفینی اله ائتمک اوچون ائله همین بو منطقه یه اوردو یورودوب، لازیمی ماتریاللاری دجله چایی واسطه سیله بابیل، لاقاش و اوروک شهرلرینه آپارمیش ایدیلار.

بونا گؤره ده بیرینجی تیقلت پيله سر شاهلیغینین ایلک ایلینده، م.ق. ۱۱۱۴ - نجو ایله ده آسوری اراضی سینین شمالی و شمال شرقیه اوردو یورودوب، چوخلو غنیمت لر و مال - دؤولت اله ائده رک قاییتدی و گوردوگو ایشلرین خلاصه سینینی قازدیردیگی لؤو حه لرده ثبت ائتدیردی. بو لؤو حه لرین بیر

یثرینده اوخویورق:

"آشور آلاهیئین کۆمه‌گی ایله داغلیق نائیری تورپاقلارینی فتح ائتدیگیم زامانلار امر ائتدیم‌کی، اورادان اوبسیدین، بازالت، خالتو و هئماتیت داشلارینی آشورا گتیردیلر و "آداد" آلاهیئین عبادتگاهینی، سالونو و حرمخاناسینی بزه‌دیلر."^۱

دئمک، آسوری شاه‌ی بیرینجی تیقلت پیله‌سر م.ق. ۱۱۱۴ - نجو ایلده بوگونکو آذربایجانین غربی، اورموغولونون گون باتان طرفینده یثرلشمیش "نائیری"، هابئله، شبهه‌سیز، گیلزان منطقه‌سینه هجوم ائتمیش و اورادان عبادتگاه تیکمک اوچون چوخلو چئشیدلی داشلار و شبهه‌سیز، مختلف ماتریاللار: قیزیل، گوموش ... هابئله معمارلار، اوستالار، صنعتکارلار و ایش قوه‌سی اسیر ائدیب، آسوری شهرلرینه آپارمیش و اورالاردا اونلارین الی، هنری و قوه‌سی ایله عبادتگاه و سارای تیکدیرمیشدیر.

بو نئچه عصر مدّتینده آسوری شاهلاری، آردیجیل شکیلده، هر اوتوز - قیرخ ایلدن بیر قوتتی و لوللوی تورپاقلارینا، داها دوغروسو گله‌جکده ماننا و ماد حکومتلری تشکیل تاپاجاق تورپاقلارا هجوم ائدیب تالاییر و خلقی اسیر ائدیب آپاریر، شهر، کند و قالالاری اودا چکیردیلر. میلاددان اوّل || مین ایلیگین سونلاریندا، یعنی تقریباً میلاددان مین اللی، مین یوز ایل اوّل کۆچهری "آرامی" خلقلری آسوری حکومتینه قارشى جدّی هجوم کئچیب اونو ضعیفله‌دیلر. بونون نتیجه‌سینده آسوریلر بیر مدّت قوتتی و لوللویلرین تورپاقلارینا هجوم ائتمه‌گه امکان تاپا بیللمیرلر. بونوندا نتیجه‌سینده قوتتی و لوللوی اراضیسینده نسبی ساکیتلیک، اینکیشاف، بیرلشمه، گوجلنمه جریانی گئدیر و دؤولت قورماغا فرصت و امکان یارانیر.

بئله‌لیکله میلاددان ۱۰ - ۹ عصر اوّلر، بوگونکو آذربایجان و همدان تورپاقلاریندا مستقل بیر حکومتین یارانماسینا نسبی شرایط میدانا گلیر. بو عصرلده گله‌جک ماننا - ماد حکومتلرینین تورپاقلاریندا عینی کؤکلو مختلف ائللر یاشاییردی. مرکزی ماددا عینی وضعیتده‌ایدی. بونلاردان علاوه او زامان‌دان باشلایارق، بوگونکو جنوبی آذربایجان و همدان تورپاقلاریندا ایلاملار، اورارتولار و هوریرلردنه یاشاماغا باشلاییرلار. بوتون بونلار باخمییاراق، قوتتی و لوللوی خلقلری گله‌جکده یاراناجاق مستقل ماننا و ماد حکومتلرینین اساس تمل داشینی تشکیل ائده‌جکدیر. عصرلر بویو دوام ائتمیش خارجی باسقینلار، هجوم و تالانلار بو ایکی خلقی و اونلار یاخین اونلار کچیچ خلقلری بیر - بیرینه یاخینلاشدیرمیش و بیرلشدیرمیشدیر. بو جبری بیرلشمه‌نین محصولو "ماننا" حکومتی و داها سونرالار قدرتلی ماد حکومتی اولموشدور.

قوتتی و لوللوی خلقلرینین آدینا م.ق. | مین ایلیگین اوّلریندهده راست گلیریک. مثلاً آسوری شاه‌ی "آدانئرای" [شاهلیغی م.ق. ۹۱۱ - ۸۹۰] اوّز کئیه‌لرینده گؤسته‌ریر کی، بیر سیرا قبيله‌لر، او

*

جمله دن قوتتى و لوللويلىرى محو ائتميشدیر. لاکين بوندان سونرالار، ماننا حکومتينين يارانماسيله علاقه دار قوتتى و لوللويى خلقلرينين آدلارينا نادير حاللاردا تصادف اولونور، آنجاق بو او دئمک دئيلىدیركى، بو خلقلر بوندان سونرالار آرادان گئتىدیر، يوخ، بو خلقلر بو اراضیده بوندان سونرالاردا ياشادی و يارانان دؤولتلر و حکومتلرين اساسيني تشکيل ائتدیرلر. قوتتى و لوللويى خلقلرينين غربي ائللرى، شېهه سيز "ماننا" حکومتينين يارانماسى و محکم لنمه سينده اشتراك ائتميشلر. بو ايکى خلقلين قالان بؤيوک حيصه سى، اساس مرکزى و شرقى ائللرى، داها دوغروسو همدان، قوم، کاشان، قزوین، زنجان، تخت سلیمان آرالارينداكى اراضیده، يعنى مرکزى ماددا يئرله شن ائللرى و طایفالارى آسوريلرين هجوملارى نتيجه سينده اوزون عصرلر دؤولت و حاکميت قورا بيلمه ديلرسه ده، آرادان گئتمه ديلر و مناسب فرصت گوزله يرك، نئچه عصر دؤزدولر و نهايت آسورى ميليتاريزمى ضعیفله دیکده، يئرینده گۆره جه گيميز کيمى، بيرلە شیب عصيان ائده رک، ماد حکومتینی يارادیب، آسورى ظلمونه سون قويدولار. ائله بونا گۆره دیركى، بعضى تارىخ چيلر ماد حکومتى و شاهلارینی قوتتيلرين اؤزو و اونلارين داوامى بيليرلر. مثلاً ا.م. دياکونوفدان بئله بير جمله نى نقل ائتمکله کفايت له نک:

"... و او، "ماد" - يعنى قوتتيلرين شاهلارى ليستينده يالنيوز او آدلارى نقل ائده بيلردىكى، سومئر سلطنتى ليستينين مختلف روايتلرينده ورايدى" ^۱

دئمک ا.م. دياکونوف گۆره "ماد" لار ائله هامان "قوتتيلر" اولموشلار. دوغروداندا باشقا جور فيکر ائتمک اولماز. قوتتى - لوللوييلر مادلارين بابالارى اولموش، اؤزلى ده التصاقى ديللى، ايلام و کاسسيلره ياخين خلقلر اولموشلار و بيز اونلارين ديلى باره ده يئرینده چوخ دانىشميشيق. بوتون بونلار باخمىياراق، بعضى چاغداش تارىخ چيلر، حتى بعضى آذربايجان تارىخ چيلرى، او جمله دن محمود اسماعيل قوتتى - لوللوييلرين ديلى، کۆکو و ائتنیک خصوصيتلرى باره ده شک ائدير، اونو مبهم گۆسته رير و اونون دا نتيجه سينده، يئرینده اشاره ائديگيميز کيمى، مادلارى ايران ديللى قلمه وئريرلر. بو باره ده يئرینده گئنيش دانىشاجاييق.

بورادا بيز ياخين شرق منطقه سى تارىخينين ائله بير دؤورونه چاتيريقكى، او دؤورده التصاقى و سامى ديللى خلقلردن باشقا اوچونجو قوروه خلقلرده منطقه ميزده حيات و سياست صحنه سينه داخل اولورلار. بونلار هند - آوروپا ديللى خلقلردير. يئرینده اشاره ائتميشيکكى، ميلاددان ۹۰۰ ايل اولدن باشلا يارق هند - آوروپا ديللى خلقلر گوجلر آخينلار شکلينده شمالدان، خراسان يوليله ايران فلأتى و منطقه ميزه آخماغا باشلا ييرلار. تازا گلن بو خلقلر ايلام، لوللويى، قوتتى و او بيرى آسيانى خلقلرله شرقدن و جنوبدان قونشو اولورلار. بو تاريخدن اعتباراً هند - آوروپايى خلقلر ياخين شرق منطقه سينين اؤنملى اجتماعى و حل ائديجى قوه لریندن بيرى اولور و ياشاييش يئرینه

صاحب اولماق اوچون طبیعی اولاراق التصافی دیللی خلقلرله قارشیلایشیر و اولاری فشار آلتینا قویورلار. خصوصیه بوگونکو ایران اراضیسینده هند - آوروپایی خلقلر لولوبی، قوتتی خلقلرینی مرکزی ماد اراضیسینده و ماننلاری آذربایجاندا بیر مدّت فشار آلتینا قویورلار، غربدن ایسه سونرالار تازا غربدن گلمیش هند - آوروپایی ائللر اورارتولار، هورریلر و ماننلاری فشارا معروض قویورلار. لاکین هند - آوروپایی خلقلرین بو فشاری بوگونکو آذربایجان و همدان طرفلرینده هئچ بیر تأثیر ائده بیلیمیر، چونکی هند - آوروپایی ائللر یئرلی خلقلر، یعنی لولوبی، قوتتی و ماننا متّحدلرینین مقاومتی و اؤز وطنلریندن مدافعه ائدیب ساوونماسی نتیجه‌سینده بو اراضیلردن گؤز یوماغا مجبور اولاراق، ایران اراضیسینین باشقا - باشقا یئرلرینه گئدیب یئرلشدیلر. بو تاریخی واقعیّت باره‌ده بیز یئرینده آوروپا عالیم‌لری او جمله‌دن ر. قیرشمین فیکرینی گؤستمیشیک، بورادا ایسه کئچمیش سووئت تایخچیلرینین بو باره‌ده کی فیکرلرینی گؤستمک ایسته‌ییریک.

کئچمیش سووئتلر اتقافینین آلتی آدلیم تاریخ‌چیسینین (قراتوسکی - داندامایو - کاشلئنگو - پئتروشفسکی - ایوانوف - بئلوی) اورتاق اثری اولان "ایران تاریخی قدیم زامانلاردان بو گونه قدر" کیتابیندا بو باره‌ده اوخویوروق:

"لرستانین شمال سرحدلرینده "ایلام" دیلینه یاخین بیر دیلده دانیشان اینسانلار یاشاییردی‌لار. اسکی محلی و نژادی دسته‌لردن علاوه م.ق. ایکینجی مین ایلیگیگ سونلاریندا، ایرانین غربینده ایران دیللی آداملاردا یاییلدی‌لار، لاکین بونلار م.ق. بیرینجی مین ایلیگیگ باشلانقیجینا قدر گئیش ایران دیارینین باشا - باشینی توتا بیلمه‌دی‌لر و بو قوم (ایران دیللی لر. م.) ساکین اولماق اوچون یالنیز معین منطقه‌لری سئچدی‌لر، بونا گؤره‌ده غرب منطقه‌لرینین چوخوندا محلی اهالینین اکثریتی وارایدی.^۱

دئمک، م.ق. I مین ایلیگیگ اؤللریندن منطقه‌میزه آخیب گلمیش هند - آوروپایی دیللی خلقلر بوگونکو آذربایجان و مرکزی ماد اراضیسینه نفوذ ائده بیلمه‌میشلر و او یئرلرین اؤللردن اولموش التصافی دیللی خلقلری اؤز حیاتلاری و وارلیقلارینا دوام ائتمیش و تازا گلن هند - آوروپایی دیللی له قونشو اولموشلار.

بونودا قید ائدک کی، م.ق. II مین ایلیگیگ سونلاری و I مین ایلیگیگ ایلک ایللرینده اورتا آسیادان آذربایجان اراضیسینه اولموش تازا ائل آخینیندان تاریخ معلومات و ثرمیر. شاید بو ایشین بیر سببی همین دؤرلرده هند - آوروپا ائللرینین آخینی اولموش اولسون. بونا باخمی‌یاراق، بیزجه همین بو ایللرده اورتا آسیادان اولموش کیچیک ائل، قبیله و اوبالارین قفقازا و آذربایجانا آخینی اولموشدور، چونکی آذربایجان لاپ اؤلدن تورک دونیاسینین آیریلماز بیر حیصّه‌سی، تورک ائللرینین گلیب - گئئدیگی یئرلردن اولموشدور.

*

کنجیمیش سووئت اتفاقینین بیر سیرا تاریخچیلری، ائله جهده ایرانین آریائیسیت و متعصب تاریخچیلرینین چوخو هند - آروپایی دیللی ائللرین منطقه میزه و ایران یا یلا سینا گلمه سینی م.ق. بیرینجی مین ایلیکدن چوخ قاباقلارآپاریرلار. چاغداش ایران تاریخچیلرینین چوخو، اکثر آروپا عالیم لرینین تامامیله عکسینه اولاراق، بئله دوشونور و اونا دلیل و تاریخی سندده گؤستر میرلر. بو کیمی عالیم لردن نمونه اولاراق، اوستاد "بهروز" و اوستاد "دوقتور محمد مقدم" ی گؤستر مک اولارکی، ماننا - ماد خلقلری داخلینده، اورمو گؤلونون اطرافیندا م.ق. ۸ و ۷ - نجی یوز ایلیکلرده میدانا گلمیش زردوشتو آریایی خلقلر داخلینده م.ق. ۱۷۲۵ - نجی ایله یارانمیش تاریخی بیر فاکت کیمی گؤستره رک، غیر - مستقیم شکیلده، هند - آروپایی دیللی خلقلرین ایران یا یلا سیندا اولماسینی ۱۰، ۹ عصر دالی آپاریرلار.

بوبراهده "هما تاج بازیار" ۱۳۵۳ - نجی ایله "ایرانین تاریخ و مدنیتی قورولتایی" - نین اوچونجو اجلاسیندا کی چیخیشیندا بئله دئمیشدیر:

"میلادان قاباق بئش مین ایله یاخین، او زامان هله "ایران" آدیله آدلانمایان "بؤیوک فلات" دا چوخلو کیچیک کندلر و ارایدی کی، صلح سئور و اکینچی خلقی اؤزونده یئرلشدیریردی..... اونلاردا ایت عایله نین حرمتلی عضو و ساییلیردی دوشونجه باخیمیندان، خصوصیله دینی فیکرلر جهتدن تامامیله اورتا آسیا خلقلرینه اوخشاییردی لار بئله لیکله اوستاد بهروز و اوستاد دوقتور "محمد مقدم" ین فیکرینجه "م.ق. ۱۷۲۵ - نجی ایله زردوشت ۴۲ یاشیندا "نیمروز" دا "گنگ دژ" رصد خاناسیندا گونشین "قوزو بورجون" چیخماسینی رصد ائدیب، گله جک تقویمین اساسینی محکم لده رک، کنجیمیش حسابلاری دوزلدیب، میزان ائتدیکده، ایران دونیاسی و اونون مدنیتی قدیم ایدی. ایرانلیلار او زامان دونیانین باشا - باشینی آیاق آلتینا قویاراق، باشا دوشموشدولرکی، نیمروز شهرستانی (نصف النهار) اسکی دونیانین تامامیله اورتاسیندا، شمالی یاریم کوره ده یئرله شیر و اونو رصد خانایا اوچون حسابلارین باشلانقیجی سئچیمیش ایدیلر ...".^۱

بو تاریخچیلر بو فیکرلریله میلاددان اؤنجه ایلک مین ایلیکدن قاباق بوگونکو ایرانین غربی و مرکزی قسمتلی، او جمله دن بوگونکو آذربایجان، ایران کردستانی، همدان، اراک، قزوین، زنجان، کاشان، اسدآباد، سونقور، یعنی مرکزی ایران اراضیسینده آریایی نژاد خلقلر و ائللردن قاباق، اول قوتتی - لوللوی ائللری و خلقلری مدنیتلرینین نئچه مین ایل سوره سینده یارانیب دوام ائتمه سینی انکار ائدیر و اونا اصلاً اشاره ده ائتمیرلر، ایکینجیسی بو اراضیده هئچ وقت هند - آروپایی دیللی ائللر و خلقلر اولمامیش و یاشامامیشلار، بوندان علاوه اونلارین فیکرینجه بو اراضیده مدنیتی یالیز و یالیز مادلار باشلایب یارادیر و اونلاری دا آریایی نژاد - هند - آروپایی دیللی گؤستریرلر. بئله لیکله ده هم قوتتی - لوللوی خلقلری و اونلارین نئچه مین ایلیک دؤولت، حکومت و مدنیتی

هئچ اولور و هامیدان اؤنملی بؤیوک قوتتی - لوللوی خقلرینین هارایا گئئدیگی، نئجه اولوب، یوخا چیخدیگی، همده مادلارین نئجه و هارادان میدانا گلمه‌سی مسئله‌لری معمایا چئوریلیر. همده بونلار غربی آذربایجانین م.ق. ۴ و ۳ - نجو مین ایلیکلرده کی "ارتته" مدنیتی هئچ ائدیپ، گؤرمورلر، سانکی هورریلر کؤکوندن اولمامیش و اونلارین باره‌سینده دوشونمکده لازیم دئییلدیر.

زامان، واقعیت، علمین، تاریخین، بیلگی ترقی و اینکیشافی، بشرین حقیقتی بیلمه‌گه داییم جان آتماسی بو متعصب تاریخچیلرین بئله غیر - علمی فیکرلرینی افشا ائدیر. ایستالینیزم ضعیفله‌یب آرادان گئئدیکجه، آکادئمیک "مار"ین قدیم یاخین شرق تاریخی باره‌ده کی دوزگون فیکرلری چاغداش تاریخ علمینده اؤز یئرینی توتور و بعضی ایران تاریخی عالیم‌لری ده تاریخی واقعیتلره اعتراف ائتمه‌گه باشلایرلار. اسکی ایرانین تاریخی واقعیتلرینی واقع‌بینانه گؤرن تاریخچیلردن "هما تاج بازیر"ی گؤستره‌بیلهریک کی، یوخاریدا اشاره ائتدیگیمیز چیخیشیندا، اوستاد بهروز و محمد مقدمین فیکرلرینی، آریالارین ایرانا گلمه‌سی باره‌ده کی غلط فیکرلره نمونه گؤستریدکن سونرا، تاریخی واقعیتلری دوزگون گؤسترهرک یازمیشدیر: "بیر عده بو فیکرده‌دیرلرکی، میلادین ایکنجی مین ایلیگیندن قاباقکی (ایران یا یاسیندا م.) ساکین اولموش مدنیتلر آریایی دئییلدیرلر. آروپا بیلگینلرینین عقیده‌سی، هابئله بابیل و آسوری سندلری و مدرکلرینه اساساً ایران فلاتینین زاقروس قسمتینده م.ق. بیرنجی مین ایلیگین اوللرینه قدر ایرانی اولمایان حکومتلر اولموش و م.ق. اونونجو یوز ایلیگین سونلاری، یا دوققوزونجو یوز ایلیگین اوللریندن دیرکی، ایرانی قوملارین آدی هم بوگونکو ایران یا یاسینین غربی کنارلاری، همده مرکزی قسمت‌لرینده گؤرونور. بو زامانلار دیرکی، آسوری لؤوحه‌لرینده ایرانی قوملاردان آد آپاریلیر. بو زامانلار بوگونکو آذربایجان حدودلاریندا "ماننا"لار، بو قسمتین گون باتانیندا اورارتولار و اونون جنوبوندا آسوریلر یاشایرلار. ایرانین داخلینده، کوبیرین یاخینلارینا قدر، یعنی بوگونکو همدان و اصفهان حدودلارینا قدر اونلارین (ماننالار.م) الینده‌ایدی. بیز ایرانلیلار، کیچیک ایرانی شاهلیقلار و شهرلریله همین بو منطقه‌ده، یعنی ماد ایمپراتورلوغونون شرقینده تانیس اولوروق. او دؤوره قدر آسوری و بابیل یازیلارینین هئچ بیرینده ایرانی اولان بیر یئر و یا شخص آدیلا راستلاشماییرق. بو زامانلار شرقدن غربه گلیمیش آریایی طایفالارین توققوشماسی حس اولونور. داها سونرا اورموگؤلر حدودلاری و بوگونکو همدان حدودلاریندا ماد و پارس قوملاری باره‌ده اشاره‌لر واردیر.^۱

هما تاج بازیرین بو سؤزلرینین بعضی یئرلری مباحثه‌لی اولسادا، اساساً بو واقعیتی قطعی شکیلده تأیید ائدیرکی، بوگونکو ایرانین آذربایجان، غربی و مرکزی قسمت‌لرینده م.ق. دوققوزونجو یوز ایلیگین اوللرینه قدر "آریایی" ائلری یاشامامیش و بو تورپاقلاردا او زامانا قدر بیر دانادا اولسا، هند - آروپایی دیللردن یارانان یئر و اینسان آدینا راست‌گلمیریک (بو باره‌ده ا.م. دیاکونوفون

سۆزلىرىنىە اساساً دفعەلرلە دانىشمىشيق) بو اودئمكىدىرىكى، بو يىرلر م.ق. دوققوزونجو يوز ايلليگه قدر غير - ايرانى، هند - آوروپايى دىللى اولمايان خلقلرين وطنى، اۆلكەسى، يوردو، ياشادىغى و مدنيت قوردوغو ديار اولموش، اورانين يىر و اينسان آدلارىدا اونلارين دىللىرىندن تۆره مېش كلمەلر اولموشدور، بو خلقلر ايسە، تاريخين گۆستردىگىنە اساساً، التىصاقى دىللى قوتتى و لوللوبي خلقلرى اولموشلار. هما تاج بازيارين بو دوزگون و قطعى فيكرلرلە ياناشى، اونون بير سيرا فيكرلرلى ايله راضىلاشماق اولماز. بو فيكرلرين تاريخلە ايلگىلى اولان اۆنملى لرى بونلاردىر:

۱- همتاج بازيارين "پارسلارين" م.ق. بيرىنجى مين ايلليگين اۆللىرىندە اورمو گۆلو و بوگونكو همدان حدودلاريندا اولماسى فيكريندن مقصد "پارسوا"لار اولموش اولسا، بىز يىرىندە مشهور تاريخ چيلرين مستند فيكرلرى اساسيندا گۆستردىگىمىز كىمى:

الف) اول "پارسوا"لارين "پارسلار"لا كۆك، دىل و اثنتيك جهتدن هئچ بير ايلگىسى اولمامىش و اونلار هند - آوروپايى دىللى اولمامىشلار.

ب) اونلار اورمو گۆلونون اطرافى، جنوبىرى دئيبيل، اورالاردان چوخ جنوبدا، همدانين غربى، "دياله" چابى آخارقاسىنين شمالى قىسمتلىرىندە، "نامار" (ناوار) منطقه سىنين شمالىرىقىندە ياشامىشلار. ۲ - مادلار هامان قوتتى - لوللوبيلرين اۆلادلارى اولموش و هند - آوروپايى دىللى لرلە هئچ بير كۆك، اثنتيك و دىل علاقه و ايلگىلىرى اولمامىشدىر.

هماتاج بازيارين "ماد" كلمەسىنى "پارس" سۆزوايله بيرلىكدە ايشلتمەسىندن گۆرونوركى، اودا، اكتر ايران تاريخ چيلرى كىمى، مادلارى هند - آوروپايى دىللى، يعنى آريايى بيلير، بير صورتدەكى، يىرىندە گنىش گۆستردىگىمىز كىمى، مادلار قوتتى - لوللوبي خلقلرينين اۆلادى اولموش، اونلارين مين ايلليكلر بويو قوردوغو مدنيت و حكومتى دوام اثتدريپ، داهادا اينكىشاف اثتديرمىشلر. آكادئميك مار و بير سيرا باشقا قديم تاريخ متخصصلرى نين گۆستردىگى كىمى، مادلارين دىلى ايلام دىلىنە ياخين، يعنى التىصاقى اولموش و حتى آكادئميك مارين يازدىغى كىمى، مادلارين دىلى ائله هامان ايلام دىلى اولموشدور.

آوروپانين اسكى تاريخ متخصصلرى گۆستەرىرلر كى، هند - آوروپا دىللى ائللر م.ق. بيرىنجى مين ايلليگين ايلك عصرلىرىندە ايران يايلاسىنا گلدىكدە، مركزى ماد و ماننا اراضىسىنە نفوذ ائدە بيلمە مېش و ايرانين باشقا يىرلىرىندە يىرلشمىشلر، بونا گۆرەدە مادلار هند - آوروپايى دىللى اولايىلمزدىلر. بئله ايسە مادلار قوتتى و لوللوبيلردن باشقا كىمين اۆلادى اولايىلردىلر؟؟ اگر مادلار باشقا خلقلر و ائللرين نسيلىلرى ايدىلرسە، بس قوتتى - لوللوبيلر نە اولدولار؟ هارايلا گئىتدىلر؟ آخى بىز م.ق. ۹ و ۸ - نجى يوز ايلليكلردە آسورى لؤوحەلرىندە قوتتىلرين آدىنى دۇنە - دۇنە گۆروروك. مثلاً م.ق. ۷۷۴ - نجو ايلدە آسورى سركدەسى "شامشيلو" قوتتىلرين ياشادىغى "نامار" شھرى و

ولایتینه هجوم ائدی، قاییداندان سونرا، اؤزونو "قوتتیلر" و "نامار" شهرینه غلبه چالان گؤسته‌ریر.^۱ بوندان تقریباً اللی ایل سونرا سگگیزینجی عصرین II یاریسیندا آسوری شاه‌ی اوچونجو تیقلت پیله سر.م.ق. ۷۳۸ - نجی ایلده ماننا - ماد اراضیسینه ائتدیگی هجوموندا، اؤز یازدیغینا گؤره، قوتتیلردن بیر عدّه‌سینی اسیر ائتمیش و اونلاری سوریه‌نین شمالی، هابثله فینیقیه‌نین شمالی تورپاقلارینا سورگون ائدی، یئرلشدیرمیشدیر.^۲

بونلاردان داها ماراقلیسی اوندان عبارتدیر کی، اوچونجو تیقلت پیله سر سورگون ائتدیگی قوتتیلر و "بیت سانقی" اهالیسینین قبیله آدلاری و ماننا - ماد اراضیسینده یاشادیقلاری یئرلردن یثددی منطقه‌نین آدینی گؤسته‌ریر کی، بونلارین اوچ سؤزو "لی" شکل چیسسی ایله قورتاریر. بو اوچ قبیله و یا یئر آدی بونلاردان عبارتدیر.

۱ - ایلیلی لی - Illili، ۲ - بیللی - Billi، ۳ - سانقیلی - Sangili، ۴.

یعنی قوتتی - لولوبیلرین یثددی قبیله آدی و یا قبیله آدلاریندان یارانمیش منطقه، یاشایش یئرلرینین آدلاریندان اوچونده منسوبیت علامتی "لی" اولموشدور کی، بوگونده چوخلو تورک میللتلری و خلقلربین دیلینده، او جمله‌دن آذری دیلینده هم یئر منسوبیتی علامتی، هم دؤزلمه اسم، همده دوزلمه صفت علامتیدیر. دئمک، م.ق. ۸ - نجی یوز ایلیگیگن ایکینجی یاریسیندا بوگونکو آذربایجان، همدان و مرکزی ایراندا یاشامیش ائللر و خلقلر هم قوتتی آدلانمیش، همده اونلارین دیللی التصاقی، شبهه‌سیز ایلام دیلینه یاخین و بوگونکو تورک دیللی، او جمله‌دن آذری دیلینین اولوباباسی اولموشدور.

تیقلت پیله‌سرب کتیه‌لرینده مرکزی مادیین شرقی ایالتلری اولموش بوگونکو قومون غربی، قزوین - زنجانین جنوبو و همدانین شمالی تورپاقلارینین حاکم و امیرلرینی، اؤز لؤوحه‌سینین چئشیدلی یئرلرینده، عمویتله "بئل‌آلی" آدلاندیریر.^۵ بو کلمه‌نین ده "لی" شکل چیسسی ایله بیتمه‌سی گؤسته‌ریر کی، مرکزی مادیین شرقی تورپاقلاری ائللری، یعنی قوتتی - لولوبیلرین یاشادیقلاری ماد اراضیسینین مرکزی و شرق قسمتلری ائللرینین دیلینده "لی" منسوبیت علامتی داها چوخ، آسوریلرین تأثیری آلتیندا اولموش غربی قسمتلردن داها چوخ ایشلنمیش و حتی عمومی و بوتون ائل، قبیله و طایفالاری، بؤلوک، ولایت و ایالتلرین دیلینده ایشلنمیشدیر. بو واقعیت بیر داها آیدین گؤسته‌ریر کی، قوتتیلرین دیلی التصاقی اولموش، اؤزوده بو ائللر م.ق. ۸ - نجی یوز ایلیگیگن

* ۱ - ماد تاریخی، ص ۴۹۵.

۲ - ماد تاریخی، ص ۱۸۹.

۳ - شبهه‌سیز "سانقیلی‌لار" بیت سانقی "اراضیسی اهالیسی ایدیلر. (سانقی + لی)، نجه کی، بوگون آذربایجاندا اینسانلاری بئرله ایلگیلی گؤستریمک ایسته‌دیکده دئیرلر. (تبریز + لی).

۴ - ماد تاریخی، ص ۱۸۹.

۵ - ماد تاریخی، ص ۱۹۲.

ايكىنجى يارىسيندا، يعنى هند - آوروپايى ائللرين ايران يايلاسىنا آخماغا باشلاماسىندان ۱۶۰ يىل سونرا مركزى ماددا ياشامىش، آدلارى و دىللىرىندە ساخلايمىشلار.

حتى تىقلت پىلەسردن سونرا آسورى شاھى ايكىنجى سارقون ماننا - ماد اراضىلرینه ائىدىگى م.ق. ۷۱۵ - نجى ايل هجومويلە علاقه دار اؤز لؤوحەسىندە مركزى ماد يئرلىرى و اميرلىكلرينين ۲۲ شاھلىغىنى "ماداي" و قالان يئرلرين اھالىسىنى "قوتوم" (قوتىلر) آدلاندىرىمىشدير. دئىمك، مركزى ماد اھالىسىنە حتى م.ق. ۸ - نجى يوز ايللىگىن سونلاریندا "قوتى" دە دئىلىمىشدير.^۱

بوتون بونلار باخمایارق، ھلەدە ايران تارىخچىلىرى داخلىندە كۆھنە آريايى فيكرلريندن مدافعه ائىدن تارىخچى عالمىلر واردىر كى، هند - آوروپايى دىللىلرين ايران يايلاسىنا گىلمەسىنى م.ق. ايكىنجى مین ایللیگه، بلكه داهادا قاباقلار آپارىرلار. بو كىمى چاغداش ايران تارىخچىلریندن عزت الله نىگهبانى گۆستەرە بىلەرىك كى، مارلىك خزىنەسى ائىرلىنە حصر ائىدىگى "مارلىك يىن فلز قابلارى" ائىرىندە، ماد مدنىتىنە عاید اولان "مارلىك" خزىنەسى ائىرىنى چوخ گۆزل و دەرىلى شكىلدە تحليل و تقدیم ائىتمككە ياناشى، اونلارین اورتا آسیا مدنىتى ایلە محكم ایلگىلى اولماسىنا دۆنە - دۆنە اشاره ائىتمككە برابر، اونلارى آريايى خلقلره عاید ائىرلر گۆستەرىر و مادلارىدا آريايى قىلمە وئىرىر. بىز "مارلىكىن فلز قابلارى" ائىرى بارەدە يئرى گىلدیکدە مختلف يئرلردە فيكرلریمىزى گۆستەرىش و گۆستەرە جەيىك، بورادا يالنىز عزت الله نىگهبانىن "مارلىك" خزىنەسى ائىرلىرى، "مارد" و يا "امرد" لرى، ائىلە جەدە مادلارى هند - آوروپايى دىللى گۆستەرمەسى مسئلەسىنە اشاره ائىدە جەيىك. عزت الله نىگهبانىن تقدیم ائىدىگى تارىخى ائىرلر ماد حكومتى نىن بىر قىسمى اولموش بوگونكو رودبار منطقهسىندە كى "مارلىك تپە" دن علمى قازىنتى لار نتيجهسىندە كشف اولموش ائىرلردىر. داهى چوخ قىزىلدان اولان بو ائىرلر اولدوقچا قىمتلى، يوكسك كىفیتلى هنر نمونهسى، اؤزلىرىدە م.ق. ايكىنجى مین ایللیگىن سونلارى و بىرىنجى مین ایللیگىن اؤللىرىنە عایددير. ائىرلرين بو تارىخى تامامىلە دوغرو و ماننا - ماد مدنىتى نىن حسنلى، زئو، سىلك، گيان، حىصارتپە و سايرە خزىنەلرينين ائىرلىلە تامامىلە سىسلەشیر و اونلارا اويغون و عىنى مدنىتىن عىنى دؤورلىرىنە عایددير. عزت الله نىگهبانىن بو بارەدە كى فيكرىنى اوخوياق:

".... مارلىك تپەسى اسكى اؤنملى بىر قبرىستانين يئرى ايدى كى، احتمال بو منطقه دە مسكون اولموش ائىلە اسكى خلقلرين سرکردەلىرى، شاھلارى و گۆركملى فردلرينە عایدایمىش كى، اونلارین خاطرەسى زامان كئچدىكجە محو اولارق، تارىخ صحیفەسىندە اونلاردان اثر قالمايمىشدير. قازىنتى گئدىشىندە تپە نىن سطحىندە داغىنىق و انتظامسىز شكىلدە ۵۳ قبرى آشكار اولموشدور كى، اونلارین چوخوندا چوخلو مقداردا دەرىلى و قىمتلى ائىرلر اؤلؤلر ایلە باسدیرىلمىشدير. بو قىمتلى ائىرلرين وارلىغى بو خلقلرين سونسوز ثروتىنى گۆستەرىر، اونلاردا كى هنر و صنعتين كىفیتى ايسە،

بئىلەلىكلە بىر تارىخچى اولاراق، عزت الله نڭهبان ۱۳۶۸ - نجى ايلده باسيلمىش "مارليكين فلز قابلارى" اثرينده نه تڭجه م.ق. ايکينجى مين ايلليگين اورتالاريندان البرز داغلارى ايله خزر دىزى آراسيندا ياشايب، حكومت و مدنيت ياراتمىش مارد خلقي، كلاردشت و مارليک تپه مدنيتيني ميدانا گتيرمىش خلقلرى هند - ايرانلى، يعنى هند - اروپايى دىللى گۆستهرير، بلکه آچيق شكيلده مادلارى دا آريايى بيلير. بيز مادلار، مارليک تپه اثرلرى، ائله جهده عزت الله نڭهبانين همين اثرينين چئشيدلى اؤزليلكلرى بارهده دانىشمىش و سونادا يئرینده دانىشاجاييق.

آقاي عزت الله نڭهبان مارليک تپه اثرلرى و مدنيتى بارهده بو غريبه آريائيست فيکرلرينى اؤرت باسدیر ائتمک اوچون اؤنملی بىر حقيقت و تارىخى واقعيته يالئيز اشاره ائتمىش و اوزدن كئچمىشدیر. اودا بوندان عبارتدير كى، آقاي عزت الله نڭهبان مارليک کورقانلاريندان تاپيلمىش اثرلرده اولان يازيلاردان يالئيز بونو يازير كى، "ايكى سيليندير شكيلينده اولان مؤهورده، محدود نئچه حرفدن باشقا، تقريباً هئچ بىر خط و يازىلى اثر و مدرک اؤزلىرىند يادگار قويمايان مارليک قوملارى، نظره گلن، هند و ايران قوملارى قوروھوندان اولموشلار". لاکين آقاي عزت الله نڭهبان بو مسئله نين اوستوندن كئچهرک، "نئچه حرفين" هانسى اليقادا اولماسىنى آچيب گۆسترمه يير و مارليک قوملاريني هند و ايران قوملاريندان گۆستهرير، چونكى اگر بو حرفلرين هانسى اليقادا اولماسىنى گۆسترسه ايدي، او قوملارين ائتيك کؤکو بللى اولار و داها اونلارى هند و ايران قوملارينا باغلاماق ممکن اولمازدي.

بو مسئله ايله جدى ماراقلاناراق، اونو ايزله دىک و مختلف يئرلر و شخصلر، او جمله دن تبريزين "ميراث فرهنگى" اداره سينين رئيسى، کورد اولان آقاي "وهايزاده" يه مراجعه ائتديک. او بيلدیردى كى، عزت الله نڭهبانين مارليک تپه اثرلرينده گۆستردىگى نئچه حرف "ميخى" اليقادا دير. بيز تاريخدن بيليرىك كى، هند - اروپا دىللى اون طايفا و ائل م.ق. دوققوزونجو يوز ايلليگين اوللرينده گليب ايلاملارين حاکميتى و مدنيتى آلتيندا چاغداش فارس و کرمان اراضيلرينده ياشاماغا باشلاياندان نئچه عصر سونرا اؤزلىرىند يازىلى کتيبە، اؤزوده ايلام ديلينده يادگار قويماغا باشلامىشلار. چونكى اونلار بو زامانلار عموميتله يازيب اوخوماق بيلمزدیلر و بوايشى ايلاملاردان اؤيره نيب، اوللر هامان ايلام ديلينده لؤوحه قازدير مىشلار و يالئيز کوروشون آتاسى و باباسى اؤز ديللرينده - پارس ديلينده لؤوحه قازدير ماغا باشلامىشلار كى، اودا کوروشون حاکميتى اله آلماسيندان [م.ق. ۵۵۰ - نجى ايلده] تقريباً بىر عصر اوللره عايددير.

بئىلەلىكلە اگر مارليک تپه اثرلرى م.ق. ايکينجى مين ايلليگين سونلارى و بيرنجى مين ايلليگين اوللرينه و هند و ايران قوملارينا عايديرسه، گۆره سن اونلار ميخى اليقانى هارادان اؤيره نمىش، هاچان و هارادا منيمسه مىشلر؟!

دئمک، مارليک تپه اثرلرينده كى يازينين ميخى اولماسى اونلارين او قوملارا عايد اولماسىنى نشان وئرير كى، التصاقى دىللى ايدیلر و ايلام ديلينده يازمىشلار و آکادئميک مارين.

دئدیگی کیمی، رسمی دؤولتی دیللری، یازی دیللری ایلام دیلی ایدی و حتی آکادئمیک مارین فیکرینجه، ائله دیللری ده ایلام اولموشدور. بو دؤورلرده و حتی اوندان سونرالاردا هئچ بیر سامی خلقی بو یئرلره نفوذ ائده بیللمه‌میشدیرکی، بو یازی اونلارین سامی دیلینده اولموش اولسون. بو دؤورلرده و اوندان چوخ قاباقلاردان بوتون بو اراضیلرده، یعنی بوگونکو ایرانین بوتون غرب و مرکزی یئرلرینده آنجاق التصاقی دیللی خلقلر یاشامیشلار.

بونودا قید ائدک کی، مارلیک تپه منطقه‌سی مادلارین بابالاریندان اولموش ائللرین وطنی اولموش و اونلارین م. ق. سکگیزینچی یوز ایلیکده کی بؤیوک امیرلریندن بیری "دیوک = دیاکو = دیاوکو" اولموشدورکی، تاریخین آتاسی هئودوتون یازدیغی کیمی، م. ق. ۷۱۵ - نجی ایلده ایکینجی سارقونون مقابلینده مقاومت ائتدیگی اوچون، اورارتولاری دستکله‌دیگینه گؤره، اونون طرفیندن سوریه‌یه سورگون اولوب و اوردا اؤلموشدور. ماد و یا اونلاردان قاباقکی قوتی امیرلریندن همین بو منطقه‌لرده، یعنی قیزیل اؤزن آخارقاسی و خالخالین جنوبی یئرلرینده باشقا داش قازما لؤوحه‌سی ده سوراقلاشمیشیق کی، میخی الیفبادا اولموشدور. بو لؤوحه‌نین اله ائدیلمه‌سیله یوخاریداکی فیکریمیز تامامیله دقیق و قطعی اولاجاقدیر. بوندان علاوه، یئرینده گؤستریدیگیمیز کیمی، قومون غرب طرفلریندن، یعنی مرکزی ماد تورپاقلاریندان تاپیلیمیش بیر تجارتی سند میخی الیفبادا و ایلام دیلینده اولموشدور.

مارلیک تپه‌دن تاپیلیمیش خطین میخی اولماسی "علی اکبر سرافراز و بهمن فیروزمندی"نین یازدیغی "ماد - هخامنیش - اشکانی - ساسانی - تاریخی دؤورونون هنری و اسکی تاریخی اویرنمک درسلی توپلومو" کیتابینین ۱۲۱ - نجی صحیفه‌سینده قید اولموش و میشیقان دارالفنونون اوستادی پروفئسور "کامرون"دا تأیید ائتمیشدیر.

□ □ □

کچیک امیرلیکلرین بیرلشمه‌سی

ماننا حکومتی (م. ق. ۱۰ - ۹ - ۸ - نجی یوز ایلیکلرده)

یوخاریدا گؤردوک کی، میلاددان ۳ و ۲ مین ایل اوّل بوگونکو آذربایجان تورپاقلاریندا یاشامیش III و II خلقلر، اونلارین وضعیت، حکومتی و سایره‌سی باره‌ده اساساً او دؤورکو قونشو خلقلرین تاریخلریندن استفاده اولونموشدور. ماننا حکومتی قوتتی، لوللویی، هورری و عمومیتله

م.ق. مین ایلیکلردە آذربایجان - همدان اراضیسینده اولموش ائلل و طایفالارین وارثلریندن بیرى ایدی. نظره گلن ماننا کلمه سینین اؤزوده قید ائتدیگیمیز دؤورلرده هامان اراضیین معین منطقه سینده، اورمو گؤل و ساحیللری و هنده ورینده یاشامیش بیر ائللین آدی ایله باغلی اولموشدور. قدیم آسوری، یهودی منبعلرینده "موننا"، "ماننا" آدلارینا، حتى "ارمىای - نبى" کیتابیندا "منى" اۆلکه سینین آدی آپاریلمیشدیر. قدیم تارىخ متخصصلرینین فیکرینجه بونلارین هامىسى هامان ماننا اۆلکه سى اولموشدور. بو تارىخى واقعیتلره گۆره دیركى، تارىخچى عالیملر ماننا خلقينین ایلك فورمالاشماغا باشلاما تارىخینی م.ق. III مین ایلیگین سونلاری و II مین ایلیگین اوللری بیلرلر. نظره گلن هله م.ق. ۱۹ - نجو عصردن باشلا یاراق مختلف خلقلر توپلانیب، ماننا حکومتینین اساس تملینی قویورلار. ان. قولى یثف اؤزونون "آذربایجان تارىخى" آدلى اثرینده یازمیشدیر:

"میلاددان اؤنجه ۱۹ - نجو عصرین اوللرینده ماننا قبيله لرینین بیرلشمه سى سبب اولوركى، بو طایفالار بؤیوک دؤولت یاراتسینلار".^۱ ان. قولىفین مختلف خلقلرین بیرلشمه گه باشلاماسینین م.ق. ۱۹ - نجو عصردن باشلانماسى فیکرى مبالغه لی دئییلدیر و تارىخى واقعیتلره اساسلانیر، اونا گۆره كى، بو تارىخ، حتى اوندان چوخ قاباقلاردان بئله بابیل، اکكد، کاسسى و ایلاملارین قوتتى - لوللوی اراضیسینه آرا بیر هجومو بو خلقلری اجبارى حالدا بیرلشمه گه مجبور ائتمیش و شهه سیز فشار نتیجه سینده کیچیک یئرلى بیرلشمه لر باش وئرمیشدیركى، سونراكى ماننا و ماد بیرلشمه لرینه ایلكین زمینه لر و اساسلار اولموشدور.

یئرینده گؤسترمیشیک و زردوشتیژمذن دانیشارکن ده گؤستره جه ییک كى، او زامان آذربایجان اراضیسینده کیچیک - کیچیک امیرلیکلر و شاهلیقلار واردىكى، اساساً مختلف زامانلاردا بو تورپاقلاردا گلیمیش ائللر و طایفالاردان یارانمیشدی و آرالاریندا ایلگی و علاقه یوخ و یا چوخ ضعیف ایدی. م.ق. II مین ایلیگین ایکنجی یاریسیندان باشلا یاراق آسوری میلیتاریزمینین آذربایجان اراضیسینه آردیجیل هجومو بو آیری - آیری ائللری بیرلشمه گه مجبور ائتدی. م.ق. بیرینجی مین ایلیگین ایلك یوز ایلیکلریندن باشلا یاراق، اورارتولاردا آذربایجان تورپاقلارینا هجوم ائدیر، اراضیلری توتور، خلقى فشارا قویور و وئرگی وئرمه گه مجبور ائدیردی. بوتون بو حادثه لر آذربایجانین کیچیک امیرلیکلری و شاهلیقلارینی دشمن قارشیسیندا بیرلشه رک مقاومت گؤسترمه گه مجبور ائدیردی.

قید ائتدیگیمیز بو بیرلشمه نین گئتدیكجه گوجلنمه سى و م.ق. ۱۰ - ۹ - نجو عصرلرده هامان لوللوی، قوتتى و باشقا کیچیک خلقلرین بیرلشه شب، سونرالار ماننا حکومتینی یاراتماسى جریانى بو خلقلرین قونشو دؤولتلری، خصوصیه آسوری و اورارتو حکومتلریندن قالان اثرلردن مشخص و معین اولور. بیر داها قید ائدک كى، بو دؤورلرین اصیل تارىخى هله ده بوگونكو آذربایجان

* ۱ - تارىخ آذربایجان، ان. قولىف، تهران ۱۳۵۹، ص ۱۷.

تورپاقلاری آلتیندا قالماقدادیر. ماننا حکومتینین تاریخده نسبتاً تانینماماسینین اؤنملی سببلریندن بیرى اونلارین اراضیسینده آرخولوژی ایشلرین آپاریلما ماسی و تحقیقاتین اولماماسیدیر.

بو گونه قدر تاریخی سندلره اساساً آذربایجان اراضیسینده ماننا دؤولتی ان قدیم حکومت و دؤولت اولموشدور، بونا گؤرده بعضی تاریخی عالیم‌لر بو دؤولتین اراضیسی و سرحدلرینی بللندیرمه‌گه چالیشمیشلار. ماننا دؤولتینین اراضیسی و تقریبی حدودلارینی گؤسترمه‌دن اؤل، تکراردا اولسا، قید ائده‌ک کی، ماننا، قوتتی و لوللوبی اراضیسینده هند - آروپایی خلقلردن اولمامیشدیر، اونلار م.ق. بیرنجی مین ایللیگین اوللریندن منطقه‌یه و ایران فلاتینا گلمیشلرسه، یئرینده گؤره‌جه‌گیمیز کیمی، آذربایجان و مرکزی ماد تورپاقلارینا یول تاپایلمه‌میشلر.

ماننا حکومتینین اراضیسی و تقریبی حدودلارینی بیرسیرا عالیم‌لر، او جمله‌دن "سعید نفیسی"^۱ ا.م. دیاکونوف و باشقالاری گؤستمیشلر. بو معلوماتلاردان ا.م. دیاکونوفون یازدیقلاری داها دولغون و گئنیش اولدوغوندا بورادا اونو نقل ائتمکله کفایت لنیریک.

سونرا گؤره‌جه‌یک کی، اورارتو شاهی || ساردوری ایله آسوری شاهی "تیقلت پیلسر" ین دؤیوشلرینده اورارتولار مغلوب اولدوقدا، ماننا حکومتی قدرتله‌نیر و اراضیسی گئنیشله‌نیر. بو دؤورده مانناتین اراضیسی و سرحدلری تقریباً بو شکیلده اولموشدور: "||| تیقلت پیلسه‌سین اوردولاری واسطه‌سیله || ساردوری" ین آرادان آپاریلما سى بیردن "ماننا" ى بوگونکو آذربایجان اۆلكه‌سینین باشیندا یئرلشدیردی. او زامان ماننادا حکم سورن شاه شخصیت و استعداد گؤسته‌ریب، چالیشاراق، قارشیا چيخمیش وضعیتدن استفاده ائتدی. (بیلیم‌ریک کی، بو زامان مانناتین شاهی م.ق. ۷۱۸ - نجی ایله اؤلموش هامان "ایرانزو" ایدی، یا یوخ) نتیجه‌ده م.ق. VIII عصرین اوچونجو و اکینجی اون ایللیکلرینده "ماننا" اۆلكه‌سى و اونا تابع اولان منطقه‌لر، هر حالدا، اورمو گۆلنون بوتون جنوب تورپاقلاری، قیزیل اۆزن چایی دره‌لرینین اؤنملی قسمتی و اونون جنوب منطقه‌لری، هابئله اورمو گۆلنون شرق ساحیللرینه، آزی اورمو گۆلونه آخان سولارلا، آرازا آخان سولارین آیریلدیغی مرزلره قدرکی یئرلره و شاید آیری منطقه‌لره شامل ایدی. مانناتین شمالشرق و خصوصیه شمال و شمالغرب سرحدلری بیزه آیدین دئییلدیر.

باشقا سۆزله دئسک، "ماننا" اراضیسی و اونا تابع اولان منطقه‌لر تقریباً سونرالار ماد آتروپاتئن آدلانان و بوگونکو آذربایجانلا عینی‌دیر^۲.

دئمک خارجی هجوملار، واحد حکومتین گرک‌لیگینی طلب ائدیردی، دیگر طرفدن جمعیتده سینفیلرین یارانماسی، کیچیک - کیچیک امیرلیکلر و شاهلیقلاردا، گوجلومتمکز دؤولت طلب ائدیردی. شبهه‌سيز ماننالار، قوتتی و لوللوبیلر عصرلر بویو ائتنیک وحدت، دیل یاخینلیغی،

* ۱ - رئیس‌نیا، ج ۱، ص ۱۹۴.

۲ - ماد تاریخی، ص ۱۶۵.

اقتصادى و علمى جەتدن قاباق و مترقى اولان اورارتولارلا، بابل و ايلاملارلا عصرلر بويو، مستقيم و يا غير - مستقيم شكيلده رابطه و علاقهده اولموشدولار. خصوصيله قوتتيلرين بايلده ۹۱ ايل حاكميتى قوتتى، لوللوبي و ماننا جمعيتينه، شبهه سيز، مثبت تاثير گؤسترىشىدور. بوتون بو عاميللر، واحد حكومت تشكيل ائتمه گه حاضرلاشان توپلوملاردان ماننالارى قاباغا سالدى. بونون ايسه سببى، يقين كى، هم اورارتولار ياخين ليق، همده آسورى و اورارتولارين هجوملارينا داها چوخ معروض قالماق اولموشدور. بو واقعتى عاليم رحيم رئيس نيا بئله تصوير ائدور:

"...بئله ليكله، يارانماسينا گرگ اولان عىنى و ذهنى زمينه نين نطفه سى طايفالارين بيرلشمه سى بطيننده ميدانا گلميش دؤولت اورمو گؤلونون اطرافى اراضيسينده دوزلدى و لوللوبي - قوتتى حكومتى تشكيلاتلار نين بيرى اولان، ماننا اتحاديه سينين او بيرى عضولرينه و باشقا اتحاديه لره اوستون گلهرك، يارانان گئيش دؤولت تشكيلاتى ماننا آلداندى.^۱"

قونشو خلقلرين تاريخيندن معلوم اولور كى، گله جك ماد تورپاقلاريندا قبيله لر آراسيندا عمله گلميش بو بيرلشمه و حكومت ايزلرى بو گونكو اورمو گؤلونون جنوب و جنوب شرقينده، يعنى لوللوبي و قوتتى خلقلرينين ياشادىقلارى يئرلرين معين قسمتinde يئرلشميش "زاموا - Zamua" ناحيه سينده اولموشدور. بو كيمي ايلك قبيله بيرلشمه لرinden او زامانلار شبهه سيز چوخ اولموشدور. نمونه اولاراق، بوگونكو قافلاتنى منطقه سى اولموش "زيكترتو" دايچيك بيرلشمه نين ميدانا گلمه سى تاريخده قيد اولونموشدور. آنجاق بو بيرلشمه لر ين ان اؤنملى و اساس يئر توتانى "ماننا" حكومتينى ياراتمىشىدور. بو بيرلشمه م.ق. ۱۰ - ۹ - نجو يوز ايلليكلر و اوندان اولكى آسورى و اورارتو حكومتلرينين لوللوبي - قوتتى اراضيسينه اولان آردى كسيلمز باسقينلار نين محصول ايدى. "عنى زاماندا "ماننا" سونرالار، مدنيت و اقتصاد باخيميندان، م.ق. آلتينجى عصرده ماد شاهليغينين اؤزه يى نى ياراتمىشىدور.^۲"

كئچميش سووت تاريخ چيلرينين يازديغينا گؤره ماننا حكومتينين مركزى، باش كندى بوگونكو جيفاتى چايى آخارقاسينين مركزلرينده يئرلشمىشىدور.^۳ بحث اولونان بو عصرلرده ماننا حكومتى اراضيسى، قيد ائتديگيميز كيمي، هم خارجى اشغالچيلار طرفيندن پارچالانمىش، همده داخلده اتحادين اولماماسى و قديم ائل عادتلرى اوزره اونلار جا محلى، كيچيك اميرليكلر و شاهليقلارا پارچالانمىشىدور. بو واقعتى م.ا. دياكونوف اولدوقجا ييغجام و دولغون شكيلده تصوير ائدهرك يازمىشىدور:

"م.ق. ۷۲۰ - نجى ايل حدودلاريندا اؤلكه نين سياسى دورومو بئله ايدى: اوزاق شمال طرفلرى

* ۱ - رئيس نيا، جلد ۱، ص ۱۹۷.

۲ - ماد تاريخى، ص ۱۴۰.

۳ - ايران تاريخى اسكى زاماندا بو گونه قدر، ص ۴۹.

(اورمو گؤلونون شمالی) گۆرۈندوگو کیمی اورارتونون تصوفونده ایدی (منظور بو گونکو گونئی، مرند، قارداغ، قره ضیالالدین منطقه‌لری. م.) و بو گونکو آذربایجانین تقریباً قالان اراضیسی، مستقیم و یا غیر - مستقیم اولارق، ماننا شاهی "ایرانزو"نون حاکمیتی آلتیندا ایدی. آنجاق او شاهلیغین سرحدلری داخلینده یاریم مستقل اولان امیرلیکلرده واریدی کی، مانناین وارلیغینا خطری ایدیلر. اونلارین هامیسی مانناین "حاکمی و یا نماینده‌سی" ساییلار و "شاکنو - Šaknu" آدلاناردیلار، لاکین اونلار عملی اولارق، ماننایا تابع اولان کیچیک شاهلار اولسالاردا، معین درجه‌ده مستقل ایدیلر. بونلار عبارت ایدیلر:

"اواش دیش - Uišdiš" شاهلیغی (تقریباً بو گونکو ماراغا منطقه‌سی)، "زیکرتو" (تقریباً بو گونکو میانا - اردبیل منطقه‌سی)، "آندیا - Andia" (قیزیل اۆزن - سفیدرود دره‌سینین یوخاری منطقه‌سی)، "دیوک"ون اۆلکه‌سی (چوخ احتمال قیزیل اۆزن دره‌سینین شمالی حیصه‌سی). بونلار ماننایا تابع ایدیلر؛ آسوری مرزلینده اولان "آلابریا - Allaberia" و "کاراللا - Karalla" ایسه کیچیک زابین یوخاری قسمتی و او چابین یوخاری قوللاری اطرافیندا ایدیلر و معین درجه‌ده آسوری حکومتینه تابع ایدیلر. داها جنوبی و شرقی قسمتلرده، اولر اولدوغو کیمی، اولدوقجا کیچیک و مستقل شاهلیقلار واریدی کی، یا ماننایا، یا آسوری حکومتینه باغلی ایدیلر، یادا تامامیله مستقل ایدیلر و "مادای اۆلکه‌سی" و یا "ماد قبیله‌لری بیرلیگی" مفهومو اونلارین چوخونا شامل اولوردو. آنجاق بو بیرلیک او زامان ایدا اۆزونو گۆستر میردی. بو کیچیک شاهلیقلاردان یالیز "اثللی پی - Ellipi" (بو گونکو کرمانشاه یاخینلیغیندا)، ایلام کیمی بۆیوک دۆولته قونشو اولدوغو اوچون، معین درجه‌ده اۆزونو آسوریلرین تجاوزوندن آماندا بیلیردی و بونا گۆرده نسبتاً قدرتلی و اهمیتی ایدی^۱

بوتون بو مختلف کیچیک شاهلیقلار و امیرلیکلر ائتنیک جهتدن عینی و دیل جهتدن بیر - بیرینه چوخ یاخین و بعضاً عینی ایدیلر. مثلاً "زیکرتو" اهالیسینین دیلی ایله ماننالارین دیلی عینی و یا لهجه مقیاسیندا فرقله نیردی، بونا گۆرده "زیکرتو"لارین آسوریلرین یانینا گۆندر دیکلری نماینده‌لر، ماننا دیلمانجلاری واسطه‌سیله آسوریلرله دانیشاردیلار.^۲

مانناین گوجلنمه‌سی بو کیچیک شاهلیقلار و امیرلیکلر اوچون خطری ایدی، چونکی شخصی مقام و منفعتلرینه ضدایدی. آنجاق بو کیچیک شاهلیقلارین استقلالی دا عموم اۆلکه و عموم خلقالین، جامعه‌نین ترقیسینین زیانینا و ایره‌لی لمه‌سینین عکس جهتینده ایدی. یشرلی اعیان - اشرافلاردا، شخصی منفعتلرینه گۆره، حدودسوز حاکمیتلری و آغالیقلارینین محفوظ قالماسی اوچون، بو کیچیک شاهلیقلاری دستکله ییر، بیرلشمک و واحد دۆولتین یارانماسینا مخالفت ائدیر دیلر. بو گۆری

*

۱ - ماد تاریخی، ص ۱۹۴.

۲ - ماد تاریخی، ص ۵۱۱.

قالمىش وضعيت و احد خلق و دؤولتين يارانماسىنى دالى سالىر و خارجى دشمنلره اولكه يه هجوم ائديب چاپماق و آغاليق ائتمك اوچون زمينه يارادىردى. شېهه سىز ماننا شاهلارى نه قدر ديكتاتور و ظالم اولسايدىلاردا، بو گئرى قالمىش دورومدان قات - قات مترقى و ياخشى ايدىلر.

بو دؤورده ماننا دؤولتى منطقه نين او بىرى آسورى، اورارتو و ايلام دؤولتلىرىدىن ضعيف ايدى و اونون كيچىك شاهلىقلارى گاه بو، گاه او بىرى دؤولته مئيل ائدىردىلر. بونا گؤره ده قدرتلى دؤولتلىرىن سياستى ماننايا گؤره ده ييشىردى و نتيجه ده ماننا حكومتى سياسى باخىمدان ده ييشكن حركتلر ائدىردى، داها دوغروسو حريف دؤولتلىرىن ضديتلىرىدىن اؤز خىرىنه استفادە ائدىردى، حتى بعضاً اونلار يىرىندىن، حريفين مقابلينده، يارديم ايسته يىب اوردو گؤندرمك خواهش ائدىردى. بو بارده ايكىنچى سارقوندان دانيشاركن سؤز آچاچايىق. بونون نتيجه سينده ميلاددان سگگىز عصر اولدن باشلا يارق ماننا دؤولتى دفعه لرله آسورى و اورارتو حكومتلىرىله دؤيوشموش و اؤز وارليغىنى قوروموشدور.

آسورى و اورارتو منبعلىرى گؤستەرىركى، ماننا حكومتى او دؤور منطقه نين اؤنملى دؤولتلىرىدىن بىرى اولموش، اهميتلى رول اوينايمىش، گؤركملى مدنيت و اقتصادا مالک اولموش و گله جك ماد حكومتىنين اساسىنى قويموشدور.

زامان كئچىدىكجه، ماننا حكومتى بۇ يوبوب قدرتلندىكجه، اورمو گؤلونون اطرافى، آذربايجانين آبرى يئرلىرىنين ائللرى، اميرلىكلرى و كيچىك شاهلىقلارى، كؤنللو و يا زورلا ماننا بىرليگينه داخل اولورلار. خارجى فشار و حيات اونلارى بو ايشه مجبور ائدىردى.

بىرليگه داخل اولان بو كيچىك اميرلىكلرين اھالىسى، يوخارىدا اشاره ائتديگىمىز كىمى، يا يئرلى و يا مختلف دؤورلرين آخىنلاريله اورتا آسيادان گليب يورد ساليب بورادا قالان ائللردن اولدوقلارى اوچون، ھامىسى و يا تقريباً ھامىسى التصاقى دىللى اولموش و ائتنىك جھتدن بىرى - بىرينه ياخين ايدىلر. بونا گؤره ده الدە اولان مدركلر گؤستەرىركى، ميلاددان مين ايل اولدن ميلاددان قاباق يثددىنچى عصره قدر بو گونكو ايران آذربايجانى و كرديستانين شرقى قىسمىندە، ماننا حكومتىنين يارانديغى يئرلرله اھالى لوللوبي - قوتتى دىللرينده دانيشاردىلار. ا.م. دياكونوف بو مسئلەنى بئله گؤسترميشدير:

"... بو گونكو ايران آذربايجانى و كرديستانى منطقه لر يىن دىلى م.ق. دوققوزونجو عصردن يثددىنچى عصره قدر غير - ايرانى اولموش و او يئرلرين ساكىنلىرى قوتتى، لوللوبي و اونلار بئز دىللرله دانيشاردىلار".^۱ باشقا سؤزلە دئسك، مختلف لهجه لرله دانيشسالاردا، دىللى التصاقى و بىرى - بىرينه ياخين ايدى.

دفعه لرله گؤستردىگىمىز كىمى، بو ائل و قبيله لر يىرلشمە سينين اساس سببى بو دؤوردن نئجه

عصر اولدن باشلانمیش و خصوصیلہ م.ق ۷۸۸ - ۸۳۴ - نجی ایللرده آسوری دؤولتینین بو ائللر علیھینہ آردیجیل و هر نئچه اون ایلدن بیر هجوم ائتمه لرینین بلاواسطه نتیجہ سی اولموشدور. بونا گؤرہ ده بو بیرلیک اوللر مدافعہ مقصدی ایلہ یارانیب، اؤزونو قوروماق خاصیتی داشیسادا، تدریجہ مختلف امیرلیکلرین بیرلہشیپ، بیرى - بیرلہ چارپازلاشماسی و واحد بیر دؤولتین یارانماسی ایلہ نتیجہ لنمیشدیر.

فیکریمیزجه بوگون و سون زامانلار اورمو گؤلونون جنوبو، جنوبغربی و جنوبشرقی تورپاقلاریندان تاپیلان شئیلر، اورمو گؤلونون شرقینده یئرلہشن "پروستر" و "آخیرجان" کندلرینین غربینده ساری داشدان اولموش آسلان ھئیکلی بو دؤورلر و یا ماد دؤورونہ عایددیر کی، تأسفلر اولسون ھامیسی یوخ اولموش و چوخو آوروپا و آمریکا موزہ لرینده ساخلانیلماقدادیرلار. یئنہ ده فیکریمیزجه ماماغانلا اورمو گؤلونون آراسیندا یئرلہشن "گوور قیزی" منطقہ سی، آذرشهر اطرافیندا اولان بعضی قدیم یئرلر، ھابئله اورمو گؤلونون شمالیندا اولان گونئی ماحالیندا کی "کول تپہ لری" ماننا و ماد دؤوروندن قالان چوخلو تاریخی اثرلر و معلوماتلاری اؤز قوینوندا ساخلاماقدادیر. ایران باستان موزہ سینده ساخلانان اورمو گؤلونون جنوب شرقینده یئرلہشن مھاباد یاخینلاریندا "حسنلی" آدلی یثردن تاپیلیمیش شئیلر بو واقعیتی ثبوت ائتمکده دیر. ھلہ دهرین و لازیمینجه آراشدیریلمامیش "حسنلی" تپہ سیندن تاپیلیمیش تشریقاتی پیالہ لرین یازیلاریندان بللی اولور کی، بو ایچگی قابلاری "ایدا" اؤلکہ سینین حاکمی "باوری" تین دربارینا مخصوص ایدی. "ایدا" اؤلکہ سی "زاموا" مملکتینین بیر اؤلکہ سی، ولایتی ایدی. کیچیک بیر ماحالا، بیر عده کنده شامل اولموش بو کیمی کیچیک اؤلکہ لردن م.ق. دوققوزونجو عصرده ھورری ناحیہ سینده (اورمو گؤلونون غربی - جنوبغربی) اوتوزا قدر واریمیش و هر بیرى شاهلیق ساییلارمیش.^۱

مختلف تاریخچیلرین گؤستردیگینه اساساً "حسنلی" تپہ سی اولدوقجا دهرین قازینتی ایشلری، تحقیقات و آختاریشلار لایق اولان بیر منطقہ دیر و چوخلو تاریخی مدرکلر اورانین یثری آلتیندا گؤمدورولمکده دیر. ھمین "حسنلی" تپہ سی و اطراف کندلرینده اولدوقجا قاباقجیل کند تصرفاتی اولموش، اونلاردان اکینچیلیک وسیلہ لری، آریا، نئچه جور بوغدا، چاخیر قاییرماق اوچون بؤیوک ساخسی قابلار تاپیلیمیشدیر. ("حسنلی" تپہ سی بارہ ده یثرینده گئنیش دانیشاجاییق) زئو خزینہ سی ده بو دؤورہ عایدیر و سونرا او بارہ ده دانیشیلاجاقدیر.

□ □ □

□ آسوریلرین داواملی هجوملاری

□ میلاددان مین دؤرد یوز ایل اولدن، نئجه کی گؤسترمیشیک، آسوری دؤولتی معین فاصلہ لرده لوللوی و قوتتی تورپاقلارینا هجوم ائدیپ تالاییب چاپار، اودلایب یانددیرار، مالی، ثروتی تالایار و

اينسانلارى اسير ائديب قول كيمي آپارادىلار. آسوريلرين بو هجوملاردان هدفى اساساً ثروت تالاماق، اسير توتماق، همده معين يثرلى دؤولت تشكىلاتينين يارانماسينين قاباغينى آلماقدان عبارت ايدى.

آسوريلرين بو هجوملارى چوخدان برى باشلانميش ايدى. بو هجوملاردان معين درجده آماندا قالماق اوچون، تشكىلاتسىز، دؤولت و اوردوسوز اولان خلق، معين داغلار و تپه لرین باشيندا اود يانديرار و اونون ايشيغى ايله آسوريلرين هجوموندان بيرى - بيرينه خبر وئرد و امكان قدر مال - قارا و داشينا بيلن وار - دؤولتيني گؤتوروب داغلار چكبلر و يا اولدن حاضرلادىقلارى داغلار قوينونداكى كۆھوللر و ناغيملاردا گيزلنردىلر. آذربايجانين چوخ يثرلرينده هلهده هردن بير تاپيلان «قاجا - قوش» قويولارينين يارانماسى شايد همين بو دؤورلردن باشلانميشدير. آسوريلرين هجومو زامانى خلق داغلار قوينوندا و يا بو كۆھوللرده موقتى اولراق گيزلنر و گؤزتچيلرى واسطه سيله دشمنين چكىلمه سيني بيلديكده قايداردىلار. هله بيرلشمه ميش خلق قالالار و حيصارلاردا دالدا لانا بيلمزدى، چونكى اولأ بو حيصار و قالالارى تيككمك اوچون متحد ائل و گوجلۇ دؤولت و حكومت يوخ ايدى و ايکينجيسى اونلار عملى شكيلده آسورى اوردولارينين قالا ييخيجى آلترينى مشاهده ائتميشدىلر. قدرتلى دؤولت مقابلينده گوجلۇ دؤولت دايانا بيلر.

ميلاددان اول اونونجو عصرين سونلاريندا آسوريلرين هجوملارى خصوصيله آرديجيل شكيل آلير. و زامان كئچديكجه قوتتى لوللوبيلر قارشى بو هجوملار داهادا گئئيشلنير و اولكه نين درينليكلرى و داغليق منطقه لريني ده احاطه ائدير، همده آسوريلر چاليشيرلار كى، بو يثرلرين اهاليسيني آرديجيل شكيلده استعمار ائديب، اونلاردان مفتة فايدالانسيلار. بو مقصدلر چاتماق اوچون آسورى شاهلارينين م.ق. اونونجو عصرين سونلاريندا اساس هدفلى، آسوريلرين اصطلاحيله "لولوميلر"، يعنى لوللوبيلرين اولكه سى اولان "زاموا - Zamua" نى توتماق ايدى كى، اورمو گؤلونون جنوبي و جنوبيغرينى احاطه ائيدردى. بو هجوملارى آسورى منبعلىرى اساسيندا فهرست وارى بئله گؤسترملك اولار:

□ ايکينجى توکولتى نينورتانين نائيرى يه يوروشو

م.ق. ۸۹۰ - ۹۱۱ - نجى ايللرده سلطنت ائتميش آسورى شاهى "آدادنئرارى - Adadnerari" ماننا حكومتينين جنوب حصه لرينه اوردو چكيب اورمو گؤلونون غرب حصه لرينه قدر تالادى و يانديردى. ميلاددان ۸۸۵ ايل اول آسورى شاهى "ايکينجى توکولتى نينورت" ماننا حكومتى عليهنه اوردو چكيب تالادى. ايکينجى توکولتى نينورت (نينورتا) ون ماننا تورپاقلارينا ائتديگى بو هجوم اورمو گؤلونون جنوب قسملرى دئييل، اونون غرب اراضيى، يعنى وان - اورمو گؤلۇ آراسيندا يثرلشن نائيرى و گيلزان تورپاقلارينا اولدو. ماننا تورپاقلارينين بو قسملرى هم او زامان بو يثرلرين محصولو اولان تيکينتى ماتريالى آغاج، ديرک جهتدن، هم لازيم اولان فلز باخيميندان، هم

تیکیتی به گرک اولان چشیدلی داش و مرمر نقطه - نظردن، هم آسوری اوردو سونون برک احتیاجی اولان مینیک و یابی آتی جهتدن، همده معمار، مٹکانیک و اوستا باخیمیندان آسوری دؤولتی و ایکینجی نینورتا اوچون ماراقلی ایدی. بو سبیلره گۆرده ایکینجی توکولتی نینورتانین ماننا اراضیسینه اولموش بو یوروشوایله ایلگیلی قازدیردیغی لؤوحه سینده اوخو یوروق:

“من نائیری و گیلزان اۆلکه لریندن حد دیندن آرتیق آتلار و حربی آرابالاری باج آلدیم و اونلاری آسوری اوردولارینین حربی وسیله و سوراتی ائتدیم.^۱

دئمک، دوققوزونجو عصرین اوللرینده ماننا دؤولتی نین اوردولاری، او زامانا گۆره، مجهّز و حربی آرابالارادا مالک اولموش بیر اوردو ایدی. بئله کی، آسوریلر بو آرابالاری آلیب اونلارلا آسوری اوردولارینی قوّتلندیریردیلر.

شبهه سیز بو تشکیک و حربی آرابالار “ارته - آراتتا” دؤرونون یوکسک صنعت، تشکیک، علم و هنریندن اونلارین اؤلادلاری نائیری و گیلزان اهالیسینه قالان میلی ارثین نتیجه و محصولو ایدی.

□ □ □

□ ایکینجی آشورناسیراپالین نائیرییه هجومو

□ ایکینجی توکولتی نینورتادان سونرا آسوری شاهی اولموش “ایکینجی آشورناسیراپال - Ashurnasirapal” میلاددان قابق ۸۸۳ - ۸۸۱ - ۸۸۰ - نجی ایللرده اوچ دفعه ماننا تورپاقلارینا هجوم ائدیپ تالادی و الده ائتدیگی ثروتی توپلاییب، اهالینی اسیر ائده رک آپاردی و هر یثری اودلادی. آشورناسیراپال ایلک هجوموندا قوتتی - لوللوی لرین غرب منطقه لری و او یثرلرین قونشولوغوندا یثرلشمیش “کیروری - Kippuri”، سیمسی - Simesi”، سیمثرا - Simera”، “اولمانیا - Umania”، “آداوش - Adauš”، “خارقا - xarqa”، “خارماسا - xarmasa” منطقه لرینه یاخینلاشدی. بو یثرلرین اهالیسی قورخودان آسوری شاهینا چوخلو آت، مال - قارا، شراب، چوخلو قاب - قاجاق هدیه گتیردیلر سده، شاه اونلارا آغیر و ثرگیلر باغلادی. اورمو گؤلونون غریبنده یاشایان “گیلزان” اهالیسی آسوری شاهینا چوخلو هدیه لر و سووقاتلار، او جمله دن آت سوروسو، قیزیل، گوموش، مس، قالای، چوخلو مقداردا تونج قاب - قاجاق هدیه گتیردیلر.

بو هدیه لر آیدین گۆسته ریرکی، ارته صنعتی، هنری، مٹالوژی عنعنه لری و تشکیکی هله بو اراضیده دوام ائتمکده ایدی.

□ □ □

□ نورادادین مقاومتی

□ آشورناسیراپالین ایلک هجومو اولدوقچا ویران ائدیجی ایدی. بونا گۆره ده ۸۸۱ - نجی ایل هجوموندا لوللوییلر و قوتیلر، “داقار” بؤلگونون باشچیسی یا “ناسیکو - Nasiku” سو اولموش

"نوراداد - Nur - adad" آدلی شخصین رهبرلیگی آلتیندا مقاومت گؤستریمک قرارینا گلدیلر. "نوراداد" بوتون زاموا اهالیسینی اطرافینا توپلاییب حیصار و جبهه یاراداراق، دؤیوشه حاضرلاشدیلار، آنجاق آسوری شاهى اونلارا فرصت وئرمه‌دی کی، حاضرلیقلارینی باشا چاتدیرسینلار. آشور ناسیراپال زاقروس داغلارینین گه‌دیکلرینی کئچهرک قوتتی - لوللوبی - ماننا اراضیسینه، یعنی زاموانین مرکزیه هجوم ائتدی. "نوراداد" آتا - بابا اصولوایله داغلارا سیغیندی. آشورناسیراپال "نسیر" داغینا قدر (بایبل و آشوری روایتلرینه گؤره نوحون گمییسی توفاندان سونرا بو داغا اوتورموشدور) "نورادادی" ایزله‌دی و یولو اوستونده اوچ کیچیک قوتتی - زاموا شاهلیغینی توتدو و داغلاردا خالق طرفیندن گیزله‌دیلیمیش چوخلو مال - قارانی تاپیب آپاردی. بو کیچیک شاهلیقلار بونلاردان عبارت‌ایدی:

۱ - "داقار" یا نورادادین شاهلیغی.

۲ - مرکزی "بوناسی - Bunasi" اولان "موساسینا - Musasina" شاهلیغی.

۳ - مرکزی "لاربوسا" اولموش "کیرتیارا - Kirtiana" شاهلیغی.

آشورناسیراپالین ایل‌لیکلرینده بو هجوم زامانی "زاموا"نین باشقا یئرلرینینده آکینماسی گؤسته‌ریلیر. مثلاً "داقار - Daqar" شاهلیغیندا "اوز - Uze"، "بیروتو - Birutu"، "لاقالاقا - Laga laga" آدلی یاشاییش یئرلرینی توتموشلار. هابئله باشقا بؤلوکلرده "بارا - Bara" و "دورلولومه - Dur lulumel" دن آد آپاریلیمیشدیر، آنجاق آسوریلر "دورلولومه"نی آلابیلمه‌میشلر، چونکی اورا محکم قالایدی و آسوریلر بیر او قدر محکم اولمایان "لاربوسا" منطقه‌سینین یئرلرینی توتموشلار. آغیر وضعیّت نتیجه‌سینده زاموا امیرلری مقاومتدن ال چکدیلر و آسوری شاهى اونلاری اؤزونه تابع ائنده‌رک خلقه آغیر وئرگیلر باغلادی. آسوری شاهى زاموا امیرلرینی شاهلیق ائتمکده آزاد قویدوسادا، اونلارین اراضیسینی تازا تشکیل ائتدیگی آسوری ولایتینه قاتدی. آشورناسیراپالین زاموا خلقیینه باغلادیغی وئرگی و خراج اولدوقجا آغیراییدی. بو وئرگی آت، گوموش، قیزیل، تورپاق وئرگیسی، جینسی (بوغدا، آریا) شکلینده، هابئله ائو تیکمک وئرگیسی - kuduru - و سایره شکللرده‌ایدی.

وئرگیلرین حد‌دیندن آرتیق آغیر اولماسی سبب اولدوکی بیر ایلدن سونرا ایکی جنوبی زاموا (ماننا) امیری "آمئکا - Ameka" و "آراشتوا - Araštua" وئرگی وئریمکدن بویون قاچیردیلار. بو حادثه آشورناسیراپالین زاموا علیه‌نه اوچونجو اوردو یوروتمه‌سینه سبب اولدو. زاموالیلارین حاضرلیغینا فرصت وئریمه‌مک اوچون، آسوری شاهى اوردوسونون پیادا حیصّه‌سینی گؤزله‌مه‌دن، آتلیلار و آرابالارلا هجوم ائتدی. بو دفعه آشورناسیراپال داهادا رحمسیز و غدار شکیلده رفتار ائتدی و "امالی" و "آراشتوا" شاهلیقلاری، ائله‌جه‌ده مرکزی بو دفعه "بار" اولموش "کیرتیارا"، مرکزی "خودون - Xudun" اولان "سابینا" و مرکزی "بوناسی" اولان "موساسینا" شاهلیقلارینی توتوب غارت ائتدی، قیردی، بؤیوکلری اسیر آلدی، الله ائتدیگی اوشاقلاری یاندیردی، باشچیلاری اعدام ائتدی و یالنیز "داقار" شاهى باج و هدیه‌لر وئرک اؤزو و خلقینی نجات وئردی. آسوریلر زاموانین قالان یئرلرینده

حیاتدان اثر قویمادیلار.

آسوری اوردولاری داها سونرا "آمٹکا" امیرلیگی اراضیسینه یؤنلдіلر. بو شاهلیغین رهبری "آمٹکا" و آداملاری داغلاردا گیزلندیلر. آسوریلر بو امیرلیگین "زامرو - Zamu"، "آمارو - Ammaru"، "پارسیندو - Parsindu"، "ایریتو - Irilu" و "سوریتو - Suritu" قالالاری و اهلیدن بوش قالمیش کندلردن چوخلو مختلف مال - دؤولت، او جمله دن زینت و سایطی، مفرغ قاپلار غارت ائتدیلر، "آمٹکا" نین اونلاردا دؤیوشچولرینی اسیر ائدیپ ایشکنجه ایله اؤلدوردولر. بو یئرلرین چوخو دیاله چایی دره لرینده، همدانین غربی و اسدآباد منطقه لرینده ایدی.

آسوری اوردولاری بونولادا کفایتلنمه دیلر و زاموانین مقاومت گؤسترمه سینه اصلاً قاریشمامیش "آتا" آدلی شخصین شاهلیغینا اوز قویدولار. بو شاهلیق همدانلا کرمانشاه آراسیندا او زامان "نیشپو" آدلانان داغلارین شمال یاماجلاریندا یئرله شیردی. "داقار" شاهلیغی بو داغلارین جنوبوندا یئرله شیردی. بو شاهلیق دا یئرله یکسان اولدو. بورادا آشورناسیراپال "سیپیرمن - Sipirmen" آدلانان بیر اؤلکه دن مفرغ هدیه لر آلدی کی، اورانین اهالیسی "قادیلارکیمی" تته پته ائدیبدیلر^۱، یعنی آشورناسیراپالا آنلاشیلماز دیلده دانیشیردیلار.

آسوری شاهي اله کئچیردیگی باشچیلاری اسیر ائدیپ آپاردی و اؤل کیندن داها غیر نقدی و جینسی وئرگیلر ساده خلقه و تابع اولان امیرلره تحمیل ائتدی، صنعتکارلاری تیکینتی ایشلرینده ایشلتمک و هنرلریندن استفاده ائتمک اوچون، مجبوری حالدا آسوری شهری "کالخو - Kalxu" یا گؤنردی.

آشورناسیراپال "زامرو" دان قاییدارکن، "آرکادی" قلا سیندا اوتوراق ائتدی. بورادا زامو شاهلاری هدیه لرله آسوری شاهینین حضورونا گلدیلر.

بو حادثه لر زامانی زاموانین ایلیک وئرگیلری چوخالدى، او زامانا قدر وئردیکلری جینسی وئرگیلره الوان یون، مفرغ قاپلار، چاخیر، بؤیوک و کیچیک بونوزلو حیوانلاردا علاوه اولدو. آشورناسیراپال "آرکادی" قلا سیندا اولارکن، اورمو گولونون غربینده یئرله شن گیلزان شاهلیغینین شاهي، "وان" گولونون جنوبوندا یئرله شن "خوبوشکییه" و "کاسسی" (خارتیش) قلاسی شاهي دا هدیه لر گتیردیلر.

آشورناسیراپال بوتون بونلارادان ناراضی ایدی و زاموایلارین "مشی - Messi" داغلاریندا گیزلنمیشلرینی ده توماق ایسته ییدی. (بو داغلار مانناتین جنوبو، بوگونکو سنجک طرفلرینده ایدی.) آشورناسیراپال وقتيله کاسسیلرین اولموش "آتلیل - Atili" قلا سینا تعمیر ائدیپ، اورانی تازا قوردوغو ایالتین وئرگیلرینی توپلاماق مرکزینده، همده گله جکده شرقه دوغرو ائده جه گی یوروشلرین اوردولارینا لازیم اولاجاق یشم و آذوقه مرکزینده چئویردی.

آشورناسیرپال ماننانین کیچیک شاهلارینی اؤز ایشلرینده قویارق، اونلارین واسطه سیله وئرگیلری توپلا ییردی، آنجاق اؤز مأمورلارینی دا اونلارین اوزه رینده ناظر قویدو. آسوریلرین "زاموا" ایالتی اوزه رینده نظارتی، اوردولاری و اوردو مرکز لرینین یارانماسی نهایت "زاموا"نی آسوری ایمپراتورلو غونون بیر ایالتی شکلینه سالدی، بئله کی، م.ق. ۸۸۲ - نجی ایل حادثه لریندن سونرا آسوری منبع لرینده "زاموا" یئرینه "مازاموا" حاکمی اصطلاحی گؤزه چاریر.

بوتون بونلارلا برابر م.ق. ۸۸۰- نجی ایل حادثه لریندن اوقدر کئچمه میشدی کی، "زاما" اهالیسی - ماننالیلار اؤز استقلاللارینی الده ائتدیلر. بو استقلالدان تقریباً ۲۰ ایل کئچمیشدی کی، م.ق. ۸۵۸- نجی ایله گئنده آسوری شاهى "III سلمنسر - Salmansar" زاما اؤلکه سینه، مانناین جنوبوندا یئرلشمیش و مرکزی "آریدو - Aridu" اولموش "نینی" شاهلیغی سمتیندن هجوم ائتدی.

آشورناسیراپالین هجوملاری زامانی زامانین قبیله باشچیلاری، شاهلاری و خلقین آسوریلره وئردیگی مختلف تولید اولموش هدیهلر گؤسته ریر کی، بو زامان مانادا صینیفلر میدانا گلیمیش، توپلوم ابتدایی وضعیتدن ایروهللی گتمیش، اکین چیلیک شهر و صنعتی حیاتدان قسماً آیریلیمیش، کند تصرّقاتی و صنایعه تخصص لشمه میدانا گلیمیش ایدی. بو صینیفلشمه مانادا، شبهه سیز، م.ق. II مین ایللیگین اورتالاریندان باشلایارق، ایکینجی یاریسی سوره سینده یارانمیشدیر. بونولا برابر بونو دا قید ائتمک لازیم دیر کی، بو صینیفلی توپلوم هله اوْزونون ایلک ابتدایی مرحله سینی کئچیردیردی و بونا گؤره ده هله اورادا مرکز لشمیش دؤولت و قوه میدانا گلمه میشدی، کچیچک شاهلیقلار و امیرلیکلر وازایدی کی، بیرلی - بیرلیه علاقه سی اولمادان، کچیچک منطقه ده حکم سوروردولر، بو سببدن ده آسوریلرین قارشیسیندا دایانیب مقاومت گؤسترمه گه قادر دئییلدیلر.

آسوریلر "آشورناسیرپالین" حاکمیتینین سونونا قدر زاموالیلارین - ماننلارین یالینیز اورمو گؤلونون غربی و جنوبو تورپاقلارینا هجوم ائدیردیلر، لاکین بو گؤلون شرقی و شمال حیصه‌لری، هابتله اوندان شرقده اولان قسمتلی آماندا ایدی. آنجاق زاموانی توتوب اوزلرینه پایگاه دوزلتدیکدن سونرا، آسوریلر شرقی ماد اراضیسی و خزر گؤلونه چاتماغا جان آتاراق، سرعتلی و شیدتلی هجوملارا آل آندیلار.

نیک دیارا و دنیزده دؤیوش

آشورناسیرپال زامانیندا زامانین اطراف اراضیسینده کی شاهلیقلارین بؤیوک حیصّه سی آرادیان اپاریلاندان سونرا، زامانین داخلی اراضیسینده اهمیّتلی شاهلیق او دؤولت ایدی کی، اونون باشیندا "نیک دیارا - Nikdiara" = "مئکتیارا - Mektiara" ادلی شخص دایانیردی و اونون دا رقیبی چوخ ایدی. م.ق. ۸۵۹ - نجو ایله ده بو اراضیه هجوم ائتمیش III سلمنسیرین [شاهلیغی م.ق. ۸۲۴ - ۸۵۹] اوردوسو م.ق. ۸۵۵ - نجی ایله "نیک دیارا"نین تورپاقلارینا یوروش ائتدی. "نیک دیارا" آسوریلرین الیندن، سؤیود آغاچیندان قایر یلمیش قایبقلارلا، اورمو گؤلونه قاچدی. سلمنسیر اونو

ايزلهدى. دنيژه آسوريلرله مانناليار آراسيندا دۇيوش اولدو، آنجا سلمنسر نتيجه آلايلمەدى و "نيك ديارا" اورمو گۇلونون شارقينه، "جيغاتى" چايى چاتارقاسينا گئتىدى. اورمو گۇلونون بو طرفلرينده - جنوبشرقينده، يعنى جيغاتى چايى و او طرفده آخان او بيرى چايلارين اطرافيندا دۇولتلىرىن تدرىجلە يارانيب محكملمنمه جريانى، مانعهلره راست گلمەدن، م.ق. دوققوزونجو يوز ايلليگين سون روبعونه قدر دوام ائتتى.

□ □ □

ناماردا عصيان

III سلمنسر م.ق. ۸۴۲ - نجى ايل لرستاندا آخان "دياله" چايينين اورتالاريندا يئرلەشن "نامار"دا آلولاتان عصيانى بوغوب، اورانين جنوبوندا يئرلەشن "بيت هميان" منطقه سينين رهبرى - "يانزى" - Yanzi سىنى "نامار"ين شاهى ائتتى. "يانزى" م.ق. ۸۳۴ - نجو ايلده آسوريلرين اطاعتيندن بويون قاچيرتتى، سلمنسر "نامار" اراضيسينه هجوم ائدهرك، قالالارى ويران و خلقي گيزلتميش اولدوغو وار - يوخونو غارت ائتتى. "يانزى" ماد تورپاقلارينا، شمالشرقه دوغو قاچدى. بونو ماهانا ائدن سلمنسر شرقى ماد تورپاقلارينا هجوم باشلادى و ايلك نؤوبەده دياله چايينين يوخارى آخارقاسيندا، ماننانين جنوبوندا يئرلەشن "پارسوا" - Parsua "نين ۲۷ شاهندان وئركى ائلى.

بعضى منبعلرده اولدوگو كيمي، "پارسوا" و يا "پارشوا" ولايتى اورمو گۇلونون جنوبشرقينده دئيىل، دياله چايى آخارقاسينين اورتالارى و جنوبى حصه لرينده، يعنى "نامار"ين شمالشرق اراضيسينده يئرلشميش، كنار و مرز معناسيندا اولموش و پارس = پئرس كلمه سيله هئچ بير علاقه سى اولمايميشدير. بونولا علاقه دار اونو قيد ائتكى، بعضى تاريخچيلر "پارسوا"نى اورمو گۇلونون جنوبشرقينده يئرلشديرمكدن علاوه، گؤسته ريرلركى، همين "پارسوا"لار م.ق. ۹ - ۸ - نجى عصرلرده بورادان فارس ايالتينه مهاجرت ائتميشلر، يعنى ۶۰۰ كيلومتر داغليق يوللارى كئچميشلر. لकिन اولاً بونلارلا فارسلارين علاقه سى يوخدور، ايکينجيسى، اونلارين فارسا كؤچمه سينه داير هئچ بير تاريخى سند و دليل يوخدور. بوندان داها اؤنملى سى اوندان عبارتديركى، "پارسوا"لارين يئرلىرى و شخص آدلارى ابدان ايرانى، هند - آوروپا ديلىلى سؤزلريندن و بو كؤكدن دئيلىدير.

سلمنسر م.ق. ۸۳۴ - نجو ايلده "پارسوا" شاهلاريني تابع ائتديكدن سونرا، بيلافاصله پارسانين شمال شرقينده و جيغاتى چايينين يوخارى آخارقاسيندا يئرلەشن "مئسى" - Messi اراضيسينه كئچدى و اورادان همدان ولايتينده "آرازياش" - Araziaş و "خارخار" - Xarxar بؤلوكلىرى، يعنى مادين مركزينه دوغو حركت ائتتى. آسورى منبعلىرى بو يئرلىرى بيرينجى دفعه اولارق، "آماداي" يازميشلار. دئمك، آسوريلر ايلك دفعه اولارق، همدان و قيزيل اوزن چايينين يوخارى آخارقاسينا سوخولموشلار. تاريخلرده "مئسى" آدى "قيزيل بوندا" (قبيله داغى) ايله بيرليكه چكىلميشدير.

III سلمنسر اؤز سالنامه سينده گؤسته ريركى، "آرازياش" و "خارخار" طرفلرينده دۇرد قالانى ائلى. بوقالالارين آدلارى هند - آوروپايى يوخ، "زاموا" و "پارسوا" سؤزلرينه اوخشاير. قالالارين

آدلارى بونلاردىر:

۱ - "كوآكىندا - kuakinda".

۲ - "تارزانابى - Tarzanabi".

۳ - "ئىسامول - Esamul".

۴ - "كى نابىلا - Kinablila".

بوآدلار نە قديم هند - آوروپا دىللىرى، نەدە سامى - آسورى دىللىرىندە اولمامىشىدىر، دىمكى،
التصاقى دىللى خەلقەر، قوتتى، لوللۇبى و مانئاليلارين دىللىرى اساسيندا يارانمىش يىر آدلاريدىر.
سەلمەنسرين ھىجومونو بىلەن خەلق اولجەدن داغلار و كۆھوللردە گىزلىنىشىدى. آسورىلر
توتابىلدىكلرى آدمالارى اسير ائتدىلر، بىر مەدت "خارخار" يىرلىرىندە چاپدىلار و حتتى
سەلمەنسرين شەكلىنى بىر داشدا قازدىرىلار. بوتون بونلار باخمىياراق، آسورىلر ماد تورپاقلارىندا
قالماق و محكم لىنمەگە فېكر وئرمەدن كىرى قايىدىب، "تامار" شاھى "يانزى" نى دە اۆزلىرى ايله اسير
آپاردىلار.

سەلمەنسرين ماننا - ماد اراضىسىنە نۆبتى يوروشو م.ق. ۸۲۸ - نجى ايلدە اولدو. بو زامان سەلمەنسر
اۆزو قوجالمىشىدى، بونا كۆرەدە اوردوسونون قوماندانلىغىنى آسورى سىركرەسى "تورتان - Turtan"
(دايان - آشور) آدلى شەخسە تاپشىردى.

تورتان اولجە "وان" كۆلۈنون جنوبوندا اولان "خوبوشكىه - Xubuškiye" يە كىتتى، اورادانسا
جنوبشەرقە، يعنى ماننا شاھى "اوالكى - Uvalki" نىن اراضىسىنە يۆنلدى. "اوالكى" قاچىب داغدا
گىزلىندى، كىندىلەردە كىندىلىنى ترك ائدەرك، داغلار و كۆھوللردە گىزلىندىلر. آسورىلر بوش كىندىلرى
توتوب، الدە ائتدىكلرى مال - قارانى آپاردىلار و "اوالكى" نىن اولدوغو مەركىزى قالانى، يعنى
"اىزىرتو" كىندىنى توتدولار. بو يىر بوگونكو قاراداش داغى اراضىسىندە يىرلەشىردى. داھا سونرا
آسورى سىركرەسى تورتان، امىرى "شولوسونو - Šulusunu" اولان "ھارونا - haruna" شاھلىغىنا
چاتدىقدا، او تابع اولاراق، بوينونا آلدى كى، ھەر ايل وئىرگى عنوانىلە مەيىن مقدار آرابا چكن يابى
آت آسورىلەر وئىسىن. داھا سونرا "شوردورا" امىرى "آرتاسارو - Artasaru" آسورى شاھىنا ھەدىلەر
تەقدىم ائتتى. آسورى اوردولارى اورادان "پارسوا" ولايتىنە كىتدىب، بەضى شاھلىقلاردان وئىرگى
آلدىلار، بەضىلىرىنى ايسە غارت ائتدىلر.

تورتان م.ق. ۸۲۷ - نجى ايلدە كىتتەدە اوردوايله اۆل كى يوللاردان آز فرقىلى خەتلەرلە كىتتى. بو
دفعە اورمو كۆلۈنون غرىبىندە يىرلەشن "گىلزان" اراضىسىنى توتدو.

اورمو كۆلۈنون غرب ساحىللىرىندە - بوگونكو اورمو حوالىسىندە يىرلەشمىش گىلزان اراضىسىندە
م.ق. دوققوزىنچو عصرين اورتالارىندا "آساو" آدلى شەخس و اوندان سونرا "اوپو" آدلى حاكم
حكىم سورموشلر. بو كىچىك شاھلار م.ق. ۸۸۵ و ۸۵۶ - نجى ايللردە آسورىلرەن ھىجومونا
مەروض قالمىش و ھەردن آسورى شاھلارى "II توکولتى نىنورتا" يا و "آشورناسىرپال" - آ باج

وثرمیشلر.

"دایان آشور" گیلزان و اورانین قونشو شاهلیقلاری و ائللریندن، هابئله قیزیل اوزن چایی آخارقاسی بویو یرله شن "ماننا"، "هارونا"، "شاشقانا= آندیا" یا قدرکی قبیله لردن مال - قارا، آت و وئرگیلر آلدی، اورادانسا داخلی "زاموا" و "پارسوا" دان کئچیب، یول اوستونده داغلیق منطقه ده اولان "بوشتو" قالاسی و بیر نئچه باشقا ماننا و پارسوا قالاسینی توتاراق، "نامار" قالاسینا چاتدی و اورانی اودا چکیب اهالیسینی قیردی، اورادانسا آشورناسیرپالین دوزلتدیگی آسوری "زاموا" ایاالتینه گئتدی. بیر داها قید ائدک کی، ایستر ماننا، ایستر ماد، ایسترسه گیلزان اراضیسی بحث ائتدیگیمیز م.ق. ۸۲۷ - ۸۳۴ - نجی ایللر اوردو کئشلیکلرینده چوخلو کیچیک - کیچیک شاهلیقلار و امیرلیکلره بؤلونوردو، حتّی بوندان چوخ قاباقلار نئچه مین ایل عرضینده و بوندان سونرا ماد ایمپراتورلوغونون یارانماسینا قدرده وضعیّت بئله اولموشدور، بو ایسه تاریخی حادثه لرین نتیجه سیدیر. یعنی بو اراضیده اولموش ایلك انسان دسته لری، التصاقی دیللی خلقلرین ابتدایی دئموکراسی سینه او یغون اولاراق، باشچی و آغ ساققاللارین رهبرلیگی آلتیندا، کیچیک - کیچیک دسته لردن، بیر نئچه کند و یا کیچیک منطقه ده مستقل یاشامیشلار. داها سونرالار زامان - زامان اورتا آسیادان کؤچوب گلمیش کیچیک - کیچیک ائل - اوبالاردا کیچیک اراضیده مستقل شکیلده حیات سورموشلر. نتیجه ده ایسه، بحث ائتدیگیمیز بو دؤورده، حتّی ماد ایمپراتورلوغونون اوللرینده، زردوشتیزمین یارانندیغی دؤورلرده ده، او زامانکی آذربایجان و همدان اراضیسینده سایجا اولدو قجا چوخ اولان کیچیک شاهلیقلار و یا امیرلیکلر یاشامیشلار. بونا گؤره ده آسوری شاهلارینین و سونرا گؤره جه گیمیز کیمی، اورارتو شاهلارینین کتیبه لرینده کیچیک اراضیلرده اونلارجا شاهلیقلارین آدلاری و باش کندلرینه راست گلیریک. بو کیچیک شاهلیقلارین چوخونو غالب آسوری و اورارتو شاهلاری، اؤز آدلارینی شیشیرتمک اوچون، بؤیوده رک شاه آدلاندیرمیشلار و یا کیچیک امیرلر اؤز لرینی بؤیو تمک اوچون اؤز لرینه شاه آدی وثرمیشلر و اولادابیلر کی، بو، او زامان بو اراضیده رسم و عادت اولموشدور. تاریخی حادثه لر گؤسته ریر کی، آسوریلرین ماننا - ماد اراضیسینه هجوملاریندان اساس مقصد اوللر چالیب چاپماق، غارت ائتمک، مال - ثروت اله گتیرمک و اسیر توتماق اولموشدور، آما اونلار، نادیر حاللاردان باشقا، بو اراضی اهالیسیندن داییمی وئرگی آلماغادا مؤفق اولمامیشلار. اساس حاللاردا ایسه ماننا اهالیسی آسوریلره باش اگمه میش و یالنیز اونلارین اوردوسو یاخینلاشندا، اونلارا هدیه لر آپارمیش و یا اساساً قاپاقچادان داغلار و کؤهولرده گیزلنمیش و مال - قارالارینی دا اؤز لرینه گیزلتمیشلر و بوش کندلر و قالالاری آسوریلرین اختیاریندا قویموشلار. بو وضعیّت، یرینده گؤره جه گیمیز کیمی، بوتون اورمو گؤل و اطراف، آرا زین جنوبو اراضیسی و زنجان - همدان آراسی اراضیده حکم سورموشدور.

اورارتولارين ايلك هجوملارى و ماننا شاهی شارسینا

میلاددان ۸۶۷ ایل اولدن باشلاپ، آسوری حکومتی داخلینده چکیشمه و دیدیشمه لر باشلاپ و حکومت ضعیفله ییر. آسوری حکومتینین بو ضعیفلمه سیندن استفاده ائدن ماننالارین غرب قونشوسو، زاقروس داغلارینین غربینده دیرچهلن اورارتو حکومتی ماننالارین تورپاقلارینا هجوم ائتمه گه باشلاپیر. بو، اورارتولارین ماننایا قارشى ایلک هجومدیر. اورارتو شاهی "ایشپوینی - Išpuni" [م.ق. ۸۱۰ - ۸۲۵] آسوریلرین داخلی دیدیشمه و اختلافلاریندان استفاده ائده رک "وان" ایله اورمو گؤل و آراسیندا کی "موساسیر - Musasir" و اونون جنوب شرقینده - اورمو گؤلونون غربینده یئرلشن "گیلزان" منطقه لرینی اشغال ائدیپ، اؤز تورپاقلارینا قاندى و اوندان سونرا اونون اوغلو "مئنا" [م.ق. ۸۱۰ - ۷۷۸] دفعه لرله اورمو گؤلونون جنوب و جنوب شرقینه هجوملار ائتدی و حتى اورادا لؤ و حده قازدیدى. (بو باره ده سونرا دانیساجایق) ایشپوینی نین ماننایا هجومو زامانی، یعنی م.ق. دوققوزونجو یوز ایللیگین اکینجی یاریسیندا "نیک دیارا" (مکتیارا) نین اوغلو "شارسینا - Šarsina" اورمو گؤل اطرافى شاهلیقلارینین بؤیوگو اولموشدور. گؤرون دوگو کیمی، ماننا اراضیسیندن اولموش گیلزان منطقه سینى توتارکن، "ایشپوینی" ماننا شاهی "شارسینا" یا غلبه چالمیشدیر، یوخسا ماننا اراضی سینین بیر حیصه سینى اؤز تورپاقلارینا قاتا بیلمزدی.

اورارتو حکومتینین بو هجومو اوزون سورمه دی، چونکی آسوری شاهی "V شامشى آداد - adad Šamši" [م.ق. ۸۱۰ - ۸۲۴] اؤز داخلی اختلافلارینا سون قویاراق، میلاددان اؤل ۸۲۳ - نجو ایلده، شرقه دوغرو، اورارتو حکومتینه قارشى هجوم ائدیپ ماننا تورپاقلارینا گیردی. بو هجوم زامانی آسوری شاهی و اوردولاری قارشیسیندا ایکی قوه و ایکی شاه دایانیردی: بیرینجی ماننا شاهی "شارسینا" و اوردوسو، اکینجیسی اورارتو شاهی "ایشپوینی" و اورارتو اوردولاری. V شامشى آداد مخالفلری و رقیبلرینه غلبه چالیب، تازادان بوتون آسوری تورپاقلاریندا واحد قدرتلى آ.ری دؤولتى یاراداندان سونرا، قازدیدى داش لؤ و حده گؤستمیشدیر کی، آسوری دؤولتینین شرق سرحدلری ماننا اراضیسینده "شوردیرا" (شاید شوردره) و "آریدو"، یعنی ماننا و پارسوانین غربینده اولان داغلاردیر.

موقعیتینی محکمکلندیرن V شامشى آداد م.ق. ۸۲۱ - نجى ایلده شرقه دوغرو یوروشونو باشلادی و ایلک نؤویه ده اورارتولارلا قارشىلاشماق ایسته ییردی. آسوریلرین بو هجوموندا آسوری اوردولارینی "موتاریس آشور - Muttaris - Aššur" آدلى آسوری سرکرده سی رهبرلیک ائدیردی. آسوری لؤ و حه سینه گؤره بو هجومدان هدف "سپک ریس" ایدی کی، احتمال ماننا شاهی "شارسینا" و اونون آتاسی "نیک دیارا" نین شاهلیغینین آدی ایدی. V شامشى آدادین لؤ و حه سینده قید ائدیلمیر کی، "موتاریس آشور" گونشین چيخدغى دئیزه چاتدی.

۱. م. دیاکونوفون فیکرینجه بو دئیزدن مقصد خزر دئیزی دیر. لاکین فیکریمیزجه بو جمله ده کی دئیزدن مقصد اورمو گؤلودور، اونا گؤره کی، اورمو گؤل و آسوری ایمپراتورلوق و اونون اساس

مرکزی یثرلرینین دوز شرقینده یثرله شیر؛ همده هله او زامان آسوریلر خزر دنیزیندن بیر او قدر خبردار اوللا بیلمز دیلر و سونرالار اونونلا تانیش اولدولار.

اۆزلرینی اورمو گۆلو اطرافیندا و ماننا اراضیسینده محکم حس ائدن آسوریلر بیر ایل سونرا م.ق. ۱۸۲۰ - نجی ایلده ماننانین شرقینده یثرلشن ماد علیهنه هجو ما کئچدیلر. آسوری شاهى زاقروس داغلارینین اساس سیلسیله سی اولان "کول لار - Kullar" داغینی کئچدی. III سلمنسیرین یازدیغینا گۆره "کوللار" زاقروسون اساس سیلسه سیدیر.

ا.م. دیاکونوف و "ن.و. آروتونیان" ین فیکرینجه بو کلمه ده کی "لار" حیصه سی "داغ" معنا سیندادیر. حالبوکی، بو قسمت ایسمین جمع علامتیدیر و "کول" داغ معنا سیندادیر، چونکی سومثر دیلینده "کور = Kurf" داغ دئمک ایدی^۱ و اورارتو و ماننا دیلرینده ده داغا "کور" و "کول" دئیلمه سی احتمالی واردیر. دئمک، بو کلمه نین حقیقی معناسی "داغلار" اولموشدور.

"کوللار" ی آشاندان سونرا V شامشی آداد ماننا اراضیسینده آشاغیدا آدلارینی چکدیگیمیز شاهلیقلار و خلقلردن هدیه لر قبول ائتدی: وان گۆلونون جنوبوندا یثرلشن "بوشکیه" شاهى و ماننانین "شارسینا" شاهى و قبیله لریندن، هابئله "سونبی - Sunbi" و "تئورلی - Teurli" قبیله لریندن (بو ایکی قبیله سونرالار ماننایا بیتیشدیلر) و نهایت "پارسوا" ساکینلریندن. V شامشی آداد بو هدیه لری قبول ائتدیکن سونرا، "مئسی" اراضیسیندن کئچهرک "جیغاتی" چایی آخارقاسینین شمال حیصه لرینه چاتدی و بورادا مئسیلرین چوخلو مال - قاراسینا ییه لندی. بو بویوک و کیچیک مال - قارا داخلینده ایکی کۆهنلی دوه لرده و ارایدی کی، ماننادا سابقه سیزایدی و معلوم اولان اورتا آسیادان تازا کۆچوب ماننایا گلمیش التصاقی دیللی ائل و اوبالار واسطه سیله بورایا گتیریلیمشیدیر.

V شامشی آداد "مئسی" و ماننا کندلرینی اودا چکدی و اهالیسینی قیلینجدان کئچیرتدی. داهای سونرا آسوریلر مئسی و جیغاتی چایلاری آخارقالارینین یوخاری حصه لریندن اورمو گۆلو منطقه سینی اصیل ماد اراضیسیندن آیران "قیزیل بوندا" (قبیله داغی) تورپاقلارینا یۆنلدیلر.

□ □ □

پیریشتاتی دۇيوشور

آسوری اوردولاری "قیزیل بوندا" نین ایلك قالاسینی توتدوقدان سونرا، بو اۆلکه نین ایکی باشچیسى، بیرینجیسى "ساسیاشو" قالاسیندان "تیتاماشکا" آدلی شخص و ایکینجیسى "کارسییوتو" قالاسیندان "کیارا" آدلی شخص آسوریلری یومشالتماق اوچون هدیه اولاراق، چوخلو آرابا آتی، یابی آت اونلارا تقدیم ائتدیلر. لاکین قیزیل بوندا اراضیسینین اوچونجو رهبری و آسوری لؤوحه لرینین قیزیل بوندالیلارین شاهى آدلان دیردیغی "پیریشتاتی" آسوریلره قارشى دایانماق و اونلارا دۇيوشمک قارارینا گلدی. "پیریشتاتی" قیزیل بوندا اهالیسینی اۆز قالاسی "اوراش - Uraš" دا

*

توپلادى، آنچاق بو قالا كۆهنه ايدى و آسوريلرين محاصرهسى و يوروشو قارشىسىندا دايانا بيلمزدى، چونكى اونلارين منجىقى و قالا ديوارى يىخان دستگاهلارى وارايدى. "اوراش" قالاسى و اونون اطرافينداكى قالالارى آسوريلر آلدى و دۇيوشده ۶۰۰۰ عسگر اۆلدو و ۱۲۰۰ نفر، او جمله دن رهبر "پيرىشاتي" نين اۆزو اسير دوشدولر. قىزىل بوندانين "ائىنقور - Enqur" آدلى باشقا بير باشچىسى آسورى شاهينا تابع اولدو. ۷ شامشى آداد "ائىنقور" ون "سيبار - Sibar" آدلى قالاسيندا بير لۇوحه قازدىردى و يازىلارلا برابر اوندا اۆز شكلينى ده قازدىردى. "سيبار" قالاسى قىزىل اۆزن چايى ساحىللىرىنده يئرلشمىش و بوگونكو زىنجانا ياخين ايدى و گويا بو زامان تىكىلمىشىدور.

فكرىمىزجه "سيبار" قالاسينين آدى "سابير = ساوير" آدلى تورك ائليندن قالما آددور. اوغوز ائلى و آدينين ميلاددان چوخ اوللر اولدو غوكىمى، "سابير - ساوير" آدلى تورك ائلى ده ميلاددان هله نئچه مين ايل اۆل اولموش و اونون معين ائلى، طايقاسى، نه زامانسا، اورتا آسيادان گلەرك يوخارىدا گۆستەريلن اراضيده يورد ساليب قالامىش و اۆز آدلارنى قالادا تثبىت ائتمىشلر. كئچمىشده گۆرموشوك كى، "سوبار" لار م.ق. ۱۹ - نجو عصرده سوريه ده اولموش و حاكميت قورموشلار.

گۆستەريلن حادثەلردن معلوم اولوركى، زىنجان - همدان آراسى مركزى ماد اراضيىنين باشچىلاريندا هله واحد فيكر و سياست يوخ ايدى. هله اونلارين آراسيندا اختلاف، اۆز خيرىنى توپلومون خيرىندن اوستون توتماق، اوزاغى گۆرمەمك و محدود دوشونجه لى ليك حكم سورمكده ايدى. لاكين آسورى يوروشلرينين اصيل فلاكت، بدبختليك، زيان و مادى اغيرليقلارنى عملى شكيلده اۆز چيگننننه حس ائدن ساده خلق كوتله لرى دشمنى دفع ائتمك اوچون بيرلشمە گين لزومونو چوخ ياخشى حس ائدىردىلر و گۆردوگوموز كىمى، باشچىلارين رهبرليگى آلتيندا متحدايدىلر. □ □ □

البرزون جنوب ياماجلاريندا دۇيوش

۷ شامشى آداد "سيبار" قالاسيندان مركزى مادىن لاپ شرق قىسمتلىرىنده يئرلەشن "بيت ساكبات" قالاسينا دوغرو ايره ليله دى. بورادادا ساده خلق اۆز رهبرلىرى اطرافيندا توپلاندى.

بو يئرلرين باشچىسى "هاناسىروكا - Hanasirceka" آدلى شىخسى ايدى. بو رهبرين مركزى "ساق بيتو" قالاسى ايدى كى، احتمال ابهر چايى دره سينده، قزونين جنوبو و جنوبشرقىنده اولان "بيت ساكبات" قالاسى ايدى. "هاناسىروكا" البرز داغلاريندا گيزلنمك ايسته ديسه ده، شامشى آداد اونو دۇيوشه مجبور ائتتى. آسورى لۇوحەلرينين يازديغىنا گۆره دۇيوشده مادلاردان ۲۳۰۰ نفر اۆلدو و ۱۲۰۰ ياشايىش يىرى، او جمله دن "ساق بيتو" ويران ائدىلدى و ۱۴۰ نفر آتلى اسير اولدو. □ □ □

مركزى ماددا دۇيوش

بوتون بونلارلا برابر مادلارين مقاومتى آرادان گئتمەدى. بئله كى، همدانين ياخينليغيندا اولموش "آرازياش" منطقەسىنين باشچىسى "مون سو آرتا - Monsurta" آسوريلر همدانلا قزون آراسينداكى

۲۹۲ □ ايران توركلرينين اسكى تارىخى "اسلاما قدر"

سونرالار تورك دىللرينده "لى" شكىلچىسى غلبە چالمىشىدىر.

۲ - | و ۷ آدلاردا بيرينجى حيصّه "ما-مه" ايله بيتيركى، ان قديم دؤورلردن تورك دىللرينده فعللردن دوزلمه ايسملرين يايىلمىش شكىلچىلريندن بيريدىر.

۳ - ۲ و ۱۵ - نجى سؤزلرده بيرينجى حيصّه نين "آر" و ۱۲ - نجى ده "آش" ايله بيتمه سى بيرينجى قىستلرين اسم - آد اولماسىنى گؤستەرىر.

بورادا بو مسئله نى قيد ائتمە گى لازيم بيليرىك كى، بوتون بو ماننا، قوتتى، لوللوبى، مركزى ماد و حتى كاسسىلر، ايلاملار، هورريلر، گيلزانلار، اورارتولار، سومثرلر و عموميتله التصاقى دىللى خلقلرين اينسان و يئر آدارىنى بيز آوروپا عالملىرىنين او خلقلرين كتيبەلرينين اورژىنالىندان اوخودوقلارى و يازدىقلارى اساسيندا وئرمىشيك. التصاقى دىللى خلقلرين لؤوحەلرى، "اورخون - يىنى سى" آبيدەلرى كيمى، تورك عالملىرى طرفيندن اوخوندوقدان سونرا داها دقيق اولاجاقدىر و شايد اوندا يازديغىمىز بو اينسان و يئر آدارىنين بعضى سىنين تلفظونده دەيشىكلىكلر ميدانا گلسين. بو گونكو ميانا ايله زنجان آراسيندا، قيزيل اؤزن ساحيللرينده يئرلشمىش "سيار" قلاسيندا ۷ شامشى آداد طرفيندن قازديريلمىش داش لؤوحە ايله آسوريلرين مركزى ماد تورپاقلارينا بيرينجى ويران ائديجى يوروشلرى باشا چاتير و اونلار چوخلو غنىمت، مال و ثروتلە "ئىنوا" يا قايدىرلار و بو اراضيدە هميشە قالماق و اورايا صاحب اولماق فيكرينده اولمورلار. بئله ايسە ۷ شامشى آدادين بو هجومدان هدفى يالنىز غارت و اسير توتماق ايدى مى؟

هم او زاماناقدر، همده اوندان سونرا باش وئرمىش حادثەلر نشان وئيركى، ۷ شامشى آدادين بو حربى يوروشدن آشاغىداكى اساس هدفلى وارايدى:

۱ - اورارتو حكومتىنى يئرندە اوتوندورماق.

۲ - قوتتى - لوللوبى و يا ماننا - ماد ائللرى، شاهلىقلارى و قىبەلەلرينين بيرلشمە سىنين قاباغىنى آلقاق.

۳ - عصرلردن برى گليرىنە ال ديمەمىش اھالىنن ثروتى و مال - دؤولتىنى غارت ائتمەك.

۴ - آسورى شەھەرلريندە تىكىلن سارايلار و بنالار اوچون اينسان قوۋەسى و صنعتكارلار اسير ائديپ آپارماق.

۵ - محيطلە تائيش اولماق و غارتلە الدە ائدىلمىش ثروت واسطەسىلە گلەجك يوروشلرە حربى و مادى زمينە ياراتماق.

۶ - بابىل عليھىنە حربى حاضرىق گؤرمەك، چونكى بابىل حكومتى "نامار" اراضىسىنى اشغال ائتمىشىدى.

شامشى آداد م.ق. ۸۱۹ - نجو ايلدە بابىل عليھىنە هجوم ائتدى و محاربەلر اساساً "نامار" اراضىسىندە جريان ائتدى. آسوريلر بير مەدت بين النھريندە مشغول اولدولارسادا، ماننا مادلارى اونو تەمادىلار.

□ □ □

سئمیرامسین ماننا - ماد تورپاقلارینا آر دیجیل هجومو

آسوری شاهى شامشى آداد م.ق. ۸۱۰ - نجو ایلده اؤلدو و اونون کيچیک اوغلو "III آداد نئاری" شاه اولدو. لاکین حقیقتده اونون آناسی، کئچمیش ملکه "سامورامات - Sammuramat" (سئمیرامیس) اصیل حاکمیتی الینه آلدی.

اوچونجو آداد نئاری م.ق. ۸۰۵ - نجی ایلده رسماً ایشه باشلادی. آنجاق آناسینین نفوذو یئنه ده یئرینده ایدی. اوچونجو آداد نئاری م.ق. ۸۰۹، ۸۰۷، ۸۰۶ - نجی ایللرده ماننا حکومتی علیهینه هجوملار ائتدی. هابئله بو شاه م.ق. ۸۰۰، ۷۹۹، ۷۹۷، ۷۹۳، ۷۹۲، ۷۸۸ - نجی ایللرده ماننا اؤلکه سینین اطرافیندا اولان و سونرالار "ماد" حکومتیله بیرلشن قوتی لولوبیلرین اراضی سینده اولان امیرلیکلره هجوملار ائتدی.

بو اوزون سورن قانلی و ویران ائدیجی هجوملاردان گؤرونورکی، آسوری شاهلاری اؤز سیاستلری و تاکتیکلرینی ده ییشمیش و بوتون مرکزی ماد تورپاقلارینی اله کئچیر تمک و اهالیسینی اؤز لرینه تابع ائتمک قرارینا گل میشلر.

ایللر اوزونو دوام ائتمیش بو آر دیجیل دؤ یوشلردن یال نیز گؤ ستر دیگیمیز فهرست الده وار و گئیش معلومات هله لیک یوخدور، یال نیز III آداد نئارینین ناقص بیر لؤ وحه سیندن آ زاجیق معلومات الده ائ دیلیر.

بوگون اورمو شهرینین غربینده داغلیق منطقه ده کی آسوری کندلرینین بو دؤ ورلردن قالما سی احتمالی واردیر، یعنی بو دؤ ورلرده بورالارا کؤ چور و لموشلر. بو حادثه لرین گئیش جریان ی و ماننا جمعیتینین سیاسی، اجتماعی، اقتصادی... وضعیتیندن هله لیک بوندان آرتیق الیمیزده معلومات یوخدور. آنجاق اوچونجو آداد نئارینین ناقص لؤ وحه سیندن گؤ رونورکی، م.ق. ۸۰۲ - نجی ایلده آسوری میلیتاریست حکومتی ماننا و مادلارین آشاغیدا آدلارینی چک دیگیمیز یئر لرینه حاکم اولموشلار: ۱ - بوگونکو کرمانشاها یاخین "اثللی پی - Ellipi" ولایتی. ۲ - بوگونکو همدانین شمالیندا یئرلشن "خارخار" و "آ زار یاش" اراضی سی. ۳ - مئسی و مادلار اؤلکه سی. ۴ - بوتون قیزیل بوندا و ماننا. ۵ - پارسوا (دیاله چایی آخارقاسینین اورتالاری) و آلابریا - Allabria (کیچیک زاب آخارقاسینین یوخاری، شمالی حیصه سی). ۶ - آبدادان - Abdadon (بوگونکو همدانین غربینده) و "آندیا" - Andia (بوگونکو قزوین و شمالی حیصه لری) دان خزر دریاسینا قدر.

اوچونجو آداد نئارینین لؤ وحه سینده باخمی یارق م.ق. ۸۰۲ - نجی ایلده آسوریلر هله بو یئر لری توتما میشلار، آنجاق بو یئر لری توتماغی آرزو ائتمیشلر، باشقا سؤ زله دئشک بو اراضینی توتماق اونلارین حربی پیلانلاریندا ایدی. "سئمیرامیس" و اوچونجو آداد نئارینین م.ق. ۸۰۲ - نجی ایلدن سونرا کی ایللرده اوردو یور و تمه لرینین وضعیتیندن هله لیک معلومات یوخدور، بو قدر معلوم دور کی، اونلار بو تاریخدن سونرا آلتی دفعه، یوخاریدا گؤ ستر دیگیمیز تاریخلرده، ماد تورپاقلارینا اوردو یور و تموشلر و م.ق. ۸۳۴ - نجو ایلده مرکزی ماد علیه نه باشلادیقلاری هجوملار ۴۶ ایلدن سونرا

اوراتولارین ماننایا آرديجيل هجوملاری

م.ق. ایکنجی مین ایللیکده ایلاملار، کاسسیلر و اونلاردان سونرا آسوریلرین ماننا اراضیسینه قارشى هجوملارینین آردينجا م.ق. دوققوزونجو عصردن اوراتولارین دا ماننایا قارشى هجوملاری باشلاير و بئله لیکله ده تازا - تازا بیرلە شیب دؤولت یاراتماغا باشلايان ماننالار ایکی قدرتلی دؤولت طرفیندن تاپدالانیب ازیلمه گه باشلايرلار. اوراتولار کیملر ایدیلر؟

هند - آوروپایی خلقلرین منطقه میزه گلمه سیندن اول یاخین شرق تورپاقلاریندا یارانمیش مدنیتلر، دؤولت و حکومتلردن دانیشارکن اوراتولار باره ده دانیشیب، گوسترمیشدیک کی، اونلاردا اورتا آسیادان گلمه آسیانی و التصاقی خلقلردن ایدیلر. اوراتولارین بابالاری یا سومثر، یا ایلام، یادا، چوخ احتمال، "هیت" سوی بیرلشمه لرینین اورتا آسیادان، دربند طریقی ایله، منطقه میزه گلدیگی زامان، اونلاردان آیریلاراق آغری داغی اطرافیندا، "وان" و "گؤیجه" (سئوان) گؤللی آراسیندا یورد سالیب قالمیش و م.ق. ایکنجی مین ایللیگین ایکنجی یاریسیندان اعتباراً، خلق و میللت شکلینده فورمالاشماغا باشلاياراق، م.ق. ایکنجی مین ایللیگین سونلاری و بیرینجی مین ایللیگین اوللریندن دؤولت تشکیل ائدیپ، منطقه نین اؤنملی قوه لری و دؤولت لریندن بیرینه چئوریلیمیشلر.

سون زامانلارین تدقیقاتچیلاری بئله بیر فیکرده ایره لی سورمه یه باشلامیشلار کی، اوراتولار هورریلرین معین قوللاری اولموشلار. هورریلر م.ق. ۴ و ۳ - نجو مین ایللیکده غربی آذربایجان و زاقروس داغلاری و توروس داغلاری بویونجا یاشامیشلار. یئرینده گؤستمیشیک کی، هورریلر م.ق. ۲۴۰۰ - نجو ایللردن معین سببلره گؤره، اؤز یوردلاریندان دؤرد طرفه کؤچورلر. اونلارین معین قوللاری آنادولویا گئدیر و سونرالار اورادا "هیت" و اوراتو "خلقلری و حکومتلرینی یارادیلرلار.

اوراتولارین قدرتلی دؤولت تشکیل ائتدیکلری م.ق. ایکنجی مین ایللیگین سونلاری و بیرینجی مین ایللیگین اوللرینده یاخین شرق منطقه سینده آسوری، بابیل و ایلام دؤولت لری ان قدرتلی دؤولتلر ایدیلر. بو زامان منطقه میزین ان قدرتلی میلیتاریست دؤولتی آسوری حکومتی، ائله جه ده بابیل دؤولتی سامی خلقلری طرفیندن یارانمیش و او خلقلرین مدنیتینه خدمت ائدیردیلر. ایلام و هیت دؤولت لری ایسه التصاقی دیللی خلقلرین مدنیتینه خدمت گؤسته ریردیلر. سومثرکیمی التصاقی دیللی و آسیانی خلقلردن اولموش و بشریتین ایلك پارلاق مدنیتینی قورموش دؤولت بو زامان سامیلر طرفیندن آرادان آپاریلمیش ایدی. التصاقی دیللی اوراتو خلقینین بو زامان مدنیت و دؤولت یاراداراق، سیاست صحنه سینه چیخماسی هم آسیانی خلقلرین منطقه ده قوتلنمه سی، همده آسوری و بابیل دؤولت لری قارشیسیندا اظهار وجود ائتمک ایدی. ائله بونا گؤره ده بیرینجی نؤوبه ده آسوریلر تازا یارانمیش بو اوراتو حکومتینی گؤره جک گؤزلری یوخ ایدی.

بیلدیگیمیز کیمی آسوری حکومتینین باش کندی دجله چایی آخارقاسینین اورتا منطقه سینده، بو

گونکو موصل شهرینین آزاجیق شمالیندا ایدی. آسوریلرین استیلا ائتدیکلری اراضی آرالیق دنیزیندن باشلا یاراق، بو گونکو ترکیه، سوریه و عراق سرحدلرینین قووشدوغو یثردن شرقه و غربه دوغرو آرالیق دیزی و بو گونکو ایران - ماننا اراضیسینه قدر اوزانیردی. آسوریلرین جنوبغرب تورپاقلاری بیابان اولدوغوندان، اونلار اوچون ماراقلی دئییلدی. اونلار اوچون اولاً آرالیق دیزی ساحیللری، ایکینجیسی بینالنهرین - بابیل، اوچونجوسو اوز اراضیلرینین شمالی، یعنی "وان" گؤلونون جنوبو و شمالی - اوراتو اراضیسی و نهایت دوردونجوسو شرقده اولان نعمتلی ماننا اراضیسی ماراقلی ایدی. آسوریلر م.ق. II مین ایللیگین اوچونجو روبعوندن اعتباراً منطقهنین قدرتلی میلیتاریست دؤولتی اولاراق، ایلاملار، هیتلر و کاسسیلرین ضعیفله مەسی و آزادان گئتمه سینده اهمیتلی رول اوینامیش و دفعه لرله بابیل حکومتینه هجوملار ائتمیشدی. اوراتولار زامانینا قدر آسوریلر یاخین شرقی عصرلر بویو چالیب چاپمیش و سونسوز ثروتلر الدهه ائتمیش و منطقه خلقلریندن محاربه لرده توتدوقلاری صنعتکارلار و هنر صاحبیلری و اسیرلرین گوجو ایله بؤیوک وطنطنه لی شهرلر، عبادتگاهلار، ساریلار و مجلل بنالار تیکدیرمیشدیلر. بونا گؤره ده اونلار اوراتولارین منطقه ده رقیب بیر قوه کیمی دیرچلمه سیننی گؤره بیلمز دیلر. بونا گؤره ده اوراتولارین سوریه و ماننا اراضیسینه هجوملاری آسوری حکومتینی جدی شکیلده دوشوندوروردو.

بوتون بونلاردان علاوه، سونرا گؤره جه گیمیز کیمی، اوراتولار ماننا و مادلالارلا سیخ علاقه ده اولموش، دفعه لرله ماننا اراضیسینه هجوم ائتمیش و بیر سیرا آذربایجان ولایتلرینی، نسبتاً اوزون مدت، اشغال ائدیپ الدهه ساخلامیشدیلار. بو جهتلی نظره آلاراق، اوراتولارلا ماننالارین ایلگیلرینی نسبتاً گئنیش آچیقلاماق لازیمدیر.

یوخاریدا گؤستریدیک کی، آسوری ایمپراتورلوقو V شامشی آدادین سلطنتیندن قاباق، داخلی دیدیشمه لر نتیجه سینده ضعیفله میشدی. بو وضعیتمدن استفاده ائدن منطقه نین آسیانی خلقلریندن اولان و ماننالارین غربی - اورارت بوزقیریندا یاشایان اورارتو حکومتی، میلاددان قاباق دوققوزونجو یوز ایللیگین سونلاریندا، "مئنوا" (شاهلیغی م.ق. ۸۱۰ - ۷۷۸) زامانیندا ماننا تورپاقلارینا باسقین ائتدی. نظره گلن اوراتولار بو تاریخلرده گونئی، سلماس، خوی، ماکی، قره ضیاالدین تورپاقلارینی توتموشلار. اورارتو حکومتی تورپاقلاری آسوری ایمپراتورلوقونون شمالیندا ایدی و آسوریلر شرقه دوغرو یوروشلرینده اوراتولارلا توققوشوردولار. نئچه عصردن بری ماننا تورپاقلارینا باسقین ائدیپ چاپمیش و هر دفعه خیلی مقداردا ثروت و اینسان قوه سی الدهه ائتمیش آسوری میلیتاریزمی اورارتو حکومتینین گوجلنمه سی و ماننا اراضیسینه هجوم ائدیپ اورالاردا اولماسیله راضیلاشایلمزدی، چونکی گئنده اورانی تالاییب چاپماق، حتی اورایا صاحب اولماق آرزوسوندا ایدی. بونا گؤره ده III آداد نئاری و اونون آناسی اصیل حکمران "سئیرامیس" م.ق. ۸۰۷ و ۸۰۶ - نجی ایللرده ایکسی دفعه ماننا تورپاقلاریندا اورارتو شاه "مئنوا" ایله دؤیوشموشدور. بو دؤیوشلرده "مئنوا" اورمو گؤلونون غربی و جنوبو تورپاقلارینی توتوب تالامیش

و "جیغاتی" چایینین جنوبلاریندا، اونون نظرینجه ماننا مرزلیرینده، بوگونکو میاندا بین "تاش تپه" آدلی کند یاخین لیغیندا "میشتا" آدلی حربی قالا تیکدیریپ، اورادا بیر داش لؤوحه قازدیرمیشدیر کی، بوگونده قالماقدادیر. مثنوا بوردادا اوردو قویدو و چوخلو مال - قارا آپاردی.

بو دؤیوشلردن علاوه، III آداد نثراری "مثنوا" ایله "وان" گؤلونون جنوبوندا اولان "خوبوشکیه" ده بشش دفعه م.ق. ۸۰۱، ۷۹۸، ۷۸۵، ۷۸۴ - نجو ایللرده و فرات چایی آخارقاسینین یوخاری ساحیللرینده م.ق. ۷۸۶ - نجی ایلهده ووروشموشدور.

III آداد نثراری دن سونرا آسوری شاهى اولموش IV سلمنسر اورارتو شاهيله م.ق. ۷۸۱، ۷۷۸ - نجی ایللر فاصله سینده دؤیوشموشدور.

شرق طرفیندن ماننا اراضیسی حسابینا تورپاقلارینی گئیشیلندیرمه گه جان آتماقدان علاوه، اورارتو شاهلاری م.ق. دوققوزونجو عصرین سونلاریندا فرات چایی آخارقاسینین لاپ یوخاریسیندا، اورموگؤلوا ایله "وان" گؤلو آراسیندا یئرله شن "موساسیر - mussasir" ى اشغال ائده رک، آسوریلرین باش کندی "تینوا" نى هدهلمه گه باشلادیلار و م.ق. سگگیزینجی عصرین اوللرینده فرات آخارقاسینین یوخاری قسمت لرینه گیردیلر.

بحث ائتدیگیمیز بو دؤورلرده ایستر آسوری، ایسترسه اورارتولار ماننا اراضیسینى اشغال ائدیپ وئرگی آلدیقدان سونرا، یئرلى امیرلرینی، اؤزلرینه تابع ائتمک شرطیله، اؤز یئرلرینده قویدولار، بونولادا ماننانین استقلالی ظاهرى اولسادا، دوام ائتدی. ماننا حکومتینین بو شکلیده دوام ائتمه سی همده آسوریلرله اورارتولارین رقابتی و ووروشماسیله علاقه دارایدی، چونکی رقیبلرین هر بیرى مقابل طرفه قطعى غلبه چالانا قدر ماننا حاکمیتینی تمامیه آرادان آپارما ییر و مادی منبع کیمی الله ساخلا ییر دیلار. بونا گؤره ده "مثنوا" دان سونرا شاه اولموش بیرینجی آرقیشتی (شاهلیغی م.ق. ۷۷۸ - ۷۵۰) اوزون مشهور "خورخور" - xoxxor آدلى سالنامه سینده ماننا اؤلکه سینى فتح ائتمک و حتى ماننانین تابع اولماسی باره ده هئچ نه یازمامیشدیر، لاکین بونا رغماً بیرینجی آرقیشتی ماننانین جنوبو و همدانین غرب اراضیسینده یئرلشمیش "آرسیتا - Arsita" منطقه سی و "بوشتو - Buštu" و "پارتو آتا - Partuata" شهرلری اراضی سینده م.ق. ۷۷۵ - ۷۷۴ - ۷۷۲ - نجی ایللرده آسوریلرله قارشیلشمیشدیر، حتى بابیل اراضیسی اولان "دیاله" آخارقاسیندا "نامار" شهرینه ده گئتمیشدیر. م.ق. ۷۷۴ - نجو ایلهده] بو حادثه لر هم اورارتو منبعی "خور - خور" ایلیگی، همده آسوری منبعلرینده قید اولموشدور. بیرینجی آرقیشتی نین ماننا اراضی سینده آسوریلرله بو دؤیوشلری و حتى بابیل اراضی سینه ال اوزالتماسی سبب اولدو کی، آسوریلر م.ق. ۷۷۴ - نجو ایلدن سونرا "نامار" شهرینه اوردو یوروتسونلر. بو اوردو کشلیکده آسوری اوردولارینین قوماندانی "شامشیلو" اوزونو قوتتیلره و نامارا غلبه چالان گوستیریر، همده او اؤز لؤوحه سینده قید ائدیر کی، "آرقیشتی" ایله دؤیوشموشدور. بو دؤوردن قالان آبیده لرده هر ایکی رقیب: آسوریلر و اورارتولار، اؤزلرینی فاتح و غالب قلمه وئیرلر. مثلاً اورارتو شاهى آسوریلرله اولان بو محاربه ده اوزونو غالب گؤسته ریر و یازیر کی،

آسوریلری اؤز اؤلکه سیندن قووب چیخارتمیشدیر و اونلاری دارباداغین ائتمیشدیر. سرکرده "شامشیلو" نون قوتیلره غلبه چالدیدیم دئمه سی اولاً گؤستریر کی، نه تکجه بو گونکو همدان، اونون اطراف و غرب حیصه لری، حتی "دیاله" چایی آخار قاسینین اورتالاری نا قدر، قوتیلرین وطنی ایدی، ایکینجیسی بو سؤزلر گؤستریر کی، م.ق. ۹ و ۸ - نجی یوز ایلیکلرده ده هله "قوتی" آدی ایشلنمیشدیر.

اوراتولارین ماننا تورپاقلاریندا آسوریلرله دؤیوشمه سینه باخمییاراق، بیرینجی آرقیشتی اؤز ایلیگینده ماننانی اؤزونه تابع گؤسترمه ییر و بئله تصوّر اولور کی، اوراتولار ماننادان یالنیز بیر پایگاه کیمی یارارلانمیشلار.

اوراتو شاه ی بیرینجی آرقیشتی ماننا اراضیسی، همدان اطراف، دیاله آخار قاسی و معلوم اولان چاغداش اورمو یاخینلاریندا هجوملار ائتمیش و او یئرلره آغیر ضربه لر وورموشدور. "آذربایجان تاریخی" نده بو باره ده اوخویوروق:

"اوراتولار بو ولایتلره م.ق. ۷۸۴ - ۷۷۴ - ۷۸۱ - نجو ایللرده سوخولموشلار. تخمیناً حسابلامالاراً گؤره اون ایل عرضینده اورمیه یانی ولایتلرده ۵۰ مین اینسان اؤلدورولموش و اسیر آئینمیشدیر، ۱۰۰ میندن آرتیق خیردا بوینوزلو مال - قارا، خیلی آت و دوه آپاریلیمیش، کلی مقداردا شهرلر و دیگر یاشایش منطقه لری داغیدیلیمیشدیر.^۱

بو تون یونلار باخمییاراق، آز سونرا ماننا تمامیه اوراتودان آیریلیر و اوراتو و آسوریلرله دؤیوشلرده، ماننا اؤلکه سی و دؤولتینین بیرلیگینی محکم لندیره رک، اورمو گؤلونون جنوب و شرقینی اؤزونه بیرلشدیریر. تاریخی سندلر نشان وئریر کی، بیرینجی آرقیشتی نین شاهلیغینین ایلك ایللرینده ماننا اوراتودان تمامیه آیری و مستقل اولموش و حتی همین بیرینجی آرقیشتی سلطنتی نین ۱۰ و ۱۱ - نجی ایللرینده ماننا حکومتی اوراتو حکومتی علیه نه هجوم ائتمه گه چالیشمیش و بو مبارزه یله علاقه دار اؤز اراضیسینی گئنیشلندیرمیش و دؤولتی محکم لندیرمیشدیر.

بونون دا نتیجه سینده بیرینجی آرقیشتی م.ق. ۷۷۳ - ۷۷۲ - ۷۷۱ - ۷۶۹ - ۷۶۸ - نجی ایللرده کی ماننایا قارش ی ویران ائدیجی یوروشلری، ائله جه ده بیرینجی آرقیشتینین یئرینی توتان "ایکینجی ساردوری" [شاهلیغی م.ق. ۷۵۰ - ۷۳۰] نین م.ق. ۷۵۰ - نجی ایللرین اوللرینده ایکی دفعه ماننایا اوردو چکمه سی ماننالیلاری مغلوب ائدیپ اؤزونه تابع ائده بیلمه دی.

بیرینجی آرقیشتی م.ق. ۷۶۰ - نجی ایللرده اورمونون جنوب شرقینه گؤستر دیگیمیز هجوملاریندان علاوه، آرازین شمالی یئرلرینه ده هجوم ائتمیشدیر. بو باره ده آذربایجان تاریخینده قید اولموشدور:

"...بیرینجی آرقیشتی...جنوبی قفقازا (ائتونی - Etuni) اؤلکه سینه) سوخولدو، ماننانین

محكم‌لندیريلمیش "شاه شهری" (منظور باش كنددير) اولان "شمئریخادیر - Simerixadir" ى اله كئچیردی، اورادان خیلی كیشی و قادینی اسیر آپاردی.^۱

بونودا قید ائتمك لازیمدير كى، بو فاصله ده هردن اورارتو شاهلارینین موقتى موقتى مانئالیلاری پیشیریپ، تجربه لرینی آرتیریدی. اورارتولارین بو موقتى غلبه لرینه بیرینجی آرقیشتینین م.ق. ۷۷۵ - نجی ایلده "بوشتو" نو توتماسى نی، هابئله م.ق. ۷۷۱ - نجی ایلده اورمو گؤلونون گون چيخانیندا بیر سیرا یئرلری، او جمله دن "او ایش دیش"، "اوشكایا" (اوسكو)، "او آ اوش" (سهند داغی) و "كود آلاته" نی توتماسینی، هابئله م.ق. ۷۶۸ - نجی ایلده "شیمئری خادیر - Simerixadir" ى آلماسینی مثال گؤستمك اولار كى، هامیسی اؤتەری و كئچيجی اولموشدور. بو دؤورلرده مانئا رهبری، چوخ احتمال "ایرانزو" ایدی.

مانئا حكومتینین استقلال باخیمدان نوه سانى م.ق سگگیزینجی یوز ایللیگین اورتالاریندا، م.ق ۷۵۰ - نجی ایلده بیر داها تکرار اولور. چونكى بو ایلده بیرینجی آرقیشتینین اوغلو "ایکینجی ساردوری" "نامار" شهرینه اوردو چکیر و ظاهراً مانئانی تابع ائدیر. بو ایللرده اورارتو حكومتی ضعیفله بیر و "او چونجو تیقلت پيله سر" ین شاه اولماسیله آسوری دؤولتی گوجلەنیر و نتیجه ده مانئا حكومتی ده گوجلەنیر، چونكى "تیقلت پيله سر" م.ق ۷۴۴ - نجو ایلده اورارتولارا قارشى ماد اراضیسینه اوردو چکیر. مانئا رهبری، چوخ احتمال "ایرانزو"، آسوریلرله علاقه ساخلا بیر. ایکینجی ساردوری مجبور اولور كى، هامان ایل، اورارتویا دشمن اولوب، آسوریلرله علاقه ساخلایان مانئا حاکمی ايله مانئا اراضیسینده دؤیوشسون. بو دؤیوشده ایکینجی ساردورینین، اؤز یازدیغینا گؤره، اورمو گؤلونون شرقینده اولان "داربو" قالاسینی آکیر. لاکین بو حادثه اورارتولارین مانئا اراضیسینه سون سوخولمالاری ایدی.

ایکینجی ساردورینین مانئا تورپاقلارینا هجوملاری باره ده "آذربایجان تارىخى" نده اوخووروق: "ایکینجی ساردوری شمالی اورمیه و لایتلری و جنوبی آذربایجان تورپاقلارینین ایچه ریلرینه سوخولدو. او، "پولوآدی - Puluadi" آدلى داغ اؤلكه سی اوزه رینده كى غلبه سی، ۲۱ قالانى، ۴۵ شهرى و لیبلیونی - Libliuni شاه شهری نی آلماسی ايله اویونور. حکمدار اؤز سالنامه سینده ضبط ائتدیگی و لایتلرده "دشمن اؤلكه سینى تابع ائتمك" اوچون قالالار تیکدیردیگینی نظره چاتدیریردی.^۲ البته ایکینجی ساردورینین بو سؤزلری شیشیرمه ایدی.

□ □ □

□ ایرانزونون آسوریلرله اتحادی

بو دئدیکلریمیزدن معلوم اولور كى، ایکینجی ساردورینین هجومو زامانى مانئالار آسوریلرله

*

۱ - آذربایجان تارىخى، باكى، ۱۹۹۳، ص ۵۱.

۲ - آذربایجان تارىخى، باكى ۱۹۹۳، ص ۵۹.

اتحاد باغلامیش و اوچونجو تیقلت پيله سرین م.ق ۷۴۴ - نجو ایلده ماد اراضیسینده اورارتولارا قارشى هجوموندا، هابئله آسوریلرین م.ق ۷۴۳ - نجو ایلده اورارتولارا ووردوقلاری سون ضربه زامانی اونلارا یاردیم ائتمیشدیر. بونا گۆرده م.ق ۷۴۳ - نجو ایلده اورارتولار تیقلت پيله سر طرفیندن مغلوب اولدوقدان سونرا، اونلارین ماننایا قارشى هجوملاری دایاندی، بو ایسه مانناین داهادا قوتلنمەسی، چیچکلنمەسی و منطقه‌ده گوجلۇ دۆولتئر سیراسینا کئچمه‌سینه سبب اولدو.

دئمک، م.ق سگگیزینجی عصرین اوللری و اورتالاریندا منطقه‌ده آسوریلرله اورارتولار آراسیندا باش وئرمیش حادثه‌لر ماننا و ماد خلقلری و دۆولتئرلری باخمیندان اهمیتلی ایدی. بو ایللرده ماننا و ماد خلقلری هله میلیتاریست آسوری حکومتیله مبارزه‌یه آماده دئییلدیلر، هله آسوریلر بو خلقلری چالیب چاپیر و غارت ائدیر، هر آرادان بیر اونلارین غربی تورپاقلاریندان بیر پارچا قوپاردیب اۆز اراضیلرینه ضمیمه ائدیر، بو اراضینی تامامیله توتوب، خزر دیزینه ال تایماق یوخوسو گۆروردولر. بو زامانلار اورارتولار آسوریلرین شرقه دوغرو هجوملارینا قسماً مانع چیلیک توره‌دیر، اونلارین آراسیندا دۆیوشلر اولور و نتیجه‌ده ماننا - ماد اراضیسینین غرب حیصه‌لری ماد - مانناین اساس اراضیسی و خلقی ایله آسوری میلیتاریزمی آراسیندا فاصله و حایل اولور، نتیجه‌ده ماننا - ماد اراضیسینین شرق قسمتلی و خلقلری تالان و غارتدن آماندا قالیر، اۆز طبیعی اینکشافینا دوام ائدیر و آسوریلر و اورارتولارین ظلمو، غارتی و تابعیتیندن نجات تاپیرلار.

آسوری و اورارتو دۆولتئرلرین ماننا - ماد اراضیسینه هجوملاری و اونلارین دۆیوشلری زامانی بیز ماننالیلارین میلی آزادلیق و استقلال طلب‌لیک مبارزه‌لری و اۆز آیاقلاری اوستونده دورماغا جان آتمالارینی مشاهده ائدیریک. مثلاً گۆروروک کی، بو حادثه‌لر جریان ائدن زامان اونلار اورمو گۆلونون جنوب و شرق تورپاقلارینی اۆز اراضیلرینه ضمیمه ائدیرلر.

ماننالیلارین میلی آزادلیق و استقلالیت مبارزه‌لرینی بیز همده اونلارین آسوری و اورارتولارا و اونلارین محاربه‌لرینه مناسبتده گۆروروک. ماننا رهبرلری اۆز خلقلرین آزادلیغی و استقلالی خیرینه اولاراق، گاه آسوریلرین داغیدیچی و تالانچی یوروشلری مقابلینده اورارتو حاکم دایره‌لریله، گاه ایسه اورارتولارین هجوملاری قارشیسیندا، موقتى اولاراق، آسوریلرله عمومی دیل تاپیب، متحد اولوردولار. لاکین رقیبلر بیرى - بیرینی ازیب ضعیفلتدیکده، اونلارین تابعیتیندن بویون قاچیریر، تعهدلرینن آلتینا وورور، معین قراردادلاری رعایت ائتمیر و اۆز میلی آزادلیق و استقلاللاری اوغروندا چالیشیردیلار. ماننا حکومتی رهبرلری سونرالاردا بو سیاستلرینی ایزله‌میشلر.

ماننا حکومتین داهای سونراکی ایللرده وضعیتى، یعنی ۸ - نجو عصرین سونلارینداکی وضعیتى باره‌ده معلومات م.ق ۷۱۳ - نجو ایله عایدیر کی، م.ق ۷۴۳ - نجو ایلدن ۷۲۰ - نجو ایله قدر معین معلوماتلار وئیر.

III تیقلت پيله سر اورارتو شاهى ایکینجی ساردورینی مغلوب ائتدیکدن سونرا ماننا حکومتی بو گونکو ایران آذربایجانى، همدان، قزوین، زنجان، تخت سلیمان آراسی اراضیسی و خلقلرین

باشيندا داياندى، بو اراضى و خلقلرينين رسمى و قدرتلى دؤولتى و حكومتى اولدو. م.ق ۸ - نجى يوز ايلليگين اورنالاريندا ماننا حكومتينين باشيندا داياناراق، عاقلانه حركتلر ائتميش رهبر، چوخ احتمال م.ق ۷۱۷ - نجو ايلده اولموش "ايرانزو" اولموشدور.

ايرانزو همين عصرين ايلك ياريسيندا اورموگولونون جنوب و شرق تورپاقلاريني، قيزيل اوزن درهسى و اونون همدانا قدر جنوب اراضييسي، هابئله اورانين شماليندا سولارى آرازا خان يئرله قدركى تورپاقلارى واحد ماننا حكومتى اطرافيندا بيرلشدirdi. ماننانين شمال اراضييسي، يعنى بوگونكو گوئى، مرند و قاراداغ ولايتلىرى بو زامانلار، بير مدت سونرايا قدر، اورارتو حكومتينين اشغاليندا ايدى. دئمك، ماننا حكومتى اسكندرين يوروشوندىن برى ماد آتروپاتش آدلانميش اراضييين اساس حيصةسى، هابئله بوگونكو زىجان، همدان، قزوین آراسينداكى اراضيىنى اوز حاكميتى آلتيندا بيرلشديرميشدير. بو اراضى ئنچه عصر سونرا ماد حكومتى ياراناندا، اونون اساس تورپاقلارى، اساس اراضيىسى ايدى.

بونودا ياددا ساخلاماق لازيمديركى، اوچونجو تيقلت پيله سرين شاهليغينين سونلارى [م.ق ۷۲۷ - نجو ايلده اولموشدور] و ايكنجى سارقونون حاكميتى نين اوللرينده ايرانزو ماننانين شاهی اولموشدور [م.ق ۷۱۷ - نجو ايلده اولموشدور]. او عاقلانه سياسى حركتلر، سياست بيلمك، رقيبلىرى بيرى - بيرينين جانينا سالماق نتيجه سينده ماننا حكومتينى ساخلايب محكم لنديرميش و اراضيىنى گئيشلنديرميشدير. بو تورپاقلاردان قيزيل اوزن آخارقالارىدا اولموشدوركى، "ديوك" اورانين باشچىسى و شاهی اولموشدور. ديوك ماننا شاهی ايرانزو ايله متحدايدى. دئمك، سگگيزينجى عصرين سونلاريندا قيزيل اوزن و سفيد رود آخارقالارى اراضيىسى، او جمله دن مارلىك تپه تورپاقلارى ماننا حكومتينه داخل ايدى، داها دوغروسو ماننا - ماد تورپاقلارى جزو و ايدى. بونا گؤره ده اورادان كشف اولموش اثرلر همين شاهلار و اونلار تابع اميرلىكلره و يا اونلارين آتا - بابالارى اولموش اميرلر و شاهلار، اونلارين عايله لرينه و تابعلىرى اولموش اميرلر، شاهلار و باشچيلار عايد اولموشدور.

□ □ □

□ ايرانزو كلمه سينه دايير

ايرانزو سؤزونون معناسى، كۆكو و تركيب حيصة لرى باره ده دئمك لازيمديركى، او "ار" و "يانزى" كلمه لرinden يارانان بير مۆكب سؤزدوركى، ايشلنمك نتيجه سينده واحد بير كلمه يه چتوريلميشدير.

"يانزى" كلمه سى "كاسسى" خلقى داخلىنده سلطنت و شاهلىق لقبى كيمى گئيش ايشلنميشدير. بو سؤز باشچى و يا "پادشاه - شاه" معناسيندا كاسسىلردن علاوه، هامان دؤورلرده كاسسىلرين قونشوسو "نامار"، "بيت همبان"، "آلا بئريا" اراضىلىرى، يعنى اورموگولونون جنوب اراضيىسى، هابئله

"وان" گۆلۈنۈن جنوبو اولموش "خوبوشکییه" یئرلرینین خلقلری داخلیندهده همین معنادا ایشلنمیشدیر. آدلارینی چکدیگیمیز بو اراضینین اساس قسمتی "قوتی و لوللوییلرین" یاشادیقلاری اراضیدن اولموشدور.^۱ دئمک، باشچی و یا شاه معناسیندا کاسسیلر داخلینده ایشلنمیش "یانزی" کلمه‌سی همین معنادا کاسسیلرین قونشوسو و سويداشی اولموش قوتتی - لوللوی خلقلری داخلینده ده معمول اولوب ایشلنمیشدیر.

ان قدیم دؤورلردن التصاقی و تورک دیللی خلقلر داخلینده باشچیلار، بؤیوکلر، ایگیت و قهرمانلار و شاهلار احترام و حرمت علامتی اولاراق، اولارین آدلارینین اولینه "ار" (ایگیت - قهرمان) کلمه‌سینی علاوه ائددیلر. مثلاً همین بحث ائتدیگیمیز بو دؤورلرده یاشامیش تورک ائلرینین باشچسی "تونقا" یا "ارتونقا" و حتی ایکی قات حرمت علامتی اولاراق، "آلپ ارتونقا" دئییردیلرکی، سؤزده تورک کلمه‌سی و "ایگیت، قوچاق" معناسیندا ایدی. هابئله تورک باشچسی آدی اولموش "سلان" (شیر) آدینین اولینه "ار" سؤزونو آرتیراراق، "ارسلان" و "آلپ" کلمه‌سینی ده علاوه ائدهرک مشهور "آلپ ارسلان" مرکب کلمه‌سی میدانا گلیمیشدیر. حتی بو گون دیلیمیزده ایشلنن "آسلان" - شیر - (اوغلان آدی) سؤزو "ار + سلان" سؤزلریندن یارانان بیر کلمه‌دیر کی، اولارلاردان "ر" = "R" سسی اختصار اولموش و "E = I" سسی "سلان" کلمه‌سینین قالین سایطی تأثیرینده قالین "A = I" یا چئوریلهرک، "آسلان" شکلینه دوشموشدور. همین وضعیتی "یانزی" کلمه‌سی بارهده اولموشدور، یعنی قوتتی - لوللوی لر داخلینده شاه معناسیندا ایشلنمیش "یانزی" کلمه‌سینین اولینه احترام علامتی علاوه ائدهرک "ار + یانزی" شکلینه دوشموشدور، بو کلمه لر ایسه عصرلر بویو خلق طرفیندن چوخ ایشلنمک نتیجه‌سینده "ی" و "ر" سسلرینین یئرلری دال - قاباق اولموش (بو حال تورک دیللرینده چوخ باش وئرمیش و وئرمکدهدیر. مثلاً: تورپاق = تورپاق. کۆرپو = کۆپر و ...) و "ی" صامیتی "ی" سسلی سینه چئوریلهرک، (البته اگر آسوری منبعلریندن دوزگون اوخونموش اولسا و بو سس ده ییشیلمه‌سینده معین سیاسی مقصد و هدف اولمامیش اولسا)، "ایرانزی" = "ایرانزو" شکلینه دوشموشدور.

اورارتو حکومتیله بو گونکو آذربایجانین علاقه‌لری بونونلا بیتمیر. اولاً اورارتولار بو گونکو ماکو، قره‌ضیاالدین، ائواوغلو، خوی، سلماس و گونئی اراضیسینی بو زاماندان بیر مدت سونرالارا قدر اشغال ائتمیشلر و بیز یئرینده بو بارهده دانیشاجاییق، ایکینجیسی اورارتولار معین فاصله‌لرده آذربایجانین داها شرقی تورپاقلارینا، داها درینلیکلرینه، موقتی‌ده اولسا، هجوم ائتمیشلر. بو هجوملار بارهده یئرینده دانیشیلاجاقدیر.

□ □ □

[ش - ۵۸] ماننا - ماد اھالیسینین آسوریلر طرفیندن زورلاکۇچورولمەسى،
نئینوا دیوار ناخیشلاریندان، م.ق. ۷ - نجى یوزایللک.

ماننا حکومتینین قورولوشو، اقتصادی و سیاسی

تاریخی سندلرگۇستەریرکی، ماننا اھالیسی هم مالداریق، همده اکین چیلیکله مشغول ایدیله. قویون، کئچی، اینک، اؤکوز، ائشک، آت، دوه، ایککی کۇهنلی دوه و ... بئجرتمک ماننا توپلومونون اساس اقتصادی اهرملریندن ایدی. بوندان علاوه ماننالیلار باغدارلیقلادا مشغول اولموشلار. بئلهکی، سونراگۇرهجه گیمیز کیمی، میلاددان ۷۱۴ ایل اول آسوری شاهی ایکینجی سارقون ماننا تورپاقلاری طریقیله اورارتو حکومتی علیهینه یوروش ائدرکن، ماننالیلار اونون اوردولارینین اونو و شرابینی تأمین ائتمیشلر. بعضی تاریخچیلر تورات کتابیندا آدی چکیلمیش "مینیت - Minnit" بوغداسینی ماننا بوغداسی ییلیرلر و دوغروندان ماننانین بوغداسی معروف ایدی و ایندی ده آذربایجان بوغدا مرکزیدیر.

سون زامانلاردا "ساققیز" شهرینین ۲۴ کیلومتر شرقینده یئرلهشن "زئوه" کندی اطرافیندا بیر خزینه کشف اولموشدورکی، م.ق ۷ - ۸ - ۹ - نجی عصرلره عایددیر. بو تورپاقلار ماننا حکومتینین جزو وایدی. زئوه تپه‌لری احتمال حربی قالا اولموشدور. همین "زئوه" تپه‌لریندهکی قازیتیلاردان کشف اولموش شئیلر ماننا صنعتکارلارینین هنری، اوستادلیغی، و ده‌میر اوزه‌رینده مهارتله ایشله‌مهلریندن حکایت ائدیر.

ایستر آسوری، ایستره اورارتو منبعلری، جزئی فرقله، او دؤور بوگونکو آذربایجان تورپاقلاریندا اولان حکومتی "ماننا - Manna" آدلاندیرمیشلار. بو منبعلر ماننالیلاردان علاوه آیری قبيله و خلقلرینده آدلارینی آپارمیشلارکی، ماننا حکومتینین ترکیبینه داخل ایمیشلر. بونولا برابر

هامان لوللوی، قوتی و ماننا خلقلری بو حکومتین اساس تمل داشینی قویموشلار. بو خلقلردن دانیشارکن اونلارد مؤوجود اولموش اجتماعی قورولوش و اونون دئموکراتیک خصوصیتلریندن دانیشمیشیق. بو دئموکراتیک اداره اوصولو، او خلقلردن ماننا حکومته ارث قالمیشدیر. بونا گؤره ده ماننا حکومته گئیش خلق کوتله لری جدی شکیده اجتماعی ایشلرده اشتراک ائتمیشدیر. حتی بعضی منبعلر قید ائدیرلرکی، بحث اولونان بو دؤورده ماننا خلقی مستبد بیر رهبرلری علیهینه قیام ائتمیشلر، حالبوکی، بئله بیر حال او زامانکی قونشو دؤولتلرده گؤرونمه میشدیر. بو حال ابتدایی دئموکراتیک اوصول اداره نین نتیجه سیدیر.^۱ بو رهبر سونرا گؤره جه گیمیز کیمی، ماننا شاهی "آزا - Aza" اولموشدور.

دئمک، اینسانلاردا آزادلیق، تضییق و فشارین اولماماسی ماننا دؤولتی قورولوشونون اساس و تمل خصوصیتلریندن اولموشدور.

دئمک، ماننا رهبرلری اؤلکه نی استبداد و خود رأیلیک اوصول اداره سی ایله دئیل، شخصی فیکر و ایستکلری اساسیندا دئیل، شورا اساسیندا اداره ائدیردیلر، رهبرلیک آغ ساققاللار شوراسی النده اولموش و بو شورا باشچینین قدرتی محدودلاشدیرمیشدیر. بو واقعی آسوری شاهی ایکینجی سارقون یازیلارینین بیرینده گؤروروک. سارقون یازمیشدیر:

"ماننا شاهی شخصاً، بؤیوکلری، شیخ لری، مصلحتچیلری، قوهوملاری، حاکملری و اؤلکه نی اداره ائدن باشچیلاری ایله بیرلیکده مرزده اونون پشوازینا گلمیشلر." داها سونرا ماننا شاهی اوللوسونو، سارقون حربی عملیاتا باشلامادان و حرکت ائتمه دن قاباق، تقاضا ائتمیشدیرکی، اونا (ماننا شاهینا) اولموش اهانت گؤره انتقام آلیسین و ماننا شاهی بو باره ده اؤز تقاضاسینی "اؤز مصلحتچیلری و اؤلکه سینین بؤیوکلری" ایله مصلحتلشدیکدن سونرا ائتدی.^۲

آسوری شاهی ایکینجی سارقونون باشقا یازیلاریندا معلوم اولورکی، ماننا حکومتی "آغ ساققاللار شوراسی" واسطه سیله اداره اولموشدور.

یوخاریدا گؤسته ریلن "بؤیوکلر" ماننا آغ ساققاللار شوراسی عضولری، یئرلی باشچیلار و آغ ساققاللارین قاباقجیل لاری و سئچلمیشلری، یئرلی حاکملر، شاهین قوهوملاری و اطرافیندا اولانلاردان سئچلمیش ایدی.

کئچمیشده دفعه لر اشاره ائدیگیمیز کیمی، بو ابتدایی دئموکراتیک وضعیّت اورتا آسیادان گلمه و التصافی دیللی ائللر، خلقلر، قبیله لر، سوی بیرلشمه لری و توپلوملارین هامی سیندا اساس ده یشمز اجتماعی حال و گئیش خلق طرفیندن جدی رعایت اولونوب حیات کئچن بیر خصوصیت اولموشدور. "هیت" ایمپراتورلوغو توپلوموندا بو وضعیّت حکم سورموشدور. هیت جمعیتین

*

۱ - ماد تاریخی، ص ۱۶۶.

۲ - ماد تاریخی، ص ۱۶۶.

۲۰۰۴ ایران توركلرينين اسكى تاريخى "اسلاما قدر"

شورا مجلسى "پانكوس - Pankus" آدلانىشىدىر.^۱

ماننا حكومتىدە اۆلكە قىبىلەلەر اساسىدا مختلف ايالتلار بۆلۈندى آشاغىدا آدلارنى چكديگمىز
ايالتلارنى نمونه گۇسترمك اولار:

۱ - "سوريكاش - Surikaš".

۲ - "مىسى" (جىغاتى چاىي آخارقاسىنين يوخارى حىصهسى).

۳ - "اوايش ديش - Uisdiš" (اورمو گۇلونون شرقى قىسمى).

۴ - "آراسيانشى - Arsianši" و سايره.

بو ولايتلار هر بيرىنين باشىندا آسورى منبعلرينين دليله "شاكنو - Šaknu" حاكم دايانيب
اورانى اداره ائدردى. بئله اجتماعى ادارى اوصول گۇستهرىر كى، مانناليارلار داخلىدە قولدارلىق
سىستىمى، قونشو دۆولتلردە اولدوغوكىمى، اولمامىشىدىر، نئجه كى عمومىتله قديم ايراندا، اسكى روم
و يوناندا اولدوغوكىمى، قولدارلىق اوصول ادارهسى اينكىشاف ائديب يايىلمامىشىدىر.

دفعه لره قىد ائتديگمىز كىمى، يئرى گلمىشكن بير داهالار اشاره ائتك كى، قديم آذربايجان و حتى
بوتون ايراندا، كئچمىش سووئت ماركسىست عاليملرينين سؤيله ديكلرينين عكسىنه اولاراق،
قولدارلىق اجتماعى قورولوش اوچون اقتصادى، جغرافياىي و مادى شرايط اولمامىشىدىر. و اگر
قونشو خلقلار تائيرىندە بو توپلوملاردا معين قول و كۆله لر اولموش اولسادا، وارلى و حاكم
دايره لرين ائولرى و ملكلريندە خدمت اوچون معين و محدود مقداردا قوللار اولموش اولسادا، او،
گئنىشلىنپ عمومى اجتماعى سىستىم شكللى آلمامىش و قديم مصر و روما اولدوغو شكله
چاتمامىشىدىر. دئمك اولار كى، بوتون كئچمىش سووئت تاريخچى عالimler ماننا - ماد دؤورو
آذربايجان و ايراندا قولدارلىغىن حاكم اولدوغونو بير حتمى قايدا بيلير و عنادلا اوندان مدافعه
ائيدرديلر. نمونه اولاراق "ايران تاريخى اسكى زاماندا بو گونه قدر" اثرىنين اوليندن هخامنشير
دؤورو بۆلومونه باخماق كفاتيدىر.

ماننالياردا موجود اولموش بو نسبى ابتدائىي دئموكراسى بير داهالار نشان وئير كى، اونلار
اصيللر اورتا آسپادان گلمىشلىر. سونرالار "ايشغوز" (ساكا) لاردان دانىشاركن بو خصوصيتدن
گئنىش صورتدە بحث ائده جه ييك. البته آذربايجان لاپ اولدن تورك دونياسىنين بير حىصهسى
اولموشدور.

ماننا اراضىسىندن تصادفاً و يا قازىنتى ايشلرى نتيجه سىندە كشف اولموش اثرلر ماننا مدنيتى
يوكسك سوييه سىنى گۇستهرىر. بيز يئرندە بو باره ده گئنىش دانىشاجايىق، بورادا يالنىز "زئوه"
خزىنه سىنين بعضى اثرلرى باره ده معلومات وئيرىك.

"زئوه" خزىنه سىندن تاپىلمىش اثرلر ماننا مدنيتى نىن ان گۇزل و پارلاق نمونه لرىدىر. بونلاردا

ناخیشلی ساخسی قبالار، زامانینا گۆره اولدوقجا گۆزل ناخیشلی بوشقابلار، رنگلی و ناخیشلی قدحلر، مثال و قازیلیمیش قادین بویون باغیسی، قیزیل قولباق و حتی بعضی بوشقابلاردا هیروقلیف خطلر تاریخچیلرین نظرینی جلب ائتمکده دیر. بو یازیلار نشان و اثریر کی، ماننالیلار منطقه میزین او دؤورکو بوتون خلقلری، میللتلری و دؤولتلیر کیمی خط و یازی مالک اولموشلار، حتی آسوری قاینالاریندان درک ائتمک اولور کی، "ماننا" دا خط و بو خطین حرفهیی خطاطلاری اولموشدور. بو خط بارده سونرا گئنیش دانیشاجاییق.

"زئوه" نین یاخین یقلاریندان کشف اولموش شیلر هم ماننالیلارین اؤزلرینه خاص هنرینی گؤسته ریر، همده نشان و اثریر کی، بو اؤلکه نین هنری آسوری و اورارتو هنری و اینجه صنعتی ایله علاقه و رابطه ده اولموشدور.

"زئوه" خزینه سیندن اله ائدیلمیش حیات و سایطی نین هر بیرینده خصوصی هنر و تاریخی حقیقت اؤزونو گؤسته ریر. بورادا بیر اوزان ناخیشی اولان قدح بارده بیر واقعی قید ائتمه گی لازیم حساب ائدیریک، اودا بوندان عبارت دیر کی، اولاً اوزانین چالیدیغی موسیقی آلتی بو گونکو تورک تار، عاشیق سازی، قازاخ تانبوراسی شکلینده دیر، ایکینجیسی، بو موسیقی آلتی یئنه ده عینی ایله بو گونکو تورک ائللی عاشیق لارینین سازلارینی چالیدیغی کیمی، دؤشلیرینه باسیلاراق چالیناردی. بوتون بونلار آچیق شکیلده بیر طرفدن ماننا مدنیتی نین اورتا آسیا و اسکی تورک مدنیتی ایله باغلیلیغینی، ایکینجی طرفدن بو گونکو عاشیق سازلارینین تورک ائللی داخلینده اولدوقجا قدیم دؤورلردن، میلاددان نچه مین ایل اولدن اولدوغونو گؤسته ریر.

دئمک، بو گونکو تار و عاشیق سازی اصیل قدیم التصافی دیللی و تورک دیللی خلقلرین میلی موسیقی آلتی اولموشدور. "زئوه" خزینه سی اثرلری بارده سونرا گئنیش دانیشاجاییق، بورادا بونودا علاوه ائدک کی، ماننا مدنیتی نین نمونه لری و نشانه لری اولان "زئوه" خزینه سینین شاه اثرلری گؤسته ریر کی، "ماننا" مدنیتی یاخین شرق منطقه سینده، ان یوکسک مدنیتلردن بیری اولموش، بو گونکو ایران اراضی سینده ان قدیم و اوچ مین ایله قدر دوام ائتمیش ایلام مدنیتی نین ائله اهمیتی قول و حیصه لریندن بیری اولموشدور کی، سونرالار یارانا جاق هخامنیشلر - پارسلارین مدنیتی و هنری اوچون یول گؤستریمیش، اونا اؤرنک و نمونه اولموشدور. بورادا "ویل دورانت" نین دئدی کیری بیر دها نظرده جانلانیر کی، دئمیشدیر:

بو واقعی "زئوه" دن تاپیلیمیش قیزیل بیر لؤوحه ده کی آلتی دفعه تکرار اولموش بیر صحنه نین: "آسلانلار بیر نفرین دؤیوشمه سی"، تخت جمشیددن اولان "شاهین افسانه وی حیوانلار دؤیوشمه سی" صحنه سی ایله مقایسه سینده آیدین گؤروروک. "زئوه" دن تاپیلان لؤوحه شبهه سیزم. ق. ۱۵۰۰ - ۲۰۰۰ ایل، شاید دها دا قاققلار یارانیمیشدیر، لاکین تخت - جمشید صحنه سی م. ق. ۵ - ۴ عصر اوللرین یادگاریدیر. دئمک، شبهه سیز تخت - جمشید صنعتکارلاری ماننا صنعتینی تقلید و اقتباس ائتمیشلر.

"آریسلر مدنیّت یارادان
اولمامیش، اونو یاخین شرقین
سومثر - ایلام مدنیّتیندن اقتباس
اتمیشلر".^۱

"زئوه"دن تاپیلیمیش فیل دیشینده
قازیلیمیش لؤوحه و مقدس آغاچ
اطرافیندا ایکی آسلانین
ناخیشی دااو لؤوحه لر و هنر
نمونه لریندن دیر کی، خصوصیه
سونراکی یاخین شرق مدنیّتلرینه،
او جمله دن هخامنیش مدنیّتینه
جدی تأثیر گؤستریمیشدیر.

ماننا مدنیّتینی نین تأثیری ایران و
یاخین شرقله محدودلاشمايیر.
یئددی مشهور کئچمیش سووئت
تاریخ چیلری ماننا مدنیّتینین چوخ
اوزاق ائللره تأثیری باره ده
یازمیشلار:

"ماننا هنری ماد، پارس و حتی
"یسورازی" بسوزقیرلارینین
ایسکیتلری مدنیّتینه بئله گوجلر
تأثیر و نفوذ اتمیشدیر".^۲

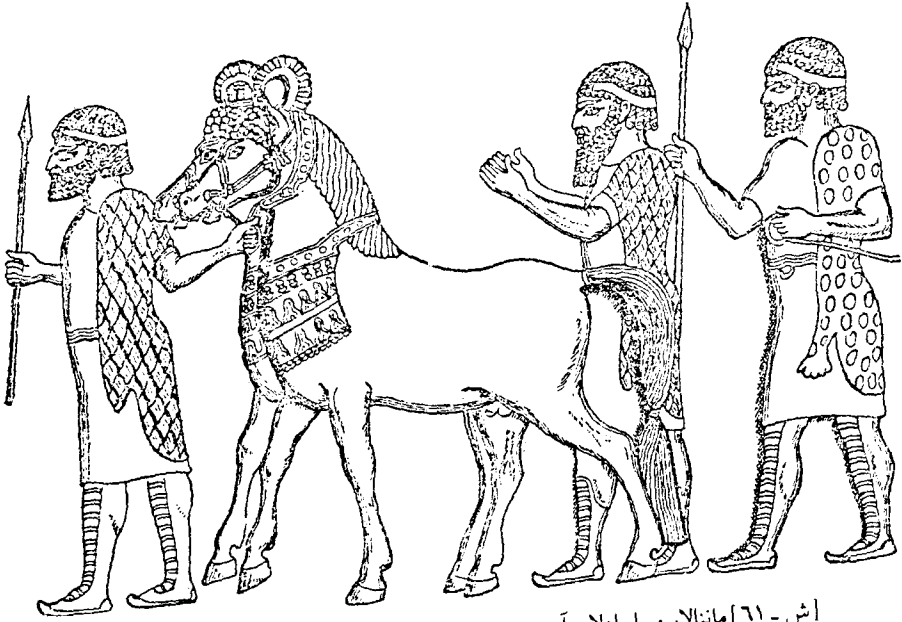
[ش - ۵۹] تخت جمشید، شاهین افسانوی حیوانلا دؤیوشو.

* ۱ - باخ: کتابین اولینه.

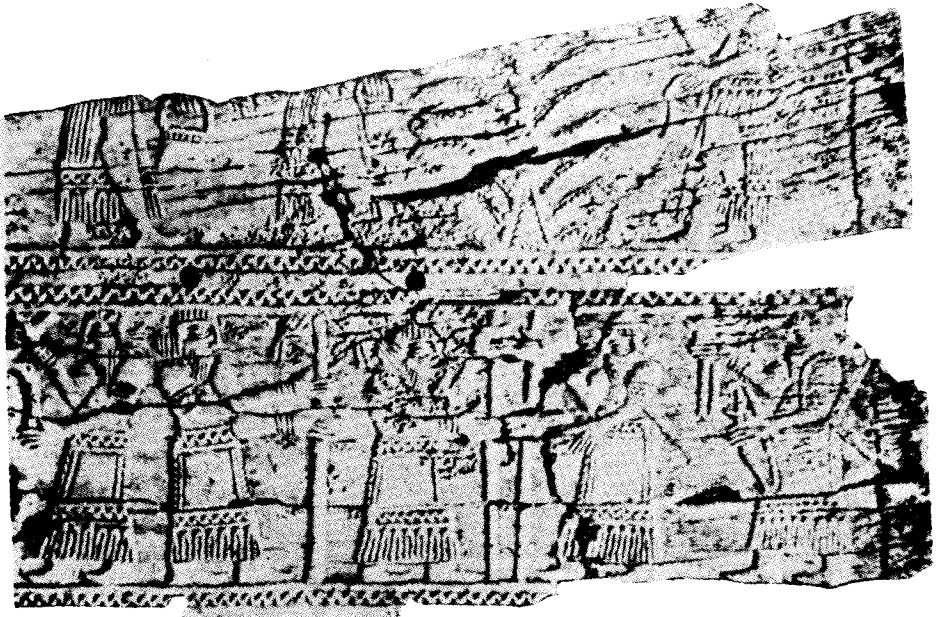
۲ - ایران تاریخی اسکی زاماندا بو گونه قدر، ص ۵۹.

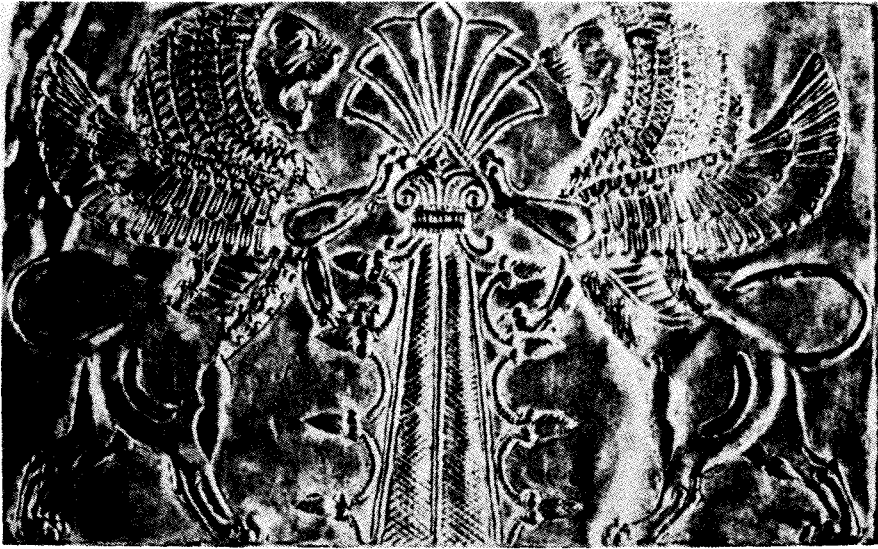
[ش - ۶۰] زئو، قىزل لۇوحە، بىر آسورى آسلانلا دۇيوشور.

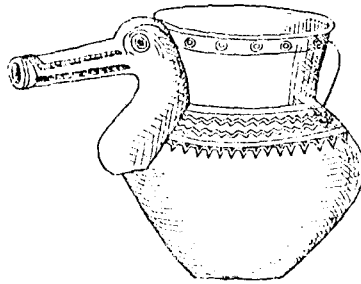
[ش - ۶۱] مانتالار و یا مادلار، آسوری ناخیشلاریندان. (م.ق. ۸ - نجی عصرین سونو)

[ش - ۶۲] فیل دیشینده قازیلمیش لۇوحە.

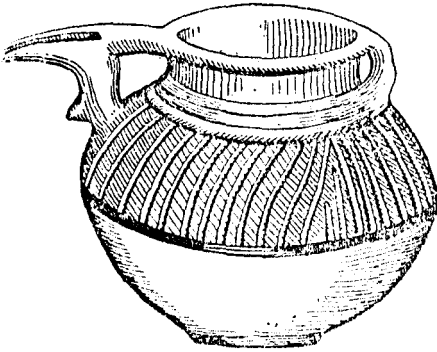

[ش - ۶۳] زنوه، قیزیل صحیفه، مقدس آغاجین ایکی طرفینده ایکی آسلان

[ش - ۶۴] گوزل ساخسی قاب، ماننا،
م.ق. ۱ - ینجی مین ایللیگین اوللری.

[ش - ۶۵] ماننا شاه‌ی آسوری گنیمینده،
مفرغ قابدا ناخیش، م.ق. ۸ - ینجی عصر

[ش. ۶۶] گوموش بوشقاب

اوستونده هیر و گلیف یازی،

زئوہ، ماننا۔

[ش - ۶۷] ناخیشلی قاب، ماننا،

م.ق. ۱ - ینجی مین ایللیگین اوللری.

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

A4 B4 x/x D4 O4 x/x z: 4 45 - 23 77 88 :: 46

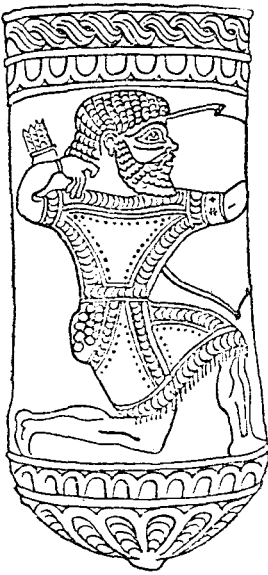
$$\| \frac{1}{2} \frac{d}{dt} \|_{L^2}^2 + \frac{1}{2} \| \nabla u \|_{L^2}^2 = \frac{1}{2} \| \nabla u_0 \|_{L^2}^2 + \frac{1}{2} \| u_0 \|_{L^2}^2$$

4. 11. 1954

$$= \because \angle A \perp \angle B$$
$$\nabla f|_V \perp$$
$$\therefore V_{12} = 1.15$$

[ش - ۶۸] ۱۳۷۴ - ونجو ایلده اهر تورپاقلاریندا تاپیلیمیش،

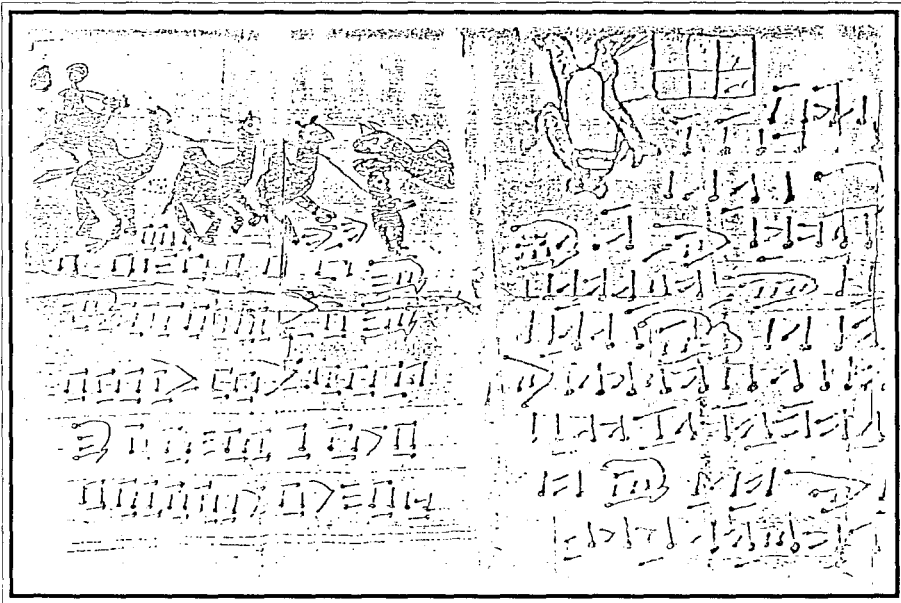
اوستونده اورخون یازیسی اولان قیزیل لؤوحه.

[ش - ۷۰] ماننا اوخ آتانی، مفرغ قابدا ناخیش،
م.ق. ۸ - پنجی عصر.

[ش - ۶۹] ماننا اوزانی بابل گنیمنده،
مفرغ قابدا ناخیش، م.ق. ۸ - پنجی عصر.

[ش - ۷۱] ۱۳۷۵ - نجی ایلده اهرله مشگین آراسینداکی اراضینین بیر متر یئر آلتیندان تاپلمیش مینلرجه داش قازما
لؤوحه لرین ایکسیندن شکیل. بورادان قیزیل شیلرده تاپلمیشدیر.
یازیلار چوخ احتمال اورخون الیفباسینین خصوصی خطیدیر.

ماد بىرلىگى و دؤولتینین یارانما شرایطى

گۆردوک كى، ماننا حكومتینین رهبرلرینین سیاستى ماننا حكومتینى گوجلندیردى، اونو آسورى و اورارتو هجوملاریندان ساخلادی. بونونلا بیرلیکده ماننا حكومتى بوگونكو آذربایجان و مرکزی مادین بوتون خلقلرینی احاطه ائتمیردی. ماننا حكومتینین بئله بیر بیرلیگى یاراتماغا قدرتی ده یوخایدی. بو ایش معین زامان و شرایط طلب ائدیردی. بئله بیر شرایط آسوریلرین ایكى هجوم آراسینداكى فاصلهایدی. بو فاصله میلاددان ۷۸۸ ایل اولدن (سئمیرامیس و اوغلو آداد نئرارىنین هجومو زامانى) ۷۴۵ - نجى ایل میلاددان اوله (آسوریلرین تازا هجوملارینین باشلاندىغى ایل) قدر اولان زامانایدی. بو آراملیق فاصله سینده ماننا حكومتى اوزونون شرقى و جنوبونداكى قبیله لرله یاخینلاشیب، اونلاری جذب ائتمك امكانى الده ائتدی.

بو قیرخ نئجه ایل فاصله سینده، اورارتولارین زیانینا اولاراق، ماننا حكومتى گوجلندى، قبیله لر آراسیندا بیرلیک آنلاشمالاری قوتلندی، لاکین آسوریلرین ایکینجی هجوملاری بو بیرلیگى هده لمه گه باشلادی.

نئجه كى گؤستریشیک، آسوریلرین ماننلار علیه نه نؤبتى هجومو میلاددان ۸۳۴ ایل اول باشلانمیش و ۷۸۸ - نجى ایل میلاددان قاباق باشا چاتمیش، یعنی ۴۶ ایل سورموشدور. آسوریلرین ایکینجی هجومو ایسه میلاددان اول ۵ - ۷۴۴ - نجى ایلدن ۶۷۸ - نجى ایل میلاددان اوله قدر، یعنی تقریباً ۶۷ ایل دوام ائتمیشدیر. آسوریلرین بو هجوملاری، گۆره جه گیمیز کیمی، داها شدتلى و داها ویران ائدیجی اولموشدور. بو دؤیوشلرده ماننالیلا میثیل سیز رشادت، جسارت و مردلیک گؤستره رک، اوزلرینی آسوریلرین ظلمو و حاکمیتیندن نجات وئرمیش و بو ایشده منطقه نین باشقا ازیلمیش خلقلرینه اوزونک اولموشلار. ماننالیلارین بو رشادت و مردلیگینی اونلارین دشمنی اولان آسوریلر بئله اوز لؤوچه لرى و اثرلرینده دؤنه - دؤنه قید ائتمیشلر. بوتون بو حقیقتلری مشهور یونان تاریخچیسی "هئروودوت" دا قید ائتمیشدیر.

بو دؤورده، یعنی میلاددان ۷ - ۸ عصر اول، ماننا حكومتینین اساسینی تشکیل ائدن قوتتى، لوللوی و آسیانی ائللردن گلمیش کیچیک خلقلردن علاوه، بوگونكو آذربایجانین اطراف یئرلرینده مختلف قبیله لرده یاشایردیلار كى، هر بیر یسینین اوز باشچیسی اولموشدور.

بوندان اوللر و بو عصرلر بو کیچیک خلقلر و اونلارین باشچیلاری بیرنؤوع مستقل یاشایار و خارجی هجوملار زامانى چوخ وقت هجوم ائده نه باش اگیب موقتى اولاراق، تابع اولار و وئرگیلر وئرمیشلر. اسكى دؤورانین مختلف تاریخچیلری آغیزلار و روایتلردن ائشیتدیكلری و یا کیتابلاردا اوخودوقلاری افسانه لر اساسیندا بو کیچیک امیرلرین بیرینی بؤیودوب اونو بوتون مادلارین حاکمی و یا شاهى گؤستریشلر. بو تاریخچیلر قوتتى، لوللوی و ماننا دؤورو حادثه لریندن عصرلرجه سونرا یاشادیقلاری اوچون، حادثه لرى، اینسان و یئر آدلاری و سایره نى چوخ حاللاردا بیرى - بیرینه

قاریشیدیرمیش، افسانه‌لری تاریخی حادثه‌لر گؤستریمیش و حقیقتده تاریخی واقعیتلر باشقا جور اولموشدور.

میلاددان قاباق ۱۰ - ۹ - ۸ - ۷ - نجی عصرلرده ماننا و ماد تورپاقلاریندا گؤستردیگیمیز کیچیک امیرلیکلر بیر نؤوع مستقل اولموشلار. بو کیچیک امیرلیکلر و خلقلر داخلینده ابتدایی حیات وضعیتی حکم سورموش و قولدارلیقدان اثر و نشانه اولمامیشدیر. بو کیچیک قبیله‌لر، خلقلر و ائللر خارجی هجوملار زامانی، طبیعی اولاراق، معمولاً اؤز داخلی اختلافلارینی بیر کنارا قویاراق، بیرى - بیرینه یاخینلاشار و واحد دشمن مقابلینده گوجلنرديلر. آسوری شاهلاری اؤز کتیبه‌لری و یازیلاریندا ماد دؤیوشچولرینی قوتلی، رشادتلی و قهرمان تصویر ائتمیشلر. تامایله داغینیق و بیرى - بیرینه دشمن اولان کیچیک خلقلرین دؤیوشچولری نئجه قوتلی، رشادتلی و ایگیت اولا بیلرديلر؟ بو قوت و رشادت واحد دشمن مقابلینده کی واقعی، حقیقی و قلدن اولان بیرلیگین محصولوایدی. خارجی هجوملار بو کیچیک و بیرى - بیریندن آیری و حتى بیرى - بیرله دشمن خلقلری طبیعی اولاراق، بیرى - بیرینه یاخینلاشدیریر، بیرى - بیرینه باغلایب بیرلشدیریر و کیچیک اختلافلاری اونو تدوروردو. بوتون بو جریانلاردا بو کیچیک قبیله، ائل و یا امیرلیکلر داخلینده آغ ساققاللار شوراسی اؤز ایشینه دوام ائتمیش دیر. هئج شبهه‌سیز بو دؤورلرده، همیشه اولدوغو کیمی، بو کیچیک طایفا، ائل و امیرلیکلر آراسیندا آراسیرا محلی اختلافلار و حتى توقوشمالاردا باش وئیریدی. یشنه‌ده شبهه‌سیز بو قبیله‌لرده اولان نسبی دئموکراسی، سئچکی، آغ ساققاللار شوراسی و سایره عینی شکیلده و سوییه‌ده اولمامیش و هر بیر ائل و سویدا اؤزلرینه خاص شکیلده اولموشدور. بو نسبی آزادلیق هر بیر شکیلده اولموشدورسا، میلاددان ۸ - ۷ عصر اؤل ماننا قبیله‌لرینی قوتلندیرمیش، دؤیوشچولرینین قهرمان و فداکار اولماسینا سبب اولموش و آسوریلرین قولدارلیق سیستمینده اینله‌ین کؤله‌لر و حتى دؤیوشچولرینین دقتینی جلب ائتمیشدیر. ماننا دؤیوشچولری مزدلو، کؤله، ایمانسیز، زورلا، پول و قارین خاطرینه دؤیوشن دئییل، عمومیتله کؤنوللو، اؤز آزادلیقلاری، حیاتلاری، وطن و میللی وارلیقلاریندان دفاع ائدن دؤیوشچولر اولموشلار.

بوتون بونلارلا بیرلیکده قید اولونمالیدیر کی، آسوریلرین ایکی هجومو فاصله‌سینده، خارجی خطرین اولماماسی اوجوندان قبیله باشچیلاری آراسیندا اختلافلار آرتیر و بیرلشمه‌گه مانع اولوردو، کئچیمیش هجوملارین آجیسی داماقلاردان سیلینیردی. آسوریلرین ایکینجی هجومونون بیر سببی‌ده همین بو ائللر آراسیندا کی اختلافلار اولموشدور. □ □ □

آسوریلرین ایکینجی دؤور هجوملاری م.ق ۷۴۵ دن ۶۷۸ - نجی (۶۷ ایل) آسوری حکومتینین ماننا تورپاقلارینا ایکینجی دؤور هجومو میلاددان ۷۴۴ ایل اؤل قدرتلی و تدبیرلی آسوری شاهى "III تیقلت پله‌سر" طرفیندن "نامار" یشلرینه باشلاندى. اوللر اشاره

اڭتىدىگىمىز كىمى، آسورلار، ماننا اراضىسىنە ھىجوم اڭتىدىكە، ياخيپ ياندىرار، قىريب اۆلدورر، تالايار و اسير اڭدىب آپارادىلار، لاکين تىقلىت پىلەسر بو سياستى دەيشىدى، او مقاومت گۆستەرنلرى قىلىنچدان كىچىرتدى، سادە خلقى ايسە يا اۆز يىرىندە قويوب اونلارغا آغىر وئىرگىلر باغلایاراق، استىمار اڭتدى، يادا اونلار، گلەجکە قىيام و مقاومتلرينين قاباغىنى آلماق اوچون، فتح اڭتىدىگى باشقا يىرلەر كۆچورتدو و فتح اڭتىدىگى اوزاق يىرلرين اھالىسىنى بو يىرلەر سورگون اڭتدى. ھىمين كۆچورتىمە مسئلەسىلە علاقەدار اولاراق، قىيد اڭتىمك لازىمدىر كى، آسورلار بو ھىجوملار زامانى ماننا - ماد اھالىسىنين مەنىن عەدەسىنى كۆچوروب سورى، فلسطين و سايرە فتح اڭتىدىكلرى يىرلەر سورگون اڭتىمىش و او يىرلرين اھالىسىندىن ماننا - ماد تورپاقلار، بوگونكو آذربايجان اراضىسىنە كۆچورتىموشلر. آسورى شاھلار بو زامانلار فلسطين يھودىلريندن دە ماد - ماننا اراضىسىنە كۆچورتىموشلر. (سونرا گۆرەجەيىك).

بوگون آذربايجان اراضىسىندە، اىستىر شىمالى، اىستىرسە جىنوبى آذربايجان اراضىسىندە اولان يھودىلر يا بو زامانلاردان قالان سامى اصىللى يھودىلردىن، يادا يھودى اولموش خىزلردىن قالمايدىلار.

تىقلىت پىلەسردىن قالان سىلىنىمىش داش لۇۋىھەدىن مەلۇمدور كى، او "نامار"ى توتدوقدان سونرا، آسورى اوردولار تام حاضرىق و آمادەلىكلە "دىالە" چايىنين يوخارى آخارقاسىندا يىرلەشنى "پارسوا" شەرى دئە، شىمالغرىبە (ھىمدانين غرىبى)، يەنى جىنوبى "زاموا"يا دوغرو حرىكت اڭتىدىلر. بو اراضى قىدىمدىن قوتى - لوللويىلرين، التىصاقى دىللى ائللرين وطنى اولموشدور. ھلە او دۇوردىن چوخ قاباقلاردان بوتون قوتى - لوللويى و داھا سونرالار ماننا - ماد اراضىسىندە اولدوغو كىمى، "پارسوا" يىرلىرى دە كىچىك - كىچىك دۇولتلىر و امىرلىكلردىن عبارت ايدى. بو امىرلىكلر بانىلرينين آدلاريلە آداناردى. اونلاردان "بىت زاتى"، "بىت كاپسى"، "بىت سانقى = بىت ككى"، "بىت تىزكىكى"نى گۆستىرمەك اولار.

ياد ھىجوملار، او جملەدىن آسورى يوروشلىرى دۇورو، بوتون ماننادا مەمول اولدوغو كىمى، بو ھىجوم زامانىدا اھالى داغلاردا و اولدىن حاضىرلايدىقلار كۆھوللردە، وار - دۇولت و مال - قارااىلا بىرلىككە گىزلىنىلر و بعضىلرى دۇيوش و مقاومت اوچون قالالار سىغىنىدىلار. آسورى اوردولار اھالىدىن بوش قالان كىندلىرى غارت اڭتىدىكدىن سونرا، اولدايىب ياندىردىلار، الە دوشىن شىخىلرى اسير اڭدىب قولو باغلى آپاردىلار.

"پارسوا"نين شاھى "توناكو"^۱ آدى بىر شىخىس ايدى. بو شاھ "قىزىل بوندا" (قىيىلە داغى)دا يىرلەشنى حربى "كىت پاتيا" قالاسىنى، قونشوسو "پىت آبدادان" شاھلىغىندىن زورلا آلدى. آسورلرين لۇۋىھەلىرىندە گۆستەرىلىرى كى، اونلار آدلار آشاغىدا گۆستەرىلن ياشايش يىرلىرىنى توتىموشلار. بو

*

۱ - بو و يىرىندە گۆردوبوموز "دونكى" شىخىس آدلار افراسيابىن اصىل آدى "تونفا"يەلى عىنى كۆكدىنر.

یثرلر شاید "توناکو"نون ایدی: "نیکور = نیککور"، "ساسیاشو"، "توتاشدی"، "کوشیاناش"، "خارشو"، "شاناشتیکو"، "کیش کی تارا"، "خارشای"، "آیوباک، ... تیقلت پیله سر بورادان چوخلو آت، قاطر، قویون، کئچی، اؤکوز، اینک، جامیش، ایکی کؤهه نلی دوه و ... غارت ائتدی و چوخلو صنعتکارلار و تیکینتی اوستالارینی اسیر کیمی آپاردی.

آسوریلر پارسوانین "بیت زاتتی" امیرلیگینین شاهمی "کاکى"، هابئله "بیت سانکی" امیرلیگینین شاهمی "مى تاکی" انی اسیر ائتدیلر، قالان شاهلار ایسه، اؤز آداملاری ایله داغلاردا و کؤهوللرده گیزلندیلر. آسوریلر مقاومت گؤسترنلری اشکنجه ایله اؤلدوردولر و یا نئیزیه اوتورتدولار. تیقلت پیله سرین توتدوغو بو ماننا - ماد تورپاقلارینین بیر حیصّه سی آسوری اراضیسینه یاپیشاراق، "پارسوا" حاکملیگی آدلاندى، مرکزی ایسه "نیکور - Nikur" اولدو.

تیقلت پیله سر کئچمیشلره نسبت تازا مئتودلاردان استفاده ائتدی. مثلاً "بیت زاتتی" دن توتدوغو اسیرلردن بیر عده سینین ال بارماقلارینی کسیدردی، تادؤوش قابیلیتینی ایتیرسینلر و سونرا اولناری آزاد بوراخدی کی، تازا دوزه لتدیگی "پارسوا" ولایتینده اولنارین امگیندن استفاده اولونسون. تیقلت پیله سر چالیشدی کی، ماننا اراضیسینین آسوری تورپاقلارینا ضمیمه اولمایان قسمتلرینده استعمار و وئرگی منظم شکیلده اولسون. بونون اوچون "بیت کاپسی" امیرلیگینین شاهمی "باتتانو - Battanu" عهدّه سینّه گؤتوردو کی، امیرلیگینین ایللیک خراجی، وئرگیسی و عوارضینی اؤده سین، عوه ضینده تیقلت پیله سر اونون "کارکار یخوندیر - Karkarixundir" قالاسینا توخونمادی.

داها سونرا تیقلت پیله سر بوگونکو همدانا یاخین "اثرئزباش" کندینی توتدو. بو کندین اهالیسی "کیشه سو - Kišessu" ولایتینین حاکمی "بى سی خادیر" ین علیهنه قیام ائتمیشدیلر. یاریم سیلینمیش تیقلت پیله سرین لؤوحه سیندن داها سونرا معلوم اولور تیقلت پیله سر سونرا "آراز یاش - Apazias" امیرلیگینین اراضیسینی آلماق ایسته دیکده، اونون باشچیسی "راماتئا - Ramatea" قاچمیشدیر. همین ناقص آسوری لؤوحه سیندن معلوم اولور کی، آسوریلر بو امیرین کندلریندن کئچمیش و چوخلو مال - قارا، آت و "باختردن" گتیریلیمیش چوخلو مقداردا لاجورد داشی الده ائدیپ آپارمیشلار. معلوم اولان "آراز یاش" امیرلیگی ماد قبیلهلری بیرلیگینه داخل اولمامیش، نئجه کی "آداد نئرای" دؤورونده ده او اتحادیه دن خارج اولموشدور.

تیقلت پیله سرین ناقص لؤوحه سینده معلوم اولور کی، اونون بو دهشتلی اوردو کئشلیگینین سون نقطه سی ماد قالاسی "زاکروتی" اولموشدور. آسوری اوردولاری بورادان قایداندا، "دیاله" چایی نین یوخاری قولو کناریندا و دره سینده یثرلشن "سومورزو" - Sumurzu" امیرلیگینین باشچیسی "تونى - Tuni" نى تابع ائدیپ اوردولارینی قیردی و اونون تورپاقلارینی، هابئله اورانین قونشوسو "بیت

هميان" و "بيت باروآ" اراضيسيني بير آسورى ولايتينه ضميمه ائتدى.

بو هجوم كئچميش آسورى هجوملاريندان داها ويران ائديجى ايدى. III تىقلت پيله سرمانتا تورپاقلاريني غارت و ويران ائتديكدن سونرا، اھاليسينه، اميرلرينه، "بيكنى" - دماوند - داغينا قدر بوتون ماد اۆلكه لرينه چئشيدلى و ئرگيلر باغلاماقدان علاوه، ايلده اونلارى ۹ تون (۳۰۰ تالانت) لاجورد داشى و ۱۵ تن، (۵۰۰ تالانت) تونجىدان قايريلمىش شئيلر، آت و مال - قارا خراج و ئرگى و ئرمه گه مجبور ائتدى. تىقلت پيله سرين بو قانلى و تالانچى محاربه لردن آشاغيداكى هدفلى اولموشدور:

۱ - آسوريلرين شرق حدودلاريني امن و تابع ائديب بو حالدا ساخلاماق و داغليلاين (قوتى و لوللوى و مانئاليلار) آسورى اراضيسينه هجومونون قاباغيني آلماق و اونلارى ازىب تابع حالدا، بيرى - بيرىندن آيرى حالدا ساخلاماق. بو داغليلاين بو تاريخدن ۱۴۰۰ ايل اۆلكى نماينده لرى و بابالارى اولموش قوتتيلرين بابيلده كى ۹۱ ايللىك حاكميتلىرى دؤورو ساميلرله رفتار و داورانىشلاريني تىقلت پيله سر و آسورى اوردولارينين بو وحشى ليكلريله مقايسه ائتديكده، آسيانى خلقلرين، هله اوندان ۱۴۰۰ ايل اۆلكى نه قدر اينسانى و مدنى حركت و رفتار ائتديكلرينى گؤرمك اولور.

۲ - آسورى قوشونلاريني هميشه دؤيوش حاليندا ساخلاماق، توتدوقلارى يئرلرين اھاليسيني خراب ائتديكلرى باشقا يئرلره و باشقا ويران ائتديكلرى يئرلرين اھاليسيني بو يئرلره كۆچورتمك و بونولادا محكوم و تابع ائديلمىش يئرلرده خلقي قىام و عصيانلارينين قاباغيني آلماق. آسورى اوردوسونو غارته، چاپىب تالاماغا و ثروت توپلاماغا اؤيره دىب عادت و ئرديرمك.

۳ - آسوريلرين اساس هدفلىرىدن بيرى ده ماد تورپاقلارينين بوتون مال - ثروتىنى تالاماق، اونلارين تشكلونو پوزماق، اونون قاباغيني آلماق، اونلاردان آليان اتلارلا آسورى قوشونلاريني تقويت ائتمك و خزر دنيزنه ياخيئلاشماق ايدى.

۴ - اورارتو حكومتينه قارشى هجوم زامينه حاضلاماق.

۵ - تىقلت پيله سرين بو هجوموندان ديگر هدفى و ان اۆنملى سى مادلارين زنگين اۆلكه سيني تالاياراق وارانماق، يئنى دن قورولموش آسورى اوردوسونو چوخلو و قدرتلى ماد اتلارلى ايله محكم لنديرمك، آسورى آتليلارينى قاچاغان اتلار و اوردونون حربى آرابالاريني گوجلۇ يايىلارلا مجهز و تقويت ائتمك.

۶ - تىقلت پيله سرين بو اوردوكشليكدن بير مقصدى ده آسورى شهرلرينى تيكديرمك اوچون و هنر صاحبلىرى و معمارلارين ايشيندن يارارلانماق اوچون پئشه صاحبلىرى و صنعتكارلارى ماد اۆلكه سيندن كۆچوردوب آپارماق و بونولا علاقه دار تازا يارانمىش ايكى آسورى ولايتيندن سورگون ائديب، كۆچورتمك ايدى.

تىقلت پيله سرين م. ق ۷۳۷ - نجى ايلده باشلانان ايکينجى هجوموندان بير ايل اۆلكى م. ق ۷۳۸ -

نجی ایل ایللیگینه یازلمیشدیر کی، قوتیلرین بیر سیرا اسیرلری و "بیت سانگی بوتی = بیت سانقی" نین ساکینلری سوریه نین شمالی و فینیقیه نین شمالیندا یئرلشدیریلدیله. کتیبه ده بو سورگون اولونانلار منسوب اولدوقلاری قبیله و یئرلرینه اساساً بئله سادالانمیشلار:

۱ - "ایللی لی - Illili" لر.

۲ - "ناککابی - Nakkabi" لر.

۳ - "بودیا - Budiya" لار.

۴ - "دونی - Duni" لر.

۵ - "بیللی - Billi" لر.

۶ - "بانیتی - Baniti" لر.

۷ - "سانقیلی - Sangilli" لر.

بونلار یئر و یا قبیله آدلاری دیر. بونلاردان بیرنجی، بشینجی و یثددینجینین "لی" ایله بیتمه سی دقته لایقدیر. بورایا قدرکی بحث لریمیزین بیر نچه یئرینده اشاره ائتمیشیک کی، قوتی - لوللوی - ماننا خلقلرینده بعضی شخص و یئر منسوب کلمه لر "لی" شکیلچسی ایله بیتدی. بورا داکا اوج آدین "لی" ایله بیتمه سی ده گؤستریر کی، او زامانلار بو گونکو آذربایجان تورپاقلاریندا یاشامیش اولدوقجا چوخ ائل، اوبا، قبیله، طایفا، سوی، امیرلیک، شاهلیق و سایره سی خلقلری داخلینده دوزلتمه اسم و صفتلر سیراسیندا "لی" شکیلچسی ده فعال اولموش و بو گونله مقایسه ده دئییه بیلهریک کی، او زامان بو شکیلچی گئندیکجه فعال لاشماقدا ایدی.

تیقلت پيله سرین بو هجوملاری نتیجه سینده ماننا تورپاقلارینین آسوریلره یاخین ولایتلریندن بعضی یئرلر آسوری تورپاقلارینا ضمیمه اولدو و تازا آسوری "پارسوا" و "بیت همیان" یالترلی میدانا گلدی. بو ابالتر آسوری حکومتینین آرادان گئتمه سینه قدر بو وضعیت ده آسوریلره تابع قالدی. □ □ □

تیقلت پيله سرین II هجومو (م.ق ۷۴۸ دن ۷۳۸ - ه قدر)

III تیقلت پيله سر نچه ایلدن سونرا، یعنی میلاددان ۷۳۸ ایل اول گئنه ده ماننا تورپاقلارینا هجوم ائتدی و اوژ یازدیغینا گؤره، قوتیلری اسیر ائتدی. تیقلت پيله سر یئنه ده بیر ایل سونرا، میلاددان ۷۳۷ ایل اول ماننا تورپاقلارینا هجوم ائتدی و بو گونکو میانا، زنجان، قزوین قسملرینه سوخولدو و حتی میلاددان ۸۲۰ ایل اول آسوری شاهی "بشینجی شامشی آداد" طرفیندن بو گونکو زنجان یاخین لیقاریندا آلینمیش "سیبار" قلاسینی توتدو و قیزیل اوژن چایی اطرافی، میانا و زنجان آراسیندا یئرله شن "قیزیل بوندا" یئرلرینی، بو گونکو قزوین و همدان طرفلرینی دؤور ووروب غارت ائتدیکدن سونرا بو گونکو کرمانشاه طرفلریندن اوژ یوردونا قایتیدی.

بو یوروشده تیقلت پيله سرین دولاشدیغی تورپاقلار آسوری ایمپراتورلوغونا ضمیمه اولمادی،

لاكىن ماد خەلقلىرىنە اولدوقچا آغىر ضربه لر دگدى، دهشتلى جزالانديرمالار و سورگونلر اولدو. اااا
تيقلت پيله سرين بو يوروشونو نىسبەتاً گىنىش آچىقلاماق لازىمدير.
تيقلت پيله سرين بو هجومونون باشقا سىبلرى بير يانا دورسون، بير عىلتى ده بو ايدى كى، شاهين
ايلك هجوم زامانى تعيين ائتىگى وىرگى، ماليات و خراجلارى ماننا - ماد اميرلرى، شاهلارى و
خەلقلىرى وىرمكنن بويون قاچىرديلار، بونا گۆرەده تىقلت پيله سر بو دفعە نه تىكجە تازا يىرلر، حىتى
ايلك هجوموندا آلدىغى بير سىرا يىرلرى تازادان آلاراق چاپىب داغيتدى و او جملەدن "بيت كاپسى
- Bit - Kapsi" ولايتىنى تازادان فتح ائىدى كى، م.ق ۷۴۴ - نجو ايل يوروشوندا اورانى آليب، تابع
ائەدەرك وىرگى باغلامىشىدى. آسورى اوردولارى م.ق ۷۴۴ - نجو ايل يوروشو زامانى آلىنىمىش "بيت
سانگى" و "بيت تازاكي - Bit - Tazakki" نى كىچىدى و مركزى "ايشتار" آدى يىر اولان بير سىرا
كندلرى توتدو. بو كندلرە "با" آدى شىخىس حكومت ائىدىرى. بو كندلر بونلاردان عبارت ايدى:
"بيت ايشتار (مركىزىدى و آسوريلرىن ايشتار ايلاهە سىنىن مەبەدى اورادا ايدى)، "كىن گى كان گى"،
"كىن دى گياسو"، "كىن گيال كاسيش"، "كوبوشخاتىدىش"، "اوپوشو"، آخسىپونا، "گىرگىرا"، كىخ
باخزاتى".

بوتون ماننا - ماد اراضىسىندە اولدوغو كىمى، اود ياندىرماقلا خەردار اولان شرقى ماد كندلرى
اھالىسى و باشچىلارى داغلار و كۆھوللرە گىزلندىلر. مثلاً "بيت كاپسى" نىن حاكىمى "اوپاش"،
"تادىروتا - Tadiruta" نىن باشچىسى "اوشورو - Uşuru" و "نىروتاكتا - Nirutakta" نىن امىرى "بوردا
- Burdada" قاچىب گىزلندىلر، آنجاق آسوريلر سون امىرى اسىر ائىدىلر. داھا سونرا آسوريلر قىزىل
اۆزن درەسىنى جنوب طرفىندن دۆور ووروب، آخارقاسىنىن يوخارىسىندان دۆور وورارق، بو
گونكو زىنجانين ياخىنلىغىندا يىرلشمىش "سىبار = سىبور" قالاسىنى توتدولار. داھا سونرا تىقلت
پيله سر زىنجان - قزوین آراسىندا يىرلەشەن "بوشتو" قالاسىنى آلدى.^۱
داھا سونرا آسورى اوردولارى بو گونكو قزوینين دوزىلىگىندە يىرلشمىش "نیششا" يا گىلدى.
بورادا "آريام" منطقەسى، "مات تارلو قاللە - Mattarlugalle"، "ساکسوکنو" اۆلكەلرىندەن آد آپاريلير. بو
اراضى اصیل ماد تورپاقلارى، مركزى ماد ايدى.

بئەلىكلە تىقلت پيله سر بوتون ماد اراضىسىنى كىچىب، بوگونكو تەرانين شرقى قوم طرفىندە
"دوز چۆلۈنە" چاتدى و اورادان، بوگونكو قومون دوز گۆلۈنە توکولن "قرەسو" چابى درەسىندە
يىرلشمىش "اوشكاكان" منطقەسىندەن قايتدى، داھا دىق دىسك، جنوبا طرف - ھەمدانا ياخىن يىرلرە
قايتىدىلار. آسورى اوردولارى بو قايتىشدا اولجە "بيت ساكبات = بيت ساق بيت" منطقەسىندەن
كىچىرگەن، اورانين اھالىسى بوگونكو ھەمدان منطقەسىندە اولموش "سەلخارى" (بابىللىلر قالاسى)
قالاسىندا گىزلندىلر. آسورى اوردولارى ھەم بو قالانى، ھەمدە اونا ياخىن "تىلاشورى" قالاسىنى

*

۱ - بو يىر "پارسوا - قىزىل بوندا" آراسىندا كى "بوشتو" ايلە ايشتەھ اولماسىن.

آلدیلار. تیقلت پيله سر بابلیلیرین "مردوک" آلاهینین پرستش گاهی اولان بو "تیلشوری" قالاسیندا قوربانلیق کسدی و اؤزو بارهده اورادا لؤوحه قازدیردی. داها سونرا آسوری اوردولاری غریبه دوغرو گئدیپ، دیاله چایی دره سیله وطنلرینه قایتدیلار. قاییدارکن یولدا "اثللی پی" شاهی تیقلت پيله سره هدیه لر گتیردی.

تیقلت پيله سرین هجوملاری ایله ایلگیلی بونودا قید ائتمک لازیمدیر کی، سونراکی آسوری شاهی ایکینجی سارقونون یازیلاریندا ماننا شاهی "ایرانزو" [م.ق ۷۱۷ - نجی ده اولموشدور] نون آسوری شاهیه گؤروشمه سیندن معلومات و ثریلیر، آنجاق دقیق معلوم دئییلدیر کی، بو گؤروش تیقلت پيله سر و یا سارقونلا اولموشدور. فیکریمیزجه بو گؤروش ایکینجی سارقونلا اولموشدور. اوچونجو تیقلت پيله سرین ۷۳۸ - نجو ایلهده باشلادیغی ماننا - ماد اراضیسینه هجومو بیر ایل سونرا، م.ق ۷۳۷ - نجو ایلهده باشچاتدی و بو شاه اون ایل سونرا، یعنی م.ق ۷۲۷ - نجو ایلهده اولدو. عؤمرونون سون اون ایلینده تیقلت پيله سر داها شرقه طرف، ماننا - ماد اراضیسینه هجوم ائتمه دی، لاکین بو اون ایل سوره سینده تیقلت پيله سرین امریه آسوری اوردولاری ماد تورپاقلارینا بیر داها یوروش ائتمیشلر. بو هجوم آسوری سرکرده سی "آشوردانی نانی" نین باشچیلیغی آلتیندا اولموشدور. بو یوروش بارهده آسوری منبعلری گئئیش معلومات و ثرمه بیر، آنجاق بو قدر یازیرلار کی، بو سرکرده ۵۰۰۰ آت، چوخلو اوزون بوینوزلو حیوان و چوخلو آدام اسیر ائده رک آپارمیشدیر. دئمک، تیقلت پيله سر گله جک ماد حکومتینین جنوب و شرق تورپاقلارینی توتدو، لاکین ماننا حکومتینین تورپاقلارینی و حتی اورارتو طرفیندن یوز ایل اولدن اشغال ائدیلمیش ماننا تورپاقلارینا - بوگونکو گونئی، سلماس، مرند، خوی، اهرین غربی، ائواوغلی، قره ضیاالدین و ماکی - توخونمادی. دئمک، تیقلت پيله سر بوگونکو "جیغاتی" چایی حوزه سی، اورمو گولونون شرقی و شمالینی - اصلیل ماننا یشلرلرینین مرکز لرینی دؤور ووروب، حتی قیزیل اؤزن دره لرینه ائتمه دن، شرقه گئتمیشدیر. بو او دئمکدیر کی، یا بو زامانلار ماننا حکومتی گوجلو اولموش و آسوری شاهی ایکی اهمیتلی دشمنی اورارتو و دمشق ایله دؤیوشو هله لیک کافی بیلرک، گوجلو ماننا حکومتی ایله ده قارشلاشماق ایسته مه میشدیر، یادا تیقلت پيله سرله ماننالیلار آراسیندا معین آنلاشما و ارایمیش.^۱ بونا گؤره ده ماننا حکومتی و اونونلا بیر و متحد اولان کیچیک امیرلیکلر تیقلت پيله سرین بو داغیدنجی هجوملاریندان کناردا قالمیش و گله جک ماد حکومتینی یاراتماق اوچون فرصت و امکان الده ائده بیلمیشلر.

تیقلت پيله سرین کتیه لرینده کی، یازیلاریندان گؤرون دوگو کیمی، ماد اولکه سینین غرب قسمت لری نین ولایت لری اونلارین حاکم دایره لری سولاله لرینین آدلارلا دئییل، آسوری کلمه سی "بیت" (اثر) سؤزو ایله یازیلیمیشدیر، شرقی ماد قسمت لرینده ایسه بو یوخدور. بو اونو گؤسته ریر کی،

* ۱ - بو حتمیدیر، باخ: اورارتو لارین ماننایا آردیجیل هجوملاری "بؤلومونه".

مرکزی مادین بو شرق قسمتلرینده، غرب حیصّه لرینین عکسینه اولاراق، سولاله یوخایدی و حاکمیت اصلیل التصاقی دیللی ائلرده اولدوغو کیمی، ائل، عشیره و سوی سئچگیلری اساسیندا اولاردی و سولاله یارانمازدی.

تیقلت پیله سرین متنلرینده مادین همین شرق حاکملری عمومی "بئل آلی" کلمه سیله گؤسته ریلیر، لاکین مادین غربینده بو مقام مختلف درجه لی گؤسته ریلیر. بودا اونو گؤسته ریرکی، او زامان غربی ماد - ماننا طرفلری شرقی ماددان ایره لی ایدی.

تیقلت پیله سرین هجومایله علاقه دار یازیلاریندان معلوم اولان جغرافی آدلار بوگونکو قزویندن غربه دوغرو غیر - ایرانی و اورادان شرقه طرفکی آدلار هم التصاقی، همده هند - آوروپایی دیر. شرق قسمتینده کی یئر آدلاریندا ایلامی سؤزلرده راست گلیریک، یعنی ایلامین بو طرفلرده نفوذو ده رین ایمیش. بو او دئمکدیر کی، هند - آوروپایی خلقلر ایران فلاتینا گلدیکدن تقریباً ایکی عصر سونرا، بوگونکو تهران و قوم اراضیسیندن شرقده یئرلشمیش، لاکین اورادان غربه طرف، مرکزی ماد اراضیسینه کئچه بیلیمه میش و بو یئرلرده اوللر اولدوغو کیمی التصاقی دیللی لر - قوتتی - لوللویلر یاشامیشلار.

تیقلت پیله سر م.ق ۷۲۷ - نجی ایلده اؤلدو. سونرا گؤره جه بییک کی، ||| تیقلت پیله سردن سونرا آسوری شاهی اولموش || سارقون م.ق ۷۱۵ - نجی ایلده ماد اراضیسینین یئرلی شاهلاریندان ان اؤنملی سی و هئروودون دا گؤستردیگی "دیوک = دایا اوکو" نو اسیر ائده رک سوریه یه سورگون ائتدی. (بو باره ده سونرا گئنیش دانیشاجاییق).

شبهه سیز "دیوک" سورگون اولدوغوندان بیر مدّت قاباق اؤز ولایتینین شاهی اولموشدور. اگر "دیوک" ون شاهلیغی تیقلت پیله سرین حاکمیتی و ماد اراضیسینه هجوملاری دؤورونده و اوندان اوللر باشلانمیش اولسا، دئمک، تیقلت پیله سر اونون دا تورپاقلارینا گیرمه میشدیر، یعنی اونون حکم سوردوگو اراضی ماننا اراضیسینه داخل ایمیش. سونرا گؤره جه بییک کی، دیوکون نسلی ماد حکومتینین یارانماسی و داوامیندا بؤیوک رول اوینامیش، اونون اؤزه یی نی تشکیل ائتمیشدیر. بورادان گومان ائتمک اولار کی، بو اراضینین باشچیلیغی "دیوک" ون خانواده سینده چوخدان، حتّی ائل و قبیله باشچیلیغی دؤوروندن اولموشدور، اؤزونونده حاکمیتی اولاً ماننا حکومتینه تابع اولموش، ایکینجیسی، اونون اراضیسی "جیغاتی" چایی، "قیزیل بوندا" (قبیله داغی) و قیزیل اؤزن چایی خطینین شمالیندا اولموشدور. بو اراضی ده لاپ اولدن ماد حکومتینین یارانمیشی اراضیه داخل اولموشدور، چونکی، سونرا گؤره جه بییمیز کیمی، ماد حکومتی اوچ اهمیتی شاهلیق واسطه سیله گئنیش اراضیده، او جمله دن یوخاریدا گؤسته ریلن اراضیده یارانمیشدیر. بونا گؤره ده ا.م.دیاکونوفون همین اراضیه اشاره ائده رک "ماد دؤولتی بو اراضیده تشکیل اولمادی" ^۱ دئمه سیله

راضی لاشماق اولماز، لاکین دیاکونوفون بو فیکری دقته لایقدیر کی، "دیوک" تیقلت پیله سر زامانی حاکمیتده اولموشدور، لاکین قیزیل اوزن چاینین جنوب اراضیسی، همدانلا زنجان آراسی اراضینی تیقلت پیله سرین اولوموندن سونرا اوز اراضیسینه علاوه ائتمیشدیر. بونودا علاوه ائدک کی، تیقلت پیله سر م.ق ۷۴۴ - نجو ایل حربی سفریندن قایدارکن، چوخ احتمال همداندا اوتوراق ائتمیشدیر، بونا گوره ده "دیوک" ون حاکمیت ائدیگی اراضی قیزیل اوزن چاینین جنوبو، زنجاندان همداناقدرکی اراضی و همدان اولایلمزدی، دیوک تیقلت پیله سرین هجومو و قاییدیش خطیندن کناردا اولموشدور. یعنی "دیوک" ون حاکمیت ائدیگی تورپاقلار بوگونکو قیزیل اوزن چایی آخارقالارینین باشلانیدیغی یئرلردن شمالا طرف، بوگونکو "رودبار" و خزر دیزینه طرف اولان اراضی ایدی.

بو او دئمکدیر کی، بوگونکو "شاهرود"، "زنجان" و "قیزیل اوزن" (قارانقو) چایلاری و اونلارین بیرلشمه سیندن یارانان و "رودبار"، "روستم آباد"، "مارلیک تپه" و ... دن کئچیب، خزره تۆکولن "سفیدرود" چاینین اطراف و چوخ احتمال البرز داغلاريله خزر آراسینداکی امیرلیکلر، او جمله دن "کلاردشت" امیرلیگی، "امرد" خلقی و ... "دیوک" تابع ایمیشلر. بوتون بونلار او دئمکدیر کی، سون زامانلار علمی قازیتیلار نتیجه سینده مارلیک تپه ده کشف اولموش اولدوقجا قیمتلی و م.ق ۱۰ - ۹ - ۸ - ۷ - نجو یوز ایللیکلره عاید اثرلر، چوخ احتمال، "دیوک" و اونون شاهلیق دؤورو عایله سینه، اونون بابالاری و عایله لرینه تابع اولموش امیرلیکلر و شاهلیقلارین اثرلری، باشقا سؤزله دئسک، مرکزی ماد مدیته نه عاید اولان اثرلردیر.

□ □ □

اسارقونون [م.ق ۷۲۲ - ۷۰۵] هجوملاری و ماننا حکومتی

ایرانزو حیاتینین سون ایللرینده

اوجونجو تیقلت پیله سرین هجوملاری ماننا حکومتینه توخونمادی، لاکین گله جکده ماد حکومتینین ترکیبینه داخل اولاجاق اطراف امیرلیکلری و آبادلیقلاری ویران ائدی. بو حادثه ماننا حکومتینه امکان وئردی کی، ایکینجی سارقونون هجوملارینا قدرکی فاصله ده اوز اطرافیندا اولان یاریم مستقل امیرلیکلر و شاهلیقلاری، تقریباً بوگونکو ایران آذربایجانین اهمیتلی اراضی سینده کی امیرلیکلری اوزایله هم فیکر ائتسین. بونونلا برابر بو زامانلار اورمو گؤلونون شمالی و حتی مرنند، خوی، اهر - ارسباران، سلماس، ... تورپاقلاری یوز ایل اوندان قاباقدان^۱ اورارتو حکومتینین الینده و اشغالیندا ایدی و ماننا شاهلاری بو یئرلری آزاد ائتمک مقصدیله آسوری حکومتیله یاخینلیق ائدیوردیلر.

بو زامانلار ماننا حکومتینین باشچیسی، شاهی "ایرانزو - Iranzu" ایدی کی، م.ق ۷ - ۷۱۸ - نجو

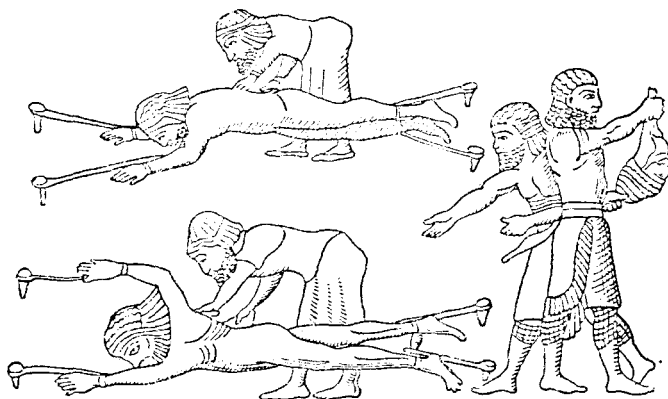
ایرانزو وماننانین شاه‌ی ایدیه‌ده، اطرافیندا و تورپاقاریندا اکتیجیمیش دؤرورلردن قالان شاهلیقلار و امیرلیکلر چوخیادی کی، آدا مانانیا تابع اولساللاردا، عمل‌ده داخلی ایشلرینده آزاد و یاریم مستقل ایدیلر. بیز ککچن بحثلده پتری گلمیشکن بو موضوعدا دانیشمیش و گؤستریمیشکی، آزاد و اؤلکه‌لرین کیچیک امیرلیکلر بؤلرنمهی، هر بیرینین خصوصی امیری، حاکییتی؛ بیرتؤرع استقلالی و حتی دینی اولماسی هم یو اؤلکه‌ده ایلک اینسان دستلرینین یارانماسی، همده اورتا آسیادان زمانا زمانا دریند یو لیه بو اراضی یه گلمیش کیچیک ائل، اوب، طایفا و قبیله‌له علاقه‌دار اولموشدور. بو وضعیت قدیمدن بورتون آذربایجاندا حکم سوردوگو کیمی، ماننا حکومتی یارانانا قدر، حتی اوندان سونرا ماد دؤولتی یارانانا قدر دوام اتمیشدیر. حتی ماد ایمپراتورلرغونون آزادان گتیمه‌ستین سبیلریندن بیرکی همین کیچیک امیرلیکلر و اوللارین اؤز سیاسی و دینی حاکمیتلرینی قوروماق ایسته‌مکله‌ری اولموشدور. بو بارده بحث ائده‌جه‌یک.

بوگونکو ماراغا منطقه‌سینده "اوايش ديش - Ashdod" شاهلیغی، بوگونکو میان - اردبیل آرالاریندا "زیکرتو" امیرلیگی، قزیل اؤزن آخارقاسینین اشغی قسمتلرینده "اندیا - Andia" شاهلیغی و جوجخ احتمال، قزیل اؤزن آخارقاسی دره‌سینین شمالی قسمتینده "دیوک" شاهلیغی.

بو شاهیت و امیر لیکلر ماننا شاهلیغینا تابع ایدیلر. بونلاردان باشقا مانناتین جنوب غربینده کیچیک زاب چایی ساحیللرینده، معین قدر آسورلره تابع اولان "آلابریا- Alabria" و "کاراللا - Karalla" شاهلیقلاریدا قسماً ماننایا تابع ایدیلر. بونلاردان علاوه بئرگونکر آذربایجان و زنجان - همدان اراضیسینین او بئری بئرلرینده سیاهیچومخ و کیچیک شاهلیقلار، امیر لیکلر، ائل و طایفا باشچیلاری ایله ابتدایی شکله اداره اولوران شاهلیقلاردا واریادی. بوتون بومیر لیکلر و شاهلیقلار هم واحد ماننا حکومتینین یارانماسینا مانع چیلیک توره دیو، همده اونا خطر یارادیریلار. بو وضعیت آذربایجان اهالیسینین واحد بئر میللت کیمی فورمالاشماسینی گنجیشدیریر و دؤرون و محیطین تجارکار دؤولترلرینه زمینه یارادیردی. عموم خلق و اولکهنین منافعینی دئیل، بالئیز اوزکیچیک و محدود منفعلترینی نظره آلان کیچیک شاهلار و امیرلر گاه بو، گاه ایسه او بئری تجارکارا باشاگیب، اونون سیاستی ایله اویناییر و بالئیز فورمال حاکمیتینی، شخصی منافعینی ساحلاییردی. گنجیش خلق کوتلهلری حیاتدا و عملده دویوب حس ائدیویردی کی، بوتون بدیخلیکلرین چاراسی و حلده دیو، لکین امیرلرین شخصی منافعی یونا مخالفلاییدی. بحث ائند یگیمیز همین بو ق. ۸ -

“ایرانزو” داه‌ا چوخ آسوریلره تمایل گؤسته‌ریدی و شبه‌سیز، بونون علتی اورارتولارین بیر سیرا ماننا تورپاقلارینی اشغال ائتمه‌سی‌ایدی. آسوری حکومتی‌ده اورارتولارمقابیلنده ماننایا متحد و ایشداش‌لیق مناسبتی بسله‌مه‌یه بیلمدی.

□ □ □

[ش - ۷۲] آسوریلره قارش‌ی مقاومت گؤستریش رهبرلرین جزالاندیریلماس‌ی،

نئینوا دیوار ناخیشلاریندان م.ق. ۷ - نجی یوزایللیک.

بیرینجی روسانین مداخله‌سی

نظره‌کلن، م.ق ۷۱۹ - نجو ایله‌ده آسوریلر ایرانزونون خواهشی‌ایله مانناین داخلی ایشلرینده مداخله ائتمیشلر. جریان بئله اولموشدورکی، معلوم اولان، م.ق ۷۲۰ - ۷۱۹ - نجو ایللر فاصله‌سینده اورارتو شاهی “بیرینجی روسا” “زیکثرتو” (بوگونکو قیزیل اؤزن اطراف‌ی و قافلاتی) امیری “مئتتاتی” نین آتلی و پیدادا عسگولرینین یاردیمی‌ایله مانناین ایکی “شوان‌داخول - Suandaxul” و “دوردوککا - Duradukka” حربی قالالارینی مانندان آلیب بییه‌لندی. نظره‌کلن، ایرانزونون آسوریلره متحد اولماس‌ی علیه‌نه اولان مئتتاتی بیرینجی روسایله ال بیر اولاراق “شوان‌داخول” و “دوردوککا” قالالاریندا عصیان قالدیریپ ایرانزونو سیخیشدیرماق ایسته‌میشلر و بونون نتیجه‌سینده بیرینجی روسا بو قالالاری مانندان آیریپ، مئتتاتی‌یه وئرمیش، داه‌ا دوغروسو اورارتولارین اختیارینا آلمیش‌ایدی. بوندان علاوه “سوکا”، “بالا” و “آبی‌تیکنا - Abitikna” ادلی اوچ قالانین باشچیلاری (بو اوچ قالانین یئرلری دوزو بللی دئییلدیرکی، ماننا اراضیسینده‌ایمیش، یا اونا یاخین یئرده) بیرینجی روسایله قرارداد و پیمان باغلادیلار.

دئمک، اورارتو شاهی “بیرینجی روسا” ماننا - ماد امیرلیکلری و شاهلیقلارینین داغینیق، تک و یاریم مستقل اولماسیندان استفاده‌انده‌رک، اونلاری هم مانندان آیریپ، همده اونلاری تدریج‌له اؤزونه یاخینلاشدیریپ باغلاییدی.

□ □ □

□ ايرانزونون آسوريلردن يارديم ايسسته مه سى

عۇمرونون سون ايللارنى كئچىرىپ قوجالمىش ماننا شاھى "ايرانزو" بو وضعىتى گۇرور و اورارتو شاھىنين نقشه لرىنى ياخشى باشا دوشوردو. ايرانزونون حكومتى تكلېكده منطقه نين بۇيوك و قدرتلى دۇولتلىرىدن بىرى اولان اورارتو حكومتى ايله قارشى - قارشىيا دورايىلمزدى، بونا گۇرورده وطنى، استقلالى و خلقلىرىنى بىرلىگىنى ساخلاماق ايسته ين ايرانزو، اورارتولار ين منطقه ده ان بۇيوك رقىبى اولان آسورى حكومتى ايله سىياسى - دوستلوق علاقه سى يارادير و اونلار ين قۇه سىله اورارتولارى دفع ائتمك ايسته ير. بونا گۇرورده م.ق ۷۱۹ - نجو ايلده ايرانزو آسورى حكومتىندن ماننانين داخلې ايشلىرىنده مداخله ائتمه گى خواهش ائدېر. بو خواهشه اساساً ايكىنجى سارقون آدلارنى چكديگىمىز قالالارى محاصره ائتمك اوچون اوردو حىصه لرى ايرانزونون ياريمىنا گۇندردى، قالالار اورارتودان گىرى آلىندى و شرقىن قديم و هميشه كى قايداسى اوزره بو قالالار ين آدمالارى و داشىنان ماللارنى آسورى دۇولتى آپاردى و قالالار ايرانزوىا تحويل وئرىلدى. بو حادثه لر گله جكه باش وئره جك بىر سىرا حادثه لره سبب اولدو، آنجاق بو زامان ايرانزو قوجالمىش ايدى و بو حادثه لر ين نتيجه لرى اونون اۇولادى زامانىندا باش وئردى. بو شهرلر ين بىر مقدار اهالىسى آسوريلر ين فتح ائتىدىگى يئرلره كۇچورولدو. □ □ □

□ شاهلار ين عصيانى

ايرانزو م.ق ۷۱۶ - نجو ايلدن اۇنجه [احتمال م.ق ۷۱۷ - نجو ايلده] اۇلدو و اوغلو "آزا - Aza" اونون يئرلىنى توتدو. "آزا" آسورى شاھى ايكىنجى سارقونلا بىرلشدى، بونا گۇرورده "ديوك" كىمى ماننا حكومتىنه تابع و اورارتولار ين طرفدارى اولان "زىكثرتو" منطقه سى امىرى "مىئتاتى - Mettatti"، "آنديا - Andia" امىرى "تئلسىنا - Telusina" و بوگونكو ماراغا منطقه سى اولموش "اوش ايش دىش - Uisdis" امىرى "باقداتو - Baqadatu"، يعنى مركزى ماد اراضىسىن ين اۇنملى شاهلىقلارى و نفوذلو امىرلرى آسوريلرله ايش داشلىق ائدىب، اونلار ين دئدىگى كىمى رفتار ائتىدىگى، اونلار ين طرفدارى اولدوغو و اونلارلا قرارداد باغلادىغى اوچون "آزا" عليھىنه قالدېب، اونو توتوب اۇلدوردولر و اۇلوسونو "اوش" داغىنا - بوگونكو سھند - آندىلار. بو ايش آسورى حكومتى ايله مخالفت دئتمك ايدى، بونا گۇرورده آسورى شاھى ايكىنجى سارقون بو ايشه مداخله ائتدى و اوردو چكېب، "زاقروس" داغلارنى كئچەرك، "باقداتو" نو توتوب اۇلدوردو و درىسىنى سويوب، ماننالىلار ين تماشا سىنا قويدو و ايرانزونون ايكىنجى اوغلو "اؤللوسونو - Ullusunu" نو تخته چىخاردېب ماننانين شاھى ائتدى. □ □ □

اوللوسونونون سلطنتی و سارقونون م.ق ۷۱۶ - نجوایل هجومو

خدا آسوری امیرلرله احاطه اولان "اوللوسونو" آسوریلردن اوزاقلاشیب، اورارتو حکومتیله متحد اولاراق، آسوریلر علیهینه قالدی و آسوری ایمپراتورلوغو سرحدلرینده یئرلهشن ۲۲ قالانی اورارتو شاهی بیرینجی روسایا وئردی و عینی زاماندا کیچیک زاب چایی آخارقاسینین یوخاری حیصه سینده یئرلشمیش "آلابریا" اراضیسی امیری "ایتتی - Itti" و "کارالا - Karalla" دیارینین امیری "آششورله - Assurle" تی مجبور ائتدی کی، آسوریلرین علیهینه اقدام ائتسینلر. بو وضعیتی گورن ایکینجی سارقون م.ق ۷۱۶ - نجو ایلده ماننایا هجوم ائتدی و مانناین باش کندی "ایزیرتو" شهری و "زبیه - Zibie" ^۱ هابئله "آرمایت - Armat" قالالارینی آلدی. اوللوسونو اوزونو سارقونون لطفونه تسلیم ائتدی. گورونور کی، "اوللوسونو" گیزیلی شکیلده آسوریلرله ایلگیلی ایدی و او زاماناقدر یاخینلاری و اطرافیانین قورخوسوندان آسوریلره مخالف اولموشدور.

ماننا شاهی اوللوسونونون آسوری شاهی ایکینجی سارقونا تسلیم اولاراق عذر ایسته مەسی و اونون آياغینا دوشمه سی، شهرت و جاه و جلال اسیری اولان آسوری شاهینین چوخ خوشونا گلیر. بونا گوره ده ایکینجی سارقون بیر داش قازما لؤوچه سی قازدیتدیریب، اونا طنطنه لی سؤزلرله اوزونو یوکسلده رک، اوللوسونونون بو تواضع کارلیغی و باش اگمه سینین عکس ائتدیریر. بو لؤوچه دن آشاغیداکی قسمت لر دفته لایق دیر:

"ماننالی اوللوسونو ال چاتماز داغلار آراسیندا منیم گوردوگوم عمللری ائشیتدی، قوش کیمی اوچوب یانما گلدی و منیم آياقلاریمی قوجاقلادی. اونون ساییز - حسابسیز گوناها لاریندان گئچدیم، ائتدیگی جنایتلرینی اونو تدوم، اونا مرحمت گؤستردیم و شاه تختینه اگلشدیردیم. اورسادان ^۲ و مثتاتتیدن آلدیغیم ۲۲ قالانی و ایکی محکم لندیریلیمیش شهری اونا باغیشلادیم. مظلوم اولکه سینین برپا ائتدیم. من اوزومون شاه تصویریمی حاضرلادیم، اوزه رینده منیم حاکمیم "آشورون" غلبه لری حاقیندا یازدیم، اونو و گله جک گونلر نامینه اونون ^۳ باش کندی اولان "ایزیرتو" دا اوجالتدیم. ^۴

معلوم اولان بو گوروشده اوللوسونو ماننا تورپاقلارینی اورارتولاردان آزاد ائتمه یی ایکینجی سارقوندان ایسته میش، اودا بو خواهشی یئرینه یئتیره جهینه سؤز وئرمیشدیر. بو باره ده آسوری قایناق لاریندا معلومات واردیر.

□ □ □

*

۱ - سفز شهرینین ۲۴ ک.م جنوبوندا، سفز - سنندج یولوندا ۱۸ ک.م کناردا یئرله شن "زنه" تپه سی.

۲ - روسا. م.

۳ - اوللوسونو. م.

۴ - آذربایجان تاریخی، باکی ۱۹۳۳، ص ۵۳.

□ سورگونلر و اعداملار

□ اوللوسونونون آسوريلر عليهينه قالديرديغى ايكي ماننا اميريندن "ايتتى" عايله سى ايله آسوريلرين فتح ائتديگى اوزاق اولكه لرین بيرينه سورگون اولدو، ايکينجى امير "آشورله" يه گلدېکده ايسه، اونون ديرى - ديرى دريسى سويولدو و تورپاقلارى آسورى اياتلى اولموش "زاموا = لوللومه - Lullume" اراضيسينه قاتيلدى. بوندان علاوه آسوريلر ماننانين ايکى سرحدى بؤلگونو: "نيک سامما - Niksamma" و "شورقاديا - Šorgadia" آيريب، آسوريلرين "پارسوا" اياتينه بيتشيديردیلر. بو آسورى اياتلری م.ق ۷۱۵ - نجو ایلده ياراندی. داها سونرا ايکينجى سارقون ماننانين جنوب طرفلرينه يؤنلدى و اولجه بوگونکو همدانين شماليندا، يعنى قيزيل اوزن چايى آخارقاسينين ان يوخارى قسمتلرينده يئرلشن و حاكىمى "بئل شاروسور - Belšarusur" (بالتازار = بلشصر) آدلى شخص اولموش "کيشه سو" قالاسيني توتوب حاكىمى اسير ائتدى و قالانين آدينى "کارنين اورتا - Karmnurta" يا چئويردى. ايکينجى سارقون بورادا بير لؤوچه يازديرارق، اؤز شکیلىنى اوندا قازديردى و اورادا اوردو قويوب، منطقه نين رئيسىنى اونا مسئول ائتدى. بئله ليکده ده بورادا تازا "کيشه سو" آسورى اياتلى ياراندی و "بيت ساکبات - Bit - Saqbat" بؤلوکلى و ايکينجى سارقونا باش اگيب تابع اولموش "خارخوپارا، کيلامباتى - Kilambati" و "آرمانقو - Armanqu" قالالارى بو اياتلین جزوو اولدو.^۱ بو منطقه لر و قالالار قزوین ايله تهران آراسيندا و نسبتاً جنوبدا يئرلشيدیلر. دئمک، م.ق ۵ - ۷۱۹ - نجو ایللرده ميليتاريست آسورى ايمپراتورلوقو ماد تورپاقلارينين ان شرقى حيصه لرى، يعنى بوگونکو تهران - رى اراضيسيني ده آلاراق، ماننا حکومتيندن آيريب اؤز اراضيلرينه ضميمه ائتميشدير.

□ □ □

□ سارقونون ايکى اوزلو سياستى

□ حادثه لر گؤسته ريركى، ايکينجى سارقون، مانناليلارين اورارتولار عليهينه آسوريلرله اتقاقيني، اؤته رى منافعى نقطه - نظریندن، ظاهرده قبول ائدير، لاکين حقيقتده آسوريلرين هدفى تاماميله باشقا شئ ايدى. ايکينجى سارقون حقيقتده ايسته ييردى كى، ظاهرده ماننا ايله متفق اولاراق، اونو، اورارتولارى قوغماغا اوميدوار ائديب ساکت ساخلاسين، لاکين عملده اونون مختلف منطقه لرینى آيراراق، آسورى اياتلرينه بيتشيديرمکله، هم مادلارين بيرليگينين قاباغىنى آلسين، همده ماننانى ضعيف لتسين، تا اورارتونو ازديکدن سونرا، ماننا حکومتيني تاماميله ال آلتيسينا چئويريب، تدريجله اونو محو ائديب اراضيسيني اؤز ايمپراتورلوقونا قوشسون.

ايکينجى سارقونون بو نقشه سينين دوغرولوغونو بيرده اونون بو ايشى تاييد ائدير كى، تازا

یئنی هجوم، عصیانین خفه لنمه سی و یهودی سورگونلر □ ۲۲۷

یاراتدیغی آسوری ولایتلری ماننا - ماد اراضیسینین شمال حیصّه سینى - قیزیل بوندا (قیبله داغی) داغلارینین جنوبی قسمتینین همدان اطرافى، الوند داغى یاماجلارى ناحیه لريله علاقه سینى کسدى، اونلاری بیرى - بیریندن آیردی، پارچالادی، تا آغالیغى و حاکمیتى راحت اولسون. □ □ □

□ خار - خار عصیانى

□ بو آرادا "خار - خار" قالاسینین اهاالیسى اؤز حاکملرى "کى بابا"نى قووب، "اثللى پی" شاهى "تالتى - Talle" (تالتا) دن ایسته دیلرکى، اونلاری تابع لیگینه قبول ائتسین. معلوم اولان "کى بابا" آسوریلر طرفیندن قویولموشدو و خلقه ظلم ائدیردی. اثللى پی شاهلیغى مرکزی مادیین جنوبوندا اولوب آسوری و سایره یادلارین هجوملاریندان کناردا قالدیغى اوچون بو منطقه امیرلیکلرینین هامیسیدان اؤنملی و گوجلویدی. □ □ □

□ یئنی هجوم، عصیانین خفه لنمه سی و یهودی سورگونلر

□ ایکینجی سارقون مرکزی مادیین جنوبونا دوغرو هجوملارینا دوام ائتدی، "خار - خار" قالاسینی آلاق، اهاالیسینی اسیر ائدیپ آپاردی و یئرینه، هله م.ق ۲۱ - ۷۳۲ - نجو ایللرده آسوریلرہ تابع اولموش یهودیلردن کؤچوردوب گتیتدیردی. ایکینجی سارقون "خار - خار" قالاسینه محکم لندیریب، تازا آسوری ایالتینین مرکزی ائتدی. یهودیلرین مرکزی ماد اراضیسینه کؤچورولمه سی، گوجلو احتمالا گؤره، م.ق ۷۱۵ - نجو ایلده اولموشدور. ایکینجی سارقون یاراتدیغى بو تازا ولایت "آرازیاş"، "بیت راماتتا - Bit - Ramatea"، آرازیاş یاخین، "اوریکاتو"، "سیقریس"، "شاپاردا - Šaparda" و "اوریاککو - Uriakku" بؤلوک و اراضیلرینه شامل ایدی. بو بؤلوکلرین هامیسی بو گونکو همدان ولایتینده یئرله شیر و الوندن آخان او کیچیک چاپیلارین آخارقاسی و دره لری ایدی کى، "قره سو" چایینا قووشورلار.

آسوریلرین مرکزی ماد اراضیسینده تصرفاتی ایکینجی سارقونون فتوحاتيله ان یوکسک نقطه سینه و مرزلری سون حدینه چاتدی و بوندان ایره لی گئتمه دی و بونودا اوزون مدت ساخالیا بیلمه دیلر. دئمک، تیقلت پيله سر و ایکینجی سارقون واسطه سیله ماد اراضیسیندن آلینیپ، آسوری ایالتینه چئوریلمیش اراضیلرین حدودلاری بئله اولور:

- ۱ - شمال سرحدی کیچیک زاب آخارقاسینین یوخاری اراضیسیندن قیزیل بوندا و زنجان دان کئچهرک تهران - قزوین آراسینداکی نقطه یه قدر.
- ۲ - شرق سرحدی قوم - تهران آراسینداکی نقطه دن همدانین شرقینه قدر اوزانان خط.

*

۱ - قیزیل اؤزن چایینین ان یوخاری، باشلانق قولو آخارقاسی - همدان - زنجان آراسی.

۲ - قیزیل اؤزن چایی آخارقاسینین ان یوخاری، علیا حیصّه سی.

۳ - جنوب سرحدلری الوند داغیندان کرمانشاه دره‌لری و دیاله چایی قوللارینا قدر اوزانان خط.
۴ - کیچیک زاب آخارقاقلاریندان کرمانشاه قدر اوزانان خط غرب سرحدلری اولموشدور.
بو اراضی آسوریلر طرفیندن بئش ایالته بؤلونموشدو:

۱ - زاموا. ۲ - پارسوا. ۳ - بیت هامبان. ۴ - کیشه‌سو. ۵ - خار - خار.^۱

آسوریلرین بو بؤیوک ماد اراضیسینی پایگاه چئویرمکدن مقصدی داها سونرالار گئیش حربی یوروشر و فتوحات ال آتماق ایدی، بودا ماننانین آرخاسیندا اولدوغو اوچون، اونو دوشوندوروردو. بوگونکو ایرانین بوتون مرکزی تورپاقلاری اولموش آسوریلرین بو بئش ایالتینن هامیسی اصل مرکزی ماد اراضیسی ایدی کی، داها قاباقلار قوتی و لولوییلرین وطنی اولموشدو. بو گئیش اراضینین جغرافی و اکثر شخص آدلاری، یشری گلدیکده اشاره ائتدیگیمیز کیمی، غیر - ایرانی و قدیم لولویی - قوتی خلقلرینین دیلریندن قالان سؤزلردیر و بو آدلار هند - اروپایی خلقلرین ایرانا گلمه سیندن چوخ اوللر یارانمیشدیر. □ □ □

□ ایکینجی سارقونون م.ق ۷۱۳-۷۱۵- نجو ایللر هجومو

ایکینجی سارقونون تشکیل ائتدیگی "کیشه‌سو" و "خار - خار" ایالتلرینین یشرلی قیزیل اوزن چایی آخارقاسینین ان یوخاری - علیا حیصه‌لری ایدی. چوخ احتمال بو اراضی "دیوک" ون حاکمیت ائتدیگی اراضیدن قوپاریلاراق، آسوری ولایتلرینه علاوه اولدو. دئمک قیزیل اوزن چایی اراضیسینین میانانان شمالدا اولان قسمتلی "دیوک" ون تصرفونده قالمیشدی کی، ماننا حکومتینه تابع ایدی. بو زامان آسوریلره تابع اولان ماننا حکومتی، طبیعی اولاراق، "دیوک" و مدافعه ائده بیلمزدی، بو واقعیتی شاید "دیوک" ون اؤزوده درک ائتمیشدی، اورارتو شاهی بیرینجی روسادا ائلچی گؤندره‌رک، "دیوک" و باشا سالمیشدی. بو زامان بیرینجی روسا، آسوریلره متحد اولموش ماننا شاهی "اوللوسونو" نو تنبیه ائتمک اوچون اونا قارشى هجوم ائتدی. ایکینجی سارقونون ایلیکلری گؤسته‌ریر کی، اورارتو شاهی بیرینجی روسا م.ق ۷۱۶ - نجو ایله ماننانین ۲۲ قلاسینی توتموش و "دیوک" و تشویق ائتمیشدیر کی، ماننادان آیرلسین. "دیوک" اؤز اوغلونو، نماینده و گیروو کیمی، بیرینجی روسانین یانینا گؤندردی. اورارتو شاهینین توتدوغو بو ماننا قالالاری آسوری اراضیسی ایله ماننا تورپاقلارینین آراسیندا یشرله شیردی و ایکینجی سارقون م.ق ۷۱۵ - نجو ایله بو قالالاری گئری آلاراق، آسوری تورپاقلارینا قاتدی و بیر ایل سونرا بونلاری اوللوسونویا قایتاردی. (بو باره‌ده قاباقلار دانشمیشیق). □ □ □

۱۸ خارخار آدی دا یقین اسکی بیر التصافی دیلی ائل آدیندان یارانمیشدیر. بو ائللین معین قوللاری م.ق ۱۱مین ایلیکده مرکزی ماددا، هابئله ایندیکی شمالی آذربایجان و آرازین جنوبوندا یورد سالیب قالمیشلار کی، "گرگر" آدی او ائللین آدیندان یارانمیشدیر.

یئنی هجوم و دیوکون سورگون اولماسی

گۆرۈندۈگۈ کیمی بیرینجی روسایله دیوک آراسیندا اولموش علاقہ لردن خبردار اولان ایکینجی سارقون داها سونرا "دیوک"ون علیہینہ اوردو چکەرک، اونو عایله سیله برابر سوریه نین "هامات" ولایتینہ سورگون ائتدی. ایکینجی سارقون سوریه نین "هامات" (خامات) منطقه سینہ م. ق ۷۲۰- نجو ایلدہ هجوم ائتمیش و اھالیسینی م. ق ۷۱۶- نجو ایلدن سونرا اورادان کۆچورتمودو.

بعضی تاریخچیلرین فیکرینجہ همین سوریه یه تبعید اولونموش ماننا امیری "دیوک" هامان هئروودون اؤز "تاریخ" کیتابیندا گؤستریدیگی "دیوکس" دور.^۱ هئروودون فیکری حقیقتہ اوغوندور. بعضی تاریخچیلرین فیکرینجہ همین "دیوک" سورگونده اولموش و اوغلو نه زامانسا وطنہ قایتمیشدیر. گویا، سونرا گۆره جه گیمیز "خیشتیری" "دیوک"ون همین تبعیددن وطنی مادا قایتمیش اوغلودور. ایکینجی سارقون "دیوک" و اسیر و سورگون ائتدیکدن سونرا قیزیل اؤزن آخارقاسینین شمالشرقینده (زنجان - قزوین آراسیندا) یئرلشمیش "آندیا" اراضیسینہ گوردی. آندیانین حاکمی "تئلوسینا" ایدی کی، آزی م. ق ۷۱۹- نجو ایلدن بیرینجی روسایله متّحدایدی. بو زامانلار "آندیا" حکومتی "وایش دیش" حاکمی "باقداتو" و "زیکترتو" امیری "متتاتتی" نین یارديميله ماننا شاهي علیہینہ مبارزه ائدیردیلر.^۲ ایکینجی سارقون بو منطقه دن ۴۲۰۰ اسیر و چوخلو مال - قارا آپاردی و ماننانین محلی مرکزی اولموش "ایزیرت" آدلی یئرده اؤز شکلینی داشدا قازدیردی، تا شرقی ماد اراضیسینده اوستونلوگونو ثبت ائتسین. بیلیریک کی، م. ق ۷۱۵- نجی ایلدہ آسوریلره تابع اولموش خار - خار ایالتینده^۳ آسوریلره قارشى بؤیوک عصیان اولدو. □ □ □

اٹللی پی و خار - خار عصیانی

عصیان ماد قبیله لری اتحادیه سی طرفیندن اولموش و "اٹللی پی" شاهلیغی طرفیندن کمک آلمیشدی. عصیان "بیت همبان" و "نامار" ولایتلرینده سرایت ائتمیشدی. اٹللی پی امیرلیگینین مرکزی ماد امیرلرینه یارديم ائدیپ اونلاری حمایت ائتمه سی، فیکریمیزجه ایلام حکومتی ایله علاقہ دار اولموشدور. اٹللی پی امیرلیگی مادیان ان جنوب اراضیسینده یئرلشمیش و ایلاما قونشو ایدی. اٹللی پی گوجلو ایلام دؤولتینہ آرخالاناراق، آسوریلرین فشاریندان آماندا ایدی. بو زامانلار آسوریلرین ماننا و مرکزی ماد اراضیسینہ سوخولوب، اونلارین اراضیسینی آسوری ایمپراتورلوغونا

* ۱- رئیس نیا، جلد ۱، ص ۲۰۲.

۲- نئجه صحیفه قاباغا.

۳- قیزیل اؤزن آخارقاسینین لاپ بوخاریلاریندا، همدان - زنجان آراسیندا.

قاتماسی ایکی جهتدن ایلام حکومتینی دوشوندوروردو:

۱ - مرکزی ماد و ماننا اهاالیسینین آسوریلره تابع اولوب مرکزی مادین آسوری ولایتلرینه چئوریلمهسی، آسوریلرین گوجلنمهسی، منطقهده ان قدر تلی میلیتاریست حکومت چئوریلمهسی دئمک ایدی کی، بلاواسطه ایلام حکومتینین علیهینه ایدی، چونکی آسوریلرین گوجلنمهسی و ایلامین شمال اراضیسینه صاحب اولاراق، اؤز شرقیندن خاطر جمع اولماسی، ایلام حکومتینین گلجه گی اوچون اولدوقجا خطرلی ایدی. ماد اراضیسیندن خاطر جمع اولان آسوری حکومتی شبهه سیز جنوبا، ایلاما اوز قویا جاق ایدی.

۲ - مرکزی ماد و ماننا اراضیسینده یاشایان مختلف ائللر، طایفالار، امیرلیکلر و شاهلیقلار کؤک و دیل جهتدن ایلاما یاخین و تقریباً عینی ایدیلر، خصوصیه مرکزی ماد اهاالیسینین دیلی، مختلف شاهلیقلاردا مختلف لهجه لره اولسادا، بؤیوک احتمالاً گۆره، هامان ایلام دیلی ایدی. بو ائتیک و دیل یاخینلیغی، طبیعی اولاراق، ایلام حکومتینی دوشوندوروردو. ائلللی پی امیرلیگی ده هر جهتدن، همده علاقه باخیمیندان ایلاما چوخ یاخین ایدی. بو سابقه لره اساساً ایلام حکومتی ائلللی پی امیرینی، چوخ احتمال، ماد - ماننا امیرلیکلرینه یاردیم ائتمه گه تشویق ائتمیش و شایدده گؤسته ریش وئرمیشدیر.

عصیان اولموش بو منطقه نین دورومونو آسوری مأمورو و نماینده سی اولموش "پارسوا" حاکمینین ایکینجی سارقونا خطاباً یازدیغی مکتوبدان باشا دوشمک اولور. حاکم یازیب خبر وئریر کی، ۲۰۰۰ دؤیوشچوسو وار، هامبان دادا بیر قدر اوردو وار. حاکم مانندان و "مازا اوما" دان کؤمک گؤزله ییر و وظیفه نی یئرینه یئتیرمکده تنبل لیگی رد ائدیپ، دئییر کی، بیر عده اسیر توتولموشدور، پارسوانین کندی "نیکور - Nikur" دا یولوخوجو خسته لیک وار و حاکمله گلیمیش اللی نفر دن ۱۵ نفری اؤلوموشدور. حاکم ایکینجی سارقونا یازیر کی، ماد اراضیسینین اهاالیسی دشمنلیک ائدیرلر. ایکینجی سارقونون اؤزوده بو زامان "بیت سانقی بوتی"، "اورویاکا"، "سیقریس"، "شاپاردا" و "اوپاریا" بؤلوک و ایالتلریندن شورشچی ایالتلر سیراسیندا آد آپاریر.

مرکزی ماد تورپاقلارینین بؤیوک قسمتینده گله جک یوروشلری اوچون پایگاه دوزلتمیش ایکینجی سارقون و آسوری حاکم دایره لری مادلارین بئله سرعتله حرکتله گلمه سینین قاباغینی آلقا اوچون او یئرلرده اولان آسوری اوردولاری - یوخاری و آشاغی رودک اراضیسینده^۲ یئرلشن "کیششلو - Kiseşlu"، "کینداو - Kindau"، "آنزازی - Anzari" و "بیت باقای - Bit - Baqay" قالالارینی اشغال ائدیپ، آدلارینی ده ییشه رک، گؤستر دیگیمیز همین ترتیبه "کارنابو"، "کار - سین"، "کار - آداد" و "کار - ایشتار" ی ائتدیله ر. بوندان علاوه آسوریلر "بیت همبان" ایالتینده ده "کی میرا -

*

۱ - ماد تاریخی، ص ۵۱۴.

۲ - قیزیل اؤزن و قره سو جایلاری قوللارینین ان یوخاری آخارقاسی.

Kimirpa "قالاسینی توتاراق، ۲۵۳۰ نفری اسیر توتدولار. آسوری حکومتین یئر آدلارینی دهیشمه‌سی گۆسته‌ریر کی، اونلار مرکزی ماد و ماننا اراضیسینی همیشه‌لیک منیمسه‌مک فیکرینده‌ایمیشلر.

مرکزی ماد اهاالیسینین بو عصیانی شعورلو، هدفلی و استقلال‌الده ائتمک اوچون هم ماد امیرلری، همده گئنیش خلق کوتله‌لری طرفیندن حمایت اولوندوغو اوچون، آسوری اوردولاری اونو تامایله ازیب محو‌انده بیلمه‌دی. بوتون ماننا اراضیسینده اولدوغو کیمی، امیرلر وئرگی وئرمه‌گی قبول ائتدیکلری اوچون اؤز مقاملاری و ایشلرینده قالدیلار. بو دؤورده، گؤسترديگیمیز کیمی، اورارتولار، ماننلارین حسابینا اؤز تورپاقلارینی گئنیشلندیرمه‌گه جان آتیر، آسوریلره قارشى اتحادیه یارادیر و مؤوجود اتحادیه‌لری دستکله‌ییردیله و بیرینجی روسا زیکئرتو امیری "مئتتاتتی" ایلّه متحدایدی.

بو حادثه‌لری اوزاقدان ایزله‌ین ایکینجی سارقون، طبیعی اولاراق، بونون خطرینی حس ائدیر و اونو پوزماغا ماهانا و عنوان دالینجا گزیردی. بو زامانلار اوللوسونو ایکینجی سارقوندان یاردیم ایسته‌دی. ماهانا دالینجا گزن ایکینجی سارقون "مئتتاتتی" و اورارتویا قارشى یوروشه حاضرلاشماغا باشلادی. دئمک آسوری میلیتاریزمین ماننا حکومتینی اؤز حالینا قویوب، مادلاری ازمک، تورپاقلارینی آسوری ولایتلرینه قایتب، اهاالیسینی سورگون ائتمکله ماننالیلارلا مادلاری بیرى - بیریندن آیریب، ایکى حیصّه، ایکى پارچا و میللت کیمی گؤسترمه‌گه چالیشماسی، ماد خلقینین مقاومتی نتیجه‌سینده ثمره‌سیز قالدی، اونلارین هامیسی، هم مادلار، همده ماننالیلار آسوری حکومتینه تابع اولوب وئرگی وئرهرک، اؤز ایشلری و دؤولت قورمالارینا دوام ائتدیلر. ماننالیلار و مادلارین هامیسی واحد بیر خلقین: قوتتی - لوللوییلرین نسیللری ایدیلر.

بو واقعیتی ایکینجی سارقونون لؤوچه‌لرینده آیدین گؤرمک اولور، چونکی بو زامان یئرلی اهاالیدن بیر عده‌سینی آسوری اوردولارینا داخل ائتسه‌لرده، ماد بیرلیگینین ۲۲ - یه قدر شاهیلغی اؤز یئرینده و مقامیندا قالاراق، وئرگی وئردی و ایکینجی سارقون اؤزونون داش قازما لؤوچه‌سینده بو ۲۲ امیرلیگین اهاالیسینی "مادای" و مادین قالان یئرلرینین اهاالیسینی "قوتوم" (قوتیلر) آدلاندیردی. دئمک، ایکینجی سارقون زامانیندادا "قوتتی" آدی بو یئرلرین اهاالیسینه دئییلیردی. ایکینجی سارقونون سؤزلریله دئسک، ایستر "مادای" ایستر سه‌ده "قوتتیوم" لار، "بیگنی" (دماوند) داغینا قدر بوتون ماد اتحادیه‌سی اونا وئرگی وئریدی.

بو زامانلار ماننا - مادلارین هله تام متشکل اولمادیقلاری اوچون، آسوریلره وئرگی وئرپ، رسماً و ظاهراً تابع اولمالاریله یاناشی حاکمیت، دؤولت و دؤولت قورولوشلارینی ساخلایاراق، اؤز ایشلرینه دوام ائتمه‌لری گله‌جک استقلاللاری اوچون اولدوقجا اهمیتلی و حل ائدیجی اهمیته مالک اولان بیر ایش ایدی و بو ایش، نظریمیزجه، اساساً گئنیش خلق کوتله‌لرینین مقاومتی، شعورو و اؤزونو تانیماسی سایه‌سینده اولموشدور. ماد - ماننا اهاالیسینین بو مقاومتی، جسارت، شعور و

قورخمازلیغینی بیرده آیدین شکیلده اورادا گۆروروک کی، بوتون ماد اراضیسینده آسوریلره وئرگی ساحلی قوه و اوردو گوجوایله آلیئیردی.

خلقین آسویلردن ناراضی لیغی، اونلاردان نفرت ائتمه سی، همیشه عصیان حالیندا اولماسی، اؤز کیملیگینی تانییب اونو قیمتلندیرمه سی و جسارتله اونون کئشیگینه دایانماسی نتیجه سینده، سونرا گۆره جه گیمیز کیمی، آز بیر زاماندا نه تکجه او اؤز مقدراتینی الینه آلاق، اؤز آیاغی اوستونده دایاندى، بلکه بوتون منطقه ده آزادلیق گتیرن ائل، میللت کیمی تانیندی و باشقا خلقلرین آزاد اولماسینا عملاً کؤمک ائتدی، بئله کی تاریخین آتاسی هئروودودا بو حقیقته اقرار ائدیپ، اونو قلمه آلماغا وادار ائتدی.

ماننا - ماد خلقلرینین اعتراضی، عصیان و آسویلردن نفرتی نتیجه سینده آسوری اوردولارینین یالنیز اؤز حربی قالالاری اطرافیندا، اورالارا کؤچوردوکلری سورگونلر داخلینده نفوذ و تأثیری وارايدی. بو یئرلرده سوریه، فلسطین و باشقا - باشقا فتح ائتدیکلری یئرلردن کؤچورولموشلرین یاشادیغی اوچون، آسویلرین یئرلی اهالی ایله علاقه سی یوخایدی و حتّی یئرلی اهالیدن احتیاط ائدر و یئرلی اهالی ده اونلارا یاد گوزوایله باخاردی. لاکین بو، اساساً حربی قالالاردان کنار یئرلرده اهالی اؤز باشچیلاری و قبیله بؤیوکلری نین رهبرلیگی آلتیندا یاشایار و یالنیز لازیم گلدیکده، اونودا زورلا وئرگی وئردی.

یوخاریدا گؤستردیک کی، آسوری شاهلاری اصیل ماد اراضیسینی توتدوقدان سونرا اورانین بیر قسمت یئرلرینده بش آسوری ایالتی یاراتدیلار (زاموا، پارسوا، بیت همبان، کیشه سو، خار - خار). بونلاردان "کیشه سو" و "خار - خار" ایالتلری آز سونرا، عصیانلا علاقه دار پارچالانیب ده ییشیلدی. بوندان علاوه "مادی" و "بیت کاری" (مهاجرلر ائوی) و "ساپاردا" منطقه لری یا "کیشه سو"، یادا "خار - خار" ایالتینه تابع ایدیلر. بونلار بیرى - بیریندن فاصله لی و اوزاق اولدوغو اوچون، آیریلدیلار. "مادی" قیزیل اوزن چایی آخارقاسی منطقه سینده و "بیت کاری" همدانین یاخین لیغیندا ایدی،^۱ و ساپاردا بو ایکسینین آراسیندا، "مادی" نین جنوبوندا یئرله شیردی.

بو یئرلر مادی مرکزى قسمتلى و عصیانین گوجلر یئرلری ایدی و آسوری حکومتی بو یئرلرده نفوذسوز و ضعیف ایدی و حاکمیتینی ساحلا ساحلا یاردی. "بیت کاری" و "مادی" منطقه لرینده سوریه دن سورگون اولموش مهاجرلرده یاشایردی لار، بونا گؤروده بو یئرلرده آسوری اداره لری وارايدی. بو ایالتلر م. ق ۷۱۰ - نجو ایلده پارچالاندى. □ □ □

ایکینجی سارقونون م. ق ۷۱۴ - نجوایل یوروشو

مرکزى مادی مرکزى ایالتلرینده باش وئرمیش گؤستردیگیمیز عصیانین [م. ق ۷۱۵]

باتیریلدیغیندان بیر ایل سونرا، م.ق ۷۱۴ - نجو ایلده ایکینجی سارقون، اؤز نظرينجه، ماد خلقلری و اولکە سیندن خاطر جمع اولاندان سونرا، اورارتولارلا حساب چورومتک اوچون اوردو یوروتدو، تا چورخدان بری فعالیتلرینی ایزله دیگی "روسا" و "مئتتاتی" ایله قارشیللاشسین. آنجاق سارقون بو اوردو کتشلیگی مسیری ائله تنظیم ائتدی کی، عینی زاماندا باش اگمه یین ماننا شاهلارینین دا حسابینا یتیشسین. ایکینجی سارقونون بو یوروشونه عاید منبعلرین اساس حیصه سی زمانه میزه گلیب چاتمیشدیر، بونا گؤرده بو باره ده گئیش معلومات و ثرمک ممکن دور.

معلوم اولان م.ق ۷۱۵ - نجو ایلده بیرینجی روسا "او ایش دیش" (بوگونکو ماراغا منطقه سی) اراضی سینی توتموشدو و اونون امیری باقداتو آسوریلره باج و ثرمیری، باخامیاریق کی، ایکینجی سارقون م.ق ۷۱۶ - نجو ایلده بورانین امیرینی تنبیه ائتمیشدی. بوندان باشقا اورایا یاخین "زیکثرتو"۱ و "آندیا"۲ امیرلیکلری آسوریلره باش اگمیردیلر. بونا گؤرده || سارقون م.ق ۷۱۴ - نجی ایلده، ظاهرده بو ایکی امیری تابع ائتمک اوچون اوردو چکدی. تئینوادان شرقه دوغرو حرکت ائدن ایکینجی سارقون ایلك اول "بیرینجی روسا" تین م.ق ۷۱۶ - نجو ایلده توندوغو ماننانین "سوری قاش" بؤلگونه وارد اولدو.

سارقون بورادا اولارکن، گؤروندوگو کیمی، اولدن خبردار اولان "اوللوسونو"، مصلحت چیلریله بیرلیکده، آسوری شاهینا هدیه لر تقدیم ائتدی. دها سونرا ایکینجی سارقون، حربی مانور کیمی، کیچیک زاب چایی آخارقاسینین ان یوخاری قسمت لرینده یئرله شن "آلاباری = آلابریا" شاهلیغیندان کئچدی و اورانین اؤز ال آلتیسی شاهی "بئلاپالیدن - Belpaliddin" اونا بیر مقدار آت و مال - قارا هدیه وئردی. ایکینجی سارقون اورادان آسوری ولایتی "پارسوا" یا گئدی، اورانین دا آسوریلره تابع اولموش کند بؤیوک لریندن هدیه لر آلدی. آسوری متنی بو بؤیوک لرین ۲۶ سینین آدینی چکیر و "اثللی پی" امیرنین آدی "تالتا" اونلارین اولینده دیر. بو کند بؤیوک لری و امیرلری ایکینجی سارقونا بیر مقدار آت، قاطر، بوینوزلو مال - قارا و ایکی کؤهنلی دوه وئردیلر.

۱. م. دیاکونوف "ماد تاریخی" اثرینده بو امیرلر و کند بؤیوک لرینین آدلارینی وئرمیشدیر. ۳. بو اینسان و یئر آدلاری نین هامیسی اصیل ماد اراضیسی و اورادا او زامان یاشامیش اینسانلارین آدلاریدیر. بو ۲۶ یئر و ۲۶ اینسان آدینین، بیر نچه سینی استثنا ائتمکله، بؤیوک حیصه سی، ۱. م. دیاکونوفون یازدیغینا گؤره، غیر - ایرانیدیر، یعنی قوتتی - لولوبیلرین قویدوقلاری یئر آدلاری و یاشاییشه ایشلتدیکلری و اؤز دیل لرینده قویدوقلاری اینسان آدلاری دیر. بو بؤیوک جدولین چوخ یئر توتاجیغینی نظره آلاراق، بیز بورادا اونو وئرمکدن گؤز یوماراق، یالنیز بونو قید ائتمه گی لازیم

*

۱ - بوگونکو بستان آباد و میانا آراسی، قارانفر چایی آخارقاسینین اوللری.

۲ - بوگونکو میانا ایله زنجان آراسی.

۳ - ماد تاریخی ص ۵۱۶ - ۵۱۵.

بیلدیک کی، بو جدولہ اؤتہری بیر باخیشدا اونداکای اینسان آدلاریندا ایکی "ماشداکو" و چو سو "وگو" ایله بیتن آدلاری دقته لایق گؤردوک. شبهه سیز بو آدلارین هامیسی دقته لایقدیر و اومودوموز وارکی، گلن تاریخچی لریمیز بونلارین هامیسینین کؤکو و معناسینی تاپیب گؤستره جکلر.

بو ۲۶ کند و ماحالین ایکینجی سارقونا هدیہ وئرمه لری اونلارین وئرگی وئرمه مه لرینی گؤستریر، یعنی نه تکجه آسوری اراضیسی جزو اولما میش یئرلر، حتّی "کیشه سو" و "خار - خار" کیمی آسوری ایالتلری اولموش یئرلرده وئرگی وئرمکدن امتناع ائتمیشلر. ایکینجی سارقون "پارسوا" دان شرقه، یعنی مرکزی مادا دوغرو دئییل، ماننا ایالتی اولموش "میسسی" (بوگونکو داش تپه) یه دوغرو ایره لی له دی. □ □ □

□ سارقون - اوللوسونو دانیشیق لاری

یوخاریدا اشاره ائدیگیمیز کیمی، بئله معلوم اولورکی، "اوللوسونو" اورارتو حکومتینی ماننا تورپاقلاریندان چیخارتماق مقصدیله ایکینجی سارقوندان استفاده ائتمک اوچون اونونلا بیرلشمیشدی. بونا گؤره ده ایکینجی سارقون، یوخاریدا گؤردوگو موز کیمی، میلاددان ۷۱۴ ایل اول اورارتو حکومتی علییه نه یوروش ائدنده "اوللوسونو" ماننا تورپاقلارینین "میسسی" و لایتینده یئرلشمیش "زیردیاککا - Zirdiacka" قلا سیندا اونو گؤزله میش، آذوقه ایله دولو آنبارلار حاضر لاییب، چوخلو آتلار، مال - قارا و بؤیوک هدیله لر اونا تقدیم ائتمیش و اوردوسونون احتیاجلارینی تأمین ائتمیشدیر. ایکینجی سارقون بورادا "اوللوسونو" ایله مذاکره ائتمیش و گؤرون دوگو کیمی، اوللوسونو ایکینجی سارقوندان ایسته میشدیر کی، اورارتو حکومتی علییه نه اوردو چکیب، او حکومتی اورمو گؤلونون قسماً شرقی، بوتون شمالی و "سانقی بوتو" ۱ و لایتلریندن چیخاردیب، او یئرلری ماننا حکومتینه قایتارسین. حادثه لر گؤستریر کی، ایکینجی سارقون اوللوسونونون خواهشینه مشیت جاواب وئرمیشدیر.

بورادا ایکینجی سارقون اوللوسونو و ماننالیلارین شرفینه قوناقلیق وئرمیش و ماننا شاهی اونون یانیندا، کئچمیشده آتاسی "ایرانزو" نون اشغال ائدیگی یئردن یوکسکده اوتورموشدور. بو حادثه گؤستریر کی، ماننا دؤولتی آسوری حکومتینین متحدی و متفق حساب اولموشدور. بورادا ایکینجی سارقون "قیزیل بوندا" (قیبله داغی) ایالتینین ایکی قلا سینین حاکملریندن گئجیشدیر دیکلری هدیله لرینی قبول ائتدی. بو قلا لارین بیرى "آپپاتار - Appatar" منطقه سینین "زیزی - Zizi" قلاسی و دیگرى "کیت پات - Kitpat" منطقه سینین "زالا - Zala" قلاسی ایدی. بو قوناقلیق باره ده ایکینجی سارقونون لؤوحه سینده اوخویوروق:

“شاه اولوسونونون قارشیسینا سالینمیش میز قویدوم. آتاسی، والیدینی اولموش ایرانزویا نسبت اونون تختینی اوجالتدیم. اونلاری آسوریلرله برابر شن سفره آرخاصیندا اگلشدیردیم. آشورون و اؤز اؤلکه لرینین آلاهلاری قارشیسیندا منیم حکمرانلیغیما اونلار خئیر دعا وئردیلر.”^۱

ایکینجی سارقونون اوللوسونویا بو حرمتی و اونون باره سینده بو طنطنه لی سؤزلری، اونو و آتاسینی یوکسک قیمتلندیرمه سی بیر سیرا حقیقتلری آیدینلاشدیریر. کئچن بؤلوملرده اوللوسونونون ایکینجی سارقونون آياغینا دوشمه سی جریانیندا قید ائتمیشدیک کی، اوللوسونو سارقوندان اورارتولاری ماننا اراضیسیندن چیخارتماغی ایسته میش و سارقون اونون ایسته یینه مثبت جواب وئرمیشدی. سارقونون بو لؤوحه ده کی سؤزلری او واقعیته تائید ائدیر.

ایکینجی سارقونون اوللوسونو باره ده دئدیگی بو سؤزلر غالب ایله مغلوب، آغایله نؤکر و تابع اولان شخص آراسیندا گئدن دانیشقلارا بنزه مه ییر. بو سؤزلر نسبتاً برابر حقوقلو اینسانلار، آنجاق بیر یوکسک مقاملی، دیگری ایسه نسبتاً آشاغی مقامدا اولان شخصلر آراسیندا گئدن دانیشیقلاری خاطرلادیر. بو ایسه اونو گؤسته ریرکی، اوللوسونو آتاسی ایرانزو کیمی، دهرین سیاستچی و وطنین خیرینه سیاستده رول اویناماغی باجاران شخص اولموش و وقتيله اونون اورارتو شاهینا یاخینلاشمیش ماننا امیرلرینه یاخینلاشیب، آسوریلرله مخالف اولماسی سیاسی ایش و حرکت اولموشدور. بونا گؤره ده اولاً سارقون اونو باغیشلامیش و خواهشینیه مثبت جواب وئرمیشدیر، ایکینجیسی بو گؤروشه ده سارقون اونو بو قدر یوکسکلره قالدیرمیش، اونون قارشیسینا سفره سالینمیش میز قویموش، اونو آتاسیندان یوکسک مقامدا قویاراق تختینی اوجالتمیش و اونون یولداشلارینی آسوریلرله برابر توتموشدور.

سارقونون سؤزلریندن معلوم اولور کی، اوللوسونو اؤز خلقی، استقلاللی و مستقل دؤولتی هدفیله آسوریلرله متحد اولموش و اونلارین خیرینه چوخلو ایشلر گؤرموش و سارقونون دئدیکلرینی یئرینه یئتیرمیشدیر، بونا گؤره ده سارقونو بو سؤزلری دئمه گه وادار ائتمیشدیر. بوتون بونلار ایسه اوللوسونو، ماننا اعیان - اشرافلاری، وزیر و سیاسی ایشداشلاری، یعنی ماننا حاکمه هیأتی نین دهرین سیاسی شخصلر اولمالارینی گؤسته ریر. سارقونون بو سؤزلری گؤسته ریر کی، او ماننالارا مستقل دؤولت کیمی باخمیشدیر.

اوللوسونو بو گؤروشه گلدیکده بوتون اعیان اشرافلاری، آغ ساققالار شوراسی، مصلحتچی لری و بؤیوک باشلاری ایله بیرلیکده گلیمیش ایدی، یعنی او، اؤز باشینا حرکت ائدن دیکتاتور دئییلدی و قدیم تورک ائللریندن ارث قالمیش ابتدایی دئموکراسینی تام رعایت ائدن شخص ایدی، خلقینین منافعی نی هر شئیدن اوستون توتان اینسان ایدی.

سارقون اورارتو ایله دؤیوشمک وعده سی وئرمه سینیه باخمایاراق، دشمنی خامسیتماق اوچون،

ماننانین جنوب شرق طرفلرینه - زیکرتویا دوغرو یؤنلدى و "زیکرتو" ايله "آندیا" آراسیندا، بوگونکو میانانین جنوب حیصه لرینده یئرلشمیش "پانزیش" قالاسیندا بو اوردو کشلیگین آدوقه مرکزی اوچون یئر دوزلدى. ایکینجی سارقون بورادان حرکت ائدی، "ایشاتاتورا - Istaturat" چایینی شبهه سیز جیغاتی چایینین قوللاریندان کئچدی و زیکرتو امیرلریندن اولموش "مئتتاتی" نین "آوکانه - Aukane" منطقه سینه گىردى. "مئتتاتی" بوتون مانندا معمول اولدوغو کیمی، اولدوغو "پاردو" (میانانین یاخینلیغیندا) قالاسینی ترک ائدی، "اواشدیریککا - Uasdirikka" (بوگونکو بوزغوش داغی) داغیندا گیزلندی و بونولا برابر، تله سیک اؤز عسگرلرینی بیرینجی روسایا قوشماق اوچون یوللادی. بیرینجی روسا ایکینجی سارقونون خزره یاخین "زیکرتو" منطقه سینه گیرمه سیندن خبردار اولدوقدا، تله سیک اونون آردینجا ایره لیلهدی، تا اینکی اونو آرخادان غافل گیر ائدی داغیتسین. ایکینجی سارقون ایره لی گئدی، "مئتتاتی" نین "اواش دیرمکو" داغیندا قویدوغو گؤزتچیلری آرادان آپاریب، زیکرتونون ۱۳ قالاسینی تالایارق ویران ائدی. بو قالالار بونلاردان عبارت ایدی: ایشتایی پا، ساکتاتوش، نازو، آوکانه، کابانی، قوروسوپا، راکسی، گیم داکریکا، باروناکا، اوبابارا، سی تهر، تاشتامی، تسامیا.^۱

بورادا ایکینجی سارقون بیردن حرکت سمتینی ده ییشیب، غریبه دوغرو، اورارتونون اشغال ائتدیگی "اواش دیش" (بوگونکو ماراغا منطقه سی) - ماننانین اولان ایالته یؤنلدى. بو حادثه لر ۷۱۴ - نجو ایله باش وئیردی. ایکینجی سارقونون بو حرکت سمتینی ده ییشمه سی اولدن جیزیلیمیش نقشه اوزره ایدی، چونکی سارقون "اواش دیش" ده اؤز مأمورو و جاسوسونان بیر معلومات آلدی و بو ایش اولدن قویولموش قرار اساسیندا اولایلدی. بو جاسوس ایکینجی سارقونا خبر وئردی کی، "بیرینجی روسا" نین اوردولاری یاخینلاشیر. گؤروندوگو کیمی بو جاسوس کیچیک شاهلاردان بیرى "آلبری - (بلاپالیدین) Belapallidin" ایدی. □ □ □

ایکینجی سارقونلا بیرینجی روسانین سهند یا ماجلاریندا گؤروشو
 دئمک، ایکینجی سارقونون حيله ایشله درک، بیرینجی روسانی آلداتماق اوچون اورارتونون اشغال ائتدیگی ماننا اراضی سینه طرف، شمالا دئیل، شرقه دوغرو گئتمه سی اونا گؤره ایدی کی، بیرینجی روسا ائله بیلسین کی، آسوری اوردولاری ۷۱۶ - نجی ایل هجومو کیمی، مرکزی ماد اراضی سینه گئدیر. دوغرو داندا بیرینجی روسا تصوّر ائده رک کی، آسوری اوردولاری شرقه، مرکزی مادا گئدیر، اولارین آردینجا حرکت ائتمیشدی کی، مناسب فرصته آسوریلره ضربه وورسون. ایکینجی سارقون حيله ایشله درک، شرقه طرف یولا دوشنده، جاسوس قویموشدو کی، بیرینجی

روسائین آسوریلرین آردینجا گللمه سینی اونا خبر وئرسین. بونا گؤره ده ایکینجی سارقون اؤز جاسوسو واسطه سیله بیرینجی روسائین آسوریلرین آردینجا گللمه سی و یاخینلاشماسینی بیلمک هامان، گئرییه، غربه طرف دؤنه رک اورارتو اوردولاری ایله "او آوش" داغینین (سهند) جنوب اتکلرینده قارشیلانیر. بیرینجی روسائین نقشه سی پوزولور و غافیلگیر اولور. دؤیوش باشلانیر و بیرینجی روسا برک مغلوب اولاراق، اؤزو آتا مینیپ، زورلا اؤزونه نجات وئریپ، چوخ احتمال اورمو گؤلونو شمالدان دؤور ووراراق، گونئی طرفیندن "موساسیرد" قاچیر و اوردولاری تمامیه داغیلیپ، آسوری اوردولارینین قاباغیندا، بیرینجی روسائین آردینجا قاچیرلار.

قاچان اورارتو اوردولاری یوللاری اوستونده حربی اورارتو قالالارینا چاتدیقدا، اونلارین دا عسگرلرینی ائله وحشته سالیردیلا رک، اونلاردا قالالاری بوراخیپ یا داغلارلا قاچیب گیزله نیر، یادا قاچانلارلا قوشولوب قاچیردیلا ر. بئله لیکله سهندین جنوب یاماجلاریندا اورارتولارلا آسوریلر آراسیندا باش وئرمیش دؤیوشده آسوریلر بؤیوک موفقییت قازاندیلار. ایکینجی سارقون کتیه لرینین بیرینده بیرینجی روسایا چالیدیغی بو غلبه باره ده یازمیشدیر:

"محاربه هئج کیمین آیاغی اونا چاتمامیش هوندور "او آش"^۱ داغیندا باش وئردی. من، او قارتالی کیمی، روسائین باشی اوستونه قوندوم و اونو مغلوب ائتدیم و داغین کئچیدلرینی اونون اوزونه باغلادیم، یالنیز روسا اؤزو اؤز آتینا مینه رک قاچابیلدی.^۲

بیرینجی روسایا چالیدیغی غلبه ایله ایکینجی سارقون اوللوسونویا وئردیگی سؤزو یئرینه یئتیرمیش ایدی. ایکینجی سارقون وئردیگی سؤزونو یئرینه یئتیرمه سینی قازدیردیغی لؤوچه لرین بیرینده بئله عکس ائتدیرمیشدیر:

"... قوشونو آغیر وضعیته سالدیم" زیکرتولو مئتاتتینین و اطراف حکمدارلارین آلاینی پرن - پرن سالدیم. کینلی دشمن اولان اورارتویا و اونون متفقلرینین قوشونونا ضربه ائتدیردیم. "او آوش" داغیندا اونلاری قاچماغا مجبور ائتدیم. آشورون، منیم حاکمیتیمین اورارتو اوزهرینده کی غلبه سینی ابدی اولاراق تأمین ائتدیم ... من "آندیا" نین و "زیکرتو" نون اینسانلارینی اولوم کؤپویونه بورودوم. غضبلی دشمن پنجه لرینی ماننالیلار اولکه سیندن اوزاقلادیردیم، اونلارین حکمداری اولان اوللوسونونون اوره یینه یاخشیلیق ائتدیم و اونون عذاب چکمیش آدمالاری اوچون ایشیغین پاریلتیسینی تأمین ائتدیم."^۳

ایکینجی سارقونون اوللوسونو و ماننا خلقی باره ده دئدیگی بو سؤزلر بیر داها گؤسته ریر کی، ایکینجی سارقون اوللوسونو و ماننا خلقی حکومتینه احترام گؤزوايله باخمیش و اونلاری اؤزلرینه

* ۱ - او آوش. م.

۲ - تاریخ مردم اورارتو، محمدجواد مشکور، ص ۲۹.

۳ - آذربایجان تاریخی، باکی، ۱۹۹۳، ص ۵۴.

حقيقتاً مۇتەد و ال بىر، اۆزودە نىسبەتاً بىر بىر قىلغۇچى مۇتەد بىلمىش و اونلارنى دۇرودان اورارتو تىجىزودن قورتارماغا چالشمىشىدۇر. اگر باشقا آسورى شاھلارنىدا ماننا حكومتى و خلقىنە غالب و تالانچى مناسبتلىرى اولموشدورسا، ايكىنجى سارقوندا بو مناسبت نىسبەتاً عوض اولموشدور. بودا اوللوسونو و ماننا حاكمە ھىأتى و آغ ساققاللار شوراسىنىن دوزگون حركىتى و سياستمدارلىغىنىن ئىمرە و نتيجهسى اولموشدور.

ماننا حاكمە ھىأتىندە بو شعور و سياست، خلقىندە ايسە نىسبەتاً مىللى شعور اولدوغو اوچون بو حادثەلردن سونرا ماننا حكومتى بىر سىرا كيچىك ماننا و ماد اميرلىكلرىنى دە اۆزونه بىرلشدىرىپ، منطقەنىن سايىلان و اھمىيەتلى دۆولت و حكومتلىرىدن بىرىنە و ماد حكومتىنىن بىنۆورەسىنە چئورىلدى. بىللەلىكلە يوز ايلدن بىرى اورارتو حكومتى طرفىندىن اشغال اولموش گۆ سترديگىمىز ماننا تورپاقلارنىن ماننا حكومتىنە قايتارىلماسىنا زمينە حاضىرلانماغا باشلادى.

محاربەدە غالب گلن ايكىنجى سارقون و آسورى اوردولارى سرعتلە اورمو گۆلۇنون شرق طرفىندە، سھند داغلارنى ايلە اورمو گۆلۇ آراسىندا شىمالا دۇغرو يۇلدى. يىرلى اھالى، قايدالارى اوزرە، اوجا يىرلردە اود ياندىرىپ علامت و ئىرمكلە، آسورى اوردولارىنىن گلەسىندىن خبردار اولاراق، داشىنا بىلن شىلىرى و مال - قارالارى ايلە قاقىپ، سھند داغلارنى و كۆھوللردە گىزلندىلر. ايكىنجى سارقون اولجە "اوشكاي - Uskaya" قالاسىنى توتدو. بوگونكو "اوسكو" اولموش بو قالا ماننا ايلە اورارتو مرزلىرىندە يىرلشمىش و ايكىنجى ساردورى "سوى" ۱ منطقەسىنى آلاندا تىكدىرىمىشىدۇ.

بعضى عالملىرىن فىكرىنچە "سوى" بوگونكو صوفيان ايمىش. ۲ سوىى منطقەسى اورارتو شاھى طرفىندىن اوردو اوچون آت تربىە ائىمەگە مخصوص اولموشدو. "اوش كايا" قالاسى دۇيوشسوز آلپىندى، اونا گۆرەدە "او آوش" محاربەسىنىن قاچانلارنى گۆرن عىگرلر و اھالى قالانى ترك ائىدىپ قاقچىدىلار. ايكىنجى سارقونون امرىلە "اوش كايا" نىن ۴ متر قالىن ليغىندا اولان ديوارلارنى بىخىدىلار و بوتون ائولرىنى و اطرافىنداكى ۱۱۵ كندى اودا چكدىلر. □ □ □

□ تارماكىس ويران ائىدىلر

اورارتولار قوولودوقدان سونرا، قارادادا گۆرە آسورىلر كندلىرى ماننا حكومتىنە و ئىرمەلى ايدىلر، لاكىن آسورىلر اونون عكسىنە كندلىرى تالايىب، خلقىنى اسىر ائىدىپ، ھر يىرى اودا چكدىكدن سونرا، ويرانا حالدا مانئاليلار و ئردىلر. داھا سونرا آسورى اوردولارى شىمالا دۇغرو ايرەلەلەرىك

* ۱ - چوخ ائىمال بوگونكو صوفيان.

۲ - رىئىس نىيا، جلد ۱، ص ۲۰۷.

"آنیاشتانا - Anyastania" قالاسینی، اورادا اورارتو اوردوسونون ذخیره آتلاری اولان طؤوله‌لری، اورمو گؤلونون شمالشرقینده و "آنیاشتانا" قالاسینین اطرافیندا اولان ۱۷ کندی ویران ائتدیله. داها سونرا آسوری اوردولاری اورادان آزاچیق شمالشرقده یئرلشمیش "دالیان" قبیله‌سینین تورپاقلارینا اوز قویدولار و بورادا اورارتو آتیلارینین ذخیره آتلارینین مرکزی اولان بؤیوک "تاروئی - تارماکیس - Tarui - Iarmakis" (بوگونکو تبریز) قالالارینی توتدولار. "تاروئی" سؤزو "تاروی - Tarui" شکلینده یازیلیمیشدیر.^۱ تاروئی و تارماکیس بیر - بیرینه یاخین ایکی قالا اولموشدور کی، هر بیریسینین اؤزونه مخصوص مدافعه اوچون داخلی و خارجی اوجا و قالین دیوارلاری و خندق‌لری اولموشدور. بو ایکی قالادا چوخلو تاخیل و یشم آبارلاری، اورارتو اوردولارینین ذخیره آتلاری اوچون طؤوله‌لر و آتلار واریدی.

بو ایکی قالانین ساده اهالیسی اولجه آسوریلرین وحشی هجومونا معروض قالدی، محلی و کیچیک مقاومتلر آزادان آپاریلدی، خلق داغلارا سپهلندی و چوخلاری آسوریلرین الینه کئچدی. نهایت قالا آلاں دستگاهلار و منجیق‌لر گلیب، هر ایکی قالانین دیوارلارینی بیخیب، یئرله یکسان ائتدیله و عینی زاماندا آسوری اوردولارینین معین دسته‌لری بو ایکی قالادا اولان بوتون بوغدا و آریا آبارلارینی داشیبب آپاردیلار و تاخیل تارلالارینی اودلایب محو ائتدیله.

اورارتولارین تاروئی و تارماکیس قالالاریندا اولان بو قدر ذخیره، اوردو مرکز‌لری و حاضرلیقلاری گؤسته‌ریر کی، بو اراضی‌ده اورمو گؤلونون شمالی، بوگونکو گونئی کیمی یوز ایلدن بری اورارتولار طرفیندن اشغال اولموشدور.

آسوری اوردولاری تارماکیس قالاسینی توتوب ویران ائتدیکن سونرا، اورارتولارین "مئنا" زامانیندا - یوز ایلدن بری اشغال ائدیپ ساخلادیقلاری "سانقی‌بوتو"^۲ تورپاقلارینی اونلاردان آلقاق، همده اؤز یئرلرینه قایتماق اوچون اورمو گؤلونون شمالی ایله غربه دوغرو حرکت ائتدیله. بو یورووشده ایکینجی سارقون بو منطقه‌ده اورارتولارین اساس مرکزی اولموش "اولخو" شهرینی توتمالی ایدی. بو شهر ایسه بوگونکو سلماس شهرینین غریبنده (بعضی عالیم‌لر اونون یئرینی سلماسین شمالغربی، بعضیلری ایسه جنوبغربی گؤسته‌ریرلر) یئرله‌شیردی. بونا گؤره‌ده بو شهر سرعتله توتماق اوچون آسوری اوردولاری گونئی ساحالیندا گئتسه‌ایدیلر، داها تئز هدفه چاتاردیلار. ام‌دیاکونوف بو فیکرده‌دیر کی، ایکینجی سارقون اوردولاری یالنیز بوگونکو صوفیان - مرند - خوی خطیله گئتمیش و خوی یئرلریندن جنوبا گئده‌رک، "اولخو" نو توتمدشدور. □ □ □

*

۱ - رئیس‌نیا، جلد ۱، ص ۲۰۵.

۲ - بوگونکو گونئی، خوی، سلماس و مرند.

ایکی خطله حرکت

حرمتملى عاليم رحيم رئيس نيا ايسه، "ادوين رايٲ" ین نظرينه اساساً، گۇستەرير كى، ايکينجى سارقونون اوردولارى يالئيز گونئى خطيله، ميشوو داغلاريله اورمو گولو آراسينداكى آبادليقلاردان كئچيب، اولخو شەهرينه، سونرا بوگونكو خوى ماحالى اراضييسينه و اوراداندا اورارتولارين اصيل وطنينه گئتميشدير.^۱

دياكونوف و رئيس نيانين فيكرينه رغماً بيز بو فيكرده ييك كى، "اولخو" شەهرىنى هم تئز، همده ايكى طرفدن محاصره ائديب توتماق اوچون، آسورى اوردولارى بوگونكو صوفياندا ايكى حيصه يە بۇلونهرك، هم مرند، همده گونئى منطقه سيندن غربه دوغرو گئتميشلر. آسورى اوردولارينين بوگونكو صوفيان يئرلرينده ايكى حيصه يە بۇلونوب يورومه سى بيرده اونا گۇره لازيم ايدى كى، هم مرند - خوى اراضيىسى، همده بوگونكو گونئى منطقه سى يوز ايلدن برى اورارتولارين لينده ايدى و شەبه سيز اونلارين بو يئرلرده معين اداره، تشكيلات، اوردو، حاضريق و سايره لرى وارايدى كى، اونلارى آرادان آپارماق ضرورى ايدى و ايکينجى سارقون بو يئرلىرى اورارتولارين ليندن آليب ماننايا قايتارماغى اوللوسونويا سۇز وئرميشدى.

دئمك آسورى اوردولارى بوگونكو صوفياندان ايكى قسمته بۇلونهرك "سانقى بوتو" بوگونكو گونئى - سلماس و مرند - خوى خطلريله غربه دوغرو ايره ليله يرك، "اولخو" نو توتوب اورارتو حكومتينين اورداكى دستگاهىنى پوزدو، اورانى و بوگونكو خوى اطرافىنى تالاييب چاپدى و قوتور يوليله زاقروس داغلارنى اشاراق اورارتو تورپاقلارينا گئتىدى.

ايکينجى سارقونون حادثەلىرى قيده آلانى بو اوردو كئشلىكده ياخيندان شاهد اولموش و گۇردوكلرىنى قيده آلميشدير. حادثەلىرى قيده آلان يازيركى، بو يئرله، يعنى تبريز، صوفيان، شىستر، تسى، سلماس اراضيىسى اولدوقجا آباد، سولو، باشا - باش بند، سد، كانال، باغ، كهريز، آبادلىق و اورمانلىق ايدى. اورارتو حكومتينده بو يئرلرين مركزى "اولخو - Ulu" شەهرى ايدى كى، "ساردارى خوردا - Sarduri - Xurda" حربى قالاسى واسطه سيله قورونوردو. بو قالا بوگونكو كۇهنه شەهرين "كىشته - Kište" داغى اتگينده يئرلشميشدير. تاريخچى پيوتروفسكى گۇستەرير كى، اورارتو حكومتى يوز ايللىك استىلاسى دۇورو، بوگونكو سلماسين ۱۵ ك.م شمال غربينده يئرلشميش "اولهو" (اولخو) آدى عظمتلى شەهر تيكديرميشدير.^۲

اورارتولار دۇورو بوگونكو گونئى منطقه سينين آبادلىق و ياشىللىغىنى "ادوين رايٲ" دا يوكسك قيمتلنديرميش و اورانى فرات دره سيله مقايسه ائتميشدير. رئيس نيا "ادوين رايٲ" ین يازديقلارنى بئله تصوير ائله ميشدير:

* ۱ - رئيس نيا، جلد ۱، ص ۲۰۸ - ۲۰۲.

۲ - اورارتو، پيوتروفسكى، ص ۴۸ - ۴۷ - ۶۹ - ۶۸.

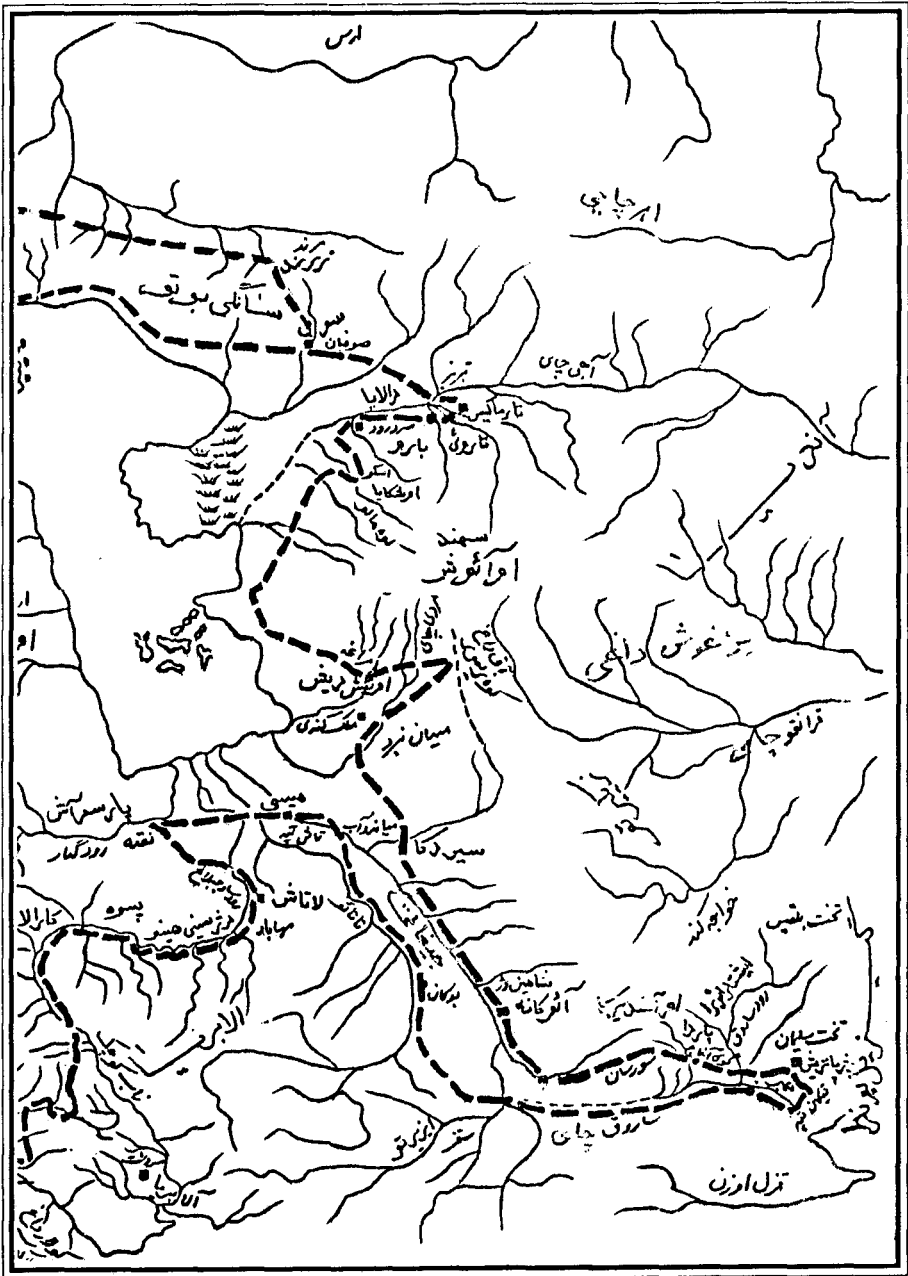
«ادوین رایتین نظرینجه سارقونون اوردوسو گونشی ماحالی یوليله، میشوو داغینین گون توتان اتکلرله سلماسا گنتمیشدیر. دئدیگیمیز کیمی، "سانقی بوتو" ایالتین بیر قسمتی اولموش سلماس چؤلر بیر عصردن بری اورارتو دؤولتینین تصرفونده ایدی. بو چؤل ال وئیشلی طبیعتی و اورارتو شاهلارینین خصوصی توجه و سایه سینده آذربایجان و اورارتونون، شایدده یاخین شرقین ان آباد نقطه لریندن بیرى ایدی. بئله کی، اودوین رایت اورانی، بو باخیمدان، فوات دره سیله مقایسه ائدیله بیلن گؤسته ریر. اورارتولارین بو اراضیه یوز ایل حاکمیتی سوره سینده بورادا چوخلو کاناللار، گنیش سووارما شبکه لری، باغلار، اوزوملوکلر، گنیش و ساییز تاراللار یارانمیش ایدی. سارقونون اوردو کئشلیک راپورتوندا قید اولونموشدور کی، اورارتو شاهى روسا بورادا باییر یئرلری چیچکلنمیش اراضیه چئویردی، سوسوز یئرلر ائله کاناللار واسطه سیله سولانیردی کی، اونلاردان کیچیک آرخلار آیریلیردی. اوللر قورو و باییر اولموش اراضی حاصل خیز تاراللار و باغلار چئویرلیدی، گنیش اراضی ائله اوتلاقلار چئویرلیدی کی، اورانین دره لری بوتون اؤلکده شهرتلندی. راپورتدا عینی زاماندا "اولخو" شهرینین تیکیلیشیندن، اوزاق فاصله دن اؤرتولو آرخیله شهره ایچمه لی سو گتیریلمه سیندن، هابئله اورارتو شاهینین سو آرخی کناریندا تیکیلمیش طنطنه لی ساراییندان دانیشیلیر»^۱.

ایکینجی سارقونون حادثه لری یازانی "اولخو" منطقه سیندن دانیشارکن، یازیر کی، اورارتولار بو اراضیده سوورماق و کند تصرفتینی دیرچلتمک اوچون آرخلار، کاناللار، کهریزلر یاراتماق اوچون چوخ چالیشمیش و بویوک ایشلر گؤرموش ایدیلر. بو متنده قید اولونور کی، بو منطقه نین سدرلر، کاناللار و آرخلارینی تیکمک اوچون تورپاق داشیماق ایشینده اورارتو شاهى "روسا" ایکی کؤهنلی دوه دن استفاده ائتمیشدیر کی، کئچمیشده اشاره ائدیگیمیز کیمی، نه زامانسا، اورتا آسیادان ماد - ماننا اراضیینه گلیمیش ائللر و قبیله لر اؤزلریله گتیرمیشلر.

حادثه لری یازان گؤسته ریر کی، "اولخو" شهرینین اطرافى باشا - باش یاشیل باغلار، اوزوملوکلر و یاشیل اوتلاقلارلا اؤرتولموشدو. آسوریلر بوتون بونلاری غارت ائدیپ تالادیلار، ییخیب، تاپداییب، محو ائتدیلر، ویران ائدیپ یاندیردیلار. حادثه لری یازان گؤسته ریر کی، آسوری اوردولاری اطراف کندلری و "ساردوری خوردا" قالاسینی دا "اولخو" کیمی تالاییب ویران ائتدیلر، لاکین اورالارین اهالیسی قاچیب داغلاردا گیزلندیلر.

ایکینجی سارقونون حادثه لری قیده آلانی بو یئرلرین مالکیت وضعیتی و اجتماعی قورولوشوندا دا معلومات وئیریر. بو معلومات تکجه بو منطقه دئیل، بوتون ماننا - ماد توپلومونون او زامانکی اجتماعی وضعیتی اوچون اؤرنکدیر. حادثه لری یازان گؤسته ریر کی، "اولخو" شهرینده شاهین تورپاقلاری و ارایدی، لاکین بوتون اطراف کندلرینده اولدوغو کیمی، اولخو شهریندهده

تورپاقلارين خيلى حيصه سى يثرلى اھالينين، اونلارين عايله لرينين و ياكندلى جمعيتلرينين مالكيىتى
آلتيندايدى. دىمك، م.ق ۸ - نجى عصرين سونلاريندا، اورارتو، ماد و ماننا جمعيتلرينده

ابتدایی اجماع قالیقلاری (کند جمعیتلری) ایله یاناشی خصوصی ملکیت ده واریدی. لاکین جمعیت ده قولدارلیق یوخ ایدی. بونا گۆرده ماننا - ماد توپلوملاریندا کۆله لیکدن سۆز آچماق یثر سیزدیر.

حادثه لری یازانین قیدلرینه گۆره "اولخو" تون غریبنده واریلی، آباد منطقه لر واریدی و کندلرین چوخو حربی جهتنن محکم ایدی، لاکین "روسا" تین اوردولاری، روحیه لرینی ایتیردیکلری اوچون بو کندلری قوروماغا چالیشمادیلار، بو سببدن ده آسوریلر ثروتلی قالالارا داخل اولاندا، اهاالی بوتون وار - دؤولتینی بوراخیب قاچمیشدی. آسوری منبعلرینده بو کندلردن آشاغیدا کیلارین آدی قیده آکینمیشدیر: خورنوگو، خاردانیا، قی زو آرزو، شاش زیسا، آرازو، یوخاری و آشاغی خوندورنای، او آداناوزا، شادیش سی نیا، سی تو آرزو، زیرما، سورزی، ائلیادینا، سورزیالیدیو، آرمونا، کی ناشتانا و آدلاری قالمايان اوچ باشقا کند.^۱

بو کندلرده ذخیره اولموش چوخلو مقداردا آذوقه آسوریلرین الینه کئچدی. داغلارا قاچمیش اهاالینین بیر حیصه سی اله کئچیب اۆلدورولدو.

آسوریلر، عمومی قایدالاری اوزره بوتون کندلری تالاییب اودلایاندان سونرا، زاقروس سیرا داغلارینین "آرسابیا" و "اثریتا" داغلارینین آراسیندا اولان بوگونکو "قوتور" کئچیدیندن کئچیب اصیل اورارتو تورپاقلارینا داخل اولدولار.

ایکینجی سارقونون متلریندن بیرینده یازیلیمیشدیر کی، بو زامان ایکینجی سارقون "روسا" تین م.ق. ۷۱۶ - نجو ایله ده اشغال ائتدیگی ۲۲ قالانی، ائله جهده هامان ایل ایکینجی سارقونون "روسا" و "مشتتاتی" دن آلدیغی ایکی قالانی (اوشکایا و آنیاشتانا) ماننا شاهی اوللوسونویا قایتاردی. بورادان قطعی دئمک اولار کی، ماننالیلار زاقروس داغلارینین شرق طرفینده اورارتولارین اشغال ائده رک، یوز ایل ساخلادیقلاری تورپاقلارین بیر حیصه سینی آلدیلار.

ایکینجی سارقونا وئرلن گوزاریشده مانندان مبهم آد آپاریلیر. احتمال وئرمک اولار کی، اوللوسونو ایسته میشدیر کی، زاقروس داغلاری غرب طرفدن ماننانین سرحدی تعیین اولسون. آنجاق بیلیمک لازیمدیر کی، اورارتولار بوندان سونرا گئشه ده زاقروس داغلارینی آشیب ماننا اراضیسینه، موقتی ده اولسا، گیرمیشلر.

اورارتو حکومتمنین یوز ایل اشغال ائتدیگی ماننا اراضیسینین حاصل خیزلیگی ایله علاقه دار بونودا قید ائتمک لازیمدیر کی، بوگونکو آذربایجان اراضیسی عمومیتله ماد اراضیسینین مرکزی قسمتلرینه نسبت هم نسبتاً سولو، همده داها حاصل خیزدیر. بو، طبیعت و اقلیم ایله علاقه دار اولان بیر مسئله دیر.

آسوری شاهی ایکینجی سارقونون م.ق. ۷۱۴ - نجو ایل حربی سفری اولدوقجا اؤنملی و تاریخ باخیمیندان اهمیت مالکدیر، بونا گۆرده عالیملرین دقتینی جلب ائتمیشدیر، بئله کی، آمریکالی عالیم

ادوین رایت، اؤز یازدیغینا گؤره، بو حربی سفرین خط حرکتینی دقیق مشخص ائتمک اوچون عراق و ایراندا یاشادیغی ۱۶ ایل مډتینده آذربایجانین بؤیوک حیصه سینی پیادا و یا آتلاگزمیش، ۹ دفعه سهنده چیخمیش و ایکی دفعه بو داغین دؤوره سینی گزمیشدیر. بو حربی سفرین خط حرکتینی تعیین ائتمک اوچون باشقا عالیملرده زحمت چکیب نقشه جیزمیشلار. گؤرونوگوو کیمی "ادوین رایت" و باشقا عالیملرین نظرینی تکمیل لشدیریپ، اونلارین جیزدیگی نقشه نی دقیق لشدیررک، تاریخچی عالیم رحیم رئیس نیا اؤز کیتابیندا بو حربی یوروشون خریطه سینی وئرمیشدیر. بیز بورادا بو خریطه نی وئیر، همده قید ائتمک ایسته ییریک کی، او عالیملرین فیکرلری اساساً دوغرو دور، آنجاق بیز اونا صوفیان، مرند، خوی خطینی ده علاوه ائتدیک. بو حربی سفرین گونئی اولماسی نی بعضی تاریخی فاکتورلارین بو گونه قدر قالیقلاری ثبوت ائدیر. بو تاریخی قالیق شبستر چایینین آخارقاسی اولان "چای دره" نین یوخاری قسمتلرینده، میشوون جنوب اتکلرینده خاراب اولموش بیر سدین آثاریدیر کی، خلق داخلینده "سد(بند) اوستو" آدیله مشهور دور. بیزجه بو سداوردان آشاغیدا جنوب شرق و جنوب غرب طرفلرده یئرله شن یوزلرجه گوزل تورپاقلی تپه لری، همده شبسترله اورمو گؤل و آراسینداکی هامار و دوز تاخیل اکمک یثری اولان و یثری اهالی دیلینده "یازی" آدلانان یثرلری سوو ارماق اوچون ایدی و ایکینجی سارقون منطقه ده کی بوتون سدا، کانال، چشمه و سایره اکیکلری سوو ارماق منبع لرینی ویران ائتدیگی کیمی، بو سدی ده خاراب ائتمیشدیر. شبستر چایینین آخارقاسی اولان دره تقریباً ۱۲۰ - ۱۰۰ متر درینلیگینده و ۱۲۰ - ۱۰۰ متر ائنینده اولان بیر بؤیوک دره دیر، آنجاق سدین خارابالاری اولان یئر تقریباً ۴۸ متر ائنینده دیر و هر ایکی طرفی بؤیوک سال قایالاردان عبارت اولان داغلاردیر. سدین اولدوغو یترده چوخلو مقداردا قایا قالاقلاری تۆکولموش و چای سویو او داشلارین آلتیندان سوزوله رک آخیب گئدیر.

آسوری قایناقلاریندا ایکینجی سارقونون بو اوردو کشلیگی باره ده و خصوصیه اسکی "کیشپال" و بوگونکو "یونقالیق داغی" اتکلرینده یئرله شن "اولخو" شهرینین غارتی و ویران ائدیلمه سی باره ده چوخلو معلوماتلار، یازیلار و شکیللر قالمیشدیر.^۱

بو شکیللر خصوصیه "دورشارو کین" (دارشارو کین)، (سارقونون قصری) آدلانمیش سارایین داش قازما لؤوحه لرینده اولدوغو کیمی زمانه میزه گلیب چاتمیشدیر. بو لؤوحه لرین بعضیلری بلاواسطه "مانتا" شهرلری و قالالارینین آسوری اوردولاری طرفیندن آیینماسینا حصر اولموش دور. بوتون بونلار ایسه ماننا - ماد اهالیسینین سارقون اوردولاری مقابله نده مقاومتینی، هابئله بو محاربه لرین آسوری ایمپراتورلرغو اوچون اهمیتیندن حکایت ائدیر. ماننا - مادلارا قارشى ایکینجی سارقونون محاربه لری، خصوصیه ۷۱۶ - نجو ایله شیدتلی و رحیمسیز اولموش دور. بوندان علاوه ایکینجی سارقون ماننا - ماد اهالیسیندن چوخلو اسیرلرده آپارمیشدیر. یوخاریدا اشاره ائتدیگیمیز

لؤوحه لرین بیرى بو واقعیته حصر اولموشدور.

مردن، خوی و حتی قارداغ ماحالینین غرب حیصه لری و ماکی طرفلری یوز ایل اورارتو حکومتینین الینده اولموشدور. آسیانی اورارتو خلقینده مدنیت یوکسک اولدوغوندان "اولخو" شهرینده چوخلو تاریخی اثرلر یاراندیغی کیمی، اورائین اطرافی، حتی اورمو ایله ماکی آراسیندا یئرله شن بوتون منطقه لرده و داغلیق یئرلرینده بو دؤوردن قالان تاریخی آسیده لر، داش قازمالار، یازیلار، یاشاییش یئرلری و وسیله لری، قاب - قاجاق، بنا قالیقلاری و سایره مؤوجوددور. اونا گؤره کی اورارتو تاراجی بو منطقه ده یوز ایل حاکمیتلری دؤورو "اولخو" کیمی بؤیوک شهر تیکمیش و شبهه سیز باشقا یاشاییش و حربی مرکز لر یاراتمیش و بونلاردان علاوه اورارتو شاهلاری منطقه ده اکین چیلیک، باغدارلیق، حیواندارلیق، کانال چکمک، چشمه و کهریزلر قازما، سولاما ایشینه، اورمان یاراتماغا، باغلار ایجاد ائتمه گه چوخ فیکر وئرمیشلر.

شبهه سیز "اولخو" شهرینین بنالاری، ساریلاری و عمومیتله تیکینیتلرینده کی معمارلیق، هنر، صنعت و عمومیتله مدنیت، "موساسیر" و "توشیا" شهرلرینده اولدوغو کیمی، سونراکی یونان، روم، ایران هخامنیشلری و عمومیتله هند - آوروپایی خلقلر اوچون ان اهمیتلی استفاده منبعی و الهام اوجاغی اولموشدور. بو یوکسک مدنیت اوجاغینین آسوریلر طرفیندن وحشی جه سینه تالانیب، ویران ائدیلیب، اودا چکیلمه سی نی تاریخچی عالیم پیوتروفسکی تأسفلو سؤزلرله بئله تصویر ائتمیشدیر:

"آسوریلر" توفان و سئل کیمی نفوذ ائده رک، یوللاری اوستونده اولان هر زادی تورپاقلا بیر ائدیلر. ایکینجی سارقونون اوردولارینین یاخین لاشماسیندان خبر توتان اهالی اؤز شهرلرینی بوراخیب داغلاردا گیزلندیلر. آسوریلر آدیقلاری یئرلرده در حال هر یشری ویران ائتمه گه باشلا بیردیلار، شهرین داش دیوارلارینی "قازما و قیلینج گوجوایله ساخسی قاب کیمی" ویران ائدیب، تورپاقلا بیر ائدیردیلر، شاه سارایی دا همین سرنوشته دچار اولدو، بو فرقله کی، ویران ائندنه "اونون تاوانینین سیدر آجاسیندان اولان اوجا سوتونلارینی" آشورا آپاردیلار. "شهرین تاخیل ایله دولو آنبازلاری" و اونون چاخیر چکن یئرلری، غارت و تالان اوچون آسوری عسگرلرینه تاپشیریلدی، کانالین گیلیفی باغلاناراق، باتلاغا چئوریلدی. بوتون بواراضیده ده میر سوتونلارین سسی ائشیدیلیدی. باغلار ویران ائدیلیب، آجاولار کسیده رک، اودا چکیلدی. اکین تارالاری ائله خاراب ائیلدی کی، اونلاردا بیر سونبولده قالما دی. چمن لیکلر آتالارین دیرناغی و عسگرلرین تپیگی آلتیندا آیاقلاندی.^۱ اولخو مدنیتی "ارته" مدنیتینین داوامی ایدی.

"اولخو" تالانیب ویران ائدیکدن سونرا ایکینجی سارقون، مرددن گلن اوردولارلا بیرله شیب، بوگونکو خوی طرفینه اوز قویدو. "روسا" نین مغلوب اولوب، روحیه سیننی الدن وئرن اوردولاری،

•

آسورى اوردولارينين بير قدر قاباقلاريندا كثرى چكىلهرك اصيل اورارتو يئرلرينه قاجديلار. حربى قالالارين عسگرلىرى قالالارنى باشينا بوراخارق، قاجيب گيزلنديلر. يئرلى اهالى قديمكى قايدالارينا اساساً معين تپه لره اود يانديراقاق، آسوريلرين گلمه سيني بيرى - بيرينه خبر وئيردیلر، بونا گۆره ده اونلارين بعضيلرى اهل و عيالىنى و ممكن اولدوغوقدر داشينا بيلن شئيلر و مال - قارانى گۆتوروب، داغلاردا و كۆهوللره گيزلنديلر، بعضيلرى ايسه دشمن اليه دوشهرک اولدورولدو و يا اسير اولدولار. بو وضعيتده "اولخو" و بوگونكو خويا قدركى اراضيده خلقين بوتون ثروتى تالان اولدو و توكنمز ثروت ايکينجى سارقونون اؤزو و عسگرلرينين اليه كئچدى.

بوگونكو خوى حواليسينه چاتيب، هر يئرلى چاليب - چاپديقدان سونرا، ايکينجى سارقون خويلا سلماس آراسينداكى قوتور دره سيله زاقروس داغلارنى آشدى، آشاركن آباد و يام - ياشيل "قوتور" دره سينده اولان بوتون ائولر، بنالار، سارايلار، كندلر و حتى ديوارلار بئله ويران ائديلب، هر شئى تالاندى. وحشته دوشوب، آسورى اوردولارينين قاباغيله سراسيمه قاجان اورارتو عسگرلىرى و ساده خلق زاقروس داغلارنى آشارق، دهشت خبرلرينى اصيل اورارتو شهرلىرى و اهالىسينه آپايردیلار. ايکينجى سارقون بو سفرينده "توشپا"نى فتح ائده بيلمه دى و اؤز يوردونا قايتدى، آنجاق نئچه آى سونرا قايداراق، "موساسير" شهرينى توتوب ويران ائتدى و بو خبرى ائشيدن اورارتو شاهى "روسا" اؤزونو اولدوردو.

بو هجوملار نتيجه سينده اورارتو حكومتى زاقروس داغلارينين شرقينده، بوگونكو ايران آذربايجانى تورپاقلاريندا اشغال ائتديكى تورپاقلارى اساساً ترك ائديب، زاقروس داغلارينين غربيته، اؤز يوردلارينا چكىلمه لى اولدولار. بو وضعيتدن استفاده ائدن ماننا شاهى اوللوسونو زاقروس داغلارنى ماننا حكومتينين غرب سرحدى ائتدى. ايکينجى سارقون اؤز لؤوحه سينده ماننانى اؤزونه تابع گؤستمه گه چاليشسادا، بو دؤورده باش وئرميش تاريخى حادثه لر عموميتله ماننا حكومتينين خيرينه اولموشدور، چونكى آسورى ايمپئراتورلوغونون باش كندى ماننادان اوزاق و اورارتو اونلارين آراسيندا فاصله ايدى. آسوريلرين ماننادان اوزاقلغى و اورارتو حكومتينين زاقروس داغلارينين شرقينده يوز ايلدن برى الده ائتديكى حاكميت و نفوذون آسوريلر طرفيندن سينديريلب آرادان آپايريلماسى ماننا حكومتينين گوجلنمه سينه سبب اولوردو. آسورى منبعلىرى گؤستهريرلركى، م.ق ۷۱۴ - نجو ايله قدر ماننا شاهى "اوللوسونو" ايکى دفعه آسورى حكومتينه وئرگى، خراج و هديه لر وئرميشدير، لاکين بير ايل اوندان سونرا، يعنى م.ق ۷۱۳ - نجو ايلده ماننا حكومتينين آسوريلره خراج و هديه وئرمه سيندن هئچ بير معلومات يوخدور. حتى آسورى منبعلىرى گؤستهرير كى، بو زامان ماننا حكومتى آسورى سرحدلرينه هجوملاردا ائتميشدير. بو حادثه لر ايکينجى سارقونون تازا هجومونا سبب اولدو.

ایکینجی سارقونون م.ق ۷۱۳ - نجو ایلده مرکزی مادا هجومو کارالادا قیام

|| سارقون م.ق ۷۱۳ - نجو ایلده بیر داها مرکزی ماد تورپاقلارینا هجوم ائتدی. ماد اهاالیسی بو هجومو م.ق ۷۱۴ - نجو ایلدن گوزله ییردیلر، اونا گوره کی، بو ایلده کیچیک زاب چایی آخارقاسیندا یئرلشمیش "کارالا" منطقه سینین اهاالیسی قیام ائده رک، آسوری حکومتینین تعیین ائتدیگی شخصی قووب، "کارالا" دان چیخارتمیش دیلار. || سارقون هجومونون اولینده "کارالا" قیامینی یاتیریب، اورانین ایشلرینی ایستدیگی کیمی یولونا سالدیقدا سونرا، بوگونکو همدانین جنوبوندا یئرلشمیش "اثللی پی" ولایتینه چاتدیقا، اورانین شاهی "دالتو" و یا "تالتا = تالتو" نو اوز مقامیندا ساخلادی، اونا گوره کی، بو شاه آسوری حکومتی طرفدارای ایدی و بو سببدن ده گئیش خلق کوتله لری، حتی بؤیوکلر و اعیان - اشرافلاردا اوندان ناراضی ایدیلر. "اثللی پی" ولایتی ماد اراضیسیندن ایدی. آسوری اوردولاری "اثللی پی" دن ماد اؤلکه سینین - مرکزی مادیین داخلینه، مرکزی حیصه لرینه یؤنلیدیلر. ایکینجی سارقونون بو اوردوکشلیگینه دایر یازیلارین متنی عینی ایله بلله دیر:

"ماد" اؤلکه سینین "اثللی پی" سرحدینده اولان "سیقری سو" اؤلکه سی؛ "بایت آن - Bail - an" اؤلکه سی؛ "....." اؤلکه سی؛ "آپساخوتی - Apsaxuti" اؤلکه سی؛ "پارنو آتتی - Parnuatti" اؤلکه سی؛ "اوتیرنا - Utiṛna" اؤلکه سی؛ "دیریستانو - Diristanu" کندی؛ "....." اؤلکه سی؛ "اوریاککی - Uriakki" اؤلکه سی؛ "ریمانوتی - Rimanuti" اؤلکه سی؛ "اوپوری - Upuri" اؤلکه سی ایالتی؛ "اویادا اوئه - Uyadaue" اؤلکه سی؛ "بوسستیس - Bustis" اؤلکه سی؛ "آقازی - Aqazi" اؤلکه سی؛ "آمباند - Ambanda" اؤلکه سی؛ "دانانو - Dananu" اؤلکه سی؛ گون دوغانین "آریبی - Aribi" اؤلکه سی مرزلیرینده اوزاق ایالتلرینه، هابله "آشور" آلاهینین زنجیرینی آتیب، اوغرولا کیمی داغلارا و چؤلله اوز قویموش "گوجلو مادلار" ایالتینه و اونلارین بوتون کندلرینه من یانار اودونلا اود ووروب، اونلارین بوتون اراضیلرینی ویران و اونودولموش قالاقلارا چتویردیم.^۱

کئچمیشده "سیقریس" = "سیقریسو" منطقه سی ایله تانیش اولموشوق، بو یئر ماد اراضیسینین مرکزی قسمتلرینده ایدی. و یقین کی، آسوریلر "سیقریس" ده اولدوقدا، اورایا یاخین بوگونکو همدانین شمالی، شمالشرقی و شمالغربی حیصه لرینده ده اولموشلار. دئمک، ایکینجی سارقون همدانین جنوبوندا اولموش "اثللی پی" دن یولا دوشه رک شمالا، ماد اراضیسینین اساس مرکزی قسمتلرینه گئتمیشدیر.

ماد اراضیسینین مرکزی، غربی و شرقی قسمتلرینده اولموش بو یئرلرین آدلارینین کؤکلی و معنالارینی هله لیک مشخص ائتمک چتیندیر، بو ایش اوچون قوتتی - لوللوبیلرین دیلی اؤیره نیلمه لیدیر. بونولا برابر ام. دیاکونوفون بو فیکری ده علمی جهتدن منطقی دیر کی، بو آدلارین

«اٹلی پی» نین شرق طرفلرینده یئرلشمیش بعضی یئرلرین آدلارینین هند - آوروپایی اولماسی ممکن دور، چونکی م.ق یئددینجی عصرده آرتیق ایکی یوزایل ایدی کی، هند - آروپا دیلی خلقلر خزرین شرق طرفیندن ایران اراضیسینه گلمیش و بعضی یئرلرده یئرلشمیش ایدیلر، بو ائللردن او زامان مرکزی ماد توریاقلارینین شرق قسمتلرینده یئرلشمه سی احتمالی گوجلوردور.

ایکینچی سارقونون بو هجومونا عاید لۆ و حه سینده ۵۰د۰ آرتیق قدرتلی مانئار هیرلرینین آدلاری چکیلیمشدیر کی، چۆلرده و داغلاردا دولانماقدادیرلار. بو آدلارین جدولی ایله ا.م دیاکونوفون "ماد تاریخی" اثرینین ۵۱۹ - نجو صحیفه سینده تائیش اولماق اولار. آدلارین داخلینده، هجوم مادین شرقینده اولدوغو اوچون، هند - آوروپایی کؤکلو سۆزلرده واردیر.

بو تون بونلار اونو گۆسته ریر کی، بو دؤورده مانتالیلار قسماً گوجلنمیش اولسالاردا، هله واحد ماننا حکومتی شکله دوشمه میشدیر.

اٹلی پی رہ اختلاف

یو خارید اڈنڈیک کی، ایکینجی سارقون م. ق ۷۱۳ - نجو ایل هجومو زامانی، احتمال "اٹلی پی" طرفیندن شمالا - مرکزی ماد اراضیسنه گتتمیشدیر.

اټللی پی چاغداش همدانین - مرکزی مادیڼ جنوبو و لړستانین شمالشرقیڼده یثړله شیریدی. اټللی پی ولایتی و اورانین داخلی استقلال مالک اولان شاهلیغی ماد و مرکزی مادیڼ ان جنوبی ولایتی ایدی. اټللی پی ایلام حکومتینه یاخین و آسوریلردن نسبتاً اوزاق اولدوغو اوچون، هم ایلاما آخالاناراق، آسوریلردن جوخ وقت آماندا اولار، همده مرکزی ماد و ماننا ایله ایلامین آراسیندا ایلگی و رابطه اولاردی. ماننا - ماد خلقلریله سوبداش و تقریباً عینی دیللی اولان ایلام حکومتی آسوری و اورارتولار مقابلینده سیاسی، مدنی، اقتصادی و لازیم گلدیکده حربی جهندن ماد - ماننا لیلاری اټللی پی شاهلیغی واسطه سیله دستکله ییب، اونلار یاریدیم ائدردی. ائله بونا گوره ده ایلاملارلا مخالف و دشمن اولان بابیل و آسوری حکومتلرینین اټللی پی شاهلیغینا یاخشی مناسبتی اولمازدی. بو سببدن ده آسوری شاهي ایکینجی سارقون فرصت الدهه ائتدیکده اټللی پی شاهلیغینی آسوری حکومتینه تابع ائتمه گه چالیشمیشدیر. بئله بیر فرصت م.ق ۷۰۸ - نجی ایله ده، اټللی پی حاکم دایره لرینین داخلی اختلافلاری نتیجه سینده، سارقونا قسمت اولدو. بو اختلاف بئله یارانیر کی، م.ق ۷۰۸ - نجی ایله ده اټللی پی شاهي اوژلور، اونون اوغلانلاری حاکمیتی اله آماق اوچون بیر - بیرله چارپیشیرلار. بونلارین بیر ایلام طرفدارای ایدی و ایلام شاهي "شوتروک نهونته - Šutruk-Nakhunte" (م.ق ۶۹۹ - ۷۱۶) اوندان حمایت ائدیردی. ایلامین حمایت ائتدیگینه نه مخالف اولان او بیر قارداش وضعیتتی بئله گوردو کده، آسوری حکومتینه پناهنده اولور. بیرینجی اوغلان ایلامدان یاریدیم ایسته بیر و ایلام شاهي اونا کؤمک ائدیر. آسوریلرین داها قدرتلی اولان قوه لری اونلار پناه آیارمیش اوغلانی حکومت باشینا قویور. بئله لیکه ده آسوریلر اټللی پی شاهلیغینی اوژال آلتیلارینا

چئویریرلر.

ایکینجی سارقون بونولادا کفایت لئمه دی. او منطقه نی تمامیلە الە آلیب، ساکت و تابع ساخلاماق اوچون، بابیلدن شرقە گئدن یوللاری دا اؤز اختیارینا آلدی و بئله لیکلە دە بوتون مرکزی مادی الە آلماق و خزر دیزی نه یول آچماق اوچون شرایط و زمینە نی محکم لندیردی. بئله لیکلە مرکزی ماد شاهلیقلارینین چوخ مستقل اولموش ائلللی پی ولایتی ده، داخلی نفاق و اختلافلار نتیجە سینده، آسوری ایمپراتورلو غونون بیر آلتینە چئوریلدی.^۱ □ □ □

ایکینجی سارقونون ماننا - ماد علیھینە م. ق ۷۰۶ - نجی ایل هجومو
ایکینجی سارقون زامانیندا آسوریلرین ماننا - ماد تورپاقلارینا نوبتی هجومو م. ق ۷۰۶ - نجی ایلده باش وئرمیشدیر.

بو زامان ائلللی پی ده دوروم، آشاغیدا گۆره جه گیمیز کیمی، بئله ایدیی کی، م. ق ۷۰۸ - نجی ایل حادثە سیندن و تالتانین آسوریلرە پناه آپارمیش اوغلو ایکینجی سارقون طرفیندن ائلللی پی حکومتینین باشینا قویولدو قدان سونرا، هم خلق، بعضی امیرلر، همده ایلام طرفدار ی اولان تالتانین او بیر ی اوغلو آسوریلر و اونلارین تعیین ائتدی کلری قوندارما شاهلا مخالفت ائدرە ک، تالتانین اؤگئی قارداشی و ایلاملارین طرفدار ی اولان "نیبه" نین اطرافیندا توپلاناراق، آسوریلرین مقابلینده مقاومت گۆستر مه یه باشلادیلار. بونا گۆره ده آسوری حکومتی م. ق ۷۰۶ - نجی ایلده ائلللی پی خلقی، امیرلری، "نیبه" و ماد اۆلکه سی علیھینە هجوم تشکیل ائتدی.

آسوریلرین ماد اراضی سی و امیرلر نه قارشی اولموش بو یورو شده ایکینجی سارقونون اؤزو اشتراک ائتمه دی، بلکه مادی ن یتددی ایالتی رییس لرینین اوردولارینی "ائلللی پی" یه قارشی دؤیوشه گۆندردی. بو یتددی ماد شاهینین دؤردو ایکینجی سارقون طرفیندن ماد تورپاقلاریندا یارادیلمیش ایالتلرین امیرلری ایدیلر. اونلار "آرانچی"، "ساپاردا"، "بیتکاری" و "مادای" بۆلۆکلری شاهلاری، اوچو ایسه خار - خار ایالتیندن "کیشه سو"، "پارسوا" و "بیت همبان" بۆلۆکلری شاهلاری ایدیلر.

بو یتددی ماد شاهینین اوردولاری "ائلللی پی" یه هجوم ائتدی کده، "نیبه - Nibe" ۴۵۰۰ نفر ایلاملی اوخ آتانا "مارعوبیش تو" قالا سینا گیری ب مقاومت ائتدیلر. دؤیوشده "نیبه" مغلوب اولدو و بیر آسوری اوردو سو قالادا یتر لشدی. ایکینجی سارقون اۆلموش کئچن ائلللی پی شاهینین اراضی سین ی اولجه اؤز رییس لری آراسیندا بۆلۆش دورمک ایسته ییر، لاکین، باش وئرن حادثه لر نتیجە سینده، سونرا قوارا گلیر کی، بو تورپاقلارین هامی سین ی "تالتا" نین بیر اوغلونا وئرسین و بئله ده ائدیر و بوتون ائلللی پی تورپاقلارینی تالتانین اوغلو "آشپابارا" یا تاپشیریر. (بو باره ده سونرا دانیشا جاییق). □ □ □

ايكىنجى سارقونون ماد - ماننا اراضيسينه سون هجومو و دۇيوشده اۇلدورولمەسى

گۇرۇندويو كيمي، يوخايدا گۇستەريگيميز تدبيرلر، عموميتله، ماد اۆلكەسینی ايكىنجى سارقونون ايستەدییى كيمي ساكت، آرام و تابع ائده بيلمەدى و نتيجهده او اۆزو م.ق ۷۰۵ - نجى ایلده آسورى اوردولاريله ماد اراضيسينه هجوم ائتدی. بو دفعه || سارقون ماد تورپاقلاریندا يئرلشمیش، محلی دقیق بللی اولمايان، لاकिन ائلللی پی یه یاخین اولموش "کیلما" قالاسی (بو قالانین ساکینلرینی "کولوم" یازمیشلار) دۇيوشچولاريله دۇيوشده اۇلدورولموشدور. □ □ □

م.ق. ۸ - نجى عصرين || ياريسيندا آسورى حكومتينين ماننا - ماددا سياستى، ايشلرى و خلقه مناسبتى

|| سارقون آسورى شاهلارینین ان قدرتلی، تدبیرلی و سیاستمدارلاریندان بیرى ایدی. او ایلک یوروشلری، خصوصيله م.ق. ۷۱۴ - نجو ایل یوروشونده چوخ بۇيوك ایشلر گۇردو: اورارتولاری مغلوب ائدیپ يئرینده اوتورتدو؛ مادلارین حساس يئرلرینی آيیریب، آسورى ایاالتلری یارادارق، اونلاردا آسورى حاکملری، عامیللری، مأمورلاری و اوردولارینی يئرلشدیردی؛ مادلارین عصيانکار امیرلرینی مغلوب ائدیپ، آسورى ایمپراتورلرلر غونا تابع ائتدی... بوتون بو ایشلرله ايكىنجى سارقون اۆز نظرینجه ماد اۆلكەسینی ايستەدیگی حالا، آسوریلره تابع وضعيته گتیرمیش و اونلارین شاهی "اوللوسونو" نو اۆزونه تابع شاه كيمي راضی سالاراق، مادلارین باشی اوستونده قويמוש و ایشلری یولونا سالمیشدی.

لاکین ايکینجی سارقون یانیلیردی، چونکی ماد خلقلری و امیرلری شعورلو شکیلده استقلاللا دوغرو جان آتدیقلاری اوچون، سارقونون بو تدبیرلرینه تابع اولوب اوتورا بيلمزديلر، دۇورون و محیطین سیاسی، اقتصادی و تاریخی شرایطی مادلاری منطقهده بۇيوك دؤولت یاراتماغا و بیگانهلرین آغالیغیندان قورتارماغا سوق ائدیردی. بو حس لر و فیکرلر بوتون ماد امیرلری، بۇيوكلری، اعیان - اشرافلرینی دوشوندوردوگو كيمي، مادین نسبتاً گئنیش خلق کوتلهلرینی ده دوشوندورور و بو یولدا چابالاییب جان آتماغا وادار ائدیردی.

بو اجتماعی زمینه اساسیندا ايکینجی سارقون م.ق. ۷۱۴ - نجو ایل هجوموندان یوردونا قاییداندان سونرا، ماد دیاریندا باش وئرن حادثه لر سرعتله بۇيوك ضد آسورى حرکت چئوریلدی. بو حادثه لر ايکینجی سارقونون ماد دیارینا ایکی دفعه داها اوردو یورتمەسینین اساس سببی اولموشدور. بو سبب و یا سببلری آچیب گۇسترمەدن اۇنجه بو حادثه لر زامانی مادلارلا ایلاملارین علاقەلرینی آچیقلاماق لازیمدیر.

|| سارقون م.ق. ۷۱۴ - نجو ایل یوروشوندن قاییداندا، مادی جنوب ولایتی، کاسسیلرله همدان آراسیندا یئرلشمیش "اثللی پی" ایالتینین شاهی "تالتا" ایدی. "تالتا" آسوریلرله خدمت ائدن و اونلارا وفادار اولان شخص ایدی. گؤروندوگو کیمی "تالتا" م.ق. ۷۰۷ یا ۷۰۸ - نجی ایلده اولموش و اونون اوگنی قارداشی "نیبه - nibe"، "تالتا" نین اوغلانلارینا فرصت و ثرمدن و یا قدیمدن التصاقی دیللی خلقلر، او جمله دن قوتیلر داخلینده اولموش ابتدایی دئموکراتیک اوصول، یعنی سئچگی یوليله سئچیلرک، "اثللی پی" نین بیر نؤوع نفوذلو شخصی و باشچیسى اولموشدو.

"نیبه" اوگنی قارداشی "تالتا" نین عکسینه اولاراق، آسوریلرله مخالف و ایلاملارلا یاخین علاقہ سی وازایدی. بو زامان ایلام شاهی "ایکینجی شوتروک ناخوته" ایدی. ماد اراضیسی و اونون ان جنوبی امیرلیگی "اثللی پی" ایلاملارلا قونشوایدی، چونکی کاسسیلر حکومتی م.ق. ۱۱۷۱ و یا ۱۱۸۵ - نجی ایلده آرادان گئندن سونرا، ائتنیک جهتدن بیرى - بیرینه یاخین اولان "اثللی پی" و "ایلام" قونشو اولموشدور. بو زامانلار ایلاملاردا آسوریلرله منطقه ده قدرت جهتدن رقابت ائدیردیلر. اؤجه دن اولدوغو کیمی بو زاماندا ایلام دیلی و مدنیته بوتون ماد - ماننا و کاسسی مدنیته نین اؤزه یی، آپاریجیسی ایدی؛ بونا گؤره ده آسوریلرین ماد اراضی سینده نفوذ و حاکمیت ایلله مخالف ایدیلر. بوندان علاوه اراضی قونشولوغو، ائتنیک وحدت و دیل یاخینلیغی و شبه سیز تاریخی علاقہ لر "اثللی پی" لرله ایلاملاری بیرى - بیرینه اولدوقجا یاخینلاشدیریردی.

گؤروندوگو کیمی، "نیبه" هله اوگنی قارداشی "تالتا" نین حاکمیت دؤوروندن ایلام شاهى ایکینجی شوتروک ناخوته ایله علاقہ سی اولموشدور. ایلام دؤولتینه آرخالانان "نیبه" قارداشی "تالتا" اولندن سونرا، اونون یئرینده آسوریلرین توجه و حمایت ائندیکى "آسپابارا - Aspabara" نین ضدینه قالدی، یعنی حقیقتده آسوریلرین علیه نه اولدو. شبه سیز اولدن بو ایشده "نیبه" نین خلق و بؤیوکلر طرفیندن دستکله ییب حمایت ائده نی اولموش و گؤره جه گیمیز کیمی، ایلاملاردان دا یاردیمینا گلمیشلر.

بو زامانلار "نیبه" اثللی پی حاکم دایره لری داخلینده یارانمیش اختلافلاردان استفاده ائدیر. بو اختلافلار بونلاردان عبارت ایمیش:

"تالتا" اولندن سونرا، اونون یئرینی توتماق اوچون دؤرد اوغلونون: "کی با بیشه، داسوکو، آسپابارا، سوردان نی بع" آراسیندا دیدیشمه باش وئیر.

بو اختلاف و دیدیشمه لری منطقه رئیس لری و مسئوللاری طرفیندن ایکینجی سارقونا یازیلیمیش مکتوبلاردان معین درجه ده باشا دوشمک اولور. الده اولان بو مکتوبلار منطقه ده سارقون طرفیندن قویولموش ایکى رئیس طرفیندن یازیلیمیشدیر. بو ایکى رئیسدن بیرى "مردوک شاروسورا" اولموشدور. بو شخص ایکینجی سارقونا یازدیغی مکتوبوندا چوخلو معلوماتلار وئیر. بو مکتوبدا اوخویوروق:

۱ - منطقه نین خبرلری باره ده کی، شاه منه دئمیشدی: اورایا آدمالار گؤندر - منیم ائلچیم "کی

بايشه" و "داسوكو" يا دئدى:

- پادشاه "اثللى پى" نى منە و "سانقى بوتو" نو "مردوك شاروسورا" يا وئرميشدير. آيا بو موضوع قطعيدير؟ سيزين كندلرينيزى سيزدن آلميشلار، اگر سن او كندلره گۆره ادعا ائتمك ايسته ييرسنسه، ا متحان ائدين و يا بوشلاين، عيني دير. مگر من اورايا گلمه ديم؟
۲ - او عوام خلقين مقابلينده بئله دئدى:

- ايندى "كى بابى شه" و "داسوكو" ۱۰۰ نفر آتلى توپلاميشلاركى، داييما اونلارين قوللار غونداير.... و داها اونلار خدمت ائدن "آشپابارا" نين آتليلا رينى گۆسترمه ييرلر.
۳ - باشچيلار و اعيانلار مربوط خبرلر باره ده: من اونلارين مکتوبلار يني گتيرن ماد كيشيدن سورغو - سؤال ائديب سوروشدوم كى، "باشچيلار، اعيانلار هاراداديرلار؟" او دئدى:
- تشریت آيينين اوچونده داغليق منطقه سینه مکتوب يازديلار و اورايا گئتديلر.^۱

بو مکتوبون بيرينجى حصه سيندن گۆرونوركى، || سارقون، اونا تابع اولموش اثللى پى شاهی "تالتا" اولندن سونرا، اونون اراضيسيني اوزونون تعيين ائتديكى منطقه رئيسلىرى آراسيندا بۆلمك ايسته ميشدير، لاکين اونون اوغلانلار يني اختلاف و ديديشمه سى سارقونو بو فيکردن منصرف ائتميش و تالتانين اراضيسيني دۆرد اوغلوندان بيرى اولموش "آشپابارا" يا وئرميشدير.
مکتوبدان گۆستردیگیمیز ايکینجى حصه دن بللى اولوركى، "كى بابى شه" ايله "داسوكو" بيرليکده آتلى توپلاميش و "آشپابارا" گيلين (آشپابارا و سوردان نى بع) آتليلا رينى اوز طرفلرينه چکيب، اونلار ي گيزلى ساخلا ميشلار.

مکتوبون اوچونجو حصه سيندن گۆرونوركى، توپلومون باشچيلارى و اعيان - اشرافلارى داغا^۱ فيکريميزجه شهبه سيز داغلاردا اولان "نيه" يه مکتوب يازميش و اونون راضيلیغینی جلب ائده رک اونون يانينا گئتميشلر.

منطقه نين مکتوب يازميش ايکینجى رئيسى "ايشتاردورى" اولموشدور. بو شخصين نسبتاً سونراكى حادثه لر دؤورو ايکینجى سارقونا يازديغى مکتوبدا اوخويوروق:

"پادشاهيم و خاديمي اولدوغومون "سوردان نى بع" يه دایر يازديغى باره ده: بيزيم عده ميز آزدیر.^۲ بو قيسا جمله دن بئله معلوم اولوركى، "تالتا" نين اوغلو "سوردان نى بع" شورش و يا قيام ائتميش، حاکميتى اله آلماغا چالیشميش و ايکینجى سارقون اوز نماينده سینه اونولا قارشىلاشماغى امر ائتميش و رئيس عسگرينين آز اولدوغونو بيلدیرميشدير.

مکتوبلارين قيريق - قيريق معلوماتينى يکونلاشیراق، دئییه بيله ريك كى، || سارقونا تابع و وفادار اولان "اثللى پى" اميرى "تالتا" اولندن سونرا، ايکینجى سارقون اونون اراضيسيني اوزونون

۱ - ماد تاريخى، ص ۵۲۱.

۲ - ماد تاريخى، ص ۵۲۲.

تعیین ائتدیگی رئیسلیرى آراسیندا بؤلوشدورمک فیکرینده اولموشدور. بو آرادا "تالتا"نین دؤرد اوغلو ایکی دسته اولاراق، حاکمیت اوچون چارپیشیر و بونلاردان "سوردان نی بع" شورش ائدیر. قارداشلار آراسیندا بو چارپیشمالار گئدرکن، آسوری حکومتی و دؤولتینین دقتینی جلب ائتمیش "آسپابارا" آدلی شخص، آسوریلرین خیرینه، ایشلرده مداخله و شاید رهبرلیک ائدیر. "تالتا"نین اوغلانلارینین دیدیشمەسی و "آسپابارا"نین مداخلەسینی "اثللی پی" خلقی - اؤز خلقلینین زیانی و آسوریلرین خیرینه گؤرن و ایلام دؤولتی و شاهی "|| شوتروک ناخرنه "ایله ایلگیلی اولان "تالتا"نین اؤگئی قارداشی "نیبه" قارداشی اوغلانلاری و "آسپابارا"نین علیهنه قالخارق، توپلومون باشچیلاری، آغ ساققاللاری و اعیان اشرافلارینین حمایه سی ایله قوه توپلایاراق داغلارا گئدیر و ایلام شاهندان یاردیم دا آلیر.

بو خبرلر عاملیلری، تعیین ائتدیگی مسئوللار، رئیسلی و جاسوسلاری واسطه سیله ایکینجی سارقونا چاتیر و او آسوریلره تابع اولان، یوخاریدا گؤستردیگیمیز یئددی ایالتین رئیسینه "نیبه"یه قارشى دؤیوشمک امری وئیر. بو فاصله ده ایلاملاردان ۴۵۰۰ اوخ آتان دؤیوشجو "نیبه"یه کؤمک گلیر. آنجاق دؤیوشده "نیبه" مغلوب اولور.

بحث ائتدیگیمیز دؤورده مادلارلا ایلاملارین علاقه لری باره ده معین معلومات الده ائتدیک. ایندی ده || سارقون دؤورو آسوری حکومتینین داخلی وضعیتى و او حکومتین ماننا- ماد خلقی و باشچیلاری ایله ایلگی و علاقه لرینین معین جهتلرینی آچیپ گؤستمک لازیمدیر. بو جهندن م.ق. ۷۰۵ - ۷۱۴ - نجو ایللر فاصله سینده ایکینجی سارقونون ماد اراضیسینده تعیین ائتدیگی مسئوللار، مأمورلار و رئیسلیرین ایکینجی سارقونا یازدیقلاری مکتوبلار اولدوقجا فایدالیدیر. بو مکتوبلاردان آیدین گؤرونورکی، آسوری شاهلاری هجوم ائتدیکلری زامان چالیب، چاپیب، غارت ائدیپ، خلقلین ثروتی، مال - قاراسی نی و حتی اهالی نی اسیر توتوب آپارماقلا کفایتلنمیردیلر، بلکه اولکە ده تعیین ائتدیکلری عاملیلر، مأمورلار، رئیسلیر، تابع شاهلار، حربی قالالاردا قویدوقلاری اوردولار و اوردو باشچیلاری واسطه سیله هم خلقه تحمیل ائتدیکلری جینسی و نقدی وئرگیلری و خراجلاری توپلایار، همده بو مأمورلار زور، ظلم و هر وسیله ایله اولموش اولسا، شاهین، ساراین، حاکم دایره لرین، دینی مرکزلرین، اوردو و اوردو باشچیلارینین، همده اؤزلری و عایله لرینین حیاتی، عیش و عشرت و سایطینی تأمین ائدیردیلر. آسوری شاهلارینین یئرلرده تعیین ائتدیکلری مأمورلار و مسئوللار شاهین گؤسته ریشلرینی یئرینه یئتیریر، شاهین گله جک یوروشلری اوچون زمینه و استحکامات یارادیر، خلقی اکمک و محصول یئتیرمه گه مجبور ائدیردیلر.

بو جهتلردن م.ق. ۷۱۵ - نجی ایله ده باش وئرمیش "خار - خار" قیامیندان آز سونرا ایکینجی سارقونا یازیلیمیش بیر مکتوبدان آشاغیداکی حیصه لر دقته لایقیدیر.

"خادیمی اولدوغوم شاهیمین" سن گرک اعیانلارلا بیرلیکده مادلار اولکە سینه گئده سن" دئییه یازدیغینا اساساً، پادشاهین اعیانلاری اونلارلا صلح برقرار ائتدیلر و بیز ساغ - سلامت قایتدیق. من

بورادا، "کار - شاروکیں" ده (خار- خار) محکم ائولر تیکیرم و اونلارین ویران و محو ائندیکلری نه قدر خام کریجیلر وارسا، یثنی دن تیکیرم، هابئله تارلالاری اکیریک و خدمت ائدیریک. قوی منیم خادیمی اولدوغوم شاهیمین قلبی راضی اولسون ...^۱

ماد اراضیسینه تعیین اولونموش یئرلی مأمورلار آسوری شاهلارینین هر جور بویروغو و پروگرامینی یئرینه یئتیریب، شاها اطلاع وئریر و اوندان دستور ایسته ییردیلر. یئنه ده ایکینجی سارقونا خطاباً یازلمیش بیر مکتوبدان آشاغیداکی سطرلر دقته لایقدیر:

"کندلرده هامی ساکت دیر و اوز قوللوقلارینی یئرینه یئتیریلر.) یئرین ساکینلری باره ده قوللوقچوسو اولدوغوم شاهیمین یازدیغینا اساساً، اونلاری "ایرتوکانو" یا گؤندردیم؛ اگر بو آداملاری او گؤندرسه، اوندا اونلاری، قوللوقچوسو اولدوغوم، شاهیمین حضورونا گؤندرم، - یا گرگ بو باره ده بنده سی اولدوغوم شاها بیر شئی یازیم؟ ایندیکی بوغدا محصولو باره ده خادیمی اولدوغوم شاه یازمیشدی: "بو نه وضعیت دیر، نه اوچون بوغدا گؤندرمه دین؟" محصول آرادان گئئدی، ولایت دولودان چوخ صدمه گؤردو.... و شریفه آند اولسون، همیشه یاغیش یاغیر.^۲

آسوری شاهلاری بوتون بو دئدیکلریمیزله ده کفایت لنمز و ماد اراضیسینده یاراتدیقلاری جاسوسلوق شبکه سیله بوتون حادثه لر دن اولجه دن خبردار اولاردیلار. آسوری شاهلاری اؤزلرینین ماد اراضیسینده تعیین ائندیکلری رئیس لر و مأمورلاردا تام اینانماز و تشکیل ائندیکلری جاسوسلوق شبکه لرینین جاسوسلارینی ولایتلره گؤندردر و مأمورلارنا یازیب تاپشیراردیلار کی، اونلاری خلقلین نظربندن گیزلی ساخلا سینلار و اونلاردان موغایات اولسونلار. بو جاسوسلار خلق داخلینده باش وئرن بوتون حادثه لری، مخفی شکیلده و بیزه معلوم اولمایان یوللارلا، بیر باشا شاها خبر وئردیلر. بو جهتدن یئنه ده ایکینجی سارقونا خطاباً یازلمیش بیر مکتوبدان آشاغیداکی سطرلر دقته لایقدیر: "قوللوقچوسو اولدوغوم شاه یازمیشدی کی، "شاروئه مورانی" نی^۳ قارشیللا. من سنی "لودو" نون اوغلونا (منظور شاروئه مورانیدیر. م.) تاپشیردیم. سن اونو "کار - شاروکیں" ه چاتدیرانا قدر هئچ بیر جانلی اونو گؤرمه م لیدیر. "گدیگه قدر اونو قارشیلادیم، "لودو" نون اوغلو منی مشایعت ائتدی؛ "کار - شاروکیں" ه چاتدیرانا قدر، هئچ کیم اونو گؤرمه دی ...^۴

آسوری شاهلاری ماد اراضیسینده تعیین ائندیکلری مأمورلار، رئیس لر و جاسوسلار واسطه سیله بو اولکده باش وئرن حادثه لر دن، آیری - آیری شخصلرین ایش، حرکت و فیکرلریندن اؤنجه دن خبردار اولوب، کیچیک مسئله لری مأمورلاری واسطه سیله آرادان قالدیرار و یالینز عموم اجتماعی چتین لیکلر، عصیان، قیام، دؤولت علیه نه عمومی حرکت و اقداملار اولدوقدا و ضرورت ایجاب

۱ - ماد تاریخی، ص ۵۳۷.

۲ - ماد تاریخی، ص ۵۳۷.

۳ - گؤزوندوگو کیمی ماد تورپاقلاریندان قاییدان آسوری جاسوسوایدی، ا.م. دیاکونوف.

۴ - ماد تاریخی، ص ۵۳۷.

ائىدىكىدە شاھلار ئۆزلىرىنى ئوردو يورودىر و يا ئوردو يا ھجوم فرمانى و ئوردىلر.
 "ئابولوكىن" آدىلى بىر مأمورون ايكىنجى سارقونا يازدىغى مکتوبدان گۇرونوركى، آسوريلر بىر تەيىن
 ائىدىكىلرى مأمورلار شاھىن گۇستردىرىگى شىخصلرى توتوب، ايشىدن سالىمىش و شاھىن
 گۇستردىگى باشقا بىر نفرى اونون يىرىنە قويۇموشلار. مکتوبدان بىر پارچا:
 "پادشاھىن اۆلكەسى آسودەدىر؛ اطرافدا اولان ماددار ساكىتدىرلر. قوللوقچوسو اولدوغوم شاھىن
 يازدىغى بارەدەكى، ("كاراكو اورياكى" نىن اوغلونو توتون، ايشىدن سالىن و "رامتى" نى اونون يىرىنە
 قويون)، بىندەسى اولدوغوم شاھىن مەنە يازدىغى كىمى، مەن يازدىم "كاراكونون اوغلونو توتدولار و ...
 تەحويل و ئوردىلر و "رامتى" نى اونون يىرىنە گۇندردىم. "آشورتىم" (...) اونو گۇندردى، لاكىن
 "اورياكى" لر اونو تەحويل آلماسا موافقت ائتمەدىلر...^۱
 بو گۇستردىكلرىمىز آسورى مىلىتارىستلرىنىن ماد خەلقى ايلە نىجە داواراندىغىنى گۇستەرن كىچىك
 اۆرنىكلردىر.

دئىمك، ايكىنجى سارقون ماد ديارىنىن "ائىللى پى" ايلاللىنىن ياخىنلىقىدا يىرلىشىمىش "كىلمان"
 قالاسىدا ماددارلا دۇيوشدە اۆلدو. بو ايش بىر طرفدن ماد بىرلىگىنىن بۇيوك امىرلىكلرىندىن بىرى
 اولان "ائىللى پى" نىن خىرىنە تمام اولدوسادا، ھلە قەتئى غلبە و ماد بىرلىگىنىن اساس اۆزەيى حساب
 اولمور. اونا گۆرەكى، آتاسىنىن انتقامىنى آلماق، اونون ناقص قالمىش ماددارى تايە ائىمك سىياسىتىنى
 باشا چاتدىرماق، ھمدە "ائىللى پى" نىن ايشىنىدە مداخلە ائتمىش ايلاملار قورخوتماق اوچون،
 "سەنخىرەب"، اوچ ايل شاھ اولدوقدان سونرا، يەنى م.ق. ۷۰۲ - نجى ايلدە "ائىللى پى" نىن غلبەنى
 ئوردو چەكلىدى، نەتىجەدە ايسە، تەبىئىي اولاراق، "ائىللى پى" دۆلىتى داھادان ضەيفلەدى.
 "سەنخىرەب" نىن بو مەھارەدە مەقسەدى "ائىللى پى" دۆلىتىنى ازمەكدن علاوه، بىردە ايلام شاھىلە
 مەبارزە ائىمك، اونا گۆز قىچىردىب قورخوتماق و ايلاملارنىن ماد تورپاقلارىندا نەفۇزونون قاباغىنى
 آلماق ايدى.

سەنخىرەب بىر ئوردو كىشلىكەن ايلەك سىياسى و مادى جەھەتەن مەنفعەتلى ھەدى "ائىللى پى" نىن
 جەنۇبىشقى و جەنۇبىندا، بو گونكو كرمانشاھ داغلارنىن شىمال و شىمالىشقىندە ياشايان، كاسسىلرە
 چوخ ياخىن اولوب داغلاردا حىيات سورن كۆچەرى "ياسوبى قاللايان - Yasubigallayan" لارى
 ازمەك ايدى. (ى + ان قەدىم تورەك دىللرىندە ايسملرىن جەمەتلىرىندىن بىرى ايدى).
 ياسوبى قاللايانلار مەنشا، كۆك و دىل جەھەتەن كاسسىلرە چوخ ياخىن ايدىلر، يەنى التىصاقى
 دىللى ايدىلر، بونا گۆرەدە ايلاملاردا ياخىن ايدىلر. بو خەسەتلىرىنە گۆرە بو خەلق بىر طرفەن
 ايلاملار و ايلام دۆلىتى، او بىرى طرفەن ايسە قوتتىلرىن نەسلى اولان "ائىللى پى" ھالىسى و
 باشقىلار ايلە ياخىن و علاقەدار ايدىلر. دىل و كۆك جەھەتەن سامى و ظالم آسورى مىلىتارىزمى ايلە

مخالف و دشمن اولان "اثللى پى" باشچىلارى، اعيان - اشرفلارى، حتى حاكم دايىرلىرى، او جمله دن آسورى حكومتينه قارشى قالميش "تييه" و اونون اطرافيندا اولموش "اثللى پى" اعيان - اشرفلارى و باشچىلارى همين بو "ياسوبى قاللايان" اثللرى واسطه سيله ايلاملارلا ايلگى و علاقه ساخلايىردىلار. محض بو سببه گؤره سنخرب اؤز يوروشونون ايلك هدفيني "ياسوبى قاللايان" لارى ازمك ائتدى. آسورى شاهى و اوردولارى، عادتلىرى اوزره، يىخىب، داغيدىب ويران ائدهرك، بؤيوك مقدار آت، ائشك، قاطر، بوينوزلو مال - قارا و بير مقدار اسير توتدولار و اوردونون كئچديگى يئرلىرى "آراپخا" اياالتيه ضميمه ائتديلر.^۱ بو كيتابدا تنظيم و چاپ اولونموش "م.ق. ۷ - ۹ - نجى عصرلرده ماد خريطه سينده "آراپخا" بو گونكو "اربيله" ياخين وئريلميشدير. نظره گلن خريطه ده "آراپخا" نين يىرى دوزگون اولماميشدير، چونكى "كاسسىلر" نين يوردوايله (بو گونكو كرمانشاه) آراپخا آراسيندا بؤيوك فاصله و چوخلو منطقه لر و چايلار واردير.

بو منطقه ده اوچ قالا: "بيت كيلمازاخ"، "خارديشى" و "بيت كوباتى" سنخرب طرفيندن آلينميشدى. بو قالالارين بيرينده آسوريلرين بايبلدن گيتيرديكلرى اسيرلر يئرلشديريلىدیلر، او بيريسى ايكي قالادا ايسه داغلارلا قاچميش كاسسىلرى توتوب قايتاراراق يئرلشديريلىر.

|| ساقونون اۆلدوگو ايلدن سنخربين هجوما نا قدركى ايللر سوره سينده "اثللى پى" منطقه لرى و اثللرى داخلىنده آسوريلره قارشى حركت و استقلال - اتحادا اولان ميللر طبعى اولاراق، گوجلنميشدى. بونون دا نتيجه سينده بو

[ش - ۷۴] آسورى ميخى خطيندن نمونه، سنخرب ايلليگيندن، م.ق. يئددنجى عصر.

مؤتده، اوللر آسوريلره ماييل اولوب اونلارلا خدمت ائدن، اونلارلا ايشداشلىق ائتميش چوخلو "اثللى پى" مسئوللارى فيكرلرينى ده ييشيب، ايلاملارلا همكارليغا باشلاميشدىلار. بو شخصلردن بيرى "آسپابارا - Aspabara" ايدى كى، اوللر آسوريلرين عاميلى، متحدى و "تييه" ايله مخالف ايدى.

كاسسىلرى ازيب داغيدانلار سونرا، سنخرب "اثللى پى" يه دوغرو يۆنلدى. بو زمان "آسپابارا" سنخريه قارشى داياندى. سنخرب "تييه" نين ۵۰۰ ايلام آتلىسى ايله سيغنديغى "مرعوبشتو" و "آكوددو - Akkuddu" قالالارنى اشغال ائدهرك، اورادان چوخلو اسيرلر و بوللوجا آت، قاطر،

اولاق، دوه و بوینوزلو مال - قارا الدہ ائتدی. سنخرب "ائللای پی" نین شمالغریبنده یئرلشمیش "بیت باروا - Bit - Barroa" ایالتینی تجزیه ائدهرک، باشقا یئرلردن گیتیدیردیگی اسیرلری اورادا یئرلشدیردی و اورانی آسوری ایالتی "خار - خار" اراضیسینه بیتشدیردی. □ □ □

□ ایلام - بابیل - ائللای پی اتحادی

بیلیریک کی، "بیت بارروا" اراضیسینی تیقلت پله سر آسوری اراضیسینه بیتشدیرمیش ایدی. بورادان معلوم اولورکی، سونرالار بو اراضی آسوری اراضیسندن آیریلیمیش و "ائللای پی" دؤولتینه قوشولموشدو. چوخ احتمال بو ایش م.ق ۷۱۵ - نجی ایلده باش وئرمیشدیرکی، اوندان غربی مادین بیر نچه منطقه سی آسوریلر علییه قیام ائتمیش ایدی.

سنخربین گؤستردیگیمیز بو هجوموندا ائللای پی دؤولتی و خلقی بؤیوک صدمه گؤرودو، لاکین آسوری حکومتین بوتون تدبیرلری، فشارلاری و وحشیلیکلرینه باخمایاراق، ائللای پی خلقی و دؤولتی تسلیم اولمادی و آسوریلرین اساس قوه لری منطقه دن اوزاقلادیقان سونرا، یشنه ده آسوری حکومتیه مخالفته باشلادیلار، گئنه ده ائللای پی حاکم دایره لری و خلقی ایلاملارلا سیخ علاقه لرینی دوام ائدیپ، داها محکم لندیردیلر و م.ق. ۶۸۹ - نجو ایلده ایلام شاهی "خومپانی مئنا - Xumpamma" یله بابیل شاهی "موشزب مردوک - Mušeziḫ - Marduk" ون آسوریلر علییه تشکیل ائتدیکلری ائتیلایا قوشولدولار، همده مختلف "آرامی" و "کلدانی" قبیله لری، هابئله "پارسواش"، "پاشتری - Pašeri" اولکه لریده بو ائتیلایا قوشولدولار.

متفقلرین اوردوسو دجله کناریندا یئرلشن "خالوله - Xalule" آدلی یئرده آسوریلرله دؤیوشدو، لاکین نتیجه بللی اولمادی. بو زامان "خومپانی" خسته لندی و اونون نتیجه سینده متفقلر محاربه دن ال چکدیلر.

محاربه دن سونرا ایلام اولکه سینده داخلی مبارزه و حاکم دایره لرینده دیدیشمه باشلاندی. بو وضعیت متفقلرین مغلوب اولماسی دئمک ایدی. بو فرصتدن استفاده ائدن آسوریلر، بابیله هجوم

[ش - ۷۵] آسوری اوردولاری دشمن قالا سینی محاصره ائتمیش، نینوانین قبابری کاسوری ناخیشلاریندا

ائديب، ويران ائنديلر.

ماد - ايلام - كاسسى و بابل خلقلرينين آسورى ميليتاريزمى پنجه سيندن خلاص اولماق اوچون چاليشمالارى نتيجه سيز قالدى.

□ □ □

□ م.ق. ۸-۹-۱۰ - نجى عصرلرده ماننا - ماد مدنيتى

□ م.ق. ۷۰۰ - نجو ايلده هند - آوروپايى خلقلرين منطقه ميز، او جمله ده ايران فلاتينا گلمه سيندن ۲۰۰۰ ايل كئچيردى. ايندى گۆرك م.ق. يئددىنجى يوز ايلليگين اولينده بوگونكو آذربايجان (شمالى و جنوبى) همدان، قزوین، زنجان، اسدآباد منطقه لرینده ميللى تركيب، ائتيك قورولموش و ديل وضعيتى نئجه اولموشدور؟ بيز اونا گۆره بو اراضىنى گۆتوروروك كى، بو اراضى بوگون او ايران توركلرينين وطنيدىر كى، اونلارين تورپاقلارى بيرى - بيرينه ياپيشقيدىر. كئچن بحثلردن بيليرىك كى، بوگونكو ايران آذربايجانى نين جنوب، جنوبغرب (اورمو گؤل اطرافى) و جنوبشرقى، قزوین، زنجان، همدان، اسدآباد اراضى سينده او خلقلر و طایفالار ياشاميشلاركى، بابليلير، ايلاملار، كاسسىلر، آسوريلر، اككدلر، اوراتولار... اونلارى "قوتيلر" و "لولوبيلر" آدلانديرميشلار. هابئله بوگونكو قافلاتنى داغينين شمالى و خزر ديزينين غريبنده ياشاميش كادوسيلر، كاسسىلر، آلبانلار، اوتيلر، ... قوتيلرله ياخين ايديلر. بو حقيقتلى ا.م. دياكونوف بئله گۆسترميشدير:

"اورمو گؤلونون شرقى و جنوبى ساحيللىرى و اوندان داها جنوب - قزوین - همدان تورپاقلارينا شامل اولان بوگونكو ايران آذربايجانى منطقه لرینده ائله مختلف قبيلهلر ساكين ايديلركى، آسورى منبعلى اوست - اوسته اونلارى "قوتيلر" و "لولوبيلر" آدلانديريرديلار. بو تورپاقلاردا "مئهرانى" دىلى ده خاطرلانىميشدير. عىنى زاماندا "قيزيل بوندا" داغلارينين شمالى ماننا اولكهسى جزو وايدى و جنوب قسملرى، آز - چوخ آسورى تورپاقلارى ساييليردى.

كاسپى (خزر) ديزى ساحيللرينه ياخين اراضى، قيزيل اوزن دره سينين جنوبونون ياريسى، هابئله اونون شمالى نقطه لرینده كيچيك شاهليقلار وارايدى و اورادا او قبيلهلر ياشايدىلاركى، اسكى دؤور مؤلفلىرى سونرالار اونلارى "گئلر"، "كادوسيلر" و "كاسسىلر" آدلانديرميشلار و گوجلر احتمال ايله بونلارين "قوتيلر" و "كاسسىلر"له ياخينليقلارى وارايدى.^۱

بحث ائنديگيميز همين م.ق. بيرينجى مين ايلليگين ايلك يوز ايلليكلرينده عموميتله بوگونكو شمالى - جنوبى آذربايجان و همدان اطرافى اهالىسى عىنى كۆكلر اولموش و التصاقى ديللرده دانيشارديلار، بئله كى، چاغداش ديلچىلىك علمى همين بو وضعيتده اولان معاصر ديللىرى واحد بير ديلين، قسماً اوزاق اولسادا، چئشيدلى لهجه لرى حساب ائدير. قديم تاريخ متخصصلى نين اكثرى

*

قدیم سومتر، ایلام، بابل، اککد، یهودی، کاسسی، اورارتو و سایر منابعه اساساً، بو دیللری مستقل دیللر گؤستریرلر، لاکین زامان کئچیب، او دیللر بارهده معلوماتلار گئیشیش لندیکجه، بو دیللر و اونلارین خلقلرینین تاریخی اؤیره نیلدیکجه، عالیملر بو دیللرین چوخونو بیری - بیرینه یاخین و عینی کؤکلو قید ائدیرلر. مثلاً بحث ائتدیگیمیز بو دؤورلرده بو گونکو شمالی، جنوبی آذربایجان و همدان اطرافى اراضیسینده یاشامیش قوتتی، لوللوی، ماننا، مئهرانى، کاسسی، کاسپی، آلبان و خلقلرینین دیللریندن دانیشاراق ا.م. دیاکونوف یازمیشدیر:

«.... دئمک اولارکی، آدلاری آپاریلان دیللر، عمومیتله و یا بعضاً بیر طرفدن اسکی مدنیت منطقه لرینین بیرینین دیلی، یعنی ایلام دیلیله، او بیری طرفدن ایسه "کاسپی و آلبانیلارین" و شمالی آذربایجانین (آران) باشقا قوملارینین دیلی و خزر دیزینین (کاسپی دیزی) جنوبغرب قونشوسو اراضیلری خلقلرینین دیلیله قونشولوغو اولموشدور.^۱

ا.م. دیاکونوفون سؤزلرینی ساده دیل ایله افاده ائتسک دئمهلر ییک کی، بو گونکو ایرانین بوتون غرب منطقه لرینده، او جمله دن شمالی و جنوبی آذربایجان و همدان - اسداباد - قزوین - زنجان اراضیسینده م.ق. ۸ - ۹ - ۱۰ - نجی یوز ایلیکلرده یاشامیش خلقلرین دیلی بیری - بیرینه یاخین، عینی کؤکلو اولموش و او دیللرین مرکزینده نئچه مین ایل اوندان قاباق همین منطقه نین رسمی و اینکیشاف اتمیش ادبی دیل اولموش ایلام دیلی دایانمیشدیر، نئجه کی، ایلام مدنیتی همین دؤورده همین بو منطقه خلقلری، خصوصیه بو گونکو ایران اراضیسینین غربینده یاشامیش خلقلر مدنیتی نین اؤزه یی اولاراق، مرکزینده دایانمیشدیر و هخامنیشلر زامانینا قدر تقریباً اوچ مین ایل دوام ائدیپ چیچکلنمیش بو مدنیت بو گونکو ایرانین قدیم، ان زنگین و افتخار دوغوران مدنیتی اولموش، همده بوتون بشر مدنیتینین تمل داشلارینی قویان مدنیتلردن بیری اولموشدور.

بحث ائتدیگیمیز بو دؤورلرده مرکزی ماد دیارینین شرق قونشولوغوندا ایران دیللی قبیله لرده اولموشلار. ا.م. دیاکونوف بو واقعیتی بئله افاده ائدیر:

«قیزیل اؤزن دره سینین یوخاری حیصه سیندن توتموش مشرقه دوغرو - کویر صحراسینا قدر بیر اؤلکه وارایدی کی، آسوریلر اونا، سؤزون ساده معناسیندا، ماد (مادای) اؤلکه سی دئییردیلر. بو یئرلرین بیر قسمتی آسوری حکومتینه تابع ایدی. قزوین - همدان خطینه قدر یاییلمیش شخص و یئر آدلاریندان قضاوت ائتسک، بو منطقه دهده قوتتی - لوللوی دیلی حاکم ایدی، لاکین بو خطین شرق قسمتینده، گؤسته ریلن دیل ایله بیرلیکده (خصوصیه یئر آدلاریندا)، تدریجله ایرانی عنصر اوستون اولور.^۲

بو گونکو همدانین جنوبوندا اولموش "اثللی پی" خلقی و دؤولتی داخلینده ایلام و کاسسی

*

۱ - ماد تاریخی، ص ۶۱.

۲ - ماد تاریخی، ص ۲۱.

خلقى و دىلى اساس رول اوينايمىشدير. آراز چايى ايله اورمو گۆلو آراسيندا، هابىله بو گۆلون غريبنده، چوخ احتمال "هوررى" و "اورارتو" مدنيتى و ديلينين تاثيرى گوجلۇ اولموشدور. بو گونكو ايران آذربايجانينين غربى، زاقروس داغلارينين غرب ياماجلارى و آرازين شماليندا بحث اولونان بو دؤورده، اورارتودان علاوه گورجو دىللى ائللرده اولموشلار. بحث اثنديگيميز بو زامانلاراقدر آسورى شاهلارى سوريه، فلسطين و بابلدن سامى كۆكلو ائللرىده بعضاً آذربايجان - ماد اراضيسينه كۆچورتموشلر. بو گون اورمو شهرينين غرب قسمتلىرىنده، داغلىق منطقهلرده ياشايان آسوريلر بونلارين قالىقلاريدير.

دئمك، م.ق. يئددىنجى يوز ايلليگه قدر بو گونكو آذربايجان، همدان، قزوین، زنجان، خزر ساحيللىرى منطقهلرينده اساساً قوتتى، لوللوبي، هوررى و اورارتو خلقلرى - ائتيك جهتدن عىنى و ديل جهتدن التصاقى خلقلر ياشاميشلار و بونونلا برابر مركزى مادىن شرقينده ايران دىللى و ماد اراضيسينين داخلىنده چوخ آز عده سامى دىللى ائللرده ياشاميشلار. بو آرادا التصاقى دىللى لر مدنيت جهتدن او بيرى لردن اوستون اولموش و آپاريچى و رهبر رولو اوينايميشلار. التصاقى دىللى بو خلقلرين ديل و مدنيتلىرى مركزينده ايلام دىلى و مدنيتى دايانميشدير. □ □ □

□ اجتماعى و دؤولت قورولوشو

قونشولوق و عىنى كۆكلولوك اوجوندان ماننا - مادلارلا اورارتولارين مدنيتى اولدوقجا بيرى - بيرينه ياخين ايدى زئوه، حسنلو و گۆى تپهدن كشف اولونموش ماننا - ماد تاريخى اثرلىرىده بو واقعيتى آيدىن گۆستهرير، چونكى بو تاريخى اثرلر اورارتولارين اثرلىله تقريباً عىنى دير. ديگر طرفدن ماننا - قوتتى - لوللوبي لرین كاسسيلر و ايلاملارلا ياخين ليغى و ائتيك وحدتى اوچون اونلارين مدنيتى شهبه سيز ماننا - ماد مدنيتينه تاثير ائتميشدير. بوتون بو علاقه و ياخين ليقلار ماننلارين دؤولت قورولوشو، ائلهجه اجتماعى و توليدى علاقهلرينه تاثير ائتميشدير. بو مختلف خلقلرده، او جمله دن ماننا جمعيتينده قولدارلىق اولماميشدير، اونا گۆره كى، اونون بو خلقلر داخلىنده اجتماعى، اقتصادى زمينه سى، كۆك و تملى اولماميشدير.

ميلاددان هله ايكى و اوچ مين ايل اولدن ماننلار داخلىنده ائل باشچيسى، ائل قورولوشو و ائل اداره سيستىمى اولموشدوركى، تدريجله شاهليغا چئوريلميش و كيچيك شاهليقلار بيرلشديكجه، شاهليق سيستىمى م.ق. يئددىنجى عصر دن ارثى اولموشدور، لاکين بونونلا برابر ماننا - مادلار داخلىنده، قديم ائل قايدا - قانونو اولموش آغ ساققاللار شوراسى دا موجود اولموشدوركى، شاهلارين قدرتينى محدودلاشديرميش؛ اونلارين ديكتاتورلوغونون قباغىنى آلميش و لازيم گلدیکده اونو ده ييشميشلر. آغ ساققاللار شوراسى اعيان - اشراف، باشچيلار، نفوذلو شخصلر، يئرلى رئيسلر، شاهلارين ياخينلارى، ايالت و ولايتلرين حاکملريندن سئچيلردى و بونا گۆره ده زامان كئچديكجه داها چوخ يوخارى طبقه لرین خيرينه ايشله ميش و تدريجله سونرا شاهليق قدرتينده حل

اولوب ارادان گىتىمىشىدىر.

ماننا دۆولتى ئىچە ايالت و ولايتە بولونردى و بو بۇلگونون اساسى قديم دۆورلردن قالان ائل سوي بىرلشمەسى و طايىفا قورولوشوايدى، داها دوغروسو دۆولت بۇلگوسو طايىفالار اساسلانيدى. ايالت و ولايتلرلن حاكملرى قىبىلە باشچىلارى اولاردىلاركى، مركزە تابع اولماق و وئرگى و ئرمكلە ياناشى، بىر نۆوع خودمختار اولار و داخلى ايشلرىندە آزاد اولاردىلار. بعضى تارىخ چيلر بئله بىر فيكر ايرهلى سورورلركى، نه سببه گۆره ماننلار ماددار كيمى بۇيوك ايمپراطورلوقا چئوريلمەدى؟ بو سوآلا خصوصى جوابلار وئيرلر، لاكىن بيزجه بو سوآلىن جوابى چوخ سادەدير، اودا بوندان عبارتدركى، قوتتى - لوللويى - ماننا خلقلرى جغرافى، اقتصادى، توليد و سايره بعضى جھتلردن فرقلىنسايدىلر، عىنى كۆكلو، دىللى واحد تورپاقلى خلقلرايدىلر و هاميسى بيگانهلره قارشى مبارزه ائدير و آزاد اولماغا جان آتيردىلار. اونلارلن هر هانسى تئز يوكسلىسايدى، او بىرى سويداشلارلنى اؤز بايراغى، اؤز قانادى آلتى و اؤز تركيبنه آلاچاقايدى. بو ايشده ايلك دفعه ماددار موفق اولدوقلارى اوچون، ماننلارلدا اؤز تركيبلىرنه داخل ائتدىلر، باشقا سۆزلە دئسك ماننلار داواسىز و اؤز ايسىتكلىرله ماددارلار قوشولدولار. بو اراضى و ائتىك بىرلىك بو يئرلرلن اهالىسى داخلىندە او زامانلار اولدوغو كيمى، ايندىدە مۇجوددور.

ماددار ماننلارلن واحد ائتىك كۆك، واحد اجتماعى و مىللى هدفە مالك اولمالارى و بنالى بو مقصدلر اوغروندا چالشماسى واقىئىنى بو فاكت چوخ آيدىن گۆستەرىركى، م.ق. ۶۷۳ - نجو ايل ماد ائللرى قىامىندا ايشغوز و كيمىرلردن قاباق و چوخ ماننا خلقي و دۆولتى و اونلارلن شاهى "آخسرى" ماددارلا متح اولموش و اونلارلا چيگىن - چيگىنە آسوريلره قارشى دؤيوشموشلر. ماننلارلن ماددارلا بو محكم اتحادىنى ا.م. دياكونوف اؤز اثرينده دؤنه - دؤنه قيد ائتمىشىدىر. آشاغيداكى سطرلر بو جھتدن دقتە لايقدير:

«هر اوچ باشچىلن (خىشتىرىتى، مامى تيارشو، دوساننى.م.) عىنى زاماندا ايشە باشلادىغى و ايسكىت شاهى (احتمال ايشپاكاي) و ماننا شاهى ايله (احتمال آخسرى) متح اولدوقلارى اوچون، قىام ائندلر عىنى زاماندا بىر ئىچە جبهه دؤيوشە مشغول اولايلىدىلر. قىام يانقين سرعتيله يايلىدى او قدر كئچمەدىكى، اوچ ايلالتن حدودلارلن تاجاز ائتدى. گۆروروك كى، ايار (آوريل - مئە) آينىن اوللرىندە خىشتىرىتىنن اوردولارى قونشو "كىشە سو" ايلالتينده اولموش و او يئرلرلن، هامان "كىشە سو" آديله آدلانان، اساس قالاسىنى محاصره ائتمىشلر. "كىمىرلر" (يعنى ايسكىتلر - اشكىدا) و "ماددار" (يعنى مامى تيارشونون آدمالارى) و ماننالىلار اونون متحلىرى گۆستەرىلمىشلر. هامان وقت آسوريلر خطرە معروض قالمىش باشقا قالالارلن سرنوشتى بارەدە هاتيفدن سوآل ائديرلر. مثلاً يوخارىدا گۆستەرىلن اوردو واسطەسى ايله محاصره اولونموش "كارىتو" قالاسى و "دوساننى ساپاردى" واسطەسى ايله محاصره يە آينمىش، آدى ساخلانىلمامىش بىر قالا.

عىنى زاماندا گومان ائديلر كى، خىشتىرىتى (كاراكاشى كندى باشچىسى) و اونون قدرتلى

اوردوسو طرفیندن، هابئله کیمثرلر، ماننلار (مادلار) و سایره طرفیندن ده اونلار یاردیم یتیشیردی.^۱ همین دؤورده آسوری شاھی اسرحدونون، ماد قیامیله اینگیلی هاتیفدن سوآلاریندان دا آیدین گؤرونورکی، آسوری حکومتی ماننالیلار و ماننا شاھی آخسئرینین ماد امیرلرینه یاردیمی و اونلارلا متحده اولماسینی بیلیرلر. مثلاً بو نئچه جمله یه فیکر و ترک: "...آیا خیشتیریتی اؤز قوشونلاری ایله، آیا کیمثرلرین قوشونلاری و یا مادلارین اوردولاری و یا ماننلارین قوشونلاری و یا دشمنلردن بیر قارار اگلمیشلر و نقشه جیزیلار؟"^۲

دئمک ماد قیامی ایللرینده و گئدیشینده ماننالیلار و اونلارین شاھی "آخسئری" اؤز سویداشلاری مادلار و اونلارین باشچیلاری و آزاد، تام کؤنوللو ایگیّت ماد اوردولاری سیرالاریندا، اؤز ایستکلری ایله اشتراک ائتمیش و واحد استقلال هدفی اوغروندا اونلارلا چیگیّن - چیگیّنه آسوری میلیتاریستلرینه قارشى دؤیوشموشلر.

بوتون بونلار آیدین گؤستهیررکی، م.ق ۶۷۳ - نجو ایل ماد قیامی گئدیشینده ایگیّت ماننا قهرمانلاری و باشچیلاری قیام ائدن ماد خلقی ایله بیرلیکده واحد مقصد و هدف اولان استقلال، آزادلیق و منطقهده میلیتاریزمه سون قویماق اوغروندا چیگیّن - چیگیّنه دؤیوشوردولر. بونا گؤرده قیامین غلبه سیندن سونرا ماننا خلقی و دؤولتینین تازا یارانان ماد دؤولتینه - مادلار قوشولماسی و واحد دؤولت و اۆلکه تشکیل ائتمه سی تمامیه طبعی و عادى بیر حال ایدی. □ □ □

□ بو دؤورده ماننالیلارین دیلی، ادبیاتی، خطی، موسیقی سی و هنری
همین فصلین اولینده ماننالیلارین ائتنیک خصوصیتی، کؤکلری و التصاقی دیللی اولمالاری باره ده دانیشدیق. بورادا ماننالیلارین دیلینی، الده اولان اثرلر و فاکتورلار اساسیندا ایشیقلاندیرماغا چالیشاجاییق.

کئچمیش بؤلوملرده "زئوه" دن تاپلمیش بوشقاب اطرافینداکی یازی اساسیندا ماننالیلاردا خطدن بحث ائتمیشیک. ماننالیلارین او دؤورکو رسمی و دؤولت خطیندن هله لیک الده مدرک یوخدورسادا، او الیفبانین اؤزلرینه خاص میخی الیفبا و احتمال هاما ایلان خطی اولماسیندا شبهه یوخدور، چونکی بو دؤورده یاخین شرقین بوتون التصاقی دیللی خلقلرین الیفباسی میخی^۳ اولموشدور. یوخاریدا گؤستریدیک کی، ماننالیلارین دیلی، التصاقی اولدوغو اوچون، هم هورری، همده قوتتی،

*

۱ - ماد تاریخی، ص ۲۴۸.

۲ - ماد تاریخی، ص ۵۴۳.

۳ - آسوری شاھی ایکینچی سارقون م.ق. ۷۱۴ - ونجو ایلده ماننا یا هجومو ایله ایلگیلی یازیلاریندا بیلدیرمیشدیرکی، اونو قارشیلایان ماننا شاھی اولوسونو قازدیردیغی داش قازما آئینینی اونا، سارقونا وقف ائتمیشدیر. بو آئیت الده ائدیلمه میسدير، لاکین اونون الیفباسینین میخی و دیلینین ماننا دیلی اولماسیندا شبهه ائتمک اولماز.

(ماد، هخامنیش، اشکانی، ساسانی. علی اکبر سرافراز و بهمن فیروزمند، تهران ۱۳۷۳، ص ۱۲۰)

لوللوبي، كاسسى و ايلام دىلىلە عىنى كۆكۈن و اونلارا اولدوقجا ياخين اولموشدور. بوندان علاوه بىلىرىك كى، بو خلقلارين هامىسىنين دىلىنى، بوگونكو ايرانين غرب اراضىسىنده ياشامىش بوتون التصاقى دىللى خلقلارين دىللىرىن مەركىزىندە، ادبى و رسمى لىك جەتەن، چوخ اينكىشاف ائدىب، مین ایللر بویو رسمی ادبی دیل اولموش ایلام دیلی ایدی.

آسیانی خلقلارین دىلىندەن دانىشاندا، ماننا دىلىنەدە اشارە ائتمىشىك، بورادا يالنىز آسیانی دىللىر و ماننا دىلىنن تورک دىلىلە عىنى كۆكلو اولماسينا، باشقا سۆزلە دئسك، ماننا دىلىنن چاغداش تورک - آذرى دىلىلە عىنى كۆكلو اولماسينا دایر نمونەلر گۆستەرىرىك:

۱ - سومثر دىلىندە اولدوغو كىمى، ماننا دىلىندەدە "آتا" يا "آدا" دئىرىدىلر، حتى بوگون بئله بعضى آذرى كندىلرىندە "آتا" سۆزونون يئرینە "آدا" ایشلەنیر.

۲ - ماننا دىلىندە خان كلمەسى بوگونكو آذرى دىلىندە اولدوغو كىمى، "خان" معناسيندا ایشلنمىشىدىر. نمونە اولاراق "شوماخان" آدىنى گۆستەرە بىلەرىك. كئچمىشده گۆستردىگىمىز كىمى، بو كلمە ايلام خلقي داخلىندەدە عىنى همىن معنادا ایشلنمىشىدىر.

۳ - "تاش" شكىلچىسى ماننا دىلىندەدە، بوتون قديم و معاصر تورک دىللىرى او جملەدن آذرى دىلىندە اولدوغو كىمى، خصوصى ايسملردە ایشلنمىشىدىر. نمونەلر:

۱ - شيموت وارتاش ۲ - لى لا ايرتاش ۳ - اون تاش قال ۴ - باتاش.

۴ - تورک دىللىرىندە "آتيا" آدى خصوصى ۱۰ اينسان آدى كىمى مشهوردور. بو آد ماننالاردا اولموشدور. مثلاً "هورپ آتيا" آدى كىمى.

۵ - ماننا دىلىندەدە بوگونكو آذرى دىلىندە اولدوغو كىمى، "اوچ" سايسى "اوش" و "قايا" كلمەسى بۆيوك داش معناسيندا ایشلنمىشىدىر. "اوش قايا" (بوگونكو اوسكونون قديم آدى) آدىندا اولدوغو كىمى.

۶ - معناسى دقيق اولماسادا، "آت" كلمەسى بىر سىرا قديم ماننا كلمەلرىندە نظره چارپير. مثلاً: آت تاركيت تا - آت كال شو - آت كال سو.^۱

ماننالارین موسیقىسى بارەدە قاباقكى فصیللردە دانىشمىش و گۆسترمىشىك كى، عاشیق سازى و اونون چالما طرزى ماننالاردا عىنى ایلە توركلردە كى كىمى اولموشدور. بورادا بونودا علاوه ائتمەگى لازیم بىلىرىك كى، ماننالاردا سازلارینى چالاندا شېهەسىز اوخویار و معین شەردن یارارلانارمىشلار. بونسوز اولماز، شەرایلە موسیقى لاپ ایلک زامانلاردان بىرى - بىرىنە باغلى اولموشلار. بحث ائتدیگیمیز همین ۸ - ۹ - ۱۰ - نجى یوز ایللیکلردە ماننا عاشیقی چالارکن، شېهەسىز سازینى سۆزلە هماهنگ ائدر و خلق شەرىندە - باياتیدان فايدالاناردی. اوناگۆرە بو تورک شفاهی خلق ادبیاتی شەرى نۆوعوندان استفاده ائدرمىشلرکی، او عصرلردە بو شەر نۆوعو تورک فولکلوروندا

موجود اولموش و خلق داخلىينده گئىنىش يايلىمىشىدۇر. بو واقىئىتى ده او تارىخى فاكت ثبوت ائندىر كى، همىن بو يوز ايللىكلره ياخىن ياشامىش "آلپ ارتونقا" (همان افراسياب دىر- م.ق. ۷ - ۸ - نجى عصرلرده ياشامىشىدۇر) نىن اولمويله علاقه دار خلق طرفىندىن قوشولموش باياتىلار - آغىلار زمانه موزه گليب چاتمىشىدۇر.^۱ بونا اساساً دئيه بىلەرىك كى، ماننا خلقى و عاشىقلارى دا شفاھى خلق شعرى و يا او زامانىن باياتىسىندان موسىقى ايله ياناشى استفاده ائتمىش، سازچالاركن اوندان يارارلانمىش و شىبه سىز اۆزلىرى ده شعر قوشموشلار. ياسدا شعر و موسىقىدن يارارلانان بىر توپلوم شىبه سىز توى و شنىك مراسىمىينده اونلاردان داھا چوخ فايدا الاناردى. دئىمك بحث اولونان دؤورده ماننا توپلوموندا گئىنىش خلق كوتەلىرى موسىقىدن گئىنىش صورتده استفاده ائىدردى آنجاق بو موسىقىين نؤوعلىرى، فورم و شكىللىرى، اجرا طرزى و سايره سى باره ده هله اليمىزده هئچ بىر فاكت و مدرك يوخدور، اومودوموز واركى، گله جك آختارىشلار بو مبهم مسئلەنى ده ايشىقلاندىراجاقدىر. آنجاق بونو علاوه ائىمك لازىم گلىر كى، بو موسىقى هم تك، همده دسته جمعى شكىلده آلنلرله اجرا اولموشدور.

ادبيات

بحث ائىدىگىمىز بو اوچ يوز ايل سوره سىينده ماننا خلقى داخلىينده ادبىياتا گلدىكده ايسه دئىمەلى يىك كى، يوخارىدا گؤستردىگىمىز ساز شعرىندىن آغى و باياتىين (او دؤورلر باياتى آغى، لاىلا و سايره باياتى نؤوعلارىن نه آدلا آدلاندىغىنى بىلمىرىك) آلپ ارتونقا زامانى يعنى م.ق. سگىزىنجى يوز ايللىگىن سونلارى و يئددىنجى يوز ايللىگىن اولرىنده اولماسى و نمونه لرىين زمانه موزه گليب چاتماسى بىر سىرا واقىئلر، تارىخى حقيقتلر و خصوصىله ماننالار داخلىينده ادبىيات مسئلەسى اوزه رىندىن ابھام پردەلىرىنى معىن درجەده آچىر. بو مسئلەلر بونلاردىر:

۱ - منظوم اثرىن - باياتىين م.ق. ۷ - ۸ - نجى يوز ايللىكلرده ماننا خلقلى داخلىينده اولماسى او دئىمكىدىكى، بو و بوكىمى منظوم اثرلر او دؤورلردىن چوخ اوللردىن، نه تىكجە ماننالار بلەكە اونلاردان چوخ - چوخ اوللر يعنى م.ق. ايكىنجى و اوچونجو مىن ايللىكلردىن و حتى اوندان قاباقلاردان، ماننالار ين بابالارى و اولو بابالارى قوتتى، لوللوى، ارتتە، هورى، كاسسى، ايلام، گىلزان، مئتاننى، خلقلىرى و ائللرى فولكوروندا يارانماغا باشلامىشىدۇر و شىبه سىز بو عىنە نه تىكجە او زامانكى ياخىن شرقىن التصاقى دىللى ائللرى، خلقلىرى و توپلوملار يندا اولموش، بلەكە او، خىز درياسى و آرال گؤلۇ آراسىندا و دؤرد طرفىنده ياشامىش التصاقى دىللى خلقلرىن شىرقىن غىربە و عكسىنە ائلەجەدە شىمالدان جنوب و عكسىنە اولموش آردى كىسىلمز كۆچمە، آخىن و گل - گىتلىرى ايله شىرقىن غىربە و عكسىنە گئىمىش، منتقل اولموش و نتيجه ده بو منظوم فورم مضمون، شكىل، قافىە، وزن و سايره جەھتدن واحد و عموم التصاقى دىللى خلقلرىن منظوم فولكلورىك بىر ژانىرى شىكلينە

دوشموشدور.

هله ایلام، کاسسی و هورری خلقلرینین اثرلری کفایت قدر ترجمه ائدیلمه‌میش و قطعی شکلیده دئییه‌بیلیمه‌ریک کی، اونلارین داخلینده منظوم اثرلر نه قدر، نه شکلیده و فورمادایدی و شبهه‌سیز بو مسئله و علمی پروبلثم ایلاملارین شیکاقو دارالفونونو موزه‌سینده ساخلانیلان اون مین داش یازما لؤوحه‌سینین اوخونوب آچیقلاشماسی نتیجه‌سینده حل اولاجاقدیر. لاکین هله‌لیک سومثرلرین مختلف لؤوحه‌لری، داستانلاری، قهرمانلیق داستانلاری و سایره‌سینین ترجمه اولوب یاییلماسی و الیمیزده اولان نمونه‌لریندن گؤروروک کی، او التصاقی دیللی و ماننا-مادلارین‌دا اولو بابالاری اولموش خلق داخلینده شعر و منظوم اثرلر اولموشدور. دوغرو دور کی، بو اثرلرین اورژینالی ايله هله‌لیک تانیس اولمادیغیمیزدان، اونلارین اساس شکلی، فورمو، قافیه‌سی، وزنی و سایره بدیعی خصوصیتلری بارده، آروپا عالیم‌لرینین بو بارده و ثردیکلری، معلوماتا باخما یارق،^۱ قطعی بیر سؤز دئییه‌بیلیمه‌ریک، لاکین اونلارین بیر سیرا خصوصیتلری بارده فیکر سؤیله‌مک اولار. بو خصوصیتلر بونلاردیر:

الف) یساخین شرقین التصاقی دیللی خلقلری و ائللری داخلینده، تاریخه معلوم اولان زامانلاردان، یعنی م.ق. ۵ و ۶ - نجی مین ایلیکلردن منظوم اثر، شعر، وزنلی اثر و یازی اولموشدور.

ب) شبهه‌سیز بو اثرلر زامان - زامان، عصرلر اؤتدوکجه بو خلقلر داخلینده یارانمیش و زامان کئچدیکجه‌ده فورم، شکیل، وزن و سایره جهتدن شکله دوشوب گؤزللشمیش و قافیه و بدیعی جهتلرده کسب ائتمیشدیر.

ج) بشر توپلوموندا بوتون خلقلرین تاریخه معلوم اولان دؤورلریندن بللیدیر کی، بوتون یازیلی ادبیاتلاردان قاباق خلقلر داخلینده، هر خلقین اؤزونه خاص آغیز - شفاهی ادبیاتی، فولکورو اولموش و بو آغیز ادبیاتی هم یازیلی ادبیاتلارین ایلیک تمل داشلارینی قویموش، یازیلی ادبیاتلار اونلارین اساسیندا شکله دوشوب فورمالاشمیش، همده زامان کئچدیکجه اوندان قیدالانمیشدیر. بوندان علاوه بوتون خلقلرین آغیز ادبیاتی - فولکورو او خلقلین یازیلی ادبیاتینین یارانماسیندان چوخ - چوخ قاباق، یوز ایللر و حتی مین ایللردن قاباق ساده، ساوادسیز و عوام خلق داخلینده تدریجله، حادثه‌لر و اولایلار باش و ثردیکجه، تاریخ ایره‌لی گئندیکجه یارانمیش، چشیدلی فورم و شکیللر، نظم و نثر شکیللری کسب ائتمیشدیر و محض همین شفاهی ادبی اثرلرین مضمونو، فورم و شکیللری سونرالار یازیلی ادبیات یارانماغا باشلادیقدا، اونون ایلیک تمل داشلارینی تشکیل ائتمیشدیر.

*

۱ - بهشت و دوزخ در اساطیر بین‌النهرین، ن.ک. ساندز، ترجمه ابوالقاسم اسماعیل پور، تهران ۱۳۷۳.

گیل گمیش، کهن‌ترین حماسه بشری، کتاب هفته، شماره ۱۶، اول بهمن ماه ۱۳۴۰.

۲- م.ق. ۷ - ۸ - نجى يوز ايللىكلرده آلپ ارتونقانين وفاتيله علاقه دار خلق طرفيندن قوشولموش، يوخاريدا اشاره ائنديگيميز آغيلارين وزنى تاميله بوگونكو بوتون توركلر، او جمله دن آذرى توركلرى باياتيلارينين وزنيدير، يعنى هر مصراعى يئددى هجadan عبارت اولموش و داخلى بۇلگولرى ۳×۴ و يا ۴×۳ دن عبارتدير. بوگون بوتون آذريلر و تقريباً بوتون تورك دىللى ميللتلرين آغيز ادبياتيندا گئنىش شكلیده ياييلان باياتينين، آنادولو توركلرينين دىليله دئسك، "شرقى" (مختلف تورك خلكلرينده چئشيدلى آدلارلا آدلانير و مختلف مضمونلو نؤوعلارى باياتى، آغى، لاي لا، ...) نين هاميسينين وزنى عىنى، يعنى آلپ ارتونقايا يازيلمىش آغيلارين وزنى كيمى هر مصراعى يئددى هجالى و داخلى بۇلگولرى ۳×۴ و يا ۴×۳ دن عبارتدير.

دئمك، بوگون خلقيميز داخلىنده گئنىش ياييلان، حيات، ياشايش، تاريخ و حتى سياسى حادثه لرله آدديم - آدديم آياقلاشان و حيات حادثه لرينه درحال و ان كسكين، اينجه و دولغون شكلده عكس العمل گؤسته رن باياتيلاريميزين وزنى، تاريخى فاكترلار اساساً، آزى ۲۸۰۰ ايل بوندان اولدن خلقيميز داخلىنده اولموشدور، همده بوگونكو باياتيلاريميز، آلپ ارتونقايا يازيلمىش آغيلار كيمى، يالنيز دؤرد مصراعدان عبارت اولموشلار.

آلپ ارتونقانين وفاتينا حصر اولموش آغيلارين هاميسينين معين شكل، فورم، حجم و وزنده اولماسى آيدين گؤسته ريركى، باياتى آلپ ارتونقا زامانيندا تاميله شكله دوشوب فورمالاشمىش ايدي، يعنى اوندان چوخ قاباقلار ماننا خلقى داخلىنده يارانماغا باشلامىش و مين ايللر بويو خلق طرفيندن وزن، شكل، حجم و سايره جهتدن تكميل لشمىشدير. بودا تاميله مباحثه سيز عادى و طبيعى بير حيات حقيقتيديركى، هر بير توپلومدا اينسانلارين دؤوقو، گؤزلىك حس لرى، دويغولارى، زامان كئچديكجه، ايشله ييب، گؤزلىك آردينجا گزرر آختارير، سؤزلرى فيكرلره مناسب شكل، فورما و سيرادا دوزور و نتيجه ده اولجه سربست شعر، سونرا هجا وزينده و نهايت داها چوخ موسيقى ايله بيرليكه اولان عروض وزينده شعرلر يارادير.

دئمك، بوگونكو آذرى خلقينين آغيز ادبياتيندا گئنىش ياييلان باياتى آزى دؤرد، بش مين ايل اولدن تدريجه فورمالاشاراق، حال حاضركى شكله دوشموشدور. بو تدريجى فورمالاشماغى آيدينجاسينا آلپ ارتونقانين خلق طرفيندن قوشولموش آغيلارين قافيه لنمه سيله چاغداش باياتيلاريميزين قافيه لنمه سينده مشاهده ائديريك. مسئله بوندان عبارتديركى، اگر بوگونكو باياتى و آغيلاريميز "آ - آ - ب - آ" شكلينده، يعنى بيرنجى، ايكينجى و دؤردونجو مصراعلار هم قافيه و اوچونجو مصراعين قافيه سى آزادديرسا، آلپ ارتونقا زامانينداكى باياتيلار "آ - آ - آ - ب" شكلينده، يعنى بير، ايكى و اوچونجو مصراعلار هم قافيه و دؤردونجو مصراعين قافيه سى آزادايدي. ساده سؤزله دئسك، آغيز ادبياتيميزدا باياتينين قافيه لنمه سى سون اوچ مين ايل سوره سينده ده ييشمىش و حاضركى حالا دوشموشدور.

۳ - فولكلور و موزدا باياتينين نئچه مين ايل سوره سينده زامان - زامان شكله دوشمه سى او

دئمکدیر کی، شبهه سیز، بایاتی ایله یاناشی خلق طرفیندن آغیز ادبیاتیمیزین چشیدلی شعر نؤوعو، فورمو و ژانرلاری دا تدریججه و تاریخی حادثه لرله ایلگی لی یارانیب، دهیشیب و شکله دوشموشدور. مثلاً منظوم مثلر، آتالار سؤزلری، حکمتلی سؤزلر، مثلر، سایالار،...

بونولا بیز اونو دئمک ایسته میریک کی، فولکلور موزون حال حاضرکی منظوم نؤوعلارینین هامیسی اسکی دؤورانلاردان اولموش و یا فورمالاشماغا باشلامیشدیر، یوخ، بو اوزون فاصله ده شاید مختلف منظوم فولکلور نؤوعلاری دا یارانیب، سونرالار یا آرادان گتیش و یا شکلی دهیشهرک، بو گونکو منظوم فولکلور نؤوعلارینا چتوریلیمیشدیر. هر حالدا، شبهه سیز، ان قدیم دؤورانلاردان آغیز ادبیاتیمیزین منظوم بایاتی نؤوعو ایله یاناشی چشیدلی باشقا منظوم شکیللری ده اولموشدور کی، اونلارین باره سینده هله لیک یشنه ده "دیوان لغات الترک" اثرینده کی منظوم مثلر و آتالار سؤزلرینی گؤستریمک اولار. نمونه اولاراق "تسیز ترک بلماس، باشسیز بورک بلماس"^۱ مثلینی گؤستره بیلهریک.

بشله لیکه دئییه بیلهریک کی، بحث اولونان م.ق. ۸ - ۹ - ۱۰ - نجی یوز ایلیلک لرده ماننلار داخلینده یایلمیش منظوم فولکورون چشیدلی نؤوعلاری دا اولموشدور.

۴ - بحث اولونان دؤوراندا ماننلار داخلینده بایاتی و عمومیتله منظوم فولکلور نؤوعلارینین اولماسی، هامان زامانلار فولکوروموزدا نثر اولان اثرلرینده: ناغیلار، داستانلار، قهرمانلیق داستانلاری و سایه نین ده اولماسینی آیدین گؤستریر، چونکی:

الف) بوتون شفاهی ادبیاتلاردا نثر اثرلری، طبیعی اولاراق، داها اول، شعردن قاباق و یا هئچ اولمازسا، اونولا یاناشی میدانا گلیمیشدیر. دوغروان دا آغیز ادبیاتینین منظوم و یا نثر اثرلرینین اول یارانماسینی دئمک اولماز، اونلارین هر ایکسی یاناشی، عینی زامانلاردان فورمالاشماغا باشلایب، زامان کئچدیکجه نسیلدن نسیله تکمیللشمیشدیر. منطق باخیمیندا فولکلوریک نثر اثرین داها اولر یارانماسی عاغیلا باتار اولسادا، موسیقینین اوندان دا قدیم اولماسی و موسیقینین طلبی نتیجه سینده، منظوم و آهنگدار سوزون ده آزی و شبهه سیز عینی زاماندا نثرله بیرلیکده یارانماسی فیکرینی عاغیلا تلقین ائدیر.

دئمک، بحث ائتدیگیمیز ۸ - ۹ - ۱۰ - نجی یوز ایلیلک لرده ماننا آغیز ادبیاتیندا ناغیل، داستان و عمومیتله نثر اثرلرینین اولماسی و میدانا گلیمه مقدراتی اونون منظوم بؤلومونون مقدراتینا مالک اولموشدور. یعنی آلپ ارتونقا زامانی بایاتیلارینین فورمالاشماغا باشلاماسی، زامان - زامان تکمیللشمه سی جریانینین تاریخی نئچه مین ایل اوندان اوله، سومر، ایلام، کاسسی، ارته، هورری، قوتی و لولوبیلر دؤورونه گئدیب چاتدیغی کیمی، نثر اثرلرینین یارانیب شکله دوشمه سی ده هامان دؤورلردن و هامان خلقلرین فولکلورو ایله ایلگیلی اولموشدور.

مسئله نى بىر قدر اطرافلى و دهرين آراشديرماق لازيمدير.

مسئله نى دهرين و گئنيش شكيلده آراشديرماق اوچون بيلمك لازيمديركى، بحث اولونان يوز ايلليكورده ماننا آغيز ادبياتيندا هانسي ناغيللار، داستانلار و قهرمانلىق داستانلارى اولموش و يا اولماسى احتمالى گوجلودور؟

ماننا آغيز ادبياتينين بحث اولونان دؤورده كى منظوم اثرلريندن هله ليك اليميزده و نمونه اولماديغى كيمي، اونون نثر اثرلريندن ده اليميزده نمونه و سند يوخدور، حتى اگر او دؤوره ياخين ماننا آغيز ادبياتى شعيندن آلپارتونقانين اولومونه حصر اولموش آغيلار بير سند نمونه اولاراق الده ديرسه، بو فولكلورون نثريندن بو نمونه و اورنكلورده اليميزده يوخدور، لकिन عوضينده باشقا مهم سند و مدركلر الده واردير.

بو مدركلر هانسيلاردير؟

گله جكده "واحد هنر و صنعت آتموسفئرى" بؤلومونده گئنيش شكيلده گؤره جه بيك كى، بحث اولونان م.ق. ۸ - ۹ - ۱۰ - نجى يوز ايلليكور و اوندان نئجه مين ايل قاباقلاردان بو گونكو ايرانين، شمالى و جنوبى آذربايجاندا ايچينده اولماق شرطيله، بوتون غربى ايالت و ولايتلىرى، همدان، اسدآباد، كاشان، قزوين، زنجان، سونقور، خزرين جنوب و غرب ساحيللىرى، حتى زاقروس داغلارينين غرب ياماجلارى و تركيه و عراق كردستانى منطقه لرينده، م.ق. دؤرد و بشينجى مين ايلليكوردن اثتنيك و كؤك جهتدن عيني، ديل و عنعنه جهتدن بيرى - بيرينه ياخين اولموش ارته، ايلام، كاسسى، هوررى، مئتاننى، سايبير، گيلزان، قوتتى، لوللوبي، اورارتو، ماننا، ماد، اوتى، كاسپى و ... كيمي التصاقى ديللى خلقلر ياشاميشلار. بو خلقلرين اقتصادى، مدنى، هنر و صنعت باخيميندان بيرى - بيريله ياخين علاقه لرى اولموشدور. بو ايلگى اونلاردان قالان اثرلورده آچيق و آيدين نظره چارپير.

دئمك، آدلارنى چكديگيميز منطقه لرين خلقلرى بحث اثتديگيميز يوز ايلليكور و اوندان چوخ قاباقلاردان واحد صنعت و هنر آتموسفئرينده ياشاميش، اينجه صنعت، هنر، معمارلىق، زرگرلىك، فلز اوزهرينده ايشله مك و... جهتدن بيرى - بيريله علاقه دار، بيرى - ديگرينه باغلى، ياخين اولاراق تاثير اثتميشلر. بو علاقه، واحد صنعت و هنر آتموسفئرى، ديل ياخينلىغى و اثتنيك وحدت، شبهه سيز، اونلارين آغيز ادبياتينيندا كلى يا جزئى شكيلده بيرى - بيرينه ياخينلىق و آزى تاثير اثتمه سينه سبب اولمايا بيلمزدى.

سومئر دؤورونده بابيل و بين النهرينين مختلف شهر دؤولتلىرينين ارته ايله - بوگونگو غربى آذربايجانلا اقتصادى، سياسى، دىنى علاقه و ياخينلىقلارى بارده "غربى آذربايجاندا ايلك حكومت و مدنيت" بؤلومونده گئنيش بحث اثتميش و گؤستر ميشيك كى، اونلارين آراسيندا كى بو اقتصادى، صنعتى، هنرى و مدنى ايلگى و علاقه ايستر سومئرلرين حاكميتى، ايستر سه اككدلرين حكمرانلىغى دؤورونده دوام اثتميش و هئچ وقت آردى كسيلمه ميشدير. حتى هامان بؤلومده گؤستر ميشيك كى،

آراتا و بین‌النهرین شاهلاری آراسینداکی سیاسی علاقه‌لر و ائلچی گؤندرمه‌لر جریانیندا ارته شاهی، کاهینلری و شوراسی اوروک شهرینین بؤیوک قادین آلاهی اولموش "ایناننا - Inanna"نی اؤزله‌رینینکی بیلهرک، اونو طرفدن ایسته‌میشلر.

او دؤورلر بین‌النهرین، ایلام و کاسسی حاکم دایره‌لری نماینده‌لرینین ارته‌یه - چاغداش جنوبی آذربایجانین غریبه گلیب - گئتمه‌سی، اونلارین دینی، هنری، عنعنه، صنعت و سایره وحدتی اونلارین آراسیندا اولموش آغیز ادبیاتی - فولکلوروندا وحدتی، آز - چوخ یاخین اولماسی، موضوع و ژانر - نؤوع جهدن چوخ یاخین و تقریباً عینی اولماسینی شبهه‌سیز ائدیر. هم بو، همده کؤک بیرلیگی بئله بیر فیکری ایره‌لی سورمه‌گه امکان و ثیررکی، دئییک اونلارین عینی کؤکلو فولکلورلارینین اینکیشاف خطی‌ده چوخ یاخین اولموش و محیط و تاریخ شرایطله ایلگیلی تازا و یارانان فولکلور نمونه‌لری و نؤوعلاریندا بونلارین یاخینلیغی و وحدتی اولموش و یارانان اثرلر بوتون یاخین شرق منطقه‌سی و خصوصیه‌لر تصاقی دیللی خلقلرین یاشادیغی جغرافی شرایطین هامیسی ایله علاقه‌دار اولموش، بو جغرافی محیطین محصولو اولموشدور. "کوراوغلو" داستانیدا یایلمیش و بوگون اونلارین ان مهمّ میلی قهرمانلیق داستانلاریندان بیریدیر و بو خلقلرین هامیسیندا کوراوغلونون یئرلشدیگی منطقه "چنلی‌یئل"دیر.

قیلمیش داستانینداکی حادثه‌لرین باش وئردیگی یئرلر بو فیکریمیزی تامامیه تأیید ائدیر، چونکی بشریتین بو ان قدیم قهرمانلیق داستانیندا باش وئرن حادثه‌لر سومرلرین وطنی بین‌النهریندن توموش چاغداش آذربایجان اراضیسی و خزر دیزی نی احاطه ائدیر.

بیلیریک کی، "قیلمیش" و یا اصلینده اولدوغو کیمی "بیلقمیش" داستانین سومرلرین ایلیک حاکمیتلری دؤورو، اونلارین بین‌النهرینده (بابیلده) یاشاییب حکم سوردوکلری ایلیک دؤورانلار هامان خلق طرفیندن و هامان خلق داخلینده یارانمیشدیر. بو دؤورانلاردا سومرلر اورتا آسیادان تازا گلمیش، خزری و یوللاری اوزه‌رینده کی چاغداش آذربایجان دیارینی تانیمیش و سارایلار، معبدلر و ائولر تیکمک اوچون لازیم اولان آغاج و داش ماتریاللارینین مرکزی و معدنی اولان و ائللرینین معین قوللارینین سئوره‌ک یورد سالیب قالدیغی او زامانکی آذربایجان و غربی آذربایجان - ارته = آراتا ایله یاخیندان ایلگی و علاقه‌ده ایدیلر.

بونلار آرتیق بوگون علم عالمینه معلوم اولان مسلم تاریخی واقعیتلردیر. ائله بونا گؤره‌ده بو یئرلرین هامیسی قیلمیش قهرمانلیق داستانیندا اؤز عکسینی تاپمیشدیر. داستانا مراجعه ائدک:

۱ - قیلمیش انکیدوا ایله تانیش و دوست اولاندان سونرا، بیرلیکده گوردوکلری ایشلردن بیر "خومبه‌به‌نی" اؤلدورمکدیر. اؤلکه‌لر و تورپاق آلاهی "ئن‌لیل" "خومبه‌به‌نی" "سیدر" اورمانلارینا (هامان ارته = آراتا و یا چاغداش غربی آذربایجانین غربی داغلیق منطقه‌سی) گؤزتچی قویموشدور کی، خلقی اورادان قاچیرتسین. او، مشه‌دن چؤلله‌ر گلیر و خلقی اؤلدورور، ظلم ائدیر.

قىلقمىش دوستو انكىدوايىلە "خومبەبە"نى اۆلدورمەك اوچون "سىدر" اورمانلارينا گۆدیر و "خومبەبە"نى اۆلدورورلر. دئمك قىلقمىش اوللردن سیدر مئشەسى، ارتە و شېهەسىز اورانين اطراف يئرلرلە تانىش ایدی.

۲ - "اوروك" شهر دؤولتى شاھى قىلقمىش، ان ياخين دوستو و چوخ سئودىگى يولداشى "انكىدو" اۆلدوكدن سونرا، اۆز اولومو حاقددا دوشونور و اۆلمزلىك، جاويدانلىق فيكرينه دوشور، اونو الدە ائتمەك اوچون هر يانى گزىپ آختاریر و كاھينلرين مصلحتيله، جاويدانلىغا چاتیب "دئىلەمان" - خزر دنيزينده ياشايان "اوتنا پىشتىم" آدىل شىخسى تاپىپ، اوندان بو ايشين سىريرىنى اۆيرنمەك اوچون بين النهرينين جنوبيوندا يئرلەشن "اوروك" دان چاغداش آذربايجان يولوايله خزرە گلیر. (همدان - قزوین يولوايله يوخ، چونكى خزرە گئتمەك اوچون ياخين اولماسينا باخمایاراق، سومئرلر هلە او يولوايله تانىش دئىیلدیرلر و آذربايجان يولوايله گلدىكلرى اوچون، اورانى تانیییردیلار.)

۳ - قهرمان، يولو اوستونده ارتەنن شرقينده يئرلەشن "میشو" (میشو = ماشو) داغیندان، يعنى بو گونكو جنوبى آذربايجانين قلبينده يئرلەشن، گونئیلە مرندين آراسيندا اولان داغدان كئچیر. بو داغین آدى احمد شالمونون ترجمەسىندە "میشو" و دوقتور حسن صفوينين ترجمەسىندە "ماشو" يازىلمىشىدیر. قىلقمىش داستانيندا بو داغ ايکى ذېروهلې - قوللەلى گۆستەريلیر. دوغرودان داغین ايکى ذېروەسى، قلەسى واردير. اولارین بيرى جنوبدان - شىبستردن گۆرونور، ايکينچىسى ايسە اونون آرخاسيندادیر و شىبستردن گۆرونور، لاکين مرنددن گۆرونور.

۴ - نھايت قىلقمىش خزر دنيزينين كناریندا دئىلەمانا چاتیر و اورادان گمى ایلە دنيزين ايجينده ياشايان و اۆلمزلىگە چاتمىش "اوتناپىشتىم"ى تاپیر و دنيزين آراسيندا اۆز ايستەگىنى اونا دئیر. ابدىتە چاتمىش شىخس قىلقمىشە دئیركى، چون سن ياتىرسان و ياتماق سنين وارليغيوين جزو اولموشدور، بونا گۆرەدە سن داھا جاويدانلىغا چاتايىلمەسن، ياخشىسى بودوركى، اۆز وطنیوہ قايدىپ، اورادا خلقيين و وطنیوہ اليندن گلن خدمتى ائديپ، سونرا حياتلا و داعلاشاسان. قىلقمىش بئلەدە ائدیر.

۵ - قىلقمىش اوتناپىشتىمدن آيریلاندا اوتناپىشتىمين آروادى ارينه دئیركى، قىلقمىش بو قدر زحمت چکيب گلmişدیر، اونا بير هديه وئر. اوتنا پىشتىم قىلقمىشە دئیركى، دنيزين معین يئرینده، سويون تکينده بير تىکانلى بيتكى وارديركى، اونو يئين قوجا جاوانلاشار. قىلقمىش گمى ایلە قايداندا، او بيتكى اولان يئردە آياغينا بير داش باغلايىپ دنيزين تەکينە جومور و زحمتلە او بيتگىنى دریر و قايدیر. لاکين دنيز سفرى باشا چاتاندا، قىلقمىش دريا كناریندا سودا يويونوب تمیزلەنرکن، بير ایلان بيتگىنين قوخوسونو دويوب گلیر و اونو تمامیلە يئیر و قىلقمىشين الى نه جاويدانلىغا چاتیر، نه دە جاوانلاشير.

دئمك بو داستانين باش وئردىگى اساس يئرلر بين النهرينين جنوبيوندا يئرلەشن "اوروك" شهرى،

آذربایجان دیاری و خزر دیزی دیر. بو یئرلردن بین‌النهرین داستانین اؤزو و قهرمانین میدانا گلدیگی اساس و ایلکین یئر اولماسی اولدوقجا طبیعی و عادی بیر ایشدیر. بو یئر داستان یارادان خلقلین دوغما آنا یوردو اولموشدور. لاکین میثوو داغی و خزر دیزینین داستاندا مهم و اساس یئر توماسی دقته لایق‌دیر و آچیق‌لانیلاسی مسئله‌دیر. □ □ □

□ میثوو داغی

قیلقمیش جاویدانلیغی تاپماق اوچون خزر دیزینه دوغرو گئدرکن میثوو داغیندان کئچیر. بو داغین ایکی ذروه‌سینین آراسیندان، گون چیخان یتردن، غول - عقربلرین اجازه‌سیله، اوزون و ده‌رین ظلمتدن کئچیر. نه اوچون داستاندا بو یول، اورمو گؤلونون شمالیندان اولان اوزون و چتین یول سئچیلیمشدیر؟ حالبوکی، بین‌النهرینین جنوبوندا یئرلشمیش اوروک شهریندن خزر دیزینه، اورمو گؤلونون شرق طرفیندن، یعنی چاغداش خانقین، اسدآباد، زنجان و رودبار خطی داها یاخین اولاردی.

بو ایشینده معین علت و سببیری اولموشدور. فیکریمزجه بو سببلرین مهملری بونلاردیر:

□ □ □

□ تاریخی شخصیت و افسانه قیلقمیش

تاریخ بویو بوتون خلقلر و میللتلر داخلینده یارانمیش داستانلارین هر بیرینین معین تاریخی حادثه و یا شخصیتله علاقه و ایلگیسی اولموشدور. قدیم داستانلاردان "آپ ارتونقا" داستانینین قدیم تورکلرین تاریخی شخصیتی - باشچیسى اولموش "آپ‌ارتونقا" (افراسیاب) ایله ایلگیلی اولاراق یانماسی و چاغداش کوراغلو داستانین ۱۷ - نجی عصرده اولموش همین آددا خلق پهلوانی و قوچاغینین آدی و قهرمانلیغیندان سو ایچمه‌سی‌نی شاهد و نمونه گوستریمک اولار. اسکی سومرلرین قهرمانلیق داستانى اولموش "قیلقمیش" داستانى‌دا هامان دؤورلرده بین‌النهرینین جنوبی قسمت‌لرینده یئرلشمیش "اوروک" شهر دؤولتینین شاهى، باشچیسى تاریخی شخصیت "نین‌سون" ون اوغلو قیلقمیش‌له ایلگیلی و علاقه‌دار اولموشدور.

"اوروک" شهر دؤولتینین باشچیسى - شاهى اولموش قیلقمیش‌ده، شبه‌سبز، او دؤورون بوتون بین‌النهرین باشچیلاری و شاهلاری کیمی، اؤز شهرینده تیکدیریمک ایسته‌دیگی قصرلر، سارایلار، عبادتگاهلار و بنالار لازیم و ضروری اولان داش و آغاج ماتریاللارینی الده ائتمک اوچون، هابثله شهرى، دؤولتى، توپلومو، اوردوسو، اؤز ساراییندا و اعیان - اشرافلارینین سارایلاریندا کی معشوقه‌لری، زینتلی یاشایشلری، سارایلارین زینتی، بزمه‌سی، طنطنه‌سی اوچون لازیم اولان چئشیدلی فلزلر، قاب - قاجاق، قیزیل، گوموش، معمار، زرگر، اوستا، بننا، فعله و ایشچی قوه‌سی الده ائتمکدن اؤتەری ارته = آراتا ایله ایلگیلی ایدی، آرا - سیرا اورایا هیأتلر، نماینده‌لر و حتی اوردولار گؤندرمیش، هجوملار تشکیل ائتمیش و چوخ احتمال اؤزوده بو اوردو یوروتمه‌لرده

اشتراک ائتمىشىدیر. هر بیر حالدا قىلقمیش شاه ایستر تاریخدن، ایسترسه اۆز حیاتیندا ارتته = آراتتا، یعنی چاغداش غربی آذربایجانین داغلاری و جغرافی وضعیتى ایله تانیش اولموشدور. بو یئرلرله تانیش اولدوغو اوچون ده قىلقمیش انکیدو ایله بیرلیکده "سیدر" مئشهسى گۆزئچىسى، قورخونج، اینسانلاری اۆلدورن "خومبه به"نى اۆلدورمه یه گئدیر و اۆلدورور. بونوندا نتیجه سینده، طبیعى اولاراق ارتته نین شرقینده یئرله شن و غربدن زاقروس داغلاری و شرقدن ساوالان و "بوزقوش" داغلاری ایله یاپیشیق اولان، اورمو گۆلونون شمالیندا یئرله شن میشو سیرا داغلاری و اورالاردان خزر دیزی نه گئدن یوللارلا تانیش اولموشدور. داها گئنیش دئمک ایسته سک، بوتون بین النهرین حاکم دایره لری کیمی، قىلقمیش ده ارتته - خزر و بونلارین آراسیندا کی اراضی ایله، یعنی بوگونکو جنوبی آذربایجانین اساس مرکزی قسمتی ایله تانیش اولموشدور.

بونو دا قید ائتمک ضروریدیر کی، میشو ادلی داغین جنوبی آذربایجاندا اولماسیندان علاوه، شمالی آذربایجاندا، آراسین شمالیندا دا همین "میشو" آدیندا داغ واردیر. بو واقعی قىلقمیش داستانین یارانما پروسسینده آذربایجان اراضیسی ایله باغلی اولماسینی گوجلندیریر، قطعى لشدیریر. □ □ □

□ تاریخ و "قىلقمیش" افسانهسى

بیلیریک کی، قىلقمیش داستانی سومر خلقینین بین النهرینده حاکمیتینین ایلک دؤورلرینده، یعنی هله سامی خلقلری گلمه دن و یا بین النهرینده هله اکثریت الدهه ائتمه دیکلری دؤورلر یارانمیش و یالنیز سونرالار، سامیلر اکثریت قازانیب حاکمیتی اله آلدیقلاری دؤور، یعنی "اککد" لر زامانیندا اککد دیلینه چئوریلیمیشدیر.

دئمک قىلقمیش داستانی یارانان زامانلار سومر خلقی اورتا آسیادان، خزرین شمالی و غربی ساحیللری ایله، یعنی اساساً آذربایجان اراضیسی و اورمو گۆلونون شرقی و غربی یوللاریلا، ائللریندن بو یئرلرده یورد سالیب قالا- قالا، بین النهرین دیارینا گلیب یئرلشمیش، همیشه آذربایجانلا علاقه ده اولموش و مشهور مدینتلری، فولکلورلاری، ادبیاتلاری، خط، یازی، لؤوحه لر و سایره لرینی یاراتمیشلار. بو سیرادا سومرلرین گئنیش خلق کوتله لری داخلینده آغیز ادبیاتیندا بیلقمیش = قىلقمیش داستانی یارانمیشدیر. بو داستان یارانارکن، شبهه سیز، یوخاریدا اشاره ائتدیگیمیز کیمی، اورتا آسیا و خزر دیزی خاطره لری، اصیل دوغما یوردلاری کیمی، هله گئنیش خلق کوتله لرینین خاطریندن سیلینیب اونودولمامیش و گلرکن یوللاردا گۆردوکلری و شاید آز مدّته اولسا، اوتوراق ائدیکلری یئرلری ده (شاید شمالی و یا جنوبی آذربایجاندا میشو داغینین ائکلرینده و شاید هر ایکیسینده) یاددان چیخارتما میش ایدیلر.

بوندان باشقا سونراکی حادثه لر و خصوصیه ارتته = آراتتا خلقی و حکومتینین وارلیغی و سومرلرله اونلارین آردی کسپلمز سیاسی، دینی، مدنی، اقتصادی ایلگی و علاقه سی گۆسته ریر کی،

سومثرلر آذربايجان تورپاقلاريندان كىچىركن، اونلار يىن معيّن ائىل، اوبى، طايفى و دسته لرى خوشلايىب سئودىكلرى يئرلرده، خلقىمىز يىن دىلىندە يارانىب، بو گونه قدر ياشايان مىثل (گزدىك آران، تورانى، جنت گۆردوك بورانى) اساسىندا يورد سالىب قالمىشلار. بو يئرلرىن يىرىدە ارته = آراتتا يئرلىرى، يعنى چاغداش زاقروس داغلارى، اورمان، نعمت، مرمىر، زنگىن معدنلرله اؤرتولۇ اولان داغلار، ھابئىله مىشلىسىز نعمتلى، حاصلخىز تورپاقلار اولان بو داغلار يىن شرقى و غربى يئرلىرى اولموشدور.

□ □ □

خزر دىنىزى

نه اوچون و ھانسى سبب و يا سببلره گۆره قىلقمىش داستانىندا اؤلمزلىگه چاتمىش شىخس، اوتناپىشتىم خزر دىنىزندە يئرلەشىر؟ داستانى يارادان سومثر خلقى و اونون ياشادىغى يئرە بوگونكو فارس كۆرفىزى لاپ ياخىن ايدى و سومثرلر اونون ساحىللىرىندەدە ياشايدىلار، نه سببە گۆره سومثر خلقى جاويدانلىغا چاتمىش قهرمانى بو قونشو، ان ياخىن و اؤزونه مھم قىدا منبعلىرىندەن اولموش دىنىزدە يئرلشدىرمەمىشدىر؟

بينالنھرىن يىن جنوبويلە قىرمىزى دىنىز آراسىندا سوسوز و قورو عربستان صحراسى يئرلەشىر، لاکىن بورانىن شمالى قىسمى ايلە آزالىق دىنىزى آراسىندا ھم فاصلە آزايدى، ھمدە بو فاصلە يىن اراضىسى حاصلخىز، سولو و خئىير برىكتلى يئرلرايدى و سومثرلر شىبھەسىز بو دىنىزلە تانىش ايدىلر و سونرالار بابىلدن گئدن ائىل و طايفالار ھمىن بو دىنىزلە "كثرت" آداسى و اوردان يونان و باشقا آروپا اؤلكەلرىنە گئدىب، سومثر مدىتتىنىدە اؤزلىلە او يئرلره آپارمىشلار. نه سببە گۆره سومثر خلقى جاويدانلىغا چاتمىش قهرمانىنى بو ياخىن دىنىز دئىيل، نسبتاً اوزاق خزر دىنىزندە يئرلشدىرمەمىشدىر؟ بو سؤالار بارەدە دهرىن دؤشونمىك، عىلت و سببلرىنى بىلمىك لازىمدىر.

فىكىرىمىزجە بونلار يىن سببى سومثرلرىن كۆكو، ائتنىك خصوصىتلرى، اصىل دوغولدوقلارى و ايلىك آنا يوردلارى يىن اورتا آسيا و خزر يىن اطرافى اولماسىلە علاقه داردىر.

بىر سىرا عالمىلر، او جملەدن اولجاس سولتىمانو - ون فىكىرىنچە سومثرلرىن بؤيوك عدەسى، بينالنھرىندە سامى خلقلرى طرفىندە فشارا معروض قالىب، حاكىمىتى ايتىردىكدن سونرا، بينالنھرىننى شمالىندا اولان اراضىلره كۆچوب و بىر عدەسى درىندە يولويلە اورتا آسيايا قايتىمىشلار. دئىمىك سومثرلرىن گئنىش خلق كوتلەلرى اصىل وطنلرى اورتا آسيانى و خزر دىنىزىنى ھىچ وقت اونوتمايىش و اورا يا مقدس يئر و آنا تورپاق كىمى باخمىش و ھمىشە اورانى خاطرلامىشلار. شىبھەسىز اورتا آسيا و خزرلە علاقه لرىنىدە ھىچ وقت قىرمايىشلار.

بو سببە گۆرەدە بينالنھرىندە ياشادىقلارى دؤورلردە سومثرلرىن داخلىندە گئنىش خلق طرفىندە يارانان داستانلار، او جملەدن قىلقمىش داستانىندا خزر و اونون شرقىندە اولان اورتا آسيا و غربىندە اولان آذربايجانا مقدس مناسبت بىلە يەرك جاويدانلىق سمبولونو بو حيات قايناغىنىن دىنىزى، مركزى، ان ھمىتلى حيات، قىدا منبعى و علاقه واسطەسى اولموش خزر دىنىزىنىن ايچىندە

یئرلشدیرمیشلر، حتیٰ جوانلاشدیران افسانه‌وی تیکانلی بیتگینی ده بو دیزین سولاری آلتیندا، ته‌کینه‌ده یئرلشدیرمیشلر.

خزله علاقه دار قىلقمىش داستانينين بو قسمتى بير حقيقتين ده تايىدى اوچون اهميتلى دليل سايىلا بيلر، اودا اكثر اسكى تاريخ عاليملرينين گوستردىگى كيمى، سومثرلرين م.ق. ۴ و يا ۵ -نجى مين ايلليكه اورتا آسپادان بين النهرينه گلميش التصاقى دىلى خلقلردن اولماسيندان عبارتدير، البته بو سفر دريند يولو ايله و آذربايجانندان اولموشدور.

سومثرلرده "اپسو - əpsu" و یا "ابزو - əbzu" ازلی یئر آلتی سولار، اقیانوس دئمک ایدی، عینی زاماندا بیر دئو - غول، همدە "تیامت" ین اری ایدی. بوندان باشقا سومثرلرده مختلف آدلاردا سو آلاهلاری اولموشدور، سو اونلارین نظریندە حیات منبعی، بیر نئوع مقدّس شئی اولموشدور. بونا گۆرە قیلمیش داستانیدا اۆلمز لیگین، جاویدانلیغین خزر دنیزینده یئرلشدیریلمه سی همدە او دئمکدیر کی، اونو یارادان سومثر خلقینین نظریندە خزر مقدّس، اۆلمز آنادینز، سو اولموش و اونلار بو دنیزه تورک تورپاقلارینین قلبی، چیرپینان اورە یی، اۆلمز و ابدی مرکزی کیمی باخمیشلار، باشقا سۆزلە دئسک، سومثرلر خزرین هر طرفینی تورک دونیاسی بیلیمیش، اورانی دۆرد طرفینده یاشایان تورکلرین حیات منبعی، یاشاییش قایناغی، الهام منبعی و سۆنمز اوجاغی حساب ائتمیشلر. بو او دئمکدیر کی، سومثرلرین اۆز اصیل و کۆک لری ده ائله هامان خزر دنیزی اطرافیندا یاشامیش خلقلردن اولموشلار.

دښمک، قيلميش قهرمانليق داستاني يارادان ساده سومر خلقى هم زاقروس داغلارى و اونون غربي و شرقي يثرلرينى، همده اورانين شرقينده يثرلهشن ميشوو داغلارى و خزر دنيزينه قدركى يوللاريني بيلميش و بونون اساسيندا اساس قهرمان اولان قيلميشى همين يوللارلا خزر دنيزينه چا تډر ميشد ږ.

باشقا بیر فاکت

بحث ائىدىگىمىز دۇۋردە قىلقمىش داستانين ماننا شفاھى ادبياتىندا اولماسىنى باشقا اهمىتى بىر تارىخى فاكتدا تايىد ائدىر و دىمك اولاركى، قىلىشدىر. بو فاكت اشاغىدا كىندان عبارتدېر: "واحد صنعت و هنر آتموسفىرى" بۇلومونده گۇسترمىشىك كى، بو گونكو ايرانين بوتون غرب، مركزى و خزرين جنوب و غربى ساحىللىرى منطقهلىرى نىچە مین ایل سورەسىندە واحد هنر و صنعت آتموسفىرىنە مالک اولموشلار. حتى نه تىجە او زامانين اتصاقى دىللى خىلقلرى، بىلكە بوتون ياخين شرق منطقهسىندە ياشامىش مختلف كۇكلو خىلقلردە همىن خصوصىتە مالک اولموش و ادبياتلارى بىرى - بىرىنە قارشىلىقلى تاثير ائتمىشىدىر. قىلقمىش داستانى بارەدە تحقىقات ائىدن عالم "حميد حميد" يازدىغى مقالهسىندە بو بارەدە يازمىشىدىر:

اراضىلىرىنىڭ بىر فېكرىنىڭ ئان گۈزىل ۋە ئان اسكى محصولو سايىلىرى، ھايئەلە ۋە، ۋە ئوخشاش افسانەلەرنى ھامىيىنىڭ ئاساس قايىناغى ۋە ئولايلىرىكى، تورات ۋە باشقا دىنلەردە گەلمىشىدۇر.^۱

”ھامىد ھامىد“ تەمەملە ھەقلىدۇر. نەجەكى، سومەر خەلقىنىڭ ياراتىدىغى مەدەنىيەت، ھەنر ۋە سەنئەت ۋە زامانىڭ بۇتۇن ياخشى شەرق خەلقلىرىنى ئۆز تەئىرى كەتتەنە ئالاق، ۋە ئۇلار ئول گۈستەرمىش ۋە رەھبەرى ۋە ئولمۇشۇدۇر، ئەلەھەدە ۋە ئۇلارنىڭ ياراتىدىغى شەھەرى ادەبىيات ۋە زامانىڭ ۋە ۋە ئۇندەن سۇنراكى مەنطقە خەلقلىرى ادەبىياتلارنىڭ جەدى تەئىر ئاتىمىشىدۇر. قەلەمىش داستانى نە تەكجە ۋە زامان ۋە ۋە ئۇندەن سۇنرا ياراتمىش دىنلەر ۋە بۇتۇن سامى ۋە تەتتەقە دىللى مەنطقە خەلقىنىڭ، ادەبىياتلارنىڭ، فولكلورلارنىڭ تەئىر ئاتىمىش، بىلەكە ۋە، مەنطقە خەلقلىرىنىڭ كەتتەنە دىللىرىنىڭ چۆرۈلمىش ۋە ھامان دىللىرىدە يازىلى شەكلە سالىنىمىشىدۇر.

بۇ تەرجەمە ئاشىنىدە، شەھەسىز، قەلەمىش داستانى ئىلەك نۆۋەدە ۋە ياخشى شەرق خەلقلىرىنىڭ دىللىرىنىڭ چۆرۈلمىشىدۇر كى، ۋە ئۇلار ئاتىنىك ۋە كۆك جەتەن سومەرلەرلە عەينى ۋە دىل جەتەن ياخشى ئايدىلەر، عەينى ۋە زامان چاغداش ئىرانىڭ غەرب ۋە مەركەزى ئىالتەلەرىنىڭ ”ۋەھدە ھەنر ۋە سەنئەت ئاتمۇسفىرى“ نەدە ياشامىش ئىلام، كەسسى، قوتتى، لوللۇبى، ھوررى، ماننا، ۋە ئۇرارتو، گىلزان، ساۋىر، مەتەننى ۋە ... خەلقلىرىنىڭ دىللىرىنىڭ چۆرۈلمىشىدۇر ۋە شەھەسىز رەسمى چۆرۈلمەدەن قەتتەق شەھەرى شەكىلدە بۇ خەلقلىرىنىڭ فولكلور ۋە ئاغىز ادەبىياتىنى كەچمىشىدۇر.

بۇ دەندىكلەرىمىز ھەدس ۋە گۇمان دىئەلدىر، بىلەكە قەزىنتى ئىشلەرى نەتجەسىندە قەلەمىش داستانى بۇ خەلقلىرىنىڭ بەزىلىرىنىڭ دىللىرىنىڭ ئالە ئادەلەمىشىدۇر. بۇ خەلقلىرىنىڭ ”ھوررى“ لەردىر كى، ۋە ئۇلارنىڭ شەرقى قوللارى ۋە ئۇرمو گۈلۇنۇن جەنۇبىيەندە ياشامىش، عەينى ماننالارنىڭ بابالارىنىڭ ۋە ئولمۇشلار. ”ھامىد ھامىد“ نىڭ گۈستەردىگىمىز مەقالەسىندە بۇ بارەدە ئوخۇيۇرۇق:

”... ھەمۇرابى زامانىڭ ئىلان بىلەن دىلەندە ۋە ھەت، سومەر ۋە ھوررى قۇۋملارى دىللىرىنىڭ نەسخەلىرى ئالە گەلمىش قەلەمىش مەنطقەسىدە ھەمۇرابى زامانىڭدا تۇپلاناراق تەرتىبە سالىنىمىشىدۇر.“^۲

قەلەمىش داستانىنىڭ ھەت ۋە ھوررى دىللىرىنىڭ يازىلى ادەبىياتىدا ئولماسى بىزە ئاساس ۋە ئىرەر دىئەك كى، بۇ داستان ھوررىلەرنىڭ قۇشۇ ۋە سۇيداشى ئولمۇش قوتتى ۋە لوللۇبىلەرنىڭ ئۇۋلادى ماننالارنىڭ فولكلور ۋە ھەت يازىلى ادەبىياتىدا ئولمۇشۇدۇر، ئىتتەق ھەت ۋە ھوررى خەلقلىرى اراضىلىرىنىڭ قەزىنتى ئىشلەرنىڭ ئاپارىلماسى قەلەمىش داستانىنىڭ بۇ دىللىرىدە مەدانە چەخەمەسىنە سەبب ئولمۇشۇدۇر، قوتتى - لوللۇبى ۋە ماننا خەلقلىرى اراضىلىرىنىڭ قەزىنتى ئىشلەرنىڭ ئاپارىلماسى ۋە جۇندەن، ھەلە بۇ داستان بۇ خەلقلىرىنىڭ دىللىرىنىڭ ئوز چەخەمەش ۋە ئەلمە مەلۇم ئولمامىشىدۇر. بىز بۇ فېكردە بىك كى، قەلەمىش داستانى ئىلام ۋە ماد فولكلور ادەبىياتىدا ئولمۇشۇدۇر ۋە شەكەقۇ

*

دانشگاهندا ساخلانيلان اون مين داش لؤوحه نين اوخونماسى ايلاملار، مادلار، همده ماننلارين ادبياتيندا قيلقميش داستانينن اولماسيني اوزه چيخارداجاق، اؤزونونده منظوم شكيلده اولماسيني گؤستره جكدير.

بوتون بو دئديكلريميزدن نتيجه چيخارداراق، دئيه بيله ريک کي، قيلقميش داستانى سومثر خلقى داخيلينده يارانديغى زامانلاردان ارته و او زامانكى آذربايجاندا ياشاميش قوتى - لوللويى و سايره ائللاريله ده ايلگىلى و علاقه دار اولموش، اونلارلا معلوم اولموش، بو خلقلرين ديلينده، فولکلوروندا، آغيز ادبياتيندا اولموشدور. يعنى ماننلارين م.ق. ۸ - ۹ - ۱۰ - نجى يوز ايلليکلرينده اونلارين فولکلوروندا منظوم اثرلرين اولدوغو کيمي، نثر اثرلر، ناغيللار، داستانلار و قهرمانلىق داستانلارى دا، او جمله ده منظوم قيلقميش داستانى دا اولموشدور.

بحث اتنديگيميز بو يوز ايلليکلرده ماننلارين شفاهى ادبياتيندا داستان و ناغيللارين اولماسيله علاقه دار بونودا علاوه ائتمه يى لازيم بيليريک کي، بو فولکلوردا او زامانلار اورتا اسيا ائللري، او جمله دن آلتايليلارين داخيلينده اولموش "ماداي - قارا" داستانى اولموشدور.

بو فيکرى بيز اونا گؤره ايره لي سوروروک کي، بو زامانلاردان باشلا ياراق تدريجله "ماد - ماداي" کلمه سي، يثر و خلق آدى کيمي، ماننلار و باشقا منطقه خلقلرى داخيلينده، او جمله ده آسوريلرين لؤوحه لرينده ميدانا گلمه يه و ايشلنمه يه باشلاميشدير و شبهه سيز، بو داستانلار آداس اولان تورک ائللري آذربايجان طرفلرينه گلميش و بو داستانى دا اؤز آغيز ادبياتلاريندا بو ديارا گتيرميشلر. البته بو داستانين او زامانلارلا قدر آذربايجانا گلميش باشقا تورک ائللري واسطه سيله قوتى - لوللوييلرين داخيلينه گلمه سي احتمالى دا ممکن دور.

بوتون بونلار او دئمکدير کي، م.ق. ۸ - ۹ - ۱۰ - نجى يوز ايلليکلرده ماننا خلقى داخيلينده، شبهه سيز، شفاهى ادبيات - آغيز ادبياتينين هم منظوم، همده نثر نمونه لرينين چشيدلى نؤوعلارى اولموشدور. حتى قيلقميش داستانى کيمي حماسى بير داستان منظوم شكيلده ياييلميشدير.

بحث اولونان همين بو يوز ايلليکلرده ماننلار داخيلينده يازيلى ادبياتين اولماسى باره ده، هله ليک اليميزده هئچ بير اثر و مدرک اولما ديغيندان، بير سؤز دئيه بيلمه ريک. اومودوموز واردير کي، ايلاملارين شيكاغو دارالفونونوندا ساخلانيلان اون مين لؤوحه سينين اوخونماسيله بو مبهم مسئله ده حل اولاجاق و منظوم قيلقميش داستانين ايلام و ماننا ديللرينه چئوريليب، يازيلى شکهله دوشمه سي ده ميدانا چيخاجاقدير.

□ □ □

□ م.ق. ۸ - ۹ - ۱۰ - نجى يوز ايلليکلرده ماننلاردا دينى تصوّر

مختلف آسورى متنلرينده گؤستريلميشدير کي، آسورى اوردولارى ماننلارين "آلاه لاريني" يعنى بوتلريني آپارميشلار. زئوه و حسنلیدن تاپيلميش قاب - قاجاقداکى ناخيشلاردا ماننلارين آلاه لارى و دينى تصوّرلرى باره ده معّين تصوّرلر يارادير. دئمک، ماننلاردا قديم منطقه ميزين باشقا

خلقلری کیمی، بت پرست - شامانیست اولموشلار. ماننالارین بت پرستلیگی هورریلر، اورارتولار، قوتی و لوللوبیلرین بت پرستلیگینه یاخین اولموشدور.

هورریلرین عجایب شیطان - یاری آدام - یاری حیوان شکیللری، قانادلی قریبه حیوان رسملری، آسلان باشلی، شاهین و قارتال قانادلی شکیللری بارده کی تصورلر، شبهه سیز، قونشو ماننالاردا اولموشدور. بونلارین هامیسی ابتدایی دینی - خورافاتی تصورلردن حکایت ائدن شکیللردیر. بیر سیرا اسکی تاریخ عالیملری ماننالارین دینی تصورلرینی زردوشت دیننین ایلک روشیملری و خیر - شر قوه لری فیکری ایله باغلی گؤسته ریرلر.

نظره آلاق کی، زردوشت دینی همین ماننا - آذربایجان اراضیسینده اوندان بیر - ایکی عصر سونرا میدانا گلمیشدیر، قطعی شکیلده دئمک اولار کی، بو دینین روشیملری و ایلک نطفه لری همین بحث ائتدیگیمیز یوز ایلیکلرده، ماننا ائلری و شاهلیقلاری داخلینده، یارانماغا باشلامیدیر. بونودا علاوه ائدک کی، سونرا گؤستره جه ییمیز کیمی، ماننادا اولموش کیچیک شاهلیقلارین شاهلاری هم سیاسی، همده دینی رهبر اولموشلار. بو بارده زردوشتیزمدن دانیشارکن گئیش دانیشاجاییق.

البته بو مسئله ده مبالغه ائتمک و ماننالاردان الده ائدیلمیش بعضی ناخیش و شکیللر اساسیندا اونلارین دینی تصورلری ایله زردوشت دینی آراسیندا تنلیک علامتی قویماق دوغرو دئییلدیر. بونودا علاوه ائتمه گی لازم گؤروروک کی، زردوشت دینی التصاقی دیللی و آسیانی خلقلردن اولموش ماننا - قوتی - لوللوبی ائلری داخلینده - آذربایجان اراضیسینده شکله دوشموشدور. هند - آروپایی خلقلر داخلینده یوخ، یالنیز سونرالار بو دین هند - آروپایی خلقلر داخلینده یایلمیشدیر.

□ □ □

□ م.ق. ۸-۹-۱۰ - نجو یوز ایلیکلرده کند تصرفاتی، صنعت و هنر

ماننا جغرافی و اراضی جهتن اولدوقجا حاصل خیز، نعمتلی و حتی منطقه اؤلکه لرینین چوخوندان قاباق ایدی. ا.م. دیاکونوف حقلی اولاراق گؤسته ریر کی، ماننا ماد ایمپراتورلوغونون اقتصادی و مدنی مرکزی ایدی و اقتصادی باخیمدان آیری منطقه لردن رونقلی ایدی و بوردا ان ثروتملی منطقه لر، تارالار، اورمانلار و سایره چوخ ایدی. نمونه اولاراق گؤستریمک اولار کی، ماننانین "سانقی بوتو" (بوگونکو گونئی) منطقه سی او زامان آبادلیق، یاشیللیق و حاصل خیزلیق باخیمیندان فرات دره سیله مقایسه ائدیلمیشدیر.

ماننا اهاالیسی قونشو خلقلری کیمی، همده حیواندارلیقلا مشغول اولاردیلار. آسوری منبع لریندن معلوم اولدوغو اوزره ماننا اراضیسینده یاخشی و جنس آت بشجرددیلر و بیر سیرا حاللاردا آسوری اوردوسونون آت احتیاجینی تأمین ائدردیلر. ماننا تورپاقلارینا هجوم ائتمیش تقریباً بوتون آسوری شاهلاری بو اؤلکه دن غارت ائدیپ آپاردیقلاری بیرده اوردولاری اوچون مینیک و یابی آتلار

اولموشدور. تکجه آت دئییلدیر، بلکه آسوری شاهلاری هجوملاری زامانی ماننادان اللرینه کئچن قاطر، ائششک، اینک، اؤکوز، قویون، کئچی، دوه و سایره دؤرد آياقلاریلاریدا تالاییب آپارار و یا باج و وئرگی عنوانیله آلیب آپارادیلار. آسوری شاهى آسور ناسیراپال م.ق. دوققوزونجو یوز ایللیکده اؤز یازیلاریندا ادعا ائتمیشدیر کی، ماننالیلار و قونشولاریندان چوخلو آت، قاطر، اینک، اؤکوز، قویون باج آلیمیشدیر. همچنین آسوری شاهى اوچونجو سلمنسلرین [م.ق. ۸۲۴ - ۸۵۹] کتیبه سینده بو جمله لره راست گلیریک: «... من ماننالی "اوداکى - Udaki" نین ساکین اولدوغو یثره یاخینلاشدیم. ماننالی "اوداکى" منیم سلاخیمین پارلیتیسیندان برک وحشته دوشهرک، اؤز جانینی نجات وئرمک اوچون، اؤز باش کندی "زیزنا" (ایزیرتو) شهرینی بوراخیب قاچدی، من اونو ایزله دیم. من اونون بؤیوک بویونزولو دؤرد آياقلیلارینی، قویونلارینی و ساییسز وار - یوخونو تالاییب آپاردیم...»^۱.

ماننانین بعضی اراضیسینده، خصوصیه اورمو گؤلونون شمالی و آراسا قدرکی یئرلرده، اورارتولارین یاردیمی ایله یارانمیش گئیش سووارما سیستمی، کانال، سد، چشمه و سایره نتیجه سینده ماننادا اکین چیلیک، تاخیل بئجرمک چوخ اینکیشاف ائتمیشدی و حتّی ماننا بوغدا سینین آدی تورات کیتابیندا چکیلیمیشدی و بیز یئرینده گؤسترمیشیک. ماننا شاهى "اوللوسونو" آسوری شاهى ایکینجی سارقونون اوردولارینی یتمک شئیلری، چاخیر، اون و سایره ایله تأمین ائتمیشدیر. دئمک، ماننا اراضیسینده مئیوه و اوزوم باغلاری و عمومیتله باغ بئجرمک، بوغدا، آرپا و سایره دنلی بیتگیلر یئتمرمک گئیش یایلمیشدی.

ماننا قیزیل، مس و گوموش معدنلری جهتدن زنگین ایدی. بو فلزلر هم باج کیمی هجوم ائدن شاهلارا وئرلر، همده ماننانین اؤزونده فلزایله علاقه دار صنعتلر و پشهلرین اینکیشافینا زمینه یاراداردی. آسوری منبعلری ماننادا مختلف صنایعین اینکیشافینا اشاره لر ائتمیشدیر. ماننا اراضیسیندن کشف اولموش مختلف تاریخی اثرلرده بو واقعیتی تأیید ائدیر. ماننادا قایریلمیش تونج، قیزیل و گوموشدن اولموش اولدوقجا یوکسک کیفیتلی زینت و سایطی نین قایریلما تاریخی م.ق. ایکینجی مین ایللیگین اوللرینه گئدیپ چاتیر.

ده میر ماننادا م.ق. بیرینجی مین ایللیگین اوللریندن استفاده اولونماغا باشلامیشدیر. زئوه دن کشف اولموش مختلف ناخیشلی و مختلف اوصوللارلا قایریلمیش قیزیل لؤوحه لر ماننا خلقلین زرگرلیک صنعتینین یوکسک سوییه ده اولدوغونو نشان وئریر.

ماننا اوستالاری ساخسی قاب قاییرماقدا، معمارلیقدا، قالا تیکمکده ماهرایدیلر. بو گونده همدان و آذربایجانین ساخسی قابی جنس، گؤزلیک، محکم لیک، ظرفلیک و هنر باخیمیندان بوتون ایراندا و حتّی یاخین شرق منطقه سینده مشهوردور. زئوه و حسنلی دن کشف اولموش قاب - قاجاق بو

صنعتین و هنرین نمونه‌لری دیر. حسنلی دن الده ائدیلمیش قاباری ناخیشلی قیزیل پیاله هنر، اینجه‌صنعت و مهارت جهندن قدیم تاریخ متخصصلری، چاغداش هنر و اینجه‌صنعت اوستادلاری و هنر صاحب‌لرینین حیرت و تعجبونه سبب اولموشدور.

بوتون بونلار ماننا - ماد خلقلرینین م.ق. ایکینجی مین ایللیک و بیرینجی مین ایللیگین ایلک عصرلرینده‌کی مدنیتی، هنری، اینجه‌صنعتی، اوستادلیق و مهارتینی نمایش ائدیرن نمونه‌لردیر کی، اؤز الهام منبعلری اولموش سومثر، ایلام و اورارتو هنریندن گئری قالماز و اونلارین هنر نمونه‌لری کیمی، سونراکی یاخین شرق مدنیتلری، او جمله‌دن پارس مدنیتی اوچون اؤرنک، استفاده منبعی و نمونه اولموشدور.

□ □ □

ماننا تاریخی و مدنیتی نین منبعلری

کئچن فصللرده گؤستر دیگیمیز کیمی ماننا مدنیتی اؤیرنه‌گین اساس منبعلریندن بیر قديم دؤورکو حکومتلر و اونلارین رهبرلرینین قازدیردیقلاری کتیه‌لر و یازدیردیقلاری اثرلر اولموشدور. ماننا تاریخی اؤیرنه‌گین ایکینجی ان مهم منبعی ماننا اراضیسیندن کشف اولموش تاریخی اثرلردیر.

ماننا مدنیتی، تاریخی، هنری، حکومتی و سایره‌سیندن یاخشى و محکم مدرک اونون اراضیسیندن کشف اولوب اوز چیخاریلمیش و آراشدیریلیب علمی جهندن اؤیره‌نیلمیش اثرلردیر. بو اثرلر ماننا اراضیسی - بوگونکو آذربایجان اراضیسینین مختلف یئرلریندن تاپیلیمیش خزینه‌لردن الده ائدیلمیشدیر. بو تاریخی اثرلرین خزینه‌لری هم شمالی، همده جنوبی آذربایجان و همدان تورپاقلاریندا چوخدور، اونلاردان بو گونه قدر مرکزی ماد و شمالی آذربایجان اراضیسینده کشف اولوب ایشلنمیش بیر نئچه خزینه باره‌ده قاباقلار دانیشمیشیق، بورادا جنوبی آذربایجان تورپاقلاریندن کشف اولوب قسماً ایشلنمیش زنگین "زئوه"، "حسنلی تپه‌سی" و "مجید تپه" خزینه‌لری باره‌ده قیسا دانیشاجاییق.

□ □ □

زئوه خزینه‌سی

شمسی ۱۳۲۵ - نجی ایلین اوللرینده بیر بالاجا چوبان واسطه‌سیله "ساققیز" شهرینین ۴۰ کیلومتر شرقینده، بیر تپه‌نین یاماجیندا یئرله‌شن "زئوه" کندینده بیر تاریخی اثرلر خزینه‌سی تاپیلدی. بو خزینه بیر حمام وانی بویدا و یا بیر قبری یشکه‌لیکده اولان قابین ایچینده یئرلشمیشدی. خزینه‌نین شیلری در حال خلق آراسیندا بؤلوشدورلور و بعضیلری اللرده سینیب آرادان گئدیر.

خزینه‌نین تاپیلماسیندان ایکی ایل سونرا اونون خبری دؤولت مسئوللارینین قولاغینا چاتدی. باستانشناسلیق اداره‌سی و اونون رئیس فرانسالی "آندره قودار"ین همتی ايله بو اثرلرین بیر قسمتی "ایران باستان" موزه‌سی طرفیندن آکیندی، لاکین شیلرین بیر قسمتی قاچاق خارجه‌یه آپاریلدی و

سونرالار آوروپا و آمريكا موزه لریندن باش چىخارتدى.

بو سببلره گۆرده بو خزینه ده نه لرین اولدوغو معلوم دئییلدير و سونرا گئنه ده نه لرین الده اندیله جه گى نی بيلمک اولماز.

زنوه خزینه سی تپه نین اوستونده اولموش بیر قالانین دوواریندا ایمیش. بو دیوار یوخاری طرفدن کرپیچ دووارلار واسطه سیله قورونوردو. بو قالانین اوچ طبقه لی و بیرى - بیرینین اوستونده اولان پیلله کانی وارایدی. بو قالانین یئرینی ایکینجی سارقونون کتیه لرینده اولان "زیبیه" و یا "ایزبیه" بیلیرلر. ایکینجی سارقون م.ق. ۷۱۷ - نجی ایله قازدیردیغی لؤحه سینده یازیرکی، مانناتین باش کندینی اودا چکنده "زیبیه" و "آرمائید" شهرلرینی ده توتمودشور. ایکینجی سارقون باشقا یترده ده بو شهرلری اودا چکمه سیندن دانشمیشدیر. بوتون بونلار آیدین گۆسته ریرکی، "زیبیه" کلمه سی مطلق ماننا سؤزودور چوخ احتمال سومثر، ایلام، کاسسی و اورارتو دیلرینده و یا آزی اونلارین بیرى و یا بیر نچه سینده ده اولمودشور. سس قورولوشو جهتدن بو کلمه یه بنزر سومثر سؤزو "زیبین" کلمه سینى بیلیریک کی، معناسى "چیبین" (میلچک) ایدی. قید ائدک کی، بو گون گونئی ماحالى لهجه سینین شبستر آغزیندا میلچه گه "چیبین" دئییلیر و جنوبی آذربایجانین بیر سیرا باشقا لهجه لرینده ده ایشله نیر.

"زنوه" خزینه سیندن الده اولان اثرلرر. رئیس نیانین گۆستریدیگینه اساساً، بونلاردان عبارتدیرکی، اونلارین بعضی سینین شکیل لرینی ده گۆرورسونوز.

۱ - ایکی سیرا حیوانلار و افسانه وی وارلیقلارین شکیل لرله بز نمیش بؤیوک قیزیل سینه بند. بو شکیل لرده باشی اینسان و بدن ی حیوان اولان افسانه وی وارلیقلارین بعضی سی "تخت جمشید" ن سوتونلاری باشیندا اولموش حیوان مجسمه لری و "فروهر" ن شکیلینی تداعی ائدیر و شبهه سیز او بنانین مهندس لری، معمارلاری و صنعتکارلاری مانناتین بو هنری و مدنی تیندن، قدیمی آذربایجان مدنی تی و هنریندن استفاده ائتمیشلر و یا بونلار ماننا اوستالارینین ایله یارانمیشدیرکی، هخامنیش شاهلاری اونلاری زورلا اؤز وطنلریندن اورایا آپارمیشلار. نظره گلن سینه بند حکاکلیق اوصولو ایله قایریلمیشدیر.

۲ - قاباری حیوان شکیل لرله بزه نمیش حلقه - حلقه بویون باغی.

۳ - خنجر قینی.

۴ - آسلانلار و دئولرین بؤیوک کلله لری.

۵ - مینایله بز نمیش آلین بزه گی.

۶ - اولدو قجا ماراقلی یهر و اونون وسایطی.

۷ - مختلف بڑک آلتلری، او جمله دن:

(الف) ایکی اوجو حیوان و آت باشلاری شکیل لرله بز نمیش قولباقلار.

(ب) بیزوو باشی شکیلنده گوموشدن قایریلمیش لوله.

ح) قیزیل صحیفه کی، اوندایکی سیرا عمودی (اوچ - اوچ) گویا آسوری عسگرلری آسلانلا دؤیوشور. نظره گلن بو اثر آرخادان دؤیوله‌رک قاباریلیب یازادیلیمیشدیر. "تخت جمشید"ین "شاهین افسانه‌وی حیوانلا دؤیوشو"^۱ داش قازما ناخیشی یوزه - یوز زئوه خزینه‌سینین بو اثری و عمومیتله ماننا هنری و صنعتیندن اقتباس ائدیلیمیشدیر. (شکیللری کئچمیش فصیلده وئریلمیشدیر).
(د) فیل دیشینده قازیلیمیش لؤوحه.

ه) قیزیل صحیفه‌ده مقدس آغاجین ایکی طرفینده ایکی آسلان شکلی. نظره گلن ناخیشلار آرخادان دؤیوله‌رک قاباریلیب یازانمیشدیر.

و) قوچ باشی شکلینده شیرلی ساخسی‌دان قایریلمیش ایچگی قابی. عینی شکیلده قیزیل‌دان و داخلدن دؤیوله‌رک قاباریلیب قایریلمیش اولدوقجا گؤزل و دقته لایق قدح‌ده "رضا عباسی" موزه‌سینده تهراندایا ساخلانیلماقدایر. (شکیلی سونرا وئریله‌جکدیر). بو قیزیل قدح م.ق. ۶ - ۷ - نجی یوز ایلیلک‌لرده، یعنی همین ماننا دؤورلرینه عایددیر، اؤزده قافلاتنی (قیزیل بوندا) اراضی‌سیندن، یعنی ماننالارین مرکزی تورپاقلاریندن تاپیلیمیشدیر. (بو باره‌ده یئرینده یئته‌ده دانیشیلاجاقدیر).

ز) ناخیشلی گوموش بوشقاب. (بو باره‌ده سونرا دانیشاجاییق).

ح) بویونباغی لار و سیرغالار.

ط) ۲۰ سانتیمتر اوچالیقدا اولان فیل دیشیندن مجسمه.

ی) بڑکلی قاپلار و مختلف یاشاییش وسایطی.

بیر سیرا قدیم تاریخ متخصصلری ماننا خزینه‌سینین شئی‌لری باره‌ده اولدوقجا الوان، دهرین، قیمتلی و حتی بعضاً ضدیتلی فیکرلر ایره‌لی سورموشلر. بیز بونلارین بعضیسی، او جمله‌دن فرانسالی عالیم ر. قیرشمین فیکرینی گؤستره‌جه‌ییک.

اولجه قید ائدک کی، "زئوه" خزینه‌سی تالان‌دان ایکی ایل سونرا علم عالمینه معلوم اولدوغو اوچون، اونون اصلی بیر امیر، باشچی قبری و یا بیر قوولانمیش خزینه اولماسی بللی اولمامیشدیر. دوغرو‌دور، خزینه‌نین تاپیلدیغی بو ماننا یئرلرینه، بحث ائتدیگیمیز عصرلرده، چوخلو ناغافل و گؤزله‌نیلمز هجوملار و قیمتلی شئی‌لرین گیزله‌دیلمه‌سینی لازیم ائدن دهشتلی ایللر، آیلار و گونلر چوخ اولموشدور. لاکین بونا باخمی‌اراق، تورک دونیاسینین هر یئرینده باشچیلارین احترام، طنطنه و چوخلو قیمتلی شئی‌رله باسدیریلماسی بیر دب و قایدا اولموشدور. بونا گؤره ر. قیرشمینین بو فیکری داها دوزگون نظره گلیر کی، "زئوه خزینه‌سی بیر یترده پنهان ائدیلیمیش بیر خزینه دئییلدیر، بلکه قدرتلی بیر ساکا شاهزاده‌سی قبری‌دیر کی، ساکالارین عادت و عنعنه‌لری اساسیندا

گۆمدورولموشدور.^۱

زئوھ خزينهسى توپلانمىش حالدا اولدوغو اوچون، شېھەسىز مختلف زامانلار و حتى مختلف يئرلر و مدنيتلرين محصولو اولموشدور. بونا گۆرەدە قىسمى شكىلدە دىمك اولار كى، خزينه اشياىسينين هامىسى مانادا قايرىلمىش شى دىيىل، بلكە "رىچارىد فرى" نى يازدىغى كىمى، اونلار «مختلف هنر سېكلرينى نىمايش ائىدىرىر. اونلاردان قازىلمىش فىل دىشى صحىفەلرى آسورى سېكىندە و بين النهرينين "نمرود" وندا تاپىلمىش فىل دىشى صحىفەلرى كىمىدىر؛ قىزىل بونىباغىلار، لؤوھلر و بىر سىنە زىنتى ساكا، آسورى و محلى سېكدەدىر، ساخسى قىلار، گوموش و مفرغ شىلردە ائله بو سېكلرى نىمايش ائىدىرىر».^۲

زئوھ خزينهسىنين اشياىسى بئله مختلف سېك، هنر و كۆكە مالك اولدوغو اوچون ر. قىرشمىن اونلارى دؤرد يئره بۆلموشدور:^۳

۱ - الهام منبعى و ايش اوسلوبو جهتدن آسورى اولان شىلر.

۲ - ساكا (ايشغوز) اسلوبونا عايد شىلر.

۳ - آسورى - ساكا الهامى ايله، آنجاق آسورى هنرى ايله قايرىلمىش شىلر.

۴ - يئرلى - ماننا صنعت اوجاقلاريندا قايرىلمىش شىلر.

ر. قىرشمىن بو شىلرين هر بيرىنين بارەسىندە گىنىش دانىشمىش و اونلارى آسورى - ساكا جواهرسازلىق هنرىنين ان زنگين شىلرى حساب ائتمىشدير.

اگر ر. قىرشمىن فىكرى دوغرو اولسا، وندا زئوھ خزينهسى ساكالارين ماننا اراضىسى، قديم آذربايجان اراضىسە گلمەسى دؤورو يارانمىشدير، اونلارين بو يئرلردە اولدوقلارى دؤورده، يعنى م.ق. ۶ - ۷ - نجى عصرلردە ميدانا گلمىشدير. بئله اولدوقدا ايسە بو قىيرين "ايشپاكا" نين، يا اونون اوغلو "پارتاتوا" نين اوغلو "مادى" نين اولماسىنى، و شىلرينين اونلارين سفارشى ايله، مختلف خىلقرين، او جملەدن ماننا، اورارتو و سايره صنعتكارلارينين ايله قايرىلماسىنى گومان ائتمك اولار. بئله اولمايدىدا ساكالار (ايشغوز) لارين آذربايجان اراضىسە چوخ اوللر، م.ق. ۸ - ۹ - نجو عصرلردن، بوتون ائل و سوي بيرلشمەسى حاليندا دىيىل، معين ائل و اوبالارينين مختلف زامالاردا گليب، آذربايجانين شمالى و جنوبوندا ياشامالارى لازيم گلير. بئله اولدوقدا بو قىير بير ايشغوز ائلى و يا طايفاسى باشچى سىنين قىيرىدير.

شېھەسىز بو شىلرين بعضيلرى مختلف يئرلردن ماننايا گتيرىلمىشدير، لاكىن ساكا و يئرلى صنعتكارلارين هنرىنە عايد شىلرين سايى زئوھ خزينهسىندە او قدر چوخدور كى، اونلارين

۱ - رئيسنيا، جلد ۱، ص ۲۱۷.

۲ - رئيسنيا، جلد ۱، ص ۲۱۶.

۳ - ايران از آغاز تا اسلام، ۱۳۷۲، ص ۱۰۹.

هامیسینین اوزاقدان گتیریلمه‌سینی سؤیله‌مک منطقی اولماز. دئمک، او زامان محله‌ده - ماناندا ساکا سبکینده، اصیل اورتا آسیا ائل‌لری سبکینده ایشله‌ین صنعتکارلار، صنعت او‌جاقلاری و صنعتلره مخصوص ایش و تولید یئرلری‌ده اولموشدور. بو باخیم‌دان ر. قیرشمن یازمیشدیر:

”او کارگاهین قالب‌لری کی، زئوه‌نین ساکا شاه‌ی اؤز زینت و سایطینی اورایا سفارش وئر‌میش، مختلف یئرلردن او کارگاه‌ا گل‌میش صنعتکارلارین الیه قازیل‌میشدیر.

بو قبی‌رده آسوری شئیلرینین کناریندا اؤل‌و باسدیرما مراسیم‌یه علاقه‌دار اولان بیر سیرا شئیل‌رده وارا‌یدی کی، اورارتو سبک‌یه قایر‌یل‌میش‌ایدی، بیر سیرا شئیلرین ایش سبکی محلی و یئرلی‌ایدی. آن‌جاق ساکا اوسلوب‌وایله قایر‌یل‌میش شئیلر او قدر چوخ‌دور کی، تقریباً خاطر جمع اولماق اولار کی، زئوه‌ده ساکا شاه‌زاده‌لرینین سلیقه‌سیله ایشله‌ین کارگاه‌لار وارا‌یدی کی، ایشغوز شاه‌زاده‌لرینین سفارش‌یه ایشله‌ییر‌میشلر.

زئوه‌ده بیر ساکا قیبرینین کشفی‌ده بیزی مختلف میل‌لتلر و نژادلار فیکرینین محصولو اولان نئچه هنرله تانی‌ش ائ‌دیر.^۱

بعضی باشقا تاریخی عالیملر ایسه ر. قیرشمنین عکسینه اولاران، زئوه خزینه‌سینین بوتون شئیلرینی مانانین اؤز صنعتکارلارینین محصولو بیلیر و حتّی ساکالارا منسوب شئیلری‌ده ماناندا قایر‌یل‌ما گوستری‌رلر. بو عالیملردن ا.م. دیاکونوفو گؤستر‌مک اولار. او بو باره‌ده یازیر:

”تازالیق‌دا ساق‌قیزین، یاخیلیغیندا ”زئوه“دن کشف اولموش خزینه ماننا اوستالارینین [م.ق. ۹ - نجو یوز ایلل‌یکدن ۷ - نجی یوز ایلل‌یکه قدر] یوکسک صنعتی و مهارتیندن، ده‌میر اوزه‌ری‌نده هنر‌نمالیغین‌دان حکایت ائ‌دیر.“^۲

تاریخی عالیملر ”آندره قودار“دا ا.م. دیاکونوف کیمی دوشونه‌رک یازمیشدیر:

”ساق‌قیز خزینه‌سینین اینجه‌صنعت محصوللارینین چوخونون منشأیی هامان ساق‌قیز منطقه‌سیدیر... بو شئیلر اصیل آذربایجان و زاقروس داغلاری ساکینلری، خصوصیه ماننا اؤلکه‌سی ساکینلرینین هنر و اینجه‌صنعتی اثرلری‌دیر. بدوی ایسکیت (ساکایی) سبکی آدلانانین دا کؤکو، منشأیی ماد و ماننادیر و ایسکیتلرین یاخین آسیادا ساکین اولدوقلاری زامان یاران‌میشدیر.“^۳ بیزجه ا.م. دیاکونوف و ا.قودار حاق‌لی‌دیرلار. زئوه خزینه‌سی اثرلری اساساً ”آراتتا“ صنعتی و هنری وارث‌لرینین نتیجه‌سی و محصول‌دور. دئمک، بوتون بونلارلا برابر زئوه خزینه‌سینین بعضی اثرلری‌نین یاران‌ما تاریخی، متخصص‌لرین فیکرینجه، ساکالارین گل‌مه‌سیندن قاباغا، م.ق. ۸ - نجی یوز ایلل‌یکه و شاید داها قاباغا عاید‌دیر.

*

۱ - رئیس‌نیا، جلد ۱، ص ۲۱۸.

۲ - ماد تاریخی، ص ۱۶۶.

۳ - رئیس‌نیا، جلد ۱، ص ۲۱۹.

شېھە سىز بو هنر محصوللارینین یارانماسیندا اورارتو صنعتی، ائله جهده ماننلارین سويداشی، قونشو و ان یاخین همدردلری اولموش قوتتی - لوللوییلرین هنرینین ده بو اینجه صنعت اثرلرینی یارادانلارا و یارادیجیلیغینا تأثیرى اولموشدور، بئله کی، ماننالیلارین بوندان سونرا گۆستره جه گیمیز هنر اثرلرینی بۇیوک ماد اینجه صنعتی و هنرینین باشلانقیجی، ایلک مرحله سی حساب ائتمک اولار. دوغروندان ماننا صنعتی و هنری بیر طرفدن قوتتی - لوللویى صنعتینین آردی و داوامی، دیگر طرفدن ایسه هم بۇیوک ماد، همده، یوخاریدا اشاره ائتدیگیمیز کیمی، هخامنیش دؤورو فارس اینجه صنعتینه یول آچان و یول گۆستهرن اولموشدور، یعنی ان قدیم ایلام و آذربایجان هنری و اینجه صنعتی ایرانین سونراکی بوتون مهم مدنیتلری، او جمله دن فارس اینجه صنعتی، بو میثیلسیز هنر و اینجه صنعتدن استفاده ائدن، اونو اقتباس ائدنلر بو مدنیتی اورت باسدیر ائتمیش، شاید بیلە - بیلە و یا بیلەمدن آرادان آپارمیش و ثمره سینی اؤز آدلارینا یازمیشلار. آنجاق خوشبخت لیکله تاریخین عمومی آخینی نهایت حقیقتی اوزه چیخاردار، حقیقت هئج بیر زامان ابدی اولاراق گیزلی و ایتگین قالماز:

حقیقت ایلرجه گیزله دیلسه ده، ابدی اولاراق، اؤرتولو قالمازا
مین ایلرلر بویو معلوم آلر واسطه سیله گیزله دیلمیش قدیم آذربایجان هنری اوز چیخاندا، واقعیتی گۆرن آوروپا عالیملرینی، او جمله دن "آپهام پوپ" و آشاغیداکی سۆزلری یازماغا مجبور ائدیر:

"م.ق. بیرنجی مین ایلیگیگین اوللرینده آذربایجان اینجه صنعتینین کامللشمه سینی او یوکسک دهیرلی قیزیل، گوموش و حکاکلیق اولموش فیل دیشی سوموکلریندن باشا دوشمک اولار کی، ۱۹۴۷ - نجی ایله ده، تصادفی اولاراق، "زئوه" ده، یعنی اورمو گۆلونون جنوبغریبنده تاپیلدی. بو خزینده قیزیل و گوموشدن اولان بیر سیرا زینت و سایطی واردیر کی، یا اریدیلیب تۆکولموش، یا قازیلیب، چکیشله دۆبولموش و یا یالنیز قازیلیمیشدیر. اونلارین بعضیسی تامامیله آسوری شیوه سی ایله دیر، بعضی باشقالاریندا ایسه ساکا هنری خصوصیتلری گۆرونور، باخمییاراق کی، اونلارین بعضی حیصه لری و یئرلرینده هر ایکی سبک وار، بعضی ائله شئیلرده واردیر کی، اونلارین قایریلماسی تامامیله محلی حساب اولمالیدیر. بو کشفیاتلار اولدوقجا قیمتلیدیر... او کی داها چوخ اهمیتلی دیر، اونلارین بو منطقه ده یارانمیش ماد مدنییتیندن نمونه لر تقدیم ائتمه سیدیر و بو مدنییتین صلح و محاربه زمانلاری آسوریلر، ساکالار و اورارتولارلا چوخ رابطه سی اولموشدور. زئوه هنرینین چوخلو خصوصیتلری هخامنیش هنرینده ده قالمیشدیر و بو کۆچورولمه نین وسیله سی مادالارایدیلر.^۱ بئله لیکه "زئوه" و عمومیتله ماننا هنری و اینجه صنعتی بو گونکو ایران اراضیسی و میللتلرینین، شوشدان - ایلامدان سونرا، ان قدیم، ان یوکسک و ایلکین هنر و اینجه صنعتی و اثرلری هنر و صنعت شاهکارلاریدیر.

□ □ □

حسنلی تپه‌سی

تاریخی "حسنلو" تپه‌سی اورمو گؤلونون ۱۲ کیلومتر جنوبغربینده و "نقده" شهرینین دوققوز کیلومتر شمالشرقینده یئرله شیر و قونشو کندینین آدیله علاقه‌دار "حسنلی" آدلانمیشدیر. بو تپه اتگینه آخان "گودار" چاییندان ۲۰ متر هوندوردور. تپه‌نین قطرو تقریباً ۲۵۰ دن ۲۸۰ متره قدردیر. بو تپه‌نین اطرافیندا، هوندورلوکلری ۱۵ متردن آرتیق اولمایان، بیر نئچه تاریخی تپه‌ده واردیر. بئله فیکر اولونورکی، مرکزی یوکسک تپه، آدی معلوم اولمامیش شهرین قالاسی ایدی و اطراف تپه‌لرده خلق یاشایاردی. مرکزی قالادا ارباب، یا رئیس، باشچی لار و دینی رهبرلر و سایر بؤیوکلر یاشایار و خارجی هجوملار زامانی او بیرری تپه‌لرین اهالیسی بو قالایا سیغیناریدیلار. تاریخ متخصصلری بو قالانی آذربایجانین ان قدیم و مهم قالالاریندان بیرری حساب ائدیرلر.

شمسی ۱۳۱۳ - نجو ایلدن خارجیلر و ایرانلیلاردان عبارت اولان بیر تجارتی و علمی هیئت بو تپه‌نی قازماغا باشلایب، بعضی ده‌یرلی اثرلرده تاپدیلار. لاکین ۱۳۳۴ - نجو ایلدن اورتاق ایرانلی و آمریکالی بیر هیئت "رابثرت دایسون"ون رهبرلیگی آلتیندا قازینتی ایشلری آپارمیش و اونون نتیجه‌سینده تپه‌نین عؤمرونو قدیمدن بری اون دؤوره‌یه بؤلوشدور. "رابثرت دایسون"ون فیکرینجه اینسانلارین بورادا ساکین اولدوغو ایلک دؤور م.ق. آلتینچی مین ایللیک حدودلاریندا و دوردونجو دؤور م.ق. ۱۳۰۰ - دن ۸۰۰ - نجو ایله قدرایدی. بو دؤور ماننا دؤورودور.

علمی قازینتی ایشلری بو تپه‌ده چوخلو قالالار و بنالارین تمیلینی اوزه چیخارتمیشدیرکی، ماننا دؤورونه عاید اولانلاری دوردونجو دؤوره مربوطدور.

شهرین مدافیهه قالاسی دووارینین اوچ متر قالینلیغی، یئددی متر اوجالیغی، اؤزوده مربع شکلینده اولموش و هر طرفی ۱۰×۱۰ متر اولان ۷ بورجو وارایدی؛ بورجلارین فاصله‌سی ۳۰ متر و قالانین دروازاسی غرب طرفیندن ایدی. قالانین داخلینده ۳۰×۲۰ متر مربع گئنیش لیگینه باغچا و قالانی آنبارلار و تؤوله‌لر اولموشدورکی، بیرینده سو یا شراب ساخلاماق اوچون کوپلر اولموشدور. اوتاقلاردا بیر سیرا اینسان و آت سوموکلری تاپیلیمیشدیر، اونلارین داخلینده یان - یانا یاتمیش جاوان آرواد و کیشینین سوموکلری واردیر.

حیه‌تین جنوب طرفینده بیر سیرا بنالار یئرلشمیشدیرکی، عبادتگاه‌ایمیش، بورادا بیرری - بیرینه یولو اولان چوخلو اوتاقلار وارایدی. عبادت یئرینین هوندورلوگو ۷ مترایدی و آغاج سوتونلاری وارایمیش، اورانین اوزونلوغو ۲۴/۳۰ و اثنی ۱۸/۵ مترایدی. اطراف بنالارین هامیسی ایکی طبقه‌ایدی. عبادت یئرینده سککیلر، اود یاندیرماق اوچون یئرلر، قوربانلیغی بؤلکم و سایر دینی مراسیم اوچون خصوصی یئرلر اولموشدور. قالانین اسلحه‌یه خاص ائویندن اسلحه‌لر، قیلینجلار، ده‌میر نیزه اوجلاری و اوخ اوجلاری الله ائدیلیمیشدیر.

قالانین غرب طرفینده بؤیوکلو، کیچیکلی ۱۵ اوتاق وارایمیش و قیزیل قدح بو اوتاقلارین

بيريىندن تاپيلمىشىدۇر. حيه تين شمال طرفينده يثرلەشن اوتاقلاردا عايله لر ياشارمىش. بو اوتاقلاردان الدە ائدىلمىش چوخلو جعبەلردن زينىت وسايطى، سوموكدن اولان سورمە و وسمە قابى و سايرە تاپيلمىشىدۇر. بو اوتاقلارين بيريىندە يانيب ييرى - بيريىنە قارىشمىش ۱۱ كىشى، آرواد و اوشاق سوموكلرى وادير و اونلارين بيريىندە بير آنا الينى اوشاغينا اوزالداراق اونو قوجاقلاماق ايستەمىشىدۇر. گۇرونور بورادا يانقين اولموشدور. بو اوتاقلارين بيريىندە ياناشى ياتمىش بير آرواد كىشى ايسكىلىتى واديركى، گۇرونور يانقين زامانى ياتيىمىشلار.

"كاربون ۱۴"ون تجزيه سى اساسيندا عۇمرو اۆلچمك يولوايله بو يانقينين ايلينى م.ق. ۸۱۵ و ۷۹۰ - نجى ايللر آراسيندا تعينن ائتمىشلر. بو ايللر اورارتو شاهلارى "ايشپوئىنى" و "مئثوانىن" شاهلىق دۇورنە تصادف ائدير. بونا گۇرە يانقينين اورارتولار و يا آسوريلر طرفيندن يارانماسىنى گومان ائديرلر.

"حسنلى" تپە سىندە آپارمىش اوزون مەتلى آرختولۇڭى ايشلر نتيجه سىندە چوخلو سوموك، داش، ساخسى، شوشە و فلزى قابلار و شئىلر تاپيلمىشىدۇركى، آذربايجان، ايران و آمريكا موزەلريندە ساخلانيلير. بونلارين هامىسى م.ق. بيريىنجى مين ايلليگين ايلك عصرى و اوندان چوخ اوللردە آذربايجان اراضىسى خلقيىن هنرى، اينجه صنعتى، تاريخى، ياشايشى، مدنيتى و خصوصيله ماننانين مدنيتى، هنرى و اينجه صنعتىنى نىمايش ائتديرير.

"حسنلى" قازينتيلاريندان الدە ائدىلمىش ساخسى هئىكللر و بويون باغيلارينين بعضىسى سادە و ديگر قسمى شيرليدير. سادەلر قارايا ماييل و يا قيرمىزى پالچىقدان، اۇزودە چرخله قايريلمىش، همدە بىزكلرى قابايريدىر و يا قازيلمىش ناخيشلارى وادير. بونلار م.ق. ايكنىنجى مين ايلليگين اورتالارينا عايددير. لاکين شيرلى شئىلر قيرمىزى و سارى پالچىقدان قايريلمىش، قيرمىزى و يا قارا رنگلە، هندسى شكىللر فورماسيندا رنگلنمىشىدۇر، اۇزلرىدە سونراكى دۇورلرە عايددير.

حسنلى قازينتيلاريندان تونج، گوموش، قيزيل و دەميردن قايريلمىش شئىلردە تاپيلمىشىدۇر. تونجىدان اولان آسلان مجسمەلرى کاسسىلرين تونجىدان قايريلمىش آسلان مجسمەلرينە بنزەيىر، بودا اولدوقچا طبعيدير، چونكى، اوللر گۇستردىگىمىز كىمى، ماننلارلا کاسسىلر هم ديل، هم ائتنىك، همدە مدنيت جھتدن چوخ ياخين اولموش، همدە هميشە سياسى و مدنى علاقه دە اولموشلار.

حسنلى تپە سىندىن تاپيلمىش چوخلو شئىلر داخلىندە ۱۳۳۷ - نجى ايل مرداد آييندا تاپيلمىش گوموش پياله داها چوخ دقتى جلب ائدير. بو قدحين هوندورلويو ۱۷/۵، آغزينين قطرو ۱۰ و پاياسىنين قطرو ۶/۸ سانتىمىتردير. قدحين ائشيك دووارلارى ايکى سيرا قيزيل ايله ايشلنمىش دۇيوش صحنەلريدركى، دۇيوشچولر پيادا و آرابايا مينمىش حالدا، اۆكوز، آت و آسلانا بنزر حيوانلارى قوور و گويا اونلارلا دۇيوشورلر. بو پياله کاسسى و گرجستان پيالهلرينى خاطرلادير. حسنلى قازينتيلاريندان چوخلو بىزک وسايطى، سالخيم شکلىندە اولان سىرغالار، بيله زىک، بويون باغى، آلين بزه گى، تئل باسانلار، پيىلازکلى، ميل - ميللى، بوغدايى سىرغالار، دويمەلر و...

همده بیردانا ائشسیز (میثلسیز) قدح کی، ۱۳۳۷ - نجی ایل مردادین ۲۳ - نده تاپلمیشدیر. بو قیمتی پیاله دوردونجو لایدان، یعنی ماننا دؤورونه عاید طبقه‌دن تاپلمیشدیر. قدحین اوچالغی ۲۱، آغزینین محیطی ۶۰ سانتیمتر و آغیرلیغی ۵۹۰ قیرامدیر، اؤزوده خالص قیزیلدان قایرلمیشدیر. ۱۹۵۸ - نجی ایله بیر اینگیلیز درگیسی بو قدحی بئله قیمت‌لندیرمیشدیر: "قاپین عادی ده‌یهری ۲۰ مین لئره تعیین اولموشدور، لاکین اونون هنری و تاریخی اهمیتی بو رقم‌لردن چوخ آرتیق‌دیر."^۱

ایرانین باستانشناسلیق اداره‌سینین مدیرو سید محمدتقی مصطفوی بو قدح باره‌ده بئله یازمیشدیر: بو "نه تکجه ایرانین باستانشناسلیق تاریخینده سابقه‌سیز کشف و ایران تاریخی باخمیندان فوق‌العاده اهمیته مالک‌دیر، بلکه دونیانین علمی قازیتیلاری باخمیندان دا ان مهم علمی کشف‌لردن بیر و اسکی دونیانین نادیر تاریخی، هنری و مذهبی اثرلریندن بیر ساییلیر."^۲ آذربایجان تاریخینین دنیا شهرتلی میثلسیز شاه اثرلریندن بیر اولان بو قیزیل پیاله بوتون دنیا تاریخ‌چیلرینین حیرت و تعجبونه سبب اولموش و نتیجه‌ده اونون باره‌سینده چشیدلی ده‌یرلی سؤزلر یازمیشلار و بیز یوخاریدا اولنلاردان نمونه‌لر گؤستردیک، ایندی اونون تاپیلما‌سیندا بلاواسطه اشتراک ائتمیش آمریکالی عالیم "رابئرت دایسون"ون، اثرین تاپیلما‌سی جریانینی باره‌ده دئدیکلرینی نقل ائده‌ک. بو عالیم اثرین تاپیلما‌سی جریانینی "لایف - Life" درگیسینین مخبری و "پرادا" خانیمایا بئله سؤیله‌میشدیر:

"تپه‌دن اوچ آی تورپاق گؤتوره‌ندن سونرا، قالانین سارایینین مهم قسمتی اوزه چیخدی. بیر پنجنشنبه گونو آخشام گون باتارکن، قازان ایشچیلرین بیر، الینده اسلحه اولان بیر کیشینین سوموک‌لرینه تصادف ائدیپ، مؤوضونو هیأتین مسئولونا خبر وئیریر. "دایسون" ایکی نفر ایشداشی ایله گلیب، سوموک‌لرین اطرافیندا اولان پالچیق‌لاری تمیزله‌مه‌گه باشلا‌ییرلار و بیردن قیزیل بیر خط ظاهر اولور. قازانلار اولجه ائله گومان ائدی‌رلر کی، بیر بیله‌زیک تاپمیشلار. هیجانلا ایشلرینی دوام ائدی‌رلر، نازیک قیزیل تپه‌سی بؤیورور. ائنلی اولور و ناخیشلی یئری گؤرونور. قدح یاواشجا اوچ مین ایلدن بری اونودولوب، ساخلامیش الین سوموک‌لری آراسیندا چپخاریلیر و تورپاق آلتیندا چپخیب، اوچ مین ایلدن سونرا، باتماق عرفه‌سینده اولان گونشین سون شعلاری آلتیندا سیرلی شکیلده پاریلدا‌ییر و یویولاندان سونرا، بو بؤیوک کشفین شرفینه آرخولوق‌لار هیأتی طرفیندن ترتیب ائدیلمیش شتلیکده، بیلک و تجربه چیراغی ایشیغیندا، سیرا آچان قازمانین اوجوایله، "کئچمیش دونیانین افسانه‌وی جریانینی قارا اونودولما پنجه‌سیندن چپخاران" اینسانلارین الینده ال‌به‌ال گزیر و او مجلسه شتلیک، شور و ایشیق‌لیق باغیشلا‌ییر. قدح بیر مدّت، امانت اولاراق، اورمو میلی بانگیندا

۱ - رئیس‌نیا، جلد ۱، ص ۲۲۶.

۲ - رئیس‌نیا، جلد ۱، ص ۲۲۶.

ساخلا نىلاندان سونرا، "ايران باستان" موزەسىنە كۆچۈرۈلۈر.^۱

بو قىزىل قەدىم يانقىنا دېگەر اولموش بىر اوتاغىن يىخىقلارى آلتىندا قالمىش اوچ عسگرىن سوموكلرىلە بىرلىككە تاپىلمىشىدىر و معلوم اولوركى، عسگرلر، بو ائوۋ اود وورولوب يانان زامان، نە اوچون سە اورايا گىر مىش و بو قىزىل پىالەنى آلبى چىخماق اىستركن، تاوان چۆكۈب و عسگرلر، قەدىم اللرىندە، قولانىب قالمىشلار.

احتمال قالانى دىفاع ائىدن عسگرلردن اولموش بو شەخسلر يانقىن داخلىندە دىرى - دىرى گۆمدۈرۈلۈكن، آذربايجانين مېشلىسىز هنرى و شرفلى تاريخىنى اۋزلىرىلە بىرلىككە قورويوب ساخلا مېشلار، تا اوچ مېن ايدلن سونرا بوتون دونيايا گوسترسىنلر كى، آذربايجان مېللىتى بو گونكو ايران اراضىسىنىن، ايلاملاردان سونرا، ان قديم خلقى، مېشلىسىز هنر، مدنيت و صنعتە مالك اولموش مېللىتى دىر.

امريكا درگىسى "لايف" بو صحنەنى چوخ گۆزل تصوير ائتمىشىدىر. اديب و شاعرلرىمىز اوچون گۆزل بىر قايناق اولايلىلە جەگىنى نەظرە آلاق، اونو بورادا نەقل ائتمەگى لازىم بىلدىك. بو صحنە بىللە دىر:

"مىلادان تقريباً ۸۰۰ ايل قاباق بىر قالانى (آذربايجان تورپاقلارىندا.م). محاصره ائىدىب اودلادىلار. قالانىن اوچ نەفر مدافعى، سىپرىلىمىش قىلىنچ و توپوزلا قالانىن يوخارى طبقەسىندە هر طرفە اوز قويماق، اومودسوز حالدا چاليشىردىلار كى، و طنلرىنىن مىرائى اولان قىزىل قەدىم دشمنين تالانىندان قوروسونلار. ساراي چۆكۈب، يىخىلدى و بو اوچ مدافعه ائىدن عسگر يانار چۆكۈنتۈرلر آلتىندا قالدىلار و اۋز اولوملىرىلە اۋز مامورىيتلىرىنى كامىل شكىلدە يىترىنە يىتتىردىلر، چونكى هم اۋزلىرى، همە قىزىل قەدىم نەظرەن پنهان اولدولار. قالا تدرىجلە يىخىلىپ، ترك اولراق بىل گىتون تورپاق و قوم آلتىندا محو اولدو و كىچن ياي، بو صحنە تورپاغىن آلتىندان ظاهر اولاندا، يوخارىدا دئىگىمىز دۆيوشچولر ايسكىلئت شكىلنە دوشوب، اوز سلاخلارىنىن يانيندا ياتمىش و اونلاردان بىرى هلە دە سئودىگى قىمتلى قابى اۋز قولونون سوموگوايلە توتوب ساخلا مېشىدى.^۲

بو قەدىم مارقلى ناخىشلار بارە دە دە چىشىدىلى فېكلر سۆيلىنىشىدىر، اونلار بىن بعضىسى تەعصب محمولو و حقيقتدن كئاردىر. بو عالمىلرە گۆرە بو قىزىل جامداكى ناخىشلار قەدىم فارس داستانلارىندان الهام آلاق يارانمىشىدىر.

لاكىن بو زامانلار پارسلار هلە يوز ايل ايدى كى، منطقەمىز و ايران فلاتىنا گىلمىش و ماننا، قوتتى، لوللۇبى، هوررى و اورارتو تورپاقلارىندان چوخ اوزاق ايدىلر و اونلار بىن داستانلارىنىن يىترلى اھالى داخلىندە يايلىماسىنا اوزون عصرلر وقت لازىم ايدى و داھا مھمۇ بو كى، بو عصرلرە بو

*

۱ - رېئىس نىيا، جلد ۱، ص ۲۲۸.

۲ - رېئىس نىيا، جلد ۱، ص ۲۲۵.

گونکو فارس ایالتینده یئرلشمیش پارسلارین چوخو کۆچه‌ری حالدا یاشایار، ایلاملارا تابع اولاراق، مدنیتین ایلک عنصرلرینی اونلاردان اؤیره‌نیردیلر. دئمک، تعصب محصولو اولان بو فیکر واقعیت و تاریخه تامامیله ضدیر.

بو تاریخ‌چیلرین عکسینه اولاراق، بعضی عالیم‌لر، او جمله‌دن "آیدات پرادا" بو ناخیشلاری "کوماربی" آدلی بیر "هورری" داستانیله باغلی بیلیر. هورریلر یا "ماتیشلر" ماننلارین ان یاخین غربی قونشولاری، همده اثنتیک، دیل، یاشاییش جهتدن بیر - بیرینه اولدوقجا یاخین ایدیلر؛ شبهه‌سیز، شفاهی ادبیاتلاری دا بیر - بیرینه یاخین ایدی و بیر - بیرینه افسانه‌لری و قهرمانلیق داستانلاریندان خبردار ایدیلر و شاید ده عینی ایدیلر. بوندان علاوه ماننلارین صنعتکارلاری، شبهه‌سیز، هورریلرین داستانلارینی بیلیردیلر. بوتون بونلاردان علاوه ماننلارلا هورریلرین دینلری ده عینی ایدی.

سعید نفیسی بو قدح باره‌ده اولدوقجا گؤزل، معنالی و واقعیتیه اویغون فیکره مالک‌دیر. او یازمیشدیر: "حسنلی نین قیزیل کاساسنین فوق‌العاده اهمیتی اوندان عبارت‌دیر کی، بیر طرفدن ماننا خلقینین مدنیتینین جزئیاتینی گؤستریر، او بیر طرفدن اونون ماننا مدنیتی نین هخامنیش مدنیتینده اولان نفوذو، خصوصیله تخت‌جمشیدین داش یونملاریندا نفوذو تامامیله آیدین‌دیر. دیگر طرفدن ده حسنلی کاساسنین بعضی ناخیشلاری ۱۳۱۵ - نجی ایله "کلاردشت" ده الده ائدیلمیش قیزیل کاسانین ناخیشلارینا چوخ اوخشاردیر و آیدین‌دیر کی، ماننا مدنیتی شرق طرفیندن مازندران اراضیسینه قدر گتمیشدیر. "کلاردشت" قیزیل کاساسینی م.ق. ۱۲ تا ۸ - نجی عصرلره عاید بیلیمیشلر.^۱

س.م.ت. مصطفوی‌ده نفیسی نین فیکرینی بیر نؤوع تأیید ائده‌رک گؤستریر کی، "حسنلی قابینین تاریخی تقریباً اوچ عصر تخت‌جمشید اثرلریندن قابت‌دیر، بونا گؤره‌ده دئمک لازیم‌دیر کی، هخامنیش دؤورونون ناخیشلاری و هنرلری غربی آذربایجانین هنری اثرلریندن ده یاخشی اقتباس و استفاده ائتمیشلر.^۲

زئوه و حسنلی خزینه‌لری باره‌ده کی بو معلوماتی بیز عالیم ر. رئیس‌نیانین اثریندن آلدیق، شبهه‌سیز بو باره‌ده داها گئنیش و ده‌رین آختاریش و تحقیقاتلارا احتیاج واردیر. گله‌جکه لازیمی شرایط الده ائدیپ، بو میلی وظیفه‌نی یئرینه یئتیرمک اومودونداایق، هله‌لیک بو باره‌ده داها گئنیش و آرتیق معلومات آماق ایسته‌ینلر "آذربایجان، ایران تاریخی گئدیشینده" اثرینین بیرجی جیلدینه مراجعت ائده بیلرلر.

زئوه خزینه‌سی اثرلرینده اولان هنر و صنعتی حسنلی تپه‌سیندن الده ائدیلمیش اثرلرله مقایسه

ائتمه گه هنج بير احتياج يوخدور، چونكى بونلارين هر ايكيسى بير خلق، بير ميللت، بير دؤور و تقريباً عيني اوستالارين الينين محصولودور.

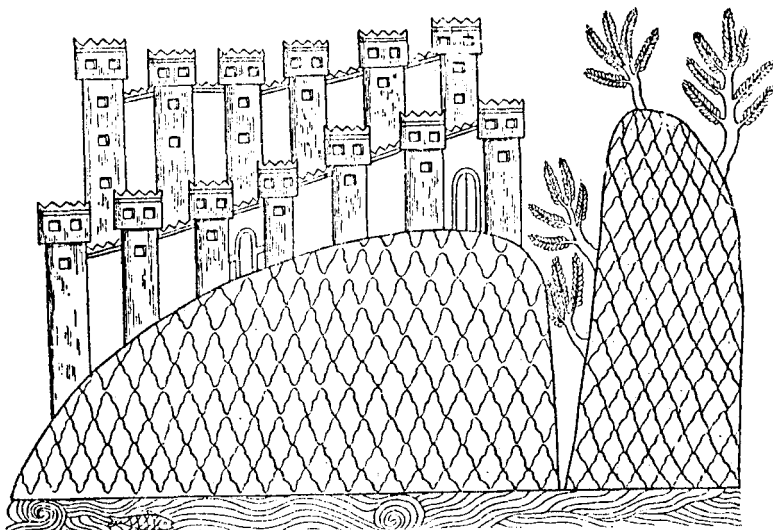
"حسنلى" دن تاپيلميش اثرلردن بيرى ده بير قبيردير كى، اورادا اينسان سوموكلريندن علاوه اوچ آتين دا سوموكلرى واردير. شهبه سيز بو آتار اولن شخصين ايدى؛ بو شخص اولنده، آتارلارنى اولدوروب قبيره قويوموشلار، آنجاق يئر اولماديغيندان آتارلارين چكديگى آرابانى قبيره قويماق ممكن اولماميشدير.

نظره آينماليدير كى، ساكارلاردا آتى اولوايله گؤمدورمك عادت و معمول ايدى، بونا گؤره ده دئمك اولار كى، كشف اولونموش بو قبيره ساكارلارين ايميش.

بو قبيرين ساكارلار عايد اولماسىنى همده آتارلارين گؤزل يهرلىرى، وسايطى و نوختالارينين بيرينين تونجداق قايريلميش دهنه سى گؤستهرير كى، يوزه - يوز اورتا آسيادان گلमيش اسكى تورك ائللرينين ايشلىرى و عادتلريندن ايدى.

بو قبيره اولولرين باشى اوستونده بير لؤوحه ده واردير كى، اوندا مارال باشينين شكلى واردير. مارال باشى علامتى ده ساكا (ايشغوز) ائللرينه مخصوص ايميش، دئمك بو قبير شهبه سيز ساكارلاردان اولموشدور.

بو قبيرين ساكارلاردان اولماسى بو واقعتى گؤستهرىب، ثابت ائدير كى، ايشغوز (ساكا) ائللىرى م.ق. ۸ - نجى و حتى ۹ - نجو عصردن قفقاز كئچيدىنى كئچىپ، آذربايجانا گلمه گه باشلاميشلار، آنجاق م.ق. يئددىنجى عصرده سياست ميدانى و تاريخ صحنه سینه گيرديكلرى اوچون، بو زاماندا تاريخده تانيمىش و آدلارى دا قالمىشدير، بونا اساساً ساكارلارين بوتون آذربايجان اراضيسينده

دۆلّت و حاکمیت قورماقلاری نئچه یوز ایللیک اجتماعی زمینه مالک اولور، یعنی اونلار یئددنجی عصرده شمالی و جنوبی آذربایجاندا دۆلّت تشکیل ائدنده، نئچه یوز ایل ایدی کی، یئرلی اهالی ایلّه قاناییب قاریشمیش و واحد بیر خلقه چئوریلیمیش و عمومی واحد دیله مالک اولموشدولار. ساکالارا (ایشغوز) عاید گلن بؤلومده بو بارهده گئیش شکیلده دانیشاجاییق. □ □ □

مجید تپه

ایشغوزلارین (ساکالارین) م.ق. بیرنجی مین ایللیگین اولّری و ایلک یوز ایللیک لریندن، ۱۰ و ۹ - نجو عصرلریندن باشلایاراق، او زامانکی آذربایجان اراضیسینه گلمه لرینی گؤستره ن فاکت تکجه "حسنلی" ده تاپیلیمیش ایشغوز کورقانی - قبری دئییلدیر، بلکه بو قبرین تاینین آذربایجان اراضیسینین باشقا یئرلریندهده اولماسی گؤستریر کی، ایشغوزلار - ساکالار م.ق. اونونجو یوز ایللیکدن باشلایاراق، مختلف ائل و قبیله لر شکلینده آذربایجانا گلمیش و بو دیارین مختلف منطقه لرینده یاشامیشلار. بو ایشغوز کورقانلاریندان آذربایجان اراضی سنده بو گونه قدر کشف اولوب اوزه چیخاریلیمیشلاریندان بیریده "تخت سلیمان" ین لاپ یاخین لیغیندا کشف اولموش کورقاندیر. بو ایشغوز قبری "تخت سلیمان" ین بش کیلومتر لیگینده یئرلش "زندان" داغینین دؤرد کیلومتر گون چیخان طرفینده کی "مجید تپه" ده یئرله شیر. بورادا علمی قازیتتی ایشلری آپاریلاراق، ساکا (ایشغوز) قبرینین اولماسی و بیر نئجه ایکینجی درجه لی قبر واسطه سیله احاطه اولونماسی میدانا چیخمیشدیر، لاکین بو کورقاندان نه لرین کشف اولونماسی بارهده هله لیک بیر معلوماتا راست گلمه دیک. گونش ایلی ۱۳۳۷ - نجی ایلدن باشلایاراق ۲۰ ایل سوره سینده اورتاق ایرانلی و آلمانلی آرختولوقلاردان عبارت بیر هیأتین بورادا چالیشماسینا باخمایاراق، کورقان حاقیندا معلومات آزدیر و یا بیزه معلوم دئییلدیر.

بو کورقانبین کشفی و اونون باره سینده عمومی معلوماتی "راهنمای تخت سلیمان" اثریندن اؤیره نیریک. اورادا یازیلیمیشدیر:

"تخت سلیمان" ین بش کیلومتر لیگینده تک - تنها حالدا یئرله شن کله قند شکلینده، ایچی بوش و چؤکونتو لایلاردان عبارت اولان داغ اولدوقجا دقته لایق و گؤرمه لی بیر آبیده دیر. اونون دؤرد - دؤوره یاماجیندا م.ق. بیرنجی مین ایللیکدن معمارلیق قالیقلاری واردیر کی، داش، آهک و قوم پالچیغیندان قایریلیمیشدیر.... بو داغ "سلیمان زندانی" آدیله شهرت لنمیشدیر.

"زندان" داغینین گون چیخان طرفیندن دؤرد کیلومتر آرالی "مجید تپه" آدیله بیر کیچیک تپه واردیر کی، م.ق. بیرنجی مین ایللیکدن بیر تومولوس (تومولوس یا کورقان "ساکا" قبرلرینین مجموعونا دئییلیر کی، بیر تپه شکلینده دیر و بیر نئجه فرعی قبر اصیل قبری حلقه کیمی آریا آلمیشدیر). و یا کورقاندیر کی، اورادا اسکی دؤورلری تانیماق اوچون علمی قازیتتی ایشلری

آپاريلميشدير.^۱

ايشغوزلار ين م.ق. ايلك مين ايلليگين اوللرينده "تخت سليمان" اراضيسينده ياشاماسى و كوركقان يادگار قويماسى آيدين گؤستهريركى، بو اراضى ميلاددان نئچه مين ايل قاباقدان قوتى - لوللوى خلقلرينين معين ائللرى طرفيندن مسكون اولموش بير منطقه و ياشايش يئرى ايميش و ميلاددان مين ايل قاباقدان ساكا (ايشغوز) ائللرينده اورتا آسيادان گلهرك اورادا يورد ساليب، اوزون زامان ياشاميشلار.

زردوشت دينين تام فورمالاشماسى دؤوروندىن بو دينين مركزى و كعبهسى اولموش "آذرگنئسب" آتشكده سينين بورادا - تخت سولئيماندا يئرلشمه سىنى نظره آلاق، دئيه بيليريككى، بو يئر، طبيعى ياشايش شرايطينه مالك اولدوغو اوچون، هم لاپ قديمدن ياشايش منطقهسى اولموش، همده م.ق. ايكنىجى مين ايلليك، حتى شايد اوندان قاباقلاردان يارانماغا باشلاميش زردوشت دينى نين ايلك نطقه لرى و روشئيملىرى نين مهم و اساس يارانما اوجاقلاريندان بىرى اولموشدور، بونا گؤره ده م.ق. ۱۰ و ۹ - نجو يوز ايلليكلردن آذربايجانين مختلف منطقه لرى، او جمله دن تخت سولئيماندا ياشاماغا باشلاميش ايشغوزلار (ساكالار) ين زردوشت دينى نين روشئيملىرى، اساسلارى و احكاملارى ايله تائيش اولماسى احتمالى گوجلودور.

مارليک تپه نين ۳۶ نومره لى قبريندن ۱۷۰ - ه قدر فلز شئيلرين كشفى و اونلار ين تقريباً اللى پارچاسينين قيزيل اولماسىنى نظره آلاق^۲ گومان ائتمك اولار كى، تخت سولئيمانين بو قبرى ده ايشغوز (ساكا) بؤيوكلىرى، شاه و يا شاهزاده لر ينين بيرينين كوركاني اولموشدور.

نئچه عصر مختلف آذربايجان منطقه لرى، او جمله دن همين بو "تخت سليمان" دا ياشاميش و شبهه سىز، زردوشت يزمين روشئيملىرى و بعضى ابتدائى احكاملارى ايله قسماً تائيش اولموش ساكالار (ايشغوز) لار ين معين قوللارى، ايشغوز شاهى "مادى" نين كياكسار طرفيندن اولدورولمه سيندن سونرا، در بند يولو ايله قارا دنيز ساحيللىرى و اورتا آسيايا گئتكديكه، شبهه سىز، زردوشت دينين روشئيملىرى و ابتدائى فيكرلرينى ده اؤزلريله بيرليكه اورايا آپارميشلار و شايد بو فيكرلر اورادا آز، چوخ ياييلميشدير. بو مسئله بعضيلرينين زردوشت دينين اورتا آسيادا نشأت ائديب يارانماسى فيكرينى ايره لى سورمه سینه سبب اولموشدور. البته بو فيكر دوغرو دئيلىدير، زردوشت يزمين لاپ ايلك روشئيملىرى نين باشلا ياراق يارانديغى و تكميللشديگى ديار آذربايجان اولموش و سونرا اورادان مختلف يئرله، او جمله دن اورتا آسيايا ياييلميشدير.

□ □ □

*

۱ - موسوى، سيد محمود، راهنماى تخت سليمان، اروميه ۱۳۶۵، ص ۱۴.

۲ - مارليک ين فلز قابلارى، ص ۱۹۱، ۱۹۲ و ۱۹۳.

□ نه اوچون ماننا خلقی و مدنیتی بارهده سوسورلار؟

"زئوه"، "حسنلی"، ائلهجهده "مجید تپه" دن کشف اولموش یوکسک مدنیت، هنر و صنعت محصولو اولموش تاریخی اثرلر گؤسته ریر کی، چاغداش آذربایجان تورپاقلاری م.ق. ایکینجی مین ایللیک و بیرینجی مین ایللیگین ایلک یوز ایللیکلرینده، یعنی "ماننا" لار دؤورونده اولدوقجا یوکسک سویه‌لی بیر مدنیتین بشیگی اولموشدور. بو مدنیت ایرانین بوگونکو تورپاقلاریندا ایلام - شوش دان سونرا، ان اسکی و عینی زاماندا یوکسک کیفیتلی مدنیت اولموش و یوخاریدا اشاره اولونان بعضی عالیم‌لرین دئدیکلری کیمی، پارس مدنیتینین اساس الهام و اقتباس منبع‌لریندن بیرى اولموشدور.

بئله ایسه، گۆره‌سن نه سببه گۆره بیر سیرا فارس تاریخ‌چیلری وطنیمیز ایرانین ایکینجی ان قدیم و یوکسک مدنیتی اولموش ماننا مدنیتی و اونو یارادان ماننا خلقی بارهده تقریباً هئچ نه یازماییر و باشدا پیرنیا اولماقلا، او بارهده سوسور و سکوتلا کئچیرلر؟!

ماننا خلقی، حکومتی و مدنیتی ماد خلقی، حکومتی و مدنیتیندن اسکی راق اولموش، اونون بینۆره و اساس تمل داشلارینی قویموشدور. بوندان علاوه بو مدنیتین یارانندیغی دیار زردوشتیزمین یارانندیغی اۆلکه و ایلک اصیل "اوستا" نین یارانندیغی دیاردیر. نه اوچون اوستایا بو قدر یش و ثرن، اونو ترجمه ائدن، گۆیلره قالدیران، اونو فارس اثری کیمی قلمه و ثرنلر اونو یارادان اصیل میللت، خلق، مدنیت و محیط بارهده سوسور، هئچ نه یازماییر و گۆستره‌میرلر کی، اوستا ایلک اۆل یاراناندا ماننا خلقی داخلینده و او خلقین دیلینده یارانمیش، عصرلر بویو چوخلو حادثه‌لر باشیندان کئچیردند سونرا، ساسانیلر دؤورو پارس دیلینه چئوریلیمیشدیر؟!

علمه ضدّ اولان بواش ایکی مسئله نتیجه‌سینده میدانا گلیمیشدیر:

۱) آروپا عالیم‌لرینین بیر عده‌سی، مهمّ آریایزم نظریه‌سینه قاپیلاراق، مادلاری آریایی، هند - آروپایی دیللی گۆستریمیش و بو فیکرده اولموشلار کی، یالنیز آریایی سويدان - نژادان خلقلر و ائللر مدنیت یاراتماغا لایق و قادردیرلر و تورک خلقلرینده بو اردم و لیاقت یوخدور. بونا گۆرهده گویا "آریایی" لر تاریخی رسالته مالکدیر و تاریخ یاراتماغا بورجلو و وظیفه‌لیدیر، باشقا عیرقلردن اولان خلقلر و میللتلر یوخ.

بو عیرقچی، شوونیستی و علمه تماميله ضدّ اولان نظریه‌نی ا.م. دیاکونوف، واقعیتی گۆرن بیر تاریخچی عالیم کیمی، تنقید آتیشنه توتاراق یازمیشدیر:

"باشقا مهمّ مسئله بو کی، ماد تاریخینى آراشدیرانلارین تحقیقاتی بیر طرفلی ایدی، اونا گۆره کی، غرب عالیم‌لری یالنیز و یالنیز "آریاییلر" ن نفوذو باخمینداندان او اۆلکه‌نین (مادم.) تاریخینه علاقه گۆستریدیلر. بو عالیم‌لر بو ذهنی سابقه‌نین تأثیری آلتیندا ایدیلر و اینانیریدیلر کی، شرق خلقلرینین - بعضی "سئچیلیمش‌لر" استثنایا اولاراق - مستقل تاریخ اینکیشاف ائتدیرمک لیاقتی

یوخدور عکسینه اولاراق هند - آوروپا دیلرینده دانیشانلار خصوصی تاریخی رسالت و رولا مالکدیرلر (گۆستردیگیمیز عالیملر بو نظری مهم و افسانهوی "آریایی عیرقی" (نژادی) نی یوکسلتمک و اؤیمک شکلینه سالدیلار).^۱

بیلدیگیمیز کیمی، هند - آوروپایی دیللی اون قبیله و طایفا م.ق. دوققوزونجو یوز ایللیگین اوللرینده ایران فلاتینا گلدیکده، مرکزی ماد و آذربایجان اراضیلرینه ابداً نفوذ ائده بیلیمیش و اورانین جنوبو و شرق یئرلرینده یئرلشمیشلر. لاکین گۆستردیگیمیز آریاییم اسیری اولان عالیملر مرکزی مادین جنوب و شرقینه یاخین یئرلرده یئرلشمیش آزدده هند - آوروپا دیللی ائل - اوبالاری شیشیره رک، مادلاری و اونلارین اساسینی یاراتمیش ماننلاری و مدیتلرینی گۆرمه مزلیگه وورور و دئمه بیرلرکی، کۆچهری هند - آوروپا دیللی ائللر ایران فلاتینا گلنده ماننا و مرکزی ماد تورپاقلاریندا (چاغداش آذربایجان و همدان) یوکسک مدنیت، گوجلو دؤولت و ئنچه مین ایللیک حکومتلر وارایدی و مدیتجه اولدوقجا آشاغی سوییهده اولان یاریم وحشی آریایی ائللر اوزون عصرلر ایلاملار، قوتتی - لوللوبیلر، کاسسیلر و ماننلاردان مدنیت، یازی، خط و سایره اؤیره نمیشلر. ا.م. دیاکونوف بو واقعیته بئله تصویر ائتمیشدیر:

"آریایست" عالیملر مختلف وسیله لرله هند - آوروپا دیلینین اسکی ماد تورپاقلاریندا وارلیغینین علامت و نشانه لرینی بؤیوک قلمه وئریب و بیلهرک، بو حقیقتین اهمیتی آزالدیرلارکی، چۆلده یاشایان و اتوی دالیندا اولان (کۆچهری. م.) هند - آوروپالیلارین وارد اولماسیدنن قابق، آدلاری گۆستهریلن یئرلرده یوکسک مدنیت و کاملشمیش دؤولت (مثلاً: ماننا اۆلکه سی) وارایدی و بو مسئله نین اؤزو اینکیشاف سوییه لری داها آشاغی اولان تازا یئتیشمیشلرین (گلمیشلرین. م.) تاریخی تکاملونده تاثیر ائتمیشدیر.^۲

م.ق. دوققوزونجو یوز ایللیکده اون هند - آوروپایی دیللی ائل و قبیله خزرین شرقی قسمتی و بلخ طرفلریندن ایران فلاتینا گلیب و یالنیز چاغداش فارس و کرمان ایالتلری، داها چوخ معاصر ایرانین شرق طرفلرینده یئرلشدیلر و اونلارین ان قاقاقجیل اوتوراق حیات سورن اوچ قبیله سی چاغداش فارس ایالتینده ساکین اولاراق، ایلام دؤولتی و مدیتتی کۆلگه سینده یاشاماغا باشلایاراق، اونلاردان حیات، مدنیت، یازی، خط و سایره اؤیره نمه گه باشلادیلار. بو دئدیکلریمیز تاریخی واقعیتلر دیر و هند - آوروپایی خلقلر م.ق. دوققوزونجو عصردن باشلایاراق، ایلاملاردان مدنیت کسب ائتدیگجه اؤزلری سونرالار تدریجله یوکسک مدنیت یاراتمیش، ایران و یاخین شرق منطقه سی خلقلری، مدیتلری و تاریخلرینه مهم تاثیر ائتمیشلر.

ماننا حکومیتین استقلاال باخیمدان نوه سانی م.ق. سگیزینجی یوز ایللیگین اورتالاریندا، م.ق.

۱. ا.م. دیاکونوف، ماد تاریخی، ایکینجی چاپ، نهران، ص ۷۲.

۲. یئنه اورادا.

۷۵۰ - نجو ایلده بیر داها تکرار اولور. چونکی بو ایلده بیرینجی آرقیشترین اوغلو "ایکینجی ساردوری" "نامار" شهرینه اوردو چکیر و ظاهراً ماننانی تابع ائدیر. بو ایللرده اورارتو حکومتی ضعیفله ییر و "اوچونجو تیقلت پیله سر" ین شاه اولماسیله آسوری دؤولتی گوجلنیر و نتیجه ده ماننا حکومتی ده گوجلنیر، چونکی "تیقلت پیله سر" م. ق. ۷۴۴ - نجو ایلده اورارتولارا قارشى ماد اراضیسینه اوردو چکیر. ماننا رهبری، چوخ احتمال "ایرانزو"، آسوریلرله علاقه ساخلا ییر. ایکینجی ساردوری مجبور اولور کی، هامان ایل، اورارتویا دشمن اولوب، آسوریلرله علاقه ساخلا یان ماننا حاکمی ایلده ماننا اراضیسینده دؤیوشسون. بو دؤیوشده ایکینجی ساردورینین، اؤز یازدیغینا گؤره، اورموگؤلونون شرقینده اولان "داربو" قالاسینی آلیر. لاکین بو حادثه اورارتولارین ماننا اراضیسینه سون سوخولمالاری ایدی.

ایکینجی ساردورینین ماننا تورپاقلارینا هجوملاری بارهده "آذربایجان تاریخی" نده اوخویوروق: "ایکینجی ساردوری شمالی اورمیه و لایترلی و جنوبی آذربایجان تورپاقلارینین ایچه ریلرینه سوخولدو. او، "پولوادی - Puluadi" آدلی داغ اولکەسی اوزهرینده کی غلبه سی، ۲۱ قالانی، ۴۵ شهری و لیبلیونی - Libliuni شاه شهری نی آلماسی ایلده اویونور. حکمدار اؤز سالنامه سینده ضبط ائتدیگی ولایتلرده "دشمن اولکەسینی تابع ائتمک" اوچون قالالار تیکدیردیگینی نظره چاتدیریدی.^۱ البته ایکینجی ساردورینین بو سؤزلری شیشیرمه ایدی.

لاکین چشکوسلو و اکیالی تاریخچی عالیم "پراشک - Prašek" کیمی آریایست آوروپا عالیم لری اولا گؤستردیگیمیز اون هند - آوروپا دلیلی ائللرین ایشلرینی شیشیردیب، هم بوتون ایران فلاتینا، همده بوتون زامانلارا شامل ائدی رلر، همده اونلارین گلمه سینه قدر ایران فلاتیندا اولموش خلقلر، یوکسک مدنیتلر، اونلارین یاراتدیقلاری تاریخ، هنر، صنعت و سایره نی اصلاً گؤرمرلر و نتیجه ده بئله چیخیر کی، اونلار گویا تاریخدن خارج خلقلر و مدنیتلر اولموشلار و ایران فلاتی تاریخینه گیرمه یه حقلری یوخدور. بو کیمی عالیم لری جدی تنقید آتشی نه توتان ا.م. دیاکونوف همین مسئله ایلده علاقه دار اولاراق یازمیشدیر:

«... مسئله بوراسیندا دیر کی، غرب علمی یوخاریدا اشاره اولونان قبیله لرین (آریائی قبیله لر. م.) تاریخده کی اهمیتی نه مطلقیت خصوصیتی و ثریر و تازا گلیمش لرین جذب ائتدیگی محلی مدنیتین اسکی لیگی و یوکسک لیگی باره ده سکوت ائده رک، اعلان ائدیر کی، قالان بوتون خلقلر تاریخدن خارج وارلیق اولما غا محکوم دورلار. مسئله نی بئله مطرح ائتمک، حقیقتده گوجلورلین موسعمره میللتلرینین باشینا گتیردیکلری ظلم و ستمی تفریغه ییب اؤیمک دئمک دیر.^۲

"پراشک" کیمی آریایست آوروپا عالیم لرینین (اکثر ایران تاریخچیلری ده)، بیله رک و یا

۱ - آذربایجان تاریخی. باکی ۱۹۹۳ ص ۵۹.

۲ - بئنه اورادا، ص ۷۲.

بیلمه‌دن، خطا و سهولری "ماد"لاری، گوزو یومولو، ازم، سند و مدرکسیز، اوز دئدیکلری کیمی، "آریا" نؤايدندان، هند - آروپا دیللی بیلیمک، گؤستمک اولموشدور و نتیجه‌ده، نتیجه دئیرلر، شعر دئییب، قافیه‌ده معطل قالمیشلار، یعنی بیلمه‌میشلرکی، او زاماناقدرکی ماد تورپاقلاریندا اولموش قوتتی، لوللوی، ماننا، هورری، گیلزان، کاسسی، میتانی، سایبر (ساویر)، اورارتو و ... خلقلری و اونلارین مین ایللر بویو یاراتدیقلاری مدنیتی و ارث قویدوقلاری اثرلری نه اثتسینلر؟ اونلار احمد کسروی کیمی رفتار ائتمیشلر. تبریزی احمد کسروی، هر هانسی سببه گؤره، اولجه تاریخی واقعیته اصلاً نظره آلمادان، آذربایجانین مغوللاردان قابق فارس دیللی اولماسی حکمونو وئرمیش و سونرا معناسیز، خیالی، اساسسیز و تعصب محصولو اولان بیر سیرا دلیللرله اونو ثابت ائتمه‌گه چالیشمیشدیر.

چشکوسلوواکیالی عالیم "پراشک"ده اولجه مادلارین آریانزاد و هند - آروپا دیللی اولماسی حکمونو، دلیل و مدرکسیز صادر ائتمیش و سونرا اونو قوندارما، خیالی، اوز بشینی و تعصبونون محصولو اولان یئرسیز، معناسیز، تاریخی واقعیته ضد اولان دلیل و مدرکلرله، حقیقته زورلا ثابت ائتمه‌گه جان آتمیشدیر.

تاریخ گؤستریرکی، هند - آروپا دیللی قبیله‌لر م.ق. دوقوزونجو یوز ایللیگین اوللرینده ایران فلاتینا گلدیکده، مرکزی ماد و آذربایجان تورپاقلارینا نفوذ ائتمه‌گه جان آتیب چالیشمیشلارسادا، ماننلارین دؤولتی، حکومتی، ساحلی قوه‌سی و یوکسک مدنیت، هنر و صنعتی بو ایشه مانع اولموشدور و نتیجه‌ده اونلار ایران فلاتینین آدلارینی چکدیگیمیز قسمتلیریندن گوز اؤرتهرک، شرقینده و جنوبوندا، اؤزوده یقین ایلاملارین بیر نوع موافقتی اساسیندا، یورد سالیب قالمیش و ایلام مدنیتی کؤلگه‌سینده یاشایارق، مدنیت کسب ائتمه‌گه باشلامیشلار. هند - آروپا دیللی ائللرین فارس ایالتینه گلدیکده ایلام خلقي و دؤولتی نین موافقت و اجازه‌سینی اونا گؤره بیز لازیم حساب ائدیریک کی، اول پارسی ایالتی تورپاقلارینین اساس حیصه‌سی او زامانلار ایلام دؤولتینین ایدی و ایلام شاهزاده‌لریندن اورادا تقریباً مستقل حکم سوره‌ردی، ثانیاً اونا گؤره کی، تازا گلیمیشلر مدنیت جهندن آشاغی سوییه‌ده ایدیلر و ایلاملارا تابع اولماغا مجبور ایدیلر، چونکی ایلاملار نئچه مین ایللیک مدنیت و دؤولته مالک ایدیلر. اوچونجوسو هند - آروپا دیللی بو اون ائللر گؤستریلن یئرلرده یئرلشندن سونرا، بیر ایکی یوز ایل خط و ایلفانین نهدن عبارت اولدوغونو ایلاملاردان اؤیره‌نیر و آنجاق بوندان سونرا ایلام دیلینده و ایلام ایلفاسیندا داش قازما لؤوحه‌لر قازدیرماغا باشلاپیرلار و یالنیز م.ق. یئددینجی یوز ایللیگین سونلاری و آلتینجی یوز ایللیگین اوللرینده اؤز دیللرینده لؤوحه‌لر قازدیرماغا باشلاپیرلار.

بوتون بو تاریخی حقیقتلره رغماً، هند آروپا دیللی لرین مرکزی ماد تورپاقلارینا مسلط اولماسی حکمونو اولدن دیلیسیز و مدرکسیز صادر ائدن چشک عالیمی "پراشک" فیکرینی ثبوت ائتمک اوچون، آریایی تعصبونه قاپیلاراق، داها گوبود و داها سندسیز و مدرکسیز فاکت ایره‌لی

سورور و ده‌رين مدنيتته مالک اولموش قوتتي، لوللوبي و ماننالييلاري چيخارسيز، تاريخ و مدنيت ياراتماغا نالايق، آرياييلري ايسه بو ايشلره لايق، يارارلي، باجاريقلي و ذاتاً قدرتلي گؤستره‌رک يازير:

«اٲله كي ... آريالار ماد تورپاقلاريندا محکم‌لنديلر، محلي ساکينلري گٲري قوودولار و سياسي رهبرليک آرياييلرين محکم و جوان اليه دوشدو. يٲريليرين بير مستقبل تاريخي ياشايشا بير او قدر لياقتلري يوخ ايدى.^۱

بير صورتده كي تاريخ هند - آروپاليلارلا قوتتي، لوللوبي و ماننالار آراسيندا باش وٲر ميش هٲچ بير توققوشما و دٲيوش گؤسترمه بير، حتى هند - آروپا ديللي اٲل و طايفالار بٲله بو کيمي دٲيوشلردن بيرجه جيگينه اشاره ائتمه ميشلر، اگر بٲله بير دٲيوش اولموش اولسايدى، آرياييلر اونو بٲيودوب شيشيردديلر.

ا.م. دياکونوف چٲک عاليميني تنقيد ائديب حقلي يازميشدير:

«بو عقيدة حقيقتله اويغون دٲييلدير، اونا گؤره كي، هند - آروپاليلاردان هله بير نشانا اولمايان زامانلار، يٲريلر تاريخي ياشايشه مالک ايديلر. پراشک بو مسئلهنى آچيقلاماميش قويورکي، غير- آريايي اولمالارينا رغماً، او قدر يوکسک و عظمتلي مدنيتلر يارادان يٲرلي مادلارين جنوبي و شرقى قونشولاري ايله نه فرقلى وارايدى؟^۲

بيلدیگیمیزکیمی، قدیم مرکزی ماد (چاغداش همدان، اراک، ساوه، زرنده، ...) و آتروپاتئن (چاغداش بوتون آذربایجان) التصاقی دیللی اولدوغو کیمی، بوگونده همین بو اراضی اهالیسی اساساً تورکجه دانیشیر، یعنی التصاقی دیللی دیرلر. ا.م. دیاکونوفون سؤزلریندن بٲله معلوم اولورکي، پراشک، احتمال، ایران حکومتينين وٲردیگی معلوماتلار اساسیندا، آذربایجانلیلارین تورک دیللی اولماسینی بيلمیش، لاکین همدان و عمومیتله چاغداش ایرانین مرکزی ایالتلرینی تام فارس دیللی تصوٲر ائده‌رک، آتروپاتئن مرکزی ماد اراضیسیندن آيیرمیشدیر، تا یوخاریدا گؤستردیگیمیز آریایيست فیکرینه صدمه دهیمه‌سین، یعنی هم مرکزی ماد اهالیسینی، "آریالار" ایران فلاتینا گلندن فارس اولماسینی، همده، شبیه‌سيز، آتروپاتئنلیرین (چاغداش آذربایجانلیلارین) سونرا تورکلشمه‌سینی تأيید ائتمیش اولسون. ا.م. دیاکونوفون سؤزلرینی اوخویاق:

"مارکوارت - Markwart" ین آردینجا پراشک آتروپاتئن مادین جزوو بيلمیر و بو صیرف تصادفی دٲييلدير، اونا گؤره كي، بٲله اولمادیقدا، چاره‌سيز، اؤز نظریه‌سینی اساسسيز سايماي ايدى.^۳ ا.م. دياکونوف گٲنیش آچمامیش اولسادا، فیکریمیزجه پراشکین آتروپاتئن ماددان آيیرماسی

۱ - بٲنه اورادا، ص ۷۳.

۲ - بٲنه اورادا.

۳ - بٲنه اورادا.

ماننالیلارین غیر - ماد، غیر - آریایی بیلمه سیندن ایره لی گلمیشدیر.

هر حالدا پراشکین مرکزی ماد و مانناین (آذربایجان) هم اسکی، همده چاغداش تاریخی و اهالیسینین کۆکو باره ده کی فیکرلری غلطدیر. حتی ا.م. دیاکونوفوندا مرکزی مادین هم اسکی تاریخی و ائتیک قورولوشو، همده بوگونکو میللی ترکیبی باره ده فیکرلری دقیق دئیل و قسماً یالئیشدیر، چونکی نه بحث ائتدیگیمیز م.ق. ۸ - ۹ - ۱۰ - نجی یوز ایلیکلرده، نه ده ایندی مرکزی ماد، یعنی همدان، اراک، ساوه، زرنده، سونقور، کاشان و قومون غربی، قزوین، زنجان و بو یشلرین شمالی تورپاقلاریندا یاشایانلار هند - آروپایی دیللی، یعنی اویدوزما اصطلاحلا دئسک، "آریایی" اولماش و دئیلدیرلر.

نظره گلن ا.م. دیاکونوف یاشادیغی شوروی محیطینده ایستالین دیکتاتورلوغوندا احتیاط ائدرک، آکادئیمیک "مار"ین وضعیتینه دوشمه مک اوچون، م.ق. بیرنجی مین ایلیگین ایلک یوز ایلیکلرینده مرکزی مادین یوخاریدا گؤستردیگیمیز تورپاقلاریندا باشامیش خلقلرین ائتیک ترکیبی باره ده ضدیتلی فیکرلر سؤیله میشدیر. چونکی او بیر طرفدن اثرینین ۷۲ - نجی صحیفه سینده بئله یازمیشدیر:

"هند - ایرانی (آریایی) قولوندان قالمیش، میدانا گلمیش هند - آروپالیلار ماد تورپاقلاریندا اولدوقجا بؤیوک رول اوینادیلار و ماد - سوفلا (مادین آشاغی قسمتی. م.) ساکینلری ده کئچمیش دؤورلردن هند - آروپالی اولموش ایدیلر. هند - آروپالی قبیله لر اولکهنین مدنیتینه اؤز پایلارینی اؤده دیلر و هئچ بیر جهندن او تورپاقلاردا یورد سالیب یاشایان قبیله لر و قوملاردان گئری قالمادیلار و م.ق. بیرنجی مین ایلیگین اورتالاریندا ایران تورپاقلارینین چوخ گئیش یشلرینده هند - آروپالی (ایرانی) دیلر اوستونلک کسب ائتدیلر و بو دیلرده دانیشان قوملار سونرالار ایرانین بؤیوک مدنیتینی یاراتدیلار. حتّی سونرالار هند آروپائی قبیله لرین دیلینین قوولدوغو منطقه لرده ده گؤسته ریلن قبیله لر تاریخده دقّه لایق اثر قویدولار. حاضرکی عصرده غرب علمی، اونلارین ماد تورپاقلاریندا نفوذ و شرفدن غربه تدریجی حرکتینه دوزگون متوجه اولدو.^۱

ا.م. دیاکونوفون بویازیلاریندا، پراشکی تنقید ائدرکن دئدیگی سؤزلره نسبت بعضی مبالغه لر واردیرکی، بونلاردان عبارتدیر:

الف) هند آروپایی ائللر مرکزی مادین آشاغی قسمتی (ماد سوفلا) دئیل، بلکه او اراضینین جنوبوندا، چاغداش فارس ایالتینده اولموش ایدیلر.

ب) هند - آروپایی قبیله لر یشلی اهلینین نئچه مین ایل سوره سینده یاراتدیغی مدنیت، هنر و صنعتی آد کچمه دن منیمسه یرک اولکهنه مدنیتینه خدمت ائتدیلر.

ج) نه تکجه م.ق. بیرنجی مین ایلیگین اورتالاریندا ایران اراضیسی نین گئیش یشلرینده هند -

آوروپایی دیللی اوستونلوك و اكثریت كسب ائتمه دیرلر، بلكه او زمان، تاریخ بویو و ایندی ده هند - آروپا دیللی میللتلر ایران تورپاقلاریندا تورک دیللی لردن سونرا، ایکینجی یئرده اولموش و اولماقدادیرلار.

د) قدیم دؤورلردن بوگونه قدر هند - آروپا دیللی خلقلر نه اینکی ایرانین شرقیندن غربینه طرف، مرکزی ماد و آذربایجان تورپاقلارینا دوغرو ایره‌لی لهیه بیلیمه‌میشلر، عکسینه، التصاقی دیللی خلقلر و ائللر - تورکلر هم فارس، هم کرمان، همده خراسان ایالتلرینده خیلی ایره‌لی گئتمیشلر. لاکین بنون عکسینه اولاراق هند - آروپا دیللی اولان کوردلر و ارمنیلر چاغداش ایران اراضیسینین غرب طرفلریندن تورک تورپاقلاریندا ایره‌لیله‌میش و ایره‌لی له‌مکده دیرلر.

ا.م. دیاکونوف بحث اولونان دؤورده ایراندا اولموش هند - آروپا دیللی قبیله‌لر بارهده بو مبالغه‌لی سؤزلردن سونرا، کیتابین سونراکی واراغیندا "پراشتک"ی تنقید ائده‌رک یازمیشدیر:

"باخمایارق کی، "لئورمان - F.Lenormant" ماد ساکینلرینین ترکیبینه‌ده ایکی عنصر و موجود اولماسینی (التصاقی دیللی و هند - آروپایی دیللی. م.) خاطرلادیر. یئنه‌ده پراشتکین عقیده‌سینجه محلی عنصر ال تاپیلماز داغلار و دره‌لر قوولموش و یالنیز هند - آروپایی عنصر اهمیته مالک‌ایمیش. آسوری قایناقلاریندان نقل اولموش خصوصی ماد آدلاری مادی‌ن غربی، مرکزی و شمالی یئرلرینده محلی دیل عنصر وون تام اوستونلویونو گؤسته‌ریر، بو ایسه پراشتکین نظرله ضدیر. "پراشتک" بو آدلارین ایرانلی دیللردن مشتق اولماسینی، میدانا گلمه‌سینی ایضاح ائده بیلیمه‌دیگی اوچون، بو اشاره‌ایله کفایتله‌نیرکی، "بیت ظنتی"، "بیت تزه‌کی" و سایره‌کی آدلار یالنیز اونا گؤره هند - آروپایی دیرکی، اوست - اوسته هند - آروپایی آدلاردا "ظت" و "تز" کی می سس ترکیبلی مشاهده اولونور، لاکین او ایدا بو سسلرین معناسینی تحقیق ائتمیر. باشقا حاللاردا ایسه، او دیلسیز و آچیقلامادان فلان، یا بهمان آدی (مثلاً "میتاکی" آدینی) ایرانلی آدلاندیریر. او چالیشیرکی، هند - آروپایی مادلاری بوتون ماد تورپاقلاری، حتی او اؤلکه‌نین ان اوزاق غربی نقطه‌لرینده محکم‌لندیرسین. بو مقصد اوچون‌ده "کینگگی"، "کین" و "کیندی" و سایره‌ایله باشلانان و "زاقروس" داغلاری منطقه‌سینده معمول اولان بیر عده جغرافی آدلارا ال آتیر و "کین" عنصر وون "اوستا"نین "کنها - Kanha" سؤزوایله مربوط ائدیر، حالبوکی، اوخشارلیق چوخ اوزاقدیر و بو آدلارین گؤسته‌ریلن عنصردن سونرا گلن قسمتلیر تامایله‌غیر - هند - آروپاییدیر.^۱

دئمک ا.م. دیاکونوف آریایست آروپا عالیملرینین تام عکسینه اولاراق، ماننلار باره‌ده سوسماغی پیسله‌بیر و مادلاری غیر - آریایی بیلیر، باخمایارق کی، مرکزی مادی‌ن جنوب و شرق قسمت‌لرینده هند - آروپایی دیللی‌ین اولدوغونو، غیر - واقعی شکیلده، تأیید ائدیر.

۲) ماننا خلقی، حکومتی و مدنیتی باره‌ده علم عالمین سکوت ائتمه‌سینه ایکینجی سبب

کټچمیش سووټ دونیاسیندا حاکم اولموش دیکتاتورلوق اولموشدور.
یوخاریدا گۆردوک کی، ماننا مدنیتی بارده اوروپا عالیمترینین اساساً آریاییستلری سوسموشلار.
بو سوسماقدا اونلارین تعصب و علم عالمینه ضد اولان شونیستی هدفلری اولموشدور. بو هدفلر
ایسه، قیسا دئسک، گۆتردیگیمیزکی می، هند - آوروپایی دیللی خلقلری صنعی اولاراق دیرچلتمک،
تاریخه حاکم ائتمک و التصافی دیللی خلقلری تاریخدن سیلمک اولموشدور.
ماننالارا اولان بو غیر - علمی و دشمنانه مناسبت، اونون هدفلری و او بارده سوسماق
اینئتلیجنت سئرویسین دیکتاتوریسی ایله، رضاخان زامانیندا، ایرانین تاریخ علمینه ده تحمیل اولوب
کۆلگه سالماغا باشلامیشدیر.

[illegible]

سوسماق ایران تاریخینده حاکم و مطلق بیر وضعیّت آلدی.

یوخاریدا دئییلنلردن ماننا حکومتی و مدنیتی بارهده بیر سیرا دونیا و ایران تاریخچیلرینین سوسماسینین علّت و سببلرینی بئله عمومی لشدیرمک اولار:

۱ - مادلاری هند - آوروپایی دیللی، "آریایی" گؤستمک اوچون اونلارین آتا - بابالاری و مدنیتلرینین تملینی تشکیل ائدن ماننالار بارهده سوسماق، اونلاری اسکی ایران تاریخیندن سیلمک لازیم ایدی. ماننالارلا برابر اونلارین آتا - بابالاری اولموش قوتی - لوللوپیلری ده تاریخ صحیفه لریندن سیلمک ضروری ایدی.

۲ - زردوشت دینی نین پارسلار، هند - آروپا دیللی ائللر و خلقلر طرفیندن یارانماسینی قطعی لشدیرمک و بو بارهده شبهه نین قباغینی آلماق و اونون ماننالار داخلینده، اورمو گؤلو و ساوالان اطرافیندا یارانماسی فیکرینی آرادان آپارماق و دفن ائتمک اوچون، ماننا تاریخی و مدنیتی ایران تاریخیندن سیلینمه لی ایدی.

۳ - اوستا، زردوشتلرین دینی کیتابی، اساساً زردوشت طرفیندن ماننا دیلینده سؤیلنمیش و سونرا فارسجا یا چئوریلیمیشدیر. بو تاریخی واقعیّتی تحریف ائتمک، عکسینه گؤستمک، یعنی اوستانین ایلکین واریانتینین لاپ اولدن اسکی پارس دیلینده اولماسی فیکرینی شبهه سیز و قطعی شکله سالماق و گؤستمک اوچون، ماننا خلقی و مدنیتی تاریخن سولمک لازیم ایدی.

۴ - بیز یئرینده دؤنه - دؤنه گؤستمیشیک کی، هخامنیش مدنیتی همده قوتی - لوللوپی، هورری، اورارتو و ماننا مدنیتلریندن اقتباس اولوناراق یارانمیشدیر. بو واقعیّتی دانماق و حقیقّتی عکسینه گؤستمک، اونلارین هنری و صنعتی - مدنی نایلیتلرینی پارسلارین کی گؤستمک، هند - آوروپایی خلقلری چبخارلی، لیاقتلی، باجاریقلی، تاریخ یاراتماغا لایق و التصافی دیللی خلقلری بونون عکسینه اولان خلقلر قلمه وئرمک و گؤستمک اوچون ماننا مدنیتی بارهده سوسماق و اونو تاریخ صحیفه سینده سیلمک لازیم ایدی. بونسوز هخامنیش مدنیتی شیشیرمک، کوروش و داریوشلاری "کبیر" ائتمک اولمازدی.

۵ - قوتی - لوللوپیلرین اوولادی و وارثی اولان ماننالار همده ایلام، کاسسی، ارته، هورری و اورارتو مدنیتلری ایله ماد مدنیتی آراسیندا واسطه، بو سويداش خلقلرین مدنیتی ایله ماد مدنیتی آراسیندا کئچید دؤورو اولموشلار. مادلاری آریایلشدیرمک و گؤستهریلن التصافی دیللی خلقلرله مادلارین علاقه سینی قیرماق اوچون ماننا تاریخی بارهده سوسماق، او خلقی و مدنیتی ایران تاریخیندن سیلمک ضروری ایدی.

۶ - هخامنیشلر ایش باشینا گلندن سونرا، آذربایجانین اونلار طرفیندن راحت پارسلشمیش گؤستهریلمه سی اوچون، بوتون آذربایجان او زامانا قدر هر جور حکومت، دؤولت، مدنیت، خلق، ائل و میللتدن بوش و خالی گؤستهریلمه لی ایدی.

۷ - بو غیر - علمی و علمه خیانتین بیر سببی ده اوندان عبارت اولموشدور کی، ماننا خلقی و

مدىتتىنى تارىخ صحنه سىندىن سىلمكله اونون هنر، اينجه صنعت و مدنى ارثىنى منىسمه مەك و هخامنىش مدىتتىنه باغلاماغا زمينه حاضىرلامىشلار، تا بو مىشلىسىز تارىخى اثرلر مباحثە سىز پارس و هخامنىش هنرى و مدىتتى اثرى اولسون.

۸ - دئو كىمدىر؟

ماننا مدىتتى بارەدە آريايستلرين سوسماغىنا بير سببەدە ماننا خلقى و دؤولتىن او عصرلردە يوكسك و ياخين شرق منطقە سىنىن بيرىنچى مدىتلىرىندىن بيرىنە مالک اولماسىدىركى، او يوز ايللىكلردە ايران فلاتىنا گلمىش اون پارس ائلى تامامىلە گئرى قالمىش و ابتدائى حيات دؤورو كئچىرتمەكە ايدىلر.

اينكىشاف سويىه سى باخىمىندىن تامامىلە بيرى - بيرىنە ضد اولان بو ايكي مدىتتىن هر ايكىسىن آچىپ گؤسترمەك آريايىزمىن خيرىنە اولمازدى، اما ماننا مدىتتى بارەدە سوسماق و هند - آوروپايى دىللى اون پارس طايفاسى و مدىتتىنى شىشىر مەكلە ماننالارين مدنى نايلىتلىرى و اثرلرىنى منىسمە مەك بير نؤوع مەكك اولاردى. بئلەدە اولموشدور. اما يوكسك و قاباقجىل بير مدىتتىن گئرى قالمىش و ابتدائى حيات كئچىرەن ائللر و طايفالار طرفىندىن تام و هميشە ليك منىسمە نىلمە سى دە بير او قدر سادە ايش دئىلىدىر. هلە پالتارين، محاربە نىن و سلاحين نە اولدوغونو بىلمە ين بير ائل نئجە حسنلى قىزىل جامىنى، ايلام و ماننالارين خط، يازى، كتيبە و مىنلرجه مرقى حيات خصوصىتلىرىنى آز زاماندا منىسمە يە بىلردىكى، اونلارى اؤز آدىنا گؤسترسىن.

گئرى قالمىش ائل و قىبىلە لر زور، قتل و غارت، حيله و تزوير كىمى و سىلە لردن استفادە ائدەرك، قاباقجىل خلقىن حاكمىتتىنى الينە آلىب، اونلارين مدنى ارثىنى اؤز آدىنا يازا بىلردى، لاکىن حقيقتى ابدى اولاراق حيله، زور و يالان پردە سى آلتىندا گىزلىتمەك مەكك اولمازدى.

اون پارس ائلىنىن م.ق. دوققوزونجو يوز ايللىكەدە ايران فلاتىنا گلىب، نئچە عصر سونرا، نئچە مىن ايلدن برى بو يئرلردە يوكسك مدىتت يارانمىش ماننا - مادالارا غلبە چالدىقدا، اونلارين مدىتلىرىنى دە، آد چكەمدەن، منىسمە مىشلر، لاکىن زامان بو ايشىن اوستونو آچمىشىدىر.

آخى، م.ق. دوققوزونجو عصرده گئرى قالمىش و ابتدائى حيات سورن تازا منطقە يە گلمىش پارس ائللرى، نئجە او زامانلار و اوندان نئچە يوز ايل اول يارانمىش حسنلى جامىنا منىم كىدىر دئە بىلر؟ زورلا دئىمىشلىرىدە، زامان بو غير - طبعى ايشى افشا ائتمىشىدىر.

بىز بو افشانى فردوسىنىن شاهنامە سىندىن آچىق شكىلدە باشا دوشوروك. اؤنجه قىد ائدككى، بىز بورادا شاهنامە نىن پىشدادىلرلە علاقەدار حصە سىنى هر طرفلى و بوتون جەھتلىرىنى دئىل، يالنىز اونون موضوعو موزلا ايلگىلى اولان جەھتلىرىنى آچىقلاماغا چالشاچايىق. فردوسىنىن شاهنامە سىنىن اوللرى پارس افسانە و مىللى داستانلارىندىن اولان پىشدادىلر سولالەسى شاهلارنىن حياتى و گؤردوكلرى ايشلىرىنە عايدىر. بونلارين افسانە اولماسىندا شىبە يوخدور، لاکىن بو افسانەوى سولالە پارسلارين ايران فلاتىنا گلمە لرىنىن ايلک دؤورو و بورادا ايلک حاكمىت قوردوقلارى زامانلار و

عصرلره عاید دیر. علتی ده بودروکی، بیز بیلیریک کی، پارسلار م.ق. دوققوزونجو یوز ایلیکده ایران فلاتینا گلدیکدن تقریباً یکی عصر سونرا ایلاملاردان یازی و الیفا اؤیره نیب، اولجه ایلام دلیینده و ماد ایمپراتورلوغو دؤورونده اؤز دیلرینده لؤوچه قازدیرمیشلار. دئمک پارسلار بو زامانلار، یعنی ایران فلاتیندا یئرلشدیکدن تقریباً ۲/۵ عصر سونرا یازیب اوخوماقلا تانیش اولوب اؤیره نمیشلر. پارس افسانه لرینده همین پیشدادیلر سولاله سی زامانی پارس شاهلاری یازیب اوخوماغی اؤیره نیرلر. دئمک فارس خلقلینین پیشدادیلر سولاله سینین اساس فورمالاشدیغی دؤور م.ق. ۷ - ۸ - ۹ - نجی یوز ایلیکلر اولموشدور.

ایندی گؤرک شاهنامه ده پیشدادی سولاله سینین ایلک شاهلاری نئجه یاشامیش و نه ایشلر گؤرموشلر. ان قدیم دؤور تورک افسانه لرینده داغ حیات و یاشاییشین ایلک باشلانقیجی، قایناغی، دایاغی، آتاسی، بعضاً ایسه آناسی دیر. ایلک پیشدادی شاهی "کیومرث" ده داغدا اؤزونه یئر دوزلدیر و پلنگ دریسینه بورونور:

کیومرث شد بر جهان کدخدای، نخستین بکوه اندرون ساخت جای.
سربخت و تختش بر آمد بکوه، پلنگینه پوشید خود با گروه.

(کیومرث دونیا یا کدخودا اولدو و اولجه داغین ایچینده یئر دوزلندی و تاج و تختینی داغین اوستونده قویدو و اؤز دسته سی ایله پلنگ دریسی گئیدی).^۱

کیومرث داغدا اؤزونه و قورو هونا - خلقینه یئر دوزلدیر و هامیسی پلنگ دریسینه بورونورلر، اونا گؤره کی، "پروریشلری" یوخ ایدی، یعنی تقریباً یاریم وحشیت مرحله سینده ایدیلر و رسمی پالتار و یشمه یین نه اولدوغونو، شهبه سیز نئجه معمولی حالدا دؤزلمه سیننی گؤرمه میش و بیلمه میشدیلر:

ازو اندر آمد همی پرورش، که پوشیدنی نو بد و نو خورش.^۲

کیومرثین دونیادا هنج بیر دشمنی یوخ ایدی، مگر حیله گر و بد ذات اهریمن. بو بد ذات و حیله گر اهریمنین بیر دئو بالاسی و ارایدی کی، دنیا اوندان قارائلیق اولموشدو، بو دئوین اوردوسو و ارایدی، دئو بو اوردوسو ایله کیومرث شاهین تخت و تاجینی اله کئچیرمک ایسته ییر:

به گیتی نبودش کسی دشمنی مگر بد کنش ریمن آهرمن،
یکی بچه بودش چو گرگ سترگ دلاور شده با سپاه بزرگ.
سیه کرد و نزدیک او راه جست همی تخت و دیهیم کی شاه جست.^۳

(دونیا دا بد ذات و حیله گر اهریمندن باشقا بیر دشمنی یوخ ایدی. اونون بؤیوک قورد کیمی بیر اوشاغی و ارایدی کی، بؤیوک اوردو ایله قوچاق و ایگیت اولموشدور، اوردو دوزلدیب، اونون یانینا

*

۱ - شاهنامه جلد ۱، مسکو، ۱۹۶۰، ص ۲۸.

۲ - شاهنامه، جلد ۱، مسکو ۱۹۶۰، ص ۲۹.

۳ - شاهنامه، جلد ۱، مسکو ۱۹۶۰، ص ۲۹.

يول تاپدى (شاهين. م.) و كيومرث شاهين تخت و تاجيني آختاردى. (الده ائتمك ايسته دى. م.).
بو وضعيتى گۇرن كيومرث چاره آختارير. بو خبر كيومرثين اوغلو "سيامك"ه چاتير. سيامك
دئوله قارشىلاشماغا حاضرلاشير، اما قريبه و غير - طبعىي وضعيت واردير، چونكى وحشى دئوين
دئولت و حكومهت گرك هر زادى: مرتب اوردوسو، سلاحى، حرب پالتارى، ... وارديرسا، كيومرث
شاهين نه اوردوسو، نه سلاحى، نه ده دئويوش پالتارى واردير. بونا گۇر ده سيامك پلنگ دريسينه
بورونور و چيلاق حالدا دئوله دئويوشه گئدير:

بـيـوشـيد تـن را بـچـرم پـلـنگ
پـذـيره شـدش دـيو را جـنگ جـوى
سـيـامـك بـيـامـد بـر هـنـه تـنا
كـه جـوشـن نـبود و نـه آيـن جـنگ،
سـپـه را چـو روى انـدر آـمـد بـروى
بـر آـويـخت بـا پـور آـهـر مـنا.^۱

(بدىنى پلنگ دريسى ايله اورتدو، چونكى نه دئويوش اوچون ده مير كؤينگى (جوشن) وارايدى،
نه ده دئويوشون قايدا - قانونو بيليردى. دئويوشچو دئوي قبول ائتدى و ائله كى اوردويلا اوز - اوزه
داياندى، سيامك چيلاق گليب اهرمينين اوغلو ايله دئويوشدو.)

اولدوقجا قريبه و ضديتلى دوروم. شاه و اونون اوغلونون نه اوردوسو، نه گئيمى، نه سلاحى،
نه ده حربى پالتارى واردير، لकिन وحشى دئو بونلارين هاميسينا مالكدير. بو نئجه شاه، او نئجه
دئودير؟؟ مسئله تام عكسینه اولمالى ايدى.

□ □ □

□ دئو كيمدير؟

□ م.ق. ۷ - ۸ - ۹ - نجى عصرلرده پارس ائللرينين ياشايدىغى پارس و كرمان ولايتلرينده و
اورالارين قونشولوغو، يعنى شمالى و غربيينده پارسلا رلا آز، چوخ علاقه ده اولموش خلقلر يالنيز
ايلاملار، قوتتى - لوللويلر و مانالار اولموشلار. دئمك، كيومرثين مخالفى و اونون اوغلو سيامكين
دئويوشدويو دئو يالنيز نئجه مين ايل اوندان قاباقدان او يئرلرده ياشايب مدنييت ياراتميش ايلام،
قوتتى - لوللووى و مانا خلقلرى اولموشلاركي، يوكسك مدنييت، حكومت، اوردو، هنر و صنعت
مالك ايديلر.

دئمك، فارس افسانه سينده واقعييت عكسینه قويولموشدور و پارس ائللرى دشمن حساب
ائتديكلرى يوكسك مدنييتلى ايلام، قوتتى، لوللووى و مانالارى دئو و اولدوقجا گئرى قالميش، اوز
ائللرينى مدنييتلى و حاكم تصوير ائتميشلر، چونكى قدرت اللرينده اولموشدور.

دئويوشده سيامك اؤلور، لकिन سيامكين اوغلو هوشنگ وارايدى. كيومرث اوردو دوزلتمه يى
دئولردن اويرنميش ايدى، او، هوشنگى چاغيريب، هر زادى اونا دئير و اويره دير. هوشنگ اوردويلا
بيريكدە دئوله دئويوشور و اونو اؤلدورور.

چو بنهاد دل کینه و جنگ را،
همه گفتمیها بدو باز گفت
که من لشگری کرد خواهم همی
ترا بود باید همی پیش رو
پس پشت لشگر کیومرث شاه
نبیره به پیش اندرون با سپاه^۱
بخواند آن گرانمایه فرزند را
همه رازها بر گشاد از نهفت.
خروشی برآورد خواهم همی
که من رفتنی‌ام، تو سالار نو
بیر به پیش اندرون با سپاه^۱

(اثره کی انتقام و دژیوش قرارینا گلدی، ده‌یرلی اوغلونو چاغیریب، بوتون دئمه‌لیلری اونا دئییب، گیزلی سیرلری اونا آچدی و دئدی کی، من بیر اوردو دؤزلدیب، هارای قالدیرماق ایسته‌ییرم. سن گرک بو اوردونون قاباغیندا اولاسان، چونکی من گئتمه‌لی‌یم و سن تازا سالارسان ... کیومرث شاه اوردونون آرخاسیندا و نوه‌سی اوردونون قاباغیندا گئدیردی.)

پارس ائللرینین ایران فلاتینا گلدیکلری م.ق. ۷ - ۸ - ۹ - نجی عصرلردن نئچه مین ایل اولدن یوکسک مدنیته‌لی سومرلر، ایلاملار، قوتیلر، لولوبیلر، کاسسیلر، ماننلار، ... شبهه‌سیز، اودو تانیمیش و اوندان یارارلانارمیشلار و حتّی همین اودلا علاقه‌دار م.ق. ایکینجی مین ایلیکدن ماننلار داخلینده زردوشتمین نطفه و روشئملری یارانماغا باشلامیشدیر.

بوتون بونلارا باخمایارق، هوشنگ ایکی چاخماق داشینین بیر - بیرینه ده‌یمه‌سیندن یارانان قیغیلجیمدان اودو کشف ائدیر و اونو "قبیله" ائدیر. دئمک، پارس ائللری اودودا ایلاملار و قوتی - لولوبیلردن تانیمیشلار و بونا گؤره‌ده کیومرث زامانی اودلا "نو خورش"، تازا یشمک دوزلتمیشلر:

برآمد بسنگ گران سنگ خرد
فروغی دیدد آمد از هر دو سنگ
جهاندار پیش جهان آفرین
که او را فروغی چنین هدیه داد
بگفتا فروغیست این ایزدی
همان و همین سنگ بشکست گرد
دل سنگ گشت از فروغ آذرنگ ...
نیایش همی کرد و خواند آفرین
همین آتش آنگاه قبله نهاد.
پرستید باید اگر بخردی.^۲

(کیچیک بیر داش بؤیوک بیر داشا دیدی، هر ایکی داش سیندی و هر ایکی داشدان بیر ایشیق یاراندی کی، داشین اوره‌گی اونون ایشیغیندان اود رنگینده اولدو شاه دونیانی یارادانین قارشیسیندا تاپنیب، عبادت ائدیب، آفرین دئدی کی، اونا بئله بیر ایشیغی هدیه وئردی. سونرا او همین بو اودو قبیله ائتدی و دئدی کی، بو آلاّه ایشیغیدیر و عقلین اولسا، اونا تاپینمالیسان.)
هوشنگ نه تکجه اودو تاپیب، اونو قبیله ائدیر، بلکه پالتار و گئییم بیلمه‌ین خلقینه مختلف حیوانلارین دریلریندن گئییم، اورتونه‌جک دؤزلدیر:

ز پویندگان هر چه مویش نکوست
بکشت و بریشان بر آهیخت پوست

*

۱ - هامان قابناق، ص ۳۲ - ۳۱.

۲ - هامان قابناق، ص ۳۴.

چو روباه و قاقم، چو سنجاب نرم
برين گونه از چرم پويندگان
(توگو ياخشى اولان قاچانلاردان اولدوروب، دريلرينى سويدو، مثلاً تۇلكو و قاقم، يوشاق
سنجاب و دۇردونجوسو ايستى توكلو سمورو بئله ليكله قاچانلار يىن دريسيندن دانیشانلارا گئيم
دوزلديب گئينيدى.)

دئمك پارس ائللرى ايران فلاتينا گلدېكده هله اودو بيلمير، تيكيلميش عادى گئيمدن
خبرسيزايديلر و بونلار يىن قونشولارى اولموش ايلاملار، قوتتى و لوللوبيلردن اۇيرنميشلر. چونكى
او زامانلار مدنى حياتا گرگ اولان بوتون جهتلر، شئير اوندان نئچه مين ايل قاباقدان التصاقى دىللى
سومئرلر، ايلاملار، ارته ليلر، هورريلر، كاسسىلر، ميتانئيلر، گيلزانلار، قوتتيلر، لوللوبيلر، اورارتولار و
ماننلار واسطه سيله كشف اولوب يارانميش و بوتون ياخين شرق، حتى مصرده ياييلميش و كثر
آداسيله آوروپايا گئتميش ايدى. فردوسى بو شئير يىن كشفىنى افسانهوى پيشدادى شاهلار يىن آدينا
يازسادا، معلومدوركى، پارس ائللرى بو منطقه يه گلنده، بوتون بو حيات و سايطى حاضرايدى و تازا
گلنلر بونلار يىن حاضرىنى يئرلردن اۇيره نيب ييه لنميشلر.

دئمك پارسلار، زامان كئچديكجه، ايران فلاتيندا ايلاملار، قوتتى و لوللوبيلردن مدنىت
اۇيره نيديلر. طهمورث گويا چوخ ياخشى ايشلر گۇروردو و دئولر يىن اوندان خوشو گلمه ييردى،
بونا گۇره ده شاهين سۇزونه باخمايىرديلار. طهمورث اونلارلا دۇيوشوب، اونلار توتور و
اۇلدورمك ايسته يير. دئولر آمان ايسته ييب، دئيرلركى، بيزى اۇلدورمه تا بيزدن بيلمه ديگين شئيرى
اۇيره نه سن. شاه دئولره آمان وئير و اونلار طهمورث شاها يازماق و اوخوماق اۇيره ديب، قارائلىق
قلى و بئىنىنى بيليك نورو ايله ايشيقلانديريلار. فردوسى آچيق جاسينا يازيركى، شاه يازماق
بيلمه يىن، ساواديىز و بيليك سيزايدى، قلىبىنى ظلمت بوروموشدو و دئولر اونا ساواد اۇيره ديب
قلىبىنى ايشيقلانديريلار:

يكايك بيار است با ديو جنگ	نبد جنگشانرا فراوان درنگ ...
كشيدندشان خسته و بسته خوار	بجان خواستند آن زمان زينهار
كه ما را مكش تا يكي نو هنر	بياموزى از ماکت آيد ببر.
كى نامور دادشان زينهار	بدان تا نهانى کنند آشكار
چو آزاد گشتند از بسند او	بجستند ناچار پيوند او
نبشتن بخسرو بياموختند	دلش را بدانش برافروختند. ^۲

(بير به بير دئولره دۇيوشدو، دۇيوشلرى اوزون سورمه دى، دئولرى آلچالديب يورغون حالدا)

* ۱ - هامان قاناق، ص ۳۵.

۲ - هامان قاناق، ص ۳۸ - ۳۷.

بندە ووردولار، او زامان دئولر جانلارينا آمان ايسته ديلر و دئديلر كي، بيزي اؤلدورمه، تا بيزدن ائله بير شئي اؤيره نه سن كي، دردويه دهيه. آدليم شاه اونلارا بو شرطله آمان وئردى كي، گيزلى شئىي آشكار ائتسينلر. ائله كي دئولر آزاد اولدولار، چاره سيز شاها ياخينلاشديلار و اونا يازماق اؤيره ديب قلوبنى بيليلك ايله ايشيقلانديرديلار.

دوغروداندا قريبه دئولر و انايين شاه!! دئولر شاها يازيب اوخوماق اؤيره دير و اونون قارائليق قلبى و اورهيىنى ايشيقلانديريلار.

دئولر بو ساواديىز، آنجاق زور اولان شاها تكلجه بير ديلده دئييل، اوتوز ديلده يازيب اوخوماق اؤيره ديرلر. دئولر علامه، بيليكلى، تاريخى، محيطى، خلقلرى و ديللرينى بيلن، مدنى، اينكيشاف ائتميش، شاه و اونون خلقيندن اولدوقجا مترقى، قاباقجيل، گوزو آچيق و هنرلى ايديلرسه، يالنيى زورا آرخالانان شاه گئرى قالميش، ساواديىز، مدنيتدن اوزاق، غدار، مستبد و گوبود بير وارليق ايدى. دئولر نه تكلجه اؤز ديللرينده يازيب اوخوماغى بيلير، بلكه اوتوز خلقيىن ديلينى و اونلار يىن يازيب اوخوماغىنى بيليرديلر، دئولر بوتون قونشو خلقلرينه احترام قايل اولاراق، اونلار يىن ديللرينى اؤيرنميش و يازماغىنى دا باجاريرديلار، شاها گلديكده ايسه اؤز ديلينى يازماغى دا بيلمه ييردى:

نېشتن يكى نه كه نزيديك سى چه رومى، چه تازى و چه پارسى

چه سغدى، چه چينى و چه پهلوى ز هرگونه كان همى بشنوى.^۱

(بير دئييل، او توزا قدر ديلين يازماغىنى اؤيرتديلر: رومى، تازى - پارسى، سغدى، چينى و پهلوى ديللرينى ائشيتديگين شكليده اؤيرتديلر.)

طهمورثدن سونرا شاه اولان جمشيد دؤيوش سلاحي كشف ائدير!! جمشيد خلقه يون اه ييريب، پارچا توخوماغى، مختلف پشه لرى، اكين چيليك و سايره نى اؤيره دير، خلقه حمام تيكير، ائو تيكمه يى اؤيره دير و اؤزونه ساراي تيكديرير.

خلاصه جمشيد عادى ياشايش قايدا - قانونلار يىن قونشو و تابع اولدوغو ايلام و ماننالاردان اؤيره نيب گئرى قالميش خلقيىنه اؤيره دير.

مسئله نين فردوسى طرفيندن بو شكلده مطرح اولونماسى بونو گؤسته رير كي، بير ايكي يوز ايلدن برى ايران فلاتينا گليب ايلام، كاسسى، قوتتى، لوللوبى و ماننالارلا قونشو اولمارينا باخما ياراق، پارس ائللرى نين كوتله لرى ابتدائى حيات طرزيندن ال چكمه يير و قونشولارينين مدنيتتى و عادى حياتلاريندا استفاده ائتديكلرى وسايط و ياشايش اوصوللاريندان استفاده ائتمه ييرديلر و شاه طهمورث و جمشيد اونلارى بو ايشلرى قونشولاريندان تقليد ائتمه كه مجبور ائديرديلر.

باشقا سۆزلە دىمىك ايسىتەسك، فارسلاىر افسانەلرى آچىق شكىلدە گۆستەرىركى، م.ق. ۷ - ۸ - ۹ - نجى يوز ايللىكلردە ايران فلاتىناگلن اون پارس ائلى اولدوقجا گئرى قالمىش، تام ابتداىى حيات دۇورونو كئچىرن ائللر اولموشلارسا، او زامانلارلا قدر و او زامانلار هامان ايران فلاتىنين مركزى، غربى قىستلىرى، خزرين جنوبو، آرازين شمالى و جنوبو تورپاقلاريندا ياشايان خلقلر و ائللر، يعنى ايلاملار، قوتىلر، لوللويلر و ماننلار اولدوقجا يوكسك مدنيتە مالك اولموش و پارس ائللرى مدنيتين مختلف ساحەلرى، خطى، يازىسى، يازىب اوخوماغى، لۇوحە قازدىرماغى و سايرهنى اونلاردان اۇيرنمىشلر.

گۆستردىگىمىز بو تاريخى واقعيىتى بىز مختلف فصىللر و يئرلردە گۆسترمىشيك، بورادا بو مسئلەنى آيرىجا بىر داها گۆسترمەكدن مقصد ماننا خللقى و مدنيتتى بارەدە تاريخ علمىنين سوسماسىنين سىبىلريندن بىرىنى گۆسترمەك ايدى.

دىمىك، متعصب آريايىست تاريخچىلرين ماننا خللقى، تاريخى و مدنيتتى بارەدە سوسماسى، اوزدن كئچمەسى، اونا اهميت و ئرمەسى و اونو ايران تاريخيندن چىخارماسىندان هدف و مقصدلرى ھمدە:

۱ - او دۇورەدە پارس ائللرينين مدنيت جھەتدن تام گئرى قالمىش اولدوغونو گىزلىتمەك، اوستونون آچىلماشىنا مانع اولماق اولموشدور.

۲ - او دۇوردن نئچە مين ايل قاباقدان ماننا اراضىلريندە فورمالاشمىش پارلاق مدنيتتى و اونو يارادان ائللر و خلقلرى گۆسترمەك اولموشدور، تا ھم پارس ائللرينين گئرىلىگى بللنمەسەن، ھمدە پارسلاىر او مدنيتتى منىمەسەسى گىزلى قالسىن و پارلاق ماننا مدنيتتى راحت پارسلاىر طرفىندىن منىمەنىلسىن و اونلار ادينا يازىلسىن.

بو ايكي خصوصيتتى فردوسىنين يازدىغى پارس افسانەلرى، عكس معنادا گۆتورولدىكە، آيدىن شكىلدە نشان وئرىر، چونكى بو افسانەلردە مترقى و قاباقجىل ماننا - ماد مدنيتتى يارادانلار "دئو" و گئرى قالمىش پارس ائللرى و مدنيتتى حاكم قلمە وئرىلر و ائللە گۆستەرىلر، گويا ماننالاردان و مادلاردان منىمەدىكلرى مدنيتتى اوزلرى ياراتمىشلار. بونا باخمايلاق، فردوسىدە پارسلاىر يازىب اوخوماغى و مختلف خلقلرين دىللرينين يازىب اوخوماغىنى دئولردن - اصىل يىرلىلردن اۇيرەنمەسەننى آچىق گۆسترمىشىدور.

گۆرەسن دئو، يعنى مدنيتدن اوزاق و وحشى وارلىق يازىب اوخوماغى و اونداندا اهميتلى اوتوز بىگانە دىلين يازىب اوخوماغىنى نئچە بىلر و اونلارلا حكومت و آغالىق ائدن شاه و خلق بىلمز؟!

بو فارس افسانەلرينين خصوصيتتىدور، حقيقتى گىزلىتمەك اوچون بىر وسىلەدور. بو واقعيىتى فردوسى اۇز شاھنامە اثريندە گۆسترمىشىدور.

گۆرەسن بوگونكو ايران توركلرى بو قىربە تاريخى حادثەلرى و اونلارلا اولموش توھىن و

تحقیق‌لری اوخویوب باشا دوشورمو، اونلارین باره‌سینده فیکرله‌شیب چاره آختاریرمی؟ بورادا و اثرین یثری گلدیکده بیر سیرا یثرلرینده اشاره‌لر ائتدیگیمیز کیمی، ماننلارایله مادلارین کؤکو، ائتتیک ریشه‌لری بیر، هر ایکیمی قوتی - لولوییلرین اوولادی، دیللری بیر اولموش و مدنیت، هنر و صنعت باخیمیندان ماننلار مادلارین اوئنده گئنده‌نی و اساس ته‌مه‌لینی تشکیل ائتمیشلر. آنجاق آریاییست تاریخ‌چیلر ماننا تاریخی باره‌ده سکوت ائتمیشلرسه، گوستردیگیمیز کیمی، مادلاری هند - اروپایی دیللی و آریا نژاددان گؤسته‌ریرلر. بیز مادلارین دا‌التصاقی دیللی اولماسی باره‌ده، یثری گلدیکده، بیر سیرا یثرلرده دانشمیشیق و یتنه‌ده بو باره‌ده علیحده شکلیده گئیش دانشاجیق.

مرکزی ماد "الوند" داغنین اطراف، البرز داغلارینین جنوبی یاماجلاری کیمی معتدل هاوالی، زنگین طبیعتلی، سولو، نعمتلی، اکین‌چیلیک و باغدارلیق جه‌تدن وارلی، حیواندارلیق - آت، قویون، اینک، دوه و سایره دؤرد آیاقلیلار بسله‌مه‌گه اولدوقجا مناسب و یارارلی بیر منطقه‌دیر. ائله‌بونا گؤره‌ده بو منطقه لاپ ابتدایی اینسانلار دؤوروندن بو‌گونکو ایران فلاتیندا ان اوئملی یاشاینش و مدنیت مرکزلیریندن بیر اولموشدور. همدانین یاخین لیغینداکی ابتدایی اینسانلارین داشلار اوزهرینده‌کی ناخیشلاریندان یثرینده بحث ائتمیشیک. اگر بو‌گونه قدر علمی قازینتیلار نتیجه‌سینده الده ائدیلمیش اثرلر، مثلاً فلزی اثرلر خوزستان منطقه‌سینده م.ق. ۸ - نجی مین ایل ایللیگه عایدیرسه،^۱ مرکزی ماد اراضیسینده بو تاریخ م.ق. ائتینجی مین ایللیگه عایدیر. همدان شهرینین اؤزوده، شوشدان سونرا، ایراندا اسکی لیک جه‌تدن ایکینجی شهردیر.

طبیعی‌دیر کی، فلزایله تانیش اولان و چشیدلی ساحه‌لرده اوندان یارارلانان بیر توپلوم اوندان نئچه مین ایل قاباقدان داش و ساخسی‌دان یارارلانمیشدیر و مرکزی ماد اراضیسینده کشف اولموش داش ناخیشلاری و چشیدلی ساخسی قابلار، اونلارین شیرسیزی، شیرلیسی، ساده‌سی و الوان ناخیشلیسی چوخ‌دور و بیز کئچمیش فصیللرده ماننا - ماد مدنیتی‌نین عمومی خصوصیتلریندن دانیشارکن هم بو داش ناخیشلاری، همده آذربایجان و مرکزی مادی‌ن مختلف منطقه‌لریندن کشف اولموش چشیدلی ساخسی قابلار باره‌ده گئیش بحث ائتمیشیک و بورادا اونلارین تکرارینا حاجت یوخ‌دور.

مرکزی ماد اراضیسی، او جمله‌دن قزوین دوزنلیگیندن تاپیلیمیش مثال اشیا باره‌سینده آقای عزت‌الله نگهبان یازمیشدیر:

«فلز ده‌لن بورغی - مته‌لرین ایلکین و ابتدایی نمونه‌لرینین قورولوشو اولدوقجا کیچیک طبیعی بیر تیکه مس پارچاسی اولموشدور کی، مس داشیندان چکیشله دؤیمک یولوايله اله‌گلمیش و قوش هیئکلرینین آیاقلاری سوموکلرینین قورتاران یثرینده ایشلنمیشدیر. بو مس پارچاسی ایران

فلاتینین قزوین دوزنلیگینده "زاغا تپه" ده کی قازینتیلاردان الده ائدیلمیش، اؤزوده م.ق. آلتینجی مین ایلیگین سونلارینا عایدیر و او دؤورده او یئرلرده کی توپلومون صنعت شاهکاریندان سایلاق، او مدنیتین او دؤورلرده صنایع ساحه سینده کی ایره لیه مه سینه آیدین دلیلدر ... هابئله قزوین دوزنلیگینده، زاغا تپه نین ایکی کیلومترلیگینده یئرلشن قبرستانلیق اولموش بیر تپه نین قازینتی ایشلری گئدیشینده ده فلزین استخراجینا دایر اثرلر و مدرکلر الده ائدیلمیشدیر؛ بونلار فلزی اریتمک اوچون خصوصی قاب (بوته) و چشیدلی قالیبلاردان عبارتدیر کی، م.ق. بشینجی مین ایلیگین ایکینجی یاریسینا عایدیر.^{۱۰}

قید ائدک کی، اسکی تاریخ علمینین تازا نایلیت لری گؤستریر کی، عمومیتله آذربایجان و مرکزی ماد اراضیسی، او جمله دن غربی آذربایجان، زاقروس داغلاری، اورمو گؤلونون غربی، جنوب غربی، توروس داغلاری ایله زاقروس داغلارینین بیرى - بیرینه قووشدوغو داغلیق منطقه لر اولدوقجا زنگین فلز معدنلرینه مالکدیر و بو معدنلر بو اراضیده یاشامیش اسکی آذربایجان ساکینلری اولموش "هوررلر"، ماننلارین بابالاری، مادلار، گیلزانیلار چوخ - چوخ قدیملردن معلوم اولموش و اونلار بو فلزلردن استفاده نی قدیم یاخین شرق منطقه سینین هر یئرینه یایمیشلار. بو باره ده یئرینده آیریجا و گئنیش دانیشاجاییق. قید ائتمک لازیمدیر کی، واحد ائتنیک کؤک، دیل و تاریخه مالک اولموش ماد و ماننا خلقلری واحده مدنیت، هنر و اینجه صنعته مالک اولموشلار و بونلارین مدنیت و هنرلرینی بیرى - بیریندن آیرماق دوزگون دئییلدیر و بیز کئچمیشده ماننا - ماد مدنیتی و هنریندن بیرلیکده بحث ائتمیش و بورادادا آذربایجان و مرکزی مادین هنر نمونه لرینی گؤستره ریب و اؤنملی مدنیت خزینه لریندن بیر یئرده دانیشمیش و بو موضوع باره ده سونرالار واحد هنر و صنعت آتموسفئریندن دانیشارکن ده، اونلارین هنرلریندن ایلاملار، کاسسیلر، هوررلر، قوتی - لولوییلرین هنر و مدنیتی ایله بیرلیکده بحث ائده جه ییک.

ایندی ده همین ماد - ماننا مدنیتی مرکز لریندن بیرى اولموش خزر ساحیلی اوجاقلاریندان داها زنگین و یوکسک کیفیتلی اثرلره مالک اولموش بوگونکو "رودبار" منطقه سینده - "سفید رود" ساحیللرینده یئرلشمیش "مارلیک تپه" دن الده ائدیلمیش تاریخی اثرلر باره ده معلومات وئرمه گی لازیم حساب ائدیریک.

□ □ □

مارلیک تپه

بیلدیگیمیز کیمی "شاهرودچایی" ایله "قیزیل اوزن چایی" بیرلشهرک "سفید رود" چایینی یارادیر و بیرلشدیکلری یثردن "رودبار" اراضیسیندن شمالا دوغرو آخاراق، رستم آباد، لاهیجان

و عمومیتله گیلان توپراقلاریندان کئچیب خزر دنیزینه تۆکولور. سفید رودون رودبار منطقه سیندن آخدیغی اراضینین غرب طرفینده "رستم آباد" و اونون تقریباً مقابلینده، چابین شرق طرفینده، چابین تام ساحیلینده "مارلیک تپه" یئرلشی.

کئچمیش بؤلوملرده گؤستریمیشیک کی، بو منطقه، ائله جهده البرز داغلاری ایله خزر دنیزی آراسیندا یئرله شن اراضی، م.ق ۸ - ۹ - ۱۰ - نجو یوز ایلیلک لرده ماد شاهلیقلارینین ان اهمیتلی و بؤیوک لریندن بیرى اولموش، هئروودون "دیوک = دیوکس = دیاوکو" آدلان دیردیغی شاهلیغین اراضی سیندن و اوندان قاباق اونون بابالاری و اونلارا تابع و باغلی اولموش شاهلیقلار و امیرلیکلردن اولموش دور و بونا گؤرده همین بو دؤورلرده بو توپراقلاردا یارانمیش مدنیت، هنر و اینجه صنعت نمونه لری بو شاهلیقلار، یعنی عمومیتله مرکزی ماد خلقی و حکومتی مدنیتینه عاید و داخلیدیر و مارلیک تپه دن کشف اولموش تاریخی اثرلرده بونلاردان دیر. ایندی ده مارلیک تپه نین تاریخی اثرلریله تانیش اولاق.

شمسی ۱۳۱۰ - ۱۳۱۵ - نجی ایللردن بو گونکو گیلانین رودبار منطقه سی، هابئله البرز داغلاری ایله خزر آراسیندا کی توپراقلاردا غیر - قانونی و قاچاق شکیلده چوخلو تاریخی یئرلری قازاراق، تاریخی اثرلری چیخاردیب، آلیب - ساتماق و اونلاری قاچاق شکیلده خارجه آپاراراق ساتماق چوخ معمول اولموش دور، بئله کی، خارجی موزه لرده بو یئرلردن تاپیلیمیش اثرلر "املش" آدیله شهرتلمیش ایدی. بو غیر - قانونی قازیتیلار و اثرلری خارجه قاچاق آپاریب ساتماق او قدر آغیزلار دوشموش دو کی، نهایت ایران حکومتی همین رودبار منطقه سینده رسمی علمی قازیتتی ایشلری آپارماق قرارینا گله رک، ۱۳۴۰ - نجی ایلده عزت الله نگهبانین باشچیلیغی آلتیندا بیر علمی هیأتی بو منطقه یه گؤندردی. بو هیأت همین ایلدن ۱۳۴۱ - نجی ایله قدر ۱۴ آی مدتی نده داواملی شکیلده رودبار منطقه سینده علمی قازیتتی ایشلری آپاراراق، تاریخی اثرلره زنگین اولان "مارلیک تپه" قبرستانلیغینی کشف ائدیب، اورادا ۵۳ قبری دن چوخلو قیمتلی تاریخی اثرلر کشف ائتدیلر. م.ق. ایکینجی مین ایللیگین سونلاری و بیرینجی مین ایللیگین ایلک یوز ایلیلک لرینه عاید اولان بو قبری لر و اثرلر باره ده علمی معلومات، ندنسه، اولجه انگلستان و آلماندا چاپ اولور و همین اثر ۱۳۶۸ - نجی ایلده فارس دیلینه چئوریلیب، "مارلیکین فلز قبالاری" (ظروف فلزی مارلیک) آدی آلتیندا باسیلمیش دیر.

مارلیک تپه نین ۵۳ - نجو قبری نیندن کشف اولموش تاریخی اثرلردن معلوم اولموش دور کی، بو قبرستانلیق م.ق. ایکینجی مین ایللیگین سون عصرلری و بیرینجی مین ایللیگین ایلک یوز ایلیلک لرینده همین بو منطقه ده حکمرانلیق ائتمیش شاهلار، امیرلر، سرکرده لر، بؤیوک باشلار و اونلارین عایله لرینین قبرستانلیغی اولموش دور.

یوخاریدا اشاره ائتدیگیمیز کیمی، بو منطقه قیزیل اؤزن - سفید رود آخارقالاری منطقه لریندن اولدوغو و او یئرلرین همین دؤورلرده ماننا - ماد شاهلاریندان اولموش "دیوک" ون و اونون

بابالارنىن ھىكمرانلىق ئائىدىگى توپراقلار اولدوغونو نظره آلاق، دئيه بىلەرىك كى، بو قىبىرلر اونلارنىن شاھلارى، امىرلىرى، سركردەلىرى و اونلارنىن عايلەلىرىنە مەخسۇس اولموش و بونا گۆردە ئاثرلىرى عومۇمىيەتە ماننا - مادھىرى و مدنىيەتە، دىققەت، ماد مدنىيەتى و ھىرىنە عايدىدۇر.

مارلىك تەدەن تاپىلمىش تارىخى ئاثرلر عومۇمىيەتە او دۇورون دىنى رىسملرىنە عايد قابىلار، مەجسەملر، بىزك و سايىلى، سالاھلار، اسباب و وسايىلى، آشپزخانا قاپ - قاپاغى، اوشاق اويونچاقلارى، مەخلف و سايىلىن مدللرى و سايىرە بو كىمى شىلردن عبارتدۇر كى، اساساً قىزىل و گوموشدن و قىسماً تونجىدان قايرىلمىشلار.

بو قىبىرلر ۳۶ نەمەلى سىندىن تاپىلان وسايىلى و اونلارنىن اوچدە بىرىنىن قىزىلدىن اولماسى باخىمىندىن، اونلار ھىسلىدە، ھابىلە اورتا آسپادا "ايسىك گۆل" كىنارلارنىدا كىشف اولموش ساكا (ايشغوز) كورقانلارنىا بىزەيىر. بونا گۆردە آقاي عزت الله نەھبان مارلىك و عومۇماً ياخىن شىرقىن بو كىمى تارىخى ئاثرلىرىنى اورتا آسپا ئاثرلىلە مەياسە ائىمكەدە تامامىلە ھاقلەيدۇر.

مارلىك تەدەن تاپىلمىش تارىخى ئاثرلر آقاي عزت الله نەھبانىن بۆلۈپ گۆستردىگىنە اساساً اوچ قروھدان عبارتدۇر: ۱ - قىزىل قابىلار. ۲ - گوموش قابىلار. ۳ - تونج قابىلار. □ □ □

۱ - قىزىل قابىلار

مارلىكدن كىشف اولموش قىزىل قابىلار فىجان، اوزون لولەلى قورو، سو اىچىك اوچون بارداق و لىوان، كاسا، اىچىكى اىچىك اوچون پىالەلردن عبارتدۇر كى، چىشىدىلى اندازەلر و شىكىللردە قايرىلمىشلار. بو قىزىل قابىلار جوربە جور مىئاللار قايرىشدىرىلاراق، آلياژ اولان فلزلردن قايرىلمىشلار، بو ايسە فلز صىغىتىنىن، اورمو گۆلۈنون غرىندە اولدوغو كىمى، مارلىك صىغىتكارلارى داخلىلىندە دەرەين و قىدىملىگىنى گۆستەرىر.

بو چىشىدىلى قابىلار اوزەرىندە، خىصوصىلە قىزىلى چوخ اولان آلياژلاردان قايرىلمىش نىسبەتاً يوشاق مادەلى قابىلار اوزەرىندە، خىصوصىلە اولدوقچا گۆزل و مەھارتلە قايرىلمىش ناخىشلار و ھىوان شىكىللرى واردۇر كى، جانلىلىق، طىبىيىلىك و تەھرىك باخىمىندىن بۆيۈك مەھارت و اوستادلىقلا چىكىلمىشلار.

بو قىزىل قابىلارنى بىغى سىندە ناخىش و زىنت يوخدورسادا، اونلارداكى تىناسب و گۆزلىك دىققەتە لايىقەدۇر.

قىزىل قابىلارنى بىغىلىرىنىن ناخىشلارى قازما نەقشەلر واسطەسىلە ياراتمىشىدۇر. بو كىمى ناخىشلار ظاھىرە نىسبەتاً گوبۇد اولسادا، خىصوصى گۆزلىك و اىنەلىگە مالەيدۇر. بو ئاثرلردە ناخىشلار قابىلارنى خارچى سىطھلىرىندە، اۆزلىرىدە قىسماً تەخىل مەھسۇلو اولان فانتاستىك ھىوانلار و آغاجلاردان عبارتدۇر كى، عىنى شىكىل قاپىن چىئورە سىندە نەچە دىفعە تەكرار اولموشدۇر.

اكثر قىزىل و گوموش قابلاردا اولدوغو كىمى، بو پىالەلرین ایچلرینین تکینده اولدوقجا گۆزل، دقیق و ریاضی اصولوایله چکیلمیش دایرهوی شکیللر واردیر.

قابلارین بعضی سینین خارجی سطحینده کی ناخیشلار، یعنی اؤکوز و بالیق شکیللری، ائله جده قابلارین داخلی کفینده کی دایرهوی ناخیشلارین هامیسی قازما و حکاکلیق اصولوایله قازیلیمیش خطلر واسطه سیله یارانمیشدیر. بو مئتودلا یارانمیش حیوان شکیللری و دایرهوی بزرکلر خصوصی گۆزلیک، ظرافت، جانلی لیق، تحرک و دقیقلیگه مالکدیر.

همین بالیق و استراحت حالیندا اولان اؤکوز شکیللی اولان فنجانین ایچهریدن تکینده کی دایرهوی ناخیش دۆرد هم مرکز دایره دیر، هر ایکی دایره آراسی خصوصی ناخیشلار مالکدیر کی، دقیق ریاضی بۆلگولر محصولودور. بو واحد دایره ده ۸ هم مرکز دایره واردیر، هر ایکی قوشا دایره نین آراسی دقیق هندسی قایدالارلا معین و برابر قسمتله بۆلونه رک، اولنلاردا خصوصی و گۆزل ناخیشلار چکیلمیشدیر. مرکزدن ایکینجی قوشا دایره ایله اوچونجو قوشا دایره آراسی ۸ برابر حیصه یه بۆلونه رک، هر بۆلومده بیر کیچیک دایره چکیلمیش و هر دایره ۱۶، یعنی $2 \times 8 = 16$ برابر قسمتله بولونموشدور. مرکزی قوشا دایره ایله ایکینجی قوشا دایره آراسی دا سگگیز اولدوقجا گۆزل و دقیق حیصه یه بۆلونموش و هر بیرینده بیر قوشا دایره لی ناخیش سالینمیشدیر. عمومیتله بو دایره دقیقلیک و گۆزلیک باخیمیندان نادیر و اولدوقجا دقته لایقدیر.

ایچگی ایچمک اوچون قایریلمیش قیزیل پىالەلرین خارجی سطحی اولدوقجا گۆزل و قریبه تخیل محصولو اولان قوشا حیوانلار و آغاجلارلا بزنمیش، داخلی کفینده کی مرکب دایره وی ناخیشلارین جیزیلماسی و ناخیشلارین یارانماسی یوکسک هنر و اینجه صنعتدن علاوه ریاضیات ایله دهرین تانیشلیق طلب ائدیر.

خیال محصولو اولان قانادلی، قوشا و دۆرد آیاقلی حیوانلار و فانتاستیک آغاجلار اولدوقجا اینجه و مهارتله قازیلدیغیندان علاوه بو گونکو ایرانین بوتون غرب و مرکزی اراضیسینین قدیم هنری اثرلرینده نظره چارپیر.

مارلیک تپەدن کشف اولموش ان گۆزل پىالەلردن بیریده او اثر دیر کی، بزرکلر و شکیللری قازماق و تاپدایاراق قابارتماق اوچون مناسب اولان تقریباً خالص قیزیلدان قایریلمیشدیر. بو پىالەنین خیالی حیوانلار و آغاجلاردان یارانمیش صحنه لر و ناخیشلاری مثیل سیزدیر؛ اوندا هر زادین نسبتی و تناسبو دقته لایقدیر و اونی یارادان «صنعتکار میثلسیز و ایسته نیلن شکیلده اۆز ایشینین عهدە سیندن گلیمیش و اۆز باجاریغی و نبوغوایله دونیانین ان گۆزل هنر شاهکارلاریندان بیرینی یاراتمیشدیر»^۱.

بو پىالەنین خارجی سطحینده اوز - اوزه رسم اولاراق، بیر خیالی آغاجا دیرماشمیش ایکی

خیالی، باشلاری و آياقلاری اؤکوزه بنزر قانادلی حیوان، داخل طرفدن تاپداناراق قاباريلمیشدیر. بو منظره ایکی دفعه پیالهنین خارجی سطحینده تکرار اولموشدور. بو خیالی اؤکوزلرین باشلاری پیالهنین داخلیندن، چکیشله دؤیولهرک قاباریلیب، ائشیکه چیخاريلمیشدیر. بو خیالی و قاباریلاراق ائشیکه چیخاريلمیش دؤرد اؤکوزون باشی اینجه و دقیق قازما و حکاکلیق ایله بزئمیشدیر. خیالی اؤکوزلر و اونلارین خرما آغاجینا بنزر آغاجا دیرماشماسی، ال - آياقلاری، قویروقلاری و مختلف حاللاردا وئريلمیش قاباق آياقلاری اولدوقجا طبیعی، جانلی و هر جور صنعی لیکن اوزاق، مهارتله ایشلنمیشدیر. بوتون بونلار اثرده اولان هنر، اوستالیق و اینجه صنعتین اولدوقجا یوکسک سوییه ده، اسکی و تجربه لر محصولو اولدوغونو نمایش ائتدیریر. خیالی اؤکوزلرین بونوزلاری، قولاقلاری، اوز - گؤزو، حتّی باخیشلاری بئله مهارتله وئريليپ و اولدوقجا طبیعی، جانلی و بیرى - بیرینه مناسب و اویغون جیزيلمیشلار. قریه دیرکی، بو خیالی اؤکوزلرین قانادلاری بئله، بدنلرینین باشقا عضولری کیمی، گؤزل و طبیعی تصویر اولموشدور.

خیالی اؤکوزلرین بونوزلاری و قولاقلاری قاینق وئريله رک حیوانلارین بدنینه یاپیشدیريلمیش و قاینق یئرلری بزکلر واسطه سیله، اوستالیقلا اؤرتولموشدور. بو قاینق وئریمک مارلیک و شبهه سیز ایلام، کاسسی و ماننا اوستالارینین فلز صنعتینده مهارتی، اوستالیغی و خیلی ایره لی گئدیب، اینکیشاف ائتدیکلرینی گؤسته رن گؤزل بیر نمونه دیر.

پیالهنین لبه سی ائنلی نوار شکلینده گؤزل قازما اصولوایله حصیری توخوما کیمی اولان ناخیشلارلا بزئمیش، داخلی قسمتین کفینده ایسه میثیلسیز مهارت و ریاضی علمی اصولوایله بیر دایره نین داخلی برابر حصه لره بؤلونوب، ائله گؤزل و اینجه ناخیشلارلا بزئمیشدیرکی، بوگون بئله صنعتکارلاری حیران ائدیر. کلاردشت پیاله سینین آشاغیسیندا اولان بزکلی نوارین ناخیشلارینین هؤرولمه سی ده عینی ایله بو پیالهنین لبه سینده کی نوارین ناخیشلاری کیمیدیر.

یوخاریدا گؤردوگوموز خیال و فانتازیا محصولو اولان حیوانلارین ناخیشی "کاسسی" هنرینده داها چوخ تصادف اولوندوغو حالدا، واحد هنر و صنعت آتمسفئرینه مالک اولان بیلدیگیمیز منطقه نین، بیر سیرا جزئی فرقلره اولسادا، هر یئرینده نظره چارپیر. یوخاریدا گؤستردیگیمیز خیالی اؤکوز ناخیشی همده قوشالیق باخیمیندان دقّه لایق ایدیه، مارلیک تپه دن الدّه ائدیلیمیش قیزیل قابلاردا ائله خیالی حیوانلار شکیللری ده واردیرکی، اونلاردا نه قوشالیق، نه ده عکس جهتلرده حرکت ائتمک خصوصیتی واردیر.

منظوروموز مارلیک تپه دن کشف اولموش او قیزیل پیاله دیرکی، ایکی سیرا خیالی و فانتاستیک قانادلی حیوان، بیرى - بیرینین آردینجا عینی سمته حرکت حالیندادیرلار. اوچ موازی ساده خطله بیرى - بیریندن آیریلان بو ایکی سیرا حیوانین یوخاریداکیلارینین باشلاری و قانادلاری افسانه وی سیمرخ قوشونا و آشاغیداکیلاری قانادلی اؤکوزه بنزه بیر. آشاغیداکی حیوانلارین آراسیندا کیچیک فانتاستیک آغاج شکیللری و پیالهنین یوخاری لبه سی و آشاغیدا دؤرد - دؤوره سینده بیرى - بیریندن

فرقلى ناخيشلار واردير.

قىزىل پىالەنن بوتون بو حيوان ناخيشلارى، نظره گلن، داخيلدن دۇيولەرك، قابارى شكىلدە اولموش و اوستلرى چشيدلى كىچىك ناخيشلارلا بزنميشدير. خيالى حيوان سىرالارنن هر بيرى عىنى حيوانن پىالەنن دۇوره سىندە اوچ دفعه تكرار ياندىن يارانميشدير. بو حيوانن باشى و قانادلارى قوشو خاطرلاديرسا، بدننن قالان قىسمى آسلانى آنديرير.

پىالەنن ايسچرى كفيندە اولدوقچا گۇزل، اورىژىنال، چشيدلى ناخيشلار و يارباقلار چكىلميشديركى، دقيق هندسى اصول ايله دايره نين برابر حيصه لره بولونمەسى نتيجه سىندە ميدانا گلەش و خارجه يارپاق، داها سونرا هيلالى ناخيشلار، داها داخلى طرفدە باشقا جور ناخيشلار و لاپ مركزدە آيرى چشيد ناخيشلار شكىلدە جيزيلميشدير.

مارلىك تپە خزىنە سىندن كشف اولموش ان گۇزل، اوستاليقلا قايريلمىش، بركلى و قىمتلى اثرلردن بيرىدە بوينوزا بنزر ناخيشلى آت شكىللرى اولان، سارى رنگە مايلى قىزىل پىالەدیر. معلوم اولان بو پىالەنن قىزىلينا ائله بير فلز قاتيلمىشديركى، اونا محكم و مقاومتى ائتمىشدير، برناگۇرەدە بئلىننن نسبتاً نازىك ليگى و اوجالغى جەتدن اولدوقچا متناسب و ايچكى اوچون ال وئرىشلىدير. پىالەنن لبة سىندە كى ناخيش يوخارىدا گۇستردىگىمىز پىالەنن كى كىمىدير، لاکين بو پىالەنن كفينە قالين و قابارى نوار شكىلدە دۇور تا دۇور فلزين اۇزوندن اولان بير چىخىنتى «اردير و بوندان علاوه پىالەنن كمريندە ايكي صحنەنى بيرى - بيرىندن آيىران بير ناخيشلى قوشا موازى خطدە واردير. كفدە كى چىخىنتى پىالەنن محكم ليگىنە سبب اولموشدور. پىالەنن بئلى نسبتاً نازىك و بئلىن اوستو و آشاغاسى ايكي برابر گيردە يثرديركى، هر بيريندە اوچ ناخيشلى آتدان عبارت اولان قاباريلمىش شكىللر واردير. آتلارين قولتوقلارى، دۇش و آياقلارنن هر بيريندە بير و بئللريندە اوچ بوينوزا بنزر اوجو توپپوز ياندان اولان برك واردير. ايكي سىرا و هر سىرادا اوچ آت اولان بو ناخيشلاردا حيوانلار حركت حالدا، اۇزلىرىدە سون درجه جانلى و متناسب تصوير اولموشلار. آتلارين بدنلرينن هر يثرى اويغون بركلرلە بزنمىش و بو بركلر آرخادان چكىشلە تاپداناراق قاباريلمىشدير. آتلارين بويونلارى اوزون، نازىك، ياي وارى، بئللرى نازىك، قولاق، بئلى و ياللارى قشنگ، بوغازلارى آلتيندا گولفە، قويروقلارى باغلانمىش و اوزون، ال و آياقلارى اينجه و يول گتتمەلرى اولدوقچا قشنگ و يورغا حاليندادير.

آتلارين سىرالاندىغى يثرلرين اوست قىمتلريندە بوش قالان يثرلر، مارلىك تپە اثرلرينە خاص اولان، معين حيصه لره بۇلونەرك، گۇزل برك اولموش كىچىك دايره لرلە زيتلنمىشدير. پىالەنن داخلى كفى دايره داخلىدە جيزيلمىش، خطلىرى ياي وارى اولان و خصوصى شكىلدە يان - يانا دوزولن اوچ بوجاقلارلا بزنمىشدير. بو برك تاماميله تازا و اورۇنالدير.

مارلىك تپە دن الدە ائدىلمىش دقتە لايىق آلتين اثرلردن بيرىدە اوجالغى ۶/۸ سانتىمىتر، آغزىنن قىطرو ۵ سانتىمىتر، بئلى نسبتاً نازىك و اوستوندىه ايكي سىرادا، نظره گلن، اوچ استراحت حاليندا

اولان داغ کئچیسى اولان، بیر فنجاندیر. فنجانین اوستونده کی ایکی عکس جهتن تصویر ائدیلمیش استراحت حالیندا بونوزلو داغ کئچیلری، مارلیک تپه نین او بیرى قیزیل اثرلرینده اولدوغو کیمی، نظره گلن داخیلدن چکیشله دویولره ک، قاباریلمیشدیر. داغ کئچیلرینین بدنلرینین معین یئرلری خصوصی ناخیشلارلا بزئمیشدیر. فنجانین خارجی سطحینین قالان یئرلری صافدیر و آنجاق لهلرینین آلتی و کفینه یاخین یئر اوچ موازی خطدن یارانمیش بیر جوت بورولموش خطدن میدانا گلن بیر نوارلا بزئمیشدیر. داغ کئچیلری شکیللرینین جانلی لیق و گۆزلیگی، اوستالیق و مهارتله تصویرى مارلیک تپه نین او بیرى اثرلری کیمی دیر.

مارلیک خزینه سینین حیوان ناخیشلارینا مالک قیزیل اثرلریندن بیرى ده بیر کاسادیر کی، اونون ائشیک سطحینده یول گئتمک حالیندا اولان دۆرد قوچ تصویر اولموشدور. آرد - آردا گئندن بو قوچلارین ایکیسى ساغ و ایکیسى سول طرفه گئدهرک، ائشیک طرفه باخیرلار. جانباغیندا بیر بالیق اولان قاباریلمیش بیر قارتال قانادلارینی ایکی قوچون قویروقلاری اوزه رینه آچمیش، سانکی اونلاری حمایت ائدیر. قوچلار اولدقجا طبیعی و گۆزل، اۆزلری ده قاباری شکیلده و نظره گلن آرخادان تاپداناراق، قاباریلمیش حالدا اولموشلار. قوچلارین بدنلری چئشیدلی ناخیشلارلا بزئمیشدیر. قوچلار ایکی طرفدن، باشقا اثرلرده ده تصویر اولموش، بیر آغاچا دوغرو گئدیرلر. کاسانین له سینین آلتیندا نسبتاً ائلی اوچ سیرالی هۆروک کیمی هۆرولموش بیر نوار کاسانین دۆوره سینى بزه بیر. کاسانین آلتیندا خصوصی دایره وی بیر ناخیش دا واردیر. □ □ □

شاهین شکیلی کاسا □

مارلیک تپه نین دفته لایق شکیلی اثرلریندن بیرى ده قارتال و یا شاهین شکلی اولان یومرو قیزیل کاسادیر کی، قیرمیزی تهر و یومشاق قیزیلدان قایریلمیش و ایچه ریدن کفینده گۆزل ناخیشلی، ۱۶ قسمته بۆلنموش و هر بۆلوم بیر هندسی ناخیش شکلینه سالینمیش بیر دایره واردیر. بو کاسانین ائشیک قسمتینده آیاق اوستونده دوران و دۆرد دفعه تکرار اولان بیر قارتال و یا شاهین شکلی دیر کی، کاسانین دۆوره سینى بزه میشدیر، قالان یئرلرایسه بوشدور.

دۆرد شاهینین بدنلری آزاجیق قاباری دیر و گۆروندوگو کیمی داخیلدن دویولمه واسطه سیله قاباریلمیشدیر، شاهینلرین باشلاری ایسه، داها چوخ چکیشله نرک، تام قاباری شکیل آلیب، کاسانین خاربخی سطحیندن ائشیکه چیخمیشدیر.

بو کاسادادا گۆردوگوموز کیمی، قبالارداکی حیوان شکیللرینین آرخادان دویولوب قاباریلاراق، شکیل حالیندان چیخب، تام حیوان شکیلینده وئریلمه سی تکجه مارلیک تپه خزینه سی اثرلری دئیل، واحد هنر و صنعت آتمسفئرینه مالک اولموش گۆستریدیگیمیز منطقه لردن الده ائدیلمیش تاریخی اثرلرین اکثرینده دقتی جلب ائدیر، یعنی واحد هنر آتمسفئرینین عمومی اؤزلیکلریندن بیرى

اولموشدور.

نسبتاً آز قابارى اولان شاهينلرين بدنلرى، قانادلارى، داها چوخ قاباريلميش و ايچلرى بوش اولان باشلارى قازما اصولوايله گوزل ناخيشلارلا بز نميشدير. شاهينلر جانلى، دىرى، باخيشلارى بئله حياتى و نفوذ ائديجى دير.

كاسانين ليه سينين آلتى دؤور تا دؤور بير لئنت كيمي ناخيشلا اؤرتولموشدور كى، هؤروك وارى اوچ خطدن هؤرولموشدور. بو خطلرين هر بيرى اوچ موازى خطدن يارانميشدير. ناخيش اولدوقجا مهارت و اوستايقلا قازيلميشدير.

آرخادان دؤيمه اصولوايله قابارتماق، قازما يولوايله ناخيشلاماق، عموميتله مثالى اريتمك، اوندان حياتين مختلف ساحه لرى، او جمله دن عادى حيات وسايطى، زينت و برك شيللىرى دوزلتمك اوچون فلزايله علاقه دار چشيدلى هنر و ايش اصول لاريندان استفاده ائتمك مارليك تپه خزينه سى شيللريندن آيدىن گوروندوگو كيمي، واحد هنر و صنعت آتمسفرينه مالك اولموش بيلگيميز بوتون منطقه لرده، او جمله دن بوگونكو شمالى آذربايجاندا م.ق. ايکينجى مين ايلليگين ايکينجى يارىسى و بيرينجى مين ايلليگين ايلك يوز ايلليكلرينده ده گئنيش ياييلميشدير. ش.ح. صادقزاده اؤزونون "قديم آذربايجان بزكلى" آدلى اثرينده شمالى آذربايجانين همين دؤور مثال ايشلريله علاقه دار يازميشدير: "تونج اشيا لارين تدقيقى گؤسترير كى، اؤيرنديگيميز دؤورده قديم اوستالار مثال ارينتى لرین سحيه وى خصوصيتلى ايله ياخشى تانيش اولموش و اونلاردان ان مختلف مقصدلر اوچون اشيا لار حاضرلاماقدا استفاده ائتميشلر. بزك شيللرينين حاضرلانماسيندا سورمه دن، م.ق. بيرينجى مين ايلليگين اوللرينده ايسه دميردن استفاده ائتميشلر. اونلار تونج دان امك آلتلىرى، سلاح، بزك شيللىرى و قابالارى حاضرلاميشلار

مثال اشيا لارين حاضرلانماسى مثال ايشلتمه صنعتى نين بير نئجه - مثال اريتمه، توكمه، دؤيمه، كسمه، سيخما، جلالاما و ضرب ائتمه كيمي آرديجيل مرحله لرى ايله باغليدير.^۱ □ □ □

حيات افسانه سى پياله سى

قىزىلدان قايريلميش بو اوجا، آغزى گئن و تكى نسبتاً دار پياله نين خارجى سطحينده دؤرد سيرا ناخيشلار قازيلاراق، تصوير اولونموشدور. بو سيرا لار، نظره گلن، بير داغ كئچيسينين حياتى و اونونلا علاقه دار اولان حادثه لر و حيوانلارلا ايلگيليدير. بو دؤرد سيرا ناخيشلار، آشاغيدان باشلا يارق، بونلاردان عبارت دير:

۱ - پياله نين لاپ آشاغيسيندا اوچ مرگب خطدن (هر بيرى اوچ موازى خطدن يارانيب)

*

ھۆرۈلمۈش و پىلالەنىن اطرافىنى آشاغى قىسمىدە بىزەمىش نىۋاردان يۇخارىدا بىرىنجى سىرا ناخىشلار گىلىركى، بىر داغ كىچىسى بالاسىنى دىللىلە اوخشايدۇر و او آناسىنى امىر. بو صحنە پىلالەنىن اطرافىندا دۇرد دىفە تىكرار اولمۇشۇدۇر. بو صحنە رىمىزى اولاراق، بالاجا داغ كىچىسىنىن حىياتىنىن باشلانقىچىدۇر. بو بىش عىنى تىصویر خصوصى اينىچە ناخىشلارلا قازما اصولوايلە بىزىمىشۇدۇر.

۲ - اوندان يۇخارى سىرادا بۇيۇمۇش بالاجا داغ كىچىلىرى اىكى مىخلىف جىھتلردن بىر آغاجا دىرماشاراق، اونون يارپاقلارىندان يىيىرلر. قىرىبە دىركى، بو كىچىلىرىن اوزون قویروقلارى واردىر، بودا اونلارنى داغ كىچىسى اولماسىنى شىبھە آلتىنا آلیر، لاکىن بو كىچىلىرىن بدىنلىرىنىن ناخىشلارى آشاغىداكى آناكىچىنىن ناخىشلارى كىمىدۇر، ھمدە بۇيۇنۇزلارى ارىكك كىچى و يا تەكە بۇيۇنۇزلارىنا بىزەيىر. آغاجا دىرماشىب يىتىن قوشا كىچى صحنەسى پىلالەنىن اطرافىندا، آغاجلا بىرلىكەدە، اوچ دىفە تىكرار اولمۇش و كىچىلر و آغاجلارنى ھرەسى اۇزلىرىنە اويغون ناخىشلارلا بىزىمىشۇر.

۳ - اوچونجو سىرادا، سىرايا دوزولەرك آرد - آردا گىئدن آلتى قابان - وحشى دۇغوز و اونلارنى اوستۇندە ھاۋادا اوچان قوش، يقىن قوزغۇنلار، اوچان خالدا، اوزاقدا اولدۇقلارى اوچون كىچىك، تىصویر اولونۇمۇشلار. قابانلار و قوشلارنى ھر بىرى اۇزلىرىنە خاس قازىلمىش جىزگىلرە بىزىمىشۇر. قابان شىكىلى مارلىك تپە اثرلىرىنىن تۇنج قابىلارىندا مشاھدە اولۇنۇر.^۱ قابان مارلىك تپە مىنطقەسىندە بو گۇندە ياشايان حىۋانلاردان بىرىدۇر.

۴ - دۇردونجو و سۇنۇنچو سىرادا اوچ جوت قوزغۇن تىصویر اولونۇمۇشۇدۇركى، ھر جوت اوز - اوزە داياناراق، بىر لىشى يىتمك خالىنىدۇرلار. بو لىش، بۇيۇنۇزۇندان آيدىن اولدۇغو كىمى، ۱۱ ياشىندا اولان داغ كىچىسىدۇر كى، يۇخارىدا گۇستردىگىمىز قابانلار واسطەسىلە اۇلدۇرولمۇش و ايندى قوزغۇنلارنى خۇرەگى اولمۇشۇدۇر.

قوشا قوزغۇنلار صحنەسى پىلالەنىن اطرافىندا اوچ دىفە تىكرار اولمۇشۇدۇر. قوزغۇنلار و داغ كىچىسىنىن لىشى اۇزلىرىنە مىخصوص ناخىشلارلا قازما اصولوايلە بىزىمىشۇدۇر. ھر اىكى قارشى - قارشىيا دايانان قوزغۇنون آراسىندا بىر ستۇنا بىزىر شىيىن قاباغىندا حىۋانا بىزىر بىر وارلىق واردىر كى، اىتمال داغ كىچىسى بالاسىدۇر كى، تازا دۇغولمۇش و داغ كىچىسىنىن حىياتىنىن تازادان باشلانماسىنى رىمىزى شىكىلدە نشان وئرىر.

پىلالەنىن لىسەسى و آشاغىسىنى عىنى قۇرۇلۇشدا اولان لىنت - نوار احاطە ائتمىشۇدۇر. اوچ موازى خىطدن يارانمىش ھر اوچ لىنت ان قدىم دۇرۇرلردن قىز و قادىنلارنى اوزون ھۆرۈكلەرنىن ھۆرۈلدۇگو كىمى ھۆرۈلمۇشۇدۇر.

پىلالەنىن اىچىنىن كىفەندە بىر دايرە واردىر كى، حىصىر كىمى تۇخۇنۇش ناخىشلارلا مالكدۇر.

□ □ □

۱ اىلاھلار ناخيشلى كاسا

مارلىك تېپەن بۇ قىزىل كاساسى صدمە گۇروب و مەين حىصەلرى آرادان گىتمىشىدۇر. كاسا نازىك قىزىلداق قايىلمىش و اوستوندىكى ناخيشلار قابارىدۇر. كاسانين خارچى سىطىھىندە ايكى خىيالى، افسانەوى و فانتاستىك شكىل واردىر كى، اونلار بىرىن بىرىنى باشى قادين و بدننىن قالان حىصەلرى حيوان شكىلىندەدۇر، اوزونوندى قانادى واردىر. ايكىنچى شكىل بىشى و بدننى كىشى شكىلىندەدۇر، آناق ايكى جوت بۇيوك قانادى واردىر. بۇ ايكى خىيالى وارلىق بىرى - بىرىلە گۇروش حالىندا بىرلار. آروادىن قادين، كىشى نىن ايسە كىشىيە مناسب بۇركلىرى واردىر. بۇ ايكى خىيالى وارلىق بىرى - بىرىلە گۇروش حالىندا تصوير اولموشدورسادا، قارشىيا باخىرلار.

تصوير ائىدىگىمىز بۇ صحنە كاسانين اطرافىندا ايكى دفعە تكرر اولموشدور. شكىللردە كىشىنن ايكى جوت قانادى، قادينن ايسە يالنىز بىر قانادى گۇرونور. ھەر ايكى شكىلن آراسىندا يىرە قويولموش گول قابى و اونون اىچىندە گوللر نظرە چارىر.

كاسانين لېسەندە دۇرد تىل ايله (ھەر تىلى اوچ موازى خطدن يارانان) ھۇرولموش بىر لىنت واردىر كى، قابىن آغزىنن اطرافىنى احاطە ائىدۇر. قابىن آلتىنا ياخىن خصوصى ناخيشلى بىر نواردا واردىر كى، قابىن دۇورەسىنە چىكىلمىشىدۇر. كاسانين داخلىندن تىكىندە شكىلدە گۇردوگونوز دايرەوى بىر ھندسى ناخيش واردىر كى، اونا بىز ناخيشلارنى او بىرى مارلىك تېپە ائىرلىرىن بىزىلرەندەدۇر گۇرמושوك، ناخيش رياضى اصولوايله جىزىلمىش، دىقق و دقتە لايقدۇر. □ □ □

۲ - گوموش قابلار

مارلىك تېپەن كىشف اولموش گوموش قابلار بىر چوخو صدمە گۇروب خاراب اولموشدور. اونلار بىز سىراسى بۇ گونون قورولارى - چايدانلارنىن ايشىنى گۇرמושدور. بۇنلار بىر بدنلرى اساساً گىردە، اورتالارى قارىنلى، لولەلرى اولدوقچا اوزون و اوستو آچىق اولموش و آيرىجا قايىرلاراق قورولارا ياپىشىدىرلىمىشلار. بۇ قورولار بىر، فىكرىمىزچە، حتمأ قولپلارنى دا اولموش و اونون قالىغى قورولار بىرىندە گۇرونور، بۇ قولپ قورونون اىچىندە كىنى تۇكمەك اوچون لازىم اىدى.

بۇ مارلىك تېپە قورولار بىر سىطىھىندە ھىچ بىر ناخيش گۇرونور، لاکىن اوردان بىر قورودا كىشف اولموشدور كى، شكىلى تامامىلە گۇستردىگىمىز قورولار كىمى دىر سە، خارچى سىطىھى گۇزل ناخيشلارلا بىزىمىشىدۇر. بۇ قورونون لولەسى قىزىلداق ائىدۇر و سونرادان قوروىا ياپىشىدىرلىمىشىدۇر. قورو پالانىب سادا، شكىلنى ساخلامىش و تكى سىنىمىشىدۇر.

قورونون خارچى سىطىھىندە كى اىنچە ناخيشلار نازىك بىر قىزىل ورقە اوزەرىندەدۇر كى، قازىلما اصولوايله يارانمىش و سونرا ورقە قورونون بدننە، احتمال جوش ورمەك و يا بىر مادە واسطەسىلە

ياپيشديريلميشدير. قورونون اورتاسينين - مركزيينين قطرو بۇيوكدور، بونا گۇرهدە اوندا ايكي سيرا ناخيشلار واردير. بيرى اورتا دايره نين اوستو، ديگري ايسه آشاغى قسمتيندهدير.

يوخاريداكى ناخيش دۇرد دفعه تكرار اولان بير آسلانى گۇستهرير كى، آغزيندا اولاديغيني آپارير. آو بوينوزوندان داغ كئچيسينه بنزهير. دۇرد دفعه تكرار اولموش بو ناخيشين ايكيى ساغ، ايكيى ايسه سول طرفده قورونون لولهسى ايله قولپونون آراسيندادير. قورونون قولپو يوخدور، آنجاق، فيكرimizجه شهبه سيز اولموشدور و سونرا آرادان گئتميشدير. آسلان و اولانميش حيوانين بدنلى اۇزلىنه خاص ناخيشلارلا بزنميشدير.

قورونون كمريندن آشاغيدا اولان دايره وى قسمتده اوچ دفعه تكرار اولان بير افسانه وى شكيل و اونلارين آراسيندا ايكي اينسان شكيلى چكىلميشدير. قورونون لوله سينين آلتيندا ايكي اوز - اوزه دايانميش بوينو اوزون قوش شكيلى واردير.

اوچ دفعه تكرار اولموش افسانه وى ناخيش بيرى ساغ، ديگري سول و اوچونجوسو قورونون قولپ يثرينين آلتيندادير. بو خيالى، فانتاستيك ناخيشين ايكي آسلان باشينا بنزر باشى، ايكي قانادى، ايكي اينسان الى، ايكي قارتال جايماغى و قيچى، ايكي كيچيك امجه گى و گولفه يه بنزر قويروغو واردير. بو افسانه وى حيوان ايكي طرفينده هر الى ايله بير اينسان باشلى، قانادى اولان، ايت بدنلى و قويروقلو خيالى حيوانلارين بير اليندن توتاراق، اونلارى قالديريپ، دال آياقلارى اوستونده ساخلايميشدير.

اوچ دفعه تكرار اولموش بو افسانه وى صحنه لرين آراسيندا بوينا بير حيوان آليب، گئدن ايكي اينسان شكيلى واردير. بو ناخيشلارين هاميسى اۇزلىنه مخصوص ناخيشلارلا قازيلما اصولايله بزنميشدير. قورونون آغيز لبه سينده ايكي سيرا موازى خطله بورولاراق يارانميش بير لنت و ايچهریدن كفينده دايره وى و حيصلره بۇلونموش ناخيش واردير.

بو كيمي قورولار و بونلار كيمي حيات وسايطينين منطقه ميزده ياييلماسى باره ده واحد آتمسفر بحثينده دانىشاجايىق. بورادا گوموش بير پياله باره سينده قيسا معلومات و ثرمگى لازم بيليريك.

بو پياله نين اوزون، آغزى تكيندن گئن خارجى سطحى اينجه و معنالى ناخيشلارلا مالكدير. پياله نين بدنلى قالىن مسله گوموشون قاريشيغيندان اولان آلياژدان قايريلميشدير. پياله نين خارجى سطحينده اولدوقجا آيدين، گۇزل و ساده خطلرله حكاكلىق اولموش، اوستاليق و مهارتله جانلى، حياتى و ديرى ناخيشلار سالىنميشدير. پياله نين دۇرد - دۇره سينده يالنيز بير شكيل قازيلميشدير، اودا بير ايگيت قهرمان شكيلديركى، محكم داياناراق، ايكي ايله ساغ و سول طرفينده ايكي پلنگى بوغازلاريندان توتموش، سانكى سول طرفده پلنگلرين قورخوسوندان آغاچا ديرماشميش يازيق بير كئچيدن مدافعه ائدير. قهرمانين بوتون بدنلى ساغلام، قۇتلى، پالتارلارى مناسب، قيسا، دار و بدنينه ياپيشميشدير. ايگيدىن بۇركوده، پالتارلارى كيمي، ساده، عادى زحمتكش اينسانلارلا مخصوص اولان بۇركدور. پياله نين آغزينين لبه سينده، هابئله لاپ آشاغيدا كفين اوستونده، ناخيشين اوستو و

آلتيندا عىنى شكيلده اولان لىنت قابىن دۇرد - دۆره سىنى ساراق، اونو بزه ميشدیر. بو نوارلار ايكي خطين (هر خط اوچ موازى خطدن قورولموشدور) بورولماسى ايله يارانميشدیر، اوچ خط اولمادىغى اوچون هۇروله بيلمزدى.

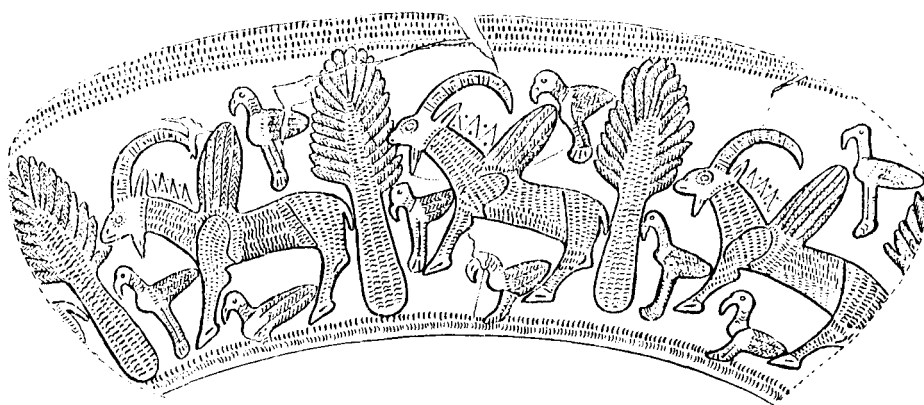
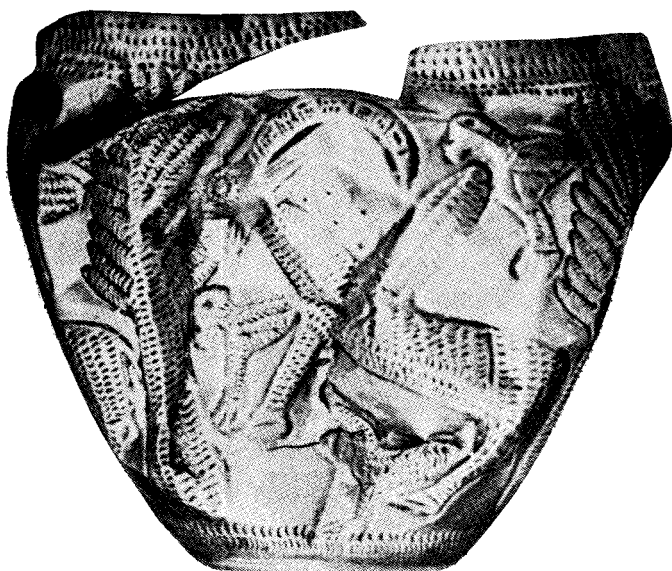
ايگيت قوچاق، پلنگر و حتى كئچى اولدوقجا دىرى، جانلى، حركتلى، صنعى ليكدن اوزاق و طبعى تصوير ائديلميشدیر، بو ايسه رسام - حكاكين صنعتى و مهارتىنى گۆسته ريركى، نسيللر و عصرلر بويو يارانا بيلن بير هنر و صنعتدیر.

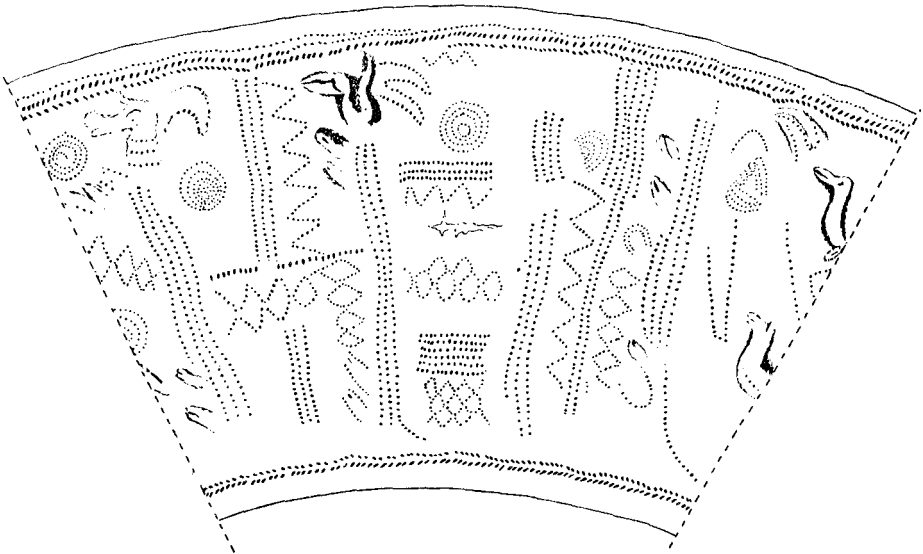
مارليک تپه نين گوموش اثرلريندن بيرى ده بير پياله دىركى، اونون خارجى سطحينده قاقاق حالدا اوچ مارال تصوير اولموشدور. ماراللارين قاقىشى، بدن قورولوشلارى، شاخه لنميش بوينوزلارى اولدوقجا طبعى، حياتى، دىرى و اوستاليقلا قازيلميشدیر. پياله داخيلدن كفينده ۱۹ يثره بۇلونه رك ناخيشلانميش بير چثوره شكيلنده ناخيش واردیر. پياله نين له سى و ماراللارين آباق آلتلارى خصوصى ناخيشلى ايكي لىنت ايله بزنميشدیر. مارليک تپه نين صدمه گۆرموش اوچ تونج پياله سىنين خارجى سطحينده مارال ناخيشلارى واردیر. حيوانلار اولدوقجا اينجه، ظريف، بيرى - بيرىنين آردينجا تصوير اولموشلار. اونلارين بوتون بدن قورولوشلارى - دوروش و اوتوروشلارى، بوينوزلارى، گۆز، آغيز، بويون و آياقلارى اولدوقجا گۆزل و قشنگدیر. پياله لرین داخلى كفينده كى داييره وى شكيللرى، ائله جه ده صحنه لرین اوستو و آلتينداكى، بركلر دقته لايقدیر. جئيران و مارال قديم دۇورلردن آذربايجان داغلارى و اورمانلاريندا ياشايدىقلارى كيمى، بو گونده هم آذربايجان، همده خزر ساحل لرى منطقه لرینده ياشاماقدا ديرلار.

□ □ □

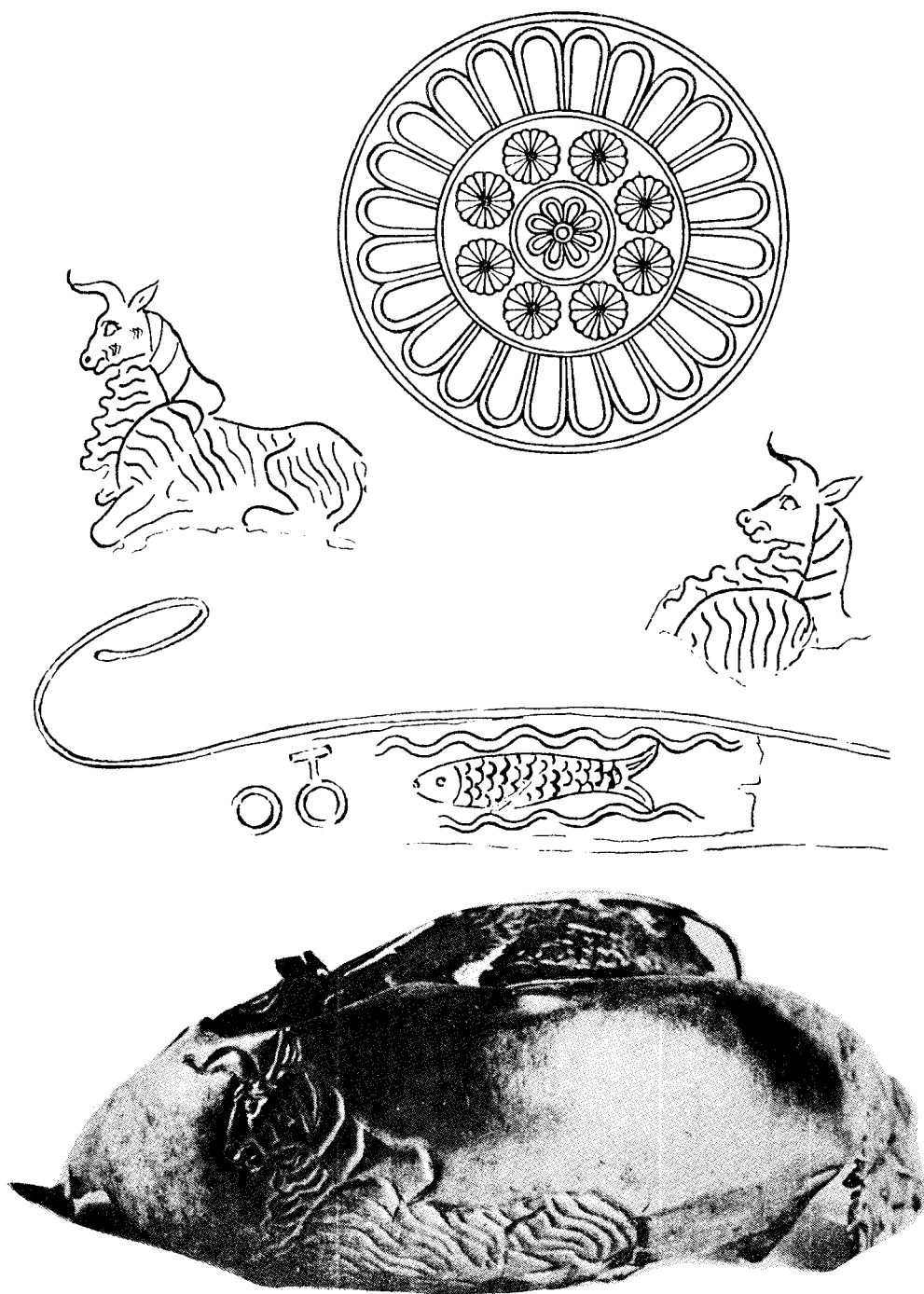

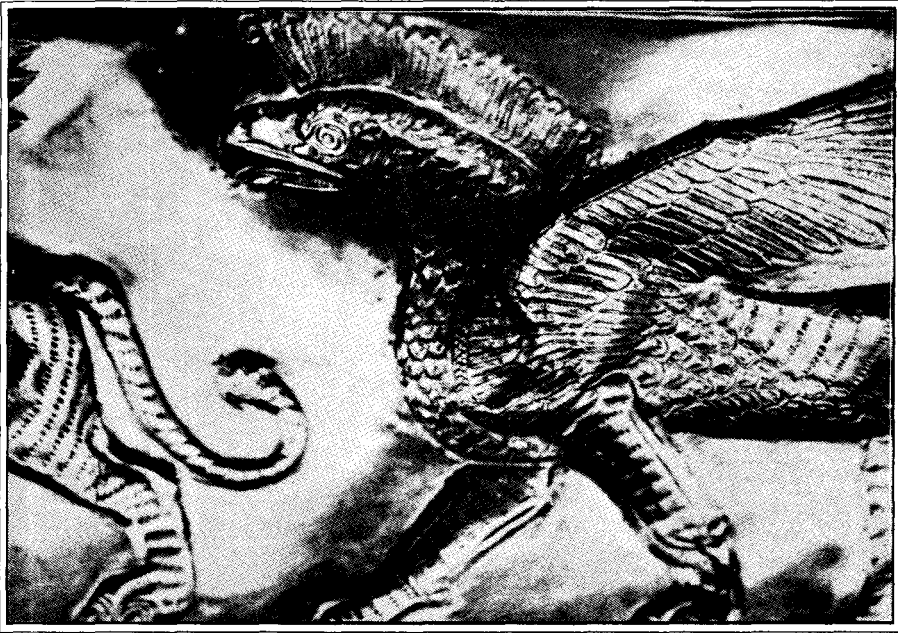
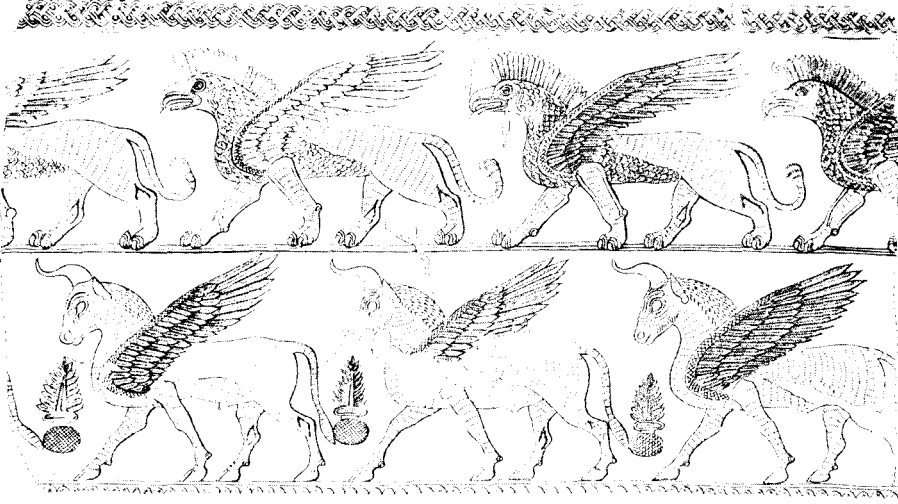
[ش - ۷۷] مارليک تپه، قانادلى اۆكوز ناخيشى اولان قىزىل پياله.

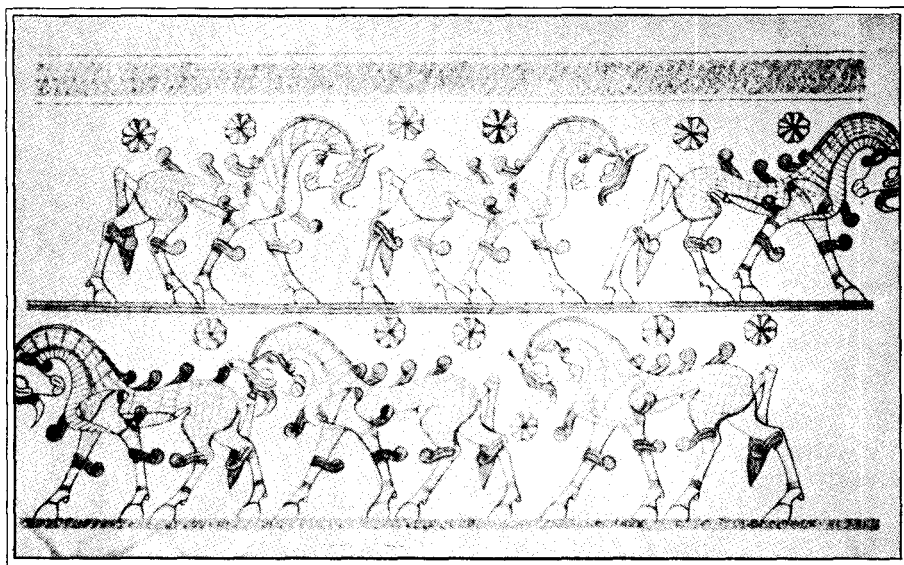
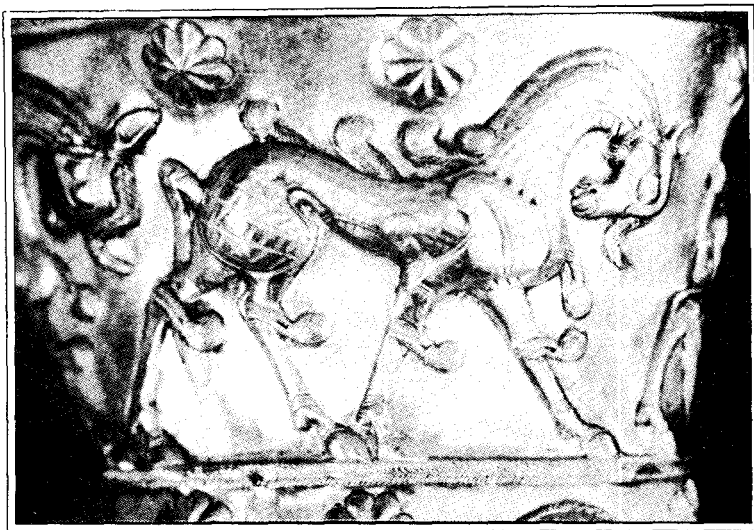

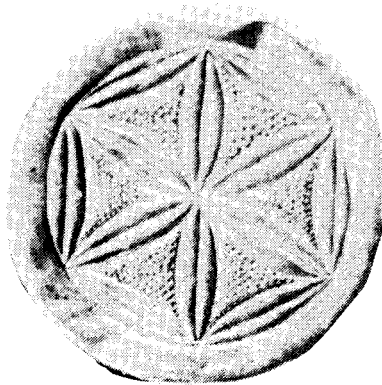
[ش - ۷۹] مارلیک تپه، ناخیشلاری نقطه لرله یارانمیش قیزیل پیاله.

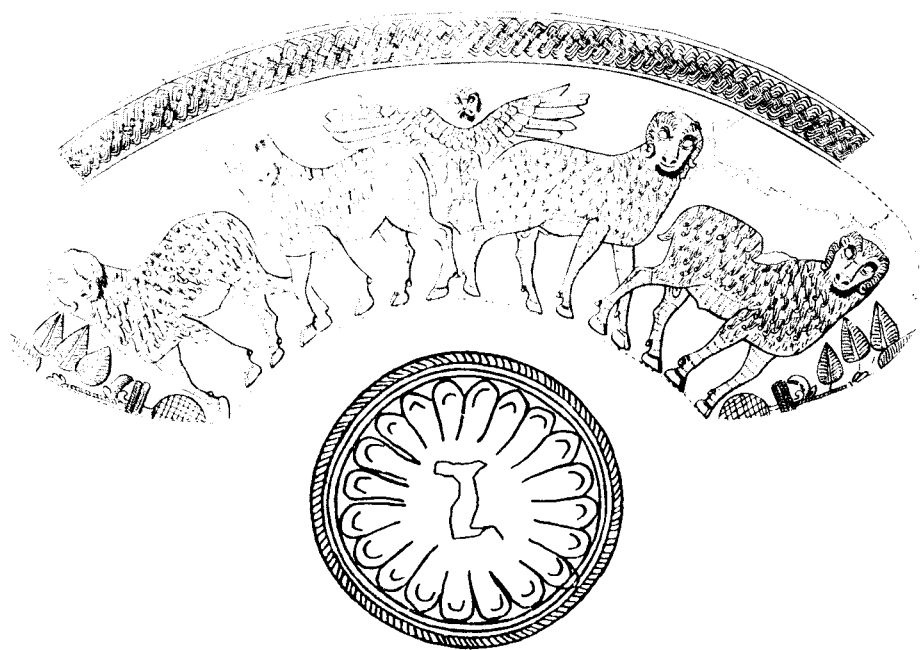
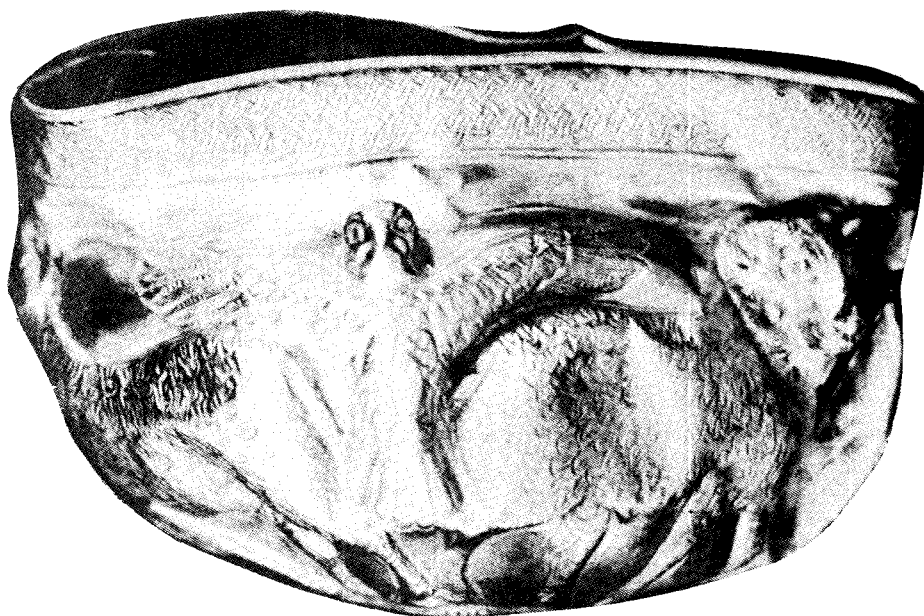
[ش - ۸۱] مارلیک تپە، سیمرغ و قانادلی اۆکوز ناخیشی اولان قیزیل لیوانین ناخیشلاری.

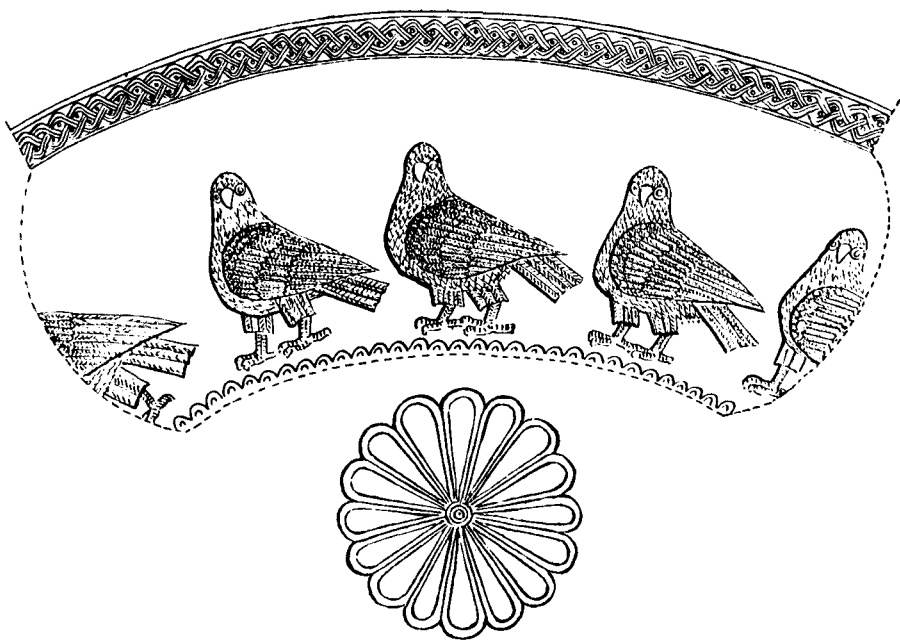

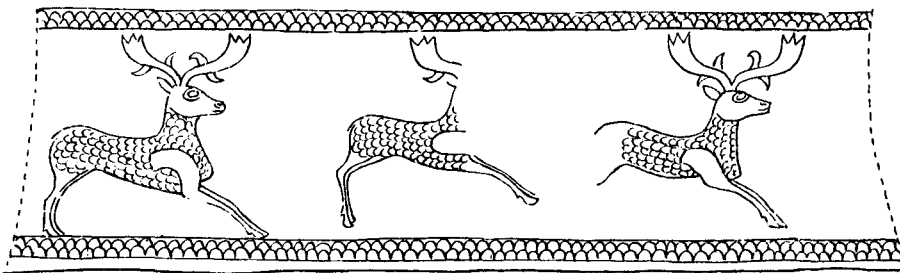
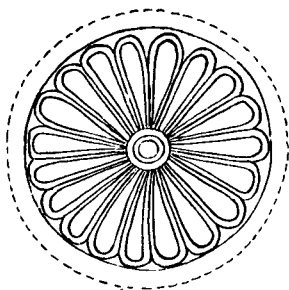
[ش - ۸۳] مارلیک تپە،

استراحت حالیندا اولان داغ كىچىسى ناخىشلى قىزىل پىالە و داخلى كىيىندە كى ناخىش.

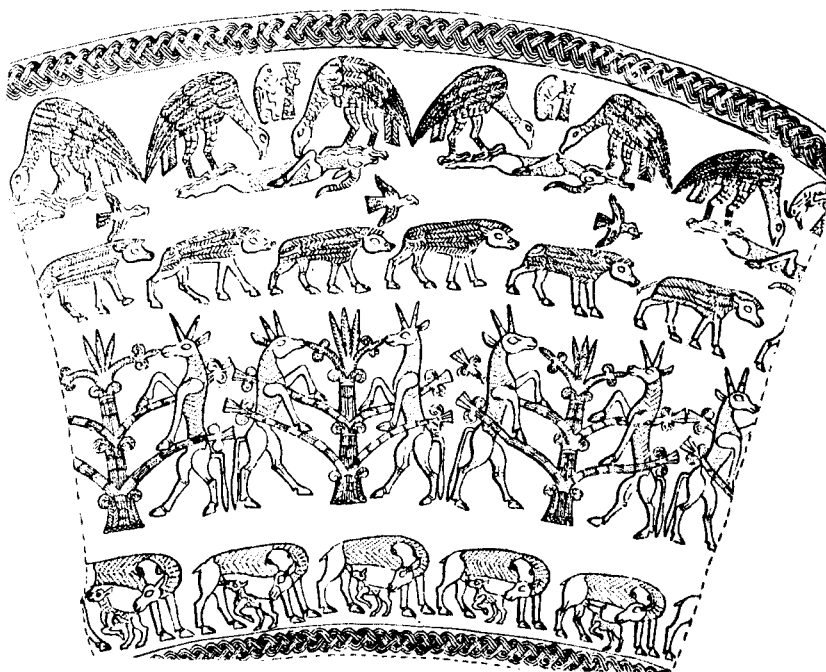
[ش - ۸۵] مارلیک تپە، شاھین شەكلى اولان فەنجان و كەينىن دايرەھوى ناخىشى.

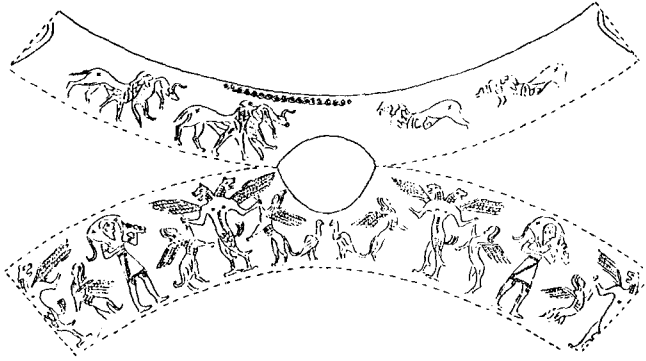
[ش - ۸۶] مارلیک تپە، مارال ناخىشى گوموش فەنجانىن ناخىشلارى.

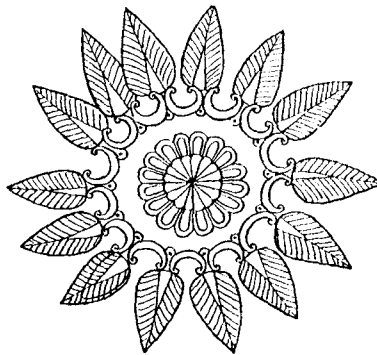
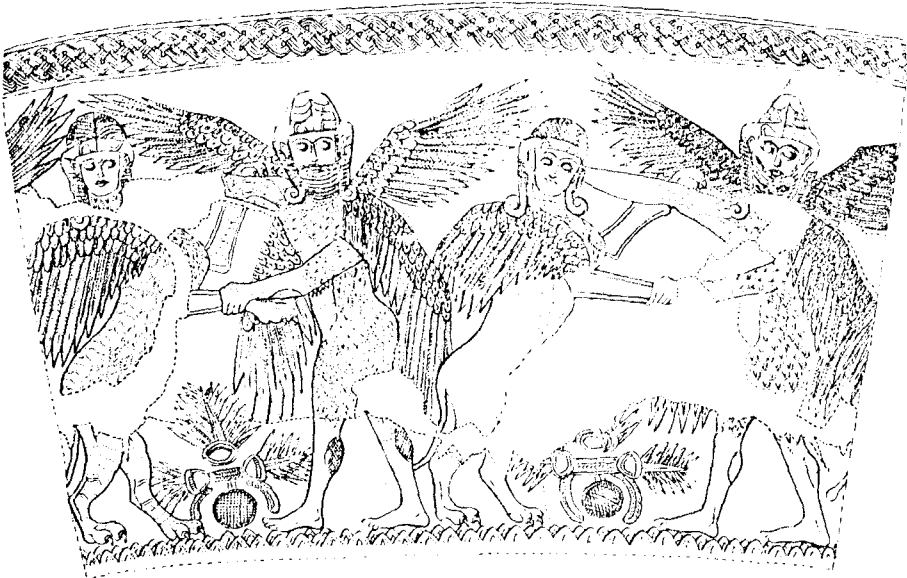
[ش - ۸۷] مارلیک تپه، بدنی گوموش و قولبو قیزل قورو.

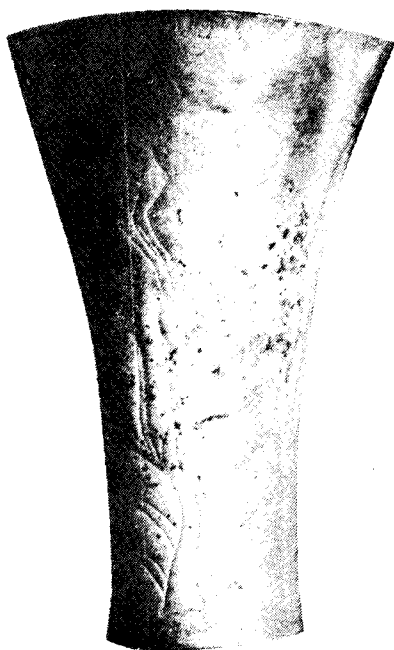
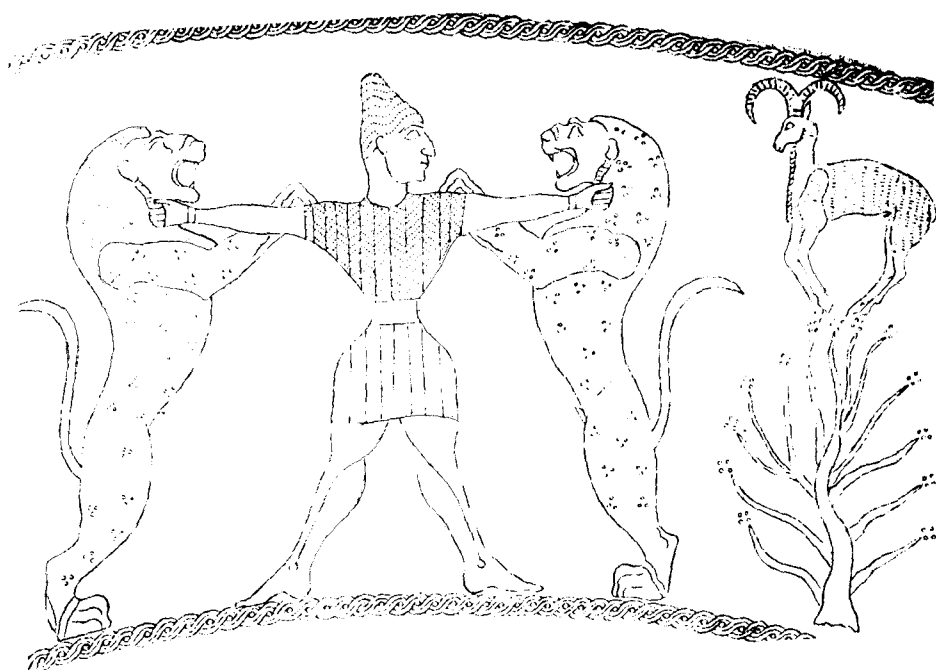
[ش - ۸۸] مارلیک تپه، حیات افسانه‌سی ناخیشلی پیاله‌نین ناخیشلاری

[ش - ۸۹] مارلیک تپه، بدنی گرموش و قولپو قیزیل قورونون ناخیشلاری.

[ش - ۹۰] مارلیک تپه، ایلاهه لر ناخیشی کاسا و اونداکى دایره وى بڑک.

مارليک تپه مدنيتى و اونون اۆزلىكلرى

بوگونكو گيلانين رودبار منطقه سينده يئرلەشن مارليک تپه ده آپاريلمىش علمى قازىنتى ايشلريندن الله ائدىلمىش يوخاريدا گۇستردىگىمىز ائولر آيدىن گۇستەرىركى، م.ق. ايکىنچى مين ايللىک و بيرىنچى مين ايللىگىن ايلک يوز ايللىکلرينده خزرين جنوبو، جنوبشرقى و جنوبغربى ساحل لرينده ياشامىش ائللرين يوکسک مدنيتى، دؤولت و حکومتى اولموشدور. م.ق. بيرىنچى مين ايللىگه قدر هله هند - آوروپايى دىللى ائللر نه تکجه ايران، بلکه ياخين شرق منطقه سينه گلەمىش ايدىلر و بوگونكو ايرانين غربى، مرکزى و خزر ساحل لرى اراضيلرينده قوتتى - لوللوپى و اونلارين التصاقى دىللى، ايلاملارلا دىل و مدنيت جەتدن ياخين اولموش اولو بابالارى ياشامىشلار.

قوتتى - لوللوپيلرين خزر ساحل لرينده ياشامىش ائللرى "امرد"لر، "کاسپى"لر و سايره ميلاددان نئچه مين ايل قاباقدان او تورپاقلاردا ياشامىش، مرکزى ماد تورپاقلاريندا ياشايان قوتتىلر و لوللوپيلرله عىنى مدنيتە مالک اولاراق، قوتتى - لوللوپيلرين بوتون يئرلرينده اولدوغو کىمى، اۆزلىرىنه خاص محلى حاکميت، دؤولت، حتى اداره و اوردو، شاه، دربار، سرکرده لر و سايره يه مالک اولموشلار.

ماد دؤولتى يارانمادان قاباق مرکزى ماد اراضيسينده اونلارجا مستقل شاهلىق، اميرلىک ياشايىب حاکميت ائتمىش و ماد حکومتى بو اميرلىکلرين اوچو، او جملەدن قىزىل اۆزن آخارقاسى، يعنى همده مارليک تپه تورپاقلارى اميرى، چوخ

[ش - ۹۲] آذربايجان قيز و قادىنلارينين بزرکلى.
قدیم آذربايجان بزه کلى نندن.

احتمال "ديوک"ون اوغلو "خىشتىرتى" واسطە سىله يارانمىشدير. دئمک هئروdotوندا قيد ائتىدىگى "ديوک" همده قىزىل اۆزن و سفيدرود منطقه سى شاهى اولموشدور و شېبه سىز اونون اولو بابالارى دا م.ق. ايکىنچى مين ايللىکدن همين تورپاقلاردا حکمران اولموش و چوخ احتمال

خزرین جنوب ساحل لری امیرلیکلری ده اونلار تابع اولموشلار و یا هئروودون گؤستریدیگی کیمی، خزرین جنوب ساحل لری امیرلری "دیوک" واسطه سیله مرکزی ماننا و سونرا ماد حکومتینه باغلی و تابع اولموشلار.

بوتون بونلار او دئمکدیرکی، مارلیک تپه تورپاقلاریندا یاشامیش ائللر و خلقلر م.ق. ۷-۸-۹-۱۰- نجی عصرلرده التصاقی دیللی اولموش و قوتتی، لوللوبی، مرکزی ماد، ماننا، کاسسی، ایلام، هورریلر کیمی سویداشلاری ایله بیرلیکده یوکسک مدنیت و هنر مالک اولموشلار.

بو دؤورلرده بوگونکو ایرانین غربی و مرکزی منطقه لری، هابئله آراسین شمالی و خزر ساحل لرینده یاشامیش ائللر و خلقلرین هامیسی، حتی آقای عزت الله نگهبانین حقلی اولاراق، دفعه لرله قید ائتدیگی کیمی، اورتا آسیا خلقلری ده یوکسک و عینی مدنیت مالک اولموش، خلقلری و دؤولت لری وارلی و ثروتلی، همده یوکسک سوییه لی هنر و صنعت صاحابی اولموشلار.

بونا گؤره ده سون زامانلاردا بیر طرفدن ۱۹۷۰- نجی ایله اورتا آسیادا قزاقستان جمهوری سینین "ایسیک گؤل" منطقه سینده کشف اولموش کورقاندان ۴۸۰۰ پارچا قیزیل اشیاء اؤزلری ده یوکسک هنر و صنعت محصولو و نتیجه سی اولان اشیانین کشفی، دیگر طرفدن ۱۳۴۱- ۱۳۴۰- نجی ایللرده مارلیک تپه قازیتیلاریندا ۳۶ نمره لی قبیردن تقریباً ۱۶۹ پارچا یوکسک هنر و صنعت محصولو اولان اشیانین و اونلاردان تقریباً ۴۸ پارچاسی قیزیل اولان اشیانین تاپیلماسی هئجده تصادفی دئییلدیر. چونکی بونلارین هامیسی عینی دؤورلرده تقریباً واحد مدنیتین، اؤزوده نئجه مین ایلیک اسکی و یوکسک سوییه لی بیر مدنیتین یاراتدیغی اثرلر دیر. نئجه کی "ایسیک گؤل" کورقانیندان اورخون ایفباسیندا، تورک دیلینده آچیق و آیدین یازی دا الهه ائدیلمیشدیر. مارلیک تپه قبریندن ده، چوخ احتمال کورقانیندا (قبیرین حسنلی و تخت سلیمان دا اولدوغو کیمی، ایشقوز- ساکا شاهزاده لریندن بیرینه عاید اولماسی احتمالی واردیر). یازی الهه ائدیلمیشدیر، لاکین تأسوفله آقای عزت الله نگهبان محدود حرفلردن عبارت اولان (نگهبانین افاده سیله) بو یازنین ایفباسینی دا، ندنسه، گؤسترمه میش و شکیلینی ده وئرمه میشدیر. بو ایفبانین میخی اولماسی، فیکری میزجه، تقریباً حتمی و ایلام دیلینده اولماسی احتمالی چوخدور. اونا گؤره بیز بو فیکرده بییک کی، بحث اولونان همین بو دؤورلرده، یعنی م.ق. ایکینجی مین ایلیگی سونلاری و بیرینجی مین ایلیگی ایلک یوز ایلیکلرینده واحد هنر و صنعت اتموسفئرینه مالک اولموش بوگونکو ایرانین غربی، مرکزی و خزر ساحل لرینده رسمی دؤولت و تجارت دیلی ایلام دیلی اولموشدور. بو باره ده کاشانین یاخینلیغیندا کی سیلک تپه سیندن ایلام دیلینده اولان تجارت سندى الهه ائدیلمیش و حتی آکادمیک "مار" بوتون بو یئرلرین اهالی سینین دیلینی ایلام دیلی گؤستریمیشدیر.

دئمک خزرین جنوب و جنوب غرب ساحل لری مدنیتی عموم ماد مدنیتی نین، او دؤورلرده واحد هنر و صنعت اتموسفئرینه مالک اولموش گؤستریدیگیمیز اراضینین هم سیاست، همده هنر باخیمیندان آیریلماز بیر حیصه سی اولموشدور.

بو سببلره گۆرده هنر باخیمیندان مارلیک تپه اثرلرینی عموم ماد و او زامانکی غربی و مرکزی ایران تورپاقلاریندا حاکم اولموش واحد هنر و صنعت مکتبیدن و اثرلریندن آییرماق غیر - علمی و یالنیش بیر ایشدیر.

آقای عزت الله نگهبان "مارلیکین فلز قابلاری" آدلی اثرینین باشا - باشیندا آزی اون بیر یئرده دۆنه - دۆنه و تأکیدله گۆستریمشدرکی، مارلیک تپه اثرلری تکنیک، هنر، صنعت، مثنود، اوسلوب، زینت و بڑک عنصرلری، خیال، ایش طرزی، مضمون، ناخیشلار، اینجه لیک، حیاتی لیک، دیری - جانلی لیک و اونلارجا بو کیمی هنر و اینجه صنعت مسئله لری باخیمیندان یاخین شرقین مختلف هنر اوجاقلاری اثرلرینه - حسنلی، زئوه، کاسسی، سیلک تپه، گیان تپه، ایلام، همدان، شمالی آذربایجان، اورارتو، هورری (میتاننی)، حصار تپه، کلاردشت و سایره هنر اوجاقلاری و مرکزلی اثرلرینه بنزر و اوخشار اولموش و بو مرکزلرین هنر اوستالاری مارلیک صنعتیندن اؤیرنمیش و قارشیلیقلی اولاراق، اونا تأثیر گۆستره رک اؤیرتمیشدیر. حتی بو بنزرلیک، اوخشارلیق و تأثیری آقای عزت الله نگهبان، دوغرو اولاراق، یاخین شرق مدنیت مرکزلی ایله اورتا آسیا مدنیت مرکزلی آراسیندا دۆنه - دۆنه قید ائدیر.

واحد اثنیک کؤک و تاریخ، دلیل یاخین لیغی، سیاست و حیات یاخین لیغی، هنر و صنعت باغلی لیغی، سیاسی حادثه لرده واحد مقدرات و سرنوشت و اونلارجا بو کیمی مهم حیاتی مسئله لرده م.ق. ایکینجی مین ایلیلگین ایکینجی یاریسی و بیرینجی مین ایلیلگین ایلک عصرلرینده گۆستر دیگیمیز واحد هنر و صنعت آتمسفرینه مالک اولموش اراضی خلقلرینین هنرمند و اوستالاری نه اینکی بیر - بیرینین هنری و مهارتیندن استفاده ائتمیشلر، شبهه سیز، بونلارین بعضیلرینین اثرلری باشقا منطقه لرده گئتمیشدیر و بو تامامیله طبعی دیر. لاکین بونولا بیرلیکده مختلف هنر و صنعت مرکزلرینین هر بیر اؤز مستقل یارادیجیلیغی و تازا - تازا، اورژینال و بکر اثرلر یاراتماقلا، اؤز هنر اوجاقلارینین استقلالینی ساخلا میشلار، بونا گۆرده مارلیک تپه هنر اوجاغینین اثرلری، شبهه سیز، اساس اعتباریله، او هنر اوجاغینین اؤز اثرلری حساب اولمالیدیر. شبهه سیز، بو دوروم و استقلال خزر ساحل لرینین مختلف اوجاقلاری، کلاردشت، امرد، کاسپی، مارلیک و ... مرکز لرینده ده، بیر - بیرله قارشیلیقلی ایلگی و علاقه ایله بیرلیکده، موجود اولموش، همده بو منطقه نین عمومی هنر و صنعتی بوگونکو ایرانین غربی و مرکزی ایالت و ولایتلری هنری و صنعتی نین مهم و آیریلماز حیصه لریندن بیر ایلومش دور.

هم مارلیک تپه و خزر ساحل لرینین هنر اثرلری، همده ایلام، کاسسی، هورری، قوتی، لوللوی، ماننا و ماد هنر اثرلری صنعت، جانلیلیق، اورژنال لیک، اینجه لیک، مهارت و اوستادلیق باخیمیندان هامیسی یوکسک دیر و هر بیرسی اؤز اورژنال لیغینی حفظ ائتمکله برابر، او بیر مرکز لرین هنر اثرلریله یاریشمیش و اونلارلا بیرلیکده واحد بیر هنر و مدنیت یاراتمیشلار.

یوخاریدا اشاره ائدیپ، گئنیش ایضاح ائدیگیمیز کیمی، مارلیک تپه دن الده ائدیلمیش اونلارجا

قیزیل، گوموش و تونجدان قایریلمیش اثرلرین اکثرینده اولان هنر، صنعت، جانلیق، حیاتیلیک، مهارت، اوستالیق، اورژناللیق، حرکت و ناخیشلارینین بکر و تازالیغی اولدوقجا دقته لایق خصوصیتلردير، آنجاق مرکزی ماد مدنیتینه عاید اولان قافلاتیدان تاپیلیب، تهرانین "رضا عباسی" موزه سینده ساخلانیلان قویون باشی شکلینده اولان پیاله، ائله جده حسنلی نین مشهور قیزیل پیاله سی، لرستاندان کشف اولموش ایکی پلنگی قالدیران ایلایه شکیلی، زئوه خزینه سیندن کشف اولموش ایکی آسلان ناخیشلی قیزیل لؤوحه، هابئله آسلانلا دویوش کیشی ناخیشلی قیزیل لؤوحه اثرلرینده اولان هنر و صنعت، جانلیق، مهارت، اوستالیق، دقت و اورژناللیق جهتدن مارلیک تپه اثرلریندن گئری قالماز و بونلارین هامیسی عینی بیر هنر و صنعت مکتبینین چثشیدلی اوجاقلارینین محصولو و نتیجه سیدیر.

مارلیک تپه دن کشف اولموش اکثر اثرلرده مشاهده اولونان اینجه ناخیشلار، بزرک عنصرلری، موازی، جیناغی، زیقزاق خطلر، قبالارین قیراغیندا اولان بورولموش و یا هؤرولموش خطلرله یارانمیش بزرکلر و سایره نین دئمک اولار هامیسینا واحد هنر و صنعت اتموسفئرینه مالک اولان منطقه لرین هنرینده تصادف ائدیریک و بیز یوخاریدا بونا اشاره ائتدیک. بو ناخیشلار و بزرک عنصرلرینین بو هنر اوجاقلارینین هامیسیندا اولماسی هئجده تصادفی و گؤیدن دوشمه دئییلدیر، بونلارین بعضیلری قونشو خلقلرین مدنیت اوجاقلارینین تأثیرینده یارانمیش اولسادا، چوخو و اساس حیصه سی صنعت و هنر اوجاقلارینین داخلینده یارانیدیغی خلقلین عنعنه، عادت، قایدا - قانون، رسم و مراسیملریندن آیینما و یارانمادیر.

بورادادا هنر مندلر، اوستالار، صنعتکارلار و اینجه صنعت خادملرینین خلقلین عادت - عنعنه سی و یاراتدیغی رسملردن استفاده سی یوليله یارانمیش، گؤستریدیگیمیز گؤزل رساملیق و هنر ناخیشلاریندان بیرینه اشاره ائتمکله کفایتله نیریک.

یوخاریدا اشاره ائتدیگیمیز پیاله لرین کنارلاریندا اولان ناخیشلاردان بیرى او دقته لایق و هر یئرده یاییلمیش ناخیشدیرکی، هر بیرى اوچ موازی خطدن یارانمیش اوچ خطین هؤرولمه سیندن میدانا گلمیشدیر. ساده سؤزله دئسک، بو ناخیش بو گون بوتون آذربایجانین، خصوصیه کندلرینده قیز و گلینلرین اؤز ساچلارینی دسته - دسته ائدیپ، هؤره رک، آرخالارینا آتدیقلاری هؤروکلر کیمی اولموشدور. نمونه اولاراق، صادقزاده نین "قدیم آذربایجان بزرکلری" اثرینده وئردیگی شکيله باخماق کفایتدیر.

دئمک بو ناخیش ساده خلقلین ان عادى و اسکی بیر عادت و رسمیندن آلیناراق یارانمیش بیر ناخیشدیر. بو عادت و رسم، نئچه مین ایل بوندان اؤل آذربایجان، مرکزی ماد و خزر ساحل لری خلقلرینده یارانیب، یارارلاندیغی کیمی، بو گونده ان ساده آذربایجان کندلری و حتى بعضاً شهرلرینده داوام ائتمکده دیر.

واحد هنر و صنعت اتموسفئرینه مالک اولموش گؤستریدیگیمیز چاغداش ایرانین ایالت، ولایت و

منطقه لریندن کشف اولموش تاریخی اثرلرله دقتی جلب ائدن مشترک عنصرلردن بیریده او آغاجدیرکی، چئشیدلی خیالی و فانتاستیک حیوانلار ایکی طرفدن اونا دیرماشماقدادیرلار. بر آغاجین قورولوشو، حیات افسانه سی پیاله سینده اولدوغو کیمی، یارپاقلاری، چئشیدلی آغاج ناخیشلاری و دایره شکلینده اولان بڑک ناخیشلارینین بیر سیراسیندا اولدوغو کیمی، خرما آغاجینی خاطرلادیر، آقای عزت الله نگهباندا بونا اشاره ائتمکده حاقلیدیر، آنجاق آقای ع. نگهبان بو آغاجین منبعی و هنر سمبولو اولاراق، یارانما بولاغینا اشاره ائتمیر.

دفعه لرله قید ائتدیگیمیز کیمی، هر بیر محیطین هنر و اینجه صنعت خادملرینین یاراتدیغی صورت، صحنه، موضوع، منظره اونلارین یاشادیقلاری محیطین اینسانلاری، عادت - عنعنه لری، منظره لری، ایش، حادثه و اولایلاری، قایدا - قانونلاری، رسملری و سایره سیندن آلینار. بئله ایسه، عجباً، مارلیک تپه، حسنلی، زئوه، سیلک و سایره واحد هنر آتمسفرینه مالک اولموش خزینه لردن الله ائدیلمیش اثرلرله کی ایستیلیزه ائدیله رک، چکیلمیش خرما آغاجینین فیکری هارادان گلیمیشدیر؟ آخیر بو یئرلرین شمالی قسمت لرینده، سویوق اولدوغو اوچون، خرما آغاجی بیتمز.

واحد هنر و صنعت آتمسفرینه مالک اولموش بیلدیگیمیز منطقه لرین ان قدیم مدنیت و تاریخه مالک اولموش ایالتی ایلاملارین وطنی بوگونکو خوزستان ایالتی اولموشدور. واحد هنر و صنعت آتمسفرینه مالک اولموش منطقه لرین هنر و صنعتی نین ایلک روشیم و باشلانقیجیلاری ایلامین هنریله باشلانمیش و حتی ایلام دیلی، دفعه لرله گؤستریدیگیمیز کیمی، بو منطقه لرین چو خوندان دوؤلت، حکومت و تجارتین رسمی دیلی اولموش، ساده خلق ده اؤز دیل لرینه یاخین اولدوغو اوچون، او دیلی باشا دوشموشلر و حتی آکادئمیک "مار"ین فیکرینجه ماننا - ماد اهاالیسی، دئمک قوتتی - لوللوی خلق لرینین دیلی ائله هامان ایلام دیلی اولموش و لهجه حجمینده اوندان فرقلنمیشدیر.

خوزستان، اورائین شرق و غرب قسمت لری، فارس کؤرفزینین شمالی و قونشو یئرلری خرما آغاجینین ان چوخ بیتیب، محصول و ثردیگی یئرلر و منطقه لردن دیر. همین اراضیده یارانمیش ایلام مدنیتی، هنری و اینجه صنعتی، طبیعی اولاراق، خرما آغاجیندان اؤز اثرلری و ناخیشلاریندا، ان فایدالی آغاج سمبولو کیمی استفاده ائتمیش و سونرالار بو آغاجین شکلی ایلام مدنیتی نفوذو دایره سینده اولموش کاسسیرلر، قوتتی - لوللویلر، هورریلر و ماننا - ماد مدنیتی و هنرینه، اوراداندا بو هنر و صنعت مرکز لرله ایلگیلی اولموش هنر و صنعت مرکز لرینه، او جمله دن خزر ساحل لرینده مارلیک، کلاردشت، ایشقوز، اوتی، آلبان، حسنلی، زئوه و سایره هنر مرکز لرینه نفوذ ائده رک یاییلمیشدیر.

بو خیالی شکل لره کی اینسان سیمالاری، هابئله تام اینسان سیمالاری، اونلارین پالتاری، باشلارینین توکو، ساققالارینین شکلی و سایره خصوصیت لری ده بحث ائتدیگیمیز واحد هنر و صنعت آتمسفرلی منطقه لرین اهاالیسینین سیمالاری، گئیملری، باش توکلری، ساققاللاری و سایره

خصوصیتلری ایله عینی دیر، اونا گۆره کی، اونلارین هامیسینین واحد ائتیک کۆکو و بیرى - بیرینه اولدوقجا یاخین تاریخی و کتچمیشی اولموشدور.

بحثین سونوندا بیر مسئلهنى، تکرار اولسادا، خاطرلتماغی لازم بیلیریک.

مارلیک تپه اثرلرینین مختلف عالیملر و داها دقیق شکیلده "کاربون ۱۴" واسطه سیله تعیین اولونموش تاریخی م.ق. ایکینجی مین ایللیگین اورتالاریدیر. بو باره ده آقای عزت الله نگهبان یازمیشدیر:

"مقایسه ائدیله بیلن بو شیلرین (مارلیک تپه شیلری. م.) چوخونون تاریخی م.ق. ۱۳ - نجو عصردن ۱۰ - نجو یوز ایللیک حدودلاریندا اولان دؤرلر تعیین اولموشدور بو تاریخ قویما نوعون و قایرلما اولسوبونون مقایسه سی اساسیندا، هابئله ۲۳ نمره لی قبیرین قالیقلاری اوزه رینده "کاربون ۱۴" یوخلاماسی ایله اولموش و تاریخی م.ق. ۵۵ - ۱۴۵۷ ایل (۵۵ - یین اوسته گل و چیخماسی ایله) تعیین اولونموشدور..."^۱

دئمک علمین سون ناییتلری اساسیندا تقریباً دقیق شکیلده تعیین اولونموش تاریخ گؤسنه ریر کی، مارلیک تپه اثرلری م.ق. ۱۵ - نجی عصرین سونلاری و ۱۴ - نجو عصرین اوللرینه، یعنی م.ق. ایکینجی مین ایللیگین اورتالارینا عایدیر.

بو تاریخی واقعیته گؤسته رن آقای عزت الله نگهبان، گؤستر دیگیمیز همین اثرلرینین مختلف یئرلرینده (دقیق دئسک ۱۱ یئرینده)، همده مارلیک تپه، یاخین شرق و اورتا آسیا مدنیتلری و هنری اثرلرینی بیرى - بیرینه یاخین و اوخشار گؤسته ریر و عینی زاماندا مارلیک قوملارینی، احتمال ایله اولسادا، "هند - ایرانى" قوملاردان گؤسته ره رک یازیر:

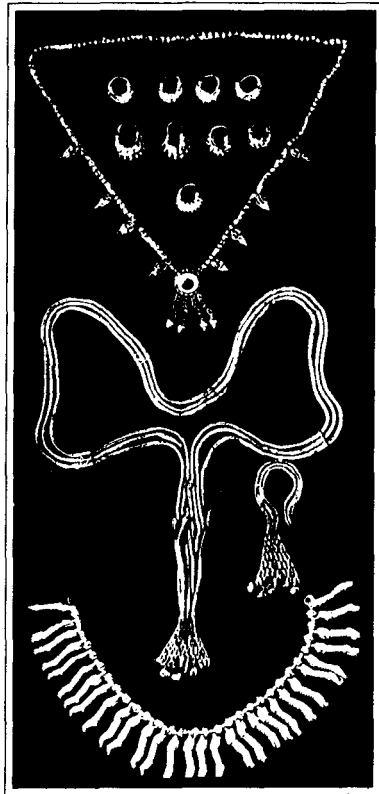
"ایکی سیلیندیر شکیلینده اولان مؤهورده آز و محدود حرفلردن باشقا اؤزلریندن هئج بیر خط و یازی اثرلری و مدرکلری قویمایان مارلیک قوملاری، نظره گلن، هند و ایرانى قوملار قروهندان اولموشلار و اونلاردان داها قاباق م.ق. ایکینجی مین ایللیگین یاریسیندا بو منطقه یه داخل اولموش و البرز داغلارینین شمال یاماجلاری و خزر دنیزینین جنوبی ساحل لرینده یئرلشمیش "مارد"لار، یا "امرد"لری اونلارین احتمالی اؤنده گئدنلری معرف لیک ائدی رلر. اونلار تدریج له بو منطقه ده بیر مترقی و اینکیشاف ائتمیش اؤلکه یاراتمیشلار و شاهدرلر گؤسته ریر کی، مارلیک تپه سیندن سردارلار، شاهلار و اونلارین عایله لرینین قبرستانلیغی کیمی استفاده ائتمیشلر. بو قوملار ایکى، یا اوچ عصر حدودوندا، بلکه داها اوزون مدّت، یعنی احتمال م.ق. ۱۴ - نجو عصردن ۱۰ - نجو عصره قدر بو منطقه ده ساکن اولموش و بو دیاردا گون کتچیرتمیشلر."^۲

لاکین بوتون آوروپا، کتچمیش سووئت اتّفاقی، آمریکا و سایره مشهور و تانیتمیش قدیم تاریخ

متخصصلری تقریباً بیر سسله قید ائدیrlرکی، هند -
آوروپایی خلقلر و ائللر م.ق. اونونجو عصرین
سونلاریندان یاخین شرق منطقه سینه آخماغا
باشلامیشلار و او تاریخدن قاباق ایرانین هر یئرینده، او
جمله دن مرکزی ماد و خزرین جنوب ساحل لری
تورپاقلاریندان تاریخه معلوم اولان آدلاردا هند -
آوروپایی دبللریندن توره میش بیرجه کلمه ده یوخدور.
ئله لیکله معلوم دئییلدیر هانسی تاریخی سنده اساساً
آقای عزت الله نگهبان م.ق. ایکینجی مین ایللیگین
اورتالاریندا البرزایله خزر آراسیندا یاشامیش امردلر،
مارلیک، کلاردشت و سایره قوملاری هند - ایرانی
خلقلر و قوملار گؤسته ریر!!

یوخاریدادیل لرله گؤستر دیگیمیزکیمی مارلیک تپه و
کلاردشت اثرلرینی یادگار قویان او دؤورکو خزرین
جنوب ساحل لری خلقلری، او جمله دن امردلر، مارلیک
قوملاری و قوتتی - لوللوییلردن، یعنی التصاقی دیللی
خلقلردن اولموش، اؤز لری ده مارلیک تپه شاهلاری و
امیرلری واسطه سیله اوللر ماننا دؤولتی و سونرالار ماد
ایمپراتورلوغونون ترکیبینه داخل اولموش و اونلارلا
بیرلیکده واحد تاریخ و مدنیت یاراتمیشلار.

□ □ □

[ش - ۹۳] زئوه دن کشف اولونموش
بویونباغلار و سیرغا.

[ش - ۹۴] یانا یاتمیش گنج قادین و کیشی، حسنلی.

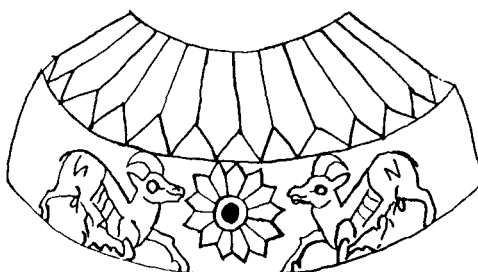
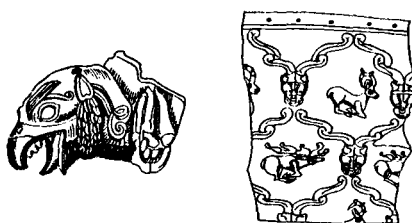

[ش - ۹۵] ۲۰ سانتیمتر اوچالیقدا

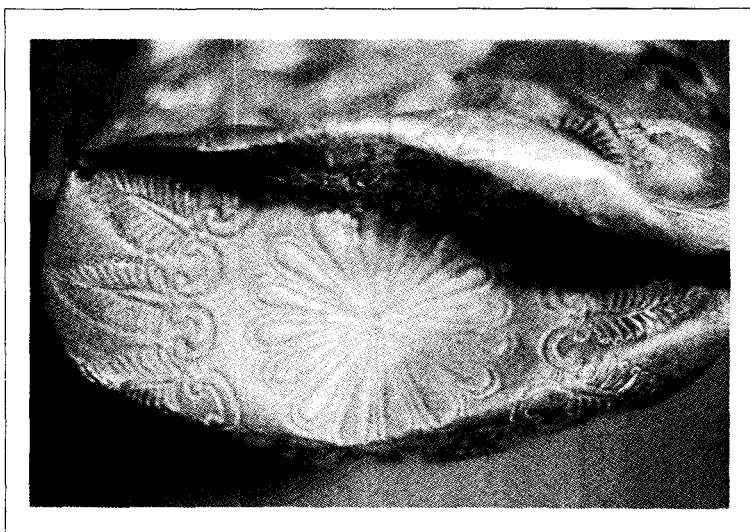
فیل دیشیندن مجسمه، زنوه.

آمریکادا "هنرسن سیناتی"

موزه سینده ساخلانیلیر.

[ش - ۹۶] زنوه دن تاپیلیمیش شئیردن شکیلر

[ش - ۹۷] مارلیک تپه، بیر قیزیل پیاله دن دایره وی ناخیش و یارباق ناخیشلاری.

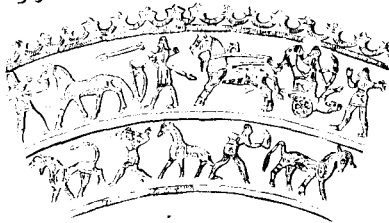

[ش - ۹۸] گوموشدن آرابا زىنتى.

[ش - ۹۹] حسنلى دن تاپيلمىش

زنوه، م.ق. ۸ - نجى عصر.

ساخسى بويونباغلار.

[ش - ۱۰۰] حسنلى گوموش پياله سينين ناخيشلارى.

[ش - ۱۰۱] حسنلى قىزىل پياله سينين ناخيشلارى.

[ش - ۱۰۳] حسنلی عبادتگاهینین
مرکزی حیطی و اطرافیندان منظره.

[ش - ۱۰۲] حسنلی تپه سیندن تاپلمیش قیزیل پیاله.

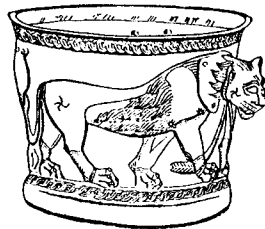
[ش - ۱۰۵] مارلیک تپه. ایکی سیرا
خیالی ناخیشلی قیزیل پیاله.

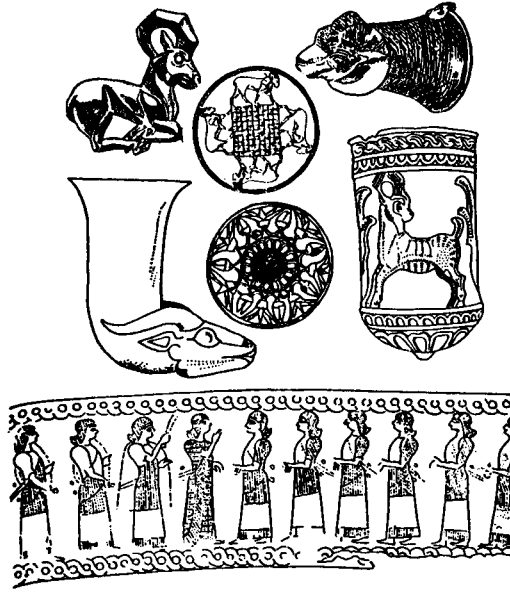
[ش - ۱۰۴] حسنلی دن تاپلمیش
ساخسی قابلاردان نمونه لر

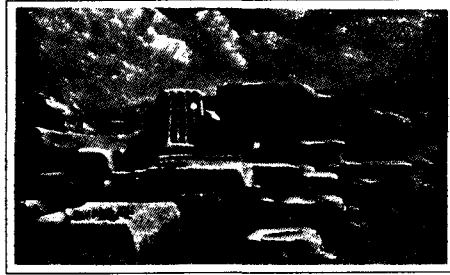
[ش - ۱۰۷] حسنلی قالاسینین شرقی قسمتی،
داش ستونلار و حیط.

[ش - ۱۰۶] کلاردشت قیزیل پیاله سینین شکلی.

[ش - ۱۰۸] ماننا شىلریندن شکیلر.

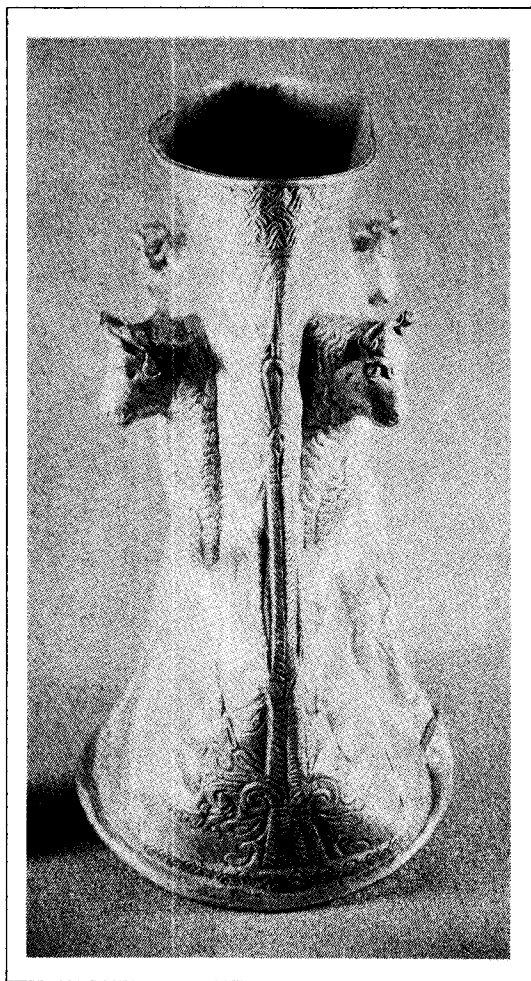
[ش - ۱۰۹] حسنلى تپەسىنن بۈيۈك ستونلو عبادىگاھندان قالپلار.

[ش - ۱۱۰] ماننالىلار، مفرغ تىشت زىتى، زنوه، م.ق. سىگىزىنچى عصر.

[ش - ۱۱۱] مارلیک تپه، قاباری قارتال ناخیشلی قیزیل فنجان و ناخیشی.

[ش - ۱۱۲] مارلیک تپه، قانادلی اؤکوز ناخیشی اولان قیزیل پیاله.

ماننا۔ ماد خلقری استقلال و بیرلیگه دوغرو

[م.ق. یئددینجی عصرین اوللرینده]

ایکینجی سارقون م.ق. ۷۰۵- نجی ایله مادلارلا دؤیوشده اؤلدورولدو کدن سونرا، اونون اوغلر "سنخریب" شاه اولدو و م.ق. ۷۰۲- نجی ایله، آتاسینین انتقامینی آلماق و اونون مرکزی ماددا باشلادیغی ایشلری باشا چاتدیرماق اوچون، مرکزی ماد اراضیسینه هجوم ائتدی. کئچن فصیلده گۆردوک کی، بو زامانلار ماننا حکومتی گوجلنمیش، اورمو گۆلۈنون غریبندن باشقا ایتیردیگی اراضیرلرین چوخونو آلمیش و حتی آسوریلره قارشى هجوم دا ائتمیشدی. بو زامانلار ماننا حکومتی بوگونکو هشتری ماحالی و قیزیل اۆزن چایی آخارقاسینین غربی منطقهلرینی ده اۆزونه ضمیمه ائتمیشدی.^۱ بو زامانلار ماننا حکومتی شمال طرفدن "ایشغوز" شاهلیغی ایله هم سرحدایدی. (ایشغوز شاهلیغی باره ده سونرا دانیشاجاییق).

آسوری قایناقلا ریندا بو زامان ماننا شاهینین آدی "بئلخابو" ایدی. گۆردوگو ایشلردن معلوم اولور کی، او قدر تلی و باجاریقلی شاه ایدی.

بو زامانلار، ماننانين عكسینه اولاراق، مرکزی مادیين وضعیتی یاخشی دئییلدی، اورانین، کئچمیشده گؤسترديگیمیز کیمی، ایالت و بؤلوکلرینین چوخو آسوری ولایتلری اولموش و "زاموا"، "پارسوا" و "آراپخا"، یعنی مرکزی مادیين غرب قسمتلرینده آسوری حاکم‌لری و اوردولاری محکم‌ایدی و بو اراضیده سوریه، فلسطین و بابیلدن گتیریلن سورگونلر یاشاییریدیلار. لاکین مرکزی مادیين قالان یئرلرینده یئرلی امیرلر محکم و نفوذلویایدیلر و آسوریلر او یئرلردن سلاح گوجوایله وئرگی توپلایاردیلار. مرکزی مادیين جنوبوندا "اتللی‌پی" شاهلیغی یئرلشیردی کی، یاریم مستقل‌ایدی، و هر جهندن ایلاملا یاخین‌ایدی.

مرکزی مادین شرقینده نسبتاً گئری اولان و اساساً آت بئجرمکله مشغول اولان "آریبی - Aribi" کؤچهری ائللری یاشایردی. ماننا منطقەسی اهالیسی هر جهتدن بو خلقلردن ایرەلی و قاباق ایدی. سنخرییین مرکزی مادا م.ق. ۷۰۲ - نجی ایل هجو موندان اونون م.ق. ۶۸۰ - نجی ایل، اوغلو طرفیندن اؤلدورولمەسینه قدرکی ماد - ماننا ایله علاقه دار ایشلریندن الدە معلومات یو خدور. معلوم اولان بو ایللرده آسوری ایمپراتورلوغونون حاکم دایرەلری و ساراییندا اختلاف و دیدیشمەلر اولدوغوندان، اونلار ماننا - ماد طرفینە هجوم ائتمە مییش و بونوندا نتیجە سیندە ماننادا اساسلی و دهرین ایرەلیلە مەلر، مادلاردا ایسە بیرلشمە گە و آسوریلرە قارشی حرکتلرە میدان و امکان اولموش و خیشتییری نین م.ق. ۶۷۳ - نجو ایل قیامیلە نتیجە لنمیشدیر. سنخرب م.ق. ۶۸۰ - نجی ایل ژانویه آییندا اوغلانلارینین بیرینین ایله اؤلدورولندن سونرا آسوری حکومتی داخیلیندە داخلی دیدیشمە و

ماننا - ماد خلقلری استقلال و بیرلیگه دوغرو □ ۴۴۷

محاربه باشلاير و سنخريبين ايکي اوغلو ياريم مستقل اولان "شوبری - Šubpi" داغليق منطقه سینه قاجيرلار (بو منطقه نظره گلن بوگونکو ترکیه نین جنوبو "ماردین - اورفا" یرلرینین شمالیندا اولان اراضی ایدی). همین ایل کاهینلر و تاجیرل طرفداري اولان سنخريبين اوچونجو اوغلو "اسرحدون - Asarhaddon" شاه اولدو [م.ق. ۶۶۹ - ۶۸۰].

اسرحدون سلطنتین بیرینجی ایلینده بابیلین مرکب سیاسی و نظامی ایشلریله مشغول اولدو و همین ایل "کیمثر" ائللری، "توشپا - Teuṣpa" نین رهبرلیگی آلتیندا آسوری ایمپراتورلوغو سرحدلرینه هجوم ائتدیلر. آسوریلر بو هجومو دفع ائتدیلر و سونرا کیمثرلردن بیر عده، مزدلو اولاراق، آسوری اوردولاریندا عسگر اولدولار. بو کیمثرلر، آشاغیدادا گؤسته ره جگیمیز کیمی، هامان ایسکیتلر - ایشغوزلار اولموشلار.^۱

م.ق. ۶۷۶ و یا ۶۷۵ - نجی ایلده اورارتو شاهی "ایکینجی روسا" کیمثرلره بیرلیکده کچیک آسیادا "فریحیه"یه اوردو یوروتدو. م.ق. ۶۷۲ - ۶۷۳ - نجی ایللرده "اسرحدون" ایکینجی روسا ایله دوستانه مناسبتده اولورسادا، بیر طرفدن کیمثرلره ایکینجی روسانین اتفاقی، او بیر طرفدن ایسکیتلرین ماننا اراضیسینه آخیب اونلار یاخینلاشمالاری آسوری دؤولتینی دوشوندوروب نیگران ائتمه یه بیلمزدی.

اسرحدون اؤز سلطنتی دؤوروو بیر سیرا اوردو کئشلیکلر ائتمیش و اونلاری اؤز لؤوه لرینده یازدیرمیشدیر. بو یازیلاردان معلوم اولورکی، "اسرحدون" م.ق. ۶۷۳ - ۶۷۴ - نجو ایللرده گله جک مرکزی مادا و ماننایا، او جمله دن بوگونکو قزوین اطراف، اوراداندا شرقه دوغرو، دوز صحراسی طرفلرینه و دماوند منطقه لرینه اوردو یوروتموش و بیر سیرا امیرلیکلری مغلوب و اوزونه تابع ائتمیشدیر. همین ایللرده اسرحدون ماننالیلار و قوتیلرله دؤیوشموش و بو دؤیوشده منطقه ده تازا تاپیلیمیش ایشغوز (ایسکیت)لار یرلی اهالییه کمک ائتمیشلر.

اسرحدونون مرکزی ماد و ماننایا قارشی هجوملاری، ایسکیتلرله علاقه دار اولدوغو اوچون، نظره گلن اولجه ماننایا قارشی اولموشدور، آنجاق بو ایکسی بیر - بیرله باغلی ایدی، اولاً اونلار گؤره کی، ماننا و مرکزی ماد خلقلری هر جهتدن، هم اراضی، همده مدنت، دیل و ائتیک خصوصیتلری باخیمیندان بیر - بیرینه یاخین و ایلگیلی اولموشلار، نئجه کی، بیر مدّت سونرا ایکسی واحد ماد ایمپراتورلوغونو یاراتدیلار.

اسرحدونون ماننا و مرکزی مادا هجوملارینی بیر - بیرینه باغلایان بیرده ایشغوزلار - ایسکیتلر اولموشلار کی، مختلف اسکی تاریخچیلر، او جمله دن هئودوتون یازدیغینا گؤره، م.ق. سگگیزینجی یوز ایللیگین اوللرینده شاهلاری "ایشپاکیا" ایدی. [م.ق. ۶۷۳ - نجو ایلده اولدو] اوندان سونرا اونون اوغلو "پارتاتوا"، یا "پروتوتی - Prototi" همین عصرین اورتالاریندا و اوندان

۴۴۸ □ ایران تورکترینین اسکی تاریخی "اسلاما قدر"

سونرا اونون اوغلو "مادیا" اولموشدور.

اسرحدونون ماننا و مرکزی مادا هجومو ایسکیتلرله - ایشغوزلارلا قسماً باغلی اولسادا، بو ایشین مهم سبیلریندن بیرى بو اولکه لرین وئرگی وئرمه مەسى و قويدوقلاری مأمورلارین بو اولکه لرین توپلايیب آسوریلرین مرکزینە گۆندردیکلری وئرگیلرین چاتماماسی، یعنی یولدا خلق و یا یول کسنلر طرفیندن تالانماسی ایدی، نئجه کی، اسرحدون مادا اولکه سینین بیر حاکمی "آشوریلوسور" دان اوردو و وئرگی گۆندرمک باره ده سوآل ائتدیکده، حاکم جوابیندا دئییر: "بیت - کاری" دن توپلانمیش قاطرلار مقصدە چاتمادی".^۱

وئرگنین وئريلمه مە سیندن علاوه اسرحدونون ماننا - مادا هجومونون مهم سبیلریندن بیرى ده خلقلرین عصیان ائده رک، آسوری مأمورلاری و تعیین ائتدیکلری حاکملری قوماسی و بو قوولموش شرقی ماد حاکملریندن اوچ نفرینین اسرحدونا گۆندردیکلری معلومات و خبرلرایدی. بو حادثه م.ق. ۶۷۴ - نچو ایلده باش وئرمیشدیر و آشاغیدا او باره ده دانیشا جاییق.

بو سبیلره گۆره اسرحدون ماننایا هجوم ائدیر. بو هجوم باره ده آسوری منبعلرینده قیسا صورته بئله یازیلیمیشدیر: "من ماننا و قوتتیلر اولکه سینین آرام اولمایان افرادینی داغیتدیم و اونلارین متفقى اولان ایسکیت "ایشپاکای" ین (ماننالیلاری.م.) نجات وئره بيلمه ین اوردولارینی سلاح گوجوايله مغلوب ائتدیم".^۲

تاریخی مشخص اولمایان بو یازنین قیسالغیندان دا گۆرونور کی، آسوری اوردولاری بو دؤیوشده مؤققیت قازانا بيلمه میشلر، چونکی دؤیوشده مؤقق اولسایدیلار، آسوری شاهلارینین عادتى اوزره، اونو آب و تاب ايله یازاردیلار. بورادان و آشاغیدا گۆستهريله جک حادثه لرین معلوم اولور کی، بو محاربه ده ابتکار ماننالیلارین الینده اولموش و قسماًده مؤقق اولوب غلبه چالاراق، اورمو گۆلونون غربینده معین یئرلری توتموش و ماننایا بیتیشدیرمیشلر.

بو آسوری یازیسیندا اسرحدون داها سونرا "هاتیفدن" سوروشور: آیا ماننالیلار آسوری قالالاری "شاروایکبی - Šarruikbi" و "دوراللیل - Durellil" ی آماغا مؤقق اولاجاقلار، یابوخ؟^۳

حقیقتده ماننالیلار بیر سیرا آسوری قالالاری، او جمله دن "شاروایکبی" قالاسینی آلمیشلار. اسرحدونون هاتیفدن ائتدیگی سوآلدان گۆرونور کی، هم ماننالیلار دؤیوشده اساساً غلبه چالمیش، همده محاربه ده و اوندان سونرا اوستون مؤوقع توتاراق، تازا هجوم ائده بیلریمیشلر.

بو آسوری منبعینین اولینده ماننالیلارین متفقى گۆرونور، لاکین غیبین خبر وئرن کاهین "بئلو شزیب - Belusezib" ین اسرحدونا خطاباً یازدیگی مکتوبدان گۆرونور کی، "کیمثر" لر ماننالیلارا

*

۱ - ماد تاریخی، ص ۵۴۰.

۲ - ماد تاریخی، ص ۲۴۵.

۳ - ماد تاریخی، ص ۲۴۵.

قوشولوب، کمک ائتمیشلر و سونرا مکتوبدان معلوم اولورکی، بو کیمثر "لر ائله هامان ایشقوزلار - ایسکیتلر دیر. کاهینین مکتوبوندا دئییلیرکی، کیمثر لرله مذاکره اولموش و اونلار وعده و ثمریشلرکی، آسوری - ماننا مناسبتلرینه قاریشماسینلار. سونرا کاهین یازیرکی، اونلارین وعده سینه اعتماد ائتمک اولماز. کاهینین مکتوبوندا اسرحدونا مصلحت گؤرورکی، ماننا اراضی سینه گئندن گدیکن نئجه کئچمک و ماننلار و اونلارین متحدلری اولان کیمثر لر آراسیندا نئجه جاسوسلوق ایشلری آپارماق و اونلاردان معلومات الده ائتمک. کاهین مکتوبوندا همده "بئلخابو" آدلی ماننا شاهندان آد آپاریر. اگر همین "بئلخابو" دوغرو دان ماننا شاهی اولموش اولسا، او م.ق. ۶۵۹ - نجو ایلده اولموش و "آخسری" اوندان سونرا ماننا شاهی اولموشدور.

اسرحدونون هاتیفدن سوآلی و کاهینین اسرحدونا مکتوبو، چوخ احتمال، م.ق. ۶۷۴ و یا ۶۷۳ - نجو ایلده اولموش و یازیلیمیشدیر. هاتیفدن اولان سوآلدا اوخویوروق: "ماننالارین اولکە سیندن کئچیب، "حرران" و "آنیس" کندلرینه گله رک غارت ائده جکلر، یا یوخ؟ آیا بوللوجا غنیمت الده ائده جکلر و آسوری مرزلریندن چوخلو اسیرلر توتاجاقلارمی؟^۱ داها سونرا هاتیفدن سوآل اولور: "آیا "خوبوشکیه" یه بیر نفر خبر گتیرن (چاپار) گؤندرسین می؟ ماننالیلار خبر گتیره نه هجوم ائدرلر، یا یوخ؟"^۲

بو آسوری قایناغیندان ماننا ایله علاقه دار بیر سیرا اهمیتی معلوماتلار الده ائتمک اولور. بیرینجی معلومات اوندان عبارت دیرکی، آسوریلره اولان بو خطرده ماننالیلارلا ایسکیتلر بیرلیکده اولموشلار. ایکینجی اؤنملی معلومات گؤستریر کی، ماننالیلار، یاخین کئچمیش ایللره قدر هم اورارتولار، همده آسوریلرین اشغال ائتدیکلری ماننا اراضی سیندن بیر حیصه سینی توتموشلار.

کئچمیش بحثلردن بیلیریک کی، اورارتولار یوز ایله یاخین بوگونکو آذربایجانین غرب حیصه لری، اوجمله دن گوئی، سلماس و اورمو گؤلونون غرب تورپاقلارینی توتموش و آسوریلر بو اراضیین جنوب غرب حیصه لریندن اشغال ائتمیشدیلر. ایکینجی سارقونون اورارتولار قارشی هجومو اونلاری ماننا تورپاقلاریندان گئری چکیلمه گه مجبور ائتمیشدی، لاکین اورمو گؤلونون غرب اراضیسی، اورارتولارین دینی مرکزی یشلشمیش "موساسیر" شهری منطقه سی، بؤیوک زاب چاینین یوخاری آخارقاسی اراضی سینین ماننالارین النده اولماسی ایندییه قدر تائیش اولدوغوموز منبعلرده گؤستره ریلمه میشدیر.

یوخاریدا گؤستر دیگیمیز تاریخی فاکت نشان و ثریرکی، ماننالیلار بو زامان آسوری اراضیسی، یعنی "وان" گؤلونون جنوبوندا یشله شن "خوبوشکیه" نین جنوبی تورپاقلاریلره قونشو ایمیشلر کی، اسرحدون ایسکیتلرین اورادان هجوم ائتمه سی خطرینی حس ائتمیشدیر. ماننالیلارین بورادا آسوری

* ۱ - ماد تاریخی. ص ۲۴۵.

۲ - ماد تاریخی، ص ۲۴۶.

اراضیسی ایله قونشو اولماسی اوچون ماننالیلارین هم اورمو گؤلونون بوتون غرب اراضیسینی، هم اکینجی سارقون طرفیندن ویران ائدیلمیش "موساسیر" شهری و اونون اطراف اراضیسینی، همده بویوک زاب چایی آخارقاسینین یوخاری حیصلرینی توتمالاری لازمایدی. اسرحدونون یوخاریدا گؤسته ریلن هاتیفدن سواکیندان آیدین گؤرونورکی، بو اراضی او زامان ماننالیلارین الینده ایمیش، بو اراضینین ماننا حکومتی طرفیندن توتولماسی یالنیز یوخاریدا گؤستریدیگیمیز اسرحدونلا ماننالیلارین محاربه سینده آسوریلرین مغلوبیتی و ماننالیلارین غلبه سی نتیجه سینده اولاییلردی و گؤرونودوگو کیمی اولموشدور.

اسرحدونون هاتیفدن سواکیندان آیدین گؤرونورکی، اولای کیملر ائله هامان ایسکیتلر ایشغوزلاردیرلارکی، ماننا اراضی سینده گلیمیش و "وان" گؤلونون جنوبوندا اولان "خوبوشکیه" گدیگیندن کئچیب، آسوریلرین مرکزی اراضیسی و حتی "نشینوا" یا هجوم ائده بیلردیلر. هم اسرحدونون هاتیفدن سواکیندان، همده کاهین "بئلو شزیب" ن مکتوبوندا آیدین گؤرونورکی، ایسکیتلر - ایشغوزلار ماننا حکومتینین متحدی و یارديمجیسی دیرلار. کیملرله ایشغوزلارین بو بیرلشمه سی گؤسته ریرکی، یا آسوری منبعلرینده "کیملر" لر سهو اولاراق "کیملر" آدلانمیش و هامان ایسکیتلر (ایشغوزلار) اولموشلار، یادا "کیملر" لر قافقازدان کئچیب، آسیا یا گئندنه، اونلارین معین دسته لری اؤز کوتله لریندن آیریلیب، ایسکیتلر - ایشغوزلار قوشولاراق، ماننا اراضی سینده گلیمیشلر. آنجاق بیرینجی احتمال گوجلودور.

بو واقعیتلر نشان و ثریرکی، م.ق. ۶۷۴ - نجو ایلده ماننالیلار نه تکجه آسوریلر و ثرگی و ثرمز، بلکه تام مستقل و منطقه نین قدرتلی بیر دؤولتی کیمی آسوری میلیتاریزمی ایله اوز - اوزه دایانمیش، اونو قورخویا سالمیش و دؤیوشده اونا غلبه چالاجاغی حتمی ایدی. ماننا حکومتینین بو زامان بو قدر گوجلنمه سینین اهمیتی سببلریندن بیر ماننالیلارلا عینی سويدان اولان اونلارلار بیر کؤک و یاخین دیله مالک اولموش ایشغوز - ایسکیت ائللرینین اونلارلا متحد اولوب چیگین - چیگینه آسوریلر قارشى دؤیوشمه سی اولموشدور. بونون دا نتیجه سینده آسوری اوردوسونون آت احتیاجی ماننادان تأمین اولماییر و آسوریلر ماد اؤلکه سینى داها پیس غارت ائدی رلر.

آرتیق بیلیریک کی، ایشغوز - ایسکیت ائللری دربنددن گلیب اولجه بوگونکو آذربایجان و او زامانکی ماننا اراضی سینده یئرلشمیش و شبهه سیز اوندان سونرا ماننانین جنوبو و جنوب شرقینده اولان ماد و مرکزی ماد اراضی سینده گئتمیش و آرازین ایکی ساحلی و ساوالانین شمال یاماجلاریندا یاشامیشلار.

بیلیریک کی، ماننا و ماد خلقلری قوتتی - لوللوییلرین نسلی ایدی، مقدراتلاری، بیگانلر مقابلینده مقاومتلری، گله جک آرزولاری، آزادلیق و استقلال اوغروندا مبارزه لری عینی ایدی و بو زامانا قدرکی حیاتلاریندا واحد حرکت ائتمیش و بیرى - بیرینی دستکله میش، ایلاملار و کاسسیلر طرفیندن عینی شکیلده حمایت اولونموشدولار. ماننا و مادلارین آسوریلر و اورارتولار مقابلینده بعضاً آیری

شکیلده مقاومت ائدیپ، اونلارلا سیاسی اویون اوینامالارینین سببی تجاوزکار اوردولارین بونلارین بیرینین اراضیسینه هجوم ائتمه‌لریله علاقه‌داریدی.

ماننالارین اورمو گؤلونون غربینده آسوریلره قارشى غلبه‌سى و آسوریلره وئرگی و آت وئرمه‌سى آسوری حکومتینی مرکزی ماد علییه‌نه جدی تصمیم توتماغا و اورایا هجوم ائتمه‌گه وادار ائتدی. گؤرونوگو کیمی آسوری حکومتینین بو فیکریندن خبردار اولان ماننا حکومتی ماد قارداشلارینا کمک ائتمک قارارینا گلیر.

تاریخی سابقه‌لر، ائتنیک وحدت، واحد سرنوشت و گرگین سیاسی وضعیت ماننا دؤولتینی مجبور ائتدی کی، آسوری اوردولارینی مغلوب ائتدیکدن، اؤز اوردولارینی، ایسکیتلرین بیر حصیه‌سیله، آسوریلره قارشى، اورمو گؤلونون غربینده آماده حالا سالدیقا سونرا و شاید اوندان قاباق، ایسکیتلرین بیر قسمتینین مادلارا یاردیم اوچون اورایا گئتمه‌سینی مصلحت گؤرسون، تا ایسکیتلر - ایشغوزلار مرکزی ماد اراضیسینده اولان آسوری اوردولارینی آزادان آپاریب، آسوریلری ماد اراضیسیندن قوماقدا مادلارا یاردیم ائتسینلر، هم اسرحدونون شرقی مادا اوردو گؤندرمه‌سینین قاباغینی آلسینلار، همده مادلارین عمومی قیاملارینا قوشولسونلار.

ماننا حکومتینین مرکزی مادا گؤندردیگی بو کمکچی ایشغوز - ایسکیت قوه‌لری ماننانین جنوبوندا، آسوریلره سرحد اولان و اونلار طرفیندن آسوری ایالتینه چئوریلیمیش یئرلرده آسوریلره دؤیوشور. بو دؤیوشلر آسوریلرین شرقی ماد ایالتلرینه هجومونا موقتى مانع اولوب اونو گئچیشدیردی. همده ایسکیتلرین مرکزی مادا گلمه‌سى آسوریلرین بو یئرلرده کی حاکمیتینی تام لاخلاتدی، ماد خلقینی ایسه روحلاندیردی. ائله بونا گؤره‌ده ا.م. دیاکونوف بو باره‌ده یازمیشدیر:

“ماننا سرحدلرینده محاربه شرقی مادی توتماق اوچون بؤیوک آسوری اوردوسونون گؤندهریلمه‌سینه مانع اولدو، لاکین ایسکیتلرین مرکزی مادا هجومو، آسوریلرین حاکمیتینی، کئچمیشده بورادا توتدوقلاری ایالتلرده لاخلاتدی.”^۱

ایشغوزلار - ایسکیتلر م.ق. ۶۷۴ - نجو ایله و یا اوندان آزاجیق قاباق مرکزی مادا گئتمیشلر، اونا گؤره‌کی، او ایلدن قاباق مادلارین وئرگی وئرمکدن امتناع ائتدیگی اوچون، اسرحدون وئرگیلری توپلاماق اوچون اورایا اوردو گؤندرمیشدی. ایسکیتلر م.ق. ۶۷۴ - نجو ایله مادا گئنددن سونرا، مادا گؤندردیگی بو اوردولارین مقدراتیندن نیگران اولان اسرحدون م.ق. ۶۷۳ - نجو ایلین فئورییه آییندا “بیت‌کاری” و “ساپاردا” ماد ایالتلریندن وئرگی توپلاماغا گئتمیش اوردولارین سرنوشتی باره‌ده هاتیفدن سوال ائدیر.^۲

بورادان چوخ ساده بئله بیر نتیجه‌یه گلمک اورلورکی، شاید مادیین تام مرکزینده، بوگونکو

۱ - ماد تاریخی. ص ۲۴۶.

۲ - ماد تاریخی ص ۲۴۶.

همدان و اونون شىماليندا يئرلشميش "بيت كارى" و "ساپاردا" اياتلرينين وئركيسىنى توپلاماق اوچون، اسرحدونون اورايا اوردو گۆندرمه سىنى ائشيدن ماننا شاهى، يوخاريدا اشاره ائتديگىمىز كىمى، ايسكىتلرين - ايشغوزلارين بير عده سىنين اورايا يارديما گئتمه سىنى مصلحت گۆرموشدو. هر حالدا ايشغوزلار هم وئركى وئرمه مكد، همده قياما حاضراشماقدا مادلارين ياخين متفقلىرى اولموشلار و عىنى زاماندا اونلار داها قاباقدان ماننالارين متحدرلى ايدىلر.

بورايا قدر اسرحدونون ماننايا قارشى هجومو و ايسكىتلرين بو دؤيوشده ماننالارا يارديمىنى گۆردوك، ايندىده اسرحدونون مركزى مادا قارشى يوروشونو نظردن كئچيرك.

اسرحدونون مركزى مادا دايير هاتيفدن سؤاللارى دا م.ق. ۶۷۴ و ۶۷۳ - نجى ايللره عايددير. يوخاريدا گۆردوگوموز كىمى، اسرحدون بير طرفدن وئركى توپلاماق اوچون، همده كى يقين گله جك هجومونا زمينه حاضرالاماق و اوردو تداروك ائديب آماده ساخلاماق اوچون، مركزى مادا اوردو گۆندردى، ديگر طرفدن ايسه ماننالييلارى ازيب، مادلارا هجوم زامانى جبهه آرخاسيندا خاطر جمع اولماق و ماننالييلارين مادلارا يارديمىنين قاباغىنى آلكاق خياليله، اولجه ماننالار قارشى هجوم ائتدى، بو دؤيوشده موفق اولمايان آسورى شاهى مركزى مادا هجوم ائتدى. گۆستردىگىمىز كىمى بو هجومون اهميتلى سببلريندن بير مادلارين وئركى وئرمه مه سى ايدى كى، آسورى حكومتى اوچون اؤنملى و اولدوقجا خطرلى ايدى، اونا گۆره كى، مادىن غريبنده يارانميش بير نئچه آسورى اياتلىنى جدى خطرله سالىردى. بونا گۆرده اسرحدون بو بارهده هاتيفدن سؤال ائتميشدير.

قاباتلار گۆستردىگىمىز كىمى، آسورى حكومتىنين ماد اياتلرينده كى حاكملىرى، مأمورلارى و جاسوسلارى مركزى ماددا دوروم بارهده، آرديجيل شكيلده مركزه معلومات وئردىلر، بونا گۆرده هجوم زامانى اسرحدون مادىن وضعيتىندن آگاه ايدى.

آسورى اوردولارى م.ق. ۶۷۴ - نجو ايلده مركزى مادا هجوم ائتدى. آسورى اوردولارى ماددار اولكه سىنين اوزاقلارينا - دوز صحراسى (دشت كوير) مرزلىينه، "بيكنى" (دماوند) داغى اتگينه و "پاتيشوار - Patishvar" منطقه سینه يورودولر. بورادا "شى تير پرنه - Silirparana" و "آپاردو" أدلى كندخلالارى، آدمالارى و مأمورلارى ايله توتوب، مال - قارالارنى ييه لندىلر. بو اوردو كئشلىكده بو گونكو قزوئين ياخين ليقلاريندا يئرلشميش "آندارپاتى = آندارپاتيانو - Andarpatianu" قالاسى دا آلىنمىشدى.

بو حمله جريانىندا شرقى ماد اراضى سىنين اوچ باشچىسى (شايد آسوريلرين اؤزلىرىنين تعيين ائتديكلرى) آسورى سردارىنين يانينا گله رك، اوندان كمك ايسته دىلر. بو اوچ نفر "پارتاككى" ۱ بؤلگونون حاكمى "اوپيس - Uppis"؛ "پارتوككى" بؤلگونون حاكمى "زاناسن - Zanasan" و

*

۱- بو آدلار، هابئله «پارت» كىمى كىشى آدلارى بوگونده آذربايجاندا «بارت»، «باراتملى» شكيلده دوشرك ياشاماقتا و ايشلنمكدedir.

"اوزا كازابارنا - Urakagalarna" بۇلۇگونون حاكىمى "زاماتى" ايدىلر. شېھەسىز بو يئرلر كىچىك منطقه آدلارى دىركى، مركزى مادىن جنوبو و يا شمالى و شرقى طرفلرىندە يئرلشمىشىدىلر و يئرلرى دقيق معلوم دىيىلدىر.

آدلارى چكىلن بو اوچ حاكم اهالى طرفىندن، يقين آسوريلر طرفدارى اولدوقلارى و اوز منطقهلرىندن قوولدوقلارى اوچون آسوريلردن ياردىم ايسته يىب، اونلارلا چوخلو هديهلر، لاجورد داشى و اصيل ماد آتلارى گۇندردىلر. آسوريلر سرحد منطقهلرى رئيسلرىنى اونلارلن گۇمەگينه گۇندردىلر. اسرحدونون يازديغينا گۇره شورش ائدن كندلر تابع اولدو و اونلارلا وئرگى تعيين اولدوكى، هامان اوچ نفر حاكم هر ايل اۇده سينلر. آسوريلر بو وئرگيلرلن عوضينه اوردولارلنا لازم اولان ماد آتلارى آلاردىلار.

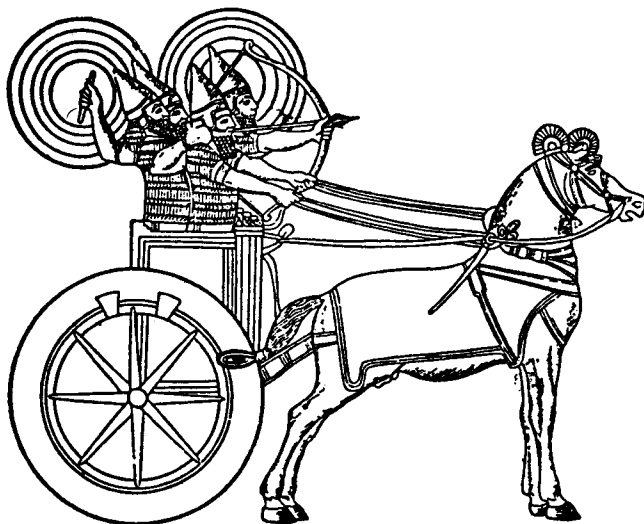
اسرحدونون بو يازىلارلنا باخمىياراق، مادلاردان وئرگى و خراج آلماق غير - ممكىن ايدى، چونكى اونلار تابع اولمامىشىدىلار، حتى بو زامانلار اسرحدونون هاتيفدن ائتديگى سواآلدان معلوم اولوركى، آسوريلر قورخوردولاركى، آرخادان، "ساپاردا" ولايتى طرفىندن اونلارلا هجوم اولسون. مركزى مادىن او بىرى ولايتلرىندە، اوجمله دن "بيت كارى" ده وئرگى توپلاماق آسورى حكومتى اوچون بۇيوك خطرە معروض قالماق ايدى.

آسورى اوردولارلنن هجوم ائتديگى م.ق. ۶۷۴ - نجو ايلين سونلارلندا مركزى ماددا دوروم داهادا دولاشيق و گرگين اولدو، اونا گۇره كى، ايسكىتلرلن آسورى اوردولارلنا هجومو خلقين وئرگى وئرمەك مقاومتينه و بو يولدا مبارزه سینه علاوه اولدو. ايسكىتلرلن بو هجوملارى "بيت كارى"، "ماداي" و "ساپاردا" منطقهلرىندە، اۇزوده احتمال م.ق. ۶۷۳ - نجو ايلين اوللرى فتورال و يا مارس آيندا اولموشدور.

بئله ليكله آسوريلرلن مركزى مادا هجومو نه اينكى هئچ بير نتيجه وئرمەدى، بلكه، ماننايا اولموش هجوم كيمي تاماميله عكس نتيجه وئردى. ماد باشچىلارى گئنىش خلق كوتلهلرلنن حمايه سى، آسوريلره قارشى مبارزه سى، همده ايسكىتلرلن - ايشغوزلارلن عملى ياردىمى ايله آسورى اوردولارلنا باج وئرمەدى و اونلارى ماد اراضيسىنى ترك ائتمەگە مجبور ائتدى. بئله ليكه ده بوتون ماد ولايتلرى و خلقي عمومى آسوريلره قارشى قياما حاضراشماق اوچون يوكسك انقلابى بير روحيه و شرايط الله ائتدى. شېھەسىز بو مەدت عرضينده ايلام حكومتى اوزونون ماد - ماننايالارلا سياسى و مادى ياردىمينا داوام ائتمىشىدىر و تاريخى فاكترلار نشان وئيركى، اونلار مادلارلا هر جور ياردىم ائتمەگە حاضر اولموشلار.

بوتون بو دئديكلريمىزدن نتيجه چىخارداراق، دئيه بيله ريك كى، آسورى شاهى اسرحدونون م.ق. ۶۷۴ - نجو ايل ماننا - ماد عليه نه ائتديگى موفقيت سىز هجومدان سونرا دربند كئچيدى و كور قيراغى اراضيسىندن توشموش فارس كۇرفزينه قدركى بو گونكو ايرانين بوتون غرب اراضيسىنين واحد ائتينك خصوصيتلره مالك اولان خەلقلىرى قوتتى، لوللوبي، كاسسى و ايلاملارلن اۇولادى،

یعنی ایلاملار، مادلار و ماننلار، تازا اورتا آسیادان گلیمیش "ایشغوز" سویداشلاریلە برابر، واحد بیر جبهه یارادارق، دهرین نفرت بسله دیکلری میلیتاریست، غدار، قان ایچن، ترقی و اینکیشاف دشمن، غارتگر و تالانچی آسوری ایمپراتورلوغونا قارشى قیام ائتمه گه حاضر اولدولار. □ □ □

[ش - ۱۱۳] آسوری حربى آراباسى

بیر علمی خطا. ماد خلقی و ماد ایمپراتورلوغو

کئچمیش فصیللرده قوتی و لوللوی خقلریندن، اونلارین کؤک و ائتنیک خصوصیتلریندن، کاسسیلر، ایلاملار، سومترلر، ماننلار و اورارتولارلا عینی کؤکدن و التصاقی دیللی اولمالاری باره ده دانیشمیشیق. بو ایکی خلق و بیر سیراکیچیک التصاقی دیللی ائللر، سویلار و طایفالارلا بیرلیکده بو گونکو همدان، قوم، قزوین، زنجان، خزر ساحل لری و ماراغا آراسینداکی اراضیده یاشامیش، مدنیت قورموش و م.ق. اوچونجو مین ایلیگین سونلاریندا قوتیلر م.ق. ۲۲۰۸ - نجی ایلدن باشلاپ یارق بایبلده ۹۱ ایل حاکمیت ائتمیشلر. مرکزده قوتی - لوللویلر اولماقلا بو مختلف، لاکین واحد کؤکلر ائللار و خقلر اساساً آسوریلر و قسماً بایبیللر و اکدلرین هجوملارینا قارشى عصرلر بویو دؤیوشوب و نهایت بو فشارلارین نتیجه سینده ماد خلقی شکلینده میدانا گلیب ماد حکومتی یاراتمیشلار. م.ق. سگگیزینجی یوز ایلیکده بو گونکو همدان، قزوین، زنجان و خزر ساحل لری اراضیسینده یارانان ماد حکومتینی قوتی - لوللویلرین نسلی، تقریباً ۲۵۰۰ - ۲۰۰۰ ایل اوندان قاباقدان او یئرلرده یاشامیش التصاقی دیللی ائللر و خقلر نسلی یاراتمیشدیر. مادلارین

قدیمدن عصرلر بویو یاشاییب حاکمیت قوردوقلاری بو اراضی عالیملر طرفیندن "مرکزی ماد" آدلانمیشدیر. دئمک، مرکزی ماد اراضیسی باشند - بنادان تورکلرین و آذیرلرین اولو بابالاری اولموش قوتتی - لوللوی - ماننلارین، التصاقی دیللی ائلرین یوردو، وطنی اولموشدور. طبیعی دیرکی، مرکزی ماد خلقلری حکومت قوردوقدان سونرا میللتلری، ائتتیک خصوصیتلری و دیللرینی ده ییشیب، "آریایی" نژاد اولمامیش و اولادا بیلمز دیلر.

لاکین بیر سیرا متعصب تاریخچیلر، خصوصیلہ بعضی کئچمیش سووت و اکثر ایران عالیملری مادلاری خالص آریایی نژاد و دیلرینی هند - آوروپایی گؤسته ریرلر. بو فیکیر بعضی علمی دایره لرده نسبتاً چوخ یایلیدیفندان بعضی آذربایجانلی تاریخچیلری ده اشتباها سالمیشدیر. مثلاً آذربایجان تاریخی اثرینین ۲۲ - نجی صحیفه سینده اوخو یورو: "تاریخ ادبیاتیندا میدیالیلار (مادلار) ی دا آذربایجانلیلارین اولو بابالاری کیمی قلمه وئرمک جهدلری اولموشدور، لاکین ایندی تامامیلہ آیدیندیرکی، ایران دیللی میدیالیلار بو تورپاقلارا هله م.ق. دوققوزونجو یوز ایلیکده، غصبکارلار کیمی، شرقدن گلیمش، اؤن آسیانی اله کئچیرمیش، بورادا اؤزلرینی محکم لندیرندن سونرا، دؤولتلرینی یاراتمیش، قونشو اراضیلری، او سیرادان میدیا شاهی کیاکسارین حاکمیتی دؤورونده (۵۸۴ - ۶۲۵ م.ق.) قدیم آذربایجان - ماننا تورپاقلارینی توتموشلار. ماننا میدیا دؤولتین بیر ایالتینه چئوریلیمیشدی.^۱

مادلار حقینده بئله دوشون عالیملر بیلمه لیدیرلرکی، بوگونکو همدان، قزوین، زنجان، سونقور، اسدآباد آراسینداکی اراضیده یاشامیشلار ۳۰۰۰ ایل بوندان اول التصاقی دیللی اولدوقلاری کیمی، میلاددان مین ایل اول، ۶۰۰ ایل اولده التصاقی دیللی اولموش، تاریخ بویودا اؤز دیلرینی ساخلامیش و بوگونده بوتون بو یئرلرین اهالیسی، یعنی قدیم مرکزی ماددا یاشایانلار آذری تورکجه سینین بیر ایکی لهجه سینده دانیشیرلار.

بو فیکرین یارانماسینین سببی نه اولموشدور؟

متعصب "آریاییست" تاریخچیلر آریالارلا علاقه دار اولموش هر بیر تاریخی حادثه، ائل و خلقی تامامیلہ آریایی قلمه وئرمیشلر. بیر ائل، طایفا و سوی بیرلشمه سینده تکجه بیر کلمه هند - آروپا دیللرین سؤزونه اوخشار سؤز تاپدیقد، او ائلی، طایفانی و سوی بیرلشمه سینی سؤزسوز و مباحثه سیز تامامیلہ "آریایی"، "ایرانی نژاد" و هند - آوروپایی دیللی گؤستریمیش و بو نظریه نی آیه - آسمانی کیمی ده قلمه وئرمیشلر. حالبوکی او حادثه و یا ائل، خلق و طایفا معین درجه ده، یوزده بیر، ایکی "آریالار"لا علاقه دار اولموشدور. بو حادثه نین پارلاق نمونه سی مادلارین تامامیلہ هند - آوروپایی دیللی گؤسته ریلمه سیدیر. بیر صورته کی، "مرکزی ماد" اهالیسی، یوخاریدا گؤستر دیگیمیز کیمی، ان قدیم دؤورلردن التصاقی دیللی اولموشلار، لاکین قوتتی - لوللویلرین اولادی اولموش

* ۱ - محمود اسماعیل، آذربایجان تاریخی، ص ۲۲، عینی جمله لر همین کیتابین ۷۴ - نجو صحیفه سینده تکرارلانمیشدیر.

مرکزی ماد اھالیسی ماد حکومتینی قوروب، منطقه خلقلرینی میلیتاریست، قان ایچن آسوری حکومتیندن خلاص ائدندن سونرا، اطراف یئرلرینی، او جمله دن مختلف دیللی خلقلرین اراضیسینی توتوب، "ماد ایمپراتورلوغونو" یاراتدیلا. توتولان بو اراضی و تابع ائدیلمن بو غیر - التصاقی دیللی خلقلرین بیریدە بو گونکو فارس ایالتینده یاشاییب، او وقته قدر اساساً ایلاملار تابع اولوب، باج و ثرن اولموش پارس خلقی ایدی.

دئمک، ماد حکومتینی یارادان خلق التصاقی دیللی، قوتتی - لوللوییلرین اوولادی و واحد ائتنیک خصوصیتلره مالک اولموش بیر خلق اولدوغو حالدا، اونلارین یاراتدیغی ماد ایمپراتورلوغو مختلف میلی و ائتنیک خصوصیتلره مالک اولموش خلقلردن: التصاقی دیللی لر، هند - اوروپایی دیللی لر و شاید قسماً سامی دیللی خلقلردن یارانمیشدی، آنجاک ایمپراتورلوغون مرکزینده و قلبینده هند - اوروپایی دیللی خلق و یا خلقلر و ائللر دئییل - التصاقی دیللی ائللر، خلقلر، و طایفالار، یعنی قوتتیلر، لوللوییلر، ماننلار، زیکرتولولار، قیزیل بوندالیلار، مئسی لر، مارلیکلی و سایره مرکزی ماد و آذربایجان ائللری و خلقلری دایانمیشدیلا.

دئمک، مرکزی ماد حکومتی ایران دیللی و غصبکار اولمامیش و اونون بؤیوک رهبری مدبّر، عاغیللی و جسارتلی رهبری و سرکرده سی کیاکسار ماننانی توتوب ماد ایمپراتورلوغونون بیر ولایتی ائتمه میشدیر، بلکه ماننالیلار مادلارلا بیرلشهرک ماد دؤولتینی یاراتمیشلار و اصولاً اونلارین هامیسی چوخدان بری بو ایش اوچون چالیشیردیلا. قید ائتمک لازمدیر کی، مادلاری ایران دیللی بیلن تاریخچیلرین سهلری قوتتی - لوللوی خلقلرینین دیلی و ائتنیک خصوصیتلرینی بیلمه مه لریندن، اونلارین التصاقی دیللی اولماسیندا شبهه و تردید ائتمه لریندن یارانمیشدیر. بو واقعییتی آذربایجان تاریخچیسى محمود اسماعیلین ائیریندن گۆرمک اولور.^۱

بو علمی خطا بعضی واقعییتی گۆرن عالیملری احتیاطا وادار ائدیر. بونلار او زامانکی مرکزی ماد ائللرینی التصاقی و هند - اوروپایی دیللی خلقلردن عبارت اولموش گۆسته ریرلر. حالبوکی، ابدائله اولمامیشدیر. بو واقعییتی گۆرن آذری عالیملردن بیرى "آلتای محمدوف" دور. آ. محمدوف "اوغوز سلطنتی" آدلی اثرینده بو مسئله باره ده یازیر:

"بیز آرتیق بیلیریک کی، فارسار سایجا آز اولسالاردا، عینی ائتنیک کؤکه منسوب ایدیلر ... مادلار ایسه، اساساً، آلتی، بلکه ده داها چوخ مختلف کؤکلر، مختلف دیللی طایفالارین بیرلیگیندن یارانمیشدی ..."^۲

آلتای محمدوف نئچه سطر سونرا بو فیکرینی رد ائده رک یازیر: "اصلینده مشاهده لر گۆسته ریر کی، ماددا ان قدیم لردن تورک دیللی طایفا و یا خود طایفالار مسکونلاشمیشلار و بلکه ده، بو منطقه

*

۱ - محمود اسماعیل، آذربایجان تاریخی، ص ۲۵.

۲ - اوغوز سلطنتی، ص ۲۶۷.

ان قدیم تورکلرین اصیل وطنلریندن بیر اولموشدور.^۱

دئمک، آلتای محمدوف «بلکه» سؤزونو ایشلتمکله بو فیکرینده هله قطعی اولماماسینی، شبهه ائتمه سینی گؤستریر. بیرجه بو شبهه ایکی مسئله نین محصولدور:

۱ - هند - آوروپایی ائللرین میلاددان ۹۰۰ ایل قاباق ایران فلاتینا گلمه سینه اینانماق.

۲ - ایلام، سومر، کاسسی، قوتتی، لولوبی، هورری، گیلزان، اوراتو و ماننلارین التصاقی دیلی او ماسینا شبهه ائتمک.

بو آذری تاریخچیلری، ائله جه «اقرار علییف» و باشقا کئچمیش سووئت عالیم لرینین اصیل مرکزی ماد اهل یسینین دیلینه اولان بو منفی مناسبت ایستالینین «آکادئمیک» «مار» ی تنقید ائتمه سی و اونون «دیلچیلیک مسئله لر» اثرینین نشریندن سونرا یارانان فیکردیر، چونکی او وقته قدر عالیم لر «داریوش» کتیه لرینین ایلام دیلینده اولانلارینی تورک و آذری دیلیله مقایسه ائده رک، گونو - گوندن بویوک مؤقتیلر الله ائدیر و ماد دیلینی ده ایشیقلا ندیریر دیلار، لاکین بو حادثه دن سونرا بو دوزگون علمی آراشدیرمالارین جریانی دیانندی و او ایش بیر نؤوع «پان تورکیزم» کیمی قلمه وئریلدی و او تاریخدن ماد دیلی ایران دیل لریندن قلمه وئریلدی، حالبوکی، بوفیکره هئچ بیر علمی و تاریخی دلیل و ثبوت اولمامیشدیر.

کئچمیش سووئت اتقاقی و ایستالین دؤورونده باش وئرمیش بو دیکتاتورلوق محصولو اولان علمه ضد ایشدن چوخ قاباق فرانسالی عالیم «اوپئر - Oppert» ماد و ایلام دیل لرینین یاخینلیغی باره ده هرین علمی - تحقیقاتی ایشلر گؤرموش و نشر ائتدیرمیشدی. کئچمیش سووئت عالیم لر ایستالینین اثریندن سونرا، اوپئر تله مخالفته قالدخاراق، ماد دیلینی «ایرانی» قلمه وئرمه گه باشلامیشلار. «اوپرتین گوناھی دوزگون علمی واقعیته دئمک ایدی. آلتای محمدوفون دئدیگی کیمی، اوپرتین گوناھی اودور کی، ماددا توران عنصر و گورور و بونون ایران عنصر لریندن قدیم اولدوغونو سؤیله ییر. «مار» ین دا بویوک «گوناھی» اودور کی، سونرالار «اوپئر» نظریه سینی دیرچلتمه گه جهد ائتمیش، داریوش کتیه سینین ایلام دیلینده اولانینی ماد دیلی اعلان ائتمیشدیر.^۲

دئمک، ماد حکومتینین ایلک مرحله سینده، بو حکومتین مرکزی مادلا محدود اولدوغو دؤورده، اورانین بوتون امیرلیکلری و یاشایانلارینین دیلی قوتتی - لولوبیلرین دیلینین داوامی ایدی، اؤزوده التصاقی، همده کاسسی و ایلام دیل لرینه چوخ یاخین ایدی.

اگر کومونیزم دیکتاتورلوقو مانع اولماسایدی و گؤستردیگیمیز علمی تدقیقاتلار و آختاریشلار داوام ائتسه ایدی، شبهه سیز ایندی چوخلو واقعیتلر ایشیقلا نمیشدی.

آلتای محمدوفون «اوغوز سلطنتی» اثرینده «مادلار ایشغوز دیلی اؤیره نیر» بؤلومونو اوخودوقدا،

* ۱ - ینته اورادا.

۲ - اوغوز سلطنتی، ص ۱۴۷.

آیدین گۆرونورکی، اونلار ھند - آورپایی دىللى لىرین ایران فلاتینا گلمە تاریخی و مرکزی ماد اھالیسینین بابالاری اولموش قوتى و لوللوی لىرین التصاقى دىللى اولماسى بارەدە دەرىن فیکیرلە شیب آختاریش آپارما میشلار.

بیز بو بارەدە بیر نەچە یئردە فیکریمیزی بیلدیرمیشیک، اودا بوندان عبارتدیرکی، ھند - آورپایی ائللرین ایران اراضیسینە قدم باسما سیندان تقریباً ۲۰۰۰ ایل قاباق مرکزی ماد اراضیسیندە (بوگونکو ھمدان، قزوین، زنجان، خزر ساحل لری - تخت سلیمان آراسینداکی اراضی) التصاقى دىللى قوتى - لوللوی لری یاشاییدیلار کی، مختلف لهجەلر، لاکین واحد ائتتیک خصوصیتلرە مالک ائللردن عبارت ایدیلر. تاریخی فاکتارلار گۆستەریرکی، ھند - آورپایی دىللى لری ایرانا گلندە مرکزی ماد و آذربایجانا گیرە بیلەمە دیلر، ھم آورپا، ھمدە کئچمیش سووئت عالیملری بو واقعیتی تأیید ائدیلر. دئمک، مرکزی ماد اھالیسی قوتى - لوللوی خلقلرینین اؤلادی اولاراق، التصاقى دىللى قالیرلار. بونا گۆرەدە تاریخی عالم آلتای محمدوفون "ماد اراضیسی چوخ دىللى طایفالاردان عبارت اولموشدور؛ بونلارین آراسیندا ایران دىللى لردە اولوب، تورک دىللى لردە"۱ دئمەسى قریبەدیر.

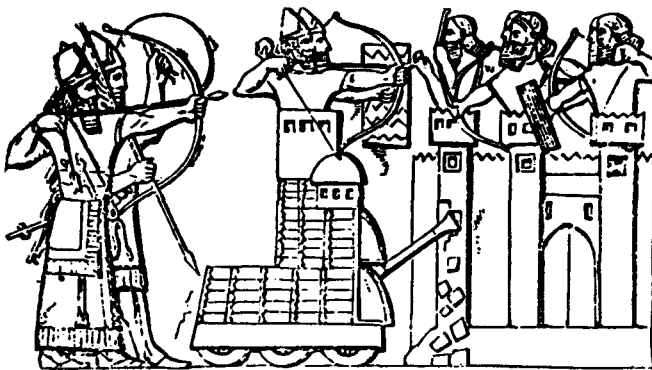
قوتى - لوللوی - ماننا دیلرینین کاسسى و ایلام دیلرینە یاخین اولماسى شکسیدیر، لاکین بۆیوک ماد ایمپراتورلوغونا تابع اولان، ائکباتانین جنوبو و فارس کورفزی ساحل لرىندە یئرلشمیش فارس ایالتی والیسی "کوجیه" گیلین اؤزلرینە خاص ادارى دىل و یازیلارینین اولدوغو حالدا، (پارسلارین اوللر رسمی ادارى دیللى ایلام اولموشدور). ایمپراتورلوغون واحد ادارى دىلى و یازیسینین اولماسینی تصۆر ائتمک اولماز.

بیز بو فیکیردە بیک کی، ماد ایمپراتورلوغونون ایلام و کاسسى دیلینە یاخین، قوتى - لوللویلرین لهجەلری اساسیندا فورمالاشمیش دىلى، ایفباسى و بو دیلدە و ایفبادا کتیبە، لؤوحە و اثرلری اولموشدور کی، ھخامنیشلر دؤورو شعورلو شکیلدە، بیلە - بیلە و یا اھمیت و ئرمەمک نتیجە سیندە آرادان گئتمیشدیر، نەجە کی، سونرالار گۆرەجە گیمیز کیمی، اشکانیلرین بوتون اثرلری و تاریخی اردشیر بابکان و او بیرى ساسانى شاهلاری طرفیندن بیلە - بیلە محو ائدیلمیشدیر. شایدە ماد حکومتینین بو دىلى مرکزی ماد خلقلری دیلینین ایلام دیلینە چوخ یاخین اولماسینا گۆرە، ائلە ھامان ایلام دىلى، خطى و یازىسى اولموشدور، نەجە کی، آکادئمیک مارگۆسترمیشدیر. مرکزی ماد اراضیسیندە آپاریلاچاق آرخئولوژی ایشلر بو ابھامی آرادان آپاراجاقدیر.

یئریندە گۆسترمیشیک کی، نظریمیزجە مرکزی ماد خلقى و اونلارین یاراتدیغى ماد حکومتى نین دىلى التصاقى، اورتا آسیادان گلمە و ایشغوزلارین دیلینە یاخین ایدى، آنچاق ایشغوزلار اورتا آسیادان، تورکلرین آنا یوردوندان، تازا گلدیکلری اوچون، دیللى اصیل او زامانکی تمیز تورک دىلى ایدى و بونا گۆرەدە ماد حاکم دایرەلری اؤز اوشاقلارینی، بو تمیز تورک دیلینی اؤیرنمک

اوچون، ایشغوزلارا تاپشیراردیلار، نتیجه کی، اموی و عباسی خلیفه لری دؤورو اعیان اشرافلار، تمیز عرب دیلینی اؤیرنمک اوچون، اوشاقلارینی بیر مدّت معین عرب قبیله سی داخلینه گؤندردیلر، گنج عرب شاعرلری ده بو ایشی ائده ردیلر.

بیزجه ایشغوزلارین - ایسکیتلرین مرکزی مادا گلمه سی، هئچ شبهه سیز، مختلف ماد ائللری، امیرلیکلری خلقلرینین التصاقی اولان دیلرینه تأثیر ائتمیش، اونلارین واحد دیله چئوریلمه سینی سرعتلندیرمیش و دؤولتین یازی دیلینده مثبت تأثیر ائتمیشدیر. آلتای محمدوفون بیر فیکری باره ده نتیجه کلمه یازماغی لازم بیلدیک. تأسوفله قید ائتمه لی یم کی، نه شمالی آذربایجان، نه ده عموم دونیا تورکولوق عالیملری بو گونکو ایران آذری تورکلرینین سایی، یئرلری، حیات و یاشاییشلری، میللی شعور سوییه لری و بیر سیرا باشقا خصوصیتلری باره ده یا هئچ معلوماتلاری یوخدور، وارسادا چوخ محدود و ایران حاکم دایره لرینین وئردیگی معلوماتلارلا محدودلاشیر. حرمتلی آلتای محمدوف "ماد طایفالارینین چوخو فارسلاشدیریلماغا باشلامیشدیر"، دئییه گؤسته ریرکی، ماد (شبهه سیز مرکزی ماد.م.) طایفالاری سونرالار، فارسلا حاکم اولدوقدان سونرا فارسلاشیرلار. بونون تام عکسینه اولاراق، شمالی آذربایجان و بوتون دونیا تورکولوق عالیملری و تاریخچیلری بیلمه لی دیرلر کی، فارسلا رین اوزون عصرلر ایراندا حاکم اولماسی و تورکلری فارسلاشدیرماغا چالیشمالارینا رغماً، نه تکجه بوگون ده ایران آذربایجانی و مرکزی ماد اراضیسی ساکینلری تامامیله تورک اولاراق قالیرلار، بلکه ایرانین بیر چوخ یئرلری ده آرتیق تورکلشمیشلر. (بو باره ده یئرینده دانیشاجاییق.) □ □ □

[ش - ۱۱۴] آسوریلرین حربی ماشین

ايشغوزلار (ايسكىتلر) - ساكالار

م.ق. ۷-۸ - نچى يوز ايللىكلر فاصله سينده، ائله جهده يىددىنچى يوز ايللىگىن اوللرينده ياخين شرق منطقه سينده يىنى بىر خلق، اجتماعى قوه سياست ميدانينا داخل اولموشدور. بو اجتماعى قوه "ايشغوزلار" (ايسكىتلر) و يا "ساكالار" ايدىلر. بونلار تورك ائللرينين ميلاددان ۲۰۰۰ ايل قاباق باش وئرميش "هيت" ائللرينين آخىنيدان سونرا، ياخين شرق منطقه سينه اولموش نؤوتى آخىنىدىر. قافقاز داغلارينين شماليندان، اورتا آسيادان، درىند يوليله ياخين شرقه گلمايش ايشغوزلار (ايسكىتلر) و يا ساكالار اوزامانكى منطقه دؤولتلىرى و اونلارين سياستينه و عمومىتله منطقه نين سياسى دورومونا جدى شكىله تائىرى اولموشدور.

هئردوتون يازدىغىنا گؤره بو آخين تازا و مدنى شكىله باش وئرمىشىدىر. بئلهكى، ساكالار مادلارا پناهانده اولموش و مادلارين بۇيوگو اونلارا احترام ائديب، قبول ائتمىش و حتى اؤز اوشاقلاريني اونلارا تاپشرمىشىدىكى، اونلارا هم اوخ آتماغى، همده ايشغوزلارين دىلىنى اؤيرتسىنلر.^۱ بو مسئلهنى هئردوتدان توتموش چاغداش تارىخچىلره قدر هامى قيد ائتمىشىدىر. بو دؤورون بوتون حادثه لرى كىمى، ايشغوزلارين (ايسكىتلرين) دا جريانى آسورى شاهلارينين لؤوحه لرینده نسبتاً گئنیش شكىله عكس اولموشدور.

ايشغوزلارين كۆكو و منشأى باره ده تارىخچىلر داخلىنده ايكى اساس فيكىر واردىر. بىرىنچى نظريه ايشغوزلارى، ساكالارى هند - اروپا دىللى، "ايرانى نؤاد" گؤسترىر، ايكىنچى نظريه ايسه اونلارى التىقاقى دىللى و تورك اصيلى بىلىر.

□ □ □

بىرىنچى نظريه

بو نظريه يه گؤره ايشغوزلار (ايسكىتلر) و يا ساكالار هند - اروپاى دىللى، ئىجە دئىرلر "آريايى

نژاد" اولموشلار. بو نظریه ۱۹ - نجو عصرین سونلاری و ایگیرمینجی یوز ایللیگین سون رویعونه قدر آوروپا و قسماً ایران و سونرالار کئچمیش سووت تاریخچیلری داخلینده حکم سورموش بیر نظریه دیر. بو نظریه اوللر رقیبسیز اولدوغوندان اؤز دایره سینی گئیشلندیرمیش و ادعا ائتمیشدیرکی، م.ق. ایکینجی و اوچونجو مین ایللیکده هند - آوروپا دیللی ائللر شمالدان جنوبا آخاراق، اورتا آسیانی توتموش و تورکلری اصیل وطنلری اولموش اورتا آسیادان اوزاق شرقه، جئیحون و سئیحون چایلاریندان چوخ اوزاق شرقه قوموشلار و سونرالار م.ق. بیرینجی مین ایللیگین یئددینجی عصرینده یاخین شرقه گلیمیش "ساکالار" (ایشغوزلار)، ایسکیتلر اونلاردان، یعنی هند - آوروپا دیللی اولموشلار. حتی بو تاریخچیلر او دؤورلر و اوندان قاباقلار التصاقی دیللی اولموش ائللرین تورکلرین اولو بابالاری اولماسینی بئله سوآل آلتینا آلیر، اوندان شهبه ائدیر و نتیجه اعتباریله تورکلرین هارادان میدانا گلمه سی بیر معمایا چئوریلیر. بو سببلره گؤره ده ایشغوزلارین - ساکالارین اصلی و کؤکو مسئله سی اؤزه رینده دایانماق ضروریدیر.

نه اوچون ایشغوزلاری (ساکالاری) هند - آوروپا دیللی ائدیرلر؟

کئچن فصیللرده گؤرموشوک کی، هند - آوروپا دیللی ائللرین یاخین شرق منطقه سینه آخماسیندان چوخ اوللر، یازیلی تاریخه معلوم اولدوغو اوزره، "سومئر" لردن باشلایاراق، تورکلرین اصیل بولاغی اولموش اورتا آسیادان، خلق آر تیپ چوخالدیقجا، معین دؤورلرده غربه دوغرو آخمیش، قافقاز و آذربایجان یولیه یاخین شرقه گئتمیشلر. تورکلرین بو آخینی میلادی اون بیرینجی عصرده باش وئرمیش اوغوزلارین آخینینا قدر، حتی کیچیک کؤچلر شکلینده اوندان سونرادا اولموشدور. نتجه مین ایل داوام ائتمیش بو آخینلارین معین دؤورونده هند - آوروپا دیللی اولان ائللرده شمالدان - ایسکاندیناو یا آوروپا طرفلریندن جنوبا و غربه دوغرو آخماغا باشلامیشلار. تاریخچیلرین گؤستریدیگینه اساساً هند - آوروپا دیللی خلقلرین بیرینجی آخینی ایککی مین ایل میلاددان قاباق باش وئرمیشدیر. بو آخین مؤفقیتسیز اولموش و گلن ائللر او وخته قدر یاخین شرقده یاشامیش خلقلر داخلینده حل اولموشلار. هند - آوروپا دیللی خلقلرین شرقه دوغرو اولان داها بؤیوک ایکینجی آخینی میلاددان ۹۰۰ ایل اؤل باش وئرمیشدیر. بو دفعه بو خلقلر یاخین شرقین بعضی اؤلکه لرینده یئرلی اهالییه غلبه چالاراق، حاکم اولموش و اونلاری یا آرادان آپارمیش، یادا اؤزلرینده حل ائتمیشلر. اورتا آسیا خلقلری، یعنی تورکلرین اولو بابالاری اولموش التصاقی دیللی ائللرین منطقه میزه، ایلاملاردان سونرا، معلوم اولان نؤوبتی آخینی "هیت" ائللرینین آخینی اولموشدور کی، بو گونکو ترکیه ده، آنادولودا یئرلشمیشلر. "هیت" ائللریندن سونرا اورتا آسیادان یاخین شرقه اولموش التصاقی دیللی ائللر آخینی "ایشغوزلار" - ساکالاردیر کی، "هیت" آخینیندان تقریباً مین ایل سونرا، م.ق. ۷ - ۸ - ۹ - نجی عصرده باش وئرمیشدیر.

"ساکالار" ی - ایشغوزلاری هند - آوروپا دیللی بیلن آوروپا عالیملریندن بیر ر. قیرشمن دیر کی، فارس دیلینده اولان اثرینین ۹۷ - نجی صحیفه سینده هئچ بیر دلیل و سندده اساسلانمادان، اونلاری

"ایرانی قبیلہ" گؤسترمیشدیر.

ر. قیرشمن و بعضی باشقا آوروپا عالیملرینین "ساکالاری" هند - آوروپا دیللی گؤسترمه سی، سونراکی بعضی تاریخچیلر، او جمله دن بعضی متعصب ایران تاریخچیلرینه امکان وئرمیشدیر، تا بئله بیر نظریه ایره لی سورسونلر کی، گویا هند - آوروپایی خلقلر جنوبا آخارکن اولجه اورتا آسیادا یئرلشمیش و م.ق. ۷ - ۸ - نجی عصرلرده "ساکالار" (ایسکیتلر) شکلینده یاخین شرقه گلمیشلر. بو تاریخچیلرین فیکرینجه، گویا داهای سونرا، شرقه قوولموش تورکلر، هند - آوروپا دیلیلره فشار گتیره رک، اونلاری اورتا آسیادان غربه و جنوبا طرف آخماغا مجبور ائتمیشلر.

بئله فیکر ائدیپ یازان تاریخچیلر گؤسترمیرلر کی، هند - آوروپا دیلیلر گلنده، تورکلرین بابالارینین اصل بولاغی و یوردو اولموش، او وقته قدر بیر نئچه بؤیوک آخین دوغموش، جئحون، سئحون، اورخون و یثنی سو چایلاری اطرافیندا، آلتای داغلارینین شمال و شرقی یاماجلاریندا، اورال داغلارینین شرقی و جئحون چایی آراسیندا کی گئیش بوزقیرلاردا یاشامیش اینسانلار، بؤیوک کؤچه ری و تخته قاپی اولموش ائللر و خلقلر نئجه بیردن جیم اولوب، ساده جه اولراق، یوردلارینی هند - آوروپا دیلیلرین اختیاریندا قویدولار؟ آخیر اورال و آلتای داغلاری آراسیندا کی بوزقیرلار اولدن تورکلرین بابالارینین یوردو اولموشدور. نئجه بیردن بو التصاقی دیللی ائللر آتا - بابا یوردلارینی یادلارین اختیارینا وئره رک، اورادان شرقه گئتمیشلر؟ و بو ایش هئچ بیر توققوشمادان اولموشدور، چونکی تاریخ بو توققوشمالاردان هئچ نه یازمیر.

ایران تاریخچیلری ایسکیتلری (ساکالاری) آریالاشدیراراق، سونرالار شمالی آذربایجاندا اولموش "آلانلاری"، "آلبانلاری" و بوتون او زامانکی آذربایجان کی هند - آوروپایی دیللی ائدیملر، اونا گؤره کی، ماد ایمپراتورلوغونون اوللرینده آذربایجان تورپاقلارینا گلمیش "ساکا"لارین - ایشغوزلارین بؤیوک حصه سی، یئرینده گوستردیگیمیز کیمی، همدان و آذربایجانین مختلف یئرلرینده یورد سالیب قالمیشلار.

بو تاریخچیلردن سوروشماق لازمدیرکی، فرضاً "ساکالار" هند - آوروپایی دیللی اولسایدیلار، بونلارین منطقه میزه گلمه سیندن چوخ اوللر آذربایجاندا ماننا حکومتی قورموش لولوبی، قوتی و سایره التصاقی دیللی ائللر و خلقلر هارایا گئندی؟ بونلار بیردن - بیره یوخ اولدولارمی؟

حقیقتده، اوللر دئدیگیمیز کیمی، واقعیت تامامیله بونون عکسینه دیر. ساکالارین - ایشغوزلارین آخینی اورتا آسیادان آذربایجانا اولموش التصاقی دیلیلرین نؤوبتی آخینی اولموشدور، بونا گؤره ده بؤیوک توققوشمالار اولمادان قدیم آذربایجان اهاالیسینه، اؤز سویداشلارینا قارشمیش و اونلارین التصاقی اولان دیللرینین اورتا آسیا خلقلرینین التصاقی دیلینه یاخینلاشماسینا کمک ائتمیشدیر.

بیز "ساکالار" و او زامانکی آذربایجان و ماننا اهاالیسینین دیلینه هئچده "تورک" دیلی دئییل، تورک دیلینین ان قدیم شکلی، التصاقی دیل دئییریک، اونا گؤره کی، "تورک" اصطلاحی اساساً میلاددان سونرا میدانا گلیمشدیر و دیل بو اوزون مدّته کوللی، مقداردا ده ییشمیشدیر. بو واقعیت و

بیر سیرا باشقا دیلچیلیک و تاریخی واقعیتلره اعتناسیز اولان بو تاریخچیلر هر جهتلی سهو ائدهرک یازیلارکی، "تاریخ عرصه سینده تورک دیلینین تورانیلار داخلینده (گئیش معنادا تورانیلار) ایلک نشانه لری او زامان ظاهر اولدوکی، مقدونیه لی اسکندر (م.ق. ۱۷ - عصرده) ایرانداکی فتوحاتینین داوامیندا سئحون چایی اطرافینی توتوب، اوزاق اسکندریه شهری - بوگونکو خوجندی تیکمکه برابر ساکالار و یا ایسکیتلره دؤیوشدو."^۱

قید ائدیگیمیز کیمی اول "تورک دیلی" اصطلاحی میلاددان سونرا یارانمیشدیر. ایکینجیسی، چوخ قدیم دؤرلرده اورتا آسیادان نشأت ائتمیش بوتون خلقلرین (سومر، ایلام، کاسسی، قوتی، لولوبی، اورارتو، ماننا) دیلینه، عینی کؤکلو اولدوقلاری اوچون، التصاقی اصطلاحی وئریلمیشدیر. ساکالارین (ایشغوزلارین) دا دیلی، ایستر میلاددان ۷ - ۸ عصر قاباقکی آذربایجاندا اولموشلارینین، ایسترسه اسکندر قارشی دؤیوشموش ساکالارین دیلی التصاقی اولموشدور و هله اونا تورک دیلی دئمک علمی جهتن دوز اولماز.

"ساکا"لارین بعضیلری طرفیندن هند - آوروپایی دیللی گؤسته ریلمه سی نه قدیم، نه ده تازا تاریخچیلرین سؤزو و یا مدرکینه اساسلانماییر و یالنیز شخصی ظن و گومانا دایانیر. بئله ظن ایله ایشغوزلاری (ساکالار) هند - آوروپایی دیللی گؤسته رن لردن مشیرالدوله پیرنیانی گؤستریمک اولارکی، اؤزونون "ایران باستان" کیتابیندا بو باره ده یازمیشدیر: "گوجلو ظن بودورکی، سارماتلار و قدیم "سکائی" نین ساکینلری، یعنی سکایی اکینچیلری آریایی اولموشلار". پیرنیا آریالاری آوروپا آریاییلریندن آیریلاندان سونرا، اوچ شعبه یه بؤلور. هند شعبه سی، ایرانی شعبه و سکایی شعبه. سونرا مؤلف سکاییلر باره ده یازمیشدیر: "اورتا آسیا ساکالارینا دایر، سون ایللرده الدهه ائدیلمیش سندلره اساساً، بعضی تحقیقاتچیلار بو عقیده ده دیرلرکی، بونلار شمالی ایرانلیلاردان اولموشلار، اونا گؤره کی، اونلارین دیلی شمالی ایران دیلریندن دیر."^۲ آقای پیرنیا بو سؤزلردن نچه سطر سونرا یازمیشدیر: "سکایی شعبه سینده دایر معلومات چوخ آز دیر، چونکی اونلاردان ادبی اثر اله گلمه میشدیر."^۳

بوتون او دؤروکو اورتا آسیادان اولان خلقلر کیمی، "ایسکیتلرده - ساکالاردا طبیعت قوه لرینه ایناناردیلار، یعنی شامانیست ایدیلر. بو وضعیّت بوتون التصاقی دیللی خلقلرین ایلک حیات مرحله لرینه خاص اولان و اونلارین اهمیتی میلی کؤکونو گؤسته رن عامیلردن بیریدیر. عینی زاماندا کؤچه ری حالدا یاشامیش او خلقلرین هامیسی، او جمله دن ساکالار اؤز شامانیستی تصوّرلری و دینلری اوچون هئج بیر معبد و عبادتگاه تیکمه میش و تیکه ده بیلمز دیلر، اونا گؤره کی، بواش

* ۱ - نادر بیات، تورانیان، تهران ۱۳۲۷، ص ۶۶.

۲ - پیرنیا، ایران باستان، ج ۱، ص ۱۵۴.

۳ - یشنه اورادا.

اونلارین یاشایش طرزیه مخالف ایدی. بونا باخمییاراق، آقای نادر بیات بو خلقلرین بو ساده و عمومی حیات خصوصیتلریندن استفاده ائده رک، قریه بیر منطقاله اونلارین آریایی اولماسینی ثابت ائتمه گه چالیشاراق، یازمیشدیر: "ساکالار طبیعت عنصرلرینه ستایش ائتسه لرده، او قدر دینه باغلی دئییلدیر لرکی، اونونلا علاقه دار اؤزلرینه عبادتگاه قاییر سینلار."^۱

اورتا آسیادان قالخمیش بوتون قدیم خلقلرین ایلک حیات مرحله لری کۆچهری شکیلده اولدوغوندان، ساکالار (ایشغوزلار) کیمی، هئچ بیر ثابت عبادتگاه حاقیندا دوشونده بیلمز دیلر. قدیم التصاقی دیللی کۆچهری خلقلرین حیات طرزی و دینی آنالییشلارینی داها گؤزل و منطقی شکیلده افاده ائتمیش آکادئمیک عبدالکریم علی زاده نین سؤزلرینی بورادا گوسترمک فایدا لیدیر. او یازمیشدیر:

”آيدىندىركى، غۇمۇر بويۇ كۆچ ھالىندا اولان، بىر ئاۋدە ساكن اولماقدان آرتىق آت بىلىندە اوتورانلار ئىياتى ھىمىشە ھىركىدە، تلىسمەدە و مھاجرتدە كىچىر، اونلار اكىن چىلىك عوضىنە مالداللىق و حىوانلار ئىربىيەسىلە مشغول اولارلار. چادىر شكىلىندە اولان ائوللىرىنى اۋزلىلە دونىان ئى بو طرفىندىن او طرفىنە آپارارلار. آيدىندىركى، اونلار ئى اۋزلىرىنە مشغوص اولان مدىنتىلرى واردىركى، كىندىللىرىن مدىنتى اىلە مقایسە ائدىلە بىلىمز. اونلار ئى ايناملارى سادە و طىبىعتلە باغلىدىر. اونلار شىھر عوضىنە يوردلاردا حىيات سورر، كىتابدان چوخ شفاهى شىعرلە مشغول اولارلار. اونلار ئى شاعىرلىرى، اونلار ئى اۋزلىلە برابر، اوخ قابى و يايلىرى آرخالارىندا و قوپوزلارى يانلارىندا آتا مىنىب ائللرىنىن اوزون - اوزادى سفىرلى و اۋتملى اولايلىرىنى اوخوماقلا حافىظەلردە قازارلار. اونلار ھىر جور تكلفدن اوزاق، چارە آختاران زامان حىلە عوضىنە چوخ ھالدا يومروقلارنى اىشلەدرلر و دشمنلىكدە قىلىنجى زىھىدن اوستون توتارلار. اونلار آز حىلە گر و چوخ گوبوددورلار. ىثر آلتىندان، كۆچەرىلرىن مدنى ائولرىنىن، شىھر ساكىنلىرى مدنى ائوللىرى قدر چوخ چىخما ماسىنىن سىبى دە ھىمىن دونيا گۇرۇشو و ياشايش شرايطىندەدىر، لاكىن بو اىشىن عىلتىنى زىنگىن مدىنتىن اولما ماسىندان بىلىك اولماز.“^۲

ساكالارين - ايشغوزلارين اصلى و سويلاريني "اعتماد - و - السلطنه" اوزنونون "تطبيق لغات جغرافيايى" اثريندر "ساكا" سوزونو ايضاح ائدركن آيدين گؤسترميشدير. بو اثرده اوخووروق: "ساكا" يا "ساس" تورانلى طايفالارين بؤيوك شعبه لريندن بيرى ايدى. اونلارين ياشايدىغى يئر مغرب طرفيندن توركوستان، جنوب شرق طرفيندن "ايمانوس" داغلارى (چينى كاشغر و ختن اراضيسيندن آيران داغلار) ۴، شمال طرفدن تاتارستاندير. اونلار هامان "سقزى" ائليدير كى،

— 米

۱- نادر بیات، تورانیان، تهران، ۱۳۶۷، ص ۶۲.

٢ - رئيس، نيا، ج ١، ص ٨٤٣.

٣- اعتماد السلطنة، تطبيق لغات جغرافياي، ص ٤٤.

سیستاندا یورد سالمیش و بو واسطه ایله ده سیستانی "سگستان" آدلاندیرمیش و عربلر اونو عربلشدیره رک، "سجستان" ائتمیشلر. "سئقزی" یا "ساس" سونرالار "ماساژئت" آدلانمیشدیر. فردوسی (علیه الرحمه) تورانیلارا منسوب ائدیگی "سئقستری" اونا گؤره دیرکی، اونلار "ساس" طایفاسینا باغلانیردیلار.

"کیان" (افسانه وی فارس شاهلار سولاله سی. هامان هخامنیشلر اولمالیدیر. م.) دؤوروندن قاباقلار "پارت" طایفاسی "پیشدادیلره" (فارس خلقینین قدیم ایلک افسانه وی شاهلار سولاله سی. م.) قارشى قالخاند، "ساس" لاری کمک لرینه چاغیردیلار. سونرالار "پارت" لار اشکانی سلطنتینی یاراتدیقا، گئنده لازم گلدیکه "ساس" طایفاسیندان یاردیم ایستردیلر. بیر طرفدن قارا دنیز، او بیرى طرفدن "باب الابواب" آ (بوگونکو دربند) یاپیشان، هابئله خزرین گون چیخان طرفیندن باشلا یاراق، جئیحون ساحل لرینه قدر اوزانان دیوار "ساس" لارین تجاوز و تالانینن قاباغینی آلقاق اوچون ایدی؛ اونلار "قوت" = "قئت" یا "ماساقت" دئیردیلر. "قئت" و "ماساقت" هامان "یأجوج و مأجوج" دورکی، "تورات دا" "گوگ و ماگوگ" یازیلمه یشدیر.^۱

اعتمادالسلطنه نین بو سؤزلریندن اولایا آیدین گؤرونورکی، "ساکا" لار اورتا آسیادان، اؤزلری ده تورانیلی اولموشلار. بوندان باشقا بو سؤزلردن گؤرونورکی، اورتا آسیادان اولموش بو "ساکا" ائل و یا ائل بیرلشمه سنین معین قولو و یا قوللاری خزرین شمالی و دربند یولیه شمالی و جنوبی آذربایجان و شرقی آنادولویا گلیمیشلر، اونلارین معین قوللاری مرو و بلخ طرفلریندن جنوبا آخاراق بوگونکو افغانستانین غربی و ایرانین شرقینده، بوگونکو سیستاندا اولموشلار سا، گئنده معین قوللاری و ائللری اصیل یوردلاری - اورتا آسیادا قالمیشلار.

بیر داها یثری گلیمیش کن قید ائدک کی، اورتا آسیادان قالخمیش مختلف باشقا ائل آخینلاری جوربه جور توران دیللی قبیله، طایفالار، ائللر و اوبالاردان عبارت اولموشلار کی، هر بیرینین خصوصی اؤز آدی اولماقلار برابر، عمومی آدلاری، سوی بیرلشمه سی، ائللر بیرلشمه سینین ده خصوصی آدی اولموشدور. مثلاً همین ایشغوزلار (ایسکیتلر) و یا "ساکا" لارین عمومی سوی آدی "ایشغوز" (ایچ غوز = ایچ اوغوز) اولماقلا برابر، اونو تشکیل ائتمیش ائللر و طایفالارین آدی "ساکا"، «ماساژئت» و سایره اولموشدور و ائل آدلارینین بعضیسی، معین علتله گؤره، دیللره دوشموش و تاریخچیلر طرفیندن ثبت اولاراق قالمیش و زمانه میزه گلیب چاتمیش و بوگون بعضی تاریخچیلری اشتباها سالمیش و بعضی متعصب و شوونیست تاریخچیلره تاریخی تحریف ائتمک اوچون امکان و ماهانا یاراتمیشدیر. بو باره ده یئنه ده دانیشاجیق.

اعتمادالسلطنه نین گؤستر دیگیمیز یازیلاریندان دا بو فیکریمیزین دقیقلیگی آیدین گؤرونورکی، ایشغوز (ساکا) سوی بیرلشمه سی ده مختلف آدلی ائللر، طایفالار و قبیله لردن عبارت اولموش و

*

تاریخ بویو مختلف تاریخچیلر طرفیندن مختلف قایناقلاردا جوربه جور آدلارلا آدلانمیشلار، نتيجه کی، اعتمادالسلطنه نین سۆزلرینه اساساً "ساکا"لار هامان "ساس"، "سئقسئری"، "ماساؤت"، "قوت"، "قئت"، "ماساقت"، "ایسکیت"، "ایسکيف" و سايه آدلارلا آدلانمیشلار.

ساکالارین هند - آوروپایی دىللى اولماسى فيکرىنده اولان ایران تاریخچیلرینین اساسلاندیغى مهم منبعلردن بیرى ده "اورانسكى" تین یازدیغى "ایران فقه اللغه سینین مقدمه سی" کیتابیدیر کی، "کریم کشاورز" واسطه سیله روسجadan فارسجا یا ترجمه اولموش و ۱۳۵۸ - نجى ایلده تهراندا یایینلانمیشدیر.

اورانسكى نین اساس فيکیرلرینی اثرینده وئرن "نادر بیات" اورتا آسیانی هند - آوروپالیلارین ان قدیم وطنی گؤسته ره رک، یازیر:

"ایران دىللى اینسانلارین یئرلشدیگی، علمه معلوم اولان ان اسكى اۆلكه اورتا آسیا و اورانین قونشو منطقه لریدیر. اورتا آسیا گئیش بیر اۆلكه دیر کی، اونون بۆیوک حیصه سی ایکی بۆیوک آمودریا و سیردریا چایلارینین اطرافیندا قرار توتور.^۱ بیزجه نادر بیاتین دؤنه - دؤنه ایشلتدیگی "زبان ایرانی" افاده سی علمى جهتدن دوغرو دئییلیدیر، اونا گؤره کی، ایران جغرافی مفهومدر و باشندان - بنادان مختلف دىللى ائللر، خلقلر و میللتلرین وطنی اولموش و ایندی ده بئله دیر.

بو تاریخچیلرین، او جمله دن ده محمد جواد مشکورون فيکری، یو خاریدا گؤسته ریلدیگی کیمی، اوندان عبارت دیر کی، آریالار میلاددان اوچ مین ایل اول اورتا آسیادا اولموش و سونرا م.ق. ایکینجی مین ایللیگین اورتالاریندا معین سببلر اوچوندان بیر عده سی جنوبا - هندوستانا، بیر عده سی جنوبغربه - ایرانا گلمیش و بیر قولودا اورتا آسیادا قالاراق، توران آدلانمیش و "ساکا"لاردا اونلاردان اولموشلار. بو تاریخچیلرین فيکرىنجه بو دؤورلرده یا اساساً تورکلرین بابالاری اولمامیش، اولموشدور سادا، آزو معدود عده اورتا آسیادان شرقه طرف چوخ اوزاق یئرلرده یاشامیشلار. بو غیر - علمى و سندسیز نظریه یه گؤره او زامانندان قاباق و سونرالار اورتا آسیادان اولموش التصاقی دىللى خلقلرین آخینلاری زمینه سیز، کؤکسوز اولور و نتيجه دئیهرلر هاوادلان آسیلی قالیر.

ایران منبعلرینه گؤره "ساکالار = سکالار"، یونان منبعلرینه گؤره "ایسکیتلر"، عیبری، آسوری و بابیل منبعلرینه گؤره "ایشغوز"لار و هئردودوتون یازدیغینا گؤره "بیز بورکلور" "اورتورکوریبانت - Ortokoribant"لارین هند - آوروپا دىللى لیگی باره ده بو قدر اصرار ائدن "اورانسكى" و باشقا بو کیمی عالیملر بو فيکیرلرینه هئچ بیر سند و مدرک ارایه ائده بیلیمیر و یازدیقلاری ضدیتلرله دولودور. مثلاً نادر بیات اورانسکیدن «ایسکیت دیلیندن اصیل ائولر الده یوخدور» جمله سینى نقل ائتدیکدن دؤرد سطر سونرا بئله یازمیشدیر:

"اورتا آسیانین ایران دیللی قبیله‌لری مادلار و پارس‌لار کیمی ایسکیتلرده اؤزلرینی آریایی قبیله‌لردن بیلیمیش و اصلی ایران دیلیندن مشتق اولموش لهجه‌لرده دانیشیردی‌لر"^۱ ساکالار و یا ایسکیلر و ایشغوزلاری و اونلاردان نئچه یوز ایل سونرا اورتا آسیادان یاخین شرقه گلمیش "ماساؤت‌لر" و "ساورو‌مات‌لار"ی داهند - اوروپا دیللی قلمه وئرن عالیم‌لر قدیم شمالی آذربایجاندا و عمومیتله سونرالار جنوبی قافقازدا یاشامیش "آلان"لار و "مساقت"لرین هامیسینی "ساکا" (ایسکیت)، اونلاری‌دا "مساقت = ماساؤت = ساورومات"لارین جزوو و هامیسینی "آریایی"، هند - اوروپایی دیللی "ایرانی زبان" گؤسته‌ریرلر.

سون ایللرده باش وئرمیش بیر آجی اجتماعی حادثه بو تاریخچیلرین بوتون ایسیردی‌کلرینی پامبیق ائدیر. او حادثه بوندان عبارت‌دیر کی، ایستالین دیکتاتورلوقو زامانی اونون قدرتیندن سواستفاده ائدن بشریا و او زامانکی گورجو باشچیلاری، چوخ قدیم زامانلاردان گرجستان تورپاقلاریندا یاشامیش "مه‌سکت" خلقینی اؤز آنا تورپاقلاریندان اؤزبکستانا سورگون ائتمیش‌دیلر. "قارباچوف" دؤورونده - ۱۳۶۸ - نجی ایلده اؤزبک‌لر "مه‌سکت"لری تحقیر ائده‌رک اؤزبکستاندان چیخارتدی‌لار و شمالی آذربایجان حکومتی ایگیرمی میندن عبارت اولان بو تورک دیللی "مه‌سکت"لری آذربایجانا قبول ائتمیش و اونلار آذیرله قاریشراق یاشاماغا باشلامیش‌لار. بو "مه‌سکت"لر، آدلاریندان گؤروندوگو کیمی، "ماساؤت‌لر"، "مساقت‌لر"، "ساورو‌مات‌لار"، "ساکالار"، "ایسکیت‌لر"، ایشغوزلار و "آلان‌لار" گرجستان تورپاقلاریندا قالیب یاشامیش کیچیک بیر عده‌سیدیر کی، عصرلر بویو دیل‌لریله برابر آدلارینی‌دا ساخلامیش‌لار. بو سند آیدین گؤسته‌ریر کی، "ساکالار"، "ایسکیت‌لر"، "ساورو‌مات‌لار"، "ماساؤت‌لر" و "آلان‌لار"ین هامسی اورتا آسیادان گلمه خلقلر اولموش، دیل‌لری‌ده هند - اوروپایی دئییل، التصاقی اولموش‌دور. یئرینده گؤستر‌دیگیمیز کیمی، التصاقی دیللی "بارتلاری"‌دا هند - اوروپا دیللی ائدن بو قریبه تاریخچیلرین فیکرینجه تورک دیللی ائللر یالئیز میلاددان سونراکی ایلک عصرلرده اوزاق شرقدن اورتا آسیا یا نفوذ ائتمیش و گئت‌دی‌کجه گو‌جلنمیش‌لر. بونا گؤرده بو تاریخچیلر گؤسته‌ریرلر کی، ایلک میلادی یوز ایلیک‌لرینده تورکلر شرقی تورکوستانا نفوذ ائدیب اورانی "تورک‌ستان چین" آدلان‌دیرمیش‌لار.

دوغرودان ایلک میلادی عصرلریندن اعتباراً اورتا آسیا "تورک‌ستان" آدلانیر، لاکین بو آدلانمین سببی، آریاچی تاریخچیلرین دئدیگی کیمی، تورکلرین اورتا آسیا یا گلمه‌سی نتیجه‌سینده دئییل، بلکه او یئرلرین اولدن و همیشه ساکینلری اولموش التصاقی دیللی خلقلرین اؤزلرینی "تورک" آدلان‌دیرماسی، داهایا دوغروسو "تورک" آدلانماغا باشلاماسیله علاقه‌دار اولموش و تورکلرین وطنی اولدوغو اوچون "تورک‌ستان" آدلانمیش‌دیر. تورک اصطلاحینین یارانماسی و معناسی باره‌ده

دانشاجاییق. دئمک، ساکالار، ماساقتلر و آلانلار التصاقی دیللی اولموشلار. بونا گؤره ده آذربایجان اهالیسینین، هله تورک کلمه سینین میدانا کلمه سیندن چوخ - چوخ اوللر التصاقی دیللی اولماسی، انوشیروانین خزر و باشقا تورک قبیله لرینی شمالی و جنوبی آذربایجاندا یئرلشدیرلمیش سیندن چوخ اول مسلّم تاریخی بیر واقعیتدیر. البته انوشیروان زامانی آذربایجاندا یئرلشدیرلمیش خزر و سایره تورک دیللی ائللر اصیل آذربایجان اهالیسینین اولدن التصاقی اولموش دیلینین تمیز اورتا آسیا تورک دیلینه یاخینلاشماسی و میللی آذری دیلینین فورمالاشماسی پروسسینه معین تأثیر ائتمیشدیر.

گرجستان مه سکتلری هئچ ده تصادفی حال دئییلدیر، عینی بو حادثه یه اوخشار حالی بیز یئرینده ایلاملار و اشکانیلردن دانشارکن گؤستریمیشیک کی، بوگون ده ایلام تورپاقلاریندا، "شوش" شهری خارابالارینا یاخین، عراق - ایران سرحدلرینین ایکی طرفینده یئرله شن بیر سیرا کندلرین اهالیسی آذری تورکجه سینین بیر لهجه سینده دانشیر و اؤزلرینی "اشکانی" آدلاندیریرلار.

گرجستان "مه سکتلری" ده "آلان" لار کیمی، عینی زاماندا و یا مختلف دؤورلرده اورتا آسیادان اولموش آخینلاردان "کور" چایی کنارلاریندا یورد سالیب قالمیشلاردان اولموشلار و شبهه سیز سونراکی تاریخی حادثه لرله علاقه دار اونلار "آلبان" = آران = آلان اهالیسیندن آیری دوشهرک گرجستان تورپاقلاریندا یاشامیشلار.

تکجه "ساکار" لار دئییل، بیر سیرا عالیملرین فیکرینجه، اونلاردان علاوه میلادان قاباق بیرینجی و ایکینجی مین ایلیلیکلرده اورتا آسیادان آذربایجانا گلمیش التصاقی دیللی خلقلرین بعضیسی، حتی تورک ده آدلانمیشلار. مثلاً "ز. یامپولسکی" گؤستریر کی، آسوری منبعلری م.ق. ۱۴ - نجو عصرده اورمو گؤلونون اطرافیندا یاشامیش طایفالاری "تورک" آدلاندیرمیشدیر. همین عالیم گؤستریر کی، میلادین ایلک عصرینین بیرینجی یاریسیندا یاشامیش تاریخ و جغرافی عالیمی "پومپونیوس - Pomponius" یازیر کی، تورکلر میلادی بیرینجی عصرین اوللرینده و حتی اونداندا اوللر شیروان و میل دوزو و اتلاقلاریندا یاشامیشلار. هابئله اوراتو داش یازمالاریندا آذربایجاندا اولموش بیر ایالتدن سؤز گئدیر کی، اورادا، م.ق. بیرینجی مین ایلیلیگین اوللرینده، "تورخی" آدلی قوم یاشامیشدیر. همچنین یونان منبعلرینده م.ق. بشینجی عصردن آذربایجاندا "ایرکی لرین" یاشاماسیندان سؤز گئتمیشدیر. عالیملرین فیکرینجه "توروک"، "تورخی" و "ایرکی" لر هاما اورتا آسیادان مختلف دؤورلرده گلمیش التصاقی دیللی ائللرین آدلاری اولموشدور و سونرالار بو آدلار تورک اصطلاحینین یارانماسینا معین درجه ده تأثیر ائتمیشدیر.^۱

ارمنی تاریخچیسی "غوکاسیان" بو فیکیرده دیر کی، م.ق. بشینجی عصرده یاشامیش و تاریخن آتاسی آدلانمیش "هئروودوت" دان اول آذربایجاندا تورک دیللی اولموش "سایبر"، "آوار" و "باشقیر"

طایفالاری اولموشلار. غوکاسیان گؤسته ریر کی، غیر - سامی اولان "سوبارلار" هورریرله قونشو اولموشلار. "هورریرلر" م.ق. ایکینجی مین ایللیکده اورمو گؤلونون غربینده یاشایان خلق اولموشدور. دئمک، غوکاسیانین فیکرینجه میلاددان هله تقریباً ۱۵۰۰ - ۲۰۰۰ ایل اول قوتتی لولوبی لر زامانی آذربایجاندا "سابیر = سابار" لار اولموشلار. بو ائللین آدی "سومثر" کتیبه لرینده "سویبر - Subir" شکلینده اولموشدور و "سبیر" سؤزو همین تورک دلیلی خلقین آدبله ایلگیلیدیر. هئروودوت آراز ساحلینین داغلیق منطقه سینده، مادلارلا قونشو یاشامیش "ساسپئر - Sasper" قبیله لریندن آد آپارمیشدیر. غوکاسیانین فیکرینجه همین "ساسپئرلر" سونراکی تورک دلیلی "سوبارلار" = سویبرلر = سابیرلر اولموشلار کی، هئروودوتون گؤستر دیگینه اساساً اتحادیه یاراتمیش و بو گونکو شمالی آذربایجانین شمالغربینده یئرلشمیش کور - آراز دوزنلیکلرینده یاشامیشلار. سونراکی عصرلرین ارمنی و بیزانس تاریخچیلری "سایر" لری قافقازین ان گوجلو تورک خلقی آدلاندیرمیشلار. سایبرلرین هم شمال، همده جنوبی آذربایجاندا یئرلشمیش اولدوقلاری یئرلردن "بیله سوار" یئر آدینین اونلارین آدیندان یارانماسی شبهه سیزدیر.

[ش - ۱۱۵] ساکالاردان یهر آلتی پارچاداکي ناخیش.

هئروودوت "ساسپئرلر" دن علاوه، اونلارین قونشوسو اولموش "آبارلار" و "باشی قیرخیقلار" دان آد آپاریر. تاریخچیلرین فیکرینجه "آبارلار" سونرالار "آوارلار" آدلانمیش، اؤزلری ده آلتای طرفلریندن گلیمیش تورک دلیلی قبیله لرین اولموشلار.

باشی قیرخیقلارا "گلدیکده ایسه، تاریخچیلر اونلاری بو گونکو "باشقیر" لارین اولو بابالاری حساب ائدیرلر.^۱

آذربایجانین بؤیوک شاعری گنجه لی نظامی قدیم یونان دلیلی بیلیمیش و "اسکندرنامه" آدلی اثرینی یازارکن یونان منبعلریندن یارارلانمیشدیر، یونا گؤرده اونون اسکندر باره ده یازمیش اولدوغو بدیعی اثر عینی زاماندا تاریخی سند کیمی ده قیمتلندیریلمه لیدیر. یونان منبعلرینی اوخویارکن هر یئرده اسکندرین تورکلرله قارشیلایشیب دؤیوشمه سینه تصادف ائتدیگی اوچون نظامی اؤز اثرینین بیر یئرینده بئله یازمیشدیر:

همه ترک بر ترک بینم زمین

زکوه خزر تا به دریای چین

(خزر داغيندان چين دنيزنيه قدر بوتون يثرلىرى توركلرله دولو گۇرورم)

بورادان بىلە نتيجه چىخارتماق اولار كى، اسكندر ايرانى آلديقدان سونرا گتديگى بوتون و يا اكثر يثرلرده توركلر ياشاميش و اونونلا قارشىلاشاراق دۇيوشموشلر. دئمك، بعضى تاريخچيلرين گۇستردىگى كيمي اسكندر تىكجه جئىحون - سئىحون چايلارى طرفلرينده دئيىل، اورايا قدركى ايران، اورتا آسيا و ... دده توركلرله اوز - اوزه دورموشدور، يعنى ميلاددان دۇورد عصر اول اورتا آسيا، اوللرده اولدوغو كيمي، توركلرين وطنى و ساكن اولدوقلارى اولكه اولموشدور، نه اينكى هند - اوروپا دىللى لرین وطنى.

آذربايجان تاريخچيسى ر. رئيس نيا "آذربايجان ايران تاريخى گئديشىنده" آدى اثيرينده "ساكا"لارلا علاقه دار نسبتاً گئيش بحت آچميشدیر. او اثيرين بيرينجى جيلدينده ۲۴۱ - نجى صحيفه ده ن ۲۶۲ - نجى صحيفه يه قدر ساكالارين اصلى، مدنيتى، دىلى، گۇردوكلرى ايشلىرى و سايره سى باره ده مختلف عاليملرين فيكىرلىرى اساسيندا اطرافلى و دولغون بحت ائتميشدیر. رئيس نيا كيمرلرله ساكالارى "هم نژاد و هم دىل" بىلر^۱ و حتى او ر. قيرشمين بو ايكي خلقين ياخينلىغى باره ده كى سۇزلىرىنى گۇستهره رك يازير: "بو ايكي قوم تاماميله بيرى - بيرينه مربوطايدىلر و اكثر بير دىلده دانىشىردىلار".^۲ مؤلف ساكالارين ياخين شرق منطقه سينده مانا، او زامانكى آذربايجان، آسورى و اوراتو حكومتلى ايله و عموميتله ياخين شرق منطقه سينده گۇردوكلرى ايشلردن، اونلارين باشچىلاريندان، قوردوقلارى دۇولت و اونون باش كندندن، ماد شاهلارى ايله ايشداشلىق و دشمن ليكلريندن دانىشىر. عاليم ساكالارين ائتيك كوكلى باره ده مختلف عاليملرين فيكىرلىرىنى گۇستهر و حتى او آرياجى عاليملرين فيكىرلىرىنه اشاره ائدير كى، "تورائلى"لارى دا (گويا توركلر باشقادير) آريايى نژاد و "ايران دىللى" بىليرلر. "آذربايجان ايران تاريخى گئديشىنده" اثيرين مؤلفى ا.م. دياكونوفون ساكارين دىلى باره ده بو مبهم فيكىرىنى گۇستهرير كى، "ساكالار، هند - اوروپا شاخه سينه عايد ايران دىللىرىدن اولان ماد دىلىنى آنلايىردىلار"^۳ و سونرا "رانسكى"، "سعيد نفيسى" و سايره عاليملرين ساكالارين ايران دىللى اولماسى فيكىرىنى گۇستهرير و نتيجه اعتباريله ساكالارين دىلى، يعنى اونلارين ائتيك خصوصيتلىرى، تورك و يا آريايى اولمالارى اۇرتولو قالير. بو مباحثه لى مسئله تقريباً بوتون قديم تاريخ متخصصلىرىنى دوشوندورموش و دوشوندورور. بونا گۇره ساكالارين اصلى و ائتيك خصوصيتلىرى و دىلى باره ده، تاريخ و توركولوژى علمينين سون نايلىتلىرى اساسيندا سون و قطعى نظريه يى گۇستهرمك لازمدير. بو نظريه نى گۇستهرمەن اول بونودا بورادا قيد ائدك كى، "ساكا"لارى هند - اوروپا دىللى گۇستهرن عاليملرين اوز فيكىرلىرىنه

۱ - ر. رئيس نيا، ج ۱، ص ۲۴۱.

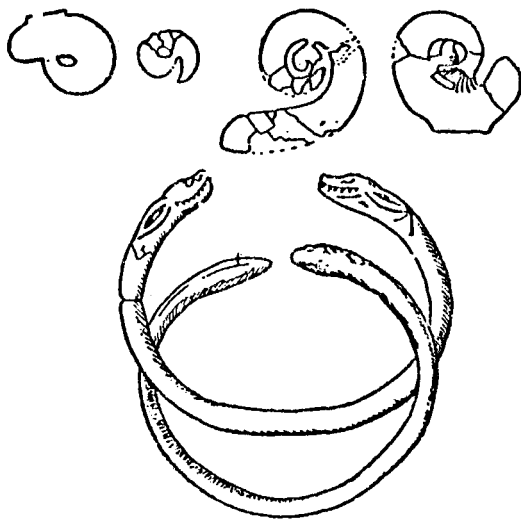
۲ - يئنه اورادا، ص ۲۴۲.

۳ - يئنه اورادا، ص ۲۵۵.

گؤستر دیکلری دلیل و فاکتلاردان ان مهمو ساکالارین ایلک باشچسی "ایشپاکا" تین آدیدر کی، اونلارین گؤستر دیگینه اساساً:

۱- گویا "آسپاکا" (آتلی) معناسیندا اولموش و فارس دیلینین "اسب" کلمه سی ایله عینی کؤکدن اولموش دور.

۲- گویا ایران قوملاری ایتی مقدس بیلیمیش و "سپاکا - Spaka" سؤزو هامان روسجا "ساباکا - Sobaka" کلمه سیدیر کی، "اوستا" دا "سپاآ" و فارسجادا "سگ" شکلینده اولموش دور.^۱ □ □ □

[ش - ۱۱۶] ایسکیتلرین زینت و سایطی، مینگه چئویر (شمالی آذربایجان) م.ق. ۶ و ۷- نجی عصر.

ایکینجی نظریه

ایشغوزلار (ایسکیتلر و یا ساکالار) کیمدیر؟

ایشغوزلارین - ایسکیتلر و یا ساکالارین باره سینده تاریخچیلر داخلینده اولان ایکینجی نظریه اونلارین التصافی دیللی، تورک اصیللی اولماسی فیکریدیر. بو نظریه نی آراشدیرماق اوچون هر شئیدن اؤنجه "ایسکیت" و یا "ایشغوز" کلمه سینین کؤکو و معناسینی آیدینلاشدیرماق گرکدیر.

تاریخی منبعلر، اوجمله دن آسوری لؤوحه لری و ایسکیت - ساکا آخینین چاغداشی آسوری شاهی "اسرحدون" ون "هاتفدن سوالی" ائله جه ده یهودی و سایره قایناقلاردان بللی اولور کی، ماد دؤولتینین اوللرینده آذربایجان تورپاقلارینا گلیمیش بو ائللرین آدی آسوری منبعلرینده "ایشغوزا"، بابیل دیلینده "ایشغوزا" و عبریجه "آشغوز" یازیلیمیشدیر. آسوری ایمپراتورلوغو منبعلرینده

"ایسکیتلر"ین ایلیک حاکمیتلری دؤورو اونلارین وطنی "ایشغوز" اۆلکەسى قید اولموشدور. بو کلمه یونان دیلینده "ش" سسینین اولمادیغیندان، ائله جەده اونون سون سسى "ز" قدیم تلفظله "ذ" کیمی، یعنی "دز = تز" (ت) شکلینده ائشیدیلدیگیندن "ایسکیتا = ایسکیت" بعضاًده "ایشکید = ایسکیت" یازیلیمیشدیر.

دئمک، "ایشغوز" و "ایسکیت" کلمه لری مختلف دیللرده، اونلارین سس قورولوشايله علاقه دار، چئشیدلی شکللرده دئییلیمیش عینی سؤزدور. روسلار و بیر سیرا آوروپا دیلرینده بو خلقه "ایسکینف" دئییب یازمیشلار. بو کلمه تاریخ بویو "شکیدا = شکودا - Škida" و حتّی "شکینز - Škinz" شکلینده و چوخ حاللار و یئرلرده "ساک = ساکا = سکا" کیمی قید اولونوب یازیلیمیشدیر. قدیم ائل، اوبا، قبیله لر و سوی بیرلشمه لرینین هامیسیندا او جمله دن اورتا آسیانین ائللری و ائل بیرلشمه لرینده مختلف ادلی قبیله لر اشتراک ائتمیشدیر. بونا گؤره ده، دفعه لرله اشاره ائتدیگیمیز کیمی، عینی بیر ائللر توپلومو، سوی بیرلشمه سی تاریخ بویو مختلف شخصلر و تاریخچیلر طرفیندن مختلف آدلارلا آدلانمیشلار. مثلاً بیر سوی بیرلشمه سینین عمومی آدی "ایشگوز" اولدوغو حالدا، بو سوی بیرلشمه سینین مختلف ائللرینین هر بیرینده اؤزونه خاص آدی اولموشدور. (بوگون قشقای ائللین ترکیبینده یوزه قدر مختلف ادلی ائل، اوبا و قبیله لر واردیر) همین بو خصوصی آدا مالک ائللین هر بیر فردیله قارشیلان بیر شخص، بیر تاریخچی، اوندان ائللین آدینی خبر آلدیقا، معمولاً اؤزونون منسوب اولدوغو کیچیک ائل و قبیله نین آدینی دئییر، نه اینکی سوی بیرلشمه سینین عمومی آدینی و اگر معین شخصلر تاریخچی و سوال ائده نین جوابیندا سوی بیرلشمه سینین آدینی دئسه ده، هر حالدا کیچیک ائل و قبیله لرین آدلارینی دئینلرده اولار. بوراداندا بیر سوی بیرلشمه سینین آدی مختلف تاریخچیلر طرفیندن و مختلف منبعلرده چئشیدلی شکللرده قید اولونور، حالبوکی، بونلارین هامیسی عینی بیر سوی بیرلشمه سینین، ائللر بیرلشمه سینین آدیدیر.

بو واقعی سببه گؤره م.ق. یئددی و سگگیزینجی یوز ایلیکلرده اورتا آسیادان یاخین شرقه، او جمله دن آذربایجانا گلمیش "ایشقوز، ایشغوز" آدلانمیش سوی بیرلشمه سینین آدی مختلف تاریخلرده جوربه جور آدلارلا یازیلیمیشدیر. بو آدلاردان "ساکا - Saka"، "آوخات - Avxat"، "تراپی - Trapi"، "پارالات - Paralat"، "ساورامات - Savramat"، ماساژت = ماساقت و سایره نی گؤستریمک اولار، حتّی عییری منبعلرینده "ایسکیتلر"، "کیمترلر"ین بیر قبیله سی گؤسته ریلیمیشدیر.^۱

هئروdoton یازدیغینا گؤره اولاً ایسکیتلر اورتا آسیادان گلمیش و م.ق. ۷ - ۸ - نجی یوز ایلیکلرده هم شمالی - آلبان، همده جنوبی آذربایجاندا - ماد - ماننا اراضیسینده اولموشلار، بو زامانلار آلباندا - شمالی آذربایجاندا "ماساقت"لرده اولموشلار کی، شبهه سیز "ایشغوز" سوی بیرلشمه سینین بیر ائلی اولموش و او زامانلار آلباندا یئرلشمیشلر و سونرالار بو ماساقتلرین بیر

قروھونون یثری بو گونکو گرجستانا دوشموش و یا بو ائللر اورایا کؤچموشلر کی، اونلارین سرنوشتی بارهده قاباقلار معلومات وئرمیشیک.

هئروودت ایسکیتلرین اورتا آسیادان آذربایجانا گلدیکلری یولو، یعنی "دربند" کئچیدینی گؤسته‌ره‌رک تأکیدله دئییر: "دربند کئچیدیندن قافقازا کؤچدولر" بیر حالداکی، قافقاز داغی اونلارین ساغ طرفینده ایدی.^۱

دئمک، هئروودتون گؤسترديگينه اساساً "ایسکیتلر" اورتا آسیادان، اؤزوده "دربند" یولوايله آذربایجانا گلمیشلر، یعنی اونلارین وطنی آیدیندیر، لاکین ا.م. دیاکونوف "باشقا قبيله‌لرین چوخلو آدلاری کیمی، "اشکیتا" (ایسکیت) قبيله‌سینین آدینین اشتقاقی دا آیدین دئییلدیر.^۲ - ديه يازديغي حالدا، هامان صحيفه‌ده آز سونرا بئله يازير: "باری، نظريميزجه "شکيدا" آدی ايران ديللی قبيله‌لرین بيرينين آدی ایدی."^۳

دئمک، ا.م. دیاکونوف ايشغوز - ايشقوزلاری، هئروودتون گؤسترديگينه اساساً، اورتا آسیادان دربند يوليله آذربایجانا گلمه گؤسته‌ریر، لاکین اونلاری ایران ديللی بيلير. دياکونوفون بو اشتباهينا سبب بعضی کئچمیش سووئت و ایران تاريخچيلرينين بو فيکری اولموشدور کی، گویا هند - آروپا ديللير م.ق. ايکينجی مين ايلليکده اورتا آسیانی تاماميله توتوب، تورکلری اوزاق شرقه قوموشلار و بونا گؤره‌ده م.ق. ۷ - ۸ - نجی عصرلرده اورتا آسیادان آذربایجانا گلمیش "ايشغوزلار (ايشقوزلار) و یا ایسکیتلر" ایران ديللی ايديلر. بير سيرا کئچمیش سووئت و خصوصيله اکثر ایران تاريخچيلرينين سند و دليل سيز ايره‌لی سوردوکلری بو قريبه فيکيره مثال اولاراق "مهيار علوی مقدم"ین (کيهان - اندیشه) درگيسينين بهمن و اسفند ۱۳۷۱ تاريخلی ۴۶ - نجی سايندا باسيلمیش "هویت زبانی و قومی در آسیای میانه" (اورتا آسیانين ديل و قوم باخيمدان ماهيتی) آدلی مقاله‌سيندن بو جمله‌لری گؤستریمک اولار: "م.ق. ۳۰۰۰ دن ۱۰۰۰ - ه قدر خزر - قارا دنيز اورتاق مدنيتی، قارا دنيزين شماليندان جتيحون (آمو دريا) ون شمالشرقينه قدرکی اراضيني اؤرتموشدو. سيتلر و یا ساکالار، سارمدلر و آلانلار کیمی هند - ايرانلی قوملار بو اورتاق مدنيتيه مالک ايديلر.^۴ یثری گلمیشکن آریالارین اورتا آسیادا اولماسيله علاقه‌دار قید ائتمه‌گی لازم بیلیریک کی، م.ق. ایکینجی مین ایللیگین سون یوز ایللیکلرینده شمالدان و یا غربدن اورتا آسیایا گلمیش "آریالار" تورک ائللرینی شیخون چایینین شرقینه قومامیش و قووادا بيلمزدیلر، چونکی تورکلر شیخون - جتيحون چایلايله اورال - کارپات - آلتای داغلاری آراسیندا، بتالی سورولری ايله شرقدن غربه و عکسینه حرکتده اولموشلار. بوندان داها مهم آریالار اورتا آسیایا گلنده اونلارلا یثرلی اهالی -

۱ - ماد تاریخی، ص ۲۲۸.

۲ - ماد تاریخی، ص ۲۲۷.

۳ - ماد تاریخی، ص ۲۲۷.

۴ - ماد تاریخی، ص ۱۶۵.

توركلرين بابالارى آراسيندا توققوشما بارەدە تارىخ ھىچ نە گۇسترمە يىر و توركلردە آتا - بابا وطنلىرى و تورپاقلارنى سادەجە اولاراق يادلارن اختياريندا قويوب اوزاق شرقە طرف گشتمزديلر. بونا گۇرەدە فيكرىمىزجە ھند - آوروپا دىللى ائللر، اورتا آسييا گلەمىش اولسالار، گلەندە مەيّن يىرلردە يورد ساليب حيات سورموش، توركلردە اؤز حياتلارينا ادامە وئرمىشلر (ھند - آوروپايى ائللر ايرانا گلەندەدە بىتلە اولموشدور) بونا گۇرەدە بوندان سونرا اورتا آسيادان غرىبە و آذربايجانا اولموش آخىنلاردا ھم تورک، ھمدە بەضاً ھند - آوروپايى دىللىلردن اولموشلار. احتمال "كىمىلر"لر و قسماً ساكالار بىتلە مختلف دىللى سۈي بىرلشمەلرى اولموشلار، لاکين ساكالارن بۇيۈك اکثرىتئينن التصاقى دىللى اولماسيندا ھىچ بىر شک يۈخدور.

اگر ا.م. دياكونوف ھم تورک دىلى و تارىخىلە تانىش اولسا، ھمدە تارىخچىلرين فيكرىنە تنقىدى ياناشسا ايدى، بو خطايا يول وئرمزدى.

ايندى گۇرەك بو "ايشقوز - ايشغوز - ايسكىت" كلمەسینن كۆكۈ و معناسى نەدير؟
آسورى منبعلىرى گۇستەرىلرلر كى، اونلارلا دۇيوشن "ايسكىتلر"ين رهبرى "ايشپاكا = ايسپاكا" ايدى. دىمك، آسورى منبعلىرى ھم "ايشغوز"، ھمدە "ايشپاكا" آدلارنى آيدىن شكىلدە گۇسترمىشلر.

آذربايجان خلقى و بوتون تورک دونياسينن ان مەھم داستانلاريندان و تارىخى منبعلىرىند بىرى اولان "دە قورقوت" داستانيندا "ايش غوز" (ايچ اوغوز) قومو، ائللرينن آدى آيدىنجا گۇستەرىلمىشىدیر.

بۇيۈك كلاسىك تورک دىلچىسى "محمود كاشغرى" اۈزونون "ديوان لغات الترك" اثريندە اوغوز ائللرينن ۲۲ قولو و اونلارن آدلارى و دامقالارنى آيدىنجا گۇسترمىشىدیر.^۱

"دە قورقوت" داستانيندا اوغوزلارن قوللارنا اشاره ائتمكلە برابر، گۇستەرىلرلر كى، بو ائلل قديم زامانلاردان ايكى بۇيۈك قولا بۇلونردى: ۱ - ايش اوغوز (ايچ اوغوز) بو گوندە آذريلر دانيشيق دىليندە بىر سيرا "چ" سىلرى "ش" سىينە چئويرلر. مثلاً: اوچ = اوش، قاچ = قاش و ۲ - تاش اوغوز (دش اوغوز) = ائشيك اوغوز.

اولجاس سليمانن گۇستردىگىنە گۇرە بو گوندە قازاخ دىليندە "باشقىرد"لارن آدنا "ايستەگى" (ايچ نىسل) و سيبىر توركلرينە "اوستەگى" دئىلىر.^۲

ان قديم دۇورلردن "اوغوز"لارن آدنا "غوز"دا دئىلىمىشىدیر، يعنى ايلک "اۈ" [O] سسى آتلىرىدى. قديم عرب و فارس منبعلىرى و تارىخى اثرلريندە "اوغوز" سۈزو چوخ حاللاردا "غز" شكىلندە، يعنى عرب اليفباسينن يازى قايدالارنا اويغون شكىلدە يازىلمىشىدیر. يوخارىدا

*

۱ - ديوان لغات الترك، عربجه، آنکارا ۱۹۴۱ - نجى ايل، ص ۴۱ - ۴۰.

۲ - اولجاس سليمان، "آزىبا"، ص ۲۵۵.

گۆرودوگوموز کیمی، آسوری منبعلری ده بو کلمه‌نی (ایشغوز سۆزونده اولدوغو کیمی) "غوز - قوز" شکلینده یازمیشلار. بو حال اولدوقجا طبیعی دیر و کلمه‌نین چوخ ایشلنمه‌سی نتیجه‌سینده "ایشغوز = ایشغوز" شکلینده دوشموشدور.

تورک دیلینین التصاقی لیگی اوچون، یشرینده گۆستریدیگیمیز کیمی، اونون سۆزلرینین سس قورولوشو چوخ گئج ده‌یشیر، بونا گۆره‌ده "اوغوز - غوز - غز" سۆزو معلوم اولان اوچ مین ایل سوره‌سینده چوخ آزدده‌یشمیشدیر. اوغوز ائللرینین آدی "اورخون - یشی سو" آبیده‌لرینده‌ده چکیلیمیشدیر. بو آد، یوخاریدا گۆرودوگوموز کیمی، م.ق. ۷ - ۸ - نجی یوز ایللیکلرده آسوری شاه‌ی "اسرحدونون" لؤوحه‌لرینده‌ده همین شکلده گۆستریلیشیدیر. دئمک، "ایشغوز" ائل آدینین معناسی آیدیندیر. او ایکی خالص تورک کلمه‌سیندن - "ایچ" و "اوغوز" سۆزلریندن یارانمیش و هند - آوروپا دیللیری - ایرانی دیللار ایله اصلاً علاقه‌سی یوخدور و بو گۆنکو آذری دیلیله دئسک، "ایچ اوغوز" (داخلی اوغوز) دئمکدیر.

بحث اولونان بو دؤورده، یعنی م.ق. ۷ - ۸ - نجی یوز ایللیکلرده یاخین شرق منطقه‌سی سیاستینده جدی دخالت ائتمیش "ایشغوز"، ایسکیت ائللرینین آدی یگانه بیر دلیل دئییلدیر کی، اونلار، هئروودونون چوخ دوزگون گۆستریدیگی کیمی، اورتا آسیادان گلمه و تورک اولموشلار، بلکه یوخاریدا اشاره ائتدیگیمیز و اسرحدونون یازیلاریندا قید اولوندوغو کیمی، ایشغوزلارین م.ق. ۶۷۳ - نجو ایلهده اولموش شاهلاری و یا باشچیلارینین آدی‌دا، یعنی "ایشپاکا - ایسپاکا" کلمه‌سی ده ایکی خالص تورک سۆزوندن میدانا گلیمیش بیر کلمه‌دیر:

اوغوز - کارلوق و قیپچاق دیللرینده "ایت"ه "کۆپک" دئییرلر، لاکین اوو ایتینه:

۱ - ایسپاک (ایزباک)، ایزه (قوخویا) باک. (ایزه باخان).

۲ - ایسباس (ایزباس)، ایزه (قوخویا) گنت. (ایزه گئدن).

دئمیشلر. بو ایکی کلمه زامان کئچدیکجه اوو ایتی معناسیندا ایشله‌نهرک بیرى - بیرینده ایدغام اولموش، ایلك سسلیسی دوشموش و روس دیلینده "ساباک" شکلینده و "اوستا"دا سون سس سیزده دوشهرک "سپاآ - Spaa" شکلینده دوشموشدور.^۱

ایکی تورک کلمه‌سیندن یارانان بو کلمه "باشقیرد"، "قاراجای" و "قاراقالپاق" تورک خلقلرینده "ایسپاک" شخص آدی کیمی ایشلنمکده‌دیر، ائله‌جه‌ده ایسکیتلرین گۆستریدیگیمیز باشچی سینین آدی "ایسپاک" اولموشدور.

محض بونا گۆره ام.دیاکونوف "ماد تاریخی" اثرینین ۵۳۲ - نجی صحیفه‌سینده یازیرکی، "روس کلمه‌سی "ساباکا - Sabaka" (کۆپک - ایت) کلمه‌سینه ایسلاو دیللرینده آیدین ایضاح تاپماق

اولمور. ^۱ بونون سببى اودوركى، "ساباكا" سۆزو اصيل ايسلاو كلمهسى دئييلدير و تورك ديللريندن روس ديلينه كئچميشدير. ايسلاو ديللرينده "كوتى - Kuti" كۆپك سۆزو مشهوردور. دئمك، "ايسباك" آدىدا ايكي خالص تورك كلمهسيندن يارانميشدير. هم اۆز آدى، همده باشچيسينين، شاهينين آدى توركجه اولان بير ائل، بير سوي بيرلشمهسى توركدن باشقا اولايلىرمى؟ بو ائل هند - آوروپا ديللى اولسايدى، نه اوچون اۆز آدى و شاهينين آدينى تورك سۆزو گۆتوروردو؟

دمك، "ساكا"، "ايسكيت" ائللرينين اصيل آدى اولموش "ايشغوز"، همده اونلار يىن شاهينين آدى "ايسپاكا" گۆستهريركى، ايسكيتلر و يا او زامان آذربايجانا گلميش و ماننا - مادلارلا بيرليكه آسورى شاهى "اسرحدون" لا ووروشموش "ايشغوز" ائللرى هم هئروودون گۆستردىگى كيمي، اورتا آسيادان گلميش، همده تورك ائللريندن اولموشلار. بونا گۆرهده ايسكيتلر سومئر، ايلام و هيتلردن سونرا، اورتا آسيادان منطقهميزه گلميش تورك ائللرينين نۆبىتى آخىنى اولموشدور و بير سيرا كئچميش شوروى عاليملىرى و چوخلو فارس تاريخچيلرينين گۆستردىكلرينين عكسینه هند - ايرانلى قوملاردان اولمامشلار.

ايشغوزلار - ساكالارلا علاقه دار، يئرى گلميشكن بونودا قيد ائدككى، كيمترلرده ساكالارلا تقريباً عىنى زاماندا آذربايجان و منطقهميزه گلميشلر و آريياچى عاليملر اونلاردا خالص آريانئزاد گۆستهريرلر، لकिन حقيقت بوندان عبارتديركى، كيمترلرده مختلف ائللردن يارانميش سوي بيرلشمهسى اولموش و ايچلرينده هم هند - آروپايى، همده التصاقى ديللى قبيله و ائللر اولموشدور، نئجهكى، مشهور ايشغوزشوناسلار "وامبرى"، "قئزا"، "قوون"، "آ. ناد" و بير سيرا باشقا عاليملر قيد ائديرلركى، "كيمترلر و ايشغوزلار يىن بير قىسمى تورك ديللى اولموشلار".^۲

ساكالار يىن باشچيلار يىندان بيرى ده اسكندر زامانى اورتا آسيادا ياشايان و اسكندره دؤيوشموش ساكا - ايشغوز ائللرى شاهينين قارداشى "كارتاسيس - Kartasis" اولموشدور.

مشهور تاريخچى قوتشميد اسكندرين اورتا آسيادا ساكالارلا دؤيوشلريندن دانىشاركن، سئىحون چاينين شرقينده ياشاميش ساكالار يىن قوماندانى، يعنى عموم اورتا آسيا ساكالار يىن باشچيسينين قارداشى "كارتاسيس" يىن آدينى هامان "قارداش" كلمهسى گۆستهريركى، يونان ديلينده "ش" سىنين اولماديغىندان، "ايشغوز" كلمهسينده اولدوغو كيمي، يونان تاريخچىلىرى طرفيندن "كارتاس" شكلىنده يازىلميشدير.^۳

ايشغوزلار يىن شىخس آدلار يىندان بير نئچه سىنى بؤيوك آذربايجان ادبى "يوسف وزير چمن

»

۱ - ماد تاريخى، ص ۵۳۳.

۲ - محمود اسماعيل، آذربايجان تاريخى، ص ۱۷.

۳ - رئيس نيا، ج ۱، ص ۲۵۹.

زمینلی"، ۱۹۳۴ - نجو ایلده، یعنی ایستالین و کومونیزم دیکتاتورلوغونون ان آغیر و قورخونج ایللرینده "قیزلار بولاغی" آدلی اولدوقجا قیمتلی و دهرین تاریخی رومانیندا وئرمیشدیر. میلاددان قاباق آذربایجان تاریخی ده رین بیلن و او بارهده چوخلو اساس قایناقلاری اوخوموش ی.و. چمن زمینلی ایشغوزلارین شخص آدلارینی بو اثرلرده اوخوموشدور. چمن زمینلین رومانیندا وئرلمیش ایشغوز بؤیوکلرین آدلاری بونلاردیر:

۱ - بوقاتای. ۲ - قوزاتای. ۳ - اوکابای. ۴ - آلیقای.^۱

بو شخص آدلارینن هامیسی، ایشغوز کلمه سی کیمی، ایکی کؤک سؤزدن یارانمیش مرکب سؤزلدیر، اؤزلری ده قدیم و اورتا عصرلرده تورک خلقلری داخیلینده ان چوخ ایشلنمیش شخص آدلاریندان اولموشدور. بو آدلارداکی "بوکا (بوغا)"، "تای"، "بای"، "آلپ" و "آقای (آقا)" سؤزلری بو گون تقریباً بوتون تورک خلقلرینه معلوم اولان کلمه لر دیر.^۲

بونلاردان علاوه ایشغوزلاردان بیر نئچه شخص آدی دا یونان منبعلری یولیه زمانه میزه گلیب چاتمیشدیر. بو شخص آدلاری بونلاردیر:

۱ - تارقی تای (شاید تانری تای).

۲ - لیتوسکای.

۳ - آرپوسکای.

۴ - کولاکای.^۳

تلفظ جهتدن یونانلاشیب فوتتیک جهتدن ده ییشدیقلری اوچون بو کلمه لرین معناسینی باشا دوشمک چتین اولسادا، اونلارین هامیسینین آخیری "تای"، "بای"، "یادا" "آقا" اولماسینا شبهه یوخدور، بونا گؤره ده بونلارین هر بیرینده، یوسف وزیر چمن زمینلی نین گؤستردیگی آدلار کیمی، ایکی تورک کلمه سیندن یارانمیش اولدوغوندا شبهه ائتمک اولماز.

م.ق. یثددینجی یوز ایلیکده آذربایجانا گلمیش ایشغوزلارین - ساکالارین اوچ رهبرینن آدی بللیدیر. بیرینجیسی "ایسپاک" اولموشدورکی، اونون نه دئمک اولدوغونو گؤستر دیک. "ایسپاک" ین اوغلو "پارتاتوا" اولموشدورکی، متخصص تاریخچیلر اونون کؤکونو گؤستره بیلمه میشلر. فیکریمیزجه بو آدین ایلك حیصه سی (پارت = پارتا) شبهه سیز، سونرالار اشکانیلر سولاله سینین یاراداجاق "پارت = پارت" تورک ائللینن آدیله باغلیدیر.

ایشغوزلارین اوچونجو، داها فعال رهبری "مادی - Modi" اولموشدور. بو کلمه، اینسان آدی کیمی، م.ق. اوچونجو یوز ایلیکده هونلارین رهبری "مه ته = مه تی = مئتی" آدی ایله اوغوندور،

* ۱ - اوغوز سلطنتی، ص ۳۴.

۲ - محمود اسماعیل، آذربایجان تاریخ، ص ۱۷.

۳ - اوغوز سلطنتی، ص ۳۴.

يعنى تورك ائللرى داخلىندە خصوصى آد اولموشدوركى، احتمال "سرت" معناسىندا اولموشدور.^۱ دىمك، ايشغوزلاردان معلوم اولان بوتون شخس آدلارنinin كۆكۈ و معناسى توركو اولموشدور. بىلەلىكلە "ساك، ساكا، ايسكىت" و سايره آدلارلا آدلانمىش م.ق. يىدىنجى عصرده منطقه ميزده تانينمىش مشهور خلقين كۆكۈ، ائتينيك منشأىي آيدىن اولور. بو ائل اورتا آسيادان گلە التصاقى دىللى اسكى تورك ائللريندن اولموش و تاريخە بللى اولان اورتا آسيادان گلەمىش آخينلارين، "هيت" لردن تقريباً مين ايل سونرا اولموش، دۆردونجو بۆيۈك و اساس آخينيدير.

لاكىن سون زامانلارلا قدر بير سيرا آريياچى كىچمىش سووت، آوروپا و خصوصيله ايران تاريخچىلرى اساسى اولمايان "سپاك، سپاآ" سۆزلرينە اساساً ايشغوزلارى "آريايى" تۆاد و هند و آوروپايى دىللى گۆسترمىش و بو مسئلهده او قدر قطعيت گۆستەرب قلم چالمىشلاركى، بير سيرا تورك و آذربايجان تاريخچىلرىده، نه ايسە، اونلاردان تبعيت ائدەرك ساكالارى هند - آوروپا دىللى قلمە و ئرمىشلر. نتيجهده م.ق. ۸ - نجى عصردن باشلاياراق، ياخين شرق منطقهسى خلقلىرى تاريخينە بير نۆوع "آريايىزم" كۆلگە سالمىش و غير - آرى خلقلىرى ايلك نۆبەده توركلرين تاريخى سوال آلتينا كىتمىشىدى.

ساكالارى آريان تۆاد گۆسترنلر او قدر عينا گۆستەرب تعصبە قايىليرلاركى، او وقته قدركى آذربايجاندا ياشامىش خلقلىرى يا اصلا گۆرمور، يادا ساكالارين داخلىندە نه ايسە اريدير، هئجه چىخاردير و اوندان سونرا آذربايجان گلەمىش ائللرين هامىسى و يا اكثرينى: آلانلار، آلپانلار و سايره نىده هند - آوروپا دىللى گۆستەرهرك، آذربايجان ميللىتئين كۆكۈ و تاريخىنى آرادان آپايرىب، اونو آريالاشديريولار. بوتون بونلاردا بو گونكو پان ايرانيستلرين الينده اساس اولاراق، غير - فارس اولانلارى، ايلك نۆبەده توركلرى كۆك سوز و فنايا محكوم خلق گۆستەرهرك، اونلارى فارسلاشديرماغا چاليشير و بو خلقلرين ميللى واريغى و حقوقلاريني اينكار ائدير و اونون حياتا كىچيريلمەسى مقابلينده جدى مقاومت گۆستەريولر.

بىلەلىكلە ساكالارين كۆكلرينين بلنمەسى منطقه خلقلىرى تاريخى و خصوصيله آذرى توركلرى و عمومىتله ايران توركلرى تاريخينده اهمىتلى دۆنوش نقطەسى يارادير. دىمك، بو "ايشغوز" سۆزو چوخ اهمىتە مالك اولان بير كلمەدير. بو اهمىتى آلتاي محمدوف گۆزل تعبير ائدەرك يازمىشىدير: "بو ائله بير معجزەلى سۆزدوركى، تىكجە اونون واسطەسىلە بير خلقين بير عصرينين حياتينا ايشىق سالماق اولار."^۲

ساكالارين ميللى منشأىي بارەدە يوخاريدا دئدىكلريمىزە بونودا علاوه ائتمك لازمديركى، اونلارين داخلىندە هند - آوروپايى دىللى ائللر و قبيلەلرين اولماسى احتمالى واردير، اونا گۆرەكى،

۱ - اوغوز سلطنتى، ص ۱۷۸.

۲ - اوغوز سلطنتى، ص ۱۸۱.

ساکالارین منطقه میزه گلدیگی عصر لر - میلادان ۷ - ۸ - ۹ عصر اول هند - آوروپایی دیللی خلقلرینده یاخین شرق منطقه سینه گلمه سی نتیجه سینده، اونلارین بعضی ائل و قبیله لرینین، اورتا آسیادان اولموش التصاقی دیللی ائل و قبیله لرله قونشو یاشاماق نتیجه سینده، بیرله شیب بیر ائل، بیر سوی بیرلشمه سی اولراق واحد بیر آدلا آدلانماسی تامامیله ممکن ایدی. یعنی میلادان مین ایل اولدن اورتا آسیانین التصاقی دیللی خلقلری داخلینده بعضی هند - آوروپا دیللی ائل و قبیله لرده اولوب، بیرگه یاشامیش و میلادان قابق ۷ - ۸ - نجی یوز ایللیکلرده "ساکا" و یا "ایشغوز" آدی آلتیندا بیرله شیب غربه و نهایت آذربایجان و ایرانا گلمیشلر. مختلف منشألی ائل و قبیله لرین خصوصی تاریخی شرایطلرده بیرله شیب واحد بیر ائل و سوی بیرلشمه سی شکلینه دوشمه سی حاللاری سون زامانا قدر ایراندا داوام ائتمیشدیر. بیلدیگیمیز کیمی، ایرانین جنوبوندا یاشامیش ایکی ائل داها مشهور اولموشدور، بونلار قشقای لر و خمسه ائلریندن عبارت اولموشلار. بونلاردان خمسه ائلی بشش اساس قولدان میدانا گلمیشدی. بو قوللارین اوچو تورک، بیری عرب و بیری فارس دیللی اولموشدور. بو ائللین بؤیوک حیصه سی رضاشاه زامانیندا زورلار تخته قاپی اولدولار و بوگون تقریباً ائل حالیندان چیخمیشلار و داها آدلارینا راست گلمیریک.

آنجا ساکا ائللری داخلینده بعضی هند - آوروپایی دیللی دسته لرین اولماسی، اگر اولموشدورسا، اولاهنجده اونلارین چوخلوق تشکیل ائتمه سی معناسیندا دئیل، آزلیق کیمی باشا دوشولمه لیدیر. بونا گؤرده ساکالارین - ایشغوزلارین ماد حاکمیتی دؤورو آذربایجانین "ساوالان" اطرافی، اورمو گؤلونون جنوبو، همدانین اطرافی و سایره یئرلرینده یئرله شیب، او زاماناقدرکی التصاقی دیللی اولموش ساکنلرینی نه تکجه هند - آوروپا دیللی ائده بیلیمه میش، بلکه عکسینه اونلارین دیلینی داها آرتیق تمیزلهمیش و بو دیلی او زامانکی اورتا آسیاداکی التصاقی دیله یاخینلاشدیرمیش و بئله لیکلده واحد آذربایجان میللتین میللی ادبی دیلینین نئچه مین ایللیک یارانماسی پروسئسینده معین مرحله تشکیل ائتمیشدیر. هم التصاقی دیللی ایشغوز طایفالاری، هم اونلاردان چوخ اوللر آذربایجانا گلیب یورد سالمیش التصاقی دیللی طایفالار، همده اونلاردان سونرا زامان - زامان اورتا آسیادان آذربایجانا گلمیش و یورد سالیب قالمیش اولدوقجا چئشیللی التصاقی دیللی ائللر و طایفالار معاصر ادبی آذری دیلینین یارانماسیندا معین رول اوینایاراق تأثیر ائتمیشدیر. بونا گؤرده مشهور دیلچی عالیم دمیرچی زاده حاقلی اولراق یازمیشدیر:

"تورک دیللی عایله سینین غرب قوروپونا منسوب دیلرین، او جمله دن آذربایجان دیلینین اساس منبعلری اترامیزدان (میلادان.م) اول و اترامیزین بیرینجی مین ایللیگی دؤورونده خزر دیزینین شر قینده، شمالیندا، غربینده، جنوبوندا، عمومیتله قافقازدا مسکن سالمیش ساک = ایسکیف، قاس = قاسپی = قاسیت = خزر، سایبر = سوار، هون = قون، تورک = توره ک، غوز = اوغوز،

قیپچاق = قیپچاق آدلاریلە تائینان قبیله و طایفالارین دیللی اولموشدور.^۱

دیمیرچی زاده همین فیکرینده تأکید ائده رک داها سونرا یازمیشدیر:

"آذربایجان تاریخی ساحه سینده سون زامانلار آپاریلیمیش تدقیقات نتیجه سینده آیدین اولموشدور کی، اثرامیزدان اول آذربایجان اراضی سینده میدیا (ماد م.) قبیله لری: بوس، پاراتاک، استروخات، آریزانت، بودی، ماغ و آذربایجانین شمالی حیصه سینده آلبان، یا خود آغوان راضی سینده ۲۶ مختلف دیللی قبیله لرله بیرلیکده قاس، قاسیت، خزر، ساک، ایسکیف آدلی قبیله لر یاشامیشلار. اثرامیزین اوللریندن ایسه بو اراضیده هون، سابر = سوار، اوغوز، قیپچاق آدلی قبیله لر مسکن سالیب یاشامیشلار کی، بونلارین هامیسی آرتیق علم عالمینده دقیق لشدیریلدیگی کیمی، تورک دیللی قبیله لر اولموشلار.^۲

بئله لیکله "ساکا" طایفالاری داخلینده هند - آوروپایی دیللی ائللر اولموش اولسادا، اونلار هم اقلیتده اولموش، همده آذربایجاندا التصاقی دیللی ائللر داخلینده اریمیش و او زامانکی آذربایجانلیلارین التصاقی دیللی لیگینه هنج بیر خلیل گتیره بیلمه میشدیر. بونا گۆرده دیلچی عالیم حاجی یثف یازمیشدیر: "قدیم آذربایجانین تورک دیللی ساکینلری، بیر حیصه سی اۆزلریله دیل داش اولان "ساکا"لارین گلمه سیله گوجلندیلر و اونلارین بو دیاردا عمومی کوتله سینین حجمی و چکیسینه آرتیریلدی.^۳

□ □ □

ایشغوزلار و شمالی آذربایجان

ایشغوزلارین اسرحدون زامانی شمالدان گلمه سی و مختلف دؤرلرده آسوریلرین تورک ائللریله قارشیلانماسی، طبیعی اولاراق، بو میلیتاریست حکومتینی تورک ائللری، اونلارین مرکزی، گلدیکلری یول، یعنی شمالی آذربایجانلا ماراقلاندرمالی ایدی. دؤرودور تاریخده، ائله جه ده آسوری تاریخینده، آسوری شاهلارینین آراسین شمالینا اوردو چکمه سینی گۆرموروک، لاکین علمی قازینتی ایشلرینده الله ائدیلن فاکتارلار گۆستریر کی، جنوبی آذربایجان کیمی، شمالی آذربایجاندا آسوری حکومتینین نفوذ دایره سیندن تامامیله کناردا قالمامیش و واحد بیر اۆلکه تین و خلقین بیر حیصه سی کیمی، معین درجه ده، جنوب کیمی، اونلاردان خسارتلر گۆرموشدور. بو فاکتارلار اۆرنک اولاراق، شمالدا "خوجالی" کندیندن تاپیلیمیش سندی گۆستره رک، ان.قولى یف یازیر: "آرخئولوژی قازینتیلاردا "خوجالی" آدلی کنده بیر مونجوق تاپیلیمیشدیر کی، اونون اوستونده آسوری شاهلارینین بیرینین آدی قازیلیمیشدیر. بو ایسه او زامان آلبانلارین خارجی سیاستیندن نشانه دیر.^۴

*

۱ - دهمیرچی زاده، آذربایجان ادبی دیلینین تاریخی، ۱ حیصه، باکی ۱۹۷۹، معارف نشریاتی، ص ۴۸.

۲ - دهمیرچی زاده، بئنه اورادا، ص ۴۹.

۳ - رئیس نیا، ج ۲، ص ۸۷۲.

۴ - ن. قولى یثف، آذربایجان تاریخی، فارسجا، تهران، ۱۳۵۹، ص ۲۳ - ۲۲.

ساكالارين ياخين شرقه گلدیكلری دۇوردن نئچه عصر قاباق آریالارین دا آخینی نظره آلدیقا، احتمال وئرمک اولارکی، ایشغوزلارین بو ۲۰ سویوندا آریایی سویلاردان دا اولموشدور، آنجاق بئله اولدوقدا هند - آوروپا دیللی سربلار تام اقلیتده اولموشلار و بو مسئله بعضیلرینه میدان وئرب، بوتون ایشغوزلاری - ساكالاری "آریایی نژاد" ائتمه مه لیدرلر.

یوخاریدا گؤستر دیک کی، بیر سیرا آوروپا، کئچمیش سووئت و خصوصیله ایران تاریخچیلری "ساکا"لاری هند - آوروپا دیللی خلق گؤستمگه چالیشیلار، لاکین بونا باخما یاراق بیر سیرا آوروپا تاریخچی عالیم لری لاپ اولدن بو فیکرین مخالفی اولموش و ساکالاری تورکلرین اولو بابا لاریندان گؤستمیشلر، حتی بیر سیرا کلاسیک تاریخچیلرینده اثرلرینده ایشغوزلارین تورک اولماسی قید اولنوموشدور. مثلاً میلادی آلتینجی عصر بیزانس تاریخچسی "مثناندر" یازمیشدیر: "قدیمده تورکلری ساکلار جاغیر یر دیلار".^۲

مختلف عالیملر، او جمله‌دن ایشغوزشوناس عالیملرین فیکرینجه ایشغوزلار (ایچ اوغوزلار) و عمویمتله اوغوزلار تورک تاریخینده اولدوقجا ده‌رین و اسکی کؤکه مالک‌دیرلر و اونلار بیر چوخ تورک سوی بیرلشمه‌لرینین تملی و اساسینی تشکیل ائتمیشلر. مثلاً گؤرکملی عالیم "آن. بئرنشتام" بو باره‌ده یازمیشدیر: "تورک ائتنوگنتزینین (خلقلرین منشایی) بلاواسطه قیدا و ئریجی محیطی "هون" جمعیتی، سونونجولارین ایسه بلاواسطه سلفلری "ایشغوز" جمعیتی اولموشدور. ایستر آسیا، ایسترسه‌ده آوروپا هونلاری ایشغوز کؤکو اوستونده کؤک آتمیشدیر. هونلاری تورک‌لره علاقه‌لندیرن نظریه ایشغوزلاری‌دا تورک‌لر آدلان‌دیر ماغا یول آجیر".^۳ گئنه‌ده ایشغوزشوناس ی.و. دیانکوف

١- محمود اسماعيل، ص ١٣.

٢- محمود اسماعيل، ص ١٧.

٣- محمود اسماعيل، ص ١٧.

ياز ميشدیر کی، "ایشغوزلاردان اولان "مازقیتلر" دئینده (ماساژئتلر) "تورکلر نظرده توتولور".^۱
تکجه ایشغوزلار باره سینده دئیل، "کیمثرلر" ین ده بیر قسمینی تورک دیللی گؤسته ریرلر".^۲
مؤلفلرین بیر چوخو ایشغوزلارین هامیسینی تورک آدلاندیریر. مثلاً "سیمو کانتا" آدلی بیر

مؤلفین بیر یازیسیندا بئله اوخو یوروق:
"ایندی من قافقازدا و شمالدا یاشایان
ایشغوزلار باره سینده دانیشا جاغام ... بو
تورکلر ...".^۳

رق. لاتام آدلی بیر عالیم ایسه
یازیر: "کومان (روسلار پشچئتلره
دئیرلر) ایسکیفلری، ماساژئتلر،
ساکلار، پشچئتلر، خزرلر، هونلار، اؤز
منشألری اعتباریله، تورک دورلر و بونو
ثبوت ائتمه گه احتیاج یو خدور".^۴

[ش - ۱۱۷] ساکلار، اوجویز بۇرکلور.

ایستخرده کی (پرسپولیس) ناخیشلاردان م. ق. ۵ - نجی عصر.
"بعضی مؤلفلرین "ساکلار"

آدلاندیردیقلاری چار (تزار) ایسکیفلری تورک دیللی اولموشلار".^۵

هئرو دوتون "تاریخ" اثرینی روسجا نشر ائدن عالیم ف. ق. میشچنکو ائرده ایشلنمیش "ایسکیفلر"
کلمه سیله علاقه دار یازمیشدیر: "هپوکراتین تصویر ائتدیگی ایسکیفلرین خارجی گؤرونوشو، بوتون
جیزگیلرایله، تورک تیپینه اویغون گلیر". همین عالیم هئرو دوتون همین تاریخ کیتابینی اینگیلیزجه نشر
ائدن "سئیس" ین قیسا بیر جمله سینى گؤستمیشدیر. سئیسین جمله سی بئله دیر: "هئرو دوت
ایسکیفلری تورک - تاتار سوبلایدیر".^۶

□ □ □

آذربایجانین اسکی دیلی

آذربایجان اراضیسینین ان اسکی ساکینلری اولموش "قوتی" و "لولوبی" خلقلرینین دیلی،

* ۱ - محمود اسماعیل، ص ۱۷.

۲ - پشته اورادا.

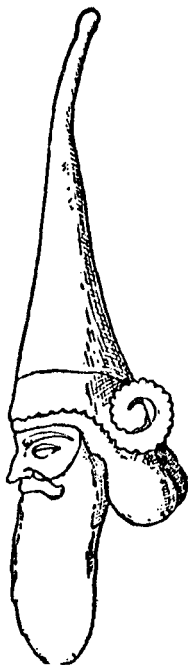
۳ - پشته اورادا.

۴ - پشته اورادا.

۵ - پشته اورادا.

۶ - پشته اورادا.

هابثله اونلاردان سونرا یارانمیش "ماننا" حکومتی دؤورو بو اراضیده یاشامیشلارین دیلی، کئچمیش بؤلوملرده گؤستریلدیگی کیمی، التصاقی دیللی اولموش، اؤزلری ده آذربایجان یولوايله اورتا آسیادان یاخین شرقه اولموش طایفا آخینلاریندان آیریلیب قالان و اصیل یثرلی التصاقی دیلیلردن یارانمیشلار. بو آخینلارین بیریده، گؤستریدیگیمیز کیمی، ایشغوزلار - ساکالارین آخینی اولموشدور.

یثرینده اشاره اولونموشدور کی، "ماننا" دؤوروندن قالان یازیلار، هله آز اولدوغو اوچون، اوخونمامیشدیر. م.ق. بیرینجی مین ایللیگین اوللری و ماد دؤورو بارهده وضعیت بئله دیر، حتی بو دؤورده، خصوصیه "ساکالارین" آذربایجانا گلیب یثرلشمه سی دؤوروندن ده هله لیک یازیلی بیر اثر الده ائدیلمه میشدیر. گله جک قازینتیلار و تحقیقاتلار، شبهه سیز بئله اثرلری الده ائدیپ اوخویاجاقدیر.

[ش - ۱۱۸] ساکالارین (ایسکیتلر - ماساژتلر - ساوروماتلار)

رهبری "سکونخا - Skunka" یستونداکی ناخیشدان.

آنحاق بئله اثرلرین هله لیک اولماماسی هئچ ده او دئمک دئییلدیر کی، او دؤورون دیلی بارهده عمومی تصوّر الده ائتمک اوچون هئچ بیر واسطه یوخدور، عکسینه هر بیر یثرده و هر بیر دؤورده یاشامیش خلق و طایفا هم ائل و طایفا آدلارینی، همده جغرافی مکانلارا و ئردیکلری آدلاری اؤز دیلینده ساخلايیر. هر بیر دیلده مؤوجود اولان بو و بو کیمی ایزلر او دیلین قدیم دؤورلرینی، کؤکونو بیلمگه، آچیب گؤستمگه قسماً امکان یارادیر. مشهور آذری دیلچیسی دمیرچی زاده

بو وسیله یه اشاره ائده رک یازمیشدیر: "بئله منبعلر سیراسیندا طایفا و یثر آدلارینی خصوصی قید ائتمک لازمدیر. چونکی بئله آدلار بو و یا دیگر دیلده دانیشان خلقلین یاشادیغی یثر، علاقه دار اولدوغو طایفانی دا معین لشدیرمگه کمک ائدیر".^۱

مثلاً بو گون آذربایجان و حتی ایرانین تورک نیشین منطقه لرینده اولان "قیپچاق" آدلی کندلر، "قیدر"، "افشار"، "بورچالو"، "ده للو"، "ایستاجلو"، "اوسانلو"، "بیگ دیلی"، "خلج"، "کنگرلو" و اونلار جا بو کیمی طایفا و بعضاً یثر آدلاری آیدین گؤستریر کی، وقتیه بو ائللرین معین قوللاری بو تورپاقلارا گلیب، یورد سالاراق یاشامیشلار. مثلاً شمالی آذربایجانین "قاخ" و جنوبی آذربایجانین گونئی بؤلگونده، شاه یاریم آداسیندا "قیپچاق" آدلی کندلری، شبسترده "قیدر" آدلی چشمه نی، هابثله ایرانین مرکزینده "قیدار" شهرینی گؤستمک اولار.

آذربايجان خلقينين "ساكالار" دۇوركو ديليني عموميته معين لشديرمك اوچون ايز و وسيله لردن بيرى ده بوگون خلقين ديلينده ايشلنن يثر آدلاريدير. يثر آدلارى باره ده قيد اولونماليديركى، بوگون آذربايجانين استثناسيز هر بير يثرينده يثر آدلارينين ان مهم و بۇيوك حيصه سينين معناسيني معين ائتمك غير - ممكن اولماسادا، اولدوقچا چتين دير. چونكى بو آدلارين اكثري ميلاددان قاباچكى دۇورلر، ماننا دۇوروندن و اونداندا قاباقلارا عايد دير. شبهه سيز زامان كئچديكجه بوتون بو كلمه لرين معنالارى دا آچيلاقا دير. تازا تحقيقاتلار بو يثر آدلارينين بعضى سينين اوستوندن ابهام پرده سينى آچاراق تقريباً اوچ مين ايل بوندان اولكى آذربايجان ديلينين كۆك و اساسيني بيلمگه جيغيرلار آچا بيلميشدير.

آذربايجانين بو كيمي يثر آدلاريندان بيرى ميلاددان ۷۱۶ ايل اول ايشلنميش "او ايش ديش" و سهند داغينين اصيل آدى "او آ اوش" كلمه لرى دير. بو ايكي كلمه ايله علاقه دار ماد تاريخينده اوخويوروق: "ايرازو م.ق. ۷۱۶ - نجى ايلدن قاباق اولدو. هامان ايل اونون اوغلو "آزا" شاه اولموشدو. "ديوك" كيمي "ماننا" طرفيندن منصوب اولموش "زيكترتو" حكرانى "مثنانى"؛ "تئلوسينا - Telusina" حكرانى "آنديا - Andia" و "او ايش ديش - Uisdis" اميرى "باقداتو - Bagdatu"، "آزانين" عليهينه قيام ائتديلر. گۇروندوگو كيمي "آزا" نين تهمتى "سارقون" لا اتحاد مقاوله سى باغلاماسى ايدى. "آزا" توتوب اولدورولدو و جنازه سينى "او آ اوش" (ايسنديكى سهند) داغينا آتديلار.^۱ متندن گۇروندوگو كيمي، اولاً سهند داغينين او زامانكى اصيل آدى "او آ اوش" و اونون قوينوندا يثرلشميش "او ايش ديش" آدلانميش منطقه، يثر اولموشدور. بو ايكي كلمه نين هر ايكي سى اوچ حيصه دن عبارت دير:

(۱) او × ايش × ديش. (۲) او × آ × اوش.

(۱) هر ايكي كلمه نين ايلك قسمتى "ؤ و يا و [ه يا u] سۇزوندن عبارت ديركى، چوخلو مشهور عالimler، او جمله دن دوقتور پرويز ناتل خانلرى و سومثرشوناسلار اولجاس سليمان و عثمان نديم تونا و سايره نين گۇستردىگينه اساساً و قاباقلار گۇستردىگيميز كيمي، سومثر ديلينده "اون" سايبى دئمك ايدى. بوگون بو كلمه تورك ديللرينده "اون" شكيلينده ايشلنير.

(۲) بيرينجى كلمه نين ايكينجى و ايكينجى نين اوچونجو قسمتى "ايش - ائش - اوش" بوتون منبع لرين قيد ائتيديكى و قاباقلار گۇستردىگيميز كيمي، سومثر ديلينده "اوچ" سايبى دئمك ايدىكى، چاغداش ادبى آذرى ديلينده "اوچ" و دانيشيق خلق ديلينده "اوش" شكيلينده دير.

(۳) بيرينجى كلمه نين اوچونجو سۇزو "ديش"، حرمتلى عالم رئيس نيانين داگۇستردىگى كيمي^۲ "دندان" معناسيندايركى، چاغداش ادبى و شفاهى آذرى ديلينده عيني همين ديش شكيلينده،

*

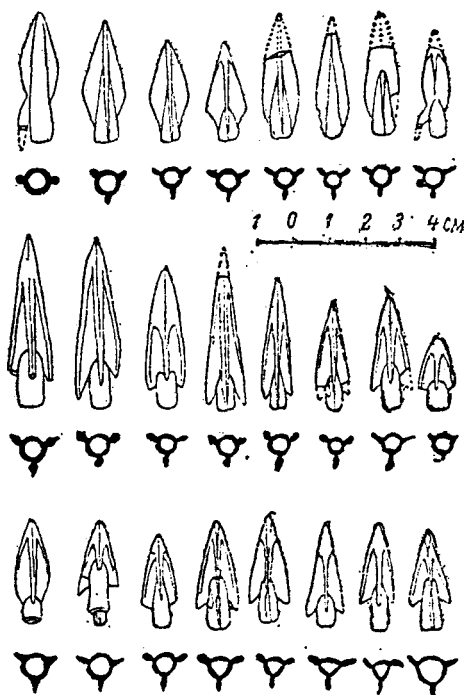
۱ - ماد تاريخى، ص ۱۹۶.

۲ - رئيس نيا، ج ۲، ص ۸۷۴.

اؤزوده گئیش معنادا ایشلمکده دیر.

بئله لیکه بیرینجی کلمه "اون اوچ دیش" (سیزده دندانه) معناسیندا سهند داغینین قوینوندا اولموش بیر یثرین آدی ایمیش کی، آقای رئیس نیانین یازدیغینا اساساً حمدالله قزوینی اؤزونون یادداشتلاریندا اونو "پنج انگشت" یازیر و یثرلی تورکلرین دیلینده "بش بارماق" دئیرلر، بو ایسه، شبهه سیز، او یثرده اولان بیر سیرا داغ ذیره لر ایله علاقه دار یارانان بیر آد اولموشدور. همین بیرینجی سؤزده "او ایش" (اؤن اوچ) مقدار سایندا، یوخاریدا اشاره ائتدیگیمیز کیمی، اونلوقلا تک لیکلرین سیرالانماسی هم سومثر دلی، همده چاغداش تورک دیللری، او جمله دن آذری دلی کیمیدیر.

ایکینجی کلمه نین ایکینجی حیصه سی "آ" بؤلومو بیزه معلوم اولمادیغیندان، بو کلمه نین نه دئمک اولدوغو باره ده بیر سؤز دئییه بیلمه دیک، احتمال وئرمک اولار کی، ایکینجی کلمه ده، بیرینجی ده اولدوغو کیمی، داغین ذیره لرینین سای ایله علاقه دار یارانمیشدیر. م.ق. ایلک مین ایللیکده، ساکالارین آخینی یوز ایللیگینده آذربایجانین یثر آدلاریندان بیری ده، یوخاریدا آچیقلا دیغیمیز کیمی، بوگونکو "اوسکو" شهرینین آدی اولموش "اوش قایا" سؤزودور کی،

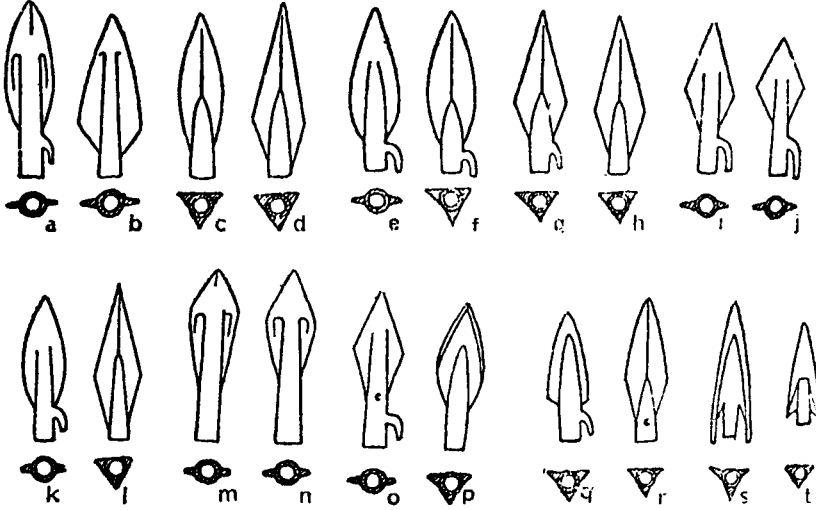

زامان کئچیب ایشلمه نتیجه سیده "اوسکو" شکلینه دوشموشدور. بو کلمه نین هر ایکی بؤلومو بوگون گئیش شکلده آذربایجان تورکلری داخلینده ایشلمکده یئر. بو کلمه نین صرفی و نحوی خصوصیتلری باره ده کئچمیشده گئیش دانیشمیشیق.

یوخاریدا گؤستردیگیمیز کلمه لر و اونلارین آچیقلامالاری، معنالارینین گؤستهریلمه سی، آذربایجان خلقینین م.ق. بئرینجی و ایکینجی مین ایللیکلرده کی دیلینین اساسی، ماهیتی، هانسی سیستم دیللردن اولماسی، هانسی قروه دیلره عاید اولدوغونو معین لشدیرمک اوچون کچیک ایز، باجا و واسطه لردن بیریدیر. شبهه سیز بئله کلمه لر ایستر بوگونکو آذربایجانین هر یثرینده اولان، معناسی

[ش - ۱۱۹] اسکیت - ماد اوخ اوچلاری.
مینگه چئویر (شمالی آذربایجان) م.ق. ۴ - ۵ - نجو عصرلر.

مبهم جغرافی آدلاری، ایسترسه تاریخلرده ثبت اولموش قدیم آذربایجانین یئر آدلاری حسابینا آرتیرماق اولار. بیز هله لیک بو کیچیک نمونه نی گؤسترملکه کفایتلنیر و اومودوموزوار کی، گنج عالیملریمیز تازا - تازا سؤزلرین معناسینی آجیب گؤسترملکه بو لازم ایشی تاماملایاجاقلار. □ □ □

[ش - ۱۲۰] ساکالارین (ایسکیتلر - ماساؤنتلر - ساوروماتلار)

بابیل، آسوری، اورارتو، آنادولو، ایران، فلسطین، گرجستان، ارمنیستان و آذربایجان
تورپاقلاریندان تاپیلیمیش اوخ اوجلاری.

[ش - ۱۲۱] بیر قاب ناخیشلاریندان. کیمنر آتیلاری طرحی، م.ق. VI عصر.

مادالارین کۆکۆ

قدیم ایران تارىخینده ان مهم مباحثه‌لى مسئله‌لردن بىرى ده ماد ايمپراتولوغو و مدنيتى ياراتميش خلقلر، ائل، طايف و قبيله‌لرين کۆکۆ، يعنى اونلارین هند - آوروپايى دىللى و يا التىصاقى دىللى اولماسى مسئله‌سىدير. ماد ائللرينين ياشادىغى اراضى او زامانلار ماد اراضىلىرى آدلانميش و ايندى ايران آدلانان تورپاقلارين مرکزینده - قلىبنده يئرلشميشدير. بونا گۆرده مادالارین ائتنىک کۆکونو مشخص ائدن دىلى او دؤورلر اوچون چوخ مهم دور، چونكى بو مسئله هم او زامان، همده ايندى ايران ديارينين مىللى ترکيبىنى معين لشديرمک اوچون اولدوقجا اهميتلى دير. بونا گۆرده ايلک نۆبه‌ده مادالارین کۆکونو گۆسترمه‌يى لازم بيلديک.

بىز ائرين مختلف يئرلرينده، موضوع ايله علاقه دار، بو مسئله باره‌ده مختلف عاليملرين فيکيرلرينى گۆسترميش و فاکتلاز اساسيندا نظريميزى بيلديرميشيک، آنچاق بورادا مادالارین مىللى کۆکۆ باره‌ده عليحده و نسبتاً گئنيش شكيلده دانيشماغى اونا گۆره لازم بيلديک کى، خصوصيله سون زامانلار فارس تارىخچى ليگينده، بير قايدا اولاراق، ماد ائللرى بوتونلوقا اولدن هند - ايرانى، يعنى هند - آوروپايى دىللى گۆستهريلير و بو مسئله تام قطعى، مباحثه‌سىز و اولدن بو شكيلده اولموش قلمه و ثريلير و اصلاً اشاره‌ده اولونمور کى، ماد ائللرينين م.ق. ۷ - ۸ - ۹ - نجى عصرلرده مرکزى ماد تورپاقلاريندا اولماسيندان قاباق بو يئرلرده هانسى خلقلر، ائللر، دؤولتلر و حکومتلر اولموش، نه کيمى مدنيتلر ياراتميش و نئجه بو خلقلر، ائللر، دؤولتلر، حکومتلر و مدنيتلر بيردن - بيره آرادان گئديب و گويا هند - آوروپايى دىللى مادلار ميدانا گلמיشلر، نه اوچون مادلاردان قاباق نئچه مين ايل سوره‌سينده بو اراضيده ياشاييب مدنيت ياراتميش خلقلر ايران تارىخينه داخل اولمالى و نه سببه گۆره بونلار ايران تارىخيندن سيلينمه‌ليديرلر؟

دوغرودور يوزاللى و يوز ايل بوندان قاباقكى عمومى تارىخ علمينده اسكى دؤور تارىخى، او جملهدن ايرانين قدیم تارىخيندن بيليك چوخ آزايدي و مادلاردان قاباقكى دؤورانلارين تارىخى اساساً بللى دئييلدي، نئجه کى، ه.ق. ۱۳۲۹ - نجو ايلده ايستانبولدا باسيلميش "مدحت سعدالاهين" مجمل تارىخ عمومى درسلى "کيتابيندا آذربايجان و مرکزى مادين مادلاردان قاباقكى تارىخينه اصلاً اشاره‌ده اولونمور. لاکين او تارىخلردن برى ياخين شرق منطقه‌سى اۆلکه‌لرينده آپاريلميش گئنيش و دهرين علمى قازينتى ايشلرى نئيجه‌سينده الده ائديلميش اثرلر، ماترياللار و اونلارين اوزه‌رينده آپاريلميش دهرين مطالعه و آراشديرمالار مادلاردان قاباق مرکزى ماد اراضيلرينده ياراتميش دؤولتلر، مدنيتلر و خلقلردن اطرافلى و دهرين معلوماتلار ميدانا چيخارتميش و معلوم اولموشدور کى، ماد ايمپراتورلوغو و مدنيتىنى يارادان ائللر و خلقلر اساس اعتباريله، اونلاردان اۆل، نئچه مين ايل سوره‌سينده مرکزى ماد تورپاقلارى، هابثله چاغداش آذربايجان و کردستاندا ياشاميش قوتى، لوللوبي، ارته، هوررى، اورارتو، کاسپى، امرد، اوتى، ماننا و سايره بير نئچه

التصاقى دىللى خلقلار و ائللار اولموش و ماد خلقى اونلارین اوولادی، یاراتدیقلاری مدنیت بلافاصله اونلارین مدنیتینین آردی، داوامی و دىللری اونلارین دىللرینه پاخین، عینى كۆكلو و التصاقى بیر دىل اولموشدور.

بونا گۆرهده عصريميزين اوللريندن قديم ايران بارهده تحقيقات آپاران بير عده واقعیتى گۆرن اوروپا تاريخچى عاليملری، او جمله دن "اوپر - Oppert" بو فيکیره اولموشلار کی، مادلار التصاقى دىللى، تورانلى و آلتای داغلاريندان گلمه اولموشلار. بو عاليملرين مقابلينده بير سيرا اوروپا عاليملری ده اولموشلار کی، آریایى تعصبه قاپیلاراق، مادلاری لاپ اولدن آریایى، هند - اوروپایى دىللى گۆسترمیشلر. ایرانين متعصب تاريخچیلری ده پیرنیا باشدا اولماقلا، آشاغیدا گۆره جه ييميز کیمی، معین سیاسى مقصد و هدفلار اوجوندان، ايکینجی قروه عاليملرين دئیگینى محکم توتموش، بوتون اثرلرينده مادلاری آریایى نژاد قلمه و ثرمیش و و ثرمکده دیرلر. مثلاً پیرنیا "ایران باستان" کیتابینين بیرینجی جیلدينده "ماد و ماد دؤولتى" فصلينى "مادیها مردمانى بودند آریایى نژاد" (مادلار آریایى نژاد خلق اولموشلار) جمله سیله باشلامیشدیر. پیرنیادان سونرا اکثر ایران تاريخچیلری همين يولو داوام ائتمیش، حتى بعضى واقعیتى گۆرن عاليملريمیزی ده قسماً چاشدیرمیشلار. حتى اقرار علی یثف و محمود اسماعیل کیمی آذری تاريخچیلرینی ده بو فيکره آلوده ائتمیشلر. البته بو آذری تاريخچیلرینه هم ایستالینیزم، هم آریایيست اوروپا، همده ایران تاريخچیلری منفی تاثیر گۆسترمیشلر. محمود اسماعیلين مادلار بارهده فيکیرلرینی اوللر یئرینده قسماً گۆسترمیشیک و اونون "آذربایجان تاريخى" کیتابینين ۲۲ - نجى صحيفه سیندهده اوخوماق اولار؛ اقرار علی یثفين فيکیرلرینی ایسه، دها گئیش، شدتلى و قریبه اولدوغو اوچون، آشاغیدا گۆره جه يیک.

مادلارين ائتينک کۆکلرینی آراشدیرماقدا بیز ایکی اساس خطایله حرکت ائده جه يیک:

الف) تاريخى سندلر و فاکتلار خطى.

ب) خصوصى آدلارين کۆکونو آراشدیرماق خطى

الف) تاريخى سندلر و فاکتلار باخيميندان ماد ائللرينين کۆکونو آراشدیرديقداء، ايلک نؤوبهده

"ماد" کلمه سى و اونون هارادان و نه زامان ميدانا گلمه سینی ايشيقلاندیرماغى لازم بيلديک.

ماد سؤزو اولاً یثر، اؤلکه و خلق آدى و ايکینجيسى اينسان آدى، کيشى آدى اولماق

اعتبارى ايله نظره آليناق ايشيقلاندیريلماليدير. ايکینجى باخيمدان بو کلمه "ب" بؤلومونده گئیش

شکيلده آراشدیريلاجاقدير.

□ □ □

ماد سؤزو یثر و خلق آدى کیمی

یثر و خلق آدى اولماق اعتبارى ايله "ماد" کلمه سى م.ق دوققوزونجو يوز ايلليگين اورتالاريندان

ميدانا گلmiş و ايلک نؤوبهده یثر آدى اولموش، اؤزوده چاغداش ایرانين تام مرکزی ایالت و

ولایتلری، داها دوغروسو همدان، الوند داغینین دۆرد بیر طرفی، کاشان و قومون غربی اراضیلری، ری، قزوین، زنجان، خزرین جنوب ساحل لری، میانا، هشتری، قیزیل اوزن آخارقاسی و اورانین شمالی و خلخالین جنوبو، ایران کردستانی یئرلرینه دئییلیمیشدیر. تقریباً بو یئرلره "مرکزی ماد" اصطلاحی ایشلنمیشدیر.

تاریخی اثرلرده "ماد" سۆزونه ایلک دفعه "مادی" شکیلینده آسوری شاهی "سلمنسر"ین م.ق. ۸۳۸ و ۸۴۴ - نجی ایللرده، قوتتی - لوللویی اۆلکهسینه هجوملاری ایله ایلگیلی، قازدیردیغی داش قازما لۆوحه لرده راست گلیریک. ماد آدینا آسوری شاهلاری لۆوحه لرینده سلمنسر دن قاپاق اصلاً تصادف اولونمور. مثلاً م.ق. ۱۱۰۰ - نجو ایللرده آسوری شاهی "تیقلت پیله سر"ین، قوتتی - لوللویی اۆلکه لرینده هجوملاری ایله ایلگیلی، قازدیردیغی لۆوحه لرده "ماد اۆلکه سی" آدینا تصادف اولونمور. سلمنسر دن سونرا آسوری شاهلاری اولموش "شمسی آداد"، "آدادنئاری"، "سئمیرامیس"، "اوچونجو تیقلت پیله سر"، ایکینجی سارقون و داها سونراکی آسوری شاهلاری آردیجیل شکیلده "ماد" دیارینا هجوملار ائتمیش و بیر چوخو اۆز لۆوحه لرینده "ماد" کلمه سین، اۆلکه آدی کیمی، چکمیشلر. آنجاق بونونلا برابر قید ائتمک لازمدیر کی، آسوری شاهلارینین بعضیلرینین لۆوحه لرینده "ماد" آدی ایله برابر و یاناشی "قوتتی" (قوتتیوم) آدی دا آپاریلمیشدیر. مثلاً ایکینجی سارقونون لۆوحه سینده هر ایکی آد ایشلنمیشدیر. بورادان معلوم اولور کی، بو خلقلر قونشو اولموش و هامیسی مرکزی ماد و آذربایجان تورپاقلاریندا یاشامیشلار. بوندان علاوه بیز آسوری لۆوحه لریندن گۆروروک کی، مادلارین دیاری بوگونکو هشتری، اورموگؤلونون جنوب شرقی، قیزیل اوزن آخارقاسی، زنجان، رودبار، خلخالین جنوبو تورپاقلاری اولموشدورسا، قوتتی لرین دیاری اورالاردان شرقی و جنوب شرقی، یعنی همدان، اراک، الوندین اطرافی، ساوه، کاشان و قومون غربی یئرلری اولموشدور. هر حالدا بو یئرلر مرکزی ماد و آذربایجان تورپاقلاری اولموشدور. ایکینجی سارقون م.ق. ۷۱۵ - نجی ایلهه اسیر ائدیپ عایله سی ایله برابر سوریه نین "هامات" منطقه سینده سورگون ائتدیگی "دیاوکو" (دیوک) دا همین ماد دیاری شاهی اولموشدور کی، مانئالار ایله قونشو اورارتولارلا ال بیرایدی.

آسوری شاهلاری لۆوحه لرینین یازیلاریندان بو عمومی نتیجه یه گلیریک کی، ماد آدی م.ق. دوققوزونجو یوز ایلیگین اورتالاریندان میدانا گلیمیشدیر، او زامانلار کی، هند - آوروپایی ائللرین ایران فلاتینا گلیب فارس و کرمان تورپاقلاریندا یئرلشمه یه باشلامالاریندان یالنیز یاریم عصر قدر کئچیر.

ایندی گۆرک بو مادلار بو عصرلرده هارادان آذربایجان و مرکزی ماد یئرلرینه گلیمیشلر؟ دئدیگ کی، هند - آوروپایی ائللر م.ق. دوققوزونجو یوز ایلیکده ایران فلاتینا گلیمه یه باشلامیشلار. دئمک، بیز بورادا م.ق. دوققوزونجو عصر دن بری اورتا آسیا و شمالدان آذربایجان و یاخین شرق اۆلکه لرینده اولموش ائل و قبیله بیرلشمه لری آخینلارینا فیکیر وئرمه لی و اونلارین

۴۹۰ □ ایران تورکلرینین اسکی تاریخی "ایسلاما ندر"

اثنینیک کۆکلرینی ایشیقلاندیرماغا چالیشمالی ییق، چونکی ماد اصطلاحی همین دوققوزونجو عصردن یارانماغا باشلامیشدیر. اگر ده رین باخیلسا، گرک م.ق. ۱۱ - ۱۰ - نجو یوز ایللیکری ده نظردن قاجیرمایاق، اونا گۆره کی، اگر ماد ائللری بو عصرلرده منطقه یه گلمه یه باشلامیش اولسالار، آنجاق آدلاری دوققوزونجو عصردن یارانماغا باشلایار.

تاریخدین معلومدور کی، م.ق. دوققوزونجو یوز ایللیکدن باشلایاراق، ساکا (ایشغوز) ائللری شمالدان قافقاز کئچیدلریندن جنوبا، آذربایجانا گلمه یه باشلامیشلار. حسنلی، زئوه، گۆی تپه و مجید تپه دن کشف اولموش اثرلر آیدین گۆسته ریر کی، بو ائللرم.ق. ۹ - ۱۰ - نجو عصرلردن یاواش - یاواش آذربایجانا، یاخین شرق منطقه سینه گلمه یه باشلامیش، اؤزلری ده اساساً "ایشغوز" (ایچ اوغوز) لار آدلانمیش و التصاقی دلیلی اولموشلار^۱.

یئنه ده تاریخدن معلومدور کی، همین "ایشغوز" (ساکا) ائل بیرلشمه لری سگگیزینجی م.ق. عصرین سونلاری و یئددینجی یوز ایللیگین اوللرینده داها گئیش و بؤیوک کوتله حالیندا اولجه "کیمتر" لر قارا دنیز ساحل لرینده اولان "داریال" = داریول کئچیدیندن، اونلاردان آز سونرا "ایشغوز" لار (ساکالار) قافقاز داغلارینین شرقینده، خزر ساحل لرینده اولان "دربند" کئچیدی ایله آذربایجانا گلمیش، شمالی و جنوبی آذربایجانین مختلف یئرلرینده، مرکزی ماد اراضیلرینده، بو گونکو ایران کوردستانیندا، ائله جه ده بعضی ائللری آنادولودا یورد سالیب قالمیشلار.

بیز بو ائلرین آذربایجان و مرکزی ماد تورپاقلارینا گلیب یئرلشمه سی و نه ایشلر گۆرمه سی باره ده آیریجا فصیله گئیش دانیشمیشیق. بیر داها بونو قید ائدک کی، حسنلی، زئوه، گۆی تپه، مجید تپه دن الده ائدیلمیش اثرلر گۆسته ریر کی، "ایشغوز" لار م.ق. ۹ - نجو عصردن و شاید اونداندا بیر آز قاباقدان گلمه یه باشلامیش، اؤزلری ده آذربایجان و چاغداش ایرانین مرکزی قسملرینین مختلف یئرلرینده یاشامیشلار.

دئمک اولار اکثر تاریخچیلر، ایستر آروپا، ایستر سه ده ایران تاریخچیلری، او جمله دن پیرنیا بو فیکیرده دیولر کی، کیمترلرله ایشغوزلار، بیر - بیرلرله دشمن و مخالف اولسالاردا، عینی کۆکلر و دلیلی اولموشلار، حتّی بعضاً بو ایککی ائلی بیر - بیرینین یئرینه ایشلتمیشلر. پیرنیا کیمترلری ده آریایی گۆسته ره رک یازیر:

"کیمترلر آریایی خلقلردن اولدوقلاری اوچون، اونلارین غربی آسیایا گلمک لری هامان آریایی سئلین جزوودور کی، شمال طرفیندن کئچمیش عصرلردن آسیانین غربینه آخماغا باشلامیش و بو زامانا قدر داوام ائتمیش ایدی"^۲.

* ۱ - "ماننا تاریخی و مدیتینین منبعلری" بۆلومونه.

۲ - ایران باستان، ج ۱، ص ۱۷۲.

پىرنييا كيمىثرلرلە ايشغوز (ساكا)لارى قارىشىدىر، اونلار يىر، اونيلىرىن ھەر ايكىسىنى عىنى بىلىر، ھالبۇكى، تارىخىدىن مەلۇمدۇر كى، كيمىثرلر يىن مەئىن كىچىك ائىل و اوبالارى آذربايجان تورپاقلار يىندا يىرلەشەلر، (فېكرىمىزجە گونىي مەنطقەسىندە سوفيئەل سىس آراسىندا، مىشوو ياماجلارى درەلر يىندە يىرلەشەن "ايس كىمىر = ايس كىمىر" كىندىن آدى "كىمىثرلر" يىن مەئىن ائىل و اوبالار يىن يورد سالىب قالدىقلارى يىر اولموش و "كىمىر = كىمىر" سۆزۈ ھامان ائىل يىندەن قالمادىر) اونلار يىن اساس عەدەسى آنادولوىيا گىتىمىشلىر.

كىمىثرلرلە ايشغوزلارى قارىشىدىر پىرنييا يازىركى، وان شامى "آرقىشى" چوخلو زىمىنلرلە اوز اولكەسىنى كيمىثرلردن دىفاع ائىدى، سونرا بو خلىق يىر قىسمى كىچىك آسىيا (آنادولوىيا) گىتىدى و دىگر قىسمى جىنوبا دوغرو گىدىب "مان" (ماننا)دا يىرلىشىدى و بورادا يىر دىولت تىشكىل ائىدى كى، تورات اونو "اشكناز" آدلانىدىرىمىشلىر، چونكى "اشكوز" و "جومەر" (كىمىثر. م.) اوغلو بىلىردىلر. آسورى لىو ھەلر يىندە بو خلىق يىن "اشكوزا" يازمىشلار.^۱

دىمك پىرنيانىن فېكرىنچە م.ق. ۶۲۵- (۱) ۶۵۲- نىجى ايللردە ماننا تورپاقلار يىندا، يەنى چاغداش شامالى و جىنوبى آذربايجاندا تىشكىل تاپمىش ايشغوز دىولتى كيمىثرلرلر طرفىندەن قورولموش و "اشكناز" و يا "اشكوز = اشكوزا" آدلانىمىشلىر. ھالبۇكى ۲۸ ايل داوام ائىتمىش بو دىولت ايشغوز ائىللىرى طرفىندەن يارانمىشلىر،^۲ كيمىثرلر طرفىندەن يوخ.

ھەلە بو يىر طرفە دورسون، پىرنييا ايران باستان ائىرىنىن بىرىنچى جىلدىنىن ھەمىن اشارە ائىدىگىمىز قىسمىلر يىندە دىوئە - دىوئە ھەمىن كيمىثرلر و "اشكناز = اشكوز = اشكوزا"لارى "طوىف آريايى" آدلانىدىر. آما اگر ھىرمتلى ھىسن پىرنييا مشھور و آدىم يىر تارىخىچى عالىم و سىياسىتمدار كىمى (مشىرالدىلە)، اوز و طىندار شلار يىن يارىسىندا چوخلو، يەنى اكرىتىنى تىشكىل ائىدن آدى توركلر يىنە ھىرمت ائىدىب، اونلار تىھىر گوزوايلە دىئىل، برابر ھىقوقلو و طىنداشلار گوزوايلە باخاراق، اونلار يىن دىلىنى، واقى تارىخىچى لىزم اولدو غو قدر، آزاجىق اوزىرسە ايدى، شىبھەسىز "اشكناز = اشكوز = اشكوزا" سۆزلىرىن مەناسى و مضمونون بىلدى، چونكى و طىن پىرور بىر تارىخىچى كىمى، او، شىبھەسىز، ايسلام دىورو تارىخىنىن اونلار جىا عرب و فارس دىللىرىندە يازىلمىش دولغون، واقى بىننە قلمە الىنمىش و تەصدىق اوزاق ائىللىرىنى، او جملەدن "جامع التارىخ" ائىرىنى اوخومايمىش اولمازدى. بو ائىللىرىن ھامىسىندا "اوغوز = غوز = غز" ائىللىرىن گىتىش مەلۇمات وئىرلىمىش و گۆستەرىلمىشلىرى كى، اونلار مىلادى اون بىرىنچى عصرە قدر، مەمود كاشغرىنىن "دىوان لغاتالترک" ائىرىندە گۆستەرىلدىگى كىمى، اورتا آسىيادا خىزلە آزال گۆللىرى آراسىندا ياشامىش و بو عصرە خراسان و افغانستان يولوايلە ايران فلاتىنا گلىمىش و بۆيوك قوللارى "رى"

* ۱ - ايران باستان ج. ۱ ص ۱۷۲.

۲ - ايشغوز دىولتى فىلىبە باخ.

خطیله آذربایجانا گلیمیش و عمومیتله ایراندا سلجوقیلر حکومتی، هابثله آذربایجان، فارس، کرمان، آنادولو، شام، کردستان، عراق و... آتابیگلر سولاله لرینی قورموش و ایسلامدان سونرا مستقل ایران دوولتینین تمل داشلارینی یاراتمیشلار.

جامع التواریخین "اوغوزنامه" بؤلومونده گؤسته ریلیمش دیر کی، م.ق. ۷-۸-۹-۱۰-نجی یوز ایلیکلرده قافقاز کئچیدلری ایله یاخین شرق منطقه سینه گلیب و منطقه نین اکثر یئرلرینه، حتی مصره قدر گتمیش "اوغوز = غوز = غز" اثل بیرلشمه سی ایکی اساس قولاً آیریلیمیش ایدی:

(۱) ایچ اوغوز (اوغوز داخلی).

(۲) دیش اوغوز (اوغوز خارجی).

بحث اولونان عصرلرده همین "ایچ اوغوز" = "ایچ غوزلار" یاخین شرق منطقه سینه گلیمیش و آدلاری توراتدا، آسوری منبع لرینده و سایره ده "ایشغوز = اشکناز = اشکوز = اشکوزا" کیمی مختلف شکیللرده یازیلیمش دیر.

□ □ □

نیه اشکناز = اشکوز = اشکوزا؟

عینی کلمه نین بئله مختلف شکیللرده یازیلما سنین سببی بو سؤزون او زامانکی مختلف دیل لرین سس قورولوشو ایله (فونئتیکی قورولوش) علاقه دار اولموش دور. بورادا "چ" سسینین "ش" سسینه چئوریلیمه سی اولدوقجا دقته لایق بیر مسئله دیر. بو مسئله نی نظردن کئچیرک:

هر بیر دیل اؤزونه خاص سس (فونئتیکی) خصوصیتلره مالک اولار و تاریخ بویو بو اؤزللیکلری، بیر چوخ حاللاردا ساخلایار. عموم تورک دیل لرینده، خصوصیه آذری تورکجه سینده ده بیر سیرا ائله سس خصوصیتلری اولموش دور کی، الله اولان تاریخی مدرکله اساساً، سون اوچ مین ایل سوره سینده اولموش و بو گونده گئنیش خلق کوتله لرینین دانیشیق - شفاهی دیلینده آذربایجانین هر یئرینده ایشلنمکده دیر.

بو فونئتیکی اؤزللیکلردن بیرى هامان "چ" سسینین، معین حاللار و یئرلرده "ش" سسینه چئوریلیم تلفظ ائدیلمه سیدیر. بو فونئتیکی حادثه، تاریخی فاکتلارا اساساً، م.ق. ۷-۸-۹-۱۰-نجی یوز ایلیکلردن آذری دیلینده مؤوجود اولموش دور. مثلاً آسوری شاهى ایکینجی سارقون لؤو حه لرینین بیرینده یازمیش دیر کی، او، اورمو گؤلونون جنوبوندا "تامراکیسه" (بوگونکو تبریز) دوغرو گلدیکده، "او آوش" (سهند) داغینین غرب یاماجلاریندا یئرلشمیش و دیواری دؤرد متر قالین لیغیندا اولموش "اوش کایا" = اوش قایا" فالاسینی ویران ائتمیش دیر. بو هامان "اوش قایا" سؤزلری اولموش دور کی، آسوری وقایع نگاری ساده ماننا خلقینین دانیشیق دیلیندن ائشیتدیگی کیمی "اوش قایا" شکیلینده قیده آلمیش دیر. بو کلمه ایشلنمک نتیجه سینده بوگونکو "اوسکو" شکیلینده دوشموش دور. همده شاید او زامانکی سامی دیل لرینده "چ" سسی اولمامیش دیر.

بوگون آذری دیلینده "چ" سسینه مالک اولان کلمه لرده بو سس "چ" شکیلینده یازیلار، لاکین کلمه لر ایشلندیکده، بو "چ" سسیندن سونرا گلن شکیلچی و یا کلمه سس سیز حرفله باشلانسا، یعنی "چ" بیر سسلی و بیر سس سیز - بیصدا آراسینا دوشسه، بیر چوخ حالاردا "ش" کیمی دئییلر؛ کندلی و شهرلیرین هامیسی دانیشاندا بلله تلفظ ائدر و هامی دا باشا دوشر. مثلاً: سایلاردا: اوچده بیر - او شده بیر؛ اوچ باجی - اوش باجی ... صیقلرده: پوچ قوز - پوش قوز؛ پوچدور - پوشدور ... فعللرده: آچدی - قاپینی آشدی؛ اوچدو - قوش اوشدو؛ ایچدی - سو ایشدیم؛ کؤچدو - ائل کؤشدو؛ بیچدی - تاخیلی بیشدی؛...

الته بوتون بو "چ" سسلری ادبی دیلده و یازیلاندا "چ" یازیلار و یالنیز ساده خلق دیلینده، دانیشقددا "ش" دئییلر.

"ایچ اوغوز" ترکیبینده "اوغوز" سؤزو سسلی ایله باشلانیدیغی اوچون، "چ" سسی اؤز حالیندا قالمیشدیر، لاکین زامان کئچیب، کلمه ایشلندیکجه، "اوغوز" سؤزونون ایلک سسلیسی "او" دوشموش و سؤز "غوز" شکیلینه دوشموش، یعنی سس سیز "غ" حرفیله باشلانمیش و نتیجه ده "چ" سسی بیر سسلی و بیر سس سیز - بیصدا آراسینا دوشدو بو اوچون دانیشقی دیلینده "ش" سسینه چئوریلریک، "ایشغوز" کیمی دئییلیمیش و سامی دیللی یهودی، آسوری و اککد خلقلری دیلرینده "اشکناز = اشکوز = اشکوزا" شکیلرینده قیده آلینمیشدیر.

مرکب "ایشغوز = اشکوز = اشکوزا = ایچ اوغوز" سؤزونون نحو باخیمیندان ترکیبی ده دفته لایقیدیر.

چاغداش آذری نحوی باخیمیندان بو کلمه "بیرینجی نؤوع ترکیبی سؤز بیرلشمه سی" نین بیرینجی نؤوعو، یعنی صفت بیرلشمه سی حساب اولور؛ عرب و فارس دیللری قیرامثرلرینده صفت ترکیبی و یا صفت و موصوف ساییلیر.

اگر سامی و هند - آوروپایی دیللری، او جمله دن عرب و فارس دیلرینده صفت ترکیبینده اولجه اسم، تعیین اولونان و سونرا صفت، تعیین ائدن گلرسه، (مثلاً: الکتاب المفید، کیتاب مفید) التصاقی دیلرده بونون عکسینه اولاراق، اولجه تعیین ائدن صفت و اوندان سونرا اسم - تعیین اولونان گلر. (فایدالی کیتاب).

"ایشغوز = ایچ اوغوز" ترکیبینده ده مسئله التصاقی دیللرده، او جمله دن آذری دیلینده اولدوغو کیمیدیر. دئمک، بو نحوی خصوصیت ده یوخاریدا گؤستریدیگیمیز فونئتیکی حادثه کیمی، فاکتا اساساً، آزی اوچ مین ایلدن بری آذری دیلینده اولموش و بوگون ده مؤوجوددور. اوغوز + غوز کلمه سی ده آزی میلاددان مین ایل قاباقدان مشهور بیر تورک ائل بیرلشمه سینین آدی اولموشدور. کیمثرلره ایشغوزلارین عینی دیللی و یا بیر - بیرینه یاخین دیللی اولماسی، هابئله "ایشغوز" کلمه سی، اونون ترکیبلری، ترکیبی و یارانماسیندا فونئتیکی و صرفی و نحوی خصوصیتلری نظره آلدیقدا، آیا "ایشغوزلاری" آریایی نژاد ائللر دئمک گولونج اولمازمی؟ آیا هند - آوروپایی دیللی ائللر

و اثل بیرلشمه لری اؤز اثللرینه تورک آدی، اؤزوده تورک دیلی فونئتیکی، صرفی و نحوی اساسیندا یارانمیش بیر آدی قویاردیلارمی؟ آیا حسن پیرنیا و اونون کیمی "ایشغوز"لاری (ساکالار) آریایی نژاد آدلانديران فارس تاریخچیلری و طنداشلارینین یاریدان چوخونو تشکیل ائدن آذری دیللی لره حرمت ائدیپ، اونلارین دیللرینی، ایران تاریخچیسینه گرک اولان حداقل درجه ده، اؤیرنمیش اولسایدیلار، عالیمه یاراشمایان بئله بیر علمی سهوه، خطایا یول وئردیلرمی؟

ایشغوزلار (ساکالار) و کیمثرلر باره ده بو دئدیکلریمیزدن بو نتیجه الده ائدیلمیر کی، م.ق. ۷ - ۸ - ۹ - ۱۰ - نجی یوز ایللیکرده شمالدان، قافقاز کئچیدلریله جنوبا، یاخین شرق منطقه سینه گلیمیش بیرلشمه لری هند - اوروپایی دیللی دئیل، التصاقی دیللی اولموشلار. بو اثللر او زامان شمالی و جنوبی آذربایجان و مرکزی ماد تورپاقلاریندا یورد سالمیش، اسکی سویداشلاری اولموش قوتی - لولوبیلرله قاینایب قاریشمیش، بعضی، اثللری سونرالار گلدیکلری یولدان قایدیب گئتمیشلر سه ده، بیر سیرا اثللری همین آذربایجان و مرکزی ماد تورپاقلاریندا قالمیش و ماد اثللری، حکومتی و مدنیتی یاراتماقدا اشتراک ائتمیشلر. بو دؤورده تاریخ ایشغوزلارین (ساکالار) آخینندان باشقا، یاخین شرق منطقه سینه شمالدان اولموش آیری بیر اثل بیرلشمه سی طایفالار و قبیله لرین آخیب گلمه سینی گؤستمه ییر.

دئمک، م.ق. ۶۷۳ - نجوایل قیامینی حاضریلایان "خیشتیریتی" و "مامی تیارشو" و "دوساننی" اثل باشچیلاری و اونلارین رهبرلیک ائتدیکلری اثللر، پیرنیانین گؤستردیگی کیمی، آریایی یوخ^۱ التصاقی دیللی اثللر اولموشلار. بو قیامدا تازا گلیمیش ایشغوزلار (ساکالار) ین رهبری "سپاکا" یئرلی اثللرین گؤستردیگیمیز باشچیلارایله - اؤز سویداشلاری ایله متحد اولاراق، اونلارلا چیگین - چیگینه آسور میلپتاریزمینه قارشى دؤیوشموشلر، لاکین "سپاکا" دان سونرا اونون اوغلو "پارتاتوا" و اونون اوغلو "مادی"، سامی آسوری شاهلارینین حيله لرینه اویاراق، اونلارین قیزلاری ایله ائولنمیش و دؤیوشده "خیشتیریتی" اؤلدورولندن سونرا، ۲۸ ایل ماد حکومتینین فورمال اختیارینی اللرینه آلمیشلار. دئمک، او زامانلار شمالدان گلیمیش ایشغوز (ساکا) اثللری ماد حکومتینین یارانماسینا هم مثبت، همده منفی تأثیر گؤستمیشلر. بو او دئمکدیر کی، ماد حکومتینی قوران اثللر، یعنی قوتی - لولوبی اثللرینین اؤلادی اساس اعتباریله ماد حکومتینی قورموشلار، نه اینکی او زامانلار شمالدان گلیمیش ایشغوزلار، چونکی م.ق. دوققوزونجو عصردن ماد قیامینا قدر ایشغوز و کیمثرلردن باشقا هئچ بیر اثل بیرلشمه سی، طایفا و قبیله نین آذربایجان و مرکزی ایرانا گلمه سینی تاریخ نشان وئرمه میش و وئرمه ییر.

ماد اصطلاحی و ماد ائللری

بئله لیکله ماد اصطلاحی هارادان یاراتمیش و ماد ائللری کیملر اولموشلار؟

یوخاریدا گؤستریدیک کی، تاریخده ایلك دفعه "ماد" اصطلاحی و کلمه سینه م.ق. دوققوزونجو یوز ایللیگین اورتالاریندا آسوری شاهی سلمنسرین قوتتی - لوللوییلره قارشى هجوموایله ایلگیلی قازدیردیغی لؤوحه ده راست گلیریک. دئمک، ماد ائللری ایشغوزلارین م.ق. یئددینجی عصرین اوللرینده کی آخینلاریندان ایکی عصر و شاید داها اوللر، یعنی م.ق. ۹ - ۱۰ - نجو عصرلرده شمالدان، قافقاز کئچیدلریندن آذربایجانا گلmişلر.

یوخاریدا گؤستریدیک کی، زئوه، حسنلی، گۆی تپه، مجید تپه دن الده ائدیلمیش اثرلر نشان و اثریر کی، اونلارین معین قسمتی ایشغوزلارین (ساکالار)، یعنی هاما ن زامانلار شمالدان گلیمیش ائللرین یادگاریدیر، خصوصیه کورقانلار (باشچی قیبرلری) گؤستریر کی، بو ائللرین داخلینده او طایفالار و ائللردنه اولموشلار کی، اورتا آسیانین آلتای داغلاری "ایسیک گؤل" اطرافى قزاقستان طرفلری و چین سرحدلریندن گلیمیشلر. گؤروندویو کیمی، بو ائللر داها چوخ ساوالان و اورمو گؤل اطرافلی، خلخال، قیزیل اؤزن آخارقاسی اراضیسی، چاغداش همدان، اراک، ساوه، زرنه، قزوین، زنجان و خزرین جنوب ساحل لرینده یورد سالیب قالمیشلار.

ایندی گؤرک تاریخین آتاسی هئروودوت بو ائللر حاقیندا نه یازیر.

هئروودوتون بیرینجی کیتابینین ۶۹ - نجو بندینده بو باره ده اوخویوروق:

"آسوریلر یوخاری آسیادا بشش یوز ایل حکومت ائتدیلر، اونلارین اطاعتیندن چیخان ایلك خلق مادلارایدیلر. بونلار آزادلیق اوچون دؤیوشدولر و گویا رشادتلر گؤستره رک، کؤله لیک زنجیریندن قورتولدولار. اوندان سونرا او بیرى خلقلر اونلارین یولوایله گئتدیلر و تئزلیکله آسیا قطعه سینین بوتون خلقلری آزاد و مستقل اولدولار.^۱

هئروودوتون بو سؤزلرینده مادلارین هارادان و هانسی یول ایله مرکزی ماد تورپاقلارینا گلمه سینه اشاره ده اولونماییر، حتى آشاغیدا ماد ائللرینین آدلارینی گؤسترنده ده تاریخین آتاسی هئروودوت ماد ائللرینین هارادان و هانسی یول ایله اورایا گلمه لری باره ده هئچ نه یازمامیشدیر. بو یازیلاریندا هئروودوت مادلارین ائتنیک کؤکلرینه ادا اشاره ائتمه میشدیر.

هئروودوت بیرینجی کیتابینین اونونجو بندینده مادلارین طایفالارینی بئله معرف لیک ائدیر:

"مادلارین طایفالارینین عده سی آلتیدیر: "بوس"لار، "پارتاکئن"لر، ستروخات"لار، "آریسانت"لار، "بودی"لر، "موغ"لار.^۲

۱ - ایران باستان، ج ۱، ص ۱۷۵.

۲ - ایران باستان، ج ۱، ص ۱۷۵.

بو آلتى ماد قىبىلە سىنين آدى باشقا يىردە آشاغىداكى شكىلدە قىدە آلىنمىش، ھمدە "ماد" بىر ائىل كىمى بو آلتى طايفايلا علاوہ اولموشدور. حتى مادلار داخلىندە "ساقارتى" آدىلى بىر ائىل، طايفايلا يا قىبىلەدە اولموشدور كى، "چىتران تخمە" او ائىلدايدى و داريوش زامانىدا، فرورتىشدىن سونرا قىيام ائىدىب، مادلارين ايتىردىگى حاكىمىيتى يىنىدىن ماد خلقىنە قايتارماق اىستەيىردى. شايد ھىرودوتون گۇستردىگى آلتى ماد قىبىلە سىنين ھەر بىرى بىر ائىل بىرلشمەسى اولموش و "ماد" و "ساقارتى" لىر كىچىك ائىل و طايفالار كىمى، اونلارين تركىبينە داخلى اولموشلار. بو دوروم قديم تورك ائىللىرىندە عادى بىر حال اولموشدور:

"ماد" لار، "بوساي - Busae" لار، "پارتاكتن - Partaken" لار، "ستروخات - Sturoxat" لار، "آريزانت - Arizant" لار، "بودى - Budi" لار، "موغ" لار.^۱

ماد ائىللىرىنن آدلارى بارەدە ھىرودوتون وئردىگى بو مەلۇماتدا اونلارين ھارادان و ھانسى يول ايلە گلەلىرى، اونلارين ائىتىك كۆكۈ، نژادى رىشەسىنە، اونلارين آريايى و يا غىر - آريايى اولمالارينا داير ھىچ بىر اشاره يوخدور.

آوروپا عالملىرىندىن آلمانلى شىرقشوناس "اوپپىر - Oppert" و بەضى باشقالارى، كىچمىش سووت عالملىرىندىن آكادىمىك "مار" بو فېكىردە اولموشلار كى، مادلار اتصاقى دىللى و دىل جھتىن ايلاملار ياخىن اولموشلار.

آوروپا عالملىرىندىن "رىچارىد فائى" و بەضى باشقالارى، كىچمىش سووت عالملىرىندىن ا.م. دىاكونوف و م.م. دىاكونوف اورتا وضعىت توتاراق، بو فېكىردە اولموشلار كى، مادلارين بەضى ائىللىرى اتصاقى و بەضىلىرى ھند - آوروپا دىللى اولموشلار.

بو عالملىرىن دوشونجەلرىنن عكسىنە "ر. قىرىشمن" كىمى بەضى آوروپا عالملىرى، اىستالىنىزمدىن سونرا بىر سىرا كىچمىش سووت تارىخچى عالملىرى، حتى شىمالى آذربايجان تارىخچىلىرىندىن بەضىلىرى (آشاغىدا گۇرەجەيىك)، ھىسن پىرىنيا (مىشیرالدولە) باشدا اولماقلا، دىمك اولار، اكثىر فارس تارىخچىلىرى: مىشكور، مىحجوب، رواسانى، رقىيە بەزادى، بىيات، مىحمدەلى سىجادىيە و ... ھىچ بىر سىند، دىلىل و فاكت گۇسترمەدن، مادلارى "آريايى نژاد" گۇستەرىرلەر.

بو مىختلف تارىخ عالملىرىنن مادلار ھاقىنداكى فېكىرلىرىنى قىسا و يىغىجام شكىلدە گۇسترمەيى فائىدالى ھىساب ائىدىرىك.

□ □ □

□ آريايىستلر و ماد ائىللىرى

ھىسن پىرىنيا مادلاردان ېھت ائىدىركن دۇنە - دۇنە قىد ائىدىرىكى، مادلار ھاقىندا مەلۇمات آزدىر.

مثلاً او یازیر:

«... مادلار و ماد دؤولتینه عاید معلوماتیمیز چوخ آزدير، حتی دئمک اولار کی، قدیم دؤورون بؤیوک دؤولتلریندن ائله بیر دؤولت یوخدور کی، اونون باره سینده معلومات بو قدر آز اولسون... اعتراف ائتمک لازمدير کی، بونولا بیرلیکده مادلارین تاریخی کفایت قدر آیدین دئییلدیر...»^۱.
لاکین پیرنیا همین بو جمله لردن بیر سطر قابق "ایندی مادلارین آریایی اولماسی باره ده هئچ کیمین شبهه سی یوخدور و یقیندیر کی، مادلار ایرانی آریالارین بیر شعبه سی اولموشلار"^۲. - دئی، مادلاری یوزه - یوز، شکسیز - شبهه سیز و مباحثه سیز، هئچ بیر سند، فاکت و دلیل گؤسترمه دن آریایی آدلاندیریر.

پیرنیا داها سونرا اثرینین هامان یئرینده اصلی آلمانلی اولان و فرانسادا یاشامیش ژ. اوپئر^۳ین [م. ۱۹۰۵ - ۱۸۲۵] مادلارین التصاقی دیللی اولماسی فیکرینی، اؤزونه خاص منطق ایله رد ائده رک یازیر:

«فرانسالی شرقشوناس "اوپئر" اونلاری (مادلار. م) تورانلی و آلتای بیلیردی، لاکین ایندی معلومدور کی، او سهو ائتمیشدیر. اونون سهوی بو یولدان اولموشدور کی، او خیال ائدیردی کی، بیرینجی داریوشون بیستون کتیبه سینین ایکینجی نسخه سینین دیلی ماد دیلی ایدی. عالیم او نسخه نین بعضی کلمه لریندن مشاهده ائدیردی کی، ایکینجی نسخه سینین دیلی التصاقیدیر، بورادان او نتیجه یه گلیردی کی، مادلار تورانلی اولموشلار، لاکین سونرا معلوم و قطعی اولموشدور کی، بیستون کتیبه سینین ایکینجی نسخه سینین دیلی ایلام دیلی اولموشدور، ماد دیلی یوخ. بو کشفیات ایله ده "اوپئر"ین عقیده سینین اساسی آرادان گئندی»^۳.

پیرنیانین بو فیکرلری تعجب لودور. پیرنیادان قابق و خصوصیه اوندان سونراکی سون زامانلارین علمی قازینتی ایشلری و آراشدیرمالاری گؤستریر کی، مادلارین بابالاری اولموش قوتتی - لوللوپیلرین، ائله جه ده مادلارین دیلی ایلام دیلینه چوخ یاخین و حتی آکادئمیک مارین [م. ۱۹۳۴ - ۱۸۶۵] فیکرینجه ماد دیلی ائله هامان ایلام دیلی اولموشدور، فرقی اولموشدور سادا، لهجه سوییه سیندن ایره لی گئتمزدی. دئمک "اوپئر"ین بو فیکری کی، داریوشون کتیبه سینین ایکینجی نسخه سینین دیلی هامان ماد دیلی اولموشدور، تامامیه و یا اساساً دوغو اولموشدور، چونکی هر ایکی دیل التصاقی دیل اولموشدور و پیرنیانین اونون فیکرینی رد ائتمه سی معین درجه ده فاکت و سندلری گؤرمه مزلیگه وورماق و تعصب محصولو اولموشدور.
عالیم رئیس نیادا مادلاری آریایی دیللی بیلیر. او یازمیشدیر:

* ۱ - ایران باستان، ج ۱، ص ۱۶۸

۲ - ایران باستان، ج ۱، ص ۱۶۸.

۳ - ایران باستان، ج ۱، ص ۱۶۸

«مادلار ایلک آریایی دیللی لرایدیلر کی، ایران فلاتیندا دؤولت یاراتماغا موفق اولدولار، تا سونرا اؤز یئرلرینی پارسلارا تاپشیرسینلار...»^۱.

ایلاملارین شیکاگو دانشگاهی موزه سینده ساخلانیلان اون مین داش قازما لؤوحه سینین اوخونماسی بو واقعیتی داها آیدین آجیب گؤستره جکدیر.

بونونلا برابر بو حقیقتی بیر داها قید ائتمک لازم گلیر کی، فرضاً اگر ماد ائللری م.ق. اونونجو، دوققوزونجو و یا سگگیزینچی عصرلده گلیب چاغداش همدان، زرد، قزوین، زنجان، هشتی و قیزیل اؤزن آخارقاسیندا یئرلشمیشلرسه، بس اوندان او زمان و نچه مین ایل اوندان اؤل او یئرلده یاشاییب، مدنیت یاراتمیش، دؤولت قوروموش، اطراف خلقلر، او جمله دن بین النهرینه تأثیر ائتمیش قوتی و لوللوی ائللری و خلقلری بیردن - بیر نجه یوخ اولوب آرادان گئتمیشلر؟

پیرنیا و اکثر فارس تاریخچیلری اوچون بو مسئله اصلاً مطرح دئییلدیر و اونلار بو یئرلرین مادلاردان قاباقکی خلقلری، تاریخلری و یاراتدیقلاری مدنیتلری ابداً گؤرمک ایسته مه ییر، اونلاری ایران تورپاقلارینین تاریخینه داخل ائتمک ایسته مه ییر، اونلاری ایران تاریخینه گیرمه یه لایقده بیلیمیرلر. بونا گؤره ده بو تاریخچیلرین چوخو، او جمله دن حسن پیرنیا قوتی و لوللوی خلقلریندن اصلاً بحث آچمایرلار.

لاکین سون زامانلارین کشفیاتی و علمی آراشدیرمالاری بیر سیرا فارس عالیملرینی قوتی - لوللویلرین وارلیغی و حتی دیلرینین ایلام دیلینه یاخین اولماسینا اعتراف ائتمه یه مجبور ائتمیشدیر. بو عالیملرین فیکرینه دقت ائدک.

بو عالیملردن آلمانین اولدنبروک دانشگاه ندا اجتماعی اقتصاد کورسونون پروفئسور و دوقتور اولان شاپور روسانینین بو باره ده کی فیکیرلری ماراقلیدیر.

اؤنجه قید ائتمک گرکیر کی، پروفئسور دوقتور شاپور روسانی ده جدی فیکری ضدیتلر واردیر. او مادلار و پارسلارین ایرانا گلمه مسیرلری و اصیل یئرلرینین مشخص و معین اولماماسی، فرضی و احتمالی اولماسی فیکرینده دیر. بو باره ده او یازمیشدیر:

«هر حالدا آریایی قوملارین ایلک و اصیل اولدوقلاری یئر و مهاجرت زامانی و مسیرلری هله دوزگون مشخص اولمامیشدیر، دئییلیمیشلرین فرضی و احتمالی جنبه سی واردیر»^۲.

بونونلا بیرلیکده پروفئسور دوقتور روسانی "دئیلیر کی، ایرانی قوملار (مادلار و پارسلار) م.ق. ۱۰۰۰ - نجی ایللرده آرال طرفیندن غربه دوغرو حرکت ائتدیلر. بو تاریخ قویماق آسوری منبعلرینه اساساً اولور." (یشه هامان منبع و هامان یئر). - دئییه، مادلاری لاپ کؤکدن آریایی بیلیر. پروفئسور روسانینین بو سؤزلری بئله بیر سوال دوغورور: هانسی آسوری منبعینده گؤستره ریلیر

۱ - رئیس نیا، ج ۱، ص ۲۶۵.

۲ - جامعه بزرگ شرق، شاپور روسانی، ۱۳۷۰، تهران، ص ۳۰۲.

کی، م.ق. ۱۰۰۰ - نجی ایللرده آریایی ائللر آرال گؤلوندن غربه دوغرو حرکت ائتمیشلر؟ بوندان علاوه م.ق. ۱۱ - ۱۰ - ۹ - نجو یوز ایلیکلرده یارانمیش مختلف آسوری شاهلارینین کتیبه‌لریندن آیدین گؤرونورکی، اونلار هله خزر دنیزینی تانیمایرلار و آنجاق م.ق. ۷ - ۸ - نجی یوز ایلیکلرده آسوری شاهلاری خزری تانیمیش و اونا چاتماغا چالیشمیشلار. بئله ایسه آسوری شاهلاری م.ق. ۱۰۰۰ - نجی ایللرده اورتا آسیادا گئندن حادثه‌لردن خبردار اولابیلدیرمی؟ بوندان داها قریبه‌سی بوکی، پروفئسور روسانی اؤزو نئچه سطر قاباق یازمیشدیرکی، مادلار و پارسلارین اصل وطنلری، گلدیکلری زامان و کئچدیکلری یول مشخص دئییلدیر، فرضی و احتمالی دیر.

ماد لار باره‌ده بو ضدیتلی فیکیرلریله برابر آقای پروفئسور روسانی یازیر:

«زاقروس داغلاری و اطراف منطقه‌لرینده ساکن اولموش بؤیوک قوملار سیراسیندا لوللوویلر و قوتیلر دیرلرکی، بؤیوک شرق توپلومونون غربی یئرلرینین اجتماعی و سیاسی تاریخینده دخالت، (خصوصیله ایلاملار و بین‌النهرینه) تأثیر و نفوذ ائتمیشلر. بیر سیرا تحقیقاتچیلارین فیکرینجه اونلار ایلاملاریله قوهوم‌ایدیلر»^۱. «... لوللوویلر و قوتیلر او یئرلرده ساکن‌ایدیلرکی، سونرالار ماد قوملارینین اراضیسی اولدو ... گوجلو احتمالا گؤره، لوللوویلرین ایلاملار یاخینلیغی وارایدی»^۲.

«... بابیلده سلطنت ائتمیش قوتی شاهلاری آدلارینین کؤکلری گؤسته‌ریرکی، قوتی قوملارینین کؤکو خزری (خزر دریاسی) ایدی. قوتیلر، کاشیتلر (کاسسیلر)، ایلاملار و لوللووی قوملاری ایله قوهوم‌ایدیلر»^۳.

«... ایشین ظاهری گؤسته‌ریرکی، قوتیلرین دیلی مستقبل و اؤز آياغی اوستونده دوران ایدی، دئدیگیمیز کیمی، شاید معین قدر بوتون زاقروس منطقه‌سینده (ایلاملار، کاسسیلر، لوللوویلر و شاید کاسپیلر) یایلمیش ایلام قروهو دیللری ایله یاخینلیغی وارایدی»^۴.

رقیه بهزادی‌ده، مادلاری آریایی حساب ائتمه‌سینه باخمایارق، قوتی، لوللوویلرین التصاقی دیللی و ایلاملار یاخین گؤسته‌ره‌رک یازیر:

«م.ق. اوچونجو مین ایلیکده، تورپاقلارینین بیر قسمتی او منطقه‌نین جزو وایدی کی، یازیلی قایناق‌لار اونا اشاره ائدیرلر. سومثر و هورری دیللرینده الده اولان بعضی اثرلرده یازیلیمشدیرکی، غربی زاقروس یاماجلاریندا - سونرالار غربی ماد تشکیل اولاجاق یئرلرده هورریلر، لوللوویلر، قوتیلر و سایره او قوملار یاشاییردیلا کی، ایلاملارلا قوهوملوقلاری وارایدی.

دئمک اولارکی، بو ماد قوملارینین میلی ترکیبی م.ق. اوچونجو مین ایلیکدن بیرنجی مین ایلیگین اولینه قدر ده بییشلمه‌دی و بو منطقه‌نین باشا - باشین اهالیسی، اورمو گؤلوندن توش تا

۱ - یننه اوراد، ص ۱۳۸.

۲ - هامان قایناق، ص ۱۳۹.

۳ - هامان قایناق، ص ۱۴۵.

۴ - هامان قایناق، ص ۱۴۰.

"دياله" چاينين يوخارى قسمتينه دك، قوتى و لوللوبي ايديلر. لوللوويلر غربى و قوتيلر شرقى يئرلرده ساكن ايديلر. تصور اولونور كى، هامان منطقه ده اوچونجو قومى عنصرده ساكن ايديلر كى، "مهرانيلر" ايديلر. جنوب غرب منطقه سيني "كاسسى" لراشغال ائتميش ايديلر، هابئله غربى زاقروسون بعضى دره لرينده "هورريانى" قومونون عنصرلى ياشايدريلار. بو قوملارين دىلى بارده آز - چوخ موثق مدركلر الله واردير كى، اونلارين ديللرينين يالئيز ايلاما مربوط اولدوغونو گؤستهرير.^۱

«مختلف قايناقلاردان معلوم اولور كى، لوللوويلر م.ق. اوچونجو مين ايلليكهده بير حكومته مالك ايديلر كى، "دياله" چاينين شمالى قسمتينين داغلاريندان اورمو گؤلونه قدر اوزانيردى. آسوريلر زامانيندا لوللوويلرين اؤلكهسى "زاموا" آدلانيردى ... لوللوويلرين قوميت جهتن ... گوجلر احتماللا گؤره، ايلاملاراييله ياخينليغى ورايدى».^۲

"بوگونكو آذربايجان و ايران كردستانى منطقه لرينين دىلى م.ق. دوققوزونجو يوز ايلدن يئددىنجى يوز ايله قدر غير - ايرانى ايدى و او يئرلرين ساكىنلىرى لوللوبي و قوتى ديللرينده دانىشىدريلا».^۳

قوتى - لوللوويلرين ايلاملارا ياخين و باغلى اولماسى فيكرىنى آروپا عاليملريندن ر. قيرشمنده تاييد ائدرك، بوگونكو لرستان و كردستان طرفلرينده، بحث اولونان دؤورده ياشاميش خلقلردن دانىشاركن، يازميشدير:

«بو قوملار جنوبدان شمالا عبارت ايديلر: ايلاملار، كاسسيلر، لوللوويلر، قوتيلر. بونلارين هاميسى بير نژاد دسته سینه عايدديرلر، اونلارين ديللى ده بيرى - بيرينه باغليدير».^۴

دئمك، ش.رواسانى، ر.بهزادى و ر.قيرشمنده بيزيم يئرلنده گوستردىگيميز م.ق. اوچونجو، ايكنىنجى و بيرىنجى مين ايلليكهده چاغداش ايرانين غربى (بوتون آذربايجاندا داخل) و مركزى اياالتلىرى، هابئله خزرين جنوب ساحل لرينده ياشاميش خلقلرده ميللى كؤك، ائتينك اؤزلىك، دىل، هنر و صنعت جهتن واحد بير آتمسفيرين حكم سوردويو فيكرىنى تاييد ائديرلر.

دئمك، بو عالimler ماد ديارينين م.ق. دوققوزونجو عصرين اوللرينه قدركى ساكىنلرينى التصاقى دىللى بيلرلر. ايشغوزلاردا، يوخاريدا گؤسته ريلديگى كيمى، التصاقى دىللى ايديلر. بس ماد ائللرى هارادان، نه جور و هانسى يول ايله هند - آروپا دىللى، هند - ايرانى دىللى، "آريايى" نژاد اولدولار؟ آخى نه اسكى زامانلاردان بو يئرلرده هند آروپايى دىللى ائللر اولموش، نه دوققوزونجو م.ق. عصرده هند - آروپايى دىللى اون ائلدن بيرى بو يئرلره گليب يئرلشميش، نه ده بو يئرلره گلش ايشغوز (ساكا) - كيمش ائللرى داخلىنده هند - آروپايى دىللى ائلل و طايفالار اولموشلار؛ بو

*

۱ - رقيه بهزادى، قومهاى كهن در آسباى مركزى و فلات ايران، ۱۳۷۳، تهران، ص ۲۶۴ - ۲۶۳.

۲ - هامان قايناق، ص ۲۸۴ - ۲۸۳.

۳ - هامان قايناق، ص ۲۸۸.

۴ - قيرشمن، ايران باشلانقيجدان اسلاما قدر، ۱۳۷۲، تهران، ص ۳۸.

عصرلرده شمالدان بو یئرلره باشقا هئچ بیر ائل، قبیله و ائل بیرلشمه‌سی ده گلمه‌میشدیر. بو واقعیتلر و تاریخی حقیقتلر اونو گۆسته‌ریر کی، قوتتی و لوللویی ائللرین هر بیر بوتون قدیم تورک ائللری کیمی اولدن بۆیوک و بیر نئچه ائل طایفا و قبیله‌دن یارانمیش ائل بیرلشمه‌سی اولموش و بو ائل و طایفالارین هر بیرینین اؤزلرینه مخصوص آدی اولماقلا و اؤز داخیللرینه او آدی ساخلماقلا یاناشی، ائل بیرلشمه‌سینین عمومی آدی اولموش قوتتی و لوللویی آدلاری ایله تانیلمیشلار.

بویوک قوتتی و لوللویی ائل بیرلشمه‌لرینه اولموش مختلف آدلی ائل، طایفا و قبیله‌لر سیراسیندا اولدن: "ماد" آدی داشیمیش ائل و اوبالار دا اولموشدور.

م.ق. ۷-۸-۹ -نجی عصرلرده اورتا آسیادان، اوجمله‌دن "آلتای" داغلاریندان گلیمیش ایشغوز - کیمترلر داخیلیندهده سونرا گۆره‌جه‌ییمیز کیمی، "ماد" آدلی ائل، اوبا و طایفالار اولموشدور. هر هانسی عَلت و سبیلر اوجوندان اوللردن اولموش و تازا گلیمیش "ماد" ائللرینین آدی گئنیشله‌نیپ، خلقلر داخیلینده دیلره دوشدوکجه، اسکی ائل بیرلشمه‌لرینین آدلاری اولموش قوتتی و لوللویی آدلاری سیرادان چیخیب، تدریج‌له اونودولموشدور.

دئمک، هرودوتون گؤستردیگی آلتی ماد ائلی ائله چوخ قدیمدن قوتتی و لوللویی ائل بیرلشمه‌لرینی یاراتمیش ائللرده اولموشلار کی، م.ق. ۷-۸-۹ -نجی عصرلردن باشلایارق، آلتایدان گلن تازا "ماد" آدلی ائللر و اسکیدن اولموش "ماد" آدلی ائل - اوبالارین آدی غلبه‌چالاراق، قوتتی و لوللویی ائل بیرلشمه‌لری آدلارینین یئرینی توتور، همده آلتی اسکی ائللین اصیل قدیم‌کی آدی دئییلیب اوزه چیخیر. قدیم ائللرده بو آده‌ییشمه‌سی چوخ عادی و عمومی حال اولموشدور.

یوخاریدا گؤستردیک کی، بیر سیرا تاریخی عالیم‌لر، اوجمله‌دن پروفئسور ش. رواسانی‌نین گؤستردیگی کیمی، ماد‌لار و پارسلاین اصیل یئرلری، گلمه‌ مسیرلری مشخص دئییل، فرضی و احتمالی‌دیر. بونا باخمایارق، یوخاریدا گۆردوگوموز کیمی، بیر سیرا آوروپالی و خصوصیه‌ فارس عالیم‌لری ماد‌لار و پارسلاری قافقاز یولوايله شمالدان گلمه و قطعی شکیده و مدرک‌سیر آریایی نژاد گۆسته‌ریرلر.

همین بو عالیم‌لرین و خصوصیه‌ ایران عالیم‌لری اثرلرینین، همده کئچمیش سوؤت دؤورو ایستالتیزمین جدی تأثیری آلتیندا اولان شمالی آذربایجان تاریخیچیلری، یوخاریدا گؤستردیگیمیز ایران و آوروپا عالیم‌لرینین حل ائده‌ بیلمه‌دیگی "نئچه مین ایلیک مدنیت صاحابی التصاقی دیللی قوتتی و لوللویلر م.ق. ۷-۸-۹ -نجی عصرلرده گویا آریایی ماد ائللرینه چئوریلدیلمر؟" موشگولونو شمالی آذربایجان تاریخیچیلرینین بیر قروهو خیالاً حل ائتمیشلر. بو عالیم‌لر ماد‌لاری و حتّی کاسسیلری شمالدان "روسیه"‌دن قافقاز یولویلا گلیمیش آریالاردان گۆسته‌ریر، همده "ساکالار"، "ایسکیتلر"، "کیمترلر" و "آشکوز"لاری آریایی تقدیم ائدی‌لر. تأسف‌لندیریجی بو حالی ۱۹۹۳ -نجو ایلهده باکی‌دا چاپ اولموش "آذربایجان تاریخی (ان قدیم دؤورلردن ایگیرمینجی عصرین اوللرینه

قدر) "اثرينده اوخويوروق كى، دو ققوز مشهور چاغداش آذربايجان تاريخچى عالمى، اوجمله دن ضياء بنيادف طرفيندن يازيلمىش و آذربايجان علملر آكادئميياسينين مخبر عضو "اقرار على يثف" طرفيندن رئاكتة اولموشدور.

بو عالمىلر، اكثر تاريخچيلر كيمى، چاغداش آذربايجان و مركزى ايران ايالت و ولايتلرينين مادلاردان قابا ككى ساكىنلرينى قوتتى، لوللوبي و هورريلر گؤسته ريرلر. بو عالمىلر "م.ق. اوچونجو مين ايلليگين سونو و ايكىنجى مين ايلليگين اوللرينده آذربايجان اهالييسينين اثتنو - ديل منسوبيتى مسئله سى مرگبدير. بو، يالئيز عمومى شكيلده ايضاح اولونا بيلر. " - دئيه، قوتتى - لوللوبيلرين ديل و كؤكلرينه شبيهه ايله ياناشسالاردا، اكثر ايران تاريخچيلرى كيمى، اونلارين ديلينى ايلام و اورارتو ديللرينه ياخين گؤسته ريرلر.

لاكىن بو شمالى آذربايجان تاريخچيلرينين اؤزلىنه خاص اولان و باشقا تاريخچيلرين اثرلرينده راست گلمه ديگيميز فيكرى مادلارين آريايى اولماسينا تاماميله باشقا بير يول گؤسترمه لريدير. بو عالمىلر گؤسته ريرلر كى، م.ق. ايكىنجى مين ايلليگين ايلك ياريسيندا شمالدان، روسيه نين جنوبوندا قاقاز كئچيدلرندن بير سيرا آريايى ائللر آذربايجانا گليب و اورمو گؤلونون جنوبيغرينده هورريلرله علاقه ده اولموشلار. بيليريك كى، بعضى متعصب عالمىلر اورمو گؤلونون چوخ جنوبوندا ياشامىش و پارسلارلا اصلا علاقه سى اولمامىش "پارسوا = پارشوا" لارى آريايى، هند - آوروپايى ديللى گؤسترمىش و داهادا ايره لى گنده رك اونلارى خيالاً ۶۰۰ كيلومتر جنوبا، فارس ايلتينه كؤچورموشلر. بيز بوياره ده گئنىش دانىشمىش و ا.م. دياكونوفون بو باريه ده كى فيكرينى گؤسترميشيك. گؤرونديو كيمى، آذربايجان تاريخچيلرى، بعضى آوروپا و اكثر ايران تاريخچيلرينين فيكرى اولموش بو نظريه نى اساس گؤتورموش، "پارسوا" لارى آريايى بيله رك، اونلارى خيالاً م.ق. ايكىنجى مين ايلليگين ايلك ياريسيندا "روسيه" نين جنوبوندا گلمه گؤسترميشلر. (تاماميله تازا كشف). آذربايجان عالمىلرينين بو باريه ده سؤزلىرىنى اوخوياق:

«بعضى تدقيقاتچيلار قديم شرقده آرى ائكسپانسيياسى (يايىلماسى) مسئله سىنى هورريلرله علاقه لنديريرلر. حاضردا اؤن آسيا ولايتلرينه هله م.ق. ايكىنجى مين ايلليگين بيرينجى روبعونون سونوندا معين هند - ايران منشالى اهالى كوتله سينين گلمه سى مسئله سى هئچ بير شبيهه دوغورمور»^۱. مدرك و ديللى اولمايان بو فيكرين جمله لرينده "هند - ايران" اصطلاحى آيدين گؤسته رير كى، آذربايجان تاريخچيلرى ايران قايناقلاريندان استفاده ائتميشلر. بو عالمىلر داهدا سونرا يازيرلار:

«بيز آرى طايفالارينين اؤن آسيايا مداخله مسئله سينه اونا گؤره توخوندوق كى، هوررى - ميتانيلرله علاقه لرى تخميناً م.ق. ايكىنجى مين ايلليگين بيرينجى و ايكىنجى ريعونده محض اورميه يانى اراضيده سونرالار "ماتيشنا" آدانان و هوررى - ماتى يئتلرين مسكون لاشديغى ولايتده باش

وثرمیشدی.

آریلرین بیر قوروپونون یاخین شرق ولایتلرینه قافقاز واسطه سیله جنوبی روسیه چؤلرلریندن مداخله ائتدیگینی ادعا ائتمه یه اساسیمیز واردیر.

م.ق. ایکینجی مین ایللیگین بیرینجی روبعونده تاریخی صحنه یه "کاشو" (کاسیت) طایفا اتفاقی چیخدی. گومان ائتمک اولار کی، کاشو ائتنوسونون مسکونلاشدیغی اساس اراضی لرستان اولموشدور. بعضاً عالیملر بئله حساب ائدیرلر کی، کاشولارین وطنی داغلیق زاقروس اراضیلری دئییلدیر، چونکی اونلار بورایا، گویا میتانیلر طرفیندن سیخیشدیریلیمیشلار و کاسسیلرین وطنینی شرقی کیچیک آسیایله قونشو اولان ولایتلرده آختارماق لازمدیر.^۱

دئمک، آذربایجان تاریخچیلری مادلاری هند - آوروپایی دلیلی بیلن عالیملرین فیکرینی تأیید ائدیر و بو فیکیرلرینی اولاً "پارسوا" ائللین اورمو گؤلونون جنوبوندا اولماسیله ثبوت ائتمه یه چالیشیر، ایکینجیسی ایسه بو ادعالارینی گویا هند - آروپا دلیلی اولموش و لرستاندا یاشامیش کاسسیلرین وارلیغی ایله اساسلاندیرماغا چالیشمیشلار. حالبوکی، اکثر تاریخ عالیملری اوجمله دن ا.م.دیاکونوف، ش. رواسانی و باشقالاری کاسسیلری التصاقی دلیلی و ایلاملارا یاخین بیر خلق گؤسته ریرلر. مثلاً ا.م.دیاکونوف یازیر: ایندی داها چوخ بو گومانی احتمال وثرمک اولور کی، کاسسیلر داغلی و مال - قارا ساхлаماق شغلونا مالک قبیله اولموش و ایلام دلیینه یاخین اولان بیر دیلده دانیشمیشلار.^۲

کاسسیلرین دیلیندن اله اولان سندلر اونلارین التصاقی دلیلی، ایلاملارا یاخین بیر دیلده دانیشدیقلارینی آیدین گؤسته ریر و تقریباً بوتون اسکی تاریخ عالیملری بو فیکری تأیید ائدیر و اونلارین دیللرینی گؤسته رن سند، کتیبه و سؤزلر چوخدور. کاسسیلرین اصیل یئرلری، مهاجرت زامانلاری و مهاجرت زامانی کئچدیکلری یوللار باره ده هئچ بیر قدیم تاریخچی عالیم بیر سؤز یازمامیشدیر و اکثر عالیملر اونلاری ایلاملارلا بیرلیکده اورتا آسیادان قافقاز کئچیدیله گلمه گؤسته ریرلر، نه اینکی "روسیه" تین جنوبوندا. شهبه سیز "آذربایجان تاریخی" مؤلفلری روسیه نین جنوبو دئدیگه مقصدلری چاغداش روسیه نین جنوبو اولموشدور، اونا گؤره کی، بحث اولونان م.ق. ایکینجی مین ایللیگین اوللرینده نه روس اصطلاحی، نه ده شاید هله روس خلقی وارایدی و چاغداش روسیه نین جنوب قسمتلی او زامانلار تورک ائللرینین وتلاغی و دولانیدیقلاری یئرلر اولموش، سونرالار ایسه "دشت قیپچاق" آدلانمیشدیر.

کاسسیلر م.ق. ایکینجی مین ایللیگین اوللرینه قدر تقریباً ایلاملارین جزوو اولموش و سونرالار م.ق. ایکینجی مین ایللیگین سونلاری و بیرینجی مین ایللیگین ایلک عصرلرینده آسوری

* ۱ - هامان قایناق، ص ۳۶.

۲ - ماد تاریخی، ص ۱۲۱ - ۱۲۰.

مىلىتارىزمى ماننا و ماد اراضيلرينه هجوم ائتديكده، قدرتلى ايلام حكومتى ايله ماننا - ماد خلقلرى، ائللرى و حكومتلى آراسيندا واسطه اولموش، اوز سويداشلارى كىمى، ماننا و مادلار، ائللى پىلره هر جهتدن، حتى لازم گلديكده دۇوشچو جهتدن ياردىم ائتمىشلر.^۱

بئله ليكله معلوم دئيلدير كى، آذربايجان تاريخچىلىرى هانسى سند و مدركه اساساً كاسسىلىرى آريايى گۇستهريرلر. آذربايجان تاريخچىلىرى داها سونرا كاسسىلرله كاسپىلىرى علاقه لنديرير و هامىسنى هند - آروپايى كۇكلو گۇستهرير و كاسپى دنيزينين آدينى دا اونونلا ايلگىلى بيليرلر.

آذربايجان علملر آكادئمىياسينين مخبر عضو و اقارار على يفين رئاكتهسى و دوققوز نفر تاريخچىسى طرفيندن يازيلمىش "آذربايجان تاريخى" اثرينده يوخاريدا گۇستردىگىمىز اۇزلرينه مخصوص علمى اساسلارلا م.ق. ايكنىجى مين ايللىكدن آريايى ائللرين روسيه نين جنوبوندان ياخين شرق منطقه سينه گلمه سىنى اساسلانديرىدقان سونرا، او عاليملر او دۇورلر آذربايجان مىللى تركيبينين ده ييشمه سىنى مطلق و قطعى بير حقيقت كىمى گۇستهريرك يازيرلار:

«آذربايجانين ائتنىك منظرهسى ايران دىللىرى (آرى) طايقالارين بورايا گلمه سيله علاقه دار اولاراق، ده ييشمه يه باشلادى».^۲ داها سونرا آذربايجان تاريخينده اوخو يوروق:

«... آرتىق م.ق. بيرىنجى مين ايللىگين ايلك يوز ايللىكلرينده، م.ق. ايكنىجى و بيرىنجى مين ايللىگين قووشدوغوندا جنوبى روسيه چۇللريندن بورايا سوخولماغا باشلامىش ايران دىللى طايقالار منطقه نين (محلين) حياتيندا اهمىتلى رول اوينااماغا باشلايرلار».^۳

بو تاريخچىلر بو اساسى اولمايان حكمو وئردىكدن سونرا، اونلار تاماميله اساسسىز، واقىتلىرى عكسینه چئورن، بوش قايناق و مدرک گۇستهريرلر:

«آرخئولوژى ماترياللار م.ق. ايكنىجى مين ايللىگين لاپ سونوندا خصوصيله بيرىنجى مين ايللىگين اولينده آرازدان جنوبداكى ولايتلرده يئنى مدنى عنصرلرين ميدانا گلدىگىنى ثبوت ائدير (گۇره سن هانسى عنصرلر؟ م.) بو عنصرلرين ايران دىللى طايقالار اولدوغونو آسورى منبعلرينده كى (اونوماتيك خصوصى آد. م) ماترياللار تصديق ائدير».^۴ (هانسى آسورى منبعلرينده و هانسى آدلار؟)

گۇستردىگىمىز ايشغوز و كيمثر كيمى التصاقى دىللى ائللرى آريايى لشديرن و اوندان نئچه عصر اول روسيه نين جنوبوندان خيالى آريايى ائللرى ياخين شرق منطقه سى و آذربايجانا كۇچوردندن سونرا، شمالي آذربايجان تاريخچىلىرى آذربايجان خلقي نين معيشتى، تصرفات حياتى، دفن مراسيمى، دينى تصورلىرى و باشقا مىللى خصوصيتلرينى خيالاً گتيردىكلرى آريايى ائللرين واسطه سيله

※

۱ - بوباره ده ماد قياميله علاقه دار فصيللر و اوندان قاباكي فصيله مراجيعه ائتمك لازمدير.

۲ - آذربايجان تاريخى، ص ۴۴.

۳ - يئننه اورادا.

۴ - يئننه اورادا.

آریایی لشدیریر و زردوشت دینی اونا لارین واسطه سیله یارانمیش گؤسته ره رک یازیرلار: «یثنی ساکینلرین گلیشی معیشتده، تصرفات حیاتیندا، دفن مراسیملرینده، دینی آیینلرده و سایره ده حس اولونوردو. محض ایران دیللی طایفالار جنوبی آذربایجان ولایتلرینه یثنی دینی تعلیملر گتیرمیشلر؛ اودا ستایش، مزدییزم، دوآکیزم و سایره عنصرلر سونرالار زردوشتیزمده و مقدس کیتاب "اوستا" دا اؤز عکسینی تاپمیشدی.

م.ق. بیرینجی مین ایلیگی ایلینده ایران یایلا سینین شمال غرب ولایتلرینده ایران نطقونون یایلماسی بو منطقه اهالی سینین مدنیتی نین باشلیجا علامت لرینین اساسلی ده ییشیکلی کله اوغراماسی ایله مشایعت ائدی لیردی»^۱.

دئمک آذربایجان علملر آکادئمیاسینین مخبر عضو و اقرار علی یفین فیکرینجه م.ق. بیرینجی مین ایلیگی اوللرینده روسیه نین جنوبوندا آذربایجانا گلمیش "ایران دیللی" ائللر، یعنی ایشغوزلار و کیمثرلر (چونکی، بو عصرلرده بو ائللردن باشقا شمالدان آذربایجانا آیری ائل و ائل بیرلشمه لرینین گلمه سی نی هئچ بیر تاریخچی و تاریخی سند گؤستره ییر)، او وقته قدر التصاقی دیللی اولموش آذربایجانلیلارین دیلی و بوتون میلی خصوصیتلرینه ده ییشمیش، حتّی زردوشت دینی اونا لارا توحفه گتیرمیشلر. دئمک بو آریایی اولموش ائللر طرفیندن یارانمیش ماد حکومتی ده، طبیعی اولاراق، هند - آوروپایی دیللی اولمالی ایدی.

بوندا ن باشقا اقرار علی یف بو قریبه فیکرلری و سؤزلری ایله سید احمد کسروی و اونون پان ایرانست شاگردلری و اینتلیجنت سرویس طرفیندن نظری اساسلاری قویولموش و منفور پهلویلر واسطه سیله اجرا اولونماغا باشلامیش پان ایرانسم نظریه سی اوچون، یعنی آذربایجانین مغوللار اقدر پارس دیللی اولماسینا تاریخی تمل یاراتماق ایسته میشدیر. اقرار علی یف داها سونرا یازیر:

«یثرلی و گلمه ائتنیک عنصرلرین اوزون مدّتی بیرگه یاشاییشی یثرلی اهالینین ایران دیللی اهالی طرفیندن آسیمیلاسیون پروسسی ایله مشایعت اولونوردو. مختلف یثرلی اهالی کوتله لرینین تدریجده دیل باخیمیندا ن، سونرا ایسه مدنی جهتدن آسیمیلاسیاسی اونا لارین ائتنیک سیماسینی ایتیرمه سینه، نتیجه ده ایسه ائتنیک آسیمیلاسیونا گتیریب چیخارتمیشدیر»^۲.

اقرار علی یف بوتون آذربایجانی آریایی لشدیرمکله کفایتلنمه ییر، بلکه آریجا شکیلده جنوبی آذربایجانی آریایی لشدیریر و "پارسوا" لاری و "کاسسی" لری آریایی لشدیرمکله جنوبی آذربایجان و مرکزی مادین مختلف یثرلریندن کشف اولموش اثرلره ایران دیللی ائللر و خلقلرین محصولو مارکینی ووراراق یازیر:

«جنوبی آذربایجانین یثرلی اهالی سینین ایرانلاشماسی پروسسی مانناتین مادلایلار (میدیالیلار)

۱ - آذربایجان تاریخی، ص ۴۵ - ۴۴.

۲ - پنه اورادا، ص ۴۵.

طرفيندن اشغال اولونماسيندان سونرا كسكين شكيلده گوجلندى.

ييزيم جنوبى آذربايجانين و اونا قونشو اولان ولايتلار م.ق. ايکينچى مين ايلليگين سونونا - بيرينچى مين ايلليگين اوللرينه عايد تارىخى دؤور حاقيندا، اساساً ميخى يازىلى منبعلرين معلوماتلارينا اساسلاناتان بيليكلريميز، بورادا سون دؤورده كشف ائدىلميش آرخئولوژى ماترياللارلاردا خيلى زنگينلشدى. بو دؤورون اساس نمونه لرى حسنلى، دينكه تپه، گۆى تپه، املش، مارليك، سولدوز، كالوراز، نخجوان اراضيسينين آبيده لر يدير»^۱.

بىر خلقيىن اكادئمىياسينين مخبر عضو و تارىخچىلرى اؤز خلقلرينين تارىخينى بو اندازده تحريف و آلت - اوست ائتديكده، او خلقيىن دشمنلىرى نه يازماز و نه ائتمزلر؟ بو گونه قدر جنوبى آذربايجانين هاراسيندان و نه زامان هند - آروپايى بىر ديلده و ميخى اليقبادا يازيلمىش بىر لؤوحه تاپيلمىشدير؟ اقرار على يثفين اشاره ائتديكى جنوبى آذربايجاندا بو گونه قدر كشف اولموش ميخى اليقبادا اولان داش قازما لؤوحه لرى فقط اورا تولا رين كتيبه لر يديركى، التصاقى - تورك ديلينده ديرلر. اساساً م.ق. ايکينچى مين ايلليگين اورتا لاريندا قافقازين شماليندان آذربايجانا گلمىش هئچ بىر ائل و ائل بيرلشمه سىنى تارىخ گؤسترمه يير، هارادا قالسين اونلار ين "ايران دىلى" اولماسى. م.ق. دوققوزونجو عصر دن باشلا ياراق ياخين شرق، آذربايجان و همدان طرفينه گلمىش ايشغوز و كيملرلر ايسه، گؤستردىگيمىز كيمى، التصاقى دىلى، تورك دىلى اولموشلار. دئمك، ماد ائللرينين هند - آروپايى دىلى اولماسى غير - ممكن و اويدورما فيكىر دير؛ بونوندا نتيجه سينده بو ائللرين قوردوغو ماد حكومتى ده، شبيهه سىز، مىللى كؤك جهتن قديم تورك ائللرينين محصول دور.

اقرار عليف و دوققوز آذربايجانلى تارىخچى عاليم نه تكهه جنوبى روسيه دن ياخين شرق و آذربايجانا "ايران دىلى" ائللر گتيرمىش، نه تكهه "پارسوا" لار و "كاسسىلرى" آريايى نژاد و هند - آروپايى دىلى بيلير، نه تكهه م.ق. ايکينچى مين ايللىك و بيرينچى مين ايلليگين ايلك عصرلرينه عايد جنوبى آذربايجان تورپاقلاريندا كشف اولموش، ارته، قوتتى، لوللويى، هوررى، گيلزان، اورارتو و ماننا هنرينين دونيا شهرتلى اثرلرينى آريايى حساب ائدير، بلكه آچيق و آشكار شكيلده م.ق. يثددينچى عصر ين اوللرينده شمالى قافقازدان و اورتا آسيادان گلمىش كيملرلر، ساكالار (ايسكىفلر) و يا ايشغوزلارى (ايچ اوغوزلارى) دا، مباحثه سىز و مدركسىز هند - آروپايى دىلى "ايران دىلى" گؤسته رهرك يازمىشدير:

«ماداليلار او دؤورده قديم شرق ين ان گوجلر گرچكليگى حساب ائدىلن آسورى دؤولتى ايله آغير و آمانسىز دؤيوشلرده اؤز مستقل ليگينى قورويوب ساخلا ي بيلدىلر. بو پروسئسده جنوبى روسيه چؤللريندن قافقازا و اؤن آسييا مداخله ائتمىش ايران دىلى كؤچهرى طايفالار (كيملرلر،

ایسکیفلر، ساکالار اہمیتلی رول اوینامیشلار»^۱

آذربایجان تاریخچیلرینین دها قریبه و تامامیلہ تازا کشفی زردوشت دینینین یارانماسی مسئله سیدیر. بیلیریک کی، تاریخ عالمیری زردوشتیزمین یاراندیغی یشری یا آذربایجاندا ماننا، قوتتی، لوللوی خلقلری واسطہ سیلہ گؤستہریر، یادا اونون اورتا آسیادا، گویا آریالار واسطہ سیلہ میدانا گلہ سینی سؤیلہ بیرلر باخ: زردوشتیزم فصلینہ لاکین آذری تاریخچیلری بو دینین یارانماسینی "روسینین جنوبوندان" گلیمیش ائللر واسطہ سیلہ اساسلاندیغینی ادعا ائدیرلر. دئمک اونلارین فیکرینجہ زردوشتیزم روسیہ دن گلیمیش آریاییلرین فیکرینین محصولودور.

شمالی آذربایجانین اون تاریخچی عالمی طرفیندن قلمہ آکینمیش و یقین آکادئمییاسینین اطلاعی ایلہ ترتیب ائدیلیمیش ۲۸۰ صحیفہ لیک "آذربایجان تاریخی" کیتابی ۱۹۹۳ - نجو ایلده یعنی ا.م. دیاکونوفون "ماد تاریخی" و م.م. دیاکونوفون "اسکی ایران تاریخی"، هابئلہ آلتای ممدوفون "اوغوز سلطنتی" و میرعلی سیدوفون "آذربایجان خالقینین سوی کؤکونو دوشونرکن" اثرلریندن سونرا باسیلیب یایینلانمیشدیر.

ایندی ده گؤرک بو اسکی سووئت و چاغداش آذربایجان تاریخچیلری مادلارین کؤکو باره ده نه یازمیشلار؟

اؤنجه قید ائتمک ضروریدیر کی، ماد ائللرینین آدی تاریخده چکیلن زامانلار، هابئلہ ماد ایمپراتورلوغو یارانان دؤورده هند - آوروپایی ائللر بیر و یا بیر نئچه عصرایدی کی، ایران فلاتینا گلیب چاغداش فارس و کرمان ایالتلرینده یئرلشمیش ایدیلر. بونا گؤرده بو زامانلار اونلارین بعضی کیچیک ائل و طایفالاری، عایله بیرلشمه لری، آیری - آیری عایله لرینین جنوب و شرق طرفلریندن مرکزی ماد تورپاقلارینا یاخین گلیب، حتی اورالاردا یاشاماسی احتمالی تامامیلہ علمی و ممکن بیر ایشدیر و بونولا مخالفت علمه و واقعیتہ ضددیر، لاکین بو مسئله ده مبالغه ائتمک و هند - آوروپایی دیللی ائللری مرکزی ماد و آذربایجانین هر یئرینده یئرلہ شیب یاشایان خلق کیمی گؤسترمکده غیر - علمی و تعصب محصولو اولان بیر فیکیردیر.

فیکریمیزجہ ا.م. دیاکونوف کئچمیش سووئت عالمی آکادئمیک مار و فرانسالی عالیم اوپشردن سونرا، ماد ائللرینین کؤکو و دیلی باره ده واقعیتانه دوشونن بیر عالمیدیر. ا.م. دیاکونوف بیر طرفدن مادلاری قوتتی - لوللوییلرین اوولادی، وارثی. بیلیر، اونلاری دیل جهندن ایلام و هورریلرہ یاخین و سويداش تانیییر، التصاقی دیللی ایشغوزلارین (ساکالار) دا مادلارا یاردیمینین، مثبت و منفی تأثیرینہ اعتراف ائدیر، دیگر طرفدن مرکزی مادیین جنوب و شرقینده بعضی هند - آوروپایی دیللی لرین اولماسینی تأیید و اونلارین ماد و آذربایجانین هر یئرینہ یاییلماسی فیکرینی رد ائدیر. ا.م. دیاکونوف ماننا، ماد خلقلری، اونلارین اصلی و کؤکو، ائله جه ده بیر سیرا او دؤورکو ائل،

طايفاً و منطقه خلقلرينين اثتنيك ريشهسى بارهده احتياطلا، قسماً اؤرتولو يازسادا، بعضاً آرياييستلرين خئيرينه و ئردىگى حكملرده مبالغه اثتسده، اساساً واقعيتى گؤرن، تعصيدن اوزاق قضاوت ائدن، ايستالينيزمين آز تاثيرينه دوشن، اوندان آز احتياط ائدن بير عاليمدير. ا.م. دياكونوفون مادلارين اثتنيك كۆكو بارهده فيكرينى اؤز سؤزلى ايله اوخوياق:

«ماد خلقينين، هئچ اولمازسا او زامان او يئرلرين غربى قسملرينده، قومى تركيبى و يا اصلى و كۆكو كفايت قدر بيزه آيديندير. بعضى اصطلاحلار و قومى آدلارين ده ييشيكلگه اوغراماسى ممكن اولموش اولسادا، آنجاق بير ميللتين و نژادين اهميتلى كوتلهلرينين بير نقطهدهن باشقا بير نقطهده كۆچوب گئتمه سينه داير دليل الده يوخدور. بونا گؤرهده دئمك اولاركى، او اۆلكه اهاლისينين قومى تركيبى، اوست - اوسته، اوچونجو مين ايلليگين باشلانقيجينا قدر ده ييشيلمه ميشدير. بو منطقهنين باشا - باشينين اهاლისى اورمو گؤلوندن توتدو (وان گؤل طرفلرينده اولموش كيچيك و مستقل قومى قروھلار، يا قومى آدلارا شامل اولماقلا) دياله نين يوخارى قسمتينه قدر قوتتى و لوللوبي قوموندان اولموشلار و لوللويلر داھا غربى يئرلر و قوتتيلر داھا شرقى منطقهلرده ساكن ايديلر. گومان ائدليركى، تقريباً هاما منطقهده ساكن اولموش اوچونجو قومى عنصر "مئهرانيلر" اولموشلار. جنوبغربى منطقه، يعنى "دياله" و "كرخه" نين يوخارى قسملرينى "كاسسى" قومى عنصر و اشغال ائتميش ايدى. احتمال سونرالار اسكى دؤور مؤلفلرينين "كاسسى" آدلاندير ديقلارى، دنيز ساحلى حاشيهسى ساكنيلرى كاسسى و ايلام قروھونا منسوب اولموشلار.

نهايت ممكن دوركى، اورمو گؤلونون قونشولو غونداكى بعضى منطقهلرده (خصوصيله اونون غربى و شماليندا) هابئله زاقروسون غربى درهلرينين بعضيسينده هوررى قومونون عنصرلرى ياشايير ديلار. بو قوملارين دىلى بارهده اليميزده اولان آز، چوخ مدركلر يالينز ايلاملار و هورريلرە مربوطدور»^۱.

ا.م. دياكونوفون چوخ احتياطلا يازيلميش بو سؤزلريندن گؤرونوركى، ماد خلقينين اصلى، كۆكو و ميللى منسوبىتى قوتتى - لوللويلر، هورريلر، كاسسيلر و ايلاملار مربوطدور، باشقا سؤزلە دئسك، اونلار، اساس اعتباريله التصاقى دىللى اولموشلار، نه اينكى هند - آوروپايى دىللى. ا.م. دياكونوف "اسكى ايران تاريخى" اثرينده هئرو دوتون گؤستردىگى آلتى ماد قبيله سينين آدينى چكيب يئرلرينى تقريبى حالدا مشخص ائتديكدن و آدلارينين هارادان مشتق اولدوغونو گؤستردىكدن و مادلارى هند - آوروپايى نژاددان و ايرانى دىللى قيد ائتديكدن سونرا، چوخ قيسادا اولسا، بئله يازميشدير:

«م.ق. دوققوزونجو و سگگيزينجى عصرلرده مادلارين اكثر آدلارى هند - آوروپايى دئييلدير»^۲.

*

۱ - ماد تاريخى، ص ۱۳۳.

۲ - ا.م. دياكونوف، اسكى ايران تاريخى، ۱۳۴۶، تهران، ص ۶۶.

میللی حسلر و میللی توققوشمالار

اگر مادلارین کؤکورهند - آوروپایی اولسایدی، ایشغوزلار گلدیکده اونلارلا یئرلیلر آراسیندا یئر و سایره اوستونده معین توققوشمالار، مناقشه‌لر باش وئرمه‌لی ایدی، لاکین بئله حادثه‌لردن بیرجه‌سینه ده تاریخ و اراقلاریندا راست گلیمیریک. عکسینه بیز گؤروروک کی، ایشغوزلارین ایلک رهبری "شپاکا = سپاکا = ایسپاکا" لاپ ایلک گلدیکلری چاغلاردان مادلارلا ال بیر اولوب، داواسیز و توققوشماسیز آذربایجان و مرکزی مادیین مختلف یئرلرینده یئرله‌شیب یئرلی اهالی ايله، اسکی سويداشلاری کیمی، قارداشجاسینا یاشامیش، اونلارلا چيگين - چيگينه خارجی دشمنلری اولان آسوریلر علیهینه دؤیوشموشلر و یالنیز سونراکی ایشغوز رهبرلرینن جوانلیق و تجربه‌سیزلیگیندن استفاده ائدن حيله‌گر آسوری شاهلاری اونلاری اؤز طرفلرینه چکه‌رک، مادلار و ماد حکومتینه قارشى قويموشلار.

بوندان علاوه بیز ایشغوزلارین کؤکلری باره‌ده یئرینده دانیشیب گؤستمیشیک کی، اونلار التتصاقی دیللی اولموشلار. اگر مادلار و اونلارین حاکم دایره‌لری : شاهلاری، اعیان - اشرافلاری، اوردو باشچیلاری هند - آوروپایی دیللی اولسایدیلار، نه سببه گؤره اؤز دوغما اوشاقلارینی ایشغوز (ساکا) دیلی، او زامانین تمیز تورک دیلینی اؤیرنمک اوچون اونلارلا تاپشیریر، اونلارین یانینا گؤنده‌ریدیلر؟ آیا اؤز میللی وارلیقلارینا بیگانه و دشمن ایدیلر می؟ اؤزوده پارسلار!!

ایشغوزلار ايله ماد خلقی و حاکم دایره‌لری آراسیندا اولر توققوشمالارین باش وئرمه‌مەسی و عکسینه ایشداشلیق اولماسینی بعضیلری او جمله‌دن ا.م.دیاکونوف کیمی عالیم‌لر بئله قیمت‌لندیریرلر کی، او دؤورده میللی حسلر چوخ ضعیف و تقریباً یوخ حکمونده ایدی. بو دوغرو دور کی، قدیم دؤورلرده گئیش خلق کوله‌لری داخلینده میللی حس یوخ ایدی، لاکین ان قدیم دؤورلردن خلقلرین حاکم دایره‌لری اعیان - اشرافلاری و آیدینلاری داخلینده میللی حس لر گوجلر اولموش، اونلار خارجی باسقی‌نلار مقابلینده اؤز میللی وارلیقلاریندان مدافعه ائتمیش، اؤز خلقلرینده بو حس‌لری آیدیب، اونلاری اؤز آرخلارینجا آپارماغا چالیشمیش و بو یولدا قسماً مؤفقه اولموشلار. نمونه اولاراق مادلارین ساده کیشیلر و گنجلرینن آسوری میلیتاریزمینی ارادان آپارماق اوچون، کؤنوللو و آزاد شکیلده دؤیوشلرده شرکت ائتمه‌سی، هابئله یئنه‌ده مادلارین سونلاری و هخامنیشلرین اوللرینده باش وئرمیش حادثه‌لری گؤستمک اولار.

آستیپاک اؤز اوردو باشچیسی "هارپاکین" خیانتی نتیجه‌سینده کوروش طرفیندن مغلوب اولدوقدان سونرا هارپاکلا اوزله‌شیر. بو اوزلشمه‌ده آستیپاکین هارپاکا دئدیگی سؤزلری بیز هئودون دیلیندن آستیپاک بؤلومونده وئرمیشیک، بورادا یالنیز اونون بو موضوع ايله ایلیگیلی بیر نئچه جمله‌سینی تکرار ائدیریک:

«هارپاک! سن چوخ آخماق و وجدانسیزسان. آخماقسان اونا گؤره کی ایشلری سن گؤرموشسن

أما باشقاسى اوچون و او قدر عرضه ن یوخ ایدی کی، تاج و تختی اؤزون ییه له نه سن. وجدانسیز سان اونا گۆره کی، شخصی غرض و انتقام آماق خاطرینه راضی اولموشسان کی؛ اؤز میلله تیوی پارسلا رال آلتی، قول و تابع ائده سن. اگر بیر باشقاسینین منیم یثریمه اولماسی لازم ایدیسه، ائدیگین بو ایشی باشقا ماد اهلیندن اولان شخص اوچون ائدیردین. ایندی مادلار هنج بیر تقصیرلری اولمادیقلاری حالدا، قول اولورلار، کئچمیشده مادلارین قولو اولان ایرانلیلار اونلارین اوزه رینده آغالیق ائده جکلر»^۱.

آستیاکین بو سۆزلریندن آیدین گۆرونور کی، او دهرین و جدی میلی حس له مالک اولموش و حاکمیتی ایللرینده اؤز ماد خلقینین میلی حقونو ساوینمیش، اونون مادلار الینده اولماسینا و پارسلا ر و یا باشقا بیر میللتین الینه کئچمه مه سینه چوخ اهمیت و ثرمیش و هارپا کین اؤز میللتینه خیانتینی وجدانسیزلیق ساییر. آستیاکین میلی حیسى اولدوقجا شعورلو و دهرین دیر و مبارزه سی یالنیز حاکمیت و ریاست اوچون دئییلدیر. عینی زاماندا او باشقا میللتلره، دشمن گۆزوايله دئییل اینسان و دوست گۆزوايله باخیر.

کوروشوندا آستیاکا غلبه چالماسینا قدرکی و اوندان سونراکی ایشلرینین هامیسی تکجه حاکمیت اوچون دئییل، بلکه پارس میللتینی حاکم، مادلار و باشقا میللتلری اونلار تابع و ال آلتی ائتمک، حاکمیتی پارسلا رین الینده ابدی لشدیرمک، اؤز میللتین ساده اینسانلارینی بئله باشقا میللتلردن اوستون تو تماق اولموشدور.

کوروش حاکمیتی باباسی آستیاکین الیندن آلدی و اونو سیاست مرکزیندن اوزاقلاشدیریب، بو گونکو گرگانا گۆندردیکدن سونرا، نه سببه گۆره او قوجانی صحرادا پیادا، تک تنها، یثمک سیز و سوسوز بوراخدیریب اۆلدوتدوردو؟ اگر مادلارلا پارسلا ر عینی میللت اولسایدیلار، و آستیاکدا میلی حس و میلی انتقام حیسى اولماسایدی واریث سیز اولدوغو اوچون، اؤز نوه سینین شاه اولماسیله راضیلاشسایدی، اونون کوروش طرفیندن سورگون و او شکیلده اۆلدورولمه سینه نه احتیاج اولاردی؟! کوروش و پارس اعیان - اشرافلاری سیاستچی ایدیلر.

اگر اکثر فارس تاریخچیلرینین گۆستردیکی کیمی، مادلارلا پارسلا ر عینی کۆکلو میللت اولموش اولسایدیلار، یالینز حاکمیت بیر ائلدن باشقا بیر ائله، بیر عایله دن باشقا بیر عایله یه، بیر شاهدان باشقا بیر شاهین الینه کئچمیش اولسایدی، آستیاکی او شکیلده آرادان آپارماغا احتیاج اولاردی می؟

کوروشون حاکمیتی اله آلمادان قاباق شخصی دوشونجه لری، آتاسی کبوجیه و باشقا پارس اعیان - اشرافلارینین فیکیرلری تکجه حاکمیتی آستیاکدان آماق دئییل، بلکه اونونلا بیرلیکده پارسلا ر حاکم و مادلاری محکوم میللته چئویرمکده اولموشدور. کوروشون، آتاسی و بوتون پارس اعیان - اشرافلاری و آیدینلارینین فیکری اؤز میللتلری نی حاکم ائتمک، اونو باشقا میللتلرین

آغاسی ائدی، باشی اوستونده قویماق، باشقا میللتلرین افرادینی او جملهدن ماد کوتله لرینی پارسلارین آلتی، نۆرکهری، کۆله سی، ایش قۆه سی، گلیر منبعی و توپ اتی ائتمک اولموشدور. یعنی هخامنیش شاهلاری و پارس اعیان - اشرافلاری حدیددن آرتیق منفی ناسیونالیست، شووونیست، اۆز میللتلرینی باشقا میللتلردن اوستون، حاکمیتله لایق بیلیمیشلر، حالبوکی ماد شاهلاری بو شووونیستی فیکیرلره یاد اولموشلار. اگر آستیا کدا بئله فیکیرلر اولسایدی، اۆز قیزین پارس حاکمی کبوجیه یه وئردی می؟ کوروش اولده اۆز خلقلرینه خیانت ائده رک، پارسلارلا ایشداشلیق ائتمیش ماد اعیان - اشرافلارینی، سیاست ایشله ده رک، ایشه قویدو، تا حاکمیتینی محکم لندیرسین؛ بو ایشده مؤفق اولاندان سونرا، هم ماد اعیانلارینی تدریجله آشاغی دره جه لره اندیردی و حاکمیتی یالینیز یئددی پارس عایله سی الینده مرکزشدیردی، همده اۆز شاهلیق لقبیریندن ماد شاهی اولماسینی سیلدیردی. آیا بو، مادلارلا پارسلارین باشقا - باشقا میللتلر اولماسینی آیدین نشان وئرمه ییر می؟ آیا بو، ائتنیک توقوشمادان باشقا بیر شئی ایدی می؟ اگر مادلارلا پارسلارین هر ایکسی عینی کۆکلۆ و یا حتّی اگر بیر - بیرینه یاخین کۆکلۆ خلقلر و میللتلر ایدیلرسه، نه سببه گۆره کبوجیه مصرده اۆلرکن، اونولا اولان یالینیز پارس اعیان - اشرافلارینا جدّی و صییت ائدیپ تاپشیردی کی، حاکمیتی مادلارین الیندن آلیب پارسلار وئرمک وظیفه نیدیر، بورجونوزدور، گرک بو ایشی یئرینه یئتیره سینیز. آیا بو ایکی میللت آراسیندا گئدن کسکین ائتنیک توقوشما و مبارزه دن باشقا بیر شئیدیر می؟ آیا بو هم ماد، همده پارس حاکم دایره لرینده میللی حسلرین اولماسینی گۆستره ییر می؟

داریوشون و اونون بردیا علیهمنه گۆرودوگو ایشلرده و قازیردیغی داش قازما آیتلاردا دا شووونیستی فیکیر و پارس میللتینی باشقا میللتلر، او جملهدن مادلاردان یوکسک توتماق و بیلیمک فیکیرلری آیدینجاسینا نظره چاریر. داریوش بردیانی اۆلدورندن سونرا، اوچ دبلده (قدیم پارس، ایلام و بابیلی) قازیردیغی بۆیوک لۆوحه نین اون دۆردونجو بندینده بئله یازیلیمشدر:

«... بیزیم دودمانیمیزدان چیخاریلیمیش سلطنتی برقرار ائتدیم، اونو یئشیدن بوندان اۆل اولان یئره قویدوم. سونرا بئله ائتدیم: موغ قئوماتین خاراب ائدیگی عبادتگاهلاری خلق اوچون قاییردیم؛ موغ قئوماتین طایفالاردان آلدیغی اوتلاقلار، مال - قارا و مسکنلری اونلارلا قایتاردیم، پارس، ماد و سایره اۆلکه لرین اهالیسینی اولکی وضعیته قایتاردیم. بئله لیکه قوپاریلیمیشلار اولکی دوروما قایتیدی. اهورا مزدانین مرحمتی ایله بو ایشلری ائتدیم. او قدر زحمت چکدیم، تا اۆز طایقامی اۆل اولدوغو مقاما چاتیردیم. دئمک، اهورامزدانین مرحمتی ایله من اۆز طایقامیزی او مقاما قویدوم کی، موغ قئوماتین تجاوزوندن قاباق اونا مالک ایدی.»^۱

داریوشون لۆوحه سینده کی طایفا سۆزو آچیق و آیدین میللت و خلق معناسیندا، ائتنیک معنادیر، یعنی او اۆز میللتینی، اۆز ائتنیک توپلومونو، هند - آوروپایی دیللی طایفا و قبیله لرینی

باشقا ائتنیک و کۆکه مالک اولان خلقلره و بیرینجی نۆبهده قئوماتین منسوب اولدوغو ماد میللی، خلقي، اونون مختلف طایفالاری، او جملهدن موغ طایفاسینا قارشی قویور و حاکمیتی مادلارین ییندن چیخاریب، پارس میللتینین الینه وئرمه یی گؤسته ریر، دؤیوش، مبارزه، مباحثه و توقوشماسینی نشان وئیر. یوخسا بو سؤزلرین، فارس تاریخچیلرین عیندالا گؤستر دیگی کیمی، حاکمیتین بیر پارس طایفاسیندان باشقا بیر پارس طایفاسینین الینه کئچمه سینه، یالنیز الین ده ییشمه سینه نه دخلی واردیر؟! بوتون بونلار او دؤورکو پارس حاکم دایره لری و اعیان - اشرافلاریندا، آیدینلاریندا دهرین و شدتلی میللی حس لرین اولماسینی گؤسته ریر.

داها سونرا داریوش اؤز لؤوحه سینین اون سگیزینجی بندینده بر دیا علیهنه مبارزه ده اونا یاردیم گؤسته ریب، اونولا ایشداشلیق ائتمیش آلتی شخصین آدین چکیرکی، هامیسی "پارس" و هریری بیر بؤیوک پارس عایله سیندن ایدی. هخامنیش ایمپراتورلوغو چوخ میللتلی بیر حکومت ایدی، نه اوچون بو آلتی شخصین داخلینده بیر نفرده اولسا، باشقا بیر میللت و خلقین نماینده سی یوخ ایدی؟ آیا بو ایش پارس میللتینی، پارس ائتنیکینی باشقا میللتلر، خلقلر و ائتنیکلردن اوستون توتماق، او جمله دن ماد طایفالاری و خلقلریندن اوستون توتماق، شوونیستی سیاست یوروتمک دئییلدی می؟ آیا بو ایش پارس خلقي و میللتینی هخامنیش ایمپراتورلوغو ترکیبینده اولموش بوتون باشقا میللتلردن اوستون توتماق، پارسلاری اونلارین باشی اوستونده، فوقوندا قویماق تشبشو دئییلدی می؟ داریوشدان سونرا بو شوونیستی سیاست بوتون هخامنیش شاهلاری دؤورو، تام شدت و غدارلیقا حیاتا کئچیریلمه دی می؟ بو، هخامنیش شاهلاریندا و حاکم دایره لرینده قاتی میللی شوونیستی حس لردن باشقا نه یین نتیجه سی اولایلدی؟

داریوشون بو سؤزلریندن گؤرونور کی، قئومات حاکم اولدوغو ایلاردا کوروش و کبوجیه نین مادلار و باشقا غیر - پارس خلقلر علیهنه گؤردوگو ایشلری آرادان آپاریب، پارس طایفالارینی، اعیان - اشرافلار عایله لرینی حاکمیتدن سالمیش، مادلاری اولکی دوروما قایتارمیش، بیر نؤوع میللی ظلم و اجتماعی عدالت سیزلیگی آرادان آپارمیش، میللی برابریک و اجتماعی عدالت برقرار ائتمیشدیر. بوتون بونلاردا قئوماتین، بیر ماد دین خادمی اولماق اعتباریله، میللی ظلمه مخالف و میللی عدالت طرفداری اولماسینی گؤسته ریر، چونکی ماد حکومتی زامانی میللی برابریک و ارایدی و پارسلار، کوروشون آتاسینین رهبرلیگی ایله اؤز داخللی ایشلرینده آزادیدیلر و مثلاً اؤز آنا دیلرینده داش قازما لؤوحه لر قازدیرمیش ایدیلر. بونودا قید ائدک کی، عینی زاماندا بر دیا حرکتینده دینی مضموندا اولموش دور کی، آشاغیدا گؤره جه ییک.

قئوماتین اعدامیله ماد خلقینین میللی حرکتی و ایتیردیگی حاکمیتی یئنیندن الده ائتمه یه چالیشماسی قورتارمادی. قئوماتدان سونرا هئچ بیر دینی آدی و مقامی اولمایان، یالنیز ماد اولان و ماد خلقینین ایتیردیگی استقلال و میللی حقوقو گئری قایتارماق ایسته یین "فرورتیش" و "چیتران تخمه" قیاملاری یاراندی، اؤزلری ده یالنیز ماد ائللری داخلینده و آچیق - آشکار حاکمیتی مادلارا

قایتارماق شعاری و فیکری ایله باشلاییب، داوام ائتدی.

فرورتیش اؤزونو "کییاکسار" دودمانیندان اولان "خیشتیریتمی"، یعنی ماد سولاله سینی اساسلاندیران شخص آدلاندیریردی. داریوش اؤز کتیبه سینین ایکینجی ستونونون بشینجی بندینده بئله یازمیشدیر:

«... فرورتیش آدلی بیر ماد یاغی اولدو و خلقه دئدی کی، من "هوخشه تر" (کییاکسار.م.) دودمانیندان "خیشتیریتمی" یم. بوتون مادلار مندن اوز چتوریب "فرورتیشه" طرف گئتدیلر. او شاه اولدو»^۱.

کییاکسار نسلیندن اولان خیشتیریتمی پارسلارین علیینه قیام اتمک هامان، نه سببه بوتون مادلار هخامنیشلردن اوز چتوریب، اونو حمایت ائدیر و اونو شاه ائدیرلر؟ آیا بونون علّتی کوروش و اونون اوغلو کبوجیه دؤورو هخامنیشلر طرفیندن ماد خلقینه وارد اولموش میللی تحقیر، اقتصادی فشار، استثمار، ظلم، خلقین ایتیردیگی حاکمیتی یثنی دن اله گتیرمه یه چالیشماسیندان باشقا بیر شتیین نتیجه سی اولایلدی می؟! بو ایسه مادلارلا پارسلارین باشقا - باشقا میللتلر اولماسینی، اونلارین هر ایکیسینده میللی حسلرین اولماسینی و اونلارین آراسیندا ائتنیک مناقشه و توققوشمانی آچیق و آیدین گؤستره بیر می؟!

فرورتیش توتولاندان سونرا داریوش اونو وحشی جه سینه میثله ائدیپ، گؤزلرینی چیخارتدیردی، نچه گون قاپسیندا بنده ساخلایب، مادلاری قورخوتدو و نهایت اونو ائکباتاندا نیزه یه اوتوتدوردو، یعنی ان وحشی آسوری شاهلارینین ایشینی گؤردو. دها سونرا داریوش فرورتیشله ایشداشلیق ائتمیش ماد آیدینلاری، اعیانلاری و ایگیتلرینی یشده ائکباتاندا، ماد خلقینین گؤزونون اؤنونده دارا آسدیریب، ائکباتانلیلاری و بوتون مادلاری قورخوتماق، گؤزلرینین قوردونو آلماق اوچون، اونلاری نچه گون او حالدا - دار آغاجیندا ساخلادی. نه اوچون داریوش فرورتیش و اونون دوستلاری انقلابچیلاری محض ائکباتاندا و گئیش خلق کوتله لرینین گؤزونون اؤنونده اعدام ائتدی؟! آیا بو ایش ماد خلقینی قورخوتماق، گؤزونون قوردونو آلماق، اونلارین یثنی قیاملارینین قاباغینی آلماق اوچون دئییلدی می؟! بو، ایکی مختلف کؤکلو میللت آراسیندا ائتنیک توققوشما و میللی مبارزه نی گؤستره بیر می؟! داریوش بو ایشی حتّی مادلارین نسبتاً گئیش خلق کوتله لری داخلینده میللی حسلرین وارلیغی و گوجلو اولماسینی نشان وئرمه بیر می؟! م.ق. ۶۷۳ - نجو ایله ده قیامیندا، هابئله "کییاکسار" نینوانی آلماغا و آسوری میللتاریزمین آرادان آپارماغا گئکندن، اونون اوردوسونون اساس حیصه سی تام آزاد و کؤنوللو ماد گنجلری و کیشیلریندن تشکیل تاپمیش ایدی و احتمال گنج قیزلاردا اوردو سیرالاریندا اشتراک ائدیردی، یعنی آمازون قیزلار و قادینلاردا اوردو صفلرینده وارایدی، نچه کی چالدیران دؤیوشونده آلتی مین آذری تورک قیزی اشتراک ائتمیش ایدی.

ماد خلقينين هخامنشير، پارسلا قارشى قيام و مقاومتى فرورتش حركتيله ده باشا چاتمادى. فرورتشيدن سونرا يئەنە دە ئۆزۈن "كياكسار" نسليندن آدلانديران "ساقارتى" ئېلىپدن اولموش "چيتران تخمه" قىامى باشلانير. داريوش "چيتران تخمه" نى دە مغلوب ائديب جزالانديردى و اؤز كتيبه سينده تقريباً فرورتش بارە دە يازديرديقلاريني تكرار ائتدى.

آيا بوتون بو حركتلر، قان تۆكمەلر ماد خلقينين ياد ميللته قارشى مقاومتيني، ميللى استقلال الدە ائتمە، ايتيرديگى حاكميتى يئيدن الە گتيرمە يە چاليشماسيني آيدين شكيلدە گۆسترمە يير مى؟ آيا بو، مادلارلا پارسلا رين تاماميله آيرى - آيرى ميللتلر اولماسى، باشقا - باشقا كۆكلرە مالك اولمالاريني و ميللى حسله مالك اولمالاريني آچيق و آيدين نشان و ئرمە يير مى؟

هخامنشير زامانى بو ميللى مبارزه تىجە ماد ميللتى ايله پارسلا آراسيندا دئويل، هخامنشير ايمپىراتورلۇغو تىكبينە داخل اولموش باشقا ميللتلرلە داريوش و او ييرى هخامنشير شاهلارى آراسيندا گئتميشدير. بو واقىيتى داريوشون برديا قىامى زامانى و اوندان سونرا مختلف اۆلكەلرە گۆندردىگى اوردولار و اونلار رين دؤيوشلرى و غلبەلرى بارە دە كتيبه دە اولان يازيلارى آيدين گۆستەير.

داريوشون كتيبه سينده گۆستەريليركى، ارمنيستان، پارت، مرو، روخج، (بوگونكو افغانستاندا) و ... دە شورشلر اولموش و داريوش اوردو گۆندەرەرك اونلارى بوغموشدرو. داريوش كتيبه سينده يازيركى، دوققوز شاهى مغلوب ائديب توتدورموشدور. بو شاهلار رين چوخو، شېه سيز، هخامنشير ايمپىراتورلۇغونا زورلا داخل ائديلميش ميللتلر رين رهبرلرى ايديلر و اؤز ميللتلر رين آزادليغى و پارسلا رين پنجه سيندن خلاص اولمالارى يولوندا سلاحلى قيام ائتميش ايديلر، ميللى حسلرە مالك اولان رهبرلر و حاكم دايرەلر ايديلر.

بو تاريخى فاكلار آيدين گۆستەريليركى، قديم دؤورلر دە، او جملە دن بحث اولونان مادلار و هخامنشير زامانى، گئنيش خلق كوتلەلرى داخليندە دەر رين و هر طرفلى ميللى حسلر اولماسادا، حاكم دايرەلر داخليندە، خصوصيله ماد و پارس حاكم دايرەلرى و اعيان - اشرافلارى داخليندە گوجلۇ، حتى پارسلا ردا اولدوغو كيمي، افراطى و بير نؤوع شووونىستى ميللى حسلر اولموشدور. يونا گۆرە دە ا.م. دياكونوفون هامان دؤوردن بحث ائدركن يازديغى آشاغيداكى فيكىرلر ايله راضىلاشماق اولماز. او يازير:

«... او دؤور دە اينكى ميللى، هئچ خلقى منسوبيت حاقيندا داقىق تفكور هله يوخ ايدى؛ يالنيز اجماع و طايقا بارە دە داقىق تصوّر وارايدى. يونا گۆرە دە ائتنىك مبارزه دە يوخ ايدى».^۱
ا.م. دياكونوف احتياط و يا هر هانسى علته گۆرە اؤز اثرينين بير سيرا يئرلريندە ضد فيكىرلر دە

یازمیشدیر. مثلاً یوخاریدا گؤستر دیگیمیز فیکرایله برابر ا.م. دیاکونوف فرورتیش قیامینین میللی جهتینی ده تأیید ائده رک یازمیشدیر:

«... شبهه یوخدور کی، عادی آزاد فردلرده عصیاندا فرورتیش ایله بیرگه ایدیلر. اوست - اوسته داریوش علیهنه اولان قیامین عمومی میللی جهتینه شک و تردید ائتمک اولماز»^۱

حاکم دایره لرده میللی حسلرین اولماسی تاریخ بویو بوتون خلقلر و دؤورلرده اولموشدور، آنجاق بو حس سرمایه دارلیقا علاقه دار علم، ساواد و بیلگی گئیش خلق کوتله لری داخلینده یاییلب ده رین لشمه سیله ساده خلق داخلینده یاییلب عمومی لشمیشدیر.

مادالارین پارس، یعنی هند - آوروپایی دیللی اولماسینی هئرو دوتون "بردیا"نین اولدورولمه سیله ایلگیلی دئدیگی بیر سوؤز آیدین گؤسته ریر. قئوماتین داریوش طرفیندن اولدورولمه سیله علاقه دار هئرو دوت یازمیشدیر کی، اونون اولدورولمه سی پارسلاردان باشقا ایمپراتورلوغون بوتون خلقلرینی کدرلندیردی.

کوروشون اوغلو کبوجیه مصرده اولارکن، قئومات قیامینی ائشیتدیکدن سونرا، اورادا اولموشدور. او اولرکن یاخینلاری، خصوصیه یاخین آداملاری اولموش پارس اعیان - اشرافلارینا بئله وصیت ائتمیشدیر، بو وصیتی بیز یئرینده گؤستمیشیک، بیر داها تکرار ائدک:

«شاه آلاله لارینین آیدندان من سیزین هامینیزدان، خصوصیه بورادا اشتراک ائدن هخامنشیلردن طلب ائدیرم، پارسلارین حاکمیتی مادالارین الینه کئچمه سینه امکان و ئرمه یین. سیز اونو گئری آلمایا بورجلو سونوز...»^۲

کبوجیه نین بو سوؤزلی آچیق و آیدین شکیلده ایکی میللت آراسیندا حاکمیت اوغروندا گئدن مبارزه و دؤیوشدن حکایت ائدیر. بو ایکی میللت مادالار و پارسلار اولموشلار، اؤزوده بو مبارزه و توققوشما اولوم - دیریم ائتیک توققوشمادیر.

داریوش دؤورونده هخامنیش ایمپراتورلوغونون دئمک اولار بوتون اولکهلری و خلقلری داخلینده میللی آزادلیق حرکتلرینین بو قدر گئیش و تئز - تئز باش و ئرمه سی زمینه سیز و علت سیز دئییلدی. میللتلرین رهبرلرینده میللی دیغولارین اویانماسی عمومیتله ماد حکومتی دؤورونده میللی جهتن آزادلیق و ئرمک و میللی قارداشلیق سیاستینین یورودولمه سی نتیجه سینده اولموشدور. بیز یئرینده گؤستمیشیک کی، میلیتاریست آسوری حکومتی عصرلر بویو منطقه خلقلرینی ازیب، تالایب، چاپمیش و اونلاری هر جور سیاسی و میللی حقوقلاردان محروم ائتمیش ایدی. هئرو دوتون گؤستر دیگی کیمی، اولجه مادالار بو اسارت زنجیرینی قیرمیش، آزاد اولموش، منطقه نین او بیرى خلقلرینه اؤرنک اولموش، اونلارا یول گؤستمیشلر؛ همده کییا کسار نئینوانی فتح ائدیب،

*

۱ - ماد تاریخی، ص ۴۰۱.

۲ - اوغوز سلطنتی، ص ۲۶۷ و یا ایرانین تاریخ و مدنیتی نین قورولتایی، ص ۱۱۱.

آسورى ميليتاريزمىنە سون قويماقلا، ميللتيرين آزادلىق يولونو هامارلامىشدير. بوندان سونرادا ماد حكومتى زامانى، او زامانا قدر ازىليپ، ميللى حقوقلاردان محروم اولموش ميللتلر، ميللى حقوقلاريني الدە ائديپ، اؤز آياقلارى اوستونده دورموش و ميللى استقلالين مزەسى و داديني آنمىش ايديلر. ماد شاهلارى كىياكسار و آستىياكدا هم اؤز ايمپىراتورلوقلارى داخلىنده اولان ميللتلرە، همده اوندان خارجه ياشايان منطقه ميللتلرينە دوست، قارداش و برابر حقوقلو مناسبت بسلە ييب، خلقلر برابرليگى و دوستلرغو سياستى يوروتموش ايديلر. بونا گۆرەده مادلارين ۱۲۷ ايل حاكميتى زامانى منطقه ميللتلرى ميللى حقوقا مالک اولموش، پارسلار كيمي اؤز ميللى ديللرى و ميللى مدنيتلرينى اينكىشاف ائتديرمىش، بو ايشە عادت ائتمىش و اؤز ديللرينده، ايلک دفعە اولاراق، داش قازما لۇوحەلر قازديرمىشديلار.

بو تاريخى واقعيترلرە گۆرە ميللى آزادليغا عادت ائتمىش منطقه ميللتلرى كوروش و كجوجيه زامانى ميللى حقوقلارينين آياقلانيب ازىلدیگی، تايدالانيب محو ائيدیلدیگی زامانلار ميللى حقوقلاريني يئنيدن برپا ائتمک اوچون، صبر سيزليلکه، فرصت آختاريرديلار. بو فرصت برديا قيامى زامانى هخامنش حکومتينين ضعيفله دیگی زامانلار يارانديقد، بوتون محکوم ميللتلر و يا اونلارين اکثرى هخامنشلرين ميللى ظلمونه قارشى قیام ائتديلر. بلى! تکجه مادلار دئييل، داريوش زامانى باش وئرمىش هخامنش ايمپىراتورلورغونون بوتون اۆلکهلرى، خلقلرى و ميللتلرى داخلىنده کى عصيانلار و قياملارين اساس اعتباريله ائتينک، ميللى کۆکو، سببى و علّتى اولموشدور.

بو حقيقتلرە اساساً داريوش زامانى هخامنش ايمپىراتورلورغونون تقريباً هر ميللى ولايتينده باش وئرمىش هخامنشلرە قارشى قیام، عصيان و سلاحلى دؤيوشلرين اساس علّت و سببلريندن بيرى هخامنش شاهلارينين ميللى ظلمو و ميللتلرە تحقير ائتمەسى اولموش و بو قياملارلا ميللتلر، او جمله دن مادلار، هخامنشلرين آغالغى، ميللى و اقتصادى ظلملريندن خلاص اولماق ايسته ميشلر. چئک عالمى "پراشک" كيمي بير سيرا عاليملر و اکثر فارس تاريخچيلرى مادلارى هند - آوروپايى گۆستەريو؛ بعضى بير سيرا باشقا عاليملرە، او جمله دن ا.م. دياكونوف مادلارين آلتى طایفاسيندان بعضيسيني آريايى، بعضيلرينى ايسە التصاقى ديللى بيليرلر. "اوپر" كيمي اوچونجو قروە عاليملر ايسە، مادلارى اساساً التصاقى ديللى بيلير و حتّى "مار" و بعضى باشقا بيلگينلر كيمي ماد ديليني هامان ايلام ديلى گۆستەريرلر. مادلارين ائتينک کۆکو مسئله سينده اورتا وضعيت توتان ا.م. دياكونوف، اونلارى تام هند - آوروپايى ديللى گۆسترمەسەده، ايتالينيزمدن احتياط ائتمک، آرياييزم تأثيرى آلتينا دوشمک و يا هانسى سبب اوجوندان بو مسئله ده اوچونجو قروە آروپا تاريخچيلرينە مخالفت ائدەرک، "اوپر" ين اون دوققوزونجو عصرين سون روبعونده قلمە آينمىش کيتابىنى جدّى تنقيد ائتميشدير. اوپر بو فيکيرده اولموشدور کى، هخامنشلرين اوچ ديلده اولان داش قازما آيتينين ايکينجى نسخەسى، يعنى ايلام ديلينده اولان نسخەسى "ماد" ديلينە ياخين بير ديلده دير و ماد تاريخى بويو "تورانى" عنصرلريله "آريايى" عنصرلر آراسيندا مبارزە داوام ائتميشدير.

فیکریمیزجه "اوپثر" بورادا "آریایی" عنصر بارده قسماً مبالغه ائتمیشدیرسه ده، اصلی مقامی تورانی عنصرلره وئرمه سینده حاقلیدیر. لاکین ا.م. دیاکونوف "اوپثر"ین بو فیکرینی تنقید آتشینه توتاراق یازمیشدیر:

«... بو کیتاب، اوندا بیر سیرا دقته لایق فیکیرلرین نظره چارپماسینا رغماً، برک کؤهنلمیش، مطبلر و استدلال باخیمیندان محکم تملی یوخدور. بوندان علاوه "اوپثر"ین اؤزوده ماد تاریخی ایله ایلگیلی مسئلهلرده تردیدلی و متزلزیل اولموشدور»^۱.

ا.م. دیاکونوفون سؤزلریندن آیدین دئییلدیر کی، اوپثرین هانسی فیکیرلری دقته لایق و هانکیلاری برک کؤهنلمیشدیر. دها سونرا ا.م. دیاکونوف گؤسته ریر کی، "دئلاتر - Delattre"، "اوپثر" ، "هنری" ، "جورج راوالینسون" ون فیکیرلرینی ده رد ائدیر و ماد تاریخی نی آراشدیرارکن، هند - آوروپایی اولمایان عنصرلری، یعنی التصاقی دیللی عنصرلری آلچالدیر. بوتون بونلارلا بللی اولمور کی ا.م. دیاکونوفون نظریجه "اوپثرین" مادلارین کؤکو بارده کی فیکیری نه اوچون برک کؤهنلمیش و نه سببه گؤره مطلبلری و استدلاللاری محکم تملی دئییلدیر و هارادا ماد تاریخی ایله علاقه دار مسئلهلرده تردید نشان وئرمیشدیر. هر حالدا ا.م. دیاکونوفون اوپثر دن تنقیدی آچیق و واضح دئییلدیر. بیز چئشیدلی مناسبتلره گؤستریمیشیک کی، اولا ماد خلقی یاشایان و مرکزی ماد حکومتی تورپاقلاریندا، مادلاردان نچه مین ایل قاباقدان قوتی - لوللویی خلقلری بنالی یاشاییب، مدنیت قوروموشلار. ماد حکومتینی یارادان ائللر و خلقلرده اساساً اونلارین اؤولادی و وارثلری اولموشلار. ایکینجیسی، هئروودوت مادلارین آلتی ائللین آدینی چکرکن، اونلارین میللی کؤکونه اشاره ائتمه میش و تاریخ هند - آوروپایی دیللی ائل، قبیله و ائل بیرلشمه لرینین مرکزی ماد اراضیسی و اورادان شمالی اراضیلره و آذربایجان تورپاقلارینا نفوذو بارده هئچ بیر فاکت، سند و مدرک گؤسترمه میشدیر. (البته بیز پراشک کیمی لرین یازیلارینی نظره آلماییریق)، اوچونجوسو، ایشغوزلارا (ساکا) قدر، یعنی م.ق. ۷ - ۸ - ۹ - نجی عصرلره قدر آذربایجان و مرکزی ماد اراضیلرینده قوتی - لوللویلردن باشقا آیری بیر خلقلین یاشاماسی و یا گلمه سیندن تاریخ هئچ نه گؤسترمه ییر و آسوریلر واسطه سیله بو یئرلره کؤچورولموش آز عده یهودی و باشقا سامی ائللریندن باشقا، ماد حکومتی یارانانا قدر بو یئرلرده التصاقی دیللی ائللر و ائل بیرلشمه لریندن باشقا آیری ائتنیکدن اولان هئچ بیر ائل، ائل بیرلشمه سی ساکن اولوب یاشامامیشدیر. (بو یئرلرین جنوب و شرق سرحدلرینده م.ق. دوققوزونجو عصر دن اعتباراً هند - آوروپایی دیللی عایله لرین یاشاماسی محتملدیر).

ایشغوزلارلا گلدیکده ایسه، اونلارین بیر عده سی قایدیب شمالا گئتمیشلرسه ده، شمالی و جنوبی آذربایجان و مرکزی ماد اراضیلرینده قالان ائل و اوبالاری التصاقی دیللی اولدوقلاری اوچون، یئرلی اهالییه قوتی - لوللویی اؤولادلارینا قاریشب، توققوشما اولمادان، یئرلی اهالینین بیر

قسمتى اولموش و آذرى ميللتينين تشكولونده بلاواسطه اشتراك ائتميشلر.
ايشغوزلارين همدان و قيزيل اوزن طرفلرينده قالان ائللرى داخلىينده ماد آدلى ائل اوبا، طايغا و يا ائللرين اولماسى احتمالى گوجلودور.
دئمك مادلارين ائتنىك و مىللى كۆكۈ بارهده ا.م. دياكونوف كېمى اورتا وضعيت توتموش عاليملرين فيكريلهده راضىلاشماق اولماز. ماد حكومتىنى ياراتمىش مختلف ائل و سۈي بىرلشمەلرينين هامىسى، ايستر قوتى - لوللوپيلرين اۋلادى، ايسترايسە اونلار قوشولموش ايشغوزلار (ساكا) ين هامىسى التصاقى دىللى اولموش، نئچە مين ايل اوندان قاباقدان اولدوغو كېمى، چاغداش ايرانين بوتون غربى و مركزى ايالت و ولايتلرينده حكم سورموش واحد ائتنىك هنر مدنيت و صنعت آتمسفيرينه داخل اولموش و دىل باخيمدان بىرى - بىرينە چوخ ياخين و عصرلر بويو پيشيب تكميل لشمىش ايلام دىلى اونلارين رسمى سياسى دۋولت و تجارت دىلى اولموشدور.

اون دوققوزونجو يوز ايلليگين سونلاريندان اسكى تاريخ متخصصلىرى آراسيندا ميدانا گلمىش مباحثەلى مسئلەلردن بىرىدە مادلارين مىلى كۆكۈيله علاقه دار بومسئله اولموشدور كى، ماد حكومتى دۋورو "توران" و "ايران" عنصرلىرى آراسيندا داواملى مبارزه اولموشدور. "اوپثر" بوفيكرى ايرهلى سورموش، ا.م. دياكونوف دا اونو قبول ائتمىش و اقرار علييف داهادا ايرهلى گئدر ك ايشغوزلارى دا سۈزسوز ايران دىللى حساب ائتمىشدير. البته "اوپثر" ين بوفيكرىنى ايكي ائتنىك تورك و پارس معناسيندا گۈتورسك قسماً راضىلاشماق اولار. (بوبرهده آشاغيدا گئنىش دانىشاجايىق).

آذربايجان علملر آكادئمىياسينين مخبر عضو اولان اقرار علييف مادلار دۋورو بو ايكي عنصرون ميدانا گلمەسىنى "بۈيۈك نايلىت" حساب ائدەرك يازمىشدير:

«بو دۋورون بلاواسطه اولكى دۋورله علاقه دار اولان بۈيۈك نايلىتلريندن بىرىدە ميدىيادا ايكي ائتنىك عنصرن: قديم "توران" و نسبتاً يىشنى "آرى" عنصرونون مۋوجود اولماسى فاكىتىنن معين لشدىريلمەسى اولموشدور»^۱.

ايندى گۈرك "بۈيۈك نايلىت" ساييلان بو ايكي عنصر آراسيندا مبارزه نين بوتون ماد حاكىمىتى ايللىرى داوام ائتمەسى فيكرىنى ايرهلى سورن عاليملر هانسى تاريخى فاكىتلار اساسلانمىشلار.
ايرانلىلارلا (پارسلار) تورانلىلار (توركلكر) آراسيندا توققوشما خصوصيله هخامنشىلر و ساسانىلر دۋورونده اولموش و داوام ائتمىشدير، لاكين بو ضدتتين ماد ائللرى آراسينداكى ضدتيلره نە اوخشارلىغى اولموش، نەدە اونونلا ايلگىلى ايدى. بئله ايسە مثلاً "خيشتيريتى" و "كياكسارين"

ایشغوزلارلا توققوشوب، حتی دئیوشمه‌سی و آستیاکلا هارپاکین توققوشماسی و بو توققوشما نتیجه‌سینده ماد ایمپراتورلوغونون سقوط و سایره اختلافلاری نتیجه قیمتلندیرمک، اونلارین علت و سببلری نه‌ایدی؟ بو علتلرین اهمیتی و تاریخه معلوم اولانلاری بونلاردان عبارت اولموشدور: الف) تورک ائللری و ائل بیرلشمه‌لری، بوتون باشقا ائللر و خلقلر کیمی، قدیم دؤورلرده اوتلاق، حاکمیت، یش و سایره سیاسی - اقتصادی مسئله‌لر اوجوندان بیر - بیرله چوخ توققوشموشلار. ان قدیم دؤورلردن ائل بیرلشمه‌لرینین بعضی ائل، طایفا و قبیله‌لری اختلاف نتیجه‌سینده ائل بیرلشمه‌سیندن آیریلدیقا و یا اوتوراق حیاتا کئچدیکه بیر - بیرله توققوشموشلار. "جامع التواریخ"ین اکثر یشلری، او جمله‌دن "اغوز نامه" بؤلومونده اغوز ائل بیرلشمه‌سی ائللری و باشچیلاری آراسیندا گئتمیش قانلی توققوشمالاری هامی اوخویا بیلر. چاغداش تاریخچیلر ایشغوزلارلا (ساکالار) کیمرلری واحد ائتیک کؤکلر ائللر و بیر - بیرینه یاخین اولان قبیله‌لر گؤسترملکه برابر قید ائدیلمیش، اونلار بیر - بیرله مخالف و دشمن ایدیلر. ایشغوزلار کیمرلری تعقیب ائده‌رک آذربایجانا و یاخین شرق منطقه‌سینه گلمیشلر.

دئمک اقتصادی - سیاسی عامیللر، بوتون خلقلرده اولدوغو کیمی، تورک ائللری و خلقلری داخلینده ان قدیم دؤورلردن اختلافلار سبب اولموش، ایندی ده اولماقدادیر.

ب) کییاکسارین "مادی" اؤلدوروب، حاکمیتی تام‌اله آلماسی و ایشغوزلارین جنوبدان آرازین شمالینا کؤچمه‌سینین سببی یالنیز سیاسی مسئله‌ایدی و هئچ بیر میللی سببی یوخ‌ایدی. ج) "مادی" اؤلدورولندن سونرا ایشغوزلار آرازین شمالینا کؤچوب، بیر سیرا ائللری دربند یولوايله شمالا گئتدی و بعضی ائللری ده مرکزی ماددا قالیب ماد حکومتی و کییاکسارلا ایشداشلیق ائتدیله و ماد اعیانلارینین اوشاقلارینا تمیز تورک دیلی اویتمک و اوخ آتماق اویتمکله مشغول اولدولار. ائکباتان و مرکزی ماددا قالمیش ایشغوزلار بیر مدّت سونرا، کییاکسارین اولارلا تحقیر و توہین ائتدیگی اوچون، تربیه ائتدیکلری اوشاقلارین بیرینی گیزلی اؤلدوروب، اؤزلری "لیدی"یه گئتدیله. بورادا ایکی مسئله دقته لایقدیر:

۱ - ایشغوزلارین ائکباتان‌دان گیزلی کؤچوب لیدییه گئتمه‌سینین سببی یاکییاکسارین گوبدلوغو و یا ایشغوز باشچیلارینین هر هانسی جهتدن دوزگون حرکت ائتمه‌لری اولموش و بونون ائتیک توققوشمالیه هئچ بیر ایلگیسی و رابطه‌سی یوخدور. بو توققوشمانی میللی و ائتیک اختلاف گؤستریمک سیاسی هدف اوچون مدرک و سند یاراتماقدیر.

۲ - ایشغوزلارین باشقا یشر دئیل، محض "لیدی"یه گئتمه‌سی گؤستریرکی، اولاییدی ده یاشایان ایشغوزلارلا اونلارین معین علاقه‌سی اولموش، ایکینجیسی لیدی ده یاشایان کیمرلرده رابطه‌لری اولموشدور، بو ایسه ایشغوزلارلا کیمرلرین عینی کؤکلر اولدوغونا بیر دلیل اولاییلر.

د) آستیاکلا هارپاکین توققوشماسینین دا اونلارین مختلف ائتیک قورولاردان اولماسینا دخلی

یوخدور، بو اختلاف سیاسی - اقتصادی - دینی کۆکه مالک اولان بیر اختلاف اولموشدور. بو مسئلهلر بارهده آستیپاک ایله ایلگیلی بحثلریمیزده گئنیش دانیشمیش، بیر داها قیسا شکلیده قید ائدک کی، اولاً بو اختلافلار هر یثرده و هر دؤورده دؤولت رهبرلری، اوردو باشچیلاری آراسیندا باش وئره بیلن اختلاف و توققوشما اولموشدور.

اگر آستیپاک ایله هارپاکین اختلاف و دشمنچیلیگی، آستیپاکین کۆرپه کوروشو هارپاک واسطه سیله اۆلدورمک ایسته دیگی افسانه و یا حادثه ایله علاقه دار اولموشدورسا، بو، شخصی - سیاسی بیر حادثه دیر و میلی مبارزه یه ایداخلی یوخدور، حتی اگر هارپاک ایشغوزلاردان اولموش اولسا بئله، بو حادثه نین ائتنیک مسئله ایله علاقه سی اولاً بیلمز. آما، مربوط بحثده گئنیش گوستردیگیمیز کیمی، بو توققوشما و اختلافین اقتصادی - دینی کۆکو داها اهمیتی ایدی. مسئله بوندان عبارت دیر کی، بیلدیگیمیز کیمی هارپاک هم آستیپاکلا قوهوم، هم اوردو باشچیسى، همده ائل و منطقه بؤیوگو اولان ماد اعیانلاریندان ایدی. او دؤوره قدر و آستیپاک زامانیندا ماد اعیان - اشرافلاری معمولاً هم ائل و منطقه بؤیوگو، همده او ائل و منطقه نین دینی رهبری اولاردی. ائل و منطقه نین هم سیاسی، همده دینی رهبری اولماق او دئمک ایدی کی، اونلارین گئنیش و حدودسوز مادی و اقتصادی امکاملاری و گیلرلری اولاردی. ائل و منطقه نین کاهین - باشچیلارینین رهبرلیک ائندیکی دین زردوشتیمیزین معین قولو، فورموایدی و قسماً بیرى دیگریندن فرقله نیردی.

آستیپاک اؤز کوره کی نی "سپیتامه" و بیر نئچه بؤیوک موغ واسطه سیله واحد زردوشت دینی یاراداراق، کیچیک زردوشت دینلرینه سون قویماق ایسته میش ایدی، تا بو واحد زردوشت دینی ماد ایمپراتورلوغونون رسمی دؤولت دینی اولسون، چونکی او زامان، دؤورون طلبی اساسیندا، منطقه نین بوتون دؤولت لرینین رسمی دؤولتی دینلری وارایدی.

اؤز دینی رهبرلیکلری و نتیجه ده قسماً مقام و مادی گیلرلرینی خطرده گۆرن ماد اعیانلارینین چوخو، او جمله دن هارپاک آستیپاک ایله مخالف و دشمن اولموش ایدی و شبهه سیز او بیرى ماد اعیان - اشرافلاری طرفینده ده دستکله نیردی. دئمک آستیپاکلا هارپاکین دشمن چیلیگی ائتنیک مسئله ایله اصلاً ایلگیلی دئییلدی، اونون اقتصادی، شخصی و دینی کۆکو وارایدی.

هم کوروشون اوشاقلیق دؤورو یوخاریدا اشاره ائتدیگیمیز حادثه سی، همده دینی رهبرلیک مسئله سی هارپاکى آستیپاکا قارشى و دشمن ائتمیش ایدی. کوروشون ماد ساراینا - باباسینین یانینا گلیب - گئتمه سی، سارایین دوروموندان خبردار اولماسى، بعضاً حربلرده اشتراک ائتمه سیندن استفاده ائدن هارپاک، کوروش واسطه سیله محلی پارس حکومتی، رهبرلری و اعیان - اشرافلاری ایله علاقه یارادیر و اونلارین واسطه سیله آستیپاکدان انتقام آلماغا چالیشیر. بو وضعیتی گۆرن پارس حاکم دایره لری، کوروش، اونون سیاسی و دینی رهبری اولان آتاسى کبوجیه و اعیان - اشرافلار هارپاکین بو فیکریندن حاکمیتی مادلاردان آلماق اوچون استفاده ائدیرلر. انتقام حیسی میلی شعور و اوزاق گۆره نلیگینی کور ائتمیش هارپاک پارس حاکم دایره لری و اعیان اشرافلارینین تحریک، تبلیغ و

تشویقی ایله اؤز میللی کؤکونو بالتالاییر، باشقا بیر خلقین آلتی اولاراق، اؤز میللی حکومتینی آرادان آپاریر، آزاد و حاکم خلقینی محکوم خلقه چئویریر.

دئمک هارپاکلا آستیپاکین توققوشماسی بو ایکیسینین آراسیندا ائتنیک مناقشه دئییل، شخصی - سیاسی - اقتصادی - دینی کؤکه مالک اولموشدور و ائتنیک مناقشه اولایلمزدی، چونکی هر ایکیسی عینی ائتنیک کؤکه مالک شخصلر اولموشلار. لاکین کوروش، اونون آتاسی و پارس اعیان - اشرافلاری ایله ماد حکومتی و آستیپاک آراسینداکی مناقشه و دشمنچیلیک یوزه - یوز میللی و ائتنیک مناقشه و توققوشما اولموشدور. بورادا حاکمیتی اله آلماق، حاکم و آغا اولماق اوچون ایکی میللت، ایکی تام مختلف میللت اوز - اوزه دایانمیشدیر. بو میللی مناقشه و توققوشمادا ماد ایمپراتورلوغونون باشا - باشیندا دئییل، سونلاریندا - آستیپاک زامانیندا یارانمیشدیر. داها دوغروسو آستیپاک خثیرخاللیق و میللی برابریک و قارداشلیق فیکری اوجوندان، ماد خلقی ایله پارس خلقی آراسیندا دوستلوق، قارداشلیق علاقلرینی داهادا محکم لتمک اوچون بیر قیزی پارس حاکمی و دینی رهبری کبوجیه یه وئردیکدن و کوروش دوغولدوقدان سونرا، آستیپاکلا هارپاک آراسیندا اولان مخالف و چکیشمه دشمن لیگه چئوریلدی. بوندان اول آستیپاک بیر قیزی موعلارین بؤیوگو "سپیتامیه" وئریب، اونو اؤز ولیعهدی تعیین ائتمه سی و زردوشت دینینی رسمی ماد حکومتی دینی ائتمک ایسته مه سیله هارپاک و اکثر ماد اعیان - اشرافلاری ایله آستیپاک آراسیندا توققوشما و مخالفت قطعی شکل آلدی، دشمنلیگه چئوریلدی. کوروشون دوغولماسی بو مخالفت و دشمنلیگی سون نقطه یه چاتدیردی. کبوجیه و پارس اعیان - اشرافلاری آستیپاکین حسن - نیتیندن سوء استفاده ائده رک، هارپاکین دایازلیغی و اوزاغی گؤره بیلمه مه سیندن اؤز میللی خثیرلیرینه استفاده ائدیلر. بو دؤورده پارس حاکم دایره لری ایله ماد حاکم دایره لری آراسیندا گئدن مبارزه میللی توققوشما، مبارزه و دؤیوش ایدی و تاریخچی عالیم "اوپئر"ین ماد حکومتی دؤورو "توران" و "ایران" آراسیندا ائتنیک مبارزه اولموشدور فیکری بو حدوددا تامامیله دوغرو و دوزدور.

ه) "اویبار - Oibar" اساساً، یازدیقلاری داها چوخ غیر - واقعی گؤسته ریلن، قدیم یونان تاریخچیسى "کتسیپاس" طرفیندن یارادیلیمیش بیر شخصیت دیر. او، گویا اوللر بیر مادین یانیندا نؤکر - آتا باخان اولارکن، اربابی ماد طرفیندن ایشکنجه ائدیلدیگی اوچون، مادلارلا دشمن و کوروش اوللر همداندا، سارایدا اولارکن، اونولا تانیش اولموشدور. اویبار، کوروش حاکمیتی اله آلدیقدان سونرا، اونون طرفیندن سردار، اوردو باشچیسى ائدیلیلر و مادین ساتراپی اولور. اویبار ماددا ساتراپ اولاندا "پشتساک" آدلی بیر خواجه نی قوروب، اؤیره دیب حاضرلا بیر. خاجه، آستیپاک، اؤز قیزی آمیتیدانی گورمک اوچون "هیرکانا" (گرگان) دان ائکباتانا آپارارکن، صحرادا، کویرده آج، سوسوز و پیادا بوراخیب آتارایله قاچیر و آستیپاک اوردآ آج و سوسوز اولور.

اویبارین نه قدر تاریخی و یا افسانه شخصیت اولماسینی بیر یانا قویاق، اونون هم کوروشلا دوستلوغو، همده آستیپاکلا دشمن اولماسی یالنیز شخصی غرض محصولدور، میللی کؤک و

مبارزه ايله اصلا علاقەسى يوخدور. تاريخچيلرين گۇستردىگى اوببارين اثتنيك كۆكۈ معلوم دئيىلدير، لاكين احتمال بير مادايدى. اوببار گويا بير ماد اعيانيندان ايشكنجه و تحقير گۇردوگو اوچون، توتاق ماد اعيانلارى ايله دشمن و مادلارلا مخالف و بونا گۇرەده كوروشلا ياخين، دوست و آستياك ايله دشمن ايدى. اولا اونون پارسلارلا دوستلوق و ماد اعيانلارى ايله دشمن ليگى نين اثتنيك مشاجره و توققوشما ايله هئچ بير علاقەسى اولماميش، ايكينجيسى، كوروشون گۇستەريشى و امرى اولماسايدى، او آستياكين باشينا او اويونو گتيره بيلردى مى؟

(و) قنومات حركتينين اساس علت و سببينين اثتنيك مسئله اولماسىنى آشاغيداكى فاكلتار داها آيدىن شكىلده ثبوت ائدير:

۱ - هئروودتون بو سۇزلىرى كى، قنومات اۇلدورولنده پارسلاردان باشقا آسيادا بوتون خلقلر تأسف لندى.

۲ - بير سيرا اسكى دؤور تاريخچيلرى آچىق گۇستەريرلر كى، قنوماتين يئددى آيلىق حاكميتى دؤورو آپاردىغى اصلاحات پارس اعيان - اشرافلارينين اقتصاد ساحەسى و اجتماعى مقام لاردا الدە اثتديكلرى امتيازلارينين آرادان آپاريلماسىنا يۇنلميش ايدى.^۱

۳ - پارس اعيان - اشرافلارينين جدى مقاومتىنى گۇروب، وضعيتى آغير حس اثتديكده، قنوماتين ماد خلقىنين داخيلينه گئتمەسى و مقاومتدن سونرا اورادا اۇلدورولمەسى.

داريووش كئىبەسىنين بيرىنجى ستونونون اون اوچونجو بىندىندە بو مسئله بارەدە بئله يازيلمىشدىر: «...» "اهورامزد" دن يارديم ايستەديم، "اهرمزد" منە يارديم ائتدى. "باغ ياديش" آيينين اونونجو گونو من آز بير عدە خلق ايله بو موغ قنوماتانى و اونونلا يولداش اولموش دسته باشچيلارنى اۇلدوردوم. ماددا بير قالا واردير، آدى "سيكاي اوواتيش - Sikaja Uvatis" و "نيسا" بۇلوگونده دير. اورادا من اونو اۇلدوردوم، شاهليغى اوندان آلدیم و اهرمزدانين مرحمتى ايله شاه اولدوم. "اهرمزد" شاهليغى منە باغيشلادی».^۲

۴ - قنومات قيامىنى مصرده اثشىدن كبوجييه نين اطرافيندا اولان پارس اعيان - اشرافلارينا دئدىگى سۇزلىر و اثتديگى وضييتلر.

۵ - قنومات عصيانى ياتيريلاندان سونرا ايلامدا "آشين" آدلى شخص و بابيلده "نى دين توبئل" آدلى شخص هخامنشيلرين ميللى ظلمونه قارشى و احتمال قنوماتين ميللى مبارزه سىنى حمايه ائدهرك، آياغا قالخيب قيام ائدئلر.^۳

۶ - قنوماتدان سونرا قيام ائتميش و آچىق جاسينا مادين استقلالىنى گئرى قايتارماق ايسته ين

*

۱ - آلتاى ممدوف، اوغوز سلطنتى، باكى، ۱۹۹۲، ص ۲۷۷.

۲ - ايران باستان، ج ۱، ص ۵۳۳.

۳ - ماد تاريخى، ص ۴۰۰.

فرورتیشین ائکباتاندا، ماد خلقینین گۆزو اؤنوندە نئیزەيە اوتوتدورولماسی.

۷ - فرورتیشلە ایشداشلیق ائتمیش شخصلرین هامیسینین ائکباتاندا، ماد خلقینین گۆزونون اؤنوندە دارا آسیلماسی و نئچە گون دار آغاجیندا ساخلانيلماسی.

۸ - فرورتیش کیمی، ماد خلقینین حاکمیتی و استقلالینی یئنیدن برپا ائتمک و اونو پارس کۆلەلیگیندن، خلاص ائتمک اوچون قیام ائتمیش، گۆروندویو کیمی، چاغداش "اربیل" اراضیلرینده یاشامیش مادلارین "ساقارتی" ائلیندن اولموش "چیتران تخمه"نین داریوش طرفیندن "اربیل"ده نئیزەيە اوتوتدورولماسی.

□ □ □

□ خصوصی آدلارین کۆکو

□ خلقلرین اساس منشایی و ائتنیک کۆکونو دقیق لشدیرمکده او خلقین دیلی ان اساس وسیله و عامیلدیر، لاکین قدیم دؤور خلقلرینین بیر سیراسینین دیلینین هله لیک تام بللی و مشخص اولمادیغی اوجوندان، اولارین میللی منشأینی تعین ائتمک اوچون دیلین بعضی عامیللریندن فایدالانیلار. بو عامیللردن دیلین اساس لغت خزینهسی، لغت ترکیبی، صرفی و نحوی قایدا قانونلارینین بعضی معلوم اولانلارینی مقایسه ائتمکدن عبارتدیر. بو عامیللردن بیرده یئر و جغرافی آدلارین کۆکونو آچیب معناسینی معین لشدیرمک، بیر باشقاسی ایسه اینسان آدلارینین معنا و کۆکلرینی آراشدیریب مشخص لشدیرمکدن عبارتدیر.

بیز بورادا ماد ائللری، ماد حکومتی و دؤولتی نین میللی منشأینی معین لشدیرمک اوچون اولارین تاریخاً معلوم اولان ائل و شخص آدلارینین بیر سیراسینین منشأ و کۆکونو آچیب گۆسترمه يە چالیشاجاییق. بو سۆزلرین بیرینجیسی ائله "ماد" کلمه سینین اؤزونون کۆکو و معناسینی معین لشدیرمکدیر.

□ □ □

□ ماد

"ماد" سۆزو بوتون و یا بیر چوخ التصاقی دیللی خلقلر، او جمله دن آذیرلر داخلینده چوخ قدیم زامانلاردان ایشلەنن بیر کلمه اولموشدور، اؤزوده معین معنایا مالک اولماقلا برابر، شخص آدی کیمی ده ایشلەنمیشدیر.

بو کلمه نین کۆکو، معناسی و ایشلەنمه تاريخینی گۆسترمه دن اول، بو ایشه لازم اولان بیر فونئتیکی - بیر سس حادثه سینە اشاره ائتمک ضروریدیر.

ایشلەنمک نتیجه سینده، خصوصیه تاريخ بویو و اوزون عصرلر سورە سینده ایشلەنمکله علاقه دار، مخرجلری بیرى - بیرینه یاخین اولان معین سسلرین - فونئملرین بیرى دیگرینه چئوریلمه سی بوتون

۵۲۴ □ ایران توركلرينين اسكى تاريخى "اسلاما قدر"

دېللردە عادى بىر فونئتيك حادثە اولموشدور.

آنا ديليميزده مخرجلىرى بىرى - بىرينە ياخين اولان سسلردن - فونئملردىن بىرى دە "د" و "ت" سسلريدور. بو ايكي سسين بىرى - بىرينە چئوريلمەسى هم تاريخ بويو ديليميزده مؤوجود اولموش، همده بوگون ديليميزين فونئتيك بحثينده معين سس قانونو كيمي اؤزونه يئر آلماقدادير. بو فونئتيك حادثە ان قديم دؤورلردن، دئمك اولار، بوتون تورك ديللرينده اولموشدور. بؤيوك تحقيقاتچى ميرعلى سيدوف بو بارهده يازميشدور:

"تورك ديللرينده اسكيدن بو گونه كيمي "ت"، "د" سسلرينين عوضلنمەسى قانونو فونئتيك حالدير. مثال اوچون: تامغا = دامغا، تار = دار، تات = داد، تيل = ديل، تونوز = دونوز، تورت = دؤرد.^۱

ديليميزده بىر هئجاجدان آرتيق اولان فعل كؤكلىرى "ت" سەسيله بيتديكده و بو "ت" ايكي سسلى آراسيندا دوشدوكدە "د" سەسپينه چئوريلير. مثلاً: آلدات - آلدادير، اوخشات - اوخشادار، ... بىر هئجالى "گئت" و "ئت" فعللريندهده بو قانون صادقدير: گئدير، ائدير.

تاريخ بويو تورك ديللرينده بىر سيرا سؤزلرده بو ايكي سس بىرى - بىرينە چئوريلميشدور. مثلاً، "دورماق" فعلينده "د" عنصر و توركمن، اؤزبك ديللرينده "ت" شكلينده ايشلەنير: تور. بوگون آذرى توركجه سينده اولان بىر سيرا "د" سسلرى آنا دولو توركجه سينده "ت" دئيلير. "محمد - مئحمئت" كيمي و يا ان قديم تورك ديللرينده كى "تير" سؤزو بوگون ديليميزده "دئير" شكلينده ايشلەنمكدەدور.

بو لازملى مقدمەدن سونرا قيد ائتمەلى ييك كى، بيز مادكلە سسينين معناسى، تاريخ بويو كيشى و قادين آدى كيمي، مختلف واريانتلاردا ايشلەنمە سيني "قوتتيليرين ااككدە حاكميمتى" بؤلومونده گئنيش شكلده آچيب گؤستميشيك. بورادا چوخ قيسا شكلده گؤسترملكە كفايتلە نيريك كى، بو كلمە م.ق. ۵ - ۴ نجو مين ايلليكهده سومئر ديلينده "متين" و يا اونا ياخين معنادا ايشلەنديكده، شەبەسيز، قوتتى ائللرى ديليندهده ايشلەنميش، محكم، مقاومتلى، انيلمز معنالاريندا اولموش، اؤزودە كيشى آدى كيمي ايشلەنميشدور. مثلاً، قوتتيليرين بابيلده دوخسان بىر ايل ليك حاكميتى ايللرينده اونلارين ايگيرمى باشچيسى اورادا حوكرمان اولموشدور، بونلارين بىرىنجيسى نين آدى "ايمتا" ايدى كى، "ايمدا = مئت = مئد = ماد" سؤزونون ان اسكى شكليليرندن اولموشدور. هابئله م.ق. ايكينجى يوز ايلليكهده اورتا آسيادا حاكميت ائتميش "هون" ايمپراتورلورغونون مشهور رهبرى "تومان خان" اوغلو "مەتە = مئتى" اولموشدور.^۲

*

۱ - ميرعلى سيدوف، آذربايجان خلقينين سوي كؤكونو دوشونركن، باكى ۱۹۸۹، ص ۳۲۷.

۲ - بهاء الدين اوغل، بؤيوك هون ايمپرياسى، ج ۱، باكى ۱۹۹۲.

بو كلمه كيشى آدى اولاراق، "مه ته"، "ماتا" شكيللرينده و قادين آدى اولاراق "ماتان"، "ماتانا" شكيللرينده تاريخ بويو ساده آذرى خلقى داخلىنده ايشلنميش و بوگون ده ايشلنمكده دير. حتى بو كلمه ادبى آذرى دىلى و شعرينده ده ايشلنميشدير. تاريخ بويو بو كلمه خلق دىلىنده ايشلندىكجه هم چششيدلى شكيللره دوشموش، همده بير سيرا يئرلرده خلق اونون معناسىنى بيلمير و عنعنه اولاراق كيش آدى كيمى اونو ايشله دير. بونون اوزوده بو سوزون آذرى خلقى داخلىنده اولدوقجا ديرين كۆك و تاريخه مالك اولماسىنى گۆسته رير.

بعضى عاليملرين فيكرينجه همدانين قديم آدى "اڭباتان" "هال ماتان" ايدى و بو كلمه اوچ حيصه دن يارانميش ايدى: هال × مات × آن. ايلام دىلىنده "هال" وطن، يورد دئمك ايدى. "مات" هامان "ماد" كلمه سيديركى، اوندا "د" سه سى "ت" سه سینه چئوريلميشدير. "آن" عنصر و ايسه قديم تورك دىللرينده اسملرين جمع علامتى اولموشدور.

دئمك، "اڭباتان" سوزونون معناسى "مادلارين وطنى" اولموشدور. بونودا قيد ائدكىكى "اڭباتان" كلمه سىنى باشقا جور معنا ائدنلرده وارديركى، بيز يئرینده اونو گۆستر ميشيك. گۆروندو بويو كيمى، "اڭباتان" كلمه سينده "ماد" سوزو "اڭل"، "طايغا"، "خلق" معناسيندادير. همين معنانى قديم ياخين شرق منطقه سى خلق و حكومتلريندن بيرى اولموش "مئتاننى = ميتاننى" سوزونده مشاهيده ائديرىك.

م.ق. اوچونجو و ايکينجى مين ايلليکده بوگونكو اورمو گۆلونون جنوبيغرب حيصه لرینده، زاقروس داغلاريندان باشلا ياراق، توروس داغلارينين شمال و جنوب ياماجلاريندا، چاغداش عراق تركيه - سوريه سرحدلىرى بويو آرايق دنيزينه قدر "هوررى" خلقى ياشا ياردى.^۱ ا.م. دياكونوفا گۆره "هورريلر" ائله هامان "سوباريلر" اولموشلار. "سوبار" = سابير = ساوير "اڭلرينين ان اسكى مهم تورك اڭلريندن اولماسى علم عالمينه معلومدور. بوندان باشقا "هورريلر" دن چوخو كئيه لر و يازيلار الده واردير و اونلارين دىلى معين و مشخصدير. اونلارين دىلى ايلام و اورارتو دىللرينه ياخين ايدى. ا.م. دياكونوفون آشاغيداكى سؤزلرى هورريلر باره ده گۆستردىگيميز بو جهتلىرى آيدين گۆسته رير:

"هوررى - Hurrohe" دىلىنده دانیشان قبيله لر م.ق. ايکينجى مين ايلليکده شمالى بين النهرينده و معين درجه ده سوريه ده ياييلميش ايديلر هورريلرين دىلى اوچونجو مين ايلليگين اوچونجو روبعونده "اوركيش" و "ناوار" شاهى اولموش "تيشارى" آدلى بير شخصدن اليميزه گل ميشدير. "اوركيش" ين يثرى بللى دئييلدير و مباحثيه ليدير، لاکين "ناوار"، شهبه سيز، سونرالار "نامار" و يا "نامرو" آدلانميشدير، يعنى "دياله" چايى دره سى م.ق. اوچونجو مين ايلليکده دجله نين شرقى و آسورى تورپاقلاريندا هورريلرين وارليغي ثابت اولموشدور. م.ق. ايکينجى مين ايلليکده ده اونلار

۱. ا.م. دياكونوف، ماد تاريخى، ص ۱۲۲ و جامعه بزرگ شرق، شاپور رواسانى، ص ۲۲۹ و ۲۱۷.

"كركوك" منطقه سينده (اسكى "آراپخا - Арарха") ياشاميشلار. هورريلين شرقى منطقه لره نئسره
اۋتمه سى باره ده محكم مدركلر الده يوخدور، باخماياراق كى، بعضيلرى چدس وورورلار كى،
نقشه ميزين ۳ و ۴ - نجو منطقه لرى (اورمو گولونون جنوب شرقى و قسماً شرقى، يعنى سهندين
جنوب يئرلىرى. م.) نين خلقى م.ق. بيرينجى مين ايلليگه قدر هورريلين اوزلليكلرينه -
خصوصيتلرينه مالك اولموشلار.^۱

۱. م. دياكونوفون بو سوزلريندن هورريلين يثرى گوستردىگيميز يثرلر، ديللى ايسه ايلام ديلينه
ياخين، يعنى التصاقى - اسكى توركجه اولموشدور.
اسكى دؤور تاريخچيلرى "مىتاننى" و يا خود "ماتياننى" لرى هورريلين بير حيصه سى
بيلميشلر.^۲

پروفئسور شاپور رواسانى اؤزونه خاص بئله بير فيكىر ايره لى سورور كى، "ميتاننى" حكومتينين
حاكم دايره لرى هند - آروپايى ديللى خلقلردن و ساده، گئنيش خلقى هورريلر، يعنى التصاقى
ديللى ايديلر.^۳ بو فيكىر غير - طبيعى و غير - علمى دير. بيز يوخاريدا گوستردىك كى، ميتاننيلر
هورريلين بير حيصه سى اولموش و هوررى ائل بيرلشمه سى، هر هانسى سببه گؤره، پارچالاندىقدا،
معين ائللىرى "ميتاننى" آدلانميشلار، يعنى اولدن "ميتاننى" ائلى آدى داشميشلار، آنجاق بؤيوك ائل
بيرلشمه سينه داخل اولدوقلارى اوچون، عموميتله "هوررى" و اؤز داخيللرينده "ميتاننى"
آدلانميشلار. بو آددا "ت" سه سى "د" دن يارانميشدير، يعنى كلمه نين اصلى "ميد + آن" ياخود "ماد +
آن" (مادلار) ايميش.

قوتتيلرله علاقه دار اولموش هورريلر و نتيجه ده "ميتاننيلر (ماد) دن گؤرونور كى، "ماد" آدى
سويلاردان معين ائل و قبيله لر اولدن قوتتيلرين داخيلينده ياشاميشلار و سونرالار م.ق دوققوزونجو
يوز ايلليكدن باشلاياراق. "ماد" آدى تازا بعضى ائل و اوبالاردان ايشغوزلار (ساكالار) داخيلينده،
تركيبينده ماننا و مركزى ماد تورپاقلارينا گلدىكده، "ماد" آدى عمومى لشميشدير.

هم "د" سه سينين "ت" سه سينه چئوريلمه سى، همده "ماد" كلمه سينين اينسان، شاه آدى كيمى
م.ق. دوققوزونجو عصرده قوتتيلر - مادلار داخيلينده ايشلنمه سينه داير باشقا بير نمونه گؤستهر كى. بو
نمونه "مى تاكى" (ماتاكو) آديدير كى، جنوبى "زاموا" و ديهال چاينين شىمالى قستلرينده، "پارسوا"
اراضيلرينده يثرلشميش "بيت سانقى" بؤلويونون شاهى اولموشدور.

بيز يثرينده گؤسترميشيك كى، آسورى شاهى "تيقلت پيله سر" م.ق. ۷۴۴ - نجو ايلده بير ايل
اؤنجه دن حاضرا لشاراق، ديهال چاينى اورتالاريندا يثرله شن "نامار" تورپاقلارينا هجوم ائتتى.

۱ - ماد تاريخى، ص ۹۹.

۲ - ماد تاريخى، ص ۹۹.

۳ - ماد تاريخى، ص ۳۱۱ - ۳۱۲.

اولدوقجا وحشیجه سینه و ویران ائدیجی اولموش بو یوروشده بعضی کیچیک منطقه حاکملری و باشچیلاری آسوریلرین الینده اسیر اولدولار. بونلاردان بیرى "بیت ذاتتى" باشچیسی "کاکى" و دیگرى "بیت سانقى" "حاکمى" مى تاکی "ایدی".^۱

"مى تاکی" (ماتا کو) کلمه سی ایکی سۆزون ترکیبیدن میدانا گلمیشدیر: مى تا - کی = کو. بو ایکی بۆلومدن "مى تا" = "ماتا" هامان "مید = ماد" اینسان - شاه آدیدر کی، اوندان "د" سه سی "ت" سه سینه چئوریلیمیشدیر. "کی = کو بۆلومونه گلدیکده ایسه او، ایلام دیلینده "بۆیوک" و "باشچی" معناسیندا اولموش، اۆزوده هامان "پارسوا"، بیت سانقى، "بیت ذاتتى"، یعنی دیاله منطقه سینین قوتتى ائللری داخلینده ایشلنمیشدیر، نئجه کی، یئرینده گۆسترديگیمیز کیمی، بعضی باشقا قوتتى ائللری داخلینده "یانزى" سۆزو همین معنادا ایشلنمیشدیر.

بیلدیگیمیز کیمی، قیزیل اۆزون (اسکی آدی گویا "امرد" اولموشدور)^۲ آخارقاسی منطقه سینین ایکینجی سارقون طرفیندن سورگون اولموش شاهینین - باشچی سینین آدی "دیا اوکو = دیوک" اولموش و او یئرلر آسوری لؤوحه لرینده "مادای" آدلانمیشدیر. "مى تاکی = ماتا کو" و "دیا اوکو" آدلاریندا اولان "کو" عنصر وونون عینی لیگیندن بئله نتیجه چیخارتماق اولور کی، بو یئرلرده یاشامیش ائل و قبیله لر عینی کۆکلؤ، بیرى - بیرینه یاخین و شاید "ماد" آدلانمیش ائل و قبیله لرден اولموشلار. یئرلى گلمیشکن، تکراردا اولسا، بیر داها قید ائدک کی، بوتون قدیم ائللر کیمی، م.ق. ۹ - ۱۰ - نجو یوز ایللیکلرده شمالدان آذربایجانا گلمیش ایشغوزلاردا ائل بیرلشمه سی اولموشلار. بو موضوع ایله ایلگیلی تاریخچی محمود اسماعیل یازمیشدیر:

«ایشغوز سوی دئییلن سوی یوخدور. ایشغوزلار قدیم، مؤلفین یازدیغی کیمی، ۲۰ سویون بیرلشمه سیدیر. اونلارین هامیسی بیر یئرده ایشغوزلار آدلانمیشدیر. بو ایگرمی سویدان بیرى "ساک" - ماساگتئر" اولموشدور».^۳

بو ایگرمی ائل، قبیله و سویدان بیرى و یا بیر نئچه سینین "ماد" آدلى اولماسی و یا بو ایگرمی ائللین ترکیبینده "ماد" آدلى کیچیک ائل و اوبانین اولماسی احتمالی گوجلؤدور و بونلار او زامانکی آذربایجان و همدان طرفلرینده یئرلشدیکدن سونرا، یاواش - یاواش "ماد" آدی عمومیه شیب، "قوتتى" کلمه سینین یئرینی توتموشدور.

محمود اسماعیلین ایشغوز سوی بیرلشمه سی باره ده یازدیغی سۆزلری بو گون "قاشقایی" ائل بیرلشمه سینده گۆروروک. قاشقایی ائل بیرلشمه سی ۹۸ بۆیوکلو، کیچیکلى ائل و قبیله دن عبارتدیر و بو ۹۸ ائللین داخلینده "قاشقایی" آدلى ائل، طایفا و یا قبیله یوخدور.

*

۱ - ماد تاریخی، ص ۱۸۵.

۲ - ماد تاریخی، ص ۳۱۲.

۳ - محمود اسماعیل، آذربایجان تاریخی، باکی ۱۹۹۳، ص ۱۳.

يوخارىدا گۆستردىگىمىز "مىتاتنى" ائلى آديندا اولان "ماد" سۆزونون دىاله آخارقاسى يىترلى باشچىسىنىن آديندا اولماسى بو يىترلده مادائللرىندىن ياشاماسى فيكىرىنى قىسمائايد ائيدىر، مىتاتنى ائلىنىن (هوررلىر) ياشادىغى منطقه و يىترلىله دىاله آخارقاسى اراضىلىرىنىن يىرى - بىرىنه ياخىن و قونشو اولماسىدا بو فيكىرىن دوغرو اولماسى احتمالىنى گوجلندىرىر.

“كى - كو” سۆزى بىلەن بىرگە، بىر تەرەپتىن بولسا، بىر سۆز كىشى ۋە خىسەلە باشچى ۋە شاھ ئادەملەرنىڭ، گەھ ئادەم (يولبارىش) گۇرۇپپىسى، گەھ ئادەم ئولتۇرۇپ كەلگەن. كى - كىسار = كىسار = كىسار. كى - كىسار = كىسار. كى - كىسار = كىسار.

گۆرۈندۈيۈكىمى، افسانەۋى فارس شاھلارى سولالەسى اولموش "كيان" شاھلارى كئيىقوباد، كئيىكاووس، كئيىخوسرو آدلارينيىن اولينده اولان "كئى" حيصەسى همين ماد آدلارينداكى "كى -كو" سۆزۈندن آلينميش و منبع گۆستەريلمەدن ايشلەنىپ فارسلاشديريلمىشدير. حئتى فيكىرىمىزجە همين افسانەۋى شاھلار سولالەسى آدى اولموش "كيان" كلمەسى ايكي حيصەدن (كى -آن) ميدانا گلмышدير. كلمەدە كى هم "كى" بۇيوك، باشچى، شاه و بعضاً يترە منسوبيت (لى) معناسى داشييان قىسمت، همدە ان قديم تورك ديللرينده و يا التىصاقى دىللى ائللرين بعضيلرينين دىللرينده، او جملەدن مادلارين دىلينده اسمين جمع علامتى اولموش "آن -ان" ماد دىليندن آلىنمادير، نئجە كى، سونرالار رستم داستانى قهرمانلارينيىن آدلارى و حادثەلرينين بير سىراسى اشكانيلر دؤورو شخصەتلىرى و حادثەلرى اساسيندا ياراتمىشدير.(بو بارەدە سونرا گئنىش دانىشاچاغىق). □ □ □

مادائترینین آدلاری

يوخارىدا گۆسترىگىمىز كىمى ھىرودوت آلتى ماد ائلىنين آدىنى چكىمىش و اونلارنى ائىتىك كۆكۈنە اشارە ائتمەمىشدير. عالملىرىن بعضىسى بو آدلارنى بعضىلىرىنى تورك كۆكلۈ، بعضىلىرىنى ايسە ھىند - آوروپايى كۆكلۈ كىلمە گۆستەرىرلر. بو فىكىرىن عكسىنە اولاراق، بو ائىل آدلارى قىدىم تورك آدلارى و سۆزلىرىدىن يارانان كىلمەلردير. بئىلەكى، بو آلتى ائىل آدىنىن بعضىسىنى، مەيىن سىس - فونىتىك ئەيىشىكلىكلە، قىدىم تورك ائىللىرىنىن آدلارىندا گۆرۈر، بعضىلىرىنى ايسە اسكى عادى و ائىل آدلارىنى يارارلى اولان تورك كىلمەلرىندە مشاھدە ائىدرىك. بو جەھتلىرى نظردن كىچىرك.

بوس - بوسای

سس قورولوشو باخیمیندان بو کلمه یه یاخین و آدیغا یارارلی اولان قدیم تورک کلمه لری بونلاردیر:

۱) قديم و چاغداش تورک ديللرينده "باس - Bas" اوستون گلمک، غالب گلمک سؤزونو بيليریک کي، آذري، تورکمن، اوزبک، اويغور، قيرغيز و سايره بير سيرا تورک ائللري ديللرينده

ایشلنمیش و ایشلنمکده دیر.^۱

(۲) "به سو = باسو" سۆزونو بیلیریک کی، "ده میر توخماق" معناسیندا اولموشدور.^۲

(۳) "به سوت = باسوت" کلمه سی او یغور دیلینده "آرخا، یاردیم، آجیيان، یاردیمچی" دئمک دیر.^۳ گۆسته ریلن اسکی تورک سۆزلرینی نظره آلاراق، گومان ائتمک اولارکی، "بوس" کلمه سی بو سۆزلرین بیر یاساسیندا یارانمیشدیر، چونکی بو کلمه لر ائل آدی اولماغا یارارلیدیر.

پارتاکئن

۱. م. دیاکونوفون یازدیغینا اساساً "پارتاکئن" منطقه سی چاغداش قوم شهرینین یاخینلیغیندا کی دوز گۆلونون غربینده، هامان گۆله تۆکولن "شورچای" ن اطرافلی اراضی سی ایدی، یعنی مرکزی ماد تورپاقلاریندان ایدی.^۴ بو دره نین غربی قسمت لرینین شمالی قسمتیندن "شاه رود" و جنوب قسمت لریندن "زنجان چای" نین ایلک قوللاری باشلانیر. دئمک "پارتاکئن" آدلی ماد ائلی مرکزی مادی ن شمال شرق تورپاقلاریندا یاشامیش و چوخ احتمال "دیوک" ون حاکمی تی آلتیندا اولموشدور. فیکریمیزجه بو ماد ائللینین آدی ایکی سۆزدن یارانان کلمه دیر:

الف) "پارت = پارتا". بو کلمه چوخ احتمال قدیم تورک "پارت" ائللینین آدی ایله علاقه داردیر کی، سونرالار اشکانی سولاله سی نی پاراتمیشلار.

ب) "کئن". بو سۆز "کئن" شکلینده ان قدیم دؤورلردن تورک دونیاسینین دوغو قسمت لرینده "شهر"، "آوادانلیق" معناسیندا، نسبتاً غرب تورکلرینده "شهر" معناسیندا ایشلنمیشدیر. بو کلمه بوگون تورک دونیاسیندا، آذری تورکلری داخلینده ایشلندیگی کی می، "کند" معناسیندا ایشلنمکده دیر کی، بعضی حاللاردا شهر معناسی وئیر. مثلاً؛ تاشکند، سیمزکند (سمرقند)....^۵ دئمک، نظره گلن بو کلمه نین معناسی "پارت شهری، پارت کندی، پارتلارین یاشادیغی یئر، پارت توپلانتیسی،..." دئمک ایمیش.

آریزانت = آریسانت

سس ترکیبیدن گۆرونورکی، کلمه ایکی قسمتدن یارانمیشدیر: آر + ایزانت.

بیرینجی قسمت، شبهه سیز، "ار"، یعنی ایگیت و قوچاق کلمه سیدیر کی، ان قدیم دؤورلرده باشچیلار، محترم، بؤیوک و حرمتلی رهبرلرین آدلارینین اولینه آرتیرادیلار. "آلپ ارتونقا" و

۱ - دیوان لغات الترک، ج ۱ و ۲.

۲ - دیوان لغات الترک، ج ۳، ص ۷۲.

۳ - دیوان لغات الترک، ج ۱، ص ۳۵۴ و ۳۵۹.

۴ - ماد تاریخی، ص ۹۰.

۵ - دیوان لغات الترک، ج ۱، ص ۳۳۹.

۵۳۰ □ ایران توركلرينين اسكى تاريخى "ايسلاما ندر"

"آلپ ارسلان" اسملرينده اولدوغو كيمي.

ايكينچى قىسمته گلدېكده ايسه، سس قورولوشو جهتدن قديم قوتتيلره باشچى، رهبر، دئييلن "يانزى" كلمه سىنى خاطرلاديركى، سسلرى دال - قاباق اولموشدور، نئجه كى، قوتتيلرده اولموش "ايرانزى" سۆزو سونرالار، بيله - بيله و يا بيلمهدن "ايرانزى = ايرانزو" شكيلينه دوشموشدور.

بودى

بو كلمه سس تركيبي باخيمىندان خالق، اولوس و قوم معناسيندا اولموش اسكى تورك كلمه سى "بودون - Budun" سۆزونو خاطرلادير و چوخ احتمال اوندان يارانان كلمه دير. اگر بو احتمال دوزگون اولموش اولسا، بو كلمه نين معناسى خالق، ائل، توپلوم و يا بونلار ياخين بير كلمه اولاجاقدير.^۱

موغ

بو كلمه ان اسكى دؤورلردن تورك ائللىرى داخلىنده شامان، روحانى، كاهين، فالچى، دين خادىمى، غيبىدن خبر وئرن، سحر باز،... معنالاريندا اولموش و زامان كئچدىكجه، زردوشتىزمين بارنماسى ايله ايلگىلى، دين خادىمى، روحانى، زردوشت دينينين روحانىسى معناسيندا ايشلنمىشدير. نظره گلن بو كلمه لاپ اوللر او كيچيك ائل، اوبا و دسته يه دئيىلمىشديركى، اونون كيشىلىرى قادينلارينين چوخو سحر بازلىق، غيبىدن خبر وئرمك، فالچىلىق، كاهينلىك و بو كيمي ابتدايى اينسانلار آراسيندا اولموش خرافاتى ايشلرله مشغول اولموشلار و زامان كئچدىكجه بو كلمه ائل و طايفا آديندا چئوريلمىشدير.

بو كلمه باره ده آشاغيدا "قنومات" سۆزونو آچىقلاياركن يئنه ده دانىشاجايىق.

ستروخات

ستروخات ائل آدىنا گلدېكده ايسه، فيكرىمىزجه بو سۆز ايكي قىسمتدن يارانمىشدير: سترو - خات.

بونلاردان ايكينچى بۆلوم "خات = قات = قوت" اسكى تورك دىللرينده چئشىدلى معنالار داشىمىشدير:

(۱) "قات" سرت و محكم اولماق دئمك ايدى.^۲ بو گون بو كلمه همين معنادا آذرى دىلىنده "قات" و "قاتلاشماق" شكيللرينده، صفت و فعل كيمي ايشلنمكده دير.

* ۱ - ديوان لغات الترك. هر اوج جلد.

۲ - ديوان لغات الترك، ج ۲، ص ۲۹۵.

۲) "قوت" اوغور، دؤولت، بخت، طالع، سعادت معنالاریندا اولموشدور.^۱
 "قوتادغو بیلیک" اثرینین آیدناکی "قوتات" بؤلوموده همین بو سؤزدندیر.
 کلمه نین بیرینجی حیصه سی "سترو" باره ده هله لیک بیر سؤز دئییه بیلیمه دیک.
 هئرو دوتون گؤستردیگی آلتی ماد ائلی و طایفاسینین اکثرینین ترکیب و معناسی نشان و اثریرکی،
 او ائللر، آدلارینین گؤستردیگی کیمی، ائتنیک جهتدن التصاقی دیللی - تورک اولموش، اؤزلری ده
 قوتتی - لولوبیلرین نسلی نین ایشغوزلارلا قاریشماسیندان یارانان ائل و طایفالار اولموشلار. □ □ □

□ ماد اصطلاحینین یارانماسی

بورادا ماد کلمه سینین م.ق. دوققوزونجو یوز ایلیکدن باشلا یارق، میدانا کلمه سی و یئر،
 حکومت و دؤولت آدی کیمی ایشلمه یه باشلاماسینین عامللر، علّت و سببلرینی گؤستریمک
 لازمدیر.

یوخاریدا گؤستردیک کی، "ماد" کلمه سی چوخ اوللردن کیشی آدی کیمی قوتتی ائللری و خلقی
 داخلینده ایشلمیشدیر، بس نه اوچون بو آد هاما زامانلاردان اؤلکه نین و قوتتی حکومتینین آدینا
 چئوریلیمه مییش و محض م.ق. ۸ - ۹ - ۱۰ - نجو عصرلردن باشلا یارق، بیر نچه عصر سوره سینده
 قوتتی سؤزونون یئرینی توتموشدور؟

شبهه سیز بورادا معین تاریخی عامل، سبب و علّتلر اولموشدور کی، ایندییه قدر اؤرتولو و
 قارائلیق قالمیشدیر. بو اؤرتولو و قارائلیق جهتلر نه دن عبارت اولاییلر؟
 فرانسالی تاریخچی عالیم ژ. اوپترین فیکرینجه مادلارین ائللری تورانلیدیrlار و آلتای دان
 گلمیش ایدیrl. ۲

بحث اولونان بو یوز ایلیکلر، یعنی م.ق. بیرینجی مین ایلیگین ایلیک عصرلرینده اورتا آسیادان
 یاخین شرقه اولموش ائل آخینی یالنیز ایشغوز (ساکا) ائل بیرلشمه سینین م.ق. دوققوزونجو یوز
 ایلیگیندن باشلا یارق اولان آخینی تاریخاً معلوم دور کی، یئددینجی عصرین اوللرینده داها گئنیش،
 بؤیوک مقداردا، اؤزوده کیمثرلرین آردینجا یاخین شرقه گلمیشلر و ایشغوزلارین چوخو شمالی
 آذربایجان اراضیسی و جنوبی آذربایجانین اورمو گؤل و اطراف، ساوالان اطراف، آرازین جنوبو،
 خلخال، قیزیل اؤزن آخارقاسی، هشتری، زنجان و همدان اطراف یئرلرینده یئرلشمیشلر. بو
 عصرلرده بو تورک ائل آخینیندان باشقا، شمالدان آذربایجانا اولموش آیری بیر ائل آخینینی تاریخ
 گؤستریمه ییر.

۱ - دیوان لغات الترک، ج ۱ و ۲.

۲ - ایران باستان، ج ۱، ص ۱۶۸.

بئله نظره گليركى، بو ائل بيرلشمه سى آخىنى نين م.ق ۹ و ۸ - نجى عصرلرده تدرىجلىك گلميش بۇلوملىرى ساوالانين جنوبو، قيزيل اوزن آخارقاسى، اورموگۇلونون اطرافى و شرقى قىسمتلىرى، الوند داغى اطرافيندا، يعنى مركزى ماد تورپاقلاريندا داها چوخ يئرلشميشلر. بو تورك ائل بيرلشمه سينين مختلف ائل، طايفا و قىبىللىرى، شىبه سىز، اورتا آسيانين مختلف يئرلىرى، او جملەدن "آلتاي" داغلارى اطرافيندا ياشاميش تورك ائللريندن اولموشلار، بونا گۆرۈدە ژ. اوپىر ماد طايفالارنى آلتايدان گلمە گۆستىمىشىدۇر. شايد بو ائللردن بىرى و يا اولارن بىرىنىن و يا بىر نىچە سينين بعضى ائل و قىبىللىرى "ماد" آدلانمىشىدۇر.

اورتا آسيانين آلتاي داغلاريندان گليب، سونرالار مركزى ماد آدلاناچاق چاغداش ايرانين مركزى يئرلريندە يئرلەشەن بو تورك ائلللىرى بو يئرلردە اۆز سويداشلارى قوتتى ائللرلىك، ھىچ بىر توققوشما و مناقشە اولمادان بىرگە ياشايدۇر و تدرىجلىك قاينايب قارىشىرلار. آلتايدان گلن ائللرين سايى شايد، بۇيوك و كىچىك اولماق اعتبارلىك، آلتايدان چوخايدى و يا بو آلتى ائللين ھەر بىرىسى كىچىك ائل اوبالاردان تشكىل تاپمىش ايدى. ھەر حالدا يوخارىدا آدلارنى گۆستىدىگىمىز آلتى ائل بىر، ايكى عصر سورەسىندە كىچىك ائل اوبالارى و حتى يئرلى كىچىك قوتتى ائللرينى اۆزلىكە بىرلەشتىرىپ، نسبتاً بۇيوك ائل اولاراق، ھەر بىرىنىن رھبرى، باشچىسى و اۆزلىكە خاص تشكىلات، دۆولت و ائل قورولوشلارى ياراندىر. بو ائل رھبرلرينين بىرى قىزىل اوزن آخارقاسى يئرلرينين رھبرى "ديوك" (دياوكو) اولموشدوركى، ھىروودون گۆستىدىگى كىمى، ماننا حكومتى ايلە بىر و اورارتو دۆولتى ايلە مۇتەداولاراق، آسورلەر، قارشى اولدوغو اوچون، م.ق. ۷۱۵ - نجو ايلدە آسورى شاھى ايكىنجى سارقون طرفيندن عايلەسى ايلە بىرلىكدە سورەينين "ھامات" منطقەسىنە سورگون اولوب، اورادادا اۆلموشدور. بو آلتى ماد ائللينين اوچونون باشچىسى خىشتىرتى، مامى تيارشو، دوساننى داھادا نفۇزلى اولموش و م.ق. ۶۷۳ - نجو ايلدە ماد قىيامىنى رھبرىلىك ائتمىشلر.

ايشغوز ائل بيرلشمە سينين تركيب حىصەسى اولموش، آلتاي داغلاريندان گلەرك، قىزىل اوزن آخارقاسى و ھمدان يئرلريندە يئرلەشەن ائللر، ھىچ شىبه سىز، آلتاي داغلارى ائللرينين آغىز ادبىياتىنى دا اۆزلىكە بىرلىكدە بو تورپاقلاردا گتمىشلر. آلتاي داغلاريندا ياشاميش تورك ائلللىرى داخلىندە چوخ قديم زامانلاردان يايلىمىش مشھور قهرمانلىق داستانلاريندان بىرى "ماداي قارا" آدلانمىشىدۇر. آلتاي ائللرينين بو داستانين قديملىگى و اهمىتى بارەدە بۇيوك عاليم "مىر على سيدوف" اۆزونون "آذربايجان خلقىنىن سوي كۆكونو دوشونركن" آدلى اثريندە بئله يازمىشىدۇر:

"چوخ اسكىلەرلە سىلەشەن، اۆزۈندە اسكى آلتاي ايناملارنى، ھەر شىئە روھون اولماسى... گۆرۈشلرىنى بول - بول قورويوب ساخلايان دونيا داستانلارى ايچرىسىندە تانىمىش "ماداي قارا" داستانيندان دا آب - آيدىن گۆرونوركى، آلتايليلاردا، بىر چوخ تورك دىللى خلقلىرى كىمى، داغى اۆز عايلەلرينين، سويلارنinin كۆكۈ، باشلانقچى، ياردىمچىسى سايمىشلار. داستاندا داغين آتا، آرا - سىرا

ایسه آنا اولماسینا آچیقدان - آچینغا اشاره لر واردیر.^۱

یوخاریدا گؤستر دیکلریمیزدن، ماد اصطلاحی ایله ایلگیلی، آشاغیداکی نتیجه لری چیخاردا بیلرک:

۱ - م.ق. بیرینجی مین ایللیگه قدر نچه مین ایل سورہ سینده بو گونکو ایرانین مرکزی تورپاقلاریندا یاشامیش قوتی ائلری داخلینده "محکم"، "سارسیلماز" معناسیندا اولموش "ماد" = مه ته " کلمه سی هم کیشی، همده قادین آدی کیمی ایشلنمیش و خلق داخلینده گئیش یاییلمیش کلمه اولموشدور.

۲ - اورتا آسیا تورک ائلری داخلینده ده "ماد" کلمه سی اینسان آدی کیمی، تقریباً بوتون تورک ائلری داخلینده ایشلنمیشدیر.

۳ - م.ق. ۷ - ۸ - ۹ - نجی یوز ایللیکلرده آلتای داغلاریندان آذربایجانا گلیب، قیزیل اوژن آخارقاسی و الوند اطرافیندا یورد سالان ائلر داخلینده "مادای قارا" آدی مشهور اسکی قهرمانلیق داستانی اولموش، همده احتمال بو ائلر داخلینده "ماد" آدی ائل، طایفا و اوبالار اولموشدور.

۴ - آسوری میلیتاریستلرینین بو ائلره قارشی آردیجیل هجومو، خلقین اونون مقابلینده قهرمانجاسینا مقاومتی گئیشینده قهرمانلیق داستانی "مادای قارا" نین خلق داخلینده گئیش یاییلماسی و شبهه سیز، بعضی سؤز، جمله و حادثه لرین مقاومت و دؤیوش شعارینا چئوریلمه سی احتمالی چوخ گوجلودور.

زمان - زمان توپلانیب فورمالاشمیش گؤستر دیگیمیز بو عامیللر سبب اولموشدور کی، م.ق. ۷ - ۸ - ۹ - نجی یوز ایللیکلر سورہ سینده تدریجیه "ماد" کلمه سی گؤستر دیگیمیز منطقه ده گئیش یاییلیب، عمومی لشمیش و یاواش - یاواش "قوتی" کلمه سینین یئرینی توتاراق، هم منطقه، هم خلق، همده تازا یارانان دؤولت و حکومتین آدی اولموشدور. □ □ □

اینسان و باشچی آدلاری

بیز اوچ آیریجا فصیلده: ۱ - ایشغوزلار (ایسکیتلر - ساکالار)، ۲ - ایشغوزلار (ایسکیتلر و یا ساکالار) کیمدیر؟ ۳ - ایشغوز دؤولتی (ایشغوز - ایچ اوغوز) ائل بیرلشمه سینین آذربایجانا کلمه سی، اونلارین رهبرلری، آذربایجان و همدان طرفلرینده گؤردوکلری ایشلری، ماد حکومته مثبت و منفی تأثیرلری، اونلارین میلی کؤکو، ائللین آدی و رهبرلرینین آدلارینین کؤک و معنالارینی، آریاییستلرین بو ائللرین آریایی اولمالاری باره ده کی فیکرلری و سایره مؤوضوع ایله ایلگیلی مسئله لری گئیش شکیلده آچیب گؤستر میشیک و بورادا اونلارین تکرارینا حاجت یوخدور. بورادا یالنیز بونا اشاره

*

ائتمكله كفايتله نيريك كى، ائلين آدى ايشغوز = اشكناز = اشكوز = اشكوزا كلمهسى، اونون رهبرلرى اولموش "ايسپاكا"، "پارتاتوا" و "ماداي" سۆزلرينين، هابئله ايشغوز ائل بيرلشمه سينده شخص و بۆيوك باشلارين آدلارى اولموش "بوقاتاي"، "قوزاتاي"، "اوكاتاي"، "آپاتاي" كيمى كلمه لرين كۆك و معنا لارى، حتى اسكندر زامانيندا ايشغوز ائللرين رهبرى اولموش "كارتاسيس" سۆزونون كۆك و معناسينى گئنىش شكلیده ديلچىلىك علمى و آدليم تاريخچىلرين اثرلرى و فيكىرلرى اساسيندا آچىپ گۆسترميشىك.

علمى جهتدن اساسلانديغيميز او يازيلاردا چوخ آيدىن صورتده ثابت ائتميشىك كى، بو اسكى مشهور ائل بيرلشمه سينين آدى، رهبرلرى، باشچىلارى و اونلارلا ايلگىلى شخص آدلارنىن، استثناسيز اولارق، هاميسى نين كۆكۆ آچىق و آيدىن تورك كلمه لرى اولموش و حتى اونلارين بعضىلرينين اوزو، تركيب حيصه لرى، كۆك و يا شكلچىلريندن بعضىسى بو گون بئله مختلف تورك ديللرينده، او جمله دن آذرى توركجه سينده، گئنىش خلق كوتله لرى طرفيندن ايشلنمكده دير.

بحث ائتديگيميز بو عصرلرده، يعنى م.ق. ۷-۸-۹- نجى يوز ايللىكلرده هند- آروپايى دىللى ائللرينده اورتا آسيا يولوايله ايران فلاتينا آخماسى واقعييتىنى نظره آلاق، شايد ايشغوز ائل بيرلشمه لرى تركيبينه هند- آروپايى دىللى كيچىك ائل و اوبالاردا، اوز تولىملاريندان آريلارلاق، قوشولموشلار. (بو احتمال چوخ ضعيفدير). اما بو هئچده ايشغوز ائل بيرلشمه سينين، بعضى ايران تاريخچىلرينين ادعا ائتديگى كيمى، هند- آروپايى دىللى، يعنى "آريايى" اولماسى دئمك دئيلىدير، حتى كيملرلرده، شبهه سيز، ايشغوزلارلا ياخين، عىنى كۆكلو، اورتا آسيادان گلمه و التصاقى دىللى اولموشلار.

ائل بيرلشمه سينين اوز آدى، رهبرلرى و بۆيوك باشلارينين آدى خالص تورك كلمه لرى اولان بير ائله هند- آروپايى دىللى ائل دئمك گولونج اولمازمى؟ آيا هند- آروپايى بير ائل اوز آدى، باشچىلارى و بۆيوكلرينين آدلارنىن تورك و يا، اوز آنا ديللريندن باشقا، آيرى يىگانه بير ديلدن سئچرلرمى؟ بئله بير ايش عقله و منطقه اويغون گليرمى؟

دئمك، توركلرين ان اسكى و آدليم ائل بيرلشمه لريندن بيرى اولموش "اوغوز" ائللرينين بير بؤلومو اولموش "ايشغوز" (ايچ اوغوز) ائل بيرلشمه سى التصاقى دىللى اولموش، تورك اولموش و اونلارين شمالى و جنوبى آذربايجاندا، همدان، ساوه، زرنده، و ... يئرلرينده قالميش ائل، اوبا و طايفالارى اوزلريندن قباق بو يئرلرده اولموش و سونرالار اورتا آسيادان گلش اولدوقچا چوخ تورك ائللريله قاينايب قارىشاراق، زامان- زامان فورمالاشان آذرى ميللتينين يارانماسيندا اشتراك ائتميشلر.

ساك- ساكا

تاريخده ايشغوز ائللرى "ساكا" آديله ده تانينميشلار. يوخارىدا گۆردوك كى، ايشغوز ائل

بیرلشمه‌سی ایگیرمی ائل و سويدان عبارت اولموش و اونلارین بیرینین آدی "ساکا" اولموشدور. بو ایکی کلمه‌نین هر ایکسی اصیل تورک کلمه‌لری اولموشدور. "ساک = ساق" کلمه‌سینین معناسی "ایشده آییق، زیرک"^۱، "ساکا" کلمه‌سینین معناسی ایسه "داغ یاماجی" معناسیندا اولموشدور.^۲ "ساک - ساکا" کلمه‌سینین معناسی بو ایکی آنلامین ایکیسیندن بیرى اولماسی شبهه‌سیزدیر، آنجاق اسکی تورک داستانلاری و ناغیلالاریندا گؤرۈندۈیۈکی، قدیم تورک ائللری داغا یوکسک قیمت وئریپ، اونا مقدس شئی کیمی باخمیش، اونا میفیک خصوصیتلر قاییل اولاردیلار. بونو نظره آلاراق، ایکینجی معنای گؤتورمک داها مقصده اویغون نظره گلیر.

هارپاک

پارسلا رالال بیر اولوب، آستیاکین اوردو باشچیسى اولاراق، اونا، خلقینه و ماد حکومتینه خیانت ائدیپ آرخادان خنجر ووران و بو حکومتی دئوریلدن شخصین آدی "هارپاک" سؤزو نه اینکی هند - آوروپایی بیر کلمه دئییلدیر، بلکه تامامیله بیراصیل تورک کلمه‌سی، اؤزۈده شخص، کیشی آدی اولموشدور. "اسکی تورک سؤزلۈگۈنده بو کلمه شخص آدی گؤسته‌ریلیر".^۳ "هارپاک" سؤزو ایکی تورک کلمه‌سیندن یارانان بیر مرکب تورک کلمه‌سیدیر. بو ایکی سؤز "ار" و "بگ" سؤزلریدیر کی، بۈگۈنده بوتون تورک خلقلری، او جمله‌دن آذری تورکلری داخلینده اولدوقجا گئنیش شکیلده و هامان اسکی معناسیدا ایشله‌نیر. دئمک، "هارپاک" سؤزونون اصلی "اربگ" اولموشدور کی، زامان - زامان ایشلنمک نتیجه‌سینده "آرباک" - هارپاک - قارپاق شکیللرینه دوشموشدور. اسکی تورک ائللری و خلقلری داخلینده باشچی و بؤیۈکلرین آدینین اولینه احترام و حرمت علامتی اولاراق، "ار" (ایگیت - قوچاق) کلمه‌سینی آرتیرماق معمول اولموشدور. "آلپ ار تونقا" و "آلپ ارسلان" آدلاری ان گۈزل و تاریخی نمونه‌لردیر، "آرباک - ار - بک" ده بونلاردان بیرى اولموشدور.

قئومات - قالاوماتا [Gaumata]

هخامنیشلر تاریخیندن بیلیریک کی، کبوجیه مصره اوردو یوروتمک عرفه‌سینده، قاراداشی بردیانی کودتاسیندان خاطرجمع اولماق اوچون، گیزلی شکیلده اونو اؤلدۈرتدورور. بو حادثه‌دن خبردار اولان بیر ماد موغ، کبوجیه مصرده اولارکن کودتا ائدیر و کبوجیه‌نی شاهلیقدان سالیق و اؤزو یئددی آى شاه اولور. بو موغون آدی "قئومات" و یا "قالوماتا" ایدی. بورادا ایکی آدان بیرى، یعنی

۱ - دیوان لغات‌التورک، ج ۱، ص ۳۳۳.

۲ - دیوان لغات‌التورک، ج ۳، ص ۲۲۶.

۳ - اوغوز سلطنتی، آلتای مدوف، باکی ۱۹۹۲، ص ۲۶۹.

"بردیا" سۆزۈ ھند - آوروپایی ديلدن - پارس ديليندن اولان بير كلمه دير، چونكى بردیا هخامنش عايله سينده اولموشدور. لاکين ماد موغون اصلی آدی "قوماتا" سۆزۈ ايکی تورک كلمه سيندن يارانان بير مرکب سۆزۈدور.

"ديوان لغات الترك"ون يازديغينا^۱ و ميرعلی سيدوفون آراشدیرمالارينا اساساً قديم تورک ائللری، او جمله دن ھونلاردا "کام = قام" كلمه سی شامان، روحانی، آرا حکیمی، سحر باز، دین خادمی، کاهین، فالچی، طبیب، حکیم، عالیم، فیلسوف، معنا لاریندا ایشلنمیشدیر.^۲ یعنی بیر نۆوع احتراملی و مقدس سۆز اولموشدور و بونا گۆرده ھونلار داخلىنده "اٹش - کام = آتا - کام" شکل لرینده یعنی "آتا - شامان"، "آرخاداش شامان" معناسیندا اولموشدور. "اٹش" اسکی تورک ديلينده ھمده آرخاداش، يولداش معناسیندا اولموشدور.^۳

"آتا - کام = آتا - قام" كلمه سی خلق طرفیندن مقدس كلمه کیمی، ھمده کیشی آدی اولاراق قوللانمیش و گۆرۈندۈگۈ کیمی، چوخ ایشلنمک نتیجه سینده "قام - آتا"، "کام - آتا" شکلینده دوشموشدور. بو كلمه ھم کیشی آدی، ھمده دین خادمی آدی کیمی "قشوم - آتا" شکلینده ایشلنمیشدیر. گومان ائتمک اولار کی، "موغ" كلمه سی "کام = قام = قوم" كلمه سینین عکسینه تلفظدور. (ماک - ماق - موق - موغ).

کییاکسار و آستییاک

تاریخده ماد ایمپراتورلوغونون بو ایکی شخصیتی داھا چوخ مشهوردور. بو آدلارین بیرینجیسی نین اولینده "کی"، ایکینجی سینین سونوندا کی "آک" عنصر لری، فیکیریمیزجه، ھامان بۆیۈک معناسیندا اولان سۆزلر دیر کی، یوخاریدا گۆردۈک. "کییاکسار" سۆزونون قالان قسمتی "آکسار" = "آخسار"، نظره گلن ایکی قسمتدن عبارت دیر: "آخ = اوخ + سار".

"اوخ" سۆزونون معناسی معلومدور، "سار" قسمتینه گلدیکده ایسه "سرت"^۴ و "قیزغین"^۵ معناسیندا اولموشدور. دئمک "آکسار" ین معناسی "سرت اوخ" اولمالیدیر. آستییاک كلمه سینین بیرینجی بۆلۈمو باره ده ھله لیک بیر سۆز دئیہ بیلمهریک.

۱ - دیوان لغات الترك، ج ۱، ص ۲۸۳ و ج ۳ ص ۱۵۷ و ۴۴۳.

۲ - اوغوز سلطنتی، آلتای ممدوف، باکی ۱۹۹۲، ص ۲۷۳.

۳ - دیوان لغات الترك، ج ۱، ص ۴۷ و ۴۵۸.

۴ - دیوان لغات الترك، ج ۳، ص ۱۸۱.

۵ - دیوان لغات الترك، ج ۲.

آخسئری

□ ماد قیامی زامانی [م.ق. ۶۷۳] ماننا شاهی اولاراق قیامچیلارلا یاخیندان ایشداشلیق ائتمیش شخصیتدیر. بو کلمه ده "آکسار"، "آخسار" سؤزونون اؤزودور، یعنی او زامانین ماننا دیلینده "سرت اوخ" دئمک ایدی.

دئمک، ماد ایمپراتورلوغو و حکومتینین اساس شخصیتلریندن آدلاری معلوم اولانلارینین چوخونون آدی اسکی تورک کلمه سی اولموشدور. بو او دئمک دیر کی، ماد ایمپراتورلوغو خلقی و حاکم دایره لری التصاقی دیللی، میللی جهتنن اسکی تورک خلقلریندن اولموشلار و یاراتدیقلاری مدنیت ده اسکی تورک مدنیتینین بیر حیصه سی اولموشدور.

ماد ایمپراتورلوغو، او دؤورون حادثه لری، تاریخی شخصیتلری و باشچیلارینین آدلاری و سایره سی باره ده بو گئنیش بحثلریمیزدن بو عمومی نتیجه لری الده ائتمک اولار.

۱ - ماد ائللری، خلقی، شاهلاری، حکومتی بیر سیرا آوروپا، کئچمیش سووت، ایران و حتّی آذربایجان جمهوری سی تاریخچیلرینین ایره لی سوردوکلری فیکرین تامامیله عکسینه اولاراق، تورک اصیللی، التصاقی دیللی اولموشلار، نه اینکی "آریایی".

۲ - مادلار قوتتی - لولوبیلر و قسماً هورری خلقلرینین اؤولادی اولموش و سويداشلاری ایشغوز و کیمثرلره قسماً قایناییب قاریشاراق، ماد خلقینی میدانا گتیرمیشلر.

۳ - ایشغوزلار(ساکا) و کیمثرلر اورتا آسیادان، قافقاز یولویله آذربایجان و او زامانکی مرکزی ایران تورپاقلارینا گلمیش التصاقی دیللی - تورک ائللریندن، اؤزلری ده او زامانکی اوغوز ائللرینین بیر قولو، یعنی "ایچ اوغوزلار" اولموشلار.

چاغداش بیر فاکت و دلیلی ده مادلارین آریایی نژاد اولماسی، هند - آوروپایی دیللی سایلما ماسینا مدرک حساب ائتمک اولار. اودا ۱۲۳ ایل داوام ائتمیش ماد ایمپراتورلوغونون پارسلارین حاکمیتینه داخل ائدیلمه مه سی فاکتیدیر.

بیلیرک کی، پهلویلر هخامنیش پارس شاهلیغینین ۲۵۰۰ ایلیک جشنلرینی توتدوقدا، مادلارین اوندان قاباقکی ۱۲۳ ایلیک حاکمیتینی اوندان خارجه قویموشلار، یعنی مادلاری هند - ایرانی، پارس حساب ائتمه میشلر، چونکی هخامنیشلر م.ق. ۵۵۰ - نجی ایلده، یعنی شاهنشاهلیق جشنلری زامانیندن ۲۵۰۰ ایل اؤل ایراندا حاکمیتی مادلاردان آلمیشلار.

شبهه سیز او زامانکی ایران - فارس حاکمه هیأتی نین بو ایشی حسابسیز و اؤلچولمه میش اولمامیشدیر، بلکه پهلوی حاکمه هیأتی بیر سیرا تاریخی حقیقتلری و واقعیتی گؤرن تاریخچیلرین فیکیرلری و مصلحتلرینی نظره آلاراق مادلاری پارس شاهنشاهلیغیندن خارجه قویموشلار. □ □ □

ماد

حكومتينين يارانماسى

مرکزی ماد ائللرينين قيامى، خيشتيريتى قيامين باشيندا

كئچن فصليده آچىقلاديغيميز حادثه لر و حاضرليقلاردان سونرا، مانئاليلار و مركزى ماد خلقى، ايشغوزلارين - ايسكىتلرين يارديمى ايله، آسورى اشغالچيلارينا قارشى دؤيوشوب، اونلارين اوردولاريني مغلوبىته اوغراتدىقلارى زامانلار، يعنى م.ق. ۶۷۳ - نجو ايل ماد ولايتلرينين حاكملريندن بىرى اولان "خيشتيريتى" ايكى باشقا مركزى مادين يىثرلى حاكمى ايله بىرلەشەرك، آسورى ميليتاريزمى عليهينه بؤيوك و عموم خلق قيامينا ال آتدىلار. بو، بؤيوك ماد امپىراتورلۇغونون يارانماسيندا اىلك آددىم حساب اولور.

مركزى ماد خلقلرينين بو گىشيش قياما حاضرليغى، رهبرلرينين اؤنجه دن مخفى شكيلده گؤرۈشلرى و قيامين تقريباً دقيق تاريخىنى يىئنه ده اسرحدونون هاتيقدن اثتديگى سوآللاردان الده ائديرىك. گؤرونوركى، آسورى حكومتينين مانئا - ماد اياتلرى و اراضيسينده كى حاكم لر، مأمورلار و

جاسوسلاری بو یئرلرده اثشیتدیکلری، گۆردوکلری و حس ائدیپ دویدوقلارینی سرعتله مرکزہ خبر وئیردیلر.

ماد قیامیلہ علاقہ داران قدیم ہاتیفدن سوال م.ق ۶۷۳ - نجو ایلین دۆردونجو آیی آوریل آیینین سونو، یعنی "ایار" آیینین اوچونده اولموشدور. بو سوالدان گۆروتورکی، مادلارین "دوساننی" و "مامی تیارشو" آدلی ایکی رہبری ده "خیشیریتی"نین متّحد و ال بیرلری کیمی آرتیق مبارزه صحنہ سینده دیرلر.

دئمک، "خیشیریتی"نین "دوساننی" و "مامی تیارشو" و شبہہ سیز باشقا کیچیک و بؤیوک ماد باشچیلاری ایله ایلک و تکرار گۆروشلری، مذاکرہ لر ائدیپ، قیام قرارینا گلہ لرلی بو تاریخدن قاباق. اؤزودہ گونلر داوام ائتمیش مذاکرہ لر نتیجہ سینده و همین ایلین اوللرینده باش وئرمیشدیر. البتہ ایلکین گۆروش لر و دانیشیق لار بو تاریخلردن چوخ اوللر و مختلف زامانلار و یئرلرده باش وئرمیشدیر.

ہاتیفدن اولموش همین سوا آیین سونراکی جملہ لرینده اوخویوروق: آیا "مامی تیارشو" اونون (خیشیریتی م.) سؤزونه قولاق آساجاق می ... آیا بو ایل اسرحدونلا دشمنلیک ائده جکدیر می؟^۱ بو جملہ لر بیر داھا گۆستہ ریرکی، خیشیریتی ایله "مامی تیارشو" و "دوساننی - Dussanni"نین گۆروش و مذاکرہ لرلی همین ایلین اوللری و اوزاق باشی همین ایلین مارس و یا آوریلین اوللرینده اولموشدور.

خیشیریتی ماد اؤلکہ سینین "کار-کاشی - Kar-kassi" آدلی منطقہ سینین باشچیس، بؤیوگوایدی. بعضی تاریخچیلرین فیکرینجہ "خیشیریتی" ہئردودوتون گؤستردیگی ماد امیری "دیوک"ون اوغلر (یا نوہ سی) اولموش و اوشاق اولاندا، اؤز آتاسیلہ بیرلیکده، ایکینجی سارقون طرفیندن سورہ یہ سورگون اولموش و ایللر بویو اورادا قالب یاشادیقدان سونرا، اؤز وطنینہ قایتمیشدیر. اگر بو روایت دوغرو اولسا، دئمک، خیشیریتی یا سورگون مڈتی باشا چاتاندان سونرا و یا سورگوندن قاچاراق وطنینہ دؤندوکدن سونرا (هر ایکی حالدا بو ایش چوخ احتمال ایکینجی سارقونون اولوموندن سونرا باش وئرمیشدیر.) آتاسی "دیوک"ون استقلال و خلقینین آزادلیغی اوغرونداکی فیکیرلری و مبارزہ سینین داوام ائدہ رک، م.ق ۶۷۳ - نجو ایلین اوللرینده ایکی ماد ایالتینین تانیدیغی و مشہور یاشلی بؤیوکلری و باشچیلاریلہ گۆروشہ رک، اونلاری آسوریلرہ قارشى قیاما چاغیریب حاضرلامیشدیر و شبہہ سیز اونلار اؤزلری ده آسوریلرین آردیجیل ہجوم و تالانلاری، خراج و وئرگی آلمالاری نتیجہ سینده فیکری جہتدن بوايشہ حاضر و آمادہ ایدیلر. بو ایکی ماد رہبرینین بیری "مادای" ایالتینین (بوگونکو زنجان تورپاقلاری) کئچمیش بؤیوگو "مامی تیارشو"، او بیرسی ایسہ "ساپاردا" (مادای ایالتینین جنوب و جنوب شرقی اراضیسی) ایالتینین کئچمیش بؤیوگو "دوساننی" ایدی.

بو اوچ شخصین گؤرؤشوب قیام قرارینا گلدیگیندن سونرا، هر اوچو برابر قدرتلی و حقوقلو شکیلده قیامین رهبرلیگینی عهدهلرینه آلاراق حرکت ائتمیشلر. شهبه سیز بونلاردان باشقاکیچیک ماد شاهلاری و امیرلری ده بو اوچ نفرین واسطه سیله و اونلارین نفوذو آلتیندا قیامدا اشتراک ائتمیش ایدیلر. هم بو اوچ رهبرین اؤزلری و آدلاری اصیل ماد کلمه لری اولموش، همده انقلابین مرکزی اولموش "کار - کاشی"، "مادای" و "ساپاردا" مرکزی مادیان اصیل مرکزی ایالتلری، یعنی سونقور - اسداباد - همدان - قزوین - زنجان - تخت سلیمان آرالاریندا یئرله شن ایالتلر اولموشدور. اهاالیسی ماننالیارلا برابر ماد ایمپراتورلورغونون اساسی و تمل داشینی قویموش بو یئرلر باشندان - بنادان التصاقی دیللی خلقلرین، قوتتی - لوللوبیلرین وطنی اولموش و بو حکومتی قورانلاردا اونلارین اؤولادی و نسیلیری اولموشلار.

بو اوچ رهبر، باشقا ماد ایالتلرینین رهبرلری کیمی، ایللر بویو آسوری ایمپراتورلورغویله مبارزه ده پیشیب، تجربه قازانمیش و هر جور سیاسی، تشکیلاتی و اقتصادی چتین لیکلرله قارشیلانمیش و نه ائده جکلری و قیامی نئجه آپاراجاقلارینی یاخشی بیلیدیلر. بو باشچیلارین هر بیر اؤز منطقه سینده ده رین نفوذ مالک ایدی و آسوری حکومتی ماد ایالتلری اهاالیسیندن آلاجاغی وئرگیلرین توپلانماسینا ضامن کیمی، بو باشچیلارین هر بیرینی اؤز ایالتینده باشچی، رهبر و اؤندر تانیاردی. بو باشچیلارین اصیل قدرتلی و ائل داخلینده نفوذلاری، التصاقی دیللی ائلر، طایفا و قبیله لرده اولدن اولموش ائل آغ ساقاقلیغی، ائل بگ لیگی، ائل بؤیوکلوگونه اساسلانمیش و عنعنه کیمی بحث ائتدیگیمیز دؤوره قدر گلیب چاتمیشدی.

ائل عنعنه سی اساسیندا سئچیلیمیش بو باشچیلاردان علاوه، آسوری حکومتی هر ایالتده بیر حاکم، بیر سیرا مأمورلار و جاسوسلار تعیین ائدردی کی، او ایالتین رئیس و آسوری حکومتینین نماینده سی اولاراق، منطقه نین خبرلری و حادثه لرینی مرکز چاتدیرار و مرکزین امرلرینی اجرا ائدردی، آنجا ق خلق رهبرلرینین قدرت و خلق داخلینده نفوذ و حکومت رئیس لرینین قدرتی و نفوذوندا چوخ آرتیق اولاردی.

ماد اؤلکه سینده آسوریلره قارش قیام ائدن اوچ ماد رهبری ده همین بو خلق رهبرلریندن اولاراق، برابر حقوقلو ایشه باشلادیلارسا، خیشتیریتی نین نفوذو دهاا چوخ ایدی و احتمال وئرکم اولار کی، او ماد قبیله لری بیرلیگینین حربی رهبری سئچیلیمیش ایدی. اگر بو سئچگی رسمی شکیلده اولماسایدی، خیشتیریتی بو وظیفه نی داشییردی، لاکین بو وظیفه یالنیز ماد خلقی و اونون رهبرلری طرفیندن تانیاردی و آسوری دؤولتی نه تکجه اونو تانیماز، بلکه اونولا جدی مخالف اولاردی و بو ایش اصولا آسوری حکومتیندن مخفی اولموشدور.

قیامین ایلک اوجاغی اولموش "بیت کاری"، "مادای" و "ساپاردا" ایالتلری بو گونکو همدانین جنوبوندا تقریباً زنجانا و قزوینه قدرکی اراضینی احاطه ائتمیشدیر.

اولدن قویولموش قارار اساساً گۇستردیگیمیز هر اوچ ماد رهبری م.ق ۶۷۳ - نجو ایلین مارس آیینین سونلاری و آوریلین اوللرینده (فروردین آییندا) عینی زاماندا اؤز مرکز لریندن ایشه باشلادیلار، بیر حالداکی، هم ماننا شاهی "آخسیری - Axseri"، همده ایسکیتلرین باشچیسی "ایشپاکا" ایله اولجه دن قرارلاشیب بیرلشمیشدیلر. انقلابچیلار عینی زاماندا بیر نچه یئردن عصیان باشلایاراق، نچه جبهه ده دشمنه قارشى دؤیوشه باشلادیلار. انقلاب یانقین کیمی سرعتله گئیش لنه رک، اؤز مرکزی اولان گۇستردیگیمیز اوچ ایالتدن دؤرد طرفه یاییلماغا باشلادی. گئیش خلق کوتله لرینین هر جهت دن بو قیاما آماده اولدوغو اوچون، عصیان چوخ تئز هر طرفه یاییلدى. انقلابین باشلانماسیندان اؤل حادثه دن خبردار اولان آسوری حکومتی اوردولاریله عصیانچیلارا قارشى هجوما کئچدی. بو حادثه نى اسرحدونون خیشتیریتی ایله محاربه سینه عاید یازیلاریندان آیدین گۆرمک اولورو. او یازیر: «من "بارناکا - Barnaka" اۆلکه سینى، حيله گر دشمنى و "مخرانو - Mexranu" اهالیسینین آغزیندا "پیتانو" شهرى آدلانان "تیلشورى - Tilassuri" اۆلکه سینین اهالیسینى پایمال اثتدیم»^۱.

تیلارشورى، چوخ احتمال، خیشتیریتی نین قیام مرکزی اولموش "کار - کاشى" دیرکی، بیت کاری ایالتینین مرکزی ایدی و بوگون همدانین جنوب و جنوب شرق منطقه سینده یئرلشمیشدی. آسوری شاهلارینین اؤز حربى ایشلرینی مبالغه لی و شیشیریلیمیش شکیلده یازمالارینی نظره آلاراق، اسرحدونون بو قیسا و اوزونو اؤین سؤزلریندن دئییه بیلهریک کی، او دؤیوشده هئج بیر موفقیّت الدهه ائده بیلمه میش و قیامچیلار اوستون اولموشلار.

آوریلین اوللرینده قیاما باشلامیش خیشتیریتی نین اوردولاری او آیین سونلاری و مئه یین اوللرینده "بیت کاری" نین شمالغربی و "ساپاردا" نین جنوبغربینده یئرلشمیش مشهور "کیشه سو" قالاسینی محاصره اثتدیلر. بو محاصره نى اسرحدونون "یوزگونلوک سواآیندان" بیلیریک کی، "ایار" آیینین (آوریل - مئه) اوچونده اولموشدور. سواآ بئله دیر:

«آیا شهرلى آماق اوچون خیشتیریتی اوردولاریله، کیمثرلرین اوردولاری، یا مادلارین قوشونلاری، یا مانتالیلارین عسگرلری و یا دشمنلردن بیرى فیکرینده دیرلر و نقشه چکیرلمی کی، محاصره ائتمک یولوايله، زور، یا حربى عملیات و دؤیوش واسطه سیله، یا محاصره آلتلریله قالا حصارلارینی سیندیرماق، نقیب وورماق، تورپاق تۆکه رک، قالانى آماق یوليله، یا قحطلیک سالماق، آلاهیین و یا ایلاهنین آدینا آند ایچمکله، شیرین سؤز و صلح مقاوله سی و یا حيله ایله - بو وسیله لرین بیرى ایله "کیشاسو" (کیشه سو)^۲ شهرینی آلاجاقلار، کیشاسو شهرینه داخل اولاجاقلار؟

* ۱ - ماد تاریخی، ص ۲۴۷، مخرانو غربی مادی ن بیر بؤلگونون اهالیسینه دئییلیردی.

۲ - احتمال بو کلمه چاغداش آدری دیلبنده کی "ایشگه سو" و یا "قوشاسو" بیرینجی نؤوع تعینی سؤز بیرلشمه لریندن بیرینین او زامانکی شکلی اولموشدور.

آيا كيشاسو شھرى اونلارین ايله تابع اولاراق، اونلارین تودوقلاری يثرلردن اولاجاقدیر؟^۱ بو جملهلردن "كيشه سو" شھرىنین خيشتيريتى و اونون مٲحدلری طرفیندن محاصره اولونماسى آیدین گۇرونمكدن علاوه، همده گۇرونوركى، بو دۇيوشده خيشتيريتى نین اوردولاری ايله چيگين - چيگينه باشقا ماد اوردولاری، همده ايشغوز - ايسكيت و ماننا اوردولاری دا دۇيوشورلر. شېهه سيز ماد اوردولاری سیراسیندا (دشمنلردن) كيشه سونون شماليندا يثرلهشن ساپاردا ايالتى باشچيسى "دوساننى" نین، همده "ساپاردانین" شماليندا يثرلشميش "مادای" ايالتينين باشچيسى "مامى تيارشو" نون داوطلب انقلابچى عسگرلری اشتراك ائديردى. شېهه سيز مادين باشقا كىچىك يثرلرينين ده داوطلب دۇيوشچولرى وارايدى. بوتون بونلاردان علاوه اسرحدونون سوآلاريندان گۇرونوركى، مٲحد قيامچيلار و زامانا گۇره مٲهز اوردويا مالك اولموش، قالا آلان منجيقلر، قالا حصارلارینی سينديرىب يىخان آلتلر و سايره دۇورون حربى تشكينكاسيله سلاحلانميشديلار. بو ايسه اونو گۇستهريركى، قيامچيلار چوخ اوللردن مخفى شكيلده مركزى مادين اوزاق يثرلرينده قياما حاضرلانميش، حربى آلتلر دوزلتميش، بو ايشلر اوچون مادی وسايط، يثر و سايره حاضرلاماق اوچون معيّن تشكيلات ياراتميش، حاضرليق آپارميش و بو ايشده خلقيّن مادی و معنوی حمايه سيندن يارارلانميشلار.

مٲحد ماد - ماننا - ايشغوز اوردولاری، يثرى معلوم اولماميش "كاريتو" قالاسینی، "ساپاردا" ايالتى رهبرى "دوساننى" نین اوردولاری، آدی زمانه ميزه گليب چاتماميش، بير قالانى محاصره ائديرلر. بو قالالارين محاصره سى ده هاتيفدن اولونان سوآلدان معلوم اولور. بو محاصره ائدنلره خيشتيريتى، ايشغوز و ماننايلارین آرديجيل كمكلری گليردى. بو كمكلر داخلىنده ايلام حكومتيندن گلن يارديملارين اولماسينين دا احتمالى گوجلودور.

ايار آيينين دۇردونده هاتيفدن اولان سوآلدان بللهنيركى، "مادای" ايالتينين شمالى و بوگونكو زنجان حواليسينده اولموش "سييار" قالاسى خيشتيريتى و اونون مٲحدلری اوردولاری طرفیندن محاصره اولونموشدور. ايار آيينين آلتى سيندا آسورى شاهى اسرحدون "اوشيشا" قالاسينين مقدراتى باره ده هاتيفدن سوآل ائدير. بو قالانين دا يثرى معلوم دئييلدير.

گۇستهريلن بو كيشه سو، سييار و او بيرى قالالارين بيرلشميش انقلابچى اوردولار طرفیندن محاصره اولونوب آينماسى اولدوقچا اۇنملی حادثه دير. اول اونا گۇره كى، بو قالالار آسوريلرين پاياگهى، آرخالانديغى، اوردولارینين يثرلشديگى يثرلرايدى، اونلاری توتماق آسوريلرين كۇكونو ماد تورپاقلاريندان قازماق دٲمكايدى. ايکينچيسى بو قالالارين توتولماسى گٲنیش خلق کوتله لرینه اساسلانان، اولچولوب بيچيلميش، اولدن نقشه سى جيزيلميش بير انقلابى حرکتى گۇستهرير. حربى قالالارين آينماسى همده گۇستهريردىكى، اينقلابچيلار حربى تكتيك و ايستراتژى اساسيندا ايش

گۆرموشلر. مّتحّد اوردولارین باشچیلاری و عسگرلرینین تک - تکی شعورلو شکیلده، معّین مقصد و اجتماعی - میللی هدف اوچون بو ایشه قوشولموش، ساده، شعورسوز خلق و کندلی کوتله لریندن تامامیله فرقله نیردیلر، بو ایسه او دؤورده ماد - ماننا خلقلرینین اجتماعی - میللی شعورونون یوکسکلیگی، اجتماعی - میللی هدفه مالک اولماسی، آزاد و مستقل حیات سورمک، باشقالارینین بنده لیک زنجیرینی قیریب آتماق اوچون آیاغا قالدیغینی نشان وئیریر.

ماد رهبرلری و مّتحّد اوردولارینین بّثله نقشه اوزوندن ایشله ییب، مّوقفّیت قازانماسینین بیر علّتی ده اونلارین ایللر بویو آسوری میلیتاریزمی علیهینه دؤیوشده قازاندیقارلاری اجتماعی، سیاسی، حربی و سایره ساحه لرده تجربه ایدی. بوندان باشقا، "خیشتیریتی"، احتمال اوزونون چؤلده حیات سورن مّتحّدلری، اونلارین خصوصی تاکتیکلری، یعنی آت چاپاراق، دؤیوشوب قاچارکن اوخ آتماقلارینا آرخالانمیشدیر.^۱

ا.م دیاکونوفون بو صحرادا یاشایان مّتحّدلردن مقصدی "ایشغوزلار - ایسکیتلردير" لرکی، اوخ آتماقدا، یای، اوخ و خصوصیه مخصوص اوخ اوجلاری (پشیکان) قاییرماقدا او زامانلار شهرت قازانمیشدیلار. ماد رهبرلری ایشغوزلارین اوخ آتماق تاکتیکیندن استفاده ائده رک، آسوری اوردولارینی، محاصره اولونموش قالالاردان اوزاقلاردا، اوزاقدان، تلفات وئرمه دن، آغیر اسلحه لی آسوری اوردولارینا یاخین دوشمه دن، مشغول ائدیر و نتیجه ده بیرلشمیش ماد اوردولاری بوتون گوجلرینی قالالاری محاصره ائتمه گه یؤنلدریلر.

دئمک، م.ق ۶۷۳ - نجو اییلین آوریل آیینین اورتالاریندا ماد دیارینین هر یئرینده خلق قیام ائتدی و هر یئری عصیان آلاوی بورودو. انقلابچیلارین تاکتیککی مدافعه دئییل، اولدن جیزیلیمیش و دوشونولموش پیلان اساسیندا هجوم تاکتیککی ایدی.

آسوری شاهینین هاتیفدن اولان بیر سوآلیندان گۆرونورکی، آسوری حکومتی عصیانچیلار علیهینه اوردو چکیب، "ساپاردا" گدیگیندن کنچه رک، "خار - خار" ایالتینده یئرلشمیش "کیلمان = کولمان" قالاسینی توتماق ایسته میشدیر، لاکین مّوقفّیت قازانا بیلمه میشدیر. مّثه - ژوئن آیالاریندا انقلابچیلار تازا بیر قالانی هدلمه گه باشلامیشلار. ژوئن آیینین اورتالاریندا اسرحدونون هاتیفدن ائتدیگی سوآلدا "بیت هامبان" ایالتینین (دیپاله چایی آخارقاسینین اورتالاری، بوگونکو کرمانشاهدا) همده ایشغوز - ایسکیت آدی آپاریلیر. بو سوآلین اساس حیصه سی محو اولموشدور.

داها سونرا هاتیفدن اولان سوآلدان معلوم اولورکی، ماد - مّتحّد قوه لری بوگونکو همدانین جنوبلاری و ایلامین شمال سرحدلرینده "بیت باروا" منطقه سینده یئرلشمیش "خار - خاریان" قالاسینی هدله میشلر. ماد انقلابچیلارینین "بیت هامبان" و "بیت باروا" منطقه لرینده گۆرونمه سی نشان وئیریرکی، اونلار دیپاله چایی آخارقاسینین دره لرینه چاتمیشلار، یعنی "زاموا" و "پارسوا"

* ۱ - ماد تاریخی، ص ۲۴۸، بو اسکی دؤیوش اصولونا چاغداش تورکمن دیلینده "قاچابوروش" دئییلر.

منطقه لریندن باشقا قالان يثرلر انقلابچیلارین الینده اولموشدور. دئمک، خیشتیریتی بین النهرینه گئدن گدیکلری هده لمه گه باشلامیشدیر.

بو زامانلار "زاموا" و "پارسوا" ایالتلری هله آسوریلرین الینده ایدیه ده، "پارسوا" دا وضعیت بحرانی ایدی، اونا گۆره کی، "پارسوا" ایالتی رئیسینن آسوری شاهینا یازدیغی مکتوبدا قید اولونور کی، "زالیتی" قبیله سیندن نئچه نفر "پارسوا" ایالتینن مرکزی "نیکور" وئرگی عنوانیله بیر مقدار آت گتیردیکده، ماننا اوردولاری اولاری توتموشلار، اولناردان دۆرد نفری قاچاراق ایالتین رئیسینه خبر وئرمیشلر. بو حادثه گۆسته ریر کی، "پارسوا" و "زاموا" منطقه لرینده ده ماننلار فعالیت ائتمیش و قالالاردان کنار يثرلره حاکم اولموشلار.

ماد - ماننا رهبرلرینن بو زامان انقلابا ال آتمالارینن بیر سببی ده آسوریلرین مصرله محاربه ده اولماسی و فینیقییه اۆلکه سینین عصیان و چالخالما عرفه سینده اولماسی ایدی. شبهه سیز ماد - ماننا رهبرلری بو وضعیتدن خبردار اولموش و بو زامانی قیام و انقلاب اوچون مناسب گۆروب سئچمیشلر. بوندان باشقا بو زامان آسوریلرین اۆزلرینن داخیلینده عمومی اعتراض وارایدی، اونا گۆره کی، آسوریلرین کند تصرفاتی ساحه سینده ایشله یین چوخلو کۆله و اسیرلر آسوری اراضی سیندن قاچیب، آرات بوزقیرینا گئتمیشدیلر. بونا گۆره ده اسرحدون آسوری لرین اعتراضینا جواب اولاراق، ماد محاربه سی باشا چاتمادان، کۆله لری ایشه قایتارماق اوچون، آرات بوزقیرینا اوردو چکمیشدی. شبهه سیز بو کۆله لرین بیر عده سی ده، امن - آمانلیق اولدوغو اوچون، ماد اراضی سینده قاچمیش و مختلف يثرلرده یاشاییردیلار.

م. ق ۶۷۳ - نجو ایلین ایکینجی یاریسینن حادثه لریندن معلومات یو خدور، آتجاج بو مدّته آسوری حکومتینن دورومو یاخشیلاشمادی، چونکی او حکومت م. ق ۶۷۲ - نجی ایلین اوللرینده خیشتیریتی ایله مذاکره ائتمه گه چالیشیردی. آسوریلرین خیشتیریتی ایله مذاکره یه چالیشماسی اسرحدونون بو زامان ائلچى گۆندرمک باره ده هاتیفدن ائتدیگی سوآلیندان گۆرونور. بو ائلچیلر خیشتیریتی نین یانینا گۆنده ریلیمیش، اۆزلری ده م. ق ۶۷۲ - نجی ایلین مارس آیینین اوللرینده مرکزی مادا گئتمیشلر.

ماد قیامچیلاريله مذاکره یه چالیشان اسرحدون، عینی زاماندا، ایکى اوزلولوکلّه، متفق ماد اوردولاری آراسیندا نفاق سالماغا جان آتیردی، بودا حاکم و مسلط دؤولتلرین اولدن محکوم میللتلر و خلقلر باره ده ایشلتدیگی کهنه اصول و مشئوددور، "ایرلیق سال، آغالیق ائت" قدرتی اله کنچیرمیش میللتلر و خلقلرین همیشه کی ایشدیر. بو مقصدّه چاتماق اوچون اسرحدون خیشتیریتی نین یانینا ائلچى و نماینده گۆندرمکله برابر، اونون هاتیفدن ائتدیگی سوآل دان دا گۆروندوگو کیمی، "مادای" ایالتی رهبری "مامی تیارشو" نون یانینا، حتّی چوخ احتمال ایشغوزلارین - ایسکیتلرین ده یانینا، مذاکره اوچون، نماینده و خصوصی آدام گۆنده ریب، مذاکره یه باشلامیشدی. اسرحدونون هاتیفدن ائتدیگی سوآلارین چو خوندا "کیمثرلر" دن آد آپاریلسادا، بیر نئچه يثرده

"ایسکیت - ایشغوزلارین" دا آدی چکیلیر. نظره گلن بو ایش تصادفی دئییلدیر. دفعه لرله قید ائتدیگیمیز کیمی، قدیمین بؤیوک ائللری، ائله جهده اورتا آسیادان گلن ائل آخینلاری مختلف ائل، اوبا، طایفا و قبیله لردن تشکیل تاپاردی، یعنی سوی بیرلشمه سی اولاردی کی، اجتماعی وضعیتین طبیعی و اجباری محصولوایدی. نظره گلن ایشغوز = ایسکیت سوی بیرلشمه سینده، عموم کیمترلردن آیریلاراق، ایسکیت سوی بیرلشمه سینه قوشولانی دا اولموشدور. اسرحدون و آسوری دؤولتی بو وضعیتدن آگاه ایدی و ایکی سوی بیرلشمه سینین آیریجا آدلارینی چکمیشدیر، تا اونلارلا مذاکره ائلدن، اونلارین هر بیرسیله آیریجا دانیشاراق، آرالاریندا نفاق سالسین و بیرلیکلرینی پوزسون.

اسرحدون مادلارلا مذاکره یه و اونلارین آراسیندا آیریلیق سالماغا جان آتدیغی بیر دؤورده ایسکیتلرین رهبری "ایشپاکا" م. ق ۶۷۳ - نجو ایلین سونلاریندا دؤیوشده اؤلدو. بو حادثه آسوری دؤولتی اوچون بؤیوک بیر نجات قاپسی آچدی. ایشپاکا اؤلندن سونرا، اونون اوغلو "پارتاتوا" ایسکیتلرین شاهی، باشچیسی اولدو. جوان و تجربه سیز "پارتاتوا" اسرحدون و آسوری اعیان - اشرافلارینین حیله سینه اویاراق، آسوریلرین تکلیفینی قبول ائدی، اونلارلا مذاکره گیردی و حتی اونلارلا دوست و متحد اولدو و بو ایش مقابلینده اسرحدون اؤز قیزی اونا وئرمکله اونو اؤز کوره کنی ائتدی.

پارتاتواین اسرحدونون قیزیله ائولنمه سی مسئله سی، هاتیفدن اولان سوآلا اساساً، اولدن آسوری لرین حیله کار اعیان - اشرافلاری، روحانیلری و کاهینلری طرفیندن پیلانلاشدیریلیمیش بیر توطئه، بیر ایش ایدی، تا آسوری حاکم دایره لری ایشغوزلاری مادلاردان آیریب، اؤز طرفلرینه چکیب اؤز لرینه باغلا سینلار. بونا گؤره ده آسوری منبع لرینده "پارتاتوا" بیردن شیشیریلهرک، "ایشغوز اؤلکه سینین شاهی"، یعنی ایسکیتلرین او زامانکی "آذربایجان اراضی سینده اولان پادیشاهی" آدلاندیریلیمیشدیر، حالبوکی، اونون آتاسی "ایشپاکا" تی ساده جه اولاراق، "ایسکیت ایشپاکای" یازاردیلار. بو تاریخدن اعتباراً پارتاتوا، ایشغوزلارین شاهی اولاراق، آسوریلرین وفادار متفق اولدو و آسوری تاریخینده، اونلارین آغیر زامانلاریندا اونلارین خئیرینه بؤیوک رول اوینادی و آسوریلره خدمت و یاردیم ائتدی. حتی پارتاتواین اوغلو "مادئی" (مادی - مادیا) سونرالار داها بؤیوک رول اوینامیش و آسوریلرین خئیرینه، بوگونکو ترکیه اراضی سینده چوخلو محاربه لر ائتمیش و آسوریلری آغیر وضعیتدن نجات وئرمیشدیر.

پارتاتوا جوانلیق، تجربه سیزلیک، خودخواهلیق، دیکتاتورلوق و اولوسوایله حسابلاشما ماق نتیجه سینده، اجتماعی شرایط، عمومی منافع، مادلارین آزادلیق و استقلالینی نظره آلمادان یادلارین، میلیتاریستلرین منافعینه ساتیلاراق، اؤز شخصی ایستکلری اوچون ائلی، خلقی، گله جگی و تاریخینه خیانت ائده رک، مادلاردان آیریلیب، آسوریلره قوشولدو.

ماد باشچیلاری و خلقلرینین بو قیامی و آزادلیق حرکتی آسوریلرین عصرلردن بری داوام

اتتميش ظلم، قيرغين و تالانلارينين منطقى و عادلانه عكس العملى ايدى. تاريخين اتاسى لقبي
الكميش بۇيوك قديم يونان تاريخچىسى ھىرودوت بو بارەدە بىللە يازمىشىدىر:
«آسوريلرين اطاعتيندن باش قاچىردانلار بيرينجى دفعە ميدىالييلار اولموشلار. اونلار اۆز آزادلىق
و استقلالى اوغروندا چتين محاربه لر ائديب، بۇيوك قهرمانلىقلار گۇسترميشلر. ظلم بناسينى
اوچورتماق و مردليك ايله اۆز آزادلىقلارنى الله ائتمكلە، ميدىالييلار اۆز لياقتلرينى بوتون دونيا يا
گۇستەريب، ساير اسير ميللتلر اوچون بۇيوك بير سرمشق اولموشلار. بو واقەدەن سونرا، بوتون
خلقلر ميدىالييلار كيمي ائتدى و آز بير مۇتدە آسيادا ياشايان خلقلر تاماميله آزاد و مستقل اولدولار».
ھىرودوتون بو سۆزلرينى نقل ائدن مرحوم فريدون ابراهيمى داھا سونرا يازىر: «ميدىالييلار ياخين
شرقدە مدنيتى اشغالچى آسورى شاهلارى طرفيندن منھدم (محو) اولماقدان حفظ ائتميشلر. بوتون
تاريخچيلر طرفيندن تصديق اولونموش بو تاريخى خدمت، بۇيوك بابالاريميزين پارلاق و
اونودولماز افتخاراتيندان حساب اولنور، چونكى آسوريلر مسلط اولدوقلارى اۆلكەلرى اداره
ائتمگە قادر دئيلىميشلر، اونا گۇرەدە آليان يئرلىرى ويران و مغلوب اولان ميللتلرى قول ائديرميشلر».
بوتون تاريخچيلر تصديق ائديرلر كى، آسوريلر اسيرلرين ساينا چوخ اهميت و ثريرميشلر،
چونكى اونلاردان قصر تيكمكدە و يا خود ساير ساختمانى ايشلردە آرتيق استفادە ائديرميشلر»^۱

□ □ □

□ م.ق يىددىنچى يوز ايلليگين اوللريندە ماننادا وضعيت

يىرىندە گۇسترميشيك كى، ايكنينچى سارقون م. ق. ۷۰۵ - نجى ايلدە اۆلدوكدن سونرا آسورى
حكومتى ضعيفلەدى و ماننا حكومتى گۇجلەنرك، اراضيسينى گئيشلندىردى، يعنى اورمو گۇلونون
جنوب و شرقى اراضيسى، قيزيل اۆزن آخارقاسى منطقەسىنى و عموميتلە آرازا آخان سولارين
منطقەسىنە قدركى تورپاقلارى اۆز اختيارىنا آلدى. جنوبى آذربايجانين غرب اراضيسى: گونى،
سلماس، خوى، غربى قاراداغ، قرە ضياءالدين، ائو اوغلو و ماكى منطقەلرينين مقدراتى و وضعيتى
بارەدە ھەلىك دقيق معلوماتيميز يوخدور، آنجاق بو اراضينين جنوب قىسمىلرى، يعنى گونى و
سلماس شېھەسىز ماننا اراضيسينە يېتمىشىدى، لاکين شمالى قىسمىلرينين م. ق. ۶۸۵ - ۷۱۳ نجى ايللر
فاصلەسىندە نە وضعيتدە اولماسى قارائليقدىر. بو اراضى اورارتو حكومتى ضعيفلەيب گثرى
چكىلدیگی اوچون، رسماً و قانوناً ماننا اراضيسى حساب اولموشدور، آنجاق بو زامانلار ماننا
حكومتينين بو اراضيدە نفوذو حاکميتينين نە اندازەدە و درجەدە اولدوغو مبھمدير.

دئمک، ماننا حكومتى اسکندرين يوروشوندن برى "ماد آتروپاتش" آدلانميش اراضينين اساس
حيصەسى، ھابىللە بوگونكو زنجان اراضيسينى اۆز حاکميتى آلتيندا بيرلشديرمىشىدىر. بوتون بو اراضى
بير مۇت سونرا ماد حكومتينين اساس تورپاقلاريندان و ايلک يارانان ايللريندە اونون اساس

تورپاقلاری اولموشدور.

م.ق. ۱۰۰۰-۱۰۰۰ عسیرین اوللرینده بوگونکو ایران آذربایجانینین شمالی و شمالغربی اراضیسینین ایشغوزلار گلنه قدرکی وضعیتی نسبتاً مبهمدیر. بو ایهام خصوصیه اورارتو حکومتیه علاقه‌دار اوزونو گؤستهریر. ایکینجی سارقوندان سونرا، مغلوب اولان اورارتولار گئری چکیلدیلر. لاکین بونا باخمییاراق گؤروروک کی، اورارتو شاه‌ی ایکینجی آرقیشتی [شاهلیغی ۶۸۵ - ۷۱۳ م.ق.] ساراب یاخین‌لیقلاریندا رازلیق و نیشتبان منطقه‌لرینده لؤوحه‌لر قازدیرمیش و اوندان بو اراضیه هجوموندان سؤز آچمیشدیر.^۱ بو باره‌ده اوللرده دانیشمیشیق.

بوگونکو ایران آذربایجانینین ماکی، قره ضیبالدین و ائو اوغلو اراضیسینین گؤستردیگیمیز مبهم وضعیتی یتددینجی یوز ایللیگین لاپ اورتالارینا قدر، یعنی اورارتو شاه‌ی ایکینجی روسا [شاهلیغی م.ق. ۶۴۵ - ۶۸۵] زامانینا قدر داوام ائتمیشدیر، چونکی ایکینجی روسانین قره ضیبالدینین "بسطام" منطقه‌سینده داشدا قازدیردیغی لؤوحه بوگونده دورماقدادیر کی، اورارتو شاه‌ی ایکینجی روسا و عمومیتله اورارتو حکومتینین بو اراضیده اولماسی، نفوذ و حاکم اولماسیندان حکایت ائدیر.^۲

آنجا، بو لؤوحه‌لره باخمییاراق، بیز بو ایللرده ایران آذربایجانینین بو منطقه‌لرینین سیاسی دورومونو اونا گؤره مبهم گؤستردیک کی، اورارتو شاهلارینین بو هجوملاری اؤته‌ری، موقتی و کئچجیجی اولموش، لؤوحه قازدیرماقلا سونا چاتمیش و اورارتو اوردولاری آذربایجان تورپاقلارینی ترک ائتمیشلر. گوجلر احتمالاً گؤره، هله چوخ اوللردن گلیب همین بو منطقه‌لرده - آراسین جنوبوندا یئرلشمیش ایشغوزلار، یئرلی اهالی ایله بیرلیکده، منطقه‌نین رسمی دئییل، عملی حاکمی و اداره ائندن اولموشلار و اورارتولارین اؤته‌ری هجوملاری اونلارا تأثیر ائده بیلمه‌میشدیر. بو فیکریمیزی او فاکت تأیید ائدیر کی، سونرا گؤره‌جگیمیز کیمی، م.ق. ۶۵۳ - نجو ایلده ایشغوز حکومتی تشکیل تاپاندا، آذربایجانین گؤستردیگیمیز بو اراضیسی، یعنی آراز چایی ایله اورمو گؤلر آراسینداکی اراضی‌ده، او حکومتین تورپاقلاریندان اولموشدور.

□ □ □

ایشغوزلارین یئرلشدیگی یئرلر

ایسکیت - ایشغوز خلقی دربند یولیه شمالدان، اورتا آسیادان آذربایجانا گلدیکدن سونرا بو گونکو شمالی و جنوبی آذربایجانین باشا - باشینین مختلف یئرلرینده، او زامانکی ماننا حکومتینین معین تورپاقلاریندا، خصوصیه ساوالان طرفلری و آراسین ایکی طرفینده یورد سالاراق یاشایردیلار. دئمک اولار کی، ایشغوزلار او زامان بوگونکو شمالی و جنوبی آذربایجان

۱ - ایران تاریخی قدیم زامانندان بوگونه قدر، ص ۵۵، هابثله باخ: رئیس‌نیا، ج ۱، ص ۱۹۰.

۲ - رئیس‌نیا، ج ۱، ص ۱۹۰.

اراضیسینین اساس حیصه سینده یاشاییر و حاکم مؤوق توتوردولار. بو وضعیت سبب اولدو کی، پارتاتوا و عمومیتله ایشغوزلار، آسوریلرین تحریکی و حمایه سی ایله، سونرا گۆره جه گیمیز کیمی، خیشتی ریتی نین اولموندن سونرا، بوتون آذربایجاندا ایشغوز حکومتی و یا سلطنتی قوردولار. بو باره ده سونرا گئیش دانیشاجاییق.

بو عصرده ایشغوزلار - ایسکیتلر بو گونکو ترکیه، سوریه و فلسطین یئرلرینده یایلمیش و حتی مصره قدر گئدیپ چاتمیشدیلا. ایسکیتلرین چوخو کۆچه ری حیات سورموش و چوخلاری سونرالار یئرلی اهالی، خصوصیه آذیرلر داخلینده اریمیشلر.

تاریخ ایسکیتلرین، هامیسی اولماسادا، اؤنملی قسمتینن تقریبی و نسبی یوردونو گؤستریمیشدیر. بو یئرلر بو گونکو شمالی آذربایجان و جنوبی آذربایجانین شمال قسمتلی و آراز دره سینین هر ایکی قسمتلی اولموشدور.

۱. م دیاکونوفون "مادتاریخی" اثرینده بو باره ده اوخو یوروق:

«ایسکیت شاهلیغینین سرحدلری بیزه معلوم دئییلدیر ... احتمال ... بو شاهلیق هامار و جلگه یئرلرده، یعنی گنجه ده اولان "کور" چاییندان "اورمو" نون شمالی تورپاقلاری و قره داغ و ساوالان یئرلرینه قدر اوزانان تورپاقلاردا، ظاهراً ایسکیت شاهلیغینین اساس اهالیسینی تشکیل ائتمیش "اوتسی" لر، "آلبان" لار، "کادوسی" لر و سایره خلقلرین یاشادیقلاری اراضیده یورد سالیب یاشامیشلار»^۱.

بو سؤزلردن گؤرونور کی، بو گونکو شمالی آذربایجان و داغیستانین اساس اهالیسی، دربند یولوندان او زامانلاردان اول او تورپاقلاردا گلیمیش اورتا آسیالی ایشغوزلار - ایسکیتلردن میدانا گلیمیشلر. بونلار هامان ایسکیتلر - ماساژتلردیر کی، سونرا گۆره جه گیمیز کیمی، آراسین شمالیندا "کوروش" لا دؤیوشوب، اونو دؤیوش میدانیندا اولدورموشلر. بعضی تاریخچیلرین فیکرینجه ایسکیتلر - ایشغوزلار، یوخاریدا گؤستردیگیمیز یئرلردن علاوه، همده بو گونکو اورمو گؤلونون جنوبو، یعنی هم بیر قسمت بوگونکو جنوبغرب آذربایجان، همده بیر حیصه شرقی کردستان تورپاقلاریندا یاشامیشلار. بو تاریخچیلرین فیکرینه گؤره بو یئرلر ایشغوزلارین اساس توپلاندیقلاری یئر اولموش و بو گونکو "ساققیز" شهری آدینی اونلاردان (ساکا) آلمیشدیر و احتمال بو شهر و یا اونون یئرینده اولموش بیر آوادانلیق ایسکیتلرین مرکزی اولموشدور. □ □ □

□ مستقل ماد حکومتینین یارانماسی

«پارتاتوا» نین قیاما و اتفاقا خیانتی حرکتیه منفی تأثیر ائتدی و نتیجه ده آسوریلر بعضی یئرلری، قالالاری و ایالتلری، او جمله دن "کیشه سو"، "خار - خار" و "بیت هامبان" ی اؤز اللرینده ساخلادیلا.

بونا باخمایارق، قیام اۆزونون اساس اوجاغی اولان مرکزی ماد تورپاقلاریندا، بیت کاری، مادای و ساپاردا اراضیسینده غلبه چالدى و بو یئرلرده آسوریلرین حربی مرکزلى و نفوذلارینی ارادان آپاردی. بو سببلره گۆره تاریخچیلر قیامین باشلاندىغی ایل، یعنی م.ق ۶۷۳ - نجو ایلدن بو طرفه، ماد تاریخیندن بحث ائدرکن، اوچ مختلف متحد ایالتین آدلاری عوضینه "مستقل ماد شاهلیغی" یازماغا باشلامیشلار. چونکی او م.ق ۶۷۳ - نجو ایل قیامینین محصولوایدی. حتی قدیم آسوری منبعلری، اۆزلرینه تابع گؤستره لرده، بو تاریخدن بئله "مادی" مستقل شاهلیق قید ائتمیشلر. مستقل مادیین اساسینی تشکیل ائدن اوچ ایالت، یعنی "بیت کاری"، (بوگونکو همدان اراضیسی)، "مادای" و "ساپاردا"نین باشچیلاری "خیشتیریتی"، "مامی تیارشو"، "دوساننی" آدلانمیشلار. ایندی گۆرک بو رهبرلرین اجتماعی و میلی و ائتنیک خصوصیتلری نهدن عبارت اولموشدور. بو اوچ رهبردن خیشتیریتی اساس رول اوینامیشدیر، چونکی آسوری شاهى "اسرحدون"ون هاتیفدن ائتدیگی سوآلاریندا یالنیز "خیشتیریتی" دن آد آپارمیشدیر. تاریخچیلر، او جمله دن هئردوتون گؤستردیگینه اساساً، "خیشتیریتی" م.ق سگیزینجی عصرده ماد تورپاقلارینین گۆرکملى امیرلریندن بیرى اولموش "دیوک"ون نسلیدن ایمیش. کئچمیشده گؤستردیگیمیز کیمی، "دیوک" و قتیله آسوری شاهلاری طرفیندن اسیر اولوب آسوری تورپاقلارینا، سوریه و فلسطینه سورگون ائدیلب، اورادا یاشامیشدیر. بونا گۆرده ده احتمال و ئرمک اولار کی، "خیشتیریتی" اوشاقلیقدا آسوری تورپاقلاریندا اولموش و گنجلیکده آسوری میلیتاریزمینین جنایتلرینی اۆز گۆزله گۆروب، اۆز بدننده لمس ائتمیشدیر.

شبهه سیز "خیشتیریتی"نین قیامدا بؤیوک موفقییتی، خلقین اوندان حمایه سی و آسوریلردن نیفرت ائتمه سینین نتیجه سی ایدی. دئمک، بو میلی آزادلیق قیامی ساده و آزاد خلقه، پئشه صاحب لاری و کندلی کوتله لرینه، آسوریلردن اوز دؤندریب، اونا مخالف و دشمن اولان گئنیش خلق کوتله لرینه اساسلانمیشدیر. حتی آسوریلرین قولدارلیق استثمارى زنجیریندن جان قورتاران اسیرلر بئله ماننا و مادلارا پناه آپارارمیشلار. خلقین خیشتیریتی دن ایستیقبالی سبب اولدو کی، قیامدان سونرا اللى ایل سوره سینده ماد حکومتی گوجلندی و بیر سیرا امیرلیکلری جذب ائدیپ، اۆزونه بیرلشدیردی، لاکین بونولا بیرلیکده دئمک لازمدیر کی، م.ق ۶۷۳ - نجو ایل قیامیندان یارانان ماد حکومتی هله، تاریخده مشهور اولموش، بؤیوک ماد حکومتی دئییلدیر، بلکه او مرکزی مادیین اوچ ایالتی، ایشغوزلار و قسماً ماننالیلارین بیرلشمه سیندن یارانان بیر حکومت ایدی. بو قیامین بیر خصوصیتی ده اوندان عبارت دیر کی، همدان کلمه سی ده اونونلا یارانیب، دیللره دوشدو. بونا گۆرده بو کلمه نین میدانا گلمه سینین شرایطینی گؤستریمک لازمدیر، چونکی بو ایشین اۆزو قیامین یارانما جریانینی گؤستریمگه یاردیم ائدیر.

یوخاریدا گؤستردیک کی، خیشتیریتی اوچ قیامچی ماد رهبرینین بؤیوگو، نفوذلوسو، قدرتلیسی و حربی مشلولوایدی. خیشتیریتی "بیت کاری" ایالتینین باشچیسى ایدی کی، اونون مرکزی "کار - کاشی" = "کار - کاسسی"، یعنی "کاسیلرین یئری" ایدی. خیشتیریتی نین نفوذو و بؤیوکلوگو سبب

اولموشدوركى، هله م.ق ۶۷۳ - نجو ايل قياميندان چوخ قاباقلار مختلف ماد اباثلرينين رئيسلىرى، باشچى و رهبرلىرى بير يثره توپلانيپ، قياما لازم اولان صحبت و دانيشيقلار آپارماق ايسته ديكده، چوخ وقت خيشتيريتى نين يانينا، ائوينه، "كار - كاسسى" يه گلرديلر. شهبه سيز بو ايش نسبتاً اوزون زامان داوام ائتميش، اؤزوده گيزلى شكيلده اولموشدور. نسبتاً اوزون مدت گيزلى حالدا داوام ائتميش بو گؤزوشلر جريانيندا "كار - كاسسى" نين آدينا "توپلانتى يثرى"، يعنى "هنگ متنه" ديئيليپ ديللره دوشموشدور. زامان كئچديكجه همين بو "هنگ متنه" آدى "كار - كاسسى" شهرى و يا قصبه سينين آدينين يثرىنى توتوموش و زامان كئچيب ايشلنديكجه، "اكتاباتان" و نهايت "همدان" شكيلينه دوشموشدور. دئمك، همدان آدى ميدانا گلمه دن هله چوخ اوللر بو يثر بير شهر، بير قصبه و يا بير قالا اولموشدور. بو ايكي سؤز قياما قالميش ماد ائللرى، مركزى ماد ائللرينين ديلىندن، قوتتى - لوللويى خلقلرينين اوولادلارينين ديلىندن يارانان بير جوت سؤزدور و بونا گؤره ده قديم تورك دىلى سؤزلريدير، آنجاق بيز هله بو سؤزلرين (هنگ متنه) كؤكلىرى و معنالارنى بيلميريك. دئمك، م.ق ۶۷۳ - نجو ايل قيامى او زامانكى ياخين شرق منطقه سينده تاماميله يثنى مترقى بير حادثه ايدى و بو منطقه نين تاريخينده تام يثنى بير وراق آچدى. بو قيام مركزى ماد اهاليسىنى، كئچميشده بابيلده بئله حاكميت ائتميش، هميشه آزادلىق و استقلاللا جان آتميش، غرب و جنوبغرب قوشونلارى طرفيندن سيخيشديريلىپ، تالانميش قوتتى - لوللوييلرين نسلينى، ايللر بويو آرزولاديغى هدف و ايسته گينه چاتديردى. باشيندا خيشتيريتى دايانميش بو قيامين ان اساس موفقيت عامللرى بونلار ايدى :

۱ - مركزى ماد اهاليسىنين اكثريتىنين نهضتدن حمايت ائتمه سى، اونون آرخاسيندا دايانماسى، آزادلىق و استقلال ايسته مه سى، آزاد فيكirlشهرك جسارت و مهارتله دشمنه قارشى دؤيوشوب، اولومدن قورخاماسى.

۲ - تازا اورتا آسيادان گلميش، مادلارين سويداشى اولان ايشغوز - ايسكيت ائللرينين مادلاردان حمايت ائتمه سى و اونلارلا چگين - چيگنه آسوريلره قارشى ووروشماسى.

۳ - مادلارين بير پارچاسى، سويداشى و آيريلماز حيصه سى اولموش ماننا خلقلرى و حكومتينين مادلاردان حمايتى و اونلارلا بيرليكه اشغالچيلار قارشى دؤيوشمه سى.

۴ - ايلاملارين سياسى جهتدن و چوخ احتمال اقتصادى و دؤيوشچو جهتدن ماد قيامچيلارنى حمايت و اونلارلا يارديم ائتمه سى.

كئچميش بؤلوملرده گؤستردىگيمز كيمى ماننا - ماد اراضيسى چوخ قديم زامانلاردان، معين تاريخى سببلره گؤره، كيچيك اميرليكلردن عبارت اولموشدور. زامان كئچديكجه بو كيچيك اميرليكلر خارجى فشار و بير سيرا باشقا عامللر نتيجه سينده بيرى - بيرينه ياخينلاشيب بيرلشيديلر. م.ق ۶۷۳ - نجو ايل قيامى مركزى مادين اوچ اهميتلى اميرليگىنى بيرلشديردى. بو ايلدن آسوريلرين م.ق ۶۲۵ - ۶۱۵ - نجى ايللرده كى هجوملارينا قدركى تقريباً اللى ايل سوره سينده، تازا يارانان ماد

حکومتی اطرافیندا اولان کیچیک امیرلیکلر و شاهلیقلاری دا جذب ائده رک اؤز وایله بیرلشدیردی. بو بیرلشمه شبهه سیز کیچیک امیرلیکلرین بؤیوک باشلاری، اعیان - اشرافلاری، دینی رهبرلری و کاهنلرینین مخالفتی و مقاومتی ایله قارشیلان شیردی، بودا طبیعی ایدی، چونکی حاکم دایره لر اؤز آغالیقلارینی ساده جه الدن وئرمز لر. سونرالار گؤره جه ییک کی، بو سیاسی و دینی حاکملرین مرکزی حکومتله مخالفتی نهایت ماد ایمپراتورلوغو نو دیزه چؤکدوردو.

امیرلر، کیچیک شاهلار و اعیان - اشرافلارین متحد مرکزی حکومتله مخالفتی گؤسته ریر کی، هم یارانان ماد حکومتی، همده اونو یارادان قیام گئنیش آزاد خلق کوتله لرینه آرخالانمیش، کندلر و شهرلرین کیچیک تولید ائدنلری و یارادان زحمت کئشلرینه دایانمیشدیر.

مرکزی حکومتین یارانماسی، "هنگمتنه" نین باش کند اولماسی طبیعی اولاراق، دؤولت اداره لر، ساری، حاکم دایره لر و سایره نین یارانماسینا سبب اولدو. ابتدایی اصول دا قیدمدن اولموش امیرلیک، اعیان - اشرافلارین ارثی مقاملاری، هم دؤولتین، همده خلقین ایستگی ایله آرادان گئتدی و تازا دؤولت سیستمی یارانندی. آنجاق بو دؤولت ائل قایدا - قانونلاری و رسملرینه عادت ائتمیش خلقین لینده اولدوغو اوچون، مادلارین یوز نچه ایللیک حاکمیتی دؤورو ابدادیکتاتورلوغا، خلقین دشمنی و قانینی سورماق دستگاهینا چئوریلمه دی. بو وضعیت یالنیز هخامنیشلر دؤورو میدانا گلدی. م.ق ۶۷۳ - نجو ایل قیامیندان سونرا میدانا گلمیش حکومت ده خیشتیریتی حاکمیتی اله آلدی، آنجاق "مامی تیارشو" و "دوساننی" نین نجه سیاست صحنه سیندن چیخماسی هله لیک مشخص اولمامیشدیر، همده بو قطعیدیر کی، ماننا - ماد اراضی سینده هله لیک کیچیک امیرلیکلر و شاهلیقلار دان قالماقدایدی.

بوندان علاوه، خیشتیریتی نین یاراتدیغی ماد دؤولتی هله تاریخده مشهور اولان ماد ایمپراتورلوغو دئییلدیر، ایستر وسعت، ایسترسه قدرت و نفوذ باخیمیندان بو ایمپراتورلوق سونرا یارانندی. بو قدر دئمک کفایتدیر کی، م.ق ۶۷۳ - نجو ایل قیامیله و اوندان سونرا مرکزی مادی اویچ ایالتی و امیرلیگی: بیت کاری، مادی و ساپاردا بیرلشدی و ماد - ماننا - ایشغوزلارین واحد حکومتی یارانندی. □ □ □

□ م.ق ۶۷۳ - نجو ایل قیامیندان سونرا منطقه ده دوروم

□ قیامین غلبه سیندن سونرا آسورلرین گئری چکیلمه سی و ایسکیتلرین خیانتی نتیجه سینده منطقه مزین سیاسی و جغرافی وضعیتینده معین ده ییشیکلیکلر اولدو.

ایسکیتلرین شاه "پارتاتوا" اسرحدونون قیزیله ائولنه رک، قیامچیلار دان آیریلیب آسورلره، قوشولدو و آسوری حکومتی ایسکیتلرین حکومتینی "ایشغوز اؤلکه سی" دئییه رسمی شاهلیق و اونون رئیس ی پارتاتوانی "شاررو - Šarru" دئییه شاه تانیدی. ایسکیتلر - ایشغوزلار بو گونکو شمالی و

جنوبى آذربايجانين نسبتاً گنیش اراضيسينده يورد ساليب قالميشدىلار كى، آسورى حكومتى اونلارنى اۆزونه تابع بير "شاهلىق" كىمى تانيمىشىدى. ايسكىتلرين يورد سالاراق قالدىغى اراضيده قديمدن آلبانلار، اوتيلر، كادوسيلر و سايره التصاقى دىللى ائللر و خلقلر اولموشلار و شېهه سيز ايسكىتلرين بو يئرلرده قالميشلارنى سونزالار يئرلى اھاليه قوشولموشلار.

اگر ا.م دياكونوفون فيكريله راضىلاشساق، ايسكىتلر، گۇستردىگىمىز بو يئرلر، يعنى شمالى آذربايجاندا كورچاي اطرافى و گنجه دن توتموش، جنوبى آذربايجاندا "ساوالان اطرافى، قارا داغ دان تا اورمو گۇلونه قدركى اراضيده اولموشلار. هر حالدا ايسكىتلرين اۆلكه سى آسوريلرله هم مرز اولمايشدير و شايد آسوريلر معين هدف و مقصد اوچون ايسكىتلرين بو اراضيده يئرلشمه سىنى مصلحت گۇرموشلر، يادا قيامدان اۆل، شمالدان گلدىكلرى گوندن ائله همين يئرلرده يورد ساليب ياشاميشلار و سونزالار آسورى حكومتى اونلار يئرلر باشقا يئرلر گنتمه سىنى مصلحت گۇرمه ميشدير. ماننا حكومتيه گلدىكده ايسه قيامدان سونرا اونون وضعيتى خيلى محكم لندى و اورارتولار كىمى بۆيوك اۆلكه يه چتوريلدى. ايكىنجى سارقوندان سونرا اورارتولار يئرلر گئرى چكىلمه سيله ماننا حكومتى بير سيرا قديم يئرلريندن گئرى آلميشدى، قيامدان سونرا، آسوريلرين ضعيفله مه سيله علاقه دار اورمو گۇلونون غربى حصه لر ينى توتاراق، "خوبوشكيه" و بۆيوك زاب آخارقاسينين يوخارى قسملرينده اورارتوايله هم سرحد اولموشدور. داھا سونزالار ماننالار جنوبا طرفده ايره ليله ييب، بوگونكو ايران - عراق - تركيه مرزلرينين توقوشدوغو يئر و اورانين جنوب قسملرينده چاتميشلار.

ماننا حكومتى شرقده "قيزيل بوندا" (قىيله داغى) و جنوب شرقده ماد حكومتى ايله هم سرحد ايدى، غرب و جنوب غربدن ايسه آسوريلرين ماد اراضيسينده تشكيل ائتىكلرى ايتلرله قونشوايدلر.

قيامدان سونرا "كيشه سو"، "خار - خار" و "بيت هامبان" ايتلرينين آسوريلرين ينده قالدىغى اوچون، خيشتيريتى نين حاكميت ائتىگى اراضىنى دقيق تعيين ائتمك چتىندير. خيشتيريتى نين حاكميت ائتىگى اراضى نين غرب سرحدلىر مىانا - همدان خطى نين غرب طرفلرينده ايدى. قيامدان سونرا "مامى تيارشو" و "دوساننى" دن آد اولما دىغى اوچون، شېهه سيز اونلار يندا اراضى سى تازا ياراتان ماد اراضى سىنه قوشولموشدور. دئمك، ماد بيرلىگى دؤلتى نين، يعنى خيشتيريتى نين حاكميت ائتىگى اراضى نين بوگونكو مىانا - زنجان - قزوین - همدان آراسينداكى يئرلر اولماسى احتمالى گوجلودور. آنچاق همدان يندرلشميش "ائلى پى" تينده ماد بيرلىگينه داخل اولوب اولما ماسىنى دئمك چتىندير. ماد بيرلىگى نين شرق طرفدن سرحدلرينى ده دقيق معين لشديرمك ممكن دئيلدير.

اورارتولار گلدىكده ايسه، اونلار "آارات" بوزقىريندا اۆز حاكميتلرينه داوام ائتمكده ايدلر و ايكىنجى سارقونلا دؤيوشده مغلوب اولدوقدان سونرا اورارتو حكومتى، گۇروندوگو كىمى، زاقروس

داغلارینین شرقینده یوز ایل الدهه ساخلادیغی بوگونکو گونئی، سلماس، خوی، قره ضییاالدین، ماکی و ائو اوغلو اراضیسیندن گئری چکیلیمیش و ماننا حکومتی بو یئرلری، رسماً اولماسادا، اؤز اراضیسینه قاتمیشدیر. احتمال ائتمک اولار کی، بو زامانلار ماننا حکومتی آراس چایی کئچرک، محمود اسماعیلین گؤستریدیگی کیمی، نخجوان اراضیسینی ده توشوش و ماننا حکومتی تورپاقلارینا بیرلشدیرمیشدی.

□ □ □

ماننادا دوروم

ماد قیامی زامانی دؤیوشلرده اساساً مغلوب اولموش آسوری شاهلاری مادلار و ماننالیلاردان ال چکمه دیلر و او قدر کئچمه دی کی، گئنه ده اونلار قارشى هجوم ائتمه گه باشلادیلار. بو دفعه آسوریلرین هدفی ماننا حکومتی و خلقی ایدی. آسوری اوردولاری سرکرده "تابوشاروسور"ون باشچیلیغی آلتیندا م.ق ۵۹ - ۶۶۰ - نجو ایله زاقروس داغلاریندان آشراق ماننالیلاریله اوزلشدیلر. ماننا امیری "آخسئری" اونلار قارشى جسارتله مقاومت گؤستردی و گئجه استراحت زامانی هجوم ائدیپ آسوریلری گئری قایتارماغا مجبور ائتمک ایسته بیردی، لاکین موفق اولمادی و گئری چکیلیمه گه مجبور اولدو. آسوریلر مانناتین جنوب مرزلریله باش کند "ایزیرتا"نین آراسیندا یئرلشن سگیز قالاسینی توتدولار. آسوری متلرینده بو قالالارین آدی بئله ضبط اولموشدور:

۱ - آیو سیاش. ۲ - پاشا...سو. ۳ - بوشوتو (پارسوا مرزلرینده کی بوشتو). ۴ - آشدیاش. ۵ - اوکی یامون. ۶ - اوپیش. ۷ - سی خوار. ۸ - نازی نیری.^۱

ماننا شاهى آخسئری مجبوری حالدا اؤز مرکزینی خطره معروض قالان "ایزیرتا - Iziṭa"دان "ایشاتو - Iṣṭatu" قالاسینا کؤچوردو. آسوریلر "ایزیرتا"نی و اونون یاخین لیغیندا کی "اوزبیا" (بوگونکو زئوه)نی و "اورمیا ته - Urmeqate"، "آرمایت - Armat" قالالارینی اون بئش گون محاصره ائتدیلسه ده، آلماغا موفق اولمادیقد، اطراف یئرلری ویران ائدیپ، مال - قاراسینی آپاریپ خلقی اسیر ائتدیله.

آسوریلر قاییدارکن، اسرحدون زامانیندا ماننالیلارین توتدوقلاری قالالاری آلدیلار. ماننالیلارین اسرحدون زامانیندا آلدیقلاری اراضی اولاکيچیک زابین یوخاری آخارقاسیندا یئرلشن "شوردیرا" بؤلگو، (شاید شور دره) ایکینجیسی "پارسوا" سرحدلرینده کی "خارسی" داغلاری ایدی کی، اونون یانیندا "کوموردی" آدلی ماننا قبیله سی یاشایردی. آسوریلر بو قالالاردان حربی سورات، ذخیره اسلحه لر و آت الدهه ائتدیله. گؤروندوگو کیمی، ماننالیلار بو قالالاردان گله جک یوروشلرینده استفاده ائده جک ایدیله.

#

مغلوبیت نتیجه سینده بو زامان ماننا حکومتی داخلینده اختلاف دوشدو. خلق کوتله لری شورش ائتدی و شورشچیلر "آخسئری"نی اؤلدوروب، اؤلوسونو کوچه یه آتدیلا و عایله سینی آرادان آپاردیلار. بو شورش مانناین عادی و آزاد اکین چیلری طرفیندن باش وئرمیشدی. بو زامان ماننادا شاهلیق سولالەسی حکم سوروردو و شېهه سیز رسماً عدالت سیزلیک واریدی و ساده کندلیله ظلم اولوردو. نظره گلن قونشولاری مرکزی ماد ایالتلرینده آزاد خلقین قیامی و نهضیتیندن روحلانا ماننا کندلیلری "آخسئری"یه قارشى قالخاراق اونو اؤلدورموشلر. معلوم اولان، آخسئری آسوریلرله باریشماق ایسته دیگی اوچون خلق اونون علیه نه قالخمیش و اونو اؤلدورموشدور. بو باره ده سونرا دانیساجاییق.

"آخسئرینین" دیری قالمیش اوغلو "اواللی" اؤزونو شاه اعلان ائدیپ، اؤز ولیعهدی "اریسینی"نی آسوری شاهی "آشور باناپال"ین یانینا گؤندردی و اوندان اؤز خلقی علیه نه یاردیم ایسته دی. حتّی اواللی اؤز قیزی نی آسوری شاهی آشور باناپالین حرمسراسینا، گؤندردی، تا اؤز تابع لیگینی بیلدیریب، اوندان کمک آلسین. آشور باناپالین "اواللی"یه کمک ائتمه سیندن معلومات یوخدور، لاکین اولایلرکی، آسوری شاهی آشور باناپال اؤز دامادی اولموش ایشغوز شاهی "مادیا" واسطه سیله "اواللی"یه کمک ائتمیشدیز.

آشور باناپالین تۆوصیه سیله "مادیا"نین "اواللی"یه کمک ائتمه سی ایسکیتلرن ماننا - مادلار علیه نه اولان ایلك اقدامی ایدی. بو حادثه سبب اولدو کی، بیر مدّت سونرا ایسکیتلرله ماد شاهی آراسیندادا توقوشمالار اولسون. بو توقوشمالاری آشاغیدا گۆره جه ییک. آشور باناپال ماننا حکومتینه وئرگی و خراج تعیین ائتدی. دقیق معلوم دئییلدیر کی، یوخاریدا گۆستریدیگیمیز یوروشده آشور باناپال ماد اراضی سینده گیرمیشدیر، یا یوخ. آسوری شاهی آشور باناپال ماننالیلارین قیامی و "اواللی"نین تخته چیخماسیله علاقه دار بئله یازمیشدیر:

«بو گونلرده (کند آلالهی) ماد اهلی "بیریسخاردی - Birisxardi"، (هابئله) "ساخو" اؤلکه سیندن "قاقو"نون اوغلانلاری "ساراتی - Sarati" و "پاریخییا - Parixia" منیم اطاعتیمدن بویون قاچیرتدیلار. من ۷۵ محکم قالانی مطیع ائتدیم و آداملارینی اسیر توتدوم و اونلارین اؤز لرینی دیری توتوب نئینوایا آپاردیم^۱ معلوم اولور کی، "بیریسخاردی" هله آسوریلرین الینده اولموش "کیشه سو" و یا "خار - خار" ولایتینده اولان بیر منطقه نین بؤیوگوایمیش و آسوریلر اونون واسطه سیله خلقله علاقه ساخیلایاردیلار. بو زامان "بیریسخاردی" آسوریلرین اطاعتیندن چیخاراق ماد بیرلیگینه قوشولماق ایسته میش، یعنی اصیل ماد باشچیلیغی وظیفه سینی یئرینه یئتیرمک ایسته میشدیر.

"ساخو" اؤلکه سینین یئری بللی دئییلدیر، لاکین شېهه سیز بورادا "بیریسخاردی"نین منطقه سی کی، هله آسوریلرین حاکمیتی آلتیندا اولان ایالتلرین بیر بؤلۆگو، حیصه سی اولموش و بورانین

امیرلری ده آسوریلرین تابعلیگینی آتیب، مادلارا قوشولماق ایسته میشلر. □ □ □

خیشتیریتی نین ایشلری و اؤلومو

م.ق. ۶۵۲-۶۵۳- نجی ایلهده آسوری حکومتی داخلینده اختلافلار شدتلندی. بونون علّتی اوندان عبارت ایدی کی، آسوری شاهی "آشور باناپال" بیر مدّت قاباق اؤز قارداشی "شاموشومو کین"ی آسوری حکومتینه تابع اولان بابیلین شاهی تعیین ائتمیشدی. بو زامان "شاموشومو کین" مرکزی حکومت علییهنه - اؤز قارداشی علییهنه - قیام ائتدی و بیر سیرا آسوری حاکم لرینی اؤز وایله ال بیر ائدیپ، آشور باناپالین علییهنه قالدیردی. بوندان قاباق مصر آسوری ایمپراتورلوغونون الیندن چیخمیشدی.

آشور باناپالین اؤز قارداشی "شاموشومو کین" ین قیامی بارهده یازدیردیغی متنی، مادلا علاقه دار اولدوغو اوچون، بورادا نقل ائدیریک. آسوری متنینده اوخو یوروق:

«بو شاموشومو کین، وفاسیز قارداش، منه ایچدیگی آندی رعایت ائتمه دی و اککد، کلدانی و آرامی خلقینی، "کابا" دان "باب" سالی متی" یه قدر دنیز کناری اها لیسینی، منیم کؤله لیم و قوللوقچولاریمی، ایلام شاهلیغینا تعیین ائدیگیم، آیاقلاریمی اؤپن قاچاق "اومانیقاشا" یی، هابئله آسور آللاه لاری و "نین لیل" ین سؤز وایله اؤز الیمله منصوب ائدیگیم "قوتیوم - Gutium"، "آمورو - Amurru" و "مئلوخا - Meluxa" شاهلارینین هامیسینی منیم علییهمه قالدیریب تحریک ائتدی و اونلار اونونلا عهد باغلادیلار.^۱

آشور باناپالین بو سؤزلریندن مادلا علاقه دار اولان بیر ایلام شاهینین آسوریلر علییهنه عصیانا قوشولماسی، اوندان داها اهمیتلی "قوتیوم = قوتیلرین" شاموشومو کینله ال بیر اولاراق آشور باناپالین علییهنه قالخماسی ایدی.

کئچمیش بؤلوملردن بیلیریک کی، قوتتی - لوللو ییلر مادلارین بابالاری ایدیلر و تاریخ بویو قوتتیلردن قصد هاما ن مادلار اولموشلار. بو زامان اوچ ماد امیری، او جمله دن خیشتیریتی نین قیامیندان [م.ق. ۶۷۳ - نجو ایل قیامی] ۲ - ۲۱ ایل کئچیردی، یعنی "شاموشومو کین" ین شورشی زامانی و خیشتیریتی نین ماددا حاکمیتیندن ۲ - ۲۱ ایل کئچیردی. (۶۷۳ - ۶۵۲ = ۲۱) بو ۲۱ و یا ۲۲ ایل سوره سینده خیشتیریتی نین اؤز وطنینده نه ایشلر گؤرمه سی بارهده هله لیک معلومات آزدیر. بو بارهده ان یاخشی معلوماتی هئودوت وئرمیشدیر. او یازمیشدیر:

فواورت (خیشتیریتی) آسیانی تابع ائتمه گه مشغول اولدو و بیر قومو باشقا قومون آردینجا اؤزونه تابع ائتدی، تا اینکی آسوریلرین علییهنه اوردو چکدی، هاما ن آسوریلرکی، نئینوادا مسکن ائدیر، قاباقلار هامییا حاکمیت ائدیردیلر و تک قالمیشدیلار، اونا گؤره کی، متفق لری اونلاردان

آیريلمیشدیلار. آنجاق بونونلا بئله (هر جهتدن) وضعیتلری یاخشی ایدی. فراورت (خیشتیری) ۲۲ ایل شاهلیق ائتدیکن سونرا، اونلارین علییهه اوردو کتشلیکده اۆلدورولدو و اوردولارینین دا چوخو اونونلا اۆلدولر.^۱

قوتیلرین شاموشوموکینین قیامینا قوشولماسی، قیامچیلارین بیرلیکده آسوریلره قارشى محاربه‌سی و خیشتیری‌نین بو محاربه‌ده اۆلمه‌سینین هم زمان اولماسی آیدین گۆسته‌ریکی، آشور باناپالین یازیلارینداکی "قوتیوم" هامان قوتیلر، یعنی ماد‌لار و خیشتیری‌نی اولموشدور. دئمک، خیشتیری‌نی اۆز وطنینده حاکمیتی اله آلماقلا کفایتلنمیش، بلکه اونون مقصدی عصرلر بویو منطقه خلقلرینه قان اوتدوران، اونلاری گئری قویان آسوری میلیتاریزمینه سون قویماق اولموش و بوش اوچون ۲۲ ایل حاضریق آپارمیش و هئچ شهبه‌سیر شاموشوموکینین قیامی و قیامچیلارین بیرلشمه‌سی و آياغا قالخماسیندا، ایلام شاهى ایله بیرلیکده اهمیتلی و اساسلی ایش گۆرموشدور. شاموشوموکینین بو شورشی ایله علاقه‌دار بو محاربه باره‌ده آشور باناپال هئچ نه یازمامیشدیر، دئمک، او بو محاربه‌ده غلبه چالمامیشدیر. بئله ایسه خیشتیری‌نی هارادا و کیملرین طرفیندن اۆلدورولموشدور؟ بوش ایسکیتلرین - ایشغوزلارین ایله اولموشدور. آسوری شاهى ایسکیتلری ماد‌لار قارشى قویاراق، اونلاری دؤیوشه مجبور ائتمیشدیر. بیر سیرا عالیم‌لرین فیکرینجه بو محاربه آراسین شمالیندا، بوگونکو آذربایجاندا باش وئرمیشدیر. بورادان نتیجه آلماق اولورکی، ایسکیتلر - ایشغوزلار شمالی آذربایجاندا چوخ ایدیله و شاید اونلارین تازا - تازا ائللری و طایفالاری دا بو فاصله‌ده شمالدان گلیمیش و گلیردیلر. دئمک، خیشتیری‌نی اوردوسو ایله آرازی کئچیب، بوگونکو شمالی آذربایجاندا ایسکیتلرله دؤیوشموش و دؤیوشده اۆلموشدور.

بعضی تاریخیچیلرده بئله بیر منطقی و حقیقه یاخین فیکرده واردیرکی، م.ق ۶۷۳ - نجو ایل قیامینین غلبه‌سیندن سونرا، تازا یارانان گنج ماد حکومتینین رهبری اولموش خیشتیری ۲۲ ایل مدّتینده ماد حکومتینین اوچ اساس مرکزی ایالتی اطرافیندا اولان کیچیک شاهلیقلار و امیرلیکلری ماد حکومتیله بیرلشدیرمکله، ماد اراضیسینده اولان "کیشه سو"، "خار - خار" و سایره آسوری ایالتلرینین باشچی‌لاری و رهبرلرینی اۆزونه طرف جلب ائدیب فیکیرداش ائده‌رک، آسوریلره قارشى یۆنلتمکله، ائله‌جه‌ده داخلی اطلاعات و گله‌جگه حاضریق گۆرمکله مشغول اولموشدور.

دئمک، بو ایللرده خیشتیری‌نی بوتون ماد اراضیسینین مقدراتی، او جمله‌دن آرازین شمالی، یعنی شمالی آذربایجاندا ماراقلاندیرمیشدیر. شمالی آذربایجان بیرده اونا گۆره خیشتیری‌نی دوشوندورمه‌لی ایدیکی، اورادا آسوریلرین متّحدی اولموش ایسکیتلرین شاهى، اونون اوردوسو و ائللری داها چوخ ایدی، بو ایسه هم مادی و گونو، همده گله‌جگی اوچون خطرلی ایدی. بیرده بو ۲۲ ایل مدّتینده خیشتیری‌نی، طبیعی اولاراق، آسوری حکومتینین ماد تورپاقلاریندا قويدوغو ال

آلتیلاری، ایالت رئیسلی و متحدلری، او جمله دن ماننا شاهلی "اواللی" و شمالی آذربایجاندا اولان ایسکیت شاهلی دوشوندورمه لی ایدی. بو مسئله لر گومان و احتمال اولسادا، حقیقته او یغوندور. همین بو حدسه اساساً، نظره گلن، خیشتیریتی ایسکیتلرله اولشمک اوچون شمالی آذربایجانا واردو چکمیشدیر. شاید خیشتیریتی نین مانندان قاباق شمالی آذربایجانا، ایسکیتلره قارشی گئتمه سینین علّتی اونلارین شاهلی طرفیندن، آسوری شاهینین تحریکی ایله، مادلارا قارشی بیر ایش و حرکت ائتمک ایسته مه سی و یا مادلارا قارشی هجوم ائتمه گه حاضرلاشماسی اولموشدور.

هئرودتون گؤستر دیگینه اساساً اولا خیشتیریتی ایله ایسکیتلرین دؤیوشو آرازی یوخاری طرفینده، شمالی آذربایجاندا باش وئرمیش، ایکینجیسی ایشغوزلار خیشتیریتی اؤلدوکدن سونرا، حکومتی اله آلماق ایشینه باشلامیشلار. قیسا نتیجه آلا راق دمک اولار کی، خیشتیریتی آسوری ایمپراتورلو غونون کهنه فتنه کار و حیله گر سیاستینین نتیجه سینده اؤلدورولموشدور. آسوری دؤولتی اولدن اؤز مخالفلرینی بیر - بیرینن جانینا سالماقلا اونلاری ضعیفله دیب ازر و اونلارا غلبه چالاردی. یوخاریدا گؤردوک کی، ایسکیت شاهلی آسوری شاهینن کوره کنی ایدی. (نظره گلن "مادیا"دا آشور بانا پالین کوره کنی ایدی) آشور بانا پال بو قوه مولوقدان سوء استفاده ائده رک، ایسکیتلری خیشتیریتی یه قارشی و مخالف ائتمیش و اونلاری مادلارا قارشی محاربه یه گؤندرمیشدی. بو دؤیوشلرین شمالی آذربایجاندا باش وئرمیشینده خیشتیریتی اؤلدورولموشدور. بو زامانلار آسوری حکومتی ایسکیتلردن استفاده ائده رک، اونلاری گاه بو، گاه دا او خلقین علیه نه یؤنلدیردیر. خیشتیریتی نین اؤلدورلمه سی ایله بیر زاماندا ایشغوزلار ماد حکومتینی اؤز اللرینه آلیر و ۲۸ ایل اونو اؤز اللرینده ساخلا ییرلار. [م.ق ۶۵۳ دن ۶۲۵ - نجی ایله قدر] آنجاق ایسکیتلرین مقصد و هدفی ماد حکومتینی تامامیله آرادان آپارماق دئییلدی، چونکی اونلاردا نه او قدرت، نه او یوکسک اجتماعی فیکیر وار ایدی، همده هر حالدا مادلارا سویداش و یاخین ایدیلر. بو ایش یالنیز آسوری شاهلارینن حیله سی و مادلاری گئری قویماق، گوجلنمه لرینن قاباغینی آلماق، اونلاری تابع و خراج وئرن حالیندا ساخلاماق اولموشدور. بو سببلره گؤره ایسکیتلرین ماد و ماننلارا حاکم اولدوقلاری ایللرده بئله، مادلار و ماننلار اؤز حکومتلری و اینکیشافلارینا داوام ائتمیش و ایسکیتلرین ۲۸ ایلیک حاکمیتی نین سونوندا هر جهتدن اولکیندن ضعیف اولما میشدیلار.

ایسکیتلر حقیقته دئییل، اسماً و سؤزده مادلاردان وئرگی و خراج آیردیلار. گؤستر دیگیمیز کیمی، ایسکیتلر مدنیت، تجربه و سایره جهتدن خیشتیریتی نین ایشینی داوام ائتدیریب، قدرتلی دؤولت و ایمپراتورلوق قورما غا قادر دئییلدیلر و اونلاردا بئله بیر فیکیرده اولما بیلمدی. اونلار نه اینکی آسوری زنجیرینی قیریب آتاراق، ماننا - ماد و سایر منطقه خلقلرینی آزاد ائتمک فیکرینده دئییلدیلر، بلکه عکسینه آسوریلرین آلتینه چئوریله ریک، منطقه خلقلرینن میلی آزادلیق حرکتلرینی بو غماقدا اونلارا یاردیم ائدی ریدیلر. یعنی آسوریلر طرفیندن دوزلمیش و تأیید اولموش ایسکیت شاهلیغی اوللر قونشو خلقلر و دؤولتلری ازمک اوچون بیر وسیله اولدو، نتیجه کی، اوللر ایسکیتلر

اورارتولار قارشى، داھا سونرا، آسوريلرين خثيرينه اولاراق، اونلارين سوريه و فلسطين ده توندوقلارى يثرلره هجوم ائنديلر و حتى ايسكىتلر، خلقلرى آسوريلره تابع حالدا ساخلاماق اوچون، شېھه سيز آسورى شاھى و حكومتينين اشاره سى و گوستریشيله، يھودى و حتى مصر اراضيسينه قدر غارت ائنديلر.

ايسكىتلرين اؤزلى قدرتلى بير دؤولت يارادا بيلمەدیلر، لاکين، اؤزلى ده بيلمەدن ائله بير شرايط ياراتدیلار كى، اونون سايه سينده ماد دؤولتى كيمى ائله بير حكومت ياراندی كى، شعورلو و آگاهانه شكilde، اؤزده باجاریق، مهارت و اوستادليقلا آسورى ميليتاريزمىنى ارادان آپاراق، بوتون ياخين شرق منطقه سى خلقلرينه آزادليق، ترقى، سعادت و ايره ليله مك يوللارنى هامارلادی. بونودا قيد ائتمك لازمدير كى، چوخ احتمال ايشغوزلار مادلار اوزه رينده حاكم اولدوقلارى ايللرده، سويداشليق اوچوندان مادلارا بير اوقدر برک توتمايشلار، همده ايشغوزلارين حكومتى گئتيكجه آسوريلرين تأثيرى و نفوذوندان اوزاقلاشميش و مستقل حرکت ائتميشلر.

ايسكىتلر ظاهرده ۲۸ ايل ماددا حاكميت ائنديلر، لاکين حقيقتده ماد شاھى گنج كياكسار بير طرفدن حكومتى و اونون اساسلارنى و ساحلى قوه لرىنى محكم لنديرير، سياسى جهتدن تجربه قازانير، گله جكه گورمك ايسته ديگى ايشلرينه زمينه و شرايط يارادير و عىنى زاماندا تازا اورتا آسيادان گلميش ايشغوز ائللرينين كؤچه رى اورتا آسيا خلقلرينه خاص اولان آت مينه گى، اوخ و كامان قايرماغى، خطاسيز و مهارتله اوخ آتماغى، چاپاراق قيقاجى دشمنى اوخلا وورماسى و سايره بوكيمى هنرلريندن استفاده ائديب اؤيره نير، عسگرلرينه و گنج نسله اؤيره دير، همده اونلارين ابتدائى دئموكراتيك سيستملىرى، حاكميتلىرى، روحيه لرى و حرڪتلىرىنى اؤيره نرك، اونلاردان ياراتديغى دؤولت و حكومتى ديكتاتورلوق، اؤز باشيناليق و قولدورلوقدان اوزاقلاشديرماقدا، اونو خلقلر، ائللر و اؤلكه نين، مدنيت و اينكيشافين خثيرينه دئموكراتيك خط و يولا سالماقدا استفاده ائيدردى. كياكسار و ماد حكومتينين حاكم دايره لرى، مسئوللار، بؤيوكلر و باشچيلارى نه تكجه ۲۸ ايل ايسكىت حاكميتى دؤورو، حتى اوندان سونرا، هم اونلارين دؤيوشكن ليگى، جسارت و اوخ آتماسى، صميميت و دئموكراتيك احوال - روحيه لرinden يارارلانير، همده هنرودوتون يازديغى كيمى، اوشاقلارنى هم تميز او زامانكى اورتا آسياداكى التصاقى (تورك) دىلى اؤيرنمك، همده اوخ آتماق هنرىنى عملى مينيمسه مك اوچون، بير مدت اونلارا تاپشيريرديلار.

سون زامانلاردا آذربايجانين مختلف يثرلريندن تايپلشميش اولدوقچا قشنگ و توتارلى ايسكىت، ماد اوخ اوچلارى همين بو زامانلاردان قالان يادگارلاردير. او زامانا قدر شرقده معمول اولموش و خلقلر داخلىنده ياييلميش و او قدر محكم و تأثيرلى اولمايان، مختلف ماده لردين قايريلميش يارپاق شكلىنده اولموش اوخ اوچلارى نين عكسینه اولاراق، ايسكىتلرين سوموكدن، گيرده و يا دؤرد بو جاق شكلىنده قايريلميش اوخ اوچلارى دا محكم و داھا تأثيرلى ايدى، بونا گؤره ده تارىخچى عاليم ب.ب. پيوتروفسكى نين يازديغى كيمى، او زامان بو اوخ اوچلارى سرعتله شرق خلقلرى داخلىنده

یایلیب ایشلنمه گه باشلادی.^۱

ماد رهبرلرینین اؤز اوشاقلارینی دیل اؤیرنمک اوچون بیر مدّت ایشغوزلارا تاپشیرماسی مسئلهسی ایله علاقه دار ا.م دیاکونوف بیر داها مرکزی ماد ائللری، ماد دؤولتی و ایسکیتلرین دیلینه توخوناراق، بو دفعه اونو سؤزسوز، قطعی و شبهه سیز شکیلده هند - آوروپایی، ایرانی گؤستریر. بونا گؤره ده کئچمیش بؤلوملریمیزده بو مسئلهیه توخونماغیمیزا باخمییاراق، بورادا بیر داها بو مسئلهنی ایشیقلاندیر ماغی لازم بیلدیک.

کئچن بحثلرده بیر یثرده گئنیش و بیر نئچه یثرده اؤته ری شکیلده هم ایشغوز - ایسکیت سؤزو، همده اونلارین باشچیسی - شاهی "ایشپاکا = ایسپاکا" کلمه سینه، هابئله اونلارین ایلک وطنی اولموش اورتا آسیایا اساساً گؤسترمیشیک کی، بو ائللر بیرلشمه سی التصاقی دیللی اولموشودور، نه اینکی هند - آوروپایی و ایران دیللی، بوندان باشقا علاوه اولاراق گؤسترمیشیک کی، قوتی - لولوبیلرین نسلی، اؤولادی اولموش مرکزی ماد اهاالیسی و اورتا آسیادان گلیمیش ایشغوزلار، عینی کؤکلو دیلده دانیشدیقلاری و کؤچه ری ایسکیتلرین دیلی صاف و تمیز اولدوغو اوچون ماد باشچیلاری اؤز اوشاقلارینی تمیز دیل اؤیرنمک اوچون اونلارا تاپشیراردیلار.

لاکین بوتون بونلار باخمییاراق، یننه ده، قاباقلار گؤستردیگیمیز کیمی، بیر سیرا آوروپا، اسکی شوروی و خصوصیه ایرانی تاریخیچیلر کیمی ا.م دیاکونوف دا، اؤز شخصی دهرین، علمی تاریخی مطالعه لری، آختاریشلاری، گؤزل علمی فیکیرلری و حتّی، گؤستردیگیمیز کیمی، دهرین علمی اینامینا رغماً، مرکزی ماد ائللی و ایسکیتلری ایران دیللی، اونلارین دیلرینی هند - آوروپایی اولدوغو اوچون، بیر - بیرینه یاخین بیلیر و گؤستریر کی، ماد دؤولتی و حتّی بوتون بو گونکو شمالی و جنوبی آذربایجان قبیله لری آراسیندا او زامان عمومی انسیت واسطه سی اولموش بیر دیلین یارانماسیندا ایسکیتلر بؤیوک رول اوینامیشلار. دیاکونوف بو باره ده یازیز:

«...ایسکیتلرین حاکمیتی قبیله لر آراسی بیر دیلین، کجه ماد شاهلیغینا خاص اولان اراضیده دئییل، بلکه او اؤلکه نین بوتون اراضیسینده یاییلان بیر دیلین فورمالاشماسینا کمک ائتدی. مادلارین ایران دیلی او قدر ایسکیتلرین ایرانی دیلینه یاخین ایدی کی، ایسکیت و ماد شاهلیقلارینین بیر - بیرینی باشا دوشمه سیننی ممکن ائدیردی. طبعی اولاراق، ایران دیلی ماناندا و باشقا "کاسپی" منطقه لری قبیله لری آراسیندا اورتاق انسیت دیلی کیمی معمول اولدو و بوتون ماد قبیله لری، آراین شمالی منطقه لریندن توموش "پارت" ین سرحدلرینه قدر وحدت حس ائتدیلر، اونا گؤره کی، قبیله لر آراسی دیلین وارلیغی بو احساسی گوجلندیریدی»^۲.

ا.م دیاکونوفون بو سؤزلریندن بئله گؤرونور کی، گویا اولکی معلوم اولمایان قطعی و مطلق

۱ - ماد تاریخی، ص ۵۵۴.

۲ - ماد تاریخی، ص ۲۶۶.

تاریخی معلوماتلار و دلیللره اساساً، ماددار و ایسکیتلر ایران دیللی اولموشلار و ایسکیتلرین ۲۸ ایللیک حاکمیتی نه تکجه ماد، بلکه ماننا، پارت، شمالی و جنوبی آذربایجان اهایسینی او زامان واحد ایران دیللی ائتدی. دئمک دیاکونوف، قاباقلار گؤستر دیگیمیز فیکیرلرینین عکسینه اولاراق، نه تکجه مادلارین و ایسکیتلرین ایران دیللی اولماسینا شبهه ائتمیر، بلکه او دئییر کی، کؤچه ری و یئرلی اهاییه نسبت مدنیته گئری اولموش ایسکیتلرین سایه سینده، یالنیز ۲۸ ایللیک نسبتاً فورمال، محاربه و غارتله داها چوخ مشغول اولموش بیر حاکمیت دؤورونده، تکجه ۲۸ ایل سوره سینده بوتون ماد، ماننا، پارت، شمالی و جنوبی آذربایجان خلقلری اؤز دوغما آنا دیللرینی آتاراق، واحد انسیت واسطه سی اولاجاق بیر یاد و بیگانه ایرانی دیلی منیمسه میش، واحد رسمی دیله مالک اولاراق بیرلشمیش، اؤز دوغما دیلرینی، قوتی - لوللو بیلرین، شمالی آذربایجان ائللرینی دیللرینی کنار قویاراق، دیلرینه کؤک اعتباریله مخالف و ضد اولان تام یاد بیر ایرانی دیلی رسمی دؤولت دیلی ائتمیشلر. بو ادعائین نه درجه ده علمی، عاغیلا باتار، اینانیلاسی و دوزگون اولوب اولماسینی اوخوجولارین عهده سینیه بوراخیر و یالنیز قید ائدیریک کی، اولانه زامان و هانسی تاریخی حادثه لر و شرایطه قوتی - لوللو بیلرین نسلی اولموش ماددار ایران دیللی اولدولار، هاجان و هانسی تاریخی فشارلار و شرایط نتیجه سینده شمالی آذربایجانین کاسپی خلقلرینین دیلی چؤنوب ایرانی اولدو؟، ایکینجیسی التصاقی دیللی ایشغوزلار نئجه، نه جور آز مدته هند - آوروپا دیللی اولدولار و نئجه گئری قالمیش و کؤچه ری اولان بیر ائل، مرکزی ماد و شمالی و جنوبی آذربایجانین مختلف لهجه لی او زامانکی خلقلری داخلینده ۲۸ ایل مدتینده واحد ادبی دیل یاراتدیلار؟! بونو علمی جهندن نئجه آدلاندیرماق اولار؟ بونلاردان علاوه بونودا قید ائدک کی، مختلف یئرلرده گؤستر دیگیمیز کیمی، بحث ائندیگیمیز بو زامانلاردان عصرلرجه قاباقلاردان، خصوصیه مرکزی ماد اراضیسی و مختلف لهجه لی التصاقی دیللی خلقلری داخلینده رسمی اداری، تجارت و دؤولت دیلی ایلام دیلی اولموشدور و ایشغوزلار گلنده، مادلارین عمومی انسیت واسطه لر ی اولموشدور و بئله دیله اصلا احتیاجلاری یوخ ایدی.

داها سونرا دیاکونوف گؤسته ریر کی، بو ۲۸ ایل سوره سینده یارانان بوتون قبیله لر، ائللر و مختلف منطقه لر آراسی بو رسمی دؤولتی دیل ایله یاناشی مختلف یئرلرده قبیله و یئرلی دیلرده عادی حیاتدا ایشله نیردی. بئله نظره گلمه سین کی، گویا ۲۸ ایل ایسکیتلرین حاکمیتی دؤورو بوتون شمالی، جنوبی آذربایجان و پارتلار داخلینده یارانان قبیله، ائل، خلقلر و میللتلر آراسی رسمی دؤولتی دیل ۲۸ ایل سوره سینده ایسکیت، ماننا، ماد، پارت، آلبان و سایره ائللر، قبیله لر، خلقلر، طایفالار و اوبالارین مختلف لهجه لرینین چارپازلاشما سیندان یارانان بیر دیل ایدی، (بو ایش اوچون عصرلرجه وقت لازم ایدی) یوخ، دیاکونوفون سؤزلریندن بئله معلوم اولور کی، برق سرعته یله یارانان بو ائللر آراسی، رسمی دؤولتی دیل ائله هامان ایسکیتلرین دیلی ایدی. ائله بونا گؤره ده اؤز اوشاقلارینی، ایسکیت دیلینی اؤیرنمک اوچون اونلارین یانینا گؤندردیلر:

«حتی ایسکیتلر حاکمیت ییخیلاندان سونرادا مادلار اؤز اؤولادلارینی، یالتیز اوخ آتماغی اؤیرنمک اوچون دئییل، بلکه ایسکیت دیلینی اؤیرنمک اوچون ده ایسکیتلرین یانینا گؤندریدیلر»^۱.
 ا.م. دیاکونوف منیطقی نین ضعیف اولماسینی حس ائتمیش کیمی، همین سؤزلرینین آردینجا علاوه ائدیر: «نه عئته گؤره؟ او زامان کفایت قدر قدرتی اولان ماد شاهلیغی اوچون بیر عده مغلوب اولموش کؤچهری و چۆلدە یاشایانین دیلینین نه اهمیتی اولایلدی»^۲.

دوغرودان دا نچه مین ایلیک یازی، مدنیت، دؤولت، حاکمیت و اصالته مالک اولان، ۹۱ ایل او دؤورانلارین ان قاباقجیل خلقی و اۆلکەسی اولموش بایبله حاکمیت ائتمیش بیر خلقلین اؤولادی، ایلام دیلی کیمی پیشمیش ادبی بیر دیل رسمی دیلی اولان خلقلر، مدنیتجه گئری قالمیش، کؤچهری و چۆللرده یاشایان بیر ائللین ابتدایی حالدا اولان و اینکیشاف ائتمemiş، توپلومون مختلف ساحه لرینین احتیاجینی برطرف ائده بیلمه یین دیلینه نه احتیاجی وارایدی؟

بیز یثینده بو ایشین منطقی سببی و علتینی گؤستریمیشیک و بورادا تکرارینا حاجت یوخدور. لاکین ا.م. دیاکونوف بو ایشه یوخاریدا کیلاردان داها قریبه و منطقسیز بیر سبب گؤسترک یازیر: «بو مسئله نین ایضاحی آساندیر. یالتیز نظره آتماق لازمدیر کی، مادلارین بؤیوک حیصه سی گونده لیک یاشاییشدا اؤز آرالاریندا ایرانی دیلده دانیشمازدیلار (شبهه سیز قوتتی دیلینده دانیشاردیلار. م) و او دیل یارانمیش عمومی رسمی دیل (ضروری و رسمی ایدی) و دؤولت و قبیله لر آراسی انسیت دیلی کیمی قبول اولموشدور»^۳.

هر اوخویان بو سؤزلرین منطقدن اوزاق اولدوغون در حال باشا دوشر. نه اوچون مادلار و مانئالیلار کؤچهری ایسکیتلرین گلمه سیندن قاباق اؤز دیللرینی، کؤک اعتباریله آلبان، ماننا و سایره بو اراضیده یاشایان ائللرین التصاقی دیلی عینی اولان قوتتی - لولوبی لرین دیلینی، دوغما آنا دیللرینی رسمی، دؤولتی دیل ائتمه دیلر؟ نه اوچون اوللر بو فیکره دوشمه دیلر؟ آخی مادلار و مانئالیلاردا میلی - اجتماعی شعور چوخ یوکسک ایدی و چوخدان بری آسوریلره قارشى مبارزه ائده رک، اونلارین حاکمیتیندن خلاص اولوب، آزاد و مستقل یاشاماق ایسته میشلر و بونوندا نتیجه سینده میلی - اجتماعی حس لری چوخ اینکیشاف ائتمیش ایدی و رسمی، اداری بیر دیلین لوزومونو یاخشی بیلمیش ایدیلر. نه سببه گؤره او زامان قدر بئله بیر دیلی یاراتماق فیکرینده اولمامیشدیلار؟ نه اوچون مادلار بو ایشی ایسکیتلری، داها سونرا آسوریلری آرادان آپارانندان سونرا ائتمه دیلر؟ اونا گؤره ائتمه دیلر کی، بوندان چوخ اولردن اونلارین رسمی اداری دیللی وارایدی، اودا ایلام دیلی ایدی.

۱ - ماد تاریخی، ص ۲۶۶.

۲ - یئنه اورادا.

۳ - ماد تاریخی، ص ۲۶۷.

بىلدىگىمىز كىمى، ماد، ماننا و آلبان اھالىسىنين دىلى التصاقى اولموش و شېھەسىز ھەر يىرىنىن اۆزۈنە خاص سىسلىرى و چتىن ليكلرى اولسادا، بىرى - بىرىنى باشا دوشە بىلدۈرلەر. بو گونكو آنادولو، آذرى، توركمن و ... توركلرى كىمى. گۆرەسن نە سېبە گۆرە شعورلو، آزادلىق و مىللى استقلال ايستەين ماد و مانئاليلار عموم قىبىلەر آراسى اورتاق دىل كىمى اولموش اۆز دىللەرىنى بىرىنى و يا چارپازلانمىشىنى ائللر آراسى عمومى و دۆولتى دىل ائتمەدىلر و ايسكىتلىرىن گلەمەسىندن قاباق بو فيكرە دوشمەدىلر؟

ايشغوزلارين گلەمەسىندن نئچە مين ايل قاباقدان ياخين شرقين و خصوصيله بو گونكو ايرانين غرب اراضىسىندە ياشامىش خلقلرين، دئمك اولار ھامىسىنين رسمى، ادارى و تجارتى انسىت واسطەسى ايلام دىلى اولموشدور، بونسوز بو خلقلر عصرلر بويو ياشايا بىلدۈرلەرمى؟ نە علئە گۆرە ماد و ماننا اھالىسى يالئىز مدنئىتجە گئرى قالمىش كۆچەرى ايسكىتلىر گلەندن سونرا، اونلارين ايرانى، ھند - آروپايى دىلىنى (البئە دياكونوفون فيكرىنچە) اۆز خلقلرى و دوغما ائللەرىنى دىلىنە اويمايان، اونا ضد اولان، كۆك اعتباريله اوندان فرقلنن ايرانى دىلىنى رسمى، عمومى و دۆولتى دىل ائتمك فيكرىنە دوشوب، اۆز آنا دىللەرىنى كئارا قويوب آتدىلار؟ آيا بوتون تارىخ بويو دونيادا بئلە بىر حال گۆرونموشدورموكى، بىر خلق كۆنوللو اۆز آنا دىلىندن ال چكىب، باشقا دىلى توتسون؟ آيا بو ايش شعورلو ماد - ماننا خلقلرى و اونلارين مىللى - اجتماعى شعورا مالك رھبرلىرى، باشچىلارى و قاباقدان گئندلەرىنىن شائىنە ياراشاردى مى؟ نە اوچون اونلار اۆزگە، ياد و بىگانە بىر دىلى، گئنىش خلق كوتلەلىرىنىن باشا دوشمەدىگى بىر دىلى اۆز دوغما آنا دىللەرىندن اوستون توتدولار؟ او ھانسى حكومت و دۆولتايدى كى معجزە ائدەرك بو ايشى ۲۸ ايل مەتئىندە گئنىش خلق كوتلەلىرىنە قبول ائتدېرىب، سادەجە حياتا كئچىرتدى؟

شايد بعضىلىرى دئسىنلركى، ايسكىتلىر حاكم اولدوقلارى اوچون، يا ماددار قورخموش، يادا ايسكىتلىر زور دئىب اونلارى بو ايشە مجبور ائتمىشلر. بو فيكىرلەرىن ھەر ايكىسى گولونجدور. بئلە حاللارى تارىخ گۆسترمەيەر. اوندان باشقا ھلە ابتدائى حيات سورن كۆچەرى ايسكىتلەردە او اجتماعى و سياسى شعور بوخايدى و دىللەرىنى باشقا خلقلەرە تحمىل ائتمك حاقىندا دوشونە بىلمەدىلر. ايكىنچىسى اكر زور ايشلەتمك مسئلەسى اولموشدورسا، نە سېبە گۆرە اوندان مين ايل قاباقدان آسوريلەرىن زور، ظلم، چالېب - چاپماسى و اسير توتماسينا دۆزن ماد - مانئاليلار او مەتدە اونلارين دىلىنى اۆزلىرىنە رسمى، دۆولتى دىل ائتمەدىلر و يا نە اوچون ايسكىتلىرى آرادان آپارىب اۆزلىرىنە تابع ائندەن سونرا اونلارين زورلا قبول ائتدېردىكلرى دىلىنى آتېب، اۆز آنا دىللەرىنى دۆولتى و رسمى دىل ائتمەدىلر؟

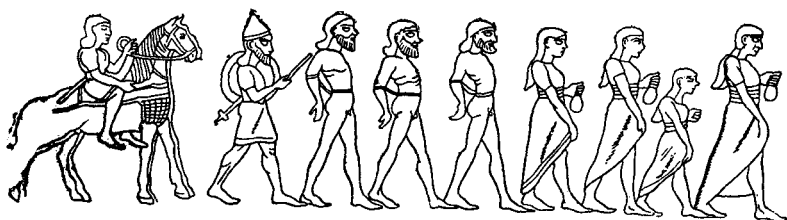
بوتون بونلار بىر طرفدە دورسون، آيا ۲۸ ايل مەتئىندە، ھەر طرفلى شرايط اولسادا، شمالى، جنوبى آذربايجان، ساوھ، زەند، اراك، ھمدان، اسدآباد، زىنجان، قزوین و قوما قدر گئنىش اراضىنين

اهالیسینین دیلینی ده بیشمک، اؤزوده کؤک اعتباریله تام باشقا بیر دیل ایله عوض ائتمک، ایستر زور، ایسترسه کؤنوللو شکیلده، ممکن و عملی بیر ایشدیرمی؟ آیا علم بونو قبول ائدیرمی؟ آیا بئله بیر ایش تاریخ بویو گؤرونموشدورمو؟ بو فیکیر گولونج دئییلدیرمی؟

بوتون بو دئدیکلریمیزدن مقصد دفعه لرله دئدیگیمیز بو حقیقتی ثبوت ائتمکدیر کی، ماننا و مادلارین دیلی (بوتون ماد ایمپئراتورلوغو دئییل، مرکزی ماد) التصاقی اولموش و تاریخ بویو بو یئرلرین اهالیسی اؤز آنادیللرینی ساخلامیش و بوگونده ساخلاماقدادیرلار.

ام دیاکونوف و اونون کیمی بعضی آروپا، کئچمیش سووت و خصوصیه ایران تاریخچیلرینین ماد و ایسکیتلری ایران دیلی گؤستریمکدن مقصدلری بوگونکو ایران شوونیست دایره لرینین ده بیرمانینا سو تؤکمک، اونلاری آذربایجان و باشقا محروم ایران میللتلرینه میلی حق وئرمه مکده جورأتلندیرمک و تشویق ائتمکدیر. آنجاق بیلیمک لازمدیر کی، اولا تاریخی تحریف ائتمک، حقیقتلری عکسینه گؤستمک علمی وجدانا یاراشماز، اونا بیگانه و یاددیر، ایکینجیسی بو ایش ابدی اولاراق، تاریخی حقیقتین اوستونو اؤرته بیلمز، گئج و یا تئز حقیقت اؤزونو گؤستمه لیدیر و آرتیق بو ساحه ده کی حقیقتلر اؤزونو بوتون علم دایره لرینه و ایران خلقلرینه گؤستمه گه باشلامیشدیر.

□ □ □

[ش - ۱۲۲] سلاح گوجوايله اسیر آپارماق.

نئینوانین "بالاوات" دروازاسیندان III سلمنسردن ناخیش. م.ق. ۹ - نجو یوز ایلیک.

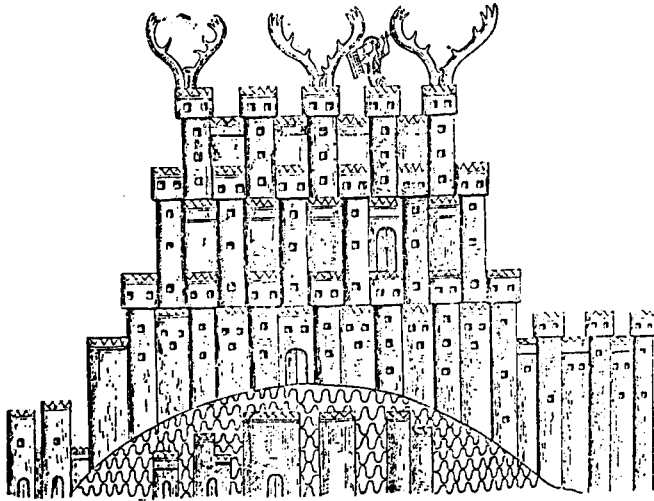

[ش - ۱۲۳] آسوریلرین مغلوبلاری جزالاندیرماسی.

نئینوانین "بالاوات" دروازاسیندان ناخیش. III سلمنسر. م.ق. ۹ - نجو یوز ایلیک.

[ش - ۱۲۴] آسوریلرین استیلا ائتدیکلری یئرلرین اهاالیسینین زورلا کؤچورولمه سی.
نئینوا شهری دیوارلاریندان ناخیش. م.ق. ۷ - نجی عصر.

[ش - ۱۲۵] اکیشه سودا ماد قالاسی. "دور - شارو کین" ناخیشلاریندا. ۸ - نجی عصر.

ایشغوز دؤولتی

ایشغوزلارین اصلی [م.ق. ۶۲۵ - ۶۵۳]

تاریخدن معلوم دورکی، ایشغوزلار - ایسکیتلر - ساکالار م.ق. ۱۰ - ۱۳ - نجو یوز ایللیکلرده چین سرحدلرینده "سیوننو - Siyinnu" آدلانمیش اتفاقا داخل اولموش، م.ق. دوققوزونجو یوز ایللیکده "چین چزوو - Cin - Cejo" دؤولتینین پایتختینی آلان هونلارلا اولموشلار. ایسکیتلر داها سونرالار قزاقستان اراضیسینده یاشامیش و "ایسه دونلار" طرفیندن، اونلار ایسه "آریماسپلار" طرفیندن سیخیشدیریلmişلار.

هئرو و تاگوره کؤچهری ایسکیتلر "ماساقتلر" طرفیندن سیخیشدیریلیر و "ایدیل" (وولقا) چایی کئچیب کیمترلرین تورپاقلارینا گلیرلر. کیمترلر بونو اولدن بیلیم، اولدوقلاری یئردن قارا دنیزین شمالیندا آنزوف ساحل لریله "داریالا" (داریل) و اورادان اوراتولارین اراضیسی و نهایت کیمچیک آسیایا گلیرلر. ایشغوزلار ایسه قارا دنیزین شمالیندا کیمترلرین یئرینی توتاندان ۴۰ - ۳۰ ایل سونرا، اورادان حرکت ائدیب، احتمال معین هدفله، دربند یولیه شمالی آذربایجان اراضیسینه گلیرلر. ایشغوزلار "ایسپاکا"نین رهبرلیگی آلتیندا مشخص نقشه، هدف و ایش اوچون، هئچ بیر یول آزما دان، خزر ساحلینه و نهایت ساحل بویو یولیه دربندی کئچیب م.ق. یئددینجی عصرین بیرینجی ربیونده آذربایجانا گلیرلر.

یئرینده گؤستریمیشیک کی، تاریخی فاکتارلارین گؤستردیگینه اساساً، ایشغوزلار هله م.ق. ۱۰ - ۹ - نجو یوز ایللیکلردن آذربایجانلا تانیش اولموش و اونلارین معین ائللری و طایفالاری آذربایجانین شمالی و جنوبوندا اولموشلار. ایشغوزلار دربند و شیروان منطقه لرینده یئرلی اهالی طرفیندن

مقاومتلە راستلاشیر، لاکین اونلارلا غلبە چالیب، آران و مغانا گلیرلر. هئروودوت گؤستهریر کی، ایشغوزلار بو گونکو "گنجه" حوالیسینده مادلارلا دؤیوشوب اونلاری مغلوب ائدیرلر. لاکین هئروودوت اورارتولارین عوضینه سهوآ مادلاری یازمیشدیر.

بو زامان مادلار هله آسوریلره باج وئیر، اونلار طرفیندن تالانیر و هله بیرلشمه میشدیلر. بونا گؤرده متشکل اوردوایله شمالی آذربایجانا گلیب ایشغوزلارلا دؤیوشه بیلمزیدیلر. بو زامان اورارتو دؤولتینین وضعیتتی ده ییشمیشدی، چونکی او.م.ق. ۷۱۴ - نجو ایلدە آسوری شاهی ایکینجی سارقوندان آغیر ضربه یئیندن سونرا، آسوریلرله قارشیشماقدان هله لیک ال چکه رک، شرقدە - قافقازدا، آسوریلردن اوزاقلاردا کیچیک خلقلر وائلری مغلوب ائدیپ اؤزونه تابع و باج وئرن ائتمه گه چالیشیردی، بونا گؤرده اورارتو حکمداری "ایکینجی آرقیشتی" [شاهلیغی م.ق. ۷۱۳ - ۶۸۵] ایشغوزلار آذربایجانا گلن زامانلار قافقاز خلقلری علیه نه یوروشده ایدی. ایکینجی آرقیشتی دن سونرا "ایکینجی روسا" [شاهلیغی م.ق. ۶۸۵ - ۶۴۵] اورارتولارین قافقازداکی سیاستینه داوام ائدیردی، آنجاق ائله بو زامانلار م.ق. ۶۷۰ - نجی ایللرده "ایشغوز دؤولتی" یارانیر کی، اورارتولار اوجون آسوریلر قدر خطرلی ایدی. همین زامانلار ایشغوزلارلا اورارتو شاهی ایکینجی روسا آراسیندا، بو گونکو گنجه حوالیسینده دؤیوش اولور و ایکینجی روسا مغلوب اولور و چاره سیز آسوری شاهینا مکتوب یازاراق، اونو اؤز آغاسی خطاب ائدیر. گومان ائتمک اولار کی، ایشغوزلارین آذربایجان اراضیسینده حکومت قورمالارینین بیر سببی ده ائله همین اورارتولارین هجوملاری اولموشدور. قید ائتمک لازمدیر کی، ایشغوزلارین بو گلیشی گئنیش و اؤنملی گلیشدیر، قید ائتدیگیمیز کیمی، بوندان چوخ اؤللر م.ق. ۱۰ - ۹ نجو یوز ایلیلکلرده ایشغوزلارین معین قوللاری آذربایجانا گلمیشدیلر. بو واقعیتی گؤستهرن مثلاً "حسنلی" تپه سینده تاپیلان ایشغوز باشچیلارینین قبیرلریدیر کی، میلاددان مین ایل اؤله عایدیر و بیز یئرینده گؤستریشیک.

کیمثرلر ایشغوزلاردان ۴۰ - ۳۰ ایل اؤل، یعنی م.ق. سگگیزینجی یوز ایللیگین سونلاریندا کیچیک آسیایا گلمیشدیلر. اورارتولار - ایکینجی روسا کیمثرلرله اتفاق باغلا یاراق، تازادان قوتلنمه گه باشلامیشدیلار. کیمثرلر اؤللر قافقازین معین یئرلرینده مسکون اولموشدولار. گؤروندوگو کیمی، ایسپاکانین آذربایجانا گلمکدن مقصدی بورادا دؤلت قورماق اولموشدور، بونا گؤرده اؤلدن اورارتولار و کیمثرلری بورادان تمیزله مگه باشلا ییر و اؤلجه اورارتولاری، توتدوقلاری خزر ساحل لریندن چیخار دیر و سونرا اونلاری گؤیجه گؤل و حتی "وان" گؤلونه قدر قوموشلار. بو حادثه ایله علاقه دار طرفلر آراسیندا گنجه باساردا دؤیوش اولموشدور.

ایشغوزلار اورارتولاری شمالی آذربایجاندا اوزاقلاشدیر دیقدان سونرا، جنوبی آذربایجانا یؤنلیرلر. بیلیریک کی، اورارتولار بو زامانلار قدر جنوبی آذربایجانین غربی اراضیسینی توموش، اورادا حربی قالالار و مرکز لر یاراتمیش و حتی "اولخو" کیمی شهرده تیکدیر میشدیلر. دوغرودور اورارتولار م.ق. ۷۱۴ - نجو ایلدن سونرا جنوبی آذربایجانداکی یئرلرینین چوخونو الدن

وئرمیشدیلر، لاکین هله یئنه ده معین قوه و قالالاری قالماقدا ایدی، ایشغوزلار اونا گؤره جنوب و خصوصیه اورمو گؤلونه اهمیت و ثریب، اونا اورارتولاردان تمیزله مک ایسته بیردیلر کی:

۱ - تاریخه معلوم اولدوغونا اساساً، آسوری کتیه لرینه گؤره، م.ق. ۱۴ - نجو یوز ایلیکده بورادا، اورمو گؤلونون اطرافیندا "توروک" ائللری یاشامیشدیلار، همده اورارتو کتیه لرینه اساساً، بو اراضیده "توروخ" آدلی خلق یاشامیش ایدی. یئنه ده قدیم منبعلردن معلومدور کی، دربنده "تورکلر" یاشامیش ایدیلر.

۲ - آذربایجان لاپ اولدن تورک دونیاسینین بیر حیصه سی اولموش و آردیجیل شکیلده تورک ائللری دربند و داریول یولیه بورایا گلیب گئتمیش و بعضیلری یورد سالیب، شمالی و جنوبی آذربایجان تورپاقلاریندا یاشامیشلار.

۳ - افسانه لردن بللیدیر کی، جنوبی آذربایجاندا اورمو گؤل و اطرافی افراسیابین اولدوغو یئرلردن اولموش و "اوستا" دا بونو تأیید ائدیر.

گوروندوگو کیمی، بوتون بو واقیئلر ایشغوزلارین باشچیسی "ایسپاکا" یا اولدن معلوم ایدی. بونا گؤره ده بو تورک اراضیسینی بیگانه لردن تمیزله ییب، اورادا حکومت قورماق ایسته بیردی و بو فیکرله ده اورتا آسیادان بورایا گلیبمیش.

□ □ □

□ آسوریلره قارشی ایشغوز - ماننا - ماد اتحادی

گۆردوک کی، ایشغوزلار خزره چاتماغا جان آتان اورارتولاری گئری اوتوردوب، گؤیجه گؤل، حتی آرات بوزقیرینا چکیلده گه مجبور ائتدیلر. داها سونرا ایسپاکا قافقاز داغلاریندان اورمو گؤلونون شمالینا قدرکی شمالی و جنوبی آذربایجان اراضیسینده ایشغوزلارین حاکمیتی قوردو، چونکی م.ق. ۷۱۴ - نجو ایله ایکینجی سارقون طرفیندن جدی شکیلده مغلوب اولدوقدان سونرا، اورارتولار جنوبی آذربایجانین غربی تورپاقلاریندان اساساً گئری چکلمیش ایدیلر. ایشغوز حاکمیتی قورولماقلا ایشغوزلار ماننا و مادلارلا قونشو اولدولار و اوللرده ایشغوزلار آز و یا چوخ مقداردا بو اراضیده اولموشدولار، آنجاق اونلارین ماد و ماننلارلا توقوشماسیندان تاریخ هئچ نه یازمیر. شبهه سیز بو حادثه نین سببی ایشغوزلارلا ماننا - مادلارین ائتنیک جهتن عینی لیگی و دیل جهتن یاخین لیگی اولموشدور. بونون دا سببی اوایدی کی، ایشغوزلار تازا اورتا آسیادان گلمیشدیلر سه، ماننا و مادلار هامان قوتی و لولوبیلرین و قسماً هورریلرین وارثلری ایدیلر کی، اونلارین دا هامیسی کئچمیشده معین دؤورله اورتا آسیادان گلمیش ایدیلر.

م.ق. یئددینجی یوز ایلیگین اوللرینده آسوری شاهلارین ماننا و ماد اراضیسینه هجوملاری آرتیر و اونلار بوتون ماد تورپاقلارینی توتوب، خزر دنیزینه چاتماغا جان آتیردیلار. بو زمانلار ماننا و ماد اراضیسینین کیچیک شاهلیقلارین چوخو، اجباری حالدا، آسوریلره باج و ثیردیلر، بونا گؤره ده برک ناراضیلیق و آسوری میلیتاریزمینه قارشی نفرت و دشمنلیک حیسلری جوشماقدا ایدی

و همین بو ناراضیلیقلاردا نهایت ماد دؤولتینین یارانماسینا سبب اولدو. ایشغوزلار آذربایجانا گلدیکدن بیر مدت سونرا آسوری ایمپراتورلوغوايله نسبتاً تانیش اولموش و اونلارین رهبری "ایسپاکا" آسوریلرین خطرینی دویمامیش دئییلدی. واحد دشمن قارشیسیندا عینی اجتماعی - میللی دردلو، حیسلر و ایستکلره مالک اولماق اوچ خلقی: ماد، ماننا و ایشغوزلاری آسوری میلیتاریزمینه قارشى بیرلشمگه سوق ائتدی. بو اتفاق و بیرلشمه اولجه آسوریلرین ظلمونو اوزون ایللر گۆرموش ماننا و مادلار آراسیندا قسماً میدانا گلیمیشدی.

شبهه سیز بو زامانلار ایشغوزلارین بیر اجتماعی قوه کیمی منطقهده تانیلماسی، اونلارین اورارتولار و کیمثرلری آذربایجان اراضیسیندن قووب چیخارماسی ماننا و ماد باشچیلارینا اورتولو دئییلدی. بونا گۆرده ماد - ماننالیلارین، آسوریلره قارشى آپاراجاقلادی مبارزه و ائده جکلری قیام بارهده ایشغوزلارین باشچیسی "ایسپاکا" ایله سیرری دانشیق آپارمالاری احتمالی واردیر. بو اتفاق احتمال و گومان اولسادا، بوندان سونرا ایشغوزلارلا ماد و ماننالیلارین آسوریلره قارشى مبارزهده ایشداشلیغی تاریخاً معلوم بیر واقعیت دیر. بو ایشداشلیغین ایلك مرحله سینده ایشغوزلار ماد اراضیسینین لاپ ده رین لیکلرینده مادلارین آسوری مأمورلارینا قارشى، وئرگی ییغانلاری و آسوری دؤولتینه جاسو سلوق ائدیپ خبر وئرلره قارشى، آسوری میلیتاریزمینه باش اییب، اطاعت ائدن ماد و ماننالیلارین بعضی کیچیک امیرلری و شاهلارینا قارشى عصیانیندا عملی شکیلده اشتراک ائتمه گه باشلادیلار.

بئله نظره گیر کی، ائله همین بو زامانلاردان ایشغوزلارین معین کیچیک ائل و اوبالاری مرکزی ماد اراضیسینده - بوگونکو همدان - اسدآباد اطرافى اراضیسینده یورد سالاراق قالمیش و قوتتى - لولوبی سویلارینا قارشىمیشلار. یئرینده گۆسترمیشیک کی، مادلار و ماننالیلارین آسوریلره قارشى بو عصیانین ظاهرى سببی اوندان عبارت ایدی کی، آسوری شاهى اسرحدون، آسوریلرین کئچمیشده آلدیقلاری وئرگیلری یئنی دن مادلاردان آلماق ایسته ییردی. بو عصیانلا علاقه دار آسوریلرین کتیه لرینده هم گۆسته ریلیر کی، مادلارین عصیانى وئرگی توپلاماقلا ایلگیلى باشلاندی، همده قید اولونور کی، حربی ایشلرده آسوریلره قارشى ماد، ایشغوز و ماننا قوشونلاری اشتراک ائتمیشلر.

آسوریلره قارشى اوچ خلقتین بو مشترک عصیانى م.ق. ۶۷۸ - ۶۷۵ - نجو ایللرده باش وئرمیشدیر. عصیان اولجه آسوری مأمورلاری و اونلارا تابع امیرلری قوماقلا باشلاییر و آسوری اوردو مرکز لرینه، اداره لرینه تئز - تئز پیلانلی و اولچولموش حالدا هجوملار اولور. بو هجوملارین بیر سیراسی ایشغوزلار طرفیندن اولوردو. عصیانین مرکزی مادی ن مرکزی ایالتلری ایدی، اوزوده مادی ن شمال شرقینده، آسوریلردن اوزاق منطقه لرده گوجلاییدی. بو عصیان ماد دؤولتینین یارانماسینا باشلانقیچ و مقدمه ایدی. عصیان باشلایان زامانندان عصیانچیلار آسوریلرین ماد اراضیسینده اولموش حربی قالالارینی توتور و آسوری سرحدلرینه دوغرو ایره لیله بیردیلر.

بو عصیانلا علاقه دار اسرحدون هاتیفدن سواکیندان دئییر کی، "آیا متفقلر "کیشه سو" قالاسینی

آلا بيله جکلر می؟ آلسالاردا، هانسی یول ايله: «هجوملا می، محاصره ايله می، قالا دیوارلارینین آلتینی قازماقلا می، یوخسا اهانلینی آجلیغا محکوم ائتمکله می، یوخسا حيله ايله آلاجاقلار؟»^۱ اسرحدونون بو سؤزلری بارهده اوللر دانیشمیشیق. بیر داها قید ائدک کی، بو سؤزلردن گؤرون دوگو کیمی، عصیانچیلار حربی اوصوللاری بیلیر، و حربی آلتلر جهتدن مسلح ایدیلر و تدریجله آسوریلرین ماد اراضیسینده کی مرکزلیرینی آکیردیلار.

بو زامان اورارتو حکومتی ده، کیمثرلرله بیرلیکده، آسوری حکومتینه قارشى هجوم حاضرلاشیردی.

اسرحدون عصیانچیلارلا عکس هجوملا بۇحرانی وضعیتی دوزلمک ایسته بیر، آنجاق مؤفق اولمور. لاکین آسوری شاهلارینین قایداسی اوزره اوزونو غالب قلمه وئیرک، اسرحدون هاتیفدن سوآلیندا دئییردی: «من ماننا اولکه سینین آداملارینی و اطاعته گلمه یین قوتتیلری پرن - پرن سالدیم، اونلاری خلاص ائده بیلمه یین متفقلری ایشغوز ایسپاکانین قوشونلارینی سلاحیملا ازدیم»^۲. دؤیوشده مؤفق اولمایان اسرحدون چاره سیز هم اوچ ماد باشچیسی، همده ایشغوزلارلا قاصیدلر گونده ریر. خیشتیریتی باریشیغی رد ائدیر و او بیرى ماد باشچیلاریدا قبول ائتمیرلر، لاکین ایسپاکانین اوغلو، ایشغوزلارین تازا شاهی جوان "پارتاتوا" آسوریلرله دانیشیغا گیریر. اسرحدون عصیانچیلارین آراسیندا اختلاف و آیریلیق سالماق اوچون قیزینى پارتاتوایا وئیریر و بونولا ایشغوزلاری اؤز طرفینه چکیر.

بورادا ایشغوزلارین باشچیسی ایسپاکانین آدینین یئرینه اونون اوغلو "پارتاتوا" نین آدینین چکیلمه سی گؤسته ریر کی، ایسپاکا عصیان جریانیندا دؤیوشلرده اولموشدور.

ایسپاکانین اولومو شبهه سیز م.ق. ۶۷۳ - نجو ایلده عصیان جریانیندا باش وئرمیش دؤیوشلرده اولموشدور. بو ایش ماد عصیانینا آغیر ضربه اولدو، چونکی تجربه لی ایسپاکانین یئرینی توتان گنج و تجربه سیز پارتاتوا عصیانچیلار بیرلیگیندن آیریلاراق، دشمنلره قوشولدو. اسرحدونون هاتیفدن سوآلیندا کی "اونلاری خلاص ائده بیلمه یین متفقلری ایشغوز ایسپاکانین قوشونلارینی سلاحیملا ازدیم." سؤزلریندن معلوم اولور کی، ایشغوزلار ماد متحدرلرینین اهمیتلی آرخا و دایاقلاریندان حساب اولوردولار. بو سؤزلردن همده گومان ائتمک اولار کی، ایسپاکا بو دؤیوشده اولموشدور. بوندان باشقا بو سؤزلر گؤسته ریر کی، دؤیوش تقریباً ایکی دؤولت آراسیندا باش وئرمیشدیر. بو ایکی دؤولتین بیرى آسوری حکومتی و مقابل طرفی مختلف متحد و فیکیرداشلاردان عبارت اولموشلار. بو متحدرلر بونلاردان عبارت ایدیلر:

۱ - متفق اوچ ماد امیری. باشدا خیشتیریتی اولماقلا مامی تیارشو و دوسانی.

* ۱ - ایشغوز سلطنتی، ص ۱۹۵.

۲ - ایشغوز سلطنتی، ص ۱۹۶.

۲ - ماننا دۋولتى.

۳ - ايشغوز دۋولتى.

بو اساسى متفقلردن علاوه:

۱ - آسوريلرله مخالف و دشمن اولان اورارتو حكومتى، كيمثرلرله بىرلىكده بو متفق قۋەلره طرفدارايدىلر.

۲ - احتمال اقتصادى و دۋيوشچو باخيمىندان و شېهسيز سياسى جهتدن ايلام حكومتى عصيانچىلارلا آرخا و طرفدارايدى.

شېهسيز آسوريلره قارشى داينامىش بو مختلف قۋەلرين هر بيرينين اۋزونه خاص سياسى نظرى و اقتصادى فيكىرلى اولموشدور.

ايسپاكانين دۋيوشلرده اولومو گنج پارتاتوانين ايشغوزلارين باشچىسى اولماسى و اسرحدونون قىزىله ائولنمەسى ايله عمومىتله قيامين و خصوصيله ايكي رقيبىن آراسينداكى سياسى دوروم دەيىشىدى. ايشغوزلار اتحاددان آيرىلىپ آسوريلرله بىرلشیر. بوندان سونرا آسوريلر ايشغوزلارى دۋولت و شاهلىق آدلانديرىرلار.

ايشغوزلار م.ق. يىددىنجى يوز يىللىگين ايلك ربعونده آذربايجان تورپاقلارينا گلەمدن نئچە عصر قاباق بو اراضى ايله تانیش ايدىلر و اونلارين معین ائل و طایفالارى آرديجيل شکیلده دربنددن بو يئرلره گليب، شايد بعضىلرى معین مدت قالمىشلار. بونونلا علاقه دار دئمك اولاركى، ايشغوزلارين ائل بۇيوكلىرى اۇنجهدن آذربايجان بارەسینده معین معلوماتا مالک اولموش، بو يئرلره علاقه لرى اولموش و بورانى اۋز يوردلارى بيلمىشلر. يئرینده گۇستردیگیمیز کیمی، "حسنلى تپە" سیندن ائله جهده "تخت سليمان" نین "زیندان داغى" نین گون چيخانیندا يئرلەشن "مجید تپە" ده کشف اولموش ايشغوز قىبرلرى بو واقعیتى آچىق و آیدین شکیلده گۇستەرىر. همده کى اۇللىر گۇستردیگیمیز کیمی، آذربايجان لاپ اۆلدن تورک دونياسينين بير حيصهسى اولموش و مختلف تورک ائللىرى بورايا گليب گئتمىشلر.

بو تارىخى واقعیتلره اساساً دئمك اولاركى، ايشغوزلار آذربايجانا گلنده، ايسپاكا بو ديارين محیطى و سياسى شرايطى ايله قسماً تانیش اولموشدور و بو تانیشليغا گۆرهده ماننا - ماد بىرلىگينه داخل اولموشدور. دئمك ايشغوزلارين آذربايجانا گلدیکلىرى م.ق. ۶۷۴ - نجو اىلى آذربايجاندا ايشغوز حاکمیتينين باشلاندىغى ایل حساب ائتمک اولار. بو فيکیر منطقه اويغوندور، چونكى م.ق. ۱۰ - ۹ - نجو عصرلردن آذربايجانلا تانیش اولموش ايشغوزلار م.ق. ۶۷۴ - نجو ایلده ايسپاكانين رهبرليگى آلتيندا آذربايجانين شمالى و جنوبونا گلدیکده، محیطين بوتون سياسى و اجتماعى وضعیتی ايله تانیش ايدىلر و چوخ احتمال قديمدن عايلهوى باغليلىقلارىدا وارايدى، بونا گۆرهده بير نۆوع يئرلى ايدىلر. آنجاق ايشغوزلار يئرلىلره گۆره نسبتاً متشکل اولدوقلارى، ائل رهبرى و حاضر اوردويا مالک اولدوقلارى اوچون، ائله لاپ ايلک گونلردن اۆلکهده حاکمیت قورا بيلمىشلر.

ایشغوزلارین آذربایجاندا آز مدت عرضینده دؤولت قورا بيلمه‌لى قديم دؤورلرده نسبتاً عادى بیر ایش ایدی، اونا گؤره کی، لاپ قديمدن تورک ائللرينين ابتدای ائل قورولوشو و عادت و رسملىرى اونلارین نسبتاً تئز و مؤفقيله دؤولت قورا بيلمه‌سینه کمک ائتمیشدیر. آذربایجان تاریخینده سلجوقلارین، هابئله آغ قویونلو و قارا قویونلولارین آذربایجاندا، آز مدت عرضینده، حکومت قورمالارینی بو واقیته مثال گؤستریمک اولار و تورک، ائله‌جه‌ده یاخین شرق اؤلکه‌لى تاریخینده بئله حاللار آز دئییلدیر. قديم تورکلرین ائل قورولوشو ائله او زامان اوچون بیر نؤوع حکومت و دؤولت قورولوشو اولموشدور.

بوندان علاوه یوخاریدا دئدیکلریمیزی بو فاکت‌دا تأیید ائدیر کی، ایشغوزلار کؤچهری ائل کیمی اورتا آسیادان گلیب آذربایجانین مختلف یئرلرینده ساکین اولدوقدا، ماننا - مادلارلا اتقاق باغلادیقدا و بو اراضیده حکومت قوردوقدا، یئرلى اهالى طرفیندن هئچ بیر عکس حرکت، مقاومت و مخالفتله قارشىلاشمایشلار و تاریخ بئله بیر توققوشمانی گؤستمیر. بونون سببی شبهه‌سيز اوندان عبارت اولموشدور کی، یئرلى اهالى ایشغوزلارین اؤز هم‌دیلى لری ایدیلر، اونلارلا تانیش، سويداش و بلکه‌ده عایله‌وى قووم ایدیلر و بو عامل‌لر نتیجه‌سینده ایدی کی، ماد حکومتینین اؤلرینده ۲۸ ایل اورائیندا اختیارینی اللرینه آلدیلار.

بوتون بونلارلا یاناشی بونودا قید ائتمک گره‌کیر کی، ایشغوزلار لاپ ۱۰ - ۹ - نجو یوز ایلیکلردن باشلا یاراق زامان - زامان شمالی و جنوبی آذربایجانا گلدیکده، بو اراضیده یاشایان مختلف ائللر، او جمله‌دن "قشقایى لر"، "توروک‌لار و ... ایله هئچ بیر توققوشما و قارشىلاشما باش وئرمه‌میشدیر و عکسینه دوستلوق حاللاری اولموشدور. بو حاللارین علت و سببلری، یوخاریدا دئدیکلریمیزدن علاوه، بیرده بوندان عبارت اولموشدور کی، ایشغوزلار لاپ ایلك گلدیکلى گونلردن، خلقلری فشارا قویان اورارتولار و کیمثرلرله قارشىلاشمیش و یئرلى اهالینین ایستگی و خیرینه اولاراق اونلارلا دؤیوشموش و اهالینی اونلارین مقابلینده مدافعه ائتمیشلر، باشقا سؤزله دئسک، یئرلى اهالینی اورارتولار و کیمثرلرین باسقینلاریندان خلاص ائتمیشلر. بونا اساساً "آلتای محمدوف"ون احتمال وئردیگی کیمی، شاید یئرلى اهالینین ایشغوزلارین آذربایجانا گلمه‌سى و معین یئرلرده یئرلشمه‌سینده معین رل‌لاری اولموشدور. ایشغوزلارین آذربایجانا گلدیکلى ایللرده شمالی و جنوبی آذربایجاندا اولان اجنبی باسقینلاری و هجوملاری نظره آلاق، شبهه‌سيز اونلارین گلمه‌سى یئرلى اکینچی و حیواندار اهالینین مادی وضعیتیته مثبت تأثیر ائتمیشدیر، ائله بونا گؤره‌ده اونلار ایشغوزلارین بورادا حکومت قورماسینا نه اینکی مخالفت ائتمه‌میش، بلکه عکسینه راضی اولاراق، اونون قورولماسینا یاردیم‌دا ائتمیشلر.

سونرا گؤره‌جه‌ییک کی، ایشغوزلار ۸۰ ایل حاکمیتلری دؤورونده یئرلى اهالى طرفیندن هئچ بیر مخالفت گؤرمه‌دیکلری اوچون، اونلارین دؤولتی بیر سیرا منطقه خلقلرینین اؤلکه‌لرینه هجوملار ائده‌رک اونلاری غارت ائتمیشلر.

بىلدىگىمىز كىمى، عصياندان سونرا مادلارین اوچ رھبىرىدىن خىشتىرىتى نىن آدى قالير، اۆزودە اوزون مدت داخلى ايشلرلە مشغول اولاراق، آسوريلرلە توققوشماير و نسبى ساكت ليك حكم سورور. همين بو ساكت ليك دؤورونده ايشغوزلارلا آسوريلرين علاقه سى هر جھتدن محكمه نير، اونلارلا ماننا - مادلار آراسيندادا توققوشما اولمور. بو دؤورده خىشتىرىتى كيچيك ماد شاهليقلارى و اميرليكلرينى بيرلشديرير و حتى هئروودوتون يازديغينا گؤره، بو گونكو فارس ولايتينده ياشايان فارس طايفالاريني دا اؤز حاكميتى آلتينا آليير و ايلاملارلا بلاواسطه قونشو اولور.

م.ق. ۲ - ۶۷۴ - نجى ايلدن سونرا ماننا گئنيشله نير، آسوريلر ايسه ايشغوزلارلا اتقاق باغلاياراق، ماننالارين توتدوقلارى تورپاقلارى اونلاردان گئري آلماغا چاليشير و م.ق. ۶۶۰ - ۶۵۹ - نجو ايلرده ماننايا قارشى هجوم ائديب، بير سيرا قالالارى آليرار. ماننا حكومتى و خلقينين وضعيتى يئنه ده آغيرلاشير، خلق تۆكولوب آسورى طرفدارى اولموش ماننا شاهى "آخستري" نى اۆلدوروب، عايله سيني محو ائديرلر. آخستريين اوغلو "اواللى" اۆز وليعه دى "ايريسيني" نى كمك آلماق اوچون آسورى شاهينين يانينا گؤنده رير. "اواللى" هم ده قيزيني آسورى شاهى "آشورباناپال" ين حرم سراسينا گؤنده رير. آسورى دؤولتى، نظره گلن، ايشغوز شاهى "ماديا" واسطه سيله "اواللى" يه يارديم ائدير.

بير سيرا تاريخچيلر، او جمله دن ا.م دياكونوف آخستريين، آسوريلره قارشى دؤيوشده مغلوب اولاندان سونرا، خلق طرفيندن اۆلدورولمه سينه سببيني آچيقلاماير و نتيجه ده بئله بير سوال اوخوجونو دوشوندوروركى، مركزى ماد اميرليكلرى و خلقلرى آسوريلره قارشى قيام ائتيديكلرى، ايشغوزلارين اونلارلا بو قيامدا هر جھتلى كمك ائتيديكلرى و آخستريين آسوريلر عليه نه دؤيوشدوگو بير شرايطده، نه سببه گؤره ماننا اهاليسى آخستريين عليه نه قالخارق، اونو و عايله سيني آرادان آپارديلار؟ آيا ماننا خلقي، ماننا باش كندينين اهاليسى آسورى حكومتى طرفدارى ايديلر؟

شبهه سيز يوخ. حقيقت تاماميله بونون عكسینه اولموشدور. ماننا خلقلرى، ساده ماننا كندليلرى، ماننا باش كندى "ايزيرتا" نين اهاليسى نه اينكى آسورى حكومتى طرفدارى دئييلديلر، بلكه عكسینه، اونلار، مركزى ماد خلقلرى كىمى، چوخدان برى آسورى ميليتاريزمى ايله باريشماز دشمن ايديلر. بئله ايسه بو ايشين علتى و سببى نه اولموشدور؟ بو ايشين سببلرينى بيلمك اوچون بعضى آچيقلاملارلا احتياج واردير:

۱ - بيليريك كى، ماد قيامى دؤيوشلرينده م.ق. ۶۷۳ - نجو ايلده "ايسپاك" اۆلندن سونرا اونون اوغلو "پارتاتوا" شاه اولدو و اسرحدونون قيزيله ائولنه رك، ماننا - ماد متّحد جبهه سيندن آيريليپ، آسوريلره قوشولدو. دئمك، بو ايلدن ايشغوزلار نه تكله ماننا - ماد بيرليگيندن آيريلميش، بلكه آسوريلرله ال بير اولموش و اونلارين خيرينه ايشله ميش، اونلارين ايستهي و طلبى ايله داورانميش، يعنى اونلارلا واحد جبهه تشكيل ائتميشدير. بوايلدن آخستريين آسوريلرله دؤيوشدوگو م.ق. ۶۶۰

۶۵۹ - نجو ایله قدركى ۱۴ - ۱۳ ایل فاصله سینده آسورى حکومیتله ایشغوزلار تاماميله بیرلشمیش و شهبه سیز اونلارین گۆسته ریش و ایسته گى اساسیندا، ماننا - ماد خلقلرینین زیاتینا حرکت ائتمه گه باشلامیشدیلار. بونا اساساً هله لیک الده تاریخی مدرک اولماسادا، قطعی شکیده دئییه لریک کی، آخسثرینین آسوریلرله م.ق. ۶۶۰ - ۶۵۹ - نجو ایل دؤیوشونون گئدیشینده ایشغوزلار ماننالیلارین ضدینه حرکت ائتمیش، محاربه ده عملی اولراق، اونلار قارشى دؤیوشده اولماسالاردا، شهبه سیز آسوریلرین خیری و آخسثرینین ضریرنه بیر سیرا ایشلر و حرکتلر ائتمیشلر و چوخ احتمال محاربه گئدیشینده آخسثریه آرخادان خنجر وورموش و اونون مغلوبیتینده رول اوینامیشلار.

۲ - اؤلر گۆرموشوک کی، ماننالیلار آسوریلرله دؤیوشلرینده غلبه چالراق، بیر سیرا قالالاری آسوریلردن آلمیشدیلار. م.ق. ۶۷۳ - نجو ایل قیامیندا غلبه چالراق، مادلار آسوریلرین مرکزی مادداکی نفوذونو جدی صورتده لاختدیلار. بو مغلوبیتلردن سونرا، ایشغوزلاری ماننا - مالاردان آیریب اؤز طرفینه چکن آسورى حکومتی ماننا - مادلاری ضعیف و اؤزونو گؤجلو حیس ائده رک اؤلجه ماننالیلارلا حسابی چورودوب اونلاری یثرینده اوتوتدورماق اوچون سرکرده "تابوشارسور"ون باشچیلیغی آلتیندا ماننالیلار قارشى اوردو گؤندردی و شهبه سیز آسورى حکومتی ایشغوزلارادا بو محاربه ایله علاقه دار معین تاپشیریقلا و دستورلار وئرمیشدی.

۳ - ماننالیلارین کئچمیش موقیتلری و مرکزی ماد امیرلرینین موقیتلی قیامیندان روحلانا آخسثری میشلیس جساترله آسورى اوردولاری ایله قارشىلاشدی، لاکین شهبه سیز ایشغوزلارین آسوریلره یاردیمی و ماننالیلارلا احتمالی ضربه سی اوچوندان مغلوب اولدو، بیر سیرا اؤلر توتدوغو قالالاری ایتیردی و اؤز مرکزی، خطره معروض قالدیغی اوچون، باش کندی "ایزیرتا"دان "ایشاتو" قالاسینا کؤچورتدو.

۴ - بیلیریکی کی، ماننا شاهلاری همیشه اؤز استقلاللارینی قوروماق اوچون آسورى و اورارتو حکومتلریله خصوصی سیاست یوروتموش، گاه او، گاه ایسه او بیرسی ایله متفق اولموش، اؤزونو ضعیف گۆردوکده قسماً تسلیم اولوب، باج وئره رک حاکمیتلرینی ساخلامیشلار.

بوتون بو واقعتلری نظره آلاق، دئییه لریک کی، دؤیوشده مغلوب اولان آخسثری بیر طرفدن اؤزونون ضعیفلیگینی و آسوریلرین گوجلنمه سینى، دیگر طرفدن ایشغوزلارین ماننالیلار قارشى و آسورى طرفدارى اولمالارینی گۆردوکده، سیاسی رول اوینایارق، آسوریلرله دؤیوشدن ال چکرك، اونلارلا تسلیم اولموشدور. بو واقعتی اونون اوغلو "اوللی"نین بوتون حرکتلری آیدین گۆسته ریر. آخسثرینین آسورى میلیتاریزمینه تسلیم اولماسینی گۆرن و مرکزی ماد خلقلرینین غلبه سیندن روحلانا ساده ماننا خلقی. و "ایزیرتا" اهالیسی آیاغا قالخارق، آخسثرینی اؤلدورموش و عایله سینى آرادان آپارمیشدیر. بو واقعتلری نظره آلاق دئمه لی بیک کی، آخسثری سیاسی باخیمدان و اجباری حالدا آسوریلرله باریشمیش، اونلارلا یاخینلاشمیشدیر و بو سببدن ده ماننا خلقی و باش کند "ایزیرتا" اهالیسی اونون علیه نه قیام ائتمیشدیر.

بو زامانلار آسوری حکومتی اۆته‌ری اولاراق، پارلاییر، لاکین، یئرینده گۆستریدیگمیز کیمی، آز مدّت سونرا داخلى شورش نتیجه‌سینده ضعیفله‌یر. آسوریلرین بو ضعیفله‌مه‌سیندن استفاده ائدن خیشتیریتی آسوریلرین متحدی ایشغوزلارلا دؤیوشه‌ گیریر و م.ق. ۶۵۳ - ۶۵۲ - نجی ایللرده باش وئرمیش بو دؤیوشده اؤلور. بو محاربه‌ده ایشغوزلار "پارتاتوا"نین اوغلو "مادیئا"نین رهبرلیگی آلتیندا حل ائدیجی اساس رول اویناییرلار. بو محاربه‌ آرازین شمالیندا، شمالی آذربایجاندا، اؤزوده ایشغوزلارلا اولموشدور. نظره‌ گلن ایشغوزلارین بو محاربه‌ده‌کی شاهى "مادیئا" آسوری شاهى "آشور باناپال"ین قیزیله‌ ائولنه‌رک، اونون کوره‌کنی اولموشدور.

فیکریمیزجه ۲۲ ایل حاضریقدان سونرا خیشتیریتی نین شمالی آذربایجاندا ایشغوزلارلا قارشى دؤیوشه‌ گئتمه‌سینین هدفی هم ایشغوزلارین آسوریلرین گۆسته‌ریشی‌ایله‌ مرکزی مادا هجوم حاضراشماسى، همده‌ ماننالیلارین مغلوبیتینی جبران ائدیپ اونلارین آسوری تابعیگیندن چیخماسینا شرایط و امکان یاراتماق اولموشدور. بو گون ماننالیلارین باشینا گلن، صاباح اونلارین باشینا گله‌ بیلردی.

بو محاربه‌دن سونرا "مادیئا"، آسوری حکومتینین مصلحتی‌ایله‌، کیچیک آسیایا هجوم ائدیر و "لیدیئا" حکومتینه‌، کیملره‌ قارشى دؤیوشده‌ یاردیم ائدیر. ماراقلیدیر کی، "لیدیئا"یا هجوم ائدن کیملرلرین باشچیسی "توقداممیس" (توختامیش) آدلانمیشدیر. بو "توقداممیس" ایشغوز شاهى "مادیئا"‌ایله‌ دؤیوشده‌ هلاک اولموشدور. بونولادا ایشغوزلارلا کیملرلرین ایلگیلری باشا چاتمیشدیر.

دئمک م.ق. ۶۵۰ - ۶۴۰ - نجی ایللرده ایشغوز دؤولتی "مادیئا"نین باشچیلیغی آلتیندا آسوریلرله‌ جدّی ایشداشلیق و اونلارلا یاردیم ائدیر، بونا قارشى دا کیملرلر، "توقداممیس"ین رهبرلیگی آلتیندا اورارتولارلا ایشداشلیق و اونلارلا کمک ائدیردیلر.

ایشغوزلارین آسوریلره‌ آرخا و یاردیمچی اولماسینی خصوصیه‌ او زامان گۆرمک اولور کی، آسوریلر م.ق. ۶۵۴ - ۶۵۲ - نجی ایللرده‌ بابیل‌ایله‌ جدّی محاربه‌یه‌ مشغول اولان زامان، مادلار بوندان استفاده‌ ائتمه‌سین دئییه‌، "مادیئا" ماد حکومتینین اختیارینی الینه‌ آلیر، البته م.ق. ۶۵۳ - نجو ایلده‌ خیشتیریتی نین ایشغوزلارلا دؤیوشده‌ اۆلمه‌سی‌ده‌ بو ایشین اهمیتی سببلریندن بیرى‌ایدی.

داها سونرا "مادیئا" کیچیک آسیایا، اورارتولار و کیملرله‌ قارشى هجوم ائدیر و کیملرلر آرادان آپاریب، اورارتولاری ائله‌ آغیر وضعیته‌ سالیر کی، اورارتو شاهى اوچونجو ساردوری م.ق. ۶۴۳ - ۶۳۹ - نجو ایلده‌ کۆنوللو اولاراق اۆز اوزه‌رینده‌ آسوریلرین عالی حاکمیتینی قبول ائدیر. بو ایشغوزلارین آسوریلره‌ ان اۆنملی خدمت‌لریندن اولموشدور.

بعضی تاریخچیلر، او جمله‌دن آلتای محمدوف بو فیکرده‌ دیرلر کی، م.ق. ۶۵۴ - ۶۵۳ - نجو ایللرده‌ مادلار "نینوانی" محاصره‌ ائدیگده‌ "مادیئا" آسوریلرین یاردیمینا گلیر و اونلاری مغلوب ائده‌رک، ۲۸ ایل ماد حکومتینین اختیارینی اۆز الینه‌ آلیر.

بیزجه بو فیکیر دوغرو دئییلدیر، چونکی اولامادلار بو دؤورده هله او قدرته مالک دئییلدیلر، ایکینجیسی آسوریلرین اؤزلى و اونلارین متفقى ایشغوزلار منطقه نین ان قدرتلى قوه سی ایدیلر. بو زامان مادلار آسورى دؤولتى و اونون باش کندی "نینوا" یا دئییل، شمالى آذربایجاندا ایشغوزلارا قارشى هجوم اندیر و دؤیوشده خیشتیرىتى اؤلدورولور. بوندان سونرا ایشغوزلار ماد حاکمیتىنى اؤز اللرىنه آلیر و ۲۸ ایل ساخلا ییرلار. اؤلرگؤستر دیگیمیز کیمی، شاید ماننالیلاری آغیر و آسلی وضعیئتدن قورتاماق، ایشغوزلارلا آسوریلرین اتفاقینی پوزماق و ایشغوزلارین احتمالى هجوملارینین قاباغینی آلماق اوچون خیشتیرىتى شمالى آذربایجاندا اونلارین علیه نه اوردو چکمیش و دؤیوشده ده اولموشدور.

"مادییا" ماد حکومتینی اؤزونه تابع ائتمکله کفایتلنمەسى و قونشو خلقلر و دؤولتلره قارشى حربى یروشلر ائتمه گه باشلادی. ایشغوز حکومتینی آسوریلرین آزادلیق حرکتلرینی بوغماق اوچون بیر واسطه حساب ائدن ا.م. دیاکونوف یازمیشدیر: «...عوضینده، نئجه دئیرلر، ایسکیت شاهلیغی آدلانان دؤولت قونشو اؤلکه لره هجوم اندیب غارت ائتمک اوچون بیر پایگاه ایدی. او اؤلجه اورارتویا و سونرا آسوریلرین اؤزلىنه مخصوص اراضیه و خصوصیه اونون سوریه و فلسطینه ده توتدوغو یئرلره هجوم اندیب غارت ائتدیلر. بعضی منبعلره گؤره ایسکیتلر یهودیلرین اراضیسی، فلسطین و مصرده چاتمیشلار»^۱.

ایشغوزلار بو یروشلرینده مصره چاتمیش و مصر فرعونو بؤیوک هدیه لر و تابع اولوب باج و ثرمکله اونلارین غارتینه مانع اولموشدور.

بوتون بو دئییلنلر هئروودوتون یازیلاری اساسیندادیر. ایشغوزلارین حاکمیتی ایله علاقه دار اولان بو حادثه لر "رشیدالدینین" "اوغوزنامه" سیله سسله شیر. تورات دادا ایشغوزلارین فلسطینه ائتدیکلری بو هجوم باره ده اشاره و معلوماتلار واردیر.^۲

ایشغوزلارین بوتون بو حربى سفیرلى "مادییا" نین رهبرلیگی آلتیندا ایدی، بو ایسه "مادییا" نین قدرتلى بیر سرکرده اولماسینی گؤستریر. بو باره ده تاریخین آتاسی هئروودوت یازمیشدیر:

«... ایشغوز شاهلیغی اؤز ذیره سینه شاه "مادی" نین دؤورونده قالخمیشدیر ... ایشغوز یروشلى سوریه و فلسطینه قدر چاتیردی. مصر پادشاهی "پیسامتیک" اونلارین قارشیسینا هدیه لر و خواهشله چیخاراق ایشغوزلاری گله جگ یروشلردن ساخلا دی.^۳ ایشغوزلارین مصری توتماسینی قدیم تاریخچی "دیودور" دا تأیید ائتمیشدیر.

ایشغوز حکومتی شبهه سیز اؤلر "پارتاتوا" زامانى و حتی "مادییا" نین حاکمیتی نین اؤلرینده

۱ - ماد تاریخی، ص ۲۶۶.

۲ - اوغوزنامه، باکی ۱۹۹۲، ص ۳۲ - ۳۱.

۳ - اوغوز سلطنتی، ص ۲۱۹ - ۲۱۸.

۵۷۶ □ ایران توركلرين اسكى تارىخى "اسلاما قدر"

آسوريلرين تأثيرى آلتيندا اولموشدور و او ميليتاريسست حكومت اونلاردان اؤز خيرينه استفاده ائتميشدير، لاکين بو هميشه بئله اولماميشدير. ايشغوز رهبرلرى اؤللرده اؤز خيرلرينى شېهه سيز نظرده توتموشلار و خصوصيله "ماديا" نين حاکميتى نين سونلاريندا اونلارين بوتون ايشلرى و حرکتلىرى ايشغوز دؤولتئين مصلحتى و محکمه نمەسى اساسيندا اولموشدور، حتى سونرالار اونلار آسورى ولايتلرينه بئله هجوملار ائتميشلر.

"ماديا" و ايشغوز حكومتى آسورى، ماد، مانئا، اورارتو، ليدى، مصر، بابيل، فلسطين و يهودى حكومتلىرى ايله سياسى علاقه ده اولموشدور. ايشغوز دؤولتى اؤز وارلىقى دۇورونده اشتراك ائتديكى بوتون دۇيوشلرده ظفر قازانميشدير. ايشغوز دؤولتى رسمى اوردو ياراداراق، آيريجا آتلى و اوخ آتان دسته لرى ياراتميش و بو جهتدن منطقه خلقلرى و دؤولتلىرى نمونه و اؤرنك اولموشدور.

□ □ □

ايشغوز دؤولتئين سونو

هئردودوتون گۇستردىگينه اساساً ۲۸ ايل حاکميتدن سونرا ايشغوزلار جوان و مدبر كيياكسارين چئوريليشى ايله رسمى حاکميتدن كنار ائديلرلر. واقعيت بوندان عبارت اولوركى، كيياكسار ايشغوزلارين رهبرى "ماديا" نى و بوتون بۇيوكلرينى قوناق چاغيراراق كئفلنديرير و كئفلى حالدا اونلارين حياتى و نتيجه ده رسمى حاکميتلرينه سون قويوب حاکميتى تاماميله اؤز ائينه آلير. بو حادثه م.ق. ۶۲۵ - نجى ايلده باش وئرميشدير. شېهه سيز بو بير چئوريليش ايدى و اولادا بيلسينكى، بو ايشده ايشغوز باشچيلارينين دا اشتراكى اولموشدور، يعنى ايشغوز بۇيوكلريندن كيياكسار لال بير اولاراق، ايشغوزلارين آرادان آپارماسيندا معين رول اويناميشلار.

۲۸ ايل حاکميتلىرى دۇورونده ايشغوزلار ماد حاکميتينه مداخله ائتمه ميش، اونون داخلى اينكيشافىنى اساساً دايانديرماميشديلار، بونا گؤره ده بو مدّته كيياكسار هر جور حاضرلىق گؤرموشدور و شېهه سيز ايشغوز باشچيلارى و بۇيوكلرينده اؤز طرفينه چكيب، اؤزوايله فيكىرداش ائتميشدى. ائله بونا گؤره ده بو حادثه دن سونرا ايشغوزلارين بير قسمنى ماد اراضيسينده قالدى و حتى اونلارين اوردولاريندا خدمت ائتديلر. اقرار على يف هئردودوتون ديليندن بو حادثه يه اشاره ائدهرك يازير:

«بونولا بئله ايشغوزلارين معين حيصه سى ماددا قالدى و سونرالار آسوريلره قارشى مادلارلا بيرليكه چيخيش ائتديلر... ايشغوز حاکميتى ايللرينده اونلار مادلارلا جدّى و آغير ضربه توخوندورماميش، يالئز معين زامان بونون قدرتلى اينكيشافىنى دايانديرميشلار»^۱.

ایشغوزلار ۲۸ ایل حاکمیتلری دؤورو مادلارلا اؤز ائللری و اؤلکهلری کیمی، دیل داش و قارداشلاری کیمی رفتار ائتمیشلر و بو ایشده تامامیله حاقلی ایدیلر، اونا گؤره کی، بودؤورده ماد حکومتی هله ماد ایمپراتورلوغونا چئوریلیمه میش ایدی. مرکزی ماد خلقلری، اولو بابالاری قوتتی و لوللوپیلرین وارثلری کیمی، اؤز وطنلرینده یاشاییر و سويداشلاری ایشغوزلارلا قارداش کیمی داورانیر، ایشغوزلاردا مادلارلا عینی مناسبتده ایدیلر.

بونا باخمییاراق، آریایست ایران تاریخچیلری و شاید اونلارین تأثیرینده بعضی شمالی آذربایجان تاریخچیلری، او جمله دن اقرار علی یف، محمود اسماعیل و آلتای محدودف مادلاری آریایی بیله رک، اونلاری ایشغوزلارلا ائتنیک جهتدن قارشى - قارشىیا قویموشلار.

بیز بو باره ده یئرینده گئنیش دانیشاجاییق، بورادا یالنیز اشاره ائدک کی، ماد حکومتینین ایلک مرحله سینده، همین بحث ائتدیگیمیز ایشغوزلارلا ایلگیلی مرحله سینده، مادلار مرکزی ماددان، بو گونکو همدان - قزوین - زنجان - مراغا اراضیسیندن هله کنارا چیخمامیشدیلا و بو یئرلرین اهالیسی نین هامیسی، استثناسیز بوتون کیچیک شاهلیق، امیرلیکلرینین اهالیسی التصافی دیللی و قوتتی - لوللوپیلرین اؤولادی و وارثلری ایدیلر و آریالار او زامانا قدر و اوندان سونرا بو اراضیه یول تاپا بیلیمه میشدیلا، لاکین بونا باخمییاراق، مثلا آلتای محدودفون "اوغوز سلطنتی" اثرینده اوخوریوروق:

«بورادا آرتیق ایشغوزلارین ماد اراضیسینه گئنیش یاییلماسی دا نظره آیینمالیدیر. ماد طایفالاری آراسیندا تورک دیللی اولانلاری دا، گؤرونور، وارمیش. معین قایناییب قاریشما پروسئسی ده گئتمیش اولاردی ...»^۱

ایشغوزلارین معین ائللرینین همدان و مرکزی ماد اراضیسینده یورد سالیب قالماسی و قوتتی - لوللوپیلرین اؤولادینا قاریشماسی تاریخاً معلومدور، لاکین ایشغوزلارین گلیمه سیندن قاباق مرکزی ماد اهالیسی التصافی دیللی اولموش و آریالار بو اراضیه نفوذ ائده بیلیمه میشلر. بو یئرلرین ساکینلری بو گونده تامامیله تورک، اؤزلری ده آذری دیلینین معین بیر لهجه سینده دانیشیرلار.

م.ق. ۶۲۵ - نجی ایل چئوریلیشیندن بیر مدّت سونرایا قدر ایشغوزلارین استقلاللی داوام ائتمیشدیر، لاکین سونرالار ایشغوزلارین اؤز داخللرینده اختلاف دوشور و بونون نتیجه سینده اونلارین معین حیصه سی ماد تورپاقلارینا کؤچوب اورادا قالیرلار، احتمال بونلار کییا کسارلا فیکیر داش اولانلار اولموشلار. هئروودوت بو مسئله باره ده یازمیشدیر:

«کؤچه ری ایسکیتلر کوله سی اؤز آرالاریندا کی مناقشه یه گؤره ماد تورپاقلارینا کئچدیلا. او دؤورده مادلارین حاکمی کییا کسار ایدی. او اؤلجه مدافعه اولونماق اوچون یالواران ایشغوزلاری یاخشی قبول ائتدی. کییا کسار حتی اونلاری یوکسک قیمت لندیریب، گنج مادلاری دیل (ایشغوز

دېلى) و اوخ آتماق صنعتىنى اۆيرنمك اوچون اونلار تاپشیردى.^۱

سونرا تصادفى اولراق كيياكسار ايشغوزلارين باشچيلارنى تحقير ائتدى. ايشغوزلار انتقام آلماق اوچون، اوو قوشو اتى عوضينه، تربيت اوچون اونلار تاپشیريلميش گنجلرين بيرىنى اۆلدوروب، اتيندن كيياكسارا وئردیلر و تلسيك مركزى ماددان چيخيب "لیدی" يه گئتديلر. لیدی شاهى "آليات"، يوخاريدا گۆستردیگيميز كيمي، اۆلدن ايشغوزلارلا دوستايدى و ماددان چيخان ايشغوزلارى ياخشى قبول ائتدى و حتى كيياكسارين اونلارى گئرى قايتارماسى تكليفىنى رد ائتدى. بونون نتيجه سينده سونرالار مادلارايله لیدیاليلار آراسيندا بئش ايلليك محاربه اولدو.

هئرودونون گۆستردیگی بو حادثه ايشغوزلارين يالئيز بير حيصه سينه عايد اولموشدور، بس اوندا م.ق. ۶۲۵ - نجى ايل حادثه سيندن سونرا عموميتله ايشغوزلار نه اولدولار؟ كيياكسارين چئوريليشيندن سونرا ايشغوز - ايسكيت ائللرينين سرنوشتىنى بئله خلاصه ائتمك اولار:

۱ - تاريخى فاكترلار گۆستهرير كى، م.ق. ۶۲۵ - نجى ايل حادثه سيندن سونرا ايشغوزلارين بۆيوك عده سى گلدیکلىرى يوليله قارا دنيز ساحل لرينه قايتميشلار.

۲ - ايشغوزلارين داخلينده اولان اختلاف نتيجه سينده اونلارين بير عده سى مركزى ماد بوگونكو همدان و اوراتين اطرافى اراضيسينده قالاراق، مركزى ماد دؤولتى اورقانلارى ايله ياخين اولوب، ماد گنجلرينى تربيه ائديرلر. بو ايشغوزلارين بير عده سى، يوخاريدا گۆستهريلديگی كيمي، "لیدی" يا گئدير و اورادا قالب يئرلى اهالييه قاريشيرلار.

۳ - ايشغوزلارين بير عده سى كۆنوللو اولاراق، شمال و جنوبى آذربايجانين اورموگۆلونه قدركى اراضيسينده قالب، ماد حكومتينه تابع اولورلار. نظره گلن بو حادثه مانئانين ماد تركيپينه داخل اولدوغوندان سونراكى ايللرده، م.ق. ۶۱۵ - ۶۱۰ - نجو ايللر آراسيندا، مثلاكياكسارين نينوانى فتح ائتمه سى ايلي (م.ق. ۶۱۲) و يا اوندان آزاؤل باش وئرميشدير.

۴ - م.ق. ۵۹۳ - نجو ايلده كيياكسار ايشغوز شاهليغىنى تاماميله لغو ائتمك ايسته ديكده، ايشغوز باشچيلارى ايله اونون آراسيندا مناقشه باشلاندى و م.ق. ۵۹۰ - ۵۸۵ - نجى ايللرده ماد - لیدی محاربه لرينه سبب اولدو.

۵ - ايشغوزلارين بۆيوك بير كوتله سى ساوالان اطرافى، مغان و آراسين ايكي ساحلينده يئرلشميشلر. شهبه سيز ايشغوزلارين كيچيك دسته، ائل و اوبالارى بوگونكو شمالى و جنوبى آذربايجانين مختلف يئرلرينده يورد سالاراق قالميشلار.

دئمك، ايشغوزلار - اوغوزلار م.ق. ۹ - ۸ - ۷ - نجى عصرلردن آذربايجان ميللتينين تشكولونده اشتراك ائتميش اؤنملی تورک ائللريندن بيرى اولموش و شهبه سيز اونلارين ديلي هله م.ق. ۸ - ۷ - نجى عصرلردن شكله دوشمه گه باشلايان و ميلادى ۴ - ۳ - نجو عصرلرده تام فورمالاشان ادبى آدرى

* ۱ - اوغوز سلطنتى، ص ۲۲۶.

دیلینین تمل داشلارینین قویولماسیندا گۆرکملی یئر توتوموشدور.

ایشغوز حکومتینین داخلی قورولوشو و خصوصیتلری بارهده تاریخچیلرین فیکری اوندان عبارتدیر کی، او، اوندان سونراکی تورک دۆولتلی، او جملهدن هون و سایره دۆولتترین قورولوشو کیمی، یعنی ائل و طایفا قورولوشو اساسیندا اولموشدور. ایشغوز دۆولتینین سرحدلرینه گلدیکده ایسه او، بو گونکو شمالی و جنوبی آذربایجانین اساس اراضیسیندن علاوه، معین دؤورلرده شمالی ارمنیستان، ساکاستن و کاسپیان ولایتلی و آنادولودا "کاپادوکیا"نی دا احاطه ائتمیشدیر.

ایشغوز دۆولتینین باش کندی اۆللر بو گونکو شمالی آذربایجانین شرقی حیصه لرینده، سونرالار ایسه جنوبی آذربایجاندا، ماننا اراضیسینه یاخین یئرلرده اولموش و م.ق. ۶۲۵ - نجی ایل حادثه سیندن سونرا یننهده بو گونکو شمالی آذربایجانا کۆچموشدور.

ایشغوز دۆولتینین گلیر منبعی بارهده قید ائتمک لازمدیر کی، او اونلارین هجوم زامانلاری تالاییب چاپدیقلاری و مغلوب خلقلردن آلدیقلاری باج - خراجلارلا تأمین اولوردو. دئمک، اونلار اۆلکه لرینین اۆز خلقیندن هئج نه آلمازدیلا، بو ایسه سبب اولاردی کی، اونلار اوزاق حربی سفرلره گئتدیکده، اۆلکه داخلینین قیام و عصیانیندان خاطر جمع اولاردیلار و دوغروندان بئله حاللار اونلارین ۲۸ ایلیک حاکمیتلری ایللرینده ماد - ماننا و ایشغوز دۆولتی اراضیسینده باش وئرمه میشدیر. بو گلیر منبعلرینه بئله بیر احتمالی گلیر منبعینی ده علاوه ائتمک اولار کی، ایشغوزلار آسوریلره آرخا دوروب یاردیم ائتمه لرینه گۆره، آسوری دۆولتیندن نه ایسه آلاردیلار. بو احتمال اوندان قطعاً نظره گلیر کی، آسوری دۆولتینین ایشغوزلاری معین محاربه یه، مثلا لیدی یه گئتمه گه چاغیرمیشلار، شهبه سیز ایشغوزلار بۆیوک اوردو و حاضریق و عسگرلره اورایا گئتمیشلر، بو ایشده بودجه سیز و خرج سیز اولایلمزدی، اونا گۆره کی، دۆیوشچولر دۆیوشه گئدیرسه، عایله لر، صنعتکارلار، اکینچیلر، مالدارلار و بوتون ائللرین ساده آدمالاری اۆز ایشلرینده قالیر، اونلارادا قورویوجو و محافظ لازمایدی. بو قورویوجولار خصوصیه اونا گۆره لازمایدیلر کی، کۆچهری ائللرین هجوم و باستقینی احتمالی هر بیر زامان وارایدی.

صنعت و حیواندارلیغین بوتون ساحه لری هم اورتا آسیادان گلیمیش ایشغوزلار - ساکارلاردا، همده یئرلی ائللرده اۆلدن اولموشدور. بونلارین هر ایکسی بیرلشهرک ایشغوز صنعتی و حیواندارلیغینی میدانا گئیریب اینکیشاف ائتدیرمیشدیر.

م.ق. یئددینجی عصرده کوتلوی حالدا دربند یولیه آذربایجانا گلیمیش ایشغوزلارین عده سی و سایه بارهدهده تاریخچیلر مختلف فیکرلره مالیکدیلر. بعضیلری اونلارین ساینی چوخ آز گۆسته ریلر، لاکین واقعیت بوندان عبارتدیر کی، ایشغوزلارین سایه یئرلی اهلیدن آز اولسایدی، او قدر اولمالی ایدی کی، اونلارین ساحلی قوه لری اۆلکه نین، آذربایجانین اساس حیصه سینین توتا بیلسین، مالدارا غالب گلسین، آسوریلره آرخا دورا بیلسین و لیدی نی کیمثرلردن خلاص ائده بیلسین

... بونودا علاوه ائتمك لازم گلير كى، ايشغوزلار آذربايجانا گلديكدن سونرا، يئرلى اهالىنى مدافعه ائتديكلرى اوچون، اونلار اوز سويداشلارى ايشغوزلارا قوشولموش و بير سيرا ساحه لرده اونلارلا ايشداسلىق ائتميشلر.

ايشغوزلار آذربايجاندا اولدوقدا و ۲۸ ايل حاكميت ائتديكده هم قارا دنيزين شماليندا ياشايان ايشغوزلار، همده اورتا آسيادا ياشايان تورك ائللرى، آلتاي و توواداكي تورك خلقلرى ايله ده آرديجيل علاقده اولموشلار. همين بو علاقه نتيجه سينده ايشغوزلار مغلوب اولدوقدان سونرا، قايبديب او يئرله گئتميشلر. اورتا آسياداكي تحقيقاتلار نتيجه سينده اوزه چيخميش ياخين شرق حيات وسايطى، او جمله دن فرش و پارچا بو واقعيى گؤستهرير.^۱

ايشغوزلار و اونلارين ۲۸ ايللىك حاكميتى دؤورو اونلارين و مادلارين دىلى باره ده قيسا دانىشماق لازمدى. بيز بو باره ده سونرا گئنيش دانىشاجايىق، آنچاق بورادا بو قدر گؤسترمك لازمدير كى، ايشغوزلارين ديلينين اسكى تورك اولماسى، بعضى قريبه "آرپاچيلارين" ادعاسينا رغما، مسلم و شېهه سيزدير و بوندان علاوه مركزى مادلارين دا دىلى التصاقى و اسكى توركجه ايدى. ماد حاكم دايره لرينين اوز اوشاقلارينا ايشغوز دىلى اؤيرتمه سى اونا گؤره ايدى كى، اونلار ايسته بيرديلر كى، اوشاقلارى خالص، تميز اورتا آسيا ديلنى اؤيرنسينلر.

ايشغوزلار سونرالار آذربايجاندا ياشاديلار. اونلار بو گونكو شمالى آذربايجاندا "ساكاستن" منطقه سينده اولوب اوز آدلارنى اورايا وئرميش ايديلر. بو يئر بو گونكو گنجه حواليسينده ايدى و هامان يئرلرايدى كى، ايشغوزلار تازا گلنده اورادا اورارتولارلا دؤيوشوب غلبه چالميشديلار. قديم تاريخچى استرابون ايشغوزلارين بو يىرى باره ده يازميشدير:

«ساكالار ارمنيستانداكى ان ياخشى تورپاقلارى ييهيله نيپ، اورانى اوز آدلاريله "ساكاستن" آدلانديرديلار».^۲ بو منطقه ايشغوز شاهليغينين مركزى و او حكومت سقوط ائتدندن سونرا، ياريم مستقل ايشغوز حكومتى زامانلارى اونون اؤزه گى اولموشدور.^۳

ميلادى بيرينجى عصر يونان جغرافى شوناسى استرابون، يوخاريداكى، فيكريندن علاوه، همده دئير كى، ساكالارين يئرلشديگى اؤنملى يئر "شكى" اراضيسى اولموشدور كى، "ساكاستن" ين شمالغريبنده "سامور" چايى ايله "آقري" چايى آراسيندا يئرلشيدى، يعنى قديم آذربايجانين لاپ شىماليندا و دربند كئچيدينه ياخين ايدى. "شكى" نين آدى هامان "ساكا" سؤزوندن يارانميشدير. شىمالى آذربايجانين شىماليندا يئرلشن "زاكاتالا" بؤلگونون آدى دا "ساكا" آيدندان يارانميشدير:

"زاكا = ساكا + تالا"، معناسى دا "ساكالارين ياشايدىغى يئر" دير.

۱ - اوغوز سلطنتى، ص ۲۳۸.

۲ - ماد تاريخى، ص ۲۳۳.

۳ - اوغوز سلطنتى، ص ۲۴۷.

شمالی آذربایجاندا اولموش بو ایشغوزلارین دینی گۆروش و تصوّرلرینه گلدیکده ایسه، اودا باشقا تورک ائللری و اورتا آسیا تورک خلقلرینین اینام و تصوّرلری کیمی ایدی. شمالی آذربایجان ایشغوزلاری، مادین باش کندی همدان دان اوزاق اولدوقلاری اوچون، اونلاردا نسبتاً سربستلیک و آزاد حرکت ائتمک امکانشلاری وارایدی و بو جهتدن دوروملاری جنوبی آذربایجاندا یاشایان ایشغوزلارین وضعیتیندن فرقله نیردی. بوگونکو شمالی آذربایجاندا ایشغوزلارین سونراکی دوروملاری و یئرلشمه لرله علاقه دار بو فیکری ده علاوه ائتمک لازم دیر کی، اونلارین "لیدی" اۆلکه سینه قاچانلارینین بعضیلری قایتمیش دیر سادا، بعضیلری، شهبه سیز، اورادا مسکون اولوب یاشامیشلار. ایشغوزلارین بوگونکو شمالی آذربایجان اراضیسینده مسکون اولماسی، فیکریمیزجه اراضی و زامان جهتدن یوخاریدا گۆسته ریلنلرله محدودلاشما ییر.

ایشغوزلار ۲۸ ایل ماددا حاکمیتلری زامانی باش کندلرینی آرازین شمالیندان جنوبی آذربایجانا، چوخ احتمال اورمو گۆلونون جنوبونا کۆچورتدولر. شاید "ساققیز" شهرینین آدی ساکا کلمه سیله علاقه دار، اونلارین باش کندی اولماسیله ایلگیلی یارانمیش دیر. لاکین کییاکسارین چئوریلشی و "مادیان"نین اۆلدورولمه سیندن سونرا ایشغوزلار باش کندلرینی تازادان شمالی آذربایجانا کۆچورتدولر و چوخ احتمال ایشغوز ائللرینین بۆیوک حیصه سی شمالا طرف گئری چکیلدی لر.

آشاغیدا گۆسته ره جگیمیز فاکتار و حادثه لر دن بئله نتیجه چیخارتماق اولار کی، ایشغوزلارین ۲۸ ایل ایلیک ماددار اوزه رینده کی حاکمیتدن سونرا ایشغوزلار اساساً شمالی آذربایجاندا اولموش و حتی اونلارین حاکمیتی م.ق. ۵۹۳ - نجو ایله ده کییاکسار طرفیندن تامامیله لغو ائدیلدیکدن سونرا، اونلارین یاریم مستقل حاکمیتی شمالدا داوام ائتمیش و اونلار اورادا، زامان کئچدیکجه، بیر طرفدن یئرلی اهالی و باشقا تورک ائللرینه تامامیله قانیایب قاریشمیش و آلبان خلقینی میدانا گتیرمیش، دیگر طرفدن دربندن یولیه گلن تازا ائللری آلبان بیرلیگینده اریتمیشلر. بونا گۆرده آلتای محمدوفون ایشغوز دۆولتینین، یاریم مستقل اولماق شرطیله، ۸۰ ایل داوام ائتمه سی فیکری دوشونولمه لیدیر. باشقا سۆزله دئسک، بو یاریم مستقل دۆولت اوزون مدّت یاشامیش دیر. بو واقعیتی آشاغیدا کی تاریخی حادثه لر ثبوت ائدیر:

۱ - م.ق. ۵۵۰ - نجی ایله ده ماد حکومتی پارس کوروش طرفیندن آرادان آپاریلانلار تئجه ایل سونرا، کوروش بوگونکو شمالی آذربایجان - آراسین شمالینی دا توتماق ایسته ییب، اورانین حاکمی، ماساؤتترلر - بوتون او زامانکی تورکلرین، هامان سکالارین رهبری، بعضی عالیملرین فیکرینجه "آلپ ار تونقان"نین (افراسیابین) قیزی "تومروس" خانیملا، اونون اوردولاریله، شمالی آذربایجانین یاریم مستقل دۆولتی ایله دۆیوشور و دۆیوشده تومروس خانیمین اوردولاری طرفیندن اۆلدورولور. بو باره ده سونرا یئرینده گئنیش دانیشاجایق.

کوروشون شمالی آذربایجاندا "تومروس" خانیمین اوردولاری طرفیندن اۆلدورولمه سی حادثه سینین هئروودوت نسبتاً گئنیش شکیلده یازمیش دیر. بو حادثه ده تومروس خانیمین نماینده

ھاياتى نىچە دفعە كوروشون يانينا گلير و ماساژئت رهبرينين اۆيود، نصيحت و فيكىرلرينى كوروشا دئيىرلر. نماينده ھاياتلرينين بو سۆزلريندن آيدىن گۇرونور كى، تومروس خانيم اۆز زامانىندا بو گونكو شمالي آذربايجانين - ماساژتلىرىن - ايسكىتلىرىن باشچىسى، بۆيوكو و دۆولتلىرىنين مسئولوايدى. بو باخيمدان تومروس خانيمين نماينده ھاياتلرينين آشاغيداكى سۆزلرينى گۇسترمك كفايتدير.

۱ - بيرينجى نماينده ھاياتى واسطه سيله تومروس خانيمين گۇندردىگى پىغامدان:
"اي مادلارىن شاهی، گۇردوگون ايشلىرى بوراخ، اونا گۇره كى، بيلميرسن بو ايشلىرىن نتيجه سى نه اولاجاقدير. ايلنده هر نه وارسا، اونولا كفايتلن، قوی بيزده اۆز مملكتيميزده سلطنت ائلك. ۱"

۲ - ايكينجى نماينده ھاياتى واسطه سيله تومروس خانيمين گۇندردىگى پىغامدان:
"اي كوروش! قان ايچمكدن دويمورسان، اۆزووه اۆيونمه كى، اوزومون مئويه سى ايله، ايكى اولزولوكله منيم اوغلومو اسير ائتميسن، مغرور اولماكى، بو واسطه ايله اونا ال تاپميشسان، اونا گۇره كى بو ايش دۇيوش ميدانىندا و ايگيت ليكله اولماميشدير. ايندى منيم اۆيودومه قولاق آس، چونكى سنين مصلحتيني دئييرم: مجازات گۇرمه دن منيم اوغلومو گئرى قايتار و بيزيم اۆلكه دن چيخيب گئت ... ۲"

هئروودوتون گۇستردىگى تومروس خانيمين بو سۆزلريندن آيدىن گۇرونور كى، او (تومروس) شمالي آذربايجان مملكتينين باشچىسى، سلطاني، حكمرانى ايدى، اورا اونون اۆلكه سى، وطنى، دوغما يوردوايدى.

كياكسار م.ق. ۶۲۵ - نجى ايلده "ماديا"نى اۆلدورموشدور، تومروس خانيم ايسه كوروشو م.ق. ۵۲۹ - نجو ايلده دۇيوشده اۆلدورموشدور. بو ايكى تاريخ آراسيندا ۹۶ = ۵۲۹ - ۶۲۵ ايل فاصله واردير، بو فاصله ده ماد ايمپىراتورلوقو يارائيب ييخيلميشدير. ايندى گۇرك "تومروس" خانيم كيم ايدى؟ اونون اۆلكه سى و سلطنت ائتىدىگى مملكت هارا ايدى و نه زامان اورادا بو شاهلىق و حكومت اولموشدور؟

اولا كياكسار م.ق. ۵۹۳ - نجو ايلده ايشغوز شاهليغيني رسماً لغو ائتميشدیرسه ده، نه كياكسار، نه ده آستىياك زامانىندا ماد حكومتى، يازىلى تاريخى مدركه اساساً، شمالي آذربايجانى رسماً توتماق اوچون اورايا اوردو يوروتمه ميشلر، يعنى ايشغوز حكومتى رسماً ماد حكومتى طرفيندن لغو ائدىلسه ده، ياريم مستقل شكيلده، آرازين شماليندا اۆز حياتينا داوام ائتميش و جنوبلا، ماد خلقيله علاقه ده اولموشدور، يالئيز كوروش م.ق. ۵۲۹ - نجو ايلده بو گونكو شمالي آذربايجانا اوردو چكدى و باشيني بورادا قويدو.

* ۱ - پيرنيا، ج ۱، ص ۴۴۹.

۲ - پيرنيا، ج ۱، ص ۴۵۱.

اکثر تاریخچیلرین فیکرینجه "تومروس" خانیمین رهبرلیگ ائتدیگی ماساؤتلر هامان ساکالار - ایسکیتلر - ایشغوزلارایدیلر. بئله اولدوقدا "تومروس" خانیم "مادیئا" دان سونرا ایشغوزلارین اوچونجو و یا دۆردونجو رهبری، سلطانی، شاهى اولموشدورکی، یاریم مستقل حالدا آرازین شمالیندا، ائل قایدا - قانونلاری اساسیندا، "ایسپاکا" دۆورو اولدوغو کیمی، اۆز حاکمیتلرینه داوام ائتمیشلر، یعنی هامان اۆلدن شمالی آذربایجاندا مسکون اولموش م.ق. ۶۲۵ - نجی ایل حادثه سیندن سونرا جنوبی آذربایجاندا قایتمیش ایشغوزلار بو حاکمیتی اللرینه ساخلا میشلار. افسانه لره گۆره افراسیابین ایشغوزلارین آذربایجانا گلمه سی زامانی اولدوغونو، ائله جه ده افراسیاب - رستم - کیخسروو داستانلاریندا و "اوستا" دا افراسیابین جنوبی آذربایجانا گلمه سی و اورمو گۆلوند "گنک" ده اولماسینی نظره آلدیقا، تومروس خانیمین شمالی آذربایجاندا سلطنتینی یوخاریدا گۆستریدیگیمیز واریاندا گۆسترمک داها عاقلانه و منطقه اویغون نظره گلیر. ایشغوزلارین شمالی آذربایجان اراضیسینده اولوب یاریم مستقل حکومت مالک اولمالاری تومروس خانیمین سلطنتی ایله باشا چاتمیر. ایشغوزلارین ائل عادتى و رسملى اساسیندا اولموش بو حکومتی او دۆورلردن نئچه عصر سونرا داوام ائتمه سینی اسکندرین هجومو زامانینا قدر داوام ائتمه سینی بیلیریک.

بیلدیگیمیز کیمی، اسکندرین هجومو زامانی ایران آذربایجانى هخامنیشلرین بیر ساتراپلیغی ایدی و آتروپات اونون ساتراپی ایدی و شمالی آذربایجان ائللری رسماً آتروپاتا تابع دئییلدیلر، لاکین اوندان سۆز ائشیدر و بیر نۆوع یاریم مستقل ایدیلر. اسکندر قارشى دۆیوشن آتروپاتین اوردولاری سیراسیندا "ساکاسئن"، "کاسپیان"، "کادوسی" دۆیوشچولری ده اشتراک ائدیردی و اونلاری اۆز دۆولت و تشکیلاتلاری گۆندرمیشدی.

دئمک م.ق. دۆردونجو یوز ایللیگین سونلارینا قدر، آدی ایشغوز اولماسادا، اونلارین یاریم مستقل دۆولتی شمالی آذربایجاندا داوام ائتمیشدیر. جنوبی آذربایجانا گلدیکه ایسه، ایشغوزلار بورانین همدان اطرافى، ائله جه ده اورمو گۆلونون اطرافیندا قسماً چکیلیب، گئتدیلسه ده، اونلارین اهمیتی قسملری بو اراضیده قالدی و یرلی سويداشلارینا قارشیدیلار، بئله کی هخامنیش شاهلارینین مختلف اوردو یوروتمه لری، او جمله دن یونانا یوروتدوکلری قوشون سیرالاریندا، هم عسگرلر، همده کوماندانلار داخلینده، بۆیوک مادلارلا بیرلیکده، ساکالاری دا مشاهده ائدیریک. هخامنیشلرین شمالی آذربایجانى توتا بیلمه دیکلرینی نظره آلاق، قطعی دئییه بیلهریک کی، اونلار بو ساکالارین یا همدان و یا جنوبی آذربایجاندا قالیب یورد سالمیشلاریندا اولموشلار. هخامنیشلرین سونوندا اسکندرله دۆیوشده اشتراک ائتمیش آتروپاتین عسگرلری سیراسیندا، شمالی آذربایجان ساکاسئنلری و ایشغوزلاریندا علاوه، جنوبی آذربایجاندا اولان ساکالاردا دا ایسته نیلن قدر اولموشلار.

اسکندرین غلبه سیندن سونرا مرکزی ماد - بوگونکو همدان - قزوین - زنجان - اسدآباد - سونقور

اراضيسى آتروپاتشندن - بوگونكو جنوبى آذربايجانندان آيريلديسادا، او يئرلرين اهالىسى قوتتى - لوللوبيلرين نسللى اولاراق قالدى و ايشغوز دؤولتى ايللرينده اورايا گلמים ايشغوزلاردا اونلارلا بيرلشهرک التصاقى ديللرينى ساخلاديلار. ايستر مركزى ماد، ايسترسه بوگونكو جنوبى آذربايجاندا قوتتى - لوللوبي، ماننا و ايشغوزلارين نسللى اهالينين اساسينى تشكيل ائتديلر و آريالار ابدى بو تورپاقلاردا نفوذ ائده بيلمهديلر. بونا گؤرهده اقرارر علىيف كيمى تاريخچيلرين "ايشغوزلارين آذربايجان و مركزى ماددا يئرلى اهالى داخلىنده "آسيميله" اولدولار" دئمهسى اوخوجودا هم تعجب، همده تأسف دوغورور. تعجب دوغورور اونا گؤرهكى، جنوبى آذربايجان و مركزى مادين اهالىسى او زامان التصاقى ديللى ايديلر، قوتتى و لوللوبي و ماننالارين وارثلري ايديلر، يعنى اسكى توركجه دانيسيرديلار، تازا آذربايجانا و همدانا گلن ايشغوزلاردا تورك ايديلر. عجباً تورك توركون داخلىنده نئجه "آسيميله" اولاييلر؟ تأسف دوغورور اونا گؤرهكى، بير پارا آذربايجان تاريخچيلرى، گؤزو باغلى شكيلده، شونويست - آرياييست تاريخچيلرين آردينجا گئدير و دونيا تاريخ علمى و توركلوژينين يئنى - يئنى ناييلتيلرينى گؤرمك ايسته مير و بيلميرلركى، ايران اراضيسى داخلىنده اولان قديم مركزى ماد و آتروپاتش تورپاقلاريندا ياشايان اهالى بوگونده تورك ديلينده اؤزوده آذرى توركجه سينين بير لهجه سينده دانيسيرلار.

بونودا قيد ائتمه گى لازم بيليريك كى، آذربايجان تاريخچيلرى داخلىنده اولدوقجا دوزگون و اويشكتيو دوشونلرده آزدئييلدير. مثلاً، غيباله يئوى گؤستهره بيليريك كى، بحث ائتديگيميز همين بو مسئله بارهده يازميشدير:

«اثرادان اول (عيسانين دوغولدوغو ايل) ماد و ماننا اراضيسينه گلמים ايسكيلر (ايشغوزلار. م) و "ساك" لاردا تورك طايفالارى ايديلر. محض يئرلى تورك طايفالارى ايله اونلارين بيرلشمهسى م. ق. دؤوردونجو عصردن سونرا جنوبى آذربايجان اراضيسينده تورك ديللى آتروپاتش خلقينين يارانماسينا گتيريب چيخارتميشدير»^۱.

غيباله يئوين بو علمى و دوزگون سؤزلرينده "سونرا" سؤزونون يئرینه "قاباق" و "آتروپاتش" سؤزونون يئرینه "مركزى ماد، آتروپاتش و آلبان" يازيلسايدى، هم اسكى تاريخچيميز، همده بو يئرلرين بوگونكو ائتتىك و ديل خصوصيتلري ايله تاماميله موافق اولاردى.

دئمك، ايشغوزلار مركزى ماد و آتروپاتشده هخامنشيلر زامانى اؤز واريلقلاريني ساخلاراق، فرصته منتظر اولورلار، بو فرصت اسكندرين هجومو، هخامنشيلرين ييخيلماسى و آتروپاتش تورك - ايشغوز دؤولتينين يارانماسى ايله ميدانا گلدى. جنوبى آذربايجاندا يارانان بو آتروپاتش دؤولتى، حتى هله يارانمادان اول، او زامانكى شمالى جنوبى آذربايجانلا، آلبانلا هر جهتدن ايلگىلى و علاقه دارايدى و اسكندره قارشى آتروپاتش قوشونلاريندا شمالى آذربايجانين مختلف ائللريندن، او

جمله‌دن "ساکلار"، "ایشغوز" لار و سایره ائللردن اولماسی، هابئله اسکندرین شوشداکی، قوناقلیغینا آتروپاتین یوز نفر شمالی آذربایجان ائللریندن اولموش آت مینیب، اوخ آتان "آمازون" قادینلاری و قیزلاریندان آپارماسی بو علاقه و ایلگینی آیدین نشان وئیر.

شمالی و جنوبی آذربایجانین ان قدیم دؤورلردن ایلگی و علاقه‌سینین سببی بو اراضیلرده یاشایان ائللر و طایفالارین عینی دیللی و کؤکلو اولمالاریندان یارانمیشدیر. بحث ائتدیگیمیز همین دؤورده تورک ایشغوز - ایچ اوغوز ائللرینده هم شمالی، همده جنوبی آذربایجاندا یئرلشمه‌لری و "ایشغوز دؤولتی" قورماسی بو علاقه و وحدتی داهادا محکم‌لندیردی.

مادلارین اوللریندن جنوبی آذربایجان خلقینین زردوشت دینینی قبول ائتمه‌سی، بو اولکه‌نین زردوشت دینینین مرکزینه چئوریلمه‌سی و دیگر طرفدن میلادی دؤردونجو عصرده شمالی آذربایجاندا آلباندا مسیحی لیگین یاییلماسی آذربایجان خلقینین وحدتی اوچون ضررلی حال ایدی. ایسلام دینینین بو اراضیده یاییلماسی و خصوصی ايله هم شمالی، همده جنوبی آذربایجانین ایسلامین شیعه مذهبینی قبول ائتمه‌سی شمالی و جنوبی آذربایجانین وحدت بیرلیگینده مثبت رول اوینادی.

کییاکسار سؤزو باره‌ده: خیشتی‌رتی دؤیوشده اولدوکدن سونرا، اونون کیچیک اوغلو کییاکسار ماد شاهی اولور و سونرا گؤره‌جه‌ییمیز کیمی، نه تکجه ماد حکومتی، بلکه منطقه مقیاسیندا بؤیوک تاریخی ایشلر گؤرور. بونا گؤره‌ده، یثری گلمیشکن، اونون آدی باره‌ده قیسا معلومات وئرمک فایدالی اولار. آنجاق بو معلومات او کلمه‌نین قسماً معناسی و اساساً قورولوشو باره‌ده‌دیر. اگر کاسسیلر و بعضی ماننا ائللری داخلینده، یئرینده گوردو یوموز کیمی، "یانزی" باشچی، رهبر و شاه دئمک ایمیشسه، بعضی ماننا و ماد ائللری داخلینده بو آنلام "کی" کلمه‌سی ايله افاده اولموشدور. ماد حکومتینین یارانماسی بؤلومونده گوردوک کی، او زامانلار ماننا شاهی "آخسئری" اولموشدور. نظریمیزجه "کییاکسار" سؤزو "کی + آخسئری = کییاخسار = کییاکسار" یعنی شاه + آخسئری کلمه‌لریندن میدانا گلمیشدیر و بو عادی ترکیب ایمیش.

بوراسی دا قید اولونمالیدیر کی، شاهلیق و باشچیلیق عنوانی اولموش "کی" سؤزو، فاکتارین گؤستریدیگینه اساساً، گاه آدین اولی، گاه ایسه سونونا قوشولاردی، نتیجه کی، دیاوکو، داسوکو، کاراکو، اوریاکی، ماشداکو و سایره ماد - ماننا امیرلرینین آدلاریندا گؤروروک.

نظره گلن پارسلارین افسانه‌وی "کیان" سولاله‌سی آدی و او سولاله‌ده کیقباد، کیکاوس، کیخسرو و آدلارینداکی "کی" سؤزده بورادان دیر، چونکی پارسلارین هله مادلارین قوشولوغونا گلمه‌سیندن چوخ قاباقلار بو کلمه قوتتی - لوللیلرین داخلینده ایشلنمیشدیر. □ □ □

کییاکسار [م.ق. ۶۵۳ - ۵۸۵]

م.ق. ۶۷۳ - نجو ایل قیامیندان سونرا ماد حکومتی ماننا، ایلام و اورارتو حکومتلری کیمی،

ياخين شرق منطقه سىنين اۆنملى دۆولتلىرى سىراسىندا ايدى و خىشتىرتى نين ۲۲ ايللىك حاكمىتى دۇورو سرعتلە ايرەلى گىدىردى، لاکين خىشتىرتى نين اۆلومو و ايسكىتلىرىن ماددا حاكمىتى اۆز اللرينە آلماسى بو اينكىشافى قىسمأ دا ياندىردى. خىشتىرتى اۆلدورولدىكەن سونرا، اونون اوغلو "كىياكسار" (هخامنش كتيبه لرینده هؤوخستره يازيلميشدير) ماد شاهى اولموش و حاكمىتىنين اۆللىرىنده، قدرتى الله ساخلاماق هدفيله، ايسكىتله خراج ورمىشدير. البته بو خراج فورمال ايدى. نهايت م.ق. ۶۲۵ - نجى ايلده، لازمى شرايطى دوزلتىدىكەن سونرا، هئروودون يازديغىنا گۆره، كىياكسار ايسكىتلىرىن رهبرلىرىنى قوناق چاغىرىپ، اونلارى مست ائدير و اۆلدورور و بئله ليكله ده ماد حكومتىنى نجات وئير. هئروودوت بو باره ده يازميشدير: "كىياكسار و ماددار اونلارى (ايسكىتلىرى م.) قوناق چاغىرىپ، مست ائدهرك اۆلدوردولر و بو يوليله ده اۆز سلطنتلىرىنه نجات وئرديلر و اۆلر مالک اولدوقلارنى اله گتيردیلر"^۱

دئمك م.ق. يئددىنجى يوز ايللىگين سون ربعونده بير طرفدن ماددار ايسكىتلىرىن - ايشغوزلارین ۲۸ ايللىك حاكمىتىنه سون قويور، اونلارى سياست صحنه سيندن چىخاردىرلار، او بيرى طرفدن ايسه داخلى اختلافلار و بؤحرانلار آسورى ايمپىراتورلار غونو ضعیفله دير و ماد حكومتىنى، منطقه نين ان اۆنملى سياسى قدرتى كىمى، تاريخ صحنه سینه چىخادير.

□ □ □

□ ماد حكومتى منطقه نين اساس قۇهسى

كىياكسار م.ق. ۶۲۵ - نجى ايلده ايسكىتلىرى سياست ميدانيندان چىخاراندان سونرا، ايللر بويو ياراتديغى منتظم، يىنى قورولوشلو و دؤيوشكن اوردولارلا ماد حكومتىنى گئىشلىندىرمگه باشلادى. هر شئيدن اۆل كىياكسار مادىن جنوبوندا، فارس كۆرفزى ساحل لرىنين شىماليندا يئرلەشن و هند - آوروپايى دىللى اولراق، گلدېكلرى گوندن ايلام حكومتينه تابع اولوب، اونلارا وئركى و خراج ورمىش "پارس" (پئرسيد) اميرليگىنى ماد حكومتينه تابع ائتدى.

كىياكسارين بو و بوندان سونراكى بؤيوك فتوحاتى، ايشلىرى و تدبيرلىرى ماد حكومتىنى قدرتلندىردى. بو ايشلىرىن هامىسى ايسكىتلىرى - ايشغوزلارى آرادان آپاراندان سونرا، يعنى م.ق. ۶۲۵ - ۶۱۵ - نجى ايللره اولموشدور. كىياكسار، بشر تاريخينده معلوم اولان، ايلك دفعه اولراق، اوردونو رسمى شكله سالمىش، اونو سلاخلارينا گۆره، قىستلره بؤلموش، حربى نقشه جىزىپ، اونون اساسيندا دشمنلىرى ايله دؤيوشموشدور. كىياكسارين اوردودا آپارديغى اصلاحات باره ده هئروودوت يازميشدير:

«دئيرلر او بيرىنجى شىخصدىركى، آسيا قوملارنى نظامى حىصه لره بۆلدو و ايلك دفعه اولراق حربى قايدا - قانون قويدو، تا هر نيزه گۆتورن، ياي گۆتورن و آتلى آيرى اولسون. اوندان قاباق اونلار

انتظامسيز و قاريشيق ايدىلر.^۱

گۆرۈندۈگۈ كېمى، ھىرودوتون مقصدى كىياكسارىن او وقته قدر كى ماد اوردوسوندا اولموش نظام انتظامى يىنى لىشدىرمەسنى گۆسترمك اولموشدور، يوخسا او وقته قدركى اوردولاردا پيادا، آتلى ھابىلە اسلحه باخيمىندان بۆلگۈلر اولاردى، آنجاق خىشتىرىتى زامانىندا اوردو، ائىل - اوبا عىنەنلرى اساسىندا، قىبلە و طاقايا گۆرە دستە - دستە اولاردى و كىياكسار بو اوصولو آزادان آپارارق، آسۈرلردە اولدوغو كېمى، اوردوسونو اسلحه يە گۆرە بۆلدو. بو اصلاحات نتيجه سىندە ماد اوردولارى، خىشتىرىتى زامانىندان داھا ياخشى محكم قورولوشا مالك اولدو و شېھەسىز عسگرلرين آزاد روحيەسى، شعورلولوغو، آۋز خلقى و وطنى نين آزادلىغى اوغروندا ووروشماسى جھتدن آسۈرى اوردولار يندان قات - قات يۈكسك روحيە يە مالك اولوردولار. كىياكسارىن اوردولارى ھم آسۈرلرين قالا آلكماق اوصولو، يوللارى و آلتلرينە سلاھلانمىش دىلار، ھمدە آزاد كندلى توپلوموندان چىخمىش عسگرلى ايشغوزلار ين آت مېنىب چاپماسى و اوخ آتماسىلە تانىش ايدىلر.

ايسكىتلره غلبه چالان كيياكسار، آسوريلر عليهينه هجومدان اول، گوستردىگيميز كيمي، م.ق. ۶۲۵-۶۱۵- نجى ايللر سوره سينده اولدوقجا بويوك و اهميتلى ايشلر گوردو. بو ايشلر ظاهرأ داخلى ايشلر اولسادا، حقيقتده بوتون منطقه خلقلرينى آسورى ميليتاريزمى جايئاغيندان خلاص ائتمك اوچون، اونون عؤمر ونه سون قويماق ايدى.

آسوری حکومتنه گلدیکده ایسه، آشور باناपाल م.ق. ۶۴۸ - نجی ایلده "شاموشوموکی"ین باییلده کی قیامینی بوغموش و متفقیرینی ازمیشدی. همین یوز ایلین سون اوتوز ایلینین اوّلرینده آشور باناपाल ایلاملاری مغلوب و تابع ائتمیشدی. لاکین دیگر طرفدن مغلوب اولوب ازیلمیش، تابع ائدیلیمیش و وئرگی و ورن اسیر میللتلرینده صبری توکه نیر، غضبی، نفرتی و آزادلیغا اینامی، هوسی و اوز میللی قوه سینه، گوجونه اعتمادی گونو - گوندن چوخالیردی.

آسورى ايمپىراتورلوغو اراضيسى داخلىندهده بو حكومتين محو اولماسىنى آرزو لايىب، ايسته ينلر آز ديئيلدى. بو دؤورده ايستر آسوريلرين اؤز خلقى، ايسترسه اونلار تاياع اولموش خلقلر داخلىنده بو ناراضىلىقى گؤسترىمك مقصديله او زامانلار آسوريلره اسير اولموش "ناوم" آدلى بير يهودىنين سؤزلرينى "تورات دان" گؤسترىمك مارقا ليدير:

«سن (آشور) تاجیرلیوی گۆیون اولدوزلاریندان آرتیق اثئدین، یئر فوردلاری کیمی، تالییب آپارلار، سنین تاجدارلارین چکیرتگه لر کیمیدیر، مأمورلارین چگیرتگه دسته سی کیمیدر لر کی، سوبوق گونده دیوارلاردا اوتورور، گونش قیزیشدیقا، اوچورلار و اونلارین یئری معلوم دئییلدیر

كى، هارادادير»^۱.

بو ايللرده آسورى ايمپىراتورلۇغو تاماميله ضعيفلەمىش، مستملەكلەرى ايلندن چىخىمىش و گليرى آزالىمىش ايدى. بونا گۆرەدە دۆولت باشچىلارى و قوشون بۆيوكلىرى خلقي سون داملا حيات قانىنى سوروردولار. بونا گۆرەدە گىنىش خلق بو حكومتين آرادان گىتمەسىنى هر آن گۆزلەيىردى. آسورى تورپاقلارينا مجبورى حالدا كوچورولموش اسير قوللار، آسورى تورپاقلاريندان اوزاق يىرلرە سورگون ائدلىمىش زحمتكش اينسانلار، آزاد پىشە صاحبلىرى و حتى بيرسيرا بۆيوكلر بىشلە بو فيكرە شريك ايدىلر. بو زامانلار آسورى ايمپىراتورلۇغو قىغىلجىم گۆزلەين بير باريت آبىرى كىمى ايدى. بونونلا بيرلىكدە بو چوروموش ايمپىراتورلۇق م.ق. يىددىنچى عصرين ۵ - ۴ - ۳ - نجو اون ايللىكلريندە اۆز حياتينا ادامە وئردى. آسورى ايمپىراتورلۇغونون بو ايللردە سقوطنو تآخيره سالان اونون اۆز قەۋەسى بوخ، بلكە مخالف قەۋەلرين بيرلشمەمەسى، بو قەۋەلرين آسورى شاهلارى طرفىندىن بيرى - بيرىنن جانينا سالىنمىسى و ايشغوزلارين واسطەسىلە ماد حكومتينين اينكىشافىنين قىسماً دايداندىرىلمىسى اولموشدور.

بونودا قيد ائتمك لازمديركى، بو زامانلار آسورى ايمپىراتورلۇغونون اوردولارى اكثر حاللاردا مزدلو عىگرلر، اسير اولموش و جبرى حالدا دۆيوشە گۆندەرىلمىش، ھمدە تاماميله مختلف ميللتلردن تشكيل تاپمىش عىگرلردن عبارت ايدىلر و بونا گۆرەدە آسورى اوردوسو حربى قدرتە مالک اولمايان، روحىەسى آشاغى بير اوردوايدى.

آسورى عىگرلرينين عكسىنە اولارق، ماد دۆيوشچولرى شعورلو، اۆز آزادلىقلاريندان دفاع ائدن، ايمانلى، وطنلى و خلقلرينى سئون، فداكار و قورخماز دۆيوشچولرايدىلر. ماد عىگرلرى اجبارى حالدا، پول و قارين اوچون دثييل، ايللر بويو آسوريلرين ظلمو، جنايتى، تالانى، تحقير و اھانتىنى گۆرندىن سونرا، شعورلو، آزاد شكىلدە اۆز استقلال، آزادلىق و ميللى حقلىرى يولوندا، داوطلب اولارق، اوردو سىرالاريندا دۆيوشوردولر.

بونودا قيد ائتمك لازم گليركى، بو ايللردە آسوريلرين گاهدان يىرلى مۆفقىتلىرى اونلارين حاكمە ھيأتىنى مغرور ائتمىشىدى و اونلار خطرى جدى توتمايلاق حاضرلاشمايىردىلار. □ □ □

□ مادلارين آسورى ايمپىراتورلۇغونا قارشى دۆيوشلىرى

□ بحث ائدىگىمىز م.ق. يىددىنچى عصرين سون ربعوندە آسورى ايمپىراتورلۇغونون دشمنلىرى بو حكومتلە مبارزەدە لازمى و كفايت قدر تجروبه الدە ائتمىشىدىلر. بوندان علاوه ھلە ئىچە عصر قاباقدان آسورى ميليتارىزمى ايلە مخالف دۆولتلر اونون عليھىنە اتفاقلار و بۆيوك اتحادلار ياراتمىشىدىلار. بو زامانلار ائتلاف يازادان بو حكومتين رھبرى كلدانى، بابىل و ايلام

حکومتلى ایدى و بو دؤولتلردن ایلام مرکزی ماد و ماننا دؤولتلى ايله داها چوخ ایلگىلى ایدی. بحث ائتدیگیمیز بو دؤوره قدر ازلیب، استثمار اولموش میللتلر و دؤولتلىر بو تجروبه لر و بیرلشمه لری هله بیر نتیجه وئرمه میش اولسادا، شرايطین یارانماسى آسورى میللتاریزمینین آرادان گئتمه سینده قطعى رول اوینایا بیلردی.

غذار، غارتگر، رحم سیز، قولدار و عینى زاماندا قوجالیب، تاماميله چورویوب، ضعیفله میش آسورى ایمپراتورلوغونو آرادان آپاران، او زامان تازاجا یاخین شرق منطقه سینده یارانمیش جوان، قدرتلى، قوتى - لولوبى خلقلرىنین اوولادی مرکزی ماد ائللری داخلیندن دوغان، بو منطقه نین التصاقى دیللى اهالیسینه آرخالانان، بو منطقه نین آزاد دوشونجه لى، آزادلیق و استقلال تشنه سى اینسانلارینا دایانان و قولدارلیغا جدی مخالف اولان ماد حکومتى ایدی. بو حکومت م.ق. یئددینجی عصرین اورتالاریندان محکمه نمه گه باشلامیشدی. همین یوز ایللیگین سونلاریندا بو حکومتین باشیندا مدبر، سیاستچی و عاغیللى بیر شخص دایانیردی. اوکیا کسار ایدی کى، عاقلانه حرکتيله ایسکیتلى حکومتدن اوزاقلاشدیردی و آرتیق قوجالیب، چوروموش آسورى میللتاریزمینین شرنی منطقه دن آتماق باره ده فیکرلشیردی. کییا کسار بیلیردی کى، آسورى ایمپراتورلوغونو، نه قدر قوجالیب، چوروموش اولسادا، یالنیز ماد دؤولتى و اوردولارینین گوجو ايله دئوریلتمک ممکن دئییلدیر، همده بو کهنه و حيله گر حکومت باشقا قوه لرден استفاده ائتمه گه چالیشاجاقدیر. کییا کسار بو بؤیوک و نجیب ایشینده بابیل حکومتینى مادلارا متّحد و کمک سئچدی. نه اوچون کییا کسار بابیل حکومتینى اؤزونه کمکچی انتخاب ائتدی؟

بو ایشین علّتىنى بیلک اوچون م.ق. یئددینجی یوز ایللیگین ایکینجی یاریسیندا هم آسورى ایمپراتورلوغو، همده بابیل حکومتینین وضعیتى ايله تانیش اولماق لازمدیر.

نینوا و بابیلین وضعیتى

اؤلرگورموشوک کى، آسورى شاهى آشور بانا پال "شاماشومو کین - Samassumakin" ى بابیلین شاهى تعیین ائتمیشدی. بو ایش تقریباً میلاددان اول ۶۵۳ - نجو ایلده باش وئرمیشدی. همین ایلده آشور بانا پالین سیاستى و حيله سى اساسیندا ایسکیتلر ماد حکومتینى اله آلیر و جوان کییا کسار، آتاسى خیشتیریتى اؤلدورولدیو اوچون، مادین شاهى اولور.

کییا کسار آسورى ایمپراتورلوغونون یاخین شرق منطقه سینده گؤردوگو ایشلر و عمومیتله منطقه ده باش وئرن سیاسى ده ییشیکلیکلى دقّله ایزله ییردی. کییا کسار حاکمیتینین اوللرینده ایشغوزلاری آرادان گؤتورمک ایشینه شرايط حاضرلاماقلا برابر، آسورى ایمپراتورلوغو داخلینده گئدن بوتون حادثه لری تحلیل ائدیپ اؤیره نیردی، اونون ضعیف یئرلى و نقطه لرینى سئچیر، بو حادثه نى یارادانلاری و اونلارین داخلیندن ماد حکومتینه لازم اولان متّحد و کمکچینى سئچیردی. منطقه نین حکومتلریندن او زامان بابیل هم ماد حکومتینه هر جهتدن ال وئریشلى ایدی، هم آسورى

حكومتى بابيله نسبت حساس ايدى، همده بابيل تاريخى كچميشه مالكايدى. آشور باناپال م.ق. ۶۴۸ - نجى ايلده عصيان ائتميش قارداشى "شاماشوموكين"نى مغلوب ائديب، آرادان آپارميش و بابيلين شاهليغىنى مشهور اولمايان "كاندالانو - Kanadalanu" آدلى شخصه تاپشيره ميشدى.

آشور باناپال م.ق. ۶۳۳ - نجو ايلده اولدو و آسورى درباريندا چكيشمه و اختلافلار باشلاندى. نتجه ايل گرگين شكيلده داوام ائتميش بو داخلى ساراي ديديشمه لرى نهايت "آشور باناپال"ين اوغلو "آشورئثللى لانى"نين شاه اولماسيله نتيجهلندى. "آشورئثللى لانى - Assuretelilani" م.ق. ۶۲۶ - نجى ايله قدر شاه اولدو. بو آسورى شاهى اوز سردارى، قوهومو و وقتيله بابيللى فتح ائتميش "سين شوملى شير"ين واسطه سيله شاهليقدان سالىندى، لاکين او قدر كچمه دى كى، آشور باناپالين "سين شاريش كون - Šinšarīškun"، يا "ساراك - Sarak" آدلى او بيرى اوغلو اونو مغلوب ائديب، آسورى شاهى اولدو. "ساراك" آسوريلرين سون شاهدير. ساراك بير مدت آسوريلرين بابيلده كى قدرتىنى قورودو، "اوروك - Uruk" شهرى ده آسوريله وفادار قالدى. بو زامان بابيل حاكمى "كاندالانو" اولور، او اولنده "سين شوملى شيرى" آدلى بير شخص عصيان قالدیرير و بونون نتيجه سينده بابيلده تازا بير شاهليق ميدانا گلير كى، اونون باشيندا "نبوپيله سر" آدلى بير شخص دايانيردى. نبوپيله سر ايگيرمى ايل بو وظيفه ده قالدى و م.ق. ۶۰۵ - نجى ايلده اولدو. بابيل تاريخچيسى "بروس"ون يازديغينا گؤره گويا نبوپيله سى آسورى شاهى "ساراك"ين اوزو، شورشى ياتيرتماق اوچون، بابيله گؤندرميش ايدى و او "ساراك"نى ييخماق هامان اورادا قدرتى اله آلماشيدى.^۱

گؤرۈندۈگو كيمى م.ق. يثددىنجى يوز ايلليگين ايکينجى ياريسيندا هم آسورى ايمپراتورلوغو سارايى، همده بابيل شاهليغى تنزل دؤورو كچيرتميش و ضعيفله ميشلر. بو چكيشمه لردن سونرا بابيلده ايش باشينا گلتميش "نبوپيله سر" اوزون مدت حاكم اولموش و موقعيتىنى محكملنديرميشدى. نبوپيله سرين بابيلده محكم اولدوغو زامانلار آسورى ايمپراتورلوغو سارايندا يئنه ده ديديشمه لر داوام ائديردى.

بابيل شاهى "نبوپيله سر" ميلليت جه کلدانى و اکينچى نسليندن ايدى و آتا - بابادان آسوريلرله دشمن ايدى. او بابيلين تاجير، نوزولچولار، قولدارلارى و كاهينلرى طرفينده ايدى. بو شخص بير طرفدن اوزونون قوتلنمه سى و ديگر طرفدن آسورى ايمپراتورلوغو مركزنين ضعيفله مه سىنى گؤرور و اونون عليه نه اقدام ائتمك ايسته ييردى، لاکين بو ايشده اوزونه ال بير، متحد و كمكچى لازم بيليردى. او دؤورده منطقه ده "ماد" حكومتيندن باشقا آيرى كمكچى قوه بوخ ايدى، اونا گؤره كى، او زامانا قدر هميشه آسوريله قارشى بابيله دوست و متحد اولان ايلام حكومتى آرتيق بوخ ايدى.

همده بیر مدّت قاباق "شاماشوموکین" ده مادلارلا "آشور باناپال" قارشى، خىشتىرتى ايله اتفاق باغلامىشدى و ايندى ماد حكومتى منطقه نين ان قدر تلى دؤولتلىرىندىن بيرينه چئوريلمىشدى.

□ □ □

ماد - بابیل اتقاقی

کیا کسار اوزاقدان آسوری سارایینین دیدیشمه لری و بابیلین وضعیّتین مطالعه ائدیپ اویره نیردی. مادلارین آسوریلردن ناراضی بابیل حکومتیله رابطه سی هله "آشور باناپال" ین قارداشی "شاماشوموکین" ین بابیلده عصیانى زامانیندان باشلانمىشدى. میلّیت جه کلدانى اولوب، آسوریلرله دشمن اولان "نبوپله سر" بابیلده ایش باشینا گلندن سونرا، کیا کسار بو رابطه و اتحادینى داها دا گوجلندیردی. دئمک، آسوری حكومتى علیهینه ماد - بابیل اتحادینین زمینه سی چوخدان یارانمىش ایدی، آنچاق بو زامان کیا کسار بو اتحادى داها دا محکم لندیرمکدن اؤته رى، اؤز قیزی "آمى تیدا - Amiitida" نى "نبوپله سر" ین اوغلو "نبوکدنصر" Nabukodonosor "ه وئردى. بو سیاسى اثرلنمکده بیر سیرا مسئله لر آچیق لانمایدیر.

بیلیریک کی، کیا کسارلا نبوپله سرین بو اتقاقى نبوپله سرین م.ق. ۶۲۵ - نجى ایلده بابیلده ایش باشینا گلمه سیندن سونرا، م.ق. ۴ - ۶۱۵ - نجو ایلده باغلاندى. کیا کسار م.ق. ۶۵۲ - نجى ایلده، خىشتىرتى اولندن سونرا شاه اولموشدور. شهبه سیز کیا کسار شاه اولاندا کیچیک اوشاق ایدی و هر حالدا ۵ - ۴ یاشلاریندا اولماسى لازم گلیر^۱ کیا کسارین ایش باشینا گلدیگی زاماندا یورتدوگو سیاست، ایسکیتلرله علاقه دار گوردوگو ایشلر، هابئله اوردو و اولکده آپاردیغى اصلاحات بو فیکرى تأیید ائدی. دئمک، کیا کسار نبوپله سرله اتقاق باغلاپاندا یاشلى و تقریباً اکتیمیش دان چوخ یاشى وارایدی. بورادان بئله نتیجه چیخمارتماق اولور کی، نبوپله سرین اوغلو "نبوکدنصر" ین آلدیغى قیز "آمى تیدا" احتمال، کیا کسارین قیزی بوخ، نوه سی، آستیا کین قیزی اولموشدور. بو قیز سويداشى اولمايان شخصه اره گئتدیکن سونرا، نه تکجه وطنینی اونو تامامیش، بلکه ارینى مجبور ائتمیشدیر کی، یاشادیغى بنانى و باغى ماد اوصولایله، اوشاقلیغیندا ایچینده گؤز آچیب بؤیودوگو ائولر و باغلار شکلینده قوروب زینت لندیرسین. بابیل تاریخچىسى "بروس" ون بو باره ده یازدیقلاریندان بو سطرلر زمانه میزه گلیب چاتمیشدیر: "بابیلین افسانه وى، هاوادلان آسیلى (معلق) باغلاری "نبوکدنصر" ین امریله، اونون مادلى اولان حیات یولداشى اوچون تیکيلمیش ایدی. (چونکی اونون آروادی ایسته ییردی کی، هر زاد اونون وطنینده اولدوغو کیمی اولسون، اونا گؤره کی، او ماد ساراییندا دوغولموشدور). بو معلق باغلار پشیمیش کرییچدن تیکيلمیش طاغلار اوزه رینده اولان طبقه - طبقه یئرلردن عبارت ایدی و بو قاتلار قورشون و قیرایله اؤرتولموشدو و

*

۱ - کیا کسار م.ق. ۵۸۵ - نجى ایلده اولموشدور، اولرکن ۷۰ یاشیندا اولسایدی، آتاسى اولنده ۵ - ۴ یاشلاریندا اولمالی ایدی.

اونلارین اوستونده تورپاق وارایدی و او تورپاقدا آغاجلار و باشقا بیتگیلر اکیلمیشدی و قویودان چرخله چیخان سوايله سوواریلیدی.^۱

بو سطرلردن مادلار دؤورونده همداندا تیکلمیش طنطنه لی سارایلار، بنالار، افسانه وی تیکنتیلر باره ده و نتیجه ده ماد هنری و مدنیتی حاقدا معین تصوّر الدّه ائتمک اولور. بوباره ده یشرینه گئیش بحث ائده جه ییک.

۱.م. دیاکونوف اثرینین ۲۸۰ - نجی صحیفه سینده یازمیشدیر: نبویله سر «آشورون ویرانه لرینه قدم قویدو و اورادا، مادلارین اوردوگاهندا، نبویله سر و کییاکسار (هوختشتره) "بیری - بیرله دوستلوق و اتحاد ایلقاری باغلادیلار" و بو دوستلوق، احتمال، هامان زامان سیاسی ائولنمکله قید اولوب محکم لندی».^۲

۱.م. دیاکونوفون بو سؤزلریندن بئله آنلاشیلیر کی، نبویله سرله کییاکسارین اتفاق و اتحادی م.ق. ۶۱۴ - نجو ایلده باغلانمیش و "آمی تیدا" ایلّه "نبوکدنصر" ین ائولنمه سی بورادا باش توتمودور. بیزجه، اگر دیاکونوفون مقصدی بو اولموش اولسا، دوغرو دئییلدیر، چونکی اگر دیاکونوفون یازدیغینا گؤره، نبویله سر، عهد سیندیراق، مقدّس "آشوری" شهرینین کییاکسار طرفیندن توتولوب، ویران ائدیلمه سینده، بیلّه - بیلّه، اشتراک ائتمه میشدیرسه، دئمک، م.ق. ۶۱۴ - نجو ایلدن قاباق اونلارین آراسیندا یا مستقیم گؤروش یولوايله و یا واسطه ایلّه قرارداد باغلانمیشدیر و شاید سیاسی ازدواج دا اورادا و یا اونا یاخین زامانلاردا باش توتمودور و آنجاق مقدّس "آشوری" شهرینی آلانندان سونراکی ایکسی رهبرین گؤروشو قاباقکی مقاوله و یا مقاوله لری محکم لندیرمیشدیر.

مادایله بابیلین بو رسمی اتحادینا باخمییاراق، هله اونلار آسوری حکومتی علیه نه هئچ بیر عملی متحد اقدام ائتمه میش و مناسب فرصت و زامان گؤزله میشدیرلر.

نبویله سر حاکمیتینین ایلک ایللرینده بابیلین اطراف یشلرینده اولموش یاریم مستقل امیرلیکلی تابع ائتمکله مشغول اولمودور، چونکی اونلارین هامیسی مستقیم اولارق، آسوری شاهی "ساراک" تابع ایدیلر. نبویله سر بو ایشلری م.ق. ۶۱۶ - نجی ایلده و شاید بیر آز اوندان قاباق باشا چاتدیرمیشدی. ماد و بابیل حکومتلرینین اؤزلرینی قوتلندیرمکله مشغول اولدوقلاری ایللرده آسوری ایمپراتورلوغو غرب و جنوب غرب طرفلرینده مصرلیلر و یهودیلر واسطه سیله جدی فشار آلتیندا ایدی. بو فشارلار نتیجه سینده آسوریلرین هامان طرفلرده یشی - یشی یشلری اللریندن چیخیر، گونو - گوندن ضعیفله بیر و تامامیله طوفیلی بیر حکومت شکلینه دوشور و یالنیز باش کند نینوانین اوزو و یاخین اطرافیه محدودلاشیردی. بو آغیر وضعیتی حیاس ائدن آسوری شاهی "ساراک"

*

۱ - ماد تاریخی، ص ۵۶۴.

۲ - ماد تاریخی، ص ۲۸.

ایمپراتورلوغو سقوطدان نجات و ئرمک مقصدیلە، سۇنمک عرفەسیندە اولان چیراغین سون ایشیقلا نماسینا بنزەین بیر حرکتە ال آتیر. بو حرکت حقیقتدە بابیل حکومتی علیھینەایدی. "ساراک" بو ایشدە کهنە آسوری مەحدی ماننا حکومتیندن (بو اتحاد "اوالکی" زامانینداایدی) استفاده ائتمک ایستەدی و اونولا تازا مقالە باغلایارق آسوری و ماننا اوردولارینی فرات چایینین شمال قسملریندە دۇیوش اوچون حاضر حالدا ساخلا دی.

بابیل شاھی نبوپیلەسر، شاید اولدن جیزیلیمیش نقشە اساسیندا، آسوریلرە تابع اولموش آرامی طایفالاری تابع ائتمک اوچون، م.ق. ۶۱۶ - نجی ایلدە اوژ اوردولاری ایلە فرات چایی آخارقاسینین یوخاری قسملرینە دوغرو یۇنلدى و اورادا بیلدى کی، فرات ایلە "خابور - Xabur" چایلارینین بیرلشدیگی یثرین آشاغاسیندا یثرلەشن "کابلین - Koblin" منطقەسیندە آسوری و ماننا اوردولاری حربی وضعیت توتموشلار. نبوپیلەسر بو اوردولارلا دۇیوشدو. اوت آیینین اوللریندە باش وئرمیش بو محاربەدە نبوپیلەسر آسوری - ماننا اوردولارینی مغلوب ائدیپ داغیتدی و باشچیلارینی اسیر ائتدی. نبوپیلەسر منطقەنین دوروموندان خبردار اولماق اوچون، فرات چایینین باشلانیدیغی منطقە، "بالیق - Balix" چایینین فراتا قووشدوغو یثرە قدر کشفیاتچی گۇندردی و اوژو فرات چایی آخارقاسیلە آشاغی یۇنلدى. یولدا آسوریلرین سوریه دن اونون علیھینە گلن تازانفس مصر و آسوری اوردولاریلە اوزلەشیپ توقوشماق اوچون نبوپیلەسر اونلاردان اوزاقلاشدی.

نبوپیلەسر م.ق. ۶۱۵ - نجی ایلین آذر (فئوریە - مارس) آییندا بیر داھا آسوریلرە دجلە چایینین شرقیندە یثرلەشن "آراپخا" منطقەسیندە دۇیوشدو و آسوری اوردولارینی شمالا دوغرو قوواراق، کیچیک زاب چایینا تۇکوب، سورساتلارینی منیمسەدی.

یثری گلیمیشکن بونودا قید ائتمک لازم گلیر کی، ماننا اوردولاری نبوپیلەسر طرفیندن "کابلین" منطقەسیندە، غربتدە دارباداغین ائدیلب، باشچیلاری اسیر اولاندان سونرا، اونلارین حکومتی ضعیفلەمیش، ماننا خلقي اونلاردان اوز چئویرمیش و سرحدلری مدافعەسیز قالمیشایدی. بودۇورده ماننا رهبرلری دۇورون و منطقەنین اجتماعی و سیاسی دورومونو، بیر سیاستمدار کیمی، دۇزگون قیمتلندیره بیلەمدیکلری، بۇیوک سیاسی سہو ائتدیکلری اوچون، اوژ سویداشلاری و قارداشلاری مادارلا بیرلشمک عوضینە، سون گونلرینی کئچیرن آسوری میلیتاریزمی ایلە متفق اولدوقلاری اوچون، ماننا خلقلری و ماد رهبرلرینین گۇزوندن دۇشموشدولر. بونا گۇرەدە آسوری حکومتنی آزادان آپارماغا حاضرلاشان ماد دۇولتی رهبری کییاکسار، ماننا رهبرلرینین خطاسیندان ایستیدە ائتمک، آسوریلرە قارشى هجوم زامانی آرخا جبەھدن تامامیلە آرخابین اولماق و اوژ سویداشلاری و قارداشلارینی، چوخدان بری واحد مستقل حکومت تشکیل ائتمک آرزوسوندا اولموش ماننا قارداشلارینی آزاد ائدیپ مادارلا بیرلشدیرمک اوچون، ظنیمیزجە، شەھەسیز، ماننانین گئنیش خلقلرینین ایستک و طلبی نتیجەسیندە، چوخ احتمال م.ق. ۶۱۶ و یا ۶۱۵ - نجی ایلدە، مدافعەسیز ماننا اراضیسینی ماد اراضیسینە بیرلشدیردی. بو زامان ماننا حکومتی اوقدر

ضعیف و ماننا خلقی نظرینده اوقدر منفور و دایاقسیزایدی کی، ماننالیلارین گئیش خلق کوتله لری، اعیان - اشرافلاری و دینی رهبرلری، آغ ساققال و آگاهلاری اوقدر اؤز سویداشلاری مادارلا قوشولماق و ساتقین ماننا حاکمه هیأتیندن خلاص اولماغا داوطلب و مایل ایدیلر کی، ماننا اراضیسینن کییاکسار طرفیندن ماد تورپاقلارینا بیرلشدیریلمه سی هئچ بیر تاریخیچین و شخصین دقتینی جلب ائتمه میش، عادی، طبیعی و لازم بیرایش کیمی گؤرونموش، سانکی ماننا ایله ماد اراضیسی اولدن بیرایمیش و بیرده اولمالی ایدی. دئمک ماننانین کییاکسار طرفیندن اوردو گوجو ایله، زورلا آلینماسینا دایر هئچ بیر تاریخی فاکتین اولماماسی بئله بیر فیکری قطعی سؤیله مگه امکان وئیر کی، ماننا خلقی اؤزو، اؤز میلی و ایستگی ایله مرکزی ماد خلقلریله بیرلشمیش، بونونلادا چوخدان بری استقلال اوغروندا چالیشان، دؤیوشوب، آزادلیق آختاران ماد - ماننا خلقلری واحد و مستقل دؤولت یاراتماغا نایل اولموشلار.

ماننا اراضی سینین ماد تورپاقلارینا قووشماسیله ماد حکومتینین سرحدلری خیلی گئیشلندی، اورارتو و آسوری تورپاقلاری ایله هم مرز اولدو، بوتون اورمو گؤلونون اطرافی ماد حکومتی ایله بیرلشدی. بو ایشلری گؤرمکله ده کییاکسار بابیلین خیری و آسوری حکومتینین زیانینا اولاراق، محاربه یه قاریشدی. شبهه سیز بو ایش اولدن جیزیلیمیش نقشه اساسیندا اولموشدور. بئله لیکله ده کییاکسار، بلاواسطه و عملی شکیلده چوروموش آسوری میلیتاریزمین آرادان آپارماق ایشینه قاریشدی و بو ایشین رهبرلیگینی اؤز الینه آلدی. □ □ □

□ منطقه خلقلرینه آزادلیق گتیرن ماد اوردولاری حرکتی گلیز

ماننا حکومتی اوردولارینین مرکزده اولمادیغی بیر زاماندا ماننا تورپاقلارینین مادا بیرلشمه سی آسوری میلیتاریزمی علیه نه هجومون مقدمه سی ایدی. بو زامان آسوری اوردولاری بابیل شاه ی "نبو پیله سر" ایله دؤیوشده ایدیلر. بونا گؤره ده م.ق. ۶۱۵ - نجی ایله ده ماد اوردولاری، کییاکسارین امری و رهبرلیگی آلتیندا اوکتوبر و نوامبر آیلاریندا زاقروس داغلارینی کئچدی، "آرراپخا - Arrapcha" ایالتی و داغلارینی توتاراق، دجله چایی کئچیدلرینه چاتدی.

بیر ایل سونرا، یعنی م.ق. ۶۱۴ - نجو ایلین ژوئیه - اوت آیلاریندا ماد اوردولاری، کییاکسارین امریله، سرعتله غربه دوغرو ایره لیله یرک، نینوا شهرینین شمالینداکی دجله چاینینین ایلک شعبه لری و قوللارینا چاتیب، "تیریس" شهرینی توتدولار و نتیجه ده آسوری شاه ی "ساراک" ین اوردولارینی، خارجدن، شمال و شرق طرفیندن اولاییلن یاردیمدان محروم ائتدی، شمال و شرقله علاقه سینین کسدی. بو حربی یوروش او قدر اولچولموش، دقیق، نقشه اوزره اولان، هدفلی و سرعتلی ایدی کی، او دؤورلر تاریخینده میثلی برابری اولمامیشدیر. کییاکسارین بو یوروشو یئنه ده داوام ائتدی و نهایت آسوریلرین مقدس شهری سایلان "آشور" ماد اوردولارینین الیه سقوط ائدیپ ویران ائدیلدی.

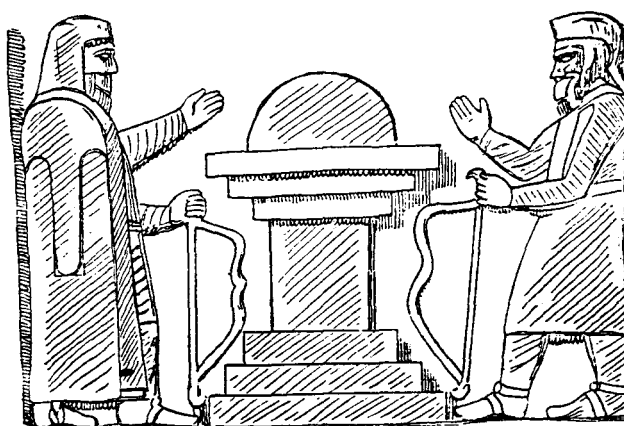
آشور شهرینین خارابالاری و محکم استحکاماتینین بیخیقلاری بوگونده دورماقدا و باخانلارین

عبرت درسی اولماقدادیر. ظالم حکومتلرین، باشقا میللتلرین میللی وارلیغینی دانان، اونلاری سویوب تالایان، اونلارا میللی اینسانلیق حاققی قایل اولمایان، اونلاری اؤزونده حل ائتمه گه جان آتان بوتون حکومتلر، دؤولتلر و میللتلرین سونو بئله دیر.

خلاصکار ماد اوردولاری بو دینی شهرده آسوری اعیانلارینی اؤلدوردولر و شهرده، عصرلردن بری آسوری شاهلاری و سرکرده لری طرفیندن منطقه خلقلرینین غارتی و تالانماسیله الده ائدیلمیش ساییسز - حسابسیز ثروتی، مال - دؤولتی اله کئچیردیلر.

بئله معلوم اولور کی، کییاکسارلا نبوپله سر آراسیندا اؤلدن اولموش آنلاشما نتیجه سینده، کییاکسار "آشور" شهرینه هجوم ائدن زامان، نبوپله سرده اونون کؤمگینه گلمه لی و دؤیوشده اشتراک ائتمه لی ایمیش، لاکین نبوپله سر، آسوریلرله اولان مذهبی، تاریخی و نژادی باغلیلیغین اسیری اولاراق، اؤز قوولونا وفا ائتمه میش و بيله - بيله کئچیشرک، مقدس "آشور" شهرینین آکینماسیندا و ویران ائدیلمه سینده اشتراک ائتمه میش و گویا گوناها مرتکب اولمایاراق، ایلائی سید احمد اليله توتموشدور. حتی نبوپله سر اؤز یازیلاریندا اعتراف ائتمیشدیر کی، او بو مقدس یثین خاراب اولماسیندا شرکت ائتمه میش و حتی اونون خاطرینه عزادار اولوب اوزونو او شهرین تورپاقلارینا قویموشدور.

آنجا کییاکسار، خلاصکار ماد اوردولارینین قدرتی، مهارتی و سرعتی یوروشوایله، نبوپله سر اولمادان بئله، مقدس آسوری شهرینی آلیب ویران ائتمیش، استثمارچی اعیان - اشرافلاری، میللتلرین قانی باهاسینا جاه و جلال و افسانه وی حیات صاحبی اولموش کاهنلرینی جزالاندیرمیشدیر و نبوپله سر آنجا او شهرین ویرانه لرینه قدم قویاراق، اوراد کییاکسارلا ایکینجی دفعه گؤروشموش و اؤلدن

[ش - ۱۲۶] "قیز قاپانداکی" قیبر قایاسیندا

قازیلیمیش قوریانلیق مراسمی.

اولموش قـــرار داد و مقاوله لرینی محکم لندیرمیشلر. بو آنلاشما شهبه سیز بیر سیرامسئله لر، او جمله دن آسوری ایمپراتورلوغونون باش کندی و مرکزی اولموش "تینوا" شهرینی توتماق و آسوری حکومتینه همیشه لیک سون قویماق اولموشدور. سوئراکی حادثه لرده بو واقعیتی تأیید ائدیر.

نېنوانىن

سقوطو و آسورى

ايمپىراتور لوغونون سونو [م.ق. ۶۱۲]

بوگونكو عراقا گزمگه گئدنلر، شېهە سىز، موصل شېرىنىن يانېنداكى نېنوا شېرىنىن خارابالارىنى

گڅرموشلر. اونلارکى، اوتوبوسلا بغداددان آنکارا و استانبولا سفر ائتميشلر، موصل دن ترکيه يه دوغرو چيخارکن ساغ طرفده بۇيوک و عظمتلى بير شهرين خارابالارى و اونون هله ده محکم دايانان قالا ديوارلارى اونلارين نظر دقتينى جلب ائتميشدير. بو ويرانه لر ميلاددان تقريباً ۱۵۰۰ ايل اولدن ۶۱۲ ايل ميلاددان اوله قدر ياخين شرق منطقه سينين ان قدرتلى نظامى، ميليتاريست دؤولتى اولموش آسورى ايمپراتورلوغونون باش کندی "نينوا" شهرينين خارابالاريدير.

آسوريلرين مقدس "آشور" شهرى آليناندان سونرا، آسورى شاهى "ساراک" مأيوس اولماميشدى و م.ق. ۶۱۳ - نجى ايلده فوات چايى کناريندا يثرله شن "سوخو" ايالتينين اهاليسى اولان آراميلرى نبويله سرين عليهنه يۇنلتميشدى، تا بابيل اوردولاريني نينوادان منصرف ائتسين.

"آشور" شهريني توتاندان سونرا، کيياکسارين رهبرليگى آلتيندا اولان ماد اوردولارى م.ق. ۶۱۳ - نجو ايلده آسورى حکومتينين شمال تورپاقلاريني، دجله - فرات چايلارينين مختلف قوللارى اطرافينداكى يثرلرى توماغا مشغول اولموشلار، تا نينوانى توتارکن بو يثرلردن آسورى شاهلارينا کمک اولماسين. "گد تاريخى" متيندهن گۆرونورکى، م.ق. ۶۱۲ - نجى ايلده ماد و بابيل اوردولارى ديهاله چايى دره سينده بيرله شيب هماهنگ شکيلده عمل ائده رک، همين ايلين ژوئن - اوت آيلاريندا آسورى ايمپراتورلوغونون پايتختى "نينوانى" محاصره ائتميش و محاصره زامانى، نينوا حصارينين يانيندا، اوچ دفعه آسوريلرله دۇيوشموشلر، نهايت اوت آييندا ماد و بابيلين متّحد اوردولارى "نينوا" شهرينه داخل اولوب، کوچه دۇيوشلرينه باشلايirlار. بوتون تاريخى منبعلر قيد ائديرلرکى، نينوانين آسان آلينماسينا سبب هجوم ائدنلر طرفيندن ايشله ديلميش حربى بير تاکتيک اولموشدور. بو تاکتيک اوندان عبارت اولموشدورکى، بيرلشميش اوردولار دجله چاينين قاباغينى سد ائده رک، صنعى داشقين ياراتميش و نينوا قالاسينين پالچيق ديوارلارينين معين حصه سينى خاراب ائده رک، شهره داخل اولموشلار.

متّفق اوردولار شهره گيريب قانلى کوچه دۇيوشلرى گئدرکن، تاماميله اومودونو ايتيرميش آسورى ايمپراتورلوغونون سون شاهى "سين شاريش کون" و يا "ساراک" اؤزونو، اود توتوب يانان سارايين ايچينه آتيب يانديرميشدير.

نينوانى فتح ائدن اساس قوه ماد - ماننا اوردولارى و حربى ايشلرين رهبرى کيياکسارايدي. يثرى گلّميشکن قيد ائتمک لازمدير کى، هئروdotون گؤسترديگينه اساساً، کيياکسار نينوانى محاصره ائدن زامان، ايسکيت شاهى "پارتاتوا" نين اوغلو "ماديا"، بۇيوک ايسکيت اوردولاريله کيياکسارا قارشى دۇيوشموشدور. بو باره ده هئروdotون يازديغى بئله دير:

«... ائله کى "فراورتون (خيشتيريتى) کيياکسار - هوخستره آدلى اوغلو آسوريلرله دۇيوشو داوام ائديب، نينوانى محاصره ائتدى، ايسکيتلرين بۇيوک اوردوسو گلدى کى، اونو ايسکيتلرين شاهى

"پروتوتىن" اوغلو "ماديا" رهبرليك ائىدىرى.^۱

آنجاڭ نینوانین محاصره سى و دۆيوشلرى سوره سينده كيا كسار و متحد اوردولارين ايسكىتلرله قارشىلاشماسى، دۆيوشو و حتى اونلارين، نينوانين محاصره زامانى، نينوا شهرى اطرافيندا اولماسينا دايير تاريخى منبعلرده هئچ بير معلوماتا راست گلميريك، بئله بير معلومات يالنيز هئروودوتا مخصوصدور.

گوروندوگو كيمي، هئروودتون آغيزلاردان ائشيدهر، نقل ائتديگى بو معلومات دوزگون دئيىلدور. ايشغوز شاهى "ماديا" نينوا آلسنان ايلده - م.ق. ۶۱۲ - نجى ايلدن ۱۳ ايل اول اولدورولموش ايدى. ديگر طرفدن فراثورت و يا خيشتريتى م.ق. ۶۵۲ - نجى ايلده آرازين شماليندا ايشغوزلارلا دؤيوشده، "ماديا" ايله دؤيوشده اولموش و بو زامان خيشتريتى و ماد حكومتى هله نينوايا هجوم ائتمك امكانى، گوجو، شرايطى و متحدينه مالك دئيىلدى و آسورى حكومتى هله نسبتاً گوجلويدي، ايشغوزلار اونلارلا متحد ايديلر و حربى ايشلرده اونلارلا يارديم ائيدريلر. بئله بير شرايطده ماد حكومتى آسوريلرين باش كندى نينوايا هجوم ائديب، اورانى محاصره ائده بيلمزدى. بو ايش يالنيز م.ق. ۶۱۲ - نجى ايلده ممكن اولدو.

نينوانين آينماسى آسورى ايمپراتورلوغونون سقوطو دئمك ايدى. بو گونده آسورى خلقى داغينيق شكيلده عراق، ايران و دونيانين مختلف اولكه لرينده ياشاماقدا يرلار. لकिन تقريباً بو ۲۶۰۰ ايل مذبته آسوريلر بير داهالار اياقلارى اوستونده دورا بيلمه ميش و هئچ وقت بير مستقل و ياريم مستقل حكومت يارادا بيلمه ميشلر و حتى معين منطقه نى بئله اوزلرينه مخصوص ائده بيلمه ميشلر. شبهه سيز بو ايشين بير سببى آسورى شاهلار نينين منطقه خلقلرينه حد يدندن آرتيق ظلم ائتمه سى، تالان ائديب چاپماسى، اونلارى اسير ائديب قول كيمي آپارماسى، اونلارين ميللى مدنيتلرينين اينكىشافينا مانع اولماسى اولموشدور. بو تاريخين انتقاميدور.

نينوانين و يا آسورى ايمپراتورلوغون سقوطو او دؤوركو عموم منطقه ميز و حتى عموم بشرىت اوچون بؤيوك مثبت بير حادثه ايدى. بو حادثه ايله بشرىت و خصوصيله ياخين و اورتا شرق خلقلرى تاريخينده بؤيوك و اونملى وازاق چئوريلدى. بو حادثه تاريخده ميثللى - برابرى نادر گورونن دؤنوش نقطه لر يندن بيرى ايدى. او وقته قدر آسورى شاهلارى و سركرده لرى طرفيندن چاپيلىب گئرى ساخلانيلميش منطقه خلقلرى آياغا قالخير و مدنيتلىرى چيچكلنمگه باشلاير. مصردن توتوموش اورتا آسيا و هيمالايا داغلارينا قدر، قافقاز داغلاريندان توتوموش هند اوقيانوسونا قدر بوتون اولكه لر و خلقلرده بؤيوك حادثه لر باش وئرمه گه باشلاير. ميللتلرين ترقى، اينكىشاف و ايره ليله مه يوللارى هامارلانير. دئمك، نينوانين سقوطو او دؤوركو ياخين و اورتا شرق خلقلرى، ميللتلرى و اولكه لرى اوچون ان اهميتلى و حل ائديجى تاريخى حادثه ايدى، دؤنوش

نقطه‌سی‌ایدی. بونا‌گوره‌ده او دؤوردن بو‌گونه قدر تاریخچیلر بو‌بؤوک تاریخی حادثه‌به فیکیر وئرمیش، اونون جریان‌ی و اجتماع‌ی علت‌لرینی آچیب‌گؤستمیشلر. او جمله‌دن چوخ قدیم مشهور تاریخی اثر اولان "ناوم کیتابی" ندا نښوانين سقوطايله علاقه‌دار اوخو‌یوروق:

«آلاه سنین (نینوا) باره‌نده امر بویورموشدور‌کی، بیر داها سنین نسلین آدلی نسیل اولما‌یاجاق‌دیر. آلا‌ه‌لارین‌دان یونولموش و اری‌دیلیب تۆکولموش بوتلرین کۆکونو کسه‌جگم و سنین قبریوی (منظور نینوا. م.) قاییراجا‌غام، اونا‌گۆره‌کی، ذلیل اولموش‌سان ...».

«اونون ظالم‌لرینین (آسوری شاه‌لاری. م.) باش‌لاری قیزارمیشدی، قیرمیزی گئینمیش دؤ‌یوش‌چو کیشیلر و آرابالار گوندوز پاریلدا‌ییر‌دیلار. نیزه‌لر حرکت‌ه گلمیشلر. آرابالاری ده‌لیجه‌سینه خیابان‌لاردا سورور‌لر و میدان‌لاردا بیرى - بیرینه ده‌ییر‌لر. اونلار مشعل‌لره بنزه‌ییر و برق کیمی کئچیب‌گئدیر‌لر. او (نینوا) مبارزلرینی آدلایله سسله‌ییر و اونلار یول‌گئدرکن بودوره‌ییر‌لر، قالا حصارینا طرف تله‌سیر و منجیق‌لری حاضر‌لاییر‌لار. چایلارین قاپیلاری آچیلیر و سارایلاری سو توتور. آرتیق تصمیم توتولدو: حصیب (منظور آسوری ملکه‌سیدیر. م.) اسیر ائ‌دیلیب آپاریلا‌جاق‌دیر، داغلارا سوروله‌جک‌دیر، کنیز‌لری، بايقوش‌لار کیمی، سینه‌لرینه دؤ‌یره‌ک، ناله و افغان ائ‌ده‌جکلر، "نینوا قدیم زامان‌لاردان سویو آخماز و حرکت‌سیز بیر گؤل‌ایدی، ایندی سولار سرعت‌له آخر. صبر ائ‌دین، صبر ائ‌دین آمما، هئچ کیم متوجه دئییل‌دیر. گوموش‌لری تالایین، قیزیل‌لاری غارت ائ‌دین، ذخیره ائ‌دیلیم‌ش‌لرین سونو یوخ‌دور، هر جور قیمت‌لی شئ‌یرله دولوردور! ...».

"وای اولسون قان شهرینه‌کی، باشا - باش آلدانیش و تالانلا‌دولودور و بیرتیجیلیق خاصیتی اوندان اوزاق اولمور: قامچیسی، آرابا تیارلارینین قیژ - قیژی، چاپان آت‌لارین دیرناق سسی، تلسیک اوئن آرابالارین‌هایى

آت‌یلار یوروش ائ‌دیر، قیلین‌جلار پاریلدا‌ییر، نیزه‌لر ایشیل‌دیر. ایندی اوّلوش‌لر چوخ و جنازه قالاق‌لاری میدان‌ا گلمیش‌دیر ...».

«بوتون بونلار او‌گؤزل زناکار آروادین (منظور نینوادیر. م.) سایسیز زنالاری خاطرینه‌دیر‌کی، میللت‌لری اوژ زناسی سببینه و قبیله‌لری اوژونون سحر و جادوسو سببینه سادى. یهوه صبا‌یوت (منظور یهودی آلا‌هی یهوه‌دیر. م.) دئییر: ایندی سنه قارشییام! و اتگین بیر‌تیب، چیپلا‌ق‌لیغین بوتون میللت‌لره و شاه‌لیقلارا و رسوای‌لیغیوی اونلارا‌گؤستره‌رم، نجاست سپه‌رک، سنى ذلیل ائ‌ده‌جه‌گم، سنى بوتون دونیادا رسوای ائ‌ده‌جگم ...».

«هارادان سنه بیر دیله توتان تاپیم؟ مگر سن "قیف امونیان" شهریندن (قدیم مصرین باش‌کندی کی، اورانی آسوری شاه‌ی "آشور‌بانیپال" ویران ائ‌تدی) یاخشى‌سان؟ ... مگر اونلاردا سورگون اولوب اسارته‌گئتمه‌دیلر می؟ اوشاق‌لارینی هر بیر کوچه‌باشیندا یارالامادیلار می؟ مگر اونلارین باش‌چی‌لاری اوچون پوشک آتمیر‌دیلار و اعیان‌لارینی زنجیره‌باغلامامیش‌دیلار؟ ...».

«سن ده (اونلار کیمی) یئرسیز چالیش‌اجاق‌سان کی، دشمن‌لرین برابرینده‌گوج آختاراسان! ...».

«اۆز میللتیوه بئر باخ، قادینلاردان باشقا کیمسه قالمیشدیر. اۆلکهوین داروازالاری دشمنلریوین اوزونه آچلمیشدیر، قاپی قیفیلارین اودا چکیلمیشدیر. محاصرهیه تاب گتیرمک اوچون سو گتیر، اۆز استحکاماتیوی محکم لندیر، بالچیغا، لیغا گیر، اونو آیاقلا، کرپیچ قالیلارینی تعمیر ات! ائله بوراداجا اود سنی یاندری اچاقدیر، قیلینج سنی آرادان آپاراجاق و چگیر تگه کیمی سنی اۆزونه یشم ائده جکدیر، اگر چه چگیر تگه کیمی ساییسز اولسان دا...».

«ای آسوری شاهى! چوبانلارین یاتمیشلار و دۇیوشچولرین اۇیوموش و آداملارین داغلاردا سپه‌لنمیشلر و بیر آدام یوخدور کی، اونلاری توپلا سین ... هر کیم سنین بدبختلیکلرین شهرتینی ائشیدیر، ال چالیر، اونا گۆره کی، سنین همیشه‌لیک شَریندن اماندا قالان آدام یوخدور».^۱ همین سۆزلری پیرنیا "ایران باستان" کیتابینین بیرینجی جیلدینین ۱۸۲ - ۱۸۱ - نجی صحیفه‌لرینده اختصارلا وئرمیشدیر.

آسوری میلیتاریزمینین تقریباً مین ایلیک حاکمیتی منطقه خلقلرین حتی عادی حیاتی نی داواملی شکیلده پوزموشدو و اونلارین میلی اینکیشافلارینین جدی حالدا قاباغینی آلمیشدی، بو خلقلرین نفرتی و انتقام حیسلرینی اوزون ایللر آلاوندیرمیشدی. بونا گۆرده نینوانین سقوطو منطقه خلقلرینین انتقام حیسلرینین تجسموایدی. بو انتقام حیسی ماد - ماننا خلقلرین قهرمانلیغی و کییاکسارین تدبیری، سیاستی، سرکرده لیک قابیلیتینده تظاهر ائتمیشدیر. بونا گۆرده منطقه خلقلری تاریخینده مادلارین - بوگونکو همدانلی و آذرلرین اولو بابالارینین بۆیوک رولو و خدمتی اولدوغو اوچون، اونلارین رهبری کییاکسارین دا شخصیته همیشه تاریخچیلرین دقتینی جلب ائتمیشدیر. تاریخی حادثه لر تاریخی شخصیتلر یارادار، لاکین همین شخصیتلر، اؤز باجاریقلاری، قدرت و تدبیرلری، عاقلانه و دوزگون سیاستلری نتیجه سینده او حادثه لرلی لازمی نتیجه یه چاتدیرماقدا بۆیوک رول اوینایار و حتی قسماً او حادثه لره تأثیر ائدرلر. آنجاق زامانین نبضینی دویا بیلن و عاغیللی اولان شخصیتلر بونا قادر اولایلرلر. کییاکسار بئله داهی تاریخی شخصیتلردن بیر اولموشدور. بونا گۆرده تاریخچیلر اونون باره سینده چوخ یازمیش و فیکیرلر سؤیله میشلر.

کیا کسار بڑیوک و مدبّر تاریخی شخصیت کیمی، تکجه قدیم و تازا تاریخچیلرین دقت نظرینده دایانمامیش، حتی او قدیم یونان ادیبلرینین بئله دقتینی اؤزونه جلب ائتمیشدیر. بو ادیلردن بیرى قدیم یونانین مشهور اویون اثری یازانی، فاجعه لر مؤلفی "ائشیل" دیر کی، هئروودتان اللى ایل قاباق کیا کساری ائله بیر دؤولتین اساسینی قویان گؤستهریر کی، بوتون آسیا یا حاکمیتی برقرار ائتدی. ائشیل [م.ق. ۵۲۵ - ۴۵۶] کیا کسارین آدینی چکمه سه ده، سؤزلریندن معلومدور کی مقصدی کیا کساردیر. یونان ادیبی یازیر:

«زنوس (قدیم یونان آلالہارینین آلالہی) شاہ بو افتخاری باغیشلامیشدیر کی، بیر کیشی آسیایا

حاكمدڤر، چونكى ڤڤر ماد كڤشى اوردولارڤن اڤلك امڤرى اولموش و اوندان باشقا اونون اوغلو كى، اونون اڤشڤنى باشا چاتدڤردى. اونون سڤبى اودور كى، عاغل اونون اڤستكلرڤنڤن رهبرى اڤدى».^١

گوروندوگو كڤمى ائشڤل (و يا ائسڤل) كڤياكسار و اونون اوغلو آستڤياكى، آد چكمه دن چوخ ڤوكسك قڤمت لندڤرڤر. اڤڤڤڤن ڤاشادڤغى اڤللردن گورونور كى، او كڤياكساردان تقرڤبأ ڤوز اڤل سونرا ڤاشامڤشڤڤر (كڤياكسار م.ق. ٥٨٥ - نجى اڤلدە اؤلوموشدور)، داها دوغروسو كڤياكسارڤن وفاتڤندان ٦٠ اڤل سونرا ائسڤل حڤاتاگوز آچمڤشڤڤر. دئمك ائسڤل بؤڤوك دراماتورق اولاراق، جهانشمول اڤڤون اثرلرى ڤازاندا، كڤياكسارڤن وفاتڤندان تقرڤبأ ڤوز اڤل كئچڤردڤسهده، اونون آدى تكمجه اؤز ڤوردو دئڤل، ڤوناندا شەرئلنڤڤ ڤاڤلمڤشڤڤى. معلومدور كى، هر ڤڤر عادى سڤياسى تاريخى شخصڤت دونڤا شەرئل ڤى اڤلى اثرلڤن شخصڤتى، قهرمانى و اوبرازى اولا ڤڤلمز. اسكندر كڤمى بؤڤوك سڤياسى - تاريخى شخصڤت "نظامى" كڤمى ڤوتون دونڤا تانڤيان اڤڤڤڤن دنڤا شەرئل "اسكندرنامه" منظومه سڤڤڤڤن اساس قهرمانى اولار.

او دؤورده كڤياكسارڤن گوردوگو اڤشلر اجتماعى و تاريخى باخڤمدان او قدر اؤنملى و بؤڤوك اولموشدور كى، اؤز زامانڤندان باشلاڤاراق هر ڤانا، او جمهله دن ڤوناندا ڤاڤلمڤش و كڤياكسارڤن شخصڤتى، بؤڤوك ڤڤر اڤنسان كڤمى، ڤره ڤاڤلمڤش و بؤڤوك اڤڤلڤلڤن نظر دقتڤنى اؤزونه جلب ائتمڤشڤڤر و اڤڤلر اونون و اوغلونون سڤماسى و اڤشلڤنى اثرلڤنڤن موضوعو و قهرمانلارى ائتمڤشلر.

منطقه مڤزڤن خلقلرى و تاريخڤنه ڤو قدر بؤڤوك خدملر ائتمڤش كڤياكسارڤن اڤڤڤڤن اڤتڤب باتماسى و زمانه مڤزه گلب چاتماماسڤڤڤن علّت و سڤبى، اونون اثرلرى، تاريخى، كتڤبهلرى، همدان و ساڤره مركزى ماددا اولموش ڤنالارى، هئىكللرى و ساڤرهلڤنڤن هخامنڤشلر طرفڤندن ڤيله - ڤيله و ڤا اهمڤت وئڤلمه دن آرادن گئتمه علّتى اڤله عڤنى دڤر. كوروش و داريوشون "كڤڤر" آدلانڤرڤلماسى، او زامانا قدر كى بؤڤوك شخصڤتلر مڤزڤن اونودولماسى دئمكدڤر.

ڤڤر داها قڤد ائدك كى، ماننا - ماد تاريخى بارهده ڤو ڤازڤلار مڤزڤن، دئمك اولار، اساس منبى قڤڤم آسورى، اورارتو، اككد، سومئر، اڤلام، كاسسى و ... تاريخى اثرلڤڤڤر. چونكى، كئچمڤشده قڤد ائتڤڤگڤمڤز كڤمى، فڤكر مڤزجه ماننا - ماد دؤورو تاريخى و تاريخى اثرلرى هخامنڤش شاهلارى دؤورو، ڤيله - ڤيله و ڤا ڤڤلمه دن اهمڤت وئڤلمه مك نئڤجه سڤنده آرادن گئتمڤش و ڤا آرادن آڤارڤلمڤشڤڤر. نه همداندا، نهده ماننا حكومتى ڤلرلڤنده هئچ ڤڤر شئى زمانه مڤزه گلب چاتمامڤش، گلب چاتان نادر اثرلر اڤسه ڤارڤم اونودولموش و تاريخڤن نڤسڤان توزو آلئڤندا گؤمدورولموش حالداڤڤر. ڤڤر صورتهده كى، ڤارتلاردان بحث ائدركن گؤره جگڤمڤز كڤمى، اونلارڤن دؤورونده آسورى اڤمڤراتورلر غون دؤولت آرشڤوى مؤوجود اولموشدور. ڤئله اڤسه آسورى اڤمڤراتورلر غونو

دئوریلدن کییا کسار بو آرشیودن خبرسيز اولمایا بیلمزدی. بو ایسه او دئمکدیر کی، ماد ایمپراتورلوغو دؤورونده او دؤولتین خصوصی دیلی، دؤولت سندلری، آرشیوی و داش قازما لؤوحه لری اولموشدور. بونودا قید ائدک کی، هله آسوریلردن چوخ اول ماننلار، مادلار و اونلارین بابالاری قوتی - لولوبیلر منطقه ده مؤوجود اولموش سومثر، ایلام، هورری، اککد، بابیل و سایره خلقلرین دؤولتلی، مدیتلی و اونلارین یازیلاری و سایره مدنی آبیده لری و ایشلرینی گؤردوکده، اؤزلرینده بو ایشلردن گؤرمه مەسی عاغیلا سیغمازدير، خصوصيله قوتی - لولوبیلرین کی، دیل جهندن سومثرلر و ایلاملار یاخین و عمومیتله آسیانی خلقلردن اولموش و ۹۱ ایل بابیلده حاکمیت ائتمیشلر.

بونولا یاناشی، یثرینده گؤسترمیشیک کی، چوخ احتمال قوتی - لولوبیلر دؤورو اولدوغو کیمی، ماد حکومتی دؤوروده ماد حکومتین رسمی، اداری، دؤولت و تجارت دیلی ایلام دیلی اولموشدور، چونکی قوتی - لولوبی خلقلری دؤورو مرکزی مادین تجارت سندلرینین ایلامجا اولماسی، اونلارین رسمی - اداری دیلرینده ایلامجا اولماسینی گؤستهریر. بو وضعیت نیسپلن - نیسپله داوام ائتمیش و ظنیمیزجه ماد حکومتی دؤوروده بئله اولموشدور، یعنی ماد دؤولتینده دؤولت، رسمی و تجارت دیلی ایلام دیلی اولموشدور و چوخ احتمال بو دیلده دؤولت لؤوحه لری و کتیبه لری ده اولموشدور کی، یا هخامنیشلر دؤورو و سونرالار آرادان گئتمیش و یا یثر آلتیندا گؤمدورولمکده دیر. بو فیکری بیرده او تاریخی واقعیت ثبوت ائدیر کی، آریالارین ایرانا گلمه سیندن اول، م.ق. ۲ - ۳ و ۴ - نجو مین ایللیکلرده بشریتین ایلک مدنیت او جاقلا ریندان بیرى اولموش بو گونکو ایرانین غربی ولایتلی خلقلری داخلینده ایلام دیلی خلقلر، ولایتلر و حتی شاید دؤولتله آراسی دیل و بو منطقه نین اوچ مین ایل لیک مدینیتی نین اساس آنلاشما و ائللر آراسی انسیت واسطه سی اولموشدور.

بوتون بونلاردان نتیجه چیخارداراق دئمک اولار کی، ماد ایمپراتورلوغونون خصوصی دؤولت سندلری، اثرلی، آرشیوی مؤوجود اولموشدور، لاکین سونرالار، هخامنیشلر دؤورونده یا پارس شاهلاری طرفیندن، شعورلو شکیلده آرادان آپاریلیمیش و یا اهمیت و ثریلمه دیگیندن، اوزون عصرلر فاصله سینده، همداندا کی ماد دؤورو بنالاری و آسلان هئیکلی کیمی، آرادان گئتمیشدیر. هر حالدا ماد دؤورو اثرلری و آبیده لرینین تئز و تاماميله آرادان گئتمه سی و یا یثر آلتیندا گؤمدورولمه سینین اساس سببکاری هخامنیش شاهلاری و پارس حاکم دایره لری اولموشلار.

بوتون بونلار باخمایاراق، تاریخ علمی بیر یثرده دایانیب قالمامیش، ایره لی گئدیر و علمی ازیئتیلاردان یثنی - یثنی تاریخی حقیقتلر کشف اولور. خصوصيله ایگیرمینجی عصرین اوللریندن بو طرفه تاریخ علمی، قدیم تاریخ باره ده بؤیوک حقیقتلرین اوستوندن پرده نی گؤتورموش و گونو - گوندن گؤتورمکده دیر. بونا گؤره ده بو گون ماننا - ماد تاریخی باره ده اولان معلومات ۷۰ - ۶۰ ایل بوندان اوله نسبت خیلی فرقله نیر. بو گونکو ماننا - ماد تاریخی داها چوخ دوزگون و گئشیش

ایشیقلاندیریلمیشدیر. بونا گۆرده حسن پیرنیا (مشیرالدوله)نین "ایران باستان" اثرینده و مرحوم فریدون ابراهیمینین "آذربایجانین قدیم تاریخیندن" ادلی اثرلرینده بیر سیرا تاریخی حادثه‌لر، او جمله‌دن کییاکسارین حیاتی، گۆردوگو ایشلر، اونلارین تاریخی، ایسکیتلرله علاقه‌سی و سایره تاریخی مسئله‌لر بارده‌کی فیکیرلرینین یئرینی تازا کشفیاتلاردان الدهه اندیلیمیش یشنی فیکیرلر و حقیقتلر توتوشدور. حتی تاریخین آتاسی آدلانان قدیم یونان تاریخچسی هئودوتون یازیلاریندا بئله اولان یالنیش جهتلر اصلاح اولموش و اولماقدادیر. بیز بو فیکیره‌دیه‌کی، ماننا - ماد تاریخی بارده اولان بوگونکو معلوماتلاریمیزدادا، شبهه‌سیز، یالنیش جهتلر واردیر. بو یالنیش‌لیقلاری آذربایجان تورپاقلاریندا آپاریلاجاق دهرین علمی قازینتی ایشلری آرادان قالدیراجاقدیر. خصوصیه آذربایجان - همدان خلقینین اؤزو طرفیندن آپاریلاجاق تدقیقاتلار بواشیده داها فایدالی اولاجاقدیر. ماننا - ماد تاریخینین ایشیقلاناماسینا اساس، قطعی و تملیی تأثیر ائده‌جک عامیللردن بیرى فیکریمیزجه، شبهه‌سیز، "شیکاقو" دارالفنونوندا ساخلانیلان "اون مین" ایلام لؤوحه‌سینین اوخونماسی اولاجاقدیرکی، اونون نتیجه‌سینده هم ایلام دیلی تامامیه اوخونوب آیدینلاشاجاق، همده اونلاردا اولان تاریخی معلوماتلار ایلام، کاسسی، قوتتی، لوللوی، ماننا و ماد تاریخلرینین قارائلیق جهتلرینی ایشیقلاندیراجاقدیر. اونا گۆرده بیز بئله دوشونوروک کی، چوخ احتمال بو لؤوحه‌لر داخلینده قوتتی - لوللوی، ماننا و مادلا علاقه‌دار چوخلو معلوماتلار و حتی لؤوحه‌لر واردیر، چونکی گوجلوه احتمالا گۆره ایلام دیلی ماد دؤولتینین رسمی - اداری و دؤولتی دیلی ایدی و خصوصی ماد دیلینده اثرلر، لؤوحه‌لر و کتیبه‌لرین الدهه اندیلیمه‌سینین سببی بودور.

کییاکسارین شخصییتی بارده تاریخچیلرین اولدوقجا اهمیتی و دقته لایق فیکیرلری واردیر. بونلارین هامیسی گۆسته‌ریر کی، کییاکسار مدبر، عاغیللی، سیاستچی، اوزاق گۆرن، باجاریقلی سرکرده، خلقینه اوره‌گی یانان، اونا خدمت ائدن، اساسلی اصلاحات عمله‌گتیرن و او دؤور میثلی اولمایان نسبی دئموکرات روحلو بیر دؤولت باشچسی اولموشدور.

فریدون ابراهیمی، هئودوتون یازدیقلارینا اساساً، کییاکساری بئله تصویر ائدی: "کییاکسار بؤیوک، تدبیرلی بیر پادشاه‌ایدی و اؤز حاکمیتینین ایلک ایللرینده میللتین مختلف حیاتی شئوناتیندا سیاسی، اجتماعی، اقتصادی نقطه نظرده بؤیوک اصلاحات عمله‌گتیردی.

کییاکسار پادشاهلیق تختینه اوتوردوقدان سونرا، میدیا دؤولتی قوشونلارینین حساس موقعیتینه متوجه اولوب، اولجه قوشونون تقویت و توسعه‌سینه مشغول اولدو. قوچاق آتلی و پیادا عسگرلردن تشکیل تپمیش قوتلی و دایمی ساحلی بیر اوردو ایجاد ائتدی ...

هئودوت یازیرکی: «کییاکسار شمالی آسیانین بوتون منطقه‌لرینی اؤز حاکمیتی آلتینا گتیرمیشدی. کییاکسار آسوری پادشاهلارینین جابرانه تسلطو دؤورونه خاتمه وئرمکدن اؤترو آسوری دؤولتینین مرکزی اولان نینوایا حمله آپاریب، پارلاق موفقیتلره نایل اولدو ... میدیالیلار تقریباً میلاددان ۶۱۲ ایل قاباق نینوا شهرینی تصرفه گتیریب، بشریت و معارف دشمنلرینی اؤز یووالاریندا از رک،

آسوريلرين قان تۆكوجو فاجعه لرینه خاتمه وئرلرلر.^۱

حسن پيرنيا اۆزونون "ايران باستان" كيتابيندا كيياكسار حاقيندا كيچيك بير جمله ايله كفايت لنهرك يازميشدیر: « هؤوخشه تر (داریوش اۆز كتييه سينده كيياكسارين آدينى بئله چكیر) ايرائين آدلى - سانلى شاهلاريندان و تاريخين اؤنملى موقعلرينين اهميتلى رهبرلريندن بيرى ايدى». ^۲ شبهه سيز او زامان بو گونكو ايران مفهومو اولماميشدير، بونا گؤرده آقاي پيرنيانين منظورو، شبهه سيز، "ماد" اولموشدور.

كيياكسارين سياسى ذكاوتى و اونون رهبرليگى آلتيندا اولموش اوردونون واقعا آزاد بېخش بير اوردو اولماسيني، غالب گلندن سونرا، اونون آسوريلرله رفتاريندان گؤرمك اولار. كيياكسارين مغلوب آسوريلرله نئجه رفتار ائتمه سيني بيلمك اوچون، اولجه آسوريلرين مغلوب خلقلر، او جمله دن ماننا - مادرلارلا نئجه و نه شكيلده رفتار ائتمه لرین بيلمك لازمدير، چونكى، يوخاريدا دئديگيميز كيمي، بو حركت بير نؤوع محكوم ياخين شرق خلقلرينين انتقامى ايدى.

آسورى شاهلارى تقريباً مين ايلليك حاكميتلىرى دؤورو هميشه، غلبه چالان زامان، مغلوب ميللتلرين سلاح گؤتوره بيلنلرينى اۆلدورور و قالانلاريني اسير ائديپ آپارار، باشقا يئرلره كۆچورر و اونلارى قول كيمي تيكييتى، سد سالما و سايره بوكيمي آغير ايشلرده ايشله درديلر. بونا گؤرده بو فلاكتين قاباغيني نسبتاً آلكاق اوچون، او دؤورلرده بو گونكو آذربايجان - همدانين و شايد باشقا اۆلكه لرینده، بوتون ماحاللاريندا معين داغلار و اوجا تپه لرین باشيندا اود يانديرار و آسوريلرين گلمه سيندن اۆنجه دن خلقه خبر وئرر و خلق باجاردىقجا ثروتيني، داشيناسى شيليريني اۆزلى ايله داغلارين آلتيندا قازديغى كؤهولره آپارىب، گيزلر و گؤزتچيلرى واسطه سيله غارتچيلرين گئتمه سيندن خبر توتدوقدا قايدىدريدلار. بو گون ده آذربايجانين مختلف ماحاللاريندا، او جمله دن تبريز، گوننى و... "قاچا - قوش قويوسو" كلمه سى هله ده ديللرده واردير. بعضاً سئل گلنده بو قويولارين بعضيسينين قاپيسى آچيلار و سئلين ويرانگرليگينين قاباغيني آلا. بو قويولار و يا نقيبلر، شبهه سيز او دؤورلر و اوندان سونراكى و اولكى آغير دؤورانلاردان قالان پناهگاهلاردير.

معمولاً آسورى اوردولارى، شاهلارينين امريله، مغلوب خلقلرين بوتون قالالارى، سدلىرى، كاناللارى، بنالارى، كند و آوادانليقلاريني ويران ائدر، چشمه لريني كورلايار، كندلر، باغلار و مشه لريني اودلايار و اللرينه كئچن دگرلى هر بير زادى و اينسانلارى اؤزلىله بيرليكده آپارادريدلار. آسورى شاهلارى اسيرلرين ساينين چوخلوغونا چوخ اهميت وئرديلر، چونكى بنالار، سارايلار، شهرلر، حربى قالالار، سدلىر، كاناللار، و سايره آغير يئرلى اونلارين گوجايله تيكديرديلر. اسيرلردن آسورى عسگرلرينده پاى چاتارميش. عسگرلر پوشك اتاراق اسيرلىرى اؤز آرالاريندا

۱ - فريدون ابراهيمى، ص ۱۵ - ۱۴.

۲ - پيرنيا، ج ۱، ص ۱۹۹.

بۆلۈش دورىدىلر. آسورى اوردولارى پىادا يول گىتمەگە قادىر اولمايان كىچىك اوشاقلارى، قارى و قوجالارى، شاهىن امىرى ايله، يىرىندەجە اۆلدۈرۈر و يا اوددا ياخىب، ياندىرادىلار. آسورى شاهلارنىن بويوروغوايله، اسير دوشنلىرى لوت و قوللارى آرخادان باغلى، بۆيۈك باشلارنىن آروادلارى، قىزلارى و عايله عضولرىنى، اتكلرى جىرىق حالدا، اسيرلر قىباغىندا و اونلارلا بىرلىكدە پىادا سورگون ائدر و اونلاردان قول كىمى استفادە ائدردىلر. نىنوا خارابالارىنىن دىوارلارىنداكى داش قازمالاردا بىلە شكىللر آز دىيىلدىر.

آسورى اوردولارى، شاهلارنىن امىرىلە، محكوم خىلقلرىن عىگرلىرى و اھالىسىندىن اۆلدۈردۈكلرىنىن جىسدلىرىندىن قالالار و ھىرملر دوزلدردىلر. آسورى شاهلارى اۆز سارايلىرىنى لوت اسير آروادلارنى، داش قازمالارداكى شكىللىرى ايله بزدردىلر. آسورى شاهلارى محكوم خىلقلرىن عىبانلارنىن قىباغىنى آلماق اوچون اونلارنى اسيرلىرى و اھالىسىنى باشقا محكوم خىلقلرىن يوردلارى و تورپاقلارنى و باشقا توتدوقلارى اۆلكەلرلىن اسيرلىرى و اھالىسىنى اولكىلرلىن تورپاقلارنى كۆچۈردۈر و ھەر اىكسىنىن امگىندىن امكان قدر استفادە ائدردىلر. بىلە آغىر اسارت شرايطىندە ياشايانلار، طىبعى اولراق، بنالى آرزو ائدردىلر كى، بىرگون اللرىنە فرصت دوشسون تا آسورىلرلە ھامان جور رفتار ائتسىنلر كى، اونلارلا اولموشدور. آسورى اوردولارى و عىگرلىرى، شاهلارنىن گۆستەرىشى ايله، اونلارلا قارشى مقاومت گۆستىرمىش خىلقلرىن اسيرلرلىن ال - آياقلارى، بورون و قوللارنى كەسر و اونلارلا داھا آرتىق تحقىرآمىز ايشلر گۆرۈردىلر. محكوم و مغلوب خىلقلرىن امىرلىرى و بۆيۈك باشلارنىن نىزىيە اوتورتماق آسورى شاهلارنىن عادى ايشى ايدى.

آسورى شاهلارنىن محكوم خىلقلرلە رفتارى بىلە ايدى. ايندى گۆرك ماددار و اونلارنى رھبرى كىياكسار، نىنوانى آلىب، آسورى اىمپىراتورلۇغونۇ آرادان آپاراندىن سونرا، اونلارنى اسيرلىرى و عمومىتلە آسورى خىلقى ايله نىجە رفتار ائتمىشىدىر؟

عصرلر بويى منطقە خىلقلرى، او جملەدىن ماد خىلقى بارەدە بو جنائىلرلى روا گۆرمۈش خىلق، اونا غلبە چالان ماد خىلقىندىن نە گۆزلەيە بىلردى؟ آيا ماد خىلقى و اونون رھبرى ھامان ايشلرلىن عىنىنى آسورى رھبرلىرى و خىلقى بارەدە ائتمەگە حقلى دىيىلدى مى؟ آيا كىياكسار عصرلردىن بىرى، نىسىلدن - نىسىلە ارث قالاراق اوركلردە توپلانىپ جوشان كىن و انتقام حىسلىرىنىن قىباغىنى آلمالى ايدى مى؟ آلابىلردى مى؟ اگر ماددار و كىياكسار آسورىلرە مقابلە بە مىثل ائتسە ايدىلر، تارىخىن اونلارى پىسلەمەگە حقى وازايدى مى؟ بىلە اولسايدى، عربلىرىن "البادى مظلم" (باشلايان ظالم راقدىر) دىدىگىنە اساساً، يىنەدە آسورىلر گوناھكار اولاردىلار.

بونون بونلارلا باخىمىيلاق، ماد - بابىل مۇتەد اوردولارى، كىياكسارنى رھبرىگى و امىرىلە مغلوب آسورىلرلە اولدۇقجا اينسانى، ملايم و نۆوع پىرورجەسىنە رفتار ائتدىلر. كىياكسار يالنىز جنائىت، استبداد و ارتجاع اوجاغىنى سۇندوردۇ، يعنى كىچىمىش جنائىتلردە بلا واسطە شىركت ائتمىش آسورى

باشچىلارى، اعيان - اشرافلارى، حكومتين ايشداشى، ياردىمچىسى اولموش بۇيوك دين خادىملرىنى و سايىلان و نفوذلو اداملارى آرادان آپاردى، عصرلردن برى آسورى شاهلارى و سردارالارينين منطقه خلقلريندن تالايىب، نينا و باشقا آسورى شهرلىرى و مركزلرينده توپلادىقلارى ثروتى بيهلدى، لاکين ساده زحمتكش آسورى خلقينى نه جزالاندىردى، نه ده اوشاقلارنى ياندىرىب، يوردلارنى اودا چكىدى؛ نه قادينلارينا تحقير ائتدى، نه ده اونلارى اسير ائديب قول كىمى ياد اۆلكه لره سورگون ائدهرك آغير ايشلرده ايشلتندى، بلكه يالنىز اونلارى نينا شهريندن كۆچوروب، اطراف كندلرينده ساكين اولماغا مجبور ائتدى. كىياكسار، كئچميشده اسير اولوب، آسوريلر طرفيندن اۆز وطنلريندن سورگون اولموش بوتون خلقلر و ائللره اۆز دوغما يوردلارى و وطنلرينه دۆنمه گه امكان ياراتدى. كىياكسار يالنىز جنائت مركزى اولموش نينوانى ائله آرادان آپاردى كى، بيردها تاريخده قديمى دوزلده بيلمهدى، قولدور، مستبد و مدنيت دشمنى اولموش آسورى حكومتى و اونون داياقلارى آرادان گئتدى، لاکين آسورى خلقي ياشادى، دىنى مراسملرى اۆز يثرينده قالدى. بوتون تاريخچيلرين يازديغىنا گۆره مادلارين رهبرى كىياكسار زحمتكش آسورى خلقينى آرادان آپارمادى، اونلارى سورگون ده ائتمهدى و بئله هدفى ده اولماميشدير. بو ايشين سببى اوندان عبارت ايدى كى، ماد اوردولارى ساده، آزاد و زحمتكش خلقدن، عصرلردن برى آسوريلرين غارت و تالان ائتديكلرى خلقلردن يارانميشدى، ساده و زحمتكش آسورى خلقي ده اونلاردان فرقلمه بيردى، نينوادا ياشايانلارين بير قسمى هامان محكوم، اسير و سورگون اولموش اينسانلاردان عبارت ايدىلر.

بئله ليكله ماد اوردولارى و كىياكسارين اساس هدفى مستبد، مدنيت و ترقى دشمنى آسورى ميليتاريزمىنى آرادان آپارماق و منطقه خلقلرينه اينكىشاف، ايره ليله مه يوللارنى آچماق اولموشدور. بونا گۆره ده كىياكسارين بو نجيب حركتى بوتون منطقه خلقلرى و ميللتلرىنى، او جمله دن مادلارى مستبد حكومتين قانلى جايناغىندان و اسارتيندن خلاص ائتدى و محض بونون اوچون ده او مترقى ميللى بير آزادلىق حركتى اولموش، ياخين شرق اۆلكه لرى خلقلرينين اينكىشاف يولو اوزه ريندن استبداد، ظلم و ميليتاريزم سدىنى سيندىرىب، اونلارا ترقى يولونو هامارلادىغى اوچون، عمومى تله مترقى و قاباقچىل بير حركت و ايش اولموشدور.

سون زامانلارين بعضى تاريخچيلرى ماد حكومتىنى ده قولدار بير حكومت گؤسترمله چالشيولار. لاکين بيزجه او زامانكى آذربايجان و حتى ياخين شرق منطقه سينين بعضى اۆلكه لرینده، قديم روم، يونان و مصرده اولموش قولدارلىق اجتماعى سيستمينه طبعى - اقتصادى شرايط و زمينه اولماميشدير. بونا گۆره ده اگر او دؤورده بو منطقه ده، قونشو ايمپراتورلوقلارين تاثيرينده، قولدارلىق عنصرلى اولموشدورسادا، توليد اوچون دثيىل، اساساً ائولرده، تىك - توك خدمت اوچون اولموش و بئله نادر قوللارلا عايله عضولى كىمى رفتار اولموشدور.

عمومى تله هر بير باخيمدان اولموش اولسادا، ماد - بابيل متّحد اوردولارينين آسورى

میلیتاریزمی علیھینہ محاربہ سی و نینوانی توتماسی مترقی، آزادببخش، نؤوع پرورانه و عمومی تاریخی اینکیشاف اوچون فایدالی اولموشدور. دوغرودان دا: "هر بیر محاربہ دہ وحشی لیکلر، رحمسیز لیکلر، مصیبت و چتین لیکلرین لابد اولماسینا رغماً، تاریخ بو یو، دفعہ لرلہ، اثلہ محاربہ لرده اولموشدور کی، مترقی خصوصیت داشیمیشدیر، یعنی بشرین ترقی و اینکیشافینا فایدالی اولموش و بعضی ضررلی و ارتجاعی مؤسسہ لرین خراب اولماسینا (مثلاً مطلق سلطنت، یا کندچیلرہ رقیب بیر رژیم) و یا آوروپانین ان وحشی و مستبد حکومتلرینین آرادان گئتمہ سینہ کمک ائتمیشدیر." ^۱ نینوانین فتحی شبہ سیز بئلہ مترقی بیر محاربہ اولموشدور.

بونودا قید ائتمک لازم دیر کی، مین ایلہ یاخین بیر مڈتدہ آسوری میلیتاریزمی تکجہ ماننا - ماد خلقینہ ظلم ائدیپ تالامادی، اونو مدنیتدن گئری قویمادی، بلکه او بو ایشی بوتون یاخین شرق خلقلری بارہ سیندہ ائتمیشدی، بونا گؤرہ دہ تکجہ مادلار و ماننالیلارین اورہ گی آسوریلردن قان دئییلدی، تکجہ اونلار بو غارتچی و ظالم حکومتدن نفرت ائدیپ انتقام آلماق آرزوسوندا دئییلدیلر، بلکه بوتون منطقه خلقلریندہ آسوریلردن انتقام آلماق آرزو سو وارایدی. بو سببدنہ اگر مادلار ایلہ بابیل لیلر آسوری میلیتاریزمینی آرادان آپارماق اوچون متحد اولوب، اوردو یورودہ رک، آسوریلرین شہرلی و باش کندلرینی توتوب محو ائتدیلر سہ دہ، تکجہ اونلار بو ایشی گؤرمہ دی، بلکه قطعی دئمک اولار کی، ظلمدن جانا گلیمیش منطقہ نین بوتون خلقلری، آز، یا چوخ، مستقیم و یا غیر - مستقیم آسوری حکومتینی آرادان آپارماقدا اشتراک ائتدیلر. بونا گؤرہ دہ دئمک او لار کی، باشچیلاری آسوری حکومتیلہ ال بیر و متحد اولموش اولسادا، ماننا اھالیسی و ایشغوزلارین دؤیوشچولریندہ بو آزادلیق دؤیوشوندہ اشتراک ائتمیشلر، آنجاق اونلارین بو ایشی رسمی اولمادیگی اوچون تاریخدہ قیدہ آلمیما میشدیر. بونا گؤرہ دہ ا.م. دیاکونوفلا ہم فیکر اولوب دئیہ بیلہ ریک: «ممکن دور باشقا قوملارین، مثلاً ماننالیلار، ایسکیتلر و سایرہ نین دؤیوشچو دستہ لری م.ق. ۶۱۲ - نجی ایلدہ غالب ماد اوردولاری سیراسیندا اولموشلار، بوسببدنہ مادلارین غلبہ سینی، گوجلو احتمال ایلہ، یاخین آسیانین بوتون قوملاری و عموم خلقینین، آسوری ظالم لرینہ قارشی غلبہ سی حساب ائتمک اولار» ^۲.

آنجاق یاخین شرقین بوتون خلقلرینین آسوری میلیتاریزمی علیھینہ بو آزادلیق گئیردن و مترقی حرکتینین باشیندا ماد - ماننا خلقلری، بو گونکو ایرانین اراضیلری بیر - بیرینہ یاپیشیق اولان تورکلرین اولو بابالاری دایانمیشدیلار.

بوتون بو دئییلنلری یشکونلاشدیراراق دئیہ بیلہ ریک کی، میلاددان ۶۱۲ ایل اوّل یاخین و اورتا شرق منطقہ سیندہ مستبد و میلیتاریست آسوری حکومتی، منطقہ میزین ترقی و ایرہ لیلہ مہ سینی

* ۱ - وی. ل. کلیات، جلد ۳۱، ص ۲۷۱.

۲ - ماد تاریخی، ص ۲۸۸.

بوخوولایان بیر حکومت ایدی. بونا گوره ده مادلارین غلبه سی یاخین شرق میللتلری و خلق کوتله لرینین ظالم و میلیتاریست آسوری حکومتی علیه نه غلبه سی حساب اولونور. بو ایه ماد - ماننالارین اوولادلاری ساییلان بوگونکو آذربایجانلیلار، همدان و اورانین اطرافنی تورکلری اوچون افتخار دیر.

نینوانین سقوطوندان تقریباً آی یاریم سونرا، میلاددان قابق ۶۱۲ - نجی ایلین سپتامبر آیینین ایگیرمیسینده کییاکسار اوز وطنینه قاییتدی و نیوپله سر نینوادا قالدی و آسوری اوردولارینین قالیقلارینی تمیزله مکله مشغول اولدو. بعضی تاریخچیلر، او جمله دن قدیم یونان تاریخچیسى "کتسیاس" کییاکسارین سرعتله وطنینه قاییتماسینی بئله ایضاح ائتمیشدیر کی، گویا او، الده ائتدیگی غنیمتلری همدانا آپارمیشدیر. حالبوکی، الده ائتدیگی غنیمتلری همدانا آپارماق کییاکسار کیمی بیر امیره هئچه چتین دئییلدی، اونون سرعتله وطنینه دؤنمه سینین سببی، اولاً گله جک ایشلرینه لازمی زمینه حاضرلاماق، ایکینجیسی ایسکیتلردن احتیاط ائتمه سی اولموشدور. کییاکسار وطنینه دؤندو، لاکین محاربه باشا چاتمامیشدی. کییاکسار یقین بیلیردی کی، نیوپله سر کیچیک مقاومتلرین عهده سیندن گله بیلر.

متفقلر نینوایا داخل اولاندا و آسوری شاهى "ساراک" اوزونو اودا آتاندان، اونون عمیسی "II آشوروبالیت - Assurubalit" نینوادان قاچیب، آسوری حکومتی طرفدارلارینی باشینا بیغراق "حرران" شهرینده اوزونو آسوری شاهى اعلان ائتدی (م.ق. ۶۱۲ - نجی ایل پاییز) بونا گوره ده میلاددان اول ۶۱۰ - نجو ایل اوکتوبر - نووامبر آییندا بابیل اوردولاری ماد اوردولاریله بیرلشهرک، "حرران" شهرینی توتدولار. بو دؤیوشلرده "آشوروبالیت" مصر فرعونو و اورارتو حکومتینه اومود باغلاییردی و بو ایکی حکومت آسوریلره قسماً کمکده ائتمیشلر.

متحد اوردولار "حرران" شهرینه یاخینلاشدیقدا ایکینجی آشوروبالیت و اونون یاردیمینا گلیمش مصر اوردولاری شهرى ترک ائدی، فرات چایینین غریبنده "کارکمیش - Karkemish" قالاسینا پناه آپاردیلار. شهر آکیناندان سونرا نیوپله سر سوریه و بین النهرین اهالیسینه مقدس اولان بو شهرى تالادی و بوللوجا غنیمتله الده ائتدی. غلبه دن سونرا ماد اوردولاری اوز وطنلرینه قاییتدیلار. بو محاربه ده کییاکسارین شخصاً اشتراک ائدیب ائتمه مه سی باره ده تاریخی قاینالاردا بیر سؤز یازیلما میشدیر.

نیوپله سرین "حرران" شهرینی تالاماسی گؤستریرکی، او زاماندا معمول اولدوغو اوزره، ایکی متحد غالب غلبه دن سونرا شهرى بؤلوب، بیرى اسیرلر، پول و داشینا بیلن شیلری و او بیرسی شهرین اوزونو گؤتورموشدور. دئمک بورادا حرران شهرینین اوزو مادلارین اولموشدو.

بو حربی عملیات م.ق. ۶۰۹ - نجو ایله قدر داوام ائتدی. بو ایلین ژوئن و ژوئییه آیلاریندا "آشوروبالیت" مصر فرعونو "نخو" دان بؤیوک اوردو کمک آلاق، حرران شهرینه گئتدی. آسوری - مصر اوردولاری سایجا اونلاردان آز اولان بابیل اوردولارینی مغلوب ائده رک "حرران"ی محاصره.

اڤتدیلر، لاکین ایکی آی سونرا، سئیتامبر آییندا نبوپيله سرین اساس اوردولاری یاردیما گلدی. آشورو بالیت، اورارتولارا اومود باغلایارق، حررانین شمالیندا، اورارتو تورپاقلارینا یاخین "ایسال" ایالتینه کۆچدو. لاکین ائله بو زامان ماد اوردولاری اورارتولارا قطعی ضربه وورارق، اونلارین باش کندی، "وان" گۆلونون جنوبوندا یئرلهشن "توشیا" یا چاتدیلار و اورارتو حکومتینی اؤزلینه تابع ائتدیلر. بئله لیکله "آشورو بالیت" ین اومودو هئچه چیخدی.

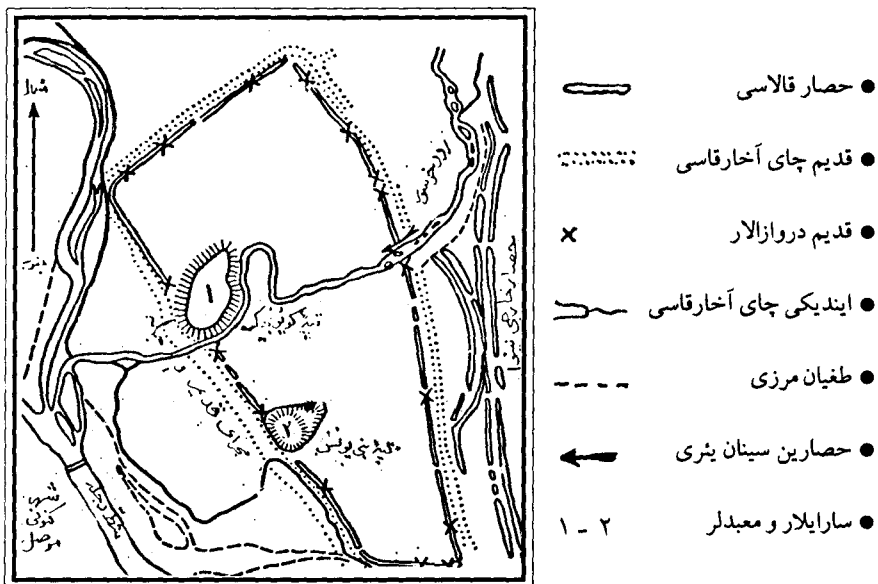
بوندان سونرا آسوریلرین ایشلری و اقداملاریندان معلومات یوخدور، لاکین فراتین غریبنده ایش مصرلیلرین الینه کئچهرک، اورایا حاکم اولدولار و "کارکمیش" فالاسینی فرات چایی اوچون مصریلره بیر مرکز چئویردیلر. بو قالانین اؤنملی تجارت و ایستراتژیک اهمیتی اولدوغو اوچون، ماد و بابیل لیلر بو قالانین دشمنین الینده قالماغینا اجازه وئره بیلمزديلر. نینوانین فتحی و اوندان سونراکی محاربه باشا چاتدیقدان متحدرلین رهبرلری آسوری اراضیسینی اؤز آرالاریندا بؤلوشدوردولر و "کارکمیش" فالاسی بابیلین پایینا دوشدو.

داها سونراکی ایللرده، م.ق. ۶۰۵ - نجی ایله نبوپيله سرین اوغلو "نبوکد نصر" (بوختونوصر) مصرلیلر و اورارتو اوردولاريله، هابئله آسوری شاهینین طرفدارلاريله دؤیوشوب، اونلارا غلبه چالیدی و حرران فالاسینی توتوب مصرلیلری قودو و سوریه ایله فلسطینی بابیل اراضیسینه بیرلشدیردی، بونولادا آسوری حکومتینین کمچی لرینین عؤمرو باشا چاتدی. م.ق. ۶۰۵ - نجی ایله نبوپيله سر اوئلور، لاکین کییاکسار، یاشلی اولسادا، اؤز حاکمیتی و فایدالی ایشلرینه داوام ائدیر. نینوانین سقوطوندان سونرا آسوری ایمپراتورلوغو تورپاقلاری ماد و بابیل حکومتلری آراسیندا بؤلوندو. ماد تورپاقلارینا قونشو و بیتیشیک اولان آسوری تورپاقلاری ماد ایمپراتورلوغونا و بابیل حکومتینین غریبنده کی یئرلر بابیل حکومتینین تورپاقلارینا قاتیلدی.

نینوانین فتحیندن قاییداندان سونرا، کییاکسار، آسوری حکومتینین قالیقلاری و سون مقاومت گؤسترلرینی آرادان قالدیرماق مقصدیله، نبوپيله سره یاردیم اوچون اوردو گؤندرديسهده، اؤزو ماد تورپاقلارینداکی ایسکیتلرین سون قالیقلارینی و اونلارین خودمختار و یاریم مستقل حکومتلرینی آرادان آپارماقلا مشغول ایدی، چونکی خارجی قوه لر اونلاردان استفاده ائده رک مادی ن داخلی ایشلرینده مداخله ائتمه گه چالیشیردیلار.

یغفجام شکیلده گؤسترديگیمیز بو حادثه لری نسبتاً گئنیش شکیلده آچیقلاماق ایسته سک، دئمک لازمدیرکی، نینوانین م.ق. ۶۱۲ - نجی ایله سقوطوندان سونرا، م.ق. ۵۹۰ - نجی ایله قدر کییاکسار هم آسوریلره متح اولارق، اونلارا کمک ائتمیش، هم هله ماد حکومتینه نسبت خطرلی اولان، هم ماد اراضیسینین معین حیصه لرینی اؤز اللرینده ساخلایان، همده اهالیسی ائتنیک و سوی جهتدن مالاردان اولوب، اونلاری حمایه ائدن و اونلارا قوشماق ایسته یین ماننا، ایسکیت و اورارتو حکومتلرینی اؤزونه تابع ائتدی. ماد ایمپراتورلوغونون یارانماسی و آسوری میلیتاریزمیندن سونرا منطقه ده، قدرتلی بیر حکومت کیمی اونلارین یئرینی توتماق اوچون بو ایش لازم و ضروری ایدی.

اۆلرگۆردوگوموز کیمی، ماننا چوخ احتمال م.ق. ۶۱۵ - نجی، اورارتو م.ق. ۶۰۹ - نجو ایل حدودلاریندا، ایسکیتلر ایسه م.ق. ۶۲۵ - نجی ایلده اساس ضربه یشدیکدن سونرا، چوخ احتمال م.ق. ۶۱۳ و ۶۰۹ - نجو ایللر فاصله سینده تابع اولموشلار. بعضی اسکی قاینقلارگۆسته ریرکی، بو اوچ شاهلیق اۆلر مادلارا تابع اولاراق داخلی مختاریته مالک اولموشلار، لاکین آز سونرا بو خودمختارلیغادا سون قویولموشدور. بو اوچ خلق مادلارلا ائتنیک جهتدن عینی دیر و بونا گۆرده ماننلار و اساساً شمالی آذربایجاندا و آراسین جنوبوندا اولموش ایسکیتلرین مادلارا قوشولماسی غایت طبیعی دیر، لاکین فیکریمیزجه اورارتولارین، او زامانکی فارس لار کیمی، داخلی مختاریته مالک اولماسی احتمالی گوجلودور، چونکی، سونرا گۆره جگیمیز کیمی، ماد ایمپراتورلوغوندا بوتون میللتلر، حتی بۆیوک ایالتلر بله داخلی خودمختارلیغا مالک اولموشلار. ماد حکومتینده اولموش بو گۆزل سیاست قوتتی - لوللو ییلردن اونلار ارث قالمیش ابتدایی دئموکراتیک روحیه دن میدانا گلیمیش بیر حال اولموشدور. ایسکیتلره گلدیکده ایسه اۆلرگۆستردیگیمیز کیمی م.ق. ۶۲۵ - نجی ایلدن سونرا اونلارین بیر عدّه سی قارا دنیز ساحل لرینه کۆچدو و بۆیوک عدّه سی شمالی و جنوبی آذربایجاندا قالدی و ماننا - مادلارا قاریشدیلار.

[ش - ۱۲۷] نینوا شهرینین ویرانه لری نقشه سی. اوخ دیوارین، احتمالی ییخیلان یشرینی گۆستریر.

داها سونرالار م.ق. ۵۹۳ - نجو ایلده کییا کسارلا ایسکیت باشچیلاری آراسیندا یشنده توقوشما باش وئردی. بو داخلی حادثه لرین سونو، میلاددان اول ۵۸۵ - ۵۹۰ - نجی ایللرده باش وئرمیش بش ایللیک ماد - لیدی محاربه لرله نتیجه لندی. بو ایللر منطقه نین ایکی اساس سیاسی قدرتی اولموش ماد و بابیل حکومتلری آراسیندا جدی

رقابت باشلاير و اونون نتیجه‌سینده بو ایکی دؤولت آراسیندا سویوقلوق باشلاير و گئندیکجه گرگین‌لشیر و آرالاریندا توققوشما لایه اولور، چونکی بابیل حکومتی ماد حکومتینین قدرتیندن احتیاط ائدیپ قورخور. بونا گؤره ده "نبوکدنصر" (بوختوننصر) همین بو ایللر تله‌سیک بابیلین اطرافینا محکم و مشهور قالا دیواری چکدیریر. ایکی دؤولت آراسیندا توققوشما احتمالی وارایدی. بو توققوشما آستیاک زامانیندا باش وئردی. بو زامانلار کییاکسار کیچیک آسیادا مشغول اولدوغو اوچون بابیل مسئله‌سیله مشغول اولایلمیردی.

میلاددان یئددی عصر اوله قدر کیچیک آسیانین شمال قسمت‌لرینده چوخلو کیچیک حکومتلر وارایدی کی، بیر چوخونو اوراتو حکومتی اؤزونه تابع ائتمیشدی. بو کیچیک حکومتلر او منطقه‌ده "هیت ایمپراتورلوغو آرادان گئندن سونرا میدانا گلیمیش ایدی، اؤزلری ده آسیانی خلقلردن ایدیلر.

[ش - ۱۲۸] مادلار و یامانلار. آسوریلرین داشدا قازیلیمیش ناخیشلاریندان، م.ق. سگیزینچی عصر.

کیچیک آسیانین مرکزی و جنوبی قسمت‌لرینده کیچیک امیرلیکلرده وارایدی کی، م.ق. آلتینچی یوز ایللیگین اوللرینده نهایت "لیدی" حکومتی اونلارین هامیسینین وارثی اولموشدو. "لیدی" حکومتی بو زامانلار، ماد حکومتینه تابع اولان اوراتو تورپاقلارینا تجاوز ائدیر. بونا گؤره ده ماد حکومتیه لیدی حکومتینین منافی توققوشور. لیدی شاهی ایسکیتلردن یاردیم ایسته‌یر و نتیجه‌ده ماد حکومتیه لیدی حکومتی آراسیندا دؤیوش باشلانیب، نچه ایل داوام ائدیر. بو محاربه‌نین گئدیشی باره‌ده هله‌لیک گئنیش معلومات یوخدور، لاکین بوراسی معلوم‌دور کی، محاربه اوزون سوردوگو، گاه‌بو، گاه‌ایسه اونون خیرینه اولدوغو اوچون، ماد عسگرلری یورولور، بونا گؤره ده قطعی نتیجه‌ده ائدیلمیر. اتفاقی م.ق. ۵۸۵ - نجی ایل مای آیینین ۲۸ - نده گونش توتورلور. هر ایکی طرف بو حادثه‌نی آلاه طرفیندن اولان بیر قهر علامتی بیلهرک، محاربه‌دن ال چکیلر. نهایت بابیل و "کیلیکیه" دؤولت‌لرینین آراچیلیغی ايله ایکی دؤولت آراسیندا صلح اولور و بو گونکو ترکیه‌ده کی "قیزیل ایرماق" چایی ایکی حکومت آراسیندا دؤولت سرحدی اعلان اولور. بوندان

باشقا کییاکسارین اوغلو "آستیاک" لیدی شاهی "آلیات" ین قیزی "آریانیا" ایله ائولندی و بونولادا ایکی دؤولت آراسینداکی تازا صلح قراردادی، محکملنیش اولدو. بو صلح کییاکسارین اؤزو طرفیندن دئییل، اونون اوغول "آستیاک" طرفیندن اولموشدور.

قدیم یونان شاعری "اتسخیل" اؤز اثرلرینده بو حادثهیه اشاره ائتمیشدیر. کییاکسار ماد حکومتینین سرحدلرینی سون نقطه سینه چاتدیردقدان سونرا هامان ایل، یعنی م.ق. ۵۸۵ - نجی وفات ائتدی. کییاکسار ماد دؤولتینین نظامی قوه سینی ان قدر تلی مرحلهیه چاتدیردی، دؤولت قورولوشو و قانونلارینی او دؤورون ان مترقی و دئموکراتیک شکلینه سالدی، دیکتاتورلوق و قولدورلوقو منطقه دن محو ائتدی و ماد حکومتینی منطقه نین ان قدر تلی حکومتینه چئویردی.

[ش - ۱۳۰] ساده بیر ماد،
"دور - شاروکی" دن ناخیش.
م.ق. سگیزینجی عصر.

[ش - ۱۲۹] ماد یؤیوکلریندن. استخر (پترسپولیس)،
دش قازما. م.ق. بنشینجی عصر.

آستیاک [م.ق. ۵۵۰ - ۵۸۵]

هله کییاکسار دؤوروندن حکومتین اداره سینده و سیاسی مسئله لرین حلینده شرکت ائتمه گه باشلامیش اونون اوغلو آستیاک م.ق. ۵۸۵ - نجی ایله آتاسینین وفاتیندان سونرا، ماد دؤولتینین رهبرلیگینی الینه آلدی و میلاددان ۵۵۰ ایل اوله قدر اونو اداره ائتدی و بو ایل، اوردو باشچیلاری و اعیان - اشرافلارینین خیانتی نتیجه سینده پارس اولان اؤز نوه سی "کوروش" طرفیندن ماد حکومتی آرادان آپاریلدی و هخامنیشلر حکومتی، یعنی پارسلار ایش باشینا گلدی. قدیم دؤورلردن فارس آیدینلاری و حاکم طبقه لرینین فعالیتی و اؤزلرینی شیشیرتمه گه عادت ائتمه لرله علاقه دار، کوروشون تاریخه سالدیغی کؤلگه نتیجه سینده، آستیاک دؤورو ماد حکومتینین وضعیتی و آستیاکین گؤردوگو ایشلر، کوروشون شخصیتی و ایشلری تأثیری آلتیندا اونودولموش و یا اونون

خيرينه تحريف اولاراق، افسانه لشميشدير. بونا گۆره ده آستياکين حياتی و فعاليتی باره ده حقیقی و دوزگون معلومات چوخ آزدير. حتی فریدون ابراهیمی اؤز اثرينده آستياک حاقيندا، مستقل باشلیق آلتيندا، هنجنه يازماميشدير، حسن پيرنيا ايسه اؤزونون "ایران باستان" ادلی قالین حجملی اثرينده بو تاریخی شخصیت حاقيندا، دئمک اولارکی، آنجاق اونون شاه اولماسی و اولوم تاريخینی وئرمیش، حياتی و گۆردوگو ایشلرینی کوروشون حياتيله علاقه دار، اونون گۆردوگو ایشلرین کؤلگه سينده، فرعی، رنگسيز، ايکینجی درجه لی و اهميت سيز مسئله لر کیمی وئرميشدير. پيرنيا و باشقا فارس تاريخچيلرين قلمينده آستياک عاجز، لياقتسيز، باجاریقسيز و حاکمیته لایق اولمايان بیر کؤلگه کیمی تصویر اولونور و اوخوجودا ائله تصور یارانیرکی، آستياک اؤز لياقت سيزليگی نتیجه سينده، کيياکسارين ياراتدیغی بؤيوک ايمپراتورلوق و اداره ائديب ساخالایا بيلمه ميش و لياقتلی کوروش اونو چوخ ساده شکيله اؤز لياقتی ايله اله کئچيرتميشدير. فارس تاريخچيلری و کوروشون شخصیتينه آلوده اولان تاريخچيلر گؤستمه ييرلرکی، ماد حکومتينين سرعتله سقوط، يوخاريدا قيد ائتديگيميز مسئله لر نتیجه سينده دئييل، "هارپاگ" و اونون کیمی ماد اعيان - اشرافلارينين خيانتی نتیجه سينده باش وئرميشدير. بو تاريخچيلر بو اساس مسئله نين اوستوندن تاماميله سکو تلا کئچير، اونو گۆرمه مزليگه وورور حتی اونا اشاره بئله ائتميرلر، حالبوکی، آستياک عاغیللی دؤلت باشچيسي اولموش و عؤمرونون سون لحظه سينه قدر عاقلانه و اولچولموش حرکت ائتميش و پارسلارين قارشيسيندا جسارت و قهرمانليقلا دؤيوشوب اولناری مغلوب ائتميشدير. لاکين ماد اعيان - اشرافلارينين آرخادان ووردوقلاری خنجر نتیجه سينده ماد حکومتي ديزه چوکوب آرادان گئتميشدير.

آستياکين حياتی، دؤورو و فعاليتلری باره ده معلوماتين آزليغی سبب اولموشدورکی، فریدون ابراهیمی کيتابينين آستياکا عاید بؤلومونو "فراسلارين خيانتی" باشليغی آلتيندا وئرسين، حالبوکی، فراسلاری خيانته متهم ائتمک، بيزجه، دوزگون دئييلدير. شاعرین دئديگی کیمی "يارين وفاسی اولماسا، بيگانه نئيله سين!" هر ميللت اؤزو مستقل اولوب اؤز حاکمیتينی اؤز اليه آلماغا جان آتار، هر ميللت بو ايشده تاماميله حاقليدير. بورادا ايش ماد اعيان - اشرافلارينين خيانتی، داخلی خيانتده اولموشدور. تأسفله قيد ائتمک لازمديرکی، آذربايجان خلقينين تاريخی بويو چوخ دؤورلرده بدبخت ليگينه سبب داخلی خيانت اولموشدور، خلقيميزين دئديگی کیمی "آغاجی اؤز ايچيندن قورد يئر". اوز نقصانيمیزی اوزگه لره نسبت وئرمکله خلقيميزين کهنه دردلرينه درمان ائتمک اولماز، عکسینه خلقيميزی بو وضعيته دوچار ائدن بوتون علتلر و سببلری آچیق - آيدین، بوتون چيپلاقليغی و آجيلقلاری ايله آچيب جوان نسلیمزه گؤستمک لازمدير. ماد حکومتينين ييخيلماسينا سبب اساساً فراسلار يوخ، حاکم دایره لر داخلينده کی داخلی خيانت اولموشدور. بونولا برابر کوروشون زیرکلگی، باجاریغی، سیاستمدارليغی و مدبّرليگينه شبهه ائتمک اولماز. ايندی آستياکين حياتی، سیاسی فعاليتی و سلطنتی دؤورو ایشلری باره ده معلوماتلار نسبتاً

آرتميشدير. بونا گۆرهده آستياكىن حياتى و فعاليتى ايللرينده هلهده قارارلىق دۇرولر و مسئلهلر اولسادا، اونو كئچميشه نسبت گئنىش شكلیده آچىپ گۇسترمك اولار. بو ايشين چتىنلىگى بيرده اوراسيندايركى، تاريخين آتاسى "هئروودوت" بو دۇور تاريخينه افسانهلر گۇزلوگوندن باخميشدير. بو ايشينده سببى فارس خلقينين افسانهلر اويدورماقدا مهارتى اولموشدور. فارس خلقي حاكميتى مادلاردان آليب پارسلارا وئرن اۇز ميللى قهرمانلارى "كوروش" بارهده، لاپ ايلك گونلردن، قريبه و چوخلو عجايب افسانهلر اويدورموش، اونلاردا "كوروش" فوق العاده بير اينسان گۇستهريلميش و اۇزلريندن سونراكى بوتون تاريخچيلرى اشتباها سالميشدير. هئچ شهبهسيز بو افسانهلرى اويدورماقدا حاكم دايرهلرينده شعورلو شكلیده اللرى اولموشدور و اۇزلريندن قاباكي ماد دۇولتى حاكميتى و ايشلرينى كولگهده بوراخىپ اونوتدورماق مقصدى داشيميشلار.

"هئروودوت" (تقريباً م.ق. ۴۸۶ - ۴۲۰) آستياك دۇوروندن تقريباً يوز ايل سونرا ياشاميش و يازدىقلاريني آغيزلاردان ائشيتميشدير. او يازيركى، اونون دۇورونده آستياك - كوروش دۇورونه عايد فارسلا داخلينده دۇرد نۇوع روايت وارايميش و هاميسى افسانهلرله قارىشميشايدى و او بونلارين حقيقته ان ياخين اولانينى گۇتورموشدوركى، متأسفانه اوندادا افسانه اساس يئر توتور. آستياكىن سلطنتينين ايلك ايللرينين اۇنملى حادثهلريندن بيرى بابيل حكومتيله باش وئرميش محاربه اولموشدور. بو محاربه نين تاريخى دقيق معلوم دئيلىدير، آنجاق معلومدوركى، هله كياكسار زامانيندان بو محاربه نين مقدمهسى و فيكرى اولموشدور. بونا گۆرهده آستياك، سلطنتينين ايلك ايللرينده، بابيل حكومتينين اينده اولموش بين النهرين منطقه سينده كى "حران" شهرينى توتماق اوچون اورايا اوردو يوروتموش و بابيل شاهى "نبونيد" ايله دۇيوشموشدور.^۱ كئچميشده اشاره ائتديگيميز كيمى، ماد حكومتى ايله بابيل حكومتى آراسينداكى اختلاف هله چوخ اۇللر كياكسار دۇورونده باشلانميشايدى، آنجاق او دۇور "ليدى" ايله محاربه كياكسارين بابيل مسئلهسى ايله مشغول اولماسينا مانع اولدو. بو ايضاحاتا اساساً قطعى شكلیده دئيه بيلهريك كى، ماد - بابيل محاربهسى آستياكىن سلطنتينين ايلك ايللرينده باش وئرميشدير. شهبهسيز بو محاربه نين چوخلو حادثهلرى و حتى علتلىرىده اولموشدور و آستياك بو دۇورلرده بو محاربه دن باشقا آيرى ايشلرده گۇرموشدوركى، هله ليك اونلارين باره سينده معلوماتيميز يوخدور.

معلومدوركى، ماد تاريخى يارانمادان اول، ماد تورپاقلاريندا چوخلو كيچيك و بير نۇوع مستقل اميرليكلر و شاهليقلار وارايدىكى، هره سينين مستقل باشچيسى، رهبرى و يا شاهى وارايدى. بئله بير اۆلكه ده واحد و متمرکز حكومت ياراتماق، او اۆلكه ده اۆلدن اولموش كيچيك حكومتلرين

باشچیلاری و نفوذلو شخصلرینین، اعیان - اشرافلارینین حاکمیت، قدرت و آغالیغی ایله مبارزه ائتمه‌دن، گئنیش خلق کوتله‌لرینه اساسلاناواق اونلاری ازمه‌دن ممکن دئییلدی. بو ایش، اوللر گوردوگوموز کیمی، کییاکسار دؤوروندن باشلانمیشدی، لاکین او آز مدّت سوره‌سینده گؤزله‌نیلن و لازملی نتیجه وئره بیلمزدی. بو ایش آستیاک دؤورونده داوام ائتدی. بونا گؤره‌ده هئرودتون "آستیاک مادلارلا رحمیسزایدی" دئمه‌سی ماد اعیان - اشرافلاری، نفوذلو شخصلری، امیرلر و کیچیک شاهلارینا عایدایدی، نه اینکی گئنیش خلق کوتله‌لرینه.

ماد حکومتی یارانمادان اول، ماد اراضیسینده اولموش کیچیک و نفوذلو شاهلار، امیرلر و اونلارین خانواده‌لری، اؤز زامانلاریندا، کئچمیش بؤلوملرده آسیانی خلقلرده گوردوگوموز کیمی، هم سیاسی، همده دینی رهبر حساب اولاردیلار. یئرلی کیچیک شاهلار و امیرلر عینی زاماندا کاهین‌ایدیلر. زراتوشترانین (زردوشت دینینین) ایلک روشئیملری همین بو کاهین - شاهلار واسطه‌سیله یارانیب شکله دوشموشدور.

شبهه‌سبز مختلف شاهلیقلار و امیرلیکلرده زردوشت دینینین تملی اولاجاق بو دینی آنلایشلار معین درجه‌ده بیر - بیریندن فرقله‌نیردی و دئمک اولار کی هر بیر امیرلیک و شاهلیق‌دا اؤزونه خاص دینی آنلایشلار و مراسملر و سایره‌یه مالک‌ایدی.

خیشتیریتی و کییاکسار دؤورونده مرکزی ماد خلقلرینین سیاسی بیرلیگی تأمین اولدو، لاکین هله بو حکومتین واحد رسمی دینی یوخ‌ایدی، آنجاق زردوشت دینینین هله ایلکین نطفه و روشئیملری اولان مختلف شاهلیقلارین ابتدایی و کاهین‌لیگه بنزر دینلری قالماق‌دایدی و اونلارین دینی رهبرلری اؤز دینی استقلاللارینی ساخلاماق‌دایدیلر. ماد حکومتینین سیاسی بیرلیگینی، بو دینلرین بیرلشمه‌سیندن عمله گله‌جک، واحد بیر دینله تکمیل لشدیرمک لازم‌ایدی.

او دؤورده منطقه‌میزده یاشایان قدرتلی دؤولتلرین، دئمک اولار، هامیسینین سیاسی بیرلیگینی دین و دیل بیرلیگی تکمیل لشدیردی. بو حال دؤورون سیاسی طلبی‌ایدی. سومئر، اککد، آسوری، بابیل، کاسسی، اورارتو و ... حکومتلرینین سیاسی بیرلیگی ایله برابر، اؤز حکومتلری و خلقلری داخلینده دیل بیرلیگی، بت پرستلیک اولسادا، دینی وحدتلری وارایدی. آسوری حکومتینین "آشور" شهری کیمی دینی مرکزی، اککد، بابیل و اورارتولارین اؤزلرینه خاص آلاله‌لاری، دینی تصوّر و ایدئولوژی‌لری، دین مرکزلری و حتی شهرلری وارایدی کی، اونلارین سیاسی بیرلیگینی تاماملاییردی. ماد حکومتی‌ده او دؤورون بو عمومی قانونندان استثنا اولما بیلمزدی. خیشتیریتی و کییاکسار ماد حکومتینین سیاسی بیللیگینی یاراتمیشدیلا، ایسکیتلرین - ایشغوزلارین ۲۸ ایل حاکمیتی دؤورو، اوندان قاباق و سونرا مرکزی ماد خلقلرینین، شبهه‌سبز، عمومی انسیّت واسطه‌سی اولموش بیر دیل یارانمیشدی کی، قوتتی - لوللوی دیللری اساسیندا شکله دوشموشدو. بوندان علاوه، گوجلو احتمالاً گؤره، ماد دؤولتینین واحد دؤولتی و رسمی دیلی‌ده وارایدی کی، هامان ایلام دیلی‌ایدی. تازا گلن ایشغوزلارین دیلی‌ده، شبهه‌سبز، آز مدّته هم رسمی دؤولتی دیل، همده عموم

خلق انسيت واسطه سى اولموش ديله تاثير اتميشدير و تاثيرى ده تاماميله طبيعى دير، چونكى بونلارين هاميسى التصاقى ايدى. لاکين بوتون بونلارا باخمایاراق، هله ماد حكومتى داخلينده، او زامانين طلبى اولان و سياسى بيرليگى محكم لنديرن واحد بير دينى ايدئولوژى يوخ ايدى و ماد جمعيتى بونو طلب ائديردي.

آستياك اوز دؤولتينه ضرورى اولان بئله بير واحد دينى ايدئولوژى ياراتماق فيكرى و تشبئونه اولموشدور. آستياكين ياراتماق ايسته ديگى واحد دينى ايدئولوژى آسورى، بايبل و سايره منطقه دؤولتلرينين دينلريندن تاماميله فرق له نيردى. كيياكسار آسورى خلقينين دينى اينامى، تصؤرلى، مراسملرى و اعتقادلارينا ابدًا توخونمادى، لاکين اونلارين دينينه اينانمادىغى اوچون، اونلارين دينى مركزى اولموش "آسور" شهرينى ويران ائتدى.

مادلار هانسى دينه اينانيرديلار؟

ايستر مركزى ماد، ايستر ايسه او زامانكى شمالى و جنوبى آذربايجان خلقلرى داخلينده "زراتوشترا" دينينين نطفه لرى، چوخ قاباقلاردان زامان - زامان يارانماغا باشلاميش روشمىلرى وارايدى و هر بير كيچيك شاهلىق اراضيسينده معين خصوصيتلر و اؤزليكلره مالک ايدى و بوكيچيك دؤولتلرين باشچيلرى، عيى زاماندا اؤز خلقلرينين دينى رهبرى، و كاهينى ايديلر.

بو كيچيك شاهلىقلار و اميرليكلرين دينى آنلاملاريندا اولموش اختلافلارلا ياناشى، بيرى - بيرينه اوخشايدان جهتلرده چوخ ايدى. همين بو اوخشار جهتلر سونرالار زردوشت دينينين اساس دينى ايدئولوژى سيني تشكىل ائتدى.

خيشتيريتى و كيياكسار بو كيچيك شاهلىقلارى سياسى جهتدن بيرلشديرديلر، لاکين اونلارين باشچيلارى و اعيان - اشراقلارى اسكى نفوذ و قدرتلرينى ساخلاماغا جان آتير و اقتصادى كؤكلره مالک اولان بو نفوذلارنى ساخلاماق اوچون، زراتوشترا (زردشت) دينلى و اونلارين رهبرليگيندن استفاده ائدهرك، سياسى، اقتصادى فيكي رلى و خيرلرينى بو دين پرده سى آلتيندا گيزله ديرديلر.

فيد ائدك كى، م.ق. آلتينجى يوز ايلليكه ده ماد توپلوموندا حكم سورموش بو وضعيت م.ق. ۸ -

۱۰ - نجى يوز ايلليكلرده منطقه خلقلريندن يهودى شاهليغيندا حكم سورموشدور.^۱

ماد حكومتينين سياسى بيرليگينى محكم لنديرمك اوچون بو اعيان - اشراقلار، امير و شاه كاهينلرين نفوذونو قيرماق ضرورى ايدى. اونلارين چوخو هم سياسى قدرته دابانير، همده زردوشت دينى پرده سى داليندا گيزله نيرديلر. واحد زراتوشترا دينى بو يئرلى دينلر و اونلارين كاهينلرينى آرادان قالديرار و يا نفوذلارين آزالدا بيلردى. اجتماعى طلب و حكومتين حمايه سى بو زامان ماد حكومتينين باش كندى "اكتباتانا" (همدان) شهرينده واحد زراتوشترا دينى رهبرلى اولان "موغ"لارين معين عده سى و تشكىلاتينى ميدانا گتيرميشدى. بئله واحد دينى ايدئولوژيين ماد

حکومینه ضروری اولماسینی دویان آستیاک بو موغلاردان جدی حمایت ائدی. بونا گۆرده "موغ" لار آستیاک و اونون حکومتی اطرافیندا توپلاناراق، اونلاردان جدی حمایت ائتدیردیلر. آستیاک اؤز حکومتی و گئیش خلق کوتله لرین خیرینه اولان بو دینی حرکتی نه تکجه دستکله بیر، حتی هئروودوتون گؤستردیگینه اساساً، دؤولت ایشلرینده موغلاردان مصلحت ده ائدی. ا.م. دیاکونوف بو باره ده یازیر: «هر حالدا هئروودوتون دئدیگینه گۆره موغلارین اونون ساراییندا گؤرکملی مقاملاری وارایدی و آستیاک اونلارلا مصلحت ائدردی»^۱ بوندان علاوه بو دؤورده زردوشت دینین نماینده لری اولان موغلارین سارایدا نماینده لری وارایدی. ا.م. دیاکونوف یازمیشدیر کی، حتی بو دؤورده زردوشت دینی رهبرلری اولان موغلارین بعضیسی سارایدا زردوشت دینین نماینده سی اولموشلار.^۲

دؤولتین حمایه سی آلتیندا باش کنده و سارایدا توپلانمیش بو موغلار یثرلی دینلر، اونلارین شاه کاهینلری و اعیان - اشرافلاری ایله باریشماز دشمن ایدیلر و همین بو یثرلی دینلر و اونلارین باشچیلاری نین اؤز لرینین وحدتی اولمادیغی حالدا، واحد زردوشت دینینه نسبت وئریلن تعلیملر ایله ده مخالف ایدیلر.

بو موغلارین فیکری، دینی ایدئولوژی لری و حرکتلری او زامان ماد توپلومو اوچون فایدالی ایدی. اونا گۆره کی، قدیم دن نیلدن - نیسینه کاهینلیک خانوادهلرینده ارثی اولموش شاه و امیر کاهینلر و اعیان - اشرافلار اؤز مقاملاریندان، اؤز خیرلری و حکومت، خلق و توپلومون زیانینا یارارلانیر، اونون ایره لیله مه سینه مانع اولوردولار. اسکی و کیچیک یثرلی دینلر آرتیق ارتجاعی شکله دوشموش، دؤولت، خلق و توپلوم زیانینا ایدیلر. اونلارین عکسینه تازا و جاوان "موغ" لار مرقی خصوصیت داشیدیق لاری اوچون، هم گئیش خلقی و دؤولتی حمایت ائدی، همده گئیش خلق اونلارلا مثبت گؤزله باخیر و اونلاری دستکله ییدی. بونون دا سببی آیدین ایدی، اودا بوندان عبارت ایدی کی، کیچیک یثرلی امیرلیکلر و شاهلیقلارین گئیش زحمتکش خلق کوتله لری ایللر بویو آسوریلر، اوراتولار و داها اوللر کاسسیلر و بابیل لیلرین آردیجیل هجوم، تالان و غارتلریندن تامامیله تنگه گلیب اوسانمیش و قدرتلی بیر حکومت آختاریدی لار کی، او حادثه لرین بیر داها تکرارینا امکان وئرمه سین.

ا.م. دیاکونوف بو باره ده حقلی اولاراق بئله بیر سوال ائدی: "آیا دئمک اولار کی، زردوشت دینی "قاتا" لاردا اولدوغو شکله ده، ماد دؤولتی کیمی بیر دؤولت طرفیندن رسماً تانینمیش اولسون؟ و آیا موغلار، یا ماد شاهلیغین رسمی کاهینلری بئله بیر تعلیماتی تبلیغ ائتدیردیلر؟" و اؤزو بو سوالینا بئله جواب وئیر: بو سوالین جوابی تامامیله مثبت دیر و حتی اوندان دا یوکسک بیر شئی، چونکی

*

۱ - ماد تاریخی، ص ۶۰۶.

۲ - ماد تاریخی، ص ۳۵۹.

آدى چكىلن دین او دۆولت اوچون حتمى ضرورت جنبه سینه مالک ایدی. ^۱ چونكى واحد شاهلیق قدرتى ياراتماق باخیمیندان، واحد آلاھین خیرینه تبلیغ ائدیب، یئرلى آلاھلاری رد ائتمک باخیمیندان، بؤیوکلر (عشیره بؤیوکلری، طایفالارین بت پرستلیک مذهبلرینین باشچیلاری و کاهینلر) علیھینە مبارزه باخیمیندان، خلاصه "قاتا"لاردا یازیلانلار بو باخیمیدان ان یاخشى ایدئولوژی شعارلار حساب اولور و شبهه سیز، ماد شاهلاری ساراییندا، موغلار بئله عقیده لرین، داها دوغروسو همین عقیده لرین تبلیغاتچیلاری ایدیلر. ^۲

آستیاک دۆولت و خلقین خیرینه اولاراق، کهنه اعیان - اشرافلارین و کاهینلر و شاه کاهینلرین نفوذونو قیرماق اوچون، بو گنج موغلاردان حمایت ائدیردی. هئروودت دا بو حمایتی تأیید ائتمیشدیر. اؤز سیاستین ایرهلی آپارماق اوچون آستیاک "موغ"لاردان استفاده ائدیب، اونلارا یاخینلاشاراق، اؤز قیزی "آمی تیدا - Amilis"نی موغلارین بؤیوکلریندن بیرى اولموش و شایدە باشچیلاری و هامان زردوشت اولموش "سپیتامه - Spitamas"یه وئیریر. بو ایش، هئچ شبهه سیز، آستیاک و اونون دۆولتیهلە مادین ترکیبینه داخل اولموش کیچیک شاهلیقلارین اعیان - اشرافلاری، بؤیوکلری و رهبرلری آراسینداکی اختلافی داها دا دهرینلشدیردی، اونا گۆره کی، بو ایش یئرلى اعیان - اشرافلارین دینی نفوذونون علیھینە ایدی و بلاواسطه اونو هدهله ییردی، دئمک، بو ایش اعیان - اشراف - کاهینلره، اونلارین مادی منافعی و دینی جهندن آغالیقلارینا جدی بیر خطر زنگی ایدی.

آستیاک حکومتینی محکمئلندیرمک هدفیله، "موغ"لارین نماینده سى و شاید رهبری و بؤیوگو اولان اؤز کوره کنى "سپتامه"نی اؤز یئرینده جانشین - ولیعهد نظرده توتور.

آستیاکین بؤیوک قیزی "آمی تیدا"نین "سپتامه"ایله ائولنمه سى و آستیاکین "سپتامه"نى اؤز ولیعهدی تعیین ائتمه سینی "کئتسیاس" کیمی داها چوخ واقعیتدن اوزاق یازان قدیم بونان تاریخچىسى بئله قید ائتمیشدیر. ا.م. دیاکونوف دا بو باره ده اوخووروق: «"کئتسیاس" آچیق شکیلده آستیاکین موغلارلا علاقه سیندن دانیشمیر، لاکین ائله بیر دقته لایق مطبی دئییر کی، او علاقه نی تأیید ائدیر. کئتسیاسین دئیگینه گۆره، آستیاکین قیزی "آمی تیدا"نین اری "سپتامه" ادلی بیر شخص اونون (آستیاکین م.) ولیعهدلیگینه نظرده توتولموشدور، آنجاق سپتامه زراتوشترانین خانواده (نسلى) سینین آدی ایدی». ^۳

بو ایش آستیاک و اونون اطرافیندا اولان گئنیش خلق، جمعیتلر و واحد دین نماینده لری اولان "موغ"لارلا اعیان - اشرافلار، کیچیک شاهلیقلارین بؤیوکلری و کاهینلری آراسیندا اختلاف و مبارزه نی داها دا شدتلندیردی، اونلاری آستیاکین علیھینە عملی ایش گۆرمه گه قالدیردی. بو زامان

۱ - ماد تارىخى، ص ۳۶۰.

۲ - رئیس نیا، ج ۲، ص ۷۹۴ و ماد تارىخى، ص ۳۶۱ - ۳۵۹.

۳ - ماد تارىخى، ص ۳۸۵.

حکومتین پایتختنی "انکباتانا" (همدان) شهرینده بو مخالف اعیان - اشرافلارین ان نفوذلوسو و بؤیوگو و یوکسک مقام صاحابی اولانی "هاریاگه - هاریاگه" ایدی. ماد حکومتینه تابع اولان "پارس" میللی خودمختار دؤولتینین داخلینده کی اعیان - اشرافلارین ان نفوذلوسو و بؤیوگو پارس شاهینین اوغلو و آستیاکین قیز نوه سی "کوروش" ایدی. کوروشون آتاسی کبوجیه و یاکمبوجیه و اونون آتا - باباسی نسیلدن - نسيله بوگونکو فارس ایالتینده هم محلی حاکم، همده دینی رهبرایدیلر و تدریجله هم دینی، همده عمومی سیاسی رهبر و باشچی اولموشدولار. کبوجیه و اونون اوغلو کوروش دا، هاریاگ و ماد اعیان - اشرافلاری کیمی، واحد زردوشت دینین رسمی دؤولت دینی اولماسيله مخالفایدیلر.

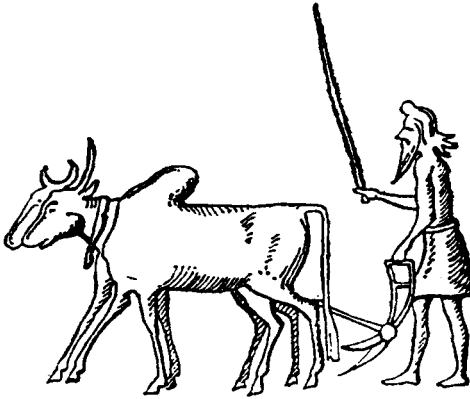
ماد اعیان - اشرافلارینین ناراضیلیغینا سبب بیرده او اولاییلردی کی، آستیاک جهانگیرلیک، اؤلکه لری فتح ائدیپ اوزونه زورلا تابع ائتمک دئییل، اساساً داخلی اصلاحاتلا داها چوخ مشغول ایدی، بونا گؤرده، او دؤرون اکثر دؤولترلرینده اولدوغو کیمی، ماد اوردو باشچیلاری و اعیان - اشرافلار دؤیوش و محاربه لر ایسته بیردیلر تا، ثروت و مال دؤولت الده ائتسینلر و بونون اولمادیغی اوچون اونلار دؤولت و آستیاکدان ناراضی اولوردولار. □ □ □

□ "هاریاگه - هاریاگه" کیم ایدی؟

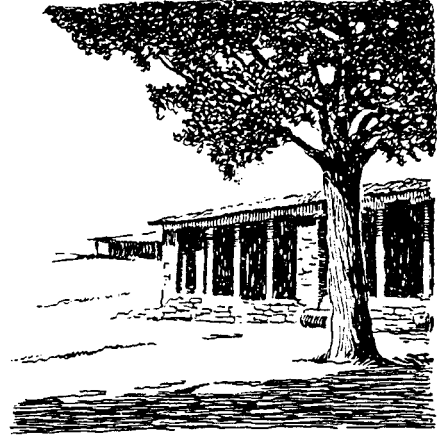
□ هاریاگ ماد حکومتینین قدیم بؤیوک و نفوذلو اعیان - اشرافلاریندان بیر ایدی. هاریاگ آستیاک ایله عایله وی قوهوم ایدی. هاریاگ ایش بیلن، باجاریقلی، سیاستچی و جسارتلی شخص ایدی. بو سببلره گؤرده آستیاک هاریاگی ماد اوردولارینین بؤیوگو، قوماندانی و باشچیسی ائتمیش ایدی. هاریاگ ماد حکومتی و آستیاکین علییه توطئه ائدنلرین رهبری، باشچیسی و تشکیلاتچیسی ایدی. هاریاگ حیس ائدیردی کی، "سپیتمه" آستیاکین جانشینی اولوب یئرینی توتسا، اونون اوزونون و اوزو کیمی اعیان - اشرافلارین و بؤیوک باشلارین نفوذو، مقامی، ملکلی و ثروتلرینه سون قویولا جاقدیر. مادین اکثر بؤیوکلی و اعیان - اشرافلاری بئله دوشونوردولر، بونا گؤرده اونلار هاریاگین اطرافیندا توپلاناراق، گیزلی شکیلده، آستیاکین ضدینه توطئه دوزلدیردیلر.

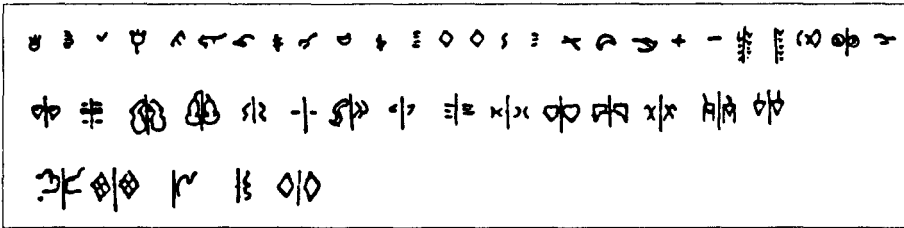
[ش - ۱۳۱] مادلار دؤورو بیر کند اثری. الده اولان معلوماتلار اساسیندا شاروکی چکمیشدیر.

[ش - ۱۳۳] ماد اكينچىسى.
بىر استوانه يى مؤهوردن.

[ش - ۱۳۲] بوگونكو ایران آذربايجانيندا،
بىر كند ائوى.

[ش - ۱۳۴] زنوه دن تا پىلمىش بوشقابداكى يازى. م.ق. ۸- نجى عصر.

□ "كروش" كىم ايدى؟

يثرينده قيد اثتديگىمىز كىمى، م.ق. بىرىنجى مين ايلليگىن اوللرينده پارسلار اون اثل حاليندا ايران فلاتينا گلمىش، مركزى ماد و آذربايجانا نفوذ ائتمه گه چاليشىب مؤفق اولمادىقد، بوگونكو فارس ايالتينه، فارس كورفتزى ساحل لريله همدانين جنوبو اراضيسى آراسيندا يورد ساليب قالمىشلار. پارسلار ايران فلاتينا گلدىكلرى گوندن ايلاملار، بابىل لىلر و بعضاً آسورى حكومتلرینه

تابع اولاراق، اونلار خراج و ئورمىش و ايلام دىلى اوللر اونلار رىسمى ادارى دىلى اولموشدور. هئودوتون يازدىغىنا گۇرە، پارسلار اوتوراق و كۇچەرى ياشايان اون طايقادان عبارت ايمىشلىر. دوقئور ض. صدر بو بارەدە هئودوتون دىلىندىن بئله يازىر:

«هخامنش شاهلارى، موغلار كىمى، اسكى كۇچەرى ائلل خاصىيەتلىرىنە اساساً، توتدوقلارى اۆلكەلرلىن باش كندلرى آراسىندا (شوش - همدان - بابىل و هردن سارد) يايلاق و قىشلاق ائددىلر. پارسلار مادلارلىن عكسىنە اولاراق، حتى شەرنشلىنلىك مەرقلەسىنەدە چاتمامىشدىلار و پارسلارلىن اون ائلىندىن آلتىسى كنددە و دۇردو كۇچەرى قالمىشدىلار. (هئودوت) ^۱

بو پارس طايقالارلىن ان اۆملىسى و نفوذلوسو "پارساقلار" ايدىلر. پارساقلارلىن خانوادە باشچىسى "هخامنش" ايمىش. هخامنشلىن نسللى سونرالار، پارسلارلىن يئرلى حاكملرى و بۇيوك باشلارى اولاراق، مختلف دۆولتلر و آخىردا ماد حكومتىنە تابع اولموشلار. آستياك زامانىندا پارسلارلىن بۇيوكو، يا خود شاهى "ايكنىجى كمبوجىيە" ايدى. ايكنىجى كمبوجىيە اۆز آتا - بابارى كىمى هم پارس ائللرلىن سىياسى باشچىسى، رئىسى، همەدە دىنى رەبرى ايدى. ايكنىجى كمبوجىيە آستياكىن ايكنىجى قىزى "ماندانا" يله ائولنمىش ايدى. بو ائولنمك حاقىندا قديم تارىخچىلر اولدوقچا قىرىيە و انالىن افسانەلر اويدورموشلار، لاكىن تامامىلە معلوم دوركى، بئله ائولنمكلر او دۆورلدە دۆولتلر آراسى معمولى ايشلردن بىرى اولموشدور. بو ائولنمكلە بىر طرفدن پارس شاهلارى، تابع اولدوقلارى مركزى ماد حكومتىنە، ساراي و شاهاي اخىن اولماق و آرخاسى محكم اولماق ايستەمىش، آستياك ايسە بو واسطە يله پارسلاردان خاطر جمع اولماق فىكرىندە اولماق ايستەمىشدىر.

كوروش همىن ماندانا و ايكنىجى كمبوجىيەنىن اوغلوايدى، يعنى آستياكىن قىز نوەسى ايدى. كوروش پارسلارلىن داخلىندە دوغولوب، بۇيوموش و بىر مەدت آناسىلە بىرلىكدە و يا آنجاق اۆزو تكلىكدە باباسىنىن يانىندا - ائكباتان (همدان) شەرىندە، ماد سارايىندا ياشامىش و شەبەسىز ماد دربارىندا اولان دستە بندلىكلر و گئدن مبارزەلرلە ياخىندان تانىش اولموشدور. بونا گۇرەدە آستياكلا مخالف اولان، اونا قارشى مبارزە آپاران ماد اعيان - اشرافلارى و اونلارلىن قاباقدا گئدنى و رەبرى "هارپاگ"ى تانىيىر و فىكرىنى بىلىردى. كوروش همداندا "سپتامە" نىن جانشىن و آستياكىن وليعهدى تعيين اولماسىنى گۇرودوكدە، طبعى ذكاوتىلە، گلەجك آغالىغىنىن پارسلارلىن همەدە دىنى رەبرى اولاجاغىنىن خطرە دوشمەسىنى حىس ائتمىشدىر. نسبتاً اوزون مەدت بىر محىطدە اولدوقلارى اوچون، شەبەسىز، ماد اعيان - اشرافلارى، او جملەدن "هارپاگ" اىلك گنجلىك دۇوروندن كوروشا تاثير ائتمىش، اۆز فىكرىنى اونا آشىلامىش و بىلدىرمىشدىر كى، "سپتامە" سلطنت خانوادەسىندىن اولمادىغى حالدا، جانشىن، وليعهد تعيين اولموشدور، حالبوكى، آستياكىن نوەسى اولان كوروش

*

وار و هر جهتدن بو ايشه - شاهليغا لايق و يارارليدير. "كوروش" "اڭكباتانا"دا اولدوغو زامانلار، تاريخچيلرين يازديغينا گؤره، ماد حكومتينين خيرينه و شېهه سيز باباسينين اجازه سيله، بير سيرا دؤيوشلرده شركت ائتميشدير، بونا گؤرهده ماد اوردولارى باشچيلارينين اؤزلىله ياخيندان، ائله جهده اونلارين سياسى فيكىرلىرى، دوشونجه لرى و آستياكا قارشى مقصدلىله تانيش ايميش. شايد كوروش كيچيك گنجليك دؤورلرينده دفعه لرله پارسدان اڭكباتانايا، باباسينين يانينا گل미ش و بير مدت قالدېقدان سونرا آتاسينين يانينا قاييتميشدير.

كوروش ماد سارايندا الده ائتديگى دوستلار، تانيشلار، فيكىرداشلار و تانيش اولدوغو فيكىرلرله و چوخ احتمال "هارپاگ"لا معين قرارلارالارلا گلدېكدن سونرا اونونلا گيزلى علاقه ساخلاياراق، سون دفعه آتاسينين يانينا - پارسا دؤنور. آستياك بو دفعه اولجه نوه سينه آتاسينين يانينا دؤنمه گه اجازه وئرمك ايسته مەيير، لاكين اونون اينانديغى موغلارين بير عده سى آستياكا مصلحت گؤرورلر كى، نوه سى كوروشا گئتمك اجازه سى وئرسين. سونرالار آستياك باشا دوشور كى، همين بو موغلار كوروشلا ال بير و اونون طرفدارى و ماد حكومتينه دشمن ايميشلر. بونا گؤرهده م.ق. ۵۵۰ - نجى ايلده همدان ياخينليغيندا كوروشلا دؤيوشده مغلوب اولوب همدانا گلن آستياك هامان موغلارى اؤلدوردو.

كوروشون بو سون دفعه پارسا دؤنمه سى م.ق. ۵۵۸ - نجى باش وئرميش و او پارسا چاتجاق آتاسى كمبوجيه نين يثرينده پارس شاهی اولور.

هئروdot، قزئئفون، كئتسياس و باشقا قديم يونان تاريخچيلرى كوروشون اوشاقليغى، اڭكباتانادا باباسينين يانيندا اولماسى و پارسا قاييتماسى بارده چوخلو قريبه افسانه لر اويدورموش و يا پارسلار طرفيندن اويدورولموش افسانه لرى نقل ائتميشلر كى، هئچ بيريسينين اساسلى تاريخى اهميتى يوخدور.

بورايا قدر دئديكلريمزدن تقريباً گؤرونور كى، كوروش ايلك اؤللر پارسدان باباسينين يانينا، اڭكباتانا گله نه قدر ماد حكومتى و باباسى آستياك عليه نه هئچ بير پيس فيكىر و نيتى اولما ميشدير، لاكين بير مدت همداندا، سارايدا باباسينين يانيندا ياشا ديقدا، حتى ماد حكومتينين خيرينه بعضى محاربه لرده شركت ائدن زامانلاردا آستياكين مخالفلرى اولان اعيان - اشرفلار، بؤيوك دؤولت باشچيلارى، رئيسلرى، اوردو باشچيلارى، دينى رهبرلر، كاهينلر، زردوشت دينى موغلارى و سايره ايله گؤروشوب، ياخيندان تانيش اولموش و اونلارلا معين قرارلار قوياندان سونرا پارسا قاييتميش و قايداركن ماد حكومتى - اؤز باباسى آستياك عليه نه اقدام ائتمه گى قرارا گل ميشدير. اؤز وطنينه قايدان كوروش، پارس اعيانلاريني توپلاياراق، ماد حكومتى عليه نه، اؤز باباسى آستياكا قارشى توطئه ياراتما غا باشلاير و عىنى زاماندا هارپاك و شايد باشقا ماد اعيان - اشرفلارى و باشچيلارى واسطه سيله اڭكباتانادا، ماد سارايندا گئدن حادثه لردن خبردار اولور و ايشلرينى اونونلا اويغونلاشديرير. شېهه سيز پارس حاكم دايره لرى و باشچيلارى اؤزلى ده عمومى حاكميت

فیکرینده اولموشلار، آنجاق ماد سارایینداکی اختلافلار اونلاری بو ایشه داها آرتیق تحریک ائدیپ جرأتلندیرمیشدیر.

هئودوت بو زامانلار هارپاگین کوروشا مخفی شکیلده گؤندردیگی بیر مکتوبو قیده آلمیشدیر. بو مکتوبون اوّل قسمتلی هئودوتون ائشیتیدگی افسانه لرین محصولو اولسادا، (هئودوت بو حادثه لردن یوز ایل سونرا یاشامیشدیر). اونون سون قسمتلی، کوروشون همداندا اولدوغو ایللر هارپاگا ایله یاخیندان تانیش و سیرداش اولماسی و معین قرارلار قویماسینی نظره آلدیقدان، ایناندریجی و طبیعی دیر. هئودوتون یازدیغینا اساساً هارپاگین کوروشا گؤندردیگی مکتوبون سون قسمتلی بئله دیر:

«اگر منه اعتماد ائتسن، آستیاکین حکمران اولدوغو بوتون مملکتلره شاه اولاجاقسان پارسلاری قیاما قالدیریب، مدللارین دؤیوشونه گتیر. اگر آستیاک منی اوردو باشچیسى ائتسه، ایش سنین ایسته دیگین نیمى اولاجاقدیر و اگر آیری بیر ماد اهلیندن بو ایشه قویسا، فرق ائتمز، اونا گؤره کی، ماد نجیبلری هامیدان تزاوندان (آستیاکدان. م) اؤز دؤندره جک و سنینله بیرلیکده اونو (آستیاکی. م). تختدن آشاغی سالاجاقلار. بورادا بوتون حاضرلیق ایشلری گؤرولدوگو اوچون، اقدام ائت، تزا، لاپ تزا»^۱.

هارپاگ نەقدر حیلە گر و احتیاطلی بیر اعیان ایدیسە، او قدرده زیرک و اولچولموش ایش گؤرن ایدی. تاریخی قاینالار نشان و ثریر کی، هارپاگ آستیاکی بیخانا قدر اونون توطه سی و کوروشلا علاقه سی آستیاکا بللی اولمامیشدیر. بو ایشین بیر سببی ده هارپاگین نهایت درجه ده احتیاط کارلیغی ایدی. ائله بونا گؤره ده هئودوتون یازدیغینا اساساً، هارپاگ بو مکتوبو بیر دووشانین قارینا تکیب، ظاهرده اوچی اولان بیر نفرین قیلیغیندا کوروشا گؤندرمیشدیر.^۲ چوخ احتمال هارپاگ بو مکتوبو ایلام دیلینده یازیب گؤندرمیشدیر.

هارپاگ کوروشو عمل، ایش و اقداما تحریک ائتمکله برابر، بیر طرفدن ماد حکومتین ترکیبینه داخل اولموش "هئرانیلر"، "پارت"لار و سایره خلقلرین باشچیلارینی ماد حکومتینه قارشى تبلیغ ائدیپ حاضرلا ییر. دیگر طرفدن بعضی محکم اولمایان دربارداکی "موغ"لاری اؤزوايله موافق و فیکیرداش ائدیردی. "موغ"لار، اجتماعی موقعلرینه گؤره، همیشه خلق طرفینده قالا بیلمزديلر.

آستیاک کوروشون ماد حکومتی علیه نه دؤیوشه حاضرلاشماسیندان خبردار اولوب، اونو اؤز یانینا ائکباتانایا چاغیریر. لاکین کوروش، ماد اعیان - اشرافلارینا گوه نرک، آستیاکا محاربه اعلان ائتدی. هارپاگ بوندان اوّل ماد اوردولارین کوماندانی تعیین اولموشدو. کوروشون آچیق جوابی آستیاکلا کوروش آراسیندا محاربه نی قطعی ائتدی.

*

۱ - پیرنیا، ج ۱، ص ۳۳۸.

۲ - ماد تاریخی، ص ۶۰۸.

آستياك مختلف يئرلر، مرزلر و حربى قالالاردان اوردولارى مركزه چاغيردى و بۇيوك اوردوايله كوروشا قارشى هجوما كئىچدى. اوردولارين ايلك گۇرۇش، احتمال، بوگونكو اصفهانين جنوبلاريندا باش وئردى. ماد اوردولارى غلبه چالاراق، پارسلارى، اونلارين باش كندى اولان "پارساقاد" شەهرينه قدر، تعقيب ائتىدىلر.

پارساقادا ياخين بير يئردە گئەدە دۇيوش اولدو، بو دفعەدە آستياك غلبه چالدى. پارسلارين دورومو او قدر آغير و گئرى چكىلمەلرى او قدر تلەسيك، انتظامسىز و قاچماق كىمى ايدى كى، بونو گۇرن پارس قادىنلارى، لوت اولان حالدا، قاچانلارين قاباغىنا چىخاراق، تشرله سوروشوردولار: قاچىب آنالار و آروادلارنىزىن قارنىنا گىرمك اىستەيىرسىنيز مى؟^١

"پارساقاد" حصارى ياخىنلىغىندا باش وئرمىش محاربه اوزانير، گاه بو، گاه ايسه او بيرى طرف غلبه چاليردى، لاکين پارسلارين آغير وضعيتده اولماسىنا باخمىياراق، كوروش غلبه چالير، آنجاق بو غلبەننن علتى تاريخده قيد اولونماميشدىر و شەبەسىز باشدا هارپاگ اولماقلا ماد اعيان - اشرافلارنىن خيانتى و آرخادان خنجر وورماسى نتيجه سىندە اولموشدور. هارپاگىن خيانتى و اولدن حاضرا لادىغى اوچون، ماد حكومتينه تابع اولان "هئركانى" لر و "پارت" لار دا كوروشون اوردولارنى قوشولدولار. بو محاربه م.ق. ٥٥٣ - نجو ايلده باش وئرميشدىر.

ماد مرزلرينين بوشالما سىندان استفاده ائدن بابيل شاهى "نبونيد" ماد سرحدلرينه هجوم ائدىب، ماد - آسورى محاربه لرلرندن برى مادلارين الينده اولان، بابيل اهاليىسىنن مقدس شەهرى "حرران"ى توتدو. بئله نظره گلير كى، بابيل شاهى "نبونيد" اولدن كوروش و شايدە هارپاگ و يا بعضى ماد اعيان - اشرافلارى ايله مربوط اولوب، اونلارين واسطە سىيله كوروشون فيكىرلرلرندن خبردار اولموش و احتمال معين آنلاشمايما گۇرە اولدن حاضرا لاشمىش و ماد سرحدلرى بوشالماق هامان "حرران" شەهرىنى توتماق اوچون اورايا هجوم ائتميشدىر. ر.قبرشمن بو بارەدە يازير:

«لاکين كوروش ائكباتان دان قايدىب، آستياكا قارشى قالخاندا، بابيل شاهى "نبونيد"، كوروشلا آنلاشاراق "حرران"ى دوباره توتور».^٢

ماد - پارس محاربه لرلرينن ايكنىجى دۇورو ايكى ايل داوام ائتدى و نتيجه بللى اولمادى، گاه بو، گاه ايسه او طرف موفقيت الدە ائدىردى. نهايت سون و حل ائدىجى محاربه م.ق. ٥٥٠ - نجى ايلده باشلاندى. محاربه نين گرگين يئرلنە ماد اوردولارلرينن قوماندانى اولان هارپاگ، آرخادان خنجر ووراراق، ماد اوردولارلرني محاربه دن كنارلادى، هئركانىلر و پارتلار، هارپاگىن توطەسى و قبلى حاضرا لاماسى ايله، ماد اوردولارلرندان آيرىلاراق پارسلارين طرفينه كئىچدىلر. آستياك مجبورى حالدا ائكباتان شەهرينه قايدىب، بوتون شەهر اهاليىسىنى سلاخلاندىراراق سفيرر ائتدى و ائكباتان

١ - ماد تارىخى، ص ٦٠٩.

٢ - ر.قبرشمن، ص ١٣٣.

حصاريني خارجينده پارس اوردولاري ايله سون دؤيوشه گيردى. بو دؤيوشده يئنهده هارپاگين خيانتى اؤز ايشيني گوردو. آستياك مغلوب اولاراق قاچيب شهرده گيزلندى. پارسلار ائكباتانى توتوب تالاديلار.

نبونيد اؤز لؤوحه سينده گؤستهريكى، پارسلار ائكباتانى تالاييب بوتون ثروتىنى، بير قسمت اهاالى ايله بيرليكه اسير كيمي "پاسارقاد" آپارديلار. دئمك، پارسلار، حاكميتى اله آلماق هامان، عصرلردن برى آسورى شاهلاريني ياراتديقلارى و مادلار دؤرونده اونودولموش جنائتلرى بير داها ماد خلقينين باشينا گتيرمه گه باشلاديلار.

بوتون بونلار اونو نشان وثيركى، مادلار و اونلارين رهبرى آستياك بؤيوك جسارت، ايگيتليك و وطن پرورليكله پارسلار قارشى دؤيوشموش مركزى ماد خلقينين استقاللى و ميللى شرافتيندن آخرا قدر مدافعه ائتميشلر. لاكين داخلى خيانت، ماد اعيان - اشرافلاريني آرخادان خنجر وورماسى، بيگانهلره خدمت ائتمهسى حاكميتين مادلارين ييىندن چيخيب پارسلارين اليه كئچمه سيه سبب اولموشدور.

تاريخين آتاسى هئودوت ماد خلقينين قهرمانجاسينا پارس اشغالچيلارينا قارشى دؤيوشمه لريني بئله تصوير ائتميشدير: پارسلار ايله ميديالييلارين آراسيندا اولان محاربه لرده بوتون ميديا ميللتي، حتى قوجا كيشيلرده اشتراك ائديب، بؤيوك شجاعت لر گؤستميشلر.^۱ ائكباتان حصارى كناريندا مغلوب اولاندان سونرا آستياك شهرده گيزلنميشدى. شهرى اشغال ائدن كوروش آستياكى آختاريسادا، تاپا بيلمير. گؤروندوگو كيمي خلق اونو گيزلتميش ايدى. كوروش امر ائديركى، آستياكين بؤيوك قيزى، اوز خالاسى "آمى تيدا"نى و اونون ارى، موغلارين بؤيوكو، "سپيتامه"نى و اونلارين اوغلانلارى "سپيتامك" و "مهازن"ى توتوب ايشكنجه ائسينلر. بونو ائشيدن آستياك، اونلارى ايشكنجه دن قورتارماق اوچون، اؤزونو تسليم ائتدى.

هئودوتون يازديغينا گؤره، آستياك توتولاندان سونرا، هارپاگ اونونلا قارشىلاشميش و اونلارين آراسيندا تاريخى بير دانيشيق باش وئرميشدير. هئودوتون نقل ائتديگى بو دانيشيقلاردا افسانه لردن گلن مسئله لر آز دئييلدير. بو جهتلرى نظره آلماساق، دانيشيغين سون قسمتلى هم اينانديرىجى، هم آستياكين شخصيتينين بؤيوكلوگو و يوكسك ليگيني، همده هارپاگين اؤز خلقى و وطنينه خيانتيني آچيق و آيدين شكيلده گؤستهرير. بو قارشىلاشمانين سون قسمتلى بئله دير:

«... هارپاگ: اوگون كى، منى قوناق چاغيردين ... پيس گون ايدى. (افسانه يه گؤره كوروش اوشاق اولاركن، آستياكين امريله، هارپاگ كوروشو اؤلدورمه لي ايدى. لاكين هارپاگ آستياكين امرينه عمل ائتمه يرك، كوروشو اؤلدورمور. بو ايشى بيليپ آجيقلانان آستياك هارپاگين كيچيك اوغلونون باشيني كسديرب، اتيندن يشمك دوزلتديريو و قوناقليقا اونو هارپاگا يئديردير. هارپاگ

اۆز اوغلونون اتیندن اولان خۆره گى يثیندن سونرا، اوغلونون باشى و اللرىنى تاباقدان اونون قاباغىنا قويورلار. هارپاگ هر زادى باشا دوشور... لاکین اوگون بئله بیرگونون مقابلینده کى، سن بؤیوک شاه مقامیندان بندەلیک حالینا تنزل ائتمیشسن، هئچ دیر.

آستیاک هارپاگا باخاراق، دئدی:

- معلوم اولور کى، سنین بو ایشده الین اولموشدور؟!

هارپاگ جواب وئردی:

- بلی! و بوتون حادثه لری اونا سؤیله دی. ائله کى هارپاگین سؤزلری قورتاردی، آستیاک اونا

دئدی:

- هارپاگا! سن چوخ آخماق و وجدانسیزسان. آخماقسان اونا گۆره کى، ایشلری سن گۆرموشسن، آمما باشقاسى اوچون و او قدر عرضه ن یوخ ایدی کى، تاج و تختی اوزون یییه له نه سن. وجدانسیزسان اونا گۆره کى، شخصی غرض و انتقام آلق خاطرینه راضی اولموشسان کى، اۆز میللتیوی پارسلازا ال آلتی، قول و تابع ائده سن. اگر بیر باشقاسینین منیم یثیریمده اولماسى لازم ایدیه، ائدیگین بو ایشی باشقا ماد اهلیندن اولان شخص اوچون ائدیردین. ایندی مادلار، هئچ بیر تقصیرلری اولمادیقلاری حالدا، قول اولورلار، کئچمیشده مادلارین قولو اولان ایرانلیلار اونلارین اوزه رینده آغالیق ائده جکلر»^۱.

بوتون بونلار آیدین نشان وئیر کى، ماد حاکم دایره لرینده، کوروش خانواده سینده اولدوغو کیمی، اولدوقجا گوجلو و شعورلو بیر میللی حیس اولموش و او زامانا قدر یورتدوکلری سیاست و گۆردوکلری ایشلرین هامیسی همین میللی هدفه خدمت ائتمک اوچون اولموشدور، آنجاق آستیاک و ماد حاکمه هیأتینده باشقا میللتلره ضد و دشمن چیلیک فیکیرلری، اونلارا یوخاریدان باخماق، اونلاری اۆز میللتینده حل ائتمک فیکیرلری ابدایوخ ایدی.

تاریخی منبع لر گۆسته ریر کى، کوروش اۆز باباسى آستیاکى اۆلدورمه دی، بلکه اونو بو گونکو گرگانا تبعید ائتدی، یعنی اورائین والیسی کیمی اونو اورایا گۆندردی. لاکین کوروش "سپیتامه" نى اۆلدوردو و اونون آروادی، آستیاکین بؤیوک قیزی، اۆز خالاسى و یاشجا اۆزوندن خیلی بؤیوک اولان "آمی تیدا" یله ائولندى. بو ائولنه چوخ قاباقلاردان پارس و ماد اعیان - اشرافلاری، او جمله دن، شبهه سیز، هارپاگ طرفیندن فیکیرله شیب پالانلاشدیریلیمش سیاسی هدف اوچون اولموش بیر ایش ایدی. بو ائولنه نین، او زامانکی قایدا - قانون و عادت - عنعنه لره گۆره ده رین سیاسی معناسى و اهمیتی وارا ایدی. کوروش بو ایشله گله جک ایکى اوزلولوک نقشه لرینه زمینه حاضرلا یوردی. بو نقشه لرین هامیسی دا شبهه سیز پارس و ماد ساتقین اعیان - اشرافلاری طرفیندن جیزیلیمشیدی. او زامان ماد توپلومو قایدا - قانونلارینا گۆره، شاهین قیزینین اوغلو و یا دامادی

*

شاھىن جانىشىنى - وليھىدى اولوب، اونون يىرىندە اوتورا بىلدى، بونا گۈرەدە آستياك قىزى "آمى تىدا"نى "سپىتامە"يە وثرىشىدى. "سپىتامە"نى اۆلدۈرمەككە، كۈرۈش ماد تاج و تاختىن، آستياك طرفىندىن تەيىن اولونموش قانۇنى جانىشىنى - وليھىدىنى آرادان گۈتۈرۈپ، اونون آروادىنى، آستياكىن قىزىنى آلماقلا ھم آستياكىن قىز نەسى، ھمدە اونون كۆرەكنى اولدۇو بونولادا كۈرۈش اۆزۈنو، او زامانكى قايدا - قانۇنلار اساساً، ماد تاج - تاختىن رەقىب سىز وارثى ائىدى. "سپىتامە"نى اۆلدۈرمەككە كۈرۈش عىنى زاماندا ھم ماد، ھمدە پارس كاھىنلىرى و اعيان - اشراقلىرىنى اۆزۈندىن تامامىلە راضى سالىدى. يوخارىدا دىدىگىمىز كىمى، بىتون بو نقشەلىرى جىزىپ جورلەمكەدە شېھە سىز ماد و قىسماً پارس اعيان - اشراقلىرىنى رولو و دخالتى اولموشدور، اۆزۈدە چوخ اۆللىرىن دوشونولوب جىزىلمىش نقشە و ايشايدى.

كۈرۈش ائىكباتانايە مغلۇب اولموش بىر دۆلتىن باش كىندى كىمى رەتار ائىدى، اورانى غارت ائىدىب تالادى و بۇيوك عەدەنى توتوب قول كىمى "پاسارقاد"ا آپاردى و ماد اۆلكەسىنە خراج تەيىن ائىدى، لاكىن بىتون بونلار باخىمىيلاق سىياسەتمدار كۈرۈش، شېھە سىز پارس اعيانلارنىن مصلحتى و تاپشیریغى ایلە، ظاھردە مادلارلا فتح اولونموش بىر اۆلكە كىمى رەتار ائىدە بىلمىزدى، سىياسەت و گەجكە گۈرۈلەجك ایشلر بو ایشى اىجاب ائىمىردى. كۈرۈش يالنىز ماد اعيان - اشراقلىرىنى اۆز خەلقلىرى و دۆولتلىرىنە خىانتلىرى و اونا - كۈرۈشا كەمكىلە مادلارلا غلبە چالمايشىدى، بونا گۈرەدە اونلار - ماد اعيان اشراقلىرىنى درحال و مستقىم شەكىلدە ازە بىلمىزدى و عەكسىنە تازا قايدا - قانۇنلار مادلارلا بىر نۆوع بارىشماق شەكىلدە، ایشداشلىق فورماسىندا اولمالى ايدى.

ماد اعيان - اشراقلىرىنى كۈرۈشا كەمك ائىتمەكن مەئىن ھەدف و شەخسى مەنەت نەزەرلىرى وارايدى. ماد اعيان - اشراقلىرى اولمادان كۈرۈش مادلارلا غلبە چالا بىلمىز و غلبەدن سونرا مادلار و اونلارنى اۆلكەلىرىنى ادارە ائىدە بىلمىزدى. اىكى اوزلو و حیلە گرەنە بىر سىياسەت و ایش لازىم ايدى. ائىلە بىر سىياسەت و ایش كى، ھم مەركىزى ماد اۆلكەسىنى پارسلارنى مستەملەكەسى ائىسىن، ھمدە پول و مقام دوشگونو اولان خايبىن ماد اعيان - اشراقلىرى راضى قالىب باش اگسىنلر و بوندان سونرادا تابع اولوب، اونون امرلىرىنى اجرا ائىسىنلر و ماد خەلقىنى تابع حالدا ساخلاماقدا، ازىب استىمار ائىتمەكە پارسلار ياردىمچى و عامىل اولسونلار.

بئىلە بىر حیلە گرەنە سىياسەت و ایشىن مەقدەمەسىنى كۈرۈش "ائىكباتان" شەرىنە وارد اولان زامان، اۆلدىن جىزىلمىش نقشە اوزرە، ماد اعيانلارنىن كۆمگى ایلە "سپىتامە"نى اۆلدۈرمەك و "آمى تىدا"نى آلماقلا حاضرا لىمىشىدى. كۈرۈش ماد حەكۈمەتنى لغو ائىتمەدى، ساتقىن ماد اعيان - اشراقلىرى ایلە بو ایشە احتىياج دا يوخ ايدى. شەخسى مقام و مەنەتلىرىنى و طنلىرى و خەلقلىرىندە يۈكسەك توتان ماد اعيان - اشراقلىرى بو ایشى عملەدە اجرا ائىدر و پارس كۆلەلىگىنىن زنجىرلىرىنى ھم اۆز بويونلارنى، ھمدە خەلقلىرىنى بويوندا مەھكەم لندىرەدىلر. آزادلىق، استىقلال و اۆز آياغى اوستۇندە دورماق اونلار اوچون مقام و ثروتدن عبارت ايدى.

بوتون بو سببلره گۆره كوروش گويا ظاهرده ماددارلا باريشدى، ماد اعيان - اشرافلارينا گذشت ائتىدى، اونلارلا لطف و مرحمت ائلهدى و اوزونو هم پارسلا، همده ماددارين شاهى اعلان ائتىدى، اوزونو "پارس شاهى" عوضينه "پارس - ماد شاهى" آدلاندىردى. ماد اعيان - اشرافلارى ماد اولكه سىنى، نجه كى اولدن آرزولايىردىلار، اوز اللرينه كئچىرتدىلر، اونلار ياد ايله بو ايشه تحكيم اولدولار. ماد اعيان - اشرافلارى اصيل استقلاللارنى، وطنلارنى استقلالينى بيگانه نين و ئردىگى ظاهرى و موقتى مقام، نۆكرلىك و پولا ساتدىلار. ماد اعيان - اشرافلارى وطنلرى و خلقلارنى استقلالينى ساتماق، الدن و ئرمك مقابلىنده كوروشا "پارس شاهى" عوضينه "پارس - ماد شاهى" دئىلىدى. حتى سونرالار داريوش زامانىندا، پارسلا تابع اولان باشقا مستملكه اولكه لر مقابلىنده، "پارس - ماد حكومتى" دئىلىر و ماد اعيانلارنىڭ آدلارى پارس اعيانلارى سىراسىندا چكىلىردى، لاکين او قدر كئچمه دى كى، كوروش، فتح ائتىدىگى تابع اولكه لر كىمى، ماددارادا "ساتراب" (حاکم) تعيين ائدهرك ماد اولكه سىنى ده رسمى و آچىق بير شكىلده مستملكه لر سىراسىنا كئچىرتدى.

ماد اولكه سىنىڭ ايلك ساتراپى، كوروشون اوردو باشچىلارنىڭ اولان "اوبىار" اولموشدور. كوروش ماددارلا ائتىدىگى بو رفتارى، "بابىلى" آلاندا سونرا، اورانين باره سىنده ده عمل ائتىدى. بئله ليكله آستياك زامانى ماد دربارىندا بيرى - بيريله مبارزه ائدن ايكي قوه دن بيرى، ماد اعيان - اشرافلارى غلبه چالدى و اونون نتيجه سىنده ماد سلطنتى و حكومتى دئورىلىپ آرادان گئتىدى، شاه آستياك سورگون اولدو و ماددارين استقلاللى طرفدارى اولان "موغ" لارنى نمانده سى و باشچىسى "سپيتامه" اولدورلدو. لاکين مادىن استقلاللى طرفدارى اولان بو بؤيوك قوه و گئنىش خلق آرادان گئتمه دى و اوز مبارزه سىنه داوام ائتىدى. سونرا بو باره ده داتىشاجايىق.

كوروشون هميشه كى سياستى فتح ائتىدىگى اولكه لر اعيان - اشرافلارى، بؤيوك و نفوذلو شخصىتلارنى اوز طرفينه جلب ائتمكله او اولكه نى پارسلا تابع ائتمك و بو حالدا ساخلاماق ايدى. داها سونرالار كوروش بو اعيان - اشرافلارنى باش اگىب نۆكر اولانلارنىڭ، اوز وطنى و ائلىنى ساتماغا حاضر اولانلارنىڭ استفاده ائدر، ائتمه ينلرىنى قىراقلايىپ، كنارا قويار، وطنپرور، ائل سئور عنادجىلارنى ايسه مرموز شكىلده آرادان آپارار، آجىندا اولدوردى. حتى كوروش مغلوب ائتىدىگى شاهلارى دا اولدورمزدى، نجه كى، آستياكى، ظاهرده، محترمانه "هركانه" يه (بوگونكو گرگان) حاكم گؤندردى، يعنى اونو مركزدن، سياست اوجايندان اوزاقلاشدىردى، سورگون ائتىدى، لاکين او قدر كئچمه دى كى، مادىن ساتراپى اولموش "اوبىار" نى نقشه سى و تحريكى ايله "يئتساک" آدلى بير خاجه، بير ائو قوللوقچوسو، آستياكى، قىزى "امى تىدا" نى گۆرمگه گئيرمك باھاناسىلە، او قوجانى اوجسوز - بوجاقسىز قورو، قوم شىرىنىڭ شىرقى و جنوب شىرقىندە كى دوز چۆللرىندە بوراخىپ قاچدى و او ياشلى كىشى اورادا سوسوزلوقدان آجىندان اولدو و قورد قوشون خۆره گى اولدو.

آيا كوروش طرفىندىن ماددار اوزه رىندە حاكم و ساتراپ قويولموش "اوبىار" بو ايشى كوروشون

امری، گۆستەرىشى، اجازە و اشارەسى اولمادان ائتمەگە قادرايدى مى؟ آيا آستياك، سونرا گۆرەجگىمىز "لیدی" شاهی كىمى، كوروشا تابع اولوب، بلى دئییب باش اگسەيدى، قوجاليقدا او فاجعە اونون باشينا گلردى مى؟ اگر آستياك، آزی سوسسايدى، عۆمرونون آخیرينا قدر ساكت، آرام و آسودە ياشايا بیلردى، آخى او هم دە كوروشون باباسى ايدى و اونون قوجايندا بؤيۇموشدو. آنجاك، گۆرونديوگو كىمى، آستياك ساتيلماميش، وطنى و خلقينه خيانت ائتمەميش، پارسلارا بلى دئییب تابع اولماميشدير و عۆمرونون سونونا قدر ماد خلقينين آزادليغى بارەدە دوشونوب چاليشديغى اوچون، او ياشدا او فاجعەلى شكيلدە اۆلدورولموشدور.

گۆستردىك كى، "سپيتامە" كوروشون امريە اۆلدورولدو. زردوشتيلرين دينى عقيدەلرينە گۆرە "اسپنداته" (شبهه سيز هامان "سپيتامە" دير) بير مبارزاييميش كى، زردوشت دينينين اۆللىريندە، فاجعەلى شكيلدە، زردوشت دينينين يولوندا اۆلدورولموشدور. زردوشت دينينه اينانانلارا "اسپنداته" نى گلەجگى نجات و ثرلرين قاباقدا گئدنى و يا اۆز اصطلاحلاريله دئسك "سئوشينت" يى بيليرلر. زردوشتلرين عقيدە سينچە "اسپنداته" نين آدى دونيادا عدالتين حكم فرما اولماسى بارەدە كى خلق آرزولارينين مظهرى دير. سونرالار پارس حاكميتى عليهينه عصيان قالديران "برديە" و يا "گئوماتا" همين سپيتامە نين - "اسپنداته" نين اوغلو ايميش. بو بارەدە سونرا گئنيش دانيشاجاييق.

هارپاگ نە اولدو؟

هارپاگ اۆز خلقينه خيانت ائتدى. شخصى غرض، پول، ثروت، جاه و جلال، مقام خاطرينه او اۆز خلقينين استقلاليني يادلارا ساتدى. شبهه سيز او اۆز كۆكونو بالتالاديقدا، معين آرزو و هدفله مالكايدى. آستياك هارپاكلا سون گۆروشونده هر سۆزو اونا دئدى، لاكين شبهه سيز، هارپاگ هله آرزولارينا اومود باغلايىردى، كوروشدان نلرايسە اوموردو. آيا هارپاگ آرزولاديقلاريني كوروشدان آلدى مى؟ ايستەديگينه چاتدى مى؟

كوروش سياستى ياخشى بيلن بير شخص ايدى. او ماد اعيان - اشرافلارينين كؤمگيله ماد اۆلكە سينە مسلط اولاندان سونرا، بو اعيانلارى آتمادى، عكسينە اونلاردان سونراكى هدفلرينين اجراسيندا استفادە ائتدى. كوروش ماد اعيان - اشرافلارينين بعضيسيني ماد اۆلكە سى و حتى پارسدا بؤيوك دؤولتى ايشلره منسوب ائتدى. هارپاگ ايسە كوروشون بؤيوك سردارلاريندان بيرى اولدو و كوروشا بير سيرا فتحلر ائتدى، او جمله دن كيچيك آسيادا (بوگونكو تركيه) "يونيه" نى فتح ائتدى و سونرا يئنەدە كيچيك آسيادا كوروش طرفيندن "لیدی" اۆلكە سينين والى و حاكمى اولدو.

نە اوچون هارپاگ "لیدی" واليلىگيني قبول ائتدى؟ احتمال و ثرمك اولار كى، بو ايشين بير ميللى جهتى و سببى اولموشدور. بيلديگىمىز كىمى، ايشغوزلارين شاهی "مادى" آسورى شاهی اسرحدونون مصلحتى و ايشغوز حكومتينين سياستى اوزره "لیدی" شاهی "آليات" يارديما گئديپ و او حكومتى "كىمثرلر" ين هجومندان نجات و ثرميشدير. بو ايشغوزلار آلياتا كمكدن سونرا، معين امك حقيله اورادان قايتميشلار، لاكين يئنەدە احتمال و ثرمك اولار كى، ايشغوزلاردان معين عدە

لىدى اۆلكەسىندە مسكون اولموشلار.

داھا سونرا كىياكسار "مادى" و باشقا ايشغوز رهبرلرني اۆلدوردوكدن سونرا، اونلارن كىياكسارلا اولموش بير عدەسى باشكند همداندا قالميش و گنجلىرى ترييه ائتمك ايشينده ماد حكومتيله ايشداشلىق ائتميشلر، آنجاق كىياكسار بو ايشغوزلارن باشچىسىنا توھين ائتىدىگى اوچون، اونلارن بير عدەسى ترييه ائتىدىكلىرى بير گنجى اۆلدوروب، تلەسىك لىدى دۆلتينه پناه آپارىب، اورادا قاليرلار.

دئمك، م.ق. ۶۷۴ - نجو ايلدن، يعنى ايشغوزلارن آذربايجانا گلدىكلىرى تارىخدن مختلف زامانلاردا، چئشىدىلى سببلره گۆره ايشغوزلارن معين ائللرى و طايفالارى لىدىده اولموش و اورادا يورد سالراق ياشاميشلار.

ھارپاگ اۆزو ماد اولموش و شايد همدان ايشغوزلارنندان ايدى و آستياكلا مخالفتينن بير سببى و كۆكدە كىياكسارن "مادى" ايله رفتارى اولموشدور و لىدىنن حاكم ليگىنى قبول ائديب، عايلهسى و بستون اطرافيانى ايله اورايا كۆچمەسىنن سببلرندن بيرىده ايشغوزلارن، سويداشارينن، يارديمچى، داياق و آرخالارنن اورادا اولماسى اولموشدور.

كوروشون بو مأمورىيتلرني يئرئنه يئتيرهرك، ايللر بويو غربتدە، كىچىك آسيادا قالان ھارپاگ، اۆز مأمورىيتلرني قورتارانندان سونرا، داھا اۆز دوغما يوردونا قايتماق ايستەمدى. نە اوچون ھارپاگ اۆز وطنينه قايتماق ايستەمدى؟ فيكرىمىزجە بو ايشين اۆنملى سببلرى آشاغيدا كىلاردىر: ۱ - كوروش ھارپاگا اينانمايش و اۆز سردارى "اوبيارى" اونون يئرئنه مادا ساتراپ تعيين ائتميشدى، حالبوكى خدمتلىرئنه گۆره بو وظيفه اونون اولمالى ايدى.

۲ - كوروش ھارپاگين زيركلىگى، باجارىغى و تشكىلاتچىلىغىنى اونون ماد حكومتينه خيانتنى زامانى گۆروب بىليردى. كوروش بىليردى كى، مادلار داخلىندە نفوذو، چوخلو تانىشى، قوھوم - اقرباسى و دوستو اولان بئله بير شخص پارسلاز عليھيندە فتنەلر تۆردە بىلر. بير اوخلا ايكى نشان ووران سياستمدار كوروش ھم ھارپاگى ماد اۆلكەسى و اونون مركزيندن اوزاقلادىرمالى، ھمدە ايلانى سيد احمد ايله توتاراق، اونون باجارىغى، تشكىلاتچىلىغى و حربى قدرتيندن استفادە ائديب، يئنى - يئنى خلقلرى پارسلاز زنجيرى آلتينا سالمالى ايدى. بونا گۆردە كوروش ھارپاگى اوردو باشچىسى ائدەرك، اونو كىچىك آسيا خلقلرينن حياتىنى پوزماغا، اونلارنى پارسلاز تابع و وئركى وئرن ائتمەگە گۆندردى.

۳ - ھارپاگين كىچىك آسيادا اولدوغو ايللر سورەسىندە، شېھەسىز، كوروشون مستملەكەچىلىك سياستى مركزى مادىن گئنىش خلق كوتلەلرئنه تاماميله آيدىن اولموشدو و اونلار بو بدبختلىگين اساس سببكارى اولموش ھارپاگين خيانتىنى بىلميش و اونون نتيجهلرني عادى حياتلاريندا درك ائتمەگە باشلامىشديلار. بئله بير شرايطدە ھارپاگ نئجە اۆز وطنينه قايدا بىلردى؟ ھامى اونونلا دشمن ايدى. كوروش بو شرايطدە ھارپاگين ائكباتانا قايتماسىنا راضى اولمازدى، چونكى بير سيرا

حادثه‌لره سبب اولاییلردی.

۴ - هارپاگ میلی جھتدن نهیلیست، خودخواه، پول و مقام سئون بیر شخص‌ایدی، اونون اوچون وطن و میللت پول، ثروت، مقام و ریاست‌ایدی. او بو ثروتی و مقامی، شېه‌سیز، اسیر ائتدیگی خلقلرین اۆلکه‌لرینده، اونلارین حیاتی، قانی و مالی حسابینا الدۀ ائتمیش و اۆزونه خاص جاه و جلال، املاک، نۆکر - نثیب، ائو - ائشیک و طنطنه‌لی یاشاییش دوزلتمیشدی، نئجه دئیرلر، اۆز مشروطه‌سینی آلمیشدی. بو اونا وطن‌ایدی، اصیل وطنی و وطنداشلارینین باشینا نه کول الندیگی اونون اوچون اهمیّت‌سیزایدی. خلقی و وطنینه بیگانه اولانلارین، اۆز شخصی منفعتلرینی خلقلری، میللتلری و وطنلرینین منفعتیندن، حیاتی، استقلاللی و آزادلیغیندان اوستون توتانلارین، یادا نۆکر اولانلارین ان خوشبختلری هارپاگ کیمی اولارلار. اونلار بیر داها وطن اوزو گۆرمزلر.

۵ - هارپاگ لیدی اۆلکه‌سینده سويداش و گۆروندوگو کیمی، هم فیکیر ایشغوزلاری تاپمیش و اورادا آغالیغینین داوامینا اومیدوارایدی.

تاریخی سندلر گۆسته‌یر کی، هارپاگین نسلی کیچیک آسیانین معین تورپاقلاریندا امیرلیک دوزلتمیش و پارس‌لار تابع اولراق، حکومت تشکیل ائتمیشدیر. هارپاگین اۆولادی نسیلدن - نسیله لیدی ده حاکمیت ائتدیکلری اوچون، احتمال وئرمک اولار کی، یوز ایل هارپاگدان سونرا یاشاییب یاراتمیش تاریخین آتاسی هئروودوت کیچیک آسیانی گزیب، ماتریال توپلایارکن، "لیدی" اۆلکه‌سینه ده گلمیش و اورادا هارپاگین حاکمیت باشیندا اولان اۆولادلار یله دانیشمیش و آستیاک - هارپاگ باره‌سینده یازدیقلارینی اونلارین دېلیندن ائشیتمیش و یا قیدلر و یازیلاریندان اوخیوب یارارلانمیشدیر.

کوروش هارپاگدان علاوه بعضی ماد اعیان - اشرافلاریندا استفاده ائتدی، او جمله‌دن آستیایکین قیزی "آمی تیدا"نین "سپیتمه‌دن" اولان اوغلانلارینی "سپیٹاک" و "مهاېزن"ی ساتراپ (حاکم) وظیفه‌سینه قویدو، هابئله "آمی تیدا"نین آنادان اۆگنی قارداشی "پارمیس"ی پارسدا اوردو بۆیوگو ائتدی. داریوشون کتیبه‌لرینده ده بیر سیرا ماد سردارلارینین آدی واردیر. خشایارشا زامانیندا ماد اعیان - اشرافلاری دؤولت دستگاهندا بۆیوک مقاملارا مالک اولموشلار، لاکین بونلار ماد اعیان - اشرافلارینین آز حیصه‌سی ایدی. بونلار دؤولت دستگاهیندا ایشه آلینانلار، اویونا توتولانلار، شېه‌سیز، کوروشا باش اگنلایدیلر. دئمک، ماد اعیان - اشرافلارینین اساس بۆلومو اۆلدن اویونا توتولمایاراق کنارلانمیشلار، یعنی اۆز خلقی و دؤولتینه خیانت ائتمیش ماد اعیان - اشرافلاری عمومیتله پارس‌لاردان آرزو اولدیقلارینی الدۀ ائده بیلمه‌میشلر. پارس‌لار ایشلری اله آلماق اوچون اۆللر ماد اعیان - اشرافلارینا اوز وئریب، اونلارین معین حیصه‌سینی ایشه چکیب اونلاردان استفاده ائتمیشلر، لاکین ایشلری تامامیله اله آلدیقدان سونرا، تدریجله اونلاری کنارلامیشلار. داریوش زامانیندان باشلا یاراق اساس دؤولت مقاملارینی پارس‌لارین یئددی مشهور خانواده‌سی اۆز الینه آلیب، آخرا قدر ساخلامیشلار، ماد اعیان - اشرافلاری ایسه کیچیک و ایکینجی درجه‌لی ایشلرده

قويولموش و زامان كئچىدىكجه، پارسلازا قارشىمىش و اونلار ين داخلىنده ارييب، تاماميله آزادان گئتميشلر. ماد اعيانلار ينين پارسلاز و هخامنش دؤولتينده نفوذلارى تدرىجله آزادان گئتىدىكجه، هخامنش شاهلارى دا اوز شاهلىق لقبلىرىن "ماد" كلمه سىنى سىلميشلر. □ □ □

كورووشون سونو

كورووشون بوتون حيات مرحله لرى باره ده چشيدلى افسانه لر اويدورولدوغو كىمى، اونون اولومو باره ده ده عجيب - غريب افسانه لر يارانمىشدير، شيهه سىز، بونلار ين هامىسى فارس خلقى و حاكمه هايتى طرفيندن اويدورولموشدور. تاريخ بويو تاريخچىلر بو مختلف افسانه لر ين بيرىنى گؤتورموشلرسه، آقاى حسن پيرنيا (مشيرالدوله) "ايران باستان" ادلى قالين تاريخى اثرينده بو افسانه لر ين هامىسىنى بير آرايا توپلامىشدير. حتى آقاى پيرنيا "قئزئوفون" و "كورووشنامه" ادلى اخلاقى تاريخى رومانينين اكثر يئرلرينى، او جمله دن كورووشون اولومو باره ده كى قىسمتىنى ده، تاريخى واقىيت كىمى، اوز اثرينده وئرمىشدير. हालبوكى، آقاى پيرنيانين اوزونون قيد اثتىدىكى كىمى، هئروdotون اوزو بئله بو افسانه لر ين آخريندا يازمىشدير: «كورووشون اولومو باره ده حكايه لر چوخدور. منيم ذكر اثتىدىگيم روايت حقيقته ياخين راقدير»^۱.

پيرنيا هئروdotون نقل اثتىدىكى روايتى ده كيتابيندا وئرمىشدير، لاكين هئروdotون ان آيدىن، واضح و آشكار سؤزلرينى، تعبير و تفسير انده رك، اونون اولدوقجا آيدىن و دوزگون فيكىرلىرىنن غلط و يالنىش نتيجه لر چىخارمىشدير.

بئله نظره گلىركى، آقاى پيرنيانين بو سهوينين علتى يا اونون تورك تاريخيله اصلا تانىش اولماماسىندان، يادا مىللى تعصبوندىن و يا هر ايكىسىنن ايره لى گلمىشدير. دوغرو دان پيرنيا و بير سيرا باشقا ايران - فارس تاريخچىلرينين تاريخى اثرلرينى اوخودوقدا، اوخوجودا بئله تصوّر يارانير كى، گويا ايران تاريخينده باشدان - بنادان فارس مىللتينن باشقا آيرى مىللتلر و خلقلر اولمامىشلار، हालبوكى، توركلر اولمادان حقيقى ايران تاريخىنى دوزگون و اولدوغو كىمى آچىب گؤسترمك ممكن دئيلىدير، البته او بيرى ايران مىللتلرينين ده ايران تاريخينن پايى اولموش و اولدوغو كىمى نظره آلينىب آچىقلانماليدير.

هئروdot كوروش دؤوروندىن تقريباً يوز ايل سونرا ياشامىشدير، بونا گؤره ده اونون كوروش دؤورونه عايد يازىلارى اساساً روايته دايانير، خصوصيله اونا گؤره كى، هئروdot ايرانلى دئيلىدى. هئروdot كوروشون اولوموايله ايلگىلى گؤستردىكى حادثه لرى نه مشاهده ائتمىش، نه ده حتى گؤستردىكى يئرلىرى گؤرموشدور.

ان قديم دؤورلردن، حتى افسانه لر دؤوروندىن، توركلرين اولو بابالارينين يئرلىرى، وطنلىرى

مشخص و معین اولموشدور. اونلار "آرال" گؤلونون اطرافی (اورتا آسیانین شرقینده)، "یئنی سو" و "اورخون" چایلاری کنارلاریندان، آلتای داغلاری، مغولستان و چینین شمالیندان باشلایارق، بو گون آسیانی آوروپادان ایران "اورال" داغلارینا قدر کی گئیش تورپاقلاردا یاشامیشلار. خزر دنیزینین شرقی، شمالی (بوگونکو هشترخان طرفلری) و غربی ده (بوگونکو شمالی و جنوبی آذربایجان و داغیستان) "کارپات" داغلارینا قدر، قارا دنیزین شمالی (دشت قیپچاق)، آنادولو و غربی ایران دا قدیمدن تورک تورپاقلارینین اساس قسمتلریندن اولموشدور.

دوغرودور کی، افسانه لر دؤرونون حادثه لری، شاهنامه ده اولدوغو کیمی، روستمله افراسیاب آراسیندا باش وئرمیش دؤیوشلر، اساساً اورتا آسیادا، جیحون - سیحون چایلاری اطرافیندا تورکوستاندا باش وئرمیشدیر، لاکین بونلار افسانه دیر، واقعیته گلدیکه ایسه، اسلامدان اولکی فارس منبعلریندن معلومدور کی، "گنجه را افراسیاب تورانی ساخت"،^۱ یعنی افسانه لر دؤرونده بئله تورکلر خزرین غربی، یعنی بوگونکو شمالی آذربایجاندا یاشامیش و حتی گنجه کیمی بؤیوک و قدیمی شهری اونلارین رهبری افراسیاب - آلپ ار تونقا تیکدیرمیشدیر. بعضی عالیم لر بو فیکیرده دیرلر کی، "گنجهک" دن مراد شمالی آذربایجاندا کی "گنجه" شهری دئییل، بلکه جنوبی آذربایجاندا، اؤزوده بو دیارین باش کندی اولموش "گنک" (بوگونکو تخت سلیمان) اولموشدور. هر ایکی حالدا آذربایجان: ایستر شمال، ایسترسه جنوبی عمومی تورک دنیاسینین بیر حیصه سی اولموشدور.

افسانه لره فارس - تورک محاربه لری اونا گؤره اساساً تورکوستاندا باش وئرمیشدیر کی، او یئرلر تورکلرین اولو بابالارینین اساس یوردلاری اولموشدور.

هرودوت یازیر کی، کوروش "بابل" ی آلانندان سونرا "ماساؤتلی" اؤزونه تابع ائتمک ایسته دی. بوتون قدیم و تازا تاریخچیلر گؤسته ریرلر کی، "ماساؤتلی" هامان "ساکالار" - ایشغوزلاردیرلار. ماساؤتلی "سایجا چوخ، اؤزلری ده اولدوقجا دؤیوشکن ایدیلر و یئرلری "آراکس - Araxe" چاینین شمالیندا، شرق طرفده (بوگونکو شمالی آذربایجان و داغیستان)، "ایسه دون - Issedons" لارین مقابلینده (ایسه دونلار، ماساؤتلی بیر قولو اولوب، خزرین شرقینده یاشایاردیلار)

*

۱ - اوستاد "مارکوارت" بیر پهلوی متنیندن (اسلامدان اولکی فارس متلریندن، شبهه سیز افسانه وی دئییل علمی تاریخی بیر متندن) بئله بیر جمله نقل ائتمیشدیر: "به کوستنی آتورپاتکان شترستان نی گنجک فراسیابک تورکرت آذربایجان منطقه سینده کی گنجه شهرستانینی (شهرینی) تورانی افراسیاب تیکمیشدیر باخ: مجله مهر. سال ۷. شماره ۱. ص ۴۷ هابئله باخ: دکتر جمال الدین فقیه. آتورپاتکان. تهران ۱۳۴۶. ص ۱۱۵. فارس منبعلرینده افراسیاب افسانه وی بیر تورانی حساب اولسادا، تورک تاریخینده "آلپ ار تونقا" یعنی هامان افراسیاب تاریخی شخصیت و بوتون تورکلرین باشچیسى اولموشدور. گزرموشوک و سونرا گؤره جه بیک کی، افراسیاب نه تکجه شمالی آذربایجان، بلکه جنوبی آذربایجاندا، چیچکست ده (اورموگؤل) و پرسپه ده (تخت سلیمان) "گنک" ده اولموشدور.

ايدىلر.^۱

هئودوت "آراكس"، چايىنين يئرني مشخس ائتمك اوچون (اؤزو او يئرلىرى گؤرمه ميشدير) بئله يازميشدير:

"آراكس" چايى "ماتانى - Matanen"^۲ لر يئرلريندن آخر، "گيندئس - Gyndes" (تركيه - ايران - عراق تورپاقلاريندا آخان دىاله چايى) ده بورادان جريان ائدير. دىاله چايى دجله نين قوللاريندان دير. دىاله و دجله چايلارينين بير سيرا قوللارى "زاقروس" و خصوصيله "آغرى" داغيندان (ايران - تركيه - اسكى شوروى سرحدلرينين بيرلشدىكى منطقه ده كى داغ) سرچشمه توتور. "آراكس" (آراز) چايى دا محض همين بو داغلاردان باشلانير.

هئودوت بوريا قدر دئديكلرينده ابدا سهو ائتمه ميشدير. هم "ماساؤتلىر" بير قسمتى "آراكس" ين (آرازين) شمالكندا - خزرين غرب ساحل لرينده اولموش، ياشاميش، همده "آراكس" و دىاله چايلارينين سرچشمه سى آغرى داغيدير.

آرازين اهميتلى قوللاريندان بيرى، اؤزو مستقل چاي كيمى تانيشميش، "كور" چايدير كى، شمالى آذربايجان و گرجستان دوزنلىكلرينده آخىب، شمالى آذربايجانين مغان طرفلرينده آرازلا بيرله شيب خزره توكولور. شهبه سيز "كور" چايىنين بوگونكو وضعيتى، جزئى ده ييشيكلىكلره، قديم زامانلار، هئودوت زامانلاريندا بئله اولموشدور. هئودوت بو واقعيتى ده تاماميله دوز گؤسترهره ك يازميشدير: «آراكسين شعبه لريندن بيرى جلگه لرده آخر و كاسپين (خزر) درياسينا توكولور».^۳

هئودوتون بو اندازه ده دقيق، دوغرو و دوزگون اولراق وئردىكى معلوماتلار باخمىياراق، آقاي حسن پيرنيا يازير كى، هئودوت سهو ائتميش و آراكسدان مقصدى "سيحون" چايى ايميش و دليل ده بونو گؤسترير كى، هئودوت آز سونرا "ايسه دون" خلقينين يئرني "سيحون" چاييله اورال داغلارى آراسينداكى گئنيش بوزقىرلارى (جلگه لرى) گؤستميشدير.

هئودوتون "ايسه دون" لار حاقيندا دئدىكى بو سؤزلرده تاماميله دوغرو و دقيق دير و بو حقيقت بيرنجيسىنى رد ائتمير، بونلارين هر ايكىسى دوغرو دور، يعنى ماساؤتلىر و يا ايسه دونلار عىنى تورك ائللرينين مختلف ادلى قوللارى اولموش، هم خزرين غربينده، همده شرقينده ياشاميش و ياشايدىلار. ماساؤتلىرين زاقاقازدا بو گونه قدركى قايىقلارى باره ده يئرلنده دانىشلاجاقدير.

نه اوچون آقاي پيرنيا هئودوتون بو آچيق - آشكار و دقيق فيكرىنى رد ائدير؟ آقاي پيرنيانين بو ايشدن مقصدى اوندان عبارت دير كى، او دؤورلرده توركلرين اولو بابالارينين بوگونكو شمالى

*

۱ - پيرنيا، جلد ۱، ص ۴۴۶.

۲ - بوو "ميتاننى" ائل آدلارى قوتيلرين شاهی "ايمتا" آدى و "ماتان" كلمه سيله عىنى سؤزكؤنؤندى.

۳ - پيرنيا، ج ۱، ص ۴۴۷.

آذربایجان، خزرین شمالی اراضیسی و اورال داغلاریلہ جیحون - سیحون چایلاری آراسینداکی بوزقیرلاردا یاشاماسینی رد ائتسین و اونلارین او زامانکی یئرلرینی یالنیز جیحون - سیحون چایلارینین اوزاق شرقینده کی اراضی ایلہ محدودلاشدیرسین، نئجه کی جیزدیغی نقشهده گؤرونور.^۱ پیرنیانین ترتیب ائتدیگی بو خریطهده خزرین دربنددن یوخاری غرب ساحل لری، بو دنیزین بوتون شمال ساحل لری اراضیسی، اورال داغلارینین شرقی جلگه لرینی و حتی خزرله آرال گؤل لری آراسینداکی اراضینی هر جور ائل، قبیله و طایفالاردان تامامیلہ بوش گؤستمیشدیر، بیر صورتده کی، هئودوت گؤستمیشدیر کی، "ایسه دون"لار خزرین شرقینده یاشاییردیلار، لاکین هئودوتون گؤستردیگینین عکسینه اولارق، آقای پیرنیا اورالین شرقی و خزرله آرال گؤل لری آراسینداکی تورپاقلاری - اورتا آسیانی تامامیلہ بوش گؤستمکدن علاوه "ماساؤتلی" آرال گؤلونون شرقی و جنوب شرقینده، جیحون و سیحون چایلارینین آراسیندا، ایسه دونلاری ایسه سیحون چاییندان شرقده، چوخ اوزاق یئرلرده یئرلشدیرمیشدیر. آقای پیرنیانین خزرین غرب، شمال و شرق اراضیسینی بوش و سکنه سیز گؤستمه سی، احتمال، بو اراضینی "آریا" نؤادلار اوچون ساخلماق اولموشدور و بونولادا آقای پیرنیا فارس شوونیزمینین بوگونکو فیکرینه زمینه یاراتماق ایسته میشدیر کی، آذربایجان، ائله جهده شمالی آذربایجاندا، حتی اورتا آسیا و عمومیتله آذربایجان و خزرین غربی، شمالی و شرقینده تورکلرین اولو بابالارینین اولماسی اوزاق تاریخی کؤکه مالک دئییلدیر و اونلار آذربایجان تورپاقلارینا سونرادان گلمه دیرلر و بونا گؤره ده آرادان گئتمه گه محکومدورلار، حالبوکی، ان قدیم دؤورلردن بو گونه قدر واقیعت بونون عکسینه دیر و بو یئرلر ان قدیم دؤورلردن تورک خلقلرینین وطنی اولدوغو کیمی، بوگونده اونلارین دوغما وطنیدیر.

تاریخی حادئهلرین شهادتینه اساساً، اوللر گوردوگوموز کیمی، هله آریالار بوگونکو ایران فلاتی، آذربایجان و مرکزی ماد اراضیسینین اطرافی تورپاقلارینا گلمه دن چوخ - چوخ اوللر تورکلرین اولو بابالاری - التصاقی دیللی خلقلر لاپ اولدن آذربایجاندا یاشامیش و بو دیارین شرافتیندن عصرلر بویو یادلار مقابلینده مدافعه ائتمیش، قان تۆکوب جان قویموش، اورادا حکومتلر و مدیئتلر یاراتمیشلار.

آقای پیرنیا تورکلرین او زامان آراز چایینین شمالیندا اولماسیلہ مخالفت ائتمکله، هئودوتون آیری بیر فیکری ایلہده مخالفت ائتمیش اولور. اودا بوندان عبارتدیر کی، هئودوت ماساؤتلیرین یئرلرینی اورال داغلاریلہ جیحون - سیحون چایلاری آراسینداکی اراضی یعنی قسماً بوگونکو اورتا آسیا گؤستمیشدیر، لاکین یوخاریدا گؤستردیگیمیز کیمی آقای پیرنیا اونلارین ماساؤتلیر، ایشغوزلار و یا ساکالارین یعنی تورکلرین اولو بابالارینین یئرلرینی یالنیز جیحون و سیحون چایلارینین آراسیندا گؤستهریر، یعنی اورتا آسیادا دئییل اوردان شرقده نشان وئرمیشدیر

*

آقاي پىرنيا كوروش زامانى ماساۋتلىرىن - توركلرين اولو بابالارينين آرازين شىماليندا بوگونكى شىمالى آذربايجاندا اولمالارينى رد ائدير، لاکين تاريخين آتاسى هئودوت و اوندان سونراكى تاريخچيلر بو واقىيىتى تاييد ائتميشلر. مثلاً عباسقىلى آقا باكيخانوف "گولستان ارم" اثرينده هابئله كاويان پور تاريخ عمومى آذربايجان اثرينده آچيق قيد ائتميشلر كى كوروش آراسين شىماليندا ساكالار لا دۇيوشده اولموشدور.^۱

هئودوت سونرا خزر دىزىنين موقعىتى و يئرلشديگى يئر بارهده اولدوقچا دقيق و دوزگون معلومات وئير، بوايسه گۇستهرير كى، اونون منطقه ميزين جغرافىيىي وضعيتيندن اولان معلوماتى دقيق و اساساً دوزگون و يازديقلارى تاماميله دوغرو دور.

داها سونرا هئودوت خزرين شرقيندن دانيشاراق دئير كى، كاسپين درياسينين شرقينده سونسوز بوزقىلار (جلگه لر) واردير و بو بوزقىلارين بۇيوك قسمتى ماساۋتلىرىن مسكىن دير كى، كوروش اونلارا قصد ائتدى.^۲

هئودوتون بو سۇزلى ده دوغرو دور، چونكى اونون گۇستردىگى كيمى ماساۋتلىر هم آراكسين شىمال قسمتلىرى همده جيحون - سيحون چايلارى اطرافى و بوزقىلاريندا ياشاميشلار. تاريخ گۇستهرير كى، بو يئرلر توركلرين اولو بابالارينين اصيل و طنلىرى اولموشدور.

خزر دىزى اطرافى و ياخين شرقيين وضعىتى بارهده بو دقيق جغرافىيىي معلوماتدان سونرا، هئودوت تاريخىي حادثه لرى آچىقلاماغا باشلاير و يازير كى، ماساۋتلىرىن كوروش زامانى بۇيوكو، باشچيسى "توميريس - Tomiris" خانيم اولموشدور. توميريس بوتون ماساۋتلىرىن، ايستر آرازين شىمالى ايسترايسه جيحون - سيحون چايلارى اطرافى و بوزقىلاريندا ياشايان ماساۋتلىرىن - قديم تورك ائللرينين بۇيوكوايدى.

تبريزين قديم آدى "تامراكيس" و يا "تارماكيس" ايميش. گۇروندوگو كيمى تبريزين قديم آديله "توميريس" كلمه سى آراسيندا معين اوخشارلىق واردير. شايد بو ايكي كلمه آراسيندا معين رابطه و علاقه اولموشدور. آنجاق بيلمك لازمدير كى تبريز كلمه سى - تامراكيس سۇزو "توميريس" كلمه سيندن چوخ - چوخ اوللر مؤوجود اولموشدور. بوگون اهر اطرافى كندليلرى تبريزه سفر ائتمك ايسته ديكده تومروسا گئديرم دئيرلر. بوايكي كلمه آراسيندا علاقه ظنيميزجه سس و فونئتيك باخيمدان دير، لئكسيك و معنا جهتدن اونلارين ايلگىلىرى اولموش اولسا هله ليك بيزه معلوم دئيلىدير.

هئودوت سونراكى حادثه لرى بئله تصوير ائدير: كوروش توميريس ايله ائولنمك تكليف ائدير. توميريس بيلير كى، بو ايش اونون اۇزو اوچون دئييل، وطنى و ائلى اوچوندور. بونا گۇره ده

۱ - گلستان ارم ص ۳۸ و تاريخ عمومى آذربايجان اثرينين اوللرى.

۲ - گلستان ارم، ص ۳۸ و تاريخ عمومى آذربايجان اثرينين اوللرى.

کوروشون ائولنمک تکلپینی رد ائدیر. کوروش آرازین شمالینا هجوم ائتمک اوچون حربی حاضرلیغا باشلاپیر. بوندان خبردار اولان تومیریس خانیم کوروشا بئله پیغام گۆندهریر:

«ای مادلارین شاهی! گۆردوگون ایشلری بوراخ اونا گۆره کی بیلیمیرسن بو ایشلرین نتیجه سی نه اولاجاقدیر. الینده هر نه وارسا اونونلا کفایتلن، قوی بیزده اۆز مملکتیمیزده سلطنت ائدک اگر منیم بو اۆیودلریمی ائشیتمه ییب، راحت اوتورماسان، یعنی اگر ماساژئتلرله ال به یاخا اولماق ایسته سن، بویور و چایین ایکی طرفینی بیر - بیرینه یاپیشدیرماق اوچون یئرسیز زحمت چکمه. بیز اوچ گونلوک یول قدر چای ساحیلیندن اوزاقلاشاریق و سن بیزیم اۆلکه میزه کئچه بیلرسن. اگر بیزیم سنین اۆلکه نه کئچمه گیمیزی اوستون بیلسن، سنده هامان ایشی گۆرکی، بیز تکلپ ائدیریک»^۱

تومیریس خانیمین بو تکلپنی باره ده تصمیم توتماق اوچون کوروش اۆز اوردو باشچیلاری ایله حربی مشاوره مجلسی چاغیریر. اوردو باشچیلارینین هامیسی پارسلارین آراز چاییندان گئری چکیلیمه سینی و ماساژئتلرین آرازین جنوبونا گلیب، اورادا گۆروشمه لرینی مصلحت گۆرورلر. لاکین یالنیز کئچمیش لیدی شاهی "کیرئوس" بو فیکرین تام عکسینی تکلپ ائدیر. (کوروش لیدی اۆلکه سینی توتدوقدان سونرا اورانین شاهی کیرئوس کوروشا تابع اولاراق اونون خدمتینه گیرمیش و پارسلارین اوردو قومانداریندان بیرى اولموشدو.) کیرئوس پیشنهاد ائدیرکی، پارس اوردولاری آرازین شمالینا کئچیب، خیلی ایره لی گئتسینلر و توتدوقلاری یئرلده یتمک، ایچمک و عیش - عشرت شرایطی دوزلایب، گئری چکیلسینلر تا خبرسیز و گۆرمه میش ماساژئتلر ایچیب مست اولدوقدا، پارس اوردولاری اونلارین گۆزله مه دیگی حالدا، اونلارا قارشى هجوم ائدیب، قیریب اۆلدورسونلر. کوروش کیرئوسون تکلپ ائتدیگی کیمی رفتار ائدیر. پارس اوردولاری آراز چایینی کئچیب، ماساژئتلرین گئری چکیلدیکلری سگگیز گونلوک یول قدر ایره لی گئدیر و اورادا عیش - عشرت شرایطی دوزلدک گئری چکیلیرلر پارس اوردولارینا قارشى هجوم ائدن ماساژئتلر، حاضر عیش - عشرت شرایطینی گۆردوکده قورولموش تله دن خبرسیز، یئیب، ایچیب، مست اولورلار. ائله بو وقت پارسلار عکس هجوم کئچیب، ماساژئتلری قیریر و بیر عده سینی اسیر توتورلار. تومیریس خانیمین اوغلو "سپارقای سئس - Spargapises" ده اسیر اولانلارین ایچینده ایدی. کوروشون حیله سی و اوغلونون اسیر اولماسیندان خبردار اولان تومیریس خانیم کوروشا بئله بیر پیغام گۆندهریر:

«ای کوروش! کی، قان ایچمکدن دویمورسان، اۆزووه اۆیونمه کی، اوزومون مئوه سی ایله، ایکی اوزلولوکه منیم اوغلومو اسیر ائتمیش سن. مغرور اولما کی، بو واسطه ایله اونا ال تاپمیش سان، اونا گۆره کی، بو ایش دۆبوش میدانیندا و ایگیتلیکله اولمامیشدیر. ایندی منیم اۆیودومه قولاق آس، چونکی سنین مصلحتینی دئییرم. مجازات گۆرمه دن، منیم اوغلومو گئری قایتار و بیزیم اۆلکه دن

چىخىپ گىت. اگر بئله ائتمەسن، قوشونومون اوچدە بېرىنە نىسبەت ائىدىگىن جىسارت مەقبۇلىندە، گۈنشە و ماساۋىتلىرىن آلاھىنا آندە اچىرىم كى، سنى قان اچىمكىدن دويورام، اگرچە سەن دويمازسان»^۱.
تومىرىسىن اوغلو اسركلىكىدن آيىلىپ، وضىئەتتى گۇروب خطا ائىدىگىنى دويور و كوروشدان خواھش ائىدىركى، اونون قوللارنى اچىسىنلار. كوروش "سپارقاڭى سئس" نى قوللارنى اچماغا امر ائىدىر. اللرى اچىلماق ھامان سپارقاڭى سئس يانيندا اولان سىلاھلى شىخىلرىن سىلاھلارنىدان استفادە ائدەرك اۋزونو اۋلدورور.

اوغلنونا اۋلوم خىبرىنى ائشىدىن تومىرىس خانىم جىھون - سىھون چايلارى كىنارلارنىدان تا آرازىن شىمالىنا قدر يايىلمىش بوتون ماساۋىتلىرىن اوردولارنى سىفرىر ائىدىپ، پارسلار قارشى ھىجوما كىچىر. دۇيوشدە پارسلار مغلۇب اولور و سون نىفرلىنە قدر اۋلدورولورلر. كوروشدا دۇيوشدە اۋلدورولور. تومىرىس خانىم كوروشون جىسدنى تاپدىرىپ، باشىنى بدىنىدن آيىرىر و اونو قانلا دولو اولان بىر تولوغا سالىپ، اونون آغزىنى بوغاراق لىندە توتدوغو ھالدا دئىير:
«مەن سنى دۇيوشدە مغلۇب ائىدىمىسەدە، سەن ھىلە ايلە مەنم باشىما مىصىبەت گىتىرىپ، اوغلومو لىمدىن آلدەن، نىجە دئىمىشەدە، ايندى سنى قان اچىمكىدن دويورورام»^۲.

بو ھادىئەلردىن لىدى شاھى "كىرئوس" ون قىرىبە تىكلىقى دقئە لايىقىدىر. اھتىمال وئىرك اولار كى، "كىرئوس" يا اۋزو لىدى ايشغوزلارنىدان اولموش، يادا، اگر بئله اولمامىشىدىرسا، شىبھە سىز، ماساۋىتلىرى - ايشغوزلارى چوخ ياخشى تانىمىش، اولارنى گوجو، قدرتى، جىسارت و رشادىتىدن ياخشى خىبردار اولموشدور، چونكى او يا اۋزو ايشغوزلارنى لىدىنى كىمىرلردىن قورتارماسى جىريانىداكى دۇيوشلرى و قەھرىمانلىقلارنى گۇروموش، اولارلا ياخىندان تانىش اولموش، يادا اۋزوندىن قاپاڭكى لىدى شاھلارى، مىسۇللارى، اوردو باشچىلارى و سايرەدن ائشىتمىشىدىر، بونا گۇرەدە بئله بىر خودخواھلارنى، اۋزلىرىدىن راضى اولانلارنى، اۋزلىرىنى ھامىدان قدرتلى، عاغىللى و يوكىسك فرض ائىدىلرىن و عىنى زاماندا ماساۋىتلىرى - ايشغوزلارى تانىمايانلارنى خوشونا گلەن سادە و خىرجى و زىھىتى آز بىر غلبەدن مۇدە وئىن تىكلىقى ائتمىش و خودخواھ، ماساۋىتلىرى قدرتسىز و اويونچاق فرض ائىدىن كوروشدا اونو قىبول ائتمىش و پارس اوردولارنى دىشمن اراضىسىنە گۇندىرمىشىدىر. ھالبوكى، ماساۋىتلىر آرازىن جىنوبىنا گلەسە ايدىلرە، پارس اوردولارنى غلبەسى اھتىمالى وارايدى. دئىمك، "كىرئوس" كوروشون خودخواھلىق خىصوصىيىتىدىن استفادە ائدەرك، ائلە بىر تىكلىق ائتمىشىدىركى، كوروشدان اونون وئىنى "لىدى" نى توماسى و خىلقىنە تىھقىر ائتمەسى انتقامىنى آلسىن و بو مقصدىنەدە نايل اولموشدور. بو مەھارەلر جىريانىدا "كىرئوس" وندا دۇيوشلردە اۋلوب، اۋلەمەسى بارەدە مەنبەلردە مەلۇمات يوخدور، شايد او دۇيوشلر جىريانىدا

*

۱ - پىرىيا، ج. ۱، ص ۵۱.

۲ - پىرىيا، ج. ۱، ص ۵۲.

فرستدن استفاده ائده رک، ماساژئتلره قوشولموشدور.

بئله لیکله کوروش ۲۸ ایل سلطنتدن سونرا، م.ق. ۵۲۹ - نجو ایلده ماساژئتلرین ملکه سی و رهبری "تومیریس" خانیم طرفیندن دؤیوش میدانیندا اؤلدورلموش و سونرا باشی کسیلمیشدیر. دئمک او توره تدیگی جنایتلرین انتقامینا معروض قالمیشدیر. آذربایجان خلقالرین بؤیوک شاعری صمد وروغون "یاندیریلان کیتابلار" شعرینده بو تاریخی حادثه یه اشاره ائده رک دئیمیشدیر: «آنام تومروس کسمه دی می کیخسروون باشینی!! هئرودتون نقل اثتدیگی بو تاریخی حادثه ده، شبهه سیز افسانه وی جهتلر واردیر، لاکین بونولا برابر حادثه ده کوروشون ماساژئتلره، تورکلرین اولو بابالاریله دؤیوشده اؤلمه سی، اؤزوده جیحون - سیحون چایلاری کناریندا دئییل، محض آرازین شمالیندا، بوگونکو شمالی آذربایجاندا اؤلدورلمه سی شبهه ائدلمز تاریخی بیر حادثه دیر. شاید بو محاربه کوروشلا ماساژئتلر آراسیندا ایکینچی و سونونجو دؤیوش اولموش اولسون. هر حالدا هئرودتون گؤستردیگی بو محاربه آرازین شمالیندا، یعنی بوگونکو شمالی آذربایجان و داغیستاندا باش وئرمیش، اؤزوده تورک ماساژئت ائللرله اولموشدور. تورک تاریخینه اساساً، هئرودتون گؤستردیگی بو یئرلرده یالنیز تورکلرین اولو بابالاری یاشامیشلار.

بوتون بو دئدیکیلریمیزدن بو قطعی نتیجه اله گلیرکی، کوروشون سون اوردو کتشلیگی ماساژئتلر علیه نه اولموش و کوروش بو دؤیوشلرده اؤلدورلموشدور. هئرودتون دئدیگینه گؤره ماساژئتلره بو محاربه بابیلین فتحیندن [میلاددان ۵۳۹ ایل اؤل] سونرا باش وئرمیشدیر. لاکین بابیلین فتحیندن سونرا کوروش "کلده"، "فلسطین" و "فینیقیه" اؤلکه لرینی ده فتح ائتمیشدیرکی، شبهه سیز نتیجه ایل وقت توتموشدور و بو محاربه لردن سونرا باش وئرمیش ماساژئتلره دؤیوشده اؤلدورولموشدور. بو فتوحاتین هر بیرسی، خصوصیه او زامان، وقت، اوردو و حربی سورسات حاضرلاماق اوچور فرصت طلب ائدی و بونلارلا برابر او زامان کوروش گنجلیک دؤورونو آرخادا قویموشدور. بونلاردان علاوه آدلارینی چکدیگیمیز یئرلر گؤستردیگیمیز کلده، فلسطین و فینیقیه اؤلکه لری پارس - ماد تورپاقلارینا یاخین ایدی، هامیسی یاخین شرق منطقه سینده یئرلشیردی، لاکین سیحون چایی کناریندا، سیحون - جیحون چایلاری ایله اورال داغلاری آراسینداکی دوزه نیکلرده یاشایان ماساژئتلره قارشى اوردو چکیب، اوزاق یئرلرده اونلارلا دؤیوشمک اوزون وقت طلب ائدی.

نظره گلن، بوتون بو چتین لیکلری نظره آلاق آقای حسن پیرنیا بئله بیر فیکیر ایره لی سورموشدورکی، کوروشون شرق اؤلکه لرینه حربی سفری بوگونکو ترکیه ده یئرله شن "سارد" شهرینین فتحیندن سونرا و بابیلین آلیئماسیندان اؤل، یعنی م.ق. ۵۳۹ - ۵۴۶ - نجی ایللر فاصله سینده، یئددی ایل مدّتینده اولموشدور. بو ایللر سوره سینده کوروش خراسان، سیستان، هرات، خوارزم، سفد، قندهار، باختر ... کیمی اولدوقجا گئیش یئرلری و اؤلکه لری توتمالی و نهایت جیحون چاییندان شرقده یئرلشمیش ماساژئتلره ده دؤیوشمه لی ایدی. او دؤورده، او شرایط و وسایطله و او اوزاق یولدا بوتون بو ایشلری یئددی ایل سوره سینده گؤرمک، همده ماساژئتلره

د یوشمک منطقی نظره گلیمیر. بوتون بونلاردان علاوه، قدیم تاریخچیلرین گوستریدیگینه اساساً، کوروش ماساژتترلره د یوشده اۆلدورولموشدور. اگر آقای پیرنیانین بو فیکری دوغرو اولسا، اوند کوروشون سونراکی فتوحاتی - بابل، فلسطین، فینیقیه ... نی فتح ائتمه سی هاوادیان آسیلی قالیر، مگر اینکی، یوخاریدا اشاره ائتدیگیمیز کیمی، کوروش شرقه دوغرو ایکی دفعه یوروش ائتمیش اولسون: بیرنجیسی، آقای پیرنیانین گوستریدیگی م.ق. ۵۳۹ - ۵۴۹ - نجو ایللرده کی، اونون نتیجه سینده کوروش خراسان، خوارزم، سفد، هرات اۆلکه لرینی، یعنی اورتا آسیانین ایرانا نسبتاً یاخین یئرلرینی فتح ائتمیش و ماساژتترلره جزبی توققوشدوقدان سونرا، گئری دؤنموشدور. ایکنجی حربی سفری ایسه بابیلین فتحیندن [م.ق. ۵۳۹] سونرا اولموشدور. آنجاق بو دفعه کوروش ماساژتترلری اولجه اۆز حاکمیتینه خطری حساب ائدیگی ماد - پارس تورپاقلارینا ان یاخین یرده، ایمپراتورلوغونا چوخ خطری یترده، آرازین شمالیندا آرادان آپارماق ایسته میشدیر، لاکین بو د یوشده اۆلدورولموشدور. اگر آقای پیرنیا تورک تاریخینه وارد اولراق، ماساژتترلرین بو گونکو شمالی آذربایجاندا او زمانلار یاشاماسینا اینانسا و میلی تعصبه قاپیلما یارق، اونلاری جیحون - سیحون چاپلاری آراسینا آماسا ایدی، بو اشتباها یول وئرمزایدی. بوتون بو دئدیکلریمیز گؤستریر کی، پیرنیا و باشقا تاریخچیلری اشتباها سالان یالیز تورک تاریخینه فیکیر وئرمه مک و اونولا تائیش اولماق اولموشدور. بیر صورتده کی، ان قدیم دؤرلردن منطقه خلقلریندن بیری اولموش، اونون بوتون تاریخی حادثه لرینده اشتراک ائتمیش تورکلرین تاریخینی ده بیلمه دن، منطقه میزین بیر سیرا اؤنملی تاریخی دویونلرینی چؤزمک و تاریخی حقیقتلری الده ائتمک ممکن دئیلدیر.

ایشغوزلارین حکومتیندن دانیشارکن گؤستمیشیک کی، اونلارین بو گونکو شمالی آذربایجاندا کی حاکمیتلری کوروش زامانینا قدر و حتی اوندان سونرالاردا معین مدّت داوام ائتمیشدیر. کوروش - تومیریس ایله علاقه دار هئردوتون یازدیقلاری آیدین گؤستریر کی، دوغرونداندا هاما ایشغوزلار، آنجاق "ماساژت" آدیه شمالی آذربایجاندا اۆز حاکمیتلرینه داوام ائتمیشلر، داها دوغروسو ایشغوزلار کییا کسار زامانی، باشچیلاری "مادی" تین اۆلدورولمه سیندن سونرا، ماد اوردولارینین فشاری نتیجه سینده جنوبی آذربایجاندا ان آرازین شمالینا گئری چکلمیش و اورادا اۆز حکومتلرینه داوام ائتمیشلر. بو واقعیت "تومیریس" خانیمین کوروشا گؤندردیگی پیغاملاردا آیدین گؤرونمکده دیر. ایشغوزلارین شمالی آذربایجاندا حاکمیتی، حتی، سونرالاردا، اسکندر زامانینا قدر، جنوبی آذربایجان ساتراپلیغی ایله علاقه دار اولراق، داوام ائتمیشدیر. بو باره ده اسکندر دؤوروندن دانیشارکن صحبت آچاجاییق.

کوروشلا علاقه دار بونودا قید ائتمک لازمدیر کی، او زیرک، سیاستمدار و مدبر اولماقلا برابر، اوز خلقلین خیرینه اولراق، محکوم میللتلره قارشى اولدوقجا غدار، رحمسیز، ظالم و سفاک ایدی. بونا باخمییارق، فارس تاریخچیلری کوروش و اونون کیمی پارس شاهلارینین آدینا "کبیر"

سۆزۈنۈدە قوشاراق اونلاری بۆیۈدۈب شیشیردیر، عادل، نۆوع پرور و خارق العاده اینسانلار چتۈیریرلر. آقای حسن پیرنیدا کوروش باره سینده بو ایشی گۆرومودور. بونا باخمایارق، پیرنیا کوروشون جنایتلرینی اؤرت - باسدیر ائده بیلمه دیگی اوچون، اونو و اونون ایشلرینی، آسوری شاهلارینین ان غدار و قان ایچهنی اولموش آشور بانپال و اونون تۆرتدیگی گۆرونمه میش جنایتلرله مقایسه ائتمیش و اونلاری قارشى - قارشىیا قویمودور، تا کوروشو عادل، مهربان و نۆوع پرور بیر حکمدار گۆسترسین.^۱

فرانسا تاریخچىسى ر. قیرشمن کوروش و داریوشون میلی سیاستی باره ده تامامیله بیرى - بیرینه ضدّ اولان فیکیرلر سؤیله میشدیر. او بیر طرفدن گۆستهریرکی، کوروش میللتلرین دیلینه احترام ائدر و اونلاری فارس خلقی داخلینده اریتمک ایسته مزدی. بو باره ده او یازیر: «کوروش هر کسدن یاخشى متوجه ایدی کی، اسکی دنیادا، مدنی شهرلر و وحشی قبیله لر، او داخلی قۆه لر دن کی، هامینی واحد بیر اینسانی جامعده حل ائتمک ایسته ییرلر، چتین اطاعت ائدییرلر».^۲ همین مؤلف اثرینین نئچه یثرینده هخامنیشلر زامانی میللتلرین میلی و دیل آزادلیغیندان سۆز آچمیشدیر. عینی زاماندا او گۆسترمیشدیر کی، بوتون فارس میللتینین وطنداشلاری هم تورپاق صاحابی ایدیلر، همده هر جور وئرگیدن آزاد ایدیلر. ر. قیرشمن کیچیک تورپاق صاحابی اولان فارس لاردان دانیشارکن یازمیشدیر: «بئله کیچیک ملک لر، خصوصیه حاکم میللتین اولکەسى اولان فارسدا وئرگی و عوارضدن آزاد ایدیلر و کندیلر ی آزاد تورپاق صاحابی ایدیلر».^۳ همین مؤلف خشیارشانین اوردوسونون ترکیبی و باشچیلاریندان دانیشارکن یازمیشدیر:

«... اونون اوردوسونو قیرخ میللت یازادیردی و بو اوردویا، هامیسی فارس اولان ایگیرمی دوققوز قوماندان باشچیلیق ائدیردی. مادلار و بابیل لیلر یالتیز ایکینجی درجه لی شغل لار صاحابی ایدیلر».^۴ بو سۆزلر و ر. قیرشمنین بو کیمی باشقا سۆزلری هخامنیش شاهلارینین میلی ظلمونو، فارس لاری بوتون باشقا میللتلردن اوستون توتماسینی آیدین گۆستهریر. هخامنیش شاهلاری و دؤولتی یالنیز فارس خلقینه اینانمیش و باشقا خلقلره ابدا اینانمیشلار. ماد ایمپراتورلوغو دؤوروندن تاریخی اثرلر و یازیلی آبیده لر، کتیه لر و سایره نین قالماماسی اونو گۆستهریر کی، هخامنیش شاهلاری ماد شاهلارینین یازیلی اثرلرینی، بیله - بیله و یا اهمیت وئرمه مک نتیجه سینده آرادان آپارمیشلار، بو ایسه اونلارین میلی ظلملرین بارز علامتلیریندن بیرى حساب اولور.

□ □ □

※

۱ - پیرنیا، ج ۱، ص ۴۷۵.

۲ - ر. قیرشمن، ص ۱۴۳.

۳ - ر. قیرشمن، ص ۲۰۴.

۴ - ر. قیرشمن، ص ۲۱۳.

مرکزی ماد و ماننا ھخامنىشلر دؤورو

ماد اعيان - اشراقلارين خيانتى نتيجه سينده ماد ايمپىراتورلوغو دئوريلدى و حاكميت ماد - ماننا خلقينين ايندن پارس خلقينين اليه كئچدى. عموم بشر تاريخين ايلك مدنيتلرندن بيرينين اوجاغى اولموش بوگونكو ايرانين غربى تورپاقلاريندا حاكميت لاپ اولدن التصاقى ديللى خلقلرين اينده اولموشدورسا، ماد حكومتينين دئوريلمىسى ايله حاكميت، ايلك دفعه اولراق، منطقه ميزده هند - اوروپا ديللى خلقلردن اولان پارسلارين اليه كئچدى و التصاقى ديللى خلقلرين اولكه لرى، او جمله دن ماننا - ماد اراضيسى پارسلارين بير ساتراپليغى، مستملكه سى، خلقلرى ايسه اونلارين گلير و استثمار منبعى و فتوحاتلارى و منطقه خلقلرينى زنجيره وورماق اوچون گرک اولان اينسانى قوه، گوج، دؤيوشچو، قان، مال، ثروت و ماتريال منبعينه چئوريلدى و ماننا - ماد تاريخى پارس تاريخينين بير حيصه سى اولدو، آنجاق شمالى آذربايجان بو وضعيتدن كنارايدى، چونكى كوروشون آرازين شمالكيندا اولدورلدوگوندن سونرا، ھخامنىش شاهلارى شمالى آذربايجانى تقريباً اؤز باشينا بوراخديلار و اونلار بير نؤوع ياريم مستقل اولراق، سويداشلارى ماد - ماننالارلا عادى حياتدا تقريباً بير و قسماً ايلگىلى اولدوقلارى حالدا، اؤز - اؤزلىرىنى اداره ائتميش، ھخامنىشلرله ايشلرى اولمادان اؤز داخلى ايشلرينده بير نؤوع آزاد و مستقل اولموشلار.

آيا ماننا - ماد خلقلرى حاكميتلرينى ايتيريب، مستملكه حالينا دوشدوكدن سونرا، پارسلارا اطاعت ائتمه گه راضى اولوب، باش ايميش و ھخامنىشلر تايىع اولراق، ساكت اوتوروب، اسير و استثمار اولماقدا داوام ائتميشلرمى؟ آيا شعورلو شكليده ظلمه، يادلارين آغاليغينا قارشى قيام ائديب، اؤز آياغى اوستونده دوران و بوتون ياخين شرق منطقه سىنى آسورى ميليتاريزمى

پنجه سیندن خلاص ائدیپ، اونلارا ترقی، اینکیشاف، مستقل حیات سوروب ایره لیه مک یوللارینی هامارلایان بیر خلق، خایین اعیانلارینین خیانتی نتیجه سینده، حاکمیتینی ایتیریب اسیر حالا دوشدو کدن سونرا بو وضعیتله راضیلاشیب ساکت اوتورموشدورمو؟

فارس تاریخچیلرینین چوخو اؤز اثرلرینده بئله گؤستره گه چالیشیرلار کی، ماد حکومتینین دئوریلیب، هخامنیشلرین ایش باشینا گلمه سی ایله ائله بیر اهمیتلی تاریخی حادثه باش وئرمه میشدیر و یالنیز بیر آریایی شاهلار سولاله سینین یئرینی باشقا بیر آریایی شاهلار سولاله سی توتموشدور، چونکی بو تاریخچیلر، یئرینده گؤستر دیگیمیز کیمی، مرکزی ماد خلقینی آریایی نژاد - هند - آوروپایی دیللی قلمه وئیر، بونا گؤرده بو دؤورلرده باش وئرمیش حادثه لری هخامنیشلرین داخلی مسئله سی کیمی اهمیت سیز گؤستره ریرلر. همین فارس تاریخچیلری کیمی، بعضی فارس کومونیسست ادیب و یازیچیلاری دا ماد - ماننا خلقلری داخلینده هخامنیشلر دؤورو باش وئرمیش حادثه لره یالنیز استثمارچی حاکم و استثمار اولونان محکوم طبقه لر باخیمیندان باخمیش، بو جهتدن قیمت لندیره رک اثرلر یازمیش، میلی جهتی، حاکم پارس و محکوم ماد - ماننا خلقلرینی اصلا گؤرمه میش و گؤرمکده ایسته مه میشلر.

بوتون بو تاریخچیلر و ادیبلرین یازدیغینین تامامیله عکسینه اولاراق، هند - آوروپایی دیللی دئییل، التصاقی دیللی اولموش و کؤک جهتدن تامامیله آریالاردان فرقلمیش ماد - ماننا خلقی حاکمیتینی ایتیردیکدن سونرا، شعورلو شکیلده اؤزو و قاباقجیل آیدینلارینین رهبرلیگی آلتیندا، لاپ ایلک زامانلاردان اونو تازادان الده ائتمک اوچون آردیجیل شکیلده پارس حاکمیتی علیه نه عصیانلار و قیاملارال ائتمیشدیر. بو قیاملار بونلاردیر:

❑ بردییه (گنوماتا)نین قیامی

خیشتیریتی نین قیامیندان [م.ق. ۶۷۳] نظره آلینارسا، ماد حکومتی ۱۲۳ ایل داوام ائتمیشدیر. ماد حکومتی م.ق. ۵۵۰ - نجی ایله ده، ماد اعیان - اشرافیلارینین خیانتی نتیجه سینده، پارس کوروش طرفیندن آزادان آپاریلیمیش و ماد اولکده سی پارس ایمپراتورلوغونون بیر حیصه سی، ساتراپلیغی اولموشدور. قدیم تاریخچیلردن توتموش معاصر تاریخچیلره قدر کوروش حاقیندا اویدورولوب نقل اولونموش افسانه لر و اونون شخصیتینی بؤیوتمک و ایده آل لاشدیرماق نتیجه سینده، آستیاکین حیاتی و فعالیت و عمومیتله ماد حکومتی و اونون رهبرلرینین حیاتی و فعالیت کؤلگه ده قالدیغی کیمی، ماد خلقینین پارسلار قارشو سونراکی داواملی مقاومتلری، عصیان و قیاملاری دا پارس حکومتینین داخلی ایشلری، جزیی و اهمیت سیز حادثه لر کیمی، ماد خلقی و حکومتیله علاقه دار اولمایان ایشلر کیمی قلمه وئریلیب قیمت لندیریلیمیش و کؤلگه ده قالمیشدیر. خصوصیه سون زامانلاردا فارس تاریخچیلری بو جهتدن خصوصی تعصب گؤستمیشلر. بو تعصب لری نتیجه سینده تاریخی اثرلری اوخویانلاردا ائله تصوّر میدانا گلیر کی، گویا ماد حکومتی کؤکسوز، خلقه دایانمایان

بىر حكومت اولموشدور و گويا ماد دؤولتى و مركزى ماد اھالىسى فارسلاز اولدوغو اوچون، اونلار كوروش طرفيندن آزاد اولوب، هم نژادلارلى فارسلاز قارىشميشلار و گويا اونلار چوخدان بو ايشى آرزولايب ايسته ييرديلر. بونا گۆرەده هم ماد حكومتى سرعتله آرادان گىتميش، همده پارس حكومتى و پارسلاز مقابلينده مادلار طرفيندن هئچ بىر عكس العمل و مقاومت گۆستەريلمەميشدير. مثلاً آقاي حسن پيرنيا قالين تاريخى اثيرينين بيرينجى جيلدينده "واقعه برديا" باشليغى آلتيندا، اوچ صحيفهده، هئروdot و كئتساسين برديا باره سينده كى، هئچ بىر تاريخى اهميتى اولمايان، افسانه لرينى نقل ائتميش و بيركلمهده اولسا، بو حادثه نين حقيقتده اولوب، اولماماسى و اونون ماهيتى، هدفلىرى، گۆردوگو ايشلىرى و ميللى خصوصيتلىرى و مادلارلا علاقەسى بارهده هئچ بىر سۆز دئتمير.

بو ايشين بىر سببىده او اولموشدور كى، آقاي حسن پيرنيا اۆز اثيرينين بيرينجى جيلدينده "قزئنفون" ون "كوروشنامه" رومانينداكى حادثه لرىده تاريخى واقعتلر كيمي گۆسترر كى نقل ائتميشدير. قزئنفون رومانيندا بئله تصوير اولونموشدور كى، كوروش آستياكا غلبه چالاندا سونرا اونون اوغلو و گويا اۆز دايبسى اولموش "كياكسار" (اصيل كياكسارلا اشتباه اولماسين) طبعى بىر حالدا شاه ائتميشدير. رومانداكى كياكسار ظاهرده ماد شاهى، اصلينده ايسه كوروشون اويونجاغى، آلتى و ال آلتيسى، اۆزوده عياش، پوزغون و خوش كئچيرن بىر آدمدير. هئروdot و باشقا يونان تاريخچيلرينين هئچ بىرى بئله بىر تاريخى شخصيته اصلا اشاره ائتمەميشلر. بو آنجاق قزئنفون ياراتديغى "كوروشنامه" رومانين بىر قهرمانى، بىر اوبرازيدير و تاريخله هئچ بىر ايلگيسى يوخدور، اۆزوده "كياكسار" آدلانديرلماقلا حقيقى تاريخى "كياكسار" ين شخصيت، بۆيوكلوك، آد و مقامىنى آلچالتميشدير.

تاريخى حقيقتلر گۆستەرير كى، كوروش مادا غلبه چالاندا سونرا، آستياكى سورگون ائديب، سونرا اونو آرادان آپارميشدير. كوروش سونرا اۆز هدفلىرىنى ايرهلى آپارماق اوچون ماد اعيان - اشرافلاريندان استفاده ائتميش، ماد خلقيندن بۆيوك عدهنى اسير ائديب "پاسارقاد" آپارميش، ماد خلقلرينه آغير وئرگى و خراجلار تحمیل ائتميش و ماد خلقىنى اولدوقجا آغير اقتصادى، سياسى و روحى فشارلارلا معروض قويموشدور. كوروش آنا طرفيندن مادلارلا باغلى و اوشاقلقدا ائكباتاندا اولدوغو و بىر مدت ياشاماسينا باخمىيلاق، مادلار و ائكباتانلارلايله محكوم و اسير بىر خلق كيمي رفتار ائتميشدير. لاکين قزئنفون رومانيندا تاماميله بونون عكسى تصوير اولونموش و آقاي پيرنيادا اونلارلى تاريخى حقيقتلر كيمي، اۆز اثيرينده نقل ائتميشدير. روماندا ائله گۆستەريلير كى، گويا كوروشلا كياكسار (رومانين قهرمانى و گويا آستياكىن اوغلو) عىنى حكومتين برابر حقوقلو باشچيلارلى ديرلار، گويا پارس و ماد حكومتى عىنيدير، اۆلدنەده بئله اولموشدور، گويا ماد حكومتى، آستياك دؤورو كيمي، مستقل و آزاددير، آنجاق پارسلازلا بيرلشميشلر و بيرليكه ايشله ييب چاليشاراق، اۆلكه لرى فتح ائديرلر بوتون بونلار ين هاميسى واقعتده يوخ، قزئنفون

رومانیندا اولموشدور، حقیقت ایسه اوندان عبارت اولموشدور کی، یوخاریدا گؤستردیگیمیز کیمی، کوروش ماد اعیان - اشرافلارینا اینانمایارق، اؤز سرکرده سی "اویبار"ی ماد اولکە سینین ساتراپی تعیین ائده رک، او دیارلا مستعمره کیمی رفتار ائتمیشدیر.

قزئنفون اؤز رومانیندا کوروشون حاکمیتی دؤورو ماد حکومتینی و اونون شاهی خیالی "کیاکسار"ی گؤستردیگیمیز شکیلده تصویر ائدیپ، کوروشلا کیاکساری برابر حقوقلو شاهلار کیمی گؤستریر. بو ایش شهبه سیز یونانلی مؤلفین پارس روایتلری، منبعلری و شاید یازیلاری ایله تائیش لیغی نتیجه سینده اولموشدور، چونکی قزئنفون بو حادثه لرین اشتراکچی سی و پارس توپلومونون عضو اولمامیشدیر. بئله اولدوقدا، قزئنفون یا پارس حاکمه هیاتی و پارس خلقینین کوروش بارده اویلدوردوغو، یاراتدیغی افسانه لر اساسیندا بئله صحنه لر تصویر ائتمیش، بو احتمال چوخدور، یادا واقعتی گؤرن، حقیقت و عدالت سئون بیر مؤلف کیمی، حقیقی کیاکسار و آستیاکین واقعیتلرینی، عادلانه، بؤیوک و مترقی ایشلرینی بیلیپ، همده کوروشون ظالمانه ایشلری ماد خلقینه ائدیگی ظلملر و یاراماز حرکتلرینی اؤیرنمیش، اونلاری بیر - بیرله مقایسه ائدیپ، کوروشون ایشلری و حرکتلرینی تام عکسینه، اؤزو آرزولادیغی کیمی، عادلانه و نؤوع پرورانه شکیلده، رومانیتیک صورتده اؤز رومانیندا تصویر ائتمیشدیر. بیرنجی حالداروماندکی لؤوحه لر، شخصیتلر و حادثه لر، فارس حاکم دستگاهی و پارس خلقینین اویلدوردوقلاری افسانه لر، یعنی خیال محصولدور و کوروشون یاراماز غیر - اینسانی ایشلری و ظلملرینی عادلانه ایشلر کیمی قلمه و ثرمک هدفیله اویلدورولموشدور. ایکینجی حالدا ایسه مؤلفین اؤزونون خیالینین محصولدور. هر ایکی حالدا قزئنفونون رومانینداکی حادثه لر و شخصیتلرین واقعی تاریخ و حیاتلا هئچ بیر ایلگی و علاقه سی اولمامیشدیر و بونا گؤرده اونلاری تاریخی واقعیتلر کیمی گؤستمک دوغرو دئییلدیر. کوروش ۲۸ ایل (باشقا بیر روایت گؤره ۳۰ ایل) سلطنتدن سونرا م.ق. ۵۲۹ - نجو ایلده ماساؤتترلله دؤیوشده اؤلدورولدو و اونون اوغلو "کبوجیه = کمبوجیه" م.ق. ۵۲۲ - ۵۲۷ - نجی ایللرده شاه اولاندان سونرا اونون یئرینی بیرنجی داریوش توتدو.

بو ایللر سوره سینده ماد خلقینین حیاتی اولدوقجا آغیر وضعیته دوشدو. کوروش و کبوجیه نین آردی کسيلمز اوردو یوروتمکلری همین بو ایللرده باش وئردی. کوروش ایناندیغی فارس سرکرده سی "اویبار"ین واسطه سیله ماد خلقینی سویاراق اؤز حربی سفرلرینین مخارجینی تأمین ائدیر و ماد گنجلرینی زورلا جبهه لره گؤنده ریدری. کوروش و کبوجیه نین شاهلیغی ایللرینده محکوم میللتلرین گئیش خلق کوتله لرینه، او جمله دن ماد زحمتکشلری، شهر و کند اهالیسینه وارد اولان بو ظلم و فشار بؤیوک اجتماعی عکس العمله سبب اولدو.

کبوجیه نین سلطنتینین سونو و داریوشون سلطنتین اؤللرینده باش وئرمیش اجتماعی حادثه لر ماد خلقینه تحمیل اولموش بو آغیر مادی - اجتماعی و اقتصادی وضعیتین، هابئله میلی ظلمون مستقیم عکس العملی ایدی. بو حادثه موغ "گئوماتا" = بردیه = بردیا "نین م.ق. ۵۲۲ - نجی ایلده کی

قيامى ايدى. بو حادثه حاقيندا بشش قديم روايت واردير: بونلار ١ - داريوшон بيستون كتيبهسى، ٢ - هتروdot، ٣ - ژوستين، ٤ - كئتسياس و ٥ - ائشيلين روايتلريدير.

بو روايتلره گؤره كبوجيه مصره اوردو چكهمدن اول دوغما قارداشى "برديه"نى گيزلى شكيلده اولدورموشدوركى، اونون غيايىندا اونا قارشى اقدام و قيام ائتمهسين.

برديه نين قيامى م.ق. ٥٢٢ - نجى ايلين مارس آيىندا باش وئردى. ايكي موغ برديه نين كبوجيه طرفيندن اولدورولمه سيندن خبردار اولوب، قيام حاضرلايىرلار. بو ايكي موغون بىرى اولدورولموش شاهزاده "برديه" يه اوخشار و اونونلا آداش ايدى. او بىرى موغون آدى، هتروdotون يازديغينا گؤره، "پارتيزدئيش - Partizdei" ايدى. برديه بىر ماد قالا سيندا قيام ائدهرك، مادلارى شورشه و قياما قالدIRMيشدير. برديه ژويه آيىنا قدر حاكميئته محكملىنپ، اكثر يئرلر و ولايتلر اونا تابع اولموشدور. برديه بوتون ولايتلره چاپار گؤنده ريب، اؤزونون شاه اولماسى و اصلاحات باشلاماسىنى اعلان ائتميش ايدى. بو چاپارلارين بىرى ده مصرده كبوجيه نين يانينا گؤنده ريلميشدى. بو خبرى ائشيدن كبوجيه اوردوسونو بوراخراق، سرعتله وطنينه قايدير، لاكين يولدا اولور و بعضى روايتلره گؤره اولدورولور.

برديه نين سرعتله موفق اولماسى و گئنيش خلق کوتله لرينين كبوجيه دن اوز دؤندرمهسى، هخامنشيلره ضد اولماسى، شبهه سيز، بىرينجى نؤبه ده كبوجيه نين ظالم، قان ايچن، مستبد، گوبود، خلقى هر جهتدن فشارا قويماسى، هابئله مصر و حبشه ده حربى ايشلرده موفقيئت سيزليگى و خصوصيله غير - فارس ميللتلرى حديندن آرتيق ميللى ظلم و اقتصادى فشارا قويماسى و اونلارين ميللى حقلىرىنى دانماسى اولموشدور. بونونلا ياناشى بيرده تاكيد ائدككى، برديه نين سرعتله موفق اولماسى سبب ايللردن برى، هخامنشيلرين ايش باشينا گلمه سيله، ميللتلر و زحمتكش خلقلرين آغير اقتصادى و اجتماعى وضعيئته دوچار اولماسى و ميللى حقوqlاردان محروم اولمالارى ايدى. آردى كسيلمز محاربه لر خلقدن اينسانى و مادى قوه طلب ائيدردى. حكومتين زورو و فشارى ايله بو احتياجلارى اؤده ين خلق آرتيق اوسانميش، جانا گلमيش و پىچاق سوموگه دايانميشدى.

كبوجيه حربى سفره گئندنه دؤولتين مركزى اداره رئيسلىرى و نفوذلو شخصيتلرينين چوخونودا اوزوايله مصر و حبشه يه آپارميشدى، تا اونون غيايىندا اقداملار ائتمه سينلر. كبوجيه نين همين بو ايشى ده برديه نين قيامينين سرعتله غلبه سينه تاثير ائتدى.

برديه نين قيامى باشلاناندا گئنيش خلق کوتله لرينين هاميسى اونا تابع اولدولار، چونكى هتروdotون دئديگينه گؤره، او يئددى آى حاكميئتى دؤورو بوتون خلقه و مختلف طبقه لره ياخشىلىق ائتدى، بونا گؤره ده او اولدورولدوكد، هامى تأسف لندى.

برديه حاكميئتى اله آلقاق هاما ن اهميئتى بىر اعلاميه يايتميشدى. اعلاميه ده بيلديرىدىكى، خلق نظامى خدمت و اوچ ايللىك وئريگدن معافدير. بو ايكي مسئله او دؤور هخامنش ايمپراتورلوغوندا محكوم خلقلرين و خصوصيله ماد زحمتكش کوتله لرينين ان اولملى و اساس

عذاب چکدیکلری مسئله لرایدی. بو اعلامیه آیدین نشان وثریر کی، محکوم خلقلرین، او جمله دن مادالارین اساس گنج قوه لری زورلا هخامنیش اوردولارینا آیینیر، دؤیوش میدانینا گؤنده ریلیر و اکثری ده اورادان قاییتمیردی. اعلامیه نین اوچ ایلیک وثرکیدن معاف ائتمه سی ایسه گؤسته ریر کی، هخامنیش حاکم دایره لری، شاهلاری و سلطنت دستگاهی خلقلرین گنج نسلینی دؤیوش میدانینا آپارماقلا یاناشی، سارایین، حاکم دایره لرین، اوردولار، حربی یوروشلر و محاربهرلرین آغیر خرجی، بودجه سینی تأمین ائتمک اوچون محکوم خلقلر، او جمله دن مادالارین شهر و کند اهالیسینه اولدوقجا آغیر و دؤزولمز وثرگیلر و مالیاتلار قویوردولار. محکوم خلقلرین وثرگیلری بیرده اونا گؤره آغیرایدی کی، محاربهرلرین، سلطنت، سارای و حاکم دایره لرین عیش - عشرتلی حیاتینین خرجینی یالینیز محکوم خلقلرین گئیش خلق کوتله لری تأمین ائدیر و فارس کوتله لری، شهرلی و کندلیلری هر جور وثرگی و مالیاتدان اساساً آزادایدیلر.

هئردوتون یازدیغینا گؤره بردییه حاکمیتی اله آماق هامان بو اعلامیه نی یازیب، گؤندرمیشدی، لاکین اونون دشمنلری بو اعلامیه نین یاییلماسینین قاباغینی آلمیش ایدیلر و نتیجه ده خلق اوندان سگگیز آی سونرا خبردار اولموشدو.

داریوشون بیستون کتیبه سیندن معلوم اولور کی، او، بردییه نی اؤلدوردو کدن سونرا، اونون گۆردوگو ایشلری اولکی حالینا قایتارمیشدیر.

بورادان، هابئله هئردوتون یازیلاریندان، معلوم اولور کی، بردییه یئددی آی مدّتینده خلقلین خیرینه چوخلو ایشلر گۆرموش و او زامان اوچون اولدوقجا اهمیتی انقلابی و اصلاحاتی آددیمیلار گۆتورموشدور. بو باره ده هئردوت یازمیشدیر: «موغ ... کمبوجیه نین شاهلیغینین سگگیز ایلی قورتاماغینا قالان یئددی آی مدّتینده آسوده لیکله شاهلیق ائتدی و بو مدّته اؤز تبعه لری اوچون چوخلو یاخشی ایشلر گۆردو، بئله کی، اؤلدورولدو کده، آسیادا، فارس لاردان باشقا، هامی تأسف ائتدی»^۱ تاریخین آتاسی هئردوتون بردییه باره سینده یازدیغی بو قیسا جمله لردن ایکی نتیجه اله ائدیلیر:

۱ - بردییه گئیش خلق کوتله لری، شهر و کندین زحمتکش اهالیسی، شهرلرین آزادلاری، آزاد و مترقی دوشونلری و توپلومون اینکیشاف و ایره لیله مه سینی ایسته یین اینسانلارین خیرینه اولان، اونلارین ایستک و آرزولارینی تمثیل ائدن آددیمیلار آتمیشدیر. باشقا سؤزله دئسک، توپلومون اقلیتده اولموش استعمارچی اعیان - اشراف، اوردو باشچیلاری، سارای و دربار اهالیسی و اونلارا یاخین و باغلی عایله لرین زیانینا، جمعیتین اینکیشاف و ترقی سینین قارشیسینی آلانلارین ضررینه اولان تدبیرلر گۆرموشدور و بونا گؤره ده او اؤلدورولدو کده، جمعیتین بؤیوک اکثریتی و خصوصیه محکوم میللتلر کدرلنمیش و تأسف لنمیشلر.

۲ - بردیه نین آتدیغی آدیملار، وئردیگی امرلر، گۆردوگو ایشلر و تدبیرلری کوروش و کبوجیه دؤورو ازیملیش، میلی حقوقدان محروم اولموش، اقتصادی فشار و سارایین آغیر وئرگی و مالیاتلاری آلتیندا اینلەن، پیچاغی سوموگه دایانان خلقلر، میللتلر اوچون اولدوقجا فایدالی، خئیرلی و ایده آل اولدوغو قدر، فارسلا و خصوصیله اونلارین حاکم دایره لری اوچون ضررلی و زیانلی ایدی، اونلارین میلی خیرینه دئییلدی.

هخامنیش شاهلارینین بورایا قدرکی ایلک دؤورونده یاشامیش غیر - فارس میللتلرین یاشلی آرواد و کیشیلری هله آستییاک دؤورونو خاطرلاییر، میلی حقوق باخیمیندان او دؤورو هخامنیشلرین میلی ظلموایله مقایسه ائدیر و ماد دؤورونون میلی حقوق و میلی آزادلیقلارینی آرزولاییردیلا.

بونا گۆرده بردیه نین میلی ظلمه سون قویماسی و خلقلره میلی حقوق وئرمه سینی آقیشلاییر و جدی حمایت ائدیردیلر. شبهه سیز بردیه فارس میللتینه مخالف و دشمن دئییلدی و او میللتده، باشقا میللتلریله برابر، حقوق تکلیف ائدیردی. آنجاق هخامنیشلرین محروم میللتلری میلی حقوقلاردان محروم ائتمه سی، اونلاری آغیر وئرگیلر و مختلف واسطه و یوللارلا چاپماسی، سویماسی ایله فارسلا رین اعیان - اشرافلاریندان علاوه، ساده گئیش خلق کوتله لری ده نسبتاً مرفه و آسوده حیاتا چاتمیشدیلا.

بونا گۆرده هئروودوت یازیردی کی، بردیه اولدورولنده، فارسلا ران باشقا هامی تأسف لندی. بونودا قید ائتمک لازمدیر کی، فارس خلقینین آزادلاری، توپلومون عمومیتله اینکیشاف و ترقیسی طرفداری اولانلاری، شبهه سیز بردیه نی حمایت ائدیر و هخامنیشلرین صرف ارتجاعی، استعمارچی گئریلیک طرفداری تشکیلاتی و محکوم میللتلری ازمک سیاستی و دؤولت قورولوشوایله مخالف ایدیلر.

آستییاکین دینی سیاستیندن دانشیارکن گؤستریمیشیک کی، او، ماد دؤولتینین سیاسی وحدتینی دینی وحدتله تکمیل لشدیرمک فیکرینده ایدی، بونا گۆرده واحد زردوشت دینینین نماینده لری اولموش موغلاردان حمایت ائتمیش و مختلف ولایتلرده اولموش طبیعی دینلری، زراتوشترا نین نطفه لری و روشیملرینی آزادان قالدیرماق ایسته ییردی. هم ماد، همده پارس و سایره ولایتلرده هله طبیعی دینلر، بیرى - بیریندن فرقلنن زراتوشترا نطفه لری و اونلارین کاهینلری وارایدی. آستییاکین مغلوبیتی، سپیتامه نین اولدورولمه سی و کوروشون غلبه سی موغلارین واحد زردوشت دینی یاراتماسینا مانع اولدو و طبیعی دینلره میدان وئردی، اونلارا عبادتگاهلار تیکیلدی. عینی زاماندا زردوشت تعلیملری اساسیندا یارانان واحد دین ده تدریجله اوزونه یول آچیب گئیشله نیر و اونونلا علاقه دار بعضی عبادتگاهلار و تاپینما یئرلری میدانا گلیردی. عینی آد آلتیندا اولسادا، دینی مراسملری بیرى - بیریندن فرقله نن ایکی مختلف دین وارایدی.

بعضی تاریخچیلرین فیکرینجه "بردیه" "سپیتامه" نین اوغلوایمیش و کوروش زامانیندا بعضی

دوولتى وظيفه لردە اولموشدور. بردييه ايش باشينا گلندە آتاسينين يولونو داوام ائده رڪ، كهنه طبعى دينلر و اونلار ين عبادت يئرلريني آرادان آپاريب، عوضينده موغلارلا شرايط ياراتميش و اونلار ين معبدلريني ديرچلتميشدير. طبعيدير كي، بونونلا علاقه دار بردييه كهنه كاھينلره، طبعى دينلره باغلى اولان اعيان - اشرافلارلا خوش اوز گؤستمير و عكسینه مرقى اعيانلار، موغلارلا باغلى اشرافلار و گئيش خلق كوتله لر ين حمايت ائدير و اونلار ين خيرينه اعلاميه وئريب، اصلاحات عمله گتيريردى.

بو سؤزلردن بللى اولور كي، مختلف تاريخچيلر بردييه نين گوردوگو و يا گؤرمك ايسته ديگى ايشلر حاقيندا چوخ يازيب، بحث ائتميش و بيرى - بيرينه مخالف نتيجه لردە چيخارتميش و چيخارديرلار. بونا گؤره ده طبعى اولاراق، بئله بير سورونو آچيقلاماق لازم گورونور كي، بردييه نه ايشلر گؤرموش، نه لر ائتمك فيكرينده اولموشدور؟ داريوش اؤز كتيبه سينده يازير كي، او بردييه نين آلديقلار ين گئرى قايتاردى. بس گؤرك بردييه نه آلميش، كي مدن آليب، كي مه وئرميشدير؟

١ - تاريخى قايناقلار يازير كي، بردييه بير سيرا زردوشت عبادت يئرلريني خاراب ائتدى. آيا موغ اولان بردييه زردوشت دينى ايله مخالف ايدى؟ البته بو گولونجدر. بس بردييه هانسى تاپينما يئرلريني ويران ائتدى؟

آستيياك و سبيتامه دن دانيشاركن گؤرموشوك كي، اونلار هم شاه، همده دينى رهبر اولموش، اؤزلرينه خاص تانرى و معبدلر اولموش كيچيك و يئرلى موغلار، اونلار ين دينى، معبدلر و دينى رهبرليگى ايله مخالف ايديلر، اونا گؤره كي، ماد حكومتى رهبرلر زامان، سياست و وحدتين طلب ائتديگى واحد زردوشت دينى ياراتماق ايسته ييرديلر و بو ايش او دؤور و زامان اوچون لازم و مرقى ايدى. بردييه نين ويران ائتديگى زردوشت عبادتگاهلار ي همين يئرلى و كاھينلر طرفيندن رهبرليك اولونان معبدلر ايدى. دوغرو داندا او يئرلى معبدلر و اونلار ين رهبرلر اولموش كاھينلر و يا يئرلى شاهلار مركزيت، واحد حكومت، دوولت و سايره مرقى ايشلرله مخالف، همده سئحر و جادو مركزى، خرافات و صرف عوام فريبليك و موهومات مركزلرينه چئوريلميشديلر. ائله بونا گؤره ده زردوشت دينينه اينانان خشايارشادا بو عبادت يئرلريني ويران ائتدى.

يئرى گلميشكن قيد ائتمك ضرورى دير كي، داريوشون كتيبه لر ينده "آهورا مزدا" دان آد آپاريلماسينا باخمىياراق، پارسلار ين زردوشت دينى مادلار ين زردوشت دينيندن خيلى فرقلى ايدى. زردوشت دينينين يارانديغى اؤلكه ماننا - ماد ديارى ايدى، پارسلار ايسه او زامان بو محيط و بو دينه اساساً بيگانه ايديلر و اونلاردا كي "آهورا مزدا" و "اهريمن" پارسلارلا خاص بير دينله علاقه دارايدى و بيز قوتتى، لولوبى، ماننا و مادلار ين دينى تصوّرلرينده خير و شر قوه نى بو آدلا گؤرموروك، هابئله پارسلار ين اؤلونو باسديرماق مراسمي و "موغ" اؤلدورمك بايراملار يدا آچيق گؤسته رير كي، اونلار ين دينى زردوشتى دينينه نسبتاً ياخين اولسادا، اوندان چوخ فرقلى ايدى. كوروش اؤزو "سبيتامه" نى، داريوش ايسه، "بردييه" نى اؤلدوردو. بو حادثه لر نشان وئيرير كي، هخامنش

شاهلارى، اعيان - اشرافلارى و بۇيوك خانواده لرينين، كمبوجيه و اونون بابالارينين دينى ماننا - مادلارين زردوشت دينيندن چوخ فرقلى ايدى، آنجاق هخامنيشلر زامانى، اونلارين واحد دينه احتياجىلارى اولدوغو اوچون، تدریجلىه مادلارين زردوشتىزمى ايله پارسلارين دينى بيرلشیر، تدریجلىه فرقلر آرادان قالخير، حتى خشايارشا اوزو زردوشت دينىنى قبول ائتميش و اوزونو "سوشيننت" حساب ائتميشدير.

بير داها قيد اولونماليدير كي، آستياك دؤرونده اولدوغو كيمي، هخامنيشلرين اوللرينده زردوشت دينينين، زامانا گؤره معين مثبت جهتلرى اولموش و معين درجهده توپلومون آزادلارى و مترقى اينسانلارينين آرزو و ايستكلرينى افاده ائتميشدير و بو وضعيت زردوشت دينينين هخامنيش شاهلارينين حامى سى و آلتى اولماسينا قدر دوام ائتميش و اوندان سونرا ارتجاعى ماهيت داشيماغا، ايره ليله مه يه مخالف اولماغا باشلاميشدير.

بونودا قيد ائتكى كي، بعضى عالimler، او جمله دن آكادتميك مار و ... ايسترووه، ام. دياكونوف و باشقالارى برديه نين ايشلرينى عوام فريبليك، ايكي اوزلولوك ساير و قيد ائديرلر كي، او عموميتله دئموكرات روحو و حقيقى خلق طرفدارى اولماميشدير. بيزجه مسئله يه بئله باخماق اولما معاصر گؤزله، اوزوده ايستالين دؤورو كومونيزم گؤزلوگوايله تاريخى حادثه لره باخماغين نتيجه سيدير و دوزگون حركت دئييلدير، هر زامانين حادثه سيني او دؤورون شرايطى، سوييه سى، ايستگى و اولچولرى ايله اولچمك و قيمت لنديرمك لازمدير.

۲ - برديه يئرلى عشيره بۇيوكلرينين اكيلن تورپاقلارى، اوتلاقلارى، مال - قاراسى و ائو كؤله لريني اللريندن آلدى. بونلار هاما يئرلى عبادت يئرلرينين اطرافيندا توپلانميش، خلقين مالى، ملكو و تورپاغىنى نيمسه يهرك وارانميش طايفا، عشيره و توپلوملارين بۇيوكلىرى ايديلر كي، اساساً كندلرده، قديم معبدلرين اطرافى و شهرلرده اوردو، ساراي و دؤولت اداره لرينه توپلاناراق، خلقين استثمارى و غارتى حسابينا بۇيوك ثروت و مال - دؤولت الده ائتميشديلر. برديه بو عشيره بۇيوكلريندن آلديغى مال، دؤولت، مال - قارا، تورپاق، اوتلاق و سايره نى اصيل صاحيبلرينه، زحمتكش كندليلر و شهر يوخسوللارينا قايتاردى. اگر بو حادثه نى گئنيش خلق مقياسندا گؤتورسك، گؤره ريكي كي، نه قدر بۇيوك و گئنيش انقلابى بير حركت ايدى. بو عشيره بۇيوكلىرى، نظره گلن، اساس اعتباريله هخامنيشلر ايش باشينا گلندن سونرا و خصوصيله محكوم، غير - فارس ميللتلرين اراضيسينده يارانيب گئنيشلميش ايدى. بو طايفا بۇيوكلىرى اولان كند و شهر اعيان - اشرافلارى هاما هارپاك تپلى بير صنيف و اجتماعى لاي اولموشدور. دئمك، بو اجتماعى لاي قديمدن و ماد دؤورونده اولموش اولسا بئله، هخامنيشلر دؤورنده داها دا چوخاليب گئنيشلميشدى. بونا گؤره ده، برديه نين بو اقتصادى تدبيرلريندن يئرلى عشيره بۇيوكلىرى، هخامنيشلرين ظالمانه سياستيندن استفاده ائدرك وارانان، نؤكر - نثيب، جاه - جلال و وار - دؤولت صاحابى اولموش اعيان - اشرافلار، توپلومون استثمارچى يوخارى طبقه سى زبان گؤردو و عوضينده گئنيش خلق

کوتله‌لری، کند و شهر جمعیتلرینین آزاد فردلری عمومیتله اوندان فایدالاندیلار. بو فیکیر هئردوتون دئدیگینی تأیید ائدیر، باشقا سؤزله دئسک، بو، هئردوتون ییغجام دئدیگی سؤزلرین نسبتاً گئیش آچیقلاماسیدیر. خلقی اوچ ایلیک وئرگی و اجباری اوردو خدمتیندن آزاد ائتمک و آزاد اینسانلارین خیرینه ایشلر گؤرمگین معناسی بوندان باشقا نه اولاییلر؟

بردییه اعیان - اشرافلار، هخامنیشلره آرخالاناراق وار - دؤولت صاحابی اولموش طایفا و عشیره بؤیوکلری علیهینه بیر انقلابی حرکت، دربار کودتاسینا ال آتاندان سونرا، هئردوتون دئدیگی کیمی، کبوجیه‌دن اونا - بردییه چاتمیش بیر سارای خانیمی، اعیان - اشرافلاردان اولموش "اوتان"ین قیزی بردییه‌نین اسرارینی پارس بؤیوکلرینه چاتدیردی. بردییه طرفیندن ازیلمیش، اساساً همین پارس اعیان - اشرافلاریندان یئددی عایله‌نین بؤیوگو بردییه‌نین داخلی اسرارینی ائشیتجک، بو یئددی اعیانین بیری اولموش "داریوش"ون رهبرلیگی آلتیندا، بردییه قارشی قالخاراق، عکس انقلابی بیر سارای کودتاسیله، ایتیردیکلری پارس حاکمیتینی الده ائدیب اؤز طبقه‌لری و میللتلرینه قایتاردیلار.

۳ - بردییه‌نین گؤرمک ایسته‌دیگی ان اؤنملی ایشلردن بیری‌ده، هخامنیش شاهلاری واسطه‌سیله محروم میللتلردن آئینمیش میللی حقلرینی ظلمکار هخامنیش سارایی، حاکم دایره‌لری و اعیان - اشرافلاریندان آلیب میللتلره و خلقلره قایتارماق ایدی. مادلار زامانی میللتلر بو حقه مالک ایدیلر و کوروشدان سونرا و کوروشون اؤزو پارس خلقینی او - بیری خلقلردن اوستون توتاراق، اونلارین حقینی آباق آلتینا سالیب داندیلار. بردییه‌نین پارسلار داخلینده قیام ائدیب، سونرا مادلار داخلینه گئتمه‌سی، مادلار و پارتلار طرفیندن دستکلنمه‌سی و نهایت ماد اراضیسی و مادلار داخلینده اؤلدورولمه‌سی اونون میللی آزادلیق طرفداری اولماسی، بیر ماد کیمی، اؤز خلقینین مادلار دؤورو مالک اولموش میللی حقینی اؤزونه قایتارماق طرفداری اولماسینی و بو ایش اوچون عملی اقدام ائتدیگینی نشان وئیر. بردییه قلباً نئجه دوشونورموشسه‌ده، بو فیکیرلری و ایستکلری او زامان و او شرایط اوچون، توپلومون ترقی، ایره‌لیله‌مه و اینکیشافی باخیمیندان اولدوقجا اهمیتی، لازم، ضروری و مترقی ایدی.

بوتون بونلاردان علاوه داریوشون لؤوحه‌سیندن معلوم اولورکی، او، اوتلاقلاری، اکین یئرلرینی، داشینا بیلن ثروت و مال - دؤولتی تازادان اعیان - اشرافلار و اوردو باشچیلارینا قایتاردی. بورادان آیدین گؤرونورکی، گؤسترده‌گیمیز بوتون بو شئیلری اعیان - اشرافلار و اوردو باشچیلاری کوروش و کمبوجیه زامانی زورلا خلقدن آلیب ییه‌لنمیش و اونلاری آغیر و دؤزولمز وضعیته سالمیشدیلار و بردییه بوتون بو اموالی حاکم دایره‌لردن زورلا آلیب، ساده، زحمتکش خلقه، شهر و کند اهالیسینه، اصیل صاحب‌لارینا قایتاردی.

بعضی تاریخچیلر حقلی اولاراق قید ائدیرلرکی، بردییه حادثه‌سینده وار - دؤولتلر، مولک‌لر، باغلار و سایر مصادره اولموش، عبادت یئرلری اودلانمیش، وئرگیلر، دؤولته مفت عسگرلیک

ائىتمەك، مەقتە، بىئارى ايشلىتمەكلەر و سايرە بو كىمى ايشلەر لغو اولموشدور. بوتون بونلار ايسە هخامنىشلەر دۇورو خلق كوتلەلرۈنۈن و محروم مىللەتلرۈن اقتصادى - اجتماعى دورومونون اولدوقجا آغير و بحرانى اولدوغونو آيدۈن نشان وئرىر.

داريوشون لۇوحەسىندە ھەدە "قوللار" دان سۆز گىتمىشىدىكى، بردىيەنى اۆلدوردوكدن سونرا، داريوش اونلارى اعيان - اشراقلار و اوردو باشچىلارينا قايتاردى. هخامنىشلەر دۇورندە ايراندا، رومدا اولدوغو كىمى، قولدارلىق اولمامىشسادا، اعيان - اشراقلار، اوردو باشچىلارى، باشچىلار، واريلار - درباريلر و عمومىتەلە حاكەمە ھىأتىن عضولرى بعضى كندلى و شەرلىلرى، محاربە اسيرلرۈنۈن اۆز قوللارى، ائو قوللوقچولارى و آغير استثمار اولان فعلة و ايشچىلرۈنە چئورمىشىدىلر و بردىيە بوتون بو كۆلەلرى آزاد ائدەرك قولدارلىقى آرادان آپاردى.

داريوشون كىتەبەسىندەن و ھىرودوتون يازىلارۈندەن گۇرۈنوركى، بردىيە ماد مىللەتۈندەن اولموش و حاكىمىتى پارسلاردان آلېب، مادلارا قايتارماق ايسەتمىشىدىر. داريوش اۆز كىتەبەسىندە يازىر: «او حكومتى كى، موغ گىئوماتە كمبوجىيەدن غىصب ائتدى، قەدىم زامانلاردان بىزىم خانوادەيە مخصوص ايدى. سونرا موغ گىئوماتە ھەم پارس، ھەم ماد و ھەم باشقا اۆلكەلرى كمبوجىيەدن آلدى. او اۆز مىللىنە گۇرە عمل ائتدى و شاه اولدو. بىزىم خاندانىمىزدان اولان نە بىر پارس، نەدە بىر ماد اولمادى كى، حكومتى بو موغ گىئوماتانىن الۈندەن چىخارتسىن...»^۱ بردىيە ايش باشىنا گلەندەن سونرا، آستىياك و سىپتامەنىن دىنى سىياسىتىنى اىزلەمەگە باشلادى و موغلارۈن دىنىنى تېلىغ ائتدى. بردىيە بو دىنلە علاقەدار گىنىش خلقۈن مادى و ضىعتىنى دوزلتمەگە چالاشمىش و آستىياك زامانى ماد خلقى داخلىندە اولموش اجتماعى دورومو تازادان ياراتماق ايسەتمىشىدىر. فرىدون ابراھىمى بو بارەدە بىلە يازىر: «اشغالچى پارسلارۈن ضدىنە اولان مىدىيا (ماد م.) مىللەتۈنۈن عصيانى ھومات (گىئوماتە) آدلى قھىرمانۈن قومانداسى آلتىندا ايدى. مىدىيا مىللەتى ھوماتۈن سركردەلىگى ابلە اۆز آزادلىق و استقلالۈنى الە كىچىرتمەك و مىللى حاكىمىت بىناسىنى قورماق ايسەتە يىردى. مىدىيالارۈن عصيانى كوروش و كامبىزۈن بوتون فتوحاتىنى اثرسىز و نەتىجەسىز ائدەجك قدر قۇتلىنىشىدى»^۲.

بردىيەنىن ايشلرى بىر طرفدن گىنىش خلق كوتلەلرۈنۈن، آزاد اىنسانلارۈن خىرىنە و اعيان - اشراقلارۈن زىياننا ايدى، او بىرى طرفدن ايسە او ايشلر، حاكىمىتى پارسلارۈن الۈندەن آلېب، مادلارا قايتارماق ھدفى گودوردو، بونا گۇرەدە بىرىنچى نۇوبەدە پارس اعيانلارى، داريوش باشدا اولماقلا، بردىيەنىن عليھىنە بىرلشەرك اقدام ائتدىلر. قەدىم تارىخچىلر يازىرلار كى، داريوش، آلتى نفر پارس خانوادەلرۈندەن اولان باشقا اعيان و شاهزادەلرلە بىرلشەرك، مخفى شكىلدە ماد تورپاقلارۈنۈن "نيسا" ناحىەسىندە يىرلەشن "سىكاييا" اواواتىش " قالاسىنا گىرىب، اورادا، م.ق. ۵۲۲ - نجى ايلۈن سىپتامبر

۱ - ماد تارىخى، ص ۳۹۴.

۲ - فرىدون ابراھىمى، ص ۳۰.

آيينين ۲۹ - ندا بردييهنى اۆلدوردولر. آنجاك شېهه سيز بردييه نين اۆلدورولمه سى بو ساده ليكله اولمايميشدير و اولادا بيلمزدى. يقينكى، فارس اعيان - اشرافلارى، داريوشون رهبرليگى آلتيندا ماد تورپاقلارينا اوردو چكيش و اوزون دؤيوشلردن سونرا بردييه نين اولدوغو قالانى آليب، اونو دؤيوشده اۆلدورموشلر. فريدون ابراهيمى بو باره ده بئله يازميشدير:

«كامبيز عجله ايله مصردن قايدان موقعده اۆلدورولدو. بو حادثه نتيجه سينده پارسلار اؤزلىرىنى ايتيريب، نه ائده جكلرىنى بيلميرديلر. آخردا پارس نسليندن اولان بيريسىنى، يعنى داريوشو سلطنته گؤتوردولر. پارسلارلا ميديياليلار آراسيندا اولان آزادلىق و ورشمالارى اوزون مدت سورموشدور. تاريخچيلرين يازديغينا گؤره ميديياليلار بو مبارزه لره بؤيوك موفقيتلىر قازانميشلار. آما پارسلار چوخلو قان توكمه لر نتيجه سينده، اؤز آزادلىق و استقلاللارى يولوندا مبارزه آپاران ميللتلىرى يئنه اطاعت و اشغال آلتينا آلدىلار و اونلار ين حاقيندا آغير ظلملر تطبيق ائتمه گه باشلاديلار. ميديياليلار طرفيندن سفاك پارسلار ين عليهنه شديد و قانلى مبارزه لر ين بيرينده ميدييا قهرمانى هومات اۆلدورولدو...»^۱

بورادان بئله نتيجه چيخارتماق اولوركى، بردييه اؤزو قيامين اؤللىرينده مركزده - استخرده اولموش و قيامى هر يئره يايماق اوچون اقداملار ائتميش و هر طرفه اعلاميه لر گؤندرميشدير، آنجاك اعلاميه لر ينين اطرافا، گئنيش خلق كوتله لرى و محروم ميللتلره چاتماماسى و يئرلرده معين مثبت حركتلر و طرفدارلىق ايشلىرى اولمايقداء، ديگر طرفدن پارس اعيان - اشرافلار ينين جدى عكس انقلاب حركتلىرى و اقداملار ينى گؤردوكده، بردييه اؤز ميللتى، ماد خلقينين داخلينه گئدر، اورادان حركتى رهبرليك ائتمك و قوه توپلاياراق، مركزى توتوب، پارس اعيان - اشرافلار ينى ازمك ايسته ميشدير، لايكن پارس اعيانلارى داها سرعتله اوردو دوزلدر، ماد - پارت اراضيسينه، بردييه نين اولدوغو يئره گئتميش و اورادا بير سيرا دؤيوشلردن سونرا، نهايت غلبه چالاراق، بردييه نى اۆلدورموش و قيامينا سون قويوموشلار. بونولدا پارس اعيان - اشرافلارى ماد خلقينين، پارس حاكم دايره لر ينه قارشى بيرينجى قيامينى بوغموشلار.

يوخاريدا گؤستردىكى، اكثر فارس تاريخچيلرى ماد ايمپىراتورلوغونون آزادان گئديب، هخامنيشلر ين ايش باشينا گلمه سينى چوخ عادى، اهميتسيز و ساده بير حادثه كيمي قلمه آليز و بئله گؤسته ريرلركى، بو ايش گويا واحد بير خلقين و ميللتين داخلينده بير شاهلار سولاله سينين گئديب، باشقا سولاله نين ايش باشينا گلمه سى اولموشدور. مادلارى دا "آريايى" نؤاد، هند - اوروپايى ديللى گؤسته رن بو تاريخچيلر، او جمله دن حسن پيرنيا، بو ايشلىرى ايله مادلار ين آزادان گئديب، هخامنيشلر ين ايش باشينا گلمه سينده اولان ميللى جهتلرى تاماميله اؤرت - باسدير ائدير، گؤرمور، بو مسئله باره ده تاماميله سكوت ائدير و ائله نشان و ثريرلركى، بو سولاله ده ييشمه سينده ميللى

مسئله آدلی بیر مسئله اصلا اولمامیشدیر، بیر صورتده کی، بیز قوتتی - لولوبیلردن گئیش بحث اندرکن گؤستریمیشیک کی، اونلار التصافی دیللی اولموش و نئچه مین ایل سوره سینده مرکزی ماد و چاغداش آذربایجان اراضیلرینده حکومت قوروب، مدینت یاراتمیشلار و مادلار اونلارین اؤولادی و نسیللری اولموشلار. ائله جه ده گؤستریمیشیک کی، م.ق. دوققوزونجو عصرین اؤللرینده ایران فلاتینا گلمیش اون هند - آوروپایی دیللی قبیله مرکزی ماد و آذربایجان تورپاقلارینا ابدان نفوذ ائده بیللمه مییش و ایران فلاتینین چاغداش فارس و کرمان ایالتلرینده یورد سالیب قالمیش و اؤللر ایلاملارا، سونرالار ایسه ماد ایمپراتورلوغونا تابع اولموشلار.

دئمک ماددارلا پارسلار مختلف کؤکلر و اتنیک خصوصیتلره مالک اولموش باشقا - باشقا میللتلر اولموشلار، نه اینکی واحد بیر میللتین چشیدلی ائل و طایفالاری.

نە سببە گۆرە ھىرودوتون يازىدىغىنا گۆرە بىردىيا اۆلدورولنىدە، پارسلاردان باشقا بوتون ھىخامنىش دۆولتى تورپاقلارىندا ياشايانلار تأسىفلندىلەر؟ اگر پارسلارلا مادالار عىنى بىر مىللەتدەن ايدىلرسە ۋ ھىخامنىشلر اونلارلا واحد اۆز مىللەتلرى كىمى رقتار ائىمىش ايدىلرسە، نە اوچون مادالار بىردىيانى ھىمايت ائىدى ۋ او اۆلىدە تأسىفلندى، لاکىن پارسلار بىردىيانىن اۆلومو ۋ پارسلارىن ھىكومتى الە اكماسىندەن سئوئىدىلەر؟

اگر پارسلازلا مادالار عینی بیر میللتدن ایدیلرسه، نه اوچون کمبوجیه اولومو عرفه سینده، هترو دوتون یازدیقینا اساساً، پارس بؤیوک لرینی چاغیریب، اونلارا بئله وصیت ائتدی:

«منیم سیزه سونونجو وصیتیم بودورکی، شاهلیغین مالدارا قایتماسینی ساده توتماين، اگر اونلار اونو زورلا اله کتیرمیشلر، سیزده اونو سلاح گوجوایله گتیری آلماليسینی».^۱

شبهه سیز کمبوجیهین بو وصییتی پارسلا رین اعیان - اشراف عایله لرینه چاتمیش و اونلارین ینددیسی، باشدا داریوش اولماقلا، بو وصیته عمل ائتمک اوچون آیاغا قالخیب، ال - اله وئره رک، بردیانی آرادان آپارمیشلار.

کمبروجییه نین پارس بۆیوک لری، باشچیلاری، اعیان - اشرافلاری و اوردو باشچیلارینا ائتدیگی بو وصیت آیدین گۆستهریر کی، پارسلارلا مادلار نه تکجه عینی بیر میللت دئیل، بلکه اونلار بیر - بیرینه قارشى دایانان و بیرى - بیرله دشمن اولان میللتلرایدیلر و حاکمیت اوچون بیرى - بیرله قارشىلاشمیش ایدیلر. دئمک، آستىیاک پارسلار طرفیندن حاکمیتى اؤز اللرىنه آلماق اوچون اؤلدورولموش و برديا، سياسى حادثه لر دن استفاده ائده رک، حاکمیتى پارس میللتیندن ماد میللتینه قايتارماق ایسته میشدیر و محض بو میللى دشمنلیک و حاکمیتى اله آلماق اوستونده بو ایکی میللت آراسیندا آستىیاک زامانیندان مبارزه، دؤیوش و چارپیشما دایانمادان داوام ائتمیشدیر و گۆره جه گیمیز کیمی، سونرالاردا داوام ائتمیش و ائتمه ده دیر.

تكرار اولسادا، گؤستمه‌لى يىك كى، پارسلازلا مادلارن آراسيندا او دؤورده اولموش ميللى دشمنلىك كوروشون حاكميتى مادلاردان آلماسيندان، باش كندى ائكباتاناندا استخره كؤچورمه‌سيندن و خصوصيله مادلارا قارشى قاتى ميللى ظلم ائتمه‌سيندن سونرا ماد خلقينده يارانميشدير، يوخسا كيياكسار و آستياك زامانيندا ماد ايمپراتورلوقو ميللى ظلم و ميللى آيرى سئچكيلگه تاماميله ياد و بىگانه‌ايدى، بئله كى، اونلار تايغ اولموش پارسلاز اؤز داخلى ايشلرينده و ميللى مسئله‌لرينده آزادايدىلر و كوروشون آتاسى و بابالارى اؤز كتيبەلرينى اؤلر، يازى ايله تازا تانيش اولاندا، ايلامجا و سونرالار اؤز آنادىللرينده قازديرميشلار. ماد ايمپراتورلوقو دؤورونده بو ايمپراتورلوقون تركيبنه داخلى اولموش ميللر داخلى ميللى حقوقا مالك اولاراق، دوست و قارداش كيمى ياشايردىلارسا، كوروشدان سونرا بو ميللى قارداشلىق، هخامنش دؤولتى طرفيندن شوونيسى سياست، غير - پارس ميللرله ميللى، اجتماعى و اقتصادى ظلم سياستى يورودولمه‌سى اوجوندان، ميللى دشمنلىك و عداوته چئوريلدى. بو ميللى مبارزلر دؤورونده ماد باشچىلارى برديا، فرورتيش و سايره، هابئله گئنيش ماد كوتله‌لى پارس ميللتى ايله دئييل، شوونيست پارس هيات حاكمه‌سى - هخامنش دؤولتى، اعيان - اشرافلارى، حاكم دايره‌لى ايله دشمنلىك ائدير و اونلار قارشى و ميللى حقوق الدە ائتمك اوغروندا مبارزه ائديب، دؤيوشوردولر. بو وضعيت تاريخ بويو ميللى ظلم اولان بوتون اؤلكه‌لرده اولموش و ميللى ظلمون تام عادلانه حلينه قدرده داوام ائتميش و ائتمه‌ده‌دير.

تاريخين آتاسى لقبى ايله شهرتلىميش يونانلى تاريخچى هئودوتون برديا حركتى باره‌ده قلمه آلدىغى سؤزلر اساساً دوزگون و بيطرقانه يازيلدىغى و بو حركت باره‌ده دهرين معلومات وئردىگيني نظره آراق، بورادا اونون بو حادثه باره‌ده كى يازىلاريني وئرمگى مقصده اويغون حساب ائتيك. هئودوت برديا باره‌ده:

هئودوت اؤزونون مشهور تاريخى اثرينده بعضى تاريخچىلرين "گنوماتا" آدلانديرديغى مشهور شخصيتى "برديا" آدلانديرميش و اونون باره‌سينده اؤزونون اوچونجو كيتابى "تالى - Tali" ده بئله يازميشدير:

« ٦١ - نجى بند: كوروشون اوغلو كمبوجيه مصرده اولاندا بيرى - بيريله قارداش اولموش ايكي موغ اونون عليهنه قيام ائتديلر. بو ايكي نفردين بيريني كمبوجيه اؤز مالى و ثروتىنى اداره ائدن مأمورا نظارتچى وظيفه‌سينه قويوموشدو و همين آدام توطئه‌نين نقشه‌سينى چكدى. بو شخص متوجه اولموشدو كى، "ايسميردس" (برديا) ين اؤلومونو خلقدن گيزلتميش ايدىلر و يالنيز پارسلازدان آز عده اوندان آگاه ايدىلر و باشقالارى اونو هله دىرى بيليردىلر. بو موغون قارداشى برديا، كوروشون اوغلو و شاهين امريله اؤلدورولموش كمبوجيه‌نين قارداشينا او قدر اوخشاييردى كى، شبيه دوغورا بيلردى. اونون يالنيز اوزو برديايا اوخشاماير، بلكه آدى دا برديا ايدى. "پاتى زئيتس - patizeiles" اؤز قارداشى موغو شاه ساراينا آپاريب، تخته چيخارتدى، اوندان سونرا ايسه

اۆلکەنین باشا - باشینا آدمالار گۆندردی، تا اوردونو آگاه ائتسینلر کی، اوندان سونرا کوروشون اوغلو بریدان اطاعت ائده جکلر، کمبوجیه دن یوخ.

۶۲ - نجی بند: مصره گنتمیش شخص سوریه نین "اٹکتابان" نیندا کمبوجیه و اونون اوردوسوایله قارشیلاددی و موغون پیغامینی عسگرلر بیلدیردی. کمبوجیه گومان ائتدی کی، اونون سۆزلری دوزدور و اونون (کمبوجیه. م.) طرفیندن بریدانین اۆلدورولمه سینه مأمور اولموش "پرئقزاسپ" - Drexasp "اونا خیانت ائده رک، قارداشین اۆلدورمه میشدیر. بونا گۆرده حقیقتی "پرئقزاسپ" دان سوروشدو. پرئقزاسپ کمبوجیه نی خاطر جمع ائتدی کی، اونون (کمبوجیه. م.) فرمانیله قارداشین اۆلدورموش و گۆمدورموشدور.

۶۳ - نجوبند: کمبوجیه "پرئقزاسپ" نین سۆزلرینه قانع اولدو و یالانچی بریدانین گۆندردیگی شخصی توتدو و بیلدی کی، اۆز ماللارینی تاپشیردیغی موغ قارداشیله بو توطئە نی اونون (کمبوجیه. م.) علییه نه دوزلتمیشلر.

۶۴ - نجوبند: بریدانین آدینی ائتیمکله کمبوجیه اۆز یوخوسونون یوزولماسیندان تعجبیلندی و خاطرلادی کی، بیر گنجه بیر قارالتی اونا دئیمیشدی کی، بریدیا آدلی شخص اونون تختینه اوتوراجاقدیر، و او خیال ائتیمیش ایدی کی، او شخص اونون (کمبوجیه. م.) قارداشی بریدادیر و بونا گۆرده فرمان وئرمیشدی کی، اونی گیزلیجه اۆلدورسونلر بونا گۆرده کمبوجیه باشا دوشدو کی، اوز قارداشین گوناھسیز اۆلدورموشدور و اونون اۆلومونه آغلادی. سونرا او آتینا میندی کی، شوشا گندیب یاغی موغو توتسون. ائله بو زامان خنجرین قینی نین حلقه سی قیریلدی و لوت خنجر اونی (کمبوجیه. م.) یارالادی و هاما یارادان اۆلدو.

۶۵ - نجی بند: اۆلمه دن قاباق اۆزوايله همسفر اولان بیر عده پارس بؤیوکلرینی چاغیریب، اونلارین یانیندا اقرار ائتدی کی، اۆز قارداشی بریدانی شوش شهرینده "پرئقزاسپ" نین الیه اۆلدورموشدور و اونلاری خاطر جمع ائتدی کی، کوروشون اوغلو بریدیا دیری دئییلدیر و ایندی پارس شاهلارینین ساراییندا موغلار حکم سورورلر. سونرا دئدی:

«منیم سیزه سونونجو وصیتیم بودور کی، شاهلیغین مادلارا قاییتماسینی ساده توتمایین، اگر اونلار اونی زورلا اله گتیرمیشلر، سیزه اونی سلاح گوجوايله گئری آلمالی سینیز».

۶۶ - نجی بند: سونرا کمبوجیه اۆلدو. اورادا حاضر اولان پارسلار اینانا بیلمیدیلر کی، موغلار سلطنتی اله آلمیشلار و خاطر جمع ایدیلر کی، کمبوجیه نین بریدانین اۆلومو باره ده اونلار نقل ائتدیکلری اونا گۆره ایدی کی، اۆز قارداشینا لطمه ووروب، پارسلاری اونون علییه نه شورشه گتیرسین. بونا گۆرده اونلار خاطر جمع ایدیلر کی، ایندی شاهلیق ائدن هاما کوروشون اوغلو بریدادیر. دیگر طرفدن "پرئقزاسپ" دا بریدانی اۆلدورمه سین دانیردی، چونکی کمبوجیه نین اۆلوموندن سونرا، کوروشون اوغلونون قتلینه اقرار ائتمک اونون اوچون خطرلی ایدی.

۶۷ - نجی بند: کمبوجیه اۆلندن سونرا، او موغ راحت خیال ایله کوروشون اوغلو بریدانین آدینی

آشکارا ائتدی و کمبوجیه‌نین سگگیزینجی ایل شاهلیغینین قالان ۷ آیینی شاهلیق ائتدی. بو مژده بوتون تبعه‌لرینه او درجه‌ده چوخلو یاخشلیقلار ائتدی کی، او اولنده، پارسلادان باشقا، بوتون آسیایی قوملار اونون اولومونه تأسف ائدیردیلر. بو موغ اعلان ائتدی کی، اوچ ایله قدر اونون شاهلیق ائدیگی بوتون یئرلرده خالق عسگرلیک خدمتی و وئرگی وئرمدن معاف‌دیرلار. سگگیزینجی آیدا اونون حیلہ‌سی فاش اولدو.

۶۸ - نجی‌بند: پارسین بؤیوک‌لریندن اولان "فارناسپ - Farnasp" ین اوغلر "اتانه - Otane" بیرینجی شخص ایدی کی، بو موغون کوروشون اوغلو بردیا اولمادیغینی حدس ووردو. او متوجه اولدو کی، موغ ارکدن ائشیکه چیخما ییر و پارس بؤیوک‌لریندن هنج کیمی حوضورنا قبول ائتمه ییر. بو شخص کئچمیشده کمبوجیه‌نین آروادی اولموش و ایندی موغون حرمراسینا داخل اولموش اؤز قیزی "فدیمه - Fedime" نین واسطه‌سیله یقین ائتدی کی، او بردیا دئییلدیر.

۶۹ - نجوبند: بوندان علاوه "اتانه" نین قیزی "فدیمه" کشف ائتمیش ایدی کی، اونون (موغون. م.) بردیا اولمادیغیندان علاوه، قولاغی داکسیلمیشدیر. بئله‌لیکله معلوم اولدو کی، کمبوجیه اؤز شاهلیغی زامانی، پیس ایش گؤردوگو اوچون، اونون قولاغینی کسمه‌گه امر وئریش ایدی.

۷۰ - نجی‌بند: اوندان سونرا پارس بؤیوک‌لریندن یئددی نفر: "فارناسپ، آسپاتین - Aspatin، قوبریاس - Gobrias، اینتافرنس - Inafrens، متقابیز - Megabiz، هیدارنئس - Hidarnes و داریوش بیر یئره توپلانیب، قاراا گلدیلر کی، او موغو آرادان آپارسینلار (هئروودوتون تاریخینده گئنیش یازیلدیغی کیمی، او موغو و قارداشینین اؤلدوردولر.

هئروودوت او موغون اؤلدورولدوگو گونو "ماقوفونی - Maqofoni"، یعنی "موغ اؤلدورمک" آدلاندیریپ، دئییر کی بو گون موغلار تحقیرین قورخوسوندان اؤز ائولریندن ائشیکه چیخمازلار.^۱ لاکین بوتون بو تاریخی فاکتار و حقیقتلره باخمایاراق، کوروش و داریوش زامانیندان توموش بو گونه قدر فارس حاکم دایره‌لری، اعیان - اشرافلاری، ضیالیلاری همیشه بردیانین حقیقتینی عکسینه چئویرمک، اونو ارتجاعی و گئری قالمیش گؤسترمه‌گه جان آتمیشلار. سون زامانلاردا ایسه اساساً بردیانین کمبوجیه طرفیندن اؤلدورولمه‌سینی شبهه آلتینا آلیر و اونو هامان کوروشون اوغلو و کمبوجیه‌نین قارداشی گؤسته‌ریلر کی، بو حرکتین میلی جهتی تام اؤرت باسدیر ائدیب، آرادان آپارسینلار و فیکرینی ده نطفه‌ده گؤمدورسونلر. بو خصوصیتی "گنومات - بردیا - ضحاک" مسئله‌سینده گؤروروک:

□ گنومات - بردیا - ضحاک

بیز سونراکی فصلیلرده، ساسانیلر دؤورو اردشیر بابکانین گؤردویو ایشلردن دانیشارکن، گئنیش

شکیلده گۆستەرەجه بیک کی، او، باش موغ تنسیرین الیله، او زامانا قدرکی ایران تاریخینی تحریف ائدیپ، اصیل تاریخین یثرینه، پارسلارین فولکلوریک داستانلارینی قویدو. یئنه ده اورادا گۆستەرەجه بیک کی، شاهنامه ده اولان فارس افسانه لری، قهرمانلیق داستانلاری، اونلارین قهرمانلاری و اونلارین حادثه لرینین چوخونون منشایی اشکانیلر دؤورونون حادثه لری و شخصیتلری ایله ایلگیلی اولموشدور.

لاکین شاهنامه ده اولان داستانلارین بعضیلرینین کؤکو و اجتماعی زمینه سی ساسانیلر دؤورونون چوخ قاباقلار، هخامنیشلر دؤورو و حتی قسماً اوندان دا قاباکی دؤورلردن - مادلار دؤورونون سو ایچمیشدیر. اؤنجه قید ائتمک لازمدیر کی، ایران - فارس شاهلاری طرفیندن تاریخین تحریفی و افسانه لشدیریلمه سی، یثرینده گۆستردیگیمیز کیمی، کوروشون ایش باشینا گلمه سیله باشلانمیش و اوندان سونراکی هخامنیش شاهلاری و فارس اعیان - اشرافلاری طرفیندن، آردی کسيلمز شکیلده، داوام ائتمیش و نتیجه ده ماد سولاله سینین بیر چوخ ایشلری یا اونودولموش و یا هخامنیش شاهلارینین آدینا یازیلیمیشدیر.

فارس شاهلاری طرفیندن تاریخین تحریفی سون زامانلار، بعضی فارس عالیملری طرفیندن ده تأیید اولوناراق پیسله نیر. مثلاً شاعر و عالیم احمد شاملو "آدینه" مجله سینین ۴۷ - نجی ساییندا بو باره ده یازمیشدیر:

«بوتون ظالمترین اورتاق اوصوللاریندان بیر تاریخی تحریف ائتمکدیر. نتیجه ده بوگون تاریخ آدیله اختیاریمیزدا اولان شی، متأسفانه، بیر یغین یالان و بوش سۆزدن باشقا بیر شی دئییلدیر کی، سارایین مختلف دؤورلرینین یالتاقلاری و ایکی اوزلولری قوراشدیرمیشلار. حقیقتلرین بئله تحریف اولونماسی، آغلارین قارا و قارالارین آغ گۆسته ریلمه سی او درجه ده دیر کی، ان یاخشی فیکیرلی و نیتلی شخصلری بئله اشتباها سالا ییلر»^۱.

پارس شاهلاری، اعیان - اشرافلاری و حاکم دایره لرینین هخامنیشلرین اوللرینده ماد خالقینین هخامنیشلر علیه نه حرکت و قیاملارینی، اؤز طبقاتی و میللی خیرلرینه، تحریف ائدیپ، ایسته دیکلری افسانه و میف شکلینه سالماسینی "گئومات" حادثه سینده مشاهده ائدیریک کی، شاهنامه ده ده اؤز عکسینی تاپمیشدیر.

بیلیریک کی، پارسلارین ان افسانه وی شاهلار سولاله سی "پیشدادیلر"دن عبارتدیر کی، اونون کیومرث، هوشنگ طهمورث شاهلارینین هانسی تاریخی حادثه لرله ایلگیلی یارانیدیغینی دئییه بیلیمه ریک، لاکین داها سونراکی "جمشید"، "ضحاک"، "کاوه" و "فریدون" صورتلری بیر سیرا عالیملر، او جمله دن احمد شاملونون فیکرینجه، ایکینجی هخامنیش شاهی کمبوجیه، و "گئوماتا" -

بردیا" و "داریوش" و اونلارین دؤورونده باش وئرمیش حادثه لرله علاقه دار، فارس خالق و استثنایچی، محکوم میللتلری میللی حقوقلاردان محروم ائدن و زحمتکشلری آغیر استثنای ائدن، هخامنیش شاهلاری و اعیان - اشرافلارینین طبقاتی، میللی و دیکتاتورلوقونون خیرینه اولاراق، تحریف اولونموش و افسانه شکلینه سالیتمیشدیر. بو افسانه وی سولاله نین سونراکی شاهلاری دا، نظره گلن، ماد دؤورو آستیپاک و زردوشتیزم ایله علاقه دار یارانمیشدیر.

هر شئیدن اول گؤستریمک لازمدیر کی، احمد شاملونون فیکرینجه "گنومات" آدلی موغ اولمامیش و یالنیز کمبوجیه نین قارداشی "بردیا" اولموش و کمبوجیه مصره گئدن زامان او، حکومتی اله آلاراق، ۸ - ۷ آی الدهه ساخلا میشدیر. دئمک احمد شاملویا گؤره کمبوجیه اؤنجه دن قارداشی بردیانی اؤلدورمه میش و "گنومات" موغ یوخ، بردیانی اؤزو اولموشدور. بو فیکیر دوغرو دئییلدیر، اونا گؤره کی:

۱ - هئچ بیر تاریخی سند و فاکتا اساسلانماییر.

۲ - بوتون تاریخی فاکتلا زددیر.

۳ - تاریخن آتاسی هئودوتون یازدیقلارینا زددیر.

۴ - گنومات حرکتینین اهمیتی میللی جهتی اولموش میللی مسئله نی اؤرت - باسدیر ائدیر، هئچه چیخاریر.

گؤستردیک کی احمد شاملو تاریخی تحریف ائتمه یین، آغی قارا، قارانی آغ گؤسترمه یین علیه نه دیر، لاکین او، شاید متوجه اولمادان، بو فیکرایله او دؤورون ان اؤنملی تاریخی واقعیتی، نه تکجه تحریف ائدیر، بلکه اونو اصلاً گؤرمور بونولادا چاغداش شووونیست فارس تاریخچیلری و نتیجه اعتباریله فارس شووونیزمینه بؤیوک خدمت ائدیر، حاکمیتی الدن وئرمیش ماد میللتینین پارس شووونیزمینه قارشى مبارزه سینی اؤرت - باسدیر ائدیر، اونو اصلاً گؤسترمه ییر.

تاریخی فاکتلا گؤستریر کی، گنومات موغ اولموش و موغلار مادی بیر طایفاسی اولموشلار. هخامنیشلر، پارس حاکم دایره سی کیمی، غیر - پارس میللتلر، او جمله دن مادلارلا مخالف، حقیقته اونلارلا دشمن اولموش، حيله ایله حاکمیتی اونلاردان آلمیشدیلا و یقین کی، اونون گئری، مادلارلا قاییتما سینی اصلاً ایسته مه ییردیلر.

۵ - هخامنیش شاهلاری رسمی شکیلده زردوشت دینینی قبول ائتمه میش و اونو نه تکجه دؤولت دینی ائتمه میش، بلکه داریوش گنوماتا غلبه چالیب، اونو اؤلدورندن سونرا، او گونو "موغ اؤلدورمک" گونو اعلان ائتمیش ایدی و کوروش دا "سپیتامه نی" - اؤز خالاسینین ارینی - زردوشت دینین باش موغو و بو دینی ماد حکومتینین رسمی دینی ائدن و بیلنه نی، نه تکجه اؤلدورموش، بلکه اونون آروادی - اؤز دوغما خالاسینی آلمیشدی کی، گویا رسمی شکیلده ماد شاهلارینین وارثی اولسون. کوروشون بوشی هخامنیش شاهلاری و اعیان - اشرافلارینین او وقته قدر، او زامان و اوندان سونراکی ایران تاریخن تحریف ائتمه یین باشلانقیجی و ان آچیق و آیدین دلیلی دیر و

شېھسەز كوروش بو غير - اخلاقى ايشى پارس اعيان - اشرافلارينين مصلحتى و مشاورهسى نتيجه سىندە ئادەرك، آناسىنداندا بۇيوك اولان قارى خالاسى ايله ائولنمىشىدىر.

۵ - دئمك گئوماتين حاكمىتى اله آلماسى يالنىز رياست، آغاليقدان چوخ يوكسكايدى. او ماد اولدوغو اوچون، حاكمىتى ماد مىللىتىنه قايتارماق ايسته يىردى.

۶ - گئومات هخامنش شاهلارينين برقرار ائنديگى ظالمانه سربازلىق سيستمىنى آرادان آپاردى. هخامنش شاهلارى، اۆلكه لرى فتح ائديب، مىللتلى اسارت آلتينا آلماق اوچون اجبارى عسگرلىك برقرار ائتمىش ايدىلر. بو اورودا پارسلار بۇيوك، باشچى، رهبر و باشقا مىللتلرين عسگرلىرى نۆكر، توپ اتى، قىلىنچ ووران، اۆلن و قيمتسىز عنصرلرايدىلر. گئومات بو سيستمه سون قويدو.

۷ - گئومات هخامنش شاهلارينين قويدوغو ظالمانه وئركىلىرى لغو ائتدى.

۸ - گئومات پارس اعيان - اشرافلارى و هخامنش شاهلارى و ساراي اهالىسىنين زورلا و ظالمانه شكىلدە يىپەلندىكلرى گئنىش خالق كۆتله لرinen مالى، ثروتى، اوتاقلارى، ملكلىرى و سايره سىنى قايتارىب، اصىل صاحابلارينا وئردى.

۹ - هخامنش شاهلارى و اعيان - اشرافلارى گئنىش خالق كوتله لرى، داهدا دوغروسو محكوم مىللتلرين افرادىنى "بىارا" ايشلتمە يى اجبارى، عمومى و بير نۆوع قانونى شكىله سالمىشىدىلار. گئومات بو ظالمانه ايشى لغو ائتدى.

محض بونا گۆره ده داريوشون كتيبه سىندە اوخويوروق:

«من، داريوش، اوتاقلار، اكين يىرلىرى، داشينا بىلن ماللار و كۆله لرى تازادان دۆيوشكن (سلحشور)، (خلقه) منظور پارس اعيان - اشرافلاريدىر. م. قايتاردىم ... من پارسدا و ماددا و باشقا اۆلكه لرده آلىنمىش بوتون شىلرى يىنىدن گئرى آلدىم»^۱

كتيپە نين بو قىسا معلوماتىندان آيدىن گۆرونور كى، يوخارىدا گۆستردىگىمىز گئوماتين بوتون ايشلرى دوغرو و هخامنش شاهلارى و جمعىتى قايدا - قانونلارى عليهنه يۆنلمىش تاماميله منطقى و عادلانه ايشلرايدى و بو ايشلرى، احمد شاملونون تصوّر ائنديگى كىمى، بردييا، فرضاً عدالتلى اولموش اولسايدى، (كمبوجييه نين بۇيودويو هخامنش سارايندا بوي - باشا چاتان شخصه بو احوال - روحيه نين اولماسى چتىندىر) ائتمز و ائده ده بىلمزدى. بو ايشلرى يالنىز بير ماد موغو ائتمه يه قادرايدى، اودا گئومات ايدى كى، مغلوبىتىنى حيس ائنديكده، ماد ديارينا گئتمىش، اورادا اۆز خلقينه آرخالاناراق، مقاومت ائتمىش و اۆلدورولموشدور.

محض بونا گۆره ده هئروdotون گۆستردىگى كىمى، گئومات اۆلدورولنده، پارسلاردان باشقا، ايمپىراتورلوغون بوتون مىللى توپولوملارى كدرلەنيب، تأسف ائتدىلر. بو شخص ماد گئومات يوخ،

کمبروجیه نین قارداشی اولموش اولسایدی، بئله بیر حال اصلاً باش وئرمزدی و او ماد اولکە سینە پناه آپارمازدی.

احمد شاملونون بئله بیر فیکری ماد میللتینین میلی مبارزه سینین اوستونون آچیلما سینا مانع اولماقدان، فارس شووونیزمینین ده بیرمانینا سو تۆکمکدن علاوه، همده هخامنیش شاهلاری، حاکم دایره لری و اعیان - اشرافلارینین، اوزونون دئدیگی کیمی، جبارلارینا براثت قازاندیرماق و اونلاری پاكا چيخارتماقدیر، چونکی اگر او شخص گنومات دئیل، بردیا اولموش اولسایدی، دئمک، هخامنیش سارایی و حاکم دایره لری محیطینین تربیت ائتدیگی بیر شخص اوزونون، تربیت اولدوغو محیطین علیینه اولموشدورکی، بیزجه اولاسی دئیلدیر. آیا بردیا بؤیوب بویا - باشا چاتدیغی اجتماعی - اقتصادی و سیاسی محیطین علیینه می گتمیش؟ شاهلیق عایله سیندن اولان، سارایدا ناز - نعمت ایچینده آغا کیمی بؤیون بیر پارس اوز میلی منافعینین علیینه می گتمیش، بالتانی اوز قیچینا می وورموشدور؟

یوخاریدا داریوشون کتیه سیندن گؤستردیگیمیز نمونه هخامنیش توپلوموندا دهرین بحرانی گؤستریر. حقیقتی گؤرن تاریخچیلرین بیری تامایله حقلی اولاراق یازمیشدیر:

«بو جریاندا ایش، ثروت و اتاقلارین مصادره سی، عبادتگاهلارین یاندیریلما سی، وئرگیلرین لغو اولما سی و "بیاری" لیغین (کؤله کیمی ایش) لغو اولونما سینا چکدی (و بوتون بونلار آزی) هخامنیش توپلوموندا اجتماعی - اقتصادی علاقه لرده بحرانی اولدوغونون نشانه سیندیر».^۱

۱۰ - گنومات پارس دیاریندا اولان بیر سیرا عبادتگاهلاری یاندیریب محو ائتدی. اگر احمد شاملونون دئدیگی کیمی، بو شخص گنومات یوخ، کوروشون اوغلو بردیا اولموش اولسایدی، اوز میلی عبادتگاهلارینی اصلاً آرادان آپارمازدی. نه اوچون گنومات بو ایشی گؤردو؟ اونا گؤره کی، گنومات موغ اییدی، ماد اهلیندن اییدی، اوزوده سپیتامه طرفداری اولان زردوشت دینی نین موغو اییدی. او اوز رهبری اولموش سپیتامه کیمی، یالنیز مرکز لشمیش و دؤولتی دین اولموش، سپیتامه نین رهبرلیگی آلتیندا کی زردوشت دینینه اینانیر و آستیپاک زامانیندا اولدوغو کیمی، قالان زردوشت دینلرینی، محلی کاهینلرین رهبرلیگی آلتیندا اولان، او جمله دن پارس امیر - کاهینلرین رهبرلیگی آلتیندا اولموش عبادتگاهلار و اونلارین رهبرلری ایله مخالف اییدی و بونا گؤره ده حاکمیتده اولدوقدا پارسلارین بیر سیرا عبادتگاهلارینی اودلایب محو ائتدی.

بونلارین هامیسی بیر طرفده دورسون، داریوش بیستوندا کی داش قازماسیندا نه تکجه گنوماتی موغ گؤستریش، بلکه اونون شکیلینی ده اورادا قازدیرمیشدیر و شبهه سیز، داریوش گنوماتین کیم اولدوغونو و نه اوچون بو ایشه ال آتدیغینی، اونون هدف و مقصدلرینی چوخ یاخشی بیلیردی و بردیا پارس اولسایدی، اونو ماد گؤسترما ییدی.

حرمىلى احمد شاملونون گئوماتين ماد موغو اولوب اولماماسى بارەدە كى فېكىرى نظره آينمازسا، قالان فېكىرلرى دۆتە لايقدىر. هر بير افسانه معين حيات حقيقتلريندن سو ايچميشدير. پارس خالقى افسانەلرينده پيشداديلر سولاله سينين (كيومرث، هوشنگ، طهمورث، جمشيد، ضحاک (بيگانه)، فريدون، منوچهر، نوزد، طهماسب، گرشاسب) شاهلاريندان ايلك اوچونون نه دؤورلر و نه شرايطده ميدانا گلমে سى بارەدە بير سؤز دئيە بيلمەريک، لاکين اوندان سونراكى شاهلار، يعنى جمشيد، ضحاک و فريدون افسانەوى پيشدادى سولاله سى شاهلارينا، مۇوجود اولدوغو شکیلده، آرتيريلماسينين كمبوجييه دؤورو و گئومات حادثەسى ايله علاقه دار اولماسى، بو تاريخى حادثەلردن سو ايچيب غيدالاناراق يارانماسى فېکریله راضىلاشماق اولار. خصوصيله بو سولاله داخلىنده ضحاکين بيگانه، غير - پارس اولماسى، اؤزودە حاکميتى پارسلارين ليندن آلدیغى اوچون او شکیلده ظالم، چيگنینه ایلان اولان و سايره کیمی تصوير اولونماسى شاملونون فېکریله راضىلاشماغا اساس يارادير. بوندان علاوه آشاغيداکى تاريخى حقيقتلرينده بو افسانه يە تمل ياراتماسى دۆتە لايقدير.

۱ - گئوماتدان قاباکی هخامنش شاهلارى دؤورونده، يعنى كمبوجييه و كوروش زامانيندا، ماد شاهلارى دؤورونون عكسینه اولاراق، توپلومدا ظالم صنيفلر، استثمار ائدن و استثمار اولونان طبقه لر اولموش، خصوصيله پارس شاهلارى، سارای اهايسى، اعيان - اشرافلارى پارس اولمايان خالقلارين اهايسينين چوخلو ملکلىرى، مال - ثروتلرينى بيه لنميش، اونلارى ياريم کؤله حالينا سالميش، بيارى ايشله ديب، گنجلرينى توپ اتى کیمی زورلا جبهه لره آپارميش، غير - پارس خالقلارين گنیش خالق کوتله لرینه هئچ بير ميللى و اينسانى حق قايل اولماميشلار. ماددار دؤورونده توپلومدا بو اجتماعى - اقتصادى و سياسى ظلم و اجحاف يوخ ايدى و غير - پارس، شبهه سيز مادداردان اولان گئومات هخامنشلرين بو اجتماعى ظلملرينى آرادان آپارميش و جامعه ده، ماد دؤورونده اولدوغو کیمی، عادلانه وضعيت ياراتميش ايدى.

محض بونا گؤره پارس حاکم دایره لرى، اعيان - اشرافلارى طرفيندن قوراشديريلميش جمشيد و ضحاک صورتلرى افسانه ده تام عكسینه صورتلر شکیلنده - جمشيد (كمبوجييه) عادل و ضحاک (گئومات) ظالم گؤسته ريلميشدير.

۲ - گئوماتدان سونرا يئنه ده آيرى پارس نسليندن اولان داريوش ايش باشينا گلير و كوروش و كمبوجييه نين ياراتديغى اجتماعى طبقه لرى و وضعيتى يئنيدن برقرار ائدير و كتيبە سينده يازدیردیغى کیمی، جمعيتده هر زادى اوللر اولدوغو شکیلە قايتاریر، يعنى ظلمو، اجحافى، عدالت سيزليگى يئنيدن برقرار ائدير. افسانه ده فريدون، پارس حاکم طبقه لرى و اعيان - اشرافلارينين ايسته گى شکیلده عادل و عدالتى يئنيدن برقرار ائدن شاهدير، يعنى تاريخى واقعييتين تام عكسینه اولان شاه کیمی گؤسته ريلير.

۳ - افسانه ده خالق داخلىندن اولان ده ميرچى "کاوه" خالقى تحريک ائديب باشينا ييغراق،

ضحاکین علیهنه قالخیر، اونو بیخیب، بیر خالق نماینده سینی دئییل، فریدونو، اسکی ظالم و میللی ظلم ائدن شاهلار نسلیندن اولان بیر شخصی ایش باشینا گتیریر و کهنه حمام اولور، کهنه تاس، ضحاکین یاراتدیغی بوتون یاخشلی ایشلر، آپاردیغی اجتماعی - اقتصادی - میللی و سیاسی اصلاحات، برقرار ائتدیگی عدالت و برابریک آرادان آپاریلیر. خالقین تۆکدویو قان هئچ بیر نتیجه وئرمه ییر. کاوه نین یارانماسی و خالقین آیاغا قالخماسیندا، شبهه سیز، حاکمیتدن قولموش، اللری یاغدان و مفتخورلوقدان، ناز - نعمتدن اوزاقلاشاراق، فلاکت حالینا دوشموش اسکی اعیان - اشرافلارین دا مخفی و گیزلی شکیلده آز رولو اولمامیشدیر.

ساده و عاوام خالقین گوجو، انرژیسی و قدرتیندن استفاده ائدن اعیان - اشرافلار، کهنه حاکم دایره لر خالقین بو قهرمانلیغیندان یالنیز کاوه نین بیر قورو گوئن بایراغینی ساخلاییر، خالق ایسه، اوللر اولدوغو کیمی، آغیر وضعیتده حیات سورور، میللتلر میللی حق لریندن محروم اولاراق قالیر، ظلم، اجحاف، عدالت سیزلیک، بیاری، آغیر مستقیم وئرگیلر، گنجلرین زورلا عسگر اولوب قانلارینی آخیداراق حاکم و "یوکسک" میللتین اعیان - اشرافلارینا مال - دؤولت، تورپاق، شهرت و آد قازانمالاری، اوللر اولدوغو کیمی، اؤز حالیندا قالیر. گۆره سن چاغداش دونیامیزدادا بو وضعیت تکرار اولورمو؟

بلی! آقای احمد شاملونون بو فیکیریه راضیلاشماق اولار کی، فارس افسانه لرینده یارانیب، پارس اعیان - اشرافلاری و حاکم دایره لر طرفیندن قوراشدیریلیمیش جمشید - ضحاک - فریدون صورتلری کمبوجیه - گنومات - داریوش دؤورو حادثه لریندن سو ایچیپ، غیدالاناراق یارانمیشدیر دئمک، معین درجه ده حقیقته اوغوندور. لاکین اونلارین تاریخی واقعیتلرینی افسانه ده اولدوغونون عکسینه باشا دوشمک لازمدیر.

داریوش بردیانی اولدوروب، قیامی و ماد خالقین میللی آزادلیق حرکتینی بوغماقلا کفایتلنمه مییش و اونو اؤز دوشوندوگو کیمی کتیه لری و لؤوحه لرینده یازدیریب، قازدیرمیشدیر. داریوش بردیه نی اؤز وطنی مرکزی ماد و ماد خالق داخیلینده اولدورموش، اونون شکیلینده مرکزی ماد اراضیسینین بیر قسمتی اولموش کرمانشاهدا، "بیستون = بغستان = بهستان" دا داشدا قازدیرمیشدیر. بورادا داریوش اهورا مزدانی مقدس حساب ائتمک علامتی اولاراق، ساغ الینی قالدیرمیش و سول آیاغینی آرخاسی اوسته یاتیب الینده سلاح توتان موغ بردیانی سینه سینه قویموشدور.^۱ بئله بیر لؤوحه ایله داریوش اولا گوستریمک ایسته میشدیر کی، بردیانی هم اونون وطنی اولان مرکزی ماد اراضیسینده اولدورموش، همده سلاحلانیب عصیان قالدیردیغی حالدا اونو مغلوب ائدیپ آرادان آپارمیشدیر، تا ماد خالقینی همیشه لیک قورخودوب، گوزونون قوردونو آلسین کی، پارسلار قارشی قیام ائدیپ، آیاغا قالخماغا و استقلال و آزادلیق طلب ائتمه گه جسارت

*

۶۶۴ □ ایران تورک لرینین اسکی تاریخی "ایسلاما قدر"

ائتمه سین، لاکین داریوشون ایسته گی و آرزولادیغینین عکسینه اولاراق، ماد خالقی نه اینکی همیشه لیک سوسوب پارسلارین آغالیغینا تابع اولمادی، بلکه بردیانین اۆلدورولمه سیندن ایکی آی سونرا "فرورتیش" ین رهبرلیگی آلتیندا داها شدتلی، اوزون سورهلی و هخامنیشلر اوچون داها خطرلی بیر عصیانا قالغدی.

□ □ □

[ش - ۱۳۵] فرورتیش، بیستون داش قازمالاریندان.

[ش - ۱۳۷] چیتران تخمه.
بیستون داش قازما ناخیشلاریندان.

[ش - ۱۳۶] بردیا.
بیستون داش قازمالاریندان.

[ش - ۱۳۸] بیستون ناخیشلاریندان، قنوماتا داریوشون آیاغی آلتیندا.

"فرورتیش - Fervantiš" ین قیامی

پارسلارین ایش باشینا گلدیگی ایلدن (م.ق. ۵۵۰) داریوشون شاه اولماسینا قدرکی ۲۸ ایل سوره سینده هخامنیشلره تابع اولان خالقار، او جمله دن مادلارین اقتصادی - اجتماعی و سیاسی دورومو اولدوقجا آغیر بیر حالا دوشموشدو. بو ایللرده کوروش و کمبوجیه نین آردی کسلیلمز محاربه لرلی داوام ائتدی، هخامنیشلر و پارس اعیان اشرافلارینین طنطنه لی، عیش - عشرتلی افسانه وی حیاتلاری گونو - گوندن گئنیشلندی. بونون دا نتیجه سینده محکوم خالقارلار وئرگیلر تحمیل اولدو و گنجلری جبهه لره گؤنده ریلدی. یئددی پارس خانواده سینین اعیان - اشرافلاری زحمتکش خالقین حسابینا وارلانیب دربارلار، سارایلار و افسانه وی یاشاییش دوزلتدیلر. تعیین اولونموش اداره رئیسلی و ساتراپلار ساده کندیلر و خالقین حسابینا طنطنه لی حیات قوروب زورلا جاوانلاری اوردویا گؤندریدیلر. پارسلارین حاکم دایره لرلی، هخامنیش شاهلاری مختلف خالقار، میللتلر و اؤلکه لرلی اؤز اسارتلری آلتینا گتیرمک اوچون بؤیوک اوردولار یاراتدیلار. بو اوردولارین باشچیلاری، قوماندانلاری و مسئوللاری فارس لاردان تعیین اولونوردوسا، عسگرلری، اساس دؤیوشچولری، اتی و قانی محروم تابع میللتلرین گنجلریندن، اؤزوده زورلا یارانیردی. نتیجه کی ا.م. دیاکونوف یازمیشدیر: اوست - اوسته پارسلار، بیلدیگیمیز کیمی، اؤز اوردولارینی، داها چوخ، تابع خالقارلاردان توپلاردیلار.^۱ دؤولت باشچیلاری و اعیان - اشرافلار محاربه لرده اسیر اولموشلاری و محکوم خالقارلاری زورلا آغیر ایشلرده ایشله دیردیلر. بو و بو کیمی ظلملر هخامنیش ایمپراتورلوغونون محکوم میللتلرینی ائله آغیر اقتصادی - روحی وضعیته سالمیشدی کی، بردیانی اؤلدورمک و اونون اصلاحاتینا سون قویماق و عصیانچیلار دویان توماقلا اولار ساکیته شیب کؤله لیک حیاتیه راضیلاشا بیلمزیدیلر، نتیجه دئیرلر پیچاق سوموگه دایانمیشدی. فرانسالی تاریخچی ر. قیرشمن بو باره ده یازمیشدیر:

«شاهنشاهی اؤلکه سینده ایشلرین اداره سی مغلوب میللتلرین چیگنینه آغیرلیق ائدیر و

کئچمیشده خوشبخت اولموش بابیل کیمی شهرلر بو زامان خاراها حالا دوشدولر، مصر کیمی بیر اؤلکهده بیر نچه شهر، یانقین نتیجه سینده آرادان گئتدی.^۱ همین مؤلف داها سونرا بابیلدن دانیشارکن یازیر: «شاه او اؤلکه نین تورپاقلارینی ایرانلیلارین آراسیندا بؤلوشدوردو. قاضیلر اینحصاری شکیلده پارسلازیدیلر، نچه کی بوتون اداره لر پارسلازین الیه اداره اولوردو... یئرلی اهاالی وئرگیلرین آلتیندا ازلیب ایلک فرصته عصیانا حاضر ایدیلر».^۲

بو عئتلره گؤره ده بردیا و اونون، خالقین خیرینه اولان، اصلاحاتینین آرادان آپاریلماسی محکوم خالقلازین هخامنیشلر علیینه گئیش قیامینین آنجاک باشلانقجی اولای بیلردی.

داریوش بردیانی اؤلدوروب پارس - ماد حکومتینی الیه آلان کیمی، "ایلام" و "بابیل" ده باش وئرن قیاملارین خبرینی ائشیتدی. ایلامدا "آشین" آدلی شخص اوزونو شاه اعلان ائدیپ ایلامی مستقل ائتدی و بابیلده "نی دین تو - بئل" اوزونو "نابونید" ین اوغلو آدلاندیراراق، قیام ائدیپ استقلال بایراغی قالدیری و هخامنیشلر ایمپراتورلوغوندا آیریلدی.

بو زامانلار هخامنیش ایمپراتورلوغونون اوزاق ولایتلری، مستقل اولاراق، ایلگیلرینی مرکزدن کسمه یه باشلادیلار. بوتون بونلارلا برابر، محکوم میللتلرین، هخامنیشلر علیینه عمومی قیامی هله باشلانماشیدی. بو عمومی میللی قیام میلاددان ۵۲۲ ایل اؤل، نوامبرین سونلاری و دئسامبرین اؤللرینده، یعنی داریوش بابیل علیینه دؤیوشه مشغول اولان زامان، بردیا قیامینین بوغولماسیندان تقریباً ایکی آی سونرا باشلاندى. بو شعورلو و اؤلچولموش قیاملار پارس ایمپراتورلوغونون بیرینجیسی و ان اؤنملیسی ماد تورپاقلاریندا باش وئردی. قیامین رهبری "فرورتیش" و یا "فراورت" آدلی بیر مادایدی. فرورتیش اؤزو "کیاکسار" ین خانواده سیندن ایدی و اوزونو ایکینجی "خیشتری" آدلاندیریردی. ماد - پارت و هترکانه (بوگونکو گرگان و عشق آباد یئرلری) خالقلازدا فرورتیشین قیامینا قوشولوب اونو دستکله دیلر. بو زامان فرورتیشین قیامیله عینی زاماندا ارمنیلرین ده عصیانی اولموشدور.

ایکینجی اهمیتلی قیام پارس ولایتینده باش وئرمیشدی. بو قیامین رهبری، پارسلاردان اولان "وهیزداتا - Vahyzdata" آدلی بیر شخص ایدی کی، بردیا کیمی اوزونو کوروشون اوغلو آدلاندیریردی. پارس ایالتینین ساتراپی "ویوانا" وهیزداتانین طرفدارلاری علیینه دؤیوشدو و دؤیوش دئسامبر آییندا فئوال آیینا قدر سوردو [م.ق. ۵۲۱] و فئوال آییندا وهیزداتانین بیر سرداری توتولدو، لاکین وهیزداتا پارسدا ژوئیه آیینا قدر مقاومت ائتدی.

بو ایکی قیامین هر ایکیسینین آماجی داریوش طرفیندن اؤلدورولموش بردیانیین ائتمک ایسته دیگی اصلاحاتین احیاسی و اونلارین اجراسی ایدی. هر ایکی قیام گئیش خالق کوتله لرینه

۱ - ر. قیرشمن، ص ۲۱۸.

۲ - یئنه ده اورادا، ص ۲۱۹.

اساسلانی، اؤزوده هخامنیشلر، داریوش و پارس اعیان - اشرافلاری و یثددی خانوادهسی علییهنایدی. بو قیاملارین و اونلارین آماجلاری بیر داها بردیانیین بؤیوکلوگو و فیکیری و اصلاحاتلارینیین خلقی لیگی، مترقی لیگی و بوتون ایمپراتورلوغون محکوم خلقلرین خیرینه اولدوغونو گؤسته ریر. فرورتیشین قیامی اولا تامامیله ضد پارس، هخامنیشلر و اونلارین ضد میلی سیاستینه قارشى اولان بیر قیامایدی، دیگر طرفدن “پارت” و “هترکانه” اهالیسینین او قیامدان حمایت ائتمهسی گؤسته ریر کی، کؤک و ائتنیک جهتنن مادلارلا عینی اولموش پارتلار لاپ اولدن ماد حکومتی ایله موافق، ال بیر اولموش و حتی اونلارین اراضیسی ماد ایمپراتورلوغونون بیر حیصهسی اولموشدور. فرورتیشین ضد پارس اولماسی و اونون پارت و هترکانه اهالیسی طرفیندن حمایت اولوب دستکلنمه سینی مختلف تاریخچیلر تأیید ائتمیشلر. اونلاردان بیرى اولان ام. دیاکونوف بئله یازمیشدیر: «پارت و هترکانه ایله مادیین یاخینلیغی بورادان آیدین دیر کی، اؤزونو کییاکسارین (هوخستره) خلقی آدلاندیران فرورتیشین ضد پارس عصیانی در حال، نه تکجه ماددا یاییلدی، بلکه پارت و هترکانایادا سرایت ائتدی».^۱

هخامنیشلرین ظلمو علییهنه گؤسته ریلن بو عصیانلار مختلف رسمی تاریخی قاینالاردا قیده آلینمیشدیر. شبهه سیز ایمپراتورلوغون باشقا یئرلرینده و خصوصیه اوزاق منطقه لرینده و محروم میللتلرین اراضیسینده باشقا قیاملار، شورشلر و محلی بؤیوک ناراضیلیقلاردا اولموشدور کی، نه ایسه تاریخده عکس اولونمامیشدیر.

بردییادان سونرا اونون اصلاحاتینی یثنی دن برپا ائتمک اوچون آلولانمیش گؤستریدیگیمیز قیاملارین هامیسی داریوش طرفیندن گؤرونمه میش سفاکلیقا قاندا بوغولدو. مثلاً داریوش بابیل قیامینی یاتیرداندان سونرا، او قیامین رهبرلری، باشچیلاری و اشتراکچیلاریندان اوچ مین نفرینی دارا آسدی.

بو قیاملارلا عینی زاماندا “باختر” ده (بوگونکو تورکمنستان) مرو ولایتینده “فرادا” آدلی شخصین رهبرلیگی آلتیندا بؤیوک بیر قیام باشلانمیشدی. باخترین داریوش طرفیندن تعیین اولمونموش ساتراپی پارس “دادرشیش” فرادایا قارشى دؤیوشن دؤولت اوردولارینی شخصاً رهبرلیک ائدیردی. عصیان م.ق. ۵۲۱ - ۵۲۲ - نجی ایلده قاندا بوغولدو. بیستون کتیبه لرینین یازیلارینا گؤره بو محاربه لرده ۵۵۰۰۰ نفر آدم اولموشدور.^۲ عصیان قاندا بوغولاندان سونرا پارس اوردولاری “فرادا” نی تو تماغا موفق اولایلمه دیلر.

بو زامانلار ایلام و غربی پارس تورپاقلاریندا ایکینجی بیر قیامدا باش وئرمیشدیر. بو قیام “مرتیه” آدلی شخص طرفیندن رهبرلیک اولوردو کی، اؤزونو ایلام شاهى “هومپانیکاش اوممانیش”

* ۱ - ماد تاریخی، ص ۵۷۸.

۲ - ماد تاریخی، ص ۶۱۹.

اڻڊڊڊڊي، ٽڄه ڪي، ڊاريوشون ارمني سرڪرده سي “ڊادرشيش” ي ارمنيستان عصياني عليهنه گؤنڊرميش ايدى ڪي، او ارمني خالقي عليهنه دؤيوشن “واخوميسه” يه يارديم ائتسين، واخوميسه و ڊارشيش ٽڄه دفعه ارمنيئلرله دؤيوشدولرسه ده، ماد عصياني ياتيريلانا قدر، ارمنيئلرين قياميني ياتيرا بيلمه ڊيلر.

بو زامانلار ماد تورپاقلاري ايڪي طرفدن هجوما معروض قالميشدى و فرورتيش ايڪي جبهه ده دؤيوشمڪ مجبوريتينده ايدى. جنوب طرفينده فرورتيش “ويدارنه” ايله دؤيوشور، شمالشور طرفه ايسه ڊاريوشون آتاسى “ويشتاسب” ين اوردولاريله. بو زامانلار “ويشتاسب”، “پارت” ولايتينين ساتراپي ايدى، پارتلارين ياشاڊيغى يئرلر ايسه ماد اراضييسينين شمالشورقي، بو گونكو گرگان منطقه سي اولموشدور. باخميا يارق ڪي، پارتلار فرورتيشي حمايت اڻڊڊڊڊي اونا قوشولموشدولار، ويشتاسب اوڙ مخالفلرينه غلبه چالاراق، م.ق. ۵۲۱ - نجى ايل مارس آييندا مادلارين عليهنه ده اوردو گؤنڊهريپ اونلارلا دؤيوشدو و اوڙو پارت اراضييسينده قالدى.

فرورتيش اوڙ خالقي و وطنيني سئون بير قهرمان ڪيمي آچيق و آشڪار شڪيلده دوغما ماد ميللتينين استقلال و آزادليغى اوغروندا دؤيوشوردو، چونڪي مادلار ڊيل، ڪؤڪ، ائتنيڪ و تاريخ جهتدن تاماميله پارسلاردان فرقهنير و اونلارين حاڪم ڊايره لري، ساراي، اعيان - اشرفلار، اوردو باشچيلاري و تورپاق صاحابلاري طرفيندن وحشى جه سينه استثمار اولاراق ازيلير، تالانيب تحقير اولوردو. بونا گؤرده ڊاريوش فرورتيشه طرفدار و صادق اولوب، اونا دستكله ين بوتون افراد و ساتراپلار، حتى بعضى واقع بين و مترقى پارسلارلاڊا محاربه اڻڊڊڊڊي. بو باره ده ڊاريوشون ڪتيبهي سينده اوخويوروق: «ڊاريوش شاه ڊئير: پرثوه (پارت) و “وركانه - Varkana” (بو گونكو گرگان) مندن اوز دؤنڊرڊيلر و اوڙلريني “فرورتيش” ين طرفداري آڊلانڊڊڊيلار. آتام ويشتاسب “پارت” ڊايدى. خالقي اوندان اوز دؤنڊرڊيلر و شورشه باشلاڊيلار. سونرا ويشتاسب اوڙونه تابع اولان اوردوايله “پرثوه ده (پارتدا) يئرله شن “ويشپه اوزاتيش - Višp uzak” آڊلانان شهره گڻڊڊڊڊي، پارتلارلا دؤيوشدو. آهورا مزدا اونا يارديم اڻڻدى و آهورا مزدانين ايستگي ايله ويشتاسب او ياغى اوردونو برڪ سينڊڊڊڊي. “ويخته” آييندان ۲۲ گون ڪڻچميش ايدى ڪي، بو دؤيوش باش وڻڊڊڊي».^۱ بابيل قياميني قاندا بوغاندان سونرا، ڊاريوش م.ق. ۵۲۱ - نجى ايلين مئى آيينين يڻڊڊڊي سينده بؤيوك و مجهز اوردوايله ماد اوڻكه سينه گڻڊڊڊي، اورادا “ڪونڊورو - Kunduru” آڊلى^۲ يئرده فرورتيشين اوردولاري ايله قارشيلاشدى. ڊاريوش بابيلدن فرورتيشين عليهنه گلنده، يولدا پارسلار و هخامنشيلره وفادار قالميش مادلاردان عبارت بير اوردونو آييريپ “آرتاوڻرڊيه” نين “ڪومانڊانليغى

*

۱ - مشكور، محمد جواد، پارتها يا پهلويان قديم، ص ۱۰۴.

۲ - بو يئر آدى بوگون باسمنيچ باخنيلىغيندا ڪي “ڪونڊورى” و گونڊڊڊڊي “ڪونڊور” ڪنڊلرينين آڊلاريندا قالير.

۳ - احتمال بو شخص آدى بوگونكو “تاريوڻرڊي” آڊينين اسڪي شڪيلڊڊڊڊي.

التيندا "وهيزدانه" نين عليهنه گۇندردى.

"كوندورو" دا فرورتيش ايله دۇيوشده فرورتيش مغلوب اولوب، ماد تورپاقلارينين شمالشرقينه، بوگونكو "رى" (تهران) طرفلرينه قاچدى. بو طرفلره گىتىمكدن گۇرونوركى، ماد رهبرى فرورتيش "پارتلار" و "هیركانيلره" اومود باغلييردى. ژوئن آينين ۱۲ و ۲۱ - نده، يعنى مادا گلديگيندن آى ياريم سونزا، داريوش هله ماد عصيانيني ياتيرا بيلمەميش ايدى، چونكى ارمنيستاندا دۇيوش سركرده لرينه يارديم گۇندره بيلمەميش ايدى. همين ايلين ژوئن آينين سونلاريندا داريوش "رى" ه اوردو گۇندردى تا فرورتيشى ايتله ييب توتسونلار. بو اوردولار ژوئنين سونلاريندا فرورتيشى توتوب داريوشون يانينا گۇندرديلر.

مادلار طرفيندن خاطر جمع اولان داريوش بۇيوك بير اوردونو آتاسى ويشتاسبين كؤمگينه گۇندردى، چونكى پارت خالقي فرورتيشى حمايت ائدير و ويشتاسب ايله جدى مخالفت ائيدرديلر. ويشتاسب بو اوردولارين كؤمگيله م.ق. ۵۲۱ - نجى ايلين ژوييه آينين اون ايكي سنده فرورتيشين سون طرفدارلاريني مغلوب ائديب، ارادان آپاردى، ائله بو زامانلار "وهيزدانه" نين پارسداكى عصيانى دا "آرتاوتردى" واسطه سيله ازيلدى. بئله ليكله ده هخامنش ايمپراتورلوغونون هر طرفيني بوروموش محروم خالق عصيانلارى قاندا بوغولدو.

دئمك، فرورتيش برديه دن داها چوخ، يئددى آيدان آرتيق، ميثيلسيز قهرمانليقلا، پارسلارلا قارشى ووروشوب، مادلارين آزادليق و استقلاللى اوغروندا چاليشدى و دفعه لرله ماد اوردولاريندان قات - قات اوستون اولموش پارس اوردولارى ايله قارشىلاشيب، اونلارنى دايانديرىب، مغلوب ائتميشدير. نهايت پارسلارين حددىدن آرتيق چوخ، منظم و مجهز اوردولارى فرورتيشين مقاومتيني سينديرميشدير.

آذربايجان و عموم دونيا تاريخينده فرورتيش اوزونون جسارت، قهرمانلىق، نادر سركرده ليك قابيليتى، خالقينا اينام و محبتى، خالقينين آزادليق و استقلالينا اولان عشق و اينامى ايله بۇيوك ميللى قهرمانلار سیراسينا يوكسلميش بير شخصيتدير. مرحوم فريدون ابراهيمى فرورتيشين قهرمانلىقى و مبارزەلرى باره ده يازميشدير: "اونون (برديه) يئرینه كيشلتریات (فرورتيش) آدلى ايکینجى بير قهرمان ميديا ميللتين آزادليقى يولوندا ائتديگى مبارزەلرين سركرده ليگيني اليه آلدى. ميديا ميللتى بو مبارزەلرده پارلاق موفقيتلىر اله گتيريب، اونا ادامه وئرمكده ايدى. داريوش ايسه "ويدارنه" آدلى بير سركرده نين باشچيلىقى ايله ميديا اوزەرينه بۇيوك بير اوردو گۇندردى. لاکين بو اوردو دا ميديا ليلارنى استقلال يولوندا مبارزە آپارماقدان چکينديره بيلمەدى.

داريوش قهرمان ميديا ميللتين بو فداكارجاسينا مبارزە سينين نتيجه سينده اوزونه آغير ضربه ده يەجگيني دوشونوب، ميديا ميللتينى مغلوب ائتمكدن اوترو داها بۇيوك بير اوردو گۇندردى. قهرمان ميديا ميللتى بۇيوك ووروشمالارا معروض قالير. كشتريات (فرورتيش) اسير دوشور و

پارسلار طرفیندن وحشی لیکله اؤلدورولور. بئله لیکله ده میدیا میللتینین مبارزه باشچیلاری آمانسیز جاسینا آرادان گؤتورولور و بیزیم فداکار و قهرمان بابالاریمیز بیر داه پارسلارین اسارتی آلتیندا بؤیوک و شدتلی بیر ایشکنجه و عذابلار معروض قالیرلار.^۱

داریوش بیستون داکی کتیبه سینده فرورتیشین سرنوشتی باره ده بئله یازمیشدیر:

«فرورتیشی توتوب منیم یانیم گتیردیلر. من اونون بورنو، قولقلاری و دیلینی کسدیم و گؤزلرینی چیخارتدیم. اونو زنجیرلی حالدا منیم درباریمین قاپیسیندا ساخلادیلار، تا بوتون سلحشورلار (هخامنیشلرله مخالف اولان، آزاد روحلو شخصلره دئییلدی) اونو گوردولر. سونرا فرمان وئردیم کی، اونو ائکباتانا (همدان) دا نیزیه اوتورتدولار. او کیشیلری کی، اونون ایلک طرفدارلاری اولموشلار، ائکباتان قالاسینین داخلینده دارا آسدیردیم».^۲

بو وحشیانه رفتار و داورانیش هخامنیشلر طرفیندن، استقلال ایسته یین میللتلر، خالقلار و شخصلر باره سینده عادی بیر ایش ایدی، حتی هخامنیش شاهلاری بو وحشی ایشلرینه فخر ائدیب اویونوردولر نئجه کی، داریوش اونو فخر علامتی اولراق، اؤز لؤو حه سینده یازدیرمیشدیر. داریوش قان ایچن و سادیست، آسوری شاهلارینین اوزونو آغارتمیشدی. مغلوب شخصلرین اعضاسینی کسمک آسوری شاهلاریندان یادگار قالان بیر وحشیلیک ایدی، نیزیه اوتورتدورماق ایسه، سلطنت ادعاسیندا اولانلار باره ده حتمی بیر مجازات ایدی.

□ فرورتیش (فرهاد) آذربایجان داستانلاریندا

فرورتیش آچیق و آشکار اوزونو "کییاکسار" عایله سیندن گؤسته ریب، ماد میللتینین پارسلار واسطه سیله آرادان آپاریلیمیش میللی استقلالینی یئنی دن برپا ائتمک و خالقینی پارس حاکمیتی اسارتی، استثمار و تحقیریندن قورتارماق ایسته ییدی. داریوشون "فرورتیش"ی محض "ائکباتانا" دا (همدان) نیزیه اوتورتماسی و اونون یاخین یولداشلاری، فیکیرداشلاری اولموش ماد قهرمانلاری و انقلابچیلارینی محض "ائکباتانا" قالاسی داخلینده دارا آسماسی آیدین شکیلده گؤسته ریرکی، فرورتیشین حرکتی محض ماد خلقینی اسارتدن و تحقیردن قورتارماق و اونون استقلالینی یئنی دن برپا ائتمک اولموشدور، اونا گؤره کی، داریوشون گؤستریدیگیمیز وحشی جه سینه اعداملاری "ائکباتانا" دا - او زمان مادلارین مرکزی اولموش شهرده، اؤزوده لاپ قالانین داخلی و مرکزینده، خالقین گوزونون اؤنونده حیاتا کئچیرمه سی یالنیز ماد خالقینی قورخوتماق، اونون گوزونون قوردونو آلقاق، اونو پارسلار قارشى عصیان و قیاملاردان قورخودوب چکیندیرمکدن

* ۱ - فریدون ابراهیمی، ص ۳۱.

۲ - ماد تاریخی، ص ۴۰۳.

عبارت اولموشدور. یوخاریدا مختلف تاریخ متخصصلرینین قولوندان گۆستردیگیمیز کیمی، هخامنیشلر دؤورونده حاکم پارس عایله لری ایمپراتورلوغون مختلف ایالت و ولایتلرینده یاشایان خالقار و زحمتکش اینسانلار، او جمله دن مادلار و مانئالیلار اولمازین ظلملر ائتمیش، اؤز پارسلارینی محکوم میللتلردن اوستون توتاراق اونلاری بو میللتلرین باشی اوستونده آغا و حاکم قویموش، بو خالقارین میلی ثروتلرینی تالایاراق، اؤزلرینیکیلری سونسوز ثروت و اشرافی حیاتا چاتدیرمیش، پارسلاری هر جور وئرگیدن آزاد ائده رک، اونلارین و حکومتلرینین دؤولت اورقانلاری، آردی کسيلمز اوردو کشتلیکلری، بؤیوک اوردولاری، سارای، اعیان - اشرافلار و عیاشلیقلارینین بودجه، پول، خرج و مصارفینی، الله جده لازم اولان اینسانی قوه لرینی محکوم خالقار، او جمله دن مادلارا تحمیل و اونلارین میلی وارلیغی، شخصیتی و شرفینه تحقیر ائتمیشلر. محض بو سببلره گؤرده هخامنیشلرین ایش باشینا گلدیگی ایلک ایللردن ماد خالقی دفعه لرله و جوربجور شکیللر و آدلار آلتیندا قیام ائتمیش و اؤزلرینی بو حقارتدن خلاص ائتمک ایسته میشلر.

دئمک، دفعه لرله اشاره ائدیگیمیز کیمی، مادلارین دئوریلیب، هخامنیشلرین ایش باشینا گلمه سی هئچ ده، بعضی فارس تاریخچیلرینین گۆستردیگی کیمی، عینی بیر خالق داخلینده بیر شاهین، بیر شاهلار سولاله سینین تختدن دوشوب باشقا بیر شاه و یا سولاله نین ایش باشینا گلمه سی اولمامیش، بلکه تام عکسینه بیر میللتین حاکمیتدن محروم اولوب کؤله حالینا دوشمه سی و باشقا بیر میللتین حاکمیتی الینه آلیب آغا، حاکم و همه کاره اولماسی، بیر میللتین تحقیر اولوب، ازیلمه سی، ثروتینین تالانماسی و باشقا بیر میللتین هر جهتن تأمین اولوب، عیش - عشرته یاشاماسی و پارلاماسی، بیر میللتین دیلی، ادبیاتی، تاریخی، میلی وارلیغی، کئچمیشی و بونونون تاپدالانایب آیاقلانماسی، محو اولماسی و او بیری میللتین دیل، ادبیات و تاریخینین پارلاماسی، چیچکلنمه سی و هر یئرده تانییب شهرتلمه سی اولموشدور. بوگون همدان و اسدآباد، اراک، نهاوند و... شهرلر، قصبه لر و اطرافلارینداکی کندلرین اهالیسی تورک و دیللری آذری دیلینین خصوصی بیر لهجه سیدیر. تورکلر آذربایجانین لاپ بیرینجی ساکینلری، خالق و میلی اولدوقلاری کیمی، همدان، اسدآباد، نهاوند، ساوه، اراک و ... طرفلرینین اهالیسی ده لاپ اولدن التصاقی دیلی قوتیلر و لولوبیلر اولموشلار و بیز یئرینده بو باره ده دانیشمیشیق.

یوخاریدا گؤردوک کی، پارتلاردا فرورتیشی حمایت ائدیب دستکله میشلر، چونکی اونلاردا التصاقی دیلی اولموشلار، اؤزلری ده هم مرکزی مادین استقلاللی، همه اؤز استقلاللارینی آرزو ائتمیش و سونرالار گؤره جگیمیز کیمی، بو آرزولارینا چاتمیشلار. شبهه سیز او زامان استقلاللارینی ایتمیش ایلاملاردا فرورتیشین غلبه سی و موفقیتی آرزولامیشلار.

دئمک، م.ق. ۵۵۰ - نجی ایله پارسلارین بوگونکو ایران اراضیسینده حاکمیتی اله آلمالاری ایله، بوگونکو ایران اراضیسینین غرب طرفلرینده بشریتین و ایرانین ان قدیم و پارلاق مدنیتنی یاراتمیش

التصاقی دیللی خالقلار و میللتلرین هامیسی: مادلار، ماننلار، ایلاملار اؤز حاکمیت و استقلاللارینی ایتیرمیش و پارسالارین ایستیلایسی آلتیندا اولموشلار، حالبوکی، هخامنیشلره قدر ایلاملار ۲۸۵۰ ایلیک حاکمیت و مدنیته، مادلارین بابالاری قوتی و لولوبیلر نئچه مین ایلیک مدنیته و حاکمیتیه مالک اولموش، مادلار ایسه هم بؤیوک و قدرتلی ایمپراتورلوق قورموش، همده بوتون منطقه خالقلارینی آسوریلرین ظلم و اسارتیندن نجات وئرهک، اونلارا استقلال، ترقی و اینکیشاف یولونو هامارلامیشلار. یونا اساساً بو التصاقی دیللی میللتلر و مدنیتلرین اؤولادی، شبهه سیز، ایتیردیکلری استقلال و حاکمیتلرینی تازادان اله گئیرمک حاقیندا دوشونموش و بو یولدا چالیشیب فعالیت ائتمیشلر. بو سبب دده بوتون خالقلار و میللتلرین محکوم حالا دوشموش اؤولادلاری، هخامنیشلرین ظلمو و اسارتیندن تنگه گلهک، اؤز استقلاللاری بارهده دوشونموش و فرورتیشین قیامینی هم قلاباً سئویب آلفیشلامیش، همده امکان قدر عملی صورتده اونو دستکله میشلر. بو حمایت و یاردیم گؤستریم مرکزی ماد: همدان، قم، قزوین، زنجان، تخت سلیمان، اسدآباد آراسینداکی اراضی خالقلاری، ماننا اهالیسی: بوگونکو شمالی و جنوبی آذربایجان خالقلاری داخلینده دهاگوچلو و عملی شکیلده اولموشدور، چونکی فرورتیش اؤزو ماد خالقیندان اولموش و اونلارین یاخین کئچمیشده ایتیردیکلری استقلال یئنی دن برپا ائتمک ایسته میشدیر. فرورتیشین استقلال آرزولاری بوتون مرکزی ماد و ماننلرین گئیش خالق کوتله لرینین اورک آرزوسو و ایستگی اولدوغو اوچون ده، اونلار بوتون وارلیقلاری ایله آخرا قدر اونونلا - فرورتیش له بیرگه اولموش و پارسالار قارشى دؤیوشموشلر و بو حرکت سونگو گوجو و قانلا خفه لندیکدن سونرا، همین آرزو و ایستکلر و حرکتین رهبرینین محبتی مرکزی ماد و ماننا خالقلارینین میللی بیر آرزوسو کیمی همین خالقلارین گئیش کوتله لرینین قلیبنده و شعوروندا یئر سالاراق، اؤلمز میللی بیر دیلک و قهرمان کیمی یاشامیش و بو و یا باشقا شکیلده همین خلقلرین افسانه لری، قهرمانلیق داستانلاری، ناغیللاری، حیکایه، مثل و متللی بیر سؤزله آغیز ادبیاتیندا، فولکلوروندا، ظاهری شکیلی قسماً ده بیشمیش اولسادا، اؤز عکسینی تاپاراق یاشامیشدیر.

بو بیر تاریخی - فولکلوریک علمی واقعتدیر کی، هر بیر میللت خالق سئودگی قهرمانلار و آرزولادیغی مسئله لری اصلاً اونوتماز و بو آرزولاری حیياتا کئچیرتمک ایسته یین قهرمانلاری بنالی شعوروندا، قلیبنده ساخلا یاراق، نسیلدن - نسيله وئره و اونلاری یاراتدیغی شفاهی ادبیاتدا ایده آلاشدیرار، یوکسلدهر، اؤلمز شکيله سالار و بئله لیکله ده اونلاری افسانه وی قهرمانلار سیراسینا قالدیرار. بوتون خالقلار کیمی، عموم تورکلر، او جمله دن آذربیلر داخلینده ده زامان - زامان یارانمیش افسانه لر، قهرمانلیق داستانلاری، محبت ناغیللاری و سایره بو کیمی فولکلوریک رومانلار و حیکایه لرین هر بیرى کچیچک و قیسا اولسادا، مطلق معین بیر تاریخی حادثه، معین دؤورده خالقین معین آرزوسو و شخصیتی ایله باغلی اولوب، اونلاردان باشلا یاراق، خالقین شعورو، آرزولاری و اینجه صنعت یارادیجیلیغیندان سو ایچر، خالقین اورک آرزولاری، ایستک و آمالینین آیناسی

اولدوغو اوچون، عصرلر اؤتدوكجه قانادلاناراق، قول بوداق آتار، شكىلى و آدى قسماً ده ييشسهده، مىللى داستان و ناغيل شكينه دوشر. عموم تورك خالقلار داستانلاريندان "آلپ ار تونقا"، "ماناس"، "اوغوز" و ...، آذربايجان خلقى داستانلاريندان و ناغيللاريندان دده قورقود، كوراوغلو، شاه اسماعيل، اصلى كرم، قاچاق نبى، گولگز و ... نى نمونه گؤسترمك اولار.

بو داستانلارين بعضىسى قهرمانلىق اساسيندا يارانسادا، زامان كئچديكجه سئوگى و محبت مضموناييلهده بيرلشهر ك حماسى - عشقى داستانا چئوريلميشدير. آخى اينسان حياتى محبتسيز اولايلىمز. كوراوغلو و قاچاق نبى داستانلارى لاپ اولدن حماسى - عشقى اولدوقلارى حالدا، شاه اسماعيل ناغىلى، فيكرىمىزجه، اولجه حماسى و سوزنا حماسى - عشقى داستان اولموشدور.

بلاواسطه همدان - آذربايجاندا و اونلارلا علاقه دار اولاراق، يارانماغا باشلايدىغى دؤورو دقيق تعيين ائتمك چتين اولان ان قديم ياخين شرق داستانلاريندان بيرى شيرين - فرهاد ناغىلى هم قهرمانلىق، همده محبت داستانيدير. آذربايجان خالقينين آغيز ادبياتيندا نئچه مين ايل عؤمره مال ك اولان بو داستان ياراندىغى "فرورتيش = فرهاد" زامانيندان بو گونه قدر آذربايجان خالقينين مىللى استقلال و اؤز آياغى اوستونده دورماق آرزولارنى حماسى شكيلده (فرهادين داغ چاپماسى) ساخلاماسيله برابر، همده "برده" حكمدارى "ميهن بانو" نون قارداشى قىزى "شيرين" ين سىماسيله عشق و محبت مضمونو كسب ائدهرك مىللى - قهرمانلىق - سئوگى داستانى شكينه دوشموشدور. دئمك، فرورتيشين قيامينين مغلوب اولوب، قهرمانين همداندا سونگويه اوتوتدورولماسى و اونون داريوش طرفيندن "بغستان" داغيندا، زنجيره اولدوغو حالدا، داشدا هيكلينين قازديريلماسيندان باشلايaraq، آذربايجان خلقى داخلىنده اونون اؤزو، فيكىرى و آمالى بارهده بير داستان يارانماغا باشلاميش و سونرالار، خالقين دىلينده، شفاهى شكيلده، شيرينه علاقه دار محبت معناسى داكسب ائتميشدير. بونا گؤرهده هم "آذربايجان ادبياتى تاريخى" مؤلفلرينين فيكىرى، همده اونو تايد ائدن حرمتلى تاريخچى عالم رحيم رئيس نايانين "فرهاد سؤزو و قهرمانينين "فرورتيش" سؤزو و تاريخى شخصيتيندن ميداناكلمه سى فيكرى "نظريميزجه تاماميله دوغرو دور و حقيقتاً خلق دىلينده ايگيتلىك و قهرمانلىق اوبرازى اولان فرهاد زامان كئچديكجه همده محبت و سئوگى مضمونو كسب ائتميشدير.

"فرورتيش" سؤزونون تاريخ بويو آذربايجان خالقينين شفاهى ادبياتيندا نئچه مين ايل سوره سينده "فرهاد" شكينه دوشمه سينين تصادفى اولمادىغى كيمى، فرهادين چاپديغى "بيستون" داغيله "قصر شيرين" ين ده ياخينلىغى و حتى بو تاريخى اثرلرين بو اراضيده اولماسى هئچده تصادفى دئيلىدير، چونكى فروزتيش قيامينين باش وئردىگى عصرلرده همين تاريخى آبيده لرين يئرلشدىگى يئرلر، يعنى لرستان و اورانين شمالى و قسماً جنوبى منطقه لرى، او جمله دن بوگونكو ايران كردستانى و عراق كردستانى نين شمالشرق حيصه سى و اورالارين شمالى اولان تركيه ده يئرله شن "وان" گؤلونون جنوبى تورپاقلارى ماد - ماننا اراضيسيندن، التصافى دىللى خالقلارين

وطني و حتی اونلاردان نئچه مین ایل اولدن قوتتی - لوللو بیلرین یاشادیقلاری یئرلرین بیر قسمتی اولموشدور. بوتون بونلاری نظره آلاراق، قطعی شکیلده دئییه بیلریم کی، داریوشون فرورتیشی و اونون مسلکداشلارینی محض همداندا اعدام ائتمه سینین، یوخاریدا گؤستریدیگیمیز کیمی، دهرین اجتماعی سیاسی معناسی اولدوغو کیمی، فرورتیشین، زنجیره اولدوغو حالدا، داریوشون طرفیندن محض "بغستان"دا (بیستوندا)، (کرمانشاهدا) داشدا قازیدیریلماسی، ابداً تصادفی دئییلدیر. داریوش فرورتیشی زنجیرلی حالدا ماد اراضی سینده داشدا قازدیرمیشدیر، تاگله جک ماد ائلری و فرورتیشین اوولادلارینین گؤزونون قوردو آکینیب، اونلاری پارسلا قارشی عصیان و قیام دان قورخوتسون و همیشه اونلاری پارسلا رین تابعی، نوکری و ال آلتیسی حالدا ساخلا سین. داریوش بو خیال ایله بو لؤوحنه نی قازدیرمیشدیرسا، ماد خلقی بیر آن بئله اؤز استقلال و آزادلیق فیکرینی اونو تمامیش، امکان اولوب، یئری گلدیکده، انقلابی فعالیت و چالیشمادان ال چکمه میش، آز سونرا "چیتران تخمه" قیامینی قالدیرمیش و عینی زاماندا اؤز فولکلوروندا فرورتیشی، فرهادین سیماسیندا، بیر مبارزه و آزادلیق قهرمانی و سمبولو کیمی یاراتمیش و نسیلدن - نسیله دؤیوش و تسلیم اولماق علامتی اولاراق، یادگار قویموشدور.

دئمک، بوگونکو همدان - آذربایجان خلقینین بابالاری اولموش مادلار، اؤز اعیان - اشرافلارینین خیانتی نتیجه سینده پارسلا رین حاکمیتی و ظلمو آلتینا کئچدی لر سه ده، اوزون ایللر مردانا و جسارته پارسلا ر و اونلارین سفاک شاهلارینا قارشی مقاومت گؤسته ریب، دؤیوشموشلر. حاکمیتی اللرینه آلمیش پارسلا ر، اونلارین شاهلاری و اعیان - اشرافلاری هخامنیش ایمپراتورلوقونا داخل اولموش بوتون محکوم میللتلر، او جمله دن مادلار حاقیندا عاغیلا سیغماز ظلملر، جنایتلر، سفاکلیقلار و نامردلیکلر ائتمیشلر. پارس حاکم دایره لری و شاهلارینین محکوم خالقلار او گوردوکلری جنایتلر و غیر - اینسانی ایشلرینه تاریخده چوخ آز تصادف اولونور. تعجوبلوسو بوراسیندادیر کی، سفاک هخامنیش شاهلاری اؤز غیر - اینسانی ایشلرینی، اینسانلیق آدینی لکه له یین و بشریته لکه و ننگ حساب اولان جنایتلرینی، افتخار و شرف حساب ائده رک، قازدیردیقلاری داش لؤوچه لرده عکس ائتدیرمیشلر. داریوشون بیستونداکی کتیبه سی بو جهتدن دقته لایقدیر. فریدون ابراهیمی داریوشون جنایتلری و کتیبه سیندن دانیشاراق یازمیشدیر:

«میدیا میللتی ایله برابر پارسلا رین اسارتی آلتیندا اولان و اونلارین حد دیندن آشمیش ظلملریندن جانا دویموش باشقا میللتلرین عصیان یاشلادیقدا، داریوش پارس حکمرانلیغینا یتیشیر و بوتون آزادلیق ایسته یین میللتلرین رهبرلرینی اورتادان قالدیرماغا باشلا ییر. داریوش بو قانلی محاربه لری، استقلال و آزادلیق یولوندا مبارزه آپاران میللتلر حاقینداکی ظلملری اؤزونه و پارس میللتینه ابدی بیر افتخار سایاراق، بیستون کتیبه سی عنوانی داشدا قازدیرمیشدیر. بو کتیبه داریوشون و پارس میللتینین قونشو میللتلره قارشی ائتدی کلری ظلملرین همیشه لیک سندی کیمی قالمیشدیر. بو سند پارسلا رین میدیا و سایر میللتلریله نه شکیلده رفتار ائتدی کلرینی بیلدیریر.

داريوشو بو كتيبهده ميديا ميللتى و اونون رهبرلرینه ائتيديكى رفتارى بئله تصوير ائدير:

(۵ - نجى قسمت: «... فرورتيش آدلى بير ميديالى ياغى اولوب، من هووخشترم، كيياكسارين طافاسيندان، خيشتيريتى (كيشاتريات)، (ايكينجى خيشتيريتى) - دئدى. ميدياليلارين هاميسى مندن اوز چتويريب، اونون طرفينه گئتدير و او ميديا پادشاهى اولدو.

۶ - نجى قسمت: «... منيم قوشونومون آز اولماغى سبب اولدو كى، پارس تابعلرمدن اولان اوردولاردان بيرىنى "ويدرنه" نين سركرده ليگى ايله گؤندرديم و اونلارا دئديم: گشدين! ميديا قوشونونو مغلوب ائدين. ميديايا يئتيشندن سونرا، "مروش" آدلانان بير يئرده ميدياليلاريله دعوا اولدو. سونرا منيم قوشونوم "كمپند" دئييلن بير يئرده منه منتظر قالدى».

۱۲ - نجى قسمت: «... باييلدن ميديايا گئتديم. اورادا "كوندورش" آدلانان بير يئرده اوزونو ميديا شاهى تانيتديران فرورتيش، قوشونويله برابر، منيم قاباغىما چيخدى ... ووروشدوق و من آهورا مزانين اراده سيله فرورتيشين قوشونونو مغلوب ائتديم».

۱۳ - نجو قسمت: «... سونرا فرورتيش آتيلاريله برابر ميديادان اولان "رى" طرفينه گئتدى. من قوشون گؤندهريب اونو توتدوم. فرورتيشى منيم يانيما گتيرديلر. اونون قولاقلارىنى، بورنونو و ديلينى كسديم. گؤزلىرىنى چيخارتديم، سونرا همدانا آپاريب يولداشلارى ايله برابر دارا چكديرديم». بتون بونلار داريوشون و پارس ميللتينين اسير ميللتلر حاقيندا ائتيديكلرى ظلملر و وحشيليكلىرى آيدىن جاسينا گؤستهر».^۱

□ □ □

□ "چيتران تخمه" نين قيامى

□ ماد خالقينين پارس ايسستيلاسينا قارشى مقاومتى، قيامى و مبارزه سى فرورتيشين وحشيجه سينه اولدورلمه سى ايله ده قورتارمادى. بو گونكو آذربايجانين ميانا - زنجان آراسى تورپاقلاريندا ياشايان "ساقارتى" قبيله سى گئنه ده پارسلارا باش ايمه دى. بو قبيله نين كيياكسار نسليندن اولان "چيتران تخمه" آدلى باشچيسى اوزونو ماد شاهى اعلان ائده رك داريوشا قارشى قيام ائتدى.

بعضى تاريخچيلر "ساقارتى" قبيله سينين بو گونكو آذربايجان اراضيسى، او زامانكى مركزى ماد تورپاقلاريندا، يعنى قيزيل اوزن چايى قوللارى اراضيسينده، بو گونكو ميانا - زنجان آراسينداكى يئرلرده اولماغينا شبهه ائدير و گؤستهريرلر كى، هامان زامانلار همين آدا قبيله و ائللر بو گونكو ايرانين شرقى و افغانىستانين غربى اراضيسينده ده اولموشدور. بو تارىخى واقعيت دوغرو دور كى، عيىنى آدا قبيله و ائللر بو ايكي اراضيده عيىنى زاماندا اولموشدور، لاكين "چيتران تخمه" نين اوزونون كيياكسار نسليندن اولماسى و اوزونو ماد شاهى اعلان ائتمه سى بو مسئله باره ده هر جور شبهه نى

تامامیله آرادان قالدیریر و آیدین گؤسته ریر کی، "چیتران تخمه" یوزه - یوز ماد اهللی اولموش، اؤزوده ماد خالقینی پارسلارین ظلمو و غدار حاکمیتی آلتیندان خلاص ائتمک اوچون و محض بو گونکو قیزیل اؤزن چایی قوللاری تورپاقلاریندا - "زیکرتو" اراضیسینده قیام ائتمیشدیر.

داریوش بو قیامی یاتیرماق اوچون کوروشون و عمومیتله پارس هیأت حاکمه سینین حيله گر سیاستیندن استفاده ائتدی، یعنی ماد خلقین قیامینی اؤز شخصیتلری، اؤز اللریله یاتیردی، نتیجه دئیرلر "ده میری ده میرله کورهدن چیخارتدی". تأسف اولسون کی، بئله حاللار آذربایجان تاریخینده بعضاً اولموشدور.

داریوش بعضی ماد اعیان - اشرافلارینی اؤز طرفینه چکدی، او جمله دن ماد سرکرده سی "تهماسپادا - Taxmaspada" انی اؤز طرفینه چکرک اونون قوماندانلیغی آلتیندا مادلار علیینه بؤیوک اوردو گؤندردی. بو اوردولار "چیتران تخمه" نین اوردولارینی مغلوب ائدیپ، اؤزونو اسیر ائتدیلر. داریوش "چیتران تخمه" نین باشینا فرورتیشین باشینا گتیردیگی ایشکنجه و نامردانه عمللری گتیردیکدن سونرا، اونو "ارییل" شهرینده نیزه یه اوتورتدوردو. بو حادثه ده داریوشون بیستون کتیبه سینده اؤز عکسینی تاپمیشدیر. داریوش کتیبه سینین بو قسمتیندن دانیشاراق، فریدون ابراهیمی یازمیشدیر:

«چیتران تخمه آدلی بیر نفری اسیر ائتدیکدن سونرا اونون قوللارینی و بورونو کسپ، گؤز لرینی چیخارتدیم. اونو خلقین هامیسینین گؤرمه سی اوچون، قاپیمدا زنجیره باغلادیریب، ساخلادیم و سونرا "ارییل" ده آسیردیم».^۲

ماد خالقین پارسلار علیینه مبارزه و قیاملاری "چیتران تخمه" نین قیامی ایله ده قورتارمادی. یئنه ده مختلف ایللر و یئرلرده چشیدلی قیاملار و عصیانلار باش وئرمیشدیر، لاکین اساس قیاملاری سؤندورن داریوش بونلارادا غلبه چالیب، هخامنیشلرین تاج و تختینی نجات وئرمیشدیر.

بو دؤورده، یعنی هخامنیشلرین ایش باشینا گلمه سی و خصوصیه داریوش دؤورونده و اونون اوزون - اوزادی اوردو یوروتمه لرینده دؤولت و اوردو ایشلری و مسئولیتلرینن هامیسی پارسلارین الینده ایدی و چوخ نادر حاللاردا ساتقین بعضی ماد و ارمنی اوردو باشچیلارینا راست گلمک اولاردی. او دؤورده هخامنیش ایمپراتورلوغو و اونون اوردو یوروتمه لرینین گئیشلیگی و چوخلوغونو نظره آلدیقدا معلوم اولورکی، بوتون آزاد فارس لار و شعورلو فارس کندلیلری نین دئمک اولار هامیسی هخامنیش دؤولتی، اوردوسو و اداره لر ایله مستقیم و یا غیر - مستقیم شکیلده علاقه ده اولموشلار و هخامنیش دؤولتی، استثناسیز اولاراق، بوتون فارس لاری هر جور وئرگیدن آزاد و معاف ائتمیشدی، بو ایسه، ایستر - ایسته مز، عموم فارس لارین دقتینی هخامنیش دؤولتی و اونون

۱ - بو سؤز بوگونده، بیرکیشی آدی کیمی، آذریلر داخلینده ایستلمکده دیر.

۲ - فریدون ابراهیمی، ص ۳۵ - ۳۴.

ايشلرينه يۇنلتميشدى و اونلار، امكان قدر، دؤولته ياردىم و اونونلا ايشداشلىق ائديرديلر.

□ □ □

نه اوچون بو قياملار مغلوب اولدو؟

بو قياملارين اساس مغلوبيت سببى اولاونلارين بىرى - بيرايله علاقه سيزليگى، واحد حركت و ايشداشلىق ائتمه مەلرى، ايکينجىسى يئنه ده محكوم خالقلارين اعيان - اشرافلارينين اوز خلقلرينه خيانت ائتمه سى ايدى. بو مغلوبيتلرين اهميتلى سببلريندن بىرى ده پارس کوتله لرینين اکثريتینين هخامنیش دؤولتیندن حمايت ائتمه سى ايدى، چونكى اونلار، هخامنیشلر حاکمیتى دؤورو هرچور وئرگيلردن آزاد اولاراق، بؤيوک ثروتلر الدە ائديپ جاه - جلال صاحىبى اولموش و گئنىش خلق کوتله لرى، ان سادە پارسلار يئر، سو و رفاھلى حيات صاحىبى اولموشدولار.

هخامنیشلرايش باشينا گلدیکلرى گوندن ریا و ايکى اوزلولوكله محكوم خلقلره بئله گؤستەرىلدىكى، گویا اونلارين فيکرينده دیرلر و حکومت همده اونلارين حکومتیدیر. (ماد ميللتينه نسبت اؤز لرینی همده ماد شاهى اعلان ائتمک کیمی). هخامنیش شاهلارى و حاکم دایره لرى بئله خيال ائديرديلر کى، محكوم خلقلر اونلارين بو سياستينه اينانیرلار. آنجاق بو قياملار پارس حاکمه هیأتينه آچىق نشان وئردى کى، محكوم خلقلر اونلارين ریاکارانه سياستينه اورکدن گوله رک، فرصت گؤزله ميشلر. محكوم خلقلر آغیر وئرگيلره اونلارين سون داملا حيات قانلارینی سوران و گنجلرينين قانینی غربت دیارلاردا آخیدان بیر حکومتە نئجه اينانیپ، اونا موافق اولاییلر و نئجه ساکت اوتورا بیلرديلر؟!

قياملار نتيجه سينده هخامنیش شاهلارينين ظالم و سفاکليقلارى، خصوصيله مادلارين گئنىش کوتله لرینه اينانديردى کى، پارسلارلا آسوريلرين هئچ بير فرقى يوخدور. ديگر طرفدن قياملاردان سونرا، بو اعتمادسيزلىق نتيجه سينده هر يئرده و بوتون ايشلرده پارسلار دؤولت ايشلرى مسؤيلتيرینی اؤز اللرينه کئچردیب، باشقا خلقلره تحقير و توهين ائتمه گه، اونلارى شدتله و آچىق شکیله استثمار ائديپ، وارلانماغا باشلادیلار.

فرورتیشين قیامى هخامنیش حاکم دایره لرینين مادلارا اولان اعتمادینی تاماميله آرادان آپاردى و اونلار يقين ائتديلر کى، مادلارى آلدادا بيلمه ميشلر. بونا گؤره ده مادلار پارسلارين رسمى يازیلاريندا آلدادیجى مقامى الدن وئردیلر، داهای اونلارين آدى پارسلارلا بير سیرادا چکیلمیر و شاهلارينين کتیه لرینده اونلارين آدى سونونجو ساتراپلار سیراسیندا یازیلیردی. آز سونرا مادلارين آدى يئنه ده احتراملا چکیلمگه باشلاديسادا، یاواش - یاواش عادى ساتراپلیقلار سیراسینا کئچدی، وئرگيلر، زورلا عسگر آپارماقلار، ميللى تحقير و ظلملر، اقتصادى فشارلار گئندیکجه آرتیب برکیدى.

بو اقتصادى - اجتماعى - ميللى فشار و تحقيرلر يئنه ده ايکینجى داريوش زامانیندا [شاهلیغى م.ق. ۴۲۴ - ۴۰۵] م.ق. ۴۰۸ - نجى ایلده مادلارين قیامینا سبب اولدو. بو قیام هخامنیشلر طرفیندن سرعتله خفه لندى.

فرورتیشین عصیانیندان سونرا ماد خلقلرینین دورمو داهادا آغیرلاشدی، مرکزی حکومتین اونلارا نسبت اعتمادی تامامیله آرادان گئتدی، بونا گؤرهده بورانین ساتراپلاری و مأمورلاری پارسلاردان اولدولار، لاکین بونا باخمییاراق، هخامنیشلر ایناندیققلاری مادلارداندا مادا ساتراپ تعیین ائدیردیلر. مثلا ایکینجی اردشیر زامانینداکی ماد ساتراپی "هارپاک" شبهه سیز مادایدی. هخامنیشلرین سونلاریندا، سلطنت دستگاهینین ضعیفله مه سی، مرکزین نفوذونون آزالماسی و سارای دیدیشه لری نتیجه سینده "آتروپات" کیمی شخصیتلرده مادی ن ساتراپی اولموشدولار. حتی ماد سرکرده لری هخامنیش اوردولاریندا وظیفه داشیمیشلار. مثلا م.ق. ۴۰۹ - نجو ایله یونانیلارلا اولان "ماراتون" محاربه سینده ایران سرکرده لریندن بیری "داتیس - Datis" ماد خلقلیندن ایدی، هابله خشایارشانین یونانا هجومو زامانی اوردو باشچیسی "قرمه میتره - Garmamitra" و اونون اوغلو "تی تی - Titei" ماد اهلایسیندن ایدیلر. "مادلار" و "ساکالار" دان اولان عسگرلر هخامنیش اوردولارینین ان دؤیوشکن لری ایدیلر. یونانیلارلا اولموش "تئرموپیل" محاربه سینده مادلار، ایلاملار و قسماً پارسلار ان آغیر و وروشلاری عهده لرینه آلمیشدیلار. سالامین مغلوبیندن سونرادا مادلار و ساکالار اینانیمیش دؤیوشچولردن ایدیلر.^۱

ایکینجی اردشیر زامانیندا هخامنیشلرین اوردو مسئوللاری داخلینده ماد سرکرده لریندن ده اولموشلار. آنجاق بوتون بو سرکرده لر و باشقا مسئولیتلرده اولان مادلار اؤز خلقلریندن اوز دؤندرمیش و اونلارین ضدینه ایشله یرک، هخامنیشلر و پارسلار خدمت ائتمیشلر.

بوتون بونلارلا برابر هخامنیش شاهلاری توتدوققلاری گئیش تورپاقلاری تکجه نسبتاً آز اولان پارس خلقی واسطه سیله اداره ائده بیلمزدیلر. هخامنیشلر هم مادلاردان احتیاط ائدیر، همده اونلارین ساتقین اعیان - اشرافلاریندن آز خدمت و یاردیم گؤرمه میشدیلر. بو سببلره گؤرهده سونرالار، ماد ساتراپلارینین بعضیسی، هخامنیشلرین اعتمادینی قازانمیش ماد اعیانلاریندن اولموش و بعضی دؤیوشلرده ماد سرکرده لری اوردو باشچیلاری اولموشلار.

هخامنیش شاهلاری ماد سرکرده لری و بعضی اعیانلارینی حربی غنیمتلرده شریک ائدر، یعنی اونلارا "صدقه" و ثرر و مقابلینده اونلارین باجاریغی و قوه لریندن، اؤز میللی هدفلرینی ایره لی آپارماق اوچون، استفاده ائدردیلر. هخامنیش شاهلارینین بو حیله گر سیاستی سبب اولموشدورکی، مقامی و ثروتی اؤز میللتلری، خلقلری، منلیک، شرف و اؤزلوکلریندن اوستون توتان بعضی ماد اعیان - اشرافلارینین معین قسمتی تدریجله پارس اعیان - اشرافیلارله قاینایب قاریشسین و یاواش - یاواش اونلارین داخلینده حل اولسونلار. بو وضعیّت اوزون ایللر داوام ائتدی. بو سیاست نتیجه سینده داهای سونرالار ماد خلقی داخلینده خصوصی پارسلاشمیش، اؤز میللتلرینه تامامیله یاد و حتی دشمن اولان معین بیر لای میدانا گلمیشدی. بو سیاست پهلویلر دؤورو حاکم فارس دایره لری

طرفيندن، محكوم ايران ميللتلرى حاقيندا يورودولموشدور. تاريخ بويو آذربايجانين بعضى آيدىنلارى اولموشدوركى، اؤز خالقلىرى و ميللتلرينين زيانينا، فارسلارا ميشلسيز خدمتلا ائتميشلر. متأسفانه بگونه محروم ايران ميللتلرى داخلينده بئله دوشونوب عمل ائدن ضيالىلار آز دئيلىدور. كوروش زامانيندان حاكميتى اله آلميش پارس اعيانلارى و پارس حكومتينين معين واحد دينه احتياجى وارايدى. بو او دؤورون طلبى ايدى. داريوش اؤز كتيبه سينده آهورامزدانين اراده سينه آرخالانماسيندان دانيشير. بو ايسه نشان وئيركى، پارس شاهلارى و اعيان - اشرافلارى، آرتيق مترقى و انقلابى جهتلرينى تاماميله ايتيريب، حاكم پارس اعيانلارى و حاكمه هيأتينين آلتينه چئوريلميش ماد موغلارينين دينينى - زردوشت دينينى قبول ائتميش و يا ائتمكده ايدلر. شبيهه سيز هخامنش شاهلارى و پارس اعيانلارى بو ايشلريله بير اوخلا ايكي نشان وورماق ايسته ميشلر، يعنى هم پارس حاكميتينى رسمى دين صاحابى ائتمك، همده ماد موغلارينى و بعضى ماد اعيان اشرافلارينى اؤز طرفلرينه جلب ائديب، اؤزلىله بيرلشديرمككده حاكميتلرينى محكملنديرمك، اوزالتماق و مادلارين خطرلنى آرادان آپارماق ايسته ميشلر. فريدون ابراهيمى داريوشون دينى سياستينه اشاره ائدهرك يازميشدور:

«داريوش بو عصيانلارى آرادان قالديراندان سونرا، ميديالىلارين آداب و رسومايله برابر رسمى مذهبلىرى ده قبول ائتميشدور. بوتون تاريخچيلرين يازديغينا گؤره، ميديالىلار مدنيت و عمومى كولتور جهتدن پارسلاردان چوخ مترقى بير ميللت ايدى»^۱.

بىز كئچميش فصيللرده گئنيش شكيلده گؤستميشيككى، هخامنش شاهلارينين تيكديرديگى تخت جمشيد سازايى معمارلىق اوصولو، داش يونما ناخشىلارى و سايره هنر و اينجه صنعت خصوصيتلرى و اينجه ليكلرينى، ماننا دؤورو و اونداندا قاباக்கى قديم آذربايجان هنرى، اينجه صنعتى و مدنيتيندن، ايلاملار و اورارتولاردان اقتباس ائتميشلر.

دئمك، زردوشت دينى رهبرلىرى اولان موغلار، آستياك زامانى اولموش مترقى جهتلرينى ايتيرميش، پارس هيأت حاكمه سينه ساتيلميش و اؤز خلقلرينين زيانينا اولارق، پارس حاكميتى نى محكملنديرمك ايشينه خدمت ائتميشلر. بودا بير طرفدن هخامنش شاهلارى و اعيان - اشرافلارينين مدبرليگى، ديگر طرفدن ايسه موغلارين ايكي اوزلو اولماسى و دينى مقاملارينين تأمين اولماسى شرطيله، اؤز خلقلريندن اوز چئورمه گه و اوللارا هر جور خيانت ائتمه گه حاضر اولمالارنى گؤستهرن عامل دير.

داريوشدان سونرا، اسكندرين هجومونا قدركى هخامنش شاهلارى دؤورونده، ماد اعيانلارى پارسلارين حاكميتينه تابع اولارق، ئوكر رولو اوينايميش، پول و ظاهرى مقام خاطرينه، هر بير دونا گيرميشلر. مثلاً ايكينجى اردشير زامانيندا ماد ساتراپى "هارپاگه" آدىلى بير ماد اعيانى اولموشدوركى،

عینی زاماندا اوردو سرکرده سی ایدی. ایکینجی اردشیرین قارداشی کوروش اؤز قارداشی علییه قیام ائتدی. ایکی قارداش آراسیندا "کونا کئس" ادلی محله محاربه باش وئردی. بو محاربه ده "هارپاک"، پول و مقام اوچون، گاه کوروشدان، گاه ایسه ایکینجی اردشیردن طرفدارلیق ائتمیشدیر. بونا گؤره ده، قارداشینا غلبه چالان ایکینجی اردشیر، سونرالار، هارپاککی تحقیر آمیز و گولونج شکیده اسکندرین هجومونا قدرکی دؤورده^۱ ماد خلقینین گئئیش زحمتکش کوتله لری جزالاندیرمیشدیر. اقتصادی - اجتماعی جهته دن اولدوقجا آغیر وضعیتده ایدیلر. هخامنیش و پارس اعیان - اشرافلارینین ظالم و غدار حاکمیتی اونلار اوچون آغیر و دؤزولمزایدی. هخامنیش شاهلاری طرفیندن ماد سرکرده لری و اعیان - اشرافلارینا وئرلن "صدقه" ده سونرالار، هخامنیش حاکمیتی نین ضعیفله مه سی و محاربه لرین آزالماسی نتیجه سینده، کسيلمیش ایدی. ماد توپلومو اقتصادی و سیاسی بحرانلار کئچیردیر و یئنی قیاملار قارشیسیندا ایدی. هخامنیشلر حاکمیتی مطلق دئوریلمله لی ایدی. بو ایش اوچون محروم خلق داخلینده شبهه سیز تدریجله شرایط یارانیردی. بئله بیر زامان و شرایطده یونانلی اسکندرین هخامنیشلره قارشی هجومو باشلانیدی. بو هجوم هخامنیش شاه ی خشایارشانین یونانا معناسیز هجومونون عوضی و انتقامیندا ایدی.

داریوشدان سونرا اسکندره قدرکی نسبتاً اوزون دؤورده ماد و ماننا خلقینین داخلی دورومو، اقتصادی - اجتماعی و سیاسی حیاتی باره ده هله لیک گئئیش و دقیق معلومات یوخدور. بو معلوماتلارین علمی - تاریخی قازیتیلار، ده رین آختاریشلار و تدقیقاتلار نتیجه سینده، یاخین گلجکده الله ائدیلمه سی اومودوندا ییق.

□ □ □

[ش - ۱۳۹] ماد اعیانلاری.

* ۱ - اسکندرین هجومو م.ق. ۳۳۱ - نجی ایله اولموشدور.

ماد

ايمپىراتور لوغونون

اجتماعى - مىللى تىركىبى و ماد

حكومتىن سىياسى دؤولت قورولوشى و وسعتى

ماد حكومتىن ياراتماسىندان چوخ اۆل، بوگونكو اورمو گۆلونون طرافى، تىبرىز، ميانا، هشتىرى و اردبىل يىرلرىندە ماننا حكومتى ميدانا گلمىشىدىر. بو حكومتىن مركزىندە قوتتى و لوللوى خىلقلىرىن نىسبىلىرى و اۆلادلىرى دايانمىشلار. بو حكومت چوخلو مختلف امىرلىكلر و ياكىچىك شاهلىقلاردان عبارت ايدى. بو كىچىك شاهلىقلار بىر چوخو مركزى ماننا حكومتىنە تابع و اونون جزوو حساب اولسايدىلاردا، عملده داخلده مستقل ايدىلر.

عمومىتله التصاقى دىللى اولان بو مختلف ائللر و شاهلىقلار بىن اهالىسى عىنى و يا بىرى - بىرىنە ياخىن لهجىلرده دانىشىردىلار، دۆلتىن تىركىبىنە تقريباً فورمال جىهتدن داخل اولان كنار و اوجغار شاهلىقلاردا ايسه، اساساً التصاقى اولان مختلف دىللر و لهجىلر ايشلىنىمىشىدىر. بو بارەدە قىباقلار دانىشمىشىق.

ماد حكومتى بوگونكو رى، قزوین، زنجان، همدان، اسدآباد، اراك، ساوه، نهاوند، رودبار و قسماً هشتىرى تورپاقلارىندا ياشامىش قوتتى و لوللوسى خىلقلىرىن اۆلادلىرى طرفىندىن يارانىپ، ماننا حكومتىنە دىلى و اۆز ايله بىرلىشىدىمىشىدىر. دۆلت قورولوشى جىهتدن ماد حكومتى دىلى تامامىله ماننا حكومتى كىمى ايدى، يعنى ماد حكومتى دىلى مختلف يارىم مستقل كىچىك شاهلىقلار و امىرلىكلردىن قورولموشدوركى، عىنى زاماندا مركزى ماد حكومتىنە تابع ايدىلر.

دئمک ماننا حکومتینین اقتصادی، میلی و مدنی قورولوشو ماد حکومتینینده اقتصادی، مالی و مدنی قورولوشونون اساسی اولموشدور. بو بارهده ا.م.دیاکونوفون "ماد تاریخی" اثرینین اتک یازیسیندا اوخوریوروق: بیز قاباقلار - ماننا اراضیسی یالنیز اقتصادی جهندن دئییل، بلکه مدنی باخیمداندا ماد شاهلیغینین مرکزی ایدی - دئدیکه، ماننا پیشه ورلرین فن و هنر جهندن اؤز شرقی قارداشلاری مقابلینده تام یوکسکلیگی حاللاری نظرده آلینیردی. "زؤه" خزینه سینین اؤزو بو ادعا یا شاهد دیر. لاکین فیکیر و عقیده زمینه سینده او زامان ماننا، سونرا گؤره جگیمیز کیمی، ماددا رهبرلیک رولو اویناماییردی.^۱

باشقا سؤزله دئسک ماننا خلقلری ماد حکومتینین اساس بیتؤوره سی و مرکزینده دایاناراق، اطرافینداکی خلقلره، او خلقلر ایسه اؤز قونشولوقلارینداکی، اؤزلریندن مرکزده داها اوزاق خلقلره حکومت و رهبرلیک ائتمیش، همده اونلاری مرکزی حکومتده باغلامیشلار. هئروودوت ماد شاهلیغینین سیاسی قورولوشونو بئله تصویر ائتمیشدیر:

«مادلارین حاکمیتی زامانیندا بیر قوم باشقا قوما حکومت ائدیردی. مادلار بوتون خلقلره و بیرینجی نؤبهده اراضی جهنده اؤزلرینه یاخین اولان خلقلره حکومت ائدیردی، او خلقلرده اؤز قونشو خلقلرینه و بونلاردا اؤزلرینه هم مرز اولان قونشو خلقلره حکومت ائدیردی».^۲

ماد حکومتی یارانديغی ایلک ۵۰ - ۴۰ ایل مَدَینده یالنیز قوتی و لوللوبی لرین نیسیرلی اولان التصاقی دیللی خلقلرین حکومتی ایدی، اونلارین طرفیندن یارانمیشدی، لاکین ماد ایمپراتورلوغو یاراناندان سونرا، ماد حکومتی مختلف دیللی ائله خلقلریده احاطه ائدیردی کی، کؤک اعتباریله بیر - بیریندن فرقله نیردی.

مرکزی ماد و ماننا اهالیسینین دیلی قوتی - لوللوبیلرین دیللی اساسیندا فورمالاشمیش التصاقی ماد دیلی و ماننا اراضیسینده اونا چوخ یاخین اولموش و یالنیز لهجه حدیدنده ماد دیلیندن فرقلنن ماننا دیلی ایدی. چوخ احتمال مرکزی ماد، همده ماننا شاهلیقلاری اهالیسی داخلینده او زامانلار قوتی - لوللوبی دیللی اساسیندا تام فورمالاشمامیش، مختلف لهجه لی اولموش بیر دیل گئنیش ساده خلقلین انسیّت واسطه سی ایدی و عینی زاماندا ماد و ماننا مرکز لریندن اوزاق و کنار یئرلرده اولموش و هله تامامیله مرکزده تابع اولوب باغلانمامیش و بیر نؤوع یاریم مستقل اولان مختلف شاهلیقلاردا بیر - بیرینه یاخین لهجه لر گئنیش خلق کوتله لرینین عمومی انسیّت واسطه سی ایدی. بوتون بونلارلا یاناشی رسمی، دؤولتی یازی و اداری دیلی و تجارت ایشلرینین یازسی و سندلرینده ایشلتن دیل ایلام دیلی ایدی، همده نّچه مین ایل سابقه یه مالک اولان ایلام دیلی اوزون عصرلردن بری نه تکجه مرکزی ماد و مانندا، حتی بوگونکو ایرانین غرب ایالت و

*

۱ - ماد تاریخی، ص ۵۷۱.

۲ - ماد تاریخی، ص ۳۱۱.

ولایتلرینده او دؤورلرده یاشامیش خلقلر داخلیندهده رسمی اداری دیل کیمی رایج اولوب یایلمیش ایدی. ایلام دیلین مرکزی ماد اراضیسینده تجارت سندلرینین دیلی اولماسی بارهده سندی، بیز یئرینده گؤسته ریب او بارهده معلومات وئرمیشیک.

بشله بیر حکومت سیستمی، طبیعی اولاراق، ایلکین دئموکراتیک خصوصیتلره مالک اولمالی ایدی. ماننا حکومتمین مرقی و ابتدایی دئموکراتیک خصوصیتلریندن اوللر دانیشمیشیق. بو نسبی ابتدایی دئموکراتیک خصوصیتلر کیچیک دؤولتلر و شاهلیقلارین داخلی استقلاللاری و قدیم تورکلرین ائل و قبیله قورولوشو و قایدا - قانونلاریندان دوغان بیر طبیعی حال ایدی. قاباقلار گؤستر دیگیمیز کیمی، بو کیچیک شاهلیقلار دینی جهتدن ده مستقل ایدیلر و شاه - کاهینلر طرفیندن رهبرلیک اولونوردو. بو داخلی سیاسی و دینی استقلال او دئمکدیر کی، ماد حکومتینده اولان سیاسی مرکزیت، او دؤور منطقه دؤولتلرینده اولموش مرکزیتدن، ضعیف ایدی. بونا گؤره ده اوللر گؤستر دیگیمیز کیمی، آستییاک موغلارین واحد دینی نی حمایت ائتمک و کاهینلرین و یئرلی اعیانلارین نفوذونو آرادان آپارماقلا ماد حکومتینین مرکزیتینی محکم لندیرمک ایسته میشدی.

ماد حڪومتين بئله نسبى دئموكراتىك سىياسى قورولوشو ماد خلقلرينين اجتماعى تركىبى و ميللى خصوصىتلرينين طبعى محصولايدى. اونلارين تقريباً هاميسى واحد كؤك و ائتيك خصوصيته مالك التصاقى دىللى ائللر و خلقلايدىلر. تاريخچىلر گؤسته ريرلر كى، ماد جمعيتى دؤرد اجتماعى دسته دن يارانمىش ايدى. حسن پيرنيا بو باره ده بئله يازير:

«چوخ قديم دۇورلرده صينيغلرلن سايى ايكي ايدى: دۇيوشچو صينيى، اكينچيلر و چوبانلار صينيى. سونراكى عصرلرده روحانيلر و كسبلر صينيغلرىدە اونلارلا علاوه اولموشدور. ماد دۇورندە، شېھە سىز بو دۇرد صنيف وارايدى، اونا گۆرەكى، مادلارلن بير طايقاسى اولان موغلارلن روحانى طبقەسىنى تشكيل ائتمك لرلندە شېھە يوخدور. قرينەلردن دويولور كى، ماد دۇولتى اونلارلن (موغلار.م.) مقامىنى محكمئلنديرمىشدير. اونا گۆرەكى، گۇروروك پارسلار دۇوروندە، يالانجى بردىيانلن حادثەسىنە باخمىياراق، اونلار اۇز مقاملارلنى قورو موشلار. بونا گۆرەدە دئمك لازمديركى، موغلارلن مذهبى مادلارلن رسمى مذهبى ايمىش»^۱

پیرناین گۆستردیگی بو اجتماعی صنیف و لایارلایاناشی ماد جمعیته، سونرالار پارسلاردا اولدوغو کیمی، "کارا" آدلی اجتماعی لای و یا قوروه دا اولموشدور. بو واقعیته داریوشون کتیه سیندن ده آنلاشیلیر. "کارا" ماد اھالیسین آزاد فردلریندن اولان سلاھی و یا دویوشکن شخصلره دئییلردی. بو اجتماعی قوروه ماد جمعیته چوخ اۆلردن اولموش و شهبه سیز م.ق. ۶۷۳ - نجو ایل قیامی و سونرالار ماد اوردولارینین یارناماسیندا اھمیتلی رول اوینامیشلار. "کارا=کاره"^۲

۱- پیرنیا، ج ۱، ص ۲۱۹.

۲- یوگن آذربیلر داخلیدہ ایشلنن "قارا جماعت" و "قارایاخا" (اوردودان اولمایان) اصطلاحلاری

بیر اجتماعی لای کیمی، ماد جمعیتمین قورولوشوندا اؤنملی عامللردن بیراییدی و سونرالار پارس جمعیتمینده میداناکلمیش و او توپلومو اؤز تأثیری آلتینا آلمیشایدی. بو تأثیر یالینز دؤولت قورولوشو دئییل، اجتماعی قورولوشدادا ماد جمعیتمی پارس جمعیتمی نی جدی شکیلده اؤز تأثیری آلتینا آلمیشایدی.^١

”کارا“ صینیفیندن اولان آزاد هر شخص بیر دؤیوشچو حساب اولار و عینی زاماندا اونلار اکینچی اولوب، کند جماعتی عضوو حساب اولاردیلار.^٢ بئله کند جماعتلری مرکزی ماددا ماد حکومتمین قورولماسیندان قاباق و اوندان سونرادا اولموشدور، اؤزوده تام حقوقلو بیر اجتماعی جماعت حساب اولاردی.

آزاد ساحلی فردلرین ”کارا“ عضوو اولماسیندان علاوه بؤیوک اعیان - اشرافلار، شاهزادهلر و یوکسک مقام صاحبیلاریدا ”کارا“نین عضوو ساییلار و چوخ حاللاردا ”کارا“لارین باشچیلاری و رهبرلری اولاردیلار.

مرکزی ماد اهاالیسی داخلینده ماد حکومتمیندن قاباق آزاد فردلر عینی زاماندا ائله هامان اکینچیلر اولاردیلار. یوخاریدا گؤستردیگیمیز کیمی، اونلار ماد قیامینی یارادیب، ماد اوردوسونون اساسینی تشکیل ائدهرک، آسوری ایمپراتورلوغونو دئوریلتمیش و داها سونرالار پارس توپلومونا جدی تأثیر ائتمیشلر.

ماد جمعیتمین بو خصوصیتی نی ا.م. دیاکونوف دا تأیید ائدهرک یازمیشدیر:

«دؤیوشکن (ساحلی)، (کارا) افرادین اصلی کوتله لری هله او زامان، گوجلر احتمالاً گؤره، اکینچی آزاد جماعتین فردلریندن، یعنی او آدمالاردان تشکیل تاپاردی کی، مستقیم شکیلده مادی نعمت یارادانایدیلر. آسوری ایمپراتورلوغو بونلارین ایله دئوریلدی و قدرتلی ماد شاهلیغی بونلارین یاردیمی ایله قورولدو...»^٣.

دئمک، ”کارا“ اصطلاحی ماد جمعیتمینده آزاد اینسانلارین مجموعونا دئییلردی و دایمی اوردو باشچیلاری، اعیان - اشرافلار، شاهزادهلر و درباریلرده بو صینیف و یا اجتماعی قوروها داخلایدیلر. ماد جمعیتمینده بو خصوصیت اونلارین ایلکین ائل، اوبا، طایفا و قبیله قورولوشو و قایدا - قانونلاری و رسملری دئوروندن، قدیمدن گلن بیر ابتدایی دئموکراتیک خصوصیتایدی.

ماد توپلوموندا ”کارا“ و یا ”دؤیوشکن، ساحلی آدمالار“ آدانمیش بو اجتماعی صینیف و یا قوروهون بو خصوصیتده اولموشدورکی، او صینیف داخلینده، زامان کئچدیکجه، وارلی، دؤولتلی و کاسیب، یوخسوللار اولموشلار. هر بیر اسکی توپلوم کیمی، ماد جمعیتمده صینیفلری، استثمار

١ - ماد تاریخی، ص ٢٩٩.

٢ - ماد تاریخی، ص ٣٠٧.

٣ - ماد تاریخی، ص ٣٠٨.

اڭدن و استثمار اولونان صینیفلره مالک اولان بیر جمعیته دوغرو ایره لیله میشدیر. بو طبیعی اجتماعی وضعیتی، ماد توپلوموندا، "دمشقلی نیکولا"نین "کئتسییاس"ین قولوندان نقل ائتدیگی بیر واقعیتده گۆروروک. بو فیکری ا.م. دیاکونوف بئله افاده ائتمیشدیر:

«کئتسییاس»ین روایتینه گۆره ماددا بیر قانون و رسم واریمیش کی، بیر محتاج (یوخسول. م.) کیشی اۆز وجودو (جسمی. م.) نو، یشمه گینی عهده سینه آلان بیر وارلی آداما، باغیشلایا بیلردی. بئله بیر محتاج کیشی کۆله حالیندا اولاردی، یالنیز بو فرقله کی، اۆز قیدالانماسی و یشمه گیندن راضی اولمادیقدا، اربابینی ترک ائتمه گه حقی واریدی»^۱.

بورادا محتاج شخصده، وارلی کیمی، "کارا" صینیفی، قوروھوندان ایدی، آنجاق او اۆز یشمه گینی تأمین ائتمک اوچون لازم اولان تولید وسیله سی، یعنی تورپاغینی هر هانسی سبب دهنسه، ایتیرمیش ایدی. دئمک، بو جمعیتلرده تولید و استقلال عاملی حساب اولان تورپاغینی الدن وئرن شخص، تورپاغینی ایتیردیکدن سونرا، "کارا" صینیفینین عضولوگوندن ده محروم اولوب چیخار و بیر وارلینین حمایتی آلتینا کئچمکدن باشقا چاره سی اولمازدی. بئله لیکله ده بو یول ایله ده جمعیته یاریم آزاد و یاریم کۆله بیر لای، قشر و قوروھ، استثمار اولونان طبقه میدانا گلیر، عینی بیر اجتماعی قوروھون فردلری داخلینده مال - دؤولت و ثروت اختلافی یارانیر و گونو - گوندن چوخالیب دهرین له شیردی.

بئله بیر شرایطده "کارا" قوروھو داخلینده اولان رهبرلر، اعیان - اشرافلار، نفوذلو شخصلر، اوردو باشچیلاری، کیچیک شاهلار، امیرلر و سایره بۆیوک باشلارلا همین اجتماعی قوروھون عضوو اولان ساده اکینچیلر آراسیندا، طبیعی اولاراق، اختلاف، پول و مقام فرقی تدریجله یارانیب، دهرین لشمه لی ایدی. ماد توپلومونون صینیفلشمه سی اوچون بو دا، او جمعیته خاص اولان بیر یول، بیر مئتود ایدی.

بئله لیکله ده ماد توپلوموندا ابتدایی دئموکراسی، قدیم التصاقی دیللی ائللر و خلقلره مخصوص اولموش ائل قایدا - قانونلاری و دئموکراتیک عادت و عنعنه لر تدریجله یوزولماغا دوغرو گئدیردی.

ماد ایمپراتورلوغونون اوللرینده ماد توپلوموندا طبقه لشمه نی سرعتلندیرن اهمیتلی عامللردن بیر ده آسوری ایمپراتورلوغونو دیزه چۆکدوروب، اونون دوققوز یوز ایلدن بری منطقه خلقلری و سیللتلرینی تالایاراق، توپلادیقلاری اولدوقجا بۆیوک ثروت و مال - دؤولتی ییه لئتمک اولموشدور. طبیعیدیر کی، بو ثروت اساساً بۆیوک باشلار، اعیان - اشرافلار، اوردو باشچیلاری، شاه، شاهزاده لر، سارای آدمالاری و سایره نفوذلو و مقام صاحب لارینا قسمت اولور و اونلاری وارلاندیریردی، نه اینکی ساده "کارا" عضولری اولان اکینچیلر و حتی ساده اوردو دۆیوشچولرینی.

بو ايسه طبيعي اولاراق، توپلومدا صنيفلشمه نين سرعتلنمه سينده چوخ ككمك ائتميشدير. ثروت الده ائتمكله "كارا" عضولرى آراسيندا يارانان بو اختلاف كيياكسار زامانيندا داها آرتيق سرعتله اولدو، چونكى بو زامان هم آسورى حكومتى آرادان آپاريلدى، همده منطقه نين بعضى باشقا دؤولتلىرى مادلارا تابع اولدولار. بئله بير ابتدائى و طبيعى دئموكراتيك قورولوشا مالك اولان بير توپلومدا قولدارليق اجتماعى سيستميندن سؤز آچماق يئرسيزدير. طبيعى اجتماعى دئموكراتيك قورولوش او دؤور ياخين شرق منطقه سى اوچون مترقى و نمونه وى اجتماعى قورولوش ايدى. فريدون ابراهيمى بو باره ده يازميشدير:

«بو سياسى و ميللى طبقاتا آرخالانماق ميديا ميللتينين مدنى حياتدا چوخ آشكار ترقيسىنى گؤسته رير و بيلديريركى، او زاماندا ميديياليلار آيرى ميللتلره، خصوصيله پارسلا گؤره يوكسك بير مدنيتنه مالك ايميشلر. چونكى پارسلا او تاريخده قبيله و عشيره شكلينده ياشاديقلاريندان، مدنى حياتدا گؤركملى بير ترقى يه نايل اولماميشديلار...»^١

ماد توپلومونون بو مترقى - اجتماعى - سياسى قورولوشو، طبيعى اولاراق، ماد حكومتينين ساحلى قوه لرينده ده اوزونو گؤسترمله ي ايدى. قديم تاريخچيلر ماد عسگرلرينين آزاد روحيه لى، كؤنولو اولاراق، اوردو سيرالارينا گيرمه لرى، دؤيوشكن ليكلرى، قهرمانلىق و انتظاملى ليقلارى، مغلوب عسگرلر و خلقلره اينسانى و مهربان رفتارلارى و سايره بوكيمى خصوصيتلريندن چوخ يازميش و اونلارى باشقا عسگرلره نسبت تعريفله ميشلر.

تاريخين آتاسى، قديم يونان تاريخچيسى هئودوت دا ماد عسگرلرينين گؤسترديگيميز مثبت جهتلىرىنى تعريفله ميشدير. فريدون ابراهيمى هئودوتون بو يازيلارنى اؤز اثرينده بئله نقل ائتميشدير:

«هئودوتون يازديغينا گؤره ميديا سربازلارينين ياخشى سورتولموش كئچه دن بؤركلى، الوان دونلارى، ده مير حلقه لرى باليق فلسينه بنزه ين زره لرى، اوزون شالوارلارى وارايدى. بونلار سؤيود بوداقلاريندان توخونان بير قالخان گؤتوروب، اونون آلتيندا بير اوخ يئرى آسيرديلار. بو قيسا نيزه لردن باشقا، اوزون كامانلارى و قاميشدان اوخلارى وارايدى، بئللرينه قيسا قمه باغلارديلار»^٢. فريدون ابراهيمى سؤزلرينين آرديندا بئله يازميشدير: «ميديياليلار آت مينمكده و اوخ آتماقدا بؤيوك شهرت قازانميشديلار، بونا گؤره ده هميشه اؤز دشمنلرينين جانينا لرزه سالييلار. تاريخچيلرين يازديقلارينا گؤره ميديا عسگرلى داوالاردا قهرمانجاسينا ووروشارديلار. بو فداكارليقلار نتيجه سينده ديركى، قهرمان و مبارز بابالاريميز آزادليق و استقلال اله گتيرمكدن اؤترو بؤيوك دشمنلره مكرر ووروشموش، غاصب ميللتلرين تسلطلرينه سون وئريب، يئنه ده

١ - فريدون ابراهيمى، ص ٥٢.

٢ - فريدون ابراهيمى، ص ٤٨.

آزادلىقلارنى الە گتيرميشلر»^۱

ماد اوردولارى او دۇور، اۆزلىرىندن اولكى و سونراكى اوردولارين تاماميله عكسینه اولاراق، مغلوب خلقلوله اينسانى رفتار ائتميش، اونلارى ظالم و غدار حكومتلر و شاهلارين ظلموندن نجات وئرميش، اونلارا آزاد و مستقل ياشاماق يولونو گۆستەريپ، هامارلاميشلار. بونا گۆرەده ماد اوردولارى اۆز دۇورلرينده منطقه ميزين آزادىبخش اوردوسو سوييه سینه يوكسلميش، محكوم و ازيلميش خلقلره، آزاد اولماق اوچون، نمونه و اۆرنك اولموش و اونلارين محبتىنى قازانميشلار.

[ش - ۱۴۰] تونج طشت زيتى، ماننلار، يا گيلزاملار، زنوه، ميلاددان قاباق ۱۲ - ۱۴ - نجى عصر.

□ ماد ايمپىراتورلوغونون گئنىش ليگى

گۆستردىگىمىز اجتماعى وضعيت و دؤولت قورولوشو شرايطينده ماد دؤولتىنين ثابت تورپاقلارى و مركزلرينى معين و مشخص ائتمك آسان دئيلىدير، چونكى دؤولتين قدرلتمه سى و يا ضعيفله مەسى ايله علاقه دار، اۆلكه نين كنارلارى و اوجقارلاريندا اولان كيچىك اميرليكلر و شاهليقلار، كئچميشلر كيمى، گاه مركزى دؤولته تابع اولور، گاه ايسه مستقل و ياريم مستقل اولوردولار. بونا باخمىياراق، ماد دؤولتىنين قدرتلى دۇورونده اونون تورپاقلارنى و تقريبى حدودلارنى آشاغىداكى شكيلده گۆسترمك اولار:

۱ - اصيل ماد تورپاقلارى: بو تورپاقلار بوگونكو ايران آذربايجانى، خزرين جنوب ساحل لرى، زنجان، قزوین، كاشان، رى، همدان، اسدآباد، ساوه، اراك، نهاوند و كردستانين شرق قىسمتلرينه شامل ايدى. هخامنش دۇورونده شمالى و جنوبى آذربايجان اونونجو ساتراپليغا داخل اولموشدور.

۲- پارس: او زمان پارس خلقلری و عشیره لرینین یاشادیقلاری بوگونکو فارس ایالتینه و کرمان قسملترینه شامل ایدی. بو اراضی ائکباتانین جنوبوندا یئرلشمیش "اثللی پی" اراضیسینین جنوب قسملتریندن فارس کؤرفزی ساحل لرینه قدر ایدی و غربدن ایلاملا و شرق طرفدن بیابان ایله محدود ایدی.

کیاکیسار زامانیندا پارسلار و اونلارین شاهلاری مادلارا تابع اولدولار و سونرا ماد شاهلی عایله سیله قوهوم اولدولار. پارس ایالتی و خلقی کاسیب، یوخسول و مدنیّت جهتن گئری ایدی و ماد حکومتینین سیاستینده گؤرکملی رولا مالک دئییلدی. بو باره ده ام.دیاکونوف دا اوخو یوروق: «نئجه کی دئدیک، کیاکیسار زامانیندا پارس مادیّن حاکمیتی آلتینا گلیمیش ایدی، آنجاق شاه و یا شاهلاری اولکی کیمی اؤز یئرلرینده ایدیلر و اسکی شرق منبعلرینده آدلاری چکیلمیش "ماد شاهلاری" (یعنی مادلارا تابع) یا "مادیّن یاردیمچی شاهلاری" سیراسینا کئچدیلر. پارس کاسیب بیر اؤلکه ایدی، اجتماعی و اقتصادی جهتن گئری قالمیش ایدی و ظاهراً هئروودون دئدیگینه گؤره، شاهینین ماد شاهزاده خانیمی ایله ائولنمه سینه باخمییاراق، مادیّن سیاستینده اؤنملی رولو یوخ ایدی»^۱.

پارسلارین اون قبیله سیندن یالیز اوچو فارس ایالتینده یاشاییر و او بیر قبیله لر کرمان و ایرانین شرقی اراضیسینده یاشاییردیلا.

۳- ارمنیستان: کیاکیسار زامانیندا اورارتو حکومتینین جزو اولان ارمنیستانین (بوگونکو آغری داغینین اطراف یئرلری) بیر قسمتی ماد حکومتینه تابع ایدی. آستیاک زامانیندا ماد حکومتی، آستیاکین قیزونه سی مشهور کوروش واسطه سیله، سونرالار ارمنیستان آدلانان اراضی نین قیاملارینی یاتیردیب، اورانی اؤزونه تابع ائتدی.

۴- کیاکیسار آسوری میلیتاریست حکومتینی آرادان آپارانان سونرا، اونون تورپاقلاری ماد و بابیل حکومتلری آراسیندا بؤلونموشدو. نتیجه ده بوگونکو عراقین شمالی، نینوا، اورانین اطرافی، یعنی آسوری حکومتینین مرکزی تورپاقلاری، بوگونکو ترکیه نین جنوب شرقی، زاقروس داغلارینین غربی قسملری ماد حکومتینین ترکیبینه داخل اولموشدو. بو سون قسملر اورارتو حکومتینین اساس اراضیسینی تشکیل ائتمیش ایدی.

۵- پارت - هئرانکه: سونرالار اشکانیلر دؤولتینی تشکیل ائدن "پارت" لار بوگونکو گرگان و عشق آبادلا خزر دنیزی آراسینداکی تورپاقلاردا یاشایار و "پارت" آدلاناردیلار. پارتلار ماد حکومتینه تابع ایدیلر و سونرالار مادلارین پارسلار علیه نه ائتدیکلری قیاملاردا مادلارین طرفینده دایاناراق، اونلاری دستکله ییردیلر. پارتلار دیل، ائتیک و تاریخ جهتن قوتی - لولوبیلرین اؤلادی اولموش مرکزی ماد، ائله جه ده ماننالیلارلا عینی کؤکلو، التصاقی دیللی و بیر - بیرینه یاخین ایدیلر.

۶ - درنگيانە: بو گونكو سيستان، ايران بلوچستاني، كرمان و كرمانين شمال اراضي، و افغانستانين غربى حيصه لرى "درنگيانە" آدلايىب، ماد حكومتينه تابع ايدى. بو اراضي نين اهميتلى قىسمى بو دؤورلر و بوندان اوللر "ساكا" (ايشغوزلار) لارين وطنى اولموش و "سيستان" و يا "سكستان" آدى دا او اثلين آديله علاقه دار اولاراق يارانميشدير. مادلار دؤورونده بو اراضي لرين ساكىنلرى كثرى قالميش و حيواندارلىقلا مشغول ايدىلر.

۷ - بو گونكو خوارزم، مرو، بلخ، داها دوغروسو اورتا آسيانين غربى و جنوبى قىمتلىرى ماد حكومتينين تركيبينه داخل اولموشدور. بو تورپاقلاردا ان قديم دؤورلردن تورك اثللىرى ياشاميشلار. نظره گلن م.ق. ايكنىجى مين ايلليگين سونلارى و بيرىنجى مين ايلليگين اوللرينده همين بو تورپاقلارين معين و محدود يئرلرينده معين دؤورده هند - آوروپا ديلىلى ائلردن ياشاميش و سونرالار توركلرين فشارى نتيجه سينده جنوبا و غربه طرف گتتميشلر.

۸ - ايشغوز دؤولتيندن دانىشاركن گؤسترميشىك كى، ايشغوزلارين رهبرى "مادى" كيياكسار طرفيندن اولدورولدوكن سونرا ايشغوزلار = ايسكىتلر = ساكالار آرازين جنوبندان كثرى چكىله رك، بو گونكو شمالى آذربايجان اراضي سينده ياشايىب يئرلى ياريم مستقل حكومتلىرى اولموشدور. هابئله يئرلنده گؤسترميشىك كى، ايشغوزلارين حكومتى اسكندر زامانينا قدر، يعنى ماد و هخامنشلىر حكومتلىرى دؤورو داوام ائتميشدير. ماد حكومتى دؤورونده ايشغوزلار = ساكالار بو گونكو گنجه شهرى و اطرافى منطقه سى و اورانين جنوبندا، گؤيجه گؤلون شرقينده، "ساكاستن" منطقه سى، يعنى كور چايى دره سى اراضي سى و چوخ احتمال آبشرون ياريم آداسينين جنوبونداكى خزر ساحل رينده ياشاميش "كاسپى" لرلن تورپاقلارى، باشقا سؤزله دئسك، بو گونكو شمالى آذربايجاندا ماد اراضى سينين ايدى. آنچاق يئرلنده گؤستردىگيمىز كيمى، بو اراضي نين ساكىنلرى داخللى استقلاللا مالك اولاراق، مستقيم شكيلده ماد حكومتينين مركزينه تابع اولماميش، بلكه آراسين جنوبو، يعنى ماننا حاكملىرى واسطه سيله مركزى مادا باغلى ايدىلر. شمالى آذربايجانين بو دورومو اسكندر زامانينا قدر داوام ائتميشدير و بيز اسكندر زامانى آتروپاتشندن دانىشاركن بونا اشاره ائده جه ييك. بو تورپاقلار هخامنشلىر دؤورو اولارلار ۱۵ - نجى ساتراپليغينا داخل اولوبموش، شبهه سىز، بو تاماميله فورمال و هخامنشلىرلن مركزى ادارى آمارى و سياهه لرينه عايد اولان حال ايميش.

بعضى تاريخچىلرلن فيكرينه بو ساكالاردان مقصد خزرلن شرقينده اولموش ساكالاردير. بو مسئله نسبتاً مبهمدير و گله جك تحقيقاتلار اونو ايشيقلاندىر اچاقدير.

۹ - خزرلن جنوب ساحل لرى: ايكنىجى سارقونون اسير ائديب، عايله ليكله سوريه يه سورگون ائتديرديگى بؤيوك ماد اميرى "ديوك" بو گونكو قيزيل اؤزن آخارقالارى، اورانين باشلانقيجى - جنوب و شمالى حيصه لرى، يعنى بو گونكو رودبارلن اميرى اولموشدور. باشقا سؤزله دئسك، هله ماد حكومتى يارانمادان قباقلار التصاقى ديلىلى اميرلر خزرلن ساحل لرينه قدر و البرز داغلارلن

شمالی اراضیلرینده حاکمیت ائتمیشلر، چونکی بیلدیگیمیز کیمی بو تورپاقلاردا امردلر کیمی التصاقی دیللی خلقلر یاشامیشلار.

فیکریمیزجه م.ق. بیرینجی مین ایللیگین ایلک یوز ایللیکلرینده بوگونکو رودبار تورپاقلاریندا یارانمیش و بوگون تاریخده "مارلیک تپه" هنری و مدنیتی آدلانان مدنیت هامان امیر "دیوک"ون آتا - بابالاری و یا اونلارا تابع اولموش امیرلرین حکم سوردوگو اراضیلردن اولموش، مدنیتلری، یعنی مارلیک هنری، مدنیتی، شاهلار و سردارلارین قبریستانلیغی دا همین ماد امیرلری و یا باشقا ماد امیرلری، سردارلاری و خلقلرینین هنری، مدنیتی و قبریستانلیغی اولموشدور.

سونرا ماد مدنیتیندن بحث ائدرکن گؤسته ره جییک کی، بو عصرلرده یارانمیش حسنلو، سیلک، گیان، حصار، زئو، مارلیک و ... مدنیتلرینین هامیسی واحد بیر مدنیتین حیصه لری و بوتون چاغداش ایرانین غربی و مرکزینده یارانمیش اسکی واحد هنر و اینجه صنعت آتمسفرینه داخل اولموش هنر و مدنیتلر دیر.

دئمک، بوگونکو رودبار اراضیسینده یاشامیش خلقلر التصاقی دیللی اولموش، اونلارین امیرلری و یاراتدیقلاری حکومتلر، دؤولتلر و مدنیت لاپ اولدن مرکزی مادا داخل اولموش و ماد حکومتی زامانیندا اونون بیر حیصه سی امیرلیگی و هنری، ماد اینجه صنعتی نین بیر بؤلومو اولموشدور. حتی نه تکجه مارلیک تپه مدنیتی، بلکه سعید نفیسی نین دئدیگی کیمی، "کلاردشت" مدنیتی ده مادلاردان قاباق ماننا مدنیتی نین جزوو، بیر حیصه سی و شبهه سیز، اورالاردا یارانمیش حکومتلر و امیرلیکلرده ماننا حکومتی نین بیر بؤلوگو، بیر قسمتی اولموشدور.^۱ هئروودوت گؤسته ریر کی، ماد ایمپراتورلوغوندا اداری قورولوش بئله اولموشدور کی، مرکزی دؤولت بلاواسطه مرکز قونشو اولموش امیرلیکلر، ایالت و ولایتلری اداره ائتمیش و بونلاردان کناردا اولان امیرلیکلر و ولایتلر مرکز قونشو اولموش امیرلیکلر و ولایتلر واسطه سیله مرکز تابع و باغلی اولموشلار.

هئروودوتون گؤستریدیگی بو سیاسی اداری قورولوش خزرین جنوب ساحل لرینده کی امیرلیکلرین مرکزی مادا باغلی اولماسیندا صادق اولموشدور، یعنی بوگون تاریخده شهرت قازانمیش "کلاردشت" مدنیتی نی یاراتمیش "امرد" امیری و یا امیرلیکلری بوگونکو رودبارین او زامانکی امیرلیگی واسطه سیله، مدنیتلری ایسه "مارلیک" مدنیتی واسطه سیله مرکزی ماد حکومتی و مدنیتینه تابع، باغلی و علاقه دار اولموشدور. آشاغیدا ماد مدنیتیندن بحث ائدرکن، مارلیک هنری و مدنیتیندن گئیش دانیشاجاییق.

بوتون بو تورپاقلار، یعنی بوگونکو زاقروس داغلارینین غریبندن اورتا آسیایا قدر و قافقاز داغلاریندن باشلامیش تا فارس کؤرفزی و بلوچستانا قدر "بؤیوک ماد" حکومتینی تشکیل ائتمیشدیر. بو گئیش تورپاقلاردا آسوری و اوراتو حکومتلریندن گؤتورولوب، داهادا اینکیشاف

※

۶۹۲ □ ایران توركلرينين اسكى تاريخى "اسلاما قدر"

ايتدیريلمیش مترقى بیر حکومت سیستمی حاکمایدی. بو دؤولت قورولوشو و سیستمی سونرالار پارس حکومتینین اساس دؤولت قورولوشو اولدو. داها دوغروسو پارسلار اؤز دؤولتلىرى، اداره سیستمی و اساس مدنى - سياسى مسئلهلرینی همین ماد و اورارتو حکومتلریندن اقتباس ايتديلر. مختلف میللتلردن تشکيل اولموش ماد دؤولتی مترقى و عادلانه قانونلار، او زامانا قدر ياخين شرق منطقه سینده گورونمه میش قانونلار واسطه سیله اداره اولنوردو «میدیا پادشاهلاری مملکتین داخلی ایشلرینین اصلحینا دایر قانونلار قویماق و مجازاتلار اجرا ائتمه گه، خلقین احتیاجلارینی تأمین ائتمه گه، خصوصیه میللتین بویوکلوگونه مناسب بیر منظم و قدرتلی خلق قوشونو یاراتماغا توجه ائدیپ، بو یوللاردا اؤنملی موقییتلره نایل اولموشلار»^۱. □ □ □

[ش - ۱۴۱] ماد و پارس مقام صاحبلا ریندان، پرسپولیس ناخیشی.

بۇيوك ماد دۆولتينيىن مدنيتى

۱-عمومى مدنيت

اۇلار گۇستردىگىمىز كىمى قوتى - لوللوبي خلقلىرى و ماننا دۆولتينيىن مدنيتى بۇيوك ماد دۆولتى مدنيتى نىن اساس اۆزه گى اولموشدور. پارسلار مادلارا غلبه چالديقدان سونرا اونلارين مدنيتينده اولان بوتون مترقى جهتلرى منيمسه ييب، قاليلقاريني آرادان آپارميش و يا اونوتدورازاق، اونون تدرىجله آرادان گئتمه سينه و يئر آلتيندا قالماسينا سبب اولموشلار. ماننا و مركزى ماد تورپاقلاريندا اساسلى علمى قازينتى ايشلرى آپاريلمايغيندان، بو مدنيت بارهده بوگون معلومات آزدير. بو وضعيت سبب اولموشدوركى، بير سيرا تاريخچيلر، او جملهدن فارس تاريخچيلرى هخامنشيرلر حكومتيني ماد حكومتينيىن داوامى و ماد مدنيتى نى پارس مدنيتى نىن عيني و باشلانقيجى كىمى گۇسترسينلر و هر ايكي ماد و پارس ميللتلرينى عيني بير ميللت، خلق كىمى قلمه وئرسينلر. بونا گۆرهده فارس تاريخچيلرى ماد مدنيتيندن دانىشاركن، پارس آريالارين مدنيتى نى اساس گۇتورموش و گويا بعضى يئرلى ماد خصوصيتلرينى ده اونا علاوه ائتميشلر. مثلاً مشيرالدوله حسن پيرنيا بو بارهده آچيق جاسينا بئله يازميشدير:

«اگر بو بارهده (ماد مدنيتى. م.) حدسلر وورماق ايسته سك، گرک آريالارين تاريخى عصرلر و اوندان اولكى دؤورلرده كى تشكيلاتى و سايره سينى اساس گۇتوروب، ناقص اطلاعاتيميزى دا اونا علاوه ائدك»^۱.

ماد ميللتى ايله پارس ميللتيني و ماد مدنيتى ايله پارس مدنيتى نى عيني لشديرن و اونلارى بيرى ديگرينين داوامى گۇسته رن فارس تاريخچيلرى ائله نشان وئيرلر كى، گويا ماد حكومتى آرادان گئديب، هخامنشيرلر حكومتى ايش باشينا گلمكله، هئچ بير اهميتلى تاريخى حادثه باش وئرمه ميش و گويا عيني بير خلقدن اولان بير شاهلار سولاله سينين يئريني هاماىن خلقدن اولان باشقا بير شاهلار سولاله سى توتموشدور. پيرنيانين تاريخى اثرينده اوخويوروق:

«ماد حكومتينيىن منقرىض اولماسيله ايرانين داخللى و خارجى سياستينده هئچ بير اساسلى ده ييشيكليك اوز وئرمه دى، يالنيىز بير ايرانلى سولاله سينين يئريني آيرى بير ايرانلى سولاله توتدو»^۲.

۱- پيرنيا، ج ۱، ص ۲۱۹.

۲- پيرنيا، ج ۱، ص ۲۲۳.

آقای پیرنیانین بو سۆزلری دقته لایقیدیر. اولایران کلمه سی و اونون بوگونکو آنلامی ۲۵۰۰ ایل بوندان اول یوخ ایدی. ایکینجیسی، بوگونکو ایرانین سیاسی نقشه سی ایله ۲۵۰۰ ایل بوندان اولکی نقشه سی بیر آریا سیغماز و او وقتدن بوگونه قدر، تاریخ بویو، بو تورپاقلار یوزلر و مینلرجه سیاسی حادثه لر، ده ییشیکلیکلر باشیندان کتچیرتمیشدیر و او اراضیده بویوک میلی تغییرات عمله گلمیشدیر. بوگونه ۲۵۰۰ ایل بوندان اول آراسیندا تنلیک علامتی قویماق قریبه دیر و علمی تصوّرله اصلا بیر آریا سیغماز.

بوندان علاوه آقای پیرنیانین بو سۆزلرینی مطالعه ائدن هر بیر آذربایجانلی اوخوجو اوز اوزونه دوشونورکی، بوگون ایرانین میلی ترکیبی و ایران جمعیتینین اکثرینی تشکیل ائدن غیر - فارس میللتلرین وضعیتی هامیا معلومدور. بوگونه ۲۵۰۰ ایل بوندان اولکی ایران برابردیرن آقای پیرنیا، تلویحاً اعتراف ائدیرکی، بوگون فارس اولمایان آذربایجانلیلارین و فارس اولمایان باشقا ایران میللتلرینین فارس قلمه و ثریلدیگی کیمی، ۲۵۰۰ ایل بوندان اولده پارس اولمایان ماددار فارس قلمه و ثریلمیشدیر.

آقای پیرنیانین بو سۆزلرینین بو جهتلری ایله، هله لیک، ایشیمیز یوخدور. بو مسئله گئنیش بحث طلب ائدیر. لاکین آقای پیرنیانین بو سۆزلریندن آیدین گۆرونورکی، او، ماددارلا پارسلا آراسیندا میللت، مدنیت و سایره باخیمدان هئچ بیر فرق گۆرمور. بئله غلط و یالنیش فیکیر سبب اولموشدورکی، فارس تاریخچیلری ماد مدنیتی نین بوتون جهتلرینی پارس مدنیتی کیمی گۆسترینلر و نتیجه ده ائله نشان و ترسینلرکی، گویا بوگونکو آذربایجان، همدان و مرکزی ایران اهالیسینین میللتی هئچ بیر قدیم و کۆکلۆ تاریخ و مدنیت مالک اولمامیش و نئجه دئیرلر، گۆلک کیمی کۆکسوز اولموشدور. بئله بیر دوشونجه واقعیته ضد، علمه و تاریخه مخالف و یاراشمایان شونیستی بیر فیکیر و ایشدیر، واقعیته ایسه تام بونون عکسینه دیر. التصاقی دیلی خلقلر ماد ایمپراتورلوغونون بویوک اراضی سینده - مرکزی ماد، خوزستان و بوتون آذربایجان تورپاقلاریندا، پارسلا رین منطقه میز و ایران فلاتینا قدم قویماسیندان چوخ - چوخ اوللر اولموش، یاشامیش، میللتجه پارسلاردان تامامیله فرقلمیش و اوللاردان چوخ یوکسک و مترقی مدنیت مالک اولموش و قدرتلی دۆولتلر قورموشلار و بیز یئرینده بو مسئله نی آچیقلامیشیق.

بعضی ماد اعیان - اشرافلارینین خیانتی نتیجه سینده ماددارا غلبه چالمیش پارسلا ماددارلارین بو یوکسک و مترقی مدنیتی نی منیمسه میش و اوللارین اثرلرینی، بیله - بیله و یا بیلمه دن، اهمیت و ثرمه رکی، آرادان آپارمیش و میلی و مدنی وارلیقلارینی دانمیشلار و حتی اونون بوتون مثبت جهتلرینی اؤزلرینین کی گۆستمیشلر. بویوک اینگیلیس عالمی ویل دورانتین دفعه لرله اشاره ائدیب گۆستردیگیمیز ده رین معنالی سۆزلری تامامیله بورایا شامیلیدر.

فریدون ابراهیمی فارس تاریخچیلرینین بو شونیستی فیکرینی ایفشا ائده رک یازمیشدیر:

«...بحث ائتدیگیمیز دؤورده میدیانین عادت، رسوم و عمومی مدنیتی، اونون مدنی جهندن

تأثیری آلتیندا اولان طایفالار و میللتلر آراسیندا بؤیوک توسعه تاپمیش، حتی یاخین شرق مملکتلریندهده میدیانین مدنی نفوذو اولدوقجا آرتیق اولموشدور.

شایان توجه دورکی، اوزون مڈتلر میدیالیلارین حاکمیتی آلتیندا قالان و سونرا اولارین مدنی ایستیلاسینا مغلوب اولان پارسلار، میدیا مدنیتی نی اؤزلرینین کی قلمه و ثرمه گه چالیشمیشلار. بو یاراماز و پیس ایش، یعنی اؤزگه یه مربوط اولان یاخشی زادلاری اؤزونونکو کیمی تانیتدیرماق سجه سی ایرانین تاریخی دؤرلرینین، دشمک اولار، هامیسیندا گؤرونور و اونون اثرلری و یادگارلاری تام شدله بیزیم زامانیمیزدا چاتمیشدیر.

مقدمه ده قید ائتدیگیمیز کیمی، اؤزونه تاریخی آدی قویوب، قالین کیتابلار یازان اشخاصدان بعضیلری تاریخی حقیقلری تحریف ائتمکدن و عمومی افکاری آلداتماقدان اؤترو، موجود اولان قوتلی سندلر و مدرکلری، قدیم زامانلاردا مربوط اولان مدنی و اجتماعی یادگارلاری نظره آلمایارق، اوتانمازجاسینا آذربایجان میللتینی تاریخسیز و دیلسیز تانیتدیرماقدادیرلار. اولار بو قدیم میللتین دونیا تاریخینده یادگار قویدوغو افتخاراتی اؤزلرینین کی کیمی قلمه و ثریرلر.

بوگونکو علمین و دونیا هیأت اجتماعیه سینه مربوط اولان عمومی کولتورون ترقیسی بو افسانه لرین و پارسلارین اویدوردوغو مووهوماتین اوزوندن پرده نی گؤتوروب، تاریخین عوریان و حقیقی قیافه سیننی گؤستریر. میدیا میللتینین ضدینه اولان اوهامی تبلیغاتدان بیر نتیجه اله گلمه دیگی کیمی، ده رین علمی تحقیقات اثبات ائدیر کی، آذربایجان میللتی ان قدیم دؤرلردن مستقل دیله و تاریخه مالک اولوب، تاریخ بویوندا تأثیرلی و پارلاق بیر کولتور و فوق العاده پارلاق بیر مدنیتیه صاحبدیر.

بو اساسلی و محکم عامیللر نتیجه سیدیر کی، آذربایجانلیلارین قهرمان بابالاری اوزون مڈت پارس استیلای آلتیندا زحمتلرله یاشادیقدا سونرا، بیر داها اؤز میللی آزادلیق و استقلاللارینی اله کئچیرمه گه موفق اولموشلار.^۱

آریالارین اؤزلریندن اولکی مدنیتلرین سس سیزجه منیمسه مه سی و اؤزلرینی او مدنیتلرین صاحابی و یارادانی گؤستمه لرلی ایراندا پارس تاریخچیلری و میللتینه مخصوص دئییلدیر، بلکه آوروپالیلاردا شامیلدیر. ویل دورانت گؤستریر کی، یونانیلار، روملار و عمومیتله آوروپالیلار - آریالار مدنیت یارادیب، قران اولمامیشلار، بلکه اونو شرقدن آلمیش، منیمسه میش و ناحق اولاراق ییه لنمیشلر. ویل دورانت یازیر: «آریالار اؤزلری مدنیت یارادیب، قران اولمامیشلار، بلکه اونو بابیلدن و مصردن بیرووز آلمیشلار. یونانیلاردا مدنیت ساری یارادان سایلمیرلار... حقیقتده یونان بیر وارثدیر کی، حربی غنیمتلر و تجارتله شرقدن اورایا گلیمیش اوچ مین ایلیک علم و هنر

ذخیره لرینی، ناحق اولاراق، ییه لنمیشدیر»^۱.

ویل دورانتین بو دهرین علمی و واقعی نظری ایران آریالارینا - پارسلا را داها چوخ شامیلدیر. پارسلا ر م.ق. بیرینجی مین ایلیگیگین اؤللریندن ایران فلاتینین بوگونکو فارس و کرمان ایالتلرینده یورد سالاراق، مادلا راقدر بابل و ایلاملارین تابعی اولدوقلاری عصرلرده اونلارین ۴ - ۳ مین ایلیک یوکسک و بشریتین ایلك پارلاق مدنیته اولموش مدنیتلریندن و اونلارین مدنیته مرکزلی اولموش بابل، شوش، اوروک، اور و سایره دن مدنیته کسب ائتمیش، مادلا را تابع اولدوقلاری ایللرده ایسه ۲ - ۳ مین ایلیک قوتتی، لوللوی، ماننا، ماد و اورارتو مدنیتلریندن غیدالانیب اقتباس و استفاده ائتمیش و نهایت کوروش همدانی آلیب اورانی تالان و غارت ائتدیگی زامان، اسکندر زامانی یونان بابل، مصر و استخری غارت ائتدیگی کیمی، اورانی تالان و غارت یولیه هامان ماننا - ماد مدنیتنیدن آپارمیش، اونو ییه له نیب، منیمسه میش، ماد مدنیته و مدنی تاریخی آبیده لرینی آزادان آپاراق، اوزونو او مدنیته یارادانی، صاحابی و موبتکیری گوستر میشدیر. هخامنیشلرین قوردوغو تخت جمشید و اونون معمارلیق صنعتی، هنر، اینجه صنعت، نقاشلیقلاری، هیکل تراشلیقلاری، سارایلاردا اولموش یاشایش و حیات وسایطی، بیر سؤزله عمومی مدنیته همدان، اولخو، موساسیر، ایزیرتو، توشپا، بابل، شوش و سایره مدنیته مرکزلریندن آلینمیش، التصاقی دیللی قدیم خلقلر و میللتلرین، هخامنیش شاهلاری طرفیندن زورلا استخره آپاریمیش معمارلار، صنعتکارلار، اوستلار، هنرمندلر و داش یونانلاری واسطه سیله تیکلمیش و بو میللتلر و خلقلرین مین ایللر بویو یاراتدیقلاری مدنیتلرین اقتباسی، تقلیدی و حتی غارتی ايله میدانا گلمیشدیر. بو تقلید و اقتباسین کیچیک بیر نمونه سینی "زئوه" دن تاپیلیمیش قیزیل لؤوحه نین ناخیشلارینی تخت جمشید ناخیشلارینین بیر ايله مقایسه اوچون "ماننا حکومتینین قورولوشو، اقتصادی و سیاسی وضعیتی" فصلینده و ثرمیشیک، اورایا باخیلر سیز. بو فاکت ساده جه اولاراق بیر اؤرنک دیر. بو گونه قدر الده ائدیلمیش تاریخی سندلر، نه قدر آز اولسادا، گؤسته ریر کی، هله پارسلا ر ایران فلاتینا گلمه دن اؤل ماننلار یوکسک مدنیته صاحابی اولموشلار. پارسلا ر ایران فلاتینا گلندن سونرا، مادلا ر مدنیته جهتن اونلاردان قات - قات اوستون اولموش و عصرلر بویو اونلاری مدنیته دوغرو رهبرلیک ائتمیشلر. لاکین پارسلا ر مادلا را غلبه چالاندان سونرا، اونلارین یوکسک مدنیته نی منیمسه میش و آد آپارمادان، اونون بوتون مثبت جهتلرینی اؤزلرینین کی کیمی قلمه و ثرمیشلر. آنجاق هرگون اوزه چیخان تازا معلوماتلار و حقیقتلر بو شونیسستی تعصب محصولو اولان غیر - علمی فیکیرلر و سؤزلره قیرمیزی قلم چکیر و یثرینده ایرج اسکندری کیمی عالیملر و تحقیقاتچیلار "مین ایلیکلرین قارانیلیغیندا" ادلی کیتابیندا یازیر کی: «قدیم ایران مدنیته، یعنی ایلام مدنیته»^۲.

*

۱ - ویل دورانت، تاریخ تمدن، مشرق زمین گاهواره تمدن، تهران ۱۳۶۵، ص ۱۴۱.

۲ - وارلیق. سای ۱ - ۸۸، ص ۱۰۲.

ایلام مدنیتی ایسه، نتیجه دئیرلر، "آریانئادلارین" هند - آوروپا دیللی خلقلرین مدنیتی دئییل، تورکلرین اولو بابالارینین، التصاقی دیللی خلقلرین جهانشمول و بشریتین ایلکین پارلاق مدنیتلریندن بیرى اولموشدور.

هله ماد حکومتی یارانمادان چوخ اول آرديجيل شکیلده ماننا - ماد تورپاقلارینا هجوم ائديب، غارت ائدن آسوری حکومتی شاهلاری اوز کتیبه لرینده دؤنه - دؤنه شکیلرله گؤسترمیشلر کی، ماد تورپاقلاریندا بؤيوک و محکم دیوارلی قالالار، اونلارین داخلینده و خارجینده آبادلیقلار: کند، قصبه و شهرلر اولموشدور. بو کند، قصبه و شهرلرده چیی کریچدن، آغاج و داشدان تیکلمیش گئیش اثیوانلی بؤيوک، ایشیق و اوزامانا گؤره مترقی، گؤزل، استراحتلی و سوتونلو ائولر اولموشدور. او دؤرلردن قالان، سال داشلاردا قازیلیمیش قیبرلرده بو ائولرین خصوصیتلری گؤرونمکده دیر.

م.ق. اوچونجو مین ایللیکده "لوللوی" لر دیزه قدر اولان قیسا قوللو پالتار گئیر و اونون اوستوندن قافلان (پلنگ) و یا قویون دریسی گئیر و دهرین قاباق قوللارینی سول چيگیننده باغلایاردیلار. حتی بو گونده بعضی اوزاق و اوجفار آذربایجان کندلرینده چوبانلار آشیلانمیش قویون دهریسینی چيگینلرینه سالار و اوندان دؤشک و یورغان کیمی استفاده ائدرلر. بو ماننا و مادلارین ساده خلقتین اساس گئیملریندن اولموشدور.

ماننا - ماد دؤوروندن قالان اثرلر گؤسته ریر کی، مادلار باشلارینین توکونو قیرمیزی نوارلا باغلایار و ساققالارینی ووروب قیسا ساخلایاردیلار. عادی و ساده مادلار کئچهدن بؤرک قویاردیلار، اعیانلارینین ایسه بؤرکو تاج شکیلنده اولاردی. مادلار یوموشاق دهریدن قایریلمیش اوجو بیز چکمه گئیردیلر.

قدیم یونان تاریخچیلرینین یازدیغینا گؤره مادلار گئیش و اوزون قوللو کؤینک و بوزمه لی گئیش شالوار و الوان یوندان توخونموش اوست پالتاری گئیردیلر. ایسکیتلرینده گئیمی بو شکیلده ایدی.

بو اوست پالتارین باشلیغی دا اولاردی. باشلیق سون زامانلار قدر آذربایجان کندلرینده معمول ایدی و شبهه سیز هله ده اوجفار کندلریمیزده قالیر و ایشله نیر. باشلیق یقین ایندی ده شهرلریمیزین قدیم و داغیلمامیش خانواده لرینده تاپیلار. باشلیق باش حجمینده یوندان توخونان، معمولاً اوجو بیز و بیر متر اوزونلوغوندا ایکی قولو اولان بیر گئیم ایدی. آذربایجانین خصوصیه داغلیق کندلرینده سویوق قیش زامانلاری باشلیق بویون، باش، اوز و آلنی سازاقدان قوروماق اوچون ان گؤزل و ال وئریشلی گئیم ایدی.

هئودوت یازی کی، پارسلار پالتارلارین شکیللرینی مادلاردان اقتباس ائتمیشلر.^۱

بو ايشين علتي ده اولدوقجا آيديندير، چونكى ماد و ماننا خلقلرى تاريخ، مدنيت و ايران اراضي سينده ياشاماق تاريخى جهتدن پارسلاردان چوخ قديم ايديلر، پارسلاردان چوخ - چوخ اوللردن اوتوراق شهر حياتى كنجيرتميش و نتيجه ده اولنلارين داخلىنده شهر و قاباقجىل حياتا لازم اولان داها مكمل، ال وئرىشلى، اولچولوب بيجيلهرك تيكيلميش پالتارلار و مختلف ياشايش و عادى حيات وسايطى ميدانا گلەميش ايدى و بو وسايط مدنيتجه اوزلريندن گئرى اولان پارسلار اوچون چوخ ده يرلى و قيمتلى ايدى، بونا گؤره ده در حال اولنلارى اقتباس ائديب، اوز حياتلاريندا اوندان يارارلانيردىلار. داها ايره لى، مترقى و اينكىشاف ائتميش هر خلقين حياتينين گئرى قالميش خلقلره نمونه و اورنك اولماسى اولدوقجا طبعى و عادى بير حالدير. پارسلار يئددىسى كؤچه رى حالدا اولان اون قبيله حاليندا م.ق. دوققوزونجو عصرين اوللرينده ايران فلاتينا گليب، مركزى ماد خلقلريله قونشو اولراق، بوگونكو فارس و كرمان ولايتلرينده ياشاماغا باشلايان زامانلاردان نچه مين ايل اول ايلام و مركزى ماد اراضي سى خلقلرى هر جهتدن مدنيتين ذيروله رينه چاتميش ايديلر. طبعى ديركى، تاماميله گئرى قالميش و كؤچه رى حياتين ايلك دؤورلرينده ياشايان پارسلار، تابع اولدوقلارى غرب قونشولارى ايلاملار و شمال قونشولارى مترقى، قاباقجىل و اينكىشاف ائتميش ماد خلقلرينين بوتون حيات، ياشايش، توليد، بوتون حيات وسايطى، گئيم، مينيك وسايطى و سايره سيندن استفاده و اقتباس ائده جك ايديلر و ائتميشلر و بو اولدوقجا طبعى بير حال ايدى.

نه تكجه فارسلا، بلكه او دؤوركو بوتون قونشو ميللتلر مادلارين پالتارى و حتى بوتون مدنيتلريندن تاثيرلنميش و اونو اقتباس ائتميشلر. مادلار سياسى جهتدن پارسلا مغلوب اولموشلارسادا، مدنيت جهتدن اولنلار غلبه چالميشلار. يوكسك مدنيت هميشه اوستون گلر.

ماد عسگرلرينين سلاحي نيزه، توخونموش دؤرد بوجاق قالخان، ايسكيتلردن گلە "آكيناك" آدلانميش قيسا قيلينچ و سايره ايدى. طبعى ديركى، زامان كئچديكجه و يئنى - يئنى خلقلرله تانيش اولدوقجا بو سلاخلارين نؤوعو و مقدارى ده ييشميش و آرتميشدير.

او دؤور ماد آتيللارى بوتون منطقه ده مشهور ايدى. بونا گؤره ده طبعى اولراق، مادلار داخلىنده هم آت بئجرمك گئنیش ياييلميش، همده تدريجله آتى مينمه گه مخصوص اولان يهر، نوختا و سايره لازملى شئيلر دوزلميش ايدى.

هستري ماحاليندا يول چكركن قازيلان يئرلردن قبيرلر، ائو، اوتاق و چوخلو حيات وسايطى، او جمله دن بعضى حيصله لرى قيزيلدان اولان يهر تاپيلميشديركى، شهبه سيز همين بحث ائتديگيميز ماد حكومتى دؤورو و اونداندا قاباقلارا عايد اولموشدور. تاسفلر اولسون كى، بو يهرين يالنيز تاپيلماسى ائشيدىليب، نه اولدوسو و هارايا آپارىلماسى معلوم دئييلدير.

اولجاس سلیمانين يازديغينا گؤره ۱۹۷۰ - نجى ايلده "ايسيك گؤل" اطرافيندا، قازاقستاندا كشف اولموش م.ق. بئشينجى عصرلره عايد اولان "ايسيك" خلقى شاهزاده سينين قبرينده يهر اوزوده قيزيل ناخيشلى و قيزيل ايله بز نميش يهر تاپيلميشدير. بودا گؤستريركى، بحث اولونان عصرلرده

تکجه قوتی - لوللوی - ماننا و ماد خلقلری دئیل، بلکه اورتا شرق التصاقی دیللی ائللر و خلقلردهده مینیک وسیله سی یهر اولموش و قیزیل ایله بزمنیشدیر. بو اوخشارلیغین سببی ده تامامیله عادی و طبیعی دیر، اونا گۆره کی، بو خلقلرین ائتنیک کۆکو، مدنیتی، تاریخی و عادت عنعنه لری عینی و یا بیر - بیرینه یاخین اولموشدور و بئله اولماسی لازم ایدی. ^۱ اونا گۆره بئله اولماسی لازم ایدی کی، قدیم تورک ائللری آردیجیل شکیلده اورتا آسیادان خزرین غربینه - بوگونکو شمالی و جنوبی آذربایجانا و مرکزی ماد اراضیسینه گلمیش، بو یئرلرده یورد سالیب قالمیش و بیر سیرا حاللاردا بعضی ائللر معین زاماندا سونرا گئری قاییداراق، اورتا آسیا یا گئتمیشلر. طبیعی دیر کی، بو کۆچمه لرله ائللر اۆزلری ایله خزرین شرقی ائللرینده اولان مدنیتی خزرین غربینه و عکسینه بو دیزین غربینه اولموش مدنیتی اونون شرق طرفلرینه آپارمیشلار.

بونودا علاوه ائدک کی، مادلارین ات بئجرمه ایشی یاخین شرق منطقه سینده شهرتلمیش ایدی و بیلدیگیمیز کیمی، آسوری لر اوردولاریندا ماد آتاریندان چوخ استفاده ائدریلر. مادلار آت بئجرمک ایشینده، او حیوانین مختلف نۆوعلری و جنسلرینی بئجرمکدهده ماهرایدیلر، بئله کی، اونلار هم یوک، آرابا و داشقا اوچون اولان گوجلو بابی آتلا، همده مینیک اوچون و سرعتله چاپیب گئتمک اوچون سوارلی آتلا بئجر و هر ایکی نۆوعون نمونه لرینی یتیشدیرمکده مشهورایدیلر. م.ق. ۳۰۲ - نجو مین ایلیلکلرده قوتی، لوللوی و مادلار گاوآهن و جوتله یئری شوخوملاردیلار، دئمک اونلار اکین چیلیگین چئشیدلی نۆوعلری ایله و اونا لازم اولان و سایطله، مثلاً جوت دستگاهی، اۆکوزو او دستگاه باغلاماق و ده میردن اولان کوتان (گاوآهن) ایله تانیش ایدیلر. بو او دئمکدیر کی، ماننا - ماد خلقلری هله م.ق. ۲ - ۳ مین ایل اۆلدن ده میری تانیمیش، اونو طبیعت ماتریاللاریندان، اریتمک یولیه، چیخارتمیش، اوندان کوتان و سایره محکم و داواملی حیات و تولید وسیله لری، "مختلف پشه لر ساحه سینده تونج و ده میر اوزه رینده هنر گؤستمکده یوکسک درجه یه چاتمیش" ^۲ ماد - ماننا اوستالاری هله م.ق. اوچونجو امین ایلیگین سونلاری و ایکینجی مین ایلیگین اۆلریندن ده میرچیلیک صنعتی، کوره نی، کؤروگو، گورپون، چکیش، ماشا، سیندان، کؤمور و سایره ده میرچیلیگه و کوتانی ایتیرمه گه لازم اولان اشیالار و سایطدن خبردار اولموش و شبهه سیز اونلارین اساسینی او زامانلار قدر آلومینیوم تولید ائتمیش سومرلر، ایلاملار و کاسسیلردن آلمیش و زامان - زامان اۆز اوستالارینین هنری، بیلگی، باجاریغی و الیه تکمیل لشدیرمیشلر.

آسوری شاهی ایکینجی سارقونون حادثه لری قیده آلانی بوگونکو مرند و گونئی منطقه لریندن دانیشارکن یازمیشدیر کی، بو یئرلرین هر طرفی باغ، اورمان، کانال، سد، چشمه و کهریز ایدی.

۱ - بر باره ده گئیش معلومات آلقاق اوچون باغ: رفیق اۆزده ک، تورکون قیزیل کیتابی. ص ۱۴، ۸۱، ۸۰.

۲ - ماد تاریخی، ص ۳۳۹.

دئىمك، ماد - ماننا خۇلقلىرى باغداریلىق، سد سالماق، كهریز قازماق و كانال چككم، مئشه بئجرمك ایشلیرینده ماھرایمیشلر و او ایشلیرین تشكىكاسینی بیلر و اونلارلا لازم اولان آلت و ساییطلىرى قاییرارمیشلار. بودا او دئمكدير كى، بو ایشلر بو یئرلیرین اھالیسینین اولو بابالاری زامانى، ئنچه مین ايسل قساباقدان معلوم و خلقین استفاده اثتدیگی اوصوللار اولموش و زامان كئشچديكجه تكمیل لشمیش و ماد - ماننالار دؤورونده اولان وضعیتە گلیمیشدير.

اورمو گۆلنونون جنوبغیرینده یئرلەشن "زئوہ" منطقه سینده ماننا - مادلار دؤورونه عاید كشف اولموش قیمتلى و زنگین تاریخی اثرلر خزینە سینین شئیلیریندن آیدین گۆرونور كى، مادلار مفرغ و دەمیر اوزەرینده بۆيوك مهارتله ایشلەمەگى و اونلاردان جوربجور آلتلر و وسایط قاییرب ایشلتمەگى باجاراردیلار، داش یونماق، ساخسى قاب دوزلتمك و پارچا توخوماقدا ماھرايدیلر. او دؤورلر و اوندان سونرالار ماد پارچالاری بوتون منطقه دە مشهورايدى و قیمتلى ساییلاردى. مادلار ساخسى قابلاری شیرلیر و اونلاردا گۆزل ناخیشلار سالاردیلار، بو ايسه اونو گۆستەریكى، مادلار پارچادادا ناخیش و گول سالماغى بیلیرمیشلر. ا.م. دیاكونوف مادلارین پئشه و صنعتلى بارەدە یازمیشدير: «پشەلر قسمتینده مفرغ (تونج) و دەمیر اوزەرینده هنر گۆسترمك ان يوكسك درجەيە چاتمیش ایدی. (خصوصیلە زئوہ دن تاپیلان، تونج اوزەرینده هنر ایشلەدەرك قاییربلمیش شئیلر اولدوقجا گۆزلدیر). داش یونماق و ساخسى قاب قاییرماق صنعتی، هابئله توخوجولوقدا اینكیشاف ائتمیش ایدی. هر حالدا سونرالار ماد پارچالارینی چوخ يوكسك قیمت لندیردیلر. او دؤورون ساخسى قابلارینین اوزەرینده نظره چارپان چئشیدلى بزه كلر اونو گۆستەریكى، احتمال هامان گۆزل ناخیشلاری (م.ق. بیرینجی مین ایلیگین اۆلرینده) توخونان شئیلرین اوزەریندەدە ایشلەدردیلر»^۱.

بئله لیكلە ماننا - ماد مدنییتی اولدوقجا اینكیشاف ائتمیش و هله ابتدایی دؤورلردە اولموش پارس مدنییتیندن خئیلی ایرەلى و اوستون ایدی، بونا گۆرەدە، پارسلار بو مدنییتدن گئنیش صورتدە یارارلانمیش، اونو تقلید و اقتباس ائتمیش و سونرالار اونو اۆزلرینینكى قلمە وئرب گۆسترمیشلر. حقیقتدە پارسلار، مادلارلا غلبە چالاندان سونرا، اونلارین یازیلی آبیەلرینی، احتمال بیله - بیله و یا اهمال نتیجە سیندە آزادان آپارمیش و عینی زاماندا ماد مدنییتینین يوكسك مثبت جەھتلرینی منیسەمە میشلر. پارسلارین تاریخ بویو گۆردوكلری بو ناجوانمردانە ایشە باخما یارق، قدیم تاریخچیلر گۆستەریلر كى، ماد مدنییتی پارس مدنییتیندن اوستون و يوكسك ایدی. فریدون ابراھیمی بو بارەدە یازمیشدير: «میدیالیلارین مدنییتینە راجع اسناد و مداریکین آز اولدوغونا باخما یارق، دەرین تحقیقاتدان سونرا، پارلاق نتیجەلر الدە ائدیلیمیشدير. یونان تاریخچیسى هئودوت میدیا میللتینین مدنییتینی بابیل مدنییتی ایله برابر توتارق، پارسلارین تمذنوندن داھا يوكسك مرتبەدە

اولدوغونو گۆسته ریر. آقای پیرنیانین فیکرینجه، میدیالیلارین تمدن، اوگونون دونیاسیندا، رقیبیز اولموشدور. بونا گۆره دیر کی، پارسلا ر میدیایا مسلط اولدوقدان سونرا، میدیالیلارین مدنیتی نین بیر چوخ مظهرلرینی، او جمله دن پالتار، تزینات و تجملاتینی اقتباس ائتمیشلر.^۱ قید ائدک کی، اورموگولونون جنوب غریبنده کی "حسنلی" دن، هابله "قافلاتی" دان، ائله جه ده ماد - ماننا اراضیسینین باشقا یئرلریندن تصادف اوزره تاپیلیب، کشف اولموش شیلرده ماد - ماننا مدنیتی نین پارس مدنیتیندن اولدوقجا یوکسک اولدوغونو آیدین نشان وئیریر. بو اثرلرین بعضیسینی بیز اثرین معین یئرلرینده وئرمیش و اونلارین باره سینده دانیشمیشیق.

ماد - ماننالارین مدنیتی نین داها چئشیدلی جهتلری و او باره ده گئیش معلوماتلار بو اراضیلرده آپاریلماق علمی قازینتی ایشلری و تدقیقاتلار نتیجه سینده الیه ائدیله جکدیر. □ □ □

۲- دیل و یازی □

ماننا - ماد دؤولتینین دیلی و یازیسینا دایر بو گونه قدر هئچ بیر تاریخی سند الیه یوخدور، لاکین بیلدیگیمیز کیمی، بؤیوک ماد دؤولتی م.ق. یئددینجی عصرین اوّللرینده و ماننا حکومتی میلاددان تقریباً یککی مین ایل اوّل یارانماغا باشلامیشدیر. بونلار م.ق. ۲ و ۳ - نجو مین ایللیکده یاشاییب مدنیت قورموش قوتتی و لوللوی خقلرینین نسیللری و وارثلری ایدیلر. بو دؤولر و بوندان نئچه مین ایل اوّلدن یاخین شرق منطقه سینده ماننا - ماد تورپاقلارینین بلاواسطه قونشولوغوندا سومر، اککد، بابیل، ایلام، آسوری، هورری، گیلزان، اورارتو کیمی ائله بؤیوک خقلر و قدرتلی حکومتلر اولموشدور کی، هره سینین اؤزونه گۆره خصوصی رسمی دؤولت دیلی، الیفباسی، یازیزی و مدنیتی اولموشدور. بئله بیر دؤولر، محیط و شرایطه یاخین شرق منطقه سینین ان قدرتلی میلیتاریست و غارتلر حکومتی اولموش آسوری حکومتینی آرادان آپاران ماد دؤولتی کیمی مترقی، خلق داخلیندن دوغان قدرتلی بیر دؤولتین مشخص بیر رسمی دؤولتی، اداری دیل، الیفبا و یازییا مالک اولماماسی غیر - منطقی دیر. م.ق. اوچونجو مین ایللیکده ۹۱ ایل بابیلده حاکمیت ائتمیش قوتتی خلقینین نسلی و وارثلری الیفباسیز و یازیسز اولایلمزدی.

ماد حکومتی یارانمادان اوّل آسوری، بابیل، اککد، ایلام و اورارتو شاهلارینین کتیبه لری و یازیلاریندا مادلار و پارسلاردان آیرجا آد آپاریلیمیشدیر، دئمک بونلار آیری - آیری میللتلر و خقلر اولموش و باشقا - باشقا سرنوشتلره مالک اولموشلار.

بوتون بو منطقی دلیللره گۆره قدیم زامانلاردان تاریخچیلر گؤستریمیشلر کی، مادلارین خصوصی دیلی، الیفباسی و یازیزی اولموشدور، لاکین بو گونه قدر بو دیلدن هئچ بیر یازیلی مدرک الیه ائدیلمه دیگی اوچون، اونون کؤکو و هانسی دیلر قوروهونا منسوب اولماسی باره ده تاریخچیلر

آراسيندا بۇيوك مناقىشه و مباحثه لر ميدانا گلميشدير. چونكى مادلارين ديلينين هانسى دىنەر بۇلومونه باغلى اولماسى، اونلارين اۆزلىرىنن اصلى، كۆك، اتنىك منشأى و ميللى باغليلىغىنى گۇستەرن اساس عاميلدير. بو مباحثه نين اهميتلى قىسمى فارس و اسكى سووت تاريخچىلرى طرفيندن ايره لى سورولموشدور. بو تاريخچىلرين فيكرينجه مادلارين دىلى آريايى - ايرانى كۆكلو ديللردن، علمى دىل ايله دئسك هند - آروپايى ديللردن اولموشدور. باشقا دسته تاريخچى عاليملر ايسه مادلارى التصاقى دىللى گۇستەرىلر.

ايندى گۆرك بو ايكي نظرين هانكىسى دوعرو، علمى و تاريخى واقعتلره اويغوندور. بو مسئله نى آچىقلاماق اوچون گۆرك "آريا"لار - هند - آروپا دىللى ائللر و قىيله لر نه زامان، هانسى دؤرلر و عصرلده ايران فلاتينا گلميشلر؟

مختلف گۆركملى تاريخچى عاليملرين فيكرينجه هند - آروپا دىللى قىيله لر ميلاددان ۹۰۰ ايل اۆلدن، تدريجه ايران فلاتينا آخماغا باشلامىشلار، لاکين آقاي پيرنيا بو تاريخى بئش يوز ايل گىرى آپاراق يازميشدير:

«بعضى عاليملرين عقیده سینه گۆره آريالارين ايرانا گلمه سى ميلاددان ايكي مين ايل اۆل اولموشدور، لاکين سون زامانلار بو فيکیر گوجلنميشديركى، بو مهاجرت ميلاددان ۱۴ عصر اۆلدن باشلانمىش و ميلاددان آلتى عصر اوله قدر اوزانميشدير»^۱. م.م. دياكونوف هند - آروپا دىللى قىيله لرین ياخين شرق منطقه سینه ميلاددان مين ايل اۆل گلمه لرینی تأييد ائدير و عینی زاماندا گۇستەرىركى، ميلاددان دوققوز عصر قاباغا قدر ائله كافى مدرک الده يوخدوركى، او زامانا قدر ايراندا آريايى قىيله لرینين اولماسینی گۇسترسين. م.م. دياكونوف يازير:

«دیل باخيمىندان دئمک لازمديركى، ايراندا م.ق. ايكينجى مين ايلليگين اورتالاريندان تا ميلاددان قاباق دوققوزونجو عصرين اولينه قدر هند - آروپايى ديللرده دانىشمىش قىيله لرین اولماسينا داير اليميزده كفايت قدر معلومات و مدرکلر يوخدور»^۲.

دوغرودان آقاي پيرنيانين آريالارين م.ق. ۱۴ - نجو يوز ايلليکدن باشلايلاق ياخين شرق منطقه سینه آخماسى فيکرى مدرک و دليل سيزدير، لاکين اونلارين ميلاددان ۹۰۰ ايل اۆل منطقه ميزه گلمه لرى قطعى و مسجل دير، چونكى تاريخى سند و مدرکلرى واردير.

مقدمه قوتتى - لوللوبي خلقلريندن دانيشاركن گوردوك كى، اونلار ۲۵۰۰ - ۳۰۰۰ ايل م.ق. بو گونكو آذربايجان - همدان تورپاقلاريندا ياشامىش و تدريجه ماننا حكومتينين اساسيني قوروموشلار و داها سونرا ماد حكومتيني ياراتمىشلار. دئمك، ماد حكومتى و مدنيتى نين اساس اۆزه گىنى تشكيل ائتمىش ماننا حكومتى و لوللوبي - قوتتى خلقلرينين آريالارلا هنج بير علاقه و ايلگىسى

یوخدور. آریالار ایران فلاتینا قدم قویمادان تقریباً ۲۰۰۰ - ۱۵۰۰ ایل اؤل قوتتی - لوللوی خقلری اورمو گؤلونون جنوب و شرق طرفلرینده، بوگونکو اسدآباد، همدان، قزوین، زنجان اراضیلری و اوندان غریده یاشامیش و حتی قوتتیلر ۹۱ ایل بابیلده حکومتده ائتمیشلر. دئمک، ماننا - ماد خقلرینین "آریایی" و دیلرینین هند - آوروپایی اولماسی غیر - ممکندور. البته بورادا مقصد مرکزی ماد حکومتی و اونون خقلرینین التصاقی دیلیدیر، سونرالار یارانان ماد ایمپراتورلوغونون ترکیبینه داخل اولموش مختلف کؤکلو خقلرین دیللی یوخ.

کئچمیشده ماننا حکومتی و لوللوی - قوتتی خقلرینین دیلیندن دانیشارکن قید ائتمیشدیک کی، اونلارین دیللی بوتون قونشو خقلرینین التصاقی دیلریندن لهجه حجمینده قسماً فرقلمیشدیر و آغیر سسلر و فونتلره مالک اولموشدور.

دئمک، بیر طرفدن تاریخی حقیقلر گؤستریر کی، ماننا - ماد خقلری و حکومتلرینین دیلی هند - آوروپا کؤکلر بیر دیل اولایلمز، دیگر طرفدن بو دیلین هانسی کؤکدن اولماسینی گؤستره بیلن، ماننا - ماد دؤولتلی و اونلارین شاهلاری و یا امیرلریندن، هئچ بیر یازیلی سندره اثر، مدرک و کتیبه اله گللمیشدیر. شبهه سیز بو اثرلر هخامنیشلر و یا داها سونرالار ساسانی شاهلاری طرفیندن آزادان آپاریلیمیش و یا بوگون آذربایجان و همدان تورپاقلاری آلتیندا دفن اولونماقدادیر و یقین گلجکده علمی قازینتیلار نتیجه سینده تاپیلاجاق لؤوحه و اثرلر، کتیبه و یازیلار بو معمانی حل ائده جکدیر. لاکین نظره آلاق کی، یرینده گؤستردیگیمیز کیمی، آریالارین یاخین شرق منطقه سینه گللمه سیندن قاباق بو منطقه ده یا التصاقی و یا سامی دیللی خقلر اولموش و یاشامیشلار و سامیلر تاریخ بویو هئچ وقت عراق اراضی سیندن شرقه دوغرو ایره لیله یه بیلیمیش مرکزی ماد اراضی سینده اولمامیشلار. دئمک، ماد - ماننا خقلرینین دیلی التصاقی و رهبرلرینین یازیلاری دا التصاقی بیر دیلده، یا اؤز دیللی و یا ایلام دیلینده اولموشدور.

بعضیلری دئییه بیلرلر کی، بو تاریخی اثرلر اوزون زامان کئچمک نتیجه سینده، تدریجله، طبیعی اولاراق، آزادان گئتمیشدیر.

شبهه یوخدور کی، او اثرلرین آزادان گئتمه سینده اوزون زامان عامیلینین تأثیری آز اولمامیشدیر، لاکین ماد حاکمیتی دؤورو قارا وولقان داشیندان یونولموش همداندا اولموش آسلان هئیکلی و اونون مقداراتینین، اوندان چوخ اؤللر یارانمیش بابیلین داش آسلان هئیکلی ایله مقایسه سی چوخلو آجی حقیقلردن حکایت ائدیر. بیرینجی هئیکلین وولقان داشیندان یونولماسینا باخمایاراق، آزادان گئتمه سی و ایکینجی سینین، تقریباً هامان داشدان یونولماسی و داها قدیم یارانماسینا باخمییاراق، هله ده قالماسی (مؤلف بابیلده اولموش و قارا وولقان داشیندان یونولموش آسلان هئیکلینی گؤروب، اونو هر طرفلی یوخلامیشدیر) بیرینجی سینین بوگون تام یوخ اولوب آزادان گئتمه سی و ایکینجی سینین هله ده ساغلام شکیلده قالماسی اینسان الینین، بیله - بیله بو آزادان گئتمه ده دخالتینی نشان وئیریر. حالبوکی، بابیل و عمومیتله عراق محیطینین چوخ ایستی اولدوغو اوچون، او یرلرین

تاريخى اثرلرينين اساس حيصه سى زامان، حرارت و باشقا طبعىي حادثه لر مقابلينده مقاومت نده بيلمه ييب، آرادان گئتميشدير، لاكين همداندا بئله طبعىي خراب ائديجى عامللر اصلا اولماميشدير و هاواسى تاماميله معتدلدير.

بوگون تيريزده ايسلام دؤورو تاريخى بنالاريندان (گؤى مسجد و اركدن باشقاكى، اونلاريندا باشينا گلن بلالار بؤيوك بير روماندير) هئچ بيرى، او جمله دن "عالى قاپى" قالماميشدير و پهلرلر دؤورو هاميسى بيله - بيله، شعورلر شكيلده آرادان آپاريلميشلار. حالوكى، مثلاً اصفهانين صفويلر دؤورو بنالارينين هاميسى، او جمله دن تيريزين "عالى قاپى" سى ايله عىنى زاماندا و عىنى معمار طرفيندن و عىنى شكيلده تيكيلميش "عالى قاپى" بناسى دورور و دؤولت طرفيندن رسمى شكيلده قورونوب ساخلانيلير.

ماد دىلى باره سينده تاريخى سند و مدركلرين هله ليك اولماماسى او دئمك دئييلدركى، او دىل باره ده معين فيكىرلر سؤيله ييب، احتماللار وئرمك اولماز. رسمى سند و ماترياللار الده ائديله نه قدر ماد دىلى باره ده مختلف عاليملرين جورجور فيكىرلر سؤيله ديكلىرى كيمى، يئننى - يئننى نظريه لرده ايره لى سورمك اولار. بو فيكىرلر بونلاردير:

۱ - لوللوى - قوتتى خلقلرى و ماننا حكومتينين دىلى "هند - آروپايى" كؤكلو اولماميشدير. بيز بو باره ده اوللر گئنيش دانشميشيق. بو خلقلرله ماد دؤولتينين يارانماسى آراسيندا تقريباً زامان فاصله سى اولماميشدير، هابئله بو فاصله ده بو التصاقى دىللى خلقلرين دىلىنى "هند - آروپايى" كؤكلو بير ديله چئوره بيلن (علمى باخيمدان معناسيز، ماحال و غير - ممكن اولسادا) هئچ بير اهميتلى تاريخى حادثه و غير - عادى ايش باش وئرمه ميشدير.

۲ - آسورى شاهلارينين كتىبه لرينده ماننا - مادلا علاقه دار آدلار، سؤزلر و حتى تاريخى حادثه لرده گؤرونوركى، مادلارين دىلى "سامى" كؤكلو ديللردن ده اولماميشدير. بو باره ده مختلف تاريخچيلر، او جمله دن ا.م. دياكونوف و باشقالارى اؤز اثرلرينين چئشيدلى يئرلرينده نمونه لر وئرميش و بو نمونه لر بونلار بولسا:

۳ - بئله ايسه، ماننا - ماد دىلىنين، او دؤور و اوندان اولكى دؤورلرده، منطقه ميزده ياشاميش هانسى خلق و يا خلقلرين دىلىنه ياخين اولماسى ممكن اولابيلر؟
اوللر دئديگيميز كيمى، بو باره ده فيكرimiz بوندان عبارتدير:

مىلاددان دؤورد، اوچ مين ايل اوللر منطقه ميزده بؤيوك اوستونلوگو اولموش، مدنيت و قدرت جهتدن بيرينجى يئر توتموش خلقلردن "سومترلر"، "ايلاملار"، "كاسسيلر"، "هيتلر" و... اولموشلاركى، اونلارين، بوتون اسكى تاريخ متخصصلرينين فيكرنجه، سامى و هند - آروپايى ديللرين هئچ بيرينه ياخين اولماميش و اونلارين تام عكسینه اولاراق، التصاقى ديللر اولموشدور،

یعنی بوگونکو تورک دیلرینین ده داخل اولدوغو دیلر قوروھوندان.^۱

نتجه کی، اوللر قید ائتمیشیک، میلاددان دؤرد - بش مین ایل اول سومترلر و داها سونرا ایلاملار و هیتلر اورتا آسیادان بوگونکو عراقین جنوبو، اهواز و غربی آنادولویا کؤچن زامانلار، آذربایجان تورپاقلاریندان کئچرکن، اونلارین بعضی ائللری آذربایجان اراضیسینده یورد سالیب قالمیش و یئرلی التصاقی دیللی لرله بیرلشهرک، لوللوی - قوتتی و او زامان آذربایجان و منطقه میزده یاشامیش بیر سیراکیچیک خلقلر و امیرلیکلری یاراتمیشلار. بونا گؤره ده لوللوی - قوتتی خلقلری و ماننا - ماد اھالیسی و حکومتلری دیلینین التصاقی بیر دیل اولماسی قطعی و شبهه سیزدیر و اوللر دئدیگیمیز کیمی، آیری جور تصور ائتمکده ممکن دئییلدیر، داها دقیق دئسک یوزه - یوز و حتمی دیر.

بیز کئچمیش فصیللرده، یئری گلدیکده، قوتتی - لوللوی خلقلری دیلرینین بعضی خصوصیتلری، او جمله دن بعضی سون قوشمالارینین معناسی و چاغداش تورک دیلرله ایلگیسی و یاخینلیغی باره ده دانیشیب مقایسه ائتمیشیک.

بوتون بونلار باخمییاراق، عمومیتله ماد دیلی باره ده، هله لیک، هئچ بیر تاریخی سند و یازی الده ائدیلمه میشدیر. دئمک اولار کی، بوتون تاریخچیلر بو حقیقته اعتراف ائتمیشلر. آقای حسن پیرنیادا قالین حجملی "ایران باستان" اثرینین چئشیدلی یئرلرینده گؤستریمیشدیر کی، مادلارین خصوصی دیلی اولموش، لاکین بو دیل باره ده هئچ بیر تاریخی سند و مدرک الده یوخدور. آقای پیرنیانین بو مسئله ایله علاقه دار یازیلاریندان بیر نتجه نمونه گؤسترک:

۱ - «مادلارین مدنیتینه راجع چوخ سؤز دئمک اولماز، اونا گؤره کی، ایستر اونلارین مذهبی، سیاسی، اجتماعی و خانوادگی تشکیلاتلارینا راجع، ایسترسه بیر خلقلین مدنیت سوییه سینی گؤسترن دیللی، خطلری، صنعتلری و سایره سی باره ده کفایت قدر اطلاعات بیزه گلیب چاتمامیشدیر. اگر قدیم تاریخچیلرین یازیلاریندا بو مطلبلرین بعضی سینه اشاره لر اولموشدور سادا،

*

۱ - دبلیچلیک علمینده مختلف دنیا دیلرینی چئشیدلی اساسلار گؤره مختلف دسته و قوروھلار بؤلورلر. بو اصوللاردان بیرینده دیلرین سؤز دوزلتمه (اشتقاق) اصولونو اساس گؤتورموشلر. بعضی دیلرده بیر سؤزدن تازا معنالی کلمه لر دوزلتک ایسته دیکده، او سؤزون اولی و یا سونونا گاه اؤن قوشما (پیشوند - پرفیکس - Perfix) و گاه سون قوشما (پسوند - سوفیکس - Soufix) قوشارلار. هند - آوروپایی دیلر، او جمله دن فارس دیلی بو دیلردن دیر. بعضی دیلرده بیر سؤزدن تازا معنالی سؤزلر دوزلتک ایسته دیکده، گاه اؤن، گاه سون، گاه ایسه اورتا قوشما (میانوند - اینفیکس - Infix) علاوه ائدرلر. گاه بونلارین بیر، گاه ایکسی، گاه ایسه هر اوچوندن استفاده ائدرلر. بوتون سامی دیللری، او جمله دن عرب، آسوری، عبری، و... دیللری بو قیل دیلردن دیر.

بیر سیرا دنیا دیلرینده ایسه بیر سؤزدن تازا معنالی سؤز و یا سؤزلر دوزلتک ایسته دیکده، او سؤزون یالنیز سونونا، اؤزوده فقط کؤکونه سون قوشما و یا بیر نتجه سون قوشما قوشارلار. بو دیلرده اؤن و اورتا قوشما اولماز. بو دیلره التصاقی دیلر دئییلر، چونکی عربجه "لصق"، "التصق" سؤزلری یاپیشماق، قوشولماق و یا پیشدیرماق دئمکدیر. قدیم دیلردن "سومثر"، "ایلام"، "کاسسی"، "هورری"، "اورارتو" و... چاغداش دیلردن بوتون تورک دیللی التصاقی دیلردن دیر.

قيسا و ناقص دير. ايندييه قدر ماد شاهلاريندان كتيبهلر اله گلتمه ميشدیر کی، مادلارين ديلي و خطينه راجع اونلاردان استفاده ائدک».^۱

۲ - «مادلارين ديلينه راجع هئچ بير سند الدهه يوخدور».^۲

۳ - «هله ليک بيزيم مادلارين نه مذهبيندن، نه ديل، خط و تشکيلاتيندان دوزگون معلوماتيميز وار، نه ده بو دؤوردن اؤنملی اثرلر گؤرونور».^۳

بو دؤنه - دؤنه اعترافلارينا باخمىيaraq، آقاي پيرنيا آز سونرا اؤز فيکرينين ضدينه گئتميشدير، بئله کی، او اؤزونون شخصى فيکيرلرينه اساس و تمل دوزلتمک اوچون، چاغداش تاريخچى "ئۆلدکه" نين احتمالى بير اؤن گؤرمه سيني واقعيّت کيمي قبول ائدهرک يازميشدير:

اگرچه بو ديلدن (ماد ديلي. م.) اثرلر اله گلتمه ميشدیر، لاکين ئۆلدکه دئير: «اگر ماد شاهلاريندان كتيبهلر اله گلسه، گومان ائديرم، خط و ديل جهتدن، پارس شاهلارينين كتيبهلرى کيمي اولسون محقيقلر شبهه ائتميرلر کی، ماد ديلي قديم فارس ديلينه چوخ ياخين اولموشدور، بئله کی، پارسلار و مادلار بيرى - بيرينين ديليني آنلايardiylar. عموميتله مادلارلا پارسلار هر شئيده بيرى - بيرينه اوخشارديلار و آرالاريندا اساسلى تفاوت يوخايدى».^۴

گؤروندوگو کيمي، آقاي حسن پيرنيا، مادلارين ديلي باره ده، هئچ بير سندن اولما ماسيني دؤنه - دؤنه قيد ائتديکدن سونرا، هئچ بير علمى دليل و مدرک اولمادان، يالنيّز چاغداش بير تاريخچينين احتمالى پيش بين ليگى، شخصى نظرى و فيکرى اساسيندا، پارسلارلا مادلارنى نه تکهجه ديل، حتى بوتون نژادى و ميللى خصوصيتلر جهتدن ده بيرلشديرميشدير، آرالاريندا تنليک علامتى قوياراق عيني لشديرميشدير.

يالنيّز ميللى حيسلردن دوغان بئله بير فيکيرين هئچ بير علمى ده ير و اهميتى اولاييلمز، چونكى تاريخى سند، مدرک و ماتريالى يوخدور.

آقاي پيرنيا مادلارى پارسلاشديراندان سونرا، مادلارين ديلي باره ده مطرح اولاييله جک احتمالى فيکيرين ده قاباغيني سد ائتمه گه چالشميشدير. مسئله بوندان عبارتدير:

يوخاريدا گؤسترديک کی، بؤيوک ماد حکومتى دؤورو و اوندان چوخ اوللر منطقه ميز ياخين شرقده رايچ اولموش اؤنملی ديللردن "سومثر"، "ايلام" و... ديللرى کيمي اتصاقى ديللر اولموشدور. بو سيستم ديللر ميلاددان دؤورد و اوچ مين ايل اول، يعنى هله آريالارين ايران فلاتى و حتى ياخين شرق منطقه سینه گلتمه سيندن چوخ - چوخ اوللر منطقه ميزين ان چوخ ياييلميش ديللريندن و او ديللرده دانيشان خلقلر، سياسى و مدنى جهتدن، ياخين شرق منطقه سينين ان گوجلر

۱ - پيرنيا، ج ۱، ص ۲۱۹.

۲ - هامان منبع، ص ۲۲۰.

۳ - هامان منبع، ص ۲۲۲.

۴ - پيرنيا، ج ۱، ص ۲۲۰.

و مدنی خلقلری اولموشلار. چاغداش تاریخچی عالیملر بو خلقلره "آسیانی" و گاه "قافقاز" و یا "یافثی" آدی و ئرمیشلر. بو دؤروردله پارسلار - آریالار هله ایران فلاتینا گلمه میش ایدیلر، سامی دیللی خلقلر ایسه ماد تورپاقلاریندان اوزاق ایدیلر. بئله بیر شرایطده، یوخاریدا قید ائتدیگیمیز کیمی، لوللوی - قوتتی، ماننا - ماد دیللرینین او دؤر منطقه میزده یاییلمیش التصاقی دیلر و یا اونلارا یاخین بیر دیل اولماسی احتمال یوخ، قطعی و شبهه سیزدیر. بئله بیر فیکر و نظریه نین قاباغینی توتماق و ماد دیلینی یالنیز آری کوکلو بیر دیل گؤستمک اوچون، آقای پیرنیا، یوخاریدا گؤستردیگیمیز دلیل سیز نظریه سینه اساساً، یازمیشدیر:

«قدیم شرق تاریخینده مادی بؤیومه سی اهمیتلی دیر، چونکی او زامانا قدر (مادی بؤیومه سی زامانی. م.) غربی آسیادا اوستونلوک، نژادلاری تحقیقاً معلوم اولماسادا، او میللتلرایله ایدی کی، دیللی التصاقی ایدی، سومرلر، ایلاملار، شاید هیتلر و باشقالاری کیمی و یا سامی نژاد میللتلرایله ایدی. مادلار ایلک دفعه اولارق، غربی آسیادا سامی نژاد خلقلرین تسلطونو لاخلادیب قدیم شرقده ایرانی آریاییلرین اوستونلوگونون اساسینی قویدولار و هخامنیش دؤولتی، مادلارین باشلادیغی ایشه ادامه وئردی»^۱.

دئمک آقای پیرنیا، چاغداش تاریخچی "نؤلده" نین پیش بین لیگینی تاریخی واقعیت حساب ائنده رک، مادلاری خالص آریایی گؤستمیش و اونلارین ایله سامی نژادینین منطقه ده کی تسلطونو لاخلاتمیشدیر. دیلچیلیک علمی قطعی شکیده گؤسته ریر کی، سامی دیللی التصاقی دیللدن دئییلدیر. دئمک، التصاقی و سامی دیللی خلقلر آیری - آیری خلقلر و میللتلر اولموشلار. نه اوچون آریایی مادلار (البته پیرنیا نین دیبله) سامی دیللی خلقلرین تسلطونو لاخلاتمیش، لاکین التصاقی دیللی خلقلرین اوستونلوگونه توخونمامیشدیر؟ آقای پیرنیا حتماً نظرده توتموشدور کی، مادلار حاکمیتی اله آلان دؤورده سامی نژاد خلقلر التصاقی دیللی خلقلره قسماً و بعضی یاخین شرق اؤلکه لرینده غلبه چالمیشدیلا. شاید بو قسماً دوغرو اولسون، لاکین بس او زامانا قدر منطقه میزده اکثریت تشکیل ائتمیش التصاقی دیللی خلقلر نه اولدولار؟ منطقه میزده، ائله جه ده فرضاً آذربایجاندا، حاکمیتی ایتیردیکدن سونرا، آز مدّته اونلار اؤزلری ده می غئیب اولوب آرادان گئتمیشلر؟ تاریخ بونون عکسینی گؤسته ریر. آیا مادلارین سامی نژاد آسوریلره غلبه سی التصاقی دیللی خلقلرین (ایلاملار، هیتلر، قوتیلر، لوللوییلر، اوراتولار، ماننالیلار...) سامی دیللی خلقلره قارشى عکس العملی دئییلدی می؟ آخر! هله آریالار ایران فلاتینا و منطقه میزه گلمه دن قاباق التصاقی دیللی "آسیانی" خلقلر سامی خلقلردن اولمایان ظلملر، تحقیرلر و اذیتلر گؤرموشلر. آیا ماد حکومتینین اساسینی تشکیل ائتمیش قوتی - لوللوی خلقلری دیل و مدنیت جهتدن هاما ن التصاقی دیللی خلقلردن دئییلدیر می؟

بوتون بونلارى نظره آلاق، دئيه بيلهريك كى، ماددار ميللئت و ديل جهتدن اساساً او دؤورلره قدر منطقهده چوخلوغو اولراق، حاكم اولموش التصاقى دىللى خلقلردن اولموش، سامى و آريايى دىللى خلقلردن تاماميله فرقلميشلر. حتى بعضى تاريخچيلرين فيكرينه اساساً دئيه بيلهريك كى، آقاي پيرنيا و اونون كيمي دوشونن فارس تاريخچيلرينين فيكرينين تاماميله عكسینه اولراق ماد دؤورو و اوندان مين و ايكي مين ايل قاباق او زامانكى آذربايجانلilar و مركزى ماد اهاليسنيين دىلى و عموميتله منطقه ميز ياخين شرقيين او دؤوركو "آسيانى" خلقلرينين دانيشيق دىلى مختلف لهجهلى اسكى تورك دىلى و ادبى، ادارى، رسمى و تجارت دىلى، منطقه نين عمومى انسيت واسطه سى ايلام دىلى اولموشدور.

حقيقتده پارسلار، ماد اعيان - اشرافلارينين خيانتيندن استفاده ائدهرك، ايلك دفعه اولراق، منطقه ميز ياخين شرقده آرى نژاديني سياست صحنه سینه گتيريب حاكم ائتميش، پارس حكومتى قورموش، هم سامى، همده التصاقى دىللى خلقلرى اؤزلىنه تابع ائتميشلر. بو آزادا ماددار، اراضى جهتدن پارسلارا ياخين اولدوقلارى و حاكميتلرينين مڈتى نسبتاً آز اولماسيندان، پارسلار اونلارين بوتون اثرلرينى، بيله - بيله و يا غير - عمدى آرادان آپارميش، مدنيتلرينى منيمسه ميش، حتى ميلليتلرينى ده آرى و پارس قلمه و ثرميش و وئريرلر، يعنى عاليم ويل دورانتين گؤستردىگى كيمي رفتار ائتميشلر.

ايسلام دؤورونون مشهور تاريخچيلريندن بيرى "ابن الاثير" دير. ابن الاثير آديله مشهور اولموش "عزالدين ابوالحسن على" (۱۱۶۰ - ۱۲۳۴ م.) صليب محاربه لرى دؤورو ياشاييب، بو حادثه لرله تانيش اولوب، اونلاردا شركت ائتميش خلقلر، او جمله دن تورك خلقلرينين ياشايشى ايله ياخيندان تانيش اولموش و حتى "اولو الابصار" آدى "موصل اتابكلرينين تاريخىنى" قلمه آلميشدير. "ابن الاثير" "الكامل فى التاريخ" آدى مشهور اثرينده موسى پيغمبر دؤورونون دانيشاراق يازميشدير:

«فارس شاهى منوچهر زامانيندا يمن شاهى "رائش بن قيس بن صيفى بن سبا" ايچلرينده "شعر بن عطف" آدى بير كيشى اولان آتليلار گؤندردى. او آذربايجانا وارد اولدو و توركلره دؤيوشدو. نتيجه ده توركلر مغلوب اولدولار. (شمر بن عطف) اوردوسونون كئچديگى يولو ايكي داشا يازدى و او داشلار آذربايجاندا معروف دور. منوچهر شاه موسى (ع) زامانيندا ايدى.

يمنى لردن سونرا "تبع" آديله مشهور اولموش "اسعد بن كرب" آذربايجانا گلدى. "تبع" ين آدى "ذوالاذعارين دى المنار رايش" ايدى، او دا توركلرايله دؤيوشدو و اونلارى مغلوب ائديب، يمنه قايتدى. يمنيلير قايداندان سونرا، اوزون مڈت آذربايجان توركلرين حاكميتى آلتيندا قالدى، تا كي خسرو و افراسياب دؤيوشدولر»^۱.

※

ابن الاثیرین بو سؤزلریندن آیدین گؤرونور کی، حضرت موسی (ع) زامانی، یعنی م.ق. اون اوچونجو عصرده و اوندان سونرا، یعنی ماننا - ماد دؤورونده بوگونکو آذربایجاندا تورکلر ساکین اولوب، حاکمیت ائتمیش و مدنیت یاراتمیشلار. شبهه سیز ابن الاثیرین "تورک" لر دئدیکه، منظورو تورکلرین او زامان آذربایجاندا اولموش بابالاری، یعنی ماننالیلار اولموشلار.

بوتون بونلارلا بیرلیکده بیر داها قید ائدک کی، ماد ایمپراتورلوغونون داخلینده، شبهه سیز، مختلف دیللی خلقلر و میللتلردن ده، او جمله ده هند - آوروپایی دیللی خلقلردن ده بو ایمپراتورلوغون ترکیبینه داخل اولموش و بیر سیرا جهتلردن اونا تأثیر ائتمیشلر.

یئری گلمیشکن بیر داها قید ائدک کی، بیر سیرا عالیملر و خصوصیه سون زامانلاردا، بو فیکیرده دیرلر کی، ماد و ماننا دیللی هاما ایلام دیلی اولموش و یالیز لهجه مقیاسیندا اوندان فرقلمیشدیر و بو سببدن ده ماد و ماننا دؤولترنین اداری - رسمی و تجارت دیلی هاما ایلام دیلی اولموشدور. بو عالیملردن بؤیوک دیلچی عالیم ن. یا. مار ایلام دیلینی هئچ بیر قید و شرط اولمادان "ماد" دیلی آدلاندیرمیشدیر.^۱

قوتی - لولوییلرین اؤولادی اولموش اصیل مرکزی ماد و ماننا اهالیسی - بوگونکو جنوبی آذربایجان و همدان اراضیسینده یاشامیش خلقلر دیل و کؤک جهتن نه تکجه یاخین شرقین او زامانکی خلقلری ایلاملار، کاسسیلر، هورریلر، اورارتولار و ... خلقلرینه یاخین اولموشلار، بلکه اونلارین او زامانکی اورتا آسیا، یعنی خزرین شرق ساحل لری ساکینلری ایله ده میللی - مدنی ایلگیلری و واحد سرنوشتلری اولموشدور. بو واقعیتی ا.م. دیاکونوف دا تأیید ائدهرک یازمیشدیر:

«عینی زاماندا نظره آلساق کی، کاسپی (خزر) دریاسینین شرقی و غربی ساحل لرینین حیوان بشجرون خلقینین تاریخی جهتن مادلا یاخین ایلگیسی اولموش، همده مدنی و (اونلارین بؤیوک حیصه سی) قومی جهندی اونلارا اوخشار، همانند اولموشلار، باشا دوشریک کی، مادین سرنوشتی همیشه اورتا آسیانین مقدراتی ایله مربوط اولموشدور».^۲

ا.م. دیاکونوفون "مادین سرنوشتی همیشه اورتا آسیانین مقدراتی ایله مربوط اولموشدور." جمله سی اولدوقجا معنالی، ده رین و دقته لایق بیر جمله دیر و اوخوجودا بئله تأثیر بوراخیر کی، اونون مؤلفی مرکزی مادلارین دیل، کؤک و ائتنیک خصوصیتلری باره ده قطعی موقعیته مالیکدیر و اونلاری التصافی دیللی بیلیر و اورتا آسیادان اولمالاریندا شبهه ائتمیر. لاکین ماد تاریخینین چئشیدلی فصیللریله تانیس اولدوقدا، گؤروروک کی، اونون مؤلفی ا.م. دیاکونوف مرکزی ماد اهالیسینین دیلی، کؤکو و ائتنیک خصوصیتلری باره ده تامامیه یوخاریداکی فیکیرین عکسینه دوشونور. مؤلف اثرینین چئشیدلی یئرلرینده تردیدلر و قطعیت سیزلیکلر گؤستریدکن سونرا،

*

۱ - ماد تاریخی، ص ۶۲.

۲ - ماد تاریخی، ص ۹۱.

۷۱۰ □ ایران توركلرينين اسكى تاريخى "اسلاما ندر"

نهایی شکله بوتون مادلارین هند - آوروپایی دیللی، "ایران دیللی"، و "آریایی" کۆکلو اولمالاری فیکرینی ایرهلی سورور. بو مسئله مادلارین دیل و کۆکلرله، اثنتیک خصوصیتلریله باغلی اولدوغو اوچون، اونو بورادا آچیقلاماغی لازم بیلدیک.

مرکزی ماد خلقلرینین دیلی بارهده

کئچین فصیللرده دئدیکلریمیزدن گۆرونور کی، ماد ایمپراتورلوغونون ایلک تمل داشی م.ق. ۶۷۳ - نجی ایل قیامیله قویلدو. اورادا ماد ایمپراتورلوغونون تمل داشلاری قویولان زامان مرکزی مادلارین دیلی بارهده گئیش و اساسلی معلومات وئرمیشیک.

کئچن بحثلریمیزده دؤنه - دونه قید ائتدیگیمیز کیمی، مرکزی ماد ائللرینین قیاما قالخدیغی "بیت کاری"، "مادای"، "سپاردا" ایالتلرینین ائللری، بوگونکو همدان - قزوین - زنجان - اسداباد آراسینداکی اراضیده او زاماناقدر و او زامان یاشامیش ائللر قوتتی - لولوبیلرین نسلی، سومتر، ایلام، کاسسی، اورارتو، ماننلارلا عینی کۆک و اثنتیک خصوصیتلره مالک ائللر اولموشلار، بونا گۆرده دیللی التصاقی اولموشدور. بیز بو بارهده دؤنه - دؤنه دانیشمیشیق. بیزجه بو مسئله مباحثه سیزدیر، چونکی او زامان یاخین شرق منطقه سینده یالنیز سامی و التصاقی دیللی خلقلر اولموشدور، لاکین بونا رغماً، بیر سیرا تاریخچیلر و خصوصیه ایران و فارس تاریخچیلری مرکزی مادلاری هند - آوروپایی دیللی، ایران دیللی گۆستهیر و ائله نشان وئیرلر کی، گویا بو مسئله قطعی، شبهه سیز و مباحثه سیزدیر.

بو بارهده ایران تاریخچیلری پهلویلر دؤوروندن بری و سون زامانلاردا او قدر یازیب درگیلری دولدورورلار کی، فقط مؤفلرین آدلارینی یازماقلا بئله باشا گلمز. بوتون بونلارین هامیسینین سۆزونون جانی بو جمله دیر: "ایسکیتلر و مادلار آریایی و ایرانی زبان اولموشلار". بوتون بو تاریخچی و گنج قلملر مطلق و شبهه سیز بیر واقعیت کیمی ایرهلی سوردوکلری بو فیکره هئچ بیر تاریخی سند و مدرک گۆسترمیرلر. اونلارین بو ادعالارینا تاریخی فاکت و دلیللری اؤز آغ ساققاللاری اولموش تاریخچیلرین یاخین کئچمیشده سند و مدرکسیز، شخصی فیکیرلری کیمی ایرهلی سوردوکلری همین فیکیر و ادعادیر. بو کیمی یازیلاردان نمونه اولاراق "کتاب پاز" مجله سینین یئددینجی، قیش ۱۳۷۰ - نجی ایل سایندا "رجبعلی لباف خانیکی"نین "ایران و اورتا آسیانین اورتاق مدنی - هنری ایلگیلری" مقاله سینیه باخماق کفایتدیر.

بیز شبهه اثتمیریک کی، ۹۰۰ ایل میلاددان قبابقدان ایران فلاتینا آخماغا باشلایان هند - آوروپایی دیللی خلقلر تدریجله ایرانین جنوبو، کرمان و قسماً شرق طرفلرینده یورد سالیب یاشامیش و التصاقی دیللی مرکزی ماد ائللرله دوغو و جنوب طرفیندن قونشو اولموش، اونلارلار مدنی، اقتصادی و سیاسی علاقه ده اولموشلار و بو علاقه ماد حکومتی یارانان زامان ۳ - ۴ عصرلیک

سابقه به مالک ایدی. بونا گورهده بو دؤورده بعضی هند - آوروپایی دیللی ائللرین دیلریندن اولان بعضی سؤزلر، شخص آدلاری و سایرینین مرکزی ماد ائللرینین دیلینه کئچمه سی و عکسینه التصاقی دیللی خلیقلرین سؤزلری و شخص آدلاریندان ایران دیللی خلیقلرین دیلینه کئچمه سی تامامیله طبیعی و عادی بیر حالدير و گرک ایدی اولایدی. لاکین بو جزیی مسئله لر او زامانکی مرکزی ماد ائللرینین دیلینین هند - آوروپالاشماسی دئمک دئییلدیر. بیر دیلدن بیر سیرا سؤزلرین باشقا بیر دیله کئچمه سی او دیلین ماهیتیینی چئویره بیلمز.

بیز بورادا بعضی آوروپا، کئچمیش سووئت و اکثر ایران تاریخیچیلرینین او زامانکی مرکزی ماد اهاالیسینین ایران دیللی اولماسی بارهده قطعی فیکیر و ادعالارینا توخونماق ایسته میریک، چونکی او زامان مرکزی ماد اهاالیسینین التصاقی دیللی اولماسینی بیز دلیل و ثبوتلارلا دؤنه - دؤنه گؤستریمیشیک، بورادا یالنیز ا.م. دیاکونوفون بو بارهده کی فیکرینه توخونماق ایسته میریک. قید ائدک کی، یئرینده گؤستریدیگیمیز کیمی، ر.قیرشمنده بو فیکیردهدیر.

بیر ماد تاریخی متخصصی کیمی ا.م. دیاکونوف، گؤروندوگو کیمی، نه سومئر، ایلام، ماننا، قوتتی و لوللویی دیلرله مستقیم شکیلده مشغول اولموش، نهده، معلوم اولان، چاغداش تورک دیللی و دنیا تورکولوژیسی ایله ده رین تانیشدیر. او یالنیز مختلف آوروپا عالیملرینین قضاوتی اساسیندا مادلارین دیلی بارهده دانیشیر. ا.م. دیاکونوف بیر طرفدن واقعیته گؤرن بیر تاریخی کیمی، مرکزی ماد ائللرینین قوتتی - لوللوییلرین نسل، التصاقی دیللی اولماسینی گؤرور، او بیر طرفدن ایسه او زامانکی مرکزی ماد اهاالیسینین ایران دیللی اولماسی بارهده متعصب عالیملرین فیکرینی گؤرور. بو عالیملر هم مادلار، همده ایسکیتلری سؤزسوز هند - آوروپایی دیللی گؤستمیشلر.

بو مطالعهلردن سونرا ا.م. دیاکونوف اوچ ماد رهبری: "خیشتیری"، "مامی تیارشو"، "دوسانتی" تین آدلارینین بیرینجیسینی اؤزونه خاص اولوبلا، ایکینجیسینی "هترسفئلد"ین قریبه سؤزونه اساساً هند - آوروپا دیلرینه خاص اولان سؤزلر گؤستریدیکدن سونرا، یازیر:

«قاباقلار دندیگیمیز کیمی، ظاهرده ماد قبیلهلرینین اورتاق دیلی ایرانسی ماد دیلی ایدی و ایسکیتلرین ظاهر اولماسی، احتمال آدی چکیلن دیلین وضعیتینی اؤلدن داها آرتیق محکم لندیردی، اونا گوره شبهه سیز دئمک اولار کی، ایسکیتلر او دیلی آسان باشا دوشوردولر و اونا گورهده ایسکیتلرله مادلارین آنلاشماسی و معاشرتی اوچون وسیله واریدی».^۱

اولا معناسی قطعی معلوم اولمایان نئچه آد اساسیندا بیر خلیقین دیلی بارهده قطعی قضاوت ائتمک اولماز. بئله بیر قضاوتی ائدن ا.م. دیاکونوف ماد قبیلهلرینین، یعنی قوتتی - لوللوییلرین نسلینین دیلینی هند - آوروپایی دیللی گؤسته ریر و بو ادعانین دلیلین ایسکیتلرین ماد دیلینی باشا دوشمه سی قید ائدیر. یوخاریدا گؤستریدیگیمیز کیمی، بیر سیرا آوروپا و اساساً ایران تاریخیچیلری

ايسكىتلرى سۆزسوز و مباحثه سيز ايران دىلى بير اثل بيرلشمه سى بيليرلر. حالبوكى، اۆلر دۆنه - دونه اثبات ائتديگيميز كيمي، نه قوتى - لولوبيليرين نسللى اولموش مركزى ماد اثللىرى، نهده ايسكىتلرين هئچ بيرى نه اينكى ايران دىللى اولماميش، بلكه عكسینه التصاقى دىللى اولموشلار و ايسكىتلرين مادلارين دىلىنى باشا دوشمه سينين سببى، اۆلرگۆستردىگيميز كيمي، هر ايكيسينين اورتا آسپادان گلمه سى و واحد كۆك و ديله مالك اولماسى، التصاقى دىللى اولمالارى اولموشدور، نه اينكى هند - آوروپا دىللى اولمالارى.

م.ق. بيرينجى مين ايلليگين اۆلريندن ماننا و مادلار داخلىنده زردوشت دينينين روشئىملرى تدرىجله مختلف قبيله لر و كيچيك ماننا شاهليقلارى داخلىنده ميدانا گلير و بونونلا علاقه داردا زردوشت موغلارى بير اجتماعى دسته و يا بير اثل كيمي يارانير و يا اۆلر مۇوجود اولموشدور. يقين بو موغلارين دىنى دىلى اۆلر، ماننا - ماد خلقلرينين داخلىنده ياشايدىقلارى و اونلارين بير اثللى و قوروشو اولدوغو اوچون، التصاقى و ماننا - ماد دىلىنين اۆزو و يا اونا ياخين و اونون بير لهجه سى اولموشدور. آيرى جور تصور ائتمكده ممكن دئييلدير.

ا.م. دياكونوفون مركزى ماد اهاليسينين ايران دىللى اولماسى بارهده گتيرديگى ايكينجى دليل موغلار و اونلارين دينى نين مادلار داخلىنده ياييلماسى ايدى. او يازير:

«احتمال موغلار و اونلارين دينى بو زامان ماد تورپاقلارينين باشا - باشندا ياييلدى و موغلارين دىلى ايرانى بير دىل ايدى»^۱.

معلوم دئييلدير نه اوچون التصاقى دىللى اولموش ماننا - مادلارين بير اثللى اولان و اونلارين داخلىنده ياشاييب ميدانا گلميش موغلارين دىلى ايرانى اولدو؟

ا.م. دياكونوف ماد حكومتى دؤورونده اولموش بو موغلارين دىلىنى هامان ساسانيلر دؤورو زردوشت موغلارينين دىلى بيلير، حالبوكى، تقريباً ۱۴۰۰ ايل زامان فاصله سى اولان بو ايكى دؤور موغلارينين دىلى آراسيندا اوخشار جهتلر اولماميشدير. همين بو ماد - ماننا دؤورونده ماننا - ماد دىللىرى اساسيندا تدرىجله يارانيب شكله دوشموش "اوئستا" اسكندر زامانى آرادان آپايرلدى و داها سونرالار اشكانى شاهى "بالاش" اونون تازادان شفاهى و كتبى قاليقلارينى بير يثره توپلادى و بو ايكينجى دفعه توپلانا "اوئستا" ساسانيلر دؤورو فارس دىلىنه چئوريلدى. بو ترجمه هم او دؤورون فارس دىلىنى، همده بالاش طرفيندن توپلانميش ماد - ماننا دىلىنده اولان اوئستانين دىلىنى بيلن، اۆزلرىده هامان ماد - ماننالى اولموش موغلار طرفيندن ساسانيلر دؤورو فارسجاسينا چئوريلدى. چئوريلديكدن سونرا اسكى اوئستانين اصيلىنين نه اولدوغو معلوم اولمادى. يقين او، ماد - ماننا دىلىنده اولموش بوتون يازيلار و سندلر كيمي ساسانى شاهلارى، او جمله دن اردشير گۆستهرىشى ايله باش موغ "تئسر" طرفيندن آرادان آپايرلدى.

*

بونا گۆرەدە بحث ائتدیگیمیز ماد - ماننا دۇوروندە مرکزى ماد مۇغلارینین دىلىلە ساسانیلر دۇورو موغلارینین دىللىرىنى بیر آرایا قويوب عینی لشدیرمک قریبەدیر، اونلارین آراسیندا ھىچ بیر علاقه و ایلگى اولمامیشدیر.

ماننا - ماد دۇورو موغلاری زردوشتیزمین لاپ ایلک فورمالاشیب یارانما دۇورلری موغلارینین دىلى - ماننا - ماد خەلقلىرى دىلىنین بیر لهجهسى، التصاقى بیر دىل، اۇزودە م.ق. ۷ - ۸ - نجى يوز ایللىکلرین التصاقى دىلى اولموشدور، ساسانیلر دۇورو موغلارینین دىلى ایسه ساسانیلر دۇورو فارس دىلى، اۇزودە میلادی ۳ - ۴ - ۵ - ۶ - نجى يوز ایللىکلرین فارس - پهلوی دىلى اولموشدور. دئمک، بو ایکی دىل آراسیندا ھىچ بیر یاخین لىق اولما ییلمز، اولما گۆرەکی، اونلار کۆک اعتباریلە آیری - آیری دىللر قوروھوندان اولموشلار. ایکینجیسی، اونلارین آراسیندا تقریباً مین دۇرد يوز ایللىک زامان فاصلهسى اولموشدور. بونلاری نظره آلدیقدا آیدین اولورکی، ا.م. دیاکونوف زردوشت دىنینین آستىياک دۇورو ایلک موغلارینین دىلىنى ساسانیلر دۇورو موغلارینین دىلىلە عینی لشدیرمکدە جدی سھو ائدیر. ا.م. دیاکونوف اونا گۆرە بو ایکی دستە موغو عینی لشدیریرکی، ھر ایکیسی زردوشت دینی رھبرلری اولموشلار. بو اونا بنزەیرکی، دئیک بو گونکو تورک و فارس روحانیلرین ھامیسی عربدیرلر، اونا گۆرەکی، ھامیسی مسلماندير، عرب دىلىندە اولان قرآن مجیدە اینانیر و ایسلام دینینین رھبرلری حساب اولورلار.

بحث اولونان دۇورودە مرکزى ماد اھالیسینین ھند - آوروپایی دىللى اولماسینی گۆستەرن ا.م. دیاکونوف بلافاصله یازیرکی، ھامان ائللردە غیر - ایرانی عنصرلر گوجلوايدى. دیاکونوفون سۆزلرىنى اوخویاق:

«ایشین اولیندە و مۇوجود مطبەلرین مطالعەسیندن نظره گلیرکی، شاید غیر - ایرانی دىل عنصرلری (شبههسيز دیاکونوفون مقصدی مرکزى ماد اھالیسینین اصلی دىلى - التصاقى دىلیدیر. م.) گوجلوا اولموشدور و اونون وارلیغى او آدلارین یا ییلەماسیندان ثابت اولورکی، اونلارا ھند - آوروپایی دىللردە اشتقاق تاپماق غیر - ممکندور. بونا گۆرەدە تام اطمینان ایلە یالنیز دئیە بیلەریک کی، خیشتیریتی و اونون متحدرلری "مامی تیارشو" و "دوسانتی" مادایدیلر. لاکین اونلارین "ایران دىللى" ماد و یا "کاسپی دىللى" ماد اولماسی بارەدە تام ایناملا فیکیر دئیە بیلەریک»^۱.

ا.م. دیاکونوف بیر طرفدن دئییرکی، مرکزى ماد اراضیسیندە یاشایانلار داخلیندە غیر - ایرانی عنصرلر گوجلوا اولموشدور، یعنی یثرلی اھالی غیر - ایرانی دیلدە، التصاقى بیر دیلدە (چونکی مرکزى ماد و بو گونکو آذربایجان یثرلریندە سامیلر نہ او زامان، نہدە ھىچ وقت اولمامیشلار). دانیشمیشلار. بئله اولدوقدا بو خەلقلرین داخلیندن چیخان، بو خەلقلرین بالاسی، اوغلوا اولوب، اونلارین داخلیندە دوغولوب، بۇیوین، اونلارین سعادۃ و آزادلیغى اوچون خەلقلرینین قبااغینا

دوشموش رهبرلر نثجه بىردن - بىره اۆز آنا دىللارنى اونودوب، آتيب، "ايرانى دىللى" اولدولار؟! نه اوچون آقاي ا.م. دياكونوف او رهبرلرين (خيشتيريتى، مامى تيارشو، دوساننى) "ايران دىللى" دىيىل، "كاسپى دىللى" (منظورو هامان التصاقيدر) اولماسى بارهده قطعى فيكير دثيه بيلمير؟! او زامان التصاقي دىللى ائللرين رهبرى اولان اوولادلارى نثجه اۆز دىللارنى آتيب، اونودوب، مدنيتجه اۆز خلقلريندن چوخ آشاغى سوييهده اولان بير ائلين دىللىنى اۆيرندىلر؟! و نه اوچون، نه سبب و علتته گۆره بو ايشى گۆردولر؟!

ا.م. دياكونوفون بو سطرلرينده مركزى ماد اهاليسنيين هند - آروپا دىللى اولماسينين قطعى ليگىنى رد ائديرسهده، اونون التصاقي ليگىنىده قبول ائتمير. نظره گلن دياكونوف بورادا يا ايناندىغى تارىخى واقعتى گؤسترمه ميش، يادا بعضى آروپا، كئچميش سووت و ايران تارىخچىلارنى اۆز عليهنه قالديرماق و اينجىتمك ايسته مە ميشدير. دياكونوفون بو سؤزلريندن استفاده ائدهرك بير داها تاكيد ائتمه گى لازم ييليريك كى، نسيلدن - نسيله التصاقي دىللى اولان قوتى - لوللوپيلرين نسلى كيمى نثجه مين ايل افتخارلا حيات سورموش، خارجى هجوملار مقابلينده مقاومت ائديب، دىل و ميللى خصوصيتلارنى ساخلاميش، نه تكجه هند - آروپايى دىللى خلقلره تابع اولماميش، بلكه اونلارى اۆزلىنه تابع ائتميش خلقلرين رهبرلى "آريايى" اولابىلمز، اونلار آنا - بابالارينين افتخارلى يولو و مبارزه سينه داوام ائتميش، اۆز دىللىرىنده دانىشميش، آدلارنى اۆز دىللىرىنى سؤزلريندن سئچميش، دؤولت، اداره و يازى دىللىرى، چوخ احتمال، اۆز آنا دىللىرىنه چوخ ياخين اولان ايلام دىلى اولموشدور.

داها سونرا ا.م. دياكونوف خيشتيريتى نين مركزى "كار - كاشى"، بيتكارى (بوگونكو همدان و اورادان جنوب حيصلر) اهاليسنى ميللى جهتدن قارشىق گؤستەرىر. دوغرودان او زامان ايندىكى همدانين جنوب و غرب اراضيسى هم قديمدن بابيل و سامى خلقلرينه، هم ايلام و كاسسى خلقلرينه، همده آريالارين ايران فلاتينا گلە سىندن سونرا، آريا دىللى ائللره ياخين اولموش، شېهه سىز اونلاردان دا بو منطقه يه گليب ياشاميشلار و نتيجهده اونلارين دىللىرىنده يئرلى اهالينين دىلينه تأثيرى اولموشدور، آنجاق ايلام و كاسسىلرين تأثيرى قونشو اولدوقلارينا گۆره، داها گوجلۇ اولموش، آپاريچى و رهبر رول اويناميشدير.

او زامان بوگونكو همدان و اونون اطرافيندا قوتى - لوللوپيلرين نسبتاً اينكىشاف ائتميش دىلى، همده چوخ احتمال رسمى - ادارى و تجارت دىلى اولاراق، ايلام دىلى اساس انسىت واسطەسى، گئنىش خلقين دانىشيق دىلى اولموشدور. بو يئرلرين اهالىسى بو دىل خصوصيتلارنى تارىخ بويو قورويوب ساخلاميش و بوگونده او دىلين چاغداش شكلينده دانىشيلار.

همدان و اطرافى اهاليسنيين اۆز آنا دىللىرىنى قورويوب ساخلاماقدا قديمدن اوز جنوبغرب طرفلريندن التصاقي دىللى كاسسى و ايلاملارلا قونشو اولمالارينيندا تأثيرى آز اولماميشدير. ايلاملارداندا بو گونه قدر اۆز ايلام دىللىرىنى ساخلايانلارى واردير و بىز يئرلرينده اونا اشاره

اۋتمیشیک. ایلام، کاسسی و ماننالیلارلا عینی دیللی و کۆکلۆ اولماق نتیجه‌سینده، او زامان مرکزی ماد اهاالیسینین دیلی، سامیلرین غریدن و هند - آوروپایی خلقلرین جنوبدان و شرقدن تأثیر اۋتمه‌سینه باخمایارق، التصاقی اولاراق قالدی و هئچ ده ا.م. دیاکونوفون دئدیگی کیمی: «طبیعی‌دیر کی، ماد شاهلیغینین رسمی دیلی، یعنی اسکی ماد مؤلفلرینین "ایرانی دیل" آدلاندیردیقلاری او دیل قبیله‌لر آراسی اورتاق دیل اولدو»^۱ اولمادی.

داها سونرالار ا.م. دیاکونوف اؤز اثرینده مادلارین ایران دیللی اولماسی فیکرینی هر جور شبهه و تردیددن اوزاق قطعی و شبهه‌سین شکیلده گۆسته‌ریر و بونولادا معلوم اولور کی، او آریایی تعصب‌دن یاخاسینی قورتارا بیلمه‌میشدیر. بو مسئله ماد تاریخینین ۲۶۳ - نجی صحیفه‌سینده، ایسکیتلرین ۲۸ ایللیک حاکمیتی ایله علاقه‌دار وئریلمیشدیر. بیز بو بارهده ایسکیتلرین حاکمیتی ایله علاقه‌دار اولان بۆلۆمده دانیشمیشیق. ایشغوزلار - ایسکیتلر بحث اۋتمدیگیمیز دؤور، یعنی مادلارین اۆللیرینده مرکزی ماد و آذربایجانا گلیرلر. ایشغوزلارین التصاقی دیللی اولماسی بو اۆلکه‌لرین باشدان - بئندان التصاقی اولموش دیل‌لرینی محکم‌لندیردی. بئله‌لیکله معلوم دئییلدیر کی، تاریخ بویو او زاماناقدر مرکزی ماد اهاالیسینین دیلی التصاقی اولدوغو حالدا، هانسی عامل، سبب و تاریخی حادثه نتیجه‌سینده، اؤزۆده علمی دوشونجه و واقعیت تامامیله ضد، عاگیل و منطق مخالف اولاراق، بیردن - بیر، آز مدّت ده ده‌یشیب، ایرانی، هند - آوروپایی اولدو؟ مادلارین رسمی - اداری یازی دیلی بارهده بو گونه قدر تاریخی کتیه، سند و یازی اله کلمه‌دیگی اوچون، عالیم‌لر بو فیکیره‌دیرلر کی، ماد حکومتینین رسمی، اداری یازی دیلی هامان ایلام دیلی اولموشدور. بو واقعیتی آشاغیدکی فاکتارلار تأیید ائدیر:

۱ - مرکزی ماد اهاالیسی التصاقی دیللی اولمالاریله برابر چئشیدلی لهجه‌لی اولموشلار. ماد حکومتینین اۆللیرینده اونلارین مختلف لهجه‌لری هله بیرله‌شیب واحد بیر ادبی دیل میدانا گتیرمه‌میش ایدی.

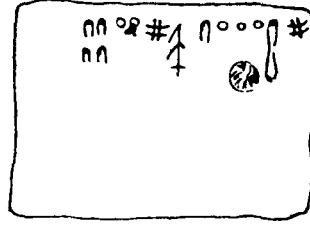
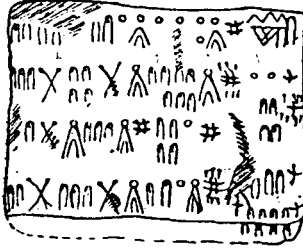
۲ - هخامنیش شاهلاری اۆزلرینی پارس و ماد شاهی یازاردیلار، بونا گۆره‌ده کتیه‌لری اوچ دیلده - قدیم پارس، ایلام و بابیل دیل‌لرینده اولاردی. بو اوچ ایلدن ایلام دیلی هامان مادی دؤولت دیلی، مرکزی ماد اهاالیسینین رسمی، اداری و تجارت دیلی ایدی.

۳ - ماد حکومتینین یارانماسیندان نئچه مین ایل قاباقدان، یاخین شرق منطقه‌سینین اؤنملی قسمتی اولموش بو گۆنکو ایرانین بوتون غرب اراضیسینده التصاقی دیللی خلقلر یاشامیشلار. بو خلقلر قدیم‌لیک، مدنیتی‌نین یوکسک‌لیگی، دیلینین ادبی دیل کیمی لاپ اۆلدن بو اراضینین خلقلری، خصوصیله مرکزی ماددا ایشلنمه‌سی، تجارت و دؤولت اداره‌لری دیلی اولماسی سببی ایل، ایلام مدنیتی بو خلقلرین مدنیتی نه جدی تأثیر اۋتمیش، اوزون مدّت اونلاری اؤز تأثیری

۷۱۶ □ ايران توركلرينين اسكى تاريخى "اسلاما قدر"

آلتيندا ساخلاميش و ايلام دىلى بو خلقلرين تجارت، رسمى دؤولت و اداره دىلى اولموشدور. بونا گۆرەدە قورولان ماد حكومتينين رسمى ادارى دؤولت ديلينين ايلام دىلى اولماسى منطقهده اويغون بىر حادثه نظره گليز.

□ □ □

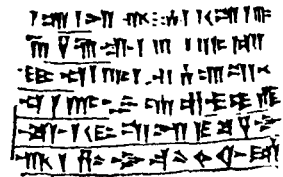
[ش - ۱۴۲] كاشانين سيلك تپەسیندن بىر ايلام صورت حسابى. م.ق. III مین ایللیگین سونلاری.

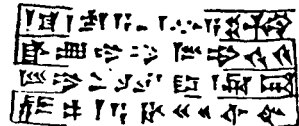
اسكى پارس دىلى

[ش - ۱۴۳] "كاسسى" ميخى اليغباسى. م.ق. III مین ایللیگین اوچونجو ربعو.

ايلام دىلى

بايبل دىلى

[ش - ۱۴۴] | دارويشون اوچ ديلده اولان كتيه سيندن نمونه لر. (اثر ميتاز موزه سى)

□ "تورک" سۆزونون کۆک، معناسی و تاریخی

چاغداش دۇنيادا تورک کلمەسى تەقریباً ۳۰۰ - ۲۶۰ مىليون لوق عىنى کۆکلۈ اىنسانلار کوتلەسىنىن ھەم دىل، ھەمدە ائتنىک خصوصىتلارنى بىلدىرن بىر اصطلاح دىر. بو کلمە، ھلە بو گئىش معنالى اصطلاح يارانمادان و بو گئىش مضمونو کسب ائتمەن، چوخ اوللر ميدانا گلەشەدیر. بو سۆزون يارانمىسى تورک ائللارینین اولدوقچا قديم حياتلە علاقه داردير و اونون يارانما تاريخىنى دقيق معین لشدیرمک چتیندیر. احتمال بو کلمە ميلاددان نئچە مین ایل اول يارانمىشدير، آنچاق او م.ق. ايکینجى مین ایللیگین سون یوز ایللیکلرینده مؤوجود اولموش، م.ق. بیرینجى مین ایللیگین ایلک یوز ایللیکلرینده تورک ائللری داخلینده ایشلنمیش و بیر نئچە عصر سونرا، تدریجە گۆسترديگیمیز اصطلاح شکلینە دوشموشدور. دئمک تورک کلمەسىنىن يارانمىش، بىر اصطلاح شکلینە دوشمەسىنىن اهمیتلى قسمتلىرى بحث ائتديگیمیز ھمىن بو یوز ایللیکلرە عایددير، بونا گۆرەدە بو کلمەنىن يارانمىسى و اصطلاح چئوریلەمەسى بارەدە علمى معلومات و تحقیقاتین خلاصەسىنى بورادا وئرمەگى لازم بیلدیک.

تورک کلمەسىنىن ھارادان ميدانا گلەمەسى و نە معنا داشیماسى بارەدە مختلف أوروبا و غیر - تورک عالیملر چئشیدلى فیکرلر ایرەلى سورموشلر، لاکین، فیکریمیزجە، بونلارین بعضیسینە معین حقیقتلر اولسادا، اساساً يالئیش و تورک دىلینە دەرین وارد اولماماغین نتيجه سیدیر. سون زامانلار تورک کلمەسى دوزگون و علمى باخیمدان دوغرو شکلیدە آچیقلاشمىشدير.

"تورک" سۆزو ھارادان ميدانا گلەش و ایلک معناسى نە اولموشدور؟

بعضى تورک دىلى و تاریخی عالیملىرى، او جملەن "عادیلە آیدین" خانیمین فیکرینجە بوگون دۇنيادا ۲۶۰ مىليون حدودوندا اولان دۇنيانین اهمیتلى خلقلریندن بیرى تورکلرین آدى - "تورک" کلمەسى بوگونکو آذرى دىلینە ایشلنن "دورماق" (دايانماق، گۆرمەمک، توقف ائتمک) فعلیندن يارانمىشدير. بو تۆرمەنىن جریانی بئله اولموشدور:

اورتا آسیا خلقلرینین اکثرینە ھەم اسكى دؤورانلاردا، ھەمدە معاصر دؤورده، آذرى دىلینە بوگون "دورماق" کیمی ایشلنن فعل "تورماق" شکلینە ایشلەنیر، یعنی "د" سسى "ت" سسینە چئوریلیر. بو عادى بیر دىلچیلیک - فونئتىک حادثە دیر.

قديم تورکلرین بىر قىسمى، عادى اقتصادى حياتلاریلە علاقه دار، کۆچەرى حيات سورردیلر، اۆزلرىدە ائللر بیرلشمەسى حالیندا ياشاردیلار. بو سۆی بیرلشمەلرینین بعضى ائل و طایفالارى، ھر ھانسی سببە گۆرە، اۆز باشچیلارینین رھبرلیگى آلتیندا، کۆچەرى حياتدان ال چکیب، سۆی بیرلشمەسىندن آیریلاراق، اوتوراق حياتا کئچردیلر. بىر ائل اوتوراق حياتا کئچدیکدە، سۆیون

كۆچمەرى خالدا قالانلارى اونلاردا "تورماق" فعليندن فعلى صيقت دوزلدرك، "توروق"، يعنى دايازان، گۆمەين، توقف ائدن دئيردىلر. بو سۆزون "تورماق" فعليندن يارانماسى بو گون تقريباً بوتون تورك سيستملى ديللردە عادى بىر صرف قايداسيدىر. نىجەكى چاغداش آدرى توركجە سىندە "آچىق، باتىق، اويوق، اوچوق، ... فعلى صيقتلريندە گۆروروك كى، "آچماق، باتماق، اويماق، اوچماق، مصدزلريندن ميدانا گلميشدىر. بو كلمە سونرالار تدرىجلە بعضى تورك ائللرينين، آشاغيدا گۆرە جگىمىز كىمى، آدى اولموشدور.

سونرالار مشهور "گۆى تورك" حكومتى يارانماقلا بو "توروق" سۆزونون قالين دوداقلانان ايكى سسى "گۆى" (اساساً آلاھ و سماوى معناسيندا) اينجە دوداقلانان "او - " سسىنى تائيريندە، تورك ديلينين آھنگ قانونونا - سس اويومو قورالينا اويغونلاشاراق، "توروك" اولور. (گۆى توروك). سونرالار بو كلمە مستقل شكليدە ايشلنديكدە "توروك" شكليندە دئييلير. "گۆى توركلر" ميلادى يئددى و سگگىزينجى يوز ايللىكلردە حاكميت ائتميشلر.

بو سۆز داھا سونرالار توركلرين عرب اليقباسينا كچمە سىلە علاقەدار "تورك" شكليندە يازيلير، چونكى عرب اليقباسيندا اينجە دوداقلانان سسلى "و" نون مستقل حرفى اولمادىغىندان و حرکہ شكليندە يازيلدىغىندان، حرکہلر دوشموش و نتيجه دە هم تلفظ، ھمدە يازيدا "تورك" شكلينە دوشموشدور. آنادولو توركلريندە دە بو كلمە اختصار اولاراق، "تورك" شكلينە دوشموشدور. □ □ □

تورک خلقى و دىلى اصطلاحى نئجە و نہ زامان ياراندى؟

اىستر دىل، اىسترسە دە بىر سىرا خلقلرين آدى اولان "تورك" اصطلاحى ميلاددان سونرا عمومى لشميش بىر آد و ترمين اولموشدور. لاکين بو كلمە ميلاددان چوخ قاباقلار ميدانا گلميش و حتى معين تورک ائللرينين آدى اولموش، ھمدە چشيدلى شکلردە تلفظ اولموشدور. تورک آدينا ميلاددان قاباق آسورى منبعلريندە راست گليرىک. تاريخچى عاليم "يامپولسكى" نين يازديغىنا گۆرە آسورى منبعلريندە قيد اولموشدور كى، او زامانلار اورمو گۆلونون ھندەورى اراضيسيندە "توروق" لار - توركلر ياشاميشلار. بو تاريخى معلوماتدا يئر آدى، يعنى بو گونكو آذربايجان معلوم اولسادا، تاريخى دقيق معلوم دئييلدير، لاکين شېھە سىز آسورى ايمپراتورلورغو دؤورو، يعنى م.ق. ايکينجى مين ايلليگين اورتالاريندان م.ق. ۶۱۲ - نجى ايل، يعنى آسورى حكومتينين آزادان آپاريلماسينا قدركى فاصله دە اولموشدور. يئریندە گۆستردىگىمىز بىر سىرا منبعلردە گۆستەريلير كى، آسورى منبعلرينين وئردىگى بو معلومات م.ق. ۱۴ - نجو يوز ايلليگە عايدير.

اورارتو منبعلريندە دە ھامان اورمو گۆلو اطرافيندا "توروخ" لارين ساکين اولماسى بارە دە معلومات واردير. بو معلوماتلا آسورى منبعلرى معلوماتى عىنى يئرلر و اراضيه عايد اولدوغو اوچون، احتمال وئرمک اولار كى، اورارتو منبعلرينين وئردىگى بو معلومات ھامان آسورى

منبعلرینده وئرلمیش معلوماتدیر و هر ایکسی عینی بیر خلقه عایددیر. اورارتو منبعلرینین وئردیگی بو معلومات نئجه عصر سونرا اولسادا، گؤستهیریر کی، عینی "توروخ" و یا "توروق" آدلی ائل و یا خلق بوگونکو جنوبی آذربایجان اراضیسینده اوزون یوز ایللیکلر بویو یاشامیشدیر. دئمک، ایکی موثق تاریخی منبعین تأییدی اساسیندا قطعی شکلیده دئییه بیریک کی، میلاددان ۱۵۰۰ ایل قاباقدان م.ق. ۶۱۲ - نجی ایللر فاصله سینده شکسیز و احتمال او تاریخلردن قاباق و سونرالاردا بوگونکو جنوبی آذربایجانین اورمو گؤل او طرفینده، هانسی ایالت و ولایتده سه، تورک ائللی، ائللی و یا ائل بیرلشمه لری ساکین اولوب یاشامیشلار. □ □ □

بون تورکلر □

میرعلی سیدوفون گؤستردیگینه اساساً "بون تورکلر" م.ق. دؤردونجو یوز ایللیکده آذربایجان و اونون اطراف اولکهلرینده یاشاییردیلار. سیدوف گؤستهیریر کی، "کارتلینین مراجعتی" آدلی اثرده گؤستهیریلیر کی، اسکندر "لوتا"نین اوغلانلارینی قاچماغا مجبور ائدنده، غضبلی "بون تورکلر"له قارشیلانلار. بو "بون تورکلر" "کور" چایی ساحل لرینده یاشاییردیلار و دؤرد شهرده یئرلشمیش ایدیلر. بو ائللر "بون تورکلر" و یا "بون توروقلار" آدلانمیشلار، گورجو عالیم "ی.س. تاکاچیویلی" بو ائللری "تورک" گؤستهیره رک یازمیشدیر: «بون تورکلر، یا تورکلر، یادا تورانلیلاردیر»^۱.

آکادمیک "مار" "بون تورکلر"ی "یئرلی تورکلر" معناسیندا بیلیمشیدیر، بعضی باشقا عالیملر ایسه بو آدی "هون تورکلر" بیلیمشیدیر. گورجو عالیملری "بون تورکلر"له "قیپچاق"لار آراسیندا فرق گؤرورلر. بودا تامامیله طبیعی دیر، چونکی بونلارین هر ایکسینین دیلی، عادت عنعنه سی، دینی تصوُرو، حیاتی و عینی ایدی، هر ایکسی تورک ایدیلر.

دئمک، م.ق. بئش و دؤردونجو یوز ایللیکلرده بوگونکو شمالی آذربایجاندا هم تورکلر (بون تورکلر)، همده "هون"لار اولموشلار. میرعلی سیدوفون گؤستردیگینه اساساً، بیر سیرا قدیم تورک دیللرینده، او جمله دن "کومان"، "قیرغیز"، "تاتار"، قارا قیرغیز" و سایره ده "بون" "سوی"، نسیل دئمک ایدی. دئمک، "بون تورک" تورک نسلی، تورک سویو دئمک ایدی. بونا گؤره ده تورکلر داخیلینده "بون سووار" = سووار" سایر نسلی، "بون قیپچاق" قیپچاق نسلی، "بون اوغوز" "اوغوز نسلی" شکلینده طایفا و ائل آدلاری اولموشدور. دئمک م.ق. تورک آدلی ائللر هم بوگونکو جنوبی، همده شمالی آذربایجان اراضیسینده یاشامیشلار. □ □ □

□ "هايلان توروقلار" (خايلان توروقلار)

مىلادى بېشىنچى يوز ايللىكىدە شىمالى آذربايجاندا "خايلان توروقلار" و يا "هونلار" اولموشلار، ارمنى منبعلرينه گۆره اونلارین شاهلارینين آدى "آران" ایدی. قايناقلارین قید ائتدیگینه گۆره "هايلان توكلر" مىلادى بېشىنچى يوز ايللىگین اورتالاریندا زاقافقازيادا اولموش "هون" سۈی بیرلشمه سیندن اولموشلار. سیدوف "باشقیرد" و "اوغوز" دېللىرینه اساساً گۆستەریر کی، "هايلان" سۆزونون معناسى "سئچیلن" سئچیلیمیش، سايلان معناسیندا ایدی، یعنی "هايلان تورک" حرمتلى اولان، سايلان و حرمتلى تورکلر معناسیندا ایدی. □ □ □

□ تورکوتلر

"تورکوتلر" "تئلل" لر ايله بیر اولان ائللر ایدیلر. بو ايکی طایفادان "تئلل" لر هون بیرلیگیندن آیریلیب چتین لیکلره دوشموشلر سه، "تورکوتلر" هونلارلا بیر یاشامیشلار. تئلل لر مالدار ائل ایدی و چین اراضیسیندن اوزاقلاردا یاشاییردیلار. تورکوتلر ايسه آلتای داغلارینين اتكلىرىنده یاشامیش، اۆزلری ده ده میرچیلیکله حیات سورموش، قسماًده حیواندارلیقلار مشغول اولموشلار. بئله لیکه تورک خلقى همین عمومى آدلا میلاددان سونرا، گۆی تورکلردن برى تانیسادا، اولان تورک کلمه سى م.ق. ۱۴ - نجو يوز ایللیکدن معلومدور، ايکینچىسى تورک خلقینين مختلف ائل و سۈی بیرلشمه لری بو آدلا آدلاناراق، اولدوقچا قديم دؤورلردن مؤوجود اولموشدور. م.ی. آرتامانوفون بو باره ده اولان سۆزلری دقتە لایقدير. او یازیر:

"تورک دىللى خلقلر، شېبه سىزان اسكى دؤورانين دهرين ليکلىرىندن مؤوجود اولموشدور..."

اونلار "هوننو"، "قاوقيو"، "تئله - حذحس" و باشقا آدلارلا آدلانديريلير، لاکين بو آدلار تورک دېلىنده دانیشانلاری بوتونلۆکله احاطه ائتمير، يالنيز تورک دىللى اهلينين هاميسيني دا اولماسا، بؤيۆک اکثریتيني احتيا ائدن گئنيش و بؤيۆک تورک خاقانليغينين ميدانا چيخماسى ايله باغلى "تورک" ترمينى گئنيش ائتيک معنا کسب ائدير.^۱ □ □ □

□ ۳- خط - اليقبا و يازى

بو خاريدا دئدىکلريمىزدن، هابئله قديم و يئنى تاريخچيلرين يازدىقلاريندان معلوم اولور کی، میلاددان آزی مين ایل اۆلدن مانا - ماد خلقلرينين، شېبه سىز، خطى و يازىسى اولموشدور. م.دیاکونوف بو باره ده یازیر:

«قطعى شکیلده م.ق. بیرینجى مين ایلده ماد اۆلکه سینده خط و يازى وارايدى. م.ق. ۹ و يا

سگگیزینجی عصرده "آبدانا" شاه‌ی طرفیندن، اککد دیلینده، آسوری بیر کیشی آدینا مال باغیشلاماق و ایشلرینی یولا سالماق بارده صادیر اولموش فرمان الده‌دیر و معروف‌دور. لاکین غیر - مستقیم اولاراق، موجود اولان بعضی مدرکلردن بئله معلوم اولور کی، ماننالیلارین اؤزلریندن بیر خط و یازیلاری اولموش‌دور کی، گوجلو احتمالا اساساً، اورارتو خطیندن آیینمیش ایدی.

گومان اولورنور کی، گؤسته‌ریلن بو خط بیر نوع میخی خط ایدی. عینی زاماندا اورمو گؤلونون اطراف‌ی منطقه‌لرینده اورارتو هیروقلیف‌لرینه اوخشار هیروقلیف‌لرده معلوم اولموش‌دور. مثلاً "ژؤه" ده تاپیلیمیش گوموش بوشقاب اوستونده بو هیروقلیف‌لر قازیلیمیش‌دیر.^۱

نه تکجه ماننا، مرکزی ماد - بوگونکو اسدآباد - همدان - زنجان - قزوین آراسیندا یئرلشن اراضی ده یاشایانلاردا یازیا مالک اولموشلار، حتی اونلارین قوتی - لولوبیلر دؤوروندن، میلاددان ۳ - ۲ مین ایل اؤلدن خط و یازسی اولموش‌دور.

معلوم‌دور کی ماد حکومتی دؤورو پارس‌لار ماد‌لارا تابع ایدیلر و بو دؤورده پارس شاهلاری ایکینجی کوروش و بیرینجی داریوشون م.ق. آلتینجی یوز ایللیگین اورتالاریندا میخی خطده یازسی اولموش‌دور. تابع بیر دؤولتین خطی و یازسی اولدوغو حالدا، حاکم دؤولت و مدنیّتجه یوکسک بیر میللتین یازی و خطینین اولماماسی ماحال‌دیر. ا.م. دیاکونوف یازیر:

«ایندی معلوم اولموش‌دور کی، "اسکی پارس دیلی"نین میخی خطی ایکینجی کوروش زامانیندا، م.ق. آلتینجی یوز ایللیگین اورتالاریندا چوخ معمول اولموش‌دور. بو مسئله حکماً غیر - ممکن‌دور کی، بؤیوک ماد شاهلیغی یازسیز اولسون و پارسین خطی اولموش اولسون».^۲

معلوم‌دور کی، سومثر، ایلام، کاسسی، بابیل، اککد و اورارتو میخی الیف‌بادان استفاده ائتمیشلر. پارس‌لار و هخامنیشلرده بو الیف‌بانای ایشلتیمیشلر. بوتون بو خلقلرده بو الیف‌بادان استفاده فرقلی اولموش‌دور و پارس‌لارین کی دا اؤزلرینه خاص شکیلده اولموش‌دور، لاکین پارس‌لارین میخی الیف‌باسیله سومثر، ایلام و اورارتو میخی الیف‌باسی آراسیندا شبهه‌سیز ماننا و ماد‌لارین میخی الیف‌باسی دؤورو اولموش‌دور و پارس‌لار بو الیف‌بانای سومثر، ایلام، اوراتودان و خصوصیله تابع اولدوقلاری ماد‌لاردان آلمیشلار. ا.م. دیاکونوف بو فیکری بئله تعبیر ائتمیش‌دیر:

«... اسکی "پارس" میخی خطی بابیل و ایلام میخی خطیندن چوخ فرقلیدیر و باخمایاراق کی، احتمال یاخین شرقین باشقا میخی خط‌لریله اورتاق منشأیی واردیر، پارس میخی خطینی مستقیم شکیلده اونلاردان آینما گؤستریمک اولماز. بو سؤزون یوزومو اوندان عبارت‌دیر کی، بونلارین آراسیندا نئچه فاصله حلقه بیزه مجهول‌دور و چوخ گومان ائدیلیر کی، ماننا و ماد میخی خطی بو

*

۱ - ماد تاریخی، ص ۳۳۹.

۲ - ماد تاریخی، ص ۳۳۹.

فاصله و مجهول حلقه لردن اولموشدور.^۱

اسكى پارس ميخى خطى نه تكجه ماننا و ماد ميخى خطيندن آلميش، بلكه بعضى جهتلردن اورارتو ميخى خطينده استفاده اولوناراق تكميل لشميشدير. دئمك اورارتو ميخى خطى ده فاصله حلقه لردن بيرى اولموشدور. ا.م. دياكونوفون سؤزلرينه بونودا علاوه ائتمك لازمديركى، پارسلاز اوزون عصرلر ايلاملار تايغ اولدوقلارى اوچون، اليفالاريني آليب تكميل لشديرمكده اونلاردان تائيرلنمك شبيهه سيزدير.

بو دئديكلريميزدن نتيجه آلاق، قطعى دئيه بيلهريككى، پارسلاز اؤز تاريخلرينده ايلك يازيني، ايلك خطى، ايران فلاتينا گلديكدن سونرا، ايلك دفعه يازيدان استفاده ائتمك ايسته ديكده، مدنيتجه اؤزلريندن چوخ قديم و يوكسك اولموش، چوخدان برى اليفا و خطه مالك اولان تايغ اولدوقلارى ايلام و سونرا ماد - ماننا خلقى، دؤولتى و مدنيتيندن آلميشلار. احتمال وئرمك اولور كى، ماننا - مادلارين دؤولتى و رسمى دىلى ايلام دىلى اولموش و پارسلاز اوندان استفاده ائديب اؤز يازيلارى و ديللرينى تكميل لشديرميشلر. پارسلاز تكلجه خطى دئييل، بلكه هخامنش كتيبه لرينين ادبى دىلى ده ماد - ماننا ديلينين و ايلام ديلينين مستقيم تائيرى آلتيندا فورمالاشميشدير، نئجه كى، سومئر، اورارتو و كاسسى ديللرى ده بو ايشده تائير سيز اولماميشدير.

ماننالارين معين يازى و اليفايا ماليكى اولمالاريني بعضى آسورى منبعلرينده گؤرمك اولور. بو اليفانين و يازينين نئجه اولدوغو معلوم اولماسادا، هر حالدا آسورى منبعى گؤستريركى، ماننا حاكم دايره لرى و شاهلارينين معين يازيسى اولموشدور. آسورى منبعى بوندان عبارتديركى، ايكينجى سارقونون م.ق. ۷۱۴ - نجو ايل معلوماتيندا يازيلميشديركى، ماننا شاهى "اولوسونو" اؤزونون قازديرديغى يادگار داشيني اونا (ايكينجى سارقونا) وقف ائتميشدير.^۲

دئمك، سياسى جهتدن آسورى شاهى ايكينجى سارقونا ياخين اولموش ماننا شاهى "اولوسونو" بير داش كتيبه قازديرميش و اونو ايكينجى سارقونا وقف ائتميشدير. بو كتيبه نين هانسى اليفا و نه ديلده قازديريلماسى بيزه معلوم اولماسادا، هر حالدا بو فاك ت گؤستريركى، ماننا شاهى و دؤولتينين معين يازى و اليفاسى اولموشدور. فيكرimizجه بو اليفانين ميخى و يازينين ايلام ديلينده اولماسى احتمالى گوجلودور.

بوندان علاوه ا.م. دياكونوف او دؤورلردن قالميش بير مکتوبدان دانيشير كى، اوندا "ماننالى كاتيدن" سؤز گئتميشدير.

بو فاك ت گؤستريركى، ماننا خلقى داخيلينده نه تكلجه يازى و اليفا اولموشدور، حتى او چوخ قديم زامانلاردان بو خلق داخيلينده موجود اولموش و نتيجه ده يازى ايشلرى اوچون خصوصى

*

۱ - ماد تاريخى، ص ۳۴۰.

۲ - ماد تاريخى، ص ۵۸۷.

کاتیلر، مونشی لرده یارانمیشدیر.^۱

بو واقعیتی، شفاهی شکیلده اولسادا، ماننا دیلمانجلارینین اولماسی دا تأیید ائدیر. بیز یئرینده گؤستریمیشیک کی، مرکزی ماد شاهلیقلاریندان، او جمله دن "زیکرتو" و سایره شاهلیغین نماینده لری آسوری دربارینا ائلچی گئتدیکده، ماننا دیلمانجلاری واسطه سیله آسوری شاهلاری و مسئوللاری ایله دانیشاردیلار. دیلمانجلیق وظیفه سیله کاتیلیک، منشیلیک وظیفه سی عینی اولماسادا، ایش جهتدن بیر - بیرینه یاخین دیرلار و شاید او زامان عینی شخص هر ایکسینی بیلر و یئرینه ییترردی.

بوتون بونلار ماننا خلقی و حکومتی داخیلینده یازی و الیفانین اولماسینی گؤسته ریب، ثابت ائدن گؤزل تاریخی فاکتلاردیر.

یوخایدا دئدی کلریمیز ماننا - مادلارین الیفایا مالک اولماسینی منطقی دلیل لرله ثابت ائدیردی، لاکین بوندان علاوه ماننا - مادلارین الیفایا مالک اولمالاری باره ده، آزاد اولسا، الیه مدرک واردیر. بو مدرک اورمو گؤلونون غربینده "زئوه" منطقه سیندن تاپیلیمیش خزینه شئیرلی داخیلینده اولان بیر گوموش بوشقباداکی یازیدیر. بو یازی و.ا.م. دیاکونوفون فیکرنجه هیروقلیف، گؤسته ریرکی، هله ماننا دؤورونده او خلقین یازیسی اولموشدور. بیزجه بونلارین چوخو هیروقلیف دئییل، معین الیفادان اولان یازیدیر، داها دقیق دئیمیش اولساق، بیزجه بو تاریخی اثر هیروقلیفدن الیفایا کئچید دؤورونه عاید بیر یازیدیر. زامان کئچدیکجه بو هیروقلیف خطرلر تکمیل لشمیش و بعضی عالیملرین فیکرنجه، سومرلر واسطه سیله، میخی الیفا میدانا گلیمشیدیر. بو میخی الیفا او دؤورون اکثر خلقلری، او جمله دن هخامنیشلر طرفیندن اقتباس و استفاده اولونموشدور. لاکین تأسفله ماد شاهلارینین بو میخی الیفادا یازیلیمیش کتیبه لری و اثرلری، بو گونه قدر، اله گلمه میشدیر.

فیکریمیزجه زئوه خزینه سینه عاید اولان یوخاریدا گؤستر دیگیمیز هیروقلیف - یازی ماننالیلارین حاکمیت قوردوغو دؤوردن چوخ قاباقکی عصرلرین حیاتی و مدنیتینه، یعنی میلاددان اولکی او دؤورانلار و مین ایلیکلره عاید دیرکی، او دؤورده یا هله سومر میخی الیفاسی تام شکله دوشمه میش، یادا ماننالیلارین بابالاری سومرلرین میخی الیفاسیله تانیش دئییدیلر و اورتا آسیادان گلمه بیر الیفانین ابتدایی شکلی ایله تانیش ایدیلر. بیز اونا گؤره بئله فیکر ائدیریک کی، او دؤورلرده بوتون یاخین شرق خلقلرین الیفاسی سومرلردن آیینان میخی الیفا اولموش و یادگار قویدوقلاری لؤوحه لر و اثرلرده همین الیفادادیر، لاکین بونلارین عکسینه اولاراق، ماننادا بحث ائتدیگیمیز بو یازی اولموشدور.

بورادا همین هیروقلیف زئوه الیفاسی ایله ایلگیلی بحثدن اول بیر مسئله نی آچیقلاماغی فایدالی

و لازم حساب ائدیریک، اودا عمومیتله ییقبانین یارانماسینین ایلک تمل داشلاری، ایلک عامل و سبیلرینی، یوللارینی قسماً آچیب گؤسترمدن عبارتدیر.

شبهه یوخدور کی، هیروقلیف ییقبانین یارانماسی و جریانیندا ایلک آددیملاردان بیرری اولموشدور. بئله ایسه همین بو هییروقلیفلرین یارانماسینا ایلک عامل، تکان و ثرن، سبب، آددیم نه اولموشدور؟ بیر سیرا عالیملرین ده گؤستردیگی کیمی، فیکریمیزجه بو عامللرین اهمیتلریندن بیرری ساخسی قاب قاییرماقلا علاقه دار، اونون اوستونو شیرله ییب بزمک، اوندان چشیدلی هندسی شکیللر، خطلر، حتی حیوان و افسانه وی وارلیقلارین شکیللرینی چکمک اولموشدور. بو شکیل، خط، چیزگیلر و سایره نین بعضیسی ساخسی قاییران هنرمندلر و اوستالار طرفیندن بیر اشاره بیر سمبول، بیر شیین نوعو، سایو و گرکلیگینی گؤسته رن علامت و نشانه اولموشدور. مثلاً کوزه نین اوستونده، شیرین داخلینده چکیلیمیش موازی - مونکسیر، سینیق خطلرله کوزه نین سو ساخلا ماغا خاص اولدوغونو گؤستریمک اوستانین مقصدی اولور. بورادان تدریجله موازی - مونکسیر خطین دریا، سو، چای و سایره نی گؤسته رن بیر هیروقلیف اولماسی میدانا گلمیشدیر. همین علامت لر توپلانا راق، اینکیشاف ائدیپ، زامان - زامان چوخالاراق، بیر خلق، بیر توپلوم و بیر دؤولتین هیروقلیفینه چئوریلیمیشدیر. همین هیروقلیف تدریجله ییقبانین و نتیجه ده خطین یارانماسینا یول آچمیشدیر.

بئله لیکله اینسانلارین ایلک دفعه ساخسی قاییرماسی، اونو پیشیریپ ناخیشلاماسی، اوندان خطلر، شکیللر و سایره رسم ائتمه سی و بو کیمی ایشلرینی خطین یارانماسینین ایلک آددیمی، سببی، عاملی حساب ائتمک منطقه اویغون بیر فیکردیر.

همین پروسس دونیانین مختلف یئرلرینده چشیدلی ایفالارین یارانماسینا سبب اولموشدور. اورخون ایقباسینین م.ق. بشینجی یوز ایلیلکده نسبتاً کامل شکیلده مؤوجود اولدوغونو (قزاقستانین "ایسیک گؤل" یاخینلیغیندا "ائسیک" کورقانیندان تاپیلان گوموش بوشقابداکی یازیا اساساً) نظره آلاراق، ایناملا دئییه بیلهریک کی، بو ایقبا م.ق. ۲ - ۳ - نجو مین ایلیلکلردن یارانماغا باشلامیشدیر. بونا اساساً ده بیز بو فیکرده بییک کی، سومثرلر و ایلاملار اورتا آسیادان یاخین شرق منطقه سینده گلدیکدن سونرا، بابیل و شوشدا میخی ایقبانی، یوخاریدا اشاره ائتدیگیمیز پروسسله، کشف ائتمیشلر و اونلاردان یاخین شرق منطقه سینین تقریباً اکثر التصاقی، سامی و هند - آوروپایی دیللی خلقلرینه یایلمیشدیر.

میخی ایقبانین التصاقی دیللی خلقلر طرفیندن یاخین شرق منطقه سینده کشف اولوب، تکمیل لشدیگی زامانلار، اورتا آسیادا یاشایان باشقا التصاقی دیللی ائل، طایفا و سوی بیرلشمه لری طرفیندن "اورخون" ایقباسی تدریجله کشف اولوب، هیروقلیف و باشقا تکامل دؤورلرینی آرخادا بوراخاراق، کامل ایقبا شکلینه دوشور.

فیکریمیزجه اورخون ایقباسی اؤز تکمیل لشمه پروسسینین چشیدلی دؤورلرینده اورتا

آسیادان آذربایجانا کۆچموش ائللر واسطه سیله بو اولکة یه گلمیشدیر. ظنیمیزجه "زئوه" خزینه سیندن تاپیلیمیش و ا.م. دیاکونوف طرفیندن هیروقلیف کیمی قیمتلندیریلیمیش یازی همین اورخون ایفباسینین هیروقلیف ایله کامل ایفباسی آراسینداکی دؤورونه عاید دیر کی، معین تورک ائللری طرفیندن او زامانلار اورتا آسیادان آذربایجانا گتیریلیمیش و گؤستر دیگیمیز گوموش بوشقاب کناریندا ایشلنمیشدیر.

بیز بئله فیکر ائدیریک کی، اورخون ایفباسی اؤزونون تکمیل لشمه دؤورلرینین مختلف شکیللرینده اورتا آسیادان آذربایجانا کۆچموش تورک ائللری طرفیندن خزرین غربینه گلمیش و معین یئرلرده و لؤوحه لرده ایشلنمیشدیر. فیکریمیزجه بئله اثرلر آذربایجاندا وار و اونلاری آراییب تاپماق لازمدیر. بیز بو فیکریمیزی باشقا یئرده ده بیلدیرمیشیک.

ایندی ده فیکریمیزی "زئوه" دن کشف اولموش یازی باره ده آچیقلا یاق. فیکریمیزجه ماننا دؤورونه، میلاددان تقریباً مین ایل اوله عاید اولوب "زئوه" خزینه سیندن الده ائدیلمیش بو هیروقلیف خطین، اول قسمتی استئنا اولماقلا، قالان اساس بؤلومونده عمومی و واحد بیر خصوصیت حکم سورور. بو خصوصیت اوندان عبارت دیر کی، بو حرفلرین تقریباً هامیسی عمومی بیر خط و اونون ایکی طرفینده اولان برابر و یا غیر - برابر علامتلرین میدانا گلمیشدیر. بئله علامتلرین میخی ایفبا و حتی بیلدیگیمیز آیری هیروقلیف و ایفبالارلا هئچ بیر علاقه و اوخشار جهتلری گؤرونمور، لاکین بو خصوصیتی اورخون ایفباسینین اکثر حرفلرینده مشاهده ائدیریک. شکیلدن گؤرون دوگو کیمی، اورخون ایفباسی حرفلرینین بیر چوخو، ایستر سسلی، ایستر سه سس سیزلر، ائله عمودی بیر خطدن یارانمیشدیر کی، اونون ایکی طرفینده گاه برابر، گاه ایسه غیر - برابر علامتلر واردیر. بو ایسه علمی جهتدن بیزه امکان و ثریر کی، بونلارین هر ایکیسینین عینی بیر منبعدن سو ایچدیگینی و یا ان آزی بیر - بیریندن خبردار اولدوغو فیکرینی ایره لی سورک.

"زئوه" خزینه سی یازیلاری ایله اورخون ایفباسینین بیر - بیرینه یاخین و عینی منبعلی و آزی بیر - بیریندن خبردار اولماسی فیکرینی ایره لی سور دوکده، بیز اونلارین ظاهری اوخشارلیقلارینی نظره آلدیق، لاکین، شبهه سیز، بو علمی باخیمدان معین اساس اولسادا، کفایت لندیرجی دلیل دئییلدیر. ایندی گؤرک بونلارین آراسیندا زامان باخیمیندا یاخینلیغی دا تاریخ تأیید ائدیرمی؟ آیا "زئوه" خزینه سینین عاید اولدوغو زامان اورخون ایفباسی اولموشدورمو؟

"زئوه" خزینه سی و اوندان تاپیلیمیش یازیلی بوشقاب ماننا حکومتی دؤورونه، یعنی م.ق. ایکینجی مین ایللیگین سونلاری و بیرینجی مین ایللیگین اوللرینه عاید دیر. آیا اورخون - یشی سو ایفباسینین تاریخی ده بو دؤورلر و یا اونا یاخین زامانلار اگتدیب چاتیرمی؟

کئچن عصرین سونلاریندا ۱۸۹۳ - نجو ایله دانه مارکلی عالیم "و. تومسن" طرفیندن اوخونان اورخون - یشی سو آیدله لرینین یازیلما تاریخی میلادی ۶ - ۵ - نجی عصرلر اعلان ائدیلمیشدیه ده، "تومسک" شهرینده توپلانمیش اون مینه قدر اورخون - یشی سو داش یازما آیتلارینین بعضی سینین

تاريخى ميلادى ايكينچى عصره چاتىردى. لاکين اورخون اليقباسينين يارانما تاريخينين اوندان چوخ اوللره عايد اولدوغوندا بيز شېبه ائتمير و يئنى تاپنىتلارنى گۆزلە ييرديک، تا اينكى ۱۹۷۰ - نجى ايلين يازيندا قزاقستانين باش کندی "آلما - آتا" شېرى اطرافيندا، "ايسىک گۆل" ياخين ليغيندا آلتاي تىپلى بير مزار (کورقان) کشف اولدو. علمى تدقيقاتلار بو مزارين م.ق. بئشينچى يوز ايلليگه عايد اولدوغونو قطعى شکيلده اعلان ائتدى. بو قىبر گۆکنار آغاجى گۆوده سيندن قايريلمىش بير تابت ايدى کى، اوندا "ايسىک" خلقينين گنج بير وليعهدى گۆمدورولموش، اۆزوده ۴۸۰۰ پارچا قيزيل شئيلره اؤرتولموشدو. بونلارين داخلىنده قيزيل کمر، قيزيل سلاح، قيزيل قالخان و... وارايدى. بو شئيلرين شکلى و قورولوشو آلتاي، قارا دنيزين شمال ساحل لرى، شمالى قافقازدا کشف اولموش قىبرلرده کى زينت و سيله لرینين عىنى ايدى - تورک بزک و سايطى ايدى. بو شئيلرده خارقالعه بير اينجه ليک و اديرى کى، او زامانکى آوروپا و باشقا هند - آوروپايى خلقلرينين صنعتى، هنرى و اينجه ليگيندن مقايسه ائديلمز درجه ده يوکسکدير.

چين اولاي يازانى م.ق. اوچونجو عصرده يازمىشدير کى، "کانقلى - Kanqli" خالقى، تورک ائللريندن بيرى (چوخ احتمال گنگولى ائلى) چين خلقيندن فرقلى اولراق، افقى شکيلده يازيرلار. ميلاددان قاباکی دؤورلرده اورتا آسيا ائللرى، طایفالارى و سوي بيرلشمه لرینين اليقباسى و يازىسى باره ده معلومات بوندان آرتيق دئييلدى، لاکين گۆستردیگیمیز "ايسىک گۆل" قىبريندن تاپيلان شئيلرين بيرى ده اوکسیدلشمىش گوموش بوشقاب اوزه رينده کى ايکى سطرليک افقى يازى ايدى. بو يازى ۲۶ حرفدن عبارت ايدى و اورخون - يئنى سو اليقباسى و يازىسىنى خاطرلاديردى - اورخون اليقباسيندا ايدى.^۱ رفيق اؤزدک بو باره ده يازمىشدير:

"تورک يازى دىلىنى ۲۵۰۰ ايل اؤنجه يه آپاران معلومات "آلما - آتا" نين ۵۰ کيلومتر ياخين ليغيندا "ايسىک گۆل" جيواريندا کى "ايسىک" کورقانىندا تاپيلدى.

آچيلان مزاردان چيخان اشيا گۆز قاماشديرىجى ايدى. بير تورک وليعهدينه عايد اولدوغو آنلاشيلان بو مزارا وليعهد قيزيل گئىمى، قيزيل تاجى ايله گۆمولموشدور. مصر فرعونو "توتانهامو" نون مزاريندان سونرا، ان چوخ قيزيل بو تورک وليعهدى نين مزاريندان تاپيلدى. تام ۴۸۰۰ پارچا قيزيل وارايدى. فقط تاريخ، تورک تاريخى اوچون عرض سيز ده يرده کى معلوماتلار نه بو قيزيللار، نه ده باشقا اشيا لار دئييلدى. عرض سيز ده يرلى تاپىنتى يارىسى اوکسیدلشمىش گوموش تاباغين اوزه رينده کى ايکى سطرليک يازى ايدى. بو يازى همين مزاردان ۱۲۵۰ ايل سونرا تيکيلمىش "اورخون" آبيده لرینده کى گۆي تورک حرفلرى ايله يازيلمىشدى، يعنى تورکجه ايدى. اوخوندو، ترجمه ائدیلدى.

... آپاریلان رادیو - کاربونیک تحلیلدن، اورخون حروفاتلی یازنین م.ق. ۵ - نجی عصره عاید اولدوغو آنلاشیلدی.

"اٹسیک"ده قازینتی ۱۹۷۰ - نجی ایلده باشلایب، داوام ائدیر. اطرافدا یاغمالانمیش مزارلاردا تاپیلدی، آما مال ده ییللمه مییش باشقا مزارلارین وارلیغی دا شبهه دوغورمور - بونلار گنج - تئز آشکارا چیخاریلاجا^۱.

اوکسیدلشمیش گوموش تاباقدکی ایکی سطرلیک اورخون یازیسی اوخوندو. بو ایکی سطرین معناسی بوادی: «خانین اوغلو ۲۳ یاشیندا اولدو. اٹسیک خالقینین باشی ساغ اولسون»^۲

دئمک، اورخون - ینی سو الیفاسی م.ق. ۵ - نجی عصرده اولموشدرو. بیز بونودا اولجاس سلیمانین: «اصلینه باخیلارسا، هر هانسی بیر شئی حاقیندا نهایی حکمه گلیب چاتماق گرکمز، بو ممکن دئییلدیر»^۳ دئدیگی کیمی، سون و نهایی فیکیر بیلیمیر و شبهه ائتمیریک کی، بو دؤوردن قاباق یاشامیش "تومروس خانیم" و "آلپ ار تونقا" کیمی بؤیوک تورک باشچیلاری دا بو الیفادان یارارلانمیشلار و حتی اونلاردان قاباق دا بو الیفا اورتا آسیا تورکلری داخلینده اولموش و اورادان تورک ائللرینین یاییلدیغی بوتون یئرله آپاریلیمیشدیر. آنجاک بو الیفا زمان کئچدیکجه، طبیعی اولاراق، قسماً ده بیشمیش و تکمیل لشمیشدیر. بیز اینانا بیلیمه بیریک کی، گوستر دیگیمیز مزارین عاید اولدوغو زاماندا سونرا، "ایسیک گؤل" اطرافیندا یاشامیش و سونرالار، اوغوزلار قوشولاراق، غربه طرف و نهایت دربند یولوايله آذربایجانا و مرکزی ماد تورپاقلارینا گلیب، یورد سالاراق، تبریزین یاخین لیغیندا "خیلیجان" کندینی و ایرانین مرکزینده "خلجیستان" منطقه سینی یاراتمیش "خلجلر"ین بیر ائلی، قولو، اوباسی و یا طایفاسی بو الیفانی اوْزوايله بو دیارا گتیرمه مییش اولسون. بو سؤزلری "ایسیک گؤل" کورقانینداکی "آلتون گئیملی شاهزاده"نین تاریخیندن قاباق و سونرالار زمان - زمان اورتا آسیادان منطقه میز و آذربایجانا گلیمیش تورک اصللی ائللر، طایفالار و سوی بیرلشمه لری باره ده تکرار ائدیریک.

بیز بو الیفادا اولان یازیلارین آذربایجان و همداندا کشف اولونماسینی صبرسیزلیکله گؤزله ییر و سو فیکیرده اولدوغو موزو بیلدیریک کی، "زئوه" خزینه سیندن الدهه ائدیلمیش بوشقاب اطرافینداکی یازیلارلا یوخاریدا گوستر دیگیمیز آما - آتا مزاریندان تاپیلان قابداکی اورخون یازیلاری آراسیندا علاقه و باغلیلیق اولمالیدیر. اونلارین زامانجا بیر - بیرینه یاخینلیغی دا بئله بیر حکمو ایره لی سورمه گه امکان وئیریر. اونا گؤره زامانجا یاخین دئییریک کی، "ایسیک گؤل" مزاری نین یازیسی میلاددان بشش عصر اوله عاید دیرسه، بیزیم بحث ائتدیگیمیز ماد - ماننا دؤورو

۱ - تورکون قیزیل کیتابی، ج ۱، ص ۱۵ - ۱۴.

۲ - تورکون قیزیل کیتابی، ج ۱، ص ۸۱.

۳ - اولجاس سلیمان، "آزی" ص ۱۹۸.

يازىسى اوندان ايكى - اوچ عصر اوليندير. ايسيك گول مزاريندان تاپيلان اورخون اليقباسينداكى، يازينين، سونراكى اورخون آييدهلرينه نسبت، آز ييشيگين اولماسيني نظره آلاراق، قطعى شكيلده دثيه ييله ريك كى، او اليقا نثجه عصر اوندان اولدن توركلر داخلينده ايشلنميش و اونلار يىن رسمى اليقباسى اولموشدور، يعنى م.ق. بيرينجى مين ايلليگين اوللريندن اورخون اليقباسى تورك خلقلرينين اليقباسى اولموشدور كى، بش يوز ايل ايشلنمك نتيجه سينده "ايسيك گول" مزاريندان الده ائديلميش يازينين اليقباسى حالينا گلميشدير. طبعى دير كى، بو اليقا م.ق. ايلك مين ايلليگين اوللرينده چوخ ابتدائى، هله ييشمه ميش و چوخ احتمال، هله بعضى هيروقليف اشاره لرله بيرليكه و قارشىق، يعنى "زئوه" ده الده ائديلميش يازينين اليقباسى حاليندا اولموشدور.

اگر دئديگيميز بو فيكىر دوزگون اولارسا، اوندان اورخون اليقباسينين يارانما تاريخيني، تقريباً م.ق. ايكنينجى مين ايلليگين اورتالارى و اوللرى تعيين ائتمك منطقه اويغون اولار.

عالميلرين آراشديرمالارى گؤسترير كى، ميخى خطى ميلاددان اول آلتينجى عصرين اورتالاريندا، ايكنينجى كوروش (بؤيوك كوروشون باباسى) زامانيندا پارسلار داخلينده معمول ايميش. بو زامان پارسلار مادلارا تابع ايديلر. تابع بير ولايتده ميخى خط معمول اولموش اولسا، او ولايتين تابع اولدوغو مركزى حكومته، هاما و يا باشقا بير خطدن استفاده اولموش و تابع ولايتلر اوندان تبعيت ائتميشلر. مركزى ماد اراضيسيندن الده ائديلميش ايلام دىلى و ميخى اليقبادا اولان تجارت سندن قطعى صورته گؤسترير كى، ماد حكومتى دؤورو ايلام دىلى هم رسمى دؤولتى و ادارى دىل، همده گئنيش خلق كوتله لرى آراسيندا تجارت سندلرى دىلى اولموشدور. بونا اساساً ده تقريباً قطعى شكيلده دئمك اولار كى، ايكنينجى كوروش زامانى و يا اوندان بير مدّت اوللر پارسلار ميخى اليقبادى مادلار و يا ايلاملاردان و يا هر ايكنيسيندن اؤيرنميشلر. بوگونكو فارس ولايتينده اولان تاريخى داش قازما كتىبه لر يىن بعضيسى ايكنينجى كوروش دؤوروندىن قاباقلار، پارسلار يىن ايلاملار تابع اولوب، اونلار وئركى وئردىكلرى، تابع بير خلق كيمي، مركزى دؤولته يازىشديقلارى دؤورلره عايددير، اؤزلى ده يا ايلام حكومتى طرفيندىن فارسدا حاكم اولموش ايلام اميرلىرى و باشچيلارى طرفيندىن و يا پارس رهبرلىرى طرفيندىن قازديريلميشدير و هاميسى ايلام دىلينده دير. دئمك، پارسلار ايكنينجى كوروش زامانيندا اؤز دوغما دىللىرينده قازديرديقلارى كتىبه لردن اول، اؤز داش قازما آييدهلرينى ايلام دىلينده، تابع اولدوقلارى دؤولتين دىلينده، نثجه مين ايل اوندان اولدن ياخين شرق منطقه سينين، خصوصيله بوگونكو ايران تورپاقلارينين بوتون غرب اراضيسى يئرلرينده ياشاميش خلقلر داخلينده ياييلميش، تانيشميش، سياسى، ادبى جهتن ييشميش و سابقه لى اولموش ايلام دىلينده قازديرميشديلار، بير دىلده قازديرميشديلار كى، چوخ احتمال و آكادىميك "مار" يىن دئديگينه اساساً، حتماً او دىل ماد دؤولتينده رسمى، ادارى دؤولت دىلى اولموش ايدى.

دئمك، پارسلار ايكنينجى كوروش زامانى اؤز آنا دىللىرينده قازديرديقلارى داش قازما آيتلار يىن

میخی الیفبادا قازدیرماقدان چوخ اۆلر هر جهتدن میخی الیفبا ایله - هم اوزون عصرلر ایلام حکومتینه تابع و اونلاردان آسیلی اولماق نتیجه سینده، همده ماد حکومتینه تابع اولوب او دۆولته رسمی یازیشمالار نتیجه سینده و همده اۆلر ایلام حاکملری و امیرلرینین اورادا حاکمیت ائتمکلی نتیجه سینده تانیس ایدیلر و بو تانیشلیق اوزون عصرلر داوام ائتمیشدیر. بو تانیشلیق نتیجه سینده نهایت پارس باشچیلاری و شاهلاری ایکینجی کوروش (اصیل کوروشون باباسی) زامانیدان اۆز دیللی اوچون، میخی الیفبا اساسیندا خصوصی الیفبا ترتیب ائده رک، داش قازما کتیبه لرینی اۆز دیللی رنده میخی الیفبادا قازدیرمیشلار.

بوتون بونلارلا برابر قید اولونمالیدیر کی، بۆیوک ماد دۆولتینین خطی، دیلی کیمی، هله لیک ابهام پرده سی آلتیندا قالماقدادیر. بو ابهام ماد شاهلارینین کتیبه لر و یا او دؤوره عاید یازیلارین تاپیلما سینا قدر داوام ائده جکدیر. بۆیوک ماد حکومتینین دیلی و خطی باره ده کی سؤزلریمیزی خلقینین آزادلیغی قوربانلی اولموش فریدون ابراهیمینین بو باره ده کی سؤزلریله قورتاراق: «یونان تاریخچیلرینین یازدیغینا گؤره، میدیالیلارین مخصوص بیر دیل و الیفبالاری وارایدی. لاکین بو الیفبا بیزیم زامانیمیزا گلیب چاتمامیشدیر. فقط اونون بعضی اصطلاح و اثرلری بوگونکده دیلیمیزده گؤرونور.

بو موضوع، یعنی بدوی دیللرین سون زامانلاردا تغییر تاپماسی، تکجه بیزه مخصوص دئییلدیر. بلکه مسلم و قطعی بیر قانون کیمی، هر میللتین دیلینده جاری اولموشدور. بوگون دونیادا اۆز قدیمی دیلینی تامامیله حفظ ائدن و یا اونو دوشونن بیر میللت تاپماق اولماز. میدیا ادبیاتی دا آذربایجانین قدیم دیلینده اولموشدور. بو دیل شرق میللتلری ایچری سینده بۆیوک بیر اهمیت مالک اولموش، حتی پارس هخامنشی دۆولتی تاسیس اولدوقدان سونرا، یئنه ده اۆز نفوذ و اهمیتینی حفظ ائتمیشدیر»^۱.

فریدون ابراهیمینین بو سؤزلرینه بونودا علاوه ائدک کی، سون زامانلارین آختاریشلاری و علمی نتیجه لر ماد حکومتینین رسمی دۆولت دیلینین ایلام دیلی اولماسی فیکرینی گوجلندیرمیشدیر.

□ □ □

۴ - ماد ادبیاتی

چاغداش تورکلر و اونلارین اولو بابالاری میلاددان نئچه مین ایل اولکی التصاقی دیلی خلقلر، ائللر، قبیله لر، طایفالار و سوی بیرلشمه لر اولدوقجا زنگین شفاهی ادبیاتا (شعر و نثر) مالک اولموشلار. ماننا - مادلاردان قابق یاشامیش بۆیوک تورک باشچیسی "آلپ ار تونقا" (افراسیاب) ین اۆلومو مناسبتیله خلق طرفیندن قوشولموش بایاتیلار (آغیلار) ین بعضیلری زمانه میزه گلیب

چاتميشدير.^۱

ماد ايمپراتورلور غونون اساسىنى تشكىل ائتميش مركزى ماد خلقى - قوتى - لوللو بيليرين اوولادى اولموش، بابيلده ۹۱ ايل حاكميت ائتميش بير مدنى خلق شېهه سيز زنگين آغيز ادبياتينا مالک اولموشدور. بو آغيز ادبياتى، هئچ شېهه سيز، اونلارى يارادانلاردان قاباقكى و معاصرى اولموش التصاقى دىللى خلقلرين آغيز ادبياتى كيمى، چشيدلى نؤوعلار، فورملار و ژانرلار مالک اولماقلا برابر هم منظوم، همده نثر شكيلده اولموشدور. كئچميش نسيللردن ارث آپاريلميش بو شفاهى ادبيات، يقينكى، او زامانا قدركى التصاقى دىللى خلقلرين، خصوصيله اورتا آسيا ائللرى، قebile و خلقلرينين آغيز ادبياتينين بير سيرا داستانلارى، ناغيللارى، باياتيلارى، مثلر، متلر و سايره سىنى ارث آپارميش و اوزوده اونلارى زامان - زامان زنگين لشدير ميشدير. مادلارين بو آغيز ادبياتيندان نمونه و اورنكلر اليميزده اولماسادا، قديم عاليملرين يازيلاريندان اونلار بارهده معين معلومات و تصور الده ائتمك ممكندور.

قديم يونان و روم تاريخچىلىرى يازيرلار كى، ماد شاهلارينين سارايندا شاعرلر اولموش و اوز شعرلرينى ميللى، شفاهى خلق داستانلارى و روايتلريندن آلميشلار. اسكى تورك خلقلرينين اوزلرى و باشچيلارى، حكومت رهبرلىرى، ميللى بير عنعنه اولراق، هئچ زامان قوپوزسوز، عاشيق سيز، اوزانسيز، دده قورقودسوز اولماميشلار. قديم مؤلفلردن "دينون"ون بو بارهده يازديقلارنى پرويز ناتل خانلرى بئله نقل ائتميشدير.

«دينون يازير كى، م.ق. آلتينجى عصرين ايلك ياريسيندا ماد شاهلارى سارايندا شاعرلر اولار و اوز شعرلرينين موضوعونو ميللى روايتلردن آلارديلار».^۲

هئچ شېهه سيز بوتون خلقلرده، تاريخ بويو، هر يئرده و هر زامان اولدوغو كيمى، ماد سارايندا اولموش بو شاعرلرين شعرلىرى ده او زامانكى ماد شفاهى منظوم ادبياتينا اساسلانميش، اونون تملى اوزه رينده قورولموش، شكيل، نوع، فورم و سايه جھتلردن اوندان اقتباس اولونموش، مضمون جھتدن اونونلا آديملايب، اوندان يارارلانديغى حالدا، اجتماعى، سياسى موضوعلار باخيميندان اوندان زنگين، گئنيش، اطرافلى و چوخ جھتلى اولموشدور.

قديم يونان و روم مؤلفلرى و تاريخچىلىرى مادلار دؤورونده بير نئچه داستان و افسانه يه اشاره ائديب، مضمونلاريندان قيسا معلومات و ئرميشلر. ناتيل خانلرى بوبارهده يازميشدير:

«يونان تاريخچىلرينين يازيلاريندا ماد دؤوروندن بير نئچه داستان و افسانه نقل اولموشدور. اونلارين اوزوندن آنلاماق اولور كى، ماد دؤورونده داستانلار، يا منظوم داستانلار و يا پوئمالار

۱ - «ديوان لغات الترك» عربجه، ۳۳ و توركون قيزيل كيتابى، ج ۱، ص ۷۵ - ۷۴.

۲ - خانلرى، تاريخ زبان فارسى، ج ۱، ص ۲۰۲.

اولموشدور، لاکین او اثرلرین هتچ بیرى مستقیم اولاراق، تاریخی زامانلاراکلیب، چاتمیشدیر»^۱.
 "دینون"ون بو سؤزلریندن آیدین گؤرونورکی، اولا آغیز ادبیاتیندن آلینیپ شاعر و ادیبیلر
 طرفیندن استفاده اولوناراق، قلمه آلینان افسانه و داستانلار واریمیش کی، یا اونلاری ادیبیلر و
 شاعرلر، اوزانلار کیمی، سارایدا نقل ائدر، یادا شاعرلر اونلارین اساسیندا داستان و منظوم رومان
 شکلینده اثرلر یاراداردیلار.

بیز شبهه ائتمیریک کی، ماد سارایلاریندا شاعر و یا اوزانلار واسطه سیله سؤیله نیب، نقل
 اولموش افسانه و داستانلاردان بیرى "آلپ ار تونقا" داستانى اولموشدورکی، او زامانلار تازا اسکی
 تورک خلقلرینین دیلترینده دوشموش و یارانماغا باشلادیغی زامانلار تقریباً بیر یاریم، ایکی یوز ایل
 حدودوندا کئچیردی.

یوخاریدا اشاره ائدیک کی، آلپ ار تونقانی اؤلوموایله علاقه دار خلق طرفیندن قوشولموش
 آغیلارین بعضیسی زمانه میزه گلیب چاتمیش و شبهه سیز او زامانلار آلپ ار تونقا داستانى ایله ده
 دئییلریمیش. ساده سؤزله دئسک، آلپ ار تونقانی اؤلومونه قوشولموش آغیلار، چوخ احتمال، آلپ
 ار تونقا داستانیندان قالمادیر.

دینونون بو سؤزلریندن آیدین گؤرونن ایکینجی مسئله اوندان عبارتدیر کی، ماد ساراییندا
 شاعرلر شعریله داستانلار یازاراق اوخویارمیشلار. اگر بو منظوم داستانلار و یا پوئمالار واقعاً ماد
 دؤورو و ماد ساراییندا اولموشدورسا، شبهه سیز، یونانین مشهور منظوم داستان یازانی "هومر"ه و
 "ائسخیل"ه، ایلک اؤرنک و نمونه لر اولموشدور، همده بو دؤورلردن چوخ اوللر منطقه خلقلری
 داخلینده یارانمیش "قیلقمیش" کیمی داستانلاردا بونلارین ایلک منبع و غیدالاندیقارلاری اثرلر
 اولموشدور.^۲

ماد مدنییتی خزینه سینین بو نظم و نثر ادبی اثرلرینین نمونه لریندن هله لیک الدهه یوخدور. آنجاق
 ماد ادبیاتی و خصوصیه شعری و او زامانکی دیلیندن اؤرنک اولاراق، آلپ ار تونقانی اؤلوموایله
 علاقه دار، او زامانلار، خلق و یا اوزانلار طرفیندن قوشولموش آغیلاردان بیرینی، بوگونکو
 آذربایجان تورکجه سیله بورادا وئیریک:

آلپ ار تنکا اؤلدیمو؟

ایسیزآون قالدیمو؟

اوزلوک اؤجن آلدیمو؟

امدی یورک یرتیلور.^۳

*

۱- نائل خانلری. هامان منبع و هامان یش.

۲- قیلقمیش داستانى گویا سومرجه ده "بیلقمیش" آدلانمیشدیر.

۳- دیوان لغات الترک. عربجه. آنکارا. ۱۹۴۱. ص. ۳۳.

۷۳۲ □ ایران توركلرينين اسكى تاريخى "ايسلاما قدر"

چاغداش آذربايجان توركجه سيله:

آلپ ار تونقا اولدومو؟

يامان دونيا قالدى مى؟

فلک اۋجون آلدى مى؟

□ □ □

ايندى اورک داغلانير. (ييرتيلير)^۱

□ ۵ - ماد دۇولتيني ميللى سياستى

چاغداش دونيادا ميللى، مسئله ان اهميتلى، كسكىن و حاد مسئلهلردن بيريدير. اۋزلوگو، منليگى، كيمليگى، اينسانى حقى، ميللى وارلىق و اينسانى حقوقلاريني باشا دوشن هر بير چاغداش ميللت بوتون حقيرينه ييهلنمك، مالك اولماق، اۋزو - اۋزونو اداره ائتمك، اۋز آياغى اوستونده دورماغا چاليشير، باشقا ميللتين آغاليغى، رهبرليگى، بۈيۈكلوگو، داها دوغروسو زنجيرى و كۈلهليگى آلتيندا ياشاماق ايسته مەير، ميللى اينسانى، طبيعى قۈۋە و ثروتلرينين باشقا ميللتلر طرفيندن تالانيب استثمار اولماغينا راضى دئييلديرلر. بو ابتدائى اينسانى بير حقدير.

بشرين يازىلى تاريخيندن بللى اولدوغو اوزره، اورتا آسيادان بوگونكو عراق، دجله و فرات چايلارى آراسى دوزنليگينه گليب، اورادا بشرتتين ايلك بۈيۈك مدنيتيني قورانلار "سومثر"لر اولموشلاركى، ميلاددان ۴ - ۵ مين ايل اۋل اورايا گلميش و اونلاردان سونرا ايلاملار نئچه يوز ايل سونرا يئنه ده اورتا آسيادان بوگونكو خوزستان اراضييه گليب "ايلام دۈولتى و مدنيتيني" قوموشلار.

سومثر و ايلاملار ايكي آيرى - آيرى كوتله و ميللت كيمي بوگونكو بابيل و خوزستاندا تدريجله يوكسك سوييه لى مدنيت قوروب، اونونلا علاقه دار اۋز التصاقى ديللرينى اينكشاف ائتديريب، اونو يازىلى شكله سالماق اوچون تدريجله هيئروغليفدن استفاده ائدەرک، ياواش - ياواش اونو ميخى اليقا شكلينه سالميش و بئله ليكله ده ايكي ادبى ديل و اۋزلرينه خاص ادبياتلار و علم اوجاقلارى ياراتميش و الدهه ائتديكلرى ناييلتلىرى، ائله جه ده اۋز تاريخيلرينى يازيب، گله جك نسيللره يادگار قوموشلار.

سومثرلرين مدنيتى چيچكله نيب شهرتله ننه قدر، اونلار يالئيز اۋزلىرى، التصاقى ديللى سومثرلرايدلر، بونا گۆره ده بو دۈورده ميللى اختلاف مسئله سيه هئچ بير زمينه يوخايدى. لकिन سومثرلرين مدنيتى منطقه ده شهرتلنديكده، سامى ديللى ائللر بوگونكو يمن، حضرموت، عربستان چۆللىرى، قيرمىزى ديزين شرقى ساحل لرى، سينا ياريم آداسى و آرائيق ديزينين شرق كنارلاريندان زامان - زامان بابيل و باشقا سومثر مدنيت مركزلرينه جلب اولاراق، تدريجله بو مدنيت مركزلرينده

ایکینجی بیر ائتنیک خصوصیت و دیله مالک اولان خلق میدانا گلدی کی، سامی کۆکلو و دیللی خلقلرایدی.

بایبل و بین‌النهرینین باشقا سومثر شهرلرینه گلیب، تدریججه چوخالان سامیلر ده مختلف یئرلر و قبیله‌لردن اولدوقلاری اوچون، بیرری - بیریندن قسماً فرقله‌نیر و سونرالار مختلف سامی دیللی میللتلری یاراتدی‌لار. سومثرلرله بیر یئرده یاشادیقدا بو مختلف سامی خلقلری، عمومیتله سامی آدلانار و ائتنیک جهتدن سومثرلردن فرقله‌نیردی‌لر.

سامی خلقلری اۆلر گئری قالمیش، یازی الیفبا و مدنیتدن اوزاق‌ایدیلر، بونا گۆر ده هله اۆز میلی واریقلاری ایله تانیش دئییلدی‌لر، نتیجه‌ده سومثرلرله اختلاف‌سیز بیر محیطده یاشاییر، مدنیتله تانیش اولور، دیل، ادبیات، یازی و سایره‌نین نه اولدوغونو باشا دوشوردولر.

نئچه یوز ایل کئچدیکدن سونرا، سامیلر هم سایجا آرتدی، همده مدنیت، یازی، الیفبا، میلی واریلیق، سیاست و سایره‌ایله تانیش اولدولار، بونا گۆر ده بعضی سومثر شهرلرینه اکثریت مالک اولوب، سئچکی یولیه حاکمیتی اله آلدیقدا، سومثر دیلینی رسمی دۆولت دیلی اولماقدان سالاراق، اۆز آتا دیل‌لرینی رسمی دۆولت دیلی ائتدی‌لر. بئله‌لیکله ده توپلومدا میلی مبارزه میدانا گلدی. بو مبارزه لر اوچ یوز ایل [م.ق. ۲۵۰۰ - ۲۸۰۰] داوام ائتدی. م.ق. ۲۵۰۰ - نجو ایله ده سومثرلر اککدلی - سامیلری کنارلاییب، تازادان حاکمیتی اله آلاراق، سومثر دیلینی رسمی دۆولت دیلی ائدیپ، اککد دیلینی رسمیتدن سالدیلار. سونرالار یئنه ده اککدلیر بایله ده اکثریت الله ائده‌رک اۆز دیل‌لرینی رسمی دۆولت دیلی ائتدی‌لر.

بئله‌لیکله بشر تاریخینده میلی مبارزه‌ده سیاسی، اقتصادی و مدنی مبارزه‌لر سیراسینا کئچدی. بو مبارزه اککدلی طرفیندن سومثرلرین میلی واریلیغی اولان دیلینه قارشى هجوملا، اونو قاداغان ائتمکله باشلاندى.

میلی مسئله ایلاملاردا اۆزلرینه خاص شکیلده داوام ائتدی. ایلام دیلی تدریججه اینکیشاف ائدیپ، بیر ادبی دیل کیمی یوکسک سوییه‌ده اولدوغوندان اوچ مین ایله یاخین بو گونکو ایران اراضیسینین غرب ولایتلرینده یاشامیش التصاقی دیللی خلقلر، یعنی قوتتی - لولوبیلر طرفیندن، چوخ احتمال، رسمی دۆولت دیلی کیمی ایشلنمیشدیر. آنجاق بو ایشده هئچ بیر میلی ظلم یوخ‌ایدی، بلکه قوتتی - لولوبیلرین مختلف لهجه‌لی اولموش دیل‌لری هله ادبی بیر دیل کیمی شکله دوشمه‌میشدی، مدنیتلری ایلام مدنیتیندن گئری‌ایدی، اۆزلری ده ایلاملا قونشو و اونلارلا عینی کۆکلو خلقلرایدی‌لر. بونا گۆر ده قوتتی - لولوبیلرین دیل‌لرینه یاخین و یوکسک سوییه‌ده ادبی و رسمی دیل اولموش ایلام دیلی تاریخاً اونلاردا رسمی و تجارت دیلی کیمی ایشلنمیشدیر. میلی ظلم التصاقی دیللی خلقلر داخلینده اولما‌میشدیر. چونکی بو اونلارین ائل و طایفا عادت - عنعنه و رسم‌لرله مخالف‌ایدی.

میلاددان ۹۰۰ ایل اۆلدن باشلا یاراق کۆچه‌ری و اوتوراق حالدا اولان گئری قالمیش هند -

آوروپايى دىللى اون پارس ائلى بو گونكو فارس و كرمان اياالتلى اراضيلرينده يئرله شيب ايلاملارغا تابع اولاراق ياشاماغا باشلايدىلار. پارس ائللرى مدنيتجه گئرى اولدقلاريندان اليفا و يازى ايله تانىش دئيىلدىلر. بونا گؤره ده ۳۰۰ يوز ايل حدودوندا ايلاملارغا تابع اولاراق، اونلار يى دىليني رسمى دؤولت دىلى كيمي ايشله ديب، دىل و يازى ايله تانىش اولدولار و حتى اونلار يى باشچىلارى اؤز كتيبىلرينى ايلام دىلينده قازىر دىلار. بونلار يى بو ايشى ايلام حكومتينين فشارى و زوروابله دئيىل اؤزلىرىنى گئرى اولماسينين محصولايدى.

م.ق. آلتىنجى عصرين ايكينجى ربعونده ماد حكومتى يازاندىقدا، پارسلار كيياكسار زامانىندا بو حكومته تابع اولدولار. بو دؤورله قدر كتيبىلرينى ايلام دىلينده يازدىران پارس رهبرلىرى، ماد حكومتينين هئچ بير مىللى ظلم سياستى اولمادىغىندان، يازى و اليفايله تانىش اولموش و ميخى اليفا اساسيندا اؤزلىرىنه خاص اليفا دوزلتميش و كتيبىلرين اؤز دىللىرىنده يازدىرماغا باشلايدىلار. كوروشون آتاسى كىوجىيه ده اؤز كتيبىلرينى قديم پارس دىلينده قازدىرمىش و اؤز آنا دىللىرىنى حاكميتلىرى اولان محيطده رسمى دؤولت دىلى ائتميشلر. تارىخه معلوم اولان بو وضعيت ماد ايمپىراتورلورغونون مىللى سياستىنى آچىب گؤستىرەن ان گؤزىل بير عامىلدىر. يعنى ماد حاكم دايره لىرى، اونلارغا تابع اولان مختلف مىللتلىرى مىللى جەتەن آزاد قوياي و اونلار اوز محيطلىرىنده اؤز دىللىرىنى استفاده ائدر و شەخسى حياتلار يىنى اؤز مىللى عنىنه و رسملىرى اساسيندا قوراردىلار، باشقا سؤزله دئسك، مىللى جەتەن آزاد و بير نوع داخللى خودمختارلىغا مالكايدىلر و مركزى دؤولت اؤز دىل يىنى و مىللىيتىنى اونلارغا تەحميل ائتمەزدى. بو وضعيت ماد ايمپىراتورلورغونون مىللى سياستىنى دئموكراتىك ماهيتى و هر جور مىللى ظلم و شووونىزمدن اوزاق اولماسىنى آيدىن گؤستەرىر.

دىل و باشقا مىللى خصوصيتلرين ماد حكومتى طرفيندن رعايت اولونوب احترام قويولماسىندان علاوه مادى جەتەندە بو حكومت، تابع اولان خلقلره و مىللتلره ظلم ائتمەز، وئركى و ماليات آلماقدا حدەن آشمازايدىلر. ماد شاهلارى و حاكم دايره لىرى نه آسورى شاهلارى، نه ده اؤزلىرىندن سونراكى هخامنش شاهلارى قدر قونشو مىللتلىرى ازىب اؤزلىرىنه تابع ائتمەك اوچون آردى كسىلمەز شكىله اوردو كئشلىكلر ائدر، نه ده اوجسوز - بو جاقسىز سارايلار، عيش - عشرتلى حيات، اعيان - اشرفلار و اوردو باشچىلار يىندان عبارت بؤيوك مرفه و مفتەخور عەدە و بؤيوك بودجه و مادى شرايط طلب ائدن اوردو و سايره دوزلدردىلر. بونا گؤره ده اونلار يى دؤولت بودجهسى، طبعى اولاراق، آسورى و هخامنش دؤولتلىرىنه نسبت آز اولاردى، بو سببەنە ماد شاهلارى و حاكم دايره لىرىنى تابع خلقلر و ائللردن آلدىقلارى وئركى و مالياتلار و سايره نسبتاً آز اولاردى و نتيجه ده تابع اولان مىللتلر و خلقلر مادى جەتەن فشاردا اولماز دىلار. بو سببەنە ماد شاهلارى و خصوصيله آستىياك زامانىندا پارسلار يى اؤز شاهلارى اصىل كوروشون آتاسى ايكينجى كىوجىيه و باباسى ايكينجى كوروش زامانىندا پارسلار اؤز دىللىرىنده كتيبىلر يازدىر دىلار و استخر

شهرینی خشیلی آبادلاشدیردیلار و ماد سارایی ایله قوهوم اولدولار.

ماد شاهلاری و حاکم دایره لرینین تابع اولان میللتلر و قونشو خلقلره احترام ائتمه سی، اونلارین میلیتی و میلی خصوصیتلرینه اینسانی و دئموکراتیک مناسبت بسله مه سی، تحقیر و توهین ائتمه مه سینیه بیرده اونلارین بو خلقلره عایله وی قوهوملوق یاراتمالاریندا گؤروروک. آستیپاک ماد - لیدی محاربه سینده لیدی شاهی "آلیات" ین قیزیله ائولندی، اؤز کیچیک قیزی نی پارس شاهی کوروشون آتاسی کبوجیه یه وئردی، ائله جه ده ماد سارایی بایلین سلطنت عایله سی ایله قوهوم اولدو.

ماد شاهلاری و حاکم دایره لرینین تابع و قونشو خلقلر و میللتلره حرمت ائدیپ، اونلارین میلی خصوصیتلری، عادت عنعنه لری، رسملری و دیل لرینه توخونما ماسی و احترام ائتمه سی پارس لارا مخصوص دئییلدی، ماد لار بو گونکو شمالی آذربایجاندا یاشایان ایشقوزلارین - ایسکیتلرین داخلی ایشلرینه قاریشمادیلار، اورارتولاری تابع ائندن سونرا اونلاری داخلی ایشلرینده تقریباً آزاد قویدولار، پارتلارین داخلی ایشلر و داخلی خودمختارلیقلارینا توخونمادیلار، لیدی اؤلکه سیله باریشیدقدان سونرا، اونلارلا دوستلوقلارینا داوام ائتدیلر.

ماد شاهلاری، دؤولتی و حاکم دایره لرینین بو دئموکراتیک و عادیلانه میلی سیاستی، نظری میزجه، اونلارین ائتتیک خصوصیتلری و باغلی اولدوقلاری التصاقی دیللی ائللر، قبیله لر و طایفالارین ابتدایی ائل عادت - عنعنه لری، رسملری، قایدالاری و بو خصوصیتلرده اولان ابتدایی دئموکراتیک احوال - روحیه نین اولماسی و همیشه حکم سورمه سینین محصولو اولموشدور. حاکمه هیأت و شاهلار سولاله لرینده بو ابتدایی احوال - روحیه و عادیلانه میلی سیاست و تابع میللتلر و خلقلره احترام ائتمه گی سونرالار ایراندا التصاقی دیللی خلقلردن ایش باشینا گلمیش تقریباً بوتون شاهلیق سولاله لرینده مشاهده ائدیریک و یا لاقل میلی ظلم و تحقیر گؤروروک. اشکانیلر، سلجوقیلر، صفویلر و قاجار سولاله لرینده بو حقیقتی آیدین گؤروروک. بونلارین عکسینه پارس لاردان اولموش هخامنیشلر، ساسانیلر و سون زامانلاردا پهلوی سولاله لرینده میلی سیاست تامامیله بونون عکسینه اولموش، یعنی میللتلرین بوتون میلی حق لری تا پدالانمیش، حتی میللتلری اینکار اولموش، تحقیر و توهین ائدیلمیش و دیل لری یاساق اولموشدور.

دئمک بو گونکو ایران تورپاقلاریندا التصاقی دیللی خلقلر طرفیندن یارانمیش ایکینجی بؤیوک حکومت اولموش (بیرینجیسی ایلام حکومتی اولموشدور) ماد دؤولتینین میلی سیاستی اونلارا تابع اولموش خلقلر و میللتلرین میلی حقوقو، میلی وارلیغی، دیلی و عادت عنعنه لرینه احترام ائتمه گه اساسلانمیشدیر، لاکین ماد شاهلاری و حاکم دایره لری طرفیندن اساسی قویولموش بو دئموکراتیک میلی سیاست هخامنیش شاهلاری طرفیندن، سونرا گؤره جه گیمیز کی می، پوزولموش و اونون یئرینی غیر - پارس میللتلرین میلی حقوقونو تا پدالاییب ازمک، میلی وارلیقلارینی دانماق، دیل لرینی یاساق ائتمک کی می قاتی میلی ظلم و شوونیست سیاسته چئوریلیمیشدیر. البته

بو میللی ظلم زامان کئچدیکجه شدتlenمیش، ساسانیلر دؤورو و سون زامانلاردان ان شدتلی، طرفلی اولموش و آچیق شکیلده محکوم میللتلری دوغما آنا دیلیرنده یازیب اوخوماقداندا محروم ائتمیشلر.

بو دئدیکلریمیزی یثکونلاشدیراراق، نتیجه چیخاردا بیله ریک کی، ماد حکومتی نین، اونلارا تابع اولموش میللتلرین میللی وارلیغی و خصوصیتلرینه مناسبتی، باشقا سؤزله دئسک، میللی سیاستی اؤز زامانینا گؤره دموکراتیک و میللی ظلمدن اوزاق بیر سیاست اولموشدور. بو سیاست اونلارین اسکی ائل، طایفا و قبیله قورولوشو، عادت - عتعلنلری، قایدا - قانونلاری و رسوماتیندان قالان و یارانان بیر سیاست اولموش و هخامنیشلردن سونرا، اشکانیلر بئش عصرلیک حاکمیتلری دؤوروده اونو ایزله ییب، رعایت ائتمیشلر. بیز اشکانیلردن دانیشارکن او باره ده سؤز آچاجاییق. □ □ □

۶- دین

□ ان قدیم دؤورلردن شرق، خصوصیه یاخین شرق اؤلکه لری و خلقلری داخلینده دینین اؤنملی اجتماعی - سیاسی و تشکیلاتی رولو اولموشدور. ماد دؤولتی و خلقلری ده بو عمومی قانوندان کناردا قالمیردی. ماد حکومتی یارانمادان اؤل ماد تورپاقلاریندا اونلارچا مستقل قبیله، ائل، عشیره، بؤلوک، ولایت، ایالت، شاهلیق، امیرلیک و سایرهلر وارایدی. اؤللر گؤستریدیگیمیز کیمی، بونلارین هر بیرینین بیر - بیرینه یاخین، لاکین مستقل دینلری وارایدی. بو قبیله و عشیره لر هله واحد بیر میللت تشکیل ائتمیردیله. واحد میللت تشکیل ائتمک اوچون بو چشیدلی ائل و قبیله لر، کیچیک و داخلی استقلال مالک اولان دؤولتلر و امیرلیکلر سیاسی و دینی بیرلیگه مالک اولمالی ایدیلر. خیشتیرتی واسطه سیله م.ق. ۶۷۳ - نجو ایلده یارانان مستقل ماد دؤولتی مرکزی ماد اهاالیسینین سیاسی وحدتینی تأمین ائتدی، آستییاک ایسه واحد دین واسطه سیله ماد میللتینی محکملندیرمک ایسته بیردی.

آستییاکین حیاتیندان دانیشارکن مادلار داخلینده دینین عمومی وضعیتینی و رولوندان بحث ائتمیشیک. ماد شاهلاری دؤورو و اوندان اولکی دؤورلرده ماد خلقلری داخلینده اولموش دینی دورومو ایکی مشخص دؤوره آیرماق اولار:

۱ - میلاددان اؤل یئددینجی عصره قدرکی دؤور.

۲ - م.ق. یئددینجی عصردن سونراکی دؤور.

۱ - م.ق. یئددینجی یوز ایللیگه قدر ماننا - ماد خلقلری داخلینده، او دؤور منطقه نین بیر سیرا خلقلرینده اولدوغو کیمی، مختلف طبیعت قوه لرینه اینانماق و اونلارین هر بیرینه بیر آلاه نظرده توتوب اونلارا تاپینماق، ساده سؤزله دئسک، تورکلرین اولو بابالارینین دینی اولموش شامانیزم و یا بیر نوع بت پرستلیک یاییلمیشدی. هئچ شبهه سیز بو طبیعی دینلرین قدیم مرکزی ماد و آذربایجاندا یاشایان قوتتی و لوللوی خلقلرینین طبیعی دینلری (شامانیزم) ایله باغلیلیغی

اولموشدور. بو طبیعی دینلرین رهبر و باشچیلاری "کاهینلر" ایدلر. اوزامانکی منطقه‌میزین تقریباً بوتون "آسیانی" خلقلری کیمی، لوللوی - قوتی خلقلری و ماننا حکومتینین ده دینی، شبهه‌سبز بئله‌ایدی. لاکین بو دینلر داخلینده اولدوقجا چئشیدلی شامانیستی، طبیعی خرافاتی فیکیر و دوشونجه‌لر، ائله‌جه‌ده، شبهه‌سبز، گله‌جک زردوشت دینی‌نین روشیملری و عنصرلری ده اولموشدور، حتی قطعی شکیلده دئییه‌ریک کی، سونرالار بو یئرلرده و بو ائللر داخلینده یارانان زردوشت دینی‌نین بوتون خصوصیتلری، حکملری، رسم و قانونلاری همین کیچیک توپولملارداکی دینلردن آیینما و اونلارین مثبت جهتلرینین مجموعو و داها کامللشمه‌سیندن یارانمیشدیر.

داها دقیق و دهرین دئمک ایسته‌سک، زردوشت دینی قدیم آذربایجانین کیچیک شاهلیقلاری و امیرلیکلرینده اولموش طبیعی دینلردن، اونلار ایسه اورتا آسیا ایله علاقه‌دار اولموش همین ائللرین شامانیزمیندن نشأت ائتمیش، زامان و مکان شرایطینده فورمالاشمیشدیر. بو فیکری ا.م. دیاکونوف گؤزل و ییغجام شکیلده افاده ائده‌رک یازمیشدیر:

«حتی اگر لرستانین بعضی تصویرلری و افسانه‌وی تیمثاللارینی "اوستا"نین مضمونلارینا یاخین بیلسکده، نظردن اوزاقلادیر مامالی ییق کی، "اوستا" دینی‌نین فورمالاشماسی، ایرانلی اولمایان و ایرانلی‌دان قاباقکی ساکینلرین (شبهه‌سبز قوتی - لوللوی - ماننا - مادلاردیر. م.) دینی عقیده‌لرینین نفوذوندان اوزاق و کنار اولمامیشدیر. مثلاً "اوستا"نین خصوصیتلریندن اولان کۆپه‌گه احترام ائله بیر قایدادیر کی، "کاسپی" و "آلبانی" ائللری آراسیندا یاییلمیش ایدی. سونرالار زردوشتیلرین محکم قایدا - قانونلاری سیراسینا کئچن، تدریج‌له و یاواش - یاواش ایرانی قوملار داخلینده‌ده معمول اولان، جنازه‌نی قوشلارین قاباغینا آتماق رسمی، اسکی زامانلاردان "کاسپی" لر داخلینده یاییلمیشدی. لاکین، شبهه‌سبز، ماننا و "لرستان" ناخیشلاریندا چکیلیمیش مذهبی شکللرین، عمومیتله آهورامزدا دینی و زردوشت تعلیملری ایله ایلگیسی یوخدور. قوتی، لوللوی و کاسپیلرین اسکی دینلری... اوللر اولدوغو کیمی وارایدی و تقریباً ده‌ییشمه‌دن، مادی‌ن ایرانلی اولمایان ساکینلری داخلینده م.ق. ۸ و ۹ - نجی یوز ایلیکلرده یاییلمیشدی»^۱.

م.ق. ۲ و ۳ و ۴ - نجو مین ایلیکلرده اورتا آسیادان اولان التصاقی دیلی خلقلر داخلینده کۆپه‌گین قوتلو اولماسی باره‌ده گئنیش دانیشمیشیق، اولونو قوشلارین قاباغینا آتماق رسمی ده بو ائللرین رسمی اولموشدور. بو رسملرین زردوشت دینینده اولماسی و بو دینین یارانندیغی محیطین قوتی - لوللوی - ماننالارین وطنی اولماسی آیدین نشان و ثریر کی، زردوشت دینی بوگونکو همدان - آذربایجان اراضی سینده، اساساً تورکلرین اسکی بابالارینین طبیعی - ابتدایی شامانیزم دینلری و عقیده‌لری اساسیندا اوزون عصرلر بویو معین اجتماعی و خصوصی شرایطده یارانمیشدیر. اساس زردوشت دینی پارس‌لار داخلینده یالنیز م.ق. آلتینچی یوز ایلیکدن یاییلمیش، اؤزده

مادلار داخلىينده تكميل لشدىكدن سونرا بو ايش اولموشدور.^۱

ايتين مقدس اولماسى شېهه سيز داوارچى - اوچى ائللر داخلىينده اولايلىرىدى و توركلرين اسكى بابالارى داخلىينده اوچىلىق اؤنملى ايدى. بونا گؤره ده م.ق. بير و ايكنىجى مين ايللىكلرده بوتون بو گونكو آذربايجان، خصوصيله شمالى آذربايجان اراضيسينده ياشاميش "كادوسيلر"، "كاسپيلر"، "آلبانلار" و اونلارين قونشوسو "هتركان" ائللرى داخلىينده ايتى مقدس ييلمك و حتى اونو پرستش ائتمك امكانى دا اولموشدور.

زردوشت دىنى ايله ياناشى هامان او دؤورلردن بير سيرا رسم و عادتلر، بايراملار و عنعنلرين روششملىرى يارانير كى، اونلاردان بيرى ده "نوروز" بايرامى اولموشدور. بو باره ده سونرا آيريجا دانىشاجايىق.

۲ - ميلاددان اوّل يئددىنچى عصردن سونراكى دؤور: م.ق. يئددىنچى عصرين اوّللريندن، واحد مركزى ماد دؤولتى و ميللتينين يارانماسيله علاقه دار و بير مدّت بوندان اوّل، تدريجه، زاتوسترا (زردوشت) دىنى نين روششملىرى، اورتا آسيادان گلّمىش بو خلقلرين شامانيزم دىنى تصوّرلىرى اساسيندا مركزى ماد و ماننا خلقلرى داخلىينده ميدانا گلير و مختلف ماد - ماننا خلقلرى داخلىينده، بيرى - بيرىندن فرقلى اولاراق، يايلىير. بو دىنلرين رهبرلىرى ابتدائى دىنلرين رهبرلىرى اولموش كاهينلرايدىلر.

مختلف قديم عاليملر، او جمله دن ابوريحان بيرونى نين فيكرينجه زردوشت بو دؤورلرده ياشاميش و يوردو آذربايجان اولموشدور. (بعضيلرينين نظرينجه شرقى ماد تورپاقلاريندان اولان "رى" بو گونكو تهرانين جنوبوندا، بعضيلرينين نظرينجه ايسه اورتا آسيادان).

عاليم "و.ب. هئنينگ - "ين تحقيقاتلارى گؤسترير كى، زردوشت م.ق. يا ۵۵۳ - ۶۳۰ - نجو، يا ۵۵۱ - ۶۲۸، يادا ۵۴۱ - ۶۱۸ - نجى ايللرده ياشاميشدير.^۲

زردوشتون تقريباً همين بو دؤوروده ياشادىغىنى ايسلام تارىخچيسى "ابن الاثير" ده تأييد ائتميشدير. او بو باره ده يازميشدير:

«توركلردن چوخ عدّه اولدورولدوكدن سونرا "كئىخسرو" "افراسياب" اغلّه چالدى و شاهلىق اونا چاتدى. كئىخسروون شاهلىغى "سليمان بن داوود (ع) "ين سلطنتى ايله ياخين ايدى. "حزقيا" زامانيندا آسورى شاهى "سناخريب" آذربايجان شاهى ايله دؤيوشدو، بئله كى، هر ايكنيسينين اوردوسو تاماميله آرادان گئتدى. بنى اسراييل بو حادثه دن استفاده ائديب، هر ايكى طرفدن چوخلو غنيمت آپاردى. بو زامان زردوشت اؤز دىنى نين اساسىنى قويدو. زردوشتون ايلك ظهورو

آذربایجاندا ایدی. بو حادثه لر مسیح (ع) دان ۷۰۰ ایل اول ایدی»^۱.
ابن الاثیرین بو سؤزلریندن همده گؤرونور کی، او دا، ابوریحان بیرونی کیمی، زردوشتون
آذربایجانلی اولماسی فیکرینده اولموشدور.

بو تون بو علمی - تاریخی واقعیتلری نظره آلاق، آذربایجان ادبیاتی تاریخی مؤلفلری
یازمیشلار: «عمومیتله دئمک اولار کی، بو دینی سیستم (زردوشتیزم م.) اولدوقجا اسکی منبعلره
مالیکدیر. بونا گؤره ده متخصصلر، او جمله دن آکادئمیک و.و. ایسترووه اؤز اثرینده "زردوشتیزمین
وطنی" باشلیغی آلتیندا یازیر: بئله منبعی ارمنیستان و آذربایجانین قدیم دینینده آختارماق لازمدیر.
معلوم اولدوغو اوزره، حتی زردوشتیلیگی اؤلکه نین رسمی دینی کیمی اعلان ائدن ساسانی دؤولتی
حاکمیتی زامانی، اساس آتشکده آتروپاتئنین باش کندینده ایدی»^۲.

آنجا آکادئمیک و.و. ایسترووه نین ارمنیستانی بورایا قاتماسی تعجبلو و اویدورمادیر، چونکی
زردوشت دینین ایلک نطفه و روشیملری آذربایجانین ۲۰۰۰ - ۳۰۰۰ ایل میلاددان قاباقکی
دؤورلرینده یارانماغا باشلادیغی و بو اراضیده چیچکلنیر، رسمی دین اولدوغو حالدا، اونون
ارمنیستان و ارمنیلرله نه ایلگیسی اولاییلر؟!

زردوشتون شخصیتی باره ده بونودا علاوه ائتمک گره کیر کی، أوروبا تاریخچیلرینین بعضیسی
زردوشتو افسانه وی، موجود اولمایان بیر شخصیت گؤسته ریرلر سده، اونلارین چوخو زردوشتو
موجود اولموش تاریخی، شعورلو و متفکر بیر شخصیت تانییر و گؤسته ریرلر کی، او، استثمارچی
حاکم طبقه لر، اعیان - اشرافلار قارشی و زحمتکش، ازیلن طبقه لر طرفداری اولان بیر متفکر
اولموشدور. بیز بو باره ده یئرینده دانیشمیشیق.

مختلف تاریخ عالیملری زردوشت و زردوشتیزمین بیر سیرا مسئله لر باره ده چئشیدلی فیکرلر
ایره لی سورورلر، بو مسئله لرین بعضیسی آذربایجان تاریخی ایله ایلگیلی اولدوغو اوچون، اونلاری
آچیقلاماق و او باره ده فیکر سؤیله مگی لازم بیلیریک.
تاریخ عالیملری داخلینده مباحثه لی مسئله لر دن بیر زردوشت و زردوشتیزمین وطنیدیر.

□ □ □

زردوشت و زردوشتیزمین وطنی

بعضی فارس عالیملری بو فیکر ده دیرلر کی، زردوشت م.ق. یئددینجی یوز ایللیگین
اورتالاریندا اورمو گؤل اطرافیندا اولموش بیر یئره "اسپیتامه" آدلی بیر عایله ده دوغولموشدور.
اونون آناسی "پوروش اسپه" و آناسی "فراهیم رو" آدلی بیر شخصین "دوغدو" آدلی قیزی
اولموشدور. بو نظریه یه گؤره زردوشت ۲۰ - ۱۵ یاشلاریندا گوشه گیرلیک ائدیپ، یارانش و دنیا

۱ - اردبیل تاریخی، موسوی، ج ۱، ص ۹.

۲ - رئیس نیا، ج ۲، ص ۷۵۶ - ۷۵۵.

باره سینده دوشونمه گه باشلايير. سونرا او "ساوالان" داغینا گئدير و اورادا اوتوز یاشیندا پیغام و کیتاب گتیریر. بو فیکره گۆره زردوشت اون ایکی ایل آذربایجاندا اۆز فیکیرلرینی تبلیغ ائدیرسه ده، نه تکجه مؤفقیت الله ائده بیلیمیر، حتی ائل بؤیوکلی اونا قارشى اعتراض ائدیرلر. زردوشت چاره سیز شرقه دوغرو، بلخ و خوارزم منطقه لرینه گئدير. چوخلو زحمت و مشقتله دۆزدوگدن سونرا، نهایت "کئی قشتاسپ" (ویشتاسپ) آدلی شاه اونا ایمان گتیریر و اوندان حمایت ائدیر. بو نظریه گۆره زردوشت ۳۵ ایل بورادا اۆز دینی تبلیغ ائتدیکدن سونرا، نهایت ۷۷ یاشیندا اولارکن، گشتاسپ ایله توران شاهى "ارجاسب" آراسیندا دؤیوش اولور و زردوشت اۆز آتشکده سیندن دفاع ائتدیگی حالدا اۆلدورولور.

اساساً فارس منبعلرینده اولان بو فیکیرلرین اساسی "آستییاکدان" دانشارکن دئدیگیمیزین بیر حیصه سیدیر: زردوشتون دوغولدوغو یئر، اونون عایله سی، اوشاقلیق و ایلک گنجلیک ایللری، فیکره دالما و حتی ساوالان داغی اتکلرینه گئدیپ، اۆز فیکیرلرینی تبلیغ ائتمه سی فیکیرلرله قسماً راضیلاشماق اولار، لاکین اونون شرقه - بلخ و یا خوارزمه گئتمه سی، اورادا تبلیغات ائدیپ، مؤفق اولماسی و اورادا تورانلیلار ایله اۆلدورولمه سی فیکیرلری دوغرو دئییلدیر. اونا گۆره کی، آستییاکلا علاقه دار گۆستردیگیمیز کیمی، زردوشت اۆز فیکیرلرینی آذربایجاندا تبلیغ ائدیپ، زردوشتیزمین ایلک رهبرلری اولموش کاهینلرله مخالفت ائتمیش و نهایت اونون فیکیرلری فارس شاهى "ویشتاسپ" دئییل، ماد شاهى آستییاکین دقتینی چکمیش و او اۆز قیزی "سپیتامه" یه وئرمیش، اونو اۆزونه ولیعهد ائده رک دینی رسمی ماد دؤولتینین دینی اعلان ائتمیش و نهایت "سپیتامه" تورانلی "ارجاسب" ین ایله دئییل، فارس شاهى "کوروش" ون ایله اۆلدورولموشدور. دئمک، گۆستردیگیمیز فارس منبعلرینین بو فیکیرلری یالنیشدیر، همده بو یالنیشلیق اردشیر بابکان زامانی ساختالاشدیریلیمیش تاریخدن باشلا یارق، بو تون ساسانیلر دؤورو و اونلارین یازیلارینین تأثیرینده ایسلام دؤورو تاریخچیلری و تاریخلرینده داوام ائتمیشدیر. زردوشت و اونون دینین حقیقی تاریخینه گلدیکده ایسه، او، ساسانی شاهى اردشیر بابکانین ساغ الی اولموش موغ "تسر" ین ایله، اردشیر و فارس اعیانلارینین فیکری و منافعینه موافق شکیلده ساختالاشدیریلیمیش، اویدورولموش بیر تاریخدیر و محض بونا گۆره ده اؤنملی آوروپا تاریخچیلری یوخاریدا زردوشت باره سینده دئییلن سۆز و فیکیرلره اعتماد ائتمیرلر.

بونودا علاوه ائتمک لازم دیر کی، "کریستن سن"، "پور داوود" و "جلال الدین آشتیانی" کیمی آوروپالی و ایرانلی عالیملرده واردیر کی، زردوشتون یاشادیغی دؤوروم. ق. ۱۷۰۰ ایللره قدر آپاریب چیخاردیرلار.

بیز یئرینده گۆسترمیشیک کی، زردوشتیزمین ایلک روشیملری هله م. ق. ۲ - ۳ مین ایل اۆللدن، او زامانکی مرکزی ماد و آذربایجانین کیچیک شاهلیقلاری و امیرلیکلرینده فورمالاشماغا باشلامیش و اوزون عصرلر تدریجله شکله دوشموشدور.

یوخاریدا گؤسترديگیمیز تاریخچیلرین فیکیرلرله بو معنادا معین درجهده راضیلاشماق اولار، لاکین او فیکیرله زردوشتون اوژونون یاشادیغی و دینین تام فورمالاشدیغی زامان معنا سیندا راضیلاشماق اولماز. بو مسئله ايله علاقه دار ا.م. دیاکونوف زردوشتون یاشادیغی دؤور بارهده اورتا بیر موقع توتاراق، گؤسته ریر کی، او (زردوشت) م.ق. ۷ - ۸ - نجی عصرلرده دوغولوب یاشامیشدیر. البته دیاکونوفون بو فیکرله راضیلاشماق اولماز.^۱

□ □ □

زردوشتون دوغولدوغو يئر

اگر زردوشتون تبلیغ و اولوم یثری بارهده معین فیکر اختلافلاری واردیر سادا، اونون دوغوم یثری بارهده عالیملر آراسیندا اختلاف چوخ آز و تقریباً فیکیر بیرلیگی واردیر.

مختلف عالیملر زردوشتون دوغولدوغو یثری یا "اورمو" یا "شیز" (تخت سلیمان) یا "مغان" - ساوالان، یادا "زی" بیلیرلر کی، او زامان هامیسی آذربایجان تورپاقلاری اولموشدور. میلادی ۷۹ - ۲۳ - نجو ایللرده یاشامیش روم تاریخچیسی "پولینیوس" زردوشتو ماد اهلی بیلر. ایسلام عالیملریندن "ابن خردادبه"، "بلاذری"، "ابن فقیه"، "یاقوت حموی" و... اورمو شهرینی زردوشتون دوغولدوغو یثر گؤسته ریرلر. حتی اورمو شهرینین یاخینلیغیندا یثرلشن "امبه" کندینده بیر قبیر واردیر کی، یثرلی اهالی اونا "زردوشتون آناسینین قبری" دئییرلر. بونولا برابر تاریخ عالیملرینین بعضیسی ده "شیز" شهرینی (بوگونکو تخت سلیمان شهری و "آذرگشنسب" آشکده سینین یثرلشدیگی یثر) زردوشتون دوغولدوغو یثر بیلیرلر.

بونلارلا برابر ایسلام و آروپا عالیملرینین بیر سیراسی، او جمله دن "زکریای قزوینی"، "حمدالله مستوفی"، "پور داوود" و "ویلیامز جکسن" بو فیکیرده دیرلر کی، زردوشت "اورمو" و یا "شیز" دن "ساوالان" داغینا گئتمیش، اورادا تبلیغات ائتمیش و "اوشتا" سینی اورادا یاراتمیشدیر. بونا گؤره ده "پور داوود" بو داغی زردوشتلرین "طورسینا" سی آدلاندیرمیشدیر.

بوتون بونلارلا یاناشی قید ائتمک لازم دیر کی، زردوشتون آذربایجاندا دوغولوب، بؤیومه سی، بورادا تبلیغات ائدیپ، اوشتانی یاراتماسی و نهایت بورادا اولمه سی بیرده آشاغیداکی واقعیتلرله ثبوت ائدیلیر.

۱ - اسکندردن سونرا یونانیلارین ایرانا ایستیلاسی دؤورو زردوشت دینی دوغولدوغو دیاردا آذربایجان اولکده سینده قورونوب ساخلاندی، اورتا آسیا - بلخ و خوارزمده یوخ.

۲ - زردوشتیزمین کعبه سی اولموش "آذرگشنسب" آشکده سی "شیز" شهرینده - آذربایجاندا یثرلشمیش و قالیقلا ری دا بوگون دورماقدادیر.

۳ - آذربایجانین مختلف یثرلرینده "کول تپه" آدلانان چوخلو آشکده قالیقلاری ایندی ده

معلوماتدور و خلق اورالاردان كول گۇتوردوكده بعضاً تاريخى شئيلر تاپيلير.^۱

۴ - باكينين ياخين ليغيندا يئرلەش "سوراخانى" قصبەسینده آتشکده بناسى بوگون قالير.

۵ - ساسانیلر دۇورو "شیز" شەرى و اوراداکى "آذرگشنسب" آتشکدهسى بوتون زردوشتیلرین، حتی ساسانی شاهلارینین زیارتگاهی ایدی و ساسانی شاهلارینین اوریا گنتمه لری و چوخلو نذر - نیاز ائتمه لری تاریخده مشهوردور.

۶ - آذربایجانین مختلف یئرلرینده و منطقه لرینده زردوشتیزمین آتشکده لری قالیقلا رینین معلوم اولدوغو و بعضیلرینین آراشدیریلدیغی حالدا، اورتا آسیادا بئله قالیقلا رین نه تاریخده آدی اولموش، نه ده قالیقلا رى واردير. کریستن سن ده یازیر کی، هخامنیشلر زردوشتی دئییلدیلر.

□ □ □

زردوشتون اورتا آسیادا دوغولماسی فیکری

بعضی عالیملر، او جمله دن "اورانسکی" گۇسته ریرلر کی، م.ق. بیرینجی مین ایللیگین اوللرینده میدانان گلمیش زردوشت آذربایجان دئییل، اورتا آسیادا، بلخ و خوارزمده میدانان گلیب، اوستانی دا قدیم فارسجا یازا بیلردی، اونا گۇره کی، م.ق. بیرینجی مین ایللیگین اوللرینده آذربایجاندا و عمومیتله ایرانین غریبنده هند - اروپایی خلقلری و ائللریندن اصلاً اولمامیش ایدیلر و دیل جھتدن اوستانی یارانماسینا اورادا زمینه و امکان یوخ ایدی، حالبوکی، اورتا آسیادا او دۇورلردن چوخ قباق هند - اروپایی خلقلر یئرلشمیش ایدیلر و بونا گۇره ده اوستانی یارانماسینا اورادا دیل جھتدن مدنی زمینه آماده ایدی.

اورانسکی نین بو قریبه فیکریله علاقه دار دئمه لی بیک کی، اولا آریالارین اورتا آسیایا گلمه سی و اورادا اولماسی اونون تصوّر ائتدیگی کیمی اولمامیشدیر، ایکینجیسی آذربایجاندا هند - اروپایی دیللی خلقلر نه او زامان، نه ده اوندان سونرا تاریخ بویو هئچ وقت اساس ساکینلر اولمامیشلار و ایندی ده دئییلدیلر. بوندان علاوه بو عالیملر بیلیمیر و یا گۇسترمک ایسته میرلر کی، اوستانی ایلک و بیرینجی حیصه سی اولان "قاتلار"، یئرینده گۇستردیگیمیز کیمی، زردوشتون اؤزو طرفیندن و اؤز دیلینده - او زامانکی آذربایجان خلقلرینین التصاقی دیلینده سؤیله نیب، سونرالار یازی حالینا گتیریلیمیشدیر، هند - اروپایی دیللردن اولموش قدیم فارس دیلینده یوخ و همین دیلندن ده سونرالار، ساسانیلر دۇورونده، او زامانین فارس دیلینه چئوریلدیکدن سونرا، اصلی آرادان آپاریلیمیشدیر. بو ترجمه ده احتمال اولاراق تحریف اولموشدور.^۲

همین تاریخچیلر یشنه ده گۇسته ریرلر کی، "قاتلار" دا کؤچه ری ائللرله مبارزه و دۇیوشلردن صحبت گئدیر و بو حادئه او زامانلار اورتا آسیادا اولموش "ساکالار" ایله علاقه دار یارانمیشدیر.

*

۱ - بو کوللر آتشکده یانا جاقلا رینین کولدور.

۲ - ایلک اوستانی دلی اسکی تورکجه اولموشدور. باخ: یول، سای ۳۸، فروردین ۱۳۷۳، صحیفه ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳.

لاکین بو تاریخچیلر گۆرمک ایسته‌میرلر کی، مادلارین لاپ اولینده "خیشتی‌رتی" ایسکیتلر طرفیندن دؤیوشده اؤلدوگوندن سونرا، اونون اوغلو "کییاکسار"ین حاکمیتی‌نین اؤلرینده "ساکالار" ۲۸ ایل آذربایجان و مرکزی ماد اراضیسینده حکومتین اختیارینی اؤز اللرینه آلیب ساخلامیشلار و "قاتلار"داکی کؤچه‌ری ائللرله دؤیوش مادلارلا ساکالارین همین دؤیوشلرینین انعکاسیدیر.

بونلاردان علاوه تاریخچی عالیم "بئلنیتیسکی"نین دئدیگی کی، اولانه اورتا آسیادا اولموش علمی قازیتتی‌لارلا اوزه چیخمیش اثرلرین بیرجه‌جیگینده آتشکده قالیقی میدانا چیخمیش، نه‌ده، اورتا آسیا خلقلرینین دیلی، تاریخی و ادبیاتلاریندا زردوشت دینینه دایر اشاره و معلوماتلار واردیر. بیر صورتده‌کی، اورتا آسیاداکی علمی قازیتتی‌لار نتیجه‌سینده باشقا دینلره دایر اثرلر الده ائدیلمیش و خلقلرینین تاریخ و ادبیاتلاریندا او دینلره دایر معلوماتلار واردیر. دئمک، اورتا آسیا زردوشتیزمین وطنی اولمامیشدیر.

زردوشتون دوغولدوغو یئر باره‌ده ایره‌لی سورولموش بو مختلف نظریه‌لری یکونلاشدیراراق، قطعی شکله‌ده دئییه‌ریک کی، زردوشت هم آذربایجاندا دوغولوب اؤلدورولموش، هم اونون طرفیندن دئییلیمیش "قاتلار"م.ق. یئددینجی عصرده او زامانکی التصاقی آذربایجان و مرکزی ماد دیلینده آذربایجاندا دئییلیمیش، همده زردوشت اؤز دینی آذربایجاندا تبلیغ ائدیپ یایمیش و بورادان ایرانین باشقا نقطه‌لرینه یاییلیمیشدیر. □ □ □

موغلار □

یئرینده گؤستریدیگیمز کی، موغلار مرکزی ماد و ماننلارین طایفالاریندان بیر، اؤزلی‌ده، بیر سیرا عالیم‌لرین گؤستریدیگی کی، اورتا آسیادان گلمه، التصاقی دیللی و تورانلی اولموشلار. موغلار اؤللر، زردوشت دینی‌نین روشیم‌لری قدیم آذربایجان طایفالاری، ائللری و خلقلری داخلینده یارانارکن، ابتدایی دینی مراسم‌لرین اجرایی و مسئولیتینی اؤز اللرینه آلمیشدیلار، داها دوغروسو کاهین‌ایدیلر. اونلار زامان کئچدیکجه بو وظیفه‌نی اؤز لیرینه شغل و پشه ائتمیش، بؤیوک سیاسی، مالی نفوذ و قدرت الده ائده‌رک، دؤولت داخلینده دؤولت یاراتمیشدیلار. شاید ائله همین دینی رهبرلیگین اؤلرینده "موغ طایقاسی" آدی میدانا گلیمیشدیر.

بئله‌لیکله اگر اؤللر موغلار بیر طایفا، ائل و قبیله اولموشلارسا، زامان کئچدیکجه، قدرتلی، نفوذلو و حاکمیتله‌ال بیر اولان بیر اجتماعی لای و طبقه‌یه چئوریلیمیشلر. فیکریمیزجه "موغلار" بیر طایفا اولموش اولسایدیلاردا، اونلارین هامیسی: بؤیوگو، کیچیگی، آروادی و اوشاگی موغ اولایلمزدی، موغ اولسا - اولسا، عایله‌لرین باشچیلاری، کیشیلری و بؤیوک‌لری اولاییلردی.

بو باره‌ده ان گؤزل و منطقی فیکری تاریخین آتاسی هئروdotسؤیله‌میشدیر. هئروdotسؤ یازمیشدیر کی، موغلارین خصوصی مذهبی عقیده‌لری و دینی مراسم‌لری واردیر و پارسلار و

مادالار اۆز كاهينلارنى او قىبلە نىن افرادى آراسىندان سىچىرلر.^۱

دئىمك "موغ" يا موغلار قديم التصاقى دىللى خلقلار و ائللار داخلىندە بىر ائل، طايفا، قىبلە آدى اولموشدورسا، شېھە سىز زردوشت دىنى روشىملىرى اولجە او قىبلە نىن افرادى داخلىندە كۆك سالىب دەرەين لشمىش و سونرالار تدرىجلە باشقا ائللار و طايفالار داخلىندە يايلىمىش و داھا سونرالار بىر مەشكىل دىن شەكىلنە دوشموشدور. اىلك اۆللر بو طىبعى و ابتدائى زردوشت دىنىن رەھبەرلى و يايلىنلر كاهىن آدلانار و عىنى زاماندا موغ ايدىلر و قىبلە نىن بوتون عضولرى موغ حساب اولوردو، لاکىن هر موغ كاهىن اولموردو. داھا سونرالار "موغ" كەلمەسى ائل آنلامىنى ايتىرىك، زردوشت دىنى رەھبەرى مەھمۇمونو داشماغا باشلادى. بو سىبىلرە گۆرەدە "موغ" كەلمەسى اوستانىن اسكى حىصەلرىندە اولمامىشىدىر، بو آد، بىر دىنى اصطلاح كىمى، ساسانىلر حاكىمىتى دۇوروندە رەسمى لشمىش و خلق داخلىندە يايلىمىشىدىر.

بوتون بونلارلا بىر بىر بونودا قىد ائتمك لازىمدير كى، خەلقىن شەور و مەفكۇرە جەھەتدن ابتدائى لىگى، مەھدود فەكىرلى و گىرى قالمىش اولماسى اوجوندان موغ طايفاسىنىن كىشىلىرى جامەئە نىن دىنى رەھبەرلىگىنى اۆز اللرىنە آلمىش، اونو اۆز نىسلىلرىندە ارىشى ائدە بىلمىش، خەلقى زردوشت دىنىنە ايناندىرراق، اونلار نفوذ ائدىب، روحى و مەنوى اختىارلارنى اللرىندە ساخلاماغى باجارمىشلار.

اوستادا "موغ" سۆزونون اولماماسى داگۆستەرىكى، اونون ياراندىغى اىلك دۇورلردە موغلار دىنى رەھبەر كىمى اولمامىش و سونرالار تدرىجلە بو ايشى اللرىنە آلىب، اۆزلىرى و نفوذلارنى سادە خەلقە و حتى حكومتە تەھمىل ائدە بىلمىشلر. حتى ھىرودوتون يازدىغىنا گۆرە، دارىوش قئوماتى اۆلدوردوكدن سونرا، اۆزو و فارسلا رخنجر الە آلاق موغلار بىر گون آخشاما قدر قىرمىشلار و بو گون سونرالار فارس تارىخىندە "موغ" اۆلدورمك "گونوايلە مەروف اولموش و بو گون موغلار ائولرىندن ائشىگە چىخا بىلمزدىلر.

دئىمك، موغلار زردوشت دىنىن ياراندىغى گوندن اونون رەھبەرلى اولمامىش، بلكە سونرالار تدرىجلە بو ايشى اللرىنە آلمىش و قدرتدە حكومتە شرىك اولموشلار. اونلار حتى خلق و توپلومون عادى حياتى ايشلىرىندە دۇولتدن داھا چوخ نفوذ ائدىب، تائىر ائتمىشلر. موغلار خەسەسە ساسانىلر دۇوروندە، دىنى مەراسملرى اجرا ائتمەكدن علاوہ، خەلقىن آراسىندا اولان اختلافلار و ايشلىرىندە قضاوت ائتمك، تازا دوغولانلارلن آدلارنى قىدە آلماق، مەنجملىك، پىشگولوق، يوخو يوزماق، واعظلىك ائتمك و سايرە بو كىمى ايشلىرىدە اوز اللرىنە آلمىشىدىلار. بوتون بو ايشلرلە بىر بىر موغلار دىنى جەرىمەلرى آلماق، صدقەلرى، گلېرىن اوندە بىرىنى توپلاماق و آتشكەلرېن چوخلو ملكلرىنېن گلېرىنى الدە ائتمەكە بۆيوك و سونسوز مادى امكانلاردا اۆز

الیرینده متمرکز ائدهرک، مادی جهتدی ده خلقه و دؤولته آغالیق ائدیردیلر.

ساسانی سولاله سینین سونلاریندا یاشامیش یونانلی "آکاسیاس" گؤسته ریر کی، ایراندا موغلار خلقین دوغولدو غوگوندن اؤلدوگو گونه قدر اختیارینی اؤز الیرینده توپلامیش ایدیلر. او یازمیشدیر: «عموم خلق موغلاری مقدس ساییب، اونلارا حرمت ائدیردیلر. خلقین عمومی ایشلری موغلارین اؤیودلری و پیش بین لیکلری اساسیندا مرتب اولوب، یولا دوشردی، اونلار خصوصیه خلقین مرافعه ایشلرینده دقت ائدیپ، تام مراقبت و مواظبتله ایشلرین گئدیشینی نظره آلاراق، فیتوا وئردیلر. خلق بیر موغون تصدیقی اولمادان هئچ نه یی دوغرو و قانونی بیلمزدیلر.^۱

موغلار، خصوصیه ساسانیلر دؤورو، ایراندا سیاسی و اقتصادی جهتدن توپلومون اصیل قدرت و حاکمیتی نی اؤز الیرینده متمرکز ائتمیش ایدیلر.

یئرینده گؤستر دیگیمیز کیمی، زردوشتیلرین دینی کیتابی "اوئستا" بیر نفر طرفیندن بیر زاماندا و بیر مکاندا تألیف اولاراق، یارانما میشدیر. اوئستانین ایلک تمل حیصه سی اولان "قاتلار" زردوشتون اؤزو طرفیندن سؤیلمیش و موغلارین واسطه سیله آغیزدان - آغیزا گلمیش و آشاغیدا گؤستر دیگیمیز کیمی، بعضی شاهلار طرفیندن یازیا کؤچورولموشدور.

بیلدیگیمیز کیمی کوروش سپتامه نی - زردوشتیلرین ان بؤیوک موغونو کی، چوخ احتمال هامان زردوشتون اؤز وایمیش، اؤلدوردو. کوروشون اؤزو، آتاسی و باباسی فارس لارین هم سیاسی، همده دینی رهبر لری اولمالارینا باخمی یاراق، زردوشت دینی نی رسمی دؤولت دینی ائتمه دی. هخامنیشلر زامانیندا زردوشت دینی رسمی دؤولت دینی اولمادی. کریستن سن گؤسته ریر کی، داریوش و خشایارشا زامانیندا ماد لار زردوشتی ایدیلر، لاکین پارسلار یوخ.^۲ یوخاریدا گؤردوک کی، داریوش "موغ اؤلدورمک" گونونو پارسلار داخلینده برقرار ائتمیش ایدی.

دئمک، داریوشون اوئستا کیتابینی ۱۲ مین اؤکوز ده ریسینده، ایکی نسخه ده یازدیریب، بیرینی دؤولت آرشیوی و دیگرینی "شیز" شهر ی خزینه سینده - آذرگشنسب خزینه سینده - گؤنده ریب، ساخلاتدیرماسی و اونلارین اسکندرین هجومو زامانی آرادان گئتمه سی بوش سؤز و ایسلام دؤورو زردوشت موغلاری طرفیندن اوی دورولموش بیر افسانه دیر، اونا گؤره کی، بو فیکیر ایسلامین اوچونجو عصرینین اؤللرینده پهلوی دیلینده تألیف ائدیلمیش "دینکرت" ین دؤوردونجو کیتابیندا بیرینجی دفعه ایره لی سورولموشدور. بو ادعا یا گؤره گویا اوئستانین ۱۲ نوسکو داریوش طرفیندن ایکی نسخه ده ده ری اوزه رینده یازدیر یلمیشدیر کی، بیر نسخه تخت جمشیدین و نقش رستمین اسکندر طرفیندن اودا چکیلمه سینده آرادان گئدیپ، "شیز" ده کی نسخه، گویا یونانا و اسکندریه یه گؤنده ریلیمیش و گویا یونانجا یا چتور یلمیشدیر. بیر صورته کی، اولاداریوش اؤزو موغ قاتیلی ایدی،

* ۱ - رئیس نیا، ج ۲، ص ۷۸۰.

۲ - رئیس نیا، ج ۲، ص ۷۹۴.

ايكىنجىسى ايندىيە قدر اوستانين بو يونانجايا ترجمه سيندن هئج بير منبع و يثرده آد بئله آپاريلمىشىدیر. لاکين بونا باخمایارق، بعضى خيال اسیری اولانلار نه تکجه بو افسانه نى واقعیت بيلمیش، حتی اونون بوگون مین جیلده کیتابدان عبارت اولاجاغینی بئله آب و تاب ایله یازمیشلار. بیر صورتده کی، هامان دؤورلرین یونان و روم تاریخلریندن آیدین گؤرونور کی، یوخاریدا اشاره ائتدیگیمیز کیمی، هخامنیشلر زامانیندا زردوشت دینی مادلار داخلینده نسبتاً عمومی لشمیش و رسمی لشمیش دین اولموشدورسادا، ایرانین باشقا یئرلری، او جمله دن پارسلار داخلینده هله عمومی لشمه میشایدی و پارسلار هله زردوشتی اولمایان بیر نووع "مزدا پرستی" دینینه اینانیردیلار. بوندان علاوه، آشاغیداکی تاریخی واقعیتلرده گؤسته ریر کی، هخامنیشلر زردوشتی مذهبنه هله اینانمیردیلار:

۱ - عموماً هخامنیشلر دؤورو داش قازما آیتلاری، او جمله دن داریوشون لؤوحه لرینده نه تکجه بیر دفعه ده اولسا زردوشت آدی آپاريلمىشىدیر، بلکه "اهورامزدا" آدیله یاناشی باشقا آلاله لاردان دا آد آپاريلمىشىدیر. بو گؤسته ریر کی، هخامنیشلر تکجه زردوشتیزمین اهورا مزداسینا دئییل، اونولا برابر مختلف آلاله لاردا اینانیرمیشلار، یعنی تک آلاله لی دئییل ایدیلر.

۲ - قدیم یونان شاعری "اثشیل" (اثسخیل)، تاریخچیلردنسه هئروودوت و قئزئتفون اؤز اثرلرینده آیدین گؤستریمیشلر کی، پارسلار مختلف آلاله لار تاپینارمیشلار.

۳ - علمی قازینتی ایشلری نتیجه سینده قطعی شکیلده معلوم اولموشدور کی، هخامنیشلر اولولرینی یاسدیرار، شاهلار و بؤیوک باشلارای مقبره، مزار و توربه دوزلدیر (کوروش قبری کیمی)^۱ و دفن مراسمینده آت قوریان کسردیلر. بوتون بونلار زردوشتیزمین دینی ایناملارینا ضدایدی. بوتون بونلار گؤسته ریر کی، هخامنیشلر، حاکمیتلرینین سونونا قدر، دؤولت مقیاسیندا زردوشت دینینه اینانما میشلار.

یئرینده گؤسته ره جه گیمیز کیمی، اوئستا بیرینجی دفعه اولاراق اشکانیلر زامانی بالاشین امریله ایلک دفعه یازیلدیغی اصیل دیلینده - زردوشتون اؤز زامانینداکی ماد - ماننا خلقلرینین دیلینده توپلانمیشدیر. همین بو اوئستا بیرینجی ساسانی شاه ی اردشیر بابکانین امریله فارسجا یا چئوریلدیکن سونرا، نه اولدوغو معلوم دئییلدیر و چوخ احتمال اردشیرین گؤسته ریشی و "تئسر"ین الیه آرادان آپاريلمىشىدیر. حتی بیز بو فیکرده بیک کی، اسکندر اؤز معلیمی "ارسطو"تون گؤسته ریشی ایله نه تکجه ایراندا الله ائتدیگی کیتابلاری یاندریمامیش، بلکه اونلاری دقتله توپلاییب، یونانا و اسکندرییه گؤندرمیش، یونانجا یا چئویتدیریمیشدیر و بو علمی خزینه یونان علمینین تمل داشلارینی تشکیل ائتمیشدیر، آنجاق اوئستا بو کیتابلارین ایچینده اولما میشدیر. ویل

*
۱ - بو قبیرده دوزلتمه دیر، حقیقی بوخ، چونکی کوروش آراسین شمالیندا تومروس خانیملا دؤیوشده اولوب ایتمیشدیر.

دورانتین دلیلله دتمیش اولساق، "آریالارین اؤزلری مدنیت یازادیب، قوران اولمامیشلار، بلکه اونو بایبلدن و مصردن بیرووز آلمیشلار؛ یونانیلاردا مدنیت سارایی یازادان سایلمیرلار، اونا گؤره کی، اونلارین باشقالاریندان آدیقلاری، حربی غنیمتler و تجارتله شرقدن اورایا گلیمیش اوچ مین ایللیک علم و هنر ذخیره لرینی، ناحق اولاراق، ییمه لنمیشلر»^۱.

ساسانی شاهی اردشیر بابکانین او زامان فارسجاسینا چئویتدیردیگی اوستانین ایسلامدان سونرا اهمیتی حیصه سی آرادیان گتندی و یالنیز اونون تقریباً دؤردده بیرى زردوشتیلرین واسطه سیله هندوستانا آپاریلاراق قالدی و زمانه میزه گلیب چاتدی.

زمانه میزه گلیب چاتان بو ناقص اوستاندا، شبهه سیز، مختلف زامان و مکان شرایطینده، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی دوروملا علاقه دار معین قدر ده ییشیمیش، زردوشت دینی رسمی دؤولت دینی اولمادیغیندان، حقوقا دایر قسمتلی فیداسیز و درده دهیمه یین اولدوغوندان، آتیلیب، اونودولموش، بیر چوخ یئرلری اختصار اولاراق، تازا حیاتلار علاقه دار، تازا بؤلوملر اونا آتیریلیمیشدیر. بونلاردان علاوه، همیشه اوستانى اوخویان، اجرا ائدن موغلار دؤورون و شخصی منفعتلرینین طلبی، توپلومون ایستگی اساسیندا اوستانین بعضی قسمتلرینی آتیب، تازا قسمتلر اونا علاوه ائتمیشلر. بئله لیکله بوگون زردوشتیلرین دینی کیتابی کیمی علم عالمینه معلوم اولان "اوئستا" کیتابی اصیل اوئستادان او قدر اوزاقدیر کی، اونلارین یالنیز آدی و بعضی "قاتلاری" مشترک و اورتاقدیر دئسک یانیلماریق.

اوستانین منظوم بؤلومو اولان "قاتلار" م.ق. یئددینجی یوزایللیگین سونلاری و آلتینجی عصرین اؤلرلینده، ماد ایمپراتورلوغو یارانان زامانلار یارانمیش، زردوشتون اؤزو طرفیندن سؤیلنمیش و عصرلر بویو، شفاهی شکیلده موغلار طرفیندن نقل اولوناراق ساخلانمیشدیر. مضمون اعتباریله "قاتلار" واحد آلاهی تبلیغ ائدیر، یئرلی دینلر و آلاهلاری رد ائدیر، اعیان - اشرافلار علیه نه مبارزه آپاریر.

زردوشتون یاشادیغی ایللر ماد حکومتینین ان قدر تلی دؤوروایدی. "کییاکسار" واحد زردوشت دینی نین طرفداری اولموش و بو دینین رهبرلری اولموش موغلاردان حمایت ائتمیش و اونلارا دربار و حکومت ایشلرینده دخالت ائتمه گه امکان یاراتمیشدیر. بو سیاسی ایشلرین "کییاکسار" طرفیندن گؤرولمه سی احتمالی واردیر، لاکین، شبهه سیز آستییاک بو ایشی ائتمیشدیر. بیز ایسه یشرینده بو باره ده گئنیش دانیشیمیشیق.

دئمک، میلاددان اؤل یئددینجی عصرین اورتالارینا یاخین و آخزلاریندا، موغلارین رهبرلیگی آلتیندا اولان واحد زردوشت دینی ماد حکومتینده اهمیتی دین اولموش و خلق داخلینده یاییلمیشدیر. قید ائتمک لازمدیر کی، ماد شاهلاری زامانی واحد زردوشت دینی نین یارانماسی و

*

اونون رسمی دؤولت دینی اولماسی دؤورون و زامانین طلبی اولموشدور. م.ق. ۱۳ - نجو یوز ایلیکده فلسطینده یهودیلر داخلینده اولموش چشیدلی مذهبیلر، یارانمیش واحد دؤولتین طلبی نتیجه سینده، واحد یهودی دینی شکلینه دوشموشدور.

یشنه ده همین دؤوردن نتیجه عصر سونرا هندوستاندا اولموش مختلف دینلر، یشنه ده یارانمیش واحد دؤولتین طلبی نتیجه سینده واحد "بودا" دینی شکلینه دوشموشدور.

دئمک، ماد خلقلری داخلینده اوللر بت پرستلیک و زردوشت دینی نین روشیملری، نطفه لری، شامانیزم یا ییلیمیش و سونرالار، محیطده یارانمیش واحد دؤولتین طلبی ایله علاقه دار، زردوشت و زردوشتیزم میدانا گلمیشدیر. بو واحد دین آستییاک زامانیندا ماد دؤولتینین رسمی دینی اولموشدور، لاکین بو دؤور و اوندان اوللر مرکزی ماد حکومتینه تابع اولان مختلف یئرلی حکومتلر، شاهلیقلار، امیرلیکلر و خلقلر داخلینده زردوشتیزمین بیرى - بیریندن فرقلی اولان مختلف شکیللری حکم سورموشدور. بو یئرلی دینلره کاهینلر رهبرلیک ائتمیش و قدیمدن نفوذلاری اولان اعیان - اشرافلار اونو حمایت ائتمیشلر. واحد زردوشت دینی نینی تبلیغاتچیسى اولموش موغلار ماد دربارینا یول تاپمیشلار. آستییاکین حمایت ائتدیگی موغلارین بو واحد دینی (زردوشت دینی) یئرلی کاهینلر، شاهلار و اعیان - اشرافلارین منافعینه ضد اولدوغو اوچون، اونونلا مخالفت ائتمیشلر. آستییاکین قیز نوه سی و پارس شاهلاری سولاله سینده اولموش کوروش بو ناراضی اعیان - اشرافلارین، هابئله واحد زردوشت دینی نین رهبرلری ایله مخالف اولانلارین نماینده سی ایدی. کوروش میللی جهتندن ده مادلارلا مخالف ایدی، چونکی مادلار التصافی دیللی و پارسلار هند - آوروپایی دیللی ایدیلر. بو سببلره گؤره کوروش ماد حکومتینه غلبه چالاندان سونرا، هم میللی و دینی جهتدن مخالفی اولان آستییاکی آرادان گؤتوردو، همده موغلارین بؤیوگو "سپیتامه" نی اؤلدوردو. کوروش طرفیندن اؤلدورولن بو موغ پارس تاریخ و دیلینده "اسپنداته" دئیلمیش، اؤزوده یا زردوشتون اؤزو و یا اونون ان بؤیوک شاگردلریندن بیرایمیش.

سونرالار، کوروش حاکمیتی اله آلاندان سونرا، واحد دؤولتین واحد دینه احتیاجی اولدوغو اوچون، موغلارین واحد زردوشت دینی نی، پارس خلقینه خاص و نسبی شکیلده قبول ائتمیشدیر، آنجاق قاباقلار گؤستریدیگیمیز کیمی، بو دینین آستییاک دؤورو مادلارین زردوشت دینیندن بؤیوک فرقی اولموشدور. شبهه سیز بو زامان و بوندان سونرالار، تدریجله، موغلار آستییاک دؤورونده کی مترقی خصوصیتلرین الدن و ئرمیش و مرکزی پارس حکومتی و پارس اعیان - اشرافلاری ایله ال ال وئریب، بیرلشمیش ایدیلر.

بو دئدیکلریمیزدن گؤرونور کی، ماد حکومتی دؤورو اوچون موغلارین رهبرلیک ائتدیگی واحد زردوشت دینی مترقی خصوصیت داشییردی. بونا گؤره ده ایستر بیر متفکر کیمی زردوشت، ایسترسه ده ایلک زردوشتیزم او دؤور ماد خلقینین افتخارلاریندان ایدی. فریدون ابراهیمی زردوشت

و زردوشت دینی‌نین بو مترقی جهتلریندن دانشارکن یازمیشدیر:

«میدیالیلارین مذهبی حاقیندا تاریخچیلرین آپاردیقلاری تحقیقات بو نتیجه یه یتیشمیشدیر کی، بیزیم بابالاریمیزین اولکی مذهبی آتش پرستلیک‌ایدی و بو مذهبی تأسیس ائدنلر میدیالیلار اولموشدور. سونرا میدیانیین بؤیوک متفکری "زورا آستر" (زردوشت) مذهبه دهرین اصلاحات عمله گتیردی و اونو چوخ محکم و حقیقت اعتباريله عالی پایه‌لر اوستونده قوردو. بو اصلاح ائدیلیمیش و زردوشت طرفیندن تکمیل اولموش مذهب، اوگونکو عالمده سابقه‌سیز اولوب، بیزیم افتخارلی بابالاریمیزین مترقی افکار و پارلاق مدنیتلریندن باریز بیر نمونه اولاراق گؤسته‌ریلیر.

زردوشت شرقین بؤیوک متفکرلریندن بیری و عینی حالدا میدیا میللتینین اونودولماز افتخاراتیندان ساییلیر. بو بؤیوک متفکر بشریت جامعہ‌سینین دهرین اصلاحاتچیلاریندان اولموشدور. اونون اهمیتی بو گونه قدر حاقیندا یازیلان چشیدلی کیتابلاردان آنلاشیلیر. بو مذهبین هامان تاریخده و اوندان سونرا گئنیش رواج تاپماسی، پارسلا طرفیندن رسماً قبول ائدیلب، داریوش حکومتی دؤورونده دؤولتی بیر مذهب کیمی تانیلماسی اونون نفوذ و اهمیتی آیدین گؤسته‌ریر. زردوشتون مذهبی قدیم دونیانی مین ایلدن متجاوز بیر دؤورده اداره ائدیب، اوز نفوذو آلتیندا ساخلامیشدیر و ایندی‌ده او مذهبین معتقدلری آز دئییلدیر. زردوشتون همیشه‌لیک شاه اثری اولان "آوستا" بشریتین یوکسک فیکیر و قریحه‌لریندن نشأت ائتمیش بیر اثر دیر کی، عینی حالدا میدیا میللتینین عمومی مدنیت ساحه‌سینده ائتدیکلری ترقیین نه قدر اساسلی و محکم اولدوغونو گؤسته‌ریر»^۱

□ □ □

زردوشت و اوئستا

یوخاریدا گؤرودوک کی، زردوشت آذربایجانلی اولوب، ماد دؤورونده یاشامیشدیر، بونا گؤره‌ده اونون اثری اولان "اوئستا"نین تملی ساییلان "قات"لار ماد دؤورونده آذربایجاندا و او دؤورکو همدان - آذربایجان دیلینده یازیلیمیش و یا سؤیلنمیشدیر.

"اوئستا"نین بوگون اولان حیصه‌لری‌نین بیر قسمتی، خصوصیه "قات"لار قدیم آذربایجان - همدان دیلیندن ساسانیلر دؤورو فارسجاسینا ترجمه‌نین محصولدور. تحقیقاتچیلار اوئستانین همین بو موجود نسخه‌سینی آراشدیریپ، علم عالمینه و گئنیش خلق کوتله‌لرینه تانیتدیرمیشلار. بو سببه گؤره‌ده بوگون ایران ضیالیلاری و حتی ایران توپلومونون نظرینده، هابئله پهلویلر دؤورو ایراندا چاپ اولموش اکثر علمی - تاریخی اثرلرده، بیر قایدا اولاراق، زردوشتون اؤزو هند - آوروپایی دیللی و اوئستانین اصلینین قدیم پارس دیلینده، هند - آوروپایی دیلده اولدوغو گؤسته‌ریلمیش و بو مسئله قطعی و مسلّم بیر تاریخی واقعیت کیمی تانیلمیشدیر.

بټله لیکله، زردوشتون اصلی و اوستانین ایلک دیلی باره ده ایکی بیري - بیرینه ضد فیکیر اولر .
 بونا گوره ده بو ایکی مسئله باره ده تاریخی سندلری دها گنیش، ده رین و دقیق شکیلده آراشدیرماق ضروریدیر.

هر شیدن اول قید ائتمک لازم دیر کی، زردوشت دینی نین فیکیرلری، اوللر گؤستر دیکیمیز
 کیمی، م.ق. ۲ و ۳ - نجو مین ایللیکلرده بوگونکو همدان و آذربایجان ساکینلری داخلینده، التصاقی
 دیلی ائللر ایچینده تدریجله یارانمیش و اونون مختلف احکامینین اساسی م.ق. ایکینجی مین
 ایللیگین سون عصرلری و بیرینجی مین ایللیگین ایلک بش عصرینده، اساساً یتنه ده مرکزی ماد و
 ماننا خلقلرینین، هابټله اورتا آسیا تورک ائللریندن اولموش "ساکا" (ایشغوزلارین منطقه میزه گلیب
 یتشلشدیکلری دؤورون محصولودور. م.ق. بیرینجی مین ایللیگین ایلک ۵ - ۴ عصرینده هند -
 آوروپایی دیلی ائللرینده ایرانا و منطقه میزه گلمه سی، شبهه سیز، زردوشت ایدئولوژیسینین سون
 دؤورو قطعی شکله دوشمه سینده تأثیرلی اولموشدور).

دئمک، زردوشت ایدئولوژیسی اساساً التصاقی ماننا - ماد، قسماًه هند - آوروپایی دیلی
 خلقلرین اورتاق محصولودور.

تاریخین گؤستر دیکیمی، هند - آوروپایی دیلی خلقلر م.ق. ۹ - نجو یوز ایللیگین اوللریندن
 باشلا یاراق، م.ق. ۶ - نجی عصره قدر، چوخ احتمال شمالدان، اورتا آسیا یولیه منطقه میزه گلمیشلر.
 اورتا آسیا تورکلرینین یاخین شرق منطقه سیننه نؤبتی آخینی دا "ساکا" لار (ایشغوزلار واسطه سیله
 م.ق. بیرینجی مین ایللیگین ایلک عصرلرینده [۶ - ۹ - نجو عصرلر] باش وئرمیش تاریخی
 حادثه دیر. بو ایکی آخین زامانجا بیري - بیرینه یاخین، همده اورتا آسیادان اولدوغو اوچون، او
 زامانلار اورتا آسیادان منطقه میزه گلمیش ائل بیرلشمه لرینین بعضی سینده هند - آوروپایی دیلی قبیله
 و اوبالارین دا اولماسی احتمالی واردیر.

اورتا آسیادان منطقه میزه اولموش تورکلرین "سومثر"، "ایلام" و "هیت" آخینلاری، منطقه میزین
 آز جمعیتلی اولدوغو و یا اورالاردا سويداشلارینین اولدوغو دؤورلر باش وئردیگی اوچون،
 توققوشماسیز، بیر نؤوع ساکت و قانسیز اولموشدور و یالنیز سونرالار، اوللر گؤستر دیکیمیز کیمی،
 آسیانی خلقلرله سامی خلقلری توققوشموشلار. لاکین مختلف یوللاردان اولان هند - آوروپایی
 دیلیلر و ایشغوزلارین یاخین شرق منطقه سیننه آخینی، نئچه مین ایلدن بری بو منطقه ده یورد
 سالمیش "آسیانی" خلقلرله جدی توققوشمالارلا اوزله شیر، بودا اولدوقجا طبیعی دیر، چونکی
 آسیانی خلقلر یا اولدن بورادا میدانا گلمیش و یا نئچه مین ایلدن بری منطقه نین مختلف یئر و
 اولکه لرینه گلیب، یورد سالیب، اورالاری اؤز وطنلری ائتمیش، دؤولهر و مدیتر یاراتمیش دیلار و
 تازا گلمیشلرین مقابلینده اؤزلریندن مدافعه ائتمه گه مجبورایدیلر.

بودان دها ماراقلیسی اوندان عبارت دیر کی، کچمیشده مختلف دؤورلرده باش وئرمیش تورک
 اصیللی ائللرین آخینلاری، ائللرین مدنیّت، عادت - عنعنه، رسومات، یاشاییش طرزی و دیل جهندن

و سايره بعضى قهرمانلىق داستانلارى اساساً ھەمىن عصرلرده ياراندىقلارى كىمى، فارس خەلقىنىڭ "شاھنامە"دە عەكس اولونموش بوتون قهرمانلىق داستانلارىنىڭ مەنىنىڭ ايلكىن اۆزەگىدە ھەمىن عصرلارنىڭ يادگارلىرىدۇر. بو ادەانين ان كىسكىن دىللىرى بونلاردان عبارتدۇر:

۱ - ھەرايكى خەلقنىڭ قىدائىدىگىمىز داستانلارى ھەم تورك، ھەمدە فارس قهرمانلارنىڭ بىلاواسطە اشتراكى اساسىندا قورولموش، داوام ائدىب، باشا چاتمىشىدۇر. بو داستانلاردا رىستمايلى افراسياب، ھەرسىنىڭ آرخاسىندا بىر دىستە، مىنسوب اولدوقلارى خەلقنىڭ قهرمانلارى اولدوغو حالدا، دۇيوشورلۇر.

۲ - ھەم فارس، ھەمدە تورك خەلقلىرىنىڭ گۇستردىگىمىز دۇورلرده يارانمىش قهرمانلىق داستانلارنىڭ كىچىك قهرمانلارنىڭ ادى "قات"لاردان توتموش اوستانىڭ بوتون بۇلوملىرىدە وئىلىمىش و حتى بو مەقسە كىتابىن مەخلف يىرلىرىدە قىسا شەكىلدە عەكس اولموش حادثەلرنىڭ قهرمانلارى اساساً ھەمىن حماسى داستانلارنىڭ قهرمانلارىدۇر.

بو باخىمدان اوستانى اۆتەرى شەكىلدە نەزەردىن كەچىرتمەك لازىمدۇر. يارارلاندىغىمىز "اوستا" كىتابى "جەللىل دوستخواھ"نىڭ قەدىم فارسجادان تەرجىمە ائدىب ھازىرلادىغى "اوستا، نامە مىنوى آيين زىرەشت" كىتابىدۇر. بو كىتاب اوستانىڭ ھامىسى دىيىل، بلكە اونون آيىرى - آيىرى بۇلوملىرىدىن پارچالادىر و اوستا بارەدە فىكىر سۇيلىمەك اوچون كفايتدۇر.

بورادا بىز "شاھنامە"يە اشارە ائدىب، اوندان شاھد گۇستىرمەگى آرتىق بىلىرىك، چونكى او شاھ اثرەدە فارس قهرمانلارى ايلە تورك قهرمانلارى آراسىنداكى حادثەلەر ھامىيا مەلۇمدور و كىتابىن بىر سىرا داستانلارى بو ايكى دىستە قهرمانلارنىڭ قارشىلىقلىقى فەاللىتىدىن يارانمىشىدۇر.

سونراكى فەسىلدە اشكانىلەر دۇوروندىن دانىشاندا گۇستەرەجەيىك كى، پارسىلارلا توركلرنىڭ عصرلەر بويى توققوشوب دۇيوشمەلرىنىڭ مەھسۇلۇ اولان ھەرايكى خەلقنىڭ مەشھۇر قهرمانلىق داستانلارى اساسىن اعتبارىلە اشكانىلەر دۇورو شەكلە دوشوب، قهرمانلارنىڭ بىر چوخونون ادى و گۇردوگو ايشلىرى ھەمىن اشكانىلەر دۇورو شەخسىيەتلىرى و حادثەلرى ايلە باغلىدۇر. بونولا بىرەر بو قهرمانلىق داستانلارنىڭ بىر چوخونون ايلەك تەملى داشلارى و قهرمانلارنىڭ ادى، ھىچ شەبھەسىز، ماددار دۇورو، م.ق. بىرىنچى مىن ايللىگىن ايلەك عصرلرى باش وئىرىش حادثەلەر و اونلارنىڭ قهرمانلارى ايلە ايلگىلىدۇر. بو عصرلەر ائلە عصرلەردىر كى، ھىند - آروپايى و تەتساقى دىللى ائللەر و قىيىلەر ھەم قىسمەن اورتا آسىيادا، ھەمدە مەنىنىڭ درجەدە ايراندا توققوشوشلار، سىياسى، اقتصادى، مدنى و ... جەھتلەردىن علاققەدە اولموشلار.

دۇمەك، تورك و فارس خەلقلىرىنىڭ بعضى قهرمانلىق داستانلارنىڭ اورتاق جەھەتلەرنىڭ ھەم ماد دۇولتىنىڭ اۆللىرى، يەنى م.ق. ۶ - ۷ - ۸ - ۹ - نەچە عصرلەر حادثەلرى و شەخسىيەتلەرنىڭ غىدالاناراق، يارانماغا باشلاماسى، ھەمدە اشكانىلەر دۇورو حادثەلرىلە سىيخ باغلى و ايلگىلى اولماسى فىكىرى واريدۇر. بو ايكى فىكىر آراسىندا ھىچ بىر ضەدەت يوخدور. بوتون خەلقلەر داخلىدە شەفائى ادبىياتلاردا

یارانان ناغیلار، داستانلار و عمومیتله هر بیر فولکلوریک اثر اوزون عصرلر بویو باش وئرمیش حادثهلردن غیدالاناراق یارانار، اوزون یوزایلیکلر بویو نسیلدن - نسیله گئئیشلهنهرک، قول قاناد آچاراق، یونتالاناراق، دهرینه شیب گؤزل شهرک، تدریجله شکله دوشوب کامل لشر. بو هر بیر فولکلوریک اثرین یارانما، فورمالاشما و میدانا گلمه سینین طبیعی و عاد یولدور.

بو علمی واقعیتی نظره آراق، تورکلر و فارسلا رین داستانلارینین هم اوئستانین یارانیدیغی دؤورلرده، همده اشکانیلر حاکمیتی دؤورونده آرانماسی و آچیقلا نماسی لازمدیر. بونا گؤرده بورادا اوئستانین یارانماسیندان بحث آچدیغیمیز اوچون، بو فولکلوریک اثرلرین ایلک یارانما دؤورلرینی ایشیقلا ندیرماق ضروری دیر. بو ایش بیرده او جهتدن لازمدیر کی، فارس تاریخچیلری طرفیندن اوئستا و اونون بؤلوملرینین یارانماسی، دیلی و هانسی اتئینیک قوروها عاید اولماسی باردهه بیر طرفلی، غیر - علمی و واقعیتدن اوزاق فیکیرلر ایره لی سورورلر کی، اونلارین ماهیتینی آچیب گؤسترمک ضروری دیر.

□ □ □

قاتلار

دئمک اولار بوتون تحقیقاتچیلارین فیکرینجه "قات"لار زدوشتون اؤزو طرفیندن م.ق. یئددینجی عصرین سونلاری و یا آلتینجی عصرین ایلک یاریسیندا سؤیلنمیشدیر. لاکین بعضی عالیملر و خصوصیه فارس تاریخچیلری بو ساده و آیدین مسئله نی، معین سیاسی هدفلر و خصوصیه اونو تورک تاریخیندن اوزاقلاشدیرماق هدفیله، مبهم، دومانلی و قاریشیق شکله سالی رلار.

بیز شبهه اتئمیریک کی، زردوشت ایدئولوژی سینین روشیملری ایلک اوللر ماد - ماننا اراضیسی خلقلری داخلینده یارانماغا باشلامیش و م.ق. بیرینجی مین ایلیگین اوللریندن باشلا یاراق، التصاقی و هند - آوروپایی دیللی ائللرین ایلگی و توققوشمالاری نتیجه سینده، هر ایکی قوروه خلق اونلارین تکمیل لشمه سینده تأثیر ائتمیشدیر. بو روشیملر م.ق. بیرینجی مین ایلیگین ایلک یوز ایلیکلرینده او زامانکی همدان و آذربایجاندا کی مستقل کیچیک شاهلیقلار و امیرلیکلرده یارانیب، گئئیشلنمیش و نهایت م.ق. یئددینجی عصرین سونلاری و یا آلتینجی عصرین اوللرینده زردوشت و یا "سپیتمان" طرفیندن "قات"لار شکلینده تظاهر ائدی ب، واحد زردوشت دینین ایلک نظریه سی اولموشدور. ایسلام تاریخیندن بیلیریک کی، ابوریحان بیرونی و ابن الاثیر بو واقعیتی اؤز اثرلرینده تأیید ائتمیشلر.

لاکین بونا باخمایاراق اوئستاد ابراهیم پورداوود و اونون شاگردی جلیل دوستخواه: «اوئستا ایرانلیلارین ان اسکی یازیسیدیر. بو بؤیوک کیتابین یازیلما تاریخی دقیق آیدین اولماسادا، ان آزی

م.ق. اونونجو عصره چاتير^۱، دثيه، بو مقدس كيتابين، عموميتله يارانماسيني و شېبه سيز، بيرينجي نؤوبه ده "قات"لارين يارانماسى و زردوشتون ياشادىغى دؤوروو غير - واقعى شكيلده م.ق. اونونجو عصره چاتديريلار. داها سونرا آقاي جليل دوستخواه، "قات"لارين يارانما تاريخى باره ده داها آچىق بئله يازير:

«اوستانين ان اسكى بۇلومو سايلان "قات"لار، شك سيز، زردوشتون اۇزونون قوشدوغو و اونلارين قديمليگى زردوشتون اۇز زامانينا قدر، يعنى م.ق. اونونجو يوز ايلليگه چاتار. لاکين اوستانين باشقا بۇلوملىرى آيرى زامانلاردا و باشقا شخصلرين ايله يازيلمىش و بير چوخلو شئير اولده زردوشت دينى ايله اويغون دثييلدى و سونرالار اونا يول تاپمىشدير»^۲.

دولاشيqliق تۇرەنمە سين دثيه، بير داها قيد ائدك كى، زردوشتيزمين ايلك روشيملرى ايله اونون قاتلارى تاماميله آيرى - آيرى شئيرلدير. روشيملر، نطفه لر و يا ايلکين تصور و فيکيرلر دئيدکده، زردوشتيزمين بير سيرا رسملىرى، حکملرى، ايشلىرى، فيکيرلرى و خرافاتى تصورلرينين كچمىش زامانلاردا تدریجله ماننا - ماد خلقلرى، ائللرى، طایفالارى، اميرليکلىرى و شاه کاهينليکلىرينده همين شاه - کاهينلر، امير - کاهينلر طرفيندن شکله دوشموشدور. بونلارين ايلک يارانما زامانلارى م.ق. ايکى و حتى اوچونجو مين ايلليگين سونلارينا گئديپ چاتير. لاکين يازىلى اوستانين ايلک تملىنى تشکيل ائتمىش "قات"لارين يارانماسى اصلا بو شكيلده اولمامىشدير، بلکه اونلار زردوشتون اۇزو طرفيندن م.ق. يئددىنجى يوز ايلليگين سونلارى و آلتىنجى عصرين اۇللىرينده دثييلمىش و موغلار طرفيندن ازبرله نيپ، ديلدن - ديله نقل اولموش و سونرالار يازىلى شکله سالىنمىشدير.

دوغرونداندا اوستا اوزون عصرلرين، حتى اگر ساسانيلر دؤورونوده نظره آلساق، تقريباً ۲۰۰۰ - ۱۵۰۰ ايلليک بير دؤورون و بير نئچه شاهليق و شاهنشاهليق سولاله لرى دؤورونون محصولدور. بونا باخمایاراق آقاي جليل دوستخواه (... اوستا قيزيل خطله، اون مين داباqliق اولونموش اؤكوز گؤنونون اوستونده يازيلىپ، "دژ نشت" ده (شاهنشاهليق كيتابخاناسى اداره سى) قويولموشدور»^۳. دثيه، بو اوزون دؤورون اولى ايله سونونو برابرلشديرمىش و ندنسه هر جهتدن، او جمله دن ميللى و ديل جهتدن كؤكلو شكيلده بيرى - بيريندن فرقلىمىش شاهليق سولاله لريندن فقط آد آپارمىش و اونلارين هاميسينين آراسيندا برابرليک و عىنى ليک علامتى قوياراق هاميسينى آريايى لشديرمىشدير.

عموميتله اوستا، او جمله دن "قات"لارين بيرينجي و سونونجو دىلى باره ده آقاي جليل دوستخواه ساده، ناشيانه و غير - عملى حركت ائتمىش و "اوستا دىلى" يازاراق اوخوجودا ائله

* ۱ - اوستا، دوستخواه، ص ۳.

۲ - اوستا، دوستخواه، ص ۴.

۳ - اوستا، دوستخواه، ص ۳.

تصوّر ياراتماق ايسته ميشدير كي، گويا اوښتانين لاپ اوښتن ديلي آريايي، اوښوده "اوښتا ديلي" اولموشدور^۱ و نتيجه ده، گويا ۱۵۰۰ ايل سوره سينده اونون ديلي ده ييشمه ميش و ترجمه ائديلمه ميشدير. لاکين حقيقتده اوښتا کيتابي دا تاريخ چرچيوه سي و آخينيندان کناردا يارانما ميشدير و اوزون تاريخي حادثه لرین يادگاريدير.

□ □ □

□ اوښتادا قهرمانلار

دوستخواهين قلمه آلدیغي اوښتادا زردوشتي زمه موافق و مخالف اولماق اعتباريله ايکي دسته قهرمان گزوروروک. بو بؤلگوده آريايي و يا تورانلي اولماغين هئچ بير اهميتي يوخدور، چونکي هر ايکي دسته داخلينده هم آريايي، همده تورانلي واردير.

بوتون اينسانلار و ميللتلري خيره، سعاده چاغيران، شر و پيسليکدن ساغينديران بير دين، طبيعي اولاراق، بئله ده اولمالی ایدی، اونون اوچون آريايي و يا تورانلي نين هئچ بير فرقي اولما مالی ایدی. حقيقتده زردوشتي زمين نظري اساسي و ماهيتي بو پيرينسيپ اوزه ريونده قورولموشدو و اونون اوچون ميلي آيري سئچکيلک يوخ ایدی. زردوشتي زمه نسبت بو مثبت و منفي قهرمانلارلا تانیش اولماق ايسته ينلر دوستخواهين ترتيب ائديگي گؤسترديگيميز "اوښتا" کيتابينما مراجعه ائده بيلرلر.

آستياکين حياتيله علاقه دار گؤستميشيک كي، اونون سلطنتي دؤورونده آذربايجان و بريتون مرکزي ماد تورپاقلاريندا کيچيک شاهلار و اميرلر عيني زاماندا ديني رهبرايديلر. بو شاه - روحانيلر واحد زردوشت ديني و اونون ياييلماسينا مخالفت ايديلر. اوښتا بونلاري زردوشت ديني نين دشمنلري اولان "ديو" آدلانديرير. نمونه اولاراق، "کئئسانى - خرچرچزجب" تي گؤستمک اولار.^۲ کئئسانى او زامانين شاهلاريندان بيرى ایدی كي، زردوشت ديني ايله دشمن ایدی و قويماييردى كي، زردوشت دينين رهبري اونون حاکم اولدوغو اولکده گزسين و اؤز ديني ني خلق داخلينده ياسين. اوښتانين "ونديداد" بؤلومونده بو واقعيّت آيدين گؤرونور. "ونديداد" سؤزو "دئوه قارشى قانون" (قانون ضد ديو) دئمکدير. دئو دئديکده ايسه، همده واحد زردوشت ديني يارانمادان اوّل موجود اولموش کيچيک شاهليقلاردا كي ديني قانونلار و اونلارين رهبرلري اولموش کاهينلر و شاه - کاهينلر نظرده توتولموشدور.^۳ بو وضعيت مادلارين سونونجو شاهي آستياک دؤورنده آذربايجان و ماد ايمپراتولوگوندا حکم سورموش بير اجتماعي دوروم اولموشدور.

دئمک اولار اکثر ايرانليلارين "شاهنامه" واسطه سيله تانیش اولدوغو حادثه لردين بيرى ده

*

۱ - اوښتا، دوستخواه، ص ۵.

۲ - اوښتا، دوستخواه، ص ۱۱۹.

۳ - اوښتا، دوستخواه، ص ۳۱۴.

افراسیابلا کیخسرو آراسیندا باش وئرمیش افسانه دیر. اوئستایا گؤره افسانه وی "کیان" سولاله سینین اکیکنجی شاهی کییکاووسون اوغلو سیاوش آتاسیندان آجیق ائدیب، افراسیابین یانینا گئدیر و اونون قیزی "سودابه" ایله ائولهنیر و اوندان کیخوسوروو اولور. افراسیاب سیاوشو اؤلدورور.

کیخسروو کییکاووس باباسینین یانینا قاچیر و نهایت آتاباباسی افراسیابی اؤلدورور. بو افسانه ده مادلا دؤورو آریالارلا تورکلرین آراسیندا کی محاربه لر، ایلگی و علاقه لرین نتیجه سینده میدانا گلمیشدیر. بیزجه بو داستانین تاریخی تملی بیرده بو واقعیتله علاقه داردیر کی، کوروش آستیاکین قیز نوه سی اولموش و باباسینا - آستیاکا غلبه چالیدیقدان سونرا اونو اؤلدورموشدور.

بورادا تاریخی واقعیتله گؤره آریایی اولان کوروش غیر - آریایی، التصاقی دیلی، تورانی کؤکلو اولموش و زردوشت دینینی حمایت ائتمیش آستیاکی، همده زردوشت دینین رهبری "سپیتامه" نی اؤلدورور. باشقا سؤزلره دئسک، تاریخدن معلوم دور کی، کوروش همدانان - آتاباباسی آستیاکین یانیندان "استخره" - اؤز آتاسی کبوجیه نین یانینا گلیب، شاه اولور و سونرا باباسی آستیاکلا دؤیوشور و اونا غلبه چالاراق، هم اونو، همده سپیتامه نی اؤلدورور. دئسک آریایی بیر شاه هم زردوشت دینین التصاقی دیلی رهبرینی، همده او دینی حمایت ائدن یشنه ده التصاقی دیلی شاهی اؤلدورور.

هم التصاقی دیلی آستیاک و زردوشت دینین رهبری سپیتامه، همده آریایی اولموش کوروش باره ده بو دئدیکلریمیز تاریخی واقعیتلر دیر. لاکین آریاییمز بو تاریخی واقعیتلری پارسلارین خیری و التصاقی دیلی لرین زیانینا تمامیه عکسینه چئویریپ، یوخاریدا گؤستریدیگیمیز اوئستادا کی شکله سالمیشدیر. دئو اولان تورانیلار (افراسیاب، ارجاسب) هم زردوشت دینی نی حمایت ائدن "ویشتاسپ" ی، همده "سپیتامه" نی اؤلدورموشدور و آریایی اولان کیخسروو (هامان کوروش) تورانیلارین باشچیس افراسیابی اؤلدورور، زردوشتیمز خدمت ائدیر و بونا گؤره ده اوئستادا، دینی کیتابدا منعکس اولور. بو، زردوشت دینی نی آریایی لشدیرمک و تورانیلاردان اوزاقلشدیرماق اوچون اولموش، همده تاریخی حقیقتلره ضد اولان بیر ایشدیر.

بوتون اوئستادا زردوشتون موافق و مخالفلری اوز - اوزه دایانمیشلار. هم موافق، همده مخالفلر داخیلینده هم آریایی، همده تورانیلار واردیر. حتی "زامیاد یشتین" اون بیرینجی "کرده" سینده افراسیابین ایکی قارداشیندان آد آپاریلیر، اونلارین بیر کیخسرووون طرفداری، دوستو "اغریث" دیر کی، افراسیاب طرفیندن اؤلدورولموش و کیخسروو اونون خونخواهلیغینی ائتمیشدیر، او بیرسی "گرسوز" دیر کی، افراسیابلا بیرلیکده کیخسروو طرفیندن بنده وورولموشدور.^۱

"فروردین یشت" ین اوتوز بیرینجی "کرده" سینده هم پاک آریایی کیشیلر و قادینلار، همده پاک

تورانلی کیشیلر و آروادلار تعریفله نیرلر. همین یترده ماد دؤورو توران ائللریندن اولموش "داهی"^۱ خلقینین پاک کیشیلری و قادیتلاری تعریف اولونورلار. داهای سونرا بورادا بوتون تورپاقلارین پاک کیشی و قادیتلاری تعریفله نیر. زردوشتیزم تکجه آریاییلر دئییل، بوتون پاک و دوز دانیشان خلقلر، شخصلر و اولکه لرین دینیدیر.^۲

دئمک اوستاتین اساس حادثه لری تورانلی و آریایی خلقلرین قارشیلیقلى مناسبتلرینین محصولدور. اثرین تمیلینین یارانديغی یئر، ماننا و مرکزی ماد خلقلرینین دیاری اولموشدور، لاکین اونون بعضی حادثه لری هم قدیم آذربایجان، همده اورتا آسیا، همده سیستان، خراسان و سایره یاخین و قونشو یئرلرده باش وئرمیشدیرکی، شبهه سیز سونراکی دؤورلرده کیتابا علاوه اولموشدور. اوستاتین اساس احکاملاری و اونداکی عادتلر و رسملرین تملى ماننا - ماد خلقلری داخلینده قویولوب، باشلانسادا، هر ایکى دسته خلقین - تورانلیلارین و آریاییلارین بیرگه محصولدور. بونا گؤرده زردوشت دینی نین بیر سیرا رسمی مراسم لرینین ایزلری هر ایکى خلقین قهرمانلیق داستانلاریندا نظره چاریر. زردوشتیزمین دفن مراسمی قدیم فارس قایناقلاریندان معلومدور. اورتا آسیا تورکلرینین ان تانیمنیش قدیم خلقلریندن بیرى "قیرغیز"لاردیر. بو خلقین ان قدیم، مشهور و بؤیوک حجملى قهرمانلیق داستانی "ماناس" دیر. توپلانیب یازیلی حالا سالینمیش بو داستانین آراشدیرانلاری گؤسته ریرلرکی، اونون اؤنملی قهرمانلاریندان بیرى اولموش "کؤکؤ تاي خان" ان اسکی زردوشت دینی مراسمی ایله دفن ائدیلمیر.^۳

بئله لیکله اوستادان آیدین گؤرونورکی، زردوشت دینی نظریه سی اساساً تورک و التتصاقی دیللی خلقلر و قسماً آریایی لرین اورتاق محصولو، هر ایکى قوروه خلقین مالی و دینی اولموش و هر ایکیسینین سعادتینی گودموشدور. زردوشت دینی نین اساس نظریه سی هئچ بیر خلقه اوستونلوق وئرمه میش، اونون هئچ بیر خلقه خصوصى لطفو و نظری اولمامیش، هئچ بیر خلقی و میللتی آلچاق، دئو، یاراماز بیلمه میش و هامییا خیر و سعادت دیله میشدیر. اوستا آریایی لری عمومیتله اهورا مزدا یی و تورانلیلاری عمومی اولاراق، دئو بیلمه میش و گؤسترمه میشدیر. "قات"لارین اساس فیکرینی همین بو مسئله تشکیل ائتمیشدیر. اما "یشتلر"دن باشلا یاراق، اوستاتین سونرالار یارانان حصه لرینده دوروم ده ییشیر. بو باخیمدان "فر" آنلامینی گؤستریمک اولار.

"فر" نه دئمکدیر؟ اوستا با گؤره "فر" ایلاهی بیر قوه دیرکی، چئشیدلی شکللرده ظاهر اولاییلر و هر کیمله موافق و یولداش اولسا، اونو غالب، اوستون، قدرتلی، باجاریقلى، جاه و جلاللی،

* ۱ - داهییلر هامان اشکانیلردیر.

۲ - اوستا، دوستخواه، ص ۲۶۳ - ۲۶۲.

۳ - تورک دونیاسی ال کیتابی، ص ۳۷۸.

عظمتلى، مغلوب ائدىلمز، انىلمز و اوستون ائدر. مثلاً افسانه‌وى كيان شاهلارينا مخصوص اولموش "فر كيانى" نى گۆسترمك اولار. ساده دىل ايله دئسك، "فر" حاكميت، آغاليق، اوستونلوك، قدرت، بۆيوكلوك و قوه آنلامى و مفهوموايميش.

"يشت" لردن باشلايaraq اوستانين سونراكى حيصه‌لرينده زردوشت دينينين آلاهلاريندان بىرى اولموش "آناهيتا" عموميتله "دئو" لرين، ائله‌جده بىر چوخ تورانلى قهرمانلارين ايستك و آرزولاريني رد ائديرسه، چوخ حاللاردا آريايى قهرمانلارين آرزو و ايستكلرينه موافقت ائدير، اونا گۆره‌كى، بيرينجىلر "دئو" غير - اهورايى، ضد زردوشت و ايكنىجىلر اهورايى و زردوشتى دىلكلر و ايستكلردير. "فر" ايسه بنالى آريايىلره مخصوصدور.

شبهه‌سيز بله شونىستى فيكىر سونرالار اوستانيا معين موغلار طرفيندن ساسانى شاهلارينين امرى و ايستگى ايله آرتيريلمىشدير.

"آبان يشت" ين اون بيرينجى "كرده" سينده اوخو يوروق كى، ياراماز تورانلى افراسياب، اوزونون ده مير سارايى و سيفينا جاغى اولان "هنگ" قالاسيندا "آناهيتا" يا يوز آت، مين اوكوز و اون مين قويون باغيشلايaraq، اوندان ايسته‌دى كى، "فراخ كرت" دنيزينده اوزن، هم ايندى، همده گلجكده آريا تورپاقلارينين كى اولان "فر" ه ال تاپسين. آناهيتا اونو كامياب ائتمه‌دى.^۱

"قات" لاردان باشقا اوستانين نچه يئرلنده افراسياب "فر" ى اله گتيرمه‌گه چاليشير و اونون اوچون حتى "فراخ كرت" دنيزينده اوزن "فر" ى اله ائتمك اوچون اونون آردىنجا اوزور، لاكين مؤفق اولمور. افراسياب اوچ دفعه (اليميزده كى اوستاندا) "فراخ كرت" دنيزينده، "فر" ى اله كئچيرتمك اوچون اوزورسه‌ده، مؤفق اولمور.^۲

افراسياب "فر" ى اله ائتمك اوچون يئددى اۆلكه‌نى، بوتون دونياني گزير و اوخو داشا ده بير.^۳ "فر" آريالارا خاصدير.

بو فيكىر زردوشتيزمين ميللى باخيمدان بيطرفليگينه، بوتون ميللتلره سعادت و خوشبختليك ايسته‌مه‌سى فيكرينه ضد ير و اونو بير سوي، بير ميللت دينينه چئويرير. بو فيكىر اصيل اوستاندا اولماميش و سونرالار اونا علاوه اولموشدور.

اساسى، تملى، اؤنملى حكملر و قانونلارى التصاقى دىللى ماننا - ماد خلقلرى داخلينده، اونلارين متفكرى زردوشت طرفيندن يارانان بير دينين حكوملرى هامان التصاقى دىللى خلقلرين، تورانلىلارين ضدينه و يالنىز باشقا، تكجه بير خلقيين و ميللتين خيرينه ولا بيلمز.

افراسيابين قيز نوه‌سى "كيخسروو" شاه اولمادان و اوز آنا - باباسى افراسيابى اۆلدورمه‌دن اۆل،

* ۱ - اوئستا، دوستخواه، ص ۱۴۷ - ۱۴۶.

۲ - اوئستا، دوستخواه، ص ۳۰۳ - ۳۰۲ - ۳۰۱.

۳ - اوئستا، دوستخواه، ص ۳۰۷.

دەرىن و گىنىش "چىچىست - سۇچەچە" گۇلۇنۇن (بۇگۈنكى اورمو گۇلۇ) كىنارىندا ئاھىتايە ھەيەلەر وئەرەك، اوندان بۇيۇك شاھ اولماق و دئولرە و جادولارلا غلبە چالماغى اىستەيىر.^۱

ھەر بىر افسانەنىن مەنىن تارىخى واقەئىتىن نشأت ائتدېگىنىنى نظره آلاراق، بىر سىرا عالمىلر بو فېكىردە دىرلر كى، كىخسروو ھامان كوروشدور. نئجە كى "صمد وورغون" دئىير: آنام تومروس كىسمەدى مى كىخسرووون باشىنى. كوروش اوشاقلىق و گىنچلىك دئورلرىندە ھمداندا باباسى آستىياكىن يانىندا اولموش و بىر دفعە باباسىنىن اوردو باشچىسى اولاراق، ارمنىستانىن فتحىنە گىتىش و بو سفر زامانى، شېھەسىز، اورمو گۇلۇنۇن ساحل لرىندىن كىچىمىشىدور.

ساسانىلر دئورو يازىلمىش "خرده اوستا"دا زردوشتىزىم باخىمىندان مەقس اولان شىلرلىن آدى چىكىلىپ، تەرىف ائدىلر. بونلارلىن بىرى "مزدانىن وئردىگى چىچىست" گۇلۇ و اونونلا يان - يانا "اسنەونت - سۇرچسچرۇ" داغىدىر كى، زردوشتىزىمىن بىرىنجى اھمىتلى آتشكەسى "آذرگىشسب" (آذرگىشسب) اونون قوينۇنداير. آذرگىشسب آتشكەسىنىن بو گۈنكى تىخت سلىماندا، "سەند" داغلارلىن جنوب اتكلىرىندە يئرلشمەسى تارىخ و تارىخچىلرە گۇرە شېھەسىزدور. حتى اورادا آپارىلمىش مەنىن قازىنتى ايشلرى او آتشكەنىن بعضى حىصەلرىنى اوزە چىخارتىشىدور. بورادان نتيجه آلينر:

۱ - "چىچىست" گۇلۇ يقىن بو گۈنكى "اورمو" درياچەسىدور. كۈرەكن امپىرىتىمور دا، شىبىستەر كىلمەسىنى يازاركن، بو گۇلۇ ھىمىن آدلا آدلانىرمىشىدور.

۲ - "اسنەونت" داغى ھامان "سەند" داغىدور. بو داغ ماددار دئورو اوندان قاباقلار "او - آ - اوش" ساسانىلر دئورو ايسە "اسنەونت" آدلانىش و احتمال ھىمىن سونونجو سۇز ايشلىنمك نتيجهسىندە بو گۈنكى "سەند" شىكلىنە دوشموشدور.

بىللەلىكلە افراسياب دئوشوب، اونو و قارداشى "گرسوز"ى اۇلدورن كىخسروو، ساحل لرىندە اھورايە دعا ائدىپ، نذىرلر وئردىگى گۇلۇن، چىچىست - ين بو گۈنكى اورمو گۇلۇ اولماسى قىطعى دىر. بس گۇرەسن افراسيابىن "فر"ى الدە ائتمك اوچون نئجە دفعە اوزدوگو "فراخ كرت" (گىنىش ساحللى) دريا ھانسى دىزىدور؟

اوستانىن يازدىغىنا گۇرە افراسياب "فر"ى الدە ائتمك اوچون، بىرىنجى دفعە "فراخ كرت" دىزىيندە نتيجهسىز اوزدوكدن و "فر"ىن قاچماسىندان سونرا، "فراخ كرت" دن "درياچە خسرو" (خسروو گۇلۇ) آدلانان بىر شىلالە مىدانالغىر. "بند ھشن" نىن يازدىغىنا گۇرە "خسروو درياچەسى" "چىچىست" گۇلۇنۇن اللى آغاچلىغىندايدى.^۲

اگر آغاچ (فرسنگ) آنلامى قىدىم لردەدە، بو گۈنكى كىمى، آلتى كىلومتەر اولموش اولسايدى،

۱ - اوستا، دوستخواه، ص ۱۴۹ - ۱۴۸.

۲ - اوستا، دوستخواه، ص ۳۰۱.

"چىچىست" گۇلوايله "فراخ كرت" دىزىننن آراسىنداكى فاصله ۳۰۰ كىلومترايمىش. بو گون اورمو گۇلوندن ۳۰۰ ك.م. فاصلهسى اولان بۇيوك دريا يوخدور. بو مسئله سبب اولموشدوركى، بعضى عاليملر بئله بير فيكىر ايرهلى سورسونلركى، قديم دؤورده اورمو گۇلو چوخ بۇيوك و گشنىش اولموش و اونون شمالى قىسمى "چىچىست" و جنوبى بۇلومو "فراخ كرت" آدلانمىشدير.^۱ بو فيكىر نظره اويغون گلير، آنچاق يا گۇستهريلن فاصله آزايمىش، يادا قديم آغاچ آنلامى آلتى ك.م. دن آز اولموشدور.

بعضيلرى ايسه بئله دوشونورلركى، قديم زامانلاردا هم اورمو گۇلو، همده خزر دىزى بۇيوك و گشنىش ايمىش، بونا گؤرهده اونلارنن آراسىنداكى فاصله بو گوندن آز و اوچ يوز كىلومتر حدودلارنىدايدى.

هر ايكي حالدا، اوستاننن گۇستردىگينه اساساً، كيخسروو - افراسيابلا ايلگىلى حادثهلرلن لاقول بۇيوك حيصهسى بو گونكو همدان - آذربايجان تورپاقلارنىدا باش وئرمىشدير، نه اينكى اورتا آسيادا و جيحون - سيحون چايلارى اطرافىندا. بونولا بيرليكه تورانلييلارلا آريايى لرلن، افراسيابلا آريايى شاهلار و پهلوانلارنن آراسىندا باش وئرمىش بعضى حادثهلرلن (شاهنامهده اولدوغو كىمى) اورتا آسيادا باش وئرمىش اولدوغونو اينكار ائتمك اولماز، چونكى تورانلييلارنن واحد باشچىسى اولموش افراسياب هر ايكي منطقهده آرياييلرله توققوشموشدور. اوللر گۇستردىگىمىز كىمى، كوروشدا هم اورتا آسيادا، همده بو گونكو آذربايجان تورپاقلارنىدا تورانلييلارلا دؤيوشموش و آذربايجانداكى سون دؤيوشلرده اولدورولموشدور. □ □ □

□ زردوشت هارادا و نه زامان دوغولموشدور؟

□ اوئستاندان گۇرونوركى، اوندان گۇستهريلن حادثهلرلن اهمىتلى قىسمى "چىچىست" (اورمو گۇلو) ايله "فراخ كرت" آراسىندا، يعنى هر حالدا بوگونكو آذربايجان تورپاقلارنىدا باش وئرمىشدير. ايسلام دىنى هر نه قدر مختلف اۆلكهلرده يايىلسادا، اونون تمل داشىنى تشكىل ائدن قرآن ۱۴۰۰ ايل اۆلكى عرب حياتى، مكه، مدينه و عربستان تورپاقلارى ايله باغليدير. بو ايسه قرآننى سؤيلهين حضرت محمد (ص) ين او دؤوركو مكه عربلرلنن اولماسىنى ايجاب ائدير. باشقا جور تصؤرده ائتمك اولماز. قرآنن مضمونونو تشكىل ائدن مسئلهلر يا حضرت محمدنن اؤز حياتىندا مكه و مدينهده باش وئرمىش حادثهلردن، حضرت محمدنن اوز باشىنا گللىش ايشلردن (نمونه اولاراق، ابولهب ايله رابطه)، يا او زامان عرب خلقى داخلىنده هله دىرى و يادالاردا اولان تاريخى حادثهلردن (ابرهه حادثهسى كىمى)، يا عرب خلقى داخلىنده او زامانا قدر و او زامان يايىلمىش تاريخى حادثهلر، ناغيل و داستانلاردان (يوسف - زليخا، موسى - فرعون، يونس، اصحاب كهف ...) و يا

ایسلامین اساس احکاملاریندان عبارتدیر.

قرآن مجید عربستاندا، عربلر داخلینده و عربلر اوچون نازل اولوب، دئییلیب، یازیلدیغی اوچون عرب دیلیندن باشقا بیر دیلده اولایلمزدی و بو مسئله قرآندا دفعه‌لرله آجیق و آشکار شکیلده گۆسته‌ریلمیشدیر. بونلاردان ایکی نمونه گۆسترک:

۱ - "الشعرا" سوره‌سینین ۲۰۰ و ۱۹۹ - نجو آیه‌لرینده اوخویوروق: "و لو انزلنا علی بعض الاعجمین فقرأه علیهم، ما کانوا مؤمنین" اگر اونو (قرآنی م.) بعضی عجملر اوچون (عرب اولمایانلار اوچون) گۆندرسه‌ایدیک و او (پیغمبر م.) اونو (قرآنی م.) اونلارا (عجملر م.) اوخوسا‌ایدی، ایمان گتیرمزدیلر. "اونا گۆره‌کی، اونلارین دیلینده اولماسا‌یدی، اونو باشا دوشمز و ایمان گتیرمزدیلر.

۲ - "الشوری" سوره‌سینین آلتینجی آیه‌سینده اوخویوروق: "کذلک او حینا الیک قرآنا عربیا لتندر ام‌القری و من حولها." (بئله‌لیکله سنه عرب دیلینده اولان قرآنی وحی ائتدیک، تا مکه اهالیسی و اورانین اطرافیندا اولانلاری قورخوداسان، برحذر ائله‌یه‌سن، ساغیندیراسان). قرآن مکه و اورانین اطرافینداکی عربلر اوچون نازل اولدوغونا گۆره عرب دیلینده اولموشدور.

مقدّس اوشتا‌کی‌تایینداکی حادثه‌لرین اساس قسمتینین قدیم همدان - آذربایجان تورپاقلاریندا باش وئردیگینی نظره آلا‌راق، دئییه بیلهریک‌کی، زردوشت آذربایجانلی اولموشدور و اونون سؤیله‌دیگی "قات‌لار ماننا - ماد خلقینه خطاباً، اونلاری دوز یول، خیره و سعادت‌ه چاغیرماق، هدایت ائتمک اوچون دئییلیمشدیر و بونا گۆرده ماننا - ماد خلق‌نین التصاقی دیلیندن باشقا آیری بیر دیلده اولایلمزدی، یوخسا خلق اونو باشا دوشمزدی. بو واقعیتی تأیید و ثابت ائدن باشقا تاریخی مدرک و سندلرده واردیرمی؟

چاغداش تاریخچیلرین چوخو زردوشتون آذربایجانلی اولماسینی تأیید ائدیرلر، لاکین اکثر ایسلام تاریخچیلرینین قدیم تاریخ باره‌ده‌کی فیکیرلری و یازیلاری، چوخ حاللاردا، افسانه‌لرله قاریشیب، واقعیتدن اوزاق اولسادا، ابوریحان بیرونی [ه.ق. ۴۴۰ - ۳۶۲ م. ۱۰۴۸ - ۹۷۳] زردوشتون آذربایجانلی اولماسینی دلیل‌ایله تأیید ائدیر. بونون سببی اوندان عبارتدیر‌کی، ایسلام تاریخچیلرینین اکثری قدیم روم و یونان مؤلف‌لرینین تاریخی اثرلریندن خبرسیز اولموش و یازیلاریندا اساساً ساسانیلر دؤورونون "خداینامک" و سایره غیر - واقعی اثرلرینه آرخالانمیشلار. لاکین ابوریحان بیرونی ساسانی دؤورو اثرلریندن علاوه قدیم هند، روم و یونان تاریخی اثرلرله‌ده تانیش اولموشدور. بونا گۆرده قدیم یونان و روم تاریخچیلرینین قدیم شرق مسئله‌لری باره‌ده وئردیکلری معلومات باخیمیندان ابوریحانین یازدیقلاری اهمیتی‌دیر، باخمایاراق‌کی، اونون یازیلاریندا ساسانیلر دؤوروندن گلن افسانه‌لر آزدئییلدیر.

ایسلام تاریخچیلرینین اثرلرینده افسانه‌لره قاریشیب، تحریف اولموش و واقعیتی داها چوخ ابهام پرده‌سی آلتیندا قالان مسئله‌لردن بیریده زردوشتون اصلی، وطنی و اونون طرفیندن یازیلیمیش

و يا سۇيلىنىش اوڭستا "قات"لارينين ايلكىن و اصلى ديليدير. بو مسئله لر زردوشت دىنى اثرلىرى و موغلارين دئديكلريندهده افسانه لرله قاريشيقدير، اونا گؤره كى، اونلارين بۇيوك حيصه سى ساسانيلر دؤورونون يادگاريدير. نظره گلن، بونا گؤرهده ابوريحان زردوشتدن دانىشاركن، عيبرى، روم و يونان قايناقلارينين فيكىرلريندن تك - تك و آيرىلىقدا آد آپارمىشىدير.

«زرداشت بن سفيد تومان الاذربايجانى، من نسل منو شهر الملك و اهل بيوتات موقان و اعيانها و اشرافها».^۱ (سفيد تومان) سېيتامه. م. (نين اوغلو زردوشت آذربايجانليدير، اؤزوده منوچهر شاهين نسليندن، مغان كندلىرى و اعيان اشراقلاريندان دير).

بورادا زردوشتون شاه منوچهرين نسليندن اولماسى، شېبه سىز، ساسانيلر دؤورونون گلن افسانه دير، چونكى شاه منوچهر فارس افسانه لرينده اولموش افسانه وى "پيشدادى" شاهلارى سولاله سىنين بير شخصيتى دير.

داها سونرا ابوريحان بيرونى ساسانى قايناقلاريندان استفاده ائدهرك، زردوشتون ياشادىغى زامان و اونون احكامى بارهده دانىشيدىقدان سونرا، عيبرى، روم و يونان تاريخچيلرينين زردوشت باره سىنده كى نظرلرينى بئله گؤستەرىر.

«...» و قد زعم العبرانيون ان زرادشت من تلامذة الياس النبى... و زعم الروم انه كان من الموصل و لعلمهم اضافوا فى هذا القول حدود آذربايجان الى حدود موصل. و زعمت اليونانية... انه كان لفيثاغورث تلميذان، يقال لاحدهما "فلايوس" و لآخر "فيلوكوس" فاما "فلايوس"، فانه صار الى بلاد هند... و اما "فيلوكوس"، فانه صار الى بابل، فلقيه "وارطوش" المعروف بزرادشت بن بور كشسب المشهور بسفيد تومان و اخذ منه المذهب. فلما مات "فيلوكوس" دخل زرادشت جبل سبلان و مكث فيه سنين، حتى لفق كتابه...^۲ (عبريلر گومان ائديرلر كى، زردوشت الياس پيغمبرين شاگردلريندن دير... روملار گومان ائديرلر كى، او (زردوشت. م.) موصل دندير. شايد اونلار بو سؤزلرله موصيلى آذربايجان سرحدلرينه آرتيرميشلار (آذربايجان سرحدلرينى موصيله قدر گئنيش لنديرميشلر). يونانلارلا گلديكده ايسه... گومان ائديرلر كى، فيثاغورثون ايكي شاگردى اولموشدور، بيرينين آدى "فلايوس" و اوبيريسينين كى "فيلوكوس" ايدى. "فلايوس" هند ديارينا گئتدى، "فيلاكوسا" گلديكده ايسه، او بابيله گئتدى و اورادا "سفيد تومان" (سېيتامه. م.) آديله مشهور اولان "پورگشست" ين اوغلو معروف زردوشت اوندان مذهب اؤيرندى. "فيلوكوس" اؤلدوكده زردوشت سبلان داغينا گئتدى و بير نچه ايل اورادا اولدو، تا اينكى كيتايينى ترتيب ائتدى. زردوشتون اصلى و وطنى بارهده مختلف عاليملرين و خلقلرين فيكىرلرينه اشاره ائندن سونرا، ابوريحان بو بارهده اؤز قطعى فيكرينى بئله افاده ائتميشدير:

*

۱ - تاريخ اربيل، موسوى، ج ۲، ص ۲۲۶.

۲ - تاريخ اربيل، موسوى، ج ۲، ص ۲۲۷.

«والصحيح انه كان من آذربايجان، دليل هذا هو ما حكينا عنه...»^۱ (دوغروسو بودور کی، او آذربایجاندا ایدی و بونون دلیلی او بارهده دئدیکلریمیزدیر...) دئمک ابوریحان بیرونی یه گؤره زردوشت آذربایجانلی اولموشدور، لاکین آذربایجانین هاراسیندان؟ زردوشتون آذربایجانین هانسی یثریندن اولماسی بارهده تاریخچیلرین فیکیرلری مختلفدیر:

۱ - بعضی عالیملر زردوشتون دوغولدوغو یثری بوگونکو "اورمو" شهری و یا دهاا گئیش مقیاسدا اورمو گؤلونون اطرافی بیلیرلر.

۲ - بعضی عالیملر زردوشتون عایله سینی "ساوالان" داغیندان آخیب آرازا قووشان "درج" و یا "درجا" (بوگونکو دریا) چایی ساحل لریندن - مغاندان و یا دهاا گئیش مقیاسدا ساوالان داغی ایله "اورمو" گؤلو آراسینداکی یثرلردن بیلیرلر.

۳ - بعضی عالیملر زردوشتون وطنینی "ری" (بوگونکو تهران - شاه عبدالعظیم) گؤسته ریرلر. بو عالیملر ایکی دسته یه بؤلونورلر:

الف) بعضیلری بو فیکیرده دیرلر کی، کئچمیشده آذربایجانین اراضیسی گئیش ایدی و "ری" تورپاقلارینی دا ایچینه آلارمیش، لاکین سونرالار آریاییلرین فشاری نتیجه سینده آذربایجان تورپاقلاری محدودلاشمیش و نتیجه ده "ری" آذربایجاندا خارجه قالمیشدیر.^۲

ب) بعضیلری ایسه بو فیکیرده دیرلر کی، قدیم دؤورلرده آذربایجاندا "ری" آدلی شهر وارایمیش و سونرالار آزادان گئتمیشدیر.^۳

بو ایکی دسته عالیمین هر ایکسینین فیکرینه رغماً، بیلیمک لازم دیر کی، "ری" اراضیسی زردوشت زامانلاری مرکزی ماد اراضیسینه داخل ایدی و اهالیسی، بوتون او زامانکی ماننا و مرکزی ماد اهالیسی کیمی، قوتتی - لولوبیلرین نسیللریندن ایدیلر، اؤزلری ده التصاقی دیلده، یعنی او زامانکی ماننا - ماد دیلینده، اوستانین "قات" لاری دیلینده دانیشاردیلا و بوگونده بو یثرلرین اهالیسینین چوخو و خصوصیله کندلری، همدانین اطرافی اهالیسی کیمی، تورکجه و آذری دیلینین بیر لهجه سینده دانیشیرلار.

۴ - یوخاریدا گؤردوگوموز کیمی، روم تاریخچیلرینین فیکرینجه زردوشت "موصل" (نینوانین یانی) شهریندن اولموشدور. ابوریحانا گؤره روم عالیملرینین بو فیکری اورادان میدانا گلمیشدیر کی، اونلار آذربایجان سرحدلرینی گئیشلندیریب، موصل شهرینی اورایا داخل ائتمیشلر.

روم تاریخچیلرینین بو فیکری او تاریخی حقیقتدن ایره لی گلمیشدیر کی، زردوشت دؤورو و

۱ - تاریخ اردبیل، موسوی، ج ۲، ص ۲۲۷.

۲ - تاریخ اردبیل، موسوی، ج ۲، ص ۲۲۲.

۳ - دارمستین فیکری. باخ یوخاریداکی یثره.

اوندان اوللر م.ق. ۲ و ۳ - نجو مين ايلليكلرده قوتتى - لوللوبيلر، يعنى ماد - ماننالارين بابالارى بو گونكو اربيل، سليمانيه، كركوك و داهبا غرب اراضيلرينده ياشاميشلار، داهبا دوغروسو بو يئرلرده او خلقلرين وطنى نين بير حيصهسى اولموشدور، همده كى ماد شاهى كيياكسار آسورى حكومتىنى آرادان آپارانندان سونرا، او حكومتين مركزى اولموش بو اراضيلرى ماد ايمپىراتورلورغونا ضميمه ائتميش ايدى.

اىستر "رى"، يىن، اىسترسه "موصلين" آذربايجاندا اولماسى و بو مسئله لرین عاليملر طرفيندن زردوشتون وطنى و آنادان اولما تاريخى ايله علاقه دار گؤستهريلمه سينده، يوخاريدا اشاره ائتديگيميز كيمى، دقته لايىق بير تاريخى واقعيّت واردير و بيرونى اونو قلمه آلماسادا، حيس ائتميشدير. بو واقعيّت اوندان عبارتدير كى، زردوشتون آذربايجاندا دوغولماسى و ياشاماسى او دؤوره تصادف ائتميشدير كى، هم "رى" ولايتى قوتتى - لوللوبيلرين و سونرالار مركزى مادين اراضيلريندن بير حيصه اولموشدور، همده آسورى ايمپىراتورلورغونون باش كندى اولموش "نينوا" شهرينين لاپ ياخينليغيندا يئرلشميش "موصل" شهرى ماد حكومتينين بير قسمتى ائديلميشدير. بئله بير دؤور ايسه ماد ايمپىراتورلورغونون اورتالارى، يوخاريدا گؤستردىگيميز كيمى، "كيياكسار" ين آسورى ايمپىراتورلورغونون پايتختى "نينوا" شهرينى آليب، او ايمپىراتورلورغو آرادان آپارديغى زامانلار تصادف ائتميشدير.

دئمك، زردوشت زامانلارى هم "رى"، همده "موصل" اراضيسى ماد ايمپىراتورلورغونون جزوو اولموشدور.

بيزده كئچن بؤلوملرده زردوشتون تقريبي دوغوم زامانينى ائله همين دؤورده گؤسترميشديك. دئمك، زردوشتون وطنى و تقريبي دوغوم ايلي باره ده ابوريحان بيرونى نين گؤستردىكلرى دوغرو و تاريخى واقعيّتله اويغوندور. يعنى زردوشت ماد ايمپىراتورلورغونون اوللرينده آذربايجاندا آنادان اولموشدور.

تاريخ عاليمى "و.ب. هئنينگ - ده اؤز آختاريشلاريندا گؤستهرير كى، ساسانيلر دؤورو زردوشتيلرين "دنيا تاريخينين باشلانقيجى" نى زردوشتون ظهوروايله بير بيليرلر. (بو زردوشتيلر بو ايلي م.ق. ۳۱۲ - نجى ايل بيليرلر و بيلمزديلر كى، بو تاريخ "ستلوكيلرين مبدأ تاريخى" اولموش ايدى.) ساسانى دؤورو زردوشتيلرى عيى زاماندا زردوشتون ظهور ائتمه سىنى اسكندردن ۲۵۸ ايل اول حساب ائدرديلر. هئنينگ بو تاريخى تأييد ائدير و دوغروندان بو تاريخ، ايلينى تام دقيق مشخص ائتمه سه ده، دوغرو دور، چونكى اگر مثلاً اسكندرين ايرانا هجومو ايلينى م.ق. ۳۳۱ - نجى ايلي گؤتورسك، زردوشتون ظهورو $۲۵۸ + ۳۳۰ = ۵۸۹$ - نجو ايل اولور كى، آستياكين سلطنتى ايللريندن [م.ق. ۵۵۰ - ۵۸۵] نئچه ايل اوله عايد اولور، يعنى زردوشتون ظهورو آستياكين شاهليغى دؤورو اولور و بيز بونو يئرلنده گؤسترميشيك و دوغرو دور. م.دياكونوفدا

بونو تأیید ائدیر.^۱ دئمک بو و.ب. هئنینگ - ین زردوشتون یاشادیغی ایللر بارهده چیخاردیغی نتیجه ابوریحانین فیکری ایله عینی دیر.

□ □ □

قاتلارین ایلکین دلی

دئمک اولار قدیم تاریخ اوزه رینده چالیشان تاریخچیلرین هامیسی بو فیکیرده دیرلر کی، زردوشت دینین مقدس کیتابی "اوئستا"نین یالنیز "قات" لاری زردوشتون اؤزو طرفیندن یازلیب، یا چوخ احتمال شفاهی شکیلده اونون طرفیندن سؤیلمیش و قالان بؤلوملری سونرالار، عصرلر بویو، مختلف زردوشت موغلاری طرفیندن یازلیب، آرتیریلیمیشدیر.

فرض ائدک اوئستاتین سونرالار تاریخ بویو آرتیریلیمیش بؤلوملری نین بعضیلری هخامنیشلر و داهاسونرا ساسانیلر دؤورو اسکی فارسجا یازیلیمیشدیر، لاکین "قات" لارین ایلک دلی هانسی دیل اولموشدور؟ قدیم آذربایجان و همدانین، ماننا - مادالارین دلی، "قات" لارین یاراندیغی دؤور او زامانکی آذربایجان و همدان لیلارین دانیشدیغی دیل، ماننا - ماد دؤورونون دلی هانسی دیل اولموشدور؟ ماد ایمپراتورلوغونون اوللرینده کییاکسارین سونلاری و آستیاکین سلطنتی دؤورو یاشامیش زردوشتون دلی، شبهه سیز، اوندان اولکی ماننا حکومتی دؤورو آذربایجان خلقلینین دلی، ماننا و مرکزی مادالارین بابالارینین دلی اولموش قوتتی - لوللوبیلرین دلی اولموش ایدی. زردوشت بو دیلده "قات" لارینی یازمیش و یا سؤیله میشدیر. بو هانسی دیل اولموشدور؟ شبهه سیز بو دیل زردوشتون آنا دلی، او زامانکی ماننا - مادالارین دانیشدیغی دیل اولموشدور، اؤزوده ایلام دیلینه یاخین بیر دیل اولموشدور.

قریش قبیله سیندن اولان مکهلی حضرت محمد (ص) اؤز پیغمبرلیگی و ایلاهی احکاملارینی، عرب دیلیندن باشقا، هانسی دیلده ساوادیسز و یالنیز عربجه بیلن عاوام عربله باشا سالیب، چاتدیرا بیلردی؟ حضرت محمد (ص) اؤز ایلاهی رسالتینی، عرب دیلیندن سئوایی، آیری بیر دیلده چاتدیرماق ایسته سه ایدی، یوخاریدا گؤستر دیگیمیز آیه لرده اولدوغو کیمی، ایسته دیگی نتیجه نی آلابیلردی می؟ دیل حضرت محمد (ص)، هابئله اؤز زامانیندا زردوشته بیر وسیله ایدی، آماج و هدف یوخ!!

شبهه سیز اگر، اوجورکی، بعضیلری ادعا ائدیرلر، زردوشت زامانی آذربایجان اهالیسینین دلی (ماننالیلارین دلی) فارسجا اولموش اولسایدی، اوندا اوئستاتین ساسانیلر دؤورو فارسجا چئوریلمه سینه احتیاج اولمازدی. دئمک، اوئستا و بیرینجی نؤبه ده اونون "قات" لارینین ایلکین و لاپ اولکی اصیل دلی قدیم فارسجا و یا اونا یاخین بیر هند - آروپایی دیل اولما میشدیر. بوندان علاوه بو دیل، هئج شبهه سیز و یوزه - یوز او زامانکی ساده آذربایجان و همدان اهالیسینین

دانیشدیغی و یا ان آزی باشا دوشدوگو بیر دیل اولموشدور، یوخسا او زامانکی ساده آذربایجان د. همدان خلقی زردوشتون فیکیرلری و دینی احکاملارینی نجه باشا دوشوب، اونا ایمان گتیره بیلر دیلر؟!

اوستانین ایلکین دیلی، یعنی زردوشتون اوزونون شفاهی شکیلده سؤیله ییب، اوزون زامانلار دیلدن - دیله سؤیله نه رک گلمیش "قات"لارین دیلینین اسکی پارس اولماماسی و او زامانکی ماننا دیلی، قوتتی، لوللوی، هورری دیل لرینه یاخین، او زامانکی ایلام دیلینه یاخین بیر دیلده اولماسینی بو آیدین فاکت گؤستهریرکی، ساسانیلر دؤوروندن بری، حتی بوگون بئله هئچ بیر فارس و یا آروپالی دیلچی و تاریخ متخصصی اونلاری اوخویا بیلمه میش، هئچ بیر آراشدیریجی، تحقیقاتچی و مترجم اونلاری دوزگون آراشدیریب، قطعی و دوزگون ترجمه ائده بیلمه میش دیر و ا.م. دیاکونوفون یازدیغی کیمی، "قات"لارین تحقیقی و ترجمه سی اونلاری آراشدیریب، ترجمه ائدنلرین سایى قدر دیر، یعنی اونلارین هئچ بیر یسی بیرى - بیرینه اویغون دئییلدیر و هره سی بیر جور دور، اونا گؤره کی، اونلارین دیلینی بیلمه دیکلری اوچون، هر تحقیقاتچی و چثورین اونلاری اوز فیکری و تصورونجه آراشدیرمیش و تصوّر ائدیگی کیمی ترجمه ائتمیشدیر. ساده سؤزلرله دئمک ایسته سک، قاتلارین و یا اوستانین اصیل ایلکین دیلینی هئچ بیر عالیم بوگونه قدر بیلمه میش و بو سببدن ده باشا دوشولمه میشدیر، چونکی اونلارین دیلی اسکی پارس دیلی یوخ، بلکه ماننا دیلی اولموشدور. ا.م. دیاکونوف بو حقیقتی تام آچیق دئییل، قسماً اؤرتولو و دولاشیق شکیلده اولسادا، بئله تصویر ائتمیشدیر.

"قاتلارین اوزلرینین آنلام و مضمونونا گلدیکده ایسه، هله لیک مشخص شکیلده اوندان سؤز آچماق اولماز، اونا گؤره کی، هله قاتلاری باشا دوشمک و اصیل مقصده چاتماق یوللاریندان آغاجلارچا اوزاغیق. ساسانی دؤورو دین عالیم لردن توتموش چاغداش فقه اللغه (سؤزلرین معناسینی بیلمک) عالیم لرینه قدر هر بیر تعبیر ائدیپ یوزان قاتلاری اوز ایسته گی و مثیلیجه ترجمه ائدیر و ایسته دیگی، مایل اولدوغو مضمونو او کیتابا قایل اولور. لاکین ایندییه قدر اونلارین هئچ بیرى اونون دوزگون آنلامینی درک ائتمه یه مؤفق اولمامیشدیر. ایران فقه اللغه سینه تانیش اولان غرب بیلگی نلرینین بؤیوک لریندن بیرى "کریستیان بارتولومه" بئله یازیر: "مبالغه سیز دئمک اولارکی، قاتلار هند - آروپا فقه اللغه سینین ان چتین بؤلومونو تشکیل ائدیر." اونون اوزونون قوجالیقدا قاتلاردان ائتدیگی ترجمه نقصانلیدیر، بو معناداکی، ترجمه چی او اولدوقچا اسکی دؤورانین موعظه لری و دعالارینی آلمانین قارانیق ایده آلیستی فلسفی اثرلری شکلینده تانیتمدیرماق ایسته ییر. آچیق دئمک اولارکی، ایندی چثورنلرین سایى قدر چثشیدلی و مختلف قاتلار موجوددور. یشی تحقیقاتچیلارین بیرى قاتلارین پارچالارینین تقریباً یوزده ایگیرمیسینی کفایت قدر آنلاشیلماغا

قاییل بیلیر.^۱ بو واقعیت گؤستریر کی، قاتلارین دلیلی اسکی پارس دلیلی یوخ، اونلارین یارانیدیغی دیارین او زامانکی دلیلی، یعنی ماننا دلیلی اولموشدور. یونا گؤره اونلارین دقیق و دوزگون اوخونوب، باشا دوشولمه‌سی یالنیز ماننا - ماد دیلینین و ایلام دیلینین دقیق اؤیرنیلمه‌سی و اوخونماسیندان آسلیدیر. شیکاگو دانشگاهینین موزه‌سینده ساخلانیلان اون مین ایلام دیلینده‌کی لؤوحه‌نین اوخونماسی و نتیجه‌ده ایلام دیلینین اؤیره‌نیلمه‌سی نتیجه‌سینده، اومود واردیر کی، قاتلارین دلیلی علم عالمینه معلوم اولسون و علم عالمی یاخین گلجکده اونلاری اوخوماغا موفق اولسون. اگر قاتلارین دلیلی اسکی پارس دلیلی و یا اونا یاخین بیر اسکی هند - آروپا دیلیریندن بیر اولموش اولسایدی، داریوشون کتیبه‌لری، حتی کوروشون آتا و باباسینین پارس دیلینده‌کی لؤوحه‌لرینین اوخونوب، باشا دوشولدوگو کیمی، قاتلاری‌دا باشا دوشمک اولاردی. حتی اگر قاتلارین یازیلدیغی قوتتی، لوللوبی، هورری و یا ماننا دیلیریندن هر هانکیسی اولورسا اولسون، التصاقی دئییل، هند - آروپا دیلیریندن اولسایدی، اونو باشا دوشمک چتین اولمازدی.

دشمک، قاتلارین اصلی دلیلی، شبهه‌سیز، قدیم پارس و یا هند - آروپا دیلیریندن بیر دئییل، او زامانکی آذربایجاندا رایج اولموش التصاقی دیلردن بیرینده: قوتتی، لوللوبی، ماننا و یا هورری دیلینده، یادا اونلارین چارپازلاشدیغی بیر دیلده اولموشدور.

ابوریحان بیرونی "اوستا"نین زردوشت طرفیندن یازیلان و یا سؤیله‌نن بؤلومو، یعنی "قاتلارینین دیلیندن دانیشارکن یازمیشدیر: «... و جاء بکتاب یسمونه "ابستا" و هو علی لغة مخالفة للغات جميع الامم».^۲ (زردوشت. م)، "ابستا" (اوستا. م). آدلانان بیر کیتاب گتیردی و او بوتون امتلرین دیلینه مخالف اولان بیر دیلده‌ایدی).

ایندی گؤرک مادلار دؤورو، او زامانکی بوتون امتلرین دیلینه مخالف اولان دیل هانسی‌ایدی؟ بونو آیدینلاشدیرماق اوچون او دؤورکو منطقه‌میز، ایران و آذربایجانین دیل جهتدن میللی ترکیبینی اؤته‌ری شکیلده نظردن کنچیرتمک لازمدیر. کنچمیش فصیلرده گؤستریمیش کی، آرلرین منطقه‌میز، او جمله‌دن ایران فلاتینا گلمه‌سیندن اول منطقه‌میزده یالنیز آسیانی و سامی خلقلر یاشامیشلار. او زامانلار آذربایجان و اورایا قونشو یئرلرده ایسه یالنیز آسیانی خلقلر: قوتیلر، لوللوبیلر، کاسسیلر، اوراتولار، هیتلر، هورریلر، ایثرلر، ... یاشامیشلار.

هند - آروپا دیللی خلقلر منطقه‌میز، او جمله‌دن ایران فلاتینا گلدیکدن سونرا، ماد ایمپراتورلوغو دؤورو و اوندان بیر نچجه عصر قاباق زردوشتون یاشادیغی زامانلار و زردوشتیزمین روشیملرینین فورمالاشدیغی عصرلر، آرلر هر طرفدن مرکزی ماد و آذربایجان حاطه ائتمیش، او یئرلرده عصرلردن بری یورد سالیب، یاشامیش و مدنیت یاراتمیش قوتتی و لوللوبی و ماننا

* ۱ - ماد تاریخی، ص ۳۵۴.

۲ - تاریخ اردبیل، موسوی، ج ۲، ص ۲۲۷.

خقلقرىنى فشارا قويموشلارسادا، بو خقلقرىن مقاومتى و اونلارین ياراتدیغى ماننا حكومتى هند - آوروپایى ائللرى آذربایجان و مرکزی ماد اراضیسیندن ال چکمه گه مجبور ائتمیشلر. هند - آوروپایى ائللر ایرانین مختلف یئرلرینده یورد سالیب، قالمیشلارسادا، مرکزی ماد و او زامانكى ماننا یعنی بو گونكو آذربایجان اراضیسینه یول تاپا بیلمه میشلر. بونا گۆرده او زامانكى آذربایجاندا و همدان اراضیسینده قوتتى - لوللوبى خقلقرىنن قدیمكى التصاقى دیلى ایشلنمه ده و حکم سورمکده ایدی. ساسانى قايناقلاریندا قدیم منطه میزده ایكى دسته دیل:

پارس و سامى دیللرى گؤسته ریلدیگى اوچون، ايسلام تاريخچیلرى، او جمله دن ابوریحان بیرونى، قدیم منطقه میزده پارس و سامى دیللریندن باشقا اوچونجو نؤوع بیر دیل و یا دیلر تانیما میشلر. قدیم دؤورلرده التصاقى دیللرین منطقه میزده اولماسى ايسلام عالیملرینه اؤرتولو اولموشدور. بونا گۆرده زردوشتون سؤیله دیگى و یا یازدیغى "قات"لارین دیلى، شبهه سیز، همین التصاقى دیل اولموشدور و بوندان باشقا جورده تصوّر ائدیلمز، چونكى ابوریحانین دئدیگینه اساساً، او دیل بوتون امتلرین (آریلر و سامیلر) دیلیندن فرقلی ایدی.

بیرده کی، اساساً ریاضیاتچی و فیلسوف اولموش ابوریحان بیرونى عرب و فارس دیللرى و او دیلره یاخین و اونلارلا عینی کؤکدن اولان دیللرى بیلیمش و یا ان آزی اونلارین کؤکونو تشخیص وئره بیلردی. بوندان علاوه او هم خوارزملى اولدوغوندان، تورک اولموش، همده محمود غزنوینن درباریندا اولدوغو اوچون، شبهه سیز او دؤورون اورتا آسیا ادبى تورک دیللرینی بیلیمشیدیر. دئمک، ابوریحان "بوتون اومتلرین دیلینه مخالف دیل" دئدیگده، یقین کی، هامان قدیم ماد - ماننا خقلقرىنن دیلینی، یعنی زردوشتون آنا دیلینی نظرده توتموشدور، چونكى او اؤز دؤورونون عرب، فارس، سانسکریت و تورک دیللرى، یعنی او دؤورون یاخین شرق، اورتا آسیا و هند خقلقرىنین دیللرى و شبهه سیز بو دیللرین مختلف قول و شعبه لريله ده قسماً تانیش ایدی و یا اونو تشخیص وئره بیلردی، لاکین او اساساً ریاضیاتچی و فیلسوف اولدوغوندان، دیل، دیلچیلیک و کانکرئت شکیلده دیللرین قدیم کؤکلری ايله مشغول اولمامیشدیر. بونا گۆرده نه او اؤزو، نه ده او زامانلار باشقا بیر عالیم زردوشت دؤورو یاخین شرقین التصاقى دیللى خقلقرىنین دیللرى و اونلارین حادثه لريله مشغول اولمامیشدیر. بو سببدن ده بیرونى بو گونكو همدان و آذربایجانین زردوشت زامانى دورومو و دیللریندن، یعنی مرکزی ماد و ماننا دیللریندن اطلاعى یوخ ایدی و خصوصيله او

[ش - ۱۴۵] موغ قوربانلیق آپاریر،
استخر ناخیشلاریندان ۷ عصر.

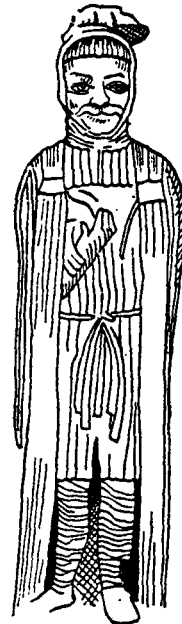
زامانلار بو التصاقی دیللی خلقلرین اثرلری میخی ایفباایله اولدوغوندان، اونلارین ابوریحان زامانیندا اوخوماسی عالیملر اوچون چتین و حتی غیر - ممکن ایدی.

بوتون بونلاری نظره آلاق، ایناملا دئییه بیلهریک کی، بیرونی "اوستا"نین و ایلک نؤبهده اونون "قات"لارینین دیلینه "بوتون امتلرین دیلینه مخالف بیر دیل" دئدیکده، زردوشتون آنا دیلی، یعنی ماننا - ماد خلقلرینین دیلینی نظره توتمودور.

کئچن بؤلوملرده منطقه میزین قدیم تاریخی اوزره چالیشان آوروپا تاریخچی لرینین "آسیانی" خلقلر و اونلارین دیلی بارهده کی فیکرلرله تانیش اولموشوق. "آسیانی" خلقلرین دیلی هم سامی، همده هند - آوروپایی دیللردن تامامیله فرقلی اولموشدور. مشهور ایسلام دؤورو عالیمی کرخلی اصطخری (ابو اسحاق ابراهیم بن محمد)، (وفاتی ۳۴۶ ه.ق.)نین "خوزی" دیلی بارهده کی فیکری، بئله نظره گلیر کی، ابوریحان معلوم ایدی، یعنی بیرونی اصطخرینین "مسالک الممالک" اثری ایله تانیش اولموشدور. بو دئدیکلریمیزدن نتیجه چیخارداراق دئییه بیلهریک کی، زردوشتون سؤیله دیگی "قات"لارین دیلی، بوگونکو آذربایجان و همدانین ایلک ساکینلری اولموش "قوتی - لولوبی" خلقلرینین دیلی، ماننا و ماد حکومتلری خلقلرینین دیلی، یعنی او زامانلاردان اوللر منطقه میزده یاییلمیش "التصاقی" دیللرین بیری اولموشدور. اصطخری، ابوریحان و چاغداش عالیم و تاریخچیلرین فیکرلری الده اساس توتولارسا، آیری جور تصوّر ائتمک اولماز. □ □ □

[ش - ۱۴۶] موغ هوم
(مقدس شراب) قابیله،
استخر ناخیشلاریندان،
م.ق. ۵ - نجی عصر.

[ش - ۱۴۷] موغ،
کیچیک
گوموش مجسمه،
دؤردونجو عصر.

نوروز بايرامی و اونونلا علاقه دار مراسم لر

نوروز بايرامی، آدینین فارسجا اولماسینا باخمییارق، آذربایجان و همدان دیاریندا و بو یئرلرین اسکی ساکینلری طرفیندن یارانمیش، همده طبیعتین یئنی دن جانلانماسیله علاقه دار یارانان میلی بیر شنلیک بایرامیدیر. اوللر اشاره ائتدیگیمیز کیمی، بو بایرام آذربایجان و همدان اراضیسینده عصرلر بویو فورمالاشان زردوشت دینی ایله برابر و حتی اوندان اولکی عصرلرده یارانماغا باشلامیشدیر. بو بایرامین ایلك روشیملری میلاددان ۲۵۰۰ - ۳۰۰۰ ایل اول بوگونکو آذربایجان و همدان تورپاقلاریندا یاشایب، مدنیت قورموش قوتتی - لوللوی خقلری و باشقا اورتا آسیادان گلن ائلر و کوتله لر واسطه سیله یارانمیشدیر. بو خقلرین اولزلیله اورتا آسیادان گتیردیکلری ابتدایی خرافاتی شامانیستی دینی تصوّرلر یئرلی شرایطله زامان - زامان ال - اله و ثرک زردوشت دینینین ایلك روشیملرینی یاراتدیقلاری کیمی، گوزل میلی بایراملاریندا ایلك نطفه و روشیملرینی یاراتمیشلار. آذربایجاندا، خصوصیه قدیم، قیشین سرت اولدوغو قدر، یاز یاشیل، شن، نعمتی، گول چیچکلی و گوزل اولموشدور.

باکینین یاخین لیغیندا، خزر کناریندا، آچاق تپه لرله اورتولموش و سال قایالارلا بزnmیش بویوک بیر ساحه ده کشف ائدیلمیش مشهور "قوبوستان" آدلی داش قازما ناخیشلاری اونلارجا حیوان شکلی، گونش، رقص و سایره شکللریندن عبارت بیر زنگین مجموعه دیر. شبهه سیز بو کیمی آیدهلردن همدان و آذربایجانین مختلف داغلاری، بؤلوک و منطقه لرینده چوخدور و اونلاردان بیرى همدان یاخین لیغیندا کشف اولموشدور. هله کشف اولونمامیش ایلك اینسانلاردان قالان بو آیدهلرین چوخو، شبهه سیز، "قوبوستان"دا اولانلار و یا اونلارا اوخشار اثرلر اولموشدور کی، آذربایجان و همدان اراضیسینده یاشامیش ایلك اینسانلارین اگلمه سی، چالیب اویناماسی، شنلیکلی و خوش ساعاتلارینی گؤسته ریر. "قوبوستان" کولتکسییونوندا یئرلی اهالی داخلینده "قاوال چالان داش" آدلانان نسبتاً بویوک بیر قایا واردیر کی، بیر پارچا داشلا اونا ووردوقدا، طبیل سسینه اوخشار بیر سس اطرافینداکی گئیش و هامار میدانین هر یئرینده ائشیدیلر. بورا ایلك اینسانلارین چالیب، اوینادیقلاری و شنلیک ائتدیکلری یئر اولموشدور.

بو و بو کیمی اونلارجا وسیله و عامیللر نچه مین ایل م.ق.، ائله جه ده م.ق. ۲ - ۳ - نجو مین ایلیکلرده آذربایجان و همدانین او زامانلار مختلف ماحاللاریندا یاشایان کیچیک ائللرین توی، شنلیک و بایرام مراسم لرینین تدریجله یارانماسیندا بویوک - بویوک رول اوینامیشدیر.

همدان و آذربایجاندا قوتتی، لوللوی و باشقا خقلر، ائل و اوبالارین، طبیعتین قانونلاریندان خبرسیر اولان ابتدایی، خرافاتی دوشونن، شامانیزم و توتیمیزم تفکرونه مالک اولان اینسانلارین تصوّر ونده زردوشت دینی نین ایلك نطفه لری یارانماقلا برابر، بایراملاریندا، او جمله دن نوروز

بايرامين دا ايلک روشيملری خلق داخلينده يارانير و طبيعتين جوانلاشماسی حادثه سيله بيرلشهرک عصرلر بويو نوروز بايرامی مراسمی، عنعنه و عادتلی شکه دوشور.

نوروز بايراميندان قاباق و سونراکی بعضی گونلرده، نوروزلا باغلی، بير سيرارسملر و عنعنلر واردیر کی، "کوسا - کوسا"، "هئيفانا"، "سيزده" اونلارين هله ده آذربايجانين کندلرينده داوام ائدولریندندير. هله ده آذربايجان خلقی داخلينده ياشاماقدان اولان بير سيرابو کیمی عادت - عنعنلر، نوروزلا ايلگیلی مراسملرين چوخ قديم، م.ق. ۲ و ۳ - نجو مين ايلليکلردن، یعنی قوتتی - لوللوبی خلقلرينين يازلی تاريخه قدم قويدوقلاری زامانلاردان باشلاماسینی نظره آلاق، قطعی شکیلده دئیيه بيله ریک کی، نوروز بايرامی، اونون رسوماتی، اوندان قاباق و سونراکی گونلرده کی عادت و عنعنلرين هامیسی زردوش دینين تام فورمالاشماسيندان چوخ اوللر تدریجيه يارانماغا باشلامیشدير. لاکين شبهه سيز نوروز مراسمی روشيملرينی يارانماسی دؤورلریله زردوش دینی نين ايلک روشيملرينين، اسکی همدان - آذربايجان خلقلری داخلينده عینی زاماندا يارانماغا باشلاماسینی دئسکه ده، يانيلماریق، چونکی بونلارين هامیسی ابتدایی اينسانلارين ساده و ايلکين دوشونجه لریله سیخ باغلی اولموشدور. بونا گؤرده نوروز بايرامی زردوش دینی ایله باغلی اولموش و بو باغلی ليق "اوستا" کيتابیندا عکس اولموشدور.

تاریخچی عالیم رحیم رئیس نیا نوروز بايرامی و مراسمی ایله زردوش دینی نين علاقه و ایلگیسی باره ده دانیشاراق یازمیشدير: نوروزون مذهب و اساطیرده ده کؤکه مالک اولماسی، اونو مقدس و ایلاهی بیر هاله یه غرق ائده رک، قدرتی و داواملی لیغینا آرتیرمیشدير. مزدیسنا دینیه گؤره نوروز بايرامی طبیعتين و اینسانين يارانما بايرامی، زردوشتون دوغوم بايرامی، ایشیغین، اهورا مزدانين قارانیغا، اهریمنه غلبه بايرامی و نتیجه ده گونلرين اوزانماسی بايرامی، فروهرين مینو دونیاسیندان یثره انمه سی بايرامی دیر. ثعالی یازمیشدير:

«زردوش دئمیشدير کی، فروردگان (فروردین. م.) گونلرينده اولولرين روحلاری ائولرینه قاییدار، بونا گؤره ده امر ائتدی کی، اوگونکو ائولری تمیزله سینلر، فرشلر سالسینلار، اورادا مزه لی و اشته ا آرتیران یتمکلر قویسونلار و یسینلر، تا اولولرين روحلاری اونون قوخوسو و گوجوندن قوتلنسن».^۱

مختلف أوروبا و ایران عالیم لری ده نوروزلا زردوشتون ایلگیسی باره ده نظرلر و فیکیرلر سؤیله میشلر کی، اساساً دوزگون دور.

نوروز بايرامی باره ده بو دئدیکلریمیزدن نتیجه چیخارداراق دئیيه بيله ریک کی، بعضیلرينين دئدیگینه باخما یاراق، نوروز بايرامی "ری" و یا "بلخ" و سایره ده دئییل، قديم آذربايجان و همدان دیاریندا قديم آذربايجانلیلار و مرکزی ماد اهلایسی طرفیندن يارانمیش و سونرا ایرانين باشقا

*
۱ - رئیس نیا، ج ۲، ص ۷۲۲.

يثرلرينه يايىلميشدير.

نوروز گونونون، هجرى تاريخينين عكسینه، ده گيشمه مه سى باره ده قيد ائتمه گى لازم بيليرىك كى، فيكرىمىزجه نوروز بايرامى روشئىملرينين يارانديغى زامانلاردا، فصيللر و طبيعتين ده بيشمه سيله علاقه دار، بو گون تقريباً ثابت و معين گونلرده اولموشدور. فيكرىمىزجه بو ايشين علمى سببى ده اولموشدور. او سبب ده آشاغيدا كىندان عبارتدير.

بيليرىك كى، قوتتى - لوللوبي و ماننلار چاغداش آذربايجان ميللتينين اولو بابالارى اولموشلار. اونلار، يثرينده گوستردىگىمىز كىمى، سومثر و ايلام آخينلاريندان قالان و تاريخ بويو اونلارلا ايلگىلى اولموشلار، حتى قوتتيلر ۹۱ ايل بايبلده حاكميت ائتميشلر [م.ق. ۲۲۰۰ - ۲۱۰۹]، بابيل ايسه سومثر اككدرلين مدنيت مركزى اولموشدور. تاريخ علمى قطعى ثابت ائتميشدير كى، ساعتين ۶۰ دقيقه، دقيقه نين ۶۰ ثانيه يه بؤلونمه سى و شايد هفته، آى و ايل سومثرلرين كشفى و يادگاريدير. شهبه سىز سومثرلر و اونلارلا عىنى مدنى كۆكه، ائتيك خصوصيتلره و تقريباً واحد مدنى آتمسفر، محيط و شرايطه مالك اولموش، نوروز بايرامىنى يارادان قوتتى - لوللوبي و ماننلار نوروز بايرامىنين گونونو، سومثرلرين علمى و كشفياتيندان استفاده انده رك، تقريباً ثابت، مشخص و معين ائتميشلر. البته بو احتمالدير، آنچاق گوجلۇ احتمالدير.

بو باره ده بير قدر اطرافلى دانىشماق لازمدير.

نوروز بايرامى گونونون ايلين معين گون و يا گونلرينده ثابت اولماسينين، فيكرىمىزجه، اساسلى و علمى بير سببى اولموشدور، اودا، اشاره ائتدىگىمىز كىمى، سومثرلرين علمى و او خلقين داخلىنده اينكىشاف ائتميش نجوم علمى ايله ايلگىلى ايدى.

سونرا ماننا - ماد خلقلرينده علم، هنر و صنعتدن دانىشاركن گؤستهره جه ييك كى، سومثرلر و عموميتله بابيل ليلر سو ساعتى و اوندان سونرا گونش ساعتىنى كشف ائديب، اوندان ياشايشدا استفاده ائتميشلر و چاغداش ساعات كشف اولوب، يايىلانا قدر، بشر اوندان يارارلانميشدير.

گونش ساعتىنين كشفى نجوم علمى ساحه سينده ايره ليلمه دئمك ايدى. سومثرلر بو كشفين آردىنجا گونش توتولماسى باره ده آراشديرمالار آپاراراق، اولدوزلار و گۆى جسملىرى ساحه سينده بۆيوك كشفله نايل اولورلار. بو كشفلردن بيرى اون ايكي بورجو معين لشدير مكدن عبارت ايدى. منوچهر تسليمى بو باره ده يازميشدير:

«ايكى چاي آراسى (بين النهرين) اهالىسى ايلك اينسانلار ديرلار كى، "توتولما دايره سىنى" (گونش و آى. م.) اون ايكى يثره بۆلدولر و هر بيرينه آيريجا آد قويدولار. بو گون مختلف ديللرده معمول اولان اون ايكى بورجون آدلارى او آدلارين ترجمه سيدير كى، بابيل كيتابخانا سىنين كرپچلريندن تاپيلير»^۱.

*

اون ايکي بورجون مشخص لشديريلمه‌سی گونلرين اوزانيب - قيسالماسينين و دورد فصلين دقيق معین اولماسينين اوزو دئمک ایدی. بونوندا نتیجه‌سينده بورجلار و فصليلرين باشلانيب، باشا چاتديغي گونلر تقريباً، آزاجيق فرقلی اولسادا، معین و مشخص اولوردو.

ماننا - مادلارلا سومثرلر و ايلاملارين قونشولوغو، ديل ياخين ليغي، ائتنيک وحدتی، تقريباً واحد و عینی علمی - مفکوره‌وی آتمسفرده و يا آزی بیری - بيرينه ياخين، بیری - ديگري ايله بنالی ايلگيلي علمی آتمسفره مالک اولدوقلاری اوچون، ماننا - ماد خلقلری، شبهه‌سيز، هله قوتتی - لولويلر دؤوروندن، م.ق. ۲ و ۳ - نجو مين ايلليکلردن سومثر و ايلاملارين علمی ناييلتيلرندن خبردار اولموش و چشيدلی ساحه‌لرده اونلاردان استفاده ائتميشلر. بو استفاده ساحه‌لرينين بیری‌ده نوروز بايرامی گونونو مشخص و معین لشديرمکده اولموشدور.

اون ايکي بورجون هاميسينين اولی و آخريين معین و آيدين اولماسی، ائله حمل بورجونون باشلانماسی، ايلک گونونون، باهازين گلمه‌سی و طبيعتين جواناتلاشماسينين معین و مشخص اولماسی دئمکدير.

بونلاردان علاوه نظره آلاق کی، قوتيلر م.ق. اوچونجو مين ايلليگين سون ايکي يوز ايلليگينده ۹۱ ايل بايلده حاکميتی اله آليب، ساخلاميشلار، يقين و قطعی شکیلده دئيه بيله‌ريک کی، اونلار - قوتيلر بايللی لرین نجوم ساحه‌سينده اله ائتديکلری مؤفقيتلرله تانیش اولموش و اونو نوروز بايرامی و زردوشتيزم روشيملرينين يارانديغي وطنلرينه، قوتتی - لولويلر وطنينه، سونراکی ماننا - مادلارين ديارينا گتيرميش و اونون واسطه‌سيله ده نوروز بايرامينين ايل سوره‌سينده معین و مشخص گونونو، حملين اولینی، بير ايکي گون تفاوت ايله اولموش اولسادا، دقيق لشديرميشلر.

سونرالار ساسانيلر دؤورونده هيأت علمينين اينکيشافي ايله علاقه‌دار نوروز گونونون ايل بويو ده ييشمه‌سينی تصور ائتمک اولار، آنجاق تورک شاهي سلجوقي ملک شاه تازا جلالی تقويمی تنظيم ائتديره‌رک، يعنی دورد ايلدن بير ايلي ۳۶۶ گون حساب ائتمکله، نوروز بايرامينی ثابت گونده، فروردنين (حمل بورجونون) اولينده اولماسینی علمی، قانونی و ده ييشمز شکلده سالميشدير.

نوروز بايرامينين آذربايجاندا و آذربايجان خلقيه علاقه‌دار يارانماسينا نئچه بؤيوک دليل‌ده گؤسترمک اولار:

۱ - بو گون بئله آذربايجانين هر يئرینده نوروز بايرامی ايله علاقه‌دار ائله ائله قايدا قانونلاری و رسملری واردير کی، يالئيز آذربايجانا مخصوصدور. بو ائله رسملرينين بیری "هشيانا" مراسميدير. بو مراسم ايلين دؤرودونجو گونو توتولان مراسمدير. بو گون، خصوصيله کئچميشده، آذربايجان کندلرينده عايله‌لر: بؤيوکلو، کيچيکلی، آروادلی، کيشیلی سحر تئزدن ناهار پيشيرمک اوچون لازم اولان وسايطی، ائله‌جه‌ده معمول اولان اويونلارلا گرک اولان وسیله‌لری گؤتوروب، چؤله، باغلارا، چشمه باشلارينا - طبيعت قوجاغينا گئدر و آخشاما قدر اورادا يشمک پيشيريب يشمک، اگلنمک، چاليب اويناماق و مختلف اويونلار اويناماقلا مشغول اولاردیلار.

آذربايجانلىلار داخلىينده بو گۆزل مراسىملى گونه "خىفانا" دئيرلر كى، "خىف اونا" سۆزلرينين ادغام اولوب، قيسالدىلميشيدير. خلق بو گونه "خىف اونا" يعنى خىف نوروزا - دئيه، بو بايرامين خاطرينه گونوشن و فرحله كئچيردديلر. كئچميشده اگر بو گون هاوا سويوق اولسا و شهردن، كنددن كنارا گئتمك ممكن اولماسايدى، گۆستردىگىمىز مراسىمى، ممكن اولدوقجا ائوده ائىدرديلر و هر حالدا او گونو ايشله مزايديلر.

۲ - نوروز بايرامينين محض اودلار دياريندا - آذربايجاندا يارانماسينا ايكنىجى اهميتلى دليل كلاسيك تاريخى اثرلرده بو بايرامين آذربايجاندا يارانماسينين دؤنه - دؤنه قيد اولونماسيدير. بيرىنجى ساسانى شاهى اردشير بابكان زامانيندان باشلاياراق، فارس شووئيستلى ايران اراضيسينده اولموش هر بير مئبث و يارارلى مسئله نين فارسلا، هند - آوروپايى ائللره منسوب ائدىلمه سينه چالشميش و ايندىده چالشيىرلارسادا، تاريخى حقيقتلرى اولدوغو كيمي دوزگون و واقع بينانه، هر جور تعصبدين كنار يازان عاليم و تاريخچلرده آز اولمايشيدير. بو عاليملردن بيرىده مشهور خوارزملى عاليم ابوريحان بيرونىدير. بيرونى تقريباً ۳۹۰ - نجى هجرى قمرى ايلينده قلمه آلدىغى "آثارالباقية عن القرون الخالية" اثرينده نوروز بايرامينين آذربايجان تورپاقلاريندا يارانماسينا داپر، افسانه شكلينده اولسادا، يازميشدير:

«ايرانلىلاردان باشقا بير دسته سى دئير كى، جمشيد شهرلرده چوخ دولاناردى. آذربايجانا گيرمك ايسته ديكده، قيزيلدان قايريلميش بير تخته اوتوردو و خلق او تخته اؤز چيگينلرينده آپايردیلار. گونش او تخته دوشدوكده، خلق اونو گۆردو و بو گونو بايرام توتدولار.» ايللك مشهور فارس سۆزلوگو اولان "برهان قاطع" نين مؤلفى "محمد حسين بن خلف تبريزى" ده بو افسانه نى اؤز سۆزلريله نقل ائتميشدير.^۱ بو سۆزلر افسانه اولموش اولسادا، نشان و ئىرير كى، افسانه لرده نوروز بايرامى آذربايجان دياريندا يارانميش بير بايرام تانينميشدير.

۳ - نادار: نوروز بايراميله علاقه دار آذربايجانلىلار داخلىينده اولدوقجا گئنىش ياييلميش عادت و مراسملردن بيرىده ايلين سون چهارشنبه سينين آخشامى اوجا يئرده، دامدا، تپه اوستونده، بعضاً عمومون توپلاندىغى يئرده گور آلاولى اود يانديрмаق مراسميدير. بو مراسم، نئجه دئيرلر بيتمكده اولان ايلى شنىلكه يولا سالماق و چاتماقدا اولان ايلى شن قارشىلاماق و اونا حاضريلىق گۆرمك كيميدير. بو مراسم نوروز مراسىمى كيمي طنطنه لى، شن و گۆزل ايدى و عايله ده هامى: بؤيوك، كيچيك، قوجا، جوان، آرواد، كيشى نين اوندا اشتراكى حتمى و لازم ايدى.

آتام سؤيلردى كى، گنجليكده آل - وئر اوچون گونئى كندلريندن بيرينه گئتميش ايديم، ايلين سونلارى ايدى، آخر چهارشنبه ايدى. آخشام چاغلارى ايدى، تانىشلارين بيرى نين اثرينده قوناق ايديم. پئنجره دن گۆردوم كى، عايله عضولرينين هاميسى نرديوئالا داما چيخىرلار. هامى داما

چيخانندان سونرا، اورادا قورو تيكانندان اود يانديرديلار، آلاوى گۆيه اوجالدى. اۆزلرى داما چيخا بيلنلرين هاميسى دامدا ايدى، قادينلار، اوشاقلارى قوجاقلاريندا، داما چيخميش ايديلر. بيرده گۆردوم ۹۰ ياشينا چاتميش بابالاريني داکمکله شيب، داما چيخارديرلار. ائو صاحابينين گنج اوغلو گليب، منى ده ناداراي چاغيرارق دئدى:

- بويورون ناداراي، ائوده اورتوماغين شوگومو پيس اولار.

من ده گنديب نرديوانلا داما چيخديم. قوجا بابا آلاوين مقابلينده داياناراق، اللرينى گۆيه سارى قالديريپ، دئدى:

- آلاه، سنه مين شوکور، بيلدير بو واخت اون تومن سرماياميز وارايدى، ايلي باشا - باش ايشله ييب، قازانيپ، ياخشى دولانديق و اون تومن ده يئرینده دير.

قوجا سونرا اوشاقلارا اشاره ائده رک دئدى:

- هه بالالار! باشلايين.

اوشاقلار سس سسه وئره رک دئدیلر:

۱ - ناداراه، نادار،

سوگلدی قندهارا،

شاهيم شيروان ايچينده،

اوينار ميدان ايچينده،

قيلنجى قان ايچينده،

ميدانين آغاجلارى،

بار گتيرمز باشلارى،

آغا دايينين قاشلارى،

هئى دؤيوشر قوچلارى ...

ايكى دانا ها، ايكى دانا،

ايكى دانا بير قوش ايدى،

باغچايا قونموش ايدى،

بگ اوغلو گۆرموش ايدى،

اوخ اينن وورموش ايدى،

اوخ مندن بئزار - بئزار،

دهرين - دهرين قوی قازار،

دهرين قويدا بير کئچى،

هانى به بونون قيچى؟

قيچى قازاندا قاينار،

پيشيك ياتيندا اوينار،

پيشيگيم هارا گنديرسن؟

گنديرم بابان اثوينه،

بابان اثوى ييخيلسين

قيز گلين آلتدا قالسين،

بو متللر و قوشماجالاردان اوزون - اوزادى اوخوياندان سونرا، گنج اوغلان و قيزلار بىرى -
بىرىنين آردىنجا آلاوين اوستوندن بو طرفدن او طرفه آتلاناراق دئيردیلر:

نادار، ها، نادار،

شاه گلدی قندهارا

آتام دئیردی کی، کند دامالارینین هامیسیندا عینی بو شن مراسم تکرار اولماقدا ایدی. بو مراسم
کچمیشده داها طنطنه لی ایدی و ایندی ده معین درجه ده اجرا اولونور. □ □ □

□ "آتیل - باتیل" مراسمی

نوروز بايراميله ايلگىلى و اونا حاضریق علامتى اولان آخر چهارشنبه گونو مراسملریندن
بىرى ده هامان سون چهارشنبه گونونون سحر چاغى تورا - ووردان اجرا اولونان "آتیل - باتیل"
مراسمی دیر.

بو مراسم داها چوخ قادينلار و قيزلار طرفیندن اجرا اولونور. ایلین سون چهارشنبه سی گونو
سحر تورا - ووردان قادينلار، خصوصيله يئتیشمیش و بخت عرفه سینده اولان قيزلار، آلدیقلا ری تازا
ساخسی کوزه لرله، منسه، یاریم سهنک و ... ايله سو گتیرمک اوچون چشمه باشینا گئدر، اؤزلریله
آزاجیق یاشیل لاشمیش بوغدا، قایچی، سورمه و آینا آپارار، اورادا آینایا و یا سویا باخیب، گؤزلرینه
سورمه چکر، دیرناقلارینی توتار، ساچلارینی دارار، گؤیلى قایچی ايله سویا دوغرایار و بو ایشلىرى
قورتاردیقدان سونرا سو آرخینى اوتای - بوتایا هوپپاناراق دئیرلر:

آتیل - باتیل چرشنبه،

بختیم آچیل چرشنبه.

سویون باشی بیزیمدیر،

چاخماق داشی سیزین دیر ...

همین سحر تورا - ووردان چشمه لر باشی ائله شلوغ اولار کی، ایگنه سالماغا یثر اولماز و
محلەنین تقریباً بوتون قیز و قادينلاری چشمه باشیندا اولارلار. □ □ □

□ جیدیر

آخر چهارشنبه گونو سحر تزدن، هاوا ایشیقلا نیب، گون چیخماغا بیر قدر قالاندا کندلر و

قصبه‌لرین معین کنار میدانلاریندا گنجلر آت چاپار و یاریش کئچیرد لر. کند و یا قصبه‌نین اهالیسینین اکثری بو میدانین اطرافیندا توپلاناتار و یاریشا تاماشا ائدیب، اونو آلقیشلایار - "آتیل - باتیل" لارینی قورتاریب، تازا منسه‌لرده ائولرینه سرین و تمیز ایچمه‌لی سو گتیرن گنج قیزلارین دا هامیسی، گۆزلری سورمه‌لنمیش حالدا، بو یاریش میدانینا گلر، قادینلار و قیزلار مخصوص اولان یئرده دایاناراق، آت چاپان گنجلره تاماشا ائدرلر. جیدیر مراسمی نوروز بایرامی ایله ایلگیلی توتولماسادا، مختلف تورک خلقلری داخلینده، او جمله‌ده تورکمنلر داخلینده ان قدیم دؤورلردن چوخ یایلمیش بیر ایدمان و اگلنجه‌دیر.

□ □ □

□ آخیر چرشنبه و یئددی له‌وین

بو تون آذربایجان کندلری و شهرلرینده آخر چهارشنبه گونونون قاباق گنجه‌سی پیلو و پیشیریب، شنلیک ائدرلر، سون چرشنبه گونو ایسه کیچیک منطقه‌لرین مرکزلرینده بویوک و طنطنه‌لی بازار اولار و بوتون کندلی کیشیلر تازا پالتارلارینی گئیمیش اؤز اوغلان و قیز اوشاقلاری ایله یئددی له‌وین و یا چرشنبه یئمیشی، اویونچاق و سایره آلماق اوچون بو بازارا گلر، ناهارا قدر بورادا گزیب، دولانارلار. آخر چهارشنبه بازاری اولدوقجا طنطنه‌لی و شولوق اولار. بازاردا بوللوجا "یئددی له‌وین" و یا "چرشنبه یئمیشی" ساتارلار. یئددی له‌وین یئددی چئشید قورو مئیوه‌نین قاریشیغیندان عبارت اولان مئیوه مجموعه‌ونا دئیرلر. معمولاً هامی: هم شهر، هم‌ده کند اهالیسی، هرکس عایله‌سینین سای ایله علاقه‌دار، معین مقدار یئددی له‌وین آلیب، آپارار و اونو نوروز بایرامینین قاباق گنجه‌سی عایله عضولری، خصوصیله اوشاقلار آراسیندا پایلایار و معین مقدارینی دا نوروز بایرامی گونو گؤروشه گلنلر اوچون دوزلمیش بایرام سوفره‌سینه قوبارلار.

□ □ □

□ گۆی و زیه‌رک

بو تون آذربایجان و حتی ایراندان چوخ یایلمیش نوروز رسملریندن بیری "گۆی بئجرمک" دیر. نوروزا بیر هفته، اون گون قالان بیر قدر بوغدا و مرجیمک سودا ایسلادیب، پارچا داخلینده تر ساخلا یارلارکی، جو جه‌ریب، یاشیل لاشسین. جو جه‌ردیکدن سونرا اونلاری چئشیدلی مئومئیلر، و بوشقابلارا تۆکوب، اوستونو اؤرتو و هر گون سو وئر لر کی، یاشیل لاشیب، اوجالسین. گۆی اوجالیب، یاشیل اولدوقدا اونون دؤوره‌سینه قیرمیزی پارچادان لئن توتارلار.

بوندان علاوه قولپو اولمایان، تونگو آدلانان بوغازی‌دار و فارنی یوغون و گیرده خصوصی ساخسی قبالارین ائشیک طرفینه پارچا سه‌رییر و اوستونه ایسلانمیش زیه‌رک چکر و کوزه‌نین ایچینه هر گون سو تۆکرلر. بو زیه‌رکلر جو جه‌ریب، یاشیللاشار و اولدوقجا منظره‌لی و گۆزل اولار. بو یاشیل تونگولری، ایچینده بوغدا گۆیو بئجریمیش نسبتاً بویوک مئومئیلرین بوش ساخلا دیقلاری اورتاسینا یئرلشدیرر و بایرام گونو اونو چرشنبه یئمیشی، شیرینی، مئیوه، قیرمیزی

يومورتا و سايره ايله بزنىمىش بايرام سوفره سىنين اورتاسينا قويارلار. بو بوغدا گۇيلريندن نوروزدان
ئىچە گون سونرا "سومنى" پىشپىرلر.

□ □ □

بايرام گونونون رسملىرى

نوروز بايرامى، يعنى تازا ايلين ايلك گونونده آذربايجان مىللىتى داخلىينده قديم زامانلاردان
خصوصى رسملىرى، قايدا - قانونلار و عادت - عنعنەلر اولموشدوركى، بىر چوڭو حيات طرزىنين
دەيشمەسىلە آزادان گىتمىشىدۇر. ھلەدە آذربايجان كندلىرى و قسماً شەرلريندە داوام ائتمكده اولان
عادتلردن آشاغىداكىلارى گۇستەرە بىلەرىك:

۱ - بوگون سحر تزدن، آخر چەارشنبە گونو آلينمىش تازا ساخسى قابىلاردا: منسە، بختەور،
سەنگ، بستى، اوشاقلار ايسە "دەنگىلەلريندە" چشمەدن ائو تازا سىرىن سو گىتىرلر و تازا ايلدە بونو
آيدىنلىق علامتى سايارلار.

۲ - ھامى و خصوصىلە اوشاقلار اۋتن ايلين سونلاريندا تىكدىردىكىلرى تازا پالتار و آياق
قابىلاريني گىتىرلر.

۳ - عايلەدە بوتون گىنجلر و اوشاقلار ائوين آغ ساققالى اولان كىشى و آغ بىرچىكى اولان قادىنين
گۇرووشونە گىشىپ، اونونلاال وئرىپ گۇروشر، بايراميني تبرىك ائدىپ، اونا اوزون عۇمور دىلەير و
اونا بىر نارىنج و يانار وئردىلر.

۴ - خانوادەنين بوتون عايلەلىرى افرادى خانوادەنين ياشچان بۇيوك اولان كىشى و يا
آروادلارينين گۇرووشونە گىتمەلىدىرلر. اوندان سونرا عىنى خانوادەنين مختلف عايلە عضولرى
گۇروش اوچون بىرى - بىرىنين ائولرينە گىدلىر.

۵ - عىنى خانوادەدن اولان عايلەلرين عضولرى بىرى - بىرىنين گۇرووشونە گىدندە او ائوين
اوشاقلارينا دستمال، جوراب، قىرمىزى يومورتا و حتى پول بايراملىق وئردىلر.

۶ - عايلەوى و خانوادگى گۇروشلىردن سونرا بوتون كىشىلر بىرى - بىرىنين و قادىنلاردا معمولا
بىرى - بىرىنين گۇرووشونە گىدلىرلر. بو گۇروشلىر معمولا كىچىك كندلردە تازا ايلين ايكىنجى گونو و
بۇيوك يىللردە و قصبەلردە سىراىلە محلە - محلە اولاردى. بو گۇروشلىرين بۇيوك اهمىتى اوندان
عبارت ايدىكى، اۋتن ايل بويو يارانمىش كدورتلر و حتى دشمن چىلىكلر آزادان آپارىلاردى.

نوروز بايرامى گونو و اوگونلە علاقەدار گونلردە اولان گۇستردىگىمىز عادت - عنعنەلر، قايدا و
رسملىر معىن شرايطلە زامان - زامان قسماً دەيشىسەدە، اونلارين چوخونون كۇكو چوخ قديم
دۇورلردن قالان يادگارلاردىر. بو عادت و عنعنەلرين بىر سىراسى اسكى زردوشت دىنى و اونون
روشىملىرىنين ياراندىغى مىلاددان ئىچە مین ايل قاباغ، بعضىلىرى ايسە بوتون تورك ائللرى، او
جملەدن يىرلى توركلر، اورتا آسيا توركلرى و اورادان آذربايجان و ھمدان اراضىسینە گىلىپ

يىرلشمىش تورك قىبىلە و سويلارينيىن عمومى عادت و عنعنەلريندن قالان رسملىر اولموشلار. دىمك، نوروزلا ايلگىلى اولان عادت و رسملىرىن كۆكونو يا مركزى ماد و ماننا اراضىسىندە يارانمىش زردوشىت دىنى، اونون حكملرى، دىنىي تصورلىرى و رسوماتيندا، يادا اسكى تورك ائللرى، قىبىلە و سويلار بىرلشمەلريندە، اسكى توركلرىن حياتى و عادت - عنعنەلريندە آختارماق لازىمدىر. آذربايجاندا يايلا قىشىن حرارت و طبيعت شرايطى باخيمىندان بۆيوك فرقى كۆستەرىكى، يازىن گىلمەسى بو اراضىدە ياشايدانلارنى لاپ اۆلدن دوشوندورۇپ سىئويندىرمىشىدىر و يازىن ايش، حيات، فعاليت، شىنلىك، نعمت و سعادت گىتىرمەسى اوچون، اونون باشلاندىغى گون زردوشىتىزمىن دىقت مركزىندە دايدانمىش و اونون اهورا مازدايا عايد عنىصرلرىندىن اولموشدور. نوروز سۆزۇ چوخ سونرالار يارانمىش بىر پارس كىلمەسى اولسادا، اونون وارلىغى، بوتون رسوماتى و خلق داخلىنىدە بىر عادت و عنعنەيە چىئوريلمەسى پارسىلاردان چوخ - چوخ اۆللەر، زردوشىتىزمىن روشىملىرىنىن ياراندىغى قوتى - لوللۇبى خلقلىرى، ماد - ماننا ائللرى و خلقلىرى داخلىنىدە م.ق. ۲ و ۳ - نجو مىن ايللىكلر سورەسىندە تدرىجىلە يارانىپ، شىكلە دوشموشدور.

نوروز بايرامى گونلرىندە خلقىن تازا پالتار گىتمەسى، بىرى - بىرىلە كۆرۈشمەسى، بىرى - بىرىنىن كۆرۈشۈنە كىتىپ، قارشىلىقلى تبرىك ائتمەلىرى، بىرى - بىرىنە ھەدىە و ئرمەسى، ائولردە تبرىكە گىلنلرىن شىرىنى ايلە قارشىلانماسى، كدورتلىرىن اونودولماسى... بوتون بو ايشلر بىر طرفدن خلقىن ايش، سعادت، شىنلىك، نعمت و سعادتىن گىلىپ چاتماسىنى، دىگر طرفدن زردوشىتىزمىن خىر و اهورا مازدايا عايد نوروز عنىصرونون عزىلەمەسى و حتى مقدس سايلەلماسىنى كۆستەرن حرىكت و او دىنى رسوماتدان قالان عادت - عنعنەلردىر. نوروزلا علاقه دار مراسىملردن "نادارا"، يعنى اود ياندىرىپ، اونون قارشىسىندا معىن ايشلر كۆرۈپ، اونون اوستوندىدە آتلانماق و اودو عزىلەمەك آچىق و آيدىن كۆستەرىكى، زردوشىتىزمدىن و حتى اونون لاپ ايلك روشىملىرى دۇورو، اودو مقدس بىلىپ، اونا تاپىنماق دۇورلرىنىن لاپ ايلكىن مرحىلەلرىندىن قالان بىر خلق عادىتى و رسمىدىر.

نوروز بايرامى ايلە علاقه دار مراسىملرىن قىدىم تورك ائللرىنىن عادت - عنعنەلرلە باغلى اولانلارىندىن آخىر چىهار شىنبەنىن سحر چاغى تورا - ووردان قىز و قادىنلارنىن چىشمە باشىنا كىتىپ، اورادا بىر سىرا ايشلر كۆرۈدۈكەن سونرا "آتىل - باتىل" ائتمەسى، ھابىئە گىنجىلرىن "جىدىر" مراسىملىرىنى كۆستۈرمەك اولاركى، بىرىنچىسى قادىن و قىزلارنى ائودارلىقلا علاقه دار ايشلر و آرزولارا يۇنلدىن، ايكىنچىسى ايسە گىنجىلرى ايكىتلىك و قىرمانلىغا تشوىق ائدىپ يۇنلدىن بىر رسم و عادىتىر. بو اىستىك و رسملر نە كىچى قىدىم تورك ائللرى، بىلكە بوتون ابدىدى اىنسانلاردا، آنچاق ر ائىلدە اۆزلىرىنە خاس بىر شىكىلدە اولموشدور.

نوروز بايرامى^۱ و اونولا علاقه دار چوخ قديم دؤورلردن يارانميش يوخاريدا گؤستردىگىمىز عادت - عنعنەلرلە ياناشى، آذربايجاندا توركلرلە علاقه دار بير سيرا قديم اينام، تصوّر، عادت و عنعنەلرلە اولموشدور كى، اولدوقچا قديم دؤورلرين يادگاريدير. بورادا نمونه اولاراق، اونلاردان ايكيسينه اشاره ائتمككە كفايتلەنيريك.

اولدوقچا اسكى دؤورانلاردين يادگارى اولان بو چئشيدلى قايدا - قانونلار و رسملر بير طرفدن ابتدائى اينسانلاردين ذاتى، غريزى شنليک، شادليق، راحت حيات آختارماسيله، ديگر طرفدنه اونلاردين طبيعت و طبيعت قوه لرinden خبر سيزليگى، معلومات سيزليغى، اونلاردين مقابلينده عاجزليگى نتيجه سينده اونلاردا خارق العاده قوه لر تصوّر ائتمه سى ايله علاقه داردير. طبيعتين هم لطفكار و مرحمتلى، گؤزل و نعمت و ثرن، همده سئل، زلزله، شاختا، قوراقليق و سايره كيمى سرت، رحم سيز و غدار خصوصيتلرى واردير كى، ايلك اينسانلارى دوشوندورموش و اونلارى بو حادثه لرين علت و سببلرينى تاپماغا سوروكله ميشدير. بو حادثه لرين اصيل علتلرينى تاپماقدان عاجز اولان ايلك اينسانلار خيال عالمينده بو حادثه لرين جوربجور يارادانلارينا اينانميش و بئله ليكله ده چئشيدلى آلاهلار، سعد و نحس، خير و شر قوه لرلە معتقد اولموش، همين دوشونجه لر و حياتى تجربه لرى و مادى حياتيله علاقه دار بعضى حيوانلار و بيتگيلرين مقدس اولماسينا ايناناراق، اونلاردا مقدس گؤزلە باخمىش، بعضيلرينه ايسه پيس نظرله باخاراق، منفى مناسبت بسله ميشدير. بونوندا نتيجه سينده مختلف ميللتلرده مختلف حيوانلار توتثم اولموش، مقدس ساييلمىش، بعضيلرى ايسه عكسینه قارقينمىش، پيسلنمىشدير. چئشيدلى بيتگيلره مناسبتده ده تقريباً بو وضعيته ياخين فيكىرلر اولموشدور.

□ □ □

□ "بوز قوردا" مناسبت

ان قديم دؤورلردن تورك خلقلرى داخلينده قورد توتثم شكلى آلمىش بير حيوان اولموشدور. بونوندا علتى، بعضى عاليملرين فيكىرينجه، او حيوانين اؤز گوجو، قولو و دؤشونه آرخالاناراق، يالنيز اؤز قوه سيله ياشاماسيندان و توركلرين بو خصوصيتى خوشلاماسيندان ايره لى گلميشدير. قديم توركلرده بوز قوردا اولان بو مناسبت اونو بو خلقلرين نظرينده مقدس بير حيوان كيمى جيله لنديرمىش و ساده توركلر اوندان خوشبخليک و موفقيت گؤزلە ميشلر. بو اينام و فيكىر بوگون آذربايجاندا آرادان گئتميشدير، لاکين هله ده بعضى کندلرده "توتوجو" آدلان قارى آروادلار، شبهه سيز، واردير و قوردلا ايلگىلى مثلرلر بوگونده خلق داخلينده ايشلەنير. بو مثللردن "قوردو گؤرسن مبارک، گؤرمه سن داها مبارکدير" و "قورد اوزو اوغورلو اولار." مثللرينى گؤسترمک اولار.

۱ - بئله فيكىرده واردير كى، "نوروز بايرامى" اصطلاحى اصلينده "اوغوز بايرامى" اولموش و سونرالار بو شكله دوشموشدور.

چوخ یاخشی خاطرلاییرام کی، آغیر سویوق ووراند، بوغازیم آغرییاند، خسته له ننده آنام چشیدلی تورکه چاره علاج و درمانلارلا یاناشی بیرده هردن منی یانینا سالیب، محله میزین نسبتاً آشاغی طرفینده، محله مسجدینین آرخاسیندا اتوی اولان، اولدوقجا قاری، گۆزلرینین ایشیغی آزالمیش، بئلی بوکولموش "توتوجو خامنه" (خانیم ننه) خالانین یانینا آپاردی. خامنه خالا یالنیز بیر قاپیسی اولان، قارائلیق، لاکین اولدوقجا تمیز و کورسوسو بنالی مرتب اولان، رفلی و تاقچالاری برلی - بزه کلی و کاسنی، پورنه، قویماده رن و عاراقلارینین تونگو کیمی شوشه لری دوزولموش بیر اوتاقد اوتوراردی. خلقین دئدیگی کیمی، خامنه خالا منی توتاردی. او ایشینه باشلایاندا الینی منیم باشیما، بوغازیما چکرک، نه ایسه یواشجاندان دئیر، بیر سیرا ایشلر گۆرر و اونلارین سونوندا، یالنیز پنجه سی گۆرون و قالان یئرلری پارچایا توتولموش بیر قورد الینی خصوصی یتردن گۆتوروب، منیم ساغ و سول چیگنیمه، آرخاما و آخردا دوشومه وورار و "قادا بالاسی گئتدی" - دئیرک، ایشلرینی بیتیردی. کوچه ده راست گلیدیگیم یاشیدلار و اویون - داشلاریم دئیردیم: خامنه خالا منی توتدو!"

شبهه سیز بو گونده آذربایجانین بیر سیرا کندلرینده توتوجونون اولماسی و اونون قورد الیه اوشاقلارین "خسته لیگی و قادا بالاسینی" آپارماسینا راست گلمک اولار. توتوجولارین قورد الیندن شفا اومماسی اولاً یالنیز تورک ائللرینه خاصدیر، ایکینجیسی بو اینام اولدوقجا قدیم دؤورلره، میلاددان قاباق نتجه مین ایل اوله عاید اولان بیر آذربایجان عنعنه سی و فیکرینین یادگاریدیر.

□ □ □

اوزرنیکه اینام

بو گونده آذربایجان کندلرینده معین بیتگیلر و اونلارین توخوملارینا مقدس گؤزله باخار، اوندان شفا اومار، یا اونو ایچر و یا یاندیراراق توستوسوندن یارارلاناتلار. شبهه سیز، بورادا معین علاج و درمان اؤزلیکلری واردیر کی، قدیم اینسانلار نسیلدن - نسیله اونلاردان فایدا و خیر گؤرموش و همین علاج و درمان خصوصیتی ده بو بیتگیلرین ساده اینسانلارین نظرینده مقدس لشمه سینه سبب اولموشدور. بو بیتگیلره مقدس گؤزایله باخماق سبب اولموشدور کی، ساده اینسانلار اؤز تصوّرلری و معین بیتگیلردن اومدوقلارینی گؤزل قافیه لی سؤزلر، آزاد شعرلر شکلینده ترنم ائتسینلر. بوگون آذربایجان کندلرینده "اوزرنیک" باره سینده چشیدلی شعرلر اوخویارلار کی، من آشاغیدا کینی اوشاقلیقدا ساییز - حسابسیز دفعه ائشیتدیگیم اوچون ازبرله میشم:

هر دردلره داواسان،
دیسی کؤکلو اوزرنیک،
سسله دیم بابا آغا!
دئدیم: بر درده داوا!

اوزرنیک سن، هاواسان،
باشی بؤرکلو اوزرنیک،
چیخدیم داغا
دئدی، نه وار بئناوا؟

دئدى: گنت اوزرنىك سال اوجاغا.
بىر، ايكي، اوج، بشش، آلتى، يثددى
قادا - بالا بو ائودن گكئدى.

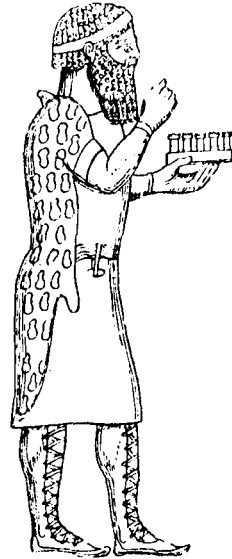
آتلاسين، پیتلاسين
يامان گۆزلر پاتلاسين!!
آذربايجان كندلرينده بو گونده بو سۆزلرى "اىستى قودوس" توخومو و خصوصيله اوزرنىك
توخومونو اودا سالاندا دئير و اللرين اونون توسوسونه توتاراق، اۆز اوزلرى و اوشاقلارين باشى،
اوزو و بوتون بدنييه چكرلر.
قورد اليله علاقه دار توتوجولوق و اوزرنىكله ايلگىلى بو مراسم و سۆزلر بو گونده آذربايجان
كندلرينده واردير. بونلار، شېه سىز، يوزلر و مينلرله مراسم و عادت - عنعنلرين قاليقلارى ديركى،
هامىسى چوخ، چوخ قديم دؤورلردن آذربايجان خلقلرى داخلىنده يارانمىش و سۆزلرى زامان -
زامان، ديلين ده ييشىب تكمىل لشمه سيله برابر، ده ييشىب، بو گونكو حالا گلمىشدير.
ساده خلقيميز داخلىنده ياشاماقدان اولان بوسومات و عادت - عنعنلر هئچ شېه سىز قديم ماد -
ماننا و حتى اونلارداندا قاباق بو گونكو همدان و آذربايجاندا ياشامىش قوتى - لوللوبى لر
دؤوروندن قالان ابتدائى يادگارلاردير. □ □ □

۷- علم و هنر

بۇيوك ماد حكومتينين دىلى، مدنيتى، ادبياتى و باره ده
معلوماتين آز اولدوغو كىمى، اونون علمى و هنرى باره ده
معلومات آزيدير. بو باره ده اولموش اثرلر يا بيله - بيله آرادان
آپاريلمىش، يا زامان كئچديكجه تالانيب محو اولموش و يا
تورپاقلار آلتيندا گؤمدورولموشدور. شېه سىز آذربايجانين مختلف
يثرلرى، ائله جه ده همدان و مركزى ماد تورپاقلارى بو اثرلرى اۆز
قوينوندا ساخلاماقدادير.

بۇيوك ماد دؤولتينين علم و هنرىنى گؤستهرن تاريخى اثرلر
آزديرسادا، ماننا دؤروو حكومتينين علم و هنرىنى نمايش ائتديرن
تاريخى اثرلر معيّن درجه ده الده ائديلمىشدير. ماننا دؤورونون بو
اثرلريندن معيّن درجه ده ماد حكومتى دؤورو ماد خلقينين علم و
هنرى باره ده معلومات الده ائتمك اولار. هابئله "مارليك تپه" دن
كشف اولموش اثرلردن معلومات آلماق اولار.

بوتون بونلارلا برابر، مركزى ماد اراضى سينين، آزدا اولسا، بىر
سيرا يثرلرينده كى تپه لرده آپاريلمىش علمى قازينتى ايشلرى ماد

[ش - ۱۴۸] كچيك
ماد شاهلاريندان بىرى
اۆز حربى قالاسينين نقشه سىنى،
اطاعت علامتى اولاراق،
بايبل شاهينا تقدیم ائدير.
م.ق. ۸- نجى عصرين سونو.

حکومتي دؤورو و اوندان قاباقلار قوتتی و لوللوی خلقلری مدنیتی اثرلریندن بعضیلرینی اوزه چیخارتمیشدیر. بو تپهلردن و ماننا اراضیسیندن الدۀ ائدیلمیش اثرلر بارۀده قاباقلار معین درجۀده سؤز آچمیشیق، بورادا بو یئرلردن کشف اولموش باشقا اثرلر اساسیندا ماد - ماننا حکومتلری دؤورلرینین علم و هنری بارۀده قیسا دانیشاجاییق.

۱۳۵۰ - نجی ایلده "مارلیک تپه" ده آپاریلیمیش علمی قازیتتی ایشلری نتیجۀه سینده الدۀ ائدیلمیش اثرلر، سون یوز ایللیک سورہ سینده "گیان تپه" (نهاوند منطقہ سی)، "سیلک تپه" (کاشان یاخین لیغیندا)، "حصار تپه" (دامغان اراضیسینده)، هابئله اورمو گؤلونون جنوبیغریینده کی "زئوہ"، "حسنلی" و "گؤی تپه" و تبریزین یاخینلیغیندا "یانیق تپه" خزینہ لرینین کشفی گؤستہ ریرکی، ماننا - ماد حکومتلری دؤورو لوللوی - قوتتی خلقلرینین نسیللری یوکسک هنر و اینجه صنعتہ مالک اولموشلار. بو اثرلر م.ق. ۸ و ۹ - نجو یوز ایللیکلرہ، یعنی ماننا - ماد حکومتلری دؤورلریندن قسماً اولہ عایددیر. بو اثرلر ده آسوری، اورارتو و سایره او دؤورکو مدنیتلرین تأثیری گؤرونسہ ده، اونلار اساساً اورویئال ماننا - ماد خلقلرینہ عایددیر. بو اثرلر ده آسوری و اورارتو مدنیتلری ایلہ باغلی لیک و اوخشارلیق، کئچن فصیللر ده دؤنہ - دؤنہ گؤستردیگیمیز محاربہ لر ده، ماننا صنعتکارلاری، اوستالار و پشه صاحبلارینی توتوب، زورلا و اسیر کیمی آسوری شہرینہ آپارماغین نتیجہ سیدیر. یعنی محاربہ لر دؤورو آسوری و اورارتو شاهلاری ماننالیلارین معمار، صنعتکار، داش یونان و سایره هنر و پشه صاحبلارینی توتوب، اسیر کیمی زورلا نینوا، کالخو، توشپا، موساسیر و سایره شہرلرہ آپارار و اورالاردا سارای - معبد و بنالار تیکدیرمکده اونلارین صنعتلری و هنرلریندن استفادہ ائدریلر. بونوندا نتیجہ سینده بو یئرلر ده یارانمیش هنر اثرلرینده، طبیعی اولاراق، ماننا هنرینہ اوخشارلیق اولاردی.

بوتون بونلارلا بیرلیکده ماننا صنعتکارلارینین اثرلری اؤزلرینہ خاص بیر خصوصیتلرلر ده باشقالاریندان سئچیلیردی، اودا، بعضی اثرلر ده، عجیب تصویر واسطہ سی ایدی، یعنی ماننا اوئستالاری حیوانلاری یای واری اهری و بیر نؤوع مینیاتور کیمی، اساساً خیالی شکلیده چکر و هندسی، اؤزودہ اؤلچولموش و دقیق هندسی شکللرلرہ بۀ زہ یردیلر. "سیلک تپه" دن تاپیلیمیش ناخیشلی ابکی قاب بو باخیمندان دقتہ لایقدیر. بو قابلاردا کی مینیاتورواروی خیالی حیوانلار شکللریندن علاوہ، گؤزل هندسی شکللر، بؤلگولر و ناخیشلاردا واردیرکی، ریاضیات باخیمندان دقتہ لایقدیر.

تاریخ متخصصلری ماننالیلارین بو سبکینہ "وحشی سبک" آدی وئرمیشلر. بو سبک م.ق. آلتینچی یوز ایللیکده ایسکیت چؤلرینده ده تاپیلیمیشدیر، آشاغیدا گؤرہ جگیمیز قیزیل سینہ بندہ اولان حیوان شکللری ده بونا گؤزل نمونہ دیر. ایسکیت چؤلریندن تاپیلیمیش اثرلر ده کی ناخیشلارلا "سیلک تپه" دن کشف اولموش قابلاردا کی ناخیشلارین اوخشارلیغی طبیعیدیر، اونا گؤرہ کی، هر ابکی خلقین ماننا - ماد و ایسکیتلرین کؤکو عینی اولموشدور. بونونلا بیرلیکده اورمو گؤلونون

جنوبغریبنده ایسکیت کورقانینین کشف اولماسی دا بئله بیر فیکری ایره لی سورمه گه تمل یارادی کی، مرکزی ماددان تاپیلیمیش بو اثرلرین ایسکیتلر - ایشغوزلارلادا ایلگیلی اولماسی احتمالی واردیر. یعنی ایسکیتلر اساساً یئددینجی عصرده بو گونکو آذربایجان اراضیسینه گلمیشلرسده، اونلارین معین ائل، اوبا و طایفالاری هله م.ق. ۹ و ۱۰ - نجو یوز ایللیکلردن نه تکجه بو گونکو آذربایجان و او زامانکی ماننا اراضیسینه، بلکه او زامانکی مرکزی ماد و بو گونکو همدان - اسداباد - قوم - ری - خزر کناری - قزوین - زنجان آراسی اراضیسینه گلمیش و بو یئرلرده یایلمیش و یاشامیشلار. حتی ایشغوزلارین اورمو گؤلونون جنوبغریبندن باشقا، آذربایجانین آیری یئرلرینده اثرلری و کورقانلاری تاپیلیمیشدیر، او جمله دن "تخت سلیمان" دان بئش کیلومتر فاصله لی، "زندان" داغنین دؤرد کیلومتر گون چيخان طرفینده اولان "مجید تپه" ده تاپیلیمیش کورقان کی، بیر نچجه باشقا قبیله احاطه اولونموشدور.^۱ بو باره ده یئرینده گئنیش دانیشیلاجاقدیر.

"زئوه" خزینه سیندن تاپیلیمیش ساخسی جامین (ایچگی ایچمک اوچون) ائشیک قسمتی اولدوچقا اینجه قویون کله سی شکلینده قایریلمیشدیر. اونون بونوزلاری، قولقلاری، گؤزلری و آلنی، آغزی، بورنو و بونو نهایت دقیق و ظریف شکلده دوزلمیشدیر. بوتون بو ناخیشلار ماهر رسامین فیرقاسی ایله یارانمیشدیر، بو ایسه آیدین گؤسته ریر کی، ماننا - ماد خلقلری داخلینده رنگلی شیر رساملیغی چوخ یوکسک سوییه چاتمیش و بو هنرین ماهر اوستالاری اولموشدور و همین اوستالار بحث اتدیگیمیز دؤوردن قابق و همین دؤورلرده آسوری و اورارتو شاهلاری طرفیندن او حکومتلرین شهرلرینه و داها سونرالار پارس شاهلاری طرفیندن "استخره" آپاریلیمیش و اورانین معمارلیق، حجارلیق ایشلرینی گؤره رک، اؤز خلقلرینین صنعتینی او یئرلره آپارمیشلار. آشاغیدا گؤره جگیمیز سینه بندین خیالی ناخیشلاریندان، باشلاری اینسان و آباقلاری دؤورد آیاقلیا اوخشایان ناخیشلارین اوخشارلاری "تخت جمشید" و پارس آبیده لرینده واردیر کی، ماننا مدنیتیندن اقتباس اولموشدور.

"زئوه" دن تاپیلیمیش سینه بندین خیالی، اینسان باشلی و حیوان آیاقلی ناخیشلارینا بنزر، آنجاق باشلاری دا حیوان باشلاری اولان ناخیشلار بیر ایلام قبریندن تاپیلیمیش چینی کیمی ساخسی جبه نین اوستونده واردیر کی، م.ق. ۷ - ۸ - نجی یوز ایللیکلره عایدیر، اؤزوده "لور" موزه سینده ساخلانیلماقدادیر. بو ناخیشلارلا "زئوه" سینه بندی ناخیشلارینین اوخشارلیغی ماننا مدنیتی ایله ایلام مدنیتینین بیر - بیرله تامامیله تانیشلیغی، حتی دفعه لرله دئدیگیمیز کیمی، واحد مدنی - هنر و اینجه صنعت آتمسفرینده اولدوغو و اینکیشاف اتدیگیینی گؤسته ریر.

دئمک، بو هنرین پارس، استخر و تخت جمشید هنرینه تأثیری، داها دوغروسو اونون اقتباس ائتمه سی هم ایلام، همده ماننا هنری و مدنیتیندن اولموشدور.

*

”ژئوه“ خزینه‌سیندن اولان قیزیلدان قایرلمیش قوش باشینین گۆزلی، آغزی، دیمدیگی، دیشلری و سایره‌سی، صنعت باخیمیندان اولدوقجا اینجه‌دیر.

بو اثرین هر بیر ناخیشی قازما اوصولایله‌دیر، بو ایسه فلز اوزه‌رینده قازماق، یعنی حکاکلیغین ان آغیر و چتین نوعونون ماننا صنعتکارلاری داخلینده یوکسک سوییه‌یه چاتدیغینی آیدین گۆسته‌ریر.

بوتون بو خصوصیتلر ”مارلیک تپه“دن کشف اولموش اونلارجا قیزیل جاملار و اثرلرده مشاهده اولونورکی، اونلارین باره‌سینده آیریجا دانیشمیشیق. بونلارین آراسیندا نه تکجه اوخشارلیق، بلکه عینی لیک واردیر.

”ژئوه“ خزینه‌سیندن اولان گوموش بوشقابداکی واحد مرکزی دایره‌لر، بو دایره‌لرده قازیلیمیش برابر حجملی ناخیشلارین برابر فاصله‌سی، دقیق بؤلگولری، هر دایره‌ده مشخص شکیلین اولماسی، مرکزده و اونون اطرافیندا اولان اولدوقجا دقیق هندسی شکیل‌لر آچیق گۆسته‌ریرکی، اونو یارادان صنعتکار، ابتدایی حالدا اولسادا، هندسه علمیه تانیش‌ایدی چونکی شکیلی جیزمکده پرگارین اولماسی حتمیدیر. بو ایسه بئله بیر فیکر یورومه‌یه امکان وثریرکی، او دؤور ماننا اوستالاری و صنعتکارلاری، چوخ احتمال، دایره‌نین ۳۶۰ درجه اولماسی، پی ۳/۱۴۱۶ عددی، شعاع، قطر و اونلارین هندسی علاقه‌لری، یعنی دایره‌نین سطحینی الده ائتمک و اونو ایسته‌نیلن حیصه‌لره بؤلمکدن، اساساً عملی و قسمماً علمی باخیمدان خبردارایدیلر. بو واقعیته آشاغیداکی حقیقتلرده گۆستریمکده‌یر:

یئرینده گۆستریمیشیککی، ایلین ۳۶۵ گۆنه، گنجه - گوندوزون ۲۴ ساعاتا، ساعتین ۶۰ دقیقه‌یه و دقیقه‌نین ۶۰ ثانیه‌یه بؤلونمه‌سی سومثرلرین یادگاریدیر.^۱ بوتون بونلار ریاضیات علمی ایله سیخ علاقه‌دار اولموشدور. سومثرلر ریاضیاتدا تناسب، وورسا، بؤلمه، کووادات، کؤک تاپماق و هندسی تصاعدله تانیش‌ایدیلر. سومثرلر و حتی بوتون اورتا آسیا و اورایله بنالی ایلگیلی اولموش ماننا - ماد خلقلری ”چؤتکه“ ایله تانیش‌ایدیلر. منوچهر تسلیمی بو باره‌ده یازمیشدیر: ”بوتون اورتا آسیا خلقلری‌نین چوخ قدیم زامانلاردان ”چؤتکه“ ایله تانیشلیقلاری وارایدی.^۲ هم ایلاملار، همده اورتا آسیا ایله همیشه ایلگیلی اولموش ماننا - مادلار چؤتکه و گۆستریدیگیمیز حدوددا ریاضیات علمی ایله مطلق تانیش اولموشلار و بونوندا نتیجه‌سینده گۆستریدیگیمیز بوشقاب و اونون کیمی یاشاییش و سایطی یاراتماق اونلار اوچون عادی ایشلردن اولموشدور.

ریاضیات علمی ایله علاقه‌دار یارانان حیات و سایطی ماننا - ماد خلقلری داخلینده او قدر عمومی‌له‌شیب، یایلمیش‌ایدیکی، داشیت وسیله‌سی اولان داشقالارین مختلف و سایطینده اولان

۱ - مدنیت یولوندا علم کاروانی، بیرنجی دفتر، منوچهر تسلیمی، تهران ۱۳۴۸، ص ۵۶.

۲ - هامان یثره.

گوموش و مثال پارچالاریندادا بو ناخیشلاری سالاردیلار.

دئمک ماننا - مادلار ریاضیات علمی، اونون معین جهتلری و پراکتیکی نتیجه لری ایله تانیس ایدیلر و بو علم و ریاضی تانیشلیق گنیش شکیلده صنعته تاثیر گؤستر میس ایدی.

یثنه ده "ژوه" خزینه سیندن کشف اولموش "قیزیل سینه بند" بو باخیمدان دقته لایق دیر. سینه بندین هندسی شکیللری و دقیق بؤلگولریندن علاوه اوندا قازیلیمیش خیالی حیوان و اینسان - حیوان شکیللری مهارتلی هنرمند تخلیل و فانتازیاسینین محصولودور. بو خیالی شکیللر و اونلارین اوستالاری، اؤزلریندن اولکی منطقه خلقلری نین مدنیتلریندن تاثیرلنمیش اولسالاردا، اؤزلریندن سونراکی منطقه خلقلرینین مدنیتلرینه، او جمله دن یونان، روم و فارس مدنیتلری و هنرلرینه جدی تاثیر گؤستر میشدیر. بو اثرلر ایشغوزلارین - ایسکیتلرین بوگونکو آذربایجان تورپاقلارینا گلمه سیندن قاباق م.ق. سگگیزنجی عصره عاید دیر.

ریاضی علمینین صنعت اثرلرینده اولان همین تاثیرینی "مارلیک تپه" دن کشف اولموش قیزیل، گوموش و تونج قبالارین کفینده کی دایره وی، دقیق بؤلونه رک چکیلیمیش ناخیشلاردا گؤروروک. ائله اونلاردا کی تخیل و فانتازیایان مارلیک خزینه سینین بوتون اثرلرینده مشاهده ائدیریک.

بو اثرلرده اولان فانتازیا و تخیل بیر طرفدن "کاسسی" اوستالارینین تخیل و فانتازیاسینی خاطرلادیر، دیگر طرفدن ایسه ماننا اوستالارینین اؤز مهارتلی، خیالی شکیللر یاراتماغا و اونلاری قیزیل اوزه رینده اوستالیق و باجاریقلا اینجه و گؤزل شکیلده قازماغا ماهر و قادر اولدوقلارینی آیدین نشان و ثریر. بو سینه بندین ناخیشلارینین کؤکو باره ده یوخاریدا دانیشدق.

"ژوه" خزینه سیندن تاپیلیمیش قیزیل قولباق شکیل و ناخیش باخیمیندان اورینال و بیکردیر. اوندا ایکی آسلانا بنزر حیوان چشیدلی جهتلردن بیر داغین اته گینده یان - یانا اوتورموشلار. حیوانلارین ال - آياقلاری، گؤز، آغیز، بورون و عمومیتله اوزلرینین جیزگیلری و قویروقلاری گؤزل و مهارتله قازیلیمیشدیر. قولباق قیز و قادینین قولونا کئچیریلدیکده، اونون همین ناخیشلاری بیلکده، الین آرخا طرفینده قالار و قولا خصوصی گؤزلیک و ثرردی. بو شکیلده قولباق چوخ نادر حاللاردا خلقلر داخلینده تاپیلار.

ماننا - مادلارین هنری باره ده یوخاریدا دئدیکلریمیزه علاوه اولاراق، موسیقی ایله علاقه دار دئمه لی بیک کی، کئچمیش فصیللرده تاریخی فاکتورلارلا گؤستر دیگیمیز کیمی، قوتی - لیلویلرین اؤلادی اولموش ماننا - ماد خلقلری اؤزلرینه خاص و اورتا آسیا موسیقی سی ایله ایلگیلی بیر موسیقی یه مالک اولموش و بوتون تورک خلقلرینده اولموش عاشیق سازینا بنزر و اونون کیمی دؤشه باسی لاراق چالینان موسیقی آلتینه مالک ایدیلر و بو موسیقی آلتی و اونو چالان اوزانین شکلی قدح لرین اوزه رینده تصویر اولموش و یا قازیلیمیشدیر. بورادا ماننا - مادلارین موسیقی سیله علاقه دار بونودا علاوه ائتمه گی لازم حساب ائدیریک کی، ماننا - ماد خلقلری، ائله جده مرکزی مادین بیر حیصه سی اولموش خزرین جنوب و غرب ساحل لرینین خلقلری سومر و ایلاملارلا

تقریباً عینی هنری و مدنی آتمسفرده اولوب، اونلاردان فایدالاندیقلاری اوچون، شبهه‌سیز، بو ساحه‌ده اونلارین علمی نایلیتلریندن‌ده یارارلانمیشلار. علم عالمینه معلوم‌دور کی، سومثرلر موسیقی علمینین تئورسی ساحه‌سینده "موسیقی تناسبو" ایله نه تکجه تانیش‌ایدیلر، بلکه اونو کشف ائله‌ین‌ده اونلار اولموشلار. منوچهر تسلیمی یازیر: «"یامبلیکوس - Yamblikus" دئییر کی، بابیللی‌لر تناسبو بیلیر و "موسیقی تناسبونو" ده اونلار کشف ائدیب یاراتمیشلار».^۱ اورتا آسیادان گل‌میش سومثرلر و ایلاملار موسیقی‌ده تناسبو کشف ائتمه‌دن اؤل، شبهه‌سیز اورتا آسیانین اسکی تورک ائللرینین موسیقی آلتی اولموش "سازی" دا اؤزلری ایله گتیرمیش، اونو و موسیقینی یاخین شرقده، ماننا - ماد خلقلری و باشقا التصاقی دیللی خلقلره بیرلیکده اینکیشاف ائتدیرمیشلر. ایلاملارین داش قازما ناخیشلاریندا، کئچن فصیلرده گؤستردیگیمیز ماننلار داخلینده اولدوغو کیمی، سازینی دؤشونه باسیب، چالان اوزانین شکلینی ده گؤروروک کی، "لور" موزه‌سینده ساخلاتیلیر. بو اثر ایلاملارین "سوککال ماخ - Sukkalmax" شاهلاری سولاله‌سی دؤورونه [م.ق. ۱۵۵۰ - ۱۸۰۰]، م.ق. ۱۶ - ۱۹ - نجی یوز ایلیکلره عایدیر.

دئمک، ماننا - ماد خلقلری موسیقی هنری ساحه‌سینده ایلاملار و سومثرلره هم یاخین و ایلگیلی اولموش، همده، شبهه‌سیز، اونلاردان فایدالانمیش و یاخین شرقین، بوگونکو ایرانین ان قدیم دؤورو موسیقی سینین اینکیشافیندا بؤیوک رول اوینامیشلار.

ماننا - مادلار داخلینده علمین چئشیدلی ساحه‌لری معین درجه‌ده اینکشاف ائتمیش‌ایدی. یوخاریدا دایره و اونونلایلیگی بعضی مسئله‌لر و عمومیتله ریاضیاتدان دانیشدیق. ایندی‌ده ساعات، ایل، گون، عمومیتله زامانی اؤلچمک یوللاری، اوصوللاری و بو باره‌ده ماننا - ماد توپلوملاری داخلینده اولموش بیلیم دن معلومات و ثرمک لازمدیر.

زامانی اندازه توتماق و اونو اؤلچمک اوچون اؤلچویه احتیاج لاپ قدیم دؤورانلاردان اینسانلاری دوشوندورموش و هر توپلومدا بو ایش اوچون معین یول و یا یوللار تاپمیشلار. ماننا - ماد خلقلری‌ده بو باره‌ده یقین دوشونموش و معین وسیله‌لر یاراتمیشدیر. بو وسیله‌لرین ایز و قالیقلاری چاغداش ساعتین گئنیش یاییلدیغی زامانلارا قدر، یعنی تقریباً ۸۰ - ۷۰ ایل بوندان اؤلله قدر قالماقدایدی و بعضیلری شاید بو گوندن اوجغار آذربایجان کندلرینده قالیر. بو زامان اؤلچولریندن بیزه معلوم اولانلاری آشاغیداکیلاردان عبارت‌دیر کی، شبهه‌سیز ان قدیم دؤورانلارین یادگاریدیر:

سو ساعاتی

اثنیتدیگیم و بعضی یاشلی قوجالارین دئدیگینه گؤره گونئی ماحالینین کندلرینده کهریز و

*

چای سولارینی باغ و ملک صاحبیلاری آراسیندا بۆلمک اوچون آلتیندا کیچیک بیر دثشیک اولان کاسادان استفاده ائدر دیلر.

قدیم زامانلار میشو و داغینین جنوبو - گون توتان اتکلرینده یئرلهشن گونئی ماحالی اولدوقجا زنگین و نعمتلی اکین چیلیک منطقه سی ایدی. منطقه نین چایلاری و ال ایله قازیلیمیش کهریزلرینین سویو اکین یئرلری و باغلاری نی سووارماق اوچون نسبتاً آز دیر. بونا گۆرده اولنارین سویو نسبتاً باها قیمته آلینب ساتیلار و دقیق شکیلده سو صاحبیلاری آراسیندا بۆلنوردی. سویو بۆلمک اوچون چای و یا کهریزین میرایی، چای سویونون بۆلوشدورولن یثری و کهریزلرین دهنه لرینین یانیندا بۆیوک طشت قویار و اونو سوايله دولدوراراق، دیبی دثشیک مثال بیر کاسانی بو سویون اوستونه قویاردیلار. کاسا سو ایله دولوب باتماق ایسته یین زاماناقدر "بیر آرپا" آدلاناردی کی، سونرالار معلوم اولدوغو اوزره، بیر ساعات اون ایکی دقیقه ایله برابر ایدی. بونا سو ساعاتی دئیر دیلر کی، گونئی ماحالینین بوتون کندلرینده و بوتون کهریزلر باشیندا اولاردی و شبهه سیز، آذربایجان و همدان منطقه سینین هر یئرینده اولموش و ایرانین باشقا یئرلرینده یایلیمیش دیر.

سو ساعتلاری کهریز و چای سولارینی برابر حصه لره بۆلمک اوچون یاردیم ائدر دیر، لاکین او، ایش وقتی، گنجه دن نه قدر کشچیب، نه قدر قالدیغینی بیلیمک اوچون ال و ثریشلی دئییلدی. بو و بوکیمی حاللاردا زامانی اۆلچیمک اوچون گونش، گونشدن یارانان کۆلگه و گۆیون اولدوزلاریندان استفاده ائدر دیلر. شبسترلی میرزا علی معجز ساتیریک و گولوش شکیلینده یازدیغی "عموغلر" عنوانلی شعرینده یازمیش دیر:

اۆلچ کۆلگه نی گوندوز، گنجه باخ اولدوز، آیا،

کافر قاییران ساعاتی نئیلیرسن عموغلر!!

بئیتین بیرینجی مصرعیندا شمسی اون اوچونجو عصرین سونلاری و ۱۴ - نجو عصرین اۆلرینده، ساعاتین نادر اولدوغو زامانلار، گونئی کندلرینده یایلیمیش زامانی اۆلچن ایکی وسیله دن صحبت گئدیر. بونلارین بیری گۆلگه نی اۆلچیمک و دیگرى گنجه اولدوز و آیا باخماقدان عبارت دیر. طبیعیدیر کی، گون باتماغا یاخینلاشدیقجا، اوندان یارانان کۆلگه اوزانار. گونه مزد فعله لر آخشام، ایکیندی چاغلاری، ایشین باشا چاتماق وقتینی بیلیمک و ایش صاحبینا بیلدیریمک اوچون، گونشین قاباغیندا دایاناراق، اۆز کۆلگه لرینی اۆلچرایدیلر، اگر کۆلگه لری اون بیر آیاق اوزونلوغوندا اولسایدی، "اون بیر آیاق" اولوب، ایش وقتی قورتاریب، دئی، ایشی بوراخاردیلار. بونا گۆرده گونئی ماحالی و خصوصیه شبسترده "۱۱ آیاق" اصطلاحی آخشام باشلاری ایشین بیتیمک زامانی اولدوغونو افاده ائدر دیر.

گنجه وقتلری کۆلگه نین اولمادیغی اوچون وقتی بیلیمک و اونو اۆلچیمک اوچون اولکر، آی، دان اولدوزو و سایره گۆی جسملرینین یئرلریندن یارارلاناردیلار.

زامانی اؤلچمک، گونوزون و گئجهنین نه قدری گئدی، نه قدری قالدیغینی بیلیمک اوچون، طبیعت حادثه لریندن فایدالاناراق، قدیم ماننا - ماد خلقلری طرفیندن دوزلمیش بو اؤلچولر او اؤرنک و نمونه لردن عبارت ایدی کی، سون زامانلار قدر قالمیشدی. شبهه سیز بونلاردان باشقا مختلف یئرلرده زامانی اؤلچمک اوچون آیری اؤلچو واحدلری ده اولموشدور.

زامانی اؤلچمک اوچون اولموش بو واحدلر، شبهه سیز، ساعتین عمومی له شیب، گئیش خلق داخلینده یایلماسینا قدر آذربایجان و همدان منطقه لرینین هر یئرینده اولموشدور و یقین کی، اولدوقجا قدیم زامانلاردان قالان اؤلچو و وسیله لردير و اطراف یئرلرده یایلمیشدیر.

گؤره سن بو کیمی زامان اؤلچوسو واحدلری یاخین شرقین قدیم خلقلری داخلینده ده اولموشدورمو؟ بو کیمی زامان اؤلچوسو واحدلرینین قدیم قوتتی - لوللوی خلقلری و ماد - ماننالیلار داخلینده اولماسی باره ده الیمیزده مدرک یوخدور، لاکین بابیللی لر داخلینده "سو ساعتی"نین اولماسی باره ده معلوماتی و بو ساعتین قورولوشو حاققیندا "عالی دانشسرا"نین ۳۳ نمره لی نشریه سینده اوخویوروق:

«سو ساعتینین اختراعی دا بابیللی لره نسبت وئریلیر. چوخ احتمال کی، اونلار بو ساعتی م.ق. یئدینجی یوز ایلیکده ایشه دردیله. بو ساعات بیر سو قابیندان عبارت ایدی کی، اونون تکینده بیر دئشیک دوزلمیش ایدیلر و سو بو دئشیکدن درجه لنمیش باشقا بیر قابا داماردی. سویون ایکینجی قابدا چوخالماسی سویون اوستونده اوزن بیر جسمین درجه لرین قارشیسیندا دایانان دیمدیک واری بیر شئی واسطه سیله بلله نردی. بیر روایت گؤره بو ساعاتلارین بیرینده منبعدن دامان سویون مقداری هر ثانیه ده آلتی داملا ایدی.

نظره گلن سو ساعتی و اونون گؤسته رنه نیی بابیل لیلر اختراع ائتمیشلر. زامانی اؤلچن بو وسیله لر مئکانیکی ساعتین اختراعیندان اوله قدر ایشله نیردی»^۱.

دئمک، سو ساعتی قدیم بابیل لیلر و شبهه سیز سومترلر و ایلاملار داخلینده ده اولموشدور. بو ساعتین ماننا - ماد نسیللری، یعنی چاغداش آذربایجان و همدانلی لارین داخلینده ده اولماسینا اساساً قطعی شکیلده دئییه بیلریک کی، زامانی اؤلچمک اوچون بو وسیله قوتتی - لوللوییلر و اونلارین اؤولادلاری ماد - ماننالیلار داخلینده اولموشدور و اونلار بونو یا اؤزلری دوزلمیش، یادا سویداشلاری اولموش سومتر و ایلاملاردان اؤیرنمیشلر. بو مسئله ایله ایلیگی، تکرار اولسادا، بیر داها قید ائدک کی، ماننا - مادلار شبهه سیز ایلین ۳۶۵ گون، گئجه - گوندوزون ۲۴ ساعات، ساعتین ۶۰ دقیقه، دقیقه نین ۶۰ ثانیه اولماسینی سومتر و ایلاملاردان اؤیرنمکله اولسادا، بیلیمیش و یاشاییشلاریندا اونلاردان یارارلانمیشلار.

م.ق. ۳ و ۴ - نجو مین ایلیکلردن الده ائدیلمیش سومتر - بابیل شاهلارینین فرمانلاریندان

گۈرۈنۈر كى، اوزونلوق، وزن و حجمينده واحدلرى اولموشدور و اوزونلۇغون واحدى "بارماق" ايميش كى، ۱/۶۵ سانتيمتر اولاردى. ^۱ سومتر و ايلاملارلا ماننا - مادلارين گۇستردىگىمىز ياخين ليقلاريني نظره آلاراق، دثيه بيله ريك كى، ماننا - ماد توپلوموندا اوزونلوق، آغيرليق - وزن و حجمى اۆلچمك اوچون ائله معين واحدلر اولموشدور كى، يا مستقيم اولاراق سومتر ايلاملاردان ألميش، يادا اونلارين تأثيرينده اۆزلرى اونلارلا معين واحدلر ترتيب ائتميشلر. □ □ □

طب و بيطارليق علمى

□ قديم زامانلار ماننا و ماد اۆلكهسى آت، اينك، قويون، كئچى، دوه، اولاق و ايكي كۆهنلى دوه.... بشجمره سينين منطقه ميزده اهميتلى مركزلريندن بيرى ايدى. ائله بونا گۆره ده گئيش خلق كوتله لرى، خصوصيله بۆيوك باشلار و مسئوللار اۆنملى ثروت و گلير منبعى اولموش حيوانلارين ساغلاملىغى ايله ماراقلانميش و اونلار مريض اولاندا، اونلارنى علاج ائتمه گه چالشميش و علاج يولونو يا اۆزلرى تاپميش، يادا قونشو خلقلردن اۆيرنميشلر. علم عالمينه معلومدور كى، سومترلر و بابيللى لر بيطارليقدا گئيش معلوماتا مالك اولموشلار. منوچهر تسليمى بو بارده يازميشدير: «قالان فهرستلردن گۆرۈندۈگو كيمى، (بابيل ليلرين) بۆيوك حثيونلار بارده معلوماتى چوخ گئيش ايدى. شاهلار و شاهزاده لر نادر ديرى حيوانلارنى اۆز باغلاريندا ساخلا ياردلار. بابيل لۆوحه لرينده بيطاردان دا دانيشيلميشدير».^۲

سومتر و ايلاملارلا ديل و اثتيك جهتدن ياخين، اونلارلا قونشو اولان و تقريباً عىنى علمى و هنرى آتمسفرده ياشاميش ماننا - ماد خلقلرينين، سومترلرين اينكيشاف ائتميش طب علمى، آنا تومى و تشرىحيدن استفاده ائتمه لرى، هله ليك مدرک و فاكت الده اولماسادا، طبيعى نظره گلير. سومتر و ايلاملارين بوتون علمى نايلىتلريندن استفاده ائتميش ماننا - ماد خلقلرى، شېهه سيز، اونلارين طب و بيطارليق ساحه سينده كى مۆققىتلريندن يارارلانميشلار.

همدان بابيل جاداسيندا "دوكان داوود" سال داشيندا كى مقبره، هابئله "سوليئمانيه" شهرينين ياخين ليغيندا كى "شهر زور" دره سينده يئرله شن "سورداش" كندينين يانيندا "قيز قاپان" و "كيرخ و كيچ - Kirx - o - Kiç" مقبره لرى يوكسك هنرى و معمارليق اهميتينه ماليكدير. تاريخچى عالمىلر احتمال وئيرلر كى، "دوكان داوود" آستيا كين مقبره سيدير. يئنه ده عالميلرين فيكرينجه "قيز قاپان" دا كى مقبره كييا كسارين قبرىدير. احتمال وئيرلر كى، بورا دينى مراسملردن قوربانلىق وئرمك يئريدير و سول طرفده اولان موغ و ساغ طرفده كى كييا كسارين اۆزۈدور. بو داش قازما ناخيشلارى هنر نمونه سى اولاراق، دۆته لايقدير. اورادا قازيلميش هئيكلكلرين بدن عضولرينين تناسبو، پالتار،

*

۱ - منوچهر تسليمى، مدنيت يولوندا علم كاروانى، بيرينجى دفتر، ص ۶۲.

۲ - منوچهر تسليمى، مدنيت يولوندا علم كاروانى، بيرينجى دفتر، ص ۶۴.

بو قیبر داشلارینداکی ناخیشلارین چوخ اینجه اولماماسینین علتی قیبر داشی اولدوغو اوچوندور. شبهه سیز، همدانین ساریالاری، دربارلاری، بتلار و ائولرینده هنر اینجه لیکلری اؤز عکسینی تاپمیشدیر کی، تأسفله هله لیک همدانین توریاقلاری آلتیندا قالماقدادیر.

مییاندابین یاخین لیغیندا اولان "فخریک" مقبره‌سی، هابئله کرمانشاهلا همدان آراسیندا اولان "صحنه" داش مقبره‌سی اؤزلرین قورولوش و قدیم لیکلرینه گؤره، شیهه‌سین، ماننا - ماد دؤورلرینه عاید اولان قیمتلی ائله تاریخی آبیده و اثرلر دیر کی، یوکسک صنعت، هنر و معمارلیق خصوصیتلرینه مالیک دیر و بیز آشاغیدا بو باره‌ده دانیشاجاییق.

یوخاریدا اشاره ائتدیگیمیز کیمی، ماننا - ماد دؤوروندن قالان داش قازما آنتیتلارینداکی هنر و صنعتکارلیق یقینکی، قوتتی - لوللوییلر دؤورونون، م.ق. ۲ و ۳ - نجو مین ایلیکلرین داوامی و اینکیشاف ائتمیش شکلی اولموشدور. لوللوییلردن بحث ائدرکن لوللوی شاهی "آنوبانی نی"نین داش قازما لوحه سینی بیر داها نظردن کئچیردیکده حییس اولونورکی، اونلاردا خصوصی بیر یاخینلیق و بعضی جهتلردن عینی لیک واردیر. مثلاً کییاکسارین قبری ناخیشیندا اولان لؤوحه ده قدرت علامتی کاماندیر، عینی رمز هم آنوبانی نی، همده تارلونی نین لؤوحه لرینده واردیر.

بوندان باشقا حجارلیق هنری باخیمیندان دا بونلارین هر اوچو عینی بیر هنر عنعنه لرینه تابعدیر، واحد بیر اینجه صنعت عنعنه سی اثریدیر، چونکی قوتتی - لوللوبی خلقلری ماد - مانا لیلارین اولو بابالاری، وارثلری اولدوقلاری اوچون مانا - ماد هنری و صنعتی ده قوتتی - لوللوبی هنری و صنعتی نین داوامی و داها تکمیل لشمیشدیر.

ماننا - ماد هنری و اینجه صنعتی نین قوتی - لولوییلرین هنریله وحدتی و یاخینلیغی طبیعی

اولدوغو كىمى، بو هنرىن ايلام و كاسسى هنرلريله ده ياخينلىق و اوخشارلىقى طبعيدير، چونكى بونلارين هامىسى ائتيك و كۆك جهندن، اۆللر دۆنه - دۆنه گۆستردىگىمىز كىمى، عىنىدير. يوخارىدا گۆستردىك كى، تاريخ عالملىرى مانئاليلارين بعضى صنعت اثرلرینه "وحشى سبك" آدى وئرمىشلر، چونكى طبعى حيوانلار خيالى و قريه حالدا تصوير ائتمىشلر. عىنى بو وضعىتى زئوه، حسنلى، سيلك، گىيان، حصار، مارلىك تپه لرى و سايره مدنيت خزينه لرندن تاپيلمىش اثرلرده، ائله جهده كاسسىلرين بير سيرا هنر اثرلرينده گۆرمك اولور و نمونه اولاراق كىچمىش بۆلوملرده كاسسى مدنيتيندن وئردىگىمىز شكىللره مراجيعه ائتمك كفايتدير.

ماد - ماننا، قوتتى، لوللوبي، كاسسى و ايلام خلقلىرى، عىنى بو گونكو ايرانين ايلك مدنيتىنى قورموش خلقلرين هنرلى آراسيندا اولموش بو ياخينلىق ا.م. دياكونون آشاغيداكى سطرلى يازماسينا سبب اولموشدور:

«عموميتله مادلارين سال داشلارلا قازيلمىش قابارى صنعت تصويرلرينده، ماد اۆلكهسى اوستالارينين آسورى و ايلامين اونلارلا بنزر صنعت اثرلريله تانيشلىقى مشاهده و حيس اولونور؛ شايدده آدلارى چكىلن اۆلكه لردن اوستالارى ماد اراضيسينه جلب ائتمىشلر. آنچاق سال داشلارداكى قىرلرين معمارلىق اوصولونون ماد اثرلى و اونلارين اطرافيندا كىلاردان نمونه اولدوغو كىمى، مادلارين قابارى ناخىش قازما هنرىن كۆكده، شېه سىز، لوللوبي و قوتتيلرين اسكى عنعنه لرندن باشلانير»^۱.

شېه سىز قديم دؤورلرين هم چاغداش اولموش، همده بيرى - بيرىندن سونرا يارانمىش مدنيتلىرى بيرى - بيرينه تأثير ائتمىش، حتى بيرى - ديگرىندن اقتباس ائتمىشدير. بو تاماميله عادى بير حالدير. آنچاق قوتتى - لوللوبيلرين نسيلىلى اولموش ماننا - مادلارين اۆز بابالارى اولموش قوتتى - لوللوبيلر و اونلارين قونشو سويداشلارينين مدنيتلريندن، او جملهدن ايلام مدنيتيندن تأثيرلنمىسى و استفاده ائتمىسى عادى - طبعى بير حالدير، لايىن اونلارين - ماننا - مادلارين آسوريلرين قوتتى - لوللوبي و ايلاملاردان، حتى ماننا - مادلاردان تأثيرلەنيپ استفاده ائتمە لرى و بونلارين اوستا و هنرمندلرينى نينويا - ، كالخويا آپارمالارى داها چوخ دوزگون فيكىر نظره گلير، چونكى بوتون سامى خلقلىرى كىمى، آسوريلده مدنيتى سومثرلر و ايلاملاردان كسب ائتمىشلر، همده قوتتى - لوللوبيلر آسوريلردن چوخ قاباق مدنيت ذىروه لرینه يوكسلمىش و بو جهندن آسوريلردن قاباق اولماسايدىلاردا، گئرى اولمازدىلار.

يوخارىدا گۆستردىگىمىز ماننا هنرى نمونه لرى ماد مدنيتينه باشلانقيج اولدوغو اوچون اونا اوخشار و بنزدير. بو بنزركلىك سبب اولموشدوركى، بعضىلى ماننا دؤورونون بعضى اثرلرين ماد دؤورو اثرلى كىمى گۆسترسىنلر. اگر تهراندا "رضا عباسى" و "ايران باستان" موزه لرینده ساخلانيلان

و ماد اثرلىرى گۆستەرلنن اثرلىرىن ھامىسى ماد دۇورونون اولموش اولسا، تأسفە قىد اثتمك لازمدير كى، بو اثرلر ايندىيە قدر تانيتديريلمىمىشدير. بونلارن داخلىندە يوكسك كىفئەتلى ھنر اثرلىرى دقتى جلب اثتمكەدەر. يوخارىدا ماننا ھنرىندن دانىشاركن قويون باشى شكىلىندە ساخسى و شيرلى - ناخيشلى قەدەن دانىشدىق. ماننا دۇورونون ھەين بو عنعنەسى داھادا اينكىشاف اثتمىش و مەمەل ھنرىن مەھسۇلۇنو ماد دۇورو اثرلىرىنن قاباقكى قوتتى - لوللۇبى دۇورلرىنن سونلارىنن قالان اثرلەدە مەشادە ائدىرىك. تەراندە "رضا عباسى" مەنئەت مەركىزىندە ساھلانىن "قىزىل قەح" بو جەھەتەن دقتە لايىق بىر تارىخى ائدىر. اثر آذربايجانىن "قافلاتى" مەنطقەسىندە، يەنى ھە ماننا، ھەمە ماد مەنطقەسى اولموش اراضىلرىنن تاپىلمىش و موزەنن تەشخىسەنە گۆرە م.ق. يئەدىنچى يوز ايللىگىن سونلارى و آلتىنچى عصرىن اوللرىنە عايدەر. شايد موزەنن نظرى دوزگوندور، لاکىن ماننا - ماد اراضىسىندە كشف اولموش بەضى بو تىپ اثرلىرى م.ق. مەن ايل و ھتى اوندان داھا قەدىملەرە عايد اولدوسونو نظره آلاق، بو اثرىنە م.ق. يئەدىنچى يوزايللىكەن اوللەرە عايد اولماسىنى اھتمال اثتمك اولار. قىزىلدان اولان بو قەح ائلە نظره گلەر كى، اساساً قالىبا تۆكولوب، سونرا آرخادان دۆيمە اصولوايلە ناخيشلانمىش و شايد بەضى يئرلى ائشكىدن يونولارق دقىق لشدىرىلمىشدير. قەھىن آغزى (قوچون بورنو) قەسمەندە اولان ناخيشلار، شەھەسىز، آرخادان دۆيولمە اصولوايلە يارانمىشدير. بو گوندە آذربايجان سەنتكارلارى داخلىندە مەمۇل اولان بو اصول چوخ قەدىم دۇورلردن مەجۇد اولمۇشدور. قەھىن اساسى نازىك قىزىل سەھىفەدەن عەبارتەر. اوندان يارانمىش قوچون آغزى، دوداقلارى، بورنو، گۆزلىرى، قولاقلىرى، بونوزلارى، آلتى و بونو اولدوقچا اينجە و ماننا اثرلىنە نەسب پىشكىن ھنر نەمۇنەسىدەر. يوخارىدا اشارە ائەدىگىمىز ساخسى قەھلە بو قىزىل قەھىن ھر ايكىسىنن عىنى بىر مەللى ھنرىن مەھسۇلو اولماسى ايلك باخىشدا نظرى جلب ائدەر.

قافلاتىدان، يەنى ماننا اراضىسىنن مەركىزلىرىنن تاپىلمىش بو قىزىل پىالە، اورمو گۆلۇنونو جەنۇبىر طرفلرىندە يئرلەشەن "ھسنلى" دىن تاپىلمىش و دۇنيا شەرتى قازانمىش قىزىل قەھىن، فەكرىمىزجە، سەنت، ھنر و تارىخى لىك باخىمىندەن گئرى قالماز. يئرەندە گۆستردىگىمىز كىمى، ھسنلىدە علمى قازىنتىلار زامانى كشف اولموش قىزىل قەح آمرىكا و آروپا عالەملرىنە بللى و مەلۇم اولدوغو اوچون، دئەك اولار، دۇنيا شەرتى قازانمىش و اونو ياراتمىش ماننا خەلقى بوتون دۇنيا خەقلىرى، تارىخچىلىرى و علم اوجاقلارىنن دقتىنى اۇزونە چەكىش و چەكمەدەر. لاکىن بو گونكو قافلاتى، قەدىم "زىكئوتو"، يەنى م.ق. ۲ و ۳ - نچو مەن ايللىكلەدە قوتتى - لوللۇبى خەقلىرى، شاھلىقلارى و امىرلىكلرىنن يوردو، ھاكەمەت قوردوقلارى يئر، سونرالار ايسە ماننا ھكۇمەتى و داھا سونرالار مەركىزى ماد اراضىسىنن و ماد دۆولتى تورپاقلارىنن بىر ھىصەسى اولموش يئرلردن تاپىلمىش ھەين بو قىزىل قەح دۇنيا مەياسىندا علم دايرەلرىنە لازىمىجە تانيتدىرىلمادىغى اوچون، اونون بارەسىندە يازىلمىش و يا آز يازىلمىش و نەتىجەدە، قوتتى - لوللۇبى اۋولادلارىنن

اراضىسىندىن بو قىستىن مەدنىتى قىسماً ئۆرتولو و اۆيرنىلمەمىش قالمىشىدىر.

قەدىمكى ئىراننىڭ مەركىزى مادامىرى دۆۋرو يارانمىش و يا اونا لارنى ھانكىسىنىن دىيارى و ائويندە ايشلىنىمىش ائردىر، ھابىئە قەدىمكى ئىراننىڭ مەركىزى مادامىرى دۆۋرو، ماننا ھۆكۈمىتى زامانلارنى، مادامىرى دۆۋرو ايللىرىندە، يا م.ق. ۹ - ۱۰ - نچو يوز ايللىكلردە ماننا امىرلىرىنىن ايلكى بىرلەشمە گە باشلايدىقلارنى دۆۋرلەر، زىكىرتودا يارانمىش بىرلەشمە زامانى، زىكىرتولارنىن آسورى ساراينىن ائلىچى گۆندردىكلەرنى زامان و يا او دۆۋرلەرنىن چوق قىلىپ م.ق. بىرىنچى و يا ايكىنچى مىن ايللىكلەرنى بىرىندە يارانمىش و استفادە اولونموش بىر ائردىر، لاکىن قەدىمكى شەكىلدە دىيە بىلەرەك كى، بو شاه ئاثر قوتتى - لوللوبيلىرىن اۆزلىرىنىن و يا اونا لارنى اۆلادلارنى اولموش ماد - ماننا خەلقلىرىنىن اوستالارنى، ھەرمەندلەرنى تەرىپىندە يارانمىش و بو خەلقلىرىن مەدنىتى، ھەنر و سەنئەتلىرىن ان گۆزۈل بىر ائرى و نەمۇنەسىدىر. ئاثر گۆستەرىپ كى، قىزىل اوزەرىندە ايشلەمەك، اونا يونماق، قالىبا تۆكمەك و آرخادان تاپىدايىپ قاپار تەماقلا ناخىش سالماق ھەنرى ماننا - ماد خەلقلىرى داخلىندە چوق يوكسەك سۈيەدە اولموشدور.

قافلاتىدىن - زىكىرتودان تاپىلمىش بو ائرى بىزە امكان و ئىرىر دىيەك كى، بو گونكو آذربايجان اراضىسى، يەنى ماننا دۆۋلەتى و خەلقلىرى تورپاقلارنى كىمى و بو گونكو ھەمدان - قوم - قەزوين - سونقور - زىجان - اسد آباد آراسىندا يىرلەشەن اراضى، يەنى مەركىزى ماد اراضىسىنىن بۆيۈك قىسمىنىن يىر آلتىدا بو كىمى نادىر و اولدوقچا يوكسەك مەدنىت آيىدەلەرنى اولان ائىرلەرە دولدور، بونا گۆرەدە بو يىرلەرنى جەدى، گىنىش رەسمى ئىلمى قازىنىتى ايشلىرىنە احتىياجى واردير.

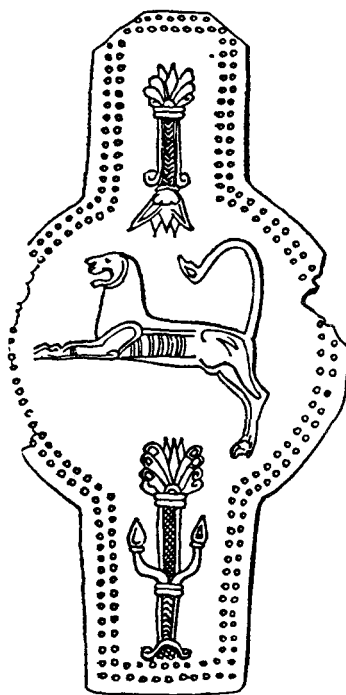
مەركىزى ماد اراضىسى، ماننا اراضىسى كىمى، اونا لارغا امىرلىكلەر، شاھلىقلار، ايرانزو، دىيۈك، خىشتىرىتى، مامى تيارشو و دوساننى كىمى انقلابچى و طەن پەرو، اۆز ائلىنىن استقلال و سەئەتلى اوچون قىيام ائدىپ، عۆمۇرلىرىنىن سونونا قەدر اۆز خەلقلىرىنىن آزادلىقىنى يولوندا چالاشىپ، جان قويموش امىرلىرىن و اونا لارغا آدلارنى ھەلە علم عالمىنە مەلۇم اولمامىش امىرلەر، قەھرىمانلار و اىگىتلىرىن يوردو اولموشدور. بو دىيار مىشلىسىز ھەنر اوستالارنى، اينجە سەنئەت خادىملەرنى، مەمار، رەسەم، داش يونا و ... نىن و طەنى اولموشدور. بىللە و طەن پەرو، قەھرىمانلار و سەنئەتكارلارنى بىجەرن ائللەر و خەلقلىرىنچە مىن ايل بو اراضىدە ياشايب، مەدنىت قورموشلار. بونا لارنى مەدنىتى اوزە چىخەملى، دونىيا تائىتەدىرىلمەلى و دونىيا مەقسەسىندا اۆزۈنە لايىق يىر توتەلىدىر.

بو قىزىل پىيالە ھەنر و سەنئەت باخىمىندەن ھەسەتلى قەدىندەن گەنى قالمايىقى كىمى، اۆز تەبىئىدىن اولان ايلام ائىرلىرىندە نە تەكجە گەنى قالمايىر، ھەتتا زامان جەھەتەن اۆزۈندەن اۆللەر يارانمىش ايلام ائىرلىرىندە سەنئەت باخىمىندەن يوكسەكدير. مەلا فرانسەلىن "لور" موزەسىندە ساخلىنىلان، م.ق. ايكىنچى مىن ايللىگىن سونلارنىن عايد، "شوش" شەھرىنىن ار كىندە اولموش، سەتەسى قىزىل، ياشىل داشدان اولان بىلۈ و گۆستەرمەك اولار. بو بىلۈ و سەتەسى اوزەرىندە قازىلمىش گۇيا پىشىك و يا

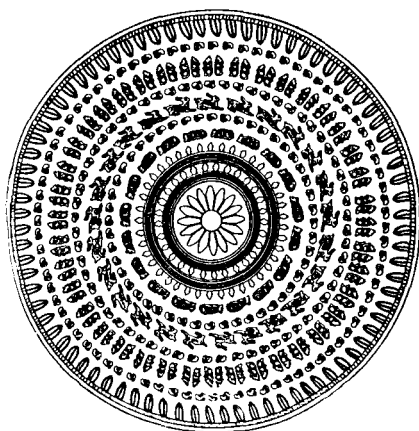
اونا بنزر بیر حیوان باشی شکلینده تصویر و ناخیشلار، ظنیمیزجه، قازیلما دیر، آنجاق قافلاتنی قدحی اوزه رینده کی قازیلیمیش و یا دؤیوله رک یارانمیش ناخیشلار داها ماہر اوستالارین الینین محصولودور. بو قافلاتنی اثری هنر باخیمیندان هر جهتدن مارلیک تپه سی اثرلرینه تای دیر. □ □

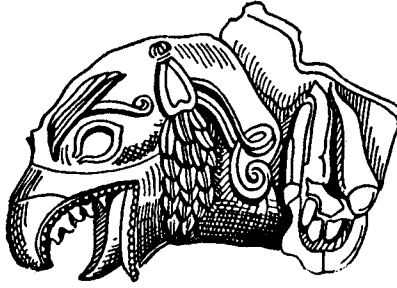
[ش - ۱۴۹] ماننا، مفرغ قاب،
م. ق. ۸ - نجی عصر.

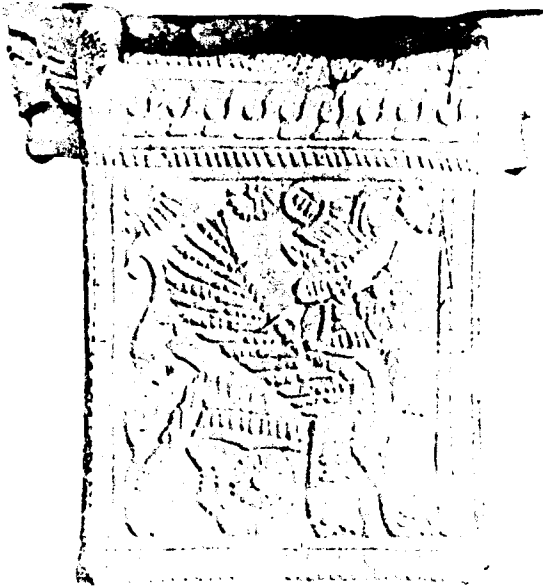
[ش - ۱۵۱] آرابا و سایطینده گوموشدن بزرک.
زنوه، م. ق. ۸ - ۹ - نجو عصر.

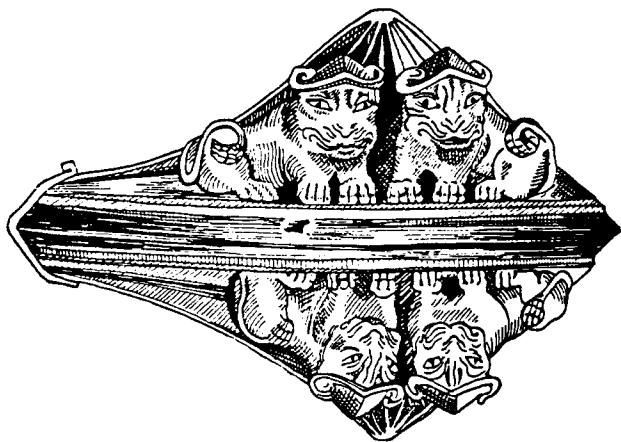
[ش - ۱۵۰] اگوموش بوشقاب، زنوه، ماننا.
م. ق. ۸ - نجی عصر.

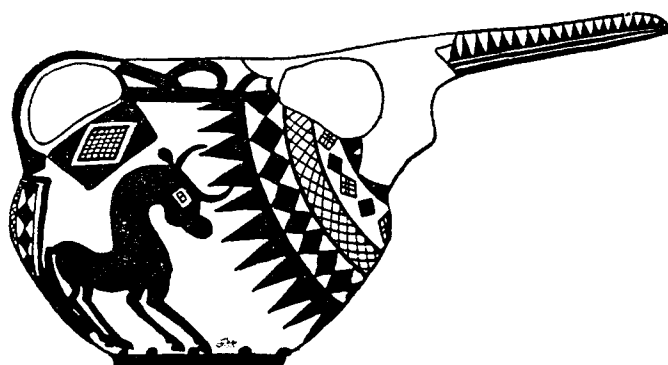
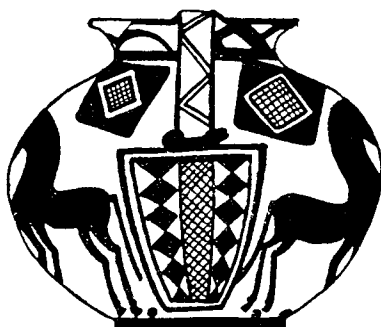
[ش - ۱۵۲] زنوه، قيزيل بزهك، م.ق. ۸-نجى عصر.

[ش - ۱۵۳] بير ايلام قبريندن تاپيلمىش چينى يە بنزر ساخسیدان جعبه،
م.ق. ۷-۸-نجى يوز ايللىكلردن. "لوور" موزهسى.

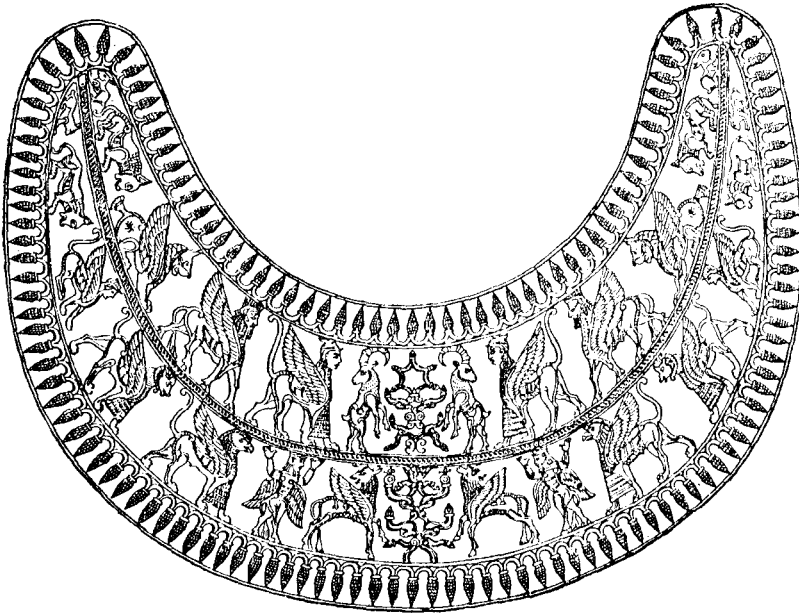
[ش - ۱۵۴] قيزيل قولباق، ماننا - ماد ايشى. م.ق. ۸ - نجى عصر.

[ش - ۱۵۵] سىلىك تپەدن تاپىلمىش قابلاز، م.ق. | مین ایللیگین اوللری.

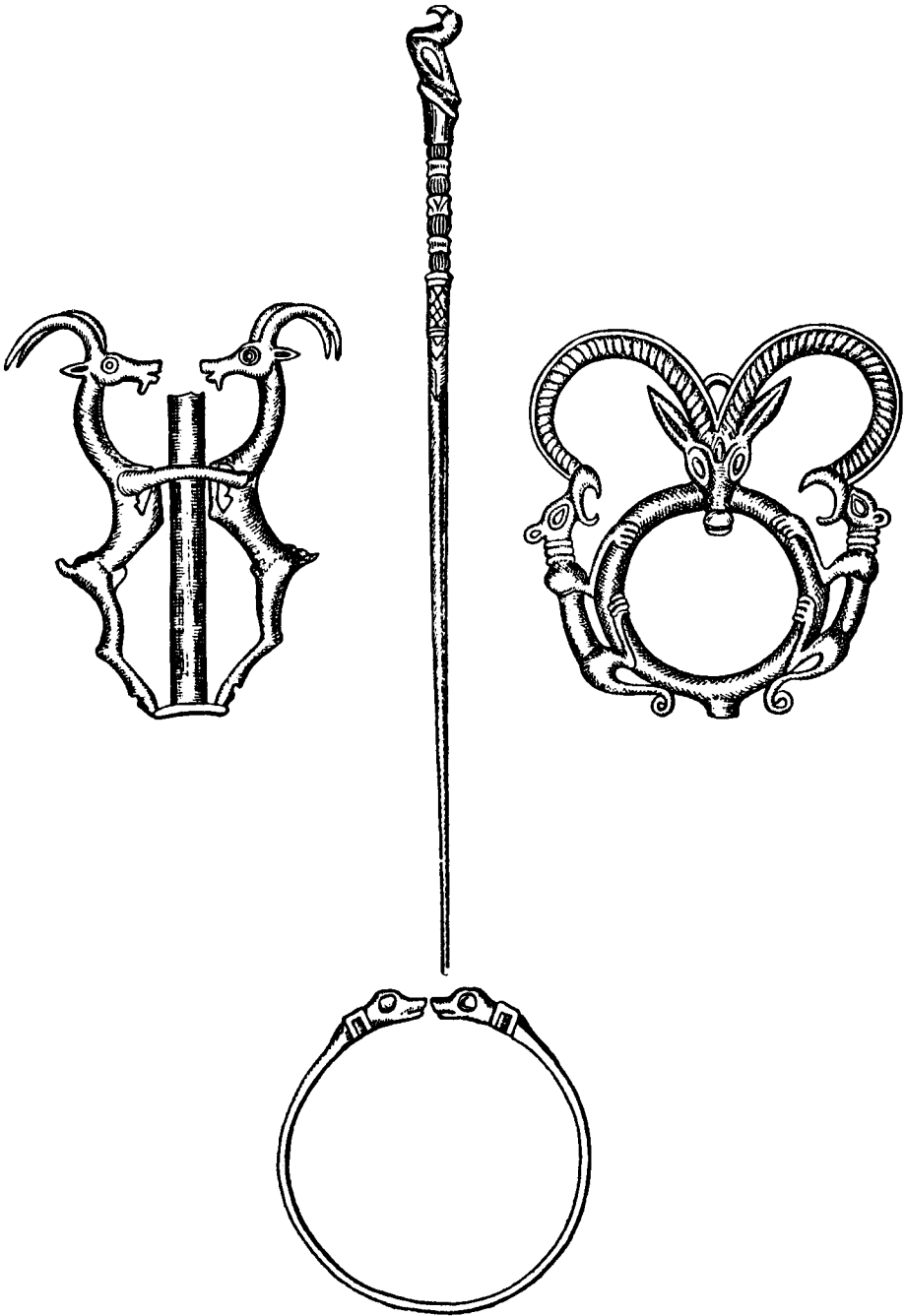
[ش - ۱۵۶] اورمو، گۆى تپە، قىل قمىش ايکى اۆكوزو يىردن قالدیرير، م.ق. ۸-نجى عصر.

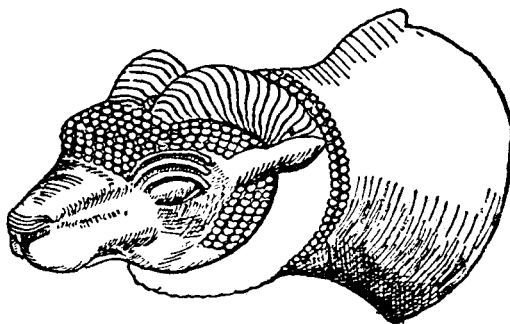
[ش - ۱۵۷] قيزيل سينه بند، زئوۋ، ماننا م.ق. ۸-نجى عصر.

[ش - ۱۵۸] ایلام، ساز چالان اوزان، لوور موزه سی، م.ق. ۱۸ - ۱۷ - نجی یوز ایللیکلر.

[ش - ۱۵۹] کاسسى تونج صنعتى نمونه لرى، ميلاددان قاباق ۲ - نجى مین ایللیک، اثر میتاژ موزه سی.

[ش - ۱۶۰] بونوزا بنزر ساخسی قدح، زئوه، م.ق. ۸ - نجی عصر.

۸ - صنعت

مارلیک، حسنلی، زئوه، قافلاتنی و سایره ماد - ماننا تورپاقلاریندان کشف اولموش اثرلرده، او جمله‌دن حسنلی، ائله‌جده قافلاتنی‌دان تاپیلمیش قیزیل پیاله‌لر، زئوه‌دن کشف اولموش قیزیل بیله‌زیک و قویون باشی شکلینده ساخسی پیاله و سایره بو کیمی اثرلرده اولان صنعت اساس اعتباریله هنر و اینجه‌صنعت‌ایله باغلی اولسادا، هر حالدا، صنعت نمونه‌سی حساب اولور. بو تاریخی اثرلرده فلزی اریدیب تۆکمّه اوصولایله قایریلان، یونولماق و آرخادان تاپدالاناراق یارانان اثرلر واردیرکی، هر بیر معین صنعت نؤوعوایله ایلگیلی دیر.

آسوری شاه‌ی ایکینجی آشور ناسیرپالین م.ق. ۸۸۳ - نجو ایله ایلک هجوموندا "گیلزان" اهالیسی، تالان و غارتدن آماندا قالماق اوچون، آسوری شاهینا آت سورسو، قیزیل، گوموش و میس، قالای و چوخلو مقداردا تونج قاب - قاجاق هدیه گتیردیلر. ایکینجی آشور ناسیرپال م.ق. ۸۸۰ - نجی ایل اوچونجو هجوموندا "دیاله" چایینین لاپ شمالی - مرکزی مادا یاخین قوللاری اطرافیندا یئرلشمیش "أمکا - Ameka" امیرلیگی و اورانین قالالاری و کندلرینی غارت ائدرکن، چوخلو ثروت، زینت و سایطی و تونج قابلار غارت ائتدی. همین آسوری شاه‌ی همین اوچونجو هجوموندا مرکزی ماد، یعنی بوگونکو همدانلا اسدآباد و کرمانشاه آراسیندا یئرلشمیش "سپییرمئن" آدلی منطقه‌دن تونج هدیه‌لر آلدی. بورانین اهالیسی قادینلار کیمی "تته پته" ائدیردیلر. بو یوروشون نتیجه‌سینده مرکزی ماد و زاموا شاهلیقلاری و اهالیسینه علاوه اولان وئرگیلر داخیلینده بیرده چوخلو تونج قابلار واریلدی.

آسوری شاه‌ی اوچونجو تیقلت پیله‌سر ماننا اراضیسینه ائتدیگی م.ق. ۷۴۴ - نجو ایله‌کی هجوموایله علاقه‌دار قازدیردیغی لؤوه‌سیندن معلوم اولورکی، او، ماننا اراضی‌سینین محدود بیر حیصه‌سی اهالیسینی ۹ تون لاجورد داشی و ۱۵ تون تونجدان قایریلمیش شیلر و چوخلو آت و مال - قارا خراج و وئرگی وئرمه‌گه مجبور ائتمیشدیر.

تونجدان قایریلمیش ۱۵ تون قاب - قاجاق، وسایط، قیزیل، گوموش، مس و قالای هدیه وئرکمک، یا خراج تعیین ائتمک و یا زورلا اونلاری خلقدن آلماق او دئمکدیرکی، آسوری شاهلاری

ماننالیلارین فلز اریتمه سی صنعتی و بو واسطه ایله چشیدلی وسایط و عادی یاشایشه لازم اولان مثال شیلر قاییرماسیندان خبردارایدیلر. بودا بو صنعتین ماننا خلقی داخلینده گئیش اینکیشافیندان حکایت ائدیر. دئمک، م.ق. ۱۰ - ۹ - ۸ - ۷ - نجی یوز ایلیکلرده ماننا - ماد خلقلری هم چشیدلی فلزلری طبیعتدن چیخارتمیش، همده اونلاری اریده رک، اونلاردان مختلف وسایط قاییرمیشدیر، یعنی فلز صناعی او توپولملارین داخلینده یایلمیش و اینکیشاف ائتمیش ایدی.

تاریخدن معلومدورکی، «م.ق. دوردونجو مین ایلیکیکن اؤنجه سومثرلر فلز اریدیب تۆکمه بی بیلیدیلر»^۱ حتی یرینده گؤستردیگیمیز کیمی، سومثرلر آلومینیوم استخراجینی کشف ائتمیش ایدیلر. سومثر و ایلاملارلا قونشو و سیداش اولموش ماننا - ماد اهالیسی شبهه سیز سومثرلرین بو صنعتی ناییتلریندن خبردار اولموش اونو اؤیرنمیش و یاشایشلاریندا اوندان او درجه ده فایدا لانیملارکی، آسوری شاهلاری اونلاردان ۱۵ تون تونج قاب قاجاق و وسایط خراج و وئرگی آلمیشلار.

بو قدر تونج قاب قاجاق وئرگیسی و خراجینی اؤزوده هر نچه ایلدن بیر و آردیجیل شکیلده وئرن خلق شبهه سیز مس و قالایی یا قاریشیق شکیلده معدننن چیخارتمیش یادا اونلاری آیریلیقدن معدنلردن استخراج ائده رک آلیاز یعنی تونج دوزلتمیش و بو آلیازی الدن ائندیکدن سونرا اوندان گئیش استفاده ائدیب، عادی یاشایشا لازم اولان قاب - قاجاقلاری گئیش مقداردا قاییرمیشلار یعنی فلز صناعی ایله نه تکجه معین درجه ده تانیش اولموش بلکه بو صنعت بو خلقلر داخلینده گئیش یایلیب اینکیشاف ائتمیشدیر.

ماننا - ماد اراضیسینده علمی قازینتی ایشلرینین چوخ آز آپاریلماسی اوجوندان هله او مدیتلرین اساس اثرلری آذربایجان و همدان تورپاقلاری آلتیندا قالماقدادیر. یوناگؤرده ماد - ماننا صنعتین چشیدلی ساحه لرینین نمونه و اؤرنک لری هله الدن یوخدور. آنجاق بو مختلف صنعت نمونه لرینین ایلام سومثر اورارتو و کاسسیلر مدیتینده اولدوغونو نظره آلاق، دئمک اولارکی، صناعین بو چشیدلی ساحه لری ماننا - ماد خلقلری داخلینده اولموش و معین درجه ده اینکیشاف ائتمیش ایدی. بو صنعتلردن بیرده شیشه قاییرماق اولموشدورکی، سومثر - بابیللر داخلینده اولدوقجا گئیش صورتده اینکیشاف ائتمیش ایدی. بابیللر نه تکجه ساده و عادی شیشه حتی چشیدلی رنگلی شیشه لرده قاییرماقدا ماهر ایدیلر. سومثر - بابیللی لردن شیشه قاییرماق بارده الدن ائدیلمیش تاریخی معلوماتلار ائله جه ده علمی قازینتیلاردان تاپیلیمیش الوان شیشه لر و اونلارین علمی جهدن اؤیره نیلمه سی گؤسته ریرکی، اونلار چشیدلی شیشه لر قاییرماقدا سیلیس، قلیا، آهک کیمی اساس ماتریاللاردان علاوه قورشون، اوکسید دو منگثر، مس، قالای، مس اوکسیدی و حتی قیزیلدان استفاده ائتمیش و بو واسطه ایله ده هم مختلف رنگلی همده چوخ قیمتلی و الوان شیشه لر

۱ - منوچهر تسلیمی، مدینت یولوندا علم کاروانی، بیرینجی دفتر، ص ۶۲.

قاییرار و ساتیش اوچون اونلاری خارجی اولکه لره اخراج ائدر دیرلر.

سومثرلر و بابیل لیلر داخیلینده چشیدلی فلزلرین معدندن چیخاریلماسی و اونلارین تجارتی حتی ده میرین آلیب ساتیلماسی و امتعه کیمی خارجه اخراج اولماسی تاریخی فاکتورلار معلومدور.^۱ سومثرلر داخیلینده ده میر اوقدر اولموشدور کی، اونلاردان چوخ سونرالار آسوریلر، ماننا اراضیسینه هجوم ائتمه گه باشلادیقلاری زامانلار، اؤز سلاحلارینی ده میردن قاییراردیلر. منوچهر تسلیمی نین اثرینده اوخویوروق: سومثر ویرانه لرینده بیر آز ده میر شئیلر تاپیلیمیشدیر ... م.ق. ۱۴۰۰ - نجو ایلدن سونرا آسوریلر ده میری چوخلو مقداردا آلتلر و سلاحلار قاییرماقدا ایشله در دیرلر.^۲

مختلف فلزلر او جمله دن ده میری الده ائدیپ اوندان یارارلاناراق، آلتلر و سلاحلار دوزلدن دؤولتله و خلقلره قونشو اولان، اونلارلا اقتصادی، مدنی و سیاسی ایلگیده اولان ماد - ماننا خلقلرینین مختلف فلزلرله تانیس اولماماسی و اونلاردان استفاده ائتمه مه سی غیر - طبیعی ایشدیر. ماننا - مادلارین قیزیل، گوموش و تونجلا تانیس اولماسی و اونلاردان استفاده ائده رک، یوکسک مهارت، صنعتکارلیق و هنرله گؤزل اینجه صنعت نمونه لری یاراتمیش ماننا - ماد اوستالاری، اؤز زامانلاریندا بوغداسی منطقه ده شهرتلمیش ماننالیلارین اکینچی و کندلیلری اوچون ده میردن گاوآهن و باشقا وسایطه قاییرمیشلار. بو ده میرچی ماننا صنعتکارلاری، شبهه سیز، فلزایله ایلگیلی چشیدلی صنعت ساحه لرینده ده ماهر اولموش و اینکیشاف ائتمیش صنعت صاحابی اولموشلار.

□ □ □

۹- ماننا - ماد توپلوموندا اجتماعی قورولوش

یثری گلدیکده اشاره ائتمیشیک کی، مرکزی ماد امیرلیکلی و شاهلیقلاریندا یاشایان قوتی - لوللوی ائلری اجتماعی اینکیشاف و اقتصادی باخیمدان ماننا و عمومیتله بوگونکو ایران آذربایجان امیرلیکلی و شاهلیقلاریندا یاشایان قوتی - لوللوی نسیللرینه نسبت قسماً گئری ایدیلر. بونا گؤرده سونرالار، ماد حکومتی یاراناندان سونرا، ماننا اراضیسی و اهالیسی اقتصادی و اجتماعی جهتنن ماد شاهلیغینین مرکزی ایدی. بو دؤورده ماننا مدنی، اقتصادی و صنعت باخیمیندان، نه تکجه مرکزی ماد، بلکه یاخین شرق منطقه سینین بیر چوخ اولکه لرینده قاباق ایدی. بونولا برابر ماننا - ماد دیارینین بحث اولونان بو دؤورده کی اجتماعی دورومو حاقینداد، باشقا مسئله لر کیمی، تاریخی معلوماتلار آز، داغینیق و او دؤورکو قونشو اولکه لرین منبعلی و اثرلریندن الده ائدیلیر.

قدیم شرق تاریخی ایله مشغول اولان تاریخچی عالیم لر گؤسته ریرلر کی، ماننا - ماد جمعیتینده دؤیوشن آزاد اهالی اولموشدور کی، او توپلومون اجتماعی، سیاسی و اقتصادی قورولوشوندا

*

۱ - منوچهر تسلیمی، مدنیت یولوندا علم کاروانی، بیرنجی دفتر، ص ۶۳.

۲ - بئنه اورادا، ص ۶۴.

اهميتلى و اساسى رولا مالک اولموشلار.

هخامنشيلرين اوللرينده استخر شهرينده تجارت سندلرى ايلام ديلينده اولموشدور. بو وضعيت پارسلار داخلىينده شېهه سيز ماد حكومتى دؤورو و اوندان اولده اولموش و بير سيستم كيمي هم ايلاملار همده ماد حكومتى دؤورونون اجتماعى وضعيتيندن چشيدلى مسئلهلرده اولدوغو كيمي، اقتباس اولاراق گؤتورولموشدور. استخرين تجارت و مزد و ثرمك كيمي اقتصادى سندلرينده گؤروروك كى، هخامنش شاهلار سولاله سينين اوللرينده ساراي و شاهلىق بنالاريندا ايشلەين بنا، معمار، دولگر، داش يونان، مسگر و سايره صنعتكارلارا، آيرىلىقدا هم نقدى همده جنسى مزد و ثريلر و بو ايشچيلر بيرى ديگريندن فوله نردى. بونلارين داخلىينده مختلف پشه صاحبيلارى، او جمله دن چوبانلار قوروهدا وارايدى. بو مختلف پشه صاحبيلارى، شېهه سيز، ماد حكومتى دؤورو ماد - ماننا توپلوموندا اولموش و اورانين تاثيرينده سونرا پارس جمعيتينده ده ميدانا گلەمشيدىر. بو دسته و قوروهلار او دؤورون اجتماعى قورولوشونون دورومونو قسماً آچىب گؤستەيرىر. بو پشه صاحبيلارين دستهلى داخلىينده كيشى، آرواد، اوشاق، اوغلان و قيز مشخص ايدى. بو اجتماعى دستهله كورتاش دئيردیلر كى، ايلام كلمه سى ايدى. بو اجتماعى دستهله تاماميله آزاد اينسانلار اولاردىلار. يقين همين آزاد ايشلەين اجتماعى دستهله ماد - ماننا توپلوموندا اولموشدور. بونلار كؤله دئيل آزاد اينسانلار اولموشلار. اونا گؤره بيز بونلارين كؤله و قول دئيل تاماميله آزاد ايشچى اجتماعى دستهله اولماسىنى دئيريك كى، ماد - ماننا جمعيتى قديم دؤورلردن اثل، اوبا، طايفا قورولوشوندا اولموش ابتدائى دئموكراتيك قايدا - قانونلارلا اداره و رهبرليك اولموش و بو سيستم اونلارين داخلىينده داوام ائتميشيدىر.

بو اجتماعى قوروهلاردا ايش تاماميله آزاد و كؤنوللو اولموشدور. دئمك، بو اجتماعى سيستمده قولدارلىق ممكن دئيلدى، يعنى ماد توپلوموندا كؤله ليك قورولوشو، قولدارلىقدان سؤز آچماق معناسىزدير. بونو قيد ائتمك لازمدير كى، ماد جمعيتينده اولموش بو آزادلار عىنى زاماندا دؤيوشكن و اوردونون سيراوى آداملارى و دؤيوشنلرى حساب اولاردىلار كى، ماد - ماننا جمعيتينده اوردونون تام آزاد روحيه لى و دؤيوشكن اولماسىنى ياراتميش و آسورى ايمپراتورلارلار ديزه چؤك دورمه گه موفق اولموشلار، قول اولان عسگرلرده ايدا بئله بؤيوك فيكير اولماز و اونو گؤرمه گه قادر اولايلىم ايدىلر. حتى هئودوت دئيريكى، فارسلا اؤزلىرى آزاد دؤيوشه گئديب ياخشى دؤيوشردىلر، لاكين باشقا ميللتلرين دؤيوشچولرىنى شاللاق زوروايله دؤيوشه آپاراردىلار.^۱ هئودوت يازمير كى، پارسلا باشقا ميللتلرين افرادىنى قول صيفتيله دؤيوشه آپاراردىلار، يعنى هخامنشيلر دؤورو پارس جمعيتينده، ماد جمعيتينده اولمادىغى كيمي، قولدارلىق اولمادىشيدىر، لاكين ماد حكومتى دؤوروندىن فرقى اولاراق هخامنشيلر حكومتى دؤورونده ميللى

ظلم يارانمىشىدىر.

سونرا ائىكباتان شىرىندىن دانىشاركن ماننا - ماد دۇوروندى او توپلومدا اولموش معمارلىقدان دانىشاجايىق، اورادا اولموش سارايلاىر، مجلل و طنطنەلى بنالار، ھىچ شىبھەسىز، ھەمىن آزاد پىششە صاحابلارنىن، يەنى كورتاشلارنىن اليلە و ھنرىلە دوزلىمىشىدىر و فىكرىمىزجە، بو صنعتكارلارنىن آدىنا ماننا - ماد توپلوملارى داخلىندە اولان ھامان ايلام كىلمەسى كورتاش سۇزو ايشلىندى. ماد سارايلاىرى و چوخ احتمال ايزىرتو و سايرە ماننا شىرلىرىندە اولموش بنالار و سارايلاىرى ماننا - ماد اوستالارى و معمارلارى ياراتمىشلار و شايد بو اوستالارنى داخلىندە، نىناتىن فتىچىندىن سونرا، آسورى شىرلىرىندە ائىكباتانا گلنلر اولموشلار، آنجاىق بو آسورى شىرلىرىندىن ائىكباتانا گىلمىش اوستالارنى سايى و ھنرى بارەدە بەضى تارىخچىلر كىمى، مبالغە ائىتمەك اولماز، چونكى آسورى شىرلىرىن بنالارنى تىكىمىش اوستالارنى بۇيوك حىصەسى قاباقلار ماننا و مادلار داخلىندىن زورلا آسورى شىرلىرىنە آپارلىمىش ايدىلر و وضعىت دگىشىدىكن سونرا، اۇز و طنلرى مركزى مادا قايتىمىش ايدىلر.

دوغرودوركى، آسورىلرە غلبە چالدىقدان سونرا، كوللى مقداردا ثروت ماد ديارىنا گىلمىش و بۇيوك باشلار وارلانمىش ايدىلر، لاكىن بو ھىچدە "كتسىياس"نىن يازدىغى كىمى^۱ ماد حكومتى و توپلوموندا قولدارلىق مىدانانگىرمەدى و بو ايش آز مودەتدە اولاسى دا دىيىلدى. وارلانان ماد اعيان - اشرافلارى بنالارنى تىكىدىرىلمەسىندە، ائولرىندە و سايرە ايشلردە يوخسوللار، كاسسىيلار و سايرەنىن امگىندىن چوخ استفادە ائدىب اونلارى استىمار ائدە بىلدىلر، حتى شايد بەضى اسىرلىرى اۇز ائولرىندە ساخلايب خدىمتچى كىمى امكلرىندىن فايدالاناردىلار، لاكىن بوتون بونلار قولدارلىق سىستىمى دىيىلدى و حتى اعيان - اشرافلارنى ائولرىندە "لوقالامىش" خدىمتكار ايشلەين شىخصلرە كۇلە دىمەك اولماز.

ماد - ماننا دۇوروندى آزاد و دۇيوشكن خلق اصطلاحى اولدوقچاگىنىش يايىلمىش بىر اجتماعى تىرمىنايدى و توپلومون بوتون آزاد اينسانلارى ھەم اوردو دۇيوشچوسو، ھەمدە اكىنچى حساب اولاردىلار و بو ايكى ايش و مقام آزادلارنى حاققى ايدى و توپلومدا ھامى بئلە ايدى، يەنى بو جمعىندە كۇلە يوخ ايدى. بو اجتماعى دوروم ماد توپلوموندىن اونلارا تابع اولموش پارس جمعىنىنەدە كىچىب، اورادادا آزاد و يا دۇيوشكن خلق (مردم سىلحشور) اصطلاحى مىدانان گىلمىش ايدى. حتى "قزئىشوفون"ون دئدىگىنە كۇرە، پارسلارنى بەضى بۇيوكلىرى، مثلاً قدىم فضىلت و ياخشى سايلان ايشلىرى اىزلەمەك و كۇرمەگە تظاهر ائىن كىچىك كوروش، حتى م.ق. بئشىنچى يوز اىللىگىن سونلارنىدا شىخصاً باغدارلىق و زراعت ايشلىرىندە اشتراك ائىردى.^۲ دىمەك ماد

* ۱ - ماد تارىخى، ص ۵۷۴.

۲ - ماد تارىخى، ص ۷۵۴.

توپلوموندا ايستر شهر، ايستره كند و اكين چيليكده ايشله ينلر آزاد اولموش و بو ايشلر هامى اوچون بير نؤوع افتخار و وطنداشلىق حقوقونا مالك اولماق علامتى ساييلاردى. بوناگۆرهده ا.م. دياكونوفون آشاغيداكى سۆزلرى تاماميله واقعيته اويغون و اويشكتيو فيكرلردىر: "آلتينجى يوز ايلليكده، پارسلاردا اولدوغو كيمي، مادلاردا "دؤيوشكن خلق" (مردم سلحشور) آنلامى، يعنى ماد ديارينين بوتون آزاد فردلرينين حقيقتده اشتراك ائتديگى اوردو مفهومو هله ذئهنلرده ديرى ايدى. بو اوردوايله ياناشى پارسدا و ماددا، شاهين يانيندا، دايمي اوردودا (مثلاً پارسدا "اون مين" نفر جاويدان) اوردوگاھلاردا وارايدى آجاق نظرى جهتدن هر بير آزاد فرد، كۆله رين عكسینه اولارق، دؤيوشچو كيشى ايدى و هر بير دؤيوشچو كيشى نظرى باخيمدان، كندچى جماعتينين عضو اولان اكينچى ايدى و هر زاددان قاباق اكين چيليك شغلو وارايدى.^۱

دئمك، ماد - ماننا توپلومونون عضولوگونون ايلك علامتى آزاد اولارق، دؤيوشچو، همده اكينچى اولماق ايدى و يالنيز آزاد اينسانلار بو ايكي اجتماعى ايشه لايق و يارارلى ايدىلر و دؤيوشچوايله اكين چيليك عيىن سوييهده حساب اولان افتخارلى اجتماعى ايشلرايدى. بو او دئمكدير كى، عمومى اوردونون دؤيوشچوسو، عضو اولماق كيمي، «قديم ماددا اكينچيلر جمعيته منسوب اولماق توپلومون تام حقوقا مالك فردى اولماسى اوچون لازم شرط ايدى»^۲ دؤيوشچو و اكينچى اولماق حاققينما مالك اولماقدا ان اؤنملى اكينچيليك حقوقونا مالك اولماق ايدى، يعنى زحمتله قازانماق و جمعيته توليد ائتمك اساس ايدى. بوناگۆرهده ايشله مك و توليد ائتمك اوچون تورپاغا مالك اولماق تمل ايدى و بو تورپاغي ايتيرن شخص او بيري حقلرينده ايتيردى، يعنى كئچينمك، ياشاماق، يشمه گيىنى تامين ائتمك اوچون اؤزونو، امه گيىنى بير وارلنين ايختياريندا قوياردى. (بوبارهده يثرينده دانيشيلميشدير.) بورادان دا تدريجله سونرالار جمعيتهده صينيفلر، استعمار ائدن و استعمار اولونانلار يارانميشدير.

ماننا - ماد توپلوملارينين اجتماعى قورولوشو بارهده بو دئديكلريميزين خلاصهسى بوندان عبارت اولوركى، آزاد اوردو دؤيوشچوسو و زحمت چكن، تورپاق صاحابى اكينچى كندلى اولماق بوتون ماننا - ماد ساكينلرينين رسمى اجتماعى حقوقايدى و دؤيوشچو كوتله لرينين اساس حيصهسى اكين چى جماعتين آزاد و برابر حقوقلو فردلرى ايدىلركى، مستقيم شكيلده و بلاواسطه توپراغا مالك اولوب، اونون اوزه رينده تر توكوب چاليشاراق، مادى نعمت يارادىرديلار.

محض هر جهتدن آزاد اولان بو اجتماعى قوه او دؤور منطقه ميزين ان گوجلۇ، ميليتارست، غدار و رحمسىز ايمپراتورلغو اولموش آسورى دؤولتينى ييخارق، قدرتلى و دؤوره گۆره دئموكراتيك، خلقلره ميللى حقوق، آزادلىق حاققى قايل اولان ماد دؤولتينى ياراتدىلار.

*

۱ - ماد تاريخى، ص ۳۰۷.

۲ - ماد تاريخى، ص ۳۰۷.

دئمك، ماننا - ماد توپلومو ھەر جور كۆلەلىك، ھىتى استىمار اولان و استىمار ائدن صىنىفلردن كىتار بىر جىمىتى اولموش و اورادا ھامى آزاد و برابر ھوقۇقلو اولاراق، شىرلردە ايشلەيىر و كىندلردە تورپاقدا توليد ائىتمىكلە، مادی نىمىت ياراتماقلا مشغول اولاردىلار.

بونولار بىر ماد - ماننا اراضىسىندىن كىشف اولموش تارىخى صىنت ائىرلىرى آيدىن گۆستەرىكى، بو توپلوملار بىر شىبەسىز، شىرلىرىندە چىشىدىلى ساحتلردە ايشلەين و يوكسىك ھىر صاحابى اولموش مىخلىف پىشە صاحابلارى، صىنتكارلار، مەمارلار، زىرگىرلار، داش يونانلار، مىسگرلار، مىثالدىن قاب قاجاق، گاوآھىن، ھىيات وسايىتى و مىخلىف توليد آلتىرى دوزلدنلردە شىرلردە ياشايان ھىصوصى پىشەكار اجتماعى قوروى و صىنىف كىمى، مۇوجود اولموشدور و بونلاردا آزاد جىماعدىن اولموشلار. ھىم بو صىنىفلر يولوايلە، ھىمدە مىاربەلردە توتولان اسىرلر يولوايلە سونرالار بو توپلوملاردا، تدرىجلە استىمار ائدن و استىمار اولونان صىنىفلر يارانمىشىدىر. □ □ □

۱۰- انكباتان

انكباتان و يا بوگونكو ھىمدان ماد دۆولتىنىن باش كىندى ايدى. ھىمدان شىرىنىن داخلى و اطرافىنداكى ھىم طىبىعى، ھىمدە قايرىما اولان عىجب و ماراقلى يىرلر، بنالار، سارايىلار، قىصرلر، باغ و باغچالار تارىخ بوى و ايندى عاليم و سىاھلار بىر دقت مىركىزىندە دايمانمىش و دايمانقادىر. تارىخ بوى بو شىرتىن سىبى، شىبەسىز، ھىمدانداكى مىجلل بنا، ساراي و تىكىنتىلر بىر عظمىتى، مەمارلىق و ھىمىنلە مىنتىكارلىقى، او زامانلار مىنتىقە مىزدە مىشلىسىز و يا ان ياخشى مەمارلىق و ھىر ائىرلىرى اولماسىلە علاقەدار اولموشدور.

ماد ھىكمىتى و شاھلارى دۆور و ھىمدان شىرى اولدوقچا بۆيوك، آباد و گۆزل ايدى. او دۆور ھىمداندا طىننەلى و مەمارلىق باخىمدان نمونەوى قىصرلر، سارايىلار، بنالار، او دۆورلر بوتون شىرلردە اولدوغو كىمى، شىرتىن اطرافىندا اوجا و مىھىم قالا دىوارلارى و ھىصارلار وارايدى، بو بنالار مەمارلىق و صىنت جەھىدىن سونراكى دۆولتلر و مىدىتلىرە اۆرنىك و نمونە اولموشدور. لاكىن بو بنالار و قىصرلر ھىملىك ھىمدان تىرپاقلارى آلتىندا قالمىقدادىر و بىز بو گون قدىم ھىمدانىن بو تارىخى بنالارى، اونلارداكى مەمارلىق، صىنت، ھىر و سايەسى بارەدە او دۆور و اوندىن سونراكى دۆورلر بىر قوشو ھىقلىرى و دۆولتىرىنىن ائىرلىرىندە اولان مىتىن مەلوماتلاردان استفادە ائىرىركى.

بىر سىرا تارىخى آراشىدىرمالار گۆستەرىكى، ماد ھىكومىتىنىن يارانماسىندىن اۆل ھىمدانىن آدى "آكسىسايى - AKessaya" ايدى. بو آد بىر "كاسسى" كىلمەسىندىن تۆرەمە سۆز ايدى كى، مەناسى ھىلىك بىللى دىيىلدىر. تارىخىدىن مەلومدور كى، بو گونكو لرىستان يىرلىرىندە ياشامىش "كاسسىلر" آسىيانى ھىقلىرىدىن و التىصاقى دىللى مىللىلردىن اولموش و م.ق. اىكىنچى مىن اىللىگىن اۆللىرىدىن مىنتىقە مىز ياخىن شىرقەدە قدىرتلى ھىكومىت ياراتمىشلار. م.ق. ۱۸ - نچى يوز اىللىكىدە كاسسىلر ماننا -

ماد اراضیسینین غربی قسمتلی، بوتون بین النهرین و بابیلی ۵۷۶ ایل الدهه ساخلا میش و یالنیز م.ق. ۱۱۷۰ - نجی ایله اونلارین حاکمیتلرینه سون قویولموشدور. کاسسیلر عینی زاماندا بوگونکو همدان طرفلرینی ده توتموش و اورادا شهر تیکمیش و آدینی "آکئسسایا" قویموشلار. بو شهر سونرالار، مادلار زامانیندا، داهادا گئیشله نرک، "هگباتان" آدلانمیشدیر^۱.

بوندان باشقا م.ق. ۶۷۳ - نجو ایل قیامی ایله علاقه دار گؤستردیگیمیز کیمی، بیر سیرا عالیملرین فیکرینجه همدانین او زامانادرکی آدی "کار - کاسسی" و یا "کار - کاشی" اولموش و همین قیاملا ایلگیلی اوندان سونرا "هنگ متنه" (توپلانتی یثری) آدینا چئوریلیمیش و سونرالار ایشلنمک نتیجه سینده همدان شکلینه دوشموشدور^۲.

بونودا علاوه ائتمک لازمدیر کی، م.ق. ۱۱۰۰ - نجو ایله آسوری شاهی تیقلت پيله سرین لؤوحه سینده بو شهر و یا قالانین آدی "امدانه" قید اولموشدور. بو کلمه "همدان" و یا "هگمتان" سؤزونه یاخین بیر تلفظه مالیکدیر. اگر آراشدیرمالار و مدرکلر بو فیکری تایید ائتسه "هگمتان" آدینین یارانماسی م.ق. ۶۷۳ - نجو ایل ماد قیامیندان چوخ قدیمله عاید اولاجاقدیر، آنجاق بو فیکیر حاقیندا هله لیک قطعی سؤز دئمک اولماز^۳. بونولا برابر بیر داهای بونو قید ائدک کی، همدان بیر شهر و یاشاییش یثری اولاراق، چوخ قدیملردن، حتی تیقلت پيله سر زامانیندا قدیمراق بیر یثر و شهر اولموشدور و آشاغیدا بونا اشاره ائده جه بیک.

همدان شهرینین آدینین تاریخین آتاسی هئروودوت طرفیندن آقاتان یازیلماسی هامان "هگمتان" و یا "هنگمتان" سؤزودور. دئمک، هئروودوتون سؤزو "هگمتان" کلمه سینین ماد امیرلری قیامی دؤرلری یارانماسینی رد ائتمیر.

بونو قید ائتمک لازمدیر کی، همدان کلمه سینین ایلام کلمه سی هال = اولکه - دیار و "ماد" سؤزلریندن یارانماسی فیکری ده واردیر. بو نظره گؤره همدانین اصیل آدی "هالماتانا" (هال - ماتا - نا) "مادلارین اولکه سی" ایمیش.

ائکباتان یئرسیز ماد حکومتینین مرکزی و باش کندی اولمامیشدیر. بو شهر تقریباً ماد تورپاقلارینین مرکزینده اولماقدان علاوه، گؤزل، معتدل آب و هاوالی، سولو و نعمتلیدیر. همدانین اطراف اراضی سینده اولدوقجا آباد، سولو و نعمتلی بؤلوکلر واردیر. بونلارلا بیرلیکده همدانین دقته لایق جغرافیایی موقعیتی و استراتژیک اهمیتی واردیر. بوتون بو عامللر همدانی ماد دؤولتینین باش کندی چئورمیشدیر و شبهه سیز، هله باش کند اولمادان عصرلرجه اول یاشاییش و مدنیت مرکزی اولموشدور.

* ۱ - ر.فرشمن، ص ۵۵ - ۵۴.

۲ - م.ق. ۶۷۳ - نجو ایل قیامی فصلینه.

۳ - "ائکباتان - هنگمتان" سؤزونون ایکینجی بؤلومونون قوتنلرین بابیلده کی بیرنجی شاهی "ایمتا - متنه" (ماتا - ماتان) آدیلا مس جهندن یاخینلیغی دا دقته لایقدیر.

وقتیله "شوش" علمی قازیتتی ایشلرینه رهبرلیک ائتمیش فرانسالی عالیم "دومورقان - De Morgan" همدانین بو طبیعی موقعیتینی و کئچمیشده کی آبادلیغینی بئله تصویر ائتمیشدیر.

همدان الوند داغینین اتکینده، گئیش و حاصل خیز بیر بوزقیرین (جلگه نین) باشلانقیجیندادیر. اوجا داغدان آخان سولار بو بوزقیردان کئچرک، قارا چای طرفینه گئدیر. جلگه حاصل خیزدیر و اونون طبیعی استعدادی چوخدور ... الوند خارا داشیندان یارانمیش و تقریباً باشقا داغلاردان آیری دیر، لاکین شمال و غرب طرفیندن "اسدآباد" هوندورلوگو واسطه سیله زاقروس داغلارینا یاپیشیر ... بو بوزقیرین شمال و شرق طرفینده "همدان وادیس" یئرلشیر. داغین جنوب و جنوب غربینده "قاماسب" چایی آخر. بو ایکی اولدوقجا نعمتلی و حاصل خیز وادی ده (دوزلیکده) چوخلو اهالی یاشاییر و چوخلو قدیم اثرلر واردیر. اینسان حیس ائدیر کی، بورا بیر زامان بویوک مدنیّت مرکزی ایدی و همدانین بو گونکو اهمیتی قدیم همدانین مالک اولدوغو اهمیتین ضعیف انعکاسیدیر. بو شهر کردستان داغلارینین قورتاراجاغیندا یئرلشدیگی اوچون، گئیش ایران بوزقیرینین هامیسینا مشرفدیر و نظارت ائدیر. بو یئرلر بین النهرین (عراق) دن ایرانا گلن یولون باشلانقیجیدیر. داغلار جنوب و شرق طرفدن همدانی دشمنلرین هجومندان قورویر. همدانین آب و هاواسی سرین و حومه لری، اطرافنی حاصل خیزدیر. بو خصوصیتلر باشقا یئرلرله مقایسه ائدیلمز ائله اوستونلوکلردیر کی، همدانی باش کند ائتمیشدیر.^۱

همدان هله ماننا حکومتی دؤورو و حتی اوندان قاباقلار قوتی لولوبیلر زامانیندان اؤنملی یاشاییش و استراتژیک نقطه و قالالاردان بیر ایدی. بو گونه قدر تاریخه معلوم اولدوغونا گؤره، ایلک دفعه میلاددان ۱۱۰۰ ایل اؤنجه آسوری شاهنی تیقلت پیله سرین لؤوحه سینده همدانین آدی "امدانه" شکلینده یازیلیمیشدیر سا، هخامنیش شاهلاری نین کتیبه لرینده بو شهرین آدی "هگمتان" و یا "هنگمتان" شکلینده، هئودوتون اثرلرینده ایسه "آقباتان" شکلینده و ثریلمیشدیر. شبهه سیز، گؤستریدیگیمیز بو تاریخلردن هله چوخ اوللر همدانین یئرینده معین آبادلیق، یاشاییش و مدنیّت اولموشدور، اورانین یاخین لیغیندا کشف اولموش ایلک اینسانلارین داش ناخیشلاری بو واقعیتی آیدین نشان و ثریر^۲ لاکین بوتون بونلارا رغماً اگر مؤوجود تاریخی اثرلری اساس گؤتورسک، همدان آزى ۳۱۰۰ ایل بوندان اؤل مشهور شهر اولموشدور. شاید دونیادا بو گونه قدر آباد و دایر قالان بئله بیر تاریخی شهر تاپیلماسین. دونیانین ان قدیم و مشهور تاریخی شهرلریندن بیرى اولان روم شهرینین بناسی میلاددان اؤل سگیزینجی یوز ایلیگین اورتالارینا عایدیر.

هگمتان = هنگمتان کلمه سینین معناسینا گلدیکده ایسه، او، ا.م. دیاکونوفون گؤستریدیگینه اساساً، "هنگ متنه" (توپلانما - توپلانتی یثری)، یادا ایلامجا "هال ماتانا" (مادالارین اؤلکه سی)

*

۱ - پیرنیا، ج ۱، ص ۱۷۹.

۲ - آذربایجان تورپاقلاریندا ایلک اینسان ایزلری فصلی

اولموشدور.^۱

يثرينده گۇستردىگىمىز كىمى، همدانين آدى ماد اميرلرينين م.ق. ۶۷۳ - نجو ايل قيامينا قدر "كار - كاسسى" اولموش و اوندان سونرا "هگمتان" چئوريلمىشدير.

همدان الوند داغينين ياماجيندادير. بو داغ "اوستا"دا "آثروانت - Aurvant" يازيلمىشدير كى، شېه سىز، ماد كلمه سىدير.

بۇيوك ماد حكومتينين باش كندى اولدوغو دۇور همدان اولدوقجا بۇيوك، آباد و گۇزل ايدى، اورادا گۇزل قصرلر، بنالار و عظمتلى قالا ديوارلارى وارايدى، بو عظمت قديم دۇورلردن تاريخچيلرين دقتىنى جلب ائتميش و اونلارى دقتە لايق سۇزلر يازماغا وادار ائتمىشدير. هئروودوت "اكباتان" شهرينين قالا ديوارى بارهده بئله يازمىشدير:

«آقباتانه (همدان) نين مركزى قالاسى يئددى واحد مركزى اولان ديوارلا احاطه اولنوموشدور. بو ديوارلارين هر بيريسى اوزوندن اولكىندن اوجايدى، همده چشيدلى رنگلى ايدىلر. (آغ، قارا، قيرمىزى، آبى، سارى، قهوئى) قالا ديوارينين سوتونلارى نين (كنگره) باشلارى گوموش و قيزيل رنگينده ايدى. شهر اهاليسنيين منزىللىرى بو حصارين خارجينده ايدى».^۲ آسورى منبعلىرىده هئروودوتون دئدىكلرينى تاييد ائدیر.

باش كند اولدوغو دۇور همدانداكى قصرلر و بنالار منطقهده ميئىل سىز و اولدوقجا عظمتلى و طنطنه لى ايدى. ميلاددان ايكي يوز ايل اوّل ياشاميش "پولى بى" آدلى سىر آوروپالى تاريخچى اسكندرين چاغداشلارينين تعريفندن و يا بير نفر شاهدين يادداشتلاريندان استفاده ائدهرك ائكباتان قصرلى بارهده بئله يازمىشدير:

«... ائكباتانه شكوه، جلال و گۇزلىك جهتن و صفه گلمايدى. او شهرين داخلىنده بير ساراي يئرلشirdى كى، چئورسى يئددى ايستاد (بير كيلومتروند چوخ) ايدى. بنانين بوتون آغاجدان اولان قسمتلىرى سيدر و يا سرو آغاجيندان ايدى. دامين ديركلرى، قاپى باشلارينداكى و دالانلارداكى سوتونلار قيزيل وازاقلا اورتولموشدو، ساخسىلار خالص گوموشدن ايدى... آناهيتا عبادتگاهينين بناسى دا بئله ايدى».^۳

پولى بى نين بو تصويرى ماد دۇولتتين يىخيلماسيندان تقريباً اوچ يوز ايل سونرا اوزوده كوروشون هجومو و اسكندرين غلبهسى دۇورو باش وئرميش دهشتلى تالان و غارتلردن سونراكى ماد سارايلارينين تصويريدير.

دئمك، همدان ساراينين هله م.ق. اوچ و ايكىنچى يوز ايللىكلرده چوخلو خالص قيزيل،

۱ - ماد تاريخى، ص ۸۹ و ۴۴۸.

۲ - ماد تاريخى، ص ۳۷۸ - ۳۷۷.

۳ - ماد تاريخى، ص ۳۸۰ - ۳۷۹.

گوموش صحیفه‌لری و قیمتلری زینت‌لری، اولکی کیمی قالماقدا ایدی. بورادان دا او سارایلارین تیکلیدیکلری ایلک ایللرینین عظمت زینت و طنطنه‌سینی حدس و وروب تصوّر ائتمک اولار. باخمایاراق کی، هخامنیش شاهلاری همدانی، معتدل آب و هاواسی اوچون، استراحتگاه ائدیب، اوراتین قصرلرینی قسماً تعمیر ائتمیش ایدیلر. شبهه‌سیز، کییاکسار و آستیاک زامانلاریندا تیکلمیش سارایلار و بنالار او زامانا قدر ساخلانمیش ایدی. دئمک، پولی بی‌نین [م.ق. ۱۲۵ - ۲۱۰] گۆروب، "ائیکباتانین گۆزل سارایی" اورانی ایلک قورانلارین بؤیوک ثروتنه شاهدایدی "دئییه، یازدیغی تامامیله دوغرو و واقعیته او یغون ایدی، چونکی نینوانین فتحی سونسوز ثروتی ماد دیاری و همدان شهرینه آخیتیمیش ایدی، بودا ماد توپلوموندا هم گۆزل سارایلار و قصرلرین تیکلمه‌سی، هم اجتماعی صینف‌لرین یارانماسی، همده ماد حکومتین تئز سقوطونا سبب اولدو.

ماد حکومتی دؤورو همدان شهرینده تیکلمیش عظمتلی بنالار، سارایلار، باغلار، باغچالار و سایره هنر و معمارلیق اثرلری باره‌ده آتن تاریخچسی، فیلسوفو و سرکرده‌سی اولموش "قزئنفون"ون [م.ق. ۳۵۵ - ۴۳۰] یازدیقلارینی دا شاهد گؤستمک اولارکی، شاید هخامنیش شاهی ایکینجی داریوشون اوغلو "کیچیک کوروش"ون خدمتینده اولارکن، همداندا اولموش و اوراتین بنالاری سارایلاری و باغ - باغچالارینی گۆرموشدور. قزئنفون پارس هخامنیش شاهی باره‌ده یازارکن قید ائدیر کی، اونلارین سالدیردیقلاری باغلار مادلاردان آکینما و اقتباس اولما ایدی. قزئنفون یازیر: "هر یئرکی، او (پارس شاهی) گیریر و یا باش چکیر، فیکیر و ثریرکی، نئجه دئیرلر، بهشت کیمی باغلار یارانسین." لاکین بو "بهشتلر"ین یارانماسی مادلاردان آکینمیش ایدی.^۱

ماد شاهلاری کییاکسار و آستیاک زامانیندا، شبهه‌سیز، دؤولت اداره‌لری، شاه و عایله‌سی، دربار، دؤولت رهبرلری و باشچیلاری اوچون معین درجه‌ده مجلل بنالار و سارایلاردا تیکلمیشدیر و کییاکسارین آسوریلره چالیدیغی غلبه و اورادان گتیریلن مال - ثروت نتیجه‌سینده ماد باشچیلاری تیکدیردیکلری بنالاری باجاردیقلاری قدر مجلل و طنطنه‌لی ائتمیشلر، لاکین هر حالدا هخامنیش سارایلاری و قصرلری مادلارین بنالاریندان داها آرتیق سوسلو و بزکلی اولموشدور، اونا گۆره کی، هخامنیش شاهلاری، ماد شاهلارینین عکسینه اولاراق، زورلا ایمپراتورلوقا تابع ائدیلمیش خلقلری میلی حقوقلاردان محروم ائدیب، اونلارا آغیر و ثرگی و خراجلار باغلاماقلا افسانه‌وی ثروت و مال دؤولت الده ائتمیش و اونون معین حیصه‌سینی سارای و قصرلر تیکدیرمکده گئیش شکیلده خرجله‌میشلر. بونا گۆره ده ا.م. دیاکونوفون آنجاق کییاکسارین (هوخشتره) و آستیاکین (ایشتویقو) ائولرینین اقتصادی دستگاہینی گرک بیرینجی داریوش و خشایارشانین دستگاہندان کیچیک راق نظرده توتماق^۲ دئمه‌سیله تامامیله راضیلاشماق اولار.

* ۱ - ماد تاریخی، ص ۵۷۴.

۲ - ماد تاریخی، ص ۳۰۵.

بونودا علاوه ائتمک لازمدیر کی، الدە اولان نادر و محدود مدرک و فاکتار نشان و اثریر کی، هخامیشلرین بنالارینداکی اوستونلوک داها چوخ سوس، یزک و ظاهری گۆرونوش باخیمندانایدی و معمارلیق صنعتی جهتدن ماد بنالاری و سارایلاری هخامیشلر دؤورو بنالاریندان گثری قالمادیلار و اونلارا سرمشق و اۆرنک اولموشدولار. بویکیمی ماد بنالاری و تیکیتیلرینه نمونه و اۆرنک اولاراق کییاکسارین مقبرهسی گومان ائدیلن "قیز قاپان" داکی مقبره اوزه رینده کی بنا ناخیشلاری، هابئله کرمانشاهلا همدان آراسیندا یئرلشن "صحنه" یاخین لیغینداکی مقبره نین سال داشیندا قازیلیمیش، ائله جهده میاندابین یاخین لیغیندا قبر سال داشینا قازیلیمیش "فخریک" ده کی بنا ناخیشلارینی گۆستمک اولار. قبر داشلارینا بئله بنا ناخیشلارینین قازیلماسی داها چوخ ماد اراضیسی، ماننا یئرلری و ماننا - ماد حکمرانلاری دؤورو اثرلرینده گۆرونور. فیکریمیزجه بو بنا و طنطنه لی ائو ناخیشلاری قبرلرده باسدیریلانلارین حیاتلاری دؤورو یاشادیقلاری ائولرین، بنا و سارایلارین معمارلیق نقشه لری اولموشدور. بو ناخیشلار مادلار دؤورو همدانین طنطنه لی بنا و سارایلارینین معمارلیق نمونه لریندن کیچیک اۆرنکلردیر.

ماد حکومتی دؤورو خصوصیلە کییاکسار و آستیاکین حاکمیتی ایللرینده ائکباتانادا تیکیلیمیش بنا، سارای و سالینمیش باغ باغچالاردان و اونلارین معمارلیق، عظمت و گۆزلیگیندن حکایت ائدن تاریخی فاکتارلارین بیرى ده کییاکسار و یا آستیاکین قیزی "آمیتیدا" نین بابیلده تیکدیردیگی بنالارین تاریخچیلر طرفیندن یازیلیمیش وصف و تعریفلریدیر.

کییاکسار نینوانی آلماق عرفه سینده بابیل شاهى "نبوپله سر" ایله ائتفاق باغلایب، اۆز قیزی و یا اوغلو آستیاکین قیزی "آمیتیدا" نى "نبوپله سر" ن اوغلو "نبوکدنصر" ه وئردى. بوباره ده "مادلارین آسوری ایمپراتورلوغونا قارشى دؤیوشلری" بؤلومونده گئئیش بحث اولموشدور. بئله لیکله آسوری ایمپراتورلوغونو آرادان آپارماق اوچون یارانمیش ائتفاق محکمه لیر.

اۆز وطنی و خلقینه اورکدن باغلی اولان ماد سارایى شاهزاده قیزی آمیتیدا بابیلده حیات یولداشی نبوکدنصری همداندا اوشاقلیق و ایلک گنجلیک دؤورو ایچینده یاشامیش اولدوغو سارایلار و بنالار کیمی تیکیتیلر قایتدیرماغا مجبور ائدیر. بابیل تاریخچیسى "بروس" نبو کدنصرین آمیتیدانین ایستگی ایله تیکدیردیگی ائو و یاسارایى تصویر ائده رک گۆسته ریر کی، (بروسون دئدیکلرینی گۆسترديگیمیز بؤلومده اوخویا بیلرسینیز) نبوکدنصر اۆز حیات یولداشی آمیتیدانین ایستگی و گۆسته ریشی ایله بابیل شهرینده هاوادلان آسیلی بنالار، باغلار و باغچالار تیکدیرمیشدی. هاوادلان آسیلی اولان بو معلق بنالار بيشمیش کرپچدن تیکیلیمیش طاغلارین اوستونده اۆزوده بیر نئجه طبقه دن عبارت ایدی. بو قاتلارین دؤشه مه سی و آلتی قورشون و قیرلا اۆرتولموشدو و اونون اوستونه تورپاق تۆکوله رک آغاج و باشقا بیتگی و گوللر اکمیش ایدیلر بو قاتلارین تکی اونا گۆره قیر و قورشونلا دوزلمیش ایدی کی، آغاجلار و بیتگیلری سواراندا سو طبقه نى کرپچلری و تیکیتى نى خراب ائتمه سین. بوتون بو قاتلارین آغاجلاری و گول گواهی

چرخ ايله قويودان چيخان سوايله سوواريليردى.

بروسون تصوير ائتيديگى بو افسانهوى بنا و باغچا كيمي بير ساراي و باغ همداندا آميتيدانين دوغولوب بويلا باشا چاتديغى بير بنا، بير ساراي، باغ - باغچالى بير قصر اولموشدور.

ماد حكومتى و شاهلارى زامانى همداندا تيكيلميش سارايلار، بنالار و مجلل عمارتلر و اونلاردا ايشلنميش معمارليق و صنعتى گؤستمك اوچون بو گؤستردىگيميز فاكلتار مختلف شخصلر و اثرلر يول ايله زمانه موزه گليب چاتميش او سند و قيسا فاكلتاردان عبارتديركى، همدانين او دؤوركو ساراي، بنا و عمارتلرينين معمارليغى بارهده يالنيز تصور ياراتماق اوچون يارديم ائدير.

همدان تكجه دؤولت و سياست مركزى دئييل همده او دؤورون ان اهميتلى تجارت مركزلريندن بيرى اولموشدور. بؤيوك ماد حكومتى نين "تارماكيس" (تبريز)، "رغه" (رى) كيمي اوئللى و بؤيوك شهرلرله بيرليكه، همدان او دؤورده منطقه تجارتينين مركزى و اوهره گى ايدى، شرقدن غربه و شمالدان جنوبا گئدن بوتون تجارت يوللارى همدان دان كئچيردى. آسورى شاهلارى اوژ كتيبهرلرنده همدانين بو اوژلليگىنى هميشه قيد ائتميشلر. فريدون ابراهيمى بو بارهده يازميشدير: "آسوريلرين يازديغىنا گؤره، او زاماندا ميديا مملكتينين "تارماكيس" (تبريز) و "راهه" (رى) كيمي تجارت مركزلى وارايدى ائكباتان شهرى دونيانين ان بؤيوك تجارت مركزلريندن بيرى اولوب، اساس تجارت يولارى اورادان كئچيب يا اورايا چاتاردى.

بيستوندان كئچهرك بابيله يئتيشن غرب يولوايله يوخاريدا دربنددن كئچن يول او زامانين ان اهميتلى بؤيوك تجارت يوللارى ساييليردى و بئله ليكله ائكباتان دونيانين مشرق و مغربينين اورتاسيندا اهميتلى تجارت مركزلريندن بيرى حساب ائدilir.^۱

ماد مدنيتى و همدانين عظمتى، سارايلارى، ائولرى، قالا لارى و سايره سى بارهده يوخاريدا دئديكلريميز شهبه سيز واقعتين اولدوقجا كيچيك بير حيصه سيدير، ماد اراضيسى و همدانين اوژونده دهرين علمى قازينتى ايشلرى آپاريلارسا، ماد مدنيتى نين اصيل سيماسى اوژه چيخاجاق و بلله نه جكديركى، ويل دوراتين دئديگى كيمي، آريالار بو مدنيت مركزيندن نهر تالاييب آپارميش و اوژ آدلارينا يازميشلار، معلوم اولاجاقديركى، بو مدنيت منطقه ميز و عموم بشر مدنيتينه نلر وئرميش و نلر آلميشدير.

شهبه سيز يا محو اولموش و يا يئر آلتيندا قالان ماد و همدانين بو زنگين مدنيتى يالنيز ماد مدنيتى نين م.ق. ۷ و ۶ - نجى يوز ايلليكلر مدنيتى دئييل بلكه اوندان چوخ قاباقلارين مادلارين بابالارى اولموش قوتتى و لوللويليرين م.ق. ۲ و ۳ - نجو مين ايلليكلرين مدنيتى دير و مادلار بو مدنيتين وارثى اولموشلار.

* ۱ - فريدون ابراهيمى، ص ۴۷ - ۴۶.

آذربايجان و عموميتله ايران توركلرينين بورايا قدر گۆردوگوموز ان قديم تاريخينه عمومى نەۋە سالديقا، گۆروروك كى، م.ق. ۴ - ۳ - نجو مين ايلليكلرده بوگونكو ايرانين مركزى و غربى ايالت و ولايتلرينده مختلف خلقلر ياشاييب، حكومتلر قورموشلارسادا، بوتون او يرلرده، هند - آوروپا دىللى خلقلرين گلمه سيندن قاباق اوچ مين ايل سوره سينده واحد بير صنعت، هنر، اينجه صنعت و عموميتله واحد مدنيت محيطى و آتمسفرى حكم سورموش و بوگونكو ايرانين آريالاردان قاباقتى تقريباً اوچ مين ايلليك مدنيتى نين اساسى و تملى قويولموش و گنئيش اينكيشاف ائتميشدير، سونراكى مدنيتلر ايسه همين بو مدنيت، هنر و اينجه صنعتى اقتباس، تقليد ائدهرك و اوزدان يارارلاناراق يارانميشدير.

ماد تاريخى، مدنيتى و عموميتله بورايا قدركى تاريخيميزين سونوندا گۆرك بوگونكو ايرانين بو ايلكين، اوزوده اولدوقجا زنگين، ميشلسيز بو صنعت، هنر و مدنيتى نئجه اولموش، هانسى خصوصيتلر، جهتلر، نواعلار و اوزلليكلره مالك اولموشدور. □ □ □

□ واحد صنعت و هنر آتمسفرى

□ هند - آوروپايى دىللى ائللر و خلقلرين ايران اراضيسينه گلمه سيندن قاباق، م.ق. بيرنجى مين ايلليكدن اونجه، بوگونكو ايرانين مركزى و غربى ايالت و ولايتلىرى نئچه مين ايل داوام ائتميش بشرىتين ان يوكسك و ايلكين مدنيتلرينين بيرينين مركزى و اوجاغى اولموشدور. بو دؤورلرده گؤستردىگيميز بو منطقه لرده ياشاميش ايلاملار، كاسسىلر، قوتيلر، لوللويلر، هورريلر، گيلزانلار، مانئالار و ماد خلقلرى، واحد ائتنىك خصوصيت و كۆكه مالك اولدوقلاريندان، تقريباً عىنى دىنى تصورلره، هنر و اينجه صنعت آتمسفرينه مالك اولموشلار. حتى بير سيرا قديم تاريخ متخصصلرى نين فيكرينجه، بحث اولونان بو دؤورده، گؤستردىگيميز خلقلرين اكثرينين داخلينده رسمى دؤولت، اداره و تجارت دىلى ايلام دىلى اولموشدور، حتى آكادئميك "مار" داهادا ايره لى گئدر ك گؤستهرير كى، ماد دىلى، ائله هاما ان ايلام دىلى ايدى.

قوتى - لوللويلر، ائله جه ده مانئا - ماد دؤورونده معين يازىلى مدركلرين بو گونه قدر الده ائديلمه مەسى بو تاريخ عالملىرينين آزى بو فيكرىنى تاييد ائدير كى، ايلام دىلى بو خلقلر داخلينده رسمى دؤولتى و تجارت دىلى اولموشدور و تجارت سئدى ده الده واردير، بو ايسه گؤستردىگيميز عصرلرده بوگونكو ايرانين مركزى و غرينده ياشاميش خلقلر داخلينده واحد هنر و اينجه صنعت آتمسفرى نين حكم سورمه سىنى گؤستهرن و اونون يارانماسينا لازم اولان بير عاميلدير. بو آتمسفر بوگونكو ايران اراضيسينين ان قديم و ايلكين مدنيت و هنر آتمسفرى دير كى، عىنى زاماندا بشرىتين ايلكين مدنيتلريندن بيرى سايلماقداير.

بو دين، هنر، اينجه صنعت و شايد مفكوره جهتدنده واحد آتمسفرى ن عمومى انسيت و علاقه واسطه سينين ايلام دىلى اولدوغو كيمى، ايلام مدنيتى، هنر و اينجه صنعتى، دىنى تصورلىرى و

سایره‌سی ده اونون مرکزینده دایاناراق، آپاریجی رولا مالک اولموشدور، لاکین بونا باخمایاراق، بر عمومی مدنی، دینی و هنر آتمسفرینین اینکیشافی و چیچکنمه‌سینده گؤستریدیگیمیز مختلف ائللر و خلقلرین ده رولو آز اولمامیشدیر، الده اولان تاریخی ماتریال‌لار بو واقعیته آیدین گؤستریر. ایندی ده بو واحد مدنیت آتمسفرینین چثشیدلی جهتلرینی نظردن کئچیرک.

□ □ □

دینی آنالایشلار

بحث ائتدیگیمیز بو مدنیت آتمسفرینین دینی تصوّرلری بین‌النهرین اککد - سامی خلقلرین دینی تصوّرلریندن تامامیله فرقلمیشدیر. ایلاملارین ایستر یئرلی شاهلیق سولاله‌لری، ایسترسده عموم ایلام سولاله‌لری دؤورلرینده تیکلمیش عبادتگاهلاردا آدینا داها چوخ راست گلدیگیمیز آلاه قادینلا علاقه داردیر، بودا ان قدیم دؤورلردن اسکی تورک ائللرینده قادینا و آنالیغا اولموش احتراملا ایلگیلیدیر. "شوش" عبادتگاهلاریندا "آلاه‌لارین آناسی"، "هامیدان مواظبت ائدن یوکسک عبادتگاهین خانیمی" کیمی یوکسک آلاه لقب‌لرینی چوخ گؤروروک. اؤلر ایلام ایالتلرینین هر بیرینین اؤزونه خاص "آنا آلاه‌لاری" واریدی، حتی بو آنا آلاه‌لاری چییلاق قادین شکلینده تصویر اولموشدور. بو مختلف آنا آلاه‌لار ایلاملار داخلینده تدریج‌له واحد آنا آلاه‌ها چئوریلدی، لولوبیلر داخلینده آلاه‌لارین ان بؤیوگو، قدرتلیسی اولان "نه نه"نی مشاهدّه اندیریکی کی، "آنوبانی نی"نین لؤوحه‌سینده چییلاق دئیل، اوزون پالتار گئیمیش بیر قادین صورتینده، آرخاسیندا قدرت رمزی اولان سلاخلار ساخلادیغی حالدا، قدرت و حاکمیت نشانه‌سی حلقه‌نی ساغ و اسیرلری سول الیه لولوبی شاهی "آنوبانی نی"یه تقدیم ائدیر.

دئمک، آنا، آلاه رمزی کیمی، ایلام خلقلری داخلینده اولدوغو کیمی، لولوبی - قوتتی لر داخلینده، اونلارین وطنلری و ائللری داخلینده ده اولموش، اؤزوده "نه نه" آدلانمیشدیر، بوایه بو گونکو ایرانین غرب و مرکزی یئرلرینده نئچه مین ایل حکم سورموش واحد مدنیت آتمسفرینین دینی تصوّرلرینین اولدوقجا یاخین لیغی و قسماً وحدتینی گؤستریر. بو دئدیکلریمیزی یوسف مجیدزاده ده اؤز سؤزلری ایلّه تصدیق ائتمیشدیر.^۱ ایلاملارین "هومبات" آدلی ان یوکسک کیشی آلاه‌لاری و آنا آلاه‌لار و سایره آلاه‌لاری دا اولموشدور کی، شبهه‌سیز، گؤستریدیگیمیز منطقه‌نین او بیر خلقلری داخلینده اونلار معادل آلاه‌لارا ایسام اولموشدور، آنجاق هله‌لیک اونلارین باره‌سینده معلوماتیمیز یوخدور.

ایلام تاریخیندن بیلیریکی کی، اونلارین اجتماعی قورولوشو عینی ایلّه قوتتی - لولوبیلرین اجتماعی قورولوشو کیمی اولموشدور، یعنی هر ایکی توپلوم بیر - بیرله علاقه‌سی ضعیف اولان و یا علاقه‌سی اولمایان کیچیک شاهلیقلار، امیرلیکلردن عبارت اولموشدور. ایلاملارین

"شيلهك اين شوشيناك" كيمي قدرتلى شاهلارى اولوب، گوجلۇ شاهلار سولالەلرى ياراتدېقدا، اونلار بوتون ايلامى بىرلشدىرمىش، واحد قدرتلى دؤولت ياراتمىش و حتى بو قدرتلى شاهلار مختلف كيچىك ائللر و شاهليقلارين آلاهلاريني دا بىر مركزده، معمولاً باش كنده توپلاماغا جان آتمىش و بئله ليكلە دين بىرليگى ايله ده سياسى بىرليگى گوجلندىر مەگە، كيچىك شاه - كاهينلرى واحد مركزى بىر شاهليغا چئور مەگە جان آتمىشدير. قوتتى - لوللوبي ماننا - ماد توپلوملاريندا اولدوغو كيمي، ايلام جمعيتينده ياكشى و پيس آلاهلار، شيطان و رحمان تصوورو و ايناملارى دا اولموشدور. بونا گؤره ده ايلام جمعيتينده كيچىك شاهلار مركزى دؤولتده، شاه - كاهينلر واحد شاه و واحد دينى مركزده توپلانديغى كيمي، قوتتى - لوللوبي ماننا - مادلار داخلىينده، مركزى دؤولت و سياسى بىرليك يارانانندان سونرا، آستياك واحد دين، زردوش دىنى ياراتماغا تشبث گؤسترمىشدير و ماد حكومتى نين همين شاه - كاهينلر، كيچىك شاهلار و اميرليكلرين مخالفتى نتيجه سينده آرادان گئتديگى كيمي، ايلام حكومتينين آرادان گئتمە سينە دە حاكميت اوچون دؤيوشن شاهزادەلر و اميرلرين ديديشمە سى سبب اولموشدور. ايلاملار داخلىينده دە زردوشتيزمين ايلك روشيملرى، يعنى خير و شر قوه لرین، خير خواه و بد خواه قوه لرین اولماسى بارە دە مجيدزادە يازمىشدير:

«شبهه سيز ايلاملار پيس طبعىلى و زيانكار شيطانلار، هابئله خوش طبعىلى و فايدالى آلاهلار اينا نير ميشلار. حقيقتده ايلام، بابيل ليلرين باخيمىندان، سحركارلارين و دئولرين اۆلكە سى ايمىش».^۱

بئله ليكلە ايلام، كاسسى، قوتتى - لوللوبي و ماننا - ماد معيطلرى و توپلوملاريندا، معين فرقلىرە برابر، اساس اعتبارلە واحد دينى تصوورلر و ايناملار حكم سورموشدور، باشقا سۆزلە دئسك، بو گونلۇ ايرانين غربى و مركزى اراضي سينده، هند - آوروپا دىللى ائللر و خلقلرين گلە سيندن اۆل واحد دينى آتمسفر حاكم اولموشدور.

□ □ □

دیل - خط

كاسسى مدنيتيندن بيليريك كى، اونلار خيالى وارليقلارين شكيللرينى چكەمكە، آت باشلى، قوش قانادلى، شاهين پنجهلى و خيالى حيوانلارين شكيللرينى ياراتماقدا ماهايديلر. بو هنر خصوصيتى ايلاملاردان كاسسىلر، هورريلر، قوتتى و لوللوبيلرە و حتى مصرە بئله يايلىمىش ايدى. بئله خيالى شكيللرين يارانماسى ايلاملار داخلىينده خطين ايلك مرحلە سى، بىر نؤوع هيروقليفين يارانماسينا يول آچير كى، ايلام خطينين ايلك مرحلە سى اولموشدور. ايلام خطينين بو ايلك مرحلە سينين نمونەلرى بوتون قوتتى - لوللوبي اراضي سينده دە الدە ائديلمىشدير و بيز يثريندە اونون شكلىنى و ثرمىشيك. دئەك، ايلام خطى لاپ ايلك مرحلەلريندن بو گونكو ايران اراضي سينين

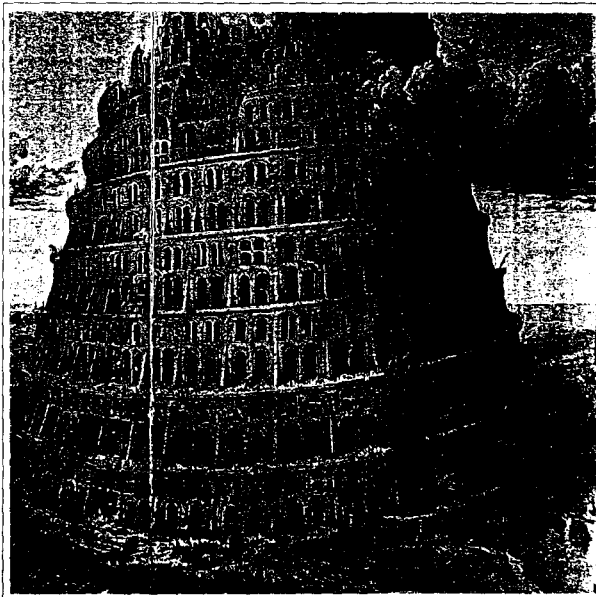
*

مرکزی و بوتون غرب ابالتلری خلقلری داخلینده یایلمیش ایدی و داهای سونرالار، کامل ایلام الیفباسی یارانیدقدادا، او، اسکی ایلام الیفباسینین یثربنی توموشدور، یعنی بوتون بو اراضیده واحد ایلام الیفباسیندان استفاده اولموشدور، بونونلا بیرلیکده بیر داهای قید ائدک کی، ایلام دیلی ده بو یثرلرین خلقلری داخلینده رسمی دؤولت و تجارت دیلی اولموش و ساده خلق ده آز - چوخ اونو باشا دوشموشدور.

ایلام الیفباسینین ایلک مرحله سی تقریباً میلاددان اوچ مین ایل اوّل یارانمیش و همین دؤورلردن همین الیفبادا تجارت سندلری مرکزی مادی کاشانا یاخین "سیلک" تپه سیندن الده ائدیلیمیشدیر. دئمک بحث اولونان دؤورلرده ایلام الیفباسی اوّزونون مختلف مرحله لرینده بوگونکو ایرانین مرکزی و غربی ایالت و ولایتلرینین رسمی الیفباسی، مدنی آتمسفرینین عمومی الیفباسی اولموشدور. □ □ □

صنایع

صنایع باخیمیندان داگؤستریدیگیمیز بو یثرلرین هامیسیندا عینی صنعتلر یایلمیش و اونلارین مختلف ساحه لرینده هم قادیلار، همده کیشیلر مشغول اولموشلار. بو صنعتلردن مختلف نؤوعلو ساخسی قابلار و کوزه لر قاییرماق، فلز اوزه رینده ایشله مک، توخوجولوق، اکینجی لیگین مختلف ساحه لری، بالیق توتماق، باغبانلیق، قصابلیق، دولگرلیک، تجارت، حتی یازیچیلیق، کاهنلیک، دفتردارلیق، بنالیق، فعله لیک، زرگرلیک، پیشمیش و شیرلی کریپیچ قاییرماق و ... نی گؤستمک

اولار. بوتون بو منطقه لرده الده ائدیلیمیش اثرلر گؤسته ریر کی، اونلارین اوستالاری خالص قیر، مس، قیزیل، مرمر و ساخسی اوزه رینده چالیشماق و اونلاردا حیوان باشی مجسمه لری و چئشیدلی ناخیشلار سالماقدا و اونلاری یاراتماقدا ماهرایدیلر. او دؤورلرین قیرلریندن کشف اولموش بوکیمی شئیلر بو واقعیتلری آیدین گؤسته ریر.

مجیدزاده بوباره ده یازیر:

[ش - ۱۶۱] فعله لر فرات چایی کنارینداکی بابل بورجونو قاییرارکن.
رسم "برقیل"ین اثری.

«م.ق. بىرىنجى مېن ايلليگين اوللرينده ايرانين غرب اراضيى و خصوصيله شمالغرينده اونا (بو صنعتە) چوخ دقت و ثريليميشدير»^۱

قالب دوزلدەرك ايستەنلن ھىكللرى حيات وسايطى و قاب - قاجاغى چوخلو مقداردا قايرماقدا ھم ايلام ھمدە كاسسىلر و مانئا ماددار داخليندە گئيش ياييلميش بىر صنعت نؤوعو اولموشدور. فلزدن قايريلميش چئشيدلى حيوان باشى شكليندە اولان پيالەلر، ايچكى جاملار، بيلزىك، سىنەبند، بويونباغى، سىرغا و سايرەنى ھابىلە چئشيدلى عادى حيات، ائو، آشپزخانا قاب - قاجاغى، ياشايىش وسايطى و گوندەلىك حياتا گرک اولان اشيا، آلت و اسبابلارى واحد صنايع آتمسفرينه مالک اولان منطقەدە ھم اريدیب تۆكمک ھم تۆكولدوگدن سونرا حكاكلىق و قازما اوصولايله بزمەك ھمدە آرخادان و يا داخلیدن تاپداياراق قابارديب گۆزلشدیرمک و ايستەنلن حيوان باشى و يا ھر ھانسی شكلە سالماق صنعتى چوخ گئيش ياييلان، صنعتكارلار طرفیندن گئيش استفاده اولونان صنعتلردن اولموشدور. بيز يئریندە گۆسترمیشىك كى، بو اوصولايله قايريلميش قىزىل پيالەلرین ھنر و صنعتكارلىغى بو گون اينجە صنعت عالمى و متخصصلرینی حثيران ائتمکدەدير. او زامانلار بو صنعت اۆزونون مختلف چئشيدلری و نؤوعلاریايله ھم بو گونکو مرکزی ھمدە غربى ايرانين ھر يئریندە ائلەجەدە بوگونکو رودبارين مارلیک تپە و خزر ساحل لريندە ياشاميش ائللر داخليندە ياييلميشدير.

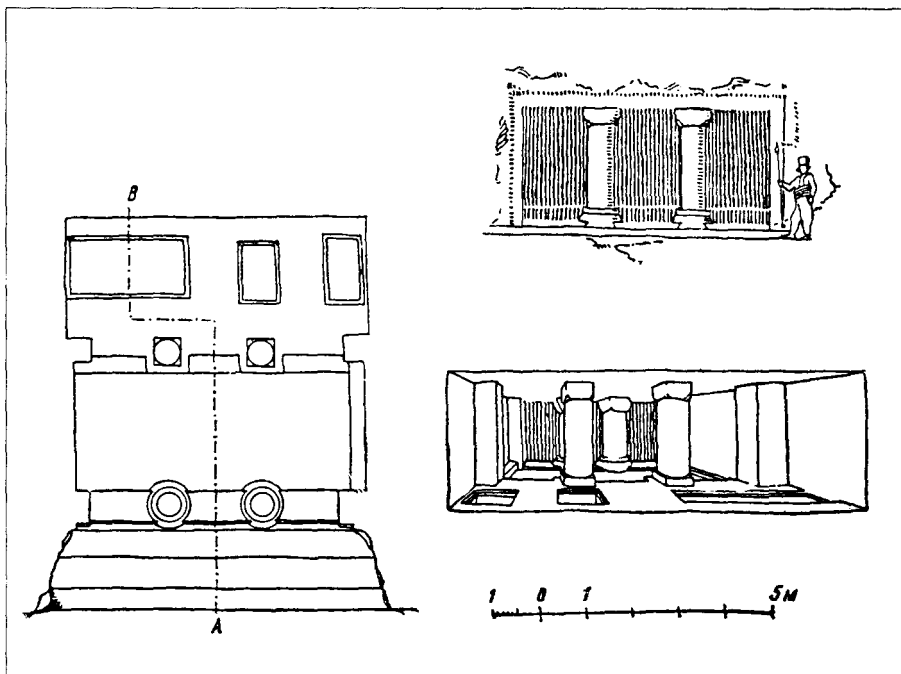
□ □ □

[ش - ۱۶۲] ياشیل رنگدە اولان داشدان بیلؤو، اونون قىزىلدان اولان پيشىك باشينا اوخشار ساپى.

شوش اركيندن، م.ق. || مین ايلليگين سونلاری، لوور موزهسى.

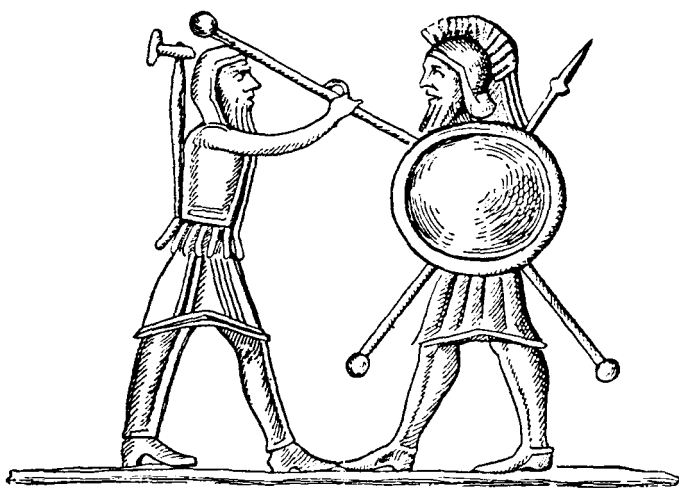
*
۱ - ايلاملارين تاريخى و مدنيتى، ص ۶۸.

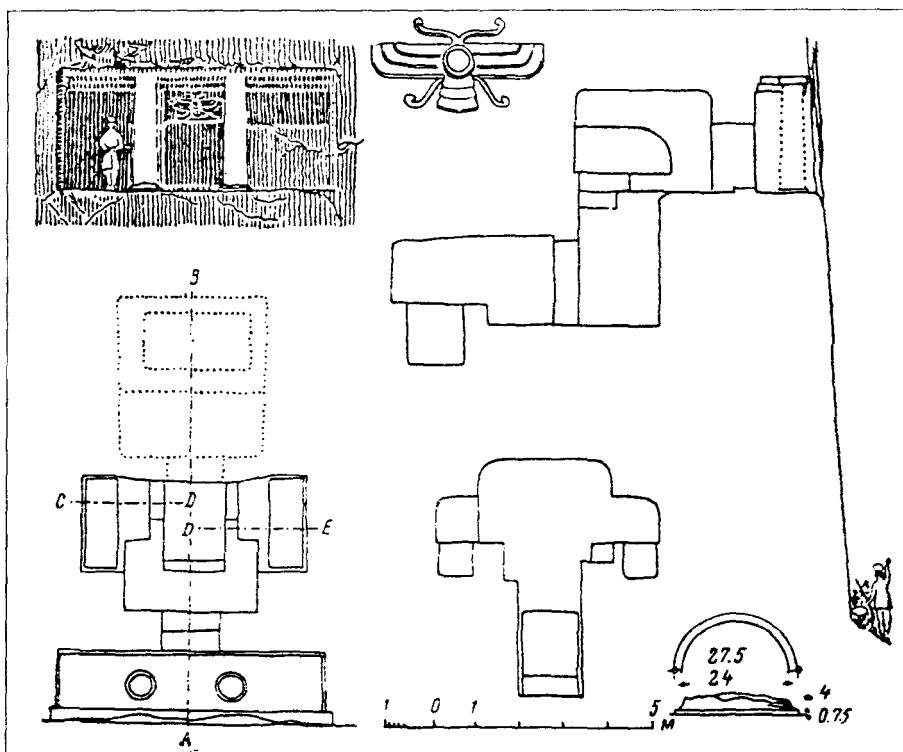
[ش - ۱۶۳] "فخریک" ده سال داشدا مقبره، (میاندابا یاخین).

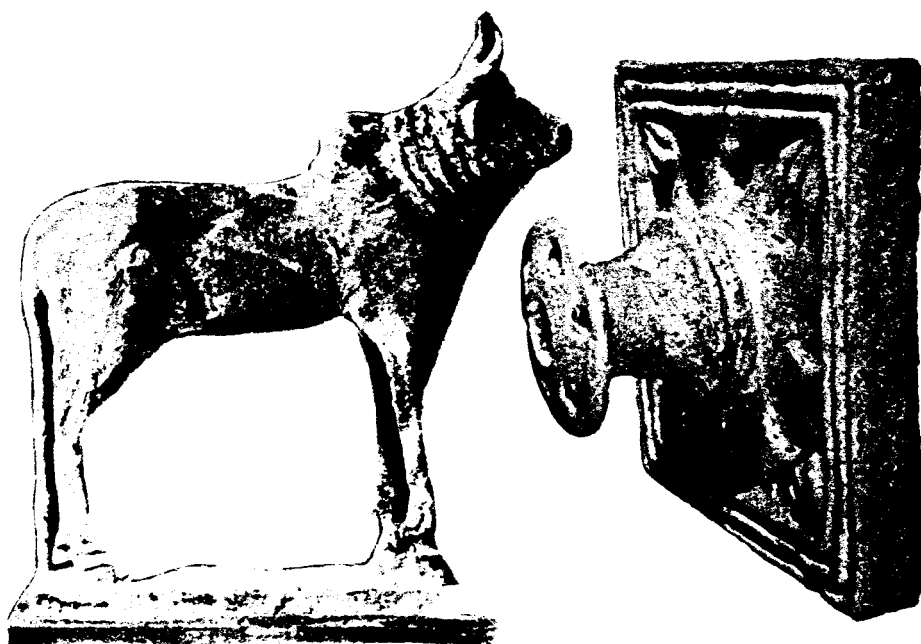
[ش - ۱۶۴] ماد گشیمینده اولان دؤیوشچو یونانلی عسگرینی مغلوب اندیر، م.ق. ۴ - ۵ - نجی عصر لر.

[ش - ۱۶۵] یونگول اسلحه لی ماد دۇیوشچوسو یونانلی ایله دۇیوشور، م.ق. ۵-نجی عصر.

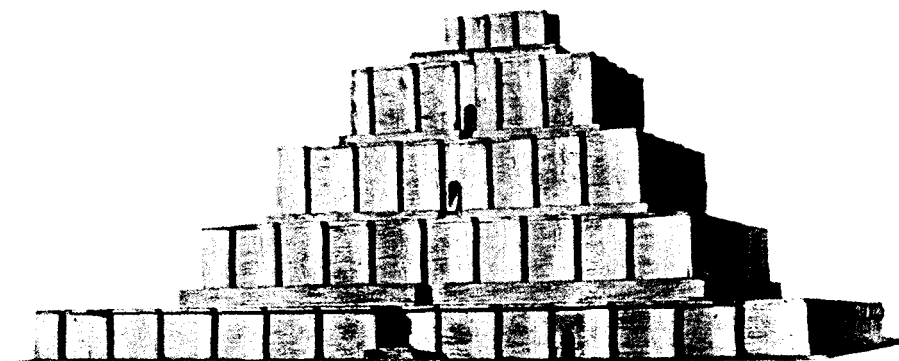

[ش - ۱۶۶] "صحنه" نین یاخینیغیندا سال داشدا قازیلیمیش مقبره، (کرمانشاهلا همدان آراسیندا).

[ش - ۱۶۸] چوغازنبیل
بیله کانلاریندان گوزتچی
کوهنلی اؤکوز.

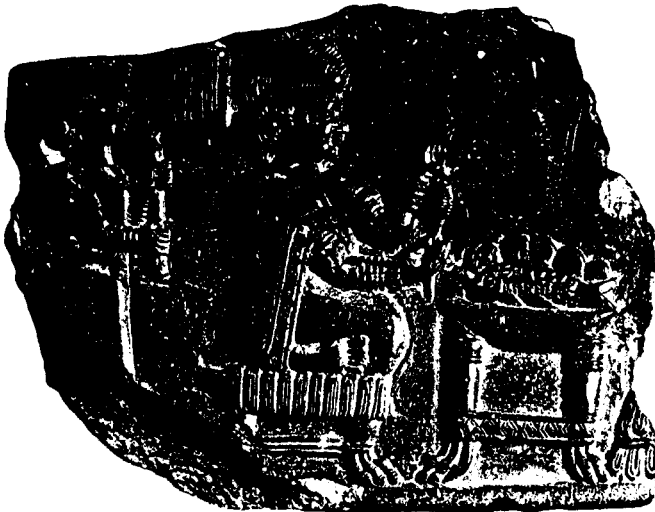
[ش - ۱۶۷] چوغازنبیلدن شیرلی - دسته لی
یشمیش کرپیچ. م. ق. ۱۳ - نجو عصر.
هر طرفی ۳۷ س. م. قالینلیغی ۱۹/۴ س. م.

[ش - ۱۶۹] چوغازنبیل زیقوراتینین ماکتی، لورر موزه سی.

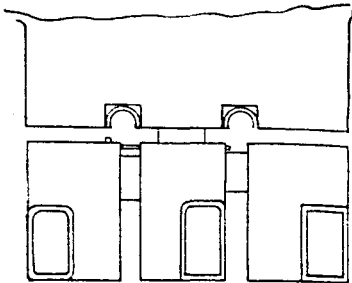
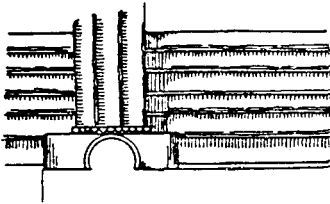
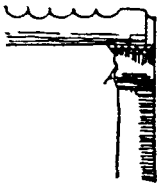
[ش - ۱۷۰] شوش ارکی. تونج پایا اوزه رینده قیزیل هیکل. هوندورلوگو ۷/۵ س.م.
اثنی ۲/۴ س.م. || مین ایلیگیین سونلاری. لوور موزه سی.

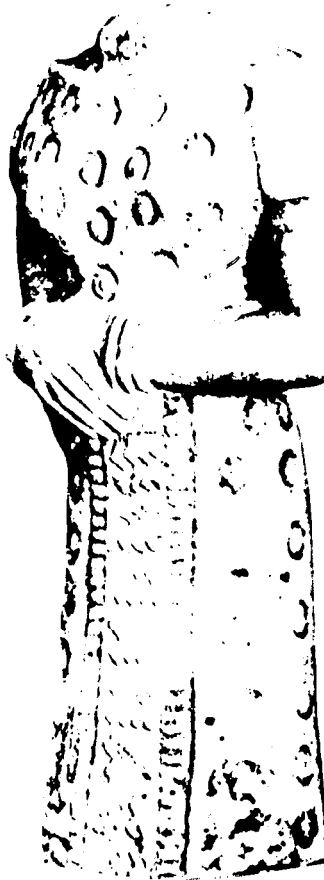
[ش - ۱۷۱] تتشی ایله یون اهیرن قادین، شوشدان، م.ق. ۸-۷-نجی عصر.
هوندورلوگو ۹/۳ س.م. اثنی ۱۳ س.م. طبیعی قیردان، لوور.

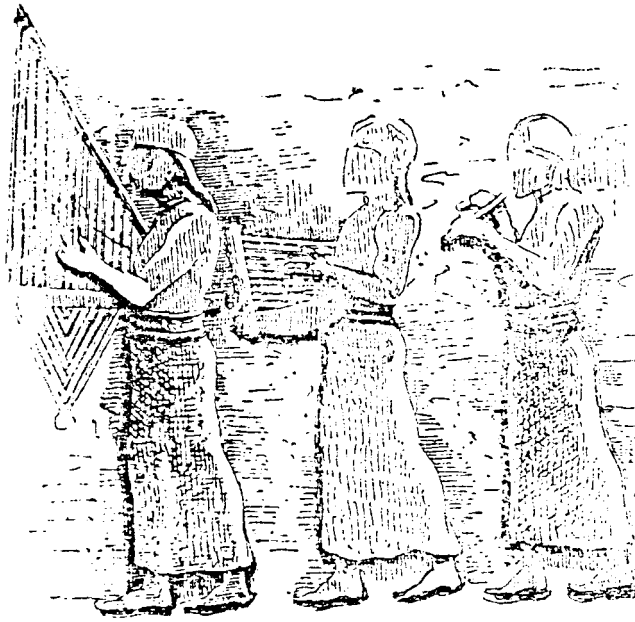
[ش - ۱۷۲] پیاله اوزه‌رینده قوناقلیق مجلسی، لندن و روم موزه‌سی.

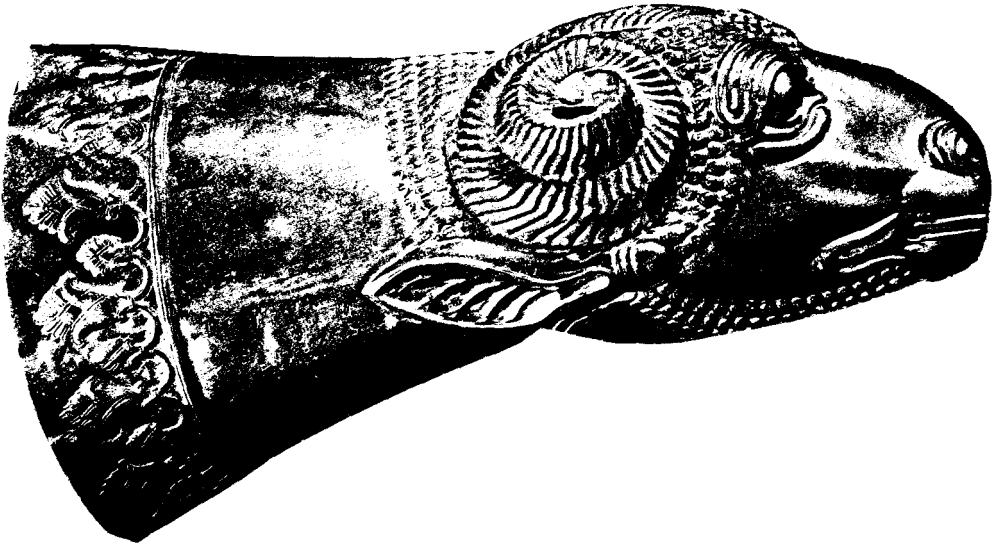
[ش - ۱۷۴] "قیز قاپان" داکى
سال داشدا مقبره.
گمان اندیلیر کی،
"کییا کسان" مقبره سیدیر.

[ش - ۱۷۳] "جوغاز نیلین" بی‌نی کیر
عبادتگاهندان کیچیک قادین هییکلی.
م.ق. ۱۳ - نجو عصر. هوندورلوگو
۱۰/۱ س.م. لوور موزه‌سی.

[ش - ۱۷۵] ایلام، کول فرە منطقه سی، چالقیچی لار دستە سی.

[ش - ۱۷۶] قیزیل قدح، قافلاتنی، تهران، "رضا عباسی" موزه سی، م.ق. ۷-۸-نجی عصر.

هنر و اینجه صنعت □

ایلام اراضیسیندن، شهرلری و عبادتگاهلاریندان ائلهجهده قوتتی - لوللوی ماننا - ماد و کاسسیلر اراضیسیندن تاپیلیمیش استوانه شکلینده مؤهورلر و چشیدلی فلزدن قایریلمیش شئیلرین هامیسی واحد بیر هنر، اینجه صنعت و واحد صنعتکارلیق آتمسفترینین مختلف دؤورلرینین محصولودور بو واقعیتی اولدوقجا آیدین و آشکار شکیلده نمایش ائتدیرن اثرلر قویون، قوچ و قوزو باشی شکلینده و چوخ احتمال ایچریدن دؤیوله‌رک قایریلان پیاله‌لر و ایچگی جاملاری دیرکی، هم ایلام اراضیسیندن، هم ماننا، هم مرکزی ماد و ایران کردستانی اراضیسیندن تاپیلیمیشدیر. بو جاملاردان بیز قافلاتی و حسنلی دن ائلهجهده ایلام اراضیسیندن تاپیلان اثرلرین شکیل لرینی یثرینده و ثرمیشیک بورادا زئوه، کردستان و ساقیزدان تاپیلیمیش جاملارین شکیل لرینی وئریر و اونلارین هنر وحدتی و یاخینلیغی جهتدن مقایسه‌سینی اوخوجولارین عهده‌سینه قویوروق. مجسمه قاییرماق صنعتی ده همین دؤورلرده همین واحد هنر محیطی و آتمسفترینده یعنی بوگونکو

ايرانين مركزى و غربى اياالتلرينده تقريباً عىنى هنر و صنعت سوييه سينده گئنىش يايىلمىشىدى. بو مجسمه لر معمولا پالچىقدان قايرىلىپ، رنگله نىردى. مجىدزاده بو باره ده يازمىشىدىر:

«عموميتله بو زامان پالچىقدان مجسمه قايرىپ، رنگله مك ياخين شارقين باشا - باشيندا معمول ايدى. مثلاً بين النهرينين جنوبيوندا كاسسىلرين باش كندى "عقروق" تپه قازىنتى ايشلريندن تاپىلمىش بير كىشىيه مخصوص اولان يالنىز بير باش مجسمه سى الدە ائدىلمىشىدىر كى، ايلام باش مجسمه لرى كىمى رنگلنمىشىدىر»^۱

مثال اوزه رينده چئشىدلى يول، مئتود و اوصوللارلا ايشله مك، اونو مختلف حاللارلا سالماق، اوندان چئشىدلى حيات و ياشايش وسايطى، قاب - قاجاق، زينت و برك شئىلىرى، شاهلار، اعيان - اشرفلار و عايله لرى اوچون قىزىل و گوموشدن مختلف صنعتلر واسطه سيله قيمتلى و گوزل شئىلر قايرىماق بحث ائتديگىمىز م.ق. ايكىنجى مين ايللىگىن ايكىنجى يارىسى و بيرىنجى مين ايللىگىن ايلك عصرلرينده بوتون بو واحد هنر و صنعت آتمسفرينه مالك اولموش منطقه لرده يايىلمىش و صنعتين مختلف ساحه لرينده متخصصلر، اوستالار، حتى رشته لر و تخصصلر و معين ايشلر اوچون دزگاهلار ميدانا گللمىشىدى و بو وضعيت گؤستردىگىمىز منطقه نين هر يئرینده يايىلمىش ايدى. بو باره ده شمالى آذربايجان حاقدان يازان ش.ح. صادق زاده قيد ائتمىشىدىر:

"بو دؤورده مس ايله قالايين قارىشىغىندان - تونجداق استفاده ائدىلىردى. چونكى مسه نسبت تونج داهامى محكم اولوب، آشاغى حرارته اريبيردى. مثال، داش و مينترال اشيا لارين حاضرانماسى تئكنىكى تكمىل لشيرو، ساخسى اشيا لارين استحصاليندا يئنى تئكنىكى اوصول - دزگاه تطبيق ائدىلىردى ...

بزكلرين فورم و حاضرانما تئكنىكىندن آيدىن اولور كى، همين دؤورده صنعتكارلىق چوخ سرعتله اينكىشاف ائتمىش، اونون بعضى ساحه لرینده اختصاصلى صنعتكارلار يئتشمىشىدىر. بو، اساساً مثال ايشله مه ساحه سينده اؤزونو گؤستەرىر.^۲

همين بو منطقه نين مختلف يئرلىرى او جمله دن بو گونكو شمالى آذربايجاندا برك شئىلىرى، خصوصيله قادىنلارين زينت وسايطىنى قايرىماقدا اوللر سورمه دنده استفاده اولموشدور. ش.ح. صادق زاده بو باره ده بئله يازمىشىدىر:

«برك شئىلرينين حاضرانماسيندا سورمه دن، م.ق. بيرىنجى مين ايللىگىن اوللرينده ايسه ده ميردن استفاده ائدىلمىشىدىر. اونلار (اوستالار. م.) تونجداق امك آلترى، سلاح، برك شئىلىرى و قابلار حاضرلامىشلار»^۳

□ □ □

※

۱ - ايلاملارين تارىخى و مدنيتى، ص ۷۶.

۲ - ش.ح. صادق زاده، قديم آذربايجان بركلىرى، ص ۳.

۳ - يئنه اورادا.

معمارلیق

بو هنر و اینجه صنعتین معین حیصه‌سی معمارلیق اولموشدور. چاغداش ایرانین ایلک مدنیت اوجاغی اولموش بو گونکو غرب و مرکزی قسمتلرینده، یعنی ایلام، همدان، ایزیرتو، اولخو و سایره یئرلرده اولموش معمارلیق اثرلرینی گؤستریمک اوچون ایلامین مرکزی شهری اولموش، "کارون" چایی ساحلینده یئرلشمیش "شوش"، اوندان ۱۵ کیلومتر جنوبدا یئرلشمیش "هفت تپه" شهری و اوندان دا بیر قدر جنوبدا کارونون کناریندا یئرلشمیش "چوغازنبیل" شهرلرینده تیکلیمیش و سومثر دیلینده "زقورات" و ایلامجا "زه‌قره‌تو" آدلانمیش بنالارین معمارلیقلارینی گؤستریمک کفایتدیر. بو بنالارین عینی شکلینده بابیلده اولموش و تاریخین آتاسی هئروودوتون م.ق. ۴۶۰ -نجی ایلده بابیله سفری زامانی شرح ائتدیگی بنانین تصویرینی وئرمکله ایلام بنالارینین معمارلیغی بارهده قسماً تصوّر الده ائتمک اولار. هئروودوت بابیلین زیقوراتینی بئله تصویر ائتمیشدیر: "... او بیر بورجدورکی، اونون اوستونده باشقا بیر بورج، یئنه‌ده اونون اوستونده باشقا بیر بورج یئرلشیر و بو ترتیله اونلارین سایه سگگیزه چاتیر. بو طبقه‌لره چیخماق بیر پیله‌کان واسطه‌سیله ممکن دورکی، ایلان کیمی بورجون اطرافینی احاطه ائتمیشدیر. بو بورجون ان یوخاری سککسیسینده بؤیوک عبادتگاه یئرلشیر. بو عبادتگاهین داخلینده بؤیوک بیر تخت و اونون یانیندا قیزیلدان بیر میز قویولموشدور. گنجه وقتی آلاه طرفیندن سئچیلیمیش بیر قادیندان باشقا او تختهده هیچ کیم یاتماز. (ایلاملارین تاریخی و مدنیتی ص. ۷۹)

وئردیگیمیز شکللردن گؤروندوگو کیمی، ایلام شهرلرینده اولموش بو بنا - عبادتگاه دؤرد بوجاق شکلینده اولموش، اؤزونون ده دؤرد بیر یانی پیله‌کان ایمیش. بو بنانین پیله‌کانلاری بوگونکو سامیرا شهرینین ۷ و ۵ مرتبه‌لی گیرده "ملوییه"لرینی خاطرلادیر، آنجاق ملوییه‌لرین یالیز باشیندا اوتاق وار، پیله‌کانلارینین دا اوستو آچیق‌دیر. "چوغازنبیل"ین پیله‌کانلاری اوستو اؤرتولو و معین فاصله‌لرده اوستو آچیق‌ایدی و یولون ایکی طرفینده مختلف حیوان هیكل‌لری قویولموشدو، او جمله‌ده کؤهنلی اؤکوز شکلی کی، شکیلده گؤرورسونوز. بو عبادتگاهین معین قسمت‌لری شیرلی و دسته‌سی اولان پیشمیش کرپیچ‌لره بزیمیش‌ایدی. بو کرپیچ‌لره بنزر شیرلی کرپیچ‌لر آذربایجانین حسنلی تپه‌سیندن ده الده ائدیلمیشدیر.

گؤستردیگیمیز بو معمارلیق نمونه‌سی عمومیتله ایلام شهرلرینین بنالاری و او زامانکی قوتتی، لوللوی، کاسسی، ماننا و ماد شهرلری بنالارینین معمارلیغی اوچون بیر نمونه و اؤرنک‌دیر. ائکباتان شهریندن دانیشارکن باشقا معمارلیق نمونه‌لرینی ده گؤرמושوک.

بین‌النهرین‌ده سومثرلرین حاکمیت ائدیپ، مدنیت یاراتدیغی اراضیین بصره‌یه یاخین قسمت‌لرینده "تل‌المقبر" (قبر تپه‌سی) آدلی بیر تپه اولموشدورکی، هله ۱۸۵۴ - نجو ایلدن انگلستانین خارجی ایشلر ناظرلیگی و بریتانیا موزه‌سینین نظر دقتینی اؤزونه چکمیشدیر. همین

ايلده انگلستانين خارجى ايشلر ناظيرليگى بصرهده كى كونسولو "اى.جى.تيلور"، برىتانىا موزهسى طرفيندن مأموريت وئيركى، تلالمقبرى قازىب، تحقيقات ائتسين. تيلور بو ايشى ائدير، لاکين دهرين گئتمه يير و آزشيلر الده ائديب، برىتانىا موزهسىنه گۇندهرير و قازيتى ايشلرى ناقص قالير. بيرينجى دونيا محاربهسى ايللرينده بير انگليس افسرى بو منطقه يه گليب، همين قبر تپهسىنين تاريخى ليگى بارهده برىتانىا موزهسىنه راپورت گۇندهرير. موزه نين دقتى تازادان قبر تپهسىنه يۇنه لير و تيلورون گۇندردىگى اشيالار و لؤوحه لره دقت آرتير. بو دفعه برىتانىا موزهسى و پئئسيليوانيا دارالفنونو بيرليکده "تلالمقبره" بير هيأت گۇندهريركى، اونو "ستر لئونارد ويلى" رهبرليک ائدير. "س.ل.ويلى" بورادا جدى قازيتى ايشلرى آپارير و نتيجهده م.ق. ۲۱۰۰ - نجو ايللره عايد اولان بۇيوك سومثر "زيقورات"ى ميدانا چيخير. بو زيقوراتى سومثرلر آى آلاهى اولموش نانايا تيکيمشيدلر. (سومثر، کاسسى، قوتتى، لوللوبى خلقلرينده بو آنا آلاهىن آدى نانا = نه نه اولموشدور. فيکريميزجه "برج بابل" مقاله سيني يازان آقاي فتحى "نوجوان" مجله سيني ۱۳۷۲ - نجى ايل اسفند آيى سايندا چاپ ائتدیردیگی مقاله سينده نانار يازديقدا يانيلميشدير).

سومثرلر آى آلاهى "نانا"دان علاوه "گۇيلر"، "سولار" و "هاوا" آلاهلارى اوچونده مختلف يئرلرده زيقوراتلار تيکيمش ايدلر. سومثرلرين دينى آنلايشينا گؤره، بو آلاهلار عيني ايله اينسان كيىمى يئير، ايچر، گئير... ايدلر. بونا گؤرهده زيقوراتلارى چوخ بۇيوك طنطنه لى تيكر و اورانى هر جور حيات وسايطى ايله تامين ائدرديلر.

بو زيقوراتلار و عموميتله سومثر بنالارى و بابيل بورجو بارهده تصوّر ياراتماق مقصدى ايله رسام "بروئتل"ين فرات چايى کناريندا اولموش بابيل بورجونا چكديگى شكيلى وئيريرىك. شهبه سيز رسام بروئتل بو شكىلى علمى قازيتى ايشلريندن الده ائديلميش نتيجه لر اساسيندا جيزميشيدير.

سومثرلرين اؤز مقدس دينى عبادتگاه اولموش "زيقورات"لاريني اوجا و قات - قات تيکمه لرى، اونلارين دينى عقيده لرى ايله ايلگيلى ايدى. اونلارين فيکرينجه زيقوراتلار قات - قات اوجا تيکيليردىكى، روحلارى او قاتلارلا يئردن گۆيه گئده بيلسين.

قيد ائتمه يى لازم بيليرىكى، سومثرلرده اولموش همين بو روحون گۆيه گئتمهسى فيکرى آمريکائين قيرمىزى دهريلى لریندن "مايا" قبيله سيندهده اولموشدور و بونا گؤره اونلاردا اؤز مقدس شهرلرى اولموش "يوکاتان"دا گۆيه امکان قدر ياخين اولماق اوچون اوجا بورجلار تيكر ايميشلر.

هیکل تراشلیق

ایلام مدنیتینده مجسمه قایرماق، اؤزوده اولدوقجا طبیعی و گؤزل شکیلده یونماق چوخ اینکیشاف ائتمیش ایدی. بیز یئرینده "شوشون ارکیندن" تاپیلیمیش ملکه "ناپیر آسو" asu - Napir "نون هئیکلینین شکلینی و ثرمیشیک. بورادا "چوغا زنبیلدن" الده ائدیلمیش بیر قادین مجسمه سینین شکلینی و ثریبیک کی، چینی یه بنزر ساخسیدان قایریلمیش کیچیک مجسمه ده اولان قادین بدنی عضولرینین تناسبو، اینجه لیک، ملاححت و گؤزل لیگی بوگون بئله صنعتکارلارین دقتینی جلب ائدیر. بو مجسمه ده قادین هئیکلی اولاراق، هئچ بیر آرتیق لیق و اینجه لیگی پوزان حالت یوخدور. بو هئیکلین پالتارلاریندا اولان پیلکلره بنزر فلزی پیلکلر بوگون ده ایرانین غربینده یاشایانلارین قادین پالتارلاریندا، او جمله دن آذربایجاندا گلینلرین پالتارلاریندا نظری جلب ائتمه ده دیر.

"ناپیر آسونون" هئیکلی تونج دان دیر. تونج، قیزیل و آغ قیزیلدان اینسان هئیکللری دوزلتمک هم ایسلاملار، همده کاسسیلر، قوتی - لوللوبیلر و ماننا - مادلار داخلینده گئنیش یاییلمیش صنعتلردن ایدی.

گؤردوگونوز بو کیچیک قیزیل هئیکللرده اینسان قیافه لرینده کی طبیعی لیک، حرکتلرینده کی عادیلک دقته لایق دیر. قیزیل هئیکلر مفرغ پارچاسی اوستونده محکم لندیر یلمیشلر.

زئوه خزینه سیندن الده ائدیلمیش ۲۰ سانتیمتر اوجالیغیندا اولان، فیل دیشیندن یونولاراق قایریلمیش، هیکل (آمریکانین "هنرسن سیناتی" موزه سینده ساخلانیلیر) اینجه لیک، ظرافت، طبیعی لیک، گؤزل لیک جهتن شاهکار حساب اولاراق، یالنیز یوخاریدا گؤستر دیگیمیز ایلام قیزیل مجسمه لرله مقایسه ائدیله بیلر. بو مجسمه لر بیر داهام ق. ۲ - ۳ - ۴ - نجو مین ایلیکلرده بوگونکو ایرانین مرکزی و غربینده هنر، اینجه صنعت، او جمله دن مجسمه قایرماق صنعتینده حاکم اولموش واحد بیر محیط، جو و آتمسفئری آیدین نمایش ائتدیریرلر، یعنی بونلاری یارادان اللر و صنعتکارلار شبهه سیز بیر - بیرینن هنری، ایشی، صنعتی، ایش طرزی و اونون بوتون خصوصیتلری و ایش آلتلری و سایطی ايله تانیش ایدیلر و شایدده اونلارین آراسیندا هنر اینجه لیگی و ظرافتی جهتن یاریشلار و مسابقه لر اولموشدور.

داش لؤوحه لر اوزه رینده اینسان شکیللری قازماق دا ایلام، هورری، کاسسی، قوتی و لوللوبی خلقلری داخلینده گئنیش یاییلمیش و اینکیشاف ائتمش هنر و اینجه صنعت نمونه لریندن اولموشدور. بو جهتن "هورری - میتانی" صنعتی ایلام صنعتینه یول گؤستر میشدیر.^۱

بوتون بو صنعت نمونه لری، خصوصیه تونج دان قایریلمیش حیوان هئیکللری و اونلارداکی اینجه لیک و ظریف لیک ائله بیر خصوصیت دیر کی، او دؤورون بوتون ماننا - ماد، کاسسی، ایلام اثرلرینده، او جمله دن زئوه، حسنلی، مرکزی ماددان "مارلیک (قیزیل اوزن منطقه سی) و سایره

یثرلردن کشف اولموش اثرلرده نظر دقتی جلب ائدیر، یعنی هامیسی واحد بیر صنعت آتمسفریه... میدانان گلیمیش اثرلر دیر.

چینی یه اوخشار ساخسی قاب قاییرماق صنعتی گؤستر دیگیمیز همین منطقه نین باشا - باشیندا یاییلمیش بیر صنعت اولموشدور. بو صنعت عاید اولان خصوصیتلر بوتون منطقه ده اوستالارین دقتین اؤزونه جلب ائتمیش ایدی. ی.مجیدزاده بو باره ده یازمیشدیر:

«بو سئچیلن خصوصیت، گؤر وندوگو کیمی، منطقه نین بوتون هنرمندلری طرفیندن قبول اولدو و ایرانین باشا - باش غربی، شمال غربی و جنوب غربینده، یعنی خوزستاندا، لرستاندا و زئوه، حسنلی و مارلیک کیمی یثرلرده اونو تقلید ائتدیلر»^۱.

"پی نی کیر" عبادتگاهین تاپیلیمیش و لوور موزه سینده ساخلانیلان کیچیک قادین مجسمه سینین (شکلینی و ترمیشیک) پالتاریندا اولان پیلکلر باره ده قیسا اشاره ائده رک دئدی کی، مثال و سیره دن قایریلمیش زینت و سایپیندن اولان پیلکلردن بوگون بئله بوتون آذربایجاندا استفاده اولونور. بو دئدی کلریمیزه بونودا علاوه ائتمه گی لازم حساب ائدیریک کی، بزک و زینت وسیله سی نه کجه بوگون بوتون آذربایجاندا استفاده اولونور، بلکه کئچمیش دؤرلرده اوندا ن بوتون آذربایجان، او جمله دن شمالی آذربایجاندا گئیش استفاده اولوناردی. بو واقعیتی م.ق. بیرنجی مین ایلیگین اؤلرینه عاید اولان قیبرلردن کشف اولموش چوخلو زینت و بزک و سایطی، او جمله دن مثال بیله زیک، اوزوک، سانجاق، دویمه، تئل سانجاقی، سینه بند، بویونباغی، هوروک بزه گی و گولفه سی، آیین بزه گی (دینگه)، سیرغا، تونج سانجاق باشلاری، آسمالار، سورمه و تونج دان قایریلمیش مئدالار و سیره گؤسته ریر. شمالی آذربایجانین مختلف بؤلوکلرینده آپاریلمیش قازینتی ایشلری نتیجه سینده قیبرلردن اونلار جا بو کیمی صنعت و هنر محصولو اولان زینت و سایطی، او جمله دن پیلکلر تاپیلیمیشدیر. بو پیلکلر، یوخاریدا گؤستر دیگیمیز کیچیک قادین هیکلینین پالتاریندا گؤر وندوگو کیمی، او زامانلار قادینلارین پالتارلارینین گؤرونن معین یثرلرینه تیکیلردی و بونا گؤره ده اونلارین دال طرفینده پالتارا تیکیلک اوچون دئشگی ده اولاردی. م.ق. ایکینجی مین ایلیگین سونلاری و بیرنجی مین ایلیگین ایلک عصرلری شمالی آذربایجان بزکلریندن دانیشان ش.ح.صادقزاده بو باره ده یازمیشدیر:

«پالتارا تیکیلن پیلکلر گئیش یاییلمیشدیر. اونلار، عادتاً ایسکیلئتین اطرافیندا بعضاً ۲۰۰ دن ۵۰۰ عدده قدر اولور. پیلکلرین بعضیلرینین اوزهرینده پالتارا تیکیلک اوچون دایره وی دئشیکلر واردیر. دویمه لر تونج دان، سورمه دن، سومو کدن، آغاج و صدفدن دوزلدیلیمیشدیر. تۆکمه اوصولوایله حاضر لانیتمیش تونج دویمه لرین چؤکک طرفی برک اهلکی ماده ایله دلدورولموشدور. دویمه لر فورم اعتباریله یاریم کؤره وی، یاستی و کونوس واری دیر. اونلارین بعضیلرینین اوزهرینه

متحدالمركز حلقه لردن عبارت قاباریق ناخیشلار وورولموشدور...»^۱

دئمک، واحد هنر و صنعت آتمسفرینه مالک اولموش گؤستردیگیمیز تورپاقلارین ان جنوبو اولموش ایلامدان توتموش ان شمالی قسمتی چاغداش شمالی آذربایجان اراضیسینه قدر م.ق. ایکینجی مین ایللیگین سونلاری و بیرینجی مین ایللیگین ایلک یوز ایللیکلرینده یاشامیش خلقلر داخلینده مختلف حیات و معیشت مسئله لرینده اولدوغو کیمی، زینت و بزک وسیله لرینده ده وحدت و عینی لیک اولموشدور.

شوشدان کشف اولموش داش اوزهرینده کی ناخیشلارین بیرینده، صندل اوستونده اوتورموش بیر قادین تششی (لنگره) الینده یون اهریریر. م.ق. ۸ - ۷ - نجی یوز ایللیکلره عاید اولان بو یون اییرمک منظره سینی، شبهه سیز، بوگونده بوتون ایرانین غرب ولایتلری و مرکزی قسمت لرینده اولان کندلرده، او جمله دن آذربایجانین هر یئرینده، مشاهده ائتمک اولار. تششینین فورمو و شکلی ده عینی ایله بوگون اکثر آذربایجان کندلرینده استفاده اولونان تششیلرین عینیدیر. □ □ □

[ش - ۱۷۷] مارلیک تپه. "حیات داستانی" پیاله سی.
بیر داغ کئچیسینین حیاتی.

[ش - ۱۷۸] مارلیک تپه.
خیالی بوینوزلو آت شکلی اولان قیزیل پیاله.

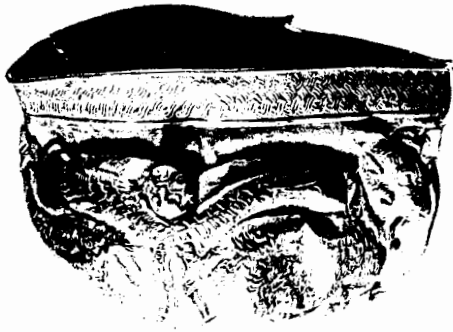
۱ - قدیم آذربایجان بزکلی، ص ۶.

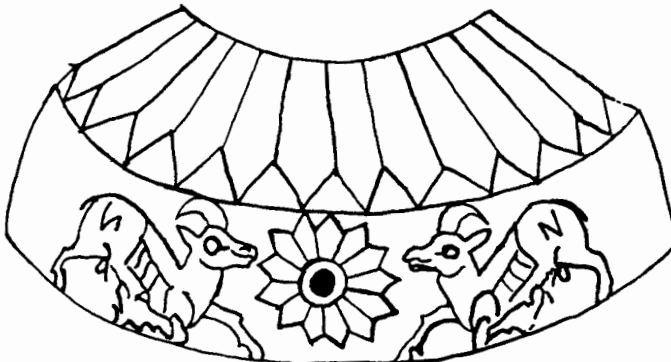
[ش - ۱۷۹] مارلیک تپەنن خیالی و قوراشدیرما شکیللریندن.

[ش - ۱۸۰] مارلیک تپە، ایکی قانادلی اؤکوزون بیر آغاچا دیرماشدیغی شکیلە مالک اولان قیزیل پیالە.

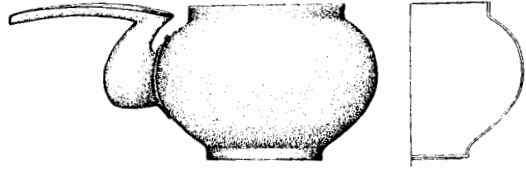
[ش - ۱۸۱] سیرا قویونلار و اونلاردان حمایت ائدن قارتال شکیللی قیزیل پیاله، مارلیک تپه.

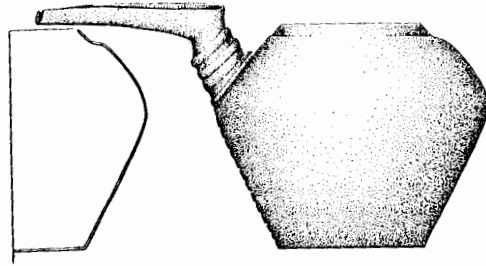
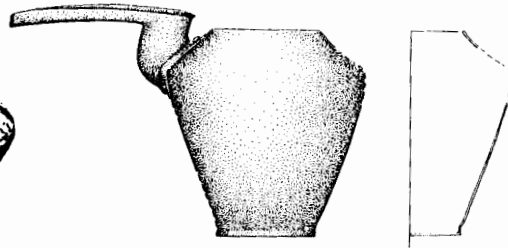
[ش - ۱۸۲] زنوه شئیلرینین طرحلریندن.

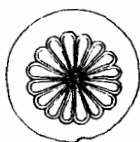
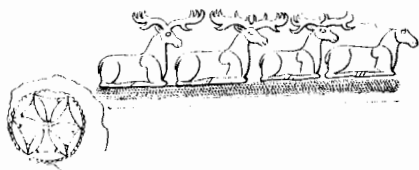
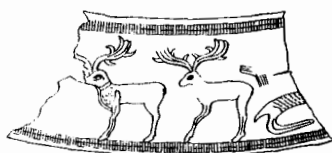
[ش - ۱۸۳] مارلیک تپە. استراحت حالیندا اولان
داغ کنچىسى ناخیشی اولان قیزیل پیالە.

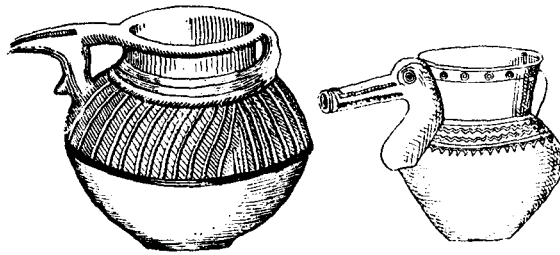
[ش - ۱۸۴] لوله سینین اوستو آچیق
قورولارین طرحلری.

[ش - ۱۸۵] مارلیک تپە، اوستو آچیق اوزون لوله سی اولان گوموش قورولار و اونلارین طرحلری.

[ش - ۱۸۶] مارلیک تپه، مارال ناخیشلی پیاله لرین شکیللری و بزکلری.

[ش - ۱۸۷] ماننا - ماد قابلارى، ميلاددان ۱۰۰۰ ايل اوللر.

موسيقى

بوگونكو ايرانين غربى و مركزى ايالت و ولايتلرينده هند - اوروپايى دىللى خلقلرين گلمه سيندن قاباق يارانميش واحد مدنيت، هنر، اينجه صنعت و صنعتكارلىق محيطى و آتمسفرينين اهميتلى اوزونو گۆستهرن ساحه لردن بيرى ده موسيقى ساحه سيدير. بو محيطين او دؤورلر واحد موسيقى آتمسفرى و محيطينه مالک اولماسىنى بيز او دؤورده بو مختلف اراضيده يارانميش موسيقى اثرلىرى، نغمه و آهنگلىرى اساسيندا دئييل، يالنىز شكىللىرى زمانه ميزه گليب چاتمىش موسيقى آلترى واسطه سيله گؤروروك.

ماننا - مادلارين مدنيتيندن بحث ائدرکن گۆسترميشىك كى، ان قديم دؤورلردن بوتون تورک خلقلرى و ائللرى داخلىينده ان چوخ يايلىمىش موسيقى آلتى ساز اولموشدوركى، عاشىقلار و يا اوزانلار واسطه سيله چالنىمىشدير. ان قديم دؤورلردن معاصر گونوموزه قدر، دئمك اولار بوتون تورک ائللرى، خلقلرى و ميللەتلىرى داخلىينده اولوب مختلف آدلارلا: قوپوز، تامبورا، ساز و سايره آدلانمىش بو موسيقى آلتى واحد شكىلده اولموش و دؤشه باسىلاراق، مضرابلا عاشىقلار واسطه سيله چالنىمىشدير. مختلف زامانلار و تورک ائللرى داخلىينده، چششديلى آدلارلا: اوزان، عاشىق، ... آدلانمىش، آذربايجانلىلارين دده قورقود و عاشىقلارى كيمى، خلقلرين توى و شنىلكلىرىنى بزه ييب، رونق لنديرمىش، خلقلره ميللى و اجتماعى شعور آشىلامىش، آغير و چتين گونلرينده ايسه اونلاردا مردلىك، مقاومت، ايگيتلىك و قهرمانلىق روحونو گوجلنديرمىشدير. هابئله كئچمىش بختلرده گۆسترميشىك كى، م.ق. ۱۷ - ۱۸ - نجى يوز ايللىكلرده عاشىقلار ايلاملار داخلىينده ده اولموشلار، يعنى اونلار اورتا آسيادان گلرکن بو عنعنوى موسيقى آلتىنى ده اؤزلريله بيرليكدە ياخين آسييا گيتيرمىش، مختلف ائللرى واسطه سيله اونو بو منطقه نين هر يثرينده يايلىمىش و ياشاتمىشلار.

الده ائدىلن سندرلر گۆستهريركى، بوگونكو ايرانين غرب اياالتلىرى و مركزى ولايتلرينده ياشامىش بوتون او دؤوركو خلقلرده: كاسسىلر، قوتتيلر، لوللويلر، هورريلر، ماننلار و مادلار داخلىينده ده هم همين ساز و عاشىق، همده عاشىقين آيريلماس حيصه سى اولموش زورنا، بالابان و اونو چالان

اولموشدور. بو ایکی موسیقی عنصرنون بوگون ده آذربایجاندا بیرلیکده و قوشا چالیندیغینی گؤروروک.

گؤستردیگیمیز شکلردن آیدین اولورکی، هم ایلام، هم کاسسیلر داخلینده ساز چالان عاشیق مجلس لرین زینتی اولموش، همده چنگ، ساز و بالابانلا بیرلیکده اولان ارکستر و یا دسته جمعی موسیقی مجلسلرده اولموش و گئیش شکیلده اوندان استفاده اولموشدور.

بوتون بو دئدیکلریمیز بیر دها گؤسته ریرکی، م.ق. بیرنجی مین ایلیگه قدر بوگونکو ایرانین غربی و مرکزی یشلرینده یاشامیش خلقلر و ائللر داخلینده واحد موسیقی آلتلری و شبهه سیز، موسیقی آتمسفری حکم سورموش و بو خلقلرین موسیقی اوستالاری تقریباً واحد یارادیجیلیق خطینده حرکت ائدیپ، یاراتمیشلار. موسیقی کیمی، یوخاریدا اشاره ائتدیگیمیز کیمی، صنعت، هنر و اینجه صنعتین مختلف ساحه لرینده، همین اراضی ده یاشامیش خلقلر و ائللر داخلینده واحد بیر آتمسفر، محیط و شرایط عصرلر بویو حاکم اولموشدور. بودا بوگونکو ایران اراضیسینده یارانمیش ایلک پارلاق مدنیتین بیر حیصه سی اولموشدورکی، سونرالار یارانمیش مدنیتلر اوچون نمونه، اؤرنک، تقلید و اقتباس منبعی اولموش و حتی اصلی و منبعی گؤسته ریلمه دن، آد آپاریلما دان منیمسه نیلمیشدیر.

واحد هنر و صنعت آتمسفرینه داخل اولموش چاغداش ایرانین ایالت و اراضیلریندن بیریده، او زامانلار مرکزی ماد حکومتینه تابع اولموش و مدنیتی عموم ماد مدنیتی نین آیریلماز حیصه سی اولموش خزر دنیزین جنوبو و غربی ساحل لری مدنیتی دیر.

خزر دنیزی، آرال گؤلو کیمی، ان قدیم دؤورلردن تورک دنیاسی واسطه سیله احاطه اولونموش بیر دنیزدیر. بو دنیزین گون چیخان طرفی اورتا آسیا، جنوب و اکثر باتی ساحل لری یاخین شرق اراضیسیدیر. بو طبیعی موقعیتینه گؤره ده، ان قدیم دؤورلردن، اورتا آسیا دان یاخین شرقه و عکسینه یاخین شرقدن اورتا آسیا یا اولموش ائل آخینلاری و مهاجرتلری بو دنیزین هم شمالی - دربند و داریول کئچیدلری یولوايله، همده جنوبوندا ن - خراسان و ری طرفیندن اولموشدور.

ائله همین بو طبیعی موقعیتینه گؤره دیرکی، خزر دنیزی لاپ ابتدایی بشر توپلوملاری دؤورلریندن اورتا آسیا مدنیتی ایله یاخین شرق مدنیتی آراسیندا ایلگی و علاقه واسطه لریندن اولموشدور، حتی ایلام، کاسسی و مرکزی ماد مدنیتی بیرده خزرین جنوب ساحل لری یولوايله اونون غرب ساحل لری، آلبان و "وتی" خلقلرینه، همی ده اورتا آسیا ائللرینه گئدیپ چاتمیشدیر.

بونونلا برابر خزر دنیزی اؤز سویو و بالیغی واسطه سیله هم اورتا آسیا، همده یاخین شرق خلقلری اوچون بیر حیات و یاشاییش منبعی، هنر و صنعتلری اوچون ايسه بیر الهام منبعی اولموشدور. ابتدایی اجماع دؤورلرینین یادگاری اولان "قوبوستان" داش ناخیشلارینداکی قاییق و اونو سورمک اوچون کورک شکیللری، هابله مارلیک تپه اثرلرینده کی بالیق شکیللرین الهام منبعی، هئچ شبهه سیز، همده خزر دنیزی اولموشدور.

بو سببلره گۆرهده ايندىده واحد هنر و صنعت آتمسفرينين بير بؤلگو اولموش خزين جنوب ساحل لرى مدنيتيندن اولموش مارليک تپه مدنيتى ايله ماد و باشقا خزر ساحل لرى منطقه لرى هنرى و صنعتى آراسيندا ايلگى و علاقه نى، اونلارين ياخين ليق و وحدتيني نظردن كئچيرك. بو اثرلرين خصوصيتلىرى و باشقا واحد هنر و صنعت آتمسفرلىرى منطقه لرى اثرلرله مقايسه سيندن اول آقاي عزت الله نگهبانين بير فيكريني آچيقلاما ق لازمدير. مارليک تپه قبرستانيندان كشف اولموش شئيراييله كاشان ياخين ليغينداكى "سيلك" قبرستانليغيندان الله ائديلميش، خصوصيله تونجدان اولان وسايطين بيرى - بيرينه اولدوقچا اوخشار و ياخين اولماسيندان آقاي عزت الله نگهبان بئله نتيجه چيخارميشديركى، مارليک تپه نين اهاليسى، اميرلىرى و حاكم دايره لرى م.ق. بيرينجى مين ايلليگين ايلك يوز ايلليكلرينين سونلاريندا، آسوريلرين فشارى نتيجه سينده، كاشان اراضييسنه كؤچموش و اوراداكى "سيلك" قبرستانليغيني ياراتميشلار.

قيد ائتمك لازمديركى، او دؤورلرده قبيله، ائل و اوبالارين مهاجرت ائدهرك منطقه دن منطقه يه، حتى اورتا آسيادان ياخين شرقه و عكسينه ياخين شرقدن اورتا آسيايا كؤچمه سى حاللارى اولدوقچا عادى و يايىلميش بير ايش ايدى، مارليک تپه منطقه سيندن بعضى اوبا، ائل و عايله لرين ياخين شرقين باشقا منطقه لرى، او جمله دن بوگونكو كاشان حواليسينه كؤچمه سى ممكندور. لकिन قيد ائديگيميز دؤورده مارليک تپه ائللرى و بوتون قبيله لرى، اميرلىرى و باشچيلارينين تاماميله، آسوريلرين هجومو و فشارى نتيجه سينده اورادان كؤچوب، بوگونكو كاشان تورپاقلارينا كؤچمه سى غير - طبعى بير ايش نظره گلير، چونكى:

۱ - بوگونكو ايرانين بوتون غرب و مركزى ايالت ولايتلرينده او دؤورلرده واحد كؤك و ائتينك خصوصيتلر و بيرى - بيرينه ياخين التصاقى ديللره مالك اولموش خلقلر ياشاميش و حتى رسمى دؤولت و تجارت ديللرى ايلام دىلى اولموشدور، بونا گؤرهده بوتون بو منطقه لرده ياشاميش خلقلر، ائلر، حكومتلر و حاكم دايره لر داخلىنده واحد هنر و صنعت آتمسفرى و جوى حاكم اولموشدور، بو سببدن ده اونلارين هنرى و صنعت اثرلىرى عموميتله بيرى - بيرينه ياخين و اوخشار اولموشدور. بو منطقه لردن بيرى مارليک تپه، ديگرى ايسه كاشانين سيلك تپه سى و قبرستانلارى اولموشدور. دئمك بو ايكي منطقه دن الله ائديلميش اثرلرين اوخشارليغى مارليک اهالييسينين سيلك منطقه سينه كؤچمه سينين نتيجه و محصولو دئييل، بلكه بو يئرلرده ياشاميش خلقلر و ائللرين عيى كؤكلو و واحد هنر آتمسفرينه مالك اولماسينين نتيجه سى و محصولو اولموشدور.

۲ - آقاي عزت الله نگهبان مارليک اهالييسينين سيلك منطقه سينه كؤچمه سينين علتيني آسوريلرين هجوملارى گؤسترير، حالبوكى، بحث ائديگيميز دؤورده، يعنى م.ق. ۸ - ۹ - ۱۰ - نجو يوز ايلليكلرده آسورى شاهلارى داها چوخ مركزى ماد تورپاقلارينا، اؤزوده دوز چؤل و قومون دوز گؤلونه قدركى اراضييه، او جمله دن بوگونكو كاشان اراضى سينه چوخ و تئز - تئز ويران ائديجى

هجوملار ائدرديلر و قيزيل اوزن آخارقاسى و خزر ساحل لرى اساساً بو هجوملاردان كناردا اولارديلار و بيز تاريخده آسورى اوردولارى و شاهلارين خزر ساحل لرى و بو ساحل لرين اراضييسينه چاتماسىنى يالئيز اونلارين آرزولارى و حربى پيلانلاريندا گوروروك. بيز يالئيز آسورى پشاهى ايكنيجى سارقونون قيزيل اوزن چايى آخارقاسى شاهى "ديوك"ون عليهينه هجومو و اونو عابله سيله م. ق. ۷۱۵ - نجى ايلده سوريه سورگون ائتمه سىنى گوروروك و باشقا آسورى شاهينين مارليک اراضييسينه گلمه سىنى تاريخ گؤستره يير.

۳- كاشان سوزو كاسسى و كاسسيلر سوزوندن ميدانا گلميش بير يئر آيدير.^۱ بو او دئمكىدركى، قديم دؤورلرده حتى بحث ائتديگيميز دؤورلرده قباقي بوگونكو كاشان تورپاقلاريندا كاسسى ائللرى ياشاميشلار. كاسسيلر م. ق. اوچونجو مين ايلليكه زاقروس داغلارى و بوگونكو لرستان و همدان طرفلرينده ياشاييب، سونرالار قدرتلى حاكميت و گوركملى مدنيت قورموش، اوزلى ده آسيانى خلقلردن و التصاقى دىللى اولموشلار.^۲

بوتون بونلار او دئمكىدركى، بحث ائتديگيميز دؤورلرده و حتى اوندان ۱۰۰۰ - ۱۵۰۰ - ايل قباقلاردان بوگونكو كاشان، يعنى همدانين شرقى، قومون جنوب شرقى و دوز گولونون جنوب غرينده، بوگونكو همدان، قزوين، زنجان، رودبار و حتى خزرين جنوب ساحل لرينده عىنى كؤكلو و ياخين دىللى و مدنيتلى ائللر و خلقلر - قوتتى - لوللويلر ياشاميش و طبيعى اولارق واحد هنر و صنعت مالک اولوب، بيرى - بيرينه اوخشار و بنزر اثرلر يارادارق، يادگار قويموشلار.

دئمك مارليک تپه ده كشف اولموش تاريخى هنر اثرلرينين كاشانين "سيلک ب" قبرستانليغيندان الده ائديلميش اثرلره بيرى - بيرينه اوخشار و ياخين اولماسينين سببى مارليک خلقلرينين بوگونكو كاشان اراضييسينه كؤچمه سى يوخ، بلكه اونلارى يارادانلارين عىنى كؤكلو، عىنى تاريخه مالک اولماسى و واحد هنر و صنعت آتمسفرينده ياشامالارينين نتيجه و محصولودور.

بوگونكو ايران اراضييسينين غربى، مركزى، خزر ساحل لرى و شمالى آذربايجاندا م. ق. ۷ - ۸ - ۹ - ۱۰ - نجو يوز ايلليكلرده حكم سورموش واحد هنر و صنعت آتمسفرينى همده بو اراضيدن كشف اولموش قاب - قاجاقلارداكى باليق ناخيشلاريندا مشاهده ائديريک. بو وحدت ايشغوز - ساكا هنرينى ده احاطه ائدير و شهبه سيز بو هنر وحدتينين عامىلى خزر دنيزى اولموشدور. فيكرىميزجه باليق شكيلى نين ناخيشلار سيرا سينا داخل اولماسى بيرنجى نؤويه ده خزر دنيزى ايله علاقه دار همين دنيزين اطرافيندا ياشاميش خلقلرين هنريندن باشلانميشدير. شهبه سيز اورمو گولو، وان گولو و فارس كؤرفزينده بو ايشده رولو اولموشدور، آنجاق خزر دنيزى چئشيدلى يئمهللى باليقلار

*

۱ - فرهنگ معين، ج ۶، اعلام، ص ۱۵۲۰.

۲ - فرهنگ معين، ج ۶، اعلام، ص ۱۵۱۸، هابثله باخ: ر. قيرشمن. ايران باشلانقيجدان ايسلاما قدر.

باخيميندان اولدوقجا زنگين اولدوغو اوچون، يقينكى، بو دنيز اطرافيندا ياشاميش "امرد"لر، "كاسپيلر"، "كادوسيلر"، "نيپورلار"، "آلبانلار" و "مارليک" خلقلرى نين بو ايشده رولو اؤنملى اولموشدور.

باليق شڪلى جهتدن قديم غربى و مركزى ايران ولايتلىرى و ايشغوزلار - ساكالار آراسيندا هنر ياخينلىغى و وحدتى مسئله سيني بعضى ايران و چوخلو آوروپا عالملىرى ده قيد ائديرلر. مثلاً عزت الله نگهبان آوروپا عالملىرى نين بو ساحه ده كى فيكرينى تصديق ائدهرك يازميشدير:

«بو پياله نين بوغازيندا (مارليک تپه دن كشف اولموش پياله لر ين بيرى. م.) قازيلميش باليق ناخيشلارينا بنزر شكيللر لرستان منطقه سيندن الده ائديلميش بير قالخا نين اطرافيندا مشاهده ائديلير كى، اونون تاريخى قديم تاريخ متخصصى "موسيو قودار" واسطه سيله م.ق. ۹ - ۱۰ - نجو يوز ايلليكلر تعيين ائديلميشدير. بونا بنزر باشقا بير باليق ناخيشى ايرانين شمالغرب منطقه سيندن الده ائديلميش بير پياله نين داخلى كفينده دير كى، اسكى ليگى م.ق. دوققوزونجو يوز ايلليک تعيين ائديلميشدير. باشقا بير باليق ناخيشى "ليتوج" خزينه سيندن اولان بير قيتين اوستونده بير آسلان بدنينه باغلي دير كى، پروفئسور "كوليكان" ين نظرينجه ماد و ساكالار زامانينا عايد دير و تاريخى م.ق. ۶۰۰ - نجو ايل حدودلاريندا تعيين ائديلميشدير»^۱.

دئمك، بوگونكو ايران اراضي سيني غربى، مركزى، خزر ساحل لرى، ايشغوزلار - ساكالار و شمالى آذربايجان خلقلرينين م.ق. ۷ - ۸ - ۹ - ۱۰ - نجو يوز ايلليكلرده كى هنر و اينجه صنعتى نين ياخينلىغى و بونلاردا واحد بير هنر آتمسفرينين حاكم اولماسى آوروپا عالملىرى طرفينده تاييد ائديلير. □ □ □

قوشا حيوان شكيللىرى

م.ق. ايکينجى مين ايلليک و بيرينجى مين ايلليگين ايلک عصرلرينده چاغداش شمالى و جنوبى آذربايجان، بوتون غربى و مركزى ايران دا حاكم اولموش واحد هنر و اينجه صنعت آتمسفرينى ايکى مخالف و اوز به اوز طرفدن بير آغاچا ديرماشيمش حيوانلارين شكيللرينده ده مشاهده ائديرىك. بو اثرين رنگلى شڪلى ا.و.سالامزاده طرفيندن، حقلى اولاراق، "آذربايجان بديعى صنعتكارلىغى دونيا موزه لرینده" ادلى اثرين جيلدينين اوستو و ۱۵۱ - نجى صحيفه ده "ايران موزه لرینده آذربايجان صنعتكارلىغى نمونه لرى" بؤلومونده وئريلميشدير.

م.ق. ايکينجى مين ايلليگه عايد اولان کاسسيلرين هنر نمونه لریندن بيرى ايکى طرفدن بير سوتونا ديرماشيمش بونوزلو کتجى و يا جئيران شكيلينده اولان اثرى گؤسته ره بيله رىك كى، پئترزبورقون "اثر ميتاژ" موزه سينده ساخلانيلير.

كاسسىلرېن شىمالىندا، اورمو گۈلۈنۈن جنۇبىرىندە يىرلەشەن زۆھە خزىنەسىنى كەشەف اولموش اوچ ائردە عىنى بو صحنەنى، يعنى ايكى حيوانىن ايكى مەخالف جەھەتەن اوز - اوزە بىر آغاچا دىرماشماسىنى گۈرۈرۈك، بو ائىرلەر بونلاردىر:

۱ - قىزىل بىر صحنە خىيالى و قانادلى ايكى آسلان ايكى مەخالف جەھەتەن مەقدەس آغاچا دىرماشمىشلار، بو خىيالى آسلانلار قانادلارنى وادىر. بىللە خىيالى و فانتاستىك حيوان شكيللىرى كاسسى مدىتتەندە عومومى بىر جەھەتدەر. بو خصوصىت گۈردۈگۈمۈز كىمى، ھەم زۆھە، ھەمدە حسنلى، مارلىك، گىيان و سايىرە خزىنەلر قانلرىندە نەظرە چارپىر.

۲ - زۆھە خزىنەسىنى كەشەف اولموش قىزىل سىنەبەندىن ايكى سىرا افسانەوى خىيالى و فانتاستىك موتقار قانلرىن اىنسان - حيوان شكيللر قانلرىن اورتالارىندا ايكى قارشىلىقلى جەھەتەن ايكى افسانەوى حيوان - ايكى كىچى، آشاغىداكى سىرادا ايسە قانادلى آتا بىزىر حيوانلار آغاچ كىمى ناخىشلى و بىزىلى سوتونلار دىر ماشارقا كەس جەھەتلەر باخىرلار. (كەچمىش فەسىللەردە بو سىنەبەندىن شكيللى وئرمىشك اورايا باخا بىلر سىنىز).

۳ - كەچمىشە شكيللى وئرىپ، ھاقىندا دانىشەدىغىمىز زۆھە خزىنەسى ائىرلرىندىن بىرىدە قىزىل قولباقدىر كى، اوندا ايكى آسلان بىزىر حيوان بىر داغىن ياماجىندا ايكى مەخالف جەھەتەن اوتوراراق، قارشى سەتە باخىرلار.

عىنى صحنەنى مارلىك تەپەن كەشەف اولموش ايكى قىزىل پىالەدە گۈرۈرۈك:

۱ - او قىزىل پىالە كى، اوندا ايكى طرفەن ايكى اۋكۈزە بىزىر قانادلى خىيالى حيوان بىر خىيالى و فانتاستىك ناخىشلى آغاچا دىرماشىرلار.^۱

۲ - تارىخچىلر طرفەندىن حىيات داستانى آداندىر يىلمىش قىزىل بىر پىالەدە كى ايكى داغ كەچىسى نىن ايكى قارشىلىقلى جەھەتەن يارپاق يىمەك اوچون بىر آغاچا دىرماشماسى صحنەسى. بىرلىن شەرىن دۈۈلت موزەسى "يىرقامون"دا ساخالانىلان استوانە شكيلندە بىر كاسسى مۇھۈرۈندە عىنى صحنەنى گۈرۈرۈك، يعنى ايكى اۋكۈز بىر آغاچىن ايكى طرفەندە دايانمىشلار، "پروفىسور مرتقات" بو ائىرىن تارىخىنى م.ق. ايكىنچى مەن اىللىك ھەدۈدلارنىدا گۈسترمىشىدەر.^۲ يىئەدە لىستاندان كەشەف اولموش تونج بىر ھەلقەدەدە عىنى صحنە وادىر و پروفىسور "ائىرل مىر" اونون تارىخىنى م.ق. ۱۳ - ۱۵ - نچى ەسىرلر تەيىن ائتمىشىدەر.^۳

يىئەدە لىستاندان كەشەف اولموش بىر اوخ قانلىدا بىر نەچە دىقە تەكرار اولموش ھەمىن صحنەدە ايكى طرفەن ايكى اۋكۈز آغاچا دىرماشىرلار و "مۇسىۋ قودار" اونون تارىخىنى م.ق. ۱۲ - ۱۱ - نچى

*

۱ - ماننا تارىخى و مدىتى نىن مەنەلرى بۇلومۇندە مارلىك تەپە قەستەنە.

۲ - مارلىكىن فلز قابىلارى ص ۵۴.

۳ - يىئەدە اورايا.

يوز ايللىكلر گۇسترميشدير^۱. "پرفسور پورادا" لرستاندان بير اوزوك الده ائتميشدير كى، اونون قاشينين اوستونده اۆكوزلر قارشىلىقلى اولاراق آغاجين ايكي طرفينده تصوير اولموشدور. بو اثر آمريكانين "سنت لوئيز" موزه سينده دير. لرستان و هيت خلقينين مركزى اولموش "كاركميش" دن الده ائدلميش اثرلرده بئله ناخيشلار چوخدور.^۲

بئله قارشىلىقلى اۆكوز و حيوان ناخيشلارى او قدر او دؤورده ياخين شرق منطقه سينده يايلىميش ايدى كى، آسورى هنرينده سرايت ائتميش ايدى. مثلاً آسورى شاهى "آشور ناسيرپال" ين (م.ق. ۸۶۰ - ۸۸۵) و "اوچونجو سلمنسر" ين (م.ق. ۸۲۴ - ۸۵۹) لؤوحه لرى و حتى بنالارين كرىچلرينده ده بو ناخيشلار راست گليريك.

شبهه يوخدور كى، آسورى اثرلرينده كى بو ناخيشلار كاسسى هنريندن اقتباس دير. چونكى كاسسىلر آسوريلردن چوخ اسكى راق ديولار.

بوكىمى قارشىلىقلى قوشا اۆكوز و حيوانلار اولان ناخيشلاردا معمولاً اونلارين آراسيندا بير آغاج بير سوتون و يا آغاچا بنزر داياناجاق وارديركى، منطقه نين بوتون اثرلرينده مشاهده اولونور. بو اثرلرده دقته لايق مسئله لردن بيرى ده همين آغاجلارين يارپاقلارينين شكلى و قورولوشودور كى، اونلارى كاسالاردا گؤروروك، حتى حسنلى دن تاپيلميش بير كاسادا همين آغاج و يارپاقلار بنزر ناخيشلار واردير. ايرانين غربيندن تاپيلميش تونج قابلارين بير چوخوندا همين تيب آغاج و يارپاقلارنى مشاهده ائديرىك.^۳

بوگونكو ايرانين غربى و مركزينده حكم سورموش هنر و صنعت آتمسفرى او قدر يوكسك و زامانينا گؤره اينجه و دقته لايق اولموشدور كى، اونون بير سيرا هنر و صنعت خصوصيتلىرى و نمونه لرى تكجه او دؤوركو منطقه مدنيتلىرى دئييل، حتى اورادان چوخ اوزاق مدنيتلره بئله تاثير ائتميشدير. نمونه اولاراق همين آغاج و اونون خصوصى يارپاقلارينين ناخيشلارنى گؤستره بيله ريك كى، آسورى، اورارتو، ايشقوز - ساكا، ماد، هخامنش، آلتاي، اورتا آسيا، پازيرىك، هيت، كوبان و حتى مصر اثرلرينده ده مشاهده اولونور.

مارلىك تپه خزينه سينين بو اثرينده حيوانلارين قوشاليغيندان علاوه همده اونلارين خيالى و فانتاستيك اولماسى دقته لايقدير.

بو فانتاستيك ناخيشلارين چشيدلى عضولرى اينسان و جوربجور حيوانلارين مختلف عضولريندن عبارت دير. بيز يثرينده بو مسئله ايله علاقه دار گؤسترميشيك كى، بو خيالى شكيللر و اونلارين هنرمندلر طرفيندن يارانماسى ان قديم دؤورلردن باشلانان افسانه لر اورتا آسيا و ياخين

* ۱ - يشنه اورايا.

۲ - يشنه اورايا.

۳ - مارلىكين فلز قابلارى، ص ۴۸.

شرق خلقلری داخلینده زامان - زامان یارانیب، گئیشلنمیش و خلقلر داخلینده یاییلاق قول - قاناد آتمیش داستانلار، میفیک ناغیللار، قهرمانلیق داستانلاری و عمومیتله شفاهی خلق یارادیجیلیغی ایله ایلگیلی اولموش و اونلاردان غیدالاناراق یارانمیشدیر. بئله خیالی و فانتاستیک شکیللر قدیم یاخین شرق خلقلرینین هامیسیندا او جمله دن سومثر، ایلام، کاسسی، هورری، قوتتی، لوللویی، اککد، آسوری، ماننا، ماد، اورارتو و ... خلقلرین اینجه صنعت اثرلرینده مشاهده اولونور.

واحد هنر و صنعت آتمسفرینه مالک اولموش خلقلرین اثرلرینده بو کیمی خیالی حیوان شکیللری چوخودور. مثلا ایلاملارین هنریندن نمونه اولاراق یوسف مجیدزاده نین "تاریخ و تمدن ایلام" اثرینین بیر سیرا شکیللرینه باخماق اولار. کاسسی هنری بو جهتدن اولدوقجا زنگین دیر و مختلف بؤلوملرده بو مدیتندن و ثردیگیمیز شکیللری نظردن کئچیرتمک اولار. اورارتو، ماننا و ماد مدیتلریله ده ایلگیلی فصیللرده و ثردیگیمیز اثرلرین شکیللرینده بو کیمی خیالی حیوان شکیللری چوخودور و بورادا اونلارین تکرارینا حاجت یوخودور. شکیلینی و ثردیگیمیز زئوه دن کشف اولموش کمر بند ده بو تیپ اثرلرندیر.

مارلیک تپه اثرلریندن فانتاستیک حیوان شکیللی اثرلردن بیریده او قیزیل پیاله دیر کی، اونون خارجی سطحینده خیالی سیمرغ و قانادلی خیالی اوکوز شکیللری دؤیمه اوصولایله قاباریلیب تصویر ائدیلمیشدیر.

گؤستردیگیمیز کیمی بئله خیالی اثرلرین تاریخی یاخین شرق خلقلری مدیتینده اولدوقجا ده رین و قدیم دیر. پروفئسور "آذرپی" کیمی تحقیقاتچیلار خیالی سیمرغ شکیلینی م.ق. اوچونجو مین ایلیکده یارانمیش گؤسته ریرلر.^۱

دوغرودان دا بیز حتی سومثرلر و اککدلرده "قیلقمیش" داستانی اساسیندا یارانمیش فانتاستیک شکیللرین ایلك نمونه لرینی گؤروروک کی، م.ق. اوچ و حتی دؤردونجو مین ایلیگه عاید دیر. فانتاستیک حیوان شکیللرینین یارانماسینی لاپ ابتدایی اینسانلارین داشلاردا قازدیقلاری ناخیشلاردا حیس ائتمک اولور. البته بئله خیالی حیوان شکیللری یاراتماق بو گونکو ایرانین قدیم غرب و مرکزی خلقلرینده حاکم اولموش واحد هنر و صنعت آتمسفرینین مختلف یئر و مکتبلرینده او جمله دن کاسسی، ماننا (حسنلی، زئوه)، ماد (مارلیک تپه، کلاردشت، سیلک ...)، میتانی و سایره او جاقلا ریندا داها اینکیشاف ائتمیش و آقای عزت الله نگهبانین حقلی اولاراق قید ائتدیگی کیمی، سونراکی دؤورلاردا منطقه و اورانین اطراف یئرلری مکتبلرینه تاثیر ائتمیش و حتی اونلار طرفیندن اقتباس دا اولونموشدور.

هورریرلر (میتانی لر) یین یوکسک مدیتلریندن دانیشارکن گؤستریمیشیک کی، اونلار واحد هنر و صنعت مکتبیین اینکیشافی، چیچکلنمسی و منطقه ده یاییلماسی و مختلف هنری مکتبلره تاثیر

ائتمه سينده بۇ يوك رول اوينايمشدير. آقاي عزت الله نگهبان واحد هنر و صنعت مکتبىنين آسورى هنرينه تاثيريندن دانىشاركن يازير كى، "بو بارده ده شايد دئمك اولسون كى، بو ناخيش (آسورى اثرلرينده كى ناخيش) ميتاننى هنر مکتبىنين بو منطقهده (ياخين شرق) نفوذونون داوامىنى گۆستهرير.^۱

زئوه خزينه سيندن بحث ائدركن گۆستردىگىمىز و شكىلليرىنى وئردىگىمىز مقدس آغاچا دىرماشمىش ايكي فانتاستىك آسلان هابىله همين خزينه دن كشف اولموش قىزىل صحيفه ده آلتى دفعه تكرر اولموش آسلانلا دۇيوشن بير شخص لۇوحه سينده آسلانلا دۇيوش تصويرى اساس اعتباريله فانتاستىك و خيال محصولدور كى، اينسانين گوجو، اراده سى و باجارىغىنى طبيعت و طبيعى حيوانلارلا غلبه سىنىى نمايش ائدديرمك اوچون يارانمىشدير.

عينى فيكىرى مارلىك تپه خزينه سيندن اولان گوموش پياله ده كى بير قهرمانين ايكي آسلانلا دۇيوشوب، اوللارنى بوغازلاريندان سيخماسى صحنه سينده گۆروروك.

دئمك خيالى اينسان و حيوان شكىللرى ياراتماق واحد هنر و صنعت آتمسفرينه مالك اولموش قديم ياخين شرق خلقلىرى حكومت و مدنيتلىرى داخلىنده يايلىمىشدير. بو جهتدن مارلىك و كلاردشت هنر اوجاقلارى دا اولدوقچا ماراقللى و دقته لايق اثرلره ماليكدير و بيز يوخارىدا او بارده كفايت قدر دانىشديق. بورادا او خيالى تصويرلرين بير نئچه سىنين شكىلىنى وئرىريك.

ايشغوزلارين - ساكالارين هنرينه عايد اولان قافقاز داغلارينين شمالى منطقه سى كوبانندان الده ائدىلمىش قىزىل ايله بزنمىش گوموش بير گوزگوده سيمرغ ناخيشى واردير. ائله جهده بو ناخيش "پازيريك" خزينه سيندن كشف اولموش شئيلرده دقتى جلب ائدير. قانادلى اوكوز شكىلى ده بوتون ياخين شرق و حتى آقاي عزت الله تگهبانين دئديكى كيمى بوتون اورتا آسيا و ياخين شرق دونياسىنين بؤك هنرينده يايلىمىش و معمول اولموش بير ناخيش ايدى.^۲

قانادلى اوكوز ناخيشى آسورى سارايلارينين داشلاريندا قازىلمىش قىبارى شكىل كيمى ده چوخدور. آنچاق مارلىكىن قانادلى اوكوز شكىللرى آسورى ناخيشلارينا نسبتاً اولدوقچا طبيعى، جانلى، اينانديرىجى، دورغونلوقدان اوزاق، حركت حاليندا، يوكسك هنر، اينجه صنعت، مهارت، باجارق و اوستاليقلا تصوير اولوندوغو حالدا آسورى ناخيشلارى حركت سىز، دورغون و دونوق حالدا تصوير اولموشلار.

مانانا مدنيتى نين حسنلى خزينه سيندن كشف اولموش بير قىزىل پياله نين ائشيك ديوارينداكى ناخيشلاردا هاوا آلاھىنين آراباسىنى چكن بير اوكوز شكىلى ده^۳ مارلىك تپه اثرلرينين اوكوز

۱ - مارلىكىن فلز قابلارى، ص ۷۶.

۲ - هامان اثر، ص ۷۶.

۳ - حسنلى تپه سى بحثى

شکیللری کیمی نهایت درجه‌ده جانلی، حیاتی، دیری و بوتون عضولری حرکت حالیندا تصویر اولونموشدور.

گؤستریدیگیمیز ایلام، کاسسی، ماننا و مادلارین واحد هنر و صنعت آتمسفترینین محصولو اولموش مارلیک و حسنلی خزینه‌لری اثرلرینده کی یوکسک صنعت آیدین گؤستریر کی، او، تاریخ و اسکی لیک جهتدن آسوری هنریندن قدیم اولموش و شبهه‌سیز غارتگر و تالانچی آسوری شاهلاری ماننا - ماد خلقلرینی تالاییب آپاراندا، اونلارین اوستالاری، داش یونانلاری، اینجه صنعت خادیم‌لری، صنعتکارلاری و استعدادلی شخصلرینی ده اسیر ائدیپ آپارمیش و نینوادا اونلاری و یا اونلارین شاگردلرینی اشاره ائتدیگیمیزی اؤکوز شکیللرینی حجارلیق ائتمه‌گه مجبور ائتمیشلر و بونا گؤره‌ده اونلار روحسوز، دونوق، حرکتسیز و صنعتکارلیقدان اوزاق ناخیشلار اولموشدور.

مارلیکین سیمرغ و قانادلی اؤکوز شکلی اولان پیاله‌سی داخلینین تکینده اولان دایره‌وی گؤزل ناخیشلی یارپاقلاری کاسسی مدنیتی‌نین اثری اولان کرمانشاهدان کشف اولموش بیر قابین اوزه‌رینده‌ده مشاهده اولونور. بودا تامامیله طبیعیدیر. اونا گؤره کی، هم مارلیک تپه، همده کاسسی مدنیت‌لری گؤستریدیگیمیز و اوزه‌رینده بحث ائتدیگیمیز واحد هنر و صنعت آتمسفترینین بیری شمالی، دیگری ایسه غربینده یئرله‌شن اوجاقلاریندان اولموشلار.

قوشا حیوان ناخیشی بیر قدر فوق‌لی اولسادا کرکوکون زنجیرلی منطقه‌سینده الده ائدیلمیش ایکی صحیفه‌ده واردیر کی، اونلاردا ایکی داغ کئچجسی بزک آغاجینین ایکی طرفینده گؤستریریلر. بو اثرلرین بیرینین تاریخی م.ق. ایکینجی مین ایلیک و دیگرینین کی م.ق. دوققوزونجو عصر تعیین ائدیلمیشدیر و بونا گؤره‌ده چوخ احتمال هورری (میتانی) مدنیتی‌نین یادگارلارینداندیر.

قارشیلیقلی داغ کئچجسی دسته‌سینین اوخشار صحنه‌لرینین نمونه‌لری ایرانین غربیندن الده ائدیلمیش تونج قاب‌لاردا و واردیر کی، م.ق. اونونجو یوز ایلیگه عایددیر (مارلیکین فلز قاب‌لاری). بو او دئمک‌دیر کی، قوشا حیواندان عبارت اولان ناخیشلار واحد هنر و صنعت آتمسفترینه مالک اولموش بوگونکو ایرانین بوتون غربی و مرکزی ائللری و خلقلری مدنیت‌لرینه مخصوص اولان بیر ناخیش، بیر یارادیجیلیق اوپرازی اولموشدور.

یوخاریدا اشاره ائتدیگیمیز کیمی، زئوه خزینه‌سینین قیزیل سینه‌بندینده ده همین قوشا حیوان ناخیشی واردیر.

کوبان‌دادا بئله ناخیشا مالک اولان بیر قین تاپیلیمیشدیر کی، ایشغوزلارا عایددیر. مارلیک تپه‌نین دؤرد سیرا ناخیشا مالک اولان قیزیل پیاله‌نین یوخاریدان بیرینجی سیراداکی لشش یئین قوزغونلار تصویرینه اوخشار و عبرت آمیز بیر صحنه نینوا شهری خرابا‌لارینین سناخریب (م.ق. ۶۸۱ - ۷۰۵) ین سارای دیواریندا کی قاباری ناخیشدیر. بو آسوری سارایی ناخیشیندا قوزغون بیر ایلام عسگرینی دیدیر. یئنه‌ده نینوا خرابا‌لاریندا "آشور ناسیرابال" ین سارایی دیوارینین ناخیشیندا بیر قوزغون بیر ایلام ضابطی‌نین جسدینی یشمکده‌دیر. "تیمرو" دا اوچونجو تیقلت پیله‌سین ساراییندا

بىر قوزغون گۆيدە اوچاراق اورارتو عسگرلرينى ايزله يير.^۱

لشش يىتىن قوزغونلارین شکیلی ایلاملارین شوش شهری خارابالاریندان دا کشف اولموشدور. تاریخی م.ق. ۸ - ۹ - نجو یوز ایلیکلر تعیین اولونموش بو شوش ناخیشلاری مارلیک تپه نین همین نزوع لؤوحه لری و شکیللرینه چوخ اوخشاییر. لرستاندا عینی ناخیشلار الدە ائدیلیمیشدیر کی، کاسسی مدنییتینه عاید دیر.

قوشا حیوان ناخیشی قدیم دؤورلرده آسیا خلقلرینده اوزون عصرلر داوام ائتمیش بىر هنر عنعنەسى اولموشدور. بو باره ده آقاي عزت الله نگهبان یازمیشدیر: "قوشا حیوان ناخیشی ... یاخین شرق و اورتا آسیادا یایلمیش بىر عنعنوی ناخیشدیر. بو ناخیش مختلف حیوانلار قوروھونو بىر بڑک آغاجینین ایکی طرفینده قارشیلیقلى اولاراق گۆستەریر و اولدوقجا اوزون بىر دؤور داوام ائتمیشدیر.^۲

واحد هنر و صنعت آتمسفرینه مالک اولموش بو گونکو غربی و مرکزی ایران منطقه لریندن کشف اولموش م.ق. ایکینجی مین ایلیگین سونلاری و بیرینجی مین ایلیگین ایلک عصرلرینه عاید اثرلرده اوخشارلیق، هنر و صنعت وحدتینی همده پیاله لرین لبه لرینده کی ناخیشلاردا گۆرمک اولور. مثلاً حسنلی دن کشف اولموش دونیا شهرتلی قیزیل پیاله نین آغزینین اطرافیندا کی نوار شکلینده اولان ناخیشلار مارلیک تپه دن کشف اولموش اثشیک سطحینده بىر جوت قانادلی اؤکوز ناخیشلاری اولان قیزیل جامین آغزینین اطرافیندا کی نوار شکلینده کی ناخیشلار کیمیدیر.

عینی وضعیتی خزرله البرز داغلاری آراسیندا یارانمیش کلاردشت مدنییتیندن کشف اولموش قیزیل پیاله ده گۆروروک. داها دقته لایق مسئله اونندان عبارت دیر کی، کلاردشت پیاله سینین لبه سینده کی ناخیش مارلیک تپه پیاله لرینین بضیسینده اولان ناخیشلارین عینی کیمیدیر. ایرانین غرب ایالت و ولایتلریندن کشف اولموش بو پیاله لره بنزر اثرلرین هامیسیندا بو و بونا بنزر ناخیشلارا راست گلمک اولور.

بحث ائندیگیمیز منطقه لرده واحد هنر و صنعت آتمسفرینین حکم سورددوگونو گۆستەرن فاکتیلاردان بیریده پیاله لرده کی حیوان ناخیشلارینین باشلارینین پیاله لرین خارجی سطحیندن اثشیگه چیخماسی حادثه سیدیر.

مارلیک تپه اثرلریندن اوستونده بىر جوت قوشا قانادلی اؤکوز ناخیشی اولان پیاله دن یرینده دانیشارکن گۆستردیک کی، اونداکى اؤکوز ناخیشلارینین باشلاری داخلدن دویمه اوصولایله قاباریلاراق اثشیگه چیخمیشدیر. عینی هنر و صنعت کلاردشت قیزیل پیاله سینده نظره چارپیر، آنجاق کلاردشت پیاله سینده آسانین باشی آیريجا قایریلاراق، سونرادان پیاله ده یرینه میخلانیب

* ۱ - مارلیکین فلز قبالاری، ص ۸۷.

۲ - یتنه اورادا، ص ۸۴ - ۸۵.

یاپیشدیر یلمیشدیر.

رودبار طرفلریندن قاچاق قازینتیلارلا تاپیلیمیش و م.ق. دوققوزونجو عصره عاید اولان بیر قیزیل فینجاندا داغ کئچیسینین باشی فینجانین خارجی سطحیندن ائشیگه چیخمیشدیر. بو فینجانین دا بهلری مارلیک تپه و کلاردهشت پیاله لرینین بهلری کیمی ناخیشلیدیر.

پروفئسور ویلکینسین فیکرینجه بو فینجانداکی داغ کئچیسینین باشی آیریجا قایر یلمیش و سونرا قایناق وئرله رک کئچی شکیلینین بدنینه یاپیشدیر یلمیشدیر. پروفئسور ویلکینسین فیکرینجه بو گونکو ایرانین قدیم غربی و مرکزی منطقه لرینده قایناق واسطه سیله فلزلری یاپیشدیر ماق معمول اولموش و بو ایش شیمیایی اوصولارلا مس دوزو و جوشکارلیق واسطه سی ایله حیاتا کئچیرمیش.^۱

شوشدان تاپیلیمیش و م.ق. ۱۲۲۷ - ۱۲۳۴ - نجی ایللرده حاکمیت ائتمیش ایلام شاهی "اومتاش قال" زمانینا عاید اولان بیر تونج فینجاندا ایکی سیرا - بیرى اؤکوز و دیگرى آتلاردان عبارت اولان ناخیشلارین باشلاری قاباری و ائشیگه چیخمادیر. عینی وضعیتده اولان قابلاری و ناخیشلاری سونرالار اورارتو مدنیتینده مشاهده ائدیریک کی، اونلارین تونج قابلاری ترکیه نین ارزنجان شهری یاخین لیغینداکی قازینتیلاردا کشف اولموشدور.^۲

بو گونکو غربی و مرکزی ایرانین م.ق. ایکینجی مین ایللیگین سونلاری و بیرینجی مین ایللیگین ایلک یوز ایللیکلرینده کی هنر و اینجه صنعت آتمسفرینین عینی لیگی، دؤنه - دؤنه اشاره ائتدیگیمیز کیمی، آرازین شمال قسمتلی، قافقاز داغلارینین جنوب اتکلری و کور چایی ساحل لری و خزر کنارلاری اراضیسی یعنی بو گونکو شمالی آذربایجاندا ایچینه آلمیشدیر. بو هنر و صنعت آتمسفرینین یارانماسی و وحدتی چوخ قدیم زامانلاردان، ظنیمیزجه قوتتی و اوتی ائللری و خلقلرین م.ق. ۲ - ۳ - نجو مین ایللیکلردن آرازین شمالی و جنوبوندا یاشاماسی زامان - زامان دریند یولوايله اورتا آسیادان تورک ائللرینین گلیب، بو اراضیلرده یورد سالیب حیات سورمه سی، م.ق. بیرینجی مین ایللیگین اوللریندن باشلا یاراق ۷ - ۸ - ۹ - نجی عصرلرده ایشغوزلارین - ساکالارین کیچیک و بؤیوک دسته لر و ائللر شکلینده گلیب هم شمالی، همده جنوبی آذربایجان تورپاقلاریندا یورد سالیب یاشاماسی دها سونرالار جنوبی آذربایجاندا یاشایان ایشغوزلارین - ساکالارین بیر عده سینین شمالی آذربایجان اراضیسینه گئدیپ و حتی اورادان دریند یولوايله گئری قایتماسی کیمی تاریخی فاکتورلارین محصولو ائله جده خزر دیزی و بو دیزین جنوبو و غربینده یاشامیش واحد کؤکلو خلقلرین آردیجیل ایلگی و علاقه سینین نتیجه سیدیر.

بو سببلره گؤرده مارلیک تپه خزینه سیندن الده ائدیلمیش بئلی، دؤشو و قیلچلاریندا اوجو

* ۱ - مارلیکین فلز قابلاری، ص ۵۳ - ۵۲.

۲ - بئنه اورایا.

یومورو بونوزلارا بنزر ناخیشلاری اولان، آلتی دفعه تکرارلانا، یول گئدن، خیالی آت تصویر لیره مالک قیزیل پیاله نین ناخیشلاری کیمی ناخیشلاری اولان ساخسی قابلار کاشانین "سیلک" قبرستانلیغیندا تاپیلیمیشدیر کی، اوندان نچه یارپاغا مالک اولان گوللرده بوش یئرلری دولدورموشدور. بوندان علاوه شمالی آذربایجانین "مارال دره سی" آدلی منطقه سیندن بیر فلزی نوار الده ائدیلیمیشدیر کی، اوندان بیر بونو اوزون و یای کیمی ایری اولان آتین ناخیشی واردیر. آو یئرینده گۆسته ریلیمیش بو آتین باشیندا ایکی بونوز کیمی ناخیش واردیر. پروفیسور "شفر" طرفیندن بو مثال لنت م.ق. ۱۰۰۰ - ۱۲۰۰ - نجی ایللره عاید گۆسته ریلیمیشدیر. بو لنتین تاپیلدیغی "مارال دره سی" قبریندن بیر تونج صحیفه ده کشف اولموشدور کی، اونون اوستونده مارلیک تپه نین یوخاریدا اشاره ائتدیگیمیز پیاله سینین ایچ طرفده تکینده اولان، اوچ بوجاقلاردان یارانان دایره وی بزرک ناخیشی واردیر.

بوتون بونلاری نظره آلدیقدا تامامیله آیدین اولور کی، ایلام، کاسسی، ماننا و ماد هنری، صنعتی و عمومیتله مدنیتلری آراسیندا چوخ یاخین و آردیجیل ایلگی و علاقه اولموشدور. بو علاقه ماننا - ماد مدنیت مرکز لرینین هامیسی، او جمله دن، گۆستر دیگیمیز کیمی، سیلک تپه و حسنلی تپه سی مدنیتی ایله اولموشدور. بو واقعیتلری عزت الله نگهبانین سۆزلریله اوخویاق:

... او زامان ایکی "مارال تپه سی" و "مارلیک" منطقه لری آراسیندا اینکار ائدیلمز مدنی و هنری ایلگی اولموشدور. بو ایلگینین شاهدلری او شئیلرده نظره چارپیر کی، "مارال دره سی" قبرستانلیغیندا اولولره گۆمدورولموش، همده مارلیک قبرلرینده کشف اولموشدور. حسنلی قازینتیلاریندا الده ائدیلیمیش کیچیک ناخیشلاری اولان گوموش بیر پیاله اوزهرینده بیر آت ناخیشی گۆسته ریلیر کی، سبک باخیمیندا، معین درجه ده، مارلیک پیاله سینین بونوزلو آتی ایله مقایسه ائدیله بیلر. حسنلی دن اولان بو گوموش پیاله نین تاریخی م.ق. بیرنجی مین ایللیگین اوللری حدودوندا تعیین ائدیلیمیشدیر.^۱ بو پیاله ناخیشلارینین قایریلما تکنیکی مارلیک قابلارینین قایریلما تکنیکینه بنزه بیر. عزت الله نگهبان بو باره ده یازمیشدیر:

«بعضی عالیملر طرفیندن بو گوموش پیاله احتمال اورارتو منشألی بیر پیاله اولاراق معین ائدیلیمیشدیر سه ده، نظره گلن بو گوموش پیاله نین مارلیک سبکی و هنری ایله داها آرتیق ایلگیسی واردیر. حسنلی پیاله سینین اوستونده کی فشارلا سالتیمیش ناخیشلار مارلیک گوموش قابی اوزهرینده کی فشارلا یارانمیش ناخیشلار ایله، قایریلما تکنیکی باخیمیندا، اوخشاردیر».^۲

لرستانین "سرخدا م" منطقه سیندن تاپیلیمیش بیر اوخ قابیندا قاباری قانادلی بیر اۆکوز ناخیشینین باشی و بونوزلاری مارلیک تپه خزینه سینین همین بونوزلو آتی کیمی، تصویر

* ۱ - مارلیکین فلز قابلاری، ص ۵۸.

۲ - مارلیکین فلز قابلاری، ص ۵۸.

اولونموشدور.^۱

مارلیک تپه‌دن کشف اولموش همین بونوزلو آتی اولان پیاله‌ده بیری - بیرینین عکس جهتینده حرکتده اولان آت ناخیشلارینی بیری - بیریندن آیران قوشا اوچ خط واردیر کی، هر ایکی خطین ایچی جیناغی شکیلده اولان موازی خطلرله دولدورولموشدور. بوتون یاخین شرق منطقه‌سیندن تاپیلیمیش قابلاردا بئله ناخیشلی خط چوخدور. حتی م.ق. ۱۴ - ۱۳ - نجو عصرلره عاید، رامشسلر دؤورو مصر قابلاری ناخیشلاریندا بو خطلره راست گلیریک. بئله ناخیشلی نوار کیمی خطلر "جیحون" چایی خزینه‌لریندن کشف اولموش اثرلرده‌ده مشاهده اولونور.^۲

مارلیک تپه‌نین بو پیاله‌سینده کی ناخیشلاردان بیری‌ده بورولموش نوار شکیلینده خطلریر کی، یاخین شرقین بوتون منطقه‌لری مدیئتله‌نینده، او جمله‌دن زئوه، حسنلی، کلاردشت، لرستان، هیت، آسوری، هورری، سوریه، فلسطین و خصوصیه ایرانین غرب منطقه‌لریندن تاپیلیمیش اثرلرده چوخدور. بو خطلر جامین دؤورد - دؤوره‌سینه ساریلمیش، اؤزلری‌ده آشاغیداکی ایکی خطین بورولماسیندان یارانمیشدیر کی، هر خط اوچ موازی خطدن یارانمیشدیر، یوخاریدا، لبه‌نین آلتیندا اولان خط ایسه دؤرد خطدن هؤرولموشدور و هر خط اوچ موازی خطدن میدانا گلیمیشدیر. بو کیمی ناخیشلارا حتی قافقاز داغلارینین شمالی منطقه‌سی اولان "کوبان" دان کشف اولموش اثرلرده‌ده راست گلیریک.^۳

دئمک، مارلیک تپه خزینه‌سیندن کشف اولموش قابلارداکی بورولموش، یا هؤروک کیمی هؤرولموش و یا جیناق شکیلده کیچیک خطلرله یارانمیش نوار شکیلینده بزرک خطلری ایلام، کاسسی، ماننا و ماد هنری و اینجه‌صنعتی‌نین بیر عنصر و کیمی، نه تکجه چاغداش ایرانین غربی و مرکزی منطقه‌لرینین اسکی اورتاق مدیئتی، بلکه یاخین شرق و حتی یاخین شرقین اطرافینداکی مدیئتله، ائله‌جده‌ده اورتا آسیا مدیئتی‌نه تأثیر ائتمیشدیر.

بو جهتدن ماننا مدیئتیندن دانیشارکن، همین عنوانلی بؤلومده گؤستردیگیمیز ماننا شاه‌ی تصویرینه مالک هابئله "ماننا اوخ آتانی" شکلی اوستونده جیزیلمیش پیاله‌لرین لبه‌لرینین آشاغیسینا، ائله‌جده‌ده اورادا "ماننا اوزانی" ناخیشینا مالک اولان پیاله‌نین لبه‌سی و آلت حیصه‌سینده اوچ سیرا ناخیشدان اورتادا اولانینا باخماق کفایتدیر.

بحث ائتدیگیمیز قدیم دؤورلرده شمالی و جنوبی آذربایجان، ایرانین غربی و مرکزی ایالتلرینده حاکم اولموش واحد هنر و صنعت آتمسفرینین وارلیغینی استراحت حالیندا تصویر اولموش مارال، داغ کئچیسسی و قویونلارین شکیللرینده مشاهده ائدیریک. مثلاً استراحت حالیندا تصویر

* ۱ - پشه اورایا.

۲ - مارلیک فلز قابلاری، ص ۵۹ - ۵۸.

۳ - مارلیک فلز قابلاری، ص ۶۱.

اولموش مارال شكلى خزرين جنوب ساحل لريندن الدە ائديلميش بير شيدە، ائله جەدە "زئوہ" دن كشف اولموش قيزيلدان اولان برك وسيله سيندە وارديركى، پروفئسور ر. قيرشمن اونلارى م. ق. ۷ - ۸ - ۹ - نجو يوز ايلليك لره عايد بيلير.^۱ شوشون ۱۵ كيلومتريگيندە يئرلەشن "هفت تپە" دن كشف اولموش اثرلر دەدە استراحت ائدن قويونلار سيرايله دوزولموشلر.^۲

همين فورمادا اولان بو حيوانلارين شكيللرينە مالک اولان اثرلر قافقاز داغلارينين شمالي قسمتيندە يئرلەشن "کوبان" منطقه سيندەدە، ايشغوزلار - ساكالارين اثرلرى اولاراق، كشف اولموشدور.^۳

مارليک تپەدن كشف اولموش قيزيل بير كاساداكى بير لؤوحە، يعنى قانادلاريني قوچلارين اوستونە آچيب، اونلارى حمايت ائدن بير قارتال ناخيشى واحد هنر و صنعت آتمسفرينه مالک اولان گؤستردیگيميز يئرلردن كشف اولموش اثرلر دەدە مشاهدە اولونور. بو كيمي قوش شكلى قيزيل صحيفەدە شوشدان، بو كيمي قوچ تصويرى ايسە حسنلیدن كشف اولموش بير كاسانين سطحى و كفيندە واردير، اؤزودە م. ق. ۱۰۰۰ - ۱۲۰۰ - نجى ايللره عايددير. حتى بو ناخيش ميتاننى، هيت و آسورى مؤهورلرى و اثرلريندەدە مشاهدە اولونور.^۴

مارليک تپەدن كشف اولموش بو كاسانين لبه سى آلتيندا اولان ناخيشلى، ائىلى لشتين هؤروك كيمي توخونوشودا بحث ائتدیگيميز واحد هنر و صنعت آتمسفرينه مالک اولموش اراضينين يريندن تاپيلان تاريخى اثرلر دەدە مشاهدە اولونماقدادير.

مارليک تپە اثرلرينين چوخوندا گؤردوك كى، اونلارين لبه سى و بعضيلرينين تكينين اطرافيندا ائله بير ماراقلی ناخيش قابلارين دؤرد - دؤوره سيني بزه ميشدير كى، اوچ خطدن هؤروك وارى توخونموش شكيلدەدير و بو اوچ خطين هر بيرى اوچ موازى خطدن يارانميشدير. بو برك لشتى و يا نوار مارليک تپە اثرلرينين چوخو، او جملەدن بير قسمتى خاراب اولموش قيزيل فينجاندا، قوشانادلى اؤكوز ناخيشلى پيالەدە، بوينوزلو آت ناخيشلارى اولان پيالەدە، استراحت حاليندا داغ كئچيسى ناخيشى اولان پيالەدە، قوچلار و قارتال ناخيشلى كاسادا، سيمرغ و قانادلى اؤكوز شكلى اولان ليواندا، قارتال شكيللى فينجاندا، آناسيني اهن، آغاچا ديرماشان و نهايت كركس لر واسطە سيله ديديلن داغ كئچيسى تصويرى اولموش پيالەدە، قانادلى ايلاهه لرین تصويرى اولان پيالەدە، هابىله آسلانلارى بوغماق ايسته ين ايگيدین اولدوغو گوموش پيالەدە، ائله جەدە بعضى تونج قبالردا گؤرونور. عيني ناخيشى حسنلى تپە سيندن كشف اولموش گؤزل ناخيشلى قيزيل پيالە نين لبه سيندە، اونا چوخ ياخين ناخيشلى لشت ماننا اوزانى، ماننا شاهی و ماننا اوخ آتانی

*

۱ - مارليکين فلز قبالارى، ص ۶۵.

۲ - يئنه اورادا، ص ۶۶ - ۶۵.

۳ - يئنه اورايا.

۴ - مارليکين فلز قبالارى، ص ۷۱ - ۷۰.

تصویرلری اولان پیاله‌لرین لبه‌لرینده مشاهده ائدیریک . عینی ناخیشی هیت مدنیتی اثرلری، هابئله سوریه‌دن کشف اولموش هورری مدنیتینه عاید اثرلرده، حتی م.ق. آلتینجی عصره عاید اولان قافقاز داغلارینین شمالیندا کوبان‌دان الده ائدیلمیش ایشغوز (ساکا)لارا عاید اثرلرده گؤروروک. دایره‌وی ناخیشلار

مارلیک تپه اثرلرینین داخلی کف‌لرینده اولدوقجا گؤزل و ریاضی اوصوللارلا حیصه‌لره بؤلونه‌رک ناخیشلاناتان دایره‌وی ناخیشلار و اونلارین بعضیلرینده بیضی شکلینده یارپاقلار اولدوقجا دقیق و اینجه شکیلده تصویر اولونموشدور. بئله گیرده ناخیشلارین اولدوقجا الوان و چشیدلی نؤوعلرینی بو گونکو ایرانین غربی و مرکزی تورپاقلاریندان الده ائدیلمیش اثرلر و قاب - قاجاقلارین بیر سیراسیندا مشاهده ائدیریک. بئله ناخیشلار واحد هنر و صنعت آتمسفرینه مالک اولموش گؤستردیگیمیز منطقه‌لرین مدنیتلرینده، استثناسیز اولاراق، مۆوجود اولموش، اؤزوده اولدوقجا چشیدلی، الوان، اینجه، دوزگون ریاضی بؤلگولره و هر بؤلگوده معین شکیلده تصویرلره مالک اولموشدور. کتچمیش بؤلوملرده موضوعلارلا ایلگیلی وئردیگیمیز مختلف تاریخی اثرلرین شکیللرینده بو چئوره شکیلده اولان ناخیشلارین چشیدلرینی گؤرورسونوز و بو بؤلومده یئری گلدیکده آیری - آیری اثرلردن دانیشارکن، اونلارین آلتی و ایچینده کی کفینده اولان چئوره شکیلده ناخیشلارلا اشاره ائتمیشیک. بو شکیللرین اولدوقجا الوان چشیدلی، دقیق ریاضی اوصول‌ایله بؤلونموش اینجه، گؤزل و بوگون بئله حئیرتلندیرجی اولدوغونو نظره آلاراق، اینساندا بئله بیر فیکیر یارانیر کی، ایلام، کاسسی، قوتتی، لوللوی، ماننا و ماد خلقلری تورپاقلارینین مختلف یئرلرینده یارانمیش هنر و اینجه‌صنعت اوجاقلارینین صنعتکارلاری، اوستالاری، هنرمندلری، رسام و حکاکلاری، بیر - بیرینین هنر و اینجه‌صنعت یارادیجیلیغی ایله یاخیندان تانیش اولدوقلاری اوچون، مختلف هنر، اینجه‌صنعت و اثر یارادیجیلیغیندا بیر - بیرله یاریشمیش، بیر - بیریندن اؤیرنمکله برابر، صنعت اؤیرندیکلری اثردن داها گؤزل و اینجه‌سینی یاراتماغا، تازا و اورویئال ناخیشلار خلق ائتمه‌گه چالیشمیشلار، نئجه دئیرلر، آرالاریندا بیر نؤوع یارادیجیلیق یاریشی، مسابقه‌سی و بسه - بسی اولموشدور و بونون نتیجه‌سینده آشاغیدا شکیللرینی گؤردوگونوز تامامیله بیکر، تازا و اورویئال دایره‌وی ناخیشلار یاراناراق، صنعتکارلار طرفیندن یادگار قالمیشدیر. قید ائتمه‌گی لازم بیلیریک کی، م.ق. ایکینجی مین ایللیک و بیرینجی مین ایللیگین ایلک یوزایللیکلرینده بوگونکو شمالی و جنوبی آذربایجان، ایرانین غربی و مرکزی ولایتلرینین ساده و گئنیش خلق کوتله‌لری داخلینده، شهرلر و خصوصیه کندلرده اولموش بیر سیرا حیات وسایطی و آدلار، یئرینده گؤستردیگیمیز کیمی، قالماقدادام ائدیر. مثلاً یون اییرمک اوچون تئشینی گؤستهره بیلهریک کی، او زاماندان بوگونه قدر خلق طرفیندن استفاده اولموشدور. بو خلق عادت و عنعنه‌لریندن بیریده حیات وسایطی و آشپزخانا قاب - قاجاغینین بعضیلری، او جمله‌دن بؤیوک مس مئزئمیلرین ایچ قیراقلاری و خصوصیه مرکزلرینده کی همین دایره شکیلینده اولان

ناخيشلاردير. بو كيمي ناخيشلارلا مالک بوشقاب، کاسا، حتى ايران ايچمک اوچون آغاچ قاشيقلار، چؤمچهلر و سايرهده اولموش و تقريباً ۶۰ - ۵۰ ايل اوللره قدر آذربايجانين هر يئرینه، ياييلميش ايدى و ايندىده، هئچ شهبه سيز، بو كيمي ناخيشلارلا مالک اولان قاب - قاجاق شهرلرين کؤکلؤ عايله لرینده و کندلرين اکثر عايله لرینده تاپيلار.

بو كيمي دايره وى اينجه ناخيشلار آذربايجان هنرينده، دئمک اولار، هميشه داوام اثتميش و حتى ايسلام دؤوروندهده ايسلامى لشهرک، بير هنر اوپرازي كيمي داش يونان اوستالار و هنرمندلر طرفيندن استفاده اولونموشدور. بيز يئرینده بونا اشاره اثتميشيک كي، بوگون شېسترده بول تاپيلان بؤيوک يونولموش قارا مرمر داشلاردا بو دايره وى ناخيشلارین يئددى يئره بؤلونموشلرى واردير كي، يوخاريدا، اورتاداکى بؤلومو محرابى افاده ائدير.

مارليک تپه دن کشف اولموش قابلار داخيلينده سو دولدوروب، پياله لره تۆکمک اوچون و يا سو قايناتماق اوچون قايريلميش، زمانه ميزين قورولارى و يا چايدانلارينا بنزر، آنجاق لوله لرى چوخ اوزون و اوستو آچيق اولان قابلاردير. عادى حيات وسايطى اولان بو قابلارين عيىنى و يا اولدوقجا اونلار اوخشار و قورولوشجا چوخ ياخين قابلار، همده اثشيک سطحلرى بؤيوک مهارت و اوستايقلا ناخيشلاناراق بزنميش چايدان وارى حيات وسايطى واحد هنر و صنعت آتمسفرينه مالک اولموش ايلام، کاسسى، ماننا و ماد خلقلرى داخيلينده اولموش، يعنى بوگونکو ايرانين غربى، مرکزى، خزر ساحل لرى قسمتلىرى و شمالى آذربايجان اراضيسينده آپايريلميش علمى قازينتى ايشلرى نتيجه سينده و يا تصادفاً تاپيلميش قاب قاجاقلار داخيلينده چوخدور.

مثلاً سيلک تپه دن کشف اولموش، اؤزوده اولدوقجا ماراقلى ناخيشلارلا بزنميش و دسته سى ده اولان لوله لى ساخسى قابلارى گؤستمک اولار كي، م.ق. ايلک مين ايلليگه عايددير، يعنى مرکزى ماد مدنيتى يادگاريدير.^۱ هابئله م.ق. ايلک مين ايلليگين اوللرينه و ماد مدنيتينه عايد اولان، اثشيگى گؤزل ناخيشلى، لوله لى، همده دسته لى ساخسى قابلارى گؤستمک اولار كي، لوله لرى نسبتاً قيسادير و چوخ احتمال مارليک تپه چايدانلاريندان سونرا قايريلميشدير.^۲

بحث ائنديگيميز ياخين شرق منطقه سيندن کشف اولموش م.ق. ايکينجى مين ايلليگين ايکينجى ياريى و بيرينجى مين ايلليگين ايلک عصرلرينه عايد اولان قاب - قاجاقلار و قورولار داخيلينده ائله چايدانلاردا اله ائديلميشدير كي، اونلارين بدنلرى گوموش و سو سوزمک اوچون لوله لرى قيزيلداندير. بو قورولار نمونه مارليک تپه نين او قورسونو گؤستمک اولار كي، اثشيک سطحينه نازيک قيزيل صحيفه لر ياپيشديريلميشدير كي، اونلاردا افسانه وى ناخيشلار قازيلميشدير. بو كيمي ايکى جنسندن قايريلميش قورولار گؤستردیگيميز واحد هنر و صنعت آتمسفرينه

۱ - "سيلک تپه" بحنى و شکیللرينه.

۲ - "ماننا حکومتينين قورولوشو، اقتصادى و سياسى وضعيتى" بؤلومو و شکیللرينه.

مالک اولان منطقه اوجاقلاریندان دا الهه ائدیلمیشدیر. مثلاً لرستاندان و کاشان یاخین لیغیندا کی سیلک خزینه سیندن بدنی ساخسی و لوله لری تونجدان اولان قورولار کشف اولموشدور.^۱ گوموش و قیزیلدان قایریلمیش قاب - قاجاق حسنلی و زئوه خزینه لریندن ده الهه ائدیلمیشدیر، حتی بونلار قایریلما تکنیکی و سبک جهتن مارلیکین گؤستر دیگیمیز قورسونا چوخ اوخشاردیر. آقای عزت الله نگهبان بو باره ده یازمیشدیر:

مارلیکین گوموش و قیزیلدان قایریلان "ناخیشلی قیزیل صحیفه لر یاپیشدیر یلمیش و اوخشار سبک ایله بز نمیش گوموش قابلار بئز قابلار حسنلی، هابئله زئوه قازیتیلاریندان الهه ائدیلمیشدیر. حسنلی نین گوموش قابلاری قیزیل ناخیشلارلا بز نمیش و احتمال مارلیکین گوموش قابلاری ایله اوخشار تکنیک و سبک ایله قایریلمیش و چاغداش دیرلار.^۲

مارلیک خزینه سیندن قورو تیپلی اوزون لوله لی قابلار ساخسی و گوموشدن و قیزیل ناخیشلی شکیللری اولان تونجدان قایریلمیشلاری دا واردیر.

مختلف آشپزخانا و عادی یاشاییش ایشلرینده استفاده اولونموش بو قابلار واحد هنر و صنعت آتمسفرینه مالک اولموش قدیم آذربایجان، غربی ایران و مرکزی ماد اراضی سینین مدنیت اوجاقلاریندا گئیش یاییلمیش و کوللی مقداردا استحصال اولموشدور، بونا گؤره ده کاشان، لرستان، همدان، آذربایجان و سایره ایرانین غرب و مرکزی اراضی سینده آپاریلمیش علمی قازیتلی ایشلری نتیجه سینده بو کیمی قورولار، اؤزلری ده چئشیدلی فلز و ساخسیدان قایریلمیشلاری الهه ائدیلمیش و بوگون آوروپانین مختلف موزه لرینده ساخلانیلماقدادیرلار. عزت الله نگهبان بو باره ده یازمیشدیر: «لوله لی قابلار، بو خصوصی شکیل ایله، او قابلارین مشخص نؤوعوندا دیر کی، ایرانین شمال و غرب منطقه لرینین تقریباً م.ق. ایکینجی مین ایللیگین سونلاری و بیرینجی مین ایللیگین اوللرینه مخصوص اولموش هنر مکتبینه خاص اؤزلیکلری معرفلیک ائدیر. بو شکیلده اوزون لوله لی تونج قابلار "سیلک ب" لرستان، گیان تپه، گوران تپه، خورون، همدان و قشیریه قازیتیلاریندان الهه گلمیشدیر...»^۳

واحد هنر و صنعت آتمسفرینه مالک اولموش گؤستر دیگیمیز منطقه لردن الهه ائدیلمیش اثرلرده کی مئتود، سبک و هنر وحدتی قورو کیمی قابلارلا محدودلاشما ییر، بلکه بو یئرلردن الهه ائدیلمیش اولدوقجا الوان و چئشیدلی قاب - قاجاقلاردا دقتی جلب ائدیر. بو باره ده داها گئیش معلومات الهه ائتمک اوچون عزت الله نگهبانین "مارلیکین فلز قابلاری" آدلی اثرینه باخماق اولار. بونودا علاوه ائدک کی، ماننا - ماد اراضی سی خلقلری داخلینده عادی حیاتدا تونج قاب - قاجاگین

۱ - مارلیکین فلز قابلاری، ص ۱۳۰.

۲ - مارلیک فلز قابلاری، ص ۱۵۶.

۳ - یئنه اورادا، ص ۱۳۰.

ايشلنمەسى او اندازهده يايلىمىش و عمومى حال آلمىش ايدى كى، آسورى شاهلارى بو خلقلره قارشى هجوم و يوروش ائتديكده، وئرگى و خراج عنوانى ايله بونلاردان كوللى مقداردا طلب ائديب آلدىقلارى شيلردن بيرىده عادى حيات و آشپزخانا وسايطى اولان همين تونج قاب - قاجاقلار اولموشدور.

واحد هنر و صنعت آتمسقرينه مالک اولموش گؤستردىگيميز هنر و اينجه صنعت اوجاقلاريندا نه تکجه اؤنملى هنر و صنعت ناخيشلارى و سبكلرى عىنى و اوخشاردير، بلکه بو اوجاقلاردا يارانمىش ان کيچىک علامت و اشاره لرده بيرى - بيرينه اوخشار و اورتاقدير. مثلاً همين مارليکين گوموش بدنلى و لوله سى قيزيلدان اولان قورونون ائشيك سطحينده كى آسلانلارين، هابئله آشاغيدا كيشينين بوينوندا اولان حيوانين بودلاريندا (+) علامتى واردير. بو علامت واحد هنر و صنعت آتمسقرينه مالک اولموش يئرلرين اوجاقلارينا عايد اولان اثرلرده و حتى بوتون اورتا آسيا و ياخين شرق اثرلرينده نظره چارپير. عزت الله تگهباں بو بارهده يازمىشدير:

«اوسته گل (+) علامتى و يا ناخيشى، قابين يوخارى طرفى، يوخاريداكى سيرا ناخيشلاردا گورون آسلانين بودونداكى سينمىش اوسته گل علامتى، هابئله آشاغيداكى سيرادا كيشينين چيگننده داشيان آوين بودوندا گورون اوسته گل علامتى چوخ چوخدور. بو ناخيش قديم دونيانين ياخين شرق و اورتا آسيا منطقه سيندن الده ائديلمىش اسكى شيلرين اوستونده مشاهده اولونور و اسكى ليک باخيمىندان اوزون دؤورانى بيلديرير. بو علامت م.ق. اوچونجو مين ايلليکدن سونرا آسيانين غربى قسمتلرينده، مصر، آزالىق دنيزى نين شرقى ساحل لرى، بين النهرين و ايراندا ايشلنمىشدير. حيوانلارين بودو اوستونده اولان بو بؤك ناخيشى "کلاردشت" و "حسنلى" قيزيل پياله لرى كيمى زينت قابلارنinin اوستونده واردير كى، هر ايكى سينين تاريخى م.ق. ايكينجى مين ايلليگين سونلارى و بيرينجى مين ايلليگين اوللرى تعيين ائديلمىشدير. هابئله سينيق خاچ ناخيشى بير حيوانين تونج مجسمه سينين الى و آياغى اوستونده اولموشدور كى، احتمال آتين نوختاسينين بير طرفينه مربوطايدى و لرستاندان الده ائديلمىشدير»^۱.

اوسته گل علامتى اولدوقجا قديم زامانلاردان، حتى يازىلى تاريخدن قاباقكى دؤورلرده اولموشدور. حتى م.ق. بشينجى مين ايلليکده ساميرهده قايريلمىش ساخسى قابلاردا بو ناخيش مشاهده اولموشدور.^۲

يوخاريدا گؤستردىك كى، خيالى، فانتاستىك حيوانلارين شكيللرى اولدوقجا قديم دؤورانلاردان، افسانه لردن باشلانان و ياراتان بير واقعيت دير. سونرالار بو كيمى افسانه وى حيوانلار ياخين شرق خلقلرينين مهورلرينده چوخ گورونور. مثلاً م.ق. ۱۴۵۰ - نجى ايللرده ياشايب،

* ۱ - مارليک فلز قابلارى. ص ۱۳۱ - ۱۳۰.

۲ - يته اورايا.

هوررى - مېتائنى شامى اولموش "ساساتار - Sassetar" ين مؤهورونده بير خيالى وارلىق ايكى آسلانى، عكس جهتلره باخان حالدا، ساخلاميشدير. بو شكيل مارلىك گوموش پيالهلرلنده كى ناخيشا بنزه يير. آسورى شاهلارى "آربا آداد" ين [م.ق. ۱۴۰۵ - ۱۴۱۲] و بيرينجى توكونلى نينورتانين [م.ق. ۱۱۱۵ - ۱۲۶۰] مؤهورلرينده خيالى و قوشا حيوانلى شكيللر واردير.

فرانسايين لوور موزه سينده ساخلاتيلان و م.ق. ۱۳ - دن ۱۰ - نجو عصرلره عايد اولان و ايرانيين غريبندن تاپيلميش قيزيل فينجاندا بير قهرمان تصوير اولونموشدور كى، ايكي حيوانى ايكي طرفينده ساخلاميشدير.^۱ عيى خيالى و قوشا حيوانلى ناخيشلار مالک اثرلر قاققاز داغلارينين شماليندا يثرله شن "كوبان" منطقه سينده الده ائديلميشدير.

مارلىك تپه نين گوموش قابلاريندان او پيالهدده دفته لايقدير كى، اونون ائشيك سطحينده پلنگلى رام ائتمك ايسته ين بير ايگيت شكلى چكىلميشدير.^۲ بو شكيلده قوشا حيوانا مالک اولماق جهتى هله بير يانا دورسون، اوندا گوج، پهلوانلىق، ايگيتلىك خصوصيتيني نمايش ائتديرمك مضمونو اولدوقچا ماراقلى و قديم قهرمانلىق داستانلارى و افسانه لردن سوزلوب گلن و اولدوقچا اسكى تاريخه مالک اولان بير فيكريدور، ائله بونا گۆرده همين بو مضموندا اولان ناخيشلار و تصويرلر، معين فرقلى جهتلرلرله برابر، واحد هنر و صنعت آتمسفرينه مالک اولان ايلام، كاسسى، قوتى، لوللوبي، ماننا و ماد مدنيتلرينين بوتون اوجاقلارى و مركزلرينده، حتى ياخين شرقيين هر بير يثرى و خلقلرينين هنرينده اولموش و اولاردا الده ائديلميش اثرلرده مشاهده اولونماقادير.

مارلىك تپه نين بو اثرينين شكلينده البته گۆزل نؤوع پرورانه بير فيكير، يعنى ضعيفلى گوجلورلر ترازو قارشيسيندا مدافعه ائتمك كيمى اجتماعى بير فيكير دايانير و بونا گۆرده قهرمان اولدوقچا مصمم، اراده لى، گوجلور، زور، ساغلام، پهلوان بدنلى، قورخماز و ائيلمز تصوير اولونموشدور، بو سببدن ده، فيكريميزجه، آشاغيدا گۆستهره جگيميز بونا اوخشار اثرلردن تاريخ اعتباريله چوخ سونرا يارانميشدير.

فيكريميزجه بو اثردن قاباقلار ماننا مدنيتينده يارانميش لؤوحه لر، يالنيز طبيعت قوه لرى و حيوانلارينا غلبه چالماق فيكرى قويولموش و مضمونو "قيلقميش" داستانيندان آلينيلىدور. بو لؤوحه لردن بيرى اورمو طرفلرينده "گۆي تپه" دن ديگرى ايسه "زئوه" دن كشف اولموش لؤوحه دير كى، قيلقميش بيرينجى سينده ايكي اؤكوزو، ديگرينده ايسه ايكي آسلانى قيلچلاريندان توتارق قالديرميشدير.

عيى صحنه نى لرستاندان - كاسسى مدنيتيندن كشف اولموش بير تونج لؤوحه ده گۆروروك. بو لؤوحه ده دۆرد قانادى و قارتال كيمى جايماغى اولان گويا ايلاهه ايكي پلنگى آياقلاريندان توتارق

۱ - بنه اورادا، ص ۱۳۲.

۲ - مارلىك تپه بۆلومو

قالديرمىش، ايکيسىنى دە جايناقلارى ايله ساخلايمىشدير.

ايستر دىنى آنلاملار، ايستره افسانه لردن ياراتان بوتون بو لۇوحه لرده اينسانين طبيعت قۇه لرينه و حيوانلار اوستونلوگو و يا اوستون گلمه سى آرزوسو تصوير اولموشدور.^۱

مارليک تپه اثرلىرى پهلوانى نين قيسا پالتارى، پالتارينين جىناق شكيلينده ناخيشلارى، اولدوقجا ايدمانچى قيلچ عضله لرى، پروفئسور "پورادا" و پروفئسور "دايسون" ون فيکرينجه، حسنلارين مشهور قيزيل پياله سى ناخيشلاريندان ملائكه نين قاباغيندا داياتان هاوا آلاهي نين پالتارى، پالتارينين ناخيشلارى و عضله لرينى خاطرلادير. عىنى اوخشارليغى حسنلى جامينين اؤكوز باغلانمىش آراباسينين آلتينداكى ايکى ايله نه يى ايسه وورماق اىسته ين پهلوانين قيسا پالتارى، عضله لرينين محکم ليگى و گوجلولوگونده مشاهده ائديرىک.

مارليک تپه نين بو گوموش پياله سينده كى پهلوانين پالتارينين شكلى بابيل قازيتتى لارى، هابئله تركيه نين "زنجيرلى" منطقه سيندن، "بوغاز كؤى" قازيتتى لاريندان، ائله جه ده آنادولونون باشقا يئرلريندن كشف اولموش اثرلرده نظره چارپير و بعضى عاليملر اونلارى هيت و ميتاننيلرين محاربه آلاهى "تشوب" ييليرلر!^۲

مارليک تپه نين بو اثرينده كى پهلوانين بير سيرا خصوصيتلرينه بنزر قابارى ناخيشلى اثر "هيت" ايمپىراتورلورغونون باش كندى "كاركميش" دان الدهه ائديلمىشدير كى، پروفئسور "ويرا" اونو ۹۰۰ ايل ميلاددان قاباق هيت شاهی اولموش "كاتوواس" دؤورونه عايد ييلير.

قاچان حالدا اولان جئيران و مارال ناخيشلارى دا او ناخيشلاردان دير كى، بحث ائتديگيميز واحد هنر و صنعت آتمسفرلى بوگونكو ايرانين غربى و مركزى اراضيلريندن الدهه ائديلمىش اثرلرده دقتى جلب ائدير. بو ناخيشلار پياله لرده، فينجانلاردا، اؤزوده مارالين تام شكلى و يا باشينين شكلى حاليندا تصوير ائديلمىشدير. مارليک تپه دن كشف اولموش بير گوموش پياله، هابئله بير فينجاندا مارال ايله، قاچان حالدا، اؤزوده اولدوقجا جانلى، دىرى، طبيعى و بدنلى اينجه ناخيشلارلا بزنمىش حالدا تصوير اولموشدور.

جئيران و مارال شكيللى واحد هنر و صنعت آتمسفرينه مالک اولموش گؤستردىگيميز اراضيلردن كشف اولموش تارىخى اثرلرين بير سيراسيندا مشاهده اولونماقدادير. بو مارال شكيللى بعضى يئرلرده قاچان حالدا، بعضى اثرلرده، او جمله دن مارليک تپه اثرلرينين تونج قابالاريندان بيرينده آياق اوسته دايانمىش حالدا، مثلاً بعضيلرينده استراحت حاليندا، بيرى - بيرينين آردينجا اوتورموش حالدا، مثلاً يئنه ده مارليک تپه اثرلرينين بيرينده (باخ شكيله) تصوير اولموشدور. بوتون بو مارال اولان اثرلرده حيوانلارين بوتون بدن حيصه لرى اينجه ناخيشلارلا بزنمىشدير. مارال

*

۱ - ماقبل تارىخ دؤورونده آذربايجان اراضيسينده حيات و مدنيت قابىغى اولان مركزلر "بۆلومونون شكيللىرى.

۲ - مارليکين فلز قابلارى، ص ۱۲۳.

ناخیشلاریندا آرتیق دقتی چکن ناخیش اونلارین یاشلاریله ایلگیلی بونوزلارینداکی بوداقلاردیر کی، اولدوقجا چشیدلی شکیللرده جیزیلیمیشلار.

مارلیک تپه اثرلرینده گؤستردیگیمیز بوتون بو قیزیل، گوموش و تونج دان دوزلمیش اثرلرین قایریلما اوسلوبو، چشیدلی فلزلردن آلیاژلارین دوزلمه سی و اونلارین اوزه رینده ایش، بو ایشده مهارت و اوستالیق، هابثله اونلارداکی اینسان، حیوان، آغاج و سایره ناخیشلارین یوکسک اوستالیق و مهارتله یارانماسی، جانلی، دیری، طبیعی و اینجه تصویر اولونماسی آیدین گؤستریر کی، نه تکجه مارلیک تپه هنری هامان چاغداش ایرانین غربی و مرکزینده یارانمیش واحد هنر و صنعت آتمسفرینه داخل ایدی، بلکه او، اوندان داها قدیم و دهرین هنر، اینجه صنعت و مترقی مثالورژی مکتبینه داوامی اولموشدور. بو هامان یئرینده گؤستردیگیمیز "ارته" مثالورژی، صنعت، معمارلیق و فلزکارلیق و هنر مکتبیدیر کی، م.ق. اوچ و دوردونجو مین ایللیکلرده بوگونکو جنوبی آذربایجانین غربی داغلیق قسمتی، یعنی زاقروس داغلارینین شمالی، اورمو، نغده و اورمو گؤلونون غربی، جنوبی، شمالی، سالماس و اونون غربی، جنوبی و شمالی، هابثله توروس داغلارینین زاقروس داغلارینا قووشدوغو داغلیق منطقه لرده هورری خلقی واسطه سیله یارانمیش و بوتون یاخین شرق منطقه سی و حتی اطرافینا یاییلمیش و اونلاری اؤز تأثیری آلتینا آلاراق، اونلارا تشکنیک، علم، یارادیجیلیق، هنر، اینکیشاف و ترقی یوللارینی گؤستمیشدیر. غربی آذربایجانین بو یوکسک تشکنیک، مثالورژی، صنعت، هنر و تشکنولوژیسی مصره قدر گئتمیش، هیت، میتاننی، اورارتو مدنیتلرینی یاراتمیش و حتی ایلام و سومر مدنیتلرینی اؤز تأثیری آلتینا آلمیش و سونرالار، م.ق. ایکینجی مین ایللیکده و بیرینجی مین ایللیگین ایلک یوز ایللیکلرینده "نائیری"، "قیلزان"، "موساسیر"، "اولخو"، "حسنلی" تپه سی، زئوه خزینه سی، سیلک تپه، حصار تپه، همدان، شمالی آذربایجان هنر و صنعتینی، دئمک، ائله مارلیک و کلاردشت هنر و صنعتی نی ده یاراتمیش و اونلارین سیماسیندا اؤز حیاتی و اینکیشافینا داوام ائدیب یاشامیشدیر. مصر، فلسطین، اککدر و سایره سامی خلقلرینین علمی، صنعتی، تشکنولوژیسی، مثالورژیسی، هنری، تشکنیکی، معمارلیغی، بزک و زینت و سایطی، بنالار، عبادتگاهلار و سازایلارینین سوسله مه سینه یول گؤستریر، اونلاری اؤز تأثیری آلتینا آلیب، رهبرلیک ائتمیش غربی آذربایجان صنعتی، علمی، تشکنیکی، مهارت و اوستالیقی، نثجه اؤز سویداشلاری اولموش قوتی، لوللوی، کاسسی، امرد، مارلیک و سایره ماننا - ماد خلقلرینین مختلف امیرلیکلرینده اولموش هنر مکتبلرینه تأثیر ائتمه یه بیلر و نثجه اونلارا یول گؤسترمه یه بیلردی؟!

مارلیک تپه اثرلرینده کی چشیدلی مثاللار، آلیاژلار، مختلف فلزلردن حیات و بزک و سایطی اوچون یارارلانماق، اونلاری اریدیب، ایسته نیلن شکله سالماق، مختلف جنسلی فلزلری قوراشدیراراق واحد بیر حیات آلتی قاییرماق، اونلاری بیر - بیرینه یاپیشدیرماق، جوشلاماق، تاپدایاراق قابارتماق و سایره و سایره تشکنیکی ایشلر، اوستالیقلار، مهارت و صنعتلر، فیزیک،

شىمى و رياضياتدان معين درجهده استفاده و سايره گۇستردىگىمىز هنر و اوستاليقلار اوزون عصرلر بويو نسيللردن - نسيللره تكميل لشهر، ارته اوستالاريندان حسنلى، زئو، گۇي تپه، سيلك تپه و مارليك اوستالارينا گله بيلردى و گلميشدور.

آوروپانين مختلف عاليملرينين تقريباً هاميسى گۇستهريرلر كى، هورريلر م.ق. ۲۴۰۰ - نجو ايللرده مهاجرت ائدهرك ياخين شرخين مختلف اۆلكهلرلى و يئرلرينه گئتميشلر، هابئله اونلار قيد ائديب گۇستهريرلر كى، هورريلرين صنعت و هنر اوستالارى، متخصص مثال اوستالارى ياخين شرخين مختلف اۆلكهلرلى، شهرلى و تورپاقلارينا گئتميش و هنرلرينى او اۆلكهلرده ياييميشلار. بو اۆلكهلرين بيرىده ماننا - ماد و خزرين جنوب و غرب ساحللىرى، يعنى مارليك تپه اراضيسى اولموشدور. دئمك، هر حالدا هورريلرين يوكسك و اينكىشاف ائتميش تئكتيك، هنر و صنعتلىرى هر بير حالدا ماننا - ماد، او جملهدن مارليك تپه خلقلرى و صنعتكارلارينا چاتميش، اونلارلا علمى، تئكتيكلى، مهارت و اوستاليق جهتدن تائير ائدهرك يول گۇسترميشدور.

حتى بو هوررى مدنيتى و هنرى ماننالار واسطه سيله، سعيد نفيسى نينده گۇستردىگى كيمى، مارليك تپه دن اوزاق، خزرله البرز داغلارى آراسيندا يئرلشميش "كلاردشت" مدنيتى نين يارانماسى و اينكىشافينا يول گۇستهرىب، اونو اؤز تائيرى آلتينا آلميشدور.

زامان ايره لى گئديب علمى قازينتى ايشلىرى گئنىش لندىكجه، علمى اختاريشلار و تدقيقات ده رينله شيب چئشيدلى يئرلر و ساحهلرلى احاطه ائدىكجه، نيسيان توزو يئنى - يئنى تاريخى حقيقتلرين اوستوندن سيلينيب، تازا تاريخى واقعتلر آشكار اولور. بونوندا نتيجه سينده يوخاريدا گۇستردىگىمىز و گئنىش شكيلده آچىقلادىغىمىز "واحد صنعت و هنر آتمسفرى" دايره سى گئنىشله نير و معناسى ده رينله شير. فصلين سونوندا بو تازا تاپينتىلار قيسا بير باخيش فايدالى و لازمدير.

البرز داغلارينين جنوبى اتكلرينده يئرلشن زنجان و قزوین تورپاقلارى، بوتون داغلارى، دره لرى، چايلارى و بوتون چاغداش ايالت، ولايت، بؤلوكلر و كندلرله مركزى ماد تورپاقلارى جزوو اولموشدور. دئمك، چاغداش قزوین اوستانينين بوتون بؤلوكلىرى : طارم، الموت، تاكستان، بوئين زهرا، شرقى و غربى خرقان، آبىك و سايره بؤلوكلىرى، ائله جهده "كرج" و "شهريار" بؤلوكلىرى م.ق. ۱ - ۲ - ۳ - ۴ - نجى مين ايللىكلرده بوگونكو ايران تورپاقلارينين ان قديم و ايلكىن مدنيت مركزى اولموش غربى و مركزى يئرلرينين آيريلماز حيصه سى اولموشدور. بو او دئمكدير كى،

قزوین و اطرافينين دئدىگىمىز يئرلىرىده گۇستردىگىمىز واحد هنر، صنعت و مدنيت آتمسفرينه داخل اولموشدور. بو هنر، صنعت و مدنيت آتمسفرينين دايره سى بو گۇستردىكلريمىزدن ده

گشیش ایدی.

بو مدنیت اورتا آسیادان باشلاییب، خراسان و رئیدن کئچهرک، آذربایجانین غربی، یعنی زاقروس داغلارینا قدر اوزاتمیش و اورائین غربی و خوزستانا قدر جنوبونودا احاطه ائتمیشدیر. سون بیر و بیر یاریم یوز ایلیک سورہ سینده گؤسته ریلن بو اراضیلرده آپاریلیمیش علمی قازینتی ایشلری نتیجه سینده الله ائدیلیمیش اثرلرین آراشدیریلماسی و علمی تحقیقی گؤسته ریر کی، اونلارین، کیچیک یثرلی اؤزللیکلری ايله برابر، هامیسی واحد هنر، صنعت و مدنیت آتمسفری محصولو اولموشدور.

بو الله بیر حقیقتدیر کی، زامان کئچیب قازینتیلار و آراشدیرمالار گشیشله نیب، دهرین لشدیکجه، هامی، حتی آریایستلرده اونا اعتراف ائدیرلر.

مثلاً بو منطقه لرده الله ائدیلیمیش و م.ق. دؤردونجو مین ایلیگه عاید اولان ساخسی قبالرین واحد آتمسفرین باشقا یثرلریندن الله ائدیلیمیش ساخسی قبالری ايله اوخشارلیغی چوخدور. مثلاً "قزوین اراضیسی" اثرینین مؤلفی دوقتور پرویز ورجاوند بو اوخشارلیغا اشاره ائده رک یازمیشدیر: «... اسماعیل آباد^۱ داکشف اولموش اثرلر دؤردونجو مین ایلیگه [میلاددان قبااق. م.] عایدیر و اونون ساخسیلارینین رنگی و ناخیشی "ری"ین "چشمه علی" سیندن "سیلک ۲" دن و "گیان ۵" دن الله ائدیلیمیش ساخسیلارا چوخ - چوخ بنزهیر».

دوقتور پ. ورجاوند اثرینین هامان یثرینده همین مسئله باره ده داوام ائده رک یازیر: «... خورویین مدنیتینین ساخسیلاری ایکینجی مین ایلیگه [میلاددان قبااق. م.] عایدیر. او ساخسیلارین رنگی و شکلی "حصار" دان "تورانیق تپه" دن، "سیلک ب" قبرستانلیغیندان، "گیلان داغلاری یاماجلاریندان"، "تالیشدان"، "حسنلی" دن و "لرستان" دان الله ائدیلیمیش ساخسیلارا چوخ بنزهیر».^۲

هنر، صنعت و مدنیتده بو اوخشارلیق داها گشیش اراضینی احاطه ائتمیش و اورتا آسیادان توتوموش آذربایجان و زاقروس داغلارینا قدر شامل اولموشدور. دوقتور پ. ورجاونده بو واقعته اعتراف ائده رک یازمیشدیر:

«... کول رنگلی و قارا ساخسیلارین مدنیتینه عاید اثرلر، او جمله دن، "خورویین" اثرلری باره ده دئمک لازمدیر کی، او مدنیت شرقدن غربه اولان گشیش منطقه نی، تورکوستاندان باشلاییب، آذربایجانین غربی یثرلرینه قدر اوزانان و البرز داغلارینین بوتون شمالی و جنوبی یاماجلارینی، ایران فلاتینین مرکزی یثرلری، یعنی کاشانین "سیلک" ینه قدر احاطه ائتمیشدیر. بو جور ساخسینین

۱ - اسماعیل آباد و خورویین قزوینین جنوبشرقی، یعنی کره جین یاخیلیغیندا یثر آدلایدیر.

۲ - سرزمین قزوین، دکتر پرویز ورجاوند، تهران، ۱۳۴۹، ص ۸.

ایرانیان "حصار" منطقه سینده ایشلنمه سی م.ق. اوچونجو مین ایللیگه چاتیر ...^۱
 بو اوخشارلیق همین بو منطقه لردن تاپیلیمیش سلاحلار، چنگلر، سانجاقلار، کیچیک حیوان
 مجسمه لری، تونج خنجرلر، موسلوقلو چایدانلار و اونلارداکی ناخیشلار، اوچ و دؤرد پایاسی اولان
 قبالار و نلبه کیلرده نظره چارپیر کی، اونلار کرج، قزوین، کلاردشت، سیلک، گیان تپه، حسنلی،
 تالش، لرستان، شمیران و ... ده کشف اولموش اثرلرده مؤوجودور.^۲

کول رنگی، توند و قارایا مایل رنگی اولان ساخسیلار جنوبی آذربایجانین بیر سیرا یثرلری و
 بؤلوکلرینده مؤوجودور. مثلاً گونئی ماحالینین شرقی قسمتینده، تبریزله سوفیان آراسیندا "اممند"
 کندیندن شمالا - آراسا دوغرو، "ورکش" چایی آخارقاسی بویو یثرلشن "اممند"، "مزرعه"، "سار"،
 "موجومبار"، "آلجا ملیک"، "ورکش" کندلرینین (ورکش چایی ۲۹۵۲ متر هوندورلویو اولان
 "که سه به" داغیندان جنوبا دوغرو - اورمو گولونه طرف آخر) یاخین تپه لرینده بیر سیرا اسکی
 قبرستانلیقلار واردیر. بو تپه لردن "موجومبار" ین غرب طرفینده یثرلشن تپه ده قارا مردن بیر آسلان
 هئیکلی واردیر و باشقا اسکی قبرستانلیق اولموش بیر تپه نین بیر سیرا اسکی قیبرلرینی سؤکמוש و
 شیلرینی آپارمیش و قارا ساخسیدان اولان قبالارینی سیندیریمیشلار و پارچالاری هر یثره
 داغیلیمیشدیر. بو قارا رنگی ساخسیلار ماننلار دؤورو و اونداندا قبالار م.ق. ۲ - ۳ - نجو مین
 ایللیکلره عایدیدیر. دئمک بو منطقه ده دوقتور پ. ورجاوندین اشاره اتدیگی یثرلرین جزو دور کی،
 اوللر یازدیغیمیز کیمی واحد هنر، صنعت و مدنیّت آتمسفرینه داخل ایدی. قارا رنگی بو
 ساخسیلارین قارا اولماسینین علّتی بوندان عبارت اولموشدور کی، اونلاری کوره ده پیشیرکن، بیله
 - بیله و یا بیلمه دن، ساخسیلارین اولدوغو کوره یه توستو بوراخیلیمیش و او ساخسیلارین رنگینی
 قارالتیمیشدیر.

موجومبارین تپه لری و چؤللرینده، او جمله دن "قاینار" آدلی سو گؤل اطرافیندا چوخلو
 سیندیریلیمیش ناخیشلی داش پارچالاری دا واردیر. بو ناخیشلاردا جئیران و مختلف آغاجلارین
 شکیل لری چوخدور. چوخ احتمال بو داش قازمالار ماننا دؤورو و اوندان قبالار قوتتی و لوللوییلر
 دؤورونه عاید اثرلردیر.

بو یثرلردن تاپدیغیمیز بیر کیچیک داش پارچاسیندا اورخون - یثنی سئی الیفباسی ایزلری
 واردیر. دقیق دئسک، سیندیریلیمیش بو داش پارچاسیندا "یثنی سئی" الیفباسینین "ن" حرفی
 اولدوقجا آیدین شکیلده اوخونور. بونون حرفی شکیلده دیر.^۳
 □ □ □

* ۱ - یثنه اورادا.

۲ - سرزمین قزوین، دکتر پرویز ورجاوند، تهران، ۱۳۴۹، ص ۳۱ - ۳۰.

۳ - اسکی تورک یازیتلاری. آنکارا.

تاریخی ماتئریاللاردان

مختلف منبعلره اساساً یوخاریدا آسوری شاهلارینین ماد - ماننا حکومتلری و اونلارین رهبرلری و خلقلریله مناسبتلری و رفتارلارینی گؤردوک. تاریخی سندلر و اونلارین کیفیتینی گؤستمک اوچون، حادثه لرین باش وئردیگی زامانا عاید اولماق اعتباریله، حاکم موقعدن یازیلاراق، شیشیریلیمیش اولسالاردا، ان قدیم منبع کیمی، نئچه آسوری شاهینین قازدیدقلاری داش قازمالارینین، ماننا ایله علاقه دار قسمت لرینی، لازم و فایدالی حساب ائده رک، دیلیمیزه چئویریپ بورادا وئیرییک.

بونلاردان بیرینجیسی "اوچونجو سلمنسر"ه [م.ق. ۸۲۴ - ۸۲۹ - نجوایللر]، ایکینجیسی مشهور ایکینجی سارقونا [هجومو ۷۱۴ م.ق.] و اوچونجوسو "آشور بانیپالا" عایددیر. [م.ق. ۶۳۱ - ۶۶۹].

□ □ □

اوچونجو سلمنسرین داش قازمالاریندان

سلمنسر [۸۲۴ - ۸۵۹ م.ق. ۸۲۹ - نجو ایلده ماننا اولکەسینه هجوم ائتمیش و اوزونون داش قازما لؤوحه سینی "کالخور" شهرینده قازدیرمیشدیر. بو لؤوحه بریتانیا موزه سینده ساخلانیلماقدادیر. لؤوحه نین ماننا ایله ایلگیلی قسمتی بئله دیر:

«... من، ماننالی "اوداکی - ualki)udaki" نین ساکین اولدوغو یثره یاخینلاشدیم. ماننالی "اوداکی" منیم سلاحیمین پارلیتیسیندان برک وحشته دوشه رک، اؤز جانینی نجات وئرمک اوچون، اؤز باش کندی "زیرتا" (ایزرتو) شهرینی بوراخیپ قاچدی. من اونو ایزله دیم. من اونون بؤیوک بویونزو دؤرد آياقلاری، قویونلاری و ساییس وار - یوخونو تالاییب آپاردیم. من اونون شهرلرینی ویران ائدیپ اولدالیم»^۱.

□ □ □

ایکینجی سارقونون لؤوحه سیندن ماننایا عاید قسمت

«....) اونداکي مقدرات قولای حلقه لی قولوم ماننالی "ایرانزو" نو دنیادان آپاردی و من اونون اوغلو "آزان"ی اونون یثرینه قویدوم، اورارتولو "اورسا - روسا" او ایش دیشین آدمی (حاکمی)، "زیکئرتونون" آدمی، "میساندیا" (آندییا) نین آدمینا و مانناین بؤیوک حاکملرینه پیغام گؤندردی و اونلارلا توطئه دوزلتمه گه باشلادی. اونلار اؤز بؤیوکلری "آزان" نین جنازه سینی ال چاتماز داغ "او آ اوش" دان آشاغی آندیلار. آتاسینین یثرینه تخته اوتورموش ماننالی "اولوسونو" اؤزونو اورارتولو "اورسای" نین حمایه سی آلتینا وئریب، ۲۲ قلا سینی اونا تسلیم ائتدی. من غضبلی اوره کله آشور آلاهینین ساییس عسگرلرینی حاضرلادیم. من آسلان کیمی باغیریپ، بو اولکەلری فتح ائتمه گه یولا دوشدوم. ماننالی "اولوسونو" منیم یاخینلاشماغیمدان خبردار اولدوقدا، اؤز شهرینی ترک

اڭدیب، دھشتله قورخدوغو حالدا، ال چاتماز داغدا گیزلندی. من اونون باش کندی "ایزیرتو" ۱، عظیمتلی "ایزیبیا"، "آرمئد - Armed" (آرمایت - Armail) و یا "اورمشیاته - Urmeiale" (کی بیر فیکره گۆره هامان اورمو شهری اولموش و باشقا فیکره گۆره "زئوه" نین یاخین لیغیندا "سخاب" ین یئرینده ایمیش) قالالارینی فتح اڭدیب یان دیردیم. من ال چاتماز "او آوش" داغیندا اورارتولو "اورسای" ایله قانلی دؤیوش ائتدیم و اونون عایله سیندن ۲۵۰ نفرینی اسیر ائتدیم. اونون ۵۵ حصارلی و محکم شهرینی، ۹ ال چاتماز قالاسینی و ۸ ولایتینی فتح ائتدیم و هامیسینی اودلادیم. ماننالی "اولوسونو" نون ۲۲ قالاسینی فتح ائده رک، آشورون حکمران اولدوغو تورپاقلار علاوه ائتدیم. "توآیا" اۆلکه سینین ۸ قالاسینی، "آندیا" نین "تئوسینا" ولایتینه قدر فتح ائتدیم و اورانین ۴۲۰۰ ساکینی نی، سورولرله بیرلیکده، اسیر ائتدیم. "زیکرتو" لو "مئتان" ۲ منیم سلا حیدمان برک قورخوب، اۆلکه سینین ساکینلرله بیرلیکده، مئشه لیکله اۆرتولموش داغلارلا چاچدی؛ بئله کی، یئرلری تاپیلما دی. من اونون باش کندی "اوپاردا" یا اود ووردوم و اطرافیندا کی ۲۳ محکم شهری فتح اڭدیب، عسگرلرینی اسیر ائتدیم. "مئتان" نین مقابلینده تسلیم اولموش ماننا شهرلری "شوآنداهول" و "زوروزقا (دوردوککا، سیرداککا) نی فتح ائتدیم و اورالارین عسگرلرین اسیر ائتدیم. من "اوش دیش" لی "باقداتی" (باقداتو) نین ده ریسینی سويدوم. "دایوککو - Daiukku" (Daiukku) نو (ماننا یا تابع اولموش "ماسی - Missi) Mossi" ولایتینین حاکمی اولموشدور. عایله سیله بیرلیکده سورگون اڭدیب، "آماتو" ولایتینده یئرلشدیردیم. ال چاتماز داغلارلا پناه آپارمیش ماننالی "اولوسونو" منیم ایشلریمین خبرینی ائشیتدیکدن سونرا قوش کیمی اوچاراق گلدی و آیاغیما دوشدو. من اونون ساییسز گوناھلارینی باغیشلادیم و جنایتلرینی گۆرمه مزلیگه ووراراق، مرحمتیمی اونا شامل اڭدیب، اونی تخته چیخارتدیم، "اورسا" و "مئتان" دن فتح ائتدیگیم ۲۲ قالا و ۲ محکم شهری اونا تاپشیردیم و پامال اولموش اۆلکه سینى دیرلئتدیم. من اۆز حکمرانلیق آیدمه می دوزلدیب، آشورون غلبه خبرلرینی اونا قازدیردیم و اونی، گله جک اینسانلارین گۆرمه سی اوچون، اونون باش کندی "ایزیرتو" دا دوزلندیریب قالدیردیم. □ □ □

آشور باننیپالین [م.ق. ۶۳۱ - ۶۶۹] ماننا ایله علاقه دار یازیسی

من (بشینیجی اوردوکش لیگیم سورمه سینده) آخشری علیهنه (ماننا اۆلکه سینین حکمرانی آخشری) حرکت ائتدیم. (...). آخشری منیم ایره لیه مه مین خبرینی ائشیدیب، اۆز قوشونلارینی حوقق بازلیقلا گئجه واختی گۆندردی و اۆزونو منیم اوردولاریملا دؤیوشمه گه حاضرلادی. منیم

*

- ۱- بو کلمه نین اصلینین "اور + مئیات + اور - ماد" یعنی "ماد x شهری" اولماسی محتمل دیر.
- ۲- بو آد شهبه سیز هامان قوتیلرین بابیلده اولموش بیرینجی شاهی "ایمتا - مته" نین آدینداندیر.
- ۳- رئیس نیا. ج ۲، ص ۱۰۳۷ - ۱۰۳۶.

دۆيوشچولریم اونونلا دۆيوشوب، اونو مغلوب ائتدیلر. من "بئرو - Beru" (بئرو تقریباً ۷ کیلومتر) اوزونلوغوندا میدانی اونلارین جنازه‌لری ایله اؤرتدوم.

من اومود وئرن حکمرانلاریم، بۆیوک "آشور"، "سین" و "شاماش (گونش) آلاهلارین حکموایله ماننا اۆلکه‌سینه گیردیم و غالب‌جه‌سینه اورانی آلدیم. اۆز ایره‌لیله‌مه‌لریمین داوامیندا "آیوسی آش" قالاسی، پاشا (... سو، بوسوتو - Busutu یا Bustu^۱. (ر.رن)، آشدی آش، اورکمی یامون، اوپیش، سی هوآ، نازینیری منطقه‌لرینین سگگیز محکم شهرینی، سایسیز کیچیک آبادلیقلارلا بیرلیکده اله گتیردیم و "ایزرتو" شهرینین اۆزونه قدر ایره‌لی گئتدیم و آدلاری چکیملیش بوتون آبادلیقلاری ویران ائتدیم و اودا چکدیم. من آداملاری، آتلاری، اولاقلاری، بۆیوک و کیچیک بوینوزلو سورولری بو شهرلردن توتوب، غنیمت آپاردیم.

اوردوکش لیگیمین جریانینی گۆرن آخشیری باش کندی "ایزرتو"نو ترک ائدیپ، اۆزونون اهمیتلی (محکم) شهری "آرتانا"یا قاجدی و اورایا سیغیندی، من اونون محکم‌لندیریلیمیش "ایزرتو"، "اورمیته - Urmeiate" و "اوزبیا - Uzbia" (ایکینجی سارقونون لؤوحه‌سینده کی "آرمئد - Armed" و "ایزی بیا". (ر.رن). شهرلرینی محاصره ائتدیم و نهایت بو ولایتلری تصرف ائتدیم، آبادلیقلاری ویران ائتدیم و یاندیردیم و بو یئرلری ۱۵ گون مۆتینده بوشالتدیم.

ایره‌لی گئتمه‌گه داوام ائتدیم، بابالاریمین حکمرانلیغی زامانی مانئالیالارین آشوردان آلدیقلاری "شوردیرا - Šurdira" شهرینین اطرافینداکی آبادلیقلاری گئری آلیپ، اودا چکدیم ("شوردیرا" کلمه‌سینین سس قورولوشو جهتدن "شوردره" اولماسی محتملدر، اۆزونونده ماننا تورپاقالاریندا کیچیک زاب چایی قوللارینین یوخاریلاریندا، بو گونکو ایران کردستانی یئرلرینده اولماسی لازمدير. م.ز. (و عسگرلرینی اسیر ائتدیم، بو منطقه‌لری آشورون تورپاقالارینا قاتدیم. من ماننا اۆلکه‌سی داخلینده اولان، "هارسی"ده یئرله‌شن "آزاکانا" شهریه "کوموردی"لر - Kumurdi" (ماننا طایفالاریندان بیر. (ر.رن.))ین تورپاقالارینین باشلانقیجی آراسیندا یئرله‌شن ولایتی آلت - اوست ائتدیم و اودا چکدیم.

... من بو یوروشومون جریانیندا "آن" ولایتینی (یعنی اریشتایانا^۲ شهری) خاراب ائتدیم و "آن" اۆلکه‌سینی کیچیلئتدیم، بۆیوک غنیمتلر و چوخلو بخشیشلرله ساغ و سلامت قاییتدیم و آشور اۆلکه‌سینه دؤندوم. مانئالیالارین حکمران بابالاریمدان آلدیقلاری "(بی) روا"^۳، "شارروایکبی"، "فوسونه" و (...) "روته" کیمی یاشایش منطقه‌لری - آشورون قونشولوغوندا اولان بوتون بو کندلری فتح ائتدیم، مانئالیالاری اورالاردان قووب چيخارتدیم و آتلار و حربی آتلر آشوراکتیردیم.

✱

۱ - بو یئر آدی سس قورولوشو باخیمیندا "پیشتو" قالاسی کلمه‌سینه باخیندیر.

۲ - بو شهرین آدی سس جهتدن "اریشتاب" کندینین آدینا اوخشاییر.

۳ - بو قدیمکی کند آدی بوگون باسمنج منطقه‌سینده یئرله‌شن "بئره" کندینین آدینا باخیندیر.

من بو شهرلى دوباره ياشايش منطقه سى ائتديم و اورالارى آشورون اراضيسينه آرتيرديم.
(آشور) و اشترا (آشورون آلاھى. م.) منيم حکمرانليغيمين حرمتيني رعايت ائتمه ميش اولان
"آخشترىنى" غولاملارينين اليه تاپشirdى (اونا تابع اولانلارين). اونون اولكه سينين ساكىنلرى
اونون عليھينه قيام ائتديلر و جنازه سيني كئچيده سالدیلار. سونرا اونون اوغلو "او آللى" اونون
تختينه اوتوردو^۱...

شاهى بيزه بللى اولمايان باشقا بير آسورى سندی.

بير آسورى شاهينين ماننايا هجومونون شرحى.

تارماكيس (بوگونكو تبريز): بو يئرده محكم بنالار واردير كى، بركلى و محكم ديوارلار
ماليكدير، اولار دهرين و سوايله دولو خندكلرله قورونور. بو يئرده قوشون هميشه آماده، ائله جه ده
آتالار يهرلنميش حالدا اولار ...

"من" بو ولايتى تورأتان تورو كيمي محاصره ائديب، اونون بزنميش شهرلى آراسيندا نفاق
سالاراق، اوللارى بيرى - بيريله دؤيوشمه گه وادار ائتديم. اونون محكم ديوارلاريني ويران ائده رك،
تورپاقلار بير ائتديم، ائولرى اودلاديم، اوتاق تاوانلارينين ديركلريني يانديرديم. من اوللارين بوللوجا
محصوللاريني اودا چكديم، دولو آبارلاريني آچيب، اؤز عسگرلريمين آراسيندا بؤلوشدوردوم. من
شهرين اطراف ائولرينين اوتوزونو كوره اوجاغى كيمي ائله يانديرديم كى، اوندان اوجلان توستو
گؤيو اؤرتدو.^۲

آشورانيپالين "شوش" شهريني توتوب ويران ائتمه سى باره ده قازديرديغى كتيبهدن: "من" آشور
و "ايشتار" ين ايستگى ايله بؤيوك مقدس شوش شهريني، آلاھلارين مكاني و اوللارين سيرلرينين
يئريني فتح ائتديم، اورانين سارايلارينا آياق باسيب، هيجان و شن ليكله اورادا قالدیم. بوللوجا
قيزيل، گوموش و مال اولان خزانه لرلرينين قاپيسيني آچديم، كئچميش ايلام شاهلارينين بو گونه قدر
توپلادىقلاريني و بو گونه قدر مندند باشقا هئچ بير دشمنين اوللارا ال اوزالتمادىقلاريني غنيمت
آپاردیم. كئچميش ايلام شاهلارينين اورادا سومثر، اككد و كاردونياش دان (بابيل) توپلاميش
اولدوقلارى بوتون قيزيل، گوموش و ثروتى ... بزه ك و سايطيني، سلطنت نشانلاريني، حربى
سلاحلارى ... اوللارين سارايلارلرينين بوتون ثروتيني كى، (شاه) اوللارين اوستونده شاهليق تختينه
چيخار، ياتار، اوللاردا يئمك يئيردى ... بوتون بوللارى حربى غنيمت كيمي آشور اولكه سينه
گتيرديم.

من لاجورد داشيندان شيرلەنيب لعبالانميش كرپچ لردن قايريلميش شوش زيقوراتيني، من
بنانين سورتولوب پارلايان مسدن قايريلميش بركلريني سينديرديم. من سيرلى يئرلرده ياشايان

* ۱ - رئيس نيا، ج ۲، ص ۱۰۳۸ - ۱۰۳۷.

۲ - آذربايجان تاريخى، ا.ن. قوليف، فارسجا، ۳۵۹، ص ۲۱ - ۲۰.

سیرلی آلاہ "شوشیناک"ی، کی کیمسه اونون نثجه آلاہلیق ائتدیگینی گۆرمه میشدیر، "سومودو"نو "قه که مر"ی ... بو آلاهلاری و ایلاهه لری، بوتون بڑک وسایطلری، ثروتلری، ماللاری و اونلارین بوتون روحانیلرینی غنیمیت عنوانیله آشور اۆلکه سینه گتیردیم. قیزیل، گوموش، مس و آغ مرمردن قایریلمیش اوتوز ایکی سلطنت مجسمه سینى ... آشور اۆلکه سینه گتیردیم. عبادتگاهلارین بوتون "شندو"لاری و "لاماسو"لاری (خیالی گۆزتچی وارلیقلار - هیکلر)نى استثناسیز آرادان آپاردیم، قاپیلاری بزه یں دهشتلی اۆکوز مجسمه لرین یشریندن قوپارتدیم، ایلام عبادتگاهلارینی تورپاقلا بیر ائتدیم و اونون آلاهلاری و ایلاهه لرینى تالان ائتدیردیم. منیم عسگرلریم اونلارین مقدس اورمانلارینا کی، او وقته قدر هئچ بیر بیگانه اونلارین کناریندان کئچمه میش ایدی، داخل اولوب، اونون اسرارینی گۆردولر و اودا چکدیلر.

من، منیم آلاهیم ایشتاردان قورخمامیش و منیم اجدادیم اولموش شاهلارا ضرر یشتیرمیش اسکی و تازا شاهلارین قیبرلرینی ویران ائدیپ، بوراخدیم، اونلارین جسدلرینی گونشین آلتیندا قویدوم و اونلارین سوموکلرینی آشور اۆلکه سینه گتیردیم. دفن مراسمی هدیه لرینى تقدیم ائتمه گین و اونلارین افتخارینا شراب ایچمه گین قارشیسینی آماقلا، من اونلارین "ائتیممو"لاریندان (آلاهلارین روحلاریندان) راحتلیق و آراملیغی سلب ائتدیم. من بیر آی و ایگیرمی بئش گون یول ایله ایلام اۆلکه سینى ویران و اکین سیز بیباپانا چئویردیم، من اورانین کندلرینده دوز و "سیلهو" - Silhu (معناسی معلوم دئییلدیر) اکدیم.

□ □ □

اورارتولارین ماننا ایله علاقه دار لؤوحه لریندن نمونه

بیرینجی آرقیشیتینین ایلیگیندن [شاهلیغی م.ق. ۷۵۳ - ۷۸۶ حدودلاریندا]

آرقیشتی دئییر: «... ماننا اۆلکه سی گلدی (هجومونو) من دفع ائتدیم، من قالانی فتح ائتدیم. من اۆلکه نی ویران ائتدیم، من شهرلری اودلادیم. ۳۲۷۰ نفر آدمی اۆلدوردوم، قالانیی اسیر آپاردیم. ۱۷۰ آت، هابئله ۶۲ دهوه، ۲۴۱۱ بۆیوک بوینوزلو و ۶۱۴۰ کیچیک بوینوزلو حیوان غنیمت آپاردیم. آرقیشتی دئییر: بو شجاعتی من، خالدى آلاهین سایه سینده، بیر ایل سوره سینده گۆستردیم»^۱.

□ □ □

بیرینجی بۆلومون سونو

شبهتر ۱۳۶۵ - اسفند ۱۳۷۲

استفاده اولونموش منبعلر

الف - تورکجه

- ۱ آتالای محمود - بسیم [جنورمه]
- ۲ آقالین - محمد [جنورمه]
- ۳ ابراهیمی - فریدون
- ۴ ارگین - محرم
- ۵ اسماعیل - محمود
- ۶ اسماعیل - محمود
- ۷ اسماعیلوف - رشیدبگ
- ۸ اوجال - یاشار،
- ۹ ییلدیز - یندی [جنورمه]
- ۱۰ اوکل - بهاءالدین
- ۱۱ بنیادوف - ض.م. [رنداکه]
- یوسفوف - ی.ب.
- ۱۲ تقی‌یف (شاهین) - ت.ا.
- ۱۳ پروفسور دوقتور تورال - صادق
- ۱۴ ده‌میرچی‌زاده - ا.
- ۱۵ رستم خانلی - صابر
- ۱۶ رستم خانلی - صابر
- ۱۷ رسول‌اوغلو - توکل
- ۱۸ رشیدالدین - فضل‌الله
- ۱۹ سرویلی - حافظ‌احمد
- ۲۰ سعدالله - مدحت
- ۲۱ سلام‌زاده - او. [رنداکه]
- ۲۲ سلیمان - اولجاس
- ۲۳ سیدوف - میرعلی
- ۲۴ سیدوف - میرعلی
- ۲۵ شوکورلو - علی‌عیسی
- ۲۶ صادق‌زاده - ش.ح.
- ۲۷ صفرف - ناطق [جنورمه]
- ۲۸ صوبچی بگ
- ۲۹ طحان شیزری - باقر [کزچورمه]
- ۳۰ عثمان‌اوغلو - متی [جنورمه]
- ۳۱ علیثف - اقرار [رنداکه]
- ۳۲ علی‌اکبرلی - عزیز
- ۳۳ غیب‌الهیف - غیاث‌الدین‌عسکراوغلو
- ۳۴ غیب‌الهیف - غیاث‌الدین‌عسکراوغلو
- ۳۵ غیب‌الهیف - غیاث‌الدین‌عسکراوغلو
- ۳۶ فاضلی - عبدالله
- ۳۷ قاشقای - سولمان
- کاشغری، دیوان لغات‌الترک. ۳ جلدده. آنکارا ۱۹۸۵.
- اسکی‌تورکجه‌نین قرامری. وون قابابین.
- آنربایجانین قدیم تاریخیندن. تبریز ۱۳۲۵
- اورخون آبیده‌لری. استانبول ۱۹۷۰.
- آنربایجان تاریخی. باکی ۱۹۹۲.
- آنربایجان خلقینین یارانماسی. باکی ۱۹۹۵.
- آنربایجان تاریخی. باکی ۱۹۹۳.
- تورکلرین آنالولویا ایلک گیریشی
- کلوده ساهشن. آنکارا ۱۹۸۸.
- بژیوک هون ایمپریاسی. ۲ جلد. باکی ۱۹۹۲.
- آنربایجان تاریخی. باکی ۱۹۹۴.
- قاشقایلار. باکی ۱۹۸۸.
- نوروز. آنکارا ۱۹۹۵.
- آنربایجان ادبی دیلینین تاریخی. بیرینجی حیصه. باکی ۱۹۷۹.
- بو سنین خالقیندیر. باکی ۱۹۹۵.
- عؤمور کیتابی. باکی ۱۹۸۸.
- گونش دنیزدن بوغور. باکی ۱۹۹۳.
- اوغوزنامه. باکی ۱۹۹۲.
- اختری کبیر. استانبول ۱۳۲۱ ه.ق.
- مجمل تاریخ عمومی نرسلری. استانبول ۱۳۲۹ ه.ق.
- آنربایجانین بدیمی صنعتکارلیقی لوتیا موزهلرینده. باکی ۱۹۸۰.
- آزی‌یا. استانبول ۱۹۹۲.
- آنربایجان خلقینین سوی کؤکونو نوشونرکن. باکی ۱۹۸۹.
- قام - شامان و اونون قایناقلارینا عمومی باخیش. باکی ۱۹۹۴.
- قدیم تورک یازیلی آبیده‌لرینین دیلی. باکی ۱۹۹۳.
- قدیم آنربایجان بزرکلری. باکی ۱۹۶۰.
- آزی‌یا. سلیمانوف - اولجاس. باکی ۱۹۹۳.
- تکمله‌العبر. استانبول ۱۲۷۸.
- تورکون قیزیل کیتابی. رفیق اوژدک. بیرینجی جلد. تهران ۱۳۷۲.
- امیر تیمورون و صیتلری، اوژیکجه‌دن آذربجه‌یه. باکی ۱۹۹۰.
- آنربایجان تاریخی. باکی ۱۹۹۳.
- قدیم تورک - اوغوز یورنو ارمنستان. باکی ۱۹۹۴.
- آنربایجان تورکلرینین تشکل تاریخیندن ۱. تهران ۱۳۶۵.
- آنربایجاننا عایله و نکاح. ۲ جلدده. باکی ۱۹۹۴.
- قدیم تورکلر و ارمنستان. باکی ۱۹۹۲.
- آنروپاتئن. م.ق. ۴ - نجو - ۷۰ - نجی عصر. باکی ۱۹۷۷.
- ماننا دولتی. باکی ۱۹۹۳.

۳۶ قومىلييوف - لئو	* قديم توركلر	باكى ۱۹۹۳
۳۷ پروفىسور دوكتور	* قىچاقلار	آنكارا ۱۹۹۲
كىرنى اوغلو - فخرالدين		
۳۸ دوكتور محبە دارغا - آ.	* اسكى آنادولوا قادىن	استانبول ۱۹۸۴
۳۹ محمدلوا - فريده	* آنربايجانين سياسى تاريخى و تاريخى جغرافياسى	باكى ۱۹۹۳
۴۰ محمدوف - نادر	* آنربايجان يئر آدلارى	باكى ۱۹۹۳
۴۱ محمود - اسماعيل	* سىنن اولو بابان	باكى ۱۹۸۹
۴۲ محمود - اسماعيل	* قارا يوسف	باكى ۱۹۹۱
۴۳ محمدوف - آلتاي	* اوغوز سلطنتى	باكى ۱۹۹۲
۴۴ ميرزا زاده - هادى	* آنربايجان دىلينين تاريخى قىراماتيكاسى	باكى ۱۹۹۰
۴۵ نامق اورخون - حسين	* اسكى تورك يازيتلارى	آنكارا ۱۹۸۷
۴۶ پروفىسور نديم تون - عثمان	* سومنر و تورك دىلارينين تاريخى ايلگىسى ايله تورك دىلارينين ياشى مسئلهسى	آنكارا ۱۹۹۰
۴۷ دوكتور هئيت - جواد	* آنربايجان شفاهى خلق ادبياتى	تهران ۱۳۶۷
۴۸ دوكتور هئيت - جواد	* توركلرين تاريخ و فرهنگينه بير باخيش	تهران ۱۳۶۵
۴۹ دوكتور هئيت - جواد	* توركلرين تاريخ و مدنيتينه بير باخيش	باكى ۱۹۹۳
۵۰ سياسى جلالبيان - حسن	* آلبان اولكه سينين قيسا تاريخى	باكى ۱۹۹۲
۵۱ آنربايجان س.س.ر.	* آنربايجان تاريخى ۳ جلدده	باكى ۱۹۷۳
علملر آكادىمىياسى	تاريخ انيستيتوسو	
۵۲	* آنربايجان دىلينين اىضاحلى لغتى ۴ جلدده	باكى ۱۹۸۳
۵۳	* آنربايجان سوونت انسكلوپىياسى اون جلدده	باكى ۱۹۸۷
۵۴	* تاريخ طبرى ۵ جلدده	استانبول
۵۵	* تورك لونيئاسى ال كتابى	آنكارا ۱۹۷۶
۵۶	* كىتاب دده قورقود انتشارات فرزانه	تهران ۱۳۵۸
توركجه درگيلر		
۱	* ايران آنربايجان تورك دىلى درنهگى سايى ۲ - ۳	تهران ۱۳۶۵
۲	* تورك لونيئاسى تاريخ درگىسى	استانبول ۱۹۹۶
۳	* وارلىق درگىسى بوتون دؤورو	
۴	* يول درگىسى بوتون دؤورو	
ب - فارسجا		
۱	* دكتور آموزگار - ژاله [ترجمه]	تهران ۱۳۶۵
۲	* آيتى - محمدابراهيم [ترجمه]	
۳	* استخرى	
۴	* اسماعيل پور - ابوالقاسم [ترجمه]	
۵	* افشار - آ. [ترجمه]	تهران ۱۳۵۹
۶	* الياده - ميرچا	تهران ۱۳۷۲
۷	* امين - حميد	تهران
۸	* انوشىروان - كسرى	تبريز ۱۳۳۴

- ۹ باکیخانوف - عباسقلی آقا
۱۰ مهندس بصیری - رضا [ترجمه]
۱۱ بهزادی - رقیه [ترجمه]
۱۲ بهزادی - رقیه [ترجمه]
۱۳ بهزادی - رقیه
۱۴ بیات - نادر
۱۵ بیانی - شیرین [ترجمه]
۱۶ پاشا صالح - علی
۱۷ پیرنیا - حسن
۱۸ تسلیمی - منوچهر
۱۹ توسلی - محمدسعید
۲۰ توکل - عبدالله [ترجمه]
۲۱ ثبوتی - هوشنگ
۲۲ جمشیدی سیتاری [ترجمه]
۲۳ دکتر جوان - موسی
۲۴ جهانداری - کیکاوس [ترجمه]
۲۵ جهانداری - کیکاوس [ترجمه]
۲۶ حکمت - علی اصغر [ترجمه]
۲۷ خامچی - بهروز
۲۸ داناسرشت [ترجمه]
۲۹ دوستخواه - جلیل
۳۰ دوستخواه - جلیل [ترجمه]
۳۱ دکتر دولتشاهی - اسماعیل [ترجمه]
۳۲ رئیس‌نیا - رحیم
۳۳ دکتر رازی - عبدالله
۳۴ رجب‌نیا - مسعود [ترجمه]
۳۵ رضا - عنایت‌الله [ترجمه]
۳۶ رفاهی - فیروز [ترجمه]
۳۷ پروفیسور دکتر رواسانی - شاپور
۳۸ روحی - ارباب [ترجمه]
۳۹ دکتر ریاحی - محمدامین
۴۰ دکتر زرین کوب - عبدالحسین
۴۱ دکتر سجادیه - محمد علی
۴۲ شه‌میرزادی - صادق‌ملک [ترجمه]
۴۳ بیانی - شیرین
۴۴ صفای اصفهانی - نزهت [ترجمه]
- * گلستان ارم باکو ۱۹۷۰
* معماری ایرانی. پروفیسور آرتور پوپ. تهران ۱۳۶۳
* سکاها. تامارا تالوت رابیس. تهران ۱۳۷۰
* هیتی‌ها. الیور گرنی. تهران ۱۳۷۱
* قومهای کهن در آسیای مرکزی و فلات ایران. تهران ۱۳۶۳
* تورانیان از نگاه تاریخ تا پذیرش اسلام. تهران ۱۳۶۷
* تاریخ ایلام. پیر آمیه. تهران ۱۳۷۲
* سرگذشت قانون. مباحثی از تاریخ حقوق. تهران ۱۳۴۸
* ایران باستان. ۳ جلد. تهران ۱۳۶۲
* کاروان علم در شاهراه فرهنگ. تهران ۱۳۴۸
* فروش و کفیوشهای ماشینی. جلد ۱. تهران ۱۳۶۷
* خانواده ایرانی در دوران پیش از اسلام.
پروفیسور علی اکبر مظاهری. تهران ۱۳۷۳
* تاریخ زنجان. زنجان ۱۳۷۰
* قبیله سیزدهم. (امپراتوری خزر و میراث آن). آرتور کسلر.
..... تهران ۱۳۴۰
* تاریخ اجتماعی ایران.
* تاریخ ایران و ممالک همجوار آن از زمان اسکندر تا انقراض
اشکانیان. آلفرد فن گوتشمید. با مقدمه نولدکه.
..... تهران ۱۳۶۸
* جهان‌های گم‌شده آن تری وایت. تهران ۱۳۶۸
* تاریخ سیاسی پارت. نیلسون دوبوار. تهران ۱۳۴۲
* فرهنگ جغرافیای آذربایجان شرقی. تهران ۱۳۷۰
* آثارالباقیه. ابوریحان بیرونی. تهران ۱۳۶۳
* اوستا. نامه مینوی. آیین زرتشتی. تهران ۱۳۴۸
* آیینها و افسانه‌های ایران و چین باستان. کویاچی. تهران ۱۳۶۲
* تاریخ باستان. چارلز الکساندر رابینسن. تهران ۱۳۷۰
* آذربایجان در سیر تاریخ ایران. از آغاز تا اسلام. تبریز ۱۳۶۸
* تاریخ کامل ایران. تهران ۱۳۴۰
* مالکوم کالج. پارتیان. تهران ۱۳۵۵
* اورارتو. پیوتروفسکی. تهران ۱۳۴۸
* تاریخ خطهای جهان. یوهانس فریدریش. تهران ۱۳۶۸
* جامعه بزرگ شرق. تهران ۱۳۷۰
* تاریخ ایران باستان. م. دیاکونوف. تهران ۱۳۴۶
* تاریخ خوی. تهران ۱۳۷۲
* تاریخ مردم ایران. ایران قبل از اسلام. تهران ۱۳۷۱
* تبار مشترک ایرانیان و تورانیان. تهران ۱۳۶۸
* تدوین حسن محسنی، محمد جعفر سروقدی. تهران ۱۳۷۳
* باستانشناسی در آسیای مرکزی. گرگوار فرامکین. تهران ۱۳۷۲
* شامگاه اشکانیان و بامداد ساسانیان. تهران ۱۳۵۵
* مانی و تعلیمات او. اثر "ویدن گرن". تهران ۱۳۵۲

۴۵	دکتر صفوی - حسن [پژوهش و ترجمه]	• پهلوان نامه گیل گمش	تهران ۱۳۵۶
۴۶	صمدی - مهرانگیز	• ماه در ایران از قدیمترین ایام تا ظهور اسلام	تهران ۱۳۶۷
۴۷	فاطمی - ف. [ترجمه]	• اطلس تاریخ جهان، آلین مشک اوردی	تهران ۱۳۶۴
۴۸	فرامرزی - محمدتقی [ترجمه]	• تاریخ مختصر جهان، جلد ۱، هفت مؤلف	تهران ۱۳۵۶
۴۹	فردوسی	• شاهنامه فردوسی، جلد ۱	مسکو ۱۹۶۰
۵۰	فضل الله همدانی - رشیدالدین	• جامع التواریخ، ۴ جلد	تهران ۱۳۷۳
۵۱	فیروز مندی - بهمن	• مجموعه دروس باستان شناسی و هنر دوران تاریخی ماد	
	سرافران - علی اکبر	• هخامنشی، اشکانی، ساسانی	
۵۲	قاضی - محمد [ترجمه]	• تاریخ ارمنستان، هتراند پاسدرماجیان	تهران ۱۳۶۹
۵۳	قربانی - حافظ	• مونوگرافی شهر ماکو	تهران ۱۳۷۰
۵۴	کاتبی - حسینقلی	• زبانهای باستانی آذربایجان	تهران ۱۳۶۹
۵۵	کاویان پور - سروان	• تاریخ عمومی آذربایجان	تهران ۱۳۴۶
۵۶	کریمی - اصغر [ترجمه]	• هنر دسمه گر گوارو پاتریس فونت، اراک و همدان	تهران ۱۳۷۰
۵۷	کسروی - احمد	• پلوتارک، جلد ۱ - ۲	تهران ۱۳۳۹
۵۸	کشاورز - کریم [ترجمه]	• تاریخ ماد ا.م. دیاکونوف	تهران ۱۳۵۷
۵۹	کشاورز - کریم [ترجمه]	• اشکانیان، م.م. دیاکونوف	تهران ۱۳۵۱
۶۰	کشاورز - کیخسرو [ترجمه]	• تاریخ ایران از زمان باستان تا امروز، تألیف: آ.آ. گرانتووسکی، م.آ. داندامایو.گ.آ. کاشلنکو. ای. ب. پتروشفسکی	
		• پروفیسور م.س. ایوانوف، ل.ک. بلوی	تهران ۱۳۵۹
۶۱	لاهیجی - شہلا	• شناخت هویت زن ایرانی	
	کار - مهرانگیز	• در گستره پیش از تاریخ و تاریخ	تهران ۱۳۷۱
۶۲	مجیدزاده - یوسف	• تاریخ و تمدن ایلام	تهران ۱۳۷۰
۶۳	محمد حسن خان - اعتمادالسلطنه	• درالتیجان فی تاریخ بنی اشکان، جلد ۱ - ۳	۱۳۰۸
۶۴	مروارید - یونس	• مراغه، افزاره رود	
		• از نظر اوضاع طبیعی، اجتماعی، اقتصادی، تاریخی، اسفند	۱۳۶۰
۶۵	مشکور - محمد	• پارتیها یا پهلویان قدیم، جلد ۱	تهران ۱۳۵۰
۶۶	مشکور - محمد جواد	• تاریخ مردم اورارتو	تهران ۱۳۳۲
۶۷	معیری - هایده [ترجمه]	• در آمدی کوتاه بر باستان شناسی، و رگوردون چاپلد	تهران ۱۳۶۸
۶۸	معیری - هایده [ترجمه]	• ایرانویج	تهران ۱۳۷۰
۶۹	دکتر معین - محمد [ترجمه]	• ایران از آغاز تا اسلام، دکتر ر. گیرشمن، چاپ چهارم	تهران ۱۳۵۵
۷۰	دکتر معین - محمد	• فرهنگ فارسی، ۶ جلد	تهران ۱۳۷۱
۷۱	موسوی اردبیلی - نجفی فخرالدین	• تاریخ اردبیل و نانشمنان	
		• جلد ۱ - ۲، نجف الاشرف مطبعه الآداب	۱۳۴۷
۷۲	موسوی - سید محمود	• راهنمای تخت سلیمان	ارومیه ۱۳۷۰
۷۳	پروفیسور مهرین - عباس	• تاریخ ارمنستان	تهران ۱۳۴۷
۷۴	دکتر ناتل خانلری - پرویز	• تاریخ زبان فارسی، جلد ۱	تهران ۱۳۴۸
۷۵	نگهبان - عزت الله	• ظروف فلزی مارلیک	تهران ۱۳۶۸
۷۶	وحیدمان ندرانی - غ. [ترجمه]	• تاریخ هرونوت، ترجمه به انگلیسی: جرج راولینسن	
		• تلخیص: ا.ج. اوانس، اختصار: تاریخ هرونوت	تهران ۱۳۴۳
۷۷	دکتر ورجاوند - پرویز	• سرزمین قزوین	تهران ۱۳۴۹

• آنریایان پیش از تاریخ و پس از آن. جلد ۱. تهران ۱۳۶۲.	۷۸ وکیلی - سیداسماعیل
• مشرق زمین گاهواره تمدن. تاریخ تمدن. جلد ۱. تهران ۱۳۶۵.	۷۹ ویل دورانت
• سیری بر تاریخ زبان و لهجه های ترکی. چاپ دوم. تهران ۱۳۶۶.	۸۰ دکتر هئیت - جواد
• تاریخ جهان باستان. جلد ۱ شرق. آ. کازدان. ن. نیکولسکی. آ. ابراموویچ.	۸۱ مهندس انصاری - صادق [ترجمه]
• ژایلین. آ. فیلیپ اوف. تهران ۱۳۵۳.	دکتر همدانی - علی الله
• ایران در زمان ساسانیان. آرتور کریستن سن. تهران ۱۳۵۰.	مؤمنی - محمدباقر
• آنریایان شوروی. مسکو ۱۹۸۷.	۸۲ یاسمی - رشید [ترجمه]
	۸۳

فارسجا درگیلر

• کنگره تاریخ و فرهنگ ایران. تهران ۱۳۵۳.	۱
• بررسیهای تاریخی ایران. شماره اول. مرداد - شهریور ۱۳۷۳.	۲
• کتاب هفته. شماره ۱۶. تهران اول بهمن ۱۳۴۰.	۳
• کیهان اندیشه. شماره ۴۶. تهران بهمن - اسفند ۱۳۷۱.	۴
• رشد نوجوان. مجله. تهران ۱۳۷۲ - ۱۳۷۳.	۵
• پیام. سال ۲۱. آذر ۱۳۶۹.	۶
• میراث فرهنگی. (شماره های مختلف) تهران ۱۳۷۰ - ۱۳۷۱.	۷
• اثر. (شماره های مختلف) سازمان میراث فرهنگی. تهران ۱۳۶۹.	۸

ج - عربجه

• القرآن الکریم. تهران ۱۳۶۴.	۱
• المنجد فی اللغة و المنجد فی الاعلام. تهران ۱۳۶۴.	۲
• المقدمة. بغداد.	۳ ابن خلدون
• قواعد اللغة السومریه. بغداد ۱۹۷۲.	۴ دکتر رشید - فوزی
• دیوان لغات الترک. آنکارا ۱۹۴۱.	۵ الکاشری - محمود بن الحسین

د - روسجا

• اسکی بین النهرین. آ. لئو اوپنهیم. اینگیلیزجه دن. مسکو ۱۹۹۰.	۱ بو تویننیک [چنبره]
• ایلام ایجتماعی - اقتصادی تاریخ. مسکو ۱۹۶۸.	۲ بهلول اوغلو - یوسفوف - یوسف
• قافقاز آلبانیاسینین سیاسی تاریخی و تاریخی جغرافیاسی (م.ق. اوچونجو. میلادی ۸ - نجی عصرلر) باکی ۱۹۸۶.	۳ جعفر قیزی محمدووا - فریده
• قیپچان چولو یوشانی. پولین پرلووئسکورو پولیا. مسکو ۱۹۹۴.	۴ حاجی - مراد
• آنریایانلارین اتنوقلنینه بایر. ۲ - جلد. باکی ۱۹۹۱.	۵ غیب اله یف - غیاث الدین عسکراوغلو
• تورکجه - روسجا لغت. باکی ۱۹۰۴.	۶ مجید غنی زاده - سلطان
• روسجا - آنریایانجا لغت. ۳ جلد. باکی ۱۹۹۱.	۷

ه - فرانسیزجا

آدلار جدولی

■ آبال قاماش، ۶۲	۴۶۹، ۵۰۴، ۵۱۹، ۵۳۱، ۵۴۶، ۵۴۸، ۵۴۷	□ آزتئس، ۱۳۴
□ آتتا - هوشو، ۶۷	۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۹، ۵۷۴، ۵۸۱، ۵۸۳، ۵۹۸	□ آزیخ، ۲۰۳، ۱۴۹
□ آترانا، ۸۶۳	۶۴۰، ۶۴۲، ۶۶۸، ۶۹۰، ۷۶۳، ۸۲۷	□ آزییا، ۱۳، ۱۴۳، ۲۱۹، ۴۷۴، ۴۷۵، ۷۲۶
□ آتروپات، ۶۷۹، ۵۸۳	□ آراس، ۱۱۱، ۱۶۸، ۱۶۹، ۲۰۳، ۵۵۳	۷۲۷،
□ آتروپاتئن، ۲۷، ۲۷۵، ۳۰۰، ۳۹۷، ۵۴۶	□ آرال گۆلو، ۱۹، ۱۴۶، ۱۴۷، ۳۶۴، ۴۹۹	□ آستارا، ۲۵، ۱۵۱
۵۸۴،	۶۳۵، ۸۳۷	□ آسور، ۳، ۹، ۱۰، ۱۴، ۱۸، ۲۸، ۳۰، ۳۷
□ آتروسك، ۱۲۷	□ آرالئق ئنئیزی، ۴۳، ۴۶، ۴۸، ۸۱، ۱۲۷	۴۱-۴۳، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۵-۵۸، ۶۴، ۶۷، ۷۴
□ آچمئادئین، ۱۰۳، ۸۱	۲۹۵، ۳۷۳، ۸۵۴	۷۷، ۸۰، ۸۱، ۸۶-۸۹، ۹۳، ۹۶، ۹۸، ۱۰۰
□ آخسئر، ۱۰۴، ۳۶۱، ۳۶۲، ۴۴۹، ۵۳۷	□ آرامسی، ۱۱۹، ۱۲۶، ۲۵۳، ۲۶۳، ۲۹۱	۱۰۲-۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۷-۱۲۰، ۱۲۳، ۱۲۶، ۱۲۹
۵۴۱، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۸۵، ۸۶۲	۳۵۷، ۵۵۳، ۵۹۳، ۵۹۷	۱۴۲، ۱۶۵، ۱۶۵، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۸۳، ۱۸۹
۸۶۴	□ آرزاسكون، ۱۰۲	۱۹۳، ۱۹۵، ۱۹۷، ۲۲۰، ۲۲۲، ۲۲۷، ۲۳۹
□ آدادئین لئیل، ۱۰۳	□ آرسنئك، ۱۹۴	۲۴۵، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۷، ۲۵۹، ۲۶۴، ۲۶۷
□ آداملو، ۶۵	□ آرقئشئتی، ۱۰۰، ۱۰۳، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۴	۲۷۰، ۲۷۴، ۳۰۹، ۳۱۲، ۳۱۱، ۳۲۴، ۳۵۱
□ آذرگئشئب، ۲۷، ۳۹۲، ۷۴۱، ۷۴۲	۲۹۶، ۲۹۸، ۳۹۵، ۴۹۱، ۵۲۷، ۵۶۶	۲۵۳، ۲۶۲، ۲۷۶، ۲۷۸، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۶
۷۵۹، ۷۶۵	۸۶۵	۳۹۰، ۳۹۵، ۳۹۹، ۴۴۶، ۴۵۴، ۴۵۹
□ آذری، ۹، ۱۴، ۲۳، ۲۵، ۲۶، ۲۹، ۳۲، ۳۵	□ آرمئند، ۸۶۲	۴۶۰، ۴۶۶، ۴۶۸، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۴، ۴۷۶
۷۴، ۷۸، ۷۹، ۹۳، ۹۶، ۱۰۸، ۱۲۵، ۱۲۹	□ آرمائیت، ۸۶۲	۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۶، ۴۸۹، ۴۹۱، ۴۹۳، ۴۹۴
۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۸	□ آرمه، ۱۰۲	۴۹۵، ۴۹۸، ۵۰۰، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۶، ۵۰۹
۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵	□ آریا، ۵، ۶، ۸، ۹، ۱۶، ۲۰، ۳۰، ۳۲، ۳۶	۵۱۲، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۲۵، ۵۲۷، ۵۳۲
۱۶۷، ۱۸۸، ۱۹۶، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷	۳۷، ۵۳، ۶۰، ۷۵-۸۱، ۸۹، ۹۳، ۱۰۴، ۱۰۷	۵۳۳، ۵۳۸، ۵۴۹، ۵۵۸، ۵۶۱، ۵۷۶
۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۹۱، ۳۶۳	۱۰۸، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۸، ۱۲۱، ۱۲۶، ۱۲۹	۵۷۹، ۵۸۶، ۶۰۶
۳۶۶، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲	۲۱۳، ۲۱۹، ۲۶۶، ۲۶۸، ۲۷۰، ۲۷۲، ۳۱۸	□ آسورئانئیا، ۵۸، ۱۱۹
۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۸، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴	۳۹۳، ۳۹۴، ۴۰۲، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۵۵، ۴۶۰	□ آسور بانئیال، ۵۶
۵۰۷، ۵۱۳، ۵۱۸، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۸، ۵۳۰	۴۶۲، ۴۶۴، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۷۰، ۴۷۶	□ آسور حئددئین، ۵۶
۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۹، ۵۷۷، ۵۷۹، ۵۸۴، ۶۷۲	۴۷۸، ۴۸۱، ۴۸۸، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۳، ۴۹۴	□ آسی، ۱۹، ۲۰
۷۱۷، ۷۱۸، ۷۶۳	۴۹۶، ۵۰۲، ۵۰۴، ۵۰۸، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۳۳	□ آسیا، ۶۹۹، ۷۰۵، ۷۰۷، ۷۱۰، ۷۱۲، ۷۱۷
□ آذری تورکئر، ۹، ۱۲، ۱۳، ۲۳، ۲۵، ۷۹	۵۳۴، ۵۳۷، ۵۷۷، ۵۸۰، ۵۸۴، ۶۰۲، ۶۱۲	۷۲۳-۷۲۷، ۷۳۰، ۷۳۲، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۴۱
۲۳۷، ۳۶۶، ۴۵۹، ۴۷۸، ۴۹۱، ۵۲۵، ۵۲۹	۶۳۵، ۶۳۳، ۶۵۳، ۶۹۳، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷	۷۴۳، ۷۴۵، ۷۵۲، ۷۵۷، ۷۶۰، ۷۶۷، ۷۶۸
□ آراتتا، ۲، ۹، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷۱، ۱۷۲	۷۰۲-۷۰۴، ۷۰۶-۷۰۸، ۷۱۰، ۷۱۴، ۷۱۵	۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۸، ۷۸۵، ۷۸۷، ۸۰۷، ۸۳۶
۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۵، ۱۹۲، ۱۹۶، ۱۹۷، ۲۴۹	۷۴۲، ۷۴۷، ۷۵۱، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۸، ۷۶۰	۸۳۹، ۸۴۲، ۸۴۴، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۹، ۸۵۴
۲۶۲، ۲۸۱، ۳۶۹، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۸۳	۷۶۳، ۷۶۴، ۸۱۴، ۸۵۹	۸۵۹
□ آرازات، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۳، ۱۱۱، ۱۹۶	□ آریبا آداد، ۸۵۵	□ آشور، ۵۶، ۶۸، ۷۲، ۹۶، ۱۰۲، ۱۰۴
۱۹۷، ۵۴۴، ۵۴۷	□ آریماسپلار، ۵۶۵	۱۶۹، ۱۷۸، ۱۹۲، ۲۵۷، ۲۶۱، ۲۶۳، ۲۸۱
□ آران، ۲۷۵، ۲۸۵، ۲۸۷، ۲۹۰، ۲۹۷، ۳۰۰	□ آرئینئا، ۸۶	۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۶، ۲۸۸، ۳۱۹، ۳۲۵، ۳۲۶
۳۱۵، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۳۳، ۳۶۰، ۴۰۸، ۴۵۰	□ آزاكانا، ۸۶۳	۳۳۵، ۳۳۷، ۳۴۵، ۳۴۷، ۴۴۸، ۵۵۴

۴۹-۴۶، ۴۵، ۴۳، ۴۱، ۴۰، ۳۷، ۳۸، اککد □	۴۸۶، ۴۶۵، ۴۶۱، ۳۶۶، ۲۹۴، ۲۳۶، ۱۹۲	۵۹۲-۵۹۰، ۵۸۹، ۵۸۷، ۵۷۴، ۵۷۲، ۵۵۷
۹۵، ۹۰-۸۷، ۷۶، ۶۹، ۶۳-۶۱، ۶۰، ۵۵، ۵۲،	۷۰۵، ۶۳۳، ۵۷۹، ۵۶۲، ۴۹۲، ۴۹۱، ۴۹۰	۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۵، ۶۴۱
- ۲۲۰، ۲۱۶، ۲۱۲، ۱۷۳، ۱۲۹، ۱۲۶، ۱۱۸،	۸۵۶، ۷۱۸	۸۶۵-۸۶۱، ۸۴۵، ۸۲۲، ۸۰۱
- ۲۳۹، ۲۳۴، ۲۳۲-۲۲۹، ۲۲۷، ۲۲۶، ۲۲۴	□ آناهیتا، ۷۵۹، ۷۵۸، ۲۷، ۸۱۰	□ آشوربانیپا، ۵۹۹
، ۲۷۴، ۲۶۰، ۲۵۷، ۲۵۶، ۲۵۰-۲۴۸، ۲۴۴	□ آنتونیوس، ۱۲۴	□ آشور بانیپالین، ۸۶۲، ۷۲
، ۵۵۵، ۵۲۴، ۴۹۳، ۳۷۲، ۳۶۸، ۳۵۹، ۳۵۸	□ آندیا، ۳۲۹، ۳۲۴، ۳۲۲، ۲۹۳، ۲۸۷، ۲۷۷، ۳۳۳، ۳۳۶، ۳۳۷، ۸۶۲	□ آغری داغی، ۲۹۴، ۱۲۸، ۱۱۱، ۷۵
، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۲۱، ۷۰۱، ۶۱۵، ۶۰۲، ۶۰۱	□ آنکارا، ۳۶۴، ۳۳۸، ۱۹۶، ۱۴۵، ۱۳۷	□ آغریوان، ۱۸۱، ۱۸۰
۸۶۴، ۸۵۷، ۸۴۳، ۸۱۵	□ آنکازا، ۸۶۲، ۷۳۱، ۵۹۷، ۴۷۴، ۳۶۷	□ آفریقا، ۱۲۹، ۱۲۳، ۴
□ امر، ۴۳۶، ۴۳۴، ۳۲۱، ۲۷۱، ۲۷۰، ۲، ۴۳۹	□ آنوبانیی، ۲۲۳	□ آقری، ۵۸۰
۸۵۷، ۸۴۰، ۶۹۱، ۵۲۷، ۴۸۷، ۴۴۰، ۴۳۹	□ آنوخین، ۱۵۶	□ آقربیش، ۱۲۷
□ اممند، ۸۶۰	□ آنوی، ۲۲۶	□ آکسسایا، ۸۰۷
□ انجمن سعادت، ۱۱	□ آنیاشتانیا، ۳۳۹	□ آگلوتیناتیو، ۷۸
□ انزان، ۵۴، ۵۳	□ آنیت، ۳۶۲، ۱۰۰	□ آلاتاوا، ۱۹۶
□ انشان، ۱۷۱، ۷۶، ۷۳، ۷۱، ۶۴، ۵۴، ۵۳	□ آنیلی، ۲۹۱، ۱۰۰	□ آلاتوتو، ۱۹۶
۱۸۴	□ آوان، ۶۵-۶۱	□ آلا داغ، ۱۹۶
□ انمرکر، ۱۸۳، ۱۷۸، ۱۷۵، ۱۷۳-۱۷۱	□ آویداغ، ۱۵۰	□ آلا رودی، ۱۰۰
۲۶۲، ۱۸۵، ۱۸۴	□ ائپارتی، ۲۵۸، ۶۶، ۶۵	□ آلاشکر، ۱۰۳
□ اوآللی، ۵۷۲، ۵۵۷، ۵۵۴، ۲۸۶، ۱۰۲	□ ائروسک، ۲۳	□ آلاله، ۹۶
۵۹۳، ۵۷۳	□ ائتممو، ۸۶۵	□ آلتاتو، ۱۹۶
□ اوایتی، ۲۳۳	□ ائرنخ، ۵۸، ۵۷، ۴۹، ۳۸	□ آلتای، ۱۹۶، ۱۳۲، ۱۲۴، ۱۲۳، ۷۸، ۳۹
□ اویریاش، ۹۲	□ ائریسینی، ۵۷۲	۱۹۷، ۲۱۳، ۲۱۸، ۲۱۹، ۴۵۶، ۳۵۹
□ اویش، ۵۰۷، ۴۹۷، ۴۹۶، ۴۸۸، ۴۵۷، ۱۳۲	□ ائریمننا، ۱۰۴	۴۶۲، ۴۶۹، ۴۹۵، ۴۸۸، ۴۷۸، ۴۷۳
۵۳۲، ۵۳۱، ۵۲۱، ۵۱۸، ۵۱۷، ۵۱۶،	□ ائزه، ۸۲، ۲۳	۵۰۱، ۵۰۷، ۵۱۴، ۵۲۲، ۵۳۱-۵۳۵
□ اوپاردا، ۸۶۲	□ انشپوم، ۶۲	۵۳۶، ۵۷۱، ۵۷۴، ۵۷۷، ۵۸۰، ۵۸۱، ۶۳۳
□ اوچایئر، ۱۶۲	□ انشنوننا، ۶۷، ۴۶، ۴۵	۷۲۰، ۷۲۶، ۸۲۲
□ اوچ کلیسا، ۸۱	□ ائلولومئش، ۲۴۰، ۲۳۹، ۲۳۰، ۹۲، ۶۳	□ آلجا ملیک، ۸۶۰
□ اوچونجو هاتوسیل، ۸۷	□ ائرنیدنا وازیر، ۲۲۹	□ آللابر، ۳۲۵، ۳۲۲، ۲۹۳، ۹۳
□ اوداکی، ۸۶۱، ۳۷۸	□ ائنلیل، ۶۲	□ آلاسه، ۲۲۷، ۱۷۸، ۱۳۵، ۸۷، ۷۵، ۴۱
□ اودین، ۲۳۳	□ اتوخقال، ۲۴۲	۴۰۵، ۵۹۹، ۶۱۱، ۷۱۸، ۷۳۶، ۷۷۵، ۸۱۵
□ اور، ۲۴۱، ۶۵، ۶۴، ۶۱، ۵۳، ۴۹، ۴۴، ۴۲	□ اختر، ۷۸۹، ۱۵۰، ۴۶، ۱۱	۸۲۷، ۸۶۴
- ۲۵۳، ۲۴۴	□ ارتته، ۱۷۱، ۱۶۵، ۱۰۵، ۸۱، ۷۴، ۳۱، ۲	□ آلمان، ۳۹۱، ۱۳۴، ۱۳۲، ۱۰۰، ۸۲، ۲۹
□ اورارت، ۲۹۵، ۱۰۰	۱۷۹، ۱۸۱-۱۸۶، ۱۹۰، ۱۹۲، ۱۹۴، ۱۹۶	۴۱۲، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۷۶۶
□ اورارتو، ۵۹، ۴۱، ۳۷، ۳۸، ۱۸، ۱۰، ۲	۱۹۸، ۲۳۷، ۲۴۱، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱	□ آلیات، ۷۳۵، ۶۲۹، ۶۱۲، ۵۷۸
، ۱۲۰، ۱۱۸-۹۱، ۹۵، ۹۳، ۸۲، ۸۱، ۷۵، ۷۴	۲۶۲، ۲۶۷، ۲۸۱، ۳۳۵، ۳۶۴، ۳۶۷-۳۷۳	□ آمانتو، ۸۶۲
، ۱۷۶، ۱۴۲، ۱۳۸، ۱۳۳، ۱۲۸، ۱۲۷، ۱۲۶	۳۷۶، ۴۰۱، ۴۰۶، ۴۸۷، ۵۰۶، ۵۸۸، ۵۸۹	□ آمارسین، ۶۵
، ۲۱۸، ۲۱۲، ۲۱۱، ۱۹۷، ۱۹۶، ۱۹۲، ۱۹۱	□ اردشیر بابکان، ۷۴۰، ۴۵۸، ۳۳، ۸، ۷	□ آمریکا، ۱۲۲، ۴۶، ۴۰، ۳۶، ۳۰، ۲۹، ۵
، ۲۵۹، ۲۵۳، ۲۵۱، ۲۵۰، ۲۲۹، ۲۲۸، ۲۲۹	۷۷۴	۱۲۴، ۱۳۴، ۱۸۰، ۲۴۸، ۲۷۹، ۳۳۳، ۳۸۰
، ۲۶۰، ۲۶۳، ۲۶۵، ۲۶۷، ۲۷۳-۲۷۸، ۲۸۷	□ اریدو، ۱۸۲، ۱۷۵	۳۸۵-۳۸۷، ۳۸۷، ۳۹۹، ۷۹۳، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۴۲
، ۳۱۲، ۳۰۵، ۳۰۲-۲۹۴، ۲۹۳، ۲۹۱، ۲۸۹	□ اریشتناب، ۸۶۳	□ آمودریا، ۲۶۶، ۱۶۶
، ۳۱۶، ۳۱۹، ۳۲۱-۳۲۶، ۳۲۸، ۳۲۱-۳۳۳	□ اسماعیل آباد، ۱۹۸	□ آمورو، ۵۵۵
، ۳۲۸، ۳۲۵، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۸، ۳۷۰، ۳۷۷	□ اشکانی، ۷۷۳، ۲۲۶، ۲۱۲، ۹۳، ۷۹، ۲۳	□ آنالیتی شو، ۲۵
، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۲-۳۸۴، ۳۸۶، ۳۸۸	۴۶۵، ۴۶۸، ۵۲۹، ۷۱۲	□ آنادولو، ۹۵، ۸۸، ۸۶، ۸۱، ۸۰، ۷۵، ۳۹
، ۳۹۵، ۳۹۶، ۴۰۱، ۴۰۶، ۴۲۶، ۴۲۷		۱۰۳، ۱۱۹، ۱۶۴، ۱۶۶، ۱۶۸، ۱۸۸، ۱۹۰

۵۰۲، ۴۹۷ - ۴۷۶، ۴۶۸، ۴۶۳، ۴۵۸، ۴۵۷

- ۵۲۵، ۵۱۸، ۵۱۶، ۵۱۱، ۵۰۸، ۵۰۷، ۵۰۴

۵۷۰، ۵۶۲-۵۶۰، ۵۵۶، ۵۵۵، ۵۴۲، ۵۳۷

۶۰۳-۶۰۱، ۵۹۰، ۵۸۹، ۵۸۸، ۵۸۶، ۵۸۵

۶۸۲، ۶۸۳، ۶۶۷، ۶۶۶، ۶۶۳، ۶۶۱، ۶۱۵

۷۱۶-۷۱۴، ۷۱۱-۷۰۳، ۷۰۱، ۶۹۸، ۶۹۶

۷۵۰، ۷۳۵-۷۳۲، ۷۲۹، ۷۲۸، ۷۲۲، ۷۲۱

۷۹۶، ۷۹۴، ۷۹۲، ۷۸۴، ۷۷۲، ۷۶۷-۷۶۵

۸۱۸-۸۱۴، ۸۰۸، ۸۰۵، ۸۰۴، ۸۰۲، ۷۹۹

۸۲۵، ۸۲۳، ۸۲۸، ۸۲۷، ۸۲۹، ۸۲۷-۸۲۴

۸۶۴، ۸۵۷، ۸۵۵، ۸۵۲، ۸۵۱، ۸۴۹-۸۴۷

۸۶۵

ایلیدانا، ۱۳

ایمتا، ۶۳، ۲۳۰، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۶، ۲۳۷

۸۶۲، ۸۰۸، ۶۳۴، ۵۲۴، ۳۲۹

اینانا، ۴۱، ۴۲، ۵۴، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۸۴

۱۸۵، ۴۶۳، ۶۲۹، ۶۲۹، ۶۵۶، ۷۳۷، ۷۸۰

ایندا یوغاش، ۵۷

اینسوکوش، ۱۷۲، ۱۸۳-۱۸۶

آینه، ۱۳۴، ۳۷۸

اوزیک، ۴، ۱۴۱، ۵۲۴، ۵۲۸

■ بئر، ۸۶۳

بابیل، ۲۸، ۳۸، ۳۹-۴۲، ۴۶، ۵۱، ۵۳

- ۸۷، ۸۱، ۸۰، ۷۵، ۷۳-۶۹، ۶۷، ۶۲، ۵۷، ۵۴

۱۶۴، ۱۵۸، ۱۲۹، ۱۱۹، ۱۱۸، ۱۰۵، ۱۰۳، ۹۰

۱۷۶، ۱۸۲، ۱۸۷، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۲۳، ۲۲۲

۲۲۴، ۲۶۰، ۲۵۹، ۲۵۷-۲۵۲، ۲۶۲

۲۶۷، ۲۶۴، ۲۶۲، ۲۸۲، ۲۹۲، ۲۹۴، ۲۹۵

۲۹۶، ۲۹۸، ۳۵۷-۳۵۹، ۳۶۸، ۳۶۶

۳۷۱، ۴۸۶، ۵۷۴، ۵۷۶، ۵۸۸، ۵۹۴، ۵۹۷

۶۰۲، ۶۰۵، ۶۰۶-۶۱۱، ۶۱۴، ۶۲۱، ۶۲۴

۶۲۳، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۶۶، ۶۶۶، ۶۸۹، ۶۹۶

۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۲۴

۷۲۲، ۷۷۲، ۷۸۹، ۷۹۰، ۸۰۳، ۸۱۲، ۸۱۶

۸۲۸، ۸۵۶، ۸۶۴

باسکرلار، ۱۳۷

باشچی، ۴۲، ۹۰، ۹۳، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴

۲۸۷، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۵، ۴۷۵

۴۹۵، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۳۰، ۵۳۳، ۵۳۵، ۵۴۰

۵۵۰، ۵۵۵، ۶۱۹، ۶۲۱، ۶۶۰

باقداقو، ۱۰۳، ۳۲۴، ۳۲۹، ۳۳۳، ۴۸۲

۸۶۲

بابارلاری، ۱۲

اوممان مینانو، ۵۶

اورستا، ۱۸، ۱۶، ۳

ایبیر، ۱۲۸، ۱۲۷، ۲۳۱

اییبی-سین، ۶۵

ایتابالخم، ۲۵۵

ایدیل، ۵۶۵

ایرانزو، ۳۷۵، ۳۷۷، ۲۹۸، ۳۰۰، ۳۰۱

۳۱۹-۳۲۱، ۳۲۴، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۵، ۳۸۲

۵۳۰، ۷۹۴، ۸۶۱

ایزیبیا، ۸۶۲

ایزیرتو، ۵۵۳، ۵۷۲، ۵۷۳، ۸۶۳، ۸۶۲

ایسنن، ۴۴

ایسپاک، ۴۷۷، ۵۷۲

ایسپاکا، ۴۷۶-۴۷۴، ۵۰۹، ۵۲۳، ۵۵۹

۵۶۵-۵۷۰، ۵۸۳

ایسلو، ۱۲۴، ۳۷۵، ۳۷۶

ایشپاکا، ۳۶۱، ۳۸۲، ۴۴۸، ۴۷۱، ۴۷۴

۴۷۵، ۵۴۱، ۵۴۵، ۵۵۹

ایشویینی، ۱۰۲، ۱۰۹، ۲۸۸

ایشاتانو، ۵۵۳، ۵۷۳

ایشتان، ۸۶۴

ایشغوز، ۱۹، ۳۳، ۱۰۴، ۱۲۰، ۱۶۱

۲۱۱، ۲۲۵، ۳۰۴، ۳۶۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۹۰

۳۹۱، ۳۹۲، ۴۱۳، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۵۰

۴۵۴، ۴۵۹، ۴۶۰-۵۱۷، ۵۰۹، ۵۰۷

۵۲۷، ۵۳۱، ۵۳۳، ۵۳۲، ۵۳۸، ۵۴۲

۵۴۵، ۵۴۷، ۵۵۱، ۵۵۴، ۵۵۶-۵۶۵

۵۸۹، ۵۹۸، ۶۰۷، ۶۱۵، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱

۶۳۳، ۶۳۵، ۶۳۸، ۶۴۰، ۶۶۸، ۶۹۰، ۷۱۵

۷۵۰، ۷۵۱، ۷۸۴، ۷۸۶، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۵

۸۲۷، ۸۵۰، ۸۵۱

ایکینجی رامسس، ۸۷

ایللام، ۱-۳، ۱۰، ۲۸، ۳۶، ۴۰-۴۲، ۴۶

۸۳-۸۹، ۹۱-۹۳، ۹۷، ۹۹، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۲۰

۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۸، ۱۴۱، ۱۵۷

۱۶۰، ۱۶۹، ۱۷۴، ۱۸۴، ۱۸۷، ۱۹۱، ۲۱۱

۲۱۲-۲۱۸، ۲۲۳، ۲۲۷، ۲۳۳، ۲۴۵-۲۵۰

۲۵۳-۲۵۹، ۲۶۱، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۸، ۲۶۹

۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۹۴، ۳۰۵، ۳۰۶

۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۵۱، ۳۵۳، ۳۵۵

۳۶۰، ۳۶۲-۳۶۵، ۳۶۷-۳۶۹، ۳۷۵، ۳۷۶

۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۶، ۴۰۱

۴۰۴، ۴۰۷، ۴۱۵، ۴۲۵، ۴۳۶، ۴۳۸، ۴۵۳

۲۸۷، ۲۸۶، ۲۷۰، ۲۶۸، ۴۶۳، ۴۵۴، ۴۵۰

۳۸۹، ۵۰۳، ۵۰۶، ۵۲۵، ۵۲۳، ۵۲۶، ۵۲۷

۵۵۳، ۵۵۸، ۵۶۵-۵۶۹، ۵۷۰-۵۷۶، ۵۸۰

۵۸۵، ۵۹۲، ۶۰۱، ۶۰۸-۶۱۱، ۶۱۵، ۶۱۷

۶۸۰، ۶۸۹، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۶، ۷۰۱، ۷۰۵

۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۸، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۳۵، ۷۸۳

۷۸۴، ۸۰۲، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۴۳، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸

۸۵۷، ۸۶۱، ۸۶۲

اورارتی، ۱۱۱

اورارزو، ۱۱۱

اورال، ۱۳۲، ۱۲۴، ۱۲۳، ۷۸، ۳۹، ۱۹، ۱۳۲

۲۱۳، ۲۱۸، ۲۶۲، ۴۷۳، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵

۶۳۹

اورتاگو، ۵۷، ۵۶

اورتاکی، ۷۰۲

اورزاننا، ۱۰۷، ۱۰۶، ۱۰۷

اورسا، ۸۶۱

اورسای، ۸۶۱، ۸۶۲

اورگترنوننا، ۱۸۵

اورمیته، ۸۶۳، ۸۶۲

اورنامو، ۲۴۴، ۲۴۳، ۲۴۶

اوروک، ۳۸، ۶۸، ۱۷۱-۱۷۳، ۱۷۵، ۱۷۷

۱۸۲-۱۸۵، ۱۹۵، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۶۲، ۳۶۹

۳۷۰، ۳۷۱، ۵۹۰، ۶۹۶

اوروکاجینا، ۴۴

اوزاکازابارنا، ۲۵۳

اوزبیا، ۸۶۳

اوزون تیه، ۱۵۳

اوسکو، ۱۲۲، ۱۷۶، ۲۹۸، ۳۳۸، ۴۳۳

۴۸۵، ۴۹۲

اوش قایا، ۳۶۳، ۳۸۵، ۴۹۲

اوشنهویه، ۱۰۲

اوغوزنامه، ۴۹۲، ۵۷۵

اوکاللاقان، ۱۹۲

اولجاس سلیمان، ۱۲-۱۴، ۲۷، ۱۳۳

۱۳۵، ۱۳۳، ۲۸۹، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۸۴، ۲۷۶

۲۷۷

اولخو، ۱۰۳، ۱۱۱، ۱۷۰، ۱۷۶، ۲۶۰-۲۶۲

۲۶۲، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۳-۳۴۶، ۵۶۶

۶۹۶، ۸۲۷، ۸۵۷

اوللوسونو، ۱۰۹، ۳۰۳، ۳۲۴، ۳۳۵

۳۳۶، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۱، ۳۴۳-۳۴۵، ۳۳۷، ۳۳۸

۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۶، ۳۵۰، ۳۷۸

بحرالرومی، ۱۲۷	پورادا، ۸۵۶	۷۸۳، ۶۹۶، ۶۰۹، ۳۲۶
بدره، ۷۹	پول والثری، ۱۲	□ توقداممیس، ۵۷۲
برئمنر قالثری، ۲۲۸	پیشتوو، ۸۶۳	□ توللین، ۵۷
بروون، ۱۹۱	■ تشوب، ۸۸	□ تیتان، ۱۷۷
بسطام، ۵۲۷، ۱۰۰	□ تثلنپی نو، ۸۷	□ تیشاری، ۵۲۵، ۹۵
بورردو، ۲	□ تثلوسینا، ۸۶۲	□ تیکلات پیلہ سر، ۱۲۰، ۱۱۹، ۵۶
بوعلی سینا، ۱۵۶	□ تئمتی - آقون، ۶۸	■ جنمیس، ۱۹۲
بوغان، ۳۲۱، ۴۱۶، ۲۳۸، ۱۹۳، ۱۹۱، ۸۱	□ تئمتی راپتاش، ۶۸	□ جمشید، ۳۰۵، ۲۱۵، ۱۰۷، ۱۰۶، ۷۳
۸۵۶، ۸۲۲، ۸۲۰، ۷۸۱، ۷۷۷، ۲۳۳	□ تئمتی هلکی، ۶۸	□ ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۹، ۴۰۷، ۶۵۸، ۶۶۲، ۶۶۳
بوغان کژی، ۸۵۶، ۸۲	□ تئومان، ۵۷	□ ۶۸۰، ۶۹۶، ۷۲۵، ۷۳۴، ۷۸۲
بولغار، ۱۲۲	□ تابیتو، ۲۵۵	□ جوعل، ۱۹۲
بیت همیان، ۳۱۷، ۲۸۵، ۹۳	□ تارلونی، ۲۲۳	■ چئرگز، ۱۶۷
بیروو، ۱۹۸	□ تازاکند، ۱۶۶	□ چارلز بارنی، ۱۶۵ - ۱۶۷، ۲۵۰
بیرینجی شیروکدوه، ۶۷	□ تاش، ۷۲	□ چالوس، ۲۵
■ پیئتریوم، ۸۲	□ تاغلار، ۱۵۰	□ چنگیزیلر، ۲۴
□ پیئرکینز، ۱۸۰	□ تالیشدان، ۸۵۹	□ چین، ۲۶۲، ۱۸۱، ۱۷۰، ۱۴۸، ۱۴۷، ۴۷، ۴۶۹
□ پیلی، ۶۲، ۶۱	□ تامراکیس، ۸۱۳، ۶۳۶، ۱۷۶، ۱۱۱	□ ۴۶۷، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۹۵، ۵۶۵، ۷۲۰، ۷۲۶
□ پاتئسی، ۲۴۱، ۲۲۲، ۱۱۹، ۲۸، ۴۲	□ تام ماریتو، ۵۸، ۵۷	■ حسنلی، ۱۶۷، ۱۶۴ - ۱۶۲، ۱۶۰، ۱۰۵
□ پاراخش، ۱۷۴	□ تانری، ۶۴۹، ۴۷۷، ۱۳۷، ۱۳۵	□ ۱۹۰، ۳۸۶، ۳۸۵، ۳۷۹، ۳۷۸
□ پارتاتوا، ۵۲۳، ۴۹۴، ۴۷۷، ۴۲۷، ۳۸۲	□ تخت سلیمان، ۲۱۲، ۲۱۱، ۱۶۰، ۲۷	□ ۳۸۹ - ۳۸۱، ۳۹۳، ۴۰۲، ۴۱۳ - ۴۱۵
۵۲۵، ۵۲۸، ۵۵۱، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۲، ۵۷۴	□ ۲۶۴، ۲۹۹، ۳۹۱، ۳۹۲، ۴۳۵، ۴۵۸، ۵۴۰	□ ۴۴۰، ۴۴۲، ۴۹۰، ۴۹۵، ۵۰۶، ۵۶۶، ۵۷۰
۵۷۵، ۵۷۷	□ ۵۷۰، ۶۳۳، ۶۷۳، ۷۴۱، ۷۸۴	□ ۶۹۱، ۷۰۱، ۷۸۳، ۷۹۲ - ۷۹۴، ۸۰۱، ۸۲۵
□ پارس، ۲۱۸، ۲۱۶ - ۲۱۴، ۷۶، ۷۳، ۵۴	□ تزجیه لامصار، ۲۴	□ ۸۲۷، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۰ - ۸۲۸، ۸۴۶
۲۲۵، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۷۲، ۲۸۵، ۳۰۶، ۳۷۹	□ تشوب، ۸۵۶	□ ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۶ - ۸۶۰
۳۹۳، ۳۹۶، ۴۰۱ - ۴۰۸، ۴۵۶، ۵۱۰ - ۵۱۲	□ تل خلف، ۱۶۰	□ حصار، ۸۶۰
۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۸، ۵۲۰ - ۵۲۳، ۵۳۶، ۵۳۷	□ تن دن - اولی، ۶۸	□ حکار، ۱۷۴، ۴۴
۵۸۱، ۵۸۶، ۶۰۲، ۶۱۲، ۶۱۹، ۶۲۱، ۶۲۲	□ تن روهوراتیر، ۶۵	□ حلب، ۱۸۷، ۱۱۹
۶۲۴ - ۶۲۷، ۶۳۰ - ۶۴۲، ۶۴۰	□ تنسر، ۷۲۶، ۷۲۰، ۷۱۲، ۶۵۸، ۶	□ حمورابی، ۲۲ - ۴۶، ۵۰، ۶۷، ۶۸، ۹۰
۶۵۱ - ۶۵۷، ۶۵۹ - ۶۶۳، ۶۶۵ - ۶۶۷، ۶۷۰	□ تنظیلمات، ۱۱، ۷	□ ۲۲۷، ۲۵۲ - ۲۵۵، ۲۵۷، ۳۷۵
۶۷۲ - ۶۷۵، ۶۸۱ - ۶۸۵، ۶۸۹ - ۶۹۲، ۶۹۵	□ توآیا، ۸۶۲	□ حیصار، ۲۵، ۳۵، ۶۵، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۲
۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۶، ۷۰۸، ۷۱۵، ۷۲۱، ۷۲۲	□ توایشدو، ۱۰۱	□ ۱۹۲، ۲۴۹، ۳۷۰، ۳۸۰، ۲۸۲
۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۵۱	□ توختامیش، ۵۷۲، ۲۳۸، ۹۲، ۳۳	■ خابور، ۵۹۳، ۹۸
۷۶۶ - ۷۷۹، ۷۸۴، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۱۱	□ تورانیق تپه، ۸۵۹	□ خارماسا، ۲۸۱
□ پارسوا، ۱۷، ۱۰۷، ۲۶۸، ۲۸۵ - ۲۸۹	□ تورپاق قالا، ۱۰۴	□ خالپا، ۸۷، ۹۶
۲۹۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۲۶، ۳۲۸	□ تورتان، ۲۸۶، ۱۰۲	□ خالدی، ۱۰۰، ۱۰۴ - ۱۰۶، ۱۰۸ - ۱۱۰
۳۳۰ - ۳۳۲، ۳۳۴، ۳۳۹، ۳۵۷، ۴۴۶، ۵۰۲	□ توروخ، ۷۱۹، ۷۱۸، ۵۶۷	□ ۲۸۳، ۴۰۰، ۸۶۵
۵۰۳، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۳، ۵۲۴	□ توروس، ۱۷۶، ۱۷۳، ۱۷۱، ۱۷۰، ۹۲	□ خانقین، ۳۷۱، ۷۹
۵۵۳	□ ۱۷۷، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۵، ۱۸۷، ۱۸۹، ۱۹۱	□ خانلار، ۲۴، ۲۸، ۱۴۵، ۱۵۱، ۱۵۳، ۲۰۵
□ پاسارقاد، ۶۴۴، ۶۳۷، ۶۲۵، ۳	□ ۱۹۶، ۲۲۹، ۲۳۹، ۲۴۲، ۲۹۴، ۴۱۰، ۵۲۵	□ ۵۹۵
□ پاش، ۳۱۸، ۵۱	۸۵۷	□ خانلری، ۱۶، ۳۸، ۳۹، ۵۲، ۷۶ - ۷۹
□ پانک، ۸۶، ۸۵	□ توروک، ۷۱۸، ۵۷۱، ۵۶۷، ۴۶۸	□ ۱۲۹، ۲۸۴، ۷۳۰، ۷۳۱
□ پروتولور، ۹۳، ۶۰	□ تور هئینرال، ۱۵۶، ۱۵۵	□ خراسان، ۱۷، ۲۳، ۲۵، ۴۰، ۲۱۲، ۲۴۴
□ پروستئر، ۱۶۷	□ توشپا، ۱۰۰، ۱۰۲، ۱۰۹، ۱۹۷، ۳۳۵	□ ۳۹۹، ۴۹۱، ۶۳۹، ۶۴۰، ۷۵۷، ۸۲۷، ۸۵۹

۸۶۵، ۸۶۴، ۸۶۱، ۷۴۰، ۷۴۱	دانش تپه، ۱۰۹، ۱۰۲، ۱۰۱	خرقیان، ۵۸، ۲۰
رازاما، ۶۷	دانش صلاحلی، ۱۵۰	خرم آباد، ۵۳
رازلیق، ۱۰۱، ۱۰۳، ۱۱۰، ۱۱۴، ۵۴۷	دانش کسن، ۱۵۱، ۱۵۳	خرم دره، ۲۵
رامایانا، ۱۳	دامجیلی، ۱۵۰	خزر، ۲، ۱۹، ۳۸-۴۰، ۵۵، ۹۷، ۹۸
رامزی، ۸۲	دایسون، ۹۷، ۳۸۵، ۳۸۷، ۸۵۶	۱۲۴، ۱۳۷، ۱۳۰، ۱۴۶-۱۴۸، ۱۵۴، ۱۶۱
رشت، ۲۳	دایوگکو، ۸۶۲	۱۸۷، ۱۹۸، ۲۱۳، ۲۲۷، ۲۶۲، ۲۷۱، ۲۷۲
رشیدالدینین، ۵۵۵	دربند، ۲۸، ۹۵، ۹۹، ۱۳۰، ۱۷۰، ۱۸۷	۲۸۴، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۳، ۲۹۹، ۳۱۴، ۳۱۶
رضاخان، ۱۵، ۴۰۰	۲۱۱، ۲۱۸، ۲۹۴، ۳۲۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۹۲	۳۲۱، ۳۳۶، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۸-۳۶۰، ۳۶۴
رواندونز، ۱۰۲	۳۵۰، ۴۵۳، ۴۶۰، ۴۶۵، ۴۷۳، ۴۹۰، ۵۱۹	۳۶۸-۳۷۴، ۳۹۴، ۴۰۸، ۴۱۰، ۴۱۲، ۴۲۲
روتته، ۸۶۳	۵۴۷، ۵۴۸، ۵۵۵، ۵۶۷، ۵۷۰، ۵۷۹-۵۸۱	۴۳۴-۴۴۰، ۴۵۴، ۴۵۸، ۴۶۵، ۴۶۸-۴۷۰
روجئر، ۱۹۲	۶۳۵، ۷۲۷، ۸۱۳، ۸۲۷، ۸۴۷	۴۷۳، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۲، ۴۸۹-۴۹۱، ۴۹۵
روضه الصفا، ۲۴	دره گز، ۲۳، ۲۵، ۴۰، ۵۵	۴۹۹، ۵۰۰، ۵۵۵-۵۶۷، ۶۳۳-۶۳۶، ۶۸۸
ری، ۸۵۹	لمورگان، ۵۵-۵۳	۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۹، ۷۰۹، ۷۲۵، ۷۶۰
ریچارد فرای، ۳۸۲	لونگی، ۴۴، ۴۹	۷۷۰، ۷۸۴، ۷۸۶، ۸۱۸، ۸۳۷-۸۳۹، ۸۵۲
ریم سین، ۴۹	لنیاکونوف، ۵۴، ۷۷، ۸۹-۹۱، ۹۵، ۱۳۵	۸۵۸
ریموش، ۶۲	۲۲۰، ۲۲۶، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۵	خمین، ۲۳، ۲۵، ۲۱۲
■ زنوه، ۱۰۵، ۱۱۷، ۲۰۸، ۲۲۸، ۲۴۹، ۲۵۱	۲۴۸، ۲۵۶، ۲۵۸، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۴، ۲۷۵	خبوشکی، ۹۳
۲۷۰، ۲۷۹، ۳۰۲، ۳۰۴، ۳۰۷، ۳۰۹، ۳۲۵	۲۷۶، ۲۷۸، ۲۸۹، ۳۳۳، ۳۳۹، ۳۵۸	خوجالی، ۱۵۳، ۴۸۰
۳۶۰، ۳۶۲، ۳۷۶، ۳۷۸، ۳۷۹-۳۸۴، ۳۹۳	۳۵۹، ۳۶۱، ۳۷۷، ۳۸۳، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵	خوروین، ۸۵۹
۲۳۶-۲۳۸، ۲۴۴، ۴۹۰، ۴۹۵، ۵۵۳، ۶۲۰	۳۹۷-۳۹۹، ۴۵۱، ۴۷۳-۴۷۵، ۴۹۶، ۵۰۳	خوزستان، ۲، ۹، ۲۳، ۳۶، ۳۹، ۴۰، ۴۸
۶۸۳، ۶۸۸، ۶۹۱، ۶۹۶، ۷۰۰، ۷۲۱، ۷۲۳	۵۰۷-۵۰۹، ۵۱۴-۵۱۸، ۵۲۵، ۵۵۹-۵۶۱	۵۲، ۵۳، ۵۹، ۶۰، ۶۳، ۶۴، ۶۶، ۷۰، ۷۴، ۷۵
۷۲۵، ۷۲۷، ۷۲۸-۷۸۳، ۷۸۶، ۷۹۲، ۷۹۶	۵۶۳، ۵۷۲، ۵۷۵، ۵۹۲، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۵۰	۷۷-۷۹، ۹۱، ۹۳، ۱۲۸، ۱۳۰، ۱۵۷، ۱۸۷
۷۹۸، ۸۰۱، ۸۲۵، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۳، ۸۴۱	۶۶۵، ۶۶۷، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۹، ۷۰۰، ۷۰۲	۱۹۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۸، ۲۰۹، ۴۲۸، ۶۹۴
۸۴۳، ۸۴۵، ۸۴۹، ۸۵۳، ۸۵۵، ۸۵۷، ۸۵۸	۷۰۴، ۷۰۹، ۷۱۱-۷۱۵، ۷۲۰-۷۲۲، ۷۲۵	۷۳۲، ۸۳۰، ۸۵۹
۸۶۲	۷۳۷، ۷۴۱، ۷۶۴، ۷۶۶، ۷۹۱	خوزی، ۵۳، ۷۴، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۹۳، ۱۴۱
زاربقوم، ۶۴	ذباله، ۶۷، ۹۵، ۱۸۶، ۲۲۲، ۲۵۷-۲۵۹	۲۱۲، ۲۱۳، ۷۶۹
زاغان، ۱۰۱	۲۶۸، ۲۸۳، ۲۸۵، ۲۹۳، ۲۹۶، ۲۹۷، ۳۱۴	خوم بان ایقاش، ۵۷
زازقروس، ۲، ۴۰، ۵۲، ۶۴، ۷۴، ۷۵	۳۱۵، ۳۱۹، ۳۲۸، ۵۰۰، ۵۰۸، ۵۲۵-۵۲۶	خوم بهبه، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۲
۸۱، ۹۱، ۹۴، ۹۵، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۸	۵۲۸، ۵۹۷، ۶۳۴، ۸۰۱	خیشتیریتی، ۳۲۹، ۳۶۱، ۳۶۲، ۴۳۴
-۱۱۰، ۱۲۸، ۱۵۷، ۱۶۵، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۳	دیزه، ۴، ۱۶۱، ۱۸۵، ۵۵۱، ۶۱۳، ۶۸۶	۴۴۶، ۴۹۴، ۵۱۳، ۵۱۸، ۵۲۲، ۵۳۸-۵۴۴
۱۷۶، ۱۷۷، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۵، ۱۸۷، ۱۸۹	۶۹۷، ۸۰۴	۵۴۸-۵۵۲، ۵۵۵-۵۵۷، ۵۵۹، ۵۷۲، ۵۷۴
۱۹۰، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۶، ۲۱۱، ۲۱۸، ۲۲۰	دیکسون، ۱۷۴	۵۷۵، ۵۸۵، ۵۸۹، ۵۹۱، ۵۹۷، ۶۱۵، ۶۴۳
۲۲۹، ۲۳۸، ۲۴۵، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۶۲، ۲۶۷	دیوک، ۱۰۳، ۲۷۳، ۲	۶۶۶، ۶۷۶، ۷۱۱، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۲۳، ۷۹۴
۲۸۲، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۴، ۳۲۴، ۳۳۴، ۳۳۶	۳۲۲، ۳۲۴، ۳۲۸، ۳۲۹، ۴۱۲، ۴۳۴، ۴۳۵	■ داراب، ۲۳
۳۶۰، ۳۶۸، ۳۷۲-۳۷۴، ۳۸۳، ۳۹۹، ۴۱۰	۴۸۲، ۴۸۹، ۵۳۷، ۵۲۹، ۵۳۲، ۵۳۹، ۵۴۹	دارایال، ۲، ۳۸، ۹۹، ۱۳۰، ۲۱۱، ۲۹۰
۵۰۳، ۵۲۵، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۹۴، ۶۳۴، ۶۸۹، ۶۹۱	۵۴۹، ۵۴۹، ۵۳۲، ۵۲۹، ۵۳۷، ۴۸۹	دارایوش، ۸، ۴۶، ۵۴، ۷۳، ۷۶، ۹۹، ۲۱۵
۸۰۹، ۸۱۹، ۸۵۷، ۸۵۹	۶۹۰، ۶۹۱، ۸۳۹	۲۱۸، ۴۰۱، ۴۵۷، ۴۹۶، ۴۹۷، ۵۱۱-۵۱۶،
زاموا، ۲۶۱، ۲۷۶، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۲، ۲۸۵	۴۱۲، ۳۲۹، ۴۱۲	۵۲۳، ۶۰۱، ۶۰۴، ۶۲۸، ۶۳۱، ۶۳۵، ۶۴۱
۲۸۷، ۳۱۴، ۳۲۶، ۳۲۸، ۳۳۲، ۳۴۶، ۵۰۰، ۵۲۶	دیلوفلوا، ۵۴	۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۹، ۶۵۱-۶۵۳، ۶۵۷، ۶۵۹-
۵۴۳، ۵۴۴	رئیس نیا، ۱۰۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۵۳، ۱۶۱	۶۷۱-۶۷۴، ۶۷۸، ۶۸۰، ۶۸۴، ۷۲۱، ۷۴۴-
زرنده، ۲۳، ۲۵، ۳۳، ۳۴، ۳۹۷، ۳۹۸، ۴۹۸	۱۶۴، ۱۶۶، ۲۷۶، ۳۲۹، ۳۳۸-۳۴۱، ۳۴۴	۷۳۶، ۷۴۹، ۷۶۷، ۸۱۱
۵۳۴، ۵۶۲	۳۳۵، ۳۶۳، ۳۷۸، ۳۸۰، ۳۸۲-۳۸۴، ۳۸۷	داربول، ۲، ۲۱۱، ۲۹۰، ۵۶۵، ۵۶۷، ۸۳۷
زمرلیم، ۱۸۷	۳۸۹، ۴۶۴، ۴۶۸، ۴۷۰، ۴۷۶، ۴۸۰، ۴۸۴	داسوکو، ۳۵۱، ۳۵۲، ۵۸۵
	۴۸۵، ۴۹۷، ۴۹۸، ۵۴۷، ۶۱۸، ۶۷۴، ۷۳۹	

□ سيلڪ، ۱۶۲، ۲۱۶، ۲۱۰، ۲۱۷، ۲۳۶، ۲۲۲، ۲۲۱، ۲۱۹، ۲۱۷، ۲۱۳، ۱۸۸، ۱۸۷، ۱۵۸، ۱۵۷، ۱۴۰، ۳۳، ۳۷، ۲۵، ۲۳، ۲۲، ۱۶۰، ۱۶۲، ۱۶۷، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۶، ۲۲۰، ۲۴۵، ۲۴۰، ۲۴۶، ۲۶۶، ۲۸۷، ۲۹۰، ۲۹۲، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۷، ۳۲۹، ۳۳۳، ۳۵۸ - ۳۶۰، ۳۶۸، ۳۷۱، ۳۹۸، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۸، ۴۸۹، ۴۹۵، ۴۹۸، ۵۲۹، ۵۳۱، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۲، ۵۵۲، ۵۵۷، ۵۸۳، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۶، ۶۸۲، ۶۸۸، ۷۰۳، ۷۱۰، ۷۲۱، ۷۸۴، ۷۹۴، ۷۹۹، ۸۳۹، ۸۴۷، ۸۵۸
 □ زنجيرلي، ۸۵۶
 □ زيرتا، ۸۶۱
 □ زيکرتو، ۲۷۶، ۲۷۷، ۳۲۲، ۳۲۴، ۳۲۹، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۶۷، ۷۲۳، ۷۹۳، ۸۶۲، ۸۹۳
 □ زميريلم، ۶۷
 □ زينوبا، ۶۲
 □ سمنيراميس، ۲۹۳، ۲۹۵، ۳۱۲، ۴۸۹
 □ سنغت پول، ۱۰۳
 □ سنوان، ۱۰۰، ۱۰۳، ۲۹۴
 □ ساپاردا، ۳۳۲، ۳۳۹، ۴۵۱، ۴۵۳، ۵۳۹ - ۵۴۳، ۵۴۹، ۵۵۱، ۷۱۰
 □ ساخ، ۹۲
 □ سارابين، ۱۰۱، ۱۰۳
 □ سار دوری، ۱۰۱-۱۰۴، ۱۰۹، ۱۱۱، ۱۷۶، ۲۲۲، ۲۷۵، ۲۹۷، ۲۹۸، ۳۳۸، ۳۴۱، ۳۹۵، ۵۷۴
 □ سارقون، ۴۸، ۴۹، ۵۶، ۶۲، ۷۱، ۱۰۳، ۱۰۶، ۱۰۹، ۱۲۰، ۱۲۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۸۹، ۲۳۹، ۲۷۰، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۲۰، ۳۲۲، ۳۲۴، ۳۳۱، ۳۳۳ - ۳۳۵، ۳۵۳، ۳۶۲، ۳۸۰، ۴۴۶، ۴۵۰، ۴۸۴، ۴۸۹، ۴۹۲، ۵۲۷، ۵۲۹، ۵۴۶، ۵۶۷
 □ سارلاقا، ۶۳، ۲۳۰، ۲۳۹
 □ سانشاتار، ۹۵، ۸۵۵
 □ ساکا، ۳، ۱۹، ۲۰، ۳۲، ۳۳، ۱۰۴، ۱۲۰، ۲۰۴، ۳۸۱، ۳۸۴، ۳۹۰، ۳۹۲، ۴۱۳، ۴۲۵، ۴۶۰، ۴۶۱ - ۴۶۸، ۴۷۰، ۴۷۴، ۴۷۶، ۴۸۱، ۴۸۳، ۴۸۶، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۴، ۴۹۵، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۹، ۵۱۷، ۵۱۹، ۵۲۶، ۵۳۱، ۵۳۳، ۵۳۷، ۵۴۸، ۵۵۵، ۵۷۹، ۵۸۱، ۵۸۳، ۶۳۳، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۶۸، ۶۷۹، ۶۹۰، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۵۰، ۷۵۱، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۲، ۸۴۴، ۸۴۷، ۸۵۰، ۸۵۱
 □ سامسوئيلوني، ۹۰
 □ سامی، ۲، ۳، ۴، ۶، ۳۷، ۴۰، ۴۳، ۴۴، ۴۸، ۵۰، ۵۳، ۵۷، ۵۸، ۱۰۵، ۱۱۹، ۱۲۱، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۹، ۱۳۱، ۱۳۳، ۱۴۰، ۱۴۴، ۱۶۱
 □ سامسويلوني، ۹۰
 □ سامی، ۲، ۳، ۴، ۶، ۳۷، ۴۰، ۴۳، ۴۴، ۴۸، ۵۰، ۵۳، ۵۷، ۵۸، ۱۰۵، ۱۱۹، ۱۲۱، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۹، ۱۳۱، ۱۳۳، ۱۴۰، ۱۴۴، ۱۶۱
 □ سيلڪ، ۱۶۲، ۲۱۶، ۲۱۰، ۲۱۷، ۲۳۶، ۲۲۲، ۲۲۱، ۲۱۹، ۲۱۷، ۲۱۳، ۱۸۸، ۱۸۷، ۱۵۸، ۱۵۷، ۱۴۰، ۳۳، ۳۷، ۲۵، ۲۳، ۲۲، ۱۶۰، ۱۶۲، ۱۶۷، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۶، ۲۲۰، ۲۴۵، ۲۴۰، ۲۴۶، ۲۶۶، ۲۸۷، ۲۹۰، ۲۹۲، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۷، ۳۲۹، ۳۳۳، ۳۵۸ - ۳۶۰، ۳۶۸، ۳۷۱، ۳۹۸، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۸، ۴۸۹، ۴۹۵، ۴۹۸، ۵۲۹، ۵۳۱، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۲، ۵۵۲، ۵۵۷، ۵۸۳، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۶، ۶۸۲، ۶۸۸، ۷۰۳، ۷۱۰، ۷۲۱، ۷۸۴، ۷۹۴، ۷۹۹، ۸۳۹، ۸۴۷، ۸۵۸
 □ سيلڪ، ۱۶۲، ۲۱۶، ۲۱۰، ۲۱۷، ۲۳۶، ۲۲۲، ۲۲۱، ۲۱۹، ۲۱۷، ۲۱۳، ۱۸۸، ۱۸۷، ۱۵۸، ۱۵۷، ۱۴۰، ۳۳، ۳۷، ۲۵، ۲۳، ۲۲، ۱۶۰، ۱۶۲، ۱۶۷، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۶، ۲۲۰، ۲۴۵، ۲۴۰، ۲۴۶، ۲۶۶، ۲۸۷، ۲۹۰، ۲۹۲، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۷، ۳۲۹، ۳۳۳، ۳۵۸ - ۳۶۰، ۳۶۸، ۳۷۱، ۳۹۸، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۸، ۴۸۹، ۴۹۵، ۴۹۸، ۵۲۹، ۵۳۱، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۲، ۵۵۲، ۵۵۷، ۵۸۳، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۶، ۶۸۲، ۶۸۸، ۷۰۳، ۷۱۰، ۷۲۱، ۷۸۴، ۷۹۴، ۷۹۹، ۸۳۹، ۸۴۷، ۸۵۸
 □ سيلڪ، ۱۶۲، ۲۱۶، ۲۱۰، ۲۱۷، ۲۳۶، ۲۲۲، ۲۲۱، ۲۱۹، ۲۱۷، ۲۱۳، ۱۸۸، ۱۸۷، ۱۵۸، ۱۵۷، ۱۴۰، ۳۳، ۳۷، ۲۵، ۲۳، ۲۲، ۱۶۰، ۱۶۲، ۱۶۷، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۶، ۲۲۰، ۲۴۵، ۲۴۰، ۲۴۶، ۲۶۶، ۲۸۷، ۲۹۰، ۲۹۲، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۷، ۳۲۹، ۳۳۳، ۳۵۸ - ۳۶۰، ۳۶۸، ۳۷۱، ۳۹۸، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۸، ۴۸۹، ۴۹۵، ۴۹۸، ۵۲۹، ۵۳۱، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۲، ۵۵۲، ۵۵۷، ۵۸۳، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۶، ۶۸۲، ۶۸۸، ۷۰۳، ۷۱۰، ۷۲۱، ۷۸۴، ۷۹۴، ۷۹۹

۱۸۷، ۱۲۸، ۱۲۶، ۹۶، ۹۳، ۹۰، ۸۹، ۸۷، ۸۷، ۸۵	۷۶۳، ۷۷۳، ۷۷۹، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۶، ۷۸۹، ۷۹۱	۳۷۶، ۳۷۵، ۳۶۵، ۳۱۳، ۶۰، ۵۹	۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸
۱۹۲، ۲۱۲، ۲۱۴، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۲۰، ۲۲۲، ۲۲۵	۸۹۲، ۸۰۳، ۸۰۹، ۸۱۳، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۲۵، ۸۲۷		
۲۳۵، ۲۴۸، ۲۵۲، ۲۵۴، ۲۵۶، ۲۵۸، ۲۶۰، ۲۶۲	۸۲۹، ۸۳۹، ۸۴۳، ۸۵۱، ۸۵۵، ۸۵۷، ۸۶۰		
۲۸۳، ۲۹۲، ۲۹۴، ۲۹۵، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۵۱، ۳۵۵	۵۵۶، ۵۵۵	۳۶۳، ۲۵۶، ۶۷	۳۶۳، ۲۵۶، ۶۷
۳۵۶، ۳۵۸، ۳۶۰، ۳۸۶، ۳۹۲، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۱۰	۲۴۸، ۲۴۱، ۱۸۲، ۱۷۴، ۱۷۳، ۲۹		
۴۳۸، ۴۵۰، ۴۵۴، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۳، ۵۰۴	۲۶۲		
۵۰۶، ۵۰۸، ۵۲۹، ۵۸۵، ۶۱۷، ۶۹۹، ۷۰۴، ۷۰۹	۲۴۹، ۱۹۵، ۱۸۵، ۱۸۰، ۱۷۰، ۹۲		
۷۱۲، ۷۶۷، ۷۹۲، ۸۰۲، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۱۴، ۸۱۶	۲۶۲، ۲۵۱		
۸۱۸، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۹، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۹، ۸۴۰	۸۶۵		
۸۴۲	۴۸۳، ۹۲، ۲۳		
۸۷، کاسک، ۸۷	۱۰۱		
۹۰، کاک رثمنی، ۹۰	۱۶، ۱۸، ۲۲، ۲۷، ۲۷، ۱۲۸		
۱۱۸، ۱۱۸، ۲۵۹، کالاه، ۱۱۸	۱۶۳، ۲۱۷، ۲۳۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۹۶		
۸۶۱، کالخور، ۸۶۱	۵۰۰، ۶۱۴، ۶۲۴، ۶۴۱، ۶۶۵، ۶۶۶، ۷۱۱، ۸۰۸		
۱۷۳، کامثر، ۱۷۳	۸۳۹، ۸۵۰		
۵۲۰، ۵۱۶، ۵۱۵، ۵۱۳، ۵۱۰، کبوجیه، ۵۲۰	۶۶، ۶۵		
۵۲۱، ۵۲۲، ۵۳۵، ۶۱۹، ۶۲۵، ۶۴۶، ۶۴۸، ۶۵۱	۲۳۸، ۹۲، ۱۲		
۷۲۴، ۷۲۵، ۷۵۶	۸۵۷، قیلزان، ۸۵۷		
۱۸۳، کرامثر، ۱۸۳	۳۷۱، ۳۷۰، ۳۶۹، ۱۶۳، ۶۰، قیلقمیش، ۳۷۱		
۸۵۸، کرج، ۸۵۸	۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۱، ۸۲۳، ۸۵۵		
۲۳۹، ۲۳۸، ۱۰۳، کرکمیش، ۲۳۹	۴۰۶، ۳۷۳، ۱۲۷، ۴۴، ۴۳، ۵، کثرت، ۴۰۶		
۷۶۴، ۵۲۶، ۲۵۹، ۹۸، کرکوک، ۷۶۴	۱۰۳، کنشیش گؤل، ۱۰۳		
۱۶۹، کریستی ویلسن، ۱۶۹	۵۷۹، کاپادوکیا، ۵۷۹		
۸۵۸، ۸۵۴، کلاردشت، ۸۵۸	۸۵۶، کاتواواس، ۸۵۶		
۱۹۵، ۱۰۹، ۱۰۲، کلهشین، ۱۹۵	۸۷، کادنش، ۸۷		
۱۰۲، کلهشین، ۱۰۲	۳۳۷، ۳۲۵، ۳۲۲، ۳۷۷، کاراللا، ۳۳۷		
۸۵۵، کوبان، ۸۵۵	۸۴۲، ۶۰۹، ۶۰۸، ۲۳۸، ۸۷، کارکمیش، ۸۴۲		
۷۱، کودورناهوته، ۷۱	۸۵۶		
۶۷۴، کوراوغلو، ۶۷۴	۱۲۷، کاریل، ۱۲۷		
۵۰۹، ۴۰۱، ۷۶، ۷۳، ۵۴، ۸، ۴، کوروش، ۵۰۹	۵۰۴، ۲۵۸، ۲۴۷، ۲۱۲، ۱۶۰، ۲، کاسپیل، ۵۰۴		
۶۰۱، ۵۸۲، ۵۸۱، ۵۲۸، ۵۲۱، ۵۲۰، ۵۱۶، ۵۱۳	۸۴۰، ۷۳۸، ۷۳۷		
۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۳۶	۸۱، ۸۹، ۸۳، ۷۸، ۵۱، ۴۱، ۱۰، ۹، کاسسی، ۸۱		
۶۵۲، ۶۵۱، ۶۴۹، ۶۴۸، ۶۴۵، ۶۴۴، ۶۴۳، ۶۴۱	۹۲، ۱۰۷، ۱۳۳، ۱۲۸، ۱۲۱، ۱۵۷، ۱۹۱، ۲۱۱		
۶۵۷، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۲، ۶۶۵، ۶۸۱، ۶۸۹	۲۱۲، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۸، ۲۳۳، ۲۴۵، ۲۵۳، ۲۵۴		
۶۹۶، ۷۲۱، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۴، ۷۳۰، ۷۳۵، ۷۴۶	۲۵۹، ۲۶۰، ۲۷۴، ۲۸۳، ۳۰۰، ۳۵۸، ۳۵۹		
۸۱۱، ۸۰۵، ۷۶۰، ۷۵۹، ۷۵۶، ۷۲۸	۳۶۳، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۵، ۳۸۰، ۳۸۶، ۳۹۶		
۶۱، کوریشاک، ۶۱	۴۰۱، ۴۰۷، ۴۱۵، ۴۲۵، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۵۷، ۴۵۸		
۶۸، کوک - ناشور، ۶۸	۴۶۳، ۵۰۰، ۵۰۵، ۵۰۸، ۵۲۹، ۵۰۳، ۶۰۱، ۶۰۳		
۱۶۸، ۱۶۷، ۱۰۹، کول تپهسی، ۱۶۸	۶۱۵، ۷۰۵، ۷۱۰، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۸۶		
۸۶۳، کوموردی، ۸۶۳	۸۷۲، ۸۰۰، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۱۰، ۸۱۶، ۸۲۷، ۸۲۸		
۳۵۵، ۳۹۲، ۱۲۰، ۱۱۹، ۸۱، ۷۳، کیاکسار، ۳۵۵	۸۲۹، ۸۳۷، ۸۳۹، ۸۴۱، ۸۴۳، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۸		
۵۹۱، ۲۵۶	۸۴۹، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۵، ۸۵۷		
۳۲۷، کیبابا، ۳۲۷	۷۴، ۶۲، ۵۹، ۵۱، ۳۷، ۳۲، ۳۰، ۲، کاسپیل، ۷۴		

[illegible]

■ ھابور، ۹۶	□ مېشمېش، ۱۸۵، ۱۷۵	۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۵، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۳، ۲۴۴، ۲۴۸
□ ھابېي، ۲۶۱	□ مېنگە چنۇن، ۲۰۵، ۲۰۷، ۲۷۱	۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۸، ۲۶۳، ۲۹۶، ۲۷۳، ۲۸۹
□ ھادىرۇت، ۱۴۹	■ نىرىك، ۸۶	۲۹۱، ۳۰۰، ۳۰۲، ۳۱۰، ۳۱۲، ۳۳۱، ۳۳۳، ۳۳۴
□ ھارپاگ، ۵۰۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۵، ۵۳۵، ۵۳۹، ۵۶۹	□ نىئىنۇ، ۵۶، ۵۸، ۱۰۴، ۱۱۸، ۲۵۹، ۲۶۲	۳۳۶، ۳۳۸، ۳۵۱، ۳۵۳، ۳۵۸، ۳۶۸، ۳۷۲، ۳۹۰
□ ھاروار، ۲۵۱	□ ۲۹۲، ۲۹۶، ۳۲۳، ۳۳۳، ۳۵۷، ۵۱۳، ۵۱۵	۳۹۳، ۴۲۶، ۴۳۵، ۴۱۳، ۴۱۲، ۴۱۰، ۴۳۸
□ ھانىيال، ۱۰۱، ۴۴	□ ۵۵۵، ۵۵۴	۴۴۰، ۴۴۴، ۴۴۶، ۴۵۸، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۷۰، ۴۷۲
□ ھورۇنى، ۸۲	□ ناثيرى، ۸۵۷	۴۷۶، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۷، ۴۸۹، ۴۹۲، ۵۰۲
□ ھىفتۇن، ۲۵۰، ۱۹۱	□ ناآرقوم، ۴	۵۰۷، ۵۲۶، ۵۳۲، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۴۰، ۵۴۹
□ ھوپاگ، ۶۷، ۶۸، ۲۵۸	□ نابوشارسور، ۵۷۳	۵۵۴، ۵۵۷، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۳، ۵۶۷، ۵۹۴، ۵۹۷
□ ھوتران - تىمىتى، ۶۵	□ نارام سوئىن، ۲۲۲، ۲۲۹	۶۰۰، ۶۰۲
□ ھوتھا، ۹۲	□ نارام - سىن، ۴۹، ۵۱، ۶۳، ۱۷۴، ۲۶۲	□ مانىشىتو، ۲۲۲، ۶۲، ۴۸
□ ھوجا، ۷۳	□ ناسىخالتواريخ، ۲۴	□ مانىش توشو، ۶۲
□ ھورپاتىلا، ۹۷	□ نامار، ۹۳، ۹۵، ۱۸۶، ۲۵۵، ۲۵۸، ۲۶۱، ۲۶۸	□ مايا، ۱۳، ۱۵، ۱۳۴
□ ھورىيت، ۸۶، ۹۶	□ ۲۶۹، ۲۸۵، ۲۸۷، ۲۹۲، ۲۹۶، ۲۹۸، ۳۰۰، ۳۱۳	□ مەروپولىتىن، ۲۲۸
□ ھورىرلى، ۲، ۲۷، ۵۶، ۵۹، ۷۴، ۸۱، ۸۶	□ ۳۱۴، ۳۲۹، ۳۹۵، ۵۲۶	□ مەنە، ۲۳۲
□ ۸۶، ۹۴، ۹۹، ۱۰۵، ۱۳۸، ۱۶۵، ۱۷۹، ۱۸۱، ۱۸۳	□ نامرو، ۲۵۸، ۵۲۵	□ مەجىد تېپە، ۲۴۹، ۲۷۹، ۲۹۱، ۲۹۳، ۴۹۰
□ ۱۸۶، ۱۹۶، ۲۱۲، ۲۲۳، ۲۳۷، ۲۴۳، ۲۴۵، ۲۴۹	□ ناماخانى، ۲۴۱	□ ۴۹۵، ۵۷۰، ۷۸۴
□ ۲۶۳، ۲۶۵، ۲۶۷، ۲۹۲، ۲۹۴، ۲۷۵، ۳۷۷، ۳۸۹	□ نالوار، ۶۷، ۹۵، ۱۸۶، ۲۵۲، ۲۵۴، ۲۵۸	□ مەردوك، ۷۰
□ ۴۰۶، ۴۱۰، ۴۳۵، ۴۳۸، ۴۶۹، ۴۹۹، ۵۰۲، ۵۰۷	□ نايرى، ۹۴، ۱۰۰، ۱۶۵، ۱۷۰، ۱۷۳، ۱۷۵	□ مەزە، ۸۶۰
□ ۵۰۸، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۸، ۵۶۷، ۷۰۹، ۷۶۷، ۸۱۴	□ ۱۸۱، ۱۸۹، ۲۶۰	□ مەسالكالمالك، ۷۷
□ ۸۱۶، ۸۳۶، ۸۵۸	□ نىوپىلەس، ۷۲، ۵۹۰، ۵۹۳، ۵۹۵، ۶۰۸	□ مەسە صىر، ۱۰۶
□ ھورنىلند، ۱۸۱	□ ۸۱۲، ۶۰۹	□ مەندلى، ۷۴، ۷۹، ۹۳
□ ھوروم، ۱۷۲	□ نىوكودناصير، ۵۱	□ مەجومبار، ۸۶۰
□ ھوتل، ۱۳۲، ۱۳۴، ۱۳۵، ۲۱۸	□ نىخجوان، ۹۹، ۱۵۱، ۱۵۳، ۲۰۳، ۲۰۹	□ مەورشىلېش، ۸۱
□ ھومبان - نىكاش، ۷۱	□ ۵۰۶، ۵۵۳	□ مەورىتىس، ۱۹۰
□ ھومبان - نىمىئنا، ۷۲	□ نىشتىبان، ۱۰۱، ۱۱۰	□ مەوساسىر، ۱۰۲، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۱۰
□ ھىبان، ۸۵	□ نوزى، ۹۸، ۹۶، ۱۹۳	□ ۱۱۷، ۱۱۶، ۱۷۸، ۱۹۷، ۲۸۸، ۲۹۶، ۳۳۷، ۳۳۵
□ ھىت، ۱۰، ۳۹، ۵۰، ۷۴، ۸۰، ۸۸	□ نىپپور، ۳۸، ۴۰، ۴۶	□ ۳۳۶، ۳۴۹، ۴۵۰، ۶۹۶، ۷۸۳، ۸۵۷
□ ۹۰، ۹۵، ۹۷، ۹۹، ۱۰۳، ۱۰۵، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۱۹	□ نىسابا، ۴۴	□ مەوسا كالانكىتوكلو، ۲۹
□ ۱۲۶، ۱۲۹، ۱۳۳، ۱۴۱، ۱۶۴، ۱۹۱، ۱۹۲، ۲۲۷	□ نىشتىبان، ۱۰۳، ۵۴۷	□ مەوشە لان، ۱۹۸
□ ۲۲۸، ۲۳۹، ۲۹۴، ۳۰۳، ۳۷۵، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۷۶	■ واراھشا، ۶۱، ۶۲، ۶۴	□ مەوصل، ۴۳، ۱۱۸، ۲۵۹، ۲۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷
□ ۴۷۸، ۶۱۱، ۶۵۰، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۷، ۷۵۰، ۸۴۲	□ واشوقاننى، ۸۶، ۸۷، ۹۶، ۱۹۱	□ ۷۰۸، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴
□ ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۶، ۸۵۷	□ وان، ۶۱، ۶۵، ۸۱، ۸۲، ۹۳، ۹۴، ۹۹، ۱۰۰	□ مەوغان، ۱۵۳
□ ھىدالو، ۷۱	□ ۱۰۳، ۱۲۰، ۱۲۵، ۱۶۷، ۱۷۳، ۱۷۵، ۱۷۸، ۱۸۱	□ مەوللا نىصرالدين، ۱۲
□ ھىشىپ - راتنىپ، ۶۲	□ ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۹۲، ۲۴۹، ۲۶۱، ۲۸۰، ۲۸۳، ۲۸۶	□ مەونا، ۱۰۱
□ ھىكسوس، ۱۹۲	□ ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۲، ۲۹۶، ۳۰۱، ۳۸۵، ۳۸۸، ۴۰۶	□ مەونتسكىو، ۴، ۷
■ يارلىق، ۱۲	□ ۴۲۹، ۴۵۰، ۴۶۸، ۴۹۱، ۵۰۸، ۵۶۵، ۵۶۶، ۶۰۹	□ مەونا، ۲۷۲
□ يافىش، ۱۲۷، ۱۴۴	□ ۶۱۷، ۶۷۴، ۷۷۵، ۸۳۹	□ مەيتاننى، ۸۶، ۸۷، ۹۶، ۹۷، ۱۹۱، ۱۹۲
□ يانزى، ۹۳	□ وركشى، ۸۶۰	□ ۳۹۶، ۴۲۶، ۵۲۵، ۵۲۸، ۶۳۴، ۸۲۹، ۸۳۳
□ ياننىق تېپە، ۱۶۰، ۱۶۲، ۱۶۶، ۱۶۷، ۲۴۹	□ وىصاف، ۲۴	□ ۸۲۵، ۸۵۵، ۸۵۷
□ ۷۸۳	□ ولتەر، ۴	□ مەيتانى، ۸۲، ۵۲۶
■ ■ ■	□ وولى، ۲۲	□ مەيسانىدىيا، ۸۶۱
		□ مەيسىلر، ۱۲۷

پروفېسور دوكتور محمد تقى زهتابى نين

ايران توركلرينين اسكى تاريخى

ايكينجى جلد (اسكندر دن اسلا ماقدر)

كىتابى، ياخين زاماندا نشر اولاجاق.

مىللىتىمىزىن تاريخى و كيملىنىنى اؤيرنمه يه گرگ اولان بو كتابىن باسيليپ يايىلماسينا هر جور ياردىم شرفلى مىللى، اجتماعى، انسانى وظيفه و بورج دور.

ايران توركلرينين اسكى تاريخى - ايكينجى بؤلومونده اولان موزولاردان:

- ۱ - ماد هخامنشيلر دؤرو
- ۲ - ماد و آتروپاتين حكومتينين يارانماسى
- ۳ - اسكندر و آتروپات
- ۴ - اسكندر - پارتلار و اورتا آسيا مىللتلىرى
- ۵ - ساكالار و اسكندر
- ۶ - آتروپاتين سئلوكيلر دؤرونده
- ۷ - آتروپاتين پارتلار دؤرونده (م.ق. ۲۵۰ - ۲۲۷)
- ۸ - ايكينجى ارشك - بيرينجى تيرداد (م.ق. ۲۱۴ - ۲۴۷)
- ۹ - مېر داد و ارمنستان
- ۱۰ - يئدينجى ارشك - ايكينجى فرهاد (م.ق. ۱۲۷ - ۱۳۶)
- ۱۱ - اون دؤردونجو ارشك - دؤردونجو فرهاد (م.ق. ۲ - ۳۷)
- ۱۲ - آتروپاتين خلقى و آنتونيوس
- ۱۳ - اون سگيزينجى ارشك - اوچونجو اردوان (۴۲ - ۱۷ ميلادى)
- ۱۴ - پارت و آتروپاتين مدنيتى
- ۱۵ - ساسانيلىرىن سقوطو
- ۱۶ - ساسانيلىر دؤرو و آذربايجان

كەچمىش، كىملىك يىلرسە جوان، اۇلار حق عاشقى سارسىلماز انسان

پروفىسور دوكتور محمدتقى زەتتابى نىن

ايران توركلرىنىن اسكى تارىخى

يىرىنجى جلد (ان قديم دۇوردن اسكندره قدر)

كىتابى يىنى چاپدان بوراخىلدى.

اثرده بو مسئلهلر اۆيره نىلير:

۱ - ميلاددان ۴-۳-۲ مین ایل اوللر ياخىن شرقده ياشايىب مدنيت قورموش تورک و سامى خلقلرىنىن دۇولتلىرى و مدنيتلىرى قىسا شكىلده.

۲ - او دۇورون توركجه سىله بوگونكو تورک دىلىنىن مقايىسهسى.

۳ - بوگونكو ايراندا پارسلارين ايرانا گلمه سینه قدر اوچ مین بئش يوز ایلده توركلرىن قوردوغو دۇولتلىرى و مدنيتلىرى:

الف: آذربايجاندا "ارتته = آراتتا" دۇولتى، دىلى، هنرى، مدنيتى و صنعتى.

ب: آذربايجان و همداندا يارانمىش هوررى، گيلزان، قوتتى، لوللو، ائلىلى بى و ماننا دۇولتلىرى و مدنيتلىرى.

۴ - ميلاددان ۹۰۰ ایل اول پارسلارين ايرانا گلمه سیندن سونرا:

الف: آذربايجان، همدان، زنجان، قزوین، کردستان ... دا يارانمىش ماننا - ماد حكومتى، مدنيتى، دىلى، ...

ب: ماننا ماد خلقلرىنىن هخامنشيلره قارشى قىياملارى.

ج: اسكندرين هجومونا قدر ايرانين غرب، مركز و شماليندا حاكم اولموش واحد هنر و صنعت آتمسفرى.

صحیفه سطر	بالنیش	دوژ	صحیفه سطر	بالنیش	دوژ
»ب« ۲۳	دویوش مرکزی	دویوش، مرکزی	۳۰۶	ایسکینار	ایسکینار.
۱۷ ۱۲	قیرن	قیرن	۳۱۳	۶۷۸ - نجی	۶۷۸ - ۰ قدر.
۴۵ ۲	حکیم	حکیم	۳۱۷	سایره سی خلقلری	سایره کوتله لری.
۵۰ ۱۷	۲۰۹	۲۰۹۳	۳۲۱	اتکبازی نئوا	منئوا
۶۰ ۶	ایلاملارین	ایلاملار ذد	۳۲۱	اتکبازی نئوا	منئوا
۹۰ ۲۵	() سطرین اولینه گلمه لی دیر		۳۲۵	اونوو	اونو،
۹۰ ۱۷	سطیر باشی اولما مالیدیر		۳۲۶	۷۱۵ - نجو	۷۱۵ - نجی.
۱۰۹	۷۱۶ - نجی	۷۱۶ - نجو	۳۲۶	۷۱۹ - نجو	۷۱۹ - ۰ نجی
۱۱۹ ۱۳	یازار بو	یازار و بو	۳۲۹	اتکبازی نچجه	باخ: نچجه
۱۱۹ ۲۴	۱۱۰۰ - نجی	۱۱۰ - نجو	۳۳۴	اتکبازی میشوون	میشوون
۱۳۸ ۱۸	اوز	اوزره.	۳۳۴	گنجیشدیر	گنجیشدیر -
۱۳۸ ۲۸	هوری	هوری.	۳۴۱	توجه - و	توجهو.
۱۴۲ ۱۵	علاقه دار ایدی	علاقه دار ایدی؛	۳۵۲	داغا	داغا.
۱۴۳ ۱۳	مردلرین	موردلرین.	۳۵۳	گنده سن دئییه	گنده سن - دئییه
۱۴۷ ۲۵	علاقه دار یا	علاقه دار یا.	۳۵۶	خچی مانا	هجومونا.
۱۴۷ ۲۶	گندیر یادا	گندیر یادا.	۳۵۶	میل	میل.
۱۴۷ ۲۶	گندیر دیلر	گندیر دیلر.	۳۵۷	اتکبازی کاسوری	آسوری
۱۵۳ ۲۷	یاشاد یقلاردی	یاشاد یقلاردی.	۳۶۲	اتکبازی (ماد،	(باخ: ماد،
۱۵۴ ۹	حرفی	حرفه.	۳۶۳	انسان	انسان.
۱۵۶ ۲۳	(شکل یازی سندا) قوشا	قوشاداش	۳۶۵	اتکبازی ۱ - بهشت	۱ - باخ: بهشت
۱۶۲ ۲۴	دئیلری	دئیلری.	۳۶۵	اتکبازی؟ گیل گمیش	هابله باخ: قیلقمیش
۱۶۶ ۱۳	دیوارلا	دیوارلار.	۳۶۸	۵ الیمیزده و	الیمیزده
۱۷۵ ۲۵	سایبر	سایبر.	۳۶۸	۷ بیر سندن نمونه	بیر سندن و نمونه
۱۸۵ ۱	تکلیناز	تکلینلر	۳۷۵	اوز	اوزه.
۱۸۸ ۱۶	شرقی	شرقین:	۳۷۶	۱ دانشگاهندا	دانشگاهندا.
۱۹۳ ۹	تاریخی عالیم	تاریخی عالیم.	۳۷۹	اوز	اوزه
۲۳۷ ۸	قورولوشانا	قورولوشونا.	۳۷۹	اراضیسی	اراضیسی
۲۳۹ ۱۴	ایتما	ایتما.	۳۷۹	بعضیلری	بعضیلری
۲۴۰ ۲۲	خللقره	خللقاره.	۳۸۲	زامالاردا	زمانلاردا
۲۴۷ ۱	م.ق.	م.ق. III و II	۳۸۴	اوز	اوزه
۲۴۹ ۴	یار دیلمیشلا	یارادیلیمیشلار	۳۸۴	بعضی	بعضی
۲۵۵ ۶	شیر و کدو ح	شیر و کدو ح.	۳۸۶	آپارمیش	آپارمیش
۲۵۵ ۲۰	شیر و کدو هو	شیر و کدو ح.	۳۸۶	بیله زیک	بیله زیک
۲۷۳ ۲۳	III و II خلقلر	خلقلر.	۳۸۷	بیله زیک	بیله زیک
۲۸۵ ۱۳	شاه دندان	شاهیدان.	۳۸۷	مدیر و	مدیری.
۲۸۸ ۲۱	آسوری	آسوری.	۳۸۷	سیرا	سیر
۲۸۹ ۴	۱۸۲۰	۸۲۰	۳۸۹	بیرنجی	بیرنجی
۲۹۲ ۲	V	VII	۳۹۱	اراضی سنده	اراضی سنده
۳۰۲ ۱	سیاسی	سیاسی وضعیتی.	۳۹۸	قورولدوغو	قورولدوغو
۳۰۳ ۲۵	دفعه	دفعه لرله.	۳۹۸	صنعتی	صنعتی نی

۷۸	۲۷ - ۲۸	فلکتیکولیک تعریف اساسیندا ده‌ییشن	،	فلکتیکولیک / تعریف اساسیندا ده‌ییشن /
۷۸	۲۸	(عنصور اولمایان پارلاق - آیدین)	،	عنصور اولمایان پارلاق / آیدین /
۹۲		اتک بازی اولمالیدیر ... / منطقه سینین بیر نتجه یئر آدی‌کیمی ده قالماق‌ادیر /		
۴۸	۱۰ - ۹	بنله اولمالی ... بو دؤوره عاید اولان هنر و مدنیت‌لری باره‌ده ق. III مین ایللیگین عاید و همداندان		
		تاپیلمیش، مفرغدن قایرلمیش.		
۲۴۸	۱۴ - ۱۳	بنله اولمالی ... بو اثر آمریکانین برنمرتی قالتری "Bremmer Golery" موزه سینده آپاریلمشدیر. بو هینکل		
		یوکسک هنر نمونه سیدیر و ظاهری گؤرونوشجه بوگون زافروس ...		

ISBN 964-6756-04-2
شابک: 964-6756-04-2

ANCIENT HISTORY of IRANIAN Turks

VOL.1: From Earliest Times To Alexander, Dr. M. T. Zehtabi (Kiritshchi)

تاریخ دیرین ترک‌های ایران

جلداول: دوران کهن تا اسکندر

پروفسور دکتر محمدتقی زهتابی (کیریشچی)